

EL-KEŞŞÂF

Keşşâf Tefsiri

ZEMAHŞERÎ

2. Cilt

TÜRKİYE YAZMA ESERLER KURUMU BAŞKANLIĞI YAYINLARI: 70

<i>Dinî İlimler Serisi</i>	: 7
<i>Kitabın Adı</i>	: EL-KEŞŞÂF ‘AN HAKÂ’İKİ ĞAVÂMÎDİ’T-TENZÎL VE ‘UYÛNÎ’L-EKÂVÎL FÎ VUCÛHÎ’T-TE’VÎL Keşşâf Tefsiri 2. Cilt; (6 Cilt)
<i>Müellifi</i>	: Ebu’l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârîzmî ez-Zemahşerî (ö.538/1144)
<i>Özgün Dili</i>	: Arapça
<i>Çeviri</i>	: Prof. Dr. Abdulaziz Hatip [Nisâ] Prof. Dr. Mehmet Erdoğan [Mâide] Prof. Dr. Ömer Çelik - Doç. Dr. Aydın Temizer [En‘âm] Yrd. Doç. Dr. Muhammed Coşkun [A‘râf] Yrd. Doç. Dr. Avnullah Enes Ateş [Enfâl]
<i>Editör</i>	: Prof. Dr. Murat Sülün Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı (Tefsir), Öğretim Üyesi
<i>Yayın Hazırlık</i>	: Yazma Eser Uzm. Yrd. Murat Ünlüer
<i>Yapım</i>	: Yüksel Yücel
<i>Baskı</i>	: Mega Basım Yayın San. ve Tic. A.Ş. Cihangir Mh. Güvercin Cd. No:3/1 Baha İş Mrk. A Blok Kat: 2 34310 Avcılar / İstanbul Tel.: 0212 412 17 00 Sertifika No: 12026
<i>Baskı Yeri ve Yılı</i>	: İstanbul 2017
<i>Baskı Miktarı</i>	: 1. Baskı, 2000 adet

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI

Library of Congress A CIP Catalog Record

Zemahşerî

el-Keşşâf, Keşşâf Tefsiri

1. Kur‘ân-ı Kerîm, 2. Tefsir, 3. Keşşâf, 4. Zemahşerî, 5. Tîbî

ISBN: 978-975-17-3840-0 (Takım) 978-975-17-3881-3 (2. Cilt)

Copyright © Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. Her hakkı mahfuzdur.

Bütün yayın hakları *Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı’na* aittir. Başkanlığın izni olmaksızın tümüyle veya kısmen, hiçbir yolla ve hiçbir ortamda yayınlanamaz ve çoğaltılamaz.

T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı

Süleymaniye Mh. Kanuni Medresesi Sk. No: 5 34116 Fatih / İstanbul

Tel.: +90 (212) 511 36 37

Faks: +90 (212) 511 37 00

info@yek.gov.tr

www.yek.gov.tr

EL-KEŞŞÂF
‘AN HAKÂ’İKİ ĞAVÂMİDİ’T-TENZÎL
VE ‘UYÛNÎ’L-EKÂVÎL FÎ VUCÛHÎ’T-TE’VÎL
KEŞŞÂF TEFSİRİ

(METİN - ÇEVİRİ)

2. CİLT

ZEMAŞSERÎ
(ö. 1144)

Çeviri
Abdulaziz Hatip - Mehmet Erdoğan
Aydın Temizer - Ömer Çelik
Muhammed Coşkun - A. Enes Ateş

Editör
Murat Sülün

TÜRKİYE
YAZMA
ESERLER
KURUMU
BAŞKANLIĞI

İÇİNDEKİLER

NİSÂ SÛRESİ	8
MÂİDE SÛRESİ	356
EN'ÂM SÛRESİ	596
A'RÂF SÛRESİ	798
ENFÂL SÛRESİ	1072
DİZİN	1189

EL-KEŞŞÂF

‘AN HAKÂ’İKİ ĞAVÂMİDİ’T-TENZÎL
VE ‘UYÛNÎ’L-EKÂVÎL FÎ VUCÛHÎ’T-TE’VÎL

EZ-ZEMAHŞERÎ

EBU’L-KÂSİM CÂRULLAH MAHMÛD BİN ÖMER
BİN MUHAMMED EL-HÂRİZMÎ

Allah’ın rahmeti onun üzerine olsun.

الكشاف

عن حقائق غوامض التنزيل وعيون الأقاويل في وجوه التأويل

الزمخشري

أبو القاسم جار الله محمود بن عمر بن محمد الخوارزمي

رحمة الله عليه

NİSÂ SÛRESİ

Medine’de nâzil olmuştur; 176 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah’ın Adıyla

1. Ey insanlar! Sizi tek bir candan yaratan, ‘eş’ini de ondan yaratan ve bu ikisinden (yeryüzüne) birçok erkek ve kadın yayan Rabbinizden sakının. Evet, kendisi adına birbirinizden istekte bulunduğunuz Allah’tan ve akrabalık bağlarını koparmaktan sakının. Allah elbette üzerinizde gözcüdür.

[1] “Ey insanlar!” Ey Âdem’in oğulları! “Sizi tek bir candan” babanız Âdem’in canından “yaratan” yani sizi tek bir kökten dallandırıp, çoğaltan...

[2] **Şayet** “وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا” (eşini de ondan yaratan) ifadesi nereye atfedilmiştir?” **dersen şöyle derim:** Bu konuda iki ihtimal vardır: **Birincisi:** Mahzuf bir ifadeye atfedilmiş olup adeta şöyle denilmiştir: “Sizi, inşa ettiği ya da [yaratmaya] kendisinden başladığı bir tek candan yarattı, ondan da eşini yarattı.” Burada “inşa ettiği ya da [yaratmaya] kendisinden başladığı” [*en-ş’ehâ ev ibtede’ehâ*] ifadesi, cümlemin akışı buna delâlet ettiği için hazfedilmiştir. Mâna şöyledir: Sizi, öyle özellikli bir candan dallara, kısımlara ayırdı ki onu topraktan meydana getirmiş, eşi Havva’yı da onun kaburga kemiklerinden birinden yaratmış, insan cinsinin iki nev’i olan erkekleri ve kadınları bu ikisinden çoğaltıp yaymıştı. Bu durumda söz konusu ‘can’ı, erkek ve kadınların kendisinden nasıl yaratıldığını açıklayıp beyan eden bir sıfatla nitelemiş oldu. **İkincisi:** Bu [Ondan da eşini yarattı] ifade[si], خَلَقَكُمْ (sizi yarattı) ifadesine ma’tûftur ve “Ey insanlar” ifadesindeki hitap, Peygamber (s.a.)’in kendilerine gönderildiği Kureyş’e yöneliktir. Mâna şu şekildedir: “Sizi Âdem’in nefisinden / cinsinden yarattı” -çünkü Kureyşliler Âdem ‘kök’ünden dallanıp budaklanan ‘cins’in kapsamına dâhildirler- “ve ondan anneniz Havva’yı da yarattı ve bu ikisinden nice erkek ve kadın” yani sizden başka haddi hesabı olmayan daha nice milletlerden pek çok erkek ve kadın çoğaltıp “yaydı.”

[3] **Şayet** “İfadenin doğru ve sağlam dizilmiş olması bakımından, takvaya ilişkin emrin hemen peşinden, takvayı gerektiren, takvaya davet ve sevk eden bir şeyin getirilmesi gerekir. Bir tek candan -belirtmiş olduğu tafsil üzere- insanları yaratmış olması nasıl takvayı gerektirir ve takvaya davet eder?” **dersen şöyle derim:** Çünkü [Allah’ın topraktan yarattığı candan bir de eşini yaratması ve bütün insanları o ikisinden çoğaltması] kudreti gerektiren bir husustur; böyle bir şeye gücü yeten zâtın, her şeye gücü yeter.

سورة النساء

مدنية وهي مائة وست وسبعون آية

بسم الله الرحمن الرحيم

١- ﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَبَثَّ مِنْهُمَا رِجَالًا كَثِيرًا وَنِسَاءً وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي تَسَاءَلُونَ بِهِ وَالْأَرْحَامَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَيْكُمْ رَقِيبًا﴾

[١] { يَا أَيُّهَا النَّاسُ } يا بني آدم { خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ } فرّعكم من أصل واحد، وهو نفس آدم أبيكم.

[٢] فإن قلت: علام عطف قوله { وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا }؟ قلت: فيه وجهان؛ أحدهما أن يعطف على محذوف، كأنه قيل: من نفس واحدة أنشأها أو ابتدأها، وخلق منها زوجها. وإنما حذف لدلالة المعنى عليه. والمعنى: شعبكم من نفس واحدة هذه صفتها، وهي أنه أنشأها من تراب وخلق زوجها حواء من ضلع من أضلاعها. { وَبَثَّ مِنْهُمَا } نوعي جنس الإنس، وهما الذكور والإناث، فوصفها بصفة هي بيان وتفصيل بكيفية خلقهم منها. والثاني: أن يعطف على خلقكم، ويكون الخطاب في { يَا أَيُّهَا النَّاسُ } للذين بعث إليهم رسول الله ﷺ. والمعنى: خلقكم من نفس آدم، لأنهم من جملة الجنس المفرع منه، وخلق منها أمكم حواء وبث منهما { رِجَالًا كَثِيرًا وَنِسَاءً } غيركم من الأمم الفاتئة للحصر.

[٣] فإن قلت: الذي يقتضيه سداد نظم الكلام وجزالته أن يجاء عقيب الأمر بالتقوى بما يوجبها أو يدعو إليها ويبحث عليها؛ فكيف كان خلقه إياهم من نفس واحدة على التفصيل الذي ذكره موجبا للتقوى وداعيا إليها؟ قلت: لأن ذلك مما يدل على القدرة العظيمة؛ ومن قدر على نحوه كان قادرا على كل شيء،

Suçluları, âsileri cezalandırması da O'nun gücü dâhilindedir. Bu hususu düşünmek, buna kâdir olana karşı gelmekten sakınmaya sevk eder ve O'nun cezasından korkulur. Çünkü bu husus, Allah'ın insanlar üzerindeki eksiksiz nimetini gösterir. İnsanlara düşen, nimete nankörlük etmemek ve nimetin şükrünü yerine getirmede ihmalkâr davranmak konusunda Allah'tan sakınmaktır. Ya da takva ile özel mahiyette bir takva kasetmiştir ki bu da insanların, aralarındaki işlemlerde birbirlerinin hakkına girmeme konusunda titizlik göstermeleri, sıla-i rahme dikkat edip akrabalık bağlarını kopartmamaları gerektiğidir. Buna göre mâna şöyle olmaktadır: “Sizi tek bir ‘kök’ün ‘dal’ları halinde var eden Rabbinizden sakının ve birbirinize karşı görev ve sorumluluklarınızı ifa edin, bu konuda titizlenin, gaffet göstermeyin.” Bu anlam sûrenin genel içeriğine de uygundur.

[4] [وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَبَثَّ مِنْهُمَا] *vehâlik^{un} minhâ zevcebâ ve bâss^{un} minhumâ* (ondan eşini yaratan ve bu ikisinden [yeryüzüne birçok erkek ve kadın] yayan) şeklinde ism-i fâ'il olarak da okunmuştur. Böyle okunduğu takdirde *hâlik^{un}* (yaratan) ve *bâss^{un}* (yayan) kelimeleri, mahzuf bir mübtedânın haberi olur. Bu mahzuf mübtedâ da *huve* [o] olup [mâna şöyledir: “O'dur ondan eşini yaratan ve O'dur ikisinden de çok sayıda erkek ve kadını çoğaltan.”]

[5] تَسَاءَلُونَ بِهِ (Birbirinizden istekte bulunursunuz) ifadesinin aslı *tetesâ'elûne* dir. Bu kelime Tâ, Sin'e idğam edilerek *tessâ'elûne* ve ikinci Tâ hazfedilerek *tesâ'elûne* diye de okunmuştur. Yani adını vererek, hatırına birbirinizden bir şeyler istediğiniz Allah'a karşı gelmekten ve akrabalık bağını koparmaktan sakının. İnsanlar birbirlerinden bir şey isterken şefkat ve merhameti celbetmek için “Allah için ve akrabalık hakkı için şu işimi gör, şunu yap, bunu senden Allah hatırına ve akrabalık hatırına istiyorum” derler. Bu kelimeye *tes'elûne* [istersiniz] anlamı da verilebilir. O zaman “birbirinizden bir şeyler istersiniz” şeklinde bir karşılıklı durumu değil, “başkalarından istersiniz” şeklinde tek taraflı bir istemeyi ifade eder. İşte burada da çokluk / birliktelik ifade etmek için *tefalûne* kalıbı yerine *tefâ'alûne* kalıbı kullanılmıştır. Tıpkı *ra'eytu'l-hilâl* (Ben hilali gördüm) ve *terâeynâhu* (Hep birlikte hilali gördük) ifadelerinde olduğu gibi. Hemze'li ve Hemze'siz olarak *teselûne bi-hî* ve *tes'elûne bi-hî* şeklinde okunmuş olması bu görüşü desteklemektedir.

[6] *el-Erhâm* (akrabalık bağı) kelimesi [*el-erhâmu*, *el-erhâmî* ve *el-erhâme* olmak üzere] üç hareke ile de okunmuştur. Mansub okunması hâlinde iki ihtimal vardır. Ya *ve'ttekullâhe ve'l-erhâm* (Allah'dan ve akrabalık bağlarını koparmak)tan sakının) şeklindedir ya da câr ve mecrûrun [*bi-hînin*] mahalline atfedilir [Allah hatırına ve akrabalık bağları hatırına birbirinizden bir şeyler istersiniz].

ومن المقدورات عقاب العصاة، فالنظر فيه يؤدي إلى أن يتقى القادر عليه ويخشى عقابه، ولأنه يدل على النعمة السابغة عليهم، فحقهم أن يتقوه في كفرانها والتفريط فيما يلزمهم من القيام بشكرها. أو أراد بالتقوى خاصة وهي أن يتقوه فيما يتصل بحفظ الحقوق بينهم، فلا يقطعوا ما يجب عليهم وصله، فقل: اتقوا ربكم الذي وصل بينكم، حيث جعلكم صنوانا مفرعة من أرومة واحدة فيما يجب على بعضكم لبعض، فحافظوا عليه ولا تغفلوا عنه. وهذا المعنى مطابق لمعاني السورة.

[٤] وقرئ «وخالق منها زوجها. وباتّ منهما»، بلفظ اسم الفاعل، وهو خبر مبتدأ محذوف تقديره: وهو خالق.

[٥] {تَسَاءَلُونَ بِهِ} تساءلون به، فأدغمت التاء في السين. وقرئ «تساءلون» بطرح التاء الثانية، أي يسأل بعضكم بعضاً بالله وبالرحم. فيقول: بالله وبالرحم أفعل كذا، على سبيل الاستعطف. وأناشدك الله والرحم. أو تسألون غيركم بالله والرحم، فقل «تفاعلون» موضع «تفعلون» للجمع، كقولك: رأيت الهلال وتراءيناه. وتنصره قراءة من قرأ «تسلون به» مهموزاً أو غير مهموز.

[٦] وقرئ «والأرحام» بالحركات الثلاث، فالنصب على وجهين؛ إما ١٥ على: واتقوا الله والأرحام، أو أن يعطف على محل الجار والمجرور،

Tıpkı *merartu bi-Zeydⁱⁿ ve ‘Amr^{an}* (Zeyd’e ve Amr’a uğradım) ifadesinde olduğu gibi. İbn Mes’ûd’un [v. 32/653] *tes’elûne bi-hî ve bi’l-erhâmⁱ* (Allah adına ve akrabalık bağları adına istersiniz) şeklindeki kıraati de bunu desteklemektedir. [el-Erhâmî şeklinde] mecrur okunması ise açık ifadenin gizli olana atfedilmesi 5 ileidir [yani el-erhâm, bi-hîdeki zamire atfedilmiştir] fakat bu doğru bir görüş değildir. Çünkü *muttasıl* zamir, adından anlaşılacağı gibi bitişiktir, câr ve mecrur da tek bir şey gibidir. *Merartu bi-hî ve Zeydⁱⁿ* (ona ve Zeyd’e uğradım) ve *hâzâ ğulâmuhû ve Zeydⁱⁿ* (bu onun ve Zeyd’in oğludur) ifadelerinde, kelime ile zamir arasındaki irtibat çok güçlüdür.[Âmil] tekrarlandığından dolayı irtibat bu kadar 10 güçlü olunca [âmilsiz bir atıfta] atıf, kelimenin parçasına yapılmış olacaktır ki câiz değildir. Ve bu yüzden âmil tekrarlanmalı, yani *merartu bi-hî ve bi-Zeydⁱⁿ* ve *hâzâ ğulâmuhû ve ğulâmu Zeydⁱⁿ* denilmelidir. Dikkat edersen, *merartu bi-Zeydⁱⁿ ve ‘Amrⁱⁿ* (Zeyd’e ve Amr’a uğradım) *ra’eytuke ve Zeyd^{en}* (seni ve Zeyd’i gördüm) demek doğrudur. İşte, *erhâmın* başında harf-i cer tekrar edilmediğinden 15 irtibat kuvvetli olmayınca, bu kıraat ancak harf-i cerrin mukadder olduğu söylenirse doğru sayılabilir. Bunun benzeri şairin şu sözüdür:

Haydi git; sana da günlere de şaşılmaz¹

[7] Merfû‘ [yani el-erhâmı] okunması ise haberi hazfedilmiş bir mübtedâ olması sebebiyledir. Sanki şöyle denilmiştir: *Ve’l-erhâm^u kezâlike* (akrabalık 20 bağları da böyledir), yani akrabalık bağları da koparılmasından sakınılması gereken şeylerdendir. Yahut akrabalık bağları da ‘hatırına birbirinizden istekte bulunduğunuz’ şeylerdendir. Mâna şudur: Araplar bir yaratıcıları olduğunu kabul ediyorlar, Allah adını anarak ve akrabalık bağlarını vesile ederek birbirlerinden bir şeyler istiyorlardı. Onlara denildi ki: Sizi yaratan 25 Allah’a karşı gelmekten sakının, kendisi hatırına birbirinizden bir şeyler istediğiniz Zât’dan sakının, akrabalık bağlarına karşı da dikkatli olun, onları koparmayın. Ya da kendisini hatırlatarak birbirinize şefkat gösterdiğiniz Allah’a karşı gelmekten ve birbirinize onun hatırına şefkat gösterdiğiniz akrabalık bağlarını koparmaktan sakının.

[8] Allah Teâlâ akrabalık bağlarını kendi ismiyle yan yana getirerek bildirmiş oldu ki bu bağlar O’nun katında çok önemli bir yere sahiptir. Nitekim “Allah, kendisinden başkasına kulluk etmemenizi ve anne babanıza iyilik etmenizi emretti” [İsrâ 17/23] buyrulmuştur. Hasan-ı Basrî *Rahimehu’llâh*’dan 30 [v. 110/728] rivayet edilmiştir ki “Biri senden Allah hatırına bir şey istediğinde ona istediğini ver, biri senden akrabalık bağları hatırına bir şey istediğinde ona istediğini ver. Çünkü akrabalık bağının Arş’da özel bir yeri vardır.”

1 İkkinizin de ne yapacağı, neler getireceği belli değildir. الأیام kelimesi بك’ nin mecrur Kâf’ına atfedilmiştir. / ed.

كقولك: مررت بزيد وعمراً. وينصره قراءة ابن مسعود «تسألون به وبالأرحام». والجـ
على عطف الظاهر على المضمر، وليس بسديد؛ لأنّ الضمير المتصل متصل كاسمه،
والجار والمجرور كشيء واحد، فكانا في قولك: مررت به وزيد، وهذا غلامه وزيد
شديدي الاتصال. فلما اشتد الاتصال لتكرره أشبه العطف على بعض الكلمة؛ فلم يجز
ووجب تكرير العامل، كقولك: مررت به وبزيد، وهذا غلامه و غلام زيد. ألا ترى إلى
صحة قولك: رأيتك وزيداً ومررت بزيد وعمرو، لما لم يقو الاتصال، لأنه لم يتكرر،
وقد تمحل لصحة هذه القراءة بأنها على تقدير تكرير الجار. ونظيرها قول الشاعر:

فاذهب فَمَا بِكَ وَالْأَيَّامِ مِنْ عَجَبٍ ❁

[٧] والرفع على أنه مبتدأ خبره محذوف، كأنه قيل: والأرحام كذلك، على معنى:
والأرحام مما يتقى أو والأرحام مما يتساءل به. والمعنى أنهم كانوا يقرون بأن لهم
خالقاً، وكانوا يتساءلون بذكر الله والرحم، فقيل لهم: اتقوا الله الذي خلقكم، واتقوا
الذي تتناشدون به، واتقوا الأرحام فلا تقطعوها. أو واتقوا الله الذي تتعاطفون بإذكاره
وبإذكار الرحم.

[٨] وقد آذن عز وجل إذ قرن الأرحام باسمه أن صلتها منه بمكان، كما
قال: {أَنْ لَا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا} [الإسراء: ٢٣]، وعن الحسن:
إذا سألك بالله فأعطه، وإذا سألك بالرحم فأعطه. وللرحم حجنة عند العرش.

İbn Abbâs (r.a.)’dan [v. 68/688] rivayet edildiğine göre bunun anlamı şudur: Rahim, yani akrabalık bağı Arş’a asılıdır, onu koruyan kişi onun yanına geldiğinde kişiye gülümser, ona memnuniyetini bildirir. Kendisini koparan biri geldiğinde ise ona yüzünü göstermez [Müslim, “Birr ve’s-sıla”, 17, benzer lafızlarla].

- 5 [9] İbn Uyeyne’ye [v. 198/814] Peygamber (s.a.)’in “Nutfeleriniz için iyi seçim yapın” [*İbn Mâce*, “Nikâh”, 46] hadisinin ne anlama geldiği sorulduğunda şöyle demiştir: “Evlatlarınız için iyi seçim yapın ki bu da [meşru bir ilişkiyle, müstakbel] çocuğunuzu helal bir ‘rahim’e yerleştirmektir. Allah Teâlâ’nın şu sözünü işitmediniz mi? ‘Kendisi adına birbirinizden istekte bulunduğunuz
- 10 Allah’tan ve akrabalık bağlarını koparmaktan sakının.” [Gayrı meşru ilişki ile dünyaya gelen çocuğun nesep ve akrabalık bağı baştan koparılmış olur.] Akrabalık bağını sürdürmenin birinci adımı, evladını helâl bir yere yerleştirip akrabalık bağını ve nesebini [zina ile] koparmamaktır çünkü “[çocuk yatağın gerçek sahibine aittir,] zina eden ise mahrum kalır.” [*Müttetekun Aleyh*] Ayrıca, çocuğu
- 15 ‘başkasına ait’miş gibi göstermekten² kaçınarak, nesebinin sahih olmasını tercih etmek ve çocuğu -Allah’ın kılavuzluğuna değil de şehvet ve hevâsına tâbi olacağı- kötü bir yere yerleştirmemektir.

2. Yetimlere mallarını verin, temizi murdarla değiştirmeyin, onların malını kendi malınıza katarak yemeyin. Şüphesiz bu, büyük bir günahtır.

- 20 [10] “Yetimler” babası ölüp de tek / yalnız kalanlardır. *el-Yutm*“ tek kalmayı ifade eder. *er-Ramletu’l-yetîmet*“ (tek kum tanesi) ve *ed-dürratü’l-yetîmet*“ (tek inci / dürr-i yektâ) ifadeleri de buradan gelmektedir. Denilmiştir ki insanlarda yetimlik baba tarafından, yani baba ölürse insan yetim kalır, hayvanlarda ise anne tarafından.
- 25 [11] **Şayet** “*Yetîm* kelimesi *marîd* (hasta) gibi *fa’îl* vezninde olduğu halde neden *yetâmâ* şeklinde çoğul yapılmış? [Oysa *marîd*ın çoğulu *mardâdır*.]” **dersen şöyle derim:** Bu konuda iki ihtimal var: **Birincisi;** tıpkı *esrâ* gibi *yetmâ* şeklinde çoğul yapılmıştır. Çünkü esirlik gibi yetimlik de felaket ve acılar vadisidir [Musibet ve acılarla ilgili hususların çoğulu *fa’lâ* veznidir]. Sonra *fa’lâ* da
- 30 *esârâ* gibi *fa’âlâ* şeklinde çoğul yapılmıştır [*yetmâ* - *yetâmâ*]. **İkinci ihtimal:** *Sâhib* ve *fâris* kelimeleri gibi *yetm* kelimesi de isim kabul edilerek *fe’â’il*“ vezninde çoğul yapılarak [*savâhib* ve *fevâris* gibi] *yetâ’im*“ denilmiş, sonra da kalb yoluyla [yani son iki harf yer değiştirerek] *yetâmâ* haline getirilmiştir.

2 Kelime الدعرة [ahlâksızlık] şeklinde kayıtlanmışsa da Gülnuş Valide Sultan [60b] ve Damad İbrâhim Paşa [83b] nüshalarında الدعرة şeklindedir. / ed.

ومعناه ما روي عن ابن عباس رضي الله عنه: الرحم معلقة بالعرش، فإذا أتاها الواصل بَشَّتْ به وكَلَّمَتْه. وإذا أتاها القاطع احتجبت منه.

[٩] وسئل ابن عيينة عن قوله عليه الصلاة والسلام «تخيروا لنطفكم» فقال: يقول: لأولادكم؛ وذلك أن يضع ولده في الحلال. ألم تسمع قوله تعالى {وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي تَسَاءَلُونَ بِهِ وَالْأَرْحَامَ}؟ وأول صلته أن يختار له الموضع الحلال، فلا يقطع رحمه ولا نسبه وإنما للعاهر الحجر، ثم يختار الصحة ويجتنب الدَّعوة، ولا يضعه موضع سوء يتبع شهوته وهواه بغير هدى من الله.

٢- ﴿وَاتُوا الْيَتَامَىٰ أَمْوَالَهُمْ وَلَا تَبْدُلُوا الْخَيْثَ بِالْطَّيِّبِ وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَهُمْ إِلَىٰ أَمْوَالِكُمْ إِنَّهُ كَانَ حُوبًا كَبِيرًا﴾

١٠ [١٠] {الْيَتَامَى} الذين مات آباؤهم فانفردوا عنهم. واليتيم الانفراد. ومنه: الرملة اليتيمة والدرة اليتيمة. وقيل: اليتيم في الأناسي من قبل الآباء؛ وفي البهائم من قبل الأمهات.

[١١] فإن قلت: كيف جمع اليتيم وهو فعيل كمريض، على يتامى؟ قلت: فيه وجهان؛ أن يجمع على يتمى كأسرى، لأنَّ اليتيم من وادي الآفات والأوجاع، ثم يجمع فعلى على فعالى كأسارى. ويجوز أن يجمع على فعائل، لجري اليتيم مجرى الأسماء، نحو صاحب وفارس، فيقال: يتائم، ثم يتمى على القلب.

[12] “Babanın yokluğu” anlamını ifade etmesi açısından *el-yetîm* kelimesinin hakkı, hem çocukları hem de yetişkin insanları kapsamasıdır. Ancak yaygın kullanımda bu kelime daha çok buluş çağına ermemiş çocuklar için kullanılır ve bu çocuklar, mallarını çekip çevirecek ya da kendilerini gözetecek birine ihtiyaçları kalmayınca, kendi ayakları üzerinde durabilecek, hatta başkasına kefil olacak, başkasının yükünü üstlenebilecek duruma gelince artık *yetîm* diye adlandırılmazlar. Kureyşliler Peygamber (s.a.) için “Ebû Tâlib’in yetimi” derlerdi. Peygamber (s.a.) bu yaşı aştığı halde onların böyle demesi ya kıyas yoluyla [yani babadan yoksun olan herkesi yetim görmektedirler] ya da küçüklüğünde amcasının kucagında, himayesinde yetişmiş olmasından dolayı [küçümseyerek] böyle diyorlardı. Peygamber (s.a.)’in “Buluğdan sonra yetimlik yoktur.” [*Ebû Dâvûd*, “*Vasâya*”, 9]³ sözüne gelince, buradaki yetimlik şer’î bir hususu belirtip, lügavî mânâyı ifade etmemektedir, “kişi buluşa erince artık ona çocuklara ait hükümler uygulanmaz” demektir.

[13] **Şayet** “O halde, ‘Yetimlere mallarını verin’ ifadesinin anlamı nedir?” **dersen şöyle derim:** Burada ya çocuk yaştaki yetimler söz konusudur ve onlara mallarını vermekten kasıt, bu yetimler buluşa erip de o mallar ellerine eksiksiz olarak geçinceye kadar, veli ve vasî olan kişilerin bu yetimlerin mallarına göz dikmemeleri ve gasp edici ellerini onların mallarından çekmeleridir. Ya da büyükler kastedilmektedir ki bu da diğerine kıyas edilerek büyüğe *yetîm* denilmesi sûretiyle veya buluşa erdiklerinde henüz çocukluğa yakın olmaları sebebiyle olur. Nitekim deve, doğum yaptıktan sonra [hâlâ ‘10 aylık gebe’ anlamında] *‘uşerâ’* diye isimlendirilir. Burada ayrıca, buluşa erdikten sonra büyüklerle mallarının ertelenmeden verilmesi, kendilerinde bir olgunluk sezildiğinde, bunlar çocukluk ve yetimlik sınırlarından çıkmadan, bir an önce mallarının teslim edilmesine işaret vardır.

[14] Söylendiğine göre âyet, Gatafan kabilesinden bir adam hakkında olup bu zâtın elinde yetim yeğenine ait büyük miktarda mal vardı. Çocuk buluşa erince amcasından mallarını istedi fakat amcası malları teslim etmek istemedi. Olayı çözmesi için Peygamber (s.a.)’e başvurdularında işbu âyet nâzil oldu. Amca, bu âyeti duyunca “Biz Allah ve Resûlüne itaat ederiz, [yetimin hakkına girmekten hâsıl olan] büyük günahtan da Allah’a sığınırız!” deyip malı çocuğa teslim etti. Bunun üzerine Peygamber (s.a.) “Kim nefsinin cimriliğinden korunur ve bu şekilde Rabbine itaat ederse O’nun yurduna -yani cennetine- girer.” buyurdu. Çocuğun ruhu kabzedilince baktılar ki malını Allah yolunda harcamış. Bunun üzerine Peygamber (s.a.) “Mükâfat kesinleşti! Mükâfat kesinleşti! Ama günah bâki kaldı.” dedi.

3 Hadis rivayetlerinde, *Kütüb-i Tis’a*’dan birinde bulabildiklerimizi belirtmekle yetindik; -ilk ciltte yaptığımız gibi- *Kütüb-i Tis’a*’da bulamadığımız rivayetler için “KTb.” rumuzu koymaya gerek görmedik./ ed.

[١٢] وحق هذا الاسم أن يقع على الصغار والكبار لبقاء معنى الانفراد عن الآباء، إلا أنه قد غلب أن يسموا به قبل أن يبلغوا مبلغ الرجال، فإذا استغنوا بأنفسهم عن كافل وقائم عليهم وانتصبوا كفاة يكفلون غيرهم ويقومون عليهم، زال عنهم هذا الاسم. وكانت قریش تقول لرسول الله ﷺ: يتيم أبي طالب، إمّا على القياس وإما حكاية للحال التي كان عليها صغيراً ناشئاً في حجر عمه توضيحاً له. وأمّا قوله عليه السلام: "لا يتيم بعد الحلم" فما هو إلا تعليم شريعة، لا لغة. يعني أنه إذا احتلم لم تجر عليه أحكام الصغار.

[١٣] فإن قلت: فما معنى قوله {وَأَتُوا الْيَتَامَىٰ أَمْوَالَهُمْ}؟ قلت: إمّا أن يراد باليتامى الصغار، وبإتيانهم الأموال أن لا يطمع فيها الأولياء والأوصياء وولاية السوء وقضاته، ويكفوا عنها أيديهم الخاطفة، حتى تأتي اليتامى إذا بلغوا سالمة غير محذوفة. ١٠ وإمّا أن يراد الكبار تسمية لهم يتامى على القياس، أو لقرب عهدهم إذا بلغوا بالصغر، كما تسمى الناقة عشراء بعد وضعها. على أنّ فيه إشارة إلى أن لا يؤخر دفع أموالهم إليهم عن حد البلوغ، ولا يمتطوا إن أونس منهم الرشد، وأن يؤتوها قبل أن يزول عنهم اسم اليتامى والصغار.

[١٤] ١٥ وقيل: هي في رجل من غطفان كان معه مال كثير لابن أخ له يتيم، فلما بلغ طلب المال فمنعه عمه، فترافعا إلى النبي ﷺ فنزلت. فلما سمعها العم قال: أطعنا الله وأطعنا الرسول، نعوذ بالله من الحوب الكبير، فدفع ماله إليه؛ فقال النبي عليه السلام «ومن يوق شح نفسه يقطع ربه هكذا فإنه يحل داره، يعني جنته، فلما قبض ألفوا ماله أنفقه في سبيل الله، فقال النبي ﷺ «ثبت الأجر، ثبت الأجر وبقي الوزر»،

Oradakilerin “Ya Resûlullah! Mükâfatı anladık, peki, malını Allah yolunda harcamasına rağmen geriye nasıl günah kalmış oluyor?” diye sorması üzerine Peygamber (s.a.) şöyle buyurdu: “Mükâfat çocuk için kesinleşti, günah ise [bu malı haram veya helal yollardan biriktiren] babasının boynuna kaldı.”

- 5 [15] “Tertemizi murdarla değiştirmeyin;” helâli haramla, yani kendi malınızı ve Allah’ın yeryüzüne sizin için dağıttığı helal kazanç ve rızıkları yetimin malıyla değişip, bunların yerine yetimin malını yemeyin! Ya da murdar işi tertemiz işle, yani yetimin malına el koyma edimini, yetim malından sakınıp uzak durma edimini değiştirmeyin. وَلَا تَبَدَّلُوا ifadesi *ve lâ testebdilû* (değiştirmeye kalkmayın) anlamında olup bu, [tefe’ul vezninin istifâl anlamında kullanılması] nadir bir şey değildir. *Te’accul* (acele etme) kelimesinin *isti’câl* (acele isteme); *te’ahhur* (geç kalma) kelimesinin *isti’hâr* (geciktirmek isteme) anlamına gelmesi gibi. Zü’r-Rumme [v. 117/735] de şöyle demiştir:

- 15 Ey bu yurdun buralardan taşınan sakinlerinin efendiliği!
Ve bir de değiştirilip, onların yerine getirilenler!

Demek istiyor ki “Ve ey yurdun değiştirip, onların yerine getirdiği kimselerin âdiliği!”

- 20 [16] [Murdarın tertemiz ile değiştirilmesi açıklanırken] Bu, kişinin kalitesizi verip kaliteliyi almasıdır da denilmiştir. Süddî’den [v. 127/745] de bunun “Cılız bir koyunu semiz koyunun yerine saymak anlamında olduğu nakledilmiştir. Fakat bu, *tebeddül* değil *tebdil* olur. Ancak [velî], bir arkadaşına cömertlik ederek çocuğun malından [o arkadaşının zimmetindeki] semiz bir koyunun yerine cılız bir koyun alırsa, başka... [O zaman *tebdil* sayılmaz.]

- 25 [17] “Onların malını kendi malınıza katarak yemeyin” yani onların malını kendinizinkilerle birlikte harcamayın. İfadenin *hakikat* mânası, “Harcamada, onların malını kendi malınıza katarak, kendi malınızla yetiminki arasında ayırım gütmeden, haram helal demeden yetim malını kendi malınıza katmayın” şeklindedir. “Peki, yetimin malını yalnız başına yemek de kendi malına katarak yemek de -her ikisi de- insanlara haram kılındığı halde, yasak, niçin *‘kendi malınızla birlikte yemeyin’* şeklinde gelmiş?” dersin şöyle derim: Çünkü insanlar Allah Teâlâ’nın kendilerine nasip ettiği mal sebebiyle yetimin malına ihtiyaçları olmamasına rağmen yetim malına göz diktiklerinde, bu yaptıkları, çok daha çirkin olmakta ve kötülenmeyi daha çok hak etmektedirler. Bir de insanlar bunu yaptıklarından [yani realite bu
35 olduğundan], onlara daha etkili biçimde engel olmak için eylemleri teşhir edilerek kötülenmişlerdir.

قالوا: يا رسول الله، قد عرفنا أنه ثبت الأجر، كيف بقي الوزر وهو ينفق في سبيل الله؟ فقال «ثبت أجر الغلام، وبقي الوزر على والده».

[١٥] {وَلَا تَبَدَّلُوا الْخَبِيثَ بِالطَّيِّبِ} ولا تستبدلوا الحرام وهو مال اليتامى بالحلال وهو مالكم وما أبيع لكم من المكاسب ورزق الله المبتوث في الأرض ٥ فتأكلوه مكانه. أو لا تستبدلوا الأمر الخبيث وهو اختزال أموال اليتامى بالأمر الطيب وهو حفظها والتورع منها. والتفعل بمعنى الاستفعال غير عزيز. منه التعجل بمعنى الاستعجال، والتأخر بمعنى الاستئثار. قال ذو الرمة:

فَيَا كَرَمَ السَّكَنِ الَّذِينَ تَحَمَّلُوا ❀ عَنِ الدَّارِ وَالْمُسْتَخْلَفِ الْمُتَبَدِّلِ

أراد: ويا لؤم ما استخلفته الدار واستبدلته.

١٠ [١٦] وقيل: هو أن يعطي رديئاً ويأخذ جيداً. وعن السدي: أن يجعل شاة مهزولة مكان سمينة، وهذا ليس بتبدل، وإنما هو تبديل؛ إلا أن يكارم صديقاً له فيأخذ منه عجفاء مكان سمينة من مال الصبي.

[١٧] {وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَهُمْ إِلَى أَمْوَالِكُمْ} ولا تنفقوها معها. وحقيقتها: ولا تضموها إليها في الإنفاق، حتى لا تفرقوا بين أموالكم وأموالهم قلة بمبالاة بما لا يحل لكم. وتسوية بينه وبين الحلال. فإن قلت: قد حرم عليهم أكل مال اليتامى وحده ومع ١٥ أموالهم، فلم ورد النهي عن أكله معها؟ قلت: لأنهم إذا كانوا مستغنين عن أموال اليتامى بما رزقهم الله من مال حلال، وهم على ذلك يطمعون فيها، كان القبح أبلغ والذم أحق؛ ولأنهم كانوا يفعلون كذلك فنُعي عليهم فعلهم وسُمع بهم، ليكون أزر لهم.

[18] *el-Hûb* “büyük günah” demektir. Peygamber (s.a.)’in şu hadisi de bu anlamdaki kullanıma örnektir: *إِنَّ طَلَّاقَ أُمِّ أَيُّوبَ لَحُوبٌ* (Ümmü Eyyüb’ü boşamak büyük günahdır.) Dolayısıyla, adeta “Yetim malı yemek öteden beri çok ağır, büyük bir günah olmuştur” buyrulmaktadır. Hasan-ı Basrî

5 *Rahimehu’llâh* [v. 110/728] *el-hûb* kelimesini *hâbe havb^{en}* kullanımından olmak üzere Hâ’nın fethasıyla *havl^{en}* şeklinde okumuştur. Ayrıca *hâb^{en}* diye de okunmuştur. *el-Havl* ve *el-hâb* kelimelerinin dengi *el-kavl* ve *el-kâl* ya da *et-tard* ve *et-tarad* kelimeleridir.

3. Şayet yetim (kız)ların haklarını gözetemeyeceğinizden korkarsanız, hoşunuza giden kadınlardan ikişer ikişer, üçer üçer, dörder dörder nikâhlayabilirsiniz. Ama âdil olamayacağınızdan endişe ederseniz, bir tane... Veya elinizin altındaki (cariye)ler... Adaletten sapmamanıza bu daha uygundur.

[19] Yetimlere ve yetim malı yemenin büyük günah olduğuna dair âyet inince, insanlar hakları konusunda yetimlere eşit davranamayıp büyük günaha düşecekleri korkusuyla onların velâyetini almaktan çekinir oldular. Hâlbuki o dönemde bir adamın bazen on, bazen sekiz, bazen de altı eşi bulunuyordu. Bu kişiler eşlerinin haklarını gözetmiyor ve aralarında âdil davranmıyorlardı. Bu âyetle onlara “Nasıl yetimlerin haklarında âdil davranmaktan korkup velâyetlerini almaktan çekiniyorsanız, eşleriniz arasında âdil

15 davranmamaktan da korkup nikâhınız altındaki eşlerin sayısını azaltmalısınız” denilmiş oldu. Çünkü kişi bir günahтан sakınıp tövbe ederken, benzeri bir başka günahı işlemeye devam ediyorsa, önceki günahтан da sakınmış, tövbe etmiş sayılmaz. Bir günahтан sakınılması ya da tövbe edilmesi onun sırf çirkin olmasındandır. Bu çirkinlik ise tüm günahlar için söz konusudur.

[20] Denilmiştir ki yetimlerin velâyetini üstlenmekten çekiniyorlar fakat zina etmekten çekinmiyorlardı. Bu sebeple onlara, “Yetim hakkı konusunda adaletsizlik etmekten çekindiğiniz gibi zinadan da çekinin ve bunun yerine size helal olan kadınlarla evlenin ve haramların etrafında dolaşmayın” denilmiş oldu. Yine denilmiştir ki o dönemde bir adam malı olan güzel

30 bir yetim kız gördüğü zaman ya da böyle bir kızın velisiyken, o yetimi başkasına kaptırmamak için onunla evlenirdi. Bu durumda bazen bir adamın nikâhı altında on kadın birden olurdu ve -zayıflıklarından ve kendilerini savunacak kimse olmadığından dolayı- onların hakkına riayet edememekten ya da bu konuda gevşek davranmaktan korkarlardı. İşbu kimselere, “Eğer yetim eşlerinize haksızlık yapmaktan korkuyorsanız, onların yerine size helal olan diğer kadınlarla evlenin” denilmiş oldu.

[١٨] والحبوب: الذنب العظيم، ومنه قوله عليه الصلاة والسلام: ”إن طلاق أم أيوب لحبوب.“ فكأنه قيل: إنه كان ذنبًا كبيرًا. وقرأ الحسن «حُبًّا» بفتح الحاء وهو مصدر حاب حوبا. وقرئ «حَابًا». ونظير الحبوب والحاب القول والقال، والطرْد والطرْد.

٥ ٣- ﴿وَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تُقْسِطُوا فِي الْيَتَامَى فَانكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ مَثْنَى وَثُلَاثَ وَرُبَاعَ فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تَعْدِلُوا فَوَاحِدَةً أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ ذَلِكَ

أَدْنَى أَلَّا تَعُولُوا﴾

[١٩] ولمَّا نزلت الآية في اليتامى وما في أكل أموالهم من الحبوب الكبير، خاف الأولياء أن يلحقهم الحبوب بترك الإقساط في حقوق اليتامى، وأخذوا يتحرّجون من ولايتهم، وكان الرجل منهم ربما كان تحته العشر من الأزواج والثمان والست فلا يقوم بحقوقهنّ ولا يعدل بينهن، فقليل لهم: إن خفتم ترك العدل في حقوق اليتامى ١٠ فتحرجتم منها، فخافوا أيضًا ترك العدل بين النساء فقللوا عدد المنكوحات، لأنّ من تخرج من ذنب أو تاب عنه وهو مرتكب مثله فهو غير متحرّج ولا تائب، لأنّه إنما وجب أن يُتخرج من الذنب ويُناب منه لقبحه، والقبح قائم في كل ذنب.

[٢٠] وقيل: كانوا لا يتحرّجون من الزنا وهم يتحرّجون من ولاية اليتامى، ١٥ فقليل: إن خفتم الجور في حق اليتامى فخافوا الزنا. فانكحوا ما حلّ لكم من النساء، ولا تحوموا حول المحرّمات. وقيل: كان الرجل يجد اليتيمة لها مال وجمال أو يكون وليها، فيتزوجها ضنًا بها عن غيره، فربما اجتمعت عنده عشر منهن، فيخاف - لضعفهن وفقد من يغضب لهن - أن يظلمهنّ حقوقهنّ ويفرط فيما يجب لهنّ، فقليل لهم: إن خفتم أن لا تقسطوا في يتامى النساء فانكحوا من غيرهن ما طاب لكم.

[21] Hem erkek hem de kız yetimler için *yetâmâ* kelimesi kullanılır. Bu kelime, *yetîmet^{4m}* kelimesinin harflerinin yer değiştirmesi ile yapılmış çoğuludur. Tıpkı [dul kelimesinin çoğulu olan] *eyâmân*ın aslının *eyâ'im^u* olması gibi, *yetâmâ* kelimesinin aslı da *yetâim^u* dur.

- 5 [22] İbrâhim [en-Nehâi; v.96/714] أَلَّا تُقْسِطُوا (eşit davranmamaktan [korkarsanız]) fiilini Lâ'yı اَهْلُ الْكِتَابِ [Hadîd 57/29] âyetindeki gibi [zâid] kabul ederek “Onlara zulmetmiş olacağınızdan korkarsanız” anlamını kastederek *en taksitü⁴* şeklinde okumuştur.

- [23] مَا طَابَ “size helal u hoş olan” demektir çünkü muharremât âyetinde 10 [Nisâ 4/24-25] belirtildiği gibi kişiye haram olan kadınlar da vardır. [مَا طَابَ’deki] *mâ* ism-i mevsûlünün bizzat kadınlara değil de kadınlık özelliklerine işaret ettiği de söylenmiştir çünkü akıllı varlıkların dışı olanlarına, gayr-i âkil muamelesi yapılmaktadır. أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُمْ (elinizin altındaki [cariye] ler... [Mü’minûn 23/6]) ifadesi de buna örnektir⁵.

- 15 [24] مَثْنَى وَثُلَّةٌ وَرِبَاعٌ (ikişer ikişer, üçer üçer, dörder dörder) ifadeleri, normal sayma ifadelerinden dönüştürülmüş tekrarlanan üleştirme sayıları olup, -[bir] sıygaları değiştirildiği, [iki] tekrar edilen ikinci sayının⁶ düşmesi yönüyle değiştirildikleri için- iki değişim geçirdiklerinden gayr-i munsarîf kılınmışlardır. Nekire olmakla birlikte başlarına Lâm-ı tarif getirilerek 20 marife kılınabilirler, *fulân^{um} yenkihul-mesnâ ve’s-sulâse ve’r-rubâ^u* (Falanca, ikişer ikişer, üçer üçer, dörder dörder nikâhlıyor) diyebilirsiniz. Bunlar âyette *مَا طَابَ لَكُمْ* (size helal u hoş olan kadınlar) ifadesinin hali olarak gelmiştir ve cümledeki konumları itibarıyla mansupturlar. Takdiri şöyledir: “Size helal u hoş olan kadınlarla işbu sayıyla sayılmış oldukları halde, ikişer ikişer, üçer 25 üçer, dörder dörder evlenin.”

- [25] **Şayet** “Kişi için câiz görülen; iki, üç ya da dört eşle evlenmesidir. O halde ikişer ikişer, üçer üçer, dörder dörder şeklindeki tekrarın anlamı nedir?” **dersen şöyle derim:** Buradaki hitap bir kişiye değil, herkesedir, tekrarı gerektiren de budur. Böylece, çok eşliliği düşünen kişi izin verilen sınıra 30 kadar istediği sayıda eş seçebilecektir. Nitekim bin dirhemlik bir para hakkında bir topluluğa “Şunu ikişer ikişer, üçer üçer, dörder dörder paylaşın dersin. Tekrar etmeden söylersen bunun bir anlamı olmaz.

4 Zemaşerî’nin Hucurât 49/9’daki المتقسطين kelimesini açıklarken belirttiği gibi, Kıst eşitlik, kasat ise eğriliktir. ق س ط kökü ayaklardaki eğrilik ifade etmesi hasebiyle, soyut konularda yamuk ve yanlış yapmak yani cevretmek anlamına gelmektedir. İfâl kalıbına nakledildiğinden ise -efalenin Hemze’si izâle için kullanıldığından- akseta fiili “işbu eğrilik giderdi, eşit kıldı” anlamı kazanmaktadır. / ed.

5 Ancak bu kıyaslama üzerinde düşünülmelidir çünkü zamanın Arap örfüne göre cariyeler metâ sayıldığından, cansız bir varlık gibi *mâ* ile gösterilebilmektedirler. / ed.

6 Çünkü aslında *sinteyni sinteyni*, *selâsen selâsen*, *erba’an erba’an* şeklindedirler.

[٢١] ويقال للإناث اليتامى، كما يقال للذكور، وهو جمع يتيمة على القلب، كما قيل: أيتامى، والأصل: أيائم ويتائم.

[٢٢] وقرأ النخعي «تَقْسِطُوا» بفتح التاء على أن لا مزيدة مثلها في {لَثَلَا يَعْلَمُ} [الحديد: ٩٢] يريد: وإن خفتم أن تجوروا.

٥ [٢٣] {مَا طَابَ} ما حلَّ {لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ} لأنَّ منهن ما حرم كالثلاثي في آية التحريم. وقيل: ما، ذهباً إلى الصفة. ولأنَّ الإناث من العقلاء يجرين مجرى غير العقلاء: ومنه قوله تعالى {أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُمْ}.

[٢٤] {مَثْنَى وَثُلَاثَ وَرُبَاعَ} معدولة عن أعداد مكررة. وإنما منعت الصرف لما فيها من العدلين؛ عدلها عن صيغها، وعدلها عن تكررها، وهي نكرات يعرّفن بلام التعريف. تقول: فلان ينكح المثنى والثلاث والرابع، ومحلّهن النصب على الحال مما طاب. تقديره: فانكحوا الطيبات لكم معدوداتٍ هذا العدد، ثنتين ثنتين، وثلاثاً ثلاثاً، وأربعاً أربعاً.

[٢٥] فإن قلت: الذي أطلق للنكاح في الجمع أن يجمع بين ثنتين أو ثلاث أو أربع، فما معنى التكرير في مثنى وثلاث ورباع؟ قلت: الخطاب للجميع، فوجب التكرير ليصيب كل ناكح يريد الجمع ما أراد من العدد الذي أطلق له، كما تقول ١٥ للجماعة: اقتسموا هذا المال - وهو ألف درهم - درهمين درهمين، وثلاثة ثلاثة، وأربعة أربعة. ولو أفردت لم يكن له معنى.

[26] “Sayıların arasına neden ‘veya’ değil de ‘ve’ gelmiş peki?” **dersen şöyle derim:** Yukarıda verdiğim örnekte de sayıların arasında ‘ve’ kullanılmıştır. Eğer “Bu malı [ya] ikişer ikişer veya üçer üçer ya da dörder dörder paylaşın” deseydin, bu üç taksimat türünden istedikleri herhangi birini seçme hakları olmadığını ve sadece bir şekilde paylaşabileceklerini -yani payların bazısının ikişer, bazısının üçer, bir kısmının da dörder dirhem olarak dağıtılamayacağını- bildirmiş olurdun. Ve ‘ve’ atıf harfinin işaret ettiği taksimat türlerinden herhangi birinin câiz olduğuna dair mâna kaybolmuş olurdu [Oysa üleştirme sayıları, âyetteki gibi ‘ve’ ile bağlandığında, duruma göre farklı taksimler söz konusu olabilir; kimine ikişer, kimine üçer...] Şöyle ki ‘ve’ harfi, evlenecek kişilerin -dördü aşmaları yasak olmak üzere- evlenmek istedikleri kadar kadını aynı anda alabileceklerini, bazılarının ikişer, bazılarının üçer, bazılarının da dörder kadın alabileceğini, [ortak hareket etmek gerekmediğini, yani] dilerlerse aynı sayıda müttefik olabileceklerini, dilerlerse farklı davranabileceklerini göstermektedir.

[27] İbrâhim [en-Nehâi; v.96/714] وَثَلَّثَ وَرُبَاعَ ifadesini Elif’i kasrederek *ve sulese ve rube’a* şeklinde okumuştur.

[28] Bu sayılar [daki eşler] ya da daha fazlası arasında “adaletli davranamayacağınızdan korkarsanız, o zaman tek bir eş...” Yani tek eşlilikten ayrılmayın ya da tek eşliliği tercih edin ve prensip olarak çok eşlilikten kaçının. Çünkü bütün iş, adaletin etrafında dönüp durmaktadır. Dolayısıyla adaleti nerede bulursanız ondan ayrılmayın. İfade *fe-vâhidet^{un}* şeklinde merfû’da okunmuştur ki *fe’l-mukni’u vâhidet^{un}* (Yetinilmesi gereken, tek eştir) ya da *fe-kefet vâhidet^{un}* veya *fe-hasbukum vâhidet^{un}* (Size tek eş yeter) takdirindedir.

[29] “Veya elinizin altındaki [cariye]ler...” Kolaylık konusunda hür tek bir kadın ile herhangi bir istisna ya da sayı kaydı getirmeksizin cariyeler bir tutulmuştur. Bu durum cariyelerin evlilik yaşamıyla ilgili olarak hür kadınlara nazaran daha az sorumluluk gerektirmeleri, daha az sorun çıkarmaları ve daha az masraflı olmaları sebebiyledir. Çünkü onlara az ya da çok vermekte, [yatma günlerini] ayarlamada adaletli olup olmamakta ya da onlara doğum kontrolü yapıp yapmamakta özgürsündür. İbn Ebî Able [v. 151/768] men meleket şeklinde okumuştur⁷.

7 Yani “elinizin altındaki *kimseler*... Diğeri, “elinizin altındaki *şeyler*” anlamında idi. / ed.

[٢٦] فإن قلت: فلم جاء العطف بالواو دون أو؟ قلت: كما جاء بالواو في المثال الذي حدوته لك. ولو ذهبت تقول: اقتسموا هذا المال درهمين درهمين، أو ثلاثة ثلاثة، أو أربعة أربعة أعلمت أنه لا يسوغ لهم أن يقتسموه إلا على أحد أنواع هذه القسمة، وليس لهم أن يجمعوا بينها فيجعلوا بعض القسم على تشية، وبعضه على تثليث، وبعضه على تربيع. وذهب معنى تجويز الجمع بين أنواع القسمة الذي دلت عليه الواو. وتحريره: أن الواو دلت على إطلاق أن يأخذ الناكحون من أرادوا نكاحها من النساء على طريق الجمع، إن شأؤوا مختلفين في تلك الأعداد، وإن شأؤوا متفقين فيها، محظوراً عليهم ما وراء ذلك.

[٢٧] وقرأ إبراهيم: وَثَلَّثَ وَرُبَعَ، على القصر من ثلاث ورباع.

١٠ [٢٨] {فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تَعْدِلُوا} بين هذه الأعداد كما خفتم ترك العدل فيما فوقها {فَوَاحِدَةً} فالزموا أو فاختراروا واحدة وذروا الجمع رأساً. فإن الأمر كله يدور مع العدل، فأينما وجدتم العدل فعليكم به. وقرئ «فَوَاحِدَةً» بالرفع على: فالمقنع واحدة، أو فكفت واحدة، أو فحسبكم واحدة.

[٢٩] {أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ} سوى في السهولة واليسر بين الحرة الواحدة وبين الإماء، من غير حصر ولا توقيت عدد. ولعمري أنهن أقل تبعه وأقصر شغباً وأخف مؤنة من المهائر، لا عليك أكثرت منهن أم أقللت، عدلت بينهن في القسم أم لم تعدل، عزلت عنهن أم لم تعزل. وقرأ ابن أبي عتبة. «مَنْ مَلَكَتْ».

[30] “Bu” yani tek eşlilik ya da cariye seçimi, “haksızlık yapmamanı-za”, yani meyletmemenize “daha yakındır.” Terazi şaştığı zaman kullanılan *âle’l-mizân*“ *avlen*” ya da kişi / hâkim haksızlık yaptığında kullanılan *mizânul’l-fulânî â’ilun* ve *âle’l-hâkim*“ *fî hukmihi* ifadeleri de bu [meyil anlamı] ndandır. Rivayete göre kendisi aleyhinde hüküm veren hâkime bir bedevi, “Bana cevrediyorsun öyle mi!?” anlamında *e-te’ûlu* ‘*aleyye*’ demiş. Hazret-i Âişe’den [v. 58/678] gelen bir rivayete göre *أَلَّا تَعُولُوا* ifadesini Peygamber (s.a.) *ellâ tecûrû* (zulmetmemeniz) şeklinde açıklamıştır. Şâfi’î *Rahimehu’llâh*’dan [v. 204/820] nakledilen “evlâd u *iyâlinizi* (çoluk çocuğunuzu) çoğaltmamanız için...” şeklindeki tefsir şöyle açıklanabilir: Burada fiil, *âle’r-racul*“ *iyâlehû ye’ûluhum* (adam evlâd u iyâlini zar zor geçindiriyor) ifadesinden alınmış olmaktadır. Tıpkı -biri, ailesi için harcama yaptığında kullanılan- *mânehum yemûnuhum* ifadesi gibidir. Çünkü çoluk çocuğu çok olan kişinin onlara bakması gerekir ve bu durumda, helal kazanç ve temiz rızık temin ederken takva sınırlarına riayette zorlanacaktır. Önde gelen âlimlerden, Fıkıh imam-larından ve müctehidlerin reislerinden biri olan Şâfi’î *Rahimehu’llâh* gibi bir zâtın sözü, doğru ve sahih bir anlamla yorumlanmasını ve kendisi hakkında “[Onun söylediği mânayı aslında if’âlden] *تُعِيلُوا* fiili [ifade etmektedir, ama o bu] nu *تَعُولُوا* şeklinde tahrif etmiştir” şeklinde bir su-i zan beslenmemesini hak et-mektedir. Ömer (r.a.)’dan rivayet edilen bir söz vardır: “Hayra yorma imkânı bulduğun sürece kardeşinin ağzından çıkan sözler hakkında su-i zan etme.” Bu konuda *Şâfi’l-ayyi min kelâmi’s-Şâfi’iyyi* (Şâfi’î’nin Sözlerinden Dilsiz Şifa) isimli kitabımız Şâfi’î *Rahimehu’llâh*’ın Arap dilinde, böyle bir mânayı gözden kaçırmayacak kadar yetkin, çaplı bir kişi olduğuna delil olarak yeter. Fakat âlimlerin farklı yol ve yöntemleri vardır, Şâfi’î de bu kelimenin tefsi-rinde kinaye üslubunu kullanmıştır.

[31] **Şayet** “Mehri verilen kadınlarla ilgili şeyler cariyeler için de söz konusudur [Yani hür kadınlar çocuk sahibi olduğu gibi cariyeler de ço-cuk doğurdıkları halde, cariyeye ayrı ev açıp onunla cinsel ilişki yaşadıktan sonra] aile yükü nasıl azalmış olur?” **dersen şöyle derim:** Öyle değil çünkü hür kadınlarla evlenmekteki amaç, çocuk sahibi olmak ve neslin devamını sağlamaktır, cariye ilişkisinde ise böyle değildir. Bu yüzden, cariyenin izni olmaksızın *azil* [yani doğum kontrolü için orgazm esnasında geri çekilme] yapılabil-ir. Dolayısıyla, hür kadınlarla evlenmenin aksine cariye ilişkisi, genelde az çocuk olması beklenen bir durumdur. Tıpkı dört kadın yerine bir kadınla evlenmekte olduğu gibi.

[٣٠] {ذَلِكَ} إشارة إلى اختيار الواحدة والتسري {أَذْنَى أَلَا تَعُولُوا} أقرب من أن لا تميلوا. من قولهم: عال الميزان عولاً، إذا مال، وميزان فلان عائل، وعال الحاكم في حكمه، إذا جار. وروي أن أعرابياً حكم عليه حاكم، فقال له: أتعول عليّ؟ وقد روت عائشة رضي الله عنها عن النبي ﷺ: «أَلَا تَعُولُوا أَنْ لَا تَجُورُوا.» والذي يحكى عن الشافعي رحمه الله أنه فسر أن لا تعولوا أن لا تكثر عيالكم. فوجهه أن يجعل من قولك: عال الرجل عياله يعولهم، كقولهم: مانهم يمونهم، إذا أنفق عليهم. لأن من كثر عياله لزمه أن يعولهم، وفي ذلك ما يصعب عليه المحافظة على حدود الكسب وحدود الورع وكسب الحلال والرزق الطيب. وكلام مثله من أعلام العلم وأئمة الشرع ورؤوس المجتهدين، حقيق بالحمل على الصحة والسداد، وأن لا يظنّ به تحريف تعيلوا إلى تعولوا. فقد روي عن عمر بن الخطاب رضي الله عنه: لا تظن بكلمة خرجت من فمي أخيك سوءاً وأنت تجد لها في الخير محملاً. وكفى بكتابنا المترجم بكتاب شافي العي من كلام الشافعي شاهداً بأنه كان أعلى كعباً وأطول باعاً في علم كلام العرب، من أن يخفى عليه مثل هذا؛ ولكن للعلماء طرقاً وأساليب. فسلك في تفسير هذه الكلمة طريقة الكنايات.

[٣١] ١٥ فإن قلت: كيف يقلّ عيال من تسري، وفي السرائر نحو ما في المهائز؟ قلت: ليس كذلك، لأن الغرض بالتزوّج التوالد والتناسل، بخلاف التسري؛ ولذلك جاز العزل عن السراي بغير أذنهن. فكان التسري مظنة لقلّة الولد بالإضافة إلى التزوّج، كتزوّج الواحدة بالإضافة إلى تزوّج الأربع.

[32] Tāvus [v. 106/725; لَا تُعْوَلُوا ifadesini], *ellâ tu'ilû* (aile yükünün altında kalmamak için...) şeklinde okumuştur ki kişinin aile yükü arttığında kulanılan *e'âle'r-racul^u* ifadesinden gelmektedir. Bu okuyuş da Şâfi'î *Rahime-hu'llâh*'ın [v. 204/820] tefsirini destekler.

5 **4. Kadınlara mehirlerini seve seve verin. Şayet gönül hoşnutluğu ile size ondan herhangi bir şey bağışarlarsa, onu da afiyetle yiyin.**

[33] صَدَقَاتِهِنَّ “mehirlerini” demektir. Şurayh [v. 80/699?] hadisinde şöyle geçer: *kadâ Ibn 'Abbâs le-hâ bi's-sadukâtⁱ* (İbn Abbâs kadına mehir verilmesine hükmetti.) صَدَقَاتِهِنَّ kelimesi, hafifleştirilmiş olarak *sadkâtihinne* şeklinde de okunmuştur. Ayrıca *ğurfet^{un}* veznindeki *sudkat^{un}* kelimesinin çoğulu olarak *sudkâtihinne* diye de okunmuştur. Bir de Sâd ve Dâl'in zammesiyle, tekil olarak *sudukatehunne* biçiminde okunmuştur ki *sudkat^{un}* kelimesinin harekeli halidir, tıpkı *zulmetin zulumet^{un}* şeklinde okunması gibi.

[34] نَحْلَةً (Seve seve). Kişi gönül hoşluğuyla birine bir şey verdiğinde ya da hibe ettiğinde *nehalehu kezâ* derler. Ebû Bekr (r.a.)'ın, *innî kuntu nehal-tuki cidâde 'işrîne ves^{en} bi'l-âliyeti* (Âişe! Medine'nin yüksek kesimlerindeki, 20 veskten⁸ fazla hurma verecek bir hurmalığı sana gönül hoşnutluğuyla vermiştim) sözü de bu kullanımdandır. *Nihlet^{en}* kelimesi mef'ûl-i mutlak formundadır çünkü o da [تَوَاتَرًا] *îtâ*'da “vermek” anlamındadır; dolayısıyla, sanki *ve'nhalu'n-nisâ^e sadukâtihinne nihlet^{en}* yani “Kadınlara mehirlerini gönül hoşnutluğuyla verin”denilmektedir. Ya da muhatapların hali olarak da mansup olabilir, buna göre şöyle olur: *Âtûhunne sadukâtihinne nâhilîne tayyibî en-nufusⁱ bi'l-i'tâi* yani “Kadınlara mehirlerini [kerhen değil de] seve seve, gönlünüz hoş olarak verin.” Ya da *sadukât* (mehir) kelimesinden hal olarak *menhûlet^{en} mu'tât^{en} 'an tayyibeti'l-enfusⁱ* (kadınlara mehirlerini ‘gönül hoşluğuyla verilmiş olarak’ verin) anlamına da gelebilir. نَحْلَةً ifadesinin] “Allah’tan bir bağış olarak, O’nun katından kadınlara bir lütuf ve ‘ver’gi olarak” anlamında olduğu da söylenmiştir. Yine denilmiştir ki *nihlet^{un}* “din” demektir. *Nihletu'l-İslâmî hayru'n-nihalⁱ* (İslâm dini dinlerin en hayırlısıdır) ve *fulân^{un} yentahilu kezâ* (Falanca şu dini benimsemiştir) ifadeleri bu kulanıma örnektir. *Nihlet^{en}* mef'ûlun leh olduğu takdirde mâna, “Kadınlara mehirlerini dindarlığın bir gereği olduğu için verin.” şeklinde olur. *Nihlet^{en}* kelimesinin *sadukâtın* hali olması da câiz olup mâna, “[Onlara mehirlerini] Allah’ın koyduğu, farz kıldığı bir *din* / yasa olarak verin” şeklindedir. Burada hitap evli erkekleredir.

8 1 vesk, 165 lt. / 122,4 kg. olduğuna göre, yaklaşık 2,450 ton. / ed.

[٣٢] وقرأ طاوس «أَنْ لَا تُعِيلُوا»، من أعال الرجل إذا كثر عياله. وهذه القراءة

تعضد تفسير الشافعي رحمه الله من حيث المعنى الذي قصده.

٤- «وَأَتُوا النِّسَاءَ صَدَقَاتِهِنَّ نِحْلَةً فَإِنْ طِبْنَ لَكُمْ عَنْ شَيْءٍ مِنْهُ نَفْسًا فَكُلُوهُ

هَنِيئًا مَرِيئًا»

٥ [٣٣] {صَدَقَاتِهِنَّ} مهورهن. وفي حديث شريح: قضى ابن عباس لها بالصدقة.

وقرئ «صَدَقَاتِهِنَّ» بفتح الصاد وسكون الدال، على تخفيف صدقاتهن. و«صَدَقَاتِهِنَّ»

بضم الصاد وسكون الدال جمع صدقة بوزن غرفة. وقرئ «صَدَقَتُهُنَّ»، بضم الصاد

والدال على التوحيد، وهو تثقيل صدقة، كقولك في ظلمة ظلمة.

[٣٤] {نِحْلَةً} من نحلته كذا، إذا أعطاه إياه ووهبه له عن طيبة من نفسه نحلة

١٠ ونحلًا. ومنه حديث أبي بكر رضي الله عنه: إني كنت نحلتك جداد عشرين وسقًا بالعالية.

وانتصابها على المصدر، لأن النحلة والإيتاء بمعنى الإعطاء، فكأنه قيل: وانحلوا

النساء صدقاتهن نحلة، أي أعطوهن مهورهن عن طيبة أنفسكم، أو على الحال من

المخاطبين، أي آتوهن صدقاتهن ناحلين طيبين النفوس بالإعطاء. أو من الصدقات،

أي منحولة معطاة عن طيبة الأنفس. وقيل: نحلة من الله عطية من عنده وتفضلاً منه

١٥ عليهن. وقيل: النحلة الملة، ونحلة الإسلام خير النحل. وفلان ينتحل كذا، أي يدين

به. والمعنى: آتوهن مهورهن ديانة، على أنها مفعول لها. ويجوز أن يكون حالاً من

الصدقات، أي ديناً من الله شرعه وفرضه. والخطاب للأزواج.

[35] Hitabın velilere yönelik olduğu da söylenmiştir. Çünkü kızlarının mehirlerini kendileri alıyorlardı, hatta o dönemde kızı doğan kişiye, “Mübarek olsun sana bu *nâfice* [yani bereket kaynağı]!” derler ve “[Bu kız büyüyecek, evlendireceksin ve] mehrini alarak, malını *nefcede*ceksin, yani büyüteceksin” demek isterlerdi.

[36] [Müennes *sadukât* kelimesine râci olduğu halde müzekker olan] *مُنْه*’daki zamir, ism-i işaret yerinde kullanılmış olup adeta, “Bundan gönül hoşluğuyla size bir şey verirlerse...” denilmiştir. Tıpkı arzulanan şeylerden söz ettikten sonra, *قُلْ أَوْبِتْكُمْ بِخَيْرٍ مِنْ ذَلِكَ* (De ki: Size ‘bu’ndan daha hayırlısını bildireyim mi?) [Âl-i İmrân 3/15]) buyurması gibi. Ru‘be b. Accâc’a [v. 97/716];

Sanki deride alaca hastalığı iz bırakmış gibi mısraında neyi kasdettiği sorulduğunda, “*ke-enne zâke* (yani, sanki ‘bu’nun gibi) demek istiyorum” dediğine dair rivayet⁹ de [zaminin ism-i işaret olarak kullanılabildiğine dair] bizzat Arapların ağzından işitilen delillerden biridir. Ya da *مُنْه*’daki zamir *sadukât* (mehirler) anlamına gelen bir kelimeye râcidir ki o kelime de [müzekker] *sadâk* kelimesidir. Çünkü *ve ârû’n-nisâ’e sadâkahunne* (kadınlara *mehrini* verin) dediğinde mânayı bozmuş olmazsın. Tıpkı *فَأُضِدُّ وَأَكُنْ مِنَ الصَّالِحِينَ* (“... sadaka verip de salihlerden olsam” [Münâfikûn 63/10]) âyetinde olduğu gibi¹⁰. Çünkü aslında cezimli olup *essaddak* şeklindedir. Başına Fâ gelince kelimeyi nasbetmiş, *وَأَكُنْ* de [*ve ekûne* olması gerekirken] kelimenin aslı olan *essaddak* ifadesine atfedilmiştir çünkü Fâ ârızidir.

[37] *نَفْسًا* temyiz olup [kadınlardan söz ederken] tekil gelmesinin sebebi, âyette kastedilenin tek tek her bir kadın değil, “kadın cinsi” olmasıdır. Tekil kullanım da cinsi ifade edebilir. Mâna şu şekildedir: Şayet kadınlar, geçimsizlik edeceğiniz ve kötü davranacağınız korkusuyla böyle yapmaya mecbur kalmış olmaksızın, gönül hoşnutluğuyla maldan vazgeçip size mehirlerinden bir şey hibe ederlerse “o malı yiyin” yani harcayın.

[38] Âlimler demiştir ki kadın mehrini kocasına hibe etse, sonra da malı ondan geri istese, onu gönül hoşnutluğuyla vermediği anlaşılır. Şa‘bî’den [v. 104/722] rivayet edildiğine göre adamın biri, eşinin kendisine mehrinden vermesi ve daha sonra da verdiği malı geri istemesi sebebiyle eşiyle birlikte kadı Şurayh’a [v. 80/699?] gelmiş. Şurayh “Onu hanımına geri ver.” deyince, adam da “Allah Teâlâ *لَكُمْ طِبْنٌ* (gönül hoşnutluğuyla verirlerse) buyurmuyor mu?” diyerek itiraz etmiş.

9 Beytin tamamı Bakara 2/68’in tefsirinde geçmişti. / ed.

10 Yani aslı *fe-essaddak* olduğundan, *ve ekûn* şeklindeki cezimli atıf mümkün olmuştur. / ed.

[٣٥] وقيل: للأولياء، لأنهم كانوا يأخذون مهور بناتهم، وكانوا يقولون: هنيئًا لك النافجة، لمن تولد له بنت، يعنون: تأخذ مهرها فتتفج به مالك، أي تعظمه.

[٣٦] الضمير في منه جار مجرى اسم الإشارة، كأنه قيل عن شيء من ذلك، كما قال الله تعالى: {قُلْ أُوْنِبْتُكُمْ بِخَيْرٍ مِنْ ذَلِكُمْ} [آل عمران: ٥١] بعد ذكر الشهوات. ٥ ومن الحجج المسموعة من أفواه العرب ما روي عن روبة أنه قيل له في قوله:

كَأَنَّهُ فِي الْجِلْدِ تَوَلِيْعُ الْبَهَقِ ❁

فقال: أردت كأن ذاك.

أو يرجع إلى ما هو في معنى الصدقات، وهو الصداق؛ لأنك لو قلت: وآتوا النساء صداقهن، لم تُخلّ بالمعنى، فهو نحو قوله {فَأَصْدَقَ وَأَكُنْ مِنَ الصَّالِحِينَ} [المنافقون: ١٠]، لأنه في الأصل أَصْدَقَ، مجزوءًا، فلما جاء بالفاء نصبه فعطف أَكُنْ على أصل أَصْدَقَ، لأن الفاء عارض.

[٣٧] و{نَفْسًا} تمييز، وتوحيدها لأنَّ الغرض بيان الجنس والواحد يدل عليه. والمعنى: فإن وهبن لكم شيئًا من الصداق وتجافت عنه نفوسهن طيبات غير مخبثات بما يضطرهن إلى الهبة من شكاسة أخلاقكم وسوء معاشرتكم {فَكُلُوْهُ} فأنفقوه.

[٣٨] قالوا: فإن وهبت له ثم طلبت منه بعد الهبة، علم أنها لم تطب منه نفسًا. ١٥ وعن الشعبي: أن رجلًا أتى مع امرأته شريحًا في عطية أعطتها إياه وهي تطلب أن ترجع، فقال شريح: ردّ عليها. فقال الرجل: أليس قد قال الله تعالى: {فَإِنْ طِبْنَ لَكُمْ}

Bunun üzerine Şurayh demiş ki: “Gönlü hoş olsaydı, o konuya tekrar dönmez, verdiğini geri istemezdi!” Yine Kadı Şurayh’ın “Kadının hibesini geçersiz kılarım ama erkeğinkini geçersiz kılmam. Çünkü kadınlar [merhametli ve fedakâr oldukları için] kandırılabilirler.” dediği nakledilmiştir. Rivayet edilmiştir ki Ebû
 5 Mu’ayt sülalesinden bir adama hanımı hakkı olan bin dinarlık mehri vermiş. Bir ay evli kaldıktan sonra adam kadını boşamış. Kadın, adam hakkındaki şikâyetini [Halife] Abdulmelik b. Mervan’a [v. 26/646] arz etmiş. Adam [bu âyete telmihte bulunarak] “Kendi isteğiyle verdi” deyince Abdulmelik, “Onun ilerisindeki [onlardan birine bir yük mehir vermiş olsanız bile] verdiklerinizden bir şey
 10 almayın’ [Nisâ 4/20] âyetini neden okumuyorsun!? Kadına malını geri ver!” demiş. Hazret-i Ömer’den rivayet edildiğine göre o, yargıçlarına şöyle yazmıştı: “Kadınlar, ya korkudan ya da bir umut mehirlerini kocalarına verirler. Hangi kadın mehrini kocasına verip de sonra geri isterse, o mal kadınındır.” İbn Abbâs (r.a.)’dan [v. 68/688] rivayet edilmiştir ki Peygamber (s.a.)’e bu âyet sorulmuş, buyurmuş ki: “Kadın kocasına gönüllü olarak ve zorlanmaksızın hibe eder [sonra da geri ister] ise hiçbir otorite bu konuda siz erkeklerin aleyhine hüküm veremez, Âhiret gününde Allah da sizi bundan sorumlu tutmaz.”

[39] Rivayete göre bazıları hanımlarına vermiş oldukları bir şeyi geri almayı günah sayıyorlardı. Allah bu âyetle ‘bir kadın o malı zorlanmaksızın ve kandırılmaksızın seve seve size verirse, onu içiniz rahat, afiyetle yiysin’
 20 buyurmuş oldu.

[40] Gönül hoşnutluğu şartı getirilmiş olduğundan, âyette bu konunun çok hassas olduğu ve ihtiyatlı davranılması gerektiği gösterilmektedir. Dikkat edilmesi gerekenin, bağışlanan maldan gönül hoşnutluğu ile vazgeçilmesi olduğunu bildirmek için, “size hibe ederlerse” ya da “bağışlarsa” demek
 25 yerine “gönül hoşnutluğu ile size bağışlarsa” buyrulmuştur. Ayrıca kadınları malın tamamını değil bir kısmını vermeye sevk etmek için “Şayet gönül hoşnutluğu ile size *onu* bağışlarsa” yerine “Şayet gönül hoşnutluğu ile size *ondan herhangi bir şey* bağışlarsa” denilmiştir. Leys b. Sa’d’dan [v. 175/791]
 30 rivayet edildiğine göre kadının, mehrinin çoğunu eşine vermesi câiz değildir. Evzâ’î’den [v. 157/774] de rivayet edilmiştir ki kadının, mehrini veya bir başka malını kocasına vermesi ancak çocuk doğurduktan ya da bir sene evli kaldıktan sonra câiz olur. [Çünkü bu iki durum, evlilik bağının iyice güçlendiğini gösterir.]

قال: لو طابت نفسها عنه لما رجعت فيه. وعنه: أقيّلها فيما وهبت ولا أقيّلها، لأنّهنَّ يُخدعن. وحكي أن رجلاً من آل معيط أعطته امرأته ألف دينار صداقاً كان لها عليه، فلبث شهراً ثم طلقها، فخاصمته إلى عبد الملك بن مروان، فقال الرجل: أعطتني طيبة بها نفسها، فقال عبد الملك: فأين الآية التي بعدها: فلا تأخذوا منه شيئاً؟ اردد عليها. ٥ وعن عمر رضي الله عنه أنه كتب إلى قضاته: إن النساء يعطين رغبة ورهبة؛ فأيا امرأة أعطت ثم أرادت أن ترجع فذلك لها. وعن ابن عباس: أنّ رسول الله ﷺ سئل عن هذه الآية فقال «إذا جادت لزوجها بالعطية طائفة غير مكرهة لا يقضي به عليكم سلطان ولا يؤاخذكم الله به في الآخرة».

[٣٩] وروي أن أناساً كانوا يتأثمون أن يرجع أحد منهم في شيء مما ساق إلى امرأته، فقال الله تعالى: إن طابت نفس واحدة من غير إكراه ولا خديعة فكلوه سائغاً هنيئاً. ١٠

[٤٠] وفي الآية دليل على ضيق المسلك في ذلك ووجوب الاحتياط، حيث بني الشرط على طيب النفس فقيل: فإن طبن، ولم يقل: فإن وهبن أو سمحن، إعلماً بأنّ المراعى هو تجافي نفسها عن الموهوب طيبة. وقيل: إن طبن لكم عن شيء منه، ولم يقل: فإن طبن لكم عنها، بعثاً لهن على تقليل الموهوب. وعن الليث بن سعد: لا يجوز تبرعها إلا باليسير. وعن الأوزاعي: لا يجوز تبرعها ما لم تلد أو تقم في بيت زوجها سنة. ١٥

منه'daki zamir, 'tek bir *sadâka* çekilebilsin de mehrin sadece bir kısmını kapsasın diye'¹¹ müzekker gelmiş de olabilir. Zamir müennes kılın[ıp, *minhâ* denil] seydi, *sadâka*n tamamının hibe edilmesini içermiş olurdu çünkü verilen *sadâka*ların bir tanesi de daha fazlası da "mehr'in bir parçası" anlamına gelir.

- 5 [41] هَنِئْ ve مَرِيْءْ kelimeleri, yemek boğazdan kolayca geçip, rahatsızlık vermediği zaman kullanılan *henu'e't-ta'âm*^u ve *meru'e* kullanımından sıfat-ı müşebbehedir. Şu da söylenmiştir: *Henî'* yiyenin zevkle yediği, *merî'* ise akıbeti övülen anlamındadır. Yine, kolayca hazmedilip vücuttan rahatça atılan yiyecek anlamında olduğu da söylenmiştir. Yine denilmiştir ki yemeğin boğaza girdiği yerden mide ağzına kadarki kısım *merî'*dir. Çünkü yiyecek [buradan] *murû'* etmektedir ki *murû'* rahatça geçmesidir. Bu iki kelime mef'ûl-i mutlağın sıfatı olup *ekl^{en} henî^{en} merî^{en}* şeklindedir. Ya da *kulûhu ve huve henî^{un} ve merî^{un}* şeklinde [*fe-kulûhu*daki zamirden] hâldir. Ancak bazan *fe-kulûhu* üzerinde durulur sonra cümleye, [ya] dua kabilinden *henî^{en} merî^{en}*
- 10 diyerek başlanır. ["... yiyin. Helal u hoş olsun! Afiyet şifa olsun!" mealinde. Ya da] bu iki kelime, iki mef'ûl-i mutlak yerine kullanılmış iki sıfattır. Sanki *hen^{en} ve mer^{en}* denilmektedir. Bununla, [kadınların seve seve verdikleri mehrin] helal olduğu, bunun son derece mübah olduğu ve bir sorumluluğu bulunmadığı anlatılmaktadır.

- 20 **5. Allah'ın, sizin için hayatınızı sürdürme vesilesi kıldığı mallarınızı aklı ermeyenlere vermeyin. Onları o mal[ın geliri] ile nasiplendirin, giydirin ve onlara mâkul bir açıklama getirin.**

- [42] السُّفَهَاء (Aklı ermeyenler) mallarını saçıp savuranlar, gereksiz yere harcayanlar, düzgün harcamaya, geliştirmeye ve çekip çevirmeye güçleri yetmeyenlerdir. Âyetteki "mallarınızı vermeyin" hitabı velileredir. Mal, velilerin değil, velisi bulundukları kişilerin olduğu halde velilere nispet edilmesinin sebebi, insanların geçimlerini o mal vesilesiyle yoluna koymalarıdır. Bu tür bir kullanım şu âyetlerde de vardır: وَلَا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ ("Birbirinizi öldürmeyin [birbirinizin *canına* kıymayın].") ([Nisâ 4/29] مَنْ مَّا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ مِنْ) ([Nisâ 4/25]). Yetimlerin mallarına ilişkin bu hitabın velilere olduğunu gösteren delil, "onları o maldan yedirip içirin, giydirin" ifadesidir.

11 Yani صدَقَاتِهِنَّ [kadınların mehirleri] ifadesinden, her ne kadar "tek bir kadın, mehirlerini" verecekmiş gibi bir anlam çıkıyorsa da her kadın için tek bir mehir söz konusudur. İşte, منه'daki zamir müzekker bir kelime olan *sadâka* gönderilerek, kadının gönül hoşluğuyla eşine vereceği miktarın mehrin tamamını içermemesi ifade edilmiş olmaktadır. [Erkeğin, müstakbel eşine vermek zorunda olduğu *sadâk*, kişinin talibi olduğu kadına "bu konuda samimi (*sâdik*) olduğunu, niyetinin ciddi olduğunu" göstermek adına verdiği ziynet veya eşyadır. Mehrin bu boyutu, *sdk* kökünden gelen *sadâk* ile ifade edilmiştir.] / ed.

ويجوز أن يكون تذكير الضمير لينصرف إلى الصداق الواحد، فيكون متناولاً بعضه، ولو أنث لتناول ظاهره هبة الصداق كله، لأنّ بعض الصدقات واحدة منها فصاعداً.

[٤١] الهنيء والمريء: صفتان من هنؤ الطعام ومرؤ، إذا كان سائغاً لا تنغيص فيه. وقيل: الهنيء ما يلذه الأكل، والمريء ما يحمد عاقبته. وقيل هو ما ينساغ في مجراه. وقيل لمدخل الطعام من الحلقوم إلى فم المعدة «المريء» لمروء الطعام فيه وهو انسياغه. وهما وصف للمصدر، أي أكلاً هنيئاً مريئاً، أو حال من الضمير، أي كلوه وهو هنيء مريء. وقد يوقف على فكلوه ويبتدأ هنيئاً مريئاً، على الدعاء، وعلى أنهما صفتان أقيمتا مقام المصدرين، كأنه قيل: هنا مرأ. وهذه عبارة عن التحليل والمبالغة في الإباحة وإزالة التبعة.

١٠- ﴿وَلَا تُؤْتُوا السُّفَهَاءَ أَمْوَالَكُمُ الَّتِي جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ قِيَامًا وَارْزُقُوهُمْ فِيهَا وَاكْسُوهُمْ وَقُولُوا لَهُمْ قَوْلًا مَعْرُوفًا﴾

[٤٢] {السُّفَهَاءُ} المبذرون أموالهم الذين ينفقونها فيما لا ينبغي ولا يدي لهم بإصلاحها وتثميرها والتصرف فيها. والخطاب للأولياء: وأضاف الأموال إليهم لأنها من جنس ما يقيم به الناس معاشهم، كما قال: {وَلَا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ} [النساء: ٢٩]، {فَمِنْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ مِنْ فَتَيَاتِكُمُ الْمُؤْمِنَاتِ} [النساء: ٥٢]. الدليل على أنه خطاب للأولياء في أموال اليتامى قوله { وَارْزُقُوهُمْ فِيهَا وَاكْسُوهُمْ }؟

[43] “Allah sizin için (o malı) hayatta kalış vesilesi yapmıştır,” onunla ayakta duruyor, onunla hayatta kalıyorsunuz. Dolayısıyla, o malı zayi ederseniz siz de zayi olursunuz. Sizin ayakta durma, hayatta kalma vesileniz adeta o maldır. قِيَامًا kelimesi aynı mânaya gelecek şekilde *kıyem^{en}* diye de okunmuştur. Tıpkı *‘ivez^{en}* kelimesinin *‘iyâz^{en}* (sığınma) anlamına gelmesi gibi. İbn Ömer (r.a.) [v. 73/692] da *kivâm^{en}* şeklinde okumuştur. Bir şeyin *kivâmı*, kendisiyle ayakta durduğu şeydir. Bir işin, sahiplenildiği şey hakkında *hüve milâku’l-emrⁱ* (Bu, işin esasıdır) demen gibi. İlk Müslümanlar, “Mal müminin silahıdır. [Geriye] Allah’ın bana hesap soracağı helal bir mal bırakmak, insanlara muhtaç olarak yaşamaktan daha iyidir.” derlermiş. Rivayete göre Süfyân’ın evirip çevirdiği bir miktar sermayesi varmış. “Şu olmasaydı Abbâsoğulları beni mendil gibi kullanırlardı!” [dermiş.] Yine rivayete göre bir başkasına, “Sahip olduğun mal seni dünyaya yaklaştırıyor” denilince “Beni dünyaya yaklaştırsa da beni dünya[nın kötülüklerin]den de koruyor” demiştir. İlk Müslümanlar, “Ticaret yapın, kazanın. Öyle bir zamandasınız ki biriniz muhtaç duruma düştüğünde ilk feda edeceği şey dini olacaktır.” derlermiş. Bazen birini cenaze merasiminde görünce, “[Niçin burada oyalanıyorsunuz] dükkânına git” derlermiş.

[44] “Onları o mal[ın geliri] ile nasiplendirin.” Yani o malla ticaret yapıp kâr elde ederek malı onların geçim yeri / vesilesi kılın, onlara yapılacak harcama bu kârdan olsun, sermayeden olmasın. Bu harcama, malı bitirmesin. [*Minhâ* denilmiş olsaydı sermayeden harcanması istenmiş olurdu]. Gereksiz yere harcadacağı ve çarçur edeceği bilinen yakın-uzak, kız-oğlan aklı ermeyen kişilere malın verilmemesi emrinin sadece velilere değil, herkese yönelik olduğu söylenmiştir.

[45] قَوْلًا مَّعْرُوفًا ifadesi İbn Cüreyç’in [v. 150/767] söylediğine göre güzel bir vaat anlamına gelir, yani “Siz işi düzgün götürürseniz, olgunlaşırsanız, malınızı size vereceğiz” gibi sözler söylemektir. Atâ’ da demiştir ki “Kazanayım da sana vereceğim, gazveden döneyim de oradan elde ettiğim maldan sana pay vereceğim” vs. gibi vaatlerde bulunmaktır. Denilmiştir ki eğer o aklı ermeyen kişi, geçimini üstlenmen gereken kişilerden değilse “Allah bize de size de afiyet versin! Allah sana uzun ömürler versin!” gibi sözlerle geçiştir [yoksa vereceğin malı çarçur eder]. Söylem olsun eylem olsun, aklen veya dinen güzel olduğundan dolayı gönlün ısındığı ve sevdiği her şey *ma’rûf*tur. Çirkinliğinden dolayı insanın içinin ısınmadığı, yadırgadığı her şey de *münker*dir.

[٤٣] {جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ قِيَامًا} أي تقومون بها وتنتعشون، ولو ضيعتموها لضعتم، فكأنها في أنفسها قيامكم وانتعاشكم. وقرئ «قِيَمًا»، بمعنى قيامًا، كما جاء عَوْدًا بمعنى عيادًا. وقرأ عبد الله بن عمر «قَوَامًا»، بالواو. وقوام الشيء: ما يقام به، كقولك: هو ملاك الأمر، لما يملك به. وكان السلف يقولون: المال سلاح المؤمن، ولأن أترك ما لا يحاسبني الله عليه، خير من أن أحتاج إلى الناس. وعن سفيان - وكانت له بضاعة يقلبها - لولاها لتمندل بي بنو العباس. وعن غيره - وقيل له إنها تدنيك من الدنيا -: لئن أدنتني من الدنيا لقد صانتني عنها. وكانوا يقولون: اتجروا واكتسبوا، فإنكم في زمان إذا احتاج أحدكم كان أول ما يأكل دينه، وربما رأوا رجلًا في جنازة فقالوا له: إذهب إلى دكانك.

١٠ [٤٤] {وَأَرْزُقُوهُمْ فِيهَا} واجعلوها مكانًا لرزقهم بأن تتجروا فيها وتربحوا، حتى تكون نفقتهم من الأرباح، لا من صلب المال، فلا يأكلها الإنفاق. وقيل: هو أمر لكل أحد أن لا يخرج ماله إلى أحد من السفهاء، قريب أو أجنبي، رجل أو امرأة، يعلم أنه يضعه فيما لا ينبغي ويفسده

[٤٥] {قَوْلًا مَعْرُوفًا} قال ابن جريج: عدة جميلة، [مثل] إن صلحتم ورشدتم سلمنا إليكم أموالكم. وعن عطاء: إذا ربحت أعطيتك، وإن غنمت في غزاتي جعلت لك حظًا. وقيل: إن لم يكن ممن وجبت عليك نفقته فقل: عافانا الله وإياك، بارك الله فيك. وكل ما سكنت إليه النفس وأحبته لحسنه عقلًا أو شرعًا من قول أو عمل، فهو معروف، وما أنكرته ونفرت منه لقبحه، فهو منكر.

6. Yetimleri nikâh çağına gelinceye kadar deneyi[p akıl ve kabiliyetlerini ölçü]n. Şayet kendilerinde bir olgunluk görürseniz, mallarını kendilerine verin. “Büyürler (de geri alırlar)!” diye mallarını tez elden çarçur ederek yemeye kalkmayın! Zengin olan (yetimin malına) tenez-zül etmesin, fakir olansa (yaptığı işe karşılık) mâkul bir şekilde yesin. Mallarını kendilerine verdiğinizde de yanlarında şahit bulundurun. Bununla birlikte, hesaba çekici (Hasîb) olarak Allah kâfidir.

[46] “Yetimleri deneyin” yani buluğa erme yaşından hemen önce akıllarını ölçün/deneyin, durumlarını ve malı çekip çevirmeye dair bilgi seviyelerini yoklayın. Onlardan bir olgunluk yani maharet sezdiğinizde de buluğ çağına girer girmez mallarını onlara verin. Buluğ yani evlilik çağına ermek demek, ihtilam olmak demektir. Çünkü bu durumda kişi evliliğe elverişli hale gelir. Ayrıca buluğa ermek, evlilikte amaç olan çocuk sahibi olmanın ve neslin devamını sağlamanın talep edilme vaktidir.

[47] *Înâs* anlamaya çalışmak anlamında olup “açıkça görmek” anlamında kullanılır. ‘Deneme’ ve ‘olgunluk’ kelimelerinin ne anlama geldiği konusunda farklı görüşler vardır. Ebû Hanife *Rahimehu’llâh* [v. 150/767] ve talebelerine göre ‘deneme’, ne yapacağı konusunda durumunu anlamak için yetim çocuğa idare edeceği bir miktar mal vermektir. ‘Olgunluk’ ise malı idare etme yollarını bulmak [yani bilmek] demektir. İbn Abbâs’dan [v. 68/688] rivayet edildiğine göre ‘olgunluk’, aklen elverişli olmak ve malı koruyabilecek durumda bulunmaktır. Mâlik [v. 179/795] ve Şâfi’î [v. 204/820] *Rahimehu-ma’llâh*’a göre ‘deneme’; çocuğun hallerini ve alıp verirken malı nasıl çekip çevirdiğini izlemek, dine olan gayretine ve bunun yansımalarına bakmaktır. ‘Olgunluk’ ise dinî açıdan salih olmaktır çünkü fâsıklık malı ifsat eder.

[48] **Şayet** “Buluğ çağına kadar çocukta bahsedildiği gibi bir olgunluk sezilmezse ne olacak?” **dersen şöyle derim:** Ebû Hanife *Rahimehu’llâh*’a [v. 150/767] göre malı kendisine hemen teslim edilmez, yirmi beş yaşına kadar beklenir. Çünkü ona göre erkeğin bâliğ olma süresi en geç on sekiz senedir. On sekiz yaşa yedi yaş daha eklenince -ki yedi yaş Hazret-i Muhammed’in “çocuklar yedi yaşına ulaşınca onlara namazı emredin” [*Ebû Dâvûd*, “Salât”, 26] sözünden anlaşıldığı gibi insanın durumunun değişmesi için önemli bir süredir- artık onda olgunluk sezilsin veya sezilmesin, malı kendisine teslim edilir. Ebû Hanife’nin öğrencilerine göre ise olgunluk sezilmedikçe malı kendisine asla verilmez.

٦- ﴿وَابْتَلُوا الْيَتَامَىٰ حَتَّىٰ إِذَا بَلَغُوا النِّكَاحَ فَإِنْ آنَسْتُمْ مِنْهُمْ رُشْدًا فَادْفَعُوا إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ وَلَا تَأْكُلُوهَا إِسْرَافًا وَبِدَارًا أَن يَكْبَرُوا وَمَن كَانَ غَنِيًّا فَلْيَسْتَعْفِفْ وَمَن كَانَ فَقِيرًا فَلْيَأْكُلْ بِالْمَعْرُوفِ فَإِذَا دَفَعْتُمْ إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ فَأَشْهَدُوا عَلَيْهِمْ وَكَفَىٰ بِاللَّهِ حَسِيبًا﴾

٥ [٤٦] {وَابْتَلُوا الْيَتَامَىٰ} واختبروا عقولهم وذوقوا أحوالهم ومعرفتهم بالتصرف، قبل البلوغ حتى إذا تبينتم منهم رشدًا - أي هداية - دفعتم إليهم أموالهم من غير تأخير عن حدّ البلوغ. وبلوغ النكاح أن يحتلم، لأنه يصلح للنكاح عنده، ولطلب ما هو مقصود به، وهو التوالد والتناسل.

[٤٧] والإيناس: الاستيضاح، فاستعير للتبيين. واختلف في الابتلاء والرشد، فالابتلاء عند أبي حنيفة وأصحابه: أن يدفع إليه ما يتصرف فيه حتى يستبين حاله فيما يجيء منه. والرشد: التهدي إلى وجه التصرف. وعن ابن عباس: الصلاح في العقل والحفظ للمال. وعند مالك والشافعي: الابتلاء أن يتبع أحواله وتصرفه في الأخذ والإعطاء، ويتبصر مخايله وميله إلى الدين. والرشد: الصلاح في الدين، لأن الفسق مفسدة للمال.

١٥ [٤٨] فإن قلت: فإن لم يؤنس منه رشد إلى حدّ البلوغ؟ قلت: عند أبي حنيفة رحمه الله ينتظر إلى خمس وعشرين سنة، لأن مدة بلوغ الذكر عنده بالسنّ ثمانين عشرة سنة، فإذا زادت عليها سبع سنين وهي مدة معتبرة في تغير أحوال الإنسان، لقوله عليه الصلاة والسلام: «مروهم بالصلاة لسبع». دفع إليه ماله أونس منه الرشد أو لم يؤنس. وعند أصحابه: لا يدفع إليه أبدًا إلا بإيناس الرشد.

- [49] **Şayet** “Olgunluğun *ruşd^{en}* (bir olgunluk) şeklinde belirsiz gelmesinin sebebi nedir?” **dersen şöyle derim:** Bunun anlamı “herhangi bir olgunluk” olup o da malı idare etme ve ticaret yapabilme olgunluğudur. Ya da “bir olgunluk parçası, bir olgunluk emaresi” anlamını ifade etmek içindir.
- 5 Ta ki vasîler olgunluklarının kemale ermesini, malı idare etme konusunda dört dörtlük olmalarını beklemeden yetimlere mallarını teslim etsinler.

- [50] **Şayet** “Bu âyetin söz dizimi nasıldır?” **dersen şöyle derim:** *Hattâ*-dan فادفعوا إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ (mallarını kendilerine verin) ifadesine kadarki kısım denemenin sınırını çizmektedir. Bu, peşinden cümlelerin sıralandığı *hattâ*
- 10 olup, Cerir’in şu sözündeki gibidir:

Öldürülenlerin kanı Dicle’ye akmaya devam etti

Dicle’nin suyu, asıl rengi farkedilemeyecek derecede kızılılaşmıyaya dek

- Hattâ*dan sonra gelen cümle şart cümlesidir. Çünkü *izâ* şart anlamını içerir. Şartın fiili ise بَلَّغُوا النِّكَاحَ (nikâh çağına gelince) ifadesidir. “Şayet kendilerinde bir olgunluk görürseniz mallarını kendilerine verin” ifadesi ise şart ve cevaptan meydana gelen yeni bir cümledir ve birinci şart olan “nikâh çağına gelince” ifadesinin cevabı hâlinededir. Sanki âyette şöyle denilmiş gibidir: Yetimleri buluş çağına gelinceye kadar sınavın. Onların, mallarını sizden almayı haketmeleri, kendilerinde bir olgunluk sezmeniz şartına bağlıdır.

- [51] İbn Mes‘ûd [v. 32/652-653], فَإِنْ أَنْشِئْتُمْ (sezerseniz) ifadesini “hisseder-seniz” anlamına gelecek şekilde فَإِنْ أَحْسَنْتُمْ okumuştur. [Mu‘âviye döneminde ve-fat eden Ebû Zebîd et-Tâ’î] şöyle demiştir:

[O soylu develer, peşlerindeki] aslanı sezdiler, onu göz ucuyla süzmekteler¹²

- [52] رُشْدًا kelimesi iki fethayla *raşed^{en}* ve iki zammeyle *ruşud^{en}* şeklinde
- 25 de okunmuştur.

- [53] إِسْرَافًا وَبِدَارًا “Çar çur ederek ve onlar henüz büyümeden elinizi çabuk tutarak” ya da “çarçur etmek için ve onlar henüz büyümeden elinizi çabuk tutmak için” demektir [İlkinde hâl, ikincisinde *mefûlun leh* olmaktadır]. O malı harcamada aşırı gidiyor ve “Yetimler büyüüp de mallarını elimizden
- 30 çekip almadan şunu istediğimiz gibi harcayalım!” diyorsunuz.

12 *Ehasne*, aslında *ahsesnedir*; -ayetteki ehasum ifadesinde de bunda da- Sinlerden biri hazfedilip harekesi makabline verilmiştir. Bu kıraat Âl-i İmrân 3/52’deki اَلْكَفَرُ مِنْهُمْ اَلْحَسَّ عِيسَى مِنْهُمْ [Ne zaman ki İsa onların inkâr edeceğine sezdî] kullanımı ile aynıdır. / ed.

[٤٩] فإن قلت: ما معنى تنكير الرشد؟ قلت: معناه نوعاً من الرشد وهو الرشد في التصرف والتجارة، أو طرفاً من الرشد ومخيلة من مخايله حتى لا ينتظر به تمام الرشد.

[٥٠] فإن قلت: كيف نظم هذا الكلام؟ قلت: ما بعد {حَتَّى} إلى {فَادْفَعُوا إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ} جعل غاية للابتلاء، وهي «حتى» التي تقع بعدها الجمل، كالتي في قوله:

فَمَا زَالَتْ الْقَتْلَى تَمْجُ دِمَاءَهَا ❀ بِدَجَلَةٍ حَتَّى مَاءٌ دِجَلَةٌ أَشْكُلُ

والجملة الواقعة بعدها جملة شرطية، لأن إذا متضمنة معنى الشرط، وفعل الشرط {بَلَّغُوا النِّكَاحَ}، وقوله {فَإِنْ أَنْتُمْ مِنْهُمْ رُشْدًا فَادْفَعُوا إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ} جملة من شرط وجزاء واقعة جواباً للشرط الأول الذي هو {إِذَا بَلَّغُوا النِّكَاحَ}، فكأنه قيل: وابتلوا اليتامى إلى وقت بلوغهم واستحقاقهم دفع أموالهم إليهم بشرط إيناس الرشد منهم.

[٥١] وقرأ ابن مسعود «فَإِنْ أَحْسَنْتُمْ» بمعنى أَحْسَنْتُمْ. قال:

أَحْسَنَ بِهِ فَهَنَّ إِلَيْهِ شُوسُ ❀

[٥٢] وقرئ «رَشْدًا»، بفتحيتين، «وَرُشْدًا»، بضميتين.

[٥٣] {إِسْرَافًا وَبِدَارًا} مسرفين ومبادرين كبرهم، أو لإسرافكم ومبادرتكم كبرهم، تفرطون في إنفاقها، وتقولون: نفق كما نشتهي قبل أن يكبر اليتامى، فينتزعوها من أيدينا.

[54] Daha sonra Allah, durumu vasînin zengin olması ve fakir olması şeklinde ikiye ayırdı, zengin olan, yetime duyduğu şefkatinden dolayı ve onun malını korumak için bu malı yemeye karşı mesafeli duracak, ona tamah etmeyecek ve Allah'ın kendisine bahsettiği mala kanaat edecektir.

5 Fakir olan ise sanki o yetimin işçisiymiş de ona bakma karşılığında ondan ücretini alıyormuş gibi ölmeyecek kadar sınırlı bir azık alabilecek fakat bu konuda da hassas davranacaktır. Ya da -bu konudaki ihtilafa göre- aldığı miktarı borç olarak alacaktır.

[55] Âyette zenginın yetim malına tenezzül etmemesi gerektiğinin, fa-
 10 kirin ise mâkul bir şekilde yiyebileceğinin söylenmesi gösteriyor ki vasînin çocuğun malını koruması ve geliştirmesi karşılığında o mal üzerinde belli bir hakkı vardır. Peygamber (s.a.)'den rivayet edildiğine göre bir adam, "Himayemde bir yetim var, onun malından yiyebilir miyim?" diye sorun-
 ca Peygamber buyurmuş ki: "Makul ölçüde ve onun malını kendininkine
 15 ekleyip malına mal katma derdine düşmeden ve kendi malına gelebilecek zarara karşı onun malını kalkan yapmadan [yiyebilirsin]." Adam, "Peki, ona vurabilir miyim?" diye sormuş. Peygamber de "Kendi çocuğuna hangi gerekçe ile vurabiliyorsan, ona da aynı gerekçe ile vurabilirsin" buyurmuş. İbn Abbâs (r.a.)'dan [v. 68/688] rivayet edildiğine göre bir vasî kendisine gelerek,
 20 "Himayemde bulunan yetime ait develerin sütünden içebilir miyim?" diye sormuş. İbn Abbâs da "Eğer o develer kaybolduğunda aramaya gidiyorsan, su içtikleri havuzu hazırlıyorsan [su kaçırmaması için sıvıyorsan vs.], cilt hastalıklarının tedavi ediyorsan, kuyunun başına geldiklerinde kuyudan su çıkarıp onlara su veriyorsan, yavrularını sütsüz bırakarak zarar vermemek ve sağarken develeri bitkin düşürmemek şartıyla sütlerinden içebilirsin" demiş. Yine İbn Abbâs'dan [v. 68/688] rivayet edildiğine göre vasî, himayesinde bulunan yetimin malını o yetimle birlikte harcayacak, mâkul bir şekilde yiyecek, o maldan aldığı parayla sarık veya daha pahalı bir şey giymeyecektir. [Sarık için çok kumaş gerektiğinden bu, *israf* sayılmaktadır.] İbrâhim'den [v. 96/714] rivayet edildiğine göre de o parayla takım elbise giyemez ama açlığını giderecek kadar azık ve asgari örtünme şartlarını sağlayacak kadar kıyafet alabilir. Muhammed b. Kâ'b'dan [v. 108/726] rivayet edildiğine göre himayesindeki yetimin malını, hayvanın kemiği kemirdiği gibi sonuna kadar harcamayacak. Fakat kendisini bir işçi yerine koyarak, sanki ücretini alıyormuş gibi çok zorunlu olan miktarı alacak. Şa'bî'den [v. 104/722] rivayet edildiğine göre de, ettiği yardım ölçüsünde harcayacak. Yine Şa'bî'den rivayet edilmiştir ki [zorunlu bir durumda yetimin malından yemek] zaruret hâlinde kişinin ölü hayvanın etinden yemesine benzer. Ondan sadece ölmeyecek kadar yer ve sonra devam etmez.

[٥٤] ثم قسم الأمر بين أن يكون الوصي غنيًا وبين أن يكون فقيرًا، فالغني يستعف من أكلها ولا يطمع، ويقتنع بما رزقه الله من الغنى إشفاقًا على اليتيم، وإبقاء على ماله. والفقير يأكل قوتًا مقدّرًا محتاطًا في تقديره على وجه الأجرة، أو استقراضًا على ما في ذلك من الاختلاف.

٥ [٥٥] ولفظ الأكل بالمعروف والاستعفاف، مما يدل على أن للوصي حقًا لقيامه عليها. وعن النبي ﷺ أن رجلاً قال له: إن في حجري يتيمًا، أفأكل من ماله؟ قال «بالمعروف غير متأثّل مألًا ولا واق مالك بماله». فقال: أفأضربه؟ قال «مما كنت ضاربًا منه ولدك»؛ وعن ابن عباس: أن وليّ اليتيم قال له: أفأشرب من لبن إبله؟ قال: إن كنت تبغي ضالّتها، وتلوط حوضها، وتهنأ جرباها وتسقيها يوم وردها، فاشرب غير مضرّ بنسل، ولا ناهك في الحلب. وعنه: يضرب بيده مع أيديهم، فليأكل بالمعروف، ولا يلبس عمامة فما فوقها. وعن إبراهيم: لا يلبس الكتان والحلل. ولكن ما سدّ الجوعة ووارى العورة. وعن محمد بن كعب يتقرّم تقرّم البهيمة وينزل نفسه منزلة الأجير فيما لا بدّ منه. وعن الشعبي: يأكل من ماله بقدر ما يعين فيه. وعنه: كالميتة يتناول عند الضرورة ويقضي.

Mücâhid'den [v. 103/721] rivayet edildiğine göre [vasî yetimin malını kullanacaksa] borç olarak alır, eli bollaşınca da geri öder. Sa'îd b. Cübeyr'den [v. 94/713?] de rivayet edilmiştir ki vasî eğer isterse [yetime ait develerin] sütünden arta kalanı içebilir, hayvanı binek olarak kullanır, [yetimin malından] asgari örtünme şartlarını sağlayacak kadar kıyafet ve ölmeyecek kadar azık alır. Ama bu sınırı aşmaz. Eli bollaşınca da yaptığı harcamaları geri öder. Ancak adam fakir kalırsa ve hiçbir zaman ödeyecek duruma gelmezse harcadığı ona helal sayılır. Hazret-i Ömer demiştir ki "Ben devlet malı [مال الله] konusunda kendimi yetimin velîsi gibi kabul ederim. İhtiyacım yoksa ondan uzak dururum. İhtiyacım olursa makul şekilde kullanırım. Elim bollaştığında da geri ederim."

[56] *İste'affe* (tenezzül etmedi) kelimesi *'affeye* göre daha vurguludur, adeta yetim malı konusunda son derece hassas davranılmasını talep etmektedir.

[57] Yetimlere mallarını teslim ettiğinize, onların da bunu aldıklarına ve malın sizin zimmetinizden çıktığına ilişkin "*yanlarında şahit bulundu-run*." Bu, çekişme ve tartışmalardan uzak kalmanız, güvenilir biri olarak bilinmeniz ve sorumluluktan uzak kalmanız için daha uygundur. Dikkat ederseniz, Ebû Hanife *Rahimehu'llâh* [v. 150/767] ve arkadaşlarına göre eğer şahit tutulmaz da yetim büyüdüğü zaman malının kendisine teslim edilmediğini iddia ederse, kendisine suçlama yönlendirilen kişi malı yetime verdiği dair yemin ederse haklı kabul edilir. Mâlik [v. 179/795] ve Şâfi'î *Rahimehuma'llâh*'a [v. 204/820] göre ise malı yetime teslim ettiğine ancak şahit getirdiğinde inanılır. Dolayısıyla kişi, kendisini töhmet altında bırakacak bir yemine mecbur kalmaktan veya şahit getiremediği için vermediği iddia edilen malı tazmin etme yükümlülüğünden şahit tutarak kurtulur.

[58] "Hesaba çekici olarak Allah yeter" yani malı sizin verdiğiniz, onun da aldığı şahit olarak Allah kâfidir. Ya da sorgulayıcı olarak Allah yeterlidir. Öyleyse, birbirinizi doğrulamaktan ayrılmayın, birbirinizi yalancılıkla suçlamaktan uzak durun.

7. Ana-babanın ve akrabaların bıraktıklarında erkeklere bir pay vardır, ama ana-babanın ve akrabaların bıraktıklarında kadınlara da bir pay vardır. Hem de -(kalan mal) az olsun çok olsun- farz kılınmış bir hisse olarak...

8. Taksim sırasında (kendilerine miras düşmeyen) yakınlar, yetimler ve düşkünler de orada bulunduklarında, bundan onları da nasiplendirin ve kendilerine uygun bir şey söyleyin.

وعن مجاهد: يستسلف، فإذا أيسر أدى. وعن سعيد بن جبير: إن شاء شرب فضل اللبن وركب الظهر ولبس ما يستره من الثياب وأخذ القوت ولا يجاوزه؛ فإن أيسر قضاه، وإن أعسر فهو في حل. وعن عمر بن الخطاب رضي الله عنه: إني أنزلت نفسي من مال الله منزلة والي اليتيم؛ إن استغنيت استعففت، وإن افتقرت أكلت بالمعروف، وإذا أيسرت قضيت. ٥

[٥٦] واستعف أبلغ من عف، كأنه طالب زيادة العفة.

[٥٧] {فَأَشْهَدُوا عَلَيْهِمْ} بأنهم تَسَلَّمُوا وقبضوها وبرئت عنها ذممكم، وذلك أبعد من التخاصم والتجاحد وأدخل في الأمانة وبراءة الساحة. ألا ترى أنه إذا لم يشهد فادعى عليه صدق مع اليمين عند أبي حنيفة وأصحابه. وعند مالك والشافعي لا يصدق إلا بالبينه، فكان في الإشهاد الاستحراز من توجه الحلف المفضي إلى التهمة ١٠ أو من وجوب الضمان إذا لم يقيم البينة.

[٥٨] {وَكَفَى بِاللَّهِ حَسِيبًا} أي كافيًا في الشهادة عليكم بالدفع والقبض؛ أو محاسبًا، فعليكم بالتصادق، وإياكم والتكاذب.

٧- ﴿لِّلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِّمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْأَقْرَبُونَ وَلِلنِّسَاءِ نَصِيبٌ مِّمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْأَقْرَبُونَ مِمَّا قَلَّ مِنْهُ أَوْ كَثُرَ نَصِيبًا مَّفْرُوضًا﴾ ١٥

٨- ﴿وَإِذَا حَضَرَ الْقِسْمَةَ أُولُو الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينُ فَارْزُقُوهُمْ مِنْهُ وَقُولُوا لَهُمْ قَوْلًا مَعْرُوفًا﴾

[59] “Akrabalar” ifadesi kişiye mirasçı olabilecek yakın akrabaları kapsar; başkalarını kapsamaz. “... az olsun çok olsun” ifadesi, مِمَّا تَرَكَ (bıraktıkları malda) ifadesinin -âmilin [yani مِّنْ in] tekrarı ile- bedelidir. نَصِيْبًا مَّفْرُوضًا (Ayrılmış bir pay) ifadesi ihtisas olduğu için mansuptur, mâna şöyledir:

- 5 *A'nî nasîb^{en} mefrûd^{an} maktû^{an} vâcib^{en} lâ budde le-hum min en jehûzûhu ve lâ yuste'sera bi-hî* (Akrabanın mutlaka alması gereken, hiçbirinin tekeline alamayacağı, belirlenmiş, kesin, gerekli bir pay olarak... demek istiyorum!) İfadenin, فَرِيْضَةٌ مِّنَ اللّٰهِ (Allah tarafından konulmuş birer farîza olarak) ifade-
sindeki gibi mef'ûl-i mutlak olarak nasp edilmiş olması da mümkündür.
10 Bu durumda adeta *kismet^{en} mefrûdat^{en}* (takdir edilmiş bir pay) denilmiştir.

- [60] Rivayet edilmiştir ki Evs b. Sâmit el-Ensârî [v. 32/653] vefat etti ve geride hanımı Ümmü Kucce ve üç kız çocuğu bıraktı. İki amcağlu Süveyd ve Urfuta -yahut Katade ve Arfece- de mirasına el koyup hanımına ve kızlarına vermedi. Çünkü Cahiliye döneminde kadınlara ve çocuklara mirastan pay verilmezdi. “Mızrakla vuruşamayan, vatani savunamayan ve savaşarak ganimet elde edemeyen miras alamaz!” derlerdi. Bu durum üzerine Ümmü Kucce, Peygamber (s.a.)’in yanına Fadîh [الفضيخ] mescidine gitti ve onları şikâyet etti. Resûlullah, “Sen evine dön, bakalım Allah ne gösterecek?” dedi. Sonra bu âyet indi. Ve Peygamber o mirası vermeyen
15 iki kişiye, “Evs’in malından hiçbir şeyi paylaşmayın, Allah o kadına ve çocuklarına bir pay belirledi!” diye haber gönderdi. Ancak Allah bu payı net olarak açıklayıncaya kadar kendisi payın ne kadar olacağına dair herhangi bir açıklama yapmadı. Ardından bu payı belirten *يُوصِيكُمُ اللّٰهُ* (“Allah size emrediyor” [Nisâ 4/1]) âyeti nâzil oldu. Peygamber (s.a.) Ümmü Kucce’ye
20 mirasın sekizde birini, kızlarına da üçte ikisini verdi. Geri kalanı da o iki amcağullarına verdi.

- [61] “Taksim sırasında” yani ölenin geride bıraktıklarının taksiminde mirasçı olmayan “akrabalar hazır bulunduklarında, bundan onları da nasiplendirin.” “Bundan” ifadesindeki zamir, مِمَّا...’deki *mâ* isim-i
30 mevsülüne], yani ana-baba ve akrabaların bıraktığı mirasa gider. “Taksim sırasında yakınlar, yetimler ve düşkünler de orada bulunduklarında, bundan onları da nasiplendirin” emri menduptur [farz değildir], sadece teşvik içerir. Hasan-ı Basrî *Rahimehu’llâh* [v. 110/728] demiştir ki “Mirasçılar terikeyi paylaşmak için toplandıklarında, yanlarına böyle
35 kişiler geldiğinde müminler böyle yaparlar, onlara miras ev eşyalarından ufak tefek şeyler verirlerdi.” İşte Allah, bunlara mirastan bir şey veremeyi farz kılmaksızın, salt adap öğretmek üzere müminleri teşvik etmiştir.

[٥٩] {وَالْأَقْرَبُونَ} هم المتوارثون من ذوي القربات دون غيرهم {مِمَّا قَلَّ مِنْهُ أَوْ كَثُرَ} بدل مما ترك بتكرير العامل. و{نَصِيْبًا مَّفْرُوضًا} نصب على الاختصاص، بمعنى: أعني نصيبًا مفروضًا مقطوعًا واجبًا لا بدّ لهم من أن يحوزوه ولا يستأثر به. ويجوز أن ينتصب انتصاب المصدر المؤكد، كقوله {فَرِيضَةً مِنَ اللَّهِ} [النساء: ١١] ٥ كأنه قيل: قسمة مفروضة.

[٦٠] وروي أن أوس بن الصامت الأنصاري ترك امرأته أم كجة وثلاث بنات، فزوى ابنا عمه سويد وعرفطة، أو قتادة وعرفجة، ميراثه عنهنّ. وكان أهل الجاهلية لا يورثون النساء والأطفال، ويقولون: لا يرث إلا من طاعن بالرمح وذاد عن الحوزة وحاز الغنيمة. فجاءت أم كجة إلى رسول الله ﷺ في مسجد الفضيخ فشكت إليه، فقال «ارجعي حتى أنظر ما يحدث الله» فنزلت، فبعث إليهما لا تفرقا من مال أوس شيئًا ١٠ فَإِنَّ اللَّهَ قَدْ جَعَلَ لَهُنَّ نَصِيْبًا وَلَمْ يَبَيِّنْ حَتَّى يَبَيِّنْ فَنَزَلَتْ {يُوصِيكُمُ اللَّهُ} [النساء: ١١] فأعطى أم كجة الثمن، والبنات الثلثين، والباقي ابني العم.

[٦١] {وَإِذَا حَضَرَ الْقِسْمَةَ} أي قسمة التركة {أُولُوا الْقُرْبَى} ممن لا يرث {فَارْزُقُوهُمْ مِنْهُ} الضمير لما ترك الوالدان والأقربون. وهو أمر على الندب. قال الحسن: كان المؤمنون يفعلون ذلك، إذا اجتمعت الورثة حضرهم هؤلاء فرضخوا لهم ١٥ بالشيء من رثة المتاع، فحضرهم الله على ذلك تأدييًا من غير أن يكون فريضة. قالوا:

Âlimler demişlerdir ki bu farz olsaydı, Allah bunun için diğer (miras) haklarında olduğu gibi [kesin] bir sınır ve miktar belirlerdi. Rivayete göre Ebû Bekr (r.a.)'ın oğlu Abdurrahman'ın oğlu Abdullah, -[halası] Âişe (r.anhâ) da [v. 58/678] hayatta iken- babası Abdurrahman'ın mirasını taksim etmiş ve bu âyeti okuyarak o sırada evde kim varsa hepsine bir şeyler vermiştir. Bu emrin gerek-
 5 lilik ifade ettiği de söylenmiştir. Yine, miras âyeti gelince, vasiyet gibi bunun neshedildiği söylenmiştir. Ancak Sa'îd b. Cübeyr [v. 94/713] şöyle demiştir: "Bu âyetin neshedildiğini söyleyen adamlar var. Ama *vallâhi* neshedilmemiştir, sadece, insanların gevşek davrandığı hususlardan biridir."

- [62] *Kavl-i ma'rûf* (uygun söz); onlara "Buyurun alın, Allah bereket versin, aldığınızı güle güle kullanın" demeleri ve ["Bu kadar verebildik kusura bakmayın" diyerek] verdiklerini az bulmaları, çok görmemeleri ve insanların baş-
 10 larına kakmamalarıdır. Hasan-ı Basrî *Rahimehu'llâh* [v. 110/728] ve İbrâhim en-Nehaî'nin [v. 96/714] şöyle dedikleri nakledilmiştir: "Biz öyle insanlar gördük ki akrabalara, düşkünlere ve yetimlere aynî şeyler -yani altın ve gü-
 15 müş- dağıtıyorlardı. Altın ve gümüş paylaşılıp da sıra arazi, köle vb. şeylere [büyük ve küçükbaş hayvanlara] gelince onlara uygun bir şey söylerler, "Haydi, Allah bereket versin [aldıklarınızı güle güle kullanın]!" derlerdi.

9. Arkalarında güçsüz çocuklar bırakmaları durumunda onlar için 20 endişe edecek olanlar, korksunlar da Allah'tan sakınıp dosdoğru ko- nuşsunlar.

- [63] لَوْ (eğer) edatı bağlantılı öğelerle [yani şartı ve cevabıyla] beraber
 25 الدِّينَ (o kimseler ki...) ifadesinin sılası olup الدِّينَ diye bahsedilenler vasîler-
 dir. Onlara Allah'tan korkarak kendi çoluk çocuklarının üzerine nasıl titri-
 yorlarsa kucaklarındaki yetimlerin üzerine de öyle titremeleri, kendi evlat-
 larının da bu yetimlerin durumunda olabileceğini takdir ve tasavvur ederek
 yetimlere şefkat göstermeleri emrediliyor ki şefkat ve merhametin tersi bir
 davranışa cesaret edemesinler. Mâna "mallarının zayi olacağı konusunda
 yetimler için endişe etsinler" şeklinde de olabilir.

- [64] الذين (O kimseler ki) diye bahsedilenlerin, vasîler değil de ölmek
 30 üzere olan hastanın etrafında oturup "Neslin seni Allah'ın azabından kurtar-
 ramaz, malını Allah yolunda harca!" diyerek malının tamamını çeşitli yerle-
 re vasiyet etmesi için sıkıştıranlar olduğu da söylenmiştir. İşte, böyle kişilere
 ya Rablerinden korkmaları ya da [ölmek üzere olan] hastanın çocukları adına
 35 -onlar kendi çocukları olduğu takdirde nasıl endişeleneceklerse öyle- endi-
 şelenmeleri emredilmektedir.

ولو كان فريضة لضرب له حدّ ومقدار، كما لغيره من الحقوق. وروي أن عبد الله بن عبد الرحمن بن أبي بكر رضي الله عنه قسم ميراث أبيه وعائشة رضي الله عنها حية، فلم يدع في الدار أحداً إلا أعطاه، وتلا هذه الآية. وقيل: هو على الوجوب. وقيل: هو منسوخ بآيات الميراث كالوصية. وعن سعيد بن جبير: أن ناساً يقولون نسخت، والله ما نسخت، ولكنها مما تهاونت به الناس. ٥

[٦٢] والقول المعروف أن يلففوا لهم القول ويقولوا: خذوا بارك الله عليكم، ويعتذروا إليهم، ويستقلوا ما أعطوهم ولا يستكثروه، ولا يمنوا عليهم. وعن الحسن والنخعي: أدر كنا الناس وهم يقسمون على القربات والمساكين واليتامى من العين، يعينان الورق والذهب. فإذا قسم الورق والذهب وصارت القسمة إلى الأرضين والرقيق وما أشبه ذلك، قالوا لهم قولاً معروفاً، كانوا يقولون لهم: بورك فيكم. ١٠

٩- ﴿وَلْيَخْشَ الَّذِينَ لَوْ تَرَكَوْا مِنْ خَلْفِهِمْ ذُرِّيَّةً ضِعَافًا خَافُوا عَلَيْهِمْ فَلْيَتَّقُوا اللَّهَ وَلْيَقُولُوا قَوْلًا سَدِيدًا﴾

[٦٣] لو، مع ما في حيزه صلة للذين. والمراد بهما لأوصياء، أمروا بأن يخشوا الله فيخافوا على من في حجورهم من اليتامى ويشفقوا عليهم، خوفاً على ذريتهم لو تركوهم ضعافاً وشفقتهم عليهم وأن يقدروا ذلك في أنفسهم ويصوّروه حتى لا يجسروا على خلاف الشفقة والرحمة. ويجوز أن يكون المعنى: وليخشوا على اليتامى من الضياع. ١٥

[٦٤] وقيل: هم الذين يجلسون إلى المريض فيقولون: إن ذريتك لا يغنون عنك من الله شيئاً، فقدم مالك، فيستغرقه بالوصايا، فأمرؤا بأن يخشوا ربهم، أو يخشوا على أولاد المريض ويشفقوا عليهم شفقتهم على أولاد أنفسهم لو كانوا. ٢٠

Bununla birlikte âyette, öncesiyle bağlantılı olarak vârislere, miras taksim edilirken orada bulunan zayıf akrabalarının, yetim ve düşkünlerin üzerine titremeleri ve bunları 'kendilerinin ardından ele güne muhtaç kalan, elinde avucunda bir şey olmayan' kendi çocuklarıymış gibi değerlendirerek şunu düşünmeleri emredilmiş de olabilir: Onların, mahrum kalıp zarar etmesinden endişe edecekler miydi, etmeyecekler miydi? [Tabii ki edeceklerdi...]

[65] **Şayet** “لَوْ تَرَكُوا” (bıraktıkları takdirde) ifadesinin ve cevabının, **الدِّينِ** nin sıla cümlesi olmasının anlamı nedir?” **dersen şöyle derim:** Bunun anlamı şudur: Ölüm sarhoşlukları esnasında -kendileri- arkalarında güçsüz bir zürriyet bırakmak üzere olsalardı, bunların, para kazanıp kendilerine bakacak kimseleri olmadığından dolayı zarara uğrayacak olmalarından korkanlar, miras dağıtılırken orada bulunan yetim ve yoksulları zarara uğratmaktan da işte böyle korksunlar. Şairin şu sözünde olduğu gibi:

Hayata daha iyi sarılmamı sağladı kızlarımın güçsüzlerden olması;
Çünkü endişe ediyorum; benden sonra sıkıntı görmelerinden
ve daha önce duru su içerlerken bulanık su içmelerinden

[66] ضِعْفًا kelimesi *du'âfâ'e*, *du'âfâ* ve *da'âfâ* şeklinde de okunmuştur. Tıpkı *sukârâ* - *sekârâ* gibi.

[67] *Kavl-i sedîd* (dosdoğru söz); [i] vasîler söz konusu olduğunda yetimleri kırmamaları, onlarla kendi çocuklarıyla konuşuyormuş gibi güzel bir edeple ve rahat hissetmelerini sağlayarak konuşmaları ve onları “yavrum, evladım” diye çağırmalardır. [ii] Hastanın yanında oturanlar söz konusu ise onların da vasiyet etmek istediği takdirde “Vasiyetinde aşırıya kaçıp da çocuklarını helak etme” demeleridir. Tıpkı Peygamber (s.a.)’in Sa’d’a, “Çocuklarını zengin halde bırakman, onları insanlara el açan muhtaç kimseler olarak bırakmandan daha iyidir.” [*Buhârî*, “Ferâiz”, 6] Ashâb-ı Kiram (r.anhum) da vasiyetin malın 1/3’üne ulaşmamasını daha güzel görürlerdi; malın 1/5’ini 1/4’ünden, 1/4’ünü de 1/3’ünden efdal sayarlardı. [iii] Miras paylaşanlar söz konusu olduğunda ise [dosdoğru söz], oradakilerle güzel, nazik konuşmalarıdır.

10. Haksız yere yetim malı yiyenler, karınlarına sadece Ateş doldurmuş olurlar çünkü ileride çılgın bir ateşi boylayacaklardır.

ويجوز أن يتصل بما قبله وأن يكون أمراً بالشفقة للورثة على الذين يحضرون القسمة من ضعفاء أقاربهم واليتامى والمساكين وأن يتصوروا أنهم لو كانوا أولادهم بقوا خلفهم ضائعين محتاجين. هل كانوا يخافون عليهم الحرمان والخيبة؟

٥ [٦٥] فإن قلت: ما معنى وقوع {لَوْ تَرَكُوا} وجوابه صلة للذين؟ قلت: معناه: وليخش الذين صفتهم وحالهم أنهم لو شاربوا أن يتركوا خلفهم ذرية ضعافاً، وذلك عند احتضارهم خافوا عليهم الضياع بعدهم لذهاب كافلهم وكاسبهم، كما قال القائل:

لَقَدْ زَادَ الْحَيَاةَ إِلَيَّ حُبًّا ❀ بَنَاتِي إِنَّهُنَّ مِنَ الضَّعَافِ

أُحَاذِرُ أَنْ يَرَيْنَ الْبُؤْسَ بَعْدِي ❀ وَأَنْ يَشْرَبْنَ رَنْقًا بَعْدَ صَافِي

١٠ [٦٦] وقرئ «ضَعَفَاءَ»، «ضَعَفَائِي»، «وَضَعَائِي». نحو سُكَارَى وَسَكَارَى.

[٦٧] والقول السديد من الأوصياء: أن لا يؤذوا اليتامى ويكلموهم كما يكلمون أولادهم بالأدب الحسن والترحيب، ويدعوهم بيا بني ويا ولدي؛ ومن الجالسين إلى المريض أن يقولوا له إذا أراد الوصية: لا تسرف في وصيتك فتجحف بأولادك، مثل قول رسول الله ﷺ لسعد: "إنك أن تترك ولدك أغنياء خير من أن تدعهم عالة يتكففون الناس." وكان الصحابة رضي الله عنهم يستحبون أن لا تبلغ الوصية الثلث، ١٥ وأن الخمس أفضل من الربع، والربع أفضل من الثلث؛ ومن المتقاسمين ميراثهم أن يلطفوا القول ويجملوه للحاضرين.

١٠- ﴿إِنَّ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ أَمْوَالَ الْيَتَامَى ظُلْمًا إِنَّمَا يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ نَارًا وَسَيَصْلَوْنَ سَعِيرًا﴾

[68] “Haksız yere” yani haksızlık ederek veya veli ve yargıçların kötülerinden zulüm şeklinde. “Karınlarına” yani karınları dolusunca. *Ekele fîlâ-n^{un} fî batnihi ev fî ba’di batnihi* (Falanca karnı dolusunca veya karnının bir kısmını dolduruncaya kadar yedi) denilir. Yine bir şair şöyle demiştir:

5 Karnınızın bir kısmına yiye ki aşırılıktan sakınmış olasınız

[69] يَأْكُلُونَ نَارًا (Ateş yerler) ifadesi, “Ateşe sürükleyen şeyi yerler” demektir çünkü ateşe sürükleyen şey ateşin kendisi gibidir. Rivayete göre yetim malı yiyen kimse kıyamet günü kabrinden, ağzından, burnundan, kulaklarından ve gözlerinden duman çıkar vaziyette diriltilecekmiş. Ve insanlar onun dünyada yetim malı yiyen biri olduğunu anlayacaklarmış. وَسَيَصْلَوْنَ ([Ateşi] boylayacaklardır) ifadesi Ya’nın zammesiyle ve Lâm şeddeli ve şeddesiz olarak *se-yuslevne* (kendilerine boylatılacaktır) ve *se-yusallevene* (kendilerine teker teker boylatılacaktır) şeklinde okunmuştur.

[70] سَعِيرًا (çılgin bir ateşi) yani ateşlerden mahiyeti belirsiz herhangi bir
15 ateşi [boylayacaklardır].

**11. Çocuklarınız(ın miras hakları) hususunda Allah size şöyle emre-
diyor: Erkeğe iki kadın hissesi kadar. Eğer ikinin üzerinde kadın iseler,
ölenin bıraktığı malın üçte ikisi onlarındır, tek ise yarısı onundur. Şayet
ölenin çocuğu varsa ana-babadan her birine, bırakılan malın altıda biri
20 düşer, çocuğu olmayıp da ona sadece ana-babası mirasçı olduysa üçte
biri anasınındır ama kardeşleri varsa, o vakit, altıda biri anasınındır. [Ta-
biû, bu hükümlerin tamamı] ölenin borcu ödenip vasiyeti yerine getiril-
dikten sonra (dır)... -ki babalarınızdan ve oğullarınızdan hangisinin size
daha faydalı olacağını bilemezsiniz- Allah tarafından konulmuş birer
25 farîza olarak... Allah, mutlak ilim ve hikmet sahibidir (‘Alîm, Hakîm).**

[71] “Çocuklarınız”ın miras hakları “hususunda Allah” sizinle sözleşiyor, “size” adalet ve maslahat olan neyse onu “emrediyor.” Bu özet bir anlatım olup detaylandırılması “Erkeğe iki kadın hissesi kadar.” ifadesidir. **Şayet** “Neden ‘İki kadına bir erkek hissesi’ veya ‘kadına erkek hissesinin
30 yarısı vardır’ denilmemiştir?” **dersen şöyle derim:** [i] Bu, erkeğin öncelikli olmasından dolayı söze erkeğin hissesini açıklamakla başlamak içindir. Zaten bu avantajlı durumundan dolayı erkeğin hissesi ikiye katlanmıştır.

[٦٨] {ظُلُمًا} ظالمين، أو على وجه الظلم من أولياء السوء وقضاته {في بطونهم} ملء بطونهم يقال: أكل فلان في بطنه، وفي بعض بطنه. قال:

كُلُوا فِي بَعْضِ بَطْنِكُمْوَا تَعَفُّوَا...

[٦٩] ومعنى {يَأْكُلُونَ نَارًا} ما يجر إلى النار، فكأنه نار في الحقيقة. وروي ٥ أنه يبعث آكل مال اليتيم يوم القيامة والدخان يخرج من قبره ومن فيه وأنفه وأذنيه وعينه، فيعرف الناس أنه كان يأكل مال اليتيم في الدنيا. وقرئ «وسيصلون» بضم الياء وتخفيف اللام وتشديدها.

[٧٠] {سَعِيرًا} نارًا من النيران مبهمة الوصف.

١١- ﴿يُوصِيكُمُ اللَّهُ فِي أَوْلَادِكُمْ لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنثِيَيْنِ فَإِنْ كُنَّ نِسَاءً فَوْقَ اثْنَتَيْنِ فَلَهُنَّ ثُلُثَا مَا تَرَكَ وَإِنْ كَانَتْ وَاحِدَةً فَلَهَا النِّصْفُ وَلِأَبَوَيْهِ لِكُلِّ وَاحِدٍ مِّنْهُمَا الشُّدُسُ مِمَّا تَرَكَ إِنْ كَانَ لَهُ وَلَدٌ فَإِنْ لَمْ يَكُنْ لَهُ وَلَدٌ وَوَرِثَهُ آبَاؤُهُ فَلَهُمُ الثُّلُثُ فَإِنْ كَانَ لَهُ إِخْوَةٌ فَلَهُمُ الشُّدُسُ مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوصِي بِهَا أَوْ دَيْنٍ آبَاؤُكُمْ وَأَبْنَاؤُكُمْ لَا تَدْرُونَ أَيُّهُمْ أَقْرَبُ لَكُمْ نَفْعًا فَرِيضَةٌ مِنَ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا﴾

١٥ [٧١] {يُوصِيكُمُ اللَّهُ} يعهد إليكم ويأمركم {في أَوْلَادِكُمْ} في شأن ميراثهم بما هو العدل والمصلحة. وهذا إجمال تفصيله {لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنثِيَيْنِ}. فإن قلت: هلا قيل: للأنثيين مثل حظ الذكر، أو للأنثى نصف حظ الذكر؟ قلت: ليبدأ ببيان حظ الذكر لفضله، كما ضعف حظه لذلك،

- [ii] Ayrıca, “Erkeğe iki kadın hissesi kadar” ifadesi, erkeğin avantajını beyan etmeyi amaçlarken, ‘İki kadına bir erkek hissesi kadar’ demek kadını eksik göstermeyi amaçlamaktadır. Erkeğin avantajını beyan etmeyi amaçlayan ifade, erkeğin avantajına -diğerinin ondan eksik olduğunu göstermeyi amaçlayan ifadeden- daha çok delâlet eder. [iii] Bir de cahiliye Araplarının kadınları ihmal edip erkekleri mirasçı kılmalarıdır ki âyetin iniş sebebi de budur. Dolayısıyla şöyle denilmiş oluyor: Bir kadın hissesinin iki katının verilmesi erkeklere yeter. Bu bakımdan, ölen kişinin malvarlığına erkekler yakın olduğu gibi kadınlar da yakın olduğu halde¹³, kadınları korumada gevşek davranmasınlar ki onlar da mahrum kalmassınlar.

- [72] **Şayet** “[Erkek kardeşi olmayan] iki kadının hissesi üçte ikidir (2/3). O zaman adeta erkeğin payı 2/3’dir buyrulmuş oluyor” **dersen şöyle derim:** Burada infirad değil, ictimâ durumu [yani ölenin sadece kızlarının olması değil kız-erkek birlikte bulunma durumu] kastedilmiştir. Bir erkek iki kız varsa erkek iki hisse alır, iki kıza da [‘bire’den] iki hisse verilir. Ancak tek başına kaldığı zaman erkek evlat malın tamamını alır. Sadece iki kız varsa, malın tamamının 2/3’sini alırlar [1/3 diğer yakınlar kalır]. Maksadın ictimâ hükmünü açıklamak olduğunun delili de bunun peşinden her birinin tek başına bulunması hükmünü getirmesidir: “Eğer ikinin üzerinde kadın iseler, ölenin bıraktığı malın üçte ikisi onlarındır.”

[73] لِلذَّكَرِ (erkekler için) ifadesi *li’z-zekeri minhum* (kendilerinden olan erkek için), yani kendi evlatlarınızdan demektir. Bu, kendiliğinden anlaşıldığı için مِنْهُمْ zamiri hafzedilmiştir. Tıpkı *es-semn^u menevâni bi-dirhemⁱⁿ* (Yağ iki batman (7,7 kg.) bir dirheme!) demeleri gibi.

- [74] فَإِنْ كُنَّ نِسَاءً (Eğer kadınsalar) yani kızlar veya kız çocukları -aralarında erkek olmaksızın- tek başlarına kadınsalar, yani tamamı kız ise, aralarında ölenin oğlu yoksa, “ikiden fazla iseler...” Bu ifadenin *kânenin* ikinci haberi olması da -“ikiden fazla sayıda kadın iseler” şeklinde- *nisâ^{en}* kelimesinin sıfatı olması da câizdir. “Eğer tek başına kız ise” yani kız veya kız çocuğu yalnız, tek başına ise ve başka kız yoksa “malın yarısı onundur.” *Kâne* tam fiil kabul edilerek *ve in kânet vâhider^{um}* şeklinde merfû‘ da okunmuştur. Nasb kıraatı فَإِنْ كُنَّ نِسَاءً ifadesine daha uygundur. Zeyd b. Sabit [v. 45/665] التَّضَفْ kelimesini zam-meli [*en-nusf*] okumuştur. *Terâke*deki zamir *meyyite* gider, âyet miras hakkında olunca [malı] bırakanın ölen kişi olduğu anlaşılmaktadır.

13 Mot-a-mot: “Yakınlık itibarıyla kadınlar da aynı kaynağa erkekler gibi kova sarkıttıkları halde.” / ed.

ولأنَّ قوله {لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنثِيَيْنِ} قصد إلى بيان فضل الذكر. وقولك: للأنثيين مثل حظ الذكر، قصد إلى بيان نقص الأنثى، وما كان قصداً إلى بيان فضله، كان أدلَّ على فضله من القصد إلى بيان نقص غيره عنه. ولأنهم كانوا يورثون الذكور دون الإناث، وهو السبب لورود الآية، ف قيل: كفى الذكور أن ضوعف لهم نصيب الإناث، ٥ فلا يتمادى في حظهن حتى يحرم من إدلائهن من القرابة بمثل ما يدلون به.

[٧٢] فإن قلت: فإن حظ الأنثيين الثلثان، فكأنه قيل للذكر الثلثان. قلت: أريد حال الاجتماع لا الانفراد، أي إذا اجتمع الذكر والأنثيان كان له سهمان، كما أن لهما سهمين. وأما في حال الانفراد، فالابن يأخذ المال كله، والبتان يأخذان الثلثين. والدليل على أن الغرض حكم الاجتماع، أنه أتبعه حكم الانفراد، وهو قوله {فَإِنْ كُنَّ نِسَاءً فَوْقَ اثْنَتَيْنِ فَلَهُنَّ ثُلُثَا مَا تَرَكَ}.

[٧٣] والمعنى للذكر منهم، أي من أولادكم، فحذف الراجع إليه لأنه مفهوم، كقولهم: السمن منوان بدرهم.

[٧٤] {فَإِنْ كُنَّ نِسَاءً} فإن كانت البنات أو المولودات نساء خلصاً، ليس معهن رجل، يعني بنات ليس معهن ابن {فَوْقَ اثْنَتَيْنِ} يجوز أن يكون خبراً ثانياً لكان وأن يكون صفة لـ {نِسَاءً} أي نساء زائدات على اثنتين. {وَإِنْ كَانَتْ وَاحِدَةً} وإن كانت البنت أو المولودة منفردة فذة ليس معها أخرى {فَلَهَا النِّصْفُ}. وقرئ «وَاحِدَةً» بالرفع، على كان التامة، والقراءة بالنصب أوفق، لقوله {فَإِنْ كُنَّ نِسَاءً}. وقرأ زيد بن ثابت «النِّصْفُ» بالضم. والضمير في {تَرَكَ} للميت، لأن الآية لما كانت في الميراث علم أن التارك هو الميت.

Şayet “لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنثَيْنِ” (Erkeğe iki kadın hissesi kadar) ifadesi iki kız evladın payını değil erkek evladın payını beyan etmek için getirilmiştir. O halde, kadınların payını açıklayan فَإِنْ كُنَّ نِسَاءً (Eğer ... kız iseler) ifadesini bunun peşinden getirmesi nasıl câiz olur?” **dersen şöyle derim:** Erkeğin payını beyan etmek için getirilmiş olsa da erkek kardeşle beraber iki kız kardeşin payı da bundan anlaşılıp açıkça ortaya çıkınca, her iki durum [gerek erkeğin gerek kızın payını beyan etmek] için de getirilmiş gibi olmuştur. Bu yüzden peşinden فَإِنْ كُنَّ نِسَاءً ifadesinin getirilmesi doğru olmuştur.

[75] **Şayet** “Kâne tam fiil olmak üzere künne ve kânet kelimelerinin mübhem, nisâ^{en} ve vâhidet^{en} kelimelerinin de bunun tefsiri olması câiz midir?” **dersen şöyle derim:** Bunu uzak görmüyorum [muhtemeldir yani].

[76] **Şayet** “وإن كانت امرأة (Eğer o, tek bir kadın ise) demeyip de فَإِنْ كُنَّ نِسَاءً (Eğer kadınlar iseler) buyruldu?” **dersen şöyle derim:** Çünkü orada amaç mirasçıların salt kadın oldukları, aralarında erkek kardeş bulunmamasıdır. Kadınların erkek evlatlarla bir arada bulunduklarının belirtildiği “Erkeğe iki kadın hissesi kadar” ifadesini kadınların tek başına olmaları durumundan ayırt etmek içindir. Burada ise amaç, başka kız kardeşleri bulunan kız çocuğu ile tek başına bulunan kız çocuğunun arasını ayırt etmektir.

[77] **Şayet** “Ölenin oğluyla beraber bulunan iki kızın mirastaki hükmü belirtildi. Kızların birden fazla ve tek başına bulunmaları durumunda mirastan alacağı hüküm de belirtildi. Ancak iki kızın tek başına kalması durumundaki hükmü belirtilmedi. Hükmü ne olacak ve neden zikredilmedi?” **dersen şöyle derim:** İki kızın hükmünde ihtilaf vardır. İbn Abbâs (r.a.) [v. 68/688] “Eğer ikinin üzerinde kadın iseler...” ifadesinden dolayı, iki kızı ikiden fazla kızla aynı konumda tutmayı kabul etmemiş ve iki kıza tek kız hükmünü vermiştir. Bu âyetin zahirinde açık ve nettir. Diğer sahâbîler ise ‘iki kız’a ‘ikiden fazla kız’ın hükmünü vermiştir. Onların görüşleri de şöyle gerekçelendirilir: “Erkeğe iki kadın hissesi kadar” ifadesi, iki kız evladın hükmünün bir erkeğin hükmü gibi olduğunu gösterir. Şöyle ki erkek bir kız kardeşle beraber üçte ikiyi ele geçirdiği gibi, iki kız kardeş de (erkek kardeş yoksa) üçte ikiyi alır. İki kızın alacağı miras hükmüne delâlet eden zikredilince, “Eğer ikinin üzerinde kadın iseler ölenin bıraktığı malın üçte ikisi onlarındır” buyurdu. Yani kız evlatlar bir topluluk olurlarsa -sayı hangi noktaya ulaşırsa ulaşsın- iki kız kardeşin hissesini alırlar ki o da 2/3’dir, çok olduklarından bunu aşamazlar. Bu da topluluğun hükmünün, farksız ‘iki’nin hükmü gibi olduğu bilinsin diyedir.

فإن قلت: قوله {لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنثِيَيْنِ} كلام مسوق لبيان حظ الذكر من الأولاد، لا لبيان حظ الأنثيين، فكيف صح أن يردف قوله {فَإِنْ كُنَّ نِسَاءً} وهو لبيان حظ الإناث؟ قلت: وإن كان مسوقاً لبيان حظ الذكر، إلا أنه لما فقه منه وتبين حظ الأنثيين مع أخيها؛ كان كأنه مسوق للأمرين جميعاً. فلذلك صح أن يقال: {فَإِنْ كُنَّ نِسَاءً}.

٥ [٧٥] فإن قلت. هل يصح أن يكون الضميران في «كن» و«كانت» مبهمين، ويكون «نساء» و«واحدة» تفسيراً لهما، على أن كان تامة؟ قلت: لا أبعد ذلك.

[٧٦] فإن قلت: لم قيل {فَإِنْ كُنَّ نِسَاءً} ولم يقل: وإن كانت امرأة؟ قلت: لأن الغرض ثمة خلوصهن إناثاً لا ذكر فيهن، ليميز بين ما ذكر من اجتماعهن مع الذكور في قوله {لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنثِيَيْنِ} وبين انفرادهن. وأريد هاهنا أن يميز بين كون البنت مع غيرها وبين كونها وحدها لا قرينة لها.

[٧٧] فإن قلت: قد ذكر حكم البنتين في حال اجتماعهما مع الابن، وحكم البنات والبنت في حال الانفراد، ولم يذكر حكم البنتين في حال الانفراد فما حكمهما؛ وما باله لم يذكر؟ قلت: أما حكمهما فمختلف فيه، فابن عباس أبى تنزيلهما منزلة الجماعة، لقوله تعالى {فَإِنْ كُنَّ نِسَاءً فَوْقَ اثْنَتَيْنِ} فأعطاهما حكم الواحدة وهو ظاهر مكشوف. وأما سائر الصحابة فقد أعطوهما حكم الجماعة، والذي يعلل به قولهم أن قوله {لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنثِيَيْنِ} قد دلّ على أن حكم الأنثيين حكم الذكر، وذلك أن الذكر كما يحوز الثلثين مع الواحدة، فالأثنيان كذلك يحوزان الثلثين. فلما ذكر ما دلّ على حكم الأنثيين قيل: {فَإِنْ كُنَّ نِسَاءً فَوْقَ اثْنَتَيْنِ فَلَهُنَّ ثُلَاثَا تَرَكَ} على معنى: فإن كن جماعة بالغات ما بلغن من العدد فلهن ما للأنثيين وهو الثلثان لا يتجاوزنه لكثرتهم، ليعلم أن حكم الجماعة حكم الثنتين بغير تفاوت.

Denilmiştir ki ölünün kız evladı, ölüye kız kardeşlerinden daha yakındır, bu sebeple âlimler ölenin iki kızına, ölenin iki kız kardeşi için gerekli kıldıklarını gerekli kılmışlar, ölünün bu iki kızını akrabalık açısından daha uzak olan iki halasının payından daha geri tutmayı uygun görmemişlerdir. Yine denilmiştir ki ölenin kız evladına erkek kardeşiyle beraberken 1/3 vacip olunca, beraberinde kendisi gibi bir kız kardeşi bulunduğunda bu payı almaya daha da layık olması gerekir. Erkek kardeşiyle yalnız kaldığında alması gerekenin mislini [yani 1/3] kendisiyle beraber kız kardeşi de alır ve ikisinin 2/3 almaları gerekir.

- 10 [78] وَلِأَبَوَيْهِ (ana-babasına) ifadesindeki zamir ölüye gitmektedir. لِكُلِّ (ana-babadan her birine vardır) ifadesi, âminin tekrar edilmesiyle وَلِأَبَوَيْهِ lafzından bedeldir. Bu bedelin faydası şudur: eğer bedel yapılmayıp وَلِأَبَوَيْهِ şeklinde gelseydi âyetin zahirinden ikisinin 1/6'de ortak olduğu anlaşıldı. Şayet وَلِأَبَوَيْهِ السُّدُسِ (ana-babaya 2/6) denilseydi 2/6'nin baba ve
- 15 anne arasında eşit paylaşılması gerektiğini akla getirirdi, oysa durum bunun tersidir. Şayet “Doğrudan ‘ana-babasından her birine 1/6 vardır’ deseydi ya. Önce وَلِأَبَوَيْهِ diyerek ana-babayı zikredip sonra onlardan bedel getirmesinin faydası nedir?” **dersen şöyle derim:** Bedel getirmede ve icmalden sonra tafsil [yani önce ‘özetle’ sonra ‘genişçe’ anlatma] yoluna gitmede, müfesser ve
- 20 tefsir arasındaki ilişkide olduğu gibi bir vurgulama ve işi sıkı tutma vardır. وَلِأَبَوَيْهِ السُّدُسِ ifadesinde السُّدُسُ mübtedâ, وَلِأَبَوَيْهِ de onun haberidir. Bedel ikisi arasına beyan [her birisinin kaç alacağını açıklamak] için girmiştir.

- [79] Hasan-ı Basrî *Rahimehu'llâh* [v. 110/728] ve Nu'aym b. Meysere [v. 174/790] *südiis* kelimesini -ki *sülüis*, *rubu'* ve *sümün* kelimeleri de öyledir- ce-
- 25 zimli okumuşlardır.

[80] Veled (çocuk) kelimesi erkeği de kızı da kapsar ve babanın hükmü buna göre değişir, ölen erkek ise babanın hissesi 1/6'le sınırlı tutulur, kız ise 1/6'ı babaya verildikten sonra baba 'asabe olur [yani başka mirasçılar yoksa anne gibi 1/6'ı aldıktan sonra kalan mirası da alır].

- 30 [81] **Şayet** “Allah ölenin ana-babasının ölünün çocuklarıyla beraber mirastaki hükmünü sonra da ölenin çocuklarının bulunmaması durumundaki hükmü belirtti. Doğrudan ‘Çocuğu yoksa 1/3'i anasınındır’ deseydi ya. Ayrıca ‘ona ana-babası mirasçı olduysa’ ifadesinin faydası nedir?” **dersen**

وقيل: إن الثنتين أمس رحمًا بالميت من الأختين فأوجبوا لهما ما أوجب الله للأختين. ولم يروا أن يقصروا بهما عن حظ من هو أبعد رحمًا منهما. وقيل: إن البنت لما وجب لها مع أخيها الثلث كانت أخرى أن يجب لها الثلث إذا كانت مع أخت مثلها. ويكون لأختها معها مثل ما كان يجب لها أيضًا مع أخيها لو انفردت معه، فوجب لهما الثلثان.

[٧٨] {وَلَا بُوَيْهَ} الضمير للميت. و{لِكُلِّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا} بدل من {وَلَا بُوَيْهَ} بتكرير العامل. وفائدة هذا البديل أنه لو قيل: ولأبويه السدس، لكان ظاهره اشتراكهما فيه. ولو قيل: ولأبويه السدسان، لأوهم قسمة السدسين عليهما على التسوية وعلى خلافها. فإن قلت: فهلا قيل ولكل واحد من أبويه السدس، وأي فائدة في ذكر الأبوين أولًا، ثم في الإبدال منهما؟ قلت: لأن في الإبدال والتفصيل بعد الإجمال تأكيدًا وتشديدًا، كالذي تراه في الجمع بين المفسر والتفسير. والسدس مبتدأ وخبره لأبويه. والبديل متوسط بينهما للبيان.

[٧٩] وقرأ الحسن ونعيم بن ميسرة «السدس» بالتخفيف، وكذلك الثلث والربع والثلثان.

[٨٠] والولد: يقع على الذكر والأنثى، ويختلف حكم الأب في ذلك. فإن كان ذكرًا اقتصر بالأب على السدس، وإن كانت أنثى عصب مع إعطاء السدس.

[٨١] فإن قلت: قد بين حكم الأبوين في الإرث مع الولد، ثم حكمهما مع عدمه، فهلا قيل: فإن لم يكن له ولد فلائمه الثلث؛ وأي فائدة في قوله {وَوَرِثَهُ أَبَوَاهُ}؟

şöyle derim: Bunun mânası, “ana-babadan her birine, bırakılan malın altıda biri düşer” ifadesinde olduğu gibi “Ölenin evladı yoksa mirasçıları sadece anne ve babadan ibaretse anneye ölenin bıraktığı mirastan 1/3 vardır” demektir. Çünkü anne baba, ölene, ölenin eşiyle [erkekse hanımıyla, hanımsa kocasıyla] birlikte mirasçı olursa, ölenin -bıraktığının 1/3’i değil- eşin payı çıkarıldıktan sonra kalanın 1/3’i annenindir. -Ancak İbn Abbâs (r.a.) [v. 68/688] böyle düşünmüyor.- Anne baba [ölenin başka yakını olmaksızın] yalnız kaldıkları takdirde, erkeğe kadın payının iki katı düşecek şekilde mirası paylaşırlar [baba 2/3, anne 1/3 alır].

- [82] **Şayet** “Ölünün annesine malın 1/3’inin değil de [taksimden sonra] kalanın 1/3’inin düşmesinin gerekçesi nedir?” **dersen şöyle derim:** Bu konuda iki açıklama vardır. Biri; ölenin eşi kendisi için ayrılanı akrabalık yoluyla değil, ahid [yani evlenme aktı] yoluyla hak etmektedir. Dolayısıyla, durum vasiyetten sonra geri kalan kısmın paylaşılması konusunda vasiyete benzetilmiştir. İkincisi; anne ve baba tek başına mirasçı olduklarında baba, annenin hissesinin iki katını alması ve hem pay sahibi hem de ‘asabe olması [diğer mirasçılar aldıktan sonra kalan mirası alması] hasebiyle miras konusunda aneden daha güçlüdür, iki durumu [‘asabelik ve akrabalık] kendisinde toplamaktadır. Anneye bütün malın 1/3’i verildiği takdirde, babanın payı annenin payından aşağı düşer. Dikkat edersen, bir kadın geride mirasçı olarak kocası ile anne babasını bıraksa, malın yarısı kocaya, 1/3’i anneye, geri kalan babaya verilse anne iki pay, baba bir pay almış olacaktır. O zaman hüküm “Kadın için erkeğin iki katı vardır” şeklinde tersine döner.

- [83] “Eğer ölenin erkek kardeşleri varsa 1/6’i anasınındır.” Ölenin erkek kardeşleri her ne kadar babayla birlikte mirasçı olamasalar da annenin 1/3 almasını engellerler. [Baba da varsa] anneye 1/6, babaya 5/6 pay düşer. Bu engellemede [ölenin erkek kardeşinin] iki veya daha fazla olması eşittir. Ancak İbn Abbâs (r.a.)’a [v. 68/688] göre fark söz konusudur. İbn Abbâs’dan “Erkek kardeşler anneyi engelledikleri 1/6’i alırlar” görüşü rivayet edilmiştir.
- Şayet** “Çoğul olan *ihvet^{un}* (erkek kardeşler) kelimesi nasıl iki kardeşi de kapsar? Çoğul ikilden farklıdır” **dersen şöyle derim:** *İhvet^{un}* belli bir sayıyı değil kemiyetsiz salt çokluğu ifade eder. İkilemek de bir’den fazla sayı ifade etmede tıpkı üçlemek ve dörtlemek gibidir. Burası da *ihvet^{un}* kelimesinin mutlak çokluğu ifade etme yeridir. İşbu sebeple Allah, *ihvet^{un}* kelimesi ile söz konusu çokluğu ifade etmiş oldu.

قلت معناه: فإن لم يكن له ولد وورثه أبواه فحسب، فلأمه الثلث مما ترك، كما قال: {لِكُلِّ وَاحِدٍ مِّنْهُمَا الشُّدُسُ مِمَّا تَرَكَ}، لأنه إذا ورثه أبواه مع أحد الزوجين، كان للأم ثلث ما بقي بعد إخراج نصيب الزوج، لا ثلث ما ترك؛ إلا عند ابن عباس. والمعنى: أن الأبوين إذا خلصا تقاسما الميراث؛ للذكر مثل حظ الأنثيين.

٥ [٨٢] فإن قلت: ما العلة في أن كان لها ثلث ما بقي دون ثلث المال؟ قلت: فيه وجهان؛ أحدهما أن الزوج إنما استحق ما يسهم له بحق العقد، لا بالقرابة. فأشبه الوصية في قسمة ما وراءه. والثاني: أن الأب أقوى في الإرث من الأم، بدليل أنه يضعف عليها إذا خلصا ويكون صاحب فرض وعصبة، وجامعا بين الأمرين، فلو ضرب لها الثلث كملاً لأدى إلى حط نصيبه عن نصيبها. ألا ترى أن امرأة لو تركت زوجاً وأبوين فصار للزوج النصف وللأم الثلث والباقي للأب، حازت الأم سهمين والأب سهماً واحداً، فينقلب الحكم إلى أن يكون للأنثى مثل حظ الذكـرين.

[٨٣] {فَإِنْ كَانَ لَهُ إِخْوَةٌ فَلِأُمِّهِ الشُّدُسُ} الإخوة يحجبون الأم عن الثلث وإن كانوا لا يرثون مع الأب، فيكون لها السدس وللأب خمسة الأسداس، ويستوي ١٥ في الحجب الاثنان فصاعداً إلا عند ابن عباس. وعنه أنهم يأخذون السدس الذي حجبوا عنه الأم. فإن قلت: فكيف صح أن يتناول الإخوة الأخوين، والجمع خلاف التثنية؟ قلت: الإخوة تفيد معنى الجمعية المطلقة بغير كمية، والتثنية كالتثليث والتربيع في إفادة الكمية، وهذا موضع الدلالة على الجمع المطلق، فدل بالإخوة عليه.

[84] [فَلَامَهُ kelimesi] Lâm'ın cerrine uyarak Hemze'nin kesresiyle *fe-li-im-mihî* şeklinde de okunmuştur. Dikkat edersen [öncesindeki harfin mecrur olmadığı] *وَجَعَلْنَا ابْنَ مَرْيَمَ وَأُمَّهُ آيَةً* ("Meryemoğlu'nu ve annesini bir kanıt kıldık" [Mü'minûn 23/50]) ifadesinde kesrelenmemiştir.

5 [85] "Vasiyetten sonra" ifadesi sadece peşinden geldiği âyetle değil kendisinden önceki miras taksiminin tamamıyla ilişkilidir. Adeta 'Bütün bu payların taksimi ölenin vasiyet ettiği vasiyetten sonradır' denilmiştir. *يُوصِي بِهَا* şeddeli [*yuvassî*] ve şeddesiz [*yûsî*] okunmuştur. *Yûsâ bi-hâ* ise şeddesiz olarak bina-i meçhuldur.

10 [86] **Şayet** "[Vasiyetten veya borçtan sonra] neden 'veya' kullanılmıştır?" **dersen şöyle derim:** Mânası *ibâhadır*, yani miras taksiminden önce mutlaka yapılması şartıyla hangisinin önce hangisinin sonra yapıldığı fark etmez. Bu tıpkı *câlisi'l-Hasene evi'bne Sîrin* (Hasan ya da İbn Sîrin hangisinin meclisine devam edersen et, farketmez) demen gibidir.

15 [87] **Şayet** "Şeriatte borç vasiyetten önce gelmesine rağmen âyetten neden vasiyet borcun önüne geçirilmiş?" **dersen şöyle derim:** Vasiyet karşılıksız alınması cihetiyle mirasa benzer olunca bu vasiyetin maldan çıkarılması vârislere meşakkatli gelen bir husustur; onlara ağır gelir, vasiyeti çıkarırken gönül hoşluğu ile vermezler. Vasiyetin edası borcun aksine ihmal edilmesi
20 daha muhtemel bir konudur. Mirasçılar borcu daha gönül huzuru ile öderler. Bundan dolayı vasiyetin vacip olduğunu ifade etmek için ve borçla birlikte vasiyetin de çıkarılmasında acele edilmesi gerektiğini göstermek için vasiyet borca öncelenmiş, gereklilik bakımından ikisini eşit tutmak için de "veya" getirilmiştir.

25 [88] Sonra "babalarınız ve oğullarınız" ifadesi ile bu vurgulanmış ve buna teşvik edilmiştir. Yani ölen baba ve evlatlarınızdan vasiyette bulunanın mı bulunmayanın mı sizin için daha faydalı olacağını bilemezsiniz. Babalarınızdan ve evlatlarınızdan, [i] malının bir kısmını vasiyet ederek size -vasiyetini yerine getirdiğiniz için- âhiret sevabına nail olma fırsatını
30 veren, [ii] vasiyet etmeyerek geçici dünya malınızı artırmış olandan daha faydalıdır. Çünkü işin gerçeğine bakarak, [sizin için] âhiret sevabını dünya sevabından daha yakın ve hazır hale getirmiştir. Zira geçici dünya malı her ne kadar daha peşin ve daha yakınsa da fanidir, dolayısıyla, aslında daha uzak ve daha erişilmezdir. Âhiret hayatı her ne kadar gecikmeli olsa da değil mi ki bakidir, gerçekte daha yakın ve daha yararlıdır.
35

[٨٤] وقرئ «فَلَا مِ» بكسر الهمزة إتباعاً للجرّة. ألا تراها لا تكسر في قوله {وَجَعَلْنَا ابْنَ مَرْيَمَ وَأُمَّهُ آيَةً} [المؤمنون: ٥٠].

[٨٥] {مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ} متعلق بما تقدمه من قسمة المواريث كلها، لا بما يليه وحده؛ كأنه قيل قسمة هذه الأنصبه من بعد وصية يوصى بها. وقرئ «يوصى بها» ٥ بالتخفيف والتشديد. و«يُوصى بها» على البناء للمفعول مخففاً.

[٨٦] فَإِنْ قُلْتَ: ما معنى أو؟ قلت: معناها الإباحة، وأنه إن كان أحدهما أو كلاهما، قدم على قسمة الميراث، كقولك: جالس الحسن أو ابن سيرين.

[٨٧] فَإِنْ قُلْتَ: لم قدّمت الوصية على الدّين، والدين مقدم عليها في الشريعة؟ قلت: لما كانت الوصية مشبهة للميراث في كونها مأخوذة من غير عوض، كان إخراجها مما يشق على الورثة ويتعاضمهم ولا تطيب أنفسهم بها، فكان أداؤها مظنة للتفريط، بخلاف الدين؛ فَإِنَّ نفوسهم مطمئنة إلى أدائه، فلذلك قدمت على الدين بعثاً على وجوبها والمسارة إلى إخراجها مع الدين، ولذلك جيء بكلمة «أو» للتسوية بينهما في الوجوب.

[٨٨] ثم أكد ذلك ورغب فيه بقوله {أَبَاؤُكُمْ وَأَبْنَاؤُكُمْ} أي لا تدرون من أنفع لكم من آبائكم وأبنائكم الذين يموتون، أَمْنُ أوصى منهم أم من لم يوص؟ ١٥ يعني أن من أوصى ببعض ماله فعرضكم لثواب الآخرة بإمضاء وصيته فهو أقرب لكم نفعاً وأحضر جدوى ممن ترك الوصية، فوفر عليكم عرض الدنيا وجعل ثواب الآخرة أقرب وأحضر من عرض الدنيا، ذهباً إلى حقيقة الأمر، لأن عرض الدنيا وإن كان عاجلاً قريباً في الصورة، إلا أنه فان، فهو في الحقيقة الأبعد ٢٠ الأقصى؛ وثواب الآخرة وإن كان أجلاً إلا أنه باق فهو في الحقيقة الأقرب الأدنى.

- Yine denilmiştir ki evlat cennette derece bakımından babasından daha yüksek seviyede ise babasının kendi seviyesine yükseltilmesini talep eder ve baba yükseltilir. Baba da aynı şekilde evladından daha yüksek bir seviyede ise evladının yanına çıkarılmasını talep eder ve çıkarılır. Bu bakımdan, dünyada babanızın
- 5 mı evladınızın mı sizin için daha faydalı olacağını bilemezsiniz. Yine denilmiştir ki Allah miras hisselerini kendi katındaki bir hikmete göre belirlemiştir. Eğer bu taksimatı size havale etseydi hangi taksimatın sizin için daha faydalı olacağını bilemezsiniz, malları hikmetsiz bir biçimde dağıtırdınız. Şöyle de denilmiştir: Baba, evladı muhtaç olduğunda onun geçimini sağlamakla yü-
- 10 kümlüdür. Evlat da aynı şekilde baba muhtaç olduğunda onun geçimini sağlamakla mükelleftir. Hangisinin harcama bakımından daha hayırlı olduğunu bilemezsiniz. Bu görüşlerin hiçbiri âyetin mânasıyla uyumlu değildir, ifadeyi karşılamamaktadır. Çünkü ['babalarınız ve oğullarınız'] cümle[si] ara cümledir, ara cümlelerin hakkı, arasına girdiği ifadeyi pekiştirmesi ve ona uygun düşmesidir.
- 15 Doğru görüş ilk geçendir.

[89] فَرِضَةً (farîza olarak) mef'ûl-i mutlak tekidi olmak üzere mansubdur, yani Allah bunu bir farz olarak belirlemiştir. Çünkü Allah, mahlukatının yararına olanı bilir, miras paylaşımı vb. konularda yaptığı, belirlediği her taksimatta mutlak hikmet sahibidir.

- 20 **12. (Erkekler olarak) eşlerinizin bıraktığı malın -Şayet çocukları yoksa- yarısı sizindir, çocukları varsa dörtte biri sizindir. Yaptıkları vasiyet ya da borç ödendikten sonra... Sizin çocuğunuz yoksa eşlerinize düşen bıraktığınızın dörtte biridir, çocuğunuz varsa, bıraktığınızın sekizde biridir. Yaptığınız vasiyet ya da borç ödendikten sonra... Şayet,**
- 25 **kendisine kelâleten (yani, çocuğu ve ana-babası olmaksızın) mirasçı olunan bir adam veya kadın olur, onun da tek bir kardeşi veya kız kardeşi bulunursa, bu ikisinden her birine altıda bir düşer. Ama bundan daha fazlaysalar, üçte bire ortak olurlar. Yapılan vasiyet ya da borç ödendikten sonra... Hiç kimse zarara uğratılmaksızın... Allah'tan gelen**
- 30 **bir buyruk olarak... Allah, mutlak ilim sahibidir ('Âlîm), Halîm'dir.**

- [90] [Ölen hanımlarınızın] sizden veya başka bir erkekten "çocukları varsa..." Kadın nesep yoluyla olduğu gibi evlilik yoluyla da erkeğin hakkının yarısına sahip kılınmıştır. Ayrıca, bir ve birden fazla hanım da erkekten kalan malın -erkeğin çocukları olmadığı zaman- ¼'ine, çocukları olduğunda ise 1/8'ine ortak olmadaki eşittirler.
- 35

وقيل: إن الابن إن كان أرفع درجة من أبيه في الجنة سأل أن يرفع أبوه إليه فيرفع. وكذلك الأب إن كان أرفع درجة من ابنه، سأل أن يرفع إليه ابنه. فأنتم لا تدرون في الدنيا أيهم أقرب لكم نفعًا. وقيل: قد فرض الله الفرائض على ما هو عنده حكمة؛ ولو وكل ذلك إليكم لم تعلموا أيهم لكم أنفع، فوضعتم أنتم الأموال على غير حكمة. وقيل: الأب يجب عليه النفقة على الابن إذا احتاج، وكذلك الابن إذا كان محتاجًا فهما في النفع بالنفقة لا يدري أيهما أقرب نفعًا. وليس شيء من هذه الأقاويل بملائم للمعنى ولا مجاوب له، لأن هذه الجملة اعتراضية. ومن حق الاعتراضي أن يؤكد ما اعترض بينه ويناسبه، والقول ما تقدم

[٨٩] {فَرِيضَةٌ} نصبت نصب المصدر المؤكد، أي فرض ذلك فرضًا {إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا} بمصالح خلقه {حَكِيمًا} في كل ما فرض وقسم من الموارد وغيرها. ١٠

١٢- ﴿وَلَكُمْ نِصْفُ مَا تَرَكَ أَزْوَاجُكُمْ إِنْ لَمْ يَكُنْ لَهُنَّ وَلَدٌ فَإِنْ كَانَ لَهُنَّ وَلَدٌ فَلَكُمْ الرُّبْعُ مِمَّا تَرَكْنَ مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوصِيَنَّ بِهَا أَوْ دَيْنٍ وَلَهُنَّ الرُّبْعُ مِمَّا تَرَكْتُمْ إِنْ لَمْ يَكُنْ لَكُمْ وَلَدٌ فَإِنْ كَانَ لَكُمْ وَلَدٌ فَلَهُنَّ الثُّمْنُ مِمَّا تَرَكْتُمْ مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ تُوصُونَ بِهَا أَوْ دَيْنٍ وَإِنْ كَانَ رَجُلٌ يُورِثُ كَلَالَةً أَوْ امْرَأَةٌ وَلَهُ أَخٌ أَوْ أُخْتٌ فَلِكُلِّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا السُّدُسُ فَإِنْ كَانُوا أَكْثَرَ مِنْ ذَلِكَ فَهُمْ شُرَكَاءُ فِي الثُّلُثِ مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوصَى بِهَا أَوْ دَيْنٍ غَيْرِ مُضَارٍّ وَصِيَّةٌ مِنَ اللَّهِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَلِيمٌ﴾ ١٥

[٩٠] {فَإِنْ كَانَ لَهُنَّ وَلَدٌ} منكم أو من غيركم. جعلت المرأة على النصف من الرجل بحق الزواج، كما جعلت كذلك بحق النسب. والواحدة والجماعة سواء في الربع والثلث. ٢٠

[91] “Şayet, mirasçı olunan adam” -yani ölü- “... olursa...” [*Yürasü* fiili ifâlden değil] *veriseden* olup *racül^{un}* kelimesinin sıfatıdır. كَلَالَةٌ ise كَانَ'nin haberi-
 5 Ya da يُوْرَثُ kelimesi كَانَ'nin haberi olur ve كَلَالَةٌ de يُوْرَثُ fiilinin zamirinden
 hal kılınabilir [“Bir adama *kelâleten* mirasçı olunursa” mealinde]. يُوْرَثُ malum fiil
 olarak [ve “bir adam *kelâleten* miras bırakırsa” mealinde] *yûrisu* ve *yuverrisu* şeklinde
 şeddesiz ve şeddeli olarak da okunmuştur. كَلَالَةٌ kelimesi hal veya mef’ûl-i
 bihtir [*kelâleten* veya *kelâleyi* mealinde].

[92] “Peki, *kelâle* nedir?” **dersen şöyle derim:** Üç şekilde kullanılır:

- 10 [i] Geride çocuk ve ana-baba bırakmayan [mûris].
- [ii] Geride kalanlardan ne çocuk ne de ana-baba olan [vâris].
- [iii] Çocuk ve ana-baba olma ciheti dışındaki akrabalık.

Mâ verise'l-mecde ‘an *kelâletⁱⁿ* (Bu şanı şerefi *kelâle*den elde etmedi [bi-
 leğinin hakkıyla kazandı]) ifadesi bu kelimedendir. Tıpkı *mâ samete* ‘an ‘*ayyⁱⁿ*
 15 (*Dilsiz olduğundan susmuş değil*) ve *mâ keffe* ‘an *cübnⁱⁿ* (*Korktuğundan*
geri çekilmiş değil) ifadeleri gibi.

Kelâle köken olarak *kelâl* anlamında bir masdardır. *Kelâl* de yorgunluk
 ve bitkinlikten dolayı kuvvetin gitmesidir. A’şâ [v. 7/629] demiştir ki:

Yemin ettim bitkinliğinden dolayı ona [deveme] acımayacağım!

20 Dolayısıyla [âyet] *kelâle* kelimesi mecazen çocuk ve ana-baba ciheti dı-
 şındaki akrabalık için kullanılmıştır. Çünkü *kelâle* yoluyla akrabalık, çocuk
 ve ana-baba akrabalığına göre daha zayıftır. *Kelâle* kelimesi kendisine miras-
 5 çı olunanın [mûrisin] veya mirasçı olanın [vârisin] sıfatı yapılırsa “*kelâle* sahibi”
 anlamına gelir. Bu tıpkı yakınlığına sahip olan kimseleri kastederek *fülân^{un}*
 25 *min karâbeti* (Falan benim yakınlarımdandır) demen gibidir. *Kelâle* kelime-
 sinin, *hecâce* ve *fekâke* kelimelerinin ahmağın sıfatı olarak kullanılması gibi
 sıfat olması da câizdir. **Şayet** “Âyette *kelâleyi* akrabalığa isim yapıyorsan o
 zaman niçin mansub okuyorsun [*raculun yûrasü kelâletun* olması gerekmez mi]?”
dersen şöyle derim: Mef’ûl li-eclihi olmasından dolayı nasb yapıyorum,
 30 yani “kendisine *kelâle*den dolayı mirasçı olunuyor” ya da “*kelâle*den dolayı
 başkalarını mirasçı bırakıyor.”

[٩١] {وَإِنْ كَانَ رَجُلٌ} يعني الميت، و{يُورَثُ} من ورث، أي يورث منه وهو صفة لرجل. و{كَالَالَةً} خبر كان، أي وإن كان رجل موروث منه كالالة، أو يجعل يُورَثُ خبر كان، و{كَالَالَةً} حالاً من الضمير في يورث. وقرئ «يُورَثُ» و«يُورَثُ» بالتخفيف والتشديد على البناء للفاعل. و{كَالَالَةً} حال أو مفعول به.

٥ [٩٢] فإن قلت: ما الكالالة؟ قلت: ينطلق على ثلاثة؛ على من لم يخلف ولداً ولا والدًا، وعلى من ليس بولد ولا والد من المخلفين، وعلى القرابة من غير جهة الولد والوالد. ومنه قولهم: ما ورث المجد عن كالالة، كما تقول: ما صمت عن عي، وما كف عن جبن. والكالالة في الأصل: مصدر بمعنى الكلال، وهو ذهاب القوة من الإعياء. قال الأعشى:

فَأَلَيْتُ لَا أَرِثِي لَهَا مِنْ كَالَالَةٍ ❀ ١٠

فاستعيرت للقرابة من غير جهة الولد والوالد، لأنها بالإضافة إلى قرابتهما كالالة ضعيفة، وإذا جعل صفة للموروث أو الوارث فبمعنى ذي كالالة. كما تقول: فلان من قرابتي، تريد من ذوي قرابتي. ويجوز أن تكون صفة كالهجاجة والفقاقة للأحمق. فإن قلت: فإن جعلتها اسمًا للقرابة في الآية فعلام تنصبها؟ قلت: على أنها مفعول له، أي يورث لأجل الكالالة، أو يورث غيره لأجلها. ١٥

[93] **Şayet** “[يُورَثُ] filini, sülâsiden değil de *evraseden* يُورَثُ kabul ettiğinde mâna nasıl oluyor?” **dersen şöyle derim:** Bu durumda ‘adam’ kendisine mirasçı olunan [ölü] değil, mirasçı olur. **Şayet** “Buna göre ‘bu ikisinden her birine’ ifadesindeki zamir nereye gider?” **dersen şöyle derim:** Zamir kişinin kendisine ve erkek -veya kız- kardeşine gider. İlk yoruma göre ise ikisine [yanierkek ve kız kardeşe] gider. **Şayet** “Zamir erkek ve kız kardeşe giderse 1/6’ı almada erkek kardeşin kız kardeşe bir üstünlüğü olmaksızın eşitliğini ifade eder. Bu vecihte de bu mesaj mevcut mudur?” **dersen şöyle derim:** Evet çünkü sen “1/6 onundur” dediğinde, veya muhayyer bırakarak “erkek veya kız kardeşden birinidir” dediğinde erkek ve kız kardeşi eşit tutmuş olursun.

[94] Rivayete göre Ebû Bekir (r.a.)’a *kelâlenin* ne olduğu sorulmuş, o da şöyle cevap vermiş: “Bu konuda kendi görüşümle konuşacağım, görüşüm doğruysa Allah’tan, hatalı ise benden ve şeytandandır. Benim bu yanlış yorumumdan Allah berîdir. *Kelâle* çocuk ve ana-babadan başka kimselerdir.” Atâ [v. 114/732] ve Dahhâk’tan [v. 105/723] rivayetle *kelâle* ölüp de kendisine mirasçı olunan kişidir. Sa’îd b. Cübeyr’den [v. 94/713] rivayet edildiğine göre *kelâleden* maksat vâristir.

[95] Âlimler [“onun da tek bir kardeşi...” ifadesinde] amacın ‘ana bir’ kardeşler olduğunda icma etmiştir. Übeyy b. Kâ’b’ın [v. 33/654] *ve le-hû ah^{un} ev uht^{un} mine’l-ümmi* (aynı anadan bir erkek veya kızkardeşi varsa) ve Sa’îd b. Ebî Vakkâs’ın [v. 55/675] *ve le-hû ah^{un} ev uht^{un} min ümmiⁿ* (ana-bir bir erkek veya kızkardeşi varsa) şeklindeki kıraati de buna delildir. Denilmiştir ki *kelâle*-nin burada özellikle ‘ana bir’ kardeşler olduğuna sûrenin sonundaki “[Baba bir veya ana-baba bir] iki kız kardeş için malın üçte ikisi vardır” ve “Erkek kardeşler malın tamamını alır” ifadesiyle delil getirilmiştir. -Bir kişi olursa 1/6, iki kişi olursa 1/3 belirlenip 1/3’den fazla verilmediğinden- burada *kelâleden* maksadın ‘ana bir’ kardeşler olduğu anlaşılmaktadır. Aksi halde, *kelâle* çocuk ve ana-baba dışındaki kimseleri, yani sadece ana bir kardeşleri, ana-baba bir kardeşleri ve sadece baba bir kardeşleri kapsamış olacaktı.

[96] غَيْرُ مَضَارٍ ifadesi haldir; o, malı mirasçılara “zarar vermeksizin” vasiyet eder. Zarar verme, [vasiyet ederken] 1/3’ü aşması ya da 1/3’i veya 1/3’inden azını Allah rızası için değil de mirasçılara zarar vermek niyetiyle ve onlara kızdığından dolayı vasiyet etmesidir. Katâde’den rivayet edildiğine göre Allah Teâlâ zarar vermeyi yasaklayarak bunu dünyada da ölüm anında da hoş karşılamamıştır. Hasan-ı Basrî *Rahimehu’llâh*’dan [v. 110/728] rivayet edildiğine göre borçta zarar verme, öyle bir borcu olmadığı halde bir borcu olduğunu vasiyet etmektir ki *ikrar* ifade eder.

[٩٣] فَإِنْ قُلْتَ: فَإِنْ جَعَلْتَ {يُورَثُ} عَلَى الْبِنَاءِ لِلْمَفْعُولِ مِنْ أَوْرَثَ، فَمَا وَجْهَهُ؟ قُلْتَ: الرَّجُلُ حِينَئِذٍ هُوَ الْوَارِثُ لَا الْمَوْرُوثُ. فَإِنْ قُلْتَ: فَالْضَّمِيرُ فِي قَوْلِهِ {فَلِكُلِّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا} إِلَى مَنْ يَرْجِعُ حِينَئِذٍ؟ قُلْتَ: إِلَى الرَّجُلِ وَإِلَى أَخِيهِ أَوْ أُخْتِهِ؛ وَعَلَى الْأَوَّلِ إِلَيْهِمَا. فَإِنْ قُلْتَ: إِذَا رَجَعَ الضَّمِيرُ إِلَيْهِمَا أَفَادَ اسْتَوَاءَهُمَا فِي حَيَاةِ السَّدَسِ مِنْ غَيْرِ مَفَاضِلَةِ الذَّكَرِ الْأُنْثَى، فَهَلْ تَبْقَى هَذِهِ الْفَائِدَةُ قَائِمَةً فِي هَذَا الْوَجْهِ؟ ٥
قُلْتَ: نَعَمْ، لِأَنَّكَ إِذَا قُلْتَ السَّدَسَ لَهُ، أَوْ لَوَاحِدٍ مِنَ الْأَخِ أَوْ الْأُخْتِ عَلَى التَّخْيِيرِ، فَقَدْ سَوَّيْتَ بَيْنَ الذَّكَرِ وَالْأُنْثَى.

[٩٤] وَعَنْ أَبِي بَكْرٍ الصَّدِيقِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، أَنَّهُ سُئِلَ عَنِ الْكَلَالَةِ فَقَالَ: أَقُولُ فِيهِ بَرَأْيِي، فَإِنْ كَانَ صَوَابًا فَمِنْ اللَّهِ، وَإِنْ كَانَ خَطَأً فَمِنِّي وَمِنَ الشَّيْطَانِ، وَاللَّهُ مِنْهُ بَرِيءٌ. الْكَلَالَةُ: ١٠
مَا خَلَا الْوَلَدَ وَالْوَالِدَ. وَعَنْ عَطَاءٍ وَالضُّحَاكِ: أَنَّ الْكَلَالَةَ هُوَ الْمَوْرُوثُ. وَعَنْ سَعِيدِ بْنِ جَبْرِ: هُوَ الْوَارِثُ.

[٩٥] وَقَدْ أَجْمَعُوا عَلَى أَنَّ الْمُرَادَ أَوْلَادَ الْأُمِّ. وَتَدُلُّ عَلَيْهِ قِرَاءَةُ أَبِي «وَلَهُ أَخٌ أَوْ أُخْتُ مِنَ الْأُمِّ». وَقِرَاءَةُ سَعْدِ بْنِ أَبِي وَقَاصٍ «وَلَهُ أَخٌ أَوْ أُخْتُ مِنْ أُمِّ». وَقِيلَ: إِنَّمَا اسْتَدَلَّ عَلَى أَنَّ الْكَلَالَةَ هَاهُنَا الْإِخْوَةُ لِلْأُمِّ خَاصَّةً بِمَا ذَكَرَ فِي آخِرِ السُّورَةِ مِنْ أَنَّ لِلْأَخْتَيْنِ ١٥
الْثَلَاثِينَ وَأَنَّ لِلْإِخْوَةِ كُلِّ الْمَالِ، فَعَلِمَ هَاهُنَا، لَمَّا جَعَلَ لِلْوَاحِدِ السَّدَسَ، وَلِلْثَلَاثِينَ الثَّلَاثَ، وَلَمْ يَزَادُوا عَلَى الثَّلَاثِ شَيْئًا، أَنَّهُ يَعْنِي بِهِمُ الْإِخْوَةَ لِلْأُمِّ، وَإِلَّا فَالْكَلَالَةُ عَامَةٌ لِمَنْ عَدَا الْوَلَدَ وَالْوَالِدَ مِنَ سَائِرِ الْإِخْوَةِ الْأَخْيَافِ وَالْأَعْيَانِ وَأَوْلَادِ الْعَلَّاتِ وَغَيْرِهِمْ.

[٩٦] {غَيْرِ مُضَارٍّ} حَالٍ، أَيُّ يَوْصِي بِهَا وَهُوَ غَيْرُ مُضَارٍّ لَوَرَّثَهُ. وَذَلِكَ أَنَّ يَوْصِي بِزِيَادَةِ عَلَى الثَّلَاثِ، أَوْ يَوْصِي بِالثَّلَاثِ فَمَا دُونَهُ، وَنِيَّتُهُ مُضَارَّةٌ وَرَثَتُهُ وَمَغَاضِبَتُهُمْ، لَا ٢٠
وَجْهَ اللَّهِ تَعَالَى. وَعَنْ قَتَادَةَ: كَرِهَ اللَّهُ الضَّرَارَ فِي الْحَيَاةِ وَعِنْدَ الْمَمَاتِ وَنَهَى عَنْهُ. وَعَنْ الْحَسَنِ: الْمَضَارَّةُ فِي الدِّينِ أَنْ يَوْصِي بِدَيْنٍ لَيْسَ عَلَيْهِ، وَمَعْنَاهُ الْإِقْرَارُ.

[97] وَصِيَّةٌ مِّنَ اللَّهِ (Allah'tan gelen bir buyruk olarak) ifadesi pekiştirici bir masdardır, yani فَرِيضَةٌ مِّنَ اللَّهِ [Nisâ 4/11] âyetinde olduğu gibi Allah bunu size kendinden bir buyruk olarak emrediyor. غَيْرَ مُضَارٍ ifadesiyle de mansub olabilir, yani “Allah’tan gelen buyruğa zarar vermeksizin.” Allah’tan gelen buyruk 1/3 ve 1/3’i aşmayarak 1/3’den azı veya evlatları ile ilgili Allah’ın emirlerine zarar vermemek ve vasiyette aşırı gitmemek sûretiyle onları muhtaç bırakmamasıdır. Hasan-ı Basrî *Rahimehu’llâh*’ın [v. 110/728] izâfetle, *gayra mudârri vasiyyet^m mina’llâh* (Allah’dan gelen emre zarara vermeksizin) şeklindeki kıraatı da bu yorumu destekler.

- 10 [98] “Allah” vasiyetinde haksızlık edeni veya haktan sapanı “çok iyi bilir! Haksızlık edene karşı “halimdir,” cezasını hemen vermez. Bu, bir tehdittir.

- [99] **Şayet** “Adamı *mevrûs* yaparsan *yûsî*deki fâ’il zamiri miras bırakana [ölene] gider. Peki, zamiri vârise gönderdiğin takdirde ne yapacaksın?” **dersen şöyle derim:** فَلَهُنَّ ثُلُثَا مَا تَرَكَ (“ölenin bıraktığı malın üçte ikisi onlarındır” [Nisâ 4/11]) ifadesinde yaptığımı yapacağım. Yani malı bırakanın da vasiyet edenin de ölen kişi olduğu bilinmektedir¹⁴. **Şayet** “Fâ’il belirtilmeksizin *yûsâ bi-hâ* şeklinde okuyana göre sâhibu’l-hâl nerededir?”¹⁵ **dersen şöyle derim:** [*Gayra* kelimesinden önce] gizli bir *yûsî* düşünülür. غَيْرَ مُضَارٍ (zarar vermeksizin) ibaresindeki *gayra* kelimesi bu gizli *yûsî*’nin fâ’ilinden hal olmak üzere mansub okunur. Çünkü [bir vasiyetten bahisle] *yûsâ bi-hâ* denildiği zaman, ortada vasiyeden birinin olduğu anlaşılır. Tıpkı فِيهَا بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ رِجَالٌ [Nûr 24/36] âyetinde olduğu gibi, fiil meçhul okunduğunda orada bir ‘tesbih eden’ olduğu anlaşılır. *Ricâl^{un}* kelimesi nasıl, *yüsebbihunun* delâlet ettiği *yusebbihunun* fâ’ili ise غَيْرَ مُضَارٍ¹⁶ da *yûsânın* delâlet ettiği malum *yûsî*’nin fâ’ilinden haldir.

14 يورث fiili sülâsî *verisenin* meçhulü kabul edildiğinde, yani “adama mirasçı olunduğu” söylendiğinde, يورث^ي’nin fâ’ili de malına vâris olunan [*mevrûs*] kişi olur ve anlam düzgün çıkar. Ama يورث ifâlden [“kendisine miras bırakılan adam” mealinde] meçhul kabul edilirse, anlam sahih olmaz; çünkü vasiyet eden, vâris değil mevrûsdur. Zemahşeri buna; kelimenin altında mevrûsa râci zamir bulunduğunu -ve malı bırakanın da vasiyet edenin de ölen kişi olduğu bilindiğinden, bunun *izmar kable’z-zikr* [henüz zikretmeden kendisine zamir göndermek] olmayacağını- söyleyerek cevap vermektedir. (Tıybîden)/ ed.

15 Fiil malum okunduğunda غَيْرَ مُضَارٍ lafzı hal olduğundan sâhibu’l-hal vasiyet eden kişidir. Fiil meçhul okunduğunda, غَيْرَ مُضَارٍ yine haldir ancak halin sahibi yani vasiyet eden kişi ortada olmadığı için sâhibu’l-hâl kim olduğu anlaşılmamaktadır. / çev.

16 *Yusebbihu* kıraatine göre mâna “Bu mescitlerde birtakım ‘er’ler sabah akşam Allah’ı tesbih ederler” şeklinde olur. Bu durumda *ricâl*, *yüsebbihunun* fâ’ili olur. *Yusebbihu* kıraatında ise *ricâl*’in âmil olmadığından, kendisinden önce gizli bir *yusebbihu* fiili takdir edilir. Bu durumda mâna “Bu mescitlerde sabah akşam tesbih edilir. ... birtakım ‘er’ler tesbih ederler” olur. / çev.

[٩٧] {وَصِيَّةٌ مِّنَ اللَّهِ} مصدر مؤكد، أي يوصيكم بذلك وصية، كقوله {فَرِيضَةٌ مِّنَ اللَّهِ} [النساء: ١١] ويجوز أن تكون منصوبة بـ{غَيْرَ مُضَارٍّ}، أي لا يضار وصية من الله، وهو الثلث فما دونه، بزيادته على الثلث؛ أو وصية من الله بالأولاد وأن لا يدعهم عالة بإسرافه في الوصية. وينصر هذا الوجه قراءة الحسن «غَيْرَ مُضَارٍّ وَصِيَّةٌ مِّنَ اللَّهِ» بالإضافة. ٥

[٩٨] {وَاللَّهُ عَلِيمٌ} بمن جار أو عدل في وصيته {حَلِيمٌ} عن الجائر لا يعالجه. وهذا وعيد.

[٩٩] فإن قلت: في {يُوصِي} ضمير الرجل إذا جعلته الموروث، فكيف تعمل إذا جعلته الوارث؟ قلت: كما علمت في قوله تعالى {فَلَهُنَّ ثُلُثَا مَا تَرَكَ} [النساء: ١١] لأنه علم أن التارك والموصي هو الميت. فإن قلت: فأين ذو الحال فيمن قرأ «يوصي بها» على ما لم يسم فاعله؟ قلت يضم (يوصي) فينتصب عن فاعله، لأنه لما قيل {يُوصِي بِهَا} علم أن ثم موصيًا، كما قال: {يُسَبِّحُ لَهُ فِيهَا بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ رِجَالٌ} [النور: ٣٦] على ما لم يسم فاعله، فعلم أن ثم مسبحًا، فأضمر يسبح؛ فكما كان {رِجَالٌ} فاعل ما يدل عليه يسبح كان {غَيْرَ مُضَارٍّ} حالًا عما يدل عليه {يُوصِي بِهَا}.

13. Bunlar Allah'ın sınırlarıdır. Kim Allah ve Resûlüne itaat ederse, Allah onu altından ırmakların aktığı cennetlere sokar... ki büyük başarı budur.

14. Kim de Allah ve Resûlüne karşı gelir ve O'nun sınırlarını aşarsa, onu da temelli kalacağı bir Ateş'e sokar; alçaltıcı bir azaptır onun hakkı!..

[100] “Bunlar”, yani yetim, vasiyet ve miras konularında belirtilen hükümler. Allah bunları *hudûd* (sınırlar) olarak adlandırmıştır çünkü yasalar mükellefler için belirlenmiş ve belli vakitlere bağlanmış sınırlara benzerler, mükelleflerin çiğneyip aşmaları ve hakları olmayan hususlara geçmeleri câiz olmaz.

[101] *يُدْخِلُهُ* kelimesi Yâ ile de Nûn ile de okunmuştur [onu sokar / onu sokarız]. *يُدْخِلُهُ نَارًا* (onu ateşe sokar) ibaresi de böyledir. مَنْ (Her kim) kelimesinin lafzı göz önünde bulundurularak *يُدْخِلُهُ* fiili tekil, مَنْ'in anlamı itibariyle *خَالِدِينَ* (temelli kalacakları...) kelimesi kullanılmıştır. *خَالِدًا* ve *خَالِدِينَ* kelimeleri hal olarak mansub okunmuştur.

[102] **Şayet** “*خَالِدِينَ* ve *خَالِدًا* kelimelerinin *جَنَّاتٍ* ve *نَارًا* kelimelerine sıfat yapılması câiz midir?” **dersen şöyle derim:** Değildir çünkü bu iki sıfat aslında kendilerine ait olmadıkları iki kelimenin peşinden gelmişlerdir [Kalıcı olan cehennem değil, cehennemliktir]. Dolayısıyla bu tür sıfatlarda zamir gerekir. Bu da *hâlid^{en} huve fi-hâ* (o, içinde kalıcı olduğu halde) ve *hâlidîne hum fi-hâ* (onlar, içinde kalıcı oldukları halde) şeklinde olur.

15. Kadınlarınızdan o yüz kızartıcı (cinsel) suçu işleyenlere karşı içinizden dört şahit getirin. Bunlar şahitlik ederlerse, ölünceye veya Allah onlara bir başka yol gösterinceye kadar onları evlerde hapsedin.

[103] *يَأْتِيَنَّ الْفَاحِشَةَ* ifadesi *يرهقنها* yani o hayasızlığı işleyen kadınlar demektir. *Ete'l-fâhişet^e, câ'ehâ, gâşiyehâ, rahikahâ* denir ki hepsinin anlamı aynıdır [yapmak, etmek, bulaşmak]. İbn Mes'ûd [v. 32/653] kıraatinde *ye'tîne bi'l-fâhişetⁱ* (o hayâsızlığı getirip ortaya koyan) şeklindedir. Buradaki *الْفَاحِشَةُ* kelimesinden maksad birçok çirkinlikten daha çirkin olan zinadır. “Onları evlerde hapsedin” ifadesi hakkında “Onları ömür boyu hapsedilmiş olarak evlerinizde tutun” denilmiştir. İslâm'ın ilk dönemlerinde zina eden kadınların cezası bu şekildedir. Sonra bu âyet *الزَّانِيَةُ وَالزَّانِي*... (“Zinakâr kadın ve zinakâr erkek...” [Nûr 24/2]) âyetiyle neshedilmiştir. Zinanın cezası Kitap ve Sünnet'ten malum olduğundan burada had zikredilmemiş olduğu için, âyetin muhkem [*gayr-i mensub*] olması da câizdir. Bu evlerden çıkıp erkeklere görünmeleri sebebiyle, başlarına gelenin aynısının tekrar başlarına gelmesinden kendilerini korumak içinâyette ‘zina cezası uygulandıktan sonra evlerde hapsedilmeleri’ tavsiye ediliyor.

١٣- ﴿تِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ وَمَنْ يُطِيعِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ يُدْخِلْهُ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا وَذَلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ﴾

١٤- ﴿وَمَنْ يَعِصِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَيَتَعَدَّ حُدُودَهُ يُدْخِلْهُ نَارًا خَالِدًا فِيهَا وَلَهُ عَذَابٌ مُهِينٌ﴾

٥ [١٠٠] {تِلْكَ} إشارة إلى الأحكام التي ذكرت في باب اليتامى والوصايا والموارث. وسماها حدودًا، لأن الشرائع كالحدود المضروبة الموقته للمكلفين، لا يجوز لهم أن يتجاوزوها ويتخطوها إلى ما ليس لهم بحق.

[١٠١] {يُدْخِلْهُ} قرئ بالياء والنون، وكذلك {يُدْخِلْهُ نَارًا}. وقيل: يدخله، وخالدين حملاً على لفظ «من» ومعناه. وانتصب خالدين وخالداً على الحال.

١٠ [١٠٢] فإن قلت: هل يجوز أن يكونا صفتين لجنات وناراً؟ قلت: لا، لأنهما جريا على غير من هما له. فلا بدّ من الضمير، وهو قولك: خالدين هم فيها، وخالداً هو فيها.

١٥- ﴿وَاللَّاتِي يَأْتِينَ الْفَاحِشَةَ مِنْ نِسَائِكُمْ فَاَسْتَشْهِدُوا عَلَيْهِنَّ أَرْبَعَةٌ مِنْكُمْ فَإِنْ شَهِدُوا فَأَمْسِكُوهُنَّ فِي الْبُيُوتِ حَتَّى يَتَوَفَّاهُنَّ الْمَوْتُ أَوْ يَجْعَلَ اللَّهُ لَهُنَّ سَبِيلًا﴾

[١٠٣] {يَأْتِينَ الْفَاحِشَةَ} يرهقنها. يقال أتى الفاحشة وجاءها وغشيها ورهقها بمعنى. وفي قراءة ابن مسعود «يَأْتِينَ بِالْفَاحِشَةِ». والفاحشة: الزنا لزيادتها في القبح على كثير من القبائح {فَأَمْسِكُوهُنَّ فِي الْبُيُوتِ}. قيل: معناه فخلدوهن محبوسات في بيوتكم. وكان ذلك عقوبتهن في أول الإسلام، ثم نسخ بقوله تعالى {الزَّانِيَةُ وَالزَّانِي...} الآية [النور: ٢] ويجوز أن تكون غير منسوخة بأن يترك ذلك الحد لكونه معلوماً بالكتاب والسنة، ويوصي بإمساكنهن في البيوت، بعد أن يحددن صيانة لهن عن مثل ما جرى عليهن بسبب الخروج من البيوت والتعرض للرجال.

٢٠

[104] “Veya Allah onlara bir başka yol gösterinceye...” Bu çıkış yolu, artık zinaya ihtiyaç duymayacakları evliliğidir. Denilmiştir ki bu yol, had cezasıdır zira had o dönemde yasalaşmış değildi.

- [105] **Şayet** “Peki, ‘Ölüm onları *vefat ettirinceye* kadar’ ne demektir? *Teveffî* de *mevt* de aynı mânadadır, ‘ölüm onları *öldürünceye* kadar’ denilmiş gibi olmaktadır. Bunun anlamı nedir?” **dersen şöyle derim:** Burada “Ölüm melekleri canlarını alıncaya kadar” anlamının kastedilmiş olması câizdir. قُلْ يَتُوفَّاكُمُ [Nisâ 4/97] إِنَّ الَّذِينَ تَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ [Nahl 16/28], الَّذِينَ تَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ [Secde 32/11] âyetlerinde bu anlamda kullanılmıştır. Ya da “Ölüm onları yakalayıp ruhlarını alıncaya kadar...” anlamı kastedilmiş de olabilir.

16. Aranızdan onu (yüz kızartıcı suçu) işleyen iki kişiye de eziyet edin. Şayet o ikisi dönüş yapıp durumlarını düzeltirlerse, onları kendi haline bırakın. Çünkü Allah tevbeleri kabul eder, merhametlidir (Tev-vâb, Rahîm).

- [106] “Aranızdan onu işleyen iki kişiye” -zina eden erkek ve kadını kas-
tediyor- “eziyet edin” yani azarlayın, kınayın ve onlara “Utanmadınız mı,
Allah’tan korkmadınız mı?!” deyin.

- [107] “Tevbe edip durumlarını düzeltirlerse,” yani hallerini değiştirir-
lerse “onları kendi haline bırakın” azarlamayı ve kınamayı kesin. Çünkü
tevbe, kötülenmeyi ve ceza ve yergiye müstahak olmayı engeller. Hitabın,
zina eden erkek ve kadının sırrına muttali olan şahitlere yönelik olması da
muhtemel olup bu durumda, “eziyet” ile bu ikisinin kötülenmesi, azar-
lanması ve devlet başkanına götürmekle ve had cezasıyla tehdit edilmesi
kastedilir. Yetkiliye götürülmeden önce tevbe ederlerse, onları kendi haline
bırakın ve onlara ilişmeyin [ey şahitler].

[108] Denilmiştir ki ilk âyet [4/15] lezbiyen kadınlar hakkında, bu ise
[4/16] homoseksüel erkekler hakkında inmiştir. والَّذَانِ kelimesi Nûn’un şed-
desiyle *ve’llezânni* şeklinde ve Nûn’un şeddesiyle ve Hemze ile *ve’lleze’nni*
şeklinde de okunmuştur.

- 17. Allah’ın kabul edeceği tevbe, ancak, kötülüğü bilmeden yapıp
da fazla vakit geçmeden tevbe edenlerinkidir; işte Allah bunların tevbe-
sini kabul eder. Allah mutlak ilim ve hikmet sahibidir (Âlîm, Hakîm).**

[١٠٤] {أَوْ يَجْعَلَ اللَّهُ لَهُنَّ سَبِيلًا} هو النكاح الذي يستغنين به عن السفاح. وقيل: السبيل هو الحد، لأنه لم يكن مشروعًا ذلك الوقت.

[١٠٥] فإن قلت: ما معنى يتوفاهن الموت، والتوفي والموت بمعنى واحد؛ كأنه قيل: حتى يميتهن الموت؟ قلت: يجوز أن يراد حتى يتوفاهن ملائكة الموت، كقوله {الَّذِينَ تَتَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ} [النحل: ٢٨] {إِنَّ الَّذِينَ تَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ} [النساء: ٩٧]، {قُلْ يَتَوَفَّاكُم مَّلَكُ الْمَوْتِ} [السجدة: ١١] أو حتى يأخذهن الموت ويستوفي أرواحهن.

١٦- ﴿وَاللَّذَانِ يَأْتِيَانَهَا مِنْكُمْ فَادُّوهمَا فَإِنْ تَابَا وَأَصْلَحَا فَأَعْرِضُوا عَنْهُمَا إِنَّ اللَّهَ كَانَ تَوَّابًا رَحِيمًا﴾

[١٠٦] {وَاللَّذَانِ يَأْتِيَانَهَا مِنْكُمْ} يريد الزاني والزانية، {فَادُّوهمَا} فوبخوهما ١٠ ودموهما وقولوا لهما: أما استحييتما؟! أما خفتما الله؟!

[١٠٧] {فَإِنْ تَابَا وَأَصْلَحَا} وغيرا الحال {فَأَعْرِضُوا عَنْهُمَا} واقطعوا التوبيخ والمذمة، فإن التوبة تمنع استحقاق الذم والعقاب. ويحتمل أن يكون خطابًا للشهود العاثرين على سرهما، ويراد بالإيذاء ذمهما وتعنيفهما وتهديدهما بالرفع إلى الإمام والحد؛ فإن تابا قبل الرفع إلى الإمام فأعرضوا عنهما ولا تتعرضوا لهما.

١٥ [١٠٨] وقيل: نزلت الأولى في السحاقيات وهذه في اللواتين. وقرئ «وَاللَّذَانِ» بتشديد النون. «وَاللَّذَانِ»: بالهمزة وتشديد النون.

١٧- ﴿إِنَّمَا التَّوْبَةُ عَلَى اللَّهِ لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ الشُّوْءَ بِجَهَالَةٍ ثُمَّ يَتُوبُونَ مِنْ قَرِيبٍ فَأُولَئِكَ يَتُوبُ اللَّهُ عَلَيْهِمْ وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا﴾

[109] Bu *tevbe*, Allah birinin tevbesini kabul edip bağışladığında kullanılan *tâba'llâhu 'aleyhi* ifadesindendir. Allah'a, ancak böylelerinin tevbesini kabul edip bağışlamak düşer.

[110] بِجَهَالَةٍ (bilmeden) kelimesi hal konumunda olup “kötülüğü cahilce, ahmakça işleyenler” demektir. Çünkü çirkin şeyi işlemek hikmetin ve aklın sevk ettiği şeylerden değil, ahmaklık ve nefsanî isteğin sürüklediği şeylerdendir. Mücâhid'e [v. 103/721] göre kim Allah'a isyan ederse cehaletinden el çekinceye kadar cahildir.

[111] مِنْ قَرِيبٍ yakın zamanda demektir. Yakın zamandan maksat, ölümün gelip çatmasından hemen öncesine kadardır. Dikkat edersen “Böyle birine ölüm gelip çatinca” buyrulmaktadır. Bu âyette مِنْ قَرِيبٍ ifadesinin, kendisinde tevbenin kabul edilmediği *sekerat* vakti olduğu açıklanmaktadır. Bunun berisindeki vakitler ise yakın hükmündedir. Âyete dair İbn Abbâs'tan [v. 68/688] “Ölüm ağırlığı üzerine çökmedikçe”, Dahhâk'tan [v. 105/723] “Ölümden önceki her tevbe yakındır” ve Neha'den [v. 96/714] “Sesi soluğu kesilmedikçe” şeklinde rivayetler gelmiştir. Ebû Eyyûb Peygamber (s.a.)'den şöyle nakletmiştir: “Allah can boğaza gelmedikçe kulun tevbesini kabul eder.” [İbn Mâce, “Zühd”, 30] Yine bu hususta Atâ'dan [v. 114/732] “Ölen bir canlının son nefesinin öncesine kadar”, Hasan-ı Basrî *Rahimehu'llâh*'dan [v. 110/728] ise “İblis yeryüzüne indirilince şöyle dedi: Senin izzetine yemin ederim ki ruhu cesedinde olduğu sürece Âdemoğlunun yakasını bırakmayacağım! Allah da şöyle buyurdu: İzzetime yemin ederim ki ben de canı boğazına gelmedikçe tevbe kapısını kapatmayacağım!” şeklinde rivayet edilmiştir. **Şayet** مِنْ قَرِيبٍ ifadesindeki *minin* anlamı nedir?” **dersen şöyle derim:** *Min* kısmilik / ba'ziyet ifade eder, yani yakın zaman diliminin bir kısmında tevbe edenler demektir. Allah adeta günahın ortaya çıkmasından ölümün gelip çatmasına kadar ki zamanı yakın zaman olarak adlandırmaktadır. Kişi bu söylediğimiz zaman diliminin hangi parçasında tevbe ederse etsin, ‘yakında’ tevbe etmiştir, aksi halde ise tevbeyi geciktirmiştir.

[112] **Şayet** إِنَّمَّا التَّوْبَةُ عَلَى اللَّهِ (Allah'ın kabul edeceği tevbe) ifadesinden sonra فَأُولَٰئِكَ يَتُوبُ اللَّهُ عَلَيْهِمْ (İşte Allah bunların tevbesini kabul eder) demenin faydası nedir?” **dersen şöyle derim:** إِنَّمَّا التَّوْبَةُ عَلَى اللَّهِ ifadesiyle, bazı tatler kula vacip olduğu gibi tevbeyi kabul etmenin de Allah'a vacip olduğu bildirilmektedir. فَأُولَٰئِكَ يَتُوبُ اللَّهُ عَلَيْهِمْ (İşte Allah bunların tevbesini kabul eder) ifadesi ise kulun kendisine vacip olanı yerine getirmeye söz vermesi gibi Allah'ın da kendisine vacip olanı yerine getireceğine dair bir vaattır ve ‘bağışlama’nın kesinlikle gerçekleşeceğini bildirmektedir.

[١٠٩] {التَّوْبَةُ} من تاب الله عليه، إذا قبل توبته وغفر له، يعني إنما القبول والغفران واجب على الله تعالى لهؤلاء.

[١١٠] {بِجَهَالَةٍ} في موضع الحال، أي يعملون السوء جاهلين سفهاء، لأن ارتكاب القبيح مما يدعو إليه السفه والشهوة، لا مما تدعو إليه الحكمة والعقل. وعند مجاهد: من عصى الله فهو جاهل حتى ينزع عن جهالته.

[١١١] {مِنْ قَرِيبٍ} من زمان قريب، والزمان القريب ما قبل حضرة الموت. ألا ترى إلى قوله {حتى إذا حَضَرَ أَحَدَهُمُ الْمَوْتُ} فبين أن وقت الاحتضار وهو الوقت الذي لا تقبل فيه التوبة فبقي ما وراء ذلك في حكم القريب. وعن ابن عباس: قبل أن ينزل به سلطان الموت. وعن الضحاك: كل توبة قبل الموت فهو قريب. وعن النخعي: ما لم يؤخذ بكظمه. وروى أبو أيوب عن النبي ﷺ: "إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى يَقْبَلُ تَوْبَةَ الْعَبْدِ مَا لَمْ يَغْرُغْ". وعن عطاء: ولا قبل موته بفوق ناقة. وعن الحسن: أن إبليس قال حين أهبط إلى الأرض: وعزتك، لا أفارق ابن آدم ما دام روحه في جسده! فقال تعالى: وعزتي لا أغلق عليه باب التوبة ما لم يغرغ! فإن قلت: ما معنى من في قوله {مِنْ قَرِيبٍ}؟ قلت: معناه التبعيض، أي يتوبون بعض زمان قريب، كأنه سمي ما بين وجود المعصية وبين حضرة الموت زماناً قريباً، ففي أي جزء تاب من أجزاء هذا الزمان فهو تائب من قريب، وإلا فهو تائب من بعيد.

[١١٢] فإن قلت: ما فائدة قوله {فَأُولَئِكَ يَتُوبُ اللَّهُ عَلَيْهِمْ} بعد قوله {إِنَّمَا التَّوْبَةُ عَلَى اللَّهِ} لهم؟ قلت: قوله {إِنَّمَا التَّوْبَةُ عَلَى اللَّهِ} إعلام بوجوبها عليه، كما يجب على العبد بعض الطاعات. وقوله {فَأُولَئِكَ يَتُوبُ اللَّهُ عَلَيْهِمْ} عدة بأنه يفي بما وجب عليه، وإعلام بأن الغفران كائن لا محالة، كما يعد العبد الوفاء بالواجب.

18. Buna karşılık, kötülükleri, bile-isteye işleyenlerin tevbesi de -ki böyle birine ölüm gelip çatınca “Şimdi gerçekten tevbe ettim!” der-inkârcı birer nankör olarak ölenlerin tevbesi de makbul değildir. Can yakıcı bir azap hazırladık Biz bunlara!

- [113] وَلَا الَّذِينَ يَمْوُتُونَ... (İnkârcı birer nankör olarak ölenlerin tevbesi de) ifadesi لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ السَّيِّئَاتِ (kötülükleri bile-isteye işleyenler) sözüne ma'tûftur. Allah, tevbenin söz konusu olmaması bakımından, tevbeyi ölüm gelip çatıncaya kadar erteleyenlerle inkâr üzere ölenleri bir tutmuştur. Çünkü ölümün gelip çatması âhîret hallerinin başlangıcıdır. İnkâr üzere ölen kişi nasıl tevbe fırsatını kaçırmışsa tevbeyi erteleyip duran kişi de aynı durumdadır; her ikisi de mükellefiyet ve iradî tercih devrini aşmışlardır.

- [114] “Onlar için ... hazırladık!” ifadesi tehdit bakımından فَأُولَٰئِكَ يَتُوبُ ifadesi tehdit bakımından vaadin dengi ve karşılığıdır. Böylece, her iki durumun da mutlaka gerçekleşeceği ortaya çıkmış olmaktadır. **Şayet** لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ السَّيِّئَاتِ “Şayet” ifadesindeki ‘kötülük işleyenler’den kimler kastediliyor? Onlar *ehl-i kible*-nin fâsıkları mıdır yoksa kâfirler midir?” **dersen şöyle derim:** Bu konuda iki görüş vardır. Birincisi; وَهُمْ كُفَّارٌ (İnkârcı birer nankör olarak) ifadesi açıkça geçtiğinden, ‘kötülük işleyenler’den maksat kâfirlerdir. İkincisi; fâsıklar da kastedilmiş olabilir çünkü söz, zina eden erkek ve kadın ile bunların tevbe edip durumlarını düzelttikleri takdirde rahat bırakılacakları hakkındadır. وَهُمْ كُفَّارٌ ifadesi ise işin vahametini göstermek için gelmiş olabilir. “Her kim *inkâr* ederse¹⁷, Allah’ın hiç kimseye ihtiyacı yoktur!” [Âl-i İmrân 3/97] âyeti ile Peygamber (s.a.)’in “[Hacci terk eden] ister Yahudi olarak ister Hristiyan olarak ölsün...” hadisi [Dârimi, “Menâsik”, 2] bu kullanıma örnektir. Namazı kasten terk eden de kâfir olur.¹⁸ Çünkü tasdik ettiği halde tevbeyi içinden bile geçirmeden ölen birinin durumu kâfirinkine yakındır. Çünkü böyle bir şeye [yani büyük günah işleyip de tevbe etmemeye] ancak mühürlü bir kalp cüret eder!

17 Zemahşerî, ilgili hususun vahametini anlatmak için şiddetli / sert ifadelerin kullanılmasına örnek olarak zaman zaman bu âyete yer vermekte; hac gibi muazzam, küllî bir ibadeti terk eden kişinin Âl-i İmrân 3/97’de “inkâr etmiş” olmakla suçlandığını düşünmektedir. Oysa konu, kuble meselesi ile ilgilidir; âyette Müslüman kiblesinin Ehl-i Kitap kiblesinden daha kadim olduğu çünkü Mekke’deki Beytullah’ı İbrâhim Peygamber’in, Kudüs’dekini ise onun torunlarının torunlarının yaptığı, dolayısıyla insanların asıl Mekke’yi hacetmeleri gerektiği bildirilmektedir. ومن كفر (her kim inkâr ederse) buyrulurken, hacca gitmeyen Müslümanlardan değil Kâbe’yi “basbayağı inkâr” ve reddeden Yahudilerle Hristiyanlardan söz edilmektedir. / ed.

18 *Tirmizî*, “İman”, 9; *Nesâî*, “Salât”, 8; *İbn Mâce*, “Fiten”, 23. Geniş bilgi için bkz. Murat Süllün, *Kur’ân-ı Kerim Açısından İman - Amel İlişkisi*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015, s. 185-186.

١٨- ﴿وَلَيْسَتِ التَّوْبَةُ لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ السَّيِّئَاتِ حَتَّىٰ إِذَا حَضَرَ أَحَدَهُمُ الْمَوْتُ قَالَ إِنِّي تُبْتُ الْآنَ وَلَا الَّذِينَ يَمُوتُونَ وَهُمْ كُفَّارٌ أُولَٰئِكَ أَعْتَدْنَا لَهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا﴾

[١١٣] {وَلَا الَّذِينَ يَمُوتُونَ} عطف على {الَّذِينَ يَعْمَلُونَ السَّيِّئَاتِ}. سوى بين الذين سوفوا توبتهم إلى حضرة الموت وبين الذين ماتوا على الكفر في أنه لا توبة لهم، لأنَّ حضرة الموت أول أحوال الآخرة، فكما أنَّ المائت على الكفر قد فاتته التوبة على اليقين، فكذلك المسوّف إلى حضرة الموت، لمجازاة كل واحد منهما أوان التكليف والاختيار.

[١١٤] {أُولَٰئِكَ أَعْتَدْنَا لَهُمْ} في الوعيد نظير قوله {فَأُولَٰئِكَ يَتُوبُ اللَّهُ عَلَيْهِمْ} ١٠ [الآية: ١٧] في الوعد ليتبين أن الأمرين كائنان لا محالة. فإن قلت: من المراد بالذين يعملون السيئات. أهم الفساق من أهل القبلة أم الكفار؟ قلت: فيه وجهان؛ أحدهما أن يراد الكفار، لظاهر قوله {وَهُمْ كُفَّارٌ}، وأن يراد الفساق، لأن الكلام إنما وقع في الزانيين، والإعراض عنهما إن تابا وأصلحا، ويكون قوله {وَهُمْ كُفَّارٌ} وارداً على سبيل التغليظ، كقوله {وَمَنْ كَفَرَ فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ} [آل عمران: ٩٧] وقوله «فليمت إن شاء يهودياً أو نصرانياً»، «من ترك الصلاة متعمداً فقد كفر»، لأن من كان مصدقاً ومات وهو لم يحدث نفسه بالتوبة، حاله قريبة من حال الكافر، لأنه لا يجترئ على ذلك إلا قلب مصمت.

19. Ey iman edenler! Kadınlara zorla mirasçı olmanız size helâl olmaz. Apaçık fâhiş bir suç işlemedikçe onlara verdiğiniz mehrin bir kısmını götürmek için onları sıkıştırmayın. Onlarla iyi geçinin; kendilerinden hoşlanmıyorsanız bilirsiniz ki bir şey sizin hoşunuza gitmeye-
5 bilir ama Allah onda nice hayırlar yaratmış olabilir.

[115] Cahiliye insanı kadınlara envâ-i çeşit eziyetler eder, türlü türlü haksızlıklar yaparlardı. İşte âyetle bundan men edildiler. [Mesela] birinin babası, erkek kardeşi veya samimi dostu gibi bir yakını ölüp de geriye hanım bıraktığı zaman adam, o kadının üzerine elbisesini atar ve “Ben ona herkes-

10 ten daha lâiyğim!” derdi [ve kadınla evlenirdi]. Allah Teâlâ bu sebeple “Kadınlara zorla mirasçı olmanız size helâl olmaz” buyurdu. Yani ölenin miras kalan mallara sahip olduğu gibi -onlar bunu istemedikleri veya buna zorlandıkları halde- kadınları miras yoluyla almanız helal olmaz. Şöyle de denilmiştir: Adam, kadın ölünceye kadar ona el koyuyordu, âyetle buyrul-

15 du ki kadınların rızası olmadığı halde, kendilerine mirasçı olabilmek için onlara el koymanız size helal olmaz. Yine, adam bir kadınla evlenip daha sonra onu gözden çıkardığında, “Yeter ki beni boşla!” diyerek kendini malıyla kocasından kurtarsın diye ona kötü muamele eder, baskı altında tutardı. İşbu sebeple “onlara verdiğiniz mehrin bir kısmını götürmek için onları

20 sıkıştırmayın” buyruldu. [تَعْضُلُوهُنَّ nin masdarı olan] *el-‘adl*; hapsetme, alıkoyma ve sıkıştırma demektir. Kadın doğum yaparken rahmi bebeği *sıkıp* da bir kısmı içeride, bir kısmı dışarıda kaldığında kullandıkları ‘*addaleti’l-mer’et*’ ifadesi bundandır.

[116] “Apaçık, *fâhiş* bir suç işlemedikçe” ifadesindeki *fâhiş*ten maksat

25 *nüşûz* [eşini aşır başkasına bakmak], dik kafalılık ve kocasına ve ailesine -hakarret ederek, sövüp sayarak- eziyet etmektir. Yani kötü muamele kadın tarafından gelirse o zaman, *hulu’* [anlaşmalı boşanma] talep etmekte mazur olursunuz. Übeyy’in [v. 33/654] *illâ en yefhaşne ‘aleykum* (size fahiş söz söylerlerse başka) kıraatı da buna [yani *fâhiş*ten maksadın zina değil, yukarıda saydığımız hususlar olduğuna] delâlet etmektedir. Hasan-ı Basrî *Rahimehu’llâh*’dan [v. 110/728] *fâhiş*ten maksadın zina olduğuna dair rivayet gelmiştir, kadın böyle bir şey yaparsa eşi ondan *hulu’* isteyebilir. Söylendiğine göre Cahiliye döneminde kadın zina ettiğinde adam ona akıttığı malı geri alıp [evinden] çıkartırdı. Ebû Kılâbe [v. 104/722] ve İbn Sîrîn [v. 110/729], adam kadının karnı üzerinde yakalanmadıkça *hulu’* helal olmaz demişlerdir. Rivayete göre Katâde [v. 117/735] de şöyle

35 demiştir: “Kadın malıyla kendini kurtarsın diye erkeğin ona zarar vermek için kadını hapsetmesi helal olmaz” yani velev ki zina etmiş olsun!..

١٩- ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا يَحِلُّ لَكُمْ أَنْ تَرِثُوا النِّسَاءَ كَرِهًا وَلَا تَعْضُلُوهُنَّ لِيَذْهَبُوا بِبَعْضِ مَا آتَيْتُمُوهُنَّ إِلَّا أَنْ يَأْتِيَنَّ بِفَاحِشَةٍ مُبَيَّنَةٍ وَعَاشِرُوهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ فَإِنْ كَرِهْتُمُوهُنَّ فَعَسَى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَيَجْعَلَ اللَّهُ فِيهِ خَيْرًا كَثِيرًا﴾

[١١٥] كانوا يبلون النساء بضروب من البلايا ويظلمونهن بأنواع من الظلم، فزجروا ٥ عن ذلك. كان الرجل إذا مات له قريب من أب أو أخ أو حميم عن امرأة، ألقى ثوبه عليها وقال أنا أحق بها من كل أحد، ف قيل { لَا يَحِلُّ لَكُمْ أَنْ تَرِثُوا النِّسَاءَ كَرِهًا }، أي أن تأخذوهن على سبيل الإرث كما تحاز المواريث وهن كارهات لذلك، أو مكروهات. وقيل: كان يمسكها حتى تموت، ف قيل: لا يحل لكم أن تمسكوهن حتى ترثوا منهن وهن غير راضيات بأمساكنكم. وكان الرجل إذا تزوج امرأة ولم تكن من حاجته حبسها ١٠ مع سوء العشرة والقهر، لتفتدي منه بمالها وتختلع، ف قيل: { وَلَا تَعْضُلُوهُنَّ لِيَذْهَبُوا بِبَعْضِ مَا آتَيْتُمُوهُنَّ } والعضل: الحبس والتضييق. ومنه: عضلت المرأة بولدها، إذا اختنقت رحمها به فخرج بعضه وبقي بعضه.

[١١٦] { إِلَّا أَنْ يَأْتِيَنَّ بِفَاحِشَةٍ مُبَيَّنَةٍ } وهي النشوز وشكاسة الخلق وإيذاء الزوج وأهله بالبذاء والسلطة، أي إلا أن يكون سوء العشرة من جهتهن فقد عذرتم في ١٥ طلب الخلع. ويدل عليه قراءة أبي «إِلَّا أَنْ يُفَحِّشْنَ عَلَيْكُمْ»، وعن الحسن: الفاحشة الزنا، فإن فعلت حلّ لزوجها أن يسألها الخلع. وقيل: كانوا إذا أصابت امرأة فاحشة أخذ منها ما ساق إليها وأخرجها. وعن أبي قلابة ومحمد بن سيرين: لا يحل الخلع حتى يوجد رجل على بطنها. وعن قتادة: لا يحل أن يحبسها ضرارًا حتى تفتدي منه، يعني وإن زنت.

[117] Bunun had cezalarıyla nesh edildiği de söylenmiştir.

[118] Cahiliye erkekleri kadınlara kötü davranıyorlardı. İşbu âyetle kendilerine “Onlarla *iyi* geçinin” denildi. “İyi” [*ma'rûf*] ifadesi; vakit geçirme, harcama ve hoş sözler söylemede adi olmak demektir. “Kendilerinden hoşlanmıyorsanız” yani sırf hoşlanmamaktan dolayı onları boşamayın. Bazen nefis, dinî açıdan daha yararlı, övgüye daha layık, hayra daha yakın olandan bile hoşlanmaz da bunların zıttı olan şeyden hoşlanabilir. Bu bakımdan, kadınları salâh vesilelerini göz önünde bulundurarak [yani her iki tarafın da çıkarına / hayrına olacak şekilde] boşayın.

10 **20. Bir eşi (boşayıp onu)n yerine bir başka eş almak isterseniz, onlardan birine bir yük mehir vermiş olsanız bile verdiklerinizden bir şey almayın. İftira atarak ve açıkça günaha girerek mi geri alacaksınız onu?!**

[119] Bir adam herhangi bir kadının ayartmasına kapılıp ona göz diktiğinde, nikâhı altındaki kadına iftira atar, çirkin bir suç isnat ederdi ve böylece, daha önce ona verdiği malı vermeye mecbur bırakır, sonra da parayı o kadınla evlenmek için harcardı! İşte buyruldu ki “Bir başka eş almak isterseniz...”

[120] *Kıntâr*, büyük servet demektir. Bir şeyi üst üste yığıldığında kullanılan *kantartu's-şey'e* ifadesinden gelmektedir. Kemerli taşköprü [ve kasırlara] da yüksek olduğu için *el-kantara* denir. Şair [devesini köprüye benzeterek] şöyle demiştir:

Sahibinin ‘tamamen alçı ve kireçle kapatılacak’ diye yemin ettiği bir Rum kasrı gibi [sağlam ve mütenasiptir]

[121] Rivayete göre bir gün Hazret-i Ömer hutbe irad etmek üzere kalkmıştı. “Ey insanlar! Kadın mehirlerinde aşırıya kaçmayın. Mehir dünyada bir değer ölçüsü veya Allah katında takva vesilesi olsaydı, bu konuda en önce davrananınız Peygamber (s.a.) olurdu. Hâlbuki o, hanımlarından hiçbirine 12 *ukıyyeden*¹⁹ fazla mehir vermemiştir” deyince bir kadın ona yönelip şöyle dedi: “Ey müminlerin emiri! Allah’ın bize verdiği hakkı sen nasıl bizden esirgiyorsun!? Allah ‘Onlardan birine bir yük mehir vermiş olsanız bile...’ buyurmuyor mu?!” Bunun üzerine Hazret-i Ömer “Herkes Ömer’den daha âlim be!..” dedi. Sonra da arkadaşlarına “Benim böylesi sözler söylediğimi işitiyorsunuz da beni uyarılmıyorsunuz! Sonra, kadınların çok da bilgililerinden olmayan bir tanesi kalkıp bana cevap veriyor!” dedi. [*Ebü Dâvûd*, “Nikâh”, 28]

19 Yani yaklaşık 350 gramdan. / ed.

[١١٧] وقيل: نسخ ذلك بالحدود.

[١١٨] وكانوا يسيئون معاشرة النساء، فقليل لهم: {وَعَاشِرُوهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ} وهو النِّصْفَةُ في المبيت والنفقة. والإجمال في القول: {فَإِنْ كَرِهْتُمُوهُنَّ} فلا تفارقوهن لكرهه الأنفس وحدها، فربما كرهت النفس ما هو أصلح في الدين وأحمد وأدنى إلى الخير، وأحبت ما هو بضد ذلك، ولكن للنظر في أسباب الصلاح.

٢٠- ﴿وَإِنْ أَرَدْتُمْ اسْتِبْدَالَ زَوْجٍ مَكَانَ زَوْجٍ وَآتَيْتُمْ إِحْدَاهُنَّ قِنْطَارًا فَلَا تَأْخُذُوا مِنْهُ شَيْئًا أَتَأْخُذُونَهُ بُهْتَانًا وَإِثْمًا مُبِينًا﴾

[١١٩] وكان الرجل إذا طمحت عينه إلى استطراف امرأة بهت التي تحته ورمها بفاحشة حتى يلجئها إلى الافتداء منه بما أعطاها، ليصرفه إلى تزوج غيرها. فقل: {وَإِنْ أَرَدْتُمْ اسْتِبْدَالَ زَوْجٍ} الآية.

[١٢٠] والقنطار: المال العظيم، من قنطرت الشيء، إذا رفعته؛ ومنه القنطرة، لأنها بناء مشيد. قال:

كَقَنْطَرَةِ الرُّومِيِّ أَقْسَمَ رَبُّهَا ❁ لَتُكْتَفَنَ حَتَّى تُشَادَ بِقِرْمِدٍ

[١٢١] وعن عمر رضي الله عنه أنه قام خطيباً فقال: "أيها الناس! لا تغالوا بضد النساء، فلو كانت مكرمة في الدنيا أو تقوى عند الله لكان أولاكم بها رسول الله ﷺ. ما أصدق امرأة من نسائه أكثر من اثني عشر أوقية." فقامت إليه امرأة فقالت له: يا أمير المؤمنين! لِمَ تمنعنا حقاً جعله الله لنا، والله يقول: {وَآتَيْتُمْ إِحْدَاهُنَّ قِنْطَارًا}. فقال عمر: "كل أحد أعلم من عمر." ثم قال لأصحابه: "تسمعونني أقول مثل هذا القول، فلا تنكروني علي حتى ترد علي امرأة ليست من أعلم النساء."

- [122] *Buhtân* bir adama yönelip onu berî olduğu çirkin bir işle suçlamak demektir. Çünkü bu esnada adamcağız apışıp kalmakta [*yubhetu*], yani ne yapacağını bilememektedir. بُهْتَانًا (iftira atarak) kelimesi hal olmak üzere mansubdur, *bâhitîne ve âsimîne* (iftira ederek ve günah işleyerek) demektir.
- 5 Ya da *ka'ade 'ani'l-kitâli cûbn^{en}* (korkudan savaştan geri kaldı) kullanımında olduğu gibi, amaç anlamında olmasa da *mefûlün leh* kabul edilerek.

21. Hem nasıl alırsınız ki birbirinize karılmış, aynı yastığa baş koymuştunuz ve (eşleriniz) sizden güçlü bir söz almışlardı?!

- [123] *el-Mîsâku'l-ğalîz* (ağır söz) birlikte yaşam sürme ve bir yastığa baş koymanın hakkıdır. Sanki “O hak sebebiyle sizden ağır bir söz almışlardır” denilmektedir, yani birlikte yaşamak, hemhal olmak, bir yastığa baş koymak sûretiyle... Ahdin, *ğalîz* (ağır)olarak nitelenmesi kuvvetinden ve bürüklüğünden dolayıdır. Denilmiştir ki yirmi günlük arkadaşlık bile akrabalık sayılırken, karı koca arasındaki birlik ve kaynaşmanın dercesini varın siz
- 15 kıyaslayın. Yine, denilmiştir ki [bu ağır söz, kadının] velisinin nikâh kıyarken, “[Bu kadını] Allah’ın kitabındaki [Bakara 2/229] ‘ya iyilikle tutma ya da güzellikle salıverme’ ilkesine göre sana nikâhlıyorum.” demesidir. Peygamber (s.a.)’in de şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir: “Kadınlara iyi davranmanızı vasiyet ediyorum; buna dikkat edin. Onlar size muhtaçtırlar, onları Allah’ın
- 20 bir emaneti olarak aldınız ve kendileriyle birleşme hakkını da Allah’ın hükümüyle kazandınız.” [*İbn Mâce*, “Nikâh”, 3. Benzer lafızlarla.]

22. Babalarınızın nikâhlanmış olduğu kadınları nikâhlamayın. Geçmişte olanlar başka... Çünkü bu; yüz kızartıcı, iğrenç bir şeydir ve fena bir âdettir.

- [124] Câhiliye döneminde Araplar üvey anneleri ile evlenirlerdi. Aralarında kişilik sahibi olan bazıları ise buna hışımla bakar ve bu tür evlilikleri *nikâhu'l-makt* (iğrenç evlilik) diye isimlendirirlerdi. Bu nikâhtan doğan çocuğa da *el-maktiyy^u* derlerdi. Bu yüzden âyette مُقْتَاتٌ kelimesi kullanılmıştır. Adeta, “Allah’ın dinine göre bu nikâh, çirkinliğin dibindeki yüz kızartıcı
- 30 bir iştir; insanlık yönünden tiksinti duyulacak bir şeydir ve [yüz kızartıcılık ve iğrençlik gibi] iki çirkinliğin işlendiği bir şeyden daha ötesi de yoktur!” buyrulmaktadır.

[١٢٢] والبهتان: أن تستقبل الرجل بأمر قبيح تقذفه به وهو بريء منه، لأنه يبهت عند ذلك، أي يتحير. وانتصب {بُهْتَانًا} على الحال، أي باهتين وآثمين؛ أو على أنه مفعول له وإن لم يكن غرضًا، كقولك: قعد عند القتال جبنًا.

٢١- ﴿وَكَيْفَ تَأْخُذُونَهُ وَقَدْ أَفْضَى بَعْضُكُمْ إِلَى بَعْضٍ وَأَخَذَنَ مِنْكُمْ مِيثَاقًا غَلِيظًا﴾ ٥

[١٢٣] والميثاق الغليظ: حق الصحبة والمضاجعة، كأنه قيل: وأخذن به منكم ميثاقًا غليظًا، أي بإفشاء بعضكم إلى بعض. ووصفه بالغلظ لقوته وعظمه. فقد قالوا: صحبة عشرين يومًا قرابة، فكيف بما يجري بين الزوجين من الاتحاد والامتزاج؟ وقيل: هو قول الولي عند العقد: أنكحتك على ما في كتاب الله من إمساك بمعروف ١٠ أو تسريح بإحسان. وعن النبي ﷺ «استوصوا بالنساء خيرًا، فإنهن عوان في أيديكم، أخذتموهن بأمانة الله، واستحللتم فروجهن بكلمة الله».

٢٢- ﴿وَلَا تَنْكِحُوا مَا نَكَحَ آبَاؤُكُمْ مِنَ النِّسَاءِ إِلَّا مَا قَدْ سَلَفَ إِنَّهُ كَانَ فَاحِشَةً وَمَقْتًا وَسَاءَ سَبِيلًا﴾

[١٢٤] وكانوا ينكحون روابيهم، وناس منهم يمتقونه من ذي مروآتهم، ويسمونهم ١٥ نكاح المقت. وكان المولود عليه يقال له المقتي. ومن ثم قيل: {وَمَقْتًا}، كأنه قيل: هو فاحشة في دين الله بالغة في القبح، قبيح ممقوت في المروءة، ولا مزيد على ما يجمع القبحين.

[125] لَا يَجُلُّ لَكُمْ أَنْ تَرْتُوا [müennes] *verâset* anlamında düşünülerek, [cümlesi] *lâ tahillu le-kum* (size helâl değildir) şeklinde Tâ ile de okunmuştur. *kerha* kelimesi fetha ve zamme ile [*kerhen - kurhen*] okunmuştur ki “[kadın] istemediği halde” ya da “onu zorlayarak” demektir. [بِفَاحِشَةٍ مُّبِينَةٍ / apaçık bir yüz kızartıcı iş [Nisâ 4/19]] ifadesi, Yâ’nın fetha ve kesresiyle *mubeyyenetⁱⁿ* ve *mubey-yinetⁱⁿ* (apaçık) okunduğu gibi, -*tebeyyenet* yahut *beyyenet* anlamındaki *ebâ-netden- mubînetⁱⁿ* (net) şeklinde de okunmuştur. [وَيَجْعَلُ اللَّهُ] ifadesi [Nisâ 4/19]] hâl konumunda kabul edilerek *ve yec’alullâhu* (Allah kendilerinde nice hayırlar yarattığı halde...) şeklinde merfû’ da okunmuştur. [وَأَتَيْنُمُ اخْذِيهِنَّ] [Nisâ 4/20] ifadesindeki [اِخْذِيهِنَّ] kelimesi Hemze vasledilerek *ve âteytu mu’hdâhunne* şeklinde de okunmuştur. Tıpkı [فَلَا إِنَّهُمْ عَلَيْهِ] [Bakara 2/173] ifadesinin *felêsme ‘aleyhi* şeklinde okunması gibi.

[126] **Şayet** “تَغْضُلُوهُنَّ” (onları sıkboğaz etmeyin [Nisâ 4/19]) kelimesinin i’rabda mahalli nedir?” **dersen şöyle derim:** أَنْ تَرْتُوا (mirasçı olmanız) ifadesine atfen mansubdur. Kelimenin başındaki *lâ* da olumsuzluğu pekiştirmektedir. Yani kadınlara zorla mirasçı olmanız *da* helal değildir, onları sıkboğaz etmeniz *de*.

[127] **Şayet** “[Nisâ 4/19]’daki [لِتَذْهَبُوا بِهِ] bağlamında] *zehebe* kelimesinin *zehebe bi* şeklinde geçişli yapılması ile *ezhebe* şeklinde geçişli yapılması arasında ne fark var?” **dersen şöyle derim:** *Zehebe bi* olarak geçişli yapıldığında “alıp götürdü” anlamına gelir; فَلَمَّا ذَهَبُوا بِهِ (“Ne zaman ki onu alıp götürdüler...” [Yûsuf 12/5]) ifadesinde olduğu gibi. *Ezhebe* şeklinde geçişli yapıldığında ise “giderdi” anlamına gelir.

[128] **Şayet** “إِلَّا أَنْ يَأْتِيَنَّ” ([apaçık bir suç] işlemeleri durumu hariç [Nisâ 4/19]) ifadesindeki istisna neyin istisnasıdır?” **dersen şöyle derim:** Zarfın ya da *mef’ûlun lehin* genelinin en ileri derecesinden istisnadır. Adeta şöyle buyrulmaktadır: Onları, apaçık bir yüz kızartıcı iş işledikleri zaman hariç, hiçbir zaman sıkıştırmayın. Ya da onları apaçık bir yüz kızartıcı iş işlemeleri gerekçesi dışında hiçbir gerekçe ile sıkıştırmayın.

[129] **Şayet** “فَعَسَى أَنْ تَكْرَهُوا” (bir şey hoşunuza gitmeyebilir [Nisâ 4/19]) ifadesi nasıl şartın cevabı olur?” **dersen şöyle derim:** Mânanın “Onlarda hoşunuza gitmeyen bir şey olsa bile hoşunuza gitmeye gitmeye onlara sabredin. Belki de hoşlanmadığınız şeyde, sevdiğiniz şeyde olduğundan daha fazla hayır vardır” şeklinde olması yönüyle şartın cevabıdır.

[١٢٥] وقرئ «لَا تَحِلُّ لَكُمْ» بالتاء، على أن ترثوا بمعنى الوراثة. وكرها بالفتح، والضم من الكراهة والإكراه. وقرئ {بِفَاحِشَةٍ مُّبَيَّنَةٍ} [النساء: ١٩] من أبانت، بمعنى تبينت أو بينت، كما قرئ «مُبَيَّنَةٌ» بكسر الياء وفتحها. و{يَجْعَلُ اللَّهُ} بالرفع، على أنه في موضع الحال. {وَأَتَيْتُمْ أَحَدَاهُنَّ} بوصل همزة إحداهن، كما قرئ {فَلَا أَتَمُّ عَلَيْهِ} ٥ [البقرة: ١٧٣].

[١٢٦] فإن قلت: {تَعْضُلُوهُنَّ}، ما وجه إعرابه؟ قلت: النصب عطفاً على أن {تَرِثُوا}. ولا، لتأكيد النفي، أي لا يحل لكم أن ترثوا النساء ولا أن تعضلوهن.

[١٢٧] فإن قلت: أي فرق بين تعدية ذهب بالباء، وبينها بالهمزة؟ قلت: إذا عدي بالباء فمعناه الأخذ والاستصحاب، كقوله تعالى {فَلَمَّا ذَهَبُوا بِهِ} [يوسف: ١٥] وأما الإذهاب فكالإزالة. ١٠

[١٢٨] فإن قلت: {إِلَّا أَنْ يَأْتِيَنَّ} [النساء: ١٩] ما هذا الاستثناء؟ قلت: هو استثناء من أعم عام الظرف أو المفعول له، كأنه قيل: ولا تعضلوهن في جميع الأوقات إلا وقت أن يأتين بفاحشة. أو ولا تعضلوهن لعله من العلل إلا لأن يأتين بفاحشة.

[١٢٩] فإن قلت: من أي وجه صح قوله {فَعَسَى أَنْ تَكْرَهُوا} جزاء للشرط؟ قلت: ١٥ من حيث أن المعنى: فإن كرهتموهن فاصبروا عليهن مع الكراهة، فلعل لكم فيما تكرهونه خيراً كثيراً ليس فيما تحبون.

[130] **Şayet** “مَا قَدْ سَلَفَ” (‘Geçmişte olanlar’ [Nisâ 4/20]) ifadesini nasıl ‘babalarınızın nikâhladıkları’ndan istisna etmiş?” **dersen şöyle derim:** Tıpkı *ğayra enne suyûfehum*...ifadesinin *ve lâ ‘aybe fî-himden* istisna edilmesi gibi...²⁰ Yani eğer ölmüş üvey annenizle evlenmeniz mümkünse evlenin çünkü bunun dışındaki bir durumda üvey annenizle evlenmeniz helal değildir. Bu da mümkün olmadığına göre... [üvey anneyle evlenmek asla helal olmaz]. Bu şekilde söylenmesinin amacı, üvey anneyle evlenmenin haramlığını mübalağalı bir şekilde anlatmakve böyle bir şeyin mübah sayılmasının yolunu tamamen kapatmaktır. Arapların “Kara zift ağarınca kadar” ve “Deve iğne deliğinden geçinceye kadar!” demelerinde olduğu gibi, bir şeyin gerçekleşmesini imkânsız bir şarta bağlamak, o şeyin asla gerçekleşmeyeceğini ifade eder.

23. Analarınız, kızlarınız, kız kardeşleriniz, halalarınız, teyzeleriniz, kardeşlerinizin kızları, kız kardeşlerinizin kızları, sizi emziren sütanneleriniz, süt kız kardeşleriniz, kadınlarınızın anaları ve cinsel ilişkide bulunduğunuz kadınlarınızdan olup da evlerinizde bulunan üvey kızlarınız size haram kılınmıştır; -Şayet onlarla (yani, üvey kızlarınızın anaları ile) cinsel ilişkide bulunmamışsanız (üvey kızı nikâhlamanızda) sakınca yoktur.- Kendi sulbünüzden gelen oğullarınızın hanımları, ayrıca, iki kızkardeşi birlikte nikâhlamanız da (haram kılınmıştır). Geçmişte olanlar başka... Allah, gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

[131] “Size anneleriniz... haram kılındı” ifadesinin anlamı, anneleriniz *ile evlenmenin* haram kılındığıdır. Tıpkı “Babalarınızın nikâhlamış olduğu kadınları nikâhlaymayın.” [Nisâ 4/22] âyeti gibi. Çünkü onların haram kılınmasından anlaşılan, onlarla evlenmenin haram olduğudur. İçkinin haram kılınmasından, içkinin içilmesinin haram olduğunun anlaşılması gibi. Ya da domuz etinin haram kılınmasından, domuz eti yemenin haram olduğunun anlaşılması gibi.

[132] وَبَنَاتُ الْأَخْتِ ifadesi, Elif tahfif edilerek *benâtü'l-uhti* şeklinde de okunmuştur.

20 Nâbiğâ'ya ait bu ünlü ifadenin tamamı *Ve lâ ‘aybe fî-him ğayra enne suyûfehum bi-hinne fulûlun min kırâ’i'l-ketâ’ibi* şeklindedir. “Adamların hiçbir ayıpları yok; sadece, düşman birliklerini kılıçtan geçirirken kılıçları biraz yıpranmış, o kadar!” mealindedir. İstisna edilen şey, yine ‘ayıp’ değil, kahramanlık sayılan bir özelliktir, yani hiçbir eksikleri yoktur. / ed.

[١٣٠] فَإِنْ قُلْتَ كَيْفَ اسْتَشْنَى مَا قَدْ سَلَفَ مِمَّا نَكَحَ آبَاؤُكُمْ؟ قُلْتَ: كَمَا اسْتَشْنَى
 ”غَيْرَ أَنْ سَيُفْهَمُ“ مِنْ قَوْلِهِ: ”وَلَا عَيْبَ فِيهِمْ“، يَعْنِي إِنْ أَمَكْنَكُمْ أَنْ تَنكِحُوا مَا قَدْ
 سَلَفَ فَانْكِحُوهُ، فَلَا يَحِلُّ لَكُمْ غَيْرُهُ، وَذَلِكَ غَيْرُ مُمْكِنٍ. وَالْغَرَضُ الْمُبَالِغَةُ فِي تَحْرِيمِهِ
 وَسَدُّ الطَّرِيقِ إِلَى إِبَاحَتِهِ، كَمَا يَعْلُقُ بِالْمَحَالِ فِي التَّائِيدِ نَحْوَ قَوْلِهِمْ: حَتَّى يَبْيَضَ الْقَارُ،
 ٥ وَحَتَّى يَلِجَ الْجَمَلُ فِي سَمِّ الْخِيَاطِ.

٢٣- ﴿حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ أُمَّهَاتُكُمْ وَبَنَاتُكُمْ وَأَخَوَاتُكُمْ وَعَمَّاتُكُمْ وَخَالَاتُكُمْ
 وَبَنَاتُ الْأَخِ وَبَنَاتُ الْأُخْتِ وَأُمَّهَاتُكُمُ اللَّاتِي أَرْضَعْنَكُمْ وَأَخَوَاتُكُمُ مِنَ
 الرِّضَاعَةِ وَأُمَّهَاتُ نِسَائِكُمْ وَرَبَائِبُكُمُ اللَّاتِي فِي حُجُورِكُمْ مِنْ نِسَائِكُمُ اللَّاتِي
 دَخَلْتُمْ بِهِنَّ فَإِنْ لَمْ تَكُونُوا دَخَلْتُمْ بِهِنَّ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ وَحَلَائِلُ أَبْنَائِكُمُ
 الَّذِينَ مِنْ أَضْلَابِكُمْ وَأَنْ تَجْمَعُوا بَيْنَ الْأُخْتَيْنِ إِلَّا مَا قَدْ سَلَفَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ
 ١٠ غَفُورًا رَحِيمًا﴾

[١٣١] مَعْنَى {حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ أُمَّهَاتُكُمْ} تَحْرِيمُ نِكَاحِهِنَّ، لِقَوْلِهِ {وَلَا تَنكِحُوا
 مَا نَكَحَ آبَاؤُكُمْ مِنَ النِّسَاءِ} [النساء: ٢٢] وَلَأَنْ تَحْرِيمَ نِكَاحِهِنَّ هُوَ الَّذِي يَفْهَمُ مِنْ
 تَحْرِيمِهِنَّ، كَمَا يَفْهَمُ مِنْ تَحْرِيمِ الْخَمْرِ تَحْرِيمَ شَرْبِهَا، وَمِنْ تَحْرِيمِ لَحْمِ الْخَنزِيرِ
 ١٥ تَحْرِيمَ أَكْلِهِ.

[١٣٢] وَقُرِئَ «وَبَنَاتُ الْأُخْتِ» بِتَخْفِيفِ الْهَمْزَةِ.

[133] Allah süt emzirmeyi neseb gibi kabul etmiş, süt emziren kadını emzirdiğinin annesiymiş gibi kabul ederek sütanne diye, birlikte süt emdiği kızı da kardeşiymiş gibi kabul ederek süt kızkardeş diye isimlendirmiştir. Aynı şekilde sütannenin kocası da süt emenin babası sayılır, sütbabanın 5 anne ve babası da çocuğun dedesi ve ninesi sayılır, sütbabanın kızkardeşi çocuğun halası sayılır. Sütbabanın, çocuğun süt emdiği annenin dışındaki kadınlardan -ister çocuk süt emdikten önce ister sonra- doğan bütün çocukları da ‘baba bir’ kardeşleri ve kızkardeşleri sayılırlar. Sütannenin annesi çocuğun ninesi, kızkardeşi de teyzesi sayılır. Sütannenin bu eşinden doğan 10 tüm çocuklar sütçocuğun ‘anne baba bir’ kardeşleri ve kızkardeşleri sayılırlar. Sütannenin başka kocasından doğan çocuklar sütçocuğun ‘anne bir’ kardeşleri ve kızkardeşleri sayılırlar. Peygamber (s.a.) de şöyle buyurmuştur: “Neseb yoluyla haram olanlar, süt yoluyla da haram olurlar.” [*Buhârî*, “Şehâdât”, 7] Denilmiştir ki “İki mesele hariç, süt emme yoluyla haramlık, neseb 15 yoluyla haramlık gibidir. Birincisi; bir adam kendi oğlunun [annebir üvey] kız kardeşi ile evlenemezken, oğlunun süt kızkardeşi ile evlenebilir. Çünkü neseb yoluyla haramlığın sebebi, kişinin çocuğunun annesi ile cinsel ilişkiye girmesidir [*vat*]. Süt akrabalığında ise böyle bir durum yoktur. İkincisi; kişinin, nesep kardeşinin annesi ile evlenmesi câiz değilken, süt akrabalığında 20 bu câizdir. Çünkü neseb yoluyla haramlığın sebebi, babanın kadınla cinsel ilişkiye girmesidir. Süt akrabalığında ise böyle bir durum yoktur.

[134] *رَبَائِكُمْ*’a bağlı olup anlamı şudur: Adamın gerdeğe girdiği [yani cinsel ilişki yaşadığı] kadından olma üvey kızı, kendisine haramdır, gerdeğe girmediği takdirde ise helâldir. “Peki, *مِنْ نِسَائِكُمْ* ifade- 25 sinin *وَأُمَّهَاتُ نِسَائِكُمْ*’a (yani “eşlerinizin anneleri”ne) bağlı olması da doğru olur mu?” **dersen şöyle derim:** Bu ifade, ya hem bunlara hem de üveykızlara -her ikisi de *gayr-ı müphem* olarak- bağlıdır ya da üvey kızlara değil de sadece bunlara bağlıdır ki o zaman kayıinvalidelerin haramlığı *gayr-ı müphem* olurken, üvey kızların haramlığı *müphem* kalır. İmdi, 30 ilk ihtimal câiz olmaz çünkü *minin* bu iki müteallıktan biriyle verdiği anlam diğeriyle verdiğiinden farklıdır. Dikkat edersen, *وَأُمَّهَاتُ نِسَائِكُمْ مِنْ* *نِسَائِكُمُ* *الَّتِي دَخَلْتُمْ بِهِنَّ* (Kendileriyle gerdeğe girdiğiniz kadınların anneleri) dediğinde *mini* [*beyâniyye* yaparak] kadınların durumunu açıklamak ve gerdeğe girilenler ile girilmeyenleri ayırt etmek için getiriyorsun.

[١٣٣] وقد نَزَلَ اللهُ الرضاعة منزلة النسب، حتى سمي المرضعة أمًّا للرضيع، والمراضعة أختًا، وكذلك زوج المرضعة أبوه، وأبواه جداه، وأخته عمته، وكل ولد ولد له من غير المرضعة قبل الرضاع وبعده فهم إخوته وأخواته لأبيه. وأم المرضعة جدّته، وأختها خالته، وكل من ولد لها من هذا الزوج فهم إخوته وأخواته لأبيه وأمه، ومن ولد لها من غيره فهم إخوته وأخواته لأمه. ومنه قوله ﷺ: ”يحرم من الرضاع ما يحرم من النسب.“ وقالوا: تحريم الرضاع كتحريم النسب إلا في مسألتين؛ إحداهما أنه لا يجوز للرجل أن يتزوج أخت ابنه من النسب ويجوز أن يتزوج أخت ابنه من الرضاع، لأن المانع في النسب وطؤه أمها. وهذا المعنى غير موجود في الرضاع. والثانية: لا يجوز أن يتزوج أم أخيه من النسب، ويجوز في الرضاع، لأن المانع في النسب وطء الأب إياها، وهذا المعنى غير موجود في الرضاع. ١٠

[١٣٤] {مِنْ نِسَائِكُمْ} متعلق بـ{رَبَائِكُمْ}، ومعناه أن الربيبة من المرأة المدخول بها محرمة على الرجل؛ حلال له إذا لم يدخل بها. فإن قلت: هل يصح أن يتعلق بقوله {وَأُمَّهَاتُ نِسَائِكُمْ}؟ قلت: لا يخلو إمّا أن يتعلق بهن وبالربائب، فتكون حرمتهم وحرمة الربائب غير مبهمتين جميعًا، وإما أن يتعلق بهن بدون الربائب فتكون حرمتهم غير مبهمة وحرمة الربائب مبهمة، فلا يجوز الأوّل، لأن معنى مِنْ مع أحد المتعلقين، خلاف معناه مع الآخر. ألا تراك أنك إذا قلت: وأمّهات نساءكم من نساءكم اللاتي دخلتم بهنّ فقد جعلت مِنْ لبيان النساء وتمييز المدخول بهنّ من غير المدخول بهنّ. ١٥

- (gerdeğe girdiğiniz kadınlardan olma üvey kızlarınız) dediğinde ise tıpkı *benâtu Rasûlillâhi min Hadicer* (Peygamber (s.a.)'in Hatice'den doğma kızları) der gibi, *mini ibtidâ-i gâye* için kullanmış oluyorsun. Oysa tek bir kelime ile aynı hitap içerisinde farklı iki mânânın kastedilmesi doğru
- 5 olmaz. [Ya *ibtidâiyye* ya da *beyânîyye* olmalıdır.] İkinci ihtimal de câiz değildir çünkü bir zorunluluk olmadığı takdirde kendisinden sonra gelen ifadenin *mine* bağlanması gerekir. Ancak, *mini* bağlantı aracı kabul ederek kadınlara da üvey kızlara da bağlıyorum diyebilirsin; tıpkı *بَعْضُهُمْ مِنْ بَعْضٍ* (Münafık erkeklerle, münafık kadınlar birbirlerindendirler [Birbirleriyle irtibatlıdır].) [Tevbe
- 10 9/67]) âyetinde olduğu gibi. *Fe-inni lestu minke ve leste minni* (Ben senden değilim, sen de benden değilsin!) *Mâ ene min dedîⁿ ve l'ed-ded^u minni* ("Oyun eğlence-nin benimle işi yok, benim de oyun eğlence ile işim yok" ifadeleri de böyledir). Kadınların anneleri o kadınlarla ilişkilidir çünkü onların anneleridir. Üvey kızlar da anneleri ile ilişkilidir çünkü onların kızlarıdır. [Hâsılı; gerdeğe girdiğiniz eşlerinize
- 15 bağlantılı kayınvalideleriniz ve gerdeğe girdiğiniz kadınlarla bağlantılı üvey kızlarınız size haramdır.] Bu böyle...Ayrıca, Allah Teâlâ'nın sözünün zâhirinden de anlaşıldığı gibi, üvey kızların haram olması [için anneleriyle gerdeğe girmenin şart olduğu]nda değilse de kayınvalidelerin haram oluşunda bir kapalılığın söz konusu olduğunda ittifak bulunmaktadır. [Onların haram olması için kızlarıyla gerdeğe girmiş olmak gerekir mi ge-
- 20 rekmez mi?] Peygamber (s.a.)'den rivayet edilmiştir ki adamın biri bir kadınla evlenmiş ama onunla gerdeğe girmeden onu boşamıştı. Peygamber, "Kadının kızıyla evlenmesinde sorun yok ama annesi ile evlenmesi helal olmaz" buyurmuş [*Tirmizî*, "Nikâh", 26]. Hazret-i Ömer ve İmran b. Husayn [v. 52/672] (r.anhumâ)'dan rivayet edildiğine göre kızıyla nikâh akdi gerçekleştiği anda [gerdeğe girilsin - girilmesin]
- 25 kayınvalide erkeğe haram olur. Mesruk da [v. 63/683] demiştir ki: "Bu konu boş bırakılmıştır, Allah'ın boş bıraktığı bir şeyi siz de doldurmayın." İbn Abbâs da [v. 68/688] "Allah'ın müphem bıraktığı şeyi siz de müphem bırakın geçin" demiştir. Ancak rivayete göre Hazret-i Ali, İbn Abbâs, Zeyd b. Sâbit [v. 45/665], İbn Ömer [v. 73/692] ve İbn Zübeyr [v. 73/692] (r.anhum)'un *وَأُمَّهَاتُ نِسَائِكُمُ الَّتِي دَخَلْتُمْ بِهِنَّ* (gerdeğe girdiğiniz kadınlarınızın anneleri) şeklinde okudukları rivayet edilmektedir ki İbn Abbâs, "Bu âyet -vallahi- bu şekilde inmiştir!" dermiş. Câbir'den [v. 78/697] de bu konuda iki rivayet vardır. Sa'îd b. Müseyyeb [v. 94/713] Zeyd b. Sâbit'ten şöyle rivayet etmiştir: Kadın birinin nikâhı altındayken ölüp de adam onun mirasını aldığı anda, kayınvalidesine de halef olması [yani onunla evlenmesi] iç-
- 35 renç görülmüştür. Ancak karısını gerdeğe girmeden boşarsa, dilerse bunu yapabilir. Zeyd, -mehir konusunda gerdek yerine geçtiği gibi- burada da ölümü gerdeğe girme gibi değerlendirmektedir.

وإذا قلت: وربائبكم من نسائكم اللاتي دخلتم بهنّ فإنك جاعل منّ لابتداء الغاية، كما تقول: بنات رسول الله ﷺ من خديجة، وليس بصحيح أن يُعنى بالكلمة الواحدة في خطاب واحد معنيان مختلفان. ولا يجوز الثاني، لأن ما يليه هو الذي يستوجب التعليق به، ما لم يعترض أمر لا يرد، إلا أن تقول: أعلقه بالنساء والربائب، وأجعل منّ للاتصال، كقوله تعالى {الْمُتَفَقِّهُونَ وَالْمُتَفَقِّهَاتُ بَعْضُهُمْ مِنْ بَعْضٍ} [التوبة: ٦٧]، فإنني لست منك ولست مني. ما أنا من دد ولا الدد مني. وأمّهات النساء متصلات بالنساء، لأنهنّ أمهاتهنّ كما أن الربائب متصلات بأمهاتهن، لأنهنّ بناتهنّ. هذا وقد اتفقوا على أن تحريم أمّهات النساء مبهم دون تحريم الربائب، على ما عليه ظاهر كلام الله تعالى. وقد روي عن النبي ﷺ في رجل تزوج امرأة ثم طلقها قبل أن يدخل بها أنه قال «لا بأس أن يتزوج ابنتها، ولا يحل له أن يتزوج أمها». ١٠ وعن عمر وعمران بن الحصين رضي الله عنهما: أن الأم تحرم بنفس العقد. وعن مسروق: هي مرسلة، فأرسلوا ما أرسل الله. وعن ابن عباس: أبهموا ما أبهم الله. إلا ما روي عن علي وابن عباس وزيد وابن عمر وابن الزبير أنهم قرءوا «وأمّهات نسائكم اللاتي دخلتم بهنّ». وكان ابن عباس يقول: والله ما نزل إلا هكذا. وعن جابر روايتان. وعن سعيد بن المسيب عن زيد: إذا ماتت عنده فأخذ ميراثها، كره أن يخلف على أمّها وإذا طلقها قبل أن يدخل بها فإن شاء فعل. أقام الموت مقام الدخول في ذلك، كما قام مقامه في باب المهر.

[135] Kadının, şimdiki kocasından olmayan çocukları, [beslenip bakılan anlamında] *rabîb* ve *rabîbe* diye isimlendirilmiştir çünkü üvey baba genelde kendi çocuklarını besleyip büyüttüğü gibi onları da besler, büyütür. Sonra, kelimenin anlamı genişletilmiş ve babaları besleyip büyütme bile üvey çocuklar *rabîb* / *rabîbe* olarak isimlendirilmeye devam etmiştir.

[136] **Şayet** “Evlerinizde bulunan üvey kızlarınız’ demenin anlamı nedir?” **dersen şöyle derim:** Bunun anlamı, haram kılmanın sebebini bildirmektir; yani onların bakımını üstlenmeniz -ya da bilfiil besleyip büyütmeniz bile bu konumda olmaları- hasebiyle... Anneleriyle bizzat gerdeğe girdiğinizde -veya girme imkânına sahip olduğunuzda- üvey kızlarınızın sizin evinizde yaşamalarında evlenme hükmü gerçekleşmekte, kaynaşma ve ülfet sağlanmakta, Allah aranızda sevgi ve merhamet peydah etmekte ve durum onların çocuklarını kendi çocuklarınız yerine koymaya layık hale gelmektedir. Öyle ki üvey kızlarınızla nikâh akdettiğinizde artık bizzat kendi kızlarınızla evlenmiş gibi olmaktadır!..

[137] Ali (r.a.)’ın, üvey kızların haram oluşunu üvey babalarının evlerinde büyüme şartına bağladığı rivayet edilir. Dâvûd [ez-Zâhirî; v.270/884] de bu görüşü benimsemiştir.

[138] **Şayet** “دَخَلْتُمْ بِهِنَّ” ifadesinin anlamı nedir?” **dersen şöyle derim:** Bu, cimâdan kinaye olup Arapların, *benâ ‘aleyhâ* (“kadının üstüne çadır kurdu yani onu kapalı bir yere aldı) ve *darabe ‘aleyhe’l-hicâb*” (üzerine örtü örttü) deyimlerine benzer; “kadını bir örtünün altına soktuğunuzda” demektir. Bâ, fiili geçişli yapmak içindir. Ebû Hanife *Rahimehu’llâh*’a [v. 150/767] göre *lems* / dokunmak vb. kelimeler de cimâ anlamına gelir. Rivayete göre Ömer (r.a.), cariyesiyle baş başa kalmış, birlikteyken cariyenin üstünü çıkarmış [fakat ilişkiye girmemiş], oğullarından biri o cariyeyi kendisine hibe etmesini isteyince de ‘O sana helal değil!’ demiş. Mesruk’tan [v. 63/683] rivayet edilmiştir ki Hazret-i Ömer öldükten sonra o cariyenin satılıp, oğullarına verilme]mesini emretmiş ve şöyle demiştir: “Ben onunla ilişkiye girmedim, sadece baktım ve dokundum. Bu da çocuklarıma onu haram kılar.” Hasan-ı Basrî *Rahimehu’llâh*’ın [v. 110/728] bir cariyeyi satın alıp ona şehvetle dokunan, kucaklayan ve onu çıplak gören bir adam hakkında “Bu cariyeye artık o adamın oğullarına helal olmaz” dediği rivayet edilmiştir.

[١٣٥] وسمى ولد المرأة من غير زوجها ربيبا وربيبه، لأنه يربهما كما يرب ولده في غالب الأمر، ثم اتسع فيه فسميا بذلك وإن لم يربهما.

[١٣٦] فإن قلت: ما فائدة قوله {في حُجُورِكُمْ}؟ قلت: فائدته التعليل للتحريم، وأنهن لا احتضانكم لهن أو لكونهن بصدد احتضانكم، وفي حكم التقلب في حجوركم إذا دخلتم بأقمهاتهن، وتمكن بدخولكم حكم الزواج وثبتت الخلطة والألفة، وجعل الله بينكم المودة والرحمة، وكانت الحال خليقة بأن تجروا أولادهن مجرى أولادكم، كأنكم في العقد على بناتهن عاقدون على بناتكم.

[١٣٧] وعن علي عليه السلام أنه شرط ذلك في التحريم؛ وبه أخذ داود.

[١٣٨] فإن قلت: ما معنى {دَخَلْتُمْ بِهِنَّ}؟ قلت: هي كناية عن الجماع، كقولهم: بنى عليها، وضرب عليها الحجاب، يعني أدخلتموهن الستر. والباء للتعدية. واللمس ونحوه؛ يقوم مقام الدخول عند أبي حنيفة. وعن عمر رضي الله عنه أنه خلا بجارية فجردها، فاستوهبها ابن له، فقال: إنها لا تحل لك. وعن مسروق أنه أمر أنثباع جاريته بعد موته، وقال: أما إني لم أصب منها إلا ما يحرمها على ولدي من اللمس والنظر. وعن الحسن في الرجل يملك الأمة فيغمزها لشهوة أو يقبلها أو يكشفها: أنها لا تحل لولده بحال.

Atâ ve Hammâd b. Ebû Süleyman'dan [v. 120/738] rivayet edildiğine göre bir adam bir kadının cinsel organına bakarsa artık o kadının annesi ile de kızı ile de evlenemez. Evzâ'den [v. 157/774] nakledilen görüşe göre de bir adam bir anne [yani bir kadın] ile kapalı bir yerde bulunsa, kadını soyarak ona dokunsa ve bu esnada kapıları kapatıp perdeleri indirmiş olsa, artık o kadının kızı ile evlenemez. Yine İbn Abbâs *Radıyallâhu Anh* [v. 68/688], Tâvus [v. 106/725] ve Amr b. Dînâr'dan [v. 126/744] nakledilen görüşe göre bir kadının annesi ile ya da kızı ile evlenmenin haram olması sadece cimâ yoluyla değildir.

[139] *الَّذِينَ مِنْ أَضْلَابِكُمْ* (kendi sulbünüzden olan), yani evlât edindikleriniz değil. Nitekim Resûlullah, evlâtlığı Zeyd b. Hârîse'nin [v. 8/629] boşadığı, -halası, Abdulmuttalib kızı Umeyme'nin kızı- Zeyneb binti Cahş el-Esedî [v. 20/641] ile evlenmiştir [*Müslim*, "Nikâh", 89]; Allah da "Evlâtlıklarının kesin olarak ayrıldıkları eşlerini nikâhlamakta müminler için bir sakınca olma(dığı net olarak anlaşıl)sın diye..." [Ahzâb 33/37] buyurmuştur.

[140] *وَإِنْ تَجْمَعُوا* ifadesi *حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ* ifadesine atıfla merfû' konumundadır. Adeta *hurrima 'aleykumu'l-cem^u beyne'l-uhteyni* (iki kızkardeşi aynı anda nikâhınız altında bulundurmanız da haram kılınmıştır) buyrulmaktadır. Kasredilen, nikâh altında bulundurmanın haram oluşudur çünkü âyetteki bütün haramlar, nikâhla ilgilidir. Kızkardeş olan iki cariyeyi aynı anda nikâh altında bulundurmaya gelince, bu konuda Osman [v. 35/656] ve Ali [v. 40/661] (r.anhumâ)'dan gelen rivayete göre "Bir âyet bunu helal kılarken bir başka âyet haram kılıyor" demişler ve [haram kılan derken] işbu âyeti, [helal kılan derken] ise "Veya elinizin altındaki cariyeler..." [Nisâ 4/3] âyetini kasetmişlerdir. Hazret-i Ali haram hükmünü, Hazret-i Osman ise helâl hükmünü tercih etmiştir²¹.

[141] *إِلَّا مَا قَدْ سَلَفَ* (Geçmişte olanlar başka...) Yani "Allah gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir" cümlesinden de anlaşıldığı üzere geçmişte yaptıklarınız affedilmiştir.

21 *Muvatta*'da da geçen bu rivayette Halife Hazret-i Osman'ın, mezkûr konu hakkında bilgi isteyen kişiye, "Bunu bir âyet haram, bir âyet helal kılıyor ama bana sorarsan ben böyle bir şey yapmak istemem!" dediği, aynı kişinin huzurdan çıkınca bir başka sahabiye rastlayıp konuyu ona da sorduğu, bu sahibinin ise -ki Hazret-i Ali'dir- "Ben işbaşında olsaydım, böyle bir şey yapan kişiye ibretlik bir ceza verirdim!" dediği belirtilmektedir. Gerçekten de *mâ şika lehi* yetim kızlar olan Nisâ 3'te -önce- yetim kızlarla evlenmenin yetim hakkı bakımından içerdiği riske dikkat çekilmekte, bunun yerine birkaç özgür kadınla evlenilebildiği hatırlatılmakta; birkaç eş arasında âdil olamayacağı endişesi varsa, bu durumda cariyeye önerilmektedir; "iki cariyeye kızkardeşi aynı anda ilişkiye girilebileceği" çok uzak, aşırı bir çıkarsamadır. / ed.

وعن عطاء وحماد بن أبي سليمان: إذا نظر إلى فرج امرأة فلا ينكح أمها ولا بنتها.
وعن الأوزاعي: إذا دخل بالأم فعزاها ولمسها بيده وأغلق الباب وأرخى الستر، فلا يحلّ له نكاح ابنتها. وعن ابن عباس وطاوس وعمرو بن دينار: أن التحريم لا يقع إلا بالجماع وحده.

٥ [١٣٩] {الَّذِينَ مِنْ أَصْلَابِكُمْ} دون من تَبَيَّنْتُمْ؛ وقد تزوج رسول الله ﷺ زينب بنت جحش الأسدية بنت عمته أميمة بنت عبد المطلب حين فارقها زيد بن حارثة، وقال عز وجل: {لِكَيْلَا يَكُونَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ حَرَجٌ فِي أَزْوَاجِ أَدْعِيَائِهِمْ} [الأحزاب: ٣٧].

[١٤٠] {وَأَنْ تَجْمَعُوا} في موضع الرفع عطف على المحرمات، أي وحرّم عليكم الجمع بين الأختين. والمراد حرمة النكاح، لأنّ التحريم في الآية تحريم النكاح وأما الجمع بينهما في ملك اليمين، فعن عثمان وعلي رضي الله عنهما أنهما قالاً: أحلت هما آية وحرّمتها آية، يعنيان هذه الآية وقوله {أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ} [النساء: ٣] فرجح عليّ التحريم، وعثمان التحليل.

[١٤١] {إِلَّا مَا قَدْ سَلَفَ} ولكن ما مضى مغفور بدليل قوله {إِنَّ اللَّهَ كَانَ غَفُورًا رَحِيمًا}. ١٥

24. -(Savaş vesilesiyle, yani canınızı ortaya koyarak, kılıç ve mızraklarınızın hakkı olarak) ele geçirdikleriniz müstesna- evli kadınlar da (haram kılınmıştır). Allah'ın üzerinizdeki yazılı hükmü olarak... Bunların dışında kalanlara ise gayr-ı meşrû bir ilişki tarzında değil de
- 5 evlenip ırzınızı korumak amacıyla mallarınızla tâlip olmanız size helâl kılınmıştır. O hâlde, onlardan yararlanmanıza karşılık belirlenmiş olan nikâh bedellerini verin. Bu bedelin kesinleştirilmesinden sonra, karşılıklı rıza ile kararlaştırdığınız miktarda (yapacağınız artırma-eksiltmede) size bir sorumluluk yoktur. Allah 'mutlak ilim ve hikmet sa-
- 10 hibidir' (Âlîm, Hakîm).

[142] وَالْمُحْصَنَاتُ (evli kadınlar) kelimesi Sâd'ın fethasıyla okunur; Talha b. Musarrıf'ın [v. 112/730] kesra ile okuduğu nakledilmiştir ki evli kadınlar demektir çünkü evlenerek namuslarını korumaktadırlar [absanne]. Yani hem korumaktadırlar [muhsinât] hem de [eşleri tarafından] korunmaktadırlar [muhsanât].

- 15 [143] إِلَّا مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ (ele geçirdikleriniz müstesna) ifadesiyle, Müslümanların ele geçirdiği esir kadınları kasdetmektedir. Aslında bunların küfür diyarında eşleri vardır ancak bu halde bile Müslüman savaşçılara helâldirler. Ferezdak'ın [v. 114/732] şu sözü de bu mânadadır:

- Bize mızraklarımızın nikâhladığı kocalı kadınlar
- 20 kendileriyle zifafa girenlere helâldir, boşanmasalar da

[144] كِتَابَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ (Allah'ın üzerinizdeki yazılı hükmü olarak) ifadesindeki *kitâb* mef'ûl-i mutlaktır, yani haram kılınan şeyleri haram saymanızı Allah size bir hüküm olarak koymuştur, bir farz olarak belirlemiştir ki bu da O'nun haram dediği şeyleri haram kabul etmektir.

- 25 [145] **Şayet** “وَأَحَلَّ لَكُمْ” (Size helâl kılındı) ifadesi neye atfedilmiştir?” **dersen şöyle derim:** كِتَابَ اللَّهِ ifadesini nasbeden gizli fiile atfedilmiştir, yani Allah bunların haramlığını size kesin olarak bildirmiş, bunların dışındakilerini ise size helal kılmıştır. Yemânî'nin *keteba'llâhu 'aleykum ve ehalle le-kum*” (Allah bunları size farz kıldı ve ... helâl kıldı) kıraati de bu yorumu desteklemektedir. Yemânî'den çoğul ve merfû‘ yapılmasıyla *kutubu'llâhi 'aleykum* şeklinde bir kıraat daha rivayet edilmiş olup “Bunlar, Allah'ın size yüklediği *farizalarıdır*” anlamındadır. *Ve uhille le-kum* (size helal kılınmıştır) şeklinde edilgen okuyan ise حُرِّمَتْ (haram kılınmıştır [Nisâ 4/24]) kelimesine atfetmiş olmaktadır.

٢٤- ﴿وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ النِّسَاءِ إِلَّا مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ كِتَابَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَأُحِلَّ لَكُمْ مَا وَرَاءَ ذَلِكَ أَنْ تَبْتَغُوا بِأَمْوَالِكُمْ مُحْصِنِينَ غَيْرَ مُسَافِحِينَ فَمَا اسْتَمْتَعْتُمْ بِهِ مِنْهُنَّ فَآتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ فَرِيضَةً وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا تَرَاضَيْتُمْ بِهِ مِنْ بَعْدِ الْفَرِيضَةِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا﴾

٥ [١٤٢] {وَالْمُحْصَنَاتُ} القراءة بفتح الصاد. وعن طلحة بن مصرف أنه قرأ بكسر الصاد. وهن ذوات الأزواج، لأنهن أحصن فروجهن بالتزويج. فهن محصنات ومحصنات.

[١٤٣] {إِلَّا مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ} يريد: ما ملكت أيمانهم من اللاتي سبين ولهن أزواج في دار الكفر، فهن حلال لغزاة المسلمين وإن كن محصنات. وفي معناه قول ١٠ الفرزدق:

وَذَاتِ حَلِيلٍ أَنْكَحَتْهَا رِمَاحُنَا ❀ حَلَالٍ لِمَنْ يَبْنِي بِهَا لَمْ تُطْلَقِ

[١٤٤] {كِتَابَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ} مصدر مؤكد، أي كتب الله ذلك عليكم كتاباً وفرضه فرضاً، وهو تحريم ما حرم.

[١٤٥] فإن قلت: علام عطف قوله {وَأُحِلَّ لَكُمْ}؟ قلت: على الفعل المضمر الذي نصب {كِتَابَ اللَّهِ} أي كتب الله عليكم تحريم ذلك، وأحل لكم ما وراء ذلكم. ١٥ ويدل عليه قراءة اليماني «كُتِبَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ»، «وَأُحِلَّ لَكُمْ». وروي عن اليماني: كُتِبَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ، على الجمع والرفع، أي هذه فرائض الله عليكم. ومن قرأ «وَأُحِلَّ لَكُمْ»، على البناء للمفعول، فقد عطفه على {حُرِّمْتُ}.

[146] أَنْ تَبْتَغُوا ifadesi mef'ûl-i lehtir, yani hangileri helal hangileri haram size açıklamıştır ki Allah'ın sizin için geçinme vesile kıldığı “mallarınızla” iffetli olarak ve zina etmeyerek evlenmeyi “talep edesiniz.” Böyle yaparsanız, mallarınızı size helal olmayan şeylerin peşinde zayi etmemiş ve fakir duruma düşmemiş olursunuz. Dünyanız da âhiretiniz de elinizden gitmemiş olur. Çünkü iki hüsrana birden yol açan bir şeyden daha büyük bir bozukluk yoktur!

[147] مُحْصِنِينَ ifadesindeki *ihşân*; iffetli olmak ve nefsi harama düşmekten korumak demektir. “Mallarınız”dan maksat, nikâh esnasında yapılan harcamalar ve verilen mehirlerdir. **Şayet** “تَبْتَغُوا” nun mef'ûlü nerededir?” **dersen şöyle derim:** Mef'ûl takdir edilebilir -ki bu *nisâ'* [kadın] kelimesi olabilir- ama aslolan, kelime takdir etmemektir. Adeta mallarınızı harcayasınız diye, buyrulmaktadır. أَنْ تَبْتَغُوا وَرَاءَ ذَلِكَ ifadesinden bedel olması da câizdir [Yani bunun dışındakiler size helal kılınmıştır ki o da mallarınızla evlilik arayışına girmenizdir]. *el-Musâfih* “zinakâr” demektir, “spermi boşa akıtmak” anlamındaki *sefh*den türemiştir. Günahkâr erkek günahkâr kadına, *sâfihini vemâzini* [şehvetimi arttır] dermiş.

[148] “O hâlde, onlardan yararlandığınız şeye” yani cinsel birliktelik, halvet-i sahiha ve nikâh akdine “karşılık nikâh bedellerini verin.” İfade, فَاتُوهُنَّ أَجُورَهُنَّ عليه takdirinde olup zamir düşürülmüştür çünkü anlamada zorluk çıkartmamaktadır. إِنَّ ذَلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ (“Bunlar gerçekten kararlılık isteyen şeylerdendir.” [Lokman 31/17]) âyetinde olduğu gibi ki burada da *minhu* düşürülmüştür. Mâ'nın “kadınlar” anlamında, Min'in de teb'îziyye veya beyaniyye olması da câizdir. [Yani “O kadın ki (veya kadınlardan biri ki) *ken-disinden* yararlanmaktasınız, işte bu yararlanmaya karşılık *onlara* mehirlerini verin.”] Bu durumda, *bi-hîde*deki zamir Mâ'nın lâfzı ile bağlantılıyken, فَاتُوهُنَّ'deki zamir, anlamı ile bağlantılıdır [yani zamir ilkinde müfred, diğerinde çoğul olmuştur çünkü Mâ lâfzan müfred, ancak anlamca çokluk ifade eder]. *Ucûrahunne* (ücretlerini) ifadesi, “mehirlerini” demektir çünkü mehir cinsel birlikteliğin ‘karşılığı’dır.

[149] فَرِيضَةً ifadesi *el-ucûr* kelimesinin hâlidir ve *meفرûdat^{en}* (kesinleştirilmiş olarak) anlamındadır. Veya *itâ^{en}* konumuna yerleştirilmiştir [çünkü “verme” ile “kesinleştirmek” aynıdır]. Ya da mef'ûl-i mutlak olup *furida zâlike farîdat^{en}* (Bu, kesin bir farîza olarak kesinleştirilmiştir) anlamındadır.

[١٤٦] {أَنْ تَبْتَغُوا} مفعول له بمعنيين لكم ما يحلّ مما يحرم، إرادة أن يكون ابتغاءكم {بِأَمْوَالِكُمْ} التي جعل الله لكم قياماً في حال كونكم {مُحْصِنِينَ غَيْرَ مُسَافِحِينَ} لئلا تضيعوا أموالكم وتفقدوا أنفسكم فيما لا يحل لكم فتخسروا دنياكم ودينكم، ولا مفسدة أعظم مما يجمع بين الخسرانين.

٥ [١٤٧] والإحصان: العفة وتحصين النفس من الوقوع في الحرام. والأموال: المهور وما يخرج في المناكح. فإن قلت: أين مفعول {تَبْتَغُوا}؟ قلت: يجوز أن يكون مقدّراً، وهو النساء؛ والأجود أن لا يقدر. وكأنه قيل: أن تخرجوا أموالكم. ويجوز أن يكون {أَنْ تَبْتَغُوا} بدلاً من {وَرَاءَ ذَلِكَ}. والمسافح الزاني، من السفح وهو صبّ المني. وكان الفاجر يقول للفاجرة: سافحيني وماذيني، من المذي.

١٠ [١٤٨] {فَمَا اسْتَمْتَعْتُمْ بِهِ مِنْهُنَّ} فما استمتعتم به من المنكوحات من جماع أو خلوة صحيحة أو عقد عليهن {فَاتَّوَهُنَّ أَجُورَهُنَّ} عليه؛ فأسقط الراجع إلى {ما}، لأنه لا يلبس، كقوله {إِنَّ ذَلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ} [لقمان: ١٧] بإسقاط منه. ويجوز أن تكون {ما} في معنى النساء، و{مِنْ} للتبويض، أو البيان، ويرجع الضمير إليه على اللفظ في به، وعلى المعنى في {فَاتَّوَهُنَّ}. و{أَجُورَهُنَّ} مهورهن، لأن المهر ثواب على البضع. ١٥

[١٤٩] {فَرِيضَةً} حال من الأجور بمعنى مفروضة، أو وضعت موضع إيتاء، لأن الإيتاء مفروض؛ أو مصدر مؤكد، أي فرض ذلك فريضة.

[150] “Bu bedelin kesinleştirilmesinden sonra karşılıklı rıza ile kararlaştırdığınız miktarda” kadının mehri azaltmasında ya da tamamını kocasına vermesinde veya erkeğin kadına belirlenen mehir miktarından fazlasını vermesinde “bir sakınca yoktur.” “Karşılıklı rıza ile kararlaştırdığınız” ifadesinin, birlikteliği sürdürme ve ayrılma ile ilgili olduğu söylenmiştir.

[151] İlgili ifadenin [فَمَا اسْتَمْتَعْتُمْ بِهِ مِنْهُنَّ فَآتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ فَرِيضَةً] Allah, Mekke’yi Peygamber (s.a.)’in eliyle fethettiğinde üç gün helal kılınan *mut’a* nikâhı hakkında indiği ama daha sonra neshedildiği de söylenmiştir. O dönemde bir adam bir kadını elbise yahut başka bir şey karşılığında belirli bir vakit -bir iki gece veya bir hafta- nikâhlardı. Onunla ihtiyacını giderip daha sonra bırakırdı. Bu eyleme *mut’a* denilmesinin sebebi erkeğin kadın cinselliğinden ‘yarar’lanması veya kadına verdiği para ile onu kendi malından ‘yarar’landırmasıdır. Hazret-i Ömer’in “Bana, bir kadınla bir süreliğine evlenmiş bir adam getirilirse onu recmeder, taşılaya taşılaya öldürürüm!” dediği rivayet edilmiştir. Başka bir rivayete göre Peygamber (s.a.) *mut’a*yı helal kılmış fakat daha sonra şöyle demeye başlamıştır: “Ey insanlar! Ben şu kadınlardan yararlanmaya izin vermiştim. Ama bakın, Allah bunu artık kıyamete kadar haram kıldı.” [Müslim, “Nikâh”, 21] Peygamber (s.a.) hayattayken *mut’a* iki defa helal kılınıp sonra tekrar yasaklanmıştır. İbn Abbâs (r.a.)’a [v. 68/688] göre ise *mut’a* yapılabileceğine dair hüküm hâla yürürlüktedir. Hatta o, [فَمَا اسْتَمْتَعْتُمْ بِهِ مِنْهُنَّ] (o kadınlardan yararlanmanıza karşılık) ifadesini, sonuna “belli bir süre” ifadesini ekleyerek okumuştur. Fakat rivayet edildiğine göre ölüm döşeginde bu görüşünden vazgeçmiş ve “Allah’ım! *Mut’a* ve *sarf*²² hususundaki sözlerimden dolayı sana tövbe ediyorum.” demiştir.

25. **İçinizden özgür mümin kadınlarla evlenmeye gücü yetmeyenler, ellerinizin altındaki mümin cariyelerinizden (nikâhlasın). -“Allah, sizin mi yoksa cariyeye ve kölelerinizin mi imanca daha kavî olduğunu çok daha iyi bilir!”- İffetli yaşayarak, gayrimeşrû ilişkilerden kaçınarak ve gizli dost tutmaksızın, sahiplerinin izniyle onları nikâhlayın ve -geciktirmeden, zarara uğratmadan, talep etmeye ve sıkıştırmaya mecbur bırakmadan- uygun şekilde mehirlerini verin. Evlilik koruması altına girdiklerinde, şayet yüz kızartıcı (cinsel) bir suç işleyecek olurlarsa, onlara özgür kadınlara verilen cezanın yarısı (yani, elli sopa) uygulanır. Bu (cariye evliliği), şehvet dürtüsüyle günaha gireceğinden endişe edenleriniz içindir. Sabretmeniz sizin için daha hayırlıdır. Allah, bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahim).**

22 Paranın parayla değiştirilmesi. Nesî’e ribasında değil, nakit ribasında... Altın parayı fazlası ile değiştirebileceği, yani bunun faiz değil, arada geçen zamana karşılık alınan bir ücret olduğu. / ed.

[١٥٠] {فِيمَا تَرَاضَيْتُمْ بِهِ مِنْ بَعْدِ الْفَرِيضَةِ} فيما تحط عنه من المهر، أو تهب له من كله أو يزيد لها على مقداره. وقيل فيما تراضيا به من مقام أو فراق.

[١٥١] وقيل: نزلت في المتعة التي كانت ثلاثة أيام حين فتح الله مكة على رسوله عليه الصلاة والسلام، ثم نسخت. كان الرجل ينكح المرأة وقتاً معلوماً ليلة أو ليلتين أو أسبوعاً بثوب أو غير ذلك، ويقضي منها وطره ثم يسرحها. ٥ سميت متعة لاستمتاعه بها أو لتمتيعه لها بما يعطيها. وعن عمر: لا أوتي برجل تزوج امرأة إلى أجل إلا رجمتها بالحجارة. وعن النبي ﷺ أنه أباحها، ثم أصبح يقول: ”يا أيها الناس إني كنت أمرتكم بالاستمتاع من هذه النساء: ألا إن الله حرم ذلك إلى يوم القيامة“، وقيل: أباح مرتين وحرم مرتين. وعن ابن عباس ١٠ هي محكمة يعني لم تنسخ، وكان يقرأ «فَمَا اسْتَمْتَعْتُمْ بِهِ مِنْهُنَّ إِلَى أَجَلٍ مُسَمًّى». ويروى أنه رجع عن ذلك عند موته وقال: اللهم إني أتوب إليك من قلبي بالمتعة، وقولي في الصرف.

٢٥- ﴿وَمَنْ لَمْ يَسْتَطِعْ مِنْكُمْ طَوْلاً أَنْ يَنْكِحَ الْمُحْصَنَاتِ الْمُؤْمِنَاتِ فَمِنْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ مِنْ فِتْيَاتِكُمُ الْمُؤْمِنَاتِ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِإِيمَانِكُمْ بَعْضُكُمْ مِنْ بَعْضٍ فَانكِحُوهُنَّ بِإِذْنِ أَهْلِهِنَّ وَآتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ مُحْصَنَاتٍ غَيْرَ مُسَافِحَاتٍ وَلَا مُتَّخِذَاتِ أَخْدَانٍ فَإِذَا أَحْصَيْتُمْ فَإِنْ أَتَيْنَ بِفَاحِشَةٍ فَعَلَيْهِنَّ نِصْفُ مَا عَلَى الْمُحْصَنَاتِ مِنَ الْعَذَابِ ذَلِكَ لِمَنْ خَشِيَ الْعَنَتَ مِنْكُمْ وَأَنْ تَصْبِرُوا خَيْرٌ لَكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾ ١٥

[152] *et-Tavl*¹⁴ imkân ve artı demektir. *Li-fulân*¹⁵ ‘*alâ fulân*¹⁶ *tavl*¹⁷’, “falan-
lancanın filana göre artışı ve avantajı vardır” anlamına gelir. [“Ona imkânlar
sundu; onun da eli genişledi” mealinde] *tâlehû tavl*¹⁸ *fe-huve tâil*¹⁹ denilir. Şair
şöyle demiştir:

- 5 Kendime olan sevgimi daha da arttırmakta
hep artışı olmayanlar tarafından ‘sevilmiyor’ olmam

Arapların “Ondan kayda değer, yani önemsenecek, değer verilecek, üs-
tünlüğü ve önemi olan bir şey gelmedi” anlamındaki *mâ halâ minhu bi-tâ’i-*
lîn sözleri de bu kullanımdandır. Cismin *tûlu* (uzunluğu) da üstünlük ifade
10 eder; tıpkı kısalığın kusur ve eksiklik sayılması gibi. Mâna, “Çok kazanıp,
zenginleşerek hür kadınla evlenecek gücü bulamayan kişi cariyeye evlen-
sin.” şeklindedir. İbn Abbâs (r.a.) [v. 68/688] demiştir ki: “Üç yüz dirhemi
olan kişiye hac farz olur ve o kişinin hür kadın yerine cariyeye evlenmesi
haramdır.” Bu, âyetin zâhirî mânasıdır. Şâfi‘î mezhebi de bu görüştedir.
15 Ebû Hanîfe [v. 150/767] ise cariyeye evlenmenin zengin fakir herkese câiz
olduğunu söyler ve âyeti “Hür kadınla yatağa giremeyen kişi cariyeye nikâhla-
yabilir” şeklinde yorumlar. -Burada *nikâh* cinsel ilişki anlamındadır²³.- İbn
Abbâs (r.a.)’ın [v. 68/688] da şöyle dediği rivayet edilmiştir: “Kişi zengin bile
olsa cariyeye ile, Yahudi ve Hristiyan kadınlarla evlenmesine izin verilmesi,
20 Allah’ın bu ümmete sağladığı kolaylıklardandır.”

[153] “Mümin cariyelerinizden...” ifadesi, mümin olmayan cariyelerle
Ehl-i Kitap dahi olsalar, evlenmenin câiz olmadığını gösterir. Bu görüş Hi-
caz ekolüne aittir. Irak ekolü ise Ehl-i Kitap bir cariyeye ile evlenilebileceğini,
ancak mümin cariyeye ile evlenmenin daha efdal olduğu görüşündedir. Onlar
25 ilgili ifadeyi, [mümin cariyeye ile evlenmenin] farz olduğu şeklinde değil, [Ehl-i
Kitap cariyeye ile evlenmekten] efdal olduğu şeklinde yorumlamışlar ve şöyle delil
getirmişlerdir: Hür kadınla evlenmede iman şartı olmadığı gibi, -mümin
kadınla evlenmek efdal olsa da- Ehl-i Kitap kadınla evlenilebileceğine dair
de görüş birliği olduğunu biliyoruz. [O hâlde, Ehl-i Kitap cariyeye ile de evlenilebilir.]

23 Yani akit değil cinsel ilişki anlamında... [Nikâhu] altında hür bir kadın olmadığı için hür kadınla cinsel
ilişkiye giremeyen kişi, cariyeye ile girebilir. (Tıybî’den) / ed.

[١٥٢] الطول: الفضل، يقال: لفلان على فلان طول، أي زيادة وفضل. وقد طاله

طولاً فهو طائل. قال:

لَقَدْ زَادَنِي حُبًّا لِنَفْسِي أَنَّنِي ❀ بَغِيضٌ إِلَى كُلِّ امْرِئٍ غَيْرِ طَائِلٍ

ومنه قولهم: ما حلا منه بطائل، أي بشيء يعتد به مما له فضل وخطر. ومنه الطول

٥ في الجسم لأنه زيادة فيه، كما أن القصر قصور فيه ونقصان. والمعنى: ومن لم يستطع

زيادة في المال وسعة يبلغ بها نكاح الحرّة فلينكح أمة. قال ابن عباس: "من ملك

ثلاثمائة درهم فقد وجب عليه الحج وحرم عليه نكاح الإماء." وهو الظاهر، وعليه

مذهب الشافعي رحمه الله. وأمّا أبو حنيفة رحمه الله فيقول: الغني والفقير سواء في

جواز نكاح الأمة، ويفسر الآية بأن من لم يملك فراش الحرّة، على أن النكاح هو

١٠ الوطء، فله أن ينكح أمة. وفي رواية عن ابن عباس أنه قال: "ومما وسع الله على هذه

الأمة نكاح الأمة واليهودية والنصرانية، وإن كان موسراً."

[١٥٣] وكذلك قوله {مِنْ فَتَيَاتِكُمُ الْمُؤْمِنَاتِ} الظاهر أن لا يجوز نكاح الأمة

الكتابية، وهو مذهب أهل الحجاز؛ وعند أهل العراق يجوز نكاحها، ونكاح

الأمة المؤمنة أفضل، فحملوه على الفضل لا على الوجوب. واستشهدوا على

١٥ أن الإيمان ليس بشرط بوصف الحرائر به، مع علمنا أنه ليس بشرط فيهن على

الاتفاق، ولكنه أفضل.

[154] **Şayet** “Neden cariye ile evlenmek hür kadınla evlenmekten daha aşağı seviyededir?” **dersen şöyle derim:** Doğacak çocuk köle veya hür olma konusunda annesine tâbidir. Ayrıca, cariye hâlâ efendisine aittir ve efendinin onu çalıştırma hakkı vardır, kendisinden sürekli iş beklenir, bütün gayret ve çabasını sarfetmesi istenir, her yere girer çıkar. Ve bunların tümü, nikâhlayan kişiye dönecek eksiklik ve değersizliklerdir. Oysa izzet, müminlerin sıfatlarındandır. Hâsılı; مِنْ فَتَيَاتِكُمْ (cariyelerinizden) ifadesi, Müslümanların cariyeleri ile evlenilebileceğini, başka dinden olan birinin cariyesi ile evlenilemeyeceğini ifade etmektedir.

10 [155] **Şayet** “Peki, وَاللّٰهُ اَعْلَمُ بِاِيْمَانِكُمْ ne anlama gelmektedir?” **dersen şöyle derim:** Allah, eksiklik ve fazlalık bakımından sizinle köle ve cariyeleriniz arasındaki iman farkını çok daha iyi bilir. Bir cariyenin imanı hür bir kadınınkinden, bir kadının imanı bir erkeğinkinden daha üstün olabilir. Müminlerin görevi asalet ve soysop avantajını değil, sadece imandaki üstünlüğü göz önünde bulundurmaktır. Bunun söylenmesindeki amaç, müminleri 15 [zinaya düşmektense] cariyelerle evlenmeye ısındırmak ve bu tür evlilikten yüz çevirmekten uzaklaştırmaktır.

[156] “Hepiniz birbirinizdensiniz” yani siz, köle ve cariyelerinizle aynı imana sahip olmanızdan dolayı birbirinize yakın, bağlantılı ve uygunsuz. Bir hürün bir köleye üstünlüğü, ancak imanının daha güçlü olmasıyla 20 mümkündür.

[157] “Sahiplerinin izniyle” ifadesi, cariye evliliğinde efendisinin iznini şart koşturmaktadır. Ve Ebû Hanife’nin [v. 150/767], “Cariye, nikâh kararını bizzat kendisi verebilir çünkü âyet efendilerin iznini şart koyuyor, nikâhı 25 akdetmelerini değil.” şeklindeki görüşüne destek olarak getirilmiştir.

[158] Ücretlerini “uygun şekilde verin” yani mehirlerini, geciktirmeden, zarara uğratmadan, onları bunu talep etmeye ve sıkıştırmaya mecbur bırakmadan ödeyin. **Şayet** “Cariyelerin mehirlerinin sahibi kendileri değil efendileridir. Mehirlere de cariyelere değil, efendilere ödenmelidir. O 30 hâlde, neden “cariyelere mehirlerini verin” denilmiştir?” **dersen şöyle derim:** Çünkü cariye de elindeki mal da efendisininindir. Dolayısıyla, cariyeye ödenmesi demek efendisine ödenmesi demektir. Veya âyetin açılımı *fe-âtû mevâlihinne* (efendilerine verin) şeklindedir. Muzâf, yani *mevâlî* (efendiler) kelimesi kaldırılmış ve ifade bu şekle dönüşmüştür.

[١٥٤] فإن قلت: لم كان نكاح الأمة منحطاً عن نكاح الحرة؟ قلت: لما فيه من اتباع الولد الأم في الرق، ولثبوت حق المولى فيها وفي استخدامها، ولأنها ممتهنة مبتدلة خراجه ولأجته، وذلك كله نقصان راجع إلى النكاح؛ ومهانة، والعزة من صفات المؤمنين. وقوله {مِنْ فِتْيَاتِكُمْ} أي من فتيات المسلمين، لا من فتيات غيركم، وهم المخالفون في الدين. ٥

[١٥٥] فإن قلت: فما معنى قوله {وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِإِيمَانِكُمْ}؟ قلت: معناه أن الله أعلم بتفاضل ما بينكم وبين أرقائكم في الإيمان ورجحانه ونقصانه فيهم وفيكم، وربما كان إيمان الأمة أرجح من إيمان الحرة، والمرأة أفضل في الإيمان من الرجل؛ وحق المؤمنين أن لا يعتبروا إلا فضل الإيمان، لا فضل الأحساب والأنساب، وهذا تأنيس بنكاح الإماء وترك الاستنكاف منه. ١٠

[١٥٦] {بَعْضُكُمْ مِنْ بَعْضٍ} أي أنتم وأرقاؤكم متواصلون متناسبون لاشتراككم في الإيمان، لا يفضل حر عبداً إلا برجحان فيه.

[١٥٧] {يِإِذْنِ أَهْلِهِنَّ} اشتراط لإذن الموالي في نكاحهن. ويحتج به لقول أبي حنيفة أن لهن أن يباشرن العقد بأنفسهن، لأنه اعتبر إذن الموالي لا عقدهم.

[١٥٨] {وَأَتَوْهُنَّ أَجُورَهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ} وأدوا إليهن مهورهن بغير مطل وضرار وإحواج إلى الاقتضاء واللز. فإن قلت: الموالي هم مملوك مهورهن لا هن، والواجب أدائها إليهم لا إليهن، فلم قيل: وأتوهن؟ قلت: لأنهن وما في أيديهن مال الموالي، فكان أدائها إليهن أداء إلى الموالي. أو على أن أصله: فأتوا مواليهن، فحذف المضاف. ١٥

[159] *Muhsanât* “iffetliler”, *ahdânda* “gizli dostlar” demek olup adeta şöyle denilmektedir: “Ne açıkça ne de gizli gizli, asla zina etmeksizin...” فَإِذَا أُحْصِنَ (Evlilik koruması altına girdiklerinde) yani cariyeler birileriyle evlendirilmek sûretiyle koruma altına alındıklarında... أُحْصِنَ fiili, “Evlenip kendilerini koruma altına aldıklarında” anlamına gelecek biçimde *ahsanne* diye de okunmuştur. *Muhsan* “hür kadınlara uygulanan azabın” yani haddin “yarısı...” وَلْيَشْهَدْ عَذَابُهُمَا (“Cezalandırılmalarına ... şahit olsun.” [Nûr 24/2]); وَيَذَرُوا (“Cezayı ondan ... kaldırır.” [Nûr 24/8]) ifadelerinde olduğu gibi. Cariyeler zina ettiklerinde recm uygulanmaz çünkü recmin ‘yarısı’ yoktur.

[160] “Bu” yani cariyelerle evlenme izni, şehvetin sürükleyeceği “günahtan korkan kimse içindir.” *el-Anetin* kök anlamı, kaynaştıktan sonra kemiğin yenden kırılmasıdır. Daha sonra bu ifade her türlü zorluk ve zarar için mecaz olarak kullanılır olmuştur. Günahlara düşmekten daha büyük bir zarar da yoktur. *el-Anetten* kastın ceza olduğu da söylenmiştir çünkü kişi bir kadını severse onunla birlikte olup ceza görmekten korkar. Dolayısıyla da onunla evlenir.

[161] وَأَنْ تَصْبِرُوا (sabretmeniz) ifadesi, mübtedâ olduğundan, bulunduğu konum itibarıyla merfû’dur, yani iffetli olmak şartıyla cariyelerle evlenmeyip sabretmeniz “sizin için daha hayırlıdır.” Peygamber (s.a.)’den rivayet edildiğine göre “Hür kadın yuvada işlerin düzgün yürümesinin vesilesi, cariye ise yuvanın yok olması demektir!”

26. Allah size (helâli-harâmı) açıklamak, sizden öncekilerin başından geçenleri size göstermek ve tevbelerinizi kabul etmek istiyor. Allah ‘mutlak ilim ve hikmet sahibi’dir (‘Âlîm, Hakîm).

27. Allah tevbelerinizi kabul etmek istiyor, şehvetlerinin peşine takılıp giden günahkârlar ise sizin haktan ve orta yoldan alabildiğine sapmanızı arzu ediyorlar.

28. Allah üzerinizdekini hafifletmek istiyor. Çünkü insanoğlu güçsüz yaratılmıştır.

[162] يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ (Allah size açıklamak istiyor). *Li* harfi- cerri, Cenâb-ı Hakk’ın gerekli her şeyi açıklama isteğini pekiştirmek için eklenmiştir. Tıpkı *lâ ebâ le-ke* (Babası kalasıca!) deyiminde *Lâm*’ın *eb* kelimesinin muhataba izâfesini pekiştirmek için kullanılması gibi. Mâna şöyledir: Allah, yararınıza olan şeylerden size gizli kalanları ve en faziletli amelleri sizin için açıklamak, onları örnek almanız için sizden önceki peygamberlerin ve salihlerin izledikleri yöntem ve dini yaşama konusunda tuttukları yollara sizi yönlendirmek istiyor. Ayrıca size, yerine getirdiğiniz zaman günahlarınızı silecek ve tövbelerinizi kabul etmesine vesile olacak taatleri göstermek istiyor.

[١٥٩] {وَالْمُحْصَنَاتُ} عفاف، والأخذان: الأخلاء في السر، كأنه قيل: غير مجاهرات بالسفاح ولا مسرات له. {فَإِذَا أُحْصِنَ} بالتزويج. وقرئ «أُحْصَنَ». {نُضْفُ مَا عَلَى الْمُحْصَنَاتِ} أي الحرائر {مِنَ الْعَذَابِ} من الحد، كقوله {وَلْيَشْهَدْ عَذَابُهُمَا} [النور: ٢] {وَيَذَرُوا عَنْهَا الْعَذَابَ} [النور: ٨] ولا رجم عليهن، لأن الرجم لا يتنصف.

٥ [١٦٠] {ذَلِكَ} إشارة إلى نكاح الإمام {لِمَنْ خَشِيَ الْعَنَتَ} لمن خاف الإثم الذي يؤدي إليه غلبة الشهوة. وأصل العنت: انكسار العظم بعد الجبر، فاستعير لكل مشقة وضرر، ولا ضرر أعظم من مواجهة المآثم. وقيل: أريد به الحد، لأنه إذا هويها خشي أن يواقعها فيحد، فيتزوجها.

[١٦١] {وَأَنْ تَصْبِرُوا} في محل الرفع على الابتداء، أي وصبركم عن نكاح الإمام متعطفين {خَيْرٌ لَّكُمْ}. وعن النبي ﷺ: «الحرائر صلاح البيت، والإماء هلاك البيت».

٢٦- ﴿يُرِيدُ اللَّهُ لِيُبينَ لَكُمْ وَيَهْدِيَكُمْ سُنَنَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ وَيَتُوبَ عَلَيْكُمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ﴾

٢٧- ﴿وَاللَّهُ يُرِيدُ أَنْ يَتُوبَ عَلَيْكُمْ وَيُرِيدُ الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الشَّهَوَاتِ أَنْ تَمِيلُوا مَيْلًا عَظِيمًا﴾

٢٨- ﴿يُرِيدُ اللَّهُ أَنْ يُخَفِّفَ عَنْكُمْ وَخَلَقَ الْإِنْسَانَ ضَعِيفًا﴾ ١٥

[١٦٢] {يُرِيدُ اللَّهُ لِيُبينَ لَكُمْ} أصله يريد الله أن يبين لكم، فزيدت اللام مؤكدة لإرادة التبيين كما زيدت في: لا أبالك، لتأكيد إضافة الأب. والمعنى: يريد الله أن يبين لكم ما هو خفي عنكم من مصالحكم وأفاضل أعمالكم، وأن يهديكم مناهج من كان قبلكم من الأنبياء والصالحين والطرق التي سلكوها في دينهم لتقتدوا بهم {وَيَتُوبَ عَلَيْكُمْ} ويرشدكم إلى طاعات، إن قمتم بها كانت كفارات لسيئاتكم فيتوب عليكم ويكفر لكم. ٢٠

[163] “Allah tövbelerinizi kabul etmek istiyor” yani tövbenizi kabul etmesini gerekli kılacak şeyler yapmanızı istiyor “Şehvetlerinin peşine takılıp giden günahkârlar” zinakârlar “ise, sizin haktan ve orta yoldan alabildiğine sapmanızı arzu ediyorlar.” O günahkârlara şehvetlerine uymaları konusunda yardımcı olmanız ve onlara muvafakat etmenizden daha büyük bir sapma yoktur. Bunların Yahudiler olduğu söylenmiştir. Mecûsîler olduğu da söylenmiştir; bunlar, kişinin ‘baba bir’ kız kardeşleriyle ve yeğenleriyle evlenmesini mübah görürlerdi. Allah bunları yasaklayınca “Siz teyze ve hala kızlarıyla evlenmeyi helal görüyorsunuz! Oysa teyze ve halalarınız size haram! O zaman yeğenlerinize de evlenin.” dediler. Bunun üzerine Allah Teâlâ, “Onlar sizin de kendiler gibi zinakâr olmanızı istiyorlar” buyurdu.

[164] “Allah” cariyelerle evlilik izni vermekle ve başka ruhsatlarla “yükünüzü hafifletmek istiyor. Çünkü insanoğlu güçsüz yaratılmıştır,” şehvî hususlarda kendini tutamaz ve ağır ibadetlere dayanamaz. Sa‘îd b. Müseyyeb’in [v. 94/713] şöyle dediği rivayet edilmiştir: “Şeytan Âdemoğlundan asla ümit kesmez ve ona kadın yönünden yaklaşır. Meselâ ben şu an seksen yaşındayım, gözümün biri gitti, diğeriyle de bulanık görüyorum. Ama buna rağmen en çok korktuğum şey, kadınla imtihan olmaktır.”

[165] أَنْ تَمِيلُوا (sapmanızı) ifadesi *en yemîlû* şeklinde de okunmuştur ki anlam, “sapmak (isterler)” olur ve zamir, “şehvetlerine tâbî olanlar” a gider. İbn Abbâs (r.a.) [v. 68/688] fiili malum, *insânı* da mansup olarak *halekal-insân* (insanı [zayıf] yarattı) şeklinde okumuştur.

[166] İbn Abbâs’ın şöyle dediği rivayet edilmiştir: Nisâ sûresinde sekiz âyet vardır ki bu ümmet için güneşin üzerine doğduğu ve battığı her şeyden daha hayırlıdır:

*Allah size (helâli-harâmı) açıklamak istiyor. [Nisâ 4/26]

*Allah tevbelerinizi kabul etmek istiyor. [Nisâ 4/27]

*Allah sizin yükünüzü hafifletmek istiyor. [Nisâ 4/28]

*Size yasaklanan şeylerin büyüklerinden kaçınırsanız, [Biz de küçük günahlarınizi örteriz.] [Nisâ 4/31]

*Allah kendisine ortak koşulmasını kesinlikle bağışlamaz, [bunun dünündakileri ise dilediğine bağışlar]. [Nisâ 4/48]

*Allah zerre kadar haksızlık yapmaz. [Nisâ 4/40]

*Kim bir kötülük işler veya kendisine zulmeder de sonra bağışlanmak için Allah’a dua ederse Allah’ı bağışlayıcı, merhametli bulacaktır. [Nisâ 4/110]

*[Eğer şükreder, iman ederseniz] Allah size neden azap etsin ki? [Nisâ 4/147]

[١٦٣] {وَاللَّهُ يُرِيدُ أَنْ يَتُوبَ عَلَيْكُمْ} أَنْ تَفْعَلُوا مَا تَسْتَوْجِبُونَ بِهِ أَنْ يَتُوبَ عَلَيْكُمْ {وَيُرِيدُ} الفجرة {الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الشَّهَوَاتِ أَنْ تَمِيلُوا مَيْلًا عَظِيمًا} وهو الميل عن القصد والحق، ولا ميل أعظم منه بمساعدتهم وموافقتهم على اتباع الشهوات. وقيل: هم اليهود، وقيل: المجوس؛ كانوا يحلون نكاح الأخوات من الأب وبنات الأخ وبنات الأخت، فلما حرمهن الله قالوا: فإنكم تحلون بنت الخالة والعمة، والخالة والعمة عليكم حرام، فانكحوا بنات الأخ والأخت، فنزلت. يقول تعالى يريدون أن تكونوا زناة مثلهم.

[١٦٤] {يُرِيدُ اللَّهُ أَنْ يُخَفِّفَ عَنْكُمْ} إَحْلَالِ نِكَاحِ الْأُمَةِ وَغَيْرِهِ مِنَ الرِّخَصِ {وَوُحِّلَ} الْإِنْسَانُ ضَعِيفًا {لَا يَصْبِرُ} عَنِ الشَّهَوَاتِ وَعَلَى مَشَاقِّ الطَّاعَاتِ. وعن سعيد بن المسيب: ما أيسر الشيطان من بني آدم قط إلا أتاهاهم من قبل النساء، فقد أتى علي ثمانون سنة، وذهبت إحدى عيني وأنا أعشو بالأخرى. وإن أخوف ما أخاف علي فتنة النساء.

[١٦٥] وقرئ «أَنْ يَمِيلُوا» بالياء. والضمير للذين يتبعون الشهوات. وقرأ ابن عباس «وَوُحِّلَ الْإِنْسَانُ» على البناء للفاعل ونصب الإنسان.

[١٦٦] وعنه عليه السلام: ثمان آيات في سورة النساء هي خير لهذه الأمة مما طلعت عليه الشمس وغربت: {يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذَيِّبَ لَكُمْ} [النساء: ٢٦]،

{وَاللَّهُ يُرِيدُ أَنْ يَتُوبَ عَلَيْكُمْ} [النساء: ٢٧]،

{يُرِيدُ اللَّهُ أَنْ يُخَفِّفَ عَنْكُمْ} [النساء: ٢٨]،

{إِنْ تَجْتَنِبُوا كَبَائِرَ مَا تُنْهَوْنَ عَنْهُ} [النساء: ٣١]،

{إِنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ غُفْرَانَ رَبِّكَ بِهِ} [النساء: ٤٨]،

{إِنَّ اللَّهَ ظَلَمَ مُثْقَلًا ذِرَّةً} [النساء: ٤٩]،

{وَمَنْ يَعْمَلْ سُوءًا أَوْ يَظْلِمْ نَفْسَهُ} [النساء: ١١٠]،

{مَا يَفْعَلُ اللَّهُ بِعَذَابِكُمْ} [النساء: ١٤٧].

29. Ey iman edenler! Mallarınızı aranızda bâtıl yollarla yemeyin, ancak aranızda karşılıklı rızaya dayalı bir ticaret gerçekleşirse başka... Birbirinizi öldürmeyin. Allah size karşı gerçekten merhametlidir.

30. Her kim düşmanlık ve haksızlık ederek böyle bir şey yaparsa onu ileride muazzam bir Ateş'e sokarız... ki bu, Allah için kolaydır.

[167] Şeriatın izin vermediği “bâtıl yollarla...” ki bunlar hırsızlık, hıyanet, gasb, kumar, faiz vb. şeylerdir.

[168] إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً ifadesinde *tekûne* [tam fiil olup], *teka'a* (gerçekleşir) anlamındadır. Mâna, “Ancak aranızda bir ticaret gerçekleşirse...” şeklindedir. *Ticârat^{un}* kelimesi *ticârat^{en}* olarak da okunmuştur. Bu durumda عَنْ تَرَاضٍ مِنْكُمْ (karşılıklı rızaya dayalı) ifadesiyle birlikte, “Ancak yaptığınız ticaret karşılıklı rızaya dayalı bir ticaret olursa...” anlamındadır. İstisna, munkatı’ olup mâna şöyledir: “Mallarınızı kendi aranızda haksız yolla yemeyin, fakat malî kazancınızın karşılıklı rızaya dayalı bir ticaret olmasına yönelin” ya da “... fakat karşılıklı rızaya dayalı bir ticaret olması yasak değildir.” عَنْ تَرَاضٍ (Karşılıklı rızaya dayalı) ifadesi *ticareti* niteler, yani karşılıklı rızadan kaynaklanan bir ticaret... Başka geçim yolları da olmasına rağmen, özellikle ticaretin dile getirilmesinin sebebi, rızık vesilelerinin çoğunun ticaret kaynaklı olmasıdır. *Terâdi* “Tarafların, alış-veriş esnasında tam icab ve kabulde bulunurlarken rıza göstermeleri”dir. Bu, Ebû Hanife *Rahimehu'llâh*'ın [v. 150/767] görüşüdür. Şâfi'î *Rahimehu'llâh*'a [v. 204/820] göre ise bununla, alışverişin yapıldığı yerden karşılıklı anlaşmış olarak ayrılmaları kastedilmektedir.

[169] “Birbirinizi” yani kendi cinsinizden olan müminleri “öldürmeyin.” Hasan-ı Basrî *Rahimehu'llâh*'dan [v. 110/728] “Din kardeşlerinizi öldürmeyin” anlamına geldiği nakledilmiştir. Ya da “Kişi, bazı cahillerin yaptığı gibi canına kıymasın!” Amr b. Âs'dan [v. 43/664] rivayet edildiğine göre o, bu âyeti şiddetli soğuklarda teyemmüm alınabileceği şeklinde yorumlamış, Resûlullah da bunu yadırgamamıştır [*Ebû Dâvûd*, “Tahâret”, 121]. وَلَا تَقْتُلُوا ifadesini] Ali (r.a.) *ve lâ tukattilû* (teker teker öldürmeyin) şeklinde okumuştur.

[170] “Allah size karşı gerçekten merhametlidir” yani Allah'ın size zarar verecek şeyleri yasaklaması ancak size olan merhametinden dolayıdır. Mânanın şöyle olduğu da söylenmiştir: Allah Teâlâ İsrâiloğullarına, tövbe sayılsın ve günahlarını temizlesin diye birbirlerini öldürmelerini emretmişti²⁴. Ey Ümmet-i Muhammed! Allah böyle ağır bir yükü size yüklemeyerek size karşı merhametli davranmıştır.

24 Bkz. Bakara 2/54 / ed.

٢٩- «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُم بَيْنَكُم بِالْبَاطِلِ إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِنْكُمْ وَلَا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِكُمْ رَحِيمًا»
 ٣٠- «وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ عُدْوَانًا وَظُلْمًا فَسَوْفَ نُصْلِيهِ نَارًا وَكَانَ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرًا»

٥ [١٦٧] {بِالْبَاطِلِ} بما لم تبحه الشريعة من نحو السرقة والخيانة والغصب والقمار وعقود الربا.

[١٦٨] إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً، إِلَّا أَنْ تَقَعَ تِجَارَةٌ. وقرئ «تِجَارَةً» على: إِلَّا أَنْ تَكُونَ التِجَارَةَ تِجَارَةً {عَنْ تَرَاضٍ مِنْكُمْ}، والاستثناء منقطع. معناه: ولكن اقصدوا كون تجارة عن تراض منكم، أو ولكن كون تجارة عن تراض غير منهى عنه. وقوله {عَنْ تَرَاضٍ} صفة لتجارة، أي تجارة صادرة عن تراض. وخص التجارة بالذكر، لأن أسباب الرزق أكثرها متعلق بها. والتراضي رضا المتبايعين بما تعاقدوا عليه في حال البيع وقت الإيجاب والقبول، وهو مذهب أبي حنيفة رحمه الله تعالى. وعند الشافعي رحمه الله تفرقهما عن مجلس العقد متراضيين.

[١٦٩] {وَلَا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ} من كان من جنسكم من المؤمنين. وعن الحسن: لا تقتلوا إخوانكم، أو لا يقتل الرجل نفسه كما يفعله بعض الجهالة. وعن عمرو بن العاص: أنه تأوله في التيمم لخوف البرد فلم ينكر عليه رسول الله صلى الله تعالى عليه وعلى آله وسلم. وقرأ علي عليه السلام «وَلَا تَقْتُلُوا» بالتشديد.

[١٧٠] {إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِكُمْ رَحِيمًا} ما نهاكم عما يضركم إلا لرحمته عليكم. وقيل: معناه أنه أمر بني إسرائيل بقتلهم أنفسهم ليكون توبة لهم وتمحيصًا لخطاياهم، وكان بكم يا أمة محمد رحيمًا حيث لم يكلفكم تلك التكاليف الصعبة.

- [171] “Böyle bir şey” ifadesi cana kıymaya işaret olup anlam şöyledir: “Kim düşmanlık ve haksızlık ederek” yani hatayla ya da birinin başka birini öldürmesine karşılık kısas olmaksızın “böyle bir şeye” yani cana kıymaya “yeltenirse”... -[عَذْوَانًا] ‘*idvân^{en}*’ şeklinde de okunmuştur- “... onu ileride” azabı şiddetli özel “bir Ateş’e sokarız!” نَصْلِيهِ kelimesi, tahfifle [*nuslibî*] ve şed-de ile [*nusallihî*], ayrıca [“onu kızarttı” anlamındaki sülasi] *salâhu* - *yaslihiden nasli-bi* şeklinde okunmuştur ki *şâ^{am} masliyyet^{am}* (kızartılmış koyun) ifadesi de bu kullanımdandır. Zamir, Allah’a ya da *zâlikeye* ircâ‘ edilerek *yuslihî* şeklinde de okunmuştur. [Allah -veya- işbu eylem, onu ileride mutlaka ateşe sokar!] “Bu, Allah için kolaydır” çünkü O’nun hikmeti bunu gerektirir, Allah’ı bundan vazgeçirecek -zulüm veya benzeri- bir şey yoktur.

31. Size yasaklanan şeylerin büyüklerinden kaçınırsanız Biz de işlediğiniz kötülükleri örtüp sizi cömertçe ağırlanacağınız bir makama yerleştiririz.

- [172] كَبَائِرْ kelimesi *kebîra* diye de okunmuştur, yani “Allah ve Resûlünün size yasakladığı masiyetlerin büyük olanından [مَا كَبِرَ] kaçınırsanız “Biz de işlediğiniz kötülükleri örteriz.” Yani tüm zamanlarda işlediğiniz küçük günahlardan dolayı haketmiş olduğunuz cezayı kaldırırız ve onları işlenmemiş sayarız. Çünkü büyük günahlardan sakınmanızdan ve o günahlara karşı sabretmenizden dolayı haketmiş olduğunuz sevap, küçük günahların cezasından çok daha fazladır. Günahların büyüklük veya küçüklükle nitelenmeleri, ya taate ya günaha ya da bu taat ve masiyeti işleyenin aldığı karşılığa göredir.

- [173] *Tekfîr*, hakedilen cezayı daha büyük bir sevap ile veya tövbeyle gidermektir. *İhbât* [حَبَاطٌ] ise *tekfîrin* çelişigidir, yani hakedilen sevabın, daha büyük bir cezadan veya bir taatten duyulan pişmanlıktan dolayı yok edilmesidir.

- [174] Ali (r.a.)’ın şöyle dediği nakledilmiştir: “Büyük günahlar yedi tanedir. Şirk, adam öldürme, zina iftirası atmak, zina etmek, yetim malı yemek, savaşın kızıştığı anda kaçmak, hicret ettikten sonra çöl hayatına dönmek.” İbn Ömer [v. 73/692] bunlara şunları da ilave etmiştir: “Sihir yapmak, Allah’ın saygın evinin [Beyt-i Haram’a] saygınlığını çiğnemek.” Bir adamın İbn Abbâs (r.a.)’a [v. 68/688] gelip “Büyük günahlar yedi tanedir” dediği, onun da “Büyük günahlar yedi yüze [7’ye olduğundan] daha yakındır” dediği rivayet edilmiştir. Çünkü işlemekte ısrar ettiğin bir küçük günah artık küçük değildir, tövbe ettiğin büyük bir günah da artık büyük değildir. İbn Abbâs’ın “Yetmiş [7’ye olduğundan] daha yakındır” dediği de nakledilmiştir.

[١٧١] {ذَلِكَ} إشارة إلى القتل، أي ومن يقدم على قتل الأنفس {عُدْوَانًا وَظُلْمًا} لا خطأ ولا اقتصاصًا. وقرئ «عُدْوَانًا» بالكسر؛ و«نصليه» بتخفيف اللام وتشديدها؛ و«نُصْلِيهِ» بفتح النون من صلاه يصليه. ومنه شاة مصلية؛ «وَيُضْلِيهِ» بالياء والضمير لله تعالى أو لذلك، لكونه سببًا للصلي {نَارًا} أي نارًا مخصوصة شديدة العذاب. {وَكَانَ} ذلك عَلَى اللَّهِ يَسِيرًا {لأنَّ الحكمة تدعو إليه، ولا صارف عنه من ظلم أو نحوه.

٣١- ﴿إِنْ تَجَنَّبُوا كَبَائِرَ مَا تُنْهَوْنَ عَنْهُ نُكَفِّرْ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ وَنُدْخِلَكُمْ مُدْخَلًا كَرِيمًا﴾

[١٧٢] {كَبَائِرَ مَا تُنْهَوْنَ عَنْهُ} وقرئ «كَبِيرَ ما تنهون عنه»، أي ما كبر من المعاصي التي ينهاكم الله عنها والرسول {نُكَفِّرْ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ} نمط ما تستحقونه من العقاب في كل وقت على صغائركم، ونجعلها كأن لم تكن، لزيادة الثواب المستحق على اجتنابكم الكبائر وصبركم عنها، على عقاب السيئات. والكبيرة والصغيرة إنما وصفتا بالكبر والصغر بإضافتهما إما إلى طاعة أو معصية أو ثواب فاعلهما.

[١٧٣] والتكفير: إمطة المستحق من العقاب بثواب أزيد، أو بتوبة. والإحباط: نقيضه، وهو إمطة الثواب المستحق بعقاب أزيد أو بندم على الطاعة.

١٥ [١٧٤] وعن علي عليه السلام: الكبائر سبع: الشرك، والقتل، والقذف، والزنا، وأكل مال اليتيم، والفرار من الزحف، والتعرب بعد الهجرة. وزاد ابن عمر: السحر، واستحلال البيت الحرام. وعن ابن عباس: أن رجلاً قال له: الكبائر سبع؟ فقال: هي إلى سبعمئة أقرب، لأنه لا صغيرة مع الإصرار، ولا كبيرة مع الاستغفار. وروي «إلى سبعين».

[175] *Nukeffir* (örteriz) kelimesi *yukeffir* (örter) diye, *mudhal^{en}* (girdiriliş) kelimesi *medhal^{en}* (giriş yeri) diye okunmuştur. *Mudhal^{en}* mimli mastar, *medhal^{en}* ise ism-i mekândır.

32. (Ey erkek ve kadın cinsi!) Allah'ın sizi birbirinizden üstün kıldığı şeyleri temenni etmeyin. Çünkü evet, erkeklere kazandıklarından pay vardır ama kadınlara da kazandıklarından pay vardır. Bununla birlikte, Allah'ın lütfundan isteyin. Allah elbette her şeyi bilir.

[176] “Temenni etmeyin.” Burada, insanlara birbirlerine haset etmeleri ve Allah'ın bazı insanları bazılarından avantajlı kıldığı makam ve servet gibi hususları temenni etmeleri yasaklanmaktadır. Çünkü bu avantajlar Allah'ın taksimi olup bir hikmet ve plândan, kulların durumlarını, yani kuluna bol rızık mı az rızık mı vermesinin daha hayırlı olacağını bilmesinden kaynaklanmıştır. “Şayet Allah, kulları için rızık iyice yaysaydı, yeryüzünde kesinlikle azarlardı.” [Şûrâ 42/27] Dolayısıyla herkesin, Allah'ın kendisi için taksim ettiği şeyin kendi çıkarına olduğunu, tersi olsaydı kendisi için bir bozulma vesilesi olacağını bilerek kısmetine razı olması ve din kardeşinin elindekini kıskanmaması gerekir.

[177] “Erkeklere kazandıklarından bir pay vardır...” ifadesi, kadın ve erkekten her biri için Allah'ın, o kişinin durumunun gereği neyse onu bilmesine göre belirlemiş olduğu yayma veya daraltmayı [yani ona verdiği zenginlik ve fakirliği], onun kendi *kesbi* [kazancı] olarak isimlendirmektedir.

[178] “Allah'ın lütfundan isteyin,” yani başkalarının, kendilerine ilâhî lütuf olarak verilmiş nasiplerini temenni etmeyin. Bilâkis Allah'ın bitmez tükenmez hazinelerinden dileyin. Denilmiştir ki: “Erkekler, Allah dünyada bizi kadınlardan avantajlı kıldı. Mesela mirastan bize iki pay, onlara ise bir pay düşer. Bu avantajlarımızdan dolayı âhirette de yaptığımız amellerden bizim iki kat, kadınların ise bir kat sevap alacaklarını umuyoruz.” deyince Ümmü Seleme (r.anhâ) ve yanındaki bir grup kadın, “Keşke Allah erkeklerle cihâdı farz kıldığı gibi bize de farz kılsaydı da biz de onlar kadar sevap alsaydık!” dediler. Bunun üzerine bu âyet indi.

33. Ana-babanın ve akrabanın bıraktığı her miras için Biz birtakım hak sahipleri belirlemiştir. Antlaşma yaparak el sıkıştığınız kimselere de paylarını verin. Allah elbette her şeye şahittir.

[١٧٥] وقرئ «يُكَفِّرُ»، بالياء. و«مَدْخَلًا» بضم الميم وفتحها، بمعنى المكان والمصدر فيهما.

٣٢- ﴿وَلَا تَتَمَنَّوْا مَا فَضَّلَ اللَّهُ بِهِ بَعْضَكُمْ عَلَى بَعْضٍ لِلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِّمَّا اكْتَسَبُوا وَلِلنِّسَاءِ نَصِيبٌ مِّمَّا اكْتَسَبْنَ وَاسْأَلُوا اللَّهَ مِنْ فَضْلِهِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمًا﴾ ٥

[١٧٦] {وَلَا تَتَمَنَّوْا} نهوا عن التحاسد وعن تمني ما فضل الله به بعض الناس على بعض من الجاه والمال، لأن ذلك التفضيل قسمة من الله صادرة عن حكمة وتدبير وعلم بأحوال العباد، وبما يصلح المقسوم له من بسط في الرزق أو قبض. {وَلَوْ بَسَطَ اللَّهُ الرِّزْقَ لِعِبَادِهِ لَبَغَوْا فِي الْأَرْضِ} [الشورى: ٢٧] فعلى كل أحد أن يرضى بما قسم له علماً بأن ما قسم له هو مصلحته، ولو كان خلافه لكان مفسدة له، ولا يحسد أخاه على حظه. ١٠

[١٧٧] {لِلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِّمَّا اكْتَسَبُوا} جعل ما قسم لكل من الرجال والنساء على حسب ما عرف الله من حاله الموجبة للبسط أو القبض كسباً له.

[١٧٨] {وَاسْأَلُوا اللَّهَ مِنْ فَضْلِهِ} ولا تتمنوا أنصباء غيركم من الفضل، ولكن سلوا الله من خزائنه التي لا تنفد. وقيل: كان الرجال قالوا: إن الله فضلنا على النساء في الدنيا؛ لنا سهمان ولهن سهم واحد، فنرجو أن يكون لنا أجران في الآخرة على الأعمال ولهن أجر واحد. فقالت أم سلمة ونسوة معها: ليت الله كتب علينا الجهاد كما كتبه على الرجال فيكون لنا من الأجر مثل ما لهم. فنزلت. ١٥

٣٣- ﴿وَلِكُلٍّ جَعَلْنَا مَوَالِيٍّ مِّمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْأَقْرَبُونَ وَلِلَّذِينَ عَقَدْتَ أَيْمَانُكُمْ فَأَتَوْهُمْ نَصِيبُهُمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدًا﴾

[179] كُلِّ (Bıraktığı mirastan) ifadesi, كُلِّ (her) kelimesini açıklamaktadır, yani “Ana-babanın ve akrabanın bıraktığı her miras için Biz” onu alıp ona sahip olacak “birtakım hak sahipleri belirlemişiz.” Yahut جَعَلْنَا مَوَالِيَّ ifadesi كُلِّ’e sıfat kılınıp, كُلِّ ile bağlantılı zamir [جعلناهم] düşürülerek, “Bizim hak sahibi kıldığımız her bir şahıs için ana-baba ve akrabaların bıraktıklarından bir pay vardır” şeklinde de olabilir. Bu durumda cümle, *li-kullî men halekahu’llâh^{en} min rızkı’llâh* (‘Allah’ın insan olarak yarattığı herkes için Allah’ın rızkından” bir pay “vardır”) ifadesindeki gibi mübtedâ - haber olur. Yahut [مما]daki Min, *mevâlîye* bağlı kabul edilerek -çünkü *mevâlî* mirasçılar anlamındadır, ترك’deki zamir de كل’e gönderilip, “Herkes için, bıraktığı mala mirasçılar belirlemişiz” şeklinde de olabilir. Sonra *mevâlî* “ana-babalar ve akrabalar” diye tefsir edilmiştir, adeta “Peki *mevâlî* kimlerdir?” diye sorulmakta, “ana-babalar ve akrabalar” diye cevap verilmektedir.

[180] وَالَّذِينَ عَاقَدْتَ أَيْمَانُكُمْ (Antlaşma yaparak el sıkıştığınız kimseler) ifadesi şart anlamı içeren mübtedâdır, bu sebeple haberi başında *fâ* ile gelmiştir ki فَآتُوهُمْ نَصِيْبَهُمْ (onlara paylarını verin) ifadesidir. وَالَّذِينَ عَقَدْتَ أَيْمَانُكُمْ ifadesinin, *Zeyd^{en} fa’dribhu* cümlesinde olduğu gibi mansup olması da câizdir [Nasp eden, فَآتُوهُمْ fiilinin ışık tuttuğu fiildir]. İfadenin ayrıca *el-vâlidâni* kelimesine atfedilip فَآتُوهُمْ (onlara verin) cümlesindeki zamirin *mevâlîye* râci olması da câizdir [“Ana-babanın ve antlaşma yaparak el sıkıştığınız kimselerin bıraktığı her şey için *mevâlî* (hak sahipleri) belirlemişiz; siz de onlara hakkını verin” mealinde].

[181] “Antlaşma yaparak el sıkıştığınız kimseler”den maksat, birbirine sahip çıkma [*muvalât*] antlaşması ile ortaya çıkan hak sahipleridir. [Cahiliye döneminde] kişi bir başkasıyla akitleşip “Kanın kanımdır, yıkımın yıkımım, intikamın intikamım, savaşın savaşım, barışın barışım! Sen bana mirasçısın, ben sana mirasçayım. Benden sen sorumlusun, senden de ben sorumluyum. Sen benim tazminatımı ödersin, ben de senin tazminatını öderim” derdi ve antlaşmalı kişilerin birbirlerinin mirasında 1/6 hakkı olurdu. İşbu uygulama daha sonra kaldırıldı. Ancak rivayete göre Peygamber (s.a.) Mekke fethedildiği gün bir konuşma yaparak şöyle buyurmuştur: “Cahiliyeden kalma bir antlaşma varsa ona sınıksız bağlı kalın. İslâm bu gibi antlaşmaları sadece pekiştirir [feshetmez], ancak İslâm’a girdikten sonra bir daha böyle antlaşmalar yapmayın.”[Tirmizî, “Siyer”, 29]

[١٧٩] {مِمَّا تَرَكَ} تبين لكل، أي ولكل شيء مما ترك {الْوَالِدَانِ وَالْأَقْرَبُونَ} من المال جعلنا موالي وراثاً يلونه ويحرزونه، أو ولكل قوم جعلناهم موالي نصيب مما ترك الوالدان والأقربون، على أن {جَعَلْنَا مَوَالِيَّ} صفة لكل، والضمير الراجع إلى كل محذوف، والكلام مبتدأ وخبر، كما تقول: لكل من خلقه الله إنساناً من رزق الله، أي حظ من رزق الله، أو: ولكل أحد جعلنا موالي مما ترك، أي وراثاً مما ترك، على أن مِنْ صلة موالي، لأنهم في معنى الوَرَاث، وفي تَرَكَ ضمير كل، ثم فسر الموالي بقوله {الوالدان والأقربون} كأنه قيل: مَنْ هم؟ فقيل: الوالدان والأقربون.

[١٨٠] {وَالَّذِينَ عَقَدَتْ أَيْمَانُكُمْ} مبتدأ ضمن معنى الشرط، فوقع خبره مع الفاء، وهو قوله {فَاتَّوَهُمْ نَصِيْبُهُمْ}. ويجوز أن يكون منصوباً على قولك: زيِّداً فاضربه. ويجوز أن يعطف على {الْوَالِدَانِ}، ويكون المضممر في {فَاتَّوَهُمْ} للموالي.

[١٨١] والمراد بالذين عاقدت أيمانكم: موالي الموالاة. كان الرجل يعاقد الرجل فيقول: دمي دمك، وهدمي هدمك، وثأري ثأرك، وحربي حربك، وسلمي سلمك؛ وترثني وأرثك، وتطلب بي وأطلب بك، وتعقل عني وأعقل عنك؛ فيكون للحليف السدس من ميراث الحليف. فنسخ. وعن النبي ﷺ أنه خطب يوم الفتح فقال: "ما كان من حلف في الجاهلية فتمسكوا به، فإنه لم يزد الإسلام إلا شدة، ولا تحدثوا حلفاً في الإسلام."

Ebû Hanife *Rahimehu'llâh*'a [v. 150/767] göre de bir adam birinin vesilesiyle Müslüman olsa ve onunla birbirlerinin kan bedelini ödemek ve birbirlerine mirasçı olmak üzere antlaşma yapsalar geçerlidir ve *muvâlât* yöntemiyle birbirlerine mirasçı sayılırlar. Şâfi'î *Rahimehu'llâh*'ın [v. 204/820] görüşü ise böyle değildir. “Antlaşma”dan kastın evlat edinmek olduğu da söylenmiştir. [Müfâ'aleden] *âkadet ey-mânukumun* anlamı “antlaşma yaparak el sıkıştığınız kimseler” demektir. Şeddeli ve şeddesiz olarak *‘akadet* ve *‘akkadet* şeklinde de okunmuştur, “Yeminlerinizin antlaşma yapmanızı sağladığı kimseler” anlamındadır.

34. (Bu miras taksimatı neden böyledir? Çünkü) erkekler kadınların sorumluluğunu üstlenmektedir. Zira hem Allah, sizi birbirinizden üstün kılmıştır hem de aile geçimi için mallarından harcama yapanlar, erkeklerdir. Bu durumda salih kadınlar, itaatkâr olanlar ve Allah'ın koruduğu ırz ve namuslarını kocalarının gıyabında da koruyanlardır. Başka birine gönül verdiğinden endişe ettiğiniz kadınlara öğüt verin, onları yatakta yalnız bırakın [yani, çocuğun kimden olduğunun tespiti adına cinsel ilişkiye son verin] ve onları darp edin. Size itaat ederlerse, hâlâ aleyhlerinde yol aramayın. Allah gerçekten yücedir, büyüktür (‘Aliyy, Kebîr).

[182] “Erkekler kadınların sorumluluğunu üstlenmektedir”, yani yöneticinin halkı yönetmesi gibi buyurucu ve yasaklayıcı olarak kadınların işlerini erkekler üstlenirler [*kavvâm*], onlara bu yüzden *kavim* denilmiştir.

[183] *بَعْضُهُمْ* daki zamir erkeklere ve kadınlara birlikte râcidir. Yani erkeklerin kadınlara egemen olmasının sebebi, Allah'ın onlardan bazılarını -yani erkekleri- bazılarını -yani kadınlara- avantajlı kılmasıdır. Burada yöneticiliğin zorla, ezerek ve haksız atama ile değil, ancak üstün meziyetlerle hak edildiğine delil vardır.

[184] Erkeklerin üstün yönleri hakkında âlimler şunları saymışlardır: Duygularıyla değil, aklıyla hareket etme, kararlılık, güç-kuvvet, okur-yazarlık, binicilik, atıcılık, peygamber ve âlimlerin erkeklerden çıkması, büyük ve küçük imamlığın [yani devlet başkanlığı ve mahalle imamlığının] erkeklerde olması, cihâd, ezan, hutbe, itikâf, -Ebû Hanife *Rahimehu'llâh*'a [v. 150/767] göre- teşrik tekbirleri, hadlerde ve kısasta şahitlik, miras payının fazla olması, mirasta *‘asabe* olmak [pay sahipleri payını aldıktan sonra geri kalanı almak], kan bedelini ödeme/taşıma sorumluluğu, *kasâme*²⁵, kızını evlendirme yetkisi [Şâfi'î'ye göre], boşama yetkisi, boşamadan dönüş hakkı, çok eşlilik, neslin erkekten devam etmesi. Ayrıca, sakal ve sarık sahipleri de erkeklerdir.

25 Faili meçhul cinayetlerde, maktulün yakınlarının diyet hakkına kendilerini sahip olduğuna dair -ya da hangi kabilenin coğrafi alanı içerisinde öldürülmüşse bunların cinyeti kendilerinin işlemediğine dair-yemin etmesi [*kasem* - *kasâme*] ve bu yemini kadınların değil erkeklerin yapması. (Tiybî'den) / ed.

وعند أبي حنيفة: لو أسلم رجل على يد رجل وتعاقدا على أن يتعاقلا ويتوارثا صح عنده وورث بحق الموالاة، خلافاً للشافعي. وقيل: المعاقدة التبني. ومعنى عاقدت أيمانكم: عاقدتهم أيديكم وماسحتموهم. وقرئ «عقدت» بالتشديد والتخفيف بمعنى عقدت عهودهم أيمانكم.

٥ ٣٤- ﴿الرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ بِمَا فَضَّلَ اللَّهُ بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ وَبِمَا أَنْفَقُوا مِنْ أَمْوَالِهِمْ فَالصَّالِحَاتُ قَانِتَاتٌ حَافِظَاتٌ لِّلْغَيْبِ بِمَا حَفِظَ اللَّهُ وَاللَّاتِي تَخَافُونَ نُشُوزَهُنَّ فَعِظُوهُنَّ وَاهْجُرُوهُنَّ فِي الْمَضَاجِعِ وَاضْرِبُوهُنَّ فَإِنْ أَطَعْنَكُمْ فَلَا تَبْغُوا عَلَيْهِنَّ سَبِيلًا إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا كَبِيرًا﴾

[١٨٢] {قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ} يقومون عليهن آمرين ناهين، كما يقوم الولاية على

١٠ الرعايا. وسموا قواماً لذلك.

[١٨٣] والضمير في {بَعْضُهُمْ} للرجال والنساء جميعاً، يعني إنما كانوا مسيطرين عليهن بسبب تفضيل الله بعضهم وهم الرجال، على بعض وهم النساء. وفيه دليل على أن الولاية إنما تستحق بالفضل، لا بالتغلب والاستطالة والقهر.

[١٨٤] وقد ذكروا في فضل الرجال: العقل، والحزم، والعزم، والقوة، والكتابة

١٥ في الغالب، والفروسية، والرمي، وأن منهم الأنبياء والعلماء، وفيهم الإمامة الكبرى والصغرى، والجهاد، والأذان، والخطبة، والاعتكاف، وتكبيرات التشريق عند أبي حنيفة، والشهادة في الحدود، والقصاص، وزيادة السهم، والتعصيب في الميراث، والحماية، والقسامة، والولاية في النكاح والطلاق والرجعة، وعدد الأزواج، وإليهم الانتساب، وهم أصحاب اللحى والعمائم.

[185] “Hem de” kadınlarla evlenirken mehir verip aile geçindirirken “mallarından harcama yapanlar, erkeklerdir.”

[186] Rivayete göre Ensâr’ın ileri gelenlerinden olan Sa’d b. er-Rebî‘ [v. 3/625] hanımı Habibe binti Zeyd b. Ebû Züheyr’in nüşûzu üzerine ona bir tokat atmış. Kadının babası kızını alıp Peygamber (s.a.)’in yanına götürmüş ve şöyle demiş: “Ben ciğerparemi ona nikâhladım, o ise onu tokatlamış!..” Peygamber “O da ona tokat atarak hakkını alsın.” demiş. Bu âyet inince “Biz böyle arzuladık, Allah başka türlü arzuladı. Allah’ın murad ettiği daha hayırlıdır.” buyurmuş ve kadının kocasına tokat atması hükmünü kaldırmış. Kadının, kocasından kısas ile hakkını alması konusunda farklı görüşler vardır. Cana kıyma hariç, kocası hanımının başını da yarsa kocayla hanımı arasında kısas yoktur. Ama diyetini ödemek zorundadır. Şu da söylenmiştir: Öldürme ve yaralama hariç, tokat atma vb. durumlar için kısas yoktur.

[187] قانتات “İtaatkârdırlar”, kocalarına yönelik yükümlülüklerini yerine getirirler ve gaybı korurlar. *Gayb*, *şehadetin* [görülenin] zıttıdır, yani “salih kadınlar, kocalarının yokluğunda, onların bulunmamasının gerektirdiği görevleri yerine getirirler; korumaları gereken namus, ev ve mal gibi şeyleri korurlar.” Peygamber (s.a.), “Kadınların en hayırlısı, yüzüne baktığında seni mutlu eden, bir şey istediğinde sana itaat eden, sen evde olmadığında ise malı ve nefsi konusunda senin haklarını gözetendir.” buyurmuş ve ardından bu âyeti okumuştur. الغيب ifadesinin, “kocalarının sırları” anlamına geldiği de söylenmiştir.

[188] بِمَا حَفِظَ اللَّهُ ifadesi ise [i] Allah’ın kendilerini korumasına mukabil demektir. Bu, kadınların haklarını gözetmelerini kitabında erkeklere tavsiye etmesi ve erkeklere bu konuda titiz davranmalarını emretmesini resûlüne söylemesidir ki o da “Benim kadınlar hakkındaki tavsiyelerimi dinleyin!” buyurmuştur. [*Müslim*, “Radâ”, 60] [ii] Ya da “Allah’ın kadınları muhafaza etmesi, koruma altına alıp namuslarını korumaya muvaffak kılması sebebiyle...” demektir. [iii] Ya da “Yokluklarında eşlerinin haklarını korumalarına karşılık mükâfat vereceğini vaad edip, ihanet ettikleri takdirde ise şiddetli ceza ile tehdit ederek onları koruması sebebiyle...” anlamındadır. [بِمَا]da-ki) Mâ masdariyyedir [yani *bi-hıfzillâh* (Allah’ın koruması sebebiyle)]. Mâ mev-sûle kabul edilerek *bi-mâ hafızallâh* şeklinde mansup da okunmuştur ki bu durumda, “Salih kadınlar, Allah’ın hakkını ve emanetini koruyan ‘şey’ sebebiyle -ki bu şey, iffetli davranmaları, kendilerini muhafaza etmeleri, kocalarına şefkat duymaları ve onların hayrını dilemeleridir- gıyaplarında kocalarını korurlar” anlamında olur.

[١٨٥] {وَبِمَا أَنْفَقُوا} وبسبب ما أخرجوا في نكاحهن من أموالهم في المهور والنفقات.

[١٨٦] وروي أنّ سعد بن الربيع وكان نقيياً من نقباء الأنصار نشزت عليه امرأته حبيبة بنت زيد بن أبي زهير. فلطمها. فانطلق بها أبوها إلى رسول الله ﷺ وقال: "أفرشته كريمتي فلطمها!" فقال: "لتقتص منه." فنزلت، فقال ﷺ: "أردنا أمراً وأراد الله أمراً، والذي أراد الله خير"؛ ورفع القصاص. واختلف في ذلك، فقيل لا قصاص بين الرجل وامرأته فيما دون النفس ولو شجها، ولكن يجب العقل. وقيل: لا قصاص إلا في الجرح والقتل. وأما اللطمة ونحوها فلا.

[١٨٧] {قَاتَنَاتٌ} مطيعات قائمات بما عليهن للأزواج {حَافِظَاتٌ لِلْغَيْبِ}، الغيب ١٠ خلاف الشهادة، أي حافظات لمواجب الغيب إذا كان الأزواج غير شاهدين لهن حَفِظَهُنَّ ما يجب عليهن حفظه في حال الغيبة من الفروج والبيوت والأموال. وعن النبي ﷺ: "خير النساء امرأة إن نظرت إليها سرتك، وإن أمرتها أطاعتك وإذا غبت عنها حفظتك في مالها ونفسها"؛ وتلا الآية. وقيل: {لِلْغَيْبِ} لأسرارهم.

[١٨٨] {بِمَا حَفِظَ اللَّهُ} بما حفظهن الله حين أوصى بهن الأزواج في كتابه وأمر رسوله عليه الصلاة والسلام فقال: "استوصوا بالنساء خيراً"؛ أو بما حفظهن الله ١٥ وعصمنّ ووفقهنّ لحفظ الغيب؛ أو بما حفظهنّ حين وعدهنّ الثواب العظيم على حفظ الغيب، وأوعدهنّ بالعذاب الشديد على الخيانة. و{ما} مصدرية. وقرئ {بِمَا حَفِظَ اللَّهُ} بالنصب على أن ما موصولة، أي حافظات للغيب بالأمر الذي يحفظ حق الله وأمانة الله، وهو التعفف والتحصن والشفقة على الرجال والنصيحة لهم.

[189] İbn Mes'ûd [v. 32/653], *fe's-savâlihu kavânitu havâfizu li'l-ğaybi bi-mâ hafıza'llâhu fe-aslihû ileyhinne* (Salih kadınlar, itaatkâr olanlar ve Allah'ın koruduğu ırz ve namuslarını kocalarının gıyabında da koruyanlardır, o halde siz de onlara karşı salih olun²⁶) şeklinde okumuştur.

5 [190] نشور ya da نشوص, kadının kocasına isyan etmesi ve onunla tatmin olmamasıdır; kökeni ise ondan rahatsızlık duymasıdır.

[191] فی المضاجع yataklarda anlamında olup “aynı yastığa baş koymayın”²⁷ demektir ya da cimâdan kinayedir. “Yatakta onlara sırtınızı dönün” anlamına geldiği de söylenmiştir. Bu kelime ile yatağın değil, geceledikleri yerin kastedildiği de söylenmiştir, yani “Onlarla aynı yerde gecelemeysin.”
10 فی المضاجع ifadesi *mazca'* ve *muztaca'* şeklinde de okunmuştur.

[192] Bu uygulama, kadının durumunu anlamaya çalışmak ve nüşûzunun kesin olarak ortaya çıkmasını sağlamak içindir. Allah önce kadına nasihat etmeyi, sonra yatakları ayırmayı, sonra da -bunlar kadına kâr etmezse- dövmeyi emretmektedir. Denilmiştir ki [واھجزوھن فی المضاجع], ‘Onları bağlayıp cimaya zorlayın’ anlamındadır çünkü kişi devenin ön ve
15 arka ayaklarını kösteklediğinde, *hecera'l-ba'îr^a* denir. Bu, kaba saba adamlara ait bir yorumdur.

[193] Âlimler “Bu dayağın kadını yaralamaması, iz bırakmaması, bir yerini kırmaması gerekir; yüze vurmaktan da sakınılmalıdır” demişlerdir.
20 Peygamber (s.a.)’in de “Kamçıını aile efradının göreceği yere as [caydırıcı olur]!” buyurduğu rivayet edilmiştir. Esmâ binti Ebû Bekr (r.anhâ)’nın da şöyle dediği nakledilmiştir: Ben Zübeyr b. Avvâm’ın [v. 73/692] dört karısının dördüncüsü idim. Herhangi birimize kızıp öfkelenildiğinde [süpürge
25 benzeri, lifli bir] askı sopasıyla sopayı kadının üzerinde parçalayana kadar vururdu. Bu konuda Zübeyr’den rivayet edilen bazı beyitler vardır [Örneği]:

Oğulları olmasaydı şunun, etrafında; yere yıkar [bir güzel pataklar]dım onu!

[194] “Aleyhlerinde yol aramayın” yani nüşûzu bırakıp itaat ve inkıyada döndükleri takdirde onlara kötü davranarak, azarlayarak, incitip suçlayarak saldırmayı bırakın, tevbe [ve özür]lerini kabul edin, yaptıklarını yapmamış gibi kabul edin. “Allah gerçekten yücedir, büyüktür.” Dolayısıyla O’ndan çekinin ve şunu bilin ki O’nun gücü sizin idareniz altındaki kimselere olan gücünüzden çok daha fazladır.

26 Bu dürüstlükleriyle onlar size layık oldukları gibi, siz de onlara layık olmaya bakın. / ed.

27 Mor-a-mot; “Onları aynı yorganın altına almayın.” / ed.

[١٨٩] وقرأ ابن مسعود «فَالصَّوَالِحُ قَوَانِثُ حَوَافِظُ لِلْغَيْبِ بِمَا حَفِظَ اللَّهُ فَأَصْلِحُوا إِلَيْهِنَّ».

[١٩٠] نشوزها ونشوصها: أن تعصي زوجها، ولا تطمئن إليه؛ وأصله الانزعاج.

[١٩١] {فِي الْمَضَاجِعِ} في المراقد، أي لا تدخلوهن تحت اللحد؛ أو هي كناية عن الجماع. وقيل: هو أن يوليها ظهره في المضجع. وقيل: في المضاجع: في بيوتهن التي يبتن فيها، أي لا تبايتوهن. وقرئ «فِي الْمَضْجَعِ»، و«فِي الْمُضْطَجِعِ».

[١٩٢] وذلك لتعرف أحوالهن وتحقق أمرهن في النشوز أمر بوعظهن أولاً، ثم هجرانهن في المضاجع، ثم بالضرب إن لم ينجع فيهن الوعظ والهجران. وقيل: معناه أكرهوهن على الجماع واربطوهن، من هجر البعير، إذا شدّه بالهजार. وهذا من تفسير الثقلاء.

١٠ [١٩٣] وقالوا: يجب أن يكون ضرباً غير مبرح لا يجرحها ولا يكسر لها عظماً ويجتنب الوجه. وعن النبي ﷺ: «علق سوطك حيث يراه أهلك!» وعن أسماء بنت أبي بكر الصديق رضي الله عنهما: كنت رابعة أربع نسوة عند الزبير بن العوام، فإذا غضب على إحداها ضربها بعود المشجب حتى يكسره عليها. ويروى عن الزبير أبيات منها:

١٥ وَلَوْلَا بُنُوهَا حَوْلَهَا لَخَبَطْتُهَا ❀

[١٩٤] {فَلَا تَبْغُوا عَلَيْهِنَّ سَبِيلًا} فأزيلوا عنهن التعرض بالأذى والتوبيخ والتجني، وتوبوا عليهن واجعلوا ما كان منهن كأن لم يكن بعد رجوعهن إلى الطاعة والانقياد وترك النشوز. {إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيًّا كَبِيرًا} فاحذروه واعلموا أن قدرته عليكم أعظم من قدرتكم على من تحت أيديكم.

Rivayete göre Ebû Mes'ûd el-Ensârî, bir köleyi dövme için kamçısını kaldırmış, o anda Resûlullah onu görmüş ve haykırmış: “Ne yapıyorsun Ebû Mes'ûd!? Senin ona gücün yetiyorsa, Allah'ın sana daha fazla gücü yeter!” Bunun üzerine kamçısını attı, köleyi de azat etti [Müslim, “Birr ve Sıla”, 34; benzer lafızlarla]. Ya da “Allah gerçekten yücedir, büyüktür” yani şanınin yüceliğine ve otoritesinin büyüklüğüne rağmen siz Allah'a isyan ediyorsunuz fakat sonra tövbe edince tövbenizi kabul ediyor. Bu bakımdan, size karşı suç işleyenler sizden af dilediklerinde sizin haydi haydi affetmeniz gerekir.

35. (Ey veliler!) Şayet ayrılacaklarından endişe ederseniz, erkek tarafından da bir hakem, kadın tarafından da bir hakem belirleyin. Bu ikisi barıştırmak isterse Allah onların arasını bulur. Allah 'mutlak ilim sahibi'dir, 'her şeyden haberdar'dır ('Alim, Habîr).

[195] شَفَاقًا بَيْنَهُمَا (Aralarının bozulması) ifadesinin aslı, شَفَاقًا بَيْنَهُمَا (aralarındaki bir kopma) dır. *Şikāk* genişletmeye gidilerek [mecazen] zarfa muzāf kılınmıştır. بَلْ مَكْرُ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ (mot-a-mot; “gecenin gündüzün tuzağıydı işiniz gücünüz!” [Sebe' 34/33]) ifadesi gibi ki aslında *bel mekr^{un} el-leyl^e ve'n-nehâr^a* (gece gündüz tuzak kurmaktı / plân yapmaktı işiniz gücünüz!) şeklindedir²⁸. Yahut gece ve gündüz -tıpkı *nehâruke sâ'im^{un}* (senin 'gündüz'ün oruçludur, yani bütün günlerin oruçla geçer) örneğindeki gibi- bizzat 'hileci' kabul edildiği gibi karı ile kocanın arası da 'karşılıklı ikiye ayrılmış' kabul edilir. *Humâ* zamiri, adları geçmediği halde karı kocaya gider çünkü âyette karı kocaya delâlet eden bir ifade [kadınlar ve erkekler] geçmiştir.

[196] “Erkek tarafından bir hakem...” yani ikna edici, sözü dinlenen, aralarında adaletle hükmetmeye ve aralarını bulmaya uygun bir adam. Hakemlerin sadece karı kocanın akrabalarından olması istenmiştir çünkü akrabalar işin iç yüzünü daha iyi bilirler ve aralarını düzeltmeyi daha çok arzu ederler. Karı-koca onlara daha çok itimat eder ve içlerindeki karşılıklı sevgi ve nefreti, evliliği devam ettirme yahut sona erdirmeye düşüncesini, yine bunların sebep ve gerekçelerini onlara daha iyi açabilirler. Bir de akrabalar, onların anlattıklarını yabancılardan gizlerler ve bunları insanların öğrenmesini istemezler.

28 Gece ve gündüzün bizzat tuzak kurması söz konusu olmadığı gibi “ara”nın ayrılması da kişiler arasında meydana gelen ayrılığı mecazen ifade etmektedir. / ed.

ويروى أن أبا مسعود الأنصاري رفع سوطه ليضرب غلامًا له، فبصر به رسول الله ﷺ، فصاح به: "أبا مسعود! الله أقدر عليك منك عليه"، فرمى بالسوط وأعتق الغلام. أو إن الله كان عليًا كبيرًا وإنكم تعصونه على علو شأنه وكبرياء سلطانه، ثم تتوبون فيتوب عليكم، فأنتم أحق بالعفو عمن يجني عليكم إذا رجع.

٥ ﴿٣٥﴾ وَإِنْ خِفْتُمْ شِقَاقَ بَيْنِهِمَا فَأَبْعَثُوا حَكَمًا مِنْ أَهْلِهِ وَحَكَمًا مِنْ أَهْلِهَا إِنْ يُرِيدَا إِصْلَاحًا يُوَفِّقِ اللَّهُ بَيْنَهُمَا إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا خَبِيرًا

[١٩٥] {شِقَاقَ بَيْنِهِمَا} أصله: شقاقًا بينهما، فأضيف الشقاق إلى الظرف على طريق الاتساع، كقوله {بَلْ مَكْرُ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ} [سبأ: ٣٣] وأصله: بل مكرّ الليل والنهار. أو على أن جعل البين مشاقًا والليل والنهار ماكرين، على قولهم: نهارك صائم. والضمير للزوجين؛ ولم يجر ذكرهما لجري ذكر ما يدل عليهما، وهو الرجال والنساء.

[١٩٦] {حَكَمًا مِنْ أَهْلِهِ} رجالًا مقنعًا رضيًا يصلح لحكومة العدل والإصلاح بينهما، وإنما كان بعث الحكمين من أهلهما، لأنّ الأقارب أعرف ببواطن الأحوال، وأطلب للصالح، وإنما تسكن إليهم نفوس الزوجين، ويبرز إليهم ما في ضمائرهما من الحب والبغض وإرادة الصحبة والفرقة، وموجبات ذلك ومقتضياته وما يزويانه عن الأجانب ولا يحبان أن يطلعوا عليه.

[197] **Şayet** “Uygun gördükleri takdirde birlikteliklerinin sürmesi yahut ayrılmaları kararını hakemler verebilir mi, veremez mi?” **dersen şöyle derim:** Bu konuda ihtilaf edilmiştir. Onların böyle bir yetkisi yoktur ancak karı koca izin verirse böyle bir yetkiye sahip olurlar, denildiği gibi, böyle bir yetkileri vardır, bunların hakem kılınmasının sebebi meseleyi kendi kanaatlerinin gerektirdiği gibi sonuçlandırmaktır da denilmiştir. Abîde es-Selman’den [v. 72/691] şöyle rivayet edilmiştir: “Ali (r.a.)’ın yanındaydım. Bir karı koca geldi. Her birisiyle beraber bir grup insan vardı ve her biri içlerinden birer hakem seçti. Hazret-i Ali iki hakeme dedi ki “Görevinizin ne olduğunu biliyor musunuz? Göreviniz, onların ayrılmasını uygun görürseniz ayırmak, birlikte yola devam etmelerini uygun görürseniz de devam ettirmektir.” Koca, “Ben ayırmalarını kabul etmem!” deyince Hazret-i Ali dedi ki: “Yalan söyledi... Vallahi! Lehinde yahut aleyhinde Allah’ın kitabındaki hükme razı olmadıkça buradan ayrılamazsın!” dedi. Kadın ise “Ben, lehimde de olsa aleyhimde de olsa Allah’ın kitabındaki hükmü kabul ediyorum.” dedi. Hasan-ı Basrî *Rahimehu’llâh* [v. 110/728], hakemler evliliğin sürmesine karar verebilirler fakat boşama yetkileri yoktur, görüşündedir. Şa’bî [v. 104/722] ise “Hakemler neye hükmederlerse o geçerlidir.” demiştir.

[198] [i] *إِنْ يُرِيدَا إِصْلَاحًا* (Eğer düzeltmek isterlerse) ifadesindeki Elif, yani tesniye zamiri hakemlere, *يُوفَّقُ اللَّهُ بَيْنَهُمَا* (Allah o ikisinin arasını bulur) ifadesindeki *tesniye* zamiri ise karı kocaya râcidir. Yani eğer hakemler, onların arasını düzeltmek isterlerse, düşünceleri düzgünse ve kalpleri Allah için hüsn-i niyete sahipse Allah onların aracılığını mübarek kılar. Onların güzel yürekleri ve hoş çabaları sebebiyle Allah karı koca arasında bir uzlaşsı ve kaynaşma meydana getirir. [ii] Her iki zamirin de hakemlere gittiği de söylenmiştir. Yani, aralarını bulmak isterlerse, karı kocaya hüsn-i niyet beslerlerse Allah hakemleri uzlaştıır ve hakemler sözbirliği ederler ve amaç gerçekleşinceye, maksat hâsıl oluncaya kadar uzlaşsıyı talep etmede dayanışma içine girerler. [iii] “Her iki zamir de eşlere gider” de denilmiştir. Yani karı koca, aralarındaki bozukluğu düzeltmek isterlerse, hayır arzu ederlerse ve aralarındaki tartışmayı gidermek isterlerse Allah aralarında ülfet meydana getirir; onların kopukluğunu uzlaşsıya, düşmanlıklarını sevgiye dönüştürür.

[199] “Allah ‘mutlak ilim sahibi’dir, ‘her şeyden haberdar’dır.” İhtilaf edenleri nasıl uzlaştıracığını, ayrılanları nasıl birleştireceğini iyi bilir. “Yeryüzündeki her şeyi sarfetseydin yine de onların kalbini birbirine ısındırmazdın. Ama Allah onları birbirine ısındırdı.” [Enfâl 8/63]

[١٩٧] فإن قلت: فهل يليان الجمع بينهما والتفريق إن رأيا ذلك؟ قلت: قد اختلف فيه، فقول: ليس إليهما ذلك إلا بإذن الزوجين. وقيل: ذلك إليهما، وما جعلاً حكيمين إلا وإليهما بناء الأمر على ما يقتضيه اجتهادهما. وعن عبيدة السلماني: شهدت علياً عليه السلام وقد جاءته امرأة وزوجها ومع كل واحد منهما فئام من الناس، فأخرج هؤلاء حكماً وهؤلاء حكماً. فقال علي عليه السلام للحكمين: ”أدريان ما عليكما؟ إن عليكما إن رأيتما أن تفرقا فرقتما، وإن رأيتما أن تجمعا جمعتما.“ فقال الزوج: أما الفرقة فلا. فقال علي: ”كذب، والله لا تبرح حتى ترضى بكتاب الله لك وعليك.“ فقالت المرأة: رضيت بكتاب الله لي وعلي. وعن الحسن: يجمعان ولا يفرقان. وعن الشعبي: ما قضى الحكمان جاز.

١٠ [١٩٨] والألف في {إِنْ يُرِيدَا إِصْلَاحًا} للحكمين، وفي {يُوقِّعُ اللَّهُ بَيْنَهُمَا} للزوجين؛ أي إن قصدا إصلاح ذات البين وكانت نيتهم صحيحة وقلوبهم ناصحة لوجه الله، بورك في وساطتهم، وأوقع الله بطيب نفسهما وحسن سعيهما بين الزوجين الوفاق والألفة، وألقى في نفوسهما المودة والرحمة. وقيل: الضميران للحكمين، أي إن قصدا إصلاح ذات البين والنصيحة للزوجين يوفق الله بينهما، فيتفقان على الكلمة الواحدة، ويتساندان في طلب الوفاق حتى يحصل الغرض ويتم المراد. وقيل: الضميران للزوجين. أي إن يريدوا إصلاح ما بينهما وطلبا الخير وأن يزول عنهما الشقاق يطرح الله بينهما الألفة، وأبدلهم بالشقاق وفاقاً، وبالبغضاء مودة.

[١٩٩] {إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا خَبِيرًا} يعلم كيف يوفق بين المختلفين ويجمع بين المفترقين {لَوْ أَنْفَقْتَ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا مَا أَلْفَتَ بَيْنَ قُلُوبِهِمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ أَلْفَ بَيْنَهُمْ} [الأنفال: ٦٣].

36. Allah'a kulluk edin, O'na hiçbir şeyi ortak koşmayın. Ana-babaya, akrabaya, yetimlere, düşkünlere, yakın komşuya, uzak komşuya, yakın arkadaş, yolda kalmış ve elinizin altındaki (köle ve cariye)lere iyi davranın. Allah, böbürlenene hiçbir nekesi sevmez.

- 5 [200] وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا yani ana-babaya karşı iyi davranışlar sergileyin. “Akrabaya” yani aranızda yakınlık bulunan kardeş, amca vb. herkese. “Yakın komşuya” yani yeri yurdu yakın olana, “uzak komşuya” yani yeri yurdu uzak olana. Yakın komşunun, nesep bağı olan akrabalar olduğu, uzak komşunun ise yabancılar olduğu da söylenmiştir. Bel‘â b. Kays’a ait olarak inşad edil-
- 10 miştir ki

Bizimle akrabalık bağı bulunan bir komşu
ya da uzak bir komşu, asla bizi beğenmezlik etmez

- [201] وَالْجَارِ ذِي الْقُرْبَى ifadesi] “özellikle yakın komşuya” mealinde *ve’l-câr^a* *ze’l-kurbâ* şeklinde mansup da okunmuştur. Tıpkı الصَّلَاةِ وَالصَّلَاتِ وَالصَّلَاةِ حَافِظُوا عَلَى الصَّلَاتِ وَالصَّلَاتِ (Bakara 2/238) şeklinde okunduğu gibi. Böylece, hem
- 15 yakınlık hem de komşuluk hasebiyle, yakın komşunun hakkının büyük olduğuna dikkat çekilmektedir.

- [202] “Yakın arkadaş” -ya yol arkadaşı ya bitişik komşu ya ilim ve zanaat
- 20 tahsil ederken ortağın yahut bir meclis, mescid vb. bir başka yerde yanına oturan kişi olarak- seninle birlikte olan, aranızda az da olsa bir beraberlik yaşanan, yanındaki kişidir. Bu durumda sana düşen, bu hakkı unutmayıp gözetmek ve onu bir iyilik fırsatına çevirmektir. “Yakın arkadaş”ın kadın [yani kişinin hayat arkadaşı olan eşi] olduğu da söylenmiştir. ابن السبيل [Yolcu] sefere
- 25 çıkıp da yolda kalmış olan kişidir. Misafir olduğu da söylenmiştir. *Muhtâl*; yakınlarına, arkadaşlarına ve adamlarına ikramda bulunmayan, onlarla ilgilenmeyen, merhamet etmeyen, burnu büyük cahil [yani *nekes*] demektir. وَالْجَارِ الْجُنُبِ ifadesi Cim’in fethası ve Nun’un sükûnuyla *ve’l-cârî’l-cenbi* şeklinde de okunmuştur.

- 30 **37. Onlar ki cimrilik ederler ve insanlara da cimriliği emrederler ve Allah’ın onlara kendi lütfundan verdiği şeyleri saklarlar. Alçaltıcı bir azap hazırladık Biz bu nankörlere!**

٣٦- ﴿وَاعْبُدُوا اللَّهَ وَلَا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا وَبِذِي الْقُرْبَىٰ
وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينِ وَالْجَارِ ذِي الْقُرْبَىٰ وَالْجَارِ الْجُنُبِ وَالصَّاحِبِ بِالْجَنبِ وَابْنِ
السَّبِيلِ وَمَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ مَنْ كَانَ مُخْتَالًا فَخُورًا﴾

[٢٠٠] {وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا} وأحسنوا بهما إحسانًا {وَبِذِي الْقُرْبَىٰ} وبكل من
بينكم وبينه قربي من أخ أو عم أو غيرهما {وَالْجَارِ ذِي الْقُرْبَىٰ} الذي قرب جواره
{وَالْجَارِ الْجُنُبِ} الذي جواره بعيد. وقيل الجار القريب: النسب، والجار الجنب:
الأجنبي. وأنشد لبلعاء بن قيس:

لَا يَجْتَوِينَا مُجَاوِرٌ أَبَدًا ❁ ذُو رَحِمٍ أَوْ مُجَاوِرٌ جُنُبٌ

[٢٠١] وقرئ «وَالْجَارُ ذَا الْقُرْبَىٰ»، نصبًا على الاختصاص. كما قرئ {حَافِظُوا
عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَىٰ} [البقرة: ٢٣٨] تنبيهًا على عظم حقه، لإدلائه بحَقِّي
الجوار والقربى.

[٢٠٢] {وَالصَّاحِبِ بِالْجَنبِ} هو الذي صحبتك بأن حصل بجنبك، إما رفيقًا في
سفر، وإما جارًا ملاصقًا، وإما شريكًا في تعلم علم أو حرفة، وإما قاعدًا إلى جنبك في
مجلس أو مسجد أو غير ذلك، من أدنى صحبة التأمت بينك وبينه؛ فعليك أن ترعى
ذلك الحق ولا تنساه، وتجعله ذريعة إلى الإحسان. وقيل: الصاحب بالجنب: المرأة.
{وَابْنِ السَّبِيلِ} المسافر المنقطع به. وقيل الضيف. والمختال: التياه الجهول الذي
يتكبر عن إكرام أقرابه وأصحابه ومماليكه، فلا يتحفى بهم ولا يلتفت إليهم. وقرئ
«وَالْجَارِ الْجُنُبِ»، بفتح الجيم وسكون النون.

٣٧- ﴿الَّذِينَ يَخُلُون وَيَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبُخْلِ وَيَكْتُمُونَ مَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ
وَأَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ عَذَابًا مُهِينًا﴾ ٢٠

[203] “Onlar ki cimrilik ederler” ifadesi “böbürlenene *nekes*”den [Nisâ 4/36] bedeldir. Zem etme amaçlı olarak da mansup olabilir. Zem etme amaçlı merfû‘ olması, ayrıca haberi hazfedilmiş bir mübtedâ olması da câizdir. Adeta şöyle buyrulmaktadır: Cimrilik edenler, bunu işleyip ustalıkla yapanlar her tür kınamaya lâyıktırlar! بِالْبُخْلِ ifadesi Bâ’nın zamme ve fethasıyla, ayrıca iki fetha ve iki zamme ile -de- okunmuştur [*buhl, bahl, buhul, bahal*]. Yani kendi ellerindeki imkânlarda cimrilik ettikleri gibi başkalarının elindekilerde de cimrilik ederek, -sırf birinin elindekini cömertçe vermesine içerlediklerinden başkalarına da cimri davranmayı emretmektedirler. Şair şöyle demiştir:

- 10 Birinin, bir başkası eliyle nail olacağı cömertliği kıskanıp
iki eliyle birden engellemeye çalışan, cimrinin ta kendisidir!

Şahsen cimrilik hastalığına yakalanmış öylelerini gördük ki birinin, birine cömert davrandığı kulağına çalındığında, sırf bundan duyduğu rahatsızlık yüzünden ve bir cömertliğin meydana gelişine yandığı için, sanki kendi kervanı yağmalanmış ya da kendi hazinesi soyulmuş gibi gözleri belermiş, sar-sılıp oturduğu yerden doğrulmuş, iki gözü de adeta yuvalarından fırlamıştır!

[204] Denilmiştir ki bunlar Yahudilerdir. Bazı ensârîlere gidip onların iyiliğini istiyormuş gibi yaparak, “Malınızı infak etmeyin! Korkarız ki ne olduğunu anlamadan fakir kalacaksınız!” derlermiş. İşte Allah, ilâhî nimeti ve kendilerine verdiği zenginlik lütfunu gizledikleri ve kendilerini insanlara fakir gösterdikleri için bunları ayıplamıştır. Peygamber (s.a.)’den rivayet edilmiştir ki “Allah kuluna nimet verdiğinde o nimetin kulu üzerinde görülmesinden hoşlanır.” [*Tirmizî*, “Edeb”, 54] Hârûnürreşîd’in bir memuru onun köşkünün karşısına bir köşk yaptırmıştı. Reşîd’in huzurunda adam hakkında ileri geri konuşuldu... Adam “Ey müminlerin emîri! Cömert insanlar nimetlerinin izinin görülmesinden mutlu olurlar. Ben de sizin, [bana sunduğunuz] nimetlerinizin izine bakarak mutlu olmanızı istedim.” deyince Reşîd bu ifadede memnun kaldı. Âyetin, Peygamber (s.a.)’in özelliklerini gizleyen Yahudiler hakkında nâzil olduğu da söylenmiştir.

- 30 **38. Onlar ki mallarını insanlara gösteriş için infak edenler, Allah’a ve ‘Son Gün’e iman etmezler. Şeytan kime arkadaş olursa (bilsin ki) şeytan kötü bir dosttur!.**

39. Allah’a ve ‘Son Gün’e iman etselerdi de kendilerini Allah’ın nasip-lendirdiği şeylerden infak etselerdi ne olurdu!.. Allah onları çok iyi bilir.

[٢٠٣] {الَّذِينَ يَبْخُلُونَ} بدل من قوله {مَنْ كَانَ مُخْتَلًا فَخُورًا}، أو نصب على الذم. ويجوز أن يكون رفعاً عليه، وأن يكون مبتدأ خبره محذوف، كأنه قيل: الذين يبخلون ويفعلون ويصنعون، أحقاء بكل ملامة. وقرئ «بالبخل» بضم الباء وفتحها، وبفتحتين، وبضميتين. أي يبخلون بذات أيديهم، وبما في أيدي غيرهم، فيأمرونهم بأن يبخلوا به مقتاً للسخاء ممن وجد. وفي أمثال العرب: أبخل من الضنين بنائل غيره. قال:

وَإِنَّ امْرَأًا ضَنَّتْ يَدَاهُ عَلَى امْرِئٍ ❦ بِنَيْلٍ يَدٍ مِنْ غَيْرِهِ لَبْخِيلٌ

ولقد رأينا ممن يلي بداء البخل، من إذا طرق سمعه أن أحداً جاد على أحد شخص به وحلّ حبوته، واضطرب، ودارت عيناه في رأسه، كأنما نهب رحله وكسرت خزانته، ضجراً من ذلك وحسرة على وجوده.

١٠ [٢٠٤] وقيل: هم اليهود، كانوا يأتون رجالاً من الأنصار يتنصحوهم لهم ويقولون: لا تنفقوا أموالكم فإننا نخشى عليكم الفقر ولا تدرون ما يكون. وقد عابهم الله بكتمان نعمة الله وما آتاهم من فضل الغنى والتفاقر إلى الناس. وعن النبي ﷺ: ”إذا أنعم الله على عبد نعمة أحب أن ترى نعمته على عبده“ وبني عامل للرشد قصراً حذاء قصره، فتم به عنده. فقال الرجل: يا أمير المؤمنين إن الكريم يسره أن يرى أثر نعمته، فأحببت أن أسرك بالنظر إلى آثار نعمتك، فأعجبه كلامه. وقيل: نزلت في شأن اليهود الذين كتموا صفة رسول الله ﷺ.

٣٨- ﴿وَالَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ رِئَاءَ النَّاسِ وَلَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَا بِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَمَنْ يَكُنِ الشَّيْطَانُ لَهُ قَرِينًا فَسَاءَ قَرِينًا﴾

٣٩- ﴿وَمَاذَا عَلَيْهِمْ لَوْ آمَنُوا بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَأَنْفَقُوا مِمَّا رَزَقَهُمُ اللَّهُ وَكَانَ

٢٠ اللَّهُ بِهِمْ عَلِيمًا﴾

[205] “İnsanlara gösteriş olsun diye” yani Allah rızası için değil de birbirine karşı övünmek için, haklarında ‘Ne fedakârlar, ne cömertler!’ denilsin diye. Âyetin Peygamber (s.a.)’e düşmanlık uğrunda mallarını harcayan Mekke müşrikleri hakkında indiği söylenmiştir.

- 5 [206] Onları cimriliğe, gösterişe ve her tür kötülüğe sevketmesi açısından “ne kötü arkadaşdır o!” Bu ifade onlara, şeytanın cehennem ateşinde kendilerine arkadaş kılınacağına yönelik bir tehdit de olabilir.

[207] وَمَاذَا عَلَيْهِمْ yani iman etme ve Allah yolunda harcama hususunda ne gibi bir sorumluluk ve vebal yüklenirlerdi ki!.. Burada maksat kötüleme ve kınamadır, yoksa her türlü fayda ve her türlü başarı ve kurtuluş bundadır. Bu, birine hak ettiği cezayı veren kişiye “Affetsen, ne zararın olurdu?!” ya da ana-babasına asi olana “Anana - babana iyi davransaydın ne kaybederdin?!” demek gibidir. Oysa pekala bilinmektedir ki karşı tarafı affetmekte ve ana-babaya iyilik etmekte hiçbir zarar yoktur. Burada bir kötüleme, kınama ve kişiyi çıkarının nerede olduğunu bilmemekle suçlama söz konusudur. 15 “Allah onları çok iyi bilmektedir!” Bu ifade, bir tehdittir.

40. Allah, zerre ağırlığınca bir şeye bile haksızlık etmez. O (zerre kadar şey) bir iyilik olsa, Allah onu kat kat yapar ve o kişiye katından muazzam bir mükâfat verir.

- 20 **41. Her ümmetten bir şahit, seni de bunlar üzerinde şahit olarak getirdiğimizde nasıl olacak?**

42. Nankörce inkâr ederek Peygamber’e karşı gelenler, o gün hâk ile yeksân / yerle bir olmak isteyecekler ve Allah’tan tek bir söz bile gizleyemeyecekler.

- 25 [208] *Zerre*, küçük karınca demektir. Nitekim İbn Mes’ûd [v. 32/653] kıraatinde *miskâle nemletⁱⁿ* (karınca ağırlığınca bir şey) şeklindedir. Rivayete göre İbn Abbâs (r.a.) [v. 68/688] elini bir toprağın arasına sokup yukarıya bir avuç toprak kaldırarak üflemiş ve şöyle demiş, işte bunlardan her birisi bir zerredir. Dam penceresindeki toz parçacıklarından her biri 30 bir zerredir de denilmiştir. Bu âyette, Allah [vereceği] ecir azalttığı ya da fazla azap ettiği takdirde bunun *zulüm* olacağına delil vardır. Ve bunu yapmasının hikmet gereği imkânsız olduğuna -yoksa O’nun buna kadir olduğuna- delil vardır.

[٢٠٥] {رِثَاءَ النَّاسِ} للفخار، وليقال: ما أسخاهم! وما أجودهم!، لا ابتغاء وجه الله. وقيل: نزلت في مشركي مكة المنفقين أموالهم في عداوة رسول الله ﷺ.

[٢٠٦] {فَسَاءَ قَرِينًا} حيث حملهم على البخل والرياء وكل شر. ويجوز أن يكون وعيدًا لهم بأن الشيطان يقرن بهم في النار.

٥ [٢٠٧] {وَمَاذَا عَلَيْنَهُمْ} وأي تبعة ووبال عليهم في الإيمان والإنفاق في سبيل الله. والمراد الذم والتوبيخ، وإلا فكل منفعة ومفلة في ذلك. وهذا كما يقال للمنتقم: ما ضرك لو عفوت؛ وللعاق: ما كان يرزؤك لو كنت بارًا. وقد علم أنه لا مضرة ولا مرزاة في العفو والبر، ولكنه ذم وتوبيخ وتجهيل بمكان المنفعة. {وَكَانَ اللَّهُ بِهِمْ عَلِيمًا} وعيد.

١٠ ٤٠- «إِنَّ اللَّهَ لَا يَظْلِمُ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ وَإِنْ تَكْ حَسَنَةً يَضَاعِفْهَا وَيُؤْتِ مِنْ لَدُنْهُ أَجْرًا عَظِيمًا»

٤١- «فَكَيْفَ إِذَا جِئْنَا مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ بِشَهِيدٍ وَجِئْنَا بِكَ عَلَى هَؤُلَاءِ شَهِيدًا»

٤٢- «يَوْمَئِذٍ يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَعَصَوُوا الرُّسُولَ لَوْ تُسَوَّى بِهِمُ الْأَرْضُ وَلَا يَكْتُمُونَ اللَّهَ حَدِيثًا»

١٥ [٢٠٨] الذرة: النملة الصغيرة؛ وفي قراءة عبد الله «مِثْقَالَ نَمْلَةٍ». وعن ابن عباس: أنه أدخل يده في التراب فرفعه ثم نفخ فيه فقال: كل واحدة من هؤلاء ذرة. وقيل: كل جزء من أجزاء الهباء في الكوة ذرة. وفيه دليل على أنه لو نقص من الأجر أدنى شيء وأصغره، أو زاد في العقاب لكان ظلمًا، وأنه لا يفعله لاستحالته في الحكمة، لا لاستحالته في القدرة.

[209] “Şayet o” zerre ağırlığına olan şey “bir iyilik olursa...” *Miskâle* giden zamirin müennes yapılmasının nedeni bu kelimenin müennes bir kelimeye muzâf olmasıdır. *Kâne* tam fiil kabul edilerek [*hasenetun* şeklinde] ref olarak da okunmuştur [“Bir iyilik olursa...” mealinde]. “Onu kat kat yapar” yani o iyilik, gelecek sonsuz vakitlerin her birinde sevabı hak ettiğinden dolayı, onun sevabını kat kat artırır. Ebû ‘Osman en-Nehdî’den [v. 100/719] nakledildiğine göre kendisi Ebû Hüreyre’ye [v. 58/678] sormuş: “Kulağıma geldiğine göre sen, ‘Peygamber (s.a.), Allah mümin kulunun bir iyiliğine karşılık kendisine bir milyon iyilik verir, buyurdu’ diyormuşsun, öyle mi?” Ebû Hüreyre, “Hayır, ben Peygamber (s.a.)’in ‘Allah o kuluna *iki* milyon sevap verecektir’ dediğini işittim” demiş ve bu âyeti okumuştur. Yani maksat çokluktur, sınır koymak değildir.

[210] “Ve kendi katından büyük bir mükâfat verir” yani o iyiliğin sahibine üçüne beşine bakmadan kendi katından muazzam bir bağış verir. Bunu *ecir* [ücret] diye adlandırmıştır çünkü bağış ecre tâbidir, mevcudiyeti onun varlığına bağlıdır. *يُضَاعِفُهَا* *ed’afe* ve *da’afeden* şeddesiz ve şeddeli olarak [*yud’ifhâ* ve *yuda’ifhâ*] da okunmuştur. İbn Hürmüz [“biz onu kat kat yaparız” anlamında] *nudâ’ifhâ* şeklinde okumuştur.

[211] “Her ümmetten” kendilerinin yaptıklarına tanıklık edecek “bir şahit” yani peygamberlerini “getirdiğimizde nasıl olacak” yani bu Yahudiler vb. kâfirler ne yapacak? “Ben aralarında olduğum müddetçe onlara şahit idim” [Mâide 5/117] âyeti, bu şahidin kendi peygamberleri olduğuna delâlet eder. İbn Mes’ûd’dan [v. 32/653] nakledildiğine göre Nisâ sûresini Peygamber (s.a.)’e okumuş, “Seni de bütün ümmetlere şahit olarak getirdiğimizde...” kısmına gelince Peygamber ağlayarak “Bu bize yeter” buyurmuştur. [*Buhârî*, “Fedâ’ilü’l-Kur’ân”, 33]

[212] “... hâk ile yeksân / yerle bir olmak isteyecekler” yani gömülüp, ölümler yerle bir olduğu gibi yerle bir olmak isteyecekler. Şöyle de denilmiştir: Baas esnasında topraktan hiç çıkmamış olmayı, yerle bir olmayı dileyenler. Şöyle de denilmiştir: Hayvanlar toprağa dönüşecek, kâfirler de onların haline imrenecekler.

[213] “Allah’tan hiçbir sözü gizleyemezler” yani saklayacak güçleri yoktur çünkü organları kendi aleyhlerinde şahitlik edecektir. [Cümleinin başındaki] Vâv’ın, Vâv-ı hâliye olduğu da söylenmiştir. Buna göre Allah’tan hiçbir söz saklamaksızın ve “Ya Rabbi! Vallâhi, müşrik değildik!” [En’âm 6/23] derlerken yalan söylemeksizin yerin altına gömülmüş olmayı temenni edeceklerdir.

[٢٠٩] {وَإِنْ تَكُ حَسَنَةً} وإن يكن مثقال ذرة حسنة. وإنما أنت ضمير المثلث لكونه مضاعفاً إلى مؤنث. وقرئ - بالرفع - على كان التامة. {يُضَاعَفُهَا} يضاعف ثوابها لاستحقاقها عنده الثواب في كل وقت من الأوقات المستقبلية غير المتناهية. وعن أبي عثمان النهدي أنه قال لأبي هريرة: بلغني عنك أنك تقول: سمعت رسول الله ﷺ يقول: «إن الله تعالى يعطي عبده المؤمن بالحسنة ألف ألف حسنة.» قال أبو هريرة: لا، بل سمعته يقول: «إن الله تعالى يعطيه ألفي ألف حسنة.» ثم تلا هذه الآية. والمراد: الكثرة لا التحديد.

[٢١٠] {وَيُؤْتِ مِنْ لَدُنْهِ أَجْرًا عَظِيمًا} ويعط صاحبها من عنده على سبيل التفضل عطاء عظيمًا وسماه أجراً، لأنه تابع للأجر لا يثبت إلا بثباته. وقرئ «يضعفها»، بالتشديد والتخفيف، من أضعف وضعف. وقرأ ابن هرمز «نُضَاعَفُهَا»، بالنون.

[٢١١] {فَكَيْفَ} يصنع هؤلاء الكفرة من اليهود وغيرهم {إِذَا جِئْنَا مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ بِشَهِيدٍ} يشهد عليهم بما فعلوا، وهو نبيهم، كقوله {وَكُنْتُ عَلَيْهِمْ شَهِيدًا مَا دُمْتُ فِيهِمْ} [المائدة: ١١٧]. {وَجِئْنَا بِكَ عَلَى هَؤُلَاءِ} المكذبين {شَهِيدًا}. وعن ابن مسعود: أنه قرأ سورة النساء على رسول الله ﷺ حتى بلغ قوله {وَجِئْنَا بِكَ عَلَى هَؤُلَاءِ شَهِيدًا} فبكى رسول الله ﷺ وقال: «حسبنا».

[٢١٢] {لَوْ تَسَوَّى بِهِمُ الْأَرْضُ} لو يدفنون فتسوى بهم الأرض كما تسوى بالموتى. وقيل: يودون أنهم لم يبعثوا وأنهم كانوا والأرض سواء. وقيل: تصير البهائم تراباً، فيودون حالها.

[٢١٣] {وَلَا يَكْتُمُونَ اللَّهَ حَدِيثًا} ولا يقدرون على كتمانهم، لأن جوارحهم تشهد عليهم. وقيل الواو للحال، أي يودون أن يدفنوا تحت الأرض وأنهم لا يكتُمون الله حديثاً، ولا يكذبون في قولهم: {وَاللَّهُ رَبَّنَا مَا كُنَّا مُشْرِكِينَ} [الأنعام: ٢٣]،

Çünkü bunu söyler ve müşrik olduklarını bile bile reddederlerken Allah o anda ağzlarını mühürler, elleri ve ayakları konuşarak hakkı yalanladıklarını dile getirir ve şirklerine tanıklık eder. İşte, işin vahamet ve ciddiyetinden, o anda yerle bir olmak isterler. تُسَوَّى ifadesi *tetesevvâ*dan Tâ hazfedilerek *tesevvâ* şeklinde de okunmuştur. *Sevveytuhû fe-tesevvâ* (onu düzledim, o da düzlendi) ifadesi, *levveytuhû fe-televvâ* (onu eğdim, o da eğildi) ifadesi gibidir. Ayrıca, Tâ, Sin'e idgam edilerek *tesevvâ* da okunmuştur. Tıpkı يَسْمَعُونَ [Sâffât 37/8] gibi. Mazisi *izzekkâ* gibi *issevvâ*dır.

43. “Ey iman edenler, sarhoşken ne dediğinizi bilinceye kadar, cünüpken de -yıkanmadıkça- namaza yaklaşmayın -transit geçme durumu yahut yolculuk hali müstesna-. Eğer hasta iseniz, yolcu iseniz, ayakyolundan gelmişseniz yahut kadınlara dokunmuşsanız ve su bulamamışsanız tertemiz bir toprağa yönelin, yüzünüzü ve ellerinizi mesh edin. Allah affedicidir, bağışlayıcıdır.”

[214] Rivayete göre Abdurrahman b. Avf [v. 32/652; içkinin mübah olduğu dönemde] yiyecek içecek hazırlamış ve Peygamber (s.a.)'in ashâbından bir grubu davet etmiş. Yemişler, içmişler. Sarhoş olup da akşam namazının vakti de girince namazı kıldırın diye içlerinden birini öne geçirmişler. [Kâfirûn sûresindeki âyetleri] “Ben sizin taptıklarınıza taparım, siz de benim taptığıma tapmaktasınız!” şeklinde [tamamen ters] okuyunca işbu âyet nâzil olmuş. Artık namaz vakitlerinde içmemeye başlamışlar. Yatsıyı kılınca içerler, sabahladıklarında da ayılmış olurlardı ve ne dediklerini bilir hale gelirlerdi. İçkiyi haram kılan âyet [Mâide 5/90] daha sonra nâzil oldu [Tirmizî, “Tefsir”, 5]. “Namaza yaklaşmayın” ifadesinin anlamı, ona yanaşmayın, namaza durmayın, ondan uzak durun şeklindedir. “Zinaya yaklaşmayın!” [İsrâ 17/32] ve “Yüz kızartıcı suçlara yaklaşmayın!” [En’âm 6/151] âyetlerindeki gibi. Namaz yerlerine, yani mescitlere yaklaşmayın anlamında olduğu da söylenmiştir. Çünkü Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuştur: “Küçük çocuklarınızı ve delilerinizi mescitlerden uzak tutun.” [İbn Mâce, “Mesâcid”, 5] Bu sarhoşluğun, uyuklama ve uykunun ağır basması şeklindeki uyuşukluk olduğu da söylenmiştir. Şu şiirde olduğu gibi:

... ve uyuyakaldılar... Pas gibi bastırmasıyla uyku sarhoşluğunun

لأنهم إذا قالوا ذلك وجحدوا شركهم، ختم الله على أفواههم عند ذلك، وتكلمت أيديهم وأرجلهم بتكذيبهم والشهادة عليهم بالشرك؛ فلشدة الأمر عليهم يتمنون أن تسوى بهم الأرض. وقرئ «تَسَوَّى»، بحذف التاء من تتسوى. يقال: سويته فتسوى، نحو: لويته فتلوى. و«تَسَوَّى» بإدغام التاء في السين، كقوله {يَسْمَعُونَ} [الصفات: ٨]، وماضيه أسوى كأزكى.

٤٣- ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْرُبُوا الصَّلَاةَ وَأَنْتُمْ سُكَارَى حَتَّى تَعْلَمُوا مَا تَقُولُونَ وَلَا جُنْبًا إِلَّا عَابِرِي سَبِيلٍ حَتَّى تَغْتَسِلُوا وَإِنْ كُنْتُمْ مَرْضَى أَوْ عَلَى سَفَرٍ أَوْ جَاءَ أَحَدٌ مِنْكُمْ مِنَ الْغَائِطِ أَوْ لَامَسْتُمُ النِّسَاءَ فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا فَامْسَحُوا بِوُجُوهِكُمْ وَأَيْدِيكُمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَفُوًّا غَفُورًا﴾

١٠ [٢١٤] يروى أن عبد الرحمن بن عوف صنع طعامًا وشرابًا فدعا نفرًا من أصحاب رسول الله ﷺ، حين كانت الخمر مباحة، فأكلوا وشربوا. فلما ثملوا وجاء وقت صلاة المغرب قدموا أحدهم ليصلي بهم، فقرأ: أعبد ما تعبدون، وأنتم عابدون ما أعبد، فنزلت. فكانوا لا يشربون في أوقات الصلوات، فإذا صلوا العشاء شربوها فلا يصبحون إلا وقد ذهب عنهم السكر وعلموا ما يقولون. ثم نزل تحريمها. ومعنى {لَا تَقْرُبُوا الصَّلَاةَ} لا تغشوها ولا تقوموا إليها واجتنبوها. كقوله {وَلَا تَقْرُبُوا الزِّنَا} [الإسراء: ٣٢]، {لَا تَقْرُبُوا الْفَوَاحِشَ} [الأنعام: ٥١١]. وقيل معناه: ولا تقربوا مواضعها، وهي المساجد، لقوله عليه الصلاة والسلام: "جنبوا مساجدكم صبيانكم ومجانينكم." وقيل: هو سكر النعاس وغلبة النوم، كقوله:

... وَرَأَوْا ❁ بِسُكْرِ سِنَاتِهِمْ كُلَّ الرُّيُونِ

[215] [Sukârâ] Sin'in fethasıyla *sekârâ* şeklinde ve *helkâ* ve *cev'â* gibi bir çoğul olmak üzere *sekrâ* şeklinde de okunmuştur. Çünkü [fu'ul babından illet ve maraz bildiren diğer kelimeler gibi *sükr*, yani] sarhoşluk da akla peydah olan bir hastalıktır. Yahut *imra'et^{un} sekrâ* (sarhoş kadın) kullanımında olduğu gibi *ve entum cemâ'at^{un} sekrâ* (sarhoş bir cemaat iken) anlamında tekil de olabilir. Yine [müennes olan] *cemâ'ate* sıfat olarak, Sin'in zammesiyle *hublâ* gibi *sukrâ* şeklinde de okunmuştur. Cenah b. Hubeyş, zamme ve fetha ile *keslâ* ve *kuslâ* diye de hikâye etmiştir ["namaza tembel tembel kalkmayın" mealinde].

[216] وَلَا جُنْبًا (cünüpken) ifadesi وَأَنْتُمْ سُكَارَى (sarhoşken) ifadesine ma'tuftur çünkü bu cümlelerin -Vav ile birlikte- mahalli hal olmak üzere nasbdır. Adeta *lâ takrabu's-salât^e sükârâ ve lâ cünüb^{en}* (Namaza ne sarhoşken ne de cünüpken yaklaşın) buyrulmaktadır. *Cünüb* kelimesinin tekil, çoğul, müzekker ve müennesi aynıdır. Çünkü masdar yerine, yani 'cenâbet olmak' [*icnâb*] anlamında kullanılan bir isimdir.

[217] إِلَّا عَابِرِ سَبِيلٍ (Ancak yolcu iseniz...) ifadesi muhatapların genel durumundan istisnadır. Hal olarak mansuptur. **Şayet** "Peki, bu hal ile önceki hal nasıl birleştirilmiş?" **dersen şöyle derim:** Adeta şöyle denilmiştir: Başınıza mazur görüleceğiniz başka bir hal gelmesi dışında -ki bu hal de yolculuk halidir -cünüp cünüp namaza yaklaşmayın. *'Ubûru's-sebil*, yolculuktan ibarettir. Hal değil de *cünüb^{en}* kelimesinin sıfatı olması da câizdir, yani yolcu olmanız dışında, cünüpken namaza yaklaşmayın. Yani ikamet halinde mazur değilken, cünüp iken.

[218] **Şayet** "Yolculuk mazeretinden dolayı cünüp olarak kıldıkları namaz nasıl geçerli olur?" **dersen şöyle derim:** Cünüpten maksat gusl edemeyenlerdir. Adeta şöyle buyrulmaktadır: Yolcu olmanız dışında, gusledinceye kadar gusülsüz olarak namaza yaklaşmayın.

[219] *Salât* kelimesini 'mescid' olarak açıklayan²⁹ ise şöyle der: وَلَا جُنْبًا ifadesinin anlamı şudur: Cünüp iken mescide yaklaşmayın; yalnız suya giden yolun mescitten geçmesi ya da suyun mescidin içinde olması, yahut mescidin içinde ihtilam olup da mescitten geçmekteyseniz, o zaman başka. Denilmiştir ki Ensâr'dan bazılarının kapıları mescide açılıyordu, cünüplüğe mâruz kalıyorlar ve mescid dışında bir geçit bulamıyorlardı. İşbu âyetle onlara ruhsat verilmiş oldu. Rivayet edilir ki Peygamber (s.a.) Hazret-i Ali (r.a.) dışında hiç kimsenin cünüpken mescitte oturmasına yahut mescitten geçmesine izin vermemiştir çünkü onun evi zaten mescidin içindeydi [*Tirmizî*, "Menâkıb", 15].

29 Yani âyeti "namaza yaklaşmayın" şeklinde değil, "mescide yaklaşmayın" şeklinde anlayan. / ed.

[٢١٥] وقرئ «سَكَارَى»، بفتح السين، و«سُكْرَى»، على أن يكون جمعاً، نحو: هلكى، وجوعى، لأن السكر علة تلحق العقل؛ أو مفرداً، بمعنى: وأنتم جماعة سكرى، كقولك: امرأة سكرى. و«سُكْرَى» بضم السين كحبلى، على أن تكون صفة للجماعة. وحكى جناح بن حبيش: كسلى وكسلى، بالفتح والضم.

٥ [٢١٦] {وَلَا جُنْبًا} عطف على قوله {وَأَنْتُمْ سُكَارَى} لأن محل الجملة مع الواو النصب على الحال، كأنه قيل: لا تقربوا الصلاة سكارى ولا جنباً. والجنب: يستوي فيه الواحد والجمع والمذكر والمؤنث، لأنه اسم جرى مجرى المصدر الذي هو الإجنب.

[٢١٧] {إِلَّا عَابِرِ سَبِيلٍ} استثناء من عامة أحوال المخاطبين؛ وانتصابه على الحال. فإن قلت: كيف جمع بين هذه الحال والحال التي قبلها؟ قلت: كأنه قيل: لا تقربوا الصلاة في حال الجنابة، إلا ومعكم حال أخرى تعذرون فيها، وهي حال السفر. وعبر السبيل عبارة عنه. ويجوز أن لا يكون حالاً ولكن صفة، لقوله {جُنْبًا}، أي ولا تقربوا الصلاة جنباً غير عابري سبيل، أي جنباً مقيمين غير معذورين.

[٢١٨] فإن قلت: كيف تصح صلاتهم على الجنابة لعذر السفر؟ قلت: أريد بالجنب: الذين لم يغتسلوا، كأنه قيل: لا تقربوا الصلاة غير مغتسلين، حتى تغتسلوا، إلا أن تكونوا مسافرين.

[٢١٩] وقال: من فسر الصلاة بالمسجد معناه: لا تقربوا المسجد جنباً إلا مجتازين فيه، إذا كان الطريق فيه إلى الماء، أو كان الماء فيه، أو احتمتم فيه. وقيل: إن رجلاً من الأنصار كانت أبوابهم في المسجد، فتصيبهم الجنابة ولا يجدون ممراً إلا في المسجد، فرخص لهم. وروي أن رسول الله ﷺ لم يأذن لأحد أن يجلس في المسجد أو يمر فيه وهو جنب إلا لعلي عليه السلام. لأن بيته كان في المسجد.

[220] **Şayet** “Âyet, şartın hükmü kapsamına dört sınıfı soktu; hastalar, yolcular, abdestsizler ve cünüpler. Su bulunmadığı takdirde teyemmümüne yönelik emir şeklindeki şartın cevabı, bunlardan hangisiyle ilgilidir?” **dersen şöyle derim:** İşin *zâhiri*, cevabın bunların tümüyle birden ilgili olmasıdır. Mesela hastalar hareket zayıflığından yahut âcizlikten dolayı suya ulaşamazlarsa teyemmüm edebilirler. Yolcular, uzaklığından dolayı sudan yoksun iseler de aynı şekilde. Bazı nedenlerden dolayı abdestsizler ve cünüpler su bulamazlarsa yine aynı.

[221] Zeccâc [v. 311/923] şöyle demiştir: صعيد toprak olsun başka bir şey olsun yeryüzünü ifade eder. Üzerinde hiç toprak bulunmayan bir kaya olsa bile. Teyemmüm alacak kişi elini kayaya vurup yüzünü ve ellerini meshetse bu onu temizlemiş olur. Bu Ebû Hanife *Rahimehu'llâh*'ın [v. 150/767] görüşüdür. **Şayet** “Mâide sûresindeki ‘Yüzünüzü ve ellerinizi *ondan* mesh edin.’ [6. âyet] ifadesi ile bunu nasıl uzlaştırıyorsunuz? *Ondan* [مِنْ] demek, onun bir kısmından demektir. Bu ise üzerinde toprak bulunmayan kayada gerçekleşmiyor” **dersen şöyle derim:** [مِنْ'daki] Min'in [ba'ziyet değil] ibtidâ için [yani kayadan başlayarak meshedin] olduğunu söylemişlerdir. **Şayet** “Min'in ibtidâ için olduğu ifadesi zorlama bir görüştür. *Mesahtu bi-rêsihî min'ed-duhni ve mine'l-mâ'i ve mine't-turâbi* (başımı yağla, suyla ve toprakla meşhettim) ifadesinden hiçbir Arap, ba'ziyetten başka bir şey anlamaz” **dersen** ben de aynen söylediğin gibidir. Hakkı kabul etmek tartışmaktan daha uygundur, **derim**.

[222] “Şüphesiz Allah affedicidir, bağışlayıcıdır” ifadesi, ruhsat ve kolaylaştırmadan kinayedir. Çünkü âdeti, hata edenleri affetmek ve onları bağışlamak olan kişi, zorlaştırmacı değil kolaylaştırmacı olmayı daha ziyade tercih eder.

[223] **Şayet** “Hastalar ve yolcular ile abdestsizler ve cünüpleri nasıl aynı kategoriye alabildi? Oysa hastalık ve yolculuk ruhsat sebeplerinden iken abdestsizlik abdest almayı gerektiren, cünüplük de guslû gerektiren bir sebeptir” **dersen şöyle derim:** Allah Teâlâ, temizlenmeleri gereken kimselere -suyu bulamadıkları takdirde- toprakla teyemmüm etme izni vermek istedi. Ve bunların arasından özellikle hastalara ve yolculara ruhsat verdi çünkü hastalığın ve yolculuğun çokça olmasından ve ruhsatı gerektiren diğer sebeplere galebe etmesinden dolayı, ‘kendilerine ruhsat verildiği’ açıklamasını hak etmek bakımından öncelikli olanlar bunlardır. Sonra ruhsatı, yıkanması gerekip de düşman yahut yırtıcı hayvan korkusu, suya ulaşma aletini bulamamak, su bulunmayan bir mekânda zorluk çekmek vb. hastalık ve yolculuk kadar çok bulunmayan durumlarda su bulamayan herkese genelledi.

[٢٢٠] فإن قلت: أدخل في حكم الشرط أربعة: وهم المرضى، والمسافرون، والمحدثون، وأهل الجنابة فيمن تعلق الجزاء الذي هو الأمر بالتيمم عند عدم الماء منهم. قلت: الظاهر أنه تعلق بهم جميعاً وأنّ المرضى إذا عدموا الماء لضعف حركتهم وعجزهم عن الوصول إليه فلهم أن يتيمموا. وكذلك السفر إذا عدموه؛ لبعده. والمحدثون وأهل الجنابة كذلك إذا لم يجدوه لبعض الأسباب. ٥

[٢٢١] وقال الزجاج: الصعيد وجه الأرض تراباً كان أو غيره. وإن كان صخرًا لا تراب عليه لو ضرب الميمم يده عليه ومسح لكان ذلك طهوره. وهو مذهب أبي حنيفة رحمة الله عليه. فإن قلت: فما يصنع بقوله تعالى في سورة المائدة: {فَامْسَحُوا بِوُجُوهِكُمْ وَأَيْدِيكُمْ مِنْهُ} [المائدة: ٦] أي بعضه، وهذا لا يتأتى في الصخر الذي لا تراب عليه؟ قلت: قالوا إنّ من لا ابتداء الغاية. فإن قلت: قولهم إنها لا ابتداء الغاية قول متعسف؛ ولا يفهم أحد من العرب من قول القائل: مسحت برأسه من الدهن ومن الماء ومن التراب، إلا معنى التبعض. قلت: هو كما تقول؛ والإذعان للحق أحق من المراء. ١٠

[٢٢٢] {إِنَّ اللَّهَ كَانَ غَفُورًا} كناية عن الترخيص والتيسير. لأنّ من كانت عاداته أن يعفو عن الخطائين ويغفر لهم، أثر أن يكون ميسراً غير معسّر.

[٢٢٣] فإن قلت: كيف نظم في سلك واحد بين المرضى والمسافرين، وبين المحدثين والمجنبيين؛ والمرض والسفر سببان من أسباب الرخصة، والحدث سبب لوجوب الوضوء، والجنابة سبب لوجوب الغسل؟ قلت: أراد سبحانه أن يرخص للذين وجب عليهم التطهر، وهم عادمون الماء في التيمم بالتراب، فخص أولاً من بينهم مرضاهم وسفرهم، لأنهم المتقدمون في استحقاق بيان الرخصة لهم بكثرة المرض والسفر وغلبتهما على سائر الأسباب الموجبة للرخصة، ثم عم كل من وجب عليه التطهر وأعوزه الماء لخوف عدو أو سبع أو عدم آلة استسقاء أو إرهاق في مكان لا ماء فيه وغير ذلك بما لا يكثر كثرة المرض والسفر. ١٥ ٢٠

[224] مِنَ الْغَايِطِ (ayak yolundan) ifadesi, *min ğaytⁱⁿ* şeklinde de okunmuştur. Bunun, *ġayyit^{un}* kelimesinin hafifletilmiş şekli olduğu söylenmiştir ki *heyⁿ* - *hey^{yin}* örneğindeki gibidir. *Ġayt* da *ġâ'it* anlamındadır.

44. Kendilerine kitaptan pay verilenleri görmedin mi (bak, nasıl da) dalâleti satın alıyorlar ve sizin yoldan çıkmanızı istiyorlar!

45. Allah, düşmanlarınızı sizden daha iyi biliyor. Velî olarak da Allah yeter, yardımcı olarak da Allah yeter.

[225] “Görmedin mi?” ifadesinde akıl gözüyle görme kastedilmektedir. [İntihâ anlamındaki] *ilâ* harf-i cerri ile müteaddi kılınmış olup *e-lem yentehi 'il-muke ileyhim* (Bilgin bunlara kadar ulaşmadı mı?) anlamındadır. Yahut *e-lem tenzur ileyhim* (Onlara bakmadın mı?) anlamındadır. “Kendilerine kitaptan” yani Tevrat bilgisinden “pay verilenler” Yahudi âlimleridir. “Dalâleti satın alıyorlar” hidayeti dalâletle değiştiriyorlar. Bu dalâlet, Hazret-i Muhammed’in Allah resûlü olduğuna, Tevrat ve İncil’de müjdelenen Arap peygamber olduğuna ilişkin deliller açıkça ortaya çıktıktan sonra hâla Yahudi olarak kalmalarıdır. “Sizin de sapmanızı istiyorlar” ey müminler! Kendileri hak yolu yitirdikleri gibi sizin de hak yoldan çıkıp onların topluluğuna katılmanızı istiyorlar. Kendi sapmaları onlara yetmiyor, bilakis kendileriyle birlikte başkalarının da sapmasını istiyorlar. أَنْ تَضِلُّوا ifadesi Dâr’ın fetha ve kesresiyle *en yadallû* ve *en yadillû* (sapmak istiyorlar) şeklinde de okunmuştur.

[226] “Allah sizin düşmanlarınızı” sizden “daha iyi biliyor.” İşte, bunların düşmanlığını size haber veriyor, onların durumu ve sizden ne istedikleri hakkında sizi bilgilendiriyor. Siz de onlardan sakının, işlerinizde onlardan nasihat istemeyin ve onlara danışmayın. “Veli olarak da Allah yeter, yardımcı olarak da Allah yeter.” Onların değil de Allah’ın sahipliğine ve Allah’ın yardımına güvenin. Yahut onlardan perva etmeyin, Allah size yardım eder ve hilelerine karşı size yeter.

46. Yahudilerden öyleleri var ki kelimelerin asıl vaz’ edildikleri anlamı tahrif ederek, dillerini eğip bükerek ve dine taan ederek: “İştittik ve karşı geldik!”, “Dinle, kulak verilmez olası!” ve “Bizi gütt (râ’inâ)!” diyorlar. Eğer “İştittik ve itaat ettik”, “Dinle” ve “Bize bak” demiş olsalardı elbette onlar için daha hayırlı ve daha doğru olurdu. Fakat inkâr-ları yüzünden Allah bunları lânetlemiştir; birazı hariç iman etmezler.

[٢٢٤] وقرئ «مِنْ غَيْطٍ»، قيل هو تخفيف غَيْطٍ، كهين في هين، والغيط بمعنى

الغائط.

٤٤- ﴿أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ أُوتُوا نَصِيحًا مِنَ الْكِتَابِ يَشْتَرُونَ الضَّلَالََةَ وَيُرِيدُونَ أَنْ تَضِلُّوا السَّبِيلَ﴾

٥- ﴿وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِأَعْدَائِكُمْ وَكَفَى بِاللَّهِ نَصِيرًا﴾

[٢٢٥] {أَلَمْ تَرَ} من رؤية القلب، وعدى بالى، على معنى: ألم ينته علمك إليهم؟

أو بمعنى: ألم تنظر إليهم؟ {أُوتُوا نَصِيحًا مِنَ الْكِتَابِ} حظًا من علم التوراة، وهم

أخبار اليهود {يَشْتَرُونَ الضَّلَالََةَ} يستبدلون بها الهدى، وهو البقاء على اليهودية بعد

وضوح الآيات لهم على صحة نبوة رسول الله ﷺ، وأنه هو النبي العربي المبشر به

١٠ في التوراة والإنجيل {وَيُرِيدُونَ أَنْ تَضِلُّوا} أنتم أيها المؤمنون سبيل الحق كما ضلوه،

وتنخرطوا في سلكهم لا تكفيهم ضلالتهم؛ بل يحبون أن يضل معهم غيرهم. وقرئ

«أن يضلوا»، بالياء بفتح الضاد وكسرهما.

[٢٢٦] {وَاللَّهُ أَعْلَمُ} منكم {بِأَعْدَائِكُمْ} وقد أخبركم بعداوة هؤلاء، وأطلعكم على

أحوالهم وما يريدون بكم؛ فاحذروهم ولا تستنصحوهم في أموركم ولا تستشيروهم؛

١٥ {وَكَفَى بِاللَّهِ وَلِيًّا وَكَفَى بِاللَّهِ نَصِيرًا} فتقوا بولايته ونصرته دونهم. أو لا تبالوا بهم، فإن

الله ينصركم عليهم ويكفيكم مكرهم.

٤٦- ﴿مِنَ الَّذِينَ هَادُوا يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ عَنْ مَوَاضِعِهِ وَيَقُولُونَ سَمِعْنَا وَعَصَيْنَا وَاسْمِعْ غَيْرَ مُسْمِعٍ وَرَاعِنَا لَيًّا بِأَلْسِنَتِهِمْ وَطَعْنَا فِي الدِّينِ وَلَوْ أَنَّهُمْ

قَالُوا سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا وَاسْمِعْ وَانْظُرْنَا لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ وَأَقْوَمَ وَلَكِنْ لَعَنَهُمُ اللَّهُ

بِكُفْرِهِمْ فَلَا يُؤْمِنُونَ إِلَّا قَلِيلًا﴾

٢٠

[227] مِنَ الَّذِينَ هَادُوا (Yahudilerden öyleleri var ki) ifadesi “kendilerine kitaptan pay verilenler” [Nisâ 4/44] ifadesini açıklamaktadır. Çünkü kendilerine kitap verilenler Yahudi ve Hristiyanlardır. Aradaki وَاللَّهُ أَعْلَمُ; وَكَفَى بِاللَّهِ 4/44 sözleri ise cümle-i mu’tariza olarak, beyan ile ‘beyan edilen’ arasına girmiş cümlelerdir. Yahut أُعَذِّبُكُمْ (düşmanlarınız [4/45]) ifadesinin beyanıdır. Aradaki ifadeler yine cümle-i mu’tariza olur. Veya نَصِيرًا 4/45 kelimesine bağlı olup “Yahudilere karşı sizi destekler, yardım eder.” anlamındadır. [Burada Min’in kullanımı] وَنَصَرْنَاهُ مِنَ الْقَوْمِ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا (“Âyetlerimizi yalanlayan kavme karşı ona yardım etmiştik.” [Enbiyâ 21/77]) âyetinde olduğu gibi[dir]. Âyetin yeni başlayan bir cümle olması da câizdir, bu durumda يُحَرِّفُونَ (tahrif ederek) cümlesi gizli bir mübtedânın sıfatı olur ve ifade *mine’l-lezîne hâdû kavm^{un} yuharrifûne* (Yahudilerden ... tahrif eden bir topluluk vardır) şeklinde takdir edilir. Şu şiirde olduğu gibi:

Zaman dediğin, iki dönemden ibaret. Birinde ölürüm,
diğerinde ise sıkıntı çeke çeke yaşamak peşindeyimdir

İbare, *fe-minhumâ târat^{un} emûtu fî-hâ* (o ikisinden öyle bir dönem var ki ben orada ölürüm) takdirindedir.

[228] “Kelimelerin asıl vaz’ edildikleri anlamı tahrif ediyorlar.” Yani asıl mânalarından saptırıp gerçek mesajlarını ortadan kaldırıyorlar. Bir kelimenin yerine başka bir kelime koyup değiştirtince onu, Allah’ın vaz’ ettiği anlamdan saptırmış ve ortadan kaldırmış oluyorlar. Tevrat’ta geçen *esmer^u rab’at^{un}* ifadesini, yerine *Âdem^u tuvât^{un}* ifadesini getirerek tahrif etmeleri ve yerine *haddî* [(başka) bir ceza] koyarak *recmî* (taşlayarak öldürmeyi) tahrif etmeleri böyledir. **Şayet** “Peki, burada *’An* kullanılırken niçin aynı mânayı ifade eden [Mâide 41]’de *Min* kullanılmıştır?” **dersen şöyle derim:** عَنْ مَوَاضِعِهِ ifadesinde, tefsir ettiğimiz üzere, bir sözü Allah’ın hikmetinin, konulmasını gerektirdiği *yerden* alıp yerine canlarının istediği bir başka sözü getirmeleri ifade edilmektedir. مِنْ بَعْدِ مَوَاضِعِهِ ifadesinde ise anlam, kelimelerin ‘bulunması gereken yer’leri olduğu halde, onları tahrif ettiklerinde, kelimeleri bu normal yerlerinden sonra yersiz 30 yurtsuz hale getirmiş olduklarıdır. İki mâna birbirine yakındır³⁰. İfade, *yuharrifûne’l-kelâm^e* (sözü tahrif ederek) şeklinde, ayrıca, Kâf’ın kesresi ve Lâm’ın sükûnu ile *yuharrifûne’l-kilm^e* (kelimeleri tahrif ederek) şeklinde de okunmuş-
tur ki *kilm*, *kelimenin* hafifletilmiş hali olan *kilm^{un}* sözcüğünün çoğuludur.

30 Tahrif genelde “kutsal kitaplardaki kelimelerin yerine başka kelimeler getirmek” şeklinde anlaşılmalıdır. Oysa asıl ustaca yapılan tahrif; kelimenin, ilk / gerçek anlamından yani *mâ-vud’i’a-lehinden* uzaklaştırılıp, içine başka anlamlar yüklenmesidir. Çıkarıcı din adamları, kutsal kitaplarındaki bir kelimenin kendisini değiştiremeyince, vaz’ edildiği -ilk, gerçek ve yaygın- anlamını, dolayısıyla ilâhî içeriğini değiştirmektedir. Kalıp ilâhî olarak kalmakta, fakat içeriği beşerî olmaktadır. / ed.

[٢٢٧] {مِنَ الَّذِينَ هَادُوا} بيان للذين أوتوا نصيباً من الكتاب، لأنهم يهود ونصارى، وقوله {وَاللَّهُ أَعْلَمُ}، {وَكَفَى بِاللَّهِ}، {وَكَفَى بِاللَّهِ} جمل توسطت بين البيان والمبين على سبيل الاعتراض؛ أو بيان لأعدائكم، وما بينهما اعتراض أو صلة لنصيراً، أي ينصركم من الذين هادوا، كقوله {وَنَصَرْنَاهُ مِنَ الْقَوْمِ الَّذِينَ كَذَّبُوا} [الأنبياء: ٧٧].
 ٥ ويجوز أن يكون كلاماً مبتدأ، على أن {يُحَرِّفُونَ} صفة مبتدأ محذوف تقديره: من الذين هادوا قوم يحرفون. كقوله:

وَمَا الدَّهْرُ إِلَّا تَارَتَانِ فَمِنْهُمَا ❀ أَمُوتُ وَأُخْرَى أَبْتَغِي الْعَيْشَ أَكْذَحُ

أي فمنهما تارة أموت فيها.

[٢٢٨] {يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ عَنْ مَوَاضِعِهِ} يميلونه عنها ويزيلونه؛ لأنهم إذا بدلوه ووضعوا مكانه كلمة غيره، فقد أزالوه عن مواضعه التي وضعها الله فيها، وأزالوه عنها، وذلك نحو تحريفهم "أسمر ربعة" عن موضعه في التوراة بوضعهم "آدم طوال" مكانه، ونحو تحريفهم الرجم بوضعهم الحدّ بدله. فإن قلت: كيف قيل هاهنا {عَنْ مَوَاضِعِهِ} وفي المائدة {مِنْ بَعْدِ مَوَاضِعِهِ} [المائدة: ٤١]؟ قلت: أما {عَنْ مَوَاضِعِهِ} فعلى ما فسرناه من إزالته عن مواضعه التي أوجبت حكمة الله وضعه فيها بما اقتضت شهواتهم من إبدال غيره مكانه. وأما {مِنْ بَعْدِ مَوَاضِعِهِ} فالمعنى: أنه كانت له مواضع هو قَوْنٌ بأن يكون فيها، فحين حرفوه تركوه كالغريب الذي لا موضع له بعد مواضعه ومقارّه، والمعنيان متقاربان. وقرئ {يُحَرِّفُونَ الْكَلَامَ}، و«الْكَلِمَ»، بكسر الكاف وسكون اللام جمع كَلِمَةٍ تخفيف كلمة.

[229] غَيْرَ مُسْمِعٍ ifadesi muhataptan haldir, yani *isma‘ ve ente ğayru musma‘ⁱⁿ* (Kendisine kulak verilmez biri olarak dinle bizi). Bu iki anlama gelebilecek bir ifadedir. [i] Ya yergi olup “Bizden bir beddua işit işitmeyesice!” anlamındadır. Çünkü bunların Peygamber hakkındaki bedduaları kabul edilirse Peygamber işitemez olacak, dolayısıyla, sözü işitilmeyen bir sağır olacaktır. Bunu, sözlerinin reddedilmez bir beddua olduğuna güvenerek söylüyorlardı. Yahut “Dinle bizi ey davet ettiği şeye kulak verilmeyen kişi!” demektir. Yani sana uygun bir cevap işittirilmeyerek bizi dinle, adeta sen işitmiyormuşsun gibi. Ya da hoşuna gidecek bir söz işittirilmeyerek bizi dinle de kulağın kendisinden incineceği bir söz duysun! İfadenin *isma‘* fiilinin mef’ûlü olması da mümkündür, yani sana duyurulmak istenmeyen bir söz işit çünkü kulağın, hoşlanmadığından dolayı ona uzak durur. [ii] Bununla birlikte, غَيْرَ مُسْمِعٍ ifadesi övgü de olabilir, yani “Kendisine nahoş hiçbir şey duyurulmayarak bizi işit.” Nitekim biri birisine sövdüğünde *esma‘a fulân^{um} fulân^{en}* denir.

[230] رَاعِنَا (Bizi güt) kelimesi de iki zıt anlam içerir. Birinci ihtimal, “Bizi gözet ki seninle konuşalım” şeklindedir, yani bizi dikkate al, bizi bekle. İkinci ihtimal ise birbirlerine sövdükleri İbranca ve Süryanca bir kelimenin benzeri olmasıdır. Bu kelime, *râ‘inâ*dır [çobanımız]. Bunlar din ile alay edip duran, Allah Resûlü ile dalga geçip duran öyle heriflerdi ki ona saygı gösteriyormuş, onu yüceltiyormuş gibi yapıyorlar fakat aslında ona sövüyor, hakaret ediyorlardı!

[231] لِيَا بِالسُّتْهِمٍ ifadesi “dillerini eğip bükerek ve [kelimelerin anlamını] tahrif ederek” demektir. *Unzurnâ* yerine *râ‘inâ*; *lâ usmi‘te mekrûb^{en}* (sana nâhoş bir şey işittirilmesin) yerine *ğayra musma‘ⁱⁿ* diyerek dilleriyle hakkı batıla büküyorlar. Ya da gizledikleri hakareti -ikiyüzlülüklerinden dolayı- dışa vurdukları saygıya büküyorlar.

[232] **Şayet** “Zaten سَمِعْنَا وَعَصَيْنَا (“İşittik ve isyan ettik” [Bakara 2/93])” demiş oldukları halde, nasıl çifte anlama gelecek ihtimalli sözler kullanmış olabilirler ki?” **dersen şöyle derim:** Bütün kâfirler Peygamber’i inkâr ve isyanla karşılıyorlardı fakat hepsi sövgü ve beddua ile karşılamıyordu.

[٢٢٩] قولهم: {غَيْرُ مُسْمَعٍ} حال من المخاطب، أي اسمع وأنت غير مسمع. وهو قول ذو وجهين؛ يحتمل الظم، أي اسمع منا مدعوا عليك بـ "لا سمعت!"، لأنه لو أجيبت دعوتهم عليه لم يسمع، فكان أصم غير مسمع. قالوا ذلك اتكالا على أن قولهم لا سمعت دعوة مستجابة. أو اسمع غير مجاب إلى ما تدعو إليه. ٥ ومعناه غير مسمع جوابا يوافقك، فكأنك لم تسمع شيئا. أو اسمع غير مسمع كلاما ترضاه، فسمعك عنه ناب. ويجوز على هذا أن يكون {غَيْرُ مُسْمَعٍ} مفعول اسمع، أي اسمع كلاما غير مسمع إياك، لأن أذنك لا تعيه نبؤا عنه. ويحتمل المدح، أي اسمع غير مسمع مكروها، من قولك: أسمع فلان فلانا إذا سبه.

[٢٣٠] وكذلك قولهم: {رَاعِنًا} يحتمل راعنا نكلمك، أي ارقبنا وانتظرنا. ١٠ ويحتمل شبه كلمة عبرانية أو سريانية كانوا يتسابون بها، وهي راعينا، فكانوا سخرية بالدين وهزوا برسول الله ﷺ يكلمونه بكلام محتمل، ينوون به الشتيمة والإهانة ويظهرون به التوقير والإكرام.

[٢٣١] {لَيَّا بِالْسِّنْتِهِمْ} فتلا بها وتحريفا، أي يفتلون بالسنتهم الحق إلى الباطل، حيث يضعون راعنا موضع انظرنا، وغير مسمع موضع لا أسمع مكروها. أو يفتلون ١٥ بالسنتهم ما يضمرونه من الشتم إلى ما يظهرونه من التوقير، نفاقا.

[٢٣٢] فإن قلت: كيف جاؤوا بالقول المحتمل ذي الوجهين بعد ما صرحوا وقالوا: {سَمِعْنَا وَعَصَيْنَا}؟ [البقرة: ٩٣] قلت: جميع الكفرة كانوا يواجهونه بالكفر والعصيان، ولا يواجهونه بالسب ودعاء السوء.

Bu sözü kendi aralarında söylemiş olmaları da mümkündür. Yahut bunu açıkça söylememeleri fakat Peygamber (s.a.)'e inanmadıkları için bu sözü söylemiş gibi kabul edilmeleri de mümkündür³¹.

[233] Übeyy b. Kâ'b [v. 33/654; *unzurnâ* kelimesini] -mühlet verme anlamındaki- *inzârdan enzurnâ* şeklinde okumuştur.

[234] **Şayet** “لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ” (Onlar için daha hayırlı olurdu) ifadesindeki zamir nereye râcidir?” **dersen şöyle derim:** أَنَّهُمْ قَالُوا (sözleri) ifadesine râcidir çünkü mâna, سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا (işittik, itaat ettik) ifadeleri sübut bulup devam etseydi bu sözleri “onlar için daha hayırlı” yani daha isabetli ve daha âdil olurdu, şeklindedir.

[235] “Fakat küfürleri sebebiyle Allah onlara lânet etti” yani nankörce inkâr etmeleri sebebiyle onları yüz üstü bıraktı ve lütfundan mahrum etti. “Artık biraz” inanmak “dışında, iman etmezler” yani cılız, silik ve önemsiz bir iman hariç... Ki o da Yaratan’a iman edip başka bir şeye inanmamalarıdır. Yahut ‘biraz’lık ile ‘yok’luk kastedilmiştir [“Hiç iman etmezler” anlamında]. Şairin şu sözünde olduğu gibi:

Başına gelenlerden dolayı sızlanıp durmaz

Yani sızlanması yoktur. Ya da takdir, *illâ kalîl^{en} minhum kad âmenû* şeklinde olup “onlardan pek azı iman eder” anlamındadır.

47. Ey kendilerine kitap verilenler! Biz birtakım yüzleri silip de arkalarına çevirmeden veya (domuza ve maymuna çevirdiğimiz) Ashâb-ı Sebt'i lânetlediğimiz gibi onları da lânetlemeden önce, elinizdekini doğrulayıcı olarak indirdiğimiz Kur'an'a iman edin. Allah'ın buyruğu hep yerine getirilmiştir!

[236] أَن نَّطْمِسَ وُجُوهًا (birtakım yüzleri silip) yani yüzlerinin göz, kaş, burun ve ağız gibi hatlarını yok edip “arkalarına çevirmeden” yani enseye dönüştürmeden... *Edbâr*, kafanın arka kısmı olan ensedir.

31 Bakara 2/93'te de, “Buzağı sevgisinin ‘işittik’ deyip de isyan eden kimselerin iliklerine işlediği” belirtilmekle birlikte bu kimselerin nasıl “isyan ettik” [عَصَيْنَا] demiş olabileceği sorunu gözükmekte; “isyan ettik” demedikleri, -’asv kökündeki sarılıp bağlanma anlamından hareketle- “emrine sarıldık” anlamını da kapsayacak iki anlamlı bir kelime kullandıkları düşünülmektedir. Nitekim Tevrat, Çıkış 24/3-7’de; “Mûsâ Rabb’in ilke ve buyruklarını halka anlatınca ‘Rabb’in her söylediğini yapacağız, O’nu dinleyeceğiz’ dedikleri bildirilmektedir. / ed.

ويجوز أن يقولوه فيما بينهم. ويجوز أن لا ينطقوا بذلك، ولكنهم لما لم يؤمنوا جعلوا كأنهم نطقوا به.

[٢٣٣] وقرأ أبي «وَأَنْظُرْنَا»، من الإنظار وهو الإمهال.

[٢٣٤] فإن قلت: إلام يرجع الضمير في قوله {لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ}؟ قلت: إلى {أَنَّهُمْ} قَالُوا، لأن المعنى: ولو ثبت قولهم سمعنا وأطعنا، لكان قولهم ذلك خيرًا لهم {وَأَقْوَمُ} وأعدل وأسد.

[٢٣٥] {وَلَكِنْ لَعَنَهُمُ اللَّهُ بِكُفْرِهِمْ} أي خذلهم بسبب كفرهم، وأبعدهم عن الطافه {فَلَا يُؤْمِنُونَ إِلَّا} إيمانًا {قَلِيلًا} أي ضعيفًا ركيكًا لا يعبأ به، وهو إيمانهم بمن خلقهم مع كفرهم بغيره، أو أراد بالقلّة العدم، كقوله:

قَلِيلُ التَّشْكِيِّ لِلْمُهِمِّ يُصِيبُهُ ❁ ١٠

أي عديم التشكي. أو إلا قليلًا منهم قد آمنوا.

٤٧- «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْتُوا الْكِتَابَ آمِنُوا بِمَا نَزَّلْنَا مُصَدِّقًا لِمَا مَعَكُمْ مِنْ قَبْلِ أَنْ نَطْمِسَ وُجُوهًا فَنَرُدَّهَا عَلَى أَدْبَارِهَا أَوْ نَلْعَنَهُمْ كَمَا لَعَنَّا أَصْحَابَ السَّبْتِ وَكَانَ أَمْرُ اللَّهِ مَفْعُولًا»

[٢٣٦] {أَنْ نَطْمِسَ وُجُوهًا} أي نمحو تخطيط صورها، من عين وحاجب وأنف وفم {فَنَرُدَّهَا عَلَى أَدْبَارِهَا} فنجعلها على هيئة أدبارها، وهي الأقفاء مطموسة مثلها. ١٥

İfadenin başındaki Fâ sebep bildirir; *takip* için de olabilir ki bu durumda, önce yüzlerini dümdüz edip sonra enseye döndürmesi şeklinde peş peşe iki ceza ile tehdit edilmiş olurlar ve mâna şöyle olur: Yüzleri dümdüz ve ters yüz ederiz. Yüzler arkaya, enseler öne döner! *Tams* için verilecek bir diğer mâna, devirmek ve değiştirmektir. Tıpkı Firavun'un Kıptîlerin mallarını taşla dönüştürmesi [tamese] gibi ki bu durumda, *vucûhtan* maksat [yüzler] değil reisleri ve itibarlı önde gelenleri olur. Yani, itibarlı olanlarının durumlarını değiştirmeden, mad-di imkânlarını ve itibarlarını ellerinden almadan, onları küçük düşürmeden ve talihlerini ters yüz etmeden önce... Yahut onları geldikleri yere geri göndermeden önce... ki Suriye civarındaki Ezri'ât'dır. Bununla kastedilen Nadîroğulları sürgünüdür.

[237] **Şayet** “نَلْعَنُهُمْ (Onlara lânet ederiz) ifadesindeki zamir kime râ-cidir?” **dersen şöyle derim:** *Vücûhdan* kasıt, itibarlı önde gelenler ise zamir onlara gider, yüzler anlamındaysa yüzlerin sahiplerine gider. Çünkü bu durumda mâna *min kabli en natmise vucûhe kavm*ⁱⁿ (bir topluluğun yüzlerini deforme etmeden...) şeklindedir. Yahut [hitaptan gaybete] iltifat edilerek “kendisine kitap verilenler”e gider. “Ya da onlara lânet ederiz” yani Ashâb-ı Sebr'e yaptığımız gibi onları da insan dışında bir şekle dönüştürerek cezalandırırız. **Şayet** “Peki, bu tehdit nerede gerçekleşecek?” **dersen şöyle derim:** Bu tehditin gerçekleşmesi iman[ın yokluğu] şartına bağlanmıştı fakat onlardan bazıları iman etmiş [dolayısıyla, *dönüştürmeye* gerek kalmamış]tır. Bunun ileride meydana gelecek bir durum olduğu ve Yahudilerin yüzlerinin *mesbedilip* insan dışı bir şekle dönüşmelerinin kıyametten önce gerçekleşeceği de söylenmiştir. Bir de Allah Teâlâ onları iki durumdan birisiyle tehdit etmiştir, yüzlerinin dümdüz hale getirilmesi ve lânet edilmeleri. *Tams* ise reislerinin durumlarının değiştirilmesi veya Suriye bölgesine sürgün edilmeleridir. Buna göre iki tehditten biri gerçekleşmiştir. Aslında, diğer tehdit de gerçekleşmiştir. Şöyle ki onlara her dille lânet edilmektedir. Görünen o ki lânetten maksat insan dışı bir şekle dönüştürmek değil, bilinen lânettir. Dikkat ederseniz şöyle buyrulmuştur: “De ki: Ben, size Allah katında bundan daha kötüsünü söyleyeyim mi? O kimseler ki Allah onları lânetlemiş, onlara gazap etmiş ve içlerinden maymunlar, domuzlar ve ‘tâğut uşakları’ çıkarmıştır.” [Mâide 5/60] “Allah'ın buyruğu hep yerine getirilmiştir!” Demek ki iman etmedikleri takdirde iki durumdan biri muhakkak meydana gelecektir.

والفاء للتسيب، وإن جعلتها للتعقيب على أنهم توعدوا بعقابين؛ أحدهما عقيب الآخر، ردها على أدبارها بعد طمسها؛ فالمعنى أن نطمس وجوهاً فننكسها، الوجوه إلى خلف، والأقفاء إلى قدام. ووجه آخر: وهو أن يراد بالطمس القلب والتغيير، كما طمس أموال القبط فقلبها حجارة. وبالوجوه رؤوسهم ووجهاؤهم، أي من قبل أن نغير أحوال وجهائهم فنسلبهم إقبالهم ووجاهتهم ونكسّوهم صغارهم وإدبارهم. أو نردهم إلى حيث جاؤوا منه، وهي: أذرعات الشام، يريد: إجلاء بني النضير.

[٢٣٧] فإن قلت: لمن الراجع في قوله: {أَوْ نَلْعَنَهُمْ}؟ قلت: للوجوه، إن أريد الوجهاء، أو لأصحاب الوجوه. لأن المعنى من قبل أن نطمس وجوه قوم. أو يرجع إلى {الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ} على طريقة الالتفات؛ {أَوْ نَلْعَنَهُمْ} أو نجزيهم بالمسخ، كما مسخنا أصحاب السبت. فإن قلت: فأين وقوع الوعيد؟ قلت: هو مشروط بالإيمان، وقد آمن منهم ناس. وقيل: هو منتظر، ولا بدّ من طمس ومسح لليهود قبل يوم القيامة، ولأن الله عز وجلّ أوعدهم بأحد الأمرين، بطمس وجوه منهم، أو بلعنهم. فإن الطمس تبديل أحوال رؤسائهم، أو إجلائهم إلى الشام، فقد كان أحد الأمرين وإن كان غيره فقد حصل اللعن. فإنهم ملعونون بكل لسان، والظاهر اللعن المتعارف دون المسخ. ألا ترى إلى قوله تعالى {قُلْ هَلْ أُنَبِّئُكُمْ بِشَرٍّ مِنْ ذَلِكَ مَثُوبَةً عِنْدَ اللَّهِ مَنْ لَعَنَهُ اللَّهُ وَغَضِبَ عَلَيْهِ وَجَعَلَ مِنْهُمْ الْقِرَدَةَ وَالْخَنَازِيرَ} [المائدة: ٦٠] {وَكَانَ أَمْرُ اللَّهِ مَفْعُولًا} فلا بدّ أن يقع أحد الأمرين إن لم يؤمنوا.

٤٨- ﴿إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُشْرِكْ بِاللَّهِ فَقَدْ افْتَرَىٰ إِثْمًا عَظِيمًا﴾

[٢٣٨] فإن قلت: قد ثبت أن الله عز وجل يغفر الشرك لمن تاب منه، وأنه لا يغفر ما دون الشرك من الكبائر إلا بالتوبة، فما وجه قول الله تعالى: {إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ}؟ قلت: الوجه أن يكون الفعل المنفي والمثبت جميعاً موجّهين إلى قوله تعالى {لِمَنْ يَشَاءُ}؛ كأنه قيل: إن الله لا يغفر لمن يشاء الشرك، ويغفر لمن يشاء ما دون الشرك على أن المراد بالأول من لم يتب، وبالثاني من تاب. ونظيره قولك: إن الأمير لا يبذل الدينار ويبذل القنطار لمن يشاء. تريد: لا يبذل الدينار لمن لا يستأهله، ويبذل القنطار لمن يستأهله.

١٠ [٢٣٩] {فَقَدْ افْتَرَىٰ إِثْمًا} أي ارتكبه وهو مفتر مفتعل ما لا يصح كونه.

٤٩- ﴿أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ يَزْكُونَ أَنْفُسَهُمْ بِاللَّهِ يَزْكِي مَنْ يَشَاءُ وَلَا يُظْلَمُونَ فَتِيلًا﴾

٥٠- ﴿انْظُرْ كَيْفَ يَقْتُرُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ وَكَفَىٰ بِهِ إِثْمًا مُّبِينًا﴾

[٢٤٠] {الَّذِينَ يَزْكُونَ أَنْفُسَهُمْ} اليهود والنصارى، قالوا: {نَحْنُ أَبْنَاءُ اللَّهِ وَأَحِبَّاؤُهُ} [المائدة: ١٨]، {وَقَالُوا لَنْ يَدْخُلَ الْجَنَّةَ إِلَّا مَنْ كَانَ هُودًا أَوْ نَصَارَى} [البقرة: ١١١]. وقيل: جاء رجال من اليهود إلى رسول الله ﷺ بأطفالهم فقالوا: هل على هؤلاء ذنب؟ قال: لا. قالوا: والله ما نحن إلا كهيئتهم، ما عملناه بالنهار كفر عنا بالليل، وما عملناه بالليل كفر عنا بالنهار، فنزلت. ويدخل فيها كل من زكى نفسه ووصفها بزكاء العمل وزيادة الطاعة والتقوى والزلفى عند الله. فإن قلت: أما قال رسول الله ﷺ «والله إني لأمين في السماء، أمين في الأرض»؟ قلت: إنما قال ذلك حين قال له المنافقون: اعدل في القسمة، إكذاباً لهم

Çünkü münafıklar onu Rabbinin nitelemesinden farklı şekilde niteliyorlardı. Allah'ın, tertemiz olduğuna tanıklık ettiği kimse ile kendi kendini temize çıkartan veya kendisini tanımayan birinin temize çıkarttığı biri arasında yerle göğün arasındaki mesafe kadar fark vardır!

5 [241] “Asıl Allah, -dilediklerini- temize çıkarır” ifadesi, itibar edilecek *tezkiyenin*, başkasının değil Allah'ın tezkiyesi olduğunu bildirmektedir. Çünkü tezkiyeye layık olanı bilen sadece O'dur. “Dilediklerini temize çıkarır” ifadesinin anlamı, arı duru ve tertemiz olduklarını bildiği ve bu sebeple o şekilde nitelediği ilâhî rızaya ermiş kullarını temize çıkarır, şeklindedir.

10 [242] “Onlara kıl kadar zulmedilmez” yani kendi kendilerini saf ve temiz görenler, bu fiillerinden dolayı hak ettikleri kadar cezalandırılırlar. Yahut Allah'ın temize çıkarmayı dilediği kimseler temizliklerinden dolayı mükâfatlandırılırlar, sevaplarından bir şey eksiltilmez. Bunun örneği şu âyette de geçmektedir: “... Öyleyse, kendi kendinizi temize çıkartmayın!

15 Kimin sakındığını en iyi bilen O'dur çünkü.” [Necm 53/32]

[243] Allah katında tertemiz olduklarını iddia ederek “nasıl da Allah hakkında yalan uyduruyorlar!” Diğer günahları bir yana, sadece bu iddiaları bile kendilerine “apaçık bir günah olarak yeter!”

20 **51. Bak şu kendilerine kitaptan pay verilenlere; nasıl, (Allah'a değil de) puta ve tâğûta iman ediyorlar; nankörce inkâr eden (müşrik)ler için nasıl da “Bunlar iman edenlerden daha doğru yoldadır” diyebiliyorlar!?**

52. Bunlardır işte Allah'ın lânetledikleri!.. Allah'ın lânetlediği birine de asla yardımcı bulamazsın.

[244] *Cibt*, putlara ve Allah dışında tapınılan her şeye verilen bir isimdir. 25 *Tâğût* ise “şeytan” demektir. Şöyle ki: Yahudi Huyeyy b. Ahtab ve Kâ'b b. Eşref, Resûlullah'la savaşıma konusunda Kureyş ile antlaşma yapmak üzere bir grup Yahudi ile birlikte Mekke'ye gittiler. Mekkeli müşrikler “Siz Ehl-i Kitap'sınız, yani bize olduğunuzdan daha çok Muhammed'e yakınsınız. Sizin bize tuzak kurmayacağınızdan emin olamıyoruz. Putlarımıza secde edin de 30 size tam olarak güvenelim.” dediler. Bunun üzerine o Yahudi grup onların putlarına secde etti. İşte puta ve şeytana iman etmeleri ile bu kastedilmektedir.

إذ وصفوه بخلاف ما وصفه به ربه، وَشَتَّانَ من شهد الله له بالتزكية، ومن شهد لنفسه أو شهد له من لا يعلم!

[٢٤١] {بَلِ اللَّهُ يُزَكِّي مَن يَشَاءُ} إعلَام بأن تزكية الله هي التي يعتد بها، لا تزكية غيره؛ لأنه هو العالم بمن هو أهل للتزكية. ومعنى يزكي من يشاء: يزكي المرتضين ٥ من عباده الذين عرف منهم الزكاء فوصفهم به.

[٢٤٢] {وَلَا يُظْلَمُونَ فَتِيلًا} أي الذين يزكون أنفسهم يعاقبون على تزكيتهم أنفسهم حق جزائهم. أو من يشاء يثابون على زكائهم ولا ينقص من ثوابهم. ونحوه {فَلَا تُزَكُّوا أَنْفُسَكُمْ هُوَ أَعْلَمُ بِمَنِ اتَّقَى} [النجم: ٣٢].

[٢٤٣] {كَيْفَ يَفْتَرُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ} في زعمهم أنهم عند الله أزياء. {وَكَفَى} بزعمهم هذا {إِنَّمَا مُبِينًا} من بين سائر آثامهم. ١٠

٥١- ﴿أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ أُوتُوا نَصِيبًا مِّنَ الْكِتَابِ يُؤْمِنُونَ بِالْجِبْتِ وَالطَّاغُوتِ وَيَقُولُونَ لِلَّذِينَ كَفَرُوا هَؤُلَاءِ أَهْدَى مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا سَبِيلًا﴾
٥٢- ﴿أُولَٰئِكَ الَّذِينَ لَعَنَهُمُ اللَّهُ وَمَن يَلْعَنِ اللَّهُ فَلَن تَجِدَ لَهُ نَصِيرًا﴾

[٢٤٤] الجبت: الأصنام وكل ما عبد من دون الله؛ والطاغوت: الشيطان. ١٥ وذلك أن حُيَيَّ بن أخطب وكعب بن الأشرف اليهوديين خرجا إلى مكة مع جماعة من اليهود يحالفون قريشًا على محاربة رسول الله ﷺ، فقالوا: أنتم أهل كتاب، وأنتم أقرب إلى محمد منكم إلينا، فلا نأمن مكرهم، فاسجدوا لآلهتنا حتى نطمئن إليكم، ففعلوا. فهذا إيمانهم {بِالْجِبْتِ وَالطَّاغُوتِ}،

Çünkü putlara secde etmiş ve bu eylemleri ile şeytana da itaat etmiş oldular. Ebû Süfyân dedi ki: “Biz mi daha doğru yoldayız, Muhammed mi?” Kâ'b “Muhammed ne diyor ki?” dedi. “Yalnızca Allah’a kulluk etmemizi emrediyor ve şirkten menediyor” dediler. Kâ'b, “Ya sizin dininiz ne?” diye sordu. Onlar da
 5 “Biz Beytullah'ın / Tanrıevi'nin mütevellîleriyiz. Hacılara su dağıtırız, misafir ağırılar, esir azat ederiz” dediler ve yaptıkları diğer işleri saydılar. Kâ'b, “Öyleyse siz daha doğru yoldasınız.” dedi.

53. Yoksa bunların (ilâhî) hükümranlıktan bir payları mı var? Böyle olsaydı zırnık koklatmazlardı insanlara!

10 **54. Yoksa Allah, kendi lütfundan (peygamberlik) verdi diye insanları çekemiyorlar mı? Oysa Biz, kitap ve hikmeti İbrâhim'in nesline vermiş ve onlara büyük bir nimet bahşetmiştik**

55. de onların bir kısmı ona iman ederken, bir kısmı ondan yüz çevirmişti. Ama hiçbir ateş Cehennem kadar çılgın değildir!..

15 [245] Allah, Yahudileri cimrilik ve haset ile nitelemektedir ki bunlar en kötü iki özelliştir. Bunlar, kendilerine verilen nimeti başkalarından esirgiyor, bununla da yetinmeyip başkalarına verilen nimetin de kendilerinin olmasını istiyorlardı. Allah da onları bu iki kötü vasıfla niteleyip dedi ki “Yoksa bunların (ilâhî) hükümranlıktan bir payları mı var [Allah korusun]!?” Burada ^âî mun-
 20 katı'a olup [^âî ^âî anlamındadır ve bu] Hemze'nin mânası, hâkimiyetten bir paylarının bulunduğu reddetmektir. Sonra “Böyle olsaydı zırnık koklatmazlardı!” buyurdu, yani hâkimiyetten bir nasipleri olsaydı aşırı cimriliklerinden, hiç kimseye zerre bir şey vermezlerdi. *Nakîr*, çekirdeğin üzerindeki oyuktur ve *fetîl* [lif / kıl] ve *kutmîr* [çekirdek zarı] kelimeleri gibi azlığı temsil eder.

25 [246] “Hükümranlılık”tan maksat ya dünyadakilerin hükümranlılığı ya da “Şayet siz Rabbimin rahmet hazinelerine sahip olsaydınız, tükenir korkusuyla hepsini elinizde tutardınız!” [İsrâ 17/100] âyetinde geçtiği gibi Allah'ın hükümranlılığıdır. Bunların cimriliğini daha iyi anlattığı ve Kur'an'daki benzeri ile örtüştüğünden, bu mâna daha güzeldir. [^âî ^âî'deki] Hemze'nin, işbu
 30 dünyevî hâkimiyetten kendilerine bir pay verilmesini yadırgama anlamında olması da câizdir. Tıpkı krallar gibi malları, bağları-bahçeleri, yüksek yüksek sarayları vardı. Ama sahip olduklarından hiçbirini hiç kimseye koklatmıyorlardı.

لأنهم سجدوا للأصنام وأطاعوا إبليس فيما فعلوا. وقال أبو سفيان: أنحن أهدي سبيلاً أم محمد؟ فقال كعب: ماذا يقول محمد؟ قالوا: يأمر بعبادة الله وحده، وينهى عن الشرك. قال: وما دينكم؟ قالوا: نحن ولاة البيت، ونسقي الحاج، ونقري الضيف، ونفك العاني، وذكروا أفعالهم، فقال: أنتم أهدي سبيلاً.

٥ -٥٣- ﴿أَمْ لَهُمْ نَصِيبٌ مِنَ الْمُلْكِ فَإِذَا لَا يُؤْتُونَ النَّاسَ نَقِيرًا﴾

٥٤- ﴿أَمْ يَخْسُدُونَ النَّاسَ عَلَى مَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ فَقَدْ آتَيْنَا آلَ إِبْرَاهِيمَ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَآتَيْنَاهُمْ مُلْكًا عَظِيمًا﴾

٥٥- ﴿فَمِنْهُمْ مَنْ آمَنَ بِهِ وَمِنْهُمْ مَنْ صَدَّ عَنْهُ وَكَفَى بِجَهَنَّمَ سَعِيرًا﴾

[٢٤٥] وصف اليهود بالبخل والحسد، وهما شرّ خصلتين؛ يمنعون ما أوتوا من النعمة ويتمنون أن تكون لهم نعمة غيرهم، فقال: {أَمْ لَهُمْ نَصِيبٌ مِنَ الْمُلْكِ} على أن أم منقطعة ومعنى الهمزة لإنكار أن يكون لهم نصيب من الملك؛ ثم قال: {فَإِذَا لَا يُؤْتُونَ} أي لو كان لهم نصيب من الملك فإذا لا يؤتون أحداً مقدار نقير، لفرط بخلهم. والنقير: النقرة في ظهر النواة وهو مثل في القلة، كالفتيل والقطمير.

[٢٤٦] والمراد بالملك: إما ملك أهل الدنيا، وإما ملك الله، كقوله تعالى {قُلْ لَوْ أَنُّكُمْ تَمْلِكُونَ خَزَائِنَ رَحْمَةِ رَبِّي إِذَا لَأَمْسَكْتُمْ خَشْيَةَ الْإِنْفَاقِ} [الإسراء: ١٠٠] وهذا أوصف لهم بالشح، وأحسن لطباقة نظيره من القرآن. ويجوز أن يكون معنى الهمزة في أم لإنكار أنهم قد أوتوا نصيباً من الملك، وكانوا أصحاب أموال وبساتين وقصور مشيدة كما تكون أحوال الملوك. وأنهم لا يؤتون أحداً مما يملكون شيئاً.

[247] İbn Mes'ûd [v. 32/653] *izâ'ı* aslî ameli olan nasb ile amel ettirerek [فَإِذَا يُتْرَكُونَ] ifadesini *fe-izen lâ yu'tû* diye okumuştur. Genel kıraatte ise bu amel kaldırılmıştır, sanki şöyle denilmektedir: *fe-lâ yu'tûne'n-nâse nekîr^{an} izen* (... o takdirde insanlara zırnık koklatmazlardı).

5 [248] *أَمْ يَحْسُدُونَ النَّاسَ* ifadesinde *أَمْ* *bel e* [أَمْ] anlamında olup, hasedi yadırgamak ve çirkinliğini göstermek amacıyla “Yoksa Peygamber (s.a.)’e ve müminlere haset mi ediyorlar?!” buyrulmaktadır. Yahudiler, Allah’ın müminlere nasip ettiği zafer, galibiyet, izzetlerinin artması ve günden güne ilerlemelerinden dolayı Müslümanlara haset etmekteydi.

10 [249] “Biz vermiştik” ifadesi, bildikleri bir şeyle, yani Allah’ın kitap ve hikmeti İbrâhim hanedanına verdiğiine ilişkin kendi bilgileriyle onları susturmaktadır. “İbrâhim hanedanı” ki Peygamber (s.a.)’in selefleridir. Yani Allah’ın, onlara verdiğiinin benzerini Peygamber (s.a.)’e de vermesi garip bir şey değildir.

15 [250] İbn Abbâs *Radıyallâhu ‘Anh* [v. 68/688], “Allah’ın İbrâhim hanedanına verdiği hükümlerlik, Yûsuf’un, Dâvûd ve Süleyman’ın hükümlerlikidir” demiştir. Denilmiştir ki Yahudiler Peygamber’in çok hanım almasını mesele ettikleri için bu âyetle onlara şöyle cevap verilmiş oldu: “Dâvûd *Aleyhisselâm*’ın yüz hanımı, Süleyman *Aleyhisselâm*’ın üç yüz nikâhlı hanımı
20 ve yedi yüz cariyesi varken onun dokuz hanımını nasıl çok görüyorsunuz?!”

[251] “Onlardan” yani Yahudilerden İbrâhim hanedanına dair “bu söze iman edenler” de var, doğruluğunu bile bile “inkâr edenler de.” Veya Yahudilerden Peygamber (s.a.)’e iman edenler de var, onun nübüvvetini inkâr edenler de. Yahut İbrâhim hanedanından İbrâhim’e iman edenler de var, onu inkâr edenler de. “[Evet, Nûh’u ve İbrâhim’i gönderdik, peygamberliği de kitabı da bu ikisinin nesline verdik.] Gerçi, (nesilleri arasında) doğru yolda olanlar var ama çoğu fâsık!..” [Hadid 57/26] âyetinde olduğu gibi.

30 **56. Âyetlerimizi nankörce inkâr edenleri ileride öyle bir Ateş’e soka-
cağız ki derileri piştikçe -azabı tadabilsinler diye- başka derilerle değiştireceğiz. Allah ‘mutlak izzet ve hikmet sahibi’dir (‘Azîz, Hakîm).**

[252] “... başka derilerle değiştireceğiz” onları başka derilere çevireceğiz. **Şayet** “Günahı işleyen derilerin yerine nasıl günah işlememiş derilere azap edilir?” **dersen şöyle derim:** Azap, kişinin duyarlı yekûnu içindir.

[٢٤٧] وقرأ ابن مسعود «فَإِذَا لَا يُؤْتُوا»، على إعمال إذا عملها الذي هو النصب، وهي ملغاة في قراءة العامة، كأنه قيل: فلا يؤتون الناس نقيراً إذاً.

[٢٤٨] {أَمْ يَحْسُدُونَ النَّاسَ} بل أيحسدون رسول الله ﷺ والمؤمنين على إنكار الحسد واستقباحه. وكانوا يحسدونهم على ما آتاهم الله من النصر والغلبة وازدياد العز والتقدم كل يوم. ٥

[٢٤٩] {فَقَدْ آتَيْنَا} إلزام لهم بما عرفوه من إتياء الله الكتاب والحكمة {آلِ إِبْرَاهِيمَ} الذين هم أسلاف محمد ﷺ، وأنه ليس ببدع أن يؤتیه الله مثل ما آتى أسلافه. [٢٥٠] وعن ابن عباس: الملك في آل إبراهيم ملك يوسف وداود وسليمان. وقيل: استكثروا نساءه، فقيل لهم: كيف استكثرت له التسع وقد كان لداود مائة ١٠ ولسليمان ثلثمائة مهيرة، وسبعمائة سرية؟

[٢٥١] {فَمِنْهُمْ} فمن اليهود {مَنْ آمَنَ بِهِ} أي بما ذكر من حديث آل إبراهيم {وَمِنْهُمْ مَنْ صَدَّ عَنْهُ} وأنكره مع علمه بصحته. أو من اليهود من آمن برسول الله ﷺ، ومنهم من أنكر نبوته. أو من آل إبراهيم من آمن بإبراهيم، ومنهم من كفر، كقوله {فَمِنْهُمْ مُهْتَدٍ وَكَثِيرٌ مِنْهُمْ فَاسِقُونَ} [الحديد: ٢٦].

١٥ -٥٦- ﴿إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِنَا سَوْفَ نُصْلِيهِمْ نَارًا كُلَّمَا نَضِجَتْ جُلُودُهُمْ
بَدَّلْنَاهُمْ جُلُودًا غَيْرَهَا لِيَذُوقُوا الْعَذَابَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَزِيزًا حَكِيمًا﴾

[٢٥٢] {بَدَّلْنَاهُمْ جُلُودًا غَيْرَهَا} أبدلناهم إياها. فإن قلت: كيف تعذب مكان الجلود العاصية جلود لم تعص؟ قلت: العذاب للجملة الحساسة،

Günah işleyen deri değil bu bütündür. Fudayl b. 'Iyaz'dan [v. 187/803] yanmış derinin yanmamışa dönüştürüleceği nakledilmiştir. Peygamber (s.a.), “Cehen-nemliklerin derileri günde yedi sefer değiştirilir” buyurmuştur. Hasan-ı Basrî *Rahimehu'llâh*'ın [v. 110/728] dediğine göre “Derileri yetmiş kez parşömen ren-
5 ginde beyaz deriye dönüştürülecektir.”

[253] “Azabı tatsınlar diye” yani azabı tatmaya devam etsinler ve bu tatma kesintiye uğramasın diye... Bu, zaten *aziz* [güçlü - şerefli] birine “Allah seni aziz etsin!” demene benzer, “Allah seni her daim aziz etsin, izzetini arttırsın!” anlamındadır.

10 [254] “Allah mutlak izzet sahibidir” suçlulara yapmak istediği hiçbir şey O'na güç gelmez; “hikmet sahibidir” müstehak olana tamamen adaletli bir şekilde azap eder.

57. İman edip salih amel işleyenleri ise altından ırmakların aktığı, ebediyen kalacakları cennetlere sokacağız. Orada tertemiz eşleri olacak ve onları koyu bir gölgeye sokacağız.
15

58. Allah size, elbette emanetleri ehline vermenizi ve insanlar arasında hakemlik ederken adaletle hükmetmenizi emreder. Allah size ne güzel öğüt veriyor... Allah gerçekten işittir, görür (Semî', Basîr).

[255] *ظِلًّا* mânayı pekiştirmek için *ظِلٍّ*den türetilmiş bir sıfat-ı müşeb-
20 behedir. *Leyl^{un} elil^{un}, yevm^{un} eyûm^{un}* [kapkaranlık gece, güpegündüz] denilmesi gibi. Hiçbir aralığın olmadığı, güneşin gideremediği süreklilikte, uzun; ne çok sıcak ne çok soğuk, ılıman ve dengeli bir gölgeyi ifade eder. Cennet gölgesi dışındaki hiçbir gölge böyle değildir. *Allah bizi kendisine yaklaştıracak şeylere muvaffak kılarak, bizlere o gölgelerin altında gölgelenmeyi nasip etsin!*

25 [256] İbn Mes'ûd'un [v. 32/653] kıraati *Yâ ile se-yudhiluhum* (onları so-kacaktır) şeklindedir.

[257] “... emanetleri ehline vermenizi...” hitabı, her tür emanete iliş-
kin herkesi kapsamaktadır. Âyetin Kâbe'nin bekçiliğini yapan Osman b. Talha b. Abduddâr [v. 42/662] hakkında indiği de söylenmiştir. Olay şöyle
30 gerçekleşmiştir: Peygamber (s.a.) fetih günü Mekke'ye girdiğinde Osman b. Talha Kâbe'nin kapısını kilitleyip Kâbe'nin damına çıktı. Anahtarı Pey-gamber'e vermemek için directti ve “Onun Allah resûlü olduğunu bilsem, girmesini engellemezdim!” dedi. Bunun üzerine Ali (r.a.) onun bileğini bü-kerek anahtarı aldı ve Kâbe'yi açtı.

وهي التي عصت، لا للجلد. وعن فضيل: يجعل النَّضِيجَ غيرَ نَضِيجٍ. وعن رسول الله ﷺ «تبدّل جلودهم كل يوم سبع مرّات»، وعن الحسن: سبعين مرة يبدّلون جلودًا بيضاء كالفراطيس.

[٢٥٣] {لِيَذُوقُوا الْعَذَابَ} ليدوم لهم ذوقه ولا ينقطع. كقولك للعزیز: أعزّك الله، أي أدامك على عزّك وزادك فيه. ٥

[٢٥٤] {عَزِيزًا} لا يمتنع عليه شيء مما يريد به بالمجرمين {حَكِيمًا} لا يعذب إلا بعدل من يستحقه.

٥٧- ﴿وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَنُدْخِلُهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا لَهُمْ فِيهَا أَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌ وَنُدْخِلُهُمْ ظِلًّا ظَلِيلًا﴾
٥٨- ﴿إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ إِنَّ اللَّهَ نِعِمَّا يَعِظُكُمْ بِهِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ سَمِيعًا بَصِيرًا﴾ ١٠

[٢٥٥] {ظَلِيلًا} صفة مشتقة من لفظ الظل لتأكيد معناه. كما يقال: ليل أليل، ويوم أيوم، وما أشبه ذلك. وهو ما كان فينا لا جُوب فيه، ودائمًا لا تنسخه الشمس، وسَجَسَجًا لا حرّ فيه ولا برد، وليس ذلك إلا ظل الجنة. رزقنا الله بتوفيقه لما يزلف إليه التقيؤ تحت ذلك الظل. ١٥

[٢٥٦] وفي قراءة عبد الله «سَيُدْخِلُهُمْ»، بالياء.

[٢٥٧] {أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ} الخطاب عام لكل أحد في كل أمانة. وقيل نزلت في عثمان بن طلحة بن عبد الدار وكان سادن الكعبة. وذلك: أن رسول الله ﷺ حين دخل مكة يوم الفتح أغلق عثمان باب الكعبة وصعد السطح، وأبى أن يدفع المفتاح إليه، وقال: لو علمت أنه رسول الله لم أمنعه! فلوى علي بن أبي طالب عليه السلام يده، وأخذ منه وفتح، ٢٠

Peygamber (s.a.) Kâbe'ye girdi, iki rekât namaz kıldı. Amcası Hazret-i Ab-bâs'ın *sikâye* yani hacılara su verme görevi vardı], Peygamber Kâbe'den çıkınca on-dan, anahtarı kendisine vermesini ve sikâye ile *sidâne* [Kâbe'yi koruma] görevini birleştirmesini istedi. Bunun üzerine bu âyet indi. Peygamber (s.a.), Hazret-i

5 Ali'ye anahtarı Osman'a geri vermesini ve ondan özür dilemesini emretti. Os-man, Ali'ye "Bileğimi büküp incittin, şimdi de gelip özür mü diliyorsun?!" dedi. Hazret-i Ali de "Allah senin hakkında âyet indirdi" dedi ve bu âyeti oku-du. Osman, Allah'tan başka ilâh olmadığına ve Muhammed'in O'nun elçisi olduğuna şهادet getirdi ve Müslüman oldu. Cebrâil geldi ve Peygamber (s.a.),

10 *sidâne* görevinin sonsuza kadar Osman'ın çocuklarında olacağını haber verdi.

[258] Âyetin, emanetleri ehline vermeleri ve adaletle hükmetmelerine ilişkin yöneticilere hitap olduğu da söylenmiştir.

[259] *الْأَمَانَات* kelimesi *el-emânete* şeklinde tekil olarak da okunmuştur.

[260] *يَعِظُكُمْ بِهَا* ifadesinde] Mâ, ya *ya'izukum bi-hî* ile tavsif edilen man-sup bir kelimedir ya da ism-i mevsûl olmak üzere merfû'dur, sılası da yine

15 *ya'izukum bi-hî*dir. Adeta "Ne güzel şeydir Allah'ın size öğüt veriş!" yahut "Ne güzeldir Allah'ın size öğüt olarak verdiği şey!" buyrulmuş olmaktadır. Medhin mahsusu hafzedilmiş olup şu anlamdadır: "Allah'ın size verdiği bir öğüt olarak ne güzel bir şeydir *bu*!" -Yani emanetleri eda etme ve adaletle

20 hükmetme [öğüdü].-

[261] Kelime Nûn'un fethasıyla *ne'imma* şeklinde da okunmuştur.

59. "Ey iman edenler! Allah'a itaat edin, Peygambere ve sizden olan yöneticilere itaat edin. Herhangi bir hususta çekişecek olursanız, onu Allah ve Resûlüne arz edin; -tabî, Allah'a ve 'Son Gün'e iman etmiş-

25 **seniz... Çünkü bu, sonucu itibariyle hem daha hayırlı hem de daha güzeldir."**

[262] İdarecilere, emanetleri ehline vermelerini ve adaletle hükmetme-lerini emrettikten sonra, insanlara da o idarecilere itaat etmelerini ve onla-rın kararlarına uymalarını emretmektedir. "Sizden olan idareciler" den kasıt,

30 âdil idarecilerdir. Çünkü Allah ve Resûlü'nün, zalim idarecilerle hiçbir iliş-kisi yoktur ve itaatın gerekliliği konusunda Allah ve Resûlü gibi kabul edi-lemezler. Allah ve Resûlü ile ancak adaleti tercih, hakkı yeğleme, bu ikisini emretme ve bunların zıttından menetme konusunda o ikisine uyan yöneti-ciler bir arada kullanılabilir. Hulefâ-i Raşidîn ve onlara güzelce uyanlar gibi.

ودخل رسول الله ﷺ وصلى ركعتين. فلما خرج سأله العباس أن يعطيه المفتاح ويجمع له السقاية والسدانة. فنزلت، فأمر عليًا أن يردّه إلى عثمان ويعتذر إليه، فقال عثمان لعليّ: أكرهت وأذيت ثم جئت ترفق؟ فقال: لقد أنزل الله في شأنك قرآنًا، وقرأ عليه الآية، فقال عثمان: أشهد أن لا إله إلا الله وأشهد أن محمدًا رسول الله! فهبط جبريل وأخبر رسول الله ﷺ أن السدانة في أولاد عثمان أبدًا.

[٢٥٨] وقيل: هو خطاب للولاة بأداء الأمانات والحكم بالعدل.

[٢٥٩] وقرئ «الْأَمَانَةُ»، على التوحيد.

[٢٦٠] {نِعْمًا يَعِظُكُمْ بِهِ}، إما أن تكون منصوبة موصوفة بيعظكم به، وإما أن تكون مرفوعة موصولة به؛ كأنه قيل: نعم شيئًا يعظكم به، أو نعم الشيء الذي يعظكم به. والمخصوص بالمدح محذوف، أي نعمًا يعظكم به ذاك، وهو المأمور به من أداء الأمانات والعدل في الحكم.

[٢٦١] وقرئ «نِعْمًا» بفتح النون.

٥٩- «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ فَإِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ إِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ ذَلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا» ١٥

[٢٦٢] لما أمر الولاة بأداء الأمانات إلى أهلها وأن يحكموا بالعدل، أمر الناس بأن يطيعوهم وينزلوا على قضاياهم. والمراد بأولي الأمر منكم: أمراء الحق؛ لأن أمراء الجور الله ورسوله بريثان منهم، فلا يُعْطَفُونَ على الله ورسوله في وجوب الطاعة لهم، وإنما يجمع بين الله ورسوله والأمراء الموافقين لهما في إثارة العدل واختيار الحق والأمر بهما والنهي عن أضدادهما، كالخلفاء الراشدين ومن تبعهم بإحسان.

Nitekim bu halifeler şöyle diyorlardı: “Ben aranızda adaletle hükmettiğim sürece bana itaat edin, adaletle aykırı davrandığımda ise bana itaat etmek zorunda değilsiniz.” Nakledildiğine göre Ebû Hâzim [Seleme b. Dînâr; v.140/757], Mesleme b. Abdülmelik [v. 121/739?] kendisine, “Sizden olan idarecilere itaat edin’ buyruğuyla bize itaat etmeniz size emredilmedi mi?!” deyince Ebû Hâzim şöyle cevap vermiştir: “Siz Hakk’a karşı çıktığınızda âyetin ‘Bir konuda çekişirseniz onu Allah ve Resûlü’ne götürün’ kısmıyla bu hak sizden alınmadı mı?” [Yani, siz bu âyetin gereğini yapmadığınız için itaat gerekliliği kalkmış oldu.]

[263] Bu idarecilerin, gece gönderilen askerî birliklerin [seriyye] komutanları olduğu da söylenmiştir. Nitekim Peygamber (s.a.) “Bana itaat eden Allah’a itaat etmiştir. Bana karşı gelen Allah’a karşı gelmiştir. Benim tayin ettiğim yöneticiye itaat eden bana itaat etmiştir. Ona karşı gelen de bana karşı gelmiştir.” buyurmuştur. [Buhârî, “Ahkâm”, 1] Bunların, insanlara dini öğreten, onlara iyiliği emredip kötülükten sakındıran dindar âlimler olduğu da söylenmiştir.

[264] “Bir konuda çekişirseniz” yani herhangi bir dinî konuda idarecilerinizle ihtilafa düşerseniz, “o konuda Allah ve Resûlü’ne” yani Kitap ve Sünnete “başvurun.” Allah, ‘idareciye itaat’ konusundaki emrini şüpheye mahal vermeyecek bir şey ile birlikte zikretmişken zalim idarecilere itaat nasıl gerekli olabilir!? Şöyle ki Allah önce, idarecilere emaneti ehline vermesini, adaletle hükmetmelerini emretmiş, sorun yaşanan konularda ise Kitap ve Sünnet’e başvurmalarını emretmiştir. Zalim idareciler ise emanete hiç riayet etmedikleri gibi adaletle de hükmetmezler! Hiçbir konuyu ne Kitap’a ne de Sünnet’e arz ederler! Nefsânî arzuları, kendilerini nereye sürüklerse onun peşinden giderler. Dolayısıyla, Allah ve Resûlü nezdindeki *ülû’l-emr* niteliğinden sıyrılmışlardır. Onlara en yakışan isim “zorba hırsızlar” dır!

[265] “Bu” müracaat, yani sorunu Kitap ve Sünnet’e arz etme, “sizin için daha hayırlı” ve yararlı’dır; sonuç bakımından da daha güzeldir.” [أحسن تأويله hakkında] şöyle de denilmiştir: Bu, sizin te’vilinizden “daha güzel bir te’vildir” [yani kendi aklınızla çıkaracağınız hükümden daha iyi bir hükümdür].

60. Hem sana indirilene hem de senden önce indirilene iman ettiklerini iddia edenlere bak; nasıl, (bu kitapların değil) tağutun önünde muhakeme edilmek istiyorlar?! Oysa (ona güvenmemeleri) onu inkâr etmeleri emredilmişti bunlara!.. Böylece şeytan, onları derin bir dalâlete düşürmek istiyor.

وكان الخلفاء يقولون: أطيعوني ما عدلت فيكم، فإن خالفت فلا طاعة لي عليكم. وعن أبي حازم أن مَسْلَمَةَ بن عبد الملك قال له: أَلَسْتُمْ أَمَرْتُمْ بِطَاعَتِنَا فِي قَوْلِهِ {وَأُولَى الْأَمْرِ مِنْكُمْ} قال: أليس قد نزعت عنكم إذا خالفتكم الحق بقوله {فَإِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ}؟

٥ [٢٦٣] وقيل: هم أمراء السرايا، وعن النبي ﷺ «من أطاعني فقد أطاع الله ومن عصاني فقد عصى الله، ومن يطع أميرى فقد أطاعني ومن يعص أميرى فقد عصاني». وقيل: هم العلماء الدِّينون الذين يعلمون الناس الدين ويأمرونهم بالمعروف وينهونهم عن المنكر.

[٢٦٤] {فَإِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ} فَإِنْ اختلفتم أنتم وأولوا الأمر منكم في شيء من أمور الدين، فردوه إلى الله ورسوله، أي ارجعوا فيه إلى الكتاب والسنة. وكيف تلزم طاعة أمراء الجور وقد جنح الله الأمر بطاعة أولي الأمر بما لا يبقى معه شك، وهو أن أمرهم أولاً بأداء الأمانات وبالعدل في الحكم وأمرهم آخرًا بالرجوع إلى الكتاب والسنة فيما أشكل، وأمراء الجور لا يؤدّون أمانة ولا يحكمون بعدل، ولا يردون شيئاً إلى كتاب ولا إلى سنة، إنما يتبعون شهواتهم حيث ذهبت بهم، فهم منسلخون عن صفات الذين هم أولو الأمر عند الله ورسوله، وأحق أسمائهم: اللصوص المتغلبة.

[٢٦٥] {ذلك} إشارة إلى الرد إلى الكتاب والسنة {خَيْرًا} لكم وأصلح {وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا} وأحسن عاقبة. وقيل: أحسن تأويلاً من تأويلكم أنتم.

٦٠- ﴿الَّذِينَ يَزْعُمُونَ أَنَّهُمْ آمَنُوا بِمَا نُزِّلَ إِلَيْكَ وَمَا أَتَى مِنْ قَبْلِكَ يُرِيدُونَ أَنْ يَتَحَاكَمُوا إِلَى الطَّاغُوتِ وَقَدْ أُمِرُوا أَنْ يَكْفُرُوا بِهِ وَيُرِيدُ الشَّيْطَانُ أَنْ يُضِلَّهُمْ ضَلَالًا بَعِيدًا﴾ ٢٠

61. Bunlara “Allah’ın indirdiğine ve Peygambere gelin!” denince o münafıkların senden büsbütün uzaklaştıklarını görüyorsun.

62. Bizzat kendi elleriyle yaptıkları yüzünden başlarına bir musibet geldiğinde, nasıl da yanına gelip Allah adına yemin ederek “Bizim niyetimiz, bir güzellik yapmak ve ara bulmaktan başka bir şey değildi!” diyorlar?!

63. Bunlar, kalplerindeki Allah’ın iyi bildiği kimselerdir! Sen bunlara aldırma da öğüt vermeye devam et, içlerine işleyen etkileyici sözler söyle onlara...”

- [266] Rivayete göre Bişr adlı münafık, bir Yahudi ile ihtilâfa düşmüş. Yahudi onu Peygamber (s.a.)’i[n huzurunda mahkemeleşmey]e çağırırken münafık Kâ’b b. Eşref’e çağırıyormuş. Nihayet hakem olarak Peygamber (s.a.)’e başvurmuşlar. Peygamber (s.a.) Yahudi lehine hüküm verince münafık bunu kabul etmemiş, “Gel hakem olarak bir de Ömer b. Hattâb’a gidelim!” demiş.
- [Hazret-i Ömer’in yanına gittiklerinde] Yahudi demiş ki: “Peygamber (s.a.) benim lehime hüküm verdi fakat bu, onun verdiği kararı kabul etmiyor!” Ömer, münafığa “Gerçekten böyle mi?” diye sormuş. Münafık, “Evet” deyince Hazret-i Ömer “Ben gelinceye kadar bekleyin” deyip içeriden kılıcını almış, sonra çıkıp münafığın boynunu vurmuş ve münafık cansız yere düşmüş!.. Sonra Hazret-i Ömer şöyle demiş: “İşte Allah ve Resûlü’nün kararını kabul etmeyen hakkında ben böyle hüküm veririm!” Bu âyet-i kerime işbu olay üzerine inmiştir. Cebrâil gelip “Ömer hakla batılın arasını çok güzelce ayırdı.” demiş. Bunun üzerine Resûlullah Hazret-i Ömer’e, “Sen *fârûksun*” demiştir.

- [267] *Tâğut*, Kâ’b b. Eşref’tir. Taşkınlıkta aşırı gitmesi ve Peygamber (s.a.)’e düşmanlık beslemesinden dolayı Allah onu böyle isimlendirmiştir. Yahut *tâğuttan* maksat şeytandır ve Kâ’b b. Eşref’i de şeytana benzeterek böyle adlandırmıştır. Ya da Peygamber (s.a.)’den başkasının hakemliğini, Peygamber (s.a.)’in hakemliğine tercih etmesinden dolayı onu şeytanın hakemliğine başvurmuş gibi kabul etmiştir. “Oysa, onu inkâr etmeleri emredilmişti bunlara! Şeytan onları derin bir dalâlete düşürmek istiyordu.” [Nisâ 4/60] ifadesi de buna delâlet eder.

[268] [بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ وَمَا أُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَ] ifadesi] malum yapıda *bi-mâ enzele ileyke ve mâ enzele* (Allah’ın hem sana indirdiğine hem de senden önce indirdiğine) şeklinde de okunmuştur.

٦١- ﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ تَعَالَوْا إِلَىٰ مَا أَنزَلَ اللَّهُ وَإِلَىٰ الرَّسُولِ رَأَيْتَ الْمُنَافِقِينَ يَصُدُّونَ عَنْكَ صُدُودًا﴾

٦٢- ﴿فَكَيْفَ إِذَا أَصَابَتْهُمْ مُصِيبَةٌ بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيهِمْ ثُمَّ جَاءُوكَ يَحْلِفُونَ بِاللَّهِ إِنْ أَرَدْنَا إِلَّا إِحْسَانًا وَتَوْفِيقًا﴾

٥ ٦٣- ﴿أُولَٰئِكَ الَّذِينَ يَعْلَمُ اللَّهُ مَا فِي قُلُوبِهِمْ فَأَعْرِضْ عَنْهُمْ وَعِظْهُمْ وَقُلْ لَهُمْ فِي أَنْفُسِهِمْ قَوْلًا بَلِيغًا﴾

[٢٦٦] روي أن بشرًا المنافق خاصم يهوديًا فدعاه اليهودي إلى رسول الله ﷺ، ودعاه المنافق إلى كعب بن الأشرف، ثم إنهما احتكما إلى رسول الله ﷺ، فقضى لليهودي فلم يرض المنافق وقال: تعال نتحاكم إلى عمر بن الخطاب. فقال اليهودي لعمر: قضى لنا رسول الله ﷺ فلم يرض بقضائه. فقال للمنافق: أكذلك؟ قال: نعم. فقال عمر: مكانكما حتى أخرج إليكما. فدخل عمر فاشتمل على سيفه، ثم خرج فضرب به عنق المنافق حتى برد. ثم قال: هكذا أقضي لمن لم يرض بقضاء الله ورسوله! فنزلت. وقال جبريل: إنَّ عمر فرق بين الحق والباطل، فقال له رسول الله ﷺ: «أنت الفاروق».

١٥ [٢٦٧] والطاغوت: كعب بن الأشرف، سماه الله طاغوتًا، لإفراطه في الطغيان وعداوة رسول الله ﷺ، أو على التشبيه بالشيطان والتسمية باسمه. أو جعل اختيار التحاكم إلى غير رسول الله ﷺ على التحاكم إليه تحاكمًا إلى الشيطان، بدليل قوله {وَقَدْ أُمِرُوا أَنْ يَكْفُرُوا بِهِ وَيُرِيدُ الشَّيْطَانُ أَنْ يُضِلَّهُمْ}.

[٢٦٨] وقرئ {بِمَا أُنزَلَ... وَمَا أُنزَلَ} على البناء للفاعل.

[269] Abbâs b. Fadl *tâğut* kelimesini çoğul kabul ederek, [أَنْ يَكْفُرُوا بِهِ] ifade-sini] *en yekfuru bi-hâ* okumuştur. الظُّلُمَاتِ مِنَ النُّورِ إِلَى الظُّلُمَاتِ (“Nankörce inkâr edenlerin velîleri ise tâğuttur [yani, azgın kişi ve odaklardır. Bunlar] onları aydınlıktan karanlıklara çıkarırlar.”) [Bakara 2/257]

- 5 [270] Hasan-ı Basrî [v. 110/728; نَعَالُوا fiilini], okuyuşu kolaylaştırmak için نَعَالَتْ nin lâme'l-fiilini düşürerek Lâm'ın zammesiyle نَعَالُوا şeklinde okumuştur. Tıpkı *mâ bâleytu bi-hî bâlet^{en}* (onu hiç önemsemedim) der gibi ki aslında - *âfiyet^{en}* gibi- *bâliyet^{en}* dir. Kisâî [v. 189/805] de demiştir ki *âyetin* aslı fâ'ilet^{ün} vezninde *âfiyet^{ün}* dür, lâme'l-fiili [olan ikinci Yâ] düşürülmüştür. İşte
- 10 [نَعَالَتْ'den] Yâ atılınca Lâm'dan sonra çoğul Vav'ı geldiğinden نَعَال'ın Lâm'ı-zammelenmiş ve نَعَالُوا'ya dönüşmüştür. *Tekaddemû* (geliniz) gibi. Mekkelilerin, kadınlar için, Lâm'ın kesresiyle نَعَالِي demeleri de bu şekildedir [aslında نَعَالِي'dir]. Nitekim Hamdânî [v. 357/968] şiirinde şöyle geçer:

Gel ey bülbül... Dertlerimi seninle paylaşayım, gel.

- 15 Ancak tercih edilen okuyuş, Lâm'ın fethasıyla نَعَالُوا şeklindedir.

[271] “Nasıl...” Yani durumları nice olacak, ne gibi hokkabazlıklar sergileyecekler?! Demek istiyor ki gerek senden başkasının hakemliğine başvurmak için gerek sesenin verdiği hükümlerde seni töhmet altında bırakmak için “bizzat kendi elleriyle yaptıkları yüzünden başlarına bir musibet

20 geldiğinde” âciz kalacaklar, ne ileri ne de geri gidebilecekler.

- [272] O belaya maruz kalıp da sana mazeret beyan etmek üzere “yanına gelip Allah adına yemin ederek” şöyle diyorlar: “Bizim niyetimiz” edepsizlik değil “bir güzellik yapmak ve” iki dâvalının “arasını bulmaktan başka bir şey değildi! Yoksa asla sana muhalefet etmek ve hükmünü beğenmemek
- 25 gibi bir niyetimiz yoktu!.. O halde bize dua et de sıkıntımız gitsin!” Bu ifade, yaptıklarından dolayı bunları tehdit etmekte, iş işten geçtikten sonra yine pişman olacaklarını ve Allah'ın azabı gelip çattığında bu pişmanlığın kendilerine fayda vermeyeceğini bildirmektedir.

- [273] Şu da söylenmiştir: -Allah kanını *heder* etmişken [yani “Kimse bu
- 30 münafığın kan dâvasını gütmeyecek!” buyurmuşken]- Hazret-i Ömer'in öldürdüğü münafığın akrabaları onun kan bedelini talep etmek üzere Peygamber'e gelip şöyle dediler: “Biz Ömer'in hakemliğine başvurmakla, âdil bir kararla arkadaşımıza iyilik etmesini ve kendisiyle hasmının arasını bulmasını istemiştik. Onun hakkında böyle bir hüküm vereceğini hiç düşünmemiştik!”

- 35 [Bu durumda anlam şöyle olmaktadır: Bunlar nasıl Peygamber (s.a.) dışındaki birinin hakemliğine başvurup sonra da kan bedelini istemek için Peygamber (s.a.)'e gidiyorlar!?)

[٢٦٩] وقرأ عباس بن الفضل «أَنْ يَكْفُرُوا بِهَا»، ذهابًا بالطاغوت إلى الجمع، كقوله {أَوَلْيَاؤُهُمُ الطَّاغُوتُ يُخْرِجُونَهُمْ} [البقرة: ٢٥٧]

[٢٧٠] وقرأ الحسن «تَعَالَوْا» بضم اللام على أنه حذف اللام من تعاليت تخفيفًا، كما قالوا: ما باليت به بالة، وأصلها بالية كعافية، وكما قال الكسائي فيآية: إن أصلها آية، فاعلة، فحذفت اللام، فلما حذفت وقعت واو الجمع بعد اللام من تعال فضمت، فصار تعالوا، نحو: تقدموا. ومنه قول أهل مكة: تعالي، بكسر اللام للمرأة، وفي شعر الحمداني:

تَعَالِي أَفَاسِمَكِ الْهُمُومَ تَعَالِي...

والوجه فتح اللام.

١٠ [٢٧١] {فَكَيْفَ} يكون حالهم، وكيف يصنعون؟ يعني أنهم يعجزون عند ذلك فلا يصدرون أمرًا ولا يوردونه {إِذَا أَصَابَتْهُمْ مُصِيبَةٌ بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيهِمْ} من التحاكم إلى غيرك واتهامهم لك في الحكم.

[٢٧٢] {ثُمَّ جَاءُوكَ} حين يصابون فيعتذرون إليك {يَخْلِفُونَ} ما أردنا بتحاكمنا إلى غيرك {إِلَّا إِحْسَانًا} لا إساءة {وَتَوْفِيقًا} بين الخصمين، ولم نرد مخالفة لك ولا تسخطًا لحكمك، ففرج عنا بدعائك. وهذا وعيد لهم على فعلهم، وأنهم سيندمون عليه حين لا ينفعهم الندم، ولا يغني عنهم الاعتذار عند حلول بأس الله.

[٢٧٣] وقيل: جاء أولياء المنافق يطلبون بدمه وقد أهدره الله، فقالوا: ما أردنا بالتحاكم إلى عمر إلا أن يحسن إلى صاحبنا بحكومة العدل والتوفيق بينه وبين خصمه، وما خطر ببالنا أنه يحكم له بما حكم به.

[274] “Sen bunlara aldırma” gelecekteki faydalarını düşünerek bunları cezalandırma, onlara öğüt vermekle yetin, başka bir şey yapma “ve içlerine işleyen etkileyici sözler söyle onlara.” Yani onlara öğüt verirken, uyarmakta ve korkutmakta mübalağa et. **Şayet** “فِي أَنْفُسِهِمْ” (İçlerinde) ifadesi nereye bağlıdır?” **dersen şöyle derim:** [i] بَلِيغًا (etkili) kelimesine bağlıdır. Mâna şöyledir: Onlara, *ju'reklerine* işleyecek, üzüldükçe üzülecekleri ve korkuyu iliklerine kadar hissedecekleri etkileyici bir söz söyle. Bu etkileyici söz de münafıklık'larının uç verip açıkça ortaya çıkması durumunda öldürülecekleri ve köklerinin kazınacağı tehdididir! Ve içlerindeki defoyu ve münafıklığı Allah'ın çok iyi bildiğini ve onlarla müşrikler arasında fark olmadığını kendilerine bildir ve de ki size dokunulmamasının sebebi, içten kâfir olsanız da iman ediyormuş gibi *görünmenizdir*. Ama maskenizi düşürecek işler yaparsanız kılıçtan başka çare kalmaz [ona göre]!.. [ii. فُلْ فِي أَنْفُسِهِمْ'in müteallakı] **فُلْ** (onlara söyle) ifadesi de olabilir. Bu durumda mâna şöyledir: Onlara kötü benliklerine ve nifak barındıran kalplerine ilişkin etkileyici söz söyle ve şöyle de: Allah içinizdekileri bilmekte! Onu gizlemek size bir fayda sağlamaz. Kendinize çeki düzen verin, kalplerinizi arındırın ve münafıklık hastalığını tedavi edin. Aksi takdirde Allah sizi şirklerini açıkça dışa vuranları uğrattığı akıbete uğrattır, yani eninde sonunda cezalandırır! Hatta bundan daha kötü ve daha ağır bir sonuçla karşı karşıya bırakır. [iii] Yahut onları bir kenara çekerek, yanlarında hiç kimse yokken -çünkü bu daha iyi sonuç verir ve daha samimi olur- gizlice nasihat et ve kendilerine “içlerine işleyen, etkileyici bir söz” söyle.

64. Biz bütün elçileri sırf, kendilerine -Allah'ın izniyle- itaat edilsin diye göndermişizdir. Şayet kendilerine zulmettiklerinde, senin yanına gelip bağışlanmaları için Allah'a dua etselerdi, Peygamber de bağışlanmaları için dua etseydi, Allah'ın elbette 'tevbeleri daima kabul eden', merhametli (bir Rab) olduğunu göreceklerdi.

65. (Resûlüm!) Hayır, senin Rabbine yemin ederim ki aralarındaki anlaşmazlıklarda seni hakem kılıp sonra da verdiğin hükümden dolayı içlerinde bir sıkıntı duymadan tam bir teslimiyetle teslimiyet göstermedikçe iman etmiş olmazlar.

[٢٧٤] {فَأَعْرِضْ عَنْهُمْ} لا تعاقبهم لمصلحة في استبقائهم، ولا ترد على كفهم بالموعظة والنصيحة عما هم عليه {وَقُلْ لَهُمْ فِي أَنْفُسِهِمْ قَوْلًا بَلِيغًا}، بالغ في وعظهم بالتخويف والإنذار. فإن قلت: بم تعلق قوله {فِي أَنْفُسِهِمْ}؟ قلت: بقوله: {بَلِيغًا}، أي قل لهم قولًا بليغًا في أنفسهم مؤثرًا في قلوبهم يغمون به اغتمامًا، ويستشعرون منه الخوف استشعارًا، وهو التوعد بالقتل والاستئصال إن نجم منهم النفاق وأطلع قرنه، وأخبرهم أن ما في نفوسهم من الدغل والنفاق معلوم عند الله، وأنه لا فرق بينكم وبين المشركين، وما هذه المكافئة إلا لإظهاركم الإيمان وإسراركم الكفر وإضماره، فإن فعلتم ما تكشفون به غطاءكم لم يبق إلا السيف. أو يتعلق بقوله {قُلْ لَهُمْ} أي قل لهم في معنى أنفسهم الخبيثة وقلوبهم المطوية على النفاق قولًا بليغًا، وأن الله يعلم ما في قلوبكم لا يخفي عليه فلا يغني عنكم إبطانه. فأصلحوا أنفسكم وطهروا قلوبكم وداؤوها من مرض النفاق، وإلا أنزل الله بكم ما أنزل بالمجاهرين بالشرك من انتقامه، وشراً من ذلك وأغلظ. أو قل لهم في أنفسهم خاليًا بهم، ليس معهم غيرهم، مسأراً لهم بالنصيحة، لأنه في السر أنجع، وفي الإمحاض أدخل {قَوْلًا بَلِيغًا} يبلغ منهم ويؤثر فيهم.

١٥ -٦٤- ﴿وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَسُولٍ إِلَّا لِيُطَاعَ بِإِذْنِ اللَّهِ وَلَوْ أَنَّهُمْ إِذْ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ

جَاءُوكَ فَاسْتَغْفَرُوا اللَّهَ وَاسْتَغْفَرَ لَهُمُ الرَّسُولُ لَوَجَدُوا اللَّهَ تَوَّابًا رَحِيمًا﴾

٦٥- ﴿فَلَا وَرَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّى يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ لَا يَجِدُوا فِي

أَنْفُسِهِمْ حَرَجًا مِمَّا قَضَيْتَ وَيُسَلِّمُوا تَسْلِيمًا﴾

[275] “Biz bütün elçileri *sırf*, Allah’ın” ona itaat edilmesi gerektiğini “*bildirmesiyle*” yani onun elçi olarak gönderildiği kimselere ona itaat edip tâbi olmalarını emretmesi sebebiyle “kendilerine itaat edilsin diye göndermişizdir.” Çünkü elçi, Allah’dan aldığı görevi yapmaktadır. Dolayısıyla ona itaat, Allah’a itaattir; ona karşı gelmek Allah’a karşı gelmektir. “Elçisine itaat eden Allah’a itaat etmiştir.” [Nisâ 4/80] Ya da “*izniyle*” yani Allah’ın ona itaate muvaffak kılması ve bunu kolaylaştırması ile...

[276] “Şayet” tâğutun hakemliğine başvurarak “kendilerine zulmettiklerinde,” münafıklıktan tövbe edip, işledikleri suçtan el çekerek “senin yanına gelselerdi ve bağışlanmaları için Allah’a dua etselerdi” yani bu yaptıklarından dolayı samimiyetle Allah’tan bağışlama dileselerdi ve hükmünü reddetmek sûretiyle sana verdikleri eziyetten dolayı samimi bir şekilde özür dileselerdi desen de Allah’a el açıp onlara şefaataçı olarak istiğfar etseydin, Allah’ın tevbeleri daima kabul ettiğini elbette görecektiniz;” Allah’ın tevbeleri çokça kabul ettiğinin farkına varacaklardı. Yani Allah elbette tevbelerinizi kabul edecekti!..

[277] [Yalnız] “Sen de onlar için istiğfar etseydin” demedi de *iltifat* metoduna başvurdu [yani “*Elçi* de onlar için istiğfar etseydi” dedi] ki bu, Peygamber (s.a.)’in şanını yüceltmek, onun istiğfarının önemini göstermek ve ‘elçi’ adını taşıyan birinin şefaatinin Allah nezdinde büyük bir öneme sahip olduğuna dikkat çekmek içindir.

[278] فَوَرَبِّكَ فَلَا ifadesi فَوَرَبِّكَ (“Senin Rabbine yemin ederim ki...”) anlamındadır. Tıpkı فَوَرَبِّكَ لَسَأَلَنَّهُمْ (“Senin Rabbine yemin ederim ki onları kesinlikle sorguya çekeceğiz!” [Hicr 15/92]) âyet-i kerimesinde olduğu gibi. Lâ’nın eklenmesi yeminin anlamını pekiştirmek içindir. لَئَلَّا يَعْلَمَ (“Böylece şunu *iyice* bilsinler ki...” [Hadid 57/29]) âyet-i kerimesinde, bilginin varlığını pekiştirmek için eklendiği gibi. “İman etmiş olmazlar” ifadesi yeminin cevabıdır. **Şayet** “لَا يُؤْمِنُونَ”deki Lâ’yı desteklemek için eklendiğini iddia etseydin ya!” **dersen şöyle derim:** فَلَا أَفْسِمُ بِمَا تُبْصِرُونَ وَمَا لَا تُبْصِرُونَ إِنَّهُ لَقَوْلُ رَسُولٍ كَرِيمٍ (“İmdi; yemin ederim görebildiklerinize ve göremediklerinize ki o, gerçekten değerli bir elçinin sözüdür.” [Hâkka 69/38-40]) âyetlerinde olduğu gibi, Lâ’dan sonra olumlu ve olumsuz ifade gelişinin eşit olması bunu engellemektedir.

[٢٧٥] {وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَّسُولٍ} وما أرسلنا رسولا قط {إِلَّا لِيُطَاعَ بِإِذْنِ اللَّهِ} بسبب إذن الله في طاعته، وبأنه أمر المبعوث إليهم بأن يطيعوه ويتبعوه، لأنه مؤدّ عن الله، فطاعته طاعة الله ومعصيته معصية الله، وَمَنْ يُطِيعِ الرَّسُولَ فَقَدْ أَطَاعَ اللَّهَ [النساء: ٨٠]. ويجوز أن يراد بتيسير الله وتوفيقه في طاعته.

٥ [٢٧٦] {وَلَوْ أَنَّهُمْ إِذْ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ} بالتحاكم إلى الطاغوت {جَاءُوكَ} تائبين من النفاق متصلين عما ارتكبوا {فَاسْتَغْفَرُوا اللَّهَ} من ذلك بالإخلاص، وبالغوا في الاعتذار إليك من إيدائك بردّ قضائك، حتى انتصبت شفيعا لهم إلى الله ومستغفرا {لَوْجَدُوا اللَّهَ تَوَّابًا} لعلموه توابا، أي لتاب عليهم.

[٢٧٧] ولم يقل: واستغفرت لهم، وعدل عنه إلى طريقة الالتفات، تفخيما لشأن رسول الله ﷺ وتعظيما لاستغفاره، وتنبهها على أن شفاعته من اسمه الرسول من الله بمكان.

[٢٧٨] {فَلَا وَرَبِّكَ} معناه فوربك، كقوله تعالى {فَوَرَبِّكَ لَنَسْأَلَنَّهُمْ} [الحجر: ٩٢] ولا، مزيدة لتأكيد معنى القسم، كما زيدت في {لِيَأْتِيَ الْعِلْمَ} [الحديد: ٢٩] لتأكيد وجود العلم. و{لَا يُؤْمِنُونَ} جواب القسم. فإن قلت: هلا زعمت أنها زيدت لتظاهر لا في {لَا يُؤْمِنُونَ}؟ قلت: يابى ذلك استواء النفي والإثبات فيه، وذلك قوله {فَلَا أُفْسِمُ بِمَا تُبْصِرُونَ وَمَا لَا تُبْصِرُونَ إِنَّهُ لَقَوْلُ رَسُولٍ كَرِيمٍ} [الحاقة: ١٧]

[279] فِيْمَا شَجَرَ يَبْنَهُمْ “aralarında çıkan anlaşmazlıklarda” demektir, yani işler sarpa sarınca. Ağaç [seccer] kelimesi de dalları iç içe geçip karıştığından dolayı bu kökten gelmektedir.

[280] حَرْجًا darlık anlamındadır, yani senin verdiğin karardan dolayı gönülleri huzursuzluk duymayarak, tedirginlik hissetmeyerek... Kuşku anlamına geldiğı de söylenmiştir çünkü kuşku duyan kişi, gerçek kendisine net bir şekilde görününceye kadar durumu konusunda tedirgin ve kararsızlık içindedir.

[281] “Teslimiyet göstermedikçe” yani boyun eğip senin ortaya koyduğün hükmü gönülden kabul etmedikçe ve hiçbir şekilde karşı koymaksızın. *Selleme li-emrillâhi* (Allah’ın emrine teslimiyet gösterdi) ifadesinde olduğu gibi. Kişi kendisini tam olarak ve samimi biçimde Allah’a ait kıldığında, *selleme nefsehû* ve *esleme nefsehû* denir. تَسْلِيْمًا (tam bir teslimiyetle) ifadesi fiil bizzat tekrar edilmiş gibi يُسَلِّمُوا (teslimiyet göstermedikçe) fiilini pekiştirmektedir. Adeta şöyle buyrulmuştur: Dışlarıyla ve içleriyle hiçbir kuşku taşımayan bir itaatkârlıkla onun hükmüne boyun eğmedikçe...

[282] Bu âyetin, [yukarıda sözü edilen] münafık ve Yahudi hakkında indiğı söylenmiştir. Zübeyir [v. 36/656] ve Hâtıb b. Ebu Belta‘a³³ hakkında indiğı de söylenmiştir. Şöyle ki: Bu iki zât [Medine civarındaki] taşlık bir bölgeden akan, hurmalıklarını suladıkları bir su konusunda anlaşmazlığa düşerek Peygamber (s.a.)’in hakemliğine başvurdular. Resûlullah buyurdu ki: “Ey Zübeyir! Arazini sula, sonra da suyu komşunun arazisine bırak.” Hâtıb kızdı ve “Halanın oğlu olduğu için mi?!” dedi. Resûlullah’ın yüz ifadesi değişti, sonra şöyle buyurdu: “Zübeyir! Arazini sula, sonra duvarları / arkları aşincaya kadar beklet, hakkını iyice al; sonra komşuna bırak.” -Resûlullah önce hem Zübeyir hem de hasmı için toleranslı bir çözüm yolu göstermişti; Resûlullah’ı kızdırınca, hükmün olması gerektiğı gibi Zübeyir’in hakkını tam verdi.- Sonra çıktılar ve Mikdad’a uğradılar. Mikdad: “Hüküm kimin lehine verildi?” diye sordu. Ensârî dudak bükerek “Halasının oğlu lehine verdi!” dedi. Mikdad’ın yanında bulunan bir Yahudi durumu anladı ve dedi ki:

33 Bu zât, Bedir gazilerinden olup bir başkası ile karıştırılmış gözükmektedir. Nitekim Zemahşerî aşağıda Zübeyir’in hasmından “ensârî” diye söz etmektedir. Hâtıb ise ensârî değil, Mekkeli idi. Mekke fethi öncesi, Mekkelileri Peygamber’in hışmından korumaya yönelik bir nevi casusluk sayılabilecek tutumu yüzünden tatlı sert kınanmıştı (Bkz. Mümtehine suresinin ilk âyetleri). / ed.

[٢٧٩] {فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ} فيما اختلف بينهم واختلط، ومنه الشجر لتداخل أغصانه.

[٢٨٠] {حَرَجًا} ضيقًا، أي لا تضيق صدورهم من حكمك، وقيل: شكًا، لأن الشاك في ضيق من أمره حتى يلوح له اليقين.

٥ [٢٨١] {وَيُسَلِّمُوا} وينقادوا ويدعونا لما تأتي به من قضائك، لا يعارضوه بشيء، من قولك: سلم الأمر لله، وأسلم له. وحقيقة سلم نفسه، وأسلمها: إذا جعلها سالمة له خالصة. و{تُسَلِّمًا} تأكيد للفعل بمنزلة تكريره. كأنه قيل: وينقادوا لحكمه انقيادًا لا شبهة فيه، بظاهرهم وباطنهم.

[٢٨٢] قيل: نزلت في شأن المنافق واليهودي. وقيل: في شأن الزبير وحاطب بن أبي بلتعة؛ وذلك أنهما اختصما إلى رسول الله ﷺ في شراج من الحرّة. كانا يسقيان بها النخل، فقال «اسق يا زبير ثم أرسل الماء إلى جارك»، فغضب حاطب وقال: لأن كان ابن عمك؟! فتغير وجه رسول الله ﷺ، ثم قال «اسق يا زبير ثم احبس الماء حتى يرجع إلى الجدر واستوف حقك، ثم أرسله إلى جارك!» كان قد أشار على الزبير برأي فيه السعة له ولخصمه؛ فلما أحفظ رسول الله ﷺ، استوعب للزبير حقه في صريح الحكم، ثم خرجا فمرا على المقداد، فقال: لمن كان القضاء؟ فقال الأنصاري: قضى لابن عمته، ولوى شذقه. ففطن يهودي كان مع المقداد فقال:

- “Allah kahretsin bunları! Hem onun Allah resûlü olduğunu kabul ediyorlar hem de aralarında verdiği hüküm konusunda onu adaletsizlikle suçluyorlar. Allah’a yemin ederim ki biz Hazret-i Mûsâ hayatta iken bir defalık bir günah işledik [yani içimizden buzağıya tapanlar oldu] da Allah bizi o gûnahtan tevbeye çağırarak ‘Öldürün birbirinizi!’ buyurdu. Biz de aynen öyle yaptık. Rabbimize itaat ederken ölülerimizin sayısı yetmiş bine³⁴ ulaştı ve sonunda bizden razı oldu.” Bunun üzerine [Peygamber’in hatibi] Sâbit b. Kays b. Şemmas “Vallahi! Doğru söylediğimi Allah biliyor ki şayet Peygamber (s.a.) bana kendimi öldürmemi emretse inanın canıma kıyiveririm!” dedi. -Bu sözü Sabit, İbn Mes’ûd [v. 32/653] ve Ammar b. Yâsir’in [v. 37/657] söylediği de rivayet edilmiştir.- Peygamber (s.a.), “Canımı elinde tutan Zât’a yemin ederim ki ümmetimin içinde öyle yiğitler var ki gönüllerindeki iman uludağlar kadar sarsılmazdır.” buyurdu. Hazret-i Ömer (r.a.)’ın şöyle dediği de rivayet edilmiştir: “Rabbimiz bize emretseydi vallahi biz de öyle yapardık. Fakat bize bunu yapmayan Allah’a hamdolsun!” [Buhârî, “Sulh”, 12. Benzer lafızlarla]

[283] Bu âyet Hâtıb hakkında inmiştir. Diğerleri hakkında ise şu âyet nâzil olmuştur:

- 66. Şayet onlara, “Birbirinizi öldürün!” ya da “Yurtlarınızdan çıkın!” diye emretmiş olsaydık, pek azı hariç bunu yapmazlardı. Kendilerine öğütlenen şeyi yerine getirirlerdi, elbette bu, haklarında daha hayırlı olur; (imanlarını) daha da pekiştirirdi.**

67. O zaman, onlara katımızdan muazzam bir mükâfat verirdik

68. ve onları elbette dosdoğru bir yolailetirdik.

- [284] “Şayet onlara, ‘Birbirinizi öldürün!’ diye emretmiş olsaydık” yani, İsrâiloğullarına, buzağıya tapmalarından dolayı tövbe etmeleri istendiğinde birbirlerini öldürmeyi ve yerlerinden yurtlarından çıkmayı farz kıldığımız gibi, onları da aynı şekilde yükümlü kılsaydık, “pek az” insan “hariç, bunu yapmazlardı!” Bu büyük bir azarlamadır. *قَلِيلٌ*’un zamme okunması *فَعُولُهُ*’daki fâ’il zamirinden bedel olmasından dolayıdır. *İllâ kalîlen* şeklinde mansup da okunmuştur ki ya müstesnadır ya da [mef’ûl-i mutlak olan gizli bir *fi’len* kelimesinin sıfatı olarak] *mâ fa’alûhu illâ fi’len kalîlen* şeklindedir.

34 Bu rakam abartılıdır; *Ahd-i Atik*’in Çıkış kitabında (XXXII, 27, 28) belirtildiğine göre, “o gün kavimden üçbin adam kadar düşmüştür.” Ama bu bile çok muazzam bir rakamdır. / ed.

قاتل الله هؤلاء، يشهدون أنه رسول الله ثم يتهمونه في قضاء يقضى بينهم! وأيم الله، لقد أذنبنا ذنباً مرة في حياة موسى، فدعانا إلى التوبة منه وقال: اقتلوا أنفسكم، ففعلنا، فبلغ قتلانا سبعين ألفاً في طاعة ربنا حتى رضي عنا. فقال ثابت بن قيس بن شماس: أما والله إن الله ليعلم مني الصدق، لو أمرني محمد أن أقتل نفسي لقتلتها. وروى أنه قال ذلك ثابت وابن مسعود وعمار بن ياسر، فقال رسول الله ﷺ «والذي نفسي بيده إن من أمتي رجالاً الإيمان أثبت في قلوبهم من الجبال الرواسي». وروى عن عمر بن الخطاب رضي الله عنه أنه قال: والله لو أمرنا ربنا لفعلنا، والحمد لله الذي لم يفعل بنا ذلك.

[٢٨٣] فنزلت الآية في شأن حاطب، ونزلت في شأن هؤلاء.

١٠ - ٦٦- ﴿وَلَوْ أَنَّا كَتَبْنَا عَلَيْهِمْ أَنْ اقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ أَوْ اخْرُجُوا مِنْ دِيَارِكُمْ مَا فَعَلُوهُ إِلَّا قَلِيلٌ مِنْهُمْ وَلَوْ أَنَّهُمْ فَعَلُوا مَا يُوعَظُونَ بِهِ لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ وَأَشَدَّ تَنِييَةً﴾

٦٧- ﴿وَإِذَا لَا تَيْنَاهُمْ مِنْ لَدُنَّا أَجْرًا عَظِيمًا﴾

٦٨- ﴿وَلَهَدَيْنَاهُمْ صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا﴾

[٢٨٤] {وَلَوْ أَنَّا كَتَبْنَا عَلَيْهِمْ أَنْ اقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ} أي لو أوجبنا عليهم مثل ما أوجبنا على بني إسرائيل من قتلهم أنفسهم، أو خروجهم من ديارهم حين استتيبوا من عبادة العجل {مَا فَعَلُوهُ إِلَّا} ناس {قَلِيلٌ مِنْهُمْ} وهذا توبيخ عظيم. والرفع على البدل من الواو في فعلوه. وقرئ «إلا قليلاً»، بالنصب على أصل الاستثناء، أو على إلا فعلاً قليلاً.

[285] Peygamber (s.a.)’in uygun görerek karar verdiği hususlarda kendisine itaat etmek ve ona uymak adına “kendilerine öğütlenen şeyi,” uygun görerek karara bağladığı şeyi... Çünkü o, heva ve hevesinden konuşmayan doğruluğu tescilli bir kişidir. “Elbette bu,” dünyaları ve âhiretleri konusunda “haklarında daha hayırlı olurdu, imanlarını daha da pekiştirirdi” yani iman konusundaki kararsızlıktan daha iyi uzak tutardı.

[286] وَإِذَا (Ve o takdirde) ifadesi gizli bir soruya cevap olup sanki, “İyice pekiştirildikten sonra kendileri için ayrıca neler var?” denilmiş, cevaben de “sarsılmazlarsa bu durumda elbette onlara verirdik” buyrulmuş olmaktadır.

10 Çünkü *izen*, hem sonucu hem de karşılığı temsil eder. “Katımızdan muazzam bir mükâfat” ifadesi kastedilenin, ‘Allah’ın kendi katından lütfettiği ihsan’ olması bakımından “kendi katından büyük bir *ecir* verir” [Nisâ 4/40] ifadesine benzer. Bu ihsanın *ecir* diye adlandırılmasının sebebi, bizzat *ecir* olmasa da ecrin peşinden gelmesi ve ancak o sabit olduğunda sabit olabilmesidir [çünkü

15 *ecir* varsa lütuf da var demektir]. “Ve elbette onları ... iletirdik,” onlara lütfumuzla muamele eder ve iyiliklerini artırmaya onları muvaffak kıldık.

69. Kim Allah ve Resûlüne itaat ederse işte bunlar, Allah’ın nimet verip ihsanda bulunduğu peygamberlerle, siddîklarla, şehitlerle ve salihlerle beraberdir. Ne iyi yoldaşırlar bunlar!

20 **70. Bu lütuf Allah’tandır. Ve bilen biri olarak Allah yeter.**

[287] *Siddîklar*, peygamber sahâbilerinin seçkinleridir; -Ebû Bekir Sıddîk [r.a.; v.13/634] gibi- tasdikte öncü olan, özü - sözü doğru, davranışlarında samimi olanlardır. Bu âyette müminler, -kendilerine- Allah’a en yakın ve O’nun katında en yüksek dereceli kulların arkadaşlığı vaat edilerek itaate teşvik edilmektedir.

25 وَحَسْبُ أَوْلَئِكَ رَفِيقًا ifadesinde taaccüp / hayranlık anlamı vardır. Burada adeta -müstakil olarak taaccüp anlamında kullanılan- *ve mâ ahsene ulâ’ike rafîk^{an}* (Ne iyi yoldaşırlar bunlar!) ifadesi kullanılmış gibidir. Kelime, Sin’in sükûnuyla *ve hasne* şeklinde de okunmuştur, hayranlık duyan kişi bu hayranlığını Hâ’nın fetha ve zammesiyle ve Sin’in sükûnuyla

30 *hasne’l-vech^u vechuke* ve *husne’l-vech^u vechuke* şeklinde dile getirir.

[288] رَفِيق (yoldaş) kelimesinin -*sadîk* (arkadaş) ve *halîl* (ortak / aynı yerdeki) kelimeleri gibi- tekili de çoğulu da aynıdır. Âyette bu kelime ile cins kastedilerek temyiz türünden tekil kullanılmış olması da mümkündür.

[٢٨٥] {مَا يُوعَظُونَ بِهِ} من اتباع رسول الله ﷺ وطاعته، والانقياد لما يراه ويحكم به، لأنه الصادق المصدوق الذي لا ينطق عن الهوى {لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ} في عاجلهم وأجلهم {وَأَشَدَّ تَثْبِيثًا} لإيمانهم، وأبعد من الاضطراب فيه.

[٢٨٦] {وَإِذَا} جواب لسؤال مقدر، كأنه قيل وماذا يكون لهم أيضًا بعد التثبيت، فقيل: وإذا لو ثبتوا {لَا تَيَنَّاهُمْ}، لأن إذا جواب وجزاء {مِنْ لَدُنَّا أَجْرًا عَظِيمًا}. كقوله {وَيُؤْتِ مِنْ لَدُنْهُ أَجْرًا عَظِيمًا} [النساء: ٤٠] في أن المراد العطاء المتفضل به من عنده؛ وتسميته أجراً، لأنه تابع للأجر لا يثبت إلا بثباته. {وَلَهَدَيْنَاهُمْ} ولطفنا بهم ووفقناهم لازدياد الخيرات.

٦٩- ﴿وَمَنْ يُطِيعِ اللَّهَ وَالرَّسُولَ فَأُولَٰئِكَ مَعَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّينَ وَالصِّدِّيقِينَ وَالشُّهَدَاءِ وَالصَّالِحِينَ وَحَسُنَ أُولَٰئِكَ رَفِيقًا﴾
١٠
٧٠- ﴿ذَٰلِكَ الْفَضْلُ مِنَ اللَّهِ وَكَفَىٰ بِاللَّهِ عَلِيمًا﴾

[٢٨٧] الصديقون: أفاضل صحابة الأنبياء الذين تقدموا في تصديقهم كأبي بكر الصديق رضي الله عنه، وصدقوا في أقوالهم وأفعالهم. وهذا ترغيب للمؤمنين في الطاعة، حيث وعدوا مرافقة أقرب عباد الله إلى الله وأرفعهم درجات عنده. {وَحَسُنَ أُولَٰئِكَ رَفِيقًا} فيه معنى التعجب، كأنه قيل: وما أحسن أولئك رفيقًا!، لاستقلاله بمعنى التعجب. قرئ «وَحَسُنَ»، بسكون السين. يقول المتعجب: حسن الوجه وجهك! وحسن الوجه وجهك!، بالفتح والضم مع التسكين.

[٢٨٨] والرفيق: كالصديق والخليط في استواء الواحد والجمع فيه، ويجوز أن يكون مفردًا، بين به الجنس في باب التمييز.

- [289] Rivayete göre Peygamber (s.a.)’in azatlı kölesi Sevban, Resûlullah’ı çok seviyor, onsuz edemiyordu. Bir gün beti - benzi atmış, iyice zayıflamış ve üzüntüsü yüzünden belli bir hâlde Peygamber (s.a.)’e geldi. Resûlullah bunun sebebini sordu. Sevban dedi ki: “Ya Resûlullah! Bir derdim yok ama seni göremeyince çok özlüyorum ve büyük bir yalnızlık hissediyorum. Bu durumum seni görünceye kadar devam ediyor. Âhireti düşündüm ve orada seni göremekten korktum. Çünkü biliyorum ki sen orada peygamberlerle beraber yüce makamlarda bulunacaksın. Ben ise Cennet’e girsem bile senin derecenden çok aşağı bir derecede olacağım. Giremezsem seni zaten hiç göremeyeceğim!”
- 10 Bunun üzerine bu âyet indi. Peygamber (s.a.) şöyle buyurdu: “Canımı elinde tutan Zât’a yemin ederim ki hiçbir kul, beni kendi canından, ana-babasından, ailesinden, çocuklarından ve bütün insanlardan daha çok sevmedikçe iman etmiş olmaz.” Bu, birçok sahâbi hakkında da nakledilmiştir.

- [290] الْمُفْضَلُ mübtedâ, الْفَضْلُ sıfatı, مِنَ اللَّهِ de haberdır [Bu lütuf Allah’dandır].
- 15 ذَلِكَ’nin mübtedâ, الْفَضْلُ مِنْ اللَّهِ ifadesinin haber olması da mümkündür [Bu, Allah’dan gelen bir lütuftur]. Yani itaat edenlere verilen büyük mükâfat ve kendilerine nimet verilenlere yoldaş kılınmaları, Allah katındandır çünkü bunu Allah onlara sevaplarına bağlı olarak lütfetmiştir. “Ve” kendisine itaat edenlerin mükâfatını “bilen biri olarak Allah yeter.” Ya da nimet verilenlerin lütuf ve meziyetleri Allah’tandır, demek istemiştir çünkü onlar bunu Allah’ın imkân verip muvaffak kılması sayesinde elde etmişlerdir. Hiç kimse kullarını [kölelerini] Allah kadar iyi bilmez ve O, onları durumlarına göre muvaffak kılar.

71. Ey iman edenler! Tedbirinizi alın da bölük bölük ya da toptan seferber olun.

- 25 [291] خُذُوا حِذْرَكُمْ (Tedbirinizi alın.) Hizr ve hazer kelimeleri, aynı anlamdadır; tıpkı isr ve eser kelimeleri gibi. Kişi uyanık davrandığında ve korkulan şeyden korunduğunda *ehaze hizrahû* (tedbirini aldı) denir. Sanki Allah *hizri* (tedbiri) kişinin kendisini koruduğu ve canını himaye ettiği bir araç gibi kabul etmiş [ve onun alınmasını istemiştir]. Anlam şöyledir: Aman,
- 30 dikkat edin de düşmana fırsat vermeyin, düşmana karşı sefere çıkmanız istendiğinde³⁵ “seferber olun.” Ya “bölük bölük” yani ayrı ayrı gruplar ve seriye üstüne seriyyeler halinde ya da “toptan” yani tek askeri birlik hâlinde... Birbirinizi desteksiz/yardımsız bırakmayın ki kendinizi tehlikeye atmayasınız. فَانْفِرُوا Fa’nın zammesiyle *fe’nfirû* şeklinde de okunmuştur.

35 Metindeki ibare, “Seferber olduğunuzda seferber olun.” şeklinde olup, verdiğimiz anlam *Buhârî* ve *Müslim*’de nakledilen hadisteki *ize’sunfirum fe’nfirû* ifadesine dayanmaktadır. / ed.

[٢٨٩] وروي أنّ ثوبان مولى رسول الله ﷺ كان شديد الحب لرسول الله ﷺ قليل الصبر عنه، فأتاه يوماً وقد تغير وجهه ونحل جسمه وعرف الحزن في وجهه، فسأله رسول الله ﷺ عن حاله، فقال: يا رسول الله، ما بي من وجع غير أنني إذا لم أراك اشتقت إليك واستوحشت وحشة شديدة حتى ألقاك، فذكرت الآخرة، فخفت أن لا أراك هناك، لأنني عرفت أنك ترفع مع النبيين وإن أدخلت الجنة كنت في منزل دون منزلك، وإن لم أدخل فذاك حين لا أراك أبداً، فنزلت، فقال رسول الله ﷺ: ”والذي نفسي بيده لا يؤمن عبد حتى أكون أحب إليه من نفسه وأبويه وأهله وولده والناس أجمعين.“ وحكي ذلك عن جماعة من الصحابة.

[٢٩٠] {ذَلِكَ} مبتدأ و{الْفَضْلُ} صفته و{مِنْ اللَّهِ} الخبر. ويجوز أن يكون (ذلك) مبتدأ، و{الْفَضْلُ مِنْ اللَّهِ} خبره، والمعنى: أنّ ما أعطي المطيعون من الأجر العظيم ومرافقة المنعم عليهم من الله، لأنه تفضل به عليهم تبعاً لثوابهم. {وَكَفَى بِاللَّهِ عَلِيماً} بجزاء من أطاعه أو أراد أنّ فضل المنعم عليهم ومزيتهم من الله، لأنهم اكتسبوه بتمكينه وتوفيقه. وكفى بالله عليماً بعباده، فهو يوفقهم على حسب أحوالهم.

١٥ - ٧١- ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا خُذُوا حِذْرَكُمْ فَانْفِرُوا ثُبَاتٍ أَوْ انفِرُوا جَمِيعًا﴾

[٢٩١] {خُذُوا حِذْرَكُمْ} الحِذْرُ والحَذَرُ بمعنى، كالإثر والأثر، يقال: أخذ حذره، إذا تيقظ واحترز من المخوف، كأنه جعل الحذر آله التي يقي بها نفسه ويعصم بها روحه. والمعنى: احذروا واحترزوا من العدو ولا تمكنوه من أنفسكم. {فَانْفِرُوا} إذا نفرتم إلى العدو، إما {ثُبَاتٍ} جماعات متفرقة سرية بعد سرية، وإما {جَمِيعًا} أي مجتمعين كوكبة واحدة، ولا تتخاذلوا فتلحقوا بأنفسكم إلى التهلكة. وقرئ «فَانْفِرُوا» بضم الفاء.

٢٠

72. Şüphesiz, aranızda işi ağırdan alan öyle kimseler var ki başınıza bir musibet geldiğinde, “Aman, Allah bana lütfetti de şunlarla beraber şehit(!) olmadım!” der.

73. Allah’ın bir lütfuna mazhar olduğunuzda ise sizinle onun arasında bir sevgi ve dostluk bağı yokmuş gibi (büyük bir kıskançlıkla) “Keşke şunlarla beraber olsaydım da ben de büyük bir mazhariyet elde etseydim!” der.

[292] إِنَّ اللَّهَ لَعَفُورٌ رَحِيمٌ (‘Allah gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir.’ [Nahl 16/18]) âyetindekiyle aynı işlevi görmektedir. لَمَنْ لَيَبْطِئَنَّ (İşi ağırdan alan) ifadesindeki ise gizli bir kasemin cevabı olup açılımı şöyledir: “İçinizde, Allah’a yemin ederim ki işi alabildiğine ağırdan alanlar var!” Kasem ve cevabı, مَنْ’in sılasıdır; sıla cümlesinde ism-i mevsûle giden zamir ise لَيَبْطِئَنَّ fiilinde gizli olan huve [o] zamiridir. Hitap, Peygamber (s.a.)’in ordusudur. “İşi ağırdan alanlar” ise münafıklardır çünkü orduyla birlikte sefere münafıkça çıkıyorlardı. لَيَبْطِئَنَّ’nin mânası, “ağırdan alırlar” ve “cihattan geri kalırlar”dır. Geride kalmak anlamındaki ğattemenin ağteme anlamında olması gibi batta’e (ağırdan aldırdı) ifadesi de ebtâ’e (ağırdan aldı) anlamındadır. Nitekim [ifâlden] le-yubtî’enne şeklinde de okunmuştur. Battâ’e ‘aleyye fulân^{um} da ebtâ’e ‘aleyye de betu’e de denilir ki tamamı “Falanca, bana gelmede ağır davrandı” anlamındadır. Bâ ile müteaddi yapılarak mâ batta’e bi-ke (Sana işi ağırdan aldırtan nedir?) anlamına gelecek şekilde de kullanılır. Sekule (ağır oldu) fiilinden sekkale (ağır kıldı) fiilinin türetilmesi gibi, bu da batû’e (ağır oldu) kökünden alınıp batta’e (ağırlaştırdı) şeklinde kullanılmış da olabilir. Bu durumda kasıt, “Başkalarını gazveden alıkoyanlar, köstekleyenler” şeklinde olur ki münafık Abdullah b. Übeyy’in sürekli yaptığı da buydu, Uhud günü [savaştan evvel] insanların sevkini kıran ve onları köstekleyen oydu.

[293] “Başınıza” öldürülme ve yenilgi gibi “bir musibet geldiğinde... “Allah’ın” fetih ve ganimet gibi “bir lütfuna...”

[294] Hasan-ı Basrî [v. 110/728; نَيُّفُولٌ]deki Lâm’ı zamme yaparak, fildeki zamiri de menin içerdiği [çoğul] mânaya bağlayarak le-yekûlunne okumuştur çünkü لَمَنْ لَيَبْطِئَنَّ (ağırdan alanlar) ifadesinde topluluk anlamı vardır.

٧٢- ﴿وَإِنْ مِنْكُمْ لَمَنْ لَيُبَطِّئَنَّ فَإِنْ أَصَابَتْكُمْ مُصِيبَةٌ قَالَ قَدْ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيَّ إِذْ لَمْ أَكُنْ مَعَهُمْ شَهِيدًا﴾

٧٣- ﴿وَلَئِنْ أَصَابَكُمْ فَضْلٌ مِنَ اللَّهِ لَيَقُولَنَّ كَأَنْ لَمْ تَكُنْ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُ مَوَدَّةٌ يَا لَيْتَنِي كُنْتُ مَعَهُمْ فَأَفُوزَ فَوْزًا عَظِيمًا﴾

٥ [٢٩٢] اللام في {لَمَنْ} للابتداء بمنزلتها في قوله {إِنَّ اللَّهَ لَغَفُورٌ رَحِيمٌ} [النحل: ١٨]؛ وفي {لَيُبَطِّئَنَّ} جواب قسم محذوف تقديره: وإنَّ منكم لمن أقسم بالله ليبطئن، والقسم وجوابه صلة من، والضمير الراجع منها إليه ما استكن في {لَيُبَطِّئَنَّ}. والخطاب لعسكر رسول الله ﷺ، والمبطئون منهم المنافقون، لأنهم كانوا يغزون معهم نفاقاً. ومعنى {لَيُبَطِّئَنَّ} ليتثاقلن ولتخلفن عن الجهاد. وبطأ بمعنى أبطأ، كغتم بمعنى أغتم، إذا أبطأ. وقرئ «لَيُبَطِّئَنَّ» بالتخفيف؛ يقال: بطأ عليّ فلان وأبطأ عليّ، وبطؤ نحو ثقل. ويقال: ما بطأ بك، فيعدى بالباء. ويجوز أن يكون منقولاً من بطؤ، نحو ثقل من ثقل، فيراد ليبطئن غيره وليثبطنه عن الغزو. وكان هذا ديدن المنافق عبد الله بن أبيّ، وهو الذي ثبط الناس يوم أحد.

[٢٩٣] {فَإِنْ أَصَابَتْكُمْ مُصِيبَةٌ} من قتل أو هزيمة. {فَضْلٌ مِنَ اللَّهِ} من فتح أو غنيمة.

١٥ [٢٩٤] {لَيَقُولَنَّ} وقرأ الحسن «لَيَقُولُونَ» بضم اللام إعادة للضمير إلى معنى مَنْ، لأن قوله: {لَمَنْ لَيُبَطِّئَنَّ} في معنى الجماعة.

[295] “Sizinle onun arasında bir sevgi yokmuş gibi” ifadesi, “mutlaka derler” fiili ile onun mef’ûlü olan “keşke biz” arasında yer alan bir ara ifadedir. Mâna, “Sanki geçmişte onunla sizin aranızda hiç karşılıklı bir sevgi olmamış gibi...” şeklindedir. Çünkü münafıklar, her ne kadar içten içe onların felaketini isteseler de müminlere zâhiren sevgi besliyor ve dostluk gösteriyorlardı. Görünen o ki burada, münafıklarla alay edilmektedir, zira onlar müminlerin en azılı düşmanları ve onlara en çok haset eden kimse-lerdi. O hâlde nasıl ‘sevgi duymakla’ nitelenebilirler? Tabii ki ancak tersi kastedilerek ve durumlarıyla dalga geçilerek!..

- 10 [296] [“Elde etseydim” anlamındaki] فَافُوزُ kelimesi, [“müminlerle birlikte olsaydım” anlamındaki] كُنْتُ مَعَهُمْ ifadesine atıfla merfû‘ olarak *fe-efûzu* şeklinde de okunmuştur. Çünkü elde etme temenninin amacıdır, bu bakımdan, ikisi birden temenni edilmiş olmaktadır. Ayrıca, *fe-ene efûzu fî zâlike’l-vakt* (o zaman ben de elde etseydim) anlamında, hazfedilmiş bir mübtedânın ha-beri olması da câizdir.

74. O halde, Âhirete karşılık dünya hayatını satanlar Allah yolunda savaşsınlar. Allah yolunda savaşan kimse, ister öldürülsün ister galip gelsin, Biz ona muazzam bir mükâfat vereceğiz.

- 20 **75. Hem sizin ‘ne’ niz var ki ezilen erkekler, kadın ve çocuklar uğrunda, Allah yolunda savaşmıyorsunuz?! Onlar ki “Ya Rabbi! Halkı zalim olan şu şehirden bizi çıkart, katından bize bir velî gönder, katından bize bir yardımcı yolla!” diyorlar.**

- 25 **76. İman edenler Allah yolunda savaşır, nankörce inkâr edenlerse tâğut yolunda savaşsınlar. O halde, savaşın şeytanın velileriyle!.. Şeytanın tuzağı gerçekten güçsüzdür.**

[297] يَشُرُونَ fiili, hem “satın alırlar” hem de “satarlar” anlamına gelir. İbn Müferriğ [v. 69/688] şöyle demiştir:

Bürd’ü sattım... Keşke Bürd gittikten sonra ruhum çıksaydı!..

- 30 İmdi; ahiret karşılığında dünya hayatını “satın alanlar”, işi ağırdan alanlardır; içinde bulundukları ikiyüzlülüğü değiştirmeleri, Allah ve Resûlüne olan imanlarını samimi hâle getirmeleri ve Allah yolunda gereği gibi cihat etmeleri öğütlenmektedir. “Satanlar” ise âhireti dünyadan daha çok seven ve dünyayı verip âhireti alan müminler olup mâna şöyle olmaktadır:

[٢٩٥] وقوله {كَأَنَّ لَمْ تَكُنْ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُ مَوَدَّةٌ} اعتراض بين الفعل الذي هو {لَيَقُولُنَّ} وبين مفعوله وهو {يَا لَيْتَنِي} والمعنى: كأن لم تتقدم له معكم موادة، لأن المنافقين كانوا يوادون المؤمنين ويصادقونهم في الظاهر، وإن كانوا ييغون لهم الغوائل في الباطن. والظاهر أنه تهكم، لأنهم كانوا أعدى عدو للمؤمنين وأشدّهم حسداً لهم، فكيف يوصفون بالموادة، إلا على وجه العكس تهكمًا بحالهم.

[٢٩٦] وقرئ «فَأَفُوزُ» بالرفع عطفاً على {كُنْتُ مَعَهُمْ} لينتظم الكون معهم، والفوز معنى التمني، فيكونا متمنين جميعاً. ويجوز أن يكون خبر مبتدأ محذوف، بمعنى: فأنا أفوز في ذلك الوقت.

٧٤- ﴿فَلْيَقَاتِلْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ الَّذِينَ يَشْرُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا بِالْآخِرَةِ وَمَنْ يُقَاتِلْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَيُقْتَلْ أَوْ يَغْلِبْ فَسَوْفَ نُؤْتِيهِ أَجْرًا عَظِيمًا﴾ ١٠

٧٥- ﴿وَمَا لَكُمْ لَا تُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَالْمُسْتَضْعَفِينَ مِنَ الرِّجَالِ وَالنِّسَاءِ وَالْوِلْدَانِ الَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا أَخْرِجْنَا مِنْ هَذِهِ الْقَرْيَةِ الظَّالِمِ أَهْلُهَا وَاجْعَلْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ وَلِيًّا وَاجْعَلْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ نَصِيرًا﴾

٧٦- ﴿الَّذِينَ آمَنُوا يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَالَّذِينَ كَفَرُوا يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ الطَّاغُوتِ فَقَاتِلُوا أَوْلِيَاءَ الشَّيْطَانِ إِنَّ كَيْدَ الشَّيْطَانِ كَانَ ضَعِيفًا﴾ ١٥

[٢٩٧] {يَشْرُونَ} بمعنى يشتررون ويبيعون؛ قال ابن مفرغ:

وَشَرَيْتُ بُرْدًا لَيْتَنِي ❀ مِنْ بَعْدِ بُرْدٍ كُنْتُ هَامَهُ

فالذين يشتررون الحياة الدنيا بالآخرة هم المبطوثون، وعظوا بأن يغيروا ما بهم من النفاق ويخلصوا الإيمان بالله ورسوله، ويجاهدوا من سبيل الله حق الجهاد؛ والذين يبيعون هم المؤمنون الذين يستحبون الآجلة على العاجلة ويستبدلون بها. والمعنى:

Kalpleri hasta ve himmetleri cılız olanlar cihattan alıkoymaya çalışsalar da sarsılmaz ve samimi müminler savaşırlar. Galip veya mağlup olarak Allah yolunda savaşanlara, Allah'ın dinini aziz kılma uğrunda çaba göstermelerine karşılık büyük mükâfat vaat edilmiştir.

- 5 [298] وَالْمُسْتَضَعِّينَ (Ezilen erkekler) kelimesinde iki görüş vardır. سَبِيلُ اللَّهِ (Allah yolunda) ifadesine atfen mecrur olabilir, yani “Allah yolunda ve ezilenlerin kurtuluşu uğrunda savaşın.” İhtisas yoluyla mansub da olabilir, yani “Allah yolunda derken özellikle ezilenlerin kurtuluşunu kastediyorum.” Çünkü ‘Allah yolu’ her tür hayrı kapsayan bir ifadedir. Ezilen
- 10 Müslümanların kâfirlerin elinden kurtuluşu ise hayırların en büyük ve en özellerindendir.

[299] “Ezilen erkekler” Mekke’de İslâm’ı kabul edip, müşriklerin kendilerini hicretten alıkoyduğu, mecburen onların aralarında kalan ve onlardan büyük eziyet görüp Allah’a kurtuluş için sürekli dua eden ve yardım

15 dileyenlerdir. Allah onların bir kısmına Medine’ye gitme imkânı verirken, bazıları fethiye kadar Mekke’de kalmışlardır. Nihayet Allah, onlara kendi katından velî ve yardımcıların en hayırlısı olan Hazret-i Muhammed (s.a.)’i göndermiş, o da onlara en güzel şekilde sahip çıkıp en güçlü biçimde yardım etmiştir. (Fetih sonrası) Peygamber (s.a.) Mekke’den çıkınca vali olarak

20 Attâb b. Esîd’i [v. 13/634] görevlendirmiş, bu mazlumlar da ondan istedikleri himaye ve desteği görmüşlerdir. İbn Abbâs (r.a.) [v. 68/688] şöyle demiştir: “O vali, zayıfın hakkını güçlüden alırdı; o kadar ki Mekke’de ezilenler, zalimlerden çok daha aziz oldular.”

[300] **Şayet** “Niçin *vildân* (çocuklar) kelimesini kullandı?” **dersen söyle derim:** Zulmün ne kadar ileri gittiğini kayda geçirmek için. O kadar ki eziyetleri, babalarını ve annelerini ezmek ve ana-babaların tutumlarından dolayı onları kızdırmak için henüz mükellef olmayan çocuklara bile ulaşmıştır. Bu kelimenin kullanılmasının ikinci gerekçesi ise şudur: Yûnus *Aleyhisselâm*’ın kavminin yaptığı gibi, ayrıca yağmur duasına çıkarken çocukların da götürülmesi hakkındaki hadise dayanarak o mazlumlar, henüz

30 günah işlemeyen çocuklarının duası sebebiyle Allah’ın rahmetini celbetmek için o çocukları da dualarına ortak ediyorlardı. İbn Abbâs *Radıyalâhu ‘Anh* [v. 68/688], “Ben ve annem de âyetle sözü edilen ezilen kadın ve çocuklardandık” demiştir. Ayrıca, *ricâl* ve *nisâ* ile hür erkek ve kadınlar, *vildân* ile de köle ve cariyelerin kastedilmiş olması da mümkündür.

35

إن صدّ الذين مرضت قلوبهم وضعفت نياتهم عن القتال فليقاتل الثابتون المخلصون وواعد المقاتل في سبيل الله ظافراً أو مظفوراً به إيتاء الأجر العظيم على اجتهاده في إعزاز دين الله.

[٢٩٨] {وَالْمُسْتَضْعِفِينَ} فيه وجهان؛ أن يكون مجروراً عطفاً على سبيل الله، أي في سبيل الله وفي خلاص المستضعفين؛ ومنصوباً على اختصاص، يعني واختص من سبيل الله خلاص المستضعفين، لأنّ سبيل الله عام في كل خير، وخلاص المستضعفين من المسلمين من أيدي الكفار من أعظم الخير وأخصه.

[٢٩٩] والمستضعفون هم الذين أسلموا بمكة وصدّهم المشركون عن الهجرة فبقوا بين أظهرهم مستذلين مستضعفين يلقون منهم الأذى الشديد، وكانوا يدعون الله بالخلاص ويستنصرونه؛ فيسر الله لبعضهم الخروج إلى المدينة، وبقي بعضهم إلى الفتح حتى جعل الله لهم من لدنه خير ولي وناصر وهو محمد ﷺ، فتولاهم أحسن التولي ونصرهم أقوى النصر، ولما خرج استعمل على أهل مكة عتّاب بن أسيد فأروا منه الولاية والنصرة كما أرادوا. قال ابن عباس: كان ينصر الضعيف من القوي حتى كانوا أعز بها من الظلمة.

[٣٠٠] فإن قلت: لم ذكر الولدان؟ قلت: تسجيلاً بإفراط ظلمهم، حيث بلغ أذاهم الولدان غير المكلفين، إرغاماً لآبائهم وأمهاتهم ومبغضة لهم لمكانهم، ولأنّ المستضعفين كانوا يشركون صبيانهم في دعائهم استنزاًلاً لرحمة الله بدعاء صغارهم الذين لم يذنبوا، كما فعل قوم يونس، وكما وردت السنة بإخراجهم في الاستسقاء. وعن ابن عباس: كنت أنا وأمي من المستضعفين من النساء والولدان. ويجوز أن يراد بالرجال والنساء الأحرار والحرائر، وبالولدان العبيد والإماء،

Çünkü Arapçada köle ve cariye *velîd* ve *velîde* [yani çocuk] da denir. Başka bir ihtimale göre de *tağlîp* yoluyla [erkeği esas alarak kadını da kasdetme yöntemiyle], erkek ve kız çocuklarının her ikisi için *vildan* denilmiştir. Nitekim anne-baba için *el-âbâ'u*, erkek-kız kardeşler için de *el-ihve* kelimeleri kullanılır.

- 5 [301] **Şayet** “هَذِهِ الْقَرْيَةُ الظَّالِمِ أَهْلُهَا” ifadesinde] mevsûf müennes olduğu halde *zâlimi* neden müzekker kullandı? **dersen şöyle derim:** Evet *zâlim*, *karye* kelimesinin sıfatıdır fakat *ehline* isnat edilmiştir [fâ‘ili müzekkerdir]. *el-Karye-ti* kelimesinin harekesi, sıfatı olduğu için *ez-zâlimi* kelimesine verilmiştir, fâ‘ili de müzekker *ehl* kelimesi olduğundan *zalim*, müzekker kılınmıştır;
- 10 bu, *min hâzihi’l-karyeti’lletî zaleme ehluhâ* (Ahalisi zulmetmiş bu şehirden) demen gibidir. *Zâlim* kelimesi müennes kabul edilip *ez-zâlimeti ehluhâ* denilseydi yine câiz olurdu. Mevsûfu müennes olduğundan değil, bilakis *ehil* kelimesi hem müzekker hem de müennes olarak kullanıldığından dolayı. **Şayet** “Peki, *min hâzihi’l-karyeti’z-zâlimîne ehluhâ* denilse câiz olur
- 15 muydu?” **dersen şöyle derim:** Bu, *ekelûnî el-berâğîsu* (Yediler beni pireler!) kullanımını kabul edenlerin lehçesine göre *elletî zalemû ehluhâ* (ehlinin zulmettikleri kadın) demen gibidir. وَأَسْرُوا النَّجْوَى الَّذِينَ ظَلَمُوا (“Kendi aralarında kulis yapmışlardır zalim olanları...” [Enbiyâ 21/3]) âyet-i kerimesi de bu kulanıma örnektir.

- 20 [302] Müminlerin “Allah yolunda” savaştığını, velî ve yardımcılarının Allah olduğunu, düşmanlarının ise “şeytan yolunda” savaştıklarını, şeytandan başka velileri olmadığını, şeytanın müminlere yönelik hilesinin ise Allah’ın kâfirlere karşı tedbiri yanında çok zayıf ve önemsiz olduğunu haber vererek müminleri alabildiğine teşvik etmekte, cesaretlendirmektedir.

- 25 **77. Kendilerine daha önce “Şimdilik savaştan el çekin, namazı dosdoğru kılmaya ve (benliğinizi arıtmak için) zekât vermeye bakın” denilmiş olanlara bak?! Üzerlerine savaş farz kılınca, bir de ne görelim, içlerinden bir grup, tıpkı Allah’tan korkar gibi hatta daha şiddetli bir korku ile- insanlardan korkarak: “Ya Rabbi! Şu savaş bize niye farz**
- 30 **kıldın? N’olurdu sanki, bizi yakın bir geleceğe kadar erteleyesdin!” demeye başlamamış mı?! De ki: Dünya zevki azdır, müttakîler için elbette Âhîret daha hayırlıdır. Ve kıl kadar haksızlığa uğratılmazsınız.**

لأنَّ العبد والأمة يقال لهما الوليد والوليدة، وقيل للولدان والولائد "الولدان" لتغليب الذكور على الإناث، كما يقال الآباء والإخوة.

[٣٠١] فإن قلت: لم ذكر {الظالم} وموصوفه مؤنث؟ قلت: هو وصف للقرية إلا أنه مسند إلى أهلها. فأعطي إعراب القرية لأنه صفتها، وذكر لإسناده إلى الأهل ٥ كما تقول: من هذه القرية التي ظلم أهلها، ولو أنث فقل: الظالمة أهلها، لجاز لا لتأنيث الموصوف، ولكن لأن الأهل يذكر ويؤنث. فإن قلت: هل يجوز من هذه القرية الظالمين أهلها؟ قلت: نعم، كما تقول: التي ظلموا أهلها، على لغة من يقول: أكلوني البراغيث. ومنه {وَأَسْرُوا التَّجْرَى الَّذِينَ ظَلَمُوا} [الأنبياء: ٣].

[٣٠٢] رغب الله المؤمنين ترغيباً وشجعهم تشجيعاً بإخبارهم أنهم إنما يقاتلون ١٠ في سبيل الله؛ فهو وليهم وناصرهم، وأعداؤهم يقاتلون في سبيل الشيطان، فلا ولي لهم إلا الشيطان، وكيد الشيطان للمؤمنين إلى جنب كيد الله للكافرين أضعف شيء وأوهنه.

٧٧- ﴿أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ قِيلَ لَهُمْ كُفُّوا أَيْدِيَكُمْ وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ فَلَمَّا كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقِتَالُ إِذَا فَرِيقٌ مِنْهُمْ يَخْشَوْنَ النَّاسَ كَخَشْيَةِ اللَّهِ أَوْ أَشَدَّ خَشْيَةً وَقَالُوا رَبَّنَا لِمَ كُتِبَ عَلَيْنَا الْقِتَالُ لَوْلَا أَخَّرْتَنَا إِلَى أَجَلٍ قَرِيبٍ قُلْ مَتَاعُ الدُّنْيَا قَلِيلٌ وَالْآخِرَةُ خَيْرٌ لِمَنِ اتَّقَى وَلَا تُظْلَمُونَ فَتِيلًا﴾ ١٥

- [303] “Şimdilik, el çekin” yani elinizi savaştan çekin. Müslümanlar Mekke’de bulundukları sürece kâfirlerle savaşmak konusunda izin verilmesini temenni ediyorlar idiyse de savaşmaktan men edilmişlerdi. Medine’de “üzerlerine savaş farz kılınca” içlerinden bir grup, dinde bir kuşku duyduklarından ve dinden yüz çevirdiklerinden değil, canlarını riske atmaktan hoşlanmadıklarından ve ölümden korktuklarından dolayı korkaklık, çekingenlik gösterdi. “Tıpkı Allah’tan korkar gibi...” Burada master mef’ûlüne izâfe edilmiştir. **Şayet** “كَحَشِيَّةِ اللَّهِ” ifadesinin i’rabda mahalli nedir?” **dersen şöyle derim:** يَخْشَوْنَ’daki zamirden hâl olmak üzere mahallen mansûptur, yani -*haşyetullâh* sahiplerine benzeyerek- Allah korkusuna sahip kimseler [in Allah’dan korktukları] gibi insanlardan korkarlar! “Hatta daha şiddetli bir korku ile...” Yani “Hatta Allah korkusuna sahip kimselerinkinden daha şiddetli bir korku ile.” أَشَدَّ hâl olan كَحَشِيَّةِ اللَّهِ’a ma’tûftur. **Şayet** “Peki, neden ibareyi *yahşevne haşyet^{en} misle haşyeti’llâh* yani “Allah’dan korkulduğu gibi [insanlardan] korkarlar” şeklinde takdir ederek daha açık olanı, yani كَحَشِيَّةِ اللَّهِ’ı bir mef’ûl-i mutlakın sıfatı yapma cihetine gitmedin?” **dersen şöyle derim:** أَشَدَّ حَشِيَّةً ifadesi bunu engelliyor çünkü hem kendisi [كَحَشِيَّةِ اللَّهِ] hem de kendisine atfedilen [أَشَدَّ حَشِيَّةً] aynı hükme tâbidir. *Yahşevne’n-nâse eşedde haşyet^{en}* (İnsanlardan, daha fazla bir korkuyla korkarlar) desen, ancak فَرِيقٌ’a giden zamirin [يَخْشَوْنَ]’daki Vav’ın hâli olur; mef’ûl-i mutlakın nasbı gibi nasp olmaz çünkü mef’ûl-i mutlakı kastedip حَشِيَّة kelimesini mansup olarak okuyup *haşiye fulân^{un} eşedde haşyet^{en}* (Falanca, daha şiddetli bir korkuyla korktu) diyemezsin; ancak cer ile *eşedde haşyetⁱⁿ* dersin. Nasp okuduğunda ise أَشَدَّ حَشِيَّةً ifadesi hâl olmak üzere ancak fâ’ili ifade eder. Bu durumda, olsa olsa حَشِيَّة’i *hâşiyet^{en}* (haşyet duyan) ya da *zâte haşyetⁱⁿ* (haşyet sahibi) şeklinde kabul edersen olabilir. Bu, Arapların *cedde cidduhû* (gayreti gayrete geldi) şeklindeki kullanımına uygundur. Bu durumda mânanın ya *yahşevne’n-nâse haşyet^{en} misle haşyetillâh* (Allah korkusuna benzer bir korku ile insanlardan korkarlar) şeklinde olduğunu ileri sürersin ya da *haşyet^{en} eşedde haşyetⁱⁿ min haşyetillâh* (Allah korkusundan daha şiddetli bir korku ile korkarlar). Buna göre أَشَدَّ kelimesinin كَحَشِيَّةِ اللَّهِ ifadesine atfedilerek mahallen mecrur olması mümkündür ki bu durumda da şöyle demek istersin: *Ke-haşyetillâhi ev ke-haşyetⁱⁿ eşedde haşyet^{en} minhâ* (Allah’dan korkar gibi, hatta ondan daha şiddetli bir korkuyla korkarcasına...)

[٣٠٣] {كُفُّوا أَيْدِيَكُمْ} أي كفوها عن القتال. وذلك أن المسلمين كانوا مكفوفين عن مقاتلة الكفار ما داموا بمكة، وكانوا يتمنون أن يؤذن لهم فيه؛ {فَلَمَّا كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقِتَالُ} بالمدينة كع فريق منهم، لا شكًا في الدين ولا رغبة عنه، ولكن نفورًا من الإخطار بالأرواح وخوفًا من الموت. {كَخَشِيَةِ اللَّهِ} من إضافة المصدر إلى المفعول. فإن قلت: ما محل {كَخَشِيَةِ اللَّهِ} من الإعراب؟ قلت: محله النصب على الحال من الضمير في {يخشون} أي يخشون الناس مثل أهل خشية الله، أي مشبهين لأهل خشية الله. {أَوْ أَشَدَّ خَشْيَةً} بمعنى: أو أشد خشية من أهل خشية الله؛ وأشد معطوف على الحال. فإن قلت: لم عدلت عن الظاهر وهو كونه صفة للمصدر ولم تقدر يخشون خشية مثل خشية الله، بمعنى: مثل ما يخشى الله؟ قلت: أبى ذلك قوله {أَوْ أَشَدَّ خَشْيَةً} لأنه وما عطف عليه في حكم واحد، ولو قلت يخشون الناس أشد خشية، لم يكن إلا حال عن ضمير الفريق ولم ينتصب انتصاب المصدر، لأنك لا تقول خشي فلان أشد خشية، فتنتصب خشية وأنت تريد المصدر، إنما تقول أشد خشية، فتجرّها، وإذا نصبتها لم يكن أشد خشية إلا عبارة عن الفاعل حالًا منه، اللهم إلا أن تجعل الخشية خاشية وذات خشية، على قولهم "جد جده" فتزعم أن معناه يخشون الناس خشية مثل خشية الله، أو خشية أشد خشية من خشية الله. ويجوز على هذا أن يكون محل {أَشَدَّ} مجرورًا عطفاً على {كَخَشِيَةِ اللَّهِ} تريد كخشية الله أو كخشية أشد خشية منها.

[304] “N’olurdu sanki, bizi yakın bir geleceğe kadar erteleydin!” Bu, ateşkes süresinin uzatılmasını ve başka bir vakte kadar kendilerine mühlet verilmesini istemektir. “Beni bir süre daha geciktirsen de (alacağım mükâfatı tasdik ederek) tasaddukta bulunsam.” [Münâfikûn 63/10] âyet-i kerimesinde olduğu gibi.

[305] “Ve kıl kadar haksızlığa uğratılmazsınız” yani savaş meşakkatin-den alacağınız mükâfatlarınızdan en ufak bir şey eksiltilmez. Öyleyse ondan yüz çevirmeyin. Bu ifade *ve lâ yuzlamûne* (... haksızlığa uğratılmazlar) şeklinde de okunmuştur.

78. Nerede olursanız olun, ölüm gelip sizi bulacaktır; isterseniz sağlam kaleler içinde bulunun... Bunlara bir iyilik gelse (seni akıllarına bile getirmeden) “Allah’ın sayesinde.” derler; bir kötülük erişse o zaman da: “(Ey Muhammed!) Senin yüzünden böyle oldu!” derler. De ki: Hepsi Allah katındandır. Bu kavmin ‘ne’si var ki neredeyse hiç lâf anlamıyorlar?!

79. Evet, nâil olduğun her iyilik Allah’tan, başına gelen her kötülük de kendindendir. Biz seni insanlara elçi olarak gönderdik... Şahit olarak Allah yeter (Yahudi onayına ihtiyaç yok)!..

[306] [يُذْرِكُكُمْ ifadesi] ref ile *yudrikukum* şeklinde de okunmuş olup bu okuyuşun Fânın mahzuf olmasından kaynaklandığı söylenmiştir; adeta *fe-yüdrükukum el-mevr* denilmektedir. Tıpkı

Kim iyilik yaparsa, Allah onları görmezden gelmez; mutlaka değerlendirir.

ifadesinde olduğu gibi. اَيْنَ مَا تَكُونُوا (Nerede olursanız olun) yerine kullanılabilecek bir *eyne mâ kuntum* (Her nerede olsanız) ifadesi göz önünde bulundurularak merfû okunduğu da söylenebilir. Tıpkı *ve lâ nâ’ib*³⁶ ifadesinin, *leysû muslihînenin* konumu göz önünde bulundurularak harekelenmesi gibi ki aslında *leysû bi-muslihîne*dir [ona atfedilen *nâ’ibin* kelimesi de bu sebeple mecrur olmuştur]. İşte;

[İhtiyaç günü bir dostu yanına gelse] şöyle der:
“Ne kayıptır malım ne de [seni ondan] yoksun bırakırım”

36 Beytin tamamı şöyledir: *Meşâ’imu leysû muslihîne ‘aşîratu / Ve la nâ’ibin illâ bi-beynîn ğunâbuhâ* (Meymenetsizdirler; hiçbir akrabaları ile araları iyi değildir / Ancak uzaklardan gâklar kargaları da!..) (Tıybî’den) / ed.

[٣٠٤] {لَوْلَا أَخَّرْتَنَا إِلَى أَجَلٍ قَرِيبٍ} استزادة في مدة الكف، واستمهال إلى وقت آخر، كقوله {لَوْلَا أَخَّرْتَنِي إِلَى أَجَلٍ قَرِيبٍ فَأَصَّدَّقَ} [المنافقون: ١٠].

[٣٠٥] {وَلَا تُظْلَمُونَ فَتِيلًا} ولا تنقصون أدنى شيء من أجوركم على مشاق القتال، فلا ترغبوا عنه. وقرئ «وَلَا يُظْلَمُونَ»، بالياء.

٥ ٧٨- ﴿أَيْنَمَا تَكُونُوا يُدْرِكُكُمُ الْمَوْتُ وَلَوْ كُنْتُمْ فِي بُرُوجٍ مُشِيدَةٍ وَإِنْ تُصِبْهُمْ حَسَنَةٌ يَقُولُوا هَذِهِ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَإِنْ تُصِبْهُمْ سَيِّئَةٌ يَقُولُوا هَذِهِ مِنْ عِنْدِكَ قُلْ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ فَمَالِ هَؤُلَاءِ الْقَوْمِ لَا يَكَادُونَ يَفْقَهُونَ حَدِيثًا﴾
٧٩- ﴿مَا أَصَابَكَ مِنْ حَسَنَةٍ فَمِنَ اللَّهِ وَمَا أَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنْ نَفْسِكَ وَأَرْسَلْنَاكَ لِلنَّاسِ رَسُولًا وَكَفَى بِاللَّهِ شَهِيدًا﴾

١٠ [٣٠٦] قرئ «يُدْرِكُكُمُ» بالرفع؛ وقيل: هو على حذف الفاء، كأنه قيل: فيدرككم الموت، وشبه بقول القائل:

مَنْ يَفْعَلِ الْحَسَنَاتِ اللَّهُ يَشْكُرْهَا ❁

ويجوز أن يقال: حمل على ما يقع موقع {أَيْنَمَا تَكُونُوا}، وهو أينما كنتم، كما حمل «ولا ناعب»، على ما يقع موقع «ليسوا مصلحين»، وهو ليسوا بمصلحين، فرفع
١٥ كما رفع زهير:

[وإن أناة خليل يوم مسألة] يَقُولُ لَا غَائِبٌ مَالِي وَلَا حَرَمٌ

beytinde Züheyr [Ve in etâhu'l-halilu yevme me'seletin şartının cevabında *yekûlu* fiilini] ref ettiği gibi, *yudrikukum* de ref edilmiştir³⁷. -Bu, Sîbeveyhi'ye özgü tam bir Nahivci açıklamasıdır. - [Ref okuyuşu izah sadedinde] *أَيْنَ مَا تَكُونُوا* cümlesini [Nisâ77/4] ifadesine bağlamak da câizdir, yani “Nerede olursa olun, yazılı ömür sürenizden hiçbir şey eksiltilmez; savaşın kızgın anlarında da olsanız, başka durumda da olsanız fark etmez” buyrulmuş sonra, “Ölüm gelip sizi bulur, isterseniz sağlam kaleler içinde bulunun” âyeti başlamış olur ki bu yaklaşıma göre vakıf *أَيْنَ مَا تَكُونُوا* üzerinde yapılmaktadır.

[307] *el-Burûc*, kaleler; *müşeyyede* de yükseltilmiş demektir. Sarayı yükselttiğinde ya da onu kireçle [شيد] sıvadığında kullanılan *şâde'l-kasî*^a ifade-sinden alınarak *meşîdet*^{um} şeklinde de okunmuştur. Nu'aym b. Meysere [v. 174/790], fâ'ilin özelliğini fiile isnat ederek, Ya'nın kesresiyle *müşeyyidet*ⁱⁿ okumuştur. Tıpkı *kasîdet*^{um} *şâ'irat*^{um} (şairane bir kaside) denildiği gibi. Oysa şairlik, onu oluşturup söyleyenin özelliğidir.

[308] *es-Seyyietu* hem bela hem de günah için, *el-hasetu* de hem nimet hem de itaat için kullanılır. Nitekim *لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ* (“Belki dönerler diye onları güzelliklerle ve kötülüklerle [gâh nimetlendirerek gâh sıkıntıya sokarak] denedik.” [A'râf 7/168]) *إِنَّ الْحَسَنَاتِ يُذْهِبْنَ السَّيِّئَاتِ* (“İyilikler gerçekten kötülükleri giderir.” [Hûd 11/114]) buyrulmuştur. Mâna şöyledir: Onlara bolluk ve ferahlık adına bir nimet gelse onu Allah'a nispet ederler ama kıtlık ve zorluk gibi bir bela geldi mi onu sana isnat ederler ve “Bu senin yüzünden geldi, senin uğursuzluğundan kaynaklandı!” derler. Tıpkı Mûsâ *Aleyhisselâm*'ın kavminden bahsedilen “Başlarına bir kötülük gelse Mûsâ ve beraberindekilere uğursuzluk yüklerlerdi.” [A'râf 7/131] ve Salih *Aleyhisselâm*'ın kavminden bahsedilen “Sen ve beraberindekiler yüzünden uğursuzluğa uğradık!” dediler.” [Neml 27/47] âyet-i kerimelerinde buyrulduğu gibi.

[309] -Lânet olası- Yahudilerin de Resûlullah (s.a.)'i uğursuz sayarak şöyle dedikleri nekedilmiştir: “O, Medine'ye geldiğinden beri ürünlerde verim azaldı, fiyatlar yükseldi!” İşte Allah onlara şöyle cevap vermektedir: “Hepsi Allah katındandır;” rızkı insanların yararına göre genişletir de kısar da. “Neredeyse hiç laf anlamıyorlar” ki [rızkı] yayanın da kisanın da Allah olduğunu, her şeyin bir hikmet ve yerli-yerindelikten kaynaklandığını bil-sinler!.

37 *Etâhu* fiil-i mazi olduğu için cevabı *yekûlu* şeklinde olabilir; muzâri olsaydı *imin* cevabı olacağından -cezimle- *yekul* denilmesi gerekcekti. Dolayısıyla, *eyne mâ kuntum* şeklinde mazi kabul edilirse يَذْرَكُكُمْ okuyuşu mümkün olur, demek istiyor. / çev.

وهو قول نحويّ سيبويّ. ويجوز أن يتصل بقوله {وَلَا تُظْلَمُونَ فَتِيلًا} أي ولا تنقصون شيئاً مما كتب من آجالكم أينما تكونوا في ملاحم حروب أو غيرها؛ ثم ابتداء قوله {يُذِرْكُمْ الْمَوْتُ وَلَوْ كُنْتُمْ فِي بُرُوجٍ مُشِيدَةٍ}. والوقف على هذا الوجه على {أَيْنَمَا تَكُونُوا}.

٥ [٣٠٧] والبروج: الحصون، مشيدة: مرفعة. وقرئ «مَشِيدَةً»، من شاد القصر، إذا رفعه أو طلاه بالشيد وهو الجصّ. وقرأ نعيم بن ميسرة «مُشِيدَةً»، بكسر الياء وصفاً لها بفعل فاعلها مجازاً، كما قالوا: قصيدة شاعرة، وإنما الشاعر قارضها.

[٣٠٨] السيئة تقع على البلية والمعصية. والحسنة على النعمة والطاعة. قال الله تعالى: {وَبَلَوْنَاهُمْ بِالْحَسَنَاتِ وَالسَّيِّئَاتِ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ} [الأعراف: ١٦٨] وقال: ١٠ {إِنَّ الْحَسَنَاتِ يُذْهِبْنَ السَّيِّئَاتِ} [هود: ١١٤]. والمعنى: وإن تصبهم نعمة من خصب ورخاء نسبوها إلى الله، وإن تصبهم بلية من قحط وشدة أضافوها إليك، وقالوا: هي من عندك، وما كانت إلا بشؤمك! كما حكى الله عن قوم موسى: {وَإِنْ تُصِيبْهُمْ سَيِّئَةٌ يَطَّيَّرُوا بِمُوسَى وَمَنْ مَعَهُ} [الأعراف: ١٣١]، وعن قوم صالح: {قَالُوا اطَّيَّرْنَا بِكَ وَبِمَنْ مَعَكَ} [النمل: ٤٧].

١٥ [٣٠٩] وروي عن اليهود لعنت، أنها تشاءمت برسول الله ﷺ فقالوا: منذ دخل المدينة نقصت ثمارها وغلت أسعارها! فردّ الله عليهم {قُلْ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ} ييسط الأرزاق ويقبضها على حسب المصالح. {لَا يَكَادُونَ يُفْقَهُونَ حَدِيثًا} فيعلموا أن الله هو الباسط القابض، وكل ذلك صادر عن حكمة وصواب.

[310] Sonra genel bir hitapla şöyle buyurdu: “Ey insan! Sana bir iyilik, yani bir nimet ve ihsan gelse bu, bir lütuf, ihsan, ikram ve imtihan olarak Allah’tan gelmiştir. Bela ve musibet gibi başına gelen her kötülük de kendindendir çünkü elinin işledikleriyle buna sebebiyet veren sensin.”

- 5 Tıpkı “Başınıza her ne musibet gelirse tamamen kendi ellerinizin kazandığı yüzündendir, çoğunu da O affetmektedir.” [Şûrâ 42/30] âyetinde olduğu gibi. Nitekim Âişe (r.anhâ)’dan [v. 58/678] şöyle rivayet edilmiştir: “Batan bir dikenden ayakkabı bağcığının kopmasına varıncaya kadar bir Müslümanın başına gelen hiçbir rahatsızlık, acı ve yorgunluk yoktur ki kendisinin bir
10 günahı sebebiyle olmasın. Allah’ın affettikleri ise çok daha fazladır.”

- [311] “Biz seni” bütün “insanlara elçi olarak gönderdik.” Sen sadece Arapların peygamberi değilsin, Arap gayri arap bütün insanların peygamberisin. Tıpkı “Biz seni bütün insanlara gönderdik.” [Sebe’ 34/28] ve “De ki: Ey insanlar! Şüphesiz, Ben Allah’ın hepinize gönderdiği resûlüyüm.” [A’râf
15 7/158] âyetlerinde belirtildiği gibi. Buna “şahit olarak da Allah yeter.” Dolayısıyla, sana itaat etmemek, sana tâbi olmamak hiç kimsenin kârı değildir.

80. Resûlüne itaat eden Allah’a itaat etmiş olur. Kim de yüz çevirirse, Biz seni onlara bekçi göndermedik ya!..

- [312] “Resûlüne itaat eden Allah’a itaat etmiş olur.” Çünkü o, Allah’ın
20 emrettiğinden başkasını emretmez, yasakladığından başkasını yasaklamaz. Emrettiği hususlarda ona uymak, yasakladığı hususlardan ise uzak durmak Allah’a itaat sayılır. Rivayete göre Peygamber (s.a.) “Beni seven Allah’ı sevmiştir. Bana itaat eden Allah’a itaat etmiştir.” buyurmuş. Münafıklar “Adamın dediğini işitiyor musunuz!? Allah’tan başkasına kulluk etmeyi yasakladığı
25 halde kendisi şirke düşüyor! Bu adam, Hristiyanların İsa’yı *rab* edindiği gibi bizim de kendisini *rab* edinmemizi istiyor!” demişler. İşbu âyet-i kerime bunun üzerine inmiş. “Kim itaatten yüz çevirirse” sen de ondan yüz çevir! “Biz seni” bunların yaptıklarını kaydedip, sorgulayacak sonra da cezalandıracak bir “bekçi” ve murakıp olarak “değil,” sadece uyarıcı olarak gönderdik. Tıpkı
30 “Biz seni onların başına bekçi dikmedik!” [En’âm 6/107] buyrulduğu gibi.

81. “Baş üstüne!” diyorlar, ama yanından ayrıldıkları zaman, içlerinden bir grup geceleyin, sana söylediklerinin hilâfına plânlar kuruyor. Oysa Allah, gece tasarladıklarını yazmakta!.. Dolayısıyla, sen bunlara aldırış etme; Allah’a güvenip dayan. Vekîl olarak Allah yeter.

[٣١٠] ثم قال {مَا أَصَابَكُمْ} يا إنسان خطابًا عامًا {مِنْ حَسَنَةٍ} أي من نعمة وإحسان {فَمِنْ اللَّهِ} تفضلاً منه وإحساناً وامتناناً وامتحناناً؛ {وَمَا أَصَابَكُمْ مِنْ سَيِّئَةٍ} أي من بلية ومصيبة {فَمِنْ نَفْسِكُمْ}، لأنك السبب فيها بما اكتسبت يداك. {وَمَا أَصَابَكُمْ مِنْ مُصِيبَةٍ فَبِمَا كَسَبَتْ أَيْدِيكُمْ وَيَعْفُوا عَنْ كَثِيرٍ} [الشورى: ٣٠] وعن عائشة رضي الله عنها: ”ما من مسلم يصيبه وصب ولا نصب، حتى الشوكة يشاكها، وحتى انقطاع شسع نعله إلا بذنب، وما يعفو الله أكثر.“

[٣١١] {وَأَرْسَلْنَاكَ لِلنَّاسِ رَسُولًا} أي رسولاً للناس جميعاً، لست برسول العرب وحدهم، أنت رسول العرب والعجم، كقوله {وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا كَافَّةً لِلنَّاسِ} [سبأ: ٢٨]، {قُلْ يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنِّي رَسُولُ اللَّهِ إِلَيْكُمْ جَمِيعًا} [الأعراف: ١٥٨]. {وَكَفَى بِاللَّهِ شَهِيدًا} على ذلك، فما ينبغي لأحد أن يخرج عن طاعتك واتباعك.

٨٠- ﴿مَنْ يُطِيعِ الرَّسُولَ فَقَدْ أَطَاعَ اللَّهَ وَمَنْ تَوَلَّى فَمَا أَرْسَلْنَاكَ عَلَيْهِمْ حَفِظًا﴾

[٣١٢] {مَنْ يُطِيعِ الرَّسُولَ فَقَدْ أَطَاعَ اللَّهَ}، لأنه لا يأمر إلا بما أمر الله به ولا ينهى إلا عما نهى الله عنه، فكانت طاعته في امتثال ما أمر به والانتفاء عما نهى عنه طاعة الله. وروى أنه قال «من أحبني فقد أحب الله، ومن أطاعني فقد أطاع الله». فقال المنافقون: ألا تسمعون إلى ما يقول هذا الرجل؟! لقد قارف الشرك وهو ينهى أن يُعبد غير الله! ما يريد هذا الرجل إلا أن نتخذه ربا كما اتخذت النصارى عيسى! فنزلت. {وَمَنْ تَوَلَّى} عن الطاعة فأعرض عنه {فَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا نَذِيرًا، لَا حَفِظًا وَمَهِيْمًا عَلَيْهِمْ} تحفظ عليهم أعمالهم وتحاسبهم عليها وتعاقبهم، كقوله {وَمَا أَنْتَ عَلَيْهِمْ بِوَكِيلٍ} [الأنعام: ١٠٧].

٢٠- ٨١- ﴿وَيَقُولُونَ طَاعَةٌ فَإِذَا بَرَزُوا مِنْ عِنْدِكَ بَيَّتَ طَائِفَةٌ مِنْهُمْ غَيْرَ الَّذِي تَقُولُ وَاللَّهُ يَكْتُبُ مَا يُبَيِّتُونَ فَأَعْرِضْ عَنْهُمْ وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ وَكَفَى بِاللَّهِ وَكِيلًا﴾

[313] Kendilerine bir şey emrettiğinde “Baş üstüne! diyorlar.” طَاعَةٌ [mah-zuf bir müptedânın haberi olarak] merfû’dur, yani görevimiz, bize yaraşan itaattir. *Eta’nâke tâ’at^{en}* (Sana güzel bir şekilde itaat ettik) şeklinde mef’ûl-i mutlak olarak mansup da olabilir. Bu, elini göğsüne bastıran kişinin [“Baş üstüne!” anlamında] *sem^{un} ve tâ’at^{en}* ve *sem^{un} ve tâ’at^{un}* demesi gibidir. Sîbeveyhi’nin şu sözü de buna benzer: “Dili güzel kullanma konusunda kendisine güvenilen Araplardan birine ‘Gecen nasıl geçti, nasıl sabahladın?’ denildiği zaman cevaben ‘*hamdullâh ve senâ^{un} ‘aleyh*’ (Allah’a hamd ü senâ olsun!) dediklerini işittik. Bununla adeta, *emrî ve ş’ni hamdullâhi* (İşim, bana yakışan Allah’a hamd etmektir) demekte idiler.” Eğer *hamd* ve *senâ* kelimelerini *hamda’llâhi* ve *senâ’en ‘aleyhi* şeklinde nasp ile okusa [ibareden evvel *ahmedu, esnâ* gibi] bir fiil söz konusu olur. Fakat zammeli okunması itaatin hem varlığını hem de devamlılığını gösterir.

[314] “Bir grup senin söylediğinin aksini uydurur” yani [i] senin söylediğinin, emrettiğinin tersini kurar, mesnetsizce söyler. [ii] Veya kendisinin-sana söylediği, garantilediği itaatin zıttını icat eder³⁸. Çünkü kafalarında kabul değil ret, itaat değil karşı gelme niyeti vardı, söyledikleri ve dışa vurduklarıyla ikiyüzlülük ediyorlardı. بَيِّتْ nin masdarı olan *tebyît* işlere karar verilmesi ve işlerin tasarlanması genellikle gece gerçekleştiğinden, *beytûtet^{un}* kelimesine dayalı bir kullanım olabilir. *Hâzâ emr^{un} buyyite bi-leylⁱⁿ* (Bu, geceleyin kurgulanmış bir iştir) denilir. Ya da [بَيْتْ] “şair beyitleri”nden alınmıştır çünkü şair beyitleri zihninde tasarlamakta ve düzenlemektedir.

[315] “Oysa Allah, gece tasarladıklarını yazmaktadır.” Bu, tehdit yollu bir ifade olup, Allah onların gece tasarladıklarını amel sayfalarında kaydeder ve bunlara karşılık onları cezalandırır, demektir. Veya “Sana vahy edecekleri arasında yazmaktadır, seni onların sırlarından haberdar edecektir” şeklinde de olabilir. Dolayısıyla, bunu içlerinde tutmalarının bir faydası olacağını sanmasınlar! “Sen onlara aldırış etme” yani onları cezalandırmayı içinden geçirme; durumları konusunda “Allah’a güvenip dayan” çünkü İslâm’ın pozisyonu güçlenip, taraftarları izzet kazandığında Allah onların sana verdiği manevî zararlara karşı sana yetecek, onları senin için cezalandıracaktır.

[316] بَيِّتْ طَائِفَةٍ ifadesi, fiil müzekker olarak, Tâ da Tâ’ya idğam edilerek [*beyyettâ’ifetun*] de okunmuştur. Çünkü طَائِفَةٌ kelimesinin müennesliği hakiki değildir, [müzekker olan] *ferîk* ve *fevc* [grup ve bölük] anlamındadır.

38 تَقُولُ fiili, ilkinde Peygamber’e râci müzekker muhatap bir fiilken, ikincide tâîfeye râci müennes gâibe bir fiildir. / ed.

[٣١٣] {وَيَقُولُونَ} إذا أمرتهم بشيء {طَاعَةً}، بالرفع، أي أمرنا وشأننا طاعة. ويجوز النصب بمعنى أطعناك طاعةً. وهذا من قول المرتسم: سمعًا وطاعة؛ وسمع وطاعة. ونحوه قول سيبويه: وسمعنا بعض العرب الموثوق بهم يقال له: كيف أصبحت؟ فيقول: حمد الله وثناءً عليه، كأنه قال أمري وشأني حمد الله. ٥ ولو نصب حمد الله وثناءً عليه كان على الفعل؛ والرفع يدل على ثبات الطاعة واستقرارها.

[٣١٤] {بَيَّتَ طَائِفَةً} زورت طائفة وسوت {غَيْرَ الَّذِي تَقُولُ} خلاف ما قلت وما أمرت به. أو خلاف ما قالت وما ضمننت من الطاعة، لأنهم أبطلوا الرد لا القبول، والعصيان لا الطاعة. وإنما ينافقون بما يقولون ويظهرون. والتبيت: إما من البيتوتة ١٠ لأنه قضاء الأمر وتديره بالليل، يقال: هذا أمر بيت بليل. وإما من أبيات الشعر، لأن الشاعر يدبرها ويسويها.

[٣١٥] {وَاللَّهُ يَكْتُبُ مَا يُبَيِّنُونَ} يشته في صحائف أعمالهم، ويجازيهم عليه على سبيل الوعيد. أو يكتبه في جملة ما يوحى إليك فيطلعك على أسرارهم فلا يحسبوا أن إبطانهم يغني عنهم {فَاعْرِضْ عَنْهُمْ} ولا تحدّث نفسك بالانتقام منهم {وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ} في شأنهم، فإن الله يكفيك معرفتهم وينتقم لك منهم إذا قوي أمر الإسلام وعز أنصاره. ١٥

[٣١٦] وقرئ «بيت طائفة» بالإدغام وتذكير الفعل، لأن تأنيث الطائفة غير حقيقي، ولأنها في معنى الفريق والفوج.

82. Şu Kur’ân üzerinde gereği gibi düşünmezler mi? Şayet o, Allah’tan başkası tarafından gelseydi, onda çok sayıda çelişki bulurlardı!*

[317] Bir işi *tedebbür* etmek, onu düşünmek, iç yüzünü ve varacağı sonu göz önünde bulundurmak anlamında iken daha sonra her tür derin düşünce ve dikkatli inceleme anlamında kullanılır olmuştur. *Tedebbür-i Kur’ân* ise Kur’ân’ın mânalarını dikkatle incelemek ve içindekileri derinlemesine düşündürmektir.

[318] “... onda çok sayıda çelişki bulurlardı!” İçerdiği birçok şeyin; söz dizimi, belâgat ve mâna açısından farklı, çelişkili olduğunu görürlerdi! Öyle ki bir kısmı mucizelik derecesine ulaşmışken, bir kısmı -aksine- i’câz sınırına ulaşamamış olduğu için, benzerinin getirilmesi mümkün olurdu; bir kısmı gayba dair haber verir ve verdiği haber realiteye uygun olurken, diğer kısmının verdiği haber realiteyle örtüşmezdi; bir kısmı Ma’ânî âlimlerine göre doğru olan mânayı ifade ederken, bir kısmı birbiri ile uyumsuz, bozuk bir anlam taşırdı. Kur’ân’ın tamamı belagatta mucizelik derecesine ulaşmış, edebiyat ustalarının gücünü aşma hususunda birbiriyle örtüşünce, mânalarının düzgünlüğü ve verdiği haberlerin doğruluğu birbirini destekleyince onun ancak, başkasının gücünün yetmeyeceği şeylere kâdir olan ve kendisi dışındakilerin bilmediği her şeyi bilen Zât’ın katından geldiği anlaşılmış olur.

[319] Peki;

- “Bir de ne görsünler, basbayağı bir ejderha!..” [A‘râf 7/107];
- “Onun [kıvrak bir yılan gibi] hareket ettiğini görünce...” [Neml 27/10];
- “Senin Rabbine yemin ederim ki onların tamamına soracağız [yapmakta oldukları şeyleri!]” [Hicr: 15/92];
- “İşte o gün, ne insana sorulur günahı ne de cine...” [Rahman 55/39]”

vb. âyetlerdeki farklılıklar çelişki değil mi?” **dersen şöyle derim:** İyice düşünenler için burada herhangi bir çelişki yoktur.

83. Bunlara güven verici yahut korku salacak bir haber geldiğinde onu hemen yayıyorlar! Oysa onu, Peygambere ve içlerindeki yetkililere arz etselerdi, bunların içindeki derin kavrayış sahipleri elbette işin aslını bilirlerdi. Allah’ın üzerinizdeki lütuf ve rahmeti olmasaydı pek azınız müstesna şeytana uymuş gitmiştiniz!

٨٢- ﴿أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا كَثِيرًا﴾

[٣١٧] تدبر الأمر: تأمله والنظر في إدباره وما يؤول إليه في عاقبته ومنتهاه، ثم استعمل في كل تأمل؛ فمعنى تدبر القرآن: تأمل معانيه وتبصر ما فيه.

٥ [٣١٨] {لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا كَثِيرًا} لكان الكثير منه مختلفًا متناقضًا قد تفاوت نظمه وبلاغته ومعانيه، فكان بعضه بالغًا حد الإعجاز، وبعضه قاصرًا عنه يمكن معارضته، وبعضه إخبارًا بغيب قد وافق المخبر عنه، وبعضه إخبارًا مخالفًا للمخبر عنه، وبعضه دالًّا على معنى صحيح عند علماء المعاني، وبعضه دالًّا على معنى فاسد غير ملتئم؛ فلما تجاوب كله بلاغة معجزة فائقة لقوى البلغاء وتناصر صحة معان وصدق إخبار، علم أنه ليس إلا من عند قادر على ما لا يقدر عليه غيره، عالم بما لا يعلمه أحد سواه.

[٣١٩] فإن قلت: أليس نحو قوله:

{فَإِذَا هِيَ تُعْبَأُ مُبِينٌ} [الأعراف: ١٠٧]،

{كَأَنَّهَا جَانٌّ} [النمل: ١٠]،

١٥ {فَوَرَبِّكَ لَنَسْتَلَنَّهِنَّ أجمعين} [الحجر: ٩٢]،

{فَيَوْمَئِذٍ لَا يُسْأَلُ عَنْ ذَنْبِهِ إِنْسٌ وَلَا جَانٌّ} [الرحمن: ٣٩] من الاختلاف؟ قلت:

ليس باختلاف عند المتدبرين.

٨٣- ﴿وَإِذَا جَاءَهُمْ أَمْرٌ مِنَ الْأَمْنِ أَوْ الْخَوْفِ أَذَاعُوا بِهِ وَلَوْ رَدُّوهُ إِلَى الرَّسُولِ وَإِلَى أُولِي الْأَمْرِ مِنْهُمْ لَعَلِمَهُ الَّذِينَ يَسْتَنْبِطُونَهُ مِنْهُمْ وَلَوْلَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ لَاتَّبَعْتُمُ الشَّيْطَانَ إِلَّا قَلِيلًا﴾

84. Dolayısıyla, sen Allah yolunda savaşmaya bak, -sen sadece kendinden sorumlusun- ve müminleri savaşa teşvik et, nankörce inkâr edenlerin kahrını belki Allah engeller. Gerek kahrı gerekse ibretlik cezası bakımından Allah çok daha şiddetlidir!

- 5 [320] Bunlar, [yani الَّذِينَ يَسْتَبْطُونَهُ derken kastedilenler] gelişmeler hakkında tecrübesi bulunmayan, olayları tahlil etme yetisi olmayan bazı dirayetsiz müminler olup Peygamber (s.a.)’in gönderdiği askerî birliklere ilişkin emniyet ve selâmet ya da korku ve zarar adına bir haber ulaştığında onu yayıyorlardı. Onların bu durumu yaymaları da bozuculuk oluyordu. Bu
10 haberleri “Peygamber (s.a.)’e ve kendilerinden olan yetki sahiplerine” -ki bunlar konuları basiretle kavrayan büyük sahâbîlerdir- veya kendilerine idareci tayin edilenlere “ulaştırsalardı, derin kavrayış sahipleri için aslını” yani ortalıkta dolaşan haberin iç yüzünü “bilir” ve deha ve tecrübeleriyle, savaş stratejilerine ilişkin bilgi ve donanımlarıyla buna karşı alınacak tedbiri
15 belirler“lerdi.”

- [321] Şu da söylenmiştir: Bunlar, Peygamber (s.a.)ve yetkililerde ‘bir düşmana galip gelineceğine dair bir güven ve itimat veya bir korku ve önsezi hâsıl olduğuna’ vâkıf olunca, bunu hemen yayarlar ve bu, düşmana kadar giderdi. Ve bu yaygaraları bozuculuğa dönüştürdü! **Şayet** “bunu Peygambere ve içlerindeki yetkililere arz etselerdi” yani Peygamber (s.a.)’e ve yetkililere havale edip sanki hiç duymamış gibi yapsalardı, alınması gereken tedbirleri iyi bilen “derin kavrayış sahipleri” bu durumda ne tür plânlar yapacaklarını ve ne yapıp - yapmamaları gerektiğini “bilirlerdi.”
20

- [322] Yine denilmiştir ki bunlar Peygamber (s.a.)’in gönderdiği seriye-
25 lere ilişkin münafıkların ağızından tahmine dayalı, sıhhati kesin olmayan birtakım haberler işitip bunları yayarlardı. Ve bu, Müslümanlara sıkıntı olarak geri dönerdi! Fakat o bilgiyi Peygamber (s.a.)’e ve yetkililere götürseler ve “Kendilerinden duyup, yayılacak bir şey mi yayılmayacak bir şey mi olduğunu öğrenene kadar susarız!” deselerdi, haberin doğru olup olmadığını, yayılacak bir şey olup olmadığını bilirlerdi. Bu durumda, الَّذِينَ يَسْتَبْطُونَهُ derken kastedilenler -yani Peygamber ve yetkililerden için iç yüzünü öğrenmesi gerekenler- işbu [safdil] yaygaracılar olmaktadır ki يَسْتَبْطُونَهُ ifadesi “gerçeği onlardan almış, için aslına dair bilgiyi onların sayesinde *istinbât* etmiş [çıkarsamış] olurlardı” anlamına gelir.
30

٨٤- ﴿فَقَاتِلْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ لَا تُكَلَّفُ إِلَّا نَفْسَكَ وَحَرِّضِ الْمُؤْمِنِينَ عَسَى اللَّهُ أَنْ يَكُفَّ بَأْسَ الَّذِينَ كَفَرُوا وَاللَّهُ أَشَدُّ بَأْسًا وَأَشَدُّ تَنكِيلًا﴾

[٣٢٠] هم ناس من ضعفة المسلمين الذين لم تكن فيهم خبرة بالأحوال ولا استبطان للأمور. كانوا إذا بلغهم خبر عن سرايا رسول الله ﷺ من أمن وسلامة أو خوف واخل {أَدَاَعُوا بِهِ} وكانت إذاعتهم مفسدة، ولو ردوا ذلك الخبر إلى رسول الله ﷺ وإلى أولي الأمر منهم - وهم كبراء الصحابة البصراء بالأمور أو الذين كانوا يؤمرون منهم - {لَعَلِمَهُ} لعلم تدبير ما أخبروا به {الَّذِينَ يَسْتَنْبِطُونَهُ} الذين يستخرجون تدبيره بفطنهم وتجاربهم ومعرفتهم بأمور الحرب ومكايدها.

[٣٢١] وقيل: كانوا يقفون من رسول الله ﷺ وأولي الأمر على أمن ووثوق بالظهور على بعض الأعداء، أو على خوف واستشعار، فيذيعونه فينتشر فيبلغ الأعداء، فتعود إذاعتهم مفسدة. ولو ردوه إلى الرسول وإلى أولي الأمر وفوضوه إليهم وكانوا كأن لم يسمعوا، لعلم الذين يستنبطون تدبيره كيف يدبرونه وما يأتون ويذرون فيه.

[٣٢٢] وقيل: كانوا يسمعون من أفواه المنافقين شيئاً من الخبر عن السرايا مظنوناً غير معلوم الصحة فيذيعونه، فيعود ذلك وبالأعلى على المؤمنين. ولو ردوه إلى الرسول وإلى أولي الأمر وقالوا: نسكت حتى نسمعه منهم ونعلم هل هو مما يذاع أو لا يذاع، لعلمه الذين يستنبطونه منهم، لعلم صحته وهل هو مما يذاع أو لا يذاع هؤلاء المذيعون، وهم الذين يستنبطونه من الرسول وأولي الأمر، أي يتلقونه منهم ويستخرجون علمه من جهتهم.

[323] [Sırrı yaymak anlamında] *ezâ'as-sirr^a* da *ezâ'a bi's-sirrⁱ* de denir. Nitekim şair şöyle demiştir:

[Birine sırrımı açtım;] onu insanların arasında öyle bir yaydı ki...

[sır değil mübarek] sanki yüksekçe bir yerde çarayla tutuşturulmuş [süratle
5 büyüyen] bir ateş!..

Mananın *fe'alû bi-hi'l-izâ'at^e* (yaygarayı o haberle kopardılar) şeklinde olması da câizdir ki [Bâ'sız] *ezâ'ûhu* demekten daha etkilidir. [لَعْلَمُهُ fiili] Lâ'm'ın sükûnuyla لَعْلَمُهُ şeklinde de okunmuştur. Şu şiirde olduğu gibi:

Kendisini hicvetsem rahatsız olur; genç devenin,
10 iki arka but ve gerdan derisini titrettiği gibi!³⁹

[324] [يَسْتَبْطُونَهُ] kelimesinin türetildiği *nabat*, kuyu ilk kazıldığında çıkan sudur. Bu suyu *inbât* veya *istinbât* etmek; çıkarılması ve çıkarmaya çalışılması demek olup -isti'âre yoluyla- kişinin, anlaşılması zor ve önemli konularda üstün zekâsı sayesinde mânaları ve tedbirleri çıkarsamasını anlatmak üzere
15 kullanılır.

[325] “Allah'ın üzerinizdeki lütuf ve rahmeti olmasaydı” ki peygamber gönderme, kitap indirme ve başarı vermedir “pek azı müstesna” yani içinizden pek azı -ya da az bir uyma- hariç “Şeytana uymuş gitmişsiniz!” yani inkârcılıkta kalakalmıştınız!..

[326] Önceki âyetlerde, işi ağırdan alıp savaşmaktan kaçındıklarını ve görünürde itaat etmekle beraber içten içe bunun tersi tutumlar geliştirdiklerini zikredince şöyle buyurdu: Seni yalnızlığa terk edip, tek başına bırak-salar bile, “sen Allah yolunda savaş”maya devam et, “sen sadece kendinden sorumlusun.” Yani kendinden ve nefsini savaşa yöneltmekten sorumlusun.
20 Sana zafer kazandıracak olan askerler değil, Allah'tır. Dilerse etrafında binlerce kişi varken yaptığı gibi, tek başına iken de sana zafer nasip eder.

[327] Denilmiştir ki: Peygamber (s.a.) insanları Küçük Bedir'de⁴⁰ savaşmaya çağırdı. Çünkü [Uhud mağlubiyeti sonrası bir söz düellosu yaşadıkları] Ebû Süfyân ile işbu mevkide tekrar karşı karşıya geleceklerine dair sözleşmiş-
30 lerd. Bazı insanlar savaşa çıkmak istemeyince bu âyet indi. O da bunun üzerine kimseye dönüp bakmadı ve sadece 70 kişilik bir birlikle savaşmaya gitti. Peşinden hiç kimse gelmeseydi bile, tek başına çıkacaktı.

39 Burada anlamdan ziyade, ضجر ve دبرت fiillerinin orta harflerinin sâkin oluşu önemlidir. / ed.

40 Bkz. Âl-i İmrân 3/172-174 hk. / ed.

[٣٢٣] يقال: أذاع السِّر، وأذاع به. قال:

أَذَاعَ بِهِ فِي النَّاسِ حَتَّى كَانَهُ ❀ بَعْلِيَاءَ نَارٍ أَوْقَدَتْ بِثُقُوبِ

ويجوز أن يكون المعنى فعلوا به الإذاعة، وهو أبلغ من أذاعوه، وقرئ «لَعَلَّمَهُ»
بإسكان اللام، كقوله:

فَإِنْ أَهْجُهُ يَضْجَرُ كَمَا ضَجَرَ بَازِلٌ ❀ مِنْ الْأَدَمِ دَبَّرَتْ صَفْحَتَاهُ وَغَارِبُهُ ٥

[٣٢٤] والنبط: الماء يخرج من البئر أول ما تحفر، وإنباطه واستنباطه: إخراج
واستخراجه، فاستعير لما يستخرجه الرجل بفضل ذهنه من المعاني والتدابير فيما
يعضل ويهم.

[٣٢٥] {وَلَوْلَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ} وهو إرسال الرسول، وإنزال الكتاب،
والتوفيق {لَا تَبْغُتُمُ الشَّيْطَانَ} لبقيتم على الكفر {إِلَّا قَلِيلًا} منكم. أو إلا اتباعا قليلا. ١٠

[٣٢٦] لما ذكر في الآي قبلها تشبطهم عن القتال، وإظهارهم الطاعة وإضمامهم
خلافها. قال: {فَقَاتِلْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ} إن أفردوك وتركوك وحدك؛ {لَا تُكَلِّفُ إِلَّا
نَفْسَكَ} غير نفسك وحدها أن تقدمها إلى الجهاد، فإن الله هو ناصرك لا الجنود، فإن
شاء نصرك وحدك كما ينصرك وحولك الألف.

[٣٢٧] وقيل: دعا الناس في بدر الصغرى إلى الخروج، وكان أبو سفيان واعد
رسول الله ﷺ اللقاء فيها، فكره بعض الناس أن يخرجوا، فنزلت، فخرج وما معه إلا
سبعون لم يلو على أحد، ولو لم يتبعه أحد لخرج وحده. ١٥

[328] لَا تُكَلِّفُ (sorumlu tutulmazsın) ifadesi], nehiy olmak üzere cezimle لَا تُكَلِّفُ (sen sorumlu tutulma) ve Nun’la ve Lâm’in kesresiyle لَا تُكَلِّفُ (sorumlu tutmayız) şeklinde de okunmuştur. Yani biz sadece seni sorumlu tutuyoruz.

- 5 [329] “Sen müminleri teşvik et.” Onlarla ilgili olarak sana düşen, sadece teşviktir, onları sert bir şekilde zorlamak değildir. “Nankörce inkâr edenlerin” -Kureyş’in- “kahrını belki Allah engeller.” Gerçekten de kahırlarını engellemiş ve Ebû Süfyan; “Bu sene kıtlık var!” demek durumunda kalmıştır. Yanlarında *sevîkten*⁴¹ başka da bir şey olmadığından, [İslâm ordusuyla] verimli
- 10 bir yılda karşı karşıya gelmek üzere dönüp gitmişlerdir. “Gerek kahrı gerekse ibretlik cezası” yani azabı “bakımından Allah” Kureyş’ten “çok daha şiddetlidir!”

85. Kim iyi bir işe aracılık ederse, ondan kendisine bir nasip ayrılır. Kim de kötü bir işe aracılık ederse, ona da o kötülükten bir pay ayrılır.

- 15 **Allah her şeyi gözetleyicidir (Mukît).**

[330] *eş-Şefâ’atu’l-hasene* (güzel aracılık) kendisiyle bir müslümanın hakkının gözetildiği bir müslümandan bir kötülüğün defedildiği ya da bir Müslümana bir fayda temin edildiği, karşılığında rüşvet alınmadan sadece Allah rızasının gözetildiği, Allah’ın belirlediği cezalardan veya Allah’ın

20 haklarından birini ortadan kaldırmayan meşrû bir konuda olan aracılıktır. *eş-Şefâ’atu’s-seyyie* (kötü aracılık) ise bunun tersine olan aracılıktır. Mesrûk’tan [v. 63/683] rivayet edildiğine göre birisi için aracılıkta bulunmuş ve aracılık yaptığı kişi buna karşılık kendisine bir cariyeye hediye etmiş. Mesrûk, buna çok kızmış ve cariyeyi geri verip şöyle demiş: “Senin gönlündekini bilseydim, ihtiyacınla ilgili konuşmazdım [o yetkili ile]! Bundan böyle kimseye aracılık etmeyeceğim!”

[331] Denilmiştir ki *eş-şefâ’atu’l-hasene*, Müslüman için güzel dua etmektir çünkü bu, kişi için Allah nezdinde aracılık anlamına gelir. Peygamber (s.a.)’den şöyle nakledilmiştir: “Kim din kardeşi için gıyabında dua ederse bu duası kabul edilir ve ilgili melek, ‘bir misli de senin olsun’ der.”

30 [Müslim, “Dua”, 87] İşte âyette sözü edilen نَصِيب (pay) da budur. Müslümana beddua etmekse bunun tam tersidir.

41 Yani buğday ve arpa unundan yapılan yemek. Boğazdan kolayca ve uyumla geçtiği (*ittisâk*) için *sevîk* adı verilmiştir. / ed.

[٣٢٨] وقرئ {لَا تُكَلِّفْ} بالجزم على النهي، و«لَا تُكَلِّفْ»: بالنون وكسر اللام، أي لا نكلف نحن إلا نفسك وحدها.

[٣٢٩] {وَحَرَّضِ الْمُؤْمِنِينَ} وما عليك في شأنهم إلا التحريض فحسب، لا التعنيف بهم. {عَسَى اللَّهُ أَنْ يَكُفَّ بَأْسَ الَّذِينَ كَفَرُوا} وهم قريش، وقد كف بأسهم فقد بدا لأبي سفيان وقال: هذا عام مجذب، وما كان معهم زاد إلا السوق، ولا يلقون إلا في عام مخصب فرجع بهم. {وَاللَّهُ أَشَدُّ بَأْسًا} من قريش {وَأَشَدُّ تَنكِيلًا} تعذيبًا.

٨٥- ﴿مَنْ يَشْفَعْ شَفَاعَةً حَسَنَةً يَكُنْ لَهُ نَصِيبٌ مِنْهَا وَمَنْ يَشْفَعْ شَفَاعَةً سَيِّئَةً يَكُنْ لَهُ كِفْلٌ مِنْهَا وَكَانَ اللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ مُقْتِبًا﴾

١٠ [٣٣٠] الشفاعة الحسنة: هي التي روعي بها حق مسلم، ودفع بها عنه شر أو جلب إليه خير؛ وابتغي بها وجه الله ولم تؤخذ عليها رشوة، وكانت في أمر جائز لا في حدٍّ من حدود الله ولا في حق من الحقوق. والسيئة: ما كان بخلاف ذلك. وعن مسروق أنه شفع شفاعته فأهدى إليه المشفوعُ جارية، فغضب وردها، وقال: لو علمت ما في قلبك لما تكلمت في حاجتك، ولا أتكلم فيما بقي منها!

١٥ [٣٣١] وقيل: الشفاعة الحسنة: هي الدعوة للمسلم، لأنها في معنى الشفاعة إلى الله. وعن النبي ﷺ «من دعا لأخيه المسلم بظهر الغيب استجيب له [و] قال له الملك: ولك مثل ذلك، فذلك النصيب»، والدعوة على المسلم بضد ذلك.

[332] gözetleyici, tanık demektir; güçlü, kudretli anlamına geldiği de söylenmiştir, nitekim *ekâte ‘alâ şey^{zn}* ifadesi, “bir şeye gücü yetiyor” anlamındadır. Zübeyr b. Abdulmuttalip şöyle demiştir:

5 Kendisine kötülük etmeye gücüm yettiği hâlde
kötülük düşünmediğim nice kindar var!

Şair Semev’el de şöyle demiştir:

Hesaba çekmeye kadirken ben hesaba çekildiğime göre
acaba üstün olan o mu, yoksa ben miyim?!
مُقَيَّتًا *kût* (azık) ile aynı köktendir; çünkü canı azık ayakta tutmakta, koru-
10 maktadır.

86. Size (selâm verilerek) bir dirlik temennisinde bulunulduğunda, siz de ya ondan daha güzeliyle temennide bulunun ya da onu aynen iade edin. Allah her şeyin hesabını tutmaktadır (Hasîb).

[333] Daha güzeli, karşı taraf *es-selâmu ‘aleykum* dediğinde ve *‘aleykum selâm ve rahmetullâh*, karşı taraf *rahmetullâh* ifadesini ilave ettiğinde ise ziyade olarak ve *berakâtuhû* demendir. Rivayete göre bir adam Peygamber (s.a.)’e *es-selâmu ‘aleyke* demiş, o da ve *‘aleyke’s-selâm ve rahmetullâh* demiş. Bir başkası *es-selâmu ‘aleyke ve rahmetullâh* deyince ve *‘aleyke’s-selâm ve rahmetullâhi ve berakâtuhû* demiş. Bir diğeri *es-selâmu ‘aleyke ve rahmetullâhi ve berakâtuhû* demiş, ve *‘aleyke* diye cevap vermiş. Adam, “Bana eksik karşılık verdiniz, Allah’ın buyruğu nerde kaldı?” deyip bu âyeti okumuş. Peygamber (s.a.) demiş ki: “Sen bana söyleyecek fazladan bir şey bırakmadın, ben de aynıyla karşılık verdim.”

[334] “Yahut aynen iade edin” yani misliyle karşılık verin. *Reddu’s-selâm*
25 selâma aynıyla karşılık vermek demektir çünkü selâmı alan, selâm verenin sözünü iade ve tekrar etmektedir. Selâmı almak zorunludur. Serbestlik, sadece fazlasıyla karşılık verme veya vermeme konusundadır. Ebû Yûsuf [v. 182/798] demiştir ki “Bir kimse birine ‘Falancaya selâm söyle’ derse bunu yapması vacip olur.” İbrâhim en Neha’î [v. 96/714] de demiştir ki “Selâm vermek sünnet, almak ise farzdır.” İbn Abbâs da [v. 68/688] şöyle demiştir:
30 “Selâmı almak farzdır, bir kimse Müslüman bir topluluğa uğrasa onlara selâm verse, onlar selâmını almasalar, onlardan kutsal ruh çekilir; o selâmı melekler alır.”

[٣٣٢] {مُقِيَّتًا} شهيدًا حفيظًا، وقيل: مقتدرًا. وأفات على الشيء، قال الزبير بن

عبد المطلب:

وَذِي ضِغْنٍ نَفَيْتُ السُّوءَ عَنْهُ ❀ وَكُنْتُ عَلَى إِسَاءَتِهِ مُقِيَّتًا

وقال السموأل:

أَلِي الْفَضْلُ أَمْ عَلَيَّ إِذَا حُو ❀ سَبْتُ إِنِّي عَلَى الْحِسَابِ مُقِيْتُ ٥

واشتقاقه من القوت، لأنه يمسك النفس ويحفظها.

٨٦- ﴿وَإِذَا حُيْتُمْ بِتَحِيَّةٍ فَحَيُّوا بِأَحْسَنَ مِنْهَا أَوْ رُدُّوهَا إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَى كُلِّ

شَيْءٍ حَسِيبًا﴾

[٣٣٣] الأحسن منها أن تقول: "وعليكم السلام ورحمة الله" إذا قال: "السلام

عليكم"، وأن تزيد "وبركاته" إذا قال: "ورحمة الله". وروي أن رجلاً قال لرسول

الله ﷺ: السلام عليك، فقال «وعليك السلام ورحمة الله». وقال آخر: السلام عليك

ورحمة الله، فقال «وعليك السلام ورحمة الله وبركاته». وقال آخر: السلام عليك

ورحمة الله وبركاته، فقال «وعليك». فقال الرجل: نقصتني، فأين ما قال الله؟ وتلا

الآية. فقال «إنك لم تترك لي فضلاً، فرددت عليك مثله».

١٥ [٣٣٤] {أَوْ رُدُّوْهَا} أو أجيبوها بمثله. ورد السلام ورجعه: جوابه بمثله، لأن

المعجب يرد قول المسلم ويكرره. وجواب التسليمة واجب، والتخير إنما وقع بين

الزيادة وتركها. وعن أبي يوسف رحمه الله: من قال لآخر: أقرئ فلاناً السلام، وجب

عليه أن يفعل. وعن النخعي: السلام سنة والردّ فريضة. وعن ابن عباس: الردّ واجب.

وما من رجل يمرّ على قوم مسلمين فيسلم عليهم ولا يردون عليه إلا نزع عنهم روح

٢٠ القدس وردّت عليه الملائكة.

[335] Hutbe irat edilirken, sesli sesli Kur'ân okunurken, hadis rivayet edilirken, ilim müzakere edilirken, ezan okunurken, kâmet getirilirken selâm alınmaz. Ebû Yûsuf'tan [v. 182/798] rivayet edildiğine göre tavla ve satranç oynayana, şarkı söyleyene, küçük veya büyük abdestini yapana, güvercin uçurmak gibi gereksiz bir işle uğraşana, hamamda veya başka bir yerde mazeretsiz soyunana selâm verilmez.

[336] Tahâvî [v. 321/933] demiştir ki “Selâmı abdestli olarak almak müstehtaptır.” Peygamber (s.a.)’den, birisinin selâmını almak için teyemmüm ettiği rivayet edilmiştir [Müslim, “Hayz”, 114]. Âlimler şöyle demişlerdir: “Kişi hanımının yanına girdiğinde selâm verir, nâmahrem bir kadına ise selâm verilmez. Yürüyen oturana, binekli olan yürüyene, ata binen eşeğe binene, küçük büyüğe, az sayılı grup kalabalık olan gruba selâm verir. Herkes önce selâm vermeye çalışmalıdır.” Ebû Hanîfe’den [v. 150/767] rivayet edildiğine göre çok yüksek sesle selâm alınmaz.

[337] Peygamber (s.a.)’den şöyle rivayet edilmiştir: “Bir gayr-ı müslim size selâm verdiğinde *ve ‘aleykum* deyiniz” yani ‘söylediğinin aynısı sana da olsun!’ Çünkü onlar [selâm veriyormuş gibi ağızlarını bükerek] *es-sâmu ‘aleykum* (geberin!) derlerdi. [Buhârî, “İsti’zân”, 22] Denilmiştir ki “Yahudiye önce sen selâm verme. Eğer o sana selâm verirse *ve ‘aleyke* (söylediğinin aynısı sana da olsun!)’ de.” [Müslim, “İsti’zân”, 13] Hasan-ı Basrî *Rahimehu’llâh* [v. 110/728] demiştir ki “Kâfire *ve ‘aleyke’s-selâm* demek câizdir fakat *rahmetullâh* deme; çünkü bu onun için bağışlanma dileği olur.” Şa‘bî’den [v. 104/722] rivayet edildiğine göre bir Hristiyan ona selâm vermiş, o da *ve ‘aleyke’s-selâm ve rahmetullâh* diyerek selâmı almış. Neden böyle yaptığı sorulduğunda şöyle demiştir: “O kişi Allah’ın rahmeti içinde yaşamıyor mu?”

[338] Bazı âlimler, ihtiyaç gerekli kıldığında İslâm ülkesinin gayr-ı müslim vatandaşlarına önce selâm vermeyi câiz görmüşler. Bu görüş İbrâhim en-Neha’î’den [v. 96/714] nakledilmiştir. Ebû Hanîfe [v. 150/767] ise şöyle demiştir: “Ne yazılı ne de başka bir şekilde ona önce selâm verme.” Ebû Yûsuf’tan [v. 182/798] da şöyle rivayet edilmiştir: “Onlara selâm verme, onlarla tokalaşma, yanlarına vardığında ‘Selâm hidayete tâbi olanlara olsun’ de. Dünya işlerinin rast gitmesine ilişkin dua etmekte ise sakınca yoktur.”

[339] “Her şeyin hesabını tutmaktadır” yani Allah, selâm olsun başka bir şey olsun, her konuda sizi hesaba çekecektir.

[٣٣٥] ولا يرد السلام في الخطبة، وقراءة القرآن جهراً، ورواية الحديث، وعند مذاكرة العلم، والأذان، والإقامة. وعن أبي يوسف: لا يسلم على لاعب النرد والشطرنج، والمغني، والقاعد لحاجته، ومطير الحمام، والعاري من غير عذر في حمام أو غيره.

٥ [٣٣٦] وذكر الطحاوي: أن المستحب ردّ السلام على طهارة. وعن النبي ﷺ أنه تيمم لردّ السلام. قالوا: ويسلم الرجل إذا دخل على امرأته؛ ولا يسلم على أجنبية. ويسلم الماشي على القاعد، والراكب على الماشي، وراكب الفرس على راكب الحمار، والصغير على الكبير، والأقل على الأكثر. وإذا التقيا ابتدرا. وعن أبي حنيفة: لا تجهر بالرد يعني الجهر الكثير.

١٠ [٣٣٧] وعن النبي ﷺ: "إذا سلم عليكم أهل الكتاب فقولوا: وعليكم." أي وعليكم ما قلتم؛ لأنهم كانوا يقولون: السام عليكم. وروي: "لا تبدئي اليهودي بالسلام، وإن بدأك فقل وعليك." وعن الحسن: يجوز أن تقول للكافر: وعليك السلام، ولا تقل: ورحمة الله، فإنها استغفار. وعن الشعبي أنه قال لنصراني سلم عليه: وعليك السلام ورحمة الله. فقيل له في ذلك، فقال: أليس في رحمة الله يعيش؟

١٥ [٣٣٨] وقد رخص بعض العلماء في أن يبدأ أهل الذمة بالسلام إذا دعت إلى ذلك حادثة تحوج إليهم؛ وروي ذلك عن النخعي. وعن أبي حنيفة: لا تبدأه بسلام في كتاب ولا غيره. وعن أبي يوسف لا تسلم عليهم ولا تصافحهم، وإذا دخلت فقل: السلام على من اتبع الهدى. ولا بأس بالدعاء له بما يصلحه في دنياه.

[٣٣٩] {عَلَى كُلِّ شَيْءٍ حَسْبًا} أي يحاسبكم على كل شيء من التحية وغيرها.

87. Allah'tan başka tanrı yoktur. Kıyamet günü sizi mutlaka bir araya getirecektir, bunda şüphe yoktur. Kim Allah'tan daha doğru sözlü olabilir?

[340] “O’ndan başka tanrı yoktur” ifadesi ya mübtedânın [*Allâh*] haberidir veya ara cümle olup haber, “sizi muhakkak bir araya getirecektir” ifadesidir. Bu durumda mâna şöyledir: -Allah’a and olsun ki- Allah sizi kesinlikle bir araya getirecek! Yani sizi kıyamet günü mutlaka haşrecek. *Kıyâmet* ve *kıyâm* kelimeleri *tılâbet* ve *tılâb* kelimeleri gibidir. *Kıyâmet* insanların kabirlerinden doğrulmaları veya hesap vermek için ayakta durmalarıdır. Nitekim şöyle buyurmuştur: *يَوْمَ يَقُومُ النَّاسُ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ* (İnsanların, Rableri huzurunda ayakta duracakları gün... [Mutaffîfîn 83/6])

[341] “Kim Allah’tan daha doğru sözlü olabilir?!” Çünkü Allah Teâlâ doğrudur, yalan söylemesi imkânsızdır. Yalanın, kendisinden uzak durmayı gerektiren müstakil bir engelleyicisi vardır ki o da çirkinliğidir; bir şeyi gerçekteki hâlinden farklı aktarıyor olmasından ve yalan olmasından ibaret olan çirkinlik yönüdür. Yalan söyleyen biri yalanı sırf buna ihtiyaç duyduğundan söylemektedir; ya bir çıkar sağlamak veya bir zararı savmak amacıyla... Yahut buna ihtiyacı olmadığı hâlde ya yalana ihtiyacı olmadığını bilmemektedir ya da yalanın çirkin olduğunu bilmemektedir veya verdiği haberin doğru mu yalan mı olduğunu ayırt edemeyecek ve hangisini dillendirdiğine önem vermeyecek kadar beyinsiz biri olduğundan yalan söylemektedir! Hatta genelde yalan kişiye doğrudan daha tatlı gelir. Nakledildiğine göre yalan söylediğinden dolayı kınanan ahmağın biri şöyle demiş: “Bir kere tadına baksaydın, bir daha bırakamazdın!” Bir yalancıya sorulmuş: “Hiç doğru söyledin mi?” Yalancı şöyle cevap vermiş: “Hayır demekle doğru söyleyecek olmasaydım, *hayır* derdim!” Dolayısıyla, kendisi için ihtiyaç diye bir şeyin söz konusu olmadığı zengin, bilgiye konu olan her şeyi bilen, mutlak hikmet sahibi [Allah] her türlü çirkinlikten münezzehtir olduğu gibi yalan söylemekten de münezzehtir.

88. Sizin ‘ne’niz var ki münafıklar hakkında iki gruba ayrılıyorsunuz?! Oysa onları Allah, kendi yapıp ettiklerinden dolayı baş aşağı getirmiştir. Allah’ın saptırdığı kimselere yol göstermeye mi yelteniyorsunuz siz?! Allah’ın saptırdığı birine, sen asla yol bulamazsın.

٨٧- ﴿اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ لِيَجْمَعَنَّكُمْ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ لَا رَيْبَ فِيهِ وَمَنْ أَصْدَقُ
مِنَ اللَّهِ حَدِيثًا﴾

[٣٤٠] { لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ } إما خبر المبتدأ، وإما اعتراض والخبر { لِيَجْمَعَنَّكُمْ }.
ومعناه: الله والله ليجمعنكم { إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ } أي ليحشرنكم إليه. والقيامة والقيام
كالطلابة والطلاب، وهي قيامهم من القبور، أو قيامهم للحساب. قال الله تعالى: { يَوْمَ
يَقُومُ النَّاسُ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ } [المطففين: ٦].

[٣٤١] { وَمَنْ أَصْدَقُ مِنَ اللَّهِ حَدِيثًا }، لأنه عز وعلا صادق لا يجوز عليه الكذب.
وذلك أَنَّ الكذب مستقلٌ بصارف عن الإقدام عليه وهو قبحه؛ ووجه قبحه الذي
هو كونه كذبًا وإخبارًا عن الشيء بخلاف ما هو عليه. فمن كذب لم يكذب إلا لأنه
١٠ محتاج إلى أن يكذب، ليجزّ منفعة أو يدفع مضرة. أو هو غني عنه إلا أنه يجهل
غناه، أو هو جاهل بقبحه، أو هو سفيه لا يفرق بين الصدق والكذب في إخباره
ولا يبالي بأيهما نطق. وربما كان الكذب أحلى على حَنَكِهِ من الصدق. وعن
بعض السفهاء أنه عوتب على الكذب فقال: لو غرغرت لهواتك به ما فارقتة! وقيل
لكذاب: هل صدقت قط؟ فقال: لولا أنني صادق في قولي لا، لقلتها. فكان الحكيم
١٥ الغني الذي لا يجوز عليه الحاجات العالم بكل معلوم، منزهاً عنه، كما هو منزّه
عن سائر القبائح.

٨٨- ﴿فَمَا لَكُمْ فِي الْمُنَافِقِينَ فِتْنَةٍ وَاللَّهُ أَرَكْسَهُمْ بِمَا كَسَبُوا أْتَرِيدُونَ أَنْ تَهْدُوا
مَنْ أَضَلَّ اللَّهُ وَمَنْ يُضِلِلِ اللَّهُ فَلَنْ تَجِدَ لَهُ سَبِيلًا﴾

[342] [İki grup/ taraf anlamındaki] فَتَنِينَ kelimesi *mâ le-ke kâ'im^{en}* (Neden ayaktasın?) kullanımındaki gibi hâl olarak mansuptur. Rivayete göre bir grup münafık Medine havasını gerekçe göstererek Peygamber (s.a.)'den çöle çıkmak için izin istemişler. Çöle çıkınca da aşama aşama ilerleyerek sonunda müşriklere katılmışlar. Onların durumu hakkında Müslümanlar görüş ayrılığına düşmüş, bazıları “Onlar kâfirdir” derken bazıları “Müslümandır” demiş. Yine denilmiştir ki bunlar önce Mekke'den hicret eden sonra da kendilerine daha uygun geldiği için geri dönen bir topluluktur. Bunlar Peygamber (s.a.)'e mektup yazarak “Biz senin dinine tâbiyiz. Bizi buradan çıkartan, şu Medine'ye bir türlü alışmamak ve memleket hasretinden başka bir şey değildir.” demişler. Şu da söylenmiştir: Bunlar Uhud günü Peygamber (s.a.)'le birlikte savaşa çıkıp daha sonra geri dönenlerdir. Bunların, insanların mallarını yağmalayıp, [Peygamber'in kölesi] Yesâr'ı katleden [hain] Uranîler⁴² olduğu da söylenmiştir. Yine, İslâm'a girdiklerini söyledikleri halde, hicret etmeyip yerlerine çakılanlar olduğu da söylenmiştir. Âyetin anlamı şudur: Sizin neniz var ki açıkça münafıklık eden bir topluluk hakkında anlaşmazlığa düşüp ikiye bölünüyorsunuz!? Neniz var ki bunların kâfir olduğunu kesin olarak söyleyemiyorsunuz!? “Oysa onları Allah, kendi yapıp ettiklerinden dolayı” yani dinden dönerek müşriklere katıldıklarından ve Peygamber (s.a.)'e karşı hile yaptıklarından dolayı “baş aşağı getirmiştir”; eskiden oldukları gibi onlara yine ‘müşrik’ hükmü vermiştir. Ya da -kalplerindeki hastalığı bildiği için- onları inkâra düşünceye dek kendi hallerine bırakmak [hizlân] sûretiyle inkârcılığa sokmuştur. “Allah'ın saptırdığı” yani sapkınlar zümresinden kıldığı veya sapkın olduğuna hükmettiği ya da yoldan çıkıncaya dek kendi haline bıraktığı “kimselelere yol göstermeye” onları doğru yolda olanlar zümresinden kılmaya “mı yelteniyorsunuz siz?! Allah'ın saptırdığı birine, sen asla yol bulamazsın!” [أَرَكْسَهُمْ] ifadesi] *rakesehum* ve *rukisû fi-hâ* şeklinde de okunmuştur.

30 **89. Kendileri inkâr ettiği gibi, sizin de inkâr edip eşit hale gelmenizi istiyorlar. O halde, -Allah yolunda hicret edinceye kadar- onlardan birini velî edinmeyin. Kabul etmezlerse, bulduğunuz yerde onları yakalayın ve öldürün; onlardan velî veya yardımcı da edinmeyin.**

42 *Hirâbe* âyeti olarak bilinen Mâide 5/33'ün de bunlar hk. nâzil olduğu belirtilmektedir. Bkz. *el-Keşşâf*, Mâide 5/33 hk. / ed.

[٣٤٢] {فَتَيْنِ} نصب على الحال، كقولك: مالك قائماً؟ روي أن قوماً من المنافقين استأذنوا رسول الله ﷺ في الخروج إلى البدو معتلين باجتواء المدينة، فلما خرجوا لم يزالوا راحلين مرحلة مرحلة حتى لحقوا بالمشركين، فاختلف المسلمون فيهم، فقال بعضهم: هم كفار. وقال بعضهم: هم مسلمون. وقيل: كانوا قوماً هاجروا من مكة، ثم بدا لهم فرجعوا وكتبوا إلى رسول الله ﷺ: إنا على دينك ٥ وما أخرجنا إلا اجتواء المدينة والاشتياق إلى بلدنا. وقيل: هم قوم خرجوا مع رسول الله ﷺ يوم أحد ثم رجعوا. وقيل: هم العريثون الذين أغاروا على السرح وقتلوا يساراً. وقيل: هم قوم أظهروا الإسلام وقعدوا عن الهجرة. ومعناه: ما لكم اختلفتم في شأن قوم نافقوا نفاقاً ظاهراً وتفرقتم فيه فرقتين؛ وما لكم لم تبتوا القول بكفرهم؟! {وَاللَّهُ أَرْكَسَهُمْ} أي ردهم في حكم المشركين كما كانوا، {بِمَا كَسَبُوا} من ارتدادهم ولحوقهم بالمشركين واحتيالهم على رسول الله ﷺ. أو أركسهم في الكفر بأن خذلهم حتى أركسوا فيه، لما علم من مرض قلوبهم. {أَتُرِيدُونَ أَنْ تَهْدُوا} أن تجعلوا من جملة المهتدين {مَنْ أَضَلَّ اللَّهُ} من جعله من جملة الضالّال، وحكم عليه بذلك أو خذله حتى ضلّ. وقرئ «رَكَسَهُمْ»، و«رُكِسُوا فِيهَا».

١٥ ٨٩- ﴿وَدُّوا لَوْ تَكْفُرُونَ كَمَا كَفَرُوا فَتَكُونُونَ سَوَاءً فَلَا تَتَّخِذُوا مِنْهُمْ أَوْلِيَاءَ حَتَّى يُهَاجِرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَخُذُوهُمْ وَاقْتُلُوهُمْ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ وَلَا تَتَّخِذُوا مِنْهُمْ وَلِيًّا وَلَا نَصِيرًا﴾

90. Ancak, kendileri ile aranızda anlaşma bulunan bir topluma katılanlar ya da sizinle savaşmaktan da kendi kavimleriyle savaşmaktan da içleri daralarak yanınıza gelenler müstesna... Allah dileyseydi, onları başınıza musallat ederdi de onlar da sizinle savaşırdı! Sizden uzak dururlarsa savaşmayıp, size barış teklif ederlerse, Allah onlara karşı size hiçbir meşru gerekçe vermemiştir.

91. Yalnız, başka birtakım insanlar da göreceksiniz ki bunlar hem sizden yana hem de kendi kavimlerinden yana kendilerini güvence altına almak isterler ama ne zaman fitneye çağrılırsalar, ters yüz olur (üzerine atlar)lar!.. Eğer sizden uzak durmazlar, barış teklif etmez ve (sizden) el çekmezlerse, onları rastladığınız yerde yakalayıp öldürün! Bunlara karşı size apaçık bir yetki verdik.

[343] فَتَكْفُرُونَ fiili فَتَكْفُرُونَ'ye ma'tûftur; temenninin cevabı olmak üzere [فَتَكُونُوا şeklinde] mansup yapılması da mümkündür. Mâna şöyledir: Kendileri kâfir olduğu gibi sizin de inkâr etmenizi, içinde bulundukları dalâlet ve 'ecdat dinine uyma' konusunda onlarla aynı yolun yolcusu olmanızı istiyorlar. O halde, iman etseler bile, bu imanlarını dünyalık herhangi bir amaç için değil de sırf Allah ve Resûlü için samimi, dosdoğru, kendisinden sonra artık çölde yaşama ve bedevileşme bulunmayan bir hicret ile desteklemedikçe onları velî edinmeyin.

[344] "Yüz çevirirlerse..." Şayet dosdoğru, samimi bir hicretle desteklenen bir inanışla inanmaktan yüz çevirirlerse, onların hükmü diğer müşriklerin hükmü gibidir. Harem dışında veya harem bölgesinde nerede bulunurlarsa bulunsunlar, öldürülürler! Onlarla ilişkinizi tamamen kesin. Size sahip çıkma [*velâyet*] ve yardım sözü verseler bile bunu kabul etmeyin.

[345] إِلَّا الَّذِينَ يَصْلُونَ (katılanlar hariç) ifadesi فَخَذُّوهُمْ وَأَقْتُلُوهُمْ (onları yakalayıp öldürün) sözünden istisnadır. "Başka bir topluluğa katılanlar" ifadesinin mânası, onların yanına varan ve onlarla temasa geçendir. Ebû Ubeyde'ye göre bu temas, onlarla aynı nesebe sahip olma [*intisap*] anlamındadır. Nitekim birine intisap ettiğin zaman *vasaltu ilâ fulânⁱⁿ ve'ttasaltu bi-hî* dersin. Denilmiştir ki aynı nesebe sahip olmanın savaşı engelleyecek bir etkisi yoktur. Nitekim Resûlullah, beraberinde akrabalarının bulunduğu kişilerle savaşmıştır.

٩٠- ﴿إِلَّا الَّذِينَ يَصِلُونَ إِلَى قَوْمٍ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ مِيثَاقٌ أَوْ جَاءُوكُمْ حَصِرَتْ صُدُورُهُمْ أَنْ يَقَاتِلُوكُمْ أَوْ يِقَاتِلُوا قَوْمَهُمْ وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَسَلَّطَهُمْ عَلَيْكُمْ فَلَقَاتِلُوكُمْ فَإِنْ اعْتَزَلُوكُمْ فَلَمْ يُقَاتِلُوكُمْ وَأَلْقَوْا إِلَيْكُمُ السَّلَمَ فَمَا جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ عَلَيْهِمْ سَبِيلًا﴾

٩١- ﴿سَتَجِدُونَ آخَرِينَ يُرِيدُونَ أَنْ يَأْمَنُوكُمْ وَيَأْمَنُوا قَوْمَهُمْ كُلٌّ مَا رَدُّوا إِلَى الْفِتْنَةِ أُرْكِسُوا فِيهَا فَإِنْ لَمْ يَعْتَزِلُوكُمْ وَيُلْقُوا إِلَيْكُمُ السَّلَمَ وَيَكْفُوا أَيْدِيَهُمْ فَخُذُوهُمْ وَاقْتُلُوهُمْ حَيْثُ ثَقِفْتُمُوهُمْ وَأُولَئِكَ جَعَلْنَا لَكُمْ عَلَيْهِمْ سُلْطَانًا مُبِينًا﴾

[٣٤٣] {فَتَكُونُونَ} عطف على {تَكْفُرُونَ} ولو نصب على جواب التمني لجاز. والمعنى: ودّوا كفركم فكونكم معهم شرعاً واحداً فيما هم عليه من الضلال واتباع دين الآباء. فلا تتولوهم وإن آمنوا حتى يظاهروا إيمانهم بهجرة صحيحة هي لله ورسوله، لا لغرض من أغراض الدنيا، مستقيمة ليس بعدها بداء ولا تعرب.

[٣٤٤] {فَإِنْ تَوَلَّوْا} عن الإيمان المظاهر بالهجرة الصحيحة المستقيمة، فحكمهم حكم سائر المشركين يُقْتَلُونَ حيث وجدوا في الحلّ والحرم؛ وجانبوهم مجانبة كلية، وإن بذلوا لكم الولاية والنصرة فلا تقبلوا منهم.

١٥ [٣٤٥] {إِلَّا الَّذِينَ يَصِلُونَ} استثناء من قوله {فَخُذُوهُمْ وَاقْتُلُوهُمْ} ومعنى {يَصِلُونَ إِلَى قَوْمٍ} يتتهون إليهم ويتصلون بهم. وعن أبي عبيدة: هو من الانتساب. وصلت إلى فلان واتصلت به، إذا انتميت إليه. وقيل: إن الانتساب لا أثر له في منع القتال، فقد قاتل رسول الله ﷺ بمن معه من هو من أنسابهم.

[346] Bu kavim Eslemîlerdir. Kendileriyle Peygamber (s.a.) arasında bir antlaşma vardı. Şöyle ki Mekke'ye doğru yola çıktığında Resûlullah, Hilâl b. Uveymir el-Eslemî ile ne kendisine ne de -kendisine karşı- başkasına yardım etmemek üzere ve Hilâl'e katılan, ona sığınan kim varsa onun sahip olduğu himayenin aynısına sahip olacağına ilişkin mütareke imzalamıştır. -Bu kavmin, Resûlullah ile barış içinde bulunan Bekr b. Zeydi-Menât oğulları olduğu da söylenmiştir.-

[347] *أَوْ جَاؤُكُمْ* (yahut size gelirlirse) ifadesi için şu iki durumdan biri mutlaka söz konusudur: Birincisi; *قَوْمٌ* kelimesinin sıfatına [yani *مِثْلَهُمْ مِثْلًا* ifadesine] ma'tûf olmasıdır. Şöyle denilmiş gibidir: Ancak antlaşmalı olduğunuz bir kavme yahut 'sizin adınıza' veya 'size karşı' savaştırmaktan uzak durmuş olan bir kavme [katılanlar hariç]. İkincisi; *الَّذِينَ*'nin sıla cümlesine ma'tûf olup mâna şöyledir: Ancak antlaşmalı olduğunuz bir kavme veya sizine savaştırmayan bir kavme [katılanlar hariç]. Tercih edilen görüş *الَّذِينَ*'nin sılasına ma'tûf olmasıdır. "Onları yakalayın ve nerede bulursanız öldürün" ifadesinden sonra "Sizden uzak durur, sizinle savaştırmaz ve barış teklifinde bulunurlarsa Allah, onlara karşı size hiçbir meşrû gerekçe vermemiştir" ifadesinin gelmesi de bu görüşü desteklemektedir. Çünkü böylece, kendilerine saldırlılmamasını ve zarar verilmemesini hak etmelerinin iki sebebinden birinin 'savaştan uzak durmaları' olduğunu vurgulamıştır.

[348] **Şayet** "İstisnanın geçerli olmasında ve saldırlmazlığı hak etmede her iki katılmanın da etkisi var: Anlaşmalı kavme katılma ve savaştan uzak duranlara katılma. Çünkü bunlardan herhangi birine katılmak onlarla aynı kategoride muamele görmek demektir. O halde, afın *قَوْمٌ*'in sıfatına yönelik olmasına cevaz vermeli değil miydin; böylece, *فَإِنْ اعْتَزَلُوكُمْ* (sizden uzak dururlarsa) ifadesi, onların savaştan uzak duranlara katılma -ve onlara karışıp onlarla aynı muameleye tâbi tutulma- hükmünü pekiştirmiş olurdu" **dersen şöyle derim:** Bu câizdir; ancak ilki hem daha açıktır hem de sözün akışına daha uygundur.

[349] Übeyy kıraatinde *ev* bağlacı olmaksızın *beynekum ve beynehum mîsâk^{un} câ'ûkum hasırat sudûruhum* şeklindedir. Bu okuyuşun açıklaması, -*câ'ûkum* fiilinin *yasîlûnenin* beyanı veya bedeli olması ya da cümle-i müste'nefe veya *kavmin* sıfatından sonra ikinci bir sıfat olmasıdır⁴³.

43 "Kendileriyle aranızda antlaşma bulunan bir kavme katılanlar hariç; o kavim ki ... içleri daralarak size gelmiştir" mealinde. Bu durumda, ikinci bir topluluk söz konusu olmayıp, aynı topluluktan söz edilmiş olmaktadır. / ed.

[٣٤٦] والقوم هم الأسلميون، كان بينهم وبين رسول الله ﷺ عهد، وذلك أنه وادع وقت خروجه إلى مكة هلال بن عويمر الأسلمي على أن لا يعينه ولا يعين عليه، وعلى أن من وصل إلى هلال ولجأ إليه فله من الجوار مثل الذي لهلال. وقيل: القوم بنو بكر بن زيد مائة كانوا في الصلح.

٥ [٣٤٧] {أَوْ جَاءُوكُمْ} لا يخلو من أن يكون معطوفاً على صفة قوم، كأنه قيل: إلا الذين يصلون إلى قوم معاهدين، أو قوم ممسكين عن القتال، لا لكم ولا عليكم؛ أو على صلة الذين، كأنه قيل: إلا الذين يتصلون بالمعاهدين، أو الذين لا يقاتلونكم. والوجه العطف على الصلة، لقوله {فَإِنْ اغْتَرَلُوكُمْ فَلَمْ يُقَاتِلُوكُمْ وَأَلْقَوْا إِلَيْكُمُ السَّلَمَ فَمَا جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ عَلَيْهِمْ سَبِيلًا} بعد قوله {فَخُذُوهُمْ وَاقْتُلُوهُمْ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ} فقرّر أن كفهم عن القتال أحد سببي استحقاقهم لنفي التعرض عنهم وترك الإيقاع بهم.

[٣٤٨] فإن قلت: كل واحد من الاتصاليين له تأثير في صحة الاستثناء، واستحقاق إزالة التعرّض؛ الاتصال بالمعاهدين والاتصال بالمكافين، لأنّ الاتصال بهؤلاء أو هؤلاء دخول في حكمهم، فهلا جوزت أن يكون العطف على صفة قوم، ويكون قوله {فَإِنْ اغْتَرَلُوكُمْ} تقريراً لحكم اتصاليهم بالمكافين واختلاطهم بهم وجريهم على سنهم؟ قلت: هو جائز، ولكن الأول أظهر وأجرى على أسلوب الكلام.

[٣٤٩] وفي قراءة أبي «يُنِيَكُمْ وَيَبِينُهُمْ مِيثَاقٌ جَاءُوكُمْ حَصَرَتْ صُدُورُهُمْ»، بغير أو، ووجهه أن يكون {جَاءُوكُمْ} بياناً لـ {يَصِلُونَ}، أو بدلاً أو استئنافاً، أو صفة بعد صفة لقوم.

[350] حَصْرَتْ صُدُورُهُمْ (içleri daralarak) ifadesi, başında bir *kad* varmış kabul edilerek hal konumundadır. Bunun delili [filin müfret ve çoğul isim olarak okunduğu] *hasırat^{en} sudûruhum*, *hasırâtⁱⁿ sudûruhum*, *hâsırâtⁱⁿ sudûruhum* kıraatleridir. Müberred bu ifadeyi *-ev câ'ûkum kavm^{en} hasırat sudûruhum* (Ya da içleri daralmış bir kavim olarak size gelen) şeklinde- hazfedilmiş bir mevsûfun sıfatı yapmıştır. Ancak *câ'ûkum* (size gelmiştir) ifadesinin beyanı olduğu da söylenmiştir. Söz konusu topluluk, savaşmamak üzere Resûlullah'a gelen Müdlicogullarıdır. *Hasır* daralma ve sıkılma demektir.

[351] أَنْ يَقَاتِلُوكُمْ ifadesi ya *'an en yukâtilûkum* (sizinle savaşmaktan [daralarak]) ya da *kerâhete en yukâtilûkum* (sizinle savaşmak istemeyerek) demektir.

[352] **Şayet** "Allah'ın kâfirleri müminlere *musallat* etmesi nasıl câiz olabilir?" **dersen şöyle derim:** Kâfirlerin savaştan uzak durması, tamamen Allah'ın kalplerine korku düşürmesi sayesinde olmuştur. Uygun gördüğü imtihan vb. bir gerekçeden dolayı, dileyeydi o korkuyu onların kalbine düşürmezdi. Ve Müslümanlara *musallat* olurlar; onlarla savaşır ve savaştan geri durmazlardı. İşte *musallat* etmenin anlamı budur.

[353] فَلَقَاتِلُوكُمْ ifadesi, sülâsî ve tef'ilden] *fe-lekatelûküm* ve *fe-lekattelûkum* şeklinde şeddeli ve şeddesiz olarak okunmuştur.

[354] "Eğer sizden uzak dururlarsa," size saldırmazlarsa "ve size barış teklif ederlerse" yani itaat ve teslimiyet arz ederlerse. -[السَّلْمُ] Lâ'm'ın cezmi ve Sin'in fethasıyla *es-selm* şeklinde de okunmuştur.- "Allah onlara karşı size hiçbir meşrû gerekçe vermemiştir." Onları yakalamanıza ve öldürmenize izin vermemiştir.

[355] "Yalnız, başka birtakım insanlar da göreceksiniz ki..." Bunlar, Esedogulları ile Gatafânoğullarından bir topluluktur. Bunlar Medine'ye geldiklerinde Müslümanlardan yana güvende olmak için Müslüman olduklarını söyleyip anlaşma yapmışlar, kavimlerinin yanına döndüklerinde ise anlaşmalarını bozarak inkâra sapmışlardı. "Ama ne zaman fitneye çağrılırsalar," yani kavimleri onları Müslümanlarla savaşmaya her çağırdığında, "ters yüz olur [üzerine atlar]lar!" En iğrenç, en çirkin bir değişimle *fitneye* dalarlar; *baskı, anarşi ve yağmada* bütün düşmanlardan daha kötü durumda olurlar [Oysa ne söz vermişlerdi!... Bunları] "rastladığınız" yani ele geçirdiğiniz "yerde" [öldürün].

[٣٥٠] {حَصِرَتْ صُدُورُهُمْ} في موضع الحال بإضمار قد. والدليل عليه قراءة من قرأ «حَصِرَةَ صُدُورُهُمْ»، و«حَصِرَاتِ صُدُورُهُمْ». و«حَصِرَاتِ صُدُورُهُمْ». وجعله المبرد صفة لموصوف محذوف، على تقدير: أو جاؤكم قوماً حصرت صدورهم. وقيل: هو بيان لـ {جَاءُوكُمْ}، وهم بنو مدلج، جاؤوا رسول الله ﷺ غير مقاتلين. ٥ والحصر: الضيق والانقباض.

[٣٥١] {أَنْ يُقَاتِلُوكُمْ} عن أن يقاتلوكم، أو كراهة أن يقاتلوكم. [٣٥٢] فَإِنْ قُلْتَ: كيف يجوز أن يسلم الله الكفرة على المؤمنين؟ قلت: ما كانت مكافئهم إلا لقذف الله الرعب في قلوبهم، ولو شاء لمصلحة يراها من ابتلاء ونحوه لم يقذفه، فكانوا متسلطين مقاتلين غير مكافين، فذلك معنى التسليط.

١٠ [٣٥٣] وقرئ «فلقتلوكم»، بالتخفيف والتشديد. [٣٥٤] {فَإِنْ اعْتَرَلُوكُمْ} فَإِنْ لَمْ يَتَعَرَّضُوا لَكُمْ {وَأَلْقُوا إِلَيْكُمُ السَّلَمَ} أي الانقياد والاستسلام. وقرئ السَّلَم، بسكون اللام مع فتح السين {فَمَا جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ عَلَيْهِمْ سَبِيلًا}، فما أذن لكم في أخذهم وقتلهم.

[٣٥٥] {سَتَجِدُونَ آخَرِينَ} هم قوم من بني أسد وغطفان، كانوا إذا أتوا المدينة أسلموا وعاهدوا ليامنوا المسلمين، فإذا رجعوا إلى قومهم كفروا ونكثوا عهودهم ١٥ {كُلَّمَا رُزُوا إِلَى الْفِتْنَةِ} كلما دعاهم قومهم إلى قتال المسلمين {أُزْكِسُوا فِيهَا} قلبوا فيها أقبح قلب وأشنعه، وكانوا شرًا فيها من كل عدو. {حَيْثُ تَقِفُ مُوَهُمُ} حيث تمكنتهم منهم.

[356] “Apaçık bir yetki” yani düşmanlıkları açıkça ortaya çıkıp da inkâr-cılık, hainlik ve Müslümanlara zarar verme konusunda gerçek yüzleri belirdiğinden, [kendilerine karşı size] apaçık bir belge, ya da kendileriyle savaşma izni vermemiz hasebiyle, apaçık bir tasallut yetkisi [verdik].

- 5 **92. Müminin, ‘mümin’i öldürmesi olacak şey değildir; hatâen olursa başka... Bir mümini hatâen öldürenin mümin bir köleyi özgürlüğüne kavuşturması ve (maktûlün) ailesine teslim edilecek bir diyet ödemesi gerekir. Kendileri bağışlarsa başka... Şayet (öldürülen) size düşman bir toplumdan fakat kendisi mümin ise (öldürenin) mümin bir köleyi**
 10 **özgürlüğüne kavuşturması gerekir; aranızda anlaşma bulunan bir topluluktan ise o zaman, ailesine teslim edilecek bir diyet ödemesi ve mümin bir köleyi özgürlüğüne kavuşturması gerekir. (Bu imkânları) bulamayan, iki ay art arda oruç tutar. Allah tarafından öngörülen bir tevbe olarak... Allah ‘mutlak ilim ve hikmet sahibi’dir (‘Alîm, Hakîm).**

- 15 **93. Kim de bir mümini kasten öldürürse onun cezası, ebediyen kalacağı Cehennem’dir; Allah ona gazap etmiş, onu lânetlemiş ve onun için muazzam bir azap hazırlamıştır.**

- [357] “Müminin, mümini” kısasen değil de katli ilk başlatarak “öldürmesi olacak şey değildir.” Bu, bir mümin için sahih ve doğru değildir; durumuna uygun da değildir. Tıpkı **وَمَا كَانَ لِنَبِيٍّ أَنْ يَغُلَّ** (“Bir peygamberin zimmetine mal geçirmesi olacak şey değildir.” [Âl-i İmrân 3/161]) ve **وَمَا يَكُونُ** (“Bizim ona dönmemiz olacak şey değildir.” [A‘râf 7/89]) ifadelerinde olduğu gibi. “Hatâen olursa başka...” Böyle bir şey ancak yanlışlıkla yapılabilir. **Şayet** **خطأ** kelimesi ne ile nasp edilmiştir?” **dersen şöyle derim:**
 20 **Mefûlun leh** olması hasebiyle. Yani müminin mümini katletmesi, sadece hata sebebiyle söz konusu olabilir; başka hiçbir illet ve sebeple olamaz! Hal de olabilir. Yani müminin mümini katletmesi hata hali dışında, başka hiçbir hal ve durumda söz konusu olamaz! **İllâ katlen hatâen** (yanlışlıkla gerçekleşen bir **öldürme** hariç) şeklinde mefûl-i mutlakın sıfatı olmak üzere
 30 de mansup olabilir. Mâna şöyledir: Müminin şanına yakışan, bir mümini -katli ilk başlatan olarak- öldürmenin asla kendisinden sadır olmamasıdır. Kendisi tarafından kasıtsız gerçekleşirse başka. Örneği: Kâfire atması fakat Müslümana denk gelmesi ya da bir kişiye kâfir diye atması, onun da Müslüman olduğunun ortaya çıkması.

[٣٥٦] {سُلْطَانًا مُبِينًا} حجة واضحة لظهور عداوتهم وانكشاف حالهم في الكفر والغدر، وإضرارهم بأهل الإسلام، أو تسلطاً ظاهراً حيث أذنّا لكم في قتلهم.

٩٢- ﴿وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ أَنْ يَقْتُلَ مُؤْمِنًا إِلَّا خَطَأً وَمَنْ قَتَلَ مُؤْمِنًا خَطَأً فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤْمِنَةٍ وَدِيَّةٌ مُسْلَمَةٌ إِلَى أَهْلِهِ إِلَّا أَنْ يَصَدَّقُوا فَإِنْ كَانَ مِنْ قَوْمٍ عَدُوٍّ لَكُمْ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤْمِنَةٍ وَإِنْ كَانَ مِنْ قَوْمٍ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ مِيثَاقٌ فَدِيَّةٌ مُسْلَمَةٌ إِلَى أَهْلِهِ وَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤْمِنَةٍ فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامُ شَهْرَيْنِ مُتَتَابِعَيْنِ تَوْبَةً مِنْ اللَّهِ وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا﴾

٩٣- ﴿وَمَنْ يَقْتُلْ مُؤْمِنًا مُتَعَمِّدًا فَجَزَاؤُهُ جَهَنَّمُ خَالِدًا فِيهَا وَغَضِبَ اللَّهُ عَلَيْهِ وَلَعَنَهُ وَأَعَدَّ لَهُ عَذَابًا عَظِيمًا﴾

١٠ [٣٥٧] {وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ} وما صح له ولا استقام ولا لاق بحاله، كقوله {وَمَا كَانَ لِنَبِيٍّ أَنْ يَغُلُّ} [آل عمران: ١٦١]، {وَمَا يَكُونُ لَنَا أَنْ نَعُودَ فِيهَا} [الأعراف: ٨٩].
 {أَنْ يَقْتُلَ مُؤْمِنًا} ابتداءً غير قصاص. {إِلَّا خَطَأً} إلا على وجه الخطأ. فإن قلت: بم انتصب {خَطَأً}؟ قلت: بأنه مفعول له، أي ما ينبغي له أن يقتله لعله من العلل إلا للخطأ وحده. ويجوز أن يكون حالاً بمعنى: لا يقتله في حال من الأحوال إلا في حال الخطأ؛ وأن يكون صفة للمصدر إلا قتلاً خطأ. والمعنى: أن من شأن المؤمن أن ينتفي عنه وجود قتل المؤمن ابتداءً البتة، إلا إذا وجد منه خطأ من غير قصد، بأن يرمي كافرًا فيصيب مسلمًا، أو يرمي شخصًا على أنه كافر، فإذا هو مسلم.

[358] Kelime *hatâ^{bn}* şeklinde de Hemze düşürülerek ‘*ameⁿ*’ vezninde *hatâⁿ* şeklinde de okunmuştur.

[359] Ebû Cehil’in anabir kardeşi olan Ayyâş b. Ebû Rebî‘a [v. 15/636] Müslüman olmuş ve kavminden korkarak Medine’ye hicret etmişti. Peygamber (s.a.)’in hicret etmesinden önce idi. Annesi, o dönünceye kadar yemeyeceğine, içmeyeceğine ve gölgelik altına girmeyeceğine dair yemin etti. Bunun üzerine Ebû Cehil, Hâris b. Zeyd b. Ebû Uneyse ile birlikte yola çıktı. Ve [Kuba’da] yüksekçe bir yerde ona yetiştiler. Ebû Cehil, mekânın dibinde de zirvesinde de onu ikna etmek için sûret-i haktan görünerek tüm maharetini sergiledi. “Muhammed seni sıla-i rahime teşvik etmiyor mu? Tamam dininde kal ama gel, şu anacığına bir iyilik et.” dedi. O da indi ve ikisiyle birlikte gitti. Medine’den uzaklaşır uzaklaşmaz ellerini arkasına bağladılar ve ikisi de yüzer kırbaç vurdular. Ayyaş Hâris’e, “Haydi bu, kardeşim; peki sen kimsin ey Hâris? Seni bir yalnız kısıtırsam Allah adına and içiyorum, seni öldüreceğim!” dedi. Onu annesine getirdiler; kadın, dinden dönmedikçe ellerinin çözülme-yeceğine dair yemin etti. O da bunu yaptı. Daha sonra İslâm’a girerek hicret etti. Bu arada Hâris de iman edip hicret etti. Ayyaş Kuba sırtlarında onunla karşılaşınca Müslüman olduğundan da haberi olmadığı için, onu bir kenara çekip katletti! Sonra kendisine onun Müslüman olduğu bildirilince Peygamber (s.a.)’e gelip, “Onu katlettim ama Müslüman olduğundan haberim yoktu!” dedi. Bunun üzerine işbu âyet indi.

[360] *فَتْخِرُ رَقَبَةٍ* ifadesi, *fe-‘aleyhi tahrîru rakabetⁱⁿ* takdirinde olup “bir köleyi özgürlüğüne kavuşturması gerekir” anlamındadır. *Tahrîr*, azat etmek demektir. *Hür* ve *‘atîk* kelimeleri değerli demektir çünkü değer / kerem 25 özgür insanlarda olur, tıpkı değersizliğin kölelerde olması gibi. Değerli kuşlara *‘itâku’t-tayr* ve pahalı atlara *‘itâku’l-hayl* denilmesi, yüzün en değerli kısmına *hurru’l-vech*, alçağa *‘abd* denilmesi, *fulân^{un}* *‘abdu’l-fi’il* -yani falancanın yaptığından hayır gelmez- denilmesi hep bununla bağlantılıdır.

[361] [Boyun anlamındaki] *rakabe*, kişi ve can demektir; *fulân^{un}* *yemliku kezâ ra’s^{en} mine’r-rakîkⁱ* [falanca şu kadar baş köleye sahip] sözündeki baş ile de aynı şey ifade edilir. Mümin köleden maksat, âlimlerin geneline göre [küçük yaşta da olsa] İslâm hükmü üzere bulunan bütün kölelerdir. Hasan-ı Basrî *Rahimehu’llâh*’dan [v. 110/728] ise hükmün yerine gelmesi için “namaz kılıp oruç tutan bir köle” gerektiği nakledilmiştir. Küçük yaştaki köle bunu sağlamaz. Şâfi’î de *zihar* kefareti buna kıyaslamış ve [karısını anasına benzeterek, artık ondan uzak duran kişinin azat etmesi gereken kölede] imanı şart koşturmuştur. 35

[٣٥٨] وقرئ «خَطَاءً» بالمد، و«خَطَأً»، بوزن عَمَى، بتخفيف الهمزة.

[٣٥٩] وروي أن عياش بن أبي ربيعة - وكان أخا أبي جهل لأمه - أسلم وهاجر خوفاً من قومه إلى المدينة، وذلك قبل هجرة رسول الله ﷺ، فأقسمت أمه لا تأكل ولا تشرب ولا يؤويها سقف حتى يرجع. فخرج أبو جهل ومعه الحرث بن زيد بن أبي أنيسة، فأتياه وهو في أطم، فقتل منه أبو جهل في الذروة والغارب. وقال: أليس محمد يحثك على صلة الرحم؟ انصرف وبرّ أمك وأنت على دينك، حتى نزل وذهب معهما. فلما فسحا عن المدينة كتفاه، وجلده كل واحد مائة جلدة. فقال للحارث: هذا أخي، فمن أنت يا حارث؟! لله عليّ إن وجدتكَ خالياً أن أقتلك! وقدماً به على أمه، فحلفت لا يحل كتابه أو يرتد. ففعل، ثم هاجر بعد ذلك وأسلم، وأسلم الحارث وهاجر، فلقى عياش بظهر قباء ولم يشعر بإسلامه فأنحى عليه فقتله، ثم أخبر بإسلامه، فأتى رسول الله ﷺ فقال: قتلته ولم أشعر بإسلامه، فنزلت.

[٣٦٠] {فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ} فعلية تحرير رقبة. والتحرير: الإعتاق. والحر والعتيق: الكريم، لأن الكرم في الأحرار كما أن اللؤم في العبيد. ومنه: عتاق الخيل، وعتاق الطير لكرامها. وحزّ الوجه: أكرم موضع منه. وقولهم للثيم عبد، وفلان عبد الفعل، أي لثيم الفعل.

[٣٦١] والرقبة: عبارة عن النسمة، كما عبر عنها بالرأس في قولهم: فلان يملك كذا رأساً من الرقيق. والمراد برقبة مؤمنة كل رقبة كانت على حكم الإسلام عند عامة العلماء. وعن الحسن: لا تجزئ إلا رقبة قد صلت وصامت، ولا تجزئ الصغيرة. وقاس عليها الشافعي كفارة الظهار، فاشتراط الإيمان.

[362] [Köle azat etmenin hikmeti bağlamında] denilmiştir ki kişi, mümin bir canı hayat sahipleri cümlesinden çıkartınca, kendisi gibi bir kişiyi özgür insanlar sınıfına dâhil etmesi gereği ortaya çıkmıştır. Çünkü onu kölelik zincirinden kurtarmak, -köleye özgür insanlar gibi tasarruf etmek yasak olduğundan- kendisine hayat bahşetmek gibidir.

[363] “Ailesine teslim edilecek...” vârislerine ödenecek, mirasçıların miras paylaşır gibi paylaşacakları şekilde, onunla diğer *terikelerin* hiçbir farkı olmaksızın, onunla borç da ödenir vasiyet de yerine getirilir, adam geride bir mirasçı bırakmamışsa devlet hazinesine kalır. Çünkü Müslümanlar mirasçı hükmündedir. Nitekim Peygamber (s.a.), “Vârisi olmayanın vârisi benim.” [*Ebü Dâvûd*, “Ferâiz”, 8] buyurmuştur. Ömer (r.a.)’ın, maktule diyet verilmesine hükmettiği, maktulün karısının da gelip diyetten miras payını istediği; fakat Ömer’in “Sana bir hak verildiğini bilmiyorum; diyet, kişinin [hayatında iken ödemesi gereken diyet vb. şeyleri tazmin eden] ‘asabesine aittir” dediği, Dahhâk b. Süfyan el-Kilâbî’nin de ayağa kalkarak “Peygamber (s.a.) bana Eşyem ed-Dabâbî için ödenen diyete Eşyem’in karısını mirasçı kılmamı emreden bir nâme göndermişti” dediği, bunun üzerine Ömer’in de kadını mirasçı kıldığı nakledilmiştir. [*Ebü Dâvûd*, “Ferâiz”, 18] İbn Mes‘ûd’dan nakledilmiştir ki -katil dışında- bütün mirasçılar, maktul için ödenen diyete vâris olurlar. Şerîk’ten, diyetten borç ödenemeyeceği, vasiyetin de yerine getirilemeyeceği nakledilmiştir. Rebî‘a’dan da ana rahmindeki çocuğun düşürülmesinden ötürü ödenmesi gereken tazminatın [*ğurre*] da sadece ceninin anasına ait olduğu nakledilmiştir. Bu, cumhurun görüşüne terstir.

[364] **Şayet** “Köle azat etmek ve kan bedelini ödemek kimin işidir?”
 25 **dersen şöyle derim:** Katilin. Yalnız, köle azadı kendi malından olur; kan bedelini ise onun adına diyet ödeme yükümlülüğü bulunan kişiler topluluğu [*âkile*] öder; bunlar yoksa devlet hazinesi tarafından ödenir, o da yoksa katilin kendi malından ödenir.

[365] “Bağışlamaları” yani diyeti kendisine bağışlamaları durumu “müstesna.” Ki af anlamına gelir. Tıpkı *إِلَّا أَنْ يَغْفُونَ* (“... affederlerse başka.” [Bakara 2/237]) ifadesi gibi. Benzeri, *وَأَنْ تَصَدَّقُوا خَيْرٌ لَكُمْ* (“... bağışlamanız daha hayırlıdır.” [Bakara 2/280]) âyetidir. Peygamber (s.a.)’ın, “Bütün iyilikler sadakadır” dediği rivayet edilmiştir. [*Buhârî*, “Edeb”, 32] Übeyy b. Kâ‘b *illâ en yetasaddekû* şeklinde okumuştur.

[٣٦٢] وقيل: لما أخرج نفساً مؤمنة عن جملة الأحياء لزمه أن يدخل نفساً مثلها في جملة الأحرار، لأنَّ إطلاقها من قيد الرق كإحيائها من قبل أن الرقيق ممنوع من تصرف الأحرار.

[٣٦٣] {مُسَلَّمَةٌ إِلَى أَهْلِهِ} مؤداة إلى ورثته، يقتسمونها كما يقتسمون الميراث، لا فرق بينها وبين سائر التركة في كل شيء؛ يقضي منها الدين، وتنفذ الوصية، وإن لم يبق وارثاً فهي لبيت المال، لأن المسلمين يقومون مقام الورثة، كما قال رسول الله ﷺ: "أنا وارث من لا وارث له." وعن عمر رضي الله عنه: أنه قضى بدية المقتول، فجاءت امرأته تطلب ميراثها من عقله فقال: "لا أعلم لك شيئاً، إنما الدية للعصبة الذين يعقلون عنه." فقام الضحاك بن سفيان الكلابي فقال: كتب إلي رسول الله ﷺ يأمرني أن أورث امرأة أشيم الضبابي من عقل زوجها أشيم. فورّثها عمر. وعن ابن مسعود: يرث كل وارث من الدية غير القاتل. وعن شريك: لا يقضى من الدية دين، ولا تنفذ وصية. وعن ربيعة: الغرة لأُم الجنين وحدها؛ وذلك خلاف قول الجماعة.

[٣٦٤] فإن قلت: على من تجب الرقبة والدية؟ قلت: على القاتل، إلا أن الرقبة في ماله، والدية تتحملها عنه العاقلة، فإن لم تكن له عاقلة فهي في بيت المال، فإن لم يكن ففي ماله.

[٣٦٥] {إِلَّا أَنْ يَصَّدَّقُوا} إلا أن يتصدقوا عليه بالدية ومعناه العفو، كقوله {إِلَّا أَنْ يَعْفُونَ} [البقرة: ٢٣٧] ونحوه {وَأَنْ تَصَّدَّقُوا خَيْرٌ لَكُمْ} [البقرة: ٢٨٠]. وعن النبي ﷺ: "كل معروف صدقة."، وقرأ أبي «إلا أن يتصدقوا».

Şayet “Peki, أَنْ يَصَّدَّقُوا nereye bağlıdır ve i‘rabda mahalli nedir?” **dersen şöyle derim:** Ya [فَتَحْرِيرَ رَقَبَةٍ]de takdir ettiğim] ‘*aleyhi* ifadesine ya da مُسَلَّمَةً’e bağlıdır. San-ki “-Kendisine bağışladıkları zaman hariç- kendisine diyet gerekir ya da diyeti teslim eder” denilmektedir. İ‘rabdaki mahalli ise zamanın hazfedildiği düşünülerek, zarf olmak üzere mansuptur. Tıpkı *eclisu mâ dâme zeyd^{un} câlis^{en}* (Zeyd oturduğu müddetçe otururum) demeleri gibi. *İllâ mutesaddikine* (Bağışlayıcı olmaları hali dışında) anlamında, اَهْلِهِ’den hal olması da câizdir.

[366] “...düşmanınız olan bir kavimden ise...” Yani savaş halinde olduğunuz kâfir bir topluluktan ise... Mesela biri, kâfir kavminin arasında Müslüman olup onlardan ayrılmaksızın aralarında yaşasa, bu durumda, onu hatâen öldüren katilin kefareti ödemesi gerekir. Diyetini üstlenen akrabalarının [‘*âkile*], maktulün akrabalarına kan bedeli ödemeleri gerekmez çünkü onlar savaşmakta olan kâfirlerdir. Şöyle de denilmiştir: Adam Müslüman olur, sonra -müşrik olan- kavminin yanına döner, bu arada İslâm ordusu onlarla savaşır, o Müslüman kişi de yanlışlıkla onlarla birlikte katledilir; çünkü onu da diğerleri gibi kâfir zannetmişlerdir.

[367] “Eğer (öldürülen)” Müslümanlarla antlaşma yapmış Müşrikler gibi *zimmeti* bulunan [yani kendisine *emân* verilmiş] kâfir “bir kavimden ise” ya da *ehl-i zimmet* olan kitaplı bir kavimden ise Müslümanlardan herhangi bir Müslümana uygulanan hükme tâbidir. “Bulamayanların” yani kölesi olmayan, köle alacak imkânı da bulunmayan kimselerin, ilâhî rahmet olarak Allah tarafından kabul edilmek üzere “iki ay art arda oruç tutmaları gerekir.” [توبة من الله ifadesi] Allah birinin tövbesini kabul ettiğinde kullanılan *tâba’llâhu* ‘*aleyhi* ifadesinden gelmekte olup “tevbe kabul göstergesi olarak bunu kanunlaştırmıştır” demektir. Yahut tevbe kabul göstergesi olarak, sizin için köle azat etme yerine oruç tutmayı getirmiştir.

[368] Bu âyette [yani “Kim de bir mümini kasten öldürürse...” âyetinde] tehdit etme, uyarma, çakma ve gürlleme anlamında müthiş bir şey ve sert bir hitap vardır. Bundan dolayıdır ki bir mümini kasten öldürenin tövbesinin kabul edilmeyeceği İbn Abbâs’tan [v. 68/688] rivayet edilmiştir. Süfyan’ın da şöyle dediği nakledilmiştir: “Ehl-i ilme bu konu sorulduğunda ‘Tövbesinin kabulü söz konusu değil!’ derlerdi.” Bu [iş böylesine sıkı tutmaları], onların Allah’ın işi sıkı tutmasındaki sünnetine uymalarıyla açıklanabilir. Yoksa, tövbeyle her günah silinir. Delil olarak, şirkin silinmesi sana yeter.

فإن قلت: بم تعلق أن يصدقوا، وما محله؟ قلت: تعلق بعليه، أو بمسلمة، كأنه قيل: وتجب عليه الدية أو يسلمها، إلا حين يتصدقون عليه. ومحلها النصب على الظرف بتقدير حذف الزمان، كقولهم: اجلس ما دام زيد جالسًا. ويجوز أن يكون حالاً من أهله بمعنى إلا متصدقين.

٥ [٣٦٦] {مِنْ قَوْمٍ عَدُوٌّ لَكُمْ} من قوم كفار أهل الحرب. وذلك نحو رجل أسلم في قومه الكفار وهو بين أظهرهم لم يفارقهم، فعلى قاتله الكفارة إذا قتله خطأ، وليس على عاقلته لأهله شيء. لأنهم كفار محاربون. وقيل: كان الرجل يسلم، ثم يأتي قومه وهم مشركون فيغزوهم جيش المسلمين، فيقتل فيهم خطأ، لأنهم يظنونهم كافرين مثلهم.

[٣٦٧] {وَإِنْ كَانَ مِنْ قَوْمٍ} كفره لهم ذمة كالمشركين الذين عاهدوا المسلمين وأهل الذمة من الكتابيين، فحكمه حكم مسلم من مسلمين؛ {فَمَنْ لَمْ يَجِدْ} رقبة، بمعنى لم يملكها ولا ما يتوصل به إليه {ف} عليه {صِيَامُ شَهْرَيْنِ مُتَتَابِعَيْنِ تَوْبَةً مِّنَ اللَّهِ} قبولاً من الله ورحمة منه. من تاب الله عليه، إذا قبل توبته، يعني شرع ذلك توبة منه؛ أو نقلكم من الرقبة إلى الصوم توبة منه.

[٣٦٨] هذه الآية فيها من التهديد والإيعاد والإبراق والإرعاد أمر عظيم وخطب غليظ. ومن ثم روي عن ابن عباس ما روي من أن توبة قاتل المؤمن عمداً غير مقبولة! وعن سفيان: كان أهل العلم إذا سئلوا قالوا: لا توبة له، وذلك محمول منهم على الاقتداء بسنة الله في التغليظ والتشديد، وإلا فكل ذنب ممحو بالتوبة؛ وناهيك بمحو الشرك دليلاً.

[369] Hadiste şöyle buyrulmuştur:

*“Dünyanın yok olması, Allah katında Müslümanın öldürülmesinden daha önemsizdir.” [Tirmizî, “Diyât”, 7]

*“Doğuda bir adam öldürülse, bir başkası da batıda buna razı olsa, onun kanına ortak edilir!”

*“Şu insan, Allah’ın yapısıdır. O’nun yapısını yıkan da mel’ündür!”

*“Kim yarım kelimeyle de olsa bir müminin öldürülmesine yardım ederse, kıyamet günü alnında ‘Allah’ın rahmetinden mahrum’ yazılı olarak gelir!” [İbn Mâce, “Diyât”, 1]

[370] Bu âyet-i kerimeyi okuyup içeriğini gördüğü, bu muazzam hadisleri ve İbn Abbâs (r.a.)’ın [v. 68/688] katilin tövbesinin söz konusu olmadığına ilişkin sözünü işittiği halde, *eş’abiyyetleri*⁴⁴ yani boş tamahları, heva ve heveslerine uymaları ve ham hayallere kapılmaları yüzünden “müminin katilinin tövbesiz affedileceğine” tamah beslemekten hâla kendilerini almayan şu topluluk enteresandır!.. “Bu adamlar Kur’ân’ı iyice düşünmüyorlar mı, yoksa kilit üstüne kilit mi var kalplerinin üzerinde?!” [Muhammed 47/24] Ayrıca, hatâen adam öldürme konusunda -ihtiyat ve tedbir gereken bir konuda bir çeşit ihmal söz konusu olabileceğinden- Allah Teâlâ tövbeye yer vermiştir ki bu, [katilin tövbesiz affedilebileceğine ilişkin] ümitleri kesmektir. Hem de ne kesme!.. Ama “*Seslendiğin kimsede hayat yok!..*”

[371] **Şayet** “Peki, âyette büyük günah işleyip de tövbe etmeyenin ebediyen cehennemde kalacağına dair bir delil var mı?” **dersen şöyle derim:** Hem de o kadar açık bir delil var ki!.. O da Yüce Allah’ın “Kim öldürürse” ifadesinin, Müslüman-kâfir, tövbe etmiş-etmemiş bütün katilleri kapsamasıdır. Ancak, tövbe edeni başka deliller kapsam dışı bırakmıştır. *Kim tövbe etmeyen Müslümanın cehennemden çıkarılacağını iddia ederse buna denk bir delil getirsin!*⁴⁵

94. Ey iman edenler! Allah yolunda savaşa çıktığınız zaman, iyice araştırın da size selâm verene, dünya hayatının geçici menfaatine göz dikerek “Sen mümin değilsin!” demeyin. Allah katında, daha, çok ganimet var! Daha önce siz de öyleydiniz de Allah size lütfetti. Onun için, iyice araştırın. Yaptıklarınızdan Allah gerçekten haberdardır!

44 Abdullah b. Zübeyr’in, -Türkçe ifadesiyle- “Köyün başında kendisinin verdiği müjdeye aşağısında kendisi inanan” Eş’ab b. Cübeyr adlı kölesine izafetle ahmakça tamah için kullanılan bir tabir (Tıybî’den). / ed.

45 Geniş bilgi için bkz. Murat Sülün, *Kur’ân-ı Kerim Açısından İman - Amel İlişkisi*, İstanbul: Ensar, 2015. Özellikle, s. 202.

[٣٦٩] وفي الحديث:

«لزوال الدنيا أهون على الله من قتل امرئ مسلم.» وفيه:

«لو أن رجلاً قتل بالمشرك وآخر رضي بالمغرب لأشرك في دمه!» وفيه:

«إن هذا الإنسان بنیان الله؛ ملعون من هدم بنيانه.» وفيه:

٥ «من أعان على قتل مؤمن بشطر كلمة جاء يوم القيامة مكتوب بين عينيه: آيس من رحمة الله.»

[٣٧٠] والعجب من قوم يقرأون هذه الآية ويرون ما فيها ويسمعون هذه الأحاديث العظيمة، وقول ابن عباس بمنع التوبة، ثم لا تدعهم أشعبيتهم وطماعيتهم الفارغة واتباعهم هواهم وما يخيّل إليهم مناهم، أن يطمعوا في العفو عن قاتل المؤمن بغير توبة! {أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ أَمْ عَلَى قُلُوبٍ أَقْفَالُهَا}؟! [محمد: ٢٤] ثم ذكر الله سبحانه ١٠ وتعالى التوبة في قتل الخطأ، لما عسى يقع من نوع تفريط فيما يجب من الاحتياط والتحفظ فيه حسم للأطماع وأي حسم؛ ولكن لا حياة لمن تنادي!

[٣٧١] فإن قلت: هل فيها دليل على خلود من لم يتب من أهل الكبائر؟ قلت: ما أبين الدليل وهو تناول قوله {وَمَنْ يَقْتُلْ} أي قاتل كان، من مسلم أو كافر، تائب أو ١٥ غير تائب، إلا أن التائب أخرجه الدليل. فمن ادعى إخراج المسلم غير التائب فليأت بدليل مثله.

٩٤- «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا ضَرَبْتُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَتَبَيَّنُوا وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ أَلْقَى إِلَيْكُمُ السَّلَامَ لَسْتَ مُؤْمِنًا تَبْتَغُونَ عَرَضَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا فَعِنْدَ اللَّهِ مَغَانِمٌ كَثِيرَةٌ كَذَلِكَ كُنْتُمْ مِنْ قَبْلُ فَمَنَّ اللَّهُ عَلَيْكُمْ فَتَبَيَّنُوا إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا»

[372] قَبِيئُوا (İyice araştırın) fiili *fe-tesebbetû* (iyice emin olun) şeklinde de okunmuştur. Her ikisi de tefe'ul vezninde olup *istif'âl* anlamındadır, yani meselenin aydınlanmasına ve kesinleşmesine çalışın. Neyin ne olduğunu anlamadan karar vermeyin.

- 5 [373] السَّلم kelimesi hem bu *selâm* hem de *selem* şeklinde okunmuştur, teslim bayrağını çekmek anlamındadır. Müslüman olma anlamına geldiği de Müslümanların birbirlerine dirlik temennileri olan selâmlama olduğu da söylenmiştir.

[374] لَسْتَ مُؤْمِنًا (Sen mümin değilsin). *Âmenehû* dan Mim'in fethasıyla
10 *mu'men^{en}* diye de okunmuştur; "Sana *emân* vermeyiz!" [demeyin]" anlamındadır.

[375] Konunun aslı şudur: Fedek ahalisinden Mirdas b. Nehik adındaki bir kişi Müslüman olmuştu. Kabilesinde de kendisinden başka Müslüman olan yoktu. Peygamber (s.a.)'in, Ğâlib b. Fadâle el-Leysi'nin başında bulunduğu askeri birliği onlara saldırdı. Hepsi kaçtılar. Müslüman oluşuna
15 güvendiğinden dolayı Mirdas kaldı. Atlıları görünce koyunlarını dağdaki bir sığınağa gönderdi ve dağa tırmandı. Müslüman askerlerle karşılaşp, onların tekbir getirdiğini görünce o da tekbir getirerek aşağı doğru indi. *Lâ ilâhe illâllâh Muhammedün rasûlullâh es-selâmu 'aleykum* (Allah'dan başka tanrı yoktur, Muhammed Allah'ın resûlüdür, Allah'ın selâmı üzerinize olsun!) dedi. Ne var ki Üsâme bin Zeyd onu öldürdü ve koyunlarını alıp getirdi. Daha sonra bu durumu Peygamber (s.a.)'e haber verdiler. Peygamber *Aleyhisselâm* buna çok üzüldü ve "Elindekilere tamah ederek adamı öldürdünüz ha!?" dedi, sonra Üsâme'ye bu âyeti okudu. Üsâme, "Ya Resûlullah! Bağışlanmam için Allah'a dua edin." dedi. Resûlullah, "*Lâ ilâhe illâllâh* de-
20 mişken onu nasıl öldürdün nasıl!" dedi. Üsâme [daha sonra bu olayı anlatırken] şöyle demiştir: "Peygamber (s.a.) bunu o kadar çok tekrar etti ki [daha önce değil de] o gün Müslüman olmayı temenni ettim. Sonra, bağışlanmam için Allah'a dua etti ve 'Bir köle azad et' buyurdu.

[376] "Dünya hayatının geçici menfaatine göz dikerek", hızla tükenen
30 dünyevî bir metâ olan ganimet hırsıyla... Katlettığınız adamın durumunu iyice araştırmamaya ve kesin bilgi peşinde koşmamaya sizi iten budur işte!.. "Oysa Allah katında nice ganimetler var!" Müslüman olduğunu söyleyen -kendisine malı için saldırmanızdan bu sayede korunmaya çalışan-birinin malını almaktan sizi müstağni kılacak ganimetler bahşedecektir.

[٣٧٢] {فَتَبَيَّنُوا} وقرئ «فَتَبَيَّنُوا»، وهما التفعّل بمعنى الاستفعال، أي اطلبوا بيان

الأمر وثباته، ولا تنهؤوا فيه من غير روية.

[٣٧٣] وقرئ «السَّلام»، و«السَّلام» وهما الاستسلام، وقيل: الإسلام، وقيل: التسليم

الذي هو تحية أهل الإسلام.

٥ [٣٧٤] {لَسْتَ مُؤْمِنًا} وقرئ «مُؤْمِنًا» بفتح الميم من آمنه، أي لا تؤمنك.

[٣٧٥] وأصله: أن مرداس بن نهيك رجلاً من أهل فدك أسلم ولم يسلم من قومه

غيره، فغزتهم سرية لرسول الله ﷺ كان عليها غالب بن فضالة الليثي، فهربوا وبقي

مرداس لثقتهم بإسلامه، فلما رأى الخيل ألجأ غنمه إلى عاقول من الجبل وصعد،

فلما تلاحقوا وكبروا كبر ونزل وقال: لا إله إلا الله محمد رسول الله، السلام عليكم؛

١٠ فقتله أسامة بن زيد واستاق غنمه، فأخبروا رسول الله ﷺ فوجد وجدًا شديدًا، وقال:

”قتلتموه إرادة ما معه؟!“ ثم قرأ الآية على أسامة، فقال: يا رسول الله استغفر لي. قال:

”فكيف بلا إله إلا الله؟!“ قال أسامة: فما زال يعيدها حتى وددت أن لم أكن أسلمت

إلا يومئذٍ، ثم استغفر لي وقال: ”أعتق رقبة.“

[٣٧٦] {تَبْتَغُونَ عَرَضَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا} تطلبون الغنيمة التي هي حطام سريع النفاد، فهو

١٥ الذي يدعوكم إلى ترك الثبوت وقلة البحث عن حال من تقتلونهم {فَعِنْدَ اللَّهِ مَغَانِمٌ كَثِيرَةٌ}

يغنمكموها تغنيكم عن قتل رجل يظهر الإسلام ويتعوذ به من التعرض له لتأخذوا ماله.

“Daha önce siz de böyleydiniz!” İslâm’a girdiğiniz ilk zamanlar, sizin dilinizden de *kelime-i şehadet* duyulur duyulmaz kalbinizin dilinize uyup uymadığına bakılmadan canlarınız ve mallarınız güvence altına alınıyordu! “... de Allah size” dosdoğru yolda gitmeyi, mümin olarak tanınmayı, ilklerden olmayı ve imanda

5 mühim şahsiyetler haline gelmeyi hiçbir karşılık beklemeden “lutfetti.” Dolaşısıyla, siz de İslâm’a yeni girenlere size davranıldığı gibi davranmalı, insanlara ilişmeme konusunda Müslüman olduğunu belirtmesini yeterli görmelisiniz; “bu kişinin *lâ ilâhe illallah* demesinin samimi niyetten değil, öldürülmekten korunmak için olduğunu” söylememeli; bunu, -Allah dokunulmaz kılmışken-

10 canını ve malını helal görme bahanesi yapmamalısınız.

[377] قَتَبُوا (İyice araştırın) ifadesiyle, işin iyice netleşmesine yönelik emir tekrarlanmaktadır. “Yaptıklarınızdan Allah gerçekten haberdardır!” O halde adam öldürmeye can atmayın; bu konuda dikkatli olun, ihtiyatlı davranın!

15 **95. -Engelliler hariç- müminlerden yerlerinde oturup kalanlar ile mallarıyla ve canlarıyla Allah yolunda cihâd edenler bir olmaz. Mallarıyla ve canlarıyla cihâd edenleri Allah oturup kalanlara bir derece üstün kılmıştır. Evet, Allah o güzeli (yani Cennet’i) hepsine vaadettir ama Allah cihâd edenleri oturup kalanların üzerinde muazzam bir**

20 **mükâfatla üstün kılmıştır;**

96. kendisinden birtakım derecelerle, mağfiret ve rahmetle... Allah bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

[378] غَيْرَ أُولَى الضَّرَرِ (Engelliler hariç...) ifadesinde *ğayr*“ üç harekeyle de okunmuştur. [i] الْغَائِدُونَ’nin sıfatı olarak merfû‘, [ii] yine bu kelimedenden istisna veya hal olarak mansup, [iii] الْمُؤْمِنِينَ’nin sıfatı olarak da mecrur. *Darar*; hastalık veya körlük, topallık, yatalıklık gibi bir özür demektir. Zeyd b. Sâbit’in [v. 45/66?] şöyle dediği rivayet edilmiştir: “Peygamber (s.a.)’in yanında otururken kendisini vahiy hali bürüdü. Bir ara dizi dizime değdi [o kadar ağır idi ki] dizimi kıracağından korktum; sonra vahiy hali geçti ve

25 ‘yaz’ buyurdu. Ben de bir kürek kemiğine ‘Müminlerden yerlerinde oturup kalanlar ile mallarıyla ve canlarıyla Allah yolunda cihâd edenler bir olmaz...’ diye yazdım. O arada, -âmâ olan- İbn Ümmü Mektûm [v. 15/636]

30

{كَذَلِكَ كُنتُمْ مِنْ قَبْلُ} أول ما دخلتم في الإسلام سمعت من أفواهكم كلمة الشهادة، فحصنت دماءكم وأموالكم من غير انتظار الاطلاع على مواطأة قلوبكم لألستكم، {فَمَنْ اللَّهُ عَلَيْهِمْ} بالاستقامة والاشتهار بالإيمان والتقدم، وإن صرتم أعلاماً فعليكم أن تفعلوا بالداخلين في الإسلام كما فعل بكم، وأن تعتبروا ظاهر الإسلام في المكافأة، ٥ ولا تقولوا إن تهليل هذا لاتقاء القتل، لا لصدق النية، فتجعلوه سلماً إلى استباحة دمه وماله وقد حرهما الله.

[٣٧٧] وقوله {فَتَبَيَّنُوا} تكرير للأمر بالتبين، ليؤكد عليهم. {إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا} فلا تتهافتوا في القتل وكونوا محترزين محتاطين في ذلك.

٩٥- ﴿لَا يَسْتَوِي الْقَاعِدُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ غَيْرُ أُولِي الضَّرَرِ وَالْمُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ فَضَّلَ اللَّهُ الْمُجَاهِدِينَ بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ عَلَى الْقَاعِدِينَ دَرَجَةً وَكُلًّا وَعَدَ اللَّهُ الْحُسْنَى وَفَضَّلَ اللَّهُ الْمُجَاهِدِينَ عَلَى الْقَاعِدِينَ أَجْرًا عَظِيمًا﴾

٩٦- ﴿دَرَجَاتٍ مِنْهُ وَمَغْفِرَةً وَرَحْمَةً وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا﴾

[٣٧٨] {غَيْرُ أُولِي الضَّرَرِ} قرئ بالحركات الثلاث، فالرفع صفة لـ {القاعدون}، والنصب استثناء منهم أو حال عنهم، والجر صفة للمؤمنين. والضرر: المرض، أو العاهة من عَمِيَ أو عرج أو زمانة أو نحوها. وعن زيد بن ثابت: كنت إلى جنب رسول الله ﷺ فغشيته السكينة، فوَقَعَتْ فحذه على فخذي حتى خشيت أن ترضها، ثم سري عنه فقال: اكتب، فكتبت في كتف {لَا يَسْتَوِي الْقَاعِدُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُجَاهِدُونَ} فقال ابن أم مكتوم،

‘Ya Resûlullah! Müminlerden cihâda gücü yetmeyenlerin durumu ne olacak?’ dedi. Onu yine vahiy hali bürüdü; sonra, ‘Oku ya Zeyd!’ dedi ve ben ‘Müminlerden yerlerinde oturup kalanlar ile mallarıyla ve canlarıyla Allah yolunda cihâd edenler bir olmaz...’ âyetini okudum, o da ‘engelliler hariç’ ifadesini ekledi. Allah bu ifadeyi ayrıca indirmiş, ben de âyete eklemiştim. Canımı elinde tutan Zât’a yemin ederim ki eklediğim kürek kemiğinin üzerindeki çatlak yer şu an gibi gözümün önündedir.” [*Ebü Dâvûd*, “Cihâd”, 19, Benzer lafızlarla.]

[379] İbn Abbâs’ın [v. 68/688; ifadeyi tefsir ederken], “Bedir’de savaşa çıkmayanlarla ona katılanlar bir olmaz” dediği, Mukâtil’in ise “Tebük’t...” dediği nakledilmiştir. **Şayet** “Özürlü olarak cihattan geri kalanlarla mücâhidlerin bir olmadığı zaten mâlûmdur. Öyleyse eşit olmadıklarını belirtmenin ne faydası var?” **dersen şöyle derim:** Bunun anlamı ikisi arasındaki büyük farkı ve uzak mesafeyi hatırlatmaktır. Ta ki cihattan geri kalan bunu gururuna yediremesin, oturanlar seviyesine düşmeye tenezzül etmesin; cihat için harekete geçsin, ona ve ondaki yüksek dereceye yükselme arzusu duysun. Bunun benzeri, “De ki: Hiç, bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?” [Zümer 39/9] âyetidir. Burada da cahilin gayreti kamçılanmak, gururuna dokunmak istenmektedir ki bu sayede öğrenme arzusu ateşlenip ilim tahsil etsin de cehalet değersizliğinden ilim şerefine yükselsin.

[380] “Allah cihat edenleri üstün kılmıştır” ifadesi, cihattan geri kalanlarla mücahitlerin bir olmadığını belirten ifadeyi açıklayan bir cümledir. “Onların ne meziyeti var ki eşit olmuyorlar?” şeklinde bir soru sorulmuş da bununla cevap verilmiş gibidir. Mâna bir engeli bulunmadığı halde geri duranlara [üstün kılmıştır] şeklindedir çünkü cümle bu niteliği içeren önceki cümlelerin beyanıdır.

[381] Cihat edenler geri kalanlardan bir derece üstün kılınmışlarsa’ da “Allah o güzel” karşılığı, yani cennet“i hepsine” yani cihattan geri kalan ve cihâd eden her iki gruba da “vaat etmiştir.” Peygamber (s.a.)’in şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir: “Siz Medine’de -arkanızda- öyle bir ‘topluluk’ bıraktınız ki yaptığınız her yürüyüşte, geçtiğiniz her vadide onlar da sizinle beraberdirler.” [*Müslim*, “İmâre”, 159] [Ancak] bunlar, salâbet-i diniyyeleri tam, niyetleri sağlam kimselerdir; gönülleri cihâd için yanıp tutuşmakta fakat kendilerini cihâda çıkmaktan alıkoyan hastalık vb. bir engelleri bulunmaktadır.

وكان أعمى: يا رسول الله، وكيف بمن لا يستطيع الجهاد من المؤمنين؟ فغشيته السكينة كذلك، ثم قال: اقرأ يا زيد، فقرأت {لَا يَسْتَوِي الْقَاعِدُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ} فقال {غَيْرُ أُولِي الضَّرَرِ}. قال زيد: أنزلها الله وحدها، فألحقها. والذي نفسي بيده لكانني أنظر إلى ملحقتها عند صدع في الكتف.

٥ [٣٧٩] وعن ابن عباس: لا يستوي القاعدون عن بدر والخارجون إليها. وعن مقاتل: إلى تبوك. فإن قلت: معلوم أن القاعد بغير عذر والمجاهد لا يستويان، فما فائدة نفي الاستواء؟ قلت: معناه الإذكار بما بينهما من التفاوت العظيم والبون البعيد، ليأنف القاعد ويرفع بنفسه عن انحطاط منزلته، فيهتز للجهاد ويرغب فيه وفي ارتفاع طبقته، ونحوه {هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ} [الزمر: ٩] أريد به التحريك من حمية الجاهل وأنفته ليهاب به إلى التعلم، ولينهض بنفسه عن صفة الجهل إلى شرف العلم.

[٣٨٠] {فَضَّلَ اللَّهُ الْمُجَاهِدِينَ} جملة موضحة لما نفي من استواء القاعدين والمجاهدين، كأنه قيل: ما لهم لا يستوون؟ فأجيب بذلك. والمعنى: على القاعدين غير أولي الضرر، لكون الجملة بياناً للجملة الأولى المتضمنة لهذا الوصف.

١٥ [٣٨١] {وَكُلًّا} وكل فريق من القاعدين والمجاهدين {وَعَدَ اللَّهُ الْحُسْنَى} أي المثوبة الحسنی، وهي الجنة؛ وإن كان المجاهدون مفضلين على القاعدين درجة. وعن النبي ﷺ «لقد خلقتهم بالمدينة أقواماً ما سرتهم مسيراً ولا قطعتم وادياً إلا كانوا معكم.» وهم الذين صحت نياتهم ونصحت جيوبهم وكانت أفئدتهم تهوى إلى الجهاد، وبهم ما يمنعهم من المسير من ضرر أو غيره.

[382] **Şayet** “Allah ‘bir derece’ üstün kılınanlar ile ‘derecelerle’ üstün kılınanlardan bahsetti, bunlar kimlerdir?” **dersen şöyle derim:** ‘Bir derece’ üstün kılınanlar, geride kalan engellilere üstün kılınanlardır. ‘Derecelerle’ üstün kılınanlar ise -cihâda çıkmak farz-ı kifaye olduğundan, yerlerine katılan başkalarıyla yetinilerek- geride kalmalarına izin verilen kişilere üstün kılınanlardır.

5 **Şayet** “Peki, *deracet^{en}* (bir derece), *ecr^{an}* (mükâfat) ve *deracâtⁱⁿ* (dereceler) kelimeleri neden mansuplar?” **dersen şöyle derim:** *Deracet^{en}* kelimesinin mansup oluşu [فَضْلْdeki] *tafdîlîn* masdar binâ-i merresi [yani *tafdîleten* kelimesi]nin yerinde geldiği içindir; adeta, *faddalehum tafidilet^{en} vâhided^{en}* (Onları bir üstün kılışla

10 üstün kıldı) denilmektedir. “Ona bir vuruş vurdu” anlamında *darabehû sev^{an}* demen gibi. *Ecr^{an}* ise *faddale* ile mansup kılınmıştır çünkü *faddale* fiili, *ecerahum ecr^{an}* (onları bir ödüllendirişle ödüllendirdi) anlamındadır. *Deracâtⁱⁿ* ve *mağfirat^{en}* ve *rahmet^{en}* kelimeleri ise *ecr^{an}* kelimesinin bedelidir. *Deracâtⁱⁿ* kelimesinin *deracet^{en}* gibi mansup olması da mümkündür. Tıpkı *darabahû*

15 *esvât^{an}* (ona kamçılar vurdu) sözünün *darabahû darbâtⁱⁿ* (ona darbeler vurdu) anlamına gelmesi gibi. Adeta *faddalehû tafidilâtⁱⁿ* (Allah onu nice üstün kılışlarla üstün kılmıştır) denilmiştir. *Ecr^{an}* *azîm^{en}* ifadesi [daha sonra gelen] nekire *deracâtⁱⁿ* kelimesinin öne geçmiş hali olması itibariyle mansuptur. *Mağfirat^{en}* ve *rahmet^{en}* kelimeleri de fiilleri gizli kabul edilerek [mef’ûl-i mutlak olmak üzere]

20 mansuptur. *Gafera le-hum* ve *rahimehum*, yani “onları ‘bir’ bağışlama ile bağışlamış ve onlara ‘bir’ merhametle merhamet etmiştir” anlamında.

97. Melekler, (hicret etmeyerek) kendilerine zulmederken canlarını aldıkları kimselere, “Siz nerelerde idiniz?” deyince, “Biz yeryüzünde çaresiz birer zavallıydık!” derler. Melekler de “Allah’ın Arz’ı geniş değil

25 **miydi? Hicret etseydiniz ya!” derler. Sığınakları Cehennem’dir bunların! Ne kötü dönüş yeri!**

98. Ancak çaresiz kalarak bir yol bulamayan zavallı erkek, kadın ve çocuklar müstesna...

99. Bunları, Allah affedebilir. Allah affedicidir, bağışlayıcıdır (‘Afıvv, Gafûr).

30

[383] تَوَفَّيْهُمْ kelimesinin -*teveffethum* okuyanın kıraati gibi mazi olması mümkündür. Ayrıca *vuffiye*tin muzarisi olarak *tuveffâhum* okuyanın kıraati gibi, *tetevaffâhum* anlamında muzari olması da mümkündür. Mâna şöyle olur: “Allah meleklerden onların canını hakkıyla almalarını ister, onlar da

35 hakkıyla alırlar.” yani onlara bu canları tastamam alma imkânı verir, onlar da onu “kendilerine zulmederlerken” yani kendilerine zulmettikleri hal üzere iken tastamam alırlar.

[٣٨٢] فإن قلت: قد ذكر الله تعالى مفضلين درجة ومفضلين درجات، فمن هم؟ قلت: أما المفضلون درجة واحدة فهم الذين فضلوا على القاعدين الأضرأ، وأما المفضلون درجات فالذين فضلوا على القاعدين الذين أذن لهم في التخلف اكتفاء بغيرهم، لأن الغزو فرض كفاية. فإن قلت: لم نصب درجةً وأجرًا ودرجاتٍ؟ قلت: نصب قوله: درجةً لوقوعها موقع المرة من التفضيل، كأنه قيل: فضلهم تفضيلة واحدة؛ ونظيره قولك: ضربه سوطاً، بمعنى ضربه ضربة. وأما أجرًا فقد انتصب بفضل، لأنه في معنى أجرهم أجرًا ودرجاتٍ، ومغفرةً، ورحمةً بدل من {أجرًا}. أو يجوز أن ينتصب درجاتٍ نصب درجةً. كما تقول: ضربه أسواطاً، بمعنى ضربات؛ كأنه قيل: وفضله تفضيلات؛ ونصب {أجرًا عَظِيمًا} على أنه حال عن النكرة التي هي درجات مقدمة عليها، وانتصب مغفرة ١٠ ورحمة بإضمار فعلهما بمعنى: وغفر لهم ورحمهم مغفرةً ورحمةً.

٩٧- ﴿إِنَّ الَّذِينَ تَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ ظَالِمِي أَنْفُسِهِمْ قَالُوا فِيمَ كُنْتُمْ قَالُوا كُنَّا مُسْتَضْعَفِينَ فِي الْأَرْضِ قَالُوا أَلَمْ تَكُنْ أَرْضُ اللَّهِ وَاسِعَةً فَتُهَاجِرُوا فِيهَا فَأُولَئِكَ مَأْوَاهُمْ جَهَنَّمُ وَسَاءَتْ مَصِيرًا﴾

٩٨- ﴿إِلَّا الْمُسْتَضْعَفِينَ مِنَ الرِّجَالِ وَالنِّسَاءِ وَالْوِلْدَانِ لَا يَسْتَطِيعُونَ حِيلَةً وَلَا يَهْتَدُونَ سَبِيلًا﴾ ١٥

٩٩- ﴿فَأُولَئِكَ عَسَى اللَّهُ أَنْ يَعْفُو عَنْهُمْ وَكَانَ اللَّهُ عَفُوًّا غَفُورًا﴾

[٣٨٣] {تَوَفَّاهُمْ} يجوز أن يكون ماضيًا كقراءة من قرأ «تَوَفَّاهُمْ»، ومضارعًا بمعنى تتوفاهم، كقراءة من قرأ «تَوَفَّاهُمْ»، على مضارع وُفِّيت، بمعنى أن الله يُوفِّي الملائكة أنفسهم فيتوفونها. أي يمكنهم من استيفائها فيستوفونها {ظَالِمِي أَنْفُسِهِمْ} في حال ظلمهم أنفسهم. ٢٠

[384] Melekler canları alınan kişilere “Siz nerelerdeydiniz?” derler” yani dininizle ilgili konularda duruşunuz neydi? Bunlar Mekkelilerden Müslüman olup, hicret farz olduğu halde hicret etmeyen bazı kimselerdir. **Şayet** “Siz nerelerdeydiniz?” sorusuna ‘Biz yeryüzünde çaresiz birer zavallıydık’ 5 cevabını vermeleri nasıl uygun düşer? Gerçek cevap ‘Şuradaydık’ veya ‘[Dinî eylem adına] hiçbir şeyimiz yoktu’ demeleri idi” **dersen şöyle derim:** “Siz nerelerdeydiniz?” sorusunun anlamı, herhangi bir dinî eylem içinde olmadıklarından dolayı onları kınamaktır çünkü hicret etmeye güçleri yettiği halde hicret etmemişlerdir. Onlar da bu kınamaya karşı özür beyan ederek 10 ve çaresizliklerini mazeret göstererek, “Biz çaresiz birer zavallıydık” dediler, hicrete imkân bulamadıkları için dinî bir tutum sergileyemediklerini belirttiler. Bunun üzerine melekler “Allah’ın arzı geniş değil miydi? Hicret etseydiniz ya!” diyerek onları susturdular. Habeşilerin diyarına hicret edenlerin yaptığı gibi, Mekke’den çıkıp dininizi açıkça yaşamaktan ve Resûlullah’ın 15 yanına gitmekten alıkonmayacağınız herhangi bir ülkeye gidebilirdiniz, demek istiyorlardı. Bu, bazı sebepler yüzünden -dini tam anlamıyla hayata geçirmenin önünde o kadar engel var ki!- dininin emirlerini gerektiği şekilde yerine getirme imkânı bulamadığı bir ülkede yaşayan veya kendi ülkesinin dışında Allah’ın hakkını daha iyi yerine getireceği, ibadetini daha kesintisiz 20 yapacağı malum olan birinin hicret yükümlülüğü bulunduğu delildir.

[385] Peygamber (s.a.)’den rivayet edilmiştir ki “Kim bir karış dahi olsa dininden dolayı bir yerden bir yere hicret ederse cennet ona vacip olur, atası İbrâhim ve peygamberi Muhammed (s.a.)’in yoldaşı olur.”

Ya Rabbi! Sana ettiğim hicretimin sadece dinimi kurtarmak amacıyla olduğunu biliyorsan bunu akıbetimin hayırlı olmasına, umduğum lütfuna ve 25 arzuladığım rahmetine ermeye vesile kıl. Ey bağışlaması bol! ‘Ev’inin yanında sürekli dîvana durarak sana ettiğim komşuluğumu senin kerem ve keramet diyarında sana komşu olmaya ilet!

[386] Sonra yoksullukları, âcizlikleri ve yol - yordam bilmezlikleri sebebiyle Mekke’den çıkacak bir çare bulamayan zavallıları bu tehdidi hak edenlerden istisna etti.

[٣٨٤] {قَالُوا} قال الملائكة للمتوفين {فِيمَ كُنْتُمْ} في أي شيء كنتم من أمر دينكم؟ وهم ناس من أهل مكة أسلموا ولم يهاجروا حين كانت الهجرة فريضة. فإن قلت: كيف صح وقوع قوله {كُنَّا مُسْتَضْعَفِينَ فِي الْأَرْضِ} جوابًا عن قولهم: {فِيمَ كُنْتُمْ}؟ وكان حق الجواب أن يقولوا: كنا في كذا أو لم نكن في شيء؟ قلت: معنى {فِيمَ كُنْتُمْ} التوبيخ بأنهم لم يكونوا في شيء من الدين، حيث قدروا على المهاجرة ولم يهاجروا، فقالوا: كُنَّا مُسْتَضْعَفِينَ اعتذارًا مما وبخوا به واعتلالًا بالاستضعاف، وأنهم لم يتمكنوا من الهجرة حتى يكونوا في شيء، فبكتهم الملائكة بقوله {أَلَمْ تَكُنْ أَرْضُ اللَّهِ وَاسِعَةً فَتُهَاجِرُوا فِيهَا} أرادوا أنكم كنتم قادرين على الخروج من مكة إلى بعض البلاد التي لا تمنعون فيها من إظهار دينكم ومن الهجرة إلى رسول الله ﷺ كما فعل المهاجرون إلى أرض الحبشة. وهذا دليل على أن الرجل إذا كان في بلد لا يتمكن فيه من إقامة أمر دينه كما يجب لبعض الأسباب، والعوائق عن إقامة الدين لا تنحصر، أو علم أنه في غير بلده أقوم بحق الله وأدوم على العبادة حقت عليه المهاجرة.

[٣٨٥] وعن النبي ﷺ: من فرّ بدينه من أرض إلى أرض وإن كان شبرًا من الأرض استوجبت له الجنة، وكان رفيق أبيه إبراهيم ونبيه محمد عليهما الصلاة والسلام.

اللهم إن كنت تعلم أن هجرتي إليك لم تكن إلا للفرار بديني فاجعلها سببًا في خاتمة الخير ودرك المرجو من فضلك والمبتغى من رحمتك، وصل جوارى لك بعكوفي عند بيتك، بجوارك في دار كرامتك يا واسع المغفرة.

[٣٨٦] ثم استثنى من أهل الوعيد، المستضعفين الذين لا يستطيعون حيلة في الخروج لفقرهم وعجزهم ولا معرفة لهم بالمسالك.

[387] Rivayet edilmiştir ki Peygamber (s.a.), [bir adamını] bu âyetle Mekke'deki Müslümanlara gönderdi. Bunu okuyan Cundub b. Damre -veya Damre b. Cundub- çocuklarına, “Beni bindirin, ben ‘zavallılar’dan değilim, yol - yordam bilirim. Vallahi! Bu geceyi Mekke’de geçirmem!” dedi. Onu
5 Medine’ye gitmek üzere hevdece / mahmele bindirdiler. Bir pîr-i fani idi, nitekim [Kâbe’ye en yakın Harem sınırı olan] Ten’îm’de vefat etti.

[388] **Şayet** “Tehdidi hak edenlerin hâricinde tutulanların kapsamına çocuklar nasıl dâhil edildi? Bu durumda çocuklar, çare buldukları ve yol - yordam bildikleri takdirde o erkek ve kadınlarla beraber aynı tehdidi hak
10 etmiş olacaklar?” **dersen şöyle derim:** Erkekler ve kadınlar bazen güç yetirebilirler, yol - yordam bilirler, bazen de böyle olmazlar. Çocuklar ise daima bundan âcizdirler. Dolayısıyla, hiçbir tehdide muhatap olmazlar çünkü erkek ve kadınların, tehdidi hak edenler cümlesinin hâricinde olmasının sebebi, sadece âciz olmalarıdır. Âcizlik çocuklarda daimi olup ondan ayrıl-
15 maları söz konusu olmadığına göre zaruri olarak bunların kapsamı dışında olurlar. Bu, *vildândan* çocuklar kastedildiği takdirdedir. Kasıt, erkek ve kadınların aklının erdiği şeye akli eren, dolayısıyla yükümlülükte onlar gibi kabul edilen taze ergenler de olabilir. Eğer maksat köle ve cariyeler ise böyle bir soruya gerek yoktur.

[389] **Şayet** “لَا يَسْتَطِيعُونَ (güçleri yetmez) cümlesinin i‘râbdaki yeri nedir?” **dersen şöyle derim:** الْمُسْتَضْعِفِينَ (çaresiz zavallılar)’ın veya الرِّجَالِ وَالنِّسَاءِ (erkekler, kadınlar ve çocuklar)’ın sıfatıdır derim. Cümleler nekire olduğu halde bu olabilmıştır çünkü nitelenen, harf-i tarif taşısa da belirgin bir şeyi ifade etmemektedir. Şairin şu sözünde olduğu gibi:

25 Hakkımda ileri geri konuşan *bir çirkefin* yanından geçtiğimde [yoluma devam eder ve şöyle derim: Umurumda değil... Ben değilim çünkü kastettiği!]

[390] **Şayet** “Neden umut verme kelimesiyle عَسَى اللَّهُ أَنْ يَغْفُوَ عَنْهُمْ (Ola ki Allah, onların günahlarını affeder) denildi?” **dersen şöyle derim:** Hicreti terketmenin asla cevaz verilmeyen ‘bıçak sırtı’ bir konu olduğunu kanıtlamak için. O kadar ki zorda kaldığı açıkça belli olan biri bile ancak “*Umarım*
30 Allah beni affeder!” diyebilir. Artık başkalarını siz düşünün!

[٣٨٧] وروي أن رسول الله ﷺ بعث بهذه الآية إلى مسلمي مكة، فقال جندب بن ضمرة أو ضمرة بن جندب لبيه: احملوني، فإني لست من المستضعفين، وإني لأهتدي الطريق، والله لا أبيت الليلة بمكة. فحملوه على سرير متوجهاً إلى المدينة وكان شيخاً كبيراً فمات بالتنعيم.

٥ [٣٨٨] فإن قلت: كيف أدخل الولدان في جملة المستثنين من أهل الوعيد، كأنهم كانوا يستحقون الوعيد مع الرجال والنساء لو استطاعوا حيلة واهتدوا سبيلاً؟ قلت: الرجال والنساء قد يكونون مستطيعين مهتدين وقد لا يكونون كذلك. وأما الولدان فلا يكونون إلا عاجزين عن ذلك، فلا يتوجه عليهم وعيد، لأن سبب خروج الرجال والنساء من جملة أهل الوعيد إنما هو كونهم عاجزين، فإذا كان العجز متمكناً في الولدان لا ينفكون عنه، كانوا خارجين من جملتهم ضرورة. هذا إذا أريد بالولدان الأطفال ويجوز أن يراد المراهقون منهم الذين عقلوا ما يعقل الرجال والنساء فيلحقوا بهم في التكليف. وإن أريد بهم العبيد والإماء البالغون فلا سؤال.

[٣٨٩] فإن قلت: الجملة التي هي {لَا يَسْتَطِيعُونَ} ما موقعها؟ قلت: هي صفة للمستضعفين، أو للرجال والنساء والولدان. وإنما جاز ذلك والجمال نكرات، لأن الموصوف وإن كان فيه حرف التعريف فليس لشيء بعينه، كقوله: ١٥

وَلَقَدْ أَمَرُ عَلَى اللَّيْمِ يَسْتَبِي ❁

[٣٩٠] فإن قلت: لم قيل {عَسَى اللَّهُ أَنْ يَغْفُو عَنْهُمْ} بكلمة الإطماع؟ قلت: للدلالة على أن ترك الهجرة أمر مضيق لا توسعة فيه، حتى أن المضطر البين الاضطرار من حقه أن يقول عسى الله أن يغفو عني، فكيف بغيره؟!

100. Kim Allah yolunda hicret ederse yeryüzünde gidebileceği birçok yer ve bolluk bulur. Kim Allah ve Resûlüne hicret etmek amacıyla evinden çıkar da sonra ölüm onu yakalarsa onun ecrini vermek de Allah'a düşer. Allah bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

- 5 [391] مَرَاغَمًا hicret edilecek öyle bir yer ve yol ki kişi o yolu kavminin rağmına tutmaktadır yani burunlarını sürterek onlardan ayrılmaktadır. Rağm zillet ve horluk demektir. Kök anlamı / burnu *reğâma* -yani toprağa-sürtmektir. Kendisinden ayrıldığında küçük düşeceği için bundan hoşlanmadığı halde, ondan ayrıldığında *râğamtu'r-racul*⁴⁶ denir. Nâbiğa el-Ca'dî
- 10 şöyle demiştir:

Eteklerine sığınılan bir dağ gibi ki gidilecek yeri ve yolu çok zorlu

- [392] مَرَاغَمًا kelimesi *merğam^{en}* şeklinde de okunmuştur. ثُمَّ يُدْرِكُهُ الْمَوْتُ (Sonra ölüm onu yakalarsa...) ifadesi hazfedilmiş bir mübtedanın haberi olarak Kâf'in zammesiyle *yudrikuhû* şeklinde de okunmuştur. Kâf'in zammesi
- 15 nin Hâdan nakledildiği de söylenmiştir. Adeta, kelimenin sonunda durmak istemiş, sonra Hâ'nın harekesini Kâf'a nakletmiştir. Şu ifadede olduğu gibi:

Bana söven 'anezînin⁴⁶ tekine [hayret ettim], oysa onu dövmemiştim [şaşılacak ne kadar çok şeyi var zamanın]

- [393] Başında bir *en* varsayılarak *yudrikehu* şeklinde mansub da okunmuştur. Şairin şu sözünde olduğu gibi:
- 20

Hicaz'a sığınıp istirahat edeceğim

- [394] "Onun mükâfatı Allah'a düşer." Yani Allah'ın onu ödüllendirmesi gerekir [Yani *vaka'a*, *vecebe* anlamındadır] *vücûb* kelimesinin hakikat anlamı da düşmek ve devrilmektir. فَإِذَا وَجَبَتْ جُنُوبُهَا ("(O iri kurbanlıklar) yanları
- 25 üstüne düştükleri vakit de..." [Hac 22/36]) âyetinde ve *vecebeti's-şems*⁴⁷, "güneş devrildi / battı" kullanımında olduğu gibi. Mâna şudur: Allah onu nasıl mükâfatlandıracağını bilir, bu O'na düşer. [Yukarıda geçen] Cundub b. Damre olayında şu da rivayet edilmiştir ki bu zât [hicret yolunda] ölüm kendisine yettiği zaman [temsili bir biat yapar gibi] sağ elini sol eline vurmaya
- 30 başlamış ve sonra, "Allah'ım! Bu el senin, şu el de Resûlünün!.. Resûlün sana hangi konuda biat etmişse ben de o konuda biat ediyorum!" demiş.

46 *Anezî* kelimesi, ceviz gibi sert gövdeli bir ağaç bulmak için yola çıkıp, bir daha da geri dönmeyen Anezogullarından biri sebebiyle darbimesel olmuştur. Araplar, "O *anezi* dönene dek yapmam!" derler ve bunu asla yapmayacağım demek isterlermiş. / ed.

١٠٠- ﴿وَمَنْ يُهَاجِرْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ يَجِدْ فِي الْأَرْضِ مُرَاعِمًا كَثِيرًا وَسَعَةً وَمَنْ
يَخْرُجْ مِنْ بَيْتِهِ مُهَاجِرًا إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ ثُمَّ يُدْرِكْهُ الْمَوْتُ فَقَدْ وَقَعَ أَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ
وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا﴾

[٣٩١] {مُرَاعِمًا} مهاجراً وطريقاً يراغم بسلوكه قومه، أي يفارقهم على رغم
أنوفهم؛ والرغم: الذل والهوان. وأصله لصوق الأنف بالرغام، وهو التراب؛ يقال:
راغمت الرجل، إذا فارقتة وهو يكره مفارقتك لمذلة تلحقه بذلك. قال النابغة
الجعدي:

كَطَوْدٍ يُلَادُ بِأَرْكَانِهِ ❀ عَزِيزِ الْمَرَاعِمِ وَالْمَذَهَبِ

[٣٩٢] وقرئ «مَرَعَمًا»، وقرئ {ثُمَّ يُدْرِكْهُ الْمَوْتُ}، بالرفع على أنه خبر مبتدأ
محذوف. وقيل: رفع الكاف منقول من الهاء، كأنه أراد أن يقف عليها، ثم نقل حركة
الهاء إلى الكاف، كقوله:

مِنْ عَنَزِيٍّ سَبَنِي لَمْ أَضْرِبْهُ ❀

[٣٩٣] وقرئ «يُدْرِكْهُ» بالنصب على إضمار أن، كقوله:

وَالْحَقُّ بِالْحِجَازِ فَاسْتَرِيحَا ❀

١٥ [٣٩٤] {فَقَدْ وَقَعَ أَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ} فقد وجب ثوابه عليه. وحقيقة الوجوب
الوقوع والسقوط؛ {فَإِذَا وَجَبَتْ جُنُوبُهَا} [الحج: ٣٦]، ووجبت الشمس:
سقط قرصها. والمعنى: فقد علم الله كيف يشبه وذلك واجب عليه. وروي
في قصة جندب بن ضمرة أنه لما أدركه الموت أخذ يصفق يمينه على شماله،
ثم قال: اللهم هذه لك، وهذه لرسولك، أباعك على ما بايعك عليه رسولك.

Sonra da hamde lâıyk bir biçimde ölmüştür. Ölüm haberi Peygamber (s.a.)'in sahabilerine ulaşınca: “Medine’de öleydi mükâfatı daha eksiksiz olurdu.” demişler. [Öbür tarafta] Müşrikler de gülererek “Adam muradına eremedi!” demişler. İşbu âyet bunun üzerine inmiş.

- 5 [395] Âlimler demişlerdir ki ilim tahsili, hac, cihâd ya da -daha itaatkâr, daha kanaatkâr olacağı, dünyaya daha az değer vereceği- bir ülkeye kaçmak veya helal rızık talebi gibi dinî amaçlarla yapılan her hicret ‘Allah ve Resûlüne hicret’ sayılır. Kendisine bu yolda ölüm gelip çatarsa onun mükâfatını vermek Allah’a düşer.

10 **101. Yollara düştüğünüz zaman, inkârcıların size bir kötülük etmesinden korkarsanız namazı kısaltmanızda bir sakınca yoktur. Şüphesiz inkârcı nankörler, sizin apaçık düşmanınızdır (sizi öldürmek için fırsat kollamaktadırlar).**

- [396] *ed-Darb“ fi’l-ard*, yolculuk demektir. Ebû Hanîfe *Rahimehu’llâh*’a 15 [v. 150/767] göre namazı kısaltmanın câiz olacağı en kısa yolculuk müddeti deve ve normal bir yaya yürüyüşüyle üç gün üç gecedir. Yolcunun ağır ve hızlı gitmesi önemli değildir. Mesela bir günde üç gün üç gecelik yolu kat etse namazı kısa kılar. Şayet bir günlük mesafeyi üç günde kat etse namazı kısa kılmaz. Şâfi’î *Rahimehu’llâh*’a [v. 204/820] göre seferîliğin en kısa süresi 20 dört posta, yani iki günlük yürüyüştür.

- [397] “Namazı kısaltmanızda sakınca yoktur” ifadesinin zâhirinden, kişinin namazı kısaltma ve tam kılma arasında serbest olduğu fakat tam kılmasının daha iyi olacağı anlaşılmaktadır. Şâfi’î *Rahimehu’llâh* [v. 204/820] âyetin iki durum arasında serbest bıraktığı görüşünü tercih etmiştir. Peygamber 25 (s.a.)’in yolculukta namazı tam kıldığı rivayet edilmiştir. Hazret-i Âişe’nin [v. 58/678] de şöyle dediği rivayet edilir: “Ben Peygamber (s.a.) ile beraber umre yapmak üzere Medine’den Mekke’ye gittim. Mekke’ye vardığımızda dedim ki ‘Ya Resûlullah! Anam babam sana feda olsun! Namazı kısa da kıldım, tam da kıldım; oruç tuttum da tutmadım da.’ Resûlullah Âişe! Güzel yapmışın” dedi ve beni ayıplamadı.” [Nesâî, “Taksîrü’s-salât fi’s-sefer”, 3] Hazret-i 30 Osman da namazı kâh tam kâh kısa kıları [Müslim, “Salâtü’l-müsâfirin”, 17].

فمات حميدًا فبلغ خبره أصحاب رسول الله ﷺ فقالوا: لو توفي بالمدينة لكان أتم أجزًا، وقال المشركون وهم يضحكون: ما أدرك هذا ما طلب، فنزلت.

[٣٩٥] وقالوا: كل هجرة لغرض ديني - من طلب علم، أو حج، أو جهاد، أو فرار إلى بلد يزداد فيه طاعة أو قناعة وزهدًا في الدنيا، أو ابتغاء رزق طيب - فهي هجرة إلى الله ورسوله. وإن أدركه الموت في طريقه فأجره واقع على الله.

١٠١- ﴿وَإِذَا ضَرَبْتُمْ فِي الْأَرْضِ فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَقْصُرُوا مِنَ الصَّلَاةِ إِنْ خِفْتُمْ أَنْ يَفْتِنَكُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنَّ الْكَافِرِينَ كَانُوا لَكُمْ عَدُوًّا مُبِينًا﴾

[٣٩٦] الضرب في الأرض: هو السفر. وأدنى مدة السفر الذي يجوز فيه القصر عند أبي حنيفة: مسيرة ثلاثة أيام ولياليهنّ سير الإبل ومشى الأقدام على القصد، ولا اعتبار بإبطاء الضارب وإسراعه. فلو سار مسيرة ثلاثة أيام ولياليهنّ في يوم، قصر. ولو سار مسيرة يوم في ثلاثة أيام، لم يقصر. وعند الشافعي أدنى مدة السفر أربعة بُرْدٍ مسيرة يومين.

[٣٩٧] وقوله {فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَقْصُرُوا مِنَ الصَّلَاةِ} ظاهره التخيير بين القصر والإتمام، وأن الإتمام أفضل. وإلى التخيير ذهب الشافعي. وروي عن النبي ﷺ: أنه أتم في السفر. وعن عائشة رضي الله عنها: "اعتمرت مع رسول الله ﷺ من المدينة إلى مكة حتى إذا قدمت مكة قلت يا رسول الله، بأبي أنت وأمي، قصرت وأتممت، وصمت وأفطرت؟ فقال: 'أحسن يا عائشة!، وما عاب علي. وكان عثمان رضي الله عنه يتم ويقصر.

Ebû Hanîfe *Rahimehu'llâh*'a göre [v. 150/767] göre ise yolculukta namazı kısa kılmak ruhsat değil *azimettir*, başka türlü sâ câiz olmaz. Hazret-i Ömer'in şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Peygamberinizin söylediğine göre, yolculukta iki rekât olarak namaz kılmak kısa değil tamdır." [*İbn Mâce*, "İkâmetü's-salavât", 73]

- 5 Hazret-i Âişe'den [v. 58/678] de şöyle rivayet edilmiştir: "Namaz ilk farz kılındığında ikişer rekât olarak farz kılındı sonra yolculukta öyle bırakıldı, yolculuk dışında ise artırıldı." [*Buhârî*, "Salât", 1] **Şayet** "Peki, 'Kısaltmanızda sakınca yok' ifadesine ne diyeceksin?" **dersen şöyle derim:** Sanki onlar namazı tam kılmaya alıştıklarından, namazı kısa kıldıkları takdirde bir noksanlık meydana geleceğini düşünmüşlerdir. Bundan dolayı da âyet namazı kısa kılarken gönüllerinin hoş olması ve bu konuda rahat olmaları için bir sakınca bulunmadığını belirtmiştir.

- [398] [فِيلِي تَقْضُوا] *aksaradan taksirû* şeklinde de okunmuştur. *Iksârû'l-hutbeti* "hutbeyi kısa tutma [*taksir*]" anlamında hadiste geçmiştir. [*Ebû Dâvûd*, "Salât", 230] Zühri [v. 124/742] de Sâd'ın şeddidi ile *tukassiru* diye okumuştur.

- [399] Namazın özellikle korku halinde kısaltılması, Kitabın nassıyla yani "İnkârcıların size bir kötülük etmesinden korkarsanız..." açık ifadeyle sabittir, emniyet halinde ise sünnetle sabittir. Nitekim İbn Mes'ûd [v. 32/653] kıraatinde *إِنْ خِفْتُمْ* yer almaksızın, *أَنْ يَفْتِنَكُمْ* da *mefûlün leh* olmak üzere ifade *mine's-salâti en yeftinekum* şeklindedir. Anlam *kerâhete en yeftinekum* (Size zarar vermeleri istenmediğinden...) şeklindedir. *Fitneden* maksat savaş ve bir kötülüğün dokundurulmasıdır.

- 102. (Resûlüm! Böyle bir tehlike hengâmında) sen de içlerinde olup onlara namaz kıldırdığın zaman, onlardan bir grup -silâhlarını kuşanmış olarak- seninle beraber namaza dursun (diğer grup da düşmanın karşısında konuşlansın). - Secdeye vardıklarında arkanızda bulunsunlar (ki diğer grup onları düşmandan koruyabilsin). Namaz kılmayan diğer grup gelsin, onlar da seninle beraber namaz kılsın. Tedbirli olsunlar, silahlarını yanlarına alsınlar. Çünkü inkârcı nankörler, siz silahınızdan ve eşyanızdan gafil olun da üzerinize ansızın çullansınlar isterler. Yağmurun sıkıntı vermesi ya da hasta olmanız durumunda, silahlarınızı bırakmanızda sakınca yoktur. Fakat yine de tedbirinizi alın. Allah gerçekten alçaltıcı bir azap hazırlamıştır inkârcı nankörlere!**

- 103. Namazı tamamladığınızda gerek ayakta iken, gerek otururken, gerekse yanlarınız üstüne yatarken Allah'ı anın. (Düşman korkusu sona erip) tamamen rahatladığınızda, namazı dosdoğru kılın. Şüphesiz namaz, müminler üzerine vakitleri belli bir farzdır.**

وعند أبي حنيفة رحمه الله: القصر في السفر عزيمة غير رخصة لا يجوز غيره. وعن عمر رضي الله عنه: "صلاة السفر ركعتان تمام غير قصر على لسان نبيكم." وعن عائشة رضي الله عنها: "أول ما فرضت الصلاة فرضت ركعتين ركعتين، فأقرت في السفر، وزيدت في الحضر." فإن قلت: فما تصنع بقوله {فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَقْصُرُوا}؟ قلت: كأنهم ألقوا الإتمام فكانوا مظنة لأن يخطر ببالهم أن عليهم نقصاناً في القصر فنفي عنهم الجناح لتطيب أنفسهم بالقصر ويطمئنوا إليه.

[٣٩٨] وقرئ «تَقْصِرُوا» من أقصر. وجاء في الحديث إقصار الخطبة بمعنى تقصيرها. وقرأ الزهري «تَقْصِرُوا» بالتشديد.

[٣٩٩] والقصر ثابت بنص الكتاب في حال الخوف خاصة، وهو قوله {إِنْ خِفْتُمْ أَنْ يَفْتِنَكُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا} وأما في حال الأمن فبالسنة. وفي قراءة عبد الله «مِنَ الصَّلَاةِ أَنْ يَفْتِنَكُمْ» ليس فيها {إِنْ خِفْتُمْ}، على أنه مفعول له، بمعنى: كراهة أن يفتنكم. والمراد بالفتنة: القتال والتعرض بما يكره.

١٠٢- ﴿وَإِذَا كُنْتَ فِيهِمْ فَأَقَمْتَ لَهُمُ الصَّلَاةَ فَلْتَقُمْ طَائِفَةٌ مِنْهُمْ مَعَكَ وَلْيَأْخُذُوا أَسْلِحَتَهُمْ فَإِذَا سَجَدُوا فَلْيَكُونُوا مِنْ وَرَائِكُمْ وَلْتَأْتِ طَائِفَةٌ أُخْرَى لَمْ يُصَلُّوا فَلْيُصَلُّوا مَعَكَ وَلْيَأْخُذُوا حِذْرَهُمْ وَأَسْلِحَتَهُمْ وَدَّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْ تَغْفُلُونَ عَنْ أَسْلِحَتِكُمْ وَأَمْتِعَتِكُمْ فَيَمِيلُونَ عَلَيْكُمْ مَيْلَةً وَاحِدَةً وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِنْ كَانَ بِكُمْ أَذَى مِنْ مَطَرٍ أَوْ كُنْتُمْ مَرْضَى أَنْ تَضَعُوا أَسْلِحَتَكُمْ وَخُذُوا حِذْرَكُمْ إِنَّ اللَّهَ أَعَدَّ لِلْكَافِرِينَ عَذَابًا مُهِينًا﴾

١٠٣- ﴿فَإِذَا قَضَيْتُمُ الصَّلَاةَ فَادْكُرُوا اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِكُمْ فَإِذَا اطْمَأْنَنْتُمْ فَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ إِنَّ الصَّلَاةَ كَانَتْ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ كِتَابًا مَوْقُوتًا﴾

[400] “Sen onların arasında bulunup namaz kıldırдыңın zaman...” Peygamber (s.a.)’in vefatından sonra korku namazı kılınamayacağı görüşünde olanlar, âyetin zâhirine sarılmışlardır çünkü âyette Peygamber’in aralarında bulunması şart koşulmaktadır. Ondan sonra da kılınacağı görüşünde olanlar ise demişlerdir ki: Her çağda devlet başkanları Resûlullah’ın vekilleri olup onun yerine getirdiklerini yerine getirirler. Dolayısıyla, ona yönelik hitap korku halinde cemaatin yanında bulunan devlet başkanı için de geçerlidir. Böyle bir devlet başkanının, Resûlullah, aralarında bulunduğu cemaatlere imamlık yaptığı gibi, imamlık yapması gerekir. فيهم [aralarında] ifadesindeki zamir korkuyu yaşayanlara gider.

[401] “Onlardan bir grup seninle beraber namaza dursun.” Onları iki gruba ayır, birisi seninle birlikte namaza dursun sen onlara namaz kıldır. “Silahlarını alsınlar” ifadesindeki zamir ya namaz kılanlara veya diğerlerine aittir. Zamirin namaz kılanlara gitmesi hakkında âlimler şöyle demişlerdir: “Kendilerini namazdan alıkoymayacak kılıç, hançer vb. silahları alırlar.” Eğer zamir diğerlerine gidiyorsa zaten söylenecek bir şey yoktur.

[402] “Secde ettiklerinde arkanızda olsunlar” yani namaz kılmayanlar arkanızda olup sizi korusunlar. Ebû Hanîfe’ye [v. 150/767] göre korku namazının kılınışı şekli şöyledir: İki rekâtı bir namaz ise imam iki gruptan birisiyle bir rekât kılar, diğer grup düşman karşısında bekler. Sonra namaz kılan grup düşmanın karşısında bekler, diğer grup gelir. İmam bir rekâtı da onlarla kılar ve namazını tamamlar. Sonra bu grup düşmanın karşısına geçer. Birinci grup gelir, kalan rekâtı kıraatsiz olarak eda eder, namazını tamamlar. Sonra da nöbete gider. Diğer grup gelir kıraatle namazını eda eder ve namazını tamamlar.

[403] Ebû Hanîfe’ye [v. 150/767] göre *sucûd* normal secdedir. Mâlik’e [v. 179/795] göre ise, namaz anlamındadır. Çünkü -ona göre- imam bir gruba bir rekât kıldırmakta, o grup namazını tamamlayıp selam vererek gidinceye kadar ayakta beklemekte sonra ikinci gruba bir rekât kıldırmakta o grup namazını tamamlayıncaya kadar oturarak beklemekte ve onlarla birlikte selâm vermektedir. “Namaz kılmayan diğer grup gelsin onlar da seninle beraber namaz kılsın” ifadesi de bunu destekler.

[٤٠٠] {وَإِذَا كُنْتَ فِيهِمْ فَأَقَمْتَ لَهُمُ الصَّلَاةَ} يتعلق بظاهره من لا يرى صلاة الخوف بعد رسول الله ﷺ، حيث شرط كونه فيهم. وقال من رآها بعده: إن الأئمة نواب عن رسول الله ﷺ في كل عصر، قوام بما كان يقوم به، فكان الخطاب له متناولاً لكل إمام يكون حاضر الجماعة في حال الخوف، عليه أن يؤمهم كما أم رسول الله ﷺ الجماعات التي كان يحضرها. والضمير في {فِيهِمْ} للخائفين. ٥

[٤٠١] {فَلْتَقُمْ طَائِفَةٌ مِنْهُمْ مَعَكَ} فاجعلهم طائفتين؛ فلتقم إحدهما معك فصل بهم {وَلْيَأْخُذُوا أَسْلِحَتَهُمْ} الضمير إمّا للمصلين وإمّا لغيرهم. فإن كان للمصلين فقالوا: يأخذون من السلاح ما لا يشغلهم عن الصلاة كالسيف والخنجر ونحوهما؛ وإن كان لغيرهم فلا كلام فيه.

١٠ [٤٠٢] {فَإِذَا سَجَدُوا فَلْيَكُونُوا} يعني غير المصلين {مِنْ وَرَائِكُمْ} يحرسونكم وصفة صلاة الخوف عند أبي حنيفة: أن يصلي الإمام بإحدى الطائفتين ركعة إن كانت الصلاة ركعتين والأخرى بإزاء العدو ثم تقف هذه الطائفة بإزاء العدو وتأتي الأخرى فيصلّي بها ركعة ويتم صلاته. ثم تقف بإزاء العدو، وتأتي الأولى فتؤدي الركعة بغير قراءة وتتم صلاتها ثم تحرس، وتأتي الأخرى فتؤدي الركعة بقراءة وتتم صلاتها. ١٥

[٤٠٣] والسجود على ظاهره عند أبي حنيفة. وعند مالك بمعنى الصلاة، لأن الإمام يصلي عنده بطائفة ركعة ويقف قائماً حتى تتم صلاتها وتسلم وتذهب، ثم يصلي بالثانية ركعة ويقف قاعداً حتى تتم صلاتها. ويسلم بهم. ويعضده {وَلْتَأْتِ طَائِفَةٌ أُخْرَى لَمْ يُصَلُّوا فَلْيُصَلُّوا مَعَكَ}.

[404] وَأَمَّا تَعْتَكُمُ] ifadesi] *ve emti'atikum* şeklinde de okunmuştur. **Şayet** “Silahlardan zaten söz ettiği halde tekrar neden tedbirinizi alın buyurdu?” **dersen şöyle derim:** Dikkat ve uyanıklık anlamındaki ‘tedbir’i savaşçının eline alıp kullanacağı bir alet gibi değerlendirdi. Bu sebeple, onu da silahları da
5 ‘alınacak bir şey’ gibi mütalaa etti ve ikisi de alma fiilinin nesnesi oldu. وَالَّذِينَ تَبَوَّؤُا الدَّارَ وَالْإِيمَانَ (“O yurda yerleşmiş ve imanı içselleştirmiş kimseler” [Haşr 59/9]) âyeti de böyledir. Burada da içinde bulundukları iman nimetini, hazır hale getirilip içine yerleşilen bir karargâh gibi değerlendirmiş ve hazır oluş anlamında imanı da yurdu da [yani Medine’yi] birlikte zikretmiştir⁴⁷.

10 [405] “... üzerinize çullansınlar” yani size ansızın tek bir saldırış saldırı-
sınlar!

[406] Yağmurdan balçıklaşmış kaygan bir zeminde silahların taşınamayacak kadar ağır hale gelmesi durumunda ya da hastalık kendilerini zayıf düşürdüğünde bırakılmalarına ruhsat vermiştir. Bununla birlikte, gaffle-
15 te düşüp de düşman hücum etmesin diye tedbiri elden bırakmamalarını yine emretmiştir. **Şayet** “Tedbir almaya yönelik emirle ‘Allah gerçekten alçaltıcı bir azap hazırlamıştır inkârcı nankörlere!’ ifadesi arasında nasıl bir uyum var?!” **dersen şöyle derim:** Düşmana karşı tedbir almaya yönelik emir düşmanın güçlü ve aziz olduğu, galip gelebilecekleri şeklinde bir ve-
20 him uyandırmaktadır. İşte Allah’ın, düşmanlarını alçaltacağına, onları yüz üstü bırakıp kendilerini destekleyeceğine dair ihbarı ile bu vehim ortadan kaldırılmaktadır ki yüreklensinler; tedbir alma emrinin bunun için değil sırf “Allah’ın bir buyruğunu sebep aramadan kulca yerine getirmek için olduğunu” bilsinler. “Kendi ellerinizle kendinizi tehlikeye atmayın” [Bakara 2/195] buyurduğu gibi.

[407] “Namazı tamamladığınızda” korku ve savaş hengâmında namaz kıldığınızda, “gerek ayakta” kılıçla vuruşmaktayken ve dövüşmekte “iken, gerek” ok atmak üzere diz üstü “otururken, gerekse” aldığınız bir silah yarısı yüzünden “yanlarınız üstüne yatarken Allah’ı anın.” yani du-
30 aya / namaza devam edin. Savaş bütün ‘yük’lerini bırak[ıp tamamen sona er]diğinde ve güvene kavuştuğunuzda ise kaza edin. “Çünkü namaz, müminler üzerine vakitleri belli bir farzdır” vakitle sınırlıdır. İster korku ister gü-
ven ne hal üzere olursanız olun, vaktinin dışına çıkartmanız câiz olmaz.

47 Âyette iman da Medîne gibi ‘yerleşmiş bir karargâh’ gibi ifade edilmekte, ilgili ensâirlerin, imana sınıksız sarıldıkları anlatılmaktadır. / ed.

[٤٠٤] وقرئ «وَأْمَتَاكُمْ». فإن قلت: كيف جمع بين الأسلحة وبين الحذر في الأخذ؟ قلت: جعل الحذر، وهو التحرز والتيقظ، آلة يستعملها الغازي، فلذلك جمع بينه وبين الأسلحة في الأخذ، وجعل مأخوذين. ونحوه قوله تعالى {وَالَّذِينَ تَبَوَّؤُوا الدَّارَ وَالْإِيمَانَ} [الحشر: ٩] جعل الإيمان مستقرًا لهم ومتبوءًا لتمكّنهم فيه، فلذلك جمع بينه وبين الدار في التبوؤ.

[٤٠٥] {فَيَمِيلُونَ عَلَيْكُمْ} فيشدون عليكم شدة واحدة.

[٤٠٦] ورخص لهم في وضع الأسلحة إن ثقل عليهم حملها بسبب ما يبيلهم في مطر أو يضعفهم من مرض، وأمرهم مع ذلك بأخذ الحذر، لئلا يغفلوا فيهمج عليهم العدو. فإن قلت: كيف طابق الأمر بالحذر قوله {إِنَّ اللَّهَ أَعَدَّ لِلْكَافِرِينَ عَذَابًا مُهِينًا}؟ قلت: الأمر بالحذر من العدو يوهم توقع غلبته واعتزازه، فنفي عنهم ذلك الإيهام بإخبارهم أنّ الله يهين عدوهم ويخذله وينصرهم عليه، لتقوى قلوبهم، ولتعلموا أن الأمر بالحذر ليس لذلك، وإنما هو تعبد من الله كما قال: {وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ} [البقرة: ١٩٥].

[٤٠٧] {فَإِذَا قَضَيْتُمُ الصَّلَاةَ} فإذا صليتم في حال الخوف والقتال {فَاذْكُرُوا اللَّهَ} فصلوها {قِيَامًا} مسافرين ومقارعين، {وَقُعُودًا} جاثين على الركب مرامين، {وَعَلَى جُنُوبِكُمْ} مشخين بالجراح؛ {فَإِذَا إِطْمَأْنَنْتُمْ} حين تضع الحرب أوزارها وأمتم؛ {إِنَّ الصَّلَاةَ كَانَتْ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ كِتَابًا مَوْفُوتًا}، فاقضوا ما صليتم في تلك الأحوال التي هي أحوال القلق والانزعاج {فَإِذَا قَضَيْتُمُ الصَّلَاةَ فَاذْكُرُوا اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا} محدودًا بأوقات لا يجوز إخراجها عن أوقاتها على أي حال كنتم، خوف أو أمن.

Savaşmakta olan kişiye kılıçla vuruşma, savaş alanında yürüyüp bir oraya bir buraya gitme halinde [bile] namaz vakti geldiğinde namaz kılmasını gerekli gören, rahatladığında ise kaza etmesi gerektiğini söyleyen Şâfi'î *Rahimehu'llâh*'ın mezhebine göre bu *zâhirdir*. Ebû Hanîfe *Rahimehu'llâh*'a göre ise savaşçı, tamamen rahatlayana dek namaz kılmamakta mazurdur.

[408] Denilmiştir ki “Namazı tamamladığınızda” yani korku namazını tamamladığınızda, *Lâ ilâhe illâllâh!*, *Allâhu ekber!*, *Subhâna'llâh!* diyerek ayakta, otururken ve yatarken yani bütün hallerinizde ilâhî destek ve zafer için dua ederek zikrullahı devam edin, [O’nu hiç hatırlığınızdan çıkartmayın].

10 Çünkü içinde bulunduğunuz korku ve savaş hali Allah’ı zikretmeyi, O’na sığınmayı daha fazla hak etmektedir. Bu durumda, *فَإِذَا أَطْمَأْنَنْتُمْ* ifadesi namazı tam kıldığınızda *فَأَقِمْوُا الصَّلَاةَ* ise namazı tamamlayınız, anlamına gelir.

104. (Savaş bitti diye) o kavmi takipte gevşeklik göstermeyin. Siz acı çekiyorsanız onlar da sizin gibi acı çekiyorlar. Oysa siz Allah’tan, onların ummadığı şeyler umuyorsunuz. Allah ‘mutlak ilim ve hikmet sahibi’dir (‘Âlîm, Hakîm).

15

[409] “O kavmi takipte” yani -saldırıp savaşmak için- kâfirleri takip ederken “gevşeklik” zaaf ve kusur “göstermeyin.” Sonra [olası bahanelerini ortadan kaldırmak için] kendilerini şu delille ilzam etti: “Siz acı çekiyorsanız” yani

20 sizin göğüs gerdiğiniz acı, yara ve savaş size özgü değil bu konuda onlarla tamamen müştereksiniz sizin başınıza gelenler onların da başına geliyor. Ama onlar buna sabrediyor, cesur gözüküyorlar. Neden siz de onlar gibi sabred[ip dişinizi sıkma]yorsunuz? “Oysa” sabretmek onlardan çok size yakışır çünkü “siz” Allah’ın dininizi diğer tüm dinlerden daha parlak kılacağına

25 ve âhirette büyük mükâfatı size vereceğine ilişkin olarak “Allah’tan, onların ummadığı şeyler umuyorsunuz.”

[410] A’reç, [v. 130/747] Hemze’nin fethasıyla *en tekûnû telemûne* şeklinde okumuştur ki “Acı çekeceğiz diye gevşeklik göstermeyin” anlamındadır, *فَإِنْهُمْ يَأْلُمُونَ كَمَا تَأْلُمُونَ* [onlar da sizin gibi acı çekiyorlar] ifadesi hükmün gerekçesini göstermektedir. İfade *fe-innehum yilemune ke-mâ tilemûne* şeklinde de okunmuştur.

30

[411] Rivayete göre bu, Küçük Bedir’de olmuş, mücâhidler bazı yaralar almışlar, bu sebeple herkes işi başkasına havale etmeye çalışmıştı!

[412] “Allah mutlak ilim ve hikmet sahibidir.” sizi bir şeyle mükellef kılar, size emreder ve bir şeyi size yasaklarsa, mutlaka bunun sizin yararınıza olduğunu bildiğindendir.

35

وهذا ظاهر على مذهب الشافعي رحمه الله في إيجابه الصلاة على المحارب في حالة المسابقة والمشي والاضطراب في المعركة إذا حضر وقتها، فإذا اطمأن فعليه القضاء. وأما عند أبي حنيفة رحمه الله فهو معذور في تركها إلى أن يطمئن.

[٤٠٨] وقيل: معناه فإذا قضيت صلاة الخوف فأديموا ذكر الله مهللين مكبرين مسبحين داعين بالنصرة والتأييد في كافة أحوالكم من قيام وقعود واضطجاع، فإن ما أنتم فيه من خوف وحرب جدير بذكر الله ودعائه واللجأ إليه {فَإِذَا أَطْمَأْنَنْتُمْ} فإذا أقمتهم {فَأَقِمْوْا الصَّلَاةَ} فأتموها.

١٠٤- ﴿وَلَا تَهِنُوا فِي ابْتِغَاءِ الْقَوْمِ إِنْ تَكُونُوا تَأْلُمُونَ فَإِنَّهُمْ يَأْلُمُونَ كَمَا تَأْلُمُونَ وَتَرْجُونَ مِنَ اللَّهِ مَا لَا يَرْجُونَ وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا﴾

[٤٠٩] {وَلَا تَهِنُوا} ولا تضعفوا ولا تتوانوا {فِي ابْتِغَاءِ الْقَوْمِ} في طلب الكفار بالقتال والتعرض به لهم. ثم ألزمهم الحجة بقوله {إِنْ تَكُونُوا تَأْلُمُونَ} أي ليس ما تكابدون من الألم بالجرح والقتل مختصاً بكم، إنما هو أمر مشترك بينكم وبينهم، يصيبهم كما يصيبكم، ثم إنهم يصبرون عليه ويتشجعون. فما لكم لا تصبرون مثل صبرهم، مع أنكم أولى منهم بالصبر، لأنكم {تَرْجُونَ مِنَ اللَّهِ مَا لَا يَرْجُونَ} من إظهار دينكم على سائر الأديان، ومن الثواب العظيم في الآخرة.

[٤١٠] وقرأ الأعرج «أَنْ تَكُونُوا تَأْلُمُونَ»، بفتح الهمزة، بمعنى: ولا تهنوا لأن تكونوا تألمون، وقوله {فَإِنَّهُمْ يَأْلُمُونَ كَمَا تَأْلُمُونَ} تعليل. وقرئ «فَإِنَّهُمْ يَلْمُونَ كَمَا تَلْمُونَ».

[٤١١] وروي أن هذا في بدر الصغرى، كان بهم جراح فتواكلوا.

[٤١٢] {وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا} لا يكلفكم شيئاً ولا يأمركم ولا ينهاكم إلا لما

٢٠ هو عالم به مما يصلحكم.

105. Biz sana kitabı şüphesiz gerçek olarak indirdik ki insanlar arasında, Allah'ın sana gösterdiğiyle hükmedesin. Hainlerin avukatı olma.

106. Ve seni bağışlaması için Allah'a dua et. Allah gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir.

[413] Rivayete göre, Zaferoğullarından Tu'me b. Ubeyrik, Katâde b. Nu'man adlı komşusunun un çuvalındaki bir zırhı çalmıştı. Öyle ki çuvaldaki delikten etrafa un saçılmaya başladı. Çuvalı Yahudilerden Zeyd b. Semîn'in yanında sakladı. Zırh Tu'me'nin evinde arandı fakat bulunamadı. O da yemin ederek almadığını ve bu konuda hiçbir bilgisinin olmadığını söyledi. Onu bırakıp onun izini sürdüler. İz onları o Yahudinin evine götürdü ve zırhı buldular. Yahudi, "Bunu bana Tu'me verdi!" dedi ve Yahudilerden bazıları buna tanıklık etti. Zaferoğulları ise "Peygamber (s.a.)'e gidelim." dediler ve ondan arkadaşlarını savunmasını istediler, "Böyle yapmazsan arkadaşımız perişan ve rezil olur, Yahudi ise aklanır!" diyorlardı. Peygamber de bunun üzerine bir an onların istediklerini yapmayı ve Yahudiye cezalandırmaya karar verdi. -Onun elini kesmeye niyetlendiği de söylenmektedir.- Bunun üzerine âyet indi. [Tirmizî, "Tefsir", benzer lafızlarla] Yine rivayete göre, Tu'me irtidat edip Mekke'ye kaçmış, bir evi soymak için duvarı delirken duvar üzerine yıkılıp kendisini öldürmüştü!

[414] "Allah'ın sana gösterdiği ile" sana öğrettiği ve vahyettiği ile. Hazret-i Ömer'in şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Hiçbiriniz Allah'ın bana gösterdiği ile hükmettim.' demesin çünkü Allah bu özelliği sadece Resûlüne vermiştir. Ama gerçeği yakalamak için *icthad* etsin [usulünce uğraşıp didinip kafa yorsun]. Çünkü Resûlullah'ın görüşü, gerçeği ona Allah gösterdiğinden, isabetli idi, bizimki ise zan ve tekellüften ibarettir.

[415] "Hainlerin avukatı olma!" Hainler için suçsuzlara hasım kesilme, yani Zaferoğulları hatırına Yahudiye hasım olma. "Ve" Yahudiye cezalandırmaya karar verdiğin için "Allah'a istiğfar et."

107. Kendi insanlarına hainlik eden kimseleri savunma. Allah günahkâr hainleri sevmez.

١٠٥- ﴿إِنَّا أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِتَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ بِمَا أَرَاكَ اللَّهُ وَلَا تَكُنَ لِلْخَائِنِينَ خَصِيمًا﴾

١٠٦- ﴿وَاسْتَغْفِرِ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ كَانَ غَفُورًا رَحِيمًا﴾

[٤١٣] روي أن طعمة بن أبيرق أحد بني ظفر سرق درعاً من جار له اسمه قتادة بن النعمان في جراب دقيق، فجعل الدقيق ينتثر من خرق فيه، وخبأها عند زيد بن السمين، رجل من اليهود؛ فالتصمت الدرع عند طعمة فلم توجد، وحلف ما أخذها، وما له بها علم، فتركوه واتبعوا أثر الدقيق حتى انتهى إلى منزل اليهودي فأخذوها، فقال: دفعها إليّ طعمة، وشهد له ناس من اليهود. فقالت بنو ظفر: انطلقوا بنا إلى رسول الله ﷺ، فسألوه أن يجادل عن صاحبهم وقالوا: إن لم تفعل هلك وافتضح وبرئ اليهودي! فهم رسول الله ﷺ أن يفعل وأن يعاقب اليهودي. وقيل: هم أن يقطع يده، فنزلت. وروي أن طعمة هرب إلى مكة وارتد ونقب حائطاً بمكة ليسرق أهله فسقط الحائط عليه فقتله.

[٤١٤] {بِمَا أَرَاكَ اللَّهُ} بما عرفك وأوحى به إليك. وعن عمر رضي الله عنه: لا يقولن أحدكم قضيت بما أراني الله، فإن الله لم يجعل ذلك إلا لنبه ﷺ، ولكن ليجتهد رأيه، لأن الرأي من رسول الله ﷺ كان مصيباً، لأن الله كان يريه إياه، وهو منا الظن والتكلف.

[٤١٥] {وَلَا تَكُنْ لِلْخَائِنِينَ خَصِيمًا} ولا تكن لأجل الخائنين مخاصماً للبراء، يعني لا تخاصم اليهود لأجل بني ظفر؛ {وَاسْتَغْفِرِ اللَّهُ} مما هممت به من عقاب اليهودي.

٢٠ ١٠٧- ﴿وَلَا تُجَادِلْ عَنِ الَّذِينَ يَخْتَانُونَ أَنْفُسَهُمْ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ مَنْ كَانَ خَوَّانًا أَثِيمًا﴾

108. İnsanlardan gizlemeye çalışırlar ama Allah'tan gizlemek istemezler. Oysa O'nun razı olmayacağı sözü geceleyin tasarlarlarken O onların yanındaydı. Onların yaptıklarını Allah kuşatmaktadır (Muhît).

109. Siz öyle kimselersiniz ki dünya hayatında bunları savunuyorsunuz da peki, Kıyamet günü onları kim savunacak ya da onlara kim vekil olacak Allah'a karşı?!

110. Kim bir kötülük işler veya kendine zulmeder de sonra bağışlanmak için Allah'a dua ederse, Allah'ı bağışlayıcı, merhametli (Gafûr, Rahîm) bulur.

- [416] “Kendi insanlarına hainlik eden kimseler...” Günah işleyerek kendilerine hainlik edenler... Tıpkı **عَلِمَ اللَّهُ أَنَّكُمْ كُنْتُمْ تَخْتَانُونَ أَنْفُسَكُمْ** [Bakara 2/187] âyetinde olduğu gibi. Allah'a asi gelenlerin isyanı, kendilerine yapılmış bir zulüm kabul edildiği gibi, kendilerine hainlik olarak da kabul edilmektedir. Çünkü bunun zararı kendilerine dönmektedir. **Şayet** “Hırsızlık yapan sadece Tu'me olduğu halde neden ‘hainlere’ ve ‘kendilerine hainlik edenlerin...’ ifadesi kullanıldı?” **dersen şöyle derim:** İki sebeple. Bunlardan birincisi: Zaferoğulları Tu'me'nin suçsuzluğuna tanıklık edip onu desteklemişlerdi. Dolayısıyla suçta ona ortak oldular. İkincisi: Bu ifadenin Tu'me'yi ve onun gibi hainlik eden herkesi kapsamasıdır. O halde, hiçbir hain asla savunulmamalı ve onun adına mücadele edilmemelidir. **Şayet** “[Tu'me henüz bir kez hırsızlık ettiği halde] neden mübalağa ile **أَئِمَّاخَرْنَا** [günahkâr hain] denildi?” **dersen şöyle derim:** Allah, Tu'me'nin hainlikte ve günaha dalmadaki aşırılığını biliyordu. İşinin eninde sonunda buraya varacağı belli olan bir kimsenin, kötü halinden kuşku duyulmaz. Denilmiştir ki “Bir kişinin, bir kötülüğüne muttali olduğunda bil ki onda bu günahın benzerleri de vardır!” Rivayete göre, Hazret-i Ömer bir hırsızın elinin kesilmesini emretmiş. Hırsızın annesi ağlayarak gelip “Bu, oğlumun ilk hırsızlığıdır. Lütfen onu affet!” deyince, Hazret-i Ömer, “Yalan söylüyorsun! Allah daha ilk suçta kulunun yakasına yapışmaz.” demiş.

- [417] “İnsanlardan” utanarak ve zarar vermelerinden korkarak onlardan “gizlemeye çalışırlar” gizlenirler. “Ama Allah'tan gizlemek istemezler.” Çünkü O'ndan utanmamaktadırlar. “Oysa O, onlarla beraberdir” onları bilmektedir, onlardan haberdardır, hiçbir sırları O'na gizli kalmaz. Rablerine karşı hayâsızlık ve cüretkârlıkları devam edip gittikçe insanların kafasına kafasına vurmak için bu âyet yeterlidir. Hem de -mümin iseler- şunu pekâla bildikleri halde: Arada bir örtü, habersiz kalma ve gözden ırak düşme gibi bir durum olmaksızın Allah'ın huzurundadırlar, her şey apaçık gün gibi ortadadır ve rezil - rüsvay olmak söz konusudur!..

١٠٨- ﴿يَسْتَخْفُونَ مِنَ النَّاسِ وَلَا يَسْتَحْفُونَ مِنَ اللَّهِ وَهُوَ مَعَهُمْ إِذْ يُبَيِّتُونَ مَا لَا يَرْضَى مِنَ الْقَوْلِ وَكَانَ اللَّهُ بِمَا يَعْمَلُونَ مُحِيطًا﴾

١٠٩- ﴿هَآأَنُتُمْ هَؤُلَاءِ جَادَلْتُمْ عَنْهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا فَمَنْ يُجَادِلُ اللَّهَ عَنْهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَمْ مَنْ يَكُونُ عَلَيْهِمْ وَكِيلًا﴾

٥- ١١٠- ﴿وَمَنْ يَعْمَلْ سُوءًا أَوْ يَظْلِمْ نَفْسَهُ ثُمَّ يَسْتَغْفِرِ اللَّهَ يَجِدِ اللَّهَ غَفُورًا رَحِيمًا﴾

[٤١٦] {يَخْتَانُونَ أَنْفُسَهُمْ} يخونونها بالمعصية، كقوله {عَلِمَ اللَّهُ أَنَّكُمْ كُنْتُمْ تَخْتَانُونَ أَنْفُسَكُمْ} [البقرة: ١٨٧]، جعلت معصية العصاة خيانة منهم لأنفسهم كما جعلت ظلماً لها، لأن الضرر راجع إليهم. فإن قلت: لم قيل {لِلْخَائِنِينَ} و{يَخْتَانُونَ أَنْفُسَهُمْ} وكان السارق طعمة وحده؟ قلت: لوجهين؛ أحدهما أن بني ظفر شهدوا له بالبراءة ونصروه، فكانوا شركاء له في الإثم. والثاني أنه جمع ليتناول طعمة وكل من خان خيانتته، فلا تخاصم لخائن قط، ولا تجادل عنه. فإن قلت: لم قيل {خَوَّانًا أَثِيمًا} على المبالغة؟ قلت: كان الله عالمًا من طعمة بالإفراط في الخيانة وركوب المآثم، ومن كانت تلك خاتمة أمره لم يشك في حاله. وقيل: إذا عثرت من رجل على سيئة فاعلم أن لها أخوات. وعن عمر رضي الله عنه أنه أمر بقطع يد سارق، فجاءت أمه تبكي وتقول: ”هذه أول سرقة سرقها فاعف عنه.“ فقال: ”كذبت! إن الله لا يؤاخذ عبده في أول مرة.“

[٤١٧] {يَسْتَحْفُونَ} يستترون {مِنَ النَّاسِ} حياء منهم وخوفًا من ضررهم {وَلَا يَسْتَحْفُونَ مِنَ اللَّهِ} ولا يستحيون منه {وَهُوَ مَعَهُمْ} وهو عالم بهم مطلع عليهم لا يخفى عليهم خاف من سرهم، وكفى بهذه الآية ناعية على الناس ما هم من قلة الحياء والخشية من ربهم، مع علمهم إن كانوا مؤمنين أنهم في حضرته لا سترة ولا غفلة ولا غيبة، وليس إلا الكشف الصريح والافتضاح.

[418] “Tasarlarlarken” planlayıp uydururlarken... Bu işler genelde geceleyin yapılır [Bu sebeple “gece tasarlamak” anlamına gelen *beyyete* fiili kullanılmıştır].

[419] “O’nun razı olmayacağı söz”den kasıt, Tu’mé’nin, hırsızın kendisi değil de ‘o’ olduğu zannedilsin diye, zırhı [Yahudi] Zeyd’in evine bırakıp sonra da suçsuz olduğuna dair yemin etme plânıdır. **Şayet** “Peki, planlama nasıl ‘söz’ olarak adlandırıldı? Oysa bu, insanın içinden geçirdiği bir mânadır.” **dersen şöyle derim:** Kişi, o planı içinden geçirirken adeta kendi kendiyile konuştuğundan, mecaz yöntemiyle bu şekilde adlandırılmıştır. Sözden kastın, Tu’mé’nin geceleyin kurguladıktan sonra yalan yere yemin etmesi ve günahı Yahudinin üzerine yıkmak olması da câizdir.

[420] هَا أَنْتُمْ هَؤُلَاءِ (Siz öyle kimselerseniz ki...) *Entum* ve *ulâ’i* kelimelerindeki *hâ*, dikkat çekmek içindir. Bunlar mübteda-haber olup, جَادَتْكُمْ [savunuyorsunuz] ise, *ulâ’i*’nin haber oluşunu açıklayıcı bir cümledir. Cömert bir kimseye şöyle demen gibi: “Sen öyle bir Hâtem’sin ki malınla cömertlik eder, başkasını kendine tercih edersin.” *Ulâ’i*’nin *ellezîne* anlamında ism-i mevsûl olması, *câdelatumun* ise onun sıra cümlesi olması da câizdir. Bu durumda anlam şöyle olur: Varsayın ki, Tu’mé ve kavmini dünyada savundunuz. Peki âhirette Allah bunları azabıyla yakalayınca kim savunacak onları? İbn Mes’ûd [v. 32/653] [*anhum* / ‘onları’ yerine] *‘anhu* / ‘onu’ -yani “Tu’mé’yi [kim savunacak]?”- şeklinde okumuştur.

[421] “Vekil” yani Allah’ın azap ve cezasından koruyucu ve avukat.

[422] “Kim bir kötülük işlerse...” Tıpkı Tu’mé’nin, Katâde ve Yahudiye yaptığı gibi zararı başkasına dokunan çirkin bir iş yaparsa “veya” yalan yere yemin gibi zararı sadece kendinde kalan bir şeyle “kendine zulmederse.” Şöyle de söylenmiştir: “Kim bir kötülük işlerse...” yani -şirk dışında- bir günah işlerse “veya” şirk koşarak “kendine zulmederse...”

[423] Burada, Tu’mé bağışlanmak için Allah’a dua etmeye ve dönüş yapmaya teşvik edilmektedir ki böylelikle, -kendisinden sadır olanı bile bile- üretecek bahanesi kalmayın. Veya [istiğfar ve tevbe] kendisine yardım ve savunma adına işledikleri kusurdan dolayı kavmi teşvik edilmektedir.

111. Kim bir günah işlerse onu tamamen kendi aleyhine kazanmış olur. Allah ‘mutlak ilim ve hikmet sahibi’dir (‘Âlîm, Hakîm).

112. Kim de bir hata veya günah işler de sonra onu suçsuz birinin üstüne atarsa iftira (cezası) ve aşikâr bir günah yüklenmiş olur!

[٤١٨] {يَبْسُوتُونَ} يدبرون ويزوِّرون، وأصله أن يكون بالليل.

[٤١٩] {مَا لَا يَرْضَى مِنَ الْقَوْلِ} وهو تدبير طعمة أن يرمي بالدرع في دار زيد ليسرِّق دونه ويحلف ببراءته. فإن قلت: كيف سمى التدبير قولاً، وإنما هو معنى في النفس؟ قلت لما حدَّث بذلك نفسه سمي قولاً، على المجاز. ويجوز أن يراد بالقول: الحلف الكاذب الذي حلف به بعد أن بيَّته، وتوريكه الذنب على اليهودي. ٥

[٤٢٠] {هَآ أَنْتُمْ هَؤُلَاءِ} هَا للتنبية في أنتم وأولاء؛ وهما مبتدأ وخبر. و{جَادَلْتُمْ} جملة مبينة لوقوع أولاء خبراً، كما تقول لبعض الأسخياء: أنت حاتم، تجود بمالك، وتؤثر على نفسك. ويجوز أن يكون أولاء اسماً موصولاً بمعنى الذين، و{جَادَلْتُمْ} صلته. والمعنى: هبوا أنكم خاصمتهم عن طعمة وقومه في الدنيا، فمن يخاصم عنهم في الآخرة إذا أخذهم الله بعذابه؟! وقرأ عبد الله «عنه»، أي عن طعمة. ١٠

[٤٢١] {وَكَيْلًا} حافظاً ومحامياً من بأس الله وانتقامه.

[٤٢٢] {وَمَنْ يَعْمَلْ سُوءًا} قبيحاً متعدياً يسوء به غيره كما فعل طعمة بقتادة واليهودي، {أَوْ يَظْلِمْ نَفْسَهُ} بما يختص به كالحلف الكاذب. وقيل: وَمَنْ يَعْمَلْ سُوءًا من ذنب دون الشرك؛ أَوْ يَظْلِمْ نَفْسَهُ بالشرك.

[٤٢٣] وهذا بعث لطعمة على الاستغفار والتوبة لتلزمه الحجة، مع العلم بما يكون منه؛ أو لقومه لما فرط منهم من نصرته والذَّب عنه. ١٥

١١١- «وَمَنْ يَكْسِبْ إِثْمًا فَإِنَّمَا يَكْسِبُهُ عَلَى نَفْسِهِ وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا»

١١٢- «وَمَنْ يَكْسِبْ خَطِيئَةً أَوْ إِثْمًا ثُمَّ يَرْمِ بِهِ بَرِيئًا فَقَدِ احْتَمَلَ بُهْتَانًا وَإِثْمًا مُبِينًا»

[424] “Onu tamamen kendi aleyhine kazanmış olur” yani zararı onu aşır başkasına geçmez. Dolayısıyla, kendi aleyhine olacak kötülöklere bu-laşmamaya dikkat etsin.

[425] *خَطِيئَةٌ* küçük günah; *إِثْمًا* büyük günah demektir. “Sonra”
5 Tu‘me’nin, suçu Zeyd’in üzerine atması gibi “onu suçsuz birinin üstüne atarsa iftira (cezası) ve aşikâr bir günah yüklenmiş olur.” Çünkü günah iş-lemekle günahkâr, onu başkasına atmakla da iftiracı olmuştur! Dolayısıyla kendinde iki suçu birleştirmektedir.

[426] Mu‘âz b. Cebel [r.a.; v.17/638], Kâf’ın ve şeddeli Sin’in kesresiyle
10 *men yekissib* diye okumuştur ki aslında *yektesib*dir.

**113. (Resûlüm!) Allah’ın senin üzerindeki lütuf ve merhameti olma-
saydı onlardan bir grup seni saptırmayı kafaya koymuştu! Oysa onlar,
sadece kendilerini saptırırlar, sana herhangi bir zarar veremezler. Allah
sana Kitab’ı ve hikmeti indirmiş, bilmediklerini sana öğretmiştir. Al-
lah’ın senin üzerindeki lütfu çok büyüktür.**

[427] “(Resûlüm!) Allah’ın senin üzerindeki lütuf ve merhameti” yani
koruması, lütufları ve seni onların sırlarından haberdar edici “vahyi olma-
saydı onlardan” yani Zaferoğullarından “bir grup” arkadaşlarının suçlu
olduğunu bildikleri halde, adalet yolunu tutmaktan ve hakkaniyetle hük-
20 metmekten “seni saptırmayı kafaya koymuştu.” -Rivayete göre, onlardan bazıları işin gerçek yüzünü biliyorlardı.- “Oysa, sadece kendilerini saptırırlar!” Çünkü bunun vebali kendilerinedir. “Sana herhangi bir zarar veremezler.” Zira sen, durumun zâhirine göre davrandın, gerçeğin bunun tersine olabileceği aklının ucundan bile geçmedi. “Ve” kalplerin iç yüzleri, işlerin
25 gizli yönleri veya din ve şeriat işleri adına “bilmediklerini sana öğretmiştir.”

[428] *Tâ’ifeden* kastın Zaferoğulları olması ve *minhum*’daki zamirin in-sanlara gitmesi de câizdir⁴⁸.

[429] Âyetin münafıklar hakkında indiği de söylenmiştir.

**114. Bunların fısıldaşmalarının çoğunda hayır yoktur. Ancak sada-
ka, mâruf ya da insanların arasını düzeltme emri veren müstesna... Ki
her kim Allah rızası için bunu yaparsa ona büyük bir ecir vereceğiz.**

48 Yani “Zaferoğullarından bir grup” değil de “insanlardan bir grup yani Zaferoğullarının tamamı.” / ed.

[٤٢٤] {فَإِنَّمَا يَكْسِبُهُ عَلَى نَفْسِهِ} أي لا يتعداه ضرره إلى غيره، فليبق على نفسه من كسب السوء.

[٤٢٥] {خَطِيئَةٌ} صغيرة {أَوْ إِثْمًا} أو كبيرة {ثُمَّ يَرْجِمُهُ بِهِ بِرِثْيًا} كما رمى طعمة زيدًا {فَقَدْ اخْتَمَلَ بُهْتَانًا وَإِثْمًا} لأنه بكسب الإثم آثم وبرمي البريء باهت، فهو جامع بين الأمرين. ٥

[٤٢٦] وقرأ معاذ بن جبل رضي الله عنه «وَمَنْ يَكْسِبْ»، بكسر الكاف والسين المشددة، وأصله يكتسب.

١١٣- ﴿وَلَوْلَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكَ وَرَحْمَتُهُ لَهَمَّتْ طَائِفَةٌ مِنْهُمْ أَنْ يُضِلُّوكَ وَمَا يُضِلُّونَ إِلَّا أَنْفُسَهُمْ وَمَا يَضُرُّونَكَ مِنْ شَيْءٍ وَأَنْزَلَ اللَّهُ عَلَيْكَ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَعَلَّمَكَ مَا لَمْ تَكُنْ تَعْلَمُ وَكَانَ فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكَ عَظِيمًا﴾ ١٠

[٤٢٧] {وَلَوْلَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكَ وَرَحْمَتُهُ} أي عصمته وألطافه وما أوحى إليك من الاطلاع على سرهم {لَهَمَّتْ طَائِفَةٌ مِنْهُمْ} من بني ظفر {أَنْ يُضِلُّوكَ} عن القضاء بالحق وتوخي طريق العدل، مع علمهم أن الجاني هو صاحبهم، فقد روي أن ناسًا منهم كانوا يعلمون كنه القصة {وَمَا يُضِلُّونَ إِلَّا أَنْفُسَهُمْ} لأن وباله عليهم {وَمَا يَضُرُّونَكَ مِنْ شَيْءٍ}، لأنك إنما عملت بظاهر الحال، وما كان يخطر ببالك أن الحقيقة على خلاف ذلك. {وَعَلَّمَكَ مَا لَمْ تَكُنْ تَعْلَمُ} من خفيات الأمور وضمائر القلوب، أو من أمور الدين والشرائع.

[٤٢٨] ويجوز أن يراد بالطائفة بنو ظفر، ويرجع الضمير في {مِنْهُمْ} إلى الناس.

[٤٢٩] وقيل: الآية في المنافقين.

١١٤- ﴿لَا خَيْرَ فِي كَثِيرٍ مِنْ نَجْوَاهُمْ إِلَّا مَنْ أَمَرَ بِصَدَقَةٍ أَوْ مَعْرُوفٍ أَوْ إِصْلَاحٍ بَيْنَ النَّاسِ وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ فَسَوْفَ نُؤْتِيهِ أَجْرًا عَظِيمًا﴾ ٢٠

[430] “Bunların fısıldaşmalarının” yani insanların birbirleriyle gizli kapaklı konuşmalarının “çoğunda hayır yoktur. Ancak sadaka ... emredeninki” yani emredenin fısıldaşması “müstesna.” Bu durumda *men, kesir*ⁱⁿ kelimesinden bedel olmak üzere mecrurdur. Tıpkı *lâ hayr^a fî kıyâmihim illâ kıyâm^e zeydⁱⁿ* (Zeyd’in kıyâmı hariç çoğunun kıyamında hayır yoktur.) demen gibi. *Menin* istisnâ-i munkatı olarak mansûp olması da câizdir. Bu durumda mâna şöyle olur: Ancak sadakayı emreden hariç çünkü onun fısıldaşmasında hayır vardır.

[431] *Ma’ruftan* kastın [i] borç vermek olduğu [ii] çaresizin imdadına koşmak olduğu ve [iii] her tür güzelliği kapsadığı söylenmiştir. *Sadakadan* farz olan malî yardımların, *ma’ruftan* ise gönüllü yardımların kastedilmiş olması da câizdir. Peygamber (s.a.)’in şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir: “İnsanoğlunun bütün sözleri aleyhinedir; lehine değildir. İyiliği emretmeye veya kötülüğü yasaklamaya ilişkin sözleriyle Allah’ı zikretmesi hariç.” [*İbn Mâce*, “Fiten”, 12] Süfyan bir adamın, “Bu hadis ne kadar ağır!” dediğini duydu ve şöyle dedi: “Sen Allah’ın; ‘Onların fısıldaşmalarının çoğunda hayır yoktur.’ [Nisâ 4/114] dediğini işitmedin mi? Bu da aynı şey işte. Yine ‘Geçip giden zamana andolsun ki, insanoğlu gerçekten hüsrandadır.’ [‘Asr 103/1-2] buyurduğunu işitmedin mi? Bu da aynısı işte.”

[432] Kulun büyük mükâfatı hak etmesi için, hayrı işleyenin Allah’a kulluğa ve O’na yaklaşmaya niyet etmesi ve bununla sırf O’nun rızasını dilemesi şart koşulmuştur. Çünkü ameller ancak niyetlere göre değer kazanır.

[433] **Şayet** “Ancak ... *emreden* hariç’ dedikten sonra; nasıl ‘Kim bunu yaparsa’ buyurdu [emretmek yapmak değildir ki]?” **dersen şöyle derim:** ‘Hayrı emretmeyi’ hayrı yapanı göstermek için zikretti çünkü hayrı emreden hayırlılar zümresine katılıyorsa, hayrı bizzat işleyen haydi haydi o kategoriye girer. Sonra “Kim bunu yaparsa” buyurarak, hayrı işleyeni belirtti ve bunun yanında büyük mükâfat vaadine de yer verdi. Şu da kastedilmiş olabilir: “Kim bunu yaparsa” derken, -diğer fiillerin *emir* / *iş* kelimesiyle ifade edilmesi gibi- yine “emretme” anlamının murad edilmiş olması da câizdir.

[434] [“Vereceğiz” anlamındaki *nu’itihî*] Yâile *yu’itihî* (verecektir) şeklinde de okunmuştur.

115. Kim de doğru yol kendisine apaçık belli olduktan sonra müminlerin yolundan başkasına uyarak Peygamber’e muhalefet ederse onu o yöneldiği tarafa yönlendirip Cehennem’e sokarız! Ne kötü dönüş yeril..

[٤٣٠] {لَا خَيْرَ فِي كَثِيرٍ مِنْ نَجْوَاهُمْ} من تناجي الناس {إِلَّا مَنْ أَمَرَ بِصَدَقَةٍ} إلا نجوى من أمر، على أنه مجرور بدل من كثير، كما تقول: لا خير في قيامهم إلا قيام زيد. ويجوز أن يكون منصوبًا على الانقطاع، بمعنى: ولكن من أمر بصدقة، ففي نجواه الخير.

٥ [٤٣١] وقيل المعروف القرض؛ وقيل إغاثة الملهوف؛ وقيل هو عام في كل جميل. ويجوز أن يراد بالصدقة الواجب وبالمعروف ما يتصدق به على سبيل التطوع. وعن النبي ﷺ: "كلام ابن آدم كله عليه لا له، إلا ما كان من أمر بمعروف أو نهي عن منكر أو ذكر الله." وسمع سفيان رجلًا يقول: "ما أشد هذا الحديث!" فقال: "ألم تسمع الله يقول: {لَا خَيْرَ فِي كَثِيرٍ مِنْ نَجْوَاهُمْ} فهو هذا بعينه، أو ما سمعته يقول {وَالْعَصْرِ إِنَّ الْإِنْسَانَ لَفِي خُسْرٍ} [العصر: ١ - ٢] فهذا هو بعينه."

[٤٣٢] وشرط في استيجاب الأجر العظيم أن ينوي فاعل الخير عبادة الله والتقرب به إليه، وأن يتنغي به وجهه خالصًا، لأن الأعمال بالنيات.

[٤٣٣] فإن قلت: كيف قال: {إِلَّا مَنْ أَمَرَ}، ثم قال: {وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ}؟ قلت: قد ذكر الأمر بالخير ليدل به على فاعله، لأنه إذا دخل الأمر به في زمرة الخيرين كان الفاعل فيهم أدخل. ثم قال: {وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ} فذكر الفاعل وقرن به الوعد بالأجر العظيم. ويجوز أن يراد: ومن يأمر بذلك، فعبر عن الأمر بالفعل كما يعبر به عن سائر الأفعال.

[٤٣٤] وقرئ «يُؤْتِيهِ»، بالياء.

١١٥- ﴿وَمَنْ يُشَاقِقِ الرَّسُولَ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُ الْهُدَىٰ وَيَتَّبِعْ غَيْرَ سَبِيلِ الْمُؤْمِنِينَ نُوَلِّهِ مَا تَوَلَّىٰ وَنُصْلِهِ جَهَنَّمَ ۖ وَسَاءَتْ مَصِيرًا﴾ ٢٠

116. Şüphesiz, Allah kendisine ortak koşulmasını bağışlamaz. Bunun dûnundaki günahları ise dilediğine bağışlar. Allah’a şirk koşanlerin bir dalâlete düşmüş olur.

5 **117-118. O’ndan başka bir de dişilere (yani, uydurdıkları tanrıçalara) tapıyorlar. Ama aslında Allah’ın lânetlediği “Şurası muhakkak ki Senin kullarından belli bir pay alacağım!” diyen inatçı bir şeytandan başkasına tapmıyorlar.**

10 **119. “Onları mutlaka saptıracağım, kuruntulara boğup aldatacağım onlara emredeceğim ve davalarının kulaklarını yaracaklar, onlara emredeceğim ve Allah’ın yaratışını değiştirecekler!” (Nitekim Kur’ân’ın ilk muhatapları olan müşrikler bunların tamamını yapmaktadır!) Öyleyse kim Allah’ı bırakıp da şeytanı velî edinirse gerçekten açık bir kayba uğramıştır.**

15 **120. O onlara sadece va’dediyor ve kuruntu veriyor... Onlara, aldatmaktan başka bir amaçla vaadetmiyor o şeytan!**

121. Sığınakları Cehennem’dir bunların. Ondan kaçacak bir delik de bulamayacaklardır.

20 [435] “Müminlerin yolundan başkasına uyarak...” -Ki müminlerin üzerinde bulunduğu yol, dosdoğru *hanîflik* dinidir.- Bu ifade *icmâ-‘i ümmetin*, muhalefet edilmesi câiz olmayan bir hüccet olduğuna delildir, tıpkı Kitap ve Sünnet’e muhalefet câiz olmadığı gibi... Çünkü şart cümlesinde ‘müminlerin yolundan başkasına uymak’ ile ‘Peygamber (s.a.)’le cepheleşmeyi’ [yani ona kafa tutmayı] birlikte zikretmiş, ceza cümlesini de şiddetli bir tehdit kılmıştır. Dolayısıyla, tıpkı Peygamber’i velî edinmek gibi, müminlere uymak da zorunludur.

[436] “Onu yöneldiği tarafa yönlendirip...” Onu kendi haline bırakarak, tercih ettiği şeyle arasından çekilip o yöneldiği dalâlete sahip kılarak “Cehennem’e sokarız!” نَضَلَهُ fiili, Nûn’un fethasıyla [sülası] *salâhu* (ona tattırdı) kullanımından *naslihî* diye de okunmuştur.

30 [437] Bu âyetin, Tu’menin dinden çıkıp Mekke’ye gitmesi hakkında indiği söylenmiştir.

[438] “Allah kendisine ortak koşulmasını kesinlikle bağışlamaz.” Bu, pekiştirmeye yönelik bir tekrardır⁴⁹. Tu’menin olayı münasebetiyle tekrar edildiği de söylenmiştir. Çünkü rivayete göre, müşrik olarak ölmüştür.

49 Nisâ 4/48’de de geçmişti. / ed.

١١٦- ﴿إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُشْرِكْ بِاللَّهِ فَقَدْ ضَلَّ ضَلَالًا بَعِيدًا﴾

١١٧- ﴿إِنْ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ إِلَّا إِنَاثًا وَإِنْ يَدْعُونَ إِلَّا شَيْطَانًا مَرِيدًا﴾

١١٨- ﴿لَعَنَهُ اللَّهُ وَقَالَ لَأَتَّخِذَنَّ مِنْ عِبَادِكَ نَصِيبًا مَفْرُوضًا﴾

١١٩- ﴿وَلَا ضِلَّيْنَهُمْ وَلَا مَنِّينَهُمْ وَلَا مُرْنَهُمْ فَلْيَسْتَكُنَّ آذَانَ الْأَنْعَامِ وَلَا مُرْئِنَهُمْ فَلْيَعْيِرْنِ خَلْقَ اللَّهِ وَمَنْ يَتَّخِذِ الشَّيْطَانَ وَلِيًّا مِنْ دُونِ اللَّهِ فَقَدْ خَسِرَ خُسْرَانًا مُبِينًا﴾

١٢٠- ﴿يَعِدُّهُمْ وَيُمْنِيهِمْ وَمَا يَعِدُهُمُ الشَّيْطَانُ إِلَّا غُرُورًا﴾

١٢١- ﴿أُولَئِكَ مَاؤُهُمْ جَهَنَّمُ وَلَا يَجِدُونَ عَنْهَا مَحِيصًا﴾

[٤٣٥] {وَتَبَتَّغِ غَيْرَ سَبِيلِ الْمُؤْمِنِينَ} وهو السبيل الذي هم عليه من الدين الحنيفي

١٠ القيم. وهو دليل على أن الإجماع حجة لا تجوز مخالفتها، كما لا تجوز مخالفة الكتاب والسنة، لأن الله عز وعلا جمع بين اتباع سبيل غير المؤمنين، وبين مشاققة الرسول في الشرط، وجعل جزاءه الوعيد الشديد، فكان اتباعهم واجباً كمخالفة الرسول عليه الصلاة والسلام.

[٤٣٦] قوله {تَوَلَّى مَا تَوَلَّى} نجعله والياً لما تولى من الضلال، بأن نخذه ونخلي

١٥ بينه وبين ما اختاره، {وَنُضِلَّهُ جَهَنَّمَ} وقرئ «وَنُضِلَّهُ»، بفتح النون، من صلاه.

[٤٣٧] وقيل: هي في طعمة وارتداده وخروجه إلى مكة.

[٤٣٨] {إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ} تكرير للتأكيد. وقيل: كثر لقصة طعمة.

وروي أنه مات مشركاً.

[439] Denilmiştir ki yaşlı biri, Peygamber (s.a.)'e gelerek şöyle demiş: “Ben günahlara batmış bir ihtiyarım! Ne var ki Allah'ı tanıdığımdan ve O'na iman ettiğimden beri O'na hiçbir şeyi ortak koşmadım. O'ndan başka *velî* edinmedim, O'na karşı ne küstahlık olsun diye ne de kafa tutarak günah işledim. Bir an olsun kaçarak Allah'tan kurtulacağımı düşünmedim. Şu anda da pişmanım, tevbe ediyorum ve bağışlanma diliyorum. Allah katındaki durumum konusunda ne dersin?” Bunun üzerine bu âyet indi. (Bu rivâyet hadis kaynaklarında nakledilmiyor) Bu rivayet من يشاء (dilediğine) ifadesini “günahından tevbe eden” şeklinde açıklayanların görüşünü desteklemektedir.

[440] “Ancak birtakım tanrıçalara...” yani Lât, Uzzâ ve Menât putlarına... Hasan-ı Basrî *Rahimehu'llâh* [v. 110/728] şöyle demiştir: “Her Arap kabilesinin taptığı ve ‘Falanoğullarının tanrıçası’ diye adlandırdığı bir putu vardı.” Denilmiştir ki onlar putları için “Allah'ın kızları” derlerdi. Şu da söylenmiştir: “Melekler Allah'ın kızlarıdır” dediklerinden, söz konusu tanrıçalardan maksat meleklerdir. *Înâs^{en}* kelimesi, *enîs* veya *ünâsın* çoğulu olarak *ünüs^{en}* şeklinde, *vesenin* çoğulu olarak peltek Se harekelenerek veya cezmedilerek, -tıpkı *esed*, *üsüd* ve *üsd* vezinlerinde olduğu gibi- *vüsün^{en}* / *üsün^{en}* ve *vüs^{en}* / *üs^{en}* şekillerinde de okunmuştur ki burada *vücûh* için *ücûh* denilmesi gibi Vav Elif'e dönüştürülmüştür. Hazret-i Âişe [v. 58/678] bu kelimeyi *evsân^{en}* (putlar) şeklinde okumuştur.

[441] “Ama” bu putlara tapmakla “aslında, inatçı bir şeytandan başkasına *dua*” yani kulluk “etmiş olmuyorlar!” Çünkü onları putlara tapmaya kıskırtan odur. Onlar da ona itaat ediyorlar. Dolayısıyla ona itaatleri kulluk etmek olarak değerlendirilmiş oluyor.

[442] “Allah'ın lânetlediği ‘Muhakkak ... alacağım!’ diyen...” Bunlar iki sıfat olup mâna şöyledir: Allah'ın lâneti ile işbu çirkin sözü kendisinde birleştiren inatçı şeytana...

[443] “Belli bir pay” yani kendime ayırdığım kesin ve kaçınılmaz bir pay. Bu, *furida le-hû fi'l-atâ'i* (falana ihsandan bir pay ayrıldı) ve *fardu'l-cündi* (asker tayını / istihkakı) -yani payı- gibi kullanımlardan alınmıştır.

[444] Hasan-ı Basrî *Rahimehu'llâh* [v. 110/728] şöyle demiştir: “Her bin kişiden dokuz yüz doksanı cehennemliktir!”

[٤٣٩] وقيل: جاء شيخ من العرب إلى رسول الله ﷺ فقال: إني شيخ منهمك في الذنوب، إلا أنني لم أشرك بالله شيئاً منذ عرفته وآمنت به، ولم أتخذ من دونه ولياً، ولم أوقع المعاصي جرأة على الله ولا مكابرة له، وما توهمت طرفة عين أنني أعجز الله هرباً، وإنني لنادم تائب مستغفر، فما ترى حالي عند الله؟ فنزلت. وهذا الحديث ينصر قول من فسر {مَنْ يَشَاءُ} بالتائب من ذنبه. ٥

[٤٤٠] {إِلَّا إِنَّا} هي اللات والعزى ومناة. وعن الحسن لم يكن حي من أحياء العرب إلا ولهم صنم يعبدونه يسمونه أنثى بني فلان. وقيل: كانوا يقولون في أصنامهم: هن بنات الله. وقيل: المراد الملائكة. لقولهم: الملائكة بنات الله. وقرئ «أُنثًا»، جمع أَيْث أو أُنْثَا. «وَأُنْثَا»، بالتخفيف والتثقيل جمع وثن، كقولك أَسَدٌ وَأُسْدٌ وَأُسْدٌ. وقلب الواو ألفاً نحو «أجوه» في وجوه. وقرأت عائشة رضي الله عنها «أوثاناً». ١٠

[٤٤١] {وَأِنْ يَدْعُونَ} وإن يعبدون بعبادة الأصنام {إِلَّا شَيْطَانًا}، لأنه هو الذي أغراهم على عبادتها، فأطاعوه فجعلت طاعتهم له عبادة.

[٤٤٢] و{لَعْنَةُ اللَّهِ وَقَالَ لَا تَخْذَنْ} صفتان بمعنى شيطاناً مريداً جامعاً بين لعنة الله ١٥ وهذا القول الشنيع.

[٤٤٣] {نَصِيْبًا مَّقْرُوضًا} مقطوعاً واجباً فرضته لنفسه؛ من قولهم: فُرض له في العطاء، وفرض الجند رزقه.

[٤٤٤] قال الحسن: من كل ألف تسعمائة وتسعين إلى النار.

[445] “Kuruntulara boğacağım!” Onları boş hayallere daldıracağım! Sözelimi, “Önümde uzun yıllar var, hele şunları şunları bir yapayım da!” “Allah günahkârlara tevbesiz de merhamet eder.” “Cehenneme girdikten sonra *şefa*atle oradan çıkılacaktır!” vs.

- 5 [446] “Kulakları yarmalarından” maksat *bahîra* adını verdiklere devele-
re uyguladıkları işlemdir. Araplar, deve beş kez doğurup, beşincisini erkek
olarak dünyaya getirdiğinde kulağını yararlar ve ondan herhangi bir şekilde
yararlanmayı kendilerine haram sayarlardı.

- [447] “Allah’ın yarattığını değiştirmeleri” ise *hâm* dedikleri devenin gö-
10 zünü oyup onu artık ‘üzerine binilmek’ten âzad etmeleridir. Bundan kastın
hayvanı iğdiş etmek olduğu da söylenmiştir. Âlimlerin geneline göre bu, hay-
van için bu mübah, insan için ise haramdır. Ebû Hanîfe’ye [v. 150/767] göre,
iğdiş edilmiş köleyi satın almak, onu elde tutmak ve çalıştırmak mekruhtur.
Çünkü böylelerine rağbet etmek köleleri iğdiş etmeye özendirir. “Allah’ın ya-
15 rattığı”ndan kastın, İslâm dini demek olan *fıtratullah* olduğu da söylenmiştir.
Hasan-ı Basrî *Rahimehu’llâh*’a [v. 110/728], “İkrime, bundan kastın iğdiş et-
mek olduğunu söylüyor, senin görüşün ne?” diye sorulmuş da “İkrime doğru
söylemiyor, bundan maksat Allah’ın dinidir.” diye cevap vermiş. İbn Mes‘ûd’a
[v. 32/653] göre ise kasıt, dövme yapmaktır. Onun, “Allah’ın yarattığını de-
20 ğiştirerek [estetik amaçlı] diş sivriltenlere, tüy aldırana, dövme yaptıranlara
Allah lânet etsin!” dediği de nakledilmiştir. -Erkeğin kadını davranışlarda
bulunmasının kastedildiği de söylenmiştir.- [Buhârî, “Libâs”, 85]

**122. İman edip salih amel işleyenleri ise içinden ırmakların aktı-
ğı, ebediyen kalacakları cennetlere sokacağız. Allah’ın gerçek bir vaadi
25 olarak... Kim Allah’tan daha doğru sözlü olabilir?**

- [448] **Şayet** “Allah’ın gerçek bir vaadi olarak...” ifadesinde, birincisi
[وَعَدَ اللَّهُ] kendi anlamını, ikincisi [حَقًّا] kendinden başka bir anlamı pekiş-
tirmektedir. “Kim Allah’tan daha doğru sözlü olabilir?” ifadesi de etkili
üçüncü bir pekiştirmedir. “Peki bu kadar vurgu üstüne vurgunun faydası
30 nedir?” **dersen şöyle derim:** Bunun faydası, şeytanın yandaşlarına yönelik
o yalan vaatlerinin ve verdiği asılsız kuruntuların karşısına Allah’ın, velîleri-
ne yönelik doğru vaadini dikmektir. Böylece, -sonunda şeytanın sözünden
dönmesinin vereceği acıları yudumlamak yerine- Allah’ın kullarına vaadini
gerçekleştirmesini sağlayacak [taat nev’inden] şeyleri tercihe sevk etmektedir.

[٤٤٥] {وَلَأُمْتِيَنَّهُمْ} الأمانى الباطلة من طول الأعمار، وبلوغ الآمال، ورحمة الله للمجرمين بغير توبة، والخروج من النار بعد دخولها، بالشفاعة ونحو ذلك.

[٤٤٦] وتبتيكهم الآذان فعلهم بالبحائر، كانوا يشقون أذن الناقة إذا ولدت خمسة أبطن وجاء الخامس ذكرًا، وحرّموا على أنفسهم الانتفاع بها.

٥ [٤٤٧] وتغييرهم خلق الله: فقء عين الحامي وإعفاؤه عن الركوب. وقيل: الخصاء، وهو في قول عامة العلماء مباح في البهائم. وأما في بني آدم فمحظور. وعند أبي حنيفة: يكره شراء الخصيان وإمساكهم واستخدامهم، لأن الرغبة فيهم تدعو إلى خصائهم. وقيل: فطرة الله التي هي دين الإسلام. وقيل للحسن: إن عكرمة يقول هو الخصاء، فقال: كذب عكرمة، هو دين الله. وعن ابن مسعود: هو الوشم. وعنه: "لعن الله الواشرات والمتنمصات والمستوشمات المغيرات خلق الله." وقيل: التخثث. ١٠

١٢٢- ﴿وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَنُدْخِلُهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا وَعْدَ اللَّهِ حَقًّا وَمَنْ أَصْدَقُ مِنَ اللَّهِ قِيلًا﴾

[٤٤٨] {وَعْدَ اللَّهِ حَقًّا} مصدران؛ الأول مؤكد لنفسه، والثاني مؤكد لغيره. {وَمَنْ أَصْدَقُ مِنَ اللَّهِ قِيلًا} تأكيد ثالث بليغ. فإن قلت: ما فائدة هذه التوكيدات؟ قلت: معارضة مواعيد الشيطان الكاذبة وأمانيه الباطلة لقرنائه بوعده الصادق لأوليائه، ١٥ ترغيبًا للعباد في إثبات ما يستحقون به تنجز وعد الله، على ما يتجرعون في عاقبته غصص إخلاف مواعيد الشيطان.

123. (Ey Müslümanlar!) Bu iş ne sizin kuruntunuzla ne de Ehl-i Kitap'ın kuruntusuyladır. (Bakın) kim bir kötülük yaparsa onunla cezalandırılır ve Allah dışında kendisine velî de bulamaz yardımcı da...

124. Erkek olsun kadın olsun her kim mümin olarak salih amellerden işlerse Cennet'e girer kendilerine zerre kadar haksızlık edilmez.

[449] نَيْسٌ'deki zamir Allah'ın vaadine gider ["Bu iş" derken, Allah'ın o vaadine nail olmak kastedilmektedir]. Yani Allah'ın vaad etmiş olduğu bu sevaba ne sizin ne de Ehl-i Kitap'ın ham hayalleriyle erişilebilir! Hitap, Müslümanlaradır çünkü Allah'ın vaadini ancak O'na iman eden temenni edebilir. Bundan dolayı, Allah'ın vaadine iman hususunda kendileriyle ortak olan Ehl-i Kitap da onlara ortak edilmiştir. Mesrûk [v. 63/683] ve Süddî'den [v. 127/745] bu âyetin Müslümanlar hakkında olduğu nakledilmiş; Hasan-ı Basrî *Rahimehu'llâh*'ın [v. 110/728] de şöyle dediği nakledilmiştir: *İman*, ham hayalle olmaz, bilâkis o davranışların doğruladığı kalbe kök salan bir şeydir. Öyle kimseler var ki bağışlanmaya ilişkin ham hayalleri onları oyalamakta oyalamakta sonunda güzel işler yapmadan dünyadan göçüp gitmektedir. Bunlar, "Biz Allah'a güzel zan besliyoruz!" der ve yalan söylerler. Allah'a *hüsn-i zan* besleselerdi, güzel ameller işlerlerdi.

[450] Denilmiştir ki Müslümanlar ve Ehl-i Kitap birbirlerine karşı övünüyorlardı. Ehl-i Kitap, "Bizim peygamberimiz sizin peygamberinizden, kitabımız da sizin kitabınızdan öncedir." deyince, Müslümanlar "Biz sizden üstünüz çünkü bizim peygamberimiz son peygamberdir. Kitabımız kendinden önceki kitapların hükmünü sona erdirmiştir." dediler. Bunun üzerine âyet indi.

[451] Hitabın müşriklere olma ihtimali de vardır. Çünkü "Durum bunların iddia ettiği gibiyse [yani âhiret hayatı varsa] biz kesinlikle onlardan daha hayırlı ve daha iyi durumda oluruz!", "Mal ve evlât yine bana verilir!" [Mer-yem 19/77], "O'nun nezdinde en güzel karşılık yine benimdir!" [Fussilet 41/50] diyorlardı. Ehl-i Kitap da "Biz Allah'ın oğullarıyız, sevgili kullarıyız." [Mâide 5/18], "Sayılı birkaç gün dışında bize Ateş dokunmaz!" [Bakara 2/80] demekteydi. Bunun kastedilmiş olduğunu daha evvel müşriklerden bahsedilmesi de desteklemektedir. Mücâhid [v. 103/721] de hitabın müşriklere olduğunu söylemiştir. Ehl-i Kitap'ın ham hayallerinden sonra "Kim bir kötülük yaparsa onunla cezalandırılır" ve "... her kim salih amellerden işlerse..." buyrulması

١٢٣- ﴿لَيْسَ بِأَمَانِيكُمْ وَلَا أَمَانِي أَهْلِ الْكِتَابِ مَنْ يَعْمَلْ سُوءًا يُجْزَ بِهِ وَلَا يَجِدْ لَهُ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلِيًّا وَلَا نَصِيرًا﴾

١٢٤- ﴿وَمَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أَنْتَى وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَأُولَئِكَ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ وَلَا يُظْلَمُونَ نَقِيرًا﴾

٥ [٤٤٩] في {لَيْسَ} ضمير وعد الله، أي ليس ينال ما وعد الله من الثواب {بِأَمَانِيكُمْ} ولا {بِ} {أَمَانِي أَهْلِ الْكِتَابِ} والخطاب للمسلمين، لأنه لا يتمنى وعد الله إلا من آمن به، وكذلك ذكر أهل الكتاب معهم لمشاركتهم لهم في الإيمان بوعد الله. وعن مسروق والسدي: هي في المسلمين. وعن الحسن: "ليس الإيمان بالتمني، ولكن ما وفر في القلب وصدقه العمل. إن قومًا ألتهتهم أمانى المغفرة حتى خرجوا في الدنيا ولا حسنة لهم، وقالوا: 'نحسن الظن بالله' وكذبوا، لو أحسنوا الظن بالله لأحسنوا العمل له." ١٠

[٤٥٠] وقيل: إن المسلمين وأهل الكتاب افتخروا، فقال أهل الكتاب: نبينا قبل نبيكم، وكتابتنا قبل كتابكم، وقال المسلمون: نحن أولى منكم، نبينا خاتم النبيين وكتابتنا يقضي على الكتب التي كانت قبله، فنزلت.

١٥ [٤٥١] ويحتمل أن يكون الخطاب للمشركين، لقولهم: إن كان الأمر كما يزعم هؤلاء لنكونن خيرًا منهم وأحسن حالًا؛ {لَأَوْتِينَ مَالًا وَوَلَدًا} [مريم: ٧٧]، {إِنَّ لِي عِنْدَهُ لِلْخُسْنَى} [فصلت: ٥٠] وكان أهل الكتاب يقولون: {نَحْنُ أَبْنَاءُ اللَّهِ وَأَحِبَّاؤُهُ} [المائدة: ١٨]، {لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ إِلَّا أَيَّامًا مَعْدُودَةً} [البقرة: ٨٠]. ويعضده تقدم ذكر أهل الشرك قبله. وعن مجاهد: إن الخطاب للمشركين. قوله {مَنْ يَعْمَلْ سُوءًا يُجْزَ بِهِ}، وقوله {وَمَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ} بعد ذكر تمني أهل الكتاب، نحو من قوله ٢٠

“Sayılı günler hariç asla bize ateş dokunmayacak! demekteler.” [Bakara 2/80] ifadesinden sonra, “Hayır! Aksine, her kim bir kötülük işler ve bu yanlış kendisini çepeçevre kuşatırsa...” [Bakara 2/81] ve “İman edip yararlı işler yapanlar...” [Bakara 2/82] buyrulmasına benzemektedir.

- 5 [452] Allah, bu kuruntuların boş olduğunu belirtip işin tamamen *amele* [icraata] bağlı olduğunu, ancak işini düzgün yapanların ‘onuğunu’, işini kötü yapanların ise ‘yandığını’ belirtince mesele tamamen netleşmiş ve aydınlanmıştır. Artık ham hayallere kapılmamak, aç gözlülüğü sonlandırmak ve yararlı işlere yönelmek kaçınılmazdır. Fakat bu, bir türlü kulağa girmeyen, aklın bir türlü kavrayamadığı bir nasihat olup gitmiştir!

- 10 [453] **Şayet** “Birinci Min ile ikinci Min [yani مِنَ الصَّالِحَاتِ'deki Min ile مِنْ ذِكْرِ أَوْ أَثَرِ'deki Min] arasındaki fark nedir?” **dersen şöyle derim:** Birincisi ba'ziyyet içindir, “Kim bazı yararlı işler yaparsa...” demektir çünkü durumlar farklı farklı olduğundan, herkesin tüm yararlı işleri yapması mümkün değildir. Bilakis ancak yükümlülüğü ve kapasitesi kapsamına girenleri yerine getirebilir. Nice mükellefler vardır ki ne hac ne cihâd ne de zekât görevleri vardır. Bazı durumlarda namaz yükümlülüğü bile düşmektedir [Ebû Hanîfe'ye göre]. İkinci Min ise وَمَنْ يَغْمَلْ'deki belirsizliği açıklamak içindir [kadın olsun erkek olsun her kim...]

- 20 [454] **Şayet** “Aynı şey başkaları için de geçerli iken niçin özellikle Müslümanlara zulmedilmeyeceği belirtildi?” **dersen şöyle derim:** Bunda iki ihtimal var. Birincisi: “Kendilerine haksızlık edilmmez.” ifadesindeki zamirin hem kötülük işleyenlere hem de yararlı iş yapanlara yönelik olmasıdır. İkincisi: Bunun, iki gruptan sadece birisinin devamında belirtilmesi, aynı şeyin 25 ikincisi için de geçerli olduğunu gösterir çünkü her iki grup da aralarında fark olmaksızın kendi yaptıklarının karşılığını alacaktır. Ve yine ‘kötü’ye zulüm, cezasının artırılması ile olur. Tüm merhametlilerden daha merhametli olan Allah’ın, hiçbir suçlunun cezasına ilavede bulunmayacağı malumdur. Dolayısıyla, bunu ayrıca belirtmeye ihtiyaç yoktur. ‘İyi’ye gelince, kendisi 30 için hem yaptığı için karşılığı hem de bu karşılığın Allah’ın lütfundan yan getirileri vardır. Zorunlu olmadığından, böyle bir kimse için, fazladan verilenlerin azaltılması muhtemeldir. İşte haksızlık edilmeyeceği belirtilerek, Allah’ın lütfundan bir eksiklik olmayacağı gösterilmiş olmaktadır.

- 35 **125. Kim, kendisini en güzel biçimde Allah’a teslim edip de -Hanîf olarak- İbrâhim’in dinine uyan birinden daha güzel bir dine sahip olabilir? Ki Allah İbrâhim’i ‘dost’ edinmiştir.**

{بَلَىٰ مَنْ كَسَبَ سَيِّئَةً وَأَحَاطَتْ بِهِ خَطِيئَتُهُ} [البقرة: ٨١]، وقوله {وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ} [البقرة: ٨٢] عقيب قوله {وَقَالُوا لَن تَمَسَّنَا النَّارُ إِلَّا أَيَّامًا مَّعْدُودَةً} [البقرة: ٨٠].

[٤٥٢] وإذا أبطل الله الأماني وأثبت أن الأمر كله معقود بالعمل، وأن من أصلح عمله فهو الفائز. ومن أساء عمله فهو الهالك تبين الأمر ووضح، ووجب قطع الأماني وحسم المطامع، والإقبال على العمل الصالح. ولكنه نصح لا تعيه الأذان، ولا تلقى إليه الأذهان.

[٤٥٣] فإن قلت: ما الفرق بين من الأولى والثانية؟ قلت: الأولى للتبعض، أراد ومن يعمل بعض الصالحات؛ لأن كلا لا يتمكن من عمل كل الصالحات، لاختلاف الأحوال، وإنما يعمل منها ما هو تكليفه وفي وسعه. وكم من مكلف لا حج عليه ولا جهاد ولا زكاة، وتسقط عنه الصلاة في بعض الأحوال؛ والثانية لتبيين الإبهام في {وَمَنْ يَعْمَلْ}.

[٤٥٤] فإن قلت: كيف خص الصالحون بأنهم لا يظلمون وغيرهم مثلهم في ذلك؟ قلت: فيه وجهان؛ أحدهما: أن يكون الراجع في {وَلَا يُظْلَمُونَ} لعمال السوء وعمال الصالحات جميعاً. والثاني أن يكون ذكره عند أحد الفريقين دالاً على ذكره عند الآخر، لأن كلا الفريقين مجزيون بأعمالهم لا تفاوت بينهم، ولأن ظلم المسيء أن يزداد في عقابه، وأرحم الراحمين معلوم أنه لا يزيد في عقاب المجرم، فكان ذكره مستغنى عنه؛ وأما المحسن فله ثواب وتوابع للثواب من فضل الله هي في حكم الثواب، فجاز أن ينقص من الفضل، لأنه ليس بواجب، فكان نفي الظلم دلالة على أنه لا يقع نقصان في الفضل.

٢٠ - ١٢٥ - ﴿وَمَنْ أَحْسَنُ دِينًا مِّمَّنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ وَاتَّبَعَ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا وَاتَّخَذَ اللَّهُ إِبْرَاهِيمَ خَلِيلًا﴾

[455] “Kendisini en güzel biçimde” yani iyilikleri işleyip kötülükleri terketmek sûretiyle “Allah’a teslim edip” yani kendisi için O’ndan başka ne bir Rab ne de bir mâbud tanıyıp, kendini katışıksız olarak tamamen Allah’a ait kılan...“Hanîf olarak...” ifadesi ya *itteba’u* filinin fâ’ilinden ya da İbrâhim’den hâldir. [Yani “İbrâhim’e Hanîf olarak uyan” / “Hanîf olan İbrâhim’e uyan.”] بَلْ مَلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ (“Bilakis -Hanîf olarak- İbrâhim’in dinine uyun ki o, müşriklerden de değildi.” [Bakara 2/135]) âyetinde olduğu gibi. *Tehannüf* eden, yani tüm dinlerden yüz çevirip İslâm dinine yönelen odur. “Allah da İbrâhim’i ‘dost’ edinmiştir.” Bu, Allah’ın -bir dostun dostuna değer vermesi gibi- İbrâhim’i seçtiğinin ve ona bilhassa değer verdiğinin mecazî ifadesidir. *Halîl*, seninle *bullet* ilişkisi kurandır. Buna göre, senin *halîl*in, senin *hılâl*ine [yani hususiyetlerine] uyum gösterendir. Yahut -“kum üzerindeki yol” anlamına gelen *hall* kökünden- seninle aynı yolda yürüyendir. Veya sen onun *halel*ini [yani eksliğini - gediğini] kapattığın gibi senin eksliğini - gediğini kapatan kişidir. Ya da seninle birlikte evinin, özel ikametgâhının *hılâl*inde [arasında] gidip gelebilendir. **Şayet** “Bu cümlemin i’rabda mahalli nedir?” **dersen şöyle derim:** Ara cümledir ve i’rabda mahalli yoktur. Şiirlerde⁵⁰ geçen وَالْحَوَادِثُ جَمَّةٌ (bu kadar hadise varken) ifadesinde olduğu gibi. Mânaya katkısı ise İbrâhim’in dinine uymanın gerekliliğini pekiştirmektir. Çünkü yakınlığı Allah’ın kendisini ‘dost’ edindiği noktaya varan biri, dinî sistemine ve yoluna uyulması gereken kişidir. -Bunu kendisinden önceki cümleye atfedersen anlamsız olur.-

[456] Denilmiştir ki İbrâhim *Aleyhisselâm* insanların başına gelen bir kıtlık zamanında, Mısır’daki bir dostuna erzak almak üzere adamlarını göndermişti. Dostu “İbrâhim bu erzakı kendisi için istemiş olsaydı verirdim fakat o misafirlere vermek için istiyordur!” deyince, İbrâhim’in adamları elleri boş dönmekten dolayı insanlardan utandıklarından, yumuşak topraklı bir bölgeye uğrayarak çuvallarını toprakla doldurdular. Durumu İbrâhim’e bildirdiklerinde bu onu çok üzdü ve bu üzüntüyle uykuya daldı. Bu arada, hanımı çuvallardan birinin yanına varıp en kalitelisinden bir un çıkardı ve onunla ekmek pişirdi. İbrâhim *Aleyhisselâm* uyandı. Ekmek kokusunu duydu. “Nereden geldi bu?” dedi. Hanımı “Mısırlı dostundan?!” diye cevap verdi. Bunun üzerine İbrâhim, “Hayır! Allah dostumdan” dedi. İşte Allah onu bu sebeple *halîl* (dost) diye adlandırmıştır⁵¹.

50 Meselâ “Ah keşke bilsem -bu kadar hadise varken- bir güne bir gün işlerim derli toplu sabahlayabilecek miyim?”

51 “Yüce” Allah’ın İbrâhim Aleyhisselâm’ı -yani bir beşeri- *halîl* edinmesi mecazdır, bu kullanım onun “tek

[٤٥٥] {أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ} أخلص نفسه لله وجعلها سالمة له لا تعرف لها ربًّا ولا

معبودًا سواه {وَهُوَ مُحْسِنٌ} وهو عامل للحسنات تارك للسيئات. {حَنِيفًا} حال من المتبع، أو من إبراهيم. كقوله {بَلْ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ} [البقرة: ١٣٥]. وهو الذي تحنَّف، أي مال عن الأديان كلها إلى دين الإسلام. {وَاتَّخَذَ

٥ اللَّهُ إِبْرَاهِيمَ خَلِيلًا} مجاز عن اصطفاؤه واختصاصه بكرامة تشبه كرامة الخليل عند خليله. والخليل: المخال، وهو الذي يخالُّك، أي يوافقك في خلالك، أو يسايرك في طريقك؛ من الخل، وهو الطريق في الرمل؛ أو يسدّ خللك كما تسدّ خلله، أو يداخلك خلال منازلك وحجبك. فإن قلت: ما موقع هذه الجملة؟ قلت: هي جملة اعتراضية لا محل لها من الإعراب، كنحو ما يجيء في الشعر من قولهم: «... وَالْحَوَادِثُ جَمَّةٌ» فائدتها تأكيد وجوب اتباع ملته، لأن من بلغ من الزلفى عند الله أن اتخذه خليلًا، كان جديرًا بأن تتبع ملته وطريقته. ولو جعلتها معطوفة على الجملة قبلها لم يكن لها معنى.

[٤٥٦] وقيل: إن إبراهيم عليه السلام بعث إلى خليل له بمصر في أزمة أصابت

الناس يمتار منه. فقال خليله: "لو كان إبراهيم يطلب الميرة لنفسه لفعلت، ولكنه

١٥ يريدنا للأضياف"، فاجتاز غلمانه ببطحاء لينة فملؤا منها الغرائر حياء من الناس.

فلما أخبروا إبراهيم عليه السلام ساءه الخبر، فحملته عيناه وعمدت امرأته إلى غرارة

منها فأخرجت أحسنَ حُوَارَى، واختبزت واستنبه إبراهيم عليه السلام فاشتتم رائحة

الخبز، فقال: «من أين لكم؟» فقالت امرأته: «من خليلك المصري.» فقال: «بل من

عند خليلي الله عز وجل، فسماه الله خليلًا.»

126. Göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allah'ındır. Allah her şeyi kuşatmaktadır (Muhît).

- [457] “Göklerde ve yerlerde ne varsa hepsi Allah'ındır” ifadesi, sâlih ve *tâlih* (yaramaz, kötü) işler yapan kimselerle ilişkilidir. Mâna şöyledir:
- 5 Göklerde ve yerde olanların mülkiyeti kime aitse O'na itaat edilmesi zorunludur. “Allah her şeyi kuşatmaktadır.” Dolayısıyla, yaptıklarını da bilmektedir; iyilik ve kötülüklerine mutlaka karşılık verecektir. O halde, kendi yararlarına olan ne ise onu tercih etmeleri gerekir.

- 127. Kadınlar hakkında senden fetva/çözüm istiyorlar. De ki: Onlar hakkındaki hükmü Allah size açıklıyor: Kendilerine takdir edilen mirası vermeyerek nikâhlamak istediğiniz yetim kadınlarla küçük, zayıf yetim çocukların haklarına dair âyetler size bu Kitap'ta okunup duruyor. Yetimlerin haklarını vermekte tam adaleti gözetin. Yaptığınız her iyiliği, Allah mutlaka bilir.**

- 15 [458] مَا يُثْلَى [Okunup duran (âyetler...)] ifadesi, mahallen merfû'dur, yani size fetvayı Allah ve -yetimlere ilişkin olarak- *kitapta* okunan âyetler vermektedir. *Kitap* derken kastedilen, “Eğer yetimler konusunda adaleti gözetememekten korkarsanız...” [Nisâ 4/3] âyetidir. Cümle, *a'cebenî zeyd^{un} ve keremuhû* (Zeyd ve onun cömertliği beni hayran bıraktı) cümlesine benzer.
- 20 (Yani size çözümü, Allah ve âyetleri sunmaktadır). مَا يُثْلَى عَلَيْكُمْ'un mübteda, فِي الْكِتَابِ'in haber, cümlelerin de ara ifade olması da câizdir. Kitap'tan maksat Levh-i Mahfûz'dur [Yani “fetvayı Allah verir -ki size okunanlar Levh-i Mahfûz'dadır-...”] Böylece, kendilerine okunan âyetler yüceltilmiş olmakta, yetim hakkı konusunda adalet ve insafın, mutlaka riayet edilmesi, titizlikle
- 25 korunması gereken Allah katında derecesi çok yüksek işlerden olduğu, bunu ihlal eden birinin, Allah'ın önem verdiği bir şeyi hafife alan bir zalim olduğu gösterilmiş olmaktadır. Kur'an'ın yüceliğine ilişkin “O, nezdimizdeki ana kitaptadır, yücedir, hikmet doludur.” [Zuhruf 43/4] âyet-i kerimesi de buna benzer. مَا يُثْلَى عَلَيْكُمْ cümlesinin kasem olmak üzere mecrur olması da câizdir.
- 30 Adeta şöyle buyrulmaktadır: “De ki: Kitap'ta okunanlara and içerim! Kadınlar hakkındaki çözümü size Allah sunuyor.” Yemin de -aynı şekilded- tazim anlamı ifade eder. Hem lafız hem mâna bakımından karışıklık doğuracağından, cümlelerin *fî-hin*nedeki mecrur zamire atfedilmesi isabetli olmaz⁵².

başına bir ümmet” [Nahl 16/120] olmasıyla, yani *sahâbîsi* / talebesi olmamasıyla ilişkilendirilebilir. Hazret-i İbrâhim'e bir tek Lût iman etmiştir [Ankebût 29/26] ki da uzak diyarlarda bulunuyordu. Anlaşıldığı kadarıyla *halilullah*, “Allah dostu”ndan ziyade, “tek dostu Allah olan kişi” mânasındadır. / ed.

52 Çünkü lâfız; harf-i cerin tekrarlanması gerekirdi. Anlam olarak da “Allah kadınlar hakkında ve ‘size okunan âyetler hakkında’ size çözüm sunuyor” gibi yanlış bir anlam çıkıyor. / ed.

١٢٦- ﴿وَلِلَّهِ مَا فِي السَّمُوتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَكَانَ اللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ مُّحِيطًا﴾

[٤٥٧] {وَلِلَّهِ مَا فِي السَّمُوتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ} متصل بذكر العمال الصالحين والطارحين. معناه: أن له ملك أهل السَّمُوتِ والأَرْضِ، فطاعته واجبة عليهم {وَكَانَ اللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ مُّحِيطًا} فكان عالمًا بأعمالهم فمجازيهم على خيرها وشرها، فعليهم أن يختاروا لأنفسهم ما هو أصلح لها. ٥

١٢٧- ﴿وَيَسْتَفْتُونَكَ فِي النِّسَاءِ قُلِ اللَّهُ يُفْتِيكُمْ فِيهِنَّ وَمَا يُتْلَىٰ عَلَيْكُمْ فِي الْكِتَابِ فِي يَتَامَى النِّسَاءِ اللَّاتِي لَا تُؤْتُونَهُنَّ مَا كُتِبَ لَهُنَّ وَتَرْغَبُونَ أَنْ تَنْكِحُوهُنَّ وَالْمُسْتَضْعَفِينَ مِنَ الْوِلْدَانِ وَأَنْ تَقُومُوا لِلْيَتَامَى بِالْقِسْطِ وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ بِهِ عَلِيمًا﴾

١٠ [٤٥٨] {مَا يُتْلَى}، في محل الرفع، أي الله يفتيكم والمتلو {فِي الْكِتَابِ} في معنى اليتامى، يعني قوله {وَإِنْ خِفْتُمْ أَنْ لَا تُقْسِطُوا فِي الْيَتَامَى} [النساء: ٣] وهو من قولك: أعجبني زيد وكرمه. ويجوز أن يكون {مَا يُتْلَى عَلَيْكُمْ} مبتدأ و{فِي الْكِتَابِ} خبره على أنها جملة معترضة، والمراد بالكتاب اللوح المحفوظ؛ تعظيمًا للمتلو عليهم، وأن العدل والنصفة في حقوق اليتامى من عظام الأمور المرفوعة ١٥ الدرجات عند الله التي تجب مراعاتها والمحافظة عليها، والمخل بها ظالم متهاون بما عظمه الله. ونحوه في تعظيم القرآن: {وَإِنَّهُ فِي أُمِّ الْكِتَابِ لَدَيْنَا لَعَلِيَّ حَكِيمٌ} [الزخرف: ٤] ويجوز أن يكون مجرورًا على القسم، كأنه قيل: قل الله يفتيكم فيهنّ، وأقسم بما يتلى عليكم في الكتاب. والقسم أيضًا لمعنى التعظيم، وليس بسديد أن يعطف على المجرور في {فِيهِنَّ}، لاختلاله من حيث اللفظ والمعنى.

Şayet “Peki, فِي يَتَامَى النِّسَاءِ (Yetim kadınlar / kızlar hk.) ifadesi neye bağlıdır?”

dersen şöyle derim: Birinci yaklaşıma göre *yutlân*ın sılasıdır, yani “onlar hakkında size okunan...” Daha önce geçen *fi-hinneden* bedel olması da câizdir.

Son iki yaklaşıma göre ise bedelden başka bir şey olamaz. **Şayet** “يَتَامَى النِّسَاءِ

- 5 ifadesindeki izâfet ne çeşit bir izâfettir?” **dersen şöyle derim:** *Min* anlamında bir izâfettir, *‘indî sahku ‘imâmet⁵³* (Elimde sarıklık parça kumaş var) cümlesinde olduğu gibi. *Eyâmâdaki*⁵³ Hemze Yâ’ya dönüştürülerek, [فِي يَتَامَى النِّسَاءِ ifadesi] iki Yâ ile *fi yeyâme’n-nisâ’i* şeklinde de okunmuştur.

- [459] لَا تُؤْتُونَهُنَّ مَا كُتِبَ لَهُنَّ (“Kendilerine takdir edilen mirası vermeye-
10 rek...” ifadesinde) مَا كُتِبَ لَهُنَّ ifadesi *mâ keteballahu lehunne* (Allah’ın kendilerine takdir ettiği mirası) şeklinde de okunmuştur. “Mirastan kendileri için ayrılan” demektir. Câhiliyede bir adam bir yetimi ve malını sahiplenir, güzelse evlenir, malını da yerd. Çirkinse mirasına konmak için ölünceye kadar evlenmesine engel olurdu!

- [460] وَتَزَوَّجُونَ أَنْ تَنْكِحُوهُنَّ ifadesine “Güzelliklerinden dolayı kendileriyle
15 evlenmek istediğiniz” [*rağibe fi*] anlamı verilebileceği gibi “çirkinliklerinden dolayı evlenmek istemediğiniz” [*rağibe ‘an*] anlamı da verilebilir. Rivayete göre, Ömer (r.a.) bir yetim kızın velisi kendisine geldiğinde, şayet yetim güzel ve zenginse “Onunla sen evlenme. Onun için kendinden daha hayırlı
20 birini arayarak onunla evlendir”, şayet güzel değilse ve malı yoksa “Onunla evlen, herkesten çok sana uygundur.” dermiş.

- [461] وَالْمُسْتَضْعِفِينَ (Zavallı çocuklar) يَتَامَى النِّسَاءِ ifadesine ma’tûf olarak
mecrurdur. Câhiliye döneminde sadece işleri çekip çeviren erkekleri mirasçı kabul eder, kadınlara ve çocuklara mirastan pay vermezlerdi. لَا تُؤْتُونَهُنَّ (onlara
25 vermediğiniz) ifadesinde] hitabın bu tür çocukların vasilerine olması da câizdir, tıpkı “Temizi murdarla değiştirmeyin.” [Nisâ 4/2] âyetinde olduğu gibi.

- [462] الْمُسْتَضْعِفِينَ (yerine getirirseniz) ifadesi وَالْمُسْتَضْعِفِينَ gibi mahallen mecrur olup anlam şöyledir: Allah yetim kızlar, zavallı çocuklar ve [adaleti] yerine
30 getirirseniz konusunda size çözüm sunuyor. Mansûp da olabilir, o zaman anlam ‘Allah yerine getirirsenizi emrediyor’ şeklinde olur ki o zaman, yetim kızları koruyup gözetmeleri, haklarını tam olarak almaları ve o hakları hiç kimsenin ‘yemesine’ fırsat vermemeleri konusunda yöneticilere hitap olur.

53 Açıklaması için Nisa 4/2’nin tefsirine bkz./ ed.

فإن قلت بم تعلق قوله {فِي يَتَامَى النِّسَاءِ}؟ قلت: في الوجه الأول هو صلة {يُتْلَى}، أي يتلى عليكم في معانهم. ويجوز أن يكون {فِي يَتَامَى النِّسَاءِ} بدلاً من {فِيهِنَّ}. وأما في الوجهين الآخرين فبدل لا غير. فإن قلت: الإضافة في {يَتَامَى النِّسَاءِ} ما هي؟ قلت: إضافة بمعنى مِنْ، كقولك: عندي سحق عمامة. وقرئ «فِي يَتَامَى النِّسَاءِ»،
٥ بياءين على قلب همزة أيامى ياء.

[٤٥٩] {لَا تُؤْتُونَهُنَّ مَا كُتِبَ لَهُنَّ} وقرئ «مَا كَتَبَ اللَّهُ لَهُنَّ»، أي ما فرض لهن من الميراث. وكان الرجل منهم يضم اليتيمة إلى نفسه وما لها. فإن كانت جميلة تزوجها وأكل المال، وإن كانت دميمة عضلها عن الزوج، حتى تموت فيرثها.

[٤٦٠] {وَتَزَعْبُونَ أَنْ تَنكِحُوهُنَّ} يحتمل في أن تنكحوهن لجمالهن، وعن أن تنكحوهن لدمايتهن. وروي أن عمر بن الخطاب رضي الله عنه كان إذا جاءه ولي اليتيمة نظر، فإن كانت جميلة غنية قال: «زَوِّجْهَا غَيْرَكَ والتمس لها من هو خير منك»، وإن كانت دميمة ولا مال لها قال: «تزوجها، فأنت أحق بها».

[٤٦١] {وَالْمُسْتَضْعِفِينَ} مجرور معطوف على يَتَامَى النساء، وكانوا في الجاهلية إنما يورثون الرجال القَوَامَ بالأموال دون الأطفال والنساء. ويجوز أن يكون خطاباً للأوصياء، كقوله {وَلَا تَبَدَّلُوا الْخَبِيثَ بِالطَّيِّبِ} [النساء: ٢].
١٥

[٤٦٢] {وَأَنْ تَقُومُوا} مجرور كَالْمُسْتَضْعِفِينَ، بمعنى: يفتيكم في يتامى النساء، وفي المستضعفين، وفي أن تقوموا. ويجوز أن يكون منصوباً بمعنى: وبأمركم أن تقوموا، وهو خطاب للأئمة في أن ينظروا لهم ويستوفوا لهم حقوقهم، ولا يخلوا أحداً يهتضمهم.

128. Şayet bir kadın, kocasının kötü muamelesinden ya da yüz çevirdiğinden endişe ederse (kadının, eşi üzerindeki bazı haklarından feragat etmesi sûretiyle) ikisinin, aralarında bir anlaşma yaparak sulh olmalarında her ikisi için de sakınca yoktur. Sulh daha hayırlıdır, bencillik insan ruhunda her zaman mevcuttur. Sakınıp iyi geçinirseniz (ne âla! Yoksa), yaptıklarınızdan Allah haberdardır!

[463] خَافَتْ مِنْ بَغْلِهَا (Kocasından endişe ederse...) Gördüğü işaret ve belirtilerden dolayı ondan kötü muamele beklerse... *Nüşûz*dan kasıt, kocanın kadından uzak durması, kocalık ve nafakayı temin görevlerini yerine getirmemesi, karı-koca arasında bulunması gereken sevgi ve merhameti ondan esirgemesi, söverek ve döverek ona eziyet etmek sûretiyle kadından uzaklaşmasıdır. *İ'râd* ise hanımıyla konuşmasını ve ülfetini azaltarak ondan yüz çevirmesidir. Bu da yaşını, çirkinliğini, yaratılış ve ahlâkı ile ilgili herhangi bir şeyi kafaya takmak, bıkkınlık veya başka birinde gözü olması vb. sebeplerden ileri gelir. Bu durumda, aralarında sulh yapmalarında bir sakınca yoktur.

[464] يُضْلِحَا kelimesi, -*yetsâlelhâ* (anlaşmaları) ve *yestalihâ* (uzlaşmaları) anlamında- *yessâlelhâ* ve *yessalihâ* şeklinde de okunmuştur. *Issalaha* kelimesinin benzeri, *istabera* (sabretti) anlamındaki *issaberadır*. *Sulh^{an}* kelimesi üç kıraatteki fiillerden her birinin mef'ûl-i mutlakı konumundadır. *Sulhun* mânası, kadının, birlikte vakit geçirme hakkından tamamen veya kısmen gönül hoşluğuyla vazgeçmek üzere anlaşmasıdır. Tıpkı Sevde binti Zem'a'nın [v. 23/644] Peygamber (s.a.)'in kendisini boşamasını istemeyip-Hazret-i Âişe'nin de [v. 58/678] Peygamber nezdindeki konumunu bilerek, gününü Âişe'ye vermesi gibi [*Müslim*, "Rıdâ", 47]. Yine rivayet edildiğine göre, bir kadını kocası kendisinden soğuduğu için boşamak istemiş. Kadının bir çocuğu varmış. Kadın demiş ki: "Beni boşama, çocuğumun yanında kalayım. İki ayda bir bana vakit ayır." Kocası da cevaben; "Senin için de uygunsa ben bunu tercih ederim." deyip onu boşamaktan vazgeçmiş. *Sulhun* bir yolu da kadının, mehrinin bir kısmını yahut tamamını adama bağışlaması veya nafaka hakkından vazgeçmesidir. Eğer kadın bunlardan birini kabul etmezse erkeğin onu güzellikle nikâhı altında tutmak ya da boşamaktan başka hakkı yoktur.

[465] "Sulh" ayrılmaktan, *nüşûz*dan, ihmal etmekten ve kötü muameleden ya da herhangi bir konuda husumet etmekten "daha hayırlıdır." Yahut husumet kötülüklerden bir kötülük olduğu gibi *sulh* da iyiliklerden bir iyiliktir. "Sulh daha hayırlıdır" cümlesi de "bencillik insan ruhunda her zaman mevcuttur" cümlesi de ara ifadedir.

١٢٨- ﴿وَإِنْ امْرَأَةٌ خَافَتْ مِنْ بَعْلِهَا نُشُوزًا أَوْ إِعْرَاضًا فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا أَنْ يُصْلِحَا بَيْنَهُمَا صُلْحًا وَالصُّلْحُ خَيْرٌ وَأُخْضِرَتِ الْأَنْفُسُ الشُّحَّ وَإِنْ تُحْسِنُوا وَتَتَّقُوا فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا﴾

[٤٦٣] { خَافَتْ مِنْ بَعْلِهَا } توقعت منه ذلك لما لاح لها مخايله وأماراته. والنشوز:

٥ أن يتجافى عنها بأن يمنعها نفسه ونفقتة والمودة والرحمة التي بين الرجل والمرأة، وأن يؤذيها بسب أو ضرب. والإعراض: أن يعرض عنها بأن يقل محادثتها ومؤانستها، وذلك لبعض الأسباب من طعن في سنّ، أو دمامة، أو شيء في خلق أو خلق، أو ملال، أو طموح عين إلى أخرى، أو غير ذلك فلا بأس بهما في أن يصلحا بينهما.

[٤٦٤] وقرئ: يَصْلِحَا، وَيَصْلِحَا، بمعنى: يتصالحا، ويصطلحا. ونحو أصلح:

١٠ اصبر في اضطرب. {صُلْحًا} في معنى مصدر كل واحد من الأفعال الثلاثة. ومعنى الصلح: أن يتصالحا على أن تطيب له نفساً عن القسمة أو عن بعضها، كما فعلت سودة بنت زمعة حين كرهت أن يفارقها رسول الله ﷺ وعرفت مكان عائشة من قلبه، فوهبت لها يومها. وكما روي أن امرأة أراد زوجها أن يطلقها لرغبته عنها وكان لها منه ولد فقالت: لا تطلقني ودعني أقوم على ولدي وتقسم لي في كل شهرين، فقال: إن في هذا يصلح فهو أحب إليّ، فأقرها. أو تهب له بعض المهر، أو كله، أو النفقة؛ فإن ١٥ لم تفعل فليس له إلا أن يمسكها بإحسان أو يسرحها.

[٤٦٥] {وَالصُّلْحُ خَيْرٌ} من الفرقة أو من النشوز والإعراض وسوء العشرة؛ أو

هو خير من الخصومة في كل شيء؛ أو الصلح خير من الخيور، كما أن الخصومة شر من الشرور. وهذه الجملة اعتراض، وكذلك قوله. {وَأُخْضِرَتِ الْأَنْفُسُ الشُّحَّ}

Bencilliğin insan ruhuna *ıhzâr* edilmesinin anlamı, hiçbir zaman kaybolmadan sürekli *hâzır* olması ve kişinin benliğinden hiç ayrılmamasıdır. Yani *bencilik* *nefsin* doğasında vardır. Söylenmek istenen şudur: Kadın kocasını başkasıyla paylaşmak veya paylaşmayıp bir şekilde ondan ayrılmak konusunda neredeyse hiç müsamaha göstermezken, erkek de hanımından soğuyup başka birini sevdiğinde artık onu yenisiyle birlikte idare etmek veya nikâhında tutmak konusunda neredeyse hiç müsamaha göstermez. Oysa kendilerinden hoşlanmayıp başkasını sevseniz bile hayat arkadaşlığınızın hakkını gözetip buna sabrederek, hanımlarınızı nikâhınızda tutmak sûretiyle “iyi geçirerseniz” ve *nüşûz*dan, ihmalkârlıktan eziyet ve düşmanlığa götüren tutumlardan “sakınırsanız, şüphesiz Allah” iyi davranma ve takva adına “yaptığınız her şeyden haberdardır” bunun mükâfatını size verecektir.

[466] İmran b. Hattân el-Hâricî, insanların en çirkinlerinden, hanımı ise tersine en güzellerindendi. Bir gün hanımı onun yüzünü süzdü süzdü ve “Elhamdullillâh” dedi. Kocası, “Hayrola!” deyince “Senin de, benim de cennetlik olmamızdan dolayı Allah’a hamdettim işte!” dedi. Adam, “Nasıl?” diye sordu. Dedi ki: “Çünkü sen benim gibi birisi sana nasip olduğundan dolayı şükrediyorsun. Ben de senin gibi birisi bana verilmiş, sabrediyorum. Allah, şükreden ve sabreden kullarına cenneti vaat etmiştir.”

129. Aslında, ne kadar isterseniz isteyin, kadınlar arasında âdilane hareket edemezsiniz. Hiç olmazsa, bir tarafa tamamen meyledip de ötekini askıdaymış gibi bırakmayın! Eğer arayı düzeltir ve sakınırsanız, Allah gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

[467] “Kadınlar arasında [âdilane] hareket edemezsiniz” yani birine hiç meyletmeden, hakları konusunda herhangi bir fazlalık ve eksiklik söz konusu olmadan âdil ve eşit davranmanız *imkânsız*dır. Bundan dolayı, adaleti eksiksiz, tamı tamına gözetme sorumluluğu üzerinizden kaldırılmıştır. Yü-kümlü olduğunuz tek şey, -çabalayarak, var güçle çalışmak şartıyla- elinizden geleni yapmanızdır. Çünkü elinden gelmeyen bir şeyi insana yüklemek bir nevi zulümdür. “Rabbin ise kullarına asla zulmetmez.” [Fussilet 41/46]. -Güç yetirilemeyen adaletin sevgi konusunda olduğu da söylenmiştir.- Rivayete göre Peygamber (s.a.) eşleri arasında imkânlarını eşit paylaştırır ve şöyle derdi: “Ya Rabbi! Bu gücümün yettiği taksimattır. Sadece senin gücünün yetip benim gücümün yetmediği şeyden beni sorumlu tutma.” [Tirmizî, “Nikâh”, 42] Peygamber burada sevgideki eşitliği kastetmektedir çünkü Hazret-i Âişe’yi [v. 58/678] daha çok seviyordu.

ومعنى إحضار الأنفس الشح أن الشح جعل حاضرًا لها لا يغيب عنها أبدًا ولا تنفك عنه، يعني أنها مطبوعة عليه والغرض أن المرأة لا تكاد تسمح بقسمتها وبغير قسمتها، والرجل لا تكاد نفسه تسمح بأن يقسم لها وأن يمسكها إذا رغب عنها وأحب غيرها {وإن تحسبوا} بالإقامة على نسائكم وإن كرهتموهن وأحببتم غيرهن، وتصبروا على ذلك مراعاة لحق الصحبة {وتتقوا} النشوز والإعراض وما يؤدي إلى الأذى والخصومة {فإن الله كان بما تعملون} من الإحسان والتقوى {خيرًا} وهو يشيكم عليه.

[٤٦٦] وكان عمران بن حطان الخارجي من آدم بني آدم، وامراته من أجملهم، فأجالت في وجهه نظرها يومًا ثم تابعت الحمد لله، فقال: مالك؟ قالت: حمدت الله على أنني وإياك من أهل الجنة. قال: كيف؟ قالت: لأنك رزقت مثلي فشكرت، ورزقت مثلك فصبرت، وقد وعد الله الجنة عباده الشاكرين والصابرين.

١٢٩- ﴿وَلَنْ تَسْتَطِيعُوا أَنْ تَعْدِلُوا بَيْنَ النِّسَاءِ وَلَوْ حَرَصْتُمْ فَلَا تَمِيلُوا كُلَّ الْمِيلِ فَتَدْرُوهَا كَالْمُعَلَّقَةِ وَإِنْ تُصْلِحُوا وَتَتَّقُوا فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ غَفُورًا رَحِيمًا﴾

[٤٦٧] {وَلَنْ تَسْتَطِيعُوا} ومحال أن تستطيعوا العدل {بَيْنَ النِّسَاءِ} والتسوية حتى لا يقع ميل البتة ولا زيادة ولا نقصان فيما يجب لهن، فرفع لذلك عنكم تمام العدل وغايته، وما كلفتم منه إلا ما تستطيعون بشرط أن تبدلوا فيه وسعكم وطاقتكم، لأن تكليف ما لا يستطاع داخل في حد الظلم {وَمَا رَبُّكَ بِظَلَّامٍ لِّلْعَبِيدِ} [فصلت: ٤٦]. وقيل: معناه أن تعدلوا في المحبة. وعن النبي ﷺ أنه كان يقسم بين نسائه فيعدل ويقول «هذه قسمتي فيما أملك، فلا تؤاخذني فيما تملك ولا أملك» يعني المحبة؛ لأن عائشة رضي الله عنها كانت أحب إليه.

[468] Denilmiştir ki eşler arasında âdil davranmak öylesine zor bir iş-
tir ki neredeyse imkânsız olduğunu düşündürmektedir. Çünkü koca, vakit
ayırma, maddi harcamalar, himaye, gözetim, ilgi, giyim - kuşamına özen
gösterme, şakalaşma, samimiyet vb. neredeyse sayısız konuda eşleri arasında
5 eşit davranmakla yükümlüdür ki bu, insan gücünün sınırı dışında sayılır.
Bir de bu, adam bütün eşlerini sevdiğinde böyledir, gönlü sadece birinden
yana olduğunda durum ne olur, siz düşünün!..

[469] “Bir tarafa tamamen meyletmeyin.” O beğenmediğiniz eşe, payı-
na düşenden kendisini -rızası dışında- yoksun bırakarak büsbütün zulmet-
10 meyin. Yani birine tamamen meyletmekten sakınmanız, güç ve takatınız
dâhilindedir. O halde, adaleti tamı tamına gerçekleştirmede eksikliğinizi
olsa da bu hususta eksik davranmayın. Burada bir çeşit kınama vardır.

[470] “Ötekini askıdaymış gibi bırakmayın.” *el-Mu’alleka* (askıdaki)
öyle bir kadındır ki ne kocalıdır ne de boşanmıştır. Şair der ki:

15 Kadın dediğin nedir? Bir miktar haz almak veya boşamak;
veya ezmek ya da askıdaymış gibi bırakmak. Değil mi?
Übeyy b. Kâ'b'ın [v. 33/654] kıraatinde *fe-tezerûhâ ke'l-mescûneti* (zindana
atılmış gibi terk etmeyin) şeklindedir.

[471] Hadiste şöyle buyrulmuştur: “Kimin iki hanımı olup da birini
20 kayırırsa kıyamet günü vücudunun bir tarafı felçli olarak gelir.” [*Ebü Dâvûd*,
“Nikâh”, 38] Rivayete göre, Hazret-i Ömer [v. 23/644; halifelîği zamanında] Pey-
gamber (s.a.)’in eşlerine bir miktar para gönderdi. Hazret-i Âişe [v. 58/678]
dedi ki: “Acaba Ömer Peygamber eşlerinden her birine bu kadar gönderdi
mi?” “Hayır, Kureyşli olanlara bu kadar, Kureyşli olmayanlara ise farklı bir
25 miktar gönderdi.” dediler. Bunun üzerine Hazret-i Âişe “Bana bak! Pey-
gamber (s.a.), malıyla ve nefsiyle bizim aramızda daima âdil davranmıştır!”
dedi. Elçi dönüp durumu Hazret-i Ömer’e bildirince, o da eksik payları
tamamladı. Hazret-i Mu‘âz’ın da iki hanımı vardı. Birinin yanında oldu-
ğunda diğerinin evinde abdest bile almazdı. Taunda ikisi de vefat edince,
30 onları aynı kabre gömdü.

[472] “Eğer arayı düzeltirseniz...” Tevbe ederek geçmişteki meylinizi
düzeltir, gelecekte de [haksızlık etmekten] “sakınırsanız” Allah sizi bağışlar.

[٤٦٨] وقيل: إن العدل بينهن أمر صعب بالغ من الصعوبة حدًّا يوهم أنه غير مستطاع، لأنه يجب أن يسوّي بينهن في القسمة والنفقة والتعهد والنظر والإقبال والممالة والمفاكة والمؤانسة وغيرها مما لا يكاد الحصر يأتي من ورائه، فهو كالخارج من حد الاستطاعة. هذا إذا كن محبوبات كلهن؛ فكيف إذا مال القلب مع بعضهن. ٥

[٤٦٩] {فَلَا تَمِيلُوا كُلَّ الْمِيلِ} فلا تجوروا على المرغوب عنها كل الجور فتمنعوها قسمتها من غير رضا منها، يعني: أن اجتناب كل الميل مما هو في حد اليسر والسعة؛ فلا تفرطوا فيه إن وقع منكم التفريط في العدل كله. وفيه ضرب من التوبيخ. [٤٧٠] {فَتَذَرُوهَا كَالْمُعَلَّقَةِ} وهي التي ليست بذات بعل ولا مطلقة. قال:

هَلْ هِيَ إِلَّا حَظَّةٌ أَوْ تَطْلِقُ ❀ أَوْ صَلَفٌ أَوْ بَيْنَ ذَاكَ تَعْلِيقُ ١٠

وفي قراءة أبي «فَتَذَرُوهَا كَالْمَسْجُونَةِ».

[٤٧١] وفي الحديث «من كانت له امرأتان يميل مع إحداهما جاء يوم القيامة وأحد شقيه مائل». وروي أنّ عمر بن الخطاب رضي الله عنه بعث إلى أزواج رسول الله ﷺ بمال، فقالت عائشة رضي الله عنها: "ألى كل أزواج رسول الله بعث عمر مثل هذا؟" قالوا: لا، بعث إلى القرشيات بمثل هذا، وإلى غيرهنّ بغيره. فقالت: "ارفع رأسك، فإن رسول الله ﷺ كان يعدل بيننا في القسمة بماله ونفسه." فرجع الرسول فأخبره، فأتى لهن جميعاً. وكان لمعاذ امرأتان، فإذا كان عند إحداهما لم يتوضأ في بيت الأخرى، فماتتا في الطاعون فدفنهما في قبر واحد.

[٤٧٢] {وَإِنْ تُضِلُّوهَا} ما مضى من ميلكم وتداركوه بالتوبة {وَتَتَّقُوا} فيما يستقبل، غفر الله لكم. ٢٠

130. Ayrılırlarsa da (dünyanın sonu değildir çünkü) Allah her birini nimetinin genişliği ile zenginleştirir. Allah (her şeyi ile) geniştir, ‘mutlak hikmet sahibi’dir.

[473] يَتَفَرَّقَا ifadesi “Biri diğerinden ayrılırsa” anlamında *ve in yetefâarakâ* şeklinde de okunmuştur.

[474] “Allah her birini zenginleştirir.” Yani eski eşinden daha hayırlı bir eş, eski yaşantısından daha huzurlu, daha afiyetli bir yaşantı nasip eder. *Se‘at^{un}* zenginlik ve güç kuvvet demektir. *el-Vâsi^u* ise zengin ve muktedir anlamındadır.

131. Çünkü göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allah’ındır. Gerçek şu ki Biz senden önce kitap verilenlere de size de hep “Allah’tan sakının!” diye emretmişizdir. Nankörce inkâr ederseniz şüphesiz göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allah’ındır. Allah’ın hiçbir şeye ihtiyacı yoktur, ‘bizâtihi hamde lâıyık’tır (Ganî, Hamîd).

132. Evet, göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allah’ındır. Vekîl olarak da Allah yeter.

133. Ey insanlar! O, dilerse sizi götürüp başkalarını getirir. Allah, buna kadirdir.

[475] مِنْ قَبْلِكُمْ ifadesi, وَصَيْنَا veya أَوْثُوا fiiline bağlıdır. (Yani “sizden evvel emrettik” / “sizden evvelkilere emrettik.”) وَالَّذِينَ أَوْثُوا da الَّذِينَ أَوْثُوا ifadesine atfedilmiştir. [Yani “kitap verilenlere de size de...”] *Kitap* cins isim olup bütün semavî kitapları kapsamaktadır. أَنْ اتَّقُوا ifadesi, *bi-eni’ttekû* takdirinde olup En, [‘söz’ü] açıklayıcıdır / *tefsîriyedir* çünkü tavsiye de ‘söz’ ile yapılır. وَإِنْ اتَّقُوا (Nankörlük ederseniz şüphesiz ki... Allah’ındır) ifadesi اتَّقُوا (sakinin) fiiline ma’tûf olup “Onlara da, size de takvayı emrettik ve onlara da size de şöyle dedik: ‘Nankörlük ederseniz, hiç şüphesiz... Allah’ındır’” anlamındadır. Mâna şöyledir: Tüm yaratılmışlar Allah’ındır, hepsinin yaratıcısı, hükümdarı, tüm nimet çeşitleriyle onlara ihsanda bulunan O’dur. Dolayısıyla, yarattıklarının O’na itaat edip karşı gelmemesini hak etmektedir. Herkes O’nun azabından sakınmalı ve mükâfatını ümit edebileceği işler yapmalıdır.

١٣٠- ﴿وَإِنْ يَتَفَرَّقَا يُغْنِ اللَّهُ كُلًّا مِنْ سَعَتِهِ وَكَانَ اللَّهُ وَاسِعًا حَكِيمًا﴾

[٤٧٣] وقرئ: وإن يَتَفَرَّقَا، بمعنى وإن يفارق كل واحد منهما صاحبه.

[٤٧٤] {يُغْنِ اللَّهُ كُلًّا} يرزقه زوجًا خيرًا من زوجه وعيشًا أهنأ من عيشه. والسعة:

الغنى، والمقدرة. والواسع: الغني المقتدر.

٥ ١٣١- ﴿وَلِلَّهِ مَا فِي السَّمُوتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَلَقَدْ وَصَّيْنَا الَّذِينَ أُوتُوا

الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ وَإِيَّاكُمْ أَنْ اتَّقُوا اللَّهَ وَإِنْ تَكْفُرُوا فَإِنَّ لِلَّهِ مَا فِي السَّمُوتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَكَانَ اللَّهُ غَنِيًّا حَمِيدًا﴾

١٣٢- ﴿وَلِلَّهِ مَا فِي السَّمُوتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَكَفَى بِاللَّهِ وَكِيلًا﴾

١٠ ١٣٣- ﴿إِنْ يَشَأْ يُذْهِبْكُمْ أَيُّهَا النَّاسُ وَيَأْتِ بِآخَرِينَ وَكَانَ اللَّهُ عَلَى ذَلِكَ قَدِيرًا﴾

[٤٧٥] {مِنْ قَبْلِكُمْ} متعلق بـ{وَصَّيْنَا}، أو بـ{أُوتُوا}؛ {وَإِيَّاكُمْ} عطف على

{الَّذِينَ أُوتُوا}. {الْكِتَابَ} اسم للجنس يتناول الكتب السماوية، {أَنْ اتَّقُوا} بأن

اتقوا؛ وتكون أن المفسرة، لأن التوصية في معنى القول. وقوله {وَإِنْ تَكْفُرُوا فَإِنَّ

لِلَّهِ} عطف على {اتَّقُوا}، لأن المعنى: أمرناهم وأمرناكم بالتقوى، وقلنا لهم ولكم:

١٥ إن تكفروا فإن لله. والمعنى: إن لله الخلق كله وهو خالقهم ومالكهم والمنعم

عليهم أصناف النعم كلها، فحقه أن يكون مطاعًا في خلقه غير معصيّ، يتقون عقابه

ويرجون ثوابه.

[476] “Biz” geçmiş ümmetlerden “kendilerine kitap verilenlere” ve size “hep Allah’dan sakının!” diye emretmişizdir.” Yani bu, kadim zamandan beri verilegelen bir emirdir, Allah onu kullarına emretmeyi sürdürmektedir. Bu size özgü bir şey değildir çünkü kulları O’nun nezdinde saadete takva ile ererler, nihaî kurtuluşu takva ile elde ederler. Onlara da size de hep şunu söylemişizdir: “Nankörlük ederseniz şunu bilin ki göklerde olsun yerde olsun Allah’ın meleklerden, cinlerden ve insanlardan kendisini ‘bir’ tanıyan, sadece O’na kulluk eden ve O’na karşı gelmekten sakınan nice kulları vardır. Bununla beraber, “Allah’ın” kullarına da, onların ibadetinde de “ihtiyacı yoktur” hiçbirisi kendisine hamd etmese de nimetlerinin çokluğundan dolayı “bizâtihi hamde layıktır.”

[477] “Göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allah’ındır.” ifadesinin tekrarlanması O’na karşı gelmekten sakınmaları, O’na itaat etmeleri ve isyanda bulunmamaları için O’na karşı takvalı olmanın gerekçesini pekiştirme amaçlıdır. Çünkü her türlü iyiliğin temeli, Allah korkusu ve Allah saygısıdır.

[478] “Dilerse sizi götürür” sizi ilkin yokluktan varlığa çıkardığı gibi yine yok edip ortadan kaldırır ve “başkalarını getirir” yani yerinize başka insanlar veya insandan başka varlıklar getirebilir. Allah yok etmeye de var etmeye de kelimenin tam anlamıyla ‘kadir’dir, [yaratmayı] dilediği hiçbir şey ona direnemez. Burada, Allah’ın gazap ve iktidarı açıklanarak muhataplar korkutulmaktadır. Hitabın, Peygamber (s.a.)’e düşmanlık eden Araplara yönelik olduğu da söylenmiştir, yani Allah dilerse sizi yok edip Peygambere dostluk edip, ona sahip çıkacak başka insanlar getirir. Rivayete göre, âyet indiğinde Peygamber (s.a.) Selmân-ı Farsî’nin sırtına dokunmuş ve -İran coğrafyasındaki insanları kastederek- “Onlar bunun kavmidir.” demiş.

134. Kim dünya mükâfatını isterse (bilsin ki) dünya mükâfatı da âhîret mükâfatı da Allah katındadır. Allah işitir, görür (Semî‘, Basîr).

[479] “Kim” ganimet arzusuyla cihâda çıkan ‘mücahit’ler gibi “dünya mükâfatını isterse (bilsin ki) dünya mükâfatı da âhîret mükâfatı da Allah katındadır.” Şu hâlde neden birini bırakıp sadece öbürüne talip oluyor ki?! Oysa hedeflediği, daha değersizdir çünkü Allah rızası için halisane mücahe-de edeni ganimeti zaten gelip bulur. Üstüne üstlük, öyle bir âhîret mükâfatı elde eder ki ganimet onun yanında hiç kalır. Cevabın şarta uygun düşmesi bakımından mâna şöyledir: “... -Bunu kendisi de murat ettiği takdirde- Allah katında dünya mükâfatı da âhîret mükâfatı da kendisine aittir.”

[٤٧٦] {وَلَقَدْ وَصَّيْنَا الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ} من الأمم السالفة ووصيناكم {أَنِ اتَّقُوا اللَّهَ}، يعني أنها وصية قديمة ما زال يوصي الله بها عباده، لستم بها مخصصين. لأنهم بالتقوى يسعدون عنده، وبها ينالون النجاة في العاقبة، وقلنا لهم ولكم: {وإن تكفروا فإن الله} في سمواته وأرضه من الملائكة والثقلين من يوحد ويعبد ويتقيه. {وكان الله} مع ذلك {غنيًا} عن خلقه وعن عبادتهم جميعًا، مستحقًا لأن يحمده لكثرة نعمه ٥ وإن لم يحمده أحد منهم.

[٤٧٧] وتكرير قوله {لِلَّهِ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ} تقرير لما هو موجب تقواه ليتقوه فيطيعوه ولا يعصوه، لأن الخشية والتقوى أصل الخير كله.

[٤٧٨] {إِنْ يَشَأْ يُذْهِبْكُمْ} يفنكم ويعدمكم كما أوجدكم وأنشأكم {وَيَأْتِ بِآخَرِينَ} ويوجد إنسًا آخرين مكانكم، أو خلقًا آخرين غير الإنس. {وكان الله على ذلك} من الإعدام والإيجاد {قديرًا} بليغ القدرة لا يمتنع عليه شيء أراد. وهذا غضب عليهم وتخويف وبيان لاقتداره. وقيل: هو خطاب لمن كان يعادي رسول الله ﷺ من العرب، أي إن يشأ يمتكم ويأت أناس آخرين يوالونه. ويروى أنها لما نزلت ضرب رسول الله ﷺ بيده على ظهر سلمان وقال «إنهم قوم هذا» يريد أبناء فارس.

١٥ - ١٣٤- ﴿مَنْ كَانَ يُرِيدُ ثَوَابَ الدُّنْيَا فَعِنْدَ اللَّهِ ثَوَابُ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَكَانَ اللَّهُ سَمِيعًا بَصِيرًا﴾

[٤٧٩] {مَنْ كَانَ يُرِيدُ ثَوَابَ الدُّنْيَا} كالمجاهد يريد بجهاده الغنيمة {فَعِنْدَ اللَّهِ ثَوَابُ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ} فماله يطلب أحدهما دون الآخر؛ والذي يطلبه أحسهما، لأن من جاهد الله خالصًا لم تخطئه الغنيمة، وله من ثواب الآخرة ما الغنيمة إلى جنبه كلا شيء. والمعنى: فعند الله ثواب الدنيا والآخرة له إن أراد حتى يتعلق ٢٠ الجزاء بالشرط.

135. Ey iman edenler! Bizzat kendinizin, ana-babanızın veya akrabanızın aleyhine de olsa -bunlar zengin de olsalar fakir de olsalar- sadece adaleti esas alan ‘Allah şahitleri’ olun. -Çünkü Allah bu ikisine (yani dâvalıya da dâvacıya da) sizden daha yakındır.- Duygularınıza kapılıp da adaletten ayrılmayın. Eğer (şahitlik ederken) dilinizi eğip büker ya da (şahitlik etmekten) kaçınırsanız yaptıklarınızdan Allah haberdardır!

[480] “Sadece adaleti esas alanlar...” yani haksızlık etmemek için adaleti ayakta tutmak için ciddi çaba gösterenler... Şahitliği emredildiği gibi, Allah için, doğru dürüst yerine getiren “Allah şahitleri...” Bu şahitlik, “kendi aleyhinize de olsa” bizzat sizin, anne babanızın veya akrabalarınızın aleyhine de olsa...

[481] **Şayet** “Ana - baba ve akrabaların aleyhindeki şahitlik, kişinin ‘Şahitlik ederim ki anam - babam veya akrabalarım üzerinde falanın şu hakkı var!’ demesidir. Peki, kişinin kendi aleyhinde şahitlik yapmasının anlamı nedir?” **dersen şöyle derim:** Kendi aleyhindeki bir hakkı ikrar etmesidir. Çünkü üzerinde bir hak bulunduğunu kabul etmek kendi aleyhine şahitlik etmek anlamına gelir. Bunun şu anlamda olması da câizdir: Bu şahitlik bizzat sizin, ana - babanızın veya akrabanızın aleyhine kötü bir sonuç doğursa da [şahitlik yapın]. Ki bu da kendisine zarar verme ihtimali olan bir kimsenin -meselâ zalim bir hükümdarın veya başka birinin- aleyhinde şahitlik etmesidir. Aleyhinde şahitlik edilecek kişi “zengin de olsa” onun hoşnutluğunu kazanmak için şahitlikten çekinmesin, “fakir (de olsa)” ona acıyarak aleyhinde şahitlik yapmaktan uzak durmasın. “Çünkü Allah her ikisine de” yani kendilerini gözetme ve maslahatlarını dileme konusunda zengine de fakire de [sizden] “daha yakındır.” Aleyhlerindeki şahitlik onların yararına olmasaydı, Allah bunu emretmezdi. Çünkü Allah kullarının yararını herkesten çok gözetir.

[482] **Şayet** “غنياً أو فقيراً (zengin veya fakir) ifadesi bu ikisinden biri anlamında olduğu için, *evlâ bi-himâda* zamirin tekil olarak kullanılması gerekirken, neden ikil getirildi?” **dersen şöyle derim:** “Zengin veya fakir olsun” ifadesi zikredilen mânaya değil, delâlet ettiği mânaya râcidir -bu sebeple zamir tekil değil ikil getirilmiştir- delâlet ettiği mâna da zengin cinsi ile fakir cinsidir. Adeta şöyle buyrulmaktadır: Allah zengin - fakir iki cins insana da yani zenginlere de fakirlere de daha yakındır... Übeyy kıraatinde de çoğul olarak *fa'llâhu evlâ bi-him* (Allah onlara daha yakındır.) şeklindedir ki bu yaklaşıma delildir. İbn Mes'ûd [v. 32/653] da *kâne*yi tam fiil kabul ederek *in yekun ğaniyy^{um} ve fakîr^{um}* (zengin ve fakir insanlar söz konusuysa) şeklinde okumuştur.

١٣٥- ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ بِالْقِسْطِ شُهَدَاءَ لِلَّهِ وَلَوْ عَلَىٰ أَنفُسِكُمْ أَوِ الْوَالِدِينَ وَالْأَقْرَبِينَ إِن يَكُنْ غَنِيًّا أَوْ فَقِيرًا فَاللَّهُ أَوْلَىٰ بِهِمَا فَلَا تَتَّبِعُوا الْهَوَىٰ أَن تَعْدِلُوا وَإِنْ تَلَوْا أَوْ تُعْرَضُوا فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا﴾

[٤٨٠] {قَوَّامِينَ بِالْقِسْطِ} مجتهدين في إقامة العدل حتى لا تجوروا {شُهَدَاءَ لِلَّهِ} ٥ تقيمون شهادتكم لوجه الله كما أمرتم بإقامتها {وَلَوْ عَلَىٰ أَنفُسِكُمْ} ولو كانت الشهادة على أنفسكم أو آبائكم أو أقاربكم.

[٤٨١] فإن قلت: الشهادة على الوالدين والأقربين أن تقول: أشهد أن فلان على والديّ كذا، أو على أقاربي. فما معنى الشهادة على نفسه؟ قلت: هي الإقرار على نفسه، لأنه في معنى الشهادة عليها بالزام الحق لها. ويجوز أن يكون المعنى: وإن كانت الشهادة وبالأعلى على أنفسكم، أو على آبائكم وأقاربكم، وذلك أن يشهد على من يتوقع ضرره من سلطان ظالم أو غيره. {إِنْ يَكُنْ} إن يكن المشهود عليه {غَنِيًّا} فلا تمنع الشهادة عليه لغناه طلباً لرضاه {أَوْ فَقِيرًا} فلا تمنعها ترخُّماً عليه {فَاللَّهُ أَوْلَىٰ بِهِمَا} بالغني والفقير، أي بالنظر لهما وإرادة مصلحتهما. ولولا أن الشهادة عليهما مصلحة لهما لما شرعها، لأنه أنظر لعباده من كل ناظر.

[٤٨٢] فإن قلت: لم ثنى الضمير في {أَوْلَىٰ بِهِمَا} وكان حقه أن يوحد، لأن قوله {إِنْ يَكُنْ غَنِيًّا أَوْ فَقِيرًا} في معنى إن يكن أحد هذين؟ قلت: قد رجع الضمير إلى ما دل عليه قوله {إِنْ يَكُنْ غَنِيًّا أَوْ فَقِيرًا} لا إلى المذكور، فلذلك ثنى ولم يفرد، وهو جنس الغنيّ وجنس الفقير، كأنه قيل: فالله أولى بجنسي الغنيّ والفقير، أي بالأغنياء والفقراء. وفي قراءة أبيّ «فَاللَّهُ أَوْلَىٰ بِهِمْ»، وهي شاهدة على ذلك. وقرأ عبد الله «إِنْ يَكُنْ غَنِيًّا أَوْ فَقِيرًا»، على كان التامة. ٢٠

- [483] أَنْ تَعْدِلُوا ifadesinde fiilin, adaletli davranma anlamındaki ‘adl’den de sapma anlamındaki ‘udûl’den de gelme ihtimali vardır. Adeta şöyle denmektedir: İnsanlar arasında adaletli davranmayı kerih görerek veya haktan sapmayı murat ederek nefsinizin arzusuna uymayın! “Eğer dilinizi eğip büker veya kaçınırsanız...” Yani doğru şahitlikten veya âdil karar vermektен dillerinizi döndürürseniz ya da bildiğiniz şahitlikten kaçınıp, onu esirgerse-
- 5 ker veya kaçınırsanız...” Yani doğru şahitlikten veya âdil karar vermektен dillerinizi döndürürseniz ya da bildiğiniz şahitlikten kaçınıp, onu esirgerse-
- niz... İfade, *ve in telû⁵⁴ ev tu’ridû* şeklinde de okunmuş olup mâna şöyledir: **Şayet** doğru dürüst şahitlik etmeye sırtınızı dönerseniz veya şahitliği doğru dürüst yerine getirmekten yüz çevirirseniz, “Allah, yaptıklarınızdan” dolayı
- 10 hak ettiğiniz cezadan “haberdardır!”

136. Ey iman edenler! Allah ve Resûlüne, O’nun, Resûlüne indirmekte olduğu kitaba ve daha önce indirdiği kitaplara iman edin. Kim Allah’ı, meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini ve ‘Son Gün’ü nan-körce inkâr ederse şüphesiz derin bir dalâlete düşmüştür.

- [484] “Ey iman edenler!” Hitap Müslümanlardır, *âminû*” (İman edin) ifadesi, imanda sebat edin, ona devam edin ve onu arttırın anlamındadır. Daha önce indirdiği kitaptan kasıt, Hazret-i Muhammed (s.a.)’den önceki peygamberlere indirdiği kitapların cinsidir, böyle olduğunun delili de *ve kutubihî* ifadesi olup cins kastedilerek *ve kitâbihî* şeklinde [yukarıdaki gibi
- 15 tekil] de okunmuştur. *أَنْزَلَ* fiili de malum olarak *nezzele* ve *enzele* şeklinde okunmuştur.

- [485] Hitabın Ehl-i Kitab’a olduğu da söylenmiştir çünkü onlar kitapların ve peygamberlerin bir kısmına iman edip bir kısmını inkâr etmekte idiler. Burada, şunlara hitap edildiği rivayet edilir: Abdullah b. Selâm, Kâ’b’ın
- 25 iki oğlu Esed ve Useyd, Sa’lebe b. Kays, Abdullah b. Selâm’ın kızkardeşinin oğlu Selâm, erkek kardeşinin oğlu Seleme ve Yâmin b. Yâmin. Bunlar, “Ya Resûlallah! Biz sana, Mûsâ’ya, Tevrat’a ve Üzeyir’e iman ederiz, bunun dışındaki kitapları ve peygamberleri kabul etmeyiz.” demişlerdi. Peygamber (s.a.) de buyurdu ki: “Hayır! ‘Allah’a, elçisi Muhammed’e, ona indirilen
- 30 Kur’ân’a ve ondan önce indirilmiş bütün kitaplara inanınız’ deyiniz.” Onlar, “Bunu yapmayız!” deyince işbu âyet indi. Ve hepsi iman etti.

[486] Hitabın münafıklara olduğu da söylenmiştir, adeta şöyle buyrulmaktadır: Ey iman etmiş gibi görünenler! Samimi olarak iman ediniz.

54 Genel kıraat *leyy* kökünden; bu ise *vely* kökündendir. / ed.

[٤٨٣] {أَنْ تَعْدِلُوا} يحتمل العدل والعدل، كأنه قيل: فلا تتبعوا الهوى، كراهة أن تعدلوا بين الناس، أو إرادة أن تعدلوا عن الحق. {وَإِنْ تَلَوْا أَوْ تَعْرِضُوا} وإن تلوا ألسنتكم عن شهادة الحق أو حكومة العدل، أو تعرضوا عن الشهادة بما عندكم وتمنعوها. وقرئ «وَإِنْ تَلَوْا أَوْ تَعْرِضُوا»، بمعنى: وإن وليتم إقامة الشهادة أو أعرضتم عن إقامتها {فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا} وبمجازاتكم عليه.

١٣٦- ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا آمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَالْكِتَابِ الَّذِي نَزَّلَ عَلَى رَسُولِهِ وَالْكِتَابِ الَّذِي أَنزَلَ مِنْ قَبْلُ وَمَنْ يَكْفُرْ بِاللَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَكُتُبِهِ وَرُسُلِهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ فَقَدْ ضَلَّ ضَلَالًا بَعِيدًا﴾

[٤٨٤] {يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا} خطاب للمسلمين. ومعنى {آمِنُوا} اثبتوا على الإيمان، وداوموا عليه وازدادوه. {وَالْكِتَابِ الَّذِي أَنزَلَ مِنْ قَبْلُ} المراد به جنس ما أنزل على الأنبياء قبله من الكتب، والدليل عليه قوله {وَكُتُبِهِ}؛ وقرئ «وَكُتَابِهِ» على إرادة الجنس. وقرئ «نَزَّلَ»، «وَأُنْزِلَ»، على البناء للفاعل.

[٤٨٥] وقيل: الخطاب لأهل الكتاب، لأنهم آمنوا ببعض الكتب والرسل وكفروا ببعض. وروي أنه لعبد الله بن سلام، وأسد وأسيد ابني كعب، وثعلبة بن قيس، وسلام بن أخت عبد الله بن سلام، وسلمة ابن أخيه، ويامين بن يامين، أتوا رسول الله ﷺ وقالوا: يا رسول الله، إنا نؤمن بك وبكتابك وموسى والتوراة وعزير، ونكفر بما سواه من الكتب والرسل. فقال عليه السلام «بل آمنوا بالله ورسوله محمد وكتابه القرآن وبكل كتاب كان قبله، فقالوا: لا نفعل، فنزلت، فأمنوا كلهم.

[٤٨٦] وقيل: هو للمنافقين، كأنه قيل: يا أيها الذين آمنوا نفاقاً آمنوا إخلاصاً.

[487] **Şayet** “Tevrat’a ve İncil’e zaten iman ettikleri halde, Ehl-i Kitab’a nasıl ‘daha önce indirdiği kitaba da iman edin’ denilmiş olabilir ki?” **dersen şöyle derim:** Onlar sadece bu ikisine iman ediyorlardı, indirilen tüm kitaplara iman etmiyorlardı. Dolayısıyla, semavî kitap namına ne varsa hepsine iman etmeleri emredildi. Bunun bir açıklaması da bunların bazı kitaplara yönelik ‘iman’larının, ‘kitaba iman’ olarak geçerli sayılmamasıdır. Çünkü kitaplara imanın sebebi mucizedir. Ve bir mucize için, kitapların bazılarına değil de diğer bazılarına özgü olması [yani bazı kitapları semavi olarak gösterirken, bazılarını göstermemesi] söz konusu değildir. **Şayet** imanları, mucize gördükleri içinse tüm kitaplara iman ederlerdi. Sadece bir kısmına iman ettiklerine göre, mucizeye [dolayısıyla peygambere] itibar etmedikleri anlaşılır. Dolayısıyla, imanları gerçek iman değildir. Allah Teâlâ’nın şu sözleriyle kastettiği de budur: “Bir kısmına iman ediyoruz, ama bir kısmını inkâr ediyoruz!” diyenler ve bu ikisinin arasında (münafıkça) bir yol tutmak isteyenler, bunlardır işte, gerçek inkârcılar, asıl nankörler!” [Nisâ 4/150-151]

[488] **Şayet** “Peki, neden birisinde نَزَلَ عَلَى رَسُولِهِ (Resûlüne *peyderpey* indirdiklerine), diğerinde الَّذِي أَنْزَلَ مِنْ قَبْلُ (daha evvel indirdiklerine) buyruldu?” **dersen şöyle derim:** Zira önceki kitapların tersine Kur’ân parça parça yirmi[üç] sene zarfında inmiştir⁵⁵.

[489] “Kim Allah’ı... nankörce inkâr ederse... *ilâ âhırüh...*” Yani bunlardan herhangi birini inkâr ederse “şüphesiz dalâlete düşmüştür!” Çünkü bunların bir kısmını inkâr, tamamını inkâr sayılır. Dikkat edersen, daha önce bunların tamamına iman edilmesi emredilmişti!

137. İman edip sonra inkâr eden, sonra tekrar iman edip yine inkâr eden, sonra da inkârları iyice pekişmiş olan kimseleri Allah’ın ne bağışlaması, ne de doğru yola getirmesi söz konusudur!

[490] “... kimseleri Allah’ın ne bağışlaması, ne de doğru yola getirmesi söz konusudur!” Bu, -bir lütuf olan- ‘bağışlanma ve doğru yolu bulma’nın bunlar için asla söz konusu olmadığını Lâ’m’ın kattığı vurgu yoluyla mübalağalı bir şekilde ifade etmektedir. Bunların olmayışından maksat ise, bu ikisini gerektiren şeyin -yani halis ve sürekli bir iman- olmayışdır.

⁵⁵ Burada, Kur’ân-ı Kerim’in parça parça inmekte oluşuna mukabil, kadim kitapların o an insanların elinde bir bütün olarak bulunuşu kastedilmektedir. Yoksa, eski kitaplar da tek bir kerede vahyedilmiş değildir. Sözgelimi Hazret-i Mûsâ’ya gelen Tevrat’ın, ilk vahyedildiğinde bir tandıra yazılabilecek kadar az olduğu, zamanla bu büyük peygambere ait ‘hadis’lerin, ‘siyer’ malzemesinin, diğer peygamberlere ait biyografilerin vs. eklenmesiyle bunca çoğaldığı bilinmektedir. / ed.

[٤٨٧] فإن قلت: كيف قيل لأهل الكتاب {وَالْكِتَابِ الَّذِي أُنْزِلَ مِنْ قَبْلُ} وكانوا مؤمنين بالتوراة والإنجيل؟ قلت: كانوا مؤمنين بهما فحسب، وما كانوا مؤمنين بكل ما أنزل من الكتب، فأمرُوا أَنْ يُؤْمِنُوا بِالْجَنسِ كُلِّهِ، ولأنَّ إيمانهم ببعض الكتب لا يصح إيماناً به، لأنَّ طريق الإيمان به هو المعجزة، ولا اختصاص لها ببعض الكتب دون بعض، فلو كان إيمانهم بما آمنوا به لأجل المعجزة لآمنوا به كله، فحين آمنوا ببعضه علم أنهم لم يعتبروا المعجزة، فلم يكن إيمانهم إيماناً. وهذا الذي أراد عز وجل في قوله {وَيَقُولُونَ نُوْمنُ بِبَعْضِ وَنَكْفُرُ بِبَعْضٍ وَيُرِيدُونَ أَنْ يَتَّخِذُوا بَيْنَ ذَلِكَ سَبِيلًا أُولَئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ حَقًّا} [النساء: ١٥٠، ١٥١].

[٤٨٨] فإن قلت: لم قيل {نَزَلَ عَلَى رَسُولِهِ} و{أُنْزِلَ مِنْ قَبْلُ}؟ قلت: لأن القرآن نزل مفزاً منجماً في عشرين سنة، بخلاف الكتب قبله.

[٤٨٩] ومعنى قوله {وَمَنْ يَكْفُرْ بِاللَّهِ} الآية، ومن يكفر بشيء من ذلك {فَقَدْ ضَلَّ}، لأن الكفر ببعضه كفر بأكمله. ألا ترى كيف قدم الأمر بالإيمان به جميعاً.

١٣٧- ﴿إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا ثُمَّ كَفَرُوا ثُمَّ آمَنُوا ثُمَّ كَفَرُوا ثُمَّ أَزْدَادُوا كُفْرًا لَمْ يَكُنِ اللَّهُ لِيَغْفِرْ لَهُمْ وَلَا لِيَهْدِيَهُمْ سَبِيلًا﴾

[٤٩٠] {لَمْ يَكُنِ اللَّهُ لِيَغْفِرْ لَهُمْ وَلَا لِيَهْدِيَهُمْ سَبِيلًا} نفي للغفران والهداية، وهي اللطف على سبيل المبالغة التي تُعطيها اللام. والمراد بنفيهما نفي ما يقتضيهما، وهو الإيمان الخالص الثابت.

İkide bir dinden dönen, küfrünü arttırdığı ve inkârda ısrar ettiği görülen bu kimselerin bağışlanmayı hak edecekleri, kendileri için lütfu gerekli kılacakları bir şeyi -yani Allah'ın razı olacağı geçerli ve kalıcı iman- gerçekleştirmeleri uzak bir ihtimaldir, demek istenmektedir. Çünkü böyle davranmayı alışkanlık haline getiren birinin kalbi inkâra yatkın olup dinden çıkma 'alıştırmaları' yapmıştır, onun gözünde iman o kadar basit ve değersiz bir şeydir ki defalarca girilip çıkılabilir!.. Ancak bu, ikide bir dinden çıktıktan sonra samimi bir iman ve içten bir tövbe ile dönüş yapacak olursa Allah onu kabul etmeyecek, günahlarını bağışlamayacak demek değildir. Çünkü kişinin tüm gücünü sarfetmesi ve elinden geleni yapması cihetiyle bu, makbul bir şeydir. Fakat [âyette] bu onlardan son derece uzak bir ihtimal olarak görülmekte, garipsenmektedir; bu neredeyse imkânsızdır. Aynı şekilde, tövbe edip sonra dönen, sonra yeniden tövbe edip yine dönen fâsıktan da neredeyse hiçbir istikrar umulmaz. Böyle biri genellikle en kötü ve en iğrenç biçimde ölür!

[491] Bunlardan kastın Yahudiler olduğu da söylenmiştir. Çünkü Tevrat'a ve Mûsâ'ya 'iman' etmiş, sonra İncil'i ve İsâ'yı 'inkâr' etmiş; Hazret-i Muhammed (s.a.)'i inkâr etmekle de 'inkârlarını iyice arttırmışlardır.'

138. Münafıklara, kendileri için can yakıcı bir azap bulunduğunu müjdele!

139. Onlar ki müminleri bırakıp inkârcı nankörleri velî edinirler... İzzeti (yani, şan-şeref ve gücü) bunların yanında mı arıyor bunlar?! Doğrusu izzet, tamamen Allah'ındır.

[492] "Münafıkları müjdele." Onlarla alay etmek için 'haber ver' yerine 'müjdele' demiştir. "Onlar ki..." ism-i mevsülü ya *urîdu'llezîne* (o kimse-leri kastediyorum ki) takdirinde zemme konu olarak mahallen mansûp ya da *humu'llezîne* (onlar o kimselerdir ki) takdirinde haber olarak mahallen merfû'dur. Bunlar kâfirlerle yardımlaşıyor, onları velî ediniyorlardı. Birbirlerine de "Muhammed'in işinden bir şey çıkmaz! Yahudileri velî edinmeye bakın!" diyorlardı.

[493] "İzzet tamamen Allah'ındır." Burada izzet Allah'ın -Yahudilere ve başkalarına galip geleceğini, onlardan daha aziz olacaklarını kayda geçirdiği- velilerine aittir, demek istiyor. Nitekim "İzzet yalnızca Allah'ındır; Resûlünün ve müminlerindir!" [Münâfikûn 63/8] buyurmuştur.

والمعنى: إنّ الذين تكرر منهم الارتداد وعهد منهم ازدياد الكفر والإصرار عليه، يستبعد منهم أن يحدثوا ما يستحقون به المغفرة ويستوجبون اللطف من إيمان صحيح ثابت يرضاه الله، لأن قلوب أولئك الذين هذا ديدنهم قلوب قد ضربت بالكفر ومرنت على الردّة، وكان الإيمان أهون شيء عنده وأدونه، حيث يبدو لهم فيه كرهة بعد أخرى. وليس المعنى أنهم لو أخلصوا الإيمان بعد تكرار الردّة ونصحت توبتهم لم يقبل منهم ولم يغفر لهم، لأنّ ذلك مقبول حيث هو بذل للطاقة واستفراغ للوسع، ولكنه استبعاد له واستغراب، وأنه أمر لا يكاد يكون. وهكذا ترى الفاسق الذي يتوب ثم يرجع ثم يتوب ثم يرجع، لا يكاد يرجى منه الثبات؛ والغالب أنه يموت على شرّ حال وأسمج صورة.

١٠ [٤٩١] وقيل: هم اليهود، آمنوا بالتوراة وبموسى ثم كفروا بالإنجيل وبيسى. ثم ازدادوا كفراً بكفرهم بمحمد ﷺ.

١٣٨- ﴿بَشِّرِ الْمُنَافِقِينَ بِأَنَّ لَهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا﴾

١٣٩- ﴿الَّذِينَ يَتَخَذُونَ الْكَافِرِينَ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ أَبِيتُّنَا عَنْهُمْ الْعِزَّةَ فَإِنَّ الْعِزَّةَ لِلَّهِ جَمِيعًا﴾

١٥ [٤٩٢] {بَشِّرِ الْمُنَافِقِينَ} وضع بَشِّر مكان أخبر، تهكّما بهم. {الَّذِينَ} نصب على الذمّ أو رفع بمعنى: أريد الذين، أو هم الذين. وكانوا يميلون الكفرة ويوالونهم ويقول بعضهم لبعض: لا يتم أمر محمد فتولوا اليهود.

[٤٩٣] {فَإِنَّ الْعِزَّةَ لِلَّهِ جَمِيعًا} يريد لأوليائه الذين كتب لهم العز والغلبة على اليهود وغيرهم، وقال: {وَلِلَّهِ الْعِزَّةُ وَلِرَسُولِهِ وَلِلْمُؤْمِنِينَ} [المنافقون: ٨].

140. O size “Allah’ın âyetlerinin inkâr edildiğini ve onlarla alay edildiğini işittiğinizde, başka bir konuya geçinceye kadar onların yanında oturmayın, yoksa onlar gibi olursunuz!” gerçeğini bu kitapta indir-miştir. Allah bütün münafıkları ve inkârcı nankörleri mutlaka Cehen-
5 nem’de toplayacaktır.

141. Onlar ki sizinle ilgili olayları yoklarlar/göz ucuyla süzerler: Allah tarafından size bir fetih müyesser olduğunda, “Biz sizinle beraber değil miydik?” derler, (zaferden) inkârcı nankörlere bir pay düşerse onlara da “Biz sizi ele geçiremez miydik?! Sizi müminlerden biz korumadık mı?!” derler. Kıyamet günü aranızda Allah hâkimlik edecektir! Allah, müminlerin aleyhine inkârcı nankörlere asla fırsat vermeyecektir.
10

[494] اِنْ اِذَا سَمِعْتُمْ (işittiğinizde) ifadesinde En, *ennehûnun* hafifletilmiş şeklidir. *Ennehû izâ semi’tum* takdirindedir, yani durumun şöyle şöyle olduğu size inzâl edilmiştir. O ‘durum’ da, müteakip cümlelerin şart ve cevabıyla⁵⁶
15 ifade ettiği şeydir. En kendisiyle ilişkili bulunan kelimelerle birlikte, [mechul okuyanlara göre] *nuzzilenin* nâib-i fâ’ili olmak üzere mahallen merfû‘ ya da *nezzelenin* mef’ûlü olarak mahallen mansûptur.

[495] “Kitapta kendilerine indirilen” ise Mekke’de inen şu âyettir: “Âyetlerimiz hakkında ileri-geri konuşanları gördüğün vakit, başka bir
20 söze geçinceye kadar onlardan uzak dur. Şeytan sana unutturacak olursa hatırladıktan sonra o zalim toplulukla beraber oturma.” [En’âm 6/68] Şöyle ki: Müşrikler toplantılarında Kur’ân hakkında ileri geri konuşurlar, onunla alay ederlerdi. Bunun üzerine o gibi konulara girdikleri sürece Müslümanlara da onların yanında oturmaları yasaklandı. Yahudi din adamları da müşriklerin yaptığını Medine’de yapıyorlardı. Müslümanlar Mekke’de
25 müşriklerle oturmaktan men edildikleri gibi bunlarla oturmaktan da men edildiler. Kur’ân aleyhinde ileri geri konuşan Yahudi din adamlarıyla birlikte oturanlar, münafıklardı. İşte onlara, “Şu halde, siz de bu din adamları gibi inkârdasınız!” buyrulmuş olmaktadır. “Allah, münafıkları ve kâfirleri”
30 yani oturanları da kendileriyle beraber oturanları da “toplayacaktır!”

56 Cümle şudur: “Bulunduğunuz ortamda Allah’ın âyetleri inkâr edildiğinde, bu âyetlerle alay edildiğinde, kâfirler başka bir konuya geçinceye kadar onların yanında durmayın!” / ed.

١٤٠- ﴿وَقَدْ نَزَّلَ عَلَيْكُمْ فِي الْكِتَابِ أَنْ إِذَا سَمِعْتُمْ آيَاتِ اللَّهِ يُكْفَرُ بِهَا وَيُسْتَهْزَأُ بِهَا فَلَا تَقْعُدُوا مَعَهُمْ حَتَّى يَخُوضُوا فِي حَدِيثٍ غَيْرِهِ إِنَّكُمْ إِذَا مِثْلَهُمْ إِنَّ اللَّهَ جَامِعُ الْمُنَافِقِينَ وَالْكَافِرِينَ فِي جَهَنَّمَ جَمِيعًا﴾

١٤١- ﴿الَّذِينَ يَتَرَبَّصُونَ بِكُمْ فَإِنْ كَانَ لَكُمْ فِتْحٌ مِنَ اللَّهِ قَالُوا أَلَمْ نَكُنْ مَعَكُمْ وَإِنْ كَانَ لِلْكَافِرِينَ نَصِيبٌ قَالُوا أَلَمْ نَسْتَحْذِ عَلَيْكُمْ وَنَمْنَعُكُمْ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ فَاللَّهُ يَحْكُمُ بَيْنَكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَلَنْ يَجْعَلَ اللَّهُ لِلْكَافِرِينَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ سَبِيلًا﴾

[٤٩٤] {أَنْ إِذَا سَمِعْتُمْ} هي أن المخففة من الثقيلة. والمعنى أنه إذا سمعتم، أي نزل عليكم أن الشأن كذا والشأن ما أفادته الجملة بشرطها وجزائها، وأن مع ما في حيزها في موضع الرفع بـ{نُزِّلَ}، أو في موضع النصب بـ{نُزِّلَ}، فيمن قرأ به.

١٠ [٤٩٥] والمنزل عليهم في الكتاب: هو ما نزل عليهم بمكة من قوله {وَإِذَا رَأَيْتَ الَّذِينَ يَخُوضُونَ فِي آيَاتِنَا فَأَعْرِضْ عَنْهُمْ حَتَّى يَخُوضُوا فِي حَدِيثٍ غَيْرِهِ} [الأنعام: ٦٨]. وذلك أن المشركين كانوا يخوضون في ذكر القرآن في مجالسهم فيستهزؤون به، فنهى المسلمون عن القعود معهم ما داموا خائضين فيه. وكان أحبار اليهود بالمدينة يفعلون نحو فعل المشركين، فنهوا أن يقعدوا معهم كما نهوا عن مجالسة المشركين بمكة. وكان الذين يقاعدون الخائضين في القرآن من الأحبار هم المنافقون، ف قيل لهم إنكم إذا مثل الأحبار في الكفر {إِنَّ اللَّهَ جَامِعُ الْمُنَافِقِينَ وَالْكَافِرِينَ} يعني القاعدون والمقعود معهم.

[496] **Şayet** “Onların yanında oturmayın’ ifadesindeki zamir kime râcidir?” **dersen şöyle derim:** “Allah’ın âyetlerinin inkâr edildiğini ve onlarla alay edildiğini” ifadesinin delâlet ettiği kimselere râcidir. Adeta şöyle denmektedir: Onları inkâr eden ve onlarla alay edenlerle birlikte oturmayın.

- 5 [497] **Şayet** “[Kur’ân hakkında] ileri geri konuşanlarla birlikte oturmakla neden onlar gibi olsunlar ki?” **dersen şöyle derim:** Çünkü yaptıklarını yadırgamayınca buna razı olmuş oluyorlar. Küfre rıza gösteren ise kâfirdir! **Şayet** “Peki, Mekke döneminde Kur’ân hakkında ileri geri konuşan müşriklerle beraber oturan Müslümanların da münafık olmaları gerekmez mi?”
10 **dersen şöyle derim:** Hayır. Çünkü onların yadırgamamaları güçsüzlüklerinden dolayı idi. Bunlar ise güçleri yettiği halde yadırgamıyorlar! Dolayısıyla, yadırgamamaları onu benimsediklerini göstermektedir.

- [498] الَّذِينَ يَتَرَبَّصُونَ ifadesi, ya *ellezîne yettahizûneden* [Nisâ 4/139] bedeldir ya *el-münâfikînin* [Nisâ 4/140] sıfatıdır ya da bunları zemmetmek üzere
15 [başındaki gizli *uridu* (kastediyorum) fiilinin mefûlü olarak] mahallen mansûptur. “(Sizinle ilgili olayları) yokluyorlar” yani zaman zaman yaşadığınız zafer veya yenilgileri gözetliyorlar.

- [499] “Biz sizinle beraber değil miydik?” Sizi desteklemiyor muyduk? O halde, bize ganimetten bir pay verin. “Sizi ele geçiremez miydik?!” Sizi
20 öldürme ve esir alma fırsatımız olmadı mı? Buna rağmen, size yaşama fırsatı vermedik mi? Müminlerin elini üzerinizden çekmekle, onlara morallerini bozacak şeyler düşündürmekle, onları sizinle savaşılmayacak kadar güçsüz düşürmekle, aleyhinizde onları desteklerken gevşek davranmakla “sizi müminlerden biz korumadık mı?” O halde, elde ettiğiniz ganimetten bize de
25 pay verin!

[500] *Nemna’kum* fiili, başında gizli bir En varsayılarak *nemna’akum* şeklinde nasb ile de okunmuştur. Hutay’a şöyle demiştir:

Sizin komşunuz değil miydim ben? Sevgi ve kardeşlik yok muydu aramızda?

- 30 [Burada *yekûne* fiili de aynı sebeple mansûp okunmuştur.]

- [501] **Şayet** “Peki, neden Müslümanların zaferi *fetih* [açış], kâfirlerinki ise pay [*nasib*] diye adlandırıldı?” **dersen şöyle derim:** Müslümanların şanını yüceltmek, kâfirlerin nasibinin ise önemsizliğini belirtmek için. Çünkü Müslümanların zaferi büyük bir olaydır, Allah [’ın lütuf ve rahmeti] velilerinin üzerine-
35 insin diye gök kapıları onlar için açılmaktadır. Kâfirlerin zaferi ise kendilerine verilmiş önemsiz bir pay ve dünyalık bir kırıntıdan başka bir şey değildir.

[٤٩٦] فَإِنْ قُلْتَ: الضمير في قوله {فَلَا تَقْعُدُوا مَعَهُمْ} إلى من يرجع؟ قلت: إلى من دل عليه {يُكْفَرُ بِهَا وَيُسْتَهْزَأُ بِهَا}، كأنه قيل: فلا تقعدوا مع الكافرين بها والمستهزئين بها.

[٤٩٧] فَإِنْ قُلْتَ: لم يكونوا مثلهم بالمجالسة إليهم في وقت الخوض؟ قلت: لأنهم إذا لم ينكروا عليهم كانوا راضين، والراضي بالكفر كافر. فَإِنْ قُلْتَ: فهلا كان المسلمون بمكة حين كانوا يجالسون الخائضين من المشركين منافقين؟ قلت: لأنهم كانوا لا ينكرون لعجزهم، وهؤلاء لم ينكروا مع قدرتهم، فكان ترك الإنكار لرضاهم.

[٤٩٨] {الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ} إما بدل من {الَّذِينَ يَتَّخِذُونَ} وإما صفة للمنافقين أو نصب على الذم منهم {يَتَّبِعُونَ بِكُمْ} أي ينتظرون بكم ما يتجدد لكم من ظفر أو إخفاق. ١٠

[٤٩٩] {أَلَمْ نَكُنْ مَعَكُمْ} مظاهرين، فأسهموا لنا في الغنيمة. {أَلَمْ نَسْتَحِذْ عَلَيْكُمْ} ألم نغلبكم ونتمكن من قتلكم وأسركم فأبقينا عليكم {وَنَمْنَعُكُمْ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ} بأن ثبطناهم عنكم، وخيلنا لهم ما ضعفت به قلوبكم ومرضوا في قتالكم، وتوانينا في مظاهرتهم عليكم، فهاتوا نصيباً لنا بما أصبتم.

[٥٠٠] وقرئ «وَنَمْنَعُكُمْ» بالنصب إضمار أن. قال الحطية: ١٥

أَلَمْ أَكُ جَارُكُمْ وَيَكُونُ بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ الْمَوَدَّةُ وَالْإِخَاءُ

[٥٠١] فَإِنْ قُلْتَ: لم سمى ظفر المسلمين فتحاً، وظفر الكافرين نصيباً؟ قلت: تعظيماً لشأن المسلمين وتحسيساً لحظ الكافرين؛ لأن ظفر المسلمين أمر عظيم تفتح لهم أبواب السماء حتى ينزل على أوليائه، وأما ظفر الكافرين، فما هو إلا حظ دني ولمظة من الدنيا يصيبونها. ٢٠

142. Şüphesiz münafıklar Allah'ı aldatmaya çalışıyorlar ama aslında O onları aldatıyor! Namaza kalktıklarında da tembel tembel kalkıyorlar. Hem de insanlara gösteriş yaparak... Allah'ı pek az anarak...

143. Ne onlara katılabilmektedirler ne de bunlara!.. İkisi arasında itilip kakılarak... Allah'ın saptırdığı kimseye sen yol bulamazsın.

[502] “Allah'ı aldatmaya çalışıyorlar” [insanı] aldatmaya çalışan birinin yaptığını yaparak, içlerinde küfrü gizleyip imanlı görünüyorlar. “Ama aslında O onları aldatıyor.” Yani aldatmada galip gelen birinin yaptığını yapıyor çünkü dünyada canlarını ve mallarını dokunulmaz kıyor, âhirette ise onlar için cehennemin en aşağı derekesini hazırlıyor, yine dünyada başlarından rezillik, sıkıntı, azap ve daimi korkuyu eksik etmiyor! *el-Hâdi*⁴ kelimesi, birine galebe çaldığında kullanılan *hâda'tehû fe-hada'tehû ve kunte ahde'a minhu* (Onunla birbirinizi kandırmaya çalıştınız ve sen onu aldattın, sen ondan daha aldaticısın) kullanımından ism-i fâ'ildir.

[503] Şu da söylenmiştir: Sırat üzerinde müminlere bir nur verildiği gibi, bunlara da bir nur verilir, nurlarının ışığında bir süre yürürler. Sonra müminlerin nuru bırakılarak, onlarınki söndürülür. Bunun üzerine “Bize bakın da nurunuzdan faydalanalım!” [Hadid 57/13] diye seslenirler.

[504] كَسَالَى Kâf'ın fetha ve zammesiyle [*kusâlâ, kesâlâ*] okunmuştur. Tıpkı *sekrânenin* çoğulunda *sekârâ - sukârâ* dendiği gibi. Yani ağırdan ala ala, lâkayt biçimde namaza dururlar. Hani bir şeyi gönül hoşluğuyla ve istekli olarak değil de istemeye istemeye yapan kimsede görürsün ya işte öyle.

[505] “İnsanlara gösteriş yaparlar” yani namaz kılarken insanların görmesini ve işitmesini hedeflerler. “Allah'ı pek az anarlar” yani [i] çok az namaz kılarlar çünkü insanların gözünden uzakta, gösteriş söz konusu olmadığında asla namaz kılmazlar. Gösteriş için kıldıkları namaz da azdır çünkü içlerinde olmayan bir şeyi zoraki yapmama fırsatını buldukları sürece bu külfete de katlanmazlar. [ii] Yahut Allah'ı *subhânallâh* ve *lâ ilâhe illâllâh* diyerek ‘nadiren’ denecek kadar az zikrederler. Gerçekten de zâhiren Müslüman görünen pek çok kimse vardır ki, onunla günlerce - gecelerce arkadaşlık etsen ondan ne bir *lâ ilâhe illâllâh* ne bir *subhânallâh* ne de bir *elhamdülillâh* duyarsın. Fakat dünyalık sözler, tüm vaktini alır ve buna hiç ara vermez. [iii] “Azlık”tan yokluk kastedilmiş de olabilir.

١٤٢- ﴿إِنَّ الْمُنَافِقِينَ يُخَادِعُونَ اللَّهَ وَهُوَ خَادِعُهُمْ وَإِذَا قَامُوا إِلَى الصَّلَاةِ قَامُوا كُسَالَى يُرَاؤُونَ النَّاسَ وَلَا يَذْكُرُونَ اللَّهَ إِلَّا قَلِيلًا﴾

١٤٣- ﴿مُذَبِّبِينَ بَيْنَ ذَلِكَ لَا إِلَى هَؤُلَاءِ وَلَا إِلَى هَؤُلَاءِ وَمَنْ يُضْلِلِ اللَّهُ فَلَنْ تَجِدَ لَهُ سَبِيلًا﴾

٥ [٥٠٢] {يُخَادِعُونَ اللَّهَ} يفعلون ما يفعل المخادع من إظهار الإيمان وإبطان الكفر {وَهُوَ خَادِعُهُمْ} وهو فاعل بهم ما يفعل الغالب في الخداع، حيث تركهم معصومي الدماء والأموال في الدنيا وأعدّ لهم الدرك الأسفل من النار في الآخرة، ولم يخلهم في العاجل من فضيحة وإحلال بأس ونقمة ورعب دائم. والخادع: اسم فاعل من خادعته فخدعته إذا غلبته وكنت أخدع منه.

١٠ [٥٠٣] وقيل: يعطون على الصراط نورًا كما يعطى المؤمنون فيمضون بنورهم ثم يطفأ نورهم ويبقى نور المؤمنين، فينادون: {أَنْظُرُونَا نَقْتَبِسْ مِنْ نُورِكُمْ!} [الحديد: ١٣]

[٥٠٤] {كُسَالَى} قرئ بضم الكاف وفتحها، جمع كسلان، كسكارى في سكران، أي يقومون متقابلين متقاعسين، كما ترى من يفعل شيئًا على كره لا عن طيبة نفس ورغبة. ١٥

[٥٠٥] {يُرَاؤُونَ النَّاسَ} يقصدون بصلاتهم الرياء والسمعة {وَلَا يَذْكُرُونَ اللَّهَ إِلَّا قَلِيلًا} ولا يصلون إلا قليلاً، لأنهم لا يصلون قط غائبين عن عيون الناس إلا ما يجاهرون به، وما يجاهرون به قليل أيضاً، لأنهم ما وجدوا مندوحة من تكلف ما ليس في قلوبهم لم يتكلفوه. أو ولا يذكرون الله بالتسبيح والتهليل إلا ذكرًا قليلاً في الندرة. وهكذا ترى كثيرًا من المتظاهرين بالإسلام لو صحبتهم الأيام والليالي لم تسمع منه تهليلة ولا تسبيحة ولا تحميدة، ولكن حديث الدنيا يستغرق به أوقاته لا يفتر عنه. ويجوز أن يراد بالقلة العدم. ٢٠

[506] **Şayet** “*Murâ’âtın* (birbirine göstermenin) anlamı nedir çünkü o, *ru’yetin* mufâ’ale veznidir?” **dersen şöyle derim:** Bu iki şekilde açıklanabilir. Birincisi: *Murâ’î* yani riyakâr, insanlara iyi amellerini gösterir, insanlar da buna karşılık ona takdirlerini gösterirler. İkincisi: Mufâ’ale vezninde olmakla beraber tef’îl anlamındadır. Nitekim *râ’â en-nâs* denir ki [tef’ilden] *râ’â en-nâs* anlamındadır. Tıpkı *na’amehû* ve *nâ’amehû* ile *fennekahû* ve *fânekahû* ve *ayş^{un} mufânak^{un}* kullanımlarında olduğu gibi. Ebû Zeyd, kadının, erkek yüzünü görsün diye aynayı tuttuğunda [tef’ilden] *ra’eti’l-mer’etu’l-mir’âte’r-racul* dendiğini rivayet etmiştir. İbn Ebî İshâk’ın *yura ‘ûnehum* 10 *يرعونهم* der gibi, şeddeli bir Hemze ile *yura ‘ûnehum* *يرؤونهم* şeklindeki kıratı de buna delildir. Yani, amellerini insanlara gösterir dururlar ki “gösteriş yaparlar” ifadesi de bu anlamdadır.

[507] *مُذَبِّينَ* (itilip kakılarak...) ifadesi ya “anmazlar” ifadesi gibi “gösteriş yaparlar” ifadesinin fâ’il zahirinden haldir ya da [gizli bir *ûridu* fiiliyle] 15 *zemm* olmak üzere mansûptur. [(i) Çok az zikrederek ve iman ile küfrün arasında gidip gelerek insanlara gösteriş yaparlar. (ii) Hele şu kâfirlerle müminler arasında itilip kakılanlar!] “İtilip kakılarak...” ifadesi, Şeytan ve nefsanî istekleri onları imanla küfür arasında bocalattığından, bu ikisi arasında mütereddit ve şaşkıncılar, anlamındadır. *Müzebzebin* gerçek anlamı, her iki tarafa da *zebb* edilen, 20 yani itilen, kovulan, bir tarafta karar kılamayıp atılır. Tıpkı [“Falanca, tehlikeye atıldı” anlamında] *fulân^{un} yurmâ bi-hi’r-racevâni* dendiği gibi. Ancak *zebzebe*de, *zebb* kalıbında bulunmayan bir tekrar anlamı vardır. Sanki şöyle demek istenmektedir: Bir tarafa her meylettğinde oradan uzaklaştırılırlar. İbn Abbâs (r.a.) [v. 68/688] Zal’ın kesresiyle *müzebzebine* şeklinde okumuştur 25 ki “kalplerini veya dinlerini ya da görüşlerini kesinleştiremiyorlar” yahut “kararsızlık gösteriyor / *tezebzüp* ediyorlar” anlamındadır. Tıpkı *salsale* ve *tasalsalenin* aynı mânaya gelmesi gibi ki İbn Mes’ûd [v. 32/653] mushafında da *mütezebzebine* şeklindedir. Ebû Ca’fer’den [v. 130/748] ise -noktasız- Dâl ile *müdebzebine* şeklinde rivayet edilmiştir. Mâna adeta şöyledir: Bazen bir 30 yola [*dubbeye*] bazen diğer bir yola sürüklenirler, asla sürekli aynı yolda yürüyemezler. -*Dubbe*, yol demektir. - *Dubbet^u Kureyşⁱⁿⁱ* (Kureyş’in izlediği yol - yöntem) de bundandır.-

[٥٠٦] فإن قلت: ما معنى المراة وهي مفاعلة من الرؤية؟ قلت: فيها وجهان؛ أحدهما: أن المرآئي يُريهم عملَهُ وهم يُرونه استحسانَهُ. والثاني: أن يكون من المفاعلة بمعنى التفعيل، فيقال: رآى الناس، يعني رآهم، كقولك: نَعِمه وناعمه، وفَنَّقَه وفانقه، وعيش مفانق. روى أبو زيد: رأت المرأة المرأة الرجل، إذا أمسكتها ليرى وجهه. ويدل عليه قراءة ابن أبي إسحاق: يُرَأُونَهُمْ بهمزة مشددة: مثل. يُرْعُونَهُمْ، أي يبصرونهم أعمالهم ويُرَأُونَهُمْ كذلك.

[٥٠٧] {مُذَبِّذِينَ} إمّا حال، نحو قوله: {وَلَا يَذْكُرُونَ} عن واو يراؤون، أي يراؤونهم غير ذاكرين مذبذبين؛ أو منصوب على الذم. ومعنى {مُذَبِّذِينَ} ذبذبهم الشيطان والهوى بين الإيمان والكفر، فهم مترددون بينهما متحIRON. وحقيقة المذبذب الذي يُذب عن كلا الجانبين، أي يذاد ويدفع فلا يقرّ في جانب واحد، كما قيل: فلان يرمى به الرَّجَوان. إلا أن الذبذبة فيها تكرير ليس في الذب، كأن المعنى: كلما مال إلى جانب ذُب عنه. وقرأ ابن عباس «مُذَبِّذِينَ» بكسر الذال، بمعنى يذبذبون قلوبهم أو دينهم أو رأيهم. أو بمعنى يتذبذبون، كما جاء: صلصل وتصلصل بمعنى. وفي مصحف عبد الله. «مُتَذَبِّذِينَ». وعن أبي جعفر «مُذَبِّذِينَ»، بالدال غير المعجمة، وكأن المعنى: أخذ بهم تارة في دبة وتارة في دبة، فليسوا بماضين على دبة واحدة. والدبة: الطريقة ومنها: دبة قریش.

[508] [ذٰلِكَ'deki] ذٰلِكَ küfre ve imana işaretler.⁵⁷

[509] “Ne onlara” mensupturlar ki mümin olsunlar, “ne de bunlara mensupturlar” ki müşrik diye adlandırılınsınlar!

144. Ey iman edenler! Müminleri bırakıp da inkârcı nankörleri velî edinmeyin. Kendi aleyhinize Allah’a apaçık bir kanıt mı vermek istiyorsunuz?!

[510] “İnkârcı nankörleri veli edinmeyin.” Yahudileri ve onlar dışındaki İslâm düşmanlarını veli edinen münafıklara benzemeyin. سُلْطَانًا yani “apaçık bir kanıt.” Demek istiyor ki kâfirlerle karşılıklı velayet ilişkisine girmek apaçık münafıklık delilidir. [Hazret-i Ali’nin öğrencilerinden] Sa’sa’a b. Sühân’ın, bir yeğenine şöyle dediği rivayet edilmiştir: “Mümine karşı samimi ol, kâfir ve fâciri de [içinden buğzetsen de] bir şekilde idare et çünkü fâcir senin güzel ahlâkına bakarak senden razı olur. Mümine karşı samimi olmak zaten görevindir.”

145. Şüphesiz münafıklar Ateş’in en alt tabakasındadırlar... Ve onlar için asla bir yardımcı bulamayacaksınız!..

146. Dönüş yaparak durumlarını düzelterler, Allah’a sımsıkı sarılanlar ve (ihlâs ve tevhit ile) dinlerini Allah’a has kılanlar müstesna... İşte bunlar da müminlerle beraberdirlere. Ve Allah müminlere büyük bir mükâfat verecektir.

[511] “En alt” *dereke*de, yani Cehennem dibindeki “tabakadadırlar.” Cehennem yedi tabakadır. Bu tabakalara *derk* denmesinin sebebi, üst üste birbirinin devamı ve birbirinin eksikliğini telafi edici olmalarındandır. *Derek*, Râ’nın cezmiyle *derk* şeklinde okunmuş ise de Arapların, *edrâku cehennem* kullanıma uygun olarak fethalı [*derek*] okunması tercihe şayandır.

[512] **Şayet** “Neden münafığın azabı kâfirin azabından daha şiddetlidir?” **dersen şöyle derim:** Çünkü inkârda kâfir gibidir, küfrüne bir de İslâm’la ve Müslümanlarla alay etmeyi ve onlara hoş görünme sahtekârlığını eklemiştir.

57 Tekil bir ism-i işaretin iki şeye işaret etmesi örneği / açıklaması için bkz. Bakara 2/68 hk. / ed.

[٥٠٨] و {ذَلِكَ} إشارة إلى الكفر والإيمان.

[٥٠٩] {لَا إِلَى هَؤُلَاءِ} لا منسوبين إلى هؤلاء فيكونون مؤمنين، {وَلَا إِلَى هَؤُلَاءِ}

ولا منسوبين إلى هؤلاء فيسمون مشركين.

١٤٤- ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا الْكَافِرِينَ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ
أَتُرِيدُونَ أَنْ تَجْعَلُوا لِلَّهِ عَلَيْكُمْ سُلْطَانًا مُبِينًا﴾ ٥

[٥١٠] {لَا تَتَّخِذُوا الْكَافِرِينَ أَوْلِيَاءَ} لا تشبهوا بالمنافقين في اتخاذهم اليهود

وغيرهم من أعداء الإسلام أولياء {سُلْطَانًا} حجة بينة، يعني أن موالاته الكافرين

بينة على النفاق. وعن صعصعة بن صوحان أنه قال لابن أخ له: خالص المؤمن،

وخالق الكافر والفاجر؛ فإن الفاجر يرضى منك بالخلق الحسن، وإنه يحق عليك

١٠ أن تخالص المؤمن.

١٤٥- ﴿إِنَّ الْمُنَافِقِينَ فِي الدَّرَكِ الْأَسْفَلِ مِنَ النَّارِ وَلَنْ تَجِدَ لَهُمْ نَصِيرًا﴾

١٤٦- ﴿إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا وَأَصْلَحُوا وَاعْتَصَمُوا بِاللَّهِ وَأَخْلَصُوا دِينَهُمْ لِلَّهِ فَأُولَئِكَ

مَعَ الْمُؤْمِنِينَ وَسَوْفَ يُؤْتِ اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ أَجْرًا عَظِيمًا﴾

[٥١١] {الدَّرَكِ الْأَسْفَلِ} الطبقة الذي في قعر جهنم، والنار سبع دركات، سميت

١٥ بذلك لأنها متداركة متتابعة بعضها فوق بعض. وقرئ بسكون الراء، والوجه التحريك،

لقولهم: أدراك جهنم.

[٥١٢] فإن قلت: لِمَ كان المنافق أشدَّ عذابًا من الكافر؟ قلت: لأنه مثله في الكفر،

وضم إلى كفره الاستهزاء بالإسلام وأهله ومداجاتهم.

[513] Münafıklık halinde iken bozdukları iç yüzlerini ve durumlarını “düzeltenler ve Allah’a sımsıkı sarılanlar...” O’na samimi müminlerin bağlandığı gibi bağlananlar “(ihlâs ve tevhit ile) dinlerini Allah’a has kılanlar...” Taatleriyle Allah rızasından başka bir şey gözetmeyenler “[müstesna...] İşte bunlar da müminlerle beraberdirler.” Bunlar iki cihanda müminlerin dâva arkadaşları ve yoldaşlarıdır. “Ve Allah müminlere büyük bir mükâfat verecektir” bunlar da onlara ortak olacak ve onlarla aynı payı alacaklardır.

[514] **Şayet** “Münafık kimdir?” **dersen şöyle derim:** Dinî terminolojide *münafık*, mümin görüldüğü halde içten içe kâfir olandır. *Fâsık* olarak nitelendirileceği bir günahı işleyen birine *münafık* denmesiise böyle davranmanın son derece çirkin olduğunu bildirmek içindir. Tıpkı “Namazı kasten terk eden kişi kâfir olmuştur!” [Tirmizî, “İmân”, 9] hadisinde olduğu gibi. Peygamber (s.a.)’in şu hadisi de buna örnektir: “Üç özellik var ki kimde bulunursa o kişi oruç tutup namaz kılsa ve Müslüman olduğunu öne sürse de münafıktır! Konuştuğu zaman yalan söyleyen, söz verdiğinde sözünde durmayan, kendisine güvenildiğinde hıyanet eden kimse.” [Buhârî, “İman”, 23] Hazret-i Huzeyf’e [v. 36/656] “Münafık kimdir?” diye soruldu. “İslâm’ı öven, fakat onunla amel etmeyen kimsedir.” dedi. İbn Ömer’e [v. 73/692] denildi ki “Biz hükümdarın yanına varır, onunla bir türlü konuşur, yanından çıktığımızda ise bunun tersini konuşuruz. Bunun hakkında görüşün nedir?” İbn Ömer; “Biz bunu münafıklık sayardık.” dedi. Hasan-ı Basrî *Rahimehu’llâh*’ın [v. 110/728] de şöyle dediği nakledilmiştir: “Münafıklık öyle bir dönem geçirdi ki, münafığın boynu vurulurdu! Fakat gün geldi münafığa taç giydirildi, yetkili kılındı ve eline kılıç verildi!..” -Bu sözüyle Haccâc’ı [v. 95/714] kastediyordu.-

25 **147. Siz şükredip iman ettiğiniz takdirde, Allah size neden azap etsin ki? Allah iyiliği karşılıksız bırakmaz, ‘mutlak ilim sahibi’dir (Şâkir, ‘Âlîm).**

[515] “Allah size neden azab etsin ki?” Bununla, -kralların cezalandırırken yaptıkları gibi- öfkesini mi dindirecek, intikam mı alacak, bir fayda mı elde edecek, bir zarar mı savacak? Kendisi için bunların hiçbirisi söz konusu olmayan ‘mutlak zengin’ O’dur. Kötüyü cezalandırması, tamamen ilâhî hikmetin gerektirdiği bir durumdur. Eğer O’nun nimetlerine karşılık gerektiği gibi şükreder, O’na inanırsanız, azaba müstahak olmayı kendinizden uzaklaştırmış olursunuz.

[٥١٣] {وَأَضْلَحُوا} ما أفسدوا من أسرارهم وأحوالهم في حال النفاق {واعتصموا بالله} ووثقوا به كما يثق المؤمنون الخالص {وَأَخْلَصُوا دِينَهُمْ لله} لا يبتغون بطاعتهم إلا وجهه {فَأُولَئِكَ مَعَ الْمُؤْمِنِينَ} فهم أصحاب المؤمنين ورفقاؤهم في الدارين {وَسَوْفَ يُؤْتِي اللهُ الْمُؤْمِنِينَ أَجْرًا عَظِيمًا} فيشاركونهم فيه ويساهمونهم.

٥ [٥١٤] فإن قلت: مَنْ المنافق؟ قلت: هو في الشريعة من أظهر الإيمان وأبطن الكفر. وأما تسمية من ارتكب ما يفسق به بالمنافق فللتغليظ، كقوله: "من ترك الصلاة متعمداً فقد كفر!" ومنه قوله عليه الصلاة والسلام: "ثلاث من كنّ فيه فهو منافق، وإن صام وصلى وزعم أنه مسلم: من إذا حدث كذب، وإذا وعد أخلف، وإذا ائتمن خان." وقيل لحذيفة رضي الله عنه: مَنْ المنافق؟ فقال: الذي يصف الإسلام ولا يعمل به. وقيل لابن عمر: ندخل على السلطان ونتكلم بكلام، فإذا خرجنا تكلمنا بخلافه. فقال: كنا نعدّه من النفاق. وعن الحسن: أتى على النفاق زمان وهو مقروع فيه، فأصبح وقد عمّ وقلّد وأعطي سيفاً، يعني الحجاج.

١٤٧- ﴿مَا يَفْعَلُ اللهُ بِعَذَابِكُمْ إِنْ شَكَرْتُمْ وَآمَنْتُمْ وَكَانَ اللهُ شَاكِرًا عَلِيمًا﴾

[٥١٥] {مَا يَفْعَلُ اللهُ بِعَذَابِكُمْ} أيتشفى به من الغيظ، أم يدرك به الثأر، أم يستجلب به نفعاً، أم يستدفع به ضرراً كما يفعل الملوك بعذابهم، وهو الغني الذي لا يجوز عليه شيء من ذلك. وإنما هو أمر أوجبته الحكمة أن يعاقب المسيء، فإن قمتم بشكر نعمته وآمنت به فقد أبعدتم عن أنفسكم استحقاق العذاب.

“Allah iyiliği karşılıksız bırakmaz.” Sizleri mükâfatlandırır, ecrinizi tasta-
mam verir, şükür ve imanınızla neyi hak ettiğinizi “bilir.” **Şayet** “Neden
şükürü, imana önceledi?” **dersen şöyle derim:** Çünkü aklı başında biri,
yaradılıştaki ve mazhar kılındığı faydalardakimuazzam nimetlere bakar
5 ve belli belirsiz bir şükran hissi duyar. Tefekkürü onu nihayet, nimeti
verene iman etmeye götürünce, bu defa detaylı bir biçimde şükretmeye
başlar. Dolayısıyla, şükür imandan öncedir ve kendini yükümlü görme-
nin adeta temeli ve eksenidir.

148. Allah, çirkin sözün alenen söylenmesini sevmez, haksızlığa uğ-
10 **rayanlarıntaki hariç... Allah iştir, ‘mutlak ilim sahibi’dir (Semî‘, ‘Alîm).**

149. Bir hayrı açıkça ya da gizlice yapsanız yahut bir fenalığı affetse-
niz, Allah gerçekten affedicidir, kudretlidir (‘Afüvv, Kadîr).

[516] “Haksızlığa uğrayanlarıntaki hariç...” Yani haksızlığa uğrayanların
kötü sözü alenen söyleyişi hariç... Allah’ın alenen söylenmesini sevmedi-
15 ği kötü sözden mazlumunki istisna edilmiş oldu, yani mazlumin zalime
beddua etmesi ve bu bedduasında, onun yaptığı kötülüğü alenen dile getir-
mesi. Bunun, birisi kendisine sövünce onun bu sövgüsüne sövgüyle karşı-
lık vermesi olduğu da söylenmiştir. “Kim zulme uğradıktan sonra hakkını
alır, bunlara hiçbir sorumluluk yoktur.” [Şûrâ 42/41] âyeti de buna işaret
20 etmektedir.

[517] Söylendiğine göre, bir adam bir yere misafir olmuş, fakat karnını
doyurmamışlardı. O da bunlardan yakınmaya başlayınca, bu şikâyetlerin-
den dolayı azarlanmış. İşbu âyet de bunun üzerine inmiş.

[518] İstisnâ-i munkatı‘ olmak üzere malum olarak *illâ men zaleme* şek-
linde de okunmuştur; “fakat zalim Allah’ın sevmediği işi işleyerek kötü sözü
25 açıktan söyler” anlamındadır. *İllâ men zulimenin* merfû‘ olması da câiz-
dir, adeta şöyle denilmektedir: Allah kötülüğün alenen söylenmesini sev-
mez, bunu sadece *zâlim*⁵⁸ sever. Bu kullanım, *-mâ câ’enî illâ ‘Amr^{un}* (Bana
Amr’dan başkası gelmedi) anlamında- *mâ câ’enî Zeyd^{un} illâ ‘Amr^{un}* (Bana
30 Zeyd değil, Amr geldi) diyenlere göredir. قُلْ لَا يَعْلَمُ مَنْ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ إِلَّا اللَّهُ
“De ki: Göklerde ve yerde olan hiç kimse gaybı bilmez; sadece
Allah bilir.” [Neml 27/65]) âyeti gibidir.

58 İla من ظلم ifadesinden bu kelimenin “zalim” değil “mazlum” olması gerektiği anlaşıyor. / ed.

{وَكَانَ اللَّهُ شَاكِرًا} مَثِبًا مَوْفِيًا أَجُورَكُمْ، {عَلِيمًا} بِحَقِّ شُكْرِكُمْ وَإِيمَانِكُمْ. فَإِنْ قُلْتُ: لم قدم الشكر على الإيمان؟ قلت: لأن العاقل ينظر إلى ما عليه من النعمة العظيمة في خلقه وتعريضه للمنافع، فيشكر شكرًا مبهمًا، فإذا انتهى به النظر إلى معرفة المنعم آمن به ثم شكر شكرًا مفصلاً، فكان الشكر متقدماً على الإيمان، وكأنه أصل التكليف ومداره. ٥

١٤٨- ﴿لَا يُحِبُّ اللَّهُ الْجَهْرَ بِالسُّوءِ مِنَ الْقَوْلِ إِلَّا مَنْ ظَلِمَ وَكَانَ اللَّهُ سَمِيعًا عَلِيمًا﴾

١٤٩- ﴿إِنْ تُبْدُوا خَيْرًا أَوْ تُخَفُّوهُ أَوْ تُغْفُوا عَنْ سُوءٍ فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ عَفُوًّا قَدِيرًا﴾

[٥١٦] {إِلَّا مَنْ ظَلِمَ} إلا جهر من ظلم، استثنى من الجهر الذي لا يحبه الله جهر المظلوم. وهو أن يدعو على الظالم ويذكره بما فيه من السوء. وقيل: هو أن يبدأ بالشتيمة فيرد على الشاتم {وَلَمَنْ انتَصَرَ بَعْدَ ظُلْمِهِ} [الشورى: ٤١].

[٥١٧] وقيل: ضاف رجل قومًا فلم يطعموه، فأصبح شاكيًا، فعوتب على الشكاية، فنزلت.

[٥١٨] وقرئ «إِلَّا مَنْ ظَلَمَ» على البناء للفاعل للانقطاع، أي ولكن الظالم راكب ما لا يحبه الله فيجهر بالسوء. ويجوز أن يكون {مَنْ ظَلِمَ} مرفوعًا، كأنه قيل: لا يحب الله الجهر بالسوء، إلا الظالم، على لغة من يقول: ما جاءني زيد إلا عمرو، بمعنى ما جاءني إلا عمرو. ومنه {لَا يَعْلَمُ مَنْ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ الْغَيْبَ إِلَّا اللَّهُ} [النمل: ٦٥].

[519] Hakkını almak amacıyla alenen kötü söz söylenmesini serbest bıraktıktan ve bunun [Allah katında] sevimli bir şey olduğunu belirttikten sonra, hakkını almak sûretiyle de olsa kimsenin kimseye açıktan kötü söz söylememesini teşvik etti. Böylece kendi nezdinde daha sevimli ve efdal olanı, değer, alçakgönüllülük ve kulluğa daha uygun düşeni teşvik etmiş oldu. Benliği affa hazırlamak için gizli -açık iyilik yapmaktan söz etti ve sonra, kendisine özen gösterdiğini belirtmek, yüksek dereceli ve çok hayırlı olduğuna dikkat çekmek için *affi* bu ikisine atfetti. İyiliğin gizli - açık yapılmasını belirtmesinden kastın af olduğuna delil, “Allah gerçekten affedicidir, kudretlidir” buyrulmasıdır. Yani, Allah cezalandırmaya gücü yettiği halde suçluları affeder. Dolayısıyla siz de O’nun bu âdetini örnek almalısınız.

150. Allah ve resûllerini nankörce inkâr edenler, “Bir kısmına iman ediyoruz, ama bir kısmını inkâr ediyoruz!” diyenler, Allah ile resûllerinin arasını ayırmak isteyenler ve bu ikisinin arasında (münafıkça) bir yol tutmak isteyenler,

151. bunlardır işte, gerçek inkârcılar, asıl nankörler... Ki alçaltıcı bir azap hazırlamışızdır Biz, inkârcı nankörlere!

[520] Daha önce belirttiğimiz gerekçeden dolayı, “Allah’a iman edip elçilerini inkâr edenler”, “Allah’a ve bazı elçilerine iman edip diğer bir kısmını inkâr edenler” hem Allah’ı hem elçilerini tümünden inkâr etmiş kabul edildiler. “بَيْنَ ذَلِكَ سَبِيلًا [Bunun arasında] bir yol tutma”nın anlamı, iman ile küfür arasında ortada bir din edinmeleridir. Bu kullanıma örnek şu âyet-i kerimedir “Dua ederken sesini ne çok yükselt ne de iyice kıs, bu ikisi arasında [بَيْنَ ذَلِكَ] bir yol tut.” [İsrâ 17/110] Yani okumada seslilikle sessizlik arasında orta bir yol tut. Oysa bunlar yanıldılar çünkü küfür ile iman arasında orta yol yoktur. Bu sebeple, “Gerçek kâfirler bunlardır işte!” buyurdu, yani ‘tam’ kâfirler...

[521] *Hakk^{an}* (gerçek) kelimesi cümlelerin içeriğini pekiştirmektedir, *huve ‘abdu’llâhi hakk^{an}* (O gerçekten Allah’ın kuludur) cümlesinde olduğu gibi ki *hakka zâlike hakk^{an}* demektir. Bu da onların tam kâfir olduklarını ifade eder. Ya da *kâfirûnenin* masdarının sıfatıdır, yani hakkıyla, kesin, gerçek ve kuşkusuz bir küfürle kâfirliğe sapanlar bunlardır işte!

152. Allah ve resûllerine iman edip onlardan hiçbirini diğerinden ayırmayanlara Allah mükâfatlarını ileride verecektir. Allah bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

[٥١٩] ثم حث على العفو، وأن لا يجهر أحد لأحد بسوء وإن كان على وجه الانتصار، بعد ما أطلق الجهر به وجعله محبوباً، حثاً على الأحب إليه، والأفضل عنده والأدخل في الكرم والتخشع والعبودية، وذكر إبداء الخير وإخفائه تنبيهاً للعفو، ثم عطفه عليهما اعتداداً به وتنبيهاً على منزلته، وأن له مكاناً في باب الخير وسيطاً. والدليل على أن العفو هو الغرض المقصود بذكر إبداء الخير وإخفائه قوله {فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ عَفُوًّا قَدِيرًا} ٥ أي يعفو عن الجانين مع قدرته على الانتقام، فعليكم أن تقتدوا بسنة الله.

١٥٠- ﴿إِنَّ الَّذِينَ يَكْفُرُونَ بِاللَّهِ وَرُسُلِهِ وَيُرِيدُونَ أَنْ يُفَرِّقُوا بَيْنَ اللَّهِ وَرُسُلِهِ وَيَقُولُونَ نُؤْمِنُ بِبَعْضٍ وَنَكْفُرُ بِبَعْضٍ وَيُرِيدُونَ أَنْ يَتَّخِذُوا بَيْنَ ذَلِكَ سَبِيلًا﴾
١٥١- ﴿أُولَئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ حَقًّا وَأَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ عَذَابًا مُهِينًا﴾

١٠ [٥٢٠] جعل الذين آمنوا بالله وكفروا برسله أو آمنوا بالله وبيعض رسله وكفروا ببعض، كافرين بالله ورسله جميعاً لما ذكرنا من العلة. ومعنى اتخاذهم بين ذلك سبيلاً: أن يتخذوا ديناً وسطاً بين الإيمان والكفر، كقوله {وَلَا تَجْهَرْ بِصَلَاتِكَ وَلَا تُخَافَتْ بِهَا يَتَّخِذُوا بَيْنَ ذَلِكَ سَبِيلًا} [الإسراء: ١١٠]، أي طريقاً وسطاً في القراءة، وهو ما بين الجهر والمخافتة. وقد أخطؤوا، فإنه لا واسطة بين الكفر والإيمان، ولذلك قال: {أُولَئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ حَقًّا} أي هم الكاملون في الكفر. ١٥

[٥٢١] و{حَقًّا} تأكيد لمضمون الجملة، كقولك: هو عبد الله حقاً، أي حق ذلك حقاً، وهو كونهم كاملين في الكفر، أو هو صفة لمصدر الكافرين، أي هم الذين كفروا كفراً حقاً ثابتاً يقيناً لا شك فيه.

١٥٢- ﴿وَالَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرُسُلِهِ وَلَمْ يُفَرِّقُوا بَيْنَ أَحَدٍ مِنْهُمْ أُولَئِكَ سَوْفَ يُؤْتِيهِمْ أَجْرُهُمْ وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا﴾ ٢٠

[522] **Şayet** “*Beyne* [arasında] kelimesi iki veya daha fazla şeyi gerektirdiği halde *ahad*^{en} [hiçbiri] kelimesinin başına gelmesi nasıl uygun düşmüştür?” **dersen şöyle derim:** *Ahad* kelimesi erkek - kadın tek kişi için de bunların ikil ve çoğulları için de kullanılmaktadır. Mesela, herkesi kastederek, *mâ ra’eytu ahad*^{en} (hiç kimseyi görmedim) dersin. Dikkat edersen, bu cümleden istisna yaparken “falanın oğulları veya falancanın kızları hariç” dersin. Bu bakımdan mâna, “Onlardan ikisi veya peygamberler topluluğu arasında ayırım yapmadılar.” şeklindedir. لَسْتُ كَأَحَدٍ مِنَ النِّسَاءِ (“Siz başka kadınlar gibi değilsiniz.” [Ahzâb 33/32]) ifadesi de bu tür bir kullanımdır. “Allah mükâfatlarını ilerde verecektir.” Bunun anlamı şudur: Mükâfatlarının verilmesi, gecikse bile, hiç kuşkusuz gerçekleşecektir. Dolayısıyla, gelecek zaman kullanılmasının amacı, mükâfatın gecikeceğini ifade etmek değil, vaadi pekiştirmek ve kesinliğini vurgulamaktır.

153. Ehl-i Kitap, senin, gökyüzünden üzerlerine bir kitap indirmeni istiyor... Mûsâ’dan bundan daha büyüğünü istemiş ve “Bize Allah’ı açıkça göster!” demişlerdi... Ama zulümlerinden dolayı kendilerini yıldırım çarpmıştı. Kendilerine açık deliller geldikten sonra da tutup o buzağıya taptılar! Fakat sonuçta Biz bunu affettik, Mûsâ’ya da onlar üzerinde âşikâr bir nüfuz ve kudret verdik.

154. Verdikleri söz(e riayet etmemeleri) sebebiyle Tûr’u üzerlerine kaldırdık. Ve onlara “Kapıdan secde ederek girin” dedik, yine onlara “Cumartesi konusunda aşırı gitmeyin” dedik ve onlardan ağır bir söz aldık.

155. İşte, sözlerini tutmamaları, Allah’ın âyetlerini nankörce inkâr etmeleri, peygamberlerini haksız yere öldürmeleri, “Kalplerimiz perdeli!” demeleri yüzünden... -ki aksine, Allah onların kalplerini kendi inkârları yüzünden mühürlemiştir; onun için, birazı hariç, iman etmezler.-

156. Evet, inkâr etmeleri ve Meryem’e attıkları büyük iftira yüzünden...

157. Özellikle de “Mesih’i!, Allah’ın elçisi! Meryemoğlu İsâ’yı gerçekten biz öldürdük!” demeleri yüzünden (lânetlendiler). Oysa onu ne öldürmüş ne de haça germişlerdi... Ancak, onlara öyle gösterildi. Bu hususta anlaşmazlığa düşenler, ondan yana tam bir şüphe içindedirler, sadece zanna dayanmaktadırlar, onu yakînen öldürmüş değildirlers.

[٥٢٢] فإن قلت: كيف جاز دخول {يَبْنَ} على {أَحَدٍ} وهو يقتضي شيئين فصاعدًا؟ قلت: إن أحدًا عام في الواحد المذكور والمؤنث وتثنيتهما وجمعهما؛ تقول: ما رأيت أحدًا، فتقصد العموم. ألا تراك تقول: إلا بني فلان، وإلا بنات فلان؛ فالمعنى: ولم يفرقوا بين اثنين منهم أو بين جماعة. ومنه قوله تعالى {لَسْتُنَّ كَأَحَدٍ مِنَ النِّسَاءِ} [الأحزاب: ٣٢]. {سَوْفَ يُؤْتِيهِمْ أَجُورَهُمْ} معناه: أن إيتاءها كائن لا محالة وإن تأخر، فالغرض به توكيد الوعد وتثبيته، لا كونه متأخرًا.

- ١٥٣- ﴿يَسْأَلُكَ أَهْلُ الْكِتَابِ أَنْ تُنَزِّلَ عَلَيْهِمْ كِتَابًا مِنَ السَّمَاءِ فَقَدْ سَأَلُوا مُوسَى أَكْبَرَ مِنْ ذَلِكَ فَقَالُوا أَرَنَا اللَّهَ جَهْرَةً فَأَخَذَتْهُمُ الصَّاعِقَةُ بِظُلْمِهِمْ ثُمَّ اتَّخَذُوا الْعِجْلَ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمْ الْبَيِّنَاتُ فَعَفَوْنَا عَنْ ذَلِكَ وَآتَيْنَا مُوسَى سُلْطَانًا مُبِينًا﴾
- ١٥٤- ﴿وَرَفَعْنَا فَوْقَهُمُ الطُّورَ بِمِيثَاقِهِمْ وَقُلْنَا لَهُمْ ادْخُلُوا الْبَابَ سُجَّدًا وَقُلْنَا لَهُمْ لَا تَعْدُوا فِي السَّبْتِ وَأَخَذْنَا مِنْهُمْ مِيثَاقًا غَلِيظًا﴾
- ١٥٥- ﴿فَبِمَا نَقْضِهِمْ مِيثَاقَهُمْ وَكُفْرِهِمْ بِآيَاتِ اللَّهِ وَقَتْلِهِمُ الْأَنْبِيَاءَ بِغَيْرِ حَقٍّ وَقَوْلِهِمْ قُلُوبُنَا غُلْفٌ بَلْ طَبَعَ اللَّهُ عَلَيْهَا بِكُفْرِهِمْ فَلَا يُؤْمِنُونَ إِلَّا قَلِيلًا﴾
- ١٥٦- ﴿وَبِكُفْرِهِمْ وَقَوْلِهِمْ عَلَى مَرْيَمَ بُهْتَانًا عَظِيمًا﴾
- ١٥٧- ﴿وَقَوْلِهِمْ إِنَّا قَتَلْنَا الْمَسِيحَ عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ رَسُولَ اللَّهِ وَمَا قَتَلُوهُ وَمَا صَلَبُوهُ وَلَكِنْ شُبِّهَ لَهُمْ وَإِنَّ الَّذِينَ اخْتَلَفُوا فِيهِ لَفِي شَكٍّ مِنْهُ مَا لَهُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ إِلَّا اتِّبَاعَ الظَّنِّ وَمَا قَتَلُوهُ يَقِينًا﴾

158. Aksine Allah, onu kendi katına yükseltmiştir. Allah ‘mutlak izzet ve hikmet sahibi’dir (Azîz, Hakîm).

159. Ehl-i Kitap’tan hiç kimse yoktur ki ölmeden önce buna iman edecek olmasın. Kıyamet günü o da aleyhlerinde şahit olacaktır.

- 5 [523] Rivayete göre Kâ'b b. Eşref, Finhas b. Âzûrâ ve başkaları Peygamber (s.a.)’e “Gerçekten peygambersen, Hazret-i Mûsâ’nın getirdiği gibi bize gökten toplu halde bir kitap getir!” dediler. Bunun üzerine bu âyet indi. “Senin Allah’ın elçisi olduğuna ilişkin [Allah’tan] falana bir mektup, filana bir mektup...” ve “İnerken basbayağı seyredeceğimiz bir kitap...”
- 10 istedikleri de söylenmiştir. Bunu sadece inat olsun diye önermekte idiler. Hasan-ı Basrî *Rahimehu’llâh* [v. 110/728] şöyle demiştir: “Gerçeği öğrenmek için böyle bir istekte bulunsalardı Allah onlara verirdi. Oysa kendilerine verilen zaten yeterliydi.”

- [524] “Mûsâ’dan istemişlerdi” ifadesi varsayılan bir şartın cevabı olup
- 15 anlam şöyledir: Senden istediklerini büyük görüyorsan Mûsâ’dan bundan daha büyüğünü istemişlerdi! Böyle bir istek Hazret-i Mûsâ zamanındaki ataları -yani Mûsâ’nın seçtiği yetmiş temsilci- tarafından dile getirildiği halde, bunlara [yani Peygamber devri Yahudilerine] isnat edilmiştir ki bu, Peygamber devri Yahudilerinin onların yolunda olmaları, onların isteklerini onaylamaları
- 20 ları ve inatçılıkta onlara benzemeleri sebebiyledir.

- [525] “Açıkça” ayan beyan, O’nu bize açıkça göster de kendisini görelim, anlamında. “Zulümleri sebebiyle” yani Allah’ı görmek istemeleri sebebiyle... *Mümkün* bir şey istemiş olsalardı, *zâlim* diye adlandırılmazlardı ve yıldırım onları yakalamazdı! Nitekim İbrâhim *Aleyhisselâm* Allah’dan ölüleri
- 25 nasıl dirilteceğini kendisine göstermesini istediğinde, onu *zâlim* diye adlandırmamış ve üzerine yıldırım göndermemiştir. *[Görülebileceğini ileri sürerek] O’nu yaratıklarına benzetenlere yazıklar olsun, üzerlerine yıldırımlar düşsün!..*

- [526] “Mûsâ’ya da onlar üzerinde âşikâr bir nüfuz ve kudret verdik.” Tövbelerinin kabulü için birbirlerini öldürmelerini emrettiğinde kendisine itaat ederlerken Mûsâ’ya apaçık bir otorite ve yetki vermiştik. Evlerinin avlularında çömelik vaziyette dururlarken kılıçlar tepelerine tepelerine ini-
- 30 yordu [ya hani]⁵⁹. *Ne âşikâr bir otorite imiş gerçekten!..*

59 Bkz. Bakara 2/54. / ed.

١٥٨- ﴿بَلْ رَفَعَهُ اللَّهُ إِلَيْهِ وَكَانَ اللَّهُ عَزِيزًا حَكِيمًا﴾

١٥٩- ﴿وَإِنْ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ إِلَّا لِيُؤْمِنَنَّ بِهِ قَبْلَ مَوْتِهِ وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ يَكُونُ عَلَيْهِمْ شَهِيدًا﴾

[٥٢٣] روي أن كعب بن الأشرف وفنحاص بن عازورا وغيرهما قالوا لرسول الله ﷺ: إن كنت نبياً صادقاً فأتنا بكتاب من السماء جملةً كما أتى به موسى. فنزلت. وقيل: كتاباً إلى فلان وكتاباً إلى فلان أنك رسول الله، وقيل: كتاباً نعاينه حين ينزل. وإنما اقترحوا ذلك على سبيل التعنت؛ قال الحسن: ولو سألوه لكي يتبينوا الحق لأعطاهم، وفيما آتاهم كفاية.

[٥٢٤] {فَقَدْ سَأَلُوا مُوسَى} جواب لشرط مقدر، معناه: إن استكبرت ما سألوه منك فقد سألو موسى {أَكْبَرُ مِنْ ذَلِكَ}. وإنما أسند السؤال إليهم وإن وجد من آبائهم في أيام موسى وهم النقباء السبعون، لأنهم كانوا على مذهبهم وراضين بسؤالهم ومضاهين لهم في التعنت.

[٥٢٥] {جَهْرَةً} عياناً، بمعنى أرنا نزه جهره. {بِظُلْمِهِمْ} بسبب سؤالهم الرؤية؛ ولو طلبوا أمراً جائزاً لما سموا ظالمين ولما أخذتهم الصاعقة، كما سأل إبراهيم عليه السلام أن يريه إحياء الموتى فلم يسمه ظالماً ولا رماه بالصاعقة، فتباً للمشبهة ورمياً بالصواعق!

[٥٢٦] {وَأَتَيْنَا مُوسَى سُلْطَانًا مُبِينًا} تسلطاً واستيلاءً ظاهرًا عليهم حين أمرهم بأن يقتلوا أنفسهم حتى يتاب عليهم فأطاعوه، واحتبوا بأفئدتهم والسيوف تتساقط عليهم، فيالك من سلطان مبين!

[527] “Verdikleri söz sebebiyle...” Ta ki korksunlar da sözlerinden dönmeler.

[528] Tûr tepelerindeyken “onlara dedik ki ‘Kapıdan secde ederek girin’ ve ‘cumartesi konusunda haddi aşmayın.’ “Başüstüne!” diyerek sözlerini mutlakla gerçekleştirmeleri gerektiğine dair bu konuda kendilerinden söz alınmıştı. Fakat daha sonra anlaşmayı bozdular.

[529] [لَا تَعْدُوا] ifadesi] *lâ ta‘tedû* ve -Tâ’nın Dal’a idgâmiyla- *lâ te‘addû* şeklinde de okunmuştur.

[530] *فَبِمَا نَقُضُهُمْ* ifadesi *fe bi-nakdihim* [(sözlerini) bozmaları sebebiyle] anlamındadır. Mâ, pekiştirmek için eklenmiştir. **Şayet** “Bâ nereye müteallıktır ve pekiştirmenin anlamı nedir?” **dersen şöyle derim:** Ya mahzuf bir fiile müteallıktır, *Fe bi-mâ nakdihim misâkahum fa‘alnâ bi-him mâ fe‘alnâ* (Onlara yaptıklarımızı sözlerini bozmaları sebebiyle yaptık!) denilmiş gibidir ya da *حَرَّمْنَا عَلَيْهِمْ* (Onlara haram kıldık [Nisâ 4/160]) ifadesine müteallıktır. Bu durumda *فَيُظْلَمُ مِنَ الَّذِينَ هَادُوا* (Yahudilerden bir zulüm sebebiyle [Nisâ 4/160]) ifadesi *فَبِمَا نَقُضُهُمْ* (ahitlerini bozmaları sebebiyle) ifadesinden bedel olur. Pekiştirmenin anlamına gelince, o da bu cezanın veya tertemiz şeyleri kendilerine yasak etmenin sırf ahitlerini bozmaları ve -buna bağlı olarak- inkârları, peygamberlerini katletmeleri vs. sebebiyle olduğunu kesin bir dille belirtmektir. **Şayet** “Bâ’nın taalluk ettiği mahzuf fiilin *طَبَعَ اللَّهُ عَلَيْهَا* (bilakis Allah onları mühürlemiştir [Nisâ 4/155]) ifadesinin delâlet ettiği şey olduğunu iddia etseydin ya? Ki bu durumda cümlemin açılımı şöyle olurdu: *Fe bi-mâ nakdihim misâkahum taba‘allâhu ‘alâ kulûbihim* (Allah, kalplerini ahitlerini bozmaları sebebiyle mühürlemiştir.)” **dersen şöyle derim:** Bu varsayım doğru olmaz çünkü *بَلْ طَبَعَ اللَّهُ عَلَيْهَا بِكُفْرِهِمْ* (bilakis Allah, kalplerini kendi inkârları yüzünden mühürlemiştir) ifadesi *قُلُوبُنَا غُلْفٌ* (kalplerimiz perdelidir) sözlerini reddetmekte, kınamaktadır, dolayısıyla orayla ilgilidir. Şöyle ki “kalplerimiz perdelidir” ifadesiyle onlar, “Allah kalplerimizi perdeli yaratmıştır” demek istiyorlardı. Yani bir kılıfın içinde olup ona hiçbir hatırlatma ve öğüt ulaşamaz demek istiyorlardı. Bu tıpkı Allah’ın müşriklerden naklettiği “Şayet Rahman dileseydi biz putlara tapamazdık.” [Zuhurf 43/20] şeklindeki iddiaya ve -Allah rezil edesice! -Cebrîlerin görüşüne benzer. İşte bunlara denilmektedir ki “Bilakis, Allah o kalplerden yardımını kesmiş, lütfunu esirgemiş, böylece tıpkı mühürlenmiş hale gelmişlerdir. Yoksa özünde öğüt almaya elverişsiz ve onu kabul etme imkânından yoksun biçimde perdeli yaratılmamışlardır.

[٥٢٧] {بِمِثَاقِهِمْ} بسبب ميثاقهم ليخافوا فلا ينقضوه.

[٥٢٨] {وَقُلْنَا لَهُمْ} والطور مطل عليهم {ادْخُلُوا الْبَابَ سُجَّدًا} ولا تعدوا في السبت، وقد أخذ منهم الميثاق على ذلك، وقولهم سمعنا وأطعنا، ومعاهدتهم على أن يتموا عليه، ثم نقضوه بعد.

٥ [٥٢٩] وقرئ «لا تَعْتَدُوا». «وَلَا تَعْدُوا»، بإدغام التاء في الدال.

[٥٣٠] {فَبِمَا نَقْضِهِمْ} فبنقضهم، وما، مزيدة للتوكيد. فإن قلت: بم تعلق الباء، وما معنى التوكيد؟ قلت: إما أن يتعلق بمحذوف، كأنه قيل: فيما نقضهم ميثاقهم فعلنا بهم ما فعلنا؛ وإما أن يتعلق بقوله {حَرَّمْنَا عَلَيْهِمْ} على أن قوله {فَبِمَا نَقْضِهِمْ} هادؤا {النساء: ١٦٠} بدل من قوله {فَبِمَا نَقْضِهِمْ مِثَاقَهُمْ}. وأما التوكيد فمعناه ١٠ تحقيق أن العقاب أو تحريم الطيبات لم يكن إلا بنقض العهد وما عطف عليه من الكفر وقتل الأنبياء وغير ذلك. فإن قلت: هلا زعمت أن المحذوف الذي تعلق به الباء ما دل عليه قوله {بَلْ طَبَعَ اللَّهُ عَلَيْهَا} فيكون التقدير: فيما نقضهم ميثاقهم طبع الله على قلوبهم، بل طبع الله عليها بكفرهم. قلت: لم يصح هذا التقدير، لأن قوله {بَلْ طَبَعَ اللَّهُ عَلَيْهَا بِكُفْرِهِمْ} رد وإنكار لقولهم: {قُلُوبُنَا غُلْفٌ} فكان متعلقًا به، وذلك ١٥ أنهم أرادوا بقولهم: {قُلُوبُنَا غُلْفٌ} أن الله خلق قلوبنا غلفًا، أي في أكنة لا يتوصل إليها شيء من الذكر والموعظة، كما حكى الله عن المشركين وقالوا: {لَوْ شَاءَ الرَّحْمَنُ مَا عَبَدْنَاهُمْ} [الزخرف: ٢٠] وكمذهب المجبرة، أخزاهم الله، فقيل لهم: بل خذلها الله ومنعها الألفاظ بسبب كفرهم، فصارت كالمطبوع عليها، لا أن تخلق غلفًا غير قابلة للذكر ولا متمكنة من قبوله.

[531] **Şayet** “بِكُفْرِهِمْ” (inkârları sebebiyle) ifadesi nereye ma‘tûftur?” **dersen şöyle derim:** Doğru görüş فَبِمَا نَقَضْتُمْ (bozmaları sebebiyle) ifadesine atfedilmesi ve bir ara cümle olarak بَلْ طَبَعَ اللَّهُ عَلَيْهَا بِكُفْرِهِمْ (bilakis Allah, kalplerini kendi inkârları yüzünden mühürlemiştir) ifadesinin غُلْفٌ (kalplerimiz perdelidir demeleri⁶⁰ yüzünden) cümlesine tâbi bir söz kabul edilmesidir. Takip eden بِكُفْرِهِمْ (küfürleri sebebiyle) ifadesine atfedilmesi de câizdir.

[532] **Şayet** “Ma‘tûfun aleyh ister harf-i idrab olan *bel*den önceki ister sonraki olsun -yani وَكُفْرِهِمْ بِآيَاتِ اللَّهِ [Allah’ın âyetlerini inkâr etmeleri yüzünden] ve بِكُفْرِهِمْ [inkârları yüzünden] ifadeleri- *küfrün* yine kendi anlamındaki başka bir kelimeye atfen getirilmesinin anlamı nedir? [Bir şey kendisini içeren başka bir şeye nasıl atfedilebilir?]” **dersen şöyle derim:** Çünkü inkâr onlardan tekrar tekrar sadır olmuştur. Zira Hazret-i Mûsâ’yı, sonra Hazret-i İsâ’yı, sonra da Peygamber (s.a.)’i inkâr etmişlerdir. Dolayısıyla, inkârlarının bir kısmı bir kısmına atfedilmiştir. Ya da atfedilenlerin tamamı kendisine atıf yapılanların tamamına bağlanmıştır. Şöyle denilmiş gibi: Ahitlerini bozmaları, Allah’ın âyetlerini inkâr etmeleri, peygamberlerini katletmeleri, “Kalplerimiz perdelidir!” demeleri şeklindeki suçlarla inkâr etmeleri, Hazret-i Meryem’e iftira atmaları ve Hazret-i İsâ’yı öldürmekle iftihar etme suçlarını kendilerinde bulundurmaları yüzünden onları cezalandırdık. Yahut “Bilakis inkârları ve inkârla birlikte şu şu suçları kendilerinde bulundurmaları sebebiyle kalplerini mühürledik” demektir.

[533] *el-Bühtânûl-‘azîm* (Büyük iftira), Hazret-i Meryem’e zina isna-dında bulunmalarıdır. **Şayet** “Onlar İsâ’yı inkâr ediyorlar, onu düşman biliyorlardı. Onu öldürmeye kastetmişlerdi. Ona ‘sihirbaz’ ve ‘sihirbazın oğlu’, ‘zinakâr’ ve ‘zinakârın oğlu’ demişlerdi. Nasıl olur da ‘Biz Allah *resûlû* İsâ *Mesih*’i öldürdük.’ demiş olabilirler?” **dersen şöyle derim:** Bunu alay için söylüyorlardı. Tıpkı Firavun’un “Şu size gönderilen elçi kesinlikle bir deli!” [Şu‘arâ 26/27] demesi gibi. İfadeyi kendilerinden naklederken Yüce Allah’ın onların çirkin sözlerinin yerine güzel bir söz yerleştirmiş olması da mümkündür ki bu da Hazret-i İsâ’yı yaftaladıkları şeylerden onu tenzih etmek ve yakıştırdıkları şeylerden berî olduğunu belirtmek içindir. Tıpkı şu âyet-i kerimelerdeki gibi: “Gerçek şu ki onlara ‘Gökleri ve yeri kim yarattı?’ diye sorsan, kesinlikle ‘Onları, ‘mutlak izzet ve ilim sahibi’ (‘Azîz, ‘Alîm) yarattı’ derler. O ki Arz’ı sizin için beşik kılmış, doğru yolda gidesiniz diye orada sizin için yollar var etmiştir.” [Zuhruf 43/9-10].

60 Bu kısmın Arapça karşılığı âyette وَقَوْلِهِمْ şeklinde olmakla birlikte, metinde de Gülnuş Valide Sultan (vr. 75a) ve Damad İbrâhim Paşa (vr. 106b) nüshalarında da وَقَالُوا şeklinde. / ed.

[٥٣١] فَإِنْ قُلْتَ: علام عطف قوله {وَبِكُفْرِهِمْ}؟ قلت: الوجه أن يعطف على {فَبِمَا نَقُضِهِمْ} ويجعل قوله {بَلْ طَبَعَ اللَّهُ عَلَيْهَا بِكُفْرِهِمْ} كلامًا تبع قوله {وَقَالُوا قُلُوبُنَا غُلْفٌ} على وجه الاستطراد، يجوز عطفه على ما يليه من قوله: {بِكُفْرِهِمْ}.

[٥٣٢] فَإِنْ قُلْتَ: ما معنى المجيء بالكفر معطوفًا على ما فيه ذكره، سواء عطف على ما قبل حرف الاضراب، أو على ما بعده، وهو قوله {وَكُفْرِهِمْ بآيَاتِ اللَّهِ}. وقوله {بِكُفْرِهِمْ}؟ قلت: قد تكرر منهم الكفر، لأنهم كفروا بموسى، ثم بيسى، ثم بمحمد صلوات الله عليهم، فعطف بعض كفرهم على بعض؛ أو عطف مجموع المعطوف على مجموع المعطوف عليه، كأنه قيل: فجمعهم بين نقض الميثاق، والكفر بآيات الله، وقتل الأنبياء وقولهم: قلوبنا غلف، وجمعهم بين كفرهم وبهتهم مريم، وافتخارهم بقتل عيسى، عاقبناهم. أو بل طبع الله عليها بكفرهم وجمعهم بين كفرهم وكذا وكذا.

[٥٣٣] والبهتان العظيم: هو التزنية. فَإِنْ قُلْتَ: كانوا كافرين بعيسى عليه السلام، أعداء له، عامدين لقتله، يسمونه الساحر بن الساحرة، والفاعل بن الفاعلة، فكيف قالوا: "إِنَّا قَتَلْنَا الْمَسِيحَ عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ رَسُولُ اللَّهِ"؟ قلت: قالوه على وجه الاستهزاء، كقول فرعون {قَالَ إِنَّ رَسُولَكُمْ الَّذِي أُرْسِلَ إِلَيْكُمْ لَمَجْنُونٌ} [الشعراء: ٢٧]. ويجوز أن يضع الله الذكر الحسن مكان ذكرهم القبيح في الحكاية عنهم رفعا لعيسى عما كانوا يذكرونه به وتعظيما لما أرادوا بمثله، كقوله {لَيَقُولَنَّ خَلَقَهُنَّ الْعَزِيزُ الْعَلِيمُ الَّذِي جَعَلَ لَكُمْ الْأَرْضَ مَهْدًا} [الزخرف: ٩-١٠].

[534] Rivayete göre, Yahudilerden bir grup Hazret-i İsa'ya ve annesine sövmüş, o da “Ya Rabbi! Sen benim Rabbimsin. Beni *kelimenle* yarattın. Allah'ım! Bana ve anneme sövene lânet eyle!” şeklinde beddua etmiş, Allah da söylenleri maymun ve domuza çevirmiş... Yahudiler onu öldürmek için söz birliği etmişlerdi. Allah ona, kendisini Yahudilerle beraber yaşamaktan kurtarıp *semaya* yükselteceğini haber verdi. O da havarilerine “Benim sûretime girmeyi kabul ederek öldürülüp çarmıha gerilip cennete girmeyi hanginiz kabul eder?” deyince, içlerinden birinin [Yahuda Iskariyot] “Ben kabul ederim!” demesi üzerine ona Hazret-i İsa'nın sûreti giydirilmiş ve [İsa Mesih yerine] bu zât öldürülüp çarmıha gerilmiştir.

[535] Denilmiştir ki Hazret-i İsa'ya karşı ikiyüzlü davranan bir adam vardı. Hazret-i İsa'yı öldürmek istediklerinde bu münafık “Ben size İsa'nın yerini gösteririm!” dedi. Bu amaçla Hazret-i İsa'nın evine girdi. İsa göğe kaldırıldı, sûreti ise münafığa giydirildi. Suikastçılar İsa'nın evine girdiler ve o adamı İsa sanarak öldürdüler. Sonra [Hazret-i İsa hakkında insanlar] ihtilâfa düştüler. Bazıları dedi ki “O tanrıdır, öldürülmesi mümkün değil”. Bazıları dedi ki “O öldürüldü ve çarmıha gerildi.” Bazıları da dedi ki “Eğer bu İsa ise arkadaşımız nerede? Eğer bu arkadaşımızsa, İsa nerede?”. Bazıları da “İsa göğe kaldırıldı” dedi, bazıları ise “Yüz tıpkı İsa'nın yüzü, beden arkadaşımın zın bedeni!” dediler.

[536] **Şayet** “*Şubbihe* (öyle gösterildi) fiilinin nâib-i fâ'ili nedir? Eğer bu fiili Mesih'e isnad edersen Mesih, ‘benzeyen’ değil ‘benzetilen’dir. Maktule isnad edersen maktulün adı geçmedi ki?” **dersen şöyle derim:** Fiil, *huyyi-le ileyhi* (kendisine ...mış gibi göründü) kullanımında olduğu gibi, car ve mecrura [هُم / onlar] isnad edilmiştir. Adeta “Fakat onlara öyle gösterildi, bir belirsizlik meydana geldi” denilmektedir. Fiilin maktule giden bir zamire isnad edilmesi de câizdir çünkü “Biz onu öldürdük” demeleri bir maktulün varlığını gösterir. Bu durumda da şöyle denilmiş gibi olur: *Ve lâkin şubbihe le-hum men katelûhu* (Fakat o öldürdükleri kişi onlara İsa diye gösterildi).

[537] إِلَّا اتَّبَاعُ الظَّنِّ (Zanna tâbi olmaktan başka...) Bu, istisnâ-i munkatı'dır çünkü zanna tâbi olmak ilim cinsinden değildir. “Fakat zanna tâbi oluyorlar” anlamındadır.

[٥٣٤] روي أَنَّ رَهْطًا من اليهود سبوه وسبوا أمّه فدعا عليهم «اللّهم أنت ربي وبكلمتك خلقتني، اللّهم العن من سبني وسب والدتي!»، فمسح الله من سبهما قردة وخنازير؛ فأجمعت اليهود على قتله، فأخبره الله بأنه يرفعه إلى السماء ويطهره من صحبة اليهود، فقال لأصحابه: أيكم يرضى أن يلقي عليه شبيهي فيقتل ويصلب ٥ ويدخل الجنة؟ فقال رجل منهم: أنا. فألقي عليه شبهه فقتل وصلب.

[٥٣٥] وقيل: كان رجلاً ينافق عيسى، فلما أرادوا قتله قال: أنا أدلكم عليه، فدخل بيت عيسى فرفع عيسى وألقي شبهه على المنافق، فدخلوا عليه فقتلوه وهم يظنون أنه عيسى؛ ثم اختلفوا فقال بعضهم: إنه إله لا يصح قتله. وقال بعضهم: إنه قتل وصلب. وقال بعضهم إن كان هذا عيسى فأين صاحبنا؟ وإن كان هذا صاحبنا فأين عيسى؟ وقال بعضهم رفع إلى السماء وقال بعضهم: الوجه وجه عيسى والبدن بدن صاحبنا. ١٠

[٥٣٦] فإن قلت: {شُبّه} مسند إلى ماذا؟ إن جعلته مسندًا إلى المسيح، فالمسيح مشبه به وليس بمشبه، وإن أسندته إلى المقتول فالمقتول لم يجر له ذكر؟ قلت: هو مسند إلى الجار والمجرور وهو {لَهُمْ}، كقولك خُيِّل إليه، كأنه قيل: ولكن وقع لهم التشبيه. ويجوز أن يسند إلى ضمير المقتول، لأنّ قوله: {إِنَّا قَتَلْنَا} يدل عليه، كأنه قيل: ولكن شبه لهم من قتلوه. ١٥

[٥٣٧] {إِلَّا اتَّبَعَ الظَّنُّ} استثناء منقطع، لأنّ اتباع الظن ليس من جنس العلم، يعني: ولكنهم يتبعون الظن.

[538] **Şayet** “Şekketmekle nitelendirildiler. Şekk ise iki mümkün şıktan hiçbirinin diğerine göre ağır basmamasıdır. Sonra da *zan* ile nitelendirildiler. Oysa zan, iki mümkün şıktan birinin ağır basmasıdır. Nasıl hem *şekket*-miş hem de *zannet*miş oluyorlar?” **dersen şöyle derim:** Kastedilen şudur:

- 5 Hiçbir bilgilerinin bulunmaması sebebiyle şek içindedirler, fakat onlara bir belirti görünürse zannetmeye başlarlar. Bu belirti de şudur: “Onu yakînen öldürmemişlerdir” yani onu kesin bir öldürüş ile öldürmüş değildirler. Yahut -“Mesih’i gerçekten biz öldürdük!” sözlerinde iddia ettikleri gibi- öldürdüklerinin o olduğuna yakînen inanıyor değildirler. Ya da *yakîn^{en}* kelimesi ve *mâ katelûhu* ifadesinin tekidi kılınabilir. *Mâ katelûhu hakk^{an}* (Onu gerçek anlamda öldürmediler) ifadesinde olduğu gibi ki, *hakk^antifâ^u katilîhi hakk^{an}* (onu öldürmemiş oldukları kesin bir gerçektir.) Şöyle de denilmiştir: Bu ifade Arapların *kateltu’ş-şey^e* *ilm^{en}* (Onu kesin olarak biliyorum) ve *nehartuhû ilm^{en}* (Biliyorum ki deveyi kestim) sözlerine benzer, bunu
- 10 bir konuda ileri seviyede bilgi sahibi olduğunda söylersin. Âyetteki ifadede onlarla alay edilmektedir. Çünkü [“Bu konuda *hiçbir* bilgileri yok” buyrulurken] istiğrak edatıyla bilgi tümünden nefyedilip, ardından, “bunu yakînî ve etraflı bir ilim ile bilmiyorlar” denince bu, alaydan başka bir şey ifade etmez.

- [539] “Ona muhakkak iman edecektir” ifadesi, mahzuf bir mevsûfun sıfatı olarak gelmiş yemin cümlesidir. Açılımı şöyledir: *Ve in min ehli’l-kitâbi ahad^{um} illâ le-yu’minenne bi-hî* [Ehl-i Kitap’tan hiçbir fert yoktur ki (ölmezden evvel) ona kesinlikle iman edecek olmasın]. Şu âyet-i kerimeler de buna örnektir: وَمَا مِنَّا إِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَّعْلُومٌ (“[Biz meleklerden] hiçbirimiz yoktur ki belli bir makamı olmasın.” [Sâffât 37/164]); وَإِنْ مِنْكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا (“İçinizden hiç kimse yoktur ki cehenne- me varacak olmasın.” [Meryem 19/71]). Mâna şöyledir: Yahudi ve Hristiyanlardan hiçbir fert yoktur ki ölümünden önce Îsâ’ya, onun Allah’ın kulu ve elçisi olduğuna kesin olarak inanmasın. Yani, ruhu çıkmadan önce gerçeği görünce... Fakat yükümlülük devri sona erdiğinden, imanın fayda ver-
 25 yeceği bir anda... Şehr b. Havşeb’in şöyle dediği nakledilmiştir: “Haccâc - bu âyeti kastederek- bana şöyle dedi: ‘Bir âyet var ki onu her okuduğum-
 30 da ona ilişkin içimde bir kuşku uyanır.’ Ve devamla dedi ki: ‘Bana Yahudi ve Hristiyan bir esir getirilir, ben boynunu vururum, ama ondan böyle bir şey duymam!’ Dedim ki: ‘Yahudi ölmek üzere olunca melekler sırtına ve yüzüne vurarak şöyle derler: ‘Ey Allah’ın düşmanı! Sana Îsâ geldi, sen onu
 35 yalanladın.’ Der ki: ‘Şu anda onun peygamber bir kul olduğuna inandım.’

[٥٣٨] فإن قلت: قد وصفوا بالشك والشك أن لا يترجح أحد الجائزين، ثم وصفوا بالظن والظن أن يترجح أحدهما، فكيف يكونون شاكين ظانين؟ قلت: أريد أنهم شاكون ما لهم من علم قط، ولكن إن لاحت لهم أمانة فظنوا، فذاك {وَمَا قَتَلُوهُ يَقِينًا}، وما قتلوه قتلًا يقينًا، أو ما قتلوه متيقنين، كما ادّعوا ذلك في قولهم: {إِنَّا قَتَلْنَا الْمَسِيحَ}. أو يجعل {يَقِينًا} تأكيدًا لقوله {وَمَا قَتَلُوهُ}، كقولك: ما قتلوه حقًا، أي حق انتفاء قتله حقًا. وقيل: هو من قولهم: قتل الشيء علمًا ونحرته علمًا، إذا تبالغ فيه علمك. وفيه تهكم، لأنه إذا نفى عنهم العلم نفياً كلياً بحرف الاستغراق، ثم قيل: وما علموه علم يقين وإحاطة لم يكن إلا تهكمًا بهم.

[٥٣٩] {لَيُؤْمِنَنَّ بِهِ} جملة قسمية واقعة صفة لموصوف محذوف تقديره: وإن من أهل الكتاب أحد إلا ليؤمننّ به. ونحوه: {وَمَا مِنَّا إِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَّعْلُومٌ} [الصفات: ١٦٤]، {وَأَنْ مِّنْكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا} [مريم: ٧١]. والمعنى: وما من اليهود والنصارى أحد إلا ليؤمننّ قبل موته بعيسى، وبأنه عبد الله ورسوله. يعني: إذا عاين قبل أن تزهد روحه حين لا ينفعه إيمانه لانقطاع وقت التكليف. وعن شهر بن حوشب: قال لي الحجاج: آية ما قرأتها إلا تخالج في نفسي شيء منها، يعني هذه الآية، وقال: إني أوتى بالأسير من اليهود والنصارى فأضرب عنقه فلا أسمع منه ذلك، فقلت: إن اليهودي إذا حضره الموت ضربت الملائكة دبره ووجهه وقالوا: يا عدوّ الله! أتاك موسى نبيًا فكذبت به. فيقول: آمنت أنه عبد نبيّ.

Aynı konumdaki Hristiyana ‘Sana Îsâ peygamber olarak geldi, sen onun Allah veya Allah’ın oğlu olduğunu iddia ettin!’ derler. Bunun üzerine o, imanının kendisine fayda vermeyeceği bir anda Hazret-i Îsâ’nın Allah’ın kulu ve elçisi olduğuna inanır.” Şehr b. Havşeb dedi ki: “Haccâc yaslanıyordu. Doğruldu ve bana bakarak ‘Bu bilgi kimden?’ dedi. Dedim ki: ‘Bana Hazret-i Ali’nin oğlu Muhammed b. Hanefiyye anlattı.’ Haccâc değneğiyle yeri çizmeye başladı ve ‘Sen bu bilgiyi duru bir pınardan -veya kaynağından- almışsın!’ dedi. Kelbî de şöyle demiştir: “Şehr b. Havşeb’e ‘Hazret-i Ali’nin oğlu Muhammed b. Hanefiyye’ derken ne demek istedin?’ dedim de Ali adını ekleyerek Haccâc’ı kızdırmak istedim’ dedi.” Çünkü o zât, “İbn Hanefiyye” adıyla meşhurdu.

[540] Nakledildiğine göre, İbn Abbâs (r.a.) [v. 68/688] da âyeti bu şekilde yorumlamaktaymış, İkrime ona demiş ki: “Yani sana bir adam gelse ve onun boynunu vursan da mı?” İbn Abbâs demiş ki: “Îsâ’ya inandığına ilişkin dudaklarını depreştirmedikçe ruhu çıkmaz!” İkrime, “Bir evin çatısından düşse veya ateşte yansa ya da yırtıcı bir hayvan yese de mi?” deyince, şöyle cevap vermiş: “Havadayken bunu söyler, Îsâ’ya inanmadıkça ruhu çıkmaz.” Übeyy b. Kâ’b’ın [v. 33/654] Nûn’un zammesiyle [yani fiilin çoğul şekliyle] *illâ le yu’minunne bi-hî kable mevtihim* şeklindeki kıraati de buna delildir. Anlam şöyledir: Onlardan hiç kimse yoktur ki ölümünden önce ona inacak olmasın. Çünkü *ahad* [hiç kimse] kelimesi çoğul için de kullanılmaya elverişlidir.

[541] **Şayet** “Ölümlerinden önce Îsâ’ya inanacaklarını bildirmenin ne faydası var ki?” **dersen şöyle derim:** Faydası tehdittir. Ve yakında ölüm geldiğinde ona mutlaka inanacaklarını fakat bunun onlara bir yararı olmayacağını bilsinler!.. Böylece, imanın fayda vereceği bir zamanda, bir an evvel inanmaya teşebbüse etmeleri gerektiğini hatırlatmakta ve onları uarmaktadır. Bununla ayrıca, bahanelerinin kaldırılması da amaçlanmıştır. “Kıyamet günü o da aleyhlerinde şahit olacaktır!” ifadesi de böyledir, kendisini yalanladıkları için Yahudiler aleyhinde, kendisini “Allah’ın oğlu” diye adlandırdıklarından dolayı da Hristiyanlar aleyhinde şahitlik edecektir.

[542] Her iki zamirin [‘o’na ve ölüm’ü] de Hazret-i Îsâ’ya gittiği de söylenmiştir. Bu durumda anlam şöyle olur: Onlardan hiçbiri yoktur ki Îsâ’nın ölümünden önce Îsâ’ya inanacak olmasın. ‘İnanacak olanlar’dan maksat Hazret-i Îsâ’nın [kıyamete yakın] yeryüzüne inmesi zamanında yaşayacak Yahudi ve Hristiyanlardır. Rivayete göre, âhir zamanda Hazret-i Îsâ gökten inecek,

وتقول للنصراني: أذاك عيسى نبياً فزعمت أنه الله أو ابن الله، فيؤمن أنه عبد الله ورسوله حيث لا ينفعه إيمانه. قال: وكان متكئاً فاستوى جالساً فنظر إليّ وقال: ممن؟ قلت: حدثني محمد بن عليّ ابن الحنفية، فأخذ ينكت الأرض بقضيبه ثم قال: لقد أخذتها من عين صافية، أو من معدنها. قال الكلبي: فقلت له: ما أردت إلى أن تقول حدثني محمد بن عليّ ابن الحنفية. قال: أردت أن أغيظه، يعني بزيادة اسم عليّ، لأنه مشهور بابن الحنفية.

[٥٤٠] وعن ابن عباس أنه فسرهُ كذلك، فقال له عكرمة: فإن أتاه رجل فضرب عنقه، قال: لا تخرج نفسه حتى يحرك بها شفتيه؛ قال: وإن خرّ من فوق بيت أو احترق أو أكله سبع؟ قال: يتكلم بها في الهواء ولا تخرج روحه حتى يؤمن به. وتدل ١٠ عليه قراءة أبيّ «إِلَّا لِيُؤْمِنَنَّ بِهِ قَبْلَ مَوْتِهِمْ» بضم النون على معنى: وإن منهم أحد إلا سيؤمنون به قبل موتهم، لأنّ أحداً يصلح للجمع.

[٥٤١] فإن قلت: ما فائدة الإخبار بإيمانهم بعيسى قبل موتهم؟ قلت: فائدته الوعيد، وليكون علمهم بأنهم لا بدّ لهم من الإيمان به عن قريب عند المعاينة، وأن ذلك لا ينفعهم، بعثاً لهم وتنبيهاً على معالجة الإيمان به في أوان الانتفاع به، وليكون ١٥ إلزاماً للحجة لهم. وكذلك قوله {وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ يَكُونُ عَلَيْهِمْ شَهِيدًا} يشهد على اليهود بأنهم كذّبوه، وعلى النصارى بأنهم دعوه ابن الله.

[٥٤٢] وقيل: الضمير ان لعيسى، بمعنى: وإن منهم أحد إلا ليؤمننّ بعيسى قبل موت عيسى، وهم أهل الكتاب الذين يكونون في زمان نزوله. روي أنه ينزل من السماء في آخر الزمان،

Ehl-i Kitap'dan ona inanmayan hiç kimse kalmayacak, din tek -yani İslâm dini- olacak ve İsâ zamanında Allah Deccal'ı helâk edecek, yeryüzüne öyle bir emniyet hâkim olacak ki aslan - deve, kaplan - sığır, kurt - koyun birlikte yayılacak, çocuklar yılanlarla oynayacaklar... İsâ yeryüzünde kırk yıl yaşayıp, sonra vefat edecek, namazını Müslümanlar kıldırarak ve onu defnedecekler.

[543] Şu kastedilmiş de olabilir: Hazret-i İsâ geldiğinde Allah Ehl-i Kitab'ı mezarlarında diriltecek ve bunlardan Hazret-i İsâ'ya inanmayan hiçbir fert kalmayacak. Böylelikle Allah Hazret-i İsâ'nın indiğini ve iniş sebebini onlara bildirecek. Onlar da imanın kendilerine fayda vermeyeceği bir anda inanmış olacaklar.

[544] “Ona”daki zamirin Allah’a gittiği de, Hazret-i Muhammed’e gittiği de söylenmiştir.

160. Yine, Yahudiyim diyenlerden sadır olan bir zulüm yüzünden, kendilerine helâl kılınmış tertemiz şeyleri Yahudilere yasakladık. Ve Allah yolundan döndürüp durmaları yüzünden...

161. Bir de kendilerine yasaklandığı halde o faizi almaları, insanların mallarını haksız yere yemeleri yüzünden... Can yakıcı bir azap hazırladık içlerindeki inkârcı nankörlere!..

162. Fakat onlardan ilimde derinleşmiş olanlar ile müminler, hem sana indirilen Kur’ân’a hem de senden önce indirilen kitaplara iman ederler. -Hele o gerçek dindarlar... -Arınmak için verenler, Allah’a ve âhirete hakkıyla iman edenler var ya, işte onlara yarın büyük bir mükâfat vereceğiz.

[545] “Yine, Yahudiyim diyenlerden sadır olan bir zulüm yüzünden” ki ne zulüm!.. Mâna şudur: Tertemiz şeyleri onlara sadece kendi yaptıkları büyük zulüm yüzünden haram kıldık. Bu da Allah’ın onların eylemi olarak saydığı inkârcılık ve büyük günahlardır. Kendilerine haram kılınan tertemiz şeyler ise “Yahudilere bütün tırnaklı hayvanları haram kıldık...” [En’âm 6/146] âyetinde belirtilenlerdir. Ayrıca, süt ürünleri de kendilerine haram kılınmıştı. Küçük olsun büyük olsun ‘her’ günah işlediklerinde Allah onlara yiyecek vb. tertemiz bazı şeyleri haram kılmıştır.

فلا يبقى أحد من أهل الكتاب إلا يؤمن به، حتى تكون الملة واحدة وهي ملة الإسلام، ويهلك الله في زمانه المسيح الدجال، وتقع الأمانة حتى ترتع الأسود مع الإبل، والنمور مع البقر، والذئاب مع الغنم، ويلعب الصبيان بالحيات، ويلبث في الأرض أربعين سنة، ثم يتوفى ويصلي عليه المسلمون ويدفنونه.

٥ [٥٤٣] ويجوز أن يراد أنه لا يبقى أحد من جميع أهل الكتاب إلا ليؤمننَّ به، على أن الله يحييهم في قبورهم في ذلك الزمان، ويعلمهم نزوله وما أنزل له، ويؤمنون به حين لا ينفعهم إيمانهم.

[٥٤٤] وقيل: الضمير في {به} يرجع إلى الله تعالى. وقيل: إلى محمد ﷺ.

١٠ ١٦٠- ﴿فَبُظْلِمَ مِنَ الَّذِينَ هَادُوا حَرَّمْنَا عَلَيْهِمْ طَيِّبَاتٍ أُحِلَّتْ لَهُمْ وَبِصَدِّهِمْ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ كَثِيرًا﴾

١٦١- ﴿وَأَخَذَهُمُ الرَّبُّ وَقَدْ نُهُوا عَنْهُ وَأَكْلِهِمْ أَمْوَالَ النَّاسِ بِالْبَاطِلِ وَأَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ مِنْهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا﴾

١٥ ١٦٢- ﴿لَكِنَّ الرَّاْسُخُونَ فِي الْعِلْمِ مِنْهُمْ وَالْمُؤْمِنُونَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ وَمَا أُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَ وَالْمُقِيمِينَ الصَّلَاةَ وَالْمُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَالْمُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ أُولَئِكَ سَنُؤْتِيهِمْ أَجْرًا عَظِيمًا﴾

[٥٤٥] {فَبُظْلِمَ مِنَ الَّذِينَ هَادُوا} فبأي ظلم منهم. والمعنى ما حرّمنا عليهم الطيبات إلا لظلم عظيم ارتكبهوه، وهو ما عدّد لهم من الكفر والكبائر العظيمة. والطيبات التي حرّمت عليهم ما ذكره في قوله {وَعَلَى الَّذِينَ هَادُوا حَرَّمْنَا كُلَّ ذِي ظُفْرٍ} [الأنعام: ١٤٦]، وحرّمت عليهم الألبان، وكلّما أذنبوا ذنبًا صغيرًا أو كبيرًا حرّم عليهم بعض الطيبات في المطاعم وغيرها.

٢٠

[546] وَبِضَدِّهِمْ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ كَثِيرًا ifadesi ya “çok sayıda insanı” veya ‘çokça döndürmeleri’ yüzünden” anlamındadır. “Haksız yere” yani [mahkemelerde karar verirken] kitabı tahrif ederken alt tabakadaki insanlardan almış oldukları rüşvetle...

- 5 [547] “Fakat ilimde derinleşmiş olanlar...” Yani sağlam temellere dayanan tahkik ehli, bilinçli âlimler. Bu ifade ile Yahudilerin içindeki Abdullah b. Selâm vb. iman etmiş olanları kastediyor. “Ve müminler...” Yani Yahudilerden iman etmiş olanlar yahut Muhacir ve Ensâr müminleri. *er-Râsihûne* (Derinleşmiş olanlar) kelimesi mübteda olmak üzere merfû’dur, *yu’minûne* (iman ederler) ise onun haberidir. *Ve’l-mukîmîne’s-salât* ifadesi *ikâme-i salâtın* (yani daha ziyade namaz vb. ritüellerde tezâhür eden gerçek dindarlığın) faziletini belirtmek için başında varsayılan bir *emdehu* (hele hele) fiiliyle mansûptur. Bu yaygın bir kullanımdır. Sîbeveyhi [mülhitlerce bu ifadeye yöneltilen] itirazı misaller ve şahitlerle çürütmüştür. Bazılarının Mushaf hat-
10 tında bir yanlışlık meydana geldiğine ilişkin iddialarına da itibar edilmez. Böyle bir şeye itibar edenler Kur’ân’a iyice bakmayanlar, Arapların bu tür kullanımlarını -bu tür kelimeleri- “*hâssaten* / hele hele” anlamını vermek ve bir çeşitlilik katmak için mansûp okuduklarını- bilmeyenlerdir. Böylesi bilmiyorlar ki Tevrat ve İncil’de kendilerinden övgüyle bahsedilmiş, bilinci
15 saf olan sahâbe nesli, İslâm’a toz kondurmama ve ona yöneltilen her türlü itirazı bertaraf etme konusunda Allah’ın kitabında kendilerinden sonraki-lerin kapatacakları bir gedik ve gelecektekilerin fark edebileceği bir kusur bırakmayacak kadar büyük bir hassasiyete sahip idiler! *وَالْمُقِيمِينَ* kelimesinin *يُؤْمِنُونَ* ibaresine atfedildiği [ve bu sebeple mecrur olduğu] da söylenmiştir,
20 *yu’minûne bi’l-kitâbi ve bi’l-mukîmîne’s-salât* (Kitaba ve gerçek dindarlara iman edenler...) ki gerçek dindarlar peygamberlerdir. İbn Mes’ûd mushafında vav ile *ve’l-mukîmîne* şeklindedir. Bu aynı zamanda Mâlik b. Dînâr, Cahderî ve İsâ es-Sakafî’nin de kıraatidir.

163. Tıpkı, Nuh’a ve ondan sonra gelen peygamberlere; İbrâhim’e,
30 İsmâil’e, İshâk’a, Ya’kûb’a ve torunlarına, İsâ’ya, Eyyûb’a, Yûnus’a, Hârûn’a ve Süleyman’a vahyettiğimiz gibi, şüphesiz sana da vahyettik... ki Dâvûd’a da Zebur’u vermiştik.

164. Daha önce sana anlatmış olduğumuz resûllerle, sana anlatmadığımız resûllere de (vahyettiğimiz gibi)... ki Allah Mûsâ ile basbayağı
35 konuşmuştu.

[٥٤٦] {وَبَصَدَّهُمْ عَن سَبِيلِ اللَّهِ كَثِيرًا} ناسًا كثيرًا أو صددًا كثيرًا. {بِالْبَاطِلِ} بالرشوة التي كانوا يأخذونها من سفلتهم في تحريف الكتاب.

[٥٤٧] {لَكِنَّ الرَّاْسُخُونَ} يريد من آمن منهم، كعبد الله بن سلام وأضرابه، والراسخون في العلم الثابتون فيه المتقنون المستبصرون {وَالْمُؤْمِنُونَ} يعني المؤمنين منهم، أو المؤمنون من المهاجرين والأنصار. وارتفع الراسخون على الابتداء، و{يُؤْمِنُونَ} خبره. و{وَالْمُقِيمِينَ} نصب على المدح لبيان فضل الصلاة، وهو باب واسع. وقد كسره سيبويه على أمثلة وشواهد، ولا يلتفت إلى ما زعموا من وقوعه لحناً في خط المصحف. وربما التفت إليه من لم ينظر في الكتاب ولم يعرف مذاهب العرب وما لهم في النصب على الاختصاص من الافتتان، وغبي عليه أن السابقين الأولين الذين مثلهم في التوراة ومثلهم في الإنجيل كانوا أبعد همة في الغيرة على الإسلام وذبح المطاعن عنه، من أن يتركوا في كتاب الله ثلثة ليسدّها من بعدهم وخرقاً يرفوه من يلحق بهم. وقيل: هو عطف على {بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ}، أي يؤمنون بالكتاب وبالمقيمين الصلاة، وهم الأنبياء. وفي مصحف عبد الله «وَالْمُقِيمُونَ»، بالواو. وهي قراءة مالك بن دينار، والجحدري، وعيسى الثقفي.

١٥-١٦٣ ﴿إِنَّا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ كَمَا أَوْحَيْنَا إِلَى نُوحٍ وَالنَّبِيِّينَ مِنْ بَعْدِهِ وَأَوْحَيْنَا إِلَى إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ وَالْأَسْبَاطِ وَعِيسَى وَأَيُّوبَ وَيُونُسَ وَهَارُونَ وَسُلَيْمَانَ وَآتَيْنَا دَاوُدَ زَبُورًا﴾

١٦٤-﴿وَرُسُلًا قَدْ قَصَصْنَاهُمْ عَلَيْكَ مِنْ قَبْلُ وَرُسُلًا لَمْ نَقْصُصْهُمْ عَلَيْكَ وَكَلَّمَ اللَّهُ مُوسَى تَكْلِيمًا﴾

165. Müjdeleyici ve uyarıcı resûllere de (vahyettiğimiz)... ki bu elçilerden sonra insanların Allah’a karşı bir kanıtı kalmasın. Allah ‘mutlak izzet ve hikmet sahibi’dir (‘Azîz, Hakîm).

166. (Ehl-i Kitap şahitlik etmez) fakat Allah, ‘sana indirdiklerini ilmiyle indirdiği’ konusunda şahitlik eder. Melekler de şahitlik ederler, ama şahit olarak Allah yeter.

[548] إِنَّا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ (Sana vahyettik) ifadesi, Ehl-i Kitabın, Peygamber (s.a.)’den kendilerine gökten bir kitap indirmesine ilişkin isteklerini cevaplamakta ve kendisine vahyedilme konusunda onun durumunun tıpkı kendisinden önceki diğer peygamberlerin durumu gibi olduğunu belirtmekle bahanelerini ortadan kaldırmaktadır.

[549] [زُبُر kelimesi] Ze’nin zammesiyle, kitap anlamına gelen *zibrin* çoğulu olarak *zubûr^{an}* şeklinde de okunmuştur.

[550] رُسُلًا (Elçiler) kelimesi, أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ (sana vahyettik) anlamına gelen gizli bir *erselnâ* (gönderdik), *nebbe’nâ* (haber verdik) vb. bir fiille mansûptur. Yahut mansûp olması *kasasnâhum* (onları anlattık) fiilinin ışık tuttuğu [gizli *kasasnâ*] fiili ile. Übeyy kıraatinde ise bu cümle, *ve rusul^{um} kad kasasnâhum* ‘aleyke min kablu ve rusul^{um}... (Nice elçiler var ki bunları daha evvel sana anlattık; nice elçiler var ki...) şeklindedir.

[551] وَكَلَّمَ اللَّهُ (Allah Musa ile konuştu) ifadesini İbrâhim [v. 96/714] ve Yahyâ b. Vessâb’ın *ve kellema’llâb^e*... (Musa Allah ile konuştu) şeklinde Allah lafzı mansûp olarak okudukları da rivayet edilmiştir. Bid’at tefsirlerden biri de, bu kelimenin *kelim* (yaralama) kökünden kabul edilip ifadeye, “Allah Mûsâ’yı türlü türlü mihnet tırnakları ve imtihan pençeleriyle yaraladı.” anlamı verilmesidir.

[552] رُسُلًا مُّبَشِّرِينَ وَمُنذِرِينَ (müjdeleyici ve uyarıcı peygamberler) ifadesindetercih edilen görüş, gizli bir *emdehu* fiiliyle mansûp olmasıdır. Önceki âyette geçen رُسُلًا kelimesinin tekrarı kabul edilerek mansûp olması da câizdir. [Yani “Hele, o müjdeci ve uyarıcı elçiler...”]

١٦٥- «رُسُلًا مُبَشِّرِينَ وَمُنذِرِينَ لِئَلَّا يَكُونَ لِلنَّاسِ عَلَى اللَّهِ حُجَّةٌ بَعْدَ الرُّسُلِ وَكَانَ اللَّهُ عَزِيزًا حَكِيمًا»

١٦٦- «لَكِنَّ اللَّهَ يَشْهَدُ بِمَا أَنْزَلَ إِلَيْكَ أَنْزَلَهُ بِعِلْمِهِ وَالْمَلَائِكَةُ يَشْهَدُونَ وَكَفَى بِاللَّهِ شَهِيدًا»

٥ [٥٤٨] {إِنَّا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ} جواب لأهل الكتاب عن سؤالهم رسول الله ﷺ أن ينزل عليهم كتابًا من السماء، واحتجاج عليهم بأن شأنه في الوحي إليه كشأن سائر الأنبياء الذين سلفوا.

[٥٤٩] وقرئ «رُبُورًا»، بضم الزاي جمع زبر وهو الكتاب.

[٥٥٠] {وَرُسُلًا} نصب بمضمر في معنى: أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ، وهو أَرْسَلْنَا، وَنَبَّأْنَا، وما أشبه ذلك؛ أو بما فسرهُ {قَصَصْنَاهُمْ}. وفي قراءة أبي «وَرَسُلٌ قَدْ قَصَصْنَاهُمْ عَلَيْكَ مِنْ قَبْلُ وَرَسُلٌ لَمْ نَقْصُصْهُمْ».

[٥٥١] وعن إبراهيم ويحيى بن وثاب: أنهما قرآ {وَكَلَّمَ اللَّهُ} بالنصب. ومن بدع التفاسير أنه من الكلّم، وأن معناه: وجرح الله موسى بأظفار المحن ومخالب الفتن.

١٥ [٥٥٢] {رُسُلًا مُبَشِّرِينَ وَمُنذِرِينَ}، الأوجه أن ينتصب على المدح، ويجوز انتصابه على التكرير.

[553] **Şayet** “Peygamberler gelmezden evvel⁶¹ insanların Allah’a karşı getirecek ne kanıtları olabilir ki!? Allah’ın ‘düşündükleri takdirde kendilerini gerçek bilgiye ulaştıracak delilleri’ gözlerinin önüne sermesiyle birlikte kendilerine nice deliller getirilmiştir. Hatta peygamberler bile gerçek bilgiye ancak bu deliller üzerinde düşünerek ulaşmışlardır, onların Allah’ın elçisi oldukları da ancak bu deliller üzerinde düşünerek bilinmektedir” **dersen şöyle derim:** Peygamberler, dinî konulara ilişkin hususları açık - net biçimde anlatarak, yükümlülük hallerini açıklayarak, ilâhî kanunları öğretmek üzere yüklenen görevi tebliğ ederken, *Ehl-i ‘adl ve’t-tevhid* âlimlerinde gördüğü gibi, insanları gafletten uyandırmakta ve gözleme dayalı tefekküre sevketmektedirler. Bu yönüyle, gönderilişleri, bahaneleri ortadan kaldırmak ve delilin insanları bağlayışını ikmal etmeye yöneliktir. Ta ki insanlar “Bize bir elçi gönderseydin de, bizi gaflet uykusundan uyandırsaydı, dikkat etmemiz gereken hususlara dikkat çekseydi!..” diyemesinler.

- 15 [554] *لَٰكِنَ ٱللَّهُ يَشْهَدُ* ifadesini Sülemî [v. 73/692] Nun’un şeddesiyle *lâkinna’l-lâhe yeşbedu* (Fakat Allah şahitlik eder.) şeklinde okumuştur. **Şayet** “Fakat demek, evvelinde *istidrâk* edilecek bir şey olmasını gerektirir, ‘Fakat Allah şahitlik eder’ ifadesinde bu nerede?” **dersen şöyle derim:** Ehl-i Kitap Peygamber (s.a.)’in *gökten* bir kitap indirmesini isteyip bu bahaneyle inat edince, Allah
- 20 “[Şuna şuna vahyettiğimiz gibi işte] sana da vahyettik” diyerek, onlara karşı delil getirdi ve ardından “Fakat Allah şahitlik eder” buyurdu. Bu, “Onlar şahitlik etmezler, fakat Allah şahitlik eder” demektir. Şöyle de denilmiştir: “Sana da vahyettik” ifadesi inince “Biz senin hakkında buna şahitlik etmeyiz!” demişler, bunun üzerine “Fakat Allah şahitlik eder” ifadesi nâzil olmuştur. “Allah’ın,
- 25 Peygamber’e indirdiklerine şahitlik etmesi”nin anlamı, tıpkı iddiaların delillerle ispat edilmesi gibi, mucizeler göstererek onun doğruluğunu kanıtlamasıdır. Meleklerin şahitliği ise onun tamamen gerçek ve dosdoğru olduğuna tanıklık etmeleridir. **Şayet** “Peki, ‘Meleklerin buna şahitlik ettikleri nasıl bilinebilir ki?’ derlerse kendilerine ne cevap verilecek?” **dersen şöyle derim:**
- 30 Kendilerine bunun Allah’ın şahitliğiyle bileceği söylenerek cevap verilebilir. Çünkü Allah’ın mucizeler göstererek onun doğruluğuna şahit olduğu bilinince, meleklerin de O’nun şahitlik ettiklerinin doğruluğuna şahitlik ettiği bilinmiş olur. Çünkü meleklerin şahitliği Allah’ın şahitliğine tâbidir.

61 165. âyette, “... ki bu elçilerden *sonra* insanların Allah’a karşı bir kanıtı kalmasın” buyrulmasından, insanların mazeret üretmesinin ancak peygamber göndermek sûretiyle önlenileceği gibi bir sonuç çıkmaktadır. / ed.

[٥٥٣] فإن قلت: كيف يكون للناس على الله حجة قبل الرسل، وهم محجوجون بما نصبه الله من الأدلة التي النظر فيها موصل إلى المعرفة، والرسل في أنفسهم لم يتوصلوا إلى المعرفة إلا بالنظر في تلك الأدلة، ولا عرف أنهم رسل الله إلا بالنظر فيها؟ قلت: الرسل منبهون عن الغفلة، وباعثون على النظر، كما ترى علماء أهل العدل والتوحيد مع تبليغ ما حملوه من تفصيل أمور الدين وبيان أحوال التكليف وتعليم الشرائع، فكان إرسالهم إزاحة للعلة وتتميمًا للإلزام الحجة، لئلا يقولوا: لولا أرسلت إلينا رسولاً فيوقظنا من سنة الغفلة وينبهننا لما وجب الانتباه له.

[٥٥٤] وقرأ السلمي: لكن الله يشهد، بالتشديد. فإن قلت: الاستدراك لا بد له من مستدرك، فما هو قوله {لَكِنَّ اللَّهَ يَشْهَدُ}؟ قلت: لما سأل أهل الكتاب إنزال الكتاب من السماء وتعتوا بذلك واحتج عليهم بقوله {إِنَّا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ} قال: لكن الله يشهد، بمعنى أنهم لا يشهدون لكن الله يشهد. وقيل: لما نزل {إِنَّا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ} قالوا: ما نشهد لك بهذا، فنزل {لَكِنَّ اللَّهَ يَشْهَدُ}. ومعنى شهادة الله بما أنزل إليه: إثباته لصحته بإظهار المعجزات، كما تثبت الدعاوى بالبينات. وشهادة الملائكة: شهادتهم بأنه حق وصدق. فإن قلت: بم يجابون لو قالوا: بم يعلم أن الملائكة يشهدون بذلك؟ قلت: يجابون بأنه يعلم بشهادة الله، لأنه لما علم بإظهار المعجزات أنه شاهد بصحته علم أن الملائكة يشهدون بصحة ما شهد بصحته؛ لأن شهادتهم تبع لشهادته.

[555] **Şayet** “Allah onu ilmiyle indirdi’ ifadesinin anlamı ve kendisinden önceki cümleyle ilişkisi nedir?” **dersen şöyle derim:** “Onu kendisinden başkasının bilmediği özel ilmiyle birlikte indirdi” anlamındadır. Bu da Kur’ân’ı söz ve edebiyat ustalarının, benzerini getirmekten âciz olduğu bir söz dizimi ve üslup üzere telif etmesidir. Öncesindeki ifadeye karşı durumu ise, tefsir edici cümlelerin mevkii ile aynıdır. Çünkü şahitliği açıklamakta, onun doğruluğuna ilişkin tanıklığının “Allah’ın, onu insan gücünü aşan mu‘ciz bir söz dizimi ile indirmesi” olduğunu belirtmektedir. İfadenin “Onu sana, senin buna layık olduğunu ve bunu tebliğ edeceğini bilerek indirmiştir.” anlamına geldiği de söylenmiştir. Yine denilmiştir ki “Onu, kulların yararına olacağını bildiği şeylerle ve bunların hepsini içerecek şekilde indirmiştir.” anlamındadır. Şöyle de anlaşılabilir: Onu, bilerek, gözeterek, melekleri de gözetleyici kılmak sûretiyle şeytanlardan koruyarak indirmiştir. Melekler de buna şahitlik etmektedir. Nitekim Cin sûresinin sonunda bunu belirtmiştir; “Onların bütün yapıp ettiklerini *ihâta* ettiği halde...” [Cin 72/28] âyetinde -dikkat eder- sen- *ihâta* tam anlamıyla bilmek anlamındadır.

[556] “Şahit olarak Allah yeter,” isterse O’ndan başkası şahitlik etmesin. Çünkü gerçek şahitlik mucize ile doğrulamaktır. “De ki: Şahitlik itibariyle hangi varlık daha büyüktür?’ De ki: Allah.” [En‘âm 6/19]

20 **167. Nankörce inkâr edip Allah yolundan uzaklaşanlar gerçekten derin bir dalâlete düşmüşlerdir.**

168. Zulmederek nankörce inkâr edenleri tabîi ki Allah bağışlamayacak ve onları bir yola iletmeyecektir!

25 **169. İçinde ebediyen kalacakları Cehennem’in yolu hariç... ki bu, Allah için çok kolaydır.**

[557] كَفَرُوا وَظَلَمُوا (zulmederek nankörce inkâr edenler) yani inkârcılığı ve günahkârlığı kendilerinde birleştirenler. Ya da bir kısmı kâfir iken, bir kısmı büyük günah işleyen zalimler de olabilirler. Çünkü tövbesiz bağışlanmamaları açısından iki grup arasında fark yoktur. “Ve onları bir yola iletmeyecektir” onlara lütufla muamele etmeyecek onlar da cehenneme götüren yola gireceklerdir. Veya kıyamet günü onları cehennem yolundan başka bir yola iletmeyecektir. “Kolaydır.” yani Allah’ı bundan döndürebilecek hiçbir şey / kimse yoktur!

[٥٥٥] فإن قلت: ما معنى قوله {أَنْزَلَهُ بِعِلْمِهِ} وما موقعه من الجملة التي قبله؟ قلت: معناه أنزله ملتبسًا بعلمه الخاص الذي لا يعلمه غيره، وهو تأليفه على نظم وأسلوب يعجز عنه كل بليغ وصاحب بيان. وموقعه مما قبله موقع الجملة المفسرة، لأنه بيان للشهادة، وأن شهادته بصحته أنه أنزله بالنظم المعجز الفائت للقدرة. وقيل: أنزله، وهو عالم بأنك أهل لإنزاله إليك وأنت مبلغه. وقيل: أنزله مما علم من مصالح العباد مشتملاً عليه. ويحتمل: أنه أنزل وهو عالم به، رقيب عليه، حافظ له من الشياطين برصد من الملائكة؛ والملائكة يشهدون بذلك، كما قال في آخر سورة الجن. ألا ترى إلى قوله تعالى {وَأَحَاطَ بِمَا لَدَيْهِمْ} [الجن: ٢٨] والإحاطة بمعنى العلم.

١٠ [٥٥٦] {وَكَفَى بِاللَّهِ شَهِيدًا} وإن لم يشهد غيره، لأنَّ التصديق بالمعجزة هو الشهادة حقًا. {قُلْ أَى شَيْءٍ أَكْبَرُ شَهَادَةً قُلِ اللَّهُ} [الأنعام: ١٩].

١٦٧- ﴿إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ قَدْ ضَلُّوا ضَلَالًا بَعِيدًا﴾

١٦٨- ﴿إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَظَلَمُوا لَمْ يَكُنِ اللَّهُ لِيُغْفِرَ لَهُمْ وَلَا لِيَهْدِيَهُمْ طَرِيقًا﴾

١٦٩- ﴿إِلَّا طَرِيقَ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا وَكَانَ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرًا﴾

١٥ [٥٥٧] {كَفَرُوا وَظَلَمُوا} جمعوا بين الكفر والمعاصي، وكان بعضهم كافرين وبعضهم ظالمين أصحاب كبائر، لأنه لا فرق بين الفريقين في أنه لا يغفر لهما إلا بالتوبة {وَلَا لِيَهْدِيَهُمْ طَرِيقًا} لا يُلطف بهم فيسلكون الطريق الموصل إلى جهنم. أو لا يهديهم يوم القيامة طريقًا إلا طريقها {يَسِيرًا}، أي لا صارف له عنه.

170. Ey insanlar! Peygamber size Rabbinizden gerçeği getirdi. O halde, gelin kendi hayrınıza olana iman edin. Nankörce inkâr ederseniz, (O'nun sizin imanınıza ihtiyacı yoktur) şüphesiz, göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allah'ındır. Allah 'mutlak ilim ve hikmet sahibi'dir (Alîm, Hakîm).

171. Ey Ehl-i Kitap! Dininizde aşırıya kaçmayın, Allah hakkında sadece gerçeği söyleyin. Meryemoğlu Îsâ Mesih, Allah'ın resûlü, Meryem'e ilettiği kelimesi ve kendisinden bir ruhtur (iman ve insanlık ateşini canlandıracak ilâhî bir soluktur). O halde, Allah ve resûllerine iman edin. “(Allah) üçtür!” deyip durmayın, buna son verip kendi hayrınıza olana yönelin. Allah sadece bir tek ilahdır, çocuğu olmaktan münezzehtir. Göklerde ve yerde ne varsa hepsi O'nundur. Vekîl olarak da Allah yeter.

[558] “O halde, gelin kendi hayrınıza olana iman edin” ifadesindeki 15 *إِنَّهُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ* kelimesinin mansûp olması gizli bir fiilledir, (buna son verip kendi yararınıza olana yönelin) ifadesi de böyledir. Şöyle ki: Allah Teâlâ onları imana ve teslisten vazgeçmeye teşvik edince onları önemli bir işe yönlendirdiği anlaşıldı. Bunun üzerine, “içinde bulunduğunuz küfür ve teslisten vazgeçip sizin için daha hayırlı olana -ki iman ve tevhiddir- yönelin 20 ya da gelin” buyurdu.

[559] “Dininizde aşırıya kaçmayın.” Yahudiler Hazret-i Îsâ'yı [hâşâ] gayr-ı meşru ilan ederek onu derecesinden aşağı düşürmekle, Hristiyanlar da onu ilahlaştırarak gerçek derecesinin üzerine çıkartmakla aşırıya kaçmışlardır. “Allah hakkında sadece gerçeği söyleyin.” Bu da O'nu ortak ve evlat 25 sahibi olmaktan tenzih etmektir.

[560] Ca'fer b. Muhammed [v. 301/913; *inneme'l-mesih* ifadesini] *sikkât* vezninde *inneme'l-missih* şeklinde okumuştur.

[561] Hazret-i Îsâ'ya *kelimetullâh* (Allah'ın kelimesi) ve *kelimet^{un} minhu* (O'ndan bir kelime) denilmesi, bir baba ve sperm olmaksızın Allah'ın bir 30 sözü ve emriyle varedilmesinden dolayıdır, başka bir anlamı yoktur. Ona aynı sebeple, *rûhullah* ve *rûh^{un} minhu* (Allah'dan bir ruh) denilmiştir. Çünkü o, *zîruh* (canlı) birinin -canlı bir babadan ayrılıp gelen bir sperm gibi- bir parçası olmaksızın varlık sahnesine çıkmış bir *zîruhtur*, Allah katından, salt O'nun kudretiyle tamamen 'yok'tan icat edilmiştir. “Meryem'e ilettiği” 35 ifadesi, ona ulaştırdığı ve onun içinde meydana getirdiği anlamındadır.

١٧٠- ﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَكُمْ الرَّسُولُ بِالْحَقِّ مِنْ رَبِّكُمْ فَآمِنُوا خَيْرًا لَكُمْ
وَلِإِنْ تَكْفُرُوا فَإِنَّ اللَّهَ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا﴾

١٧١- ﴿يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لَا تَغْلُوا فِي دِينِكُمْ وَلَا تَقُولُوا عَلَى اللَّهِ إِلَّا الْحَقَّ إِنَّمَا
الْمَسِيحُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ رَسُولُ اللَّهِ وَكَلِمَتُهُ أَلْقَاهَا إِلَى مَرْيَمَ وَرُوحٌ مِنْهُ فَآمِنُوا بِاللَّهِ
وَرُسُلِهِ وَلَا تَقُولُوا ثَلَاثَةٌ انْتَهُوا خَيْرًا لَكُمْ إِنَّمَا اللَّهُ إِلَهٌ وَاحِدٌ سُبْحَانَهُ أَنْ يَكُونَ لَهُ
وَلَدٌ لَهُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَكَفَى بِاللَّهِ وَكِيلًا﴾

[٥٥٨] {فَآمِنُوا خَيْرًا لَكُمْ} وكذلك {انْتَهُوا خَيْرًا لَكُمْ} انتصابه بمضمر. وذلك أنه
لما بعثهم على الإيمان وعلى الانتهاء عن التثليث علم أنه يحملهم على أمر فقال:
{خَيْرًا لَكُمْ} أي اقصدوا، أو اتوا أمراً خيراً لكم مما أنتم فيه من الكفر والتثليث، وهو
الإيمان والتوحيد. ١٠

[٥٥٩] {لَا تَغْلُوا فِي دِينِكُمْ} غلت اليهود في حط المسيح عن منزلته، حيث
جعلته مولوداً لغير رشدة؛ وغلت النصارى في رفعه عن مقداره حيث جعلوه إلهاً.
{وَلَا تَقُولُوا عَلَى اللَّهِ إِلَّا الْحَقُّ} وهو تنزيهه عن الشريك والولد.
[٥٦٠] وقرأ جعفر بن محمد «إِنَّمَا الْمَسِيحُ» بوزن السكيت.

١٥ [٥٦١] وقيل لعيسى {كَلِمَةُ اللَّهِ} و{كَلِمَةُ مِنْهُ}، لأنه وجد بكلمته وأمره لا غير، من
غير واسطة أب ولا نطفة. وقيل له: روح الله، و{رُوحٌ مِنْهُ} لذلك، لأنه ذو روح وجد
من غير جزء من ذي روح، كالنطفة المنفصلة من الأب الحي، وإنما اخترع اختراعاً
عند الله وقدرته خالصة. ومعنى {أَلْقَاهَا إِلَى مَرْيَمَ} أوصلها إليها وحصلها فيها.

- [562] ^{ۛۛۛ} (Üç'tür) ifadesi gizli bir mübtedanın haberidir. Eğer kendilerinden nakledilenler doğruysa şöyle diyorlar: Tanrı, üç uknum halinde tek bir cevherdir. Baba uknumu, oğul uknumu ve Rûhulkudüs uknumu. Baba uknumu ile *zâtı*, oğul uknumu ile *ilmî*, Ruhulkudüs uknumu ile de *hayatı* kastediyorlar. Dolayısıyla, ifadenin açılımı *Allāhu selâset^{un}* [Allah 'üç'tür (demeyin)] şeklindedir. Yok, eğer onlardan nakledilen doğru değilse açılımı şöyledir: *el-Âlihetu selâset^{un}* ["Tanrılar üçtür" (demeyin)]. Kur'ân'dan anlaşılan, onların Allah, Mesih ve Meryem'i 'üç ilah' kabul ettikleri; İsâ'nın da Allah'ın Meryem'den olma oğlu olduğu şeklindedir. -Şu âyet-i kerimelere dikkat ediniz:
- 10 "Ey Meryem oğlu İsâ! Sen mi insanlara, 'Beni ve annemi Allah'tan başka iki tanrı edinin' dedin?" [Mâide 5/116]; "Hristiyanlar da 'Mesih, Allah'ın oğludur' dediler." [Tevbe 9/30]- Bununla birlikte meşhur ve yaygın olan, Hristiyanların şu görüşte olduklarıdır: Mesih'te baba cihetinden ilâhî [*lâhûî*] bir yön, anne cihetinden ise beşerî [*nâsûtî*] bir yön vardır. "Meryem oğlu İsâ Mesih..." ifadesi de buna delâlet eder. Bu âyet kanıtlamaktadır ki o, Meryem'in oğludur,
- 15 onunla ilişkisi 'çocuğun annesiyle ilişkisi' gibidir. Allah Teâlâ ile ilişkisi ise O'nun elçisi oluşu ve bizzat O'nun emriyle, babasız olarak canlı bir beden halinde ön örneği olmaksızın var edilmiş olması cihetiyledir. Yani onun Allah'la ilişkisinin, 'çocuğun babasıyla ilişkisi' şeklinde olduğu yaklaşımını reddetmiştir. "O, çocuğu olmayacak kadar yücedir!" ifadesi de bunu gösterir ki
- 20 Allah'ın anlatışı başkasının anlatışından çok daha güvenilirlerdir. *سُبْحَانَهُ أَنْ يَكُونَ* *لَهُ* ifadesinin anlamı *sebbebahû tesbih^{an} min en yekûne le-hû veled^{un}* (Allah, bir çocuğu olmaktan kendisini son derece tenzih etmektedir.) şeklindedir. Hasan-ı Basrî *Rahimehu'llâh* [v. 110/728] bu ifadeyi iki cümle kabul ederek
- 25 [*أَنْ يَكُونَ*] Hemze'nin kesresi ve Nun'un zammesiyle *in yekûnu* şeklinde okumuştur, "hâşâ, O'nun bir çocuğu olamaz!" anlamında.

- [563] "Göklerde ve yerde ne varsa hepsi O'nundur" ifadesi, kendisine yakıştırılardan son derece uzak olduğunu beyan etmektedir, yani göklerde ve yerde bulunan her şey O'nun mahlûku ve raiyetidir. O'nun hâkimiyeti
- 30 altındaki herhangi bir şey nasıl olur da ondan bir parça olabilir!? Üstelik parça ancak cisimler için söz konusudur. Allah ise cisim ve arazların niteliklerinden son derece yücedir.

- [564] Bütün varlıkların, tüm işlerinde güvenip dayanacağı bir "vekil olarak da Allah yeter." Çünkü onlar O'na muhtaçken, O'nun onlara hiçbir
- 35 ihtiyacı yoktur.

[٥٦٢] {ثَلَاثَةٌ} خبر مبتدأ محذوف، فإن صحت الحكاية عنهم أنهم يقولون: هو جوهر واحد ثلاثة أقانيم؛ أقنوم الأب، وأقنوم الابن، وأقنوم روح القدس، وأنهم يريدون بأقنوم الأب: الذات، وبأقنوم الابن: العلم، وبأقنوم روح القدس: الحياة، فتقديره: الله ثلاثة؛ وإلا فتقديره: الآلهة ثلاثة. والذي يدل عليه القرآن التصريح منهم بأن الله والمسيح ومريم ثلاثة آلهة، وأن المسيح ولد الله من مريم. ألا ترى إلى قوله {أَأَنْتَ قُلْتَ لِلنَّاسِ اتَّخِذُونِي وَأُمِّيَّالِهَيْنِ مِنْ دُونِ اللَّهِ} [المائدة: ١١٦]، {وَقَالَتِ النَّصَارَى الْمَسِيحُ ابْنُ اللَّهِ} [التوبة: ٣٠] والمشهور المستفيض عنهم أنهم يقولون: في المسيح لاهوتية وناسوتية من جهة الأب والأم. ويدل عليه قوله {إِنَّمَا الْمَسِيحُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ} فأثبت أنه ولد لمريم اتصل بها اتصال الأولاد بأمهاتها، وأن اتصاله بالله تعالى من حيث أنه رسوله، وأنه موجود بأمره وابتداعه جسداً حياً من غير أب، فنفى أن يتصل به اتصال الأبناء بالآباء. وقوله {سُبْحَانَهُ أَنْ يَكُونَ لَهُ وَلَدٌ} وحكاية الله أوثق من حكاية غيره. ومعنى {سُبْحَانَهُ أَنْ يَكُونَ لَهُ وَلَدٌ} سبحه تسييحاً من أن يكون له ولد. وقرأ الحسن «إن يكون»، بكسر الهمزة ورفع النون: أي سبحانه ما يكون له ولد. على أن الكلام جملتان.

[٥٦٣] {لَهُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ} بيان لتنزهه عما نسب إليه، يعني أن كل ما فيهما خلقه وملكه، فكيف يكون بعض ملكه جزءاً منه؟! على أن الجزء إنما يصح في الأجسام، وهو متعالٍ عن صفات الأجسام والأعراض.

[٥٦٤] {وَكَفَى بِاللَّهِ وَكِيلًا} يكل إليه الخلق كلهم أمورهم، فهو الغني عنهم وهم الفقراء إليه.

172. Ne Mesih ne de gözde melekler Allah’a kul olmaktan yüksünür. Kim O’na kulluktan yüksünür ve kibirlenirse bilsin ki Allah, yarın hepsini huzuruna toplayıp hesaba çekecektir.

[565] “Yüksünmez” kibirlenerek, izzet-i nefis meselesi yaparak uzak durmaz. *Yestenkıfu* fiili, yanağına dökülmüş gözyaşlarını parmağıyla sil-diğin zaman söylediğin *nekeftu’d-dem*⁴ kullanımından alınmıştır. “Ne de gözde melekler...” Hatta İsâ Mesih’den kadri daha yüksek daha hatırlı melekler bile... Bunlar, Cebrâil, Mikâil, İsrâfil ve onların tabakasındakiler gibi Arş’ın etrafındaki Allah’a yakın [*kerûbî*] meleklerdir.

[566] **Şayet** “‘Ne de gözde melekler...’ ifadesi nasıl ‘ondan daha üstün olanlar bile...’ anlamına geliyor ki?” **dersen şöyle derim:** Ma‘ânî ilminin bundan başkasını gerektirmemesi nedeniyle. Şöyle ki: Bu ifade, Hristiyanların görüşünü ve İsâ *Aleyhisselâm*’ı kulluk derecesinin üstüne çıkarmadaki aşırılıklarını reddetmek için getirilmiştir. Dolayısıyla, onlara şöyle denmesi icap etmiştir: İsâ kendini kul olmaktan asla üstün görmez. Hatta ondan daha yüksek derecede olanlar bile... Adeta şöyle denmektedir: Gözde melekler bile O’na kulluk etmekten yüksünmezler ki İsâ nasıl yüksünsün!? En yüksek dereceli olmaları ve en yüksek makamda bulunmaları cihetiyle gözde meleklerin özellikle belirtilmesi bu yaklaşıma son derece açık bir delildir.

Bunun bir örneği de şairin şu sözüdür:

Ne cömert rakiplerinden Hâtim-i Tâ’î dengidir onun;

Ne de kabardıkça yükselen dalgalarıyla engin deniz...

Dalgalı deniz ile şairin, cömertlik bakımından Hâtim’den daha ileri olan bir şeyi kasdettiği şüphesizdir. Edebî zevke sahip herkes farkı açıkça görmek için bu âyetle birlikte “Senden ne Yahudiler ne de Hristiyanlar razı olurlar” [Bakara 2/120] âyetini okusun.

[567] Hazret-i Ali (r.a.) ism-i tasğîr ile *‘ubeyden li’llâh* (Allah’ın küçük kulu / kulcağızı) şeklinde okumuştur.

[568] Rivayete göre, Necran Hristiyan heyeti gelip Peygamber (s.a.)’e, “Neden efendimizi küçük düşürüyorsun?” demişler. Resûlullah “Sizin efendiniz kim?” diye sorunca “İsâ” demişler. Resûlullah “Ne diyormuşum ki ben?” demiş, “Onun Allah’ın kulu ve elçisi olduğunun söylüyorsun!” demişler.

١٧٢- ﴿لَنْ يَسْتَنْكِفَ الْمَسِيحُ أَنْ يَكُونَ عَبْدًا لِلَّهِ وَلَا الْمَلَائِكَةُ الْمُقَرَّبُونَ وَمَنْ يَسْتَنْكِفَ عَنْ عِبَادَتِهِ وَيَسْتَكْبِرْ فَسَيَحْشُرُهُمْ إِلَيْهِ جَمِيعًا﴾

[٥٦٥] {لَنْ يَسْتَنْكِفَ الْمَسِيحُ} لن يأنف ولن يذهب بنفسه عزة؛ من نكفت الدمع، إذا نحيت عن خدك بأصابعك {وَلَا الْمَلَائِكَةُ الْمُقَرَّبُونَ} ولا من هو أعلى منه قدرًا وأعظم منه خطرًا، وهم الملائكة الكروبيون الذين حول العرش، كجبريل وميكائيل وإسرافيل، ومن في طبقتهم.

[٥٦٦] فإن قلت: من أين دلّ قوله {وَلَا الْمَلَائِكَةُ الْمُقَرَّبُونَ} على أن المعنى: ولا من فوقه؟ قلت: من حيث أنّ علم المعاني لا يقتضي غير ذلك. وذلك أنّ الكلام إنما سيق لرد مذهب النصارى وغلّوهم في رفع المسيح عن منزلة العبودية، فوجب أن يقال لهم: لن يترفع عيسى عن العبودية، ولا من هو أرفع منه درجة. كأنه قيل: لن يستنكف الملائكة المقربون من العبودية، فكيف بالمسيح؟ ويدل عليه دلالة ظاهرة بينة، تخصيص المقرّبين، لكونهم أرفع الملائكة درجة وأعلاهم منزلة. ومثاله قول القائل:

وَمَا مِثْلُهُ مِمَّنْ يُجَاوِدُ حَاتِمَ ❀ وَلَا الْبَحْرُ ذُو الْأَمْوَاجِ يَلْتَجُ زَاخِرُهُ

١٥ لا شبهة في أنه قصد بالبحر ذي الأمواج: ما هو فوق حاتم في الجود. ومن كان له ذوق فليذق مع هذه الآية قوله {وَلَنْ تَرْضَى عَنْكَ الْيَهُودُ وَلَا النَّصَارَى} [البقرة: ١٢٠] حتى يعترف بالفرق البين.

[٥٦٧] وقرأ عليّ رضي الله عنه «عُبَيْدًا لِلَّهِ»، على التصغير.

[٥٦٨] وروي أن وفد نجران قالوا لرسول الله ﷺ: لم تعيب صاحبنا؟ قال: ومن صاحبكم؟ قالوا: عيسى. قال: وأي شيء أقول؟ قالوا: تقول: إنه عبد الله ورسوله. ٢٠

“Onun Allah’ın bir kulu olması utanılacak bir şey değil ki” buyurmuş. “Elbette öyledir!” demeleri üzerine işbu âyet nâzil olmuş. Yani İsâ bundan yüksünmez, siz de onun adına bundan yüksünmeyin. Şayet bu, yüksünülecek bir şey olsaydı, en önce İsâ yüksünürdü. Çünkü ‘utanılacak’ böyle bir husus daha çok onu 5 ilgilendirmektedir.

[569] **Şayet** “وَلَا الْمَلَائِكَةُ” (Ne de melekler...) ifadesi nereye ma’tûftur?” **dersen şöyle derim:** [Şu üç şıkkın dışında bir şeye ma’tûf değildir:] Ya *el-Mesih*’e ya *yekûnenin* ismine [gizli bir *huveye*] ya da ism-i fâ’il anlamı taşıyan ‘*abd^{en}*’ kelimesinde gizli olan zamire. ‘*Abd^{en}*’ kelimesinin ism-i fâ’il anlamı taşıması, ibadet etme anlamını ifade etmesindendir. Bu tıpkı *merartu bi-raculⁱⁿ* ‘*abd^{en}* *ebûhu*’ (babası köle olan birine uğradım) cümlesindeki ‘*abde*’ benzer. [E^{bûhu}, ‘*abdⁱⁿ*’ fâ’ilidir.] Zâhir olan, atfın *mesîha* yapıldığıdır çünkü bunun dışındaki bir seçenek hedeflenen mânadan biraz sapmaya götürür. O mâna da kulluktan ne *Mesih*’in ne de fevkindekilerin yüksünmesi ya da hem onun 15 hem de onun fevkindeki varlıkların Allah’a kulluk etmesidir. **Şayet** “Bu atıfla melekleri -bir ‘topluluk’ oldukları halde- Allah’a ‘bir’ kul yapmaktasın, bunun dayanağı nedir?” **dersen şöyle derim:** Bunun iki dayanağı var. Birincisi: *Ve lâ kullu vâhid^{en} mine’l-melâ’iketⁱ* (Ne de meleklerden herhangi biri...) şeklindeki açılım. İkincisi: *Ve le’l-melâ’iketu’l-mukarrabûne en yekûne* 20 ‘*ibâd^{en}* *li’llâh*’ (Ne de gözde melekler Allah’ın kulları olmaktan...) şeklindeki açılım. Fakat ‘*abd^{en}* *li’llâh*’ ifadesi özet biçimde buna delâlet ettiğinden, hazfedilmiştir. *Ve le’l-melâ’iket^u* (ne de melekler) ifadesini ‘*abd^{en}*’deki zamire atfedersen zaten böyle bir soru kendiliğinden düşer.

[570] فَسَيَحْشُرُهُمْ fiili Şin’in zamme ve kesresiyle ve Nun ile [fe-senahşuruhum - fe-senahşiruhum şeklinde] de okunmuştur. 25

173. İmdi, iman edip salih amel işleyenlere mükâfatlarını tastamam verecek ve lütfuyla bunu daha da artıracaktır. Büyüklük taslayarak kulluk etmekten yüksünenleri ise can yakıcı bir azaba çarptıracak ve kendilerine Allah’tan başka bir velî ve yardımcı bulamayacaklardır.

30 **174. Ey insanlar! Rabbinizden size bir kanıt geldi, size apaçık bir nur indirdik.**

175. Artık, her kim Allah’a iman edip ‘o’na tutunursa, O, bunları tarafından bir rahmet ve geniş bir nimet içine yerleştirir ve kendisine götüren dosdoğru bir yola getirir.

قال: إنه ليس بعار أن يكون عبدًا لله. قالوا: بلى، فنزلت. أي لا يستنكف عيسى من ذلك فلا تستنكفوا له منه، فلو كان موضع استنكاف لكان هو أولى بأن يستنكف، لأنَّ العار ألصق به.

[٥٦٩] فإن قلت: علام عطف قوله {وَلَا الْمَلَائِكَةُ}؟ قلت: لا يخلو إمَّا أن يعطف على {الْمَسِيحُ}، أو على اسم {يَكُونُ} أو على المستتر في {عَبْدًا} لما فيه من معنى الوصف، لدلالته على معنى العبادة، كقولك: مررت برجل عبد أبوه، فالعطف على المسيح هو الظاهر لأداء غيره إلى ما فيه بعض انحراف عن الغرض، وهو أن المسيح لا يأنف أن يكون هو ولا من فوقه موصوفين بالعبودية، أو أن يعبد الله هو ومن فوقه. فإن قلت: قد جعلت الملائكة وهم جماعة عبدًا لله في هذا العطف، فما وجهه؟ قلت: فيه وجهان؛ أحدهما أن يراد: ولا كل واحد من الملائكة أو ولا الملائكة المقربون أن يكونوا عبادًا لله، فحذف ذلك لدلالة {عَبْدًا لله} عليه إيجازًا. وأمَّا إذا عطفهم على الضمير في {عَبْدًا} فقد طاح هذا السؤال.

[٥٧٠] قرئ «فَسَيُخْشَرُهُمْ» بضم الشين وكسرها وبالنون.

١٧٣- «فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَيُوَفِّيهِمْ أُجُورَهُمْ وَيَزِيدُهُمْ مِنْ فَضْلِهِ وَأَمَّا الَّذِينَ اسْتَنَكَفُوا واسْتَكْبَرُوا فَيُعَذِّبُهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا وَلَا يَجِدُونَ لَهُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلِيًّا وَلَا نَصِيرًا»

١٧٤- «يَا أَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَكُمْ بُرْهَانٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكُمْ نُورًا مُبِينًا»

١٧٥- «فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَاعْتَصَمُوا بِهِ فَسَيُدْخِلُهُمْ فِي رَحْمَةٍ مِنْهُ وَفَضْلٍ وَيَهْدِيهِمْ إِلَيْهِ صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا»

[571] **Şayet** “[İmdi...’ buyrularak yapılan] tafsil, tafsil ettiğiyle uyumlu değil çünkü burada tafsil iki grubu içerirken, tafsil edilen, bir gruptan ibaretir.” **dersen şöyle derim:** Bu senin şöyle demene benzer: “Hükümdar asileri topladı. Kendisine başkaldırmayanlara elbise ve binek hediye etti, başkaldıranları ise ibret verici bir şekilde cezalandırdı.” Bu üslup iki açıdan doğrudur. Birincisi: Tafsilin ışık tutması sebebiyle ayrıca, birinin zikredilmesi öbürünün de varlığını gösterdiği için, iki gruptan birinin hazfedilmiş olmasıdır. Nitekim iki gruptan biri bunun akabinde gelen “Artık, her kim Allah’a iman edip ‘o’na tutunursa...” [Nisâ 4/175] tafsilinde de kaldırılmıştır. İkincisi: Başkalarına verilecek lütfun onları üzüntüye boğan bir husus olmasıdır. Dolayısıyla bu da, onlara verilecek ibret dolu cezanın kapsamına dâhildir. Adeta şöyle denilmektedir: Kim Allah’a tekebbür ederek kulluktan yüksünürse güzel amel işleyenlerin aldığı mükâfatı görünce hayıflanmayla ve de bizzat uğratıldığı ilâhî azapla cezalandırılacaktır.

[572] “Kanıt” ve “apaçık nur” Kur’ân’dır. Ya da “kanıt” ile Hakk’ın dini-ni veya Peygamber (s.a.)’i, “apaçık nur” ile de dini beyan eden ve Peygamber’i tasdik eden mucize kitabı kastetmiştir.

[573] “Kendinden bir rahmet ve geniş nimet içine...” Hak edilen bir mükâfat ve fazladan bir lütuf içine... “Ve kendisine” yani kulluğuna “götüren dosdoğru bir yola getirir” ki İslâm yoludur. Bu, Allah’ın onları başarılı kılması, ayaklarını [doğru yolda] sabit tutması anlamındadır.

176. Senden fetva istiyorlar. De ki: kelâlenin mirası hakkında size Allah şu hükmü sunuyor: şayet bir erkek, çocuğu olmayıp da bir kız kardeşi varken ölürse, bıraktığının yarısı kız kardeşine kalır. Eğer kız kardeş çocuk bırakmaksızın ölürse tek vâris olan erkek kardeş onun terikesinin tamamını alır. Şayet iki kız kardeş varsa bu ikisine, (müteveffa ağabeylerinin) bıraktığı malın üçte ikisi düşer. Eğer erkekli-kızlı üç veya daha fazla kardeş varsa, erkeğe iki kız hissesi düşer. Şaşırsınız diye, Allah size açıklıyor. Allah her şeyi hakkıyla bilir.

[574] Rivayete göre bu, en son nâzil olan ahkâm âyetidir. Peygamber (s.a.) veda haccına gitmek üzere Mekke yolunda iken Câbir b. Abdullah [v. 78/697] yanına gelerek demiş ki: “Bir kızkardeşim var, ölürse mirasından bana ne kadar düşer?” Yine şöyle rivayet edilmiştir: Câbir b. Abdullah hastaymış, Peygamber (s.a.) onu ziyarete gidince, Resûlullah’a “Benim çocuğum yok. Malımı ne yapacağım?” diye sormuş. Bunun üzerine bu âyet nâzil olmuş [Buhârî, “Ferâiz”, 13. Bu rivâyetin daha muhtasar başka bir versiyonu].

[٥٧١] فإن قلت: التفصيل غير مطابق للمفصل، لأنه اشتمل على الفريقين، والمفصل على فريق واحد. قلت: هو مثل قولك: جمع الإمام الخوارج، فمن لم يخرج عليه كسأه وحمله، ومن خرج عليه نكل به. وصحة ذلك لوجهين؛ أحدهما: أن يحذف ذكر أحد الفريقين لدلالة التفصيل عليه، ولأن ذكر أحدهما يدل على ذكر الثاني، كما حذف أحدهما في التفصيل في قوله عقيب هذا {فَأَمَّا الَّذِينَ بِاللَّهِ وَاعْتَصَمُوا بِهِ} والثاني، وهو أن الإحسان إلى غيرهم مما يغمهم، فكان داخلاً في جملة التنكيل بهم، فكأنه قيل: ومن يستكف عن عبادته ويستكبر، فسيُعَذَّب بالحسرة، إذا رأى أجور العاملين وبما يصيبه من عذاب الله.

[٥٧٢] البرهان والنور المبين: القرآن. أو أراد بالبرهان دين الحق أو رسول الله ﷺ. وبالنور المبين: ما بينه ويصدقه من الكتاب المعجز. ١٠

[٥٧٣] {فِي رَحْمَةٍ مِنْهُ وَفَضْلٍ} في ثواب مستحق وتفضل {وَيَهْدِيهِمْ إِلَىٰ عِبَادَتِهِ} صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا وهو طريق الإسلام. والمعنى: توفيقهم وتثبيتهم.

١٧٦- ﴿يَسْتَفْتُونَكَ قُلِ اللَّهُ يُفْتِيكُمْ فِي الْكَلَالَةِ إِنَّ أَمْرًا هَلَكًا لِّنَسِ لَهٗ وَلَدٌ وَلَهٗ أُخْتٌ فَلَهَا نِصْفُ مَا تَرَكَ وَهُوَ يَرِثُهَا إِن لَّمْ يَكُنْ لَهَا وَلَدٌ فَإِن كَانَتَا اثْنَتَيْنِ فَلَهُمَا الثُّلَثَانِ مِمَّا تَرَكَ وَإِن كَانُوا إِخْوَةً رِّجَالًا وَنِسَاءً فَلِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنثَتَيْنِ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ أَن تَصِلُوا وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ﴾

[٥٧٤] روي أنه آخر ما نزل من الأحكام. كان رسول الله ﷺ في طريق مكة عام حجة الوداع، فاتاه جابر بن عبد الله فقال: إن لي أختًا، فكم آخذ من ميراثها إن ماتت؟ وقيل: كان مريضاً فعاده رسول الله ﷺ فقال: إنني كلاله، فكيف أصنع في مالي؟ فنزلت. ٢٠

[575] **Şayet** bir adam ölürse...) *İmrû^{un}* kelimesi *helekenin* ışık tuttuğu gizli bir fiilin [*heleke*] fâ'ili olmak üzere merfû'dur [in *heleke'm-ru*'un *heleke*].

[576] *لَيْسَ لَهُ وَلَدٌ* (çocuğu olmayan) cümlesi hal olmak üzere mahallen
 5 mansûp değil, *imru^{un}*un sıfatı olmak üzere mahallen merfû'dur, in *heleke'm-ru^{un}* *ğayru zî-veledⁱⁿ*...(Çocuğu olmayan biri ölürse) anlamındadır. *Veled* (çocuk) erkek ve kız için kullanılan müşterek bir isim olmakla birlikte, burada oğul kastedilmektedir. Çünkü oğul, kızkardeşi mirastan mahrum eder. Fakat -İbn Abbâs (r.a.)'ın [v. 68/688] görüşü hariç- kız çocuğu kızkardeşin
 10 miras hakkını düşürmez. "Kızkardeşi varsa..." ifadesinde kızkardeştan kasıt, sadece ana-bir değil, ana-baba bir kızkardeştir. Çünkü Allah ona mirasın yarısını vermiş, erkek kardeşini ise *asabe* (geri kalana sahip) yapmış ve "Erkeğe iki kız hissesi düşer." [4/110] demiştir. Sadece ana-bir kızkardeş ise miras âyetinde belirtildiği gibi erkek kardeşiyle eşit olarak mirasın 1/6'ini
 15 alır. "Erkek de kızkardeşine mirasçı olur" yani durum tersine gerçekleşip kızkardeş ölür, erkek kardeş ona mirasçı olursa "eğer o kızkardeşin çocuğu" yani oğlu "yoksa..." Çünkü erkek çocuk erkek kardeşin mirastan pay almasını engeller, kız evlat engellemez.

[577] **Şayet** "Erkek kardeşi mirastan mahrum bırakan sadece oğul değildir. Baba da erkek kardeşi mirastan mahrum bırakır. O halde, neden sadece oğulun yokluğu belirtilmekle yetinildi?" **dersen şöyle derim:** Oğulun yokluğu durumunda ne yapılacağı beyan edilmiş, fakat babanın yokluğunda ne yapılacağı Sünnet'in açıklamasına bırakılmıştır. O da şu hadis-i şeriftir: "Miras paylarını sahiplerine verin. Kalan ise yakın erkek akrabalarındır." [*Buhârî*, "Ferâiz", 5] Baba, erkek kardeştan daha önceliklidir. Bu ikisi, "birisinin hükmü Kitap'la, diğerininki Sünnet'le açıklanmış" ilk iki hüküm de değildir. Ayrıca, oğulun bulunmamasına dair hükümden, babanın bulunmamasına dair hüküm de anlaşılabilir çünkü oğul ölüye [anasına] babasından daha yakındır. Erkek kardeş, 'daha yakın' ile birlikte mirasçı olabiliyorsa 'daha uzak'la birlikte pekâlâ mirasçı olabilir. Kaldı ki *kelâle*, baba ve
 30 oğulun ikisinin birden olmadığını ifade etmektedir. Bu bakımdan, birinin yokluğunun belirtilmesi diğerinin de yokluğunu göstermiş olur.

[٥٧٥] {إِنْ امْرُؤٌ هَلَكَ} ارتفع امرؤ بمضمرة يفسره الظاهر.

[٥٧٦] ومحل {لَيْسَ لَهُ وَلَدٌ} الرفع على الصفة، لا النصب على الحال. أي إن هلك امرؤ غير ذي ولد. والمراد بالولد الابن وهو اسم مشترك يجوز إيقاعه على الذكر وعلى الأنثى؛ لأن الابن يسقط الأخت، ولا تسقطها البنت إلا في مذهب ابن عباس، وبالأخت التي هي لأب وأم دون التي لأم، لأن الله تعالى فرض لها النصف وجعل أختها عصبه وقال: {لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنثِيَيْنِ} وأما الأخت للأُم فلها السدس في آية المواريث مسوى بينها وبين أخيها. {وَهُوَ يَرِثُهَا} وأخوها يرثها إن قدر الأمر على العكس من موتها وبقائه بعدها {إِنْ لَمْ يَكُنْ لَهَا وَلَدٌ} أي ابن؛ لأن الابن يسقط الأخ دون البنت.

١٠ [٥٧٧] فَإِنْ قُلْتَ: الابن لا يسقط الأخ وحده فإن الأب نظيره في الإسقاط، فلم اقتصر على نفي الولد؟ قلت: بين حكم انتفاء الولد، ووكل حكم انتفاء الوالد إلى بيان السنة، وهو قوله عليه السلام «أَلْحَقُوا الْفَرَائِضَ بِأَهْلِهَا، فَمَا بَقِيَ فَلِأُولَى عَصَبَةٍ ذَكَرٍ»؛ والأب أولى من الأخ. وليس بأول حكمين بين أحدهما بالكتاب والآخر بالسنّة. ويجوز أن يدل بحكم انتفاء الولد على حكم انتفاء الوالد، لأن الولد أقرب إلى الميت من الوالد، فإذا ورث الأخ عند انتفاء الأقرب، فأولى أن يرث عند انتفاء الأبعد، ولأن الكلاله تتناول ١٥ انتفاء الوالد والولد جميعاً، فكان ذكر انتفاء أحدهما دالاً على انتفاء الآخر.

- [578] **Şayet** “فَإِنْ كَانَتْ اِثْنَيْنِ (Şayet iki kızkardeş iseler) ve وَإِنْ كَانُوا إِخْوَةً [eğer (iki ve daha fazla erkekli kızlı) kardeş iseler] ifadelerindeki ikil ve çoğul zamirleri kime râcidir?” **dersen şöyle derim:** ifadenin aslı şudur: *Fe-in kâne men yerisu bi'l-uhuvveti isneteyni ve in kâne men yerisu bi'l-uhuvveti zukûr^{an} ve inâs^{en}* (Kardeşlik vasfıyla mirasçı olan, iki kızkardeş ise ve kardeşlik vasfıyla mirasçı olanlar kızlı-erkekli üç veya daha fazla iseler...) Ayrıca, *kânetâ* ve *in kânû* denmesi, *men kânet ummuke* (Senin annen kim?) ifadesindeki gibidir, yani nasıl haberin (*ummuke*) müennesliğinden dolayı *menin* zamiri müennes kullanılıyorsa aynı şekilde haberin birinde ikil, ikincisinde çoğul olmasından dolayı *kânetâ* ve *kânû* fiillerinde de *men yerisunun* zamiri ikil ve çoğul kullanılmıştır. [Erkek kardeşler için kullanılan] *ihvet^{en}* den kasıt, erkek kardeş tağlib edilerek, hem erkek hem kızkardeşlerdir.

[579] اَنْ تَضْلُوا (şaşırsınız diye) ifadesi *mefûlun leh* olup “şaşırmayı istemediği için” demektir.

- 15 [580] Peygamber (s.a.)’den şöyle rivayet edilmiştir: Kim Nisâ sûresini okursa mirasçı olan her mümin erkek ve kadına bir iyilikte bulunmuş gibi olur, kendisine özgürlüğüne kavuşturmak üzere bir köle satın almış kadar mükâfat verilir, şirkten tertemiz temizlenir ve Allah’ın meşîetinde ‘günahından geçilen kimseler’ arasında yer alır.

[٥٧٨] فإن قلت: إلى من يرجع ضمير التثنية والجمع في قوله {فَإِنْ كَانَتَا اثْنَتَيْنِ}، {وَإِنْ كَانُوا إِخْوَةً}؟ قلت: أصله: فإن كان من يرث بالأخوة اثنتين، وإن كان من يرث بالأخوة ذكوراً وإناثاً: وإنما قيل: {فَإِنْ كَانَتَا}، {وَإِنْ كَانُوا}، كما قيل: من كانت أمك؟ فكما أنت ضمير من لمكان تأنيث الخبر، كذلك ثنى وجمع ضمير من يرث في كانتا ٥ وكانوا، لمكان تثنية الخبر وجمعه. والمراد بالإخوة، الإخوة والأخوات، تغليباً لحكم الذكورة.

[٥٧٩] {أَنْ تَضَلُّوا} مفعول له. ومعناه: كراهة أن تضلوا.

[٥٨٠] عن النبي ﷺ «من قرأ سورة النساء فكأنما تصدق على كل مؤمن ومؤمنة ورث ميراثاً، وأعطى من الأجر كمن اشترى محرراً، وبرئ من الشرك وكان في مشيئة الله من الذين يتجاوز عنهم».

MÂIDE SÛRESİ

Medine’de nâzil olmuştur, 120 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah’ın Adıyla

1. Ey iman edenler! Verdiğiniz sözleri yerine getirin... (Birazdan)
5 size okunacak olanlar dışında bütün hayvanlar -yalnız, ihramlı iken avlanmayı helâl görmemek şartıyla- size helâl kılınmıştır. Şüphesiz, Allah dilediği hükmü veriyor.”

[581] Arap dilinde verilen sözü yerine getirme anlamında *vefâ bi'l-'ahdi* de, *evfâ bi'l-'ahdi* de denilir. Nitekim *وَالْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ* (“verdikleri sözlere riayet edenler” [Bakara 2/177]) âyetindeki kullanımı da bu şekildedir. Kök anlamı “dügüm” demek olan *el-'akd* pekiştirilmiş olarak verilen söz, vaat ve ahit demektir. Verilen söz, ip vb. şeylere atılan düğüme benzetilmiştir. Hutay’a [v. 59/678] şöyle der:

Öyle insanlardır ki komşularına söz verdiler mi vaatlerinde sebat ederler
15 kırbanın altını - üstünü cendereye alıp sapasağlam bağlarcasına...

Burada “ahitler”den maksat, Allah Teâlâ’nın kulları üzerine yüklediği ve gereği ile onları sorumlu tuttuğu yükümlülüklerdir. Bu ahitlerden maksadın, insanların kendi aralarında yapmış oldukları güven esasına dayalı karşılıklı teminatlar içeren sözleşmeler olduğu da söylenmiştir. Açıktır ki-
20 burada sözü edilen ahitlerden maksat, Allah’ın dini ile ilgili helâl kıldıklarını helâl, haram kıldıklarını da haram bilmek şeklinde onların omuzlarına binen yükümlülüklerdir. Ve âyet, genel bir ifade ile başlamış ardından da “size helâl kılındı” diye ayrıntıya geçmiştir.

[582] *el-Behîmetü* dört ayaklı her türlü kara ve deniz hayvanı demektir. *بِهَيْمَةِ الْأَنْعَامِ* şeklinde *الْأَنْعَامِ*’a izâfe edilerek kullanımı beyan içindir. Bu gibi izâfetler aynen *hâtemu fiddat*ⁱⁿ [gümüş(den) yüzük] tamlaması gibi Min anlamı verir, “*en-âmdan* olan hayvanlar” demektir.

[583] *إِلَّا مَا يُنَلَّى عَلَيْكُمْ* ifadesi, “Size ölü... *haram kılındı*” [Mâide 5/3] gibi âyetlerde haram kılınan hayvanlar hariç demektir. Ya da haramlık bildiren
30 âyetin okunması hariç anlamındadır.

سورة المائدة

مدنية وهي مائة وعشرون آية

بسم الله الرحمن الرحيم

١- ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ أُحِلَّتْ لَكُمْ بَهِيمَةُ الْأَنْعَامِ إِلَّا مَا يُتْلَى عَلَيْكُمْ غَيْرَ مُحِلِّي الصَّيْدِ وَأَنْتُمْ حُرْمٌ إِنَّ اللَّهَ يَحْكُمُ مَا يُرِيدُ﴾ ٥

[٥٨١] يقال: وفى بالعهد، وأوفى به، ومنه: {وَالْمُؤْفُونَ بِعَهْدِهِمْ} [البقرة: ١٧٧].

والعقد: العهد الموثق، شبه بعقد الحبل ونحوه، قال الحطيئة:

قَوْمٌ إِذَا عَقَدُوا عَقْدًا لِحَارِهِمْ ❁ شَدُّوا الْعِنَاجَ وَشَدُّوا فَوْقَهُ الْكَرَبَا

وهي عقود الله التي عقدها على عباده وألزمها إياهم من مواجب التكليف. وقيل:

١٠ هي ما يعقدون بينهم من عقود الأمانات ويتحالفون عليه ويتماسحون من المبيعات

ونحوها. والظاهر أنها عقود الله عليهم في دينه من تحليل حلاله وتحريم حرامه. وأنه

كلام قدم مجملًا ثم عقب بالتفصيل، وهو قوله {أُحِلَّتْ لَكُمْ} وما بعده.

[٥٨٢] البهيمة: كل ذات أربع في البر والبحر، وإضافتها إلى الأنعام للبيان، وهي

الإضافة التي بمعنى من، كخاتم فضة. ومعناه: البهيمة من الأنعام.

١٥ [٥٨٣] {إِلَّا مَا يُتْلَى عَلَيْكُمْ}، إلا محرّم ما يتلى عليكم من القرآن، من نحو قوله

{حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ} [المائدة ٣]، أو إلا ما يتلى عليكم آية تحريمه.

[584] *En'âmdan* maksat [En'âm 6/144'de sözü edilen] “dört çift / sekiz eş” hayvandır. Bunlar koyun, keçi [her iki cinse birden *davar* denir], deve ve sığırdır. Bundan maksadın ceylan, yaban öküzü gibi hayvanlar olduğu da söylenmiştir. Bunlar geviş getirmesi ve köpek dişli olmamaları itibariyle bu hayvanların da deve, sığır ve davar gibi olduklarına işaret etmişlerdir. Bunların evcil hayvanlara katılması aralarındaki benzerlik sebebiyle olmaktadır.

[585] *غَيْرَ مُحِلِّي الصَّيْدِ* (avlanmayı helâl görmemek şartıyla) ifadesi *كُنْ* zamirinden haldir. Buna göre, anlam şöyledir: İhramlı olmanız halinde size bu yaban hayvanları helâl kılınmıştır. Ahfeş [v. 215/830], onun i'rab açısından nasb halinin (أَوْفُوا بِالْعُقُودِ) sebebiyle olduğunu söylemiştir. *وَأَنْتُمْ حُرْمٌ* (siz ihramlı iken) ifadesi, *الْمُحِلِّي الصَّيْدِ*’dan hal olup sanki şöyle denilmiş olmaktadır: İhramlı iken avdan kaçınmanız halinde deve, sığır ve davar cinsinden olan hayvanları size helâl kıldık ki sıkıntıya düşmeyesiniz.

[586] “Allah” hikmet ve maslahat olduğunu bildiği ahkâmdan “dilediğine hükmeder.”

[785] *حُرْمٌ* ihramlı demek olan *حَرَامٌ* kelimesinin çoğuludur.

2. Ey iman edenler! Allah'ın simgelerini, haram ayı, hediye kurbanlığı, gerdanlıklı hayvanları ve Rablerinden bir lütuf ve rıza talep ederek Beyt-i Harâm'a yönelenler(e ilişmey)i helâl saymayın. İhramdan çıkınca avlanın. Sizi Mescid-i Haram'dan alıkoydukları için bir kavme duyduğunuz hınç, sizi haddi aşmaya sürüklemesin. Siz, iyilik ve takvada yardımlaşın, günahıta ve saldırganlıkta yardımlaşmayın ve Allah'tan sakının çünkü Allah'ın cezalandırması gerçekten şiddetlidir!

[588] *شَعَائِرَ* kelimesi *شَعِيرَةٌ*’nin çoğuludur ve *iş'âr* edilen, yani bir şeye şiar yapılan, haccın ifasında simgesel özellik taşıyan şeylerdir, yani hac görevlerinin yapıldığı özel mekânlar (vakfe yerleri), şeytan taşlama mahalleri, tavaf yeri, sa'y yeri ile haccın ifasını gerçekleştiren ihrama girme, tavaf etme, sa'y yapma, tıraş olma, kurban kesme vb. fiiller. *الشَّهْرُ الْحَرَامُ* (Haram ay) hac ayıdır. *الْهَدْيِ* hac görevlerinden olup da kendisiyle Allah'a yaklaşma arzulan ve Beytullah'a sunulan kurban demektir. *جَذْيَةٍ*’nin çoğuludur. Eyerin içi lif dolu altlığı anlamına gelen *جَذْيَةٍ*’nin çoğulunun *جَذْيٍ* olması örneğinde olduğu gibi. *الْقِلَادَةِ* kelimesi *قِلَادَةٌ*’nin çoğuludur ve eski pabuç, toka ya da ağaç kabuğu gibi kurbanlık hayvanın boynuna gerdanlık olarak takılan şeylerdir. *آَمِينَ الْبَيْتِ الْحَرَامِ* Mescid-i Haram'a ziyaret için yönelen hacılar ve umre yapanlardır.

[٥٨٤] والأنعام: الأزواج الثمانية. وقيل: {بِهَمِيَةِ الْأَنْعَامِ} الطباء وبقر الوحش ونحوها، كأنهم أرادوا ما يماثل الأنعام ويدانيها من جنس البهائم في الاجترار وعدم الأتياب، فأضيفت إلى الأنعام لملازمة الشبه.

[٥٨٥] {غَيْرَ مُحِلِّي الصَّيْدِ} نصب على الحال من الضمير في {لَكُمْ}، أي أحلت لكم هذه الأشياء لا محلين الصيد. وعن الأخفش أن انتصابه عن قوله {أَوْفُوا بِالْعُقُودِ}. وقوله {وَأَنْتُمْ حُرْمٌ} حال عن مُحِلِّي الصَّيْدِ، كأنه قيل: أحللنا لكم بعض الأنعام في حال امتناعكم من الصيد وأنتم محرمون، لثلا نخرج عليكم.

[٥٨٦] {إِنَّ اللَّهَ يَحْكُمُ مَا يُرِيدُ} من الأحكام، ويعلم أنه حكمة ومصلحة.

[٥٨٧] والخُرْم: جمع حرام وهو المحرم.

١٠ ٢- ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَحِلُّوا شَعَائِرَ اللَّهِ وَلَا الشَّهْرَ الْحَرَامَ وَلَا الْهَدْيَ وَلَا الْقَلَائِدَ وَلَا آمِينَ الْبَيْتِ الْحَرَامَ يَتَتَعُونَ فَضْلًا مِنْ رَبِّهِمْ وَرِضْوَانًا وَإِذَا حَلَلْتُمْ فَاصْطَادُوا وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَاَنُ قَوْمٍ أَنْ صَدُّوكُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ أَنْ تَعْتَدُوا وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَى وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ﴾

١٥ [٥٨٨] الشعائر: جمع شَعِيرَة، وهي اسم ما أشعر، أي جعل شعارًا وعلماً للنسك، من مواقف الحج ومرامي الجمار، والمطاف، والمسعى، والأفعال التي هي علامات الحج يعرف بها من الإحرام، والطواف، والسعي، والحلق، والنحر. والشهر الحرام: شهر الحج. والهدي: ما أهدي إلى البيت وتقرب به إلى الله من النسائك. وهو جمع هَدْيَة، كما يقال جَدْي في جمع جَدْيَة السرج. والقلائد: جمع قِلَادَة، وهي ما قلد به الهدي من نعل أو عروة مزادة، أو لحاء شجر، أو غيره. وآموا المسجد الحرام: قاصدوه، وهم الحجاج والعمار.

٢٠

[589] Bu şeylerin إِخْلَال'ı, hac simgelerinin [ş'e'air] küçümsemesi, bunları yerine getirenlere engel olunması, hac aylarında insanları hacdan alıkoyacak maniler çıkarılması, kurbanlıkların gaspedilmeye kalkışılması, bunların kesim mahallerine ulaştırılmasına engel olunması gibi davranışlar [yoluyla]dır.

- 5 [590] الْقَلَائِدَ (Gerdanlıklara) gelince bunun iki izah şekli vardır: Birincisi: Gerdanlıktan maksat gerdanlıklı kurbanlık develerdir. Bu durumda الْقَلَائِدَ kelimesi, kurbanların en değerlisi olduğu için özel olarak anmak ve daha çok tavsiyede bulunmak amacıyla الْهَدْيِ üzerine atfedilmiş olur. Bu aynen melekleri zikredip de özel olarak da وَمِكَالَ وَجِبْرِيلَ diye Cebrâil ve Mikail'i ayrıca anmak gibidir [Atfu'l-hâss ale'l-âmm]. Mâna şöyle olur: Özellikle de gerdanlıklı kurbanlık develere [dokunmayın!] İkincisi: Yasağı pekiştirmek amacıyla bizzat gerdanlıkların kendisi kastedilmiş olur ve o takdirde mâna “bırakın kurbanlıkları onların gerdanlıklarına bile dokunmayın” şeklinde anlaşılır. Nitekim لَا يُبْدِينَ زِينَتَهُنَّ (“Ziynetlerini açmasınlar!” [Nûr 24/31]) âyetindeki kullanım da böyledir. Mâna mübalağalı bir üslupla “Bırakın mahallerini, ziynetlerin kendisini bile göstermesinler!” demektir.

- [591] وَلَا آتِينَ Rablerinin lütfunu -ki sevaptır- aramak üzere Mescid-i Haram'a yönelmiş olanlara da ilişmeyin. وَرَضَوْنَا Ve kendilerinden Allah'ın hoşnut ve razı olmasını, yani özellikleri böyle olan bir topluluğa ilişmeyin, onlara saygılı olun ve engellemelere maruz kalmalarını hoş karşılamayın. Bu âyetin muhkem olduğu söylenmiştir. Nitekim Hazret-i Peygamber (s.a.)'den rivayet edildiğine göre, “Mâide, nüzul bakımından Kur'ân'ın en son sûresidir. Bu itibarla helâllerini helâl, haramlarını da haram bilin!” buyurulmuştur. Hasan-ı Basrî *Rahimehu'llâh* [v. 110/728]: “Bu sûrede mensuh 25 âyet yoktur” demiştir. Ebû Meysere [v. 63/682] ise “Bu sûrede on sekiz farîza/dinî vecibe vardır ve mensuh hüküm yoktur.” demiştir.

- [592] Bu hükmün mensuh olduğu da söylenmiştir. İbn Abbâs'ın [v. 68/688] şöyle dediği nakledilmiştir: Müslümanlar ve müşrikler birlikte hac etmekteydiler. Allah, Müslümanlara Kâbe'yi ziyaret eden her kim olursa olsun engellenmesini لَا تُحِلُّوا buyruğu ile yasakladı. “Ey iman edenler! Müşrikler şüphesiz ‘pislik’tir.” [Tevbe 9/28] ve “Müşriklerin, Allah'ın mescitlerinin bakımını üstlenme hakları yoktur.” [Tevbe 9/17] âyetleri ise daha sonra nâzil oldu. Mücâhid [v. 103/723] ve eş-Şa'bî [v. 104/723] de لَا تُحِلُّوا âyetinin “Onları nerede bulursanız öldürün!” [Nisâ 4/89] âyeti ile neshedildiğini söylemişlerdir.

[٥٨٩] وإحلال هذه الأشياء أن يتهاون بحرمة الشعائر وأن يحال بينها وبين المتنسكين بها، وأن يحدثوا في أشهر الحج ما يصدّون به الناس عن الحج، وأن يتعرض للهدى بالغصب أو بالمنع من بلوغ محله.

[٥٩٠] وأما القلائد ففيها وجهان؛ أحدهما: أن يراد بها ذوات القلائد من الهدى وهي البدن، وتعطف على الهدى للاختصاص وزيادة التوصية بها لأنها أشرف الهدى، كقوله {وَجِبْرِيلَ وَمِيكَالَ} [البقرة: ٩٨]؛ كأنه قيل: والقلائد منها خصوصاً. والثاني: أن ينهي عن التعرض لقلائد الهدى مبالغة في النهي عن التعرض للهدى، على معنى: ولا تحلوا قلائدها فضلاً أن تحلوها، كما قال: {وَلَا يُبْدِينَ زِينَتَهُنَّ} [النور: ٣١] فنهى عن إبداء الزينة مبالغة في النهي عن إبداء مواقعها.

[٥٩١] {وَلَا آمِينَ} ولا تحلوا قومًا قاصدين المسجد الحرام {يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنْ رَبِّهِمْ} وهو الثواب {وَرِضْوَانًا} وأن يرضى عنهم، أي لا تتعرضوا لقوم هذه صفتهم، تعظيماً لهم واستنكاراً أن يتعرض لمثلهم. قيل: هي محكمة. وعن النبي ﷺ: "المائدة من آخر القرآن نزولاً، فأحلوا حلالها وحرّموا حرامها." وقال الحسن: ليس فيها منسوخ. وعن أبي ميسرة: فيها ثماني عشرة فريضة وليس فيها منسوخ.

[٥٩٢] وقيل: هي منسوخة. وعن ابن عباس: كان المسلمون والمشركون يحجون جميعاً، فنهى الله المسلمين أن يمنعوا أحداً عن حج البيت بقوله {لَا تُحِلُّوا}، ثم نزل بعد ذلك: {إِنَّمَا الْمُشْرِكُونَ نَجَسٌ} [التوبة: ٢٨]، {مَا كَانَ لِلْمُشْرِكِينَ أَنْ يَعْمُرُوا مَسَاجِدَ اللَّهِ} [التوبة: ١٧]. وقال مجاهد والشعبي: {لَا تُحِلُّوا} نسخ بقوله {وَأَقْتُلُوهُمْ} حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ} [النساء: ٨٩].

[593] فَضْلاً (lütuf) kelimesinden maksadın ticaret olduğunu söyleyenler de olmuştur, رِضْوَانًا (rıza) kelimesini ise şöyle izah etmişlerdir: O vakit müşrikler kendi dinlerinin hak olduğu ve haccın kendilerini Allah'a yaklaştıracığı şeklinde bir hüsnü kuruntuya sahiptiler. Allah da onları işte bu kuruntuları üzere zikretmiş oldu. [Buna göre anlam şöyledir: Kendi batıl inançlarınca Allah'ın rıza ve hoşnutluğunu aramak üzere haccetmeye gelenlere -müşrik de olsalar- ilişmeyin!]

[594] İbn Mes'ûd (r.a.) [v. 32/653] âyeti لَا آمِيَّ الْبَيْتِ الْحَرَامِ diye izâfetli okumuştur. Humeyd b. Kays el-A'rec [v. 134/751, يَتَنَوُّونَ ifadesini] Tâ ile hitap müminlere yönelik olacak şekilde *tebteğûne* okumuştur.

[595] فَاضْطَّأُوا (Avlanın!) emir kipi, avlanmanın yasaklanmasının ardından mübahlığını bildirmektedir. Sanki şöyle denilmiş gibidir: "İhramdan çıkınca avlanmanızda size bir günah yoktur!" Fâ'nın kesresiyle *fi'stâdû* şeklinde de okunmuştur ki bu kesrenin [yani *i* sesinin], başlangıç halindeki emir kipinin Hemze'sinin [*istâdû*] kesresinden bedel olduğu söylenmiştir.

[596] وَإِذَا أَخْلَلْتُمْ وَإِذَا حَلَلْتُمْ şeklinde de okunmuştur. Çünkü hacının ihramdan çıkmasını ifade için *halle'l-muhrim*^u denildiği gibi, *ehalle'l-muhrim*^u da denilir.

[597] وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ ifadesindeki] *cerame* fiili bir ya da iki mef'ûle geçişli olmak bakımından *kesebe* gibidir. *Cerame zenb^{en}* (günah işledi) demek, *kesebe zenb^{en}* demek gibidir. *Ceramtuḥû zenb^{en}* (Onu günaha soktum!) demek de aynı şekilde *kesebtuḥû zenb^{en}* demek gibidir. Bu fiilleri *ecramtuḥû zenb^{en}* (Ona günah işlettim!) şeklinde if'âl babının Hemze'siyle iki mef'ûle geçişli yapmak da mümkündür. Bunun yerine *eksebtu ḥûzenb^{en}* demek de aynıdır. İbn Mes'ûd (r.a.)'ın [v. 32/653] *ve lâ yucrimennekum* kıraati de bu şekildedir. Bu iki kıraat şekline göre birinci mef'ûl muhatap zamiri, ikincisi de أَنْ تَعْتَدُوا (haddi aşmaya) kısmıdır.

[598] أَنْ صَدُّوكُمْ Hemze'nin fethası ile شَتَّانُ kelimesine bağlı olup, onun illeti / gerekçesidir. شَتَّانُ ise aşırı öfke, kin ve hınç demektir. Nun'un sükûnu ile شَتَّانُ şeklinde de okunmuştur. Buna göre mâna şöyledir: Sizi Mescid-i Haram'dan alıkoydukları için bir kavme karşı duyduğunuz kin ve öfke, sizi haddi aşma günahına sokmasın, hıncınız sizi onlara saldırmaya sürüklemesin. *În saddûkum* (sizi alıkoyarlarsa) şeklinde şart edatı olarak da okumuşlardır. İbn Mes'ûd (r.a.)'ın [v. 32/653] kıraatinde de *in yesuddûkum* (sizi alıkoyarlarsa) şeklindedir.

[٥٩٣] وفسر ابتغاء الفضل بالتجارة، وابتغاء الرضوان بأنّ المشركين كانوا يظنون في أنفسهم أنهم على سداد من دينهم، وأنّ الحج يقربهم إلى الله، فوصفهم الله بظنهم.

[٥٩٤] وقرأ عبد الله «وَلَا آتِي الْبَيْتَ الْحَرَامَ»، على الإضافة. وقرأ حميد بن قيس والأعرج «تَبْتَغُونَ»، بالتاء على خطاب المؤمنين.

٥ [٥٩٥] {فَاصْطَادُوا} إباحة للاصطياد بعد حظره عليهم، كأنه قيل: وإذا حللتهم فلا جناح عليكم أن تصطادوا. وقرئ بكسر الفاء؛ وقيل: هو بدل من كسر الهمزة عند الابتداء.

[٥٩٦] وقرئ «وَإِذَا أَخْلَلْتُمْ»، يقال حلّ المحرم، وأحلّ.

[٥٩٧] جرم، يجري مجرى كسب في تعديه إلى مفعول واحد واثنين. تقول: جرم ذنباً، نحو كسبه. وجرمته ذنباً، نحو كسبته إياه. ويقال: أجرمته ذنباً، على نقل المتعدي إلى مفعول بالهمزة إلى مفعولين، كقولهم: أكسبته ذنباً. وعليه قراءة عبد الله «وَلَا يُجْرِمَنَّكُمْ» بضم الياء، وأوّل المفعولين على القراءتين ضمير المخاطبين، والثاني: {أَنْ تَعْتَدُوا}.

[٥٩٨] و{أَنْ صَدُّوْكُمْ} بفتح الهمزة، متعلق بالشنآن بمعنى العلة، والشنآن: شدة البغض. وقرئ بسكون النون. والمعنى: ولا يكسبنكم بغض قوم لأن صدوكم الاعتداء، ولا يحملنكم عليه. وقرئ «إِنْ صَدُّوْكُمْ»، على إن الشرطية. وفي قراءة عبد الله «إِنْ يَصُدُّوْكُمْ».

١٥

Müslümanların Mescid-i Haram'dan alıkonulmasından maksat, Mekke halkının Peygamber (s.a.) ve müminlerin Hudeybiye günü umre yapmalarına izin vermemeleridir. Haddi aşma ve tecavüzden maksat ise, Müslümanların kötülük yapmak sûretiyle onlardan öç almaya kalkışmasıdır.

- 5 [599] “Siz, iyilik ve takvada yardımlaşın” yani affedici olun ve görmezden gelin, “günahta ve saldırganlıkta yardımlaşmayın” yani haddi aşma ve öç alma yoluna gitmeyin. Âyetin, her tür iyilik ve takva üzere yardımlaşmak, keza hiçbir günah ve saldırganlıkta da yardımlaşmamak şeklinde anlaşılması da mümkündür, affetme ve öç alma da buna dâhildir.

- 10 **3. Ölü, kan, domuz eti, Allah'tan başkası adına boğazlanan, (canları çıkmadan evvel yetişip) boğazlayarak 'temiz'leştirdiğiniz müstesna olmak üzere, boğulan, vurulan, yuvarlanan, süsülen, (bir parçasını) yırtıcıların yediği, dikili taşlar üzerinde boğazlanan hayvanlar(ı yemeniz), ayrıca, fal oklarıyla kısmet aramanız size haram kılınmıştır. -Bunlar fâsıklıktır. Bugün, inkârcı nankörler dininizden ümit kesmişlerdir. Öyleyse, onlardan korkmayın, Benden korkun! Bugün üzerinizdeki nimetimi tamamladım, dininizi ikmâl ettim ve sizin için din olarak 'islâm'dan (yani, 'emir ve yasaklarımı teslimiyet göstermek'ten) razı oldum.- Bununla birlikte, açlıktan bîtap düşüp de, -günah işleme kastı**
 15 **olmaksızın- bunlardan yemeğe mecbur kalan biri için, Allah gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).**
 20

[600] Câhiliye döneminde insanlar birtakım haram olan şeyleri yiyorlardı: Bunlar şunlardan ibaretti:

الْمَيْتَةُ : Murdar yani kendiliğinden ölmüş olan hayvan.

- 25 الدَّم : Kan. Kanı bağırsaklara doldururlar ve kızartarak yerlerdi ve “Misafirlikte kendisine bağırsakta kan sunulan ikramdan mahrum sayılmaz!” derlerdi.

وَمَا أَهْلٌ لِّغَيْرِ اللَّهِ بِهِ : Kesilirken Allah'tan başkasının adının yükseltildiği hayvan. İhlal kurbanlarını keserken “Lât ve Uzzâ adına!” diyerek kesmeleri idi.

- 30 وَالْمُتَخَفَةُ : Ölünceye kadar boğdukları ya da bir sebep yüzünden boğulan hayvan.

وَالْمَوْقُودَةُ : Tokmak/ değnek ya da taş ve benzeri bir şeyle vurulup öldürülen hayvan

- 35 وَالْمَرْدِيَّةُ : Dağdan yuvarlanan ya da kuyu ve benzeri bir yere düşüp ölen hayvan.

ومعنى صدّهم إياهم عن المسجد الحرام: منع أهل مكة رسول الله ﷺ والمؤمنين يوم الحديبية عن العمرة، ومعنى الاعتداء: الانتقام منهم بإلحاق مكروه بهم.

[٥٩٩] {وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَى} على العفو والإغضاء {وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ} على الانتقام والتشفي. ويجوز أن يراد العموم لكل برّ وتقوى وكل إثم وعدوان، فيتناول بعمومه العفو والانتصار. ٥

٣- ﴿حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ الْمَيْتَةُ وَالْدَّمُ وَلَحْمُ الْخِنْزِيرِ وَمَا أُهْلَ لِغَيْرِ اللَّهِ بِهِ وَالْمُنْخَنِقَةُ وَالْمَوْقُوذَةُ وَالْمُتَرَدِّيَةُ وَالنَّطِيحَةُ وَمَا أَكَلَ السَّبُعُ إِلَّا مَا ذَكَّيْتُمْ وَمَا ذُبِحَ عَلَى النُّصُبِ وَأَنْ تَسْتَقْسِمُوا بِالْأَزْلَامِ ذَلِكَ فِسْقُ الْيَوْمِ الَّذِي كَفَرُوا مِنْ دِينِكُمْ فَلَا تَخْشَوْهُمْ وَاخْشَوْنَ الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتِمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيتُ لَكُمُ الْإِسْلَامَ دِينًا فَمَنِ اضْطُرَّ فِي مَخْمَصَةٍ غَيْرِ مُتَجَانِفٍ لِإِثْمٍ فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾ ١٠

[٦٠٠] كان أهل الجاهلية يأكلون هذه المحرمات: البهيمة التي تموت حتف أنفها، والفصيد وهو الدم في المباعر، يشونها ويقولون: لم يحرم من فرد له، {وَمَا أُهْلَ لِغَيْرِ اللَّهِ بِهِ} أي رفع الصوت به لغير الله، وهو قولهم: "باسم اللات والعزى!" عند ذبحه، {وَالْمُنْخَنِقَةُ} التي خنقوها حتى ماتت، أو انخنقت بسبب، {وَالْمَوْقُوذَةُ} التي أثنوها ضرباً بعضاً أو حجر حتى ماتت، {وَالْمُتَرَدِّيَةُ} التي تردّت من جبل أو في بئر فماتت ١٥

وَالنَّطِيحَةُ : Hayvanların toslaması / süsmesi sonucu ölen hayvan.

وَمَا أَكَلَ السَّبْعُ : Yırtıcı hayvanların bir parçasını yemiş olduğu hayvan.

- 5 İLÂ مَا ذَكَّيْتُمْ : Bu haldeki hayvanlara ölmeden yetişip kesmeniz hali müstesna demektir. Bunun için ölçü de kesildiğinde normal boğazlanmış hayvan gibi çırpınması ve damarlarından kan fışkırmasıdır.

[601] İbn Mes'ûd (r.a.) [v. 32/653], وَالنَّطِيحَةُ kelimesini *ve'l-mantühah* şeklinde okumuştur. Ebû Amr'dan [v. 154/770] gelen bir rivayete göre de [السَّبْعُ kelimesi] Bâ'nın sükûnu ile *es-seb'u* şeklinde okunmuştur. İbn Abbâs [v. 68/688] ise *ve ekilû's-sebu* (yırtıcı hayvanların yediği) şeklinde okumuştur.

- 10 [602] وَمَا ذَبَحَ عَلَى النَّضْبِ (Dikilitaşlar üzerinde kesilenler). Câhiliye döneminde Kâbe'nin etrafında dikili taşlar vardı ve takdimeleri onların üzerinde keserler, etleri onun üzerinde parçalarlar ve bu şekilde onları kutsarlardı. Böylece onlara yakın olacaklarına inanırlardı. Bu sunaklara / anıtlara *el-ensâb* derlerdi ki tekili *en-nusub*dur. el-A'şâ [v. 7/629] şöyle demiştir:

- 15 “Hiçbir sonuç için şu dikili taşlara tapmayasın, sadece Rabbin olan Allah'a kulluk eyleyesin.”

[Yani, *nusub* çoğul olsaydı, ona ait zamirler de farklı olurdu.]

en-Nusubun çoğul olup, tekilinin *nisâb* olduğu da söylenmiştir. Kelime Sâd'ın sükûnu ile النَّضْبُ şeklinde de okunmuştur.

- 20 [603] “Ve oklarla fal bakmanız da” haram kılınmıştır. Câhiliyede bir kimse yolculuk, savaş, ticaret, evlilik yahut benzeri önemli bir iş için yola çıkmak istediği zaman oklarla falına bakardı. Okların bir kısmında “Rabbim bana yasakladı!”, bir kısmında da “Rabbim bana emretti” yazardı. Bazısı ise kapalı olurdu. Eğer emredici ok çıkarsa niyet ettiği işe koyulur, 25 yasaklayıcı ok çıkarsa o takdirde de niyetinden vazgeçerdi. Kapalı okun çıkması halinde de çekim işini yenilerdi. Oklarla fal bakmanın anlamı, oklar vesilesiyle yazgısında olanın olmayandan ayrılıp bilinmesi talebi idi. Bundan maksadın bir tür kumar / piyango olduğu da söylenmiştir. Kesilen deveyi belli paylara ayırırlar [ve piyango gibi çekilen okların üzerindeki yazılara/ rakamlara göre devenin fiyatını öderler ya da muaf olurlar]dı.

- 30 [604] “O bir yoldan çıkmadır (fâsıklıktır).” O zamiriyle, oklarla fal bakmaya veya kumar (piyango) oynamaya ya da tüm bu haram olan şeylerin yenmesine işaret edilmektedir. Çünkü mâna, “Size murdar hayvan, kan... şunlar şunlar haram kılındı” şeklindedir. **Şayet** “Yapılmak istenen yolculuk vb. şeylerin fal oklarıyla bilinmek istenmesi neden fâsıklık olsun ki?” **dersen**

{وَالنَّطِيحَةَ} التي نطحتها أخرى فماتت بالنطح، {وَمَا أَكَلَ السَّبْعُ} بعضه، {إِلَّا مَا ذَكَّيْتُمْ} إلا ما أدركتم ذكاته وهو يضطرب اضطراب المذبوح وتشخب أوداجه.

[٦٠١] وقرأ عبد الله «وَالْمُنْطُوحة». وفي رواية عن أبي عمرو «السَّبْعُ» بسكون الباء. وقرأ ابن عباس «وَأَكِيلِ السَّبْعِ».

٥ [٦٠٢] {وَمَا ذُبِحَ عَلَى النُّصْبِ} كانت لهم حجارة منصوبة حول البيت يذبحون عليها ويشرحون اللحم عليها، ويعظمونها بذلك ويتقربون به إليها، تسمى الأنصاب، والنصب واحد. قال الأعشى:

وَذَا النُّصْبِ الْمَنْصُوبَ لَا تَعْبُدْنَهُ ❀ لِعَاقِبَةِ اللَّهِ رَبِّكَ فَاعْبُدَا

وقيل: هو جمع، والواحد نصاب. وقرئ «النصب» بسكون الصاد.

١٠ [٦٠٣] {وَأَنْ تَسْتَقْسِمُوا بِالْأَزْلَامِ} وحرم عليكم الاستقسام بالأزلام أي بالقداح. كان أحدهم إذا أراد سفراً أو غزواً أو تجارة أو نكاحاً أو أمراً من معازم الأمور ضرب بالقداح، وهي مكتوب على بعضها: نهاني ربي، وعلى بعضها: أمرني ربي، وبعضها غفل؛ فإن خرج الأمر مضى لطيته، وإن خرج الناهي أمسك، وإن خرج الغفل أجالها عوداً. فمعنى الاستقسام بالأزلام: طلب معرفة ما قسم له مما لم يقسم له بالأزلام.

١٥ وقيل: هو الميسر؛ وقسمتهم الجزور على الأنصاء المعلومة.

[٦٠٤] {ذَلِكُمْ فِسْقٌ} الإشارة إلى الاستقسام: أو إلى تناول ما حرم عليهم، لأن المعنى حرم عليكم تناول الميتة وكذا وكذا. فإن قلت: لم كان استقسام المسافر وغيره بالأزلام لتعرف الحال فسقاً؟

şöyle derim: Çünkü bu *'Allâmu'l-guyûb* olan Yüce Allah'ın sadece kendisinin bilebileceği gayb âleminde haber verme girişimidir. O, "Allah'tan başka göklerde ve yerde hiç kimse gaybı bilemez" [Neml 27/65] buyurmaktadır. Ayrıca bu çaba, gayb âlemine açılan bir yol bulunduğu ve gayba dair çıkarsamalar yapılabileceği inancı taşır. Hem sonra "Rabbim bana yasakladı!", "Rabbim bana emretti" demek Allah'a iftiradır. O'nun o işi emrettiğini veya yasakladığını ona bildiren ne olabilir ki!? Kâhinler ve müneccimler de aynı durumdadır. 'Rab'den maksatları putları ise -ki rivayete göre oku çekme işini putlarının yanında yaparlardı- o takdirde de bu, cehalet ve şirk olacaktı- ki durum açıktır.

- 10 [605] "Bugün" ifadesiyle belli bir gün değil, hâlihazır ve -geçmiş ile gelecek zamanlar içinde- ona bitişik, ona yakın zaman dilimleri kastedilmiştir. "Dün genç idin, bugün ise saç baş ağarmış birisin" denildiği zaman "dün" ile bir önceki gün, "bugün" ile de içinde bulunduğumuz gün kastedilmiş olmaz. Benzer bir kullanım da "şimdi" anlamındaki *el-ân*^e kelimesi için söz
- 15 konusudur. Şair şöyle demiştir:

"Şimdi döşümün kılları ağarıp da dişsiz damaklarımla ısırma-
başlayınca..."

- 'Bugün'den maksadın âyetin indiği gün olduğu da söylenmiştir. Âyet Cuma günü ikindi sonrası inmişti. O gün aynı zamanda Veda haccının
- 20 yapıldığı arefe günü idi.

- [606] "İnkârcı nankörler dininizden ümit kesmişlerdir." Ümitlerini kestikleri şey, dini iptal etmek ve sayılan bu haramları eskisi gibi helâl saymanızı sağlamak idi. İfade, "dininize galebe çalmaktan ümitlerini kestiler" şeklinde de yorumlanmıştır. Çünkü Allah Teâlâ, dinini bütün dinlerden daha parlak
- 25 kılacağına dair vaadini gerçekleştirmişti. Dini galip getirdikten, kâfirlerden duyulan korku yok olduktan, onlar önceleri galip iken mağlup ve perişan bir hale döndükten sonra daha "onlardan korkmayın! Benden korkun" ve dininize ihlas ile sarılın, sadece benden çekinin çünkü "Bugün size dininizi ikmâl ettim" düşmanlarınızı ben dize getirdim ve gücünüzü onların gücünün
- 30 fevkine çıkardım. Hükümdarlar saltanatlarına karşı mücadele edenleri ortadan kaldırdıklarında ve amaçlarına ulaştıklarında "Bugün hükümlerimiz tamam oldu, tam anlamıyla muradımıza erdik" anlamında *el-yevme kemule le-ne'l-mulk*^u ve *kemule le-nâ mâ nurîd*^u derler. Anlam şöyle de olabilir: Dinî yükümlülükler bağlamında helâl ve haramın öğretilmesi, şer'î hükümlere vâkıf olunması, yöntem olarak da kıyas ve icthad için gerekli olan ilke ve esaslar
- 35 gibi ihtiyaç duyacağınız her şeyi size tamamen vermiş oldum.

قلت: لأنه دخول في علم الغيب الذي استأثر به علام الغيوب وقال: {لَا يَعْلَمُ مَنْ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ الْغَيْبَ إِلَّا اللَّهُ} [النمل: ٦٥] واعتقاد أن إليه طريقاً وإلى استنباطه، وقوله: أمرني ربي، ونهاني ربي: افتراء على الله. وما يدريه أنه أمره أو نهاه. والكهنة والمنجمون بهذه المثابة. وإن كان أراد بالرب الصنم - فقد روي أنهم كانوا يجيلونها عند أصنامهم - فأمره ظاهر. ٥

[٦٠٥] {الْيَوْمَ} لم يرد به يوماً بعينه، وإنما أراد به الزمان الحاضر وما يتصل به ويدانيه من الأزمنة الماضية والآتية، كقولك: "كنت بالأمس شاباً، وأنت اليوم أشيب"، فلا تريد بالأمس اليوم الذي قبل يومك، ولا باليوم يومك. ونحوه الآن، في قوله:

١٠ الْآنَ لَمَّا ابْيَضَّ مَسْرُبِي ❀ وَعَصَصْتُ مِنْ نَابِي عَلَى لَجْدَمٍ

وقيل: أريد يوم نزولها، وقد نزلت يوم الجمعة، وكان يوم عرفة بعد العصر في حجة الوداع.

[٦٠٦] {يَسَّ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ دِينِكُمْ} يئسوا منه أن يطلوه وأن ترجعوا محللين لهذه الخبائث بعد ما حرمت عليكم. وقيل: يئسوا من دينكم أن يغلبوه؛ لأن الله عز وجل وفى بوعد من إظهاره على الدين كله. {فَلَا تَخْشَوْهُمْ} بعد إظهار الدين وزوال الخوف من الكفار وانقلاهم مغلوبين مقهورين بعدما كانوا غالبين {وَإِخْشَوْنِي} وأخلصوا لي الخشية. {أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ} كفيتكم أمر عدوكم، وجعلت اليد العليا لكم؛ كما تقول الملوك: اليوم كمل لنا الملك وكمل لنا ما نريد، إذا كفوا من ينازعهم الملك ووصلوا إلى أغراضهم ومباغيهم. أو أكملت لكم ما تحتاجون إليه في تكليفكم من تعليم الحلال والحرام والتوقيف على الشرائع وقوانين القياس وأصول الاجتهاد. ٢٠

[607] “Ve” Mekke’nin fethini nasip etmek ve muzaffer olarak güven içinde oraya girmenizi sağlamak, Câhiliye dönemi emarelerini ve kendilerince yapmakta oldukları hac ritüellerini ortadan kaldırmak, bundan böyle sizinle hiçbir müşrikin haccedememesi ve Beytullah’ın çıplak olarak tavafının yasaklanması gibi lütuflarla “üzerinizdeki nimetimi tamamladım.” Ya da din ve şeriatın tamamlanması sûretiyle üzerinizdeki nimetimi tamamladım. Buna göre, Allah Teâlâ şöyle buyurmuş olmaktadır: Bugün sizin için dininizi ikmal ettim ve bu şekilde size olan nimetimi tamamladım. Çünkü İslâm nimetinden daha üstün başka bir nimet yoktur.

[608] “Ve sizin için din olarak İslâm’dan razı oldum” yani diğer dinler içinden sizin için İslâm’ı seçtim ve onun Allah’ın hoşnut ve razı olduğu yegâne din olduğunu size bildirdim. Hal böyle iken “Her kim İslâm’dan başka bir din arzularsa o kendisinden kabul edilmeyecektir.” [Âl-i İmrân 3/85]; “Şüphesiz bu, tek bir ümmet olarak sizin ümmetinizdir.” [Enbiyâ 21/92]

[609] **Şayet** “Niçin âyetin devamında **فَمَنْ اضْطُرَّ** (Mecbur kalan) kısmı geldi, alâka nedir?” **dersen şöyle derim:** Haram kılınan şeylerden söz edildiği için. **ذَلِكُمْ فَسُقْ** (O fâsıklıktır) ifadesi ara cümledir ve bununla haramlık hükmünün pekiştirilmesi amaçlanmaktadır, akabinde gelen kısım da teyit içindir. Çünkü sözü edilen iğrenç şeylerin haram kılınması da kâmil dinin, tamamlanmış nimetin ve Allah’ın hoşnutluğunu hak eden yegane din İslâm’ın bir parçasıdır. Mâna şöyledir: “Bununla birlikte” açıklıktan bîtap düşüp ölü, kan gibi haram kılınmış olan şeylerden yemeğe “mecbur kalan biri için, Allah gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir”, haram olan bu nesneleri yediği için onu sorguya çekip cezalandırmaz. Tıpkı “azıtmamak ve sınırı aşmamak şartıyla” [Bakara 2/173] ifadesindeki gibi.

4. Sana, nelerin kendilerine helâl kılındığını soruyorlar. De ki: Ter-temiz ve hoş olan şeyler size helâl kılınmıştır. Allah’ın size öğrettikleri sayesinde alıştırıp eğittiğiniz av hayvanlarının sizin için tuttuklarını yi-yin ve onları ava salarken Allah’ın adını anın (ki avı öldürse de yemeniz helâl olsun). Ve Allah’tan sakının, Allah son derece hızlı hesap görür.

[610] *Su’âl* kökünde *kavl* / söz anlamı vardır, o yüzden akabinde “kendilerine ne helâl kılındı” ifadesi gelmiş ve sanki “Sana kendilerine neyin helâl kılındığını söylüyorlar” denilmiş gibi olmuştur. “Bize ne helâl kılındı” buyurmadı, aksine onların sözlerini hikâye babında “Onlara / kendilerine ne helâl kılındı” denildi. Zira “Sana soruyorlar” fiili üçüncü şahıs kipidir. Bu aynen “Zeyd mutlaka yapacağına yemin etti” demek gibidir. “Zeyd ‘mutlaka yapacağım’ diye yemin etti” denilseydi, keza “Bize ne helâl kılındı, diyorlar” denilseydi dil açısından yine doğru olurdu.

[٦٠٧] {وَأَتَمَّمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي} بفتح مكة ودخولها آمنين ظاهرين، وهدم منار الجاهلية ومناسكهم وأن لم يحجّ معكم مشرك، ولم يطف بالبيت عريان. أو أتممت نعمتي عليكم بإكمال أمر الدين والشرائع، كأنه قال: اليوم أكملت لكم دينكم وأتممت عليكم نعمتي بذلك، لأنه لا نعمة أتم من نعمة الإسلام.

٥ [٦٠٨] {وَرَضِيتُ لَكُمُ الْإِسْلَامَ دِينًا} يعني اخترته لكم من بين الأديان، وأذنتكم بأنه هو الدين المرضي وحده. {وَمَنْ يَتَّبِعْ غَيْرَ الْإِسْلَامِ دِينًا فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْهُ} [آل عمران: ٨٥]، {إِنَّ هَذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً} [الأنبياء: ٩٢].

[٦٠٩] فإن قلت: بم اتصل قوله {فَمَنْ اضْطُرَّ}؟ قلت: بذكر المحرّمات. وقوله {ذَلِكُمْ فِسْقٌ} اعتراض أكد به معنى التحريم، وكذلك ما بعده؛ لأنّ تحريم هذه الخبائث من جملة الدين الكامل والنعمة التامة والإسلام المنعوت بالرضا دون غيره من الملل. ومعناه: فمن اضطرَّ إلى الميتة أو إلى غيرها {فِي مَحْصَصَةٍ} في مجاعة {غَيْرِ مُتَجَانِفٍ لِإِثْمٍ} غير منحرف إليه، كقوله {غَيْرِ بَاغٍ وَلَا عَادٍ} [البقرة: ١٧٣]. {فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ} لا يؤاخذ به بذلك.

٤- ﴿يَسْأَلُونَكَ مَاذَا أَحَلَّ لَهُمْ قُلْ أَحَلَّ لَكُمْ الطَّيِّبَاتُ وَمَا عَلَّمْتُمْ مِنَ الْجَوَارِحِ مُكَلِّبِينَ تُعَلِّمُونَهُنَّ مِمَّا عَلَّمَكُمُ اللَّهُ فَكُلُوا مِمَّا أَمْسَكْنَ عَلَيْكُمْ وَادْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ عَلَيْهِ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ﴾

١٥

[٦١٠] في السؤال معنى القول، فلذلك وقع بعده {مَاذَا أَحَلَّ لَهُمْ}، كأنه قيل: يقولون لك ماذا أحلّ لهم. وإنما لم يقل: ماذا أحلّ لنا، حكاية لما قالوه، لأنّ يسألونك بلفظ الغيبة؛ كما تقول أقسم زيد ليفعلن. ولو قيل: لأفعلن وأحلّ لنا، لكان صواباً.

[611] مَاذَا mübteda أَحَلَّ لَهُمْ haberdir, *eyyu şey'in uhille le-hum* demek gibidir ki mânası: “Kendilerine yiyeceklerden ne helâl kılındı?” şeklindedir. Onlar, kendilerine haram kılınan iğrenç nesneler ile ilgili âyetler okununca kendilerine neyin helâl kılındığını sordular. Cevap olarak da “*tayyib* yani hoş ve temiz olanlar size helâl kılındı” denildi. *Tayyibât*, yiyeceklerden pis ve iğrenç olmayanlardır. Bunlar da Kitap, Sünnet ve kıyas-ı fukahâ sonucu haramlığı sabit olmayan her türlü yiyecektir.

[612] وَمَا عَلَّمْتُم مِّنَ الْجَوَارِحِ الطَّيِّبَاتِ'a ma'tüftur, “size temiz olan şeyler ile av hayvanlarının tuttukları helâl kılındı” demektir. Takdir *ve saydû* *mâ 'allemtum* (eğittiklerinizin avları) şeklinde olup muzâf [*saydu*] hazfedilmiş olmaktadır. Ya da ما'yı şart edatı yaparsın, cevabı da فَكُلُوا olur [“Eğittiğiniz avcı hayvanlar tutarlarsa şayet, yiyin” şeklinde].

[613] *el-Cevârih* yırtıcı hayvanlar ve alıcı kuşlardır; köpek, pars, kaplan, kartal, atmaca, doğan, şahin gibi. *el-Mukellib*, hayvan eğitimi alanındaki sahip olduğu hüneri, bunun yollarını ve usulünü bilmesi sayesinde av hayvanları eğitici olan ve onların avlarını sahipleri adına tutmalarını öğreten kişi demektir. *Kelb* yani köpek kelimesinden türetilmiş olması eğitimin en fazla köpek cinsi üzerinde gerçekleşmesi ve avcı hayvanların daha çok köpek cinsinden olması ya da yırtıcı hayvanlara genel ad olarak “av köpeği” denilmesi sebebiyledir. Nitekim hadislerde de bu şekilde kullanıldığı olmuş ve aslan için *kelb* / köpek denilmiştir. [‘Utbe b. Ebu Leheb hakkındaki] “Allah’ım! Köpeklerinden bir köpeği ona musallat eyle!” hadisinde olduğu gibi. Daha sonra bu kişiyi bir aslan yemiştir. Ya da hırs anlamındaki *el-kelb* kökünden türetilmiştir. *Huve kelîb^{um} bi-kezâ* denilir ve o şeye karşı hırslı, istekli olduğu kastedilir.

[614] مُكَلِّبِينَ'nin mansub oluşu عَلَّمْتُمْ'den hal olması sebebiyledir. **Şayet** “عَلَّمْتُمْ ile yetinmek mümkün iken neden hale ihtiyaç duyulmuştur?” **dersen şöyle derim:** Bu, av hayvanını eğitecek kişinin işinde uzman, uygulamada yetkin ve hayvan eğiticiliği özelliğine sahip olduğunu bildirmek içindir. ثَعْلَمُونَهُنَّ ikinci haldir. Ya da istinaf yani yeni bir cümle başıdır. Bunda da açık bir nükte vardır, şöyle ki: Bir ilimde ilerlemek isteyen kimse, -bunun için devesinin ciğerlerini susuzluktan yakacak meşakkatli yolculuklara katlanması gerekse bile- o ilmi mutlaka en büyük uzmanından, ilmi tüm yönleriyle ihata eden, her tür incelik ve nüktelerini içselleştirmiş olan kim-seden almalıdır. İlmi uzmanından almayan nice insan vardır ki günlerini boşa harcamış ve sonra da gerçek ilim adamlarıyla karşılaşınca geçirdikleri zamana yanarak parmaklarını ısırmışlardır!

[٦١١] و{مَاذَا} مبتدأ، و{أَحَلَّ لَهُمْ} خبره؛ كقولك: أي شيء أحلَّ لهم؟ ومعناه: ماذا أحلَّ لهم من المطاعم، كأنهم حين تلا عليهم ما حَرَّمَ عليهم من خبيثات المأكَل سألوا عما أحلَّ لهم منها، فقيل: {أَحَلَّ لَكُمْ الطَّيِّبَاتُ} أي ما ليس بخبيث منها، وهو كل ما لم يأت تحريمه في كتاب أو سنة أو قياس مجتهد.

٥ [٦١٢] {وَمَا عَلَّمْتُمْ مِنَ الْجَوَارِحِ} عطف على {الطَّيِّبَاتُ}، أي أحلَّ لكم الطيبات وصيد ما علمتم، فحذف المضاف. أو تجعل {مَا} شرطية، وجوابها {فَكُلُوا}.

[٦١٣] والجوارح: الكواصب من سباع البهائم والطيور، كالكلب والفهد والنمر والعقاب والصقر والبازي والشاهين. والمكَلَّب: مؤدَّب الجوارح ومُضَرَّيها بالصيد لصاحبها، ورائضها لذلك بما علم من الحيل وطرق التأديب والتثقيف. واشتقاقه ١٠ من الكلب، لأنَّ التأديب أكثر ما يكون في الكلاب، فاشتقَّ من لفظه، لكثرة من جنسه. أو لأن السبع يسمى كلبًا. ومنه قوله عليه السلام: ”اللهم سلِّط عليه كلبًا من كلابك!“ فأكله الأسد. أو من الكلب الذي هو بمعنى الضراوة. يقال: هو كلب بكذا، إذا كان ضاريًا به.

[٦١٤] وانتصاب {مُكَلَّبِينَ} على الحال من {عَلَّمْتُمْ}. فإن قلت: ما فائدة هذه ١٥ الحال وقد استغنى عنها بـ{عَلَّمْتُمْ}؟ قلت: فائدتها أن يكون من يعلم الجوارح نحريًا في علمه مدربيًا فيه، موصوفًا بالتكليب. و{تُعَلِّمُونَهُنَّ} حال ثانية، أو استئناف. وفيه فائدة جليلة، وهي أن على كلٍّ أخذ علمًا أن لا يأخذه إلا من أقتل أهله علمًا وأنحرم دراية وأغوصهم على لطائفه وحقائقه، وإن احتاج إلى أن يضرب إليه أكباد الإبل، فكم من أخذ عن غير متقن، قد ضيع أيامه وعضَّ عند لقاء النحارير أنامله.

[615] “Allah’ın size öğrettikleri”nden maksat, av hayvanı eğitim sanatıdır. Çünkü busanat esas itibariyle Allah’ın bir ilhamı ve [O’nun fitratımıza koyduğu] akılla bir meleke haline getirilmesi yoluyla elde edilir. Ya da sahibinin, [üzerine] salmasıyla avın peşine düşmesi, bağırarak kovmasıyla geri çekilmesi, 5 çağırıldığı zaman avın peşini bırakması, avı sahibi adına tutması ve ondan yememesi gibi av hayvanı eğitimi ile ilgili size öğretmiş olduğu şeylerdir.

[616] مُكَلِّبِينَ kelimesi مُكَلِّبٍ şeklinde de okunmuştur ki ifâl babı ile tef’îl babı pek çok yönden müştereklik arz eder.

[617] Av hayvanının sahibi adına tutması, ondan yememesi şeklinde 10 olur. Nitekim bu konuda Hazret-i Peygamber [s.a.] Adiy b. Hâtim’e [v. 68/688] şöyle demiştir: “Eğer tuttuğu avdan yemiştir onu yeme çünkü o avı kendisi için tutmuştur.” [Müslim, “Sayd”, 2] Hazret-i Ali (r.a.) da “Doğanın, avından yemesi halinde, onu yeme!” demiştir. Âlimler bir ayrıma gidip yırtıcı / avcı hayvanlarda yemeyi bırakmayı şart koşarlarken -çünkü onlar 15 kötekle eğitilebilir- yırtıcı / avcı kuşlar için böyle bir şart ileri sürmemişlerdir. Kimi âlimler de ‘tuttuğu avı yemeyi bırakma’ ilkesini temelden dikkate almamış ve tuttuğu avın tamamını ya da bir kısmını bırakması arasında herhangi bir ayrıma gitmemiştir. Selman [el-Farsî; v.36/656], Sa’d b. Ebî Vak-kâs [v. 55/675] ve Ebû Hüreyre [v. 58/678] (r.anhum) şöyle demişlerdir: “Av 20 hayvanı tuttuğu avın üçte ikisini yemiştir ve üçte birini terk etmiş ise ve sen de salarken Allah’ın adını anmış idiyse, onu yiyebilirsin!”

[618] **Şayet** “وَادْكُرُوا اللَّهَ عَلَيْهِ” (Ve üzerine Allah’ın adını anın / besmele çekin) ifadesinde, zamirin mercii nedir?” **dersen şöyle derim:** Ya av hayvanının tuttuğu ava gider ve mâna şöyle olur, “Kesmek üzere ona yetiştirdiğiniz 25 de üzerine Allah’ın adını anın!” ya da eğittiğiniz av hayvanlarına râci olur ve mâna şöyledir: “Av hayvanını avın peşine salarken besmele çekin!”

5. Evet, tertemiz ve hoş olan şeyler size helâl kılınmıştır: Kitap verilenlerin yemeği size helâldir, sizin yemeğiniz de onlara helâldir. İffetli mümin kadınlar ve sizden önce kitap verilenlerden iffetli kadınlar, mehirlerini kendilerine verdiğinizde, namuslu bir şekilde, (onlarla) zina 30 etmeksizin ve gizli dost tutmaksızın size helâldir. Her kim (bu hükümlere) iman etmeyi reddederse yaptıkları boşa gider ve Âhirette hüsrana uğrayanlardan olur.

[٦١٥] {مِمَّا عَلَّمَكُمُ اللَّهُ} من علم التكليب، لأنه إلهام من الله ومكتسب بالعقل. أو مما عرّفكم أن تعلموه من اتباع الصيد بإرسال صاحبه، وانزجاره بزجره، وانصرافه بدعائه، وإمساك الصيد عليه وأن لا يأكل منه.

[٦١٦] وقرئ «مُكَلِّبِينَ»، بالتخفيف. وأفعل وفعل يشتركان كثيرًا.

٥ [٦١٧] والإمساك على صاحبه أن لا يأكل منه، لقوله عليه السلام لعديّ بن حاتم: "وإن أكل منه فلا تأكل إنما أمسك على نفسه." وعن علي رضي الله عنه: "إذا أكل البازي فلا تأكل." وفرق العلماء، فاشتروا في سباع البهائم ترك الأكل، لأنها تؤدّب بالضرب، ولم يشترطوه في سباع الطير. ومنهم من لم يعتبر ترك الأكل أصلًا ولم يفرق بين إمساك الكل والبعض. وعن سلمان، وسعد بن أبي وقاص، وأبي هريرة رضي الله عنهم: إذا أكل الكلب ثلثيه وبقي ثلثه وذكرت اسم الله عليه، فكل.

[٦١٨] فإن قلت: إلام رجع الضمير في قوله {واذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ عَلَيْهِ؟} قلت: إمّا أن يرجع إلى {مَا أَمْسَكْنَ}، على معنى وسموا عليه إذا أدركتم ذكاته، أو إلى {مَا عَلَّمْتُمْ مِنَ الْجَوَارِحِ}. أي سموا عليه عند إرساله.

١٥ هـ- ﴿الْيَوْمَ أَحْلَلْ لَكُمْ الطَّيِّبَاتِ وَطَعَامَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ حَلًّا لَكُمْ وَطَعَامُكُمْ حَلًّا لَهُمْ وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ الْمُؤْمِنَاتِ وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ إِذَا آتَيْتُمُوهُنَّ أَجُورَهُنَّ مُحْصِنِينَ غَيْرَ مُسَافِحِينَ وَلَا مُتَّخِذِي أَخْدَانٍ وَمَنْ يَكْفُرْ بِالْإِيمَانِ فَقَدْ حَبِطَ عَمَلُهُ وَهُوَ فِي الْآخِرَةِ مِنَ الْخَاسِرِينَ﴾

[619] طَعَامُ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ (Kitap verilenlerin yemeği). Bu ifadeden maksadın, kestikleri hayvanlar olduğu da her tür yiyecekleri olduğu da söylenmiştir. Bu konuda Hristiyanların tümü aynıdır. Hazret-i Ali (r.a.)'ın Benî Tağlib Hristiyanlarını bundan istisna ettiği ve onlar hakkında “Hristiyanlıktan şarap içmekten başka bir şey almamışlar, bu itibarla Hristiyan değiller!” dediği rivayet edilmiştir. Şâfi‘î *Rahimehu’llâh* [v. 204/819] da bu görüşü benimsemiştir. İbn Abbâs’a [v. 68/688] Hristiyan Arapların kestği hayvanın hükmü sorulunca “Bunda bir sakınca yok!” demiştir. Tâbi‘inin tümü bu görüştedir ve Ebû Hanîfe *Rahimehu’llâh* [v. 150/767] ve ashâbının esas aldığı görüş de budur. Ebû Hanîfe *Rahimehu’llâh*’a göre Sâbiîlerin hükmü de aynen Ehli Kitab’ınki gibidir. Ebû Hanîfe’nin iki talebesi [Ebû Yûsuf (v.182/798) ve Muhammed (v.189/805)] ise şöyle derler: “Sâbiîler iki sınıftır: Bir sınıf Zebur okur ve meleklerle taparlar, diğer sınıf ise kitapsızdır ve yıldızlara taparlar. Bu ikinci sınıf Ehl-i Kitap değildir.” Mecûsîlere gelince kendilerinden cizye alınması konusunda onlar da Ehl-i Kitap gibi sayılmışlardır; ancak kestiklerinin yenilmesi ve kadınlarıyla evlenilmesi câiz kabul edilmiştir. [Sa‘îd] İbnü’l-Müseyyeb’in [v. 94/713]; “Müslüman hasta olur ve Mecûsî birinden Allah’ın adını anarak kesmesini ister, o da aynen denileni yaparsa o takdirde o hayvanın etini yemede bir sakınca yoktur” dediği rivayet edilir. Ebû Sevr [v. 240/854] ise: “Bunu sağlıklı iken de yapsa aynıdır, yalnız iyi bir şey yapmamış olur” der.

[620] “Sizin yemeğiniz de onlara helâldir” yani yemeğinizi onlara yedirmenizde sakınca yoktur; müminlerin yemeği onlara haram olsaydı, onlara yedirmeleri de müminlere câiz olmazdı.

[621] *el-Muhsanât*, hür ya da iffetli kadınlar demektir. Özellikle bu sınıftaki kadınların zikredilmesi müminlerin nesillerini sürdürmek için bunları tercih etmeleri bağlamında bir teşvik olmaktadır. Müslüman cariyelerle nikâhlanmak da ittifakla câizdir. İffetli olmayanlarla nikâhlanmak da câizdir. Ehl-i Kitap cariyelerle nikâha gelince Ebû Hanîfe *Rahimehu’llâh*’a [v. 150/767] göre onlar da müslüman kadınlar gibidir. Şâfi‘î *Rahimehu’llâh* [v. 204/819] bu konuda ona muhalefet etmektedir. [Abdullah] İbn Ömer [v. 73/692] ise “Müşrik kadınlarla onlar iman etmedikçe evlenmeyin!” [Bakara 2/221] âyetine dayanarak Ehl-i Kitap kadınlarla evlenmeyi câiz görmezdi ve “Bir kimsenin ‘Rabbim İsâdır!’ demesinden daha büyük şirk mi olur.” diye eklerdi. Atâ [b. Ebî Rebâh; v.114/732] da şöyle demiştir: “Allah Müslüman kadınların sayısını artırmıştır. Bu, sadece o dönemdeki müslümanlar için bir ruhsattı.”

[٦١٩] {وَطَعَامُ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ} قيل: هو ذبائحهم، وقيل: هو جميع مطاعمهم. ويستوي في ذلك جميع النصارى. وعن علي رضي الله عنه: أنه استثنى نصارى بني تغلب، وقال: "ليسوا على النصرانية، ولم يأخذوا منها إلا شرب الخمر." وبه أخذ الشافعي. وعن ابن عباس أنه سئل عن ذبائح نصارى العرب فقال: لا بأس. ٥ وهو قول عامة التابعين، وبه أخذ أبو حنيفة وأصحابه. وحكم الصابئين حكم أهل الكتاب عند أبي حنيفة. وقال أصحابه: هم صنفان؛ صنف يقرؤون الزبور ويعبدون الملائكة. وصنف لا يقرؤون كتاباً ويعبدون النجوم؛ فهؤلاء ليسوا من أهل الكتاب. وأما المجوس فقد سنَّ بهم سنة أهل الكتاب في أخذ الجزية منهم دون أكل ذبائحهم ونكاح نسائهم. وقد وري عن أبي المسيب أنه قال: إذا كان المسلم مريضاً فأمر المجوسي أن يذكر اسم الله ويدبح، فلا بأس. وقال أبو ثور: وإن أمره بذلك في الصحة فلا بأس، وقد أساء.

[٦٢٠] {وَطَعَامُكُمْ حَلْلٌ لَهُمْ} فلا عليكم أن تطعموهم، لأنه لو كان حراماً عليهم طعام المؤمنين لما ساغ لهم إطعامهم.

[٦٢١] {وَالْمُحْصَنَاتُ} الحرائر أو العفائف. وتخصيصهن بعث على تخير المؤمنين لنطفهم. والإماء من المسلمات يصح نكاحهن بالاتفاق، وكذلك نكاح غير العفائف منهن، وأما الإماء الكتابيات، فعند أبي حنيفة: هن كالمسلمات؛ وخالفه الشافعي. وكان ابن عمر لا يرى نكاح الكتابيات، ويحتج بقوله {وَلَا تَنْكِحُوا الْمُشْرِكَاتِ حَتَّى يُؤْمَنَّ} [البقرة: ٢٢١] ويقول: لا أعلم شركاً أعظم من قولها: إن ربها عيسى. وعن عطاء: قد أكثر الله المسلمات، وإنما رخص لهم يومئذ.

[622] “İffetli olarak... Gizli dost edinerek değil...” الخِذْنُ Hem erkek hem de kadın için kullanılır, gizli dost demektir.

[623] “Kim imanı” yani İslâm ahkâmını, Allah’ın helâl ve haram kıldığı şeyleri “inkâr ederse...”

- 5 **6. Ey iman edenler! Namaz kılmaya kalktığınız zaman, yüzlerinizi, dirseklerinize kadar ellerinizi ve topuklara kadar ayaklarınızı yıka-**
yın ve başınıza meshedin. Cünüpseniz, hemen temizlenin. Hasta veya
yolculukta iseniz yahut tuvaletten gelmişseniz ya da kadınlara (cinsel)
temasta bulunmuş da su bulamamışsanız, o zaman temiz bir toprağa
10 **yönel(erek teyemmüm ed)in, onunla yüzlerinizi ve ellerinizi meshedin.**
Allah, size zorluk çıkarmak istemiyor, sizi tertemiz kılmak ve üzeriniz-
deki nimetini tamamlamak istiyor... ki şükredesiniz.

- [624] فَإِذَا إِلَى الصَّلَاةِ “Namaz kılmaya kalktığınız zaman” ifadesi فَإِذَا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ (Kur’ân okuduğunda Allah’a sığın.[Nahl 16/98]) âyeti gibidir. *İzâ darabte ğulâmeke fe-hevvin ‘aleyh* [Çocuğunu dövdüğünde yavaş vur] demek de ifade bakımından aynıdır. Bu örneklerde maksat fiilin [gerçekleştirilmesi değil] irade edilmesidir. Dolayısıyla, “namaz kılmayı murat ettiğinizde” demektir. **Şayet** “fiili murad etmek neden fiilin yerine ikame edilmiş?” **dersen şöyle derim:** Çünkü fiil, fâ‘ilin ona olan kudreti ve iradesi ile gerçekleşir. İrade de ona yönelmesi, meyletmesi ve sâikinin bulunmasıdır. Fiile kadir olma fiil ile ifade edilmiş gibi olur. “İnsan uçmaz!”, “Kör görmez!” denir ve bu ifade ile onların uçma ve görme kudretleri olmadığı söylenmiş olur. *نُعِيدُهُ وَعُدًّا عَلَيْنَا إِنَّا كُنَّا فَاعِلِينَ* (“Üzerimize bir vaad olarak onu döndürürüz. Biz bunu yapıcıyız.” [Enbiyâ 21/104]) âyetindeki kullanım da aynıdır. **Şayet** “Biz bunu yapıcıyız” demek yapmaya yani yeniden eski haline getirmeye kadiriz demektir. Aynı şekilde fiilin irade edilmesi de fiil olarak ifade edilebilmektedir. Çünkü fiil, kudret ve iradenin müsebbebidir. Bu durumda müsebbeb, aralarındaki alâka sebebiyle (mülâbese) ve bir de sözün kısa tutulması / îcâzı gibi mülâhazalarla sebep yerine ikame edilmiş olmaktadır. **Müsebbebin sebep yerine ikame edildiği örneklerden biri de ke-mâ tedînu tudânu** [“Her ne işlersen öyle karşılık görürsün” (mot-a-mot: “cezalandırdığın şekilde cezalandırılırsın”)] sözüdür, başlangıçtaki ‘cezaya sebep olan fiil’, müsebbebi olan ceza yerinde kullanılmıştır.

[٦٢٢] {مُحْصِنِينَ} أعفاء {وَلَا تُتَّخِذِي أَخْدَانٍ} صدائق. والخدن يقع على الذكر والأنثى.

[٦٢٣] {وَمَنْ يَكْفُرْ بِالْإِيمَانِ} بشرائع الإسلام وما أحل الله وحرّم.

٦- ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ وَإِنْ كُنْتُمْ جُنُبًا فَاطَّهَّرُوا وَإِنْ كُنْتُمْ مَرْضَى أَوْ عَلَى سَفَرٍ أَوْ جَاءَ أَحَدٌ مِنْكُمْ مِنَ الْغَائِطِ أَوْ لَامَسْتُمُ النِّسَاءَ فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا فَامْسَحُوا بِوُجُوهِكُمْ وَأَيْدِيكُمْ مِنْهُ مَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيَجْعَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ حَرَجٍ وَلَكِنْ يُرِيدُ لِيُطَهِّرَكُمْ وَلِيُنِمْ نِعْمَتَهُ عَلَيْكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ﴾

١٠ [٦٢٤] {إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ} كقوله {فَإِذَا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ} [النحل: ٩٨]، وكقولك: إذا ضربت غلامك فهوّن عليه، في أن المراد إرادة الفعل. فإن قلت: لم جاز أن يعبر عن إرادة الفعل بالفعل؟ قلت: لأن الفعل يوجد بقدرة الفاعل عليه وإرادته له، وهو قصده إليه وميله وخلوص داعيه، فكما عبر عن القدرة عن الفعل بالفعل في قولهم: الإنسان لا يطير، والأعمى لا يبصر، أي لا يقدران على الطيران والإبصار. ومنه قوله تعالى {نُعِيدُهُ وَعَدًّا عَلَيْنَا إِنَّا كُنَّا فَاعِلِينَ} [الأنبياء: ١٠٤] يعني إنا كنا قادرين على الإعادة؛ كذلك عبر عن إرادة الفعل بالفعل، وذلك لأنّ الفعل مسبب عن القدرة والإرادة، فأقيم المسبب مقام السبب للملازمة بينهما، ولإيجاز الكلام ونحوه من إقامة المسبب مقام السبب قولهم: "كَمَا تَدِينُ ثَدَانُ"، إن عبر عن الفعل المبتدأ الذي هو سبب الجزاء بلفظ الجزاء الذي هو مسبب عنه.

[625] “Namaza kalktığınızda” ifadesinin “namaza yöneldiğinizde” anlamında olduğu da söylenmiştir. Çünkü bir şeye yönelen ve ona doğru kıyam eden, hiç şüphesiz ona kasetmiş olur. Dolayısıyla ona yönelik olan kasıt, kalkmak olarak ifade edilmiştir.

- 5 [626] **Şayet** “Âyetin zâhirine göre namaza kalkan abdestli abdestsiz herkesin abdest alması gerekir. Peki, bunun izahı nasıldır?” **dersen şöyle derim:** Emrin gereklilik ifade etmesi muhtemeldir ve bu durumda hitap sadece abdestsizler için söz konusu olur. Emir mendubluk da ifade edebilir. Nitekim Peygamber (s.a.)’in ve ardından gelen halifelerinin her namaz için
10 ayrıca abdest aldıkları rivayet olunmuştur [*Buhârî*, “Vudû”, 54. benzer lafızlarla]. Yine Hazret-i Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuştur: “Her kim abdestli iken abdest alırsa Allah ona on sevap yazar!” [*Ebü Dâvûd*, “Sünen”, I, 16] Ve yine rivayete göre Peygamber (s.a.) her namaz için ayrıca abdest alırdı. [Mekke’nin] Fetih gününde mest üzerine mesh etmiş ve beş vakit namazı tek bir
15 abdestle kılmıştı. Bunu gören Hazret-i Ömer (r.a.), “Hiç yapmadığınız bir şey yaptınız?!” diye hayretini ifade edince Peygamber (s.a.): “Bilerek yaptım ey Ömer!” demiş, bu uygulamanın câiz olduğunu beyan etmek istemiştir.

- [627] **Şayet** “Buradaki emir kipi, abdestsizler için gereklilik, abdestliler için de mendubluk ifade edecek şekilde her iki durumda olanları da kapsıyor olamaz mı?” **dersen şöyle derim:** “Hayır çünkü bir sözcüğün aynı anda iki mânâyı içeriyor olması sözü bir nevi bilmeceye⁶² dönüştürür ve gerçek kasta ulaşılamaz.

[628] “Her namaz için ayrı bir abdest almak ilk farz edildiğinde vacipti, ancak sonra neshedildi.” şeklinde farklı bir yorum da bulunmaktadır.

- 25 [629] **إِلَى** herhangi bir kayıt içermeksizin gaye anlamı verir. Gayenin hükme dâhil ya da hariç oluşu ayrı bir delil ile anlaşılır. Mesela gayenin hükümden hariç olduğuna dair örneklerden biri, **وَإِنْ كَانَ دُوْ عُسْرَةٍ فَنَظِرَةٌ إِلَىٰ مَيْسَرَةٍ** (“Eğer darlık içinde ise bolluk anına kadar mühlet vermek gerekir.” [Bakara 2/280]) âyetidir. Çünkü mühlet vermenin illeti darlıktır. Bolluğun bulunmasıyla illet sona erer. Hal böyle iken bolluk gayeye dâhil olsaydı o takdirde hem darlık hem de bolluk halinde mühlet verilmesi hükümü gerekecekti. **ثُمَّ أَتَمُّوا الصِّيَامَ إِلَى اللَّيْلِ** (“Geceye kadar orucu tamamlayın!” [Bakara 2/187]) âyetinde de gaye hükme dâhil değildir, olsaydı o takdirde oruç *visâle* orucuna dönerdi, yani ara vermeden oruç tutmak gerekirdi.

62 *İlgâz*, biri yakın diğeri uzak iki anlamı olan bir sözcüğü zikredip herhangi bir karine olmaksızın uzak anlamı kasetmektir ki o takdirde muradın anlaşılması imkânsız olur. / çev.

[٦٢٥] وقيل: معنى {قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ} قصدتموها؛ لأنَّ من توجَّه إلى شيء وقام إليه كان قاصداً له لا محالة، فعَبَّرَ عن القصد له بالقيام إليه.

[٦٢٦] فإن قلت: ظاهر الآية يوجب الوضوء على كل قائم إلى الصَّلَاة محدث وغير محدث، فما وجهه؟ قلت: يحتمل أن يكون الأمر للوجوب، فيكون الخطاب للمحدثين خاصة، وأن يكون للندب. وعن رسول الله ﷺ والخلفاء بعده أنهم كانوا يتوضئون لكل صلاة. وعن النبي ﷺ «من توضأ على طهر كتب الله له عشر حسنات». وعنه عليه السلام: أنه كان يتوضأ لكل صلاة، فلما كان يوم الفتح مسح على خفيه وصلى الصلوات الخمس بوضوء واحد، فقال له عمر: صنعت شيئاً لم تكن تصنعه؛ فقال «عمداً فعلته يا عمر» يعني بياناً للجواز.

١٠ [٦٢٧] فإن قلت: هل يجوز أن يكون الأمر شاملاً للمحدثين وغيرهم لهؤلاء على وجه الإيجاب، ولهؤلاء على وجه الندب. قلت: لا، لأنَّ تناول الكلمة لمعنيين مختلفين من باب الإلغاز والتعمية.

[٦٢٨] وقيل: كان الوضوء لكل صلاة واجباً أول ما فرض، ثم نسخ.

[٦٢٩] {إِلَى} تفيد معنى الغاية مطلقاً، فأما دخولها في الحكم وخروجها، فأمر يدور مع الدليل، فمما فيه دليل على الخروج قوله {وَأِنْ كَانَ ذُو عُسْرَةٍ فَنَظِرَةٌ إِلَى مَيْسَرَةٍ} [البقرة: ٢٨٠]، لأن الإعسار علة الإنذار، وبوجود الميسرة تزول العلة، ولو دخلت الميسرة فيه لكان مُنظراً في كلتا الحالتين معسراً وموسراً. وكذلك: {ثُمَّ أَتَمُّوا الصِّيَامَ إِلَى اللَّيْلِ} [البقرة: ١٨٧]، لو دخل الليل لوجب الوصال.

Gayenin hükme dâhil olmasına örnek ise *hafıztu'l-Kur'âne min evvelihî ilâ âhirihi* (Kur'an'ı başından sonuna kadar ezberledim) demendir. Çünkü bu söz Kur'an'ın tümünün ezberlendiğini ifade etmek amacıyla söylenmiştir. مَنْ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَى ("Mescid-i Haram'dan Mescid-i Aksâ'ya..." [İsrâ 17/1]) âyetindeki kullanımda da gaye hükme dâhildir. Çünkü gece yürüyüşünün [isrâ] Beyt-i Makdis'e girmeden *tamamlanmış* olmadığını biliyoruz. إِلَى الْمَرَافِقِ (Dirseklere kadar) ile إِلَى الْكَعْبَيْنِ (ayak bilek kemiklerine [incik] kadar) ifadelerinde ise gayenin hükme dâhil olup olmadığı konusunda bir delil bulunmamaktadır. Ulemanın hemen tamamı ihtiyat ilkesinden hareketle, her ikisinin de yıkanma hükmüne dâhil olduğu esasını benimsemiştir. Züfer [v. 158/775] ve Dâvûd [ez-Zâhiri; v.270/884] ise kesin olanı almak ilkesinden hareketle bu kısımların yıkama hükmüne dâhil olmadığını söylemiştir. Hazret-i Peygamber'in abdest alırken dirseklerini de su ile dolandırdığı rivayet edilmiştir [ki bu, gayenin hükme dâhil olduğunu gösterir.]

- [630] "Başlarınızı meshedin" ifadesinden maksat, meshin başa *ilsâkı* yani ıslak elin başa değdirilmesidir. Islak elle başın bir kısmını mesheden de başın tamamını mesheden de *ilsâk* / değdirme şartını yerine getirmiş olur. Mâlik [b. Enes; v.179/795] ihtiyat ilkesinden hareketle başın tamamının meshedilmesi -ya da rivayetteki ihtilâfa göre- çoğunluğunun meshedilmesi hükmünü benimsemiştir. Şâfi'î *Rahimehu'llâh* [v. 204/819] kesin olanı alma ilkesinden hareketle alt sınırı almış ve mesh denilebilecek kadar bir teması yeterli görmüştür. Ebû Hanîfe *Rahimehu'llâh* [v. 150/767] ise Peygamber (s.a.)'in beyanını esas alarak -ki rivayet onun "abdest aldığı ve perçemini meshettiği" şeklindedir [Müslim, "Tahâre", 83]- perçem miktarı meshi gerekli görmüş ve bunun da başın dörtte biri kadar olduğunu söylemiştir.

- [631] وَأَرْجُلَكُمْ (Ve ayaklarınızı) ifadesini bir grup kıraat alimi mansub okumuştur. Bu kıraat şekli ayakların yıkanma hükmüne dâhil olduğunu gösterir. **Şayet** "Peki, mecrur okunmasını ve böylelikle meshin hükmüne dahil olmasını nasıl izah ederiz?" **dersen şöyle derim:** Ayaklar, yıkanması gereken üç organdan farklı olarak, üzerine su dökmek sûretiyle yıkanan organlardır. Bu haliyle, ayak yıkama, yerilmiş olan su israfına sebebiyet verecek durumdadır. İşte bu yüzden meshedilmesi istenilen organ üzerine atfedilmiştir. Bununla ayakların da meshedilmesi istenmemiş, aksine yakınırken sanki mesheder gibi su israfına sebep olmadan yıkanmasına işaret edilmiştir. Ayrıca إِلَى الْكَعْبَيْنِ (bilek kemiklerine [incik] kadar) buyrulmuştur ki birileri çıkıp da hükmün mesh olduğu zannına kapılmasın. Çünkü mesh hükmüne şeriatla herhangi bir gaye / sınır getirildiği vâki değildir⁶³.

63 Oysa ayaklarda bir nihaî sınır (topuklara kadar) söz konusudur. / ed.

ومما فيه دليل على الدخول قولك: حفظت القرآن من أوله إلى آخره، لأنّ الكلام مسوق لحفظ القرآن كله. ومنه قوله تعالى {مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَى} [الإسراء: ١] لوقوع العلم بأنه لا يسرى به إلى بيت المقدس من غير أن يدخله. وقوله {إِلَى الْمَرَافِقِ} و{إِلَى الْكُعْبَيْنِ} لا دليل فيه على أحد الأمرين فأخذ كافة العلماء بالاحتياط فحكموا بدخولها في الغسل. وأخذ زفر وداود بالمتيقن فلم يدخلوها. وعن النبي ﷺ أنه كان يدير الماء على مرفقيه.

[٦٣٠] {وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ} المراد إلصاق المسح بالرأس؛ وماسح بعضه ومستوعبه بالمسح، كلاهما ملصق للمسح برأسه. فقد أخذ مالك بالاحتياط فأوجب الاستيعاب أو أكثره على اختلاف الرواية، وأخذ الشافعي باليقين فأوجب أقل ما يقع عليه اسم المسح، وأخذ أبو حنيفة ببيان رسول الله ﷺ وهو ما روي أنه مسح على ناصيته؛ وقدر الناصية بربع الرأس.

[٦٣١] قرأ جماعة «وَأَرْجُلُكُمْ» بالنصب، فدل على أن الأرجل مغسولة. فإن قلت: فما تصنع بقراءة الجهر ودخولها في حكم المسح؟ قلت: الأرجل من بين الأعضاء الثلاثة المغسولة تغسل بصب الماء عليها، فكانت مظنة للإسراف المذموم المنهي عنه، فعطفت على الثالث الممسوح، لا لتمسح، ولكن لينبه على وجوب الاقتصاد ١٥ في صب الماء عليها. وقيل: {إِلَى الْكُعْبَيْنِ} فجاء بالغاية إمطة لظن ظان يحسبها ممسوحة، لأن المسح لم تضرب له غاية في الشريعة.

[632] Rivayete göre, Hazret-i Ali (r.a.), birtakım Kureyş gençlerinin abdestlerini hakkıyla almadıklarına şahit olmuş ve “Ateşte cayır cayır yanacak ökçelerin/ topukların haline eyvah!” demiş, bunun üzerine, ayaklarını adamaklı ve ovarak yıkamaya koyulmuşlar [*Ebü Dâvûd*, “Tahâret”, 44 Hazret-i Peygamber’in sözü olarak]. İbn Ömer’in şöyle dediği rivayet edilmiştir: Peygamber (s.a.) ile birlikteydik. Bir grup abdest aldı, ama topuklarının kuru kaldığı belli oluyordu. Bunun üzerine Peygamber (s.a.), “Ateşte cayır cayır yanacak ökçelerin / topukların haline eyvah!” buyurdu [*Ebü Dâvûd*, “Tahâret”, 44]. Câbir’in rivayetinde وَئِلَّ لِلْعَرَايِبِ yerine وَئِلَّ لِلْأَعْقَابِ ifadesi geçmektedir [*Müslim*, “Tahâret”, 29] ki o da aynı anlama gelir. Rivayete göre, Hazret-i Ömer (r.a.), abdest almakta olan bir adamın ayağının içe bakan çukur kısmını yıkamadığını görmüş ve ona abdestini baştan almasını söylemiştir. Tabîî, bu emir işin önemini bildirmek içindir. Hazret-i Âişe’nin [v. 58/678] “Ayaklarımın kesilmesi, onlara mestsiz meshetmiş olmaktan daha sevimli gelir bana!” Atâ b. Ebî Rebâh’ın [v. 114/732] ise “Allah’a yemin ederim ki Peygamber (s.a.)’in ashâbından ayaklara mesheden tek bir kişi bilmiyorum!” dediği nakledilmiştir. Bazıları atfın zâhirine bakarak, ayakların meshedileceği hükmünü çıkarmışlardır. Hasan-ı Basrî’nin [v. 110/728] her ikisini cem ettiği, yani hem meshedip hem de yıka-
dığı nakledilmiştir. Şa’bî [v. 104/722] ise “Kur’ân mesh hükmünü indirmiştir, yıkama ise sünnettir” demiştir.

[633] Hasan-ı Basrî, وَأَرْجُلُكُمْ şeklinde merfû‘ okumuştur ki buna göre takdir şöyledir: *Ve erculukum mağsûlet^{um} ev memsûhat^{um} ile’l-kâ’beyn* (ayaklarınız bilek kemiklerine kadar yıkanmış ya da meshedilmiş olacaktır). فَاطْهَرُوا (İyice arının!) ifadesi *fe-athirû* (temizleyin) şeklinde de okunmuştur ki “vücutlarınızı yıkayarak temizleyin” anlamındadır. يُطَهِّرْكُمْ da aynı şekildedir. İbn Mes’ûd (r.a.)’ın [v. 32/653] kıraati *fe-ummû sa’iden* şeklinde olup “temiz toprağa yönelin” demektir.

[634] “Allah” temizlik konusunda “size zorluk çıkarmak istemiyor” ki teyemmüm konusunda ruhsat yolunu size açmasın, “aksine” su bulamamanız durumunda “sizi” toprakla “tertemiz kılmak ve üzerinizdeki nimetini tamamlamak” *azimet*lerle ettiği in’âmı *ruhsat*larla tamamlamak “istiyor ki” siz O’nun nimetlerine “şükredesiniz” O da sizi sevaba erdiresin.

7. Allah’ın üzerinizdeki nimetini ve O’nunla yaptığınız anlaşmayı hatırlınızdan çıkarmayın; -ki “İşittik ve itaat ettik!” dediğinizde sizi bununla bağlamıştı.- Allah’tan sakının. Allah, gerçekten sinelerin özünü bilir (zihinlerin en derin bölgelerine bile vâkıftır).

[٦٣٢] وعن علي رضي الله عنه: أنه أشرف على فتية من قريش فرأى في وضوئهم تجوزاً، فقال: "ويل للأعقاب من النار!" فلما سمعوا جعلوا يغسلونها غسلًا ويدلكونها دلكًا. وعن ابن عمر: كنا مع رسول الله ﷺ فتوضأ قوم وأعقابهم بيض تلوح، فقال: "ويل للأعقاب من النار!" وفي رواية جابر: "ويل للعراقيب!" وعن عمر أنه رأى رجلاً يتوضأ فترك باطن قدميه، فأمره أن يعيد الوضوء؛ وذلك للتغليظ عليه. وعن عائشة رضي الله عنها: "لأن تقطعا أحب إلي من أن أمسح على القدمين بغير خفين." وعن عطاء: والله ما علمت أن أحداً من أصحاب رسول الله ﷺ مسح على القدمين. وقد ذهب بعض الناس إلى ظاهر العطف فأوجب المسح. وعن الحسن: أنه جمع بين الأمرين. وعن الشعبي: نزل القرآن بالمسح والغسل سنة.

١٠ [٦٣٣] وقرأ الحسن «وَأَرْجُلُكُمْ» بالرفع بمعنى وأرجلكم مغسولة، أو ممسوحة إلى الكعبين. وقرئ «فَأَطْهَرُوا»، أي فطهروا أبدانكم، وكذلك ليطهركم. وفي قراءة عبد الله «فَأُثْمُوا صَعِيدًا».

[٦٣٤] {مَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيَجْعَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ حَرَجٍ} في باب الطهارة، حتى لا يرخص لكم في التيمم {وَلَكِنْ يُرِيدُ لِيُطَهَّرَكُمْ} بالتراب إذا أعوزكم التطهر بالماء؛ {وَلِيَتِمَّ نِعْمَتُهُ عَلَيْكُمْ} وليتم برخصه إنعامه عليكم بعزائمه {لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ} نعمته فيشيبكم.

٧- ﴿وَاذْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَمِيثَاقَهُ الَّذِي وَاثَقَكُمْ بِهِ إِذْ قُلْتُمْ سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ﴾

[635] “Allah’ın üzerinizdeki nimetini,” yani İslâm nimetini “ve O’nunla yaptığınız anlaşmayı hatırlınızdan çıkarmayın.” Burada *mîsâk*, sizinle güçlü bir biçimde yapmış olduğu sözleşmedir ki maksat Peygamber (s.a.)’in müminlerden bey’at sırasında bollukta darlıkta, hoşnutlukta ve hoşlarına gitmeyen konularda dinlemek ve itaat etmek üzere almış olduğu sözdür. Nitekim onlar da bu şartı kabul etmişler ve “Başüstüne, duyduk ve uyduk!” demişlerdi. Bu *mîsâk*tan maksadın, Akabe gecesinde ve [Hudeybiye] Rıdvan bey’atında alınan sözler olduğu da söylenmiştir.

8. Ey iman edenler! Sadece Allah’ı hesaba katan, adalete riayetkâr şahitler olun. Bir topluluğa karşı kininiz sakın sizi adaletsizliğe sürüklemesin. Âdil olun -bu, takvaya daha yakındır- ve Allah’tan sakının, yaptıklarınızdan Allah gerçekten haberdardır!

9. İman edip salih amel işleyenlere Allah, mağfiret ve büyük bir mükâfat va’detmektedir.

10. Nankörce inkâr edip âyetlerimizi yalanlayanlar, cayır cayır yanan Ateş’in sahipleri de bunlardır işte...

[636] وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ (Sizi günaha sokmasın!) ifadesindeki fiil, üzerine galebe çalma anlamı veren عَلَى harfî ile فَعَلَ anlamı kazandırılmak sûretiyle (tazmin) geçişli kılınmıştır. Böylece şanki لَا يَحْمِلَنَّكُمْ [Sizi sürüklemesin] şeklinde bir anlam kazanmıştır. وَأَنْ تَعْتَدُوا’nun عَلَى أَنْ تَعْتَدُوا şeklinde takdiri de mümkündür ve عَلَى harfî ile أَنْ birlikte olduğu için hazfedilmiştir. Bunun bir benzeri Peygamber (s.a.)’in şu sözünde de vardır: مَنْ أَتْبَعَ عَلَىٰ مَلِيٍّ فَلْيَتَّبِعْ (Kim varlıklı birine havale edilmişse havaleyi kabul etsin! [Ahmed, *Müsned*, XIV, 475]) Burada أَتْبَعَ fiili tazmin yoluyla أَحْيَلَ anlamında kullanıldığından عَلَى harfini almıştır.

[637] شَنَّانُ kelimesi شَنَّانُ şeklinde sükûnlu da okunmuştur. Benzer durum masdarlarda لَيَّانُ kelimesinde de vardır. Mâna şöyledir: Müşriklere karşı olan hıncınız, sizi adaleti terk etmeye ve bu yüzden içinde kabaran kin ve öfkenin tesiriyle, vücuttan bir organı kesip kopartmak (*müsle*), iftira etmek, çocuk ve kadınları öldürmek, verilen sözü / yapılan antlaşmayı bozmak gibi helâl olmayan şeyleri yaparak onlardan öç alma gibi bir eyleme sürüklemesin!

[638] “Âdil olun, bu, takvaya daha yakındır.” Allah Teâlâ önce duyulan kin ve nefretin onları adaletten ayrılmaya sürüklememesini yasaklama kipiyle ifade ettikten sonra, bu kez emir kipiyle tekit ve teyit amacıyla

[٦٣٥] {وَأَذْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ} وهي نعمة الإسلام {وَمِيثَاقَهُ الَّذِي وَاثَقَكُمْ بِهِ} أي عاقدكم به عقدًا وثيقًا هو الميثاق الذي أخذه على المسلمين حين بايعهم رسول الله ﷺ على السمع والطاعة في حال اليسر والعسر والمنشط والمكره فقبلوا وقالوا: سمعنا وأطعنا. وقيل: هو الميثاق ليلة العقبة وفي بيعة الرضوان.

٥ - ٨- ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ لِلَّهِ شُهَدَاءَ بِالْقِسْطِ وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَاَنُ قَوْمٍ عَلَىٰ أَلَّا تَعْدِلُوا اعْدِلُوا هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَىٰ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ﴾
 ٩- ﴿وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَأَجْرٌ عَظِيمٌ﴾
 ١٠- ﴿وَالَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا أُولَٰئِكَ أَصْحَابُ الْجَحِيمِ﴾

[٦٣٦] عدى {يَجْرِمَنَّكُمْ} بحرف الاستعلاء مضمناً معنى فعل يتعدى به، كأنه قيل: ولا يحملنكم. ويجوز أن يكون قوله {أَنْ تَعْتَدُوا} بمعنى على أن تعتدوا، فحذف مع أن ونحوه قوله عليه السلام «من أتبع على مليء فليتبّع» أنه بمعنى أُحِيلَ.

[٦٣٧] وقرئ: {شَنَاَنُ} بالسكون. ونظيره في المصادر لئان. والمعنى: لا يحملنكم بغضكم للمشركين على أن تركوا العدل فتعتدوا عليهم بأن تنصروا منهم وتشفوا بما في قلوبكم من الضغائن بارتكاب ما لا يحل لكم من مثله أو قذف أو قتل أولاد أو نساء أو نقض عهد أو ما أشبه ذلك. ١٥

[٦٣٨] {اعْدِلُوا هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَى} نهاهم أولاً أن تحملهم البغضاء على ترك العدل، ثم استأنف فصرح لهم بالأمر بالعدل تأكيداً وتشديداً، ثم استأنف

onlara âdil olmalarını emretti ve bunun da gerekçesini “Çünkü bu, takvaya daha yakındır” ifadesiyle açıkladı. “Bu” dediği adaletli olmaktır. Adalet takvaya daha yakın ve onu daha bir içkindir. Ya da takvaya daha yakın olması bir lütuf içermesi hasebiyledir ki size yaraşan da odur.

- 5 [639] Burada çok önemli bir uyarı vardır: Adalete riayet ilkesi ‘Allah düşmanı’ kâfirler hakkında bu denli önemli ve gerekli ise acaba ‘Allah dostu’ müminlere karşı riayetinin gerekliliği nasıldır, buradan hareketle takdir edilmelidir.

- [640] لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَأَجْرٌ عَظِيمٌ ifadesi, önceki kelâmın tamamlanmasının ardından edilen vaadi açıklamaktadır. Allah اَلَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ ifadesinde “iman edip salih amel işleyenlere vaadde bulunduğunu” bildirince, sanki akla şöyle bir soru geldi: “Peki, Allah’ın onlara vaadi nedir?” Cevap olarak da işte bu açıklama gelmiş oldu. “Onlar için mağfiret ve büyük bir mükâfat vardır.” Ya da وَعَدَ fiilinden sonra “dedi” anlamında bir takdir vardır, “Onlara vaadde bulundu ve ‘size mağfiret vardır’ dedi” şeklinde. Veya وَعَدَ fiiline قَالَ anlamı yüklenir, zira vaad de bir tür sözdür. Ya da وَعَدَ fiili لَهُمْ تَرَكْنَا عَلَيْهِمْ فِي الْآخِرِينَ سَلَامٌ عَلَى نُوحٍ [Saffât 37/79] âyetinde تَرَكْنَا fiilinin takdir edilmesi gibi [وَتَرَكْنَا عَلَيْهِمْ فِي الْآخِرِينَ سَلَامٌ عَلَى نُوحٍ فِي الْعَالَمِينَ]. Bu durumda sanki şöyle denilmiş olur: وَعَدَهُمْ هَذَا الْقَوْلَ [Bu sözü onlara vaad etti.] Vaadinde asla dönme olmayan Allah onlara bu sözü vaat etmişse onun içeriği olan mağfireti ve büyük ecir onlara elbette vaat etmiş demektir. Bu vaat onlar tarafından ölüm anında ve kıyamet gününde alınır ve bu sebeple daha sevaba ermeden büyük bir sevinç duyarlar, ölüm korkusu ve zorlukları artık onlara hafif gelir.

- 25 **11. Ey iman edenler! Allah’ın üzerinizdeki nimetini hatırlayın ve Allah’tan sakının. Hani, bir toplum size ellerini uzatmıştı / yakalamaya kalkmıştı da O, bunların ellerini üzerinizden çekmişti... O halde, sadece Allah’a güvenip dayansınlar müminler.**

- [641] Rivayete göre müşrikler Peygamber (s.a.)’i ve ashâbını birlikte öğle namazına durmuşlarken görmüşlerdi. Bu olay, Zî-enmâr gazvesinde Usfan’da vuku bulmuştu. Namazı bitirdiklerinde, niye üzerlerine çullanıp işlerini bitirmedikleri konusunda hayıflandılar. Sonra da şöyle dediler: Bundan sonra da onların bir namazı var ki o kendilerine babalarından ve çocuklarından daha sevimli gelir. -Bununla ikinci namazını kastediyorlardı.- Sonunda ikinci vakti olup da namaza durduklarında üzerlerine çullanmaya ve işlerini bitirmeye azmettiler. Cebrâil korku namazını işbu sebeple indirdi [Müslim, “Salâtü’l-müsâfirîn”, 308. Benzer lafızlarla].

فذكر لهم وجه الأمر بالعدل، وهو قوله {هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَى} أي العدل أقرب إلى التقوى، وأدخل في مناسبتها. أو أقرب إلى التقوى، لكونه لطفًا فيها.

[٦٣٩] وفيه تنبيه عظيم على أن وجود العدل مع الكفار الذين هم أعداء الله إذا كان بهذه الصفة من القوة، فما الظنّ بوجوبه مع المؤمنين الذين هم أولياؤه وأحباؤه؟

٥ [٦٤٠] {لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَأَجْرٌ عَظِيمٌ} بيان للوعد بعد تمام الكلام قبله، كأنه قال: قدّم لهم وعدًا فقيل: أي شيء وعده لهم؟ فقيل: لهم مغفرة وأجر عظيم. أو يكون على إرادة القول بمعنى وعدهم وقال: لهم مغفرة. أو على إجراء وعد مجرى قال، لأنه ضرب من القول. أو يجعل واقعًا على الجملة التي هي لهم مغفرة، كما وقع {تَرْكُنَا} على قوله {سَلَامٌ عَلَى نُوحٍ} [الصافات: ٧٩] كأنه قيل: وعدهم هذا القول وإذا وعدهم من لا يخلف الميعاد هذا القول، فقد وعدهم مضمونه من المغفرة والأجر العظيم. وهذا القول يتلقون به عند الموت ويوم القيامة، فيسرون به ويستروحون إليه ويهوّن عليهم السكرات والأهوال قبل الوصول إلى الثواب.

١١- «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ هُمْ قَوْمٌ أَنْ يَسْطُوا إِلَيْكُمْ أَيْدِيَهُمْ فَكَفَّ أَيْدِيَهُمْ عَنْكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَعَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ»

١٥ [٦٤١] روي أن المشركين رأوا رسول الله ﷺ وأصحابه قاموا إلى صلاة الظهر يصلون معًا، وذلك بغُصْفان في غزوة ذي أنمار. فلما صلوا ندموا أن لا كانوا أكبوا عليهم، فقالوا: إنَّ لهم بعدها صلاة هي أحب إليهم من آبائهم وأبنائهم، يعنون صلاة العصر وهموا بأن يوقعوا بهم إذا قاموا إليها. فنزل جبريل بصلاة الخوف.

[642] Başka bir rivayet de şöyledir: Hazret-i Peygamber (s.a.) Kurayzaoğullarına gelmişti. Beraberinde iki büyük sahabî [Ebû Bekr, Ömer] ve Hazret-i Ali (r.anhum) da vardı. Amr b. Ümeyye ed-Damrî'nin [v. 60/679-80'den önce] müşrik sanarak yanlışlıkla öldürmüş olduğu iki Müslümanın diyetini ödeyebilmek için kredi talebinde bulunmaktaydı. Onlar “Evet ey Ebü'l-Kâsım! Sen hele bir otur, yemek ikram edelim, ardından da istediğin borç parayı verelim.” dediler ve Hazret-i Peygamber'i bir sofaya (ya da duvar dibine) oturttular ve suikastte bulunmak istediler. İçlerinden Amr b. Cihâş büyük bir (el) değirmeni taşını üzerine atmaya yeltendi. Allah Teâlâ ona mani oldu ve Cebrâil inerek, durumu Hazret-i Peygamber'e bildirdi. Peygamber de hemen oradan ayrıldı.

[643] Şöyle bir izah da yapılmıştır: Hazret-i Peygamber (s.a.) [bir sefer esnasında] mola vermişti. İnsanlar ağaçların altında gölgelenmek üzere etrafa dağılmışlardı. Hazret-i Peygamber (s.a.) de kılıcını bir ağaca asmış idi. Bir bedevi [habersizce] gelmiş; Hazret-i Peygamber (s.a.)'in kılıcını kınından çıkarmış ve üzerine yürüyerek “Söyle bakalım, şimdi bana kim engel olacak?!” demişti. Peygamber; “Allah!” buyurmuş ve bunu üç kez tekrar etmişti. [Bu cevap karşısında bedevi sarsılmış] ve kılıcı kınına koymuştu. Hazret-i Peygamber de ashâbına seslenmiş ve olup bitenleri onlara anlatmıştı. Hal böyle iken Peygamber (s.a.) o bedeviyi cezalandırmaya yanaşmamıştı [Buhârî, “Cihâd”, 84].

[644] Bir kimse birine küfrettiği zaman *besata ileyhi lisânehû* denir. Onu kavrayıp yakalama halinde de *besata ileyhi yedehû* denilir. Nitekim وَيَبْطُطُوا إِلَيْكُمْ أَيْدِيَهُمْ وَأَلْسِنَتُهُمْ بِالسُّوءِ (Size ellerini ve dillerini kötülükle uzatırlar” [Mümtehan 60 /2]) âyetinde de böyle kullanılmıştır. *Bast-ı yed*, yakalama, kavrama demektir. *Fulân^{um} besîtu'l-bâ^q* (Falanın kolu / kulacı uzundur) şeklinde kullanılır. *Medîdu'l-bâ^q* de aynı anlamdadır.

[645] “Onların ellerini sizden çekmişti” yani ellerinin size uzanmasını önlemişti.

12. Gerçek şu ki -İsrâiloğullarından oniki temsilci seçmiştik ve- Allah onlardan söz alarak şöyle buyurmuştu: “Şüphesiz Ben sizinle birlikteyim, siz (gerçek birer dindar olarak) namazı dosdoğru kıldığınız, benliğinizi arıtmak için verdiğiniz, Benim resûllerime iman edip onları desteklediğiniz, özellikle, (kamu yararına harcanmak üzere) Allah’a güzel bir ‘borç’ verdiğiniz takdirde, hiç şüpheniz olmasın ki sizin kötülüklerinizi örteceğim ve sizi altından ırmakların aktığı cennetlere sokacağım. Dolayısıyla, bundan sonra içinizden her kim inkâr ederse, şüphesiz doğru yoldan sapmış olur.”

[٦٤٢] وروي أن رسول الله ﷺ أتى بني قريظة ومعه الشيخان وعلي رضي الله عنهما يستقرضهم دية مسلمين قتلتهما عمرو بن أمية الضمري خطأ، يحسبهما مشركين. فقالوا: نعم يا أبا القاسم، اجلس حتى نطعمك ونقرضك، فأجلسوه في صفة وهموا بالفتك به، وعمد عمرو بن جحاش إلى رَحَا عظيمة يطرحها عليه، فأمسك الله يده ونزل جبريل فأخبره، فخرج. ٥

[٦٤٣] وقيل: نزل منزلاً وتفرق الناس في العضاء يستظلون بها، فعلق رسول الله ﷺ سلاحه بشجرة، فجاء أعرابي فسل سيف رسول الله ﷺ ثم أقبل عليه فقال: من يمنعك مني؟ قال: الله، قالها ثلاثاً، فشام الأعرابي السيف فصاح رسول الله ﷺ بأصحابه فأخبرهم، وأبى أن يعاقبه.

١٠ [٦٤٤] يقال: بسط إليه لسانه، إذا شتمه، وبسط إليه يده، إذا بطش به؛ «وَيَبْسُطُوا إِلَيْكُمْ أَيْدِيَهُمْ وَأَلْسِنَتَهُم بِالسُّوءِ» [الممتحنة: ٢]. ومعنى بسط اليد: مدها إلى المبطوش به. ألا ترى إلى قولهم: فلان بسيط الباع، ومديد الباع، بمعنى.

[٦٤٥] {فَكَفَّ أَيْدِيَهُمْ عَنْكُمْ} فمنعها أن تمتد إليكم.

١٢- ﴿وَلَقَدْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَائِيلَ وَبَعَثْنَا مِنْهُمُ اثْنَيْ عَشَرَ نَقِيبًا وَقَالَ اللَّهُ إِنِّي مَعَكُمْ لَئِنْ أَقَمْتُمُ الصَّلَاةَ وَآتَيْتُمُ الزَّكَاةَ وَآمَنْتُمْ بِرُسُلِي وَعَزَرْتُمْهُمْ وَأَقْرَضْتُمُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا لَأُكَفِّرَنَّ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ وَلَأُدْخِلَنَّكُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ فَمَنْ كَفَرَ بَعْدَ ذَلِكَ مِنْكُمْ فَقَدْ ضَلَّ سَوَاءَ السَّبِيلِ﴾

- 13. İşbu anlaşmalarına bağlı kalmadıkları için, onları lânetledik ve kalplerini katılaştırdık. (Kutsal kitaplarında) kendilerine öğütlenenlerin bir kısmını nisyâna terk ettikleri gibi, kelimelerin asıl vaz' edildikleri anlamlarını tahrif ediyorlar! İşlerinden pek azı müstesna, bunlardan daima hainlik göreceksin. Sen bunları affet ve aldırma. Şüphesiz, Allah ihsan üzere hareket edenleri sever.**

[646] İsrâiloğulları, Firavun'un helâkinden sonra Mısır'da istikrar bulunca Allah onlara Suriye toprakları Eriha'ya gitmelerini emretti. Orada zorba Kenanlılar oturmaktaydı. Onlara: "Ben orasını size yurt ve karar yeri kıldım, oraya çıkın ve orada yaşayanlarla cihâd edin, ben elbette sizin yardımcınızım." diye emretti. Hazret-i Mûsâ'ya her boydan kavminin kendilerine emrolunan şeyi yapacaklarına dair kefil olacak, güvence verecek birer temsilci / delege seçmesini emretti. Hazret-i Mûsâ bu temsilcileri seçti. İsrâiloğullarından söz aldı ve temsilciler bu sözün gereğini yerine getireceklerine dair kavimlerine kefil oldular. Kenan topraklarına yaklaşıncı, Hazret-i Mûsâ temsilcileri haber toplamak üzere gönderdi. Orada iri cüsseli adamlar, görülmedik bir güç ve kudret gördüler. Bunun üzerine korktular ve dönüp kavimlerine gördüklerini anlattılar. Oysa Hazret-i Mûsâ onlarla konuşmalarını yasaklamıştı. Böylece ahitlerini bozmuş oldular. Sadece Yehuza boyundan Kâleb b. Yufennâ ile Efrâyim b. Yûsuf boyundan Yûşa' b. Nûn ahitleri üzere kaldılar. Her ikisi de temsilcilerdendi. *Nakîb*, mensup olduğu kavmin hallerini delik deşik eden ve denetleyen, ne var ne yok onların durumlarını bilen kişi demektir. Böylelerine *nakîb* yerine, kavminin durumunu iyi bildiği için 'arîf de denir.

- [647] "Ben sizinle birlikteyim" yani yardımcınızım, destekçinizim.

[648] عَزَّزْتُهُمْ "onlara yardım ettiniz, düşmanın eline düşmelerini engellediniz" demektir. Caydırma amaçlı cezalara *ta'zîr* (التَّغْزِير) denmesi de bu anlam ilişkisi itibariyledir. *Ta'zîr* bozuculuğun itiyat haline getirilmemesi için verilen engelleyici, önleyici ceza demektir. عَزَّزْتُهُمْ şeklinde şeddesiz de okunmuştur. *Azertu'r-racule* ifadesi, "Adamı azarladım, kötü işler yapmasını engelledim." demektir. التَّغْزِير ile التَّأْذِير aynı anlamda olup *le-ensuranneke nasr^{an} mu'ezzer^{an}* ifadesi "sana elbette güçlü bir destek vereceğim" demektir.

[649] Onlara verilen desteği şöyle de tefsir etmişlerdir: Biz onlardan iman ve tevhide dair söz aldık, onların içinden aralarında adaleti tesis eyleyen ve kendilerine iyiliği emredip kötülüğü yasaklayan on iki kral gönderdik...

١٣- ﴿فَبِمَا نَقْضِهِمْ مِيثَاقَهُمْ لَعَنَّاهُمْ وَجَعَلْنَا قُلُوبَهُمْ قَاسِيَةً يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ عَنْ مَوَاضِعِهِ وَنَسُوا حَظًّا مِمَّا ذُكِّرُوا بِهِ وَلَا تَزَالُ تَطَّلُعُ عَلَى خَائِنَةٍ مِنْهُمْ إِلَّا قَلِيلًا مِنْهُمْ فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاصْفَحْ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ﴾

[٦٤٦] لما استقر بنو إسرائيل بمصر بعد هلاك فرعون أمرهم الله بالمسير إلى أريحاء، أرض الشام؛ وكان يسكنها الكنعانيون الجبابرة، وقال لهم: إني كتبتها لكم دارًا قرارًا، فاخرجوا إليها وجاهدوا من فيها، وإني ناصركم. وأمر موسى عليه السلام بأن يأخذ من كل سبط نقييًا يكون كفيلاً على قومه بالوفاء بما أمروا به توثقة عليهم، فاختر النقباء وأخذ الميثاق على بني إسرائيل، وتكفل لهم به النقباء وسار بهم، فلما دنا من أرض كنعان بعث النقباء يتجسسون، فرأوا أجراماً عظيمة وقوة وشوكة فهابوا ورجعوا وحدثوا قومهم وقد نهاهم موسى عليه السلام أن يحدثوهم، فنكثوا الميثاق، إلا كالب بن يوفنا من سبط يهوذا، ويوشع بن نون من سبط أفرائيم بن يوسف، وكانا من النقباء. والنقيب: الذي ينقب عن أحوال القوم ويفتش عنها، كما قيل له: عريف، لأنه يتعرفها.

[٦٤٧] {إِنِّي مَعَكُمْ} أي ناصركم ومعينكم.

١٥ [٦٤٨] {وَعَزَّزْتُموهُمْ} نصرتموهم من أيدي العدو، ومنه التعزيز، وهو التثبيت والمنع من معاودة الفساد. وقرئ بالتخفيف، يقال: عززت الرجل، إذا حطته وكنته. والتعزير والتأزير من واد واحد. ومنه: لأنصرنك نصراً مؤزراً، أي قوياً.

[٦٤٩] وقيل: معناه: ولقد أخذنا ميثاقهم بالإيمان والتوحيد وبعثنا منهم اثني عشر ملكاً يقيمون فيهم العدل ويأمرونهم بالمعروف وينهونهم عن المنكر.

[650] أَفْمَثُمُ'daki Lâm, yemine hazırlık için getirilen *Lâm-ı Tavti'e* olup لَاكْفَرَنَّ'deki Lâm da yemine cevap içindir. Bu cevap, hem yeminin hem de şartın cevabı yerine geçmektedir.

[651] “Ondan sonra” ifadesi, büyük vaade karşılık alınmış teyitli şarttan sonra demektir. **Şayet** “Aslında, ondan ‘önce’ inkâr eden de doğru yoldan sapmış olur?! Bu itibarla, böyle bir kaydın anlamı nedir?” **dersen şöyle derim:** Evet, doğrudur. Fakat bu destekten sonra edilen inkâr çok daha aşikâr ve veballi olmaktadır. Çünkü inkâr, nankörlük edilen nimetin büyüklüğü ölçüsünde vahamet kazanır, nimet arttıkça nankörlüğün / inkârın çirkinliği de artar ve daha derinleşir.

[652] “Onları lânetledik” yani rahmetimizden kovduk ve çıkardık. Maksadın onları [maymuna] dönüştürmek olduğu da söylenmiştir. Bir başka yorum “Onların üzerine cizye vergisi saldık” şeklindedir. Onları yardım-sız, yüzüstü bıraktık, lütuf ve ihsanlarımızdan mahrum kıldık, sonunda da kalpleri katılaştı. Yahut onlara işledikleri günahlar sebebiyle hemen ceza vererek düzelmelerine fırsat vermedik, bu yüzden de kalpleri katılaştı. İbn Mes’ûd (r.a.) [v. 32/653] *kasiyyet^{en}* şeklinde okumuştur. Bu takdirde mâna, kalpleri kötü, saflığını yitirmiş, mağşuş bir hal almış anlamına gelir. Bu kıraat: *Dirhem^{un} kasiyy^{un}* (kalp / mağşuş para) şeklindeki kullanımdan alınmıştır ve katılık anlamındaki *kasvetten* türetilmiştir. Altın ve gümüş saf maden halinde iken yumuşak olur, başka madenlerin katılması halinde katılaşıp sertleşir. الْقَاسِي ile الْقَاسِيح katılık ve sertlik ifade etmede aynı anlama gelir. Ses uyumu sebebiyle Kâf’ın kesriyle *kasiyyet^{en}* şeklinde de okunmuştur.

[653] “Kelimeleri asıl vaz’ edildikleri anlamlarından öteye taşıyıp (p tah-rif ediyo)rlar”⁶⁴ ifadesi, kalplerinin katılaşmasının (sebebinin) beyan etmektedir. Çünkü Allah’a iftiradan, onun vahyini değiştirmeden daha büyük bir günah olamaz. Tevrat’ta “kendilerine hatırlatılan şeylerden büyük bir nasibi” ve kendilerine yetecek payı “terketmişlerdir.” Tevrat’ı terk etmeleri ve ona sırtlarını dönmeleri aslında büyük bir nasibe karşı bigane kalmak demektir. Yahut onların kalpleri katılaştı ve iyi halleri bozuldu da Tevrat’ı tah-rif ettiler ve bunun sonucu, Tevrat’tan birçok şey hafızalarından silindi gitti. İbn Mes’ûd (r.a.) [v. 32/653], “Kişi günah yüzünden bazı bilgileri unuttur.” derdi ve ardından da bu âyeti okurdu. Şöyle bir tefsir de yapılmıştır: Onlar, emrolundukları “Hazret-i Muhammed (s.a.)’e iman ve onun özelliklerini açıklama” gibi kendileri için belirlenmiş olan payı terk ettiler.

64 Açıklaması için bkz. Nisâ 4/46. / ed.

[٦٥٠] واللام في {لَئِنْ أَقَمْتُمْ} موطئة للقسم، وفي {لَأُكْفِّرَنَّ} جواب له، وهذا الجواب سادّ مسدّد جواب القسم والشرط جميعاً.

[٦٥١] {بَعْدَ ذَلِكَ} بعد ذلك الشرط المؤكد المعلق بالوعد العظيم. فإن قلت: من كفر قبل ذلك أيضاً فقد ضلّ سواء السبيل. قلت: أجل، ولكن الضلال بعده أظهر وأعظم، لأنّ الكفر إنما عظم قبحه لعظم النعمة المكفورة، فإذا زادت النعمة زاد قبح الكفر وتمادى.

[٦٥٢] {لَعَنَّاهُمْ} طردناهم وأخرجناهم من رحمتنا؛ وقيل: مسخناهم؛ وقيل: ضربنا عليهم الجزية {وَجَعَلْنَا قُلُوبَهُمْ قَاسِيَةً} خذلناهم ومنعناهم الألفاف حتى قست قلوبهم؛ أو أملينا لهم ولم نعاملهم بالعقوبة حتى قست. وقرأ عبد الله «قَاسِيَةً»، أي ردية مغشوشة، من قولهم: درهم قسيّ، وهو من القسوة؛ لأنّ الذهب والفضة الخالصين فيهما لين، والمغشوش فيه ييس وصلابة، والقاسي والقاسح - بالحاء - أخوان في الدلالة على اليبس والصلابة. وقرئ «قَاسِيَةً»، بكسر القاف للإتباع.

[٦٥٣] {يُخَرِّفُونَ الْكَلِمَ} بيان لقسوة قلوبهم، لأنه لا قسوة أشدّ من الافتراء على الله وتغيير وحيه. {وَنَسُوا حَظًّا} وتركوا نصيباً جزيلاً وقسطاً وافياً {مِمَّا ذُكِّرُوا بِهِ} من التوراة، يعني أن تركهم وإعراضهم عن التوراة إغفال حظّ عظيم، أو قست قلوبهم وفسدت فحرفوا التوراة وزالت أشياء منها عن حفظهم. وعن ابن مسعود رضي الله عنه: قد ينسى المرء بعض العلم بالمعصية، وتلا هذه الآية. وقيل: تركوا نصيب أنفسهم مما أمروا به من الإيمان بمحمد ﷺ وبيان نعته.

[654] “Bunlardan daima (hainlik) göreceksin.” Yani bu onların âdeti ve karakteristik özellikleridir. Ataları da aynı hal üzere idiler, peygamberlere hainlik ederlerdi. Bu itibarla şimdi bunlar da sana hainlik ediyorlar, sana verdikleri ahitleri bozuyorlar, seninle yaptıkları savaşlarda müşriklere arka
5 çıkıyor, onlara destek veriyorlar, sana suikast girişiminde bulunuyorlar ve seni zehirlemeye çalışıyorlar.

[655] خَائِنَةٌ عَلَى ifadesi, “hâinlik üzere” demektir. Bu durumda خَائِنَةٌ fâ’il sıygasıyla masdar anlamında olmaktadır. Veya “hâince bir fil üzere” demektir. Yahut nefis ya da firka gibi mukadder bir mevsufun sıfatı olmaktadır.
10 Racul^{un} hâinet^{un} (Hain herif) denir ve mübalağa ifade etmesi için Tâ’lı kullanılır. Çok şiir rivayet eden kişi için de racul^{un} râviyet^{un} liş-şi’rⁱ denilmesi de böyledir. Şair şöyle demiştir:

[Benim süvarilerimi bilseydin, cariyem hakkında düşündüklerini aklından bile geçirmez]
Kendi kendine; ‘ahde vefa lazım’ der, hâinlik etmezdin, sahtekârca
15 davranmazdın!”

Nitekim عَلَى خِيَانَةٍ مِنْهُمْ şeklinde de okunmuştur. “İçlerinden pek azı müstesna” yani içlerindeki iman edenler. “Sen onları affet.” Bu, onların muhalefetine karşı bir tavır geliştirmedir. Bu hükmün, kılıç âyeti [Tevbe 9/5] ile mensuh olduğu da söylenmiştir. Şöyle bir yorum daha vardır: Onların
20 iman etmiş olanlarını bağışla ve daha önceden yapmış oldukları şeyler yüzünden onları sorgulama!

14. “Biz Hristiyanız” diyenlerden de söz almıştık. Ama onlar da kendilerine öğütlenenlerin bir kısmını nisyâna terk ettiler! Bu yüzden, Kıyamete kadar aralarına düşmanlık ve öfke saldık. Allah, ustaca yapageldikleri şeyleri ileride kendilerine bir bir haber verecektir.
25

[656] Hristiyanlardan önce anılan Hazret-i Mûsâ’nın kavminden aldığımız misakın, yani “Allah’a ve peygamberlerine iman ve hayırlı işler yapma” sözünün bir benzerini “Biz Hristiyanız⁶⁵ diyenlerden de almıştık.” Şayet
30 “[‘Biz Hristiyanız’ diyenlerden” demek yerine] neden, direkt مِنَ النَّصَارَى [Hristiyanlardan] buyrulmadı?” **dersen şöyle derim:** Çünkü onlar, kendilerini “Allah’ın yardımcıları” gördüklerinden böyle isimlendirmişlerdir. Bunlar Hazret-i İsa’ya “Biziz Allah’ın yardımcıları!” diyenlerdir. Ama sonradan -‘şeytanın yardımcıları!’ olarak- Nastûrî, Ya’kübî ve Melkânî diye ihtilâfa düşmüşlerdir.

65 Yani “İsa Mesih’in” -dolayısıyla- “Allah’ın yardımcısıyız!” diyenlerden, fakat İsa ile alâkası kalmayanlardan. / ed.

[٦٥٤] {وَلَا تَزَالُ تَطَّلُعُ} أي هذه عاداتهم وهجّيراهم وكان عليها أسلافهم؛ كانوا يخونون الرسل وهؤلاء يخونونك ينكثون عهودك ويظاهرون المشركين على حربك ويهمون بالفتك بك وأن يُسْمُوك.

[٦٥٥] {عَلَى خَائِنَةٍ} على خيانة، أو على فعلة ذات خيانة، أو على نفس، أو فرقة خائنة. ويقال: رجل خائنة، كقولهم: رجل راوية للشعر، للمبالغة. قال:

حَدَّثَتْ نَفْسَكَ بِالْوَفَاءِ وَلَمْ تَكُنْ ❁ لِلْعَدْرِ خَائِنَةٌ مُغِلُّ الإِصْبَعِ

وقرئ عَلَى خِيَانَةٍ مِنْهُمْ؛ {إِلَّا قَلِيلًا مِنْهُمْ} وهم الذين آمنوا منهم، {فَاعْفُ عَنْهُمْ} بعث على مخالفتهم. وقيل هو منسوخ بآية السيف. وقيل: فاعف عن مؤمنهم، ولا تؤاخذهم بما سلف منهم.

١٠ ١٤- «وَمِنَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّا نَصَارَى أَخَذْنَا مِيثَاقَهُمْ فَنَسُوا حَظًّا مِمَّا ذُكِّرُوا بِهِ فَأَغْرَيْنَا بَيْنَهُمُ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَاءَ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ وَسَوْفَ يُنَبِّئُهُمُ اللَّهُ بِمَا كَانُوا يَصْنَعُونَ»

[٦٥٦] {أَخَذْنَا مِيثَاقَهُمْ} أخذنا من النصارى ميثاق من ذكر قبلهم من قوم موسى، أي مثل ميثاقهم بالإيمان بالله والرسل وبأفعال الخير، وأخذنا من النصارى ميثاق أنفسهم بذلك. فإن قلت: فهلا قيل: من النصارى؟ قلت: لأنهم إنما سموا أنفسهم بذلك ادعاء لنصرة الله، وهم الذين قالوا لعيسى: نحن أنصار الله، ثم اختلفوا بعد: نسطورية، ويعقوبية، وملكانية؛ أنصارًا للشيطان!

[657] فَأَغْرَيْنَا bir şeyi bir şeye yapıştırıp, onun ayrılmaz vasfı kıldığında kullanılan *ğarâ biş-şey*^{*} ifadesinden alınmıştır; bu anlamda *ağrâhu ğayrahû* da denilir. Yapıştırmaya yarayan şey (tutkal) için kullanılan الغراء kelimesi de bu köktendir. “Aralarında” yani muhtelif Hristiyan fırkaları arasında.

- 5 Maksadın Yahudiler ile Hristiyanlar arasında olduğu da söylenmiştir. “İşte Biz zalimleri birbirine böyle musallat ederiz!” [En‘âm 6/129]; “Veya sizi fırkalara ayırıp bir kısmınızın şiddetini diğer kısmınıza tattırmaya kadir olan O’dur.” [En‘âm 6/65] âyetlerinde de benzer bir durum vardır.

15. Ey Ehl-i Kitap! İşte, size Resûlümüz geldi... O, kitaptan gizleyip durduğunuz şeylerin çoğunu size açıklıyor ve çoğunu da es geçiyor. Gerçekten, size Allah’tan öyle bir nur, öyle açık-seçik bir kitap gelmiş bulunuyor ki

16. Allah, rızasını gözetenleri onunla selâmet yollarına iletir, izniyle onları karanlıklardan aydınlığa çıkartıp dosdoğru bir yola getirir.

- 15 [658] “Ey Ehl-i Kitap!” ifadesinde hitap Yahudi ve Hristiyanlardır.

[659] “Gizleyip durduğunuz şeylerin” yani Peygamber (s.a.)’in nitelikleri ve recm gibi gizlediğiniz şeylerin.

- 20 [660] “Ve” gizlemiş olduğunuz şeylerden dinî bir maslahat gereği açıklanmasında zaruret olmayan, bir fayda içermeyen “birçok şeyi es geçiyor” ancak bir hükmün gereği ya da Peygamber (s.a.)’in vasıflarının açıklanması gibi gerekli bir durumla ilgili ise o müstesna. Recm, şeriatın ihyası, bid‘atın imhası gibi durumlar da aynı şekilde açıklanması gereken hususlardandır. Hasan-ı Basrî *Rahimehu’llâh* [v. 110/728], وَيَعْفُوا عَنْ كَثِيرٍ ifadesini “çoğunuzu affeder, sorguya çekmez” anlamında yorumlamıştır.

- 25 [661] “Size Allah’tan bir nur, açık-seçik bir kitap gelmiş bulunuyor.” ifadesinde kastedilen, şirk ve şek / şüphe karanlıklarını dağıtması ve insanlara kapalı kalan gerçekleri açıklaması itibariyle Kur’ân olmaktadır. Ya da Kur’ân’ın i‘câzı açık bir kitap oluşu sebebiyledir.

- 30 [662] مَنْ اتَّبَعَ رِضْوَانَهُ Allah rızasını gözeten ve O’na inananlardır, سُبُلِ isenliğin ya da ilâhî azaptan kurtulmanın yollarıdır. Ya da [Allah’ın esmâsından biri es-Selâm olması hasebiyle] Allah’ın yollarıdır.

[٦٥٧] { فَأَعْرَيْنَا } فالصقنا وألزمنا، من عَرِيَ بالشيء، إذا لزمه ولصق به، وأغراه غيره. ومنه الغراء الذي يلصق به. { بَيْنَهُمْ } بين فرق النصارى المختلفين. وقيل: بينهم وبين اليهود. ونحوه { وكذلك نُؤَلِّى بَعْضَ الظَّالِمِينَ بَعْضًا } [الأنعام: ١٢٩]، { أَوْ يَلْبِسَكُمْ شِيْعًا وَيُذِيقَ بَعْضَكُمْ بَأْسَ بَعْضٍ } [الأنعام: ٦٩].

٥ - ١٥- ﴿يَا أَهْلَ الْكِتَابِ قَدْ جَاءَكُمْ رَسُولُنَا يُبَيِّنُ لَكُمْ كَثِيرًا مِمَّا كُنْتُمْ تُخْفُونَ مِنَ الْكِتَابِ وَيَعْفُو عَنْ كَثِيرٍ قَدْ جَاءَكُمْ مِنَ اللَّهِ نُورٌ وَكِتَابٌ مُبِينٌ﴾

١٦- ﴿يَهْدِي بِهِ اللَّهُ مَنِ اتَّبَعَ رِضْوَانَهُ سُبُلَ السَّلَامِ وَيُخْرِجُهُم مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ بِإِذْنِهِ وَيَهْدِيهِمْ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ﴾

[٦٥٨] { يَا أَهْلَ الْكِتَابِ } خطاب لليهود والنصارى.

١٠ [٦٥٩] { مِمَّا كُنْتُمْ تُخْفُونَ } من نحو صفة رسول الله ﷺ، ومن نحو الرجم.

[٦٦٠] { وَيَعْفُوا عَنْ كَثِيرٍ } مما تخفونه، لا يبينه إذا لم تضطر إليه مصلحة دينية، ولم يكن فيه فائدة إلا اقتضاء حكم وصفته مما لا بد من بيانه، وكذلك الرجم، وما فيه إحياء شريعة وإماتة بدعة. وعن الحسن: ويعفو عن كثير منكم لا يؤاخذه.

[٦٦١] { قَدْ جَاءَكُمْ مِنَ اللَّهِ نُورٌ وَكِتَابٌ مُبِينٌ } يريد القرآن، لكشفه ظلمات الشرك والشك، لإبانتها ما كان خافيًا عن الناس من الحق؛ أو لأنه ظاهر الإعجاز. ١٥

[٦٦٢] { مَنِ اتَّبَعَ رِضْوَانَهُ } من آمن به { سُبُلَ السَّلَامِ } طرق السلامة والنجاة من عذاب الله؛ أو سبيل الله.

17. Gerçek şu ki “Meryemoğlu Mesih Allah’ın ta kendisidir” diyenler nankörce inkâr etmişlerdir. De ki: Allah Meryemoğlu Mesih’i, annesini ve yeryüzünde olanların tamamını helâk etmek istese kim Allah’a karşı koyabilir? Göklerin, yerin ve arasındakilerin mülkü tamamen Allah’ındır, dilediğini (dilediği şekilde) yaratır (ve bu, o şeyin O’nun oğlu olmasını gerektirmez!) Allah her şeye kadirdir.

[663] “Meryemoğlu Mesih Allah’ın ta kendisidir.” sözleri Allah’ın hakikatının sadece Mesih olduğu, başka bir şey olmadığı anlamındaki sözün kesin bir biçimde ortaya konulmasıdır. Hristiyanlar içinde bir kavmin böyle söylemekte olduğu rivayet edilmiştir. Bir izaha göre de onlar bunu açıktan söylemiyorlardı, ancak gidişatları onları bu noktaya götürüyordu. Çünkü onlar İsâ *Aleyhisselâm*’ın dirilttiği, öldürdüğü, evrende olup bitenleri çekip çevirdiği inancındaydılar.

[664] **Şayet** O, Hazret-i İsâ ve annesi de dâhil olmak üzere onların ilâh saydıkları kimseleri helâk etmek istese, bunları kim kurtarabilir ki?! Allah’ın kudret ve meşîeti karşısında kim ne yapabilir ki? Böylece, Hazret-i İsâ’nın da diğer kullar gibi yaratılmış bir kul olduğu gösterilmiş olmaktadır. “Yeryüzünde olanların tamamı” ifadesinin “Meryemoğlu Mesih ve annesini” üzerine atfedilmesi ile İsâ Mesih ve annesinin de onların cinsinden olduğuna ve beşer olma bakımından aralarında bir farklılık bulunmadığına işaret edilmiş olmaktadır.

[665] “Dilediğini yaratır” yani erkek ve dişi olarak. Hazret-i İsâ örneğinde olduğu gibi erkeksiz sadece dişiden, Hazret-i Adem örneğinde olduğu gibi de erkeksiz ve dişisiz yaratır. Keza mucize olarak İsâ *Aleyhisselâm*’ın elinde kuşun yaratılması, ölülerin dirilmesi, anadan kör ve abraş olanların iyileştirilmesi vb. gibi dilediği her bir şeyi yaratır. Dolayısıyla bunların, bizzat Allah’a isnat edilmesi gerekir, elinde yaratıldıkları kişiye isnadı câiz olmaz.

18. Yahudiler ve Hristiyanlar: “Biz Allah’ın oğulları ve sevgilileriyiz.” di(yerek kendilerine bir ayrıcalık atfet)mekteler. De ki: Günahınız yüzünden size neden azap ediyor öyleyse?! Aksine, siz de O’nun yarattığı birer beşersiniz. O, dilediklerini bağışlıyor, dilediklerine azap ediyor... Göklerin, yerin ve ikisi arasında ne varsa hepsinin mülkü Allah’a ait... Yalnızca O’nadır ayrıca, nihaî dönüş!

١٧- ﴿لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْمَسِيحُ ابْنُ مَرْيَمَ قُلْ فَمَنْ يَمْلِكُ مِنَ اللَّهِ شَيْئًا إِنْ أَرَادَ أَنْ يُهْلِكَ الْمَسِيحَ ابْنَ مَرْيَمَ وَأُمَّهُ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا وَلِلَّهِ مُلْكُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾

٥ [٦٦٣] قولهم: {إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْمَسِيحُ} معناه بت القول، على أن حقيقة الله هو المسيح لا غير. قيل: كان في النصارى قوم يقولون ذلك. وقيل: ما صرحوا به ولكن مذهبهم يؤدي إليه، حيث اعتقدوا أنه يخلق ويحيي ويميت ويدبر أمر العالم {فَمَنْ يَمْلِكُ مِنَ اللَّهِ شَيْئًا} فمن يمنع من قدرته ومشئته شيئاً.

[٦٦٤] {إِنْ أَرَادَ أَنْ يُهْلِكَ} من دعوه إلهاً من المسيح وأمه؛ دلالة على أن المسيح عبد مخلوق كسائر العباد. وأراد بعطف {مَنْ فِي الْأَرْضِ} على {الْمَسِيحِ وَأُمُّهُ} أنهما من جنسهم، لا تفاوت بينهما وبينهم في البشرية.

[٦٦٥] {يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ} أي يخلق من ذكر وأنثى، ويخلق من أنثى من غير ذكر كما خلق عيسى، ويخلق من غير ذكر وأنثى كما خلق آدم. أو يخلق ما يشاء كخلق الطير على يد عيسى معجزة له، وكإحياء الموتى وإبراء الأكمه والأبرص، وغير ذلك. ١٥ فيجب أن ينسب إليه ولا ينسب إلى البشر المُجَرَى على يده.

١٨- ﴿وَقَالَتِ الْيَهُودُ وَالنَّصَارَى نَحْنُ أَبْنَاءُ اللَّهِ وَأَحِبَّاؤُهُ قُلْ فَلِمَ يُعَذِّبُكُمْ بِذُنُوبِكُمْ بَلْ أَنْتُمْ بَشَرٌ مِمَّنْ خَلَقَ يَغْفِرُ لِمَنْ يَشَاءُ وَيُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ مُلْكُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا وَإِلَيْهِ الْمَصِيرُ﴾

[666] “Biz Allah’ın oğullarıyız.” derken kastettikleri, Allah’ın oğulları dedikleri Hazret-i Üzeyir ve İsâ *Aleyhisselâm*’ın takımı olmaları iddiasıdır. İbnü’z-Zübeyr’in [v. 73/692] horantasına [oğlu Hubeyb’e nispeten] *Hubeybîler* denildiği gibi. Nitekim Müseylime’nin hey’eti de “Biz Allah’ın nebîleriyiz”
5 demişlerdi. Kralın akrabaları, yakınları ve adamları da mesela “Biz krallarız” derler. Bu yüzden Firavun hanedanından gizli mümin olan kişi “Bugün hükümdarlık sizindir.” [Gâfir 40/29] demişti [Mısırlılara].

[667] “Peki, günahınız yüzünden size neden azap ediyor öyleyse?!” Eğer gerçekten, Allah’ın oğulları ve sevdikleri iseniz neden günah işliyorsunuz ve
10 bu yüzden azap görüyorsunuz, *mesha* uğrayıp maymuna dönüşüyorsunuz ve kendi kuruntunuzca sayılı günlerde de olsa ateş size dokunuyor?! Gerçekten iddia ettiğiniz gibi Allah’ın oğulları olsanız, o takdirde siz de babanın cinsinden olur, çirkin şeyler işlemez ve azabı gerektirecek davranışlar içine girmezsiniz! Gerçekten Allah’ın sevgilileri olsaydınız o takdirde O’na
15 isyan etmezsiniz, O da size azap etmezdi. “Aksine siz de” Allah’ın yaratmış olduğu diğer insanlar gibi “beşersiniz. O, dilediklerini bağışlıyor” ki onlar taat ehlidir “ve dilediklerine azap ediyor” ki bunlar da asilerdir.

19. Ey Ehl-i Kitap! Evet, size Resûlümüz geldi... Peygamberlerin arasının kesildiği bir dönemde gerçekleri size açıklıyor ki “Bize müjdeci ve uyarıcı gelmedi!” demeyesiniz. Çünkü size gerçek bir müjdeci ve uyarıcı gelmiş bulunuyor. Allah her şeye kadirdir.
20

[668] “Size açıklıyor.” derken açıklanan ya ‘din ve şer’î ahkâm’ diye takdir olunacaktır -*resûl* zaten bunları açıklamak için geleceğinden, bu hazfedilmiş olmaktadır- ya “gizlemekte olduğunuz şeyleri açıklıyor” şeklinde bir
25 takdir gerekir ve daha önce de geçtiği için zikrine ihtiyaç kalmamış olur. Ya da herhangi bir takdir yoluna gidilmez ve o zaman da mâna “Size açıklamak için elinden geleni yapıyor.” şeklinde olur. Cümle içindeki i’rabı da hal olmak üzere mansûb olmaktadır, *mubeyyin^{en} le-kum* (size açıklayıcı olarak) takdirindedir. عَلَى فِتْرَةٍ ifadesi جَاءَكُمْ’e bağlıdır, yani peygamber göndermenin arasının açıldığı ve vahyin kesildiği bir dönemde... أَنْ تَقُولُوا ifadesi كَرَاهَةً
30 لَا تَعْتَذِرُوا فَقَدْ جَاءَكُمْ şeklinde bir fiilin mef’ûlun lehi olur [ve جَاءَكُمْ fiilinin mahzûf bir fiile bağlıdır ve takdiri, جَاءَكُمْ فَقَدْ جَاءَكُمْ şeklinde bir fiilin mef’ûlun lehi olur] mahzûf bir fiile bağlıdır ve takdiri, جَاءَكُمْ فَقَدْ جَاءَكُمْ şeklinde bir fiilin mef’ûlun lehi olur, yani size gelmişken artık mazeret aramayın!

[٦٦٦] {أَبْنَاؤُ اللَّهِ} أشياع ابني الله عزيزٍ والمسيح، كما قيل لأشيع أبي خبيب، وهو عبد الله بن الزبير، “الخببيون”، وكما كان يقول رهط مسيلمة: نحن أنبياء الله. ويقول أقرباء الملك وذووه وحشمه: نحن الملوك. ولذلك قال مؤمن آل فرعون: لَكُمْ الْمُلْكُ الْيَوْمَ {غافر: ٢٩}.

٥ [٦٦٧] {فَلِمَ يُعَذِّبُكُمْ بِذُنُوبِكُمْ} فَإِنْ صَحَّ أَنْكُمْ أَبْنَاءُ اللَّهِ وَأَحِبَّاءُهُ فَلِمَ تَذْنُبُونَ وتعذبون بذنوبكم فتمسخون، وتمسكم النار أيامًا معدودات على زعمكم؟! ولو كنتم أبناء الله، لكنتم من جنس الأب، غير فاعلين للقبائح ولا مستوجبين للعقاب. ولو كنتم أحباءه، لما عصيتموه ولما عاقبكم. {بَلْ أَنْتُمْ بَشَرٌ} من جملة من خلق من البشر {يَغْفِرُ لِمَنْ يَشَاءُ} وهم أهل الطاعة، {وَيُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ} وهم العصاة.

١٠ ١٩- «يَا أَهْلَ الْكِتَابِ قَدْ جَاءَكُمْ رَسُولُنَا يُبَيِّنُ لَكُمْ عَلَى فَتْرَةٍ مِنَ الرُّسُلِ أَنْ تَقُولُوا مَا جَاءَنَا مِنْ بَشِيرٍ وَلَا نَذِيرٍ فَقَدْ جَاءَكُمْ بَشِيرٌ وَنَذِيرٌ وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ»

[٦٦٨] {يُبَيِّنُ لَكُمْ} إما أَنْ يَقْدَرُ الْمُبِينُ وهو الدين والشرائع، وحذفه لظهور ما ورد الرسول لتبيينه، أو يَقْدَرُ ما كنتم تخفون، وحذفه لتقدم ذكره، أو لا يقدر ويكون المعنى: يبذل لكم البيان. ومحله النصب على الحال، أي مُبَيَّنًا لَكُمْ. ١٥ {عَلَى فَتْرَةٍ} متعلق بجاءكم، أي جاءكم على حين فتور من إرسال الرسل وانقطاع من الوحي. {أَنْ تَقُولُوا} كراهة أَنْ تَقُولُوا. {فَقَدْ جَاءَكُمْ} متعلق بمحذوف، أي لا تعتذروا فقد جاءكم.

[669] Söylendiğine göre, Hazret-i İsâ ile Hazret-i Muhammed (s.a.) arasında 560 sene vardır. Altı yüzyıl olduğu da söylenmiştir. 460 küsur sene olduğunu söyleyenler de olmuştur. Kelbî'den [v. 146/763] Hazret-i Mûsâ ile Hazret-i İsâ arasında 1700 sene ve 1000 nebî, Hazret-i İsâ ile Hazret-i Muhammed arasında da 4 nebî olduğu, bunlardan üçünün, İsrâiloğullarından birinin de Arap -Hâlid b. Sinan el-Absî⁶⁶- olduğu rivayet edilmiştir.

[670] Mâna, onlara nimetlerin verildiği ve karşılığında iman etmelerinin beklendiğidir. Şöyle ki Hazret-i Peygamber vahyin tamamen kesildiği ve onların en çok ihtiyaç duyduğu bir anda gönderilmiştir ki onun varlığı ile huzur bulsunlar ve onu Allah'tan kendilerine gelen en büyük nimet say-sınlar. Böylece, rahmet kapısı onlar için açılmış ve haklarında hüccet ikame edilmiş olmaktadır. Dolayısıyla yarın, 'kendilerine içinde bulundukları gaflet halinden onları uyandıracak bir peygamber gelmedi' diye herhangi bir mazeret ileri süremeyeceklerdir.

15 **20. Hani, Mûsâ, kavmine şöyle demişti: “Ey kavmim! Allah'ın üzerinizdeki nimetini hatırlayın. Hani, içinizden peygamberler çıkarmış sizi bağımsızlaştırmış ve hiç kimseye vermediklerini size vermişti.”**

20 **21. “Ey kavmim! Allah'ın, (zamanında, şartlı olarak) size yazdığı kutsal topraklara girin. Gerisingeri dönmeyin, yoksa (kazanacak yerde) hüsrana uğrayanlara dönersiniz!”**

22. “Ey Mûsâ!” demişlerdi, “Şüphesiz, orada, tuttuğunu koparan zorlu bir toplum var! Onlar kendiliğinden oradan çıkmadıkça kat'iyen oraya gir(e)meyiz!.. Ancak, kendiliğinden oradan çıkarlarsa, gireriz.”

25 **23. Korkanlar arasında bulunup da Allah'ın, nimetine erdirdiği iki adam (Yûşâ' ve Kâleb) ise demişti ki: “Onların üzerine kapıdan yürüyün, oraya girdiğinizde şüphesiz galip gelecek sizlersiniz. Allah'a güvenip dayanın, müminseniz.”**

30 **24. “Ey Mûsâ!” demişlerdi, “Onlar orada oldukça biz oraya asla girmeyeceğiz. (Firavun'a karşı bizim yerimize nasıl O cenk ettiyse yine) Rabbinle birlikte gidin ikiniz savaşın, biz burada oturup bekleriz!”**

66 İbn Arabî *Fusûs ul-bikem*'inde bu zâta özel bir fass açmıştır. / ed.

[٦٦٩] وقيل: كان بين عيسى ومحمد صلوات الله عليهما خمسمائة وستون سنة. وقيل: ستمائة. وقيل: أربعمائة ونيف وستون. وعن الكلبي: كان بين موسى وعيسى ألف وسبعمائة سنة وألف نبي، وبين عيسى ومحمد صلوات الله عليهم أربعة أنبياء. ثلاث من بني إسرائيل، وواحد من العرب: خالد بن سنان العبسي.

٥ [٦٧٠] والمعنى: الامتنان عليهم، وأن الرسول بعث إليهم حين انطمست آثار الوحي أحوج ما يكون إليه، ليهشوا إليه ويعدّوه أعظم نعمة من الله، وفتح باب إلى الرحمة، وتلزمهم الحجة فلا يعتلّوا غداً بأنه لم يرسل إليهم من ينبهم عن غفلتهم.

٢٠- ﴿وَإِذْ قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ يَا قَوْمِ اذْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ جَعَلَ فِيكُمْ أَنْبِيَاءَ وَجَعَلَكُمْ مُلُوكًا وَآتَاكُمْ مَا لَمْ يُؤْتِ أَحَدًا مِنَ الْعَالَمِينَ﴾ ١٠

٢١- ﴿يَا قَوْمِ ادْخُلُوا الْأَرْضَ الْمُقَدَّسَةَ الَّتِي كَتَبَ اللَّهُ لَكُمْ وَلَا تَرْتَدُّوا عَلَى أَدْبَارِكُمْ فَتَنْقَلِبُوا خَاسِرِينَ﴾

٢٢- ﴿قَالُوا يَا مُوسَى إِنَّ فِيهَا قَوْمًا جَبَّارِينَ وَإِنَّا لَنَنْدُخُلُهَا حَتَّى يُخْرِجُوا مِنْهَا فَإِن يَخْرُجُوا مِنْهَا فَإِنَّا دَاخِلُونَ﴾

٢٣- ﴿قَالَ رَجُلَانِ مِنَ الَّذِينَ يَخَافُونَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمَا ادْخُلُوا عَلَيْهِمُ الْبَابَ فَإِذَا دَخَلْتُمُوهُ فَإِنَّكُمْ غَالِبُونَ وَعَلَى اللَّهِ فَتَوَكَّلُوا إِن كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ﴾ ١٥

٢٤- ﴿قَالُوا يَا مُوسَى إِنَّا لَنَنْدُخُلُهَا أَبَدًا مَا دَامُوا فِيهَا فَاذْهَبْ أَنْتَ وَرَبُّكَ فَقَاتِلَا إِنَّا هَهُنَا قَاعِدُونَ﴾

[671] “İçinizden peygamberler çıkarmış...” İsrâiloğullarına peygamber gönderildiği gibi başka hiçbir kavme bu kadar peygamber gönderilmemiştir. [O yüzden, onların bu özellikleri ayrıca zikredilmiştir.] وَجَعَلَكُمْ مُلُوكًا demesi Firavun’dan sonra onun saltanatını keza Amâlika’dan sonra onların hükümlerliklerini kendilerine vermesi sebebiyledir. Ayrıca onlarda krallar, aynen nebîlerin çok olması gibi çoktu. Şöyle bir yorum da vardır: Bunlar Kıptîlerin elinde köle idiler. Allah onları esaretten kurtardı ve bu ‘özgürlüğe kavuşturma’ onlar için hükümlerlik olarak isimlendirildi. Bir başka yorum da şöyledir: Kral [*melik*] kimdir? Kral, içinde akan bir suyun bulunduğu geniş bir eve sahip olandır. Ya da bir evi ve hizmetçileri olan kimsedir. Çalışmak ve zor işlere katlanmak gibi sıkıntılara ihtiyaç duymayacak şekilde malı olan kimsedir de denilmiştir.

[672] “Âlemlerden hiç kimseye vermediklerini [size vermişti].” derken kastedilen denizin yarılması ve düşmanın boğulması, bulutların gölgelemesi, kudret helvası ve bıldırcının indirilmesi vb. gibi onlara verilen büyük nimetlerdir. “Âlemler”den de kendi dönemlerindeki âlemler kastedilmiştir.

[673] “Kutsal toprak”tan maksat Beyt-i Makdis toprağıdır. Sîna dağı [Tür] ve etrafı olduğu da söylenmiştir. Başka bir yorum, Suriye - Lübnan bölgesi şeklindedir, Filistin, Şam ve Ürdün’ün bir kısmı olduğu da söylenmiştir. Dağa kaldırıldığında Allah’ın Hazret-i İbrâhim’e oğulları adına miras olarak tesmiye ettiği yerler olduğu da söylenmiştir. O vakit ona “Bak, gözünün ildiği yer sana ait olacak!” denilmişti. Beyt-i Makdis, peygamberlerin yaşadığı, müminlerin yerleştiği yerdir.

[674] كَتَبَ اللَّهُ لَكُمْ yani “Size pay etti ve adını koydu!” demektir. Yahut Levh-i Mahfûz’da oranın ‘siz’e ait olduğunu yazmış olmasıdır.

[675] *Cebbâr* bir kavim olan Amâlika’dan korkunuz yüzünden ödlelik ve tahammülsüzlükle “arkanızı dönerek, ökçeleriniz üzere kaçıp gitmeyin.” Rivayete göre, temsilciler / *nakîbler*, güçlü kuvvetli *cebbâr* bir kavim olan Amâlika’nın vaziyeti ile ilgili gördüklerini anlatınca, İsrâiloğulları bağıra çağırarak “Keşke Mısır’da ölmüş olsaydık!” diye döğünmeye başlamışlar ve “Gelin, başımıza birini geçirelim de bizi gerisingeri Mısır’a götürsün!” demişlerdi. Yahut şöyle murat edilmesi de câizdir: Rabbinizin emrine karşı çıkarak, peygamberinize isyan ederek dininizde gerisingeri gitmeyin! Sonra dünya ve âhiret sevabını kaybeder bir halde dönersiniz!

[٦٧١] {جَعَلَ فِيكُمْ أَنْبِيَاءَ} لأنه لم يبعث في أمة ما بعث في بني إسرائيل من الأنبياء، {وَجَعَلَكُمْ مُلُوكًا}، لأنه ملكهم بعد فرعون ملكه، وبعد الجابرة ملكهم؛ ولأن الملوك تكاثروا فيهم تكاثر الأنبياء. وقيل: كانوا مملوكين في أيدي القبط فأنقذهم الله، فسوي إنقاذهم ملكًا. وقيل: الملك من له مسكن واسع فيه ماء جار. ٥ وقيل: من له بيت وخدم. وقيل: من له مال لا يحتاج معه إلى تكلف الأعمال وتحمل المشاق.

[٦٧٢] {مَا لَمْ يُؤْتِ أَحَدًا مِنَ الْعَالَمِينَ} من فلق البحر، وإغراق العدو، وتظليل الغمام، وإنزال المن والسلوى، وغير ذلك من الأمور العظام، وقيل: أراد عالمي زمانهم. [٦٧٣] {الْأَرْضَ الْمُقَدَّسَةَ} يعني أرض بيت المقدس. وقيل: الطور وما حوله. ١٠ وقيل: الشام. وقيل: فلسطين ودمشق وبعض الأردن. وقيل: سماها الله لإبراهيم ميراثًا لولده حين رفع على الجبل، فقيل له: انظر، فلك ما أدرك بصرك. وكان بيت المقدس قرار الأنبياء ومسكن المؤمنين.

[٦٧٤] {كَتَبَ اللَّهُ لَكُمْ} قسمها لكم وسماها، أو خط في اللوح المحفوظ أنها لكم. [٦٧٥] {وَلَا تَزْنُودُوا عَلَى أَدْبَارِكُمْ} ولا تنكصوا على أعقابكم مدبرين من خوف الجابرة جبنًا وهلعًا، وقيل: لما حدثهم النقباء بحال الجابرة رفعوا أصواتهم بالبكاء، وقالوا: ليتنا متنا بمصر! وقالوا: تعالوا نجعل علينا رأسًا ينصرف بنا إلى مصر. ويجوز أن يراد: لا تردوا على أدباركم في دينكم بمخالفتكم أمر ربكم وعصيانكم نبيكم: فترجعوا خاسرين ثواب الدنيا والآخرة.

[676] *Cebbâr* kelimesi, *ceberahû 'ale'l-emr'* (Ona işi zorla yaptırdı) şeklindeki kullanımdan fa“âl vezninde mübalağa ismidir, insanları kendi isteği şeye zorlayan zorba kimse demektir.

[677] “Korkanlardan” yani Allah’tan korkup kaçınanlardan “iki kişi”, yani Kâleb ile Yûşa‘. Buna göre, adeta “müttakîlerden iki adam” denilmek istenmiştir. “Korkanlar”daki zamirin İsrâiloğullarına raci olması da mümkündür ki bu durumda, ism-i mevsûle giden ait zamiri mahzûf olur ve takdiri, “İsrâiloğullarının *kendilerinden* korktuğu kimselerden” şeklinde olup bunlar da güçlü kuvvetli Amâlika’dır. Bu durumda ‘iki kişi’ bunlardan olmuş olur. “Allah’ın o iki kişiye in‘âmda bulunması” onlara iman nasip etmesi ve inanmalarıdır. Bu iki kişi şöyle demiştir: “Bunlar iri cüsseli adamlardır, ama onlarda yürek yoktur. Bu itibarla onlardan korkmayın, üzerlerine yürüyün. Şüphesiz galip gelen siz olacaksınız.” Böylece, İsrâiloğullarını savaşa teşvik etmekteydiler. يُخَافُونَ (korkulanlar) şeklinde okuyanların kıratı ve اَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمَا ifadesi bu anlamı [yani zamirin Amâlika’ya gittiğini] destekler niteliktedir, adeta مِنَ الْمُخَوِّفِينَ (korkulanlardan) denilmiş olmaktadır. يُخَافُونَ ifadesinin *ihâfe* (korkutma) masdarından olduğu da söylenmiştir ki bu takdirde mâna, “Öğüt, vaaz vb. yollarla Allah’tan korkması istenenlerden” ya da “Allah’ın, tehdit ettiği azapla korkuttuğu kimselerden” şeklinde olur.

[678] **Şayet** “اَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمَا ifadesinin i‘rabda mahalli nedir?” **dersen şöyle derim:** Eğer مِنَ الَّذِينَ يَخَافُونَ ifadesi ile birlikte o iki kişinin sıfatı olacaksa o takdirde merfû olur. Ama öyle değil de cümle-i mu‘teriza kılınırsa o takdirde i‘rabda mahalli olmaz.

[679] **Şayet** “Bu ikisi onların galip geleceğini nereden bildi?” **dersen şöyle derim:** Hazret-i Mûsâ’nın bunu bildirmesi bir de Allah Teâlâ’nın “Allah size yazdı” buyurması yönüyledir. Bunun bir tür tahmin sonucu (galebe-i zan) olduğu da söylenmiştir. Bu iki kişi bu sonucu peygamberlerin hep galip gelmesi, düşmanlarını kahr u perişan etmesi konusunda Allah’ın Hazret-i Mûsâ’ya olan ahidini ve Amâlika’nın gerçek yüzünü biliyor olmaları sebebiyle öngörmüşlerdir.

[680] “Kâpı” yaşadıkları yerleşim biriminin kapısıdır. “Biz oraya girmeyeceğiz.” cümlesi, gelecekte kesinlikle oraya girmeyeceklerinin, muhatabın tüm umutlarını bitiren bir ifadesi olup أَبَا (Asla!) ifadesi de uzayıp giden zaman boyunca söz konusu olan olumsuzluğu teyit etmektedir. “Onlar orada olduğu sürece” demek, ebediyen demektir.

[٦٧٦] الجبار فعَّال من جبره على الأمر، بمعنى أجبره عليه وهو العاتي الذي يجبر الناس على ما يريد.

[٦٧٧] {قَالَ رَجُلَانِ} هما كالب ويوشع {مِنَ الَّذِينَ يَخَافُونَ} من الذين يخافون الله ويخشونه، كأنه قيل: رجلان من المتقين. ويجوز أن تكون الواو لبني إسرائيل، ٥ والراجع إلى الموصول محذوف تقديره: من الذين يخافهم بنو إسرائيل وهم الجبارون؛ وهما رجلان منهم، {أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمَا} بالإيمان فآمنا، قالوا لهم: إن العمالقة أجسام لا قلوب فيها، فلا تخافوهم وازحفوا إليهم فإنكم غالبوهم، يشجعانهم على قتالهم. وقراءة من قرأ «يُخَافُونَ» بالضم شاهدة له، وكذلك {أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمَا}؛ كأنه قيل: من المَخُوفِينَ. وقيل: هو من الإخافة، ومعناه من الذين يَخُوفُونَ من الله بالتذكرة ١٠ والموعظة؛ أو يخَوِّفُهُمْ وعيد الله بالعقاب.

[٦٧٨] فَإِنْ قُلْتَ: ما محل {أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمَا}؟ قلت: إن انتظم مع قوله: {مِنَ الَّذِينَ يَخَافُونَ} في حكم الوصف لـ {رَجُلَانِ}، فمرفوع؛ وإن جعل كلاماً معترضاً فلا محل له.

[٦٧٩] فَإِنْ قُلْتَ: من أين علما أنهم غالبون؟ قلت: من جهة إخبار موسى بذلك. ١٥ وقوله تعالى {كَتَبَ اللَّهُ لَكُمْ} وقيل: من جهة غلبة الظن وما تبينا من عادة الله في نصرته رسله، وما عهدا من صنع الله لموسى في قهر أعدائه، وما عرفا من حال الجبابة.

[٦٨٠] والباب: باب قريتهم {لَنْ نَدْخُلَهَا} نفى لدخولهم في المستقبل على وجه التأكيد المؤيس. و{أَبَدًا} تعليق للنفي المؤكد بالدهر المتطول. و{مَا دَامُوا فِيهَا} بيان للأبد.

[681] “Sen ve Rabbin gidin!” derken gerçek anlamda gitmeyi kasdetmemiş olabilirler. *Kellemtuhû fe-zehebe yucîbunî* (Onunla konuştum, bana cevap vermeye *gitti*, yani koyuldu) şeklindeki kullanımda da olduğu gibi “irade ve cevap verme kastı” anlamında olabilir. Bu takdirde, adeta şöyle demiş olmaktadırlar: *Erîdâ kıtâlehum* (Onlarla savaşmak isteyin!) Açıkta ki onlar bu sözü Allah’ı ve elçisini küçümsemeleri, onlara alaka duymamaları ve onlarla alayetmeleri sebebiyle söylemişlerdi. Tabîî, cahillikleri, kaba-sabalıkları, buzağıya tapmaları, Allah’ın açıkça görünmesini istemeleri gibi hususların da gösterdiği üzere, kalplerinin katılığı sebebiyle gerçek anlamda söylemiş de olabilirler ki ‘gitme’ fiiline mukabil, kendileri için kullandıkları “oturma” fiili buna delâlet etmektedir.

[682] Anlatıldığına göre, Hazret-i Mûsâ ve Hârûn, onların bu yaptıkları kendilerine çok ağır geldiğinden, önlerinde yerlere kapanmışlar, onlar da bu iki peygamberi taşa tutmaya yeltenmişlerdi. İşte bu özellikleri yüzündendir ki Allah Teâlâ onları müşriklerle birlikte zikretmiş ve hatta onları öncelemiş ve şöyle buyurmuştur: “İnsanların iman edenlere karşı düşmanlıkta en şiddetlisinin Yahudiler ve müşrikler olduğunu göreceksin!” [Mâide 5/82]

25. Demişti ki: “Ya Rabbi! Ben, sadece kendime ve kardeşime sahibim. Artık bizimle fâsık kavmin arasını ayır.”

26. O da şöyle buyurmuştu: “Orası bunlara kırk yıl haram edilmiştir! Bölgede şaşkın şaşkın dolaşacaklar!.. Bu fâsık kavim için gam çekme.”

[683] Mûsâ *Aleyhisselâm*, kendisine isyan ettiklerini, emirlerini dinlemeyip karşı çıktıklarını ve küfrü gerektiren o sözleri söylediklerini öğrenip biraderi Hârûn’dan başka güvenebileceği itaatkâr ve uyumlu hiç kimse kalmadığını görünce şöyle dedi: “Ya Rabbi” senin dinine yardım edebilmek için hiç kimseye “sahip değilim, sadece kendime ve kardeşime sahibim.” Bu, üzüntünün, tasa ve şikâyetin sadece Allah’a iletilmesi, ilâhî rahmeti harekete geçirip yardım gelmesini sağlayacak bir kalp rikkati ve içten içe yanıp tutuşma kabilinden bir yakarıştı. Bir benzeri Ya’kûp Peygamber’in “Ben tasa ve üzüntümü ancak Allah’a şikâyet ederim.” [Yûsuf 12/86] demesidir.

[684] Rivayete göre, Hazret-i Ali (r.a.), Kûfe mescidi minberinden insanlara seslenmiş ve onları isyancılarla savaşmaya çağırmıştı. İçlerinden sadece iki kişi buna olumlu cevap verdi. O da, iç çekip derin bir nefes aldıktan sonra, o ikisine hayır dua ederek “Siz ikiniz nerde, benim beklentim nerde!? [Ne ummuştum, ne buldum]” demişti.

[٦٨١] {فَاذْهَبْ أَنْتَ وَرَبُّكَ} يحتمل أن لا يقصدوا حقيقة الذهاب، ولكن كما تقول: كلمته فذهب يجيبي، تريد معنى الإرادة والقصد للجواب، كأنهم قالوا: أريدًا قتالهم. والظاهر أنهم قالوا ذلك استهانة بالله ورسوله، وقلة مبالاة بهما واستهزاء، وقصدوا ذهابهما حقيقة بجهلهم وجفاهم وقسوة قلوبهم التي عبدوا بها العجل ٥ وسألوا بها رؤية الله عز وجل جهرة. والدليل عليه مقابلة ذهابهما بقعودهم.

[٦٨٢] ويحكى أن موسى وهارون عليهما السلام خزا لوجههما قدامهم لشدة ما ورد عليهما، فهموا برجمهما. ولأمر ما قرن الله اليهود بالمشركين وقدمهم عليهم في قوله تعالى {لَتَجِدَنَّ أَشَدَّ النَّاسِ عَدَاوَةً لِلَّذِينَ آمَنُوا الْيَهُودَ وَالَّذِينَ أَشْرَكُوا} [المائدة: ٨٢].

١٠ - ٢٥ ﴿قَالَ رَبِّ إِنِّي لَا أَمْلِكُ إِلَّا نَفْسِي وَأَخِي فَافْرِقْ بَيْنَنَا وَبَيْنَ الْقَوْمِ الْفَاسِقِينَ﴾

٢٦ ﴿قَالَ فَإِنَّهَا مُحَرَّمَةٌ عَلَيْهِمْ أَرْبَعِينَ سَنَةً يَتِيهُونَ فِي الْأَرْضِ فَلَا تَأْسَ عَلَى الْقَوْمِ الْفَاسِقِينَ﴾

[٦٨٣] لما عصوه وتمردوا عليه وخالفوه وقالوا ما قالوا من كلمة الكفر ولم يبق معه مطيع موافق يثق له إلا هارون {قَالَ رَبِّ إِنِّي لَا أَمْلِكُ} لنصرة دينك {إِلَّا نَفْسِي وَأَخِي}. وهذا من البث والحزن والشكوى إلى الله والحسرة ورقة القلب التي بمثلها تستجلب الرحمة وتستنزل النصرة. ونحوه قول يعقوب عليه السلام {إِنَّمَا أَشْكُو بَثِّي وَحُزْنِي إِلَى اللَّهِ} [يوسف: ٨٦].

[٦٨٤] وعن علي رضي الله عنه أنه كان يدعو الناس على منبر الكوفة إلى قتال البغاة، فما أجابه إلا رجلان، فتنفس الصعداء. ودعا لهما وقال: أين تقعان مما أريد؟ ٢٠

- [685] أَخِي kelimesinin i‘rabı konusunda çeşitli izahlar yapılmıştır: [(i) “Ben ancak kendime ve biraderime sahibim” anlamında] نَفْسِي kelimesine ya da لَا أَمْلِكُ إِلَّا نَفْسِي وَإِنَّ أَخِي لَا يَمْلِكُ إِلَّا نَفْسَهُ (Ben ancak kendime sahibim, biraderim de ancak kendine sahiptir) anlamında إِنِّي’daki zamire atıfla mansûbdur. 5 [(ii) Ya da İnne ve isminin mahalline atıf yoluyla merfû‘ olur. Buna göre takdir şöyledir: لَا أَمْلِكُ إِلَّا نَفْسِي وَهَارُونَ كَذَلِكَ لَا يَمْلِكُ إِلَّا نَفْسَهُ (Ben ancak kendime sahibim, Hârûn da aynı şekilde sadece kendine sahiptir). لَا أَمْلِكُ’daki zamire [yani Ene’ye] ma‘tûf olması, ayrıca fasıl zamiri olması da câizdir. [(iii) Ya da mecrurdur ki bu durumda نَفْسِي’daki zamire atfedilmiş olur. Ancak 10 harf-i cer tekrar edilmedikçe mecrur zamir üzerine atıf çirkin bulunduğu için izahlar içinde bu sonuncusu zayıftır.

- [686] **Şayet** “Sözü edilen iki kişiye ne oldu? Onlar da Hazret-i Mûsâ’nın beraberinde değiller miydi?” **dersen şöyle derim:** Sanki Hazret-i Mûsâ onlara tam olarak güvenemiyor ve ne kadar sabit-kadem oldukları hususunda 15 yeterince emin bulunmuyordu. Çünkü aradan uzun zaman geçmiş ve kavmiyle sürekli beraber olmuştu, bu sayede onların durumunu, nasıl renkten renge girdiklerini [yani bir öyle, bir böyle konuştuklarını], kalplerinin ne kadar katı olduğunu bizzat yaşayarak öğrenmiş bulunuyordu. Bu sebeple, sadece 20 durumunda şüpheye asla mahal bulunmayan masum peygamberi zikretme yoluna gitti, öbürlerini anmadı. Veya onları dinleyince aşırı gam ve üzüntüsü yüzünden kendisine uyanların azlığını ifade amacıyla böyle dedi. “[Ben sadece kendime, kardeşime ve] dinim konusunda bana ‘kardeş’ olanlara [sahibim].” demek istemesi de mümkündür.

- [687] “Aramızı ayır!” Yani layık olduğumuz şekilde lehimize, hak ettikleri 25 şekilde de onların aleyhine hükmetmek sûretiyle bizimle onların arasını ayır. Bu bir anlamda onlar için yapılmış bir beddua olmaktadır. O yüzden de arkasından, [Fâ ile] bunun Hazret-i Mûsâ’nın duasından ötürü olduğu belirtilerek, şu ifade gelmiştir: “Şüphesiz orası onlara haram edilmiştir!” Ya da bizimle onların arasını uzaklaştır ve bizi onlarla beraber olmaktan kurtar. 30 [Firavun’un hanımından nakledilen] “Beni şu zalim kavimden kurtar!” [Tahrim 66/11] ifadesinde olduğu gibi.

- [688] “Orası” yani mukaddes belde “bunlara haram edilmiştir!” Bu itibarla oraya malik olamazlar ve oraya giremezler. **Şayet** ‘Allah’ın size yazmış olduğu’ ifadesi ile bu haramlık hükmü nasıl uzlaştırılacaktır?” **dersen şöyle derim:** Bunun 35 iki izahı vardır. Birincisi: “Allah orasını size halkıyla cihâd etmek şartı ile yazdı.

[٦٨٥] وذكر في إعراب {أخي} وجوه: أن يكون منصوباً عطفاً على نفسي، أو على الضمير في {إني} بمعنى: ولا أملك إلا نفسي وإن أخي لا يملك إلا نفسه؛ ومرفوعاً عطفاً على محل إن واسمها، كأنه قيل: أنا لا أملك إلا نفسي، وهارون كذلك لا يملك إلا نفسه؛ أو على الضمير في لا أملك. وجاز للفصل ومجروراً عطفاً على الضمير في نفسي، وهو ضعيف لقبح العطف على ضمير المجرور إلا بتكرير الجار. ٥

[٦٨٦] فإن قلت: أما كان معه الرجلان المذكوران؟ قلت: كأنه لم يثق بهما كل الوثوق ولم يطمئن إلى ثباتهما، لما ذاق على طول الزمان واتصال الصعبة من أحوال قومه وتلوثهم وقسوة قلوبهم، فلم يذكر إلا النبي المعصوم الذي لا شبهة في أمره، ويجوز أن يقول ذلك لفرط ضجره عندما سمع منهم قليلاً لمن يوافقه. ويجوز أن يريد: ومن يؤاخيني على ديني. ١٠

[٦٨٧] {فَأَفَرُّقْ} فافصل {بَيْنَنَا} وبينهم بأن تحكم لنا بما نستحق، وتحكم عليهم بما يستحقون. وهو في معنى الدعاء عليهم، ولذلك وصل به قوله {فَإِنَّهَا مُحَرَّمَةٌ عَلَيْهِمْ} على وجه التسبيب، أو فباعد بيننا وبينهم، وخلصنا من صحبتهم، كقوله {وَنَجِّنِي مِنَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ} [التحریم: ١١].

[٦٨٨] {فَإِنَّهَا} فإن الأرض المقدسة {مُحَرَّمَةٌ عَلَيْهِمْ} لا يدخلونها ولا يملكونها. فإن قلت: كيف يوفق بين هذا وبين قوله {الَّتِي كَتَبَ اللَّهُ لَكُمْ} [المائدة: ٢١]؟ قلت: فيه وجهان؛ أحدهما: أن يراد كتبها لكم بشرط أن تجاهدوا أهلها. ١٥

Onlar da cihâda yanaşmayıp şartı yerine getirmeyince “oranın onlara haram olduğu” söylendi. İkincisi: Orası onlara kırk sene haram kılınmıştır. Kırk sene geçince de yazılan şey olacaktır. Nitekim rivayete göre, Hazret-i Mûsâ İsrâiloğullarından geride kalanlarla başta Yûşa‘ olmak üzere Arz-ı Mukaddes’in üzerine yürümüş, Eriha’yı fethetmiş ve burada Allah’ın dilediği kadar yaşadktan sonra vefat etmiş. Denilmiştir ki Hazret-i Mûsâ vefat edince nebî olarak Hazret-i Yûşa‘ gönderildi. Onlara kendisinin nebî olduğunu ve Allah’ın kendisine o güçlü kuvvetli Amâlika ile savaşmasını emrettiğini söyledi. İnsanlar onu tasdik edip kendisine bey’at ettiler. O da onlarla birlikte Eriha üzerine yürüdü, Amâlika ile savaştı ve onları oradan çıkardı. Böylece Suriye bölgesi İsrâiloğullarının oldu. Yine söylendiğine göre, “Biz oraya asla girmeyiz!” diyenlerden hiçbirisi Arz-ı Mukaddes’e giremedi, hepsi serserice dolaştıkları [ti]b çölde helâk olup gittiler. Onların zürriyetlerinden yeni nesiller yetişti ve onlar Amâlika ile savaştılar ve oraya girdiler.

[689] يَتَّبِعُونَ فِي الْأَرْضِ zarfında âmil, ya مُحَرَّمَةٌ ya da يَتَّبِعُونَ’dur. يَتَّبِعُونَ فِي الْأَرْضِ ifadesi, “Yeryüzünde şaşkın şaşkın dolaşarak, bir türlü doğru yolu bulamamaya” anlamındadır. *et-Tih* şaşkın şaşkın dolaşılacak çöl demektir. Rivayete göre, çölde kaldıkları kırk yıl boyunca her gün canla başla altı fersah yürüyorlarmış, ama usanıp akşamladıkları zaman, â, bir de ne görsünler, yolculuğa başladıkları noktada değiller mi!.. Güneşin sıcağından bulut onları gölgeliyormuş, geceleyin bir nur sütunu inip kendilerini aydınlatıyor, üzerlerine bıldırcın ve kudret helvası yağıyormuş. Saçları uzamıyormuş. Bir çocukları olduğu zaman üzerinde boyunu örtecek uzunlukta adeta tırnaktan bir elbise oluyormuş. **Şayet** “Bunlar azaba uğratılması gereken kimseler oldukları halde neden bulutla gölgelenmek vb. gibi nimetlerle ödüllendiriliyorlarmış ki?!” **dersen şöyle derim:** Bazı musibetler asiler / günahkârlar üzerine te’dir için iner. Bununla birlikte onların üzerlerinde nimetler açıktan gözükür de olabilir. Bu aynen müşfik bir babanın terbiye etmek ve kültürünü artırmak amacıyla oğlunu dövmesi ve ona eza vermesi, ancak buna rağmen ona olan iyilik ve ihsanını kesmemesi gibidir. **Şayet** “Peki, Tih’te Hazret-i Mûsâ ve Hârûn da onlarla beraber miydi?” **dersen şöyle derim:** Bu konuda ihtilaf edilmiş “Hayır, onlarla birlikte değillerdi çünkü bu bir cezalandırma idi.” demişlerdir. Kaldı ki Hazret-i Mûsâ, Rabbinden kendisi ile onların arasını ayırmasını talep etmişti.

فلما أبوا الجهاد قيل: فإنها محرمة عليهم. والثاني: أن يراد فإنها محرمة عليهم أربعين سنة، فإذا مضت الأربعون كان من كتب. فقد روي أن موسى سار بمن بقي من بني إسرائيل، وكان يوشع على مقدمته، ففتح أريحاء وأقام فيها ما شاء الله ثم قبض صلوات الله عليه. وقيل: لما مات موسى بعث يوشع نبيًا، فأخبرهم بأنه نبي الله، وأن الله أمره بقتال الجبابرة، فصدقوه وبايعوه وسار بهم إلى أريحاء وقتل الجبارين وأخرجهم، وصار الشام كله لبني إسرائيل. وقيل: لم يدخل الأرض المقدسة أحد ممن قال: {إِنَّا لَن نَدْخُلُهَا} وهلكوا في التيه ونشأت نواشيء من ذرياتهم فقاتلوا الجبارين ودخلوها.

[٦٨٩] والعامل في الظرف إما {مُحَرَّمَةٌ} وإما {يَتِيهُونَ}. ومعنى {يَتِيهُونَ} في الأرض {يسيرون فيها متحيرين لا يهتدون طريقًا. والتيه: المفازة التي يتاه فيها. روي أنهم لبثوا أربعين سنة في ستة فراسخ يسيرون كل يوم جادين، حتى إذا سئموا وأمساوا إذا هم بحيث ارتحلوا عنه، وكان الغمام يظللهم من حرّ الشمس، ويطلع لهم عمود من نور بالليل يضيء لهم، وينزل عليهم المنّ والسلوى، ولا تطول شعورهم، وإذا ولد لهم مولود كان عليه ثوب كالظفر يطول بطوله. فإن قلت: فلم كان ينعم عليهم بتظليل الغمام وغيره، وهم معاقبون؟ قلت: كما ينزل بعض النوازل على العصاة عرًا لهم، وعليهم مع ذلك النعمة متظاهرة. ومثل ذلك مثل الوالد المشفق يضرب ولده ويؤذيه ليتأدب ويتثقف ولا يقطع عنه معروفه وإحسانه. فإن قلت: هل كان معهم في التيه موسى وهارون عليهما السلام؟ قلت: اختلف في ذلك، فقيل: لم يكونا معهم، لأنه كان عقابًا، وقد طلب موسى إلى ربه أن يفرق بينهما وبينهم.

Diğer bir görüşe göre, onlarla beraberdiler. Ancak onlar için ceza değil aksine bir rahatlık ve esenlik hali vardı. Aynen Hazret-i İbrâhim'e ve azap meleklerine ateşin esenlik ve serinlik oluşu gibi. Rivayete göre, Hârûn Tih'de ölmüş-tür. Hazret-i Mûsâ ise ondan bir sene sonra yine Tih'de ölmüş, Yûşa' Hazret-i Mûsâ'nın vefatından üç ay sonra Eriha'ya girmiştir. Temsilcilerin / *nakiblerin* tümü Tih'de ansızın ölmüşlerdir, içlerinden sadece Kâleb ile Yûşa' hayatta kalmıştır.

[690] “Onlara üzülmek!” Çünkü Hazret-i Mûsâ onlara beddua ettiği için pişman olmuştu. Şöyle de denilmiştir: Onlar başlarına gelen azaba fâsıklıkları yüzünden müstahak oldular, dolayısıyla onlar için üzülmek ve pişmanlık duyma!

27. Adem'in iki oğlunun kıssasını onlara doğru şekliyle oku. Hani, her ikisi de birer kurban sunmuştu da birinden kabul edilmiş, diğerinden edilmemişti. Bu “Seni mutlaka öldüreceğim!” deyince, o şöyle demişti: “Allah, ancak müttakîlerden kabul eder.”

28. “Beni öldürmek için elini bana uzatsan da ben seni öldürmek için elimi sana uzatacak değilim. Çünkü ben Âlemlerin Rabbi Allah'tan korkarım.”

29. “Dilerim sen hem benim günahımı hem de kendi günahını yüklenip Ateş sahiplerinden olursun... ki budur zalimlerin cezası!”

30. Bunun üzerine, nefsi, onu kardeşini öldürmeye itti, o da onu öldürdü ve hüsrana uğrayanlardan oldu.

31. Sonra Allah, kardeşinin cesedini nasıl gömeceğini göstermek için, ona yeri eşleyen bir karga gönderdi. “Yazıklar olsun bana! Ben şu karga kadar bile olmaktan âciz mi kaldım ki kardeşimin kaba avret yerini gizleyemedim?!” dedi ve nedamet gösterenlerden oldu.

32. İşte bu yüzden, İsrâiloğullarının üzerine yazdık ki “Her kim -bir cana kıymanın veya yeryüzünde bozuculuk yapmanın karşılığı olmaksızın- birini öldürürse, bütün insanları öldürmüş gibi olur. Kim de bir cana hayat verirse, o da bütün insanlara hayat vermiş gibi olur.” Peygamberlerimiz onlara apaçık delillerle geldiler ama, inanın, bundan sonra dahi, birçoğu yeryüzünde aşırı gitmekte!

وقيل: كانا معهم، إلا أنه كان ذلك روحاً لهما وسلامة، ولا عقوبة، كالنار لإبراهيم، وملائكة العذاب. وروي أن هارون مات في التيه. ومات موسى بعده فيه بسنة. ودخل يوشع أريحاء بعد موته بثلاثة أشهر. ومات النقباء في التيه بغتة، إلا كالب ويوشع.

[٦٩٠] {فَلَا تَأْسَ} فلا تحزن عليهم، لأنه ندم على الدعاء عليهم؛ فقل: إنهم

٥ أحقاء، لفسقهم، بالعذاب، فلا تحزن ولا تندم.

٢٧- ﴿وَاتْلُ عَلَيْهِمْ نَبَأَ ابْنِي آدَمَ بِالْحَقِّ إِذْ قَرَّبَا قُرْبَانًا فَتُقْبِلَ مِنْ أَحَدِهِمَا وَلَمْ يُتَقَبَّلْ مِنَ الْآخَرِ قَالَ لَأَقْتُلَنَّكَ قَالَ إِنَّمَا يَتَقَبَّلُ اللَّهُ مِنَ الْمُتَّقِينَ﴾

٢٨- ﴿لَنْ بَسَطْتُ إِلَيَّ يَدَكَ لِتَقْتُلَنِي مَا أَنَا بِبَاسِطٍ يَدِيَ إِلَيْكَ لَأَقْتُلَكَ إِنِّي أَخَافُ اللَّهَ رَبَّ الْعَالَمِينَ﴾

٢٩- ﴿إِنِّي أُرِيدُ أَنْ تَبُوءَ بِإِثْمِي وَإِثْمِكَ فَتَكُونَ مِنْ أَصْحَابِ النَّارِ وَذَلِكَ جَزَاءُ الظَّالِمِينَ﴾ ١٠

٣٠- ﴿فَطَوَّعَتْ لَهُ نَفْسُهُ قَتْلَ أَخِيهِ فَقَتَلَهُ فَأَصْبَحَ مِنَ الْخَاسِرِينَ﴾

٣١- ﴿فَبَعَثَ اللَّهُ غُرَابًا يَبْحَثُ فِي الْأَرْضِ لِيُرِيَهُ كَيْفَ يُؤَارِي سَوْءَةَ أَخِيهِ قَالَ يَا وَيْلَتَا أَعَجَزْتُ أَنْ أَكُونَ مِثْلَ هَذَا الْغُرَابِ فَأُوَارِيَ سَوْءَةَ أَخِي فَأَصْبَحَ مِنَ النَّادِمِينَ﴾ ١٥

٣٢- ﴿مِنْ أَجْلِ ذَلِكَ كَتَبْنَا عَلَى بَنِي إِسْرَائِيلَ أَنَّهُ مَنْ قَتَلَ نَفْسًا بِغَيْرِ نَفْسٍ أَوْ فَسَادٍ فِي الْأَرْضِ فَكَأَنَّمَا قَتَلَ النَّاسَ جَمِيعًا وَمَنْ أَحْيَاهَا فَكَأَنَّمَا أَحْيَا النَّاسَ جَمِيعًا وَلَقَدْ جَاءَتْهُمْ رُسُلُنَا بِالْبَيِّنَاتِ ثُمَّ إِنْ كَثِيرًا مِنْهُمْ بَعْدَ ذَلِكَ فِي الْأَرْضِ لَمُسْرِفُونَ﴾

[691] “Âdemin iki oğlu” öz oğulları olan Kâbil ve Hâbil’dir. Allah, Hazret-i Âdem’e onlardan her birini diğerinin ikiz kızkardeşi ile evlendirmesini vahyetmiş, Kâbil’in ikiz kızkardeşi daha güzelmış ve adı İklîmâ imiş. Kâbil bu sebeple kardeşi Hâbil’i çekememiş, ona öfkelenmiş. Bunun üzerine Hazret-i Âdem onlara “Bir sunak / kurban sunun! Hanginizinki kabul olunursa onu o alsın!” demiş. Hâbil’in sunağı kabul edilmiş, gökten bir ateş inerek onu yakmış. Kâbil’in hasedi ve öfkesi daha da artmış ve onu öldürmekle tehdit etmeye başlamış... -Bunların İsrâiloğullarından iki kişi olduğu da söylenmiştir.-

[692] بِالْحَقِّ yani “haklı ve sahih olmak üzere” ya da “doğru olarak, önceliklerin kitaplarında olana uygun biçimde” veya “sahihi bir gaye ile” *oku* anlamındadır -ki hasedi kınamaktadır çünkü Ehl-i Kitap ve müşrikler Peygamber (s.a.)’e haset etmekte ve onu kıskanmaktaydılar- ya da “sen haklı ve sâdık olduğun halde” *oku* demektir.

[693] إِذْ قَرَّبَا ifadesi, *nebe’* kelimesiyle mansûbdur, yani o [kurban sundukları] vakitteki öykü ve konuşmalarını *[oku]* demektir. İfadenin *nebe’*den bedel olması da mümkündür, yani muzâfın hazfiyle “onlara o haberi, yani o vakitin haberini oku!” şeklinde. *Kurbândan* maksat kendisi ile Allah’a yaklaşılacak kurban ya da sadaka gibi şeyin adıdır. Aynı şekilde el-hulvân da (الْحُلْوَان) da verilen şeyin adıdır. *Karrabe sadakat^{en}* (Bir sadaka sundu) ve *tekarrabe bi-hâ* (Sadaka ile Allah’a yaklaşmak istedi) şeklinde kullanılır. *Tekarrabe* fiili *karrabenin* dönüşümlü [mutâva‘at] halidir. el-Asma‘î [v. 216/831] *tekarrabû kirfe’l-kıma* [Sizi gidi adi, kara pislikler! Yaklaşın bakalım!”⁶⁷] demiştir. *Tekarrabe*, Bâ harf-i cerriyle geçişli kılınıyor ve *karrabe* anlamına bu şekilde geliyor.

[694] **Şayet** “Allah, ancak müttakilerden kabul eder” ifadesi, “Seni mutlaka öldüreceğim!” cümlesine nasıl cevap olabilir?” **dersen şöyle derim:** Onu kardeşini ölümle tehdit etmeye iten asıl sâik -sunağının kabul edilmesi yüzünden- kardeşine duyduğu *haset* olunca, kardeşi ona şöyle demiş oldu: Bu sonucu, *takva* libasından sıyrılman yüzünden sen kendin hazırladın, sebep ben değilim ki beni öldüresin! Senin neyin var ki kendi kendini kınamıyor ve sunağın kabulüne sebep olan *takva* yolunda özünü teşvik etmiyorsun?! Dolayısıyla, Hâbil üslûb-i hakîm ile kısa-öz ve çok anlamlı bir karşılık vermiştir. Burada, Yüce Allah’ın ancak müttakî müminlerin amellerini kabul edeceğine dair delil bulunmaktadır. Bu ifade, çoğu amel sahibinin amelini ne de güzel çarpıyor yüzlerine!..

67 Siyahi Habeşilerle savaşırken söylenmiş bir söz. Sütü kırbaya koymak için ağzına huni gibi bir kap [*el-kıma*] konur ve böylece doldurulmuş. Haliyle de o kapta kir pas [*el-kırf*] eksik olmamış. Siz de öyle pis ve iğrençsiniz demek istiyor. / çev.

[٦٩١] هما ابنا آدم لصلبه قابيل وهايل. أوحى الله إلى آدم أن يزوّج كل واحد منهما توأمة الآخر، وكانت توأمة قابيل أجمل واسمها إقليما، فحسد عليها أخاه وسخط. فقال لهما آدم: قَرِّبَا قَرَبَانًا، فمن أيكما تقبل زَوْجَهَا، فقبل قربان هابيل بأن نزلت نار فأكلته؛ فازداد قابيل حسداً وسخطاً، وتوعده بالقتل. وقيل: هما رجلان من بني إسرائيل. ٥

[٦٩٢] {بِالْحَقِّ} تلاوة متلبسة بالحق والصحة. أو اتله نبأ متلبساً بالصدق موافقاً لما في كتب الأولين. أو بالغرض الصحيح وهو تقبيح الحسد؛ لأن المشركين وأهل الكتاب كلهم كانوا يحسدون رسول الله ﷺ ويبغون عليه. أو اتل عليهم وأنت محق صادق.

١٠ [٦٩٣] و{إِذْ قَرَّبَا} نصب بالنبأ، أي قصتهم وحديثهم في ذلك الوقت، ويجوز أن يكون بدلاً من النبأ، أي اتل عليهم النبأ نبأ ذلك الوقت، على تقدير حذف المضاف. والقربان: اسم ما يتقرب به إلى الله من نسيكة أو صدقة، كما أنّ الحلوان اسم ما يحلّى، أي يعطى. يقال: قَرَّبَ صدقة وتقرَّبَ بها، لأن تقرَّب مطاوع قَرَّب: قال الأصمعي: تقرَّبوا قِرْفَ القِمَع؛ فيعدى بالباء حتى يكون بمعنى قَرَّب.

١٥ [٦٩٤] فَإِنْ قُلْتَ: كيف كان قوله {إِنَّمَا يَتَقَبَّلُ اللَّهُ مِنَ الْمُتَّقِينَ} جواباً لقوله {لَأَقُتِّلَنَّكَ؟} قلت: لما كان الحسد لأخيه على تقبل قربانه، هو الذي حمّله على توعده بالقتل، قال له: إنما أتيت من قبل نفسك لانسلاخها من لباس التقوى، لا من قبلي، فلم تقتلني؟ ومالك لا تعاتب نفسك ولا تحملها على تقوى الله التي هي السبب في القبول؛ فأجابه بكلام حكيم مختصر جامع لمعان. وفيه دليل على أنّ الله تعالى لا يقبل طاعة إلا من مؤمن متق، فما أنعاه على أكثر العاملين أعمالهم!

[695] Rivayete göre, [züht ve takvasıyla meşhur] Âmir b. Abdullah [el-Basrî; v.55/675] ölüm döşeğinde ağlamaya başlamış... “Seni ağlatan nedir, sen şöyle şöyle bir kişisin!?” demişler. “Allah’ın *Allah, ancak müttakîlerden kabul eder.*’ buyurduğunu işitiyorum.” diye karşılık vermiş.

- 5 [696] “[Beni öldürmek için elini bana uzatsan da] ben seni öldürmek için elimi sana uzatacak değilim.” denildiğine göre Hâbil, katil Kâbil’den daha güçlü ve çevikmiş, ancak Allah korkusu yüzünden kardeşini öldürme düşüncesi onu sıkıntıya sokmuş ve kendisini kardeşinin ellerine teslim etmiş. Çünkü o zamanlar kendini savunmak mubah değilmiş. Bunu Mücâhid [v. 103/723]
10 ve diğerleri söylemişlerdir.

- [697] **Şayet** “Dilerim, hem benim günahımı hem de kendi günahını yüklenesin!” Yani, şayet ben seni öldürecek olsaydım, benim o zamanki günahımı ve senin beni öldürmenin günahını. “Hiç kimsenin başkasının günahını taşımayacağı” bir ilke iken nasıl oluyor da onu öldürmesinin günahını yükleniyor?” **dersen şöyle derim:** Burada kelâmda genişlik (muzaf takdiri şeklinde bir tür mecaz) yoluyla onun günahının bir *misli* denilmek isteniyor. Mesela *karâtu kırâ’ete fulân*ⁱⁿ (Falanın okuyuşuyla okudum), *ketebtu kitâbetehû* (Falanın yazısıyla yazdım) dersin ve bununla onların bir benzerini okuyup yazdığını kastedersin. Bu, dilde genişlik şeklinde yaygın
20 bir kullanım şeklidir ve neredeyse başka türlü de kullanılmamaktadır. Bu kullanım şeklinin bir benzeri şu hadistir: “Birbirine küfredenlerin günahı, haksızlığa uğrayan karşı taraf ölçüyü aşmadıkça küfürleşmeyi ilk başlatanındır.” [*Müslim*, “el-Birr ve’s-sıla”, 68] Yani başlatan kişi kendi küfrünün günahını ve bir de ötekini günahının *bir mislini* yüklenir çünkü onun
25 küfretmesinin sebebi kendisidir. Ne var ki haksızlığa uğrayan tarafın küfrü şerefine yönelik saldırıya karşı nefsi müdafaa ve dengiyle karşılık verme şeklinde olduğu için günahı kendisinden düşer. Dikkat edilirse hadiste de “haksızlığa uğrayan karşı taraf ölçüyü aşmadıkça” şeklinde kayıt getirilmiştir. Çünkü verilen karşılığın ölçüyü aşması ve nefsi müdafaa halinden çıkması
30 durumunda küfür günahından uzak olmaz.

- [698] **Şayet** “Hâbil kardeşini öldürme girişiminde bulunmayıp teslim olunca, yani o günkü şeriata göre kendini savunmaktan uzak durunca, bu nereden ve nasıl günah oluyor ki kardeşi o günahın bir mislini üstlensin de iki günah bir araya gelmiş olsun?!” **dersen şöyle derim:** Bu farazî bir
35 durumdur yani bu farazî günahı da üstlenmiş olacaktır. Hâbil, adeta şöyle demiş olmaktadır: “**Şayet** seni öldürmek üzere elimi sana uzatarsam o *takdirde* benim günahımın bir benzerini üstlenmeni isterim!”

[٦٩٥] وعن عامر بن عبد الله أنه بكى حين حضرته الوفاة فقيل له: ما يبكيك فقد كنت وكنت؟ قال إني أسمع الله يقول: {إِنَّمَا يَتَقَبَّلُ اللَّهُ مِنَ الْمُتَّقِينَ}.

[٦٩٦] {مَا أَنَا بِبَاسِطٍ يَدَيَّ إِلَيْكَ لِأَقْتُلَكَ} قيل: كان أقوى من القاتل وأبطش منه، ولكنه تخرج عن قتل أخيه واستسلم له خوفاً من الله؛ لأنّ الدفع لم يكن مباحاً في ذلك الوقت. قاله مجاهد وغيره. ٥

[٦٩٧] {إِنِّي أُرِيدُ أَنْ تَبُوءَ بِإِثْمِي وَإِثْمِكَ} أن تحتل إثم قتلي لك لو قتلتك وإثم قتلك لي. فإن قلت: كيف يحمل إثم قتله له، ولا تزر وازرة وزر أخرى؟ قلت: المراد بمثل إثمّي على الاتساع في الكلام، كما تقول: قرأت قراءة فلان، وكتبت كتابته، تريد المثل وهو اتساع فاش مستفيض لا يكاد يستعمل غيره. ونحوه قوله عليه الصلاة والسلام: «المستبّان؛ ما قالوا، فعلى البادي ما لم يعتد المظلوم.» على أنّ البادي عليه إثم سبه، ومثل إثم سب صاحبه؛ لأنه كان سبباً فيه، إلا أن الإثم محطوط عن صاحبه معفو عنه، لأنه مكافئ مدافع عن عرضه. ألا ترى إلى قوله: «ما لم يعتد المظلوم»، لأنه إذا خرج من حدّ المكافأة واعتدى لم يسلم.

[٦٩٨] فإن قلت: فحين كف هابيل عن قتل أخيه واستسلم وتخرج عما كان محظوراً في شريعته من الدفع، فأين الإثم حتى يتحمل أخوه مثله فيجتمع عليه الإثم؟ قلت: هو مقدّر، فهو يتحمل مثل الإثم المقدّر، كأنه قال: إني أريد أن تبوء بمثل إثمّي لو بسطت يدي إليك.

[699] Şöyle de denilmiştir: “Benim günahımı” yani, öldürülmemin günahını, “kendi günahını” yani sunağının kabul olmamasına sebep olan günahını.

[700] **Şayet** “Nasıl olur da Hâbil kardeşinin bahtsızlığını (*şakāvet*) ve ona ateşle azap edilmesini ister?!” **dersen şöyle derim:** Çünkü Kâbil zalim idi, zâlimin cezalandırılması güzel bir şey olup bunu istemek de câizdir. Dikkat edilirse, Yüce Allah, “ki budur zâlimlerin cezası!” buyurmuştur. Bunu Allah’ın *irade* etmesi câiz ise kulun irade etmesi de câizdir. Çünkü Allah Teâlâ ancak güzel olan şeyi murat eder. **الإثم**’den maksat, öldürmenin vebali ve katlin beraberinde getirdiği ‘azaba müstahak oluştur.

[701] **Şayet** “Şart neden لَيْنُ بَسْطَ şeklinde fiil lafzı ile ceza da مَا أَنَا بِبَاسِطٍ şeklinde ism-i fâ’il kipiyle gelmiş?” **dersen şöyle derim:** İşlemesi halinde kazanmış olacağı bu çirkin vasf sebebiyle, söz konusu fiili asla yapmayacağını ifade etmek için. İşte bu yüzden, olumsuzluğu pekiştiren Bâ ile tekit edilmiştir.

[702] “Bunun üzerine, nefsi, onu kardeşini öldürmeye itti” yani bu eylemi kendisine yatkınlaştırdı ve kolay kıldı. Kişi umarsız, rahat hareket ettiğinde, *men tā’a le-hu’l-merte*^u denir.

[703] Hasan-ı Basrî *Rahimehu’llâh* [v. 110/728] فَطَاوَعْتَ şeklinde okumuştur. Bunun iki izahı vardır: Birincisi, فَاعِلْ vezninde gelip فَعْلٌ vezninde olması mümkündür. İkincisi, kastedilen mâna şöyledir: Kardeşinin öldürülmesi sanki kendisini ona yönelmeye çağırdı, o da bu çağrıya cevap verdi, geri durmadı. هُ’da ziyade bir bağlama anlamı vardır, *hafıztu li-zeyd’in mâ-lehû* (Zeyd’in malını kendisi adına korudum) demek, *hafıztu mâle zeyd’in* (Zeyd’in malını korudum) demekten daha güçlü bir ifadedir.

[704] Rivayete göre, Hâbil yirmi yaşında iken öldürülmüş. Katli ise Hira yokuşunda gerçekleşmiş. Basra’da Ulu Camii’nin olduğu yerde vuku bulduğu da söylenmiştir.

[705] “Allah da bir karga gönderdi.” Rivayete göre Hâbil, Âdemoğulları arasında yeryüzünde ilk katledilen maktul idi. Kâbil onu öldürünce öylece ortada bıraktı ve ne yapacağını bilemedi. Sonra yırtıcı hayvanların ona zarar vermesinden korktu. Bunun üzerine onu bir hurca koyup bir sene boyunca sırtında taşıdı. Sonunda ceset koktu ve yırtıcı hayvanlar üzerine üşüştü. İşte o anda Allah iki tane karga gönderdi. Bunlar birbirleriyle dövüştiler ve biri diğerini öldürdü.

[٦٩٩] وقيل: {بِإِثْمِي} بِإِثْمٍ قَتَلِي، {وَأُثْمِكَ} الذي من أجله لم يتقبل قربانك.

[٧٠٠] فَإِنْ قُلْتُ: فكيف جاز أن يريد شقاوة أخيه وتعذيبه النار؟ قلت: كان ظالمًا وجزاء الظالم حسن جائز أن يراد. ألا ترى إلى قوله تعالى {وَذَلِكَ جَزَاءُ الظَّالِمِينَ}، وإذا جاز أن يريده الله، جاز أن يريده العبد؛ لأنه لا يريد إلا ما هو حسن. والمراد بالإثم ٥ وبال القتل وما يجره من استحقاق العقاب.

[٧٠١] فَإِنْ قُلْتُ: لم جاء الشرط بلفظ الفعل، والجزاء بلفظ اسم الفاعل، وهو قوله {لَئِنْ بَسَطْتَ.... مَا أَنَا بِبَاسِطٍ}؟ قلت: ليفيد أنه لا يفعل ما يكتسب به هذا الوصف الشنيع. ولذلك أكدته بالباء المؤكدة للنفي.

[٧٠٢] {فَطَوَّعْتُ لَهُ نَفْسَهُ قَتَلَ أَخِيهِ} فوسعته له ويسرته، من طاع له المرتع، إذا ١٠ اتسع.

[٧٠٣] وقرأ الحسن «فطاوعت». وفيه وجهان؛ أن يكون مما جاء من فاعل بمعنى فعل، وأن يراد أن قتل أخيه كأنه دعا نفسه إلى الإقدام عليه فطاوعته ولم تمتنع، و{له} لزيادة الربط، كقولك: حفظت لزيد ماله.

[٧٠٤] وقيل: قتل وهو ابن عشرين سنة، وكان قتله عند عقبة حراء، وقيل: بالبصرة ١٥ في موضع المسجد الأعظم.

[٧٠٥] {فَبَعَثَ اللَّهُ غُرَابًا} روي أنه أول قتيل قتل على وجه الأرض من بني آدم. ولما قتله تركه بالعراء لا يدري ما يصنع به، فخاف عليه السباع فحمله في جراب على ظهره سنة حتى أروح وعكفت عليه السباع، فبعث الله غرابين فاقتتلا فقتل أحدهما الآخر،

Öldüren karga gagasıyla ve ayaklarıyla bir çukur kazdı ve sonra da cüssesini çukura atıp [üzerini örttü]. Kâbil bunu görünce “Yazıklar olsun bana! Ben şu karga kadar bile olmaktan âciz mi kaldım?!” dedi. Rivayete göre Kâbil, kardeşini öldürünce vücudu kararmış. Daha önce beyazmış... Hazret-i Âdem ona
5 kardeşini sorunca, “Ben onun kâhyası mıyım?” diye karşılık vermiş. Hazret-i Âdem “Hayır, hayır! Sen onu öldürdün. Bu yüzden vücudun kararmış!” demiş.

[706] Rivayete göre, Hazret-i Âdem bu olaydan sonra hiç gülmeksizin yüz yıl daha yaşamış ve oğlu için şiir şeklinde bir mersiye / ağıt söylemiş... Bu, tamamen yalandır çünkü şiir kendisine mal edilmiş cılız ve bozuk söz-
10 lerden ibarettir. Ayrıca şu da sabittir ki peygamberler *-Aleyhimu's-selâm-* şiirlerden masumdurlar.

[707] “Ona göstermek için” ifadesinin fâ’ili ya Allah ya da karga olup “ona öğretmek için” anlamındadır. Çünkü göstermek, öğretmenin sebebi-
15 dir. Dolayısıyla, mecaz yoluyla sebep zikredilmiş, sonuç [müsebbep] kastedilmiştir.

[708] Kardeşinin *sev’*esinden maksat, cesedin açılması ve başkalarınca görülmesi câiz olmayan avret yeridir. *es-Sev’e* görülmesinin çirkinliği sebebiyle kaba avret yeri demektir. Şair şöyle demiştir:

“Ey kavmim! Bu büyük kepezeliğe sessiz kalmayın, yetişin!”

20 Şair kepezeliğin büyüklüğünü ifade için kinaye yoluyla *sev’et^{un}* kelimesini kullanmıştır.

[709] فَاُنَا أُوَارِيْ ifadesi istifhamın cevabı olmak üzere mansûb olup فَاُنَا أُوَارِيْ takdirinde merfû‘ da okunmuştur. Ya da nasb mahallinde olmakla birlikte tahfif için harekesi düşürülmüş / sakın kılınmıştır.

25 [710] Onu öldürmesinden dolayı “nedamet gösterenlerden” oldu. Kâbil öldürdüğü kardeşinin cesedini taşımaktan yorulması, yaptığı işten şaşkınlığa düşmesi ve acziyetinin ortaya çıkması, bir kargaya çömezlik yapması, renginin kararması, babasının öfkelenmesi sebebiyle yaptığına pişman olmuştu ama gerçek anlamda tevbe edenlerin tevbesi gibi de tevbe etmemişti.

30 [711] “İşte bu yüzden...” yani bu sebepten ve bu gerekçe ile... مِنْ أَجْلِ tabirinin aslı; “şer devşirdi” anlamında *ecce şerr^{an} ye’ciluhû ecleⁿ* dir. Şair şöyle demiş:

فحفر له بمنقاره ورجليه ثم ألقاه في الحفرة. {قَالَ يَاوَيْلَتَا أَعَجَزْتُ أَنْ أَكُونَ مِثْلَ هَذَا الْغُرَابِ!} ويروي أنه لما قتله اسودَّ جسده، وكان أبيض، فسأله آدم عن أخيه فقال: ما كنت عليه وكيلاً! فقال: بل قتلته، ولذلك اسودَّ جسديك.

[٧٠٦] وروي أن آدم مكث بعد قتله مائة سنة لا يضحك وأنه رثاه بشعر، وهو ٥ كذب بحت، وما الشعر إلا منحولٌ ملحونٌ. وقد صحَّ أن الأنبياء عليهم السلام معصومون من الشعر.

[٧٠٧] {لِيرِيهِ} ليريه الله. أو ليريه الغراب، أي ليعلمه؛ لأنه لما كان سبب تعليمه، فكأنه قصد تعليمه على سبيل المجاز

[٧٠٨] {سَوَاءَ أَخِيهِ}، عورة أخيه، وما لا يجوز أن ينكشف من جسده. والسوأة: ١٠ الفضيحة لقبحها. قال:

يَا لَقَوْمٍ لِلْسَّوْءَةِ السَّوْءَاءِ ❁

أي للفضيحة العظيمة، فكنى بها عنها.

[٧٠٩] {فَأُوَارِي} بالنصب على جواب الاستفهام. وقرئ بالسكون على: فأنا أوارى. أو على التسكين في موضع النصب للتخفيف.

[٧١٠] {مَنْ النَّادِمِينَ} على قتله، لما تعب فيه من حمله وتحيره في أمره، وتبين له ١٥ من عجزه، وتلذذه للغراب، واسوداد لونه وسخط أبيه؛ ولم يندم ندم التائبين.

[٧١١] {مَنْ أَجَلَ ذَلِكَ} بسبب ذلك وبعلة. وقيل: أصله من أَجَلَ شَرًّا، إذا جناه، يَأْجِلُهُ أَجْلاً. ومنه قوله:

Bitişik hanelerin halkı barışçıl bir hayat yaşardı.

Ne var ki bir anda harbin içine düştüler ve buna ben sebep oldum!

Min eclike fa'altu kezâ (Senin için şöyle yaptım) dediğinde de adeta “onu yapmak, kotarmak istedim, yapılmasını gerekli gördüm” demiş olursun.

- 5 *Min cerrâke fa'altuhû* (Onu senin yüzünden yaptım) deyişi de buna delildir. Yani o şeyi senin beni arkandan sürüklemen, devşirmen sebebiyle yaptım.

- [712] ذَلِكْ [bu], sözü edilen öldürme olayına işaret etmektedir. Yani anılan katil olayının işlenmesi, yazma hükmünü arkasından sürüklemesi, devşirmesi yüzünden, “İsrâiloğulları’nın üzerine yazdık ki...” *Min* ibtida-i gaye içindir, yani yazma hükmünün başlangıcı bu olaydır. *Fa'altu kezâ li-ecli kezâ* (Şu işi şunun için yaptım) da denilir, bazen *hazfu îsâl* kaidesiyle harf-i cer hazfedilip fiilin anlamı dikkate alınarak *ecli* [kezâ] da denilir. Nitekim [Adiyy b. Zeyd] *ecli kezâ enna'llâhe kaffeddalekum* (Allah sizi bu sebeple üstün kıldı) demiştir. Hemze hazfedilip harekesi Nun’a aktarılma sûretiyle -yani 15 Nun’un fethiyle- ve Cim’in sükûnu ile *minecli zâlik* şeklinde de okunmuştur. Ebû Ca’fer [v. 130/747-48] ise Hemze’nin kesriyle *minicli zâlik* şeklinde okumuştur ki bu farklı bir lügattir, [kelimeyi *icli* diye] hafifletince, Hemze’nin kesresini öncesindeki Nun’a vererek onu kesre ile seslendirmiş olmaktadır.

- [713] بَغَيْرِ نَفْسٍ ifadesi “Bir cana kıymaksızın” demektir, ancak kısas 20 amacıyla cana kıymayı kapsamamaktadır. *أَوْ فَسَادٍ فِي الْأَرْضِ* ifadesi de *nefse* ma’tûftur ve mâna, “veya yeryüzünde bozuculuk yapmaksızın” takdirindedir. Fesattan maksat şirktir. Yol kesicilik / haramilik olduğu da söylenmiştir.

[714] “Kim de bir cana hayat verirse” yani öldürülme, boğulma, yangın, göçük altında kalma vb. gibi birtakım helâk sebeplerinden kurtarırsa...

- 25 [715] **Şayet** “Tek bir kimsenin öldürülmesini nasıl tüm insanlığın öldürülmesine benzetmiş ve onun hükmünü tümünün hükmü gibi kılmış?!” **dersen şöyle derim:** Çünkü her insan Allah’a nispetle saygınlık ve dokunulmazlık bakımından diğerleri ile aynıdır. Bir kişinin öldürülmesi halinde Allah katındaki hürmeti yok edilmiş ve dokunulmazlığı çiğnenmiş olur. Aksi durumda da vaziyet aynıdır. Bu itibarla öldürme hükmünde bir kişi ile çok kişi arasında fark yoktur. **Şayet** 30 “Peki, o zaman bunu zikretmekte ne fayda var?” **dersen şöyle derim:**

وَأَهْلَ خِبَاءٍ صَالِحٍ ذَاتُ بَيْنِهِمْ ﴿٧١٢﴾ قَدْ اخْتَرَبُوا فِي عَاجِلٍ أَنَا آجِلُهُ

كأنك إذا قلت: من أجلك فعلت كذا، أردت من أن جنيت فعلته وأوجبته، ويدل عليه قولهم: من جرّك فعلته، أي من أن جررته، بمعنى جنيته.

[٧١٢] و{ذَلِكَ} إشارة إلى القتل المذكور، أي من أن جنى ذلك القتل الكتب وجزه {كَتَبْنَا عَلَى بَنِي إِسْرَآئِيلَ}. ومن، لابتداء الغاية، أي ابتداء الكتب و نشأ من أجل ذلك. ويقال: فعلت كذا لأجل كذا. وقد يقال: أجل كذا، بحذف الجار وإيصال الفعل. قال: أَجْلَانُ الله قد فضلكم. وقرئ «مَنْ أَجَلَ ذَلِكَ»، بحذف الهمزة وفتح النون، لإلقاء حركتها عليها. وقرأ أبو جعفر «مِنْ أَجَلَ ذَلِكَ»، بكسر الهمزة، وهي لغة، فإذا خفف كسر النون ملقيًا لكسرة الهمزة عليها.

١٠ [٧١٣] {بَغَيْرِ نَفْسٍ} بغير قتل نفس، لا على وجه الاقتصاص {أَوْ فَسَادٍ} عطف على نفس، بمعنى أو بغير فساد {فِي الْأَرْضِ} وهو الشرك. وقيل: قطع الطريق.

[٧١٤] {وَمَنْ أَحْيَاهَا} ومن استنقذها من بعض أسباب الهلكة؛ قتل أو غرق أو حرق أو هدم أو غير ذلك.

[٧١٥] فإن قلت: كيف شبه الواحد بالجميع وجعل حكمه حكمهم؟ قلت: لأن كل إنسان يدلي بما يدلي به الآخر من الكرامة على الله وثبوت الحرمة، فإذا قتل فقد أهين ما كرم على الله وهتكت حرمة، وعلى العكس، فلا فرق إذاً بين الواحد والجميع في ذلك. فإن قلت: فما الفائدة في ذكر ذلك؟ قلت:

Bir cana kıyıp da öldürmenin, keza ona hayat verip kurtarmanın ne kadar büyük olduğunun kalplerde yer etmesini temin ederek insanların böyle bir şeye cesaret etmeye yanaşmamalarını ve onun saygınlığını koruma konusunda arzulu olmalarını sağlamak içindir. Çünkü bir kimseyi öldürmeyi aklına koyan kimse onu
 5 öldürmenin bütün insanlığı öldürmek gibi olduğunu tasavvur ettiğinde bu iç âleminde büyük bir infîle sebep olur ve onu düşüncesinden vazgeçirir. Hayat vermeyi murat ettiği zaman da aynı şekilde olur.

[716] Mücâhid'den [v. 103/723] şöyle nakledilmiştir: “Bir cana kıyanın / insan öldürenin cezası cehennemdir, Allah'ın gazabıdır ve büyük bir azaptır!
 10 O kadar ki tek kişi yerine bütün insanları öldürseydi, azabı bundan daha fazla olmazdı!” Hasan-ı Basrî *Rahimehu'llâh* [v. 110/728] ise şöyle demiştir: “Ey Âdemoğlu! Bütün insanları öldürmüş olsan, buna karşılık günahlarının affına sebep olabileceğini umabileceğin ve o yüzden affedilebileceğin bir amelin varlığını düşünebilir misin? Hayır! Asla!.. Bu ancak nefsinin ve
 15 şeytanın senin içine attığı bir kuruntu olabilir. İşte, tek bir kişiyi öldürdüğünde de durum aynıdır.”

[717] “Ondan sonra” yani onların üzerine yazdıktan ve peygamberlerin delillerle gelmesinden sonra öldürmede “aşırı gitmekte” öldürmenin bu denli büyük bir günah olduğuna aldırış etmemekte “ler.”

20 **33. Allah ve Resûlü ile savaşanların ve yeryüzünde bozuculuk yapmak için koşturanların cezası, ya öldürülmek ya asılmak ya el ve ayaklarının çaprazlama kesilmesi ya da yerlerinden-yurtlarından sürülme-ktir. Bu, onların dünyadaki rüsvaylıklarıdır, onlar için Âhirette de muazzam bir azap vardır.**

25 **34. Yalnız, siz kendilerini ele geçirmeden evvel dönüş yapanlar müstesna. Allah gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).**

[718] “Allah ve Resûlü ile savaşanlar” Peygamber (s.a.)’e savaş açanlardır. Müslümanlarla savaş da onunla savaş hükmündedir. “Yeryüzünde bozuculuk yapmak için koşturanların” ifadesindeki فُسَادًا kelimesi مُفْسِدِينَ (fesa-
 30 tış / bozucu olarak) anlamındadır [ve haldir] ya da yeryüzündeki koştur-maları fesat yolu ile yani bozuculuk şeklinde olduğu için ifade وَ يُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ (yeryüzünde bozuculuk yaparlar) mesabesinde olur, bu mâna itibariyle de فُسَادًا lafzı mef’ûl-ı mutlak olmak üzere nasbedilir. لِّلْفَسَادِ (fesat için) takdirinde mef’ûlün leh olması da mümkündür.

تعظيم قتل النفس وإحيائها في القلوب ليشمئز الناس عن الجساسة عليها، ويتراغبوا في المحاماة على حرمتها؛ لأنَّ المتعرض لقتل النفس إذا تصوّر قتلها بصورة قتل الناس جميعاً عظم ذلك عليه فثبطه، وكذلك الذي أراد إحياءها.

[٧١٦] وعن مجاهد: قاتل النفس جزاؤه جهنم، وغضب الله، والعذاب العظيم. ٥
ولو قتل الناس جميعاً لم يزد على ذلك. وعن الحسن: ”يا ابن آدم! أرأيت لو قتلت الناس جميعاً، أكنت تطمع أن يكون لك عمل يوازي ذلك فيغفر لك به؟ كلا! إنه شيء سؤلته لك نفسك والشيطان، فكذلك إذا قتلت واحداً.“

[٧١٧] {بَعْدَ ذَلِكَ} بعدما كتبنا عليهم وبعد مجيء الرسل بالآيات {لَمُسْرِفُونَ} يعني في القتل لا يبالون بعظمته.

١٠ ٣٣- ﴿إِنَّمَا جَزَاءُ الَّذِينَ يُحَارِبُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَيَسْعَوْنَ فِي الْأَرْضِ فَسَادًا أَنْ يُقَتَّلُوا أَوْ يُصَلَّبُوا أَوْ تُقَطَّعَ أَيْدِيهِمْ وَأَرْجُلُهُمْ مِنْ خِلَافٍ أَوْ يُنْفَوْا مِنَ الْأَرْضِ ذَلِكَ لَهُمْ خِزْيٌ فِي الدُّنْيَا وَلَهُمْ فِي الْآخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ﴾

٣٤- ﴿إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا مِنْ قَبْلِ أَنْ تَقْدِرُوا عَلَيْهِمْ فَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

[٧١٨] {يُحَارِبُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ} يحاربون رسول الله ﷺ، ومحاربة المسلمين في

١٥ حكم محاربته {وَيَسْعَوْنَ فِي الْأَرْضِ فَسَادًا} مفسدين، أو لأنَّ سعيهم في الأرض لما كان على طريق الفساد نزل منزلة ”وَيُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ“، فانتصب {فَسَادًا} على المعنى، ويجوز أن يكون مفعولاً له، أي للفساد.

[719] Bu âyet Hilâl b. Uveymir'in kavmi hakkında inmiştir. Bunlarla Peygamber (s.a.) arasında yapılmış bir antlaşma vardı. Hazret-i Peygamber (s.a.)'e gelmek isteyen bir grup bunların yurdundan geçiyordu, fakat onlar bu heyetin yolunu kestiler. -Şu da söylenmiştir: Âyet Uranîler⁶⁸ [الْعُرَنِيَّة] hakkında inmiştir.

[720] İşte bunun üzerine, Peygamber (s.a.)'e şu vahyedilmiştir: Yol kesme sırasında hem adam öldürme hem de soygun yapılmışsa suça iştirak edenler öldürülür ve asılır. Sadece öldürmüş olanlar öldürülür, sadece soygun yapıp mal almışlarsa mal aldıkları için elleri, yol güvenliğini ortadan kaldırdıkları için de ayakları kesilir. Sadece yol güvenliğini tehdit edenler ise bulundukları yerden sürgüne gönderilir. Bu hükmün, ister Müslüman ister kâfir olsun her türlü eşkıyaya uygulanacağı söylenmiştir.

[721] Mâna şöyledir: Asma söz konusu olmaksızın sadece öldürmüşlerse “öldürülmeleri ya da” hem öldürmüşler ve hem de soygun yapmışlarsa “asılmaları” -ki Ebû Hanîfe *Rahimehu'llâh* [v. 150/767] ve Muhammed [v. 189/805] “Sağ iken asılır ve ölünceye kadar vücutlarına mızrak saplanır” demişlerdir- “ya da” sadece soygun yapmışlarsa “el ve ayaklarının çaprazlama kesilmesi ya da” sadece yol güvenliğini tehdit edip, başka bir şey yapmamışlarsa “yerlerinden-yurtlarından sürülmektir.” İçlerinde Hasan-ı Basrî *Rahimehu'llâh* [v. 110/728] ve İbrâhim en-Naha'î'nin [v. 96/ 714] de bulunduğu bir gruptan şöyle bir yorum nakledilmiştir: Herhangi bir ayrıma gitmeksizin her türlü yol kesici için devlet başkanı bu cezalar arasında muhayyerdir, istediği cezayı uygulayabilir.

[722] Ebû Hanîfe *Rahimehu'llâh*'a [v. 150/767] göre “sürgün”, hapis cezasıdır. Şâfi'î *Rahimehu'llâh*'a [v. 204/819] göre ise korkudan kaçmakta iken devamlı olarak takip edilmesi ve bir beldeden başka bir beldeye sürülmesidir. Bir rivayete göre ise “kendi memleketinden sürülür.” demiş. Eskiden sürgün yeri, Tihâme çölünün en uzak noktasında yer alan Dehlele ile Habeshistan'daki Nâsî idi.

[723] *Hızy*, aşağılık ve rezalet.

68 Yani Medine'de Hazret-i Peygamber'in lütfuna mazhar olup burada hastalanınca bir çoban ve deve sürüsü eşliğinde Harre'ye gönderilen, burada iyileşince de irtidat edip çobanı katlederek, sürüyü çalıp giden, daha sonra derdest edilip ceza olarak elleri ayakları kesilen, gözlerine de mil çekilen nankör eşkıya. / ed.

[٧١٩] نزلت في قوم هلال بن عويمر، وكان بينه وبين رسول الله ﷺ عهد. وقد مرّ بهم قوم يريدون رسول الله فقطعوا عليهم. وقيل: في العُرَيْنين.

[٧٢٠] فأوحى إليه أنّ من جمع بين القتل وأخذ المال قتل وصلب، ومن أفرد القتل قتل، ومن أفرد أخذ المال قطعت يده لأخذ المال، ورجله لإخافة السبيل؛ ومن أفرد الإخافة نفى من الأرض. وقيل: هذا حكم كل قاطع طريق كافراً كان أو مسلماً.

[٧٢١] ومعناه {أَنْ يُقَتَّلُوا} من غير صلب، إن أفردوا القتل {أَوْ يُصَلَّبُوا} مع القتل إن جمعوا بين القتل والأخذ. قال أبو حنيفة ومحمد رحمهما الله، يصلب حيّاً، ويطعن حتى يموت {أَوْ تُقَطَّعَ أَيْدِيهِمْ وَأَرْجُلُهُمْ مِنْ خِلَافٍ} إن أخذوا المال {أَوْ يُنْفَوْا مِنَ الْأَرْضِ} إذا لم يزيدوا على الإخافة. وعن جماعة، منهم الحسن والنخعي؛ أن الإمام مخير بين هذه العقوبات في كلّ قاطع طريق من غير تفصيل.

[٧٢٢] والنفي: الحبس عند أبي حنيفة، وعند الشافعي: النفي من بلد إلى بلد، لا يزال يطلب وهو هارب فرعاً، وقيل: ينفي من بلده، وكانوا ينفونهم إلى (دَهْلَك) وهو بلد في أقصى تهامة، وناصع وهو بلد من بلاد الحبشة.

[٧٢٣] {خَزَى} ذلّ وفضيحة.

[724] “Yalnız, dönüş yapanlar müstesna” ifadesi, sadece yol kesicilik cezasına mahsus olmak üzere ceza görenlerden istisnadır. Öldürme, yaralama ve hırsızlık gibi suçlarda ise affetme yetkisi velilere bırakılmıştır; onlar dilerlerse affedebilirler ve dilerlerse cezayı uygulatırlar. Hazret-i Ali (r.a.)’dan bahis-
 5 hisle şöyle anlatılır: el-Hâris b. Bedr yol kestikten sonra pişmanlık duymuş ve tevbe ederek teslim olmuş, Hazret-i Ali onun bu tevbesini kabul etmiş ve kendisinden cezayı düşürmüştür.

**35. Ey iman edenler! Allah’tan sakının ve sizi O’na yaklaştıracak ve-
 sileyi arayın, O’nun yolunda cihâd edin ki felâha eresiniz.**

10 [725] *Vesîle*, araç edinilen her şey yani kendisiyle yaklaşılacak akrabalık, iyilik vb. şeylerdir. Daha sonra isti‘âre yoluyla taatlerin işlenmesi, günahların terkedilmesi gibi Allah’a yaklaşılmakta araç kılınan şey anlamda kullanılmıştır. Lebîd [v. 40/41 - 660/661] şöyle demiştir:

İnsanların, durumlarının farkında olmadıklarını görüyorum.

15 Dikkat edin! Akıllı olan herkes mutlaka Allah’a giden bir yol tutmalı.

**36. Şüphesiz, yeryüzündeki her şey ve bunun yanında bir o kadarı
 daha inkârcı nankörlerin olsa ve Kıyamet gününün azabından kurtul-
 mak için onu fidye verecek olsalar, onlardan kabul olunmaz. Can yakı-
 cı bir azaptır bunların hakkı!..**

20 **37. Ateş’ten çıkmak isterler, ama oradan çıkacak değillerdir. Onlar
 için temelli bir azap vardır.**

[726] “Kendilerini kurtarmak için onu fidye vermek üzere...” Bu, azabın onlardan asla ayrılmayacağını, ondan hiçbir türlü kurtulamayacaklarını ifade için bir temsildir. Peygamber (s.a.)’in şöyle buyurduğu nakledilmiştir:
 25 “Kıyamet günü kâfire denir ki: ‘Ne dersin dünya dolusu altının olsa kendini kurtarmak için hepsini fidye olarak verir miydin?’ O: ‘Evet!’ der. O zaman kendisine ‘Senden vaktiyle çok daha kolay olanı istenmişti!’ denilir [Müslim, “Sıfatü’l-kıyâme”, 52]. -Lev ve beraberinde olanlar İnne’nin haberidir.-

[727] **Şayet** “لِيَفْتَدُوا بِهِ” (kurtulmak için onu fidye verecek olsalar) ifade-
 30 sinde iki şey zikredilmişken zamir neden tekil kılındı?” **dersen şöyle derim:**
 Bu şu sözde olduğu gibidir:

[٧٢٤] {إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا} استثناء من المعاقبين عقاب قطع الطريق خاصة. وأما حكم القتل والجراح وأخذ المال فإلى الأولياء، إن شاؤوا عفوا، وإن شاؤوا استوفوا. وعن علي رضي الله عنه: أن الحرث بن بدر جاءه تائباً بعدما كان يقطع الطريق، فقبل توبته ودرأ عنه العقوبة.

٥ - ٣٥- ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَابْتَغُوا إِلَيْهِ الْوَسِيلَةَ وَجَاهِدُوا فِي سَبِيلِهِ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ﴾

[٧٢٥] الوسيلة: كل ما يتوسل به، أي يتقرب من قرابة أو صنعة أو غير ذلك، فاستعيرت لما يتوسل به إلى الله تعالى من فعل الطاعات وترك المعاصي. وأنشد للبيد:

أَرَى النَّاسَ لَا يَذَرُونَ مَا قَدَّرَ أَمْرِهِمْ ❀ أَلَا كُلُّ ذِي لُبٍّ إِلَى اللَّهِ
وَإِسْلُ

١٠

٣٦- ﴿إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْ أَنَّ لَهُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا وَمِثْلَهُ مَعَهُ لَيَفْتَدُوا بِهِ مِنْ عَذَابِ يَوْمِ الْقِيَامَةِ مَا تُقْبَلُ مِنْهُمْ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾
٣٧- ﴿يُرِيدُونَ أَنْ يُخْرِجُوا مِنَ النَّارِ وَمَا هُمْ بِخَارِجِينَ مِنْهَا وَلَهُمْ عَذَابٌ مُّقِيمٌ﴾

١٥ [٧٢٦] {لَيَفْتَدُوا بِهِ} ليجعلوه فدية لأنفسهم. وهذا تمثيل للزوم العذاب لهم، وأنه لا سبيل لهم إلى النجاة منه بوجه. وعن النبي ﷺ: "يقال للكافر يوم القيامة: أرايت لو كان لك ملء الأرض ذهباً أكنت تفتدي به؟ فيقول: نعم. فيقال له: قد سئلت أيسر من ذلك. ولو، مع ما في حيزه خبر إنَّ.

[٧٢٧] فإن قلت: لم وحد الراجع في قوله {لَيَفْتَدُوا بِهِ} وقد ذكر شيئان؟ قلت:

٢٠ نحو قوله:

“Ben ve [devem] Kayyâr orada gariptir.” [Yani ikil sıyga ile *ğaribâni* dememiş]

Ya da zamir işaret ismi yerinde kullanılmış olmaktadır. Sanki لِيَقْتَدُوا بِذَلِكَ denilmiş gibidir. وَمِثْلَهُ مَعَهُ ifadesindeki Vav'ın مَعَ anlamında olması câizdir ki bu durumda zamirin mercii zaten müfred olur. **Şayet** “Mefûl-i ma‘ah ne ile mansûb olmuştur [Âmili nedir?]” **dersen şöyle derim:** لَوْ'in gerekli kıldığı fiil ile mansûb olmuştur. Çünkü takdir لَوْ ثَبَّتَ أَنَّ لَهُمْ مَا فِي الْأَرْضِ (yeryüzündeki her şeyin onlara aidiyeti sabit olsa) şeklindedir.

[728] Ebû Vâkîd [v. 68/688], if'âl babından olmak üzere Yâ'nın zammesi ile يُخْرِجُوا أَنْ (çıkartılmak isteyeceklerdir) şeklinde okumuştur. بِخَارِجِينَ (çıkacak...) kelimesi çoğunluğun kıraatini desteklemektedir.

[729] İkrime'den [v. 105/723] şöyle bir şey rivayet edilmiştir: [Hâricî lideri] Nâfi' b. Ezrak [v. 65 /685], İbn Abbâs'a [v. 68/688] “Bre gözü de kör kalbi de kör olan adam! Allah Teâlâ ‘ve oradan çıkacak değillerdir’ buyururken, bir topluluğun [büyük günah işleyenlerin] cehennemden çıkartılacaklarını mı iddia ediyorsun sen?!” dedi. İbn Abbâs “Yazıklar olsun sana! Yukarısını da okusana!.. Bu, kâfirler içindir” dedi. Bu, Mücbire'nin⁶⁹ düzmecelerindendir ve bu onların ilk yalanları ve iftiraları da değildir. Bunun böyle olduğuna İbnü'l-Ezrak'ın Hazret-i Peygamber'in amcaoğluyla, üstelik de Kureyşli destekçileri, Abdulmuttaliboğullarından akraba ve dostları arasında iken dünya ehlinde hiç kimsenin cesaret edemeyeceği bir üslupla karşı karşıya getirilmesi yeterli delildir. Çünkü o bu ümmetin âlimidir, deniz gibi engin ve derin müfessiridir. Ayrıca, haberin [İbn Abbâs'ın azatısı] İkrime'ye dayandırılması... İşbu iki delil, rivayetin net bir uydurma olduğunu açıkça göstermektedir.

38. Erkek hırsızın ve kadın hırsızın ellerini; yaptıklarına karşılık Allah tarafından ibretlik bir ceza olarak kesin! Allah ‘mutlak izzet ve hikmet sahibi’dir (‘Azîz, Hakîm).

39. Kim de zulmettikten sonra dönüş yapar, durumunu düzeltirse, Allah onun dönüşünü elbette kabul eder. Allah bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

40. Bilmez misin ki göklerin ve yerin mülkü tamamen Allah’ındır; dilediğine azap ediyor, dilediğini bağışlıyor ve Allah her şeye kadirdir?

⁶⁹ Mücbire dediği, büyük günah işleyenlerin sonunda cennete gideceğini söyleyen Ehl-i Sünnet'tir.

فَإِنِّي وَقَيَّارٌ بِهَا لَعْرِبٌ ❁

أو على إجراء الضمير مجرى اسم الإشارة، كأنه قيل: ليفتدوا بذلك. ويجوز أن يكون الواو في {وَمِثْلُهُ} بمعنى مع، فيتوحد المرجوع إليه. فإن قلت: فبم ينصب المفعول معه؟ قلت: بما يستدعيه لو، من الفعل، لأن التقدير: لو ثبت أن لهم ما ٥ في الأرض.

[٧٢٨] قرأ أبو واقد «أَنْ يُخْرِجُوا» بضم الياء من أخرج. ويشهد لقراءة العامة قوله: {بِخَارِجِينَ}.

[٧٢٩] وما يروى عن عكرمة: أن نافع بن الأزرق قال لابن عباس: يا أعمى البصر أعمى القلب! تزعم أن قومًا يخرجون من النار، وقد قال الله تعالى: {وَمَا هُمْ بِخَارِجِينَ مِنْهَا}؟! فقال: «ويحك! اقرأ ما فوقها. هذا للكفار.» فما لفقته المجبرة؛ وليس بأول تكاذيبهم وفراهم. وكفأك بما فيه من مواجهة ابن الأزرق ابن عم رسول الله ﷺ وهو بين أظهر أعضاده من قريش وأنضاده من بني عبد المطلب وهو حبر الأمة وبحرها ومفسرها، بالخطاب الذي لا يجسر على مثله أحد من أهل الدنيا، وبرفعه إلى عكرمة دليلين ناصين أن الحديث فرية ما فيها مرية.

١٥ ٣٨- «وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا جَزَاءً بِمَا كَسَبَا نَكَالًا مِنَ اللَّهِ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ»

٣٩- «فَمَنْ تَابَ مِنْ بَعْدِ ظُلْمِهِ وَأَصْلَحَ فَإِنَّ اللَّهَ يَتُوبُ عَلَيْهِ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ»

٤٠- «أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ لَهُ مُلْكُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ يُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ وَيَغْفِرُ لِمَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ» ٢٠

- [730] وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ kelimelerinin merfû‘ oluşu, Sîbeveyhi’ye [v. 180/796] göre mübteda olmaları sebebiyledir, haberi ise mahzûf olup adeta şöyle denmektedir: “Size farz kılınanlardan biri de hırsız erkek ve kadın (ın hük-mü)dür.” Diğer bir izah şöyledir: Mübteda olmaları hasebiyle merfû‘durlar, haber ise فَأَقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا (ellerini kesin) kısmıdır. Haberin başına Fâ gelmesi de şart anlamı içermesindendir. Çünkü مَنَا سَرَقْتَ فَأَقْطَعُوا (sen hırsızlık etmişse ellerini kesin) şeklinde. İsm-i mevsûl şart anlamı içerir. İsâ b. Ömer [v. 149/766] ise [وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ] şeklinde mansûb okumuştur. Sîbeveyhi [v. 180/796] bu kıraati emir kipi sebebiyle çoğunluğun kıraatine tercih etmiştir çünkü *zeyd^{en} fa’dribhu* demek, *zeyd^{un} fa’dribhu* demekten daha güzeldir.

- [731] “O ikisinin ellerini” ifadesi, o ikisinin iki elini anlamındadır. Benzer bir kullanım şekli فَقَدْ صَغَتْ قُلُوبُكُمَا (“... ikinizin de kalpleri yamulmuş bulunuyor!” [Tahrim 66/4]) ifadesidir. Her iki yerde de muzâfun ileyhın tesniye oluşu ile yetinilerek muzâfı da tesniye kılmaya ihtiyaç duyulmamıştır.
- 15 “İki el” ile sağ eller kastedilmiştir. Bunun delili de İbn Mes’ûd (r.a.)’ın [v. 32/653] وَالسَّارِقُونَ وَالسَّارِقَاتُ فَأَقْطَعُوا أَيْمَانَهُمْ (Erkek hırsızların ve kadın hırsızların sağ ellerini kesin) şeklindeki kıraatidir.

- [732] Şer’î terminolojide ‘hırsız’, normal koruma altında olan bir malı çalan kimsedir. Elin kesileceği yer ise bilektir. -Hâricîlere göre, omuzdur.-
- 20 El kesme cezasının uygulanması için çalınan malın Ebû Hanîfe *Rahimehu’llâh*’a [v. 150/767] göre on dirhem olması lazımdır. Mâlik [v. 179/795] ve Şâfi’î’ye [v. 204/819] göre ise çeyrek dinardır. Hasan-ı Basrî *Rahimehu’llâh*’ın [v. 110/728] da bir dirhem dediği rivayet olunmuştur, vaazlarında “Aman, bir dirhem için elini kestirme!” dermiş.

- 25 [733] جَزَاءٌ وَنَكَالًا kelimeleri *mefûlün lehtir*.

- [734] Hırsızlardan “her kim yaptığı haksızlıktan sonra” yani hırsızlıktan sonra “tevbe eder ve” yaptığı işin akıbetini düşünerek “durumunu düzeltirse Allah da onun dönüşünü/tevbelerini kabul eder” ve ondan âhîret azabını düşürür. El kesme cezasını ise Ebû Hanîfe *Rahimehu’llâh* [v. 150/767] ve as-hâbına göre tevbe düşürmez, Şâfi’î *Rahimehu’llâh*’a [v. 204/819] göre ise iki kavlden birine göre düşürür.

- [735] “Dilediğine” yani ilâhî hikmete göre azap görmesi gereken ısrarcılara “azap ediyor, dilediğini” yani affedilmesi gereken tevbe-kârları “bağışlıyor.” Denilmiştir ki *harbîn*in hırsızlık cezası piş-man olup tevbe etmesi halinde düşer, bu hüküm onun, İslâm’ı kabul etmesini kolaylaştırmak ve ondan nefret etmemesini sağlamak içindir.
- 35

[٧٣٠] {وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ} رفعهما على الابتداء، والخبر محذوف عند سيبويه، كأنه قيل: وفيما فرض عليكم السارق والسارقة، أي حكمهما. ووجه آخر وهو أن يرتفع بالابتداء، والخبر {فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا} ودخول الفاء لتضمنهما معنى الشرط، لأن المعنى: والذي سرق والتي سرق فاقطعوا أيديهما، والاسم الموصول يضمن معنى الشرط. ٥ وقرأ عيسى بن عمر بالنصب، وفضلها سيبويه على قراءة العامة لأجل الأمر، لأنَّ "زَيْدًا فَاضِرِيه" أحسن من "زَيْدٌ فَاضِرِيه".

[٧٣١] {أَيْدِيَهُمَا} يديهما، ونحوه: {فَقَدْ صَعَتْ قُلُوبُكُمَا} [التحريم: ٤] اكتفى بتثنية المضاف إليه عن تثنية المضاف. وأريد باليدين اليمينان، بدليل قراءة عبد الله «وَالسَّارِقُونَ وَالسَّارِقَاتِ فَاقْطَعُوا أَيْمَانَهُمْ».

١٠ [٧٣٢] والسارق في الشريعة: من سرق من الحرز: والمقطع الرسغ. وعند الخوارج: المنكب. والمقدار الذي يجب به القطع عشرة دراهم عند أبي حنيفة؛ وعند مالك والشافعي رحمهما الله ربع دينار. وعن الحسن درهم؛ وفي مواعظه: احذر من قطع يدك في درهم.

[٧٣٣] {جَزَاءٌ} و{نَكَالًا} مفعول لهما.

١٥ [٧٣٤] {فَمَنْ تَابَ} من السَّارِق {مِنْ بَعْدِ ظُلْمِهِ} من بعد سرقته {وَأَصْلَحَ} أمره بالتفصي عن التبعات {فَإِنَّ اللَّهَ يَتُوبُ عَلَيْهِ} ويسقط عنه عقاب الآخرة. وأما القطع فلا تسقطه التوبة عند أبي حنيفة وأصحابه؛ وعند الشافعي، في أحد قوليه، تسقطه.

[٧٣٥] {مَنْ يَشَاءُ} من يجب في الحكمة تعذيبه والمغفرة له من المصرين والتائبين. وقيل: يسقط حدّ الحربي إذا سرق بالتوبة، ليكون أدعى له إلى الإسلام وأبعد من التنفير عنه،

Fakat tevbe etmiş olmak Müslümandan cezayı düşürmez, zira cezanın uygulamasında müminler için maslahat ve hayat vardır. Nitekim “*Kısasta sizin için hayat vardır*” [Bakara 2/179] buyrulmuştur. **Şayet** “Azap neden mağfiretten önce zikredilmiş?” **dersen şöyle derim:** Bu sıralamada hırsızlığın tevbeden önce gerçekleşmiş olması dikkate alınmış ve bunlar birbirine tekabül ettirilmiştir.

41. Ey peygamber! Nankörce inkâr etmekte koşturanlar seni üzmesin. Şu, ağızları(nın ucu)yla “iman ettik” dedikleri halde kalpleri iman etmeyenler ve Yahudiler... Sürekli yalana kulak verenler, daima, ‘senin yanına gelmeyen başka bir kavmin sözünü dinleyen’ler... ki bunlar ke-
limelerin yerlerini değiştirirler de “Şayet size şu verilirse onu alın, o verilmezse ondan uzak durun!” derler. Allah’ın fitneye düşürmek istediği işbu kimseler için, sen Allah’a karşı hiçbir şeye mâlik değilsin. Bunlar-
dır işte, kalplerini Allah’ın temizlemek istemediği kimseler! Bunların hakkı, dünyada rüsvaylıktır, Âhirette de muazzam bir azap vardır bun-
lar için!..

[736] لا يَخْزُوكَ Ya’nın zammesiyle *lâ yuhzinke*, يُسَارِعُونَ de ifâlden *yusri’û-ne* okunmuştur. Mâna şöyledir: Münafıkların küfre dalışta koşturmalarına aldırma, boş ver. Yani kendilerinden sadır olan İslâm aleyhtarlığına dair desiseleri ve müşriklarla olan dostlukları sebebiyle tasalanma. Çünkü sana yar-
 20 dım edecek olan Ben’im ve Ben onların şerrini defetmede sana yeterim. *Esra’a fi-hi’ş-şeyb* ifadesiyle ağaran saçların hızla çoğaldığı, *esra’a fi-hi’l-fesâd* ifadesiyle de bozulmanın hızla yayıldığı kastedilir. İşte bunların inkâra se-
 30 ğirtirerek, fırsat bulmaları halinde hiç sektirmeden bodoslama inkâra dalıp yavaş yavaş yitip gitmeleri de böyledir!..

[737] قَالُوا آمَنَّا ise بِأَفْوَاهِهِمْ ya değil قَالُوا ya bağ-
 25 lıdır (Yani kalpten gelerek değil de ağızlarıyla dediler). وَمِنَ الَّذِينَ هَادُوا ise ken-
 dinden önceki kelâmdan bağımsız olup سَمَاعُونَ kelimesinin haberidir, وَمِنَ
 الْيَهُودِ قَوْمٌ سَمَاعُونَ (Yahudilerden (...a) kulak verip duran bir topluluk vardır)
 takdirindedir. قَالُوا وَمِنَ الَّذِينَ هَادُوا ifadesine atfı da mümkün olup سَمَاعُونَ ifadesi,
 30 قَالُوا وَمِنَ الَّذِينَ هَادُوا takdirindedir [yani mahzûf bir mübtedanın haberi olarak] merfû’dur.
 Takdir edilen هُمْ zamiri ise her iki gruba ya da sadece هَادُوا ya râci-
 dir. [Yani ya her iki grup da ya da sadece Yahudiler yalana kulak verip durmaktadır.]

ولا يسقطه عن المسلم: لأنَّ في إقامته الصلاح للمؤمنين والحياة {وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ} [البقرة: ١٧٩]. فإن قلت: لم قدم التعذيب على المغفرة؟ قلت: لأنه قوبل بذلك تقدم السرقة على التوبة.

٤١- ﴿يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ لَا يَحْزُنْكَ الَّذِينَ يُسَارِعُونَ فِي الْكُفْرِ مِنَ الَّذِينَ قَالُوا آمَنَّا بِأَفْوَاهِهِمْ وَلَمْ تُؤْمِنْ قُلُوبُهُمْ وَمِنَ الَّذِينَ هَادُوا سَمَّاعُونَ لِلْكَذِبِ سَمَّاعُونَ لِقَوْمٍ آخَرِينَ لَمْ يَأْتُوكَ يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ مِنْ بَعْدِ مَوَاضِعِهِ يَقُولُونَ إِنْ أُوتِيتُمْ هَذَا فَخُذُوهُ وَإِنْ لَمْ تُؤْتَوْهُ فَاحْذَرُوا وَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ فِتْنَتَهُ فَلَنْ تَمْلِكَ لَهُ مِنَ اللَّهِ شَيْئًا أُولَئِكَ الَّذِينَ لَمْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يُطَهِّرْ قُلُوبَهُمْ لَهُمْ فِي الدُّنْيَا خِزْيٌ وَلَهُمْ فِي الْآخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ﴾

١٠ [٧٣٦] قرئ «لا يُحْزِنُكَ» بضم الياء، و«يُسْرِعُونَ». والمعنى: لا تهتم ولا تبال بمسارعة المنافقين. {فِي الْكُفْرِ} أي في إظهاره بما يلوح منهم من آثار الكيد للإسلام ومن موالاة المشركين، فإني ناصرك عليهم وكافيك شرهم. يقال: أسرع فيه الشيب، وأسرع فيه الفساد، بمعنى: وقع فيه سريعاً، فكذاك مسارعتهم في الكفر ووقوعهم وتهافتهم فيه، أسرع شيء إذا وجدوا فرصة لم يخطئوها.

١٥ [٧٣٧] و{آمَنَّا} مفعول قالوا؛ و{بِأَفْوَاهِهِمْ} متعلق بقالوا لا بآمَنَّا. {وَمِنَ الَّذِينَ هَادُوا} منقطع مما قبله، خبر لسماعون، أي ومن اليهود قوم سماعون. ويجوز أن يعطف على {مِنَ الَّذِينَ قَالُوا} ويرتفع سماعون على: هم سماعون. والضمير للفریقین. أو للذين هادوا.

“Yalana kulak verip durmak”tan maksat ise şudur: Bunlar, Yahudi âlimlerinin dindenmiş gibi gösterdikleri düzmece şeyleri, onların Allah’a karşı uydurdukları yalanları ve Tevrat’ta yaptıkları tahrifatı kabule yatkındırlar. Bu kullanım şekli “Hükümdar falanın sözüne kulak verir, onu dinler!” şeklindeki kullanıma benzer. *Semi‘allāhu li-men hamideh* ifadesindeki kullanım da buradaki gibi, “Hamdedenin hamdine Allah kulak verir, onu kabul eder” şeklindedir.

[738] “Daima, senin yanına gelmeyen başka bir kavmin sözünü dinleyenler...” Bunlarla Peygamber (s.a.)’in meclisine hiç uğramayıp ondan uzak duran Yahudiler kastedilmektedir. Bunun sebebi de içlerindeki ölçsüz kin ve nefret ile düşmanlıkta aşırılıktır. Yani onlar Yahudi âlimlerine ve ‘sana bakmaya bile tahammül edemeyecek kadar’ düşmanlıkta ileri giden aşırılara kulak verirler. Bir yoruma göre ise dinlemeleri Peygamber (s.a.)’e yöneliktir. Ancak bunu ondan duyduklarına ekleme çıkarma yaparak, onu değiştirmeye, başkalaştırmaya kalkışarak onu yalana çıkarma amaçlı yapmaktadırlar. Yani bir grup da Hazret-i Peygamber’i, ondan duyduklarını kendilerine ulaştırmaları için yönlendirildikleri bir başka Yahudi topluluğu için dinlerler. Dinleyenlerin Kurayzaoğulları, diğer kavmin de Hayber Yahudileri olduğu söylenmiştir.

[739] “Ki bunlar kelimelerin yerlerini değiştirirler” yani sözü sağa sola sündürüp yok ederler, kelimeleri Allah Teâlâ’nın vaz ettiği kök anlamlarından kopardıktan sonra, ilk haliyle bir bağlamı varken hiç bağlamı olmayan alakasız anlamlara çekerler “de ‘Şayet size şu” kök anlamından ve bağlamından kopartılarak tahrif edilen şey “verilirse onu alın” bilin ki o haktır, onunla amel edin! “O verilmez” ve Muhammed size onun hilâfına fetva verir “se o takdirde ondan sakının” aman ha aman, kendinizi ondan koruyun zira o bâtıldır, sapıklıktır.

[740] Rivayete göre Hayber’de eşraftan bir adam yine eşraftan bir kadınla zina etmişti. Her ikisi de *muhsan* / evli idi ve cezaları Tevrat’a göre *recim* idi. Ancak, eşraftan oldukları için onları recmetmek işlerine gelmedi. İçlerinden bir heyeti Kurayzaoğulları Yahudilerine gönderdiler ki onlar bunu Peygamber (s.a.)’e sorsunlar. Şunu da tembih ettiler: Eğer Muhammed *celde* / sopa ve yüze kara çalıp dolaştırma cezası verilmesini emrederse kabul edin, recmedilmesini emretmesi halinde ise kabul etmeyin. Zina eden adamla kadını da o heyetle birlikte gönderdiler.

ومعنى {سَمَاعُونَ لِلْكَذِبِ} قابلون لما يفتريه الأحبار ويفتعلونه من الكذب على الله وتحريف كتابه؛ من قولك: الملك يسمع كلام فلان. ومنه سمع الله لمن حمده.

[٧٣٨] {سَمَاعُونَ لِقَوْمٍ آخَرِينَ لَمْ يَأْتُوكَ} يعني اليهود الذين لم يصلوا إلى مجلس رسول الله ﷺ وتجاؤا عنه لما أفرط فيهم من شدة البغضاء وتبالغ من العداوة، أي قابلون من الأحبار ومن أولئك المفرطين في العداوة الذين لا يقدرُونَ أن ينظروا إليك. وقيل: سماعون إلى رسول الله ﷺ لأجل أن يكذبوا عليه بأن يمسخوا ما سمعوا منه بالزيادة والنقصان والتبديل والتغيير، سماعون من رسول الله ﷺ لأجل قوم آخرين من اليهود وجهوهم عيوناً ليلغوهم ما سمعوا منه. وقيل: السَّمَاعُونَ: بنو قريظة، والقوم الآخرون: يهود خيبر.

١٠ [٧٣٩] {يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ} يميلونه ويزيلونه {عَنْ مَوَاضِعِهِ} التي وضعه الله تعالى فيها، فيهملونه بغير مواضع بعد أن كان ذا مواضع {إِنْ أُوتِيتُمْ هَذَا} المحرف المزال عن مواضعه {فَخُذُوهُ} واعلموا أنه الحق واعملوا به {وَإِنْ لَمْ تُؤْتَوْهُ} وأفتاكم محمد بخلافه {فَاخْذُرُوا} وإياكم وإياه فهو الباطل والضلال.

[٧٤٠] وروي أن شريقاً من خيبر زنى بشريفة، وهما محصنان، وخدّهما ١٥ الرجم في التوراة، فكرهوا رجمهما لشرفهما فبعثوا رهطاً منهم إلى بني قريظة ليسألوا رسول الله ﷺ عن ذلك، وقالوا: إن أمركم محمد بالجلد والتحميم فاقبلوا، وإن يأمركم بالرجم فلا تقبلوا. وأرسلوا الزانين معهم،

Hazret-i Peygamber onlara recim emri verdi fakat onun bu emrini yerine getirmeye yanaşmadılar. Bunun üzerine Cebrâil *Aleyhisselâm*, Peygamber (s.a.)'e İbn Süriyâ'nın aralarında hakem kılınması önerisinde bulunmasını söyledi. Peygamber (s.a.) de onlara: "Fedek'de oturan tüysüz, beyaz tenli şaşı bir genç var, kendisi-
 5 ne İbn Süriyâ derler. Onu tanıyor musunuz?" dedi. Onlar: "Evet, o yeryüzündeki Yahudilerin en âlimidir" dediler ve onun hakemliğine razı oldular. Bunun üzerine [ilgili kişiyi çağırdılar], Peygamber (s.a.) ona sordu: "Kendisinden başka ilâh olmayan, Mûsâ için denizi yaran, Tûr-i Sînâ'yı başlarına kaldıran, kendilerini kurtarıken Firavun hanedanını boğarak helâk eden, kendilerine kitabı, onun helâl
 10 ve haramını indiren Allah hakkı için söyle! Tevrat'ta *muhsan* / evli olan kimseler için recim cezasını buluyor musunuz, bulmuyor musunuz?" O "Evet!" deyince, Yahudilerin ayak takımı adamın üzerine çullandı "Yalan söylesem, başımıza azap indirileceğinden korktum!" dedi. Sonra Hazret-i Peygamber'e bekledikleri nebînin alameti olarak bildikleri birtakım şeyler sordu ve [beklediği doğrultuda ondan
 15 cevap alınca] "Allah'tan başka ilâh olmadığına ve senin de Allah'ın daha önceki resûller tarafından müjdelenmiş olan ümmî Arap peygamber olduğuna şahadet ederim!" dedi. Bunun ardından Peygamber (s.a.) zina eden o iki kişinin recmedilmesini emretti ve ceza Mescid-i Nebevî'nin kapısının önünde infaz edildi.

[741] "Allah'ın fitneye düşürmek *istediği* işbu kimseler" yani Allah'ın
 20 gerçek yüzlerini ortaya çıkarmak üzere ayartılmış olarak kendi hallerine bırakıp, rezil ü rüsvay ettiği kimseler "için sen Allah'a karşı hiçbir şeye mâlik değilsin." Sen onların Allah'ın lütuf ve inayetinden, tevfkine mazhariyetten nasiplenebilmeleri için hiçbir şey yapamazsın. "Onlardır işte, Allah'ın kalplerini temizlemek istemediği kimseler!" Yani Allah, onlara hakkında lütuf
 25 ve ihsanından kalplerini temizleyecek şeyleri bahşetmeyi dilememiştir çünkü buna ehil değildiler ve Allah böylesi bir lütuf ve ihsanın onlara kâr edip bir yarar sağlamayacağını biliyordu. "Allah'ın âyetlerine inanmayanları, Allah elbette doğru yola iletmez. Onlar için can yakıcı bir azap vardır." [Nahl 16/104] "İman ettikten, peygamberlerin gerçek olduğuna şahitlik ettikten
 30 ve kendilerine apaçık deliller geldikten sonra inkâra sapan bir kavmi Allah nasıl hidayete erdirdin?!" [Âl-i İmrân 3/86]

**42. Sürekli yalana kulak verir, daima rüşvet yerler! (Mahkemeleşmek için) sana gelirlerse ister aralarında hakemlik et ister onlardan yüz çevir. Onlardan yüz çevirirsen, sana hiçbir zarar veremezler. Ama, hakemlik edecek olursan, herkese eşit davranarak aralarında hakemlik et
 35 çünkü eşit davrananları Allah sever.**

فأمرهم بالرجم فأبوا أن يأخذوا به، فقال له جبريل: اجعل بينك وبينهم ابن صوريا. فقال: "هل تعرفون شاباً أمرد أبيض أعور يسكن فذك يقال له: ابن صوريا؟" قالوا: نعم، وهو أعلم يهودي على وجه الأرض؛ ورضوا به حكماً. فقال له رسول الله ﷺ: "أنشدك الله الذي لا إله إلا هو الذي فلق البحر لموسى، ورفع فوقكم الطور، وأنجاكم وأغرق آل فرعون، والذي أنزل عليكم كتابه وحلاله وحرامه، هل تجدون فيه الرجم على من أحصن؟" قال: نعم، فوثب عليه سفلة اليهود، فقال: خفت إن كذبت أنه ينزل علينا العذاب. ثم سأل رسول الله ﷺ عن أشياء كان يعرفها من أعلامه فقال: أشهد أن لا إله إلا الله وأنت رسول الله النبي الأمي العربي الذي بشر به المرسلون، وأمر رسول الله ﷺ بالزانيين فرجما عند باب مسجده.

١٠ [٧٤١] {وَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ فِتْنَتَهُ} تركه مفتوناً وخذلانه {فَلَنْ تَمْلِكَ لَهُ مِنَ اللَّهِ شَيْئًا} فلن تستطيع له من لطف الله وتوفيقه شيئاً {أُولَئِكَ الَّذِينَ لَمْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يَمْنَحْهُمْ مِنَ الطَّافَةِ مَا يَطْهَرُ بِهِ قُلُوبَهُمْ؛ لأنهم ليسوا من أهلها، لعلمه أنها لا تنفع فيهم ولا تنجع} {إِنَّ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ لَا يَهْدِيهِمُ اللَّهُ} [النحل: ١٠٤]، {كَيْفَ يَهْدِي اللَّهُ قَوْمًا كَفَرُوا بَعْدَ إِيمَانِهِمْ} [آل عمران: ٨٦].

١٥ ٤٢- ﴿سَمَاعُونَ لِلْكَذِبِ أَكَّالُونَ لِلسُّحْتِ فَإِنْ جَاءُوكَ فَاحْكُم بَيْنَهُمْ أَوْ أَعْرِضْ عَنْهُمْ وَإِنْ تُعْرِضْ عَنْهُمْ فَلَنْ يَضُرُّوكَ شَيْئًا وَإِنْ حَكَمْتَ فَاحْكُم بَيْنَهُم بِالْقِسْطِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ﴾

43. Tevrat yanlarında olduğu halde ve Allah'ın hükmü orada mevcutken nasıl seni hakem tayin ediyorlar, sonra da (verdiği hükümden) yüz çeviriyorlar?! Bunlar, mümin değiller!

- [742] *es-Suht* [السُّحْت] kazanılması helâl olmayan her şeydir. Kişi, bir şeyin kökünü kazıdığına *sehatehû* denir çünkü bereketi kalmamıştır. Nitekim “Allah faizi yavaş yavaş mahveder” [Bakara 2/276] buyrulmuştur, *ribâ* yani faiz de bir tür *suht*tur. *السحت* kelimesi harekesiz ve harekeli olarak [*es-suht* ve *es-suhut*] okunmuştur; *sehatehû*dan masdar olmak üzere Sin'in fethasıyla *es-saht*, iki fethayla *es-sehat* ve Sin'in kesresiyle *es-siht* şeklinde de okunmuştur.
- [743] Onlar verdikleri hükümlere, haramı helâl yapmaya karşılık rüşvet almaktaydılar. Hasan-ı Basrî *Rahimehu'llâh*'dan [v. 110/728] şöyle rivayet edilmiştir: İsrâiloğullarında hâkime bir dava getirildiğinde, kişi ona rüşvet verecekse, onu kolunun yeline koyar ve hâkimin görmesini sağlayacak şekilde talebini ona anlatırdı. Rüşveti gören hâkim daha ötekinin yüzüne bile bakmadan hükmünü verirdi. Yani, “rüşvet alırlar, yalan dinlerler” idi. Anlatıldığına göre bir kamu görevlisi icra ettiği işi bitirip memleketine döndüğünde, kavmi ona hoşgeldine gelmiş. O da onlara yol hediyesi olarak getirdiği yiyeceği ikram etmiş ve ondan sonra yaptığı işle ilgili çevirdiği dolapları anlatmaya başlamış. Bunun üzerine, topluluğun içinden bir bedvî kalkıp şöyle demiş: “Yahu biz de, Allah'ın ‘Sürekli yalana kulak verir, daima rüşvet yerler!’ buyurduğu gibi yapanlardanmışız!” demiş. Peygamber (s.a.)'in de “Haram lokmanın büyüttüğü et [beden], cehennemde yanmaya daha bir lâyıktır!” [Hâkim, *Müstedrek*, IV, 232] buyurduğu nakledilmiştir.

- [744] Söylendiğine göre Hazret-i Peygamber, Ehl-i Kitap'tan muhakeme olmak için kendisine gelenler hakkında muhayyerdi. Dilerse davaya bakar hükmünü verir, dilerse bakmazdı. Atâ [v. 114/732], İbrâhim en-Naha'î [v. 96/714] ve Şa'bî'den [v. 104/722] “onların müslüman hâkimlere başvurmaları halinde hâkimin dilerse davalarına bakacağını, dilerse de bakmayacağını” söyledikleri nakledilmiştir. Bu hükmün, “Aralarında Allah'ın indirdiği ile hükmet!” [Mâide 5/49] âyeti ile mensuh olduğu da söylenmiştir. Ebû Hanîfe *Rahimehu'llâh*'a [v. 150/767] göre “Eğer hükmolunmak üzere bize gelirlerse onlara da İslâm ahkâmı uygulanır, onlardan biri Müslüman bir kadınla zina etse yahut Müslüman birine ait bir malı çalsa kendisine had cezası uygulanır.” Hicaz uleması ise Ehl-i Kitap'tan olanlara İslâm ahkâmının uygulanmayacağı görüşündedirler.
- Onlara göre, Ehl-i Kitap'la şirkleri üzere zimmet akdi yapılmıştır. Şirk ise had vurulamayacak kadar büyük bir günahdır! Bu âlimler derler ki: Hazret-i Peygamber'in iki Yahudiye recmetmesi cizye âyeti [Tevbe 9/29] inmeden öncedir.

٤٣- ﴿وَكَيْفَ يُحَكِّمُونَكَ وَعِنْدَهُمُ التَّوْرَةُ فِيهَا حُكْمُ اللَّهِ ثُمَّ يَتَوَلَّوْنَ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ وَمَا أُولَئِكَ بِالْمُؤْمِنِينَ﴾

[٧٤٢] {الشُّحْتِ} كل ما لا يحل كسبه، وهو من سَحَتَه، إذا استأصله، لأنه مسحوت البركة، كما قال تعالى: {يَمْحَقُ اللَّهُ الرِّبَا} [البقرة: ٢٧٦]، والربا باب منه. ٥
وقرئ «الشُّحْتِ» بالتخفيف والتثقيل. و«السَّحْتِ»، بفتح السين على لفظ المصدر من سَحَتَه، «والسَّحْتِ»، بفتحيتين، «والسَّحْتِ»، بكسر السين.

[٧٤٣] وكانوا يأخذون الرشا على الأحكام وتحليل الحرام. وعن الحسن: كان الحاكم في بني إسرائيل إذا أتاه أحدهم برشوة جعلها في كفه فأراها إياه وتكلم بحاجته فيسمع منه ولا ينظر إلى خصمه، فيأكل الرشوة ويسمع الكذب. وحُكي أن عاملاً قدم من عمله فجاءه قومه، فقدم إليهم العراضة وجعل يحدثهم بما جرى له في عمله، فقال أعرابي من القوم: نحن كما قال الله تعالى: {سَمَاعُونَ لِلْكَذِبِ أَكَّالُونَ لِلشُّحْتِ}. وعن النبي ﷺ: "كل لحم أنبته السحت فالنار أولى به."

[٧٤٤] قيل: كان رسول الله ﷺ مخيراً، إذا تحاكم إليه أهل الكتاب، بين أن يحكم بينهم وبين أن لا يحكم. وعن عطاء والنخعي والشعبي: أنهم إذا ارتفعوا إلى حكام المسلمين، فإن شاءوا حكموا وإن شاءوا أعرضوا. وقيل: هو منسوخ بقوله {وَأَنِ احْكُم بَيْنَهُم بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ}. وعند أبي حنيفة رحمه الله: إن احتكموا إلينا حملوا على حكم الإسلام، وإن زنى منهم رجل بمسلمة، أو سرق من مسلم شيئاً أقيم عليه الحد. وأما أهل الحجاز فإنهم لا يرون إقامة الحدود عليهم، يذهبون إلى أنهم قد صولحوا على شركهم، وهو أعظم من الحدود. ويقولون: إن النبي ﷺ رجم اليهوديين قبل نزول الجزية. ٢٠

[745] "... sana hiçbir zarar veremezler." Bunlar davalarını Hazret-i Peygamber'e ancak *-recim* yerine *celde* gibi- daha kolay ve ehven bir hüküm vermesi talebiyle götürürlerdi. Peygamber (s.a.) onların beklentisi doğrultusunda hüküm vermeyip [veya] dâvaya bakmayınca, onun bu tavrı onlara ağır geldi ve kendilerine sırt çevirmesi hoşlarına gitmedi. İşleri güçleri Peygambere düşmanlık edip zarar vermek olduğundan, Allah da elçisine tuttuğu yolda güvende olduğunu belirtti.

[746] بِالْقِسْطِ yani *recim* ile hükmetmesinde olduğu gibi, "herkese eşit davranarak" ve ihtiyatla...

[747] "Nasıl seni hakem tayin ediyorlar..." Bu, Peygamber (s.a.)'e ve onun getirdiği kitaba inanmayanlar için bir taaccüp ifadesidir. Kaldı ki ilgili hüküm, iman ettiklerini iddia ettikleri kitaplarında apaçık yazılıdır. "Sonra da (verdiğin hükümden) yüz çeviriyorlar?!" Sonra da sen onlara hüküm verdiğinde, kendi kitaplarında olana uygun düşecek şekilde vermiş olduğun hükümden yüz çeviriyorlar ve ona rıza göstermiyorlar!? "Onlar *mümin* değillerdir." Yani iddia ettikleri gibi kendi kitaplarına inanıyor değillerdir. Ya da onlarla dalga geçme kabiliyetinden söylenmiş bir söz olup "imanlarında kâmil değillerdir" anlamındadır.

[748] **Şayet** "اللَّهُ فِيهَا حُكْمُ" cümlesinin i'rabı nedir?" **dersen şöyle derim:** Ya *et-tevrât*tan hal olmak üzere mansûbdur ve *et-tevrât* mübtada, عَنْدَهُمْ [mukaddem] haberidir [Yani "Tevrat -Allah'ın hükmünü içerdiği halde- yanlarında iken" şeklinde]. Ya da yine ondan haber olmak üzere merfû'dur. اللَّهُ تَوْرَاهُ نَاطِقَةٌ بِحُكْمِ اللَّهِ (Allah'ın hükmünü bildiren Tevrat yanlarında iken) der gibi. Ya da i'rabda mahalli olmayan açıklayıcı bir cümledir; "yanlarında, hakeme gitmeye ihtiyaç bırakmayacak bir şey / belge varken..." Tıpkı *'indeke zeydtm yensahuke ve yuşî-ru 'aleyke bi's-savâb' fe-mâ tasne'u bi-ğayrihî* [Yanında Zeyd var; sana nasihat ediyor, doğruyu gösteriyor. O halde, başkasını ne yapacaksın!?] der gibi. **Şayet** "Tevrat niye müennes kılındı?" **dersen şöyle derim:** *Mevmât* ve *devdât* [مَوْمَاة ve دَوْدَاة] ve Arap dilindeki bu gibi [müennes] kelimelerin naziri olduğu için. "ثُمَّ تَتَوَلَّوْنَ" cümlesini neye atfetmiş?" **dersen** يُحْكُمُونَكَ fiiline, **derim.**

44. Şüphesiz, içinde hidayet ve nur bulunan Tevrat'ı Biz indirmiş-tik. Kendilerini Hakk'a teslim etmiş peygamberler, Yahudilerin hukukî ihtilâflarını onunla hükme bağlardı. Rabbanîler ve bilginler de hasasiyetle korumaları istenen Allah'ın kitabıyla -ki onun nighbânı idiler- (aynı görevi yerine getirirlerdi). O halde, siz de (ey çağdaş Yahudi din adamları!) insanlardan korkmayın, Benden korkun! Âyetlerimi az bir paha karşılığı satmayın. Kim Allah'ın indirdiğiyle hükmetmezse, bunlardır işte, inkârcı nankörler!

[٧٤٥] {فَلَنْ يَضْرُوكَ شَيْئًا}، لأنهم كانوا لا يتحاكمون إليه إلا لطلب الأيسر والأهون عليهم، كالجلد مكان الرجم. فإذا أعرض عنهم وأبى الحكومة لهم، شق عليهم وتكروهوا إعراضه عنهم، وكانوا خُلُقَاءً بأن يعادوه ويضاروه، فأمن الله سربه.

[٧٤٦] {بِالْقِسْطِ} بالعدل والاحتياط، كما حكم بالرجم.

٥ [٧٤٧] {وَكَيْفَ يُحْكُمُونَكَ} تعجيب من تحكيمهم لمن لا يؤمنون به وبكتابه، مع أن الحكم منصوص في كتابهم الذي يدعون الإيمان به. {ثُمَّ يَتَوَلَّوْنَ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ} ثم يعرضون من بعد تحكيمك عن حكمك الموافق لما في كتابهم لا يرضون به. {وَمَا أُولَئِكَ بِالْمُؤْمِنِينَ} بكتابتهم كما يدعون. أو وما أولئك بالكاملين في الإيمان، على سبيل التهكم بهم.

١٠ [٧٤٨] {فَإِنْ قُلْتَ: {فِيهَا حُكْمُ اللَّهِ} ما موضعه من الإعراب؟ قلت: إمّا أن ينتصب حالاً من التوراة، وهي مبتدأ خبره {عِنْدَهُمْ}؛ وإمّا أن يرتفع خبراً عنها، كقولك: وعندهم التوراة ناطقة بحكم الله؛ وإمّا أن لا يكون له محل وتكون جملة مبنية، لأنّ عندهم ما يغنيهم عن التحكيم، كما تقول: عندك زيد ينضحك ويشير عليك بالصواب، فما تصنع بغيره؟! فإن قلت: لم أنث التوراة؟ قلت: لكونها نظيرة لمؤمّاة ودوّاة ونحوها في كلام العرب. فإن قلت: علام عطف {ثُمَّ يَتَوَلَّوْنَ}؟ قلت: على {يُحْكُمُونَكَ}.

٤٤- ﴿إِنَّا أَنْزَلْنَا التَّوْرَةَ فِيهَا هُدًى وَنُورٌ يَحْكُمُ بِهَا النَّبِيُّونَ الَّذِينَ أَسْلَمُوا لِلَّذِينَ هَادُوا وَالرَّبَّانِيُّونَ وَالْأَحْبَارُ بِمَا اسْتُحْفِظُوا مِنْ كِتَابِ اللَّهِ وَكَانُوا عَلَيْهِ شُهَدَاءَ فَلَا تَخْشَوُا النَّاسَ وَاخْشَوُا اللَّهَ وَلا تَشْتَرُوا بِآيَاتِي ثَمَنًا قَلِيلًا وَمَنْ لَمْ يَحْكَمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ﴾ ٢٠

[749] “İçinde” gerçeği ve adaleti gösteren bir “hidayet ve” kendilerine belirsiz kalan ahkâmı aydınlatan “bir nur bulunan...”

[750] “Kendilerini Hakk’a teslim etmiş” ifadesi peygamberler için övgü makamında kullanılmış bir sıfat olup açıklama ve izah etme kaygısı taşımaksızın Yüce Kadîm [Allah] için kullanılan sıfatlar gibidir. Peygamberler bu sıfatla kayıtlanarak, Yahudilere ve Yahudiliğin İslâm’la alâkasının kalma-
 5 diğine tarizde bulunmaktadır. Çünkü onlar eski yeni bütün peygamberlerin dini olan “Hakk’a teslimiyet”ten yani İslâm’dan uzaktılar. İşte, “kendilerini Hakk’a teslim etmiş peygamberler, Yahudilerin hukukî ihtilâflarını
 10 onunla hükme bağlardı.” ifadesi bunu seslendirmektedir.

[751] “Rabbanîler ve bilginler de...” Yani zahitler ile Hazret-i Hârûn soyundan gelen, peygamberlerin yolunu tutan ve Yahudi dininden uzak duran âlimler de “hassasiyetle korumaları istenen Allah’ın kitabıyla -ki onun nighbânı idiler” yani değiştirilmesin diye Tevrat’ı gözetlemekte / beklemekte idiler- [işte onlar da aynı görevi yerine getirirlerdi].” بِمَا اسْتُحْفِظُوا مِنْ كِتَابِ اللَّهِ ifadesi, peygamberleri kendilerinden Allah’ın kitabı Tevrat’ı korumalarını istediği için demektir. Yani peygamberlerinin, kendilerinden Tevrat’ı tağyir ve tebdile uğramaktan korumalarını istemesi sebebiyle... مِنْ كِتَابِ اللَّهِ daki Min, açıklayıcıdır. Mâna şöyledir: Hazret-i Mûsâ ile Hazret-i İsrâ arasındaki
 20 peygamberler -ki bu ikisi arasında bin tane peygamber vardı- Tevrat’ın hükmü ile hükmedegelmiş, bu peygamberler de Yahudileri Tevrat’ın hükmü doğrultusunda yaşamaya sevk etmişler, Tevrat’tan sapmalarına mücade etmemişlerdi.. Nitekim Hazret-i Peygamber (s.a.) de onlara beklentileri doğrultusunda celde cezası vermek yerine *recim* hükmünü vererek burunlarını
 25 yere sürtmüştür. Zahitler, âlimler ve Hakk’a teslimiyet gösteren [Yahudi]ler de peygamberleri kendilerinden Allah’ın kitabını koruyup onun ahkâmıyla hükmetmelerini istediği ve Tevrat’ın nighbânı oldukları için, bu şekilde hükmetmişlerdir. اسْتُحْفِظُوا daki zamirin peygamber, âlim ve zahitlere gitmesi de câizdir ki bu durumda Tevrat’ın korunmasını isteyen Allah olmuş
 30 olur. Yani Tevrat’ı koruyup kollamakla bunları Allah yükümlü kılmıştır.

[752] “O halde, siz de insanlardan korkmayın!” ifadesi, verdiği kararlarda memur olduğu şekilde adaletle hükmetme konusunda hâkimlerin, -zalim bir hükümdardan korkarak ya da eş, dost, hısım ve akrabadan birinin başına bir sıkıntı gelir endişesiyle- Allah’tan başkasından korkmasını ve
 35 birilerine yaranma sâikiyle hareket etmesini yasaklamaktadır.

[٧٤٩] {فِيهَا هُدًى} يهدي للحق والعدل {وَنُورٌ} يبين ما استبهم من الأحكام.

[٧٥٠] {الَّذِينَ أَسْلَمُوا} صفة أجريت على النبيين على سبيل المدح، كالصفات الجارية على القديم سبحانه، لا للتفصلة والتوضيح، وأريد بإجرائها التعريض باليهود، وأنهم بعداء من ملة الإسلام التي هي دين الأنبياء كلهم في القديم والحديث، وأن اليهودية بمعزل منها. وقوله {الَّذِينَ أَسْلَمُوا لِلَّذِينَ هَادُوا} مناد على ذلك. ٥

[٧٥١] {وَالرَّبَّانِيُّونَ وَالْأَحْبَارُ} والزهاد والعلماء من ولد هارون، الذين التزموا طريقة النبيين وجانبوا دين اليهود {بِمَا اسْتَحْفَظُوا مِنْ كِتَابِ اللَّهِ} بما سألهم أنبيأؤهم حفظه من التوراة، أي بسبب سؤال أنبيائهم إياهم أن يحفظوه من التغيير والتبديل، ومن، في {مِنْ كِتَابِ اللَّهِ} للتبيين. {وَكَانُوا عَلَيْهِ شُهَدَاءَ} رقباء لثلاث بيدل. والمعنى يحكم بأحكام التوراة النبيون موسى وعيسى، وكان بينهما ألف نبي، {لِلَّذِينَ هَادُوا} يحملونهم على أحكام التوراة، لا يتركونهم أن يعدلوا عنها، كما فعل رسول الله ﷺ من حملهم على حكم الرجم وإرغام أنوفهم، وإبائه عليهم ما اشتبهوه من الجلد. وكذلك حكم الربانيون والأحبار والمسلمون بسبب ما استحفظهم أنبيأؤهم من كتاب الله والقضاء بأحكامه، وبسبب كونهم عليه شهداء. ويجوز أن يكون الضمير ١٥ في {اسْتَحْفَظُوا} للأنبياء والربانيين والأحبار جميعاً، ويكون الاستحفاظ من الله، أي كلفهم الله حفظه وأن يكونوا عليه شهداء.

[٧٥٢] {فَلَا تَخْشَوُا النَّاسَ} نهي للحكام عن خشيتهم غير الله في حكوماتهم وإدهانهم فيها وإمضائها على خلاف ما أمروا به من العدل لخشية سلطان ظالم أو خيفة أذية أحد من القرباء والأصدقاء.

[753] Yahudi âlimlerinin, dünya tutkusu ve riyaset sevdası gibi sebepler yüzünden Allah'ın kitabını tahrif ettikleri ve bu yüzden helâk olup gittikleri gibi siz de [âyetlerimi, yani] Allah'ın âyet ve hükümlerini; rüşvet, makam mevki ve insanların rızası peşinde koşmak gibi "az bir paha karşılığı satmayın"

5 bir bedel veya ivaz karşılığı değiştirmeyin.

[754] "Kim Allah'ın indirdiğiyle hükmetmezse, bunlardır işte inkârcı nankörler." "zâlimler" [Mâide 5/45], "fâsıklar!.." [Mâide 5/47] ifadelerinde, Allah'ın âyetlerini küçümseyip itibarsızlaştırarak, âyetlere zulmeden, onlardan başkasıyla hükmederek, bilerek yoldan çıkanların küstahça inkâr ettikleri
10 belirtilmektedir. İbn Abbâs'a göre "Sözü edilen kâfir, zâlim ve fâsıklardan maksat Ehl-i Kitap'tır. [Âyetin mantûku budur, ancak mefhumu onlarla sınırlı değildir, nitekim] Onun ["Bu âyetler bizim hakkımızda değil Ehl-i Kitap hakkındadır" diyenlere] şöyle dediği nakledilmiştir: "Oh ne âla!.. Kur'an'da nerede tatlı bir ifade var, o size ait ama nerede bir acı ifade var, o ise Ehl-i Kitap'a ait!? Bakın, *her*
15 kim Allah'ın hükmünü inkâr ederse kâfir olur, eğer o hükmü kabul etmekle birlikte uygulamazsa o zaman zâlim ve fâsık olur." Şa'bî'den [v. 104/722] nakledilmiştir ki inkârın küfrü gerektirmesi Müslümanlarla ilgilidir, 'zâlimler' ifadesi Yahudilere, 'fâsıklar' ifadesi de Hristiyanlara yöneliktir. İbn Mes'ûd (r.a.) [v. 32/653] ise bu hükmün Yahudiler ve diğerleri hakkında yani herkes
20 için söz konusu olduğu kanaatindedir.

[755] Huzeyfe (r.a.)'ın [v. 36/656] ise şöyle dediği nakledilmiştir: "Siz gi-dişat olarak İsrâiloğullarına o kadar çok benziyorsunuz ki pabucunuzun izi pabuçlarının izine, oklarınızın tüyü oklarının tüyüne denk düşecek şekilde onların yolunu [adım adım] izlemektesiniz! Bir tek, buzağıya tapıyor musunuz, tapmıyor musunuz, onu bilmiyorum!"

45. Orada onlara yazmıştık ki "Cana can, göze göz, buruna burun, kulağa kulak, dişe diş... Yaralamalarda da kısas... Ama kim hakkını tasadduk ederse, bu kendisi için bir kefarettir olur." Kim Allah'ın indirdiğiyle hükmetmezse, bunlardır işte, zalimler!..

[756] وَأَنْزَلَ اللَّهُ عَلَىٰ بَنِي إِسْرَءِيلَ مَا رَآوْا قِسْطَ الْجُثَامِ [v. 17/34] ifadesi [v. 17/34] Übeyy mushafında وَكُنَّا عَلَيْهِمْ فِيهَا (Allah İsrâiloğullarına Tevrat'ta indirmiştir ki) şeklin-dedir. Bu mushafta [yaralamalarla ilgili kısım da] وَأَنَّ الْجُزُوحَ قِصَاصٌ [ya-ralamalarda da kısas olduğu] şeklindedir. Atıf yolu ile zikredilen keli-melerin tümü hem merfû' hem de mansûb okunmuştur. Merfû'
35 okunması halinde, atıf أَنَّهُ النَّفْسُ ifadesinin mahalline yapılmış olmaktadır,

[٧٥٣] {وَلَا تَشْتَرُوا} وَلَا تَسْتَبَدُّوا وَلَا تَسْتَعِضُوا {بِآيَاتِي} وَأَحْكَامِهِ {ثَمَنًا قَلِيلًا}

وهو الرشوة وابتغاء الجاه ورضا الناس، كما حرّف أحبار اليهود كتاب الله وغيروا أحكامه رغبة في الدنيا وطلباً للرياسة فهلكوا.

[٧٥٤] {وَمَنْ لَمْ يَحْكَمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ} مُسْتَهِينًا بِهِ {فَأُولَئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ}

٥ والظالمون والفاسقون. وصف لهم بالعتوّ في كفرهم حين ظلموا آيات الله بالاستهانة. وتمردوا بأن حكموا بغيرها. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: أن الكافرين والظالمين والفاسقين أهل الكتاب. وعنه: "نعم القوم أتم! ما كان من حلو فلکم، ومن كان من مرة فهو لأهل الكتاب! من جحد حكم الله كفر، ومن لم يحكم به وهو مقرّ فهو ظالم فاسق." وعن الشعبي: هذه في أهل الإسلام، والظالمون في اليهود، والفاسقون في النصارى. وعن ابن مسعود: هو عام في اليهود وغيرهم.

[٧٥٥] وعن حذيفة: أنتم أشبه الأمم سمناً ببني إسرائيل؛ لتركبن طريقهم حذو

النعل بالنعل والقذة بالقذة، غير أنني لا أدري أتعبدون العجل أم لا؟

٤٥- ﴿وَكَتَبْنَا عَلَيْهِمْ فِيهَا أَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ وَالْعَيْنَ بِالْعَيْنِ وَالْأَنْفَ بِالْأَنْفِ

١٥ وَالْأُذُنَ بِالْأُذُنِ وَالسِّنَّ بِالسِّنِّ وَالْجُرُوحَ قِصَاصٌ فَمَنْ تَصَدَّقَ بِهِ فَهُوَ كَفَّارَةٌ لَهُ وَمَنْ لَمْ يَحْكَمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ﴾

[٧٥٦] في مصحف أبي: "وَأَنْزَلَ اللَّهُ عَلَى بَنِي إِسْرَائِيلَ فِيهَا." وفيه: "وَأَنَّ الْجُرُوحَ

قِصَاصٌ." والمعطوفات كلها قرئت منصوبة ومرفوعة، والرفع للعطف على محل {أَنَّ النَّفْسَ}،

çünkü mâna *وَكَتَبْنَا عَلَيْهِمُ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ* (Onlara şöyle yazdık: Cana karşı can) şeklinde-
 lindedir. Bu durumda mübteda olmak üzere merfû‘ olur. Ya da *كَتَبْنَا* fiili “dedik”
 anlamındadır. [O takdirde de yine mübteda haber cümle olarak makûl-i kavl olur]. Bu
 durumda *النَّفْسَ بِالنَّفْسِ مِمَّا يَقَعُ عَلَيْهِ الْكِتَابُ كَمَا يَقَعُ عَلَيْهِ الْقِرَاءَةُ* (“Cana can” hükmü,
 5 farz olarak kıraat olunduğu gibi, farz olarak yazılanlardandır da) şeklinde bir
 anlam takdiri söz konusudur. Nitekim bu şekilde bir takdirle *كَتَبْتُ الْحَمْدُ لِلَّهِ*
 [“elhamduli’llâh” yazdım], keza *قَرَأْتُ سُورَةَ أَنْزَلْنَاهَا* (“Sûratun enzelnâhâ” yı okudum)
 demek yani *hamd* ve *sûre* kelimelerini merfû‘ okumak mümkün olmaktadır.
 İşte bu yüzden ki Zeccâc [v. 311/923] *إِنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ* şeklinde kesreli
 10 okumanın sahih olacağını söylemiştir. Atıfların merfû‘ oluşu istinaf yani söz
 başı kılınması sebebiyledir. Mâna şudur: Tevrat’ta yazdık ki bir can haksız yere
 başka bir cana kıymışsa ona karşılık yakalanır ve kendisine kısas uygulanır. Aynı
 şekilde göz de çıkarılmış bir göze karşılık çıkarılır, burnun kesilmesine karşılık
 burun kesilir, kulağa karşılık kulak kesilir, diş karşılık diş sökülür. Yara(lama)
 15 larda da kısas vardır. *وَالْجُرُوحُ قِصَاصٌ* (yaralar da kısastır) ifadesi, *ve’l-curûhu*
zâtu kısâsⁱⁿ (yaralar da kısaslıdır) takdirinde olup *kisâs* kelimesi *el-mukâssa* anla-
 mında [master]dır. ‘Yaralar’dan maksat, kısas hükmünün uygulanabileceği, yani
 organlar arasında tam bir eşitliğin bulunduğu bilinen yaralardır.

[757] İbn Abbâs’ın [v. 68/688] “Kadına karşılık erkeği öldürmezlerdi, bu
 20 sebeple bu âyet indi!” dediği nakledilmiştir.

[758] “Ama” hak sahiplerinden “her kim tasadduk ederse” yani kısas
 hakkından vazgeçip cezayı uygulatma hakkını affederse “bu kendisi için bir
 kefarete olur.” Yani, tasadduk eden kişinin affettiği günaha tekabül edecek
 miktardaki günahı Allah tarafından affolunur. Bu af, sair taatleri gibi de-
 25 ğerlendirilir. Abdullah b. Amr’ın [v. 65/684-85] da, “Tasaddukta bulunduğu
 miktar kadar kendi günahlarından silinir” dediği nakledilmiştir. Yalnız, ba-
 ğışlamanın kefarete oluşu suçluya nispetledir de denmiştir çünkü hak sahibi
 onu affettiği takdirde kendisine uygulanması gereken ceza düşmektedir.
 Nitekim Übeyy (r.a.)’ın [v. 33/654] kıraatinde, *fe-huve keffâratuhû leh* şeklin-
 30 dedir, yani bağışlayan kişinin kefareti kendisine aittir, hakkı olan kefarete-
 ten herhangi bir eksiltme yapılmayacaktır. Burada, [Her kim affeder, barışırsa]
 “onun mükâfatını vermek Allah’a düşer.” [Şûra 42/40] ifadesindeki gibi, ya-
 pılan işin büyüklüğü gösterilmekte, af teşvik edilmektedir.

لأن المعنى وكتبنا عليهم: النفس بالنفس، إما لإجراء كتبنا مجرى قلنا، وإما لأن معنى الجملة التي هي قولك النفس بالنفس مما يقع عليه الكتاب كما تقع عليه القراءة. تقول: كتبت الحمد لله، وقرأت سورة أنزلناها. ولذلك قال الزجاج: لو قرئ **إِنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ**، بالكسر؛ لكان صحيحًا. أو للاستئناف. والمعنى: فرضنا عليهم ٥ فيها **{أَنَّ النَّفْسَ}** مأخوذة **{بِالنَّفْسِ}** مقتولة بها، إذا قتلتها بغير حق. **{و}** كذلك **{الْعَيْنِ}** مفقوءة **{بِالْعَيْنِ وَالْأَنْفِ}** مجدوع **{بِالْأَنْفِ وَالْأُذُنِ}** مصلومة **{بِالْأُذُنِ وَاللِّسَنِ}** مقلوعة **{بِاللِّسَنِ وَالْجُزُوحِ قِصَاصٌ}** ذات قصاص، وهو المقاصة، ومعناه: ما يمكن فيه القصاص وتعرف المساواة.

[٧٥٧] وعن ابن عباس رضي الله عنهما: كانوا لا يقتلون الرجل بالمرأة،

١٠ فنزلت.

[٧٥٨] **{فَمَنْ تَصَدَّقَ}** من أصحاب الحق **{بِهِ}** بالقصاص وعفا عنه **{فَهُوَ كَفَّارَةٌ لَهُ}** فالتصدق به كفارة للمتصدق يكفر الله من سيئاته ما تقتضيه الموازنة كسائر طاعاته، وعن عبد الله بن عمرو: يهدم عنه من ذنوبه بقدر ما تصدق به. وقيل: فهو كفارة للجاني، إذا تجاوز عنه صاحب الحق سقط عنه ما لزمه، وفي ١٥ قراءة أبي: **فَهُوَ كَفَّارَتُهُ لَهُ**، يعني فالتصدق بكفارته له، أي الكفارة التي يستحقها له لا ينقص منها، وهو تعظيم لما فعل، كقوله تعالى **{فَأَجْزُهُ عَلَى اللَّهِ}** [الشورى: ٤٠] وترغب في العفو.

46. Meryemoğlu İsâ'yı da önündeki Tevrat'ı doğrulayıcı olarak onların izinden gönderdik. Ve ona, içinde hidayet ve nur bulunan, önündeki Tevrat'ı doğrulayıcı, müttakiler için bir kılavuz ve öğüt olan İncil'i verdik.

47. İncil ehli de Allah'ın onda indirdikleri ile hükmetsin. Kim Allah'ın indirdiğiyle hükmetmezse, bunlardır işte, fâsıklar!..

[759] *Kaffâ* [كَفَى] fiilinin kullanılışı aynen 'akkabe fiili gibidir, birinin izinden gittiğinde *kaffeytuhû* ve 'akkabtuhû dersin. Ayrıca, *kaffeytu bi-hî* ve 'akkabtuhû *bi-hî* denilerek her iki fiil de ikinci mef'ûlüne Bâ ile geçişli kılınmıştır. Bu şekliyle ifade "Onun peşine falanı taktım / onu falana takip ettirdim" anlamına gelmektedir. **Şayet** "Âyetle birinci mef'ûl nerede?" **dersen şöyle derim:** Mahzuftur ve عَلَى آثَارِهِمْ (onların izinde) zarfı, bu mahzuf mef'ûlün yerini tutmaktadır. Çünkü biri diğerinin 'iz'ini takip ediyorsa aslında 'o'nu takip ediyordur. "Onların izi"ndeki onlar zamiri, [44. âyetteki] "kendilerini Hakk'a teslim etmiş peygamberler" ifadesinde geçen "peygamberler"e racidir.

[760] Hasan-ı Basrî *Rahimehu'llâh* [v. 110/728] الإنجيل'i Hemze'nin fethi ile الأنجيل şeklinde okumuştur. Bu rivayet doğru ise هَابِيل ve آجُرْ kelimeleri gibi yabancı menşeli olması yüzünden Arap vezinlerinin dışına çıkmış olmasının bir sonucudur.

[761] *مُصَدِّقًا* kelimesi فِيهِ هُدًى kısmının mahalline ma'tûftur ve hal olmak üzere mansûbdur. هُدًى وَمَوْعِظَةً kelimelerinin de مُصَدِّقًا gibi hal olmak üzere mansûb olmaları câizdir ancak وَلِيْحُكُمْ kavli-i kerimi gibi *mef'ûlün leh* olmak üzere mansûb olmaları da mümkündür. Şöyle denilmiş gibi olur: "Ona İncil'i kılavuzluk etsin ve öğüt versin diye Allah'ın içinde indirmiş bulunduğu ahkâmla hükmedilsin diye verdik."

[762] **Şayet** "وَمَوْعِظَةً هُدًى kelimelerini مُصَدِّقًا kelimesinin i'rabı gibi konuşlandırırın o zaman وَلِيْحُكُمْ ifadesini nereye koyacaksınız / nasıl izah edeceksin?" **dersen şöyle derim:** Mef'ûlün leh olmaları takdirinde هُدًى وَمَوْعِظَةً için yaptığım şeyi onun için de yaparım şöyle bir takdirde bulunurum: "Biz İncil'i ona, Ehl-i İncil Allah'ın indirdiği ile hükmetsinler diye verdik."

[763] وَلِيْحُكُمْ أَهْلَ الْإِنجِيلِ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فِيهِ] Yalnız, kelime emir sıygasıyla وَلِيْحُكُمْ şeklinde de okunmuştur ki o zaman takdir şöyle olur: "Ve 'hükmetsinler' dedik." Übeyy [v. 33/654] kıraatinde *En* ziyadesiyle *ve en li-yahkum* şeklinde okunmuştur ki *emertuhû bi-en kum* [Ona "Kalk!" diye emrettim] ifadesindeki gibi bir kullanımdır ve buradaki *En* emre bağlıdır [yani masdariyye değil, "diye" anlamı verir]. Sanki şöyle denilmiştir: "Ona İncil'i verdik ve Ehl-i İncil (onunla) hükmetsin diye emrettik."

٤٦- ﴿وَقَفَّيْنَا عَلَى آثَارِهِم بِعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ التَّوْرَةِ
وَأَتَيْنَاهُ الْإِنْجِيلَ فِيهِ هُدًى وَنُورٌ وَمُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ التَّوْرَةِ وَهُدًى وَمَوْعِظَةً
لِّلْمُتَّقِينَ﴾

٤٧- ﴿وَلِيُحْكُمَ أَهْلُ الْإِنْجِيلِ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فِيهِ وَمَنْ لَمْ يَحْكَمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ
فَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ﴾ ٥

[٧٥٩] قفيته مثل عقبته، إذا اتبعته، ثم يقال قفيته بفلان وعقبته به، فتعديه إلى الثاني
بزيادة الباء. فإن قلت: فأين المفعول الأول في الآية؟ قلت: هو محذوف والظرف الذي
هو {عَلَى آثَارِهِمْ} كَالسَّادِّ مَسْدَه؛ لأنه إذا قفى به على أثره فقد قفى به إياه، والضمير
في {آثَارِهِمْ} للنبيين في قوله {يُحْكَمْ بِهَا النَّبِيُّونَ الَّذِينَ أَسْلَمُوا}.

١٠ [٧٦٠] وقرأ الحسن: "الْإِنْجِيلَ" بفتح الهمزة؛ فإن صحَّ عنه فلا أنه أعجمي خرج
لعجمته عن زنات العربية، كما خرج هابيل وآجُر.

[٧٦١] {وَمُصَدِّقًا} عطف على محل {فِيهِ هُدًى}، ومحلّه النصب على الحال.
{وَهُدًى وَمَوْعِظَةً} يجوز أن ينتصبا على الحال، كقوله {مُصَدِّقًا}، وأن ينتصبا مفعولاً
لهما، كقوله {وَلِيُحْكَمْ} كأنه قيل: وللهدى والموعظة آتيانه الإنجيل، وللحكم بما
١٥ أنزل الله فيه من الأحكام.

[٧٦٢] فإن قلت: فإن نظمت {هُدًى وَمَوْعِظَةً} في سلك {مُصَدِّقًا} فما تصنع
بقوله {وَلِيُحْكَمْ}؟ قلت: اصنع به ما صنعت به {هُدًى وَمَوْعِظَةً} حين جعلتهما مفعولاً
لهما، فأقدر: وليحكم أهل الإنجيل بما أنزل الله آتيانه إياه. وقرئ «وَلِيُحْكَمْ» على لفظ
الأمر بمعنى وقلنا: لِيُحْكَمْ. وروي في قراءة أبي «وَأَنْ لِيُحْكَمْ»، بزيادة أن مع الأمر،
٢٠ على أَنَّ أن موصولة بالأمر، كقولك: أمرته بأن قم، كأنه قيل: وآتيانه الإنجيل وأمرنا
بأن يحكم أهل الإنجيل.

[763] Söylendiğine göre, Hazret-i İsâ ibadetlerini Tevrat'taki ahkâma göre yapardı. Çünkü İncil öğüt verici ve kötülüklerden uzaklaştırıcı temsil ve hikmetlerden oluşur, onda ahkâm çok azdır. Ancak “İncil ehli de Allah’ın onda indirdikleri ile hükmetsin!” âyetinin zahiri, bu rivayetin içeriğinin doğru olmadığını göstermektedir. Aynı şekilde, “her birine bir yol ve bir usul verildiğini” ifade eden âyet [Mâide 5/48] de bunun böyle olmadığını, her kavmin kendine ait bir şeriatı olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte, “Anlam ‘Allah’ın İncil’de indirmiş olduğu *Tevrat’ın gereği ile amel etme emri* doğrultusunda hükmetsinler.’ şeklindedir.” denilebilir.

48. (Resûlüm!) Önündeki kitapları doğrulamakla kalmayıp aynı zamanda doğrultan bu kitabı da sana gerçek olarak indirdik. Onların arasında Allah’ın indirdiğiyle hakemlik et. Bunların arzu ve ihtiraslarına uyarak sana gelen haktan sapma. Her biriniz için bir şeriat ve bir yol belirledik. Allah dileseydi, hepinizi tek bir ümmet yapardı. Fakat O, sizi, size verdikleriyle deneyecek olduğu içindir ki böyle yaptı. Öyleyse, (insanlık için) hayırdan yarışın. Hepiniz, sonunda Allah’a döneceksiniz ve O, ayrılığa düştüğünüz şeyleri size bir bir haber verecek...

[764] **Şâyet** “وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ” (Bu kitabı sana indirdik) ve لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنْ (özüdeki kitap) ifadelerinde geçen iki الْكِتَابَ kelimesinin marifeliği arasında ne fark vardır?” **dersen şöyle derim:** Birinci Lâ-m-ı tarif, yani *el* takısı malumluk ifade eder çünkü onunla Kur’ân kastedilmiştir. İkincideki *el* takısı ise cins içindir çünkü onunla da indirilen kitapların cinsi murat edilmiştir. Şöyle demek de câizdir: Lam-ı tarif (El takısı) malumluk ifade eder çünkü *el-kitâb* denilirken mutlak anlamda kendisine kitap denilen her şey kastedilmemiş, aksine onlar içinden belli bir kitap nev’i murat edilmiştir. O da ‘sema’dan indirilmiş -Kur’ân dışındaki- kitaplardır.

[765] “... aynı zamanda doğrultan” yani diğer kitaplar üzerinde murakıp / denetleyici olan. Çünkü diğer kitapların sıhhat ve sabitliğine şahadet eden odur. Lâ-m’ın fethi ile عَلَيْهِ وَهُيْمًا şeklinde de okunmuştur ki her tür tağyir ve tebdilden korunmuş olmakla murakabe altındadır, demektir. “Ona önünden ve arkasından bâtil gelemmez” [Fussilet 41/42] âyetinde ifade edilen anlam gibi. Bu durumda onu murakabe altında tutan ya Allah ya da her ülkede bulunan Kur’ân hafızları olmaktadır. Öyle ki tek bir harfi, harekesi veya sükûnu değiştirecek olsa onlardan her biri hemen bunun farkına varır, anında hatayı reddedip düzeltme doğrultusunda tepkilerini ortaya koyarlar.

[٧٦٣] وقيل: إن عيسى عليه السلام كان متعباً بما في التوراة من الأحكام؛ لأن الإنجيل مواعظ وزواجر، والأحكام فيه قليلة. وظاهر قوله {وَلِيُحْكَمْ أَهْلُ الْإِنْجِيلِ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فِيهِ} يرد ذلك، وكذلك قوله {لِكُلِّ جَعَلْنَا مِنْكُمْ شِرْعَةً وَمِنْهَاجًا} [المائدة: ٤٨] وإن ساغ لقائل أن يقول: معناه وليحكموا بما أنزل الله فيه من إيجاب العمل بأحكام التوراة. ٥

٤٨- ﴿وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ الْكِتَابِ وَمُهَيْمِنًا عَلَيْهِ فَاحْكُم بَيْنَهُم بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَهُمْ عَمَّا جَاءَكَ مِنَ الْحَقِّ لِكُلِّ جَعَلْنَا مِنْكُمْ شِرْعَةً وَمِنْهَاجًا وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَجَعَلَكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَلَكِنْ لِيَبْلُوَكُمْ فِي مَا آتَاكُمْ فَاسْتَبِقُوا الْخَيْرَاتِ إِلَى اللَّهِ مَرْجِعُكُمْ جَمِيعًا فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ فِيهِ تَخْتَلِفُونَ﴾ ١٠

[٧٦٤] فإن قلت: أي فرق بين التعريفين في قوله {وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ} وقوله {لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ الْكِتَابِ}؟ قلت: الأول: تعريف العهد، لأنه عني به القرآن. والثاني: تعريف الجنس، لأنه عني به جنس الكتب المنزلة. ويجوز أن يقال: هو للعهد، لأنه لم يرد به ما يقع عليه اسم الكتاب على الإطلاق، وإنما أريد نوع معلوم منه، وهو ما أنزل من السماء سوى القرآن. ١٥

[٧٦٥] {وَمُهَيْمِنًا} ورقياً على سائر الكتب؛ لأنه يشهد لها بالصحة والثبات. وقرئ {مُهَيْمِنًا عَلَيْهِ} بفتح الميم، أي هو من عليه بأن حفظ من التغيير والتبديل، كما قال: {لَا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهِ} [فصلت: ٤٢] والذي هيمن الله عليه عز وجل أو الحفاظ في كل بلد، لو حُرِفَ حَرْفٌ منه أو حركة أو سكون لتنبه عليه كل أحد، ولا اشمأزوا رادّين ومنكرين. ٢٠

[766] وَلَا تَتَّبِعْ fili; [وَلَا تَتَّخِذْ] anlamı yüklendiği için, *An* harf-i cerri ile geçişli kılınmıştır, adeta مُتَّبِعًا أَهْوَاءَهُمْ (Bunların arzu ve ihtiraslarına uyararak, sana gelen haktan sapma) denmektedir.

[767] Ey insanlar! “Her biriniz için bir şeriat ve” bir *minhâc*, yani din-
 5 de yürümekte olduğunuz aşikâr “bir yol belirledik.” -Yahyâ b. Vessâb [v. 103/721] Şin’in fethasıyla (şer’aten) okumuştur. Bu âyet bizim öncekilerin şeriatıyla amel etmek durumunda olmadığımızın delilidir, denmiştir. “... hepinizi tek bir ümmet yapardı,” yani tek bir şeriat üzere toplanmış tek bir ümmet kılabilirdi veya hiçbir ihtilaf / anlaşmazlık yaşamayan tek bir
 10 ümmet yani tek bir dinin mensubu yapabilirdi. “Fakat O, sizi, size verdiği (muhtelif şeriatlar) ile deneyecek olduğu içindir ki böyle yaptı.” Bakalım bu şeriatların, durumlara ve çağlara göre farklılaşan maslahatlar [genel insanlık yararları] doğrultusunda değiştiğine inanarak ve bunları farklı farklı kılmakla Allah’ın sadece hikmetinin gereğini yaptığını itiraf ederek, bunlarla amel
 15 mi edeceksiniz yoksa şüphelerin peşine takılıp amel konusunda gevşeklik mi göstereceksiniz?!

[768] “Öyleyse, (insanlık için) hayırda yarışın!” hayırlı işlere seğirtin ve onları işlemek için birbirinizle yarışın. Çünkü “hepiniz, sonunda Allah’a döneceksiniz.” Neden hayırda yarışılması gerektiğini ifade anlamında bir
 20 istinaf cümlesidir. “Ve O size” haklıyı haksızdan, amelde doğru yolu tutanı ifrat ve tefrite düşenden ‘ayırt edici karşılık’ı hiçbir kuşkuyla mahal kalmayacak şekilde “bir bir haber verecek.”

49. Bir de aralarında Allah’ın indirdiğiyle hakemlik etmeni... Onların arzu ve ihtiraslarına uyma, dikkat et de seni Allah’ın sana indirdiği bazı hükümlerden vazgeçirmesinler. Yüz çevirirlerse bil ki bir kısım günahları yüzünden Allah onları cezalandırmak istiyor demektir. Bu insanların birçoğu gerçekten fâsıktır.

[769] **Şayet** “Bir de aralarında hakemlik etmeni’ ifadesi ne üzerine atfedilmiştir?” **dersen şöyle derim:** الْكِتَابِ الْإِلَهِ الْكِتَابِ ifadesindeki الْكِتَابِ üzerine.
 30 Sanki أَحْكُمْ (Bir de sana ‘hakemlik et’ diye indirdik) denilmiştir. Bu durumda En, vasliyye olacaktır çünkü nihayet bu hükmetme de diğerleri gibi bir fiildir. İfadenin بِالْحَقِّ üzerine atfedilmiş olması da câiz olup takdir şöyledir: أُنْزِلْنَاهُ بِالْحَقِّ وَإِنِ احْكُمْ (Onu sana gerçek olarak ve sen ‘hakemlik et’ diye indirdik).

[٧٦٦] ضمن {وَلَا تَتَّبِعْ} معنى ولا تنحرف؛ فلذلك عدّي بعن، كأنه قيل: ولا تنحرف عما جاءك من الحق متبعاً أهواءهم.

[٧٦٧] {لِكُلِّ جَعَلْنَا مِنْكُمْ} أيها الناس {شِرْعَةً} شريعة، وقرأ يحيى بن وثاب بفتح الشين، {وَمِنْهَا جَا} وطريقاً واضحاً في الدين تجرون عليه. وقيل: هذا دليل على ٥ أنا غير متعبدین بشرائع من قبلنا. {لَجَعَلَكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً} جماعة متفقة على شريعة واحدة، أو ذوي أمة واحدة، أي دين واحد لا اختلاف فيه {وَلَكِنْ} أراد {لِيُنَلِّقَكُمْ فِي مَا آتَاكُمْ} من الشرائع المختلفة، هل تعملون بها مذعنين معتقدين أنها مصالح قد اختلفت على حسب الأحوال والأوقات، معترفين بأن الله لم يقصد باختلافها إلا ما اقتضته الحكمة، أم تتبعون الشبه وتفردون في العمل؟

١٠ [٧٦٨] {فَاسْتَبِقُوا الْخَيْرَاتِ} فابتدروها وتسابقوا نحوها {إِلَى اللَّهِ مَرْجِعُكُمْ} استئناف في معنى التعليل لاستباق الخيرات {فَيَبْتَلِيَكُمْ} فيخبركم بما لا تشكون معه من الجزاء الفاصل بين محققكم ومبطلكم، وعاملكم ومفرطكم في العمل.

٤٩- ﴿وَأَنِ احْكُم بَيْنَهُم بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَهُمْ وَاحْذَرْهُمْ أَنْ يَفْتِنُوكَ عَنْ بَعْضِ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ إِلَيْكَ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَاعْلَمْ أَنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ أَنْ يُصِيبَهُمْ بِبَعْضِ ذُنُوبِهِمْ وَإِنَّ كَثِيرًا مِنَ النَّاسِ لَفَاسِقُونَ﴾ ١٥

[٧٦٩] فإن قلت: {وَأَنِ احْكُم بَيْنَهُمْ} معطوف على ماذا؟ قلت: على الكتاب في قوله {وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ}، كأنه قيل: وأنزلنا إليك أن احكم على أن وصلت بالأمر، لأنه فعل كسائر الأفعال. ويجوز أن يكون معطوفاً على {بِالْحَقِّ}، أي أنزلناه بالحق، وبأن احكم.

- [770] “Dikkat et de seni Allah’ın sana indirdiği bazı hükümlerden vaz-geçirmesinler” saptırarak ayağını kaydırmasınlar. Şöyle ki: Yahudi âlimle-
rinden Kâ’b b. Esîd, Abdullah b. Süriyâ ve Şâs b. Kays dediler ki: “Bizi
Muhammed’e götürün de dini hakkında şunu tongaya düşürelim!” Yanına
5 vardıklarında şöyle dediler: “Muhammed! Bilirsin ki biz Yahudi âlimiyiz,
biz sana tâbi olursak Yahudilerin tümü sana uyar çünkü onlar bize asla
muhalefet etmezler. Ne var ki bizimle kavmimiz arasında bir husumet var.
[Anlaşalım] biz sana muhakeme olmak üzere geliriz, sen de bizim lehimize
onların aleyhine karar verirsin, biz de sana iman eder, seni tasdik ederiz.”
10 Hazret-i Peygamber (s.a.) onların bu teklifine yanaşmadı... İşte bu âyet bu
yüzden indi.

- [771] “Yüz çevirirlerse” yani Allah’ın sana indirdiği ile hükmetmene ya-
naşmazlar ve başka bir şey murat ederlerse, “bil ki bir kısım günahları yü-
zünden” yani Allah’ın hükmünden yüz çevirmeleri ve onun aksi bir şey is-
15 teme günahı sebebiyle “Allah onları cezalandırmak istiyor demektir.” Buna
göre, “bir kısım günahları yüzünden” ifadesini, Allah’ın hükmünden yüz
çevirme yerine koymuş ve bu sûretle, onların daha nice günahları olduğunu
bildirmek ve bu günahın her ne kadar büyükse de ötekilerin yanında ‘sade-
ce bir kısmı ve onlardan biri’ mesabesinde olduğunu belirtmek istemiştir.
20 Bu kapalı anlatım, yüz çevirmenin ne kadar büyük bir günah olduğunu ve
irtikâbının ne muazzam bir aşırılık olduğunu belirtmeye yöneliktir. Bu tür
kullanımın bir benzeri Lebîd’in [v. 40/41 - 660/661] şu sözünde geçer:

“[Ben hoşnut olmadığım yeri, daim durmaz, terk ederim.]

Bazı nefisleri ölümleri oraya hapsedmişse başka!”

- 25 Burada bazı nefislerden şair kendisini kastetmektedir. “Ben” demek yerine bu
şekilde müphem bir ifade kullanması, şanınin yüceltmek içindir. Adeta *nefs^{en}*
kebîrat^{en} ve nef^{en} eyye nefⁱⁿ (Büyük bir kişi! Bir kişi, ama ne kişi!) demektedir.
Kelimenin -ba’ziyetin anlamı ifade edecek şekilde- nekire getirilmesi nasıl
[“görülmedik biçimde!” der gibi] bir büyütme ifade ediyorsa, aynı şekilde “bazı
30 günahları yüzünden” denmesi de aynı şeyi ifade etmektedir.

[772] “... gerçekten fâsıktır” yani küfürde temerrüt etmekte ve haddi
aşmaktadırlar. Bununla, Allah’ın hükmünden yüz çevirmenin büyük bir
temerrütten ve aşırı bir inkârdan geldiğini anlatmak istemektedir.

- 50. Yoksa bunlar (haktan, hukuktan tamamen uzak) Câhiliye hük-
münü mü istiyorlar?! Yakîn sahibi bir topluma göre kim Allah’tan daha
iyi hükmedebilir?**

[٧٧٠] {أَنْ يَفْتِنُوكَ عَنْ بَعْضِ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ إِلَيْكَ} أَنْ يَضْلُوكَ عَنْهُ وَيَسْتَزِلُّوكَ. وذلك: أن كعب بن أسيد وعبد الله بن سوريا وشاس بن قيس من أحبار اليهود قالوا: اذهبوا بنا إلى محمد نفتنه عن دينه، فقالوا: يا محمد قد عرفت أنا أحبار اليهود، وأنا إن اتبعناك اتبعنا اليهود كلهم ولم يخالفونا، وإنَّ بيننا وبين قومنا خصومة فتتحاكم إليك فتقضي لنا عليهم، ونحن نؤمن بك ونصدّقك، فأبى ذلك رسول الله ﷺ، فنزلت.

[٧٧١] {فَإِنْ تَوَلَّوْا} عن الحكم بما أنزل الله إليك وأرادوا غيره {فَاعْلَمُ أَنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ أَنْ يُصِيبَهُمْ بِبَعْضِ ذُنُوبِهِمْ} يعني بذنب التولي عن حكم الله وإرادة خلافه، فوضع {بِبَعْضِ ذُنُوبِهِمْ} موضع ذلك وأراد أنَّ لهم ذنوباً جمة كثيرة العدد، وأنَّ هذا الذنب مع عظمه بعضها وواحد منها، وهذا الإبهام لتعظيم التولي واستسرافهم في ارتكابه. ١٠ ونحو البعض في هذا الكلام ما في قول لبيد:

أَوْ يَرْتَبِطُ بَعْضُ النَّفْسِ حِمَامُهَا ❁

أراد نفسه: وإنما قصد تفخيم شأنها بهذا الإبهام، كأنه قال: نفساً كبيرة، ونفساً أي نفس! فكما أن التنكير يعطي معنى التكبير وهو معنى البعضية، فكذلك إذا صرح ١٥ بالبعض.

[٧٧٢] {لَفَاسِقُونَ} لمتمرّدون في الكفر معتدون فيه، يعني أنَّ التولي عن حكم الله من التمرّد العظيم والاعتداء في الكفر.

٥٠- ﴿أَفَحُكْمَ الْجَاهِلِيَّةِ يَنْعُونَ وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ حُكْمًا لِقَوْمٍ يُوقِنُونَ﴾

[773] “Yoksa bunlar Câhiliye hükmünü mü istiyorlar?!” Bu iki şekilde izah edilebilir: Birincisi şudur: Kurayza ve Nadîroğulları Peygamber (s.a.)’den Câhiliye halkının hükmettiği gibi maktuller arasında farklı kategoriler uygulaması talebinde bulunmuşlardı. Rivayete göre, Hazret-i Peygamber (s.a.)

- 5 “Bütün maktuller eşittir!” diye hükmetmişti de Nadîroğulları “Biz buna rıza gösteremeyiz!” demişlerdi. Âyet işte bu olay üzerine inmişti. İkincisi: Yahudilere yönelik bir azardır: “Yahu, siz kitap ve ilim sahibi bir milletsiniz. Hal böyle iken nasıl olur da Câhiliye toplumunun cehalete, heva ve hevese dayalı hükümleri gibi hüküm verilmesini istersiniz. Böyle bir şey ne kitaba sığar ne de Allah’tan gelen bir vahye çıkar! [Hiç olacak bir şey mi?!]”

[774] Hasan-ı Basrî *Rahimehu’llâh*’ın [v. 110/728] söyle dediği nakledilir: Âyet Allah’ın hükmünden başkasını talep eden herkes için genel geçer bir hüküm içerir. *Hüküm* iki kısımdır: Birincisi ilme dayalıdır ve o Allah’ın hükmüdür. İkincisi de cehalete dayanır ki o da Şeytan’ın hükmüdür.

- 15 [775] Tâvus’a [v. 106/725] çocuklarından bir kısmını diğerlerine üstün tutan bir adamın hali sorulduğunda, cevap olmak üzere, bu âyeti okumuştur.

[776] *يَبْعُونَ* fiili Yâ’lı ve Tâ’lı okunmuştur [istiyorlar / istiyorsunuz]. es-Sülemî [v. 73/692] *أَفْحَكُمُ الْجَاهِلِيَّةِ يَبْعُونَ* şeklinde mübteda olmak üzere merfû‘ okumuş, *يَبْعُونَ*’yi de haberi cümle olması halinde mübtedaya gitmesi gereken zamirin hazfî ise *بَعَثَ اللَّهُ رَسُولًا* (“Allah’ın elçi diye gönderdiği bu muymuş!?” [Furkân 25/41]) örneğindeki sıla cümlesinde olması gereken âid zahirinin [*be’asehû*] hazfedilmiş olması gibidir. Benzer hazif durumu *en-nâs^u raculâni racul^{um} ehente ve racul^{um} ekramte* [insanlar iki çeşittir, (kendisine) değer vermediklerin ve (kendisine) değer verdiklerin] örneğinde olduğu gibi sıfat ve *merartu bi-Hindⁱⁿ yadribu Zeyd^{um}* [Zeyd (kendisini) döverken Hind’e uğradım] örneğinde olduğu gibi hal cümlelerinde de vardır.

- [777] Katâde [v. 117/735] *أَفْحَكُمُ الْجَاهِلِيَّةِ* (Câhiliye hakemine mi?) şeklinde okumuştur. Şöyle ki bunların istediği hükmü, ancak Necran Ef’âsı [kâhin-kral] ve onun gibi Câhiliye hakemleri verir! Beyinsizlikleri yüzünden, ‘son peygamber’ Muhammed (s.a.)’in de bu hakemler gibi olmasını arzuluyorlardı.

[778] *يُوقِنُونَ*’daki Lâm *لَكَ* *هَيْتَ*’deki [Yûsuf 12/23] Lâm gibi açıklama içindir [sıla için değil]. Yani bu hitap ve bu soru yakîn sahibi bir topluma *göre’dir* çünkü Allah’tan daha âdil ve daha güzel hüküm veren birinin olamayacağına yakîni olanlar onlardır.

- 35

[٧٧٣] {أَفْحَكُمُ الْجَاهِلِيَّةِ يَبْغُونَ} فيه وجهان؛ أحدهما أنَّ قريظة والنضير طلبوا إليه أن يحكم بما كان يحكم به أهل الجاهلية من التفاضل بين القتلى. وروي أن رسول الله ﷺ قال لهم «القتلى بواء». فقال بنو النضير: نحن لا نرضى بذلك، فنزلت. والثاني: أن يكون تعبيراً لليهود بأنهم أهل كتاب وعلم، وهم يبغون حكم الملة الجاهلية التي هي هوى وجهل، لا تصدر عن كتاب ولا ترجع إلى وحي من الله تعالى.

[٧٧٤] وعن الحسن: هو عام في كل من يبغي غير حكم الله. والحكم حكمان: حكم بعلم فهو حكم الله، وحكم بجهل فهو حكم الشيطان.

[٧٧٥] وسئل طاوس عن الرجل يفضل بعض ولده على بعض، فقرأ هذه الآية.

[٧٧٦] وقرئ «تَبْغُونَ»، بالتاء والياء. وقرأ السلمي «أَفْحَكُمُ الْجَاهِلِيَّةِ يَبْغُونَ»، برفع الحكم على الابتداء، وإيقاع يبغون خبراً وإسقاط الراجع عنه كإسقاطه عن الصلة في {أَهَذَا الَّذِي بَعَثَ اللَّهُ رَسُولًا} [الفرقان: ٤١]. وعن الصفة في "الناس رجالان؛ رجل أهنت، ورجل أكرمت." وعن الحال في "مررت بهند يضرب زيداً."

[٧٧٧] وقرأ قتادة أَفْحَكَمُ الجاهلية، على أنَّ هذا الحكم الذي يبغونه إنما يحكم به أفعى نجران، أو نظيره من حكام الجاهلية، فأرادوا بسفهم أن يكون محمد خاتم النبيين حكماً كأولئك الحكام.

[٧٧٨] اللام في قوله {لِقَوْمٍ يُوقِنُونَ} للبيان، كاللام في {هَيْتَ لَكَ} [يوسف: ٢٣]، أي هذا الخطاب وهذا الاستفهام لقوم يوقنون، فإنهم الذين يتيقنون أن لا أعدل من الله ولا أحسن حكماً منه.

51. Ey iman edenler! Yahudi ve Hristiyanları velî edinmeyin. Onlar birbirlerinin velîsidir. İçinizden her kim onları velî edinirse o da onlardandır. Zalim bir kavmi Allah elbette doğru yola getirmez.

52. Kalplerinde hastalık olanların “Başımız bir felaket gelmesinden korkuyoruz!” diyerek onların arasında koşuştuklarını görüyorsun. Umulur ki Allah fethi müyesser kılarsın ya da kendi katından bir başka şey getirir de içlerinde gizledikleri şeyden dolayı pişman olurlar.

53. Ve iman edenler şöyle derler “Kesinlikle sizinle beraber olduklarına dair bütün güçleriyle Allah’a yemin edenler bunlar mıydı?” Amelleri boşa gitmiş ve (felâha ereceklerine) hüsrana uğrayanlara dönmüşlerdir.

[779] Onlara yardım ederek veya onlardan yardım isteyerek, kardeşlik ilişkileri tesis ederek ve müminlerle yatıp kalktığınız gibi onlarla yatıp kalkarak “onları velî edinmeyin.” Sonra Allah, yasağın gerekçesini şu sözleriyle açıklamıştır: “Onlar birbirlerinin velîleridir,” yani onlar aynı dinden olmaları ve küfürde birleşmeleri sebebiyle ancak kendilerinden olanlarla dostluk kurarlar. Dinleri kendi dinlerinden farklı olanları ve onların dostluklarını ne etsinler ki?!

[780] “İçinizden her kim onları velî edinirse o da onlardandır” onlar cümlesindendir ve hükmü, onlarınki gibidir! Bu, Yüce Allah’ın farklı dinden olanlara yaklaşmamak, onlardan uzak durmak gerektiğini ortaya koyduğu, ağır ve sert bir üsluptur. Nitekim Peygamber (s.a.)’in “Bu ikisinin ocakları birbirine bakmaz!” [*Ebû Dâvûd*, “Cihâd”, 103. (Nasıl olur ki biri Hakk’a çağırır, öbürü Şeytana)] şeklindeki hadisinde de benzer bir teşdit üslubu kullanılmış ve hiçbir müminin muhalifleri ile bir arada yaşamamasını emretmiştir. Ebû Mûsâ el-Eş’arî’nin [v. 42/662-63] Hristiyan kâtibi hakkında Hazret-i Ömer (r.a.)’ın söylediği: “Onlara değer vermeyin, zira Allah onları aşağılamıştır. Onlara güven duymayın çünkü Allah onların hain olduklarını söylemiştir. Onları kendinize yakın etmeyin, zira Allah onları uzaklaştırmıştır.” şeklindeki sözü de benzer bir teşdit üslubu içermektedir. Ebû Mûsâ’nın Hazret-i Ömer (r.a.)’a “Basra’da işler onsuz yürümez” dediği, Hazret-i Ömer’in de cevaben “O Hristiyan öldü *vesselâm!*” diye yazdığı rivayet edilir. Yani “Farz et ki o öldü... O zaman ne yapacak idiysen onu hemen şimdi yap! Başka birini bularak ona karşı müstağni ol!”

٥١- ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا الْيَهُودَ وَالنَّصَارَىٰ أَوْلِيَاءَ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ وَمَنْ يَتَوَلَّهُمْ مِنْكُمْ فَإِنَّهُ مِنْهُمْ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ﴾
 ٥٢- ﴿فَتَرَى الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ يُسَارِعُونَ فِيهِمْ يَقُولُونَ نَخْشَى أَنْ تُصِيبَنَا دَائِرَةٌ فَعَسَى اللَّهُ أَنْ يَأْتِيَ بِالْفَتْحِ أَوْ أَمْرٍ مِنْ عِنْدِهِ فَيُضْبِحُوا عَلَىٰ مَا أَسْرُوا فِي أَنْفُسِهِمْ نَادِمِينَ﴾ ٥

٥٣- ﴿وَيَقُولُ الَّذِينَ آمَنُوا أَهَؤُلَاءِ الَّذِينَ أَقْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمَانِهِمْ إِنَّهُمْ لَمَعَكُمْ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ فَأُصْبِحُوا خَاسِرِينَ﴾

[٧٧٩] لا تتخذوهم أولياء تنصرونهم وتستنصرونهم وتؤاخونهم وتصافونهم وتعاشرونهم معاشرة المؤمنين. ثم علل النهي بقوله {بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ} أي إنما يوالي بعضهم بعضاً لاتحاد ملتهم واجتماعهم في الكفر، فما لمن دينه خلاف دينهم ولمواالاتهم؟! ١٠

[٧٨٠] {وَمَنْ يَتَوَلَّهُمْ مِنْكُمْ فَإِنَّهُ} من جملتهم وحكمه حكمهم. وهذا تغليظ من الله وتشديد في وجوب مجانبة المخالف في الدين واعتزاله، كما قال رسول الله ﷺ: "لا تراءى ناراها". ومنه قول عمر رضي الله عنه لأبي موسى في كاتبه النصراني: "لا تكرمهم إذ أهانهم الله، ولا تأمنوهم إذ خونهم الله، ولا تدنوهم إذ أقصاهم الله." وروي أنه قال له أبو موسى: لا قوام للبصرة إلا به، فقال: "مات النصراني والسلام؟" يعني هب أنه قد مات، فما كنت تكون صانعاً حينئذ فاصنعه الساعة، واستغن عنه بغيره. ١٥

[781] “Zalim bir kavmi Allah elbette doğru yola getirmez.” Yani kâfirleri velî edinmek sûretiyle kendi özlerine zulmedenleri Allah lütuf ve ihsanlarından yoksun bırakır, onlara olan gazabından dolayı onları rezil rüsvay eder.

[782] “Onların arasında koşuştuklarını” yani onların dostluklarına can attıklarını, bunu arzuladıklarını... Ve zamanın getireceği birtakım belâ ve musibetlerin kendi başlarına da gelip gelmeyeceğinden emin olamadıklarını mazeret gösteriyor, onların yardımına bu yüzden ihtiyaç duyduklarını iddia ediyorlardı.

[783] [Bu âyetin inmesi üzerine] Ubâde b. es-Sâmit (r.a.) [v. 34/654] Peygamber (s.a.)’e “Benim çok sayıda Yahudi dostum var, onlardan teberrî ediyor, bunların dostluğundan vazgeçip Allah ve Resûlünün dostluğunu yeğliyorum.” demiştir. Abdullah b. Übeyy [v. 9/631] ise şöyle demiştir: “Ben zamanın musibetlerinden korkan bir adamım [çünkü onun ne getireceği belli olmaz], bu yüzden Kaynukâ’oğulları Yahudileri ile olan dostluğumdan vazgeçmem!”

[784] “Umulur ki Allah fethi müyesser kılar...” Resûlünü düşmanlarına karşı fetihle birlikte muzaffer kılar ve Müslümanların galip gelmelerini nasip eder “ya da kendi katından bir başka şey getirir de” böylece Yahudilerin bastığı sağlam zemini kökünden sarsar da onları yurtlarından sürer ve sonunda münafıklar kendi aralarında konuşup kendi içlerinde gizledikleri şeyden dolayı pişmanlık duyarlar. Çünkü onlar Hazret-i Peygamber (s.a.)’in durumu hakkında şüphe içindeydiler ve bir türlü inanmıyorlardı “Onun işin üstesinden geleceğini sanmıyoruz!” diyorlardı. Haliyle, devleti ve üstünlüğü Yahudilere daha lâıyk görüyorlardı.

[785] Şu da söylenmiştir: *أَوْ أَمْرٍ مِنْ عِنْدِهِ* ifadesinden maksat, Peygamber (s.a.)’e münafıkların sırlarını ortaya çıkartma ve onları öldürme emrinin verilmesi, [diğerlerinin de] böylece, münafıklık etmekten pişmanlık duyacak olmalarıdır. Yine, ‘İnsanların herhangi bir katkısı olmaksızın, bizzat Allah’ın kendi katından bir durum’ şeklinde bir mâna anlaşılabileceği de söylenmiştir. Nitekim Nadiroğullarının durumu böyle olmuştur. Allah onların kalplerine öyle bir korku salmıştır ki “üzerlerine ne atlı, ne develi hiçbir askerî birlik gönderilmeksizin”⁷⁰ yurtlarını kendi elleriyle teslim etmişlerdir.

70 Bkz. Haşr 59/6. Bu vak’ada herhangi bir fiili çatışma olmamış; “(Ey feylerin nasıl dağıtılacağını soranlar!) Allah’ın onlardan savaşız olarak alıp Resûlüne verdiği o malı-mülkü elde etmek için, siz ne at ne de deve koşturmak zorunda kaldınız!” meâlindeki Haşr 6’da belirtildiği gibi, Müslümanlar atla - deve ile uğraşmamış ise de ilk âyetteki *li-evveli l’haşr* ifadesinden de anlaşılabacağı üzere, Peygamber Aleyhisselâm

[٧٨١] {إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ} يعني الذين ظلموا أنفسهم بموالاتة الكفر يمنعهم الله أُلطافه ويخذلهم مقتًا لهم.

[٧٨٢] {يُسَارِعُونَ فِيهِمْ} ينكمشون في موالاتهم ويرغبون فيها ويعتذرون بأنهم لا يأمنون أن تصيبهم دائرة من دوائر الزمان، أي صرف من صروفه ودولة من دوله، فيحتاجون إليهم وإلى معونتهم. ٥

[٧٨٣] وعن عبادة بن الصامت رضي الله عنه أنه قال لرسول الله ﷺ: إِنَّ لِي مِنْ مَوَالِي مِنْ يَهُودٍ كَثِيرًا عَدَدَهُمْ، وَإِنِّي أَبْرَأُ إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ مِنْ وَلايَتِهِمْ وَأُوَالِي اللَّهَ وَرَسُولَهُ. فقال عبد الله بن أبي: إني رجل أخاف الدوائر لا أبرأ من ولاية موالي. وهم يهود بني قينقاع.

١٠ [٧٨٤] {فَعَسَى اللَّهُ أَنْ يَأْتِي بِالْفَتْحِ} لرسول الله ﷺ على أعدائه وإظهار المسلمين {أَوْ أَمْرٍ مِنْ عِنْدِهِ} يقطع شأفة اليهود ويجلبهم عن بلادهم، فيصبح المنافقون نادمين على ما حدثوا به أنفسهم. وذلك أنهم كانوا يشكون في أمر رسول الله ﷺ ويقولون: ما نظن أن يتم له أمر، وبالحرى أن تكون الدولة والغلبة لهؤلاء.

[٧٨٥] وقيل {أَوْ أَمْرٍ مِنْ عِنْدِهِ}، أو أن يؤمر النبي ﷺ بإظهار أسرار المنافقين ١٥ وقتلهم فيندموا على نفاقهم. وقيل: أو أمر من عند الله لا يكون فيه للناس فعل كبني النضير الذين طرح الله في قلوبهم الرعب. فأعطوا بأيديهم من غير أن يوجف عليهم بخيل ولا ركاب.

- [786] وَيَقُولُ الَّذِينَ آمَنُوا [Ve iman edenler şöyle derler] ifadesindeki fiili, üzerine atfen mansûb da okunmuştur, söz başı olmak üzere merfû‘ da okunmuştur. “O vakit, iman edenler şöyle derler.” anlamındadır. Vav’sız 5 kildedir ve bu halde sanki biri; “Peki, o anda müminler ne derler?” diye bir soru sormuş da ona cevap olmak üzere “iman edenler ‘yemin edenler bunlar mıydı?’ derler” denilmiş olmaktadır. **Şayet** “Peki, bunu kime söylemiş oluyorlar?!” **dersen şöyle derim:** Bunu, ya -kendi hallerine taaccüp ederek ve Allah’ın karşılıksız ihsan ettiği ihlâs ve tevfiğe gıpta ederek- birbirlerine 10 söylemiş oluyorlardı, “Sizin dostlarınız ve kâfirlere karşı destekçileriniz olduklarına var güçleriyle yemin edenler bunlar mıydı?!” şeklinde... Ya da Yahudiler için söylemiş oluyorlardı. Çünkü onlara destek olmak ve yardımlaşmak üzere onlarla ahitleşmişlerdi. Nitekim Allah Teâlâ [işbu ‘imanlı’ Münafıkların Yahudilere], “Eğer sizinle savaşılırsa size mutlaka yardım ederiz!” 15 [Haşr 59/11] dediklerini nakletmiştir.

- [787] “Amelleri boşa gitmiştir.” ifadesi, [ya] müminlerin sözü cümlesindendir, yani onların insanların gözü önünde ikenki tekellüfe girdikleri amelleri boşa gitmiştir. Bu ifadede taaccüp anlamı da vardır. Sanki “Yaptıkları amma da boşa gitti!.. Ziyandalar ziyanda!..” denilmiş gibidir. Ya da 20 Allah’ın sözündendir ve onların amellerinin boşa gideceğini ve hallerinin ne denli kötü olduğunu ifade etmektedir.

- 54. Ey iman edenler! İçinizden her kim dininden dönerse Allah; kendisinin sevdiği, onların da kendisini sevdikleri, müminlere karşı alçakgönüllü, inkârcı nankörlere karşı ise zorlu öyle bir kavim getirir ki hiçbir kınayıcının kınamasından korkmadan Allah yolunda 25 cihâd ederler. Bu, Allah’ın lütfudur, O’nu dilediğine veriyor. Allah, (lütfuyla, varlığıyla, kısaca her şeyi ile) geniştir, ‘mutlak ilim sahibi’dir (Vâsi‘, Alîm).**

- [788] [“Her kim dininden dönerse” meâlindeki ifade مَنْ يَرْتَدَّ ve مَنْ يَزِيدُ şeklinde 30 okunmuştur. İmam Mushaf’da iki Dal iledir. Bu, Kur’ân’ın henüz olmadan haber vermiş olduğu olaylardandır. Bunların dinden çıkanlar / riddet ehli olduğu ve 11 fırkadan oluştuğu da söylenmiştir. Bunlardan üçü Peygamber (s.a.)’in daha hayatta olduğu dönemde ortaya çıkmıştı:

ordusuyla birlikte Nadiroğulları kalesini muhasara etmiş ve bunları yurtlarını terketmeye zorlamış; Medine’den sürmüştür. / ed.

[٧٨٦] {وَيَقُولُ الَّذِينَ آمَنُوا} قرئ بالنصب عطفاً على {أَنْ يَأْتِي}، وبالرفع على أنه كلام مبتدأ، أي ويقول الذين آمنوا في ذلك الوقت. وقرئ «يقول»، بغير واو، وهي في مصاحف مكة والمدينة والشام كذلك على أنه جواب قائل يقول: فماذا يقول المؤمنون حينئذ؟ فقيل: يقول الذين آمنوا هؤلاء الذين أقسموا. فإن قلت: لمن يقولون هذا القول؟ قلت: إما أن يقوله بعضهم لبعض تعجباً من حالهم ٥ واغتراباً بما من الله عليهم من التوفيق في الإخلاص، {أَهْؤَلَاءِ الَّذِينَ أَقْسَمُوا} لكم بإغلاظ الأيمان أنهم أولياؤكم ومعاضدكم على الكفار؛ وإما أن يقولوه لليهود، لأنهم حلفوا لهم بالمعاضدة والنصرة. كما حكى الله عنهم {وَإِنْ قُوتِلْتُمْ لَنَنْصُرَنَّكُمْ} [الحشر: ١١].

١٠ [٧٨٧] {حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ} من جملة قول المؤمنين، أي بطلت أعمالهم التي كانوا يتكلفونها في رأى أعين الناس. وفيه معنى التعجيب، كأنه قيل: ما أحبط أعمالهم! فما أخسرهم! أو من قول الله عز وجل شهادة لهم بحبوط الأعمال وتعجباً من سوء حالهم.

٥٤- «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا مَنْ يَرْتَدَّ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ فَسَوْفَ يَأْتِي اللَّهُ بِقَوْمٍ يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ أَذِلَّةٌ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ أَعِزَّةٌ عَلَى الْكَافِرِينَ يُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَلَا يَخَافُونَ لَوْمَةَ لَائِمٍ ذَلِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ»

[٧٨٨] وقرئ «مَنْ يَرْتَدَّ» ومن «يَرْتَدُّ»، وهو في الإمام بدالين، وهو من الكائنات التي أخبر عنها في القرآن قبل كونها. وقيل: بل كان أهل الردة إحدى عشرة فرقة: ثلاث في عهد رسول الله ﷺ:

* Müdlicoğulları: Reisleri Zü'l-hımâr [başı sarmalı] el-Esved el-'Ansî idi. Bu Yemen'de kâhin idi, peygamberlik iddiasında bulunmuş ve orayı tamamen ele geçirmiş, Hazret-i Peygamber (s.a.)'in yöneticilerini kovmuştu. Hazret-i Peygamber, Mu'âz'a ve Yemen'in ileri gelenlerine onunla ilgili yaz-
 5 mıştı. Allah onu, evine alan ve öldüren Feyrûz ed-Deylemî'nin eliyle helâk etti. Onun öldürüldüğü bilgisi Hazret-i Peygamber (s.a.)'e daha öldürül-
 düğü gece bildirilmişti. Bunun üzerine, Müslümanlar sevinmişlerdi. Ve er-
 tesi gün de Hazret-i Peygamber (s.a.) vefat etmişti. Haberi ise Rebî'ülevvel
 ayının sonunda gelmişti.

10 * [Yalancı] Müseylime'nin kavmi Hanîfeogulları. Bu, Hazret-i Peygam-
 ber'e bir mektup yazmış ve şöyle demişti: "Allah resûlü Müseylime'den Allah
 resûlü Muhammed'e. İmdi, Yeryüzünün yarısı benim, yarısı senindir." Pey-
 gamber (s.a.) ona şöyle cevap verdi: "Allah resûlü Muhammed'den Yalancı
 Müseylime'ye!.. İmdi, bil ki yeryüzü Allah'ındır ve onu ancak kullarından
 15 dilediğine miras bırakır. Akıbet takva sahiplerinindir." Hazret-i Ebû Bekr
 (r.a.), Müslümanların ordularıyla onunla savaştı ve o Hazret-i Hamza'nın
 katili Vahşî'nin eliyle öldürüldü. Vahşî şöyle derdi: "Câhiliyede insanların
 en hayırlısını öldürdüm, İslâmlıkta da insanların en şerlisini öldürdüm."
 -Câhiliye ve İslâmlık derken kendi Müslümanlık öncesi ve sonrası halini
 20 kastediyor.-

* Tuleyha b. Huveylid'in kavmi Esedoğulları: Hazret-i Peygamber (s.a.)
 Tuleyha'nın üzerine Hazret-i Hâlid'i göndermiştir. Savaşta yenilmiş sonra
 Şam'a götürülmüştür. Orada Müslüman olmuş ve Müslümanlığını güzel
 bir şekilde sürdürmüştür.

25 * Yedi irtidat olayı da Hazret-i Ebû Bekr (r.a.) zamanında olmuştur:
 Bunlar şunlardı: (1) Uyeyne b. Hısn'ın kavmi Fezâre. (2) Kurre b. Seleme
 el-Kuşeyrî'nin kavmi Gatafan. (3) Fecâ'e b. Abdiyâleyle'nin kavmi Süleymo-
 gulları. (4) Mâlik b. Nüveyre'nin kavmi Yerbû'ogulları. (5) Müseylime-
 tül-kezzâb ile evlenen yalancı peygamber Secah bnt. el-Münzir'in kavmi
 30 Temim'in bir kısmı. Bu kadın hakkında Ebû'l-'Alâ el-Ma'arrî [v. 449/1057]
İstağfir ve'stağfirî adlı kitabında şöyle der:

"Secah imam olup öne geçti, arkasındaydı Müseylime de.

Biri erkek biri dişi iki yalancı, dünyalıklar içinde!"

(6) Eş'as b. Kays'ın kabilesi Kinde. (7) Bahreyn'de Hatîm b. Zeyd'in kavmi
 35 Bekr b. Vâ'il oğulları. Hazret-i Ebû Bekr (r.a.)'ın dirayetiyle Allah bunların
 hepsinin üstesinden gelmiştir.

بنو مدلج، ورئيسهم ذو الخمار وهو الأسود العنسي، وكان كاهنًا تنبأ باليمن واستولى على بلاده، وأخرج عمال رسول الله ﷺ، فكتب رسول الله ﷺ إلى معاذ بن جبل وإلى سادات اليمن، فأهلكه الله على يدي فيروز الديلمي؛ يَبَيْتُهُ فقتله وأخبر رسول الله ﷺ بقتله ليلة قتل، فُسِّرَ المسلمون وقبض رسول الله ﷺ من الغد. وأتى خبره في آخر شهر ربيع الأول. ٥

وبنو حنيفة، قوم مسيلمة تنبأ وكتب إلى رسول الله ﷺ: من مسيلمة رسول الله إلى محمد رسول الله. أما بعد فإن الأرض نصفها لي ونصفها لك. فأجاب عليه الصلاة والسلام: "من محمد رسول الله إلى مسيلمة الكذاب. أما بعد، فإن الأرض لله يورثها من يشاء من عباده، والعاقبة للمتقين!" فحاربه أبو بكر رضي الله عنه بجنود المسلمين، وقتل على يدي وحشي قاتل حمزة. وكان يقول: قتلت خير الناس في الجاهلية، وشر الناس في الإسلام، أراد في جاهليتي وإسلامي. ١٠

وبنو أسد: قوم طليحة بن خويلد تنبأ فبعث إليه رسول الله ﷺ خالدًا فانهمز بعد القتال إلى الشام ثم أسلم وحسن إسلامه.

وسبع في عهد أبي بكر رضي الله عنه: فزارة قوم عيينة بن حصين، وغطفان قوم قرة بن سلمة القشيري، وبنو سليم قوم الفجاءة بن عبد ياليل. وبنو يربوع قوم مالك بن نُؤيرة، وبعض تميم قوم سجاح بنت المنذر المتنبئة التي زوّجت نفسها مسيلمة الكذاب؛ وفيها يقول أبو العلاء المعري في كتاب استغفر واستغفري:

أَمْتُ سَجَاحٍ وَوَالَاهَا مُسَيْلِمَةً ❁ كَذَابَةٌ فِي بَنِي الدُّنْيَا وَكَذَّابُ

وكندة قوم الأشعث بن قيس، وبنو بكر بن وائل بالبحرين قوم الحطيم بن زيد. وكفى الله أمرهم على يد أبي بكر رضي الله عنه. ٢٠

* Bir fırka da Hazret-i Ömer (r.a.) zamanında ortaya çıkmıştır. Cebele b. el-Eyhem'in kavmi Gassân. Cebele daha önce Müslüman olmuştu. Ama [ta-vaf sırasında yerde sürünen eteğine basan birine] bir tokat atması yüzünden [Hazret-i Ömer ona kısas uygulama kararı alınca] o da Bizans topraklarına kaçmış ve irtidat ederek Hristiyan olmuştu.

[789] “Allah öyle bir kavim getirir ki...” Bu âyet inince Peygamber (s.a.)’in, Ebû Mûsâ el-Eş’arî’yi [v. 42/662-63] işaret ederek, “Bunlar şunun kavmidir!” buyurduğu söylenir. Bunların, Kâdisiyye’de canla başla savaşılan Naha’lı iki bin kişi, Kindeli ve *Becîleli* beş bin kişi ve civar kabilelerden üç bin kişi olduğu da söylenmiştir. Bunlardan maksadın Ensâr olduğu da söylenmiştir. Yine söylendiğine göre, Hazret-i Peygamber (s.a.)’e bunların kim olduğu sorulmuş, Peygamber de elini Selman’ın omzuna koyarak, “Bu ve yakınları!..” demiş. Sonra da eklemiş: “İman Ülker yıldızında asılı bir kandil olsaydı Persoğullarından birtakım adamlar mutlaka ona ulaşırlardı.”

[790] “Allah onları sever, onlar da O’nu severler.” Kulların Rablerini sevmesi, O’na itaat etmeleri ve rızasını elde etmek için çaba göstermeleri, gazabını gerektirecek şeylerden de uzak durmalarıdır. Allah’ın kullarını sevmesi ise onların itaatlerine en güzel karşılığı vermesi, onları yüceltmesi ve onlardan hoşnut olmasıdır. İnsanların en cahillerinin, ilme ve ilim ehline en düşman olanların, şer-‘i şerîften en çok nefret edenlerin, *tarikât* [yol] olarak en çirkin olanların itikadına gelince, -ki bunlar, her ne kadar *tarikât*larının kendileri gibi cahil ve beyinsizlerce bir itibarı olsa da [tasavvuf adlı] *sûftan* yapma düzmece bir fırkanın mensuplarıdır- bunların *dîn* olarak gördükleri ilâhî aşk, yıkılasıca- kürsülerine kurulup “Tanrı’nın kendilerinde tecellî ettiği”ni söyledikleri parlak oğlanlara yakılmış gazeller okumaları, -yerle bir olası- raks halkalarında kendilerinden geçmeleri, “Hazret-i Mûsâ’nın Tûr’un parçalanması esnasındaki düşüp bayılması” yanında az kalacak türden ayılıp bayılmalarıdır. Allah Teâlâ işbu uyduruk taifenin bu kabil itikatlarından uzaktır, bunlara sahip olamayacak kadar yücedir!.. Onların sözle- rinden biri de Allah’ın, onları ‘zâtı ile sevdiği’, kendilerinin de O’nun zâtını sevdikleri hezeyanıdır. Çünkü *Hâ* [yani *يَحْيُوْنَه* ifadesindeki *hû* zamiri], sıfatlara ve nitelemelere değil zâta raci imiş!.. Bir diğeri, muhabbetin şartı kişiye aşk sarhoşluğunun gelmesiymiş! Eğer böyle olmazsa, orada gerçek *muhabbetul-lah* olmazmış!..

وفرقه واحدة في عهد عمر رضي الله عنه: غسان قوم جبلة ابن الأيهم، نصرته اللطيمة وسيرته إلى بلاد الروم بعد إسلامه.

[٧٨٩] {فَسَوْفَ يَأْتِي اللَّهُ بِقَوْمٍ} قيل: لما نزلت أشار رسول الله ﷺ إلى أبي موسى الأشعري فقال: «قوم هذا». وقيل: هم ألفان من النخع، وخمسة آلاف من كندة ٥ وبجيلة، وثلاثة آلاف من أفناء الناس جاهدوا يوم القادسية. وقيل: هم الأنصار. وقيل: سئل رسول الله ﷺ عنهم فضرب يده على عاتق سلمان وقال: «هذا وذووه». ثم قال: «لو كان الإيمان معلقًا بالثريا لنال رجال من أبناء فارس».

[٧٩٠] {يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ} محبة العباد لربهم طاعته وابتغاء مرضاته، وأن لا يفعلوا ما يوجب سخطه وعقابه، ومحبة الله لعباده أن يشيهم أحسن الثواب على طاعتهم ويعظمهم ويشني عليهم ويرضى عنهم. وأما ما يعتقد أجهل الناس وأعداهم ١٠ للعلم وأهله وأمقتهم للشرع وأسوأهم طريقة، وإن كانت طريقتهم عند أمثالهم من الجهلة والسفهاء شيئًا، وهم الفرقة المفتعلة المتفعلة من الصوف، وما يدينون به من المحبة والعشق، والتغني على كراسيهم، خربها الله، وفي مراقصهم، عطّلها الله، بأبيات الغزل المقولة في المُرْدان الذين يسمونهم شهداء، وصعقاتهم التي ١٥ أين عنها صعقة موسى عند ذلك الطور، فتعالى الله عنه علوًّا كبيرًا. ومن كلماتهم: كما أنه بذاته يحبهم كذلك يحبون ذاته، فإنّ الهاء راجعة إلى الذات دون النعوت والصفات. ومنها: الحب، شرطه أن تلحقه سكرات المحبة، فإذا لم يكن ذلك لم تكن فيه حقيقة.

[791] **Şâyet** “Şart anlamı içeren isme giden ceza cümlesinde olması gereken âid zamiri nerededir?” **dersen şöyle derim:** Mahzuftur ve “Allah *onların-yerine* öyle bir kavim getirir ki... Ya da *onlardan başka* öyle bir kavim getirir ki...” [فَسَوْفَ يَأْتِي اللَّهُ بِقَوْمٍ مَكَانَهُمْ أَوْ يَبْقَوْمٌ غَيْرِهِمْ] veya buna benzer bir takdir üzeredir.

- 5 [792] **أَذَلَّةٌ** kelimesi ذَلِيل’in çoğuludur; ذُلُول’un çoğulu ise ذُلُل’dur. Bu kelimenin الضُّعُوبَةُ (zorluk) kelimesinin zıttı olan الذِّل’in çoğulu iddia eden kişi, ذُلُول’un çoğulunun أَذَلَّةٌ şeklinde gelmeyeceğinden bîhaber demektir.

- [793] **Şâyet** “Peki, اَلْكَافِرِينَ اَعَزَّةٌ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ [Müminler (lehin)e alçakgönüllü, inkarcı nankörler (aleyhin)e de zorlu...] denilmeli değil miydi?” **dersen şöyle derim:** Buna iki cevap verilebilir: Birincisi *züll* kelimesine şefkat ve merhamet anlamı yüklenmesi. O zaman sanki şöyle denilmiş gibi olmaktadır: “Onlara karşı tevazu üzere şefkat doludurlar” İkincisi: Onlar, şerefli ve yüce mertebeli, müminlere karşı lütufkâr kimseler olmakla birlikte onların üzerlerine kanatlarını indirirler. Bunun bir benzeri şu âyettedir: “Onlar kâfirlere karşı 15 اَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رَحِمَاءُ بَيْنَهُمْ” [Feth 48/29] اَعَزَّةٌ ve اَذَلَّةٌ kelimeleri hal olmak üzere mansûb da okunmuştur.

- [794] وَلَا يَخَافُونَ لَوْمَةَ لَائِمٍ ifadesindeki Vav, (i) hal için olabilir, yani onlar münafıkların halinin hilâfına bir halde cihâd ederler. Çünkü bunlar -lânet 20 olası- Yahudileri velî edinmişlerdi, mümin ordusu içinde savaşa çıkmak durumunda kaldıklarında, dostları Yahudiler hakkında endişe ederlerdi. O yüzden, onların kendilerini kınamalarını gerektirecek en ufak bir şeyi bile yapmazlardı. Oysa bu müminler sırf Allah rızası için cihâd ederler ve hiç kimsenin kınamasından korkmazlar. (ii) Atıf için de olabilir, o zaman da 25 takdir şöyle olur: Onların özelliklerinden biri de Allah yolunda cihâd etmeleridir ve onlar dinlerinde çok sağlamdırlar. Dinleri ile ilgili, bir *münkeri* ortadan kaldırmak ya da bir *ma‘rûfu* emretmek kabilinden herhangi bir işe koyuldular mı aynen kızgın çivi[nin ahşaba dosdoğru girmesi] gibi yollarına devam ederler ve onları ne bir karşı söz ne bir itiraz ne de kınayıcının kınaması 30 durdurabilir. Karşı koymaya çalışanlar onların dinlerindeki bu ciddiyet ve salâbetleri sayesinde bir varlık gösteremezler.

[795] **اللَّوْمَةُ** kelimesi *levm*den ism-i merredir. Bu sıyganın hem kendisinde hem de nekire kullanımında mübalağa anlamı vardır, adeta “Kınayıcılarından *hiçbirinin* kınamasından *hiçbir* şekilde korkmazlar” denilmiş gibi olur.

[٧٩١] فإن قلت: أين الراجع من الجزاء إلى الاسم المتضمن لمعنى الشرط؟ قلت: هو محذوف معناه: فسوف يأتي الله بقوم مكانهم أو بقوم غيرهم، أو ما أشبه ذلك.

[٧٩٢] {أَذَلَّةٌ} جمع ذليل. وأما ذلول فجمعه ذُلٌّ. ومن زعم أنه من الذلّ الذي هو نقيض الصعوبة، فقد غبي عنه أن ذلولاً لا يجمع على أذلة.

٥ [٧٩٣] فإن قلت: هلا قيل أذلة للمؤمنين أعزة على الكافرين؟ قلت: فيه وجهان؛ أحدهما أن يضمن الذلّ معنى الحنوّ والعطف، كأنه قيل: عاطفين عليهم على وجه التذلل والتواضع. والثاني: أنهم مع شرفهم وعلو طبقتهم وفضلهم على المؤمنين خافضون لهم أجنتهم. ونحوه قوله عزّ وجلّ: {أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ} [الفتح: ٢٩]. وقرئ: أذلة وأعزة، بالنصب على الحال.

١٠ [٧٩٤] {وَلَا يَخَافُونَ لَوْمَةً لَّائِمٍ} يحتمل أن تكون الواو للحال، على أنهم يجاهدون وحالهم في المجاهدة خلاف حال المنافقين، فإنهم كانوا موالين لليهود، لعنت، فإذا خرجوا في جيش المؤمنين خافوا أولياءهم اليهود، فلا يعملون شيئاً مما يعلمون أنه يلحقهم فيه لوم من جهتهم. وأما المؤمنون فكانوا يجاهدون لوجه الله لا يخافون لومة لائم قط. وأن تكون للعطف، على أن من صفتهم المجاهدة في سبيل الله، وأنهم صلاب في دينهم، إذا شرعوا في أمر من أمور الدين إنكار منكر أو أمر بمعروف، مضوا فيه كالمسامير المحمأة، لا يربعهم قول قائل، ولا اعتراض معترض، ولا لومة لائم، يشقّ عليه جدهم في إنكارهم وصلابتهم في أمرهم.

[٧٩٥] واللومة: المرة من اللوم، وفيها وفي التنكير مبالغتان، كأنه قيل: لا يخافون شيئاً قط من لوم أحد من اللوام.

- [796] “Bu” yani söz konusu kavmin sahip olduğu muhabbet, alçakgönüllülük, izzet, cihâd, kınanma endişesi taşımama vb. özelliklerin tümü, “Allah’ın lütfudur, O’nu dilediğine” yani verilenin kendisine bir lütuf olduğunu bilenlere “veriyor” buna muvaffak kılıyor. “Vâsi’, ‘Alîm” yani lütuf ve ihsanı boldur, bunlara kimin lâayık olduğunu çok iyi bilir.

55. Sizin velîiniz sadece Allah ve Resûlü ile o müminlerdir ki saygıyla eğilerek namazı dosdoğru kılar, zekâtı verirler.

- [797] Düşmanlığı gerekli olanlara karşı dostluk beslemenin yasaklanmasının hemen ardından “Sizin velîiniz sadece Allah ve Resûlü ile o müminlerdir ki...” buyrulmak sûretiyle, velî edinilmesi gerekli olanlar zikredilmiştir. **İِنَّمَا** [sadece] ifadesi, dostluğun onlara özgü kılınması gerektiğini bildirmektedir. **Şayet** “Çoğul zikredilmişken velînin de *evliyâ*’ şeklinde çoğul zikredilmesi gerekmez miydi?” **dersen şöyle derim:** İfadenin aslı; **إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ** şeklindedir ve velâyetin Allah’a ait olması asalet yoluyla ispat edilmiş, sonra onun ispatı sadedinde Allah Resûlü ve müminlerin dostluğu da tâbiyet yoluyla ispat edilmiş olmaktadır. Denildiği gibi **إِنَّمَا أَوْلِيَاؤُكُمُ اللَّهُ** buyrulmuş olsaydı o takdirde bu sayılanlar arasında asaleten zikri geçen biri ve ona tâbi olan diğerleri olmazdı. Nitekim İbn Mes’ûd (r.a.)’ın [v. 32/653] kıraati **إِنَّمَا مَوْلَاكُم** [sizin tek sahip ve dostunuz] şeklindedir.

- [798] **Şayet** **الَّذِينَ يُقِيمُونَ** ifadesinin i’rabda mahalli nedir?” **dersen şöyle derim:** **الَّذِينَ يُقِيمُونَ**’dan bedel olmak ya da **هُمُ الَّذِينَ يُقِيمُونَ** takdirinde [mahzuf bir mübtedanın haberi olmak] üzere merfû’ olmaktadır. Ya da medih [gizli bir *emdehu* fiilinin mefûlûl olmak] üzere mansûbdur. Bu ifadede münafık olduğu halde inanıyormuş gibi gözükkenler ve bir de kalpleri dillerine uygun düşmekle birlikte amelde gevşeklik gösterenler ile gerçek müminler arasında bir ayırım yapılmaktadır.

- [799] **وَهُمْ رَاكِعُونَ** ifadesinde Vav hal içindir, yani namazlarını kıldıklarında, zekâtlarını verdiklerinde yaptıklarını rükû -yani Allah’a karşı huşû, ihbât / samimiyet ve tevazu- halinde yaparlar, demektir. Bunun **يُؤْتُونَ الزَّكَاةَ** ifadesindeki zamirden hal olduğu da söylenmiştir. Yani onlar zekâtlarını namazda rükû halinde iken (de) verirler. Bu durumda âyet Hazret-i Ali (r.a.) hakkında inmiş olur. O namazda iken bir dilenci gelmiş ve ondan sadaka istemiş, o da namazda rükû halinde iken yüzüğünü çıkarıp vermişti. Öyle anlaşıyor ki yüzük serçe parmağındaydı ve genişti / oynaktı, çıkarmak için namazı bozabilecek ölçüde amel-i kesir sayılacak kadar meşgul olmamıştı.

[٧٩٦] و {ذَلِكَ} إشارة إلى ما وصف به القوم من المحبة والذلة والعزة والمجاهدة وانتفاء خوف اللومة، {يُؤْتِيهِ} يوفق له {مَنْ يَشَاءُ} ممن يعلم أنّ له لطفًا. {وَاسِعٌ} كثير الفواضل والألطف {عَلِيمٌ} بمن هو من أهلها.

٥٥- ﴿إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ رَاكِعُونَ﴾

[٧٩٧] عقب النهي عن موالاة من تجب معاداتهم ذكر من تجب موالاتهم بقوله تعالى {إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا}. ومعنى {إِنَّمَا} وجوب اختصاصهم بالموالاة. فإن قلت: قد ذكرت جماعة فهلا قيل: إِنَّمَا أَوْلِيَاؤُكُمْ؟ قلت: أصل الكلام: إنما وليكم الله، فجعلت الولاية لله على طريق الأصالة، ثم نظم في سلك إثباتها له ١٠ إثباتها لرسول الله ﷺ والمؤمنين على سبيل التبع. ولو قيل: إنما أَوْلِيَاؤُكُمْ الله ورسوله والذين آمنوا، لم يكن في الكلام أصل وتبع. وفي قراءة عبد الله «إِنَّمَا مَوْلَاكُمْ».

[٧٩٨] فإن قلت: {الَّذِينَ يُقِيمُونَ} ما محله؟ قلت: الرفع على البدل من {الَّذِينَ آمَنُوا}، أو على: هم الذين يقيمون؛ أو النصب على المدح. وفيه تمييز للخلص من الذين آمنوا نفاقًا، أو واطأت قلوبهم ألسنتهم إلا أنهم مفرطون في العمل.

١٥ [٧٩٩] {وَهُمْ رَاكِعُونَ} الواو فيه للحال، أي يعملون ذلك في حال الركوع، وهو الخشوع والإخبات والتواضع لله إذا صلوا وإذا زكوا. وقيل: هو حال من يؤتون الزكاة، بمعنى يؤتونها في حال ركوعهم في الصلاة، وأنها نزلت في عليّ كرم الله وجهه حين سأله سائل وهو راکع في صلاته فطرح له خاتمه. كأنه كان مَرَجًا في خنصره، فلم يتكلف لخلعه كثير عمل تفسد بمثله صلاته.

Şayet “Peki, lafız çoğul sıygası ile gelmişken nasıl olur da Hazret-i Ali (r.a.) için gelmiş olduğu söylenebilir?” **dersen şöyle derim:** Sebep her ne kadar tek bir kişi olsa da tüm insanların onun yaptığı gibi yapmalarını özendirmek için lafız çoğul sıygasıyla gelmiştir. Böylece, onun sevabı gibi onlar da sevap alsınlar istenmiş, ayrıca bir müminin karakterinin iyilik yapma ve ihsanda bulunma, yoksulları araştırma konusunda bu denli hırslı olması gerektiği konusuna dikkat çekilmiş olmaktadır. O kadar ki tehire tahammülü olmayan bir durum icap ettiğinde namazda olsalar bile onu derhal karşılayıp boş vakte ertelememeleri gerektiği işaret edilmiş olmaktadır.

10 **56. Kim Allah’ı, Resûlünü ve müminleri velî edinirse galip gelecekler elbette Allah’ın taraftarlarıdır.**

[800] Şart cümlesi “kim” diye kurulduğu halde, cevap kısmında zamir yerine *hizbu’llâh* [Allah’ın taraftarları] şeklinde zahir isim kullanılmıştır. Takdir *فَإِنَّهُمْ هُمُ الْغَالِبُونَ* [galip gelecekler elbette onlardır] şeklindedir. Ancak zamir yerine açık isim kullanılması anılan özelliklerin Allah’ın taraftarları olmalarına âlâmet kılınmış olmasına işaret olmuştur. Aslında *hizb* başa gelen bir zorluk sebebiyle insanların bir araya gelmeleri, birlik oluşturmaları demektir. *Hizbu’llâhtan* Peygamber ve müminlerin murat edilmesi de mümkündür ve o takdirde mâna şöyle olur: Kim onları velî edinirse *hizbu’llâha* dâhil [olduğu gibi], asla yenilmez olan ile güç kazanmış olur.

57. Ey iman edenler! Sizden önce kendilerine kitap verilenlerden dininizi alay ve eğlence konusu yapanları ve inkârcı nankörleri velî edinmeyin. Müminseniz, Allah’tan sakının.

25 **58. (Onlar ki ezan okuyarak Müslümanları) namaza çağırdığınızda, onu alay ve eğlence konusu yaptılar! Bu, akletmeyen bir topluluk olmalarındandır.**

[801] Rifâ’a b. Zeyd ile Süveyd b. el-Hâris önce Müslüman olduklarını ilan etmişler, arkasından da münafıklığa başlamışlardı. Birtakım Müslümanlar da onlara karşı sevgi beslemekteydiler. Âyet işte bu yüzden indi. Yani onların dininizi oyun edip eğlenceye almaları halinde onları velî ediniyor olmanız hiç de uygun değildir. Aksine, onlara verilecek karşılık, buğzetmek, öfke duymak ve dostluklarını atmak ve Ehl-i Kitap’tan ve kâfirlerden olup da dininizi alaya alanlarla ilişkiyi kesmek olmalıdır. Her ne kadar Ehl-i Kitap da kâfirler zümresinden ise de burada “kâfirler”den maksat özel olarak müşrikler olmaktadır. Bunun delili de İbn Mes’ûd (r.a.)’ın [v. 32/653] *وَمِنَ الَّذِينَ أَشْرَكُوا* (kendilerine kitap verilenlerden *ve müşriklerden*) şeklindeki kıraatidir.

فإن قلت: كيف صحَّ أن يكون لعلي رضي الله عنه واللفظ لفظ جماعة؟ قلت: جيء به على لفظ الجمع وإن كان السبب فيه رجلاً واحداً، ليرغب الناس في مثل فعله فينالوا مثل ثوابه، ولينبه على أن سجية المؤمنين يجب أن تكون على هذه الغاية من الحرص على البرِّ والإحسان وتفقد الفقراء، حتى إن لزهم أمر لا يقبل التأخير وهم في الصلاة، لم يؤخروه إلى الفراغ منها. ٥

٥٦- ﴿وَمَنْ يَتَوَلَّ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا فَإِنَّ حِزْبَ اللَّهِ هُمُ الْغَالِبُونَ﴾

[٨٠٠] {فَإِنَّ حِزْبَ اللَّهِ} من إقامة الظاهر مقام المضمر. ومعناه: فإنهم هم الغالبون، ولكنهم بذلك جعلوا أعلاماً لكونهم حزب الله. وأصل الحزب؟ القوم يجتمعون لأمر حزبهم. ويحتمل أن يريد بحزب الله الرسول والمؤمنين؛ ويكون المعنى: ومن يتولهم فقد تولى حزب الله، واعتضد بمن لا يغالب. ١٠

٥٧- ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا الَّذِينَ اتَّخَذُوا دِينَكُمْ هُزُؤًا وَلَعِبًا مِّنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ وَالْكَافِرَ أَوْلِيَاءَ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ كُنتُمْ مُؤْمِنِينَ﴾

٥٨- ﴿وَإِذَا نَادَيْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ اتَّخَذُوهَا هُزُؤًا وَلَعِبًا ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَعْقِلُونَ﴾

[٨٠١] رويان رفاعه بن زيد وسويد بن الحرث كانا قد أظهرنا الإسلام ثم نافقا، وكان رجال من المسلمين يؤادونهما، فنزلت. يعني أن اتخاذهما دينكم هُزُؤًا ولَعِبًا لا يصحَّ أن يقابل باتخاذكم إياهم أولياء، بل يقابل ذلك بالبغضاء والشنآن والمنابذة. وفصل المستهزئين بأهل الكتاب والكفار، وإن كان أهل الكتاب من الكفار، إطلاقاً للكفار على المشركين خاصة. والدليل عليه قراءة عبد الله «ومن الذين أشركوا».

[802] وَالْكَفَّار kelimesi hem mansûb hem de mecrur okunmuştur. Übeyy (r.a.)'ın [v. 33/654] وَمِنَ الْكَفَّار şeklinde kıraati mecrur okuyuşu desteklemektedir. Gerçekten “müminseniz” gerek kâfirleri velî edinmek gerekse diğer hususlarda “Allah’tan sakının.” Çünkü gerçek iman, din düşmanlarını velî edinmekle asla bağdaşmaz.

[803] اَنَّا نَحْنُوهَا ifadesindeki zamir namaza ya da namaz çağrısına [ezan] râcidir. Rivayete göre, Medine’de bir Hristiyan varmış. Müezzinin, *eşbedü enne Muhammed^{en} rasûlullâh* (Muhammed’in Allah resûlü olduğuna tanıklık ederim) dediğini işittiğinde, “Yalan söyleyen ateşlerde yansın!” dermiş. Bir gece, uşağı elinde lamba ile o uyuyorken yanına girmiş, rüzgâr lambadan bir çingı uçurmuş, ev ateş alıp yanmış. Adam da ailesi ile birlikte yanmış.

[804] Denildi ki: Ezan uygulamasının sadece rüya ile değil [aynı zamanda] nass ile de sabit olduğuna bu âyet bir delildir.

[805] “Akletmezler” çünkü onların dini oyuna alıp eğlenmeleri beyinsiz ve cahillerin işidir, dolayısıyla, akıldan yoksun sayılırlar.

59. De ki: Ey Ehl-i Kitap! Sırf, Allah’a ve sadece kendimize indirilenlere değil, daha önce indirilenlere de iman ettiğimiz için mi çoğunuz fâsık olduğunuz için mi bize karşı intikam duyguları besliyorsunuz?!

[806] Hasan-ı Basrî *Rahimehu’llâh* [v. 110/728], Kâf’ın fethası ile هَلْ şeklinde okumuştur. Fasih olanı kesreli okuyuştur. Mâna şöyledir: Şimdi siz bizi, indirilmiş bütün kitaplara inandığımız ve çoğunuz fâsık olduğunuz için mi ayıplıyor, yadırgıyorsunuz?!

[807] **Şayet** “Çoğunuz fâsık olduğunuz için mi?” kısmı ne üzerine atfedilmiştir?” **dersen şöyle derim:** Bu kısım farklı şekillerde açıklanabilir:

[i] **Şayet** üzerine atfedilmiş olması bunlardan biridir. Takdir şöyle olur: وَمَا تَنْقُمُونَ مِنَّا إِلَّا الْجَمْعَ بَيْنَ إِيْمَانِنَا وَبَيْنَ تَمَرُّدِكُمْ وَخُرُوجِكُمْ عَنِ الْإِيْمَانِ (Bizim imanımız, sizin de temerrüdünüz ve iman dairesinden çıkışınız bir araya geldi diye mi bize karşı intikam duyguları besliyorsunuz?!) Sanki “Sizin bize tepkiniz sadece, biz İslâm dinine girdik, siz ise dışarıda kaldınız diye bize muhalefet etmeniz yüzündendir!” denmiş gibi.

[ii] Muzâfın hazfedilmiş olması şeklinde bir izah da mümkündür: Takdir şöyle olur: وَأَعْتَقَادُ أَنْكُمْ فَاسِقُونَ (sizin fâsık olduğunuza inandığımız için mi...?!)

[٨٠٢] وقرئ «وَالْكَفَّارَ» بالنصب والجرّ. وتعضد قراءة الجرّ قراءة أبي «وَمِنْ الْكَفَّارِ». {وَاتَّقُوا اللَّهَ} في موالاة الكفار وغيرها {إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ} حقاً؛ لأن الإيمان حقاً يأبى موالاة أعداء الدين.

[٨٠٣] {إِتَّخَذُوهَا} الضمير للصلاة أو للمناداة. قيل: كان رجلاً من النصارى بالمدينة إذا سمع المؤذن يقول: "أشهد أن محمداً رسول الله" قال: حرّق الكاذب؛ فدخلت خادمه بنار ذات ليلة وهو نائم، فتطايرت منها شرارة في البيت فاحترق البيت، واحترق هو وأهله.

[٨٠٤] وقيل: فيه دليل على ثبوت الأذان بنص الكتاب لا بالمنام وحده.

[٨٠٥] {لَا يَعْقِلُونَ} لأنّ لعبهم وهزؤهم من أفعال السفهاء والجهلة، فكأنه لا عقل لهم. ١٠

٥٩- ﴿قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ هَلْ تَتَّقُمُونَ مِنَّا إِلَّا أَنْ آمَنَّا بِاللَّهِ وَمَا أُنْزِلَ إِلَيْنَا وَمَا أُنْزِلَ مِن قَبْلُ وَأَنْ أَكْثَرُكُمْ فَاسِقُونَ﴾

[٨٠٦] قرأ الحسن «هَلْ تَتَّقُمُونَ» بفتح القاف؛ والفصيح كسرهما. والمعنى هل تعيرون منا وتنكرون إلا الإيمان بالكتب المنزلة كلها {وَأَنْ أَكْثَرُكُمْ فَاسِقُونَ}!

[٨٠٧] فإن قلت: علام عطف قوله {وَأَنْ أَكْثَرُكُمْ فَاسِقُونَ}؟ قلت: فيه وجوه: ١٥

١- منها أن يعطف على {أَنَّا آمَنَّا}، بمعنى: وما تتقون منا إلا الجمع بين إيماننا وبين تمزّدكم وخروجكم عن الإيمان، كأنه قيل: وما تنكرون منا إلا مخالفتكم حيث دخلنا في دين الإسلام وأنتم خارجون منه.

٢- ويجوز أن يكون على تقدير حذف المضاف، أي واعتقاد أنكم فاسقون.

[iii] Bir başka izah şekli mecrur üzerine atfedilmiş olmasıdır. Takdir şöyledir: وَمَا تَنْقُمُونَ مِنَّا إِلَّا الْإِيمَانَ بِاللَّهِ وَبِمَا أُنْزِلَ وَبِأَنَّ أَكْثَرَكُمْ فَاسِقُونَ (Sizin bize karşı intikam duyguları besliyor olmanız, sadece bizim Allah'a, indirilen kitap-lara ve bir de sizin çoğunuzun fâsık olduğunuza inanmamız yüzündendir.)

- 5 [iv] Vav'ın beraberlik ifade eden *Vâv-ı Ma'yye* olması da mümkündür. O takdirde de mâna وَمَا تَنْقُمُونَ مِنَّا إِلَّا الْإِيمَانَ مَعَ أَنَّ أَكْثَرَكُمْ فَاسِقُونَ (Çoğunuz fâsık olup bize karşı sırf imanımız yüzünden intikam duyguları besliyorsunuz!) şeklinde olur.

- [v] Mahzuf bir gerekçelendirme / ta'lîl üzerine atfedilmiş olarak gerek-
10 çelendirme anlamında olması da mümkündür. O takdirde de وَمَا تَنْقُمُونَ مِنَّا إِلَّا الْإِيمَانَ لِقَلَّةٍ إِنْصَافِكُمْ وَفَسَقِكُمْ وَاتِّبَاعِكُمُ الشَّهَوَاتِ (Bize karşı insafınızın kıtlığı, fâsıklığınız, ve arzu ve ihtiraslarınızın peşine takılmanız yüzünden intikam duyguları besliyorsunuz!) denilmiş olur. Hasan-ı Basrî *Rahime-hu'llâh*'ın [v. 110/728] “Fâsıklığınız yüzünden bize karşı intikam duyguları
15 besliyorsunuz!” şeklindeki tefsiri de bu yorumu destekler. Rivayete göre, Yahudilerden bir grup Peygamber (s.a.)'e geldi ve ona peygamberlerden kime inandığını sordular. Hazret-i Peygamber de cevap olarak “*Biz Al-lah'a, bize indirilmiş olana, İbrâhim'e, İsmâil'e, İshâk'a, Ya'kûb'a ve torunla-rına indirilmiş olanlara; Mûsâ'ya ve İsâ'ya verilenlere, peygamberlere Rableri*
20 *tarafından verilmiş olanlara iman ettik. Onların hiçbirini diğerinden ayır-mayız. Biz sadece O'na teslimiyet gösteren kimseleriz.*” [Bakara 2/136] dedi. Adamlar, Îsâ *Aleyhisselâm*'ın adını duyunca “Dünya ve âhirette sizden daha az nasipli bir din ehli ve sizin dininizden de daha kötü bir din tanı-mıyoruz!” dediler. Âyet işbu sebeple indi.

- 25 [vi] Nu'aym b. Meyser'e'nin [v. 174/790] وَإِنَّا أَكْثَرُكُمْ şeklinde kesre ile oku-duğu rivayet olunmuştur. وَمَا تَنْقُمُونَ هَلْ أَكْثَرُكُمْ şeklinde fiilin delâlet ettiği mahzuf bir fiil sebebiyle mansûb da olabileceği söylenmiştir. Takdiri şöyledir: وَلَا تَنْقُمُونَ أَنَّ أَكْثَرَكُمْ فَاسِقُونَ

- [vii] Mübteda olmak üzere merfû' olduğu ve haberinin de mahzuf bu-
30 lunduğu yorumu da yapılmıştır. Sizin fâsıklığınız sabit olup kendinizce de malumdur, bizim hak üzere, kendinizin de batıl üzere olduğunu bilmekte-siniz. Ne var ki makam mevki tutkunuz ve mal mülk hırsınız sizin insaf-lı davranmanızı engelliyor.

٣- ومنها أن يعطف على المجرور، أي وما تنقمون منا إلا الإيمان بالله وبما أنزل وبأن أكثركم فاسقون.

٤- ويجوز أن تكون الواو بمعنى مع، أي وما تنقمون منا إلا الإيمان مع أن أكثركم فاسقون.

٥- ويجوز أن يكون تعليلاً معطوفاً على تعليل محذوف، كأنه قيل: وما تنقمون منا إلا الإيمان لقلّة إنصافكم، وفسقكم واتباعكم الشهوات. ويدل عليه تفسير الحسن: بفسقكم نقمتم ذلك علينا. وروي أنه أتى رسول الله ﷺ نفر من اليهود فسألوه عمن يؤمن به من الرسل؟ فقال: ” قُولُوا آمَنَّا بِاللّهِ وَمَا أُنزِلَ إِلَيْنَا وَمَا أُنزِلَ إِلَىٰ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ وَالْأَسْبَاطِ وَمَا أُوتِيَ مُوسَىٰ وَعِيسَىٰ وَمَا أُوتِيَ النَّبِيُّونَ مِنْ رَبِّهِمْ لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْهُمْ وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ {البقرة: ١٣٦} فقالوا حين سمعوا ذكر عيسى عليه السلام: ما نعلم أهل دين أقل حظاً في الدنيا والآخرة منكم، ولا ديناً أشر من دينكم، فنزلت.

٦- وعن نعيم بن ميسرة «وَأَنَّ أَكْثَرَكُمْ»، بالكسر. ويحتمل أن ينتصب {وَأَنَّ أَكْثَرَكُمْ} بفعل محذوف يدل عليه {هَلْ تَنْقُمُونَ}، أي ولا تنقمون أن أكثركم فاسقون. ١٥

٧- أو يرتفع على الابتداء والخبر محذوف، أي وفسقكم ثابت معلوم عندهم، لأنكم علمتم أنا على الحق وأنكم على الباطل، إلا أن حب الرياسة وكسب الأموال لا يدعكم فتتصفوا.

60. De ki: Ben size, Allah katında bundan daha kötüsünü söyleyeyim mi? O kimseler ki Allah onları lânetlemiş, onlara gazap etmiş ve içlerinden maymunlar, domuzlar ve ‘tâğut uşakları’ çıkarmıştır. İşte bunlar yer bakımından daha kötü ve doğru yoldan daha fazla sapmış kimselerdir!..

[808] [“Bundan daha kötü” ifadesindeki] ‘bu’ beslenen intikam duygularına (*el-menkûm*) işaret etmektedir ve mutlaka, ya kendisinden önce: بِشَرِّ مَنْ أَهْلَ ذَلِكَ (Bunu *yapanlardan* daha kötüsünü) şeklinde ya da مَنْ’dan önce: وَدِينِ مَنْ لَعَنَهُ اللَّهُ (ve Allah’ın lânetlediklerinin *dini*) şeklinde bir muzâf hazfedilmiş olması gerekmektedir.

[809] هُوَ مَنْ لَعَنَهُ اللَّهُ وَمَنْ لَعَنَهُ اللَّهُ (Bu, Allah’ın lânetlemiş olduğu kimselerdir...) takdirinde mahallen merfû’dur. “De ki: Ben size bundan daha kötü bir şey haber vereyim mi: Ateş!” [Hac 22/72] âyetinde de benzer bir üslup vardır. Ya da بِشَرِّ’dan bedel olmak üzere mahalllen mecrurdur.

[810] مَثُوبَةٌ kelimesi, مَشُورَةٌ ve مَشُورَةٌ’te olduğu gibi, مَثُوبَةٌ şeklinde de okunmuştur. **Şayet** “المَثُوبَةُ kelimesi özel olarak iyilik yapma hakkında kullanılır olmasına rağmen burada nasıl oldu da kötülük hakkında kullanıldı?” **dersen şöyle derim:** المَثُوبَةُ kelimesi العقوبة kelimesinin yerine şu örnekte olduğu üzere kullanılmıştır.

Aralarındaki ‘selâm’laşma, acıtıcı bir darbedir.

“Onları can yakıcı bir azapla ‘müjde’le!” [Âl-i İmrân 3/21] âyetinde de benzer bir kullanım vardır.

[811] **Şayet** “Yahudi ve Müslümanlardan, cezaya uğratılan Yahudiler iken, neden cezada her iki kesim ortak kılınmış?” **dersen şöyle derim:**

Lanet olası Yahudiler Müslümanların yanlış yolda olduğunu ve azaba müstahak olduklarını iddia etmekteydiler. Onlara işbu sebeple “Gerçekte, kesin olarak lânete uğramış olan sizler, cezalandırılma bakımından -kendi kuruntu ve iddianızca [yoldan çıkmış olan]- Ehl-i İslâm’dan daha kötü durumdasınız!” denilmiş oldu.

[812] وَعَبَدَ الطَّاغُوتَ [Tâğut uşakları] ibaresi مَنْ’in sılasına ma’tûftur, adeta şöyle denilmiştir: وَمَنْ عَبَدَ الطَّاغُوتَ Übeyy (r.a.)’ın [v. 33/654] kıraati ise مَنْ’in anlamına itibarla وَعَبَدُوا الطَّاغُوتَ şeklinde-dir. İbn Mes’ûd (r.a.)’dan [v. 32/653] وَمَنْ عَبَدُوا diye nakledilmiştir.

٦٠- ﴿قُلْ هَلْ أُنَبِّئُكُمْ بِشَرٍّ مِنْ ذَلِكَ مَثُوبَةً عِنْدَ اللَّهِ مَنْ لَعَنَهُ اللَّهُ وَغَضِبَ عَلَيْهِ وَجَعَلَ مِنْهُمْ الْقِرَدَةَ وَالْخَنَازِيرَ وَعَبَدَ الطَّاغُوتَ أُولَئِكَ شَرٌّ مَكَانًا وَأَضْلُ عَنْ سَوَاءِ السَّبِيلِ﴾

[٨٠٨] {ذَلِكَ} إشارة إلى المنقوم، ولا بدّ من حذف مضاف قبله، أو قبل {مِنْ} تقديره: بشرّ من أهل ذلك، أو دين من لعنه الله.

[٨٠٩] و{مَنْ لَعَنَهُ اللَّهُ} في محل الرفع على قولك: هو من لعنه الله، كقوله تعالى {قُلْ أَفَأُنَبِّئُكُمْ بِشَرٍّ مِنْ ذَلِكَمُ النَّارِ} [الحج: ٧٢]، أو في محل الجرّ على البدل من شرّ. [٨١٠] وقرئ «مَثُوبَةً»، «وَمَثُوبَةً». ومثالهما: مَشُورَةٌ، وَمَشُورَةٌ. فإن قلت: المَثُوبَةُ مختصة بالإحسان، فكيف جاءت في الإساءة؟ قلت: وضعت المَثُوبَةُ موضع العقوبة على طريقة قوله: ١٠

تَحِيَّةٌ بَيْنَهُمْ ضَرْبٌ وَجِيعٌ...

ومنه {فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ} [آل عمران: ٢١].

[٨١١] فإن قلت: المعاقبون من الفريقين هم اليهود، فلم شورك بينهم في العقوبة؟ قلت: كان اليهود - لعنوا - يزعمون أن المسلمين ضالون مستوجبون للعقاب، ف قيل لهم: من لعنه الله شرّ عقوبة في الحقيقة واليقين من أهل الإسلام في زعمكم ودعواكم. ١٥ [٨١٢] {وَعَبَدَ الطَّاغُوتَ} عطف على صلة {مَنْ}، كأنه قيل: ومن عبد الطاغوت. وفي قراءة أبي «وَعَبَدُوا الطَّاغُوتَ»، على المعنى. وعن ابن مسعود «وَمَنْ عَبَدُوا».

الْقَوْدَةُ [maymunlar] üzerine atıfla وَعَابَدَ الطَّاغُوتَ şeklinde de okunmuştur. Ayrıca, ‘âbidî, ‘ubbâd*, ‘ubbed* ve ‘abud* şekillerinde de okunmuştur. [Diğerleri “uşaklar” anlamında çoğul ism-i fâ’il olmakla birlikte] ‘abudün anlamı uşaklıkta aşırı gitmek, köle ruhlu olmak demektir. Sakınma ve zekâda mübalağa ifade eden; رَجُلٌ حَذُرٌ وَفَطْنٌ

5 [son derece dikkatli, zeki kişi] denilmesi gibi. Şair şöyle demiş:

Ey Lübeynâoğulları! Sizin ananız bir cariyeye, babanız âlâ bir köle yahu!

Kelime; حُطْمَ vezninde ubed* şeklinde, ‘abid* şeklinde, ‘abidün çoğulu olarak iki zamme ile ‘ubud* şeklinde, keferat^{un} vezninde ‘abedet* ve ‘abede şeklinde -ki aslı ‘abedet^{un} olup izâfet sebebiyle Tâ hazfedilmiştir, ya da خادم’in çoğulunun hadem gelmesi gibidir- ayrıca ‘abed*, ‘ibâd* ve a’bede şekillerinde de okunmuştur. Bundan başka ve ‘ubide’t-tâğût* şeklinde meçhul fiil olarak da okunmuştur. Bu durumda râci zamir mahzûf olmaktadır. Takdiri şöyledir: 10 وعَبَدَ الطَّاغُوتَ فِيهِمْ أَوْ بَيْنَهُمْ (içlerinde ya da aralarında Tâğût’a uşaklık edilmiştir-tir). وَعَبَدَ الطَّاغُوتَ şeklindeki kıraatte ise mâna “Tâğût Allah’tan gayri mabud 15 oldu” şeklindedir. Bir kişinin emîr olması halinde أَمَرَ denilmesi gibi. مَنْ لَعَنَهُ الله üzerine ma’tûf olarak ve ‘abudi’t-tâğût* şeklinde mecrur da okunmuştur.

[813] **Şayet** “Peki, Allah onların içinden nasıl “tâğût uşakları” çıkartmış olur?!” **dersen şöyle derim:** Burada iki izah şekli vardır: Birincisi, onları yardımsız bırakmış, sonunda ona kulluk etmişlerdir. İkincisi, onlara “Onlar 20 Allah’ın kulu olan melekleri dışı kıldılar!” [Zuhuf 43/19] âyetinde olduğu gibi bu şekilde hükmetmiş, onları böyle tavsif etmiştir.

[814] Tâğüttan maksadın malum buzağı olduğu da söylenmiştir çünkü Allah’tan başka tapınılan bir şey olması ve ona tapınmayı şeytanın onlara süslü göstermesi hasebiyle ona tapınma sanki şeytana -ki tâğüttur- tapınma gibi 25 addedilmiştir. İbn Abbâs’dan [v. 68/688] şöyle nakledilmiştir: “Bu, kâhinlere itaat edenler demektir çünkü Allah’a masiyetin söz konusu olduğu bir konuda herhangi birine itaat edenler ona tapınmış olurlar.” Nitekim Hasan-ı Basrî Rahimehu’llâh [v. 110/728] الطَّوَاعِيَتِ [tâğutlar] şeklinde çoğul olarak okumuştur.

[815] Söylendiğine göre, hileli yollarla cumartesi yaşağını çiğneyenler 30 [Ashâbu’s-sebt] maymuna, İsâ Aleyhisselâm’dan sofra isteyenler de domuza dönüştürülmüş. Bir rivayete göre ise her iki dönüştürme de Ashâbu’s-sebt hakkında olup, gençleri maymuna, yaşlıları domuza dönüştürülmüş.

وقرئ «وَعَابِدَ الطَّاغُوتِ» عطفًا على القردة. «وَعَابِدِي»، «وَعِبَادًا»، «وَعُتْدًا»، «وَعُتْدًا»، «وَعُتْدًا». ومعناه: الغلو في العبودية، كقولهم، رجل حذر وفطن، للبليغ في الحذر والفتنة. قال:

أَبْنِي لِيْنِي إِنَّ أُمَّكُمْ ❁ أُمَّةٌ وَإِنَّ أَبَاكُمْ عُبْدُ

وَعُبْدَ بوزن حُطَمَ، وَعَبِيدَ، وَعُتْدَ - بضمتين - جمع عبيد؛ وَعَبْدَةً، بوزن كَفَرَةً، وَعَبْدَ، وأصله عَبْدَةٌ، فحذفت التاء للإضافة. أو هو كَحَدَمَ في جمع خَادِمٍ؛ وَعَبْدَ وَعِبَادَ، وَأَعْبُدَ، وَعُبْدَ الطَّاغُوتِ، على البناء للمفعول، وحذف الراجع، بمعنى: وَعُبْدَ الطَّاغُوتِ فيهم، أو بينهم؛ وَعَبْدَ الطَّاغُوتِ بمعنى صار الطاغوت معبودًا من دون الله، كقولك: أمر، إذا صار أميرًا؛ وَعُبْدَ الطَّاغُوتِ، بالجر عطفًا على {مَنْ لَعَنَهُ اللَّهُ}.

[٨١٣] فَإِنْ قُلْتَ: كيف جاز أن يجعل الله منهم عباد الطاغوت؟ قلت: فيه وجهان؛ ١٠ أحدهما أنه خذلهم حتى عبدوه. والثاني: أنه حكم عليهم بذلك ووصفهم به، كقوله تعالى {وَجَعَلُوا الْمَلَائِكَةَ الَّذِينَ هُمْ عِبَادُ الرَّحْمَنِ إِنِثَاءً} [الزخرف: ١٩].

[٨١٤] وقيل: الطاغوت العجل؛ لأنه معبود من دون الله، ولأن عبادتهم للعجل مما زينه لهم الشيطان، فكانت عبادتهم له عبادة للشيطان وهو الطاغوت. وعن ابن عباس رضي الله تعالى عنه: أطاعوا الكهنة، وكل من أطاع أحدًا في معصية الله فقد عبده. وقرأ الحسن «الطَّوْأَغِيَتِ».

[٨١٥] وقيل: وجعل منهم القردة أصحاب السبت، والخنازير كفار أهل مائدة عيسى. وقيل: كلا المسخين من أصحاب السبت، فشبانهم مسخوا قردة، ومشايخهم مسخوا خنازير.

Nakledildiğine göre, bu âyet inince Müslümanlar Yahudileri ayıplayarak, onlara “Bre maymunların, bre domuzların kardeşleri!” diye hitap ederlermiş de onlar da başlarını önlerine eğmek durumunda kalırlarmış.

[816] “İşte bunlar” yani bu lânet ve dönüşüme uğratılmış olanlar “yer bakımından daha kötüdürler.” Burada kötülük mekâna nispet edilmiştir, ancak maksat orada yaşayanlardır. Böyle bir ifadede mübalağa vardır ve bu 5 *أُولَئِكَ شَرٌّ وَأَظْلُ* (İşte bunlar daha kötü ve daha sapkındır) demekten daha etkilidir çünkü burada, ‘mecazın eşi’ durumunda olan kinayeli bir kullanım vardır.

10 **61. Size geldiklerinde “iman ettik” diyorlar. Oysa yanınıza inkârla girip yine inkârla çıkmışlardır! Bunların gizlemekte olduğu şeyleri Allah çok iyi bilir!**

[817] Bu âyet bir kısım Yahudiler hakkında inmiştir. Bunlar Peygamber (s.a.)’in huzuruna girerler ve münafıklık yaparak, ona mümin olduklarını söylerlerdi. Allah Teâlâ onların durumunu ve onların yanına girdikleri gibi çıktıklarını, 15 dinledikleri âyetlerden, kendilerine okunan şeylerden, yapılan va’z u nasihatlerden en ufak bir şey bile almadıklarını peygamberine bildirdi.

[818] *بِهِ* ve *بِالْكَفْرِ* her ikisi de haldir, yani “inkârla girip inkârla çıktılar.” demektir. *مُلْتَبِسِينَ بِالْكَفْرِ* takdirindedir. *وَقَدْ دَخَلُوا* ve *وَهُمْ قَدْ خَرَجُوا* da haldir ve 20 o yüzden başlarına [harf-i takrib olan] *قَدْ* dâhil olmuştur ki bununla mazi hale yaklaştırılmak istenmiştir. *قَدْ* harfinin kullanılmasının bir başka nüktesi de şudur: Münafıklık âlâmetleri onların üzerlerinde gözükmekteydi ve Peygamber (s.a.), bunların gizlemekte oldukları durumlarını Allah Teâlâ’nın ortaya çıkaracağını beklemekteydi. İşte bu yüzden beklenti / tevakku’ ifade 25 eden harf yani *قَدْ* getirilmiş oldu. Onun bağlı olduğu söz de *قَالُوا آمَنَّا* ifadesidir, takdir şöyledir: *Kâlu zâlike ve hâzihi hâluhum* (Bunu, halleri böyle iken söylediler!)

62. Bunlardan birçoğunun günahta, düşmanlıkta ve rüşvet yemekte yarıştığını görürsün. Bu yaptıkları, gerçekten ne kötüdür!

30 **63. Gerek rabbaniler gerekse âlimler, (günah olan) yalanı söylemekten ve rüşvet yemekten onları vazgeçirmeye çalışsalar ya?! Bu ustaca yaptıkları gerçekten kötüdür!**

وروي أنها لما نزلت كان المسلمون يعيرون اليهود ويقولون: يا أخوة القردة والخنازير، فينكسون رؤوسهم.

[٨١٦] {أُولَئِكَ} الملعونون الممسوخون {شَرُّ مَكَانًا}. جعلت الشرارة للمكان وهي لأهله. وفيه مبالغة ليست في قولك: أولئك شرّ وأضلّ، لدخوله في باب الكناية ٥ التي هي أخت المجاز.

٦١- ﴿وَإِذَا جَاءُوكُمْ قَالُوا آمَنَّا وَقَدْ دَخَلُوا بِالْكَفْرِ وَهُمْ قَدْ خَرَجُوا بِهِ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا كَانُوا يَكْتُمُونَ﴾

[٨١٧]. نزلت في ناس من اليهود كانوا يدخلون على رسول الله ﷺ يظهرن له الإيمان نفاقًا، فأخبره الله تعالى بشأنهم وأنهم يخرجون من مجلسك كما دخلوا، لم يتعلق بهم شيء مما سمعوا به من تذكيرك بِآيَاتِ اللَّهِ ومواعظك. ١٠

[٨١٨] وقوله: {بِالْكَفْرِ} و{بِهِ} حالان، أي دخلوا كافرين وخرجوا كافرين. وتقديره: ملتبسين بالكفر. وكذلك قوله: {وَقَدْ دَخَلُوا}؛ {وَهُمْ قَدْ خَرَجُوا}. ولذلك دخلت {قَدْ} تقريبًا للماضي في الحال. ولمعنى آخر: وهو أن أمارات النفاق كانت لائحة عليهم، وكان رسول الله ﷺ متوقعًا لإظهار الله ما كتموه، فدخل حرف التوقع، وهو متعلق بقوله: {قَالُوا آمَنَّا}، أي قالوا ذلك وهذه حالهم. ١٥

٦٢- ﴿وَتَرَى كَثِيرًا مِنْهُمْ يُسَارِعُونَ فِي الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَأَكْلِهِمُ السُّحْتَ لَبِئْسَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾

٦٣- ﴿لَوْلَا يَنْهَاهُمُ الرَّبَّائِيُّونَ وَالْأَخْبَارُ عَنْ قَوْلِهِمُ الْإِثْمَ وَأَكْلِهِمُ السُّحْتَ لَبِئْسَ مَا كَانُوا يَصْنَعُونَ﴾

[819] الإِثْمَ “yalan” demektir, delili de عَنْ قَوْلِهِمُ الإِثْمَ (“[günah olan] yalanı söylemekten” [Mâide 5/63]) ifadesidir, الْغَدْوَانِ ise “zulüm” demektir. الإِثْمَ’in şirk sözcüğü, yani “Uzeyir Allah’ın oğludur.” demeleri olduğu yine, الإِثْمَ’in kişinin kendisinde kalan günah olduğu الْغَدْوَانِ’in ise başkalarına sirayet eden günah olduğu da söylenmiştir. Bir şeye *müsâra’at* etmek de süratle o şeye başlamak demektir.

[820] “Bu ustaca yaptıkları, gerçekten ne kötüdür!” Bu ifade ile onlar [rabbaniler ve âlimler] münker olan şeyleri işleyenlerden daha günahkâr sayılmış olmaktadır çünkü bir fiili işleyen kişiye “onu zanaat haline getirdi, ustaca yaptı.” denilmez. Keza her işe de zanaat denmez, zanaat olabilmesi için kişinin o işte iyiden iyiye ustalık kazanması, o şeyi tekrar tekrar yapmış olması ve nihayetinde kendisinin de ona nispet edilir hale gelmesi gerekir. Çünkü masiyet işleyen biri, onu kendisini motive eden, işlemesi için arkasından itekleyen bir arzu ve ihtirasla birlikte işlemektedir; onu yasaklayacak kişinin ise, yasakladığı şey bir başkasının fiili olması hasebiyle ona karşı herhangi bir arzusu yoktur. Dolayısıyla o, bu haliyle tepkide ihmal gösterdiğinde, münkeri işleyenden daha şiddetli bir hal üzere olmaktadır. Hayatım üzerine yemin ederim ki bu âyet kulaklarda bomba etkisi bırakmakta ve kötülükler karşısındaki ilgisizliklerinden dolayı âlimlere müthiş bir uyarıda bulunmaktadır. İbn Abbâs [v. 68/688] “Bu âyet, Kur’ân’daki en şiddetli âyet-tir!” demiş, Dahhâk’in [v. 105/723] de “Bence bu âyetten daha korkutucu bir âyet yoktur.” dediği rivayet olunmuştur.

64. Bu Yahudiler bir de “Allah’ın eli bağlıdır” dediler!.. Bu söylediklerinden ötürü kendi elleri bağlandı ve lânetlendiler. Hayır! O’nun iki eli de açıktır ama O nasıl dilerse öyle harcıyor. (Resûlüm!) Şimdi Rabbinden sana indirilenler, bunlardan çoğunun azgınlık ve inkârını artıracak tabîî... Bunların arasına Kıyamet gününe kadar sürecek bir düşmanlık ve öfke saldık. Bunlar her ne zaman bir savaşın ateşini körüklese, Allah, onu söndürmüştür. Ama hâla, yeryüzünde bozuculuk yapmak için koşturuyorlar! Oysa Allah, bozucuları sevmez.

[821] Birinin elinin “bağlı / sıkı” veya “açık” olması cimrilik ve cömertliğinden kinayedir. “Elini boynuna ‘asılı’ hale getirme onu büsbütün de açma!” [İsrâ 17/29] âyetindeki gibi. Bu kullanımda sözün sahibi el, bağlama ya da açma gibi bir şeyi kastetmez, onun açısından bu söz ile mecaz anlamı için kullanılan arasında [yani ‘sen cömertsin’ demekle ‘senin elin açık’ demek arasında] bir fark yoktur.

[٨١٩] الإثم الكذب بدليل قوله تعالى {عَنْ قَوْلِهِمُ الْإِثْمُ}. {وَالْعُدْوَانُ} الظلم. وقيل: الإثم كلمة الشرك، وقولهم: {عَزَّيْرُ ابْنِ اللَّهِ} [التوبة: ٣٠]. وقيل: الإثم ما يختص بهم. والعدوان: ما يتعداهم إلى غيرهم. والمصارعة في الشيء الشروع فيه بسرعة.

٥ [٨٢٠] {لَبِئْسَ مَا كَانُوا يَصْنَعُونَ} كأنهم جعلوا آثم من مرتكبي المناكير، لأن كل عامل لا يسمى صانعاً، ولا كل عمل يسمى صناعة حتى يتمكن فيه ويتدرّب وينسب إليه، وكأن المعنى في ذلك أن مواقع المعصية معه الشهوة التي تدعوه إليها وتحمله على ارتكابها، وأما الذي ينهاه فلا شهوة معه في فعل غيره، فإذا فرط في الإنكار كان أشدّ حالاً من المواقع. ولعمري إن هذه الآية مما يقدر السامع وينعي على العلماء توانيهم. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: هي أشدّ آية في القرآن. وعن الضحاك: ما في القرآن آية أخوف عندي منها.

٦٤- ﴿وَقَالَتِ الْيَهُودُ يَدُ اللَّهِ مَغْلُولَةٌ غُلَّتْ أَيْدِيهِمْ وَلُعِنُوا بِمَا قَالُوا بَلْ يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ يُنفِقُ كَيْفَ يَشَاءُ وَلَيَزِيدَنَّ كَثِيرًا مِنْهُمْ مَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ طُغْيَانًا وَكُفْرًا وَأَلْقَيْنَا بَيْنَهُمُ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَاءَ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ كُلَّمَا أَوْقَدُوا نَارًا لِلْحَرْبِ أَطْفَأَهَا اللَّهُ وَيَسْعَوْنَ فِي الْأَرْضِ فَسَادًا وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُفْسِدِينَ﴾

[٨٢١] غلّ اليد وبسطها مجاز عن البخل والجود، ومنه قوله تعالى {وَلَا تَجْعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً إِلَى عُنُقِكَ وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ} [الإسراء: ٢٩]. ولا يقصد من يتكلم به إثبات يد ولا غل ولا بسط، ولا فرق عنده بين هذا الكلام وبين ما وقع مجازاً عنه،

Çünkü her ikisi de aynı hakikati ifade etmektedir. Hatta, bir kral düşünün ki elini hiç kullanmadan işaretiyle insanlara veriyor ya da vermiyor olsun. Onun hakkında da aynı şekilde eli açık ya da eli sıkı tabiri kullanılır. Keza, kolu olmayan bir kişi, muhtaç birine büyük bir bahşîş verse, onun hakkında “Ne kadar eli açık!” derler. Çünkü elin açık ya da kapalı / sıkı olması cimriliği ve cömertliği ifade eder. Bu mecazî kullanım, gerçek anlamda eli olmayan varlıklar için de söz konusudur. Mesela:

Sağanak bir yağmurla bulut ellerini açarak koruya öyle cömertçe davrandı ki

10 tepeleri de ovaları da onun lütuf ve ihsanına teşekkür etti korunun

Lebîd [v. 40/41 - 660/661] de şu sözünde kuzey rüzgârına [Şimal] el isnad etmiştir:

Yuları kuzey rüzgârının eline geçtiğinde...

15 *Besatâ'l-ye's^u keffeyhi fî sadri* (göğsümdeki yeis / umutsuzluk iki elini de uzattı) denir ve soyut bir mâna olan yeis için ellerinin olduğu tasavvuru yapılır. Beyan ilminden habersiz olanlar, bu gibi âyetleri tevil ederken doğruyu yanlıştan ayırmada körlük gösterirler, abes niteliğinde ‘açıklama’lar yaptıklarında da taan denlerin ‘el’inden kurtulamazlar.

[822] **Şayet** “يَدُ اللَّهِ مَغْلُولَةٌ” ifadesinin cimriliği ifade ettiği sabit. Peki, o zaman zaman غُلَّتْ أَيْدِيهِمْ ifadesine ne demeli?! Haliyle bunun da mezkûr anlama uygun bir kullanıma sahip olması gerekmez mi? Aksi takdirde, kelâmda bir ayrışma, üslup ve tarzda bir hata olmaz mı?” **dersen şöyle derim:** Birincisi, bunun onlar aleyhine bir cimrilik ve uğursuzluk bedduası olması mümkündür. O yüzden de onlar yeryüzünde insanların en cimrisi ve en uğursuzu olmuşlardır. Bu kullanımın [yani haberin beddua gibi inşâi anlamda kullanılmasının] 25 bir benzeri Mâlik el-Eşter’in [v. 37/657] şu beytinde yer almaktadır:

[Dört bir yandan saldırmazsam şu Mu’âviye’ye, aynen cimriler gibi]

mal - mülk biriktirip, yüceliği hak edecek davranışlardan geri kalayım, misafirlerimi asık suratla karşılayayım!..

30 [823] İkincisi, “ellerinin bağlı olması” onlar için hakikat anlamında bir beddua da olabilir. Dünyada iken esir edilirler ve elleri bağlanır, âhirette de cehennem kelepçeleriyle azap görürler. Bu durumda tıbâk / müşâkele sanatı lafız açısından ve mecazın aslını dikkate almak sûretiyle yapılmış olur. Mesela şöyle denir: *Sebbenî sebba'llâh^u dâbirahû* (Bana sövdü, Allah da onun 35 arkasını kessin, kökünü kurutsun!) Çünkü *sebbin* kök anlamı kesmektir.

لأنهما كلامان متعقبان على حقيقة واحدة، حتى أنه يستعمله في ملك لا يعطي عطاء قط ولا يمنعه إلا بإشارته من غير استعمال يد وبسطها وقبضها، ولو أعطى الأقطع إلى المنكب عطاء جزياً لقالوا: ما أبسط يده بالنوال، لأن بسط اليد وقبضها عبارتان وقعتا متعاقبتين للبخل والجود، وقد استعملوهما حيث لا تصح اليد، كقوله:

جَادَ الْحِمَى بَسْطُ الْيَدَيْنِ بِوَابِلٍ ❀ شَكَرْتُ نَدَاهُ تِلَاعَهُ وَوَهَادُهُ ٥

ولقد جعل لبید للشمال يداً في قوله:

إِذْ أَصْبَحَتْ بِيَدِ الشِّمَالِ زِمَامُهَا ❀

ويقال: بسط اليأس كفيه في صدري، فجعلت لليأس الذي هو من المعاني لا من الأعيان كفان. ومن لم ينظر في علم البيان عمي عن تبصر محجة الصواب في تأويل أمثال هذه الآية، ولم يتخلص من يد الطاعن إذا عبث به. ١٠

[٨٢٢] فإن قلت: قد صح أن قولهم: {يَدُ اللَّهِ مَغْلُولَةٌ} عبارة عن البخل، فما تصنع بقوله {غُلَّتْ أَيْدِيهِمْ}؟ ومن حقه أن يطابق ما تقدمه، وإلا تنافر الكلام وزل عن سننه؟ قلت: يجوز أن يكون معناه الدعاء عليهم بالبخل والنكد، ومن ثم كانوا أبخل خلق الله وأنكدهم. ونحوه بيت الأشر:

بَقِيتُ وَفَرَى وَانْحَرَفْتُ عَنِ الْعُلَا ❀ وَلَقِيتُ أَضْيَافِي بِوَجْهِ عُبُوسٍ ١٥

[٨٢٣] ويجوز أن يكون دعاء عليهم بغل الأيدي حقيقة، يغللون في الدنيا أسارى، وفي الآخرة معذبين بأغلال جهنم. والطباق من حيث اللفظ وملاحظة أصل المجاز، كما تقول: سبني سب الله دابره، أي قطعه؛ لأنَّ السَّبَّ أصله القطع.

[824] **Şayet** “Allah Teâlâ nasıl, cimrilik ve verimsizlik gibi çirkin olan bir şeyle beddua eder? Bu câiz midir?” **dersen şöyle derim:** Burada murat, yüz üstü bırakılmalarına yönelik bir dua olup bu *hızlân* yüzünden kalpleri katılaştırmış, cimriliklerine cimrilik, verimsizliklerine verimsizlik katılmıştır.

5 Ayrıca, cimrilik ve verimsizliklerinin sonucu olan şey için de dua etmiş olabilir ki bu da yüzlerine kara çalacak, şereflerini on paralık edip kendilerini alçaltacak, bayağlaştıracak kötü şöhretlerinin yayılmasıdır.

[825] **Şayet** “يَدُ اللَّهِ مَعْلُومَةٌ” (Allah’ın eli bağlıdır / sıkıdır) ifadesinde *yed* kelimesi tekil kullanılmışken cevap mahiyetindeki *بَلْ يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ* (O’nun her iki eli de açıktır) ifadesinde neden ikil kullanılmıştır” **dersen şöyle derim:** Bu tarz bir ifade, onların sözlerini red ve inkâr açısından daha etkili, Allah’ın sonsuz cömertliğini ve cimriliğin O’ndan uzak olduğunu ispat bakımından da daha net olduğundan böyle denilmiştir çünkü cömert bir kişinin, malını her iki elini doldurarak vermesi cömertliğin zirve noktasıdır. Dolayısıyla, işbu nükteden hareketle mecaz, ‘el’ kelimesinin ikil şekliyle kurulmuştur.

10

15

[826] *وَلْعُنُوا* ifadesi ‘Ayn’ın sükûnu ile *وَلْعُنُوا* şeklinde de okunmuştur.

[827] İbn Mes’ûd (r.a.)’ın [v. 32/653] mushafında ise *بَلْ يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ* (O’nun her iki eli de tamamen hayra açıktır) şeklindedir, *يَدُهُ مَبْسُوطَةٌ بِالْمَعْرُوفِ* (eli sadece iyilik için açıktır) denilir, *مِشْيَةً سَجْحَ* (rahat ve hızlı yürüyüş) ve *نَاقَةً سُرْحَ* (süratli deve) örnekleri de benzer kullanım şekilleridir.

20

[828] “Ama O nasıl dilerse öyle harcıyor.” Bu ifade cömertlik nitelemesini tekit etmekte ayrıca O’nun infakının tamamen hikmet ve maslahat doğrultusunda olduğunu göstermektedir. Rivayete göre, Allah Teâlâ Yahudilere ‘el’ini açmış, bunun sonucu onlar da malca insanların en zengini olmuşlardı. Peygamber (s.a.) konusunda Allah’a isyan edip onu yalanlayınca, Allah Teâlâ onlara açmış olduğu ‘el’ini üzerlerinden çekti. İşte o demde Finhas b. Âzûrâ “Allah’ın eli bağlı / sıkı” demiş, diğerleri de onun bu sözüne rıza göstermişlerdi. O yüzden, verilen cevapta herkes *azar* ve kınamaya ortak edilmiştir.

25

30

[829] [(Resûlüm!) Şimdi, Rabbinden sana indirilenler bunlardan çoğunun azgınlık ve inkârını] “artıracak tabii...” Yani Kur’ân inmeye devam ederken -hasetleri yüzünden- bile bile reddetmekteki devamlılıkları artacak ve Allah’ın âyetlerini inkârda daha da ileri gidecekler.

[٨٢٤] فإن قلت: كيف جاز أن يدعو الله عليهم بما هو قبيح، وهو البخل والنكد؟ قلت: المراد به الدعاء بالخذلان الذي تقسو به قلوبهم، فيزيدون بخلاً إلى بخلهم ونكداً إلى نكدهم؛ أو بما هو مسبب عن البخل والنكد من لصوق العار بهم وسوء الأحداث التي تخزيهم وتمزق أعراضهم.

٥ [٨٢٥] فإن قلت: لم ثبت اليد في قوله تعالى {بَلْ يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ} وهي مفردة في {يَدُ اللَّهِ مَغْلُولَةٌ}؟ قلت: ليكون ردُّ قولهم وإنكاره أبلغ وأدل على إثبات غاية السخاء له ونفي البخل عنه. وذلك أنَّ غاية ما يبذله السخي بماله من نفسه أن يعطيه بيديه جميعاً، فبني المجاز على ذلك.

[٨٢٦] وقرئ «وَلُغُتُوا» بسكون العين.

١٠ [٨٢٧] وفي مصحف عبد الله «بَلْ يَدَاهُ بُسْطَانِ». يقال: يده بُسْط بالمعروف. ونحوه مَشِيَّةٌ سُجْح، وناقصة سُرْح.

[٨٢٨] {يُنْفِقُ كَيْفَ يَشَاءُ} تأكيد للوصف بالسخاء، ودلالة على أنه لا ينفق إلا على مقتضى الحكمة والمصلحة. روي أن الله تبارك وتعالى كان قد بسط على اليهود حتى كانوا من أكثر الناس مالاً، فلما عصوا الله في محمد ﷺ وكذبوه كف الله تعالى ما بسط عليهم من السعة، فعند ذلك قال فحاص ابن عازوراء: يد الله مغلولة، ورضي بقوله الآخرون فأشركوا فيه.

[٨٢٩] {وَلَيَزِيدَنَّ} أي يزدادون عند نزول القرآن لحسدتهم تمادياً في الجحود وكفروا بِبَيِّنَاتٍ مِنَ اللَّهِ.

[830] “Bunların arasına...” öyle “bir düşmanlık ve öfke saldık” ki bunun sonucu, dâva ve ifadeleri birbirini tutmaz, kalpleri darmadağındır, aralarında ne bir ittifak ne de bir dayanışma vardır.

[831] “Bunlar her ne zaman bir savaşın ateşini körüklese,” her ne zaman birileriyle savaşmak isteseler, yenilmiş ve ezilmişlerdir, hiç kimseye karşı bunlara Allah’dan yardım gelmemiştir. Nitekim İslâm geldiğinde de Mecûsî [Pers]lerin hükümranlığı altındaydılar.

[832] Denilmiştir ki Yahudiler Tevrat’a muhalefet edince Allah Buh-tunnasr’ı üzerlerine gönderdi. Daha sonra, yine bozuculuk yaptılar, bu kez başlarına Romalı Titus’u⁷¹ musallat etti. Sonra yine bozuculuk yaptılar, bu kez Mecûsî [Pers]leri başlarına musallat etti. Sonra yine bozuculuk yaptılar, bu kez de başlarına Müslümanları musallat etti. Rivayete göre, Hazret-i Peygamber (s.a.)’le ne zaman savaşmaya yeltenseler onları hezimete uğ-ratmıştır. Katâde [v. 117/735] şöyle demiştir: “Hangi beldede bir Yahudiye rastlarsan, onun mutlaka oradaki insanların en zelilleri arasında olduğunu görürsün.”

[833] [Ama hâla, bozuculuk için] koşturuyorlar!.. İslâm’ı yok etmek için tür-lü stratejiler geliştiriyor; Hazret-i Peygamber (s.a)’e dair bahisleri kitapla-rından silmeye çalışıyorlar.

20 **65. Şayet Ehl-i Kitap iman edip sakınsaydı elbette kötülüklerini ör-terdik ve onları nimet dolu cennetlere sokardık.**

66. Şayet onlar Tevrat’ı, İncil’i ve Rablerinden kendilerine indiril-mekte olan (Kur’ân)ı dosdoğru tutsalardı, şüphesiz hem üstlerinden hem de ayaklarının altından yerler (nimete gark olurlar)dı... Gerçi iç-lerinde, orta yolu tutan bir topluluk var, ama birçoğunun yapmakta olduğu şey, gerçekten kötüdür.

[834] “Şayet Ehl-i Kitap” sayılan bunca kötülüklerine rağmen Pey-gamber (s.a.)’e ve onun Allah’tan getirmiş olduklarına “iman edip” imanla kurtulabilmenin şartı olan takvayı da imanla birlikte gerçekleştirebilselerdi mezkûr kötülüklerini elbette örter, bunların yüzünden kendilerini cezalan-dırmazdık; Müslümanlarla birlikte onları da cennete sokardık.

71 Metinde فطرس الرومي şeklinde geçen kişi, M.S. 70’de Kudüs’ü yakıp yıkan Romalı Titus olmalıdır. / ed.

[٨٣٠] {وَأَلْقَيْنَا بَيْنَهُمُ الْعَدَاوَةَ} فكلّمهم أبداً مختلف، وقلوبهم شتى، لا يقع اتفاق بينهم ولا تعاضد.

[٨٣١] {كُلَّمَا أَوْقَدُوا نَارًا} كلما أرادوا محاربة أحد غلبوا وقهروا، ولم يقم لهم نصر من الله على أحد قط، وقد آتاهم الإسلام وهم في ملك المجوس.

٥ [٨٣٢] وقيل: خالفوا حكم التوراة فبعث الله عليهم بُخْتَنَصْرَ ثم أفسدوا فسلط الله عليهم فطرس الرومي، ثم أفسدوا فسلط الله عليهم المجوس، ثم أفسدوا فسلط عليهم المسلمين. وقيل: كلما حاربوا رسول الله ﷺ نصر عليهم. وعن قتادة رضي الله عنه لا تلقى اليهود ببلدة إلا وجدتهم من أذل الناس.

[٨٣٣] {وَيَسْعَوْنَ} ويجتهدون في الكيد للإسلام ومحو ذكر رسول الله ﷺ من كتبهم. ١٠

٦٥- ﴿وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْكِتَابِ آمَنُوا وَاتَّقَوْا لَكَفَّرْنَا عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ وَلَأَدْخَلْنَاَهُمْ جَنَّاتِ النَّعِيمِ﴾

٦٦- ﴿وَلَوْ أَنَّهُمْ أَقَامُوا التَّوْرَةَ وَالْإِنْجِيلَ وَمَا أُنْزِلَ إِلَيْهِمْ مِنْ رَبِّهِمْ لَأَكَلُوا مِنْ فَوْقِهِمْ وَمِنْ تَحْتِ أَرْجُلِهِمْ مِنْهُمْ أُمَّةٌ مُقْتَصِدَةٌ وَكَثِيرٌ مِنْهُمْ سَاءَ مَا يَعْمَلُونَ﴾ ١٥

[٨٣٤] {وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْكِتَابِ} مع ما عددنا من سيئاتهم {آمَنُوا} برسول الله ﷺ وبما جاء به، وقرنوا إيمانهم بالتقوى التي هي الشريعة في الفوز بالإيمان {لَكَفَّرْنَا عَنْهُمْ} تلك السيئات ولم نؤاخذهم بها {وَلَأَدْخَلْنَاَهُمْ} مع المسلمين الجنة.

[835] Bu âyette Yahudi ve Hristiyanların günahlarının ne kadar büyük, kötülüklerinin ne denli çok olduğu bildirilmekte, Allah'ın rahmetinin de ne kadar engin olduğu gösterilmektedir. Keza işlenen masiyet ne kadar büyük olursa olsun, Yahudi ve Hristiyanların kötülüklerinin seviyesine çıkmış bile
 5 olsa her asi için tevbe kapısının açık olduğu, imanın tek başına kurtuluş için yeterli olmadığı, ancak beraberinde takva olması halinde işe yarayacağı bildirilmektedir. Nitekim Hasan-ı Basrî *Rahimehu'llâh* [v. 110/728]; Ferezdak'a [v. 114/732] şöyle demiş: "Tamam, İslâm çadırının direği var [getirdiğin Kelime-i şehadet] peki, gergi ipleri nerede?!"

10 [836] "Şayet Tevrat'ı, İncil'i dosdoğru tutsalardı..." yani Tevrat ve İncil'in ahkâmını, hadlerini uygulasalardı, içerdikleri Hazret-i Peygamber (s.a.)'in evsafı ile ilgili bilgilere riayet etselerdi "ve kendilerine indirilen" Allah'ın diğer kitaplarına "iman etselerdi..." -Çünkü kitapların tümüne kendilerine indirilmiş gibi inanmakla memurdular. "Kendilerine indirilen"den
 15 maksadın Kur'an olduğu söylenmiştir. -"Bu takdirde, Allah onları içinde bulundukları kıtlıktan kurtarır ve rızıklarını genişletirdi." لَأَكْلُوا مِنْ فَوْقِهِمْ وَمِنْ تَحْتِ أَرْجُلِهِمْ ibaresi rızıklarını genişletmek anlamında kullanılmıştır. Bu da üç şekilde olur: Göklerin ve yerin bereketlerinin adeta üstlerine yağması, meyve veren ağaçların ve ürün veren ekinlerin bollaşması, olgunlaşmış meyve ve bahçeleriyle rızıklandırılmaları... Öyle ki ağacın tepesinden aşağı sarkanları devşirirler, dibine dökülenleri ayaklarının altından toplarlar. Böylece hem yerden hem gökten rızık elde etmiş olurlar.

[837] "Gerçi içlerinde, orta yolu tutan bir topluluk var," yani Hazret-i Peygamber (s.a.)'e düşmanlıkta aşırıya kaçmayan orta halli bir topluluk var.
 25 Bu taifenin mümin olan Abdullah b. Selâm [v. 43/663-64] ve adamları ile Hristiyanlardan kırk sekiz kişi olduğu söylenmektedir.

[838] وَكَثِيرٌ مِنْهُمْ سَاءَ مَا يَحْكُمُونَ ifadesinde taaccüp anlamı vardır, adeta "birçoğunun yapmakta olduğu şey, gerçekten kötüdür!" denmektedir. Bunların da, Kâ'b b. Eşref ve adamları ile Bizanslılar olduğu söylenmiştir.

30 **67. Ey Peygamber! Rabbinden sana indirilen neyse onu ilet. -Eğer yapmazsan O'nun mesajını iletmemiş olursun.- Allah seni insanlardan korur. İnkârcı nankör bir kavmi Allah elbette doğru yola getirmez.**

[٨٣٥] وفيه إعلام بعظم معاصي اليهود والنصارى وكثرة سيئاتهم، ودلالة على سعة رحمة الله تعالى وفتح باب التوبة على كل عاص، وإن عظمت معاصيه وبلغت مبالغ سيئات اليهود والنصارى، وأن الإيمان لا ينجي ولا يسعد إلا مشفوعاً بالتقوى، كما قال الحسن: هذا العمود فأين الأطناب؟

٥ [٨٣٦] {وَلَوْ أَنَّهُمْ أَقَامُوا التَّوْرَةَ وَالْإِنْجِيلَ} أقاموا أحكامهما وحدودهما وما فيهما من نعت رسول الله ﷺ {وَمَا أُنْزِلَ إِلَيْهِمْ} من سائر كتب الله، لأنهم مكلفون الإيمان بجميعها، فكأنها أنزلت إليهم، وقيل: هو القرآن، لو سَع الله عليهم الرزق وكانوا قد قحطوا. وقوله {لَا كَلُوا مِنْ فَوْقِهِمْ وَمِنْ تَحْتِ أَرْجُلِهِمْ} عبارة عن التوسعة. وفيه ثلاث أوجه؛ أن يفيض عليهم بركات السماء وبركات الأرض وأن يكثر الأشجار المثمرة والزروع المَعْلَّة أن يرزقهم الجنان اليبانة الثمار يجتنون ما تَهْدَل منها من رؤوس الشجر، ويلتقطون ما تساقط على الأرض من تحت أرجلهم.

[٨٣٧] {مِنْهُمْ أُمَّةٌ مُّقْتَصِدَةٌ} طائفة حالها أَمَم في عداوة رسول الله ﷺ. وقيل: هي الطائفة المؤمنة عبد الله بن سلام وأصحابه وثمانية وأربعون من النصارى.

[٨٣٨] و{سَاءَ مَا يَحْمِلُونَ} فيه معنى التعجب، كأنه قيل: وكثير منهم ما أسوأ عملهم! وقيل: هم كعب بن الأشرف وأصحابه والروم.

٦٧- ﴿يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ وَإِنْ لَمْ تَفْعَلْ فَمَا بَلَّغْتَ رِسَالَتَهُ وَاللَّهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ﴾

[839] Sana her ne indirilmişse onu duyurmada herhangi birinin desteğini beklemeden ve sana bu yüzden herhangi bir kötülük ulaşması endişesi taşımadan sana indirilenin tamamını tebliğ et! Eğer emrettiğim gibi sana indirilenin tamamını duyurmazsan, o takdirde onun mesajını tebliğ etmiş olmazsın. 5 رِسَالَاتُهُ ifadesi رِسَالَتُهُ şeklinde çoğul olarak da okunmuştur, yani o takdirde sana görev olarak verilmiş olan mesajları sahibine ulaştırma vazifesini yerine getirmemiş, bu anlamda hiçbir şey ifa etmemiş olursun. Çünkü mesajın bir kısmı, diğer kısmına göre ifa edilmeyi daha fazla hak ediyor değildir. Mesajların bir kısmını ifa etmediğin takdirde, hiçbirini ifa etme- 10 miş olursun! Nitekim mesajın bir kısmına inanıp da bir kısmına inanmayan -hepsinin aynı yere varması hasebiyle- nasıl, tümünü inkâr etmiş sayılıyorsa burada da öyledir. Kaldı ki bu mesajlar tek bir mesaj hükmündedir. Ve aynı şey hem tebliğ edilmiş hem de tebliğ edilmemiş olamaz, aynı şeye hem inanılmış hem de inanılmamış olamaz.

[840] İbn Abbâs'ın [v. 68/688] “Tek bir âyeti gizlersen, o takdirde mesajlarımı tebliğ etmemiş olursun!” dediği rivayet edilmiştir. Peygamber (s.a.)’in de şöyle buyurduğu rivayet edilir: “Allah Teâlâ mesajlarını tebliğ etmek üzere beni gönderdi, sıkılıp zorlandım. Bunun üzerine bana, ‘Mesajlarımı iletmezsen sana azap ederim!’ diye vahyetti ve bana korunmuşluk zır- 20 hı altında olacağımı vaat etti. Ben de bundan güç aldım [ve vazifemi yaptım].”

[841] **Şayet** فَمَا بَلَّغْتَ رِسَالَتَهُ ifadesinin cevap olarak gelmesi ne kadar doğrudur?” **dersen şöyle derim:** Bunun izahı iki şekildedir: Birincisi: Peygamber (s.a.) ilâhî mesajı tebliğ etme konusunda Allah'ın emrine uymaz ve -sanki *elçi* olarak gönderilmemiş gibi- onu tümüyle gizlerse bu çirkinliği 25 aşikâr rezalet bir durum olur. İşbu sebeple, şöyle denmiştir: Eğer ilâhî mesajın tek bir kelimesini, bir tek kırıntısını bile gizlersen o takdirde tümünü gizlemen durumunda söz konusu olacak mezkûr çirkinliğe imza atmış olursun. فَكَأَنَّمَا قَتَلَ النَّاسَ جَمِيعًا [Mâide 5/32] âyetinde belirtildiği gibi, nasıl “tek bir cana kıymak bütün insanlığı öldürmek gibi” kabul ediliyorsa bu da öyle 30 olur. İkincisi: Eğer yapmazsan o takdirde, senin için mesajın tümünü gizlemenin gerektirdiği azap söz konusu olacaktır. Bu durumda, sebep [gizleme] sonuç [azap] yerine ikame edilmiş olacaktır ki Peygamber (s.a.)’in “Bunun üzerine Allah bana ‘Mesajlarımı iletmezsen sana azap ederim!’ diye vahyetti” ifadesi de bu yorumu desteklemektedir.

[٨٣٩] {بَلَّغْ مَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ} جميع ما أنزل إليك وأيّ شيء أنزل إليك، غير مراقب في تبليغه أحداً، ولا خائف أن ينالك مكروه {وإن لم تفعل} وإن لم تبلغ جميعه كما أمرتك {فَمَا بَلَّغْتَ رِسَالَتَهُ}، وقرئ «رِسَالَتِهِ»، فلم تبلغ إذا ما كلفت من أداء الرسالات، ولم تؤدّ منها شيئاً قط، وذلك أن بعضها ليس بأولى بالأداء من بعض، وإن لم تؤدّ بعضها فكأنك أغفلت أداءها جميعاً، كما أن من لم يؤمن ببعضها كان كمن لم يؤمن بأكملها، لإدلاء كل منها بما يدلّه غيرها، وكونها كذلك في حكم شيء واحد. والشيء الواحد لا يكون مبلغاً غير مبلغ، مؤمناً به غير مؤمن به.

[٨٤٠] وعن ابن عباس رضي الله عنهما: إن كتبت آية لم تبلغ رسالتي. وروي ١٠ عن رسول الله ﷺ: ”بعثني الله برسالاته فضقت بها ذرعاً، فأوحى الله إليّ: إن لم تبلغ رسالتي عذبتك، وضمن لي العصمة، ففويت.“

[٨٤١] فإن قلت: وقوع قوله {فَمَا بَلَّغْتَ رِسَالَتَهُ} جزاء للشرط، ما وجه صحته؟ قلت: فيه وجهان؛ أحدهما أنه إذا لم يمثل أمر الله في تبليغ الرسالات، وكتّمها كلها كأنه لم يُبعث رسولاً، كان أمراً شنيعاً لاخفاء بشناعته، فقليل: إن لم تبلغ منها أدنى شيء وإن كان كلمة واحدة، فأنت كمن ركب الأمر الشنيع الذي هو كتمان كلها، ١٥ كما عظم قتل النفس بقوله {فَكَأَنَّمَا قَتَلَ النَّاسَ جَمِيعًا} [المائدة: ٣٢]. والثاني: أن يراد: فإن لم تفعل فلك ما يوجب كتمان الوحي كله من العقاب؛ فوضع السبب موضع المسبب، ويعضده قوله عليه الصلاة والسلام: ”فأوحى الله إليّ: إن لم تبلغ رسالتي عذبتك.“

- [842] “Allah seni korur.” ifadesiyle Allah Teâlâ peygamberini koruyup payidar kılacağını va‘detmekte olup mâna şöyledir: Allah seni düşmanlarından koruyacağını garanti ediyor, hal böyle iken onları kolağan etmekte ne mazeretin olabilir?! **Şayet** “Hani bu koruma garantisi? Biz biliyoruz ki
- 5 Peygamber *Aleyhisselâm* Uhud günü yüzünden yaralanmış ve [ön dişinin yanındaki] dişi kırılmıştır?” [*Müslim*, “Cihâd”, 101] **dersen şöyle derim:** Murat onu öldürülmekten korumaktır. Buradan şu da çıkıyor: Peygamber (s.a.) Allah yolunda öldürülmenin dûnundaki her türlü zorluğa katlanmak durumundadır. Cümlesine selâm olsun, peygamberlerin yükümlülükleri ne kadar zor!
- 10 Şu da söylenmiştir: Bu âyet Uhud gününden sonra inmiştir, “insanlar”dan maksat da kâfirlerdir. Bunun delili de “İnkârcı nankör bir kavmi Allah elbette doğru yola getirmez.” kavli-i celili olup senin başına getirmek istedikleri helâki gerçekleştirme imkânını Allah bunlara vermeyecektir. Enes (r.a.)’dan [v. 93/711-12] şöyle nakledilmiştir: Peygamber (s.a.)’in muhafızları vardı, âyet
- 15 inince başını deri otağından çıkartarak, “Ey insanlar! Çekilin çünkü beni insanlardan Allah korumakta!” dedi.

- 68. De ki: Ey Ehl-i Kitap! Tevrat’ı, İncil’i ve Rabbinizden size indirilmekte olan (Kur’ân)ı dosdoğru tutmadıkça hiçbir esas üzerinde değilsiniz!.. Rabbinden sana indirilenler, bunlardan çoğunun azgınlık ve inkârını artıracak tabî.. Öyleyse, bu inkârcı nankör kavim için gam çekme.**
- 20

- [843] “Hiçbir şey üzere değilsiniz” yani bozulduğu ve batıl olduğu için “şey” denilebilecek kadar bir değeri kalmayan, herhangi bir şekilde kâle alınamayacak bir din üzerinde değilsiniz. Bir şeyin önemsizliğini bildirmek ve
- 25 değerini düşürmek için *hâzâ leyse bi-şey’in* (Bu hiçbir şey değil!) dersin. *Ekal-lu min lâ şey’in* (‘Hiç’ten daha az!) şeklinde de bir deyimleri vardır.

- [844] Aşırı taşkınlıkları ve nankörce inkârları yüzünden onlar için “gam çekme,” üzülp öfkelenme çünkü yaptıklarının zararı sonuçta sana değil, kendilerine dönecek, müminlerin varlığı sayesinde bunlara ihtiyacın olmayacak.
- 30

69. (Kur’ân’a) iman edenlerden, Yahudi, Sâbiû ve Hristiyanlardan, Allah’a ve ‘Son Gün’e iman edip salih amel işleyen herkesin, (Rabbi katında mutlaka mükâfatı vardır) onlar için herhangi bir korku söz konusu değildir, üzülecek de değillerdir.

[٨٤٢] {وَاللَّهُ يَغْصِمُكَ} عدة من الله بالحفظ والكلاءة، والمعنى: والله يضمن لك العصمة من أعدائك، فما عذرك في مراقبتهم؟ فإن قلت: أين ضمان العصمة وقد شجّ في وجهه يوم أحد، وكسرت رباعيته صلوات الله عليه؟ قلت: المراد أنه يعصمه من القتل. وفيه: أن عليه أن يحتمل كل ما دون النفس في ذات الله، فما أشدّ تكليف الأنبياء عليهم الصلاة والسلام. وقيل: نزلت بعد يوم أحد، والناس الكفار، بدليل قوله {إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ} ومعناه أنه لا يمكنهم مما يريدون إنزاله بك من الهلاك. وعن أنس: كان رسول الله ﷺ يُحرس حتى نزلت، فأخرج رأسه من قبة آدم وقال: "انصرفوا يا أيها الناس، فقد عصمني الله من الناس."

٦٨- ﴿قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لَسْتُمْ عَلَى شَيْءٍ حَتَّى تُقِيمُوا التَّوْرَةَ وَالْإِنْجِيلَ وَمَا أُنْزِلَ إِلَيْكُمْ مِنْ رَبِّكُمْ وَلَيَزِيدَنَّ كَثِيرًا مِنْهُمْ مَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ طُغْيَانًا وَكُفْرًا فَلَا تَأْسَ عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ﴾ ١٠

[٨٤٣] {لَسْتُمْ عَلَى شَيْءٍ} أي على دين يعتد به حتى يسمى شيئاً لفساده وبطلانه، كما تقول: هذا ليس بشيء تريد تحقيره وتصغير شأنه. وفي أمثالهم: أقل من لا شيء.

[٨٤٤] {فَلَا تَأْسَ} فلا تتأسف عليهم لزيادة طغيانهم وكفرهم، فإن ضرر ذلك راجع إليهم لا إليك، وفي المؤمنين غنى عنهم. ١٥

٦٩- ﴿إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِئُونَ وَالنَّصَارَى مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَعَمِلَ صَالِحًا فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ﴾

[845] وَالصَّابِتُونَ mübteda olmak üzere merfû‘ olup haberi mahzuftur. İnne’nin isminin ve haberinin arkasından gelmesine niyet edilmiş ve adeta şöyle denmiştir: إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالنَّصَارَىٰ حُكْمُهُمْ كَذًا، وَالصَّابِتُونَ كَذَلِكَ (Yahudilerin ve Hristiyanların hükmü şöyledir, Sâbiîler de aynı şekildedir.)

5 Sîbeveyhi [v. 180/796] buna şahit olmak üzere şu şiiri okumuştur:

Aksi takdirde bilin ki ayrılık içinde kaldığımız sürece biz de isyancıyız, siz de!

Takdiri şöyledir: فَاعْلَمُوا أَنَّا بُعَاةٌ وَأَنْتُمْ كَذَلِكُ (Bilin ki biz isyancıyız... Ama siz de aynısınız.)

10 [846] **Şayet** “وَالصَّابِتُونَ” ifadesinin İnne ve isminin mahalline atıfla merfû‘ olduğunu iddia etsen olmaz mıydı?!” **dersen şöyle derim:** Bu, haber zikredilmeden önce doğru olmaz, meselâ *inne Zeyd^{en} ve Amr^{um} muntalikâni* denilmez. “Neden doğru olmasın ki, nasıl olsa niyet tehir değil mi? Sanki *inne Zeyd^{en} muntalik^{um} ve Amr^{um}* demişsin gibi?” **dersen şöyle derim:** Çünkü onu
15 merfû‘ yaparken, İnne ve isminin mahalline atıfla yapmış oluyorum. Bu ikisinin âmili ise mübteda oluşudur. Bu durumda haberde âmil olanın da aynısı olması gerekir, zira mübtedalılık, ameli bakımından her iki cüzü de etkiler. Nasıl, İnne amelinde hem ismini hem de haberini etkiliyorsa bu da öyledir. Eğer sonra geleceği niyeti ile الصَّابِتُونَ mübtedalılık âmili ile merfû‘ okuyacak
20 olursan, o takdirde -ki haberi İnne ile merfû‘ kılmış idik- her ikisinde [yani mübteda ve haberde] farklı iki merfû‘ kılıcı âmil etkili olmuş olacaktır.

[847] **Şayet** “وَالصَّابِتُونَ” kelimesi ma’tûftur ve mutlaka bir *ma’tûfun aleyhi*-nin bulunması gerekir. Peki o nedir?” **dersen şöyle derim:** Mahzûf haberi ile birlikte bu, إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا... ifadesinin sonuna kadarki cümleye ma’tûftur. Atfedildiği cümlelerin i’rabda mahalli bulunmadığı gibi bu cümlelerin de
25 i’rabda mahalli yoktur.

[848] **Şayet** “Takdim ve tehirin mutlaka bir faydası olmalıdır. Peki, burada nasıl bir nükte vardır?” **dersen şöyle derim:** Sâbiîler eğer sahih bir şekilde iman edip amel-i salih işlerlerse onların tevbesi dahi kabul olunur, diğerlerinin durumunu varın siz düşünün! Zira bu sayılanlar içerisinde yanlış yolda olduğu en aşikâr olanlar ve azgınlıkta en ileri gidenler Sâbiîlerdir. Zaten kendilerine *sâbi’in* denmesi, bütün dinlerden tamamen ayrılmış olmaları yüzündendir [*Sabe’e*, dinden çıktı, *sâbi’i* dinsiz anlamındadır].

[٨٤٥] {والصابئون} رفع على الابتداء، وخبره محذوف، والنية به التأخير عما في حيز إن من اسمها وخبرها، كأنه قيل: إن الذين آمنوا والذين هادوا والنصارى حكمهم كذا، والصابئون كذلك، وأنشد سيبويه شاهداً له:

وإِلَّا فاعَلُمُوا أَنَّا وَأَنْتُمْ ❁ بُغَاةٌ مَا بَقِينَا فِي شِقَاقٍ

٥ أي فاعلموا أنا بغاة وأنتم كذلك،

[٨٤٦] فإن قلت: هلا زعمت أن ارتفاعه للعطف على محل إن واسمها؟ قلت: لا يصح ذلك قبل الفراغ من الخبر، لا تقول: إن زيداً وعمرو منطلقان. فإن قلت لم لا يصح والنية به التأخير، فكأنك قلت: إن زيداً منطلق وعمرو؟ قلت: لأنني إذا رفعته رفعته عطفًا على محل إن واسمها، والعامل في محلها هو الابتداء، فيجب أن يكون هو العامل في الخبر، لأن الابتداء ينتظم الجزأين في عمله كما تنتظمها إن في عملها؛ ١٠ فلو رفعت {الصَّابِئُونَ} المنوي به التأخير بالابتداء وقد رفعت الخبر بإن، لأعملت فيهما رافعين مختلفين.

[٨٤٧] فإن قلت: فقلوه {وَالصَّابِئُونَ} معطوف لا بد له من معطوف عليه فما هو؟ قلت: هو مع خبره المحذوف جملة معطوفة على جملة قوله {إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا...} الخ ١٥ ولا محل لها، كما لا محل للتي عطف عليها.

[٨٤٨] فإن قلت: ما التقديم والتأخير إلا لفائدة، فما فائدة هذا التقديم؟ قلت: فائدته التنبيه على أن الصابئين يتاب عليهم إن صحَّ منهم الإيمان والعمل الصالح، فما الظنُّ بغيرهم؟ وذلك أن الصابئين أبين هؤلاء المعدودين ضللاً وأشدَّهم غيًّا، وما سموا صابئين إلا لأنهم صبئوا عن الأديان كلها، أي خرجوا،

İstidlâl edilen şiirde de şair وَأَنْتُمْ sözünü haberden önce zikretmiş ve bununla, muhataplarının bâğî / isyancı diye nitelendirilmeye kendi kavminden daha lââyık olduklarını bildirmek istemiştir. Çünkü onları haber olan بُعَاة kelimesinin hemen öncesinde zikretmemiş, kendi kavmini -isyana daha çok dalmış ve onlardan daha sâbit-kadem olmalarına rağmen- onlardan önce bâğî olarak zikretmek istememiştir.

[849] **Şayet** “ [mansüb olarak] وَالصَّابِئِينَ وَإِيَّاكُمْ (Sâbiîler ve sizler) buyrulsaydı da takdim hâsıl olurdu?” **dersen şöyle derim:** Öyle densesydi takdimin bir anlamı kalmazdı. Çünkü o takdirde kelimenin yerinden oynatılması söz konusu değildir, oysa bir takdim - tehirden bahsedilebilmesi için kelimenin yerinden oynatılma gereği vardır. Bu cümlelerin akışı, ifadede ‘ara cümle’lerin akışı kabilindendir.

[850] **Şayet** “önce الَّذِينَ آمَنُوا (iman edenler) denildiği halde, ardından yine مَنْ آمَنَ (her kim iman ederse) denildi. Bu nasıl olur?” **dersen şöyle derim:** Burada iki açıklama var, ya الَّذِينَ آمَنُوا ifadesi ile dilleriyle inandıklarını söyleyenler yani münafıklar kastedilmiştir [ve مَنْ آمَنَ ifadesiyle bunların tümü değil gerçekten iman edenleri müjdelenmektedir] ya da الَّذِينَ آمَنُوا ile gerçek müminler kastedilmekle birlikte] مَنْ آمَنَ ile imanda sebat edip imanlarına en ufak bir şüphe karıştırmayanlar murat edilmiştir.

[851] **Şayet** “مَنْ آمَنَ’nin i’rabda mahalli nedir?” **dersen şöyle derim:** Ya mübteda olmak üzere merfû‘ olup haberi فَاخَوْفْ عَلَيْهِمْ’dir ki başındaki Fâ mübtedanın şart anlamı içermesinden dolayıdır sonra bu cümle de olduğu gibi İnne’nin haberidir. Ya da İnne’nin isminden ve ona atfedilenlerden bedel ya da [bunlardan değil de sadece] ma‘tûfun aleyhten bedel olmak üzere mansübdür.

[852] **Şayet** [haber değil de bedel ise] İnne’nin ismine râci zamir nerede o zaman?” **dersen şöyle derim:** مَنْ آمَنَ مِنْهُمْ takdirinde mahzuftur. Nitekim başka bir yerde de öyle gelmiştir.

[853] Hemze’den hafifletme şekli olan açık Yâ harfiyle وَالصَّابِئُونَ şeklinde de okunmuştur. Bu okuma şekli يَسْتَهْزِئُونَ şeklinde okuyanlarınkı gibidir. وَالصَّابِئُونَ şeklinde de okunmuştur ki bu durumda [meyletmek anlamındaki] *sabeve* kökündendir. Onlar dinlerinde heva ve heveslerine tâbi olup şechvî arzularının peşine düştükleri, aklın ve naklin gerektirdiği delillere tâbi olmadıkları için kendilerine bu isim verilmiştir.

كما أن الشاعر قدم قوله: ”وأنتم“ تنبيهاً على أن المخاطبين أوغل في الوصف بالبغاة من قومه، حيث عاجل به قبل الخبر الذي هو ”بغاة“ لئلا يدخل قومه في البغي قبلهم، مع كونهم أوغل فيه منهم وأثبت قدمًا.

[٨٤٩] فإن قلت: فلو قيل: والصابئين وإياكم لكان التقديم حاصلاً. قلت: لو قيل: هكذا لم يكن من التقديم في شيء، لأنه لا إزالة فيه عن موضعه، وإنما يقال مقدّم ومؤخر للمزال، لا للقرار في مكانه. ومجرى هذه الجملة مجرى الاعتراض في الكلام.

[٨٥٠] فإن قلت: كيف قال: {الَّذِينَ آمَنُوا} ثم قال: {مَنْ آمَنَ}؟ قلت: فيه وجهان؛ أحدهما أن يراد بـ{الَّذِينَ آمَنُوا} الذين آمنوا بألستهم، وهم المنافقون، وأن يراد بـ{مَنْ آمَنَ} ١٠ من ثبت على الإيمان واستقام ولم يخالجه ريبة فيه.

[٨٥١] فإن قلت: ما محل {مَنْ آمَنَ}؟ قلت: إما الرفع على الابتداء، وخبره {فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ} والفاء لتضمن المبتدأ معنى الشرط، ثم الجملة كما هي خبر إن؛ وإما النصب على البدل من اسم إن وما عطف عليه؛ أو من المعطوف عليه.

[٨٥٢] فإن قلت: فأين الراجع إلى اسم إن؟ قلت: هو محذوف تقديره من آمن منهم، كما جاء في موضع آخر.

[٨٥٣] وقرئ «وَالصَّابِئُونَ»، بياء صريحة، وهو من تخفيف الهمزة، كقراءة من قرأ «يُسْتَهْزِئُونَ»؛ «وَالصَّابِئُونَ»، وهو من صبوت، لأنهم صبوا إلى اتباع الهوى والشهوات في دينهم ولم يتبعوا أدلة العقل والسمع.

Übeyy (r.a.)'ın [v. 33/654] kıraatinde ise mansûb olarak وَالصَّابِّينَ şeklinde okunmuştur ki [Mekke Kıraat imamı] İbn Kesîr [v. 120/738] de böyle okur. İbn Mes'ûd (r.a.) [v. 32/653] ise أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِّينَ [Siz ey (Kur'an'a) iman edenler, Yahudi, Sâbiî ve Hristiyanlar!] şeklinde okumuştur.

- 5 **70. Gerçek şu ki Biz İsrâiloğullarından söz aldık ve onlara peygamberler gönderdik. Ama her ne zaman bir peygamber, onlara nefislerinin hoşlanmadığı bir şey getirdiyse bir kısmını yalanladılar, bir kısmını da katlediyorlardı.**

[854] “Gerçek şu ki, Biz” onlardan tevhide dair “söz aldık ve onlara peygamberler gönderdik” ki dinleri hakkında yapıp ettiklerine kendilerini vâkıf kılsınlar. “Ama her ne zaman bir peygamber...” Bu cümle şart cümlesidir ve peygamberlerin sıfatı olmak üzere gelmiştir. Ait zamiri ise mahzuftur, takdiri رَسُولٌ مِنْهُمْ şeklindedir. “Onlara nefislerinin hoşlanmadığı” shevî arzularına ters düşen, yükümlülük sebebiyle üzerlerine binen meşakkatler ve şer'î hükümlerle amel etmenin doğuracağı zorluklar gibi “bir şey getirdiyse...”

[855] **Şayet** “Şartın cevabı nerededir? Çünkü فَرِيقًا كَذَّبُوا وَفَرِيقًا يَقْتُلُونَ (bir kısmını yalanladılar, bir kısmını da katletmekte) cümlesi cevap olmayıp cevap yerine geçen bir cümledir. Çünkü *rasûl* tekildir ve onda iki kısmın olması düşünülemez. Ayrıca *in ekramte ahî ahâke ekramtu* (Kardeşime değer verirken değer veririm kardeşine) şeklinde bir kullanım biçimi de güzel değildir.” **dersen şöyle derim:** Cevap cümlesi mahzuftur ve فَرِيقًا كَذَّبُوا وَفَرِيقًا يَقْتُلُونَ cümlesi ona delâlet etmektedir. Adeta نَاصِبُهُمْ رَسُولٌ مِنْهُمْ [Bunlara her ne zaman bir peygamber gelse, karşısına dikildiler] denmiştir. فَرِيقًا كَذَّبُوا kavli-celili ise “Peki, peygamberlerine ne yaptılar?” şeklindeki muhtemel bir sorunun cevabı olmak üzere söz başı olmaktadır.

[856] **Şayet** “Neden iki fiilden biri mazi diğeri muzari kipiyle geldi?” **dersen şöyle derim:** يَقْتُلُونَ fiili geçmiş *hâlin* hikâyesi olarak [“katlediyorlardı” şeklinde] getirilmiş ve bununla, mezkûr katlin ne kadar berbat bir eylem olduğu gösterilmiş ve bu rezalet durum -ne kadar hayret verici bir şey olduğunu vurgulamak için- hâlihâzırda meydana gelen bir fiilmiş gibi aktarılmıştır.

71. Bir fitne çıkmayacağını sandılar ve körleştiler, sağırlaştılar (pek bir dinî hassasiyetleri kalmadı, kalpleri katılaştı). Sonra Allah tevbelelerini kabul etti. Daha sonra, içlerinden çoğu yine körleşti ve sağırlaştı. Onların yaptıklarını Allah görmektedir! (Basîr)

وفي قراءة أبي رضي الله عنه «وَالصَّابِئِينَ»، بالنصب. وبها قرأ ابن كثير. وقرأ عبد الله «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِئُونَ».

٧٠- ﴿لَقَدْ أَخَذْنَا مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَائِيلَ وَأَرْسَلْنَا إِلَيْهِمْ رُسُلًا كُلَّمَا جَاءَهُمْ رَسُولٌ بِمَا لَا تَهْوَى أَنْفُسُهُمْ فَرِيقًا كَذَّبُوا وَفَرِيقًا يَقْتُلُونَ﴾

٥ [٨٥٤] {لَقَدْ أَخَذْنَا} ميثاقهم بالتوحيد {وَأَرْسَلْنَا إِلَيْهِمْ رُسُلًا} ليقفوه على ما يأتون وما يذرون في دينهم. {كُلَّمَا جَاءَهُمْ رَسُولٌ} جملة شرطية وقعت صفة لـ {رُسُلًا}، والراجع محذوف، أي رسول منهم {بِمَا لَا تَهْوَى أَنْفُسُهُمْ} بما يخالف هواهم ويضاد شهواتهم من مشاق التكليف والعمل بالشرائع.

[٨٥٥] فَإِنْ قُلْتَ: أين جواب الشرط؟ فَإِنْ قَوْلُهُ {فَرِيقًا كَذَّبُوا وَفَرِيقًا يَقْتُلُونَ} ناب عن الجواب، لأن الرسول الواحد لا يكون فريقين، ولأنه يحسن أن تقول: إن أكرمت أخي أخاك أكرمت. قلت: هو محذوف يدل عليه قوله {فَرِيقًا كَذَّبُوا وَفَرِيقًا يَقْتُلُونَ}، كأنه قيل: كلما جاءهم رسول منهم ناصبوه، وقوله {فَرِيقًا كَذَّبُوا} جواب مستأنف لقائل يقول: كيف فعلوا برسلمهم؟

[٨٥٦] فَإِنْ قُلْتَ: لم جيء بأحد الفعلين ماضيًا وبالآخر مضارعًا؟ قلت: جيء {يَقْتُلُونَ} على حكاية الحال الماضية استفظاعًا للقتل واستحضارًا لتلك الحال الشنيعة للتعجب منها.

٧١- ﴿وَحَسِبُوا أَلَّا تَكُونَ فِتْنَةً فَعَمَّوْا وَصَمُّوْا ثُمَّ تَابَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ ثُمَّ عَمَّوْا وَصَمُّوْا كَثِيرٌ مِنْهُمْ وَاللَّهُ بِصِيرٍ بِمَا يَعْمَلُونَ﴾

[857] أَنَّهُ لَا يَكُونُ ifadesi⁷² açık fetha ile mansûb okunmuştur. En'in En-ne'den muhaffefe olması takdiri ile merfû' da okunmuştur. Aslı أَنَّهُ لَا يَكُونُ olup Enne hafifletilmiş, şan zamiri de hazfedilmiştir.

[858] **Şayet** “Enne tahkik için olduğu halde حَسِبُوا “sanma” anlamındaki fiil ile nasıl kullanıldı?” **dersen şöyle derim:** Onların sanıları kalplerindeki kuvveti sebebiyle *ilim* gibi addedilmiştir.

[859] **Şayet** “Peki, *hasibe* fiilinin iki mef'ûlü olur, bunlar nerede?” **dersen şöyle derim:** Enne'nin sılası olan mûsned ve mûsnedün ileyhden meydana gelen cümle iki mef'ûl yerine geçmiştir. Mâna şöyledir: İsrâiloğulları, kendilerine dünya ve âhirette Allah'tan “bir fitne” yani belâ dokunmaya-
10 çağını sandıkları için, dine karşı “körleştiler” ve buzağıya taptıkları esnada “sağırлаştılar. Sonra” buzağıya tapmaktan dolayı pişmanlık duyup Allah'a yöneldiler ve “Allah tevbelerini kabul etti. Sonra” Allah'ın sıfatları konusunda imkânsız ve akıldışı olan Allah'ı görme [*ru'yetullâh*] talepleri yüzünden
15 ikinci kez “körleştiler ve sağırлаştılar.”

[860] İfade عُمُوا وَصُمُّوا (körleştirildiler ve sağırлаştırıldılar.) şeklinde zamme ile de okunmuştur, عَمَاهُمُ اللَّهُ وَصَمَّهُمْ takdirinde olup “Allah onlara attı ve onları körlük ve sağırlıkla vurdu!” demektir. Nitekim kargı ile vurduğın zaman *nezektuhû* (نزكته) dizinle vurduğunda da *rakebtuhû* (ركبته)
20 dersin.

[861] كَثِيرٌ مِنْهُمْ (içlerinden çoğu) ifadesi zamirden bedeldir. Ya da *ekelû-ni'l-berâğîsu* / أَكَلُونِي الْبِرَآغِيثُ (yediler beni pireler!) ifadesine uygun bir kullanım şeklidir [Normalde, *ekeleni* denmesi gerekirken, önce çoğul zamiriyle *ekelûni* / ‘yediler beni!’ denmiş sonra makamdan zaten anlaşılan yiyenler pireler / *el-berâğîs* ifadesiyle
25 belirtilmiştir]. Ya da mahzûf bir mübtedanın haberi olup أُولَئِكَ كَثِيرٌ مِنْهُمْ (Bunlar, onların birçoğudur) şeklinde takdir edilebilir.

72. Gerçek şu ki “Meryemoğlu Mesih Allah'ın ta kendisidir” diyenler nankörce inkâr etmişlerdir! Oysa Mesih'in kendisi demiştir ki “Ey İsrâiloğulları! Benim de Rabbim, sizin de Rabbiniz olan Allah'a kulluk edin. Kim Allah'a şirk koşarsa Allah ona tabîi ki Cennet'i haram kılar, varacağı yer de Ateş'tir. Hiçbir yardımcısı yoktur zalimlerin!”

72 Müfessir, fiilin Yâ'lı okunuşunu esas almaktadır. / ed.

[٨٥٧] قرئ: {أَنْ لَا يَكُونَ}، بالنصب على الظاهر، وبالرفع عن أَنْ هي المخففة من الثقلية، أصله: أنه لا يكون فتنة، فخففت أَنْ وحذف ضمير الشأن.

[٨٥٨] فَإِنْ قُلْتَ: كيف دخل فعل الحسبان على أَنْ التي للتحقيق؟ قلت: نزل حسابانهم لقوّته في صدورهم منزلة العلم.

٥ [٨٥٩] فَإِنْ قُلْتَ: فأين مفعولا حسب؟ قلت: سدّ ما يشتمل عليه صلة أَنْ وَأَنْ من المسند والمسند إليه مسدّ المفعولين. والمعنى: وحسب بنو إسرائيل أنه لا يصيبهم من الله فتنة، أي بلاء وعذاب في الدنيا والآخرة {فَعَمُوا} عن الدين {وَصَمُوا} حين عبدوا العجل، ثم تابوا عن عبادة العجل ف{تَابَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ ثُمَّ عَمُوا وَصَمُوا} كرة ثانية بطلبهم المحال غير المعقول في صفات الله وهو الرؤية.

١٠ [٨٦٠] وقرئ «عَمُوا وَصَمُوا»، بالضم على تقدير عماهم الله وصمهم، أي رماهم وضربهم بالعمى والصمم، كما يقال: نزكته، إذا ضربته بالنيزك؛ وركبته، إذا ضربته بركبتك.

[٨٦١] {كَثِيرٌ مِنْهُمْ} بدل من الضمير، أو على قولهم: أكلوني البراغيث، أو هو خبر مبتدأ محذوف، أي أولئك كثير منهم.

١٥ ٧٢- ﴿لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْمَسِيحُ ابْنُ مَرْيَمَ وَقَالَ الْمَسِيحُ يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ اعْبُدُوا اللَّهَ رَبِّي وَرَبَّكُمْ إِنَّهُ مَنْ يُشْرِكْ بِاللَّهِ فَقَدْ حَرَّمَ اللَّهُ عَلَيْهِ الْجَنَّةَ وَمَأْوَاهُ النَّارُ وَمَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ أَنْصَارٍ﴾

[862] Hazret-i İsâ *Aleyhisselâm*, ‘sahipli bir kul’ olmak bakımından kendisi ile diğer insanlar arasında hiçbir fark olmadığını belirtmiştir ki bu Hristiyanlar aleyhine bir delildir. “Kim Allah’a şirk koşarsa” yani kullukta ve O’na özgü sıfat ve fiillerde O’na ortak koşarsa “Allah ona” tabîi ki
 5 muvahhidlerin yurdu olan “Cennet’i haram kılar”, oraya girmesini haram eder ve aynen haram kılınan şeyin haram kılınan kimseye engellenmesinde olduğu gibi, onu oradan alıkoyar.

[863] “Hiçbir yardımcıları yoktur zalimlerin!” ifadesi, [İsâ’nın değil] Allah’ın kelâmındandır ve şu mânadadır: Onlar zulümleri ve Hazret-i İsâ
 10 hakkındaki sözleri yüzünden hak yoldan saptıkları için hiçbir yardımcıları yoktur. O yüzden, Allah onlara yardım etmemiş, onların sözüne destek olmamış, aksine her ne kadar onu bu şekilde tazim etme ve yüceltme çabası içinde olsalar da onu reddetmiş ve hoş görmemiştir. Ya da bu kısım İsâ *Aleyhisselâm*’ın kelâmındandır ve “Söylediğiniz hususta size hiç kimse yardım
 15 etmez ve destek olmaz çünkü bu muhaldir, aklî değildir” anlamındadır. Ya da âhirette Allah’ın azabına karşı hiçbir yardımcı size yardım etmez.

**73. “Allah, üçü (yani, “baba-oğul-rûhu’l-kudüs”) üçleyendir” diyenler de nankörce inkâr etmişlerdir şüphesiz!.. Çünkü tek tanrı dışında tanrı yoktur. (Biz Hristiyanız diyenler olarak) bu söylediklerinden
 20 vazgeçmezlerse aralarındaki inkârcı nankörlere can yakıcı bir azap dokunacak!**

74. Hâlâ Allah’a tevbe edip O’ndan mağfiret dilemeyecekler mi?! Oysa Allah bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

**75. Meryemoğlu Mesih, (Tanrı ya da Tanrıoğlu değil) sadece bir
 25 peygamberdir ondan önce de peygamberler gelip geçmiştir. Annesi de özü-sözü doğru bir kadındır. Her ikisi de yemek yiyorlardı (diğer insanlar gibi biyolojik/beşerî bir yapıya sahiptirler)... Bak, onlara delilleri nasıl açıklıyoruz. Ama yine bak, nasıl da döndürölüyorlar?!**

[864] وَمَا مِنْ إِلَهٍ إِلَّا إِلَهُ وَاحِدٌ (tek tanrı dışında *tanrı* diye bir şey yoktur)
 30 ifadesindeki Min, malum ‘yok’luğu umuma teşmil etmekte olup senin Allah sözündeki cinsini nefyeden Lâ ile birlikte takdir edilen de budur. Mâna şöyledir: Varlık âleminde hiçbir ilâh yoktur, sadece “ikincisi ve ortağı olmayan, vahdâniyetle muttasıf” tek ilâh vardır ki o da *Allah*’tır. “... aralarındaki inkârcı nankörlere can yakıcı bir azap dokunacak!” لَيَمَسَّنَّ
 35 الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْهُمْ kavlindeki Min ise beyaniyedir ve aynen şu âyetteki gibidir:

[٨٦٢] لم يفرق عيسى عليه الصلاة والسلام بينه وبينهم في أنه عبد مربوب كمثلهم. وهو احتجاج على النصارى {إِنَّهُ مَنْ يُشْرِكْ بِاللَّهِ} في عبادته، أو فيما هو مختص به من صفاته أو أفعاله {فَقَدْ حَرَّمَ اللَّهُ عَلَيْهِ الْجَنَّةَ} التي هي دار الموحدين، أي حرّمه دخولها ومنعه منه، كما يمنع المحرّم من المحرّم عليه.

٥ [٨٦٣] {وَمَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ أَنْصَارٍ} من كلام الله على أنهم ظلموا وعدلوا عن سبيل الحق فيما تقولوا على عيسى عليه السلام، فلذلك لم يساعدهم عليه ولم ينصر قولهم ردّه وأنكره، وإن كانوا معظمين له بذلك ورافعين من مقداره. أو من قول عيسى عليه السلام، على معنى: ولا ينصركم أحد فيما تقولون ولا يساعدكم عليه لاستحالاته وبعده عن المعقول. أو لا ينصركم ناصر في الآخرة من عذاب الله.

١٠ ٧٣- ﴿لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ ثَالِثُ ثَلَاثَةٍ وَمَا مِنْ إِلَهٍ إِلَّا إِلَهٌ وَاحِدٌ وَإِنْ لَمْ يَنْتَهُوا عَمَّا يَقُولُونَ لَيَمَسَّنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾

٧٤- ﴿أَفَلَا يَتُوبُونَ إِلَى اللَّهِ وَيَسْتَغْفِرُونَهُ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

١٥ ٧٥- ﴿مَا الْمَسِيحُ ابْنُ مَرْيَمَ إِلَّا رَسُولٌ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ وَأُمُّهُ صِدِّيقَةٌ كَانَا يَأْكُلَانِ الطَّعَامَ انْظُرْ كَيْفَ نُبَيِّنُ لَهُمُ الْآيَاتِ ثُمَّ انْظُرْ أَنَّى يُؤْفَكُونَ﴾

[٨٦٤] من في قوله {وَمَا مِنْ إِلَهٍ إِلَّا إِلَهٌ وَاحِدٌ} للاستغراق، وهي المقدرة مع لا التي لنفي الجنس في قولك: لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ. والمعنى: وما إله قط في الوجود إلا إله موصوف بالوحدانية، لا ثاني له، وهو الله وحده لا شريك له. ومن، في قوله {لَيَمَسَّنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْهُمْ} للبيان كالتي في قوله تعالى

فَاجْتَنِبُوا الرِّجْسَ مِنَ الْأَوْثَانِ (“Pislikten, yani putlardan uzak durun!” [Hac 22/30])

Şayet “Peki, ‘Onların hakkı can yakıcı bir azaptır!’ buyrulmalı değil miydi?” **dersen şöyle derim:** Zamir yerine zahir ismin kullanılmasında bir fayda vardır ki o da قَالُوا الَّذِينَ كَفَرُوا (... diyenler de nankörce inkâr etmişlerdir şüphesiz!) ifadesindeki küfürlerine olan şahitliğin tekrarlanmasıdır. Beyanda bir başka fayda daha vardır ki o da الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْهُمْ (aralarındaki inkârcı nankörlere) ifadesi tefsir edilirken onların küfür içinde olduklarını bildirmektir. Mâna şudur: Özellikle Hristiyanlardan küfür içinde olanlara can yakıcı bir azap, yani etkisi çok şiddetli bir azap türü dokunacaktır. Mesela *a‘tunî işrine* mine’s-siyâb (Bana elbiseden yirmi adet ver!) dediğin zaman sadece elbiseden yirmi adet verilmesini kastetmiş olursun, ‘yirmi’nin içine alabileceği başka cinsten olan şeyleri değil. Min’in teb‘iz için olması da mümkündür. O zaman mâna “Bunların küfürde kalanlarına mutlaka azap dokunacak!” şeklinde olur. Çünkü birçoğu Hristiyanlıkta kalmaktan tevbe etmiştir.

[865] Küfür içinde olduklarına dair defalarca yapılan bu tanıklıktan ve içinde bulundukları durumu hedef alan sert tehditten sonra “hâla Allah’a tevbe etmeyecekler mi?!” Burada, onların hâla küfürde ısrar etmelerine karşı bir hayret söz konusudur. “Oysa Allah bağışlayıcıdır, merhametlidir.” Pişman olup hakka dönmeleri halinde bunları da bağışlar, diğerlerini de...

[866] “Ondan önce de peygamberler gelip geçmiştir.” Bu cümle *rasûlün* sıfatı olmaktadır. Yani o, daha önce emsalleri geçmiş olan bir peygamberden başka bir şey değildir. Nasıl öncekiler Allah’ın âyetlerini getirmişlerse, o da Allah’ın âyetlerini getirmiştir. Eğer Allah onun eliyle abraşı iyileştirmiş, ölüleri diriltmişse daha önce de *asâya* can vermiş ve onu hareket eden bir yılan haline getirmişti, onunla denizi yarmıştı, Hazret-i Mûsâ’nın eliyle Firavun’un varlığına son vermişti. Eğer Hazret-i İsâ’yı babasız yaratmış ise daha önce de Hazret-i Âdem’i hem babasız hem de anasız yaratmıştı.

[867] “Annesi de, özü-sözü doğru bir kadındır.” Yani onun annesi de aynı şekilde daha önceki peygamberlere inanmış ve onları tasdik etmiş bazı kadınlar gibi bir *sıddık*adır. Dolayısıyla her ikisinin de mertebesi sadece insanlık / *beşer* mertebesidir. Birisi nebî, diğeri onun sahabisidir. Hal böyle iken, bu ikisinin durumunu nasıl kavrayamadınız da bunları diğer nebîler ve sahabîlerinin nitelenmediği şeylerle nitelediniz?! Oysa bu ikisiyle, diğer nebîler ve sahabîleri arasında hiçbir ayrılık - gayrılık bulunmamaktaydı.

{فاجتنبوا الرَّجْسَ مِنَ الْأَوْثَانِ} [الحج: ٣٠]. فَإِنْ قُلْتَ: فهلا قيل: ليمسّنهم عَذَابٌ أَلِيمٌ؟ قلت: في إقامة الظاهر مقام المضمّر فائدة، وهي تكرير الشهادة عليهم بالكفر في قوله {لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا}. وفي البيان فائدة أخرى وهي الإعلام في تفسير {الذين كفروا منهم} أنهم بمكان من الكفر. والمعنى: ليمسّن الذين كفروا من النصارى خاصة {عَذَابٌ أَلِيمٌ}، أي نوع شديد الألم من العذاب. كما تقول: أعطني عشرين من الثياب، تريد من الثياب خاصة، لا من غيرها من الأجناس التي يجوز أن يتناولها عشرون. ويجوز أن تكون للتبويض، على معنى: ليمسّن الذين بقوا على الكفر منهم، لأنّ كثيرًا منهم تابوا من النصرانية.

[٨٦٥] {أَفَلَا يَتُوبُونَ} ألا يتوبون بعد هذه الشهادة المكررة عليهم بالكفر، وهذا الوعيد الشديد مما هم عليه. وفيه تعجب من إصرارهم {وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ} يغفر لهؤلاء إن تابوا ولغيرهم.

[٨٦٦] {قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ} صفة لرسول، أي ما هو إلا رسول من جنس الرسل الذين خلوا من قبله، جاء بَيِّنَاتٍ من الله كما أتوا بأمثالها، أن أبرأ الله الأبرص وأحيا الموتى على يده، فقد أحيا العصا وجعلها حية تسعى، وفلق بها البحر، وطمس على يد موسى. وإن خلقه من غير ذكر، فقد خلق آدم من غير ذكر ولا أنثى.

[٨٦٧] {وَأُمُّهُ صِدِّيقَةٌ} أي وما أمه أيضًا إلا كبعض النساء المصدقات للأنبياء، المؤمنات بهم، فما منزلتهما إلا منزلة بشرين؛ أحدهما نبي، والآخر صحابي. فمن أين اشتبه عليكم أمرهما حتى وصفتموهما بما لم يوصف به سائر الأنبياء وصحابتهم؟ مع أنه لا تميّز ولا تفاوت بينهما وبينهم بوجه من الوجوه.

[868] Sonra “Her ikisi de yemek yiyorlardı.” ifadesiyle Allah, bu iki zâtın, kendilerine nispet edilen durumlardan uzak olduklarını açıklamıştır. Zira beslenmek için yemeye, arkasından da yediğini hazmedip fazlalıklarını dışkılamaya ihtiyaç duyan, ancak şehvet, arzu vb. ile birlikte, et, kemik, damar, sinir, ahlât [-ı erba‘a] ve mizaçlardan oluşan bir cisimdir. Bütün bunlar onun diğer cisimler gibi yaratılmış, türlü türlü maddeler bir araya getirilerek kaynaştırılıp evrilip çevrilip yeni bir cisim haline getirilmiş bir şey olduğunu gösterir.

[869] “Bak, onlara delilleri nasıl açıklıyoruz” yani sözlerinin bâtıllığını apaçık gösteren delillerden oluşan âyetleri onlara nasıl açıklıyoruz, “ama yine bak” hakkı dinlemekten ve onun üzerinde düşünmekten “nasıl da döndürülüveriyorlar?!”

[870] **Şayet** “ثُمَّ انْظُرْ” (ama yine bak) kavlı celilindeki ‘sonralığın’ anlamı nedir?” **dersen şöyle derim:** Burada iki hayret verici durum arasındaki aralık ortaya konmaktadır. Âyetle, Allah’ın onlara âyetlerini hayret verici biçimde açıkladığını, buna rağmen âyetlerden yüz çevirmelerinin ise daha da hayret verici olduğu gösterilmek istenmiştir.

76. De ki: Allah’tan başka size ne zarar, ne de fayda verebilecek bir şeye mi kulluk ediyorsunuz? Yalnız Allah’tır işiten, ‘mutlak ilim sahibi’ (Semî‘, Alîm).

[871] مَا لَا يَمْلِكُ den maksat Hazret-i Îsâ’dır. Yani gerek kendiniz gerekse mallarınız hususunda çeşitli belâ ve musibetlerle size Allah’ın verdiği gibi zarar vermesi söz konusu olmayan, keza, Allah’ın verdiği beden sağlığı, bolluk - bereket vb. yararlar gibi bir yarar da sağlayamayan Îsâ’ya mı tapınıyorsunuz?! Kaldı ki insanların birilerine zarar ve yarar namına vermiş oldukları şeyler de hep Allah’ın onlara imkân vermesinin ve onları muktedir kılmasının bir sonucudur. Dolayısıyla, bu halde bile insan sanki hiçbir şeye malik değildir. Bu durum onun asla tanrı olamayacağına kesin bir kanıttır. Zira bir yarar da sağlayamamakta, bir zarar da verememektedir. Oysa tanrı / rab olmanın gereği, her şeye kadir olması ve kudret dâhilinde bulunan [yani muhâl olmayan] hiçbir şeyin onun ‘kudretinin dışında’ olmamasıdır.

[872] أَتَعْبُدُونَ kavlı celîli هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ Hal böyle iken Allah’a şirk koşuyor ve O’ndan korkmuyor musunuz?! O ki sizin söylediklerinizi işitiyor ve inandığınız şeyleri biliyor. Yahut şöyledir: Allah işitilmesi söz konusu olan her şeyi işitmekte (semî‘) ve bilinmesi söz konusu olan her şeyi bilmekte (‘alîm) olduğu halde, O’nu bırakıp âciz olana mı tapıyorsunuz?! Oysa öyle olabilmesi için mutlaka hayy / diri ve kâdir olması gerekiyor.

[٨٦٨] ثم صرح ببعدهما عما نسب إليهما في قوله {كَانَا يَأْكُلَانِ الطَّعَامَ}، لأن من احتاج إلى الاغتذاء بالطعام وما يتبعه من الهضم والنفص لم يكن إلا جسمًا مركبًا من عظم ولحم وعروق وأعصاب وأخلاط وأمزجة مع شهوة وقرم وغير ذلك مما يدل على أنه مصنوع مؤلف مدبّر كغيره من الأجسام.

٥ [٨٦٩] {كَيْفَ نُبَيِّنُ لَهُمُ الْآيَاتِ} أي الأعلام من الأدلة الظاهرة على بطلان قولهم: {أَنِّي يُؤْفَكُونَ}، كيف يُصَرَّفُونَ عن استماع الحق وتأمله؟

[٨٧٠] فإن قلت: ما معنى التراخي في قوله {ثم انظر}؟ قلت: معناه ما بين العجيبين، يعني أنه بين لهم الآيات بيانًا عجيبًا، وإن إعراضهم عنها أعجب منه.

٧٦- ﴿قُلْ أَتَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ مَا لَا يَمْلِكُ لَكُمْ ضَرًّا وَلَا نَفْعًا وَاللَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ﴾ ١٠

[٨٧١] {مَا لَا يَمْلِكُ} هو عيسى، أي شيئًا لا يستطيع أن يضركم بمثل ما يضركم به الله من البلايا والمصائب في الأنفس والأموال، ولا أن ينفعكم بمثل ما ينفعكم به من صحة الأبدان والسعة والخصب، ولأن كل ما يستطيعه البشر من المضارّ والمنافع فبإقدار الله وتمكينه، فكأنه لا يملك منه شيئًا. وهذا دليل قاطع على أن أمره منافٍ للربوبية، حيث جعله لا يستطيع ضرًّا ولا نفعًا. وصفة الرب أن يكون قادرًا على كل شيء لا يخرج مقدور على قدرته.

[٨٧٢] {وَاللَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ} متعلق بـ{أتعبدون}، أي أتشركون بالله ولا تخشونه، وهو الذي يسمع ما تقولون ويعلم ما تعتقدون؛ أو أتعبدون العاجز والله هو السميع العليم الذي يصح منه أن يسمع كل مسموع ويعلم كل معلوم، ولن يكون كذلك إلا وهو حي قادر. ٢٠

77. De ki: Ey Ehl-i Kitap! Haksız yere dininizde aşırıya kaçmayın daha önce hem kendi sapmış hem de birçok insanı saptırmış ve (zamanla, tamamen) doğru yoldan ayrılmış bir kavmin arzu ve ihtiraslarına uymayın.

- 5 [873] لَا تَعْلُوا فِي دِينِكُمْ ifadesi mef'ûl-ı mutlakın sıfatıdır. Takdir, غُلُّوا فِي دِينِكُمْ (Hak olmayacak biçimde, batıl bir şekilde dininizde aşırılığa kaçmayın!) şeklindedir. *Guluvv fi'd-dîn* / Dinde aşırılık aslında iki kısımdır: Birincisi hak bir şekilde olandır. Bu, dinin en ince ve derin mânalarını araştırmak ve kanıtlarını tahsil etmek için çaba göstermektir ki *Ehl-i Adl*
- 10 *vet-tevhîd* [Mu'tezile] kelâmcılarının yaptıkları böyledir. İkincisi de batılda aşırılıktır. O da hakka karşı tavır almak, delillerden yüz çevirmek ve şüpheli şeylerin peşine düşmektir. Heva ve heves sahibi ehl-i bid'atın yaptıkları da bu kabildendir.

- [874] “Daha önce sapmışlardı...” Bunlar Hristiyanlıktaki öncüleridir ki
- 15 Peygamber (s.a.)’in gönderilmesinin öncesinde dalâlet üzere idiler. “Çoklarını da saptırdılar,” teslis konusunda kendilerine katılanları yoldan çıkardılar “ve sapıttılar.” Ne zaman ki Peygamber (s.a.) gönderildi, bu kez de onu yalanlamak, ona haset etmek ve ona karşı azgınlık yapıp isyan etmek sûretiyle “doğru yoldan” yine saptılar.

- 20 **78. İsrâiloğulları içindeki inkârcı nankörler, Dâvûd’un ve Meryemoğlu İsa’nın diliyle lânetlenmişlerdir. Bu, (Allah ve ‘resûl’üne) karşı gelmelerinden ve haddi aşmalarındandı.**

79. Yaptıkları fenalıklardan birbirlerini vazgeçirmeye çalışmıyorlardı. Yapmakta oldukları gerçekten kötü idi!

- 25 **80. Bunların çoğunun, (müminleri değil) inkârcı nankörleri velî edindiklerini görüyorsun. Nefislerinin kendileri için önden gönderdiği şeyler gerçekten kötüdür çünkü Allah onlara gazap etmiştir ve azapta kalıcıdır.**

- 30 **81. Allah’a, Peygambere ve ona indirilmekte olan (Kur’ân)a iman ediyor olsalardı, onları velî edinmezlerdi. Fakat çoğu fâsıktır bunların!**

[875] Allah Teâlâ Zebur’da “Hazret-i Dâvûd’un dili üzere” İncil’de de İsa *Aleyhisselâm*’ın dili üzere onlara lânetini indirmiştir. Rivayete göre, Eyle halkı [*Ashâb-ı sebt*] cumartesi yasaklarını çiğneyip sınırı aşınca Hazret-i Dâvûd onlara “Allah’ım! Onlara lânet et ve onları ibretlik birer âyet kıl!” diye dua etmiş.

٧٧- ﴿قُلْ يَٰأَهْلَ الْكِتَابِ لَا تَغْلُوا فِي دِينِكُمْ غَيْرَ الْحَقِّ وَلَا تَتَّبِعُوا أَهْوَاءَ قَوْمٍ قَدْ ضَلُّوا مِنْ قَبْلُ وَأَضَلُّوا كَثِيرًا وَضَلُّوا عَنْ سَوَاءِ السَّبِيلِ﴾

[٨٧٣] {غَيْرَ الحق} صفة للمصدر، أي لا تغلوا في دينكم غلواً غير الحق، أي غلواً باطلاً؛ لأنَّ الغلو في الدين غلوان؛ غلَو حق، وهو أن يفحص عن حقائقه ويفتش ٥ عن أباعد معانيه، ويجتهد في تحصيل حججه كما يفعل المتكلمون من أهل العدل والتوحيد، رضوان الله عليهم. وغلَو باطل وهو أن يتجاوز الحق ويتخطاه بالإعراض عن الأدلة واتباع الشبه، كما يفعل أهل الأهواء والبدع.

[٨٧٤] {قَدْ ضَلُّوا مِنْ قَبْلُ} هم أئمتهم في النصرانية، كانوا على الضلال قبل مبعث النبي ﷺ {وَأَضَلُّوا كَثِيرًا} ممن شايعهم على التثليث {وَضَلُّوا} لما بعث رسول الله ﷺ {عَنْ سَوَاءِ السَّبِيلِ} حين كذبوه وحسدوه وبغوا عليه. ١٠

٧٨- ﴿لَعَنَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ عَلَى لِسَانِ دَاوُدَ وَعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ ذَلِكَ بِمَا عَصَوْا وَكَانُوا يَعْتَدُونَ﴾

٧٩- ﴿كَانُوا لَا يَتَنَاهَوْنَ عَنْ مُنْكَرٍ فَعَلُوهُ لَبِئْسَ مَا كَانُوا يَفْعَلُونَ﴾

٨٠- ﴿تَرَى كَثِيرًا مِنْهُمْ يَقُولُونَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَبِئْسَ مَا قَدَّمَتْ لَهُمْ أَنْفُسُهُمْ أَنْ سَخِطَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ وَفِي الْعَذَابِ هُمْ خَالِدُونَ﴾ ١٥

٨١- ﴿وَلَوْ كَانُوا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالنَّبِيِّ وَمَا أُنْزِلَ إِلَيْهِ مَا اتَّخَذُوهُمْ أَوْلِيَاءَ وَلَكِنَّ كَثِيرًا مِنْهُمْ فَاسِقُونَ﴾

[٨٧٥] نَزَلَ اللهُ لعنهم في الزبور {على لِسَانِ دَاوُدَ} وفي الإنجيل على لسان عيسى. وقيل إن أهل أيلة، لما اعتدوا في السبت قال داود عليه السلام: اللهم العنهم واجعلهم آية،

Allah da onları maymuna çevirmiş. İsâ *Aleyhisselâm*'ın ashâbı da 'sofra' mucizesinden sonra yine de inkâra kalkışınca Hazret-i İsâ "Allah'ım! Sofradan yedikten sonra hâla inkâra kalkışan bu kâfirlere insanlığın hiçbir ferdine etmediğin şekilde azap et! Onları *ashâb-ı sebti* lanetlediğin gibi lânetle!" diye dua etmiş.

- 5 Bunun sonucu, onlar da hınzıra dönüşmüşler... ki sayıları beş bin kişiymiş. İçlerinde tek bir kadın ve çocuk yokmuş.

- [876] Bu maymun ve hınzıra dönüşme şenî lâneti, sadece kendi işlemiş oldukları günahlar ve haddi aşmaları sebebiyle idi, başka bir şey yüzünden değildi. Sonra işledikleri günah ve taşkınlığı açıklama sadedinde şöyle bu-
10 yurdu: "Onlar yaptıkları fenalıktan birbirlerini vazgeçirmeye çalışmıyorlardı. Yapmakta oldukları gerçekten kötü idi!" Yaptıkları şeyin çirkinliği sebebiyle yeminle tekitli bir biçimde taaccüp ifadesi olarak böyle denilmiştir. Hal böyle iken vah o Müslümanların haline ki çirkinlikler karşısında birbirlerini vazgeçirmeye çalışmıyor ona gereken değeri vermiyorlar!.. Al-
15 lah kelâmından okumuş oldukları bu ifadeler sanki İslâm dininden değil... Hem de bunca mübalağalı bir üslup kullanılmışken!

- [877] **Şayet** "çirkinlikler karşısında birbirlerini alıkoyma yükümlülü-
günü terk etmiş olmaları nasıl oldu da masiyet ve haddi aşma için tefsir kabilinden oldu?" **dersen şöyle derim:** Allah Teâlâ tarafından birbirlerini
20 fenalıklardan vazgeçirmeleri emredilmişti. Bu emrin yerine getirilmeyip ihlâl edilmesi, haliyle mâsiyet olmuştur. Bu aynı zamanda da haddi aşmadır. Çünkü fenalıklardan birbirlerini vazgeçirmede fesâdın önünü alma vardır, bunun terkinde de aksi durum olacaktır.

- [878] **Şayet** "*Münker* kelimesinin ["yaptıkları fenalık" anlamında] *fa'alûhu*
25 ile nitelenmesine ne demeli? Zira bir şey yapıldıktan sonra yasaklanamaz ki?" **dersen şöyle derim:** Bunun yorumu "yapmış oldukları fenalığı alışkanlık haline getirmekten..." ya da "işlemiş oldukları fenalığın benzerini işlemekten..." yahut "işlemeyi murad ettikleri fenalıktan birbirlerini alıkoy-
madılar" takdirindedir. Nitekim fisk u fücûra dalma emarelerini, araçları-
30 nın hazırlandığını ve suç işlemeye yönelik hazırlık yapıldığını gördüğünde önlemeye çalışman gibi. Şu şekilde bir yorumun yapılması da mümkündür: Onlar işlemiş oldukları fenalıktan vazgeçmiyor ve geri durmuyorlar, aksine onda ısrar edip işlemeye devam ediyorlar. Kişi bir şeyi terk ettiği zaman *tenâhâ 'ani'l-emri / intehâ 'ani'l-emri* (O şeyden uzaklaştı, vazgeçti!) denilir.

فمسخوا قردة. ولما كفر أصحاب عيسى عليه السلام بعد المائدة قال عيسى عليه السلام: اللهم عذب من كفر بعد ما أكل من المائدة عذاباً لم تعذبه أحدًا من العالمين، والعنهم كما لعنت أصحاب السبت، فأصبحوا خنازير وكانوا خمسة آلاف رجل، ما فيهم امرأة ولا صبي.

٥ [٨٧٦] {ذلك بِمَا عَصَوْا} أي لم يكن ذلك اللعن الشنيع الذي كان سبب المسخ، إلا لأجل المعصية والاعتداء، لا لشيء آخر. ثم فسر المعصية والاعتداء بقوله {كَانُوا لَا يَتَنَاهَوْنَ} لا ينهى بعضهم بعضاً {عَنْ مُنْكَرٍ فَعَلُوهُ}. ثم قال: {لَبِئْسَ مَا كَانُوا يَفْعَلُونَ} للتعجيب من سوء فعلهم، مؤكداً لذلك بالقسم. فيا حسرة على المسلمين في إعراضهم عن باب التناهي عن المناكير، وقلة عبثهم به، كأنه ليس من ملة الإسلام في شيء مع ما يتلون من كلام الله وما فيه من المبالغات في هذا الباب.

[٨٧٧] فإن قلت كيف وقع ترك التناهي عن المنكر تفسيراً للمعصية والاعتداء؟ قلت: من قبل أن الله تعالى أمر بالتناهي، فكان الإخلال به معصية، وهو اعتداء، لأن في التناهي حسماً للفساد فكان تركه على عكسه.

[٨٧٨] فإن قلت: ما معنى وصف المنكر بـ{فعلوه}، ولا يكون النهي بعد الفعل؟ قلت: معناه لا يتناهون عن معاودة منكر فعلوه، أو عن مثل منكر فعلوه، أو عن منكر أرادوا فعله. كما ترى أمارات الخوض في الفسق وآلاته تسوّى وتهياً فتنكر. ويجوز أن يراد: لا ينتهون ولا يمتنعون عن منكر فعلوه، بل يصبرون عليه ويدأبون على فعله. يقال: تناهى عن الأمر وانتهى عنه، إذا امتنع منه وتركه.

[879] “Onlardan birçoğunu görürsün...” Bunlar Ehl-i Kitap münafıklarıdır, müşrikleri velî edinirler ve onların saflarında yer alırlardı.

[880] “Allah’ın onlara gazap etmesi” ifadesi, [*bi’se* fiilinin] *maḥsûs bi’z-zemmi* olmaktadır ve mahallen merfû’dur. Takdir şöyledir: لَبِئْسَ زَادُهُمْ إِلَى الْآخِرَةِ (Allah’ın üzerlerindeki gazabı, Âhret yolculuklarında ne kötü azıktır). Aslında mâna “Allah’ın gazabını gerektirici şey” şeklindedir.

[881] Eğer nifaka bulaşmadan halis bir imanla inanmış olsalardı, o takdirde müşrikleri velî edinmezlerdi. Yani müşriklerin velî edinilmesi onların münafıklıklarını ispat ve imanlarının gerçek bir iman olmadığını ortaya koyma sadedinde yeterli bir kanıttır.

[882] “Fakat birçoğu fâsıktır bunların!” Küfür ve nifaklarında temerrüt / inatçılık halindedirler. Bir izaha göre anlamı şöyledir: Eğer iddia ettikleri gibi Allah’a ve Hazret-i Mûsâ’ya inanmış olsalardı o takdirde Müslümanların onları velî edinmediği gibi onlar da müşrikleri velî edinmezlerdi.

15 **82. Gerçek şu ki insanların iman edenlere karşı düşmanlıkta en şiddetlisi olarak Yahudileri ve müşrikleri bulacaksın. İnsanların iman edenlere karşı sevgide en yakını olarak da “Biz Hristiyanız” diyenleri bulacaksın ki bu, aralarında keşişlerin ve rahiplerin bulunmasından ve (Yahudiler ve müşrikler gibi) büyüklük taslamamalarındandır.**

20 **83. Peygambere indirilenleri işittiklerinde, hakka olan aşinalıklarından dolayı gözleri yaşla dolup taşar ve derler ki: “Ya Rabbi! İman ettik, bizi de şahitlik edenlerle beraber yaz.”**

25 **84. “Bizim ‘ne’yimiz var ki Allah’a ve bize gelen hakikate iman etmeyecekmişiz?! Hem de Rabbimizin bizi salihler topluluğuyla beraber bulundurmasını şiddetle arzu ederken...”**

85. Allah da bu söylediklerinden dolayı onları, altından ırmakların aktığı, temelli kalacakları cennetlerle ödüllendirdi... İhsan üzere hareket edenlerin mükâfatı budur.

30 **86. Nankörce inkâr edip âyetlerimizi yalanlayanlar, bunlardır işte, cayır cayır yanan Ateş’in sahipleri...**

[٨٧٩] {تَرَى كَثِيرًا مِنْهُمْ} هم منافقو أهل الكتاب، كانوا يوالون المشركين ويصافونهم.

[٨٨٠] {أَنْ سَخِطَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ} هو المخصوص بالذم، ومحلّه الرفع، كأنه قيل: لبس زأدهم إلى الآخرة سخطُ الله عليهم. والمعنى: موجب سخط الله.

٥ [٨٨١] {وَلَوْ كَانُوا يُؤْمِنُونَ} إيمانًا خالصًا غير نفاق ما اتخذوا المشركين {أَوْلِيَاءَ}، يعني أنّ موالاة المشركين كفى بها دليلًا على نفاقهم، وأنّ إيمانهم ليس بإيمان.

[٨٨٢] {وَلَكِنَّ كَثِيرًا مِنْهُمْ فَاسِقُونَ} متمردون في كفرهم ونفاقهم. وقيل معناه: ولو كانوا يؤمنون بالله وموسى كما يدعون، ما اتخذوا المشركين أولياء كما لم يوالهم المسلمون.

١٠ ٨٢- ﴿لَتَجِدَنَّ أَشَدَّ النَّاسِ عَدَاوَةً لِلَّذِينَ آمَنُوا الْيَهُودَ وَالَّذِينَ أَشْرَكُوا وَلَتَجِدَنَّ أَقْرَبَهُمْ مَوَدَّةً لِلَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ قَالُوا إِنَّا نَصَارَى ذَلِكَ بِأَنَّ مِنْهُمْ قِسِيَسِينَ وَرُهْبَانًا وَأَنَّهُمْ لَا يَسْتَكْبِرُونَ﴾

٨٣- ﴿وَإِذَا سَمِعُوا مَا أُنْزِلَ إِلَى الرَّسُولِ تَرَى أَعْيُنُهُمْ تَفِيضُ مِنَ الدَّمْعِ مِمَّا عَرَفُوا مِنَ الْحَقِّ يَقُولُونَ رَبَّنَا آمَنَّا فَاكْتُبْنَا مَعَ الشَّاهِدِينَ﴾

١٥ ٨٤- ﴿وَمَا لَنَا لَا نُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَمَا جَاءَنَا مِنَ الْحَقِّ وَنَطْمَعُ أَنْ يُدْخِلَنَا رَبُّنَا مَعَ الْقَوْمِ الصَّالِحِينَ﴾

٨٥- ﴿فَأَتَابَهُمُ اللَّهُ بِمَا قَالُوا جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا وَذَلِكَ جَزَاءُ الْمُحْسِنِينَ﴾

٨٦- ﴿وَالَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا أُولَئِكَ أَصْحَابُ الْجَحِيمِ﴾

[883] Allah Teâlâ Yahudilerin aşırı böbürlü hallerini ve hakka icabetlerinin zorluğunu, buna mukabil Hristiyanların huylarının yumuşaklığını ve İslâm'a yönelik meyillerinin ve yaklaşımlarının kolaylığını vafetti ve Yahudileri müminlere aşırı düşmanlıkta müşriklere eş tuttu ve hatta onları müşriklerden önce zikretmek sûretiyle bu konuda onların daha da ileride olduklarına tembihte bulunmuş oldu. Allah “Bunları, insanların hayata karşı en düşkün bulacaksın hatta şirk koşanlardan bile daha çok...” [Bakara 2/96] ifadesinde de aynı şeyi yapmış ve onların yaşama hırsı konusunda müşriklerden bile önde, insanların en hırslısı olduklarını beyan buyurmuştur. Allah'a yemin ederim ki onlar gerçekten öyledirler ve çok katıdırlar. Peygamber (s.a.)’den de şöyle bir hadis rivayet olunmuştur: “İki Yahudi bir Müslüman ile başbaşa kalırlarsa mutlaka onu öldürmeyi akıllarından geçirirler.”

[884] Hristiyanların müminlere karşı eğilimlerini, muhabbet ve yakınlıklarını “ki bu, aralarında keşişlerin ve rahiplerin bulunmasındandır” buyurmak sûretiyle izah etmiştir. Yani onların içlerinde âlimler ve âbidler vardır, onlar tevazu sahibi alçak gönüllü kimselerdir, büyüklük taslama bilmezler. Yahudiler ise bunun tam aksi özelliğe sahiptirler. Burada, ilim tahsil etmenin en yararlı şey olduğuna, ilmin hayırlı işlere götüren en iyi kılavuz ve kurtuluşa götüren en iyi rehber olduğuna dair bir kanıt vardır. İsterse söz konusu ilim keşişlerin ilmi olsun. Keza bu âyet, âhiret endişesinin, akıbetle ilgili konuşmanın bir rahipte de olsa iyi bir fazilet, kibirden uzak olmanın bir Hristiyanda da olsa iyi bir özellik olduğunun delili olmaktadır.

[885] Allah Teâlâ onları kalp yumuşaklığı ile tavsif etmiş ve onların Kur’ân’ı dinlerken gözlerinden yaş akıttıklarından söz etmiştir. Tıpkı Necaşi (r.a.) [v. 9/630] ile ilgili anlatılan olayda olduğu gibi. O Habeşistan’a hicret eden Müslümanlarla, onları geri almak üzere oraya gitmiş olan ve kralı aldatarak onların kendilerine teslim edilmesini isteyen lânetli müşrik heyeti huzurunda toplandıkları zaman, Ca’fer b. Ebû Tâlib (r.a.)’a [v. 8/629] şunu sormuştu: “Kitabınızda Meryem ile ilgili bir anlatı var mı?” Ca’fer: “Evet, onun adıyla anılan bir sûre var!” demiş ve “İşte, Meryem’in oğlu İsa budur!” [Meryem 19/34] ifadesine kadar sûreyi okumuştur. Ayrıca TâHâ sûresinden “Musa’nın haberi gelmiş miydi sana?” [TâHâ 20/9] âyetine kadarki [Kur’ân-ı Kerim ve Allah Teâlâ’dan söz edilen] kısmı okumuştur. Bunları dinleyen Necaşi’nin gözünden yaşlar dökülmüştü. Aynı şekilde onun kavminden Peygamber (s.a.)’e gelen yetmiş kişilik heyet de Peygamber kendilerine YâSîn sûresini okuduğunda ağlamışlardı.

[٨٨٣] وصف الله شدة شكيمة اليهود وصعوبة إجابتهم إلى الحق ولين عريكة النصرارى وسهولة ارعوائهم وميلهم إلى الإسلام، وجعل اليهود قرناء المشركين في شدة العداوة للمؤمنين، بل نبه على تقدّم قدمهم فيها بتقديمهم على الذين أشركوا، وكذلك فعل في قوله {وَلَتَجِدَنَّهُمْ أَحْرَصَ النَّاسِ عَلَى حَيَاةٍ وَمِنَ الَّذِينَ أَشْرَكُوا} [البقرة: ٩٦]. ولعمري إنهم لكذلك وأشدّ. وعن النبي ﷺ: ”ما خلا يهوديان بمسلم إلا هما يقتله.“

[٨٨٤] وعلل سهولة مأخذ النصرارى وقرب مودّتهم للمؤمنين {بِأَنَّ مِنْهُمْ قَسِيصِينَ وَرُهْبَانًا}، أي علماء وعُبادًا {وَأِنَّهُمْ} قوم فيهم تواضع واستكانة ولا كبر فيهم، واليهود على خلاف ذلك. وفيه دليل بين على أنّ التعلم أنفع شيء وأهداه إلى الخير وأدله على الفوز، حتى علّم القسيسين، وكذلك غم الآخرة والتحدّث بالعاقبة وإن كان في راهب، والبراءة من الكبر وإن كانت في نصراني.

[٨٨٥] ووصفهم الله بركة القلوب وأنهم يكون عند استماع القرآن، وذلك نحو ما يحكى عن النجاشي رضي الله عنه أنه قال لجعفر بن أبي طالب، حين اجتمع في مجلسه المهاجرون إلى الحبشة والمشركون، لعنوا، وهم يُعْرَوْنَهُ عَلَيْهِمْ وَيَتَطْلَبُونَ عَنْتَهُمْ عنده: هل في كتابكم ذكر مريم؟ قال جعفر: فيه سورة تنسب إليها، فقرأها إلى قوله {ذَلِكَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ} [مريم: ٣٤] وقرأ سورة طه إلى قوله {وَهَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ مُوسَى} [طه: ٩] فبكى النجاشي، وكذلك فعل قومه الذين وفدوا على رسول الله ﷺ وهم سبعون رجلاً حين قرأ عليهم رسول الله ﷺ سورة يس، فبكوا.

[886] **Şayet** “الَّذِينَ آمَنُوا”daki *Lâm* nereye bağlıdır?” **dersen şöyle derim:** ‘*Adâvet^{en}* ve *meveddet^{en}*’ kelimelerine bağlıdır. Şu mânada: Müminlere yönelik Yahudi düşmanlığı, düşmanlıklar içinde en şiddetli ve açık olanıdır. Müminlere yönelik Hristiyanların beslemiş olduğu sevgi ise sevgiler içinde
 5 en yakın ve varlık bakımından en önde olanı, husule gelmesi bakımından da en kolay olanıdır. Farklılık arz edecek şekilde, Yahudiler düşmanlıkla, Hristiyanlar ise sevgiyle nitelenmişler, sonra da düşmanlık ve sevgi ‘daha şiddetli’ ve ‘daha yakın’ olmakla vasfedilmiştir.

[887] **Şayet** “تَفِيضٌ مِّنَ الدَّمْعِ” ifadesinin anlamı nedir?” **dersen şöyle de-**
 10 **rim:** Gözlerin yaşla dolması ve boşanmasıdır. Çünkü *feyz*, kap vb. benzeri bir şeyin iyice dolup etrafından taşması demektir. Burada dolmanın sonucu olan taşma, dolma fiilinin yerine kullanılmıştır. Bu durumda müsebbebin sebep yerine ikame edilmesi türünden bir mecaz söz konusu olmaktadır. Yahut onların ağlama halleri ile tavsif edilmelerinde mübalağa kastedilmiş
 15 ve gözleri sanki kendiliğinden taşıyor, yani *-deme’at ‘aynuhû dem^{an}* (gözü yaş aktı) kullanımından- ağlamaktan göz adeta gözyaşı olup akıyormuş gibi kılınmıştır.

[888] “مِمَّا عَرَفُوا مِنَ الْحَقِّ” ifadesindeki Min’ler arasında ne fark vardır?” **dersen şöyle derim:** Birinci Min ibtida-i gaye içindir. Buna göre mâna:
 20 Gözyaşının boşanması hakkı bilmekten başlamış ve doğmuş, onun yüzünden ve sebebiyle olmuştur. İkinci Min ise beyaniyye olup ‘o aşına oldukları şey’ mevsülünü açıklamaktadır. *Min-i teb’izıyye* olması da mümkündür o zaman mâna şöyle olur: Hakkı kısmen tanıdılar ve bu onları ağlatmaya ve onları etkilemeye yetti. Ya bir de tümünü tanıyabilselerdi, Kur’ân’ı okusalar-
 25 dı ve Sünnet’i ihâta edebilselerdi, o zaman halleri nice olurdu?

[889] تَرَىٰ أَعْيُنُهُمْ (gözleri görülür) şeklinde meçhul sıygayla da okunmuştur.

[890] “Ya Rabbi! İman ettik” ifadesinden maksat, imanın o an inşa edilip içine girildiğidir. “Bizi de şahitlerle,” yani “insanlara şahit olasınız diye...” [Bakara 2/143] ifadesi fehvasınca kıyamet günü diğer ümmetlere şahitlik edecek olan Ümmet-i Muhammed ile birlikte “yaz.” -İncil’de onlardan
 30 böyle bahsedildiğini gördüklerinden, bunu bu şekilde söyleyebilmişlerdir.-

[٨٨٦] فإن قلت: بم تعلقت اللام في قوله {لِلَّذِينَ آمَنُوا}؟ قلت: بعداوة ومودة، على أنّ عداوة اليهود التي اختصت المؤمنين أشدّ العداوات وأظهرها، وأن مودة النصارى التي اختصت المؤمنين أقرب المودّات، وأدناها وجودًا، وأسهلها حصولًا. ووصف اليهود بالعداوة والنصارى بالمودة مما يؤذن بالتفاوت، ثم وصف العداوة والمودة بالأشدّ والأقرب. ٥

[٨٨٧] فإن قلت: ما معنى قوله {تَفِيضُ مِنَ الدَّمْعِ} قلت: معناه تمتلئ من الدمع حتى تفيض، لأن الفيض أن يمتلئ الإناء أو غيره حتى يطلع ما فيه من جوانبه، فوضع الفيض الذي هو من الامتلاء موضع الامتلاء، وهو من إقامة المسبب مقام السبب. أو قصدت المبالغة في وصفهم بالبكاء فجعلت أعينهم كأنها تفيض بأنفسها، أي تسيل من الدمع من أجل البكاء؛ من قولك: دمعت عينه دمعًا. ١٠

[٨٨٨] فإن قلت: أي فرق بين من ومن في قوله {مِمَّا عَرَفُوا مِنَ الْحَقِّ}؟ قلت الأولى لا ابتداء الغاية، على أن فيض الدمع ابتداء ونشأ من معرفة الحق، وكان من أجله وبسببه؛ والثانية لتبيين الموصول الذي هو ما عرفوا. وتحتمل معنى التبعض على أنهم عرفوا بعض الحق، فأبكاهم وبلغ منهم، فكيف إذا عرفوه كله وقرأوا القرآن وأحاطوا بالسنة؟ ١٥

[٨٨٩] وقرئ «تُرَى أَعْيُنُهُمْ» على البناء للمفعول.

[٨٩٠] {رَبَّنَا آمَنَّا} المراد به إنشاء الإيمان، والدخول فيه {فَاكْتُبْنَا مَعَ الشَّاهِدِينَ} مع أمة محمد ﷺ الذين هم شهداء على سائر الأمم يوم القيامة {لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ} [البقرة: ١٤٣] وقالوا ذلك، لأنهم وجدوا ذكرهم في الإنجيل كذلك.

[891] “Bizim ‘ne’ yimiz var ki, Allah’a iman etmeyecekmişiz?!” ifadesinde, salihlerle birlikte olmak hasebiyle Allah’ın in‘âmını -ki imanın muktazâsıdır- umdukları halde iman etmemeleri çok uzak görülmekte ve yadırganmaktadır. Söylendiğine göre, [Necaşi’nin adamları] kavimlerine döndüklerinde
5 millet bunları kınamış, onlar da bu şekilde cevap vererek, “Neden Allah’a tevhid üzere iman etmeyelim ki?!” diye iradelerini ortaya koymuşlardır. Çünkü daha önce *teslisçi* idiler ve bu, gerçekte “Allah’a iman” değildi.

[892] لَا نُؤْمِنُ ifadesinin mahalli, *mâ le-ke kâ'im^{en}* sözünde olduğu gibi, تَطْمَعُ takdirinde hal olmak üzere mansûbluktur. تَطْمَعُ ifadesindeki Vav da hal bildiren Vav’dır. **Şayet** “Birinci ve ikinci *hallerin* âmili nedir?” **dersen şöyle derim:** Birincinin âmili *Lâm*’daki fiil anlamından hasıl olan şeydir. Sanki şöyle denilmiş gibidir: *Eyyu şey’in hasale le-nâ ğayra mu’minîne* (inanmayanlar olarak bizim için hâsıl olan nedir?) İkincisinde ise bu fiilin mânasıdır. Ancak ilk hal ile kayıtlı olma durumu vardır. Çünkü sen onu
15 izale ederek تَطْمَعُ وَمَا لَنَا dediğin zaman bu anlamlı bir söz olmaz. تَطْمَعُ’nun لَا نُؤْمِنُ’dan hal olması da mümkündür ve şöyle takdir edilir: Allah’ı tevhit etmedikleri halde salihlerle birlikte olmayı nasıl arzulayabildiklerini sorgulamış/yadırgamış oldular. Yine, تَطْمَعُ’nun لَا نُؤْمِنُ ifadesine ma’tûf olması da mümkündür, yani “Bize ne oluyor ki hem teslise inanıyor ve hem de
20 salihlerle beraber olmayı arzuluyoruz!?” Ya da “Bize ne oluyor da İslâm’a girerek bu ikisini cem etmiyoruz!?” Çünkü kâfirin salihlerle birlikte olmayı arzulaması uygun düşmemektedir.

[893] Hasan-ı Basrî *Rahimehu’llâh* [v. 110/728; فَآتَاهُمُ اللَّهُ (Allah da onları ödüllendirdi) ifadesini] فَآتَاهُمُ اللَّهُ (Allah da onlara verdi) şeklinde okumuştur.

[894] “Bu söylediklerinden dolayı” yani itikat ve ihlâslarından kaynaklı konuşmaları sebebiyle... *Hâzâ kavlu fulânⁱⁿ* dediğinde, onun itikat ve görüşünü kastedersin.

**87. Ey iman edenler! Allah’ın size helâl kıldığı tertemiz, hoş şeyleri haram kılmayın, haddi aşmayın. -Allah haddini aşanları gerçekten
30 sevmez.-**

88. Ve Allah’ın size nasip ettiği şeylerden helâl ve tertemiz olarak yiyeceğiniz Allah’tan sakının.

[895] “Allah’ın size helâl kıldığı tertemiz, hoş şeyleri” yani helal olup da hoş / tertemiz ve lezzetli olanlar demektir. “Haram kılmayın!” ifadesinin
35 anlamı haram kılma engellemesi gibi kendi özlerinize onları engellemeyin. Ya da zahitlikle ve zor bir hayat tercihi ile onların terki konusunda mübalağa ifade etmek üzere “onları kendimize haram kıldık.” demeyin.

[٨٩١] {وَمَا لَنَا لَا نُؤْمِنُ بِاللَّهِ} إنكار استبعاد لانتفاء الإيمان مع قيام موجب، وهو الطمع في إنعام الله عليهم بصحبة الصالحين. وقيل: لما رجعوا إلى قومهم لا مؤهم فأجابوهم بذلك. أو أرادوا: وما لنا لا نؤمن بالله وحده، لأنهم كانوا مثليين، وذلك ليس بإيمان بالله.

[٨٩٢] ومحل {لَا نُؤْمِنُ} النصب على الحال، بمعنى: غير مؤمنين، كقولك: مالك قائماً. والواو في {وَنَطْمَعُ} واو الحال. فإن قلت: ما العامل في الحال الأولى والثانية؟ قلت: العامل في الأولى ما في اللام من معنى الفعل، كأنه قيل: أي شيء حصل لنا غير مؤمنين، وفي الثانية معنى هذا الفعل، ولكن مقيداً بالحال الأولى؛ لأنك لو أزلتها وقلت: وما لنا ونطمع، لم يكن كلاماً. ويجوز أن يكون {وَنَطْمَعُ} حالاً من {لَا نُؤْمِنُ}، على أنهم أنكروا على نفوسهم أنهم لا يوحدون الله، ويطمعون مع ذلك أن يصحبوا الصالحين، وأن يكون معطوفاً على {لَا نُؤْمِنُ} على معنى: وما لنا نجتمع بين التثليث وبين الطمع في صحبة الصالحين، أو على معنى: وما لنا لا نجتمع بينهما بالدخول في الإسلام، لأن الكافر ما ينبغي له أن يطمع في صحبة الصالحين.

[٨٩٣] قرأ الحسن «فَاتَاهُمْ».

[٨٩٤] {بِمَا قَالُوا} بما تكلموا به عن اعتقاد وإخلاص، من قولك: هذا قول فلان، أي اعتقاده وما يذهب إليه.

٨٧- ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَحْرِمُوا طَيِّبَاتِ مَا أَحَلَّ اللَّهُ لَكُمْ وَلَا تَعْتَدُوا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ﴾

٨٨- ﴿وَكُلُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ حَلَالًا طَيِّبًا وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي أَنْتُمْ بِهِ مُؤْمِنُونَ﴾

[٨٩٥] {طَيِّبَاتِ مَا أَحَلَّ اللَّهُ لَكُمْ} ما طاب ولذ من الحلال. ومعنى {لَا تَحْرِمُوا} لا تمنعوها أنفسكم كمنع التحريم؛ أو لا تقولوا: حرّمناها على أنفسنا، مبالغة منكم في العزم على تركها ترهّداً منكم وتقشفاً.

[896] Rivayete göre, Peygamber (s.a.) bir gün ashâbına kıyametten bahsetti. Anlatımında işi sözün son noktasına kadar götürdü ve onları korkutma konusunda yeterince konuştu. Ashâb bundan çok etkilendi ve Osman b. Maz'un'un [v. 2/623-24] evinde toplandılar ve her gün gündüzü oruçla, 5 geceyi ayakta geçirmeye, yataklarda uyumamaya, et ve yağ yememeye, kadınlara yanaşmamaya, güzel koku kullanmamaya, dünyayı tamamıyla terk edip [çuvaldan bozma] kıl abalar giyerek yeryüzünde diyar diyar dolaşmaya, erkekliklerini iğdiş ettirmeye karar verdiler. Onların bu durumu Peygamber (s.a.)'e ulaştı. Onlara şöyle buyurdu: "Bana böyle bir şey / ruhban hayatı 10 emrolunmadı. Sizin nefislerinizin de üzerinizde hakları vardır. Arada bir oruç tutun, arada bir yiyin. Geceleri kalkın, namaz kılın, ama uyuyun da. Çünkü ben geceleri hem ihya ederim hem de uyurum. Gündüzleri de kâh oruç tutarım kâh tutmam, yerim. Et ve yağ da yerim. Kadınlara yanaşırım. Kim benim sünnetimden yüz çevirirse o benden değildir!" [Dârimî, Sünen, 15 III, 1386; *Müslim*, "Nikah" 5. (Benzer lafızlarla)] Âyet işte bu olay üzerine inmiştir.

[897] Yine rivayet edildiğine göre Peygamber (s.a.) tavuk ve pâlûze yedi, helvayı ve balı severdi. Hatta şöyle derdi: "Mü'min tatlıdır, tatlıyı sever!" Rivayete göre birisi İbn Mes'ûd'a [v. 32/653]: "Ben kendime yatağı haram ettim!" dediğinde ona bu âyeti okumuş ve kendisine şöyle demiştir: "Yatağında uyu ve yeminine kefarete ver!" Rivayete göre, Hasan-ı Basrî *Rahimehu'llâh* [v. 110/728] bir yemeğe davet edilir. Beraberinde Ferkad es-Sebahî ve adamları da vardır. Sofraya otururlar. Sofrada kızarmış tavuk, pâlûze ve benzeri envâ-i çeşit yemek vardır. Bunu gören Ferkad bir köşeye çekilir. Hasan-ı Basrî *Rahimehu'llâh* "Oruçlu mu?" diye sorar. "Hayır, lâkin bu 25 envâ-i çeşit yemeği hoş görmedi!" derler. Hasan-ı Basrî *Rahimehu'llâh* ona yönelir ve "Bre Ferkadçık! Arının salyası, buğdayın özü ve halis tereyağı işte... Yani şimdi bir Müslüman bunu mu ayıplıyor?!" der. Yine ona "Falanca pâlûze yemiyor ve 'şükürünü eda edemem' diyor!" dediler. Hasan-ı Basrî "Peki, soğuk su içmiyor mu?" diye sordu ve ekledi: "Cahil!.. Soğuk su 30 hakkındaki Allah'ın ona olan nimeti pâlûze nimetinden daha büyük!" Yine o şöyle demiştir: "Allah Teâlâ kullarını tedip etti ve edeplerini güzel eyledi! Allah Teâlâ şöyle buyurdu: 'Varlıklı olan varlığından harcasın!' [Talâk 65/7] Allah bir kavme bolluk verdiğinde onların itaat dairesi içinde nimetlerden yararlanmaları sebebiyle onları ayıpladığı asla söz konusu olmamıştır. Öbür 35 taraftan, yoksulluk içinde olup da isyan edenleri de mâzur görmemiştir."

[٨٩٦] وروي أن رسول الله ﷺ وصف القيامة يومًا لأصحابه، فبالغ وأشبع الكلام في الإنذار، فرّقوا واجتمعوا في بيت عثمان بن مظعون، واتفقوا على أن لا يزالوا صائمين قائمين، وأن لا يناموا على الفرش ولا يأكلوا اللحم والودك، ولا يقربوا النساء والطيب، ويرفضوا الدنيا ويلبسوا المسوح ويسيحوا في الأرض، ويجبوا مذاكيرهم؛ فبلغ ذلك رسول الله ﷺ فقال لهم: «إني لم أؤمر بذلك، إن لأنفسكم عليكم حقًا، فصوموا وأفطروا، وقوموا وناموا؛ فإني أقوم وأنام وأصوم وأفطر، وأكل اللحم والدسم، وآتي النساء؛ فمن رغب عن سنتي فليس مني»، ونزلت.

[٨٩٧] وروي أن رسول الله ﷺ كان يأكل الدجاج والفالوذ، وكان يعجبه الحلواء والعسل. وقال: «إن المؤمن حلو يحب الحلاوة». وعن ابن مسعود أن رجلاً قال له: إني حرمت الفراش، فتلا هذه الآية، وقال: نم على فراشك وكفر عن يمينك. وعن الحسن أنه دعي إلى طعام ومعه فرقد السَّبَخِيّ وأصحابه، فقعّدوا على المائدة وعليها الألوان من الدجاج المسمن والفالوذ وغير ذلك، فاعتزل فرقد ناحية، فسأل الحسن: أهو صائم؟ قالوا: لا، ولكنه يكره هذه الألوان. فأقبل الحسن عليه وقال: يا فريقد، أترى لعاب النحل بلباب البرّ بخالص السمن يعيبه مسلم؟! وعنه أنه قيل له: فلان لا يأكل الفالوذ ويقول: لا أؤدّي شكره. قال: أفيشرب الماء البارد؟ قالوا: نعم. قال: إنه جاهل، إن نعمة الله عليه في الماء البارد أكثر من نعمته عليه في الفالوذ. وعنه أن الله تعالى أدّب عباده فأحسن أدبهم. قال الله تعالى: {لِيُنْفِقْ ذُو سَعَةٍ مِّنْ سَعَتِهِ} [الطلاق: ٧] ما عاب الله قومًا وسّع عليهم الدنيا فتنعموا وأطاعوا، ولا عذر قومًا زواهاً عنهم فعصوه.

[898] “Haddi aşmayın!” yani Allah’ın size helâl kıldığı şeylerin sınırını onları harama çevirerek aşmayın. Ya da helâl ü hoş tertemiz olan şeyleri kullanmada israf ederek haddi aşmayın. Ya da helâl ü hoş tertemiz olan şeyleri kendine haram kılmak da haddi aşma ve zulüm olarak değerlendirilmiştir.

5 Haddi aşmak yasaklanmıştır ki helâl ü hoş tertemiz olan şeylerin haram kılınması da hemen akabinde gelmesi sebebiyle öncelikle onun içine girsin. Ya da “helalleri haram kılmak sûretiyle haddi aşmayın” demek istemiştir.

[899] “Ve Allah’ın size nasip ettiği şeylerden” yani *rızık* diye adlandırılan şeylerden “helâl ve tertemiz olarak yiyin.” *حَلَالًا* ifadesi, nasip edilen [yani 10 *rızık* olarak verilen] şeyin hâlidir. “Allah’tan sakının!” ifadesi, Allah’ın emrine uyulması tavsiyesini pekiştirmekte, “iman ettiğiniz” kısmı da tekidi pekiştirmiş olmaktadır. Çünkü O’na iman emredilen şeyi yapma, yasaklanan şeyden de geri durma konusunda takvayı muciptir.

89. Allah sizi, öylesine ettiğiniz yeminlerinizden dolayı değil, bilinçli ettiğiniz yeminlerinizden ötürü sorumlu tutar. Böyle bir yeminin (yerine getirilmemesi durumunda) kefareti, kendi ailenizin karnını doyurmakta olduğunuzun ortalaması ile on düşkünün karnını doyurmak veya bunları giydirmek ya da birini özgürlüğüne kavuşturmaktır. Bulamayan, üç gün oruç tutar. Yemin edip de caydığınızda, yeminlerinizin kefareti budur. O halde, yeminlerinize riayet edin. Allah size âyetlerini işte böyle açıklıyor ki şükredesiniz.

15

20

[900] Yeminde *lağv*, kendisine herhangi bir hüküm bağlanmayan boş yemin demektir. Bunun ne olduğu konusunda ihtilaf edilmiştir. Rivayete göre bu Hazret-i Aişe’ye [v. 58/678] sorulmuş, o da “Bir kimsenin yemin kas- 25 tı olmaksızın ‘Hayır, vallâhi!’ ‘Evet vallâhi!’ demesidir” diye cevap vermiştir. [Buhârî, “Tefsir”, 6] Şâfi’î *Rahimehu’llâh*’ın [v. 204/819] mezhebi de bu şekildedir. Mücâhid’in [v. 103/723] ise lağv yemini hakkında şöyle dediği nakledilmiştir. “Bir adam doğru zannederek yemin eder ama aslında o zannettiği gibi değildir.” Ebû Hanife *Rahimehu’llâh*’ın [v. 150/767] görüşü de bu doğrultuda- 30 dır. “Bilinçli ettiğiniz” yani niyet ve kasıt ile pekiştirdiğiniz “yeminlerinizden ötürü...” Hasan-ı Basrî *Rahimehu’llâh*’a [v. 110/728] yemin-i lağv sorulmuştu. Yanında da Ferezdak [v. 112/730] vardı. Hasan-ı Basrî’ye: “Ey Ebû Sa’îd! Bırak da bu sorunun cevabını senin yerine ben vereyim!” dedi ve şu beyti okudu:

“Öylesine söylediğin kasıtsız sözden dolayı sorguya çekilecek değilsin, 35 ona yönelik kesin bir niyet taşımadıkça...”

[٨٩٨] {وَلَا تَعْتَدُوا} ولا تتعدوا حدود ما أحل الله لكم إلى ما حرم عليكم؛ أو ولا تسرفوا في تناول الطيبات؛ أو جعل تحريم الطيبات اعتداء وظلماً، فنهى عن الاعتداء ليدخل تحته النهي عن تحريمها دخولاً أولياً، لوروده على عقبه؛ أو أراد ولا تعتدوا بذلك.

٥ [٨٩٩] {وَكُلُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ} أي من الوجوه الطيبة التي تسمى رزقاً. {حلالاً} حال مما {رَزَقَكُمُ اللَّهُ}. {وَاتَّقُوا اللَّهَ} تأكيد للتوصية بما أمر به. وزاده تأكيداً بقوله {الَّذِي أَنشَأَ بِهِ الْمُؤْمِنُونَ}، لأنّ الإيمان به يوجب التقوى في الانتهاء إلى ما أمر به وعما نهى عنه.

٨٩- ﴿لَا يُؤَاخِذُكُمُ اللَّهُ بِاللَّغْوِ فِي أَيْمَانِكُمْ وَلَكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا عَقَّدْتُمُ الْأَيْمَانَ فَكَفَّارَتُهُ إِطْعَامُ عَشْرَةِ مَسَاكِينَ مِنْ أَوْسَطِ مَا تُطْعَمُونَ أَهْلِيكُمْ أَوْ كِسْوَتُهُمْ أَوْ تَحْرِيرُ رَقَبَةٍ فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ ذَلِكَ كَفَّارَةُ أَيْمَانِكُمْ إِذَا حَلَفْتُمْ وَاحْفَظُوا أَيْمَانَكُمْ كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ﴾

[٩٠٠] اللغو في اليمين: الساقط الذي لا يتعلق به حكم. واختلف فيه؛ فعن عائشة رضي الله عنها أنها سئلت عنه فقالت: هو قول الرجل: “لا، والله”؛ “بلى، والله”. وهو مذهب الشافعي. وعن مجاهد: هو الرجل يحلف على الشيء يرى أنه كذلك وليس كما ظن. وهو مذهب أبي حنيفة رحمه الله. {بِمَا عَقَّدْتُمُ الْأَيْمَانَ} بتعقيدكم الأيمان، وهو توثيقها بالقصد والنية. وروي أن الحسن رضي الله عنه سئل عن لغو اليمين وكان عنده الفرزدق فقال: يا أبا سعيد، دعني أجب عنك فقال:

وَلَسْتُ بِمَأْخُوذٍ بِلَغْوِ تَقُولُهُ ❀ إِذَا لَمْ تَعْمَدْ عَاقِدَاتِ الْعَزَائِمِ

[901] عَقَدْتُمْ fiili şeddesiz olarak عَقَدْتُمْ şeklinde ve عَاقَدْتُمْ şeklinde de okunmuştur. Mâna şöyledir: Lâkin kasıtlı biçimde yapmış olduğunuz yeminleri bozmanız halinde Allah Teâlâ sizi sorguya çeker. Sorguya çekme zamanı hafzedilmiştir. Çünkü onlarca bu belli idi. Ya da “akdettiğiniz yeminleri *bozmanız* sebebiyle...” takdirindedir ve muzâf hafzedilmiştir.

[902] “Böyle bir yeminin” yani yemini bozmanın “kefareti.” *Keffâret*, işlenen hatayı *kefr* etme yani örtme özelliği bulunan şey demektir. “Ailenize yedirdiğinizin ortalamasından...” Kimi ailesine harcarken israfa kaçır, kimi de pıntılık yapar. O yüzden ortalaması denilmiştir. Bu miktar Ebû Hanîfe *Rahimehu'llâh*'a [v. 150/767] göre her bir yoksula buğdaydan yarım sâ' yani 1080 gram, diğerlerinden ise bir sâ'dır. Yahut iki öğün sabah akşam yoksulu doyurmaktır. Şâfi'î *Rahimehu'llâh*'a [v. 204/819] göre ise her bir yoksul için bir *müd*, yani 542 gr.dır.

[903] Ca'fer b. Muhammed Yâ'nın sükûnu ile *ahâliykum* şeklinde okumuştur. *el-Ahâli* ise, *ehlîn* çoğul şeklidir tıpkı *leylenin* çoğulunun *leyâlî*, *ardın* çoğulunun *arâdi* gelmesi gibi. *Ardüne* gibi *ehlüne* şeklinde de çoğulu kullanılır. Nasb halinde Yâ'nın sakın olarak okunması ise dilde kolaylık/tahfif içindir. Yâ'yı Elif'e benzeterek *ra'eytu ma'diykeribe* (Ma'dikerib'i gördüm) demeleri de böyledir.

[904] مِنْ أَوْسَطِ أَوْ كِسْوَتُهُمْ ifadesinin mahalline ma'tûftur. *Kâf*'ın zammesiyle de okunmuştur, hem zammeli hem de kesreli okunan فُدُوْةٌ ve أُسْوَةٌ kelimeleri gibi. *Kisve*, avret yerini örten elbise demektir. İbn Abbâs'tan [v. 68/688] rivayet edildiğine göre o gün için aba yeterli imiş. İbn Ömer'e [v. 73/692] göre ise *izâr*, *kamîs*, *ridâ*, *kisâ* [yani futa, gömlek, ridâ ve aba]dan biri demektir. Mücâhid [v. 103/723; Çarşaf gibi] kapsamlı elbise, Hasan-ı Basrî *Rahimehu'llâh* [v. 110/728] ise beyaz renkli iki parça elbise demiştir. Sa'îd b. el-Müseyyeb [v. 94/713] ve [Muhammed b. Sümeysa] el-Yemânî ise كَأَسْوَتِهِمْ (genelde âdetleri olduğu üzere) şeklinde okumuşlardır. Yani ister israfla ister kısımayla ailenize ne yediriyorsanız onun mislini vereceksiniz, onların nafakaları miktarından az vermeyecek, onları kendi ailelerinize eşit tutacaksınız. **Şayet** “Bu durumda Kâf'ın i'rabda mahalli nedir?” **dersen şöyle derim:** Merfû' olmaktır, takdiri de كَأَسْوَتِهِمْ أُوْ إطْعَامُهُمْ şeklinde, yani eğer orta hallice yedirmezseniz, o zaman kendi aile efradınızın yemeği gibi...

[٩٠١] وقرئ «عَقَدْتُمْ»، بالتخفيف، «وَعَاقَدْتُمْ». والمعنى: ولكن يؤاخذكم بما عقدتم إذا حنثتم، فحذف وقت المؤاخذة، لأنه كان معلوماً عندهم، أو بنكت ما عقدتم. فحذف المضاف.

[٩٠٢] {فَكَفَّارَتُهُ} فكفارة نكته. والكفارة: الفعلة التي من شأنها أن تكفر الخطيئة، أي تسترها. {مِنْ أَوْسَطِ مَا تُطْعَمُونَ} من أقصده، لأنّ منهم من يسرف في إطعام أهله، ومنهم من يقتّر. وهو عند أبي حنيفة رحمه الله نصف صاع من برّ أو صاع من غيره لكل مسكين، أو يغذيهم ويُعَشِّيهم. وعند الشافعي رحمه الله: مدّ لكل مسكين.

[٩٠٣] وقرأ جعفر بن محمد «أَهَالِيكُمْ»، بسكون الياء، والأهالي: اسم جمع لأهل: كالليالي في جمع ليلة، والأراضي في جمع أرض. وقولهم أهلون كقولهم أرضون بسكون الراء. وأما تسكين الياء في حال النصب فللتخفيف، كما قالوا: رأيت مَغْدِيكرب، تشبيهاً للياء بالألف.

[٩٠٤] {أَوْ كِسْوَتُهُمْ} عطف على محل {مِنْ أَوْسَطِ}. وقرئ بضم الكاف، ونحوه: قُدوة في قِدوة، وأسوة في إسوة. والكسوة ثوب يغطي العورة. وعن ابن عباس رضي الله عنه كانت العبادة تجزئ يومئذٍ. وعن ابن عمر: إزار أو قميص، أو رداء، أو كساء. وعن مجاهد: ثوب جامع. وعن الحسن: ثوبان أبيضان. وقرأ سعيد بن المسيب واليماني «أو كَأَسْوَتِهِمْ»، بمعنى: أو مثل ما تطعمون أهليكم إسرافاً كان أو تقتيراً. لا تقتصونهم عن مقدار نفقتهم، ولكن تواسون بينهم وبينهم. فإن قلت: ما محل الكاف؟ قلت: الرفع، تقديره: أو إطعامهم كأسوتهم، بمعنى: كمثّل طعامهم إن لم يطعموهم الأوسط.

[905] “Yahut bir köle azadı.” Şâfi’î *Rahimehu’llâh* [v. 204/819] katil kefaretime kıyasla, azat edilecek kölenin mümin olmasını şart koşturmuştur. Ebû Hanîfe *Rahimehu’llâh* [v. 150/767] ve ashâbı ise katil kefareti hariç bütün kefaretlerde kâfir bir kölenin azat edilmiş olmasını yeterli görmüşlerdir.

- 5 [906] **Şayet** “و” in yani ‘ya da’ demenin anlamı nedir?” **dersen şöyle derim:** Seçimli kılmak ve üç şeyden birini herhangi bir kayıt olmaksızın vacip kılmaktır. Kefaret verecek kimse bu sayılanlardan hangisini yerine getirecek olursa, kefareti borcunu ödemiş olur.

- [907] Bu üç şeyden birini “bulamayan” Ebû Hanîfe *Rahimehu’llâh*’a [v. 150/767] göre “üç gün peş peşe oruç tutar.” O bu görüşü, Übeyy [v. 33/654] ve İbn Mesûd’un [v. 32/653] ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ مُتَّابِعَاتٍ şeklinde kıraatleri sebebiyle benimsemiştir. Mücâhid [v. 103/723] ise şöyle demiştir: Ramazan orucunun kazası hariç bütün oruçlar peş peşedir. Yemin kefareti ise kişinin tercihinine kalmıştır.

- 15 [908] Bu sözü edilen şeyler yeminlerinizin kefaretidir. تِلْكَ الْأَشْيَاءُ anlamında ya da kefaretin müennes olması hasebiyle تِلْكَ كَفَّارَةُ أَيْمَانِكُمْ denseydi, o da sahih olurdu. Mâna إِذَا حَلَفْتُمْ وَحَشِشْتُمْ şeklinde. Yani “Yemin edip de yemini bozduğunuz zaman...” Yemini bozma âyetinde zikredilmemiştir çünkü kefareten söz edildiğine göre demek ki yemin bozulmuştur. Zira kefareti 20 mücerred yemin etmiş olmakla değil, bozmakla gerekir. Yemini bozmadan önce kefareti verilmesi Ebû Hanîfe *Rahimehu’llâh* [v. 150/767] ve ashâbına göre câiz değildir. Şâfi’î *Rahimehu’llâh*’a [v. 204/819] göre ise [Namaz kılmayacağına yemin eden biri gibi] yeminini bozması halinde günah işlemiyorsa, o takdirde [oruçla değil de] malla kefareti verilmesi câizdir.

- 25 [909] “Yeminlerinize riayet edin” ve bozmayın. Burada maksat, bozulması günah olan yeminlerdir. Zira ‘yeminler’ kelimesi cins isimdir ve hem bir kısmı için hem de tümü için kullanımı câizdir. Şöyle bir yorum da yapılmıştır: Kefaret vererek yeminlerinize riayet edin! Bir yorum da şöyledir: Neye ve nasıl yemin ettiyseniz o şekilde davranarak yeminlerinize riayet 30 edin, önemsemezlik ederek onları terk etmeyin!

[910] “Allah size âyetlerini” şeriatın esaslarını ve hükümlerini “işte böyle” yani işbu açıklama gibi “açıklıyor ki” size öğrettiği ve sizin için kolaylık dilediği, çıkış yolu gösterdiği konularda size olan nimetlerine karşı “şükrediniz.”

[٩٠٥] {أَوْ تَحْرِيرُ رَقَبَةٍ} شرط الشافعي رحمه الله الإيمان قياساً على كفارة القتل. وأما أبو حنيفة وأصحابه، فقد جَوَّزوا تحرير الرقبة الكافرة في كل كفارة سوى كفارة القتل.

[٩٠٦] فإن قلت: ما معنى أو؟ قلت: التخيير وإيجاب إحدى الكفارات الثلاث على الإطلاق، بأيتهما أخذ المكفر فقد أصاب. ٥

[٩٠٧] {فَمَنْ لَمْ يَجِدْ} إحداها {فَصِيَامُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ} متتابعات عند أبي حنيفة رحمه الله، تمسكاً بقراءة أبي وابن مسعود رضي الله عنهما «فصيام ثلاثة أيام متتابعات». وعن مجاهد: كل صوم متتابع إلا قضاء رمضان، ويخير في كفارة اليمين.

[٩٠٨] {ذلِكَ} المذكور {كَفَّارَةُ أَيْمَانِكُمْ}. ولو قيل: تلك كفارة أيمانكم، لكان صحيحاً، بمعنى تلك الأشياء، أو لتأنيث الكفارة. والمعنى {إِذَا حَلَفْتُمْ} وحشتم. فترك ذكر الحنث لوقوع العلم بأن الكفارة إنما تجب بالحنث في الحلف، لا بنفس الحلف. والتكفير قبل الحنث لا يجوز عند أبي حنيفة وأصحابه ويجوز عند الشافعي بالمال إذا لم يعص الحانث.

[٩٠٩] {وَاحْفَظُوا أَيْمَانَكُمْ} فَبَرُّوا فِيهَا وَلَا تَحْنُوا. أراد الأيمان التي الحنث فيها معصية، لأن الأيمان اسم جنس يجوز إطلاقه على بعض الجنس وعلى كله. وقيل: احفظوها بأن تكفروها. وقيل: احفظوها كيف حلفتكم بها، ولا تنسوها تهاوناً بها.

[٩١٠] {كَذَلِكَ} مثل ذلك البيان {يُيَسِّرُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ} أعلام شريعته وأحكامه {لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ} نعمته فيما يعلمكم ويسهل عليكم المخرج منه.

90. Ey iman edenler! İçki, kumar, dikili taşlar ve fal okları tamamen şeytan işi birer pisliktir. (Toplum olarak) bunlardan kaçının ki felâha eresiniz.

91. Şeytanın tüm istediği, içki ve kumar yüzünden aranızda düşmanlık ve kin sokmak ve Allah'ı anmaktan, namazdan sizi alıkoymaktır. Artık vazgeçersiniz herhalde?

[911] *Hamr* (şarap / içki) ve kumarın haramlığı birçok yolla pekiştirilmiştir. Bunlardan biri, cümlelerin [kasır edatı olan] *innemâ* ile başlamasıdır. Bir diğeri, putlara tapınma ile yan yana zikredilmesidir ki Peygamber (s.a.) de bu mânada şöyle buyurmuştur: “İçki içen puta tapan gibidir!” Bir diğeri, “Şu pislikten yani putlardan kaçının!” [Hac 22/30] âyetinde olduğu gibi bunun pislik sayılmasıdır. Bir diğeri, onun şeytan işi olduğunun belirtilmesidir. Şeytan ise ancak mahzâ kötülük getirir. Bir diğeri, ondan kaçınılmasının istenmesidir. Bir diğeri, ondan kaçınmanın *felâha* erme sebebi olduğunun bildirilmesidir. Çünkü bir şeyden kaçınmak *felâha* ermekse, onu yapmak hüsrandır ve helâk sebebidir. Bir diğeri, onun neden olacağı vebale dikkat çekilmesidir ki o da içki içenler ve kumarcıların birbirine kin beslemesi, düşmanlaşması, yine bunların neden olacağı Allah'ı zikretmekten alıkonulma, namaz vakitlerine riayet etmeme gibi durumlardır.

[912] “Artık vazgeçersiniz herhalde?” ifadesi, yasaklamanın yapılabileceği en belîğ ifadelerden biridir. Adeta şöyle denmektedir: İçki ve kumardan insanı alıkoyması gereken nice mâni size belirtildiğine göre artık bu envâ-i çeşit mâniyi görerek bunlardan vazgeçmişsinizdir herhalde, değil mi?! Yoksa sanki size hiçbir uyarıda bulunulmamış, nasihat edilmemiş gibi yine eski hal üzere devam mı edeceksiniz?

[913] **Şayet** “فَاجْتَنِبُوْهُ”daki [müfred] zamir nereye râcidir?” **dersen şöyle derim:** Mahzûf olan muzâfa. Sanki şöyle denilmiştir: *Innemâ şe’nul-hamri ve’l-meysiri ev te’âtihimâ* (İçki ve kumarın *durumu* ya da *te’âtisi*, yani içilmesi, oynanması) ya da benzer bir takdirle muzâf olan isme râci olmaktadır. O yüzden de [ortada iki şey olmasına rağmen] “Şeytan işi *bir* pisliktir!” denilmiştir.

٩٠- ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْأَنْصَابُ وَالْأَزْلَامُ رِجْسٌ مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ﴾

٩١- ﴿إِنَّمَا يُرِيدُ الشَّيْطَانُ أَنْ يُوقَعَ بَيْنَكُمْ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَاءَ فِي الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ وَيَصُدَّكُمْ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ وَعَنِ الصَّلَاةِ فَهَلْ أَنْتُمْ مُنْتَهُونَ﴾

٥ [٩١١] أكد تحريم الخمر والميسر وجوهاً من التأكيد؛ منها تصدير الجملة بإنما. ومنها أنه قرنهما بعبادة الأصنام، ومنه قوله عليه الصلاة والسلام «شارب الخمر كعابد الوثن». ومنها أنه جعلهما رجساً، كما قال تعالى: {فَاجْتَنِبُوا الرِّجْسَ مِنَ الْأَوْثَانِ} [الحج: ٣٠]. ومنها أنه جعلهما من عمل الشيطان، والشيطان لا يأتي منه إلا الشر البحت. ومنها أنه أمر بالاجتناب. ومنها أنه جعل الاجتناب من الفلاح، وإذا كان الاجتناب فلاحاً، كان الارتكاب خيبة ومحقة. ومنها أنه ذكر ما ينتج منهما من الوبال، وهو وقوع التعادي والتباغض من أصحاب الخمر والقمر، وما يؤديان إليه من الصدد عن ذكر الله، وعن مراعاة أوقات الصلاة.

[٩١٢] وقوله {فَهَلْ أَنْتُمْ مُنْتَهُونَ} من أبلغ ما ينهى عنه، كأنه قيل: قد تلي عليكم ما فيهما من أنواع الصوارف والموانع، فهل أنتم مع هذه الصوارف منتهون؟ أم أنتم على ما كنتم عليه، كأن لم توعظوا ولم تزجروا؟! ١٥

[٩١٣] فإن قلت: إلام يرجع الضمير في قوله {فَاجْتَنِبُوهُ}؟ قلت: إلى المضاف المحذوف، كأنه قيل: إنما شأن الخمر والميسر، أو تعاطيهما، أو ما أشبه ذلك. ولذلك قال: {رِجْسٌ مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ}.

[914] **Şayet** “İçki ve kumarı önce dikili taşlarla ve fal oklarıyla birlikte zikretmişken, daha sonra neden ikisini ayrıca bir daha zikretti?” **dersen şöyle derim:** Çünkü hitap müminlere yöneliktir. O yüzden de içmekte oldukları içki ve oynamakta oldukları kumardan uzak durmaları istenmiştir.

- 5 Dikili taşlar ve fal okları ise içki ve kumarın haramlığını pekiştirmek amacıyla zikredilmiş ve bu sayılanların tümünün Câhiliye dönemine ve ehl-i şirke ait davranış biçimleri olduğu vurgulanmak istenmiş ve bu şekilde onların tamamından kaçınmaları gerektiği ortaya konulmak istenmiştir. Sanki şöyle denilmek istenmiştir: Allah’ın gayb ilminde puta tapan ve Allah’a şirk
- 10 koştan ile içki içen ya da kumar oynayan arasında bir fark yoktur. Sonra da o ikisini ayrıca zikretmek sûretiyle âyetin sevkinden asıl maksadın içki ve kumarın hükmünü beyan etmek olduğunu ortaya koymuştur.

[915] وَعَنِ الصَّلَاةِ ifadesiyle namaz, sair zikirler arasında özellikle belirtilmiştir. Yani “özellikle de namazdan alıkoyar.” denilmek istenmiştir.

- 15 **92. Allah’a da itaat edin, Resûlüne de itaat edin. Ve dikkat edin!.. Yüz çevirecek olursanız, bilin ki Resûlümüze düşen, sadece açık-seçik iletmehtir.**

- [916] “Ve dikkat edin!..” Yani daima dikkatli ve endişeli olun. Çünkü dikkat ettikleri takdirde, bu halet-i ruhiye onları her tür kötülükten sakınmaya ve her tür iyiliği yapmaya sevk edecektir. “İçki ve kumar yüzünden
- 20 üzerinize binecek olan gûnahtan sakının!” ya da “Allah ve Resûlüne itaati terketmiş olmaktan sakının!” şeklinde yorumlamak da mümkündür.

- [917] “Yüz çevirecek olursanız, bilin ki” bu halinizle Allah’ın Resûlüne zarar veremezsiniz. Çünkü Peygamber (s.a.) sadece âyetleri apaçık bir şekilde iletmekle yükümlüdür. Bu itibarla kendi yükümlülüklerinizi yerine
- 25 getirmemek sûretiyle, ancak kendinize zarar verebilirsiniz!

- 93. -Sakınıp iman ettikleri ve salih amel işledikleri, evet, sakınıp iman ettikleri, evet, sakınıp ihsan üzere hareket ettikleri takdirde- iman edip salih amel işleyenler için daha önce tatmış olduklarından dolayı**
- 30 **bir günah yoktur. İhsan üzere hareket edenleri Allah sever.**

- [918] Allah Teâlâ daha evvel tattıkları leziz ve nefis kabul edilen şeylerin günahını müminlerden kaldırmıştır. [Ancak] haram kıldığı bu şeylerden “sakınıp” uzak durdukları ve “iman ettikleri” yani iman ve salih amelde sebat edip bunu iyice pekiştirdikleri takdirde “evet, inanıp sakındıkları” iman ve takva üzerinde sabit kaldıkları takdirde
- 35

[٩١٤] فإن قلت: لم جمع الخمر والميسر مع الأنصاب والأزلام أولاً ثم أفردهما آخرًا؟ قلت: لأن الخطاب مع المؤمنين. وإنما نهاهم عما كانوا يتعاطونه من شرب الخمر واللعب بالميسر، وذكر الأنصاب والأزلام لتأكيد تحريم الخمر والميسر، وإظهار أن ذلك جميعًا من أعمال الجاهلية وأهل الشرك، فوجب اجتنابه بأسره، وكأنه لا مباينة بين من عبد صنمًا وأشرك بالله في علم الغيب، وبين من شرب خمرًا أو قامر، ثم أفردهما بالذكر ليرى أن المقصود بالذكر الخمر والميسر.

[٩١٥] وقوله {وَعَنِ الصَّلَاةِ} اختصاص للصلاة من بين الذكر، كأنه قيل: وعن الصلاة خصوصًا.

٩٢- ﴿وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَاحْذَرُوا فَإِنْ تَوَلَّيْتُمْ فَأَعْلَمُوا أَنَّمَا عَلَى رَسُولِنَا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ﴾ ١٠

[٩١٦] {وَاحْذَرُوا} وكونوا حذرين خاشعين، لأنهم إذا حذروا دعاهم الحذر إلى اتقاء كل سيئة وعمل كل حسنة. ويجوز أن يراد: واحذروا ما عليكم في الخمر والميسر، أو في ترك طاعة الله والرسول.

[٩١٧] {فَإِنْ تَوَلَّيْتُمْ فَأَعْلَمُوا} أنكم لم تضروا بتوليكم الرسول، لأن الرسول ما كلف إلا البلاغ المبين بالآيات، وإنما ضررتم أنفسكم حين أعرضتم عما كلفتم.

٩٣- ﴿لَيْسَ عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جُنَاحٌ فِيمَا طَعِمُوا إِذَا مَا اتَّقَوْا وَآمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ ثُمَّ اتَّقَوْا وَآمَنُوا ثُمَّ اتَّقَوْا وَأَحْسَنُوا وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ﴾

[٩١٨] رفع الجناح عن المؤمنين في أي شيء طعموه من مستلذات المطاعم ومشتهياتها {إِذَا مَا اتَّقَوْا} ما حرم عليهم منها {وَأَمَنُوا} وثبتوا على الإيمان والعمل الصالح وازدادوه {ثُمَّ اتَّقَوْا وَأَمَنُوا} ثم ثبتوا على التقوى والإيمان

“evet, sakınıp ihsan üzere hareket ettikleri” masiyetlerden sakınmakta sebat gösterip amellerini en güzel biçimde yaptıkları -ya da insanlara *ihsanda* bulundukları, kendilerine Allah’ın nasip ettiği şeylerden onları da nasiplendirdikleri takdirde...

- 5 [191] Denildi ki: Bu âyet, *hamrın* / içkinin haram olduğuna dair hüküm nâzil olunca sahabîlerin; “Ya Resûlallah! İçki içerek, kumar parası yiyerek ölen kardeşlerimizin durumu ne olacak?!” demesi üzerine gelmiştir. [Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 515]

- [920] Yani müminler haramlardan sakındıkları sürece tattıkları hiçbir mübah şeyden dolayı sorumlu olmayacaklardır. Buna göre “evet, sakınıp iman ettikleri, evet, sakınıp ihsan üzere hareket ettikleri takdirde” ifadesi onların bu özellikleri taşıdığı anlamında olup takva ve iman üzere, yine takva ve ihsan üzere oldukları konusunda onları övmüş medhetmiş olmaktadır. Benzeri şudur: Birisi sana “Zeyd’in işlediklerine karşılık ona bir günah var mı?!” dediği zaman sen -o şeyin mübah olduğunu da bilerek- “Haramlardan sakındığı sürece mübah bir konuda hiç kimseye günah yoktur, kaldı ki o ihsan üzere hareket eden bir mümindir.” dersin ve bu sözünle Zeyd’in ihsan üzere hareket eden takvalı, mümin bir kimse olduğunu bu haliyle yaptıklarından dolayı da sorumlu tutulmayacağını kastedersin.

- 20 **94. Ey iman edenler! Allah elinizin ve mızraklarınızın kolayca erişeceği av niteliğindeki bir şeyle sizi mutlaka deneyecektir... ki ‘Bakalım, kim, gaip olduğu halde kendisinden korkuyor’ ayırt etmiş olsun. Bundan sonra, her kim haddi aşarsa, can yakıcı bir azaptır onun hakkı!**

- [921] Bu âyet Hudeybiye senesi inmiştir, Allah onları ihramlı iken av ile sınıamıştı. O kadar çok avlanacak hayvan vardı ki neredeyse bineklerine sürtünüyorlar, elle tutulacak, mızrakla avlanacak kadar yakınlarına geliyorlardı. “Bakalım kim, gaip olduğu halde kendisinden korkuyor’ ayırt etmek için...” yani Allah’ın -âhirette gerçekleşeceği beklenen gayp niteliğindeki azabından korkarak avlanmaktan sakınanlarla pervasızca ava yeltenenler birbirinden ayrılınsınlar diye Allah sizi mutlaka deneyecektir. Bu sınamadan sonra, her kim haddi aşar da avlanırsa o takdirde söz konusu tehdit kendisini mutlaka bulur!

{ثُمَّ اتَّقُوا وَأَحْسِنُوا} ثم ثبتوا على اتقاء المعاصي وأحسنوا أعمالهم، أو أحسنوا إلى الناس؛ واسوهم بما رزقهم الله من الطيبات.

[٩١٩] وقيل: لما نزل تحريم الخمر قالت الصحابة: يا رسول الله، فكيف بإخواننا الذين ماتوا وهم يشربون الخمر ويأكلون مال الميسر؟ فنزلت.

٥ [٩٢٠] يعني أن المؤمنين لا جناح عليهم في أي شيء طعموه من المباحات إذا ما اتقوا المحارم، ثم اتقوا وآمنوا، ثم اتقوا وأحسنوا، على معنى: أن أولئك كانوا على هذه الصفة ثناء عليهم وحمداً لأحوالهم في الإيمان والتقوى والإحسان. ومثاله أن يقال لك: هل على زيد فيما فعل جناح؟ فتقول، وقد علمت أن ذلك أمر مباح: ليس على أحد جناح في المباح، إذا اتقى المحارم، وكان مؤمناً محسناً، تريد: أن زيدا تقى مؤمن محسن؛ وأنه غير مؤاخذ بما فعل.

٩٤- ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَيُؤْلَوْنَكُمْ اللَّهُ بِشَيْءٍ مِنَ الصَّيْدِ تَنَالُهُ أَيْدِيكُمْ وَرِمَاحُكُمْ لِيَعْلَمَ اللَّهُ مَنْ يَخَافُهُ بِالْغَيْبِ فَمَنِ اعْتَدَىٰ بَعْدَ ذَلِكَ فَلَهُ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾

[٩٢١] نزلت عام الحديبية؛ ابتلاهم الله بالصيد وهم محرمون، وكثر عندهم حتى كان يغشاهم في رحالهم فيستمكنون من صيده، أخذاً بأيديهم وطعناً برماحهم {لِيَعْلَمَ اللَّهُ مَنْ يَخَافُهُ بِالْغَيْبِ} ليميز من يخاف عقاب الله وهو غائب منتظر في الآخرة فيتقي الصيد، ممن لا يخافه فيقدم عليه {فَمَنِ اعْتَدَىٰ} فصاد {بَعْدَ ذَلِكَ} الابتلاء فالوعيد لاحق به.

[922] **Şayet** “بَشَيْءٍ مِّنَ الصَّيْدِ” (av niteliğindeki bir şeyle) ifadesinde avı az ve basit göstermenin sebebi nedir?” **dersen şöyle derim:** Bu önemsizlik vurgusu, sözü edilen av sınavının, sebat sahibi kimselerin dahi ayaklarını kaydırarak canını ve malını feda etme türünden büyük bir sınav olmadığını belirtmek içindir. Bu olsa olsa Eyle halkının cumartesi yasağı bağlamında balıklarla sınanması kabilinden bir şeydir. Onlar böylesine basit bir sınavla kaybetmişlerdi, ya bir de büyük bir bela ile sınınsalardı, acep halleri nice olurdu?

[923] İbrâhim يُنَالُهُ şeklinde Yâ ile okumuştur.

- 10 **95. Ey iman edenler! Avı ihramlı iken öldürmeyin. İçinizden her kim bile bile onu öldürürse cezası, öldürdüğü o hayvanın benzeri öyle bir ehli hayvandır ki Kâbe'ye ulaşmış bir hediye kurbanlık olmak üzere, buna içinizden iki adil kişi hükmedecektir ya da düşkünün doyurma kefareti veya bunun dengi bir oruçtur. Ta ki yaptığının cezasını tatsın!**
 15 **Allah geçmiştekileri affetmiştir, ancak her kim yine bu işe dönerse Allah onu mutlaka cezalandırır. Allah 'mutlak izzet sahibi'dir (Azîz), hak edenin cezasını mutlaka verir.**

[924] حُرْمٌ “ihramlılar” demektir ve *harâmın* çoğuludur, *radâhın* çoğulu *ruduh* gibi. *Ta'ammüdden* maksat, ihramlı olduğunu ve öldürdüğü şeyi öldürmesinin haram olduğunu bile bile av hayvanını öldürmesidir. Ama ihramlı olduğunu unutarak öldürürse ya da av olmadığını sandığı bir şeyin av olduğu anlaşılması halinde yahut okunu başka bir şeye atması, ancak okun ava isabet etmesi halinde hüküm başkadır ve o takdirde o işi bile bile değil hataen işlemiş olur.

- 25 [925] **Şayet** “İhram yasakları konusunda unutma ile *ta'ammüd* arasında bir fark yoktur, bununla birlikte âyette neden ta'ammüden olması şartı koşulmuştur?” **dersen şöyle derim:** Çünkü âyetin gelişi bu işi ta'ammüden yapan hakkındadır. Rivayete göre, Hudeybiye umresinde onlara bir yaban eşiği belirmiş, Ebu'l-Yeser [Ebû Katâde?] de bir hamle yaparak ona mızrağını saplamış ve öldürmüştü. Kendisine “Sen ihramlı iken avı öldürdün!” dediler. Âyet işbu sebeple indi. Hem asıl olan bile bile yapanın fiilidir, hataen yapılan fiilin ta'ammüden olana katılması işin vahametini belirtmek içindir. Buna âyetteki şu kısımlar da delildir: “Ta ki yaptığının cezasını tatsın!” ve “Her kim yine bu işe dönerse, Allah onu mutlaka cezalandırır.”

[٩٢٢] فإن قلت: ما معنى التقليل والتصغير في قوله {بَشْيٍ مِّنَ الصَّيْدِ}؟ قلت: قلل وصغر ليعلم أنه ليس بفتنة من الفتن العظام التي تدحض عندها أقدام الثابتين، كالابتلاء ببذل الأرواح والأموال، وإنما هو شبيه بما ابتلى به أهل أيلة من صيد السمك، وأنهم إذا لم يثبتوا عنده فكيف شأنهم عند ما هو أشد منه.

٥ [٩٢٣] وقرأ إبراهيم: "يَنَالُهُ"، بالياء.

٩٥- ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْتُلُوا الصَّيْدَ وَأَنْتُمْ حُرْمٌ وَمَنْ قَتَلَهُ مِنْكُمْ مُتَعَمِّدًا فَجَزَاءٌ مِّثْلُ مَا قَتَلَ مِنَ النَّعْمِ يَحْكُمُ بِهِ ذَوَا عَدْلٍ مِنْكُمْ هَدْيًا بَالِغَ الْكَعْبَةِ أَوْ كَفَّارَةٌ طَعَامُ مَسَاكِينَ أَوْ عَدْلٌ ذَلِكَ صِيَامًا لِيَذُوقَ وَبَالَ أَمْرِهِ عَفَا اللَّهُ عَمَّا سَلَفَ وَمَنْ عَادَ فَيَنْتَقِمُ اللَّهُ مِنْهُ وَاللَّهُ عَزِيزٌ ذُو انتِقَامٍ﴾

١٠ [٩٢٤] {حُرْمٌ} محرمون، جمع حرام، كزُدح في جمع رَداح. والتعمد: أن يقتله وهو ذاكر لإحرامه، أو عالم أن ما يقتله مما يحرم عليه قتله، فإن قتله وهو ناسٍ لإحرامه أو رمى صيداً وهو يظن أنه ليس بصيد فإذا هو صيد، أو قصد برميهِ غير صيد فعدل السهم عن رميته فأصاب صيداً فهو مخطئ.

[٩٢٥] فإن قلت: فمحظورات الإحرام يستوي فيها العمد والخطأ، فما بال التعمد مشروطاً في الآية؟ قلت: لأن مورد الآية فيمن تعمد؛ فقد روي أنه عنّ لهم في عمرة الحديبية حمار وحش، فحمل عليه أبو اليسر فطعنه برمحه فقتله، فقلل له: إنك قتلت الصيد وأنت محرم، فنزلت. ولأن الأصل فعل التعمد، والخطأ لاحق به للتغليظ. ويدل عليه قوله تعالى {لِيَذُوقَ وَبَالَ أَمْرِهِ}، {وَمَنْ عَادَ فَيَنْتَقِمُ اللَّهُ مِنْهُ}.

Zührî'den [v. 124/742] şöyle nakledilmiştir: “Kitap ta‘ammüden olanın, sünnet de hata ile olanın hükmünü getirmiştir.” Sa‘îd b. Cübeyr [v. 94/713]: “Ben hata ile olanda bir beis görmüyorum.” demiş ve âyetteki ta‘ammüden olma şartını görüşüne mesnet yapmıştır. Hasan-ı Basrî *Rahimehu’llâh* ’dan [v. 110/728] ise konu ile ilgili iki rivayet bulunmaktadır.

[926] “Cezası, öldürdüğü o hayvanın benzeridir...” Hem *ceza* hem de *misl* kelimesi merfû’dur, öldürdüğü av hayvanına denk bir ceza ödemesi gerekir, anlamındadır. Bu da Ebû Hanîfe *Rahimehu’llâh* ’a [v. 150/767] göre av hayvanının avlanıldığı yerdeki takdir edilen değeri kadardır. Eğer avın değeri kurban fiyatına ulaşırsa o takdirde muhayyer olur: İsterse evcil hayvanlardan av hayvanının değerinde olan bir hayvanı kurban eder. Ya da onun değeri ile yiyecek alır ve her fakire yarım sâ‘ yani 1080 gr. buğday ya da [arpa ya da hurma gibi] diğerlerinden bir sâ‘ yani 2160 gr. olacak şekilde yoksullara dağıtır. Ya da yoksula vereceği her sâ‘ yiyeceğe karşılık bir gün oruç tutar. Eğer bir fidye kadar olmayacak şekilde bir fazlalık olursa ona karşılık da bir gün oruç tutar ya da onu tasadduk eder. İmam Muhammed [v. 189-805] ve Şâfi‘î’ye [v. 204/819] göre *misl* / denk olmasından maksat ehlî hayvanlardan onun benzeri demektir. Eğer evcil hayvanlarda avın bir muâdili yoksa o takdirde Ebû Hanîfe’nin görüşüne dönülür. **Şayet** “Peki, *mislî* kıymet ile tefsir edenler *mislîn* açıklayıcısı mahiyetinde olan ‘öyle bir ehlî hayvandır ki’ kaydını nasıl izah ediyorlar? Keza ‘Kâbe’ye ulaşmış bir hediye kurbanlık olmak üzere’ deniyor [ki bu kayıtlar kıymetin değil, ehlî hayvanlardan muâdilinin verilmesini âmir gözüküyor.]” **dersen şöyle derim:** Kıymeti gerekli görenler, bir kurbanlık satın alması ya da yiyecek alması ya da oruç tutması arasında aynen Allah Teâlâ’nın âyetinde muhayyer bırakması gibi muhayyer bırakıyorlar. Buna göre “öyle bir ehlî hayvandır ki” ifadesi muhayyerlikler arasından biri olan kıymet ile kurbanlık alınması halinde onun neden olacağını beyan etmiş oluyor. Çünkü ava kıymet biçip de kıymet ile kurbanlık alıp onu [Harem-i Şerif’e] sunması halinde, öldürdüğü avın dengi ehlî bir hayvanla cezasını ödemiş oluyor. Kaldı ki âyetinde öldürülen avın dengi ehlî bir hayvanla karşılanması yahut yiyeceklerle ya da oruçla ödenmesi şeklinde muhayyer bırakmak, ancak tekellüfsüz ava değer biçilmesi ve o değer üzerinden bir değerlendirme yapılarak üç şıktan hangisinin seçileceğine karar verilmesi halinde mümkün olabilir. Öyle olmaz da doğrudan ehlî hayvanlardan denk bir benzer arayışı vacip kılınacak olursa ve dengin bulunamaması halinde o takdirde değer biçme yoluna gidilip ondan sonra ya yiyecek alınması ve dağıtılması ya da oruç tutulması arasında muhayyerlik söz konusu edilir ise, o zaman âyetinde olandan uzaklaşmış olacaktır.

وعن الزهري: نزل الكتاب بالعمد ووردت السنة بالخطأ. وعن سعيد بن جبير: لا أرى في الخطأ شيئاً أخذاً باشتراط العمدة في الآية. وعن الحسن روايتان.

- [٩٢٦] {فَجَزَاءٌ مِّثْلُ مَا قَتَلَ} برفع {جَزَاءٌ} و{مِّثْلُ} جميعاً، بمعنى: فعليه جزاء يماثل ما قتل من الصيد. وهو عند أبي حنيفة قيمة المصيد يقوم حيث صيد. فإن بلغت قيمته ثمن هدي تخير بين أن يهدي من النعم ما قيمته قيمة الصيد، وبين أن يشتري بقيمته طعاماً فيعطي كل مسكين نصف صاع من برٍّ أو صاع من غيره؛ وإن شاء صام عن طعام كل مسكين يوماً، فإن فضل ما لا يبلغ طعام مسكين صام عنه يوماً أو تصدَّق به. وعند محمد والشافعي رحمهما الله: مثله، نظيره من النعم؛ فإن لم يوجد له نظير من النعم عدل إلى قول أبي حنيفة رحمه الله. فإن قلت: فما يصنع من يفسر المثل بالقيمة بقوله {مِنَ النَّعْمِ} وهو تفسير للمثل، وبقوله: {هَدْيًا بِالْكَعْبَةِ}؟ قلت: قد خير من أوجب القيمة بين أن يشتري بها هدياً أو طعاماً أو يصوم، كما خير الله تعالى في الآية. فكان قوله {مِنَ النَّعْمِ} بياناً للهدي المشتري بالقيمة في أحد وجوه التخيير؛ لأن من قوم الصيد واشترى بالقيمة هدياً فأهداه، فقد جزی بمثل ما قتل من النعم. على أن التخيير الذي في الآية بين أن يجزي بالهدي أو يكفر بالإطعام أو بالصوم، إنما يستقيم استقامة ظاهرة بغير تعسف إذا قوم ونظر بعد التقويم أي الثلاثة يختار. فأما إذا عمد إلى النظر وجعله الواجب وحده من غير تخيير - فإذا كان شيئاً لا نظير له قوم حينئذٍ، ثم يخير بين الإطعام والصوم - ففيه نبؤ عما في الآية.

Dikkat edilecek olursa, “ya da düşkünü doyurma kefareti veya bunun dengi bir oruçtur” buyrulmuş ve [iki değil] üç şey arasında muhayyer bırakılmıştır. Bu şekilde uygulama da ancak ava evvelemirde değer biçme ile mümkün olabilir.

- [927] İbn Mes‘ûd (r.a.) [v. 32/653] مَا قَتَلَ فَجَزَاؤُهُ مِثْلُ مَا قَتَلَ şeklinde okumuştur. 5 İzafe olarak مَا قَتَلَ فَجَزَاؤُهُ مِثْلُ مَا قَتَلَ şeklinde de okunmuştur ki aslı *mislin* nasbı ile مَا قَتَلَ فَجَزَاؤُهُ MİTHLİ MA QATLA olup “Öldürdüğünün mislini ödemesi gerekir.” anlamındadır. ‘Acibtu min darbiⁿ Zeydⁿ’-ifadesinin daha sonra- *min darbi Zeydⁿ* oluşu gibi izâfet haline getirilmiştir. es-Sülemî [v. 73/692] aslı esas alarak okumuştur. Muhammed b. Mukâtil [er-Râzî? v.248/862] ise مَا قَتَلَ فَجَزَاؤُهُ MİTHLİ MA QATLA şeklinde her ikisini 10 de mansûb okumuştur. “Öldürdüğünün dengi bir ceza ile cezasını ödesin.” Hasan-ı Basrî *Rahimehu’llâh* [v. 110/728] ise boğaz harfi olan ‘Ayn’ a hareke ağır geldiği için ‘Ayn’ ın sükûnu ile *mine’n-na’ mî* şeklinde okumuştur.

- [928] “Sizden” yani Müslümanlardan “iki âdil hakem öldürdüğünün dengi olan bir şeye hükmeder.” Bu ifadede *mislin* kıymet olduğuna delil 15 vardır demişlerdir. Çünkü değer biçmek müşahade edilen somut nesneler hakkında olmaz o düşünme ve ölçüp biçmeyi gerekli kılacak soyut bir durum hakkında söz konusu olur. Kabîsa’dan [v. 86/705] nakledildiğine göre o, ihramlı iken bir ceylan avlamıştı. Durumu Ömer (r.a.)’a sordu. O da Abdurrahman b. Avf’a [v. 32/653] danıştı. Sonra da kendisine bir koyun 20 kesmesini emretti. Kabîsa yanındaki arkadaşına “Vallahi, müminlerin emiri bilemedi de başkasına sordu!” dedi. Hazret-i Ömer, elindeki kamçısı ile onu dövmeye kalkıştı ve “İhramlı iken avlanmayı biliyorsun; fetvası söyle-nince işine gelmiyor değil mi!?” dedi ve ekledi: Allah Teâlâ “Sizden iki âdil kişi hükmeder” buyuruyor. İşte biri Ömer, öteki Abdurrahman!” Muham-med b. Ca’fer [v. 130/747-48] دُو عَدِلٍ مِنْكُمْ 25 şeklinde okumuştur ve bununla يَحْكُمُ بِهِ مَنْ يُعْدِلُ مِنْكُمْ [Sizden âdil olan (lar) ona hükmeder] demek istemiştir, yoksa bu kiraatle tek kişinin hüküm vermesinin yeterli olacağını kastetmemiştir. Bununla devlet başkanının kastedildiği de söylenmiştir.

- [929] [Nekire olan] هَذَآ kelimesi, *cezâyı misl* ile sıfatlayan kimselere göre 30 *cezânın* halidir çünkü sıfat mevsufu tahsis eder ve marifeye yaklaştırır [ve bu haliyle de marife olması gerekeni zilhâl olmaya elverişli kılar]. Yahut, *misli* nasb edenlere göre *mislden* bedeldir. Ya da *misli* cerredenlere göre onun mahal-linden bedel olmaktadır. هُـ’deki zamirden hal olmak üzere mansûb olması da câizdir.

ألا ترى إلى قوله تعالى {أَوْ كَفَّارَةٌ طَعَامُ مَسَاكِينَ أَوْ عَدْلُ ذَلِكَ صِيَامًا} كيف خير بين الأشياء الثلاثة، ولا سبيل إلى ذلك إلا بالتقويم.

[٩٢٧] وقرأ عبد الله: «فَجَزَاءُ مِثْلُ مَا قَتَلَ»، وقرئ: «فَجَزَاءُ مِثْلِ مَا قَتَلَ»، على الإضافة، وأصله: فجزاء مثل ما قتل، بنصب مثل، بمعنى: فعليه أن يجزي مثل ما قتل، ثم أضيف كما تقول: عجبت من ضرب زيداً، ثم من ضرب زيد. وقرأ السلمي على الأصل، وقرأ محمد بن مقاتل، «فَجَزَاءُ مِثْلُ مَا قَتَلَ»، بنصبهما، بمعنى: فليجز جزاء مثل ما قتل. وقرأ الحسن: «(من النعم)»، بسكون العين؛ استقل الحركة على حرف الحلق فسكنه.

[٩٢٨] {يَحْكُمُ بِهِ} بمثل ما قتل {ذَوَا عَدْلٍ مِنْكُمْ} حكمان عادلان من المسلمين. قالوا: وفيه دليل على أن المثل القيمة، لأنّ التقويم مما يحتاج إلى النظر والاجتهاد دون الأشياء المشاهدة. وعن قبيصة أنه أصاب ظبيًا وهو محرم فسأل عمر، فشاور عبد الرحمن بن عوف، ثم أمره بدبح شاة، فقال قبيصة لصاحبه: والله، ما علم أمير المؤمنين حتى سأل غيره، فأقبل عليه ضربًا بالدرة وقال: «أتغمص الفتيا وتقتل الصيد وأنت محرم؟ قال الله تعالى: {يَحْكُمُ بِهِ ذَوَا عَدْلٍ مِنْكُمْ} فأنا عمر، وهذا عبد الرحمن.» وقرأ محمد بن جعفر «ذُو عَدْلٍ مِنْكُمْ»، أراد يحكم به من يعدل منكم ولم يرد الوحدة؛ وقيل: أراد الإمام.

[٩٢٩] {هَدْيًا} حال عن جزاء فيمن وصفه بمثل، لأنّ الصفة خصصته بقربته من المعرفة، أو بدل عن مثل فيمن نصبه، أو عن محله فيمن جرّه. ويجوز أن ينتصب حالاً عن الضمير في {به}.

[930] *هَٰذَا* kelimesi *الْكُفْبَةُ* ile nitelenmiştir. Çünkü bu izâfet hakiki / manevi olmayıp lafzîdir. [O yüzden o da nekire olmaktadır]. Kurbanlıkların Kâbe'ye ulaşmasından maksat Harem-i Şerif'te kesilmiş olmasıdır. Tasadduka gelince, Ebû Hanîfe *Rahimehu'llâh*'a [v. 150/767] göre, kişi onu dilediği yerde yapabilir. Şâfi'î *Rahimehu'llâh*'a [v. 204/819] göre ise tasadduk da Harem-i Şerif yoksullarına olacaktır.

[931] **Şayet** “*Cezâ*^{en} şeklinde mansûb okuyan, *كَفَّارَةٌ* kelimesini hangi gerekçe ile ref ediyor?” **dersen şöyle derim:** Bunu mahzuf bir mübtedanın haberi yapıyor, adeta *كَفَّارَةٌ عَلَيْهِ* *أَوْ الْوَاجِبُ عَلَيْهِ* (veya “ona gereken, bir kefarettir”) denilmiş veya şöyle bir takdir yapılmış oluyor: *كَفَّارَةٌ أَوْ جَزَاءٌ أَنْ يَجْزِيَ* (bu durumda gereken, bir ceza ya da kefaret vermesidir). Ki buna göre, *أَنْ يَجْزِيَ* üzerine atfedilmiş olur. *كَفَّارَةٌ طَعَامٌ مَسَاكِينَ* şeklinde izâfet şekliyle de okunmuştur. Bu halde izâfet, beyaniyye olur ve şöyle denilmiş gibi kabul edilir: *أَوْ كَفَّارَةٌ مِنْ طَعَامٍ مَسْكِينٍ* (Ya da yoksul doyurmadan ibaret olan bir kefarettir). Bunun örneği de şudur: *Hâtemu fiddat*ⁱⁿ (gümüş yüzük) denir ve bu *hâtem*^{un} *min fiddat*ⁱⁿ (gümüşten yüzük) anlamındadır. A‘rec [v. 117/735] *أَوْ كَفَّارَةٌ طَعَامٌ مَسْكِينٍ* şeklinde okumuştur. *Miskîni* tekil sıygasıyla okuması beyan / temyiz makamında vâki olması sebebiyledir ve cinse delâlet eden tek bir *miskînin* zikri ile yetinmiş olmaktadır.

[932] *أَوْ عَدْلٌ ذَلِكَ* ifadesi, ‘Ayn’ın kesresi ile de *[عَدْلٌ]* okunmuş olup aralarındaki fark şudur: ‘*Adl*’ şeklinde okunması halinde yedirmek, oruç tutmak gibi başka bir cinsten muâdili olan şey kastedilirken, ‘*idl*’ denildiğinde aynı cinsten miktar olarak dengi kastedilir. Yükün iki dengi anlamında *عَدْلًا* *الْجَمْلُ* denilir. Çünkü her biri diğerinin tam dengidir ki birbirini tartsın da yükte denge hasıl olsun. Buna göre fethalı olanı, yani ‘*adl*’ ism-i masdar kesreli olanı, yani ‘*idl*’ de mef’ûlün bih anlamındadır. *Zebh* ve *zibh* gibi. Benzer bir kelime de *haml* ve *hıml*dir.

[933] *ذَلِكَ ta‘âma* / yiyeceğe işarettir. *صِيَامًا* de ‘*adl*’in temyizidir; *لي مثله* sözünde olduğu gibi.

[934] Bu şıklar arasında seçim yapma hakkı, Ebû Hanîfe *Rahimehu'llâh* [v. 150/767] ve Ebû Yûsuf’a [v. 182/798] göre avı öldüren kimseye aittir. İmam Muhammed’e [v. 189/805] göre ise hakemlere aittir.

[٩٣٠] ووصف هدياً بـ{بَالِغِ الْكَعْبَةِ} لأن إضافته غير حقيقية. ومعنى بلوغه الكعبة أن يذبح بالحرم، فأما التصديق به فحيث شئت عند أبي حنيفة، وعند الشافعي في الحرم.

[٩٣١] فإن قلت: بم يرفع {كَفَّارَةٌ} مَنْ ينصب {جَزَاءً}؟ قلت: يجعلها خبر مبتدأ محذوف، كأنه قيل: أو الواجب عليه كفارة. أو يقدر: فعليه أن يجزي جزاء أو كفارة. فيعطفها على أن يجزي. وقرئ: أو كَفَّارَةٌ طَعَامٌ مَسَاكِينَ على الإضافة، وهذه الإضافة مبينة، كأنه قيل: أو كفارة من طعام مساكين، كقولك: خاتم فضة، بمعنى خاتم من فضة. وقرأ الأعرج: «أَوْ كَفَّارَةٌ طَعَامٌ مِسْكِينَ»، وإنما وحد، لأنه واقع موقع التبيين، فاكتفى بالواحد الدال على الجنس.

١٠ [٩٣٢] وقرئ: «أَوْ عِدْلٌ ذَلِكَ»، بكسر العين. والفرق بينهما أن عدل الشيء ما عادله من غير جنسه، كالصوم والإطعام؛ وعدله ما عدل به في المقدار، ومنه عدلا الحمل، لأن كل واحد منهما عدل بالآخر حتى اعتدلا؛ كأن المفتوح تسمية المصدر، والمكسور بمعنى المفعول به، كالذبح ونحوه، ونحوهما الحمل والحمل.

[٩٣٣] و{ذَلِكَ} إشارة إلى الطعام، {وَصِيَامًا} تمييز للعدل كقولك: لي مثله ١٥ رجلاً.

[٩٣٤] والخيار في ذلك إلى قاتل الصيد عند أبي حنيفة وأبي يوسف؛ وعند محمد إلى الحكمين.

[935] لِيَذُوقَ (ta ki tadsın) fiili, فَجَزَاءُ kelimesine bağlıdır, yani ceza ödemesi yahut kefaret vermesi gerekir ki ihram yasağını çiğnemenin kötü bir şey olduğunu anlasın ve cezasını çeksin. *Vebâl*, kötü bir şey işlediğinde, sonuçta kişide hâsıl olan istenmeyen durum ve zarar demektir ki o işin ağırlığından kaynaklanmıştır. وَأَخَذْنَاهُ أَخْذًا وَبِيلًا (‘Biz de onu ağır / sert bir yakalayışla yakaladık!’) [Müzemmil 73/16] âyetinde de ağırlık anlamında kullanılmıştır. الطَّعَامُ الْوَبِيلُ ise mideye oturan ve sindirilemeyen ağır yemek demektir.

[936] “Allah geçmiştekileri affetmiştir.” Yani ihramlı iken avlanma konusunda daha evvel Peygamber (s.a.)’e sorup da hükmünü öğrenmeden önce yapmış olduklarınız artık geride kalmıştır, Allah Teâlâ size onları soracak değildir. Yahut Câhiliye döneminde yapmış olduğunuz şeyler çünkü onlar ibadetlerini öncekilerin şeriatlarıyla [şer’u men kablenâ] yapmaktaydılar ve onların şeriatında da ihramlı iken av haramdı.

[937] “Ancak her kim yine bu işe” yani bu inen yasaktan sonra ihramlı iken av öldürmeye “dönerse Allah onu mutlaka cezalandırır.” فَهُوَ يَنْتَقِمُ cümlesi mahzuf bir mübtedanın haberidir ve فَهُوَ يَنْتَقِمُ اللَّهُ مِنْهُ (işte o, Allah’ın mutlaka cezalandıracağı biridir!) takdirinde olup bu yüzden başına Fâ gelmiştir. Benzeri şudur: فَمَنْ يُؤْمِنُ بِرَبِّهِ فَلَا يَخَافُ... (“Artık kim Rabbine iman ederse, ne yaptığı iyiliklerin eksiltileceğinden korkar ne de üzerine kötülüklerinden fazlasının yükleneceğinden...” [Cin 72/13]) Yani Allah Teâlâ onu âhîret günü cezalandırır.

[938] Dönene yeniden kefaret gerekip gerekmeyeceği konusunda ihtilaf edilmiştir. Atâ [v. 115/733], İbrâhim [v. 96/714], Sa’îd b. Cübeyr [v. 94/713] ve Hasan-ı Basrî *Rahimehu’llâh* [v. 110/728] gerektiği kanaatindedirler, ulemanın kahir ekseriyeti de bu görüştedir. İbn Abbâs [v. 68/688] ve Şureyh ise âyetin zahirine tutunup zikredilmediğini ileri sürerek “kefaret gerekmez.” demişlerdir.

96. Denizde avlanmak ve deniz yiyeceği, siz ve gezginler için bir metâ olmak üzere helâldir. Buna mukabil, ihramlı bulunduğunuz sürece kara avı size haram kılınmıştır. Haşredileceğiniz Allah’tan sakının.

[939] *Saydu’l-bahr* (deniz avı) denizden avlanan ve yenilen yenilmeyen her şeydir, *ta’âmu’l-bahr* ise yenilebilen deniz avlarıdır. Mâna şöyledir: Denizde avladığınız her şeyden yararlanmanız size helâl kılınmıştır, yenilecek olanların da yenilmesi helâl kılınmıştır ki bunlar Ebû Hanîfe *Rahimehu’llâh*’a [v. 150/767] göre sadece balık cinsidir. İbn Ebi Leylâ’ya [v. 83/702] göre ise denizden avlanan her şeydir. Ona göre âyetin anlamı şöyledir: “Deniz canlılarını avlamak ve onu yemek size helâl kılındı.”

[٩٣٥] {لَيَذُوقَ} متعلق بقوله {فَجَزَاءُ} أي فعليه أن يجازي أو يكفر، ليدوق سوء عاقبة هتكه لحرمة الإحرام. والوبال: المكروه والضرر الذي يناله في العاقبة من عمل سوء لثقله عليه، كقوله تعالى {فَأَخَذْنَاهُ أَخْذًا وَبِيلًا} [المزمل: ١٦]، ثقيلاً. والطعام الوبيل: الذي يثقل على المعدة فلا يستمر.

٥ [٩٣٦] {عَفَا اللَّهُ عَمَّا سَلَفَ} لكم من الصيد في حال الإحرام قبل أن تراجعوا رسول الله ﷺ وتسألوه عن جوازه. وقيل: عما سلف لكم في الجاهلية منه، لأنهم كانوا متعبدين بشرائع من قبلهم وكان الصيد فيها محرماً.

[٩٣٧] {وَمَنْ عَادَ} إلى قتل الصيد وهو محرم بعد نزول النهي {فَيَنْتَقِمُ اللَّهُ مِنْهُ}. ينتقم: خبر مبتدأ محذوف تقديره. فهو ينتقم الله منه، ولذلك دخلت الفاء. ونحوه {فَمَنْ يُؤْمِنْ بِرَبِّهِ فَلَا يَخَافُ} [الجن: ١٣] يعني ينتقم منه في الآخرة. ١٠

[٩٣٨] واختلف في وجوب الكفارة على العائد، فعن عطاء وإبراهيم وسعيد بن جبير والحسن: وجوبها، وعليه عامة العلماء. وعن ابن عباس وشريح: أنه لا كفارة عليه تعلقاً بالظاهر، وأنه لم يذكر الكفارة.

٩٦- ﴿أَحْلَلْ لَكُمْ صَيْدَ الْبَحْرِ وَطَعَامَهُ مَتَاعًا لَكُمْ وَلِلْسَّيَّارَةِ وَحَرَّمَ عَلَيْكُمْ صَيْدُ الْبَرِّ مَا دُمْتُمْ حُرُمًا وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ﴾ ١٥

[٩٣٩] {صَيْدُ الْبَحْرِ} مصيدات البحر مما يؤكل وما لا يؤكل، {وَطَعَامُهُ} وما يطعم من صيده. والمعنى: أحل لكم الانتفاع بجميع ما يصاد في البحر، وأحل لكم أكل المأكول منه. وهو السمك وحده عند أبي حنيفة؛ وعند ابن أبي ليلى جميع ما يصاد منه، على أن تفسير الآية عنده أحل لكم صيد حيوان البحر وأن تطعموه.

[940] مَتَاعًا لَّكُمْ (bir metâ olmak üzere) ifadesi *me'fûlün leh* tir, yani size onlardan yararlanmanızı sağlamak için helâl kılındı. Bu kelime *me'fûlün leh* olmada نَافِلَةٌ وَإِسْحَاقُ وَيَعْقُوبُ نَافِلَةٌ (“Ona İshâk’ı -ve fazladan Ya’kûb’u- hibe ettik.” [Enbiyâ 21/72]) âyetindeki *nâfilet^{en}* (fazladan) kelimesinin hal olması 5 sı mevkiindedir. Çünkü مَتَاعًا لَّكُمْ denizden çıkan her şey için değil sadece yenilebilir olanlar için *me'fûlün leh* olmaktadır. Nitekim *nâfile* de Hazret-i Ya’kûb’a özel hal olmaktadır. Yani yenilecek olan deniz ürünlerinden yararlandırmak için helâl kılındı, böylece yerleşik halklar için taze taze yemeleri, yolculuk yapanlar / kervanlar için de kurutarak azık edinmek sûretiyle yemeleri temin edilmiş oldu. Nitekim Hazret-i Mûsâ da Hızır ile olan buluşması için çıktığı yolculukta kurutulmuş balığı azık edinmişti.

[941] وَطُعْمُهُ [deniz yiyecekleri] şeklinde de okunmuştur.

[942] *Saydu'l-berr* karada avlanan hayvanlardır ki Ebû Hanîfe *Rahimehu'llâh*'a [v. 150/767] göre bunlar birtakım su kuşları gibi bazı vakitler suda yaşasalar bile üremeleri karada olan canlılardır. Bu konuda ihtilaf edilmiştir. 15 Fukahâdan bir kısmı ihramlıya “av” denilen her şeyin avlanılmasının haram olduğu görüşündedirler. Hazret-i Ömer ve İbn Abbâs'ın [v. 68/688] görüşleri böyledir. Ebû Hüreyre [v. 58/678], Atâ [v. 114/732], Mücâhid [v. 103/723] ve Sa'îd b. Cübeyr [v. 94/713] ihramlı olmayan birinin avlamış olduğu av 20 hayvanını ihramlı için avlamış olsa da ihramlının yemesini -ihramlı, avı göstermemiş ve ona işaret etmemişse- câiz görmüşlerdir. İhramdan evvel kesmiş olduğu av hayvanının hükmü de aynıdır. Bu görüş de Ebû Hanîfe *Rahimehu'llâh* ve ashâbına aittir. Mâlik, Şâfi'î [v. 204/819] ve Ahmed [v. 241/855] ise “Av kendisi için avlanılmışsa ihramlının onu yemesi helâl değildir” demişlerdir. 25 **Şayet** “Peki, Ebû Hanîfe *Rahimehu'llâh* ‘kara avı’ tabirinin genelliği karşısında ne yapıyor?” **dersen şöyle derim:** Ebû Hanîfe “ihramlı bulunduğunuz sürece kara avı size haram kılınmıştır.” âyetinin mefhumunu esas almaktadır. Çünkü bu âyetin zahiri başkalarının avından değil ihramlıların avından söz ediyor zira muhatap olanlar ihramlılardır. Adeta “Ey 30 ihramlılar! Karada avlamış olduğunuz av size haram kılındı” denmektedir. Hal böyle olunca ihramlı olmayanların avı ile kendilerinin ihramsızken avlamış oldukları avlar hitap dışı kalmış olmaktadır. Buna “Ey iman edenler! Avı ihramlı iken öldürmeyin!” [Mâide 5/95] âyeti de delâlet eder.

[943] İbn Abbâs [v. 68/688] فَا'لِ اللَّهِ تَعَالَى عَلَيْكُمْ وَحَرَّمَ عَلَيْكُمْ (Size kara avını haram kıldı) şeklinde okumuştur. 35 دَامَ يَدَامَ مَا دُمْتُمْ (Size kara avını haram kıldı) şeklinde okunmuştur ki دَامَ يَدَامَ مَا دُمْتُمْ şeklinde telaffuz edene göredir.

[٩٤٠] {مَتَاعًا لَكُمْ} مفعول له، أي أحل لكم تمتيعًا لكم وهو في المفعول له بمنزلة قوله تعالى {وَوَهَبْنَا لَهُ إِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ نَافِلَةً} [الأنبياء: ٧٢] في باب الحال، لأن قوله {مَتَاعًا لَكُمْ} مفعول له مختص بالطعام، كما أن نافلة حال مختصة بيعقوب، يعني أحل لكم طعامه تمتيعًا لثنائكم يأكلونه طريًا، ولسيارتكم يتزودونه قديدًا، كما تزود موسى عليه السلام الحوت في مسيره إلى الخضر عليهما السلام.

[٩٤١] وقرئ «وَطَعْمُهُ».

[٩٤٢] وصيد البر: ما صيد فيه، وهو ما يفرخ فيه وإن كان يعيش في الماء في بعض الأوقات، كطير الماء عند أبي حنيفة. واختلف فيه؛ فمنهم من حرّم على المحرم كل شيء يقع عليه اسم الصيد، وهو قول عمر وابن عباس. وعن أبي هريرة وعطاء ومجاهد وسعيد بن جبير: أنهم أجازوا للمحرم أكل ما صاده الحلال، وإن صاده لأجله، إذا لم يدل ولم يشتر، وكذلك ما ذبحه قبل إحرامه. وهو مذهب أبي حنيفة وأصحابه رحمه الله، وعند مالك والشافعي وأحمد رحمهم الله: لا يباح له ما صيد لأجله. فإن قلت: ما يصنع أبو حنيفة بعموم قوله: {صَيْدُ الْبَرِّ}؟ قلت قد أخذ أبو حنيفة رحمه الله بالمفهوم من قوله {وَحَرَّمَ عَلَيْكُمْ صَيْدُ الْبَرِّ مَا دُمْتُمْ حُرُمًا} لأن ظاهره أنه صيد المحرمين دون صيد غيرهم، لأنهم هم المخاطبون؛ فكأنه قيل: وحرّم عليكم ما صدتم في البر، فيخرج منه مصيد غيرهم، ومصيدهم حين كانوا غير محرمين. ويدل عليه قوله تعالى {يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْتُلُوا الصَّيْدَ وَأَنْتُمْ حُرُمٌ}.

[٩٤٣] وقرأ ابن عباس رضي الله عنه «وَحَرَّمَ عَلَيْكُمْ صَيْدُ الْبَرِّ»، أي الله عز وجل.

وقرئ «ما دمتم» بكسر الدال، فيمن يقول دام يدام.

97. Allah Kâbe'yi, o haram evi insanlar için (maddi-manevi) bir kalkınma vesilesi ve güvenlik kaynağı kılmuştur. Keza, haram ayı, hediye kurbanı ve gerdanlıklı kurbanı da... Bu da göklerde ve yerde ne varsa hepsini Allah'ın bildiğini Allah'ın her şeyi bilmekte olduğunu bilersiniz diyerdir.

5 **98. Bilin ki Allah'ın hem cezalandırması şiddetlidir hem de gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).**

[944] الْبَيْتُ الْحَرَامُ sıfatın kullanılışı gibi açıklık getirme değil, övgü amaçlı atf-ı beyandır. قِيَامًا لِلنَّاسِ yani hem din hem de âhiret işleri için, hac ve umrelerinin tamam olacağı, ticaretlerinin revaç bulacağı ve sair menfaatler elde edebilecekleri bir kalkınma vesilesi dünyevî - uhrevî amaç ve hedeflerine ulaşabilmenin aracı... Atâ [v. 114/732] şöyle dermiş: “Eğer onu tek bir yıl terketse, bakılmaz olurlar ve ticaretleri bozulur.”

[945] “Haram ay” haccın eda edildiği aydır ki Zilhicce olmaktadır çünkü bu ayın “içinde hac ibadetinin ifa edilmesi” özelliği ile diğerleri arasında temayüz etmesi öyle bir ayrıcalıktır ki Allah Teâlâ onu ayrıca zikretmek sûretiyle bunu bildirmiş olmaktadır. Bununla haram ayların tamamının cins olarak kastedildiği de söylenmiştir.

[946] “Kurbanlık ve gerdanlıkları...” yani gerdanlık takılan kurbanlıkları... ki iri cüsseli develerdir. Çünkü bu kurbanların sevabı daha büyüktür ve onlarla birlikte haccın değeri, getirisi daha belirgindir. “Bu” yani Kâbe'nin insanlar için (maddi-manevi) bir kalkınma vesilesi oluşu ya da söz konusu edilen şeyler, yani ihramlının avı terketmek sûretiyle hacca hürmeti vb. şeyler “de Allah'ın” her şeyi “bildiğini bilersiniz diyerdir.” O, sizi yükümlü tuttuğu şeylerde sizin yararınıza olanları, kalkınmanıza medâr olacak şeyleri bilmektedir. Yasaklarını çiğneyenlere karşı “cezalandırması şiddetlidir” yasaklarına riayet eden kullarına karşı da “gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir.”

99. Resûle düşen sadece iletmeştir. Açıktan yaptıklarınızı da gizlediklerinizi de Allah bilmektedir!

[947] “Resûle düşen sadece iletmeştir!” Bu ifade, Allah'ın emrettiği şeyin yerine getirilmesinin gerekliliğini kuvvetlendirmekte ve Resûlün, üzerine düşen tebliğ vazifesini yerine getirmiş olduğunu, artık aleyhinize hüccetin ikame edilmiş bulunduğunu, itaate mecbur olduğunuzu ve dolaşısıyla ihmali halinde hiçbir mazeretinizin bulunmadığını sert bir şekilde göstermektedir.

٩٧- ﴿جَعَلَ اللَّهُ الْكَعْبَةَ الْبَيْتَ الْحَرَامَ قِيَامًا لِلنَّاسِ وَالشَّهْرَ الْحَرَامَ وَالْهَدْيَ وَالْقُلُودَ ذَلِكَ لِتَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَأَنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ﴾

٩٨- ﴿اعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ وَأَنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

٥ [٩٤٤] {الْبَيْتَ الْحَرَامَ} عطف بيان على جهة المدح، لا على جهة التوضيح، كما تجيء الصفة كذلك. {قِيَامًا لِلنَّاسِ} انتعاشاً لهم في أمر دينهم ودنياهم، ونهوضاً إلى أغراضهم ومقاصدهم في معاشهم ومعادهم، لما يتم لهم من أمر حجهم وعمرتهم وتجاراتهم، وأنواع منافعهم. وعن عطاء ابن أبي رباح: لو تركوه عامًا واحدًا لم ينظروا ولم يؤخروا.

١٠ [٩٤٥] {وَالشَّهْرَ الْحَرَامَ} الشهر الذي يؤدي فيه الحج، وهو ذو الحجة، لأن اختصاصه من بين الأشهر بإقامة موسم الحج فيه شأنًا قد عرفه الله تعالى. وقيل: عني به جنس الأشهر الحرم.

[٩٤٦] {وَالْهَدْيَ وَالْقُلُودَ} والمقلد منه خصوصًا وهو البدن، لأن الثواب فيه أكثر، وبهاء الحج معه أظهر. {ذَلِكَ} إشارة إلى جعل الكعبة قِيَامًا للناس، أو إلى ما ذكر من حفظ حرمة الإحرام بترك الصيد وغيره {لِتَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ} كل شيء وهو عالم بما يصلحكم وما ينعكشم مما أمركم به وكلفكم. {شَدِيدُ الْعِقَابِ} لمن انتهك محارمه {غَفُورٌ رَحِيمٌ} لمن حافظ عليها.

٩٩- ﴿مَا عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلَاغُ وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا تُبْدُونَ وَمَا تَكْتُمُونَ﴾

[٩٤٧] {مَا عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلَاغُ} تشديد في إيجاب القيام بما أمر به، وأن الرسول قد فرغ مما وجب عليه من التبليغ، وقامت عليكم الحجة، ولزمتكم الطاعة، فلا عذر لكم في التفريط.

100. De ki: Murdarın çokluğu senin hoşuna gitse de murdar olanla tertemiz olan bir olmaz. Öyleyse, ey vicdan sahipleri! Allah'tan sakının ki felâha eresiniz.

[948] Murdar ile tertemiz [*habis* ile *tayyib*] arasındaki mesafe her ne kadar
5 sizce yakın olsa da Allah katında çok uzaktır. Bu itibarla, murdarın çokluğu
karşısında şaşkınlık gösterip de çokluğuna kanıp onu helâl ve tertemiz olan
aza tercih etmeyin. Çünkü 'çokluk'ta vehmettiğiniz üstünlük, *tertemizin*
'hiç olmayıp' *murdarın da 'eksik oluşu'na paralel* gitmemektedir⁷³. Bu hüküm
geneldir, helâl mal ile haram malı, salih amel ile işe yaramaz ameli, doğru
10 gidişat [*mezhep*] ile yanlış gidişatı, insanların iyisi ile kötüsünü içine alır.
"Öyle ise Allah'tan sakının" ve az da olsa tertemiz olanı çok da olsa murdar
olana tercih edin. Bu âyet, -çoklukları ile öğünmeleri halinde- *Cebrîlerin*
yüzüne çalınmayı hak eden bir âyettir. Nitekim şöyle söylenmiştir:

Sa'd kabilesinin çokluğuyla öğünebilirsin çünkü Sa'd kalabalıktır,
15 ama Sa'd'den ne vefa bekleyebilirsin ne de yardım!

Şöyle de denmiştir:

Sakin seni korkutmasın o kalabalıkları çünkü sığırdır çoğu, hatta
tamamı!

[949] Bu âyetin Yemâme hacıları hakkında indiği söylenmiştir. Müslü-
20 manlar onlara saldırmak istediklerinde -müşrik de olsalar- onlara saldırmaları yasaklanmıştır.

101. Ey iman edenler! Açıklandığı takdirde hoşunuza gitmeyecek olur olmaz şeyleri sormayın -ki Kur'ân indirilirken bunları soracak olursanız size açıklanacaktır.- Allah bunları (sizin dirayetinize havale ederek) es geçmektedir. Allah bağışlayıcıdır, Halîm'dir.

102. Sizden önce nice kavimler böyle sormuşlardı da sonra o sebeple nankörce inkâr eder hâle gelmişlerdi.

⁷³ Yani murdar hep çoktur, tertemiz ise hep azdır... Bunların birini azalttığınızda ona paralel olarak diğeri de azalıyor değildir. Tıybi'nin deyişiyle, Murdarın çokluğuyla tertemizin yokluğu arasında eşitlik kurulamaz çünkü çokluk karşılaştırması, 'zaten hep çok olan murdar' ile 'daima çokluğun haricinde olan tertemiz' arasında yapılmaktadır. Oysa 1, asla 2'ye galip gelemez. / ed.

١٠٠- ﴿قُلْ لَا يَسْتَوِي الْخَبِيثُ وَالطَّيِّبُ وَلَوْ أَعْجَبَكَ كَثْرَةُ الْخَبِيثِ فَاتَّقُوا اللَّهَ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ﴾

[٩٤٨] البون بين الخبيث والطيب بعيد عند الله تعالى وإن كان قريباً عندكم، فلا تعجبوا بكثرة الخبيث حتى تؤثره لكثرتة على القليل الطيب، فإن ما تتوهمونه في الكثرة من الفضل، لا يوازي النقصان في الخبيث، وفوات الطيب. وهو عام في حلال المال وحرامه، وصالح العمل وطالحه، وصحيح المذاهب وفاسدها، وجيد الناس ورديهم. {فاتقوا الله} وآثروا الطيب وإن قل، على الخبيث وإن كثر. ومن حق هذه الآية أن تكفح بها وجوه المجبرة، إذا افتخروا بالكثرة. كما قيل:

وَكَأَثَرِ سَعْدٍ إِنَّ سَعْدًا كَثِيرَةً ❀ وَلَا تَرْجُ مِنْ سَعْدٍ وَفَاءً وَلَا نَصْرًا

١٠ وكما قيل:

لَا يَدْهَمَنَّكَ مِنْ دَهْمَائِهِمْ عَدَدٌ ❀ فَإِنَّ جُلَّهُمْ بَلْ كُلُّهُمْ بَقَرٌ

[٩٤٩] وقيل: نزلت في حجاج اليمامة، حين أراد المسلمون أن يوقعوا بهم، فنهوا عن الإيقاع بهم وإن كانوا مشركين.

١٠١- ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَسْأَلُوا عَنْ أَشْيَاءٍ إِنْ تُبَدَ لَكُمْ تَسْؤُكُمْ وَإِنْ تَسْأَلُوا عَنْهَا حِينَ يُنَزَّلُ الْقُرْآنُ تُبَدَ لَكُمْ عَفَا اللَّهُ عَنْهَا وَاللَّهُ غَفُورٌ حَلِيمٌ﴾ ١٥

١٠٢- ﴿قَدْ سَأَلَهَا قَوْمٌ مِنْ قَبْلِكُمْ ثُمَّ أَصْبَحُوا بِهَا كَافِرِينَ﴾

[950] Şart cümlesi ile ona atfedilen cümle, yani *إِنْ تُبَدِّلْكُمْ تَسْؤُكُمْ* ve *وَأِنْ تَسْأَلُوا عَنْهَا حِينَ يُنَزَّلُ الْقُرْآنُ تُبَدِّلْكُمْ* cümleleri *أَشْيَاء*’nın sıfatı olup mâna şöyledir: Peygamber (s.a.)’e soru sorup durmayın çünkü bu öyle bir noktaya varır ki ağır yükümlülükler hakkında da Peygamber’e soru sormaya başlarsınız o da size gereğini bildirip sizi onunla mükellef kılınca da bu durum sizi gama sevk eder, ağır gelir ve onu sorup soracağınıza pişman olursunuz. Bu Surâka b. Mâlik [v. 24/645] veya Ukkâşe b. Mihsan [v. 10/632] hakkında rivayet olunana benzer bir durumdur. O şöyle demişti: “Ya Resûlallah! Hac üzerimize her yıl mı farz?” Peygamber (s.a.) soruyu üzerine almamış ve ona cevap vermemişti. Ama o sorusunu üç kez tekrarladı. Bunun üzerine Peygamber (s.a.) şöyle buyurdu: “Yazıklar olsun sana! Cevap olarak “Evet!” dememden seni emin kılan ne?! Allah’a yemin ederim ki eğer “Evet!” deseydim, hac her sene vacip olacaktı; vacip olsaydı o zaman da gücünüz yetmeyecekti, terkedecek olsanız, o zaman da küfre düşecektiniz! Bu itibarla, ben sizi bıraktığım sürece siz de beni kendi halime bırakın. Sizden öncekiler hep çok soru sorup da peygamberlerine muhalefet etmeleri yüzünden helâk oldular. Ben size bir şeyi emretmişsem, elinizden geldiğince onu yapın. Size bir şeyi de yasaklamışsam ondan da kaçının.” [*İbn Mâce*, “Ferâiz”, 84]

[951] “Kur’ân indirilirken bunları soracak olursanız (size açıklanacaktır).” Eğer vahiy zamanında -ki Peygamber (s.a.)’in hâla aranızda bulunduğu ve vahye muhatap olduğu bir zamandır- bu ağır yükümlülüklerle ilgili sorular sorarsanız, o zaman sizi üzecek olan o ağır yükümlülükler size açıklanır, yerine getirmek üzere onlarla memur olursunuz sonunda da onlar karşısında göstereceğiniz gevşeklik yüzünden kendinizi Allah’ın gazabına maruz kılarırsınız. Allah, geçmişte bu tür sorularınız yüzünden sizi affetmiş bulunmaktadır ama bir daha tekrarlamayın. “Allah bağışlayıcıdır, halîmdir.” Gösterdiğiniz gevşeklik yüzünden hak ettiğiniz cezayı verme konusunda acele etmez.

[952] **Şayet** “Neden [*An ile*] *تَسْأَلُوا عَنْ أَشْيَاء* buyrulduğu halde, ardından *قَدْ سَأَلَهَا* değil de *قَدْ سَأَلَهَا* buyruldu?” **dersen şöyle derim:** *سَأَلَهَا*’daki zamir *عَنْهَا* gitmiyor ki *عَنْ* harf-i cerri ile geçişli kılınması icap etsin. Aksine zamir *تَسْأَلُوا عَنْ* ifadesinin delâlet ettiği *mes’ele*ye / soruşa râcidir, yani daha öncekilerden bir kavim de bu tip sorular sormuştu. “Sonra o sebeple”, yani sorunun gereği net olarak ortaya konunca veya sormaları sebebiyle “nankörce inkâr eder hâle gelmişlerdi.” Şöyle ki İsrâiloğulları, nebîlerine birtakım şeyler sorup çözüm isterlerdi; onlar emrettiğinde de onu terk ederler ve bu sebeple helâk olurlardı.

[٩٥٠] الجملة الشرطية والمعطوفة عليها، أعني قوله {إِنْ تُبَدِّ لَكُمْ تَسْؤُكُمْ} صفة للأشياء. والمعنى: لا تكثروا مسألة رسول الله ﷺ حتى تسألوه عن تكاليف شاقة عليكم، إن أفتاكم بها وكلفكم إياها تغمكم وتشق عليكم وتندموا على السؤال عنها. وذلك نحو ما روي أن سراقه بن مالك أو عكاشة بن محصن قال: يا رسول الله، الحج علينا كل عام؟ فأعرض عنه رسول الله ﷺ حتى أعاد مسأله ثلاث مرّات، فقال ﷺ: «ويحك! ما يؤمنك أن أقول نعم؟ والله لو قلت: نعم لوجبت، ولو وجبت ما استطعتم، ولو تركتم لكفرتم، فاتركوني ما تركتكم، فإنما هلك من كان قبلكم بكثرة سؤالهم واختلافهم على أنبيائهم، فإذا أمرتكم بأمر فخذوا منه ما استطعتم، وإذا نهيتكم عن شيء فاجتنبوه».

١٠ [٩٥١] {وَإِنْ تَسْأَلُوا عَنْهَا حِينَ يُنَزَّلُ الْقُرْآنُ}، وإن تسألوا عن هذه التكاليف الصعبة في زمان الوحي، وهو ما دام الرسول بين أظهركم يوحى إليه، {تُبَدِّ لَكُمْ} تلك التكاليف الصعبة التي تسؤكم، وتؤمروا بتحملها، فتعرضون أنفسكم لغضب الله بالتفريط فيها. {عَفَا اللَّهُ عَنْهَا} عفا الله عما سلف، من مسألتكم، فلا تعودوا إلى مثلها {وَاللَّهُ غَفُورٌ حَلِيمٌ} لا يعاجلكم فيما يفرط منكم بعقوبته.

١٥ [٩٥٢] {فَإِنْ قُلْتَ: كَيْفَ قَالَ: {لَا تَسْأَلُوا عَنْ أَشْيَاءَ}، ثم قال: {قَدْ سَأَلَهَا}، ولم يقل: قد سأل عنها؟ قلت: الضمير في {سَأَلَهَا} ليس براجع إلى أشياء حتى تجب تعديته بعن، وإنما هو راجع إلى المسألة التي دل عليها {لَا تَسْأَلُوا}، يعني قد سأل قوم هذه المسألة من الأولين، {ثُمَّ أَصْبَحُوا بِهَا}، أي بمرجوعها أو بسببها {كَافِرِينَ}. وذلك أن بني إسرائيل كانوا يستفتون أنبيائهم عن أشياء، فإذا أمروا بها تركوها، فهلكوا.

103. Allah, bahîre, sâibe, vasîle ve hâm diye bir ‘kutsal hayvan’ kategorisi meşru kılmamıştır. Fakat inkârcı nankörler, kendi uydurdıkları yalanı Allah’a mal etmektedir ama çoğunun aklı ermez.

[953] [i] Câhiliye Arapları bir devenin beş batın döl vermesi ve sonuncusunun da erkek olması halinde kulağını yararlar [*bahîrat^{an}*] ve ona binmeyi haram sayarlardı, hayvan bir daha hiçbir şekilde otlaktan kovulmaz, sudan men edilmezdi, yorgun biri rastladığında ona binmezdi. Buna *bahîre* denirdi. [ii] Yine bir adam “Yolculuğumdan döndüğümde yahut hastalığımdan iyileştiğimde devem salma / serbest [*sâiber^{an}*] olsun” derdi ve onu kendisinden yararlanmanın haram olması noktasında aynen *bahîre* gibi sayardı. Denildiğine göre, bir kimse bir kölesini azat ettiğinde “O *sâibedir*” dermiş ve bu durumda onunla arasında diyet ödeme ve mirasçı olma ilişkisi kalmazmış. [iii] Bir koyun dişi doğurursa kendilerinin, erkek doğurursa putlarının olurdu. Eğer hem erkek hem de dişi doğurursa, o takdirde “bu dişi, kardeşini kurtardı.” [*vasîler^{an}*] derler ve erkek olanı ilahlarına kurban etmezlerdi. [iv] Bir erkek hayvanın dölünden on batın elde edildiğinde “Artık sırtını korudu!” [*hâmⁱⁿ*] derler ve ona binmezler ve yük yüklemezlerdi, onu su ve otlaktan men etmezlerdi.

[954] مَا جَعَلَ yani kulağını yarma, serbest bırakma vb. uygulamalar hakkında Allah din olarak herhangi bir hüküm indirmiş değildir “aksine inkârcı nankörler, kendi uydurdıkları yalanı Allah’a mal ederek” bu tür haramları kendi kendilerine koymuşlardır, “ama çoğunun aklı ermez.” Aslında haram kılışı Allah’a isnat etmiyorlardı bu anlamda “mal etme / iftira” tabiri uygun olmayabilir ancak sözü edilen şeylerin haram kılınması konusunda körü körüne büyüklerine tâbi oluyorlardı.

104. Onlara “Buyrun gelin Allah’ın indirdiğine ve Peygamber’e” denildiği zaman “Atalarımızı üzerinde bulduğumuz şey bize yeter!” derler. Peki, ya ataları bir şey bilmiyor ve doğru yolda gitmiyor idiyse?

[955] وَأُولُوْكَآبَاؤُهُمْdaki Vav, hâliyyedir; başına yadırgama bildiren Hemze gelmiş olup takdiri şöyledir: لَا يَعْلَمُونَ شَيْئًا (Ya, ataları bir şey bilmediği ve doğru yolda gitmediği halde böyle zannediyorlarsa?!) Demek istiyor ki ancak doğru yolda olan âlimin peşinden gidilir; onun doğru yolda olup olmadığı da kesin delillerle bilinir.

105. Ey iman edenler! Siz kendinize bakın. Siz doğru yolda bulduğunuz takdirde, yanlış yolda gidenler size zarar veremez. Hepinizin nihaî dönüşü Allah’adır. Yapmış olduklarınızı, O size bir haber verecektir.

١٠٣- ﴿مَا جَعَلَ اللَّهُ مِنْ بَحِيرَةٍ وَلَا سَائِبَةٍ وَلَا وَصِيلَةٍ وَلَا حَامٍ وَلَكِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا يَفْتَرُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ وَكَثُرُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ﴾

[٩٥٣] كان أهل الجاهلية إذا نتجت الناقة خمسة أبطن آخرها ذكر، بحروا أذننها، أي شقوها وحزموها ركوبها، ولا تطرد عن ماء ولا مرعى، وإذا لقيها المغي لم يركبها؛ واسمها البحيرة. وكان يقول الرجل: إذا قدمت من سفري أو برئت من مرضي فناقتي سائبة، وجعلها كالبحيرة في تحريم الانتفاع بها. وقيل: كان الرجل إذا أعتق عبداً قال: هو سائبة، فلا عقل بينهما ولا ميراث. وإذا ولدت الشاة أنثى فهي لهم، وإن ولدت ذكراً فهو لآلئتهم. فإن ولدت ذكراً وأنثى قالوا: وصلت أخاها، فلم يذبحوا الذكر لآلئتهم. وإذا نتجت من صلب الفحل عشرة أبطن قالوا: قد حمى ظهره، فلا يُركب، ولا يحمل عليه، ولا يمنع من ماء ولا مرعى. ١٠

[٩٥٤] ومعنى {مَا جَعَلَ} ما شرع ذلك ولا أمر بالتبشير والتسييب وغير ذلك، ولكنهم بتحريمهم ما حرّموا {يَفْتَرُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ وَكَثُرُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ} فلا ينسبون التحريم إلى الله حتى يفتروا، ولكنهم يقلدون في تحريمها كبارهم.

١٠٤- ﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ تَعَالَوْا إِلَى مَا أَنْزَلَ اللَّهُ وَإِلَى الرَّسُولِ قَالُوا حَسْبُنَا مَا وَجَدْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا أَوَلَوْ كَانَ آبَاؤُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ شَيْئًا وَلَا يَهْتَدُونَ﴾ ١٥

[٩٥٥] الواو في قوله {أَوَلَوْ كَانَ آبَاؤُهُمْ} واو الحال قد دخلت عليها همزة الإنكار؛ وتقديره: أحسبهم ذلك ولو كان آبائهم {لَا يَعْلَمُونَ شَيْئًا وَلَا يَهْتَدُونَ}! والمعنى أن الاقتداء إنما يصح بالعالم المهتدي، وإنما يعرف اهتداؤه بالحجة.

١٠٥- ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا عَلَيْكُمْ أَنْفُسَكُمْ لَا يَضُرُّكُمْ مَنْ ضَلَّ إِذَا اهْتَدَيْتُمْ إِلَى اللَّهِ مَرْجِعُكُمْ جَمِيعًا فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ﴾ ٢٠

[956] Müminler küstah ve inatçı kâfirlere karşı içlerinde bir tahassür duyarlar, onların İslâm'a girmelerini temenni ederlerdi. İşte onlara "Siz kendinize bakın!" denildi. Yani kendinizi düzeltme ve doğru yolda yürüme konusunda omzunuza yüklenmiş olan yükün gereğini yerine getirmeye çalışın. Sizin hidayet üzere olmanız halinde dalâlettekiler "size zarar veremez." Bu aynen Yüce Allah'ın, peygamberine "Onlar için duyduğun üzüntüler yüzünden kendini helâk etme!" [Fâtır 35/8] buyurması gibidir. Fâsıkların içinde bulundukları fışk u fücûr ve günahlara karşı içerleyerek durmadan onların ayıp ve kusurlarını ananlar da aynı şekilde âyete muhataptırlar.

- 10 [957] Burada *emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i 'ani'l-münkerin*, yani iyiliği emredip kötülükten men etmenin bırakılması istenmemektedir. Çünkü gücü olduğu halde bu görevi terk eden kimse zaten 'hidayet üzere' olamaz, aksine âyetin aralarını tefrik ettiği dalâlet ehlinden sayılır. Bu âyetin yanında okunduğu İbn Mes'ûd (r.a.)'ın [v. 32/653] şöyle dediği rivayet edilir: "Bunun
- 15 zamanı değil çünkü bugün o kabul görmektedir. Fakat öyle bir zaman gelecektir ki emredeceksiniz ve kabul edilmeyecektir, işte o zaman sadece kendinize bakın!" dedi. Buna göre âyet, *emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i 'ani'l-münker* yapıp da kabul görmeyen kimseleri teselli etmiş ve onları mâzur bulmuş olmaktadır. Yine ondan nakledilmiştir: Kendisi "Bugün onun tevil zamanı
- 20 değildir!" deyince "Peki, ne zamandır?" diye sorulmuş "Önünde kılıç, kırbaç ve hapis olduğunda!" demiş. Ebû Sa'lebe el-Huşenî'den [v. 75/694-95] rivayet edildiğine göre, bu soru ona da sorulmuş. Sorana demiş ki: "Tam da ehline sordun! Ben bunu bizzat Peygamber (s.a.)'e sormuştum o da şöyle buyurmuştu: Ma'rûfu yaymaya çalışın, birbirinize münkeri yasaklayın. Ne
- 25 zaman ki emrinden çıkılmayan bir 'ben'lik ve peşine takılan hevaî bir akıl, [âhirete] tercih edilen bir dünya ve görüş sahibi herkesin kendi re'yini beğendiğini gördün, işte o zaman, aman kendine bak ve avâmm-ı nâsı kendi haline bırak. Önünüzde öyle günler var ki o gün sabretmek ateş korunu avuçta tutmak gibi olacak. O gün hayırlı ameller işleyene aynı ameli [bugün]
- 30 işleyen elli adamın sevabı verilecek." [Tirmizî, "Tefsir", 6]

[958] Şu da söylenmiştir: "Biri Müslüman olduğunda ona 'Atalarını küçük düşürdün!' derler ve onu kınarlardı. *أَفْسَكُكُمْ* âyeti işbu sebeple indi.

[٩٥٦] كان المؤمنون تذهب أنفسهم حسرة على أهل العتو والعناد من الكفرة، يتمنون دخولهم في الإسلام، ف قيل لهم {عَلَيْكُمْ أَنْفُسُكُمْ} وما كلفتم من إصلاحها والمشي بها في طرق الهدى {لَا يَضُرُّكُمْ} الضلال عن دينكم إذا كنتم مهتدين، كما قال عز وجل لنبيه عليه الصلاة والسلام: {فَلَا تَذْهَبْ نَفْسُكَ عَلَيْهِمْ حَسْرَاتٍ} [فاطر: ٨٠]. وكذلك من يتأسف على ما فيه الفسقة من الفجور والمعاصي، ولا يزال يذكر معائبهم ومناكيرهم؛ فهو مخاطب به.

[٩٥٧] وليس المراد ترك الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر، فإن من تركهما مع القدرة عليهما فليس بمهتد، وإنما هو بعض الضلال الذين فصلت الآية بينهم وبينه. وعن ابن مسعود: ”أنها قرئت عنده فقال: إن هذا ليس بزمانها، إنها اليوم مقبولة. ولكن يوشك أن يأتي زمان تأمرون فلا يقبل منكم، فحينئذ عليكم أنفسكم.“ فهي ١٠ على هذا تسلية لمن يأمر وينهى فلا يقبل منه، وبسط لعدره. وعنه: ليس هذا زمان تأويلها. قيل: فمتى؟ قال: إذا جعل دونها السيف والسوط والسجن. وعن أبي ثعلبة الخشني: أنه سئل عن ذلك فقال للسائل: سألت عنها خبيراً؛ سألت رسول الله ﷺ عنها فقال: ”اتمروا بالمعروف، وتناهوا عن المنكر، حتى إذا ما رأيتم شحاً مطاعاً وهو متبعاً ودنيا مؤثرة وإعجاب كل ذي رأي برأيه، فعليك نفسك، ودع أمر ١٥ العوام. وإن من ورائكم أياماً الصبر فيهنّ كقبض على الجمر، للعامل منهم مثل أجر خمسين رجلاً يعملون مثل عمله.“

[٩٥٨] وقيل كان الرجل إذا أسلم قالوا له: سفهت آباءك، ولاؤوه، فنزلت {عَلَيْكُمْ أَنْفُسُكُمْ}.

[959] **عَلَيْكُمْ** isim fiildir ve “Kendinizi düzeltmeye bakın!” anlamındadır ve talep anlamı içerdiği için cevabı meczum olmuştur [لا يَضْرُكُمْ]. Nâfi’nin [v. 169/785] **أَنْفُسُكُمْ** **عَلَيْكُمْ** şeklinde merfû‘ okuduğu rivayet olunmuştur. Cevap, **لا يَضْرُكُمْ** şeklinde de okunmuş olup iki şekilde izah edilebilir. Birincisi, 5 merfû‘ haber olmasıdır. Ebû Hayve’nin [v. 203/818; *dâra - yadîru* kullanımından] **لا يَضِيرُكُمْ** kiraatı da bunu destekler. İkincisi, meczum olarak emir / talep sıygasına cevap olmasıdır, bu durumda Râ’nın [يَضْرُكُمْ] şeklinde] zammeli olabilmesi, idgam sonucu Râ’dan nakledilmiş olan Dâd’ın zammesine uyumlu olması, yani ses uyumu içindir, aslı da **لا يَضْرُوكُمْ** şeklindedir. Nehiy sıygası 10 olması da mümkündür. *Dâra - yadîruve dâra - yadûru* şeklindeki kullanımlardan hareketle, Dâd’ın hem kesresi hem de zammesi ile **لا يَضْرُكُمْ** ve **لا يَضْرُكُمْ** şeklinde de okunmuştur.

106. Ey iman edenler! Herhangi birinize ölüm gelip çattığı anda vasiyet edeceği zaman, aranızda muteber olacak şahitlik, ya sizin içinizden 15 **adalet sahibi iki kişinin ya da ölüm musibeti başınıza yolculukta iken gelmişse, (yani o sırada mümin yoksa) sizden olmayan iki kişinin edeceği şahitliktir. Ancak bu ikisinden şüphelenirseniz, namazdan sonra onları alıkoyarsınız ve Allah adına şöyle yemin ederler: “Akraba(mızın aleyhine) bile olsa, yeminimizi az bir paha (yani, hiçbir dünyevî değer)** 20 **karşılığı satmayacağız, Allah’ın şahitliğini gizlemeyeceğiz. Yoksa kesinlikle günahkârlardan oluruz.”**

107. Şayet bu ikisinin (yalan söyleyerek) günaha müstahak oldukları anlaşılırsa o zaman, kendisi sebebiyle günaha müstahak oldukları kişilerden ölüye daha yakın olan iki kişi, bunların yerine geçer ve: “Bizim şahitliğimiz kesinlikle onlarınkinden daha doğrudur. Biz haddi aşmadık, 25 **aksi takdirde, şüphesiz zalimlerden oluruz!” diye Allah’a yemin ederler.**

108. Hem şahitliğin hakkıyla yapılmış olması açısından hem de ‘kendi yeminleri kaale alınmayıp başka yeminlere başvurulması’ durumuna düşme endişeleri açısından bu daha uygundur. Allah’tan sakının ve kulak verin. Fâsık bir kavmi Allah doğru yola getirmez. 30

[960] **إِثْنَانِ** kelimesi mübtedanın -yani **شَهَادَةُ بَيْنَكُمُ** ifadesinin- haberi olmak üzere merfû‘ olmuştur. Takdiri şöyledir: Aranızdaki şahitlik, iki kişinin şahitliğidir. Ya da **شَهَادَةُ بَيْنَكُمُ** ifadesinin fâ’ili olup mâna şöyledir: Size farz kılınan şeyler arasında iki kişinin şahitlik etmesi de vardır. -Şa’bî [v. 104/722], **شَهَادَةُ** şeklinde tenvinli okumuştur. 35

[٩٥٩] عليكم: من أسماء الفعل، بمعنى الزموا إصلاح أنفسكم، ولذلك جزم جوابه. وعن نافع «عَلَيْكُمْ أَنْفُسُكُمْ»، بالرفع. وقرئ «لَا يَضُرُّكُمْ» وفيه وجهان؛ أن يكون خبراً مرفوعاً، وتنصره قراءة أبي حيوة، «لَا يَضِيرُكُمْ»؛ وأن يكون جواباً للأمر مجزوماً، وإنما ضمت الراء إتباعاً لضمّة الضاد المنقولة إليها من الراء المدغمة. والأصل: لَا يَضُرُّوَكُمْ، ويجوز أن يكون نهياً، و«لَا يَضُرُّكُمْ»، بكسر الضاد وضمها من ضاره يَضِيرُهُ وَيَضُورُهُ.

١٠٦- «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا شَهَادَةُ بَيْنِكُمْ إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ حِينَ الْوَصِيَّةِ اثْنَانِ ذَوَا عَدْلٍ مِنْكُمْ أَوْ آخَرَانِ مِنْ غَيْرِكُمْ إِنْ أَنْتُمْ ضَرَبْتُمْ فِي الْأَرْضِ فَأَصَابَتْكُمْ مُصِيبَةُ الْمَوْتِ تَحْبِسُونَهُمَا مِنْ بَعْدِ الصَّلَاةِ فَيُقْسِمَانِ بِاللَّهِ إِنْ أَرَبْتُمْ لَا نَشْتَرِي بِهِ ثَمَنًا وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبَى وَلَا نَكْتُمُ شَهَادَةَ اللَّهِ إِنْآ إِذَا لَمِنَ الْآثِمِينَ»

١٠٧- «فَإِنْ عُثِرَ عَلَى أَنَّهُمَا اسْتَحَقَّا إِثْمًا فَآخَرَانِ يَقُومَانِ مَقَامَهُمَا مِنَ الَّذِينَ اسْتَحَقَّ عَلَيْهِمُ الْأَوَّلَانِ فَيُقْسِمَانِ بِاللَّهِ لَشَهَادَتُنَا أَحَقُّ مِنْ شَهَادَتِهِمَا وَمَا اعْتَدَيْنَا إِنَّا إِذَا لَمِنَ الظَّالِمِينَ»

١٠٨- «ذَلِكَ أَذْنَى أَنْ يَأْتُوا بِالشَّهَادَةِ عَلَى وَجْهَهَا أَوْ يَخَافُوا أَنْ تُرَدَّ أَيْمَانٌ بَعْدَ أَيْمَانِهِمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاسْمَعُوا وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ»

[٩٦٠] ارتفع {إِثْنَانِ} على أنه خبر للمبتدأ الذي هو {شهادة بَيْنَكُمْ} على تقدير: شهادة بينكم شهادة اثنين؛ أو على أنه فاعل شهادة بينكم، على معنى: فيما فرض عليكم أن يشهد اثنان. وقرأ الشعبي «شَهَادَةُ بَيْنَكُمْ» بالتنوين.

Hasan-ı Basrî *Rahimehu'llâh* [v. 110/728] ise mansûb ve tenvinli olarak شَهَادَةٌ şeklinde okumuştur ki *li-yekum şehâdet^{en} isnâni* (İki kişi şahitlik yapsın!) takdirindedir. إِذَا حَضَرَ (gelip çatığında) da *şehâdetin* ne zaman yapılacağını belirtmektedir. حِينَ الْوَصِيَّةِ (vasiyet edeceği zaman) ifadesi de ondan bedeldir. Vasiyetin ‘gelip çatma’dan bedel kılınması, vasiyetin Müslümanın gafletle ihmal etmemesi ve mutlaka yapması gereken vacip bir şey olduğunu göstermektedir. ‘Ölümün gelip çatması’, kişinin ölmek üzere olması ve ecelinin geldiğine dair göstergelerin belirmesi demektir.

[961] إِنَّ مِنْكُمْ yani yakınlarınızdan, وَمِنْ غَيْرِكُمْ da yabancılarından demektir. 10 أَنْتُمْ ضَرَبْتُمْ فِي الْأَرْضِ Yani eğer ölüm yolculuk sırasında vuku buldu ise ve beraberinizde kendi yakınlarınızdan kimse yok idiyse o takdirde yabancılarından iki kişinin vasiyetinize şahitlik yapmalarını isteyin. Akraba olanlar öncelikli kılınmıştır. Çünkü onlar ölenin hâlini ve onun yararına olan şeyi daha iyi bilirler ve onun hayrını herkesten fazla isterler. 15 مِنْكُمْ'den maksadın Müslümanlar, وَمِنْ غَيْرِكُمْ'dan maksadın da zimmîler olduğu da söylenmiştir. Yine, bu hükmün mensuh olduğu, zimmînin Müslüman aleyhine şahitlik yapmasının câiz olmadığı da söylenmiştir. Bu hüküm İslâm'ın ilk yıllarında câizdi zira Müslümanların sayısı azdı ve yolculuk esnasında ölenin yanında her zaman Müslüman bulunması zordu. Mekhûl [v. 112/730] “bu âyet Allah Teâlâ'nın 20 “Sizden iki âdil şahit tutun!” [Talâk 65/2] âyeti ile nesh edilmiştir.” demiştir.

[962] Rivayete göre, Amr b. el-Âs'ın [v. 43/664] azatlı kölesi ve muhacirlerden olan Büzeyl b. Ebî Meryem Şam'a ticaret için çıkmıştı. Beraberinde her ikisi de Hristiyan olan Adiyy b. Zeyd ve Temîm b. Evs vardı. Büzeyl yolda hastalandı. Bir pusula yazarak beraberinde ne olduğunu oraya kaydetti. Onu da eşyasının içine sakladı, ondan yol arkadaşlarına bahsetmedi. 25 Onlara eşyalarını ailesine teslim etmelerini söyledi. Bir müddet sonra da öldü. Yol arkadaşları yükünü karıştırdılar ve üç yüz miskal altın ile nakışlı bulunan bir gümüş kap buldular ve onu alıp sakladılar. Büzeyl'in ailesi eşyaları içindeki pusulayı buldular, gidip onlardan kabı istediler. Onlar da 30 inkâr ettiler. Büzeyl'in ailesi bunun üzerine onları Peygamber (s.a.)'e şikayet etti. Âyet işte bu olay üzerine nâzil oldu. [Tirmizî, “Tefsir”, 6]

[963] “Namazdan” yani ikindi namazından sonra “sonra o ikisini yemin etmeleri için alıkoyarsınız.” Çünkü bu vakit insanların toplandığı vakittir. Hasan-ı Basrî *Rahimehu'llâh*'ın [v. 110/728] ise “ikindi ya da öğle namazından sonra 35 çünkü Hicazlılar hükümet işlerini bu iki vakitte yaparlardı.” dediği nakledilir.

وقرأ الحسن «شَهَادَةً»، بالنصب والتنوين على: ليقم شهادة اثنان. و{إِذَا حَضَرَ} ظرف للشهادة، و{حِينَ الْوَصِيَّةِ} بدل منه، إيداله منه دليل على وجوب الوصية، وأنها من الأمور اللازمة التي ما ينبغي أن يتهاون بها مسلم ويذهل عنها. وحضور الموت: مشاركته وظهور أمارات بلوغ الأجل.

٥ [٩٦١] {مِنْكُمْ} من أقاربكم، و{مِنْ غَيْرِكُمْ} من الأجانب. {إِنْ أَنْتُمْ صَرَبْتُمْ فِي الْأَرْضِ} يعني إن وقع الموت في السفر ولم يكن معكم أحد من عشيرتكم، فاستشهدوا أجنيين على الوصية. جعل الأقارب أولى، لأنهم أعلم بأحوال الميت وما هو أصلح وهم له أنصح. وقيل: {مِنْكُمْ} من المسلمين، و{مِنْ غَيْرِكُمْ} من أهل الذمة. وقيل: هو منسوخ لا تجوز شهادة الذمي على المسلم، وإنما جازت في أول الإسلام لقلة المسلمين وتعذر وجودهم في حال السفر. وعن مكحول: نسخها قوله تعالى {وَأَشْهَدُوا ذَوَى عَدْلٍ مِّنْكُمْ}.

[٩٦٢] وروي أنه خرج بُزَيْل بن أَبِي مَرْيَم مولى عمرو بن العاص وكان من المهاجرين، مع عدي بن زيد وتميم بن أوس - وكانا نصرانيين - تجارًا إلى الشام، فمرض بزيل وكتب كتابًا فيه ما معه، وطرحه في متاعه ولم يخبر به صاحبيه، وأمرهما أن يدفعا متاعه إلى أهله. ومات ففتشا متاعه، فأخذا إناء من فضة فيه ثلثمائة مثقال منقوشًا بالذهب، فغيباه، فأصاب أهل بزيل الصحيفة فطالبوهما بالإناء، فجدحا فرفعوهما إلى رسول الله ﷺ، فنزلت.

[٩٦٣] {تَحْبِسُونَهُمَا} تقفونهما وتصبرونهما للحلف {مِنْ بَعْدِ الصَّلَاةِ} من بعد صلاة العصر، لأنه وقت اجتماع الناس. وعن الحسن: بعد صلاة العصر أو الظهر؛ لأن أهل الحجاز كانوا يقعدون للحكومة بعدهما.

Büzeyl hadisinde şöyle anlatılır: Peygamber (s.a.) ikinci namazını kıl(dır)ınca Adıyy ile Temim'i çağırttı ve onlara minberin yanında yemin verdirdi. Onlar da yemin ettiler. Ama daha sonra sözü edilen kap Mekke'de bulundu ve sahipleri "Biz onu Temim ile Adıyy'den satın aldık!" dediler. Denildi ki bu namaz ehl-i zimmetin dua ve ayinleridir çünkü onlar ikinci ayinini önemserler ve ona saygı gösterirlerdi.

[964] "Şüphe ederseniz" cümlesi, yemin ile üzerine yemin edilen şey arasına girmiş olan cümle-i mu'terizadır. Mâna şöyledir: Eğer durumlarından şüphelenir ve onları itham ederseniz, o takdirde onlara yemin ettirin. Denildi ki eğer o iki kişiden şahitler kastedilmişse şahitlere yemin verdirilmesi hükmü nesh edilmiştir. Eğer vasiler kastedilmişse o takdirde yemin ettirme hükmü mensuh değildir. Hazret-i Ali (r.a.)'ın, töhmet ve şüphe halinde hem şahide hem de raviye yemin verdirdiği rivayet olunmuştur.

[965] لا تُشْتَرِي بِهِ ثَمَنًا وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبَىٰ ifadesinde geçen] *bi-hîde*deki zamir yemine, *kânedeki* zamir de lehine yemin edilene râcidir, "Para pul için Allah adına yalan yere yemin etmeyiz! Kendisi hakkında yemin ettiğimiz kişi bir yakınımız bile olsa!.." demektir. Şu mânada ki doğru ve güvenilir bulunma hususunda ve "Kendiniz, ana babanız ve en yakınlarınızın aleyhine de olsa, Allah için şahitlik yaparak adaleti titizlikle ayakta tutan kimseler olun!" [Nisâ 4/135] âyetinin kapsamına girme konusunda daimi âdetleri böyle idi.

[966] "Allah'ın şahitliği" yani korunmasını ve yüceltilmesini emir bu-yurduğu şahitliği... Şa'bî [v. 104/722; شهادة terkinde] شهادة kelimesi üzerinde durur sonra da yemin harfini atıp istifham Hemze'sini onun yerine ikame ederek *Allâh* lafzının A'sını uzatarak *الله* şeklinde okur ve söz başı yapardı. Uzatmasız okuduğu rivayeti de vardır ki bu, Sibeveyhi'nin [v. 180/796] yemin harfini hafzedip istifham Hemze'sini onun yerine ikame etmeden okuyanlar olduğunu bildiren izahına uygundur. Buna göre *Allâhî le-kad kâne kezâ* (Allah'a yemin olsun ki, şöyle şöyle oldu!) denir.

[967] لَمِنَ الْإِيمِينِ ifadesi] Hemze'nin harekesi hafzedilip Lâm'a nakli ve Nun'un da kendinden önceki harfe idğam edilmesi şekliyle -[Necm 53/50'deki عادًا لَوَلَّى ifadesinde] عاد لَوَلَّى denmesi gibi- لَمِلَإِيمِينٍ / *le-mi'llâsimîne* şeklinde de okunmuştur.

[968] **Şayet** "تَحْسِبُونَهُمَا" (o ikisini alıkoyarsınız) ifadesinin i'rabda mahalli nedir?" **dersen şöyle derim:** İsti'nâf-ı kelâm, yani söz başıdır. Sanki bunlarda bulunması istenen adalet şart koşulduktan sonra "Peki, bunlardan şüphe etmemiz halinde nasıl davranacağız?" diye bir soru sorulabileceği düşünülerek تَحْسِبُونَهُمَا ifadesiyle onların alıkonulmaları gerektiği bildirilmiştir.

وفي حديث بزيل: أنها لما نزلت صلى رسول الله ﷺ صلاة العصر ودعا بعدي وتميم، فاستحلفهما عند المنبر، فحلفا، ثم وجد الإناء بمكة، فقالوا: إنا اشتريناه من تميم وعدي. وقيل: هي صلاة أهل الذمة، وهم يعظمون صلاة العصر.

[٩٦٤] {إِنْ ارْتَبْتُمْ} اعتراض بين القسم والمقسم عليه، والمعنى: إن ارتبتم في شأنهما واتهمتموهما فحلفوهما. وقيل: إن أريد بهما الشاهدان فقد نسخ تحليف الشاهدين؛ وإن أريد الوحيان فليس بمنسوخ تحليفهما. وعن علي رضي الله عنه: أنه كان يحلف الشاهد والراوي إذا اتهمهما.

[٩٦٥] والضمير في {بِهِ} للقسم، وفي {كَانَ} للمقسم له؛ يعني: لا نستبدل بصحة القسم بالله عرضاً من الدنيا، أي لا نحلف كاذبين لأجل المال، ولو كان من نقسم له قريباً منا، على معنى: أن هذه عادتهم في صدقهم وأمانتهم أبداً، وأنهم داخلون تحت قوله تعالى {كُونُوا قَوَّامِينَ بِالْقِسْطِ شُهَدَاءَ اللَّهِ وَلَوْ عَلَى أَنْفُسِكُمْ أَوِ الْوَالِدِينَ وَالْأَقْرَبِينَ} [النساء: ١٣٥].

[٩٦٦] {شَهَادَةُ اللَّهِ} أي الشهادة التي أمر الله بحفظها وتعظيمها. وعن الشعبي أنه وقف على {شَهَادَةُ}، ثم ابتداءً {اللَّهُ} بالمد، على طرح حرف القسم وتعويض حرف الاستفهام منه. وروى عنه بغير مد، على ما ذكر سيبويه أن منهم من يحذف حرف القسم ولا يعوض منه همزة الاستفهام، فيقول: اللَّهُ لَقَدْ كَانَ كَذَا.

[٩٦٧] وقرئ «أَلَمَلًا ثَمِينًا» بحذف الهمزة وطرح حركتها على اللام وإدغام نون مِنْ فيها، كقوله: عَادَ لُولَى.

[٩٦٨] فَإِنْ قُلْتَ: ما موقع {تَحْبَسُونَهُمَا}؟ قلت: هو استئناف كلام، كأنه قيل بعد اشتراط العدالة فيهما، فكيف نعمل إن ارتَبْنَا بهما، فقيل: تحبسونهما.

[969] **Şayet** “Namaz mutlak zikredildiği halde onun ikinci namazı olduğu tefsiri nasıl yapılmıştır?” **dersen şöyle derim:** Onlara göre yeminin ikinci vaktinde yapılmakta olduğu belli olduğu için âyetle öyle bir kayıt getirme gereği duyulmamıştır. Nitekim “Falanca imam / âlim namazdan sonra ders vermeye başlar” desen, bu sözden sabah namazının kastedildiği aşikârdır. *es-Salât*’ın başındaki belirlilik takısının cins için olması, إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ (“Şüphesiz namaz yüz kızartıcı işlerden ve yadırgatıcı şeylerden alıkoymaz.” [Ankebut 29/45]) âyeti bağlamında [herhangi bir] namaz akabinde yemin verdirmenin, kişinin doğru konuşması, yalana tevessül etmemesi ve yalancı şahitliğe yanaşmaması bakımından namazın ilâhî bir lütuf olarak değerlendirilmiş olması fehvasınca câizdir.

[970] “**Şayet** bu ikisinin, (yalan söyleyerek) günaha müstahak oldukları” yani günahı gerekli kılan ve kendileri için ‘Bunlar günahkârdır!’ denmesini gerektirecek bir iş yaptıkları “anlaşırsa o zaman, kendisi sebebiyle günaha müstahak oldukları kişilerin içinden ölüye daha yakın olan iki kişi, bunların yerine geçer.” مِنَ الَّذِينَ اسْتُحِقَّ عَلَيْهِمْ [ifadesinde fiilin fâ‘ili olan gizli hüve zamiri *el-isme* râci olup] “kendisi sebebiyle günaha müstahak oldukları -yani suçun aleyhlerine işlendiği- kimselerden” demektir, bunlar da vasiyet eden ölünün yakınları ve aşiretidir. Büzeyl olayında o iki yol arkadaşının hainlikleri anlaşıncı, vârislerden iki kişi çıkıp yemin etmiş ve o kabın kendi adamlarına ait olduğunu ve kendi şahitliklerinin onların şahitliğinden daha şâyan-ı kabul olduğunu belirtmişlerdi.

[971] الْأُولَيَانِ “ona daha yakın olmaları ve onu tanımaları hasebiyle, şahitlik etmeye daha lâayık iki kişi” demektir. Kelimenin merfû‘ olması ise هُمَا الْأُولَيَانِ şeklinde mübteda - haber olmaları itibariyledir. Adeta “Bu ikisi kimdir?” şeklinde bir soru sorulmuş, cevap olarak da الْأُولَيَانِ (daha lâayık olan iki kişi) denmiştir. Yine, يَقْرَئُونَ fiilinin zamirinden ya da آخِرَانِ kelimesinden bedel olabileceği de söylenmiştir. Ayrıca, اسْتُحِقَّ sebebiyle de merfû‘ olabilir ki buna göre [ölünün yakını olarak] işin hakikatine vâkıf olmaları sebebiyle şahitlik etmeye daha lâayık olan iki kişinin şahitliğe çağrılmaya müstahak olmaları söz konusu olmaktadır. Yine, مِنَ الَّذِينَ اسْتُحِقَّ عَلَيْهِمْ ifadesinin sıfatı olmak üzere الْأُولَيْنِ (‘ilk’ler) şeklinde de okunmuştur ki bu durumda mecrurdur, ayrıca -medh üzere- mansûb da olabilir. ‘İlk’liğin mânası, ölünün yakını olarak, yabancılara göre şahitlikte öncelikli olmalarıdır. Tesniye sıygasıyla الْأُولَيْنِ şeklinde de okunmuş olup mansûb oluşu medihden kaynaklanmaktadır.

[٩٦٩] فإن قلت: كيف فسرت الصلاة بصلاة العصر وهي مطلقة؟ قلت: لما كانت معروفة عندهم بالتحليف بعدها، أغنى ذلك عن التقييد، كما لو قلت في بعض أئمة الفقه: إذا صلى أخذ في الدرس علم أنها صلاة الفجر. ويجوز أن تكون اللام للجنس، وأن يقصد بالتحليف على أثر الصلاة أن تكون الصلاة لطفًا في النطق بالصدق، ونهاية عن الكذب والزور {إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ} [العنكبوت: ٤٥].

[٩٧٠] {فَإِنْ عُرِّرَ} فَإِنْ اطَّلَعَ {عَلَى أَنَّهْمَا اسْتَحَقَّاهُ}، أي فعلاً ما أوجب إثماً، واستوجبا أن يقال: إنهما لمن الآثمين، {فَأَخْرَانِ} فشاهدان آخران {يَقُومَانِ} مَقَامَهُمَا مِنَ الَّذِينَ اسْتَحَقَّ عَلَيْهِمُ {، أي من الذين استحق عليهم الإثم. معناه من الذين جني عليهم، وهم أهل الميت وعشيرتهم. وفي قصة بزيل: أنه لما ظهرت خيانة الرجلين، حلف رجلان من ورثته أنه إناء صاحبهما، وأن شهادتهما أحق من شهادتهما.

[٩٧١] {الأُولَيَانِ} الأحقَّان بالشهادة لقربتهما ومعرفتهما. وارتفاعهما على: هما الأوليان، كأنه قيل ومن هما؟ فقيل: الأوليان. وقيل: هما بدل من الضمير في يقومان، أو من {أَخْرَانِ}. ويجوز أن يرتفعا باستحقاق، أي من الذين استحق عليهم انتداب الأوليين منهم للشهادة لإطلاعهم على حقيقة الحال. وقرئ «الأولين» على أنه وصف للذين استحق عليهم؛ مجرور، أو منصوب على المدح. ومعنى الأولوية التقدم على الأجانب في الشهادة، لكونهم أحق بها. وقرئ «الأولين» على التثنية، وانتصابه على المدح.

Hasan-ı Basrî *Rahimehu'llâh* [v. 110/728; “ölüye daha yakın olan iki kişi” değil de] الْأُولَان (önceki iki kişi) şeklinde okumuştur ki yeminin müddeîye döneceği görüşünde olanlar bunu delil olarak kullanmışlardır. Ebû Hanîfe *Rahimehu'llâh* [v. 150/767] ve ashâbı bu görüşte değillerdir; onlara göre bunun izahı şöyledir.

5 Vârisler, o iki Hristiyanın hainlik ettiğine dair iddiada bulunmuşlar; onlar da yemin etmişlerdi. Yalanları ortaya çıkınca, bu kez gizledikleri şeyi satın aldıklarını iddia ettiler; vârisler de onların bu iddiasını inkâr ettiler. Yani yemin, [müddeî oldukları için değil] satın alma iddiasını inkâr ettikleri için vârislere düşmüştür.

10 [972] **Şayet** اسْتَحَقَّ عَلَيْهِمُ الْأُولِيَان şeklinde malum sıygasıyla okuyanların -yani Hazret-i Ali, Übeyy ve İbn Abbâs'ın- kıraatı [ki Hafs kıraatı de bu şekildedir] nasıl izah edilebilir?” **dersen şöyle derim:** Mâna şöyledir: “Şahitliği hak edenlerden, şahitlik yapmak üzere belirlenmeye ve bu şekilde yalancılardan yalanını ortaya çıkarmaya en lâıyk iki kişi...”

15 [973] “Bu” yani yukarıda açıklanan hüküm, “hem şahitliğin hakkıyla yapılmış olması açısından hem de ‘kendi yeminleri kaale alınmayıp başka yeminlere başvurulması’ durumuna düşme endişeleri açısından” yani Büzeyl olayında olduğu gibi kendi yeminlerinden sonra başka şahitlerin yeminlerinin devreye sokulması ve yalanlarının ortaya çıkmasının sonucu olarak rezil ü rüsvay olmaları açısından “daha uygundur.”

[974] واسْمَعُوا yani icabet ve kabul etme amacıyla “kulak verin.”

109. Allah elçileri topladığı gün “Size ne cevap verildi?” dediğinde, “Bizim bir bilgimiz yok, doğrusu, bütün gaypları hakkıyla bilen yalnızca Sensin.” derler.

25 **110. O vakit Allah (sözelimi İsâ'ya) der ki: “Ey Meryemoğlu İsâ! Senin ve annenin üzerindeki nimetimi hatırla... Hani seni Rûhulkudüs'le desteklemiştim de beşikte iken de yetişkinde de insanlarla konuşuyordun. Hani sana, kitabı, hikmeti Tevrat'ı ve İncil'i öğretmiştim. Hani Benim iznimle çamurdan kuşa benzer bir sûret yapıp içine üflüyordun da Benim iznimle kuş oluyordu. Hani anadan doğma körü ve abraşı Benim iznimle iyileştiriyordun. Hani Benim iznimle ‘ölü’leri (kabirden) çıkartıyordun. Hani kendilerine apaçık deliller getirdiğin zaman içlerindeki inkârcı nankörler ‘Bu apaçık bir büyüdür!’ dediklerinde, İsrâiloğullarının (saldırgan) elini senin üzerinden çekmiştim.”**

وقرأ الحسن «الأَوْلَانِ»، ويحتج به من يرى رد اليمين على المدعي؛ وأبو حنيفة وأصحابه لا يرون ذلك. فوجهه عندهم أن الورثة قد ادعوا على النصرانيين أنهما قد اختانا فحلفا، فلما ظهر كذبهما ادعيا الشراء فيما كتما، فأنكر الورثة فكانت اليمين على الورثة لإنكارهم الشراء.

- ٥ [٩٧٢] فإن قلت: فما وجه قراءة من قرأ «اسْتَحَقَّ عَلَيْهِمُ الْأَوْلِيَانِ»، على البناء للفاعل، وهم علي وأبي وابن عباس؟ قلت: معناه من الورثة الذين اسْتَحَقَّ عليهم الأوليان من بينهم بالشهادة، أن يجردوهم للقيام بالشهادة ويظهروا بهما كذب الكاذبين.
- [٩٧٣] {ذَلِكَ} الذي تقدم من بيان الحكم {أَذْنَى} أن يأتي الشهداء على نحو تلك الحادثة {بِالشَّهَادَةِ عَلَى وَجْهِهَا أَوْ يَخَافُوا أَنْ تُرَدَّ أَيْمَانٌ} أن تكرر أيمان شهود آخرين بعد أيمانهم فيفتضحوا بظهور كذبهم، كما جرى في قصة بزيل.
- ١٠ [٩٧٤] {وَاسْمَعُوا} سمع إجابة وقبول.

١٠٩- ﴿يَوْمَ يَجْمَعُ اللَّهُ الرُّسُلَ فَيَقُولُ مَاذَا أُجِبْتُمْ قَالُوا لَا عِلْمَ لَنَا إِنَّكَ أَنْتَ عَلَّامُ الْغُيُوبِ﴾

- ١١٠- ﴿إِذْ قَالَ اللَّهُ يَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ اذْكُرْ نِعْمَتِي عَلَيْكَ وَعَلَىٰ وَالِدَتِكَ إِذْ أَيَّدْتُكَ بِرُوحِ الْقُدُسِ تُكَلِّمُ النَّاسَ فِي الْمَهْدِ وَكَهْلًا وَإِذْ عَلَّمْتُكَ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَالتَّوْرَةَ وَالْإِنْجِيلَ وَإِذْ تَخْلُقُ مِنَ الطِّينِ كَهَيْئَةِ الطَّيْرِ بِإِذْنِي فَتَنفُخُ فِيهَا فَتَكُونُ طَيْرًا بِإِذْنِي وَتُبْرِئُ الْأَكْمَةَ وَالْأَبْرَصَ بِإِذْنِي وَإِذْ تُخْرِجُ الْمَوْتَىٰ بِإِذْنِي وَإِذْ كَفَفْتُ بَنِي إِسْرَآئِيلَ عَنْكَ إِذْ جِئْتَهُم بِالْبَيِّنَاتِ فَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْهُمْ إِنْ هَذَا إِلَّا سِحْرٌ مُبِينٌ﴾
- ١٥

[975] يَوْمَ يَجْمَعُ (topladığı gün) zarfı, [Mâide 5/108'de, yani bir önceki âyette geçen] وَأَتَّقُوا اللَّهَ (Allah'tan sakının) ifadesindeki mansûbdan bedeldir ki bedel-i iştimal olmuş olur, adeta "Allah'tan sakının, yani toplayacağı günden!" denilmiştir. Ya da [yine Mâide 5/108'deki] لَا يَهْدِي (iletmez) ifadesinin zarfıdır. Yani o gün -başkalarına yapıldığı gibi- cennetin yolunu onlara göstermez. Ya da "toplayacağı günü hatırla" şeklinde bir takdirle mef'ûl olmak üzere mansûbdur. "Allah'ın peygamberleri topladığı gün şöyle şöyle olacak!" şeklinde bir takdir de söz konusu olabilir.

[976] مَاذَا kelimesi أَجَبْتُ filinin mef'ûl-i mutlakı olmak üzere mansûbdur ve *eyye icâbetⁱⁿ ucibtum* (Size hangi icabet tarzıyla icabet edildi.) takdirdedir, 'cevabın kendisi' sorulmak istenseydi, بِمَاذَا أَجَبْتُ denirdi.⁷⁴

[977] **Şayet** "Elçilere sormanın anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Kavimlerini azarlamak içindir. Tıpkı [Tekvir 81/8-9'de] diri diri gömülen kız çocuğuna sorulan sorunun, gömen kişiye yönelik bir azarlama olması gibi.

[978] **Şayet** "Elçiler, kendilerine ne cevap verildiğini bildikleri halde neden 'Bizim bir bilgimiz yok' dediler?" **dersen şöyle derim:** Çünkü biliyorlardı ki soru sorulurken cevap vermeleri istenmiyor, düşmanlar azarlanıyordu. Dolayısıyla, kavimlerinden çektikleri sıkıntılar yüzünden başlarına gelenleri, onların kötü muamelelerini O'nun ilim ve ihatasına havale etmişler, öçlerinin alınması için şikâyetlerinin ve sığınmalarının ancak O'na olacağını ortaya koymuşlardır. Bu, yani hem Allah'ın azarlamasının hem de elçilerin onlara yönelik şikâyetlerinin bir araya gelmesi durumu kâfirlere karşı daha tesirli, güçlerini kırmada, hasret ve üzüntülerini celp etmede ve ellerinin böğürlerine düşmesinde / pişmanlık duymalarında daha etkin bir durum olmaktadır. Bunun örneği şudur: Sultana karşı isyana kalkışan biri sultanın yakınlarından birine karşı bir cürüm işlemiş, sultan da işlenen bu cürmü öğrenmiş, künhüne vâkıf olmuş ve onun öcünü o isyancıdan almayı aklına koymuş olsun. Sonunda o mağdur ile saldırgan isyancıyı huzuruna celp etsin ve o mağdura kendisi durumu bildiği halde sırf suçlu olanı azarlamış olmak ve ona ağır bir ders vermiş olmak için: "Bu isyancı sana ne yaptı?" diye sorsun. O da işi bizzat sultanın ilmine havale etmek, ona güvencini belirtmek ve şikâyetini bildirip başına gelen felaketin büyüklüğünü ortaya koymak üzere "Onun bana yaptıklarını zât-ı âlileri daha iyi bilirler efendim?" desin.

74 Sorulan, ümmetlerin elçilere tasdik cevabı mı yoksa tekzip cevabı mı verdikleridir. Cevap verip vermedikleri değil, cevaplarının nev'i sorulmaktadır. / ed.

[٩٧٥] {يَوْمَ يَجْمَعُ} بدل من المنصوب في قوله: {وَاتَّقُوا اللَّهَ} وهو من بدل الاشتمال، كأنه قيل: واتقوا الله يوم جمعه؛ أو ظرف لقوله: {لَا يَهْدِي}، أي لا يهديهم طريق الجنة يومئذ كما يفعل بغيرهم. أو ينصب على إضمار اذكر؛ أو يوم يجمع الله الرسل كان كيت وكيت.

٥ [٩٧٦] و{مَاذَا} منتصب بـ{أَجِبْتُمْ} انتصاب مصدره، على معنى: أي إجابة أجبتهم. ولو أريد الجواب لقليل: بماذا أجبتهم؟

[٩٧٧] فَإِنْ قُلْتَ: ما معنى سؤالهم؟ قلت: توبيخ قومهم، كما كان سؤال المؤودة توبيخاً للوائد.

[٩٧٨] فَإِنْ قُلْتَ: كيف يقولون: {لَا عَلِمَ لَنَا} وقد علموا بما أجيبوا؟ قلت: يعلمون أن الغرض بالسؤال توبيخ أعدائهم فيكلون الأمر إلى علمه وإحاطته بما مُنُوا به منهم وكابدوا من سوء إجابتهم، إظهاراً للتشكي واللجأ إلى ربهم في الانتقام منهم، وذلك أعظم على الكفرة وأفت في أعضادهم وأجلب لحسرتهم وسقوطهم في أيديهم إذا اجتمع توبيخ الله وتشكي أنبيائه عليهم. ومثاله أن ينكب بعض الخوارج على السلطان خاصة من خواصه نكبة قد عرفها السلطان واطلع على كنهها وعزم على الانتصار له منه، فيجمع بينهما ويقول له: ما فعل بك هذا الخارجي، وهو عالم بما فعل به، يريد توبيخه وتبكيته، فيقول له: أنت أعلم بما فعل بي، تفويضاً للأمر إلى علم سلطانه، واتكالا عليه، وإظهاراً للشكاية، وتعظيماً لما حلّ به منه.

١٥

[iii] Şöyle de denildi: O günün dehşet ve şiddetinden elçiler ilk etapta korkup ne cevap vereceklerini şaşırırlar. Ne zaman ki üzerlerindeki korku gider ve akılları başlarına gelir, işte o zaman ümmetleri hakkında şهادette bulunurlar. [iii] Yine, elçilerin şunu söylemek istedikleri de söylenmiştir: Bizim ilmimiz senin ilminin yanında hiçtir ve anlamsızdır. Çünkü sen *'Allâmu'l-guyûb'*sun, gizli kapaklı her ne var ise bilen, ümmetlerin peygamberlerine verdikleri karşılığı bilmez olur mu?! Bu itibarla, senin ilminin yanında bizim ilmimizin sözü mü olur?! [iv] Yine denilmiştir ki: “Bizim bir bilgimiz yok.” derlerken, kendilerinden sonraki durumu kastetmişlerdir. Çünkü bir şey hakkında hüküm ancak sonucu itibarıyla verilir. Yoksa elçiler nasıl olur da ümmetlerinin kendilerine verdikleri cevabı bilmezler! Kaldı ki onları yüzleri kapkara, gözleri mosmor / gök rengini almış ve azarlanmış bir vaziyette görmektedirler.

[979] *إِنَّكَ أَنْتَ عَلَّامُ الْغُيُوبِ* mansûb da okunmuştur. Şöyle ki *إِنَّكَ أَنْتَ* (Şüphesiz Sen ‘Sen’sin!) yani “ilim vb. maruf sıfatlarla muttasıf olan, Sen’sin!” şeklinde söz tamamlanınca, arkasından ihtisas üzere yahut nida olmak üzere ya da İnne’nin isminin sıfatı olmak üzere *عَلَّامُ الْغُيُوبِ* şeklinde mansûb kılınmıştır.⁷⁵

[980] “O vakit Allah der ki” ifadesi “topladığı gün”den bedel olup mâna şöyledir: İşte o gün Allah Teâlâ kâfirleri, ümmetlerinin elçilere nasıl icabet ettiğini sorarak ve onların eliyle ortaya koyduğu muazzam ‘belge’leri sayıp dökerek azarlar. Bu âyetlere karşın ümmetler, peygamberlerini yalanlamış, onlara büyücü demişlerdir. Yahut tasdik sınırını aşmış işi onları tanrı edinmeye yaptırmışlardır. Nitekim [i] İsrâiloğullarından bazıları İsâ *Aleyhisselâm*’ın eliyle ortaya konan ‘belge’ler hakkında, “Bu basbayağı sihir!” [Ahkâf 46/7] demiş, [ii] kimi de onu ve annesini kendilerine iki ilâh yapmışlardı.

[981] *أَيَّدْتُكَ* ifadesi, seni destekledim, güçlendirdim anlamında olup ef’altuke vezninde *أَيَّدْتُكَ* şeklinde de okunmuştur. “*Rûhu'l-kudüs*’le...” yani dinin kendisiyle hayatiyet kazandığı *kelâm*la... *Rûh*, *kudse* izâfe edilmiştir çünkü [ruh, yani ilâhî kelâm] günah kirlerinden arınmanın sebebidir. *Rûhu'l-kudüs*’ten maksadın kelâm olduğunun delili, [devamında] “... insanlarla konuşuyordun” buyrulmasıdır. *فِي الْمَهْدِ* (beşikte iken) ifadesi hal mahallindedir çünkü mâna “beşikte iken de, yetişkinen de insanlarla konuşuyordun” şeklindedir. Şu kadar var ki [bebek tabiri Nûr 24/59’da ergenlik öncesine kadar kullanıldığı için] *فِي الْمَهْدِ* ifadesinde bebekliğin nihaî sınırına bir delâlet bulunmaktadır.

75 1. Sen ‘Sen’sin, özellikle *'Allâmu'l-guyûb'*sun. 2. Sen ‘Sen’sin ey *'Allâme'l-guyûb'*! 3. Sen -yani *'Allâmu'l-guyûb-* sensin. / ed.

وقيل: من هول ذلك اليوم يفزعون ويذهلون عن الجواب، ثم يجيئون بعدما تثوب إليهم عقولهم بالشهادة على أمهم. وقيل: معناه علمنا ساقط مع علمك ومغمور به، لأنك علام الغيوب. ومن علم الخفيات لم تخف عليه الظواهر التي منها إجابة الأمم لرسلكم، فكأنه لا علم لنا إلى جنب علمك. وقيل: لا علم لنا بما كان منهم بعدنا، وإنما الحكم للخاتمة. وكيف يخفى عليهم أمرهم وقد رأوهم سود الوجوه زرق العيون موبخين.

[٩٧٩] وقرئ «عَلَامُ الْغُيُوبِ» بالنصب على أَنَّ الكلام قد تم بقوله {إِنَّكَ أَنْتَ}، أي إنك الموصوف بأوصافك المعروفة من العلم وغيره، ثم نصب علام الغيوب على الاختصاص، أو على النداء، أو هو صفة لاسم إن.

١٠ [٩٨٠] {إِذْ قَالَ اللَّهُ} بدل من {يَوْمَ يَجْمَعُ} والمعنى: أنه يوبخ الكافرين يومئذ بسؤال الرسل عن إجاباتهم، وبتعديد ما أظهر على أيديهم من الآيات العظام، فكذبوهم وسموهم سحرة؛ أو جاوزوا حد التصديق إلى أن اتخذوهم آلهة، كما قال بعض بني إسرائيل فيما أظهر على يد عيسى عليه السلام من البيّنات والمعجزات: {هَذَا سِحْرٌ مُبِينٌ} [الأحقاف: ٧]، واتخذوه بعضهم وأمه إلهين.

١٥ [٩٨١] {أَيَّدْتُكَ} قَوَّيْتُكَ. وقرئ «أَيَّدْتُكَ»، على أفعلتك {بِرُوحِ الْقُدُسِ} بالكلام الذي يحيا به الدين، وأضافه إلى القدس، لأنه سبب الطهر من أوضار الآثام. والدليل عليه قوله تعالى {تُكَلِّمُ النَّاسَ}. و{فِي الْمَهْدِ} في موضع الحال، لأن المعنى تكلمهم طفلاً {وَكَهْلًا}، إلا أن في المهد، فيه دليل على حد من الطفولة.

Rûhu'l-kudüs'ün Cebrâil *Salavâtü'llâhi Aleyh* olduğu ve delil iyice pekişsin diye onunla desteklendiği de söylenmiştir. **Şayet** “Beşikte iken de yetişkinde de” ifadesinin anlamı nedir?” **dersen şöyle derim:** Şudur: [Ey Îsâ!] Her iki halde de onlarla konuşuyordun yani bebeklik halinde ikenki konuşman ile aklının olgunluğa gücünün kemâle erdiği ve peygamberlerin mühim mesajlarla nebî gönderildikleri vakit olan erginlik / yetişkinlik dönemindeki konuşman arasında hiçbir fark yoktu.

[982] “Tevrat’ı ve İncil’i...” bunlar kitap ve hikmetin kapsamına dâhil olmakla birlikte özeline genele atfedilmesi kabilinden zikredilmişlerdir. Zira murat kitap ve hikmet cinsidir [ve bu haliyle onlar Tevrat ve İncil’i de içine almaktadır. Yalnız,] *kitabın* yazı, *hikmetin* ise sağlam doğru söz olduğu da söylenmiştir.

[983] كَهَيْئَةِ الطَّيْرِ ifadesi, “kuşun şekli gibi bir şekil üzere”, “iznimle” yani kolaylaştırmam sayesinde demektir. فَتَنُفَّخُ فِيهَا “Ona üflersin” zamir Kâf’a râcidir çünkü Kâf, Îsâ *Aleyhisselâm*’ın ‘şekil vererek içine üflediği kuş şekli’ nin sıfatıdır. Muzâfun ileyi olan *hey’ete* râci değildir çünkü normal kuşun şeklinin, Îsâ *Aleyhisselâm*’ın şekil vermesiyle ya da üflemesiyle hiçbir alakası yoktur. فَتَكُونُ’deki zamir de aynı şekildedir.

[984] “Hani, Benim iznimle ölüleri” kabirlerinden “çıkartı”p onlara hayat veriyordun.” Rivayete göre, Hazret-i Îsâ, Nûh Peygamber’in oğlu Sâm ile iki erkek, bir kadın ve bir de cariyeye diriltmiş.

[985] وَإِذْ كَفَفْتُ بَنِي إِسْرَائِيلَ عَنْكَ (Hani İsrâiloğullarının saldırgan elini senin üzerinden çekmiştim.) ifadesiyle Allah Teâlâ, Îsâ’yı öldürmeye kararlı olan Yahudilerden onu koruduğunu kastetmektedir.

[986] Denildi ki: Allah Teâlâ Hazret-i Îsâ’ya “Sana olan nimetimi hatırla!” buyurduğunda, o kıl aba giyiyor ot / ağaç [dağ yemişi] yiyor, yarın için hiçbir şey biriktirmiyor ve “Her günün rızkı beraberinde gelir.” diyordu. Evi yoktu ki harap olaydı, çocuğu yoktu ki öleydi. Nerede akşamlıyorsa orada geceliyordu.

111. Hani Havarilere: “Bana ve Resûlüme iman edin!” diye vahyetmiştim de “İman ettik, şahit ol ki biz müslimiz.” demişlerdi.

112. Hani Havariler: “Ey Meryemoğlu Îsâ! Senin Rabbin bize gökten bir sofrayı indirebilir mi?” demişlerdi de o, “Müminseniz, Allah’tan sakının!” demişti.

وقيل روح القدس: جبريل عليه السلام، أيد به لتثبيت الحجة. فإن قلت: ما معنى قوله: {فِي الْمَهْدِ وَكَهْلًا}؟ قلت: معناه تكلمهم في هاتين الحالتين، من غير أن يتفاوت كلامك في حين الطفولة وحين الكهولة الذي هو وقت كمال العقل وبلوغ الأشد والحد الذي يستنبأ فيه الأنبياء.

٥ [٩٨٢] {وَالتَّوْرَةَ وَالْإِنْجِيلَ} خصًا بالذكر مما تناوله الكتاب والحكمة، لأن المراد بهما جنس الكتاب والحكمة. وقيل: {الْكِتَابُ} الخط. و{الحِكْمَةُ} الكلام المحكم الصواب. [٩٨٣] {كَهَيْئَةِ الطَّيْرِ} هيئة مثل هيئة الطير {بِإِذْنِي} بتسهيلي {فَتَنْفُخُ فِيهَا} الضمير للكاف، لأنها صفة الهيئة التي كان يخلقها عيسى عليه السلام وينفخ فيها، ولا يرجع إلى الهيئة المضاف إليها؛ لأنها ليست في خلقه ولا من نفخه في شيء. وكذلك الضمير في {فَتَكُونُ}.

[٩٨٤] {تُخْرِجُ الْمَوْتَى} تخرجهم من القبور وتبعثهم. قيل: أخرج سام ابن نوح ورجلين وامرأة وجارية.

[٩٨٥] {وَإِذْ كَفَفْتُ بَنِي إِسْرَائِيلَ عَنْكَ} يعني اليهود حين هموا بقتله.

[٩٨٦] وقيل: لما قال الله تعالى لعيسى {اذْكُرْ نِعْمَتِي عَلَيْكَ} كان يلبس الشعر ويأكل الشجر ولا يدخر شيئاً لغد، يقول: مع كل يوم رزقه، لم يكن له بيت فيخرب، ولا ولد فيموت، أينما أمسى بات.

١١١- ﴿وَإِذْ أَوْحَيْنَا إِلَى الْحَوَارِيِّينَ أَنْ آمِنُوا بِي وَبِرَسُولِي قَالُوا آمَنَّا وَاشْهَدْ بِأَنَّا مُسْلِمُونَ﴾

١١٢- ﴿إِذْ قَالَ الْحَوَارِيُّونَ يَا عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ هَلْ يَسْتَطِيعُ رَبُّكَ أَنْ يُنْزِلَ عَلَيْنَا مَائِدَةً مِنَ السَّمَاءِ قَالَ اتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ كُنتُمْ مُؤْمِنِينَ﴾ ٢٠

113. “İstiyoruz ki ondan yiyelim de kalplerimiz yatışsın ve senin bize gerçekten doğru söylediğini bilelim, buna şahitlik edenlerden olalım.” dediler.

114. Meryemoğlu İsâ da; “Allahım! Ya Rabbi! Üzerimize gökten bir
5 sofrayı indir, bu sofrayı bizim için, bizden öncekiler ve bizden sonrakiler için bayram olursun, Senden bir kanıt olsun. Bizi nasıplandır, nasıplandı-
renlerin en hayırlısı Sensin!” dedi.

115. Allah buyurdu ki: “Ben onu elbette indiririm. Ama içinizden
10 her kim bundan sonra da nankörce inkâr ederse onu öyle bir azaba uğrattırım ki âlemde hiç kimseyi böyle bir azaba uğratmamışımdır!”

[987] “Havarilere vahyetmişim” yani peygamberlerin dili üzerinden onlara emretmişim. “Biz *müslim*” yani ihlaslıyız, samimiyiz. مُسْلِمُونَ kelimesi, *esleme vecchehû li’llâh* (Özünü Allah’a teslim etti.) kullanımından alınmıştır. يا عِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ ifadesinde عِيسَى kelimesi ابن’ın harekesine tâbi olmak üzere nasb mahallindedir. Nitekim يا زَيْدَ بْنَ عَمْرٍو dersin. Yaygın kullanım biçimi bu şekilde olmakla birlikte, يا زَيْدُ بْنُ عَمْرٍو dediğin gibi, zammeli olması da câizdir. Bunun delili de şairin şu sözüdür:

Ey Amr oğlu Hâr [yani Hârîs]! [Herkesin ağzında çiğnediği, güzel]
uyuşturucu bir otumdur ben

20 Çünkü kelimenin son harfini düşürme işlemi ancak merfû‘ kelimelerde olur.

[988] **Şayet** “Peki, iman etmiş, ihlaslı samimi kimseler olmalarına rağmen havariler nasıl olur da ‘Senin Rabbin yapabilir mi!’ diyebilirler?” **dersen şöyle derim:** Bir kere Allah Teâlâ onları iman ve ihlâs ile vasıflamadı, aksine onların kendi iddialarını dile getirdi sonra da إِذْ قَالَ buyurarak söze devam etti. Şu halde onların iman ve ihlas iddiaları batıl idi ve onlar şüphe içinde idiler. ‘Senin Rabbin yapabilir mi!’ ifadesi öyle bir sözdür ki onun Rabbinini tazim eden imanlı kimselerden sadır olması düşünülemez. Aynı şekilde İsâ *Aleyhisselâm*’ın onlar hakkındaki sözü de şu mânadaydı: Bir kere Allah’tan
30 sakının ve O’nun güç ve kudretinden asla şüphe etmeyin, O’na olur olmaz taleplerde bulunmayın, heva ve heveslerinizin peşine düşerek olmayacak türden mucizeler istemeyin sonra onların gerçekleşmesinin ardından isyan etmeniz halinde helâk olursunuz!

١١٣- «قَالُوا نُرِيدُ أَنْ نَأْكُلَ مِنْهَا وَتَطْمَئِنُّ قُلُوبُنَا وَنَعْلَمَ أَنْ قَدْ صَدَقْتَنَا وَنَكُونَ عَلَيْهَا مِنَ الشَّاهِدِينَ»

١١٤- «قَالَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ اللَّهُمَّ رَبَّنَا أَنْزِلْ عَلَيْنَا مَائِدَةً مِنَ السَّمَاءِ تَكُونُ لَنَا عِيدًا لِأَوَّلِنَا وَآخِرِنَا وَآيَةً مِنْكَ وَارْزُقْنَا وَأَنْتَ خَيْرُ الرَّازِقِينَ»

١١٥- «قَالَ اللَّهُ إِنِّي مُنَزِّلُهَا عَلَيْكُمْ فَمَنْ يَكْفُرْ بَعْدُ مِنْكُمْ فَإِنِّي أُعَذِّبُهُ عَذَابًا لَا أُعَذِّبُهُ أَحَدًا مِنَ الْعَالَمِينَ»

[٩٨٧] {أَوْحَيْتُ إِلَى الْخَوَارِجِ} أمرتهم على السنة الرسل {مُسْلِمُونَ} مخلصون، من أسلم وجهه لله. {عِيسَى} في محل النصب على إتباع حركة الابن، كقولك: يا زيد بن عمرو، وهي اللغة الفاشية. ويجوز أن يكون مضمومًا، كقولك: يا زيد بن عمرو. ١٠ والدليل عليه قوله:

أَحَارُ بْنُ عَمْرِو كَأَنِّي خَمِرٌ ❀

لأن الترخيم لا يكون إلا في المضموم.

[٩٨٨] فإن قلت: كيف قالوا: {هَلْ يَسْتَطِيعُ رَبُّكَ} بعد إيمانهم وإخلاصهم؟ قلت: ما وصفهم الله بالإيمان والإخلاص، وإنما حكى ادعاءهم لهما، ثم أتبعه قوله {إِذْ قَالُوا} ١٥ فاذن أن دعواهم كانت باطلة، وأنهم كانوا شاكّين، وقوله: {هَلْ يَسْتَطِيعُ رَبُّكَ} كلام لا يرد مثله عن مؤمنين معظمين لربهم. وكذلك قول عيسى عليه السلام لهم، معناه: اتقوا الله ولا تشكوا في اقتداره واستطاعته، ولا تقترحوا عليه، ولا تتحكموا ما تشتهون من الآيات فتَهْلِكُوا إذا عصيتموه بعدها.

[989] “Müminseniz...” yani iman etmiş olduğunuza dair iddianız doğruysa.

[990] “Sen, Rabbinden isteyebilir misin?” anlamında هَلْ تَسْتَطِيعُ رَبَّكَ⁷⁶ şeklinde de okunmuştur. Yani herhangi bir engelleyici durum olmadan böyle bir talepte bulunabilir misin?

[991] *Mâide*, üzerinde yemek olan masa yani sofradır demektir. “Ona verdi, sundu / yaklaştırdı” anlamındaki *mâdehû* fiilinden türetilmiştir. [Fâ’il vezninde olmakla birlikte mef’ûl anlamındadır.] Adeta (sofra) kendisine gelene sunulmaktadır.

[992] “... buna şahitlik edenlerden olalım” yani İsrâiloğullarından orada hazır bulunmayanlara onunla ilgili olarak tanıklık edelim. Yahut biz Allah’ın vahdaniyetine ve senin peygamberliğine bu vesile ile şahitlik eder ve onun başından ayrılmayız. -Bu durumda عَلَيْهَا hal olmaktadır.- Şu söylediklerini yapmak istediklerine dair iddiaları da aynen iman ve ihlas iddiaları gibi idi. Buna rağmen Hazret-i İsâ bunu istemiş ve duası kabul edilmiştir ki aleyhlerindeki hüccet tam olsun ve muhalefet etmeleri halinde üzerlerine azap gönderilsin.

[993] وَنَعْلَمُ أَنَّ قَدْ صَدَّقْتَنَا وَنَكُونُ عَلَيْهَا مِنَ الشَّاهِدِينَ ifadesi *yu’leme* şeklinde meçhul sıygasıyla ve zamir kalplere râci olmak üzere, *ta’leme* ve *tekûne* şeklinde Tâ ile okunmuştur. [Yani “ve senin bize gerçekten doğru söylediğini kalplerimiz bilsin ve buna şahitlik edenlerden olsun.”]

[994] اللَّهُمَّ ifadesinin aslı يَا اللَّهُ’tır. Nida harfi hazfedilmiş, ondan bedel olarak sonuna Mim eklenmiştir. رَبَّنَا ikinci nidadır.

[995] “Sofra bize bayram olur” yani onun indirildiği gün bize bayram olur. O günün Pazar günü olduğu ve Hristiyanların o gün bu sebeple tatil yaptıkları söylenmiştir. Denilmiştir ki الْعِيدُ kelimesi dönüp gelen sevinç / neşe demektir. O yüzden عِيدَ يَوْمَ [bayram günü] denir. Sanki mâna şöyledir: “Bizim için neşe ve sevinç kaynağı olacak bir sofradır...”

[996] İbn Mes’ûd (r.a.) [v. 32/653] emrin cevabı olmak üzere *tekûn* şeklinde okumuştur [“indir de bayram olsun”]. Bunun benzeri, يَرْتَنِي ve يَرْتَنِي şeklindeki okuyuşlardır [Meryem 19/5].

⁷⁶ Müfessir mânayı bu şekilde takdir etmiş olmakla birlikte, هَلْ تَسْتَطِيعُ رَبَّكَ kıraatinde, “Sen Rabbine bunu yaptırabilir misin?” şeklinde bir anlam söz konusudur. Yani “Allah elbette gökten sofrayı indirebilir çünkü O her şeyi kadirdir, ama sen dua ettin diye gökten sofrayı indirir mi?” Buna göre, Allah’ın kudreti değil, İsâ Mesih’in Allah nezdindeki konumu ve itibarı sorgulanmış olmaktadır. / ed.

[٩٨٩] {إِنْ كُنتُمْ مُؤْمِنِينَ} إن كانت دعواكم للإيمان صحيحة.

[٩٩٠] وقرئ «هَلْ تَسْتَطِيعُ رَبُّكَ»، أي هل تستطيع سؤال ربك، والمعنى: هل تسأله ذلك من غير صارف يصرفك عن سؤاله.

[٩٩١] والمائدة: الخوان إذا كان عليه الطعام، وهي من مائه، إذا أعطاه ورفده
 ٥ كأنها تميد من تقدّم إليه.

[٩٩٢] {وَتَكُونُ عَلَيْهِمَا مِنَ الشَّاهِدِينَ} تشهد عليها عند الذين لم يحضروها من بني إسرائيل، أو نكون من الشاهدين لله بالوحدانية ولك وبالنبوة، عاكفين عليها؛ على أن {عَلَيْهَا} في موضع الحال. وكانت دعوهم لإرادة ما ذكروا كدعوهم الإيمان والإخلاص. وإنما سأل عيسى وأجيب ليلزموا الحجة بكمالها ويرسل عليهم العذاب إذا خالفوا. ١٠

[٩٩٣] وقرئ «وَيُعْلَمُ»، بالياء على البناء للمفعول، «وَتُعْلَمُ». «وَتَكُونُ»، بالتاء؛ والضمير للقلوب.

[٩٩٤] {اللَّهُمَّ} أصله يا الله، فحذف حرف النداء، وعوضت منه الميم. و{رَبَّنَا} نداء ثان.

[٩٩٥] {تَكُونُ لَنَا عِيدًا} أي يكون يوم نزولها عيدًا. قيل: هو يوم الأحد، ومن ثم اتخذه النصارى عيدًا. وقيل: العيد السرور العائد، ولذلك يقال: يوم عيد، فكأن معناه: تكون لنا سرورًا وفرحًا. ١٥

[٩٩٦] وقرأ عبد الله «تكن»، على جواب الأمر. ونظيرهما. {يَرِثُنِي} وَيَرِثُنِي [مريم: ٥].

[997] لَأُولَٰئِكَ أَجْرُنَا وَآخِرُنَا [997] âmilin tekrarı ile لَأَ dan bedeldir, yani hem kendi zamanımızdaki dindaşlarımıza hem de bizden sonra gelenlere... “Bu ifadenin, Ondan insanların ilki yediği gibi sonu da yesin...” anlamında olduğu da söylenmiştir. “İleri gelenlerimiz de tâbi olanlar da yesin!” anlamında da olabilir. Zeyd’in kıraati ümmet ve cemaat takdiri ile müennes olarak *li-ülânâ ve uhrânâ* [ilkimiz ve sonumuz için] şeklindedir.

[998] عَذَابًا kelimesi *ta‘zîb/azap* etmek anlamında ism-i masdardır ve أَغْدَبُ’daki zamir masdara râcidir, eğer kendisi ile azap edilen şeye râci olsaydı o takdirde mutlaka Bâ ile [لَا أَغْدَبُ بِهِ] kullanılması gerekirdi [Yani ifade “... onlara hiç kimseye etmediğim bir *azap türüyle* azap ederim!” anlamındadır].

[999] Rivayete göre, Hazret-i Îsâ talep üzerine dua etmeye karar verince, yün aba giyip “Üzerimize indir ya Rabbi!” demiş. Bunun üzerine iki bulut arasında kırmızı bir sofra görünmüş, bulutun biri sofranın altında diğeri üstünde imiş. Onlar bakmakta iken, nihayet sofrâ önlerine düşmüş. Hazret-i Îsâ ağlayarak “Allah’ım! Bizi şükredenlerden kıl! Allah’ım! Bu sofrayı hakkımızda rahmet kıl, ibretlik bir ceza eyleme!” diye dua etmiş. Sonra onlara: “Onu içinizde amel bakımından en iyi durumda olanınız açsın! Allah’ın adını üzerine ansın ve ondan yesin” demiş. Havarilerin başı olan Şem’un demiş ki: “Bunun için içimizde en uygun olan kişi sensin!” Bunun üzerine Hazret-i Îsâ kalkıp abdest almış, namaz kılıp ağladıktan sonra *Bismillahi hayrur-râzıkîn* (Rızık verenlerin en hayırlısı Allah’ın adıyla!) diye sofrayı açmış. Bir de bakmışlar ki içinde ızgara balık var. Pulu/derisi yok, kılçığı yok, semizliğinden yağ damlıyor. Başının orada tuz, kuyruğunun orada sirke var. Etrafında envâ-‘i çeşit -pırasa hariç- bakliyat ve sebze var. Bir de bakmışlar ki beş tane de çörek var. Birinin üzerinde zeytin, ikincisinde bal, üçüncüsünde tereyağı, dördüncüsünde peynir ve beşincisinde de pastırma bulunuyor. Şem’un demiş ki: “Sen ey Allah’ın insanlara kendisiyle hayat bahşettiği [*Rûhallâh*]! Bu, dünya taamı mı yoksa âhîret taamı mı?!” Hazret-i Îsâ: “Her ikisinden de değil. Lâkin Allah’ın bizzat yüce kudretiyle var etmiş olduğu bir sofradır. İstedığınız şeyi yiyin ve şükredin ki Allah size imdat etsin, size olan lütuf ve keremini artırsın.” demiş. Havariler: “Sen ey Allah’ın insanlara kendisiyle hayat bahşettiği [*Rûhallâh*]! Keşke bize bu mucizenin içinden bir başka mucize daha göstersen!” demişler. Hazret-i Îsâ: “Ey balık! Allah’ın izniyle diril!” demiş. Balık canlanıp hareket etmeye başlamış. Sonra ona “Eski haline dön!” deyince, balık pişmiş haline geri dönmüş. Sonra sofrâ uçup gitmiş... Sofranın ardından yine isyan etmişler, bu yüzden de maymuna ve domuza dönüştürülmüşler.

[٩٩٧] {لَأَوَّلُنَا وَآخِرُنَا} بدل من لنا بتكرير العامل، أي لمن في زماننا من أهل ديننا، ولمن يأتي بعدنا. وقيل: يأكل منها آخر الناس كما يأكل أولهم: ويجوز للمقدمين منا والأتباع. وفي قراءة زيد «لأولنا وآخرنا»، والتأنيث بمعنى الأمة والجماعة.

[٩٩٨] {عَذَابًا} بمعنى تعذيبًا. والضمير في {لَا أُعَذِّبُهُ} للمصدر، ولو أريد بالعذاب ما يعذب به، لم يكن بدّ من الباء. ٥

[٩٩٩] وروي أن عيسى عليه السلام لما أراد الدعاء لبس صوفًا، ثم قال: اللهم أنزل علينا، فنزلت سفرة حمراء بين غمامتين: غمامة فوقها وأخرى تحتها، وهم ينظرون إليها حتى سقطت بين أيديهم، فبكى عيسى عليه السلام وقال: اللهم اجعلني من الشاكرين، اللهم اجعلها رحمة ولا تجعلها مثلة وعقوبة. وقال لهم: ١٠ ليقيم أحسنكم عملاً يكشف عنها ويذكر اسم الله عليها ويأكل منها. فقال شمعون رأس الحواريين: أنت أولى بذلك، فقام عيسى وتوضأ وصلى وبكى، ثم كشف المنديل وقال: بسم الله خير الرازقين! فإذا سمكة مشوية بلا فلوس ولا شوك تسيل دسمًا. وعند رأسها ملح، وعند ذنبها خل، وحولها من ألوان البقول ما خلا الكراث، وإذا خمسة أرغفة على واحد منها زيتون، وعلى الثاني عسل، وعلى الثالث سمن، ١٥ وعلى الرابع جبن، وعلى الخامس قديد. فقال شمعون: يا روح الله، أمن طعام الدنيا أم من طعام الآخرة؟ فقال: ليس منهما، ولكنه شيء اخترعه الله بالقدرة العالية، كلوا ما سألتهم واشكروا الله يمددكم الله ويزدكم من فضله. فقال الحواريون: يا روح الله، لو أريتنا من هذه الآية آية أخرى، فقال: يا سمكة أحبي بإذن الله، فاضطربت. ثم قال لها: عودي كما كنت، فعادت مشوية. ثم طارت المائدة، ثم عصوا بعدها فمسحوا ٢٠ قردة وخنازير.

[1000] Rivayete göre, sofranın indirilme şartını -yani “Ama içinizden her kim bundan sonra da nankörce inkâr ederse onu öyle bir azaba uğrattırım ki...” kavlini- işitince, hemen “Öyle ise istemiyoruz.” demişler ve sofraya inmemiştir. Hasan-ı Basrî *Rahimehu'llâh* 'ın [v. 110/728] şöyle dediği nakledilmiştir: “Vallahi inmedi, inmiş olsaydı o takdirde *وَآخِرُنَا* kavli gereğince kıyamete kadar bayram olurdu!” Ama doğru olan, sofranın indirilmiş olmasıdır.

116. (Mahşer günü) Allah yine şöyle der: “Ey Meryemoğlu İsâ! Sen mi insanlara: ‘Beni ve anamı Allah’tan başka iki tanrı edinin!’ dedin?! Der ki: “Hâşa!.. Benim, hakkım olmayan bir sözü söylemem olacak şey değildir. Hem ben böyle bir şey söylemiş olsam, Sen onu elbette bilirsin. Sen benim içimdekini bilirsin, ama ben Senin zâtında olanı bilmem. Doğrusu, bütün gaypları hakkıyla bilen yalnızca Sensin (‘Allâmü’l-guyûb).”

[1001] “Hâşa!” Senin bir ortağın olmasından seni tenzih ederim. “Benim, hakkım olmayan bir sözü söylemem bana yakışmaz.” “Benim içimdekini” yani kalbimde olanı. Mâna şöyledir: Sen benim bildiklerimi bilirsin, ben ise senin bildiklerini bilmem. Ancak bu mâna *müşâkele* [bir kelimenin (*nefs*) başka bir anlamda tekrar edilmesi] üslubu ile ifade edilmiştir ki bu sanat sözün fesahat ve açıklığından sayılmaktadır, *müşâkele* sebebiyledir ki *فِي نَفْسِي* ye mukabil *فِي نَفْسِكَ* denilmiştir [Yoksa Allah için *nefs* kelimesi kullanılamaz].

[1002] “Doğrusu, bütün gaypları hakkıyla bilen (*Allâmü’l-guyûb*) yalnızca Sensin.” Bu kısım, her iki cümlemin de teyidi mahiyetindedir. Çünkü nefislerin içinde gizli olan, gayb cümlesindendir. Ve ‘Allâmu’l-guyûb olanın bildiği gayba başka hiç kimsenin ilmi erişemez.

117. “Ben onlara, Senin bana emrettiğinden -yani, ‘Benim de Rabbinizin de Rabbiniz olan Allah’a kulluk edin!’ sözünden- başka bir şey söylemedim. Aralarında bulunduğum sürece, üzerlerine ben şahittim. Ne zaman ki beni vefat ettirdin, onların görüp gözetleyicisi Sen oldun. (Benim, bunların ihdâs ettiği teslîsten kesinlikle haberim yok!) Sen her şeye şahitsindir.”

118. “Onlara azap edersen (edersen), Senin kullarıdır... Ama onları bağışlarsan, Sensin ‘mutlak izzet ve hikmet sahibi’ (‘Azîz, Hakîm).”

[١٠٠٠] وروي أنهم لما سمعوا بالشریطة، وهي قوله تعالى {فَمَنْ يَكْفُرْ بَعْدُ مِنْكُمْ فَإِنِّي أُعَذِّبُهُ}. قالوا: لا نريد، فلم تنزل. وعن الحسن: والله، ما نزلت، ولو نزلت لكان عيداً إلى يوم القيامة، لقوله: {وَأَخِرْنَا}. والصحيح أنها نزلت.

١١٦- ﴿وَإِذْ قَالَ اللَّهُ يَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ أَأَنْتَ قُلْتَ لِلنَّاسِ اتَّخِذُونِي وَأُمِّي إِلَهَيْنِ مِنْ دُونِ اللَّهِ قَالَ سُبْحَانَكَ مَا يَكُونُ لِي أَنْ أَقُولَ مَا لَيْسَ لِي بِحَقِّ إِنْ كُنْتُ قُلْتُهُ فَقَدْ عَلِمْتَهُ تَعْلَمُ مَا فِي نَفْسِي وَلَا أَعْلَمُ مَا فِي نَفْسِكَ إِنَّكَ أَنْتَ عَلَّامُ الْغُيُوبِ﴾

[١٠٠١] {سُبْحَانَكَ} من أن يكون لك شريك {مَا يَكُونُ لِي} ما ينبغي لي {أَنْ أَقُولَ} قولاً لا يحق لي أن أقوله {فِي} في قلبي. والمعنى: تعلم معلومي ولا أعلم معلومك، ولكنه سلك بالكلام طريق المشاكلة وهو من فصيح الكلام وبَيِّنَه، فقل: {فِي نَفْسِكَ} لقوله في نفسي.

[١٠٠٢] {إِنَّكَ أَنْتَ عَلَّامُ الْغُيُوبِ} تقرير للجملتين معاً، لأن ما انطوت عليه النفوس من جملة الغيوب، ولأن ما يعلمه علام الغيوب لا ينتهي إليه علم أحد.

١١٧- ﴿مَا قُلْتُ لَهُمْ إِلَّا مَا أَمَرْتَنِي بِهِ أَنْ اعْبُدُوا اللَّهَ رَبِّي وَرَبَّكُمْ وَكُنْتُ عَلَيْهِمْ شَهِيدًا مَا دُمْتُ فِيهِمْ فَلَمَّا تَوَفَّيْتَنِي كُنْتُ أَنْتَ الرَّقِيبَ عَلَيْهِمْ وَأَنْتَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ﴾

١١٨- ﴿إِنْ تُعَذِّبُهُمْ فَإِنَّهُمْ عَبْدُكَ وَإِنْ تَغْفِرَ لَهُمْ فَإِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾

[1003] اَنْ اَعْبُدُوا اللهَ i ifadesindeki اَنْ i tefsiriyye yaparsan o takdirde mutlaka bir müfesser olması gerekir. Müfesser de ya söyleme ya da emretme fiili olmalıdır ki her ikisi de bunun için uygun değildir. *Söyleme* fiili uygun değildir çünkü kendisinden sonra söylenecek söz herhangi bir şekilde tefsir harfine ihtiyaç duyulmadan kullanılır. Buna göre, اَعْبُدُوا اللهَ مَا قُلْتُ لَهُمْ اِلَّا اَنْ اَعْبُدُوا اللهَ 5 مَا قُلْتُ لَهُمْ demeysin, اَعْبُدُوا اللهَ رَبِّي وَرَبَّكُمْ diye tefsir edecek olsan, ifade düzgün olmaz çünkü Allah Teâlâ اَعْبُدُوا اللهَ رَبِّي وَرَبَّكُمْ (Rabbim ve Rabbiniz olan Allah'a kulluk edin!) demez. Onu fiile mevsûl kılman halinde مَا اَمَرْتَنِي بِهِ (bana emrettiğin şey) ifadesinden ya da *bi-hî*deki Hâ'dan bedel olması kaçınılmazdır. Ancak ikisi de uygun olmamaktadır çünkü bedel, *mübdelün minhin* yerine geçebilen şeydir. “Onlara sadece O’nun ibadetini söyledim.” anlamında مَا قُلْتُ لَهُمْ اِلَّا اَنْ اَعْبُدُوا اللهَ 10 اِنْ اَعْبُدُوا اللهَ denilmez çünkü ibadet söylenecek bir şey değildir. Aynı şekilde Hâ zamirinden bedel yaptığında da söz düzgün olmaz çünkü اَعْبُدُوا اللهَ ifadesini Hâ zamirinin yerine koyup da اَمَرْتَنِي بِاَنْ اَعْبُدُوا اللهَ 15 اِلَّا مَا اَمَرْتَنِي dediğinde ifade düzgün olmamaktadır. Çünkü bu durumda mevsûle sılasından râci olması gereken zamir bulunmamaktadır. **Şayet** “Peki, bu durumda nasıl izah edilecek?” **dersen şöyle derim:** Söyleme fiili emretme anlamına yorulur. Çünkü مَا قُلْتُ لَهُمْ اِلَّا مَا اَمَرْتَنِي بِهِ (Ben onlara sadece senin bana emrettiğini emrettim.) anlamındadır. İşte o zaman emretme fiilinin اَعْبُدُوا اللهَ 20 اِنْ اَعْبُدُوا اللهَ diye tefsir edilmesi câiz, söz de düzgün olur. اَنْ in mevsûle olarak Hâ zamirinden bedel değil de onun için atf-ı beyan olması da câizdir.

[1004] “... üzerlerine ben şahittim” yani gözetleyici idim, tıpkı şahidin, tanıklık ettiği şeye yaptığı gibi onları gözetlemekte idim, böyle bir söz söylemelerine ve onu din edinmelerine izin vermiyordum. “Ne zaman ki beni vefat ettirdin, onların görüp gözetleyicisi Sen oldun.” karşılına diktiğin delillerle, indirdiğin açık belgelerle ve gönderdiğin elçilerle böyle bir sözü söylemelerine Sen mani oldun.

[1005] “Onlara” yani içlerinden asilik eden, Senin âyetlerini inkâr eden ve elçilerini yalanlayanlara “azap edersen (edersin) nihayet senin kullarıdır. Ama onları bağışlarsan,” mükâfatlandırmaya ve cezalandırmaya kadir “mutlak izzet sahibi”, ceza ve mükâfatı mutlaka hikmete ve isabetli bir hükme dayalı olarak yapan “mutlak hikmet sahibi Sensin.”

[١٠٠٣] أن في قوله {أَنِ اعْبُدُوا اللَّهَ} إن جعلتها مفسرة لم يكن لها بدّ من مفسر. والمفسر إما فعل القول وإما فعل الأمر، وكلاهما لا وجه له. أما فعل القول فيحكي بعده الكلام من غير أن يتوسط بينهما حرف التفسير. لا تقول: ما قلت لهم إلا أن اعبدوا الله، ولكن: ما قلت لهم إلا اعبدوا الله. وأما فعل الأمر، فمسند إلى ضمير الله عزّ وجلّ. فلو فسرته باعبدوا الله ربي وربكم لم يستقم؛ لأن الله تعالى لا يقول: اعبدوا الله ربي وربكم. وإن جعلتها موصولة بالفعل لم تخل من أن تكون بدلاً من {مَا أَمَرْتَنِي بِهِ}، أو من الهاء في به، وكلاهما غير مستقيم، لأن البدل هو الذي يقوم مقام المبدل منه. ولا يقال: ما قلت لهم إلا أن اعبدوا الله، بمعنى ما قلت لهم إلا عبادته؛ لأن العبادة لا تقال. وكذلك إذا جعلته بدلاً من الهاء، لأنك لو أقمت {أَنِ اعْبُدُوا اللَّهَ} مقام الهاء، فقلت: إلا ما أمرتني بأن اعبدوا الله، لم يصح، لبقاء الموصول بغير راجع إليه من صلته. فإن قلت: فكيف يصنع؟ قلت: يحمل فعل القول على معناه؛ لأن معنى {مَا قُلْتُ لَهُمْ إِلَّا مَا أَمَرْتَنِي بِهِ}: ما أمرتهم إلا بما أمرتني به، حتى يستقيم تفسيره بـ{أَنِ اعْبُدُوا اللَّهَ رَبِّي وَرَبَّكُمْ}. ويجوز أن تكون أن موصولة عطف بيان للهاء، لا بدلاً.

[١٠٠٤] {وَكُنْتُ عَلَيْهِمْ شَهِيدًا} رقيبًا كالشاهد على المشهود عليه، أمنعهم من أن يقولوا ذلك ويتدينوا به {فَلَمَّا تَوَفَّيْتَنِي كُنْتُ أَنْتَ الرَّقِيبَ عَلَيْهِمْ} تمنعهم من القول به بما نصبت لهم من الأدلة، وأنزلت عليهم من البينات، وأرسلت إليهم من الرسل.

[١٠٠٥] {إِنْ تُعَذِّبُهُمْ فَإِنَّهُمْ عَبَادُكَ} الذين عرفتهم عاصين جاحدين لآياتك مكذبين لأنبيائك {وَإِنْ تَغْفِرْ لَهُمْ فَإِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ} القوي القادر على الثواب والعقاب {الْحَكِيمُ} الذي لا يثيب ولا يعاقب إلا عن حكمة وصواب.

[1006] **Şayet** “Kâfirlerin bağışlanması söz konusu değildir, bu durumda nasıl oldu da onlar hakkında ‘Ama onları bağışlarsan’ buyruldu?” **dersen şöyle derim:** Âyette [Hazret-i İsa] “Sen onları bağışlarsın” dememiştir, aksine *إِنْ غَفَرْتَ* şeklinde şartlı bir ifade kullanmış ve şöyle demiştir: Onlara azap edersen, adaletinle hükmetmiş olursun çünkü azaba müstahaktırlar. Eğer inkâr üzere olmalarına rağmen onları affedersen, o takdirde de onların bağışlanması için Senin bir hikmetin yok değildir çünkü bağışlama aklen her suçlu için güzel bir şeydir. Hatta suç ne kadar büyükse affı da o kadar güzel olur.

119. Allah buyurur: Doğru söyleyenlere doğruluklarının fayda verdiği gündür bugün... Onlara, altından ırmakların aktığı, ebediyen içinde kalacakları cennetler vardır. Allah onlardan, onlar da Allah’tan razı olmuştur... ki büyük başarı budur.

[1007] *هَذَا يَوْمٌ يَنْفَعُ* Merfû‘ ve izâfet ile, mansûb da okunmuştur, bu durumda ya *قال*’nin zarfı olur ya da *هذا* mübteda, zarf da haberi olur. Mânası: İsa *Aleyhisselâm*’ın kelâmından bahsetmiş olduğumuz bu durum, ...fayda vereceği gündedir. *يَوْمٌ لَا تَمْلِكُ* (“sahip olmadığı gün” [İnfitâr 82/9]) âyetinde olduğu gibi fethalı olması câiz değildir çünkü burada mebnî olmayan fiile izâfe edilmiştir. A‘meş [v. 148/765] *وَاتَّقُوا يَوْمًا لَا تَجْزِي نَفْسٌ* (“Ve öyle bir günden sakının ki, o gün kimsenin faydası olmaz” [Bakara 2/48]) âyetinde olduğu gibi *يَوْمٌ يَنْفَعُ* şeklinde *يَوْمٌ* tenvinli okumuştur.

[1008] **Şayet** “*يَنْفَعُ الصَّادِقِينَ صِدْقُهُمْ*” ifadesinin anlamı nedir? Eğer âhiretteki doğrulukları ise âhiret amel yurdu değildir. Yok, dünyada ikenki doğrulukları kastediliyorsa o takdirde de âyetin hakkında vârit olduğu husus ile arasında bir uygunluk yoktur çünkü âyette vârit olan İsa *Aleyhisselâm*’ın kıyamet günü cevap verdiği konuda doğru bir biçimde şahitlikte bulunmasıdır” **dersen şöyle derim:** Mânası sadıkların hem dünyada hem de âhirette devamlı sahip oldukları doğruluk özellikleridir. Katâde’den [v. 117/735] şöyle nakledilmiştir: Kıyamet günü konuşacak iki kimse vardır: İblis “Aslında, Allah size gerçek bir vaatte bulunmuştu.” [İbrâhim 14/22] demiş ve o gün doğru konuşmuştur. Daha öncesinde ise yalancı idi, o yüzden, doğru söylemesi o gün kendisine fayda vermedi. Hazret-i İsa ise hem hayatta sadık idi hem de öldükten sonra. O yüzden, doğruluğu kendisine fayda verdi.

[١٠٠٦] فإن قلت: المغفرة لا تكون للكفار فكيف قال: {وإن تَغْفِرْ لَهُمْ}؟ قلت: ما قال إنك تغفر لهم، ولكنه بنى الكلام على: إن غفرت، فقال: إن عذبتهم عدلت، لأنهم أحقاء بالعذاب، وإن غفرت لهم مع كفرهم لم تعدم في المغفرة وجه حكمة لأن المغفرة حسنة لكل مجرم في المعقول، بل متى كان الجرم أعظم جرماً كان العفو ٥ عنه أحسن.

١١٩- ﴿قَالَ اللَّهُ هَذَا يَوْمُ يَنْفَعُ الصَّادِقِينَ صِدْقُهُمْ لَهُمْ جَنَّاتٌ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ ذَلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ﴾

[١٠٠٧] قرئ «هَذَا يَوْمُ يَنْفَعُ» بالرفع والإضافة؛ وبالنصب، إما على أنه ظرف لـ {قال}، وإما على أن {هذا} مبتدأ، والظرف خبر. ومعناه: هذا الذي ذكرنا من كلام عيسى واقع يوم ينفع. ولا يجوز أن يكون فتحاً، كقوله تعالى {يَوْمَ لَا تَمْلِكُ} ١٠ [الانفطار: ٩]، لأنه مضاف إلى متمكن. وقرأ الأعمش «يَوْمُ يَنْفَعُ» بالتثنية، كقوله تعالى {وَاتَّقُوا يَوْمًا لَا تَجْزِي نَفْسٌ} [البقرة: ٤٨].

[١٠٠٨] فإن قلت: ما معنى قوله: {يَنْفَعُ الصَّادِقِينَ صِدْقُهُمْ}؟ إن أريد صدقهم في الآخرة فليست الآخرة بدار عمل، وإن أريد صدقهم في الدنيا فليس بمطابق ١٥ لما ورد فيه؛ لأنه في معنى الشهادة لعيسى عليه السلام بالصدق فيما يجيب به يوم القيامة؟ قلت: معناه الصدق المستمر بالصادقين في دنياهم وآخرتهم. وعن قتادة: متكلمان تكلمتا يوم القيامة. أمّا إبليس فقال: {إِنَّ اللَّهَ وَعَدَكُمْ وَعْدَ الْحَقِّ} [إبراهيم: ٢٢]، فصدق يومئذ وكان قبل ذلك كاذباً، فلم ينفعه صدقه. وأمّا عيسى عليه السلام فكان صادقاً في الحياة وبعد الممات، فنفعه صدقه.

120. Göklerin, yerin ve onların içinde ne varsa hepsinin mülkü Allah'a aittir. Ve O, her şeye kadirdir.

[1009] **Şayet** “Göklerde ve yerde hem akıllı varlıklar hem de başka varlıklar vardır. Bu durumda akıllı varlıkların galebe çaldırılarak وَمَنْ فِيهِنَّ denilmeli değil miydi?” **dersen şöyle derim:** مَا ism-i mevsülû bütün cinsleri genel bir kapsayıcılıkla içine alır. Dikkat edilirse, mesela sen uzaktan bir karartı gördüğün zaman, onun akıllı mı yoksa akılsız bir varlık mı olduğunu bilmeden önce مَا هُوَ (Ne o?) dersin. Dolayısıyla مَا'nın genellik bildirme açısından kullanımı daha uygundur.

[1010] Peygamber (s.a.)'in şöyle buyurduğu nakledilmiştir: “Her kim Mâide sûresini okursa mükâfat olarak kendisine on hasene verilir, seyyiâtından da on tanesi silinir, dünyada nefes alıp veren her bir Yahudi ve Hristiyana karşılık derecesi on basamak yükseltilir.”

١٢٠- ﴿لِلَّهِ مُلْكُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا فِيهِنَّ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾

[١٠٠٩] فإن قلت: في السموات والأرض العقلاء وغيرهم، فهلا غلب العقلاء، فقليل: ومن فيهن؟ قلت: ما، يتناول الأجناس كلها تناولاً عاماً. ألا تراك تقول إذا رأيت شبحاً من بعيد: ما هو؟ قبل أن تعرف أعاقل هو أم غيره، فكان أولى بإرادة العموم.

٥ [١٠١٠] عن رسول الله ﷺ: «من قرأ سورة المائدة أعطي من الأجر عشر حسنات ومحى عنه عشر سيئات ورفع له عشر درجات بعدد كل يهودي ونصراني يتنفس في الدنيا».

EN‘ÂM SÛRESİ

Mekkî’dir. İbn Abbâs’tan, 6 âyet hariç mekkî olduğu da rivayet edilmiştir. 165 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah’ın Adıyla

- 5 **1. Hamd, gökleri ve yeryüzünü yaratan, karanlıkları ve aydınlığı var eden Allah’a mahsustur. Böyleyken, [O’nun nimetini] inkâr edenler, [putları] Rablerine ortak koşuyorlar.**

- [1011] *Ce’ale* fiili, *وَجَعَلَ الظُّلُمَاتِ وَالنُّورَ* (“karanlıkları ve aydınlığı var etti” [En‘âm 6/1]) âyetindeki gibi, *ahdese* (var etti) ve *enşe’e* (meydana getirdi) anlamları taşıdığı zaman bir mef’ûl alırken, *إِنَّا هُمْ عِبَادُ الرَّحْمَنِ إِنَّا* (“Rahman’ın kulları olan melekleri dışı haline çevirdiler.” [Zuhruf, 43/19]) âyetindeki gibi, *sayyera* (çevirme, başkalaştırma) anlamına geldiğinde, iki mef’ûl alır. *Halk* ile *ca’l* arasındaki fark şudur: *Halk* lafzında, takdir (ölçüp biçme, belirleme) anlamı bulunurken, *ca’l* kelimesinde tazmin (içine katma) anlamı vardır.
- 15 Tıpkı, [i] bir şeyden bir şeyi meydana getirmek veya [ii] halden hale sokmak yahut [iii] bir yerden bir yere nakletmek gibi. Şu âyetlerde bu anlamlar vardır: *وَجَعَلَ الظُّلُمَاتِ* (“Ondan eşini meydana getirdi.” [A‘raf 7/189]), *وَجَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا* (“Karanlıkları ve aydınlığı var etti.” [En‘âm 6/1]) -çünkü karanlıklar, iç içe geçmiş yoğun varlıklardır; nur ise, ateşten meydana gelmiştir- *ثُمَّ جَعَلَكُمْ أَزْوَاجًا* (“Sonra sizi eşler haline getirdi.” [Fâtır 35/11]) ve *أَجْعَلِ الْآلِهَةَ إِلَهًا وَاحِدًا* (“Bütün bu ilahları tek bir ilâh mı yapmış?” [Sâd 38/5]).

- [1012] **Şayet** “*Nûr* kelimesi neden tekil kullanıldı?” **dersen şöyle derim:** *وَالْمَلَكُ عَلَى أَرْجَائِهَا* (“Melekler göğün dört bir yanına saçılmışlardır.” [Hâkka 69/17]) âyetindeki gibi cins anlamı kastedildiğinden yahut karanlıklar çok olduğundan. Çünkü varlıklar içinde bulunan her bir cinsin bir gölgesi vardır ve onun gölgesi bir karanlıktır. *Nûr* ise böyle değildir. Çünkü *nûr* tek bir cinsten meydana gelmiştir ki oda ateştir.

- [1013] **Şayet** “*ثُمَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ يُعَذِّبُونَ*” (Böyleyken, inkâr edenler Rablerine denk tutuyorlar.) ifadesi nereye atfedildi?” **dersen şöyle derim:** Ya, “Hamd Allah’a mahsustur” ifadesine ma’tûftur ki bu durumda anlam şöyle olur: Allah, yarattığı şeylerden dolayı hamdedilmeyi hak etmektedir. Çünkü yarattığını sadece nimet olsun diye yaratmıştır. Böyleyken, inkâr edenler O’na denk tutmakta ve O’nun nimetini inkâr etmektedirler.

سورة الأنعام

مكية. وعن ابن عباس: غير ست آيات. وآياتها ١٦٥

بسم الله الرحمن الرحيم

١- ﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَجَعَلَ الظُّلُمَاتِ وَالنُّورَ ثُمَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ يَعْدِلُونَ﴾

[١٠١١] {جَعَلَ} يتعدى إلى مفعول واحد إذا كان بمعنى أحدث وأنشأ، كقوله {وَجَعَلَ الظُّلُمَاتِ وَالنُّورَ}؛ وإلى مفعولين إذا كان بمعنى صيّر، كقوله {وَجَعَلُوا الْمَلَائِكَةَ الَّذِينَ هُمْ عِبَادُ الرَّحْمَنِ إِنِئَاءُ} [الزخرف: ١٩]. والفرق بين الخلق والجعل: أن الخلق فيه معنى التقدير، وفي الجعل معنى التضمين، كإنشاء شيء من شيء، أو تصيير شيء شيئاً، أو نقله من مكان إلى مكان. ومن ذلك {وَجَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا} [الأعراف: ١٨٩]، {وَجَعَلَ الظُّلُمَاتِ وَالنُّورَ}؛ لأن الظلمات من الأجرام المتكاثفة، والنور من النار {ثُمَّ جَعَلَكُمْ أَزْوَاجًا} [فاطر: ١١]، {أَجْعَلِ الْآلِهَةَ إِلَهًا وَاحِدًا} [ص: ٥].

[١٠١٢] فإن قلت: لم أفرد النور؟ قلت: للقصد إلى الجنس، كقوله تعالى {وَالْمَلَكُ عَلَى أَرْجَائِهَا} [الحاقة: ١٧]، أو لأن الظلمات كثيرة، لأنه ما من جنس من أجناس الأجرام إلا وله ظلّ، وظلّه هو الظلمة، بخلاف النور، فإنه من جنس واحد، وهو النار.

[١٠١٣] فإن قلت: علام عطف قوله {ثُمَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ يَعْدِلُونَ}؟ قلت: إما على قوله {الْحَمْدُ لِلَّهِ} على معنى أن الله حقيق بالحمد على ما خلق؛ لأنه ما خلقه إلاّ نعمة، ثم الذين كفروا به يعدلون فيكفرون نعمته؛

Yahut “Gökleri yarattı” ifadesine ma‘tûftur ve mâna şu şekildedir: Kendisinden başka hiç kimsenin gücünün yetmediği yaratıkları O yarattı. Bunlar ise, O’nun yaratıklarından hiçbirine gücü yetmeyen ‘şey’leri O’na denk tutmaktalar!.. **Şayet** “*Sümme* [sonra] demesinin anlamı nedir?” **dersen şöyle derim:** Kudretinin belirtileri açığa çıktıktan sonra, onların Yüce Allah’a ortak koşmalarını imkânsız kabul etme anlamını vurgulamaktadır. “Böyleyken siz şüphe ediyorsunuz!” [En’âm 6/2] âyetinde de aynı anlamdadır. Onların, kendilerine hayat veren, öldüren ve tekrar diriltinen Allah Teâlâ olduğu kesinlik kazandıktan sonra, O’nun hakkında şüphe etmeleri imkânsız görülmektedir.

2. Sizi çamurdan yaratan, sonra da size bir ecel tayin eden O’dur. O’nun katında, ayrıca adı konulmuş bir ecel vardır. Böyle iken şüphe ediyorsunuz.

[1014] *Ecel* kelimesi, “size bir ecel tayin eden” ifadesinde ölüm vakti, “O’nun katında, ayrıca adı konulmuş bir ecel vardır.” cümlesinde ise kıyamet vaktidir. Şöyle de denilmiştir: Birinci *ecel*, yaratılışla ölüm arasındaki vakit; ikincisi, ölümle tekrar diriliş arasındaki vakittir ki o da *berzah*tır. [Ayrıca] birincisinin uyku, ikincisinin ölüm olduğu da söylenmiştir.

[1015] **Şayet** “Nekire mübtedânın sonra gelmesi, haberi zarf olduğunda zorunludur. Öyleyse, *وَأَجَلٌ مُّسَمًّى عِنْدَهُ* (O’nun katında, ayrıca adı konulmuş bir ecel vardır.) ifadesinde, nasıl önce gelebilmiş?” **dersen şöyle derim:** Çünkü sıfatla “özel”leşmiş ve ma‘rifeye yaklaşmıştır. Nitekim *وَلَعَبْدٌ مُّؤْمِنٌ خَيْرٌ مِنْ مُّشْرِكٍ* (Mümin bir köle hür bir Müşrikten daha hayırlıdır.” [Bakara 2/221]) âyetinde de böyledir. **Şayet** “Yaygın kullanım, *‘indî sevb^{ün} ceyyid^{ün}* (Benim güzel bir giysim var.), *lî ‘abd^{ün} keyyis^{ün}* (Benim zeki bir kölem var.) vb. şekillerdedir. O halde, âyetteki mübtedânın takdimini gerekli kılan nedir?” **dersen şöyle derim:** Mânânın, kıyamet vaktinin önemini belirtmek için, *eyyü ecelⁱⁿ müsemmeⁿ* “*indehû* (hem hangi ‘adı konulmuş’ ecel O’nun katındadır!) şeklinde olması, takdimi gerekli kılmıştır. Zira sözde bu anlam bulunduğu zaman, takdim zorunlu olur.

3. Göklerde de yerde de yegâne ma‘bud O’dur. Gizlinizi de bilir aşikârinızı da. [Hayır ve şer] bütün yaptıklarınızı bilir.

[1016] “Göklerde” ifadesi, Allah isminin anlamına mütealliktir, sanki şöyle denilmiştir: O [Allah], göklerde kulluk edilendir. Nitekim “O, gökte de ilâhtır yeryüzünde de ilâhtır” [Zuhruf 43/84] âyetinde de böyledir. Veya anlam, “İlah diye bilinen sadece O’dur” yahut “göklerde tek ilâh O’dur” ya da “O, göklerde Allah denilen Zât’tır. O’na bu isimde hiçbir şey ortak koşulamaz.” şekillerinde de olabilir.

وإما على قوله { خَلَقَ السَّمَوَاتِ } على معنى أنه خلق ما خلق مما لا يقدر عليه أحد سواه، ثم هم يعدلون به ما لا يقدر على شيء منه. فإن قلت: فما معنى ثم؟ قلت: استبعاد أن يعدلوا به بعد وضوح آيات قدرته، وكذلك { ثُمَّ أَنْتُمْ تَمْتَرُونَ } [الأنعام: ٢] استبعاد لأن يمتروا فيه بعد ما ثبت أنه محييهم ومميتهم وباعثهم.

٥ ٢- ﴿هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ طِينٍ ثُمَّ قَضَى أَجَلًا وَأَجَلٌ مُسَمًّى عِنْدَهُ ثُمَّ أَنْتُمْ تَمْتَرُونَ﴾

[١٠١٤] { ثُمَّ قَضَى أَجَلًا } أجل الموت { وَأَجَلٌ مُسَمًّى عِنْدَهُ } أجل القيامة. وقيل: الأجل الأول: ما بين أن يخلق إلى أن يموت، والثاني: ما بين الموت والبعث وهو البرزخ. وقيل: الأول النوم، والثاني: الموت.

١٠ [١٠١٥] فإن قلت: المبتدأ النكرة إذا كان خبره ظرفًا وجب تأخيرها، فلم جاز تقديمه في قوله { وَأَجَلٌ مُسَمًّى عِنْدَهُ }؟ قلت: لأنه تخصص بالصفة فقارب المعرفة، كقوله { وَلَعَبْدٌ مُؤْمِنٌ خَيْرٌ مِنْ مُشْرِكٍ } [البقرة: ٢٢١]. فإن قلت: الكلام السائر أن يقال: عندي ثوب جيد، ولي عبد كئيب، وما أشبه ذلك، فما أوجب التقديم؟ قلت: أوجه أن المعنى: وأي أجل مسمى عنده، تعظيمًا لشأن الساعة، فلما جرى فيه هذا المعنى وجب التقديم. ١٥

٣- ﴿وَهُوَ اللَّهُ فِي السَّمَوَاتِ وَفِي الْأَرْضِ يَعْلَمُ سِرُّكُمْ وَجَهْرَكُمْ وَيَعْلَمُ مَا تَكْسِبُونَ﴾

[١٠١٦] { فِي السَّمَوَاتِ } متعلق بمعنى اسم الله، كأنه قيل: وهو المعبود فيها. ومنه قوله { وَهُوَ فِي السَّمَاءِ إِلَهٌ وَفِي الْأَرْضِ إِلَهٌ } [الزخرف: ٨٤]، أو وهو المعروف بالإلهية، ٢٠ أو المتوحد بالإلهية فيها، أو هو الذي يقال له: الله فيها لا يشرك به في هذا الاسم.

Yine, “Göklerde yegâne ma‘bud O’dur” ifadesinin, haberden sonra gelmiş [ikinci] bir haber olması da mümkündür, [bu durumda] anlam, “O, Allah’tır ve O, göklerde ve yeryüzündedir” olur. [O’nun göklerde ve yeryüzünde bulunması] göklerde ve yeryüzünde bulunanları bilmesi, sanki Zât’ı oralarda bulunuyor-
 5 muş gibi, hiçbir şeyin O’na gizli kalmaması anlamındadır.

[1017] **Şayet** “يَعْلَمُ سِرَّكُمْ وَجَهْرَكُمْ” (Gizlinizi de aşıkârnızı da bilir) sözünün konumu nasıldır?” **dersen şöyle derim:** “İlahlıkta tek olma” anlamını kasteder- sen, bu söz onu pekiştirmiş olur. Çünkü ilminde gizli ve açık her şeye muttali bulunan yalnızca Allah’tır. “Göklerde” ifadesini haberden sonra gelmiş [ikinci]
 10 bir haber kabul edersen de aynı durum geçerlidir. Bunun dışında يَعْلَمُ سِرَّكُمْ وَجَهْرَكُمْ ifadesi, “gizlinizi de bilir, aşıkârnızı da” anlamında bir ibtidâiyye cüm- lesidir. Ya da üçüncü bir haberdir. O, hayır ve şer “bütün yaptıklarınızı bilir”, onun karşılığında [size] mükâfat ve ceza verir.

4. Kendilerine Rablerinin âyetlerinden herhangi bir âyet geldiğinde, ondan mutlaka yüz çevirmişlerdir.
 15

5. Kendilerine geldiğinde, gerçeği yalanlamışlardır. Ama alay edip durdukları şeyin haberleri ileride onlara gelecektir!

[1018] مِنْ آيَاتِ رَبِّهِمْ (Herhangi bir âyet) ifadesindeki مِنْ istiğrâk, مِنْ آيَاتِ رَبِّهِمْ (Rablerinin âyetlerinden) ifadesindeki مِنْ ise teb‘îz anlamı taşır, “onların önü-
 20 ne çıkan, incelenmesi, delil olarak kullanılması ve dikkate alınması gereken delillerden herhangi biri” demektir. “Ondan mutlaka yüz çevirmişlerdir” yani korkmadıkları ve akıbetlerini düşünmedikleri için delili önemsemeyerek ve de- lile dikkat kesilmeyerek incelemeyi terk etmektedirler.

[1019] لَمَّا جَاءَهُمْ yani, fesâhatta ileri seviyede bulunmalarına rağmen,
 25 kendilerine meydan okunup da benzerini getirmekten âciz kaldıkları Kur’ân kendilerine geldiğinde, “onu yalanlamışlardır.” Bu cümle, hazfedilmiş bir söze ircâ edilmekte olup sanki şöyle denilmiştir: Onlar âyetlerden yüz çevirmişlerse, nitekim en üstün, en büyük âyet olan bu gerçeği de yalanlamışlardı. “Ama alay edip durdukları şeyin” yani Kur’ân’ın “haberleri ileride onlara gelecektir!” Yani
 30 Kur’ân’ın haberleri ve halleri demektir, neyle alay edip durduklarını ileride öğ- renecekler ve onun alay edilecek bir şey olmadığı açık seçik ortaya çıkacaktır. Bu, dünyada veya âhirette kendilerine azap gönderildiği zaman yahut İslâm’ın ortaya çıkıp İslâm ilkelerinin yükseldiği anda gerçekleşecektir.

ويجوز أن يكون {الله في السَّمَوَاتِ} خبرًا بعد خبر على معنى: أنه الله وأنه في السموات والأرض، بمعنى أنه عالم بما فيهما لا يخفى عليه منه شيء، كأن ذاته فيهما. [١٠١٧] فإن قلت: كيف موقع قوله {يَعْلَمُ سِرَّكُمْ وَجَهْرَكُمْ}؟ قلت: إن أردت التوحد بالإلهية كان تقريرًا له؛ لأن الذي استوى في علمه السر والعلانية هو الله وحده، وكذلك إذا جعلت في السموات خبرًا بعد خبر، وإلا فهو كلام مبتدأ بمعنى: هو يعلم سركم وجهركم؛ أو خبر ثالث. {وَيَعْلَمُ مَا تَكْسِبُونَ} من الخير والشر، ويشب عليه، ويعاقب.

٤- ﴿وَمَا تَأْتِيهِمْ مِنْ آيَةٍ مِنْ آيَاتِ رَبِّهِمْ إِلَّا كَانُوا عَنْهَا مُعْرِضِينَ﴾

٥- ﴿فَقَدْ كَذَّبُوا بِالْحَقِّ لَمَّا جَاءَهُمْ فَسَوْفَ يَأْتِيهِمْ أَنْبَاءُ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ﴾

١٠ [١٠١٨] مِنْ فِي {مِنْ آيَةٍ} للاستغراق، وفي {مِنْ آيَاتِ رَبِّهِمْ} للتبعض. يعني: وما يظهر لهم دليل قط من الأدلة التي يجب فيها النظر والاستدلال والاعتبار، إلا كانوا عنه معرضين، تاركين للنظر لا يلتفتون إليه ولا يرفعون به رأسًا، لقلة خوفهم وتدبرهم للعواقب.

١٥ [١٠١٩] {فَقَدْ كَذَّبُوا} مردود على كلام محذوف، كأنه قيل: إن كانوا معرضين عن الآيات فقد كذبوا بما هو أعظم آية وأكبرها، وهو الحق {لَمَّا جَاءَهُمْ}، يعني القرآن الذي تُحَدِّثُوا به على تبالغهم في الفصاحة فعجزوا عنه {فَسَوْفَ يَأْتِيهِمْ أَنْبَاءُ} الشيء الذي {كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ} وهو القرآن، أي أخباره وأحواله، بمعنى: سيعلمون بأي شيء استهزءوا. وسيظهر لهم أنه لم يكن بموضع استهزاء، وذلك عند إرسال العذاب عليهم في الدنيا أو يوم القيامة أو عند ظهور الإسلام وعلو كلمته.

6. Görmediler mi ki Biz onlardan önce öyle nesiller yok etmişiz ki yeryüzünde size bahşetmediğimiz güç ve imkânları onlara bahşetmiştik; bulutları üzerlerine bol yağmur yağdırsınlar diye göndermiş, altlarından da ırmaklar akıtmıştık. Fakat günahlarından dolayı onları helâk ettik ve ardlarından bir başka nesil inşâ ettik.

[1020] [Lâm ile] *mekkene le-hû fi'l-ard* ifadesi “Ona yeryüzünde bir yer verdi.” demektir. *Arrada le-hû* (أَرْضَ لَهُ) ifadesi de benzer anlamdadır. Tıpkı *إِنَّا مَكَّنَّا لَهُ فِي الْأَرْضِ* (“Doğrusu, Biz onu bölgesine hâkim kılmıştık.” [Kehf 18/84]) ve *أَوَلَمْ نُمَكِّنْ لَهُمْ* (“Onları (Harem’e) Biz yerleştirmedik mi?” [Kasas 28/57]) âyetlerinde olduğu gibi. [Lâm’sız] *Mekkentühû fi'l-ard* ise “Onu yeryüzüne yerleştirdim / sabit kıldım.” demektir. Nitekim *وَلَقَدْ مَكَّنَّاهُمْ فِيمَا إِنْ مَكَّنَّاكُمْ فِيهِ* (“Aslında bunlara, size vermediğimiz imkânlar bahşetmiştik.” [Ahkâf 46/26]) âyetinde bu mâna geçerlidir. Bu iki anlam birbirine yakınlığından dolayı *وَلَقَدْ مَكَّنَّاهُمْ فِي الْأَرْضِ مَا لَمْ نُمَكِّنْ لَهُمْ* (“Yeryüzünde size bahşetmediğimiz güç ve imkânları onlara bahşetmiştik.” [En’âm 6/6]) âyetinde toplanmıştır. Anlam şöyledir: Âd, Semûd ve diğer kavimlere verdiğimiz beden gücü, mal bolluğu ve dünya imkânlarına hâkimiyetin benzerlerini Mekke halkına vermedik.

[1021] *Semâ’* ya gölgelendiren demektir -çünkü su buluta oradan iner- ya da bulut veya yağmurdur. *Midrâr^{an}*, bol bol [yağmur] anlamındadır.

- [1022] **Şayet** “Artlarından bir başka neslin inşâ edilmesinden bahsedilmesinde ne fayda vardır?” **dersen şöyle derim:** Bir nesli yok edip ülkelerini onlardan temizlemenin, Yüce Allah’a zor gelmediğine delâlet vardır. Zira, ülkelerini kendileri vasıtasıyla kuracağı başka kimseleri onların yerine getirmeye O’nun gücü yeter. Nitekim “O bunun sonucundan endişe etmez.” [Şems 91/15] buyrulmuştur.

7. (Resûlüm!) Şayet sana ince deriye yazılmış bir kitap indirseydik ve ona bizzat elleriyle dokunsalardı inkârcı nankörler mutlaka şöyle derlerdi “Bu, apaçık büyüden başka bir şey değil!”

8. “Ona bir melek indirilse ya?!” demekteler bir de... Oysa Biz bir melek indirseydik o zaman iş bitirilmiş olur ve ondan sonra kendilerine süre tanınmazdı!..

9. Hem, onu (elçimizi) melek kılsaydık bile, onu yine erkek (insan) görünümlü yapardık ve düşükleri şüpheye onları yine düşürürdük.

٦- ﴿أَلَمْ يَرَوْا كَمْ أَهْلَكْنَا مِنْ قَبْلِهِمْ مِنْ قَرْنٍ مَكَّنَّاهُمْ فِي الْأَرْضِ مَا لَمْ نُمَكِّنْ لَكُمْ وَأَرْسَلْنَا السَّمَاءَ عَلَيْهِمْ مِدْرَارًا وَجَعَلْنَا الْأَنْهَارَ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهِمْ فَأَهْلَكْنَاهُمْ بِذُنُوبِهِمْ وَأَنْشَأْنَا مِنْ بَعْدِهِمْ قَرْنًا آخَرِينَ﴾

[١٠٢٠] مَكَّنْ له في الأرض: جعل له مكاناً له فيها. ونحوه: أَرْض له. ومنه قوله {إِنَّا مَكَّنَّا لَهُ فِي الْأَرْضِ} [الكهف: ٨٤]، {أَوْ لَمْ نُمَكِّنْ لَهُمْ} [القصص: ٥٧]. وأما مَكَّنَّه في الأرض، فأثبتته فيها. ومنه قوله {وَلَقَدْ مَكَّنَّاهُمْ فِيمَا إِنْ مَكَّنَّاكُمْ فِيهِ} [الأحقاف: ٢٦]. ولتقارب المعنيين جمع بينهما في قوله {مَكَّنَّاهُمْ فِي الْأَرْضِ مَا لَمْ نُمَكِّنْ لَكُمْ}. والمعنى لم نعط أهل مكة نحو ما أعطينا عاداً وثمود وغيرهم، من البسطة في الأجسام، والسعة في الأموال والاستظهار بأسباب الدنيا.

١٠ [١٠٢١] والسما المظلة؛ لأن الماء ينزل منها إلى السحاب، أو السحاب أو المطر. والمدرار: المغزار.

[١٠٢٢] فإن قلت: أي فائدة في ذكر إنشاء قرن آخرين بعدهم؟ قلت: الدلالة على أنه لا يتعاضمه أن يهلك قرناً ويخرب بلاده منهم. فإنه قادر على أن ينشئ مكانهم آخرين يعمر بهم بلاده، كقوله تعالى {وَلَا يَخَافُ عُقْبَاهَا} [الشمس: ١٥].

٧- ﴿وَلَوْ نَزَّلْنَا عَلَيْكَ كِتَابًا فِي قِرْطَاسٍ فَلَمَسُوهُ بِأَيْدِيهِمْ لَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنَّ هَذَا إِلَّا سِحْرٌ مُبِينٌ﴾

٨- ﴿وَقَالُوا لَوْلَا أُنْزِلَ عَلَيْهِ مَلَكٌ وَلَوْ أَنْزَلْنَا مَلَكًا لَقُضِيَ الْأَمْرُ ثُمَّ لَا يُنْظَرُونَ﴾

٩- ﴿وَلَوْ جَعَلْنَاهُ مَلَكًا لَجَعَلْنَاهُ رَجُلًا وَلَلَبَسْنَا عَلَيْهِمْ مَا يَلْبَسُونَ﴾

[1023] كِتَابًا “yazılmış”, فِي قُرْطَابٍ “ince deri / parşömen üzerine” demektir. “Ona bizzat elleriyle dokunsalardı.” cümlesinde, “bakışlarımız bulandı.” [Hicr 15/15] demesinler, ileri sürecekları bir mazeret kalmasın diye, onların halini sadece ‘görmek’ ile sınırlı tutmadı, anlamı vardır. Hak ortaya çıktıktan sonra, ona karşı kibirlenip inat ettiklerinden dolayı “Bu, apaçık büyüden başka bir şey değil!” derlerdi.”

[1024] “O zaman iş bitirilmiş olurdu.” ifadesi, helâklerine dair buyruk verilmiş olurdu, melek indirilmesinden sonra onlara göz açıp kapama süresi dahi tanınmazdı. Çünkü [i] Peygamber (s.a.)’e gerçek sûretiyle inen meleği [Buhârî, “Bed’ü'l-halk”, 7] apaçık görseler, -ki meleğin gerçek sûretinden daha açık ve tatmin edici hiçbir âyet yoktur- sonra da “Biz onlara melekleri indirseydik ve ölümler kendileriyle konuşsaydı...” [En’âm 6/111] âyetinde belirtildiği gibi, yine iman etmeselerdi, o zaman sofrâ sahiplerinin helâk edildiği gibi helâk edilmekten başka ihtimal kalmazdı. [ii] Ya da melekler indiği taktirde, yükümlülüğün esası olan seçme yetisi ortadan kalkacak ve dolayısıyla helâk edilmeleri gerekecekti. [iii] Veya herhangi bir meleği gerçek sûretinde görselerdi, gördükleri şeyin korusundan dolayı helâk olurlar, ölürlardı.

[1025] ‘Sonra’ demenin anlamı, iki şey -yani işin bitirilmesi ile süre tanınmaması- arasındaki uzaklıktır. Süre tanınmaması, işin bitirilmesinden daha etkili [bir ceza] sayılmıştır. Çünkü şiddetin ansızın gelmesi, şiddetin kendisinden daha etkilidir.

[1026] “Oysa Biz bir melek indirseydik” cümlesi, onların teklif ettikleri gibi “peygamberi melek yapsaydık” demektir. Zira şöyle diyorlardı: Muhammed’e melek indirilse ya!.. Kimi zaman da şöyle diyorlardı: “Bu, sadece sizin gibi bir insandır.” [Müminûn 23/33], “Rabbimiz dileseydi (peygamber olarak) melekler indirirdi.” [Fussilet 41/14]

[1027] “Onu erkek görünömlü yapardık” ifadesi, onu bir adam sûretinde gönderirdik demektir. Nitekim Cebârîl *Aleyhisselâm*, Peygamber (s.a.)’e genellikle Dihye [v. 50/670] sûretinde iniyordu [Buhârî, “Salât”, 11]. Çünkü insanlar melekleri gerçek sûretlerinde görerek canlı kalamazlar. “Düşükleri şüpheye onları yine şüpheye düşürürdük” yani, birbirlerinin başına dolamaya -aklını çelmeye- çalıştıkları şeyi onların başına dolardık. Zira meleği insan sûretinde görünce “Bu insandır, melek değil” derlerdi, şayet melek onlara “Benim melek olduğumun delili, mucize olan Kur’ân’ı getirmemdir. O, benim, insan değil, melek olduğumu söylemektedir” dese Muhammed (s.a.)’i yalanladıkları gibi onu da yalanlardı. Bunu yaptıklarında da şu an yüzüstü ortada kaldıkları gibi ortada kalırlardı.

[١٠٢٣] {كِتَابًا} مكتوبًا {فِي قِوْطَاسٍ} فِي وَرَقٍ {فَلَمَّسُوهُ بِأَيْدِيهِمْ} وَلَمْ يَقْتَصِرْ بِهِمْ عَلَى الرُّوْيَةِ، لَثَلَا يَقُولُوا {سُكِّرَتْ أَبْصَارُنَا} [الحجر: ١٥]، وَلَا تَبْقَى لَهُمْ عِلَّةٌ. لَقَالُوا {إِنْ هَذَا إِلَّا سِحْرٌ مُبِينٌ} تَعْنَتًا وَعِنَادًا لِلْحَقِّ بَعْدَ ظَهْوَرِهِ.

[١٠٢٤] {لَقُضِيَ الْأَمْرُ} لِقَضِي أَمْرٍ إِهْلَاكِهِمْ، {ثُمَّ لَا يُنْظَرُونَ} بَعْدَ نَزْوِلِهِ طَرَفَةً عَيْنٍ. إِمَّا لِأَنَّهُمْ إِذَا عَايَنُوا الْمَلَكَ قَدْ نَزَلَ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ ﷺ فِي صَوْرَتِهِ وَهِيَ آيَةٌ لَا شَيْءٌ أَبْيَنُ مِنْهَا وَأَيَقَنُ، ثُمَّ لَا يُؤْمِنُونَ كَمَا قَالَ: {وَلَوْ أَنَّا نَزَّلْنَا إِلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةَ وَكَلَّمَهُمُ الْمَوْتَى} [الأنعام: ١١١] لَمْ يَكُنْ بَدٌّ مِنْ إِهْلَاكِهِمْ، كَمَا أَهْلَكَ أَصْحَابَ الْمَاءِئِدَةِ؛ وَإِمَّا لِأَنَّهُ يَزُولُ الْاِخْتِيَارُ الَّذِي هُوَ قَاعِدَةُ التَّكْلِيفِ عِنْدَ نَزْوِلِ الْمَلَائِكَةِ، فَيَجِبُ إِهْلَاكُهُمْ؛ وَإِمَّا لِأَنَّهُمْ إِذَا شَاهَدُوا مَلَكًا فِي صَوْرَتِهِ زَهَقَتْ أَرْوَاحُهُمْ مِنْ هَوْلٍ مَا يَشَاهِدُونَ.

١٠ [١٠٢٥] وَمَعْنَى {ثُمَّ} بَعْدَ مَا بَيَّنَّ الْأَمْرَيْنِ؛ قَضَاءُ الْأَمْرِ، وَعَدَمُ الْإِنْظَارِ. جَعَلَ عَدَمُ الْإِنْظَارِ أَشَدَّ مِنْ قَضَاءِ الْأَمْرِ، لِأَنَّ مَفْاجَأَةَ الشَّدَّةِ أَشَدَّ مِنْ نَفْسِ الشَّدَّةِ.

[١٠٢٦] {وَلَوْ جَعَلْنَاهُ مَلَكًا} وَلَوْ جَعَلْنَا الرَّسُولَ مَلَكًا كَمَا اقْتَرَحُوا. لِأَنَّهُمْ كَانُوا يَقُولُونَ: لَوْلَا أَنْزَلَ عَلَى مُحَمَّدٍ مَلَكٌ، وَتَارَةً يَقُولُونَ: {مَا هَذَا إِلَّا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ} [المؤمنون: ٣٣]، {وَلَوْ شَاءَ رَبُّنَا لَأَنْزَلْنَا مَلَائِكَةً} [فصلت: ١٤].

١٥ [١٠٢٧] {لَجَعَلْنَاهُ رَجُلًا} لِأَرْسَلْنَاهُ فِي صُورَةِ رَجُلٍ، كَمَا كَانَ يَنْزِلُ جَبْرِيلُ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ ﷺ فِي أَعْمِ الْأَحْوَالِ فِي صُورَةِ دَحْيَةٍ. لِأَنَّهُمْ لَا يَبْقُونَ مَعَ رُؤْيَةِ الْمَلَائِكَةِ فِي صُورِهِمْ. {وَلَلْبَشَرِئَا عَلَيْهِمُ} وَلَخَلَطْنَا عَلَيْهِمْ مَا يَخْلُطُونَ عَلَى أَنْفُسِهِمْ حَيْثُئَا، فَإِنَّهُمْ يَقُولُونَ إِذَا رَأَوْا الْمَلَكَ فِي صُورَةِ إِنْسَانٍ: هَذَا إِنْسَانٌ وَلَيْسَ بِمَلَكٍ. فَإِنْ قَالَ لَهُمْ: الدَّلِيلُ عَلَى أَنِّي مَلَكٌ أَنِّي جِئْتُ بِالْقُرْآنِ الْمَعْجَزِ، وَهُوَ نَاطِقٌ بِأَنِّي مَلَكٌ لَا بَشَرٌ، كَذَبُوهُ كَمَا كَذَبُوا مُحَمَّدًا ﷺ، فَإِذَا فَعَلُوا ذَلِكَ خَذَلُوا كَمَا هُمْ مَخْذُولُونَ الْآنَ،

İşte, Yüce Allah'ın onların kafasını karıştırması budur. Şu anlamın kastedilmesi de mümkündür: Allah'ın apaçık âyetlerini inkâr ederek o Kıyamet saati hakkında içine düştükleri kafa karışıklığı gibi, o zaman da kafalarını karıştırdık. İbn Muhaysın [v. 123/741] وَلَبَّسْنَا عَلَيْهِمْ şeklinde tek Lâm ile okumuştur.

5 Zührî [v. 124/742] ise, مَا يَلْبِسُونَ وَلَبَّسْنَا عَلَيْهِمْ şeklinde ["sürekli insanların aklını çeldikleri hususta kafalarını *iyice* karıştırdık" anlamında Bâ'yı] şeddeli okumuştur.

10. Gerçek şu ki senden önce de peygamberlerle alay edilmişti. Bu sebeple alay ettikleri gerçek, peygamberlerle eğlenenleri çepeçevre kuşatıverdi!

- 10 [1028] "Gerçek şu ki alay edilmişti..." ifadesi Peygamber (s.a.)'i kavminden karşılaştığı zorluklara karşı teselli etmektedir. *Fe-hâka bi-him*, "alay ettikleri şey, yani hak onları kuşattı." demektir, hak ile alay ettikleri için helâk olmuşlardır.

11. De ki: Yeryüzünde gezip dolaşın, sonra da yalanlayanların akıbeti nice olmuş bir bakın!..

- [1029] **Şayet** "Allah Teâlâ'nın فَانظُرُوا [Neml 27/69] sözü ile buradaki ثُمَّ انظُرُوا sözü arasındaki fark nedir?" **dersen şöyle derim:** فَانظُرُوا ifadesinde bakıp inceleme, dolaşmanın sonucu sayılmış, adeta şöyle denmiştir: Bakıp inceleme amacıyla dolaşın, gafillerin gezmesi gibi dolaşmayın. "Gezip dolaşın, sonra da bir bakın! (ثُمَّ انظُرُوا)" ifadesinin anlamı ise, ticaret ve diğer menfaatler için yeryüzünde gezmenin mübahlığı, fakat helâk olanların *eserlerini* / izlerini incelemenin zorunluluğudur. Yani mübah ve zorunlu olma arasındaki uzaklıktan dolayı, buna *sümme* ile dikkat çekilmiştir.

12. "Göklerde ve yeryüzünde bulunanlar kimindir?" de... De ki: Allah'ındır. O, merhameti ilke edinmiştir. O, hakkında şüphe olmayan kıyamet günü hepinizi mutlaka bir araya getirecektir. Kendilerini hüsrana uğratanlardır ki iman etmezler.

- [1030] "Göklerde ve yeryüzünde bulunanlar kimindir?" cümlesi, azarlama anlamı taşıyan bir sorudur. "De ki: Allah'ındır" ifadesi ise onlar adına bir onaydır. Yani o, Allah'a aittir, sizinle benim aramda bu hususta hiçbir ayrılık yoktur. Siz de O'na ait bir şeyi O'ndan başkasına nispet edemezsiniz.

فهو لبس الله عليهم. ويجوز أن يراد: {وَلَلْبَسْنَا عَلَيْهِمْ} حينئذ مثل ما يلبسون على أنفسهم الساعة في كفرهم بآيات الله البينة. وقرأ ابن محيصن «وَلَبَسْنَا عَلَيْهِمْ»، بلام واحدة. وقرأ الزهري «وَلَلْبَسْنَا عَلَيْهِمْ مَا يُلَبِّسُونَ»، بالتشديد.

١٠- ﴿وَلَقَدْ اسْتَهْزَيْ بِرُسُلٍ مِنْ قَبْلِكَ فَحَاقَ بِالَّذِينَ سَخِرُوا مِنْهُمْ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ﴾ ٥

[١٠٢٨] {وَلَقَدْ اسْتَهْزَيْ} تسلية لرسول الله ﷺ عما كان يلقي من قومه. {فَحَاقَ} بهم فأحاط بهم الشيء الذي كانوا يستهزون به، وهو الحق، حيث أهلكوا من أجل الاستهزاء به.

١١- ﴿قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ ثُمَّ انظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكْذِبِينَ﴾

١٠ [١٠٢٩] فإن قلت: أي فرق بين قوله {فَانْظُرُوا} [النمل: ٦٩] وبين قوله {ثُمَّ انْظُرُوا}؟ قلت: جعل النظر مسبباً عن السير في قوله {فَانْظُرُوا}، فكأنه قيل سيروا لأجل النظر، ولا تسيروا سير الغافلين. وأما قوله {سِيرُوا فِي الْأَرْضِ ثُمَّ انْظُرُوا} فمعناه إباحة السير في الأرض للتجارة وغيرها من المنافع وإيجاب النظر في آثار الهالكين. ونبه على ذلك بثم، لتباعد ما بين الواجب والمباح.

١٥ ١٢- ﴿قُلْ لِمَنْ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ قُلْ لِلَّهِ كَتَبَ عَلَى نَفْسِهِ الرَّحْمَةَ لِيَجْمَعَنَّكُمْ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ لَا رَيْبَ فِيهِ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ﴾

[١٠٣٠] {لِمَنْ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ} سؤال تبكيت، و{قُلْ لِلَّهِ} تقرير لهم، أي هو الله لا خلاف بيني وبينكم، ولا تقدرون أن تضيفوا شيئاً منه إلى غيره.

[1031] “O merhameti ilke edinmiştir.” yani, “sizi *ma’rifetullâha* ulaştırma konusunda ve Allah’ın teklifini gösteren -sizin de kabul ettiğiniz gökleri ve yer-yüzünü yaratması gibi- delilleri karşınıza dikme hususunda merhametli olmayı zâtına gerekli kılmıştır.” demektir.

- 5 [1032] Sonra, bakıp incelemeyi ihmal etmelerine ve hiçbir şey yaratamayan ‘şey’leri O’na ortak koşmalarına karşı, “hakkında şüphe olmayan kıyamet günü hepinizi mutlaka bir araya getirecek” ve şirkinizden dolayı sizi cezalandıracak“tır” sözüyle onları tehdit etmiştir.

- 10 [1033] *الَّذِينَ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ* (Kendilerini hüsrana uğratanlar) ifadesi, ya kınama anlamıyla mansûbdur yahut merfû’dur. Yani kendilerini hüsrana uğratanları kastediyorum veya sizler kendilerini hüsrana uğratanlarsınız.

- 15 [1034] **Şayet** “[Kendilerini hüsrana uğratanlardır ki, iman etmezler cümlesinde] iman etmemeleri, nasıl hüsrana uğramalarının neticesi kabul edilmiştir, hal-buki durum tam tersidir?” **dersen şöyle derim:** Bunun anlamı, “inkârı tercih edecekleri için Allah’ın ilminde kendilerini hüsrana uğratmış olanlar, iman etmezler.” şeklindedir.

13. Gece ve gündüzün içinde barınan her şey O’nundur... O’dur işiten, ‘mutlak ilim sahibi’ (Semî‘, Alîm).

- 20 [1035] “O’nundur.” ifadesi [12. âyetteki] “Allah’ındır.” ifadesine atfedilmiştir. *وَسَكَنْتُمْ فِي الْبَيْتِ وَالنَّهَارِ* ifadesinde *seken*, *es-süknâ* masdarındandır ve *وَسَكَنْتُمْ فِي مَسَاكِينِ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ* (“Kendilerine zulmedenlerin yurtlarına yerleştiniz.” [İbrâhim 14/45]) âyetindeki gibi mef’ûlünü *fî* ile almıştır. İşitilebilecek her şeyi “işiten,” bilenebilecek her şeyi bilen “mutlak ilim sahibi O’dur.” Dolayısıyla gece ve gündüzün kuşattığı [canlı-cansız] hiçbir şey O’na gizli kalmaz.

- 25 **14. De ki: Gökleri ve yeri sonraki gelişmelere açık biçimde yaratan, herkesi rızıklandıran ama hiç kimse tarafından rızıklandırılmayan Allah’tan başka bir velî mi edinirim?! De ki: Ben, O’na teslimiyet gösterenlerin ilki olmakla emrolundum. Sakın Müşriklerden olma.**

- 30 **15. Şöyle de: Rabbime karşı gelirsem öyle muazzam bir günün azabından korkarım.**

16. O gün azap kimden uzaklaştırılırsa şüphesiz Allah, ona merhamet etmiştir... ki apaçık başarı budur.

[١٠٣١] { كَتَبَ عَلَى نَفْسِهِ الرَّحْمَةَ } أي أوجبها على ذاته في هدايتكم إلى معرفته، ونصب الأدلة لكم على توحيده بما أنتم مقرون به من خلق السموات الأرض.

[١٠٣٢] ثم أوعدهم على إغفالهم النظر وإشراكهم به من لا يقدر على خلق شيء بقوله { لَيَجْمَعَنَّكُمْ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ } فيجازيكم على إشراككم.

٥ [١٠٣٣] وقوله { الَّذِينَ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ } نصب على الذم، أو رفع: أي أريد الذين خسروا أنفسهم، أو أتم الذين خسروا أنفسهم.

[١٠٣٤] فإن قلت: كيف جعل عدم إيمانهم مسبباً عن خسرانهم، والأمر على العكس؟ قلت: معناه: الذين خسروا أنفسهم في علم الله لاختيارهم الكفر، فهم لا يؤمنون.

١٠- ١٣- ﴿وَلَهُ مَا سَكَنَ فِي اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ﴾

[١٠٣٥] { وَلَهُ } عطف على { لله } [الأنعام: ١٢]؛ { مَا سَكَنَ فِي اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ } من السكنى وتعديه بفي كما في قوله { وَسَكَنَتْ فِي مَسَاكِنِ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ }. { وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ } يسمع كل مسموع ويعلم كل معلوم، فلا يخفى عليه شيء مما يشتمل عليه الملوان.

١٥- ١٤- ﴿قُلْ أَغَيَّرَ اللَّهُ أَخْذُ وَلِيًّا فَاطِرِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَهُوَ يُطْعِمُ وَلَا يُطْعَمُ قُلْ إِنِّي أُمِرْتُ أَنْ أَكُونَ أَوَّلَ مَنْ أَسْلَمَ وَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُشْرِكِينَ﴾

١٥- ١٥- ﴿قُلْ إِنِّي أَخَافُ إِنْ عَصَيْتُ رَبِّي عَذَابَ يَوْمٍ عَظِيمٍ﴾

١٦- ١٦- ﴿مَنْ يُصِرْفْ عَنْهُ يَوْمَئِذٍ فَقَدْ رَحِمَهُ وَذَلِكَ الْفَوْزُ الْمُبِينُ﴾

[1036] أَغْنِيَ اللَّهُ عَنْكَ [cümlesinde] *ğayra'llāh*, *ettehizü* fiilinden sonra değil de istifhâm Hemze'sinden sonra gelmiştir ve anlam *e-veliyy^{ün}* *ğayra'llāh* (Allah'tan başka bir velî mi?!) şeklindedir. Çünkü istifhâmın ifade ettiği inkâr/ret, Allah'tan başkasını velî edinme hakkında olup, mutlak velî edinme hakkında değildir. Bu sebeple *ğayra'llāh* ifadesinin öne geçmesi daha uygun olmuştur. أَفَغْنِيَ اللَّهُ تَأْمُرُونِي أَعْبُدُ أَيُّهَا الْجَاهِلُونَ (“Ey cahiller! Allah'tan başkasına mı kulluk etmemi bana emrediyorsunuz?!” [Zümer, 39/64]) ve اللَّهُ أَذِنَ لَكُمْ (“Size Allah mı bildir-di...?!” [Yünus, 10/59]) âyetleri de buna benzer.

[1037] فَاطِرَ السَّمَوَاتِ ifadesinde] *fâtır* kelimesi *Allah* lafzının sıfatı olarak mecrûr da okunmuştur, övgü kastedilerek merfû' da okunmuştur. Zührî [v. 124/742] ise *fetara* şeklinde okumuştur. İbn Abbâs'dan şöyle rivayet edilmiştir: Ben فَاطِرَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ ifadesinin anlamını, yanıma gelip bir kuyu hakkında mahkemeleşen iki bedevî ile karşılaşana kadar bilmiyordum. Bunlardan biri *ene fetartühâ*, yani “kuyuyu ilk olarak ben açtım / kazdım.” diyordu.

[1038] وَهُوَ يُطْعِمُ وَلَا يُطْعَمُ yani, “herkesi rızıklandıran ama hiç kimse tarafından rızıklandırılmayan” demektir. Nitekim “Ben, onlardan hiçbir rızık istemiyorum, Beni doyurmalarını da istemiyorum.” [Zâriyât 51/57] âyetinde de böyledir. Mâna, “bütün menfaatler O'nun katındandır ve bunlardan O'nun faydalanması söz konusu değildir.” şeklindedir. وَلَا يُطْعَمُ ifadesindeki Yâ fethalı da okunmuştur. İbnü'l-Me'mûn, Ya'kûb'dan [v. 205/821] وَهُوَ يُطْعِمُ وَلَا يُطْعَمُ (Allah'tan başka, “kendisi doyurulup, başkasını doyuramayan” şeyler) şeklinde, birinci fiilin mechûl, ikinci fiilin ma'lûm kipte ve zamirin اللَّهُ غَيْرِ ifadesine râci sayıldığı bir kıraat nakletmiştir. Eşheb [v. 204/820], وَهُوَ يُطْعِمُ وَلَا يُطْعَمُ şeklinde iki fiili de ma'lûm okumuştur. Bu durumda âyetin anlamı, “yedirir, yemek istemez.” şeklinde tefsir edilmiştir. Ezherî [v. 370/980], *et'amtü* (yedirdim) fiilinin *is-tet'amtü* (yedirmesini istedim) anlamına geldiğini nakletmiştir. Bunun benzeri, *efedtü* fiilinde de vardır (fayda sağladım - faydalandım). Mâna “maslahata göre kimi zaman doyurur, kimi zaman doyurmaz.” şeklinde de olabilir. “Verir, vermez”, “bol verir, az verir”, “zenginleştirir, fakirleştirir” ifadelerinde olduğu gibi.

[1039] “Ben, O'na teslimiyet gösterenlerin ilki olmakla emrolundum...” Müslümanların ilki, zira Peygamber (s.a.), Müslümanlık konusunda ümmetinin en önde olanıdır. Nitekim “Müslümanların ilki olarak ben bununla memurum.” [En'âm 6/163] âyeti ile Mûsâ *Aleyhisselâm*'ın “Seni tenzih ederim!.. Müminlerin ilki olarak Sana tevbe ediyorum.” [A'râf 7/143] sözü de böyledir.

[١٠٣٦] {أ} وَلِيٍّ {غَيْرِ اللَّهِ}، همزة الاستفهام دون الفعل الذي هو {اتَّخَذُ}، لأن الإنكار في اتخاذ غير الله وليًا، لا في اتخاذ الولي، فكان أولى بالتقديم. ونحوه {أَفَغَيْرَ اللَّهِ تَأْمُرُونِي أَعْبُدُ أَيُّهَا الْجَاهِلُونَ} [الزمر: ٦٤] {اللَّهُ أَذِنَ لَكُمْ} [يونس: ٥٩].

[١٠٣٧] وقرئ {فَاطِرِ السَّمَوَاتِ}، بالجرِّ صفة لله، وبالرفع على المدح. وقرأ الزهري «فَطَرًا». وعن ابن عباس رضي الله عنهما: ما عرفت ما فاطر السموات والأرض، حتى أتاني أعرابيان يختصمان في بئر، فقال أحدهما: أنا فطرتها، أي ابتدعتها.

[١٠٣٨] {وَهُوَ يُطْعِمُ وَلَا يُطْعَمُ} وهو يرزق ولا يُرزق، كقوله {مَا أُرِيدُ مِنْهُمْ مِنْ رِزْقٍ وَمَا أُرِيدُ أَنْ يُطْعَمُوا} [الذاريات: ٥٧]. والمعنى: أن المنافع كلها من عنده، ولا يجوز عليه الانتفاع. وقرئ «ولا يطعم»، بفتح الياء. وروى ابن المأمون عن يعقوب «وهو يُطْعَمُ وَلَا يُطْعَمُ»، على بناء الأول للمفعول والثاني للفاعل، والضمير لغير الله، وقرأ الأشهب «وَهُوَ يُطْعِمُ وَلَا يُطْعَمُ»، على بنائهما للفاعل. وفسر بأن معناه: وهو يطعم، ولا يستطعم. وحكى الأزهري: أطعمت، بمعنى استطعمت، ونحوه أفدت. ويجوز أن يكون المعنى: وهو يطعم تارة ولا يطعم أخرى على حسب المصالح، كقولك: وهو يعطي ويمنع، ويبسط ويقدر، ويغني ويفقر.

[١٠٣٩] {أَوَّلَ مَنْ أَسْلَمَ} لَأَنَّ النَّبِيَّ سَابِقُ أَمْتِهِ فِي الْإِسْلَامِ، كقوله {وَبِذَلِكَ أُمِرْتُ وَأَنَا أَوَّلُ الْمُسْلِمِينَ} [الأنعام: ١٦٣] وكقول موسى: {سُبْحَانَكَ ثَبَّتْ إِلَيْكَ وَأَنَا أَوَّلُ الْمُؤْمِنِينَ} [الأعراف: ١٤٣]

[1040] Bana “Sakin Müşriklerden olma” denildi, yani Müslüman olmam emredildi, şirk koşmam yasaklandı.

[1041] “O gün” azap “kimden uzaklaştırılırsa şüphesiz Allah ona” en büyük merhametle “merhamet etmiştir” yani ebedî kurtuluşu nasip etmiştir. 5 Tıpkı “Zeyd’i doyurup açlığını giderirsen ona gerçekten iyilik etmiş olursun.” demen gibi ki bu sözünle “Ona yaptığın iyiliği tam yapmış olursun.” anlamını kastediyorsundur. Anlam, “... Allah onu mutlaka cennete koymuştur.” şeklinde de olabilir çünkü azap edilmeyen kimsenin mükâfatla karşılaşması mutlaktır.

[1042] مَنْ يُضْرَفُ عَنْهُ ifadesi *yasrif* şeklinde ma’lûm da okunmuştur ki bu 10 durumda anlam, “o gün Allah kimden [azabı] uzaklaştırırsa, ona merhamet etmiştir.” olur. Yani “Allah kimden [azabı] savar ve onu korursa” demektir. Azabın kimden savılacağı malumdur [yükümlü olan herkes], savılan şey ise, ya malum olduğundan ya da daha önce geçtiğinden, ki azaptır, zikredilmemiştir.

[1043] *Yevme’izin* (o gün) kelimesinin, *yasrif* fiilinin *mefûlün bihi* şeklinde 15 mansûb olması mümkündür, yani Allah, kimden o günü, yani onun dehşetini uzaklaştırmışsa ona merhamet etmiştir. Übeyy b. Kâ'b'ın [v. 33/654] مَنْ يُضْرَفُ اللَّهُ عَنْهُ [Allah'ın, (azabı) kendisinden uzaklaştırdığı] şeklindeki kıraati de bunu destekler.

17. Şayet Allah sana bir zarar dokundurursa o zararı O’ndan başka giderecek yoktur. Eğer sana bir hayır dokundurursa O’nun her şeye gücü yeter. 20

[1044] “Şayet Allah sana” hastalık yahut fakirlik veya başka “bir zarar dokundurursa” O’ndan başka hiç kimse bu zararı gideremez. Yok “eğer sana” zenginlik ya da sıhhat gibi “bir hayır dokundurursa O’nun her şeye gücü yeter” yani, o hayrı devam ettirmeye de sonlandırmaya da kadirdir.

18. Kullarının üstünde yegâne yetki sahibi O’dur. O’dur ‘mutlak hikmet sahibi’, ‘her şeyden haberdar’ (Hakîm, Habîr). 25

[1045] فَوْقَ عِبَادِهِ (kullarının üstünde) ifadesi, [Firavun’a ait] وَإِنَّا فَوْقَهُمْ قَاهِرُونَ (“Biz onların üzerinde hakimiyet sahibiyiz.” [A’râf 7/127]) ifadesindeki gibi, güç ve üstünlükle sağlanan yücelik ve hakimiyeti tasvir etmektedir.

19. De ki: Şahitlik itibariyle hangi varlık daha büyüktür?’ De ki: Allah benimle sizin aranızda şahittir. Bu Kur’ân bana, sizi ve ulaştığı herkesi kendisiyle uyarayım diye vahyolunmuştur. Yoksa siz, Allah’la beraber başka tanrılar olduğuna şahitlik mi ediyorsunuz?! De ki: Ben şahitlik etmem. De ki: Sadece o tek Tanrı’dır. Şüphesiz ben, sizin şirk koştuklarınızdan berâyim! 30 35

[١٠٤٠] {وَلَا تَكُونَنَّ} وقيل لي لا تكونن {مِنَ الْمُشْرِكِينَ} ومعناه: أمرت بالإسلام ونهيت عن الشرك.

[١٠٤١] و{مَنْ يُصْرِفْ عَنْهُ} العذاب {يَوْمَئِذٍ فَقَدْ رَحِمَهُ} الله الرحمة العظمى وهي النجاة، كقولك: إن أطعمت زيدًا من جوعه فقد أحسنت إليه، تريد: فقد أتممت الإحسان إليه. أو فقد أدخله الجنة، لأن من لم يعذب لم يكن له بدّ من الثواب.

[١٠٤٢] وقرئ «(مَنْ يُصْرِفْ عَنْهُ) على البناء للفاعل، والمعنى: من يصرف الله عنه في ذلك اليوم فقد رحمه، بمعنى: من يدفع الله عنه، ويحفظه، وقد علم من المدفوع عنه؛ وترك ذكر المصروف، لكونه معلومًا أو مذكورًا قبله، وهو العذاب.

[١٠٤٣] ويجوز أن ينتصب {يَوْمَئِذٍ} بِيَصْرِفُ انتصاب المفعول به، أي من يصرف الله عنه ذلك اليوم، أي هوله، فقد رحمه. وينصر هذه القراءة أبي رضي الله عنه: مَنْ يُصْرِفُ الله عنه.

١٧- ﴿وَإِنْ يَمْسَسْكَ اللَّهُ بِضُرٍّ فَلَا كَاشِفَ لَهُ إِلَّا هُوَ وَإِنْ يَمْسَسْكَ بِخَيْرٍ فَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾

[١٠٤٤] {وَإِنْ يَمْسَسْكَ اللَّهُ بِضُرٍّ} من مرض أو فقر أو غير ذلك من بلاياه، فلا قادر على كشفه إلا هو؛ {وَإِنْ يَمْسَسْكَ بِخَيْرٍ} من غنى أو صحة {فَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ} فكان قادرًا على إدامته أو إزالته.

١٨- ﴿وَهُوَ الْقَاهِرُ فَوْقَ عِبَادِهِ وَهُوَ الْحَكِيمُ الْخَبِيرُ﴾

[١٠٤٥] {فَوْقَ عِبَادِهِ} تصوير للقهر والعلو بالغلبة والقدرة، كقوله {وَإِنَّا فَوْقَهُمْ قَاهِرُونَ} [الأعراف: ١٢٧]

٢٠- ١٩- ﴿قُلْ أَيُّ شَيْءٍ أَكْبَرُ شَهَادَةً قُلِ اللَّهُ شَهِيدٌ بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ وَأُوحِيَ إِلَيَّ هَذَا الْقُرْآنُ لِأُنذِرَكُمْ بِهِ وَمَنْ بَلَغَ أَتَيْنُكُمْ لَتَشْهَدُونَ أَنَّ مَعَ اللَّهِ آلِهَةً أُخْرَى قُلْ لَا أَشْهَدُ قُلْ إِنَّمَا هُوَ إِلَهٌ وَاحِدٌ وَإِنِّي بَرِيءٌ مِّمَّا تُشْرِكُونَ﴾

[1046] Şey' kelimesi, bilinmesi ve haber verilmesi mümkün her bir *varlık* hakkında geçerli olduğundan, umumi mâna taşıyan en kapsamlı ifadedir. Dolayısıyla *kadîm*, *cisim*, *'araz*, *imkânsız* ve *mümkün* [مُسْتَقِيم] hakkında kullanılabilir. Bu sebeple Allah Teâlâ için, *şey^{ün} lâ ke'l-eşyâⁱ* [Varlık, ama diğer varlıklar gibi değil] denilmesi sahih kabul edilmiştir. Zira adeta “Bilinir, ama diğer bilinenler gibi değil” demiş oluyorsun. Yalnız, “Cisimdir; ancak diğer cisimler gibi değil” denmesi doğru olmaz. *أَيُّ شَيْءٍ أَكْبَرُ شَهَادَةً* ifadesiyle “şahitlik bakımından hangi *şahit* daha büyüktür?” demek istemektedir. Yani umumi lafızla mübalağa yapmak için, *şehid* yerine *şey* kelimesini kullanmıştır.

10 [1047] *قُلِ اللَّهُ شَهِيدٌ بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ* ifadesinde cevabın, [i] *Allāhu ekberu şehadet^{en}* (Tanıklık bakımından en büyük, Allah'tır.) anlamındaki *قُلِ اللَّهُ* (De ki: Allah) ifadesinde tamamlanması sonra “O sizinle benim aramda şahittir.” anlamındaki *قُلِ اللَّهُ شَهِيدٌ بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ* ifadesiyle yeni bir cümle başlanmış olması mümkündür. [ii] *قُلِ اللَّهُ شَهِيدٌ بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ* (Benimle sizin aranızda Allah şahittir.) ifadesinin, cevabın tamamı olması da muhtemeldir. Çünkü bu şuna delâlet etmektedir: Allah Teâlâ, Peygamber (s.a.) ile onlar arasında şahit olduğu zaman, Peygamber için, en büyük şey'in şahitliği gerçekleşmektedir.

[1048] “Ulaştığı herkesi” ifadesi, Mekke halkı için kullanılan muhatap zamirine [*küm*] ma'tûfdur. Yani anlam, “Kur'an'la sizi ve ulaştığı Arap olan - olmayan herkesi uyarmam için” şeklindedir. *مَنْ* ifadesiyle, insanların ve cinlerin kastedildiği de “Kur'an'ın kıyamete kadar ulaştığı herkesin” kastedildiği de söylenmiştir. Sa'îd b. Cübeyr'den [v. 94/713] şöyle nakledilmiştir: Kur'an'ın ulaştığı kimse, Muhammed (s.a.)'i görmüş gibidir.

[1049] “Yoksa siz şahitlik ediyor musunuz?!” Yadırgama ve uzak bulma anlamındaki bu soru cümlesi, Müşrikler adına bir ikrârdır. “De ki: Ben” sizinki gibi “şahitlik etmem.”

20. Kitap verdiğimiz kimseler, o Peygamberi öz oğullarını tanıdıkları gibi tanıyorlardı. Ama kendilerini hüsrana uğratanlardır ki iman etmezler.

30 **21. Uydurduğu yalanı Allah'a isnat edenden veya O'nun âyetlerini yalanlayan kimseden daha zalimi olabilir mi?! Zalimler asla felâha eremezler.**

[١٠٤٦] الشيء أعم العام لوقوعه على كل ما يصح أن يعلم ويخبر عنه، فيقع على القديم والجرم والعرض والمحال والمستقيم. ولذلك صح أن يقال في الله عز وجل: شيء لا كالأشياء، كأنك قلت: معلوم لا كسائر المعلومات، ولا يصح: جسم لا كالأجسام. وأراد: أي شهيد {أَكْبَرُ شَهَادَةً} فوضع شيئاً مقام شهيد ليبالغ في التعميم. ٥

[١٠٤٧] {قُلِ اللَّهُ شَهِيدٌ بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ} يحتمل أن يكون تمام الجواب عند قوله {قُلِ اللَّهُ} بمعنى الله أكبر شهادة، ثم ابتدئ {شَهِيدٌ بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ} أي هو شهيد بيني وبينكم، وأن يكون {اللَّهُ شَهِيدٌ بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ} هو الجواب، لدلالته على أن الله عز وجل إذا كان هو الشهيد بينه وبينهم، فأكبر شيء شهادة شهيد له.

١٠ [١٠٤٨] {وَمَنْ بَلَغَ} عطف على ضمير المخاطبين من أهل مكة، أي لأنذرکم به وأنذر كل من بلغه القرآن من العرب والعجم؛ وقيل: من الثقلين؛ وقيل: من بلغه إلى يوم القيامة. وعن سعيد بن جبیر: من بلغه القرآن فكأنما رأى محمداً ﷺ.

[١٠٤٩] {أَيُّكُمْ لَشَّهَدُونَ} تقرير لهم مع إنكار واستبعاد {قُلْ لَا أَشْهَدُ} شهادتکم.

٢٠ ﴿الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْرِفُونَهُ كَمَا يَعْرِفُونَ أَبْنَاءَهُمُ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ﴾ ١٥

٢١ ﴿وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا أَوْ كَذَّبَ بِآيَاتِهِ إِنَّهُ لَا يُفْلِحُ

الظَّالِمُونَ﴾

[1050] “Kitap verdiğimiz kimseler” yani Yahudi ve Hristiyanlar. Bunlar, Peygamber (s.a.)’i, Tevrat ve İncil’de kayıtlı bulunan hilye ve sıfatlarıyla tas-tamam biliyorlardı. Aynen “öz oğullarını”, hilye ve sıfatlarıyla -kendilerine yabancı gelmeyecek ve başkalarıyla karıştırmayacak kadar- “tanındıkları gibi.”
5 Burada Ehl-i Kitap’ın, Peygamber (s.a.)’i tanımaları ve nübüvvetinin doğru olduğu hakkındaki bilgileriyle Mekkelilere şahit gösterilmektedir.

[1051] Sonra şöyle buyurmuştur: “Kendilerini hüsrana uğratanlardır ki” yani Müşrikler ve bile bile inkâr eden Ehl-i Kitap, Muhammed (s.a.)’e “iman etmezler.” Müşrikler iki zıt şeyi bir araya getirmişlerdir. [i] Hakkında hiçbir de-
10 lil bulunmayan şeyleri yalan yere Allah’a isnat etmişler, [ii] apaçık delil ve doğru kanıtlarla ispatlanmış olan bir şeyi ise yalanlamışlardır. Nitekim şöyle demişler-dir: “Şayet Allah dileseydi, ne biz ne de atalarımız şirk koşardı.” [En’âm 6/148], “Bunu bize Allah emretti.” [A’râf 7/28], “Melekler Allah’ın kızlarıdır.” “Bunlar, Allah katında bizim şefaathçilerimizdir.” [Yûnus 10/18]. Ayrıca, kulağı yarılıp sa-
15 lıverdikleri hayvanları [bahîre] ve putlara adadıkları hayvanları [sâibe] Allah’ın haram kıldığını söylemişlerdir. Buna mukabil, doğru yoldan saparak Kur’ân ve mucizeleri yalanlamışlar, mucizelere sihir demişler ve Peygamber (s.a.)’e inan-mamışlardır.

22. Onların hepsini haşrettiğimiz gün... Sonra şirk koşanlara, “Tanrı olduğunu iddia edip durduğunuz, Allah’a ortak koştuğunuz ilahlarınız nerede?!” deriz.
20

23. (Bizi) kandırmaya çalışmak adına söyleyebilecekleri tek şey “Rabbimiz Allah’a yemin ederiz ki biz Müşrik değildik!” demekten ibaret olacaktır.

24. Bak, nasıl kendi aleyhlerine yalan söylediler. Haklarında ‘ilah oldukları’ yalanını uydurup durdukları şeyler onları nasıl da terk etti?!
25

[1052] وَيَوْمَ نَحْشُرُهُمْ ifadesini nasbenden âmil mahzûf olup “Onları haşret-tiğimiz gün şöyle şöyle olacak!..” şeklinde takdir edilir. Ancak, korkutmanın içerdığı gizem ve kapalılık devam etsin diye âmil zikredilmemiştir.

[1053] أَيْنَ شُرَكَائِكُمْ (ortaklarınız nerede?) ifadesi “Allah’a ortak koştuğunuz ‘ilah’larınız nerede?” anlamındadır. الَّذِينَ كُنتُمْ تَزْعُمُونَ ifadesi, “ortak olduklarını iddia ettiğiniz” anlamındadır. [Tez’ûmüne fiilinin] iki mef’ûl[ü, yani *hum* ve *şurakâ*] lafızları] hazfedilmiştir. [يَوْمَ نَحْشُرُهُمْ جَمِيعًا ثُمَّ نَقُولُ] *yahşuruhüm* ve *yekûlû* şeklinde Yâ ile okunmuştur [“Allah onları haşrettiği gün... Sonra ... der” anlamında]. Bu söz
35 Müşriklere, azarlama üslubuyla söylenecektir.

[١٠٥٠] {الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ} يعني اليهود والنصارى يعرفون رسول الله ﷺ بحليته ونعته الثابت في الكتابين معرفة خالصة {كَمَا يَعْرِفُونَ آبْنَاءَهُمْ} بحلاهم ونعوتهم لا يخفون عليهم ولا يلتبسون بغيرهم. وهذا استشهاد لأهل مكة بمعرفة أهل الكتاب به وبصحة نبوته.

٥ [١٠٥١] ثم قال: {الَّذِينَ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ} من المشركين ومن أهل الكتاب الجاحدين {فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ} به. جمعوا بين أمرين متناقضين، فكذبوا على الله بما لا حجة عليه، وكذبوا بما ثبت بالحجة البينة، والبرهان الصحيح، حيث قالوا: {لَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا أَشْرَكْنَا وَلَا آبَاؤُنَا} [الأنعام: ١٤٨] وقالوا: {وَاللَّهُ أَمَرَنَا بِهَا} [الأعراف: ٢٨]، وقالوا: {الْمَلَائِكَةُ بَنَاتُ اللَّهِ} و{هَؤُلَاءِ شُفَعَاؤُنَا عِنْدَ اللَّهِ} [يونس: ١٨] ونسبوا إليه تحريم البحائر والسوائب، وذهبوا فكذبوا القرآن والمعجزات، وسموها سحرًا، ولم يؤمنوا بالرسول ﷺ.

٢٢- ﴿وَيَوْمَ نَحْشُرُهُمْ جَمِيعًا ثُمَّ نَقُولُ لِلَّذِينَ أَشْرَكُوا آيِنَ شِرْكَائِكُمُ الَّذِينَ كُنْتُمْ تَزْعُمُونَ﴾

٢٣- ﴿ثُمَّ لَمْ تَكُنْ تَكُنْ فِتْنَتُهُمْ إِلَّا أَنْ قَالُوا وَاللَّهِ رَبَّنَا مَا كُنَّا مُشْرِكِينَ﴾

١٥ ٢٤- ﴿انْظُرْ كَيْفَ كَذَبُوا عَلَى أَنْفُسِهِمْ وَضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ﴾

[١٠٥٢] {وَيَوْمَ نَحْشُرُهُمْ} ناصبه محذوف تقديره: ويوم نحشرهم كان كيت وكيت، فترك ليقى على الإبهام الذي هو داخل في التخويف.

[١٠٥٣] {آيِنَ شِرْكَائِكُمُ} أي آلهتكم التي جعلتموها شركاء لله. وقوله {الَّذِينَ كُنْتُمْ تَزْعُمُونَ} معناه تزعمونهم شركاء، فحذف المفعولان. وقرئ «يَحْشُرُهُمْ»، «ثُمَّ يَقُولُ»، «بِالْيَاءِ فِيهِمَا». وإنما يقال لهم ذلك على وجه التوبيخ.

٢٠

[1054] Müşriklerin, 'ilah'ları görmeleri de mümkündür, ancak kendilerine fayda vermedikleri ve umdukları şefaati sağlayamadıkları için adeta ortadan kaybolmuş gibi değerlendirilmişlerdir. Yine, Müşriklerle 'ilah'ları arasına azarlama anında perde çekilmiş de olabilir çünkü ümit bağladıkları saatte onları
5 yanlarında bulamamış, kendilerini rezil kepaze edip için için yakacak nihaî yerlerini görmüşlerdir.

[1055] Onların *fitnesi*, inkârlarıdır anlam “onların -yaşamları boyunca bağlı kaldıkları, uğruna savaştıkları, övündükleri ve ‘bu atalarımızın dinidir’ dedikleri- inkârlarının sonu, bu inkârlarını yalanlamaktan, ondan kaçınmak-
10 tan ve şirki bir din olarak kabul etmediklerine dair yemin etmekten başka bir şey olmamıştır.” şeklindedir. “Cevap olarak sadece şunu söyleyeceklerdir” anlamında da olabilir ki cevabın *fitne* kelimesiyle adlandırılması, yalan olmasından dolayıdır.

[1056] *يَكُنْ* fiili⁷⁷ Tâ ile, *فِتْنَةً* ise [onun haberi olarak] mansûb okunmuştur, *en*
15 *kâlû* ifadesi haberin müennes olması sebebiyle müennes kabul edilmiştir. Senin şu sözün de böyledir: *Men kânet ummuke?* [“Senin annen kim?” ifadesinde *men*, *umm* kelimesinden dolayı müennes kabul edilmiştir.] Ayrıca *fitnet^{en}* mansûb, fiili ise Yâ ile; *fitnet^{um}* merfû‘ fiili hem Yâ hem de Tâ ile okunmuştur. [*Rabbînâ* ifadesi] münâdâ kabul edilerek [*Rabbenâ* şeklinde] mansûb da okunmuştur.

[1057] “Haklarında, ilâh oldukları” ve şefaet edecekleri “yalanını uydurup durdukları şeyler nasıl da onları terketti” ortadan kayboluverdi?!

[1058] **Şayet** “Müşriklerin işin gerçeğine muttali olduklarında hâlâ yalan söylemeleri nasıl mümkün olur, kaldı ki yalanlama ve reddetmenin hiçbir faydası olmayacaktır?” **dersen şöyle derim:** Bir mihnetle sınanan kişi, dehşet ve
25 şaşkınlıktan dolayı kendine fayda sağlayacak - sağlamayacak her şeyi birbirinden ayırt etmeksizin söyler. Dikkat edersen, ebedi kalacaklarını yakînen bildikleri ve bunda şüphe etmedikleri halde, “Ya Rabbi! Bizi buradan çıkar. (Tekrar inkâra) dönersek, o zaman gerçekten zalimiz demektir.” [Mü'minûn 23/107] diyecekler yine, işlerinin bitirilmeyeceğini bildikleri halde, “Ey Mâlik! Rabbin
30 bizim işimizi bitirsin artık!” [Zuhruf 43/77] diyeceklerdir.

77 Zemaşşerî'nin Yâ'lı kıraati esas aldığı anlaşılıyor. / ed.

[١٠٥٤] ويجوز أن يشاهدوهم، إلا أنهم حين لا ينفعونهم ولا يكون منهم ما رجوا من الشفاعة فكأنهم غيب عنهم، وأن يحال بينهم وبينهم في وقت التوبخ ليفقدوهم في الساعة التي علقوا بهم الرجاء فيها، فيروا مكان خزيهم وحسرتهم.

[١٠٥٥] {فَتَشْتَهُمْ} كفرهم. والمعنى: ثم لم تكن عاقبة كفرهم -الذي لزمه أعمارهم، وقتلوا عليه وافتخروا به، وقالوا دين آبائنا- إلا جحوده والتبرؤ منه، والحلف على الانتفاء من التدين به. ويجوز أن يراد: ثم لم يكن جوابهم إلا أن قالوا؛ فسمي فتنة، لأنه كذب.

[١٠٥٦] وقرئ «تَكُنْ» بالتاء و «فَتَشْتَهُمْ»، بالنصب. وإنما أنت {أَنْ قَالُوا} لوقوع الخبر مؤنثاً، كقولك: من كانت أمك؟ وقرئ بالياء ونصب الفتنة، وبالياء والتاء مع رفع الفتنة. وقرئ «رَبَّنَا» بالنصب على النداء.

[١٠٥٧] {وَضَلَّ عَنْهُمْ} وغاب عنهم {مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ}، أي يفترون إلهيته وشفاعته.

[١٠٥٨] فإن قلت: كيف يصح أن يكذبوا حين يطلعون على حقائق الأمور على أن الكذب والجحود لا وجه لمنفعته؟ قلت: الممتحن ينطق بما ينفعه وبما لا ينفعه من غير تمييز بينهما حيرة ودهشاً. ألا تراهم يقولون: {رَبَّنَا أَخْرِجْنَا مِنْهَا فَإِنْ عُدْنَا فَإِنَّا ظَالِمُونَ} [المؤمنون: ١٠٧]. وقد أيقنوا بالخلود ولم يشكوا فيه، {وَنَادُوا يَا مَالِكُ لِيَقْضِ عَلَيْنَا رَبُّكَ} [الزخرف: ٧٧] وقد علموا أنه لا يقضى عليهم.

[1059] “مَا كُنَّا مُشْرِكِينَ” ifadesi, kendimize göre aslında Müşrik değildik ve inancımızda bir hata üzere olduğumuzu da bilmiyorduk demektir, ‘Bak, nasıl kendi aleyhlerine yalan söylediler!’ [En’âm 6/24] ifadesindeki yalanı da dünyada söylemişlerdir.” diyenlerin görüşüne gelince bu, kurnazlıktan öte gitmeyen zorlama bir yorumdur, son derece fasih bir sözü âciz ve çaresiz hale sokan bir tahriftir. Çünkü zâhip oldukları mâna, söz konusu âyetin ne ifade ettiği ne de uygun düştüğü bir anlamdır ve âyetin bildirdiği ile son derece alakasızdır. Tefsiri böyle olan biri, “Bile bile yalan yere yemin ederler.” [Mücâdile 58/14] âyetinden sonra gelen “Allah’ın, tamamını dirilteceği ve tıpkı bugün size yemin ettikleri gibi, bir başarı elde edecekleri vehmiyle O’na da yemin ede(rek mazeret ürete)cekleri gün... Bakınız, bunlardır işte yalancılar!” [Mücâdile 58/18] âyeti hakkında ne gibi ustalıklar sergiler acaba?! Bilemiyorum doğrusu! Zira Allah Teâlâ, münafıkların âhiretteki yalanlarını dünyadaki yalanlarına benzetmiştir.

25. İçlerinden sana kulak verenler de var. Ama Biz, onu anlarlar diye kalplerine örtüler, kulaklarına da ağırlık koyduk. Artık bütün delilleri gör-seler de iman etmezler. Üstelik yanına tartışmak için geldiklerinde inkârcı-lar şöyle derler “Bu, eskilerin masallarından başka bir şey değildir!”

26. Hem onu yasaklıyor hem de (kendileri) ondan uzak duruyorlar. Sadece kendilerini helâke sürüklemekteler, ama farkında değiller!

[1060] Sen Kur’ân’ı okuduğun zaman “içlerinde sana kulak verenler” oluyor. Rivayete göre, Ebû Süfyân, Velîd b. Mugîre, Nadr b. Hâris, Utbe b. Rebî’a, Şeybe b. Osman, Ebû Cehil ve benzerleri Peygamber (s.a.)’in okuduklarını dinlemek üzere toplanmışlar ve içlerinden Nadr b. Hâris’e “Ya Eba Kuteyle! Bu Muhammed ne söylüyor?” demişler. Nadr da “Kâbe’yi evi kılan zâta yemin olsun ki onun ne dediğini anlamıyorum. Sadece dilini kıpırdatıyor ve geçmiş topluluklara dair benim size anlattıklarımın benzeri olan eskilerin masallarını söylüyor.” demiş. Ardından Ebû Süfyân “Ben söylediklerinin gerçek olduğunu düşünüyorum.” deyince, Ebû Cehil “Hayır, kesinlikle gerçek değil!” demiş... İşte âyet bunun üzerine nâzil olmuştur.

[1061] “Kalplerinin *üzerindeki* örtüler” ve “kulaklarının *içindeki* ağırlıklar” ifadeleri inkârcıların kalp ve kulaklarının, Kur’ân’ı kabulden ve onun doğruluğuna inanmaktan son derece uzak olması anlamında bir benzetmedir. [Yoksa anlamalarını bizzat Allah engelliyor değildir.] “Koyduk” fiilinin Allah Teâlâ’nın zâtına isnat edilme amacı, söz konusu hükmün -sanki fitratlarına yerleşmiş gibi- onlar hakkında kesin olduğunu ve onları terk etmeyeceğini göstermektir.

[١٠٥٩] وأما قول من يقول: معناه: ما كنا مشركين عند أنفسنا وما علمنا أنا على خطأ في معتقدنا، وحملُ قوله {أَنْظُرْ كَيْفَ كَذَبُوا عَلَى أَنْفُسِهِمْ} يعني في الدنيا، فتمحل وتعسف وتحريف لأفصح الكلام إلى ما هو عي وإقحام، لأن المعنى الذي ذهبوا إليه ليس هذا الكلام بمترجم عنه ولا منطبق عليه، وهو ناب عنه أشد النبو. وما أدري ما يصنع من ذلك تفسيره بقوله تعالى {يَوْمَ يَبْعَثُهُمُ اللَّهُ جَمِيعًا فَيَحْلِفُونَ لَهُ كَمَا يَحْلِفُونَ لَكُمْ وَيَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ عَلَى شَيْءٍ أَلَّا إِنَّهُمْ هُمُ الْكَاذِبُونَ} [المجادلة: ١٨] بعد قوله {وَيَحْلِفُونَ عَلَى الْكَذِبِ وَهُمْ يَعْلَمُونَ} [المجادلة: ١٤] فشبّه كذبهم في الآخرة بكذبهم في الدنيا.

٢٥- ﴿وَمِنْهُمْ مَنْ يَسْتَمِعُ إِلَيْكَ وَجَعَلْنَا عَلَى قُلُوبِهِمْ أَكِنَّةً أَنْ يَفْقَهُوهُ وَفِي آذَانِهِمْ وَقْرًا وَإِنْ يَرَوْا كَلَّ آيَةٍ لَا يُؤْمِنُوا بِهَا حَتَّى إِذَا جَاءُوكَ يُجَادِلُونَكَ يَقُولُ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنْ هَذَا إِلَّا أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ﴾ ١٠

٢٦- ﴿وَهُمْ يَنْهَوْنَ عَنْهُ وَيَنْأَوْنَ عَنْهُ وَإِنْ يُهْلِكُونَ إِلَّا أَنْفُسَهُمْ وَمَا يَشْعُرُونَ﴾

[١٠٦٠] {وَمِنْهُمْ مَنْ يَسْتَمِعُ إِلَيْكَ} حين تتلو القرآن. روي أنه اجتمع أبو سفيان والوليد والنضر وعتبة وشيبة وأبو جهل، وأضربهم يستمعون تلاوة رسول الله ﷺ، فقالوا للنضر: يا أبا قُتَيْبَةَ، ما يقول محمد؟ فقال: والذي جعلها بيته - يعني الكعبة - ما أدري ما يقول، إلا أنه يحرك لسانه ويقول أساطير الأولين، مثل ما حدثتكم عن القرون الماضية. فقال أبو سفيان: إني لأراه حقًا. فقال أبو جهل: كلا، فنزلت.

[١٠٦١] والأكنة على القلوب، والوقر في الأذان: مثل في نبو قلوبهم ومسامعهم عن قبوله واعتقاد صحته. ووجه إسناد الفعل إلى ذاته وهو قوله {وَجَعَلْنَا} للدلالة على أنه أمر ثابت فيهم لا يزول عنهم، كأنهم مجبولون عليه. ٢٠

Veya amaç, “Kulaklarımızda bir ağırlık, seninle bizim aramızda da bir perde var!” [Fussilet 41/5] şeklindeki kendi sözlerini hikâye etmektir. [Vakr^{an} ifadesini] Talha [v. 112/730], Vav’ın kesresiyle *vikr^{an}* şeklinde okumuştur.

[1062] إِذَا جَاءُوكَ يُجَادِلُونَكَ حَتَّى إِذَا جَاءُوكَ يُجَادِلُونَكَ ifadesindeki *hattâ* (üstelik), kendisinden sonra cümleler gelen *hattâ* olup bu cümle, كَفَرُوا يَقُولُ الَّذِينَ كَفَرُوا [yanına tartışmak için geldiklerinde şöyle derler inkârcılar] sözüdür. إِذَا جَاءُوكَ ifade-si hâl konumundadır. *Hattâ* harf-i cer olarak, إِذَا جَاءُوكَ cümlesinin mecrûr mahallinde bulunması da mümkündür, mâna “onların [tartışmak için] yanına gelme vaktine kadar” şeklindedir, إِذَا جَاءُوكَ hâldir. كَفَرُوا يَقُولُ الَّذِينَ كَفَرُوا cümlesi 10 إِذَا جَاءُوكَ ifadesinin tefsiridir ve anlam, “Bunların âyetleri yalanlamaları, seninle tartışmaya ve hileyle seni alt etme teşebbüsüne kadar varmıştır!” şeklindedir. Onların mücadelesini de “eskilerin masallarından başka bir şey değildir, derler” -yani en doğru söz olan Allah kelâmını hurafe ve yalandan ibaret sayarlar ki bu, yalanlamanın en ileri derecesidir- ifadesiyle tefsir etmiştir.

[1063] İnsanlara “hem onu” yani Kur’ân’ı veya Peygamber (s.a.)’i ve ona 15 uymayı “yasaklıyorlar” insanların ona iman etmesini engelliyorlar “hem de” kendileri “ondan uzak duruyorlar.” Yani doğru yoldan hem sapıyor hem de saptırıyorlar. Oysa “sadece kendilerini helâke sürüklemekteler!” Peygamber (s.a.)’e zarar verdiklerini zannetseler de söz konusu zarar kendilerinden başkasını etkilememekte. 20

[1064] Bu âyetteki fâilin Ebû Tâlib [v. 619] olduğu da söylenmiştir. Zira o, Kureyşlilerin Peygamber (s.a.)’e saldırmalarını engelliyor; fakat kendisi de ondan uzak duruyordu, ona iman etmiyordu. Rivayete göre, Kureyşliler Ebû Tâlib’in kapısında toplanmışlar, Peygamber (s.a.)’e kötülük yapmak istemişler, 25 bunun üzerine Ebû Tâlib şöyle demiştir:

Vallâhi, ben kabre konup hâk ile yeksan oluncaya kadar ilişemeyecekler sana! Hiçbir şeyden çekinmeden açıkça yay dinini, gönlün hoş, gözün aydın olsun bu konuda.

Beni davet ettin ve benim iyiliğimi istediğini iddia ettin. Gerçekten 30 doğru söylemekteydin, sen hep doğruydun zira.

Öyle bir din ortaya koydun ki şüphesiz, insanlık dinlerinin en hayırlılarından.

Kınanmaktan, hakkımda ileri geri konuşulmasından korkmasaydım, davetini kabul ettiğimi görürdün, rahatlıkla.

35 Âyet bunun üzerine inmiştir.

أو هي حكاية لما كانوا ينطقون به من قولهم {وَفِي آذَانِنَا وَقْرٌ وَمِنْ بَيْنِنَا وَبَيْنَكَ حِجَابٌ} [فصلت: ٥]. وقرأ طلحة «وَقْرًا» بكسر الواو.

[١٠٦٢] {حَتَّىٰ إِذَا جَاءُوكَ يُجَادِلُونَكَ} هي حتى التي تقع بعدها الجمل. والجملة قوله {إِذَا جَاءُوكَ ... يَقُولُ الَّذِينَ كَفَرُوا}. و{يُجَادِلُونَكَ} في موضع الحال. ويجوز أن تكون العجالة ويكون {إِذَا جَاءُوكَ} في محل الجز، بمعنى حتى وقت مجيئهم، و{يُجَادِلُونَكَ} ٥ حال. وقوله: {يَقُولُ الَّذِينَ كَفَرُوا} تفسير له. والمعنى: أنه بلغ تكذيبهم الآيات إلى أنهم يجادلونك ويناكرونك. وفسر مجادلتهم بأنهم يقولون: {إِنَّ هَذَا إِلَّا آسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ} فيجعلون كلام الله، وهو أصدق الحديث، خرافات وأكاذيب، وهي الغاية في التكذيب.

[١٠٦٣] {وَهُمْ يَنْهَوْنَ} الناس عن القرآن أو عن الرسول عليه الصلاة والسلام ١٠ واتباعه، ويثبتونهم عن الإيمان به {عَنْهُ وَيَنْأَوْنَ} بأنفسهم؛ فيضلون ويضلون. {وَأِنْ يُهْلِكُونَ} بذلك {إِلَّا أَنْفُسَهُمْ} ولا يتعداهم الضرر إلى غيرهم، وإن كانوا يظنون أنهم يضررون رسول الله ﷺ.

[١٠٦٤] وقيل: هو أبو طالب، لأنه كان ينهى قريشاً عن التعرض لرسول الله ﷺ وينأى عنه ولا يؤمن به. وروي أنهم اجتمعوا إلى أبي طالب وأرادوا برسول الله ﷺ سوءاً. فقال:

وَاللَّهِ لَنْ يَصِلُوا إِلَيْكَ بِجَمْعِهِمْ ❀ حَتَّىٰ أَوْسَدَ فِي التُّرَابِ دَفِينَا ١٥
فَاصْدَعْ بِأَمْرِكَ مَا عَلَيْنَا غَضَاضَةً ❀ وَأَبْشِرْ بِذَلِكَ وَقَرِّ مِنْهُ عُيُونَا
وَدَعَوْتِي وَزَعَمْتَ أَنَّكَ نَاصِحٌ ❀ وَلَقَدْ صَدَقْتَ وَكُنْتَ ثَمَّ أَمِينًا
وَعَرَضْتُ دِينًا لَا مَحَالَةَ أَنَّهُ ❀ مِنْ خَيْرِ أَدْيَانِ الْبَرِيَّةِ دِينًا
لَوْلَا الْمَلَأَةُ أَوْ حَذَارِي سُبَّةٌ ❀ لَوَجَدْتَنِي سَمْعًا بِذَلِكَ مُبِينًا

27. Ah sen bunları, ateşin üzerinde durdukları sırada, “Keşke geri döndürülsek. Artık Rabbimizin âyetlerini yalanlamıyor ve iman ediyoruz!” dedikleri zaman görsen!

28. Hayır! Önceden gizleyip durdukları şeyler karşlarına çıktı da ondan... Geri döndürülselerdi, yine kendilerine yasaklanan şeyleri yaparlardı. Onlar gerçekten yalancılardır!

[1065] وَلَوْ تَرَى (görsen) ifadesinin cevabı hazfedilmiştir, mâna şöyle takdir edilir: “Eğer görsen rezalet bir şey görmüş olurdun.” عُمْلُوا عَلَى النَّارِ cümlesinin anlamı, “Gözleriyle bizzat görmeleri için ateş onlara gösterildi.” veya “Ateş altlarında olduğu halde, ona muttali kılındılar.” ya da “Ateşe sokuldular ve verdiği acının ölçüsünü anladılar.” şeklindedir. Bu, birine bir şeyi anlatıp iyice öğrettiğin zaman söylediğin *vakkaftuhû ‘alâ kezâ* (Onu buna *vâkıf* kıldım.) kullanımı-mındandır. وَقْفُوا fiili, *-vakafe ‘aleyhi vukûf*ⁿ (Ona tamamen *vâkıf* oldu.) cümlesinde olduğu gibi- ma’lûm kabul edilerek *vakafû* şeklinde de okunmuştur.

[1066] İnkârcıların temennisi يَا لَيْتَنَا نُرَدُّ ifadesiyle tamamlanmış, daha sonra, iman etme sözü vererek şöyle demeye başlamışlardır: “Rabbimizin âyetlerini yalanlamıyor ve iman ediyoruz.” Adeta “Artık yalanlamıyoruz, yakînen iman ediyoruz.” demiş olmaktadır. Sibeveyhi [v. 180/796] bunu, Arapların şu sözüne benzetmiştir: “Beni bırak, tekrar yapmayacağım.” Bu söz şu anlamdadır: “Bırak beni, -bıraksan da bırakmasan da- artık yapmıyorum.” [İnkârcıların kullandığı söz konusu ifadenin] نُرَدُّ cümlesine ma’tûf yahut hâl olması da mümkündür. Bu durumda anlam “Keşke yalanlayanlardan olmaksızın ve müminlerden olarak geri döndürülsek.” şeklinde olur ve bu ifade temenni kapsamına girer.

[1067] **Şayet** “[28. âyetteki] “Gerçekten yalancılardır!” cümlesi bu mâna ile uyuşmamaktadır çünkü temennide bulunan kişi yalancı olmaz” **dersen şöyle derim:** Bu, va’d / söz anlamı içeren bir temennidir, dolayısıyla yalanlamayla ilişkili olması mümkündür. Nitekim biri şöyle diyebilir: “Keşke Allah beni malla rızıklandırırsa da sana iyilik yapsam ve yaptığın işe karşılık seni mükâfatlandırırsam!” Temennide bulunan, söz veren gibidir, eğer kendisine imkân bahşedilip de arkadaşına iyilikte bulunmaz, onu mükâfatlandırmazsa yalan söylemiş olur. Çünkü adeta [adak adarcasına] “Allah bana imkân bahşederse, yaptığın iyiliğe karşı seni mükâfatlandıracağım.” demiştir.

[1068] وَلَا تُكْذِبْ ... وَنَكُونُ filleri, [öncelerinde gelen] temenninin cevabı olmak üzere gizli bir *en* edatıyla mansûb okunmuştur, mâna şöyledir: “Eğer geri döndürülürsek, yalanlamayız ve müminlerden oluruz.”

٢٧- ﴿وَلَوْ تَرَىٰ إِذْ وَقَفُوا عَلَى النَّارِ فَقَالُوا يَا لَيْتَنَا نُرَدُّ وَلَا نُكَذِّبُ بَيِّنَاتِ رَبِّنَا وَنَكُونُ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ﴾

٢٨- ﴿بَلْ بَدَأَ لَهُمْ مَا كَانُوا يُخْفُونَ مِنْ قَبْلُ وَلَوْ رُدُّوا لَعَادُوا لِمَا نُهُوا عَنْهُ وَإِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ﴾

٥ [١٠٦٥] {وَلَوْ تَرَى} جوابه محذوف تقديره: ولو ترى لرأيت أمراً شنيعاً. {وَقَفُوا عَلَى النَّارِ} أروها حتى يعاينوها؛ أو اطلعوا عليها اطلاعاً هي تحتهم؛ أو أدخلوها فعرفوا مقدار عذابها. من قولك: وقفته على كذا، إذا فهَّمته وعرفته، وقرئ «وَقَفُوا» على البناء للفاعل، ومن وقف عليه وقوفاً.

[١٠٦٦] {يَا لَيْتَنَا نُرَدُّ} تم تمنيه، ثم ابتدأوا {وَلَا نُكَذِّبُ بَيِّنَاتِ رَبِّنَا وَنَكُونُ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ} واعدن الإيمان، كأنهم قالوا: ونحن لا نكذب ونؤمن على وجه الإثبات. شبهه سيويه بقولهم: دعني ولا أعود، بمعنى: دعني وأنا لا أعود، تركتني أو لم تتركني. ويجوز أن يكون معطوفاً على {نُرَدُّ}، أو حالاً على معنى: يا ليتنا نرد غير مكذبين وكاثنين من المؤمنين؛ فيدخل تحت حكم التمني.

[١٠٦٧] فإن قلت: يدفع ذلك قوله {وَإِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ} لأن الممتني لا يكون كاذباً. قلت: هذا تمنٍ قد تضمن معنى العدة، فجاز أن يتعلق به التكذيب، كما يقول الرجل: ليت الله يرزقني مالاً فأحسن إليك وأكافئك على صنيعك، فهذا متمنٍ في معنى الواعد، فلو رزق مالاً ولم يحسن إلى صاحبه ولم يكافئه كذب. كأنه قال: إن رزقني الله مالاً كافأتك على الإحسان.

[١٠٦٨] وقرئ «وَلَا نُكَذِّبُ وَنَكُونُ» بالنصب بإضمار أن على جواب التمني، ومعناه: إن رددنا لم نكذب ونكن من المؤمنين.

[1069] “Hayır! Önceden gizleyip durdukları” çirkinlik ve rezillikleri, amel defterlerinde ve organlarının aleyhlerine tanıklık etmesiyle “karşılarına çıktı da ondan...” Yani bu sebeple, içine düştükleri sıkıntıdan dolayı temennide bulunmaktalar, yoksa “geri döndürülsek mutlaka iman ederiz!” şeklinde kesin kararlılığa sahip değiller. -Bu anlamın, münafıklar hakkında ve gizledikleri nifakın ortaya çıkacağına dair olduğu da söylenmiştir. Ayrıca Ehl-i Kitap hakkında ve onların, Peygamber (s.a.)’in nübüvvetinin doğruluğuyla ilgili gizlediklerinin ortaya çıkacağına dair olduğu da dile getirilmiştir. - “Şayet” ateşle karşı karşıya geldikten sonra tekrar dünyaya “döndürülselerdi, kendilerine yasaklanan şeyleri” yani inkâr ve günahları yine “yaparlardı.” Zira, kendi kendilerine verdikleri sözlerinde “gerçekten yalancılardır” o sözde durmazlar.

29. Bir de “Hayat sadece bu dünyadaki hayatımızdır, asla dirilecek değildir!” derler!

[1070] Bu cümle [28. âyetteki] لَعَادُوا ifadesine ma’tûf olup anlam “Geri döndürülseler, inkâr ederler ve kıyameti gözleriyle görmeden evvel söyledikleri gibi, ‘Hayat sadece bu dünyadaki hayatımızdır.’ derler.” şeklindedir. وَقَالُوا cümlesinin [28. âyetteki] وَإِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ ifadesine ma’tûf olması da mümkündür. O zaman mâna şöyle olur: Bunlar her konuda yalan söyleyen bir topluluktur, bunlar “Hayat sadece bu dünyadaki hayatımızdır.” diyenlerdir. Bu sözleri de onların yalancı olduklarına yeterli bir delildir.

30. Ah sen bunları, Rablerinin huzuruna çıkarıldıkları zaman görsen!.. Allah, “Gerçek değil miymiş bu?” deyince, “Rabbimiz hakkı için, evet!” derler. O da: “Öyleyse, inkâr edip durmanıza karşılık tadın şu azabı!” buyurur.

31. Allah ile karşı karşıya geleceklerini yalanlayanlar hüsrana uğramışlardır artık... Sonunda Kıyamet vakti ansızın gelip çatığında, günah yüklerini sırtlarına yüklenmiş olarak “İşlediğimiz kusur ve noksanlardan dolayı yazıklar olsun bize!” derler. Bakınız, ne kötüdür yük-lendikleri şey!

[1071] وَقُومُوا عَلَى رَبِّهِمْ cümlesi, -suçlu kölenin efendisinin azarlaması için onun huzurunda tutulması gibi- azarlanmak ve sorguya çekilmek için alıko-nulma anlamında mecazdır. Anlamın “Rablerinin vereceği cezaya vâkıf kılın-dılar.” şeklinde olduğu ayrıca “Rableri tamamen kendilerine tanıtıldı.” şeklinde olduğu da söylenmiştir.

[١٠٦٩] {بَلْ بَدَا لَهُمْ مَا كَانُوا يُخْفُونَ مِنْ قَبْلُ} من قبائحهم وفضائحهم في صحفهم وبشهادة جوارحهم عليهم؛ فلذلك تمنوا ما تمنوا ضجرًا؛ لا أنهم عازمون على أنهم لو ردّوا لآمنوا. وقيل: هو في المنافقين وأنه يظهر نفاقهم الذي كانوا يسرونه. وقيل: هو في أهل الكتاب وأنه يظهر لهم ما كانوا يخفونه من صحة نبوة رسول الله ﷺ. {وَلَوْ زِدُوا} إلى الدنيا بعد وقوفهم على النار {لَعَادُوا لِمَا نُهُوا عَنْهُ} من الكفر والمعاصي، {وَلَإِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ} فيما وعدوا من أنفسهم، لا يفون به.

٢٩- ﴿وَقَالُوا إِنْ هِيَ إِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا وَمَا نَحْنُ بِمَبْعُوثِينَ﴾

[١٠٧٠] {وَقَالُوا} عطف على لعادوا، أي ولو ردّوا لكفروا ولقالوا: {إِنْ هِيَ إِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا} كما كانوا يقولون قبل معاينة القيامة. ويجوز أن يعطف على قوله: {وَلَإِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ}، على معنى: وإنهم لقوم كاذبون في كل شيء، وهم الذين قالوا: إن هي إلا حياتنا الدنيا. وكفى به دليلًا على كذبهم.

٣٠- ﴿وَلَوْ تَرَى إِذْ وَقَفُوا عَلَى رَبِّهِمْ قَالَ أَلَيْسَ هَذَا بِالْحَقِّ قَالُوا بَلَىٰ وَرَبَّنَا قَالَ فَذُقُوا الْعَذَابَ بِمَا كُنتُمْ تَكْفُرُونَ﴾

٣١- ﴿قَدْ خَسِرَ الَّذِينَ كَذَبُوا بِلِقَاءِ اللَّهِ حَتَّىٰ إِذَا جَاءَتْهُمْ السَّاعَةُ بَغْتَةً قَالُوا يَا حَسْرَتَنَا عَلَىٰ مَا فَرَّطْنَا فِيهَا وَهُمْ يَحْمِلُونَ أَوْزَارَهُمْ عَلَىٰ ظُهُورِهِمْ أَلَا سَاءَ مَا يَزِرُونَ﴾

[١٠٧١] {وَقَفُوا عَلَى رَبِّهِمْ} مجاز على الحبس للتوبيخ والسؤال، كما يوقف العبد الجاني بين يدي سيده ليعاتبه. وقيل: وقفوا على جزاء ربهم. وقيل: عرفوه حق التعريف.

[1072] قَالَ قَالَ أَلَيْسَ هَذَا بِالْحَقِّ ifadesindeki fiili, “O’nun huzuruna çıkarıldıkları zaman Rableri onlara ne dedi?” diyen bir kimseye cevap olup buna cevaben şöyle denilmiştir: “Gerçek değil miymiş bu?” Burada, yalanladıkları ve yeniden diriltilip yaptıklarının karşılığını alacaklarına dair söylenenleri işittiklerinde
5 “Bu gerçek değil boş bir şey!” dedikleri için Allah Teâlâ tarafından yüzlerine kara çalınmaktadır.

[1073] Âhiret Allah ile *karşı karşıya geleceğinizi*, yani Âhirete -ve onunla bağlantılı şeylere- ulaşacağınızı “inkâr edip durmanıza karşılık...” Başka yerlerde bu konuyla alakalı tatminkâr sözler söylenmiştir.⁷⁸

10 [1074] [31. âyette geçen] *hattâ* edatı, *hasıra* (kaybettiler) fiiline değil de *kezzebû* (yalanladılar) fiiline ait son noktadır çünkü onların kayıplarının sonu yoktur. Anlam, “Yalanlamaları, kıyamet anındaki âhu vâhlarına kadar sürdü.” şeklindedir.

[1075] **Şayet** “Ölürlerken âhu vâh etmeyecekler mi?” **dersen şöyle derim:**
15 Ölüm âhiret anında ve onun belirtileri içerisinde gerçekleştiğinden, kıyamet türünden sayılmış ve onunla isimlendirilmiştir. Bu sebeple Peygamber (s.a.) “Ölen kimsenin kıyameti kopmuştur.” buyurmuştur [*Buhârî*, “Rikâk”, 42].⁷⁹ Yahut kıyametin ölümden hemen sonra gelişi süratinden dolayı hiç ara vermeksizin meydana gelmiş gibi kabul edilmiştir.

20 [1076] *Bâğitet^{en}*, ansızın demektir. *Bâğitet^{en}* [aniden gelen] anlamında hâl olduğundan veya [*bağatethumu's-sâ'at^{en}* *bağitet^{en}* şeklinde] mef'ûl-i mutlak kabul edildiğinden, mansûb okunmuştur, adeta şöyle denilmiştir: Kıyamet onları ansızın yakalamıştır.

[1077] فَرَطْنَا فِيهَا ifadesindeki zamir, ‘dünya hayatı’na râcidir. Dünya hayatı
25 -metinde geçmemiş olsa da- bilindiğinden dolayı, kendisinin yerini tutan zamirle zikredilmiştir. Yahut söz konusu zamir, ‘kıyamet’e râcidir, bu durumda anlam şöyle olur: “Kıyametin önemi ve ona iman konusunda kusur işledik.” Senin *ferrattu fi fulânⁱⁿ* (falanca hakkında kusur işledik) sözün de bunun gibi olup aynı şey, مَا فَرَطْتُ فِي جَنْبِ اللَّهِ (“Rabbime karşı işlediğim bunca kusurdan
30 dolayı” [Zümer 39/56]) ifadesi için de geçerlidir.

78 Örneği: Yûnus 10/15 hk. / ed.

79 “Sekerâtü'l-mevt” başlığı altında nakledilen bir rivayetin dipnotunda.

[١٠٧٢] {قَالَ} مردود على قول قائل قال: ماذا قال لهم ربهم إذ وقفوا عليه؟
 فقيل: قال: {أَلَيْسَ هَذَا بِالْحَقِّ}؟ وهذا تعبير من الله تعالى لهم على التكذيب. وقولهم
 - لما كانوا يسمعون من حديث البعث والجزاء -: ما هو بحق وما هو إلا باطل.

[١٠٧٣] {بِمَا كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ} بكفركم ببقاء الله ببلوغ الآخرة وما يتصل بها. وقد
 ٥ حقق الكلام فيه في مواضع أخر.

[١٠٧٤] {وَحَتَّى} غاية لكدبوا لا لخسر، لأن خسرانهم لا غاية له. أي ما زال بهم
 التكذيب إلى حسرتهم وقت مجيء الساعة.

[١٠٧٥] {فَإِنْ قُلْتَ:} أما يتحسرون عند موتهم؟ قلت: لما كان الموت وقوعاً في
 أحوال الآخرة ومقدماتها جعل من جنس الساعة وسمي باسمها، ولذلك قال رسول
 ١٠ الله ﷺ «من مات فقد قامت قيامته». أو جعل مجيء الساعة بعد الموت لسرعته
 كالواقع بغير فترة.

[١٠٧٦] {بَغْتَةً} فجأة وانتصابها على الحال بمعنى باغته، أو على المصدر، كأنه
 قيل: بغتتهم الساعة بغتة.

[١٠٧٧] {فَرَطْنَا فِيهَا} الضمير للحياة الدنيا، جيء بضميرها وإن لم يجر لها ذكر،
 ١٥ لكونها معلومة؛ أو للساعة على معنى: قصرنا في شأنها وفي الإيمان بها، كما تقول:
 فرطت في فلان. ومنه فرطت في جنب الله.

- [1078] “Günah yüklerini sırtlarına yüklenmiş olarak” ifadesi, “ellerinizle yaptıklarınızdan dolayıdır” [Şûrâ 42/30] ifadesi gibidir. Zira “kesbin/yapmanın eller vasıtasıyla olduğu” bilindiği gibi “ağırlıkların sırtlara yüklendiği” de alışılmış bir şeydir. مَا يَزُرُونَ cümlesi, “Yüklendikleri şey bir yük / sorumluluk olarak ne kötüdür.” anlamındadır. Nitekim سَاءَ مَثَلًا الْقَوْمُ (“O topluluk ne kötü bir örnektir.” [A’râf 7/177]) âyeti de böyledir.

32. Dünya hayatı, bir oyun ve eğlenceden ibarettir. Sakınanlar için elbette âhiret yurdu daha hayırlıdır. Hâlâ aklınızı başınıza almayacak mısınız?!

- [1079] Allah Teâlâ dünyaya yönelik işleri bir oyun ve eğlence, âhirete yönelik işlerin sağladığı büyük yararlar gibi menfaat sağlamayan, kazandırmayan bir meşgale kabul etmiştir. “Sakınanlar için” ifadesi, sakınanların amelleri dışındakilerin bir oyun ve eğlenceden ibaret olduğuna delildir.

- [1080] İbn Abbâs [v. 68/688], وَلَدَارُ الْآخِرَةِ (son yurt) ifadesini) (Âhi-ret yurdu) şeklinde okumuştur. تَغْلُونَ fiili, hem Tâ hem de Yâ ile okunmuştur [Hâlâ aklınızı başınıza almayacak mısınız? / Hâlâ akıllarını başlarına almayacaklar mı?].

33. (Resûlüm!) Çok iyi biliyoruz ki onların söyledikleri seni üzüyor. Aslında onlar, seni yalanlamıyorlar. Aksine, Allah’ın âyetlerini reddediyorlar zalimler!

- [1081] قَدْ نَعْلَمُ cümlesindeki *kad* edatı, fiilin çokluk ve fazlalığını ifade eden *rubbemâ* (nice, çok) anlamındadır. Nitekim şu şiirde de böyledir:

‘Güvenilir biri’dir, içki tüketemez malını. Ancak ‘o’na ulaşabilenler tüketirler hep o malı.

- هَٰؤُلَاءِ’daki *hû*, şân zamiridir, لَيَحْزُنَنَّ’daki Yâ, hem fethalı hem de [ifâlden] zammeli olarak okunmuştur. Söyledikleri şey “Muhammed büyücüdür, yalancısıdır.” şeklindeki sözleridir. Bir kimsenin diğerini iddiasında yalancı saydığı zaman söylenen *kezzebehû* ile, bir kimsenin birinin yalancı olduğunu gördüğü zaman söylenen *ekzebehû* ifadelerindeki gibi, لَا يَكْذِبُونَ fiili de hem şeddeli hem de şeddesiz okunmuştur. Anlam şöyledir: Senin yalanlanman, Allah Teâlâ ile ilgili bir husustur çünkü sen O’nun mucizelerle desteklenmiş elçisisin. Dolayısıyla onlar, gerçekte seni yalanlamıyorlar. Onlar, âyetlerini inkâr ederek ve kitabını küçümseyerek, tamamen Allah Teâlâ’yı yalanlıyorlar! Bu sebeple, kendini üzmemekten vazgeç. Zira onlar, doğru olmana rağmen seni yalanladılar.

[١٠٧٨] {يَحْمِلُونَ أَوْزَارَهُمْ عَلَى ظُهُورِهِمْ} كقوله {فَبِمَا كَسَبَتْ أَيْدِيكُمْ} [الشورى: ٣٠]، لأنه اعتيد حمل الأثقال على الظهر، كما أُلِفَ الكسب بالأيدي {سَاءَ مَا يَزِرُونَ} بس ساء شيئاً يوزون وزرهم، كقوله {سَاءَ مَثَلًا الْقَوْمُ} [الأعراف: ١٧٧].

٣٢- ﴿وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا لَعِبٌ وَلَهْوٌ وَلَلْآخِرَةُ خَيْرٌ لِلَّذِينَ يَتَّقُونَ أَفَلَا تَعْقِلُونَ﴾ ٥

[١٠٧٩] جعل أعمال الدنيا لعباً ولهواً واشتغالاً بما لا يعني ولا يعقب منفعة، كما تعقب أعمال الآخرة المنافع العظيمة. وقوله {لِلَّذِينَ يَتَّقُونَ} دليل على أن ما عدا أعمال المتقين لعب ولهو.

[١٠٨٠] وقرأ ابن عباس رضي الله عنه «وَلَدَارُ الْآخِرَةِ»، وقرئ «تَعْقِلُونَ» بالناء ١٠ والياء.

٣٣- ﴿قَدْ نَعْلَمُ إِنَّهُ لَيَحْزُنُكَ الَّذِي يَقُولُونَ فَإِنَّهُمْ لَا يُكَذِّبُونَكَ وَلَكِنَّ الظَّالِمِينَ بِآيَاتِ اللَّهِ يَجْحَدُونَ﴾

[١٠٨١] قَدْ فِي {قَدْ نَعْلَمُ} بمعنى رُبَّمَا الذي يجيء لزيادة الفعل وكثرته، كقوله:

أَخُو ثِقَةٍ لَا تُهْلِكُ الْخَمْرُ مَالَهُ ❁ وَلَكِنَّهُ قَدْ يُهْلِكُ الْمَالَ نَائِلُهُ

١٥ والهاء في {إِنَّهُ} ضمير الشأن. {لَيَحْزُنُكَ} قرئ بفتح الياء وضمها. و{الَّذِي يَقُولُونَ} هو قولهم: ساحر كذاب. {لَا يُكَذِّبُونَكَ} قرئ بالتشديد والتخفيف من كذبه، إذا جعله كاذباً في زعمه؛ وأكذبه، إذا وجده كاذباً. والمعنى أن تكذيبك أمر راجع إلى الله، لأنك رسوله المصدق بالمعجزات فهم لا يكذبونك في الحقيقة، وإنما يكذبون الله بجحود آياته، فإله عن حزنك لنفسك وإن هم كذبوك وأنت صادق،

Bu duruma aldırma, daha önemlisiyle meşgul ol ki o, Yüce Allah'ın âyetlerinin inkâr edilmesini ve O'nun kitabının küçümsenmesini senin asıl büyük sorun olarak görmendir. Bu [ifade şekli], efendinin kölesine -bazı insanlar onu küçümsediği zaman- şöyle demesi gibidir: Onlar seni küçümsemiyor, asıl beni küçümsüyorlar! Şu âyet de aynı üsluba sahiptir: "Sana biat edenler, aslında Allah'a biat etmektedirler." [Fetih 48/10] Anlamın "Onlar seni kalpleriyle yalanlamıyor, ancak dilleriyle inkâr ediyorlar." şeklinde olduğu, yine "Onlar kesinlikle seni yalanlamıyorlar çünkü sen onlara göre doğruluk ve güvenilirlikle meşhur dürüst birisin. Onlar asıl, Allah'ın âyetlerini inkâr ediyorlar." Şeklinde olduğu da söylenmiştir. İbn Abbâs'ın [v. 68/688] şöyle dediği rivayet edilmiştir: Peygamber (s.a.) "emîn" lakabıyla isimlendirilirdi. Zira onun hiçbir konuda yalan söylemediğini biliyorlardı fakat inkâr ediyorlardı. Ebû Cehil şöyle diyordu: "Biz seni yalanlamıyoruz çünkü sen bize göre dosdoğru birisin. Biz sadece senin bize getirdiklerini yalanlıyoruz." Ahnes b. Şerîk'in [v. 15/636?] Ebû Cehil'e "Ya Ebe'l-Hikem! Söyle bana, -burada bizden başka kimse yok- Muhammed doğru mu söylüyor, yoksa yalancı mı?" diye sorduğu, Ebû Cehil'in de şöyle dediği rivayet edilmiştir: Vallâhi, Muhammed doğrudur ve hiç yalan söylememiştir. Fakat Kusayoğulları, sancaktarlık, hacılara zemzem dağıtma yetkisi, Kâbe perdedarlığına ek olarak bir de nübüvveti ele geçirirlerse Kureys'in geri kalanları ne yapacak?! İşbu âyet bunun üzerine nâzil oldu.

[1082] وَلَكِنَّ الظَّالِمِينَ ifadesinde, "inkârcıların, yalanladıkları için zulmetmiş oldukları"nı göstermek için zamirin yerine zahir isim kullanılmıştır⁸⁰.

34. Gerçek şu ki senden önce nice peygamberler yalanlandı da yalanlanmalarına ve eziyet görmelerine karşı sabrettiler. Sonunda yardımımız onlara gelip yetişti. Allah'ın verdiği sözleri değiştirebilecek yoktur. Peygamberlere dair birtakım önemli haberler sana da gelmişti...

[1083] "Gerçek şu ki yalanlandı." cümlesi, Peygamber (s.a.) için bir tesellidir. Bu, "Aslında onlar seni yalanlamıyorlar." [En'âm 6/33] âyetinin Peygamber (s.a.)'in yalanlanmadığı anlamında olmadığını, senin, kölene "Onlar seni değil, asıl beni küçümsediler!" demen gibi olduğunu göstermektedir.

[1084] عَلَى مَا كَذَّبُوا وَأَوْدُوا "yalanlanmalarına ve eziyet görmelerine karşı" anlamındadır.

80 Yani "Allah'ın âyetlerini reddediyorlar" demekle yetinilmemiş; "... reddediyorlar zalimler!" ifadesi eklenmiştir. / ed.

وليشغلك عن ذلك ما هو أهمّ وهو استعظامك بجحود آيات الله تعالى والاستهانة بكتابه. ونحوه قول السيد لغلّامه -إذا أهانه بعض الناس- إنهم لم يهينوك وإنما أهانوني. وفي هذه الطريقة قوله تعالى {إِنَّ الَّذِينَ يُبَايِعُونَكَ إِنَّمَا يُبَايِعُونَ اللَّهَ} [الفتح: ١٠]. وقيل: فإنهم لا يكذبونك بقلوبهم، ولكنهم يجحدون بألسنتهم. وقيل: فإنهم لا يكذبونك، لأنك عندهم الصادق الموسوم بالصدق، ولكنهم يجحدون بآيات الله. وعن ابن عباس رضي الله عنه: كان رسول الله ﷺ يسمى الأمين فعرفوا أنه لا يكذب في شيء، ولكنهم كانوا يجحدون. وكان أبو جهل يقول: ما نكذبك، لأنك عندنا صادق، وإنما نكذب ما جئتنا به. وروي أن الأحنس بن شريق قال لأبي جهل: يا أبا الحكم، أخبرني عن محمد، أصادق هو أم كاذب، فإنه ليس عندنا أحد غيرنا؟ فقال له: والله إن محمداً لصادق وما كذب قط، ولكن إذا ذهب بنو قصي باللواء والسقاية والحجّابة والنبوة، فماذا يكون لسائر قريش؟! فنزلت.

[١٠٨٢] وقوله {وَلَكِنَّ الظَّالِمِينَ} من إقامة الظاهر مقام المضمر، للدلالة على أنهم ظلموا في جحودهم.

٣٤- ﴿وَلَقَدْ كَذَّبْتَ رَسُولٌ مِّن قَبْلِكَ فَصَبْرُوا عَلَىٰ مَا كُذِّبُوا وَأَوْدُوا حَتَّىٰ أَنَا هُمْ نَصْرُنَا وَلَا مُبَدِّلَ لِكَلِمَاتِ اللَّهِ وَلَقَدْ جَاءَكَ مِنْ نَّبِيٍّ الْمُرْسَلِينَ﴾ ١٥

[١٠٨٣] {وَلَقَدْ كَذَّبْتَ} تسلية لرسول الله ﷺ وهذا دليل على أن قوله {فَإِنَّهُمْ لَا يُكَذِّبُونَكَ} [الأنعام: ٣٣] ليس بنفي لتكذيبه، وإنما هو من قولك لغلّامك: ما أهانوك ولكنهم أهانوني.

[١٠٨٤] {عَلَىٰ مَا كُذِّبُوا وَأَوْدُوا} على تكذيبهم وإيذائهم.

[1085] “Allah’ın verdiği sözleri değiştirebilecek yoktur.”, yani “Biz elçi olarak gönderdiğimiz kullarımıza, tarafımızdan yardım edileceğine dair kesin söz vermiştik.” [Saffât 37/171-172] âyetlerinde bahsedildiği üzere, O’nun verdiği sözleri, ettiği vaatleri...

- 5 [1086] “Peygamberlere dair birtakım önemli haberler” yani onlara dair mühim haber ve kıssalardan *bazıları*, Müşrikler karşısında peygamberlerin ne gibi sıkıntılara katlandıkları “sana da gelmişti.”

35. Bunların yüz çevirmeleri sana ağır geliyorsa haydi yapabiliyorsan, yerin içinde bir tünel aç yahut göğe bir merdiven daya da onlara bir mucize getir! Allah dileseydi, onları doğru yolda birleştirdi. O halde, sakın cahillerden olma!

10

36. (Sana) ancak kulak verenler icabet ederler. ‘Ölü’leri Allah diriltir sonra da O’na döndürülürler.

- [1087] Kavminin inkâr etmesi ve getirdiği mesajlardan yüz çevirmesi,
- 15 Peygamber (s.a.)’e ağır geliyordu. Bunun üzerine şu âyetler nâzil oldu: “... Nerede ise kendini paralayacaksın.” [Şu‘arâ 26/3], “Şüphesiz, sen sevdiklerini doğru yola getiremezsin” [Kasas 28/56], “Bunların yüz çevirmeleri sana ağır geliyorsa haydi, yapabiliyorsan yerin içinde bir tünel” yani yerin altına girip inanacakları bir mucize çıkartacağın bir menfez “aç yahut göğe bir merdiven
- 20 daya da” oradan “onlara bir mucize getir.” Yani bunu yapamazsın. Burada murat, Peygamber (s.a.)’in, kavminin Müslüman olmasını çok istediği ve bu yönde adeta kendini tükettiğidir. Öyle ki eğer onlara gökyüzünün üstlerinden yahut yerin derinliklerinden bir mucize getirebilse -inanacakları umuduyla- onu mutlaka getireceği kastedilmektedir. Şöyle de denilmiştir:
- 25 Ondan mucize getirmesini istiyorlar, Hazret-i Peygamber de iman etmelerini çok istediği için, bu tekliflerine [Allah katından] olumlu cevap verilmesini arzu ediyordu. İşte, “Bunu yapabiliyorsan yap.” buyrulurken, iman edecekleri umuduyla o istedikleri mucizeleri getirmek için elinden gelse böyle bir girişimde bulunacak kadar hırslandığı gösterilmiş oldu. Yerin içinde tünel açma
- 30 yahut göğe merdiven dayama isteğinin, mucize getirme anlamına gelmesi de mümkündür. Buna göre “Yerin altına girebilsen veya göğe yükselebilsen bunu kesinlikle yapardın ve belki bu, -gerçekleşmesi durumunda- onların inanacağı sana ait bir mucize olabilir.” denilmiş olur.

[١٠٨٥] {وَلَا مُبَدَّلَ لِكَلِمَاتِ اللَّهِ} لمواعيده من قوله {وَلَقَدْ سَبَقَتْ كَلِمَتُنَا لِعِبَادِنَا الْمُرْسَلِينَ إِنَّهُمْ لَهُمُ الْمَنْصُورُونَ} [الصفات: ١٧١-١٧٢].

[١٠٨٦] {وَلَقَدْ جَاءَكَ مِنْ نَبِيٍّ الْمُرْسَلِينَ} بعض أنبيائهم وقصصهم وما كابدوا من مصابرة المشركين.

٥ ٣٥- ﴿وَإِنْ كَانَ كَبُرَ عَلَيْكَ إِعْرَاضُهُمْ فَإِنْ اسْتَطَعْتَ أَنْ تَبْتَغِيَ نَفَقًا فِي الْأَرْضِ أَوْ سُلَّمًا فِي السَّمَاءِ فَتَأْتِيَهُمْ بِآيَةٍ وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَجَمَعَهُمْ عَلَى الْهُدَى فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْجَاهِلِينَ﴾

٣٦- ﴿إِنَّمَا يَسْتَجِيبُ الَّذِينَ يَسْمَعُونَ وَالْمَوْتَى يَبْعَثُهُمُ اللَّهُ ثُمَّ إِلَيْهِ يُرْجَعُونَ﴾

[١٠٨٧] كان يكبر على النبي ﷺ كفر قومه وإعراضهم عما جاء به فنزل: {لَعَلَّكَ} ١٠
 باخِعٌ نَفْسَكَ} [الشعراء: ٣]، {إِنَّكَ لَا تَهْدِي مَنْ أَحْبَبْتَ} [القصص: ٥٦]؛ {وَإِنْ كَانَ كَبُرَ عَلَيْكَ إِعْرَاضُهُمْ فَإِنْ اسْتَطَعْتَ أَنْ تَبْتَغِيَ نَفَقًا فِي الْأَرْضِ} منفذاً تنفذ فيه إلى ما تحت الأرض حتى تطلع لهم آية يؤمنون بها {أَوْ سُلَّمًا فِي السَّمَاءِ فَتَأْتِيَهُمْ} منها {بِآيَةٍ} فافعل. يعني أنك لا تستطيع ذلك. والمراد بيان حرصه على إسلام قومه وتهالكه عليه، وأنه لو استطاع أن يأتيهم بآية من تحت الأرض أو من فوق السماء لأتى بها رجاء إيمانهم. وقيل: كانوا يقترحون الآيات فكان يود أن يجابوا إليها لتماذي ١٥
 حرصه على إيمانهم. فقيل له: إن استطعت ذلك فافعل، دلالة على أنه بلغ من حرصه أنه لو استطاع ذلك لفعله حتى يأتيهم بما اقترحوا من الآيات لعلهم يؤمنون. ويجوز أن يكون ابتغاء النفق في الأرض أو السلم في السماء هو الإتيان بالآيات، كأنه قيل: لو استطعت النفوذ إلى ما تحت الأرض أو الرُّقِي إلى السماء لفعلت، لعل ذلك يكون ٢٠
 لك آية يؤمنون عندها.

[1088] *İn* şart edatının cevabı hazfedilmiştir. Nitekim senin “Falanı ziyaret etmek üzere bizimle gelmek istersen... (buyur gel)” sözün de böyledir: “Allah dileseydi” kuşatıcı bir mucize getirerek “onları doğru yolda birleştirirdi.” Fakat O, hikmetinin dışında bulunduğu için bunu yapmaz. “O halde, sakın cahillerden” yani bunu bilmeyip de tersini arzulayanlardan “olma!”

[1089] “(Sana) ancak kulak verenler icabet ederler.” yani seni tasdik etmelerini çok istediğin adamlar, işitmeyen ölüler gibidir. Halbuki ancak işitenler tasdik edebilir. Nitekim “Ölülere gerçekten işittiremezsin.” [Neml 27/80] buyrulmuştur.

[1090] “Ölüleri Allah diriltir.” ifadesi, Allah Teâlâ’nın kıyamet günü ölüleri kabirlerinden tekrar diriltilebilecek yegâne varlık olduğunu kabule bunları zorlayabileceğinin *temsili* anlatımıdır. “Sonra da” karşılık görmek için “O’na döndürülürler.” dolayısıyla, inkârlarından dolayı ‘ölü’ olan bu kimselere imanla hayat vermeye O kadirdir, [ey Muhammed] senin buna gücün yetmez. Mânanın şöyle olduğu da söylenmiştir: O ‘ölü’leri -yani inkârcıları- Allah diriltir sonra O’na döndürülürler ve işte o zaman işitirler, daha önce işitmelerine imkân yoktur.

[1091] *يُرْجَعُونَ* fiili, Yâ’nın fethasıyla [yeri’üne şeklinde] de okunmuştur [“O’na dönerler.” meâlinde].

37. “Ona Rabbinden bir mucize indirilse ya?!” dediler. De ki: Mucize indirmeye sadece Allah kadirdir, fakat onların çoğu bilmez.

[1092] *لَوْ أَنزَلْ عَلَيْهِ آيَةً* (Ona Rabbinden bir mucize indirilse ya?!) ifadesindeki *nüzzile* fiili, *ünzile* anlamındadır; *أَنزَلَ* de şeddeli ve şeddesiz okunmuştur. *لَوْ أَنزَلَ* ifadesinde fiil, fâ’ili müennes olmasına rağmen müzekker kipte kullanılmıştır çünkü *âyet* kelimesi gayr-i hakiki müennestir. [Üstelik, fiille fâ’il arasında] fâsıla bulunduğundan, bu kullanım yerinde olmuştur. İnkârcılar âyetle anlatılan sözü Peygamber (s.a.)’e çok sayıda mucize indirilmesine rağmen sanki ona hiçbir mucize inmemiş gibi, ona indirilenleri önemsemediklerinden dolayı, sırf inat olsun diye söylüyorlardı. Onlara “de ki:” Kendilerini imana zorlayacak yahut inkâr ettikleri takdirde başlarına azabın geleceği -İsrâiloğullarının üzerine Tûr’un kaldırılması gibi- bir “mucize indirmeye sadece Allah’ın gücü yeter. Fakat” mucize indirmeye Allah’tan başkasının kadir olmadığını ve hikmet kaynaklı bir engelin o mucizeyi indirmeye engel olduğunu “onların” yani inkârcıların “çoğu bilmez.”

[١٠٨٨] وحذف جواب «إن» كما تقول إن شئت أن تقوم بنا إلى فلان نزوره ولو شاء الله لجمعهم على الهدى بأن يأتيهم بآية ملجئة، ولكنه لا يفعل لخروجه عن الحكمة. {فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْجَاهِلِينَ} من الذين يجهلون ذلك ويرومون ما هو خلافه. [١٠٨٩] {إِنَّمَا يَسْتَجِيبُ الَّذِينَ يَسْمَعُونَ} يعني: أن الذين تحرص على أن يصدقوك ٥ بمنزلة الموتى الذين لا يسمعون، وإنما يستجيب من يسمع، كقوله {إِنَّكَ لَا تُسْمِعُ الْمَوْتَى} [النمل: ٨٠].

[١٠٩٠] {وَالْمَوْتَى يَبْعَثُهُمُ اللَّهُ} مثل لقدرته على إلجائهم إلى الاستجابة بأنه هو الذي يبعث الموتى من القبور يوم القيامة {ثُمَّ إِلَيْهِ يُرْجَعُونَ} للجزاء، فكان قادراً على هؤلاء الموتى بالكفر أن يحييهم بالإيمان. وأنت لا تقدر على ذلك. وقيل: معناه: ١٠ وهؤلاء الموتى - يعني الكفرة - يبعثهم الله. ثم إليه يرجعون، فحينئذ يسمعون. وأما قبل ذلك فلا سبيل إلى استماعهم.

[١٠٩١] وقرئ «يُرْجَعُونَ»، بفتح الياء.

٣٧- ﴿وَقَالُوا لَوْلَا نُزِّلَ عَلَيْهِ آيَةٌ مِنْ رَبِّهِ قُلْ إِنَّ اللَّهَ قَادِرٌ عَلَى أَنْ يُنْزِلَ آيَةً وَلَكِنْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ﴾

١٥ [١٠٩٢] {لَوْلَا نُزِّلَ عَلَيْهِ آيَةٌ} نزل بمعنى أنزل. وقرئ «أَنْ يُنْزَلَ»، بالتشديد والتخفيف. وذكر الفعل والفاعل مؤنث. لأن تأنيث {آيَةٌ} غير حقيقي، وحسن للفصل. وإنما قالوا ذلك مع تكرار ما أنزل من الآيات على رسول الله ﷺ، لتركهـم الاعتداد بما أنزل عليه، كأنه لم ينزل عليه شيء من الآيات عناداً منهم. {قُلْ إِنَّ اللَّهَ قَادِرٌ عَلَى أَنْ يُنْزِلَ آيَةٌ} تضطرهم إلى الإيمان. كنتق الجبل على بني إسرائيل ونحوه، ٢٠ أو آية إن جحدوها جاءهم العذاب {وَلَكِنْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ} أن الله قادر على أن ينزل تلك الآية، وأن صارفاً من الحكمة يصرفه عن إنزالها.

38. Yeryüzünde hiçbir canlı ve iki kanadıyla uçan hiçbir uçucu yoktur ki onlar da sizin gibi topluluklar olmasın. Biz, kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmamışızdır. Sonra (onlar da) Rablerinin huzuruna toplanırlar.

- 5 [1093] “Onlar da sizin gibi” -sizin rızık, ecel ve amellerinizin takdir edildiği gibi- rızık, ecel ve amelleri belirlenmiş topluluklardır. “Biz kitapta” yani Levh-i Mahfûz’da “hiçbir şeyi eksik bırakmamışızdır” terk etmemiş, gözden kaçırmamışızdır, yazmadığımız hiçbir mevcut, yani belirlenmesi gerekip de belirlemediğimiz özel hiçbir şey yoktur. “Sonra” onlar, yani uçan ve yürüyen
10 bütün [canlı] topluluklar, “Rablerinin huzuruna toplanırlar” ve O, onları birbirleriyle denkleştirir ve hak sahibi olanların hakkını diğerlerinden alır. Nitekim “Allah Teâlâ’nın, boynuzsuz koçun hakkının boynuzlu koçtan alacağı” rivayet edilmiştir.

- [1094] **Şayet** “*et-Tâ’ir* ve *ed-dâbbe* kelimeleri tekil olmalarına rağmen, *illâ ümem^{un}* ifadesi nasıl [çoğul] söylenmiştir” **dersen şöyle derim:** وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا طَائِرٍ *illâ ümem^{un}* ifadesi, istiğrâk anlamına delâlet ettiğinden ve *ve mâ min devâbb^e ve lâ tayrⁱⁿ* şeklinde [çoğul] söylenmesine ihtiyaç bırakmadığından, bu anlamaya dayanılarak *illâ ümem^{un}* şeklinde kullanılmıştır. **Şayet** “*ve mâ min dâbbetⁱⁿ ve lâ tâ’irin illâ ümem^{un} emsâliküm* denilseydi daha iyi olmaz mıydı? *Fi’l-‘ard* ve *yatiru bi cenâhayhi* ifadelerinin eklenmesinin ne anlamı var [*Dâbbe* zaten yerde yürür; *tâ’ir* de elbette iki kanadıyla uçar.]?” **dersen şöyle derim:** Bunun mânası, anlamdaki genellik ve kapsamlılığın artırılmasıdır. Sanki şöyle denilmektedir: Yedi tabaka yeryüzünün bütününde hiç ama hiçbir canlı ve gökyüzü boşluğunda iki kanadıyla uçanların bütününden hiç ama hiçbir uçucu yoktur ki sizin
25 gibi ‘işleri ihmal edilmeden durumları kaydedilen’ birer topluluk olmasın.

- [1095] **Şayet** “Bu anlatımın amacı nedir?” **dersen şöyle derim:** Amaç, Allah Teâlâ’nın muazzam kudretini, her tür inceliğe nüfuz edebilen ilmini, otoritesinin her şeyi kapsadığını, farklı cinslerdeki ve arttıkça artan türlerdeki bunca mahlukatı planladığını göstermektir. Allah, bunların lehindeki -aleyhindeki
30 her şeyi korumaktadır, durumlarını kontrol altında tutmaktadır. Herhangi bir durum, başka bir durumla ilgilenmesini engellemez ve bu, O’nun sadece mükellef mahlukları ile alâkalı olmayıp buların dışındaki diğer canlıları da kapsamaktadır.

- [1096] *illâ ümem^{un}* ifadesini İbn Ebî Able [v. 151/768], mahallini gözeterek [*ve lâ tâ’ir^{un}*] okumuştur ki buna göre şöyle buyrulmuş olmaktadır: *Ve mâ dâbbet^{ün} ve lâ tâ’ir^{un}*. Alkame [v. 62/682], şeddesiz *mâ feratnâ* şeklinde okumuştur.

٣٨- ﴿وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا طَائِرٍ يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ إِلَّا أُمَمٌ أَمْثَالُكُمْ مَا فَرَطْنَا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ ثُمَّ إِلَىٰ رَبِّهِمْ يُحْشَرُونَ﴾

[١٠٩٣] {أُمَمٌ أَمْثَالُكُمْ} مكتوبة أرزاقها وآجالها وأعمالها كما كتبت أرزاقكم وآجالكم وأعمالكم {مَا فَرَطْنَا} ما تركنا وما أغفلنا {فِي الْكِتَابِ} في اللوح المحفوظ {مِنْ شَيْءٍ} من ذلك لم نكتبه ولم نثبت ما وجب أن يثبت مما يختص به {ثُمَّ إِلَىٰ رَبِّهِمْ يُحْشَرُونَ} يعني الأمم كلها من الدواب والطير فيَعَوِّضُهَا ويُنصف بعضها من بعض، كما روي أنه يأخذ للجَمَاء من القرناء.

[١٠٩٤] فَإِنْ قُلْتَ: كيف قيل {إِلَّا أُمَمٌ} مع أفراد الدابة والطائر؟ قلت: لما كان قوله تعالى {وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا طَائِرٍ} دالاً على معنى الاستغراق ومغنياً عن أن يقال: وما من دواب ولا طير، حمل قوله {إِلَّا أُمَمٌ} على المعنى. فَإِنْ قُلْتَ: هلا قيل: وما من دابة ولا طائر إلا أمم أمثالكم؟ وما معنى زيادة قوله {فِي الْأَرْضِ} و{يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ}؟ قلت: معنى ذلك زيادة التعميم والإحاطة، كأنه قيل: وما من دابة فقط في جميع الأرضين السبع، وما من طائر قط في جو السماء من جميع ما يطير بجناحيه إلا أمم أمثالكم محفوظة أحوالها غير مهمل أمرها.

[١٠٩٥] فَإِنْ قُلْتَ: فما الغرض في ذكر ذلك؟ قلت: الدلالة على عظم قدرته، ولطف علمه، وسعة سلطانه وتدبيره تلك الخلائق المتفاوتة الأجناس، المتكاثرة الأصناف، وهو حافظ لما لها وما عليها، مهيمن على أحوالها، لا يشغله شأن عن شأن، وأن المكلفين ليسوا بمخصوصين بذلك دون من عداهم من سائر الحيوان.

[١٠٩٦] وقرأ ابن أبي عتبة «وَلَا طَائِرٌ»، بالرفع على المحل، كأنه قيل: وما دابة ولا طائر. وقرأ علقمة «مَا فَرَطْنَا» بالتخفيف.

39. Âyetlerimizi yalanlayanlar, karanlıklar içerisindeki 'sağır' ve 'dilsiz'lerdir. Allah, kimi dilerse onu şaşırtmakta; kimi dilerse onu da dosdoğru bir yol üstünde tutmaktadır.

[1097] **Şayet**, “Allah Teâlâ [38. âyetin devamında] nasıl “Âyetlerimizi yalanlayanlar...” buyurmuştur? **dersen şöyle derim** : Allah Teâlâ, rubûbiyyetine şahitlik eden ve büyüklüğünü haykıran mahlukatından ve kudretinin göstermelerinden söz edince “[Âyetlerimizi] yalanlayanlar, küfür karanlıklarında yollarını kaybetmiş kimselerdir, uyarıcının sözünü işitmeyen ‘sağır’lar ve doğruyu konuşmayan ‘dilsiz’lerdir. Bunlar, içinde bulundukları durumu araştırmaktan ve düşünmekten de gafildirler.” buyurmuş daha sonra onların, kalpleri mühürlenmiş kimseler olduğunu duyurarak, “Allah, kimi dilerse onu şaşırtmaktadır.” buyurmuştur. Yani onu yüz üstü ve dalâleti ile baş başa bırakır, ona lütufta bulunmaz çünkü lütfu hak eden kimselerden değildir. “Allah kimi dilerse onu da dosdoğru bir yol üstünde tutmaktadır.” yani ona lütufta bulunmaktadır çünkü lütuf, ona fayda sağlar.

40. De ki: Söyleyin bana, size Allah’ın azabı gelse veya (kıyamet) saat(i) gelip çatsa Allah’tan başkasına mı dua edersiniz? (Dürüstçe söyleyin) dürüstseniz...

41. Hayır! Şirk koştuklarınızı unutarak sadece O’na dua edersiniz ve O, -dilerse- dua ettiğiniz sıkıntıyı kaldırır.

[1098] **أَرَأَيْتُمْ** (söyleyin bana) ifadesindeki ikinci zaminin [*küm*] i’rabda mahalli yoktur çünkü sen [burada misalen] *e-ra’eyteke Zeyd^{kn} mâ şe’nuhû?* (Zeyd’in durumunun nice olduğunu söylesene) demektesin, cümledeki Kâf zaminini i’rabda mahalli var kabul edersen, adeta *e-ra’eyte nefseke Zeyd^{kn} mâ şe’nuhû?* şeklinde bir cümle kurmuş olursun ki böyle bir kullanım mümkün değildir. Burada, “söylemesini istemek” mânasıyla alâkalı fiil mahzûf olup takdiri şöyledir: “Size Allah’ın azabı gelse veya (Kıyamet) saat(i) gelip çatsa *kime dua edersiniz?*” buyurmuş, sonra da onları “Allah’tan başkasına mı dua edersiniz?” sözüyle azarlamıştır. Yani başınıza herhangi bir zarar geldiğinde, -âdetiniz olduğu üzere- sadece ilahlarınıza mı dua edersiniz, yoksa ilahlarınızı bırakıp Allah’a mı dua edersiniz?

[1099] “Hayır! Şirk koştuklarınızı unutarak” o anda ilahlarınızı terk eder, onları hatırlamazsınız bile çünkü o anda zihinleriniz sadece Rabbinizi anmakla meşguldür. Evet, ilahlarınıza değil “sadece O’na dua edersiniz ve” giderilmesi için “dua ettiğiniz sıkıntıyı -dilerse-” yani eğer size ihsanda bulunmayı isterse ve herhangi bir olumsuzluk bulunmazsa O “kaldırır,” zira zararı ortadan kaldırmaya tek gücü yeten, O’dur.

٣٩- ﴿وَالَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا صُمُّ وَبُكْمٌ فِي الظُّلُمَاتِ مَنْ يَشِئِ اللَّهُ يَضِلُّهُ وَمَنْ يَشِئِ اللَّهُ يَجْعَلْهُ عَلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ﴾

[١٠٩٧] فإن قلت: كيف أتبعه قوله {وَالَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا}؟ قلت: لما ذكر من خلائقه وآثار قدرته ما يشهد لربوبيته وينادي على عظمته قال: والمكذبون {صُمُّ} لا يسمعون كلام المنبه {وَبُكْمٌ} لا ينطقون بالحق، خابطون في ظلمات الكفر، فهم غافلون عن تأمل ذلك والتفكر فيه. ثم قال إيدأنا بأنهم من أهل الطبع: {مَنْ يَشِئِ اللَّهُ يَضِلُّهُ} أي يخذله ويخله وضلاله لم يلطف به، لأنه ليس من أهل اللطف؛ {وَمَنْ يَشِئِ اللَّهُ يَجْعَلْهُ عَلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ} أي يلطف به، لأن اللطف يجدي عليه.

٤٠- ﴿قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَتَاكُمْ عَذَابُ اللَّهِ أَوْ أَتَتْكُمُ السَّاعَةُ أَغَيْرِ اللَّهِ تَدْعُونَ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾ ١٠

٤١- ﴿بَلْ إِيَّاهُ تَدْعُونَ فَيَكْشِفُ مَا تَدْعُونَ إِلَيْهِ إِنْ شَاءَ وَتَنْسَوْنَ مَا تُشْرِكُونَ﴾

[١٠٩٨] {أَرَأَيْتُمْ} أخبروني. والضمير الثاني لا محل له من الإعراب؛ لأنك تقول: أرايتك زيداً ما شأنه. فلو جعلت للكاف محلاً لكنك كأنك تقول: أرايت نفسك زيداً ما شأنه؟ وهو خلف من القول. ومتعلق الاستخبار محذوف، تقديره: إن أتاكم عذاب الله {أَوْ أَتَتْكُمُ السَّاعَةُ} من تدعون؟ ثم بكتهم بقوله {أَغَيْرِ اللَّهِ تَدْعُونَ} بمعنى ١٥ أتخصون آلهتكم بالدعوة فيما هو عادتكم إذا أصابكم ضرر، أم تدعون الله دونها.

[١٠٩٩] {بَلْ إِيَّاهُ تَدْعُونَ} بل تخصونه بالدعاء دون الآلهة {فَيَكْشِفُ مَا تَدْعُونَ إِلَيْهِ} أي ما تدعونه إلى كشفه {إِنْ شَاءَ} إن أراد أن يتفضل عليكم ولم يكن مفسدة {وَتَنْسَوْنَ مَا تُشْرِكُونَ} وتتركون آلهتكم؛ أو لا تذكرونها في ذلك الوقت: لأن أذهانكم ٢٠ في ذلك الوقت مغمورة بذكر ربكم وحده، إذ هو القادر على كشف الضر دون غيره.

[1100] “Söylesenize!” buyrularak *istihbar* edilen, yani kendisinden haber alınmak istenen konunun “Allah’tan başkasına mı dua edersiniz?” cümlesiyle ilgili olması da mümkündür. Buna göre şöyle denilmiş olur: “Söylesenize, Allah’ın azabı gelecek olsa Allah’tan başkasına mı dua edersiniz?!”

- 5 [1101] **Şayet** “Kendisinden haber alınmak istenen şeyi ‘Allah’tan başkasına mı dua edersiniz?’ cümlesine bağlarsan o zaman ‘veya kıyamet gelip çıtsa’ [En’âm 6/40] cümlesiyle beraber ‘dua ettiğiniz sıkıntıyı O kaldırır’ [En’âm 6/41] ifadesini ne yapacaksın? Kıyametin kapıyı çalan felaketleri Müşriklerin üzerinden kaldırılmaz ki” **dersen şöyle derim:** Felaketin kaldırılmasında “*meşîet*”
10 -yani “dilerse” ifadesi- şart koşulmuştur. Bu şu demektir: Eğer Allah felaketi giderirse bunun bir hikmeti vardır. Ancak daha şâyan-ı tercih bir başka hikmetten dolayı bunu yapmaz.

42. Gerçek şu ki Biz senden önceki ümmetlere de peygamber gönderdik ve onları darlık ve sıkıntıya soktuk ki yalvarıp yakarsınlar.

- 15 **43. Azabımız kendilerine geldiğinde yalvarıp yakarsalardı ya! Ama aksine, kalpleri katılaştı, yapmakta oldukları şeyleri şeytan onlara cazip gösterdi.**

- 44. Kendilerine verilen öğütleri göz ardı edince, önce üzerlerine bütün nimetlerin kapılarını açtık ama sonunda kendilerine verilenler**
20 **yüzünden şımarınca, onları ansızın yakaladık ve bir de baktık ki tamamen ümitsizleşmişler!**

45. Ve böylece, zulmeden toplumun kökü kurutulurdu... Âlemlerin Rabbi Allah’a hamdolsun!

- [1102] *Be’sâ’* ve *darrâ’* kelimeleri, meşakkat ve zarar demektir. *Be’sâ’*’nın, kuraklık ve açlık; *darrâ’*’nın, hastalık, malın ve neslin azalması demek olduğu da söylenmiştir. Anlam şöyledir: Biz onlara peygamberler gönderdik, peygamberleri yalanladılar, Biz de onları felâketlere maruz bıraktık. *لَعَلَّهُمْ يَتَضَرَّعُونَ* (ki yalvarıp yakarsınlar) ifadesi, “...ki alçakgönüllülük gösterebilirler, Rablerine karşı boyun eğerek, günahlarından tevbe etsinler” anlamındadır.

- 30 [1103] “Azabımız kendilerine geldiğinde yalvarıp yakarsalardı ya!” cümlesi yalvarıp yakarmanın olmadığını anlatmaktadır. Burada adeta “azabımız onlara geldiğinde yalvarıp yakarmadılar” denmektedir. *Tedarra’u* fiili *levlâ* edatıyla kullanılmıştır ki yakarmayı terk ederken -inatlarından, kalplerinin katı oluşundan ve şeytanın kendilerine cazip gösterdiği tutum ve davranışlarını beğenmekten başka- hiçbir mazeretleri bulunmadığı gösterilmiş olsun.

[١١٠٠] ويجوز أن يتعلق الاستخبار بقوله {أَغَيِّرَ اللَّهُ تَدْعُونَ}، كأنه قيل: أغير الله تدعون إن أتاكم عذاب الله.

[١١٠١] فإن قلت: إن علقت الشرط به فما تصنع بقوله {فَيَكْشِفُ مَا تَدْعُونَ إِلَيْهِ} مع قوله {أَوْ أَتَتْكُمُ السَّاعَةُ} وقوارع الساعة لا تكشف عن المشركين؟ قلت: قد اشترط في الكشف المشيئة، وهو قوله {إِنْ شَاءَ} إيذاناً بأنه إن فعل كان له وجه من الحكمة، إلا أنه لا يفعل لوجه آخر من الحكمة أرجح منه.

٤٢- ﴿وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا إِلَىٰ أُمَمٍ مِّن قَبْلِكَ فَأَخَذْنَاهُم بِالْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ لَعَلَّهُمْ يَتَضَرَّعُونَ﴾

٤٣- ﴿فَلَوْلَا إِذْ جَاءَهُمْ بَأْسُنَا تَضَرَّعُوا وَلَكِنْ قَسَتْ قُلُوبُهُمْ وَزَيَّنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾ ١٠

٤٤- ﴿فَلَمَّا نَسُوا مَا ذُكِّرُوا بِهِ فَتَحْنَا عَلَيْهِمْ أَبْوَابَ كُلِّ شَيْءٍ حَتَّىٰ إِذَا فَرِحُوا بِمَا أُوتُوا أَخَذْنَاهُم بَغْتَةً فَإِذَا هُمْ مُبْلِسُونَ﴾

٤٥- ﴿فَقُطِعَ دَابِرُ الْقَوْمِ الَّذِينَ ظَلَمُوا وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾

١٥ [١١٠٢] البأساء والضراء: البؤس والضر. وقيل: البأساء: القحط والجوع؛ والضراء: المرض ونقصان الأموال والأنفس. والمعنى: ولقد أرسلنا إليهم الرسل فكذبوهم فأخذناهم {لَعَلَّهُمْ يَتَضَرَّعُونَ} يتذللون ويتخشعون لربهم ويتوبون عن ذنوبهم.

[١١٠٣] {فَلَوْلَا إِذْ جَاءَهُمْ بَأْسُنَا تَضَرَّعُوا} معناه: نفي التضرع، كأنه قيل: فلم يتضرعوا إذ جاءهم بأسنا. ولكنه جاء بلولا ليفيد أنه لم يكن لهم عذر في ترك التضرع إلا عنادهم وقسوة قلوبهم، وإعجابهم بأعمالهم التي زينها الشيطان لهم. ٢٠

[1104] “Kendilerine” meşakkat ve zararlar yoluyla “verilen öğütleri göz ardı edince,” yani bunlardan çıkartmaları gereken dersi çıkartmayınca, söyleyenlerin bir faydası olmayıp kendilerini [yanlış] alıkoymayınca -tıpkı oğluna şefkat besleyen baba gibi, hani, sadece iyiliğini istediği oğluna karşı kimi zaman sert, kimi zaman da lütfkâr davranır ya, işte Biz de- “üzerlerine” sağlık, bolluk ve nimet çeşitlerinden “bütün her şeyin kapılarını açtık ki” darlık ve bolluk nöbetleri arasında onları rahatlatırsın. “Sonunda kendilerine verilen mal-mülk ve nimetler yüzünden azınca, herhangi bir minnettarlık göstermeksizin, tevbe ve özür dilemeye kalkışmaksızın, şımarıklık ve çalım satmanın üzerine [olumlu] herhangi bir şey eklemeyince, “onları ansızın yakaladık!.. Ve bir de baktık ki tamamen ümitsizleşmişler” içe kapanmış, konuşmuyorlar ye’se düşmüş, âh u vâh ediyorlar!

[1105] “Ve böylece,” o toplumun son bireyine kadar “kökü kurutulurdu” yani kökleri kazınarak onlardan geriye hiç kimse bırakılmazdı. “Âlemlerin Rabbi Allah’a hamdolsun!” cümlesi, zalimleri helâk ettiğinde Allah’a hamd etmek gerektiğini, bunun en büyük nimetlerden ve en bol kısımetlerden biri olduğunu ifade etmektedir.

[1106] فَتَحْنَا ifadesi, şeddeli olarak *fettahnâ* (açtıkça açtık) şeklinde] de okunmuştur.

20 **46. De ki: Ne dersiniz? Şayet Allah kulağınızı ve gözlerinizi alsa ve kalplerinizi mühürlese, onu Allah’tan başka size getirebilecek tanrı var mıdır? Bak, onlara âyetlerimizi nasıl açıklıyorsunuz; ama onlar nasıl yüz çeviriyorlar?!**

[1107] “Şayet Allah” sağırlandırmak ve körleştirmek sûretiyle “kulağınızı ve gözlerinizi alsa ve” anlayışınızı ve aklınızı giderecek bir şeyle “kalplerinizi” örterek “mühürlese...” يَأْتِيكُمْ بِهِ (onu size getirebilecek) ifadesi, *yetiküm bi-zâlike* demektir, yani zamir ism-i işaret yerine kullanılmıştır. Ya da “O’nun aldığı ve mühürlediği şeyi” يَضِدُّونَ⁸¹ yani ortaya çıktıktan sonra o mucizelerden yüz çeviriyorlar.

30 **47. De ki: Ne dersiniz? Allah’ın azabı size, aniden ya da göz göre göre gelecek olsa zalim toplumdan başkası helâk edilir mi?**

81 Âyette çok sayıda kelime geçmesine rağmen, nasıl tekil bir zamir kullanılabildiğini açıklıyor. / ed.

[١١٠٤] { فَلَمَّا نَسُوا مَا ذُكِّرُوا بِهِ } من البأساء والضراء: أي تركوا الاتِّعَاضَ به ولم ينفع فيهم ولم يزرهم { فَتَحَنَّا عَلَيْهِمْ أَبْوَابَ كُلِّ شَيْءٍ } من الصحة والسعة وصنوف النعمة، ليزاوج عليهم بين نوبتي الضراء والسراء، كما يفعل الأب المشفق بولده يخاشنه تارة ويلطفه أخرى، طلبًا لصلاحه. { حَتَّى إِذَا فَرِحُوا بِمَا أُوتُوا } من الخير والنعم، لم يزدوا على الفرح والبطر، من غير انتداب لشكر ولا تصدّ لتوبة واعتذار ٥ { أَخَذْنَاهُمْ بَغْتَةً فَإِذَا هُمْ مُبْلِسُونَ } واجمون، متحسرون آيسون.

[١١٠٥] { فَقُطِعَ دَابِرُ الْقَوْمِ } آخرهم لم يترك منهم أحد، قد استؤصلت شأفتهم. { وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ } إيذان بوجوب الحمد عند هلاك الظلمة، وأنه من أجل النعم وأجزل القسم.

١٠ [١١٠٦] وقرئ: { فَتَحَنَّا } بالتشديد.

٤٦- ﴿قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَخَذَ اللَّهُ سَمْعَكُمْ وَأَبْصَارَكُمْ وَخَتَمَ عَلَى قُلُوبِكُمْ مَنْ إِلَهٌ غَيْرُ اللَّهِ يَأْتِيَكُمْ بِهِ انْظُرْ كَيْفَ نُصَرِّفُ الْآيَاتِ ثُمَّ هُمْ يَصْدِفُونَ﴾

[١١٠٧] { إِنْ أَخَذَ اللَّهُ سَمْعَكُمْ وَأَبْصَارَكُمْ } بأن يُصَمِّمَ ويَعْمِمْكم { وَخَتَمَ عَلَى قُلُوبِكُمْ } بأن يغطي عليها ما يذهب عنده فهمكم وعقلكم. { يَأْتِيَكُمْ بِهِ } أي يَأْتِيكم بذلك، إجراء للضمير مجرى اسم الإشارة أو بما أخذ وختم عليه. { يَصْدِفُونَ } ١٥ يعرضون عن الآيات بعد ظهورها.

٤٧- ﴿قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَتَاكُمْ عَذَابُ اللَّهِ بَغْتَةً أَوْ جَهْرَةً هَلْ يُهْلِكُ إِلَّا الْقَوْمَ الظَّالِمُونَ﴾

[1108] *el-Bağtetⁱⁱ* “bir şeyin anlaşılma-sızın ve belirtileri ortaya çıkmak-sızın [aniden] gerçekleşmesi” anlamında olduğu içindir ki بَعَثَ أَوْ جَهَرَ (aniden ya da göz göre göre) denil[erek, cebrin karşılığında kullanılabil]miştir. Hasan-ı Basrî’den [v. 110/728] “gece yahut gündüz” mânası rivayet edilmiştir. İfade *bağatet^{en}* 5 *ev ceherat^{en}* şeklinde de okunmuştur.

[1109] هَلْ يُهْلَكُ (helâk edilir mi?) cümlesi, “gazaptan kaynaklanan ve azap şeklinde olan helâke sadece zalimler maruz kalır” demektir. Yâ fethalı kabul edilerek *hel yehlikü* şeklinde de okunmuştur.

48. Biz peygamberleri sadece müjdecî ve uyarıcı olarak göndeririz, artık her kim iman eder, durumunu düzeltirse onlar için herhangi bir korku söz konusu değildir; onlar üzülecek de değillerdir. 10

[1110] “Müjdecî ve uyarıcı olarak” yani kendilerine ve getirdikleri vahye iman edip itaat edenleri müjdeleyen, yalanlayıp karşı gelenleri de uyarıcı... Allah Teâlâ peygamberleri, alay edilsin ve peygamber oldukları kesin delillerle 15 ortaya çıktıktan sonra kendilerinden mucize istensin diye göndermemiştir.

[1111] “Durumunu” yani düzgün yapması gereken yükümlülüklerini “düzeltirse.”

49. Âyetlerimizi yalanlayanlara ise, fâsıklık edip durmalarından dolayı azap dokunur.

[1112] Allah Teâlâ azabı, insanlara istediği gibi acı verebilen bir canlıymış gibi “dokunan” olarak nitelendirmiştir. Arapların, akıllı varlıklar için kullanılan kalıpla çoğul yaptıkları şu sözleri de benzer bir kullanıma sahiptir: *Lekitu minhu’l-emerrîne ve’l-akarrîne* [Ondan yana nice acıtıcılar (felaketler), nice yıkıcılar (âfetler) gördüm]. Şu âyet de böyledir: “Ateş kendilerini uzak bir yerden görünce, 25 onun kızıp köpürdüğünü ve homurdandığını işitirler.” [Furkân 25/12]

50. De ki: Ben size “Allah’ın hazineleri benim yanımdadır ve ben gaybı bilirim” demiyorum. Size “Ben meleşim” de demiyorum. Ben sadece bana vahyolunana uyuyorum. De ki: Hiç, kör ile gören bir olur mu? Öyleyse hâlâ düşünmeyecek misiniz!?

[1113] Yani, aklen imkânsız görülen şu nitelikleri taşıdığımı iddia etmiyorum: Bir insanın, Allah’ın hazinelerinin -yani, Allah’ın mahlukat arasında taksim ettiği, onları nasıplendirdiği şeylerdir- hâkimiyetini elinde bulundurması ve gaybı bilmesidir. Allah’ın yarattıklarının en şerefli olan, en üstün ve O’na en yakın konumda bulunan meleklerden olduğumu da iddia etmiyorum. 30

[١١٠٨] لما كانت البغته أن يقع الأمر من غير أن يشعر به وتظهر أماراته، قيل: {بَغْتَهُ أَوْ جَهْرَةً}. وعن الحسن: ليلاً أو نهاراً. وقرئ «بَغْتَهُ أَوْ جَهْرَةً».

[١١٠٩] {هَلْ يَهْلِكُ} أي ما يهلك هلاك تعذيب وسخط إلا الظالمون. وقرئ «هَلْ يَهْلِكُ» بفتح الياء.

٥ - ٤٨- «وَمَا نُرْسِلُ الْمُرْسَلِينَ إِلَّا مُبَشِّرِينَ وَمُنذِرِينَ فَمَنْ آمَنَ وَأَصْلَحَ فَلَا خَوْفَ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ»

[١١١٠] {مُبَشِّرِينَ وَمُنذِرِينَ} من آمن بهم وبما جاؤوا به وأطاعهم، ومن كذبهم وعصاهم ولم يرسلهم لِيُثَلِّهَيَّ بِهِمْ ويقترح عليهم الآيات بعد وضوح أمرهم بالبراهين القاطعة.

١٠ [١١١١] {وَأَصْلَحَ} ما يجب عليه إصلاحه مما كلف.

٤٩- «وَالَّذِينَ كَذَبُوا بآيَاتِنَا يَمْسُهُمُ الْعَذَابُ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ»

[١١١٢] جعل العذاب ماساً، كأنه حيّ يفعل بهم ما يريد من الآلام. ومنه قولهم: لقيت منه الأمرين والأقورين، حيث جمعوا جمع العقلاء. وقوله {إِذَا رَأَوْهُمْ مِنْ مَكَانٍ بَعِيدٍ سَمِعُوا لَهَا تَغَيُّظًا وَزَفِيرًا} [الفرقان: ١٢].

١٥ - ٥٠- «قُلْ لَا أَقُولُ لَكُمْ عِنْدِي خَزَائِنُ اللَّهِ وَلَا أَعْلَمُ الْغَيْبَ وَلَا أَقُولُ لَكُمْ إِنِّي مَلَكٌ إِنْ أَتَيْعَ إِلَّا مَا يُوْحَىٰ إِلَيَّ قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الْأَعْمَىٰ وَالْبَصِيرُ أَفَلَا تَتَفَكَّرُونَ»

[١١١٣] أي لا أدعي ما يستبعد في العقول أن يكون لبشر من ملك خزائن الله، وهي قِسْمه بين الخلق وأرزاقه، وعلم الغيب، وأني من الملائكة الذين هم أشرف جنس خلقه الله تعالى وأفضله وأقربه منزلة منه.

٢٠

Yani ben, ilâhlık iddiasında da meleklik iddiasında da bulunmuyorum -çünkü ilâhlıktan sonra meleklik mertebesi kadar yüksek bir merteye yoktur- ki siz, benim dâvamı imkânsız göresiniz ve kabul etmeyesiniz. Ben, birçok insan için benzeri söz konusu olabilen peygamberlik iddiasında bulunuyorum.

5 [1114] “Hiç, kör ile gören bir olur mu?” Bu ifade, doğru yoldan sapan ve doğru yolda bulunan kimse hakkında bir misaldir. Kendisine vahyedilenlere uyan ile uymayan ya da mümkün olan nübüvvet iddiasında bulunan ile imkânsız olan ilâhlık veya meleklik iddiasında bulunan kimse hakkında misal olması da mümkündür.

10 [1115] “Öyleyse hâlâ düşünmeyecek misiniz” ki körlere benzeyen sapkınlardan olmayasınız ya da insana yakışmayan bir şeyi iddia etmediğimi öğrenesiniz veya bana vahyolunana uymamın gerekli olduğunu bilersiniz?

[1116] **Şayet** “أَعْلَمُ الْغَيْبُ” (gaybı bilirim) cümlesinin i‘rabda mahalli nedir? **dersen şöyle derim:** عِنْدِي خَزَائِنُ اللَّهِ sözüne ma‘tûf olduğundan dolayı mansûbdur. Zira makûl-i kavlin yani söylemin bir parçasıdır, adeta şöyle demektedir: 15 “Bu sözü ve şu sözü size söylemiyorum.”

51. Allah Teâlâ’dan başka bir velî ve şefaathileri olmadığı halde Rableri huzurunda toplanmaktan korkanları bu vahiyle uyar ki sakınsınlar.

20 [1117] “Onunla uyar” cümlesindeki zamir, [önceki âyette geçen] “bana vahyolunana” ifadesine râcidir [yani “sana vahyedilenle uyar”].

[1118] “Toplanacaklarından korkanlar” ya İslâm’a girip öldükten sonra diriltilmeyi kabul edenlerdir -ancak bu kişiler salih amel işlemede ihmalkârdırlar ve bu sebeple peygamber kendisine vahyolunanla onları uyarır “ki sakınsınlar”, 25 yani müttakî Müslümanlar topluluğuna katılınsınlar- ya da Ehl-i Kitap’tır çünkü öldükten sonra diriltilmeyi kabul etmektedirler. Yahut Müşriklerden bir grup insandır ki bunların halinden, ‘öldükten sonra diriltilmenin gerçek olduğu ve bu durumda Müşriklerin helâk olacağı sözünü duyduklarında korktukları’ anlaşılmaktadır. Bu [üç] topluluk -inatçı olanları hariç- uyarının kendilerine 30 fayda sağlayacağı ümit edilen kimselerdir. Bu sebeple Allah Teâlâ, onları uyarmasını [peygamberine] emretmiştir.

أي لم أدع إلهية ولا ملكية؛ لأنه ليس بعد الإلهية منزلة أرفع من منزل الملائكة، حتى تستبعدوا دعواي وتستنكرونها. وإنما أدعي ما كان مثله لكثير من البشر وهو النبوة.

[١١١٤] {هَلْ يَسْتَوِي الْأَعْمَى وَالْبَصِيرُ} مثل للضالّ والمهتدي. ويجوز أن يكون مثلاً لمن اتبع ما يوحى إليه، ومن لم يتبع؛ أو لمن ادعى المستقيم، وهو النبوة، والمحال، وهو الإلهية أو الملكية. ٥

[١١١٥] {أَفَلَا تَتَفَكَّرُونَ} فلا تكونوا ضالين أشباه العميان؛ أو فتعلموا أنني ما ادعيت ما لا يليق بالبشر. أو فتعلموا أن اتبع ما يوحى إليّ مما لا بدّ لي منه.

[١١١٦] فإن قلت: {أَعْلَمُ الْغَيْبِ} ما محله من الإعراب؟ قلت: النصب عطفاً على قوله {عِنْدِي خَزَائِنُ اللَّهِ}، لأنه من جملة المقول، كأنه قال: لا أقول لكم هذا القول ولا هذا القول. ١٠

٥١- ﴿وَأَنْذِرْ بِهِ الَّذِينَ يَخَافُونَ أَنْ يُحْشَرُوا إِلَىٰ رَبِّهِمْ لَيْسَ لَهُمْ مِنْ دُونِهِ وَلِيٌّ وَلَا شَفِيعٌ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ﴾

[١١١٧] {وَأَنْذِرْ بِهِ} الضمير راجع إلى قوله: {وَمَا يُوحِي إِلَيَّ}.

[١١١٨] و{الَّذِينَ يَخَافُونَ أَنْ يُحْشَرُوا} إمّا قوم داخلون في الإسلام مقرّون بالبعث إلّا أنهم مفرطون في العمل فينذرهم بما يوحى إليه {لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ}، أي يدخلون في زمرة المتقين من المسلمين. وأمّا أهل الكتاب لأنهم مقرّون بالبعث. وإمّا ناس من المشركين علم من حالهم أنهم يخافون إذا سمعوا بحديث البعث أن يكون حقاً فيهلكوا، فهم ممن يرجى أن ينجع فيهم الإنذار، دون المتمرّدين منهم، فأمر أن ينذر هؤلاء.

[1119] “O’ndan başka bir velî ve şefaâtçileri olmadığı...” ifadesi, يُحْشَرُوا fiilinin hâli konumunda olup mâna şöyledir: Kendilerine yardım ve şefaât edilmeksizin haşredilecek olmalarından korkarlar. Çünkü bundan kaçış yoktur, herkes haşredilecektir. Öyleyse korkulan tek şey, işbu durum üzere haşredilmek-
5 mektir.

52. Rablerinin rızasını dileyerek sabah-akşam O’na ibadet edenleri kovma. Onların hesabından sana, senin hesabından da onlara bir sorumluluk yok ki onları kovup da zalimlerden olasın.

[1120] Allah Teâlâ [önceki âyette] takva ehli olmayan Müslümanları zikretti
10 ve sakınmaları için uyarılmalarını emretti ve bu kimselerin ardı sıra, takva sahibi Müslümanları zikretti ve peygambere, Müslümanları kendisine yaklaştırmasını, onlara değer vermesini ve onlar hakkında bunun aksini isteyen kimseye uymamasını emretti. Ayrıca, takva sahibi Müslümanları, Rablerine sürekli dua -yani ibadet- ettikleri ve bu uğurda gayret sarfettikleri için övdü.

[1121] “Sabah” -“akşam” kelimelerinin zikredilmesinden maksat devamlılıktır. Bunun anlamının, “sabah ve ikinci namazını kılarlar” şeklinde olduğu da söylenmiştir. Ayrıca, يُرِيدُونَ وَجْهَهُ (Rablerinin rızasını dileyerek) sözüyle Allah Teâlâ onları, ibadette samimiyet ile nitelemiştir. Bir şeyin zâtı ve gerçek varlığı *vech* kelimesiyle ifade edilir.

[1122] Rivayete göre, ileri gelen bazı müşrikler üzerlerinde *yün* cübbeler bulunan Ammar [v. 37/657], Suheyb [v. 38/659], Bilâl [v. 20/641], Habbâb [v. 37/658], Selman [v. 36/656] ve benzeri fakir Müslümanları *Rıdvânullâhi Aleyhim* kastederek, Peygamber (s.a.)’e “Şu köleleri ve elbiselerinin pis kokularını yanımdan uzaklaştırırsan seninle birlikte oturur, sohbet ederiz.” demişlerdi.
20 Peygamber (s.a.); “Müminleri kovacak değilim!” deyince “Bari biz geldiğimizde onları yanımdan uzaklaştır, biz kalktığımızda istersen onlarla oturabilirsin.” dediler. Peygamber (s.a.) onların iman etmesini istediği için “Tamam, oldu.” dedi. -Ömer (r.a.)’ın, Peygamber (s.a.)’e “Ne yapacaklarını görene kadar Müşriklerin istediklerini yapsan” dediği de rivayet edilmiştir. - [Müşrikler Peygamber’e]
25 bu anlaşmalarını yazmasını söylediler. Bunun üzerine Hazret-i Peygamber bir sahife ve -yazması için- Ali (r.a.)’ı istedi. İşte âyet bu sebeple nâzil olmuştur. Âyet nâzil olunca, Peygamber (s.a.) elindeki sahifeyi attı, Hazret-i Ömer de söylediklerinden dolayı özür diledi [*İbn Mâce*, “Zühd”, 7].
30

[١١١٩] وقوله {لَيْسَ لَهُمْ مِنْ دُونِهِ وَلِيٌّ وَلَا شَفِيعٌ} في موضع الحال من {يُحْشَرُوا}، بمعنى يخافون أن يحشروا غير منصورين ولا مشفوعاً لهم. ولا بد من هذه الحال، لأنَّ كلاً محشور، فالمخوف إنما هو الحشر على هذه الحال.

٥- ﴿وَلَا تَطْرُدِ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْغَدَاةِ وَالْعَشِيِّ يُرِيدُونَ وَجْهَهُ مَا عَلَيْكَ مِنْ حِسَابِهِمْ مِنْ شَيْءٍ وَمَا مِنْ حِسَابِكَ عَلَيْهِمْ مِنْ شَيْءٍ فَتَطْرُدَهُمْ فَتَكُونَ مِنَ الظَّالِمِينَ﴾

[١١٢٠] ذكر غير المتقين من المسلمين وأمر بإنذارهم ليتقوا، ثم أردفهم ذكر المتقين منهم وأمره بتقريبهم وإكرامهم، وأن لا يطيع فيهم من أراد بهم خلاف ذلك، وأثنى عليهم بأنهم يواصلون دعاء ربهم أي عبادته ويواظبون عليها.

١٠ [١١٢١] والمراد بذكر الغداة والعشي: الدوام. وقيل: معناه يصلون صلاة الصبح والعصر. ووسمهم بالإخلاص في عبادتهم بقوله {يُرِيدُونَ وَجْهَهُ} والوجه يعبر به عن ذات الشيء وحقيقته.

[١١٢٢] روي أن رؤوساً من المشركين قالوا لرسول الله ﷺ: لو طردت عنا هؤلاء الأعداء، يعنون فقراء المسلمين، وهم عمّار وضيّيب وبلال وخبّاب وسلمان وأضرابهم رضوان الله عليهم، وأرواح جبابهم، وكانت عليهم جباب من صوف، جلسنا إليك وحادثناك. فقال عليه الصلاة والسلام: ما أنا بطارد المؤمنين. فقالوا: فأقمهم عنا إذا جئنا، فإذا قمنا فأقعدهم معك إن شئت. فقال: نعم، طمعاً في إيمانهم. وروي أن عمر رضي الله عنه قال: لو فعلت حتى ننظر إلى ما يصيرون. قال فاكذب بذلك كتاباً، فدعا بصحيفة وبعلي رضي الله عنه ليكتب. فنزلت. فرمى بالصحيفة، واعتذر عمر من مقالته.

٢٠ بالصحيفة، واعتذر عمر من مقالته.

[1123] Selman ve Habbâb şöyle demişlerdir: “Bu âyet bizim hakkımızda nâzil oldu. Peygamber (s.a.) bizimle beraber oturur ve bize yakın dururdu. Öyle ki onun diziyile bizim dizlerimiz birbirine değdi. Kalkmak istediği zaman da kalkar, yanımızdan uzaklaşırdı. “Sabah akşam Rablerine dua edenlerle birlikte olma konusunda sabret.” [Kehf 18/28] âyeti nâzil olunca, biz onun yanından ayrılana kadar bizim yanımızdan ayrılmamaya başladı ve ‘Ümmetimden bir grupla birlikte bulunmaya sabretmemi bana emredene kadar canımı almayan Allah’a hamdolsun! Hayat da sizinle memat da...’ dedi.”

[1124] “Onların hesabından sana bir sorumluluk yoktur.” ifadesi, [Nûh 10 Peygamber’den naklen verilen] “Onların hesabını görmek Rabbime aittir.” [Şu’arâ 26/113] ifadesi gibidir. Bu, Müşriklerin Müslümanları, din ve samimiyetleri hususunda karalamaları ile alakalı olup, Allah Teâlâ, samimiyetlerine ve amellerinde Allah rızasını talep ettiklerine şahitlik ettikten sonra “Onların hesabından sana bir sorumluluk yoktur.” buyurmuştur. Anlam şöyledir: Eğer Allah 15 katında durum söyledikleri gibiyse, senin sadece görününe itibar etmen ve müttakilerin örnek hayatını ilke edinmen gerekir. Yok eğer Allah’ın rıza göstermediği bir gizli tarafları varsa hesapları onları bağlar, bunun seninle bir alâkası yoktur. Aynı şekilde, senin hesabının da sorumlusu sensin, bunun da onlarla bir alâkası yoktur. Nitekim “Hiçbir yük sahibi bir başkasının yükünü çekmez.” 20 [Zümer 39/7] buyrulmuştur.

[1125] **Şayet** “Onların hesabından sana bir sorumluluk yoktur” sözü yetmiyor muydu ki Allah bu söze ‘senin hesabından da onlara bir sorumluluk yoktur’ kısmını ilave etmiş?” **dersen şöyle derim:** İki cümle, bir cümle olarak kabul edilmiş ve bu iki cümleyle tek bir anlam hedeflenmiştir. O da “Hiçbir 25 yük sahibi bir başkasının yükünü çekmez.” [Zümer 39/7] âyetinde kastedilen anlamdır. Bu anlamı ancak söz konusu iki cümle birlikte ifade edebilir. Adeta şöyle denilmiştir: Ne sen ne de onlar yekdiğerinin hesabından sorumlu tutulur. [حَسَابُهُمْ ve عَلَيْهِمْ ifadelerindeki] *hum* zamirinin Müşriklere râci olduğu da söylenmiştir. O zaman mâna şöyle olur: Onlar senin yaptıklarından sorumlu tutulmayacaklar, sen de onların yaptıklarından sorumlu tutulmayacaksın ki onların 30 inanması seni ilgilendirsin ve bu husustaki hırsın seni müminleri kovmaya sevk etsin. Bu durumda, فَتَطْرُدْهُمْ nefyin, الظَّالِمِينَ فَتَكُونُ مِنْهُمْ ise nehyin cevabıdır [Yani, “sorumlu tutulmayacaksın ki kovasın...” “Kovma, [kovarsan] zalimlerden olursun.”]. Ancak bu [ikinci] ifadenin, sebebinin o olduğunu göstermek üzere فَتَطْرُدْهُمْ cümlesine 35 sine ma’tûf olması da mümkündür [yani kovup da zalimlerden olasın]. Çünkü Peygamber (s.a.)’in ‘zalim’ olması, müminleri yanından kovmasının bir neticesidir.

[١١٢٣] قال سلمان وخباب: فينا نزلت فكان رسول الله ﷺ يقعد معنا ويدنو منا حتى تمس ركبتنا ركبته. وكان يقوم عنا إذا أراد القيام، فنزلت {وَاصْبِرْ نَفْسَكَ مَعَ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ} [الكهف: ٢٨] فترك القيام عنا إلى أن نقوم عنه. وقال: الحمد لله الذي لم يمتني حتى أمرني أن أصبر نفسي مع قوم من أمتي؛ معكم المحيا ومعكم الممات. ٥

[١١٢٤] و{مَا عَلَيْكَ مِنْ حِسَابِهِمْ مِنْ شَيْءٍ} كقوله {إِنْ حِسَابُهُمْ إِلَّا عَلَىٰ رَبِّي} [الشعراء: ١١٣]. وذلك أنهم طعنوا في دينهم وإخلاصهم، فقال: {مَا عَلَيْكَ مِنْ حِسَابِهِمْ مِنْ شَيْءٍ} بعد شهادته لهم بالإخلاص وإيرادة وجه الله في أعمالهم؛ على معنى: وإن كان الأمر على ما يقولون عند الله، فما يلزمك إلا اعتبار الظاهر والاتسام بسيمة المتقين، وإن كان لهم باطن غير مرضي فحسابهم عليهم لازم لهم لا يتعداهم إليك، كما أن حسابك عليك لا يتعداك إليهم، كقوله {وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى} [الزمر: ٧]. ١٠

[١١٢٥] فإن قلت: أما كفى قوله {مَا عَلَيْكَ مِنْ حِسَابِهِمْ مِنْ شَيْءٍ} حتى ضم إليه {وَمَا مِنْ حِسَابِكَ عَلَيْهِمْ مِنْ شَيْءٍ}؟ قلت: قد جعلت الجملتان بمنزلة جملة واحدة، وقصد بهما مؤدى واحد، وهو المعنى في قوله {وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى} [الزمر: ٧]. ولا يستقل بهذا المعنى إلا الجملتان جميعاً، كأنه قيل: لا تؤاخذ أنت ولا هم بحساب صاحبه. وقيل: الضمير للمشركين، والمعنى: لا يؤاخذون بحسابك ولا أنت بحسابهم، حتى يهلك إيمانهم ويحرك الحرص عليه إلى أن تطرد المؤمنين. {فَتَطْرُدُهُمْ} جواب النفي {فَتَكُونُ مِنَ الظَّالِمِينَ} جواب النهي. ويجوز أن يكون عطفاً على {فَتَطْرُدُهُمْ} على وجه التسييب، لأن كونه ظالماً مسبب عن طردهم. ٢٠

[1126] [بِالْعُدَّةِ وَالْعِشْيَةِ ifadesi,] *bi'l-ğudveti ve'l-aşiyyi* şeklinde de okunmuştur.

53. Böylece, onları (yani zengin kâfirlerle gariban müminleri) birbirleri ile denemekteyiz ki “Allah aramızdan sadece bunlara mı lütfetmiş?!” desinler. Allah şükredenleri daha iyi bilmez olur mu hiç?

- 5 [1127] “Böylece” yani böylesine muazzam bir ayartmayla “denemekteyiz.” *Fetennâ ba'da'n-nâsi bi-ba'dihî* (İnsanları birbiriyle ayarttık) cümlesi, “onları birbiriyle denedik” demektir. Nitekim Müşrikler Müslümanlar hakkında “Allah’ın aramızdan nimet verdiği kimseler bunlar mıymış?!” diyorlardı. Yani bizler önder ve lider, onlarsa köle ve fakirken, Allah’ın doğruya muvaffak kı-
10 larak ve katında bizi değil onları mutlu ederek nimet verdiği kimseler bunlar mıymış?! Ancak kendileri gibilerin hak üzere olduğunu düşündükleri ve kendileri dururken bunların [manevî] hayır ve nimetlere mazhar kılındığını kabul etmedikleri için böyle söylüyorlardı. Benzeri: “İlâhî mesaj aramızdan ona mı iletilmiş?!” [Kamer 54/25] ve “Bu, hayırlı bir iş olsaydı, onlar bunda bizi geçe-
15 mezlerdi!” [Ahkâf 46/11]

[1128] “Denedik ki böyle desinler” ifadesinin anlamı “Onları yüzüstü bıraktık da ayartıldılar. Öyle ayartıldılar ki bu sözü söyleyebildiler!” şeklindedir. Çünkü bunlarınkine benzer bir sözü, ancak yüz üstü bırakılmış ve ayartılmış biri söyleyebilir.

- 20 [1129] “Allah şükredenleri daha iyi bilmez olur mu hiç?” Yani Allah, kimlerin iman ve şükür edeceğini daha iyi bilir ve onu imana muvaffak kılar. O, inkârda ısrar edenleri de iyi bilir ve onları yüzüstü bırakarak, onlardan *tevfi*kini esirger.

- 54. Âyetlerimize iman edenler senin yanına geldiklerinde, de ki: Selâm olsun size! Rabbiniz merhameti Kendisine ilke edinmiştir. İçinizden her kim bilmeyerek bir kötülük işler de arkasından dönüş yapar ve durumunu düzeltirse O gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir.**

- [1130] “Selâm olsun size!” de ifadesi ya Peygamber (s.a.)’in Allah’ın selâmını müminlere ulaştırmasını ya da Peygamber (s.a.)’in müminlerle yaptığı konuşmaya -onlara değer verdiğini göstermek ve kalplerinin ferahlaması adına selâmla başlamasını emretmektedir. Aynı şekilde “Rabbiniz merhameti Kendisine ilke edinmiştir” ifadesi de Peygamber (s.a.)’in sözünün parçası olup bunu, müminleri sevindirmek, Allah’ın rahmetinin enginliğini ve tevbelerini kabul edeceğini müjdelemek için söylemektedir.

[١١٢٦] وقرئ «بِالْعُدْوَةِ وَالْعَشِيِّ».

٥٣- ﴿وَكَذَلِكَ فَتَنَّا بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لِيَقُولُوا أَهَؤُلَاءِ مَنَّ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنْ بَيْنِنَا أَلَيْسَ اللَّهُ بِأَعْلَمَ بِالشَّاكِرِينَ﴾

[١١٢٧] {وَكَذَلِكَ فَتَنَّا} ومثل ذلك الفتن العظيم فتنا بعض الناس ببعض، أي ابتليناهم بهم. وذلك أنَّ المشركين كانوا يقولون للمسلمين: {أَهَؤُلَاءِ} الذين {مَنَّ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنْ بَيْنِنَا}؟! أي أنعم عليهم بالتوفيق لإصابة الحق ولما يسعدهم عنده من دوننا، ونحن المقدمون والرؤساء، وهم العبيد والفقراء؛ إنكاراً لأن يكون أمثالهم على الحق وممنوناً عليهم من بينهم بالخير، ونحوه {أَلْقَيْ الدَّكْرُ عَلَيْهِمْ بَيْنِنَا} [القمر: ٢٥]، و{لَوْ كَانَ خَيْرًا مَا سَبَقُونَا إِلَيْهِ} [الأحقاف: ١١].

١٠ [١١٢٨] ومعنى فتناهم ليقولوا ذلك: خذلناهم فافتتنوا، حتى كان افتتانهم سبباً لهذا القول، لأنه لا يقول مثل قولهم هذا إلامخذول مفتون.

[١١٢٩] {أَلَيْسَ اللَّهُ بِأَعْلَمَ بِالشَّاكِرِينَ} أي الله أعلم بمن يقع منه الإيمان والشكر فيوفقه للإيمان، وبمن يصمم على كفره فيخذله ويمنعه التوفيق.

١٥ ٥٤- ﴿وَإِذَا جَاءَكَ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِآيَاتِنَا فَقُلْ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ كَتَبَ رَبُّكُمْ عَلَى نَفْسِهِ الرَّحْمَةَ أَنَّهُ مَنْ عَمِلَ مِنْكُمْ سُوءًا بِجَهَالَةٍ ثُمَّ تَابَ مِنْ بَعْدِهِ وَأَصْلَحَ فَأَنَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

[١١٣٠] {قُلْ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ} إما أن يكون أمراً بتبليغ سلام الله إليهم، وإما أن يكون أمراً بأن يبدأهم بالسلام إكراماً لهم وتطيباً لقلوبهم. وكذلك قوله {كَتَبَ رَبُّكُمْ عَلَى نَفْسِهِ الرَّحْمَةَ} من جملة ما يقول لهم ليسرهم ويبشرهم بسعة رحمة الله وقبوله

٢٠ التوبة منهم.

[1131] إِنَّهُ ve فَاتَّه ifadeleri, isti'nâf cümlesi kabul edilerek [*inne* şeklinde] kes-reli de okunmuştur. Bu durumda *rahmet* tefsir edilerek “[merhameti ilke edinmiş-tir] şöyle ki sizden kim kötü bir amel işler de...” denilmiştir. Harf *rahmetten* bedel kabul edilerek [*enne* şeklinde] fethalı da okunmuştur.

5 [1132] بِجَهَالَةٍ (bilmeyerek) ifadesi hâl konumundadır, yani “kötülüğü cahil olarak yaparsa” demektir. Burada iki mâna söz konusudur. Birincisi: O kimse câhillerin yapacağı bir iş yapmıştır çünkü sonuçta zarara götürecek olan bir fiili bilerek veya kanaat getirerek işleyen kimse, aptalın ve cahilin teki olup hikmetli, tedbirli biri değildir. Şairin aşağıdaki sözünde bu anlam vardır:

10 Kadını ziyaret ettiğim akşam demişti ki: “Bile bile aptalca davrandın, oysa bilmez değildin [bir kadının akşam akşam ziyaret edilmeyeceğini]!..”

İkincisi: O kimse kendisiyle ilgili kötü ve zararlı şeyi bilmemektedir. Oysa hikmetli birinden beklenen, durumunu ve keyfiyetini bilene kadar herhangi bir şeye teşebbüs etmemesidir.

15 [1133] Bu âyetin [Peygamber (s.a.)’e] inkârcıların isteklerini kabul etmesini -kötü bir şey olduğunu bilmeksizin- söyleyen Ömer (r.a.) hakkında inzâl edildiği söylenmiştir.

55. Âyetlerimizi işte böyle açıklıyoruz ki mücrimlerin gittikleri yol iyice belli olsun.

20 [1134] وَلَسْتَ بَيْنَ fiili, *sebil* kelimesi merfû‘ [fâil] kabul edilerek hem Tâ hem de Yâ ile [*testebîne* ve *yestebîne*] okunmuştur. Zira *sebil* kelimesi hem müzekker hem de müennes kabul edilir. Ayrıca Peygamber (s.a.)’e hitaben ve *sebil* kelimesi mansûb kılınarak Tâ ile de okunmuştur. “Durum belli oldu” anlamında *istebâne’l-emr’u* ve *tebeyyene*; “durumu açığa çıkarttım” anlamında da *istebentühû* ve *tebeyyentühû* denir. Anlam şöyledir: Kur’ân âyetlerini böylesine belirgin bir anlatımla açıklıyor ve mücrimlerin durumlarını kategorize etmede o âyetleri anahatları ile anlatıyoruz. Şöyle ki onlardan kiminin kalbi mühürlenmiştir, Müslüman olması umulmaz, kiminde İslâm’ı kabul etme belirtisi vardır, ancak o, kıyamet dile getirildiği zaman korkar. Kimisi de İslâm’a girer, ancak onun kurallarını gözetmez [çiğner]. Böylelikle onların gittikleri yolu iyice anlayasın da her birine, davranılması gerektiği şekilde muamelede bulunasın. İşte bu şekilde belirgin bir anlatımla sana açıklamış bulunuyoruz.

[١١٣١] وقرئ «إِنَّهُ»، «فَإِنَّهُ»، بالكسر على الاستئناف؛ كأن الرحمة استفسرت فقول: إِنَّهُ مَنْ عَمِلَ مِنْكُمْ؛ وبالفتح على الإبدال من الرحمة.

[١١٣٢] {بِجَهَالَةٍ} في موضع الحال، أي عمله وهو جاهل. وفيه معنيان؛ أحدهما أنه فاعل فعل الجهالة، لأنَّ من عمل ما يؤدي إلى الضرر في العاقبة وهو عالم بذلك ٥ أو ظانَّ فهو من أهل السفه والجهل، لا من أهل الحكمة والتدبير. ومنه قول الشاعر:

عَلَى أَنَّهَا قَالَتْ عَشِيَّةُ زُرْتُهَا ❀ جَهَلْتُ عَلَى عَمْدٍ وَلَمْ تَكْ جَاهِلًا

والثاني: أنه جاهل بما يتعلق به من المكروه والمضرة. ومن حق الحكيم أن لا يقدم على شيء حتى يعلم حاله وكيفيته.

[١١٣٣] وقيل: إنها نزلت في عمر رضي الله عنه حين أشار بإجابة الكفرة إلى ما ١٠ سألوها ولم يعلم أنها مفسدة.

٥٥- ﴿وَكَذَلِكَ نَفْصِلُ الْآيَاتِ وَلِتَسْتَبِينَ سَبِيلُ الْمُجْرِمِينَ﴾

[١١٣٤] وقرئ «وَلِتَسْتَبِينَ» بالتاء والياء مع رفع السبيل، لأنها تذكر وتؤنث. وبالتاء على خطاب الرسول مع نصب السبيل. يقال: استبان الأمر وتبين واستبنته وتبينته. والمعنى: ومثل ذلك التفصيل البين نفصل آيات القرآن ونلخصها في ١٥ صفة أحوال المجرمين. من هو مطبوع على قلبه لا يرجي إسلامه، ومن يرى فيه إمارة القبول وهو الذي يخاف إذا سمع ذكر القيامة، ومن دخل في الإسلام إلا أنه لا يحفظ حدوده، ولتستوضح سبيلهم فتعامل كلًّا منهم بما يجب أن يعامل به، فصلنا ذلك التفصيل.

56. De ki: Allah'tan başka taptığınız şeylere kulluk etmem bana yasaklandı. De ki: Ben sizin arzu ve ihtiraslarınıza uymam. Aksi takdirde sapmış olurum, doğru yolda gidenlerden olmam.

57. De ki: Şüphesiz ben Rabbimden gelen aşikâr bir delil üzereyim, siz ise onu yalanladınız. Sizin acele istediğiniz (azap) benim yanımda değil!.. Hüküm sadece Allah'a aittir, O da gerçek neyse ona hükmeder, O, hüküm verenlerin en hayırlısıdır.

58. De ki: Acele istediğiniz o azap benim yanımda olsaydı sizinle benim aramdaki iş çoktan bitirilmiş olurdu! Allah zalimleri çok iyi bilir.

[1135] “Bana yasaklandı” yani ben, benliğime yerleştirilmiş aklî deliller ve bana verilmiş sem’î delillerden dolayı, “Allah’tan başka” kulluk ettiklerinize kulluk etmekten uzaklaştırıldım ve men edildim. Bu sözde, Müşriklerin cahil oldukları belirtilmekte ve içinde bulundukları durumda düşüncesizce tehlikeye atıldıkları anlatılmaktadır.

[1136] “De ki: Ben sizin arzu ve ihtiraslarınıza uymam” yani *dininizde* izlediğiniz ‘delile değil, arzu ve isteğe uyma’ metodu doğrultusunda hareket etmem. Bu, Müşriklerin sapkınlığa neden düştüklerini açıklamakta, doğruyu bulup yanlıştan uzak durmak isteyen herkesin dikkatini çekmektedir. “Aksi takdirde” yani sizin isteklerinize uyarsam o zaman “sapmış olurum” ve hidayet namına hiçbir şeyin içinde bulunmam ki siz işte böylesiniz!

[1137] Allah Teâlâ, arzuların uyulmaması gereken şeyler olduğunu belirtince, uyulması gerekene şu sözle dikkat çekti: “De ki: Şüphesiz ben Rabbimden gelen aşikâr bir delil üzereyim.” Yani Rabbimden aldığım bir bilgiyle hareket ediyorum, O’ndan başka kulluk edilecek hiçbir varlık yoktur. Ben apaçık bir delille, doğruya tanıklık eden bir rehberin izinde gidiyorum. “Siz ise” Allah’a ortak koşarak “O’nu yalanlamaktasınız!” -Bir şey sana göre kesin bir delille sabit olduğunda *ene alâ beyyinetin min hâzel-emri* ve *ene ‘alâ yakînin minhu* denilir.- Daha sonra, Müşriklerin Allah’ı yalanlamalarının ne büyük bir vebal olduğunu belirten, bundan dolayı onlara olan öfkesinin şiddetine işaret eden ve köklerini kazıyacak bir azapla ansızın helâk edilmeyi hak ettiklerini gösteren delilleri zikretti. Ve şöyle buyurdu: “Sizin acele istediğiniz (azap) benim yanımda değil!” Bu, onların “Gökten üzerimize taş yağdır!” [Enfâl 8/32] diyerek acele gerçekleşmesini istedikleri azaptır.

٥٦- ﴿قُلْ إِنِّي نُهَيْتُ أَنْ أَعْبُدَ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ قُلْ لَا أَتَّبِعُ أَهْوَاءَكُمْ قَدْ ضَلَلْتُ إِذَا وَمَا أَنَا مِنَ الْمُهْتَدِينَ﴾

٥٧- ﴿قُلْ إِنِّي عَلَىٰ بَيِّنَةٍ مِنْ رَبِّي وَكَذَّبْتُمْ بِهِ مَا عِنْدِي مَا تَسْتَعْجِلُونَ بِهِ إِنْ الْحُكْمُ إِلَّا لِلَّهِ يَقْضِ الْحَقُّ وَهُوَ خَيْرُ الْفَاصِلِينَ﴾

٥٨- ﴿قُلْ لَوْ أَنَّ عِنْدِي مَا تَسْتَعْجِلُونَ بِهِ لَقُضِيَ الْأَمْرُ بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِالظَّالِمِينَ﴾

[١١٣٥] {نُهَيْتُ} صرفت وزجرت، بما ركب في من أدلة العقل، وبما أوتيت من أدلة السمع عن عبادة ما تعبدون {من دُونِ اللَّهِ} وفيه استجهال لهم ووصف بالاقتحام فيما كانوا فيه على غير بصيرة.

١٠ [١١٣٦] {قُلْ لَا أَتَّبِعُ أَهْوَاءَكُمْ} أي لا أجري في طريقتكم التي سلكتموها في دينكم من اتباع الهوى دون اتباع الدليل، وهو بيان للسبب الذي منه وقعوا في الضلال، وتنبيه لكل من أراد إصابة الحق ومجانبة الباطل. {قَدْ ضَلَلْتُ إِذَا} أي إن اتبعت أهواءكم فأنا ضال وما أنا من الهدى في شيء، يعني أنكم كذلك.

[١١٣٧] ولما نفى أن يكون الهوى متبعا به على ما يجب اتباعه بقوله {قُلْ إِنِّي عَلَىٰ بَيِّنَةٍ مِنْ رَبِّي}. ومعنى قوله {إِنِّي عَلَىٰ بَيِّنَةٍ مِنْ رَبِّي وَكَذَّبْتُمْ بِهِ}: إني من معرفة ربي وأنه لا معبود سواه، على حجة واضحة وشاهد صدق {وَكَذَّبْتُمْ بِهِ} أنتم حيث أشركتم به غيره. ويقال: أنا على بينة من هذا الأمر وأنا على يقين منه، إذا كان ثابتاً عندك بدليل. ثم عقبه بما دل على استعظام تكذيبهم بالله وشدة غضبه عليهم لذلك وأنهم أحقاء بأن يغافصوا بالعذاب المستأصل فقال: {مَا عِنْدِي مَا تَسْتَعْجِلُونَ بِهِ} يعني العذاب الذي استعجلوه في قولهم: {فَأَمْطِرْ عَلَيْنَا حَجَارَةً مِنَ السَّمَاءِ} [الأنفال: ٣٢].

٢٠

Size gelecek azabın ertelenmesine dair “hüküm, tamamen Allah’a aittir, O da gerçek neyse ona hükmeder” yani bütün şekilleriyle, ertelerken de hemen gerçekleştirirken de doğru hükmü O verir. Çünkü “hüküm verenlerin en hayırlısı O’dur.” ‘Ayıranlar’ anlamındaki الْفَاصِلِينَ kelimesi hüküm verenler demektir

5 [hak ile batılı, haklı ile haksızı verdiği hükümle ayırmaktadır]. [يَقْضَىٰ ifadesi] يَقْضَىٰ şeklinde de okunmuş olup “karar verdiği ve belirlediği hususlarda hakkı takip eder, doğruya uyar” anlamındadır; *kassa eserahû* (izini takip etti) cümlesinden gelmektedir.

[1138] “Acele istediğiniz o azap benim yanımda olsaydı” yani benim takdirim ve gücüm dâhilinde bulunsaydı “sizinle benim aramdaki iş çoktan bitirilmiş olurdu.” Rabbimin gazabından ve O’nu yalanlamanızdan kaynaklanan öfkemden dolayı sizi hemen helâk ederdim ve sizden çabucak kurtulmuş olur-
10 dum. Hâlbuki “Allah, zalimleri” ve cezalandırılmalarının aslına dair hikmetin gereğini “çok iyi bilir!”

[1139] عَلَىٰ بَيِّنَةٍ مِنْ رَبِّي ifadesinin, “Rabbimden gelen bir delil üzereyim ki o da Kur’ân’dır” anlamında olduğu söylenmiştir. “Siz ise onu” yani delili “yalanladınız” demektir. [Beyyine müennes olmasına rağmen] zamirin müzekker yapılması, söz konusu kelimenin *el-beyân* yahut *el-Kur’ân* anlamında kabul edilmesinden-
15 sindendir.

[1140] **Şayet** “[يَقْضَىٰ ifadesinde] *el-Hakk*^a neden mansûb yapıldı?” **dersen şöyle derim:** يَقْضَى fiilinin masdarının sıfatı kabul edildiğinden dolayıdır, yani *yakdî’l-kadâ’el-hakk*^a [O, doğru hüküm verir]. *el-Hakk*^a kelimesinin mef’ûl bih olması da mümkündür ki bu, [demirci] zırhı yaptığı zaman söylenen *kadâ’d-dir*^a sözlerinden alınmadır. Yani doğruyu yapar ve doğruya yönlendirir. İbn Mes’ûd
25 (r.a.)’ın [v. 32/653] kırâatında *yakdî bi’l-hakk* (hakka hükmeder) şeklindedir.

[1141] **Şayet** “[يَقْضَى fiilinin sonundaki Yâ neden yazılmamış?” **dersen şöyle derim:** Hat / yazı telaffuza uygun olsun diye yazılmamıştır, harfin telaffuzda düşmesinin sebebi ise iki sakın harfin [Yâ ve Elif] bir arada bulunmasıdır.

**59. Gaybın anahtarları yalnızca O’nun katındadır. Gaybı O’ndan başkası bilmez. Karada ve denizde ne varsa O bilir. Allah, düşen her bir yapraktan haberdardır. Yerin karanlıkları içindeki tek bir tane, yaş-ku-
30 ru ne varsa her şey apaçık bir kitapta (Levh-i Mahfûz’da) mutlaka kayıtlıdır.**

{إِنَّ الْحُكْمَ إِلَّا لِلَّهِ} في تأخير عذابكم {يُقْضِ الْحَقُّ} أي القضاء الحق في كل ما يقضي من التأخير والتعجيل في أقسامه {وَهُوَ خَيْرُ الْفَاصِلِينَ} أي القاضين. وقرئ «يُقْضَى الْحَقُّ» أي يتبع الحق والحكمة فيما يحكم به ويقدره، من قص أثره.

[١١٣٨] {لَوْ أَنَّ عِنْدِي} أي في قدرتي وإمكاني {مَا تَسْتَعْجِلُونَ بِهِ} من العذاب {لَقُضِيَ الْأَمْرُ بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ}، لأهلكتكم عاجلاً غضباً لربي وامتعضاً من تكذيبكم به، ولتخلصت منكم سريعاً. {وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِالظَّالِمِينَ} وبما يجب في الحكمة من كنه عقابهم.

[١١٣٩] وقيل {عَلَى بَيِّنَةٍ مِنْ رَبِّي} على حجة من جهة ربي، وهي القرآن؛ {وَكَذَّبْتُمْ بِهِ} أي بالبينه. وذكر الضمير على تأويل البيان أو القرآن.

١٠ [١١٤٠] {فَإِنْ قُلْتَ: بِمِ انتصب الحق؟ قلت: بأنه صفة لمصدر يقضي أي يقضي القضاء الحق}. ويجوز أن يكون مفعولاً به من قولهم: قضى الدرع، إذا صنعها، أي يصنع الحق ويدبره. وفي قراءة عبد الله «يُقْضَى بِالْحَقِّ».

[١١٤١] {فَإِنْ قُلْتَ: لِمِ أسقطت الياء في الخط؟ قلت: إتباعاً للخط اللفظ، وسقوطها في اللفظ لالتقاء الساكنين}.

١٥ ٥٩- ﴿وَعِنْدَهُ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ لَا يَعْلَمُهَا إِلَّا هُوَ وَيَعْلَمُ مَا فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَمَا تَسْقُطُ مِنْ وَرَقَةٍ إِلَّا يَعْلَمُهَا وَلَا حَبَّةٌ فِي ظُلُمَاتِ الْأَرْضِ وَلَا رَطْبٌ وَلَا يَابِسٌ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ﴾

[1142] Allah Teâlâ, isti'âre üslubuyla gaybın 'anahtarları' olduğunu söylemiştir. Zira kapı ve kilitlerle güvence altına alınmış hazinelerin içindekilere anahtarlar vasıtasıyla ulaşılır. Gaybın anahtarlarını ve nasıl açılacağını bilen kimse ona ulaşır. Allah Teâlâ, gaybî haberlere ulaşanın, sadece kendisi olduğunu ve O'ndan başkasının gayba ulaşamayacağını kastetmiştir. Nitekim ancak, hazinelerin kilitlerinin anahtarlarına sahip ve onları nasıl açacağını bilen kimse o hazinelerin içindekilere ulaşabilir. *Mefâtih*, anahtar anlamındaki *miftah* kelimesinin çoğuludur, *mefâtih* şeklinde de okunmuştur. *Mefâtih*in, hazine anlamındaki *mefiah*ın -Mim'in fethasıyla- çoğulu olduğu da söylenmiştir.

- 10 [1143] وَلَا رَظْبٍ وَلَا حَبَّةٍ ... وَلَا رَظْبٍ وَلَا يَابِسٍ kelimeleri, وَرَقَّةٍ kelimesine ma'tûftur ve i'râb bakımından ona tâbidir. Sanki şöyle denilmiştir: "Bu şeylerden yere düşen herhangi birini Allah kesinlikle bilir." إِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ (apaçık bir kitapta mutlaka kayıtlıdır) ifadesi, إِلَّا يَعْلَمُهَا (onu mutlaka bilir) sözünün bir tekrarı gibi olmuştur. Çünkü إِلَّا يَعْلَمُهَا ve إِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ ifadelerinin anlamları birdir. *el-Kitâbü'l-mübîn*, Allah Teâlâ'nın ilmi veya Levh-i Mahfûz'dur. *Ve lâ habbetⁱⁿ*, ve *lâ ratbⁱⁿ* ve *lâ yâbisⁱⁿ* şeklinde merfû' olarak da okunmuştur ki bunda iki i'râb yönü vardır. Birincisi: مِنْ وَرَقَةٍ ifadesinin [merfû'] mahalline ma'tûf olmasıdır. İkincisi: Mübtedâ kabul edilerek merfû' olmasıdır ki haberi إِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ cümlesidir. Senin şu sözün buna benzer: *Lâ racülⁱⁿ minhüm ve lâ imraet^{un} illâ fi'd-dâr* (Onların bütün kadın ve erkekleri evdedir).

- 25 **60. Geceleyin sizi (kendinizden geçirip) vefat ettiren O'dur. O, gündüzün işlediğiniz günahları da bilir. Sonra sizi, yaptıklarınız hakkında (hesaba çekmek için) yeniden diriltir ki adı konulmuş süre tamamlansın. Sonra nihâî dönüşünüz O'nadır. Sonra O, yaptıklarınızı size bir bir haber verecektir.**

- 30 [1144] "Geceleyin sizi vefat ettiren O'dur." âyetinde hitap inkârcılara yöneliktir. Yani siz bütün gece ölü gibi sırt üstü yatıyorsunuz. وَيَعْلَمُ مَا جَرَحْتُم بِالنَّهَارِ yani gündüzleyin işlediğiniz günahları bilir. "Sonra sizi" ömürlerinizi uğruna harcadığınız şeyler -gece uyuma, gündüz günah işleme- hakkında ve bunlar sebebiyle kabirlerinizden "diriltir." Senin *fi-me de'avteni?* (Beni ne hakkında / neden çağırdın?) sözün de böyledir [yani يَبْعَثُكُمْ فِيهِ ifadesindeki فِي gibidir], bunu şöyle cevaplırsın: *Fi emri kezâ* [Şu olay hakkında / sebebiyle].

[١١٤٢] جعل للغيب مفاتيح على طريق الاستعارة، لأنَّ المفاتيح يتوصل بها إلى ما في المخازن المتوثق منها بالأغلاق والأقفال. ومن علم مفاتيحها وكيف تفتح، توصل إليها، فأراد أنه هو المتوصل إلى المغيبات وحده لا يتوصل إليها غيره كمن عنده مفاتيح أقفال المخازن ويعلم فتحها، فهو المتوصل إلى ما في المخازن. والمفاتيح: جمع مفتاح، وهو المفتاح. وقرئ «مَفَاتِيحُ»، وقيل: هي جمع مفتاح بفتح الميم، وهو المخزن.

[١١٤٣] {وَلَا حَبَّةٌ وَلَا رَطْبٌ وَلَا يَابِسٌ} عطف على {وَرَقَةٍ} وداخل في حكمها، كأنه قيل: وما يسقط من شيء من هذه الأشياء إلا يعلمه. وقوله {إِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ} كالتكرير لقوله {إِلَّا يَعْلَمُهَا}، لأنَّ معنى {إِلَّا يَعْلَمُهَا} ومعنى {إِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ} واحد. والكتاب المبين: علم الله تعالى، أو اللوح. وقرئ «ولا حبة، ولا رطب، ولا يابس» بالرفع. وفيه وجهان؛ أن يكون عطفاً على محل {مِنْ وَرَقَةٍ} وأن يكون رفعاً على الابتداء، وخبره {إِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ}. كقولك: لا رجل منهم ولا امرأة إلا في الدار.

٦٠- ﴿وَهُوَ الَّذِي يَتَوَفَّاكُم بِاللَّيْلِ وَيَعْلَمُ مَا جَرَحْتُم بِالنَّهَارِ ثُمَّ يَبْعَثُكُمْ فِيهِ لِيُقْضَىٰ أَجَلٌ مُّسَمًّى ثُمَّ إِلَيْهِ مَرْجِعُكُمْ ثُمَّ يُنَبِّئُكُم بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ﴾ ١٥

[١١٤٤] {وَهُوَ الَّذِي يَتَوَفَّاكُم بِاللَّيْلِ} الخطاب للكفرة، أي أنتم منسرحون الليل كله كالجيف {وَيَعْلَمُ مَا جَرَحْتُم بِالنَّهَارِ} ما كسبتم من الآثام فيه {ثُمَّ يَبْعَثُكُمْ فِيهِ} ثم يبعثكم من القبور في شأن ذلك الذي قطعتم به أعماركم، من النوم بالليل، وكسب الآثام بالنهار، ومن أجله. كقولك: فيم دعوتني؟ فتقول: في أمر كذا.

[1145] لِيُنْضَىٰ أَجَلٌ مُّسَمًّى (Adı konulmuş süre tamamlansın diye) ifadesindeki *ecel*, Allah Teâlâ'nın ölümleri diriltmek ve amellerine karşılık vermek için adını koyduğu ve belirlediği vakittir. "Sonra nihaî dönüşünüz Allah'adır." Bu, hesaba çekilmek üzere bekletileceğiniz durağa dönüştür. "Sonra O" gece -gündüz bütün "yaptıklarınızı size bir haber verecektir."

61. Kulları üzerinde yegâne yetki sahibi O'dur... Üzerinize gözcüler tayin eder. Nihayet herhangi birinize ölüm gelince, ölüm meleklerimiz hiçbir yanlışlık yapmaksızın onun canını alırlar.

62. Sonra da gerçek Mevlâ'ları Allah'a döndürülürler... Bakınız! Hü-küm tamamen O'nundur ve O, hesap görenlerin en hızlısıdır.

[1146] حَفَظَةٌ (gözcüler) amellerinizi kayıt altına alan melekler, yani Kirâmen Kâtibîn melekleridir. Rivayete göre, Ebû Hâtim es-Sicistânî [v. 255/869; hocası] Asma'î'nin [v. 216/831] ağzından çıkan bütün faydalı bilgileri yazıyormuş. Sonunda Asma'î "Kirâmen Kâtibîn gibi, söylenen her şeyi kaydediyorsun yahu!" (*ente şebîhu'l-hafazah / tektubu lâfza'l-lafazah*) deyince, Ebû Hâtim "İşte bu da yazılması gereken bir şey!" demiş.

[1147] **Şayet** "Allah Teâlâ, ilmi sayesinde meleklerin yazmasına ihtiyaç duymaz öyleyse meleklerin yazmasının faydası nedir?" **dersen şöyle derim:** Meleklerin yazmasında Allah'ın kullarına bir lütfu vardır. Zira kullar, Allah'ın kendilerini gözettiğini ve O'nun en şerefli mahlûku olan meleklerin bu konuda kendileri için görevlendirildiklerini, kıyamette aleyhlerine olacak amellerini kaydettiklerini ve bu amelleri kıyamet meydanında bütün milletin önünde açıklanacak sayfalara yazdıklarını bildikleri zaman, bu bilgi onları çirkin amelden alıkoyacak ve kötülükten uzaklaştıracaktır.

[1148] تَوَفَّاهُ رُسُلُنَا "onun ruhunu tamamen alırlar" anlamındadır ki ruhu alanlar, ölüm meleği ve onun yardımcılarıdır. Mücâhid'in [v. 103/721] şöyle dediği rivayet edilmiştir: Yeryüzü ölüm meleğine bir kap gibi sunulur. Ondan alacağı her bir kimseyi alır. Her bir ev halkının üzerinde günde iki kez dolaşır. تَوَفَّاهُ fiili, *teveffâhu* şeklinde de okunmuş olup, *teteveffâhu* (canını almak) anlamında hem mazi hem de muzari olması mümkündür.

[1149] يُفَرِّطُونَ hem şeddeli hem de şeddesiz olarak [*yuferritûn* ve *yufritûn*] okunmuştur. *Tefrît*, "gevşek olmak, sınırdan geri durmak"; *ifrât* ise "sınırı aşmak" demektir. Mâna, "o melekler emredildiklerini eksik yapmazlar" yahut "emredildiklerinin fazlasını yapmazlar" şeklindedir.

[١١٤٥] {لِيُقْضَىٰ أَجَلٌ مُّسَمًّى} وهو الأجل الذي سماه وضربه لبعث الموتى وجزائهم على أعمالهم. {ثُمَّ إِلَيْهِ مَرْجِعُكُمْ} وهو المرجع إلى موقف الحساب {ثُمَّ يُنَبِّئُكُم بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ} في ليحكم ونهاركم.

٦١- ﴿وَهُوَ الْقَاهِرُ فَوْقَ عِبَادِهِ وَيُرْسِلُ عَلَيْكُمْ حَفَظَةً حَتَّىٰ إِذَا جَاءَ أَحَدَكُمْ الْمَوْتُ تَوَفَّتْهُ رُسُلُنَا وَهُمْ لَا يُفَرِّطُونَ﴾ ٥

٦٢- ﴿ثُمَّ رُدُّوا إِلَى اللَّهِ مَوْلَاهُمُ الْحَقِّ أَلَا لَهُ الْحُكْمُ وَهُوَ أَسْرَعُ الْحَاسِبِينَ﴾

[١١٤٦] {حَفَظَةً} ملائكة حافظين لأعمالكم وهم الكرام الكاتبون. وعن أبي حاتم السجستاني أنه كان يكتب عن الأصمعي كل شيء يلفظ به من فوائد العلم، حتى قال فيه: "أنت شبيه الحَفَظَةِ، تكتب لفظ اللَّفْظَةِ." فقال أبو حاتم: وهذا أيضًا مما يكتب. ١٠

[١١٤٧] فإن قلت: الله تعالى غني بعلمه عن كتبة الملائكة، فما فائدتها؟ قلت: فيها لطف للعباد، لأنهم إذا علموا أن الله رقيب عليهم والملائكة الذين هم أشرف خلقه موكلون بهم يحفظون عليهم أعمالهم ويكتبونها في صحائف تعرض على رؤوس الأشهاد في مواقف القيامة، كان ذلك أزر لهم عن القبيح وأبعد عن السوء.

١٥ [١١٤٨] {تَوَفَّتْهُ رُسُلُنَا} أي استوفت روحه؛ وهم ملك الموت وأعوانه. وعن مجاهد: جعلت الأرض له مثل الطست يتناول من يتناوله. وما من أهل بيت إلا ويطوف عليهم في كل يوم مَرتين. وقرئ «تَوَفَّاهُ»، ويجوز أن يكون ماضياً ومضارعاً بمعنى تتوفاه.

[١١٤٩] و{يُفَرِّطُونَ} بالتشديد والتخفيف، فالتفريط التواني والتأخير عن الحد، والإفراط مجاوزة الحد، أي لا يقتصون مما أمروا به أو لا يزيدون فيه. ٢٠

[1150] “Sonra da gerçek Mevlâ’ları” yani işlerini idare eden sahipleri “Allah’a” yani O’nun hükmüne ve vereceği karşılığa “döndürülürler” ki sadece doğru hüküm veren, gerçek âdil O’dur. “Bakınız” Allah’tan başka hiçbir kimsenin yetkisinin bulunmadığı o gün, “hüküm tamamen O’nundur ve O, hesap görenlerin en hızlısıdır.” Gördüğü herhangi bir hesap, bir diğer hesabı görmesine engel olmaz. 5 *الْحَقِّ* kelimesi, medih üslubuna dayanılarak mansûb da okunmuştur. Nitekim senin şu sözün böyledir: *Elhamdü li’llâhi'l-hakk^a* [Allah’a hamdolsun, o Hakk’a...]

63. De ki: “Şayet bizi bundan kurtarırsa şükredenlerden olacağımıza and içeriz!” diye gizlice yalvarıp yakararak O’na dua ediyorsunuz da karanın ve denizin karanlıklarından kim kurtarıyor sizi?! 10

64. De ki: Sizi bundan da her (tür) sıkıntıdan da Allah kurtarıyor... Ama siz daha sonra şirk koşuyorsunuz!..

[1151] *ظُلُمَاتِ الْبَرِّ وَالْبَحْرِ* (Karanın ve denizin karanlıkları) ifadesi, karanın ve denizin ürkütücü ve korkunç taraflarını anlatan bir mecazdır. Zor, sıkıntılı 15 gün için *yevm^{un} muzlim^{un}* (karanlık bir gün), *yevm^{un} bârid^{un}* (soğuk bir gün), *yevm^{un} zû-kevâkib^e* (yıldızlı bir gün) ifadeleri kullanılır. Çünkü gündüzün karanlığı o kadar artmıştır ki adeta gece olmuştur. Mezkûr ifadeyle “günahları sebebiyle karada yerin dibine geçme ve denizde boğulma afetlerinin” kastedilmesi de mümkündür. Yalvarıp yakardıkları zaman, yerin dibine geçme ve 20 denizde boğulma felaketlerini Allah onlardan uzaklaştırır ve neticede karanın ve denizin karanlıklarından kurtulmuş olurlar.

[1152] “Şayet bizi bundan” yani bu karanlıktan, bu sıkıntıdan “kurtarırsa” cümlesi [âfete mâruz kalanlarca] söylenmiş kabul edilmektedir.

[1153] *يُنَجِّيكُمْ* fiili hem şeddeli hem şeddesiz [*yünecciküm* ve *yünciküm*], *أُنَجِّنَا* fiili, *encânâ* ve *enceytenâ* [kurtarırsa / kurtarırsan] şekillerinde, *خَفِيَّةٌ* kelimesi, zam- 25 meli ve kesralı olarak [*hufye* ve *hıfy*] okunmuştur.

65. De ki: Üstünüzden ya da ayaklarınızın altından size azap göndermeye veya sizi birbirinize kırdırıp bir kısmınızın şiddetini diğer kısmınıza tattırmaya gücü yeten O’dur. Bak iyice anlasınlar diye nasıl âyetlerimizi açıklıyoruz! 30

66. (Resûlüm!) Gerçek olduğu halde, senin kavmin o azabı yalanladı. De ki: Ben sizin üzerinize vekil değilim.

67. Her mühim haberin gerçekleşeceği bir zaman var. Siz de ileride öğreneceksiniz.

[١١٥٠] {ثُمَّ رُدُّوْا إِلَى اللَّهِ} أي إلى حكمه وجزائه {مَوْلَاهُمْ} مالِكِهِم الذي يلي عليهم أمورهم {الْحَقُّ} العدل الذي لا يحكم إلَّا بالحق. {أَلَا لَهُ الْحُكْمُ} يومئذ لا حكم فيه لغيره {وَهُوَ أَسْرَعُ الْحَاسِبِينَ} لا يشغله حساب عن حساب. وقرئ «الحق»، بالنصب على المدح، كقولك: الحمد لله الحق.

٥ -٦٣- ﴿قُلْ مَنْ يُنَجِّيكُمْ مِنْ ظُلُمَاتِ الْبَرِّ وَالْبَحْرِ تَدْعُونَهُ تَضَرُّعًا وَخُفْيَةً لَّئِنْ أَنْجَانَا مِنْ هَذِهِ لَنَكُونَنَّ مِنَ الشَّاكِرِينَ﴾

٦٤- ﴿قُلِ اللَّهُ يُنَجِّيكُمْ مِنْهَا وَمِنْ كُلِّ كَرْبٍ ثُمَّ أَنْتُمْ مُشْرِكُونَ﴾

[١١٥١] {ظُلُمَاتِ الْبَرِّ وَالْبَحْرِ} مجاز عن مخاوفهما وأهوالهما. يقال لليوم الشديد: يوم مظلم، ويوم ذو كواكب. أي اشتدت ظلمته حتى عاد كالليل؛ ويجوز أن يراد: ما يشفون عليه من الخسف في البر والغرق في البحر بذنوبهم، فإذا دعوا وتضرعوا كشف الله عنهم الخسف والغرق فنجوا من ظلماتها.

[١١٥٢] {لَّئِنْ أَنْجَيْتَنَا} على إرادة القول، {مِنْ هَذِهِ} من هذه الظلمة الشديدة.

[١١٥٣] وقرئ: {يُنَجِّيكُمْ} بالتشديد والتخفيف، وأنجانا، وخفية، بالضم والكسر.

١٥ -٦٥- ﴿قُلْ هُوَ الْقَادِرُ عَلَى أَنْ يَبْعَثَ عَلَيْكُمْ عَذَابًا مِنْ فَوْقِكُمْ أَوْ مِنْ تَحْتِ أَرْجُلِكُمْ أَوْ يَلْبَسَكُمْ شِيعًا وَيُذِيقَ بَعْضَكُمْ بَأْسَ بَعْضٍ انْظُرْ كَيْفَ نُصَرِّفُ الْآيَاتِ لَعَلَّهُمْ يَفْقَهُونَ﴾

٦٦- ﴿وَكَذَّبَ بِهِ قَوْمُكَ وَهُوَ الْحَقُّ قُلْ لَسْتُ عَلَيْكُمْ بِوَكِيلٍ﴾

٦٧- ﴿لِكُلِّ نَبِيٍّ مُسْتَقَرٌّ وَسَوْفَ تَعْلَمُونَ﴾

[1154] “Gücü yeten O’dur” yani o sizin güçlü olarak bildiğiniz eksiksiz kudret sahibi O’dur. Lût kavmine ve fil sahiplerine taş yağdırdığı ve Nûh kavmine tufan gönderdiği gibi “üstünüzden” ya da Firavun’u boğduğu ve Kârûn’u yerin dibine batırdığı gibi “ayaklarınızın altından...” Bununla birlikte, “üstünüzden” ifadesinin, büyükleriniz ve sultanlarınız tarafından; “ayaklarınızın altından” ifadesinin ise, ayak takımı ve köleleriniz tarafından anlamına geldiği de söylenmiştir. Bu iki ifadenin, yağmurun ve bitkinin kesilmesi anlamında olduğu da dile getirilmiştir.

[1155] أَوْ يَلْبِسَكُمْ شِيْعًا yani, “veya sizi farklı talepleri olan muhtelif gruplar halinde karıştırır ve sizden her bir grup bir lidere uyar.” Onların karıştırılması, “aralarında savaş patlak verip karışmaları ve savaş meydanında birbirlerine girmeleri” anlamındadır. Aşağıdaki şiirde de bu anlam vardır:

Nice toplulukları birbirine kırdırdım. Onlar birbirine girince, ‘el’imi aradan çekiverdim.

[1156] Peygamber (s.a.)’in şöyle dediği rivayet edilmiştir: “Üstlerinden veya altlarından ümmetime azap göndermemesini Yüce Allah’tan istedim, bu istediğimi bana verdi. Yine O’ndan, ümmetimin bir kısmının şiddetini diğer kısmına tattırmamasını istedim, ama bu istediğimi vermedi. Cebrâil *Aleyhisselâm* bana, ümmetimin sonunun kılıç[savaş]la geleceğini haber verdi.” [*İbn Mâce*, “Fiten”, 9]

[1157] Câbir b. Abdullah’ın [v. 78/697] da şöyle dediği rivayet edilmiştir: “Üstünüzden...” ifadesi nâzil olunca, Peygamber (s.a.) “Senin zâtına sığırırım!” dedi “ayaklarınızın altından veya sizi birbirinize kırdırmaya...” ifadesi nâzil olunca, “Bu ikisi daha hafif.” buyurdu [*Buhârî*, “İ’tisâm”, 11]

[1158] Âyetin kastı, sayılan azap çeşitlerinden biriyle tehdit etmektir.

[1159] “Gerçek olduğu halde,” yani başlarına mutlaka geleceği halde, “... onu yalanladı.” Zamir *azâba* râcidir.

[1160] “De ki: Ben, sizin üzerinize vekil değilim” yani sorumluluğunuzun verildiği bir koruyucu değilim ki yalanlamaktan sizi zorla alıkoyayım; sadece bir uyarıcıyım.

[1161] “Her mühim haberin” yani haber verilen her önemli şeyin -ki bu azaba uğrayacaklarının onlara haber verilmesi ve bununla tehdit edilmeleridir- kaçışı olmayan “bir gerçekleşme” ve meydana gelme “vakti vardır.” بِنَا ifadesindeki zamirin Kur’ân’a râci olduğu söylenmiştir.

[١١٥٤] {هُوَ الْقَادِرُ} هو الذي عرفتموه قادراً وهو الكامل القدرة، {عَذَابًا مِنْ فَوْقِكُمْ} كما أمطر على قوم لوط وعلى أصحاب الفيل الحجارة، وأرسل على قوم نوح الطوفان، {أَوْ مِنْ تَحْتِ أَرْجُلِكُمْ} كما أغرق فرعون وخسف بقارون. وقيل: من فوقكم، من قبل أكابركم وسلاطينكم؛ ومن تحت أرجلكم، من قبل سفلتكم وعبيدكم. وقيل: هو حبس المطر والنبات. ٥

[١١٥٥] {أَوْ يَلْبِسَكُمْ شِيْعًا} أو يخلطكم فرقاً مختلفين على أهواء شتى، كل فرقة منكم مشايعة لإمام. ومعنى خلطهم: أن ينشب القتال بينهم فيختلطوا ويشتبكوا في ملاحم القتال، من قوله:

وَكَيْتَبَةٍ لَبَسَتْهَا بِكَيْتَبَةٍ ❀ حَتَّى إِذَا التَّبَسَّتِ نَفَضَتْ لَهَا يَدِي

١٠ [١١٥٦] وعن رسول الله ﷺ: «سألت الله أن لا يبعث على أمتي عذاباً من فوقهم أو من تحت أرجلهم فأعطاني ذلك، وسألته أن لا يجعل بأسهم بينهم فمنعني، وأخبرني جبريل أن فناء أمتي بالسيف».

[١١٥٧] وعن جابر بن عبد الله: لما نزل {مِنْ فَوْقِكُمْ} قال رسول الله ﷺ: «أعوذ بوجهك»، فلما نزل: {أَوْ مِنْ تَحْتِ أَرْجُلِكُمْ أَوْ يَلْبِسَكُمْ شِيْعًا} قال: «هاتان أهون».

١٥ [١١٥٨] ومعنى الآية: الوعيد بأحد أصناف العذاب المعدودة.

[١١٥٩] والضمير في قوله {وَكَذَّبَ بِهِ} راجع إلى العذاب. {وَهُوَ الْحَقُّ}، أي لا بد أن ينزل بهم.

[١١٦٠] {قُلْ لَسْتُ عَلَيْكُمْ بِوَكِيلٍ} بحفيظ وكُلِّ إِلَيَّ أمركم أن منعكم من التكذيب إجباراً، إنما أنا منذر.

٢٠ [١١٦١] {لِكُلِّ نَبَأٍ} لكل شيء ينبأ به، يعني إنباءهم بأنهم يعذبون وإيعادهم به {مُسْتَقَرًّا} وقت استقرار وحصول لا بد منه. وقيل: الضمير في {نَبَأٍ} للقرآن.

68. Âyetlerimiz hakkında aşırı gidenleri gördüğün vakit, başka bir söze geçinceye kadar onlardan uzak dur. Şeytan sana unutturacak olursa, hatırladıktan sonra o zalim toplulukla beraber oturma.

69. Müttakîlere onların hesabından bir sorumluluk düşmez fakat onların sakınmaları için, öğüt vermeleri gerekir.

[1162] *يَخُوضُونَ فِي آيَاتِنَا* ifadesi âyetlerimiz hakkında, yani âyetlerimizle alay etme ve onlara saldırma hususunda aşırı gidenler demektir. Kureyşliler meclislerinde böyle yapıyorlardı. “Başka bir söze geçinceye kadar, onlardan uzak dur” onlarla birlikte oturma ve yanlarından uzaklaş, başka bir söze geçtiklerinde onlarla birlikte oturmanda bir mahzur yoktur. “Şeytan sana unutturacak olursa” yani onlarla birlikte oturma yasağını unutman için vesvese vererek seni oyalayacak olursa söz konusu yasağı “hatırladıktan sonra” onlarla “beraber oturma.” *يُنْسِيَنَّكَ* fiili, şeddeli olarak [*yunessiyenneke* şeklinde] de okunmuştur. Şu da kastedilmiş olabilir: Bu yasaktan evvel şeytan, alay edenlerle beraber oturma-
nın çirkinliğini sana unutturmuşsa... Zira onlarla birlikte oturmak, aklın hoş karşılamayacağı bir davranıştır. Bu sebeple, *بَعْدَ الذِّكْرِ* yani Biz sana onun çirkinliğini anlatıp seni uyardıktan sonra oturma.

[1163] “Müttakîlere onların hesabından bir sorumluluk düşmez” yani yalanlayanların günahları sebebiyle verecekleri hesaptan hiçbir şey, onlarla beraber oturan *müttakî*leri bağlamaz. “Fakat” âyetlerimizle alay ettiklerini iştiriklerinde yanlarından ayrılıp hoşlanmadıklarını hissettirerek ve “onlara” öğüt vererek “hatırlatmaları gerekir ki sakınsınlar” yani müttakî arkadaşlarından hayâ ederek, onları üzdüklerini düşünerek âyetler hakkında ileri geri konuşmaktan kaçınsınlar... Zamir [kâfirlere değil] *الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ* ifadesine de râci olabilir, bu durumda mâna şöyle olur: Müttakîler, kendi takvalarını devam ettirmek ve artırmak isteğiyle onlara bunu hatırlatırlar.

[1164] Rivayete göre, Müslümanlar “Müşrikler Kur’ân’la her alay ettiğinde kalkıp gidecek olursak, o zaman Mescid-i Haram’da oturamaz ve tavaf yapamayız!” demişler de işbu ruhsat bunun üzerine verilmiş.

[1165] **Şayet** “*Zikrâ* kelimesinin i’rabda mahalli nedir?” **dersen şöyle derim:** *Ve lâkin yuzezzekirûnehum zikrâ* [*tezkiir^{an}*] şeklinde takdir edilerek mansûb, *ve lâkin ‘aleyhim zikrâ* şeklinde takdir edilerek merfû‘ olması mümkündür. *Mâ fi’l-dârⁱ min ehadⁱⁿ* ve *lâkin Zeydⁱⁿ* sözünde olduğu gibi *مِنْ شَيْءٍ* ifadesinin mahalline atfedilmesi doğru değildir çünkü [*مِنْ شَيْءٍ* ifadesini kayıtlayan] *مِنْ حِسَابِهِمْ* sözü bunu engellemektedir.

٦٨- ﴿وَإِذَا رَأَيْتَ الَّذِينَ يَخُوضُونَ فِي آيَاتِنَا فَأَعْرِضْ عَنْهُمْ حَتَّى يَخُوضُوا فِي حَدِيثٍ غَيْرِهِ وَإِمَّا يُنسِيَنَّكَ الشَّيْطَانُ فَلَا تَقْعُدْ بَعْدَ الذِّكْرَى مَعَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ﴾
 ٦٩- ﴿وَمَا عَلَى الَّذِينَ يَتَّقُونَ مِنْ حِسَابِهِمْ مِنْ شَيْءٍ وَلَكِنْ ذِكْرَى لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ﴾

٥ [١١٦٢] {يَخُوضُونَ فِي آيَاتِنَا} في الاستهزاء بها والطعن فيها. وكانت قريش في أنديتهم يفعلون ذلك. {فَأَعْرِضْ عَنْهُمْ} فلا تجالسهم وقم عنهم {حَتَّى يَخُوضُوا فِي حَدِيثٍ غَيْرِهِ} فلا بأس أن تجالسهم حينئذ. {وَإِمَّا يُنسِيَنَّكَ الشَّيْطَانُ} وإن شغلك بوسوسته حتى تنسى النهي عن مجالستهم {فَلَا تَقْعُدْ} معهم {بَعْدَ الذِّكْرَى} بعد أن تذكر النهي. وقرئ «يُنْسِيَنَّكَ» بالتشديد. ويجوز أن يراد: وإن كان الشيطان ينسبك قبل النهي قبح مجالسة المستهزئين، لأنها مما تنكره العقول، {فَلَا تَقْعُدْ بَعْدَ الذِّكْرَى} بعد أن ذكرناك قبحها ونبهناك عليه معهم.

[١١٦٣] {وَمَا عَلَى الَّذِينَ يَتَّقُونَ مِنْ حِسَابِهِمْ مِنْ شَيْءٍ} وما يلزم المتقين الذين يجالسونهم شيء مما يحاسبون عليه من ذنوبهم {وَلَكِنْ} عليهم أن يذكروهم {ذِكْرَى} إذا سمعوهم يخوضون، بالقيام عنهم، وإظهار الكراهة لهم، وموعظتهم {لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ} لعلهم يجتنبون الخوض حياء أو كراهة لمساءتهم. ويجوز أن يكون الضمير للذين يتقون، أي يذكرونهم إرادة أن يثبتوا على تقواهم ويزدادوها.

[١١٦٤] وروي أن المسلمين قالوا: لئن كنا نقوم كلما استهزؤوا بالقرآن لم نستطع أن نجلس في المسجد الحرام وأن نطوف، فرخص لهم.

[١١٦٥] فإن قلت: ما محل {ذِكْرَى}؟ قلت: يجوز أن يكون نصباً على: ولكن يذكرونهم ذكرى، أي تذكيراً؛ ورفعاً على: ولكن عليهم ذكرى. ولا يجوز أن يكون عطفاً على محل {مِنْ شَيْءٍ}، كقولك: ما في الدار من أحد ولكن زيد، لأنَّ قوله {مِنْ حِسَابِهِمْ} يأبى ذلك.

70. Dinlerini oyun ve eğlence edinen, dünya hayatının aldattığı kimseleri bırak da Kur'ân'la (diğerlerine) öğüt vermeye devam et... ki hiç kimse kazandıklarından ötürü tutuklanmasın: Hiç kimsenin Allah'tan başka veli ve şefaathçisi olmayacak, varını-yoğunu fidyeye olarak verse de kabul edilmeyecektir. İşte bunlar, işlediklerinden dolayı felâkete sürüklenenlerdir!.. Nankörce inkâr edip durdukları için, kaynar sudan ibaret bir içecek ve can yakıcı bir azaptır bunların hakkı!..

[1166] “Dinlerini oyun ve eğlence edinenler” yani benimsemeleri gereken dinlerini oyun ve eğlence edinenler. Şöyle ki puta tapma ve kulağını yararak, çayıra salarak [*bahıra, sâibe* dedikleri] hayvanları kutsallaştırma gibi şeyler oyun, eğlence kabilinden, nefsin arzusuna uyma ve şehvetle hareket etme tarzında ciddiyetsiz, saçma şeylerdir. Mâna “puta tapma gibi oyun ve eğlenceleri kendilerine *din* edindiler” şeklinde de “davet edilerek yükümlü tutuldukları dinlerini, yani din-i celîl-i İslâm'ı -küçümsemek ve onunla alay etmek sûretiyle- oyun ve eğlence edindiler” şeklinde de olabilir. Denilmiştir ki: Allah Teâlâ her bir topluluk için yücelttikleri, girdiğinde dua ve niyaz ederek, Allah'ı anarak ihya ettikleri bir bayram belirlemiştir. Müslümanlar hariç, Müşrikler de Ehl-i Kitap da bayramlarını oyun ve eğlence edinmişlerdir. Müslümanlar ise bayramlarını, Allah'ın belirlediği ölçülerde benimsemişlerdir.

[1167] Onları “bırak”, yani onlardan yüz çevir, yalanlamalarına ve alay etmelerine aldırma, kalbini onlarla meşgul etme “onunla” yani Kur'ân'la “öğüt vermeye devam et ki hiç kimse tutuklanmasın.” [أَنْ تُبْسَلَ نَفْسٌ] ifadesi, herkesin helâk ve azaba sürüklenip kötü amellerine karşılık rehin alınacağı korkusu bulunduğu için [öğüt ver] anlamındadır. *İbsâlin* asıl anlamı engellemedir. Zira [birini *helâke* teslim ettiklerinde] kendisine teslim edilen, teslim edileni[n çıkmasını / kaçmasını] engellemektedir. Şair Avf b. Ahvas şöyle demiştir:

İşlediğimiz bir suç ve döktüğümüz bir kan olmadığı halde
oğullarımı kendi ellerimle teslim etmek [beni kahrediyor!]

Hâzâ 'aleyke besîm (bu sana yasaktır) cümlesi de bu anlamdadır. *Bâsil*, cesur anlamındadır çünkü kendisini akranından korumaktadır veya asık suratlıdır. Birinin somurtkanlığı arttığında *besera'r-racülü* denilir, iyice arttığında ise *besele* fiili kullanılır. *Âbis* “yüzü ekşimiş / buruşmuş kimse” anlamındadır.

٧٠- ﴿وَذَرِ الَّذِينَ اتَّخَذُوا دِينَهُمْ لَعِبًا وَلَهْوًا وَعَرَّتْهُمْ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا وَذَكَّرَ بِهِ أَنْ تُبْسَلَ نَفْسٌ بِمَا كَسَبَتْ لَيْسَ لَهَا مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلِيٌّ وَلَا شَفِيعٌ وَإِنْ تَعْدِلْ كُلُّ عَدْلٍ لَا يُؤْخَذَ مِنْهَا أُولَئِكَ الَّذِينَ أُبْسِلُوا بِمَا كَسَبُوا لَهُمْ شَرَابٌ مِنْ حَمِيمٍ وَعَذَابٌ أَلِيمٌ بِمَا كَانُوا يَكْفُرُونَ﴾

٥ [١١٦٦] {اتَّخَذُوا دِينَهُمْ لَعِبًا وَلَهْوًا} أي دينهم الذي كان يجب أن يأخذوا به لعبًا ولهوًا. وذلك أن عبدة الأصنام وما كانوا عليه من تحريم البحائر والسوائب وغير ذلك، من باب اللعب واللهو واتباع هوى النفس والعمل بالشهوة، ومن جنس الهزل دون الجد. أو اتخذوا ما هو لعب ولهو من عبادة الأصنام وغيرها دينًا لهم. أو اتخذوا دينهم الذي كلفوه ودُعوا إليه، وهو دين الإسلام، لعبًا ولهوًا، حيث سخرُوا به واستهزؤوا. وقيل: جعل الله لكل قوم عيدًا يعظمونه ويصلون فيه ويعمرونه بذكر الله والناس كلهم من المشركين وأهل الكتاب اتخذوا عيدهم لعبًا ولهوًا، وغير المسلمين فإنهم اتخذوا عيدهم كما شرعه الله.

[١١٦٧] ومعنى {ذَرَهُمْ} أعرض عنهم، ولا تبال بتكذيبهم واستهزائهم ولا تشغل قلبك بهم. {وَذَكَّرَ بِهِ} أي بالقرآن {أَنْ تُبْسَلَ نَفْسٌ} مخافة أن تسلم إلى الهلكة والعذاب وترتهن بسوء كسبها. وأصل الإبسال المنع، لأن المسلم إليه يمنع المسلم، قال:

وإِبْسَالِي بَنِي بَغِيرِ جُرْمٍ ❀ بَعُونَاهُ وَلَا بَدَمٍ مُرَاقٍ

ومنه: هذا عليك بسل، أي حرام محذور. والباسل: الشجاع، لامتناعه من قرنه، أو لأنه شديد البسور. يقال: بسر الرجل إذا اشتد عبوسه. فإذا زاد قالوا: بسل. والعباس:

٢٠ منقبض الوجه.

[1168] “her ne şekilde fidye verirse versin” demektir. ‘*Adl*’ fidye vermek anlamındadır çünkü fidye veren, verdiği şeyi benzeriyle eşit tutmaktadır. *كُلُّ عَدْلٍ* mef’ûl-ü mutlak olarak mansûbdur. *يُؤْخَذُ* fiilinin nâib-i fâ’ili *minhâ* olup ‘*adl*^{ün}’ kelimesi[ne dönen müstetir] zamir değildir çünkü
5 ‘*adl*^{ün}’ masdardır ve bu sebeple *ahz* fiili ona isnat edilememektedir. Ancak *وَلَا يُؤْخَذُ* (“Kimseden bedel alınmaz” [Bakara 2/48]) âyetinde, “fidye olarak verilen şey, bedel” anlamındadır, dolayısıyla *ahz* fiilinin ona isnat edilmesi mümkün olmuştur.

[1169] “İşte bunlar,” yani dinlerini oyun ve eğlence edinen kimseler. Âyetin -oğlu Abdurrahman’ın putlara kulluk etmeye çağırdığı- Ebû Bekr (r.a.) hakkında indiği de söylenmiştir.

71. De ki: Allah’tan başka, bize fayda ve zarar vermeyen şeylere mi dua edelim?! Allah bizi İslâm’a ulaştırdıktan sonra, -arkadaşları “yanımıza gel!” diye doğru yola çağırdıkları halde, ıssız yerde şeytanların aklını çelip ne yapacağını bilemez halde bıraktığı kimse gibi- gerisingeri mi dönelim?! De ki: Hidayet, sadece Allah’ın hidayetidir. Bize, âlemlerin Rabbine teslim olmamız emredildi.

[1170] “De ki:” Yararın da zararın da kaynağı olan Allah’dan başka bize “ne yarar ne de zarar verebilen şeylere mi dua” yani kulluk “edelim?! Allah bizi”
20 şirkten kurtarıp “İslâm’a ulaştırdıktan sonra, ıssız yerde” cinlere uyarak yolunu şaşırmış vaziyette iken yol “arkadaşları ‘yanımıza gel’ diye kendisini doğru yola çağırdıkları” yani doğru yolu göstermek için davet ettikleri “halde” -doğru yol burada *el-hüddâ* olarak isimlendirilmiş de olabilir- “şeytanların” yani inatçı cin ve gulyabanilerin aklını çeldiği” istikametini şaşırmış, ne yapacağını bilmeyen,
25 arkadaşlarının çağrısına kulak asmayan, onların yanına gitmeyen bir “kimse gibi” şirkte yönelerek “gerisingeri mi dönelim?!”

[1171] Bu tema, “cinler insanın aklını çeler, gulyabaniler ise üzerine çullandır” şeklindeki Arap iddiaları üzerine bina edilmiştir “Şeytan çarpmış kimse” [Bakara 2/275] ifadesinde de böyledir. Müslümanlar kendisini İslâm’a çağırdıkları halde onlara iltifat etmeyerek, şeytanın adımlarını izleyen ve İslâm yolundan sapan kimseyi Allah işte bu kişiye benzetmiştir.

[1172] “De ki: Hidayet sadece Allah’ın hidayetidir” yani İslâm. Onun dışındakiler ise sapkınlıktan ve haddi aşmaktan başka bir şey değildir. “Kim İslâm’dan başka din ararsa...” [Âl-i İmrân 3/85], “Haktan sonra dalâletten başka
35 ne vardır?!” [Yûnus 10/32]

[١١٦٨] {وَإِنْ تَعْدِلْ كُلَّ عَدْلٍ لَا يُؤْخَذُ مِنْهَا} وإن تفد كل فداء، والعدل: الفدية. لأن الفادي يعدل المفدي بمثله. و{كُلَّ عَدْلٍ} نصب على المصدر. وفاعل {يُؤْخَذُ} قوله {مِنْهَا}، لا ضمير العدل؛ لأن العدل ههنا مصدر فلا يسند إليه الأخذ. وأما في قوله تعالى {وَلَا يُؤْخَذُ مِنْهَا عَدْلٌ} [البقرة: ٤٨] فبمعنى المفدي به، فصَحَّ إسناده إليه.

٥ [١١٦٩] {أُولَئِكَ} إشارة إلى المتخذين دينهم لعباً ولهواً. قيل: نزلت في أبي بكر الصديق رضي الله عنه حين دعاه ابنه عبد الرحمن إلى عبادة الأوثان.

٧١- ﴿قُلْ أَدْعُو مِنْ دُونِ اللَّهِ مَا لَا يَنْفَعُنَا وَلَا يَضُرُّنَا وَنُرْثُ عَلَىٰ أَعْقَابِنَا بَعْدَ إِذْ هَدَانَا اللَّهُ كَالَّذِي اسْتَهْوَتْهُ الشَّيَاطِينُ فِي الْأَرْضِ حَيْرَانٌ لَهُ أَصْحَابٌ يَدْعُونَهُ إِلَى الْهُدَىٰ ائْتِنَا قُلْ إِنَّ هُدَى اللَّهِ هُوَ الْهُدَىٰ وَأْمُرْنَا لِنُسَلِّمَ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ﴾

١٠ [١١٧٠] {قُلْ أَدْعُوا} أعبد {مِنْ دُونِ اللَّهِ} الضارَّ النافع ما لا يقدر على نفعنا ولا مضرتنا {وَنُرْثُ عَلَىٰ أَعْقَابِنَا} راجعين إلى الشرك بعد إذ أنقذنا الله منه وهدانا للإسلام؛ {كَالَّذِي اسْتَهْوَتْهُ الشَّيَاطِينُ} كالذي ذهبت به مَرَدَّةُ الجن والغِيْلَانِ {فِي الْأَرْضِ} المَهْمَةُ {حَيْرَانٌ} تائهاً ضالاً عن الجادة لا يدري كيف يصنع. {لَهُ} أي لهذا المستهوي {أَصْحَابٌ} رَفَقَةٌ {يَدْعُونَهُ إِلَى الْهُدَى} إلى أن يهدوه الطريق المستوي؛ أو سمي الطريق المستقيم بالهدى، يقولون له {ائْتِنَا} وقد اعتسف المهمة تابعاً للجن لا يجيبهم ولا يأتيهم.

[١١٧١] وهذا مبني على ما تزعمه العرب وتعتقد: أن الجن تستهوي الإنسان. والغيلان تستولي عليه، كقوله {كَالَّذِي يَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ} [البقرة: ٢٧٥] فشبه الضالَّ عن طريق الإسلام التابع لخطوات الشيطان والمسلمون يدعونهم إليه فلا يلتفت إليهم.

[١١٧٢] {قُلْ إِنَّ هُدَى اللَّهِ} وهو الإسلام {هُوَ الْهُدَى} وحده وما وراءه ضلال وغي {وَمَنْ يَبْتَغِ غَيْرَ الْإِسْلَامِ دِينًا} [آل عمران: ٨٥]، {فَمَاذَا بَعْدَ الْحَقِّ إِلَّا الضَّلَالُ} ٢٠ [يونس: ٣٢].

[1173] **Şayet** “كَالَّذِي اسْتَهْوَتْهُ” (ıssız yerde aklını çeldiği kimse gibi) ifadesindeki Kâf’ın i’râbdaki mahalli nedir?” **dersen şöyle derim:** نَزِدُّ عَلَىٰ أَعْقَابِنَا (gerisingeri mi dönelim?!) sözündeki zamirden [nahnü] hâl olmak üzere mansûbdur. Mâna şöyledir: Şeytanların aklını çeldiği kimseye *benzeyerek* [İslâm’dan] mı cayalım?!

[1174] **Şayet** “اسْتَهْوَتْهُ” ifadesinin anlamı nedir?” **dersen şöyle derim:** Kişi bir yerde kaybolduğunda kullanılan *hevâ fi’l-ard* fiilinin istifâl kalıbıdır, mâna “Onun kaybolmasını istedi, bunun için çaba sarfetti.” şeklindedir.

[1175] **Şayet** “أَمْرُنَا” fiilinin i’râbdaki mahalli nedir?” **dersen şöyle derim:** “Hidayet, sadece Allah’ın hidayetidir.” cümlesinin mahalline ma’tûf olduğu için mansûbdur. Zira her ikisi de söylenmektedir. Adeta şöyle denmektedir: “Bu sözü de söyle ‘Bize teslim olmamız emredildi’ de de.” **Şayet** “لِنُسْلِمَ” ifadesindeki Lâm’ın anlamı nedir?” **dersen şöyle derim:** Emrin sebebini göstermek tir ve anlam “Müslüman olmak için bununla memuruz, bize ‘Müslüman olun’ denildi.” şeklindedir.

[1176] **Şayet** “Bu âyet Ebû Bekr (r.a.) hakkında inmişse o zaman Peygamber *Aleyhi’s-salâtu ve’s-selâm*’a ‘De ki: Allah’tan başkasına mı kulluk edelim?!’ denilmesi nasıl açıklanır?” **dersen şöyle derim:** Bu, Peygamber (s.a.) ile müminlerin -özellikle de ‘özü sözü doğru’ Ebû Bekr (r.a.) ile Peygamber’in- bir / bütün kabul edilmesinden dolayıdır.

72. Ayrıca “Namazı dosdoğru kılın ve O’ndan sakının” diye (emredilmiştir). Zira O, huzurunda toplanacağınız Zât’tır.

73. O’dur gökleri ve yeri gerçek bir gaye ile yaratan... O’nun gerçek olan sözü, “ol!” dediği gün olmasıdır. Sûr’a üfürüleceği gün de hakimiyet O’nundur. Gaybı da bilir aşikârı da... O’dur ‘mutlak hikmet sahibi’, ‘her şeyden haberdar’ (Hakîm, Habîr).

[1177] **Şayet** “وَأَنْ أَقِيمُوا” ifadesi neye atfedilmiştir?” **dersen şöyle derim:** [Önceki âyetteki] لِنُسْلِمَ ifadesine atfedilmiştir. Adeta *ve umirnâ en-nüsline ve en akimû* denilmiştir. Şu şekilde de takdir edilebilir: *Ve umirnâ li-en nüsli-me ve li-en akimû*. Yani Müslüman olmamız ve namazı dosdoğru kılmamız için...

[١١٧٣] فإن قلت: فما محل الكاف في قوله {كَالَّذِي اسْتَهْوَتْهُ}؟ قلت النصب على الحال من الضمير في {نَزَدُ عَلَى أَعْقَابِنَا} أي أنكص مشبهين من استهوته الشياطين؟

[١١٧٤] فإن قلت: ما معنى {اسْتَهْوَتْهُ}؟ قلت: هو استفعال، من هوى في الأرض، إذا ذهب فيها، كأن معناه: طلبت هويه وحرصت عليه. ٥

[١١٧٥] فإن قلت: ما محل: {أُمِرْنَا}؟ قلت: النصب عطفًا على محل قوله {إِنَّ هُدَى اللَّهِ هُوَ الْهُدَى} على أنهما مقولان، كأنه قيل: قل هذا القول وقل أُمِرْنَا لِنُسْلِمَ. فإن قلت: ما معنى اللام في {لِنُسْلِمَ}؟ قلت: هي تعليل للأمر، بمعنى: أُمِرْنَا وقيل لنا: أسلموا، لأجل أن نسلم.

[١١٧٦] فإن قلت: فإذا كان هذا واردًا في شأن أبي بكر الصديق رضي الله عنه فكيف قيل للرسول عليه الصلاة والسلام: قل أندعو؟ قلت: للاتحاد الذي كان بين رسول الله ﷺ والمؤمنين، خصوصًا بينه وبين الصديق أبي بكر رضي الله تعالى عنه. ١٥

٧٢- ﴿وَأَنْ أَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَاتَّقُوهُ وَهُوَ الَّذِي إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ﴾

٧٣- ﴿وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ وَيَوْمَ يَقُولُ كُنْ فَيَكُونُ قَوْلُهُ الْحَقُّ وَلَهُ الْمُلْكُ يَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِ عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ وَهُوَ الْحَكِيمُ الْخَبِيرُ﴾ ١٥

[١١٧٧] فإن قلت: علام عطف قوله {وَأَنْ أَقِيمُوا}؟ قلت: على موضع {لِنُسْلِمَ}، كأنه قيل: وأمرنا أن نسلم، وأن أقيموا. ويجوز أن يكون التقدير: وأمرنا لأن نسلم ولأن أقيموا، أي للإسلام ولإقامة الصلاة.

[1178] قَوْلُهُ الْحَقُّ mübtedâ, وَيَوْمَ يَقُولُ ifadesinde كُنْ فَيَكُونُ قَوْلُهُ الْحَقُّ de onun mukaddem haberidir. Haberin mansûb oluşu, taşıdığı istikrar⁸² anlamından dolayıdır. Nitekim *yevme'l-cumu'at' el-kıtâlî* (savaş Cuma günüdür) dersin. *Yevm* zaman anlamında olup mâna şöyledir: Allah gökleri ve yeri bir gaye ve hikmetle yaratmıştır, herhangi bir şeye “ol” dediği zaman o şey, O’nun gerçek sözü ve hikmetin ta kendisi olur. Yani gökler, yer ve diğer bütün mevcudat, tamamen hikmetle ve gaye ile meydana gelmiştir. يَوْمَ يُنْفَخُ (üfürüleceği gün) ifadesi, وَلَهُ الْمُلْكُ (hakimiyet O’nundur) sözünün zarfıdır. [“Bu gün hakimiyet kimindir?”] (Gâfir 40/16) âyeti gibi. قَوْلُهُ الْحَقُّ ifadesinin يَكُونُ fiilinin fâ’ili olması da mümkündür ki mâna şöyle olur: “Hak sözünden, yani gerçek hükmünden dolayı ‘ol’ dediği zaman, gerçek hükmü meydana gelir.” O zaman يَوْمَ kelimesi, بِالْحَقِّ ifadesinin delâlet ettiği mahzûf bir âmilden dolayı mansûb olmuş olacaktır, adeta şöyle denmektedir: Bir şey takdir edilip yaratıldığında, mutlaka gerçek olarak meydana gelmiştir.

[1179] عَالِمِ الْغَيْبِ ifadesi “O ki Gaybı da bilir” anlamında olup, medih anlamı taşıması sebebiyle merfû’ olmuştur.

74. Hani İbrâhim, babası Azer’e “Sen, ‘tanrı’ putlar mı ediniyorsun?” Doğrusu ben, seni ve kavmini apaçık bir sapma içinde görüyorum.” demişti.

[1180] Âzer, İbrâhim *Aleyhisselâm*’ın babasının ismidir. Tarih kitaplarında onun isminin Süryanca Târah olduğu geçer. *Âzer* kelimesinin *Târeh*, *Âber*, *Âzer*, *Şâleh*, *Fâleğ* ve onların isimlerinden bunlara benzeyenler gibi fâ’al vezninde olması kabule şayan en uygun görüştür. آَزَرَ kelimesi, لِأَبِيهِ (babası) kelimesinin atf-ı beyanıdır. *Âzer* kelimesi nidâ olmak üzere Râ’nın zammesiyle آَزَرَ şeklinde de okunmuştur. *Âzer* kelimesinin bir putun ismi olduğu, ona tapmaya özenle devam etmesi sebebiyle bu ismin İbrâhim’in babasına nispet edildiği de söylenmiştir. Tıpkı İbn Kays’ın [v. 75/694] güzelliklerini överek methettiği Rukayyeler’e nispet edilip de İbn Kays er-Rukayyât diye isimlendirilmesi gibi. Yenilerden / *Muhdesînden* olan bir şâirin şiirinde şöyle geçer:

Onun (sevgilinin) kabilesi içinde Esmâ diye çağırırım.
Adeta ‘esmâmdan [isimlerimden] biri haline geldi Esmâ.

82 Kelime *istikrâ* şeklinde kayıtlı olup, Gülnûş Valide Sultan nüshası [93a] esas alınarak değiştirilmiştir./ ed.

[١١٧٨] {قَوْلُهُ الْحَقُّ} مبتدأ، و{يَوْمٌ يَقُولُ} خبره مقدّمًا عليه، وانتصابه بمعنى الاستقرار، كقولك: يوم الجمعة القتال؛ واليوم بمعنى الحين. والمعنى: أنه خلق السموات والأرض قائمًا بالحق والحكمة، وحين يقول لشيء من الأشياء {كُنْ} فيكون ذلك الشيء؛ قوله الحق والحكمة، أي لا يكون شيئًا من السموات والأرض وسائر المكونات إلا عن حكمة وصواب. و{يَوْمٌ يُنْفَخُ} ٥ ظرف لقوله {وَلَهُ الْمُلْكُ} كقوله {لَمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ}؟ [غافر: ١٦] ويجوز أن يكون {قَوْلُهُ الْحَقُّ} فاعل يكون، على معنى: وحين يقول لقوله الحق، أي لقضائه الحق {كُنْ} فيكون قوله الحق. وانتصاب اليوم لمحذوف دلّ عليه قوله {بِالْحَقِّ} كأنه قيل: وحين يكون ويقدر يقوم بالحق.

١٠ [١١٧٩] {عَالِمُ الْغَيْبِ} هو عالم الغيب، وارتفاعه على المدح.

٧٤- ﴿وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ لِأَبِيهِ آزَرَ اتَّخِذْ أَصْنَامًا آلِهَةً إِنِّي أَرَاكَ وَقَوْمَكَ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ﴾

[١١٨٠] {آزَرَ} اسم أبي إبراهيم عليه السلام. وفي كتب التواريخ أن اسمه بالسريانية تارح. والأقرب أن يكون وزن {آزَرَ} فاعل مثل تارح وعابر وعازر وشالغ وفالغ وما أشبهها من أسمائهم، وهو عطف بيان لأبيه. وقرئ «آزَرُ»، ١٥ بالضم على النداء. وقيل: آزر اسم صنم، فيجوز أن ينبز به للزومه عبادته، كما نبز ابن قيس بالرقيات اللاتي كان يشب بهنّ، فقيل: ابن قيس الرقيات. وفي شعر بعض المحدثين:

أَدْعَى بِأَسْمَاءَ نَبَزًا فِي قَبَائِلِهَا ❀ كَأَنَّ أَسْمَاءَ أَضَحَّتْ بَعْدَ أَسْمَائِي

Âzer kelimesiyle *âbidu Âzer* (Azer'in kulu) anlamı kastedilmiş de olabilir. Buna göre muzâf hazfedilmiş ve muzâfun ileyh onun yerine ikame edilmiş olur.

- [1181] أَزْرًا تَتَّخِذُ أَصْنَامًا إِلَهَةً ifadesi] *İzr^{am}* putun ismi olup mâna şöyledir: Hazret-i İbrâhim, inkâr ederek, yani yadırgayarak “İzr’e mi tapıyorsun?” demiş sonra da bu mânayı pekiştirmek ve ortaya koymak için “Yonttuğun putları tanrı ediniyorsun ha!” demiştir. -Bu ikinci kısım da inkârın hükmüne dâhildir çünkü inkârın beyanı gibidir.-

75. Böylece, yakînen inananlardan olsun diye, Biz İbrâhim’e göklerin ve yerin melekûtunu (yani, evrenin gerçek Rabbinin, yegâne ilâhının kim olduğunu) gösteriyorduk.

76. Gece üzerini bürüyünce, bir yıldız gördü. “Benim Rabbim bu herhalde!” dedi. Batıp kaybolunca da “Ben batıp kaybolanları sevmem.” dedi.

- [1182] فَلَمَّا جَنَّ عَلَيْهِ اللَّيْلُ (“Gece üzerini bürüyünce...” [En’âm 6/77]) cümlesi, وَكَذَلِكَ نُرِي (İbrâhim babasına dedi) cümlesine ma’tûftur. قَالَ إِبْرَاهِيمُ لِأَبِيهِ (Böylece Biz İbrâhim’e... gösteriyorduk) cümlesi, bahsedilen ma’tûf ile ma’tûfun aleyh arasında parantez cümlesidir. Anlam şöyledir: İşte böyle bir tarif ve gösterme ile İbrâhim’e göklerin ve yerin melekûtunu, yani evrenin gerçek Rabbinin, yegâne ilâhının kim olduğunu tarif edip gösteriyor, onu rubûbiyyet ve ulûhiyeti tanımaya muvaffak kılıyor ve kalbine açtığımız şeyle onu doğruya yönlendiriyorduk. Böylece biz onun bakışını düzelttik ve ona istidlal / delil çıkartma yolunu gösterdik. Bunu da, yakînen inananlardan olsun diye yaptık.

- [1183] نُرِي (gösteriyorduk) fiili, geçmişteki bir halin hikâyesidir. İbrâhim’in babası Âzer ve kavmi putlara, Güneş’e, Ay’a ve yıldızlara tapıyorlardı. İbrâhim, dinleri hususunda düştükleri hataya dikkatlerini çekmek ve onları gözleme dayalı düşünme ve delil çıkartma yani *nazar* ve *istidlâl* yoluna sevk etmek istedi. Yine onlara, doğru bir düşünce ve bakışın, bu taptıkları şeylerin hiçbirinin ilahlığını doğru saymamaya götüreceğini öğretmek istedi çünkü bunlarda *hudûs* (sonradan olma) delili geçerli idi. Bunların arkasında onları sonradan var eden bir *muhdis*, onları yaratan eşsiz bir sanatkâr [Sâni] ve onların doğuşlarını, batışlarını, intikallerini ve yürüyüşlerini ve diğer hallerini yöneten planlayıcı bir güç [Müdebbir] vardı.

أو أريد عابد آزر، فحذف المضاف وأقيم المضاف إليه مقامه.

[١١٨١] وقرئ «إِزْرًا» تتخذ أصنامًا آلهة»، بفتح الهمزة وكسرهما بعد همزة الاستفهام وزاي ساكنة وراء منصوبة منونة، وهو اسم صنم. ومعناه: أتعبد إزرًا على الإنكار؟ ثم قال: تتخذ أصنامًا آلهة، تثبيتًا لذلك وتقريرًا، وهو داخل في حكم الإنكار، لأنه كالبيان له. ٥

٧٥- ﴿وَكَذَلِكَ نُرِي إِبْرَاهِيمَ مَلَكُوتَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَلِيَكُونَ مِنَ الْمُوقِنِينَ﴾

٧٦- ﴿فَلَمَّا جَنَّ عَلَيْهِ اللَّيْلُ رَأَى كَوْكَبًا قَالَ هَذَا رَبِّي فَلَمَّا أَفَلَ قَالَ لَا أُحِبُّ الْآفِلِينَ﴾

١٠ [١١٨٢] ﴿فَلَمَّا جَنَّ عَلَيْهِ اللَّيْلُ﴾ عطف على ﴿قَالَ إِبْرَاهِيمُ لِأَبِيهِ﴾. وقوله ﴿وَكَذَلِكَ نُرِي إِبْرَاهِيمَ﴾ جملة معترض بها بين المعطوف والمعطوف عليه. والمعنى: مثل ذلك التعريف والتبصير نعرف إبراهيم ونبصره ﴿مَلَكُوتَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾، يعني الربوبية والإلهية؛ ونوفقه لمعرفة ما شرده بما شرحنا صدره وسدّدنا نظره وهديناه لطريق الاستدلال، ﴿وَلِيَكُونَ مِنَ الْمُوقِنِينَ﴾ فعلنا ذلك.

١٥ [١١٨٣] ونري: حكاية حال ماضية، وكان أبوه وقومه يعبدون الأصنام والشمس والقمر والكواكب، فأراد أن ينبههم على الخطأ في دينهم، وأن يرشدهم إلى طريق النظر والاستدلال، ويعرفهم أن النظر الصحيح مؤدّ إلى أن شيئًا منها لا يصحّ أن يكون إلهاً، لقيام دليل الحدوث فيها، وأن وراءها محدثًا أحدثها، وصانعًا صنعها، مدبرًا دبر طلوعها وأفولها وانتقالها ومسيرها وسائر أحوالها.

[1184] “Benim Rabbim bu herhalde!” ifadesi, hasmının batıl bir iddia üzere olduğunu bildiği halde ona insafla davranan ve meramını ‘mezhebine taassupla bağlı olmayan bir kişi gibi’ ifade eden kişinin sözüdür. Çünkü bu, hakka daha çok davet edici ve kötülüğü kışkırtmaktan daha koruyucudur. Sonra o, meramını ifade etmesinin peşinden hasmına yüklenir ve getirdiği delillerle hasmının batıl iddialarını boşa çıkartır.

[1185] “Ben batıp kaybolanları” yani bir halden diğer hale geçen, bir mekândan diğer mekâna intikal eden ve bir örtüyle perdelenip görünmez hale gelen batıl ‘rab’lere kulluk etmeyi “sevmem” çünkü bunlar, [gerçek ma'bûdun değil] gök cisimlerinin sıfatlarındandır.

77. Ay'ı doğmuş vaziyette görünce “Benim Rabbim bu olmalı!” dedi. O da batınca “Rabbim beni hidayete erdirmezse kesinlikle dalâlet içindeki (şu) kavimden olacağım!” dedi.

[1186] بَازِغًا kelimesi, “doğuşun başlangıcında olan” anlamındadır. “Rabbim beni hidayete erdirmezse” ifadesiyle kavminin dikkatini batıp kaybolma bakımından yıldızlara benzeyen Ay'ı ilâh edinen birinin kesinlikle dalâlete düşmüş olacağına ve gerçeği bulmanın ancak Allah'ın tevfik ve lütfu ile gerçekleşeceğine çekmiştir.

78. Sonra güneşi doğarken görünce “Benim Rabbim bu... Bu daha büyük!” dedi... Ama o da batınca dedi ki “Ey kavmim! Ben sizin şirk koştuklarınızdan berîyim!”

[1187] “Bu daha büyük!” ifadesi de yine hasma karşı insaflı davranma niyetiyle kullanılmış bir sözdür. “Ben sizin şirk koştuklarınızdan” yani Yaratıcı'larına ortak kıldığınız gök cisimlerinden “berîyim!”

79. “Ben, varlığımı samimi bir muvahhit olarak, gökleri ve yeri yaratana yönelttim. Müşriklerden de değilim!”

[1188] “Ben, varlığımı samimi bir muvahhit olarak, gökleri ve yeri yaratana” yani sonradan meydana gelmiş olan [yıldız, Ay ve Güneş gibi] şeylerin, varlığına - birliğine ve kendilerini yoktan yaratanın O olduğuna delâlet ettiği Zât'a “yönelttim.”

[1189] Hazret-i İbrâhim'le ilgili bu olayın, gerçeği bulmak üzere onun bizzat kendi içinde yaşadığı düşünce ve istidlâl olup Allah Teâlâ'nın bunu haber verdiği de söylenmiştir. Ancak “Rabbim beni hidayete erdirmezse...” [77. âyet] ve “Ey kavmim! Ben sizin şirk koştuklarınızdan berîyim!” [78. âyet] ifadeleri sebebiyle birinci görüş daha açıktır.

[١١٨٤] { هَذَا رَبِّي } قول من ينصف خصمه مع علمه بأنه مبطل، فيحكي قوله كما هو غير متعصب لمذهبه. لأن ذلك أدعى إلى الحق وأنجي من الشغب، ثم يكرّ عليه بعد حكايته فيبطله بالحجة.

[١١٨٥] { لَا أُحِبُّ الْآفِلِينَ } لَا أُحِبُّ عِبَادَةَ الْأَرْبَابِ الْمُتَغَيِّرِينَ مِنْ حَالٍ إِلَى حَالٍ، الْمُتَنَقِّلِينَ مِنْ مَكَانٍ إِلَى آخَرَ، الْمُحْتَاجِينَ بَسْتَرٍ، فَإِنَّ ذَلِكَ مِنْ صِفَاتِ الْأَجْرَامِ. ٥

٧٧- ﴿فَلَمَّا رَأَى الْقَمَرَ بَازِعًا قَالَ هَذَا رَبِّي فَلَمَّا أَفَلَ قَالَ لَئِنْ لَمْ يَهْدِنِي رَبِّي لَأَكُونَنَّ مِنَ الْقَوْمِ الضَّالِّينَ﴾

[١١٨٦] { بَازِعًا } مُبْتَدَأًا فِي الطَّلُوعِ { لَئِنْ لَمْ يَهْدِنِي رَبِّي } تَنْبِيهُ لِقَوْمِهِ عَلَى أَنَّ مَنْ اتَّخَذَ الْقَمَرَ إِلَهًا وَهُوَ نَظِيرُ الْكَوْكَبِ فِي الْأَفُولِ، فَهُوَ ضَالٌّ، وَأَنَّ الْهَدَايَةَ إِلَى الْحَقِّ بِتَوْفِيقِ اللَّهِ وَلَطْفِهِ. ١٠

٧٨- ﴿فَلَمَّا رَأَى الشَّمْسَ بَازِعَةً قَالَ هَذَا رَبِّي هَذَا أَكْبَرُ فَلَمَّا أَفَلَتْ قَالَ يَا قَوْمِ إِنَّي بَرِيءٌ مِمَّا تُشْرِكُونَ﴾

[١١٨٧] { هَذَا أَكْبَرُ } مِنْ بَابِ اسْتِعْمَالِ النِّصْفَةِ أَيْضًا مَعَ خُصُومِهِ. { إِنَّي بَرِيءٌ مِمَّا تُشْرِكُونَ } مِنَ الْأَجْرَامِ الَّتِي تَجْعَلُونَهَا شُرَكَاءَ لِخَالِقِهَا.

٧٩- ﴿إِنِّي وَجْهْتُ وَجْهِيَ لِلَّذِي فَطَرَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ حَنِيفًا وَمَا أَنَا مِنَ الْمُشْرِكِينَ﴾ ١٥

[١١٨٨] { إِنِّي وَجْهْتُ وَجْهِيَ لِلَّذِي فَطَرَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ } أَيُّ لِلَّذِي دَلَّتْ هَذِهِ الْمُحَدَّثَاتُ عَلَيْهِ وَعَلَى أَنَّهُ مُبْتَدِئُهَا وَمُبْتَدِعُهَا.

[١١٨٩] وقيل: هذا كان نظره واستدلاله في نفسه، فحكاها الله. والأول أظهر، لقوله { لَئِنْ لَمْ يَهْدِنِي رَبِّي }، وقوله { قَالَ يَا قَوْمِ إِنَّي بَرِيءٌ مِمَّا تُشْرِكُونَ }. ٢٠

[1190] **Şayet** “Neden Hazret-i İbrâhim, kavmine [gök cisimlerinin] doğu-
suyla değil de batışıyla delil getirdi? Halbuki ikisi de bir halden diğer hale
intikaldir” **dersen şöyle derim:** Batışla delil getirme daha açıktır. Çünkü o,
gizlenmeli, perdelenmeli bir intikaldir [‘doğuş’ ise nispeten yetkinlik ve güzellik ifade
5 etmektedir].

[1191] **Şayet** “Benim Rabbim bu olmalı!” sözündeki *bu* (هَذَا) ile [müennes
bir kelime olan] *şemse*, yani Güneş’e işaret edildiği halde *bunun* müzekker ol-
masının hikmeti nedir” **dersen şöyle derim:** Bunun hikmeti, her ikisinin de
aynı şeyden ibaret olması sebebiyle mübtedânın haber gibi kılınmasıdır. Tıpkı
10 *mâ câ’et hâcetüke* (Senin hacetin gelmedi) ve *men kânet ümmüke* (senin annen
kimdi?) sözlerinde ve لَمْ تَكُنْ فِتْنَتُهُمْ إِلَّا أَنْ قَالُوا (“[Bizi] kandırmaya çalışmak adına
söyleyebilecekleri tek şey ... demekten ibaret olacaktır” [En’âm 6/23]) âyetinde
olduğu gibi [*yekun - tekun*]. *Hâzânın* kullanılmasında böyle bir yolun tercih edil-
mesi *rabb* kelimesini müenneslik şüphesinden korumak içindir. Dikkat eder-
15 sen onlar, müenneslik alametinden sakınmak için Allah’ın sıfatı olarak ‘*allâm*
(her şeyi en iyi bilen) dediler de ‘*allâme* demediler. Halbuki ‘*allâme* kelimesi
‘*allâmdan* daha belîğdir.

[1192] [75. âyette] *nurî* kelimesi Tâ ile ve *melekût* kelimesi ref’ ile olmak
üzere, وَكَذَلِكَ تُرَىٰ إِبْرَاهِيمَ مَلَكُوتَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ şeklinde de okunmuş olup
20 “Böylece göklerin ve yerin melekûtu, İbrâhim’e rubûbiyyet delillerini göster-
miş oluyordu.” anlamındadır.

**80. Ama kavmi onunla cedelleşti... O da dedi ki: “Beni doğru yola
Allah iletmişken, siz O’nun hakkında mı benimle cedelleşiyorsunuz?!
Ben sizin O’na ortak koştuklarınızdan korkmam. -Rabbim bir şey
25 dilerse (yani, bana zarar gelmesini O isterse) o zaman başka.- Benim
Rabbim, bilgi bakımından her şeyi kuşatmıştır. Hâlâ düşünüp ders çı-
karmayacak mısınız?”**

**81. “Hem siz Allah’ın size hiçbir güçlü kanıt indirmedeği şeyleri
O’na ortak koştuktan korkmazken, ben nasıl, sizin O’na şirk koştu-
30 ğunuz şeylerden korkarım?! Bu durumda, güvende olmaya bu iki züm-
reden hangisi daha lâyıktır? Biliyorsanız (söyleyin).”**

**82. “İman edip de imanlarına zulüm bulaştırmayanlar, bunların
hakkıdır işte, güvende olmak... Doğru yolda gidenler de onlardır.”**

[١١٩٠] فَإِنْ قُلْتُ: لِمَ احتج عليهم بالأفول دون البزوغ، وكلاهما انتقال من حال إلى حال؟ قلت: الاحتجاج بالأفول أظهر، لأنه انتقال مع خفاء واحتجاب.

[١١٩١] فَإِنْ قُلْتُ: ما وجه التذكير في قوله {هَذَا رَبِّي} والإشارة للشمس؟
 ٥ قلت: جعل المبتدأ مثل الخبر لكونهما عبارة عن شيء واحد، كقولهم: ما جاءك حاجتك، ومن كانت أمك، و{لَمْ تَكُنْ فِتْنَتُهُمْ إِلَّا أَنْ قَالُوا} [الأنعام: ٢٣]. وكان اختيار هذه الطريقة واجباً لصيانة الرب عن شبهة التأنيث. ألا تراهم قالوا في صفة الله عَلَّام، ولم يقولوا عَلَّامة، وإن كان العلامة أبلغ، احترازاً من علامة التأنيث.

١٠ [١١٩٢] وقرئ «تُرِي إِبْرَاهِيمَ مَلَكُوتَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ» بالتاء ورفع الملكوت. ومعناه: تبصره دلائل الربوبية.

٨٠- «وَحَاجَّهُ قَوْمُهُ قَالَ أَتُحَاجُّونِي فِي اللَّهِ وَقَدْ هَدَانِ وَلَا أَخَافُ مَا تُشْرِكُونَ بِهِ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ رَبِّي شَيْئًا وَسِعَ رَبِّي كُلَّ شَيْءٍ عِلْمًا أَفَلَا تَتَذَكَّرُونَ»
 ٨١- «وَكَيْفَ أَخَافُ مَا أَشْرَكْتُمْ وَلَا تَخَافُونَ أَنَّكُمْ أَشْرَكْتُمْ بِاللَّهِ مَا لَمْ يُنَزَّلْ بِهِ عَلَيْكُمْ سُلْطَانًا فَأَيُّ الْفَرِيقَيْنِ أَحَقُّ بِالْأَمْنِ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ»
 ١٥ ٨٢- «الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ أُولَئِكَ لَهُمُ الْأَمْنُ وَهُمْ مُهْتَدُونَ»

[1193] “Ama kavmi onunla cedelleşti. O da dedi ki: Siz benimle (...) Allah hakkında mı cedelleşıyorsunuz?!” Kavmi Allah’ın birliğini ve ortağı bulunmadığı inancını yadırgayarak onunla cedelleşmiştir. “O da dedi ki: Beni doğru yola” yani tevhide “Allah iletmişken siz O’nun hakkında mı benimle cedelleşıyorsunuz?!”

[1194] “Ben sizin O’na ortak koştuklarınızdan korkmam!” [dedi.] Çünkü Hazret-i İbrâhim’i, sahte mabutlarının kendisine bir kötülük dokundurmasıyla korkutmuşlardı. “-Rabbim bir şey dilerse (yani, bana zarar gelmesini O isterse) o zaman başka.-” Yani Rabbimin korkulacak bir şey dileme vakti başka. Buna göre cümlede *vakt* kelimesi hazfedilmiştir. Yani ben sizin mabutlarınızdan hiçbir vakit [asla] korkmam. Çünkü onlar hiçbir faydaya ve zarara güç yetiremezler. Ancak, bir günah işleyerek başıma kötü bir şey gelmesine bizzat kendim sebep olmam şartıyla, Rabbimin o sahte mabutlar cihetinden bana korkutucu bir şey dokundurmayı dilemesi müstesna. Beni bir yıldızla (meteor) taşlaması, Güneş ve Ay’dan kopan bir parçayla cezalandırması yahut onları bana zarar verebilecek bir kuvvet ve kudrette yaratması gibi.

[1195] “Benim Rabbim, bilgi bakımından her şeyi kuşatmıştır” yani Allah Teâlâ’nın ilminde, putlar tarafından beni korkutacak bir şeyin vukua gelmesi, acayip ve uzak karşılanabilecek bir şey değildir. “Hâlâ düşünüp ders çıkarmayacak mısınız” ki doğru ile yanlışı ve kâdirle âcizi birbirinden ayırabilesiniz?!

[1196] “Ben” kendisinden korkulmaktan güvende olunan ve hiçbir şekilde zarar verme özelliği taşımayan bir şeyle beni korkutmaya çalışmanızdan “nasıl korkabilirim ki? Oysa” siz, bütün korkuların kendisine bağlı bulunduğu ‘şey’den, yani ortaklıkları hususunda Allah’ın size hiçbir güçlü kanıt indirmedeği varlıkları O’na ortak koşmanızdan “korkup çekinmiyorsunuz.” Allah’a ortak koşma, doğruluğu hakkında hiçbir delilin asla sahih kabul edilmeyeceği bir husustur. İbrâhim *Aleyhisselâm* bu sözüyle adeta şöyle demek istemiştir: “Sizin ne gibi bir gerekçeniz var ki benim hakkımda güven yerinde güvende olmayı yadırgıyor da kendiniz hakkında korku yerinde güvende olmayı yadırgamıyorsunuz?”

[1197] Hazret-i İbrâhim, nefsini tezkiye etmiş olmamak için “Güvende olmaya hangimiz, siz mi yoksa ben mi lâyıkm?” demedi de bundan vazgeçerek “bu iki zümreden” -yani Müşrik ve muvahhidlerden- dedi. Sonra cevabı sorudan ayırıp yeni bir başlangıç yaparak şöyle dedi: “İmanlarına zulüm bulaştırmayanlar” yani imanlarına kendilerini fıska düşürecek bir günah bulaştırmayanlar. *Zulmü inkâr* anlamıyla tefsir etmeye *lebs* lafzı mâni olmaktadır⁸³.

83 Mufessir muhtemelen, “Aynı kişiye inkârla ‘karışık’ bir iman olmaz ama aynı kişiye salih amelle fasit amel ‘karışık’ halde olabilir.” demek istiyor. / ed.

[١١٩٣] {وَحَاجَّهُ قَوْمُهُ قَالَ أَتُحَاجُّونِي فِي اللَّهِ} وكانوا حاجُّوه في توحيد الله ونفي الشركاء عنه منكرين لذلك، {وَقَدْ هَدَانِ} يعني إلى التوحيد.

[١١٩٤] {وَلَا أَخَافُ مَا تُشْرِكُونَ بِهِ} وقد خوّفوه أن معبوداتهم تصيبه بسوء {إِلَّا أَنْ يَشَاءَ رَبِّي شَيْئًا} إلا وقت مشيئة ربي شيئاً يُخَافُ، فحذف الوقت، يعني لا أخاف معبوداتكم في وقت قط؛ لأنها لا تقدر على منفعة ولا مضرة، إلا إذا شاء ربي أن يصيبني بمخوف من جهتها إن أصبت ذنباً استوجب به إنزال المكروه، مثل أن يرجمني بكوكب أو بشقة من الشمس أو القمر، أو يجعلها قادرة على مضرتي.

[١١٩٥] {وَسِعَ رَبِّي كُلَّ شَيْءٍ عِلْمًا} أي ليس بعجب ولا مستبعد أن يكون في علمه إنزال المخوف بي من جهتها. {أَفَلَا تَتَذَكَّرُونَ} فتميزوا بين الصحيح والفاسد والقادر والعاجز.

[١١٩٦] {وَكَيْفَ أَخَافُ} لتخويفكم شيئاً مأمون الخوف لا يتعلق به ضرر بوجه {و} أنتم {لَا تَخَافُونَ} ما يتعلق به كل مخوف وهو إشراككم بالله ما لم ينزل بإشراكه {سُلْطَانًا} أي حجة، لأن الإشراك لا يصح أن يكون عليه حجة، ١٥ كأنه قال: وما لكم تنكرون علي الأمن في موضع الأمن، ولا تنكرون على أنفسكم الأمن في موضع الخوف.

[١١٩٧] ولم يقل: فأينا أحق بالأمن؛ أنا أم أنتم، احترازاً من تركيته نفسه، فعدل عنه إلى قوله {فَأَيُّ الْفَرِيقَيْنِ} يعني فريقي المشركين والموحدين. ثم استأنف الجواب على السؤال بقوله {الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ} أي ٢٠ لم يخلطوا إيمانهم بمعصية تفسقهم. وأبى تفسير الظلم بالكفر لفظ اللبس.

83. Kavmine karşı İbrâhim'e verdiğimiz (aklî) kanıtımız budur. Biz, dilediklerimizi derece derece yükseltiyoruz. Şüphesiz, senin Rabbin 'mutlak hikmet ve ilim sahibi'dir (Hakîm, Alîm).

[1198] "... verdiğimiz" yani İbrâhim'e gösterdiğimiz, ortaya koymaya kendisini muvaffak kıldığımız "... budur" yani, İbrâhim *Aleyhisselâm*'ın "Gece üzerini bürüyünce..." [En'âm 6/76] âyetinden başlayarak "Doğru yolda gidenler de onlardır" [En'âm 6/82] âyetine kadar kavmine karşı ileri sürdüğü delillerin tamamı. "Biz" ilim ve hikmette "dilediklerimizin derecelerini yükseltiriz." دَرَجَاتٍ kelimesi tenvinle de okunmuştur. ["Biz, dilediklerimizi derece derece yükseltiyoruz" anlamında.]

10 **84. Ve ona İshâk'ı ve Ya'kûb'u hibe ettik, her birine doğru yolu gösterdik -ki daha önce de Nûh'a doğru yolu göstermiştik- ve onun soyundan gelen Dâvûd'a, Süleyman'a, Eyyûb'a, Yûsuf'a, Mûsâ'ya ve Hârûn'a... İhsan üzere hareket edenleri böyle mükâfatlandırırız Biz.**

85. Zekerıyyâ'ya, Yahyâ'ya, İsâ'ya ve İlyâs'a... -Hepsi salihlerdendir.-

15 **86. İsmâîl'e, Elyesâ'ya, Yûnus'a ve Lût'a... -Her birini âlemlere üstün kıldık.-**

87. Onların atalarından, nesillerinden, kardeşlerinden bir kısmına da... -Bunları derleyip kendilerine getirdik ve dosdoğru bir yola ilettik.-

20 **88. Bu, Allah'ın hidayetidir, O, dilediği kullarını onunla hidayete erdiliyor. Bu(rada sayıla)nlar da şirk koşsalardı, onların yapageldikleri şeyler de boşa giderdi!**

[1199] "Onun soyundan" kelimesindeki zamir ya Hazret-i Nûh veya Hazret-i İbrâhim'e aittir. دَاوُد ismi ise نُوحًا kelimesine atfedilmiştir. Mânası "Dâvûd'a da doğru yolu göstermiştik" demektir. "Onların atalarından" yani onların atalarından da bir kısmını üstün kıldık. Bu ifade, كُلُّ ("her birine..." [En'âm 6/84]) kelimesine atfedilmek sûretiyle nasb makamındadır.

[1200] "Bu(rada sayıla)nlar da" üstünlüklerine, önde olmalarına ve derecelerinin yüksek olmasına rağmen "şirk koşsalardı" amellerinin boşa gitmesi bakımından onlar da başkalarıyla aynı durumda olurlardı. Nitekim Allah Teâlâ ve Tekaddes, "Şayet (Allah'a) ortak koşarsan, amellerin kesinlikle boşa gider!" [Zümer 39/65] buyurmaktadır.

٨٣- ﴿وَتِلْكَ حُجَّتُنَا آتَيْنَاهَا إِبْرَاهِيمَ عَلَى قَوْمِهِ نَرْفَعُ دَرَجَاتٍ مَن نَّشَاءُ إِنَّ رَبَّكَ حَكِيمٌ عَلِيمٌ﴾

[١١٩٨] {وَتِلْكَ} إشارة إلى جميع ما احتج به إبراهيم عليه السلام على قومه من قوله {فَلَمَّا جَنَّ عَلَيْهِ اللَّيْلُ} إلى قوله {وَهُمْ مُهْتَدُونَ} [الأنعام: ٨٢]. ومعنى {آتَيْنَاهَا} ٥ أرشدناه إليها ووفقناه لها. {نَرْفَعُ دَرَجَاتٍ مَن نَّشَاءُ} يعني في العلم والحكمة. وقرئ بالتنوين.

٨٤- ﴿وَوَهَبْنَا لَهُ إِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ كُلًّا هَدَيْنَا وَنُوحًا هَدَيْنَا مِن قَبْلُ وَمِن ذُرِّيَّتِهِ دَاوُدَ وَسُلَيْمَانَ وَأَيُّوبَ وَيُوسُفَ وَمُوسَى وَهَارُونَ وَكَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ﴾

٨٥- ﴿وَزَكَرِيَّا وَيَحْيَى وَعِيسَى وَإِلْيَاسَ كُلٌّ مِّنَ الصَّالِحِينَ﴾

٨٦- ﴿وَإِسْمَاعِيلَ وَالْيَسَعَ وَيُونُسَ وَلُوطًا وَكُلًّا فَضَّلْنَا عَلَى الْعَالَمِينَ﴾ ١٠

٨٧- ﴿وَمِن آبَائِهِمْ وَذُرِّيَّاتِهِمْ وَإِخْوَانِهِمْ وَاجْتَبَيْنَاهُمْ وَهَدَيْنَاهُمْ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ﴾

٨٨- ﴿ذَلِكَ هُدَى اللَّهِ يَهْدِي بِهِ مَن يَشَاءُ مِّن عِبَادِهِ وَلَوْ أَشْرَكُوا لَحَبِطَ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾

١٥ [١١٩٩] {وَمِن ذُرِّيَّتِهِ} الضمير لنوح أو لإبراهيم. و{داود} عطف على {نوحا}، أي وهدينا داود. {وَمِن آبَائِهِمْ} في موضع النصب عطفاً على {كلاً}، بمعنى: وفضلنا بعض آبائهم.

[١٢٠٠] {وَلَوْ أَشْرَكُوا} مع فضلهم وتقدمهم وما رفع لهم من الدرجات لكانوا غيرهم في حبوط أعمالهم، كما قال تعالى وتقدس {لَئِنْ أَشْرَكَتَ لَيَحْبَطَنَّ عَمَلُكَ} ٢٠ [الزمر: ٦٥].

89. Bunlardır işte, kendilerine kitabı, hikmeti ve peygamberliği verdiklerimiz... Şayet şunlar (yani, bu salih zâtların soyundan gelen şimdikiler), bunu inkâr ediyorlarsa Biz, onu artık bunu inkâr etmeyen bir kavme havale etmişizdir. (İlahî mesajı artık Müslümanlar taşıyacaktı.)

- 5 [1201] “Kendilerine kitabı verdiklerimiz” ifadesindeki *kitapla* kitap cinsi anlamını murad etmiştir. “Şayet şunlar” yani Mekke ehli, “bunu” yani kitabı, hikmeti ve nübüvveti veya sadece nübüvveti “inkâr ediyorlarsa...” قَوْمًا (kavim) kelimesinden maksat, ismi zikredilen peygamberler ve onlara tâbi olanlardır. Bunun delili, “İşte bunlardır Allah’ın hidayet ettikleri!.. Öyleyse (şimdikilere değil) sadece bunların hidayetine uy” [En’âm 6/90] âyeti ve “Şayet şunlar, bunu inkâr ediyorlarsa” ifadesinin, öncesine vasledilmesidir. Bununla birlikte, bahsedilen kimselerin, Peygamber (s.a.)’in ashâbı ve ona iman eden herkes, Âdemoğullarından mümin olan herkes ve melekler olduğu da söylenmiştir. Ensâr *Radıyallâhu ‘Anhum*, bahsedilen kişilerin kendileri olduklarını iddia etmişlerdir. Mücâhid [v. 103/721] ise
- 10 “bunların İran coğrafyasındakiler olduğunu” söyler. İlahî mesajın onlara havale edilmesinden maksat da onların buna inanmaya muvaffak olmaları ve onun hukukunu hakıyla yerine getirmeleridir. Tıpkı bir işi yapmak üzere vekil kılınan bir adamın o işi tam anlamıyla üstlenip gereği gibi yapması ve onu muhafaza etmesi gibi.

- 20 [1202] بِهَا (bunu) ifadesindeki Bâ, كَافِرِينَ (kâfirler) kelimesiyle bağlantılı olup بِكَافِرِينَ’deki ise nefyi pekiştirmek içindir.

90. İşte bunlardır Allah’ın hidayet ettikleri!.. Öyleyse (şimdikilere değil) sadece bunların hidayetine uy. De ki: Ben buna karşı sizden hiçbir ücret istemem. Bu, (sadece bir topluma değil, bütün) âlemlere açık bir öğüttür.

- 25 [1203] “Öyleyse sadece bunların hidayetine uy” yani uymak için sadece bunların hidayetlerini tercih et ve başkasına değil sadece bunlara uy. Zira mef’ûlün takdim edilmiş olması böyle bir mânâyı ifade etmektedir. “Bunların hidayeti”nden murat, onların Allah’a inanmaları, O’nu birlemeleri ve dinin temelleri / esasları hususunda takip ettikleri yoldur, şeriatler bunun dışındadır
- 30 çünkü bunlarda peygamberden peygambere farklılık söz konusudur. Dolayısıyla şeriatler neshedilmedikleri takdirde hidayettirler neshedildikleri takdirde artık hidayet olma özellikleri kalmaz. Fakat dinin temelleri / esasları böyle değildir bunlar ebedi olarak hidayettir.

- [1204] اقْتَدِهْ (uy) kelimesindeki Hâ, üzerinde vakıf yapılması için getirilmiştir vasıl halinde düşer. Ancak Mushaf’ta Hâ yazılı olduğundan, vakfın tercih edilmesi daha güzel görülmüştür.

٨٩- ﴿أُولَئِكَ الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ وَالْحُكْمَ وَالنُّبُوَّةَ فَإِنْ يَكْفُرْ بِهَا هَؤُلَاءِ فَقَدْ وَكَلْنَا بِهَا قَوْمًا لَيَسُوا بِهَا بِكَافِرِينَ﴾

[١٢٠١] {آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ} يريد الجنس {فَإِنْ يَكْفُرْ بِهَا} بالكتاب والحكمة والنبوة، أو بالنبوة. {هَؤُلَاءِ} يعني أهل مكة. {قَوْمًا} هم الأنبياء المذكورون ومن تابعهم، بدليل قوله {أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَى اللَّهُ فَبِهِدَاهُمْ أَقْتَدَهُ}، وبدليل وصل قوله {فَإِنْ يَكْفُرْ بِهَا هَؤُلَاءِ} بما قبله. وقيل: هم أصحاب النبي ﷺ وكل من آمن به. وقيل: كل مؤمن من بني آدم. وقيل: الملائكة. وادعى الأنصار أنها لهم. وعن مجاهد: هم الفرس. ومعنى توكلهم بها: أنهم وفقوا للإيمان بها والقيام بحقوقها كما يوكل الرجل بالشيء ليقوم به، ويتعهد ويحافظ عليه.

١٠ [١٢٠٢] والباء في {بِهَا} صلة كافرين؛ وفي {بِكَافِرِينَ} تأكيد النفي.

٩٠- ﴿أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَى اللَّهُ فَبِهِدَاهُمْ أَقْتَدَهُ قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِنْ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ لِلْعَالَمِينَ﴾

[١٢٠٣] {فَبِهِدَاهُمْ أَقْتَدَهُ} فاختص هداهم بالافتداء، ولا تقتد إلا بهم. وهذا معنى تقديم المفعول، والمراد بهداهم طريقتهم في الإيمان بالله وتوحيده وأصول الدين دون الشرائع، فإنها مختلفة وهي هدى، ما لم تنسخ. فإذا نسخت لم تبق هدى، بخلاف أصول الدين فإنها هدى أبداً.

[١٢٠٤] والهاء في {أَقْتَدَهُ} للوقف تسقط في الدرج. واستحسن إشار الوقف لثبات الهاء في المصحف.

91. (Meselâ) “Allah hiçbir insana hiçbir şey indirmemiştir!” derken, Allah’ı hakkıyla takdir edememişlerdir (bu nebilerin soyundan gelenler)... De ki: (Ey Yahudi âlimleri!) Mûsâ’nın insanlar için nur ve hidayet olarak getirdiği o kitabı kim indirdi öyleyse?! Hani, kâğıt/deri malzemelere yazıp da (işinize gelenleri) açıkladığınız, birçoğunu ise gizlediğiniz sizin ve atalarınızın bilmediği şeylerin, sayesinde size öğretildiği kitabı... “Tabî ki Allah” de... Sonra da bırak onları daldıkları yanlış yolda oyalanadursunlar!

[1205] “Allah’ı hakkıyla takdir edememişlerdir...” Yani peygamber gönderilmesini ve vahyi inkâr ederken, kullarına olan rahmeti ve lütfu bakımından Allah’ı hakkıyla tanıyamamışlardır. Halbuki bu risâlet ve vahiy, Allah’ın en büyük rahmeti ve en yüce nimetidir. Bu sebeptendir ki Cenâb-ı Hak Peygamber (s.a.)’e hitaben “Biz seni tamamen âlemlere rahmet’ olarak gönderdik” [Enbiyâ 21/107] buyurmuştur. Veya onlar, kâfirlere olan hışmı ve onları azapla şiddetli bir şekilde yakalaması bakımından Allah’ı hakkıyla tanıyamamışlar da nübüvveti inkâr etmek üzere bu büyük sözü söylemeye yeltenirken Allah’tan korkmamışlardır. Bu sözü söyleyenlerden murat, تَجْعَلُونَهُ (onu kılıyorsunuz) kelimesini ve yine تُبْدُونَهَا (onu açıklıyorsunuz) ve تُخْفُونَهَا (gizliyorsunuz) kelimelerini Tâ ile okuyanların kıraatine göre Yahudilerdir. Bunlar bu sözü ancak Kur’ân’ın Peygamber (s.a.)’e indirilişini inkârda mübalağa için söylemişler fakat Tevrat’ın Mûsâ *Aleyhisselâm*’a indirilişi gibi mutlaka ikrar etmeleri gereken bir delille ilzâm olunmuş, susturulmuşlardır. Cenâb-ı Hak onları azarlamayı, kendi kitapları karşısındaki cehaletleri ve onun gereğini yerine getirmemele- ri sebebiyle onları yermeyi, kitaplarını tahrif etmelerini ve yine kitaplarının bir kısmını açıklayıp bir kısmını gizlemelerini bu ilzâmın altına dercetmiş ve şöyle buyurmuştur: “Mûsâ’nın insanlar için nur ve hidayet olarak getirdiği o kitap...” Fakat onlar bunu değiştirmiş bir kısım hükümleri ondan eksiltmiş ve istediklerini açıklayıp işlerine gelmeyenleri gizleyebilmek için onu parça parça kâğıtlar haline getirmişlerdir.

[1206] Rivayete göre, Yahudilerin âlim ve reislerinden Mâlik b. es-Sayf’a Peygamber (s.a.), şöyle dedi: “Tevrat’ı Hazret-i Mûsâ’ya indirene seni şahit tutarak soruyorum: Sen Tevrat’ta ‘Şüphesiz Allah, göbeği yağ bağlamış şişman alime buğzeder’ şeklinde bir ifade buluyor musun? İşte orada bahsedilen şişman âlim sensin! Zira sen, Yahudilerin sana verdiği malından yiye yiye böyle semirdin!” Bu söz üzerine orada bulunanlar güldüler.

٩١- ﴿وَمَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ إِذْ قَالُوا مَا أَنزَلَ اللَّهُ عَلَى بَشَرٍ مِنْ شَيْءٍ قُلْ مَنْ أَنزَلَ الْكِتَابَ الَّذِي جَاءَ بِهِ مُوسَى نُورًا وَهُدًى لِلنَّاسِ تَجْعَلُونَهُ قَرَاطِيسَ تُبْدُونَهَا وَتُخْفُونَ كَثِيرًا وَعُلِّمْتُمْ مَا لَمْ تَعْلَمُوا أَنْتُمْ وَلَا آبَاؤُكُمْ قُلِ اللَّهُ ثُمَّ ذَرْهُمْ فِي خَوْضِهِمْ يَلْعَبُونَ﴾

٥ [١٢٠٥] {وَمَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ} وما عرفوه حق معرفته في الرحمة على عباده واللفظ بهم حين أنكروا بعثة الرسل والوحي إليهم؛ وذلك من أعظم وأجل نعمته. {وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ} [الأنبياء: ١٠٧]. أو ما عرفوه حق معرفته في سخطه على الكافرين وشدة بطشه بهم، ولم يخافوه حين جسروا على تلك المقالة العظيمة من إنكار النبوة. والقائلون هم اليهود، بدليل قراءة من قرأ «تجعلونه» بالتاء. وكذلك {تُبْدُونَهَا وَتُخْفُونَ}. وإنما قالوا ذلك مبالغة في إنكار إنزال القرآن على رسول الله ﷺ، فالزموا ما لا بد لهم من الإقرار به من إنزال التوراة على موسى عليه السلام وأدرج تحت الإلزام توبيخهم وأن نعي عليهم سوء جهلهم لكتابهم وتحريفهم، وإبداء بعض وإخفاء بعض فقل: {جَاءَ بِهِ مُوسَى} وهو نور وهدى للناس حتى غيروه، ونقصوه وجعلوه قراطيس مقطعة وورقات مفرقة، ليتمكنوا مما راموا من الإبداء والإخفاء. ١٥

[١٢٠٦] وروي أن مالك بن الصيف من أحبار اليهود ورؤسائهم قال له رسول الله ﷺ: "أنشدك بالذي أنزل التوراة على موسى هل تجد فيها أن الله يبغيض الحبر السمين؟ فأنت الحبر السمين، قد سمت من مالك الذي يطعمك اليهود." فضحك القوم،

Mâlik öfkelen-di ve Ömer (r.a.)'a dönerek "Allah hiçbir insana hiçbir şey indir-memiştir!" dedi. Bunun üzerine Mâlik'in kavmi "Yazıklar olsun sana! Seninle ilgili bize ulaşan bu durum ne böyle!?" dediler. O da Peygamber'in kendisini öfkelen-dirdiğini söyledi. Bunun üzerine kavmi onu başkanlıktan azlederek, ye-rine Kâ'b b. Eşref'i getirdi.

[1207] "Allah hiçbir insana hiçbir şey indirmemiştir!" sözünü söyleyen-lerin Kureyş olduğu ve Tevrat'ın indirilmesiyle bunların da ilzâm olunduğu söylenmiştir. Çünkü onlar, Medine'de Yahudilerden Hazret-i Mûsâ ve Tevrat hakkında bazı şeyler işitiyorlar ve "Bize de kitap indirilseydi şüphesiz biz onlar-dan daha doğru yolda giderdik" [En'âm 6/157] diyorlardı.

[1208] "Sizin ve atalarınızın bilmediği şeylerin, sayesinde size öğretildi-ği..." Buradaki hitap Yahudileredir. Yani Tevrat'ı yüklenen kimseler olduğunuz halde sizin ve sizden daha âlim olan geçmiş atalarınızın bilmediği şeyler, kendi-sine vahyedilen bilgiler sayesinde Muhammed *Aleyhisselâm*'ın lisanı üzere size öğretil-di. Nitekim bu hususta şöyle buyrulmaktadır: "Bu Kur'ân, anlaşmazlığa düştükleri şeylerin çoğunu İsrâîloğullarına anlatmaktadır." [Neml 27/76] Hita-bın, Kureyş'e olduğu da söylenmiştir; "Ataları uyarılmadığı için gafil kalmış bir kavmi uyarasın diye..." [Yâsîn 36/6] âyetindeki gibi.

[1209] "Tabii ki Allah, de..." Yani, o Tevrat'ı Allah indirdi, de. Çünkü sana aksi bir cevap veremezler. "Sonra da bırak onları daldıkları yanlış yolda" yani içine daldıkları batıllarında "oyalanadursunlar!" Zira onları delille ilzâm ettikten sonra artık sana bir sorumluluk yoktur. Kendisine faydasız bir şeyle uğraşan kişiye "Ne oynuyorsun öyle!" denilir. يَلْعَبُونَ (oyalanadursunlar) ifade-si, ذَرَهُمْ (bırak onları) veya خَوَّضِهِمْ (daldıkları yanlış yol) kelimesinden haldir. 25 يَلْعَبُونَ فِي خَوَّضِهِمْ ifadesinin, يَلْعَبُونَ'den hal olması da يَلْعَبُونَ veya ذَرَهُمْ ifadesine sıla olması da câizdir.

92. (Resûlüm!) İşte bu (Kur'ân) da anaşehri ve çevresindekileri uya-rasın diye indirdiğimiz önündeki (Tevrat, İncil ve benzerleri)ni doğrula-yan mübârek bir kitaptır. Âhirete iman edenler, buna da iman ederler ve (gerçek birer dindar olarak) namazlarını, üzerine titreyerek eda ederler.

[1210] *Mübârek*, menfaatleri ve faydaları çok olan demektir. "Uyarasın diye..." ifadesi, kitabın sıfatının delâlet ettiği şeye atfedilmiş ve sanki şöyle denilmiştir: Biz o kitabı bereketlere vesile olsun, kendinden önceki kitapları tasdik etsin ve uyarsın diye indirdik. وَلْتُنْذِرَ Yâ ile de Tâ ile de okunmuştur 35 [Uyarasın diye... / Uyarsın diye...]

فغضب؛ ثم التفت إلى عمر فقال: ما أنزل الله على بشر من شيء! فقال له قومه: ويلك! ما هذا الذي بلغنا عنك؟ قال: إنه أغضبني؛ فزعره وجعلوا مكانه كعب بن الأشرف.

[١٢٠٧] وقيل: القائلون قريش وقد ألزموا إنزال التوراة، لأنهم كانوا يسمعون من اليهود بالمدينة ذكر موسى والتوراة، وكانوا يقولون: {لَوْ أَنَّا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ لَكُنَّا أَهْدَى مِنْهُمْ} [الأنعام: ١٥٧].

[١٢٠٨] {وَعَلَّمْتُمْ مَا لَمْ تَعْلَمُوا أَنْتُمْ وَلَا آبَاؤُكُمْ} الخطاب لليهود، أي علمتم على لسان محمد ﷺ مما أوحى إليه ما لم تعلموا أنتم، وأنتم حملة التوراة، ولم يعلمه آبائكم الأقدمون الذين كانوا أعلم منكم {إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَقُصُّ عَلَى بَنِي إِسْرَائِيلَ أَكْثَرَ الَّذِي هُمْ فِيهِ يَخْتَلِفُونَ} [النمل: ٧٦] وقيل الخطاب لمن آمن من قريش، كقوله تعالى {لَتُنذِرَ قَوْمًا مَّا أُنذِرَ آبَاؤُهُمْ} [يس: ٦].

[١٢٠٩] {قُلِ اللَّهُ} أي أنزله الله، فإنهم لا يقدر أن ينكروا. {ثُمَّ ذَرَهُمْ فِي خَوْضِهِمْ} في باطلهم الذي يخوضون فيه، ولا عليك بعد إلزام الحجة. ويقال لمن كان في عمل لا يجدي عليه: إنما أنت لاعب. و{يَلْعَبُونَ} حال من {ذَرَهُمْ}، أو من خوضهم. ويجوز أن يكون {فِي خَوْضِهِمْ} حالاً من {يَلْعَبُونَ}، وأن يكون صلة لهم، أو لـ {ذَرَهُمْ}.

١٥ ٩٢- ﴿وَهَذَا كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ مُبَارَكٌ مُصَدِّقُ الَّذِي بَيْنَ يَدَيْهِ وَلِتُنذِرَ أُمَّ الْقُرَى وَمَنْ حَوْلَهَا وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ يُؤْمِنُونَ بِهِ وَهُمْ عَلَى صَلَاتِهِمْ يُحَافِظُونَ﴾

[١٢١٠] {مُبَارَكٌ} كثير المنافع والفوائد. {وَلِتُنذِرَ} معطوف على ما دل عليه صفة الكتاب، كأنه قيل: أنزلناه للبركات، وتصديق ما تقدمه من الكتب والإنذار. وقرئ «وَلِتُنذِرَ» بالياء والتاء.

[1211] Mekke, *ümmü'l-kurâ* yani, anakent diye isimlendirilmiştir çünkü insanlar için ortaya konulmuş ilk yerdir. Bu sebeple, bütün şehirlerin ve belde-lerin kıblegâhı ve insanların ziyaretgâhı olmuştur. Zira şanı en yüce şehir odur. Mekke'ye komşu olanlardan biri [kendisini kastediyor] bir beytinde şöyle der:

5 Kim, diğer bazı beldelere ve köylere kervanını uğratırsa uğratsın,
Ümmü'l-Kurâ'dır benim kervanlarımın varacağı, tekrar tekrar
geleceğim yer.

[1212] “Âhirete iman edenler” yani onu tasdik edip ondan korkanlar “buna da” bu kitaba da “iman ederler.” Çünkü dinin aslı âhiretten, [dünyada
10 yapılan] işlerin akıbetinden korkmaktır. Kim ondan korkarsa bu korku onu mutlaka imana erıştırir.

[1213] Âyette namaz özellikle zikredilmiştir çünkü namaz dinin direğidir. Kim namazı hakkıyla kılarsa namazın kardeşleri olan [zekât vb.] ibadetleri de hakkıyla yerine getirir.

15 **93. Uydurduğu yalanı Allah'a isnat edenden yahut kendisine bir şey vahyedilmediği halde, “Bana da vahyolundu!” diyenden ve “Allah'ın indirdiklerinin benzerini ben de indireceğim!” diyen birinden daha zalimi olabilir mi? Âh, sen bu zalimleri can çekişirlerken görecektin!.. O sırada melekler “Çıkarın canınızı!.. Haksız yere Allah'a yalan isnat etmenizden ve O'nun âyetlerine karşı büyüklük taslamanızdan ötürü, sert bir azapla cezalandırılacaksınız bugün!” diyerek 'el'lerini onlara uzatmaktadır.**
20

[1214] “Uydurduğu yalanı Allah'a isnat edip” de Allah'ın kendisini peygamber olarak gönderdiğini iddia edenden “yahut kendisine bir şey vahye-
25 dilediği halde, ‘Bana da vahyolundu!’ diyenden” -ki o Hanifeoğullarından Müseylimetu'l-Kezzâb [v. 12/633] veya San'ânın yalancısı Esvedu'l-'Ansî'dir [v. 12/633]- “daha zâlimi olabilir mi?” Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuştur: “Rüyamda elimde iki altın bilezik olduğumu gördüm. Bunları görmek bana ağır geldi ve beni kaygılandırdı. Bunun üzerine Allah Teâlâ bana bu iki bileziğe
30 üflemedi vahyetti, üfledim ve bu iki bilezik uçup benden uzaklaştı. Ben bu iki bileziği bizzat aralarında bulunduğum iki yalancı yani Yemâme'nin yalancısı Müseylime ve San'ânın yalancısı Esvedu'l-'Ansî olarak tabir ettim.” [Buhârî, “Menakıb” 25; Müslim, “Rüya” 21]

[١٢١١] وسميت مكة {أُمُّ الْقُرَى}، لأنها مكان أول بيت وضع للناس، ولأنها قبله أهل القرى كلها ومحجهم. لأنها أعظم القرى شأنًا لبعض المجاورين:

فَمَنْ يَلْتَقِ فِي الْقُرَيَّاتِ رَحْلَهُ ❀ فَأُمُّ الْقُرَى مُلْقَى رِحَالِي وَمُتَبَايِي

[١٢١٢] {وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ} يصدّقون بالعاقبة ويخافونها. {يُؤْمِنُونَ} بهذا الكتاب. وذلك أنّ أصل الدين خوف العاقبة، فمن خافها لم يزل به الخوف حتى يؤمن.

[١٢١٣] وخصّ الصلاة، لأنها عماد الدين. ومن حافظ عليها كانت لطفًا في المحافظة على أخواتها.

٩٣- ﴿وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا أَوْ قَالَ أُوحِيَ إِلَيَّ وَلَمْ يُوحَ إِلَيْهِ شَيْءٌ وَمَنْ قَالَ سَأُنْزِلُ مِثْلَ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ وَلَوْ تَرَى إِذِ الظَّالِمُونَ فِي غَمَرَاتِ الْمَوْتِ وَالْمَلَائِكَةُ بَاسِطُو أَيْدِيهِمْ أَخْرِجُوا أَنْفُسَكُمُ الْيَوْمَ تُجْزَوْنَ عَذَابَ الْهُونِ بِمَا كُنتُمْ تَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ غَيْرَ الْحَقِّ وَكُنتُمْ عَنْ آيَاتِهِ تَسْتَكْبِرُونَ﴾

[١٢١٤] {افْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا} فزعم أن الله بعثه نبيًا، {أَوْ قَالَ أُوحِيَ إِلَيَّ وَلَمْ يُوحَ إِلَيْهِ شَيْءٌ} وهو مسيلمة الحنفي الكذاب، أو كذاب صنعاء الأسود العنسي. وعن النبي ﷺ: «رأيت فيما يرى النائم كأنّ في يديّ سوارين من ذهب فكبرا عليّ وأهما نيا فأوحى الله إليّ أن أنفخهما، فنفختهما فطارا عني، فأولتهما الكذابين الذين أنا بينهما؛ كذاب اليمامة مسيلمة، وكذاب صنعاء الأسود العنسي».

[1215] “Ve ‘Allah’ın indirdiklerinin benzerini ben de indireceğim!” diyen birinden” -ki o da Abdullah b. Sa’d b. Ebî Serh el-Kureşî’dir [v. 36/657]- “daha zalimi olabilir mi?” Abdullah, Peygamber (s.a.)’e vahiy kâtipliği yapıyordu. Yalnız Peygamber *Aleyhisselâm* ondan *semî^{an} ‘alîm^{en}* yazmasını istediğinde o
 5 *‘alîm^{en} hakîm^{en}* yazıyor, *‘alîm^{en} hakîm^{en}* yaz dediğinde de *ğafûr^{an} rahîm^{en}* yazıyordu. “Gerçek şu ki Biz insanı çamurdan süzölmüş bir özden yarattık...” [Mü’minûn 23/12-14] âyetleri nâzil olunca, Abdullah, insanın yaratılışı ile ilgili verilen bu tafsilata hayran kaldı ve “Ne kadar zengin ve cömerttir sanatkârların en güzeli olan Allah!” dedi. Bunun üzerine Peygamberimiz *Aleyhisselâm*: “O
 10 söylediğini âyetin devamı olarak yaz çünkü [14.] âyet böyle nâzil oldu” buyurdu. O zaman Abdullah, Peygamberimiz hakkında şüphe etmeye ve “Eğer Muhammed doğru ise bu ona nasıl vahyolunmuşsa bana da vahyolunmuştur. Yok yalancı ise o nasıl söylediye ben de öyle söyledim demektir!” diye düşünmeye başladı. Neticede dinden çıkıp Mekke’ye gitti. Sonra Mekke fethi öncesinde
 15 tekrar Müslüman olup geri döndü. Bahsedilen kişinin Nadr b. el-Hâris ve Peygamberimiz’le alay eden diğerleri olduğu da söylenmiştir.

[1216] “Ah görseydin...” şartının cevabı mahzuf olup “gerçekten çok büyük bir durum görürdün” şeklindedir. Allah’ın “bu zalimler” ifadesinden muradı, zikrettiği Yahudiler ve yalancı peygamberlerdir. Dolayısıyla, kelimenin
 20 başındaki Lâm, ahd içindir. Bunun cins için olması da câiz olup o zaman bütün zalimler bunun içine girer.

[1217] *غَمَرَاتُ الْمَوْتِ* ifadesi, ölümün verdiği zorluklar, sıkıntı ve sarhoşluklar demektir. *Ġamratⁱⁿ* kelimesinin aslı, bir yeri basan, kaplayan sudur. Bu mânadan hareketle kelime, isti’âre yoluyla insana galip gelen sıkıntı için kul-
 25 lanılmıştır.

[1218] “Melekler,” ruhlarınızı getirin, onları bedenlerinizden çıkarıp bize verin, diyerek “ellerini onlara uzatmaktadırlar.” Bu ifade, meleklerin o insanları öldürmede ve ruhlarını almada, hiç nefes aldırmaksızın ve en küçük bir mühlet tanımaksızın gösterdikleri şiddeti, ısrar ve baskıyı anlatmaktadır. Adeta melek-
 30 ler o zalimlere, borçlunun başına musallat olmuş alacaklının ona yaptığı gibi yapmaktadır. Nitekim o alacaklı, üzerinde hakkı bulunan kişiye ellerini uzatır, borcunu istemede ona sert davranır, hiç mühlet tanımaz ve şöyle der: “Sendeki alacağımı şu an hemen çıkartıp bana ver, onu senin göz bebeklerinden çekip almadıkça asla buradan ayrılmayacağım!” Bu ifadenin, “melekler onlara elle-
 35 rini azapla uzatırlar” anlamına geldiği de söylenmiştir “çıkarın canınızı” yani, canlarınızı bizim elimizden kurtarın, ama buna asla gücünüz yetmeyecektir.

[١٢١٥] {وَمَنْ قَالَ سَأُنْزِلُ مِثْلَ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ} هو عبد الله بن سعد بن أبي سرح القرشي. كان يكتب لرسول الله ﷺ، فكان إذا أُملي عليه سميًّا عليًّا، كتب هو: عليًّا حكيمًا. وإذا قال: عليًّا حكيمًا، كتب غفورًا رحيمًا. فلما نزلت: {وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ سُلَالَةٍ مَنِطِّينَ} [المؤمنون: ١٢-١٤] إلى آخر الآية، عجب عبد الله من تفصيل خلق الإنسان، فقال: تبارك الله أحسن الخالقين. فقال عليه الصلاة والسلام اكتبها، فكذاك نزلت. فشك عبد الله وقال: "لئن كان محمدٌ صادقًا، لقد أوحى إليّ مثل ما أوحى إليه؛ ولئن كان كاذبًا فلقد قلت كما قال." فارتدّ عن الإسلام ولحق بمكة، ثم رجع مسلمًا قبل فتح مكة. وقيل: هو النضر بن الحرث والمستهزؤون.

[١٢١٦] {وَلَوْ تَرَىٰ} جوابه محذوف، أي رأيت أمرًا عظيمًا {إِذِ الظَّالِمُونَ} يريد الذين ذكرهم من اليهود والمنتبّهة، فتكون اللام للعهد. ويجوز أن تكون للجنس فيدخل فيه هؤلاء لاشتماله.

[١٢١٧] و{عَمَرَاتِ الْمُوتِ} شدائده وسكراته، وأصل الغمرة: ما يغمر من الماء، فاستعيرت للشدّة الغالبة.

[١٢١٨] {بَاسِطُوا أَيْدِيهِمْ} ييسطون إليهم أيديهم يقولون: هاتوا أرواحكم، أخرجوها إلينا من أجسادكم! وهذه عبارة عن العنف في السياق، والإلحاح، والتشديد في الإزهاق من غير تنفيس وإمهال، وإنهم يفعلون بهم فعل الغريم المسلط ييسط يده إلى من عليه الحق، ويعنف عليه في المطالبة ولا يمهله، ويقول له: أخرج إليّ ما لي عليك الساعة، ولا أريم مكاني، حتى أنزعه من أحداقك. وقيل: معناه باسطو أيديهم عليهم بالعذاب. {أَخْرِجُوا أَنْفُسَكُمْ} خلصوها من أيدينا، أي لا تقدرّون على الخلاص.

[1219] “O’nun âyetlerine karşı büyüklük taslayıp” da onlara iman etmenizden “ötürü bugün cezalandırılacaksınız.” Melekler “bugün” ile, onların öldürülme vaktini ve can verirken çektikleri şiddetli sıkıntıları veya azabın kendilerine ulaşacağı berzah ve kıyametteki o uzun zaman dilimini murat etmişlerdir. *Hûn* ve *hevân* kelimeleri, şiddetli anlamına gelmektedir. *‘Azâb* kelimesinin *hûn* kelimesine izâfe edilmesi, *racûl* kelimesinin *sû’* kelimesine izâfesi gibi olup “sertlikte karar kılmış, son derece sert” anlamındadır.

94. İşte, Bize sizi ilkin nasıl yarattıysak aynen öyle (yapayalnız ve teker teker) geldiniz size verdiğimiz şeyleri arkanızda bıraktınız. Ne o?! Siz(in yaratılmanızda ve yetiştirilmeniz)de ortak olduklarını iddia ettiğiniz şefaathçilerinizi de yanınızda göremiyoruz?! Aranızdaki bütün bağlar kopmuş! (Sizi kayıracaklarını) iddia ettiğiniz şeyler de zihninizden kaybolup gitmiş!..

[1220] “İşte, sizi ilkin nasıl yarattıysak” yaratıldığınız teklik hali üzere “aynen öyle (yapayalnız, teker teker)” yani mallarınızdan, evlatlarınızdan, hırsla sarıldığınız şeylerden, tercih ettiğiniz dünya[lıklarınızdan ve hem Allah’ın ortakları hem de şefaathçileriniz olduğunu iddia ettiğiniz putlarınızdan büsbütün uzaklaşıp yalnızlaşarak “Bize geldiniz. Size verdiğimiz,” dünyada kendileriyle size lütufta bulunduğumuz ve bu sebeple âhiretten gafil kaldığınız “şeyleri arkanızda bıraktınız.” Bunlar size bir fayda sağlamadı; onlardan zerre kadar bir şeyi yanınızda taşıyamadınız ve onu kendi lehinize olacak şekilde âhirete gönderemediniz.

[1221] “Sizde” yani sizden kulluk beklemekte Allah’ın “ortağı olduklarını (sandığınızı şefaathçileriniz)...” Çünkü Müşrikler, o putlara ilâh olarak dua edip taptıklarında onları kendi içlerinde ve ibadetlerinde Allah’a ortak kılmış sayılmaktadırlar. *فُرَادَى* (yapayalnız, teker teker) kelimesi tenvinle *fürâdeⁿ*, *sülâse* (üçer) sıygasında *fürâde* ve *sekrâ* (sarhoş) gibi *ferdâ* şekillerinde de okunmuştur.

[1222] **Şayet** “*كَمَا خَلَقْنَاكُمْ* (sizi yarattığımız gibi) tabiri hangi mahalde bulunmaktadı?” **dersen şöyle derim** : *جِئْمُونَا* (bize geldiniz) fiilinin masdarına sıfat olarak nasb mahallinde olup sizi ilk yarattığımız gibi bir gelişle geldiniz, demektir.

[١٢١٩] {اليوم تُجْزَوْنَ} يجوز أن يريدوا وقت الإمامة وما يعذبون به من شدة النزع، وأن يريدوا الوقت الممتد المتطاوّل الذي يلحقهم فيه العذاب في البرزخ والقيامة. والهون والهوان: الشديد، وإضافة العذاب إليه كقولك: رجل سوء يريد العراقة في الهوان والتمكن فيه. {عَنْ آيَاتِهِ تَسْتَكْبِرُونَ} فلا تؤمنون بها.

٥ - ٩٤ ﴿وَلَقَدْ جِئْتُمُونَا فِرَادَى كَمَا خَلَقْنَاكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ وَتَرَكْتُمْ مَا خَوَّلْنَاكُمْ وَرَاءَ ظُهُورِكُمْ وَمَا نَرَى مَعَكُمْ شُفَعَاءَكُمُ الَّذِينَ زَعَمْتُمْ أَنَّهُمْ فِيكُمْ شُرَكَاءُ لَقَدْ تَقَطَّعَ بَيْنَكُمْ وَضَلَّ عَنْكُمْ مَا كُنْتُمْ تَزْعُمُونَ﴾

[١٢٢٠] {فِرَادَى} منفردين عن أموالكم وأولادكم وما حرصتم عليه، وآثرتموه من دنياكم، وعن أوثانكم التي زعتم أنها شفعاؤكم وشركاء لله. {كَمَا خَلَقْنَاكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ} على الهيئة التي ولدتم عليها في الانفراد {وَتَرَكْتُمْ مَا خَوَّلْنَاكُمْ} ما تفضلنا به عليكم في الدنيا فشغلتم به عن الآخرة {وَرَاءَ ظُهُورِكُمْ} لم ينفعكم ولم تحتملوا منه نقيرا ولا قدّمتموه لأنفسكم.

[١٢٢١] {فِيكُمْ شُرَكَاءُ} في استبعادكم، لأنهم حين دعوهم آلهة وعبدوها، فقد جعلوها لله شركاء فيهم وفي استبعادهم. وقرئ «فِرَادَى» بالتنوين. و«فِرَادَى»، مثل ثلاث، و«فِرَادَى»، نحو سكرى. ١٥

[١٢٢٢] فإن قلت: {كَمَا خَلَقْنَاكُمْ} في أي محل هو؟ قلت: في محل النصب صفة لمصدر {جِئْتُمُونَا}، أي مجيئنا مثل خلقنا لكم.

[1223] تَقَطَّعَ بَيْنَكُمْ (Aranızdaki tüm bağlar koptu) yani aranızda bir kopuş ve uzaklaşma meydana geldi. Nitekim sen, iki şey arasında bir birleşme meydana geldiğini ifade etmek üzere *cumi'a beynêş-şey'eyni* dersin. Ki bu te'vile göre fiil masdarına isnat edilmiş olur. بَيْنَكُمْ (aranızda) kelimesini ref ile *beynukum* şeklinde okuyan ise fiili zarfa isnat etmiş olur. Senin *kûtile halfukum ve emâmu-kum* (önündekilerle ve arkandakilerle savaşıldı) demen gibi. İbn Mes'ûd (r.a.) [v. 32/653], لَقَدْ تَقَطَّعَ مَا بَيْنَكُمْ (aranızda olan şeyler, tüm bağlar koptu) şeklinde okumuştur.

95. Şüphesiz, dâneleri ve çekirdekleri çatlatan da Allah'tır, -ki ölüden diriye çıkarmış oluyor- diriden ölüyü çıkartan da... İşte Allah!.. O halde, nasıl olup da döndürölüyorsunuz?!

[1224] Bitkilerle ve ağaçlarla “dâneleri ve çekirdekleri çatlatan Allah'tır.” Mücâhid'den [v. 103/721], bundan maksadın hurma çekirdeği ve buğday dane-sinin iki tarafı olduğu nakledilmiştir. “Ölüden diriye” yani ölü konumundaki 15 nutfelerden ve yumurtalardan canlıyı, dane ve çekirdekten büyüyüp gelişen bitkileri “çıkartıyor.” Bu ölü nesneleri canlıdan ve büyüyüp gelişen bitkilerden “çıkaran da O'dur.”

[1225] **Şayet** “Nasıl oldu da Allah, يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ (ölüden diriye çıkartıyor) ifadesinden sonra ism-i fâ'il lafzıyla مُخْرِجُ الْمَيِّتِ مِنَ الْحَيِّ (diriden ölüyü 20 çıkartan) buyurdu?” **dersen şöyle derim:** Bunu fiile değil, فَالِقَ الْحَبِّ وَالنَّوَى (dâneleri ve çekirdekleri çatlatan) kısmına atfetmiştir. يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ cümlesi, فَالِقَ الْحَبِّ وَالنَّوَى ifadesini beyan edici cümle yerindedir. Çünkü dâne ve çekirdeğin, gelişip büyüme özelliği taşıyan ağaç ve bitkilerle çatlaması, ölüden 25 diri çıkartma cinsindendir. Zira gelişip büyüme özelliği olan bitkiler canlı hük-mündedir. Dikkat edersen, bu mânada وَيُحْيِي الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا (ölü vaziyetteki yeryüzünü O canlandırır.' [Rûm 30/19]) buyurmuştur.

[1226] “İşte” rubûbiyyet vasfının tüm kemaliyle kendisi için gerçekleştiği, hayat veren ve öldüren “Allah budur! O halde, nasıl olup da” O'ndan “döndü-rölüyor”, O'nu bırakıp başkasını velî ediniyor“sunuz?”

96. (O'dur) tanyerini ağartan... Gündüzü meydana getirmiş, geceyi dinlenme vakti, Güneş'le Ay'ı da zaman ölçüm vasıtası kılmıştır. 'Mutlak ilim ve izzet sahibi'nin (Âlîm, Azîz) takdiridir bu...

[1227] الاَضْحاح kelimesi, *sabah*ın kendisiyle isimlendirildiği bir masdardır. Hasan-ı Basrî [v. 110/728] bunu *subh* kelimesinin çoğulu olarak Hemze'nin fet-hiyle *el-asbâh* şeklinde okumuş ve şu beyti şahit getirmiştir: 35

[١٢٢٣] {تَقَطَّعَ بَيْنَكُمُ} وقع التقطع بينكم، كما تقول: جمع بين الشئين، تريد: أوقع الجمع بينهما، على إسناد الفعل إلى مصدره بهذا التأويل. ومن رفع فقد أسند الفعل إلى الظرف، كما تقول: قوتل خلفكم وأمامكم. وفي قراءة عبد الله «لَقَدْ تَقَطَّعَ مَا بَيْنَكُمُ».

٥ - ٩٥- ﴿إِنَّ اللَّهَ فَالِقُ الْحَبِّ وَالنَّوَى يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَمُخْرِجُ الْمَيِّتِ مِنَ الْحَيِّ ذَلِكَمُ اللَّهُ فَأَنْى تُؤْفَكُونَ﴾

[١٢٢٤] {فَالِقُ الْحَبِّ وَالنَّوَى} بالنبات والشجر. وعن مجاهد: أراد الشقين الذين في النواة والحنطة {يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ} أي الحيوان، والنامي من النطف، والبيض والحب والنوى؛ {وَمُخْرِجُ الْمَيِّتِ} هذه الأشياء الميتة من الحيوان والنامي.

١٠ [١٢٢٥] فإن قلت: كيف قال: {مُخْرِجُ الْمَيِّتِ مِنَ الْحَيِّ} بلفظ اسم الفاعل، بعد قوله {يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ}؟ قلت: عطفه على {فَالِقُ الْحَبِّ وَالنَّوَى}، لا على الفعل. و{يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ} موقعة موقع الجملة المبينة لقوله {فَالِقُ الْحَبِّ وَالنَّوَى}، لأنَّ فلق الحب والنوى بالنبات والشجر الناميين من جنس إخراج الحي من الميت، لأنَّ النامي في حكم الحيوان. ألا ترى إلى قوله {يُخَيِّي الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا} [الروم: ١٩].

١٥ [١٢٢٦] {ذَلِكُمُ اللَّهُ} أي ذلكم المحي والمميت هو الله الذي تحقق له الربوبية؛ {فَأَنْى تُؤْفَكُونَ} فكيف تصرفون عنه وعن توليه إلى غيره؟!

٩٦- ﴿فَالِقُ الْإِصْبَاحِ وَجَعَلَ اللَّيْلَ سَكَنًا وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ حُسْبَانًا ذَلِكَ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ﴾

[١٢٢٧] {الْإِصْبَاحِ} مصدر سمي به الصبح. وقرأ الحسن بفتح الهمزة جمع

٢٠ صبح، وأنشد قوله:

Akşamın - sabahın art arda gelişi (yani zamanın getirdiği musibetler)
Rabâh'ı da yok etti, Rabâh'ın oğullarını da.

Bu beyitte *imsâ'* ve *ısbâh* kelimeleri masdar olarak Hemze'nin kesrasıyla *mesâ'* ve *subh* kelimelerinin çoğulu olarak da *Hemze*'nin fethasıyla okunmuştur.

[1228] **Şayet** “Şairin,

Şarap, doldurulduğu kâsenin üstünü kabarcıklarıyla örttü;
sonra da gecenin gündüzün beyazından ayrılması gibi onun
yüzeyinden ayrıldı

10 beytinde dile getirildiği üzere, sabahtan ayrılan, karanlığın bizzat kendisi olduğu halde *feleku's-subhun* (tanyerinin ayrılmasının) anlamı nedir?” **dersen şöyle derim** : Bu hususta iki görüş vardır. Birincisine göre mâna, sabahın karanlığını ayırıp ağartan demektir ki bu karanlık, gecenin sonundaki, peşinden sabahın geldiği alacakaranlıktır. İkincisine göre mâna, *fecrin* sütunu olan tanyerini gündüzün beyazlığından ayırıp ağartan demektir. Araplar *inşekka 'amûdu'l-fecr' ve'ns ada'a'l-fecr'* (fecrin sütunu ikiye ayrıldı ve şafak söktü) demişler ve fecri, *meftûk* (ayrılmış, ağarmış) anlamında *felak* diye isimlendirmişlerdir. Nitekim et-Tâ'î [v. 687] şöyle der:

20 Fecrin mavi rengi beyazından önce görünür.
Yağmur da baştan damla damladır ama sonra şarıl şarıl dökülür.

Âyet medih üzere nasb ile سَكَّنَا اللَّيْلَ وَجَاعَلَ الْإِصْبَاحَ (O ki tanyerini ağartmakta, geceyi dinlenme vakti kılmaktadır) şeklinde de okunmuştur. İbrâhim en-Naha'î [v. 715] ise فَلَقَ الْإِصْبَاحَ وَجَعَلَ اللَّيْلَ (tanyerini ağarttı ve geceyi dinlenme vakti kıldı) şeklinde okumuştur.

25 [1229] *Seken*, eş-dost gibi insanın kendisiyle ünsiyet edip huzur ve mutluluğa erdiği şeydir, kendisiyle ısınılması sebebiyle ateşe de bu sebeple *seken* denmiştir. Nitekim ateşe *mü'nise* derler. İşte, gece de gündüz vakti yorulan kişinin istirahat edip huzura erdiği dinlenme vaktidir. “Sizin için geceyi dinlenesiniz diye (karanlık) yaptı...” [Yûnus 10/67] ifadesinden hareketle âyete, “geceyi de içinde sükûnete erilen bir zaman dilimi kıldı” anlamı da verilebilir.

[أَفْنَى] رَبَاحًا وَبَنِي رَبَاحٍ ❀ تَنَاسُخُ الْإِمْسَاءِ وَالْإِصْبَاحِ

بالكسر والفتح مصدرين، وجمع مساء وصبح.

[١٢٢٨] فإن قلت: فما معنى فلق الصبح، والظلمة هي التي تنفلق عن الصبح؟

كما قال:

تَرَدَّتْ بِهِ ثُمَّ انْفَرَى عَنْ أَدِيمِهَا ❀ تَفَرَّى لَيْلٍ عَنْ بَيَاضِ نَهَارٍ ٥

قلت: فيه وجهان؛ أحدهما أن يراد فالق ظلمة الإصباح، وهي الغبش في آخر الليل، ومنقضاء الذي يلي الصبح. والثاني: أن يراد فالق الإصباح الذي هو عمود الفجر عن بياض النهار وإسفاره. وقالوا: انشق عمود الفجر وانصدع الفجر. وسموا الفجر فلقًا بمعنى مفروق. وقال الطائي:

وَأَزْرَقُ الْفَجْرِ يَبْدُو قَبْلَ أبيضِهِ ❀ وَأَوَّلُ الْغَيْثِ قَطْرٌ ثُمَّ يَنْسَكِبُ ١٥

وقرى «فَلَقَ الْإِصْبَاحَ، وَجَاعَلَ اللَّيْلَ سَكْنًا» بالنصب على المدح. وقرأ النخعي «فَلَقَ الْإِصْبَاحَ وَجَعَلَ اللَّيْلَ».

[١٢٢٩] السكن: ما يسكن إليه الرجل ويطمئن استئناسًا به واسترواحًا إليه، من

زوج أو حبيب. ومنه قيل للنار: سكن، لأنه يستأنس بها. ألا تراهم سموها المؤنسة،

والليل يطمئن إليه التعب بالنهار لاستراحته فيه وجمامه، ويجوز أن يراد: وجعل الليل ١٥

مسكونًا فيه من قوله {لِتَسْكُنُوا فِيهِ}.

[1230] وَالشَّمْسِ وَالْقَمَرِ (Güneş ve Ay...) kelimeleri üç harekeyle de okunmuştur. [i] Nasb hali, fiilin gizlenmiş olma ihtimaline göredir ki جَاعِلُ اللَّيْلِ (geceyi kılan...) ifadesi⁸⁴ bu gizli fiile delâlet etmektedir. Mânası “Güneş’le Ay’ı da zaman ölçüm vasıtası kılmıştır” şeklindedir. Veya bu iki kelime *leyl* kelimesinin mahalline atfedilmiş ve bu yüzden mansûb olmuştur. **Şayet** جَاعِلُ اللَّيْلِ ifadesindeki izâfet hakiki olduğu halde *leyl* kelimesi için nasıl, bir mahal olabilir? Çünkü kendisine bir şey izâfe edilen ism-i fâ’il mazi anlamı taşır, oysa [bu tür bir cümle kurarak] *Zeyd^{un} dârib^{un} ‘Amr^{an} emsi* (Zeyd, dün Amr’ı dövme-
 5 tedir) demen doğru olmamaktadır” **dersen derim ki**: Bu şekilde muzâf olan *câ’il* ism-i fâ’ili mazi anlamı ifade etmez. Bu kelime, çeşitli zamanlarda devam eden sürekli bir yapıp etmeye delâlet etmektedir. فَالِقُ الْحَبِّ (daneleri çatlatan) ve فَالِقُ الْإِضْبَاحِ (tanyerini ağartan) ifadelerinde de aynı durum söz konusudur. Nitekim *Allâhu kâdir^{un} âlim^{un}* (Allah kâdirdir, âlimdir) dersin de bununla
 10 sadece belli bir zamanı kastetmezsin. [ii] *Şems* ve *kamer* kelimelerinin cer ile okunması, *leyl* kelimesine atfedilmeleri ihtimaline göre,[iii] ref ile okunmaları ise bunların mübtedâ olma ihtimaline göredir. Buna göre haber mahzuf olup takdiri şöyledir: Güneş ve Ay belli bir hesaba göre yaratılmışlardır veya onlar çok ince bir ölçüye göre hesaplanmışlardır. Dolayısıyla Güneş ve Ay’ın *husbân* (sayma / hesap) kılınması, bunların belli bir hesaba göre yaratılması anlamına
 20 gelmektedir. Çünkü vakitlerin hesabı, bu ikisinin dönüş ve hareketlerine göre yapılmaktadır. Hâ’nın zammesiyle *husbân* kelimesi, *hasebe* [*yahsubu*] kökünden masdardır. Hâ’nın kesrasıyla *hisbân* ise (sanmak, öyle hesap etmek) *hasibe* [*yahsebu*] kökünden masdardır. Benzeri, *küfrân* ve *şükrân* kelimeleridir.

[1231] “Bu”, yani Güneş ve Ay’ın belli bir hesaba göre yaratılmaları... Güneş ve Ay için geçerli olan bu belirli ölçüye göre hareket etme durumu, bunları emri altına alan “mutlak izzet sahibinin” ve bunları idare etmeyi ve döndürmeyi en iyi bilen “mutlak ilim sahibinin takdiridir.”

97. O’dur karanın ve denizin karanlıklarında doğru yolda gidesiniz diye yıldızları fonksiyonel kılan... Bilen bir toplum için âyetlerimizi açıkça bildirmekteyiz.

[1232] “Karanın ve denizin karanlıklarında...” ifadesi, “karada ve denizde gecenin karanlıklarında” anlamında olup aralarında var olan alaka sebebiyle *zulumât* kelimesini *berr* ve *bahr* kelimelerine izâfe etmiştir. Veya yolların karışıklığını karanlıklara benzetmiştir.

84 Zemaşşerî, bu kıraati tercih etmekte ve âyetin tefsirini de bu kıraat üzerinden devam ettirmektedir. / cev.

[١٢٣٠] {وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ} قرأنا بالحركات الثلاث؛ فالنصب على إضمار فعل دلّ عليه جاعل الليل، أي وجعل الشمس والقمر حساباً؛ أو يعطفان على محل الليل. فإن قلت كيف يكون الليل محل والإضافة حقيقية، لأن اسم الفاعل المضاف إليه في معنى الماضي، ولا تقول: زيد ضارب عمراً أمس؟ قلت: ما هو في معنى الماضي، وإنما هو دال على جعل مستمر في الأزمنة المختلفة، وكذلك فالق الحب، وفالق الإصباح. كما تقول: الله قادر عالم، فلا تقصد زماناً دون زمان. والجر عطف على لفظ الليل، والرفع على الابتداء، والخبر محذوف تقديره: والشمس والقمر مجعولان حساباً، أو محسوبان حساباً. ومعنى جعل الشمس والقمر حساباً: جعلهما على حساب، لأنّ حساب الأوقات يعلم بدورهما وسيرهما. والحُساب بالضم مصدر حَسَب، كما أنّ الحِساب بالكسر مصدر حَسِب. ونظيره الكفران والشكران.

[١٢٣١] {ذَلِكَ} إشارة إلى جعلهما حساباً، أي ذلك التسيير بالحساب المعلوم {تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ} الذي قهرهما وسخرهما، {الْعَلِيمِ} بتدبيرهما وتدويرهما.

٩٧- ﴿وَهُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ النُّجُومَ لِتَهْتَدُوا بِهَا فِي ظُلُمَاتِ الْبَرِّ وَالْبَحْرِ قَدْ فَصَّلْنَا الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ﴾ ١٥

[١٢٣٢] {فِي ظُلُمَاتِ الْبَرِّ وَالْبَحْرِ} في ظلمات الليل بالبر والبحر. وأضافها إليهما لملاستها لهما، أو شبه مشتبهات الطرق بالظلمات.

98. O'dur sizi bir tek candan yaratan... ki bir nihaî kalış yeri, bir de emaneten kalınacak yer vardır. Anlayan bir toplum için âyetlerimizi açıkça bildirmekteyiz.

[1233] مستقر kelimesinin Kâf'ını fetha okuyanlara göre [bu kelime ism-i mekân olduğu gibi peşinden gelen] *müsteveda'* kelimesi de onun gibi ism-i mekân veya masdar olur. Kâf'ı kesre okuyanlara göre kelime ism-i fâ'il olur, *müsteveda'* da ism-i mef'ûl olur. Mâna şöyledir: Sizin için rahimde nihaî bir kalış yeri, sulbde emâneten kalınacak bir yer vardır. Veya sizin için yerin üstünde nihaî bir kalış yeri, yerin altında ise emaneten kalınacak bir yer vardır. Yahut kiminiz kalıcıdır, kiminiz emâneten saklanmaktadır.

[1234] **Şayet** “Niçin yıldızlardan söz ettikten sonra يَغْلُمُونَ (bilenler) fiili, Ademoğullarının yaratılmasının bahsinden sonra ise يَفْقَهُونَ (anlayanlar) fiili kullanıldı?” **dersen şöyle derim:** İnsanların bir tek *nefisten/cinsten* yaratılması ve muhtelif haller arasında dolaştırılması, sanat bakımından çok daha latif ve tedbir bakımından çok daha ince bir iştir. Dolayısıyla kıvrak zekâyı kullanmak ve iyiden iyiye incelemek anlamındaki *fıkḥ* fiilinin zikredilmesi buna uygun düşmüştür.

99. O'dur gökten su indiren... ki Biz her şeyin bitkisini onunla çıkardık o bitkiden yemyeşil öyle bir filiz çıkardık ki ondan (şeklen az-çok) benzeşmeler de (tat ve nitelik bakımından) birbirine benzemeyen yığın yığın dâneler, üzüm bağları, zeytin ve nar ağaçları, özellikle, hurma tomurcuğundan aşağıya sarkan sık salkımlar çıkarıyoruz. Bunların, bir, meyve verdiği zamanki meyvesine bakın, bir de olgununa... İman eden bir toplum için elbette bunda deliller vardır.

[1235] “Biz her şeyin bitkisini” yani bitki çeşitlerinden her bir çeşidi “onunla” o su ile “çıkardık.” Yani sebep tek -ki sudur- müsebbep, yani sonuç ise pek çok çeşittir. Nitekim şöyle buyrulmuştur: “Her biri aynı su ile sulanır, fakat onları tat bakımından birbirinden üstün kılmışızdır.” [Ra'd 13/4]

[1236] “Ondan” o bitkiden “yemyeşil öyle bir filiz çıkardık...” *A'veru* ve *'avir^{un}* (şası, tek gözü kör) sıygasında *ahdaru* ve *hadır^{un}* (yemyeşil / her dem taze) denilir ki bitkinin aslından dallanan ve daneden yarılp çıkan filiz demektir. “O filizden yığın yığın daneler” yani başaklar “çıkardık.”

٩٨- ﴿وَهُوَ الَّذِي أَنْشَأَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ فَمُسْتَقَرٌّ وَمُسْتَوْدَعٌ قَدْ فَصَّلْنَا الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَفْقَهُونَ﴾

[١٢٣٣] من فتح قاف المستقر، كان المستودع اسم مكان مثله، أو مصدرًا؛ ومن كسرهما، كان اسم فاعل والمستودع اسم مفعول. والمعنى: فلکم مستقرّ في الرحم، ومستودع في الصلب؛ أو مستقر فوق الأرض ومستودع تحتها؛ أو فمّنكم مستقر ومنكم مستودع.

[١٢٣٤] فإن قلت: لم قيل {يَعْلَمُونَ} مع ذكر النجوم، و{يَفْقَهُونَ} مع ذكر إنشاء بني آدم؟ قلت: كان إنشاء الإنس من نفس واحدة وتصريفهم بين أحوال مختلفة أطف وأدق صنعة وتدييرًا، فكان ذكر الفقه الذي هو استعمال فطنة وتدقيق نظر مطابقًا له. ١٠

٩٩- ﴿وَهُوَ الَّذِي أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجْنَا بِهِ نَبَاتَ كُلِّ شَيْءٍ فَأَخْرَجْنَا مِنْهُ خَضِرًا نُخْرِجُ مِنْهُ حَبًّا مُتَرَاكِبًا وَمِنَ النَّخْلِ مِنَ طَلْعِهَا قِنْوَانٌ دَانِيَةٌ وَجَنَّاتٍ مِنْ أَعْنَابٍ وَالزَّيْتُونَ وَالرُّمَّانَ مُشْتَبِهًا وَغَيْرَ مُتَشَابِهٍ انظُرُوا إِلَى ثَمَرِهِ إِذَا أَثْمَرَ وَيَنْعِهِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ﴾

[١٢٣٥] {فَأَخْرَجْنَا بِهِ} بالماء {نَبَاتَ كُلِّ شَيْءٍ} نبت كل صنف من أصناف النامي، يعني أن السبب واحد وهو الماء. والمسببات صنوف مُفْتَنَّة، كما قال: {يُسْقَى بِمَاءٍ وَاحِدٍ وَنُفَّضَ لِبَعْضِهَا عَلَى بَعْضٍ فِي الْأَكْثَلِ} [الرعد: ٤]. ١٥

[١٢٣٦] {فَأَخْرَجْنَا مِنْهُ} من النبات {خَضِرًا} شيئًا غَضًّا أخضر. يقال أَخْضَرَ وَخَضِرَ، كَأُغَوَّرَ وَعَوِّرَ. وهو ما تشعب من أصل النبات الخارج من الحبة. {نُخْرِجُ مِنْهُ} من الخضر {حَبًّا مُتَرَاكِبًا} وهو السنبل. ٢٠

- [1237] قِنُونًا (salkımlar) kelimesi, mübtedâ olmak üzere merfû'dur, وَمِنْ (hurmadan) kelimesi onun haberidir. مِنْ طَلْعِهَا (hurmanın tomurcuğundan) kelimesi ise النَّحْلُ'den bedeldir. Sanki “hurmanın tomurcuğundan salkımlar oluşmuştur” denmiştir. فَأَخْرَجْنَا (Biz çıkardık...) fiilinin kendisine delâleti sebebiyle burada haberin mahzup olması da câizdir. Takdiri ise “hurmanın tomurcuğundan salkımlar çıkarılmıştır” şeklindedir. يَخْرُجُ مِنْهُ حَبٌّ مُتَرَاكِبٌ (ondan yığın yığın daneler çıkar) şeklinde okuyanlara göre ise *kinvân^{un}* kelimesi *habb^{un}* kelimesine ma'tûf olur. *Kinvân^{un}*, *kinv^{un}* (salkım) kelimesinin çoğuludur. Bunun benzeri *sinvun* (ikiz) ve *sinvân^{un}* (ikizler) kelimesidir. *Kinvân* kelimesi Kâf'ın zammesiyle *kunvân* ve fethasıyla *kanvân* şeklinde de okunmuştur. Ancak *kanvân* şeklinde okunuşu *rakb^{un}* (biniciler) gibi ism-i cem' olması itibariyledir. Çünkü *fa'lân*, cem'-i teksir vezinlerinden değildir.

- [1238] دَانِيَةً (Aşağıya sarkmış...) yani derilmesi, kopartılması kolay, rahatlıkla alınabilecek, yakınlaşmış ve iyice sarkmış bir şey gibi koparacak olan kişiye arz olunmuş. Çünkü oturan kişinin bile kolaylıkla alabileceği alçaklıkta olan hurma ağacı, uzun zaman beklemeden meyvesini verir. Hasan-ı Basrî'ye [v. 110/728] göre *dâniyet^{ün}* kelimesi, “biri diğerine yakın” anlamındadır. Allah Teâlâ, hurma salkımlarından yakın olanları zikretmiş, fakat uzak olanlardan bahsetmemiştir. Çünkü nimet, yakın olanlarda daha zahirdir. Veya yakın olanlardan bahsedilmesi uzak olanlara da delâlet etmiştir. Tıpkı “sizi sıcaktan koruyacak elbiseler” [Nahl 16/81] âyetindeki “sıcak” kelimesinin açıkça zikredilmeyen “soğuk” kelimesine delâlet etmesi gibi.

- [1239] وَجَنَاتٍ مِنْ أَغْنَابٍ (Üzüm bağları...) ⁸⁵ ifadesinde iki izah mümkündür. Birincisine göre, hurma bağlarıyla beraber burada üzüm bağları da vardır. İkincisine göre, “hurmadan salkımlar ve üzüm bağları çıkarılmıştır” anlamında olmak üzere جَنَاتٍ (bağlar) kelimesi قِنُونًا (salkımlar) kelimesine atfedilmiştir. وَجَنَاتٍ (bağlar) kelimesi, نَبَاتٌ كُلُّ شَيْءٍ (her şeyin bitkisi) ifadesine atfedilerek nasb ile de okunmuş ve “Biz o suyla üzüm bağları çıkardık” anlamı kastedilmiştir. وَالزَّيْتُونَ وَالرُّمَّانَ (Zeytin ve nar ağaçları) kelimeleri de bu şekildedir. Ama daha güzeli, sahip oldukları üstünlükleri sebebiyle *zeytûn* ve *rummân* kelimelerinin ihtisas üzere mansup kılınmış olmalarıdır, tıpkı [dört merfû' ismin ortasında mansûb olarak getirilen] وَالْمُقِيمِينَ الصَّلَاةَ (“hele, gerçek dindarlar” [Nisâ 4/162]) ifadesinde olduğu gibi.

85 Zemaşşeri, وَجَنَاتٍ مِنْ أَغْنَابٍ kıraatini esas almaktadır. / çev.

[١٢٣٧] و{قُنُونٌ} رفع بالابتداء، و{مِنَ النَّخْلِ} خبره، و{مِنْ طَلْعِهَا} بدل منه، كأنه قيل: وحاصلة من طلع النخل قنوان. ويجوز أن يكون الخبر محذوفاً لدلالة {أَخْرَجْنَا} عليه. تقديره: ومخرجة من طلع النخل قنوان. ومن قرأ "يُخْرِجُ مِنْهُ حَبٌّ مُتَرَاكِبٌ"، كان {قُنُونٌ} عنده معطوفاً على "حَبٌّ". والقنوان: جمع قنو، ونظيره: صنو وصنوان. وقرئ: بضم القاف وفتحها، على أنه اسم جمع كركب؛ لأنّ فعلاّن ليس من زيادة التكرير.

[١٢٣٨] {دَانِيَةٌ} سهلة المجتنى، معرضة للقاطف، كالشيء الداني القريب المتناول؛ ولأنّ النخلة وإن كانت صغيرة ينالها القاعد فإنها تأتي بالثمر لا تنتظر الطول. وقال الحسن: دانية قريب بعضها من بعض. وقيل: ذكر القرية وترك ذكر البعيدة، لأنّ النعمة فيها أظهر وأدلّ بذكر القرية على ذكر البعيدة، كقوله {سَرَابِيلٌ تَقِيكُمُ الْحَرَّ} [النحل: ٨١].

[١٢٣٩] وقوله {وَجَنَاتٌ مِّنْ أَعْنَابٍ} فيه وجهان؛ أحدهما أن يراد: وشم جنات من أعناب، أي مع النخل. والثاني: أن يعطف على {قُنُونٌ} على معنى: وحاصلة، أو ومخرجة من النخل قنوان وجنات من أعناب، أي من نبات أعناب. وقرئ «وَجَنَاتٍ» بالنصب عطفاً على {نَبَاتَ كُلِّ شَيْءٍ} أي وأخرجنا به جنات من أعناب. وكذلك قوله {وَالزَّيْتُونَ وَالرُّمَانُ}. والأحسن أن ينتصبا على الاختصاص، كقوله {وَالْمُقِيمِينَ الصَّلَاةَ} [النساء: ١٦٢] لفضل هذين الصنفين.

[1240] مُشْتَبِهًا وَغَيْرَ مُتَشَابِهٍ (benzeşseler de birbirine benzemeyen...) *İştebe-heş-şey'ânî teşâbe-hâ* (iki şey birbirine benzedi) denilir ki *isteveyâ* ve *tesâveyâ* ile aynı mânadadır. Çünkü *istifâl* ve *tefâ'ul* bapları pek çok yönden ortak mânalar ifade ederler. Âyetin bu kısmı مُشْتَبِهًا وَغَيْرَ مُتَشَابِهٍ şeklinde de okunmuştur. Takdiri şöyledir: Zeytinlerin bir kısmı birbirine benzerken, bir kısmı benzemez. Narlar da böyledir. Tıpkı

O (kuyu sebebiyle atılan) iftiradan ben de beriyim anam - babam da!.. beytinde olduğu gibi. Mâna şöyledir: Bunların bir kısmı ölçü, renk ve tat bakımından birbirine benzediği gibi bir kısmı da benzemez. Bu da ihmâl-siz, kasdî ve iradî bir yaratmanın olduğuna delildir.

[1241] “Bunların bir, meyve verdiği” yani onu ilk çıkardığı “zamanki meyvesine bakın” onu nasıl zayıf, çelimsiz ve neredeyse kendisinden bir fayda sağlanamayacak şekilde çıkarıyor “bir de olgununa...” Yani o meyvenin pişip olgunlaşmış haline bakın, nasıl bütün faydaları ve lezzetleri kendinde toplayan bir duruma erişiyor! Yalnız bu bakışınız ibret alan, gerçeği görmeyi sağlayan ve bunu bu şekilde ölçülü yaratıp idare ederek, bir halden diğer hale nakleden yaratıcının kudretini gösteren bir bakış olsun. وَنَبْعِهِ (olgununa) kelimesi Yâ'nın zammesiyle *ve yun'ih* şeklinde de okunmuştur. Araplar meyvenin olgunlaşmasını ifade etmek için *yene'at es-semeratü yen^{an} ve yun^{an}* derler. İbn Muhaysın [v. 123/741] ise bu kelimeyi *ve yâni'ihî* (olgunlaşanına) şeklinde okumuştur. Yine *semerihî* kelimesi de Sâ ve Mim'in zammesiyle *sümürihî* (meyvelerine) diye okunmuştur.

100. O görünmez varlıkları Allah yaratmışken, onları Allah'a ortak koşular! Bilgiye dayanmaksızın O'na oğul ve kız isnat ettiler! Hâşâ!.. O, atfettikleri özelliklerden münezzehtir, aşkındır.

[1242] جَعَلُوا لِلَّهِ شُرَكَاءَ (koşular) fiilinin iki mef'ûlü yaparsan o takdirde جَعَلُوا شُرَكَاءَ kelimesinden bedel olarak mansûb kılarırsın [“Allah'a ortaklar ihdas ettiler, yani görünmez varlıkları” anlamında]. لِلَّهِ kelimesini zarf yaparsan o takdirde جَعَلُوا شُرَكَاءَ kelimelerini, ikincisi birincisine takdim edilmiş iki mef'ûl yaparsın [“O görünmez varlıkları Allah'a ortak koşular” anlamında]. **Şayet** “Bu öne almanın [yani *şurakâ'* kelimesini *el-cinden* önce zikretmenin] faydası ne?” **dersen şöyle derim:** Bunun faydası, ister melek ister cin, ister insan veya başka bir şey olsun herhangi bir mahlûku Allah'a *ortak* koşmanın çok büyük bir günah olduğunu belirtmektir. *Allâh* isminin *şurakâ'* kelimesine takdim edilmesi de aynı gayeye ma'tûftur.

[١٢٤٠] {مُشْتَبِهًا وَغَيْرَ مُشَابِهٍ} يقال: اشتبه الشيئان وتشابها، كقولك: استويا وتساويا. والافتعال والتفاعل يشتركان كثيراً. وقرئ «مُشَابِهًا وَغَيْرَ مُشَابِهٍ»، وتقديره: والزيتون متشابهاً وغير متشابه، والرمان كذلك، كقوله:

... كُنْتُ مِنْهُ وَوَالِدِيَّ ❀ بَرِيًّا...

والمعنى: بعضه متشابهاً وبعضه غير متشابه، في القدر واللون والطعم. وذلك دليل على التعمد، دون الإهمال.

[١٢٤١] {انْظُرُوا إِلَى ثَمَرِهِ إِذَا أَثْمَرَ}، إذا أخرج ثمره كيف يخرج ضئيلاً ضعيفاً لا يكاد ينتفع به؛ وانظروا إلى حال ينعه ونضجه كيف يعود شيئاً جامعاً لمنافع وملاذ، نظر اعتبار واستبصار واستدلال على قدرة مقدّره ومدبره وناقله من حال إلى حال. وقرئ {وَيُنْعِهِ} بالضم. يقال: يَنْعَت الثَّمَرَةُ يَنْعًا وَيُنْعًا. وقرأ ابن محيصن «وَيَانِعِهِ». وقرئ «ووثمره»، بالضم.

١٠٠- ﴿وَجَعَلُوا لِلَّهِ شُرَكَاءَ الْجِنَّ وَخَلَقَهُمْ وَخَرَقُوا لَهُ بَنِينَ وَبَنَاتٍ بِغَيْرِ عِلْمٍ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى عَمَّا يُصِفُونَ﴾

[١٢٤٢] إن جعلت {لِلَّهِ شُرَكَاءَ} مفعولي {جَعَلُوا}، نصبت الجنّ بدلاً من شركاء، وإن جعلت {لِلَّهِ} لغواً كان {شُرَكَاءَ الْجِنَّ} مفعولين قدم ثانيهما على الأول. فإن قلت: فما فائدة التقديم؟ قلت: فائدته استعظام أن يُتخذَ لله شريك من كان ملكاً أو جنياً أو إنسياً أو غير ذلك. ولذلك قدّم اسم الله على الشركاء.

[1243] الْجِنَّ kelimesi ref ile de okunmuştur. Sanki “O ortaklar kim?” diye sorulmuş ve cevap olarak “Onlar, görünmez varlıklardır.” denmiştir. Bu kelime, tebyîn için olan izâfetle cer ile de okunmuştur. Mâna şöyledir: Onları, Allah’a kulluğa ortak koştular çünkü Allah’a itaat edildiği gibi onlara itaat ettiler.

- 5 [1244] Âyette bahsedilen kişilerin hayrın ve tüm faydalı şeylerin yaratıcısının Allah, buna mukabil şerrin ve tüm zararlı şeylerin yaratıcısının da İblis olduğunu iddia edenler olduğu da söylenmiştir.

[1245] “Onları” yani Allah’a ortak koşanları “Allah yaratmışken...” Bunun anlamı şudur: Onlar, kendilerini yaratanın görünmez varlıklar değil Allah olduğunu bilmektedir fakat bu bilgileri, hiçbir şey yaratamayan nesneleri Allah’a ortak koşmalarına engel olamamaktadır. وَخَلَقَهُمْ kelimesindeki zaminin görünmez varlıklara ait olduğu da söylenmiştir. Yine, وَلَمْ يَكُنْ لَهُمْ sükûnuyla, *ihtilâkahum li'l-ifk* anlamında وَخَلَقَهُمْ yani “bu varlıkları uydurduklarını” şeklinde de okunmuştur. Buna göre, tıpkı “Bu yüz kızartıcı çirkin işleri bize Allah emretti.” [A‘râf 7/28] sözlerinde olduğu gibi, çirkin tutum ve davranışlarını Allah’a nispet ederek uydurdıkları yalanları Allah’a yamamaya çalışmış olmaktadırlar.

[1246] “O’na oğul ve kız isnat ettiler!” Bu âyet, Ehl-i Kitap olan iki grubun Hazret-i Üzeyr ve İsâ Mesih hakkındaki sözleriyle, Kureyş’in melekler hakkındaki sözlerini haber vermektedir. Hepsî aynı mânada olmak üzere [yani “yalan uydurdu” anlamında], *haleka’l-ifk*, *harakahû*, *ihtelekahû* ve *ihterakahû* denir. Hasan-ı Basrî’ye [v. 110/728] خَرَقَ kelimesinin anlamı sorulduğunda şöyle cevap vermiştir: “Bu, Arapların kullandığı Arapça bir kelimedir. Mesela bir adam, mecliste bir yalan söylese bazıları onun hakkında *kad harakahâ vallâhi* (Attı vallahi!) derler.” *Haraka* kelimesinin *haraka’s-sevbe* (elbiseyi yırttı / biçti) kökünden gelmesi de câizdir. Buna göre mâna, “Allah’a oğullar ve kızlar biçtiler / türettirler” şeklinde olur. *Benîn* (oğullar) ve *benât* (kızlar) kelimelerinin çoğul olması sebebiyle çokluğu belirtmek üzere *harakû* kelimesi şedde ile *harrakû* (uydurdular da uydurdular!) şeklinde de okunmuştur. İbn Ömer [v. 73/692] ve İbn Abbâs [v. 68/688] ise bu kelimeyi “asılsız konuşmalar” (زُورُوا) anlamında *harrafû* şeklinde okumuşlardır ki mânası, “Sahtekârlık yapıp gerçeği ters yüz ederek, Allah’a çocuk isnat ettiler.” demektir. Çünkü müzevvir, gerçeği tahrif edip hakkı batıla çeviren kimse demektir.

[١٢٤٣] وقرئ «الجنُّ»، بالرفع، كأنه قيل: من هم؟ فقليل: الجن. وبالجرّ على الإضافة التي للتبيين. والمعنى: أشركوهم في عبادته، لأنهم أطاعوهم كما يطاع الله.

[١٢٤٤] وقيل: هم الذين زعموا أنّ الله خالق الخير وكل نافع، وإبليس خالق الشر و كل ضارّ.

[١٢٤٥] {وَخَلَقَهُمْ} وخلق الجاعلين لله شركاء. ومعناه: وعلموا أن الله خالقهم دون الجن، ولم يمنعهم علمهم أن يتخذوا من لا يخلق شريكاً للخالق. وقيل: الضمير للجن. وقرئ «وخلقهم»، أي اختلاقهم الإفك، يعني: وجعلوا لله خلقهم، حيث نسبوا قبائحهم إلى الله في قولهم: {وَاللَّهُ أَمَرَنَا بِهَا} [الأعراف: ٢٨].

١٠ [١٢٤٦] {وَخَرَقُوا لَهُ} وخلقوا له، أي افتعلوا له {بَيْنَيْنَ وَبَنَاتٍ} وهو قول أهل الكتابين في المسيح وعزير، وقول قريش في الملائكة. يقال: خلق الإفك وخرقه واختلقه واخترقه، بمعنى. وسئل الحسن عنه فقال: كلمة عربية كانت العرب تقولها: كان الرجل إذا كذب كذبة في نادي القوم يقول له بعضهم: قد خرقها والله! ويجوز أن يكون من خرق الثوب، إذا شقه، أي اشتقوا له بنين وبنات. وقرئ {وخرقوا} بالتشديد للتكثير، لقوله {بَيْنَيْنَ وَبَنَاتٍ}. وقرأ ابن عمر وابن عباس رضي الله عنهما «وخرقوا» له، بمعنى: وزوروا له أولاداً، لأنّ المزور محرّف مغير للحق إلى الباطل.

[1247] “Bilgiye dayanmaksızın...” yani doğru yanlış gerçekte ne söylediklerini bilmeksizin, yeterli derecede bir tefekkürde bulunmaksızın, sırf manevi körlük ve cehaletten kaynaklanan bir tarzda...

101. (O’dur) göklerin ve yerin ‘ön örnek’siz yaratıcısı... Bir hayat arkadaşı yokken, O’nun nasıl çocuğu olabilir?! Her şeyi O yaratmış, her şeyi bilmekte...

[1248] بَدِيعُ السَّمَوَاتِ (Göklerin ve yerin ‘ön örnek’siz yaratıcısı...) terki-bindeki izâfet, sıfat-ı müşebbehenin fâ‘iline izâfeti kabilindendir. *Fülân^{un} bedi‘u’s-şi’r* sözünde olduğu gibi ki “onun şiirinin örneği yoktur” anlamındadır. Veya “O, göklerde ve yerde eşsiz yaratıcıdır” anlamındadır. *Fülân^{un} sebtu’l-ğadr* ifadesinde olduğu gibi ki “Falanca, hainliği sabit olan biridir” demektir. Buna göre âyetin mânası “O, göklerde ve yerde benzeri ve misli bulunmayandır” şeklinde olur. *Bedi’* kelimesinin *mübdi’* anlamında olduğu da söylenmiştir. Bunun ref ile okunması, mahzup bir mübtedanın haberi olması sebebiyledir. Veya bu, mübtedadır, haberi ise اَنتَى يَكُونُ لَهُ وَلَدٌ (O’nun nasıl çocuğu olabilir?!) cümlesidir. Yahut bu, önceki âyetin sonunda yer alan تَعَالَى (yücedir, münezzehdir) fiilinin fâ‘ilidir. Yine bu kelime, önceki âyetten geçen وَجَعَلُوا لِلَّهِ ifadesinden veya سُبحَانَهُ kelimesinden bedel olarak cer ile okunmuştur. Medih olmak üzere nasb ile okunması da mümkündür.

[1249] Bu âyetten Allah’a çocuk isnat etmenin bâtıllığı üç yönden izah edilmiştir: Birincisi: Fevkalade büyük cisimler olan göklerin ve yerin eşsiz yaratıcısı olan Allah’ın, çocuk edinmekle vasıflandırılması doğru olamaz. Çünkü çocuk doğurmak, yaratılmış cisimlerin bir sıfatıdır. Cisimleri yoktan yaratan Allah cisim değildir ki baba olabilsin. İkincisi: Çocuk ancak aynı cinsten iki ‘eş’in birleşmesinden meydana gelir. Allah ise cinsi olmaktan münezzehdir, yücedir. Onun için bir zevce tasavvur etmek mümkün olmadığına göre çocuğunun olması da düşünülemez. Üçüncüsü: Kâinatta ne varsa hepsinin yaratıcısı ve en iyi bilen Allah’tır. Bu şekilde yüce bir vasfa sahip olan Allah her şeyden müstağni olur. Halbuki çocuğu, ona muhtaç olan biri talep eder.

[1250] وَلَمْ تَكُنْ لَهُ صَاحِبَةً (bir hayat arkadaşı da yokken) ifadesi Yâ ile *ve lem yekun* şeklinde de okunmuştur. Böyle bir durum [yani, fâ‘il hakiki müennes olduğu halde fiilden te’nis alametinin kaldırılması], fiil ile fâ‘il arasına bir fâsıla girdiğinde câizdir. Nitekim

Kötü bir ana doğurmuş bu Ahtal’cığı

35 beytinde böyle bir kullanım bulunmaktadır⁸⁶.

86 Araya mefûl girdiğinden, *velede* fiili müzekker olmuştur. / ed.

[١٢٤٧] {بَغَيْرِ عِلْمٍ} من غير أن يعلموا حقيقة ما قالوه من خطأ أو صواب، ولكن رميًا بقول عن عمى وجهالة، من غير فكر وروية.

١٠١- ﴿بَدِيعُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ أَنَّى يَكُونُ لَهُ وَلَدٌ وَلَمْ تَكُنْ لَهُ صَاحِبَةً وَخَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ﴾

٥ [١٢٤٨] {بَدِيعُ السَّمَوَاتِ} من إضافة الصفة المشبهة إلى فاعلها، كقولك: فلان بديع الشعر، أي بديع شعره؛ أو هو بديع في السموات والأرض، كقولك: فلان ثبت الغدر، أي ثابت فيه، والمعنى: أنه عديم النظير والمثل فيها. وقيل: البديع بمعنى المبدع، وارتفاعه على أنه خبر مبتدأ محذوف. أو هو مبتدأ وخبره {أَنَّى يَكُونُ لَهُ وَلَدٌ} أو فاعل {تَعَالَى}. وقرئ بالجر ردًا على قوله {وَجَعَلُوا اللَّهَ} أو على {سُبْحَانَهُ}؛ وبالنصب على المدح. ١٠

[١٢٤٩] وفيه إبطال الولد من ثلاثة أوجه؛ أحدها مبدع السموات والأرض، وهي أجسام عظيمة لا يستقيم أن يوصف بالولادة، لأن الولادة من صفات الأجسام، ومخترع الأجسام لا يكون جسمًا حتى يكون والدًا. والثاني: أن الولادة لا تكون إلا بين زوجين من جنس واحد وهو متعال عن مجانس، فلم يصح أن تكون له صاحبة، فلم تصح الولادة. والثالث: أنه ما من شيء إلا وهو خالقه والعالم به، ومن كان بهذه الصفة كان غنيًا عن كل شيء، والولد إنما يطلبه المحتاج. ١٥

[١٢٥٠] وقرئ «وَلَمْ يَكُنْ لَهُ صَاحِبَةً» بالياء، وإنما جاز للفصل، كقوله:

لقد وَلَدَ الْأَخِيْطَلُ أُمُّ سَوْءٍ ❁

102. İşte Rabbiniz Allah! O'ndan başka tanrı yoktur. Her şeyin yaratıcısıdır. O halde yalnızca O'na kulluk edin. Ve O, her şeye vekildir.

[1251] ذٰلِكُمْ (İşte), daha önce zikredilen sıfatlarla mevsuf olan Zât'a işaret olarak mübtedadır. Kendinden sonra gelen ifadeler ise “İşte O, Allah'tır. İşte O, Rabbinizdir. İşte O, O'ndan başka ilâh yoktur. İşte O, her şeyin yaratıcısıdır” şeklinde birbirini takip eden müteradif haberlerdir. Yani işte O, sayılan bütün bu sıfatları kendinde toplayandır. “O halde yalnızca O'na kulluk edin” ifadesi, cümlemin kapsamından çıkan bir sonuçtur. Yani bütün bu yüce sıfatlar kendisinde toplanan Zât, kendisine kulluk edilmeye gerçek hak sahibi olandır. Dolayısıyla, yalnızca O'na kulluk edin ve O'nun dışında bir takım yaratıklara kulluk etmeyin. Sonra “Ve O, her şeye vekildir.” buyurdu. Yani bütün bu sıfatlarla beraber O, rızıklar ve eceller gibi her şeyin sahibidir ve kulların amellerini gözetlemektedir.

103. Gözler O'nu algılayamaz. O ise bütün gözleri algılar, O'dur her tür inceliğe nüfuz eden, haberdar (Latîf, Habîr).

[1252] *Basar*, Allah Teâlâ'nın bakma duyusuna yüklemiş olduğu latîf bir cevherdir ki görülebilen şeyler bununla algılanıp görülür. Mâna şöyledir: Gözler Allah'a işlemez, O'nu algılayamaz. Çünkü Allah zâtı itibariyle görülemeyecek kadar yücedir. Gözler ise ancak cisimler ve durumlar gibi ya aslen veya tâbî'an bir yönde bulunan şeylere ilişebilir. “O ise bütün gözleri algılar.” Algılanabilecek şeyleri algılayışı çok ince olması sebebiyle Allah, hiçbir algılayıcının algılayamayacağı bu latîf cevherleri algılar. Çünkü “O'dur Latîf” gözlerin kendisini algılayamayacağı derecede ince “Habîr” bütün inceliklerden haberdar. Bundan dolayı O, bütün gözleri algılamakta, gözler O'nun algısı dışında kalamamaktadır. Bu âyette, leff [ü neşr-i müretteb] vardır.

104. Rabbinizden size gözlerinizi açacak göstergeler gelmiş bulunuyor (yani, Kur'ân âyetleri)... Artık kim (bunları) görürse kendi lehine kim de görmezden gelirse kendi aleyhinedir. Ben sizin başınıza dikilmiş bir gözcü değilim! [der Peygamber.]

[1253] “Ben sizin başınıza dikilmiş bir gözcü değilim!” ifadesi, “Rabbinizden size, gözlerinizi açacak göstergeler gelmiş bulunuyor...” sözünün Peygamber (s.a.)'in lisanı üzere vârid olduğunu göstermektedir. *Basar* gözün görmesini sağlayan nur olduğu gibi, *basîret* de kalbin görmesini sağlayan nurdur.

١٠٢- ﴿ذَلِكُمْ اللَّهُ رَبُّكُمْ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ فَاعْبُدُوهُ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ وَكِيلٌ﴾

[١٢٥١] {ذَلِكُمْ} إشارة إلى الموصوف مما تقدم من الصفات، وهو مبتدأ وما بعده أخبار مترادفة؛ وهي {اللَّهُ رَبُّكُمْ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ} أي ذلكم الجامع لهذه الصفات {فَاعْبُدُوهُ} مسبب عن مضمون الجملة على معنى: أن من استجمعت له هذه الصفات كان هو الحقيق بالعبادة، فاعبدوه ولا تعبدوا من دونه من بعض خلقه. ثم قال: {وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ وَكِيلٌ} يعني وهو مع تلك الصفات مالك لكل شيء من الأرزاق والآجال، رقيب على الأعمال.

١٠٣- ﴿لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ﴾

١٠ [١٢٥٢] البصر: هو الجوهر اللطيف الذي ركه الله في حاسة النظر، به تدرك المبصرات، فالمعنى: أن الأبصار لا تتعلق به ولا تدركه؛ لأنه متعالٍ أن يكون مبصراً في ذاته، لأن الأبصار إنما تتعلق بما كان في جهة أصلاً أو تابعاً، كالأجسام والهيئات. {وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ} وهو للطف إدراكه للمدركات يدرك تلك الجواهر اللطيفة التي لا يدركها مدرك؛ {وَهُوَ اللَّطِيفُ} يلطف عن أن تدركه الأبصار؛ {الْخَبِيرُ} بكل لطيف فهو يدرك الأبصار، لا تلتطف عن إدراكه. وهذا من باب اللف. ١٥

١٠٤- ﴿قَدْ جَاءَكُمْ بَصَائِرُ مِنْ رَبِّكُمْ فَمَنْ أَبْصَرَ فَلِنَفْسِهِ وَمَنْ عَمِيَ فَعَلَيْهَا وَمَا أَنَا عَلَيْكُمْ بِحَفِيفٍ﴾

[١٢٥٣] {قَدْ جَاءَكُمْ بَصَائِرُ مِنْ رَبِّكُمْ} هو وارد على لسان رسول الله ﷺ، لقوله {وَمَا أَنَا عَلَيْكُمْ بِحَفِيفٍ}. والبصيرة نور القلب الذي به يستبصر، كما أن البصر نور العين الذي به تبصر،

Mâna şöyledir: Size vahiyden ve Allah hakkında câiz olan ve olmayan hususlara dikkat çeken bilgilerden, kalpler için basîretler [gerçeği gösteren nurlar] konumunda olan göstergeler gelmiş bulunuyor. “Artık kim” gerçeği “görür” ve ona iman eder “se kendi lehine” görmüş olur ve bunun faydası sadece kendinedir. “Kim de” gerçeğe karşı kör davranırsa “kendi aleyhine” körlük yapmış olur ve bu körlüğün zararı sadece kendinedir. “Ben sizin üzerinize dikilmiş” amellerinizi kaydeden ve ona göre size karşılık verecek olan “bir gözcü değilim” sadece bir uyarıcıyım. Sizin üzerinize gözcü olan yalnızca Allah’tır.

105. İşte, âyetleri sana böyle türlü türlü şekillerde açıklıyoruz... ki “Sen ders almışsın!” desinler. Ve Biz onu, bilen bir kavme açıklamış olalım...

[1254] وَلْيَقُولُوا (ki desinler) ifadesinin cevabı mahzup olup takdiri, “Sen ders almışsın desinler diye âyetleri türlü türlü şekillerde açıklıyoruz” şeklindedir. دَرَسْتَ (ders almışsın) kelimesi, “okumuşsun, öğrenmişsin” anlamındadır. Bu kelime, [i] “Sen âlimlerden ders almışsın!” anlamında *dâraste*, [ii] Kur’ân hakkında “öncekilerin masalları” [En’âm 6/25] demeleri gibi “Bu âyetler eskidi, bir hükmü kalmadı.” anlamında *deraset*, [iii] “eskimesi ve yok oluşu şiddetlendi” anlamında ve *derasetin* mübalağalı şekli olmak üzere Râ’nın zammesiyle *deruset*, [iv] “okundu” anlamında ve meçhul kalıbında *duriset* ve [v] Muhammed (s.a.)’e Yahudilerin öğrettiği kastedilerek *dârasat* şekillerinde okunmuştur. Burada Yahudiler ifadesinin hafzedilmesi câizdir çünkü Müşriklere göre dirâset, yani ders almak, ders vermek dendiği zaman şöhet Yahudilere aittir. *Dârasat* (ders verme) fiilinin, *âyetlerin ehli* kastedilerek *âyetlere* ait olması da câizdir, “Âyetlerin ehli olan ve onları ezberleyip taşıyanlar -ki bunlar Ehl-i Kitap’tır- bunları Muhammed *Aley-hisselâm*’a öğrettiler.” anlamında. Yine, [vi] “Muhammed öğrendi” anlamında *derase*, [vii] “eski masallar” anlamında veya “dersler barındıran âyetler” anlamında *dârisât^{un}* şeklinde de okunmuştur, tıpkı فَهُوَ فِي عِيشَةٍ رَاضِيَةٍ (“O [kendisini] razı eden bir hayat içinde olacaktır.” [Hâkka 69/21]) âyetindeki gibi.

[1255] **Şayet** وَلْيَقُولُوا (ki desinler) ve وَلْيُبَيِّنَ (açıklayalım diye) fiillerinin başında yer alan iki Lâm arasındaki fark nedir? **dersen şöyle derim** : Bunların arasındaki fark şudur: Birincisi mecâz, ikincisi ise hakikidir çünkü âyetlerin *tasrîfi*, yani türlü türlü şekillerde verilmesi, gerçeklerin beyan edilmesi içindir yoksa “Sen ders almışsın!” demeleri için değil. Fakat âyetlerin tasrifi, gerçeklerin beyan edilmesine vesile olduğu gibi, Müşriklerin böyle söylemelerine de sebep olmuştur. Dolayısıyla *li-yekûlû* fiili *li-nubeyyinehûya* benzemiş, onun kullanıldığı şekilde kullanılmış ve *li-nubeyyinehû* dendiği gibi aynı konumda *li-yekûlû* denmiştir.

أي جاءكم من الوحي، والتنبيه على ما يجوز على الله وما لا يجوز ما هو للقلوب كالبصائر {فَمَنْ أَبْصَرَ} الحق وآمن {فَلِنَفْسِهِ} أبصر وإياها نفع؛ {وَمَنْ عَمِيَ} عنه فعلى نفسه عمي وإياها ضرر بالعمى. {وَمَا أَنَا عَلَيْكُمْ بِحَفِيزٍ} أحفظ أعمالكم وأجازيكم عليها، إنما أنا منذر، والله هو الحفيظ عليكم.

١٠٥- ﴿وَكَذَلِكَ نُنْصِرُ الْآيَاتِ وَلِيَقُولُوا دَرَسْتَ وَلِنُبَيِّنَهُ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ﴾

[١٢٥٤] {وَلِيَقُولُوا} جوابه محذوف تقديره: وليقولوا درست نصرّفها. ومعنى {دَرَسْتَ} قرأت وتعلمت. وقرئ «دارست» أي دارست العلماء. و«دَرَسْتَ» بمعنى قُدمت هذه الآيات وعفت، كما قالوا: أساطير الأولين، و«دَرَسْتَ» بضم الراء، مبالغة في درست، أي اشتد دروسها. و«دَرَسْتَ»، على البناء للمفعول، بمعنى قرئت أو عفيت. و«دارست». وفسروها بدارست اليهود محمداً ﷺ، وجاز الإضمار؛ لأن الشهرة بالدراسة كانت لليهود عندهم. ويجوز أن يكون الفعل للآيات، وهو لأهلها، أي دارس أهل الآيات وحملتها محمداً، وهم أهل الكتاب. و«دَرَسَ» أي دَرَسَ محمد. و«دَارِسَاتُ»، على: هي دارسات، أي قديمات، أو ذات دروس، كعيشة راضية.

١٥ [١٢٥٥] فإن قلت: أي فرق بين اللامين في {لِيَقُولُوا}، {وَلِنُبَيِّنَهُ}؟ قلت: الفرق بينهما أنّ الأولى مجاز والثانية حقيقة. وذلك أن الآيات صرفت للتبيين ولم تصرف ليقولوا دارست، ولكن لأنه حصل هذا القول بتصريف الآيات كما حصل التبيين، شبه به فسق مساقه. وقيل: ليقولوا كما قيل لنبيه.

[1256] **Şayet** “*Li-nubeyyinehû* ifadesindeki zamir nereye râcidir?” **dersen şöyle derim:** *Âyât* (âyetler) kelimesine râcidir çünkü o, (müzekker bir kelime olan) Kur’ân anlamındadır. Âyette adeta “İşte, Kur’ân’ı böyle türlü türlü şekillerde açıklıyoruz.” denilmektedir. Veya zamir, açıkça zikredilmese de zaten biliniyor olması sebebiyle Kur’ân’a dönmektedir. Yahut zamir, *nubeyyinu* fiilinin masdarı olan *tebyîn* kelimesine râcidir. Tıpkı *darabtuhû Zeyd^{en}* (O darbeyi Zeyd’e vurdum) sözünde zamirin, *darabe* fiilinin masdarı olan *darb^{en}* kelimesine dönmesi gibi. Âyetteki *deraste* kelimesini, (kitabı öğrendin) anlamında *deraste* ve *dâraste* şeklinde okuyanlara göre ise zamir, takdir edilecek bir *kitaba* döner.

106. Sen Rabbinden sana vahyedileni -“O’ndan başka tanrı yoktur” ilkesini- izlemeye devam et ve Müşriklerden yüz çevir.

[1257] *لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ* (O’ndan başka tanrı yoktur) ifadesi cümle-i mu’teriza olup bununla vahye ittiba etmenin gerekliliği tekit olunmuştur. Bunun i’rabda mahalli yoktur. Bu cümlemin *مِنْ رَبِّكَ* (Rabbinden) kelimesinden hal olması da mümkündür. Ancak bu, *وَهُوَ الْحَقُّ مُصَدِّقًا* (“Oysa o, ellerindeki doğrulayan bir kitaptır.” [Bakara 2/91]) âyetinde olduğu gibi hâl-i müekkidedir.

107. Allah dileseydi, şirk koşmazlardı. Biz seni onların başına bekçi dikmedik. Onların üzerine vekil de değilsin.

108. Onların Allah’tan başka yalvardıkları şeylere sövmeyin sonra onlar da bilmeyerek haddi aşır Allah’a söverler. İşte böyle... Biz her ümmete kendi yaptıklarını cazip göstermişizdir. Ama nihaî dönüşleri, Rablerinedir, yapmakta olduklarını O kendilerine bir bir haber verir.

[1258] “Onların Allah’tan başka yalvardıkları şeylere” yani ‘ilah’lara “sövmeyin sonra onlar da Allah’a söverler.” Bu âyet, Müşriklerin, “Şüphesiz, hem siz hem de Allah’tan başka taptıklarınız Cehennem odunusunuz!” [Enbiyâ 21/98] âyeti nâzil olunca, Peygamber (s.a.)’e: “Ya ilahlarımıza sövmeyi yasaklarsın, değilse biz de senin ilahını kötüleriz!” demeleri üzerine inmiştir. Bir başka rivayete göre, Müslümanlar onların ilahlarına sövüyorlardı. Bu sövmelerinin Allah’ın sövülmesine sebep olması için bundan nehyolundular. **Şayet** “*İlah*lara sövmek doğru bir davranıştır ve taattir. O halde, bunu nehyetmek nasıl sahih olabilir? Ancak günahların yasaklanması sahih olabilir.” **dersen şöyle derim** : Nice taat vardır ki onun bir mefsetet olduğu anlaşılınca, o artık taat olmaktan çıkar. Böylece onun, taat olduğu için değil, masiyet olduğu için yasaklanması gerekli olur. Taatlerin en önemlilerinden biri olan ‘münkeri nehyetmek’ gibi. Bir münkeri nehyetmek, bunu yapmanın daha büyük bir şerre sebep olacağı bilindiği takdirde günaha dönüşür ve münkeri nehyetmek vacip olduğu gibi bu nehyi nehyetmek de vacip olur.

[١٢٥٦] فإن قلت: إلام يرجع الضمير في قوله {وَلُئِيبِنَّهُ؟} قلت: إلى الآيات، لأنها في معنى القرآن، كأنه قيل: وكذلك نصرف القرآن. أو إلى القرآن وإن لم يجر له ذكر، لكونه معلومًا إلى التبيين الذي هو مصدر الفعل، كقولهم: ضربته زيدًا. ويجوز أن يراد فيمن قرأ دَرَسَتْ وَاذَرَسَتْ: درست الكتاب ودارسته، فيرجع إلى الكتاب المقدّر.

٥ - ١٠٦ ﴿اتَّبِعْ مَا أُوحِيَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَأَعْرِضْ عَنِ الْمُشْرِكِينَ﴾

[١٢٥٧] {لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ} اعتراض أكد به إيجاب اتباع الوحي لا محلّ له من الإعراب. ويجوز أن يكون حالًا من {رَبِّكَ}، وهي حال مؤكدة، كقوله {وَهُوَ الْحَقُّ مُصَدِّقًا} [البقرة: ٩١].

١٠٧ - ﴿وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا أَشْرَكُوا وَمَا جَعَلْنَاكَ عَلَيْهِمْ حَفِظًا وَمَا أَنْتَ عَلَيْهِمْ

بِوَكِيلٍ﴾

١٠٨ - ﴿وَلَا تَسُبُّوا الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ فَيَسُبُّوا اللَّهَ عَدْوًا بِغَيْرِ عِلْمٍ كَذَلِكَ زَيْنًا لِكُلِّ أُمَّةٍ عَمَلُهُمْ ثُمَّ إِلَىٰ رَبِّهِمْ مَرْجِعُهُمْ فَيُنَبِّئُهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾

[١٢٥٨] {وَلَا تَسُبُّوا} الآلهة {الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ فَيَسُبُّوا اللَّهَ}. وذلك أنهم

قالوا عند نزول قوله تعالى {إِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ حَصَبُ جَهَنَّمَ} [الأنبياء:

٩٨]: لتنتهين عن سب آلهتنا أو لنهجون إلهك! وقيل: كان المسلمون يسبون آلهتهم،

فنهوا لئلا يكون سبهم سببًا لسب الله تعالى. فإن قلت: سب الآلهة حق وطاعة،

فكيف صحّ النهي عنه، وإنما يصحّ النهي عن المعاصي. قلت: ربّ طاعة علم أنها

تكون مفسدة فتخرج عن أن تكون طاعة، فيجب النهي عنها لأنها معصية، لا لأنها

طاعة، كالنهي عن المنكر؛ هو من أجل الطاعات، فإذا علم أنه يؤدّي إلى زيادة

٢٠ الشرّ انقلب معصية، ووجب النهي عن ذلك النهي. كما يجب النهي عن المنكر.

Şayet “Rivayete göre Hasan-ı Basrî [v. 110/728] ve [Muhammed] İbn Sîrîn [v. 110/728] bir cenazede hazır bulunmuşlar. Muhammed, orada bir kısım kadınların olduğunu görmüş ve cenazeye katılmayıp geri dönmüş. Bunun üzerine Hasan [İbn Sîrîn’in yaptığını onaylamayarak] masiyet[e düşme riski] sebebiyle taati terk edecek olursak, dinimizde taatlerin terki hızla yayılırdı’ buyurmuş” **dersen şöyle derim:** Bunun, şu an bizim bahsettiğimiz konuyla alakası yoktur. Erkeklerin cenazeye katılmaları bir taat olup kadınların oraya gelmesi için bir sebep değildir. Yani erkekler oraya gelse de gelmese de kadınlar cenazeye katılabilirler. Fakat putlara sövmek böyle değildir. [Çünkü bu, -hâşâ- Allah’a sövülmesine sebep olmaktadır.] Burada İbn Sîrîn, kadınlarla beraber cenazeye katılmanın putlara sövmek gibi olduğunu düşünmüş, Hasan-ı Basrî ise yaptığı bu işin doğru olmadığı hususunda onu uyarmıştır.

[1259] عَدُوًّا (haddi aşarak) yani, zulmederek ve düşmanlık yaparak. Bu kelime aynı anlamda olmak üzere ‘Ayn’ın zammesi ve Vâv’ın şeddesiyle ‘*aduvv^{en}*’ şeklinde de okunmuştur. Masdarları aynı anlamda olmak üzere ‘*adâ fulân^{un}*’ ‘*adv^{en}* ve ‘*udv^{en}* ve ‘*udvân^{en}*’ denilir. İbn Kesîr [v. 120/738] kelimeyi, “birer düşman olarak” anlamında ‘Ayn’ın fethiyle ‘*aduvv^{en}*’ şeklinde okumuştur.

[1260] بِغَيْرِ عِلْمٍ (bilmeyerek...) yani Allah hakkında ve hatırlanılması gereken hususlarda tam bir bilgisizlikle...

[1261] “İşte böyle” yani bu şekilde cazip göstererek “Biz” kâfirlerden “her ümmete kendi yaptıkları kötü amelleri cazip göstermişizdir.” Yani onları kendi halleriyle baş başa bırakmış, onların bu yanlışlarına engel olmamışızdır. Ve böylece kötü amelleri kendilerine güzel görünmüştür. Ya da Şeytana mühlet tanımışız (kıyamete kadar berhayat kılmışız) da onlara kötü amellerini o cazip göstermiştir. Veya “Bunu bize Allah emretti, bize O cazip gösterdi.” [A’râf 7/28] sözlerinde ortaya çıktığı üzere, kendi iddialarınca o kötü amellerini onlara Biz cazip göstermiş oluruz. “(Yapmakta olduklarını) O kendilerine bir bir haber verir” bu sebeple onları ayıplayıp kınar, azarlar ve cezalandırır.

109. “Kendilerine bir mucize geldiği takdirde kesinlikle ona iman edecekleri”ne dair var güçleriyle Allah adına and içtiler. De ki: Mucizeler tamamen Allah katındadır. Nereden biliyorsunuz, belki kendilerine mucize geldiği zaman da iman etmeyecekler?!

فإن قلت: فقد روي عن الحسن وابن سيرين: أنهما حضرا جنازة فرأى محمد نساء فرجع، فقال الحسن: لو تركنا الطاعة لأجل المعصية لأسرع ذلك في ديننا. قلت: ليس هذا ممن نحن بصدده، لأنّ حضور الرجال الجنازة طاعة وليس بسبب لحضور النساء، فإنهنّ يحضرنها حضر الرجال أو لم يحضروا، بخلاف سبب الآلهة. وإنما خيل إلى محمد أنه مثله حتى نبه عليه الحسن.

[١٢٥٩] {عَدُوًّا} ظلمًا وعدوانًا. وقرئ «عُدُوًّا» بضم العين وتشديد الواو بمعناه. ويقال: عدا فلان عدوًّا وَعُدُوًّا وَعُدُوًّا وَعَدَاء. وعن ابن كثير «عَدُوًّا»، بفتح العين بمعنى أعداء.

[١٢٦٠] {بِعَيْرِ عِلْمٍ} على جهالة بالله وبما يجب أن يذكر به.

١٠ [١٢٦١] {كَذَلِكَ زَيْنًا لِّكُلِّ أُمَّةٍ} مثل ذلك التزيين زينا لكل أمة من أمم الكفار سوء عملهم. أو خليناهم وشأنهم، ولم نكفهم حتى حسن عندهم سوء عملهم، أو أمهلنا الشيطان حتى زين لهم أو زيناه في زعمهم. وقولهم: إن الله أمرنا بهذا وزينه لنا. {فَيَبْئُتُهُمْ} فيوبخهم عليه ويعاتبهم ويعاقبهم.

١٠٩- ﴿وَأَفْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمَانِهِمْ لَئِنْ جَاءَتْهُمْ آيَةٌ لِّيُؤْمِنَنَّ بِهَا قُلُوبُ إِنْ مَّا

١٥ الْآيَاتُ عِنْدَ اللَّهِ وَمَا يُشْعِرُكُمْ أَنَّهَا إِذَا جَاءَتْ لَا يُؤْمِنُونَ﴾

[1262] “Kendilerine” talep ettikleri cinsten “bir mucize geldiği takdirde kesinlikle ona iman edeceklerine dair... De ki: Mucizeler tamamen Allah katındadır.” Yani O mucize indirebilir ancak, mucizeleri hikmeti gerektirdiği zaman indirmektedir. Veya mucizeler tamamen Allah katında olup benim yanımda değildir. O halde, nasıl olur da ben sizin bu konudaki talebinize icabet edebilir ve o mucizeleri size getirebilirim!? “Nereden biliyorsunuz, belki” talep ettikleri “mucize kendilerine geldiği zaman da” ona “iman etmeyecekler?!” Yani, ben biliyorum ki o mucize kendilerine geldiği zaman onlar ona iman etmeyecekler fakat siz bunu bilmiyorsunuz. Bu böyledir çünkü müminler, bekledikleri mucize geldiğinde o kâfirlerin iman edebileceklerini umuyor, bu yüzden o mucizenin gelmesini temenni ediyorlardı. Bu sebeple Allah Teâlâ, “Nereden bileceksiniz, belki iman etmeyecekler.” buyurmuş ve “Gelen mucizeye iman etmeyeceklerine dair Benim ezeli ilmimi siz bilmezsiniz.” anlamını kasdetmiştir. Dikkat edersen, “Ona işin başında iman etmedikleri gibi” [En’âm 6/110] denmiştir.

[1263] Arapların *i’ti’s-sûk’enneke teşterî lahm^{en}* (Çarşıya gel belki et satın alırsın) sözünden hareketle âyette geçen *ennehâ* (şüphesiz o mucize) kelimesinin, *le’allehâ* (belki o mucize) anlamında olduğu da söylenmiştir. Nitekim İmru’u’l-Kays’ın [v. 545m.]

(Yağmur ve rüzgârlarla) niteliğini kaybeden harap diyarlara doğru bükülsün boyunlar.

Belki İbn Hizâm gibi biz de ağlar dururuz şu diyarlara.

beytinde *li-ennenâ* kelimesi *le’allenâ* anlamında kullanılmıştır. Übeyy b. Kâ’b’in âyeti *لَا يُؤْمِنُونَ إِلَّا جَاءَتْ لَا يُؤْمِنُونَ* şeklinde okuması da bu mânayı desteklemektedir. Hemze’nin kesriyle *innehâ* şeklinde de okunmuştur ki buna göre *innehânın* öncesinde “onlardan meydana gelecek şeyi nereden bileceksiniz?” anlamında söz tamamlanmış olmakta sonra Allah onlar hakkında kendi katında var olan bilgiyi haber vererek “O mucize kendilerine geldiğinde onlar kesinlikle iman etmeyecekler.” buyurmuş olmaktadır. Hemze’nin fethiyle *ennehâ* kıraatine göre *lâ yû’mînûn* cümlesindeki Lâ’yı zait yapanlar olmuş ve âyet *وَمَا يُشْعِرُهُمْ أَنَّهَا إِذَا جَاءَتْ لَا يُؤْمِنُونَ* (Kendilerine mucize geldiği zaman iman edeceklerini nereden biliyorlar?!) şeklinde okunmuş olup mâna şöyledir: Bunlar mucize geldiği zaman mutlaka iman edeceklerine yemin ediyorlar ama nereden biliyorlar, belki o zaman kalpleri, Kur’ân’ın ve başka âyetlerin nüzulü sırasında olduğu gibi mühürlenmiş olacak da kendilerine gelen o mucizeye inanmayacaklar...

[١٢٦٢] {لَئِنْ جَاءَتْهُمْ آيَةٌ} من مقترحاتهم {لَيُؤْمِنَنَّ بِهَا قُلُوبُ إِنْهَا الْآيَاتُ عِنْدَ اللَّهِ} وهو قادر عليها، ولكنه لا ينزلها إلا على موجب الحكمة، أو إنما الآيات عند الله لا عندي، فكيف أجيبكم إليها وآتيكم بها؟! {وَمَا يُشْعِرُكُمْ} وما يدرىكم {أَنَّهَا} أن الآية التي تقترحونها {إِذَا جَاءَتْ لَا يُؤْمِنُونَ} يعني أنا أعلم أنها إذا جاءت لا يؤمنون بها وأنتم لا تدرون بذلك. وذلك أن المؤمنين كانوا يطمعون في إيمانهم إذا جاءت تلك الآية ويتمنون مجيئها، فقال عز وجل: وما يدرىكم أنهم لا يؤمنون، على معنى أنكم لا تدرون ما سبق علمي به من أنهم لا يؤمنون به. ألا ترى إلى قوله {كَمَا لَمْ يُؤْمِنُوا بِهِ أَوَّلَ مَرَّةٍ}.

[١٢٦٣] وقيل: {أَنَّهَا} بمعنى «لَعَلَّهَا»، من قول العرب: إِنَّتِ السُّوقَ أَنْتَ تَشْتَرِي لَحْمًا. وقال امرؤ القيس:

عُوجُوا عَلَى الطَّلَلِ الْمُحِيلِ لَأَنَّا ❁ نَبْكِي الدِّيَارَ كَمَا بَكَى ابْنُ خِذَامٍ

وتقويها قراءة أبي «لَعَلَّهَا إِذَا جَاءَتْ لَا يُؤْمِنُونَ». وقرئ بالكسر على أن الكلام قد تمَّ قبله، بمعنى: وما يشعركم ما يكون منهم، ثم أخبرهم بعلمه فيهم فقال: إنها إذا جاءت لا يؤمنون البتة. ومنهم من جعل لا مزيدة في قراءة الفتح. وقرئ «وَمَا يُشْعِرُهُمْ أَنَّهَا إِذَا جَاءَتْ لَا يُؤْمِنُونَ»، أي يحلفون بأنهم يؤمنون عند مجيئها، وما يشعركم أن تكون قلوبهم حينئذ كما كانت عند نزول القرآن وغيره من الآيات مطبوعاً عليها فلا يؤمنوا بها.

110. Ona işin başında iman etmedikleri gibi belki kalplerini ve gözlerini yine çevireceğiz ve onları taşkınlıkları içinde bırakacağız?!

[1264] لَا يُؤْمِنُونَ (iman etmeyecekler) fiiline atfedilmiştir ve bunların hepsi وَمَا يُشْعِرُكُمْ (nereden biliyorsunuz) ifadesinin hükmüne dâhildir. Mâna şöyledir: Nereden biliyorsunuz, belki iman etmeyecekler. Nereden biliyorsunuz, Biz onların kalplerini ve gözlerini yine çevireceğiz, yani kalplerini ve gözlerini mühürleyeceğiz de daha önce âyetlerimizin nüzûlü esnasında olduğu gibi kalpleriyle hakkı anlamayacak ve gözleriyle de hakkı göremeyecekler veya kalpleri mühürlü olduğu için iman edemeyecekler. Nereden biliyorsunuz, Biz onları şaşkınlıkları içinde bırakacağız, yani onları kendi halleriyle baş başa bırakacak, onları taşkınlıktan alıkoyamayacağız ki taşkınlıkları içinde şaşkın şaşkın dolaşınsınlar...

[1265] وَنَقَلَبُ وَنَذَرُهُمْ fiilleri, Yâ ile *yukallibu* ve *yezeruhum* şeklinde de okunmuştur, o zaman fâ'il Allah olur. A'meş [v. 148/765] ise âyeti وَتَقَلَّبُ أَفْئِدَتُهُمْ (onların kalpleri ve gözleri çevrilecek) şeklinde okumuştur.

111. Biz onlara melekleri indirseydik ve her şeyi toplayıp karşılına getirseydik de ölümler kendileriyle konuşsaydı -Allah dilerse başka, ama- yine de iman etmezlerdi. Fakat çoğu bunu bilmez...

[1266] Onların, “Bize de melekler indirilse” [Furkân 25/21] dedikleri gibi “Biz onlara melekleri indirseydik”, “Getirin o halde atalarımızı!” [Duhân 44/36] dedikleri gibi “ölüler kendileriyle konuşsaydı” ve “Allah'ı ve melekleri karşımıza getirmelisin” [İsrâ 17/92] dedikleri gibi “her şeyi toplayıp karşılına getirseydik...” فُبَّأْ kelimesi, onları müjdelediğimiz ve uyardığımız şeylerin doğru olduğuna “kefiller” olarak veya “cemaat cemaat, grup grup” anlamına gelir. Bu kelimenin *mukâbelet^{en}* yani karşı karşıya anlamına geldiği de söylenmiştir. Yine bu kelime “açıkça, aleni bir şekilde” anlamında *kıbel^{en}* şeklinde de okunmuştur. “Allah” zorlayıcı, mecbur kılıcı bir dilemeyle “dilerse başka. Fakat çoğu bilmez” de âyetlerin nüzûlü esnasında kalplerinin durumuyla ilgili bilmedikleri şey hakkında var güçleriyle Allah adına and içerler. Veya Müslümanların çoğu, bu Müşriklerin iman etmeyeceklerini bilmez, ancak Allah kendilerini mecbur kılırsa inanacaklarını zanneder. Bundan dolayı bekledikleri mucize kendilerine geldiğinde onların iman edeceklerini umarlar.

112. İşte (senin için bu düşmanları var ettiğimiz gibi), bütün peygamberlere insanların ve cinlerin 'şeytan'larını düşman ettik, aldatmak için birbirlerine yaldızlı sözler fısıldıyorlar. Senin Rabbin dileseydi, bunu yapamazlardı. Öyleyse onları kendi uydurdıkları ile başbaşa bırak.

١١٠- ﴿وَتَقَلَّبَ أَفْئِدَتَهُمْ وَأَبْصَارَهُمْ كَمَا لَمْ يُؤْمِنُوا بِهِ أَوَّلَ مَرَّةٍ وَنَذَرَهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ﴾

[١٢٦٤] {وَتَقَلَّبَ أَفْئِدَتَهُمْ... وَنَذَرَهُمْ} عطف على {يُؤْمِنُونَ}، داخل في حكم {وَمَا يُشْعِرُكُمْ}، بمعنى: وما يشعركم أنهم لا يؤمنون، وما يشعركم أننا نقبل أفئدتهم وأبصارهم، أي نطبع على قلوبهم وأبصارهم فلا يفقهون ولا يبصرون الحق كما كانوا عند نزول آياتنا؛ أو لا يؤمنون بها لكونهم مطبوعاً على قلوبهم، وما يشعركم أننا نذرهم في طغيانهم، أي نخليهم وشأنهم لا نكفهم عن الطغيان حتى يعمهوا فيه.

[١٢٦٥] وقرئ «وَيَقَلَّبُ وَيَذَرُهُمْ» بالياء أي الله عز وجل. وقرأ الأعمش «وَتَقَلَّبَ أَفْئِدَتَهُمْ وَأَبْصَارَهُمْ» على البناء للمفعول.

١١١- ﴿وَلَوْ أَنَّا نَزَّلْنَا إِلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةَ وَكَلَّمَهُمُ الْمَوْتَى وَحَشَرْنَا عَلَيْهِمْ كُلَّ شَيْءٍ قُبُلًا مَا كَانُوا لِيُؤْمِنُوا إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ وَلَكِنْ أَكْثَرُهُمْ يَجْهَلُونَ﴾

[١٢٦٦] {وَلَوْ أَنَّا نَزَّلْنَا إِلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةَ} كما قالوا {لَوْ لَا أُنْزِلَ عَلَيْنَا الْمَلَائِكَةُ} [الفرقان: ٢١]، {وَكَلَّمَهُمُ الْمَوْتَى} كما قالوا: {فَأْتُوا بِآبَائِنَا} [الدخان: ٣٦]، {وَحَشَرْنَا عَلَيْهِمْ كُلَّ شَيْءٍ قُبُلًا} كما قالوا {أَوْ تَأْتِي بِاللَّهِ وَالْمَلَائِكَةِ قَبِيلًا} [الإسراء: ٩٢].

{قُبُلًا}، كفلاء بصحة ما بشرنا به وأنذرنا، أو جماعات. وقيل: {قُبُلًا} مقابلة. وقرئ «قَبْلًا»، أي عياناً. {إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ} مشيئة إكراه واضطرار {وَلَكِنْ أَكْثَرُهُمْ يَجْهَلُونَ} فيقسمون بالله جهد إيمانهم على ما لا يشعرون من حال قلوبهم عند نزول الآيات. أو ولكن أكثر المسلمين يجهلون أن هؤلاء لا يؤمنون إلا أن يضطربهم فيطمعون في إيمانهم إذا جاءت الآية المقترحة.

١١٢- ﴿وَكَذَلِكَ جَعَلْنَا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا شَيَاطِينَ الْإِنْسِ وَالْجِنِّ يُوحِي بَعْضُهُمْ إِلَى بَعْضٍ زُخْرُفَ الْقَوْلِ غُرُورًا وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ مَا فَعَلُوهُ فَذَرُهُمْ وَمَا يَفْتَرُونَ﴾

[1267] “İşte” seni düşmanlarınla karşı karşıya getirdiğimiz gibi, “bütün peygamberlere ... düşman ettik,” yani senden önceki peygamberler ve düşmanları hususunda da aynı şekilde davrandık ve o düşmanların düşmanlıklarına engel olmadık. Çünkü böyle yapmamızda, sebat ve sabrın, pek çok ecir ve sevabın ortaya çıkmasına sebep olacak bir imtihan söz konusudur.

[1268] شَيَاطِينُ (Şeytanlar) kelimesi, ‘*aduvv*^{en}’ kelimesinden bedel olarak nasbedilmiştir. Veya hem *şeyâtîn* hem de ‘*aduvv*^{en}’ kelimeleri, tıpkı وَجَعَلُوا لِلَّهِ شُرَكَاءَ الْجِنَّ (‘Görünmez varlıkları Allah’a ortak koştular.’ [En’âm 6/100]) âyetindeki *şurakâ* ve *cin* kelimelerinde olduğu gibi iki mef’ûl olarak mansûb kılınmışlardır.

[1269] “Birbirlerine fısıldıyorlar...” yani cin şeytanları insan şeytanlarına vesvese veriyor. Aynı şekilde bir kısım cinler diğer bir kısım cinlere, bir kısım insanlar da diğer bir kısım insanlara vesvese veriyorlar. Mâlik b. Dînâr *Rahimehu’llâh* [v. 131/748’den önce] der ki: Benim için insan şeytanları cin şeytanlarından daha kötü ve zararlıdır. Çünkü ben Allah’a sığındığım zaman cin şeytanı yanımdan uzaklaşıp gidiyor insan şeytanları ise bana gelip beni açıkça günaha sürüklüyorlar.

[1270] زُخْرَفَ الْقَوْلِ (Yaldızlı sözler...) yani şeytanın insana süslü gösterdiği ve gerçeğin zıttına sunduğu sözler, vesveseler ve günaha teşvik niteliğinde şeyler... “Aldatmak için” yani tuzak kurup aldatarak yakalayıp kendi safına çekmek için... “Senin Rabbin dileseydi bunu yapamazlardı.” Yani sana düşmanlık yapamazlardı. Veya Allah’ın onları engellemesi ve kendi halleriyle baş başa bırakmaması sebebiyle birbirlerine yaldızlı sözler fısıldayamazdı.

113. Bir de Âhirete iman etmeyenlerin gönülleri ona meyletsin, ondan hoşlansınlar ve işledikleri suçu işlemeye devam etsinler diye (düşman ettik).

[1271] وَلِتَضَعْنِي (Meyletsin diye...) kelimesinin cevabı mahzuf olup takdiri şöyledir: Böyle olsun diye bütün peygamberlere insanların ve cinlerin şeytanlarını düşman ettik. Buna göre kelimenin başındaki Lâm, lâm-ı sayrûret, yani sonuç bildiren Lâm olup, tahkiki de وَلِتَضَعْنِي (‘...ki ‘Sen ders almışsın!’ desinler. Ve Biz onu, bilen bir kavme açıklamış olalım.’ [En’âm 6/105]) âyetindeki Lâm’ların izahında zikredildiği şekildedir. اِلَيْهِ (ona) kelimesindeki zamir, مَا فَعَلُوهُ (bunu yapmazlardı) kelimesindeki zaminin döndüğü yere döner, yani kâfirlerin kalpleri, peygamberlere düşmanlık ve şeytanların vesvesesi ile ilgili zikredilen şeylere meyletsin, nefisleri için ondan hoşlansınlar ve işledikleri suçu işlemeye devam etsinler diye [böyle yaptık].

[١٢٦٧] {وَكَذَلِكَ جَعَلْنَا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا} وكما خلدنا بينك وبين أعدائك كذلك فعلنا بمن قبلك من الأنبياء وأعدائهم، لم نمنعهم من العداوة، لما فيه من الامتحان الذي هو سبب ظهور الثبات والصبر، وكثرة الثواب والأجر.

[١٢٦٨] وانتصب {شَیَاطِينٍ} على البدل من {عَدُوًّا}، أو على أنهما مفعولان ٥ كقوله {وَجَعَلُوا لِلَّهِ شُرَكَاءَ الْجِنَّ} [الأنعام: ١٠٠].

[١٢٦٩] {يُوحِي بَعْضُهُمْ إِلَى بَعْضٍ} يوسوس شياطين الجن إلى شياطين الإنس؛ وكذلك بعض الجن إلى بعض وبعض الإنس إلى بعض. وعن مالك ابن دينار: إن شيطان الإنس أشد علي من شيطان الجن، لأنني إذا تعوذت بالله ذهب شيطان الجن عني، وشيطان الأنس يحييني فيجرني إلى المعاصي عياناً.

١٠ [١٢٧٠] {زُخْرِفَ الْقَوْلِ} ما يزينه من القول والوسوسة والإغراء على المعاصي ويموّه {عُزُورًا} خدعاً وأخذاً على غِرة {وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ مَا فَعَلُوهُ} ما فعلوا ذلك، أي ما عادوك، أو ما أوحى بعضهم إلى بعض زخرف القول بأن يكفهم ولا يخليهم وشأنهم.

١١٣- ﴿وَلِتَصْغَى إِلَيْهِ أَفئِدَةُ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ وَلِيَرْضَوْهُ وَلِيَقْتَرِفُوا مَا هُمْ مُقْتَرِفُونَ﴾ ١٥

[١٢٧١] {وَلِتَصْغَى} جوابه محذوف، تقديره: وليكون ذلك جعلنا لكل نبي عدواً، على أن اللام لام الصيرورة وتحقيقها ما ذكر. والضمير في {إِلَيْهِ} يرجع إلى ما رجع إليه الضمير في {فَعَلُوهُ}، أي ولتميل إلى ما ذكر من عداوة الأنبياء ووسوسة الشياطين {أَفئِدَةُ} الكفار {وَلِيَرْضَوْهُ} لأنفسهم {وَلِيَقْتَرِفُوا مَا هُمْ مُقْتَرِفُونَ} من الآثام.

114. Size kitabı anlayacağınız dille indiren Allah'ken, ben O'ndan başka hakem arar mıyım hiç?! Kaldı ki kitap verdiklerimiz, onun senin Rabbinin katından gerçek olarak indirilmekte olduğunu bilirler. Öyleyse, sakın şüpheye düşenlerden olma.

- 5 [1272] “Allah'dan başka hakem arar mıyım hiç?” Bu ifade, söylenmesi istenerek varit olmuştur, yani Ey Muhammed *de* ki: Muhataplarını âciz bırakan mu'ciz “kitabı size anlayacağınız dille indiren Allah'ken” benimle sizin aranızda hüküm verecek ve haklı olanımızı haksızdan ayıracak O'ndan başka bir hâkim talep eder miyim hiç?! مُفَضَّلًا (anlayacağınız dille) yani içerisinde hakla
- 10 batılı ayıracak gerçeklerin açıklandığı ve benim doğru olduğuma, sizin ise iftira ettiğinize dair şahitliğin yer aldığı kitabı... Sonra Kur'an'ın hak olduğunu, Ehl-i Kitab'ın onun hak olduğunu bilmesiyle teyit etti çünkü Kur'an, onların elindeki Tevrat'ı tasdik etmekte ve onunla aynı gerçekleri dile getirmektedir: “Öyleyse, sakın şüpheye düşenlerden olma” ifadesi, “Sakin Müşriklerden
- 15 olma” [En'âm 6/14] âyetinde olduğu gibi tahrik ve teşvik içindir [Yani aman, şirkten uzak durmaya devam et]. Veya Ehl-i Kitab'ın, Kur'an'ın senin Rabbinin katından gerçek olarak indirilmekte olduğunu bildikleri hususunda “sakın şüpheye düşenlerden olma” ve onların birçoğunun Kur'an'ı inkâr ve reddetmeleri seni şüpheye düşürmesin. فَلَا تَكُونَنَّ (Sakin olma!) hitabının herkese ait olması da
- 20 câizdir, mâna şöyle olur: Kur'an'ın doğruluğu hususunda deliller birbirini desteklediğinde, bu konuda hiç kimsenin herhangi bir şüphe duyması gerekmez. Bununla birlikte Peygamber (s.a.)'e hitabın, onun ümmetine hitap olduğu da söylenmiştir.

115. Senin Rabbinin sözü, hem doğruluk hem de adalet yönünden eksiksizdir. O'nun sözlerini değiştirebilecek yoktur. O'dur, işiten, 'mutlak ilim sahibi' (Semî', 'Âlim).

- 25 [1273] “Senin Rabbinin *sözleri*”⁸⁷ yani haber verdiği, emrettiği -yasakladığı, va'dettiği- tehdit ettiği her şey, “hem doğruluk hem de adalet yönünden eksiksizdir. O'nun sözlerini değiştirebilecek yoktur.” Yani Allah'ın sözlerinden
- 30 hiçbirini, ondan daha doğru ve daha âdil bir sözle değiştirebilecek hiç kimse yoktur. صِدْقًا وَعَدْلًا (hem doğruluk hem de adalet yönünden) kelimeleri, hal olmak üzere mansuptur. كَلِمَاتُ رَبِّكَ ifadesi, كَلِمَتُ رَبِّكَ şeklinde de okunmuş olup “Allah'ın konuştuğu” anlamındadır, [kelimenin] Kur'an olduğu da söylenmiştir.

116. Yeryüzünde bulunanların çoğunluğuna uyarıyı seni Allah yolundan saptırırlar. Çünkü sadece zanna uyarlar ve yalnızca tahmin yürütürler.

87 Müfessir, âyeti *kelimetu rabbike* değil, *kelimâtu rabbike* kıraatine göre tefsir etmektedir. / ed.

١١٤- ﴿أَفَغَيْرَ اللَّهِ أَبْتَغِي حَكَمًا وَهُوَ الَّذِي أَنْزَلَ إِلَيْكُمُ الْكِتَابَ مُفَصَّلًا وَالَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْلَمُونَ أَنَّهُ مُنَزَّلٌ مِنْ رَبِّكَ بِالْحَقِّ فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُمْتَرِينَ﴾

[١٢٧٢] {أَفَغَيْرَ اللَّهِ أَبْتَغِي حَكَمًا} على إرادة القول، أي قل يا محمد: أغير الله أطلب حاكمًا يحكم بيني وبينكم، ويفصل المحق منا من المبطل، {وَهُوَ الَّذِي أَنْزَلَ إِلَيْكُمُ الْكِتَابَ} المعجز {مُفَصَّلًا} مبينًا فيه الفصل بين الحق والباطل، والشهادة لي بالصدق وعليكم بالافتراء. ثم عضد الدلالة على أنَّ القرآن حق بعلم أهل الكتاب أنه حق لتصديقه ما عندهم وموافقه له: {فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُمْتَرِينَ} من باب التهيج والإلهاب، كقوله تعالى {وَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُشْرِكِينَ} [الأنعام: ١٤] أو {فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُمْتَرِينَ} في أنَّ أهل الكتاب يعلمون أنه منزل بالحق، ولا يريبك جحود أكثرهم وكفرهم به. ويجوز أن يكون {فَلَا تَكُونَنَّ} خطابًا لكل أحد، على معنى أنه إذا تعاضدت الأدلة على صحته وصدقه، فما ينبغي أن يمتري فيه أحد. وقيل: الخطاب لرسول الله ﷺ خطاب لأُمَّته.

١١٥- ﴿وَتَمَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ صِدْقًا وَعَدْلًا لَا مُبَدَّلَ لِكَلِمَاتِهِ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ﴾

[١٢٧٣] {وَتَمَّتْ كَلِمَاتُ رَبِّكَ، أي تمَّ كل ما أخبر به، وأمر ونهي، ووعد وأوعد} {صِدْقًا وَعَدْلًا لَا مُبَدَّلَ لِكَلِمَاتِهِ} لا أحد يبدل شيئًا من ذلك مما هو أصدق وأعدل. و{صِدْقًا وَعَدْلًا} نصب على الحال. وقرئ «كَلِمَتُ رَبِّكَ»، أي ما تكلم به. وقيل: هي القرآن.

١١٦- ﴿وَإِنْ تُطِغْ أَكْثَرُ مَنْ فِي الْأَرْضِ يَضِلُّوكَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ إِنْ يَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ وَإِنْ هُمْ إِلَّا يَخْرُصُونَ﴾

[1274] “Yeryüzünde bulunan insanların çoğunluğuna uyarsan seni saptırırlar.” Çünkü ‘çoğunluk’lar genelde arzu ve ihtiraslarına uyar. Nitekim şöyle buyurmuştur: “Çünkü sadece zanna uyarlar.” Bu, atalarının hak üzere oldukları ve kendilerinin de onların izinden gittikleri kanaatinde olmalarıdır. “Ve onlar yalnızca tahmin yürütürler” ifadesi de kendilerinin doğru bir şey üzerinde olduklarını iddia ederler. Veya “Allah şunu haram, şunu helâl kılmıştır” sözlerinde yalan söylerler.

117. Senin Rabbin, yolundan kimin saptığını en iyi bilendir, doğru yolda gidenleri en iyi bilen de O’dur.

[1275] يَضِلُّ kelimesi, *Yâ*’nın zammesiyle “Allah’ın kimi saptırdığını” anlamında *yudıllu* şeklinde de okunmuştur.

118. O halde, Allah’ın âyetlerine iman etmekte iseniz, (kesilirken) üzerine Allah’ın adı anılan (hayvan)lardan yiyeiniz.

119. Sizin ‘ne’niz var ki, üzerine Allah’ın adı anılandan yemiyorsunuz?! -Mecbur kalmanız dışında- size hangi hayvanları haram kıldığını O size uzun uzadıya açıklamıştır. Doğrusu, birçokları, arzu ve ihtiraslarına uyarak bilgiye dayanmaksızın saptırıyor (insanları)! Şüphesiz, senin Rabbin haddi aşanları çok iyi bilmekte!

[1276] فَكُلُوا (O halde, yiyeiniz) emri haramı helâl, helâli haram sayan saptırıcılara uyulmasını yadığamanın sonucudur. Çünkü bu saptırıcılar, Müslümanlara “Siz Allah’a kulluk yaptığınızı zannediyorsunuz. Oysa Allah’ın öldürdüğü hayvanın etini yemek, bizzat kendinizin kestiği hayvanın etini yemekten daha uygundur.” diyorlardı. İşbu sebeple, Müslümanlara, eğer gerçekten müminseniz o halde sadece “kesilirken üzerine Allah’ın adı anılan hayvanlardan yiyeiniz,” kesilirken Allah’dan başkasının -yani putlarının- adı anılan veya kendiliğinden ölen hayvanlardan yemeyiniz, denilmiştir. “Üzerine Allah’ın adı anılan hayvan”, *Bismillâh* denilerek kesilen hayvandır.

[1277] “Sizin ‘ne’niz var ki yemiyorsunuz?” Yani yememenizin gerekçesi nedir? “Size hangi hayvanların haram olduğu” ve hangilerinin haram olmadığı “Size ölü eti ... haram kılınmıştır” [Mâide 5/3] âyetiyle “size uzun uzadıya açıklanmıştır” yani size en güzel şekilde beyan edilmiştir. مَا حَرَّمَ عَلَيْكُمْ ifadesi, [bu şekilde *fussile* ve *hurrime* okunduğu gibi] ma’lûm olarak da okunmuştur ki buna göre fâ’il Allah Teâlâdır [size hangi hayvanları haram *kıldığını* Allah size uzun uzadıya *açıklamıştır*].

[١٢٧٤] {وَإِنْ تُطِغْ أَكْثَرُ مَنْ فِي الْأَرْضِ} أي من الناس، أضلوك، لأن الأكثر في غالب الأمر يتبعون هواهم. ثم قال: {إِنْ يَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ} وهو ظنهم أن آباءهم كانوا على الحق فهم يقلدونهم {وَإِنْ هُمْ إِلَّا يَخْرُصُونَ} يقدرون أنهم على شيء؛ أو يكذبون في أن الله حرم كذا وأحل كذا.

٥ - ١١٧ ﴿إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ مَنْ يَضِلُّ عَنْ سَبِيلِهِ وَهُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ﴾

[١٢٧٥] وقرئ «من يضل» بضم الياء، أي يضلُّه الله.

١١٨ - ﴿فَكُلُوا مِمَّا ذَكَرَ اسْمُ اللَّهِ عَلَيْهِ إِنْ كُنْتُمْ بِبَيِّنَاتٍ مُؤْمِنِينَ﴾

١١٩ - ﴿وَمَا لَكُمْ أَلَّا تَأْكُلُوا مِمَّا ذَكَرَ اسْمُ اللَّهِ عَلَيْهِ وَقَدْ فَصَّلَ لَكُمْ مَا حَرَّمَ عَلَيْكُمْ إِلَّا مَا اضْطُرَرْتُمْ إِلَيْهِ وَإِنْ كَثِيرًا لِيُضِلُّوا بِأَهْوَائِهِمْ بَغَيْرِ عِلْمٍ إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ بِالْمُعْتَدِينَ﴾ ١٠

[١٢٧٦] {فَكُلُوا} مسبب عن إنكار اتباع المضلين، الذي يُجِلُّون الحرام ويحرمون الحلال. وذلك أنهم كانوا يقولون للمسلمين: إنكم تزعمون أنكم تعبدون الله، فما قتل الله أحق أن تأكلوا مما قتلتم أنتم. ف قيل للمسلمين: إن كنتم متحققين بالإيمان فكلوا. {وَمِمَّا ذَكَرَ اسْمُ اللَّهِ عَلَيْهِ} خاصة دون ما ذكر عليه اسم غيره من آلهتهم؛ أو مات حتف أنفه. وما ذكر اسم الله عليه هو المذكى بسم الله. ١٥

[١٢٧٧] {وَمَا لَكُمْ أَلَّا تَأْكُلُوا} وأي غرض لكم في أن لا تأكلوا {وَقَدْ فَصَّلَ لَكُمْ} وقد بين لكم ما حرم عليكم مما لم يحرم، وهو قوله {حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ} [المائدة: ٣]. وقرئ «فصل لكم ما حرم عليكم» على تسمية الفاعل، وهو الله عز وجل.

[1278] Size haram kılınanlardan yemeye “mecbur kalmanız dışında.” Çünkü kü zaruret halinde bunu yemeniz size helâldir. وَإِنَّ كَثِيرًا لَّيُضِلُّونَ ifadesi Yâ'nın fethası ve zammesiyle okunur. Yani “Doğrusu, birçokları,” şeriata bağlı kalmaksızın sırf “arzu ve ihtiraslarına,” şehvetlerine “uyarak (insanları) saptırıyor”
5 da istediklerini haram, istediklerini de helâl sayıyorlar.

120. Günahın açığını da terk edin, gizlisini de... Çünkü günah işleyenler, kazanmakta oldukları yüzünden yakında cezalandırılacaklar!..

121. Üzerine Allah'ın adı anılmayanlardan da (normalde helâl olsalar bile) yemeyin. Çünkü bu, şüphesiz kesin bir fısktır. Doğrusu, 'şeytan'lar, dostlarına -sizinle iyi cedelleşsinler diye- telkinde bulunurlar. Şayet onlara itaat ederseniz, şüphesiz, siz de Müşrik olursunuz.

[1279] “Günahın açığını da terk edin, gizlisini de...” Yani açıktan yaptığınızı da gizli yaptığınızı da, -bir başka yoruma göre- bildiğinizi de niyet ettiğinizi de terkedin. Günahın açık olanının genelevlerde zina etmek, gizlisinin ise
15 gizli dost / metres tutmak olduğu da söylenmiştir.

[1280] وَإِنَّهُ لَفِسْقٌ (Bu şüphesiz kesin bir fısktır) ifadesindeki zamir, üzerine nehiy harfinin gelmiş olduğu وَلَا تَأْكُلُوا (yemeyin) fiiline dönmektedir. Yani, haram olan o *etten* yemek kesin bir fısktır. Veya “o haram eti yemek kesin bir fısktır” anlamında [مَاءٌ'daki] mevsûle dönmektedir. Yahut üzerine Allah'ın adının anılmadığı hayvanın kendisi fık kılınmıştır. **Şayet** “Müçtehitlerden bir grup, ister unutarak ister kasten, üzerine Allah'ın adının anılmadığı şeyin yemesinin câiz olduğunu söylemişlerdir” **dersen şöyle derim:** Bunlar, yenilecek olan şeyi *meyle* / ölü olarak ve “ve yoldan çıkılarak Allah'tan başkası adına kesilen” [En'âm 6/145] âyetinde olduğu gibi üzerine Allah'tan başkasının adı
20 anılan şey olarak te'vil etmişlerdir. “O şeytanlar” Müşrik “dostlarına sizinle iyi cedelleşsinler diye” [kendi kestiğinizi yiyor da] Allah'ın öldürdüğünü niçin yemi-yorsunuz?!” diyerek “vesvese verir”, telkinde bulunurlar. Bu sebeple, yenilecek olan şeyi *meyle* olarak te'vil edenin görüşü tercih edilir.

[1281] “Şüphesiz siz de Müşrik olursunuz.” Çünkü dinî hususlarda Allah Teâlâ'dan başkasına uyan kimse, uyduğu kişiyi Allah'a ortak koşmuş olur. Dolayısıyla, basiret sahibi bir kişinin din hususunda yapması gereken şey, ne şekilde olursa olsun âyetteki bu büyük ikaz ve ihtar sebebiyle üzerine Allah'ın adının anılmadığı şeyleri yememesidir. Her ne kadar Ebû Hanîfe *Rahimehu'llâh* [v. 150/767] kasten değil de unutma durumunda, Mâlik [v. 179/795] ve Şâfi'î *Rahimehuma'llâh* [v. 204/820] ise her iki durumda da bunu yemeğe ruhsat vermiş olsalar da...

[١٢٧٨] {إِلَّا مَا اضْطُرِرْتُمْ إِلَيْهِ} مما حرّم عليكم فإنه حلال لكم في حال الضرورة {وَأِنَّ كَثِيرًا لِّيَضِلُّونَ}، قرئ بفتح الياء وضمها، أي يضلون فيحرّمون ويحللون {بَاهْوَائِهِمْ} وشهواتهم من غير تعلق بشريعة.

١٢٠- ﴿وَذَرُوا ظَاهِرَ الْإِثْمِ وَبَاطِنَهُ إِنَّ الَّذِينَ يَكْسِبُونَ الْإِثْمَ سَيُجْزَوْنَ بِمَا كَانُوا يَقْتَرِفُونَ﴾

١٢١- ﴿وَلَا تَأْكُلُوا مِمَّا لَمْ يُذْكَرِ اسْمُ اللَّهِ عَلَيْهِ وَإِنَّهُ لَفِسْقٌ وَإِنَّ الشَّيَاطِينَ لَيُوحُونَ إِلَى أَوْلِيَائِهِمْ لِيُجَادِلُوكُمْ وَإِنْ أَطَعْتُمُوهُمْ إِنَّكُمْ لَمُشْرِكُونَ﴾

[١٢٧٩] {ظَاهِرَ الْإِثْمِ وَبَاطِنَهُ} ما أعلنتم منه وما أسررتم. وقيل: ما عملتم وما نويتم. وقيل: ظاهره الزنا في الحوانيت، وباطنه الصديقة في السر.

١٠ [١٢٨٠] {وَإِنَّهُ لَفِسْقٌ} الضمير راجع إلى مصدر الفعل الذي دخل عليه حرف النهي، يعني وإنّ الأكل منه لفسق؛ أو إلى الموصول، على: وإنّ أكله لفسق، أو جعل ما لم يذكر اسم الله عليه في نفسه فسقاً. فإن قلت: قد ذهب جماعة من المجتهدين إلى جواز أكل ما لم يذكر اسم الله عليه بنسيان أو عمد. قلت: قد تأوله هؤلاء بالميتة وبما ذكر غير اسم الله عليه، كقوله {أَوْ فَسَقًا أَهْلٌ لِّغَيْرِ اللَّهِ بِهِ} [الأنعام: ١٤٥].

١٥ {لَيُوحُونَ} ليوسوسون {إِلَى أَوْلِيَائِهِمْ} من المشركين {لِيُجَادِلُوكُمْ} بقولهم: "... ولا تأكلون مما قتله الله!" وبهذا يرجع تأويل من تأوله بالميتة.

[١٢٨١] {إِنَّكُمْ لَمُشْرِكُونَ}، لأنّ من اتبع غير الله تعالى في دينه فقد أشرك به. ومن حق ذي البصيرة في دينه أن لا يأكل مما لم يذكر اسم الله عليه كيفما كان؛ لما يرى في الآية من التشديد العظيم، وإن كان أبو حنيفة رحمه الله مرخصاً في النسيان دون العمد، ومالك والشافعي رحمهما الله فيهما.

٢٠

122. (Manen) ölü iken hayat verdiğimiz; insanlar arasında yürüyebileceği bir nur bahşettiğimiz bir kimse; hiç, karanlıklarda kalıp oradan çıkamayan birinin temsili gibi olur mu?! İşte, işledikleri şeyler, inkârcı nankörlere böyle böyle cazip gelmekte...

- 5 [1282] Allah Teâlâ burada, dalâlette iken hidayet edip -hak taraftarları ile batıl taraftarlarını, doğru yolda gidenlerle yanlış yolda olanları sayesinde birbirinden ayırdığı- *yakîne* ermeye muvaffak kıldığı kişinin halini, “ölü iken Allah’ın dirilttiği, kendisine insanlar arasında yürüyebileceği bir nur bahşettiği ve o nurla aydınlanarak, insanları birbirinden ayırıp, özelliklerini birbirinden
- 10 ayırt edebilen bir kişi”nin haline benzetmekte; yanlış yolda giden kişiyi de karanlıklar içinde bocalayan ve ondan bir türlü ayrılıp kurtulamayan kimseye benzetmektedir.

- [1283] “Karanlıklarda kalıp oradan çıkamayan birinin *temsili*,” yani *sıfatı* “gibi...” Ki bu sıfat da karanlıklarda kalıp oradan çıkamamaktır. Mâna “O, hiç
- 15 çıkamayacak şekilde karanlıklar içindedir.” şeklindedir. Tıpkı Allah Teâlâ’nın “Müttakîlere va’dedilen Cennet’in temsili şöyledir: Orada nehirler vardır...” [Muhammed 47/15] âyeti gibi ki sıfatı böyle olan demektir, sıfat da “orada nehirler vardır” kısmıdır.

- [1284] “İnkârcı nankörlere cazip gelmekte...” Yani şeytan onu cazip göstermekte. Veya “yaptıklarını kendilerine cazip gösterdiğimiz” [Neml 27/4] âyetinin delâletiyle Allah Teâlâ onu cazip göstermekte... Nitekim bir sonraki âyet de bu mânaya delâlet etmektedir:

- 123. Böylece, her şehirde, ileri gelenleri oranın mücrimleri kıldık ki (insanların doğru yola gelmesini engellemek adına) orada ‘tuzak’lar kursunlar... Aslında sadece kendilerine tuzak kuruyorlar ama farkında değiller!**
- 25

- [1285] “Böylece, her şehirde, ileri gelenleri oranın mücrimleri kıldık...” Yani Mekke’de, orada tuzaklar kurmaları için ileri gelenler var ettiğimiz gibi aynı sebeple her şehirde ileri gelenleri oranın mücrimleri kıldık. Yani, tuzak
- 30 kurmaları için onları serbest bıraktık, onların tuzak kurmalarına engel olmadık. Âyette özellikle “ekâbir / ileri gelenler” zikredilmiştir çünkü insanları sapıklığa sürükleyen ve onlara tuzak kuranlar bunlardır. “... oranın kodamanlarına emrederiz” [İsrâ 17/16] âyeti de bu mânaya işaret etmektedir. *أَكَابِرٌ مُّجْرِمِينَ* ifadesi *ekbera mücrimihâ* şeklinde de okunmuştur. Çünkü Araplar aynı mânada yani [onlar kavimlerinin ileri gelenleridir] anlamında olmak üzere *hum ekberu kavmihim* ve *ekâbiru kavmihim* derler.
- 35

١٢٢- ﴿أَوْ مَنْ كَانَ مَيِّتًا فَأَخْيَيْنَاهُ وَجَعَلْنَا لَهُ نُورًا يَمْشِي بِهِ فِي النَّاسِ كَمَنْ مَثَلُهُ فِي الظُّلُمَاتِ لَيْسَ بِخَارِجٍ مِنْهَا كَذَلِكَ زُيِّنَ لِلْكَافِرِينَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾

[١٢٨٢] مثل الذي هداه الله بعد الضلالة ومنحه التوفيق لليقين الذي يميز به بين المحق والمبطل والمهتدي والضال، بمن كان ميتًا فأحياه الله وجعل له نورًا يمشي به في الناس مستضيئًا به، فيميز بعضهم من بعض، ويفصل بين حُلاهم؛ ومن بقي على الضلالة بالخابط في الظلمات لا ينفك منها ولا يتخلص.

[١٢٨٣] ومعنى قوله {كَمَنْ مَثَلُهُ فِي الظُّلُمَاتِ لَيْسَ بِخَارِجٍ مِنْهَا} كمن صفته هذه، وهي قوله {فِي الظُّلُمَاتِ لَيْسَ بِخَارِجٍ مِنْهَا} بمعنى: هو في الظلمات ليس بخارج منها، كقوله تعالى {مَثَلُ الْجَنَّةِ الَّتِي وُعدَ الْمُتَّقُونَ فِيهَا أَنْهَارٌ} [محمد: ١٥]، أي صفتها هذه، وهي قوله {فِيهَا أَنْهَارٌ}.

[١٢٨٤] {زُيِّنَ لِلْكَافِرِينَ}، أي زين الشيطان، أو الله عزّ وعلا، على قوله {زَيَّنَّا لَهُمْ أَعْمَالَهُمْ} [النمل: ٤].

١٢٣- ﴿وَكَذَلِكَ جَعَلْنَا فِي كُلِّ قَرْيَةٍ أَكْبَرًا مُجْرِمِيهَا لِيَمْكُرُوا فِيهَا وَمَا يَمْكُرُونَ إِلَّا بِأَنْفُسِهِمْ وَمَا يَشْعُرُونَ﴾

[١٢٨٥] ويدل عليه قوله {وَكَذَلِكَ جَعَلْنَا فِي كُلِّ قَرْيَةٍ أَكْبَرًا مُجْرِمِيهَا}، يعني: وكما جعلنا في مكة صناديدها ليمكروا فيها، كذلك جعلنا في كل قرية أكبر مجرميها لذلك. ومعناه: خليئانهم ليمكروا وما كففناهم عن المكر، وخصّ الأكابر، لأنهم هم الحاملون على الضلال والماكرون بالناس. كقوله {أَمْزَنَّا مُتْرَفِيهَا} [الإسراء: ١٦] وقرئ «أكبر مجرميها» على قولك: هم أكبر قومهم، وأكبر قومهم.

[1286] “Aslında sadece kendilerine tuzak kuruyorlar.” Çünkü kurdukları tuzaklar kendilerini kuşatacaktır. Bu ifade, Peygamber (s.a.)’i teselli etmekte ve düşmanlarına karşı ona yardım edileceğinin ilk müjdelerini vermektedir. Rivayete göre Velid b. Muğîre [v. 1/622] şöyle demiş: “Peygamberlik gerçek bir şey olsaydı [Ey Muhammed], ben ona senden daha lâıyk olurdum. Çünkü senden daha yaşlıyım, malım senden daha çok!” Yine rivayete göre Ebû Cehil de şöyle demiş: “Biz şerefte Abdümenâfoğullarıyla her alanda rekabet ettik, hatta başa giden iki at gibi olduk. Fakat sonunda onlar, ‘Bizden kendisine vahyedilen bir peygamber çıktı’ dediler. Vallahi bize de aynı şekilde vahiy gelmediği sürece ondan hoşnut olmayacağız ve asla ona ittibâ etmeyeceğiz!” İşbu âyet bunun üzerine nâzil olmuştur. Şu âyet-i kerime de bunun benzeridir: “Aslında, kendisine, basbayağı açıp okuyacağı sayfalar verilmesini istiyor her biri...” [Müddessir 74/52]

124. Kendilerine bir âyet geldiği zaman “Allah’ın peygamberlerine verilen (o büyük mucizeler) bize de verilmedikçe, asla iman etmeyiz!” derler. Allah, peygamberlik görevini kime vereceğini daha iyi bilir. Hazırlayageldikleri tuzaklar yüzünden, yakında Allah katında bir alçaklık ve şiddetli bir azap çarpacak bu mücrimleri!..

[1287] اللَّهُ أَعْلَمُ (Allah daha iyi bilir...) ifadesi, Müşriklerin iddialarını reddeden, Allah’ın peygamberliğe ancak ona lâıyk olacağını bildiği kimseyi seçeceğini gösteren ve Allah’ın peygamberliği hangi mekâna koyacağını da çok iyi bildiğini ifade eden başlangıç cümlesidir. O şehirlerin ileri gelenlerinden mücrimleri, kibirleri ve büyüklenmelerinden sonra bir alçaklık, küçüklük ve değersizlik ve iki dünyada esaret, ölüm ve ateş azabından şiddetli bir azap çarpacaktır!..

125. İşte, Allah kimi hidayete erdirmek istiyorsa, onun göğsünü (yani zihnini) İslâm’a açıyor; kimi saptırmak istiyorsa, onun da göğsünü, göğşe doğru yükseliyormuşçasına daraltıyor; sıkıyor. İman etmeyenlerin üzerine Allah murdarlığı işte böyle boca ediyor!

[1288] “Allah kimi hidayete erdirmek,” ona hidayet lütfunda bulunmak “istiyorsa” -ki O ancak [iman ve amel-i salihî ortaya koymak suretiyle] lütfu hak edene lütfata bulunur- “onun göğsünü (yani zihnini) İslâm’a açıyor,” ona lütufta bulunuyor, neticede o kişi İslâm’a rağbet ediyor, gönlü ona razı oluyor ve ona girmeyi seviyor. “Kimi saptırmak” yani yüz üstü, kendi haliyle baş başa bırakmak “istiyorsa”

[١٢٨٦] {وَمَا يَمْكُرُونَ إِلَّا بِأَنْفُسِهِمْ}، لأنّ مكرهم يحقّق بهم. وهذه تسليّة لرسول الله ﷺ وتقديم موعد بالنصرة عليهم. روي أنّ الوليد بن المغيرة قال: لو كانت النبوة حقّاً لكنت أولى بها منك؛ لأنّي أكبر منك سنّاً وأكثر منك مالاً. وروي أنّ أبا جهل قال: زاحمنا بني عبد مناف في الشرف، حتى إذا صرنا كفرسي رهان قالوا: منا نبيّ ٥ يوحى إليه، والله لا نرضى به ولا تتبعه أبداً إلاّ أن يأتينا وحي كما يأتيه، فنزلت. ونحوها قوله تعالى {بَلْ يُرِيدُ كُلُّ امْرِئٍ مِنْهُمْ أَنْ يُؤْتَى صُحُفًا مُنَشَّرَةٌ} [المدثر: ٥٢].

١٢٤- ﴿وَإِذَا جَاءَتْهُمْ آيَةٌ قَالُوا لَنْ نُؤْمِنَ حَتَّى نُؤْتَى مِثْلَ مَا أُوتِيَ رُسُلُ اللَّهِ اللَّهُ أَعْلَمُ حَيْثُ يَجْعَلُ رِسَالَتَهُ سَيُصِيبُ الَّذِينَ أَجْرَمُوا صَغَارٌ عِنْدَ اللَّهِ وَعَذَابٌ شَدِيدٌ بِمَا كَانُوا يَمْكُرُونَ﴾

١٠ [١٢٨٧] {اللَّهُ أَعْلَمُ} كلام مستأنف للإنكار عليهم، وأن لا يصطفى للنبوة إلاّ من علم أنّه يصلح لها وهو أعلم بالمكان الذي يضعها فيه منهم {سَيُصِيبُ الَّذِينَ أَجْرَمُوا} من أكابرها {صَغَارٌ} وقماعة بعد كبرهم وعظمتهم {وَعَذَابٌ شَدِيدٌ} في الدارين من الأسر والقتل وعذاب النار.

١٥ ١٢٥- ﴿فَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ وَمَنْ يُرِدْ أَنْ يُضِلَّهُ يَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيِّقًا حَرَجًا كَأَنَّمَا يَصْعَدُ فِي السَّمَاءِ كَذَلِكَ يَجْعَلُ اللَّهُ الرِّجْسَ عَلَى الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ﴾

[١٢٨٨] {فَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيَهُ} أن يلفظ به ولا يريد أن يلفظ إلاّ بمن له لطف {يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ} يلفظ به حتى يرغب في الإسلام وتسكن إليه نفسه ويحبّ الدخول فيه {وَمَنْ يُرِدْ أَنْ يُضِلَّهُ} أن يخذله ويخليه وشأنه،

-ki o da kendisine lütufta bulunulmayacak biridir- “onun da göğsünü daraltıyor, sıkıyor”, ona olan lütuflarını engelliyor, sonunda o kişinin kalbi katılaşıyor, hakkı kabulden uzaklaşıyor, kapıları kapanıyor ve artık oraya iman giremiyor. ضَيْقًا kelimesi şedde ile *dayyik^{an}* ve tahfif ile *dayk^{an}* şeklinde de okunmuştur; 5 حَرْجًا kelimesi de kesra ile *haric^{en}* ve masdarla vasıflama kabilinden fetha ile *harac^{en}* şeklinde okunmuştur.

[1289] “Sanki o kişi göğse doğru yükseliyormuş gibi...” Yani sanki gerçekleşmesi imkânsız bir işe girişiyormuş gibi. Çünkü bir insanın göğse yükselmesi; imkânsız olan, istitâ’atin dışında kalan ve kendisine kolay kolay güç yetirilemeyecek hususlarda mesel haline gelmiştir. يَضْعُدُ kelimesi *yassa* “*adu* (zorlana zorlana ve aşama aşama yükseliyor) şeklinde okunmuştur ki aslı *yetsa* “*adudur*. Nitekim İbn Mes’ûd (r.a.) [v. 32/653] kelimeyi bu şekilde yani *yetsa* “*adu* olarak okumuştur. Yine kelime *yessâ’adu* şeklinde okunmuştur ki aslı *yetsâ’adudur*. Yine kelime *sa’adeden yas’udu* ve *as’adeden yus’idu* şeklinde de okunmuştur.

15 [1290] “Allah murdarlığı” yani kendi haline terkedilmişliği ve tevfikin esirgenmesini. “Boca ediyor!” Burada *hızlân* (kendi haline terkedilmişliği), -*tevfiik* kelimesinin kendisiyle vasıflandırıldığı *tayyib* (tertemiz, hoş) kelimesinin zıttı olan- *rics* (murdarlık, pislik) ile vasıflandırmıştır. Veya bununla, *ricse* -ki azap-tan ibarettir- götüren ıstırap anlamındaki *irticâs* fiilini murat etmiştir.

20 **126. Bu, senin Rabbinin dosdoğru yoludur. Düşünüp ders çıkaran öyle bir toplum için âyetlerimizi açıkça bildirmekteyiz.**

[1291] “Bu, senin Rabbinin” muttarit, yani homojen, kesintisiz “dosdoğru” ve adaletli “yolu” olup muvaffak kılma ve kendi haliyle baş başa bırakmadaki ilâhî âdet ve hikmet bunu gerektirmektedir. مُسْتَقِيمًا kelimesinin nasbı, وَهُوَ 25 الْحَقُّ مُصَدِّقًا (“O [Kur’ân], ellerindeki doğrulamak üzere gerçeğin ta kendisidir.” [Bakara 2/91]) âyetindeki *musaddık^{an}* kelimesinde olduğu gibi tekid edici hal olmasından dolayıdır.

127. Ki Rableri katında esenlik yurdu bunlara aittir; velileri de O’dur, kendi yapmakta oldukları sayesinde...

30 [1292] “*Dârusselâm*” yani *dâru’llâh* olan cennet “bunlara”, düşünüp ders çıkaran topluluğa “aittir.” Allah, cenneti değerini yüceltmek için kendine izâfe etmiştir. Veya onlar için her türlü afet ve kederden selâmette olan esenlik yurdu... “Rableri katında” yani O’nun garantisi altında. Nitekim “Falanın benim katımda unutulmaz bir hakkı vardır” dersin. Veya mahiyetini bilmedikleri hazine 35 neler ve rızıklar onlara aittir. Nitekim, “...kendileri için saklanmış bulunan göz aydınlıklarını hiç kimse bilmez.” [Secde 32/17] âyeti bu gerçeği haber vermektedir.

وهو الذي لا لطف له {يَجْعَلُ صُدْرَهُ ضَيْقًا حَرَجًا} يمنعهُ الطافه، حتى يقسو قلبه، وينبو عن قبول الحق وينسَد فلا يدخله الإيمان. وقرئ «ضيَّقًا» بالتخفيف والتشديد؛ حَرَجًا بالكسر، حَرَجًا، بالفتح، وصفًا بالمصدر.

[١٢٨٩] {كَأَنَّمَا يَصْعَدُ فِي السَّمَاءِ}، كأنما يزاوُل أمرًا غير ممكن. لأن صعود السماء مثل فيما يمتنع ويبعد من الاستطاعة، وتضييق عنه المقدرة. وقرئ «يَصْعَدُ»، وأصله يتصعد. وقرأ عبد الله «يَتَصَعَّدُ». و «يَصَاعَدُ»؛ وأصله: يَتَصَاعَدُ، و «يُصْعَدُ»، من صَعَدَ، و «يُصْعَدُ» من أَصْعَدَ.

[١٢٩٠] {يَجْعَلُ اللَّهُ الرَّجْسَ} يعني الخذلان ومنع التوفيق. وصفه بنقيض ما يوصف به التوفيق من الطيب. أو أراد الفعل المؤذي إلى الرجس، وهو العذاب؛ من الارتجاس، وهو الاضطراب. ١٠

١٢٦- ﴿وَهَذَا صِرَاطُ رَبِّكَ مُسْتَقِيمًا قَدْ فَصَّلْنَا الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَذْكُرُونَ﴾

[١٢٩١] {وَهَذَا صِرَاطُ رَبِّكَ} وهذا طريقه الذي اقتضته الحكمة وعادته في التوفيق والخذلان {مُسْتَقِيمًا} عادلاً مطرداً. وانتصابه على أنه حال مؤكدة، كقوله {وَهُوَ الْحَقُّ مُصَدِّقًا} [البقرة: ٩١].

١٢٧- ﴿لَهُمْ دَارُ السَّلَامِ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَهُوَ وَلِيُّهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾

[١٢٩٢] {لَهُمْ} لقوم يذكرون {دَارُ السَّلَامِ} دار الله، يعني الجنة. أضافها إلى نفسه تعظيماً لها؛ أو دار السلامة من كل آفة وكدر. {عِنْدَ رَبِّهِمْ} في ضمانه، كما تقول: لفلان عندي حق لا ينسى؛ أو ذخيرة لهم لا يعلمون كنهها، كقوله {فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ مَّا أُخْفِيَ لَهُمْ مِنْ قُرَّةِ أَعْيُنٍ} [السجدة: ١٧]،

“Kendi yapmakta oldukları sayesinde” yani yapmakta oldukları ameller sebebiyle “velîleri” yani sahip ve dostları, sevenleri veya düşmanlarına karşı yardımcıları “da O’dur.” Veya yapmakta oldukları amellerin karşılığını vermeyi üstlenen O’dur.

- 5 **128. Onların tamamını haşredeceği gün, “Ey cin topluluğu! İnsanlardan birçoğunu siz yoldan çıkardınız ha?!” (buyurunca) bunların dostu olan insanlar, “Ya Rabbi! Hepimiz birbirimizden faydalanmaya çalıştık ve bizler için belirlediğin ecelimize ulaştık.” derler. Buyurur ki: “Allah’ın dilediği [miktar] hariç hepinizin yeri, temelli kalacağınız**
10 **Ateş’tir!..” Senin Rabbin, gerçekten ‘mutlak hikmet ve ilim sahibi’dir (Hakîm, ‘Alîm).**

[1293] وَيَوْمَ يَحْشُرُهُمْ (Onların tamamını haşredeceği gün) ifadesi, mahzûf bir fiille mansup olup onların tamamını toplayacağımız günü hatırla, demektir. Veya onların tamamını toplayacağımız gün, “Ey cin topluluğu!...” diyeceğiz. Yahut onların tamamını toplayacağımız ve “Ey cin topluluğu!...” diyeceğimiz gün, korkunçluğunu ve iğrençliğini vasfetmenin mümkün olmadığı şeyler meydana gelecek. يَحْشُرُهُمْ kelimesindeki “onlar” zamiri, iki ağırlıklı varlık -yani insanlar ve cinler- ile onların dışındakilere aittir. *Cin*ler de şeytanlardır.

[1294] “İnsanlardan birçoğunu siz yoldan çıkardınız ha?!” Yani onlardan 20 birçoğunu dalâlete sürüklediniz veya onları tâbileriniz haline getirdiniz de bu yüzden onlardan kalabalık bir grup sizinle beraber haşır oldu. Nitekim sen de “emîr çok sayıda asker toplamış” anlamında *isteksera’l-emîr^u mine’l-cunûd^f*, yine “falan çok sayıda taraftar edinmiş” anlamında *isteksera fülân^{un} mine’l-esyâ^â* dersin.

[1295] “Bunların dostu olan,” vesveselerine kulak vererek onlara itaat eden 25 “insanlar, ‘Ya Rabbi! Hepimiz birbirimizden faydalanmaya çalıştık.’ derler.” Yani, kendilerini şehvî arzulara düşürmeleri ve bunlara ulaşmanın yollarını göstermeleri sebebiyle insanlar şeytanlardan faydalanırken, kendilerine itaat etmeleri, insanları aldatma hususunda arzu ve isteklerinin gerçekleşmesine yardımcı olmaları sebebiyle de cinler insanlardan faydalanmışlardır. İnsanların cinlerden faydalanmalarının “Meğer, insanlardan bazı ‘er’ler, cinlerden birtakım ‘er’lere sığınıyorlarmış...” [Cin 72/6] âyetinde haber verildiği şekilde olduğu da söylenmiştir. Nitekim bir adam, bir vadide konaklayıp korktuğu zaman, cinlerin büyüüğünü kastederek “Bu vadinin rabbine sığınırım!” derdi. Cinlerin insanlardan faydalanmaları ise insanların, cinlerin kendilerinden zararlı şeyleri uzaklaştırmaya ve 35 kendilerini koruyup kollamaya muktedir olduklarını kabul etmeleridir.

{وَهُوَ وَلِيُّهُمْ} مواليتهم ومحبتهم أو ناصرهم على أعدائهم {بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ} بسبب أعمالهم؛ أو متوليهم بجزاء ما كانوا يعملون.

١٢٨- ﴿وَيَوْمَ يُحْشَرُهُمْ جَمِيعًا يَا مَعْشَرَ الْجِنَّ قَدِ اسْتَكْثَرْتُمْ مِنَ الْإِنْسِ وَقَالَ أَوْلِيَاؤُهُمْ مِنَ الْإِنْسِ رَبَّنَا اسْتَمْتَعَ بَعْضُنَا بِبَعْضٍ وَبَلَّغْنَا أَجَلَنَا الَّذِي أَجَلْتَ لَنَا قَالَ النَّارُ مَثْوَاكُمْ خَالِدِينَ فِيهَا إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ إِنَّ رَبَّكَ حَكِيمٌ عَلِيمٌ﴾ ٥

[١٢٩٣] {وَيَوْمَ يُحْشَرُهُمْ} منصوب بمحذوف، أي واذكر يوم نحشرهم. أو يوم نحشرهم قلنا: {يا معشر الجن}. أو ويوم نحشرهم وقلنا يا معشر الجن كان ما لا يوصف لفظاعته. والضمير لمن يحشر من الثقلين وغيرهم. والجن هم الشياطين.

١٠ [١٢٩٤] {قَدِ اسْتَكْثَرْتُمْ مِنَ الْإِنْسِ} أضللتهم منهم كثيرًا، أو جعلتموهم أتباعكم فحشر معكم منهم الجم الغفير. كما تقول: استكثر الأمير من الجنود، واستكثر فلان من الأشياء.

[١٢٩٥] {وَقَالَ أَوْلِيَاؤُهُمْ مِنَ الْإِنْسِ} الذين أطاعوهم واستمعوا إلى وسوستهم {رَبَّنَا اسْتَمْتَعَ بَعْضُنَا بِبَعْضٍ}، أي انتفع الإنس بالشياطين حيث دلوهم على الشهوات وعلى أسباب التوصل إليها، وانتفع الجن بالإنس حيث أطاعوهم وساعدوهم على مرادهم وشهوتهم في إغوائهم، وقيل: استمتع الإنس بالجن ما في قوله {وَأَنَّهُ كَانَ رِجَالٌ مِنَ الْإِنْسِ يَعُوذُونَ بِرِجَالٍ مِنَ الْجِنِّ} [الجن: ٦] وأن الرجل كان إذا نزل واديًا وخاف قال: أعوذ برب هذا الوادي، يعني به كبير الجن. واستمتع الجن والإنس: اعتراف الإنس لهم بأنهم يقدرّون على الدفع عنهم وإجارتهم لهم. ٢٠

[1296] “Bizler için belirlediğin ecelimize ulaştık.” Bununla, yeniden diriliş gününü kastederler. Bu söz; insanların şeytanlara uyduklarının, boş arzularının peşine düştüklerinin ve yeniden dirilişi yalanladıklarının bir itirafı olup ayrıca onların, Rablerine tam bir teslimiyet göstereceklerini ve hallerine derin bir pişmanlık duyacaklarını da haber vermektedir.

[1297] “Hepinizin yeri, temelli kalacağınız Ateş’tir!.. Allah’ın dilediği hariç.” Yani ateş azabının içinde ebediyen kalacaklardır. Allah’ın dilediği hariç [إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ] ifadesi, Allah’ın dilediği vakitler hariç demektir ki bu vakitlerde de ateş azabından *zemherîr* denilen soğuk azaba nakledileceklerdir. Rivayete göre onlar orada, içinde *zemherîr* bulunan bir vadiye girerler. Soğuk onların tüm eklemlerini birbirinden ayırır. Onlar da köpek gibi ulumaya başlarlar ve tekrar ateş azabına geri döndürülmek isterler. Veya buradaki istisna şu söz kabilindendir: Cancığer arkadaşı öldürülüp de tek kalan bir kişi, arkadaşını öldüren katili yakalamış, onu öldürmek üzere boğazına sarılmış ve şiddetli bir öfkeyle ona dişlerini gıcırdatıyor. Katil ise boğazını sıkımayı bırakmasını istiyor. Buna karşılık o: “Eğer senin boğazını sıkımayı bırakırsam, Allah beni helâk etsin. Ancak böyle bir şey dilersem hariç!” diyor. Bunu söylerken, gücünün yettiği en şiddetli bir şekilde katilden öç almaktan başka bir dileğinin olmadığını da kesinlikle biliyor. Dolayısıyla, bu kişinin “Ancak böyle bir şey dilersem hariç” ifadesi, tehdit edilen o kişiyle alay etmeyi de içine alan en şiddetli tehditlerden biri olur. Çünkü o, bu sözü, [gerçekte kesinlikle böyle bir şey olmadığı halde] muhabata kurtulmayı tamah ettirecek bir istisna sûretinde söylemiş oluyor.

[1298] “Senin Rabbin, gerçekten mutlak hikmet sahibi” olup ancak hikmetin gerektirdiği şeyleri yapar, “mutlak ilim sahibi” olup kâfirlerin ebedî azabı hak ettiklerini bilir.

129. İşledikleri yüzünden zalimleri birbirinin peşine işte böyle takarız!..

[1299] “İşledikleri” inkâr ve günahlar “yüzünden zalimleri birbirinin peşine işte böyle takarız!” Onları kendi halleriyle baş başa bırakırız, onlar da şeytanların ve doğru yoldan sapmış insanların yaptığı gibi birbirlerini velî edinirler, birbirlerinin peşine takılırlar. Veya dünyada oldukları gibi Biz onları Kıyamet günü de birbirlerinin velîsi ve yakın arkadaşları kılarız.

[١٢٩٦] {وَبَلَّغْنَا أَجَلَنَا الَّذِي أَجَّلْتَ لَنَا}، يعنون يوم البعث. وهذا الكلام اعتراف بما كان منهم من طاعة الشياطين واتباع الهوى والتكذيب بالبعث واستسلام لربهم وتحسر على حالهم.

[١٢٩٧] {خَالِدِينَ فِيهَا إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ} أي يخلدون في عذاب النار الأبد كله ٥ إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ، إِلَّا الأوقات التي ينقلون فيها من عذاب النار إلى عذاب الزمهرير. فقد روي أنهم يدخلون واديًا فيه من الزمهرير ما يميز بعض أوصالهم من بعض، فيتعاوون ويطلبون الرد إلى الجحيم. أو يكون من قول الموتور الذي ظفر بواتره ولم يزل يحرق عليه أنيابه وقد طلب إليه أن ينفس عن خناقه: أهلكني الله إن نفست عنك إِلَّا إذا شئت، وقد علم أنه لا يشاء إِلَّا التشفي منه بأقصى ما يقدر ١٠ عليه من التعنيف والتشديد، فيكون قوله: إِلَّا إذا شئت، من أشد الوعيد، مع تهكم بالموعد لخروجه في صورة الاستثناء الذي فيه إطماع.

[١٢٩٨] {إِنَّ رَبَّكَ حَكِيمٌ} لا يفعل شيئًا إلا بموجب الحكمة، {عَلِيمٌ} بأن الكفار يستوجبون عذاب الأبد.

١٢٩- ﴿وَكَذَلِكَ نُؤَلِّي بَعْضَ الظَّالِمِينَ بَعْضًا بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ﴾

[١٢٩٩] {نُؤَلِّي بَعْضَ الظَّالِمِينَ بَعْضًا} نخليهم حتى يتولى بعضهم بعضًا كما ١٥ فعل الشياطين وغواة الإنس؛ أو نجعل بعضهم أولياء بعض يوم القيامة وقرناءهم كما كانوا في الدنيا {بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ} بسبب ما كسبوا من الكفر والمعاصي.

130. “Ey cin ve insan topluluğu! İçinizden size Benim âyetlerimi anlatan, bu günle karşı karşıya geleceğiniz konusunda sizi uyaran kendi içinizden elçiler gelmemiş miydi?!” (buyurunca) “Ya Rabbi! Kendi aleyhimize şahitlik ederiz.” derler... Onları dünya hayatı aldatmış ve inkâr-cı birer nankör olduklarına kendi aleyhlerine şahitlik etmişlerdir...

[1300] Kıyamet günü kendilerine kınama kabilinden şöyle denilir: “İçinizden elçiler gelmemiş miydi?!” Cinlere, kendilerinden elçiler gelip gelmediği hususunda ihtilaf edilmiştir. Bir kısım âlimler, âyetin zahirini dikkate alarak onlara kendi cinslerinden bir elçinin gelmesi noktasında insan mükelleflerle cin mükellefler arasında bir fark görmemişlerdir. Zira insanlar ancak insan bir elçi ile, cinler de ancak cin bir elçi ile ünsiyet ve ülfet edebilirler. Başka âlimler ise elçilerin sadece insanlardan geldiğini söylemişlerdir; âyette **رُسُلٌ مِنْكُمْ** (içinizden elçiler) buyrulmuştur. Bu elçiler her ne kadar insanlardan olsa da insanlar ve cinler birlikte muhatap alındığından, böyle buyrulması doğru olmuştur. Tıpkı, “İnci ve mercan çıkar *ikisinden* de...” [Rahmân 55/22] âyetinde olduğu gibi [ki inci ve mercan, tatlı ve tuzlu denizlerin sadece *birinden* çıkmaktadır]. Allah Teâlâ’nın bununla, elçilerin cinlere uyarıcı olarak gönderdikleri cin elçileri murat ettiğini söyleyenler de olmuştur. Nitekim “(Okuma) bitince de birer uyarıcı olarak kavimlerine döndüler.” [Ahkâf 46/29] âyetinde bu uyarıcı elçilerden bahsedilir. Kelbî [v. 146/763] ise şöyle demektedir: “Muhammed (s.a.) gönderilmezden evvel elçiler sadece insanlara gönderilmektedir. Peygamber (s.a.) ise hem insanlara hem de cinlere gönderilmiştir.”

[1301] “Ya Rabbi! Kendi aleyhimize şahitlik ederiz” ifadesi, onların “size elçi gelmedi mi?” sorusuna olan tasdiklerini ve buna verdikleri cevabı anlatmaktadır. Çünkü elçilerin gelmesini nefyeden cümlelerin başındaki Hemze [sorü değil,] yadırgama anlamında olup onlara gerçeği kabul ettirmek istemektedir. Nitekim onların “Kendi aleyhimize şahitlik ederiz.” sözleri, Allah’ın delilinin kendilerini ilzam ettiğinin, karşı koyamayacakları şekilde kendilerini susturduğunun ikrarıdır. **Şayet** “Bunlar nasıl, bu âyette [Müşrik olduklarını] itiraf ediyorlar da “Rabbimiz Allah’a yemin ederiz ki biz Müşrik değildik!” [En’âm 6/23] âyetinde bunu inkâr ediyorlar [Yani bu iki âyet çelişiyor mu?!” **dersen derim ki:** O uzun Kıyamet gününde birbirinden farklı çeşitli haller, konumlar ve safhalar olacaktır. Bunların bir safhasında ikrarda bulunacaklar; bir başka safhasında ise inkâr edeceklerdir. Veya bu ikrarla, ağızlarına mühür vurulduğu zamanki ellerinin, ayaklarının ve derilerinin yapacağı şahitlik murat olunmuştur. **Şayet** “Kendi aleyhlerine şahitlikleri niçin tekrar edildi?” **dersen**

١٣٠- ﴿يَا مَعْشَرَ الْجِنَّ وَالْإِنْسِ أَلَمْ يَأْتِكُمْ رُسُلٌ مِنْكُمْ يَقُصُّونَ عَلَيْكُمْ آيَاتِي وَيُنذِرُونَكُمْ لِقَاءَ يَوْمِكُمْ هَذَا قَالُوا شَهِدْنَا عَلَى أَنْفُسِنَا وَغَرَّتْهُمْ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا وَشَهِدُوا عَلَى أَنْفُسِهِمْ أَنَّهُمْ كَانُوا كَافِرِينَ﴾

[١٣٠٠] يقال لهم يوم القيامة على جهة التوبيخ: {أَلَمْ يَأْتِكُمْ رُسُلٌ مِنْكُمْ}.
 ٥ واختلف في أن الجن هل بعث إليهم رسل منهم؛ فتعلق بعضهم بظاهر الآية ولم يفرق بين مكلفين ومكلفين أن يبعث إليهم رسول من جنسهم، لأنهم به آنس وله ألف. وقال آخرون: الرسل من الإنس خاصة، وإنما قيل: رسل منكم، لأنه لما جمع الثقلان في الخطاب صحَّ ذلك وإن كان من أحدهما، كقوله {يَخْرُجُ مِنْهُمَا اللُّؤْلُؤُ وَالْمَرْجَانُ} [الرحمن: ٢٢]. وقيل: أراد رسل الرسل من الجن إليهم، كقوله تعالى {وَلَوْ إِلَى قَوْمِهِمْ مُنْذِرِينَ} [الأحقاف: ٢٩]. وعن الكلبي: كانت الرسل قبل أن يبعث محمد ﷺ يبعثون إلى الإنس، ورسول الله ﷺ بعث إلى الإنس والجن.

[١٣٠١] {قَالُوا شَهِدْنَا عَلَى أَنْفُسِنَا} حكاية لتصديقهم وإيجابهم قوله {أَلَمْ يَأْتِكُمْ}، لأن الهمزة الداخلة على نفي إتيان الرسل للإنكار، فكان تقريراً لهم. وقولهم: {شَهِدْنَا عَلَى أَنْفُسِنَا} إقرار منهم بأن حجة الله لازمة لهم، وأنهم محجوجون بها. فإن قلت: ما لهم مقرّين في هذه الآية جاحدين في قوله {وَاللَّهُ رَبَّنَا مَا كُنَّا مُشْرِكِينَ} [الأنعام: ٢٣]؟ قلت: تتفاوت الأحوال والمواطن في ذلك اليوم المتطول، فيقرّون في بعضها، ويجحدون في بعضها؛ أو أريد شهادة أيديهم وأرجلهم وجلودهم حين يختم على أفواههم. فإن قلت: لم كرّر ذكر شهادتهم على أنفسهم؟

derim ki: Birincisi; onların bu sözü nasıl söylediklerini ve suçlarını nasıl itiraf ettiklerini anlatmak içindir. İkincisi ise onları kınamak, görüşlerinin hatalı olduğunu ortaya koymak, kendileri üzerinde ne kadar az düşünüp gözlem yaptıklarını belirtmek ve dünya hayatının ve hâlihazırdaki zevklerin kendilerini aldattığı kimselerden olduklarını haber vermek içindir. Bu sebeple, sonuçta kâfir olduklarını söyleyerek kendi aleyhlerine şahitlik yapmak, Rablerine teslimiyet göstermek ve O'nun azabını hak ettiklerini söylemek zorunda kalmışlardır. Allah da bunu sırf, dinleyenleri onların haline düşmekten sakındırmak için söylemiştir.

131. Bu (elçi gönderme) de senin Rabbin, hiçbir şehir halkını, (hak-tan) gafillerken zalimce helâk edici olmadığı içindir.

[1302] ذَٰلِكَ [bu] ism-i işareti, daha önce geçen elçi göndermeye ve bu elçilerin kötü bir akıbeta karşı kendilerini uyarmalarına işaret etmektedir. Bu kelime, hazfedilmiş bir mübtedânın haberi olup *el-emru zâlike* (durum böyle) takdirindedir. “(Bu da) senin Rabbin, hiçbir şehir halkını helâk edici olmadığı içindir.” ifadesi, sebep bildirmektedir. Yani sana anlattığımız bu durum, senin Rabbinin hiçbir şehir halkını zalimce helâk etmesinin söz konusu olmadığını haber vermek içindir. Bu mâna, En edatının, fiilleri nasbenden edat olması ihtimaline göredir. Bunun, Enne'den tahfif edilmiş En olması da câizdir. Buna göre mâna, “Durum ve söz şudur ki senin Rabbin hiçbir şehir halkını zalimce helâk edici değildir.” şeklinde olur. En edatını *zâlike*den bedel yapman da mümkündür. Tıpkı وَقَضَيْنَا إِلَيْهِ ذَٰلِكَ الْأَمْرَ أَنَّ دَابِرَ هَٰؤُلَاءِ مَقْطُوعٌ (“Ve ona, ‘bunların kökünün kazınacağına yönelik emri[mizi] bildirdik” [Hicr 15/66]) âyetinde olduğu gibi.

[1303] بَظُلْمٍ (Zulm ile...) Yani yöneldikleri bir zulüm sebebiyle... Veya zâlimce... Yani eğer onlar bir peygamber ve kitapla uyarılmadan, böyle bir şeyden gafil oldukları halde Allah onları helâk etseydi, bu zulüm olurdu. Allah ise her türlü zulümden ve her türlü kötülükten yücedir.

132. Her birinin kendi yapıp ettiklerine göre dereceleri vardır. Senin Rabbin onların yaptıklarından gafil değildir.

[1304] Mükelleflerden “her birinin yapıp ettiklerine göre” yani amellerinin karşılığı olarak “dereceler” yani makamlar “vardır. Senin Rabbin onların yaptıklarından gafil değildir” ki bu amellerin miktarları, durumları ve bunlara göre elde edilecek karşılıklar O'na gizli kalsın.

قلت: الأولى حكاية لقولهم كيف يقولون ويعترفون؟ والثانية: ذمّ لهم، وتخطئة لرأيهم، ووصف لقلّة نظرهم لأنفسهم، وأنهم قوم غرتهم الحياة الدنيا واللذات الحاضرة، وكان عاقبة أمرهم أن اضطُروا إلى الشهادة على أنفسهم بالكفر والاستسلام لربهم واستيجاب عذابه؛ وإنما قال ذلك تحذيرًا للسامعين من مثل حالهم.

٥- ١٣١- ﴿ذَلِكَ أَنْ لَمْ يَكُنْ رَبُّكَ مُهْلِكَ الْقُرَى بِظُلْمٍ وَأَهْلُهَا غَافِلُونَ﴾

[١٣٠٢] {ذَلِكَ} إشارة إلى ما تقدم من بعثة الرسل إليهم وإنذارهم سوء العاقبة، وهو خبر مبتدأ محذوف، أي الأمر ذلك. و{أَنَّ لَمْ يَكُنْ رَبُّكَ مُهْلِكَ الْقُرَى} تعليل، أي الأمر ما قصصناه عليك لانتفاء كون ربك مهلك القرى بظلم، على أن أن هي التي تنصب الأفعال. ويجوز أن تكون مخففة من الثقيلة، على معنى: لأن الشأن والحديث لم يكن ربك مهلك القرى بظلم. ولك أن تجعله بدلًا من {ذلك}، كقوله {وَقَضَيْنَا إِلَيْهِ ذَلِكَ الْأَمْرَ أَنَّ دَابِرَ هَؤُلَاءِ مَقْطُوعٌ} [الحجر: ٦٦].

[١٣٠٣] {بِظُلْمٍ} بسبب ظلم قدموا عليه؛ أو ظالمًا، على أنه لو أهلكهم وهم غافلون ولم ينبهوا برسول وكتاب، لكان ظلمًا. وهو متعال عن الظلم وعن كل قبيح.

١٥- ١٣٢- ﴿وَلِكُلِّ دَرَجَاتٍ مِمَّا عَمِلُوا وَمَا رَبُّكَ بِغَافِلٍ عَمَّا يَعْمَلُونَ﴾

[١٣٠٤] {وَلِكُلِّ} من المكلفين {درجاتٍ} منازل {مِمَّا عَمِلُوا} من جزاء أعمالهم. {وَمَا رَبُّكَ بِغَافِلٍ عَمَّا يَعْمَلُونَ} بساءٍ عنه يخفى عليه مقاديره وأحواله وما يستحق عليه من الأجر.

133. Bununla beraber, senin Rabbin müstağnîdir, merhamet sahibidir. İsterse sizi giderir ve arkanızdan sizin yerinize dilediklerini getirir. Nitekim sizi de bir başka kavmin soyundan getirmiştir.

[1305] “Senin Rabbin”, kullarından ve onların ibadetlerinden “müstağni-
 5 dir, merhamet sahibidir;” onları daimî menfaatlara yönlendirmek için dinî tek-
 liflerle [haram ve helâllerle] onlara merhamette bulunur. Ey âsiler! Allah “isterse
 sizi giderir ve arkanızdan sizin yerinize” itaatkâr yaratıklardan “dilediklerini
 getirir” de onlar, sizin gibi [kötü] sıfatlara sahip olmazlar. “Nitekim sizi de bir
 başka kavmin soyundan” onların evlatları kanalından “getirmiştir.” Burada “bir
 10 başka kavmin soyundan” ifadesiyle kastedilenler, Nûh *Aleyhisselâm*’ın gemisin-
 de bulunan kimselerdir.

134. Size va‘dedilenler mutlaka yerine gelecektir. O’nu âciz bırak(ıp elinden kurtul)acak değilsiniz!

**135. De ki: Ey kavmim! Siz elinizden geleni yapın; tabîî, ben de ya-
 15 pacağım! Şu yurdun, sonunda kimin olacağını ileride bileceksiniz. Asla felâh bulamaz çünkü zalimler!**

[1306] *Mekânet* kelimesi, bir kimsenin bir yere sağlam bir şekilde yerleşti-
 ğini ifade etmek için *mekune mekânet^{en}* ifadesindeki gibi masdar da olur; yer /
 mekân anlamında da kullanılır. Bu mânada *mekân^{un}* ve *mekânet^{un}*; *makâm^{un}*
 20 ve *makâmet^{un}* denilir. اَعْمَلُوا عَلَىٰ مَكَانَتِكُمْ ifadesi şu anlamlara gelebilir: Birincisi;
 gücünüz ve imkânınız neye yetiyorsa bunların hepsini son noktasına kadar
 kullanarak yapmak istediğinizi yapın. İkincisi; üzerinde bulunduğunuz yön ve
 sahip olduğunuz hal üzere devam edin. Nitekim, sahip olduğu hal üzere devam
 etmesi emredilen kişiye, “Bulunduğun hal üzere devam et, ondan sapma!” anlamın-
 25 da ‘*alâ mekânetike yâ fülân*’ denilir. “Tabîî, ben de yapacağım!” Yani üzerinde
 bulunduğum yol ve sahip olduğum hal üzere devam edeceğim. Âyetin anlamı
 şöyledir: [Ey kâfirler!] Siz küfrünüz ve bana düşmanlığınız üzere devam edin.
 Şüphesiz ben de İslâm dini üzere hareket etmeye ve sizin eziyetlerinize sabırla
 katlanmaya devam edeceğim. Övgüye değer âkıbetin ikimizden hangisine ait
 30 olacağını ileride bileceksiniz. “Siz elinizden geleni yapın!” emrinde tutulan yol,
 “İstediğinizi yapın!” [Fussilet 41/40] emrindeki gibi olup kendisine bu şekilde
 emredilen kişiden kötülükten başka bir şey gelmeyeceğini tescillemek ve önü-
 nü açmak için kullanılmıştır. Sanki o kişi böyle yapmakla emrolunmuş, böyle
 davranması ona kesinlikle vacip olmuştur; adeta hiçbir şekilde ondan ayrılması
 35 ve ona aykırı davranması mümkün değildir.

١٣٣- ﴿وَرَبُّكَ الْغَنِيُّ ذُو الرَّحْمَةِ إِنْ يَشَأْ يُذْهِبْكُمْ وَيَسْتَخْلِفْ مِنْ بَعْدِكُمْ مَا يَشَاءُ كَمَا أَنْشَأَكُمْ مِنْ ذُرِّيَّةِ قَوْمٍ آخَرِينَ﴾

[١٣٠٥] ﴿وَرَبُّكَ الْغَنِيُّ﴾ عن عباده وعن عبادتهم {ذُو الرَّحْمَةِ} يترحم عليهم بالتكليف ليعرّضهم للمنافع الدائمة {إِنْ يَشَأْ يُذْهِبْكُمْ} أيها العصاة {وَيَسْتَخْلِفْ مِنْ بَعْدِكُمْ مَا يَشَاءُ} من الخلق المطيع {كَمَا أَنْشَأَكُمْ مِنْ ذُرِّيَّةِ قَوْمٍ آخَرِينَ} من أولاد قوم آخرين لم يكونوا على مثل صفتكم، وهم أهل سفينة نوح عليه السلام.

١٣٤- ﴿إِنَّ مَا تُوْعَدُونَ لَأَتِ وَمَا أَنْتُمْ بِمُعْجِزِينَ﴾

١٣٥- ﴿قُلْ يَا قَوْمِ اعْمَلُوا عَلَى مَكَانَتِكُمْ إِنِّي عَامِلٌ فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ مَنْ تَكُونُ لَهُ عَاقِبَةُ الدَّارِ إِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ﴾

١٠ [١٣٠٦] «المكانة» تكون مصدرًا، يقال: مكن مكانة، إذا تمكن أبلغ التمكن؛ وبمعنى المكان، يقال: مكان ومكانة، ومقام ومقامة. وقوله {اعْمَلُوا عَلَى مَكَانَتِكُمْ} يحتمل: اعملوا على تمكنكم من أركم وأقصى استطاعتكم وإمكانكم؛ أو اعملوا على جهتكم وحالكم التي أنتم عليها. يقال للرجل إذا أمر أن يثبت على حاله: على مكانتك يا فلان، أي اثبت على ما أنت عليه لا تنحرف عنه. {إِنِّي عَامِلٌ} أي عامل على مكاني التي أنا عليها. والمعنى: اثبتوا على كفركم وعداوتكم لي، فإني ثابت على الإسلام وعلى مصابرتكم؛ {فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ} أي أينا تكون له العاقبة المحمودة. وطريقة هذا الأمر طريقة قوله {اعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ} [فصلت: ٤٠]، وهي التخلية والتسجيل على المأمور بأنه لا يأتي منه إلا الشرّ، فكأنه مأمور به وهو واجب عليه حتم ليس له أن يتفصى عنه ويعمل بخلافه.

[1307] **Şayet** “[فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ مِنْ] ifadesinde] Men edatının cümle içindeki yeri nedir?” **dersen derim ki:** *Eyyu* (hangisi) anlamında olduğu ve *‘ilm* fiilinin kendisiyle alakası kesildiği zaman ref‘ makamında, *ellezî* anlamında olduğu zaman ise nasb makamındadır [*‘ilmin* mef‘ûlüdür].

- 5 [1308] “Şu yurdun âkıbeti” yani Allah Teâlâ’nın şu dünya yurdunu kendisi için yarattığı güzel âkıbet... Bu [“Şu yurdun, sonunda kimin olacağını ileride bilecek-siniz” ifadesi] öyle bir ikaz metodudur ki bir yandan sert bir tehdit içermekte ve uyarının haklı, uyarılanın ise haksız olduğunu belirtmekte fakat bir yandan da yumuşak bir yol tutularak söz insafıca [yani karşı tarafa da hak verir tarzda]
- 10 kullanılmaktadır.

136. (Müşrikler) Allah’ın yarattığı ekin ve davarlardan -kendi iddialarınca- O’nun için bir pay ayırarak “Bu, Allah’ın; bu da ortaklarımızı-zındır.” demekteler; (ama) ortaklarına ait olanlar Allah’a ulaşmazken, Allah’a ait olanlar ortaklarına gidiyor! Ne kötüdür hükmedegeldikleri şey!..

15

[1309] Müşrikler, ekin ve davarlardan bir kısmını Allah’a, bir kısmını da putlarına ayırıyorlardı. Allah’a ayırdıklarının artmakta, çoğalmakta ve kendi içinde hayırlı anlamda ziyadeleşmekte olduğunu gördüklerinde kararlarından dönüyor ve onu putlarına ait kılıyorlardı. Putları için ayırdıklarında bir artma

20 söz konusu olduğunda ise onu yine putlarına terk ediyorlardı. Sebep olarak da Allah’ın zengin olduğunu, buna ihtiyacı bulunmadığını ileri sürüyorlardı. Halbuki bunun gerçek sebebi, onların putlarına olan sevgileri ve onları tercih etmeleri idi.

- [1310] مِمَّا ذَرَأَ (Allah’ın yarattığından) ifadesi, [ekin ve davarlardan] artan ve çoğalan kısmın Allah’a ayrılmasının daha doğru olacağını çünkü bunları yaratıp çoğaltanın bizzat Allah olduğunu beyan etmektedir. Diğer taraftan da artan ve çoğalan bu kısmın, bunları ne yaratmaya ne de çoğaltmaya güçleri yeten putlara ayrılmasının doğru olmayacağını haber vermektedir.

- [1311] بِزَعْمِهِمْ (kendi iddialarınca) kelimesi, zamme ile *bi-zu’mihim* şeklinde de okunmuştur. Yani onlar, bunlardan bir kısım şeylerin Allah’a ait olduğunu iddia etmişlerdir. Halbuki Allah, onlara böyle bir şey emretmemiş ve şirk olan böyle bir taksimi asla meşrû görmemiştir. Çünkü onlar böyle davranmakla, kendilerine yakınlaşma bakımından Allah ile putları arasında bir ortaklık bulunduğunu düşünüp şirk düşmüşlerdir.
- 30

[١٣٠٧] فإن قلت: ما موضع {مَنْ}؟ قلت: الرفع إذا كان بمعنى أي، وعلق عنه فعل العلم؛ أو النصب إذا كان بمعنى الذي.

[١٣٠٨] و{عَاقِبَةُ الدَّارِ} العاقبة الحسنى التي خلق الله تعالى هذه الدار لها. وهذا طريق من الإنذار لطيف المسلك، فيه إنصاف في المقال وأدب حسن، مع
 ٥ تضمن شدة الوعيد، والوثوق بأن المنذر محق والمنذر مبطل.

١٣٦- ﴿وَجَعَلُوا لِلَّهِ مِمَّا ذَرَأَ مِنَ الْحَرْثِ وَالْأَنْعَامِ نَصِيبًا فَقَالُوا هَذَا لِلَّهِ بِزَعْمِهِمْ وَهَذَا لِشُرَكَائِنَا فَمَا كَانَ لِشُرَكَائِهِمْ فَلَا يَصِلُ إِلَى اللَّهِ وَمَا كَانَ لِلَّهِ فَهُوَ يَصِلُ إِلَى شُرَكَائِهِمْ سَاءَ مَا يَحْكُمُونَ﴾

[١٣٠٩] كانوا يعيّنون أشياء من حرث ونتاج لله، وأشياء منها لآلهتهم؛ فإذا رأوا ما جعلوه لله زاكياً نامياً يزيد في نفسه خيراً رجعوا فجعلوه للآلهة، وإذا زكا ما جعلوه للأصنام تركوه لها واعتلوا بأن الله غني، وإنما ذاك لحبهم آلهتهم وإيثارهم لها.

[١٣١٠] وقوله {مِمَّا ذَرَأَ} فيه أن الله كان أولى بأن يجعل له الزاكي، لأنه هو الذي ذراه وزكاه، ولا يرد إلى ما لا يقدر على ذره ولا تزكيه.

١٥ [١٣١١] {بِزَعْمِهِمْ} وقرئ: بالضم، أي قد زعموا أنه لله والله لم يأمرهم بذلك ولا شرع لهم تلك القسمة التي هي من الشرك، لأنهم أشركوا بين الله وبين أصنامهم في القربة.

[1312] “[Ama ortaklara ait olanlar] Allah’a ulaşmaz.” Yani ortaklarına ait olan bu mallar, normalde bunları harcamaları gereken misafirlere ikram ve miskinlere tasadduk gibi yerlere ulaşmaz. “Allah’a ait olanlar” ise yanlarında kurban kesilmek, putların bekçilerine ödeme yapmak vb. yollarla “ortaklarına gidiyor!” Putlarını Allah’a tercih etmeleri ve kendilerine meşru kılınmayan bir şeyi yapmaları hususunda “hükmedegeldikleri şey ne kötü!..”

137. İşte bunun gibi, ortakları, kendilerini alçaltmak ve onları dinlerinde şüpheye düşürmek için Müşriklerden birçoğuna çocuklarını öldürmeyi dahi cazip gösterdi. Allah dilemiş olsaydı bunu yapamazlardı. Öyleyse kendi uydurdıkları ile başbaşa bırak bunları!..

[1313] “İşte bunun gibi...” Yani bu cazip gösterme gibi... Bu, yakınlık vesilesi olacak şeylerin Allah Teâlâ ile putlar arasında taksim edilmesinde şirkin cazip gösterilmesidir veya şeytanlardan öğrenilen bu aşikâr cazip gösterme gibidir. Mâna şöyledir: Onların şeytanlardan veya putların bekçilerinden ortakları, onlara çocuklarını diri diri toprağa gömerek veya putlara kurban ederek öldürmelerini cazip göstermiştir. Cahiliye döneminde bir adam: “Şu kadar erkek çocuğum olursa mutlaka birini boğazlayacağım!” diye yemin ederdi. Nitekim [Peygamberimiz’in dedesi] Abdulmuttalib [v. 652 m.] de bu şekilde yemin etmişti.

[1314] *Zeyyene* (cazip gösterdi) fiili ma’lûm olarak okunmuş, *şurekâ’uhum* (onların ortakları) kelimesi onun fâ’ili olmuş ve *katle evlâdihim* (çocuklarını öldürmek) de nasb ile okunmuştur. Bu fiil, *zuyyine* [cazip gösterildi] şeklinde meçhul olarak da okunmuştur. *Katlu evlâdihim* (çocuklarının öldürülmesi) de ref ile okunmuştur. *Şurekâ’uhum* kelimesinin merfû olması ise *zuyyine* fiilinin delâlet ettiği gizli bir fiille olmuştur. Buna göre “Onlara, çocuklarının öldürülmesi cazip gösterildi.” denildiğinde adeta “Bunu kim cazip gösterdi?” diye sorulmuş, cevap olarak da “Bunu onlara ortakları cazip gösterdi.” denilmiştir. İbn Âmir’in [v. 118/736] âyeti, *katl* kelimesini *şurakâ’* kelimesine izâfe edip zarf olmaksızın ikisinin arasını ayırarak *katlu evlâdehum şurekâ’ihim* (ortaklarının onların çocuklarını öldürmesi) şeklinde okumasına gelince, bu öyle bir şeydir ki şâirin

Genç deveyi Ebû Mezâde’nin dürtüp yaraladığı gibi...⁸⁸

beytinde olduğu gibi, zaruret yerlerinde bile olsa çirkin ve merdut sayılırken, nasıl olur da mensur bir sözde, hele hele nazımının güzelliği ve cezâletiyile mu’ciz bir kelâm olan Kur’ân’da çirkin ve merdut sayılmaz?!]

88 Beytin aslı, *Zecce Ebi Mezâde’l-kalûs* şeklindedir. Bununla birlikte, “mütevâtir bir kıraatin herhalde Arap dili zevkine uygun olacağı, Zemahşerî’nin ise ana dili Arapça olmadığından bunu zevk edemediği” de söylenmiştir. Gerçekten de İbn Âmir kıraatinde; Behçet Kemal Çağlar’ın, X. Yıl Marşı’ndaki “Türk’üz, cumhûriyyetin göğsümüz tunç şiperi” ifadesine benzer bir kullanım hissedilmektedir. Bu şiirde de tamlayan ile tamlanan arasına ‘göğsümüz’ kelimesi girmiştir. / ed.

[١٣١٢] {فَلَا يَصِلُ إِلَى اللَّهِ} أي لا يصل إلى الوجوه التي كانوا يصرفونه إليها من قرى الضيفان والتصدق على المساكين. {فَهُوَ يَصِلُ إِلَى شُرَكَائِهِمْ} من إنفاق عليها بذبح النسائك عندها والإجراء على سَدَنَتِها ونحو ذلك. {سَاءَ مَا يَحْكُمُونَ} في إيثار آلهتهم على الله تعالى وعملهم ما لم يشرع لهم.

٥ - ١٣٧- ﴿وَكَذَلِكَ زَيْنَ لِكَثِيرٍ مِنَ الْمُشْرِكِينَ قَتَلَ أَوْلَادَهُمْ شُرَكَائُهُمْ لِيَزِدُّوهُمْ وَلِيلْبِسُوا عَلَيْهِمْ دِينَهُمْ وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا فَعَلُوهُ فَذَرْهُمْ وَمَا يَفْتَرُونَ﴾

[١٣١٣] {وَكَذَلِكَ} ومثل ذلك التزيين، وهو تزيين الشرك في قسمة القربان بين الله تعالى والآلهة؛ أو مثل ذلك التزيين البليغ الذي هو علم من الشياطين. والمعنى: أن شركاءهم من الشياطين، أو من سَدَنَةِ الأصنام زينوا لهم قتل أولادهم بالوَاد، أو بنحرهم للآلهة. وكان الرجل في الجاهلية يحلف: لئن ولد له كذا غلامًا لينحرن أحدهم، كما حلف عبد المطلب.

[١٣١٤] وقرئ «زَيْنَ» على البناء للفاعل الذي هو شركائهم، ونصب {قَتَلَ} أولادهم، و«زَيْنَ»، على البناء للمفعول الذي هو القتل، ورفع {شركائهم} بإضمار فعل دلّ عليه زَيْنَ، كأنه قيل لما قيل زين لهم قتل أولادهم: من زينه؟ فقيل: زينه لهم شركائهم. وأما قراءة ابن عامر «قَتَلَ أولادهم شركائهم» برفع القتل ونصب الأولاد وجرّ الشركاء، على إضافة القتل إلى الشركاء، والفصل بينهما بغير الظرف، فشيء لو كان في مكان الضرورات، وهو الشعر، لكان سمعًا مردودًا، كما سمع وردّ:

زَجَّ الْقُلُوصَ أَبِي مَزَادَةَ ❁

فكيف به في الكلام المنشور؛ فكيف به في القرآن المعجز بحسن نظمه وجزالته؟!

İbn Âmir'i âyeti böyle okumaya iten şey, mushaflardan birinde *şurekâ'ihim* kelimesinin Yâ ile *شركائهم* şeklinde yazıldığını görmesidir. Eğer *evlâd* ve *şurakâ'* kelimelerinin cerri ile *evlâdihim şurakâ'ihim* ("evlâtlarını, yani ortaklarını öldürmek..." şeklinde) okusaydı -çünkü çocuklar mallarında onların ortağıdır- böyle bir suçu işlemekten kurtulup farklı bir alternatif bulmuş olurdu.

[1315] "Ortakları, kendilerini alçaltmak" yani aldatmak sûretiyle onları helâk etmek "ve onları dinlerinde şüpheyi düşürmek" yani dinlerini onlara karışık ve anlaşılmaz hale getirmek "için..." "Din"lerinden maksat, üzerinde bulundukları İsmâil *Aleyhisselâm*'ın dinidir. Sonunda bu dinden kayıp şirke düşmüşlerdi. Denilmiştir ki dinlerinden maksat, üzerinde bulunmaları gereken dindir. Bu ifadenin, "onları karmakarışık bir dinin içine sürüklemek için" anlamında olduğu da söylenmiştir. **Sayet** "لِيُزْدُوهُمْ ve لِيَلْبِسُوا" kelimelerindeki] Lâm ne anlama gelmektedir?" **dersen şöyle derim:** Eğer bahsi geçen cazip gösterme şeytanlardan ise Lâm, sebep bildirmek içindir. Eğer putların bekçilerinden ise o zaman Lâm, sonuç bildirmek içindir.

[1316] "Allah" mecbur edici bir dileyişle "dilemiş olsaydı bunu yapamazlardı" yani Müşrikler, kendilerine cazip gösterilen bu öldürme işini yapamazlardı. Veya şeytanlar ya da putların bekçileri bu cazip kılma veya alçaltma yahut karıştırma işini yapamazlardı. Zamirin ism-i işaret mecrasında olduğu görüşüne göre ise bunların hiçbirini yapamazlardı.

[1317] "Uydurdukları şey"den maksat, uydurdukları yalanlar veya iftiralarlardır.

138. Evet, "Şu şu davarların, şu şu ekinlerin dokunulmazlığı vardır; bunları bizim dilediklerimizden başkası yiyemez. Birtakım hayvanlar da vardır ki bunların da sırtları haramdır [binilmez, yük vurulmaz]" diye iddia etmekte. Bir kısım hayvanlar da vardır ki bunları keserken -Allah'a iftira ederek- üzerlerine O'nun adını anmazlar. Edip durdukları bu iftiralar yüzünden yakında Allah onları cezalandıracak!

[1318] حَجْرٌ (dokunulmaz) kelimesi *fi't^{un}* kalıbında olup mef'ûl anlamındadır. Tıpkı *zibh^{un}* (boğazlanmış) ve *tıhn^{un}* (öğütölmüş) kelimelerinde olduğu gibi. Bu sıfatla vasıflanmada müzekker, müennes, tekil ve çoğul eşittir çünkü bunun hükmü sıfat değil isimlerin hükmüdür. Hasan-ı Basrî [v. 110/728] ve Katâde [v. 117/735] Hâ'nın zammesiyle *hucr^{un}*, İbn Abbâs [v. 68/688] ise daraltma kökünden حَزَجٌ şeklinde okumuştur.

والذي حمّله على ذلك أن رأى في بعض المصاحف {شركائهم} مكتوبًا بالياء. ولو قرأ بجر الأولاد والشركاء - لأن الأولاد شركاؤهم في أموالهم - لوجد في ذلك مندوحة عن هذا الارتكاب.

[١٣١٥] {لِيَزِدُّهُمْ} ليهلكوهم بالإغواء، {وَلِيَلْبِسُوا عَلَيْهِمْ دِينَهُمْ} وليخلطوا عليهم ويشبهوه. و{دِينَهُمْ} ما كانوا عليه من دين إسماعيل عليه السلام حتى زلوا عنه إلى الشرك. وقيل: دينهم الذي وجب أن يكونوا عليه. وقيل معناه وليوقعوهم في دين ملتبس. فإن قلت: ما معنى اللام؟ قلت: إن كان التزيين من الشياطين فهي على حقيقة التعليل، وإن كان من السدنة فعلى معنى الصيرورة.

[١٣١٦] {وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ} مشيئة قسر {مَا فَعَلُوهُ}، لما فعل المشركون ما زين لهم من القتل؛ أو لما فعل الشياطين؛ أو السدنة التزيين أو الإرداء أو اللبس أو جميع ذلك، إن جعلت الضمير جاريًا مجرى اسم الإشارة.

[١٣١٧] {وَمَا يَفْتَرُونَ} وما يفترونه من الإفك، أو وافتراؤهم.

١٣٨- ﴿وَقَالُوا هَذِهِ أَنْعَامٌ وَحَرْتُ حِجْرًا لَا يَطْعَمُهَا إِلَّا مَنْ نَشَاءُ بِزَعْمِهِمْ وَأَنْعَامٌ حُرِّمَتْ ظُهُورُهَا وَأَنْعَامٌ لَا يَذْكُرُونَ اسْمَ اللَّهِ عَلَيْهَا افْتِرَاءٌ عَلَيْهِ سَيَجْزِيهِمْ بِمَا كَانُوا يَفْتَرُونَ﴾ ١٥

[١٣١٨] {حِجْرٌ} فعل بمعنى مفعول، كالذبح والطحن؛ ويستوي في الوصف به المذكر والمؤنث والواحد والجمع؛ لأنّ حكمه حكم الأسماء غير الصفات. وقرأ الحسن وقتادة {حُجْرٌ} بضم الحاء. وقرأ ابن عباس «حِجْرٌ»، وهو من التضيق.

[1319] Müşrikler, ekinlerinden ve davarlarından putları için bir şey ayırdıklarında “Bunları bizim dilediklerimizden başkası yiyemez.” diyorlar, bununla da putların bekçilerini ve kadınları dışarıda tutarak sadece erkekleri kastediyorlardı. “Birtakım hayvanlar da vardır ki bunların da sırtları haramdır (binilmez, yük vurulmaz.)” Bunlar *bahîra*, *sâibe* ve *hâm* diye isimlendirip gruplandırdıkları hayvanlardır⁸⁹. “Bir kısım hayvanlar da vardır ki” bunları keserken “üzerlerine Allah’ın adını anmazlar,” sadece putlarının adlarını anarlar. Söylendiğine göre Müşrikler bu tür hayvanların üzerinde haccetmezler ve bunların üzerinde oldukları halde *telbiye* getirmezlermiş. Mâna şöyledir: Onlar hayvanlarını kısım kısım ayırıyorlar; “şu hayvanlar dokunulmaz, şu hayvanların sırtı haramdır [binilmez, yük vurulmaz]; şu hayvanların üzerine de kesilirken Allah’ın adı anılmaz” diyorlardı. Böylece onları kendi batıl arzularına göre sınıflandırıyor ve bu sınıflandırmayı - Allah’a iftira ederek- O’na nispet ediyorlardı. Yani bütün bunları Allah’a iftira olarak yapıyorlardı. Oysa Allah, bu zalimlerin dediklerinden son derece yücedir, uzaktır. *İftirâ*^{en} kelimesinin mansup oluşu, onun *mefûlün leh* veya hal olması sebebiyledir yahut masdar-ı müekkide olması ihtimalinden dolayıdır; çünkü onların bu sözleri *iftira* anlamındadır.

139. Yine, demekteler ki: “Şu şu hayvanların karınlarında bulunanlar yalnız erkeklerimiz içindir, eşlerimize haramdır.” Yavru ölü olursa da hepsi ona ortakmış... Bu (asılsız) tavsiflerinin cezasını Allah yakında verecek!.. O, ‘mutlak hikmet ve ilim sahibi’dir (Hakîm, Alîm).

[1320] Müşrikler, kulaklarını yarıdıkları [*bahîra*] hayvanlarla, serbest bıraktıkları [*sâibe*] hayvanların ceninleri hakkında şöyle diyorlardı: Onlardan canlı doğan sadece erkeklere aittir, dişiler ondan yiyemezler. Ölü doğanlarda ise erkekler ve dişiler ortaktır. *خَالِصَةٌ* (yalnızca) kelimesi, mâna dikkate alınarak müennes kılınmıştır. Çünkü âyetin başında yer alan Mâ edatı, *ecinnet*^{un} (ceninler) anlamındadır. *مُحَرَّمٌ* (haram) kelimesi ise lafız dikkate alınarak müzekker yapılmıştır. Benzeri *إِنِّكَ حَتَّىٰ إِذَا خَرَجُوا مِنْ عِنْدِكَ* (“Bunların içinde seni dinleyenler de var... Hatta, yanından çıktıklarında...” [Muhammed 47/16]) âyetidir. [Lafza nazaran *jestemi’u* müfred gelmişken mânaya nazaran *haracû* çoğul olmuştur.] *Hâlisat*ⁱⁿ kelimesinin sonundaki Tâ’nın, *râviyetu’-şî’rî* (şiirci) ifadesinde yer alan *râviyet*^{un} kelimesindeki gibi mübalağa için olması da câizdir. Bu kelimenin, [*hâlisâ* sahibi] anlamında *hâlis* kelimesinin yerine kullanılmış *âkıbet* gibi bir masdar olması da mümkündür ki kelimeyi nasb ile *hâlisat*^{en} şeklinde okuyanların kıraati buna delâlet etmektedir.

89 Bkz. *el-Keşşâf*; Mâide 5/103 hk.

[١٣١٩] وكانوا إذا عينوا أشياء من حرثهم وأنعامهم لآلهتهم قالوا: {لَا يَطْعَمُهَا إِلَّا مَنْ نَشَاءُ} يعنون خَدَمَ الأوثان، والرجال دون النساء. {وَأَنْعَامٌ حُرِّمَتْ ظُهُورُهَا} وهي البحائر والسواحب والحوامي {وَأَنْعَامٌ لَا يَذْكُرُونَ اسْمَ اللَّهِ عَلَيْهَا} في الذبح، وإنما يذكرون عليها أسماء الأصنام. وقيل: لا يحجون عليها ولا يلبون على ظهورها. والمعنى: أنهم قسموا أنعامهم فقالوا: هذه أنعام حجر، وأنعام محرمة الظهور، وهذه أنعام لا يذكر عليها اسم الله؛ فجعلوها أجناساً بهوهم، ونسبوا ذلك التجنيس إلى الله {افتراءً عَلَيْهِ}، أي فعلوا ذلك كله على جهة الافتراء. تعالى الله عما يقول الظالمون علواً كبيراً! وانتصابه على أنه مفعول له: أو حال، أو مصدر مؤكد، لأن قولهم ذلك في معنى الافتراء.

١٠- ١٣٩- ﴿وَقَالُوا مَا فِي بُطُونِ هَذِهِ الْأَنْعَامِ خَالِصَةٌ لِّذُكُورِنَا وَمُحَرَّمٌ عَلَى أَزْوَاجِنَا وَإِنْ يَكُنْ مَيْتَةً فَهُمْ فِيهِ شُرَكَاءُ سَيَجْزِيهِمْ وَصْفُهُمْ إِنَّهُ حَكِيمٌ عَلِيمٌ﴾

[١٣٢٠] كانوا يقولون في أجنة البحائر والسواحب: ما ولد منها حيّاً فهو خالص للذكور لا تأكل منه الإناث، وما ولد منها ميتاً اشترك فيه الذكور الإناث. وأنت {خَالِصَةٌ} للحمل على المعنى، لأنّ ما، في معنى الأجنة؛ وذكر {مُحَرَّمٌ} للحمل على اللفظ. ونظيره {وَمِنْهُمْ مَنْ يَسْتَمِعُ إِلَيْكَ حَتَّى إِذَا خَرَجُوا مِنْ عِنْدِكَ} [محمد: ١٦]. ويجوز أن تكون التاء للمبالغة مثلها في رواية الشعر. وأن تكون مصدراً وقع موقع الخالص، كالعاقبة، أي ذو خالصة. ويدلّ عليه قراءة من قرأ «خَالِصَةً» بالنصب

Buna göre *li-zûkûrinâ* (erkeklerimiz için) kelimesi haber, *hâlisat^{en}* kelimesi de masdar-ı müekkide olur. Kelimenin, öne geçmiş hal olması câiz değildir. Çünkü hal, zû'l-hal olan mecrurun önüne geçemez. İbn Abbâs *Radıyallâhu 'Anh* [v. 68/688] kelimeyi izâfetle *hâlisubû* [halisi] şeklinde okumuştur. İbn Mes'ûd [v. 32/653] mushafında *hâlis^{un}* şeklindedir.

[1321] “Yavru ölü olursa” yani o hayvanların karınlarındaki cenin ölü olursa... Müennes olarak *ve in tekun* (ceninler ölü olursa) şeklinde de okunmuştur. Mekkelî [kârî]ler ise *kâne* fiilini tam fiil olarak değerlendirip kelimeyi *te'nis* ve ref ile *ve in tekun meytet^{un}* şeklinde okumuşlardır. *فَهُمْ فِيهِ شُرَكَاءُ* (hepsi ona ortak) ifadesindeki zamirin müzekker olması, *meyt^{en}*in, erkek veya dişi ölü doğan tüm yavru için kullanılmasından dolayıdır. Âyette adeta *ve in yekun meyt^{un} fe-hum fi-bi şurakâ'* (erkek yavru ölü doğarsa hepsi ona ortak olur) denilmiştir.

[1322] “Bu [asılsız] tavsiflerinin” yani helâl ve haram kılmada Allah adına yalan isnat etmelerinin “cezasını Allah yakında verecek!..” Şu âyet-i kerime de onların bu hallerini haber vermektedir: “[Aslı-astarı olmadığı halde] dillerinizin yalan yere nitelendiregeldiği şeyler için ‘Şu helâldir, bu haramdır’ demeyin...” [Nahl 16/116]

140. Bilgisizlikleri yüzünden çocuklarını beyinsizce öldürenler ve Allah'ın kendilerine rızık olarak verdiği şeyleri Allah'a iftira ederek haram sayanlar gerçekten hüsrana uğramışlardır. Kesinlikle yoldan çıkmışlardır... ki zaten [genel olarak da] hidayet üzere değillerdir.

[1323] Bu âyet, esir düşme ve fakir kalma korkusuyla kız çocuklarını diri diri gömen Reb'â, Mudar ve diğer Arap kabileleri hakkında nâzil olmuştur. “Bilgisizlikleri yüzünden beyinsizce...” yani akıllarının zayıflığı ve çocuklarının rızkını verenin kendileri değil bizzat Allah olduğunu bilmemeleri sebebiyle... *Katelû* (öldürdüler) fiili şedde ile ve aynı mânada *kattelû* şeklinde de okumuştur.

[1324] “Allah'ın kendilerine rızık olarak verdiği şeyler” den maksat kulaklarını yardıkları [*bahîra*], serbest bıraktıkları [*sâibe*] vb. hayvanlardır.

141. Çardaklı çardaksız bağları bahçeleri, hurmalıkları, ürünleri farklı ekinleri, zeytin ve narı, [şeklen az-çok] benzeşseler de [tad ve nitelik bakımından] birbirine benzemez bir yapıda var eden O'dur. Mahsul verdiği zaman, mahsulünden yiyin [Allah'ın rızkını kendinize haram kılmayın]. Hasat edildiği gün de hakkını verin... Ama israf etmeyin çünkü O, israf edenleri sevmez.

على أن قوله {لِدُكُورِنَا} هو الخبر، وخالصة مصدر مؤكد، ولا يجوز أن يكون حالاً متقدمة، لأن المجرور لا يتقدم عليه حاله. وقرأ ابن عباس «خَالِصَةً»، على الإضافة. وفي مصحف عبد الله «خَالِصٌ».

[١٣٢١] {وَإِنْ يَكُنْ مَيِّتَةً} وإن يكن ما في بطونها ميتة. وقرئ «وإن تكن»، بالتأنيث، ٥ على: وإن تكن الأجنة ميتة. وقرأ أهل مكة «وإن تكن ميتة» بالتأنيث والرفع على كان التامة وتذكير الضمير في قوله {فَهُمْ فِيهِ شُرَكَاءُ}، لأن الميتة لكل ميت ذكر أو أنثى، فكأنه قيل: وإن يكن ميت فهم فيه شركاء.

[١٣٢٢] {سَيَجْزِيهِمْ وَصْفَهُمْ} أي جزاء وصفهم الكذب على الله في التحليل والتحريم من قوله تعالى {وَلَا تَقُولُوا لِمَا تَصِفُ أَلْسِنَتُكُمُ الْكَذِبَ هَذَا حَلَالٌ وَهَذَا حَرَامٌ} [النحل: ١١٦]. ١٠

١٤٠- ﴿قَدْ خَسِرَ الَّذِينَ قَتَلُوا أَوْلَادَهُمْ سَفَهًا بِغَيْرِ عِلْمٍ وَحَرَّمُوا مَا رَزَقَهُمُ اللَّهُ افْتِرَاءً عَلَى اللَّهِ قَدْ ضَلُّوا وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ﴾

[١٣٢٣] نزلت في ربيعة ومضر والعرب الذين كانوا يثدون بناتهم مخافة السبي والفقر {سَفَهًا بِغَيْرِ عِلْمٍ} لخفة أحلامهم، وجهلهم بأن الله هو رازق أولادهم، لا هم. ١٥ وقرئ «قتلوا» بالتشديد.

[١٣٢٤] {مَا رَزَقَهُمُ اللَّهُ} من البحائر والسوائب وغيرها.

١٤١- ﴿وَهُوَ الَّذِي أَنْشَأَ جَنَّاتٍ مَعْرُوشَاتٍ وَغَيْرَ مَعْرُوشَاتٍ وَالنَّخْلَ وَالزَّرْعَ مُخْتَلِفًا أَكُلُهُ وَالزَّيْتُونَ وَالرُّمَانَ مُتَشَابِهًا وَغَيْرَ مُتَشَابِهٍ كُلُوا مِنْ ثَمَرِهِ إِذَا أَثْمَرَ وَآتُوا حَقَّهُ يَوْمَ حَصَادِهِ وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ﴾

[1325] Allah, “çardaklı çardaksız” yani kendisine çardak yapılmaksızın toprak üzerine terkedilmiş vaziyette üzüm “bağları var etti.” Denilmiştir ki çardaklı olanlar, insanların ekip diktiği, bu işe önem verip çardaklar yaptığı ziraat, bolluk ve bayındırlığın olduğu bölgeler için geçerlidir. Çardaksız olanlar ise
 5 Allah’ın stepelerde, çöllerde ve dağlarda yabani olarak bitirdikleridir ki bunların çardağı yoktur. Nitekim üzümler için, budanmış dalların kendisine bağlanıp tutturulacağı direkler ve çatılar yaptığı zaman, bunu ifade etmek üzere ‘*arraş-tu’l-kerm*^e’ dersin. Evin tavanı da onun *Arş* / çardağıdır.

[1326] Renk, tat, hacim ve koku bakımından “ürünleri birbirinden farklı...” Âyetteki *ukuluhû* (ürünleri) kelimesi zamme ve sükûn ile *ukluhû* şeklinde de okunmuş olup bitkinin yenilebilir meyvesi anlamındadır. Kelimenin sonundaki zamir *hurmay*a aittir. Ekin de hurmanın üzerine atfedilmiş olması sebebiyle onun hükmüne dâhildir. *Muhtelif*^{en} (farklı) kelimesi hal-i mukadderdir; çünkü bağlar ve bahçeler var edildiği vakitte henüz ne o ürünler ne de
 15 onlardaki farklılık söz konusu idi. Tıpkı “Temelli olarak girin oraya” [Zümer 39/73] âyetindeki “temelli olarak” [*hâlidin*] kelimesinde olduğu gibi⁹⁰. [*Semerihî* (ürünü) kelimesi] iki zammeye *sümürihî* (ürünleri) şeklinde de okunmuştur.

[1327] **Şayet** “Bitki mahsul vermediğinde ondan bir şey yenmesinin zaten mümkün olmadığı bilindiği halde, “mahsul verdiği zaman” ifadesinin kullanılmasının faydası nedir?” **dersen şöyle derim:** Onlara bitkilerin ürünlerinden yemek mübah kılınınca, mübahlığın ilk vaktinin, ağacın ürünü ortaya çıkardığı vakit olduğunun bilinmesi ve ‘üründen istifade ancak olgunlaştığı zaman mübah olur’ gibi yanlış bir düşünceye sapılmaması için bu ifade kullanılmıştır.

[1328] “Hasat edildiği gün de hakkını verin...” Bu âyet Mekkîdir, zekât ise
 25 ancak Medine’de farz kılınmıştır. Dolayısıyla burada bahsedilen hak ile mahsullerin hasat edildiği günde fakir ve miskinlere tasadduk edilen kısım murat edilmiştir. Yerine göre öşrün ve yerine göre de öşrün yarısının farz kılınmasıyla neshedilinceye kadar bu hakkı ödemek, mükelleflere vacipti. Bu âyetin Medenî, *haktan* muradın da farz olan zekât olduğu da söylenmiştir. Mâna
 30 şöyledir: Bu hakkı verme hususunda azimli olun, gayret edin ve hasat günü onu vermeye ihtimam gösterin de verilmesi mümkün olan ilk vaktinden onu geciktirmeyin. Zekâtı ve sadakayı verirken “israf etmeyin.” Tıpkı Sâbit b. Kays b. Şemmâs’ın [v. 12/633], beş yüz hurma ağacının ürününü toplayıp tamamını dağıtması ve onlardan hiçbir şeyi evine sokmaması gibi. [Halbuki âyetinde şöyle
 35 buyrulmaktadır:] “Elini büsbütün de açma, yoksa oturursun kınanmış, acınacak duruma düşmüş vaziyette!” [İsrâ 17/29]

90 Temelli oluş, cennete girdiklerinde henüz yoktur; sonuç itibarıyla gerçekleşmektedir. / ed.

[١٣٢٥] {أَنْشَأَ جَنَّاتٍ} من الكروم {مَعْرُوشَاتٍ} مسموكات {وَعَيْرَ مَعْرُوشَاتٍ} متروكات على وجه الأرض لم تعرّش. وقيل: المعروشات، ما في الأرياف والعمران مما غرسه الناس واهتموا به فعرّشوه؛ وعَيْرَ معروشات: مما أنبته الله وحشيًا في البراري والجبال، فهو غير معروش. يقال: عرّشت الكرم، إذا جعلت له دعائم وسمكًا تعطف عليه القضبان. وسقف البيت: عرّشه. ٥

[١٣٢٦] {مُخْتَلِفًا أَكْلُهُ} في اللون والطعم والحجم والرائحة. وقرئ «أكله» بالضم والسكون وهو ثمره الذي يؤكل. والضمير للنخل، والزرع داخل في حكمه، لكونه معطوفًا عليه. ومختلفًا: حال مقدرة، لأنه لم يكن وقت الإنشاء كذلك، كقوله تعالى {فَادْخُلُوهَا خَالِدِينَ} [الزمر: ٧٣]. وقرئ «ثمره» بضميتين.

١٠ [١٣٢٧] فَإِنْ قُلْتَ: ما فائدة قوله {إِذَا أَثْمَرَ} وقد علم أنه إذا لم يثمر لم يؤكل منه؟ قلت: لما أبيح لهم الأكل من ثمره قيل: إذا أثمر، ليعلم أن أول وقت الإباحة وقت إطلاق الشجر الثمر، لئلا يتوهم أنه لا يباح إلا إذا أدرك وأينع.

[١٣٢٨] {وَأَتُوا حَقَّهُ يَوْمَ حَصَادِهِ} الآية مكية، والزكاة إنما فرضت بالمدينة، فأريد بالحق ما كان يتصدق به على المساكين يوم الحصاد، وكان ذلك واجبًا حتى نسخه افتراض العشر، ونصف العشر. وقيل مدنية، والحق هو الزكاة المفروضة. ومعناه: واعزموا على إيتاء الحق واقصدوه واهتموا به يوم الحصاد، حتى لا تؤخروه عن أول وقت يمكن فيه الإيتاء. {وَلَا تُسْرِفُوا} في الصدقة، كما روي عن ثابت بن قيس بن شماس: أنه صرم خمسمائة نخلة ففرّق ثمرها كله ولم يدخل منه شيئًا إلى منزله. {وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ فَتَقْعُدَ مَلُومًا مَحْسُورًا} ١٥ [الإسراء: ٢٩]. ٢٠

142. Yük yüklenen ve kesilen ehli hayvanları da [sizin için O var etmiştir]. Allah'ın size nasip ettiklerinden yiyin, şeytanın adımlarını izlemeyin. Şüphesiz, o sizin için apaçık bir düşmandır.

143. Sekiz eş olarak [var etmiştir]... Koyundan iki, keçiden iki... De ki: Allah; iki erkeği mi iki dişi mi, yoksa iki dişinin rahimlerinde bulunanları mı haram kılmış?! Doğru söylüyorsanız, bir ilme dayanarak haber verin bana!

[1329] حُمُولَةٌ وَفَرْشًا (yük yüklenen ve kesilen) kelimeleri, [önceki âyetteki] *cennât*ⁱⁿ (bağlar-bahçeler) kelimesine atfedilmiştir. Yani Allah, yük yüklenen ve boğazlanmak üzere yere yatırılan yahut kılından, yününden ve saçından yaygı dokunan ehli hayvanları da var etmiştir. Denilmiştir ki *hamûle* binmeye ve yük yüklemeye elverişli olan büyük hayvanlar; *fêrş* ise henüz sütten kesilmiş deve yavruları, buzağı ve koyun gibi küçük hayvanlardır. Çünkü bunlar, yere serilen yaygı gibi, cisimlerinin letafeti ve küçüklüğü sebebiyle yeryüzüne yakın durmaktadırlar.

[1330] Câhiliyye ehlinin yaptığı gibi şahsi görüşlerinizden hareketle bir kısım şeyleri helâl, bir kısım şeyleri haram kılma konusunda “şeytanın adımlarını izlemeyin.”

[1331] ثَمَانِيَةَ أَزْوَاجٍ (Sekiz eş olarak) ifadesi, حُمُولَةٌ وَفَرْشًا kelimelerinden be-
deldir. اثْنَيْنِ (iki) kelimesiyle erkek ve dişi olmak üzere ‘bir çift’ anlamını murat etmiştir. Bir çift deve için *cemel* ve *nâka*, bir çift sığır için *sevr* ve *bakara*, bir çift koyun için *keş* ve *na'ce*, bir çift keçi için de *teys* ve *'anz* kelimelerinin kullanılması gibi. Bunlardan biri tek başına olduğu zaman *fert* anlamı taşır. Yanında cinsinden diğeri olduğunda ise her biri *zevc* ve ikisi birlikte *zevcân* diye isimlendirilir. Bunun delili, خَلَقَ الذَّكَرَ وَالْأُنثَى (“Erkek-dişi iki eşi yaratan O’dur” [Necm 53/45]) âyetidir. Bahsedilen hayvanların erkek ve dişisinin murat edildiğinin delili ise şudur: Önce “sekiz eş” buyurmuş, sonra bunu şu şekilde tefsir etmiştir: Koyundan iki, keçiden iki, deveden iki, sığırdan iki... Arapların, yanında aynı cins bir başka şey olması şartıyla *ferdî zevc* diye, yani ‘tek’i ‘eş’ diye isimlendirmelerinin bir örneği de içinde şarap olması şartıyla camı kâse [*ke's*] diye isimlendirmeleridir.

[1332] *Tecr* kelimesi *tâcirin* çoğulu olduğu gibi, *da'n dâ'in* (koyun); *ma'z* da *mâ'iz* (keçi) kelimesinin çoğuludur. Bu iki kelime, ayne'l-fiilin fethasıyla *da'en* ve *me'az* diye de okunmuştur. Übeyy b. Kâ'b [v. 33/654], *ve mine'l-mi'zâ* diye okumuştur. *İsneyn* (iki) kelimesi de mübtedâ olmak üzere *isnâni* şeklinde okunmuştur.

١٤٢- ﴿وَمِنَ الْأَنْعَامِ حَمُولَةً وَفَرْشًا كُلُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ وَلَا تَتَّبِعُوا خُطَوَاتِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِينٌ﴾

١٤٣- ﴿ثَمَانِيَةَ أَزْوَاجٍ مِنَ الضَّأْنِ اثْنَيْنِ وَمِنَ الْمَعْزِ اثْنَيْنِ قُلْ الذَّكَرَيْنِ حَرَّمَ أُمُّ الْأُنْثَيْنِ أَمَّا اشْتَمَلَتْ عَلَيْهِ أَرْحَامُ الْأُنْثَيْنِ نَبِّئُونِي بِعِلْمٍ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾

٥ [١٣٢٩] {حَمُولَةً وَفَرْشًا} عطف على جنات، أي وأنشأ من الأنعام ما يحمل الأثقال وما يفرش للذبح، أو ينسج من وبره وصوفه وشعره الفرش. وقيل «الحمولة» الكبار التي تصلح للحمل «والفرش» الصغار كالفصلان والعجاجيل والغنم، لأنها دانية من الأرض للطافة أجرامها، مثل الفرش المفروش عليها.

[١٣٣٠] {وَلَا تَتَّبِعُوا خُطَوَاتِ الشَّيْطَانِ} في التحليل والتحريم من عند أنفسكم ١٠ كما فعل أهل الجاهلية.

[١٣٣١] {ثَمَانِيَةَ أَزْوَاجٍ} بدل من حمولة وفرشاً. {اثْنَيْنِ} زوجين اثنين، يريد الذكر والأنثى، كالجمل والناقة، والثور والبقرة، والكبش والنعجة، والتميس والعنز؛ والواحد إذا كان وحده فهو فرد، فإذا كان معه غيره من جنسه سمي كل واحد منهما زوجاً، وهما زوجان، بدليل قوله {خَلَقَ الزَّوْجَيْنِ الذَّكَرَ وَالْأُنْثَى} [النجم: ٤٥]. والدليل عليه قوله تعالى {ثَمَانِيَةَ أَزْوَاجٍ}. ثم فسرهما بقوله {مِنَ الضَّأْنِ اثْنَيْنِ وَمِنَ الْمَعْزِ اثْنَيْنِ}، {وَمِنَ الْإِبِلِ اثْنَيْنِ وَمِنَ الْبَقَرِ اثْنَيْنِ}. ونحو تسميتهم الفرد بالزوج بشرط أن يكون معه آخر من جنسه: تسميتهم الزجاجة كأساً بشرط أن يكون فيها خمر.

[١٣٣٢] والضأن والمعز جمع ضائن وماعز، كتاجر وتجر. وقرئاً بفتح العين. وقرأ أبي «ومن المعزى». وقرئ «إِثْنَانِ» على الابتداء.

[1333] الذَّكَرَيْنِ (İki erkeği mi?) ifadesindeki Hemze yadırgama bildirmektedir. İki erkekten maksat, -cins isim olarak- ‘koyun’un erkeği ile ‘keçi’nin erkeği; iki dişiden maksat da ‘koyun’un dişisi ve ‘keçi’nin dişisidir. Burada Allah Teâlâ’nın koyun ve keçiden, onların erkeklerinden, dişilerinden ve iki cinsin dişilerinin karınlarında taşıdıklarından herhangi bir şeyi haram kıldığı inkâr edilmektedir. Deve ve sığırların erkeklerinde, dişilerinde ve bunların dişilerinin karınlarında taşıdıklarında da durum aynıdır. Bunun sebebi şudur ki onlar, bazen hayvanların erkeklerini, bazen dişilerini, bazen de -yavruların erkek, dişi veya [erkekli dişili] karışık olmaları durumunda erkek dişi fark etmeksizin- onların yavrularını haram kılıyor ve “Bunları, Allah haram kıldı!” diyorlardı. İşte âyet, onların bu iddialarını yadırgamakta, beğenmemektedir. Bunları Allah’ın haram kıldığı hususunda “doğru söylüyorsanız, bir ilme” yani haram kıldığınız şeylerin haramlığına dair Allah tarafından gelmiş, bilinen bir emre “dayanarak haber verin Bana!”

144. Deveden iki, sığırdan iki... De ki: Allah; iki erkeği mi iki dişiyi mi, yoksa iki dişinin rahimlerinde bulunanları mı haram kılmış?! Yoksa Allah size bunları emrederken, siz orada mı idiniz?! İnsanları bilgisizce saptırmak için kendi uydurduğu yalanı Allah’a isnat eden birinden daha zalimi olabilir mi? Zalim bir kavmi Allah elbette doğru yola getirmez.

[1334] “Yoksa siz orada mı idiniz?!” Bu ifadenin başında yer alan Hemze inkâr içindir. Yani, “Yoksa size bu şekilde haram kılmayı emrederken Rabbini-ze tanık mıydınız siz?!” Allah, bu tanıklık işini onların düşüncelerini dikkate alarak zikretmiştir çünkü onlar peygambere inanmıyor, “Bizim haram kıldıklarımızı Allah haram kılmıştır” diyorlardı. Dolayısıyla, “Yoksa siz orada mı idiniz?!” sualiyle Allah, “Bahsettiğiniz hayvanları haram kıldığını bizzat Allah’ı görerek mi öğrendiniz?! Çünkü siz peygamberlere inanmıyorsunuz!” anlamında onlarla alay etmektedir.

[1335] “İnsanları bilgisizce saptırmak için, kendi uydurduğu yalanı Allah’a isnat edip” de haram kılmadığı şeyleri haram kılmış gibi O’na nispet eden “birinden daha zalimi olabilir mi?!” Bu şahıs, develeri *bahîra* ve *sâibe* diye ayırma modasını ortaya çıkaran Amr b. Lühay b. Kam’adır.

[1336] **Şayet** “Niçin sayılan hayvanların bir kısmını diğerinden ayırdı, bunları peş peşe getirmede?” **dersen şöyle derim:** Bunların arasına, cümle-i mu’teriza olarak sayılanlara yabancı olmayan bir ayırıcı cümle gelmiştir.

[١٣٣٣] الهمزة في {الذَّكَرَيْنِ} للإنكار. والمراد بالذكرين: الذكر من الضأن والذكر من المعز؛ وبالأُنثيين: الأنثى من الضأن والأنثى من المعز، على طريق الجنسية. والمعنى: إنكار أن يحرم الله تعالى من جنس الغنم ضأنها ومعزها شيئاً من نوعي ذكورها وإناثها، ولا مما تحمل إناث الجنسين. وكذلك الذكران من جنسي الإبل والبقر والأنثيان منهما وما تحمل إناثهما. وذلك أنهم كانوا يحرمون ذكورة الأنعام تارة، وإناثها تارة، وأولادهما كيفما كانت ذكوراً وإناثاً، أو مختلطة تارة؛ وكانوا يقولون: قد حرمها الله، فأنكر ذلك عليهم {تَبْتُونِي بِعِلْمٍ} أخبروني بأمر معلوم من جهة الله تعالى يدلّ على تحريم ما حرمتم، {إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ} في أنّ الله حرمه.

١٤٤- ﴿وَمِنَ الْإِبِلِ اثْنَيْنِ وَمِنَ الْبَقَرِ اثْنَيْنِ قُلْ الذَّكَرَيْنِ حَرَّمَ أَمِ الْأُنثَيَيْنِ أَمَّا اشْتَمَلَتْ عَلَيْهِ أَرْحَامُ الْأُنثَيَيْنِ أَمْ كُنْتُمْ شُهَدَاءَ إِذْ وَصَّاكُمْ اللَّهُ بِهَذَا فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا لِيُضِلَّ النَّاسَ بِغَيْرِ عِلْمٍ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ﴾

[١٣٣٤] {أَمْ كُنْتُمْ شُهَدَاءَ} بل أكنتم شهداء. ومعنى الهمزة الإنكار، يعني أم شاهدتم ربكم حين أمركم بهذا التحريم؟! وذكر المشاهدة على مذهبهم، لأنهم كانوا لا يؤمنون برسول، وهم يقولون: الله حرم هذا الذي نحرمه، فتهكم بهم في قوله {أَمْ كُنْتُمْ شُهَدَاءَ} على معنى: أعرفتم التوصية به مشاهدين، لأنكم لا تؤمنون بالرسول.

[١٣٣٥] {فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا} فنسب إليه تحريم ما لم يحرم {لِيُضِلَّ النَّاسَ} وهو عمرو بن لحي بن قمعة الذي بحر البحائر وسبب السوائب.

[١٣٣٦] فإن قلت: كيف فصل بين بعض المعدود وبعضه ولم يوال بينهما؟ قلت: قد وقع الفاصل بينهما اعتراضاً غير أجنبي من المعدود.

Bunun sebebi şudur: Allah Teâlâ, menfaatleri için hayvanları yaratmak ve bunları kendilerine mubah kılmak sûretiyle insanlara büyük bir lütufta bulunmuş ve bu arada bunları haramlaştıranlar aleyhine bir delil ileri sürmüştür. Bunları haramlaştıranlar aleyhine delil ileri sürmek ise sayılan hayvanların helâl kılın-
 5 dığını tekit etmekte ve doğrulamaktadır; cümle-i mu'terizalar da söz içinde tekitten başka bir şey için kullanılmazlar.

145. De ki: Bana vahyolunanlar arasında ölü, akıcı kan, domuz eti -ki bizâtihî pistir- ve yoldan çıkılarak Allah'tan başkası adına kesilen dışında, yiyecek kimseye haram olan hiçbir şey bulamıyorum. Kaldı ki azıtmamak ve haddi aşmamak şartıyla (bunlardan yemeye) mecbur kalan biri için bile
 10 **senin Rabbin gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).**

[1337] “Bana vahyolunanlar arasında” ifadesi, haram kılmanın nefsin arzusuyla değil ancak Allah Teâlâ'nın vahyi ve şeriatıyla gerçekleşebileceğine dikkat çekmektedir. مُحَرَّمًا (Haram olan), sizin haram kıldığınız yiyeceklerden
 15 haram olan yiyecek demektir. Ancak o haram kılınan şeyin ölü olması, ciğer ve dalak gibi değil de damarlardaki kan gibi akmış, dökülmüş kan olması müstesnâ. Hayvan kesildikten sonra damarlarda kalan kanların yenmesine ruhsat verilmiştir ve yoldan çıkılarak Allah'tan başkası adına kesilen olması müstesnâ. Fisk^{an} (yoldan çıkılarak) kelimesi, kendisinden önce mansûb kılınmış olan
 20 meytet^{en} (ölü) kelimesine atfedilmiştir. Allah'tan başkası adına kesilen hayvan fisk olarak isimlendirilmiştir; çünkü bu hususta taat çizgisinden ileri derecede çıkıp uzaklaşma söz konusudur. “Üzerine Allah'ın adı anılmayanlardan da [normalde helâl olsalar bile] yemeyin. Çünkü bu şüphesiz kesin bir fisktır.” [En'âm 6/121] âyeti de aynı hususu dile getirmektedir. أَهْلٌ (adına kesildi), fisk^{an} kelimesinin sıfatı olup mahallen mansuptur. Bununla birlikte fisk^{an} kelimesinin
 25 أَهْلٌ fiilinin mefûlün lehi olması da câizdir. Buna göre âyet “fasıklık olsun diye Allah'tan başkası adına kesilen” şeklinde düşünülmelidir. “Peki, bu izaha göre أَهْلٌ fiilini nereye atfediyorsun ve bi-hîdeki zamir nereye gidecek?” **dersen şöyle derim:** أَهْلٌ fiili öncesinde geçen yekûnu fiiline atfedilir, zamir de yekûnude gizli
 30 olan zamirin döndüğü yere döner.

[1338] “Kaldı ki azıtmamak” yani kendisi gibi zor durumda kalmış kişinin hakkına tecavüz etmemek ve yiyeceği onunla paylaşmayı terk etmemek ve “haddi aşmamak” yani yerken ihtiyacı olan miktarı geçmemek “şartıyla, mecbur kalan” yani zaruretin, kendisini haram kılınan bu şeylerden yemeğe
 35 kesin bir şekilde zorladığı “biri için bile senin Rabbin gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir”; onu cezalandırmaz.

وذلك أَنَّ الله عزَّ وجلَّ منَّ على عباده بإنشاء الأنعام لمنافعهم وإباحتها لهم، فاعترض بالاحتجاج على من حرَّمها، والاحتجاج على من حرَّمها تأكيد وتسديد للتحليل، والاعتراضات في الكلام لا تساق إلا للتوكيد.

١٤٥- ﴿قُلْ لَا أَجِدُ فِي مَا أُوحِيَ إِلَيَّ مُحَرَّمًا عَلَى طَاعِمٍ يَطْعَمُهُ إِلَّا أَنْ يَكُونَ مَيْتَةً أَوْ دَمًا مَسْفُوحًا أَوْ لَحْمَ خِنْزِيرٍ فَإِنَّهُ رِجْسٌ أَوْ فِسْقًا أُهْلٌ لِغَيْرِ اللَّهِ بِهِ فَمَنْ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَإِنَّ رَبَّكَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

[١٣٣٧] {فِي مَا أُوحِيَ إِلَيَّ} تنبيه على أَنَّ التحريم إنما يثبت بوحي الله تعالى وشرعه، لا بهوى الأنفس. {مُحَرَّمًا} طعامًا محرَّمًا من المطاعم التي حرَّمتموها {إِلَّا أَنْ يَكُونَ مَيْتَةً} إِلَّا أَنْ يَكُونَ الشَّيْءُ المحرَّم ميتة {أَوْ دَمًا مَسْفُوحًا}، أي مصبوبًا سائلًا كالدم في العروق، لا كالكدب والطحال. وقد رخص في دم العروق بعد الذبح. {أَوْ فِسْقًا} عطف على المنسوب قبله. سمي ما أهْلَ به لغير الله فسقًا لتوغله في باب الفسق. ومنه قوله تعالى {وَلَا تَأْكُلُوا مِمَّا لَمْ يُذَكِّرْ اسْمُ اللَّهِ عَلَيْهِ وَإِنَّهُ لَفِسْقٌ} [الأنعام: ١٢١] وأهْلَ صفة له منصوبة المحل. ويجوز أن يكون مفعولًا له من أهْلَ، أي أهْلَ لغير الله به فسقًا. فإن قلت: فعلام تعطف {أَهْلٌ}؟ وإلام يرجع الضمير في {بِهِ} على هذا القول؟ قلت: يعطف على {يَكُونَ}، ويرجع الضمير إلى ما يرجع إليه المستكن في {يَكُونَ}.

[١٣٣٨] {فَمَنْ اضْطُرَّ} فمن دعت الضرورة إلى أكل شيء من هذه المحرَّمات {غَيْرَ بَاغٍ} على مضطرٍّ مثله تاركٍ لمواساته {وَلَا عَادٍ} متجاوز قدر حاجته من تناوله {فَإِنَّ رَبَّكَ غَفُورٌ رَحِيمٌ} لا يؤاخذ.

146. Evet, Yahudilere bütün ‘parmaklı’ları haram kıldık, sığır ve koyunun da iç yağlarını onlara haram kıldık -sırtlarının ya da bağırsaklarının yüklendiği ve kemiğe karışanlar müstesna.- Ancak bu, azgınlıklarından dolayı kendilerini cezaya çarptırdığımız içindi. Elbette Biziz doğruyu söyleyen...

[1339] *Zî-zufur* ifadesi parmağı olan bütün hayvanları ve kuşları kapsar. Aslında parmaklılardan bir kısmı onlara helâldi, zulmedince bunlar da kendilerine haram kılındı ve böylece haram olma özelliği bütün parmaklıları kapsamına almış oldu. Nitekim şu âyet-i kerîme bunun delilidir: “Yine, zulmetmeleri... yüzünden kendilerine helâl kılınmış tertemiz şeyleri Yahudilere yasakladık.” [Nisâ 4/160]

[1340] “Sığır ve koyunun da iç yağlarını onlara haram kıldık.” Burada, izâfetle aradaki irtibatı artırmak isteyerek söylediğin *min Zeydⁱⁿ ehaztû mâlehu* (Zeyd’den malını aldım) sözüne benzer bir üslup söz konusudur. Mâna şöyledir: Allah onlara bütün parmaklıların etlerini, yağlarını ve onlardan yenebilecek her şeyi haram kılmıştır. Sığır ve koyunu helâl olarak bırakmış, [mide ve bağırsaklarını saran] halis iç yağı ve böbrek yağları dışında bunların hiçbir şeyini haram kılmamıştır.

[1341] “Sırtlarının yüklendiği” yani sırtlarında ve yanlarında bulunan yağlar “ya da bağırsaklarının yüklendiği” yani bağırsaklar üzerinde bulunan yağlar “veya kemiğe karışan yağlar (ki kuyruk yağıdır) müstesna...” *el-Havâyâ* (bağırsaklar) kelimesinin, önce geçen *şuhûmehumâ* (o ikisinin iç yağları) kelimesi üzerine atfedildiğini söyleyenler de olmuştur. *Ev* edatı ise *câlisi’l-Hasene evi’bne Sîrîn* sözündeki *ev* konumundadır⁹¹.

[1342] “Ancak bu” temiz ve helâl olan şeylerin haram kılınması, “azgınlıklarından dolayı” yani zulümleri sebebiyle “kendilerini cezaya çarptırdığımız içindi. Elbette Biziz” âsileri tehdit ettiğimiz hususta “doğruyu söyleyen.”⁹² Biz, taat ehline verdiğimiz sözden dönmeyeceğimiz gibi, âsileri ettiğimiz tehditten de dönmeyiz. Dolayısıyla onlar isyan edip azgınlık yapınca söz konusu tehdidi onlara kavuşturduk ve söz konusu azabı başlarına geçirdik.

91 “Hasan-ı Basrî ile veya İbn Sîrîn ile hemdem ol” yani, bu iki salih zâttan biriyle beraber olabilir; derslerine devam edebilirsin; aynı anda ikisiyle birlikte de bulunabilirsin. İşte burada da *şuhûm* [iç yağları] ile *el-havâyâ* [bağırsaklar] ya o ya bu şeklinde birbirine alternatif değildir; ikisi de aynı anda kastediliyor olabilir. / ed.

92 Yani bu ağır mükellefiyetlerin sebebi hakkında doğruyu söyleyen, Yahudi alimleri değil, Biziz. / ed.

١٤٦- ﴿وَعَلَى الَّذِينَ هَادُوا حَرَّمْنَا كُلَّ ذِي ظُفْرٍ وَمِنَ الْبَقَرِ وَالْغَنَمِ حَرَّمْنَا عَلَيْهِمْ شُحُومَهُمَا إِلَّا مَا حَمَلَتْ ظُهُورُهُمَا أَوِ الْحَوَايَا أَوْ مَا اخْتَلَطَ بِعَظْمٍ ذَلِكَ جَزَيْنَاهُمْ بِبَغْيِهِمْ وَإِنَّا لَصَادِقُونَ﴾

[١٣٣٩] ذو الظفر ما له أصبع من دابة أو طائر، وكان بعض ذات الظفر حلالاً لهم، فلما ظلموا حرّم ذلك عليهم فعَمّ التحريم كل ذي ظفر، بدليل قوله {فَبِظُلْمٍ مِّنَ الَّذِينَ هَادُوا حَرَّمْنَا عَلَيْهِمْ طَيِّبَاتٍ أُحِلَّتْ لَهُمْ} [النساء: ١٦٠].

[١٣٤٠] وقوله {وَمِنَ الْبَقَرِ وَالْغَنَمِ حَرَّمْنَا عَلَيْهِمْ شُحُومَهُمَا} كقولك: من زيد أخذت ماله، تريد الإضافة زيادة الربط. والمعنى أنه حرّم عليهم لحم كل ذي ظفر وشحمه وكل شيء منه، وترك البقر والغنم على التحليل لم يحرم منهما إلا الشحوم الخالصة، وهي الشروب وشحوم الكلى.

[١٣٤١] وقوله {إِلَّا مَا حَمَلَتْ ظُهُورُهُمَا} يعني إلا ما اشتمل على الظهور والجنوب من السحقة {أَوِ الْحَوَايَا} أو اشتمل على الأمعاء {أَوْ مَا اخْتَلَطَ بِعَظْمٍ} وهو شحم الإلية. وقيل: {الْحَوَايَا} عطف على {شُحُومَهُمَا}، وأو، بمنزلتها في قولهم: جالس الحسن أو ابن سيرين.

١٥ [١٣٤٢] {ذَلِكَ} الجزاء {جَزَيْنَاهُمْ} وهو تحريم الطيبات {بِبَغْيِهِمْ} بسبب ظلمهم {وَإِنَّا لَصَادِقُونَ} فيما أوعدنا به العصاة لا نخلفه، كما لا نخلف ما وعدناه أهل الطاعة. فلما عصوا وبغوا ألحقناهم بهم الوعيد وأحللنا بهم العقاب.

147. Seni yalanlarlarsa de ki: Sizin Rabbiniz geniş rahmet sahibidir; ama O'nun şiddetli azabı mücrim kavimden döndürülmez.

[1343] Onlar bu hususta “seni yalanlar,” Allah’ın rahmetinin geniş olduğunu dolayısıyla azgınlığın cezasını vermeyeceğini ve lutf u keremiyle tehdidinden döneceğini iddia ederlerse onlara “de ki: Sizin Rabbiniz” taat ehline “geniş rahmet sahibidir; ama O’nun şiddetli azabı” rahmetinin onca genişliğine rağmen “mücrim kavimden döndürülmez!” Bu sebeple, O’nun rahmetini ummakla sakın azabından korkup sakınma hususunda kendini aldatma!

148. Müşrikler diyecekler ki “Allah dileseydi biz de atalarımız da şirk koşmazdık, hiçbir şeyi de haram kılmazdık.” Onlardan öncekiler de Bizim şiddetli azabımızı tadıncaya kadar böyle yalanlayıp durmuşlardı! De ki: Elinizde, bize karşı çıkarıp ortaya koyabileceğiniz bir bilgi var mı? Sadece zanna uyuyorsunuz ve sadece tahmin yürütüyorsunuz.

[1344] “Müşrikler diyecekler” ifadesi, onların ileride söyleyecekleri sözü haber vermektedir. Onlar bu sözü söylediklerinde ise Allah haklarında şöyle buyurmuştur: “Müşrikler, ‘Allah dileseydi O’ndan başka bir şeye biz tapmazdık’ dediler.” [Nahl 16/35] Bu sözleriyle onlar, küfür ve isyanları sebebiyle, kendilerinin ve atalarının şirk koşmalarının ve Allah’ın helâl kıldıklarını haramlaştırmalarının ancak Allah’ın dilemesi ve istemesiyle olduğunu kastediyorlardı; buna göre “Allah’ın dilemesi olmasaydı bunların hiçbiri meydana gelmezdi” ki bu, aynıyle Cebriye mezhebinin görüşüdür.

[1345] “Onlardan öncekiler de Bizim şiddetli azabımızı tadıncaya” yani yalanlamaları sebebiyle azabı başlarına indirinceye “kadar böyle yalanlayıp durmuşlardı!” Yani mutlak bir yalanlama ile yalanlamışlardı. Çünkü Allah Teâlâ, kötülük ve günahları dileme vasfından berî ve müstağnî olduğunu gösteren delilleri akıllara yüklemiş ve kitapta inzâl etmiştir. Peygamberler de bunu bu şekilde haber vermişlerdir. Bu sebeple, artık kim küfür ve günahlar gibi kötü şeyleri Allah’ın dileğine bağlarsa tam anlamıyla yalanlamanın içine düşmüş olur ki bu da Allah’ı, kitaplarını ve peygamberlerini yalanlamak ve aklî ve naklî delilleri arkasına atmaktır.

[1346] “De ki: Elinizde, bize karşı çıkarıp ortaya koyabileceğiniz” ve söylediklerinizin doğruluğuna delil olabilecek “bir bilgi” yani bilinen bir emir “var mı?” Bu ifadeyle onlarla alay edilmekte ve bu tür sözlerinin doğruluğunu ispatlayacak bir delil getirilmesinin muhal olduğuna şahitlik yapılmaktadır. Siz bu sözünüzde “sadece zanna uyuyorsunuz ve sadece tahmin yürütüyorsunuz!” Yani işin sizin zannettiğiniz gibi olduğunu takdir ediyorsunuz veya yalan söylüyorsunuz.

١٤٧- ﴿فَإِنْ كَذَّبُوكَ فَقُلْ رَبُّكُمْ ذُو رَحْمَةٍ وَاسِعَةٍ وَلَا يُرَدُّ بَأْسُهُ عَنِ الْقَوْمِ الْمُجْرِمِينَ﴾

[١٣٤٣] {فَإِنْ كَذَّبُوكَ} في ذلك وزعموا أن الله واسع الرحمة، وأنه لا يؤاخذ بالبغي ويخلف الوعيد جوداً وكرماً {فَقُلْ} لهم {رَبُّكُمْ ذُو رَحْمَةٍ وَاسِعَةٍ} لأهل طاعته {وَلَا يُرَدُّ بَأْسُهُ} مع سعة رحمته {عَنِ الْقَوْمِ الْمُجْرِمِينَ} فلا تغترّ برجاء رحمته عن خوف نقمته.

١٤٨- ﴿سَيَقُولُ الَّذِينَ أَشْرَكُوا لَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا أَشْرَكْنَا وَلَا آبَاؤُنَا وَلَا حَرَمْنَا مِنْ شَيْءٍ كَذَلِكَ كَذَبَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ حَتَّى ذَاقُوا بَأْسَنَا قُلْ هَلْ عِنْدَكُمْ مِنْ عِلْمٍ فَتُخْرِجُوهُ لَنَا إِنْ تَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ وَإِنْ أَنْتُمْ إِلَّا تَخْرُصُونَ﴾

[١٣٤٤] {سَيَقُولُ الَّذِينَ أَشْرَكُوا} إخبار بما سوف يقولونه ولما قالوه؛ قال: {وَقَالَ الَّذِينَ أَشْرَكُوا لَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا عَبَدْنَا مِنْ دُونِهِ مِنْ شَيْءٍ} [النحل: ٣٥] يعنون بكفرهم وتمردهم أن شركهم وشرك آبائهم، وتحريمهم ما أحل الله، بمشيئة الله وإرادته؛ ولولا مشيئته لم يكن شيء من ذلك، كمذهب المجبرة بعينه!

[١٣٤٥] {كَذَلِكَ كَذَبَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ}، أي جاءوا بالتكذيب المطلق؛ لأن الله عزّ وجلّ ركب في العقول وأنزل في الكتب ما دلّ على غناه وبراءته من مشيئة القبائح وإرادتها، والرسل أخبروا بذلك. فمن علق وجود القبائح من الكفر والمعاصي بمشيئة الله وإرادته فقد كذب التكذيب كله، وهو تكذيب الله وكتبه ورساله، ونبد أدلة العقل والسمع وراء ظهره. {حَتَّى ذَاقُوا بَأْسَنَا} حتى أنزلنا عليهم العذاب بتكذيبهم.

[١٣٤٦] {قُلْ هَلْ عِنْدَكُمْ مِنْ عِلْمٍ} من أمر معلوم يصحّ الاحتجاج به فيما قلتم {فَتُخْرِجُوهُ لَنَا}. وهذا من التهكم، والشهادة بأن مثل قولهم محال أن يكون له حجة {إِنْ تَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ} في قولكم هذا. {وَإِنْ أَنْتُمْ إِلَّا تَخْرُصُونَ} تقدرون أن الأمر كما تزعمون أو تكذبون.

[1347] **Âyetin** كَذَّبَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ (Onlardan öncekiler de böyle yalanlayıp durmuşlardı!) kısmı tahfif ile كَذَّبَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ (Onlardan öncekiler de böyle yalan söyleyip durmuşlardı!) şeklinde de okunmuştur.

149. De ki: İptali imkânsız kesin kanıt yalnızca Allah'a aittir... O dileseydi hepinizi [zorla] hidayete erdirirdi.

[1348] “De ki: İptali imkânsız kesin kanıt yalnızca Allah'a aittir,” yani içinde bulunduğunuz durum iddia ettiğiniz gibi Allah'ın dileğiyle olsaydı, yine sizin düşüncenize göre Allah'ın iptali imkânsız kanıtı aleyhinize olurdu. “O dileseydi hepinizi” yani sizi de dinde size muhalefet edenleri de “(zorla) hidayete erdirirdi.” Çünkü sizin, dininizi Allah'ın dileğine bağlamanız size muhalefet edenlerin de aynı şekilde dinlerini O'nun dilemesine bağlamalarını gerektirir. Buna göre sizin onlara dostluk edip düşmanlık etmemeniz ve onlara muvafakat edip muhalefet etmemeniz lazım gelir. Çünkü [ilâhî] dilek, sizin içinde bulunduğunuz din ile onların içinde bulundukları dini cem etmektedir [yani Allah'ın meşieti inkarcılığa bahane edilemez].

150. De ki: “Allah şunu kesinlikle haram kıldı” diye şahitlik edecek şahitlerinizi getirin. Bunlar şahitlik etseler de sen onlarla beraber şahitlik etme; Bizim âyetlerimizi yalanlayanların, Âhirete iman etmeyenlerin arzu ve ihtiraslarına uyma... ki onlar (birtakım varlıkları) Rablerine denk tutarlar.

[1349] هُتْمٌ (Getirin) kelimesi Hicazlılara göre müfred, cemi, müzekker ve müennes için kullanılır. Benî Temîm ise kelimeyi [*helummet* şeklinde] müennes ve [*helummû* şeklinde] cemi yaparlar. Mânası, “şahitlerinizi getirin ve onları yaklaştıran” dır. **Şayet** “Nasıl oldu da Allah önce, Peygamber (s.a.)'e ‘Müşriklerden, haram zannettikleri şeylerin Allah tarafından haram kılındığına şahitlik edecek tanıklarını getirmelerini istemesini’ emretti; peşinden de ondan, bu yalancı şahitlerle beraber tanıklık etmemesini istedi?” **dersen şöyle derim:** Allah Peygamber'e ‘şu bâtıl şahitlerini onlara getirtmesini’ emretti ki böylece, onları delille ilzam etsin, onlara zokayı yuttursun ve şahitlik edemeyeceklerinin kesinleşmesiyle birlikte, lehinde şahitlik yapılan (!) Müşriklere, kendilerinin doğru bir yol üzere olmadıkları gerçeğini ayan beyan anlatsın ve böylece, tutunabilecekleri sağlam bir ‘asl’a dayanmadıkları hususunda, şahitlerle lehinde şahitlik edilenlerin ayaklarının aynı noktada durduğu görülmüş olsun.

[١٣٤٧] وقرئ «كذلك كذب الذين من قبلهم» بالتخفيف.

١٤٩- ﴿قُلْ فَلِلَّهِ الْحُجَّةُ الْبَالِغَةُ فَلَوْ شَاءَ لَهَدَاكُمْ أَجْمَعِينَ﴾

[١٣٤٨] {قُلْ فَلِلَّهِ الْحُجَّةُ الْبَالِغَةُ}، يعني فإن كان الأمر كما زعمتم أن ما أنتم عليه بمشيئة الله فللله الحجة البالغة عليكم على قود مذهبكم. {فَلَوْ شَاءَ لَهَدَاكُمْ أَجْمَعِينَ} ٥ منكم ومن مخالفكم في الدين، فإن تعليقكم دينكم بمشيئة الله يقتضي أن تعلقوا دين من يخالفكم أيضًا بمشيئته، فتوالوهم ولا تعادوهم، وتوافقوهم ولا تخالفوهم! لأن المشيئة تجمع بين ما أنتم عليه وبين ما هم عليه.

١٥٠- ﴿قُلْ هَلُمَّ شُهَدَاءَكُمُ الَّذِينَ يَشْهَدُونَ أَنَّ اللَّهَ حَرَّمَ هَذَا فَإِنْ شَهِدُوا فَلَا تَشْهَدْ مَعَهُمْ وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَ الَّذِينَ كَذَبُوا بِآيَاتِنَا وَالَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ وَهُمْ بِرَبِّهِمْ يَعْدِلُونَ﴾ ١٠

[١٣٤٩] {هَلُمَّ} يستوي فيه الواحد والجمع، والمذكر والمؤنث عند الحجازيين؛ وبنو تميم تؤنث وتجمع. والمعنى: هاتوا شهداءكم وقربوهم. فإن قلت: كيف أمره باستحضار شهدائهم الذين يشهدون أن الله حرم ما زعموه محرماً، ثم أمره بأن لا يشهد معهم؟ قلت: أمره باستحضارهم وهم شهداء بالباطل، ١٥ ليلزمهم الحجة ويلقمهم الحجر، ويظهر للمشهود لهم بانقطاع الشهداء أنهم ليسوا على شيء، لتساوي أقدام الشاهدين والمشهود لهم في أنهم لا يرجعون إلى ما يصح التمسك به.

[1350] “Sen onlarla beraber şahitlik etme,” yani şahitlik yaptıkları hususta onlara teslim olma ve bu konuda onları tasdik etme. Zira Peygamber (s.a.) onlara teslim olursa, sanki onlarla beraber ve tıpkı onlar gibi şahitlik yapmış olacak ve onlardan biri haline gelecektir. “Ve Bizim âyetlerimizi yalanlayanların arzu ve ihtiraslarına uyma.” Burada zamir yerinde açık isim kullanılmıştır ki sebebi, Allah’ın âyetlerini yalanlayan ve başkasını O’na denk tutan kimsenin, başka bir şeye değil sadece arzu ve ihtiraslarına uyan bir kişi olduğunu göstermektir. Çünkü delile uysaydı âyetleri tasdik ederek Allah’ı ‘bir’ kabul eden [muvahtiz] bir kişi olurdu.

[1351] **Şayet** “هَلُمُّ شُهَدَاءَ يَشْهَدُونَ أَنَّ اللَّهَ حَرَّمَ هَذَا” (“Allah şunu kesinlikle haram kıldı” diye şahitlik edecek şahitler getirin) denilmesi gerekmez miydi? Bu ifade ile âyetin orijinal ifadesi [شُهَدَاءُكُمُ الَّذِينَ يَشْهَدُونَ (... diye şahitlik eden şahitlerinizi...)] arasındaki fark nedir?” **dersen şöyle derim:** Maksat; lehlerine şahitlik edecekleri, inanç ve düşüncelerini destekleyecekleri bilinen şahitleri getirmeleridir ki lehlerine şahitlik edilen [Müşrik]ler bunların dediklerini tartmadan benimseyecek; onlara güvenerek, şahitliklerinden güç alacaklardır. Ve böylece, kendisine tutunarak ayakta durdukları şey yıkılmış olacak, hak galip gelmiş, batılın batıllığı ortaya çıkmış olacaktır. Bu sebeple [şahitlerinizi buyrularak] şahitler onlara izâfe edilmiştir. Ardından, bu şahitlerin Müşrikler lehine şahitlik yapmakla ve onların inanç ve düşüncelerine destek olmakla ma’rûf, bu şekilde damgalı şahitler olduğunu göstermek üzere de *ellezîne* kaydı getirilmiştir. Bunun delili ise ‘Bunlar şahitlik etseler de sen onlarla beraber şahitlik etme.’ ifadesidir. Eğer هَلُمُّ شُهَدَاءَ يَشْهَدُونَ (şahitlik edecek şahitler getirin) denilseydi mâna, ‘Sizin bu söylediklerinizin haram olduğuna şahitlik edecek birtakım insanlar getirin.’ şeklinde olur ve bununla, zahiren doğru şahitlik yapacak şahitlerin getirilmesi kastedilmiş olabilirdi. Halbuki maksat bu değildir; ‘Bunlar şahitlik etseler de sen onlarla beraber şahitlik etme.’ ifadesi bu mânaya ters düşmektedir.

151. De ki: Gelin, Rabbinizin size haram kıldığı şeyleri size ben okuyayım: O’na hiçbir şeyi ortak koşmayın, ana-babanıza iyi davranın, fakirlik korkusuyla çocuklarınızı öldürmeyin -sizi de onları da Biz rızıklandırıyoruz- gizlisiyle-aşikâriyle yüz kızartıcı (cinsel) suçlara yaklaşmayın, Allah’ın saygın kıldığı cana haksız yere kıymayın. O, bunları size aklınızı başınıza alasınız diye emretmektedir.

[1352] **تَعَال** (Gel) kelimesi, başlangıçta özel bir anlam ifade ederken sonra genel bir anlama kavuşan kelimelerden birisidir. Aslında o, yukarıda olan bir kişinin aşağıdakine “Gel!” demesi için kullanılır. Sonra kelimenin kullanımı çoğalmış, kullanım alanı genişlemiş ve her türlü “Gel!” anlamını verebilecek genel bir hüviyet kazanmıştır.

[١٣٥٠] وقوله {فَلَا تَشْهَدُ مَعَهُمْ} يعني فلا تسلم لهم ما شهدوا به ولا تصدقهم. لأنه إذا سلم لهم فكأنه شهد معهم مثل شهادتهم وكان واحدًا منهم. {وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَ الَّذِينَ كَذَبُوا بِثَنَائِنَا} من وضع الظاهر موضع المضمرة للدلالة على أن من كذب بِثَنَائِتِ اللَّهِ وعدل به غيره فهو متبع للهوى لا غير، لأنه لو اتبع الدليل لم يكن إلا مصدقًا بالآيات موحدًا لله تعالى. ٥

[١٣٥١] فَإِنْ قُلْتَ: هَلْ قِيلَ: هل شهداء يشهدون أن الله حَرَمَ هذا؟ وأي فرق بينه وبين المنزل؟ قلت: المراد أن يحضروا شهداءهم الذين علم أنهم يشهدون لهم وينصرون قولهم، وكان المشهود لهم يقلدونهم ويثقون بهم ويعتضدون بشهادتهم؛ ليهدم ما يقومون به فيحق الحق ويبطل الباطل، فأضيفت الشهداء لذلك، وجيء بـ{الذين} للدلالة على أنهم شهداء معروفون موسومون بالشهادة لهم وبنصرة مذهبهم. والدليل عليه قوله تعالى {فَإِنْ شَهِدُوا فَلَا تَشْهَدُ مَعَهُمْ}. ولو قيل: هل شهداء يشهدون، لكان معناه هاتوا أناسًا يشهدون بتحريم ذلك؛ فكان الظاهر طلب شهداء بالحق وذلك ليس بالغرض. ويناقضه قوله تعالى {فَإِنْ شَهِدُوا فَلَا تَشْهَدُ مَعَهُمْ}.

١٥ ١٥١- ﴿قُلْ تَعَالَوْا أَتْلُ مَا حَرَّمَ رَبُّكُمْ عَلَيْكُمْ أَلَّا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ مِنْ إِمْلَاقٍ نَحْنُ نَرْزُقُكُمْ وَإِيَّاهُمْ وَلَا تَقْرَبُوا الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطَنَ وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ ذَلِكُمْ وَصَاكُمْ بِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ﴾

[١٣٥٢] تعال: من الخاص الذي صار عامًا، وأصله أن يقوله من كان في مكان

٢٠ عال لمن هو أسفل منه، ثم كثر واتسع فيه حتى عم.

- [1353] مَا حَرَّمَ (Haram kıldığı şeyleri) ifadesi, أَتْلُ (okuyayım) fiili ile mansuptur. Mânası, “Rabbinizin hangi şeyleri haram kıldığını *söyleyeyim*” anlamında “Rabbinizin haram kıldığı veya haram kılacağı şeyleri *okuyayım*” şeklindedir. لَا تُشْرِكُوا (şirk koşmayın) ifadesinde En, *müfessire* / açıklayıcıdır, Lâ ise nehiydir. “Bu En’in fiili nasb eden En olduğunu, *en lâ tüşrikû* (şirk koşmayınız) ifadesinin de *mâ harrame* (haram kıldığı şeyleri) ifadesinden bedel olduğunu söylemen gerekmez miydi?” **dersen şöyle derim:** لَا تُشْرِكُوا (şirk koşmayın), وَلَا تَقْرُبُوا (yaklaşmayın) ve لَا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ (başka yollara uymayın [En’âm 6/153]) ifadelerinin, âyetlerde geçen emirlerin kendilerine atfedildiği nehiyler olması gerekir. Bu emirler, ‘ana-babanıza [iyi davranın]’ diye başlayıp devam eden emirlerdir. Takdiri şöyledir: Ana-babaya en güzel şekilde davranın, ölçmeyi de tartmayı da eksiksiz ve doğru yapın, konuştuğunuz zaman da âdil olun, Allah’ın ahdini mutlaka yerine getirin. [En’âm 6/152] **Şayet** “Enne’yi fetha ile okuyana göre فَاتَّبِعُوهُ مُسْتَقِيمًا (İşte, Benim dosdoğru yolum budur. O halde, ona uyun.’ [En’âm 6/153]) ifadesini ne yapacaksınız? Oysa bunun, 151. âyetteki لَا تُشْرِكُوا (şirk koşmayınız) ifadesine atfedilmesi, ancak ondaki En edatını muzari fiili nasb eden En yaptığın zaman doğru olabilir. Böylece de mâna, ‘Ben size şirk koşmanın yasaklığını ve tevhi-di okuyayım ve Benim dosdoğru yolumun bu olduğunu okuyayım.’ şeklinde olur” **dersen şöyle derim:** Ben, وَأَنَّ هَذَا صِرَاطِي مُسْتَقِيمًا ifadesini, başına bir Lâm takdir ederek *ittibânın* illeri yapacağım. Tıpkı اللَّهُ أَحَدٌ (Ayrıca, mescitler Allah’a aittir; öyleyse, Allah’la beraber hiç kimseye dua etmeyin” [Cin 72/18]) âyetinde olduğu gibi. Buna göre mâna, ‘Bu, Benim dosdoğru yolum olduğu için ona uyun.’ olur ki âyetin başındaki Enne’nin Hemze’nin kesriyle *İnne* diye okunması da buna delildir. Sanki, ‘Benim yoluma uyun; çünkü o dosdoğrudur.’ veya ‘Benim yoluma uyun ki o dosdoğrudur.’ denilmiş olmaktadır. رَبُّكُمَا حَرَّمَ لَا تُشْرِكُوا ifadesindeki En edatını, [kendinden sonraki] رَبُّكُمَا حَرَّمَ (Rabbinizin haram kıldığı şeyler) ifadesine mu’allak olan *tilâvet* fiilinin müfessiri yaptığın zaman, ondan sonrasının tümüyle yasaklanmış ve haram kılınmış olması gerekir; tıpkı şirk ve peşinden başına nehiy harfi gelen diğer hususlar gibi... Peki, buna göre emir sıygasında gelenleri ne yapacaksınız?” **dersen şöyle derim:** Bu emirler nehiylerle beraber zikredilip haram kılma fiili hepsinden önce gelince ve hepsi o haramlık hükmünün altına girmekte birleşince, bundan anlaşıldı ki haram kılma, bu emirlerin zıtlarına dönmektedir. Ki bunlar da ana-babaya kötülük yapmak, ölçü ve tartıyı eksik yapmak, sözde adaletli olmayı terketmek ve Allah’a verilen sözü bozmaktır.

- [١٣٥٣] و{مَا حَرَّمَ} منصوب بفعل التلاوة، أي أتل الذي حرّمه ربكم. أو يحرم؛ بمعنى: أقل أي شيء حرّم ربكم، لأنّ التلاوة من القول، وأنّ في {أَلَّا تُشْرِكُوا} مفسرة ولا، النهي. فإن قلت: هلاّ قلت هي التي تنصب الفعل، وجعلت أن لا تشركوا بدلاً من {مَا حَرَّمَ}؟ قلت: وجب أن يكون {لا تُشْرِكُوا} و{أَلَّا تَقْرُبُوا} و{أَلَّا تَقْتُلُوا} و{أَلَّا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ} [الأنعام: ١٥٣] نواهي لانعطاف الأوامر عليها، وهي قوله {وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا}، لأنّ التقدير: وأحسنوا بالوالدين إحساناً. و{أَوْفُوا}، {وَإِذَا قُلْتُمْ فَاعْدِلُوا} [الأنعام: ١٥٢]، {وَبِعَهْدِ اللَّهِ أَوْفُوا} [الأنعام: ١٥٢]. فإن قلت: فما تصنع بقوله {وَأَنَّ هَذَا صِرَاطِي مُسْتَقِيمًا فَاتَّبِعُوهُ} فيمن قرأ بالفتح، وإنما يستقيم عطفه على {أَنْ لَا تُشْرِكُوا} إذا جعلت أن هي الناصبة للفعل، حتى يكون المعنى: أتل عليكم نفي الإشراك والتوحيد، وأتل عليكم أن هذا صراطي مستقيماً؟ قلت: أجعل قوله {وَأَنَّ هَذَا صِرَاطِي مُسْتَقِيمًا} [الأنعام: ١٥٣] علة للاتباع بتقدير اللام، كقوله تعالى {وَأَنَّ الْمَسَاجِدَ لِلَّهِ فَلَا تَدْعُوا مَعَ اللَّهِ أَحَدًا} [الجن: ١٨]، بمعنى: ولأنّ هذا صراطي مستقيماً فاتبعوه. والدليل عليه القراءة بالكسر. كأنه قيل: واتبعوا صراطي، لأنّه مستقيم؛ أو واتبعوا صراطي، إنه مستقيم. فإن قلت: إذا جعلت {أَنْ} مفسرة لفعل التلاوة وهو معلق بـ{مَا حَرَّمَ رَبُّكُمْ}، وجب أن يكون ما بعده منهياً عنه محرماً كله، كالشرك وما بعده مما دخل عليه حرف النهي، فما تصنع بالأوامر؟ قلت: لما وردت هذه الأوامر مع النواهي وتقدمهن جميعاً فعل التحريم واشتركن في الدخول تحت حكمه، علم أن التحريم راجع إلى أضدادها، وهي الإساءة إلى الوالدين، وبخس الكيل والميزان، وترك العدل في القول، ونكث عهد الله.

[1354] مِنْ إِمْلَاقٍ (fakirlikten dolayı...) yani fakirlik sebebiyle ve fakirlik korkusuyla... Nitekim bir diğer âyet-i kerîmede “fakirlik korkusuyla” [İsrâ 17/31] ifadesi geçmektedir. مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطَّنَ [gizlisiyle - aşikârıyla yüz kıztartıcı suçlar] ifadesi, ظَاهَرُ الْأَثَمِ وَبَاطِنُهُ (“günahın açığı ve gizlisi” [En‘âm 6/120]) âyeti ile aynı anlama gelmektedir. إِلَّا بِالْحَقِّ (haklı gerekçe ile olan başka) ifadesinden maksat ise kısas, dinden dönme sebebiyle öldürme ve recm gibi hususlardır.

152. Erginlik çağına gelinceye kadar yetimin malına yaklaşmayın, en güzel bir tutumla (onun lehine) olursa başka... Ölçmeyi de tartmayı da eksiksiz ve doğru yapın. -Biz hiç kimseye, gücünün yettiğinden başkasını yüklemeyiz.- (Hakemlik ya da şahitlik amacıyla) konuştuğunuz zaman da -akraba dahi olsa- âdil olun. Allah’ın ahdini mutlaka yerine getirin. O, bunları size, düşünüp ders çıkarasınız diye emretmektedir.

[1355] إِلَّا بِأَتْيِي هِيَ أَحْسَنُ (En güzel bir tutumla [onun lehine] olursa başka...) Yani yetim malı hakkında tutulacak en güzel bir yol olursa başka ki o da o malı en güzel şekilde muhafaza etmek ve onu artırıp çoğaltmaktır. Mâna şöyledir: “Erginlik çağına gelinceye kadar yetimin malını muhafaza edin. Erginlik çağına gelince de malını kendisine verin.”

[1356] بِالْقِسْطِ eşitlik ve adaletle demektir.

[1357] “Biz hiç kimseye, gücünün yettiğinden başkasını yüklemeyiz” yani ona ancak gücünün yettiğini ve yapmaktan âciz kalmayacağı miktarını yükleriz. Allah Teâlâ bu ifadeyi, ölçmeyi ve tartmayı eksiksiz ve doğru yapmanın peşinden getirdi. Çünkü hiçbir ziyade ve noksan olmadan adaletin sınırlarını korumak, içinde zorluk bulunan hususlardandır. Bu sebeple Allah Teâlâ gücün yettiği kadarını emretmiş, gücün sınırını aşan kısımlarının ise affedileceğini bildirmiştir. وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبَى (Akraba dahi olsa...) Yani, şahitlik etmede veya başka durumlarda lehinde ya da aleyhinde söz söylenecek kimse şahitlik yapmanın akrabalarından bile olsa bu, söylenecek söze herhangi bir şey ilave etmeyi veya ondan herhangi bir şeyi eksiltmeyi gerektirmez. Tıpkı, “Bizzat kendinizin, ana-babanızın veya akrabanızın aleyhine de olsa [sadece adaleti esas alan ‘Allah şahitleri’ olun]” [Nisâ 6/135] âyetinde olduğu gibi.

153. İşte, Benim dosdoğru yolum budur. O halde, ona uyun, başka yollara uymayın çünkü sizi O’nun yolundan ayırırlar. O, bunları size, sakınasınız diye emretmektedir.

[١٣٥٤] { مِنْ إِمْلَاقٍ } من أجل فقر ومن خشيته، كقوله تعالى { خَشْيَةً إِمْلَاقٍ } [الإسراء: ٣١]. { مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطَنَ } مثل قوله { ظَاهِرُ الْإِثْمِ وَبَاطِنُهُ } [الأنعام: ١٢٠]. { إِلَّا بِالْحَقِّ } كالقصاص، والقتل على الردة، والرجم.

١٥٢- ﴿وَلَا تَقْرُبُوا مَالَ الْيَتِيمِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ حَتَّى يَبْلُغَ أَشُدَّهُ وَأَوْفُوا
الْكَيْلَ وَالْمِيزَانَ بِالْقِسْطِ لَا تَكْلَفْ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا وَإِذَا قُلْتُمْ فَاعْدِلُوا وَلَوْ
كَانَ ذَا قُرْبَىٰ وَبِعَهْدِ اللَّهِ أَوْفُوا ذَلِكُمْ وَصَّاكُمْ بِهِ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ﴾

[١٣٥٥] { إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ } إلا بالخصلة التي هي أحسن ما يفعل بمال
اليتيم، وهي حفظه وتسميره. والمعنى: احفظوه عليه حتى يبلغ أشده فادفعوه إليه.

[١٣٥٦] { بِالْقِسْطِ } بالسوية والعدل.

١٠ [١٣٥٧] { لَا تَكْلَفْ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا } إلا ما يسعها ولا تعجز عنه. وإنما أتبع
الأمر بإيفاء الكيل والميزان ذلك، لأن مراعاة الحد من القسط الذي لا زيادة
فيه ولا نقصان مما يجري فيه الحرج، فأمر ببلوغ الوسع وأن ما وراءه معفو عنه
{ وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبَىٰ } ولو كان المقول له أو عليه في شهادة أو غيرها من أهل
قربة القاتل، فما ينبغي أن يزيد في القول أو ينقص، كقوله { وَلَوْ عَلَىٰ أَنْفُسِكُمْ أَوِ
الْوَالِدَيْنِ وَالْأَقْرَبِينَ } [النساء: ١٣٥].

١٥٣- ﴿وَأَنْ هَذَا صِرَاطِي مُسْتَقِيمًا فَاتَّبِعُوهُ وَلَا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ فَتَفَرَّقَ بِكُمْ
عَنْ سَبِيلِهِ ذَلِكُمْ وَصَّاكُمْ بِهِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ﴾

[1358] وَأَنَّ هَذَا صِرَاطِي مُسْتَقِيمًا (İşte, Benim dosdoğru yolum budur) ifadesi, Enne'nin tahfifiyle *ve en hâzâ* şeklinde de okunmuştur. Aslı, şân ve konuşma zamiriyle birlikte *Ve ennehû hâzâ sıratî* (Durum şu ki bu benim yolumdur) şeklindedir. A'meş [v. 148/765], bu ifadeyi *ve hâzâ sıratî* (Bu, benim yolumdur) şeklinde okumuştur. Yine bu ifade İbn Mes'ûd (r.a.)'ın [v. 32/653] mushafında *Ve hâzâ sırâtu Rabbikum* (Bu, Rabbinizin yoludur) şeklinde, Übeyy b. Kâ'b'ın [v. 33/654] mushafında ise *ve hâzâ sırâtu Rabbike* (Bu, senin Rabbinin yoludur) şeklinde geçmektedir.

[1359] “Başka yollara uymayın” yani din hususunda Yahudilik, Hristiyanlık, Mecûsilik ve diğer bid'at ve dalâlet yollarına uymayın; “çünkü” bu yollara uymanız sizi -[Güney Arabistan'daki büyük medeniyet] Sebe'nin 'kol'larının, yani oymak ve boylarının birbirinden ayrışması gibi- paramparça yapar ve sizi Allah'ın dosdoğru yolu olan İslâm'dan ayırır. *Fe-teferraka* (ayırır) fiili, Tâ'nın idgamıyla *fe'tteferraka* şeklinde de okunmuştur.

[1360] Ebû Vâ'il'in [v. 82/701] İbn Mes'ûd'dan [v. 32/653] rivayet ettiğine göre Peygamber (s.a.), düzgün bir çizgi çekmiş ve “İşte bu, Allah'ın dosdoğru yoludur” buyurmuştur. Sonra o düz çizginin sağından ve solundan çeşitli çizgiler çekerek “Bunlar da başka yollardır ki her bir yolun üzerinde insanları kendine çağıran bir şeytan vardır” buyurmuş ve “İşte, Benim dosdoğru yolum budur, ona uyun” âyetini okumuştur [*İbn Mâce*, “Mukaddime”, 1].

[1361] İbn Abbâs'ın [v. 68/688], bu âyetlerin muhkem olduğunu ve ilâhî kitaplardan herhangi birinin bunları neshetmediğini söylediği nakledilmiştir. Yine denilmiştir ki bunlar Kitab'ın özü, anasıdır; bunlarla amel eden cennete, bunları terk edense cehenneme girer. Kâ'bu'l-ahbâr'ın [v. 32/653] da “Kâ'b'ın canını elinde tutan Allah'a yemin ederim ki bu âyetler, Tevrat'ın da aslî âyetleridir.” dediği nakledilmiştir:

[1362] **Şayet** “ثُمَّ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ” (“Ayrıca Mûsâ'ya o kitabı vermiştik” [En'âm 6/154]) ifadesi nereye atfedilmiştir? **dersen şöyle derim:** وَضَيِّكُم بِهِ (size bunu emretmektedir) fiili üzerine atfedilmiştir. “Peki, bu atfın *sümme* / sonra edatıyla yapılması nasıl doğru olabilir? Oysa Mûsâ'ya kitabın verilmesi, bu hususların [ümme-i Muhammed'e] emredilmesinden çok uzun bir zaman önce gerçekleşmiştir.” **dersen şöyle derim:** Bu hususların emredilmesi çok kadimdir çünkü bunlar kendi peygamberleri vasıtasıyla bütün ümmetlere emredilmiştir. Nitekim İbn Abbâs [v. 68/688], bu âyetlerin muhkem olduğunu ve ilâhî kitaplardan herhangi birinin bunları neshetmediğini söylemişti. Âyette adeta ‘Kadimiyle, moderniyile ey [bütün] Âdemoğulları! Allah bunları hepimize sakınasınız diye emretmekte’ denilmektedir.

[١٣٥٨] وقرئ «وَأَنَّ هَذَا صِرَاطِي مُسْتَقِيمًا»، بتخفيف أن. وأصله: وأنه هذا صراطي، على أن الهاء ضمير الشأن والحديث. وقرأ الأعمش «وَهَذَا صِرَاطِي». وفي مصحف عبد الله «هَذَا صِرَاطُ رَبِّكُمْ». وفي مصحف أبي «وَهَذَا صِرَاطُ رَبُّكَ».

[١٣٥٩] {وَلَا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ} الطرق المختلفة في الدين، من اليهودية والنصرانية، والمجوسية، وسائر البدع والضلالات {فَتَفَرَّقَ بِكُمْ} فتفرقكم أيادي سبأ {عَنْ سَبِيلِهِ} عن صراط الله المستقيم، وهو دين الإسلام. وقرئ «فَتَفَرَّقَ» بإدغام التاء.

[١٣٦٠] وروى أبو وائل عن ابن مسعود عن النبي ﷺ: "أنه خط خطاً ثم قال: هذا سبيل الرشد، ثم خط عن يمينه وعن شماله خطوطاً، ثم قال: هذه سبيل، على كل سبيل منها شيطان يدعو إليه، ثم تلا هذه الآية" {وَأَنَّ هَذَا صِرَاطِي مُسْتَقِيمًا} فَاتَّبِعُوهُ.

[١٣٦١] وعن ابن عباس رضي الله عنهما: هذه الآيات محكمات لم ينسخن شيء من جميع الكتب. وقيل: إنهن أم الكتاب، من عمل بهن دخل الجنة، ومن تركهن دخل النار. وعن كعب الأحبار: والذي نفس كعب بيده إن هذه الآيات لأوّل شيء في التوراة.

[١٣٦٢] فإن قلت: علام عطف قوله {ثُمَّ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ}؟ قلت: على {وَصَّاكُم بِهِ}. فإن قلت: كيف صحّ عطفه عليه بثم، والإيتاء قبل التوصية بدهر طويل؟ قلت: هذه التوصية قديمة، لم تزل توصبها كل أمة على لسان نبيهم، كما قال ابن عباس رضي الله عنهما: محكمات لم ينسخن شيء من جميع الكتب، فكأنه قيل: ذلكم وصّاكم به يا بني آدم قديماً وحديثاً.

154. Ayrıca, Mûsâ'ya o kitabı, ihsan üzere hareket edenler için eksiksiz olarak, her şeyi açıkça bildirmek, hidayet ve rahmet vesilesi olmak üzere vermiştik. Tâ ki Rableri ile karşı karşıya geleceklerine iman etsinler.

- 5 [1363] “Ayrıca” bunlardan daha büyük bir nimet olarak Biz “Mûsâ'ya o kitabı verdik”, bu mübarek kitabı indirdik. Bu cümlemin, En'âm sûresinin ortalarından evvel geçen “Biz İbrâhim'e İshâk ve Ya'kûb'u verdik.” [84. âyet] ifadesine atfedilmiş olduğunu söyleyenler de vardır.

- [1364] تَمَامًا عَلَى الَّذِي أَحْسَنَ (ihsan üzere hareket eden için eksiksiz olarak...) Yani yaptığını en güzel biçimde yapan yararlı, liyakatli kimselere şeref ve nimeti tamamlamak üzere... Bu mânaya göre burada “muhsinler” cinsi murat olunmuştur ki İbn Mes'ûd (r.a.)'ın [v. 32/653], عَلَى الَّذِينَ أَحْسَنُوا (ihsan üzere hareket edenler için) şeklindeki okuyuşu da buna delâlet etmektedir. Veya bununla Mûsâ Aleyhisselâm kastedilmiştir. Yani tebliği ve kendine emredilen bütün hususlarda taati en güzel şekilde yapan o kulun şeref ve değerini tamamlamak için... Veya Mûsâ Aleyhisselâm'ın çok iyi bildiği ilmî ve şer'î hükümleri tamamlamak için... Çünkü Araplar, kişinin bir şeyi çok iyi bildiğini ifade etmek için *ahsene's-şey*^e derler. Yani onu tamamlayıp kemâle erdirmek maksadıyla Mûsâ Aleyhisselâm'ın ilmine ziyade olarak... Yahyâ b. Ya'mer [v. 89/708] bu ifadeyi ref' ile '*ale'llezî ahsen*' (en güzel olanı) diye okumuştur ki mübtedânın hazfiyle '*ale'llezî huve ahsen*' [en güzel olan için] demektir. Tıpkı, مَثَلًا مَا بَعُوضَةٌ (“Bir sivrisinek misali” [Bakara 2/26]) âyetinin ref' ile kıraatinde olduğu gibi. Buna göre mâna şöyle olur: En güzel ve Allah'ın en çok razı olduğu dini tamamlamak üzere... Veya Biz Mûsâ'ya kitabı, ilâhî kitapların olabileceği en güzel bir tarz ve en güzel bir yol üzere tam ve kâmil bir şekilde verdik. Nitekim Kelbî'nin [v. 146/763] “Allah, Mûsâ için kitabı en güzel bir şekilde tamamladı.” sözünün anlamı da budur.

155. İşte, bu (Kur'an) da Bizim indirdiğimiz mübarek bir kitaptır. O halde, ona uyun ve sakının ki size merhamet edilsin.

- 30 **156. [Ey Araplar ve onların vasıtalarıyla müslüman olacaklar!] “Bizden önce kitap yalnız iki topluluğa indirilmiş, biz onların öğretilerinden tamamen gafiliz!” dersiniz diye...**

١٥٤- ﴿ثُمَّ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ تَمَامًا عَلَى الَّذِي أَحْسَنَ وَتَفْصِيلًا لِّكُلِّ شَيْءٍ وَهُدًى وَرَحْمَةً لَّعَلَّهُمْ بِلِقَاءِ رَبِّهِمْ يُؤْمِنُونَ﴾

[١٣٦٣] {ثُمَّ} أعظم من ذلك أنا {آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ} وأنزلنا هذا الكتاب المبارك. وقيل: هو معطوف على ما تقدّم قبل شطر السورة من قوله تعالى {وَوَهَبْنَا لَهُ إِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ} [الأنعام: ٨٤].

[١٣٦٤] {تَمَامًا عَلَى الَّذِي أَحْسَنَ} تمامًا للكرامة والنعمة، على الذي أحسن، على من كان محسنًا صالحًا، يريد جنس المحسنين. وتدلّ عليه قراءة عبد الله «على الذين أحسنوا». أو أراد به موسى عليه السلام، أي تنمة للكرامة على العبد الذي أحسن الطاعة في التبليغ وفي كل ما أمر به. أو تمامًا على الذي أحسن موسى من العلم والشرائع؛ من أحسن الشيء، إذا أجاد معرفته، أي زيادة على علمه على وجه التتميم. وقرأ يحيى بن يعمر «على الذي أحسن»، بالرفع، أي على الذي هو أحسن، بحذف المبتدأ كقراءة من قرأ «مَثَلًا مَا بَعُوضَةٌ» [البقرة: ٢٦] بالرفع، أي على الدين الذي هو أحسن دين وأرضاه. أو آتينا موسى الكتاب تمامًا، أي تامًا كاملاً على أحسن ما تكون عليه الكتب، أي على الوجه والطريق الذي هو أحسن. وهو معنى قول الكلبي: أتمّ له الكتاب على أحسنه.

١٥٥- ﴿وَهَذَا كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ مُبَارَكٌ فَاتَّبِعُوهُ وَاتَّقُوا لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ﴾

١٥٦- ﴿أَنْ تَقُولُوا إِنَّمَا أَنْزَلَ الْكِتَابُ عَلَى طَائِفَتَيْنِ مِنْ قَبْلِنَا وَإِنْ كُنَّا عَنْ دِرَاسَتِهِمْ لَغَافِلِينَ﴾

- [1365] عَلَىٰ أَنْ تَقُولُوا (dersiniz diye...) Yani demenizi hoş görmeyerek... عَلَىٰ (iki topluluğa...) sözleriyle Tevrat'ın ve İncil'in sahiplerini, taraftarlarını murat ediyorlar. وَإِنْ كُنَّا ifadesindeki İn, İnne'nin tahfif edilmiş şeklidir. [*Le-ğâ-filin* ifadesindeki] Lâm ise bununla olumsuzluk bildiren İn'in arasını ayırmak için gelmiştir. İfadenin aslı وَإِنَّهُمْ غَافِلِينَ (biz onların öğretilerinden tamamen gafiliz) şeklinde olup *innehû* kelimesindeki zamir, şan zamiridir. عَنْ (Onların öğretilerinden) yani onları okumaktan [gafiliz]; onların okuduğu gibi biz bunları okumayı bilmiyoruz.

- 157. Ya da “Bize de kitap indirilseydi şüphesiz biz, onlardan daha doğru yolda giderdik.” dersiniz diye, size de Rabbinizden apaçık bir delil, bir hidayet ve rahmet kaynağı geldi... Bu durumda, Allah'ın âyetlerini yalanlayıp onlardan yüz çeviren birinden daha zalimi olabilir mi?! Âyetlerimizden yüz çevirenleri, yakında berbat bir azaba çarptıracağız yüz çevirip durdukları için!..**

- [1366] Biz, ümmî olmamıza rağmen zihinlerimizin keskinliği, anlayışımızın delip geçiciliği, eyyâm-ı arabı, onların başından geçen olayları, Arapların hutbelerini, şiirlerini, seci ve emsallerini ezberlemedeki hıfz gücümüzün çokluğu sebebiyle “şüphesiz biz onlardan daha doğru yolda giderdik.”

- [1367] [156. ve 157. âyetlerdeki] *en tekûlûve ev tekûlû* (“dersiniz diye...” ve “ya da dersiniz diye”) ifadeleri Yâ ile *en yekûlû* ve *ev yekûlû* (“derler diye...” ve “ya da derler diye...”) şeklinde de okunmuştur.

- [1368] “Size de Rabbinizden apaçık bir delil geldi” ifadesi, Müşrikleri delille susturmak için gelmiştir. Bu ifade, *en yekûlû* kıraatine göre daha güzeldir; çünkü bu durumda iltifat [gâibden muhataba geçme] sanatı söz konusu olmaktadır. Mâna şöyledir: “Kendinizle alakalı öteden beri sayıp döktüğünüz hususta ben sizi doğrulasam bile, işte size Rabbinizden apaçık bir delil geldi. [Haydi, gösterin kendinizi!]” Burada şart cümlesi hazfedilmiştir ki bu, haziflerin en güzellerindendir.

- [1369] “Bu durumda,” sıhhat ve doğruluğunu bildikten veya bunun marifetine sahip olduktan sonra “Allah'ın âyetlerini yalanlayıp onlardan yüz çeviren,” insanları da onlardan yüz çeviren, böylece kendisi saptığı gibi başkalarını da saptıran “birinden daha zalimi olabilir mi?! Âyetlerimizden yüz çevirenleri, yakında berbat bir azaba çarptıracağız.” Nitekim “İnkâr edip de Allah yolundan uzaklaşanların, azabına azap katmışızdır.” [Nahl 16/88] âyeti de aynı gerçeği beyan etmektedir.

[١٣٦٥] {أَنْ تَقُولُوا} كراهة أن تقولوا. {عَلَى طَائِفَتَيْنِ} يريدون أهل التوراة وأهل الإنجيل. {وَإِنْ كُنَّا} هي إن المخففة من الثقيلة، واللام هي الفارقة بينها وبين النافية. والأصل: وإنه كنا عن دراستهم غافلين، على أن الهاء ضمير الشأن {عَنْ دِرَاسَتِهِمْ} عن قراءتهم، أي لم نعرف مثل دراستهم.

٥ - ١٥٧ ﴿أَوْ تَقُولُوا لَوْ أَنَّا أُنْزِلَ عَلَيْنَا الْكِتَابُ لَكُنَّا أَهْدَى مِنْهُمْ فَقَدْ جَاءَكُمْ بَيِّنَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَهُدًى وَرَحْمَةٌ فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ كَذَبَ بَيِّنَاتِ اللَّهِ وَصَدَفَ عَنْهَا سَنَجْزِي الَّذِينَ يَصْدِفُونَ عَنْ آيَاتِنَا سُوءَ الْعَذَابِ بِمَا كَانُوا يَصْدِفُونَ﴾

[١٣٦٦] {لَكُنَّا أَهْدَى مِنْهُمْ} لحدة أذهاننا، وثقابة أفهامنا، وغزارة حفظنا لأيام العرب ووقائعها وخطبها وأشعارها وأسجاعها وأمثالها، على أنا أميون.

١٠ [١٣٦٧] وقرئ «أَنْ يَقُولُوا» «أَوْ يَقُولُوا»، بالياء.

[١٣٦٨] {فَقَدْ جَاءَكُمْ بَيِّنَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ} تبكيت لهم، وهو على قراءة من قرأ «يَقُولُوا» على لفظ الغيبة أحسن، لما فيه من الالتفات. والمعنى: إن صدقتكم فيما كنتم تعدون من أنفسكم فقد جاءكم بينة من ربكم، فحذف الشرط وهو من أحاسن الحذوف.

١٥ [١٣٦٩] {فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ كَذَبَ بَيِّنَاتِ اللَّهِ} بعد ما عرف صحتها وصدقها، أو تمكن من معرفة ذلك {وَصَدَفَ عَنْهَا} الناس فضل وأضل. {سَنَجْزِي الَّذِينَ يَصْدِفُونَ عَنْ آيَاتِنَا سُوءَ الْعَذَابِ} كقوله {الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ زِدْنَاهُمْ عَذَابًا فَوْقَ الْعَذَابِ} [النحل: ٨٨].

158. Galiba bunlar, kendilerine meleklerin gelmesini ya da bizzat senin Rabbinin gelmesini veya Rabbinin (kevnî) mucizelerinden birinin gelmesini bekliyorlar?! Oysa senin Rabbinin mucizelerinden bir kısmı geldiği gün, daha önce iman etmemiş veya imanlı olarak herhangi bir hayır kazanmamış olan kimseye, imanı fayda vermez. De ki: Bekleyin, şüphesiz biz de beklemekteyiz!

[1370] “Melekler”den maksat, ölüm veya azap melekleridir. “Ya da bizzat senin Rabbinin gelmesini...” Bu ifade, âyetin “Rabbinin âyetlerinden birinin gelmesini...” kısmının delâletiyle “Rabbinin âyetlerinin hepsinin gelmesini...” anlamına da gelir. Bu *âyetlerden* maksat, kıyamet alametleri ve toplu helâk işaretleridir. *Bir kısım âyetlerden* maksat da Güneş’in batıdan doğması ve benzeri gibi kıyamet alâmetleridir. Nitekim Berâ’ b. Âzib’in [v. 717/690] şöyle dediği rivayet edilir: Aramızda kıyamet hakkında konuşuyorduk. Tam o sırada Peygamber (s.a.) yanımıza geldi ve “Ne hakkında konuşuyorsunuz?” diye sordu. Biz de kıyamet hakkında konuştuğumuzu söyledik. Bunun üzerine şu açıklamada bulundu: “Siz şu on işareti görmeden kıyamet kopmayacaktır: Duman, dâbbetu’l-arz, batıda bir bölgenin yerin dibine geçmesi, doğuda bir bölgenin yerin dibine geçmesi, Arap yarımadasında bir bölgenin yerin dibine geçmesi, Deccâl, Güneş’in batıdan doğması, Ye’cûc ve Me’cûc, Îsâ *Aleyhisselâm*’ın nüzûlü ve Aden tarafından çıkacak bir ateş.” [Müslim, “Fiten” 39-40; Ebû Dâvûd, “Melahim” 12]

[1371] لَمْ تَكُنْ أَمَنَّا مِنْ قَبْلُ (daha önce iman etmemiş olan) ifadesi *nefs^{en}* kelimesinin sıfatıdır. أَوْ كَسَبَتْ فِي إِيمَانِهَا خَيْرًا (veya imanlı olarak herhangi bir hayır kazanmamış olan) ifadesi de *âmenet* (iman etti) fiiline atfedilmiştir. Mâna şöyledir: Kıyamet alâmetleri ortaya çıktığında -ki bunlar kişiyi iman etmeye zorlayan ve mecbur bırakan alâmetlerdir- bu durumda artık sorumlu olma vakti sona erer; o zamanda edilen iman, bu alâmetler zuhur etmeden önce iman etmemiş veya öncesinde iman etmiş fakat imanlı olarak herhangi bir hayır kazanmamış olan kimseye bir fayda sağlamaz. Dikkat edilirse Allah Teâlâ burada, vakti geçtikten sonra iman ettiğinden dolayı kâfir sayılan kişi ile vaktinde inanıp da herhangi bir hayır kazanmamış kimse arasında bir fark görmemiştir. Bundan anlaşılmaktadır ki “*İman edip salih ameller işleyenler*” [Örneği: Bakara 2/25] ifadesi iki ayrılmaz parçanın [yani iman ve amelin] arasını birleştirmektedir. Bu ikisi birbirinden ayrılmamalıdır ki bunlara sahip olanlar kurtulup [ebedî] saadete erebilsinler. Aksi bir durum bedbahtlık ve helâk sebebi olacaktır.

[1372] “De ki: Bekleyin, şüphesiz biz de beklemekteyiz!” ifadesi, bir tehdittir.

١٥٨- ﴿هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا أَنْ تَأْتِيَهُمُ الْمَلَائِكَةُ أَوْ يَأْتِيَ رَبُّكَ أَوْ يَأْتِيَ بَعْضُ آيَاتِ رَبِّكَ يَوْمَ يَأْتِي بَعْضُ آيَاتِ رَبِّكَ لَا يَنْفَعُ نَفْسًا إِيْمَانُهَا لَمْ تَكُنْ آمَنَتْ مِنْ قَبْلُ أَوْ كَسَبَتْ فِي إِيْمَانِهَا خَيْرًا قُلِ انْتَظِرُوا إِنَّا مُنْتَظِرُونَ﴾

[١٣٧٠] {المَلَائِكَةُ} ملائكة الموت، أو العذاب {أَوْ يَأْتِيَ رَبُّكَ} أو يأتي كل آيات ربك، بدليل قوله {أَوْ يَأْتِيَ بَعْضُ آيَاتِ رَبِّكَ} يريد آيات القيامة والهلاك الكلي. وبعض الآيات أشرط الساعة، كطلوع الشمس من مغربها، وغير ذلك. وعن البراء بن عازب: كنا نتذاكر الساعة إذ أشرف علينا رسول الله ﷺ فقال: ما تتذكرون؟ فقلنا: نتذاكر الساعة. قال: ”إنها لا تقوم حتى تروا قبلها عشر آيات: الدخان، ودابة الأرض، وخسفًا بالمغرب، وخسفًا بالمشرق، وخسفًا بجزيرة العرب، والدجال، وطلوع الشمس من مغربها، ويأجوج ومأجوج، ونزول عيسى، ونارًا تخرج من عدن.“

[١٣٧١] {لَمْ تَكُنْ آمَنَتْ مِنْ قَبْلُ} صفة لقوله نفسًا. وقوله {أَوْ كَسَبَتْ فِي إِيْمَانِهَا خَيْرًا} عطف على آمنت. والمعنى أَنَّ أشرط الساعة إذا جاءت وهي آيات ملجئة مضطرة، ذهب أوان التكليف عندها، فلم ينفع الإيمان حينئذ نفسًا غير مقدّمة إيمانها من قبل ظهور الآيات، أو مقدّمة الإيمان غير كاسبة في إيمانها خيرًا. فلم يفرق كما ترى بين النفس الكافرة إذا آمنت في غير وقت الإيمان، وبين النفس التي آمنت في وقته ولم تكسب خيرًا؛ ليعلم أَنَّ قوله {الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ} [البقرة: ٢٥] جمع بين قريبتين، لا ينبغي أن تنفك إحداهما عن الأخرى، حتى يفوز صاحبهما ويسعد، وإلا فالشّقوة والهلاك!

٢٠ [١٣٧٢] {قُلِ انْتَظِرُوا إِنَّا مُنْتَظِرُونَ} وعيد.

[1373] أَن تَأْتِيَهُمُ الْمَلَائِكَةُ “kendilerine meleklerin gelmesini...” ifadesi hem Tâ ile *tetiyeheum* şeklinde hem de Yâ ile *yetiyeheum* şeklinde okunmuştur. İbn Sîrîn [v. 110/728], *lâ yenfe'u* (fayda vermez) kelimesini, iman kelimesinin müennes bir zamire muzâf olmasından dolayı -ki böylece onun bir kısmını teşkil etmektedir- [müennes sıyga ile] *lâ tenfe'u* şeklinde okumuştur. Tıpkı *zehebet ba'du esâbi'ihî* (parmaklarının bir kısmı gitti) cümlesinde olduğu gibi.

159. Dinlerini parça parça edip gruplaşanlarla senin hiçbir alâkan yoktur. Bunların işi tamamen Allah'a kalmıştır. Yapmakta oldukları şeyleri O, kendilerine daha sonra bir bir haber verecektir.

[1374] “Dinlerini parça parça edip...” yani Yahudi ve Hristiyanların yaptığı gibi din konusunda aralarında anlaşmazlığa düşüp “gruplaşanlarla...” Hadis-i şerifte şöyle buyrulmuştur: “Yahudiler yetmiş bir fırkaya ayrıldılar. Bunların hepsi cehenneme girecek, sadece biri kurtulacaktır. Hristiyanlar yetmiş iki fırkaya ayrıldılar. Biri hariç bunların hepsi de cehenneme gireceklerdir. Benim ümmetim ise yetmiş üç fırkaya ayrılacaktır. Biri hariç bunların da hepsi cehenneme girecektir.” [Tirmizi, “İman” 18; Ebû Dâvûd, “Sünnet” 1]

[1375] “Dinlerini parça parça edip...” ifadesinin, “dinlerinin hükümlerini kısımlara ayırdılar, bunların bir kısmına iman edip bir kısmını inkâr ettiler” anlamına geldiği de söylenmiştir. فَرَّقُوا دِينَهُمْ ifadesi, *fârekû dînehum* (dinlerini terk ettiler) şeklinde de okunmuştur.

[1376] وَكَانُوا شِيعًا yani fırka fırka oldular ve her bir fırka kendi imamının arkasına düştü, onun taraftarı oldu. “Senin onlarla hiçbir alâkan yoktur.” Yani onlar hakkında ve niçin parçalanıp gruplara ayrıldıkları hususunda merak edip soru sormak seni ilgilendirmez. Veya onların cezalandırılıp cezalandırılmaması hususunda senin yapacağın bir şey yoktur da denilmiştir. -Yalnız, bu âyetin, kılıç âyeti [Tevbe 9/5] ile neshedildiği söylenmiştir.-

160. Kim bir iyilik getirmişse ona bunun on katı verilir, kim de bir kötülük getirmişse o da sadece misliyle cezalandırılır ve hiçbirine haksızlık edilmez.

[1377] عَشْرُ أَمْثَالِهَا (bunun on katı) ifadesinde, cins-i mümeyyizin sıfatı mevsuf makamına konmuştur. Takdiri, *‘aşru hasenâtⁱⁿ emsâlihâ* (benzerleri gibi on sevap) şeklindedir. Bu ifade, vasfiyet üzere ikisinin de ref’i ile *‘aşr^{un} emsâluhâ* (benzerlerinin on katı) şeklinde de okunmuştur. “Bire on” kat kat olarak va’d edilen mükâfatın en azıdır. Zira bire yedi yüz va’d edildiği gibi, hesaba gelmeyecek kadar çok sevap da va’d edilmiştir. İyiliklere kat kat mükâfat verilmesi *lütuf*, günahlara denk cezanın verilmesi ise *adalettir*. “Hiçbirine haksızlık edilmez”, sevaplarından bir şey eksiltilmediği gibi azaplarına da bir şey ilave edilmez.

[١٣٧٣] وقرئ «أَنْ يَأْتِيَهُمُ الْمَلَائِكَةُ» بالياء والتاء. وقرأ ابن سيرين «لَا تَنْفَعُ» بالتاء؛ لكون الإيمان مضافاً إلى ضمير المؤنث الذي هو بعضه كقولك: ذهب بعض أصابعه.

١٥٩- ﴿إِنَّ الَّذِينَ فَرَّقُوا دِينَهُمْ وَكَانُوا شِيعًا لَسْتَ مِنْهُمْ فِي شَيْءٍ إِنَّمَا أَمْرُهُمْ إِلَى اللَّهِ ثُمَّ يُنَبِّئُهُم بِمَا كَانُوا يَفْعَلُونَ﴾

[١٣٧٤] {فَرَّقُوا دِينَهُمْ} اختلفوا فيه كما اختلفت اليهود والنصارى. وفي الحديث: "افتترقت اليهود على إحدى وسبعين فرقة، كلها في الهاوية إلا واحدة وهي الناجية. وافتترقت النصارى اثنتين وسبعين فرقة، كلها في الهاوية إلا واحدة. وتفترق أمّتي على ثلاث وسبعين فرقة، كلها في الهاوية إلا واحدة."

١٠ [١٣٧٥] وقيل: فَرَّقُوا دِينَهُمْ فَأَمَّنُوا ببعض وكفروا ببعض. وقرئ «فَارَّقُوا دِينَهُمْ» أي تركوه.

[١٣٧٦] {وَكَانُوا شِيعًا} فرقاً كل فرقة تشيع إماماً لها {لَسْتَ مِنْهُمْ فِي شَيْءٍ} أي من السؤال عنهم وعن تفرقهم؛ وقيل: من عقابهم. وقيل: هي منسوخة بآية السيف.

١٦٠- ﴿مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثَالِهَا وَمَنْ جَاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَلَا يُجْزَى إِلَّا مِثْلَهَا وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ﴾

[١٣٧٧] {عَشْرُ أَمْثَالِهَا} على إقامة صفة الجنس المميز مقام الموصوف، تقديره عشر حسنات أمثالها، وقرئ «عَشْرُ أَمْثَالِهَا» برفعهما جميعاً على الوصف. وهذا أقل ما وعد من الإضعاف. وقد وعد بالواحد سبعمائة، ووعد ثواباً بغير حساب. ومضاعفة الحسنات فضل، ومكافأة السيئات عدل {وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ} لا ينقص من ثوابهم ولا يزداد على عقابهم.

161. De ki: Şüphesiz beni Rabbim dosdoğru bir yola iletmıştır; doğru, pâyidar bir dine; samimi bir muvahhit olan İbrâhim'in dinine... ki o, Müşriklerden de değildi.

[1378] دِينًا (dine) kelimesi, إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ (dosdoğru bir yola) ifadesinin mahallinden bedel olmak üzere mansuptur. Çünkü صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا (“Böylece, seni dosdoğru bir yola iletmış oldu.” [Feth 48/2]) âyetinin delâletiyle *hedânî sırât^m* (beni bir yola iletti) anlamındadır. *Kayyim* de *kâme* (ayağa kalktı) fiilinden *fey’ül* vezninde bir kelimedir; tıpkı *sâde* (ساد) fiilinden türeyen *seyyid* (efendi, başkan) kelimesi gibi. *Kayyim*, *kâ'im* kelimesinden daha belîğ olup, *kıyem^{en}* (doğru, pâyidâr) şeklinde de okunmuştur. *Kıyem*, *kıyâm* anlamında bir masdar olup kendisiyle [din] vasıflanabilmiştir. مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ (İbrâhim'in dinine) ifadesi, دِينًا قَيْمًا (doğru, pâyidar dine) ifadesinden atf-ı beyandır. حَنِيفًا (samimi bir muvahhit) kelimesi ise *İbrâhim* kelimesinden haldir.

162. De ki: Şüphesiz, benim dua ve yakarışım, kurban ettiğim hayvanlar, hayatım ve ölümüm tamamen Âlemlerin Rabbi Allah'a aittir.

[1379] “De ki: Şüphesiz, benim dua ve yakarışım, kurban ettiğim hayvanlar...” Yani ibadetim ve beni Allah'a yaklaştıracak bütün amellerim... Buradaki *nüsûkî* kelimesinden maksadın “kurban ettiğim hayvanlar” anlamına geldiği de söylenmiştir. Böyle olunca âyet-i kerîmede dua ve yakarışla kurbanın arası cem edilmiş olmaktadır; tıpkı “Sen de sadece Rabbine yakar ve (O'na) kes ‘kurban’ı...” [Kevser 108/2] âyetinde olduğu gibi. Âyetin anlamının, “namazım ve -hac menâsikinden hareketle- haccım” şeklinde olduğu da söylenmiştir. “Hayatım ve ölümüm,” hayatımda yaptığım işler ve iman ve salih amelden üzerinde bulunurken öldüğüm şeyler “tamamen Âlemlerin Rabbi Allah'a aittir,” sadece O'nun rızası içindir.

163. Hiçbir ortağı olmaksızın... Müslümanların ilki olarak ben bununla memurum.

[1380] “Ben bununla” yani *ihlâs* ile [yani şaibesiz, samimi bir tevhit] “emrolundum ve ben Müslümanların ilkiyim.” Çünkü her bir peygamberin Müslüman oluşu, kendi ümmetinin Müslüman oluşundan öncedir.

164. De ki: Allah her şeyin Rabbi iken, Allah'tan başka Rab arar mıyım ben?! Herkes ne kazanırsa, tamamen kendi aleyhine kazanmış olur; üzerinde yük bulunan hiç kimse, başkasının yükünü taşıyamaz. Sonunda dönüşünüz Rabbinizedir; anlaşmazlığa düştüğünüz şeyleri O size bir haber verecektir.

١٦١- ﴿قُلْ إِنِّي هَدَانِي رَبِّي إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ دِينًا قِيَمًا مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ﴾

[١٣٧٨] {دِينًا} نصب على البدل من محل {إِلَى صِرَاطٍ}، لأنَّ معناه: هداني صراطاً، بدليل قوله {وَيَهْدِيكُمْ صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا} [الفتح: ٢]. والقِيم: فيعل، من قام، كسيد من ساد، وهو أبلغ من القائم. وقرئ «قِيَمًا» والقيم: مصدر بمعنى القيام وصف به. و{مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ} عطف بيان. و{حَنِيفًا} حال من إبراهيم.

١٦٢- ﴿قُلْ إِنْ صَلَاتِي وَنُسُكِي وَمَحْيَايَ وَمَمَاتِي لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾

[١٣٧٩] {قُلْ إِنْ صَلَاتِي وَنُسُكِي} وعبادتي وتقربي كله. وقيل: وذبحي. وجمع بين الصلاة والذبح كما في قوله {فَصَلِّ لِرَبِّكَ وَأَنْحَرْ} [الكوثر: ٢]. وقيل: صلاتي وحجِّي من مناسك الحج. {وَمَحْيَايَ وَمَمَاتِي} وما آتاه في حياتي، وما أموت عليه من الإيمان والعمل الصالح {لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ} خالصة لوجهه.

١٦٣- ﴿لَا شَرِيكَ لَهُ وَبِذَلِكَ أُمِرْتُ وَأَنَا أَوَّلُ الْمُسْلِمِينَ﴾

[١٣٨٠] {وَبِذَلِكَ} من الإخلاص {أُمِرْتُ وَأَنَا أَوَّلُ الْمُسْلِمِينَ}، لأنَّ إسلام كل نبيٍّ متقدِّم لإسلام أمته.

١٦٤- ﴿قُلْ أَعَيْنَ اللَّهُ أَبْغِي رَبًّا وَهُوَ رَبُّ كُلِّ شَيْءٍ وَلَا تَكْسِبُ كُلُّ نَفْسٍ إِلَّا عَلَيْهَا وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَىٰ ثُمَّ إِلَىٰ رَبِّكُمْ مَرْجِعُكُمْ فَيُنَبِّئُكُم بِمَا كُنتُمْ فِيهِ تَخْتَلِفُونَ﴾

[1381] “De ki: Allah, her şeyin Rabbi iken” yani Allah’tan başka her şey Allah’ın yaratması ve terbiyesi altında iken “Allah’tan başka Rab arar mıyım ben?!” Bu âyet, Müşriklerin Peygamber (s.a.)’i kendi ‘ilah’larına ibadete çağırımlarına cevap olup, Hemze *inkâr* bildirir, yani O’ndan başka Rab aramam yadırganacak bir şeydir. Tıpkı “Siz bana Allah’tan başkasına kulluk etmemi mi emrediyorsunuz?” [Zümer 39/64] âyetinde de ifade edildiği gibi varlık âleminde Allah’tan başka rubûbiyet vasfına sahip hiç kimse yoktur. “Herkes ne kazanırsa tamamen kendi aleyhine kazanmış olur” ifadesi de Müşriklerin, “Siz bizim yolumuza uyun, biz sizin günahlarınızı yükleniriz.” [Ankebût 29/12] sözlerine cevaptır.

- 10 **165. Sizi bizzat size verdikleri ile denemek için sizleri yeryüzünün şu anki sahipleri yapan ve sizi birbirinizden derece derece üstün kılan O’dur. Senin Rabbinin cezalandırması elbette hızlıdır; ama O, aynı zamanda bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).**

[1382] “... verdikleri ile” yani mal ve makam nimetiyle “sizi denemek için” -Bakalım bu nimetlere nasıl şükredeceksiniz? Şerefli olan düşük olana, hür köleye, zengin fakire nasıl muamele edecek?- “sizi yeryüzünün şu anki sahipleri yapan...” Hazret-i Muhammed (s.a.) peygamberlerin sonuncusu olduğu için ümmeti de bu dünyaya diğer ümmetlerin ardından gelmiştir. Veya Allah ümmet-i Muhammed’i, bir kısmı diğerinden sonra gelecek şekilde yarattı. Yahut Allah onları yeryüzünde kendi *halifeleri* kıldı; oraya sahip oluyor ve orada istedikleri gibi tasarrufta bulunuyorlar. “Ve sizi” şeref ve rızık bakımından “birbirinizden derece derece üstün kılan O’dur.”

[1383] “Senin Rabbinin” nimetlerine nankörlük edenleri “cezalandırması elbette hızlıdır; ama O, aynı zamanda” nimetlerine şükredenler için de “bağışlayıcıdır, merhametlidir.” Allah, cezalandırmayı hızlı olmakla vasıflandırdı; çünkü gelecek olan şey, yakındır.

[1384] Peygamber (s.a.)’in şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir: “Bana En’âm sûresi bir defada indirildi. *Subhâna’llâhi vel’hamdulillâhi* (Allah her tür eksikten münezzehtir, hamd O’na aittir) sesleriyle birlikte yetmiş bin melek onun inişine eşlik etti. Her kim En’âm sûresini okursa Allah onu destekler, ona esenlik verir; bu yetmiş bin melek de En’âm sûresinin her bir âyeti adedince gece gündüz onun için istiğfar eder.”

[١٣٨١] {قُلْ أَغَيْرَ اللَّهِ أَبْغَى رَبًّا} جواب عن دعائهم له إلى عبادة آلهتهم،
والهمزة للإنكار، أي منكر أن أبغي ربًّا غيره {وَهُوَ رَبُّ كُلِّ شَيْءٍ}، فكل من دونه
مربوب ليس في الوجود من له الربوبية غيره، كما قال: {قُلْ أَغَيْرَ اللَّهِ تَأْمُرُونَنِي
أَعْبُدُ} [الزمر: ٦٤]. {وَلَا تَكْسِبُ كُلُّ نَفْسٍ إِلَّا عَلَيْهَا} جواب عن قولهم: {اتَّبِعُوا
سَبِيلَنَا وَلْنَحْمِلْ خَطَايَاكُمْ} [العنكبوت: ١٢]. ٥

١٦٥- ﴿وَهُوَ الَّذِي جَعَلَكُمْ خَلَائِفَ الْأَرْضِ وَرَفَعَ بَعْضَكُمْ فَوْقَ بَعْضٍ
دَرَجَاتٍ لِّيَبْلُوَكُمْ فِي مَا آتَاكُمْ إِنَّ رَبَّكَ سَرِيعُ الْعِقَابِ وَإِنَّهُ لَغَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

[١٣٨٢] {جَعَلَكُمْ خَلَائِفَ الْأَرْضِ} لأنَّ محمدًا ﷺ خاتم النبيين فخلفت
أمته سائر الأمم؛ أو جعلهم يخلف بعضهم بعضًا؛ أو هم خلفاء الله في أرضه
١٠ يملكونها ويتصرفون فيها. {وَرَفَعَ بَعْضَكُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجَاتٍ} في الشرف
والرزق {لِّيَبْلُوَكُمْ فِي مَا آتَاكُمْ} من نعمة المال والعاج، كيف تشكرون تلك
النعمة، وكيف يصنع الشريف بالوضع، والحرّ بالعبد، والغني بالفقير.

[١٣٨٣] {إِنَّ رَبَّكَ سَرِيعُ الْعِقَابِ} لمن كفر نعمته {وَإِنَّهُ لَغَفُورٌ رَحِيمٌ} لمن
قام يشكرها. ووصف العقاب بالسرعة، لأنَّ ما هو آت قريب.

١٥ [١٣٨٤] عن رسول الله ﷺ: «أنزلت عليّ سورة الأنعام جملة واحدة يشيعها
سبعون ألف ملك لهم زجل بالتسبيح والتحميد. فمن قرأ الأنعام صلى الله عليه
وسلم، واستغفر له أولئك السبعون ألف ملك بعدد كل آية من سورة الأنعام يومًا
وليلة».

A'RÂF SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur. 206 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın Adıyla

1. Elif, Lâm, Mîm, Sâd.

- 5 **2. (Bu, insanları) uyarman için, müminlere ise öğüt olarak sana indirilen bir kitap(tır)... Sakın bundan dolayı göğsünde bir sıkıntı olmasın.**

[1385] *Kitâb^{um}* kelimesi hâzif edilmiş bir mübtedânın haberi olup “o bir kitaptır” şeklindedir. أَنْزَلَ إِلَيْكَ ifadesi onun sıfatıdır. *Kitâb*dan maksat sûredir. “Sakın bundan dolayı göğsünde bir sıkıntı olmasın” ifadesinde sıkıntı şüp-
10 he anlamındadır. Bu tıpkı “Sana indirdiklerimizden şüphelen varsa...” [Yûnus 10/94] âyeti gibidir. Şüphenin ‘sıkıntı’ olarak isimlendirilmesinin sebebi, yakîn sahibi kimsenin göğsünün, [yani zihninin açık ve ferah olması] gibi şüphe içinde olan kimsenin de göğsünün daralması, sıkıntıya girmesidir. Yani burada, “onun Allah’tan inzâl edildiği konusunda şüpheyne düşme” ya da “onun tebliği konu-
15 sunda sıkıntıya düşme” denilmektedir. Çünkü Peygamber (s.a.), halkından, onların kendisini yalanlamalarından, yüz çevirmelerinden ve kendisine eziyet etmelerinden endişe ediyor; bu sebeple de tebliğ vazifesini eda etme konusunda içi daralıyor, bir türlü ferahlayamıyordu. Bu yüzden Allah onu temin etti ve halkının tepkisini bu şekilde düşünüp endişelenmeyi kendisine yasakladı.

- 20 [1386] **Şayet** “لِيُنذِرَ” (uyarman için) ifadesi neye taalluk eder?” **dersen şöyle derim:** Bu, “indirilen” ifadesine taalluk eder; ‘kendisiyle uyarman için sana indirildi’ anlamındadır. Ya da âyetteki yasaklama ifadesine taalluk eder; çünkü Peygamber (s.a.) onlardan korkmadığı zaman, onları uyaracaktır. Yine bu kitabın Allah’tan indirildiği konusunda kesin emin olduğu zaman, bu kesinlik
25 onu halkını uyarma konusunda cesaretlendirecektir, zira kesin kanaat sahibi olan kimse cesaretli olur, Rabbine tevekkül eder, Rabbinin kendisini koruyup kollayacağını güvenir.

- [1387] **Şayet** “Zikrânın i’rabda mahalli nedir?” **dersen şöyle derim:** Bu ifadenin her üç harekeyi alması da mümkündür. Şöyle ki fiilin gizli olduğu düşünülerek nasbedilmesi mümkündür, bu durumda sanki “onunla uyarman ve hatırlatman için” denilmiş olur, zira *zikrâ* kelimesi, *tezkiye* (öğüt verme) anlamında isimdir.
30

سورة الأعراف

مكية وهي مائتان وست آيات

بسم الله الرحمن الرحيم

١- ﴿المص﴾

٥ ٢- ﴿كِتَابٌ أَنْزَلَ إِلَيْكَ فَلَا يَكُنْ فِي صَدْرِكَ حَرَجٌ مِنْهُ لِتُنَذِرَ بِهِ وَذِكْرَى لِلْمُؤْمِنِينَ﴾

[١٣٨٥] {كِتَابٌ} خبر مبتدأ محذوف، أي هو كتاب، و{أَنْزَلَ إِلَيْكَ} صفة له. والمراد بالكتاب السورة. {فَلَا يَكُنْ فِي صَدْرِكَ حَرَجٌ مِنْهُ} أي شك منه، كقوله {فَإِنْ كُنْتَ فِي شكٍّ مِمَّا أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ} [يونس: ٩٤]. وسمى الشك حرجًا، لأن الشاك ضيق الصدر حرجه، كما أن المتيقن منشراح الصدر منفسحه. أي لا تشك في أنه منزل من الله، ولا تحرج من تبليغه. لأنه كان يخاف قومه وتكذيبهم له وإعراضهم عنه وأذاهم، فكان يضيق صدره من الأداء ولا ينبسط له، فأمنه الله ونهاه عن المبالاة بهم.

[١٣٨٦] فَإِنْ قُلْتَ: بم تعلق قوله {لِتُنَذِرَ}؟ قلت: بـ{أَنْزَلَ}، أي أنزل إليك لإنذارك به؛ أو بالنهي، لأنه إذا لم يخفهم أنذرهم، وكذلك إذا أيقن أنه من عند الله شجعه اليقين على الإنذار؛ لأن صاحب اليقين جسور متوكل على ربه، متكلم على عصمته.

[١٣٨٧] فَإِنْ قُلْتَ؛ فما محل {ذِكْرَى}؟ قلت: يحتمل الحركات الثلاث. النصب بإضمار فعلها. كأنه قيل: لتنذر به وتذكر تذكيرًا، لأن الذكرى اسم بمعنى التذكير؛

Baş taraftaki *kitâb^{ün}* kelimesine atıf yapılarak ya da hazfedilmiş bir mübtedânın haberi olduğu düşünülerek ref' edilmesi de mümkündür. Mecrur olma ihtimali ise *en tünzira*⁹³ (uyarman için) ifadesinin mahalline atfedilmesi durumunda söz konusudur. Bu durumda ifade, *li'l-inzârⁱ ve li'z-zikrⁱ* (uyarı ve öğüt için) şeklinde olur.

[1388] **Şayet** “فَلَا يَكُنْ” (olmasın) şeklindeki yasaklama cümlesi, sıkıntıya hitaben söylenmiş olmaktadır, bunun izahı nedir?” **dersen şöyle derim:** Bu tıpkı, *lâ erayenneke hâhunnâ* (Seni buralarda görmeyeyim!) ifadesine benzer. [Yasaklama konuşanın kendisine yönelik gibidir ama anlam olarak yasak, muhataba yöneliktir.]

3. Rabbinizden size indirilene uyun. O'ndan başka velîlere uymayın. Ne de az öğüt dinliyorsunuz!

[1389] “Size indirilen” Kur’ân ve sünnet’e uyun, O’ndan” yani Allah’tan “başka velîlere uymayın”, Allah dışında, cinnî ve insî *şeytan*lardan hiç kimseyi velî edinmeyin. Aksi takdirde sizi putlara tapınmaya, arzu, ihtiras ve bid’ate sevk ederler; Allah’ın dininden, size indirmiş ve uymanızı emretmiş olduğu şeyden sizi saptırırlar. Rivayete göre Hasan-ı Basrî [v. 110/728] şöyle demiştir: Ey Âdemoğlu! Allah’ın kitabına ve Muhammed (s.a.)’in sünnetine tâbi olmakla memursun. Vallahi! Allah’ın kitabında inzâl ettiği hiçbir âyet yoktur ki Allah o âyetin kim hakkında indirildiğini ve ne mânaya geldiğini bilmeni istiyor olmasın!” Mâlik b. Dînâr *Rahimehu'llâh* [v. 131/748’den önce] وَلَا تَتَّبِعُوا kelimesini, وَمَنْ يَتَّبِعْ غَيْرَ الْإِسْلَامِ دِينًا (“Kim bu teslimiyetten [yani, İslâm’dan] başka din ararsa” [Âl-i İmrân 3/85]) âyetindeki *ibtigâ* (aramak) fiilinden *ve lâ tebtegû* şeklinde okumuştur. مَا أَنْزَلَ deki zamirin مَأْنَزَلَ’ye gitmesi de mümkündür; bu durumda anlam, “Allah’ın dininden başka bir *velî dinine* tâbi olmayın” şeklinde olur.

[1390] Allah’ın dinini terkedip başkasına uyduğunuza göre “ne de az öğüt dinliyorsunuz!” تَذَكَّرُونَ Tâ’nın hazfı ile okunmuş olduğu gibi, Yâ ile *yetezekkerûn* şeklinde de okunmuştur. فَلْيَلَّا kelimesi تَذَكَّرُونَ fiili ile mansup olup ifade, *tezekkerûne tezekkür^{an} kalîl^{en}* (öğüt olarak çok az öğüt alıyorsunuz) şeklindedir. *Mâ* ise “Ne kadar az!” anlamını vurgulamak için kullanılan zâit bir harftir.

4. Nice şehirler var ki onları helâk etmişiz! Bizim o sert azabımız kendilerine gece uyurlarken ya da öğleyin dinlenirlerken [aniden] gelip çatmıştır.

93 *li-en tünzira* şeklindedir. / ed.

والرفع عطفاً على {كِتَابٌ}، أو بأنه خبر مبتدأ محذوف؛ والجبر للعطف على محل أن تنذر، أي للإنذار وللذكرى.

[١٣٨٨] فإن قلت: النهي في قوله {فَلَا يَكُنْ} متوجه إلى الحرج، فما وجهه؟ قلت: هو من قولهم: لا أرىك ههنا!

٥- ٣- ﴿اتَّبِعُوا مَا أُنْزِلَ إِلَيْكُم مِّن رَّبِّكُمْ وَلَا تَتَّبِعُوا مِنْ دُونِهِ أَوْلِيَاءَ قَلِيلًا مَّا تَذَكَّرُونَ﴾

[١٣٨٩] {اتَّبِعُوا مَا أُنْزِلَ إِلَيْكُم} من القرآن والسنة {وَلَا تَتَّبِعُوا مِنْ دُونِهِ} من دون الله {أَوْلِيَاءَ}، أي ولا تتلوا من دونه من شياطين الجن والإنس فيحملوكم على عبادة الأوثان والأهواء والبدع، ويضلوكم عن دين الله وما أنزل إليكم، وأمركم باتباعه. وعن الحسن: يا ابن آدم، أمرت باتباع كتاب الله وسنة محمد ﷺ. والله ما نزلت آية إلا وهو يحب أن تعلم فيم نزلت وما معناها. وقرأ مالك بن دينار «وَلَا تَتَّبِعُوا» من الابتغاء {وَمَنْ يَبْتَغِ غَيْرَ الْإِسْلَامِ دِينًا} [آل عمران: ٨٥]. ويجوز أن يكون الضمير في {مِنْ دُونِهِ} لـ {مَا أُنْزِلَ}، على: ولا تتبعوا من دون دين الله أولياء.

١٥- [١٣٩٠] {قَلِيلًا مَّا تَذَكَّرُونَ} حيث تتركون دين الله وتتبعون غيره. وقرئ «تَذَكَّرُونَ»، بحذف التاء. «وَيَتَذَكَّرُونَ» بالياء. و{قَلِيلًا}: نصب بـ {تَذَكَّرُونَ}، أي تذكرون تذكراً قليلاً. و{مَا}، مزيدة لتوكيد القلة.

٤- ﴿وَكَمْ مِنْ قَرْيَةٍ أَهْلَكْنَاهَا فَجَاءَهَا بَأْسُنَا بَيَاتًا أَوْ هُمْ قَائِلُونَ﴾

[1391] “Azabımız kendilerine” yani o şehirlerin halklarına “gece...” *Beyât^{en}* ifadesi, hal konumunda mastar olup “gece uyurlarken” anlamındadır. Nitekim *bâte beyât^{en} hasen^{en}* (güzel bir gece geçirdi) denildiği gibi, aynı mânada *beytet^{en} hasenet^{en}* de denilir. *هُم قَائِلُونَ* ifadesi de *beyât^{en}* ifadesine ma'tüftür. Sanki “azabımız onlara, gece uyurlarken ya da öğleyn dinlenirlerken gelmiştir” denilmektedir.

[1392] **Şayet** “Âyetteki hazf edilmiş bir muzâf olarak *ehl* (halk) kelimesi *karyetⁱⁿ* kelimesinden önce mi yoksa *أَهْلَكْنَاهَا*'daki zamirden önce mi takdir edilir?” **dersen şöyle derim:** Böyle bir muzâf takdiri, ihtiyaç varsa söz konusu olur; ancak burada böyle bir ihtiyaç yoktur, zira şehir de tıpkı halkı gibi helâk edilebilir. Bu muzâfı [*ehleknâ ehlehâ* şeklinde] *فَجَاءَهَا*'daki zamirden önce takdir etmemizin sebebi ise devamındaki *أَوْ هُمْ قَائِلُونَ* (ya da *onlar* öğleyn dinlenirlerken) ifadesidir. **Şayet** “Arada Vav olmadan, *câ'enî Zeyd^{ün} huve fâris^{ün}* (Zeyd bana atlı olarak geldi) denilmezken, *هُم قَائِلُونَ* ifadesi neyin nesidir [neden Vav-ı Hâliyye olmadan kullanılmıştır]?” **dersen şöyle derim:** Bazı Nahivciler burada Vav'ın hazfedilmiş olduğunu düşünmüşlerdir. Ancak Zeccâc [v. 311/923] bunu reddederek şöyle demiştir: “Eğer *câ'enî Zeyd^{ün} râci^{en} ev huve fâris^{ün}* (Zeyd bana yayan ya da atlı *olarak* geldi) ya da *câ'enî Zeyd^{ün} huve fâris^{ün}* (Zeyd bana atlı *olarak* geldi) diyecek olursan, arada atıf Vav'ı kullanmaya ihtiyaç duymazsın. Çünkü bağlacın zikredilmesi, ilk hal ile ilişkilidir.” Oysa doğru olan şudur: Bir kelime kendisinden önce geçmiş hal konumundaki bir kelimeye atfedildiği zaman, aradaki Vav-ı Hâliye, iki atıf harfinin birlikte kullanılması sebebiyle ağır geldiği için hazfedilir. Çünkü Vav-ı Hâliye aslında atıf Vav'ı olup, vasıl için isti'are olarak kullanılmaktadır. Buna göre *câ'enî Zeyd^{ün} râci^{en} ev huve fâris^{ün}* ifadesi fasih ve kurallı bir ifadedir; fakat *câ'enî Zeyd^{ün} hüve fâris^{ün}* ifadesi nâhoştur.

[1393] “Peki, ‘orayı helâk etmişiz! Bizim o sert azabımız kendilerine gelip çatmıştır’ ifadesinin anlamı nedir? Zira helâk elbette azabın gelmesinden sonra gerçekleşecek değil midir?” **dersen şöyle derim:** Bu ifade, tıpkı “namaza kalktığınız zaman” [Mâide 5/6] ifadesindeki gibi olup anlam, “Oranın helâkini irade etmişiz!” şeklindedir.

[1394] Bu iki vaktin -yani gece uyku vakti ve öğleyn dinlenme vaktinin- hususen seçilmiş olmasının sebebi, bu vakitlerin gaflet ve dinlenme / gevşeklik zamanları olmasıdır. Bu yüzden bu vakitlerde azabın inmesi daha feci ve şiddetli olmaktadır. Nitekim Lût kavmi geceleyn seher vaktinde, Şu'ayb Peygamber'in kavmi ise öğleyn dinlenme vaktinde helâk edilmiştir.

[١٣٩١] {فَجَاءَهَا} فجاء أهلها {بَيَّاتًا}، مصدر واقع موقع الحال، بمعنى بائتين. يقال: بات بياتًا حسنًا، وبיתה حسنة. وقوله {هُم قَائِلُونَ} حال معطوفة على بياتًا، كأنه قيل: فجاءهم بأسنا بائتين أو قائلين.

[١٣٩٢] فَإِنْ قُلْتُ: هل يقدر حذف المضاف الذي هو الأهل قبل {قَرْيَةٍ} أو قبل الضمير في {أَهْلَكْنَاهَا}؟ قلت: إنما يقدر المضاف للحاجة، ولا حاجة، فَإِنَّ القرية تهلك كما يهلك أهلها. وإنما قدرناه قبل الضمير في {فَجَاءَهَا}، لقوله {أَوْ هُمْ قَائِلُونَ}. فَإِنْ قُلْتُ: لا يقال: جاءني زيد هو فارس، بغير واو، فما بال قوله {هُم قَائِلُونَ}؟ قلت: قدر بعض النحويين الواو محذوفة، ورده الزجاج وقال: لو قلت جاءني زيد راجلاً أو هو فارس؛ أو جاءني زيد هو فارس، لم يحتج فيه إلى واو، لأنَّ الذكر قد عاد إلى الأول. والصحيح أنها إذا عطفت على حال قبلها حذفت الواو استئقلاً. لاجتماع حرفي عطف، لأنَّ واو الحال هي واو العطف استعيرت للوصل. فقولك: جاءني زيد راجلاً أو هو فارس، كلام فصيح وارد على حده، وأما جاءني زيد هو فارس فخبيث.

[١٣٩٣] فَإِنْ قُلْتُ: فما معنى قوله {أَهْلَكْنَاهَا فَجَاءَهَا بِأُسْنًا} والإهلاك إنما هو بعد مجيء الأس؟ قلت: معناه أردنا إهلاكها، كقوله {إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ} [المائدة: ٦].

[١٣٩٤] وإنما خصَّ هذان الوقتان، وقت البيات ووقت القيلولة، لأنهما وقت الغفلة والدعة، فيكون نزول العذاب فيهما أشدَّ وأفظع. وقوم لوط أهلكوا بالليل وقت السحر، وقوم شعيب وقت القيلولة.

5. Şiddetli azabımız kendilerine geldiğinde dâvaları sadece, “Biz gerçekten zalimmişiz!” demekten ibaret olmuştur.

[1395] “Dâvaları” yani dinleri adına iddia ettikleri, inançları adına benim-
sedikleri tek şey, dinlerinin bâtil ve fâsit olduğunu itiraf etmeleri ve “Biz ger-
çekten zalimmişiz!” demeleri olmuştur. Bu ifadenin, “feryatları sadece bunu
5 söylemekten ibaret olmuştur” anlamında olması da mümkündür çünkü Al-
lah’ın azabına karşı Allah’tan başkasından imdat dilenemez. Bu ifade, *da’vâhum*
yâ le-kâ’bîn (Feryatları: ‘Yetişin ey Kâ’boğulları!’ şeklinde idi) ifadesinden gel-
mektedir. Yine bu ifadenin “Rablerine duaları sadece O’na itirafta bulunmak-
tan ibarettir” anlamında olması da mümkündür. Çünkü onlar artık duanın
10 kendilerine fayda etmeyeceğini, dua zamanının geçtiğini biliyorlardı; bu yüz-
den de kendilerini kınamak ve hallerine hayıflanmaktan öteye gitmiyorlardı.
دَعَاؤُهُمْ ifadesi, *kânenin* haberi olarak mansuptur. *أَنْ قَالُوا* ise *kânenin* isimdir ve
merfû’dur. Yalnız, bunun aksi de mümkündür.

6. Gerçek şu ki kendilerine peygamber gönderilenleri de peygamber olarak gönderilenleri de sorgulayacağız.

7. Ve akabinde, kendilerine tam bir bilgiyle anlatacağız... Çünkü [dünyada da onlardan] gaip değildik.

[1396] *فَلَنَسْأَلَنَّ الَّذِينَ أُرْسِلَ إِلَيْهِمْ* ifadesinde *ursile* câr ve mecrûrdan müteşek-
kil *ileyhime* isnat edilmiştir. Anlam, “kendilerine peygamber gönderilmiş olan
20 ümmetleri sorgulayacağız” şeklindedir. Allah onlara; peygamberlerine ne ce-
vap verdiklerini, nasıl icabet ettiklerini soracaktır. Bu husus, “Yine, kendilerine
‘Peygamberlere ne cevap verdiniz?’ diye sesleneceği gün” [Kasas 28/65] âyetinde
de ifade edilmiştir. “Peygamber olarak gönderilenleri de sorgulayacağız” ifadesi
25 ise “Allah peygamberleri topladığı gün ‘Size ne cevap verildi?’ dediğinde...”
[Mâide 5/109] âyetindeki gibidir. “Ve akabinde, kendilerine” yani peygamber-
lere ve peygamber gönderilmiş olan ümmetlere yapmış olduklarını “tam bir
bilgiyle” gizli-açık bütün hallerini, fiillerini ve sözlerini “anlatacağız... Çünkü
onlardan” onların yaptıklarından “gaip değildik.”

[1397] **Şayet** “Allah bütün bunları bildiğine ve onlara anlatacağına göre
onlara sormasının anlamı nedir?” **dersen şöyle derim:** Bunun anlamı onlara
yönelik kınama, azarlama ve yaptıklarını kendi dilleri ile itiraf edip peygam-
berlerinin onlar aleyhine şahitlik etmesini sağlamaktır.

٥- ﴿فَمَا كَانَ دَعْوَاهُمْ إِذْ جَاءَهُمْ بِأُسْنَا إِلَّا أَنْ قَالُوا إِنَّا كُنَّا ظَالِمِينَ﴾

[١٣٩٥] {فَمَا كَانَ دَعْوَاهُمْ} ما كانوا يدعونه من دينهم ويتحلونه من مذهبهم إلا اعترافهم ببطلانه وفساده. وقولهم {إِنَّا كُنَّا ظَالِمِينَ} فيما كنا عليه. ويجوز: فما كان استغاثتهم إلا قولهم هذا، لأنه لا مستغاث من الله بغيره، ومن قولهم دعواهم يا لكعب. ويجوز، فما كان دعواهم ربهم إلا اعترافهم لعلمهم أن الدعاء لا ينفعهم، وأن لات حين دعاء، فلا يزدون على ذم أنفسهم وتحسرهم على ما كان منهم. و{دَعْوَاهُمْ} نصب خبر ل{كان}، و{أَنْ قَالُوا} رفع اسم له، ويجوز العكس.

٦- ﴿فَلَنَسْأَلَنَّ الَّذِينَ أُرْسِلَ إِلَيْهِمْ وَلَنَسْأَلَنَّ الْمُرْسَلِينَ﴾

٧- ﴿فَلَنَقْصُصَ عَلَيْهِمْ بَعْلَهُمْ وَمَا كُنَّا غَائِبِينَ﴾

[١٣٩٦] {فَلَنَسْأَلَنَّ الَّذِينَ أُرْسِلَ إِلَيْهِمْ}. {أُرْسِلَ} مسند إلى الجار والمجرور، وهو {إِلَيْهِمْ}، ومعناه: فلنسأل المرسل إليهم وهم الأمم، يسألهم عما أجابوا عنه رسلهم، كما قال: {وَيَوْمَ يُنَادِيهِمْ فَيَقُولُ مَاذَا أَجَبْتُمُ الْمُرْسَلِينَ} [القصص: ٦٥] ونسأل المرسلين عما أجيبوا به، كما قال: {يَوْمَ يَجْمَعُ اللَّهُ الرُّسُلَ فَيَقُولُ مَاذَا أَجَبْتُمُ} [المائدة: ١٠٩]. {فَلَنَقْصُصَ عَلَيْهِمْ} على الرسل والمرسل إليهم ما كان منهم {بَعْلَهُمْ} عالمين بأحوالهم الظاهرة والباطنة وأقوالهم وأفعالهم. {وَمَا كُنَّا غَائِبِينَ} عنهم وعما وجد منهم.

[١٣٩٧] فإن قلت: فإذا كان عالمًا بذلك وكان يقصه عليهم، فما معنى سؤالهم؟ قلت: معناه التوبيخ والتقريع والتقريع إذا فاهوا به بالستتهم وشهد عليهم أنبياءهم.

8. O gün tartı haktır... Kimin tartıya giren (salih amel)leri ağır basarsa, bunlardır işte felâha erenler.

9. Kimin tartıya giren (salih amel)leri de hafif gelirse, bunlar da kendi kendilerini hüsrana uğratanlardır. Çünkü Bizim âyetlerimize 5 zulmeder [yani, iman edeceklerine reddeder]lerdi...

[1398] “O gün tartı haktır” yani amellerin tartılması ve ağır olanı ile hafif olanının ayırt edilmesi haktır. *Vezn* (tartı) kelimesi mübtedâ olarak merfû’dur, haberi ise [o gün] ifadesidir. *el-Hakk* da onun sıfatıdır. Anlam, “Allah’ın ümmetleri ve peygamberleri sorgulayacağı günkü tartı, hak tartıdır, yani âdildir” 10 şeklindedir. *el-Hakk* kelimesi *el-kıst* şeklinde de okunmuştur.

[1399] Bu tartının nasıl olacağı konusunda ihtilaf edilmiştir. Bir görüşe göre amel defterleri bir dili ve iki kefi olan bir tartı ile tartılır; kanıtın tam olması, herkese eşit davranıldığıнын gösterilmesi ve her türlü mazeretin önünün kesilmesi için bütün mahlûkatın gözünün önünde tartılır. Yine Allah onları 15 kendi amelleri konusunda sorguya çeker ve onlar da yaptıklarını, tıpkı defterlerinde yazdığı ve hesap divanında oradan okudukları gibi, kendi dilleri ile de itiraf ederler; elleri, ayakları ve derileri buna şahitlik eder; peygamberler, melekler ve diğer tanıklar da şahitlik ederler. Bir başka görüşe göre ise bu tartı, o günkü âdil hükmün ve düzgün yargının ifadesidir.

[1400] “Kimin *mevâzîni* ağır basarsa” ifadesinde *mevâzîn*, *mizân* ya da *mevzûn* kelimesinin çoğuludur. Yani “kimin tartılan, ölçüye gelen amelleri, yani iyilikleri ağır gelirse” demektir. Ya da *mevâzîn*, onların iyiliklerinin kendisiyle tartıldığı şeydir. Hasan-ı Basrî’nin, “İyiliklerin konulduğu tartının ağır basması, kötülüklerin konulduğu tartının ise hafif gelmesi sezâdır.” dediği nak- 25 ledilmiştir.

[1401] “Bizim âyetlerimize zulmederlerdi” yani yapmaları gerekenin tersini yaparak yalanlandılar, tıpkı فَظَلَمُوا بِهَا (“fakat ona [yani Semud’a verilen deve âyet’i-ne] zulmettiler⁹⁴”) [İsrâ 17/59]) ifadesindeki gibi.

10. Gerçek şu ki sizi yeryüzüne yerleştirdik ve sizin için orada ge- 30 çimlikler meydana getirdik. Ne de az şükrediyorsunuz!

94 *Zulüm*, ihtiram göstereceklerine hunharca kesmiş olmalarıyla gerçekleşmiştir. / ed.

٨- ﴿وَالْوَزْنُ يَوْمَئِذٍ الْحَقُّ فَمَنْ ثَقُلَتْ مَوَازِينُهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ﴾

٩- ﴿وَمَنْ خَفَّتْ مَوَازِينُهُ فَأُولَئِكَ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ بِمَا كَانُوا بِآيَاتِنَا يَظْلِمُونَ﴾

[١٣٩٨] {وَالْوَزْنُ يَوْمَئِذٍ الْحَقُّ} يعني وزن الأعمال والتمييز بين راجحها وخفيفها. ورفعها على الابتداء، وخبره {يَوْمَئِذٍ}. و{الْحَقُّ} صفته، أي والوزن يوم يسأل الله الأمم ورسلمهم الوزن الحق، أي العدل. وقرئ «الْقِسْط».

[١٣٩٩] واختلف في كيفية الوزن؛ فقليل: توزن صحف الأعمال بميزان له لسان وكفتان، تنظر إليه الخلائق، تأكيداً للحجة، وإظهاراً للنصفة، وقطعاً للمعذرة، كما يسألهم عن أعمالهم فيعرفون بها بألسنتهم، وتشهد بها عليهم أيديهم وأرجلهم وجلودهم، وتشهد عليهم الأنبياء والملائكة والأشهاد، وكما ثبت في صحائفهم فيقرؤونها في موقف الحساب. وقيل: هي عبارة عن القضاء السوي والحكم العادل.

[١٤٠٠] {فَمَنْ ثَقُلَتْ مَوَازِينُهُ}، جمع ميزان أو موزون، أي فمن رجحت أعماله الموزونة التي لها وزن وقدر وهي الحسنات؛ أو ما توزن به حسناتهم. وعن الحسن: وحُقَّ لميزان توضع فيه الحسنات أن يثقل؛ وحق لميزان توضع فيه السيئات أن يخف.

[١٤٠١] {بِآيَاتِنَا يَظْلِمُونَ} يكذبون بها ظلمًا، كقوله {فَظَلَمُوا بِهَا} [الإسراء: ٥٩].

١٠- ﴿وَلَقَدْ مَكَّنَّاكُمْ فِي الْأَرْضِ وَجَعَلْنَا لَكُمْ فِيهَا مَعَايِشَ قَلِيلًا مَّا تَشْكُرُونَ﴾

[1402] “Sizi yeryüzüne yerleştirdik”, yani size oradan bir yerleşme yeri tayin ettik ya da sizleri oraya hâkim kıldık; orada tasarrufta bulunma kudreti verdik. “Sizin için orada geçimlikler meydana getirdik.” *Ma’âyiş* kelimesi *ma’î-şetin* çoğulu olup insanın hayatını devam ettirdiği yiyecek, içecek vb. şeyler ya da bunlara ulaşmayı sağlayan şeyler anlamındadır. Bu kelimenin en doğru okunuşu, Ya’nın sarıh bir şekilde seslendirilerek okunmasıdır. İbn Âmir’in [v. 118/736] Ya’yı Hemze’ye dönüştürüp kelimeyi *sahâ’îf* kelimesine benzer şekilde [ma’â’îş] okuduğu nakledilmiştir.

11. Gerçek şu ki sizi yarattık, sonra sizi bir sûrete soktuk, sonra da meleklerle, “Âdem’e secde edin.” dedik. İblis müstesna, hemen secde ettiler. Çünkü o, secde edenlerden değildi.

[1403] “Sizi yarattık, sonra sizi bir sûrete soktuk” yani atanız Âdem’i sûretlendirilmemiş bir çamur olarak yarattık, daha sonra ona sûret verdik. Dikkat ederseniz, “sonra da meleklerle, Âdem’e secde edin.” dedik” buyurmaktadır [yani “sizi...” derken, “atanız Adem’i...” demek istiyor]. “Çünkü o, secde edenlerden”, yani Âdem’e secde edenlerden “değildi.”

12. “Sana Ben emrettiğim halde, seni ne alıkoymdu ki secde etmedin?!” buyurdu. Dedi ki: “Çünkü ben ondan üstünüm; beni ‘ateş’ten yarattın, onu ise çamurdan yarattın.”

[1404] *لَا تَسْجُدْ* ifadesindeki Lâ, sıla ifadesidir, yani olumsuzluk anlamı veren Lâ değildir; bunun delili ise, *قَالَ مَا مَنَعَكَ أَنْ تَسْجُدَ لِمَا خَلَقْتُ بِإِيْدِي* (“Ey İblis!” dedi; ‘Benim iki elimle yarattığım bir varlığa secde etmekten seni alıkoymayan ne?!’ [Sâd 38/75]) âyetidir. Lâ’nın bu şekilde kullanımı, *لَيْلًا يَغْلَمُ أَهْلَ الْكِتَابِ* (“Ehl-i Kitap böylece şunu öğrensini ki” [Hadîd 57/29]) âyetinde de söz konusu olup *li-ellâ ya’leme* [mot-a-mot: “bilmesin diye”] ifadesi, *li-ya’leme* [bilsin diye] anlamındadır. “Peki, o zaman bu Lâ’nın ziyade olarak kullanılmasının ne faydası vardır?” **dersen şöyle derim:** Faydası, başına geldiği fiilin anlamını pekiştirmek, vurgulamaktır. Adeta, “Ehl-i Kitap’ın bilgisi kesin olarak tahakkuk etsin” ve “secdeyi tahakkuk ettirmekten, onu kendin için gerekli görmekten seni alıkoymayan nedir?” denilmektedir.

[1405] “Ben emrettiğim halde” zira benim sana secde etmeni emretmiş olmam, bunu sana muhakkak yapılması gereken, kaçınılmaz olarak yerine getirilmesi icap eden bir görev haline getirir.

[١٤٠٢] {مَكَّنَّاكُمْ فِي الْأَرْضِ} جعلنا لكم فيها مكاناً وقراراً؛ أو ملكناكم فيها وأقدرناكم على التصرف فيها، {وَجَعَلْنَا لَكُمْ فِيهَا مَعَايِشَ}، جمع معيشة وهي ما يعاش به من المطاعم والمشارب وغيرها؛ أو ما يتوصل به إلى ذلك. والوجه تصريح الياء. وعن ابن عامر: أنه همز، على التشبيه بصحائف.

٥ - ١١- ﴿وَلَقَدْ خَلَقْنَاكُمْ ثُمَّ صَوَّرْنَاكُمْ ثُمَّ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ لَمْ يَكُنْ مِنَ السَّاجِدِينَ﴾

[١٤٠٣] {وَلَقَدْ خَلَقْنَاكُمْ ثُمَّ صَوَّرْنَاكُمْ} يعني خلقنا أباكم آدم طيناً غير مصوّر، ثم صورناه بعد ذلك. ألا ترى إلى قوله {ثُمَّ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ} الآية. {مَنْ السَّاجِدِينَ} ممن سجد لآدم.

١٠ - ١٢- ﴿قَالَ مَا مَنَعَكَ أَلَّا تَسْجُدَ إِذْ أَمَرْتُكَ قَالَ أَنَا خَيْرٌ مِنْهُ خَلَقْتَنِي مِنْ نَارٍ وَخَلَقْتَهُ مِنْ طِينٍ﴾

[١٤٠٤] {أَلَّا تَسْجُدَ}: لا، في {أَلَّا تَسْجُدَ} صلة بدليل قوله {مَا مَنَعَكَ أَنْ تَسْجُدَ لِمَا خَلَقْتُ بِإِيدِي} [ص: ٧٥]. ومثلها {لَوْلَا يَعْلَمُ أَهْلُ الْكِتَابِ} [الحديد: ٢٩] بمعنى ليعلم. فإن قلت: ما فائدة زيادتها؟ قلت: تأكيد معنى الفعل الذي تدخل عليه وتحقيقه؛ كأنه قيل: ليتحقق علم أهل الكتاب. وما منعك أن تحقق السجود وتلزمه نفسك؟

[١٤٠٥] {إِذْ أَمَرْتُكَ} لأن أمري لك بالسجود أوجبه عليك إيجاباً وأحتمه عليك حتماً لا بد منه.

[1406] **Şayet** “Neden onu secdeden alıkoyan şeyin ne olduğunu sormuş-
tur, onu zaten biliyor değil midir?” **dersen şöyle derim:** Bunu, onu kınamak
ve inatçılığını, küfrünü, kibrini, aslı ile iftihar edişini, Âdem’in aslını küçük
görüşünü, Rabbinin emrine muhalefet etmiş olduğunu, faziletçe daha üstün
5 olanın altta olana secde etmesinin yanlış olduğunu düşünmekle kendisine
verilmiş ilâhî emrin kendisi için vacip olmadığına inandığını göstermek için
söylemiştir.

[1407] **Şayet** “İblis’in ‘seni alıkoyan nedir?’ şeklindeki soruya cevap olarak
‘çünkü ben ondan daha hayırlıyım’ şeklinde cevap vermesi nasıl söz konusu
10 olabilir? Zira bu soruya cevap olarak, ‘beni falan şey alıkoydu’ demesi gerek-
mez miydi?” **dersen şöyle derim:** Aslında “Ben ondan daha hayırlıyım” sözüyle
yeni bir anlatım başlamıştır [yani bu, o soruya cevap değildir] ve bu anlatımda İblis
kendisinin Âdem’den daha üstün olduğunu bildirmekte ve bu üstünlüğün ne-
denini ifade etmektedir ki bu da onun aslının ateş, Âdem’in aslının ise çamur
15 olmasıdır. Bu ifadeden, hem o sorunun cevabı hem de daha fazlası anlaşılma-
kıdadır, yani emri yadırgamakta ve kendisi gibi bir varlığın Âdem gibi bir varlığa
secde etmekle memur olmasını uzak görmektedir. Adeta “Bu sıfatlara sahip
birine böyle bir emir vermek olacak şey değil!” demiş olmaktadır.

**13. Buyurdu ki: “Öyle ise in oradan! Orada büyüklenmek sana düş-
20 mez! Çık, şüphesiz küçülenlerdensin sen!”**

[1408] “Öyle ise in oradan!” Yani itaatkâr ve mütevazı meleklerin mekânı
olan gökten, âsi, mütekebbir insan ve cinlerin mekânı olan yeryüzüne. “Ora-
da büyüklenmek” ve isyan etmek “sana düşmez” böyle bir şey yapman uygun
değildir. “Çık, şüphesiz küçülenlerdensin sen!” Yani kibirlenmiş olduğun için
25 Allah nezdinde ve O’nun dostları nezdinde küçük ve değersiz kimselerdensin.
Nitekim bir kişiyi aşağılamak istediğin zaman ona, *kum sāğir^{an}* (küçük olarak
kalk) dersin, bunun tam tersi bir durumda ise, *kum râşid^{en}* (doğru yol ehli ola-
rak kalk) dersin. Burada da İblis kibirlilik gösterince küçüklüğe maruz kalmış-
tır. Ömer (r.a.)’ın, “Kim Allah karşısında tevazu gösterirse Allah onun kadrini,
30 kıymetini artırır ve ona ‘yücel, Allah seni yüceltsin’ buyurur; kim de kibirlenir
ve düşmanca tavır takınırsa Allah onu yere fırlatır!” dediği nakledilmiştir.

14. “Onların tekrar diriltilecekleri güne kadar bana mühlet ver.” dedi.

15. “Mühlet verilenlerdensin elbette.” buyurdu.

[١٤٠٦] فَإِنْ قُلْتَ: لِمَ سَأَلَهُ عَنِ الْمَانِعِ مِنَ السَّجُودِ، وَقَدْ عَلِمَ مَا مَنَعَهُ؟ قُلْتَ: لِلتَّوْبِيخِ، وَلِإِظْهَارِ مَعَانِدَتِهِ وَكَفْرِهِ وَكِبَرِهِ وَافْتِخَارِهِ بِأَصْلِهِ وَازْدِرَائِهِ بِأَصْلِ آدَمَ، وَأَنَّهُ خَالَفَ أَمْرَ رَبِّهِ مَعْتَقِدًا أَنَّهُ غَيْرُ وَاجِبٍ عَلَيْهِ، لَمَّا رَأَى أَنَّ سَجُودَ الْفَاضِلِ لِلْمَفْضُولِ خَارِجٌ مِنَ الصَّوَابِ.

٥ [١٤٠٧] فَإِنْ قُلْتَ: كَيْفَ يَكُونُ قَوْلُهُ {أَنَا خَيْرٌ مِنْهُ} جَوَابًا لَمَّا مَنَعَكَ؟ وَإِنَّمَا الْجَوَابُ أَنْ يَقُولَ: مَنَعَنِي كَذَا. قُلْتَ: قَدْ اسْتَأْنَفَ قِصَّةَ أَخْبَرُ فِيهَا عَنْ نَفْسِهِ بِالْفَضْلِ عَلَى آدَمَ، وَبَعْلَةَ فَضْلِهِ عَلَيْهِ، وَهُوَ أَنَّ أَصْلَهُ مِنَ نَارٍ وَأَصْلُ آدَمَ مِنْ طِينٍ، فَعَلِمَ مِنْهُ الْجَوَابُ وَزِيَادَةُ عَلَيْهِ، وَهِيَ إِنْكَارُ لِلْأَمْرِ وَاسْتِبْعَادُ أَنْ يَكُونَ مِثْلَهُ مَأْمُورًا بِالسَّجُودِ لِمِثْلِهِ، كَأَنَّهُ يَقُولُ: مَنْ كَانَ عَلَى هَذِهِ الصِّفَةِ كَانَ مُسْتَبْعَدًا أَنْ يُؤْمَرَ بِمَا أُمِرَ بِهِ.

١٠ ١٣- ﴿قَالَ فَاهْبِطْ مِنْهَا فَمَا يَكُونُ لَكَ أَنْ تَتَكَبَّرَ فِيهَا فَاخْرُجْ إِنَّكَ مِنَ الصَّاغِرِينَ﴾

[١٤٠٨] {فَاهْبِطْ مِنْهَا} مِنَ السَّمَاءِ الَّتِي هِيَ مَكَانُ الْمَطِيعِينَ الْمُتَوَاضِعِينَ مِنَ الْمَلَائِكَةِ، إِلَى الْأَرْضِ الَّتِي هِيَ مَقَرُّ الْعَاصِينَ الْمُتَكَبِّرِينَ مِنَ الثَّقَلِينَ. {فَمَا يَكُونُ لَكَ} فَمَا يَصِحُّ لَكَ {أَنْ تَتَكَبَّرَ فِيهَا} وَتَعْصِي {فَاخْرُجْ إِنَّكَ مِنَ الصَّاغِرِينَ} مِنْ أَهْلِ الصَّغَارِ وَالْهَوَانِ عَلَى اللَّهِ وَعَلَى أَوْلِيَائِهِ، لِتَكْبَرِكَ؛ كَمَا تَقُولُ لِلرَّجُلِ: قُمْ صَاحِرًا، إِذَا أَهْنَتْهُ. وَفِي ضِدِّهِ: قُمْ رَاشِدًا. وَذَلِكَ أَنَّهُ لَمَّا أَظْهَرَ الْاسْتِكْبَارَ أَلْبَسَ الصَّغَارَ. وَعَنْ عَمْرِو بْنِ رَضِي اللَّهِ عَنْهُ: مَنْ تَوَاضَعَ لِلَّهِ رَفَعَ اللَّهُ حَكَمَتَهُ. وَقَالَ: انْتَعَشْ، أَنْعَشْكَ اللَّهُ. وَمَنْ تَكَبَّرَ وَعَدَا طَوْرَهُ وَهَصَبَهُ اللَّهُ إِلَى الْأَرْضِ.

١٤- ﴿قَالَ أَنْظِرْنِي إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ﴾

٢٠ ١٥- ﴿قَالَ إِنَّكَ مِنَ الْمُنْظَرِينَ﴾

[1409] **Şayet** “İblis’in süre talebi neden kabul edilmiştir? Zira o sırf Allah’ın kullarını yoldan çıkarmak, onları ifsat etmek için bu süreyi istemiştir.”

dersen şöyle derim: Çünkü bu durum kulların imtihanını ihtiva etmektedir ve İblis’e muhalefet etmek en büyük sevaplardandır. Bu durum, dünyada yaratılmış olan türlü zevkler, eğlenceler, insanların gönüllerine yerleştirilen arzular gibi olup hepsini Allah, kullarını imtihan etmek için yaratmıştır.

16. Dedi ki: “Öyleyse, beni azdırmaya karşılık ben de onlar(ı azdırmak) için Senin dosdoğru yolunun üzerine çörekleneceğim!”

17. “Sonra onlara; önlerinden, arkalarından, sağlarından ve sollarından sokulacağım... Ve Sen onların çoğunu minnettar bulmayacaksın.”

[1410] “Beni azdırmaya karşılık”, yani senin beni azdırmış olman sebebiyle “ben de onlar [ı azdırmak] için çörekleneceğim!” Allah’ın İblis’i azdırması; ona azmasına sebep olan şeyi yani Âdem’e secde etmeyi emretmiş, onu bununla mükellef tutmuş olması, onun da hem zâtî olarak hem de konum itibariyle kendisinden de Âdem’den de daha faziletli olan melekler gibi sebat edememiş olmasıdır. Ebû Bekr el-Esamm’dan [v. 200/816] şöyle nakledilmiştir: Sen bana secdeyi emrettin ama burnumun büyüklüğü beni isyana sevk etti. Anlam şöyledir: Bu azgınlığa [insanlar yüzünden] düşer olduğum için ben de onları azdırmaya çalışacağım; nasıl ben onlar yüzünden bozulduysam, onlar da benim yüzümden bozulacaklar!

[1411] **Şayet** “فِيمَا أُغْوَيْتَنِي”deki Bâ neye taalluk etmektedir? Bunun ‘çörekleneneceğim’ ifadesine taalluk etmesi, bu ifadenin başındaki kasem Lâm’ı yüzünden mümkün değildir; zira *vallâhi bi-Zeydⁱⁿ le-âmuranne* (Vallahi, Zeyd’e emredeceğim) gibi bir ifade kullanmak doğru olmaz?” **dersen şöyle derim:** Bâ, hafzedilmiş bir kasem fiiline taalluk etmektedir ki bunu, “Senin beni azdırmaya karşılık, ben de Allah’a yemin ederim ki ... çörekleneceğim!” şeklinde takdir etmek mümkündür. Yani anlam, “Senin beni azdırmış olman sebebiyle yemin ediyorum ki!” şeklindedir. Bâ’nın kasem için olması, yani “Senin beni azdırmaya yemin ederim ki ... çörekleneceğim!” anlamında olması da mümkündür. İblis’in ‘azdırma’ fiiline ant içmiş olması ise, bunun bir tür yükümlü tutma [teklîf] olmasındandır; *teklîf* ise ebedî saadet imkânı sunduğundan Allah’ın en güzel fiillerindendir; bu yüzden de üzerine ant içilmeye lâyıktır.

[١٤٠٩] فَإِنْ قُلْتُ: لِمَ أُجِيبُ إِلَى اسْتِنَظَارِهِ؟ وَإِنَّمَا اسْتَظْنَرُ لِيُفْسِدَ عِبَادَهُ وَيُغْوِيَهُمْ. قُلْتُ: لِمَا فِي ذَلِكَ مِنْ ابْتِلَاءِ الْعِبَادِ، وَفِي مُخَالَفَتِهِ مِنْ أَعْظَمِ الثَّوَابِ، وَحُكْمِهِ حَكَمَ مَا خُلِقَ فِي الدُّنْيَا مِنْ صُنُوفِ الزُّخَارِفِ وَأَنْوَاعِ الْمَلَاذِّ وَالْمَلَاهِي، وَمَا رَكِبَ فِي الْأَنْفُسِ مِنَ الشَّهَوَاتِ لِيَمْتَحَنَ بِهَا عِبَادَهُ.

٥ - ١٦- ﴿قَالَ فَبِمَا أَغْوَيْتَنِي لَأَقْعُدَنَّ لَهُمْ صِرَاطَكَ الْمُسْتَقِيمَ﴾

١٧- ﴿ثُمَّ لَا تَجِدُ فِيهِمْ مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ وَمِنْ خَلْفِهِمْ وَعَنْ أَيْمَانِهِمْ وَعَنْ شَمَائِلِهِمْ وَلَا تَجِدُ أَكْثَرَهُمْ شَاكِرِينَ﴾

[١٤١٠] {فَبِمَا أَغْوَيْتَنِي} فسبب إغوائك إياي {لَأَقْعُدَنَّ لَهُمْ}. وهو تكليفه إياه ما وقع به في الغي ولم يثبت كما ثبتت الملائكة مع كونهم أفضل منه ١٠ ومن آدم أنفُسًا ومناصب. وعن الأصم: أمرتني بالسجود فحملني الأنف على معصيتك. والمعنى: فسبب وقوعي في الغي لأجتهدن في إغوائهم حتى يفسدوا بسببي، كما فسدت بسببهم.

[١٤١١] فَإِنْ قُلْتُ: بِمَ تَعَلَّقْتُ الْبَاءَ، فَإِنْ تَعَلَّقَهَا بِ{لَأَقْعُدَنَّ} يَصْدُّ عَنْهُ لَامُ الْقِسْمِ، لَا تَقُولُ: وَاللَّهِ بَزِيدٍ لَأُمُزِّنَ؟ قُلْتُ: تَعَلَّقْتُ بِفَعْلِ الْقِسْمِ الْمَحْذُوفِ تَقْدِيرُهُ: فَبِمَا أَغْوَيْتَنِي أَقْسَمُ بِاللَّهِ لَأَقْعُدَنَّ، أَيْ فَسَبَبُ إِغْوَائِكَ أَقْسَمَ. وَيَجُوزُ أَنْ تَكُونَ الْبَاءُ ١٥ لِلْقِسْمِ، أَيْ: فَأَقْسَمُ بِإِغْوَائِكَ لَأَقْعُدَنَّ، وَإِنَّمَا أَقْسَمُ بِالْإِغْوَاءِ؛ لِأَنَّهُ كَانَ تَكْلِيفًا، وَالتَّكْلِيفُ مِنْ أَحْسَنِ أَعْمَالِ اللَّهِ، لَكُونَهُ تَعْرِيفًا لِسَعَادَةِ الْأَبَدِ، فَكَانَ جَدِيرًا بِأَنْ يَقْسَمَ بِهِ.

[1412] Mücbire'nin yalanlarından biri de Tāvûs b. Keysân'a [v.106/725] isnatla naklettikleri şu haberdır: Anlatıldığına göre Tāvûs Mescid-i Haram'da iken yanına kaderi reddetmekle suçlanan büyük fakihlerden biri gelip oturmuş. Tāvûs ona, "Ayağa kendin mi kalkarsın yoksa kaldırılır mısın?" demiş; o da kalkmış [gitmiş]. Tāvûs'a, "Böyle fakih bir adama bu sözü söyledin hâ?!" denilince "İblis ondan daha fakihti ama 'Rabbim, beni *azdırdığın* için' demişti; bu ise, 'Ben kendimi azdırırım!' diyor." demiş...-Çirkin fiilleri kendilerini helak edercesine Allah'a izâfe ederken, işi Peygamber, sahâbe ve tâbi'in adına yalan uydurmaya kadar götüren bu adamların hali nice olacak sence?!

10 [1413] فِيمَا أُغْوِيَنِي'deki Mâ'nın soru ifadesi olduğu da söylenmiştir; İblis adeta "Beni neyle azdırdın?" diye sormuş, sonra da "Yemin olsun ki çörekleneceğim." diye yeni bir söze başlamıştır. Soru edatı olan Mâ'nın [fe-bi-me şeklinde değil de] Elif'li olarak telaffuz edilmesi, bu harf bir harf-i cer ile birleştiği zaman, son derece nadir ve kural dışı bir kullanımıdır.

15 [1414] Ğayyın (azgınlığın) aslı fesattır; midede bir rahatsızlık, bozulma olduğu zaman, bu kökten ğave'l-fasilⁱⁱ denilir.

[1415] "Ben de onlar[ı azdırmak] için Senin dosdoğru yolunun üzerine çörekleneyeceğim." Yani tıpkı düşmanın yoldan geçenleri engellemek üzere yolu kapatıp kesmesi gibi ben de İslâm yolu üzerine çöküp onların karşısına çıkacağım. صراطك, zarf olarak mansuptur. Bunun bir benzeri;

[Doğruca hedefe gider mızrağı, hafifçe titreyerek]

Tilkinin yolda sür'atle ve yalpalayarak gitmesi gibi

25 Zeccâc [v. 311/923] bunu Arapların, *duribe Zeyd^{ün} ez-zahr^a ve'l-batn^e* (Zeyd, sırtına ve karnına vurularak darp edildi) ifadelerine benzetmiştir ki bu ifadede *'ale'z-zahrⁱ ve'l-batnⁱ* (sırtına ve karnına) anlamı kastedilmiştir.

[1416] Peygamber (s.a.)'in şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir: "Kuşkusuz şeytan Âdemoğlunun yollarına oturur, onun İslâm yolunda karşısına oturur ve ona 'Demek, atalarının dinini terk ediyorsun?!' der. Âdemoğlu şeytana uymayıp Müslüman olursa, o zaman onun hicret yoluna oturur ve 'Demek, vatanını terk edip gurbet ellere gidiyorsun!?' der. Âdemoğlu yine ona karşı çıkar ve hicret eder. Bu sefer de onun cihâd yoluna oturur ve 'Demek, savaşım öleceksin hâ! Senden sonra malın taksim edilecek, hanımın başkasıyla evlenecek!' der ama Âdemoğlu ona karşı çıkar ve savaşır." [Nesâî, "Cihâd", 19]

[١٤١٢] ومن تكاذيب المجبرة ما حكوه عن طاوس: أنه كان في المسجد الحرام فجاء رجل من كبار الفقهاء يرمي بالقدر، فجلس إليه فقال له طاوس: تقوم أو تقام؟ فقام الرجل. فقليل له: أنقول هذا لرجل فقيه؟ فقال: ”إبليس أفقه منه؛ قال: رب بما أغويتني، وهذا يقول: أنا أغوي نفسي!“ وما ظنك بقوم بلغ من تهالكهم على إضافة القبائح إلى الله سبحانه، أن لفقوا الأكاذيب على الرسول والصحابة والتابعين.

[١٤١٣] وقيل: {مَا} للاستفهام، كأنه قيل: بأي شيء أغويتني، ثم ابتدئ لأقعدن. وإثبات الألف إذا أدخل حرف الجر على ما الاستفهامية، قليل شاذ.

[١٤١٤] وأصل الغي الفساد. ومنه: غوى الفصيل، إذا بشم. والبشم: فساد في المعدة. ١٠

[١٤١٥] {لَأَقْعُدَنَّ لَهُمْ صِرَاطَكَ الْمُسْتَقِيمَ} لأعرضن لهم على طريق الإسلام كما يعترض العدو على الطريق ليقطعه على السابلة. وانتصابه على الظرف، كقوله:

كَمَا عَسَلَ الطَّرِيقَ الثَّعْلَبُ ❁

١٥ وشبهه الزجاج بقولهم: ضرب زيد الظهر والبطن، أي على الظهر والبطن.

[١٤١٦] وعن رسول الله ﷺ: ”إن الشيطان قعد لابن آدم بَأَطْرُقِهِ؛ قعد له بطريق الإسلام فقال له: تدع دين آبائك، فعصاه فأسلم؛ ثم قعد له بطريق الهجرة فقال له: تدع ديارك وتتغرب، فعصاه فهاجر؛ ثم قعد له بطريق الجهاد فقال له: تقاتل فتقتل فيقسم مالك وتنكح امرأتك، فعصاه فقاتل.“

[1417] “Sonra onlara; önlerinden, arkalarından, sağlarından ve sollarından sokulacağım” yani düşmanın -genelde- saldırdığı dört bir taraftan saldıracağım! Bu, tıpkı “Onlardan gücünün yettiğini sesle yerinden oynat, süvari ve piyadelerine üzerlerine giderek onları kendine meylettir; onların mallarına ve çocuklarına ortak ol; ve onlara vaatlerde bulun!” [İsrâ 17/64] âyetinde olduğu gibi, şeytanın vesvesesini, imkân buldukça ve kula güç yetirdikçe onu yoldan çıkarmasını anlatmak üzere kullanılan bir temsildir.

[1418] **Şayet** “Neden *خَلْفَهُمْ* وَمِنْ أَيْدِيهِمْ (önlerinden ve arkalarından) ifadesinden ibtidâ harfi olan *Min*, *وَعَنْ أَيْمَانِهِمْ وَعَنْ شَمَائِلِهِمْ* (sağlarından ve sollarından) ifadesinde ise mücavezet (geçme, aşma) anlamı veren *An* kullanılmıştır?” **dersen şöyle derim:** Fiil mef’ûlün fih alırken nasıl harf-i cer ile alıyorsa mef’ûlün bih alırken de öyle olur. Nasıl ki fiiller mef’ûl alırken kullanılan harf-i cerler [*hurûfu’-te’addî*] mef’ûlün fih alınırken farklılık arz ediyorsa, mef’ûlün bih alırken de farklılık arz eder. Bu, kıyas yolu ile değil, ancak öncekilerden iştirme yoluyla alınıp öğrenilecek bir dil meselesidir. Bu noktada sadece, iştirilen şeyin dildeki sıhhati incelenir. Arapların, *celese ‘an yemînihî*, *‘alâ yemînihî*, *‘an şimâlihî* ve *‘alâ şimâlihî* gibi ifadeleri kullandıklarını duyduğumuzda şöyle deriz: Burada kullanılan *‘alâ yemînihî*nin mânası, onun tıpkı bir şeye hâkim olan kişinin onun üzerini kaplaması gibi sağ tarafa yerleşmiş olduğudur; *‘an yemînihî*nin anlamı ise sağ tarafından söz edilen kimseden ayrı, ondan uzak olarak, ona yapışık, bitişik olmayacak şekilde oturdu demektir. Sonra bu ifadeler çok kullanılınca hem yanına oturduğu kimse ile bitişik olmayacak şekilde oturan kimse için hem de diğer kimseler için kullanılır olmuştur. Bu durumu daha önce *te’âle* fiili ile ilgili olarak zikretmiştik.⁹⁵ Mef’ûlün bihte bunun benzeri ise *rameytü ‘anî’l-kavsî* (yaydan uzaklaştırarak attım), *‘ale’l-kavsî* (yay üzerinden attım), *mine’l-kavsî* (yaydan itibaren attım) gibi kullanımlardır. Çünkü ok, yaydan uzaklaşmakta olduğu gibi atılacağı esnada yayın üzerine de konulmaktadır. Yine atma fiili yaydan itibaren başlamaktadır. Aynı şekilde, *celese beyne yedeyhi* ve [*celese*] *halfehû* (önüne -ve arkasına- oturdu) dedikleri zaman *fî* (de - da) anlamı kastedilir; çünkü ön ve arka, fiilin işlendiği mekânlar olarak zarf ifadeleridir. Yine *min beyni yedehyi ve min halfihî* de denilir; çünkü fiil bu iki yönün bir noktasından başlar. Benzer şekilde *ci’tühû mine’l-leylî* (ona gecedен geldim) dersin, “gecenin bir anında geldim” demek istersin.

95 Bkz. En’âm 6/151 hk. / çev.

[١٤١٧] {ثُمَّ لَا تَنِيَّهُمْ} من الجهات الأربع التي يأتي منها العدو في الغالب. وهذا مثل لوسوسته إليهم وتسويله ما أمكنه وقدر عليه، كقوله {وَاسْتَفْزَزْ مَنْ اسْتَطَعَتْ مِنْهُمْ بِصَوْتِكَ وَأَجْلِبْ عَلَيْهِم بِخَيْلِكَ وَرَجِلِكَ} [الإسراء: ٦٤].

[١٤١٨] فَإِنْ قُلْتَ: كيف قيل: {مَنْ بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمِنْ خَلْفِهِمْ} بحرف الابتداء ٥ {وَعَنْ أَيْمَانِهِمْ وَعَنْ شَمَائِلِهِمْ} بحرف المجاوزة؟ قلت: المفعول فيه عدي إليه الفعل نحو تعديته إلى المفعول به. فكما اختلفت حروف التعدية في ذاك اختلفت في هذا، وكانت لغة تؤخذ ولا تقاس. وإنما يفتش عن صحة موقعها فقط. فلما سمعناهم يقولون: جلس عن يمينه وعلى يمينه، وعن شماله وعلى شماله، قلنا: معنى «على يمينه» أنه تمكن من جهة اليمين تمكن المستعلي من اليمين عليه. ومعنى «عن يمينه» أنه جلس متجافياً عن صاحب اليمين منحرفاً عنه غير ملاصق له. ثم كثر حتى استعمل في المتجافي وغيره، كما ذكرنا في «تعال». ونحوه من المفعول به قولهم رميت عن القوس، وعلى القوس، ومن القوس؛ لأن السهم يبعد عنها، ويستعليها إذا وضع على كبدها للرمي، ويتدئ الرمي منها. كذلك قالوا: جلس بين يديه وخلفه، بمعنى فيه؛ ١٥ لأنهما طرفان للفعل. ومن بين يديه ومن خلفه؛ لأن الفعل يقع في بعض الجهتين، كما تقول: جئته من الليل، تريد بعض الليل.

[1419] Şakîk-i Belhî'nin [v. 194/810] şöyle dediği nakledilmiştir: Hiçbir sabah olmamıştır ki şeytan benim yolumun üzerindeki dört gözetleme noktasında, yani önümde, arkamda, sağımda, solumda oturmuş olmasın. Önümde oturduğunda "Korkma yâ, Allah bağışlayıcıdır, merhametlidir!" der. Ben de
 5 bunun üzerine "Şüphesiz 'bağışladıkça bağışlayıcı'yımdır Ben; [ama] dönüş yapan, iman edip salih amel işleyen, sonra da doğru yolda giden kimseler için..." [TâHâ 20/82] âyetini okurum. Arkamda oturduğunda, geride bıraktığım aile efradımı hatırlatarak beni korkutmaya çalışır. Ben de "Yeryüzünde hiçbir canlı yoktur ki rızkı Allah'a ait olmasın." [Hûd 11/6] âyetini okurum. Sağ tarafımda
 10 otururken bana övgüler yağdırarak yaklaşır. Ben de "Âkıbet müttakilerindir" [A'râf 7/128] âyetini okurum. Solumda oturduğunda ise bana şehvî şeylerle yaklaştırmaya çalışır. Ben de "İşte, kendileri ile o arzu ettikleri şeyin arasına böyle böyle set çekildi." [Sebe' 34/54] âyetini okurum.

[1420] "Ve Sen onların çoğunu minnettar bulmayacaksın." İblis bunu zan
 15 olarak söylemiştir, bunun delili ise "Gerçek şu ki İblis, onlar hakkındaki zannında doğru çıkmış; [müminlerden bir grup hariç] ona uymuşlardı." [Sebe' 34/20] âyetidir. Bir görüşe göre İblis bunu, durumu Allah Teâlâ'nın bildirmesi ile öğrenen meleklerden duymuştur.

18. Buyurdu ki: "Ayıplanmış ve kovulmuş olarak çık oradan! Yemin ederim, onlardan kim sana uyar, Cehennem'i tamamen sizlerle dolduracağım!"
 20

[1421] مَذْمُومًا zemmetmek anlamında, *ze'emehû* fiilinden türemiştir. Züh-rî [v. 124/742] bunu, tahfif ile *mezûm^{en}* şeklinde okumuştur. Bu okuyuş tıpkı *mes'ûlün mes'ûl* şeklinde telaffuz edilmesi gibidir. لَمَنْ تَبِعَكَ (sana kim tâbi olursa) ifadesindeki Lâm, yemine hazırlık Lâm'ıdır. لَأَمْلَأَنَّ (kesinlikle dolduracağım) ifadesi ise kasemin cevabı olup şartın cevabı yerine geçmektedir. *Minküm* (sizlerle) yani, seni ve onlardan sana uyanlarla... Ancak tağlib sıygası gereği muhatap zamiri kullanılmıştır. Bunun bir benzeri, إِنَّكُمْ قَوْمٌ تَجْهَلُونَ ("Siz gerçekten cahil bir topluluksunuz." [A'râf 7/138]) ifadesinde söz konusudur.

[1422] İsmet rivayetine göre Âsım [v. 127/745], لَمَنْ تَبِعَكَ ifadesini Lâm'ın kesresi ile لِمَنْ تَبِعَكَ şeklinde okumuştur ki mâna, "Bu tehdit, onlardan sana uyanlar içindir" şeklinde olur. Tehdit de "Cehennem'i tamamen sizlerle dolduracağım!" ifadesidir. Bu durumda لَأَمْلَأَنَّ mübtedâ konumundadır; لَمَنْ تَبِعَكَ ise onun haberidir.

[١٤١٩] وعن شقيق: ما من صباح إلا قعد لي الشيطان على أربع مراصد: من بين يديّ، ومن خلفي، وعن يميني، وعن شمالي؛ أما من بين يدي فيقول: لا تخف، فإن الله غفور رحيم، فأقرأ {وَإِنِّي لَغَفَّارٌ لِّمَن تَابَ وَآمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا} [طه: ٨٢]. وأما من خلفي، فيخوفني الضيعة على مخلفي فأقرأ: {وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا} [هود: ٦]. وأما من قبل يميني، فيأتيني من قبل الشاء فأقرأ: {وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ} [الأعراف: ١٢٨]. وأما من قبل شمالي فيأتيني من قبل الشهوات فأقرأ: {وَحِيلَ بَيْنَهُمْ وَبَيْنَ مَا يَشْتَهُونَ} [سبأ: ٥٤].

[١٤٢٠] {وَلَا تَجِدُ أَكْثَرَهُمْ شَاكِرِينَ} قاله تظنيًا، بدليل قوله {وَلَقَدْ صَدَقَ عَلَيْهِمْ إِبْلِيسُ ظَنَّهُ} [سبأ: ٢٠]. وقيل: سمعه من الملائكة بإخبار الله تعالى لهم.

١٠ - ١٨- ﴿قَالَ اخْرُجْ مِنْهَا مَذْذُومًا مَّدْحُورًا لَمَنْ تَبِعَكَ مِنْهُمْ لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنْكُمْ أَجْمَعِينَ﴾

[١٤٢١] {مَذْذُومًا} من ذأمه، إذا ذمه. وقرأ الزهري «مَذْذُومًا»، بالتخفيف، مثل مسول في مسئول. واللام في {لَمَنْ تَبِعَكَ} موطئة للقسم. و{لَأَمْلَأَنَّ} جوابه، وهو ساذ مسدّ جواب الشرط. {مِنْكُمْ} منك ومنهم؛ فغلب ضمير المخاطب، كما في قوله {إِنَّكُمْ قَوْمٌ تَبْجَهُلُونَ} [الأعراف: ١٣٨].

[١٤٢٢] وروى عصمة عن عاصم «لَمَنْ تَبِعَكَ» بكسر اللام، بمعنى: لمن تبعك منهم هذا الوعيد، وهو قوله {لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنْكُمْ أَجْمَعِينَ}، على أن {لَأَمْلَأَنَّ} في محل الابتداء، ولَمَنْ تَبِعَكَ خبره.

19. “Ey Âdem! Sen de eşinle birlikte Cennet’e yerleş. Dilediğiniz şeylerden yiyin fakat şu ağaca yaklaşmayın, sonra zalimlerden olursunuz.”

20. Derken, şeytan ayıp yerlerini kendilerine göstermek için ikisine de vesvese verdi: “Siz birer meleğe dönüşürsünüz ya da ölümsüzlerden olursunuz diye Rabbiniz sizi bu ağaçtan men etti.” dedi.

21. “İnanın, ben sizin iyiliğinizi isteyenlerdenim” diye de ikisine ant içti.

22. Böylece, onları kandırarak ikisini birden (makamlarından) aşağı indirdi... Ağaçtan tattıklarında, ayıp yerleri kendilerine görünmüş ve üzerlerini Cennet yaprağıyla örtmeye başlamışlardı... Rableri onlara: “Ben sizi o ağaçtan men etmemiş miydim?! Ben size, ‘Şeytan sizin için apaçık bir düşmandır’ dememiş miydim?” diye seslendi.

[1423] “Ey Adem!” Dedik ki: “Ey Âdem!” هَذِهِ الشَّجَرَةُ ifadesi هَذِهِ şeklinde de okunmuştur; çünkü هَذِهِ ifadesinin aslı Yâ’lıdır, Hâ ondan bedeldir. İnsan gizlice ve tekrarlayarak konuştuğu zaman vesvese fiili kullanılır; vesvese’l-huliyy^u (takılar fısıldadı) ifadesi de buradan türetilmiştir. Bu fiil nesnesini harf-i cersiz alır. Bu noktada, tıpkı velvelet el-mer’et^ü (kadın feryad u figân etti) ve va’va’a ez-zi’b^u (kurt uludu) ifadeleri gibidir. Vesvese yapana -Vav’ın kesresi ile- racül^{ün} müvesvis^{ün} denilir; vesveseye maruz kalan kimseye ise müvesves^{ün} denilmez, bunun yerine müvesves^{ün} le-hû ya da müvesves^{ün} ileyhi denilir. Vesvese le-hû fiilinin mânası, “onun için vesvese yaptı” şeklinde, vesvese ileyhi fiilinin anlamı ise “ona vesvese verdi” şeklindedir.

[1424] “Kendilerine göstermek için...” Şeytan bunu amaç edinmiş, başkalarının açık olarak görmesini istemedikleri ve örtülü olmasını istedikleri yerleri gördükleri zaman üzülsünler diye bunu yapmıştı. Bunda [yani avret mahallinin açılmasının şeytanın maksadı olarak gösterilmesinde], avret mahallini açmanın çok büyük günahlardan olduğuna ve bunun öteden beri insanların tabiatlarında kınanan, akıllarında yadırganan bir yer tuttuğuna delil vardır.

[1425] Şayet “وَرِي” fiilindeki zammeli Vav neden üveysıl kelimesinde olduğu gibi Hemze’ye dönüşmemiş?” dersin şöyle derim: Çünkü ikinci Vav, tıpkı وَارِي fiilindeki Elif gibi, med harfidir. [Kaldı ki] İbn Mes’ûd’un [v. 32/653] okuyuşunda bu ifade, Hemze’ye dönüşmüş şekilde, أَوْرِي olarak yer almıştır.

١٩- ﴿وَيَا آدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ فَكُلَا مِنْ حَيْثُ شِئْتُمَا وَلَا تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ﴾

٢٠- ﴿فَوَسَّوَسَ لَهُمَا الشَّيْطَانُ لِيُبْدِيَ لَهُمَا مَا وُورِيَ عَنْهُمَا مِنْ سَوْآتِهِمَا وَقَالَ مَا نَهَاكُمَا رَبُّكُمَا عَنْ هَذِهِ الشَّجَرَةِ إِلَّا أَنْ تَكُونَا مَلَكَيْنِ أَوْ تَكُونَا مِنَ الْخَالِدِينَ﴾ ٥

٢١- ﴿وَقَاسَمَهُمَا إِنِّي لَكُمَا لَمِنَ النَّاصِحِينَ﴾

٢٢- ﴿فَدَلَّاهُمَا بِغُرُورٍ فَلَمَّا ذَاقَا الشَّجَرَةَ بَدَتْ لَهُمَا سَوْآتُهُمَا وَطَفِقَا يَخْصِفَانِ عَلَيْهِمَا مِنْ وَرَقِ الْجَنَّةِ وَنَادَاهُمَا رَبُّهُمَا أَلَمْ أَنْهَكُمَا عَنْ تِلْكَ الشَّجَرَةِ وَأَقُلْ لَكُمَا إِنَّ الشَّيْطَانَ لَكُمَا عَدُوٌّ مُبِينٌ﴾

١٠ [١٤٢٣] و {يَا آدَمُ} وقلنا: يا آدم. وقرئ «هَذِي الشَّجَرَةُ»، والأصل الياء، والهاء بدل منها. ويقال: وسوس، إذا تكلم كلامًا خفيًا يكرره. ومنه وسوس الحلي، وهو فعل غير متعد، كولت المرأة ووعوع الذئب؛ ورجل موسوس، بكسر الواو، ولا يقال موسوس بالفتح، ولكن موسوس له، وموسوس إليه، وهو الذي تلقى إليه الوسوسة. ومعنى وسوس له: فعل الوسوسة لأجله، ١٥ ووسوس إليه: ألقاها إليه.

[١٤٢٤] {لِيُبْدِيَ} جعل ذلك غرضًا له ليسوءهما إذا رأيا ما يؤثران ستره، وأن لا يطلع عليه مكشوفًا. وفيه دليل على أن كشف العورة من عظام الأمور، وأنه لم يزل مستهجنًا في الطباع مستقبًا في العقول.

[١٤٢٥] فإن قلت: ما للواو المضمومة في {وُورِيَ} لم تقلب همزة كما ٢٠ قلبت في أو يصل؟ قلت: لأن الثانية مدّة كآلف وارى. وقد جاء في قراءة عبد الله «أوري»، بالقلب.

[1426] “Siz birer meleğe dönüşürsünüz diye” yani meleğe dönüşmenizi istemediği için. Bu ifadede melekliğin çok daha üstün bir konumda olduğuna ve *beşeriyet* mertebesinin varla yok arası bir konumda olduğuna delil bulunmaktadır. *Melekeyni* (iki melek) ifadesi Lâm’ın kesresi ile *melikeyni* (iki kral) şeklinde de okunmuştur. Tıpkı وَمَلِكٌ لَا يَبُلَى (“bitmez tükenmez bir devlete” [TâHâ 20/120]) âyetindeki gibi. “Ya da ölümsüzlerden olursunuz diye” yani, hiç ölmeyen ve cennette bâkî kalanlardan olursunuz diye.

[1427] مِنْ سَوَآتِهِمَا ifadesi, tekil olarak *min sev’etihimâ* şeklinde ve şeddeli Vav ile *sevvâtihimâ* şeklinde okunmuştur.

[1428] “İnanın, ben sizin iyiliğinizi isteyenlerdenim” diye de ikisine and içti”, yeminler etti. **Şayet** “*Kâseme* fiilinden olan *mukâseme*, senin arkadaşına yemin etmen, onun da sana yemin etmesi şeklindedir, nitekim *kâsemtü fülân^{en}* (falanca ile andlaştık), *hâlefiühû* (onunla yeminleştim) ve *tekâsemâ* (o ikisi yeminleşt) denilir; Allah Teâlâ da تَقَاسَمُوا بِاللَّهِ لَنُبَيِّتَنَّهُ (“Kendi aralarında Allah adına yeminleşerek ‘Ona gece baskını düzenleyelim!’ dediler.” [Neml 27/49]) buyurmuştur?” **dersen şöyle derim:** Burada sanki İblis o ikisine, “Siz ikinize yemin ederim ki ben sizin iyiliğinizi isteyenlerdenim.” demiş; onlar da ona, “Bizim iyiliğimizi isteyenlerden olduğuna dair Allah adına yemin ediyor musun?” demişlerdir. Böylece bu konuşma, aralarında yeminleşme olarak değerlendirilmiştir. Ya da İblis, onların iyiliğini istediğine dair kendilerine yemin etmiş; onlar da bunu kabul ettiklerine dair ona yemin etmişlerdir. Veya İblis, adeta karşılıklı yeminler eden kimseler gibi yemininde gayret göstermiş olduğu için, İblis’in [ferdi] yemini yeminleşme formunda ifade edilmiştir.

[1429] “Böylece, onları kandırarak ikisini birden (makamlarından) aşağı indirdi” Allah adına ettiği yeminlerle onları kandırarak, ‘ağaçtan yeme’ konumuna indirdi. Katâde b. Di’âme es-Sedûsî’nin [v. 117/735] “Bir mümin ancak Allah ile aldatılır” dediği; İbn Ömer (r.anhumâ)’nın [v. 73/692] ise kölesinin ibadat u tâ’at ettiğini, güzelce namaz kıldığını gördüğünde onu azat ettiği, kölelerinin de sırf azat edilmek için böyle yaptıkları, kendisine “Kölelerin seni aldatıyor!” denildiği zaman ise “Kim bizi Allah ile aldatırsa ona aldanırız” dediği nakledilmiştir.

[1430] “Ağaçtan tattıklarında” yani yiyip de tadını aldıklarında. Bir görüşe göre bu ağaç sümbül, bir başka görüşe göre üzumdür. “Ayıp yerleri kendilerine görünmüş” yani elbiseleri üzerlerinden düşmüş ve avretleri kendileri için görünür hale gelmiştir. O zamana kadar, ne kendi avret yerlerini görebiliyorlardı ne de birbirlerinin avretini görebiliyorlardı.

[١٤٢٦] {إِلَّا أَنْ تَكُونَا مَلَكَئِن} إِلَّا كراهة أن تكونا ملكين. وفيه دليل على أن الملكية بالمنظر الأعلى، وأن البشرية تلمح مرتبتها كلا ولا. وقرئ «مَلَكَئِن» بكسر اللام، كقوله {وَمُلْكٌ لَا يَبْلَى} [طه: ١٢٠]. {مِنَ الْخَالِدِينَ} من الذين لا يموتون ويبقون في الجنة ساكنين.

٥ [١٤٢٧] وقرئ «مِنَ سَوَاتِيهَما»، بالتوحيد، «وَسَوَاتِيهَما»، بالواو المشددة.

[١٤٢٨] {وَقَاسَمَهُمَا} وأقسم لهما {إِنِّي لَكُما لَمِنَ النَّاصِحِينَ}. فإن قلت: المقاسمة أن تقسم لصاحبك ويقسم لك؛ تقول: قاسمت فلاناً، حالفته؛ وتقاسما، تحالفا. ومنه قوله تعالى {تَقَاسَمُوا بِاللّهِ لَنُبَيِّتَهُ} [النمل: ٤٩]. قلت: كأنه قال لهما: أقسم لكما إني لمن الناصحين، وقالوا له: أتقسم بالله إنك لمن الناصحين؟ فجعل ذلك مقاسمةً بينهم. أو أقسم لهما بالنصحية وأقسما له بقبولها. أو أخرج قسم إبليس على زنة المفاعلة، لأنه اجتهد فيه اجتهد المقاسم.

[١٤٢٩] {فَدَلَّاهُمَا} فنزلهما إلى الأكل من الشجرة {بِغُرُورٍ}، بما غرهما به من القسم بالله. وعن قتادة: وإنما يخدع المؤمن بالله. وعن ابن عمر رضي الله عنه: أنه كان إذا رأى من عبده طاعة وحسن صلاة أعتقه، فكان عبيده يفعلون ذلك طلباً للعتق، فقليل له: إنهم يخدعونك، فقال: من خدعنا بالله انخدعنا له.

[١٤٣٠] {فَلَمَّا ذَاقَا الشَّجَرَةَ} وجدا طعمها آخذين في الأكل منها. وقيل: الشجرة هي السنبلة. وقيل: شجرة الكرم {بَدَتْ لَهُمَا سَوْءَاتُهُمَا} أي تهافت عنهما اللباس فظهرت لهما عوراتهما، وكانا لا يريانها من أنفسهما، ولا أحدهما من الآخر.

Hazret-i Âişe (r.anhâ)'nın [v. 58/678], “Ne ben onun avretini gördüm ne de o benimkini” dediği rivayet edilmiştir. Sa'îd b. Cübeyr'in [v. 94/713], “Onların elbiseleri, tırnak/kemik cinsindendi.” dediği, Vehb b. Münebbih'in [v. 110/728] ise “Onların elbiseleri, görmeye engel olacak bir nur idi.” dediği nakledilmiştir.

- 5 [1431] *Tafika* fiili, *tafika yef'alu kezâ* (şöyle yapmaya başladı) şeklinde, *ce'a-le* anlamında kullanılır. Ebu's-Simâl [v. 160/776] bu ifadeyi fetha ile *ve tafekâ* şeklinde okumuştur. يَخْصِفَانِ fiili, avretlerini gizlemek için tıpkı nalının katman katman üst üste konulup deri ile bağlandığı gibi, avretlerinin üzerine yaprak yaprak üstüne örtüyorlardı anlamınadır. Hasan-ı Basrî Hâ'nın kesresi ve Sâd'ın
- 10 şeddesi ile يَخْصِفَانِ [yehissifâni] şeklinde okumuştur; aslı *yahtestifâni*dir. Zührî [v. 124/742], *ahsafe* fiilinden *yuhssifâni* şeklinde okumuştur ki bu, *hasafeden* dönüştürülmüş olup “kendilerini örtüyorlardı” anlamındadır. *Hassafe* fiilinden, şedde ile *yuhassifâni* şeklinde de okunmuştur.

[1432] “Cennet yaprağıyla...” Söylendiğine göre bu, incir yaprağı idi.

- 15 [1433] “Ben sizi o ağaçtan men etmemiş miydim?!” ifadesi Allah Teâlâ'dan bir azarlama, kınama ve hataya işaret etme ifadesidir, zira Allah'ın İblis'in düşman olduğuna dair uyarısına rağmen dikkat etmemişlerdir. Rivayet edildiğine göre Allah Teâlâ Âdem *Aleyhisselâm'a*;

20 “-Sana lutfettiğim o kadar cennet ağacı seni bu ağaçtan uzak tutmaya yetmedi mi?” buyurmuş; o da

“-İzzetin hakkı için ya Rabbi! Elbette yetti. Fakat ben senin yaratmış olduğun hiçbir varlığın senin adını anarak yalan yere yemin edeceğini zannetmemiştim.” demiş. Bunun üzerine Allah Teâlâ,

25 “-İzzetim hakkı için, seni yeryüzüne indireceğim, artık zorlu bir hayat süreceksin!” buyurmuş.

Böylece Âdem *Aleyhisselâm* yeryüzüne indirilmiş ve kendisine demircilik sanatı öğretilmiş, ekin ekmesi emredilmiştir. O da ekin ekip toprak sulamış, hasat almış, ezip öğütmüş, buğday tanelerini ayıklamış, sonra hamur yoğurup ekmek yapmıştır.

- 30 **23. İkisi de: “Ya Rabbi! Kendimize zulmettik. Eğer bizi bağışlamazsan, bize merhamet etmezsen, kesinlikle hüsrana uğrayanlardan olacağız.” dediler.**

وعن عائشة رضي الله عنها: "ما رأيت منه ولا رأى مني." وعن سعيد بن جبير: كان لباسهما من جنس الأظفار. وعن وهب: كان لباسهما نورًا يحول بينهما وبين النظر.

[١٤٣١] ويقال: طَفِقَ يفعل كذا، بمعنى جعل يفعل كذا. وقرأ أبو السَّمَال «وطفقا»، بالفتح. {يُخَصِّفَانِ} ورقة فوق ورقة على عوراتهما ليستترا بها، كما يخصف النعل، بأن تجعل طَرَقَةَ على طَرَقَةَ وتوثَّق بالسيور. وقرأ الحسن «يُخَصِّفَانِ»، بكسر الخاء وتشديد الصاد، وأصله يختصفان. وقرأ الزهري «يُخَصِّفَانِ»، من أخصف، وهو منقول من خصف، أي يختصفان أنفسهما. وقرئ «يُخَصِّفَانِ» من خَصَّفَ بالتشديد.

١٠ [١٤٣٢] {مِنْ وَرَقِ الْجَنَّةِ} قيل: كان ورق التين.

[١٤٣٣] {أَلَمْ أَنْهَكُمَا} عتاب من الله تعالى وتوبيخ وتنبيه على الخطأ، حيث لم يتحذرا ما حذرهما الله من عداوة إبليس وروي أنه قال لآدم:

ألم يكن لك فيما منحتك من شجر الجنة مندوحة عن هذه الشجرة؟

فقال: بلى وعزتك، ولكن ما ظننت أنّ أحداً من خلقك يحلف بك كاذباً.

١٥ قال: فبعزّتي، لأهبطنك إلى الأرض ثم لا تنال العيش إلّا كذاً.

فأهبط وعلم صنعة الحديد، وأمر بالحرث فحرث وسقى وحصد وداس وذرى وطحن وعجن وخبز.

٢٣- ﴿قَالَا رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنْفُسَنَا وَإِنْ لَمْ تَغْفِرْ لَنَا وَتَرْحَمْنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ﴾

[1434] Âdem ve Havvâ, aslında günahları küçük günah olduğu ve bağışlandığı halde, Allah dostu ve salih kulların, 'küçük kötülüklerini büyük görme, büyük iyiliklerini ise küçük görme' şeklindeki âdetleri uyarınca günahlarını 'kendilerine zulmetmek' olarak isimlendirmiş ve "Kesinlikle hüsrana uğrayan-
5 lardan olacağız!" demişlerdir.

24. "Birbirinize düşman olarak inin. Yeryüzünde sizin için bir zamana kadar bir yerleşme ve yaşama vardır!" buyurdu.

25. Dedi ki: "Orada yaşayacak, orada ölecek ve oradan çıkarılacaksınız."

[1435] "İnin." Hitap Âdem, Havvâ ve İblis'e yöneliktir. بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ ifadesi hal konumundadır, yani "düşman olarak inin" demektir ki İblis ikisine düşmanlık etmiş, ikisi de İblis'in düşmanı olmuştur. مُسْتَقَرٌّ istikrar ve istikrar yeri demektir. مَتَاعٌ yaşamdan faydalanma anlamındadır. "Bir zamana kadar yaşama" yani ecellerinizin sona ermesine kadar. Sâbit el-Bünânî'nin [v. 127/744]
15 şöyle dediği nakledilmiştir: Âdem yeryüzüne indirilip nihayet ölüm anı geldiğinde, melekler çevresini sarmışlar. Havvâ da etraflarında dolanıyormuş. Âdem Havvâ'ya, "Rabbimin meleklerini rahat bırak, başıma gelen o musibet zaten senden sebepti!" demiş. Vefat ettiği zaman melekler onu su ve sedir ile ayrı ayrı yıkamışlar, onu güzel koku ile aklayıp tek parça bir elbise ile kefenlemişler ve
20 mezarını kazıp lahdini yapmışlar sonra Hint diyarındaki Serendîb'e [Seylan / Sri Lanka] defnetmişler, evlatlarına da "İşte bundan sonra uygulayacağınız sünnet [cenaze defin işlemi] böyledir." demişler.

26. Ey Âdem'in oğulları! Size bir, çirkin yerlerinizi örtecek bir giysi, bir de süslenme amaçlı bir giysi indirdik. Takva elbisesi elbette daha hayırlıdır. Bu, Allah'ın âyetlerindendir; belki düşünüp ders çıkarırlar.
25

[1436] Yeryüzündeki şeyleri 'gökten indirilmiş' olarak ifade etmiştir; çünkü bunlara gökte hüküm verilmiş, haklarındaki hüküm orada yazılmıştır. "Sizin için hayvanlardan sekiz eş (yani, dört çift) indirmiştir." [Zümer 39/6] âyeti de böyledir.

[1437] Rîş süs giysisi demektir; kuş tüyü anlamındaki rîşu't-tayr ifade-
30 sinden isti'âre olarak kullanılır. Zira tüy de kuşun elbisesi ve süsüdür. İfade, "sizin için iki elbise indirdik; biri avret yerlerinizi örtecek elbise, diğeri de sizi süsleyecek elbise" anlamındadır. Zira ziynet, dînen doğru / sahih bir amaçtır. Nitekim "Binesiniz diye ve ziynet olarak yaratmıştır." [Nahl 16/8] ve "Sizin için onlarda bir güzellik vardır." [Nahl 16/6] buyurmuştur.

[١٤٣٤] وسميا ذنبهما وإن كان صغيرًا مغفورًا ظلماً لأنفسهما وقالوا: {لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ} على عادة الأولياء والصالحين في استعظامهم الصغير من السيئات، واستصغارهم العظيم من الحسنات.

٢٤- ﴿قَالَ اهْبِطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ وَلَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَمَتَاعٌ إِلَىٰ حِينٍ﴾ ٥

٢٥- ﴿قَالَ فِيهَا تَحْيَوْنَ وَفِيهَا تَمُوتُونَ وَمِنْهَا تُخْرَجُونَ﴾

[١٤٣٥] {اهْبِطُوا} الخطاب لآدم وحواء وإبليس. و{بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ} في موضع الحال، أي متعادين يعاديهما إبليس ويعاديانه {مُسْتَقَرٌّ} استقرار، أو موضع استقرار. {وَمَتَاعٌ إِلَىٰ حِينٍ} وانتفاع بعيش إلى انقضاء آجالكم. وعن ثابت البناني: لما أهبط آدم وحضرته الوفاة أحاطت به الملائكة، فجعلت حواء تدور حولهم، فقال لها: ١٠ خلي ملائكة ربي، فإنما أصابني الذي أصابني فيك! فلما توفي غسلته الملائكة بماء وسدر وتراً، وحنطته وكفنته في وتر من الثياب، وحفروا له ولحدوا، ودفنوه بسرنديب بأرض الهند، وقالوا لبنية: هذه سنتكم بعده.

٢٦- ﴿يَا بَنِي آدَمَ قَدْ أَنزَلْنَا عَلَيْكُمْ لِبَاسًا يُؤَارِي سَوْآتِكُمْ وَرِيشًا وَلِبَاسُ التَّقْوَىٰ ذَٰلِكَ خَيْرٌ ذَٰلِكَ مِنْ آيَاتِ اللَّهِ لَعَلَّهُمْ يَذَّكَّرُونَ﴾ ١٥

[١٤٣٦] جعل ما في الأرض مُنزلاً من السماء، لأنه قضى ثم وكتب؛ ومنه {وَأَنزَلَ لَكُمْ مِنَ الْأَنْعَامِ ثَمَانِيَةَ أَزْوَاجٍ} [الزمر: ٦]

[١٤٣٧] والريش لباس الزينة، استعير من ريش الطير، لأنه لباسه وزينته، أي أنزلنا عليكم لباسين: لباساً يؤاري سواآتكم، ولباساً يزينكم؛ لأن الزينة ٢٠ غرض صحيح، كما قال: {لِتَرْكَبُوهَا وَزِينَةً}. {وَلَكُمْ فِيهَا جَمَالٌ} [النحل: ٦]

Osman (r.a.) bu ifadeyi *ve riyâş^{en}* şeklinde, *rîş*in çoğulu olarak okumuştur ki bu, tıpkı *şî'b* kelimesinin çoğulunun *şî'âb* şeklinde gelmesi gibidir. “Takvâ elbisesi”, yani Allah Teâlâ karşısında saygı, dikkat ve titizlik (*haşyet-vera'*) elbisesi. Bu ifadenin merfû'luğu mübtedâ olmasındandır; haberi ise ya *ذَلِكَ خَيْرٌ* (işte bu hayırlıdır) cümlesidir -ki bu durumda sanki “esas hayırlı olan takva elbisesidir” denilmiş olmaktadır; zira işaret isimleri daha önce zikredilmiş olan şeye işaret etme noktasında zamirlere yakındır- ya da mübtedânın haberi sadece *خَيْرٌ* kelimesidir. Bu durumda işaret ismi olan *ذَلِكَ* mübtedânın sıfatı olur ve adeta “*işbu* takva elbisesi daha hayırlıdır” denilmiş olur. Buradaki işaretten ya takva elbisesine tazim kastedilmiştir [“Şu manevî takva elbisesi var ya, gerçekten daha hayırlıdır!” mealinde] ya da avret yerlerini örten elbiseye işaret edilmiştir, zira avret yerlerini örtmek de takvadandır. Böylece, avret yerlerini örtmek için giyilen giysinin ziynet için giyilen giysiden daha üstün olduğuna işaret edilmiş olmaktadır. *Libâsüt-takvânın*, hazfedilmiş bir mübtedanın haberi olabileceği de söylenmiştir, yani “o, takva elbisesidir” [denilmiş] sonra da; “işte bu daha hayırlıdır” buyrulmuştur. İbn Mes'ûd [v. 32/653] ve Übeyy b. Kâ'b [v. 33/654] kıraatlerinde; *ve libâsüt-takvâ hayr^{um}* (Takva elbisesi daha hayırlıdır) şeklindedir. Takva elbisesinden muradın, harp esnasında korunmak için giyilen zırh, miğfer vb. kıyafetler olabileceği de söylenmiştir. Yine, *libâsüt-takvâ* ifadesi, daha önce geçmiş olan *رِيْشًا وَّ لِبَاسًا* ifadelerine atfen mansup olarak *libâse't-takvâ* şeklinde de okunmuştur.

[1438] “Bu” yani elbisenin indirilmesi “Allah’ın âyetlerindendir”, O’nun kullarına yönelik ihsan ve rahmetine delâlet eden alâmetlerdendir. “Belki düşünüp ders çıkarırlar” da bundaki muazzam nimeti anlarlar.

[1439] Bu âyet avret yerlerinin görülmesinden, onları yapraklarla gizleme çabasından sonra gelen bir ara söz, ara değerlendirme kabilinden olup elbiselerin yaratılmasındaki nimeti ve çıplaklığın, avret yerlerini açmanın alçaltıcı, rezil bir şey olduğunu göstermek, tesettürün takvanın çok muazzam kapılarından biri olduğunu ortaya koymak gibi bir amaca yöneliktir.

27. Ey Âdem’in oğulları! Şeytan, ana ve babanızı -ayıp yerlerini kendilerine göstermek için elbiselerini soyarak- Cennet’ten çıkardığı gibi, sakın sizi de ayartmasın. Şüphesiz, o ve o kabîl varlıklar sizin kendilerini görmediğiniz yerden sizi görürler. Şüphesiz, Biz şeytanları iman etmeyenlerin velîleri yaptık.

وقرأ عثمان رضي الله عنه «وَرِيَاثًا» جمع ريش، كشعب وشعاب. {وَلِبَاسُ
التَّقْوَى} ولباس الورع والخشية من الله تعالى. وارتفاعه على الابتداء وخبره
إِذَا الجملة التي هي {ذَلِكَ خَيْرٌ} كأنه قيل: ولباس التقوى هو خير، لأن أسماء
الإشارة تقرب من الضمائر فيما يرجع إلى عود الذكر. وإِذَا المفرد الذي هو
{خَيْرٌ} وذلك صفة للمبتدأ، كأنه قيل: ولباس التقوى المشار إليه خير. ولا تخلو
الإشارة من أن يراد بها تعظيم لباس التقوى، أو أن تكون إشارة إلى اللباس
المواري للسوءة، لأنَّ مواراة السوءة من التقوى، تفضيلاً له على لباس الزينة.
وقيل: لباس التقوى خبر مبتدأ محذوف، أي وهو لباس التقوى، ثم قيل: ذلك
خير. وفي قراءة عبد الله وأبي «وَلِبَاسُ التَّقْوَى خَيْرٌ» وقيل: المراد بلباس التقوى:
١٠ ما يلبس من الدروع والجواشن والمغافر وغيرها مما يتقى به في الحروب. وقرئ
«وَلِبَاسَ التَّقْوَى»، بالنصب عطفاً على لباساً وريثاً.

[١٤٣٨] {ذَلِكَ مِنْ آيَاتِ اللَّهِ} الدالة على فضله ورحمته على عباده، يعني إنزال
اللباس {لَعَلَّهُمْ يَذْكُرُونَ} فيعرفوا عظيم النعمة فيه.

[١٤٣٩] وهذه الآية واردة على سبيل الاستطراد عقيب ذكر بدو السوءات وخصف
١٥ الورق عليها، إظهاراً للمنة فيما خلق من اللباس، ولما في العري وكشف العورة من
المهانة والفضيحة، وإشعاراً بأنَّ التستر باب عظيم من أبواب التقوى.

٢٧- «يَا بَنِي آدَمَ لَا يَفْتِنَنَّكُمُ الشَّيْطَانُ كَمَا أَخْرَجَ أَبَوَيْكُم مِّنَ الْجَنَّةِ يَنزِعُ عَنْهُمَا
لِبَاسَهُمَا لِيُرِيَهُمَا سَوْءَاتِهِمَا إِنَّهُ يَرَاكُمْ هُوَ وَقَبِيلُهُ مِنْ حَيْثُ لَا تَرَوْنَهُمْ إِنَّا جَعَلْنَا
الشَّيَاطِينَ أَوْلِيَاءَ لِلَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ»

[1440] “Şeytan sizi ayartmasın” yani tıpkı ebeveyninizi cennetten çıkarak büyük bir sıkıntıya soktuğu gibi sizi de cennete girememenize sebep olarak sıkıntıya sokmasın. يَنْزِعُ عَنْهُمَا لِبَاسَهُمَا (elbiselerini soyarak) ifadesi haldir, yani onları elbiselerini soyarak, elbiselerinin soyulmasına sebep olarak çıkarmıştır.

- 5 إِنَّهُ يَرَاكُمْ هُوَ (doğrusu o sizi görür) ifadesi, yasağın gerekçesi ve şeytanın fitnesine karşı, “o, sizi bilmediğiniz yerden avlayacak, size tuzak kuracak gizli bir düşmandır” şeklinde bir uyarıdır.

- [1441] Mâlik b. Dînâr *Rahimehu'llâh*'ın [v. 131/748'den önce], “Doğrusu seni gören, fakat senin göremediğin düşman çok zorlu ve sıkıntılıdır; ancak 10 Allah muhafaza ederse ne âlâ!” dediği nakledilmiştir.

[1442] وَقَبِيلُهُ yani onun şeytanlardan müteşekkil ordusu. Burada *cin*lerin gözle görülemeyeceğine, insanlara açıkça görünmeyeceklerine ve onların kendilerini göstermek gibi bir kudrete sahip olmadıklarına, onları gördüğünü iddia eden kişinin iddiasının yalan ve uydurma olduğuna dair delil bulunmaktadır.

- 15 [1443] “Şüphesiz, Biz şeytanları iman etmeyenlerin velileri yaptık” yani onları birbirleri ile baş başa bıraktık, onlar şeytanlardan yüz çevirmedikçe, şeytanların güzel gösterdikleri küfür ve günahlar konusunda onlara itaat ettikleri sürece biz de şeytanları onlardan uzak tutmadık. Bu ifadede ilkinden daha kuvvetli bir başka uyarı bulunmaktadır.

- 20 [1444] **Şayet** وَقَبِيلُهُ ifadesi neye ma'tuftur?” **dersen şöyle derim:** يَرَاكُمْ (o sizi görür) ifadesindeki *-huve* ile tekit edilmiş olan- zamire ma'tuftur. *İnnehû*-daki zamir ise ‘söz ve durum şudur ki’ anlamını veren zamirdir [*zamir-i şân*]. [Ebû Muhammed] el-Yezîdî [v. 202/817] ise mansup olarak *ve kabîlehû* şeklinde okumuştur ki iki şekilde açıklanabilir. Ya kelimeyi *İnmenin* ismine atfetmiştir 25 ya da Vav *ma'n* (beraber) anlamındadır. Ancak *İnmenin* ismine -yani *innehû*-daki zamire- atfedildiğinde bu zamir [*zamir-i şân* olmaz, aksine] İblis'e işaret eder.

- 28. Bunlar yüz kızartıcı bir şey yaptıklarında: “Biz [Kâbe'yi çıplak tavaf ediyorsak sebebi şu:] atalarımızı bunun üzerinde bulduk, bize bunu Allah emretti” dediler. De ki: Yüz kızartıcı bir şeyi Allah emretmez. Bilginize 30 konu olmayan (asılsız) şeyler mi uyduruyorsunuz Allah adına?!**

- [1445] *el-Fâhişe* (yüz kızartıcı şey), son derece çirkin günah demektir. Yani [i] bu tip herhangi bir davranış sergilediklerinde, atalarının da böyle yaptığını ve kendilerinin de onların izinden gittiklerini, Allah Teâlâ'nın onlara bunu yapmalarını emrettiğini söyleyerek mazeret beyan ederler ki bunların ikisi de geçersizdir; çünkü biri taklittir, taklit ise bilgi yolu değildir. 35

[١٤٤٠] { لَا يَفْتِنَنَّكُمُ الشَّيْطَانُ } لا يمتحننكم بأن لا تدخلوا الجنة، كما محن أبويكم بأن أخرجهما منها { يَنْزِعُ عَنْهُمَا لِبَاسَهُمَا } حال، أي أخرجهما نازعاً لباسهما، بأن كان سبباً في أن نزع عنهما. { إِنَّهُ يَرَاكُمْ هُوَ } تعليل للنهي وتحذير من فتنته، بأنه بمنزلة العدو المداجي يكيدكم ويغتالكم من حيث لا تشعرون.

٥ [١٤٤١] وعن مالك بن دينار: إنَّ عدوَّ يراك ولا تراه، لشديد المؤنة إلا من عصم الله.

[١٤٤٢] { وَقَبِيلُهُ } وجنوده من الشياطين. وفيه دليل بيِّن أن الجن لا يُرون ولا يظهرون للإنس، وأن إظهارهم أنفسهم ليس في استطاعتهم، وأن زعم من يدعي رؤيتهم زور ومخرقة.

[١٤٤٣] { إِنَّا جَعَلْنَا الشَّيَاطِينَ أَوْلِيَاءَ لِلَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ }، أي خلينا بينهم وبينهم لم نكفهم عنهم حتى تولوهم وأطاعوهم فيما سؤلوا لهم من الكفر والمعاصي. وهذا تحذير آخر أبلغ من الأول.

[١٤٤٤] فإن قلت: علام عطف { وَقَبِيلُهُ }؟ قلت: على الضمير في { يَرَاكُمْ } المؤكد بـ { هُوَ }، والضمير في إنه للشأن والحديث، وقرأ اليزيدي «وَقَبِيلُهُ» بالنصب. وفيه وجهان؛ أن يعطفه على اسم إنَّ، وأن تكون الواو بمعنى مع. وإذا عطفه على اسم إنَّ وهو الضمير في إنه، كان راجعاً إلى إبليس.

٢٨- ﴿وَإِذَا فَعَلُوا فَاحِشَةً قَالُوا وَجَدْنَا عَلَيْهَا آبَاءَنَا وَاللَّهُ أَمَرَنَا بِهَا قُلْ إِنَّ اللَّهَ لَا يَأْمُرُ بِالْفَحْشَاءِ اتَّقُوا اللَّهَ مَا لَا تَعْلَمُونَ﴾

[١٤٤٥] الفاحشة: ما تبالغ في قبحه من الذنوب. أي إذا فعلوها اعتذروا بأن آباءهم كانوا يفعلونها فاقننوا بهم، وبأن الله تعالى أمرهم بأن يفعلوها. ٢٠ وكلاهما باطل من العذر؛ لأن أحدهما تقليد، والتقليد ليس بطريق للعلم.

İkincisi ise Allah'a atılmış bir iftira ve O'nun sıfatlarını saptırmaktır (*ilhâd*). Nitekim "Allah bizim bu yaptıklarımızı hoş karşılamasaydı, bizi bu fiillerden uzaklaştırırdı!" demektedirler. Hasan-ı Basrî'nin "Allah Teâlâ Peygamber (s.a.)'i Araplara gönderdiğinde bunlar kaderci ve *cebrî* idiler, günahlarını Allah'a hamlederlerdi." dediği nakledilmiştir ki "Bunlar yüz kızartıcı bir şey yaptıklarında: 'Biz atalarımızı bunun üzerinde bulduk, bize bunu Allah emretti' dediler. De ki: Yüz kızartıcı bir şeyi Allah emretmez." âyeti de bunu doğrular. Çünkü çirkin fiil işlemek Allah için imkânsızdır; zira Allah'a çirkin fiili işletecek herhangi bir etken (*dâ'i*) yoktur; ama O'nu çirkin fiil işlemekten alıkoyacak şeyler vardır. Bu durumda, O'nun çirkin fiil işlemeyi emretmesi nasıl düşünülebilir?! "Bilginize konu olmayan (asılsız) şeyler mi uyduruyorsunuz Allah adına?!" Bu ifade onların çirkin fiilleri Allah'a izâfe etmelerini yadırgamakta ve bu sözlerinin temelinde aşırı bir cehaletin yer aldığına dair tanıklık etmektedir. [ii] *el-Fâhişeden* muradın, Kâbe'yi çıplak tavaf etmeleri olduğu da söylenmiştir.

15 **29. De ki: Benim Rabbim eşitliği emreder. Secde ettiğiniz her yerde yüzlerinizi O'na doğru yöneltin. Ve dini tamamen kendisine has kılarak O'na dua edin. İlkin sizi nasıl O yarattıysa, yine O'na döndürüleceksiniz.**

[1446] بِالْقِسْطِ (eşitliği) yani adaletli ve dosdoğru olduğu gönülde sabit, 20 temyiz sahiplerinin güzel kabul ettiği şeyi; -bir görüşe göre ise- *tevhidî* [emreder]. "Yüzlerinizi O'na doğru yöneltin" yani sadece O'na kulluk etmeyi amaçlayın, başkasına bakmadan dosdoğru O'na yönelin. "Secde ettiğiniz her yerde" yani bütün secde zamanlarında ya da her secde mekânında ki bu da namaz demektir. "Ve dini" yani itaati "tamamen kendisine has kılarak" sadece O'nun rızasını isteyerek "O'na dua edin. İlkin sizi nasıl O yarattıysa, yine 25 O'na döndürüleceksiniz." Sizi başta nasıl yarattı ise yine diriltecek. Dirilişi inkâr etmelerine karşı Allah, ilk yaratışla delil getirmiştir. Anlam, "O sizi diriltecek ve amellerinize karşılık verecektir; bu yüzden kulluğu sadece O'na edin" şeklindedir.

30 **30. O, bir fırkayı doğru yola getirdi, bir fırka için de (kendi yaptıkları yüzünden) dalâlet tahakkuk etti; çünkü onlar Allah'ı bırakıp 'şeytan'ları velî edinmişlerdi ve doğru yolda olduklarını zannediyorlardı.**

والثاني: افتراء على الله وإلحاد في صفاته، كانوا يقولون: لو كره الله منا ما نفعله لنقلنا عنه. وعن الحسن: إن الله تعالى بعث محمدًا ﷺ إلى العرب وهم قدرية مجبرة يحملون ذنوبهم على الله. وتصديقه قول الله تعالى: {وَإِذَا فَعَلُوا فَاحِشَةً قَالُوا وَجَدْنَا عَلَيْهَا آبَاءَنَا وَاللَّهُ أَمَرَنَا بِهَا قُلْ إِنَّ اللَّهَ لَا يَأْمُرُ بِالْفَحْشَاءِ} لأن فعل القبح مستحيل عليه، لعدم الداعي ووجود الصارف، فكيف يأمر بفعله. {أَنَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ} إنكار لإضافتهم القبيح إليه وشهادة على أن مبنى قولهم على الجهل المفرط. وقيل: المراد بالفاحشة: طوافهم بالبيت عراة.

٢٩- ﴿قُلْ أَمَرَ رَبِّي بِالْقِسْطِ وَأَقِيمُوا وُجُوهَكُمْ عِندَ كُلِّ مَسْجِدٍ وَادْعُوهُ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ كَمَا بَدَأَكُمْ تَعُودُونَ﴾

١٠ [١٤٤٦] {بِالْقِسْطِ} بالعدل وبما قام في النفوس أنه مستقيم حسن عند كل مميز. وقيل: بالتوحيد. {وَأَقِيمُوا وُجُوهَكُمْ} وقل: أقيموا وجوهكم، أي اقصدوا عبادته مستقيمين إليها غير عادلين إلى غيرها {عِندَ كُلِّ مَسْجِدٍ} في كل وقت سجود، أو في كل مكان سجود، وهو الصلاة. {وَادْعُوهُ} واعبدوه {مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ} أي الطاعة، مبتغين بها وجه الله خالصًا {كَمَا بَدَأَكُمْ تَعُودُونَ} كما أنشأكم ابتداءً يعيدكم. احتج عليهم في إنكارهم الإعادة بابتداء الخلق، والمعنى: أنه يعيدكم فيجازيكم على أعمالكم، فأخلصوا له العبادة.

٣٠- ﴿فَرِيقًا هَدَىٰ وَفَرِيقًا حَقَّ عَلَيْهِمُ الضَّلَالَةُ إِنَّهُمْ اتَّخَذُوا الشَّيَاطِينَ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَيَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ مُّهْتَدُونَ﴾

[1447] “O, bir fırkayı” ki Müslüman olanlardır “doğru yola getirdi” yani Allah onları imana muvaffak etmiştir. “Bir fırka için de dalâlet” yani sapkınlık hükmü “tahakkuk etti.” Allah bunların dalâlete düşeceklerini, hidayet bulamayacaklarını bilmektedir. فَرِيقًا kelimesi, devamındaki ifadelerin izah ettiği gizli bir fiil ile mansuptur. Adeta “haklarında dalâletin tahakkuk ettiği bir fırkayı da perişan etti” denilmiştir. “Çünkü onlar” yani haklarında dalâletin tahakkuk etmiş olduğu fırka, “şeytanları velî edinmişlerdi”; onların emirlerine itaat ediyorlardı. Bu ifade, Allah’ın ilminin onların dalâlete düşmelerinde herhangi bir tesiri olmadığını ve onların tamamen kendi seçimleriyle, Allah’ı bırakıp şeytanları velî edinmeleriyle dalâlete düşmüş olduklarının delilidir.

31. Ey Âdem’in oğulları! [Kâbe’yi çıplak tavaf etmeyin] Secde ettiğiniz her yerde güzel elbiselerinizi üzerinize alın. Ayrıca, yiğin-için ama aşırıya kaçmayın. Şüphesiz O, aşırıya kaçanları sevmez.

[1448] “Secde ettiğiniz her yerde” yani her namaz kıldığınızda ve tavaf ettiğinizde “güzel elbiselerinizi” yani elbise ve ziynetlerinizi “üzerinize alın.” Onlar çıplak tavaf ediyorlardı. Tāvûs b. Keysân’ın [v. 106/725] şöyle dediği nakledilmiştir: “Allah onlara ipek kumaşlar giymeyi emretmiş değildir, aksine onlar elbiselerini Mescid’ in arkasında bırakırlar ve çıplak tavaf ederlerdi; üzerlerinde elbise varken tavaf edecek olsalar darp edilirler ve elbiseleri çekilip çıkartılırdı. Çünkü ‘İçinde günah işlediğimiz elbiselerle Allah’a kulluk edemeyiz!’ diyorlardı.” Onların bunu bir uğur olsun diye -yani elbiselerinden sıyrıldıkları gibi günahlarından da sıyrılmak için- yaptıkları da söylenmiştir. Ziynetten maksadın tarak olduğu da güzel koku olduğu da söylenmiştir. Sünnet olan, insanın namaz için en güzel haline bürünmesi, en güzel kıyafetini giymesidir.

[1449] Benî Âmir kabilesi hac günlerinde bir lokma azık dışında bir şey yemez; ağızlarına yağ koymazlardı. Böylece hac ibadetine tazim etmiş oluyorlardı. Müslümanlar “Bunu yapmaya biz daha lâyığız.” deyince “Yiğin, için ama aşırıya kaçmayın.” buyruldu. İbn Abbâs (r.a.)’ın [v. 68/688]; “Dilediğini ye, dilediğini giy; senin hatan olacak sadece iki haslettir; biri israf, diğeri de kibirdir” dediği nakledilmiştir [İbn Mâce, “Libâs”, 23].

[1450] Anlatıldığına göre Halife Hârûnürreşîd’in [v. 218/833] oldukça mahir bir Hristiyan doktoru varmış. Bir gün Alî b. Hüseyin b. Vâkıd’a “Sizin kitabınızda Tıp ilmine dair bir şey yok; oysa ilim dediğin, biri bedenlere dair ilim, diğeri ise din ilmi olmak üzere ikidir [‘ilmul’-ebdân x ‘ilmul’-edyân]” demiş.

[١٤٤٧] {فَرِيقًا هَدَى} وهم الذين أسلموا، أي وفقهم للإيمان {وَفَرِيقًا حَقَّ عَلَيْهِمُ الضَّلَالَةُ} أي كلمة الضلالة، وعلم الله أنهم يضلون ولا يهتدون. وانتصاب قوله {وَفَرِيقًا} بفعل مضمر يفسره ما بعده، كأنه قيل: وخذل فريقًا حق عليهم الضلالة {إِنَّهُمْ} إن الفريق الذي حَقَّ عليهم الضلالة {اتَّخَذُوا الشَّيَاطِينَ أَوْلِيَاءَ} أي تولوهم بالطاعة فيما أمروهم به. وهذا دليل على أن علم الله لا أثر له في ضلالهم، وأنهم هم الضالون باختيارهم وتوليهم الشياطين دون الله.

٣١- ﴿يَا بَنِي آدَمَ خُذُوا زِينَتَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ وَكُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ﴾

[١٤٤٨] {خُذُوا زِينَتَكُمْ} أي ريشكم ولباس زيتكم {عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ} كلما صليتم أو طفتم. وكانوا يطوفون عراة. وعن طاوس، لم يأمرهم بالحرير والديباج، وإنما كان أحدهم يطوف عرياناً ويدع ثيابه وراء المسجد، وإن طاف وهي عليه ضرب وانتزعت عنه، لأنهم قالوا: لا نعبد الله في ثياب أذنبتنا فيها. وقيل: تفاؤلاً ليتعروا من الذنوب كما تعروا من الثياب. وقيل: الزينة المشط. وقيل: الطيب. والسنة أن يأخذ الرجل أحسن هيئته للصلاة.

١٥ [١٤٤٩] وكان بنو عامر في أيام حجهم لا يأكلون الطعام إلا قوتاً، ولا يأكلون دسماً يعظمون بذلك حجهم فقال المسلمون: فإننا أحق أن نفعل، فقيل لهم: {كُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا}. وعن ابن عباس رضي الله عنه: "كل ما شئت والبس ما شئت ما أخطأتك خصلتان؛ سرف ومخيلة."

[١٤٥٠] ويحكى أن الرشيد كان له طبيب نصراني حاذق، فقال لعلي بن الحسين بن واقد: ليس في كتابكم من علم الطب شيء. والعلم علمان، علم الأبدان وعلم الأديان.

O da “Allah Teâlâ bütün Tıbbî kitabındaki bir tek âyetin yarısında toplamıştır.” demiş. Doktor, “Hangi âyettir bu?” diye sorunca; “Yiyin, için ama aşırıya kaçmayın’ âyetidir.” demiş. Hristiyanın, “İyi ama sizin peygamberinizden Tıp konusunda herhangi bir şey rivayet edilmemiştir.” deyince “Bizim peygamberimiz Tıbbî kısacık birkaç lafızda toplamıştır.” demiş. Doktor, “Hangi söz bu?” diye sorunca da “Bu söz, peygamberimizin ‘Mide hastalığının yuvası, perhiz ise her türlü devanın başıdır. Bedenin her uzvuna ona iyi gelecek olanı ver’ şeklindeki sözüdür.” diye cevap vermiş. Bunun üzerine Hristiyan, “Sizin peygamberiniz ve kitabınız Galenos’a [v. 200?] Tıp adına hiçbir şey bırakmamışlar.” demiştir.

32. De ki: Allah’ın, kulları için çıkardığı ziyneti ve tertemiz-hoş rızıkları kim haram kılabilir?! De ki: Bunlar, dünya hayatında iman edenlerin de hakkıdır, Kıyamet günü ise tamamen onlara mahsustur. Böylece, bilen bir toplum için âyetlerimizi açıkça bildirmiş oluyoruz.

[1451] “Allah’ın ziyneti”nden maksat elbiseler ve her türlü süslenilen şeydir. “Tertemiz-hoş rızıkları” yani lezzetli yiyecek ve içecekleri “kim haram kılabilir?!” ifadesindeki sorunun mânası, bu şeylerin haram kılınmasına yönelik bir yadırgamadır. Söylendiğine göre Cahiliyye Arapları ihrama girdiklerinde koyunun etini, sütünü ve yağını haram sayıyorlardı. “De ki: Bunlar, dünya hayatında iman edenlerin de hakkıdır” yani sadece müminlere ait değildir, Müşrikler de bu konuda onların ortağıdır. “Kıyamet günü ise tamamen onlara mahsustur” o gün hiç kimse onlara bu konuda ortak olmayacaktır. **Şayet** “Bunlar hem iman edenlerindir, hem de başkalarınındır, denilse olmaz mıydı?” **dersen şöyle derim:** Âyette bunların asıl olarak iman edenler için yaratılmış olduğuna ama kâfirlerin de onlara tâbi olduğuna dikkat çekmek için böyle denilmiştir. Tıpkı “Nankörce inkâr edeni kısa bir süre yaşatıp daha sonra Ateş azabına sürüklerim!” buyurmuştur.” [Bakara 2/126] âyetinde olduğu gibi. خَالِصَةً ifadesi hal olarak mansup da haberin ardından ikinci bir haber olarak merfû‘ da okunmuştur.

33. De ki: Benim Rabbim sadece, açığıyla-gizlisiyle yüz kızartıcı şeyleri, günahı, haksız yere haddi aşmayı, hakkında Allah’ın hiçbir güçlü kanıt indirmedığı şeyleri O’na ortak koşmanızı ve bilginize konu olmayan (asılsız) şeyleri Allah adına uydurmanızı haram kılmıştır.

[1452] الْفَوَاحِشُ çirkinliği fâhiş boyutta olan, yani çok fazla olan demektir. Bir görüşe göre bu, avret yeri ile ilgili olan şeylerdir. الْإِثْمُ ise her türlü günahı kapsayan umumi bir ifadedir; bunun içki olduğu da söylenmiştir. الْبُغْيُ ise zulüm ve kibir demektir. Burada bunlar, tıpkı “Yüz kızartıcı suçları, yadırgatıcı davranışları ve azgınlığı ise yasaklar.” [Nahl 16/90] âyetinde olduğu gibi hususen zikredilmiştir.

فقال له: قد جمع الله الطب كله في نصف آية من كتابه. قال: وما هي؟ قال: قوله تعالى {وَكُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا} فقال النصراني: ولا يؤثر من رسولكم شيء في الطب؟ فقال: قد جمع رسولنا ﷺ الطب في ألفاظ يسيرة، قال: وما هي؟ قال قوله: «المعدة بيت الداء والحُمية رأس الدواء؛ وأعط كل بدن ما عودته». فقال النصراني: ما ترك كتابكم ولا نبيكم لجالينوس طبًا.

٣٢- ﴿قُلْ مَنْ حَرَّمَ زِينَةَ اللَّهِ الَّتِي أَخْرَجَ لِعِبَادِهِ وَالطَّيِّبَاتِ مِنَ الرِّزْقِ قُلْ هِيَ لِلَّذِينَ آمَنُوا فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا خَالِصَةٌ يَوْمَ الْقِيَامَةِ كَذَلِكَ نَفْصِلُ الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ﴾

[١٤٥١] {زِينَةُ اللَّهِ} من الثياب وكل ما يتجمل به {وَالطَّيِّبَاتِ مِنَ الرِّزْقِ} المستلذات من المأكول والمشارب. ومعنى الاستفهام في {مَنْ}: إنكار تحريم هذه الأشياء. قيل: كانوا إذا أحرموا حرّموا الشاة وما يخرج منها من لحمها وشحمها ولبنها. {قُلْ هِيَ لِلَّذِينَ آمَنُوا فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا} غير خالصة لهم، لأنّ المشركين شركاؤهم فيها؛ {خَالِصَةٌ} لهم {يَوْمَ الْقِيَامَةِ} لا يشركهم فيها أحد. فإن قلت: هلا قيل: هي للذين آمنوا ولغيرهم. قلت: لينبه على أنها خلقت للذين آمنوا على طريق الأصاله، وأن الكفرة تبع لهم، كقوله تعالى {وَمَنْ كَفَرَ فَأُمَتِّعُهُ قَلِيلًا ثُمَّ أَضْطَرُّهُ إِلَى عَذَابِ النَّارِ} [البقرة: ١٢٦]. وقرئ «خالصة» بالنصب على الحال، وبالرفع على أنها خبر بعد خبر.

٣٣- ﴿قُلْ إِنَّمَا حَرَّمَ رَبِّي الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطَنَ وَالْإِثْمَ وَالْبَغْيَ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَأَنْ تُشْرِكُوا بِاللَّهِ مَا لَمْ يُنَزِّلْ بِهِ سُلْطَانًا وَأَنْ تَقُولُوا عَلَى اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ﴾

[١٤٥٢] {الْفَوَاحِشُ} ما تفاحش قبحه، أي تزايد. وقيل: هي ما يتعلق بالفروج؛ {وَالْإِثْمُ} عام لكل ذنب. وقيل: شرب الخمر؛ {وَالْبَغْيُ} الظلم والكبر. أفرد بالذكر كما قال: {وَيَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَالْبَغْيِ} [النحل: ٩٠].

- [1453] “Hakkında Allah’ın hiçbir güçlü kanıt indirmediği şeyleri” ifadesinde bir tehekküm (alay) söz konusudur. Çünkü Allah’ın, kendisine başkasının ortak koşulmasına dair kanıt indirmesi mümkün değildir. “Bilginize konu olmayan (asılsız) şeyleri Allah adına uydurmanızı” yani haram kılma ve benzeri konularda Allah adına yalanlar uydurup iftiralar atmanızı [haram kılmıştır.]

34. Her toplumun bir eceli vardır; ecelleri geldiğinde ne bir an geri kalabilirler ne de bir an ileri gidebilirler.

- [1454] “Her toplumun bir eceli vardır” ifadesi, Mekke halkını tıpkı diğer toplumlara azap indiği gibi Allah katında malum bir süre içerisinde kendilerine indirilecek azaba karşı uyarmaktadır. فَإِذَا جَاءَ أَجَالُهُمْ ifadesi, (ecelleri geldiğinde) şeklinde de okunmuştur. سَاعَةً ifadesinin kullanılma sebebi, insanların kullanımında en az süreye tekabül etmesidir. Nitekim arkadaşına acele ettiren kimse, *fî sâ‘atⁿ* (anında / hemen) der ve “en kısa, en yakın zamanda” anlamını kasteder.

- 35. Ey Âdem’in oğulları! Bizim âyetlerimizi size anlatan kendi içinizden peygamberler size gelir de her kim sakınıp durumunu düzeltirse, artık onlar için herhangi bir korku söz konusu değildir, üzülecek de değildir.**

- 36. Buna karşılık, Bizim âyetlerimize karşı büyüklük taslayarak onları yalanlayanlar; bunlardır işte, Ateş’in sahipleri... Temelli kalacaklardır orada!**

- [1455] [إِنَّمَا يَأْتِيَنَّكُمْ] şart ifadesi olan *İn* edatına -şart anlamını tekit eden- *Mâ’n*ın eklenmesi ile oluşmuştur; bu sebeple bu ifadenin başında yer aldığı fiilin sonuna şeddeli ya da şeddesiz *Nûn* gelir. “Peki, bu şart cümlesinin cevabı nedir?” **dersen şöyle derim:** Fâ ve devamındaki ifade [فَمَنْ اتَّقَى] şartın cevabı olup anlam, “İçinizden sakınıp durumunu düzelterler ve içinizden inkâr edenler” şeklindedir. تَأْتِيَنَّكُمْ ile يَأْتِيَنَّكُمْ şeklinde de okunmuştur.

- 37. O halde, uydurduğu yalanı Allah’a isnat eden veya O’nun âyetlerini yalanlayan birinden daha zalimi olabilir mi? Kitaptaki payları bunları bulur. Nihayet, görevli meleklerimiz canlarını almak üzere kendilerine geldiğinde “Nerede Allah’tan başka dua ettikleriniz?!” derler. Onlar da “Kaybolup gittiler.” derler ve inkârcı birer nankör olduklarına dair -kendi aleyhlerine- şahitlik ederler.**

[١٤٥٣] {مَا لَمْ يُنْزَلْ بِهِ سُلْطَانًا} فيه تهكم، لأنه لا يجوز أن ينزل برهاناً بأن يشرك به غيره. {وَأَنْ تَقُولُوا عَلَى اللَّهِ} وأن تقولوا عليه وتفتروا الكذب من التحريم وغيره.

٣٤- ﴿وَلِكُلِّ أُمَّةٍ أَجَلٌ فَإِذَا جَاءَ أَجْلُهُمْ لَا يَسْتَأْخِرُونَ سَاعَةً وَلَا يَسْتَقْدِمُونَ﴾

٥ [١٤٥٤] {وَلِكُلِّ أُمَّةٍ أَجَلٌ} وعيد لأهل مكة بالعذاب النازل في أجل معلوم عند الله، كما نزل بالأمم. وقرئ «فَإِذَا جَاءَ أَجَالُهُمْ». وقال {سَاعَةً}، لأنها أقل الأوقات في استعمال الناس. يقول المستعجل لصاحبه: في ساعة، يريد أقصر وقت وأقربه.

٣٥- ﴿يَا بَنِي آدَمَ إِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ رُسُلٌ مِنْكُمْ يَقُصُّونَ عَلَيْكُمْ آيَاتِي فَمَنْ اتَّقَى وَأَصْلَحَ فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ﴾ ١٠

٣٦- ﴿وَالَّذِينَ كَذَبُوا بآيَاتِنَا وَاسْتَكْبَرُوا عَنْهَا أُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ﴾

[١٤٥٥] {إِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ} هي إن الشرطية ضمت إليها ما، مؤكدة لمعنى الشرط. ولذلك لزمت فعلها النون الثقيلة أو الخفيفة. فإن قلت: فما جزاء هذا الشرط؟ قلت: الفاء وما بعده من الشرط والجزاء. والمعنى: فمن اتقى وأصلح منكم، والذين كذبوا منكم. وقرئ «تَأْتِيَنَّكُمْ»، بالتاء.

٣٧- ﴿فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا أَوْ كَذَّبَ بِآيَاتِهِ أُولَئِكَ يَنَالُهُمْ نَصِيبُهُمْ مِنَ الْكِتَابِ حَتَّى إِذَا جَاءَتْهُمْ رُسُلُنَا يَتَوَفَّوْنَهُمْ قَالُوا أَيْنَ مَا كُنْتُمْ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ قَالُوا ضَلُّوا عَنَّا وَشَهِدُوا عَلَى أَنْفُسِهِمْ أَنَّهُمْ كَانُوا كَافِرِينَ﴾

[1456] فَمَنْ أَظْلَمُ yani Allah hakkında, O'nun söylemediği bir şeyi uyduran ya da O'nun söylediği bir şeyi yalanlayan kimseden daha çirkin bir zulmü kim işlemiş olabilir? “Kitaptaki payları” yani kendileri için yazılmış olan rızık ve ömür süresi “bunları bulur. Nihayet, görevli meleklerimiz canlarını almak üzere kendilerine geldiğinde...” حَتَّى onların kitaptaki nasiplerine nail olduklarını, kendileri için belirlenmiş olan nihaî süreyi tamamladıklarını ifade eder. Bu, kendisinden sonra yeni bir ifadenin başladığı حَتَّى olup bu söz de şart cümlesidir; yani “görevli meleklerimiz canlarını almak üzere kendilerine geldiğinde ... derler.” ifadesi. يَتَوَفَّوْنَهُمْ ise “elçiler”den haldir; anlam müteveffihim (canlarını almak üzere) şeklindedir. Elçilerden maksat da ölüm meleği ve onun yardımcılarıdır.

[1457] مَا كُنْتُمْ deki Mâ Mushaf'da أَيْنَ'ye bitişik yazılmıştır; ancak ayrı yazılması gerekir. Çünkü *eyne'l-âlihetu'llezîne tedde'üne* (İddia ettiğiniz ilahlar nerede)? anlamında bir Mâ-i mevsüledir [yani nerede anlamındaki *eynemâ* değildir].

[1458] ضَلُّوا عَنَّا ifadesinde *dalle*, *ğâbe* anlamında olup yanımızdan kayboldular, artık onları göremiyoruz, onlardan faydalanamıyoruz demektir. Bu ifade onların aslında mevcut inançlarını benimsedikleri şu hallerinde, kayda değer hiçbir şey üzere olmadıklarının ve akıbette bu inançlarını ve durumlarını övgüyle karşılamayacaklarının itirafıdır.

38. “Sizden önce gelip geçmiş cin ve insan topluluklarıyla birlikte girin Ateş’e!” buyurur. Her ne zaman bir ümmet girse, yekdiğerini lânetler. Nihayet, birbiri ardından hepsi orada toplanınca, takipçiler öncüleri için “Ya Rabbi! Bizi şunlar saptırdı, Sen de Ateş’ten bunlara katmerli bir azap ver.” derler. Buyurur ki: “Azap hepiniz için katmerlidir fakat siz bilmezsiniz!”

39. Öncüler de takipçilere: “Sizin bize karşı hiçbir üstünlüğünüz yok! Öyleyse, kendi kazandıklarınızın karşılığı olan azabı tadın.” derler.

[1459] “Girin!” buyurur” yani kıyamet günü Allah Teâlâ haklarında “uydurduğu yalanı Allah’a isnat eden veya O'nun âyetlerini yalanlayan birinden daha zalimi olabilir mi?” [A'raf 7/37] dediği kimselere böyle buyurur. Bunlar kâfir Araplardır. “Sizden önce gelip geçmiş” yani zamanları sizin zamanınızdan önce olan “topluluklar” içerisinde... فِي أُمَّم ifadesi hal konumundadır, yani topluluklar içinde yer alarak, onlarla “birlikte”, onlara eşlik ederek birlikte ateşe “girin

[١٤٥٦] {فَمَنْ أَظْلَمُ} فمن أشنع ظلماً ممن تقول على الله ما لم يقله، أو كذب ما قاله، {أُولَئِكَ يَنَالُهُمْ نَصِيبُهُمْ مِنَ الْكِتَابِ}، أي مما كتب لهم من الأرزاق والأعمار. {حتى إِذَا جَاءَتْهُمْ رُسُلُنَا} حتى غاية لنيلهم نصيبهم واستيفائهم له، أي إلى وقت وفاتهم. وهي «حتى» التي يتبدأ بعدها الكلام، والكلام ههنا الجملة الشرطية، وهي إذا جاءتهم رسلنا قالوا. و{يَتَوَفَّوْنَهُمْ} حال من الرسل، أي متوفيهم. والرسل ملك الموت وأعوانه.

[١٤٥٧] وما، وقعت موصولة بأين في خط المصحف، وكان حقها أن تفصل؛ لأنها موصولة بمعنى: أين الآلهة الذين تدعون؟

[١٤٥٨] {ضَلُّوا عَنَّا} غابوا عنا فلا نراهم ولا ننتفع بهم، اعترافاً منهم بأنهم لم يكونوا على شيء فيما كانوا عليه، وأنهم لم يحمدوه في العاقبة.

٣٨- ﴿قَالَ ادْخُلُوا فِي أُمَمٍ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِكُمْ مِنَ الْجِنِّ وَالْإِنْسِ فِي النَّارِ كُلَّمَا دَخَلَتْ أُمَّةٌ لَعَنَتْ أُخْتَهَا حَتَّى إِذَا ادَّارَكُوا فِيهَا جَمِيعًا قَالَتْ أُخْرَاهُمْ لِأُولَاهُمْ رَبَّنَا هَؤُلَاءِ أَضَلُّونَا فَآتِهِمْ عَذَابًا ضِعْفًا مِنَ النَّارِ قَالَ لِكُلِّ ضِعْفٌ وَلَكِنْ لَا تَعْلَمُونَ﴾

٣٩- ﴿وَقَالَتْ أُولَاهُمْ لِأُخْرَاهُمْ فَمَا كَانَ لَكُمْ عَلَيْنَا مِنْ فَضْلٍ فذُوقُوا الْعَذَابَ بِمَا كُنتُمْ تَكْسِبُونَ﴾

[١٤٥٩] {قَالَ ادْخُلُوا} أي يقول الله تعالى يوم القيامة لأولئك الذين قال فيهم {فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا أَوْ كَذَّبَ بِآيَاتِهِ}، وهم كفار العرب. {في أُمَمٍ} في موضع الحال، أي كائنين في جملة أُمَم، وفي غمارهم مصاحبين لهم، أي ادخلوا في النار مع أُمَم {قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِكُمْ} وتقدم زمانهم زمانكم.

her ne zaman bir ümmet girse, yekdiğerini” yani kendilerine uydukları ve sapmalarına vesile oldukları diğér bir toplumu “lânetler”. Nihayet, birbiri ardından hepsi orada toplanınca” yani hepsi ateşte birleşip karşılaştıklarında, konum bakımından “sonrakiler” -ki bunlar tâbi olan ve sefil, zavallı durumda olanlardır- “önde gelenler için” yani konum olarak kendilerinden önde olanlar için... -Bunlar da liderler ve yöneticilerdir.- لَأُولَٰئِهِمْ ifadesi “öncüleri için, öncüleri hakkında” anlamındadır; çünkü sözlerinin muhatabı öncüler değil, Allah'tır [Allah'a bunlar hakkında söylemektedirler]. عَذَابًا ضِعْفًا kat kat, katmerli azap demektir. “Azap hepiniz için katmerlidir” çünkü hem yöneticiler hem de onlara tâbi olanlar, sapkın ve saptırmış kimselerdir. وَلَكِنَّ لَا تَعْلَمُونَ ifadesindeki *ta'lemûne* hem Tâ ile hem de Yâ ile okunmuştur [bilmezsiniz / bilmezler].

[1460] “Sizin bize karşı hiçbir üstünlüğünüz yok.” Öncüleri bu sözlerini Yüce Allah'ın takipçilere hitaben söylediği söze, yani “Azap hepiniz için katmerlidir.” sözüne atfen söylemişlerdir. Yani artık sizin bize bir üstünlüğünüzün bulunmadığı ve hepimizin katmerli azaba müstahak olma konusunda eşit olduğumuz kesinleşmiştir. “Öyleyse, kendi kazandıklarınızın karşılığı olan azabı tadın.” ifadesi, öncülerin sözünün devamı olabileceği gibi Yüce Allah'ın hepsine hitaben söylediği söz de olabilir.

40. Bizim âyetlerimize karşı büyüklük taslayarak onları yalayanlara, göğün kapıları asla açılmayacak ve ‘deve iğne deliğinden geçinceye kadar’ Cennet’e giremeyecekler. Mücrimleri işte böyle cezalandırırız Biz!

41. Onlar için (altlarında) Cehennemî bir yatak, üstlerinde de (Ateş'ten) örtüler vardır. İşte böyle cezalandırırız Biz, zalimleri!

[1461] “Göğün kapıları asla açılmayacak” onlar adına hiçbir salih amel göğ-e yükselmeyecektir. Nitekim Allah Teâlâ, “güzel sözler, [putlara değil] yalnızca O'na yükselir” [Fâtır 35/10] ve “Doğrusu, ‘iyi’lerin amel defteri de İlliyyîn’dedir.” [Mutaffîfîn 83/18] buyurmuştur. Cennetin gökte olduğu söylenmektedir ki buna göre mâna, “Onlara göğ-e yükselme izni verilmez; cennete girmek için onlara yol verilmez.” şeklindedir. Bir başka görüşe göre ise bunlar öldüğünde ruhları, müminlerin ruhunun yükseldiği yere yükselmez. Bir diğér görüşe göre onlara bereket inmez, yağmur dualarına icabet edilmez. Bu mânada Allah Teâlâ, “Bunun üzerine, bardaktan boşanırcasına yağan bir suyla gök kapılarını açtık.” [Kamer 54/11] buyurmuştur.

{لَعَنَّتُ أُخْتَهَا} التي ضلّت بالافتداء بها {حَتَّى إِذَا اذَّارَكُوا فِيهَا} أي تداركوا، بمعنى تلاحقوا واجتمعوا في النار {قَالَتْ أَخْرَاهُمْ} منزلةً، وهي الأتباع والسفلة {لَأُولَاهُمْ} منزلة وهي القادة والرؤوس. ومعنى لأولاهم: لأجل أولاهم؛ لأن خطابهم مع الله لا معهم. {عَذَابًا ضِعْفًا} مضاعفًا. {لِكُلِّ ضِعْفٍ}، لأنّ كلا من القادة والأتباع كانوا ضالين مضلين. {وَلَكِنْ لَا تَعْلَمُونَ}، قرئ الياء والتاء.

[١٤٦٠] {فَمَا كَانَ لَكُمْ عَلَيْنَا مِنْ فَضْلٍ} عطفوا هذا الكلام على قول الله تعالى للسفلة {لِكُلِّ ضِعْفٍ} أي فقد ثبت أن لا فضل لكم علينا، وأنا متساوون في استحقاق الضعف. {فَذُوقُوا الْعَذَابَ} من قول القادة، أو من قول الله لهم جميعًا.

٤٠- {إِنَّ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا وَاسْتَكْبَرُوا عَنْهَا لَا تُفْتُحُ لَهُمْ أَبْوَابُ السَّمَاءِ وَلَا يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ حَتَّى يَلِجَ الْجَمَلُ فِي سَمِّ الْخِيَاطِ وَكَذَلِكَ نَجْزِي الْمُجْرِمِينَ}

٤١- {لَهُمْ مِنْ جَهَنَّمَ مِهَادٌ وَمِنْ فَوْقِهِمْ غَوَاشٍ وَكَذَلِكَ نَجْزِي الظَّالِمِينَ}

[١٤٦١] {لَا تُفْتُحُ لَهُمْ أَبْوَابُ السَّمَاءِ} لا يصعد لهم عمل صالح {إِلَيْهِ يَصْعَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ} [فاطر: ١٠]، {كَأَنَّ كِتَابَ الْأُبْرَارِ لَفِي عِلِّيَّينَ} [المطففين: ١٨]. وقيل: إنّ الجنة في السماء، فالمعنى لا يؤذن لهم في صعود السماء ولا يطرق لهم إليها ليدخلوا الجنة. وقيل: لا تصعد أرواحهم إذا ماتوا كما تصعد أرواح المؤمنين. وقيل: لا تنزل عليهم البركة ولا يغاثون، {فَفَتَحْنَا أَبْوَابَ السَّمَاءِ} [القمر: ١١].

[1462] İfade şedde ile *lâ tufettehu*, Yâ ile *lâ yufettehu* şeklinde okunmuş; ayrıca, *el-evbâb* kelimesi nasb edilerek, Yâ'lı ve Tâ'lı olarak ve fiil ma'lûm olarak *lâ tufettihu* ve *lâ tufettihu* şeklinde de okunmuştur. Açma fiili *lâ tufettihu* kıraatinde âyetlere; *lâ yufettihu* kıraatinde ise Allah'a izâfe edilmektedir.

- 5 [1463] İbn Abbâs *cemel* (deve) kelimesini *kummel* vezninde *cummel* şeklinde okumuştur. Aynı ifadeyi Sa'îd b. Cübeyr *nuğar* vezninde *cumel* şeklinde okumuştur. Bu fiil *kufl* vezninde *cuml* şeklinde, *nusub* vezninde *cumul* şeklinde ve *habl* vezninde *ceml* şeklinde de okunmuştur. Son okunuşta kelimenin anlamı, sert ve kalın halattır. Halat da bir araya getirilip tek parça yapılmış iplerden oluşur. İbn Abbâs (r.a.)'ın "Allah Teâlâ deve ile benzetme yapmaktan daha güzel teşbihler yapar." dediği nakledilmiştir. Yani iğne deliğinden geçirilme konusunda halat uygundur fakat deve bu işe uygun değildir. Ancak çoğunluğun okuyuşu daha etkilidir. Zira iğne deliği, geçilecek yerin darlığını anlatmak üzere kullanılır; "iğne deliğinden daha dar" denilir. Yine çok mahir rehberlik yapan kimseye *hırrît* [iğne deliğinden geçer] denilir; çünkü mahir bir kılavuz, iğne deliğine benzer dar yollardan geçip yolunu bulmasını bilir. Deve de bir şeyin hacminin büyüklüğünü anlatmakta kullanılır; şair şöyle demiştir:

Deve gibi [iri cüsseli], ama kuş beyinli!

Adam dediğin, kurbanlık deve değil ki kaç okka çektiğine bakılsın

- 20 Dolayısıyla, âyette "Ancak büyük ve geniş bir kapıdan geçebilecek olan bu iri hayvanın küçük bir iğne deliğinden geçmesi gibi imkânsız bir şey gerçekleşmedikçe bunlar da cennete giremez!" buyrulmuş olmaktadır. Nitekim rivayete göre İbn Mes'ûd (r.a.)'a [v. 32/653] "Bu âyetteki *cemel* nedir?" diye sorulunca soran kişinin cehaletini yüzüne vurmak ve kelimenin bilinen anlamı dışında bir başka anlam aramanın zorlama olduğuna işaret etmek üzere, *zevcu'n-nâkat*ⁱ (Dişi devenin eşidir)! demiş.

[1464] سَم her üç hareke ile de okunmuştur. İbn Mes'ûd, *fî semmî'l-mıhyat* şeklinde okumuştur. *Hiyât* ve *mıhyat*, tıpkı *hizâm* ve *mihzem* gibi aynı anlama, iğne anlamına gelir.

- 30 [1465] "İşte böyle" feci bir şekilde "cezalandırınız *mücrimleri*!" Bu ifadeyle suç işlemenin cezaya sebebiyet vereceği ve suç işleyen herkesin cezalandırılacağı bildirilmektedir. Bunu tekrarlayarak, "İşte böyle cezalandırınız Biz *zalimleri*!" demiştir; zira bütün suçlular aynı zamanda kendilerine zulmetmektedir.

[١٤٦٢] وقرئ «لَا تُفْتَحُ»، بالتشديد، «وَلَا يَفْتَحُ» بالياء؛ «وَلَا تُفْتَحُ» بالتاء والبناء للفاعل ونصب الأبواب على أَنَّ الفعل للآيات؛ وبالياء على أَنَّ الفعل لله عزَّ وجلَّ.

[١٤٦٣] وقرأ ابن عباس «الجُمْل»، بوزن القمل؛ وسعيد بن جبير «الجَمَل» بوزن الثَّغَر. وقرئ «الجُمْل» بوزن القفل، «والجُمْل» بوزن النصب، «والجَمَل» بوزن الحبل. ومعناها القلس الغليظ، لأنه حبال جمعت وجعلت جملة واحدة. وعن ابن عباس رضي الله عنه: إِنَّ الله أَحْسَنُ تشبيهاً من أن يشبه بالجمل، يعني أَنَّ الحبل مناسب للخيط الذي يسلك في سَمِّ الإبرة، والبعر لا يناسبه؛ إِلَّا أن قراءة العامة أوقع، لأنَّ سَمَّ الإبرة مثل في ضيق المسلك. يقال: أَضِيق من خرت الإبرة. وقالوا للدليل الماهر: خَرَيْت، للاهتداء به في المضايق المشبهة بأخرات الإبر. والجمل: مثل في عِظَم الجِرم. قال:

جِسْمُ الْجِمَالِ وَأَحْلَامُ الْعَصَافِيرِ ❁ ١٠

إِنَّ الرِّجَالَ لَيُسَوُّوا بِجَزَرٍ تَرَادٍ مِنْهُمْ الْأَجْسَامُ ❁

فقل: لا يدخلون الجنة، حتى يكون ما لا يكون أبداً من ولوج هذا الحيوان الذي لا يلج إِلَّا في باب واسع، في ثقب الإبرة. وعن ابن مسعود أنه سئل عن الجمل، فقال: زوج الناقة، استجهلاً للسائل، وإشارة إلى أن طلب معنى آخر تكلف.

[١٤٦٤] وقرئ: «(في سم) بالحركات الثلاث: وقرأ عبد الله «(في سَمِّ الْمُهَيْطِ)» ١٥ والخياط؛ والمخيط كالحزام والمحزم: ما يخاط به وهو الإبرة

[١٤٦٥] {وَكَذَلِكَ} ومثل ذلك الجزء الفطيع {نَجْزِي الْمُجْرِمِينَ}، ليؤذن أن الإجماع هو السبب الموصل إلى العقاب، وأن كلَّ من أجرم عوقب، وقد كرره فقال: {وَكَذَلِكَ نَجْزِي الظَّالِمِينَ}، لأنَّ كلَّ مجرم ظالم لنفسه.

[1466] *Mihâd* döşek; *ğavâş* da örtüler demektir. غَوَاشٍ kelimesi, *ğavâş^{ün}* şeklinde merfû' da okunmuştur; tıpkı وَلَهُ الْجَوَارِ الْمُنشَآتُ [ifadesini] İbn Mes'ûd'un [v. 32/653] وَلَهُ الْجَوَارِ الْمُنشَآتُ ("O'nun sayesinde denizde aheste aheste giden gemiler de." [Rahman 55/24]) şeklinde okuması gibi.

- 5 **42. İman edip salih amel işleyenler -ki Biz hiç kimseye gücünün yeteceğinden başkasını yüklemeyiz- Cennet'in sahipleri de bunlardır işte... Temelli kalacaklardır orada.**

[1467] "Biz hiç kimseye gücünün yeteceğinden başkasını yüklemeyiz" ifadesi mübtedâ ve haber arasında bir ara cümledir ve hem hiçbir nitelemenin
10 tam anlamıyla ortaya koyamayacağı gizli nimetleri kazanmaya teşvik etmeyi hem de insanın güç kapasitesi dâhilinde olan şeyleri, yani iman ve salih amelin değerini yüceltmeyi hedeflemektedir. لَا تُكَلِّفُ نَفْسًا [ifadesini] A'meş [v. 148/765] *lâ tukellefû nef^{ün}* (hiç kimseye ... yüklenmez) şeklinde okumuştur.

- 15 **43. Gönüllerinde kin namına ne varsa söküp atmışsızdır... Altlarından ırmaklar akmaktadır... "Allah'a hamdolsun ki, bizi buna iletti. Allah bize buranın yolunu göstermemiş olsaydı, biz kendiliğimizden bulabilecek durumda değildik. Gerçek şu ki; Rabbimizin peygamberleri gerçeği getirmişler." derler. Kendilerine şöyle seslenilir; "Bu Cennet'e, kendi yaptığınız şeyler sayesinde mirasçı kıldınız siz."**

20 [1468] Kalbinde kardeşine karşı dünyada kin bulunan kimsenin bu kini kalbinden çıkarılır, böylece kalpleri *gıllugı*şsız, tertemiz olur; aralarında sadece karşılıklı şefkat ve sevgi kalır. Ali (r.a.)'ın "Ben, Osman, Talha ve Zübeyr'in bu kimselerden olacağımızı ümit ediyorum." dediği nakledilmiştir.

[1469] "Bizi buna iletti" yani bizi bu muazzam kazanca sebep olacak iman
25 ve salih amele muvaffak etti; yoksa "biz kendiliğimizden bulabilecek durumda değildik." لَنْهْتَدِي ifadesindeki Lâ olumsuzlamayı pekiştirmektedir. Bu sözün sahipleri, "Allah'ın hidayet ve tevfiği olmasaydı, hidayet ehli olamazdık." demektedirler. مَا كُنَّا لَنْهْتَدِي ifadesi Şamlıların mushaflarında مَا كُنَّا لَنْهْتَدِي şeklinde Vav'sız yer almaktadır; yani cümle, önceki cümlelerin izahı olarak kabul edilmektedir.

30 [1470] "Gerçek şu ki; Rabbimizin peygamberleri gerçeği getirmişler" ve bu da bizim için bir lütuf ve hidayete sevk eden bir uyarı olmuştur; böylece biz de hidayete ermişizdir. Bu sözü söyleyenler sevinçlerini ve elde ettiklerinden ne kadar mutlu olduklarını ifade etmek istemekte; sırf bunu söylemekten keyif almaktadırlar. Yoksa bu ifade ibadet ve Allah'a yakınlaşma amacı ile söylenmiş
35 değildir. Nitekim hayırlı bir nasiple nasiplendirilenlerin benzer ifadeleri sıklıkla tekrarladığını, ibadet maksadıyla değil de kendini tutamadığı için bu tür sözler söylediğini dünyada da görmekteyiz.

[١٤٦٦] {مِهَادٌ} فراش. {عَوَاشٍ} أغطية. وقرئ «غواش» بالرفع، كقوله تعالى
 «وَلَهُ الْجَوَارِ الْمُنشَآتُ» [الرحمن: ٢٤] في قراءة عبد الله.

٤٢- ﴿وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَا نُكَلِّفُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا أُولَئِكَ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ﴾

٥ [١٤٦٧] {لَا نُكَلِّفُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا} جملة معترضة بين المبتدئ والخبر، للترغيب في اكتساب ما لا يكتننه وصف الواصف من النعيم الخالد مع التعظيم بما هو في الوسع، وهو الإمكان الواسع غير الضيق من الإيمان والعمل والصالح. وقرأ الأعمش «لَا تُكَلِّفُ نَفْسًا».

١٠ ٤٣- ﴿وَنَزَعْنَا مَا فِي صُدُورِهِمْ مِنْ غَلٍّ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهِمُ الْأَنْهَارُ وَقَالُوا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي هَدَانَا لِهَذَا وَمَا كُنَّا لِنَهْتَدِيَ لَوْلَا أَنْ هَدَانَا اللَّهُ لَقَدْ جَاءَتْ رَسُولٌ رَبِّنَا بِالْحَقِّ وَتُودُوا أَنْ تِلْكُمُ الْجَنَّةُ أُورِثْتُمُوهَا بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ﴾

[١٤٦٨] من كان في قلبه غلّ على أخيه في الدنيا نزع منه، فسلمت قلوبهم وطهرت ولم يكن بينهم إلا التوادّ والتعاطف. وعن علي رضي الله عنه: «إني لأرجو أن أكون أنا وعثمان وطلحة والزبير منهم».

١٥ [١٤٦٩] {هَدَانَا لِهَذَا} أي وفقنا لموجب هذا الفوز العظيم، وهو الإيمان والعمل الصالح {وَمَا كُنَّا لِنَهْتَدِيَ} اللام لتوكيد النفي، ويعنون وما كان يستقيم أن نكون مهتدين لولا هداية الله وتوفيقه. وفي مصاحف أهل الشام: «مَا كُنَّا لِنَهْتَدِيَ»، بغير واو، على أنها جملة موضحة للأولى.

[١٤٧٠] {لَقَدْ جَاءَتْ رَسُولٌ رَبِّنَا بِالْحَقِّ} فكان لنا لطفًا وتنبهًا على الاهتداء فاهتدينا. ٢٠ يقولون ذلك سرورًا واغترابًا بما نالوا، وتلذذًا بالتكلم به لا تقربًا وتعبداً، كما نرى من رزق خيرًا في الدنيا يتكلم بنحو ذلك ولا يتمالك أن لا يقوله للفرح لا للقربة.

[1471] تِلْكُمْ الْجَنَّةُ *en*, Enne'nin hafifletilmiş şeklidir. Cüm-
lenin takdiri *ve nûdû bi-ennehû tilkümlü'l-cennetu ûristümûhâ* (ve onlara, 'Mi-
rasçı kıldığınız, işte bu cennettir.' diye seslenildi) şeklindedir ve [mukadder]
*ennehû*daki zamir, durum zamiri ya da أَيَّ (yani) anlamındaki zamirdir; çünkü
5 *münâdâ* bir söz türüdür. Adeta şöyle denilmiş olmaktadır: "Onlara denildi ki
işte bu Cennete" -bâtıl mezhep sahiplerinin [*mubtıla*] iddia ettiği gibi ilâhî lütuf
sebebiyle değil- "kendi yaptığınız şeyler sayesinde mirasçı kıldınız siz!"

44. Cennet'tekiler, Ateş'tekilere "Bizler, Rabbimizin bize va'dettiği şeyin gerçek olduğunu gördük. Siz de Rabbinizin sizi tehdit ettiği şeyin gerçek olduğunu gördünüz mü?" diye seslenirler. "Evet!" deyince aralarında bir tellal (melek), "Allah'ın lâneti zalimlerin üzerine olsun!" diye haykırır.

45. Onlar ki Allah'ın yolunda yamukluk (eksik-gedik) arayarak in-sanları ondan vazgeçirmeye çalışırlardı; âhireti de inkâr etmekteydiler...

[1472] أَنْ لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى *en*, Enne'nin hafifletilmiş hali olabilece-
ği gibi -yukarıda izah edildiği üzere- *müfessire* de olabilir. Bu, أَنْ لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى *en* için de geçerlidir. Cennetliklerin cehennemliklere bu
sözü söylemiş olmasının sebebi, onların kendi hallerinden memnuniyetlerini
ifade etmek, cehennemliklerin kötü halleriyle dalga geçip onları daha fazla gam
20 ve kedere gark etmek ve bu ifadeleri dinleyenler için bunun bir lütuf olması-
dır. Aralarında bir tellalın "Allah'ın lâneti zalimlerin üzerine olsun!" demesi de
böyledir. Bu tellal bir melek olup Allah'ın emri ile hem cennetliklerin hem de
cehennemliklerin duyacağı şekilde bu nidayı yapar. أَنْ لَعْنَةُ اللَّهِ *en* ifadesi şeddeli ve
mansup olarak أَنْ لَعْنَةُ اللَّهِ şeklinde de okunmuştur. A'meş [v. 148/765] ise kesre
25 ile أَنْ لَعْنَةُ اللَّهِ (çünkü Allah'ın lâneti...) şeklinde okumuştur ki bunun sebebi
ya ifadenin başında bir "dedi ki" lafzının takdir edilmesi (*irâdetü'l-kavl*) ya da
ezzene (duyurdu) ifadesinin *kâle* (söyledi) konumunda değerlendirilmesidir.

[1473] **Şayet** مَا وَعَدَنَا رَبُّنَا (Rabbimizin bize vaat ettiği) ifadesinde olduğu
gibi, مَا وَعَدَكُمْ رَبُّكُمْ (Rabbinizin size vaat ettiği) denilseydi
30 olmaz mıydı?" **dersen şöyle derim:** "Rabbimizin bize vaat ettiği" ifadesinin
delâleti sebebiyle, ifadeyi hafifletmek için bu hazfedilmiştir. Birinin şöyle
demesi de mümkündür: İfadenin *mutlak* kullanılmış olması, Allah'ın diriliş,
hesap, sevap-ceza ve diğer kıyamet ahvâlini kapsayan bütün vaatlerini içine al-
ması içindir; çünkü bunların tamamını yalanlamaktaydılar. Ayrıca vaat edilen
35 şeylerin tamamı, hoşlarına gitmeyecek şeylerdir, cennet ehlinin nimetleri de
cehennemlikler için tamamen azaptır, bu sebeple ifade ["size" kaydı konulmadan]
mutlak olarak kullanılmıştır.

[١٤٧١] {وَنُودُوا أَنْ تُلَكُمُ الْجَنَّةُ} أن مخففة من الثقيلة، تقديره: ونودوا بأنه تلکم الجنة {أُورِثُوهَا} والضمير ضمير الشأن والحديث. أو تكون بمعنى أي، لأن المناداة من القول، كأنه قيل: وقيل لهم أي تلکم الجنة أورثتموها {بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ} بسبب أعمالکم لا بالتفضل، كما تقول المبطله.

٥ - ٤٤- ﴿وَنَادَىٰ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ أَصْحَابَ النَّارِ أَنْ قَدْ وَجَدْنَا مَا وَعَدَنَا رَبُّنَا حَقًّا فَهَلْ وَجَدْتُمْ مَا وَعَدَ رَبُّكُمْ حَقًّا قَالُوا نَعَمْ فَأَذَّنَ مُؤَذِّنٌ بَيْنَهُمْ أَنْ لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الظَّالِمِينَ﴾

٥ هـ - ﴿الَّذِينَ يَصُدُّونَ عَنِ سَبِيلِ اللَّهِ وَيَبْغُونَهَا عِوَجًا وَهُمْ بِالْآخِرَةِ كَافِرُونَ﴾

[١٤٧٢] أن في {أَنْ قَدْ وَجَدْنَا} يحتمل أن تكون مخففة من الثقيلة وأن تكون مفسرة كالتي سبقت آنفاً، وكذلك {أَنْ لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الظَّالِمِينَ}. وإنما قالوا لهم ذلك اغتباطاً بحالهم، وشماتة بأصحاب النار، وزيادة في غمهم، لتكون حكايته لطفاً لمن سمعها، وكذلك قول المؤذن بينهم: لعنة الله على الظالمين! وهو ملك يأمره الله فينادي بينهم نداء يسمع أهل الجنة وأهل النار. وقرئ «أَنْ لَعْنَةُ اللَّهِ» بالتشديد والنصب. وقرأ الأعمش «إِنَّ لَعْنَةَ اللَّهِ» بكسر إن على إرادة القول، أو على إجراء {أَذَّنَ} مجرى قال. ١٥

[١٤٧٣] فإن قلت: هلا قيل: ما وعدكم ربكم، كما قيل: ما وعدنا ربنا؟ قلت: حذف ذلك تخفيفاً لدلالة وعدنا عليه. ولقائل أن يقول: أطلق ليتناول كل ما وعد الله من البعث والحساب والثواب والعقاب وسائر أحوال القيامة؛ لأنهم كانوا مكذبين بذلك أجمع، ولأن الموعود كله مما ساءهم وما نعيم أهل الجنة إلا عذاب لهم فأطلق لذلك. ٢٠

46. İkisinin arasında bir 'perde' vardır; onun a'râfî üzerinde de her birini simalarıyla tanıyan adamlar vardır. Cennet'tekilere; "Size selâm olsun!" diye seslenirler. Bunlar; çok istemekle birlikte oraya girmemişlerdir.

- 5 [1474] وَيَبْنِيهِمَا حِجَابٌ yani cennet ve cehennem arasında ya da iki grup arasında bir 'perde' vardır. Bu perde, "aralarında bir sur çekilir" [Hadid 57/13] âyetinde ifade edilen surdur.

- [1475] وَعَلَى الْأَعْرَافِ [onun a'râfî üzerinde] yani -cennet ile cehennem arasına çekilen surdan ibaret olan- perdenin "a'râfî" yüksek kısmı "üzerinde de..."
10 -A'râf' urfun çoğulu olup 'urfu'l-feres [at yelesi] ve 'urfu'd-dik [horoz ibiği] ifadelerinden isti'are olarak kullanılmıştır.- "...her birini simalarıyla tanıyan" yani mesut olanların ve bedbaht olanların hepsini, alametlerinden tanıyan -ki Allah kendilerine bu alametleri bildirmiş, ilham etmiş ya da melekler onlara öğretmiştir- "adamlar vardır." Bunlar Müslümanlardan olup, amellerindeki kusurlar
15 sebebiyle cennete en son girenlerdir. Adeta Allah'ın emrini beklemekte ve Allah cennete girmelerine izin verinceye kadar cennet ile cehennem arasında tutulmaktadırlar.

47. Gözleri Ateş'tekilerin bulunduğu tarafa çevrilince de şöyle derler: "Ya Rabbi! Bizi bu zalim kavimle beraber bulundurma!"

- 20 **48. A'râftakiler; simalarından tanıdıkları birtakım adamlara seslenerek şöyle derler: "[Bakıyoruz da] o toplayıp biriktirdikleriniz; büyüklük taslamanıza yol açan şeyler size fayda vermemiş!.."**

- 49. "Allah'ın, asla rahmetine erdirmeyeceğine and içtiğiniz kimseler bunlar mıydı? [Baksanıza, haklarında] 'Girin Cennet'e, sizin için hiçbir korku söz konusu değildir, üzülecek de değilsiniz.' (buyrulmuş!..)"**
25

- [1476] Cennetliklere baktıkları zaman onlara selam vererek seslenirler, "Gözleri Ateş'tekilerin bulunduğu tarafa çevrilince" ve onların içinde bulundukları azabı görünce Allah'a sığınır, kendilerini onlarla beraber kılmaması için Allah'ın rahmetine iltica ederler. Kâfirlerin liderlerinden bazı adamlara
30 seslenirler ve bu liderlerin küçümsedikleri, fakirlikleri ve dünyalık nasiplerinin azlığı sebebiyle hakir gördükleri, "Allah bunları asla cennete koymaz" dedikleri cennet ehlini işaret ederek onlara, "Allah'ın, asla rahmetine erdirmeyeceğine ant içtiğiniz kimseler bunlar mıydı?" derler.

٤٦- ﴿وَبَيْنَهُمَا حِجَابٌ وَعَلَى الْأَعْرَافِ رِجَالٌ يَعْرِفُونَ كُلًّا بِسِيمَاهُمْ وَنَادَوْا أَصْحَابَ الْجَنَّةِ أَنْ سَلَامَ عَلَيْكُمْ لَمْ يَدْخُلُوهَا وَهُمْ يَطْمَعُونَ﴾

[١٤٧٤] {وَبَيْنَهُمَا حِجَابٌ} يعني بين الجنة والنار، أو بين الفريقين. وهو السور المذكور في قوله تعالى {فَضْرِبَ بَيْنَهُمُ بُسُورًا} [الحديد: ١٣].

٥ [١٤٧٥] {وَعَلَى الْأَعْرَافِ} وعلى أعراف الحجاب وهو السور المضروب بين الجنة والنار، وهي أعاليه، جمع عُرْف استعير من عُرْف الفرس وعُرْف الديك. {رِجَالٌ} من المسلمين من آخرهم دخولاً في الجنة لقصور أعمالهم، كأنهم المُرْجُونَ لأمر الله؛ يحبسون بين الجنة والنار إلى أن يأذن الله لهم في دخول الجنة. {يَعْرِفُونَ} كُلاً {من زمر السعداء والأشقياء} بسيماهم {بعلامتهم التي أعلمهم الله تعالى بها، يلهمهم الله ذلك؛ أو تعرفهم الملائكة.

٤٧- ﴿وَإِذَا صُرِفَتْ أَبْصَارُهُمْ تِلْقَاءَ أَصْحَابِ النَّارِ قَالُوا رَبَّنَا لَا تَجْعَلْنَا مَعَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ﴾

٤٨- ﴿وَنَادَى أَصْحَابُ الْأَعْرَافِ رِجَالًا يَعْرِفُونَهُمْ بِسِيمَاهُمْ قَالُوا مَا أَغْنَىٰ عَنْكُمْ جَمْعُكُمْ وَمَا كُنْتُمْ تُسْتَكْبِرُونَ﴾

١٥ ٤٩- ﴿أَهْؤُلَاءِ الَّذِينَ أَقْسَمْتُمْ لَا يَنَالُهُمُ اللَّهُ بِرَحْمَةٍ ادْخُلُوا الْجَنَّةَ لَا خَوْفٌ عَلَيْكُمْ وَلَا أَنْتُمْ تَحْزَنُونَ﴾

[١٤٧٦] إذا نظروا إلى أصحاب الجنة نادوهم بالتسليم عليهم. {وَإِذَا صُرِفَتْ أَبْصَارُهُمْ تِلْقَاءَ أَصْحَابِ النَّارِ} ورأوا ما هم فيه من العذاب استعاذوا بالله وفرعوا إلى رحمته أن لا يجعلهم معهم، ونادوا رجالاً من رؤوس الكفرة يقولون لهم: {أَهْؤُلَاءِ الَّذِينَ أَقْسَمْتُمْ لَا يَنَالُهُمُ اللَّهُ بِرَحْمَةٍ} إشارة لهم إلى أهل الجنة، الذين كان الرؤساء يستهينون بهم ٢٠ ويحتقرونهم لفقرهم وقلة حظوظهم من الدنيا، وكانوا يقسمون أن الله لا يدخلهم الجنة

[1477] “Girin cennete.” Yani, o zaman bu *a'râf* halkına “girin cennete” denilir. Bu, onlara *a'râf*ta tutulmalarının, her iki gruba bakmalarının ve onları simalarından tanıyarak bu söylediklerini söylemelerinin ardından söylenmiştir. Bu hususun ifade edilmesinin faydası ise karşılığın ameller miktarınca olacağının, öncelik ve sonraya kalmanın amellere göre belirleneceğinin, hiç kimsenin Allah katında amellerinin önceliği dışında bir sebeple öncelik sahibi olamayacağının, amellerinin kendisini geri bırakması dışında bir sebeple geriye kalmayacağının beyan edilmesidir. Bir diğer maksat da âyeti dinleyenlerin öncelik sahibi müminlerin durumuna özenmelerini, onların nâil oldukları nasibe nâil olmaya gayret etmelerini sağlamak, o gün hayır veya şer ehlinden herkesin amellerinin gereği olarak simalarına vurulan damga ile tanınacağını düşünüp kötü olanların kötülükten vazgeçmelerine, iyi olanların da iyiliklerini artırmalarına vesile olmak ve isyankârların o gün amelleri en kusurlu kimseler dâhil herkes tarafından kınanacağını bilmelerini sağlamaktır.

[1478] *وَإِذَا صُرِفَتْ أَبْصَارُهُمْ* (gözleri Ateş'tekilerin bulunduğu tarafa çevrilince) ifadesinde, onların gözlerini çeviren bir etkenin mevcut olduğu ve böylece bakıp da onları kınamalarının ve Allah'a sığınmalarının murat edildiği şeklinde bir anlam söz konusudur. A'meş [v. 148/765] bu ifadeyi *ve izâ kulibet ebsâruhum* şeklinde okumuştur.

[1479] *أَدْخُلُوا الْجَنَّةَ* (cennete girin) ifadesi meçhul fiil formunda *udhilû'l-cennet* (cennete girdirildiler) şeklinde okunmuştur. İkrime [v. 105/723] bu ifadeyi *dehalû'l-cennet* (cennete girdiler) şeklinde okumuştur. **Şayet** “Bu iki okuyuş *لَا خَوْفَ عَلَيْكُمْ وَلَا أَنْتُمْ تَخَزَنُونَ* (sizin için hiçbir korku söz konusu değildir, üzülecek de değilsiniz) ifadesiyle nasıl uyumlu olur?” **dersen şöyle derim:** Bunun tevili şudur: “Kendilerine ‘sizin için hiçbir korku söz konusu değildir, üzülecek de değilsiniz’ *denilerek* cennete *girdirildiler*” ya da “*girdiler*.”

[1480] **Şayet** “[46. âyetteki] ‘çok istemekle birlikte oraya girmemişlerdir’ ifadesinin i'rabda mahalli nedir?” **dersen şöyle derim:** Bu ifadenin i'rabda mahalli yoktur çünkü yeni bir ifadedir. Sanki biri *a'râf* halkının hali hakkında sormuş ve ona cevaben, “çok istemekle birlikte oraya girmemişlerdir”, yani “onların cennete girmeleri cennet ehlinden sonraya bırakılmıştır, *a'râf*ta tutuldukları için istemekle birlikte henüz cennete girememişlerdir ama ümitsizliğe de düşmemişlerdir” denilmiştir. Bu ifadenin i'rabda mahallinin olması, *ricâlün* kelimesinin sıfatı olarak düşünülmesi de mümkündür.

[١٤٧٧] {ادْخُلُوا الْجَنَّةَ} يقال لأصحاب الأعراف: ادخلوا الجنة. وذلك بعد أن يجلسوا على الأعراف وينظروا إلى الفريقين ويعرفونهم بسيماهم، ويقولوا ما يقولون. وفائدة ذلك بيان أن الجزاء على قدر الأعمال، وأن التقدم والتأخر على حسبها، وأن أحدا لا يسبق عند الله إلا بسبقه في العمل، ولا يتخلف عنده إلا بتخلفه فيه، وليرغب السامعون في حال السابقين ويحرصوا على إحراز قصبتهم، وليتصوروا أن كل أحد يعرف ذلك اليوم بسيماه التي استوجب أن يوسم بها من أهل الخير والشر، فيرتدع المسيء عن إساءته، ويزيد المحسن في إحسانه. وليعلم أن العصاة يوبخهم كل أحد حتى أقصر الناس عملاً.

[١٤٧٨] قوله {وَإِذَا صُرِفَتْ أَبْصَارُهُمْ} فيه أن صارفاً يصرف أبصارهم لينظروا فيستعيذوا ويوبخوا. وقرأ الأعمش {وَإِذَا قُلِبَتْ أَبْصَارُهُمْ}.

[١٤٧٩] وقرئ «ادْخُلُوا الْجَنَّةَ» على البناء للمفعول. وقرأ عكرمة «دَخَلُوا الْجَنَّةَ». فإن قلت: كيف لآدم هاتين القراءتين قوله {لَا خَوْفٌ عَلَيْكُمْ وَلَا أَنْتُمْ تَحْزَنُونَ}؟ قلت: تأويله: ادخلوا، أو دخلوا الجنة مقولاً لهم: لا خوف عليكم ولا أنتم تحزنون.

[١٤٨٠] فإن قلت: ما محل قوله: {لَمْ يَدْخُلُوهَا وَهُمْ يَطْمَعُونَ}؟ قلت: لا محل له لأنه استئناف؛ كأن سائلاً سأل عن حال أصحاب الأعراف فقيل: لم يدخلوها وهم يطمعون، يعني حالهم أن دخولهم الجنة استأخر عن دخول أهل الجنة، فلم يدخلوها لكونهم محبوسين وهم يطمعون لم يأسوا. ويجوز أن يكون له محل، بأن يقع صفة لرجال.

[1481] Mal “biriktirmeniz” ya da sayısal çokluğunuz ve birlik ve beraberliğiniz, hakka ve insanlara karşı “büyüklük taslamanız, size fayda vermemiş!” تَسْتَكْبِرُونَ (büyüklük taslama) ifadesi *kesretten* türetilerek *testeksirûn* (çoğaltma isteği) şeklinde de okunmuştur.

- 5 **50. Ateş'tekiler, Cennet'tekilere “Şu sudan veya Allah'ın sizi nasıplendirdiği şeylerden biraz da bize akıtın!” diye seslenirler... Derler ki: “İnanın, Allah bunları o inkârcı nankörlere haram kıldı”**

- 10 **51. “ki onlar dünya hayatı kendilerini aldattığı için dinlerini eğlen-
ce ve oyun vasıtası hâline getirmişlerdi...” İşte, nasıl onlar, bu günle-
riyle karşı karşıya geleceklerini göz ardı etmişlerse; nasıl onlar, Bizim
âyetlerimizi bile reddetmişlerse, Biz de bugün onları öyle nisyâna
terk edeceğiz!**

- 15 [1482] “Bize akıtın” ifadesinde cennetin cehennemden yüksekte olduğuna dair bir delil bulunmaktadır. “Veya Allah'ın sizi nasıplendirdiği şeylerden” yani su dışında Allah'ın lütfettiği içeceklerden verin. Çünkü diğer içecekler de akıtılacak şeyler kapsamına girerler. Burada, “Allah'ın size lütfetmiş olduğu yiyeceklerden *ve meyvelerden* bize de verin” anlamının kastedilmiş olması da mümkündür. Şairin şu sözünde olduğu gibi:

Binitime saman yedirdim ve soğuk su [içirdim]⁹⁶

- 20 Cehennemlikler aslında kendilerine olumlu cevap verileceğinden yana ümitli olmamalarına rağmen, tıpkı zorda kalmış, çetin şartlardaki birinin yaptığı gibi şaşkınlıktan böyle bir talepte bulunmuşlardır.

- 25 [1483] “Allah bunları o inkârcı nankörlere haram kıldı” yani tıpkı [dünyada] mükellefe birtakım şeyler haram ve sakıncalı kılındığı gibi, onların cennet içeceğini içmelerini ve cennet yiyeceklerinden yemelerini haram kıldı. Şair şöyle demiştir:

Gözlerime haramdır, yekunun zerresini tatmak

- 30 [1484] “Nasıl onlar, bu günleriyle karşı karşıya geleceklerini göz ardı etmişlerse” yani nasıl onlar bugünle karşı karşıya gelecekleri konusunda, unutmuş kimseler gibi davranmışlar ve bunu hiç akıllarına getirmemişler, hiç umursamamışlarsa biz de “bugün” öyle yapacağız, onları nisyana terk edeceğiz.” yani kölesine ihsanda bulunmayı unutan, onu hiç hatırlamayan biri gibi davranacağız.

96 Meyve “akıtılan” bir şey değildir. Ancak şiirde *'aleftubâ* fiili varken, soğuk su hk. ayrıca *sekatubâ* (içirdim) fiili kullanılmadığı gibi, burada da *efidû* dışında ikinci bir fiil kullanmaya gerek duyulmamıştır. / ed.

[١٤٨١] { مَا أَغْنَىٰ عَنْكُمْ جَمْعُكُمْ } المال أو كثرتم واجتماعكم { وَمَا كُنْتُمْ تَسْتَكْبِرُونَ } واستكباركم عن الحق وعلى الناس. وقرئ «تَسْتَكْبِرُونَ» من الكثرة.

٥٠- ﴿وَنَادَىٰ أَصْحَابُ النَّارِ أَصْحَابَ الْجَنَّةِ أَنْ أَفِيضُوا عَلَيْنَا مِنَ الْمَاءِ أَوْ مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ حَرَّمَهُمَا عَلَى الْكَافِرِينَ﴾

٥١- ﴿الَّذِينَ اتَّخَذُوا دِينَهُمْ لَهْوًا وَلَعِبًا وَغَرَّتُهُمُ الدُّنْيَا فَلَئِمَّ نَسَاهُمْ كَمَا نَسُوا لِقَاءَ يَوْمِهِمْ هَذَا وَمَا كَانُوا بِآيَاتِنَا يَجْحَدُونَ﴾

[١٤٨٢] { أَفِيضُوا عَلَيْنَا } فيه دليل على أن الجنة فوق النار { أَوْ مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ } من غيره من الأشربة لدخوله في حكم الإفاضة. ويجوز أن يراد: أو ألقوا علينا مما رزقكم الله من الطعام والفاكهة. كقوله:

١٠ عَلَفْتُهَا تَبْنًا وَمَاءً بَارِدًا ❁

وإنما يطلبون ذلك مع يأسهم من الإجابة إليه حيرة في أمرهم، كما يفعل المضطر الممتحن.

[١٤٨٣] { حَرَّمَهُمَا عَلَى الْكَافِرِينَ } منعهم شراب الجنة وطعامها، كما يمنع المكلف ما يحرم عليه ويحظر، كقوله:

١٥ حَرَامٌ عَلَى عَيْنِي أَنْ تَطْعَمَ الْكَرَى ❁

[١٤٨٤] { فَالْتِمُوا نَسَاهُمْ } نفعل بهم فعل الناسين الذين ينسون عبيدهم من الخير لا يذكرونهم به. { كَمَا نَسُوا لِقَاءَ يَوْمِهِمْ هَذَا } كما فعلوا بلقائه فعل الناسين، فلم يخطروه ببالهم ولم يهتموا به.

52. Gerçek şu ki Biz onlara, bilgiye dayanarak açık-seçik bildirdiğimiz, inanan bir toplum için hidayet ve rahmet olan bir kitap getirdik.

53. Galiba, onun te'vîlinden [yani, söylediklerinin bir bir ortaya çıkmasından] başka bir şey beklemiyorlar? Ama onun te'vîli geldiği gün, daha önce onu göz ardı etmiş olanlar “Rabbimizin elçileri, gerçekten hakkı getirmiş! Şimdi; var mı bir şefaatchi ki bize şefaatsin ya da dünyaya geri döndürülür müyüz ki yapmış olduklarımızdan başkasını yapalım?” diye sızlanırlar. Kendilerini gerçekten hüsrana uğratmışlar ve [şefaatchi/tanrı diye] uydurageldikleri şeyler zihinlerinden kaybolup gitmiştir.

[1485] “Bilgiye dayanarak açık-seçik bildirdiğimiz” hiçbir eğrilik içermeyen hikmet dolu, dosdoğru bir kitap olması için hükümlerini, öğütlerini, kıssalarını vs. mânalarını nasıl açık seçik vereceğimizi bilerek... فَضَّلْنَاهُ (açık seçik bildirdiğimiz) kelimesini İbn Muhaysın [v. 123/741] *faddalnâhu* (üstün kıldığımız) şeklinde okumuştur ki mâna “onu diğer bütün kitaplara üstün kıldık ve onun bu üstünlüğe lâyık olduğunu bilerek böyle yaptık” şeklindedir. هُدًى ve وَرَحْمَةً ifadesi, فَضَّلْنَاهُ'daki mansup zamirin hali; عَلَى عِلْمٍ ise فَضَّلْنَاهُ'daki merfû' zamirin halidir.

[1486] إِلَّا تَأْوِيلَهُ ifadesi, işin sonundan başka, yani onun doğruluğunun ve yaptığı uyarıların, ettiği vaatlerin gerçekliğinin ayan beyan ortaya çıkmasından başka bir şey beklemiyorlar. “Rabbimizin elçileri, gerçekten hakkı getirmiş!” Yani ayan beyan ortaya çıktı ki gerçeği getirmişler!

[1487] نُرُّدُّ öncesindeki cümleye atfedilmiş bir cümle olup soru kapsamına dahildir; adeta “Şimdi; var mı bir şefaatchi ki bize şefaatsin ya da dünyaya geri döndürülür müyüz?” denilmiştir. Bu ifadeyi merfû' kılan ise, -cümle başında *hel yudrabu Zeyd^{ün}?* (Zeyd darb ediliyor mu?) dediğin gibi- isim olmaya uygun bir konumda yer alıyor olmasıdır. Atfedileceği bir başka fiil aranmaz; bu yüzden, *hel yeşfe'u le-nâ şâfi^{ün} ev nuraddu* (bir şefaatchi şefaatsin mi bize, ya da dünyaya geri döndürülür müyüz) şeklinde takdir edilemez. İbn Ebî İshâk [v. 205/821] bu ifadeyi, فَيُشْفَعُوا لَنَا (bize şefaatsinler) ifadesine atfederek *ev nuradde* şeklinde mansup okumuştur. Ya da *ev* ifadesi, *hattâ en* anlamında olduğundan, yani ifade *yeşfe'u le-nâ hattâ nuradde fe-na'mel* (bize şefaatsinler de dünyaya geri döndürülsek ve amel etsek) şeklinde olduğundan [İbn Ebî İshâk böyle okumuştur]. Hasan-ı Basrî نُرُّدُّ fiilini *nuradde* şeklinde mansup olarak, فَتَنْعَمَلْ fiilini ise merfû' olarak *fe-na'melu* şeklinde okumuştur ki anlamı *fe-nahnu na'melu* (o zaman biz amel ederiz) şeklindedir.

٥٢- «وَلَقَدْ جِئْنَاهُمْ بِكِتَابٍ فَصَّلْنَاهُ عَلَىٰ عِلْمٍ هُدًى وَرَحْمَةً لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ»

٥٣- «هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا تَأْوِيلَهُ يَوْمَ يَأْتِي تَأْوِيلُهُ يَقُولُ الَّذِينَ نَسُوهُ مِنْ قَبْلُ قَدْ جَاءَتْ رُسُلُ رَبِّنَا بِالْحَقِّ فَهَلْ لَنَا مِنْ شُفَعَاءَ فَيَشْفَعُوا لَنَا أَوْ نُرَدُّ فَنَعْمَلَ غَيْرَ الَّذِي كُنَّا نَعْمَلُ قَدْ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ وَضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ»

٥ [١٤٨٥] {فَصَّلْنَاهُ عَلَىٰ عِلْمٍ} عالمين كيف انفصل أحكامه ومواعظه وقصصه وسائر معانيه، حتى جاء حكيمًا قَيِّمًا غير ذي عوج. قرأ ابن محيصن "فَصَّلْنَاهُ" بالضاد المعجمة بمعنى فصلناه على جميع الكتب، عالمين أنه أهل للتفصيل عليها. و{هُدًى وَرَحْمَةً} حال من منصوب {فَصَّلْنَاهُ}، كما أن {عَلَىٰ عِلْمٍ} حال من مرفوعه.

١٠ [١٤٨٦] {إِلَّا تَأْوِيلَهُ} إِلَّا عاقبة أمره وما يؤول إليه من تبين صدقه وظهور صحة ما نطق به من الوعد والوعيد. {قَدْ جَاءَتْ رُسُلُ رَبِّنَا بِالْحَقِّ}، أي تبين وصحَّ أنهم جاؤوا بالحق.

[١٤٨٧] {نُرَدُّ} جملة معطوفة على الجملة قبلها، داخلة معها في حكم الاستفهام، كأنه قيل: هل لنا من شفعاء؟ أو هل نرد؟ ورافعه وقوعه موقعًا يصلح للاسم، كما تقول ابتداء: هل يضرب زيد؟ ولا يطلب له فعل آخر يعطف عليه. ١٥ فلا يقدر: هل يشفع لنا شافع أو نرد؟ وقرأ ابن أبي إسحاق «أَوْ نُرَدُّ» بالنصب عطفاً على {فَيَشْفَعُوا لَنَا}، أو تكون «أو» بمعنى «حتى أن» أي يشفعوا لنا حتى نرد فنعمل. وقرأ الحسن بنصب «نُرَدُّ» ورفع «فَنَعْمَلُ» بمعنى: فنحن نعمل.

54. Şüphesiz sizin [yegâne] Rabbiniz; gökleri ve yeri 'altı gün'de yaratan sonra mutlak hükümrânlık tahtına kurulan Allah'tır. Geceyi, sür'atle kendisini izleyen gündüze O bürür [ve birinin karanlığıyla diğ-
 5 derin aydınlığı, birinin aydınlığıyla ötekinin karanlığı zâil olup gi-
 der]. Güneş'i, Ay'ı ve yıldızları, emrine amade hareket edecek şekilde O yaratmıştır. Bakınız; yaratmak da O'na mahsustur buyurmak da...
 Âlemlerin Rabbi Allah ne kadar zengin ve cömerttir!

[1488] "Geceyi, sür'atle kendisini izleyen gündüze O bürür." *Yuğşî* şedde ile *yuğşî* şeklinde de okunmuştur. Anlam, geceyi gündüze ya da gündüzü
 10 geceye ilhak eder şeklindedir; ilhak edilme her ikisi içinde söz konusu olabilir. İkinci ihtimalin delili Humeyd b. Kays'ın [el-A'rec; v.130/747] fiili Ya'nın fethası ile ve *leylî* nasb edip *nehârî* ref ederek, *yağşe'l-leyle'n-nehâr* şeklinde okumuş olmasıdır. Buna göre anlam, "gündüz geceye yetişir" şeklindedir. Humeyd'in bu kıraatinde *يَطْلُبُهُ حَيْثُ* (sür'atle onu izler) ifadesinin uyumu da gayet güzel
 15 olmaktadır.

[1489] *بِأَمْرِهِ* [emri ile] yani *meşîeti*yle ve çekip çevirmesiyle. Bu ifade *مُسْحَرَاتٍ* (amade olarak) ifadesi ile ilişkili olup anlam, "onları hikmet ve tedbiri gereğince hareket eden varlıklar olarak, nasıl çekip çevirmek istiyorsa o şekilde yaratmıştır" şeklindedir. Bu durum teşbih yoluyla *emr* ile ifade edilmiş ve san-
 20 ki bu varlıklar emir almışlarmış gibi değerlendirilmiştir. *وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ وَالنُّجُومُ* (Güneş'i, Ay'ı ve yıldızları, emrine amade hareket edecek şekilde) ifadesi merfû' olarak *وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ وَالنُّجُومُ مُسْحَرَاتٍ* (Güneş, Ay ve yıldızlar, emrine amade hareket etmektedir) şeklinde de okunmuştur.

[1490] Allah Teâlâ bütün bunları kendi buyruğuyla yarattığını ifade edin-
 25 ce "Bakınız, yaratmak da O'na mahsustur buyurmak da." buyurmuştur. Yani *bütün* varlıkları yaratan da O'dur, onları arzu ettiği şekilde çekip çeviren de O'dur.

55. Rabbinize yalvarıp yakarak ve gizlice dua edin. Şüphesiz O haddi aşanları sevmez.

30 56. Yeryüzü ıslah olmuşken orada bozuculuk yapmayın ve O'na hem endişe ile hem de ümitle yalvarın. Allah'ın rahmeti elbette ihsan üzere hareket edenlere yakındır.

57. Rahmetinin önünden rüzgârları müjdeci olarak gönderen O'dur. Nihayet rüzgâr, ağır (yükli) bulutları yüklendiğinde, Biz onu ölü bir
 35 memlekete yöneltip suyu onunla indirir ve her türlü mahsülü onunla çıkarırız. İşte, ölüleri de böyle çıkaracağız... Belki düşünüp ders çıkarırsınız.

٥٤- ﴿إِنَّ رَبُّكُمُ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ يُغْشِي اللَّيْلَ النَّهَارَ يَطْلُبُهُ حَثِيثًا وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ وَالنُّجُومَ مُسَخَّرَاتٍ بِأَمْرِهِ أَلَا لَهُ الْخَلْقُ وَالْأَمْرُ تَبَارَكَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ﴾

[١٤٨٨] {يُغْشِي اللَّيْلَ النَّهَارَ يَطْلُبُهُ حَثِيثًا} وقرئ «يُعْشَى» بالتشديد، أي يلحق الليل النهار، أو النهار بالليل يحتملهما جميعًا. والدليل على الثاني قراءة حميد بن قيس «يُعْشَى اللَّيْلَ النَّهَارُ»، بفتح الياء ونصب الليل ورفع النهار، أي يدرك النهار الليل. و{يَطْلُبُهُ حَثِيثًا} حسنُ الملاءمة لقراءة حميد.

[١٤٨٩] {بِأَمْرِهِ} بمشيئته وتصريفه، وهو متعلق بـ{مُسَخَّرَاتٍ}، أي خلقهن جاريات بمقتضى حكمته وتدبيره، وكما يريد أن يصرفها سمي ذلك أمرًا على التشبيه، كأنهن مأمورات بذلك. وقرئ «وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ وَالنُّجُومُ مُسَخَّرَاتٌ»، بالرفع.

[١٤٩٠] لما ذكر أنه خلقهن مسخرات بأمره قال: {أَلَا لَهُ الْخَلْقُ وَالْأَمْرُ}، أي هو الذي خلق الأشياء كلها، وهو الذي صرفها على حسب إرادته.

٥٥- ﴿ادْعُوا رَبُّكُمْ تَضَرُّعًا وَخُفْيَةً إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ﴾

٥٦- ﴿وَلَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ بَعْدَ إِصْلَاحِهَا وَادْعُوهُ خَوْفًا وَطَمَعًا إِنَّ رَحْمَتَ اللَّهِ قَرِيبٌ مِّنَ الْمُحْسِنِينَ﴾ ١٥

٥٧- ﴿وَهُوَ الَّذِي يُرْسِلُ الرِّيَّاحَ بُشْرًا بَيْنَ يَدَيْ رَحْمَتِهِ حَتَّىٰ إِذَا أَقْلَّتْ سَحَابًا ثِقَالًا سُقْنَاهُ لِبَلَدٍ مَّيِّتٍ فَأَنْزَلْنَا بِهِ الْمَاءَ فَأَخْرَجْنَا بِهِ مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ كَذَلِكَ نُخْرِجُ الْمَوْتَى لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ﴾

**58. Verimli memleketin bitkisi Rabbinin izniyle çıkar. Kötü olan-
dan ise [diken, eğrelti vb.] faydasız şeylerden başkası çıkmaz. Böylece,
şükreden bir toplum için âyetlerimizi evire çevire (tekraren) bildirmiş
oluyoruz.**

- 5 [1491] تَصْرُعًا وَخُفْيَةً ifadesi hal olarak mansup olup anlam; “yakarış ve giz-
lilik sahipleri olarak” [yakarak ve gizlice...] şeklindedir. خَوْفًا وَطَمَعًا (hem endişe
ile hem de ümit) ifadesi de böyledir. *Tadarru*‘; zillet anlamındaki *darâ’a* ke-
limesinin *tefe’ul* formudur; zilletini arz etmek anlamındadır. “o mutlak güç
ve zenginlik (Allah) karşısında hiçliğini ve muhtaçlığını bilerek” demektir.
- 10 *Hufyet^{en}* [gizlice] kelimesi *hıfyet^{en}* şeklinde de okunmuştur. Hasan-ı Basrî *Ra-
himehu’llâh*’ın şöyle dediği nakledilmiştir: “Allah Teâlâ takvalı kalbi ve gizlice
yapılan duayı bilir. İnsan isterse komşusu dahi fark etmeyecek şekilde Kur’ân’ı
ezberlemiş olsun, insanlar fark etmeyecek şekilde nice Fıkıh meselelerini oku-
yup anlamış olsun, misafirin bile fark etmeyeceği şekilde uzun uzun namaz
- 15 kılmış olsun, Allah bütün bunları bilir. Öyle zâtlarla müşerref olduk ki gizlice
yapabilecekleri hiçbir ameli açıktan yapmazlardı. Bu Müslümanlar çok büyük
bir gayretle dua ettikleri halde dua esnasında sesleri duyulmazdı; duaları ken-
dileri ile Rableri arasındaki fısıltı şeklinde bir *münâcât*tan ibaretti. Zira Allah
Teâlâ ‘Rabbimize yalvarıp yakarak ve gizlice dua edin’ buyurmuş; Zekerîyyâ
- 20 *Aleyhisselâm*’ı överek ‘Hani o, Rabbine gizli bir seslenişle seslenmişti.’ [Meryem
19/3] buyurmuştur. Kulun gizlice dua etmesi ile aleni olarak dua etmesi arasın-
da yetmiş kat fark vardır.”

- [1492] “Şüphesiz O haddi aşanları sevmez” yani gerek dua gerek diğer
her konuda kendilerine emredilen şeyin sınırını aşanları sevmez. İbn Cü-
reyc’in [v. 150/767], “Bu, dua esnasında sesi yükseltmektir.” dediği nakledil-
miştir. Yine ondan, “Dua esnasında haykırmak mekruh ve bid’attır.” sözü
de nakledilmiştir. Âyette kastedilen aşırılığın, duada aşırılık olduğu da söy-
lenmiştir. Peygamber (s.a.)’in şöyle buyurduğu rivayet edilir: “İleride, duada
aşırıya giden bir kavim gelecek. İnsanın duasında: ‘Allah’ım! Senden cenneti
- 30 ve ona yaklaştıracak olan söz ve amelleri istiyorum, cehennemden ve ona
yaklaştıracak söz ve amellerden ise sana sığınıyorum’ demesi yeterlidir.” [Aynı
rivayete göre] Peygamber (s.a.) böyle buyurduktan sonra “Şüphesiz O, haddi
aşanları sevmez.” âyetini okumuştur.

٥٨- ﴿وَالْبَلَدُ الطَّيِّبُ يَخْرِجُ نَبَاتُهُ بِإِذْنِ رَبِّهِ وَالَّذِي خَبَتْ لَا يَخْرُجُ إِلَّا نَكِدًا كَذَلِكَ نُصَرِّفُ الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَشْكُرُونَ﴾

[١٤٩١] {تَضَرُّعًا وَخُفْيَةً} نصب على الحال، أي ذوي تضرع وخفية. وكذلك {خَوْفًا وَطَمَعًا}. والتضرع تفعل من الضراعة، وهو الذل، أي تذللًا وتملقًا. وقرئ «وَخُفْيَةً». وعن الحسن رضي الله عنه: إنَّ الله يعلم القلب التقى والدعاء الخفي، ٥ إن كان الرجل لقد جمع القرآن وما يشعر به جاره، وإن كان الرجل لقد فقه الفقه الكثير ولا يشعر الناس به، وإن كان الرجل ليصلي الصلاة الطويلة وعنده الزوَّار وما يشعرون به. ولقد أدركنا أقوامًا ما كان على الأرض من عمل يقدرّون على أن يعملوه في السرّ فيكون علانية أبدًا. ولقد كان المسلمون يجتهدون في الدعاء وما يسمع لهم صوت، إن كان إلّا همسًا بينهم وبين ربهم. وذلك أن الله تعالى يقول: {أَدْعُوا رَبَّكُمْ تَضَرُّعًا وَخُفْيَةً} وقد أثنى على زكريا فقال: {إِذْ نَادَى رَبَّهُ نِدَاءً خَفِيًّا} [مريم: ٣]. وبين دعوة السرّ ودعوة العلانية سبعون ضعفًا.

[١٤٩٢] {إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ}، أي المجاوزين ما أمروا به في كل شيء من الدعاء وغيره. وعن ابن جريج؛ هو رفع الصوت بالدعاء. وعنه: الصياح في الدعاء مكروه وبدعة. وقيل: هو الإسهاب في الدعاء. وعن النبي ﷺ: "سيكون قوم يعتدون في الدعاء، وحسب المرء أن يقول: اللهم إني أسألك الجنة وما قرب إليها من قول وعمل، وأعوذ بك من النار وما قرب إليها من قول وعمل." ثم قرأ قوله تعالى {إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ}.

[1493] “Allah’ın rahmeti elbette ihsan üzere hareket edenlere yakındır.” Bu, tıpkı “Şüphesiz ‘bağışladıkça bağışlayıcı’yımdır Ben; dönüş yapan, iman edip salih amel işleyen, sonra da doğru yolda giden kimseler için” [TâHâ 20/82] âyeti gibidir. [*Rahmet* müennes olduğu halde] *karîb^{ün}* [yakın] ifadesinin müzekker kullanılması ya *rahmetin* [müzekker kelimeler olan] *ruh^m* ve *terahhum* [şefkat göstermek] mânalarında kullanılmasından kaynaklanmaktadır ya da hazfedilmiş bir başka kelimenin sıfatı olarak kullanılmasından -yani *şey^{ün} karîb^{ün}* (yakın bir şeydir) anlamının kastedilmesinden- veya *mef’ûl* anlamındaki *fa’îl* formuna benzetilmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Nitekim [*katil* ve *esîrin* çoğulu olarak kullanılan] *ku-telâ^u* (öldürülenler) ve *üserâ^u* (esir edilenler) kelimelerinde bu benzetme yapılmıştır. Bir diğer ihtimal de *karîbin* mastar formunda olmasıdır ki bu durumda *nakîd* [النقيض ; binek üzerindeki yükün sesi] ya da *dağîb* [الضغيب ; tavşan sesi] gibi olur. Bir başka ihtimal ise *rahmet* kelimesinin müennesliğinin hakiki olmamasıdır.

[1494] *Büşr^{an}* kelimesi *neşr^{an}* olarak da okunmuştur ki bu kelime *neşera* (yaydı, neşretti) fiilinin mastarıdır. Bu kelimenin mansup olması ise ya *ersele* (gönderdi) ve *neşere* (yaydı) fiillerinin yakın anlamlısı olmasındandır -bu durumda sanki “onu neşredip yaymıştır” denilmiş olmaktadır- ya da *müntezirâtⁱⁿ* (yayılmış vaziyette) anlamında olup hal olmasındandır. Kelime [*büşr^{an}*] *nüşûr* kelimesinin çoğulu olan *nüşûr^{an}* şeklinde ve yine *nüşûr* kelimesinin hafifletilmiş hali olan *nüşr^{an}* şeklinde de okunmuştur ki bu hafifletme tıpkı *rusûl* kelimesinin *rûsl* şeklinde hafifletilmesi gibidir. Mesrûk b. el-Ecdâ‘ [v. 63/683] bu ifadeyi, *menşûrât* anlamında *neşer^{an}* şeklinde okumuştur. Nitekim *fe’al^{ün}* vezni *mef’ûl* formunun anlamını taşır; bu, *nakad^{ün}* ve *haseb^{ün}* kelimelerinde de söz konusudur. *Damme neşerehû* (dağınıklığını topladı) ifadesi de bu köktendir. Yine *beşîr* (müjdecî) kelimesinin çoğulu olarak *büşûr^{an}* şeklinde, bunun hafifletilmiş hali olarak *büşr^{an}* şeklinde ve Bâ’nın fethası ile *beşr^{an}* şeklinde de okunmuştur; *beşr^{an}* kelimesi *beşşerehû* (müjdeledi) anlamındaki *beşerehû* fiilinden mastar olup “müjdeciler” anlamına gelir. Kelime, [tenvinsiz] *büşrâ* şeklinde de okunmuştur.

[1495] *يَبِّينَ يَدَىٰ رَحْمَتِهِ* yani “rahmetinin önünden.” Bu da nimetlerin en güzeli, en büyüğü ve kâmilî olan yağmur nimetidir. أَفَلَتْ “taşdı ve yükseltti” demektir. *İklâl*, *killet* (azlık) kökünden türemiştir. Çünkü gücü kuvveti yerinde olan ve bir şeyi kaldırıp yükselten kimse, kaldırdığı şeyi az görür. سَحَابًا ثَقَالًا “su ile ağırlaşmış bulutlar”dır. *Sehâb^{en}* kelimesi *sehâbet^{en}* kelimesinin çoğuludur. *سُقْنَاهُ*’daki zamir, *sehâb^{en}* kelimesine lâfzan atfedilmiştir; eğer ثَقَالًا gibi bu da mâna olarak atfedilmiş olsaydı, o zaman müennes olması gerekirdi. Nitekim eğer sıfat olarak gelen ثَقَالًا lafza hamledilmiş olsaydı, o zamana *sekîl^{en}* şeklinde gelmesi gerekirdi. يَلِدْ مَيِّتٌ ; hiçbir canlının olmadığı bir belde için, yani orayı sulamak için. [*Meyyitⁱⁿ* kelimesi] *meyrⁱⁿ* şeklinde de okunmuştur.

[١٤٩٣] {إِنَّ رَحِمَتَ اللَّهِ قَرِيبٌ مِنَ الْمُحْسِنِينَ}، كقوله {وَإِنِّي لَعَفَّارٌ لِّمَن تَابَ وَآمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا} [طه: ٨٢]. وإنما ذكر {قَرِيبٌ} على تأويل الرحمة بالرحم، أو الترحم، أو لأنه صفة موصوف محذوف، أي شيء قريب؛ أو على تشبيهه بفعيل الذي هو بمعنى مفعول، كما شبه ذاك به، فقليل قتلاء وأسراء؛ أو على أنه بزنة المصدر، الذي هو النقيض والضعيف؛ أو لأنّ تأنيث الرحمة غير حقيقي.

[١٤٩٤] قرئ «نُشْرًا»، وهو مصدر نشر؛ وانتصابه إمّا لأن أرسل ونشر متقاربان، فكأنه قيل: نشرها نشرًا؛ وإمّا على الحال بمعنى منتشرات. و«نُشْرًا» جمع نشور، و«نُشْرًا» تخفيف نشر، كرسل ورسّل. وقرأ مسروق «نُشْرًا»، بمعنى منشورات، فعّل بمعنى مفعول، كنقّض وحسّب. ومنه قولهم: ضم نشره. و«بُشْرًا» جمع بشير، و«بُشْرًا» بتخفيفه. و«بُشْرًا» - بفتح الباء - مصدر من بشره، بمعنى بشّره، أي باشراته، و«بُشْرَى».

[١٤٩٥] {بَيْنَ يَدَي رَحْمَتِهِ} أمام رحمته، وهي الغيث الذي هو من أتمّ النعم وأجلّها وأحسنها أثرًا. {أَقَلَّتْ} حملت ورفعت، واشتقاق الإقلال من القلة، لأنّ الرافع المطيق يرى الذي يرفعه قليلًا. {سَحَابًا ثِقَالًا} سحائب ثقلاً بالماء جمع سحابة؛ {سُقْنَاهُ} الضمير للسحاب على اللفظ، ولو حمل على المعنى كالثقل لأنث، كما لو حمل الوصف على اللفظ لقليل ثقیلاً. {لِبَلَدٍ مَّيِّتٍ} لأجل بلد ليس فيه حيًا ولسقيه. وقرئ «مَيِّتٍ».

- [1496] “Onunla indiririz” ifadesi “belde ile”, “bulut ile” ya da “sevketmekle” anlamında olabilir. Aynı ihtimaller “onunla çıkartırız” ifadesi için de geçerlidir. “İşte, ölüleri de böyle” yani meyveleri çıkardığımız gibi “çıkaracağız... Belki düşünüp ders çıkarırsınız” da bu düşünme sizi bu iki çıkarma arasında fark olmadığı sonucuna götürür. Zira bu çıkarışlardan her biri o şey yaratıldıktan sonra yeniden yaratılması, *i'âdesidir*.

- [1497] وَالْبَلَدُ الطَّيِّبُ toprağı verimli ve bereketli memleket demektir. وَالَّذِي خَبَتْ ise, faydalı bir şeyin yetişmediğı çorak toprak demektir. “Rabbinin izniyle” ifadesi, O’nun müyesser kılması, kolaylaştırması anlamında olup cümlede hal konumundadır. Sanki “oranın bitkisi bolca ve güzelce çıkar” denilmiş olmaktadır. Çünkü bu ifade, *nekidin* karşıtı olarak kullanılmıştır. *Nekid* hayırsız, faydasız demektir. يُخْرِجُ نَبَاتَهُ (bitkisi çıkar) ifadesi يُخْرِجُ نَبَاتَهُ (bitkisini çıkarır) şeklinde de okunmuştur. Buna göre anlam, “belde / memleket, bitkisini çıkarır, yetiştirir” şeklindedir. وَالَّذِي خَبَتْ ifadesi *beledin* sıfatıdır. Anlam; *ve'l-beledu'l-habîs^u lâ yuhricu nebâtehû illâ nekid^{en}* (kötü memleket ise bitkisini sadece faydasız, işe yaramaz şeyler halinde çıkarır) şeklindedir. Ancak cümlede [وَالَّذِي خَبَتْ] muzâf konumunda olan *nebât* hazf edilmiş; onun yerine *beled*e işaret eden zamir olan muzâf gelmiştir; o da açık bir şekilde mecrur iken, fâ’il konumunda gelmiş olması sebebiyle gizli merfû’â dönüşmüştür. Ya da ifade *ve nebâtul-lezî habuse* (verimsiz beldenin bitkisi) şeklinde takdir edilir. *Nekid^{en}* Kâf’ın fethası ile, mastar olarak *neked^{en}* şeklinde de okunmuştur; bu durumda anlam, *zâ-nekedⁱⁿ* (verimsizlik sahibi) şeklinde olur. Bir başka okuyuş ise Kâf’ın, hafifletme maksadıyla sakın kılınmasıyla *nekd^{en}* şeklindedir. Bunun örneğı;

نَزَّوْهُ عَنِ الرَّيْبِ [hakkında kuşkulandırmaktan uzak]

- ifadesidir. Zira burada *nezhⁱⁿ* kelimesi *nezihⁱⁿ* anlamında kullanılmıştır.

- [1498] Âyet, üzerinde vaaz ve uyarının etkili olduğı mükellefler ile bu tür şeylerin hiçbir etki yapmadığı kimseleri anlatmak üzere yapılmış bir benzetmedir. Mücâhid b. Cebr’in [v. 103/721] “Âdem ve soyu içerisinde *habîs* olan da vardır, *tayyib* olan da” dediğı nakledilmiştir. Katâde b. Di’âme es-Sedûsî’nin [v. 117/735] ise “Mümin Allah’ın kitabını işitir, onu aklen iyice beller [içselleştirir] ve ondan faydalanır; tıpkı iyi yağmur alıp [ağaç, ekin vs.] bitiren verimli toprak gibi... Kâfir ise bunun tam aksidir.” dediğı nakledilmiştir. Bu temsil, yağmurdan söz eden, onun ölü bir beldeye indirilip kendisiyle meyvelerin çıkartılmasından bahsedilen ifadelerin hemen ardından, bir tür değerlendirme (*istitrat*) olarak yer almıştır.

[١٤٩٦] {فَأَنْزَلْنَا بِهِ}؛ بالبلد أو بالسحاب أو بالسوق. وكذلك {فَأَخْرَجْنَا بِهِ ... كذلك} مثل ذلك الإخراج وهو إخراج الثمرات {نُخْرِجُ الْمَوْتَى لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ} فيؤدّيكم التذكّر إلى أنه لا فرق بين الإخراجين. إذ كل واحد منهما إعادة للشيء بعد إنشائه.

٥ [١٤٩٧] {وَالْبَلَدُ الطَّيِّبُ} الأرض العذّة الكريمة التربة {وَالَّذِي خَبِثَ} الأرض السبخة التي لا تنبت ما ينتفع به {يَاذُنِ رَبِّهِ} بتيسيره؛ وهو في موضع الحال، كأنه قيل: يخرج نباته حسناً وافياً، لأنه واقع في مقابلة {نَكِدًا}. والنكد الذي لا خير فيه. وقرئ «يُخْرِجُ نَبَاتَهُ» أي يخرج به البلد وينبته. وقوله {وَالَّذِي خَبِثَ} صفة للبلد؛ ومعناه: والبلد الخبيث لا يخرج نباته إلا نكدًا، فحذف المضاف الذي هو النبات، وأقيم المضاف إليه الذي هو الراجع إلى البلد مقامه؛ إلا أنه كان مجرورًا بارزًا، فانقلب مرفوعًا مستكنًا لوقوعه موقع الفاعل، أو يقدّر: ونبات الذي خبيث. وقرئ «نَكِدًا» بفتح الكاف على المصدر، أي ذا نكد؛ ونكدًا، بإسكانها للتخفيف، كقوله:

نَزَهُ عَنِ الرِّيبِ ❁

١٥ بمعنى نَزِهَ.

[١٤٩٨] وهذا مثل لمن ينجع فيه الوعظ والتنبه من المكلفين، ولمن لا يؤثر شيء من ذلك. وعن مجاهد: آدم وذريته منهم خبيث وطيب. وعن قتادة: المؤمن سمع كتاب الله فوعاه بعقله وانتفع به، كالأرض الطيبة أصابها الغيث فأنبت؛ والكافر بخلاف ذلك. وهذا التمثيل واقع على أثر ذكر المطر، وإنزاله بالبلد الميت، وإخراج الثمرات به على طريق الاستطراد.

٢٠

[1499] “Böylece” işbu evirip çevirmede olduğu gibi Allah’ın nimetlerine “şükreden bir toplum için” -ki müminlerdir- üzerinde tefekkür edip ibret almaları için “âyetlerimizi evire çevire” tekrar tekrar; bir kez daha “bildirmiş oluyoruz.” *Nusarrifu* ifadesi ye ile *yusarrifu* şeklinde de okunmuştur. Bu durumda
5 anlam, “onları Allah evirip çevirip tekrar bildiriyor” şeklindedir.

59. Gerçek şu ki Nûh’u kavmine gönderdik de “Ey kavmim! Sadece Allah’a kulluk edin, O’ndan başka tanrınız yok. Doğrusu ben, sizin için büyük bir günün azabından endişe ediyorum!” dedi.

[1500] “Nûh’u kavmine gönderdik” ifadesi, hafz edilmiş bir yeminin cevabıdır. **Şayet** “Neden bu Lâm’ı sadece ذَا ile birlikte kullanırlar? Sözgelimi

“Kadına, Allah adına yemin ettim ‘uyuyorlar’ diye...Fakat yalan yere!”

ifadesindeki gibi bir kullanım neden, çok nadirdir?” **dersen şöyle derim:** Bunun sebebi şu: Yemin cümlesi -kendisinin cevabı olan- *muksemun ‘aleyhâyi* [yani yemine konu olan cümleyi] pekiştirmek için kullanılmaktadır. Cevap
15 cümlesi de böylece, muhatap yemin kelimesini işittiğinde, -ذَا in anlamı olan- beklenti anlamını içerir hale gelmektedir.

[1501] Söylenmiştir ki: Nûh *Aleyhisselâm* elli yaşında peygamber olarak görevlendirilmiştir ve marangozdur. Nesebi Uhnûh oğlu Müteveşlah oğlu Lemek oğlu Nûh şeklindedir. Uhnûh, İdrîs *Aleyhisselâm*’ın ismidir.

[1502] غَيْرُهُ (O’ndan başka) ifadesi her üç hareke ile de okunmuştur; merfû‘ okunuş, mahallinden dolaydır; adeta “sizin için O’ndan başka ilâh yoktur” denilmiş olmaktadır. Mecerur okunuş lafzın [من إله] esas alınmasına göredir. Mansup okunuş ise kelimenin istisna kabul edilmesi sebebiyledir. Bu
20 durumda anlam, “O müstesna, sizin için hiçbir ilâh yoktur” şeklindedir; tıpkı, *mâ fi’d-dâri min abadîn illâ Zeyd^{en}* ya da *ğayra Zeydⁱⁿ* (Zeyd hariç, evde hiç kimse bulunmamaktadır) ifadesi gibi.

[1503] **Şayet** “اغْبُدُوا اللَّهَ (Allah’a kulluk edin) ifadesinin ardından gelen iki cümlelerin konumu nedir?” **dersen şöyle derim:** İlk cümle, kulluğun Allah’a özgü olmasının sebebini açıklarken, ikinci cümle Allah’a kulluğun gerekçesini
30 açıklamaktadır. Zira onların Allah’tan başka tapındıkları şeylerin aksine, vereceği cezadan sakınılacak olan, sadece O’dur.

[1504] “Büyük gün”den maksat kıyamet günü ya da başlarına azabın indiği tufan günüdür.

[١٤٩٩] {كَذَلِكَ} مثل ذلك التصريف {نُصْرِفُ الْآيَاتِ} نردّها ونكرّرها {لِقَوْمٍ يَشْكُرُونَ} نعمة الله وهم المؤمنون، ليفكروا فيها ويعتبروا بها. وقرئ «يُصْرِفُ»، بالياء، أي يصرفها الله.

٥- ﴿لَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَىٰ قَوْمِهِ فَقَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرُهُ
إِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ عَذَابَ يَوْمٍ عَظِيمٍ﴾

[١٥٠٠] {لَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا} جواب قسم محذوف. فإن قلت: ما لهم لا يكادون ينطقون بهذه اللام، إلا مع «قد» وقلّ عنهم نحو قوله:

حَلَفْتُ لَهَا بِاللَّهِ حِلْفَةً فَاجِرٌ ❁ لَنَامُوا...

قلت: إنما كان ذلك، لأن الجملة القسمية لا تساق إلا تأكيداً للجملة المقسم عليها، التي هي جوابها، فكانت مظنة لمعنى التوقع الذي هو معنى «قد» عند استماع المخاطب كلمة القسم.

[١٥٠١] قيل: أرسل نوحاً عليه السلام وهو ابن خمسين سنة، وكان نجاراً. وهو نوح بن لمك بن متوشلخ بن أخنوخ، وأخنوخ اسم إدريس النبي عليه السلام.

[١٥٠٢] وقرئ «غَيْرُهُ» بالحركات الثلاث، فالرفع على المحل، كأنه قيل: ما لكم إله غيره؛ والجرّ على اللفظ، والنصب على الاستثناء؛ بمعنى: ما لكم من إله إلا إياه، كقولك: ما في الدار من أحد إلا زيد، أو غير زيد.

[١٥٠٣] فإن قلت: فما موقع الجملتين بعد قوله {اعْبُدُوا اللَّهَ}؟ قلت: الأولى بيان لوجه اختصاصه بالعبادة، والثانية: بيان للداعي إلى عبادته، لأنه هو المحذور عقابه دون ما كانوا يعبدونه من دون الله.

٢٠ [١٥٠٤] واليوم العظيم يوم القيامة، أو يوم نزول العذاب عليهم وهو الطوفان.

60. Kavminin ileri gelenleri dedi ki: “Biz seni gerçekten aşikâr bir sapma içerisinde görüyoruz.”

61. Dedi ki: “Ey kavmim! Bende bir sapma yok. Ben, Âlemlerin Rabbi tarafından gönderilmiş bir peygamberim.”

5 **62. “Size Rabbimin mesajlarını iletiyorum; sizin iyiliğinizi istiyorum. Ve ben Allah hakkında sizin bilmediklerinizi biliyorum.”**

[1505] الْمَلَأُ eşraf ve yöneticiler demektir. Bunun, beraberinde kadınların olmadığı erkekler anlamında olduğu da söylenmiştir. فِي ضَلَالٍ ifadesi, doğru ve hak olan yoldan ayrılmışlık anlamındadır. “Görüyoruz” ifadesindeki görme 10 fiili, kalp ile görme [yani senin hakkında kanaatimiz / reyimiz bu] anlamındadır.

[1506] **Şayet** “(Nûh’un cevabında) neden onların kullandığı ifade kullanılarak *leyse bî dalâl^{ün}* denilmemiş de *leyse bî dalâlet^{ün}* denilmiş?” **dersen şöyle derim:** *Dalâlet*, *dalâl*den daha özeldir; dolayısıyla bu kelimenin kullanılması Nûh Peygamber’in kendisinde sapkınlık bulunmadığını belirtme noktasında 15 çok daha etkili ve güçlü bir ifade olmuştur. Sanki “Bende sapkınlık namına hiçbir şey yok!” demiş olmaktadır. Nitekim *e-leke temr^{ün}* (hurman var mı)? şeklinde bir soru sorulacak olsa cevap olarak *mâ lî temrat^{ün}* (hurma namına hiçbir şeyim yok) dersin.

[1507] **Şayet** “Peki, Nûh Peygamber’in kendisinden sapkınlığı nefyettiği 20 cümlelerin devamında ‘ancak ben bir peygamberim’ ifadesi [istisna/istidrâk kabilinden] nasıl kullanılmıştır?” **dersen şöyle derim:** Onun Allah tarafından gönderilmiş bir peygamber olması, O’nun mesajlarını ileten ve kavminin iyiliğinden başka bir şey düşünmeyen samimi bir kişi olması onun dosdoğru yol üzere olduğu anlamına gelir. Dolayısıyla, sapkınlık bulunmadığını belirtmenin *istidrâk* 25 *râki* olarak “fakat ben bir peygamberim” [sizin ‘yoldan çıkma’ diye nitelendirdiğiniz hal ve sözlerimin sebebi işbu farklılığımdır] denilmesi uygun olmuştur.

[1508] أَبْلَغُكُمْ ifadesi tahfif ile أَبْلَغُكُمْ şeklinde de okunmuştur.

[1509] **Şayet** “أَبْلَغُكُمْ ifadesinin cümledeki konumu nedir?” **dersen şöyle derim:** Bu konuda iki değerlendirme söz konusudur. İlkinе göre bu ifade yeni 30 bir cümle olup Nûh *Aleyhisselâm*’ın âlemlerin Rabbinin elçisi oluşunu beyan etmektedir; ikincisine göre ise *rasûl*ün sıfatıdır. “Sıfat olması nasıl mümkün olabilir, zira *rasûl* üçüncü şahıs kipinde (*gâib*) bir lafızdır [ubelliğükum ise mütekellimdir]?” **dersen şöyle derim:** Bu mümkündür çünkü *rasûl* kelimesi cümlede mütekellim [*muhâṭṭap*] zamirinin haberi olarak yer almakta, anlamı da

٦٠- ﴿قَالَ الْمَلَأُ مِنْ قَوْمِهِ إِنَّا لَنَرَاكَ فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ﴾

٦١- ﴿قَالَ يَا قَوْمِ لَيْسَ بِي ضَلَالَةٌ وَلَكِنِّي رَسُولٌ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾

٦٢- ﴿أُبَلِّغُكُمْ رِسَالَاتِ رَبِّي وَأَنْصَحُ لَكُمْ وَأَعْلَمُ مِنَ اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ﴾

[١٥٠٥] {الْمَلَأُ} الأشراف والسادة. وقيل: الرجال ليس معهم النساء. {في

هـ ضَلَالٍ} في ذهاب عن طريق الصواب والحق. ومعنى الرؤية: رؤية القلب.

[١٥٠٦] فإن قلت: لم قال: {لَيْسَ بِي ضَلَالَةٌ}، ولم يقل: ضلال، كما قالوا؟ قلت:

الضلالة أخص من الضلال، فكانت أبلغ في نفي الضلال عن نفسه، كأنه قال: ليس

بي شيء من الضلال، كما لو قيل لك: ألك تمر، فقلت: ما لي تمرة.

[١٥٠٧] فإن قلت: كيف وقع قوله {وَلَكِنِّي رَسُولٌ} استدراكًا للانتفاء عن

١٠ الضلالة؟ قلت: كونه رسولاً من الله مبلغاً رسالاته ناصحاً في معنى كونه على الصراط

المستقيم، فصَحَّ لذلك أن يكون استدراكاً للانتفاء عن الضلالة.

[١٥٠٨] وقرئ «أُبَلِّغُكُمْ»، بالتخفيف.

[١٥٠٩] فإن قلت: كيف موقع قوله {أُبَلِّغُكُمْ}؟ قلت: فيه وجهان؛ أحدهما: أن

يكون كلاماً مستأنفاً بياناً لكونه رسول رب العالمين. والثاني: أن يكون صفة لرسول.

١٥ فإن قلت: كيف جاز أن يكون صفة والرسول لفظه لفظ الغائب؟ قلت: جاز ذلك، لأن

الرسول وقع خبراً عن ضمير المخاطب وكان معناه، كما قال:

Aslan diye adlandırdığımı ben, annemin!
ifadesindeki gibi olmaktadır.

[1510] “Rabbimin mesajları” yani bana uzun bir süre içerisinde ya da emir, yasak, öğüt, sakındırma, müjde ve uyarı gibi değişik anlamlarda iletilen vahiy-
5 ler. [Yalnız] Allah’ın Nûh Peygamber’e ve ondan önceki peygamberlere atası İdris’in otuz sahifelik kitabında ve Şit Peygamber’in elli sahifelik kitabında bil-
dirmiş olduğu mesajların kastedilmiş olması da mümkündür.

[1511] وَأَنْصَحْ لَكُمْ (sizin iyiliğinizi istiyorum) bu fiil *nesahtuhû* şeklinde
kullanıldığı gibi *nesahtu le-hû* şeklinde de kullanılır. Lâm’ın ilavesinde nasi-
10 hatin katıksız olmasına, başkasına değil de sadece nasihate muhatap olana
yönelik olmasına dair bir delâlet ve mübalağa söz konusudur. Nice nasihatler
vardır ki nasihati yapan ondan faydalanır, böylece nasihat iki faydayı birden
yerine getirmiş olur. Yüce Allah’ın ve O’nun peygamberlerinin -Allah’ın selâmı
üzerlerine olsun- nasihatinden daha saf bir nasihat yoktur.

[1512] “Allah hakkında sizin bilmediklerinizi biliyorum” yani Allah’ın sı-
fatlarını ve ahvâlini biliyorum. Bununla Allah’ın muazzam kudreti ve düşman-
15 larını şiddetli bir şekilde kavrayış ve yakalayışı, onun cezasının suçlu kimseler-
den asla çevrilemeyeceği kastedilmiştir.

[1513] Bir görüşe göre Nûh Peygamber’in kavmi, kendilerinden önce
20 başlarına ilâhî azap gelmiş herhangi bir toplumun haberini duymamıştı. Bu
yüzden de Nûh Peygamber’in Allah’ın vahyi sayesinde bildiği şeyi onlar bilmi-
yorlardı ve kendilerini emniyette görüyorlardı. Burada “Allah tarafından bana
vahiy yoluyla bildirilmiş olan ve sizin bilmediğiniz şeyleri biliyorum” anlamı-
nın kastedilmiş olması da mümkündür.

25 **63. “Aranızdan bir adama, ‘sizi uyarın da sakının ve böylece size mer-
hamet edilsin’ diye Rabbinizden bir öğüt geldiği için mi şaşıırıyorsunuz?!”**

[1514] أَوْعَجِبْتُمْ (...mi şaşıırıyorsunuz?) ifadesindeki Hemze yadırgama an-
lamı taşır; Vav ise atıf Vav’ıdır. Kendisine atıf yapılmış olan kelime hذف edil-
miştir; sanki, *e kezzebtum ve ‘acibtum* (...mi yalanlıyor ve şaşıırıyorsunuz?)
30 denilmektedir. أَنْ جَاءَكُمْ ifadesi, *min en câ’eküm* (size gelmiş olmasına) anlamın-
dadır. كُنْ öğüt demektir. “Rabbinizden aranızdan bir adama” yani içinizden
bir kişinin diliyle. Bu ifadenin bir benzeri, مَا وَعَدْتَنَا عَلَى رُسُلِكَ (“peygamberlerin
aracılığıyla bize va’dettiklerini” [Âl-i İmrân 3/194]) âyetinde de söz konusudur.
Zira onlar Nûh *Aleyhisselâm*’ın peygamber olmasına şaşıırıyorlar ve “[Allah elçi
35 göndermek isteseydi, melek indirirdi] Biz, ilk atalarımızdan böyle bir şey işitme-
dik!” [Mü’minûn 23/24] diyorlardı.

أَنَا الَّذِي سَمَّيْتَنِي أُمِّي حَيْدَرَهُ ❁

[١٥١٠] {رِسَالَاتِ رَبِّي} ما أوحى إليّ في الأوقات المتطاولة، أو في المعاني المختلفة من الأوامر والنواهي والمواعظ والزواجر والبشائر والندائر. ويجوز أن يريد رسالاته إليه وإلى الأنبياء قبله من صحف جدّه إدريس، وهي ثلاثون صحيفة، ومن صحف شيث، وهي خمسون صحيفة. ٥

[١٥١١] {وَأَنْصَحْ لَكُمْ} يقال نصحته ونصحت له؛ وفي زيادة اللام مبالغة ودلالة على إمحاض النصيحة وأنها وقعت خالصة للمنصوح له مقصودًا بها جانبه لا غير. فرب نصيحة ينتفع بها الناصح فيقصد النفعين جميعًا ولا نصيحة أمحض من نصيحة الله تعالى ورسله عليهم السلام.

١٠ [١٥١٢] {وَأَعْلَمُ مِنَ اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ} أي من صفات الله وأحواله، يعني قدرته الباهرة وشدة بطشه على أعدائه، وأن بأسه لا يردّ عن القوم المجرمين.

[١٥١٣] وقيل: لم يسمعوا بقوم حلّ بهم العذاب قبلهم، فكانوا آمنين لا يعلمون ما علمه نوح بوحى الله إليه؛ أو أراد: وأعلم من جهة الله أشياء لا علم لكم بها قد أوحى إليّ بها.

١٥ ٦٣- ﴿أَوْعَجِبْتُمْ أَنْ جَاءَكُمْ ذِكْرٌ مِنْ رَبِّكُمْ عَلَى رَجُلٍ مِنْكُمْ لِيُنذِرَكُمْ وَلِتَتَّقُوا وَلَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ﴾

[١٥١٤] {أَوْعَجِبْتُمْ} الهمزة للإنكار، والواو للعطف، والمعطوف عليه محذوف؛ كأنه قيل: أكذبتم وعجبتم {أَنْ جَاءَكُمْ}، من أن جاءكم {ذِكْرٌ} موعظة {مِنْ رَبِّكُمْ} عَلَى رَجُلٍ مِنْكُمْ} على لسان رجل منكم، كقوله {مَا وَعَدْتَنَا عَلَى رُسُلِكَ} [آل عمران: ١٩٤]. وذلك أنهم يتعجبون من نبوة نوح عليه السلام، ويقولون: {مَا سَمِعْنَا بِهِذَا فِي آبَائِنَا الْأَوَّلِينَ} [المؤمنون: ٢٤]، يعنون إرسال البشر؛ {لَوْ شَاءَ رَبُّنَا لَأَنْزَلَ مَلَائِكَةً} [فصلت: ١٤].

[1515] “Sizi uyarın da sakının” sizi küfrün âkıbeti konusunda uyarın ve sizde takvanın varlığına sebep olsun diye... -Buradaki takva, uyarı sebebiyle oluşan korkudur- “Ve böylece, size merhamet edilsin diye” yani, sizde takva olduğu takdirde merhamete nail olursunuz diye.

5 **64. Sonuçta onu yalancılıkla suçladılar... Biz de onu ve gemide beraberinde olanları kurtardık; âyetlerimizi yalanlayanları da suda boğduk. Gerçekten ‘kör’ bir toplumdular!..**

[1516] “Beraberinde olanları...” Söylendiğine göre bunlar kırk erkek ve kırk kadın imiş. Dokuz kişi oldukları; üçünün, oğulları Sâm, Hâm ve Yâfes; 10 diğer altısının ise kendisine iman edenler olduğu da söylenmiştir.

[1517] **Şayet** “فِي الْفُلِّ (gemide) ifadesi neye taalluk eder?” **dersen şöyle derim:** Bu ifade مَعَهُ (beraberinde) ifadesine taalluk eder. Sanki “onunla beraber gemiye girip orada yerleşmiş olanlar” ya da “gemide ona arkadaşlık edenler” denilmiştir. İfade *incâ*’ (kurtarma) fiiline taalluk ediyor da olabilir ki bu durumda 15 anlam, “onları gemide / gemiyle tufandan kurtardık” şeklinde olur. عَمِينَ kalbi körelmiş, basiretsiz demektir; *âmin* (عَامِينَ) şeklinde de okunmuştur. *el-‘Amiy* ile *el-‘âmî* arasındaki fark şudur: *el-‘Amiy* sabit bir körlüğe delâlet ederken, *el-‘âmî* sonradan olma körlüğe delâlet eder. Benzeri وَضَائِقٌ بِهِ صَدْرُكَ (“onun yüzünden göğsün daralıyor” [Hûd 11/12]) âyetidir [yani *dayyık* - *dâik* farkı].

20 **65. Âd’a da içlerinden biri olan Hûd’u (gönderdik). Dedi ki: “Ey kavmim! Sadece Allah’a kulluk edin; O’ndan başka tanrınız yok. Hâlâ sakınmayacak mısınız?”**

66. Kavminin nankörce inkâr eden ileri gelenleri, “Biz, seni tam bir beyinsizlik içinde görüyoruz; biz, senin yalancılardan olduğun kanaatindeyiz!” dediler. 25

67. Dedi ki: “Ey kavmim! Bende bir beyinsizlik yok. Ben, Âlemlerin Rabbi tarafından gönderilmiş bir peygamberim.”

68. “Size Rabbimin mesajlarını tebliğ ediyorum; ben sizin iyiliğinizi isteyen güvenilir biriym.”

30 **69. “Aranızdan bir adama, sizi uyarın diye Rabbinizden bir mesaj geldi diye mi şaşıırıyorsunuz?! Şunu hayırla yâd etsenize: Nûh’un kavminden sonra, O sizi onların yerine getirmiş ve size daha üstün bir bünye bahşetmiş... Evet, Allah’ın nimetlerini minnetle yâd edin ki felâha eresiniz.”**

[١٥١٥] {لِيُنذِرَكُمْ وَلِتَتَّقُوا} ليحذركم عاقبة الكفر وليوجد منكم التقوى، وهي الخشية بسبب الإنذار {وَلَعَلَّكُمْ تُزْحَمُونَ}، ولترحموا بالتقوى إن وجدت منكم.

٦٤- ﴿فَكَذَّبُوهُ فَأَنْجَيْنَاهُ وَالَّذِينَ مَعَهُ فِي الْفُلْكِ وَأَغْرَقْنَا الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا إِنَّهُمْ كَانُوا قَوْمًا عَمِينَ﴾

٥ [١٥١٦] {وَالَّذِينَ مَعَهُ} قيل: كانوا أربعين رجلاً وأربعين امرأة. وقيل: تسعة، بنوه سام وحام ويافت، وستة ممن آمن به.

[١٥١٧] فَإِنْ قُلْتَ: {فِي الْفُلْكِ} بم يتعلق؟ قلت: هو متعلق بـ{مَعَهُ}؛ كأنه قيل: والذين استقروا معه في الفلك، أو صحبوه في الفلك. ويجوز أن يتعلق بفعل الإنجاء، أي أنجيناهم في السفينة من الطوفان. {عَمِينَ} عمي القلوب غير مستبصرين. وقرئ «عَامِينَ». والفرق بين العمي والعامي: أن العمي يدل على عمى ثابت، والعامي على حادث. ونحوه قوله {وَضَائِقٌ بِهِ صَدْرُكَ} [هود: ١٢].

٦٥- ﴿وَالِىَ عَادِ أَخَاهُمْ هُودًا قَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرُهُ أَفَلَا تَتَّقُونَ﴾

١٥ ٦٦- ﴿قَالَ الْمَلَأُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَوْمِهِ إِنَّا لَنَرَاكَ فِي سَفَاهَةٍ وَإِنَّا لَنُظْنُكَ مِنَ الْكَاذِبِينَ﴾

٦٧- ﴿قَالَ يَا قَوْمِ لَيْسَ بِي سَفَاهَةٌ وَلَكِنِّي رَسُولٌ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾

٦٨- ﴿أُبَلِّغُكُمْ رِسَالَاتِ رَبِّي وَأَنَا لَكُمْ نَاصِحٌ أَمِينٌ﴾

٦٩- ﴿أَوْعَجِبْتُمْ أَنْ جَاءَكُمْ ذِكْرٌ مِنْ رَبِّكُمْ عَلَى رَجُلٍ مِنْكُمْ لِيُنذِرَكُمْ وَاذْكُرُوا إِذْ جَعَلَكُمْ خُلَفَاءَ مِنْ بَعْدِ قَوْمِ نُوحٍ وَزَادَكُمْ فِي الْخَلْقِ بَسْطَةً فَاذْكُرُوا آلَاءَ اللَّهِ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ﴾ ٢٠

[1518] أَخَاهُمْ “içlerinden biri” demektir. Nitekim “Araplardan biri” anlamında *yâ eha'l-'arab* derler. Onlardan birinin peygamber olarak seçilmiş olmasının sebebi, kendi içlerinden olan ve doğruluğunu, güvenilirliğini ve her halini gayet iyi bildikleri bir kimsenin söylediklerini daha iyi anlayacak olmalarıdır. Bu peygamber; Nûh oğlu Sâ'm oğlu Erfahşez oğlu Şâleh oğlu Hûd *Aleyhisselâm*'dır. [59. âyetteki أَخَاهُمْ نُوحًا] ifadesine atfedilmiştir. هُوْدًا ise onun *atf-ı beyanı* [olup أَخَاهُمْ derken kimin kastedildiğini açıklamakta]dır.

[1519] **Şayet** “Neden يَا قَوْمِ قَالَ يا قَوْم ifadesinde atıf harfî hazfedilmiş, Nûh kıssasında denildiği gibi فَقَالَ denilmemiştir?” **dersen şöyle derim:** Bu, farazî olarak soru soran bir kimsenin “Peki, Hûd onlara ne dedi?” şeklinde sorduğu düşünülen bir soruya cevap şeklindedir. Bu yüzden cevap, [bağlaçsız] “dedi ki: ey kavmim! Sadece Allah'a kulluk edin” şeklinde verilmiştir. Aynı durum قَالَ الْمَلَأُ ifadesi için de söz konusudur.

[1520] **Şayet** “Neden Nûh kavminin ileri gelenleri değil de sadece Hûd kavminin ileri gelenleri, ‘inkâr edenler’ diye nitelendirilmiştir?” **dersen şöyle derim:** Hûd kavminin eşrafı içerisinde ona iman eden kimseler de bulunuyordu. Bunlar arasında Mersed b. Sa'd adında mümin olup da imanını gizleyen biri de vardı; bu sebeple “kavminin nankörce inkâr eden ileri gelenleri” ifadesi kullanılarak ayırım yapılması murat edildi. Oysa Nûh kavminin eşrafı içerisinde mümin yoktu. Bunun benzeri “Kavminin ileri gelenleri -ki dünya hayatında refah verdiğimiz halde nankörce inkâr etmiş ve âhiretle karşı karşıya geleceklerini yalanlamışlardı- dediler ki:” [Mü'minûn 23/33] âyetidir. Hûd kavminin ileri gelenlerinin “inkâr edenler” diye nitelendirilmesi, tamamen kınama maksatlı bir niteleme de olabilir.

[1521] “Tam bir beyinsizlik içinde...” *Sefâhet* “zekâ azlığı ve akıl düşüklüğü” [beyinsizlik] anlamındadır; çünkü “kavminin dinini terk edip başka bir dine geçiyorsun!” *Sefâhet* mecazi olarak [“beyinsizlik içinde” şeklinde] zarf olarak kullanılmıştır; böylece onlar Hûd Peygamber'in beyinsizlik içinde iyice yerleşmiş olduğunu, bu nitelikten adeta ayrılmaz hale geldiğini söylemek istemişlerdir.

[1522] -Allah'ın selâmı üzerlerine olsun- peygamberlerin, kendilerini sapkınlık ve beyinsizlikle suçlayanlara verdikleri cevaplarda güzel bir edep ve büyük bir olgunluk söz konusudur. Onlar, aslında hasımlarının, insanların en sapkınları ve en beyinsizleri olduklarını bildikleri halde yine de onlara onların söylemi ile karşılık vermemiş; onların suçlamalarını görmezden gelmişlerdir. Yüce Allah'ın onların bu cevaplarını Kur'an'da bize nakletmiş olması da kullarına beyinsiz kimselerle nasıl muhatap olacaklarını, onların söylediklerinin üzerini nasıl örteceklerini öğretmek sadedindedir.

[١٥١٨] {أَخَاهُمْ}، واحدًا منهم؛ من قولك: يا أخا العرب، للواحد منهم. وإنما جعل واحدًا منهم، لأنهم أفهم عن رجل منهم وأعرف بحاله في صدقه وأمانته، وهو هود بن شالخ بن أرفخشذ بن سام بن نوح. و{أَخَاهُمْ} عطف على {نُوحًا}؛ و{هُودًا} عطف بيان له.

٥ [١٥١٩] فإن قلت: لم حذف العاطف من قوله {قَالَ يَا قَوْمُ} ولم يقل: «فقال»، كما في قصة نوح؟ قلت: هو على تقدير سؤال سائل قال: فما قال لهم هود؟ ف قيل: قال يا قوم اعبدوا الله، وكذلك {قَالَ الْمَلَأُ}.

[١٥٢٠] فإن قلت: لم وصف المملأ بـ{الَّذِينَ كَفَرُوا} دون المملأ من قوم نوح؟ قلت: كان في أشراف قوم هود من آمن به، منهم مرثد بن سعد الذي أسلم؛ وكان يكتنم إسلامه فأريدت التفرقة بالوصف ولم يكن في أشراف قوم نوح مؤمن. ونحوه قوله تعالى {وَقَالَ الْمَلَأُ مِنْ قَوْمِهِ الَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِإِلقاءِ الْآخِرَةِ} [المؤمنون: ٣٣]. ويجوز أن يكون وصفًا وارداً للذم لا غير.

[١٥٢١] {فِي سَفَاهَةٍ} في خفة حلم وسخافة عقل، حيث تهجر دين قومك إلى دين آخر. وجعلت السفاهة ظرفاً على طريق المجاز؛ أرادوا أنه متمكن فيها غير منفك عنها. ١٥

[١٥٢٢] وفي إجابة الأنبياء -عليهم السلام- من نسبهم إلى الضلال والسفاهة، بما أجابوهم به من الكلام الصادر عن الحلم والإغضاء وترك المقابلة بما قالوا لهم، مع علمهم بأنّ خصومهم أضلّ الناس وأسفههم، أدب حسن وخلق عظيم؛ وحكاية الله عزّ وجلّ ذلك تعليم لعباده كيف يخاطبون السفهاء وكيف يغضون عنهم ويُسبّلون أذيالهم على ما يكون منهم. ٢٠

[1523] “Ben sizin iyiliğinizi isteyen güvenilir biriyim” yani aranızda iyiliğinizi istemek ve güvenilirlikle tanınmaktayım; bu yüzden de böyle suçlanmayı hak etmiyorum. Ya da sizi davet ettiğim hususta tamamen sizin iyiliğinizi istiyorum; size söylediklerimde güvenilir biriyim, size yalan söylemiyorum.

5 [1524] “Nûh’un kavminden sonra, O sizi onların yerine getirmiş” yani yeryüzünde onların *halefleri* / ardılları olmuşsunuz; ya da sizi onlardan sonra yeryüzüne halife ve hükümrân kılmış. “Size daha üstün bir bünye bahşetmiş” yani sizin bedenlerinizi daha iri ve uzun olarak yaratmış. Söylendiğine göre en kısıraları altmış dirsek boyunda, en uzunları ise yüz dirsek boyunda imiş.

10 [1525] “Evet, Allah’ın” sizi halef / halife kılması, fiziğinizi daha üstün yapması ve bu ikisine benzer “nimetlerini minnetle yâd edin ki felâha eresiniz.” *el-Âlâ*^u [ءلآ] kelimesinin tekili *ile*ⁿ kelimesidir; tıpkı *ine*ⁿ - *ânâ*^{un}, *dile*^{un} - *adlâ*^{un} ve *ineb*^{un} - *anâb*^{un} kelimeleri gibi.

[1526] **Şayet** *إِذْ جَعَلَكُمْ خُلَفَاءَ* ifadesindeki *إِذْ*’in mansup olmasının gerekçesi nedir?” **dersen şöyle derim:** Bu zarf değil, mef’ûlün bihtir; anlam “sizleri halife kıldığı zamanı hatırlayın” şeklindedir.

70. Dediler ki: “Sen, bize; yalnızca Allah’a kulluk edelim ve atalarımızın tapmakta olduklarını bırakalım diye mi geldin? Doğru söyleyenlerdensen, haydi bizi tehdit edip durduğun şeyi getir başımıza!”

20 **71. Dedi ki: “Gerçekten, Rabbinizden azap ve gazap üzerinize tahakkuk etmiş bulunuyor. Haklarında Allah’ın hiçbir güçlü kanıt indirmediği, tamamen sizin ve atalarınızın taktığı birtakım ‘ad’lar hakkında mı benimle cedelleşıyorsunuz?! Bekleyin öyleyse... Şüphesiz ben de sizinle beraber bekleyenlerdenim!”**

25 **72. Bunun üzerine, onu ve beraberindekileri rahmetimizle kurtardık; âyetlerimizi yalanlayanların ve mümin olmayanların da kökünü kuruttuk.**

[1527] “Sen, bize yalnızca Allah’a kulluk edelim ve atalarımızın tapmakta olduklarını bırakalım diye mi geldin?!” Sadece Allah’a kulluk etmeyi ve atalarının putları Allah’a ortak koşmak şeklindeki dinlerini terk etmeyi yadırgamış, inkâr etmişlerdir. Bunun sebebi de içerisinde yetiştikleri geleneğe sevgi beslemeleri ve atalarının din olarak benimsediklerini gördükleri şeye alışmış olmalarıdır.

[١٥٢٣] {نَاصِحٌ أَمِينٌ} أي عُرِفْتُ فيما بينكم بالنصح والأمانة، فما حقي أن أتهم، أو أنا لكم ناصح فيما أدعوكم إليه، أمين على ما أقول لكم لا أكذب فيه.

[١٥٢٤] {خُلَفَاءَ مِنْ بَعْدِ قَوْمِ نُوحٍ}، أي خلفتموهم في الأرض، أو جعلكم ملوكًا في الأرض قد استخلفكم فيها بعدهم {فِي الْخَلْقِ بَسْطَةً} فيما خلق من أجرامكم ذهابًا في الطول والبدانة. قيل: كان أقصرهم ستين ذراعًا، وأطولهم مائة ذراع.

[١٥٢٥] {فَاذْكُرُوا آلَاءَ اللَّهِ} في استخلافكم وبسطة أجرامكم وما سواهما من عطاياه. وواحد الآلاء إلی، نحو إني وآناء، وضلع وأضلاع، وعنب وأعنان.
[١٥٢٦] فإن قلت: إذ، في قوله {إِذْ جَعَلَكُمْ خُلَفَاءَ} ما وجه انتصابه؟ قلت: هو مفعول به وليس بظرف، أي اذكروا وقت استخلافكم.

١٠ - ٧٠- ﴿قَالُوا أَجِئْنَا لِنُعْبَدَ اللَّهَ وَحْدَهُ وَنَذَرَ مَا كَانَ يَعْبُدُ آبَاؤُنَا فَأْتِنَا بِمَا تَعِدُنَا إِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِقِينَ﴾

٧١- ﴿قَالَ قَدْ وَقَعَ عَلَيْكُمْ مِنْ رَبِّكُمْ رِجْسٌ وَغَضَبٌ أَتُجَادِلُونَنِي فِي أَسْمَاءٍ سَمَّيْتُمُوهَا أَنْتُمْ وَآبَاؤُكُمْ مَا نَزَّلَ اللَّهُ بِهَا مِنْ سُلْطَانٍ فَانْتَضِرُوا إِنِّي مَعَكُمْ مِنَ الْمُنتَظِرِينَ﴾

١٥ - ٧٢- ﴿فَأَنْجَيْنَاهُ وَالَّذِينَ مَعَهُ بِرَحْمَةٍ مِنَّا وَقَطَعْنَا دَابِرَ الَّذِينَ كَذَبُوا بِآيَاتِنَا وَمَا كَانُوا مُؤْمِنِينَ﴾

[١٥٢٧] {أَجِئْنَا لِنُعْبَدَ اللَّهَ وَحْدَهُ} أنكروا واستبعدوا اختصاص الله وحده بالعبادة، وترك دين الآباء، في اتخاذ الأصنام شركاء معه، حبًا لما نشأوا عليه، وألفًا لما صادفوا آباءهم يتدينون به.

[1528] **Şayet** “Bize ... mi geldin?!” [أَجْتَنَّا] ifadesindeki ‘gelme’nin anlamı nedir?” **dersen şöyle derim:** Bu birkaç şekilde yorumlanabilir. Birincisi; Tıpkı peygamber olarak gönderilmeden önce Muhammed (s.a.)’in Hirâ’ya çekilmesinde olduğu gibi [*Buhârî*, Bed’u’l-vahy”, 1] Hûd *Aleyhisselâm*’ın da kavminden ayrı, ibadet için kendine mahsus bir mekânı olabilir ve peygamber olarak görevlendirildiği zaman, davet etmek üzere halkının yanına *gelmiş* olabilir. İkincisi, onların bu sözü alay etmek için kullanmış olmalarıdır. Zira Allah Teâlâ’nın sadece melekleri peygamber olarak gönderebileceğine inanıyorlardı. Böylece onlar sanki, “Bir melek gibi sen de mi bize gökten geldin?!” demiş olmaktadır. Üçüncüsü ise gelme ifadesini gerçek anlamda değil, “yönelme, amaçlama” anlamında kullanmış olmalarıdır. Nitekim *zehebe yeştümünî* (gitmiş beni kınıyor) denildiği zaman gerçek anlamda gitmek kastedilmez. Buna göre Hûd kavmi sanki, “Bizim sadece Allah’a kulluk etmemizi mi istiyorsun, bize bu teklifi getirmeyi mi amaçlıyorsun?” demiş olmaktadır.

[1529] “Haydi, bizi tehdit edip durduğun şeyi getir başımıza!” ifadesi onların azabı acele bir şekilde istediklerini ifade etmektedir.

[1530] *قَدْ وَقَعَ عَلَيْكُم* ifadesi, “üzerinize hak ve zorunlu olmuştur ya da inmiştir” anlamına gelir. Bu ifadede, ineceği kesin olan şey, ‘inmiş’ olarak değerlendirilmiştir. Bunun benzeri, senden birtakım taleplerde bulunan kimseye, “olmuş bil / tamamdır” demendir.

[1531] Hassân b. Sâbit’den [v. 60/680] nakledildiğine göre oğlu Abdurrahman’ı küçüklüğünde bir eşek arısı ısırması; o da ağlayarak babasının yanına gelmiş. “Evlâdım ne oldu sana?” diye sorunca, *lese ‘anî tuveyyir^{an} ke-ennehû mülteff^{an} fi burdey hiberatⁱⁿ* (adeta iki yanından bir şala bürünmüş küçücük bir kuş soktu beni!) demiş. Hassan da onu bağrına basıp “Yavrum, şiir gibi konuştun mâşallah!” demiş.

[1532] *رَجَسَ* azap anlamına gelmekte olup ıstırap anlamındaki *irticâs* kelimesinden türemiştir.

[1533] “Tamamen sizin ve atalarınızın taktığı birtakım ‘ad’lar” yani, [tapındığınız putlar] aslında herhangi bir müsemmaları olmayan birer isimden ibarettir. Çünkü onları *siz* ilâh olarak isimlendirmektesiniz. Ancak onlarda ilahlık anlamının (özelliğinin) bulunması söz konusu değil; olması da mümkün değil! Tıpkı, “O’ndan başka taptıkları, hiçbir şey değildir!” [‘Ankebût 29/42] âyetindeki gibi⁹⁷. *Semmeytümhâ* ifadesi, *semmeytümbi-hâ* ([putları] kendileriyle adlandırdığınız) anlamındadır. Nitekim *semmeytühû Zeyd^{en}* (onu Zeyd diye adlandırdım) denilir.

97 Âyet *إِنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا يُدْعُونَ مِنْ دُونِهِ مِنْ شَيْءٍ* şeklinde olup, “Allah kesinlikle biliyor ki; kendisinden başka dua ettikleri, hiçbir şey değildir!” mealindedir. Yani, yokturlar ve “ilah olarak var” olmaları muhâldir. / ed.

[١٥٢٨] فَإِنْ قُلْتَ: مَا مَعْنَى الْمَجِيِّ فِي قَوْلِهِ {أَجِئْنَا}؟ قُلْتَ: فِيهِ أَوْجَه؛ أَنْ يَكُونَ لَهُودٌ عَلَيْهِ السَّلَامُ مَكَانَ مُعْتَزِلٍ عَنْ قَوْمِهِ يَتَحَنَّنُ فِيهِ، كَمَا كَانَ يَفْعَلُ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ بِحَرَاءَ قَبْلَ الْمُبْعَثِ، فَلَمَّا أَوْحَى إِلَيْهِ جَاءَ قَوْمَهُ يَدْعُوهُمْ؛ وَأَنْ يَرِيدُوا بِهِ الِاسْتِهْزَاءَ، لِأَنَّهُمْ كَانُوا يَعْتَقِدُونَ أَنَّ اللَّهَ تَعَالَى لَا يَرْسُلُ إِلَّا الْمَلَائِكَةَ، فَكَأَنَّهُمْ ٥ قَالُوا: أَجِئْنَا مِنَ السَّمَاءِ كَمَا يَجِيءُ الْمَلِكُ!؟ وَأَنْ لَا يَرِيدُوا حَقِيقَةَ الْمَجِيِّ، وَلَكِنْ التَّعَرُّضَ بِذَلِكَ وَالْقَصْدَ، كَمَا يَقَالُ: ذَهَبَ يَشْتَمُنِي، وَلَا يَرَادُ حَقِيقَةُ الذَّهَابِ، كَأَنَّهُمْ قَالُوا: أَقْصَدْنَا لِنَعْبُدَ اللَّهَ وَحْدَهُ وَتَعَرَّضْتَ لَنَا بِتَكْلِيفِ ذَلِكَ؟!

[١٥٢٩] {فَأْتِنَا بِمَا تَعِدُنَا}، اسْتَعْجَالٌ مِنْهُمْ لِلْعَذَابِ.

[١٥٣٠] {قَدْ وَقَعَ عَلَيْكُمْ}، أَيِ حَقٍّ عَلَيْكُمْ وَوَجِبَ، أَوْ قَدْ نَزَلَ عَلَيْكُمْ. جَعَلَ ١٠ الْمَتَوَقَّعَ الَّذِي لَا بَدَّ مِنْ نَزُولِهِ بِمَنْزِلَةِ الْوَاقِعِ. وَنَحْوُهُ قَوْلُكَ لِمَنْ طَلَبَ إِلَيْكَ بَعْضَ الْمَطَالِبِ: قَدْ كَانَ ذَلِكَ.

[١٥٣١] وَعَنْ حَسَّانٍ؛ أَنَّ ابْنَ عَبْدِ الرَّحْمَنِ لَسَعَهُ زَنْبُورٌ وَهُوَ طِفْلٌ، فَجَاءَ يَبْكِي. فَقَالَ لَهُ يَا بَنِيَّ مَا لَكَ؟ قَالَ: ”لَسَعَنِي طَوَّيْرٌ، كَأَنَّهُ مَلْتَفٌّ فِي بُرْدِي حَبْرَةً“، فَضَمَّهُ إِلَى صَدْرِهِ وَقَالَ لَهُ: يَا بَنِيَّ، قَدْ قُلْتَ الشَّعْرَ.

١٥ [١٥٣٢] وَالرَّجَسُ: الْعَذَابُ، مِنَ الْارْتِجَاسِ وَهُوَ الْاضْطِرَابُ.

[١٥٣٣] {فِي أَسْمَاءٍ سَمَّيْتُمُوهَا}، فِي أَشْيَاءَ مَا هِيَ إِلَّا أَسْمَاءُ لَيْسَ تَحْتَهَا مَسْمِيَّاتٌ، لِأَنَّكُمْ تَسْمُونَهَا آلِهَةً. وَمَعْنَى الْإِلَهِيَّةِ فِيهَا مَعْدُومٌ مُحَالٌ وَجُودُهُ. وَهَذَا كَقَوْلِهِ تَعَالَى {مَا يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ مِنْ شَيْءٍ} [العنكبوت: ٤٢]. وَمَعْنَى {سَمَّيْتُمُوهَا} سَمِيتُمْ بِهَا، مِنْ سَمِيَّتِهِ زَيْدًا.

[1534] *Kat'-i edbârdan* maksat, köklerinin kurutulması ve son ferdine kadar, tamamının helâk edilmesidir. Kısaları şöyledir: Âd kavmi Umân ve Hadramevt bölgeleri arasında geniş bir bölgeye yerleşmişlerdi. *Sudâ'*, *Samûd* ve *Hebâ'* isimli putları vardı ve bunlara tapıyorlardı. Bunun üzerine Allah

5 Teâlâ Hûd *Aleyhisselâm*'ı onlara peygamber olarak gönderdi. Hûd *Aleyhisselâm* onlar içerisinde en soylularından biriydi. Ne var ki onu yalanladılar, inat ve zorbalıkta iyice aşırı gittiler. Derken, Allah onları üç sene boyunca yağmurdan mahrum bıraktı, nihayet iyice dara düştüler. O dönemde mü-

10 min olsun müşrik olsun herkes, başlarına bir bela geldiği zaman Mescid-i Haram'a gelir ve orada Allah Teâlâ'ya dua edip sıkıntılarını gidermesini isterlerdi. O devirde Mekke, Amâlîka'nın elindeydi. Bunlar, Nûh oğlu Sâm oğlu Lâvez oğlu 'İmlîk soyundan idiler, liderleri de Mu'âviye b. Bekr idi. İşte Âd kavmi [maruz kaldıkları kıtlıktan dolayı] aralarından en gözde yetmiş kişiyi seçip Mekke'ye gönderdiler. Bu yetmiş kişi içerisinde Kayl b. Anz ve mümin

15 olduğunu gizleyen Mersed b. Sa'd da bulunuyordu. Bu heyet Mekke'ye vardığında Mu'âviye b. Bekr'in konuğu oldular. Mu'âviye[nin evi], Mekke'nin dışında, Harem'in dış tarafındaydı. Onları konuk etti, kendilerine ikramda bulundu; heyettekiler onun anne ve hanım tarafından akrabalarıydılar. Konuklar onun yanında bir ay boyunca kaldılar; bu süre boyunca içkiler içtiler

20 ve Mu'âviye'nin iki cariyesinin söylediği şarkılarla eğlenerek vakit geçirdiler. Mu'âviye onların bu kadar uzun süre yanında kaldıklarını ve geliş amaçlarını unutup eğlenceye daldıklarını görünce durum kafasına takıldı ve kendi kendine "Dayılarım ve enişterim perişan olup gitmişler!" diye düşündü. Fakat konuklar hiç istiflerini bozmadan eğlenceye devam ediyorlardı, Mu'â-

25 viye ise yanlış anlarlar, kendilerini ağırlamaktan usandığını düşünürler diye onlarla bu konuda konuşmaya utanıyor, çekiniyordu. Nihayet bu durumu şarkıcı cariyelerine söyledi, onlar da "Sen bir şiir yaz, biz de onu şarkı olarak söyleyelim, böylece sözlerin kime ait olduğunu bilmezler." dediler. Bunun üzerine Mu'âviye şu beyitleri yazdı:

30 Yazık sana ey Kayl! Kalk da içtenlikle dua et,
Bakarsın Allah bize yağmur yüklü bir bulut lütfeder de,
'Âd diyarının susuzluğunu giderir; doğrusu Âd
öyle bir hale geldi ki (susuzluktan) meramını bile anlatamıyor artık!

[١٥٣٤] وقطع دابرههم: استئصالهم وتدميرهم عن آخرهم. وقصتهم أن «عادًا» قد تبسطوا في البلاد ما بين عمان وحضرموت. وكانت لهم أصنام يعبدونها؛ صداء، وصمود، والهباء. فبعث الله إليهم هودًا نبيًا، وكان من أوسطهم وأفضلهم حسبًا، فكذبوه وازدادوا عتوًا وتجبؤًا، فأمسك الله عنهم القطر ثلاث سنين حتى جهدوا، وكان الناس إذا نزل بهم بلاء طلبوا إلى الله تعالى الفرج منه عند بيته ٥ المحترّم مسلمهم ومشرّكهم، وأهل مكة إذ ذاك العماليق أولاد عمليق بن لاوذ بن سام بن نوح، وسيدهم معاوية ابن بكر. فجهزت عاد إلى مكة من أمثالهم سبعين رجلًا، منهم قيل بن عنز، ومرثد بن سعد الذي كان يكتم إسلامه. فلما قدموا نزلوا على معاوية بن بكر وهو بظاهر مكة خارجًا عن الحرم، فأنزلهم وأكرمهم وكانوا أخواله وأصهاره، فأقاموا عنده شهرًا يشربون الخمر وتغنيهم الجرادتان؛ ١٠ قيتان كانتا لمعاوية. فلما رأى طول مقامهم وذمولهم باللّهو عما قدموا له أهمه ذلك، وقال: قد هلك أخوالي وأصهاري وهؤلاء على ما هم عليه، وكان يستحي أن يكلمهم خيفة أن يظنوا به ثقل مقامهم عليه، فذكر ذلك للقيتين. فقالتا: قل شعرا نغنيهم به لا يدرون من قاله. فقال معاوية:

أَلَا يَا قَيْلُ وَيَحَاكَ قُمْ فَهَيِّنْ ﴿﴾ لَعَلَّ اللَّهَ يَسْقِينَا غَمَامًا

١٥

فَيَسْقِي أَرْضَ عَادٍ إِنْ عَادَا ﴿﴾ قَدَامَسُوا مَا يُبِينُونَ الْكَلَامَا

- [1535] Cariyeler bu beyitleri şarkı olarak söyledikleri zaman aralarında “Kavminiz başlarına gelen bir beladan dolayı sizi yağmur duası için buraya gönderdi, siz ise oyalanıp duruyorsunuz. Artık Harem’e varın da halkınız için yağmur duası edin!” dediler. Mersed b. Sa’d ise onlara, “Vallahi dua etmekle
5 yağmura kavuşamazsınız, eğer yağmur istiyorsanız peygamberinize itaat edin; Allah’a tövbe edin, o zaman Allah yağmur yağdırır.” dedi ve mümin olduğunu açıkça ilan etti. Onlar da Mu’âviye’ye, “Şu Mersed’i bizim için hapsed, sakın bizimle Mekke’ye gelmesin; çünkü o Hûd’un dinine tâbi oldu ve bizim dinimizi terk etti!” dediler ve Mekke’ye girdiler. Kayl, “Allah’ım! Âd kavmine geçmişte
10 ihsan ettiğin gibi yağmur ihsan et.” diye dua etti. Bunun üzerine Allah Teâlâ, biri beyaz, diğeri kızıl, üçüncüsü de kara olan üç bulut yarattı; sonra gökyüzünden; “Ey Kayl! Kendin için ve halkın için bunlardan birini seç!” diye bir ses işitildi. O da “Kara olanı seçiyorum; çünkü en çok onda su vardır.” dedi. Derken karabulut Âd topraklarında adına *el-muğîs* denilen bir vadinin üzerine
15 geldi. Bunu gören Âd’lılar sevinip birbirlerine müjdeler verdiler ve “İşte şu gelen bulut bize yağmur getirecek! [Ahkâf 46/24]” dediler. Fakat buluttan kasıp kavuran bir fırtına çıktı ve onları helâk etti. Sadece Hûd *Aleyhisselâm* ve ona iman edenler kurtuldu, onlar da Mekke’ye geldiler ve hayatlarının sonuna kadar Allah’a kulluk ettiler.
- [1536] **Şayet** “Âyette zaten onların Allah’ın âyetlerini yalanlamış oldukları söylendiği halde, tekrar *وَمَا كَانُوا مُؤْمِنِينَ* (onlar mümin değillerdi) denilmesinin faydası nedir?” **dersen şöyle derim:** Bu ifade ile Mersed b. Sa’d ve Hûd *Aleyhisselâm* ile birlikte kurtulan *mümin*lere gönderme yaparak adeta, “aralarındaki yalanlayanların ve müminler gibi olmayanların kökünü kuruttuk” buyurmuş
25 olmakta; böylece, helâkin yalanlayanlara özgü olduğunu ve Allah’ın *mümin*leri tek tek kurtardığını bildirmiş olmaktadır.

**73. Semûd’a da içlerinden biri olan Salih’i... Dedi ki: “Ey kavmim! Sadece Allah’a kulluk edin, O’ndan başka tanrınız yok. Size Rabbinizden açık bir kanıt gelmiş bulunuyor: Bu, Allah’ın -sizlere bir kanıtı
30 olan- dişi devesidir... Onu bırakın da Allah’ın arzında yesin (içsin); ona kötü bir niyetle dokunmayın. Yoksa can yakıcı bir azap yakalar sizi!”**

**74. Şunu [minnetle] yâd edin; O, sizi Âd’dan sonra onların yerine getirmiş ve sizi bu bölgeye yerleştirmiş. Ovalarında kasırlar yapıyor, dağlarını oyup evler yapıyorsunuz. O halde, Allah’ın nimetlerini anın;
35 bozucular gibi yeryüzünde bozuculuk yapmayın.”**

[١٥٣٥] فلما غتّنا به قالوا: إن قومكم يتغوثنون من البلاء الذي نزل بهم وقد أبطأتم عليهم، فادخلوا الحرم واستسقوا لقومكم، فقال لهم مرثد بن سعد: والله لا تسقون بدعائكم، ولكن إن أطعتم نبيكم وتبتم إلى الله سقيتم؛ وأظهر إسلامه، فقالوا للمعاوية: احبس عنا مرثدا لا يقدم معنا مكة، فإنه قد اتبع دين هود وترك ديننا. ثم دخلوا مكة فقال قَيْل: اللهم اسق عادا ما كنت تسقيهم. فأنشأ الله تعالى ٥ سحبات ثلاثا بيضاء وحمراء وسوداء، ثم ناداه مناد من السماء. يا قَيْل، اختر لنفسك ولقومك، فقال: اخترت السوداء فإنها أكثرهن ماء. فخرجت على عاد من وادٍ لهم يقال له المغيث، فاستبشروا بها و{قَالُوا هَذَا عَارِضٌ مُّمْطِرُنَا} [الأحقاف: ٢٤]، فجاءتهم منها ريح عقيم فأهلكتهم، ونجا هود والمؤمنون معه، فأتوا مكة ١٠ فعبدوا الله فيها حتى ماتوا.

[١٥٣٦] فإن قلت: ما فائدة نفي الإيمان عنهم في قوله {وَمَا كَانُوا مُؤْمِنِينَ} مع إثبات التكذيب بآيات الله؟ قلت: هو تعريض بمن آمن منهم كمرثد ابن سعد، ومن نجا مع هود عليه السلام، كأنه قال: وقطعنا دابر الذين كذبوا منهم ولم يكونوا مثل من آمن منهم، ليؤذن أنّ الهلاك خصّ المكذبين، ونجى الله المؤمنين.

١٥ ٧٣- ﴿وَالِى ثَمُودَ أَخَاهُمْ صَالِحًا قَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرُهُ قَدْ جَاءَتْكُمْ بَيِّنَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ هَذِهِ نَاقَةُ اللَّهِ لَكُمْ آيَةٌ فَذَرُوهَا تَأْكُلْ فِي أَرْضِ اللَّهِ وَلَا تَمَسُّوهَا بِسُوءٍ فَيَأْخُذَكُمْ عَذَابُ أَلِيمٍ﴾

٢٠ ٧٤- ﴿وَادْكُرُوا إِذْ جَعَلَكُمْ خُلَفَاءَ مِنْ بَعْدِ عَادٍ وَبَوَّأَكُمْ فِي الْأَرْضِ تَتَّخِذُونَ مِنْ سَهُولِهَا قُصُورًا وَتَنْحِتُونَ الْجِبَالَ بُيُوتًا فَادْكُرُوا آلَاءَ اللَّهِ وَلَا تَعْتُوا فِي الْأَرْضِ مُفْسِدِينَ﴾

[1537] وَالْإِلَى ثَمُودَ ifadesindeki *semûd*, bir okunuşta kabilenin adı olarak düşünülmüş ve gayr-i munsarif olarak *semûd* şeklinde okunmuştur. Diğer bir okunuşta ise *ilâ semûd*ⁱⁿ şeklinde munsarif [yani Sarf kurallarına tâbi] olarak okunmuştur. Bu okunuşta, ya mahalle ismi olarak düşünülmüş ya da kavmin kökeni dikkate alınmıştır çünkü Semûd bu kavmin atalarının, yani Nûh oğlu Sâm oğlu İrem oğlu Âbir oğlu Semûd'un ismidir. Bu kavmin *semûd* olarak isimlendirilmesinin, sularının azlığı sebebiyle olduğu, *semûd* kelimesinin az su anlamına gelen *es-se-med* kökünden türediği de söylenmiştir. -Yurtları Suriye ve Hicaz arasında, Vâdil-Kurâ'ya kadar olan Hicr bölgesi idi.-

- 10 [1538] “Size Rabbinizden açık bir kanıt” yani benim peygamberliğimi tasdik eden açık bir mucize “gelmiş bulunuyor.” Buna karşılık sanki “Neymiş bu kanıt?” diye sorulmuş, cevaben de “Allah’ın -sizlere bir kanıtı olan- dişi devesi” buyrulmuştur. ^{آية} hal olarak mansuptur, onu nasp eden [âmil] ise ism-i işaretin delâlet ettiği fiil mânasıdır. Bu durumda sanki, “Ona bir kanıt olarak işaret edildi.” denilmiştir. “Sizlere” (لكم) ifadesi, mucizeye muhatap olan ve bu mucize dolayısıyla özellikle iman etmesi gereken kimseleri açıklamaktadır ki bunlar da Semûd kavmidir. Çünkü onlar mucizeyi ayan beyan görmüşler; diğer insanlar ise bunu sadece haber olarak duymuşlardır; haber olarak duymak da ayan beyan görmek gibi olmaz. Burada adeta, “hususen sizin için” denilmiş olmaktadır. Deve [“Allah’ın
- 15 devesi” buyrulurak] Yüce Allah’ın adına nispet edilmiştir ki anlam ve önemi belirtilmiş, şanı yüceltilmiş olsun; böylece, normal bir döllenme ve doğum yoluyla değil de Allah’ın bir mucizesi olarak yaratılmış, Allah katından gelmiş olduğu ifade edilmektedir. Tıpkı senin *âyetullâh* (Allah’ın kanıtı) ifadende olduğu gibi.

- [1539] Rivayete göre Âd helâk edilince memleketlerini Semûd imar etmiş, bölgede onların ardılları olmuş, orada çoğalmışlar ve kendilerine uzun ömür verilmiştir; öyle ki bir insan, sapasağlam bir ev yaptığında o evin eskiyip yıkıldığını görece kadar uzun yaşarmış. Bu yüzden, dağları / kayaları oyarak evler yapmışlar; bolluk ve refah içerisinde yaşamışlar, fakat Allah’a karşı gelmiş, yeryüzünde bozuculuk yapıp putlara tapmışlar; Allah Teâlâ da onlara Salih *Aleyhisselâm*’ı peygamber olarak göndermişti. Semudlular, Arap soyundan olup Salih *Aleyhisselâm* da soylulardandı; onları Allah Teâlâ’ya davet etmiş, fakat içlerinden zayıf, gariban çok az sayıda insan dışında kimse ona uymamıştı. Onları uyarmış, onlar da kendisinden bir kanıt istemişlerdi. “Ne tür bir kanıt istiyorsunuz?” diye sormuş; “Bizimle beraber, -yılın belli bir günü olan- bayram günümüzde du-
- 30 aya çık; sen kendi ilahına dua et, biz de kendi ilahlarımıza edelim. Eğer senin duana icabet edilirse biz sana uyalım, bizim duamıza icabet edilirse sen bize uy.” demişlerdi. Salih *Aleyhisselâm* “Tamam” deyip, onlarla beraber çıkmıştı.

[١٥٣٧] قرئ: {وَالْيَ تَمُودُ}، بمنع الصرف بتأويل القبيلة؛ "وَالْيَ تَمُودُ"، بالصرف بتأويل الحي، أو باعتبار الأصل؛ لأنه اسم أبيهم الأكبر وهو ثمود بن عابر بن إرم بن سام بن نوح. وقيل: سميت ثمود لقلّة مائها، من الثمد وهو الماء القليل، وكانت مساكنهم الحجر بين الشام والحجاز إلى وادي القرى.

٥ [١٥٣٨] {قَدْ جَاءَكُمْ بَيِّنَةٌ} آية ظاهرة وشاهد على صحة نبوتي. وكأنه قيل: ما هذه البينة؟ فقال: {هَذِهِ نَاقَةُ اللَّهِ لَكُمْ آيَةٌ}. وآية نصب على الحال، والعامل فيها ما دلّ عليه اسم الإشارة من معنى الفعل، كأنه قيل: أشير إليها آية. و{لَكُمْ} بيان لمن هي له آية موجبة عليه الإيمان خاصة وهم ثمود؛ لأنهم عاينوها وسائر الناس أخبروا عنها وليس الخبر كالمعاينة، كأنه قال: لكم خصوصاً. وإنما أضيفت إلى اسم الله تعظيماً لها وتفخيماً لشأنها، وأنها جاءت من عنده مكوّنة من غير فعل وطروقة آية من آياته، ١٠ كما تقول: آية الله.

[١٥٣٩] وروي أن عاداً لما أهلكت عمرت ثمود بلادها وخلفوهم في الأرض وكثروا وعمرّوا أعماراً طويلاً، حتى أن الرجل كان يبني المسكن المحكم فينهدم في حياته، فنحتوا البيوت من الجبال، وكانوا في سعة ورخاء من العيش، فعتوا على الله ١٥ وأفسدوا في الأرض وعبدوا الأوثان، فبعث الله تعالى إليهم صالحاً عليه السلام، وكانوا قومًا عربًا، وصالح من أوسطهم نسبًا، فدعاهم إلى الله تعالى فلم يتبعه إلاّ قليل منهم مستضعفون، فحذرهم وأنذرهم، فسألوه آية، فقال: آية آية تريدون؟ قالوا: تخرج معنا إلى عيدنا، في يوم معلوم لهم من السنة، فتدعوا إلهك، ندعوا آلِهتنا. فإن استجيب لك اتبعناك، وإن استجيب لنا اتبعنا؛ فقال صالح: نعم، فخرج معهم

Putlarına dua ederek kendilerine icabet etmelerini istemişler fakat putlar onlara icabet etmemişti. Sonra liderleri Cünda' b. Amr, dağın yamacında Kumlu / Kumla [الكائنة] dedikleri tek başına duran bir kayaya işaret ederek “Şu kayadan bizim için tüylü, karnı iri, melez, مخترجة bir deve çıkart! -مخترجة- “çifte hörgüçlü develere benzer” demektir.- Bunu yaparsan seni tasdik eder; çağrına icabet ederiz!” demişti. Salih *Aleyhisselâm* da “Bunu yaparsam kesinlikle inanacaksınız, tasdik edeceksiniz tamam mı?” diye onlardan söz almış; “tamam” deyip söz verince namaz kılarak Rabbine dua etmişti. Derken kaya, tıpkı gebe bir deve, yavrusunu doğururken ıkınıp sıkındığı gibi ıkınmış sıkınmış ve ikiye ayrılarak, tavsif ettikleri gibi tüylü, karnı iri, genç bir dişi deve çıkartıvermişti. -İki yanı arasında ne olduğunu [yani karnının şişliğinin neden kaynaklandığını] Allah Teâlâ’dan başkası bilmiyordu. Ve bu, Semûd’un ileri gelenlerinin gözleri önünde oluyordu.- Sonra deve, kendisi kadar büyük bir deve doğurmuş; bunun üzerine Cünda’ ve halkının bir kısmı iman etmişti. Ama Semûd’un liderlerinden bir grup, onların hemen ardından halkın iman etmesine engel oldular. Daha sonra deve, yavrusu ile birlikte otlamaya ve su içmeye devam etti. Suya [bir gün diğer canlılar ve insanlar geldiğinden; o] gün aşırı geliyordu. Ve günü geldiği zaman, başını kuyuya sokuyor ve kuyunun bütün suyunu bitirmeden kafasını kaldırmıyordu. Sonra bacıklarını açıyor; insanlar da diledikleri kadar süt sağıyorlar; 20 doyaya içecek, kaplarını dolduracak kadar süt alıp biriktiriyorlardı. -Ebû Musa el-Eş’arî [v. 42/663]; “Semûd kavminin yaşadığı bölgeye gittim ve ‘devenin çıktığı’ yeri arşınladım. Baktım, altmış dirsek boyunda idi” demiştir.- Havalar çok sıcak olduğunda deve, yaz mevsimini vadinin yukarı kısmında geçirir; bu yüzden, halkın diğer hayvanları ondan korkup vadinin aşağısına kaçarlar. Kış 25 mevsimi gelip hava soğuduğu zaman da kışlak olarak vadinin içine girer; kış orada geçirirmiş. O zaman, yine hayvanlar ondan korkup vadinin yukarısına kaçarlar. Bu durum Semûd halkını rahatsız etmiş. Çok sayıda hayvanı olan Uneyze Ümmü Ğanem ve Sadaka bintü’l-Muhtâr isimli iki kadın, hayvanlarının zarar göreceği gerekçesiyle devenin kesilmesi düşüncesini ortaya atmışlar ve bunu 30 insanlara benimsetmişler. Nihayet, deveyi hunharca kesmişler; etini paylaşıp pişirmişler. Devenin erkek olan yavrusu ise kaçıp Kârâ isimli dağa tırmanmış ve dağın zirvesinde art arda üç kez böğürmüştü. Salih *Aleyhisselâm*, insanlara “Yavruya yetişin [ve ona iyi bakın] belki üzerinizden azap kaldırılır!” diyormuş. Ama devenin yavrusunu yakalayamamışlar. Kaya açılmış ve yavru içine girdikten sonra 35 tekrar kapanmış. Salih *Aleyhisselâm* da onlara, “Yarın sabah yüzleriniz sapsarı kesilecek; ertesi sabah kıpkırmızı olacak; üçüncü günün sabahı simsiyah olacak;

ودعوا أوثانهم وسألوها الاستجابة فلم تجبهم، ثم قال سيدهم جندع ابن عمرو، وأشار إلى صخرة منفردة في ناحية الجبل يقال لها الكاثبة: أخرج لنا من هذه الصخرة ناقة مخترجة جوفاء وبراء - والمخترجة التي شاكلت البخت - فإن فعلت صدقناك وأجبناك. فأخذ صالح عليه السلام عليهم الموائيق لئن فعلت ذلك لتؤمنن ٥ ولتصدقن؟ قالوا: نعم، فصلى ودعا ربه، فتمخضت الصخرة تمخض التوج بولدها، فانصدعت عن ناقة عشراء جوفاء وبراء، كما وصفوا، لا يعلم ما بين جنبها إلا الله تعالى، وعظماؤهم ينظرون، ثم نتجت ولدًا مثلها في العظم فأمن به جندع ورهط من قومه، ومنع أعقابهم ناس من رؤوسهم أن يؤمنوا، فمكثت الناقة مع ولدها ترعى الشجر وتشرب الماء، وكانت ترد غبًا. فإذا كان يومها وضعت رأسها في البئر فما ترفعه حتى تشرب كل ماء فيها، ثم تتفحج فيحتلبون ما شاءوا حتى تمتلئ أوانيهم، ١٠ فيشربون ويدخرون. قال أبو موسى الأشعري: أتيت أرض ثمود فذرعت مصدر الناقة فوجدته ستين ذراعًا. وكانت الناقة إذا وقع الحرّ تصيفت بظهر الوادي فتهرب منها أنعامهم فتعبط إلى بطنه وإذا وقع البرد تشتت بطن الوادي فتهرب مواشيهم إلى ظهره، فشق ذلك عليهم؛ وزينت عقرها لهم امرأتان: عزيزة أم غنم، وصدقة بنت المختار - لما أضرت به من مواشيها وكانتا كثيرتي المواشي - فعقروها ١٥ واقتسموا لحمها وطبخوه، فانطلق سقبها حتى رقي جبلاً اسمه قارة فرغى ثلاثاً وكان صالح قال لهم: أدركوا الفصيل عسى أن يرفع عنكم العذاب، فلم يقدرُوا عليه وانفجت الصخرة بعد رغائه فدخلها. فقال لهم صالح: تصبحون غداً ووجوهكم مصفرة، وبعد ذلك غدٍ ووجوهكم محمرة، واليوم الثالث ووجوهكم مسودة،

bir sonraki sabah ise sizi azap karşılayacak!” demiş. Semûd kavmi onun söylediği alametleri görünce kendisini öldürmek istemişler fakat Allah onu kurtarıp sağ salım Filistin topraklarına ulaşmasını sağlamış. Dördüncü gün, kuşluk vakti geçince [yırtıcı hayvanlardan ve haşerelerden korunmak için] üzerlerini acı yapışkan [ka-
 5 uçuk] ile kaplayıp derilere bürünmüşler. Derken, gökyüzünden bir çılgılık / *sayha* gelmiş; ödleri koparak helâk olmuşlar.

[1540] “Onu bırakın da Allah’ın arzında yesin” yani arz, Allah’ın arzı, deve Allah’ın devesi, dolayısıyla bırakın onu da Rabbinin arzında yesin, sonuçta arz da üzerindeki bitkiler de sizin değil. “Ona kötü bir niyetle dokunmayın.”
 10 Allah’ın mucizesine saygı gösterin ve ona vurmayın; onu kovmayın, herhangi bir eziyette bulunarak onu ürkütmeyin.

[1541] Rivayet edilir ki Tebüük gazvesi esnasında Peygamber (s.a.) Hicr mevkiine vardığında ashâbına “Hiçbiriniz bu beldeye girmesin, suyundan içmesin. Başlarına gelen azabın sizin başınıza da gelebileceğinden korkarak girmek dışında, şu azaba düçar olmuşların toprağına sakın girmeyin!” buyurmuş;
 15 [Buhârî, “Salât”, 53; Müslim, “ez-Zühd ve’r-Rakâ’ik”, 1] sonra; “Ey Ali! Evvelki insanların en bedbahtı kim, biliyor musun?” diye sormuş; “Allah ve Resûlü daha iyi bilir.” deyince “Salih’in devesini hunharca kesen kişi. Peki, sonrakilerin en bedbahtı kim, onu biliyor musun?” diye sormuş; “Allah ve Resûlü daha iyi
 20 bilir.” deyince, “Senin katilin!” buyurmuş.

[1542] Ebû Ca’fer [v. 130/747] -kendisinden nakledilen rivayetlerden birinde- *تَأْكُلُ فِي أَرْضِ اللَّهِ* ifadesini *تَأْكُلُ فِي أَرْضِ اللَّهِ* şeklinde okumuştur ki bu durumda *te’külu* hal konumunda olup, *âkilet^{en}* (yer vaziyette) anlamına gelir.

[1543] *بَوَأَكُم* “sizi yerleştirmiş” anlamına gelir; *el-mebâ’et^ü* yaşanan yer demektir. *Fi’l-ardⁱ* (bölgeye) ifadesinden maksat, Hicaz ve Şam arasındaki Hicr mevkiidir. “Ovalarında kasırlar yapıyorsunuz” yani yerin düz yerlerinden edindiğiniz kerpiç, tuğla ve sıvadan evler yapıyorsunuz. Hasan-ı Basrî *وَتَنْحِتُونَ* ifadesini *وَتَنْحِتُونَ* şeklinde de okumuş; fethayı *işbâ’* ederek (doyurarak / hakkını vererek) *ve tenhâtûne* şeklinde de okumuştur. Şairin şu sözünde de bu tür bir *işbâ’* vardır:

30 Akaaar durur o safkan devenin narin boynundan!

[1544] **Şayet** “*Buyû^t* (evler) kelimesi neden mansuptur?” **dersen şöyle derim:** Hal olduğu için mansuptur; tıpkı *hıt hâze’s-sevbe kamîs^{an}* *ve’bri hâzi-bi’l-kasabete kalem^{en}* (şu kumaşı gömlek olarak dik, şu kamışı kalem olarak yont) demen gibidir. Hâl-i mukaddere cinsindendir çünkü dağ, oyma duru-
 35 munda henüz ev değildir; nitekim kumaş dikilirken gömlek değildir, kamış da yontulurken kalem değildir.

ثم يصحبكم العذاب. فلما رأوا العلامات طلبوا أن يقتلوه، فأنجاه الله إلى أرض فلسطين. ولما كان اليوم الرابع وارتفع الضحى تحنطوا بالصبر وتكفنوا بالأنطاع، فأتتهم صيحة من السماء فتقطعت قلوبهم فهلكوا.

[١٥٤٠] {تَأْكُلُ فِي أَرْضِ اللَّهِ} أي الأرض أرض الله والناقة ناقة الله، فذروها تأكل في أرض ربها، فليست الأرض لكم ولا ما فيها من النبات من أنباتكم {وَلَا تَمْشُوهَا بِسُوءٍ} لا تضربوها ولا تطردوها ولا تريبوها بشيء من الأذى، إكرامًا لآية الله.

[١٥٤١] ويروى أن رسول الله ﷺ حين مرّ بالحجر في غزوة تبوك قال لأصحابه: «لا يدخلن أحد منكم القرية، ولا تشربوا من مائها، ولا تدخلوا على هؤلاء المعذنين إلا أن تكونوا باكين أن يصيبكم مثل الذي أصابهم». وقال ﷺ: يا علي، أتدري من أشقى الأولين؟ قال: الله ورسوله أعلم. قال: «عافر ناقة صالح. أتدري من أشقى الآخرين؟» قال: الله ورسوله أعلم. قال: «قاتلك!»

[١٥٤٢] وقرأ أبو جعفر في رواية «تَأْكُلُ فِي أَرْضِ اللَّهِ» وهو في موضع الحال، بمعنى آكلة.

[١٥٤٣] {وَبُؤَاكُمُ} ونزلكم، والمبأة: المنزل. {فِي الْأَرْضِ} في أرض الحجر بين الحجاز والشام {مِنْ سُهُولِهَا قُصُورًا}، أي تبونها من سهولة الأرض بما يعملون منها من الرهص واللبن والآجر. وقرأ الحسن: «وَتَنْحُتُونَ» بفتح الحاء، «وَتَنْحُتُونَ» بإشباع الفتحة، كقوله:

يَنْبَأُ مِنْ دَفْرَى أَسِيلٍ حُرَّةٍ ❁

[١٥٤٤] فَإِنْ قُلْتَ: علام انتصب {بُيُوتًا}؟ قلت: على الحال، كما تقول: خُطُ هذا الثوب قميصًا وابِر هذه القصبة قلمًا، وهي من الحال المقدرة، لأن الجبل لا يكون بيتًا في حال النحت، ولا الثوب ولا القصبة قميصًا وقلمًا في حال الخياطة والبري.

[1545] Semûd kavminin yaz mevsiminde ovalarda, kış mevsiminde ise dağlarda mesken tuttukları söylenmektedir.

75. Kavminin büyüklük taslayan ileri gelenleri, güçsüz görülenlere, yani aralarındaki iman edenlere; “Siz Salih’in gerçekten Rabbi tarafından gönderilmiş olduğunu ‘biliyor’ musunuz?” dediler. Onlar da dediler ki: “Biz, onunla gönderilene gerçekten ‘iman’ ediyoruz.”

76. Büyüklük taslayanlar, “Biz de sizin iman ettiklerinizi kesinlikle inkâr etmekteyiz!” dediler.

77. Ve devenin ayaklarını keserek devirdiler de Rablerinin emrini küstahça çiğnediler ve “Salih! Peygamberlerdensen, bizi tehdit edip durduğun şeyi getir başımıza!” dediler.

78. Bu yüzden, o şiddetli sarsıntı kendilerini yakaladı da yurtlarında diz üstü çökekaldılar.

79. O da onlardan yüz çevirdi ve dedi ki: “Ey kavmim! Gerçek şu ki; ben size Rabbimin mesajını ilettim ve sizin iyiliğiniz için çalıştım. Fakat siz, iyiliğiniz için çalışanları sevmiyorsunuz!”

[1546] “Güçsüz görülenlere” yani kâfir liderlerin zayıf düşürüp zelil kıldığı kimselere; “yani aralarındaki iman edenlere...” Bu **لَلَّذِينَ** **لَمِنْ آمَنَ مِنْهُمْ** ifadesi, **لِلَّذِينَ** **لَمِنْ آمَنَ مِنْهُمْ**’dan bedeldir. **Şayet** “**مِنْهُمْ**”daki zamir nereye râcidir?” **dersen şöyle derim:** Ya *kavme* ya da “güçsüz görülenler”e râcidir. “Peki, bu iki ihtimal durumunda anlam farklılığı da çıkar mı?” **dersen şöyle derim:** Evet. Zira *kavme* râci olursa, o zaman “iman edenler” “güçsüz görülenler”i izah etmekte; “güçsüz görülenler”in müminlerden ibaret olduğuna delâlet etmektedir. Buna karşılık, zamir “güçsüz görülenler”e râci olursa, o zaman güçsüz görölme niteliği iman edenlere özgü olmayacak; gerek iman edenlerden gerekse kâfirlerden güçsüz görülen kimseler olduğu anlamına gelecektir.

[1547] “Siz Salih’in gerçekten Rabbi tarafından gönderilmiş olduğunu ‘biliyor’ musunuz?” Bu, onların alay maksadıyla söylemiş oldukları bir söz olup tıpkı senin, Allah’a cisim atfedenlere [*Mücessime*] “Siz Allah’ın Arş üzerinde olduğunu *biliyor* musunuz?” demen gibi.

[1548] **Şayet** “Onların bu sözüne cevap olarak ‘Biz, onunla gönderilene gerçekten *iman* ediyoruz’ denilmiş olması nasıl doğru olabilir?” **dersen şöyle derim:** Zaten soruyu soranlar onun peygamber olduğunu bilip bilmediklerini sormuşlardı, müminler ise onun peygamber olarak gönderilmiş olmasını zaten malum, apaçık ortada, müsellemler ve hiçbir kuşku taşımayan bir gerçek olarak dile getirmişler ve

[١٥٤٥] وقيل: كانوا يسكنون السهول في الصيف والجبال في الشتاء.

٧٥- ﴿قَالَ الْمَلَأُ الَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا مِنْ قَوْمِهِ لِلَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا لِمَنْ آمَنَ مِنْهُمْ أَتَعْلَمُونَ أَنَّ صَالِحًا مُرْسَلٌ مِنْ رَبِّهِ قَالُوا إِنَّا بِمَا أُرْسِلَ بِهِ مُؤْمِنُونَ﴾

٧٦- ﴿قَالَ الَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا إِنَّا بِالَّذِي آمَتُمْ بِهِ كَافِرُونَ﴾

٧٧- ﴿فَعَقَرُوا النَّاقَةَ وَعَتَوْا عَنْ أَمْرِ رَبِّهِمْ وَقَالُوا يَا صَالِحُ ائْتِنَا بِمَا تَعِدُنَا إِنْ كُنْتَ مِنَ الْمُرْسَلِينَ﴾

٧٨- ﴿فَأَخَذَتْهُمُ الرَّجْفَةُ فَأَصْبَحُوا فِي دَارِهِمْ جَاثِمِينَ﴾

٧٩- ﴿فَتَوَلَّى عَنْهُمْ وَقَالَ يَا قَوْمِ لَقَدْ أَبْلَغْتُكُمْ رِسَالَةَ رَبِّي وَنَصَحْتُ لَكُمْ وَلَكِنْ لَا تُحِبُّونَ النَّاصِحِينَ﴾

١٠ [١٥٤٦] {لِلَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا} للذين استضعفهم رؤساء الكفار واستذلوهم، و{لِمَنْ آمَنَ مِنْهُمْ} بدل من الذين استضعفوا. فإن قلت: الضمير في منهم راجع إلى ماذا؟ قلت: إلى {قَوْمِهِ} أو إلى {الَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا}. فإن قلت: هل لاختلاف المرجعين أثر في اختلاف المعنى؟ قلت: نعم، وذلك أن الراجع إذا رجع إلى قومه فقد جعل {مَنْ آمَنَ} مفسراً لمن استضعف منهم، فدل أن استضعافهم كان مقصوراً على المؤمنين؛ وإذا رجع إلى الذين استضعفوا لم يكن الاستضعاف مقصوراً عليهم، ودل أن المستضعفين كانوا مؤمنين وكافرين.

[١٥٤٧] {أَتَعْلَمُونَ أَنَّ صَالِحًا مُرْسَلٌ مِنْ رَبِّهِ} شيء قالوه على سبيل الطنز والسخرية، كما تقول للمجسمة: أتعلمون أن الله فوق العرش؟

[١٥٤٨] فإن قلت: كيف صح قولهم: {إِنَّا بِمَا أُرْسِلَ بِهِ مُؤْمِنُونَ} جواباً عنه؟ قلت: سألوهم عن العلم بإرساله، فجعلوا إرساله أمراً معلوماً مكشوفاً مسلماً لا يدخله ريب،

sanki “Onun peygamber olarak gönderilmiş olduğu ve gönderildiği şeyler o kadar açık ve aydınlıktır ki hiçbir şüphe içermez ve üzerinde konuşacak bir şey yoktur; asıl konuşulacak olan husus, ona ve getirdiklerine iman etmenin zorunluluğudur. İşte bu noktada size bildiriyoruz ki bizler ona iman ediyoruz!” demiş olmaktadır. Bu sebeple, kâfirlerin cevabı da “Biz de sizin iman ettiklerinizi kesinlikle inkâr etmekteyiz!” şeklinde olmuştur. Böylece kâfirler “onunla gönderilene” ifadesini kullanmamış; onun yerine “sizin iman ettiklerinizi” ifadesini kullanmışlar; böylece müminlerin malum ve müsellemler olarak gördükleri şeyi reddetmeyi amaçlamışlardır.

- 10 [1549] “Ve devenin ayaklarını keserek devirdiler.” Deveyi kesme işi tamamına isnat edilmiştir çünkü fiili sadece bir kısmı gerçekleştirmiş olsa da tamamı rıza göstermiştir. Nitekim büyük bir kabileden bir tek kişi bir iş yaptığı zaman, onlara “Siz şöyle şöyle yaptınız!” denilir. “Rablerinin emrini küstahça çiğnediler” yani Rablerinin emrinden yüz çevirdiler; o emre 15 bağlı kalma konusunda küstahça bir kibir sergilediler. Rablerinin emrinden maksat, Yüce Allah’ın Salih *Aleyhisselâm*’ın diliyle bildirmiş olduğu “Bırakın da deve Allah’ın arzında yiyip içsin!” [A’râf 7/73] şeklindeki emri ya da Allah’ın dinidir. Mâna, “Küstahlıkları Rablerinin emrinden kaynaklandı” şeklinde de olabilir ki bu durumda, Rablerinin emrini terk etmiş oldukları 20 ri için, adeta, o emir küstahlıklarının sebebi olarak değerlendirilmiş olur. *عن*’ın bu kullanımı, وما فعلته عن أمري (“Ben bunları kendiliğimden yapmadım.” [Kehf 18/82]) âyetinde de söz konusudur.

- [1550] “Bizi tehdit edip durduğu şeyi” yani azabı “getir başımıza!” Kasdettikleri malum olduğu için bunu “şey” diye mutlak olarak ifade etmeleri câiz 25 olmuştur. Azabı acele istemeleri, onu yalanlamalarından dolayıdır. Bu sebeple de bunu, [“peygamberlerdensen” diyerek] inkâr ettikleri şeyle ilişkilendirmişlerdir.

- [1551] *er-Racfer*^ü yeri sarsan ve insanları alaşağı eden çığlık demektir. *Fî dârihim* (evlerinde) ifadesi, memleketlerinde ya da meskenlerinde anlamına gelir. *Câsimîne* çökmüş vaziyette, hareket edemez halde, ölü olarak demektir. 30 *en-Nâs*^ü *cüsse*^{un} (insanlar hareketsiz bir şekilde oturuyorlar, tek kelime etmiyorlar) denilir. Bu kökten türemiş bir kelime olarak *el-mücessemetü* [المجسمّة] ifadesi, ayakları birleştirilip bağlanan ve taş atılarak öldürülen hayvan anlamına gelir [ki bu şekilde öldürmek yasaklanmıştır] [*Ebü Dâvûd*, “Eşribe”, 15].

كأنهم قالوا: العلم بإرساله وبما أرسل به ما لا كلام فيه ولا شبهة تدخله لوضوحه وإنارته، وإنما الكلام في وجوب الإيمان به، فنخبركم أنا به مؤمنون. ولذلك كان جواب الكفرة: {إِنَّا بِالَّذِي آمَنْتُمْ بِهِ كَافِرُونَ} فوضعوا {آمَنْتُمْ بِهِ} موضع {أُرْسِلَ بِهِ} ردًا لما جعله المؤمنون معلومًا وأخذوه مسلمًا.

٥ [١٥٤٩] {فَعَقَرُوا النَّاقَةَ} أسند العقر إلى جميعهم، لأنه كان برضاهم وإن لم يباشره إلا بعضهم. وقد يقال للقبيلة الضخمة: أنتم فعلتم كذا، وما فعله إلا واحدًا منهم. {وَعَتَوْنَا عَنْ أَمْرِ رَبِّهِمْ} وتولَّوا عنه واستكبروا عن امتثاله عاتين. وأمر ربهم: ما أمر به على لسان صالح عليه السلام من قوله {فَذَرُوهَا تَأْكُلْ فِي أَرْضِ اللَّهِ} [الأعراف: ٧٣]، أو شأن ربهم، وهو دينه. ويجوز أن يكون المعنى: وصدر عتوهم عن أمر ربهم، كأن أمر ربهم بتركها كان هو السبب في عتوهم. ونحو عَنْ هذه، ما في قوله {وَمَا فَعَلْتُهُ عَنْ أَمْرِي} [الكهف: ٨٢].

[١٥٥٠] {إِثْنَا بِمَا تَعِدُّنَا} أرادوا من العذاب. وإنما جاز الإطلاق، لأنه كان معلومًا. واستعجالهم له لتكذيبهم به، ولذلك علقوه بما هم به كافرون، وهو كونه من المرسلين.

١٥ [١٥٥١] {الرَّجْفَةُ} الصيحة التي زلزلت لها الأرض واضطربوا لها {فِي دَارِهِمْ} في بلادهم، أو في مساكنهم {جَائِمِينَ} هامدين لا يتحركون موتى. يقال: الناس جُثِمَ، أي قعود لا حراك بهم ولا ينبسون نبسة. ومنه الْمُجْتَمَةُ التي جاء النهي عنها، وهي البهيمة تربط وتجمع قوائمها لترمى.

[1552] Câbir b. Abdullah'dan [v. 78/697] şöyle rivayet edilmiştir: Peygamber (s.a.) Hicr mevkiine vardığında “Mucize istemeyiniz; zira Salih Peygamber’in kavmi mucize istemişti sonra onları bir çılgılık yakaladı ve içlerinde Allah’ın haremindeki bir tek kişi dışında kimse sağ kalamadı!” buyurmuş. Bunun üzerine “Bu kişi kim?” diye sormuşlar; “Ebû Riğâl. [Ancak] Harem’den çıktığında kavminin başına gelen şey onun başına da geldi.” buyurmuştur [Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXII, 66]. Rivayete göre Salih Peygamber bu şahsı bir topluluğa elçi göndermiş fakat o emre muhalefet etmiş. Yine rivayete göre Peygamber (s.a.) Ebû Riğâl’in kabrinin yanından geçmiş ve “Biliyor musunuz bu kimin kabri?” diye sormuş; oradakiler “Allah ve Resûlü daha iyi bilir.” deyince bu zâtın kıssasını anlatmış; buraya defnedildiğini ve kabrin içine onunla beraber altın bir asanın da konulduğunu bildirmiş; insanlar hemen harekete geçip kılıçlarıyla kabri eşeleyerek altın asayı aramış ve bulup çıkarmışlardır [*Ebû Dâvûd*, “Harac”, 41].

[1553] “O da onlardan yüz çevirdi.” [i] Buradan anlaşılan şudur: Salih Peygamber, kavminin başına gelenlere tanık olup cansız bir şekilde yığıldıklarını görünce, -‘onlara iman ettirme’ fırsatını kaçırdığı için gamlanıp, hayıflanana birinin yüz çevirişi gibi- kavmine üzülerek şöyle demiştir: Ey kavmim! Sizin için elimden geleni yaptım, iyiliğiniz için gerçekleri iletme [yani *tebliğ* ve *nasihah*] konusunda hiçbir çabayı esirgemedim, “fakat siz, iyiliğiniz için çalışanları sevmiyorsunuz!” [ii] Salih Peygamber’in, azap inmeden önce alametlerini gördükleri hâlde inkârda ısrar etmelerini yadırgayarak -bırakıp giden birinin [basbayağı fizikî] yüz çevirişi gibi- kavminden yüz çevirmesi de mümkündür.

[1554] Rivayete göre deveyi hunharca kesmeleri Çarşamba günü, azap ise Cumartesi günü gerçekleşmiş. Yine rivayete göre Salih Peygamber beraberindeki yüz on müminle birlikte ağlayarak [şehrin dışına] çıkmış, geri dönüp baktığında dumanların yükseldiğini görmüş ve bin beş yüz haneden oluşan kavminin helâk edildiğini anlamış. Bir başka rivayete göre de [helâkten sonra] beraberindekilerle birlikte geri dönmüş ve onların memleketlerinde yaşamışlar.

[1555] **Şayet** “Ölülere hitap etmek, onlara ‘Fakat siz, iyiliğiniz için çalışanları sevmiyorsunuz!’ demek nasıl mümkün olabilmiş?” **dersen şöyle derim:** İnsan hayatta iken çok nasihat ettiği, fakat kendisini dinlemeyip canını tehlikeye atan ölmüş bir dostunun ardından; “Ah be kardeşim! Sana o kadar nasihat ettim, kaç kez söyledim! Ama bir türlü kabul etmedin!” diyebilir. İşte “Fakat siz, iyiliğiniz için çalışanları sevmiyorsunuz!” ifadesi de kavmin geçmişteki halinin anlatımı olur [... sevmiyordunuz!” şeklinde].

[١٥٥٢] وعن جابر: أن النبي ﷺ لما مرّ بالحجر قال: «لا تسألوا الآيات، فقد سألتها قوم صالح فأخذتهم الصيحة، فلم يبق منهم إلا رجل واحد كان في حرم الله. قالوا من هو؟ قال: ذاك أبو رغال، فلما خرج من الحرم أصابه ما أصاب قومه». وروى أن صالحًا كان بعثه إلى قوم فخالف أمره. وروى أنه عليه السلام مرّ بقبر أبي رغال فقال: «أتدرون من هذا؟» قالوا: الله ورسوله أعلم. فذكر قصة أبي رغال، وأنه دفن ههنا ودفن معه غصن من ذهب، فابتدروه وبحثوا عنه بأسيا فهاهم فاستخرجوا الغصن.

[١٥٥٣] {فَتَوَلَّى عَنْهُمْ} الظاهر أنه كان مشاهدًا لما جرى عليهم، وأنه تولى عنهم بعدما أبصرهم جائمين، تولى مغتم متحسر على ما فاته من إيمانهم يتحزن لهم ويقول: يا قوم لقد بذلت فيكم وسعي ولم أَلْ جهدًا في إبلاغكم والنصيحة لكم، ولكنكم {لَا تُحِبُّونَ النَّاصِحِينَ}. ويجوز أن يتولى عنهم تولى ذاهب عنهم، منكر لإصرارهم حين رأى العلامات قبل نزول العذاب.

[١٥٥٤] وروى أن عقمرهم الناقة كان يوم الأربعاء، ونزل بهم العذاب يوم السبت. وروى أنه خرج في مائة وعشرة من المسلمين وهو يبكي، فالتفت فرأى الدخان ساطعًا فعلم أنهم قد هلكوا، وكانوا ألفًا وخمسمائة دار. وروى أنه رجع بمن معه فسكنوا ديارهم.

[١٥٥٥] فإن قلت: كيف صحّ خطاب الموتى وقوله {وَلَكِنْ لَا تُحِبُّونَ النَّاصِحِينَ}؟ قلت: قد يقول الرجل لصاحبه وهو ميت وكان قد نصحه حيًا فلم يسمع منه حتى ألقى بنفسه في التهلكة: يا أخي، كم نصحتك وكم قلت لك فلم تقبل مني؟ وقوله {وَلَكِنْ لَا تُحِبُّونَ النَّاصِحِينَ} حكاية حال ماضية.

80. Lût'u da... Hani kavmine demişti ki: "Siz bu yüz kızartıcı işi yapıyorsunuz hâ?! Hiç kimse bu konuda sizi geçmedi!.."

81. "Kadınların yanı sıra bir de erkeklere şehvetle yaklaşıyorsunuz demek! Gerçekten aşırı giden bir toplumsunuz siz!"

5 **82. Kavminin cevabı, "Çıkarın şunları memleketinizden! [Baksanıza] tertemiz insanlar bunlar!" demek oldu.**

83. Bunun üzerine Biz de onu ve ehlini kurtardık. Ancak karısı geride (helâk olanlar arasında) kalanlardan oldu.

10 **84. Üzerlerine öyle bir yağmur yağdırdık ki!.. Bak; mücrimlerin sonu nasıl oluyormuş!**

[1556] "Lût'u da" ifadesi, "Lût'u da peygamber olarak gönderdik" anlamındadır. هٰٓ (hani), bu *erselnâ* (gönderdik) fiilinin zarfıdır. ["Şöyle şöyle dediğinde, Lût'u da gönderdik" mealinde.] Ya da "Lût'u an / yad et" anlamında olup, هٰٓ ondan bedeldir ve "hani" anlamındadır. "Kavmine demişti ki: Siz bu yüz kızartıcı işi yapıyorsunuz hâ?!" Çirkinlikte sınırı aşmış olan bu kötü fiili yapıyorsunuz öyle mi?! "Hiç kimse bu konuda sizi geçmedi" yani sizden önce hiç kimse bu fiili yapmadı! هٰٓ'daki Bâ geçişlilik harfidir. Bu kullanım, topa birinden önce vurduğunda söylediğin; *sebaktühûbi'l-kürat* (topa ondan evvel vurdum / topu ondan önce tuttum) ifadesinden alınmadır. Peygamber (s.a.)'in *sebekake bi-hâ 'ukkâ-şet* ("Ukkâşe bu konuda seni geçti) ifadesinde de bu kullanım vardır [Buhârî, "Tıb", 17]. مِنْ أَحَدٍ مِنَ الْعَالَمِينَ ifadesindeki ilk Min, olumsuzlamayı daha güçlü ve daha kapsamlı bir şekilde yapmak için kullanılmış zâit bir harftir. İkinci Min ise kısmilik anlamı verir. **Şayet** "Bu cümlemin söz içerisindeki konumu nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu yeni bir cümle başlangıcı olup, önce أَتَأْتُونَ الْفَاحِشَةَ (Siz bu yüz kızartıcı işi yapıyorsunuz hâ?!)) ifadesiyle onların davranışını yadırgamış, ardından "Bunu ilk yapan sizsiniz!" diyerek onları kınamıştır. Ya da bu ifade farazî bir sorunun cevabı olabilir. Sanki onlar, "Neden bunu yapmayalım ki?" diye sormuşlar, cevaben de "Sizden önce hiç kimse bu fiili yapmadı! O halde, daha evvel hiç kimsenin yapmadığı bu fiili yapmayın." denilmiştir.

30 [1557] "Erkeklere şehvetle yaklaşıyorsunuz demek!.." ifadesi "Siz bu yüz kızartıcı işi yapıyorsunuz hâ?!" ifadesinin beyanıdır. أَتَأْتُونَ'deki Hemze, اِتَّأْتُونَ gibi, işlenen kötülüğü yadırgamakta ve ne kadar âdîce bir iş olduğunu bildirmektedir. [اِنَّكُمْ, soru değil de] اِنَّكُمْ şeklinde bir başlangıç ifadesi olarak da okunmuştur. أَتَأْتُونَ ise erkeğin kadına şehvetle yavaş, onu sarıp sarmalaması anlamındaki *ete'l-mer'et* ifadesinden türemiştir.

٨٠- ﴿وَلَوْطًا إِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ أَتَأْتُونَ الْفَاحِشَةَ مَا سَبَقَكُمْ بِهَا مِنْ أَحَدٍ مِنَ الْعَالَمِينَ﴾

٨١- ﴿إِنَّكُمْ لَتَأْتُونَ الرِّجَالَ شَهْوَةً مِنْ دُونِ النِّسَاءِ بَلْ أَنْتُمْ قَوْمٌ مُّسْرِفُونَ﴾
 ٨٢- ﴿وَمَا كَانَ جَوَابَ قَوْمِهِ إِلَّا أَنْ قَالُوا أَخْرِجُوهُمْ مِنْ قَرْيَتِكُمْ إِنَّهُمْ أَنْاسٌ يَتَطَهَّرُونَ﴾ ٥

٨٣- ﴿فَأَنْجَيْنَاهُ وَأَهْلَهُ إِلَّا امْرَأَتَهُ كَانَتْ مِنَ الْغَابِرِينَ﴾

٨٤- ﴿وَأَمْطَرْنَا عَلَيْهِمْ مَطَرًا فَانْظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُجْرِمِينَ﴾

[١٥٥٦] {وَلَوْطًا} وأرسلنا لوطًا. و{إِذْ}، ظرف لأرسلنا. أو واذكر لوطًا، وإذ بدل منه، بمعنى: واذكر وقت {قَالَ لِقَوْمِهِ أَتَأْتُونَ الْفَاحِشَةَ}، أتفعلون السيئة المتبادية في القبح؟! {مَا سَبَقَكُمْ بِهَا} ما عملها قبلكم. والباء للتعدي، من قولك: سبقته بالكرة، إذا ضربتها قبله. ومنه قوله عليه السلام: «سبقك بها عكاشة.» {مِنْ أَحَدٍ مِنَ الْعَالَمِينَ}، من الأولى زائدة لتوكيد النفي وإفادة معنى الاستغراق، والثانية للتبويض. فإن قلت: ما موقع هذه الجملة؟ قلت: هي جملة مستأنفة، أنكر عليهم أولاً بقوله {أَتَأْتُونَ الْفَاحِشَةَ}، ثم وبخهم عليها فقال: أنتم أول من عملها. ١٥ أو على أنه جواب لسؤال مقدر، كأنهم قالوا: لما لا نأتيها؟ فقال: ما سبقكم بها أحد، فلا تفعلوا ما لم تسبقوا به.

[١٥٥٧] {إِنَّكُمْ لَتَأْتُونَ الرِّجَالَ}، بيان لقوله: أتأتون الفاحشة. والهمزة مثلها في {أَتَأْتُونَ} للإنكار والتعظيم. وقرئ «إنكم» على الإخبار المستأنف لتأتون الرجال، من أتى المرأة، إذا غشيها.

[1558] *Şehvet^{en} mefûlün leh* olup “şehvî arzularınızın tatmini için, yani sizi yönlendiren başka hiçbir sâik olmaksızın tamamen şehvetle..!” demektir. Bundan daha ağır bir kınama olamaz; zira bu onları hayvanlıkla nitelemekte ve ‘neslin devamını isteme’ gibi hiçbir aklı sâikleri / muharrikleri bulunmadığı anlamına gelmektedir. Ya da hâl olup “şehvetle, şehvî dürtüleri izleyerek, çirkinliğine aldırmaksızın” demektir.

[1559] “Hayır, siz gerçekten aşırı giden bir toplumsunuz!” Bu [*bel* / hayır] ifade[si] ile yadırgamayı bırakıp böyle çirkin fiilleri işlemelerine, şehvet peşinde koşmalarına sebep olan hallerini bildirmektedir; bu da onların her şeyde haddi aşmayı ve aşırılığı âdet edinmiş bir topluluk oluşu, dolayısıyla şehvetlerini giderme konusunda da aşırılığa gidip mutat [*meşrû*] yolu aşarak mutat olmayan [*gayr-i meşrû*] yollara başvurmalarıdır. Benzeri, “Siz gerçekten haddi aşan bir toplumsunuz!” [*Şu’arâ* 26/166] âyetinde de söz konusudur.

[1560] “Kavminin cevabı, ‘Çıkarın şunları memleketinizden! (Baksanıza) tertemiz insanlar bunlar!’ demek oldu.” Yani Lût *Aleyhisselâm*’ın, işledikleri yüz kızartıcı işi yadırgayan ve bunun ne kadar vahim bir iş olduğunu anlatan, onları bütün kötülüklerin anası olan ‘aşırılık ve haddi aşma’ ile niteleyen ifadelerine karşı bunlar, verilmesi gereken cevabı vermemişler, aksine, onun sözleriyle hiç ilgisi olmayan bambaşka bir şey söylemiş, onun ve beraberindeki müminlerin memleketten kovulmasını istemişler; böylece, onları ve onlardan işittikleri vaaz ve nasihatleri kendilerinden uzaklaştırmayı amaçlamışlardır. Lût kavminin “Tertemiz insanlar bunlar!” şeklindeki sözleri, kendi pislik ve çirkeflikleri ile iftihar edip müminlerle ve onların çirkin işlerden berî ve tertemiz halleriyle alay etme kabilinden bir sözdür. Nitekim bazı düzenbaz fâsıklar da kendilerine öğüt veren salih insanlar hakkında, -benzer şekilde- “Alın şu sofuyu başımızdan, kurtarın bizi şu zâhit bozuntusundan!” gibi lâflar ederler.

[1561] “Ve ehlini” yani hususi yakınlarını ya da müminleri “kurtardık. Ancak karısı geride kalanlardan” memleketlerinde kalıp helâk olanlardan “oldu.” [Geride kalanların tamamı erkek olmadığı halde] müzekker olarak *الغَابِرِينَ* denilmesi tağlib kuralı gereğidir [Arapçada kadınlı erkekli gruplar eril / müzekker formu ile ifade edilmektedir]. Lût *Aleyhisselâm*’ın karısı kâfirdi; Sodomlulara destek veriyordu. Rivayete göre geriye baktığından⁹⁸, başına bir taş isabet edip, o da ölmüştür. Söylenişine göre altı üstüne getirilip yerle bir edilen (*el-mu’tefike-tu*) beş şehir varmış. Bunların Şâm - Medine arasında yaşayan dört bin kişi olduğu; Allah’ın, bunların üzerine kibrît taşı ve ateş yağdırdığı söylenmektedir.

98 Hûd 11/81’de nakledildiği gibi, gecenin bir dilimi helâk yurdundan uzaklaşırken, kurtulanlardan hiç kimsenin geriye bakmaması icap ediyordu. / ed.

[١٥٥٨] {شَهْوَةٌ} مفعول له، أي للاشتهاء لا حامل لكم عليه إلا مجرد الشهوة من غير داعٍ آخر، ولا ذمٍّ أعظم منه، لأنه وصف لهم بالبهيمية، وأنه لا داعي لهم من جهة العقل البتة، كطلب النسل ونحوه. أو حالٌ بمعنى مشتتهين تابعين للشهوة غير ملتفتين إلى السماجة.

٥ [١٥٥٩] {بَلْ أَنْتُمْ قَوْمٌ مُّسْرِفُونَ} أضرب عن الإنكار إلى الإخبار عنهم بالحال التي توجب ارتكاب القبائح وتدعو إلى اتباع الشهوات، وهو أنهم قوم عادتهم الإسراف وتجاوز الحدود في كل شيء، فمن ثم أسرفوا في بعض قضاء الشهوة، حتى تجاوزوا المعتاد إلى غير المعتاد. ونحوه {بَلْ أَنْتُمْ قَوْمٌ عَادُونَ} [الشعراء: ١٦٦].

[١٥٦٠] {وَمَا كَانَ جَوَابَ قَوْمِهِ إِلَّا أَنْ قَالُوا} يعني ما أجابوه بما يكون جواباً عما كلمهم به لوط عليه السلام، من إنكار الفاحشة، وتعظيم أمرها، ووسمهم بسمّة الإسراف الذي هو أصل الشرّ كله، لكنهم جاؤوا بشيء آخر لا يتعلق بكلامه ونصيحته، من الأمر بإخراجه ومن معه من المؤمنين من قريتهم، ضجراً بهم وبما يسمعونهم من وعظهم ونصحهم. وقولهم {إِنَّهُمْ أَنْاسٌ يَتَطَهَّرُونَ} سخرية بهم وبتطهرهم من الفواحش، وافتخاراً بما كانوا فيه من القدارة، كما يقول الشطار من الفسقة لبعض الصلحاء إذا وعظهم: أبعدوا عنا هذا المتقشف، وأريحونا من هذا المتزهّد!

[١٥٦١] {وَأَهْلَهُ} ومن يختص به من ذويه أو من المؤمنين {مِنَ الْعَابِرِينَ} من الذين غبروا في ديارهم، أي بقوا فهلكوا. والتذكير لتغليب الذكور على الإناث. وكانت كافرة موالية لأهل سدوم. وروي أنها التفتت فأصابها حجر فماتت. وقيل: كانت المؤتفكة خمس مدائن. وقيل: كانوا أربعة آلاف بين الشام والمدينة، فأمر الله عليهم الكبريت والنار.

Lût kavminin yerlilerinin yerin dibine geçirildiği, misafir ve konukların ise taş yağmuruna maruz kaldıkları da söylenmektedir. Yine, önce başlarına taş yağdığı, sonra yerin dibine geçirildikleri de söylenmektedir. Rivayete göre bu kavimden bir tüccar Harem'de bulunuyormuş; bu yüzden başına düşecek [diye
5 işaretlenen] taş, kırk gün boyunca beklemiş; nihayet ticaretini bitirip Harem'den çıkınca başına düşmüş.

[1562] **Şayet** “*Matara* (yağdı) ile *emtara* (yağdırdı) arasında ne fark vardır?” **dersen şöyle derim:** *Matarathumu's-semâ'u* (gök onlara yağmur getirdi) ve *vâdi'n memtûr⁹⁹* (yağmur almış vâdi) ifadeleri kullanılır. *Nevâbiğu'l-kelim*'de
10 *hara'n gayru metûrⁱⁿ* ifadesi geçer ki *hariyy^{um} en yekûne gayra memtûrⁱⁿ* (yağmursuz kalmaya müstahak!) demektir. *Matarathum*, “onlara yağmur getirdi” anlamındadır. *Gâsethum*, *vebelethum*, *câdethum* ve *rahemethum* ifadeleri de aynı mânadadır⁹⁹. *Emtarat 'aleyhim kezâ* ifadesi ise “üzerlerine yağmur gibi gönderdi” demektir. Kur'ân'da da *فَأَمْطَرَ عَلَيْنَا حِجَارَةً مِّنَ السَّمَاءِ* (“öyleyse gökten taş yağdır
15 üzerimize!” [Enfâl 8/32]) ve *وَأَمْطَرْنَا عَلَيْهِمْ حِجَارَةً مِّنْ سِجِّيلٍ* (“üzerlerine de top-
raksı taşlar yağdırdık!” [Hicr 15/74]) şeklinde kullanılmıştır. *وَأَمْطَرْنَا عَلَيْهِمْ مَطَرًا* ifadesinin anlamı şudur: Üzerlerine sıra dışı bir *yağmur* yağdırdık. Kastedilen, taş yağmuru olup, “Uyarılanların *yağmuru* gerçekten berbattı!” [Şu'arâ 26/173] âyetinden de anlaşılmaktadır.

20 **85. Medyen'e de kardeşleri Şu'ayb'ı... Dedi ki: “Ey kavmim! Sadece Allah'a kulluk edin; O'ndan başka tanrınız yok. Rabbinizden size apaçık bir kanıt gelmiş bulunuyor. O halde, ölçmeyi de tartmayı da eksiksiz yapın; insanların eşyasını eksiltmeyin. Yeryüzü düzeltilmişken orada bozuculuk yapmayın. İnanıyorsanız, bu (âdilâne ölçme ve tart-
25 ma) sizin için daha hayırlıdır.”**

86. “Allah'a iman edenleri korkutup yıldırarak ve Allah'ın dinini sapkın, yanlış göstererek inananları O'nun yolundan alıkoymak için yol başlarını tutmayın. Vaktiyle pek az olduğunuzu ve sizi O'nun çoğalttığını unutmayın. Bozuculuk yapanların sonu nasıl olmuş bakın.”

30 **87. “Bir kısmınız benimle gönderilene iman etmiş; bir kısmınız da iman etmemişse, Allah aramızda hakemlik edinceye kadar sabredin. Hâkimlerin en hayırlısı O'dur.”**

99 Bu fiillerde yağmur türleri konu alınarak, göğün bunları yağdırdığı anlatılmaktadır: *غائتهم* “yağmur-la imdatlarına yetiştirdi”; *وبلّتهم* “üzerlerine bol yağmur yağdırdı”; *جادثهم* “üzerlerine cömertçe yağdırdı”; *رهمتهم* “bereketli, ince ince yağdırdı” demektir. / ed.

وقيل: خسف بالمقيمين منهم، وأمطرت الحجارة على مسافريهم وشذاذهم. وقيل: أمطر عليهم ثم خسف بهم. وروي أن تاجرًا منهم كان في الحرم فوقف له الحجر أربعين يومًا حتى قضى تجارته وخرج من الحرم فوق عليه.

[١٥٦٢] فإن قلت: أي فرق بين مطر وأمطر؟ قلت: يقال مطرتهم السماء، وواد ممطور. وفي نوابغ الكلم: حرى غير ممطور، وحرى أن يكون غير ممطور. ومعنى مطرتهم: أصابتهم المطر، كقولهم: غاثتهم ووبلتهم وجادتهم ورهمتهم. ويقال: أمطرت عليهم كذا، بمعنى أرسلته عليهم إرسال المطر {فَأَمْطَرُ عَلَيْنَا حِجَارَةً مِّنَ السَّمَاءِ} [الأنفال: ٣٢]، {وَأَمْطَرْنَا عَلَيْهِمْ حِجَارَةً مِّن سِجِّيلٍ} [الحجر: ٧٤]. ومعنى {وَأَمْطَرْنَا عَلَيْهِمْ مَطَرًا} وأرسلنا عليهم نوعًا من المطر عجيبيًا، يعني الحجارة. ألا ترى إلى قوله {فَسَاءَ مَطَرُ الْمُنْذِرِينَ} [الشعراء: ١٧٣].

٨٥- ﴿وَالِى مَدِينَ أَخَاهُمْ شُعَيْبًا قَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرُهُ قَدْ جَاءَتْكُمْ بَيِّنَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ فَأَوْفُوا الْكَيْلَ وَالْمِيزَانَ وَلَا تَبْخُسُوا النَّاسَ أَشْيَاءَهُمْ وَلَا تَقْسِدُوا فِي الْأَرْضِ بَعْدَ إِصْلَاحِهَا ذَلِكَ خَيْرٌ لَّكُمْ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ﴾

١٥- ٨٦- ﴿وَلَا تَقْعُدُوا بِكُلِّ صِرَاطٍ تُوعِدُونَ وَتَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ مَنْ آمَنَ بِهِ وَتَبْغُونَهَا عِوَجًا وَاذْكُرُوا إِذْ كُنْتُمْ قَلِيلًا فَكَثَرَكُمُ وَاَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُفْسِدِينَ﴾

٨٧- ﴿وَإِنْ كَانَ طَائِفَةٌ مِنْكُمْ آمَنُوا بِالَّذِي أُرْسِلْتُ بِهِ وَطَائِفَةٌ لَمْ يُؤْمِنُوا فَاصْبِرُوا حَتَّى يَحْكُمَ اللَّهُ بَيْنَنَا وَهُوَ خَيْرُ الْحَاكِمِينَ﴾

[1563] Şu'ayb *Aleyhisselâm* halkına tebliğde çok güzel bir yol izlediği için kendisine *Hatîbu'l-enbiyâ* (Peygamberler hatibi) denilmiştir. Halkı, ölçü ve tartıda hile yapan kimselerdi.

[1564] “Rabbinizden size apaçık bir kanıt” yani peygamberliği tasdik eden ve bana inanmanızı, söylediklerimi kabul etmenizi, emirlerime uyup yasaklarımdan kaçınmanızı, ölçü ve tartıda âdil olup hile yapmamanızı gerektiren bir mucize “gelmiş bulunuyor.” **Şayet** “Şu'ayb *Aleyhisselâm*’ın mucizesi neydi?” **dersen şöyle derim:** “Rabbinizden size apaçık bir kanıt gelmiş bulunuyor” âyetinden onun bir mucizesinin mevcut olduğunu kesin olarak biliyoruz. Ayrıca nübüvvet iddiasında bulunan kimsenin, kendisini destekleyecek, iddiasını doğrulayacak bir mucizesinin olması zorunludur; aksi takdirde iddiası geçerli olmaz ve kendisi peygamber değil, “yalancı peygamber” konumuna düşer. Fakat Şu'ayb *Aleyhisselâm*’ın mucizesi, tıpkı Peygamber (s.a.)’in birçok mucizesi gibi Kur’ân’da zikredilmemiştir. Şu'ayb *Aleyhisselâm*’ın mucizeleri arasında; koyunları Şu'ayb’a götürürken Mûsâ *Aleyhisselâm*’ın asasının büyük yılanlarla savaşması, koyunların tam da onun bunu vaat ettiği sırada “başı siyah gövdesi beyaz” [alaca] yavrular doğurmaları, Âdem *Aleyhisselâm*’ın asasının yedi kez elinde belirmesi vb. [rivayetler] yer alır. Bütün bunlar Mûsâ *Aleyhisselâm* peygamber olmadan önce yaşanmış mucizelerdir; bu yüzden de Şu'ayb *Aleyhisselâm*’ın mucizeleri sayılırlar.

[1565] **Şayet** “Âyette neden Hûd sûresinde [84 ve 85. âyetlerde] denildiği gibi *el-mikyâlê ve'l-mîzânê* (ölçeği ve tartıyı) denilmemiştir de *el-keylê ve'l-mîzânê* (ölçmeyi de tartmayı da [eksiksiz yapın]) buyrulmuş?” **dersen şöyle derim:** *Keyl* ölçü aleti demektir ki *mikyâl* de budur. Yahut ölçülen şey [*mekîl*] *keyl* diye [yani 25 ism-i mef ‘ül, masdar olarak] isimlendirilmiştir ki maîşetin kendisiyle sağlandığı şeye ‘ayş denilmesi de böyledir. *Fe-evfu'l-keylê ve vezne'l-mîzânî* (tam ölçün ve terazinin tartışına dikkat edin) anlamı kastedilmiş de olabilir. Yine, *mîzân*’ın *mî’âd* ve *mîlâd* gibi mastar olması da mümkündür.

[1566] Birinin hakkını eksilttiğin zaman, *bebastühû hakkahu* denilir. Pazarlık edip fiyat düşürmeye de *el-bahs* denilir. Arapların *tahsebuâ hamkâe ve hiye bâhîsîm* (sen onu ahmak sanıyorsun ama kurnazdır) şeklindeki deyişlerinde de bu mâna vardır. Âyette “insanların *eşyasını*” buyrulmuştur, zira alış veriş ederlerken her *şeyde* insanları aldatıyorlar, vereceklerini eksik veriyorlar; tıpkı Haremeyn emirleri gibi pazarlık etmedik, fiyat kırmadık hiçbir şey bırakmıyorlardı! Rivayete göre memleketlerine bir yabancı geldiğinde, onun değerli paralarını alıp “bunlar sahte” diyerek değerinin çok altında değerlendiriyor; bunları eritip parçalıyor, karşılığında da sahte paralar veriyorlardı.

[١٥٦٣] كان يقال لشعيب عليه السلام خطيب الأنبياء لحسن مراجعته قومه،
وكانوا أهل بخس للمكاييل والموازين.

[١٥٦٤] {قَدْ جَاءَكُمْ بَيِّنَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ} معجزة شاهدة بصحة نبوتي أوجبت عليكم
الإيمان بي والأخذ بما أمركم به والانتفاء عما أنهاكم عنه، فأوفوا ولا تبخسوا. فإن
قلت: ما كانت معجزته؟ قلت: قد وقع العلم بأنه كانت له معجزة، لقوله {قَدْ جَاءَكُمْ
بَيِّنَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ}، ولأنه لا بدّ لمدعي النبوة من معجزة تشهد له وتصدقه، وإلا لم
تصحّ دعواه، وكان متنبئاً لا نبياً غير أنّ معجزته لم تذكر في القرآن كما لم تذكر أكثر
معجزات نبينا ﷺ فيه. ومن معجزات شعيب عليه السلام ما روي من محاربة عصى
موسى عليه السلام التّين حين دفع إليه غنمه. وولادة الغنم الدرّ خاصة حين وعده
أن تكون له الدرّ من أولادها، ووقوع عصى آدم عليه السلام على يده في المرات
السبع، وغير ذلك من الآيات؛ لأنّ هذه كلها كانت قبل أن يستنبأ موسى عليه السلام،
فكانت معجزات لشعيب.

[١٥٦٥] فإن قلت: كيف قيل: {الْكَيْلَ وَالْمِيزَانَ} وهلا قيل: المكيال والميزان،
كما في سورة هود عليه السلام؟ قلت: أريد بالكيل: آلة الكيل وهو المكيال، أو
سمي ما يكال به الكيل، كما قيل: العيش، لما يعاش به. أو أريد: فأوفوا الكيل ووزن
الميزان. ويجوز أن يكون الميزان كالميعاد والميلاد، بمعنى المصدر.

[١٥٦٦] ويقال: بخسته حقه، إذا نقصته إياه ومنه، قيل للمكس: البخس، وفي
أمثالهم: تحسبها حمقاء وهي باخس. وقيل: {أَشْيَاءُهُمْ}، لأنهم كانوا يبخسون الناس
كل شيء في مبيعاتهم، أو كانوا مكّاسين لا يدعون شيئاً إلاّ مكّسوه كما يفعل أمراء
الحرمين! وروي أنهم كانوا إذا دخل الغريب بلدهم أخذوا دراهمه الجياد وقالوا هي
زيوف فقطعوها قطعاً، ثم أخذوها بنقصان ظاهر أو أعطوه بدلها زيوفاً.

[1567] “Yeryüzü düzeltilmişken” yani yeryüzü *ıslâh* edilip orada düzen kurulduktan sonra; salih kullar, peygamberler ve onların yasaları uygulayan takipçileri memleketi ıslah ettikten sonra “bozuculuk yapmayın.” *Islâhın arza* (düzeltmenin, yeryüzüne) izâfe edilmesi *بَلْ مَكْرُ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ* [Sebe’ 34/33] âyetindeki gibidir; muzâfın hazfinden sonra mâna, “gece gündüz tuzak kurmaktı işiniz gücünüz” ve “ehli, yeryüzünü ıslah ettikten sonra” şeklindedir.

[1568] “Bu” zikredilenler, yani tam ölçüp eksiksiz tartmak, arzın düzenini bozmak ve alışverişte sahteciliği terk etmek gibi hususlar -ya da- peygamberin emir ve yasaklarına uygun amel etmek “sizin için daha hayırlıdır;” insanlık ve iyi muamele namına daha iyidir; talep ettiğiniz kazanç ve kâr açısından daha faydalıdır. Çünkü insanlar sizin güvenilir ve doğru olduğunuzu bildikleri zaman sizinle ticaret yapmaya daha istekli olurlar. “İnanıyorsanız” yani size söylediğim, “bu sizin için daha hayırlıdır” şeklindeki söze “inanıyorsanız...”

[1569] “Yol başlarını tutmayın.” Yani şeytanın “Senin o dosdoğru yolunun üzerine çörekleneceğim!” [A’raf 7/16] şeklindeki sözüne uymayın, şeytanın takipçisi olup da her ‘yol’a, yani dinin her yol ve yöntemine musallat olmayın. Burada yol kelimesi ile hak yolunun kastedilmiş olduğunun delili, âyetin devamında gelen “Allah yolundan alıkoymak için” ifadesidir. *ثَوَعْدُونَ* nin ve buna atfedilen fiilin *تَضُدُونَ* nin i’rabda mahalli, hal olarak mansupluktur; mâna, “insanları korkutarak, onları Allah yolundan alıkoyarak, o yolda eğrilik arayarak her yolbaşını tutmayın” şeklindedir. **Şayet** “Hak yol birdir, Allah, “İşte, Benim dosdoğru yolum budur. O halde, ona uyun, başka yollara uymayın; çünkü sizi O’nun yolundan ayırırlar.” [En’âm 6/153] buyurmuştur. O halde nasıl ‘yol başları’ ifadesi kullanılmıştır [çoğul olarak]?” **dersen şöyle derim:** Hak yol birdir ancak onunla ilgili bilgiler, sınırlar ve hükümler birçok kola ayrılır. Onlar herhangi bir kimsenin hak yolun bu şubelerinden herhangi birine girdiğini gördükleri zaman onu hemen korkutup alıkoyuyorlardı. **Şayet** “Ona iman eden’daki zamir neye râcidir?” **dersen şöyle derim:** “Her yol”a râcidir; cümle-nin takdiri de “o yollara inanan kimseleri korkutuyor ve ondan alıkoyuyorsunuz” şeklindedir; burada *zâhir* ifade olan “Allah yolu” (*سَبِيلُ اللَّهِ*) kelimesi zamir yerine konulmuş; böylece onların durumlarının çirkinliği daha güçlü bir şekilde ifade edilmiş; alıkoydukları şeyin ne kadar muazzam olduğu gösterilmiştir.

[1570] Onların tıpkı Mekke’de Kureyşlilerin yaptığı gibi yollarda, geçitlerde oturup gelip geçenlere, “Şu’ayb yalancısıdır, sakın sizi dininizden alıkoymasın.” dedikleri de söylenmiştir. Yol kesicilik yaptıkları, ayrıca, haraççı oldukları da söylenmiştir.

[١٥٦٧] {بَعْدَ إِضْلَاحِهَا} بعد الإصلاح فيها، أي لا تفسدوا فيها بعدما أصلح فيها الصالحون من الأنبياء وأتباعهم العاملين بشرائعهم. وإضافته كإضافة قوله {بَلْ مَكْرُ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ} [سبأ: ٣٣]؛ بمعنى بل مكرهم في الليل والنهار، أو بعد إصلاح أهلها، على حذف المضاف.

٥ [١٥٦٨] {ذَلِكُمْ} إشارة إلى ما ذكر من الوفاء بالكيل والميزان وترك البخس والإفساد في الأرض، أو إلى العمل بما أمرهم به ونهاهم عنه. ومعنى {خَيْرَ لَكُمْ} يعني في الإنسانية وحسن الأحداث، وما تطلبونه من التكسب والتربح، لأن الناس أرغب في متاجرتكم إذا عرفوا منكم الأمانة والسوية. {إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ}، إن كنتم مصدقين لي في قلبي: ذلكم خير لكم.

١٠ [١٥٦٩] {وَلَا تَقْعُدُوا بِكُلِّ صِرَاطٍ} ولا تقتدوا بالشیطان في قوله {لَأَقْعُدَنَّ لَهُمْ صِرَاطَكَ الْمُسْتَقِيمَ} [الأعراف: ١٦] فتقعدوا بكل صراط، أي بكل منهاج من منهاج الدين. والدليل على أن المراد بالصراط سبيل الحق قوله {وَتَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ}. ومحل {تَوَعَّدُونَ} وما عطف عليه: النصب على الحال، أي ولا تقعدوا موعدين وصادين عن سبيل الله، وباغيا عوجا. فإن قلت: صراط الحق واحد، {وَأَنَّ هَذَا صِرَاطِي مُسْتَقِيمًا فَاتَّبِعُوهُ وَلَا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ فَتَفَرَّقَ بِكُمْ عَنْ سَبِيلِهِ} [الأنعام: ١٥٣]. فكيف قيل: بكل صراط؟ قلت: صراط الحق واحد، ولكنه يتشعب إلى معارف وحدود وأحكام كثيرة مختلفة، فكانوا إذا رأوا أحدا يشرع في شيء منها أوعدوه وصدّوه. فإن قلت: إلام يرجع الضمير في {آمَنَ بِهِ}؟ قلت: إلى كل صراط. تقديره: توعدون من آمن به وتصدّون عنه؛ فوضع الظاهر الذي هو سبيل الله موضع الضمير، زيادة في تقييح أمرهم، ودلالة على عظم ما يصدّون عنه.

[١٥٧٠] وقيل: كانوا يجلسون على الطرق والمراصد، فيقولون لمن مر بهم: إنَّ شعيبا كذاب فلا يفتنكم عن دينكم! كما كان يفعل قريش بمكة. وقيل: كانوا يقطعون الطرق. وقيل: كانوا عشارين.

[1571] وَتَبْغُوثَهَا عَوَجًا yani Allah yolunda bir eğrilik arıyor, insanlara o yolun eğri olduğunu, doğru olmadığını söylüyor, böylece insanları o yola girmekten alıkoyuyorsunuz. Ya da onlarla alay kabilinden olup onların hak yolda, bulunması imkânsız olanı [eğriliği] aradıkları anlamına gelir. Zira hak yol asla eğrilmez.

[1572] “Vaktiyle pek az olduğunuzu...” Buradaki ذِ zarf değil, mef’ûlün bihtir, yani sayıca az olduğunuz dönemi, şükür mahiyetinde hatırlayın “ve O’nun sizi çoğalttığını unutmayın” yani Allah’ın sayınızı artırdığını unutmayın. Söylendiğine göre İbrâhim oğlu Medyen, Lût *Aleyhisselâm*’ın kızı ile evlenmiş ve Lût *Aleyhisselâm*’ın kızı ondan bir çocuk doğurmuş. Allah da onun nesline bereket ihsan etmiş, çoğalmalarını nasip etmiş, onlar da çoğalıp yayılmışlar. إِذْ كُنْتُمْ قَلِيلًا ifadesinin, “sayıca az ve fakir olduğunuzu ve Allah’ın sizi sayıca çok ve varlıklı kıldığını” ya da “sayıca az ve zelil olduğunuzu, Allah’ın sayınızı ve donanımınızı artırıp sizi izzet sahibi kıldığını unutmayın” anlamına gelmesi de mümkündür.

[1573] “Bozuculuk yapanların sonu nasıl olmuş bakın” yani sizden önce Nûh kavmi, Hûd kavmi, Sâlih kavmi ve Lût kavminde bozuculuk yapanların âkıbetine bakın. Bunlar, altı üstüne getirilen [Lûtî] bölgeye isabet eden felaket ile yakın dönemde yaşamışlardır.

[1574] “Allah aramızda hakemlik edinceye kadar” yani iki grup arasında hakemlik edip hak ehlini batıl ehline karşı muzaffer ve galip kılincaya kadar “sabredin” sabırla bekleyin. Bu ifade kâfirleri Allah’ın mutlaka cezalandıracağına dair bir tehdit olup “Öyleyse, bekleyin bakalım; şüphesiz biz de sizinle beraber beklemedeyiz!” [Tevbe 9/52] âyeti gibidir. Ayrıca, müminlere yönelik bir öğüt, onları sabretmeye, Müşriklerden gördükleri eziyetlere tahammül etmeye, Allah aralarında hükmedip Müşrikleri cezalandırıncaya kadar beklemeye teşvik anlamında da olabilir. Yine âyetin her iki gruba hitap etmiş olması, yani “Allah aralarında hükmedip güzeli çirkinden, iyiyi kötüden ayırıncaya kadar müminler kâfirlerin eziyetlerine sabretsinler; kâfirler de müminlerin iman etmiş olmalarından duydukları rahatsızlığa dayansınlar” anlamında olması da mümkündür.

[1575] “Hâkimlerin en hayırlısı O’dur” çünkü O’nun hükmü hak ve âdildir; herhangi bir haksızlık içermesinden endişe edilmez.

[١٥٧١] {وَتَبَعُونَهَا عَوْجًا} وتطلبون لسبيل الله عوجًا، أي تصفونها للناس بأنها سبيل معوجة غير مستقيمة، لتصدّوهم عن سلوكها والدخول فيها؛ أو يكون تهكمًا بهم، وأنهم يطلبون لها ما هو محال، لأن طريق الحق لا يعوجّ.

[١٥٧٢] {وَاذْكُرُوا إِذْ كُنْتُمْ قَلِيلًا} إذ، مفعول به غير ظرف، أي واذكروا على ٥ جهة الشكر وقت كونكم قليلًا عددكم {فَكَثَّرَكُمُ} الله ووفر عددكم. قيل: إن مدين بن إبراهيم تزوّج بنت لوط فولدت فرمى الله في نسلها بالبركة والنماء فكثروا وفشوا. ويجوز إذ كنتم مقلين فقراء فكثركم، فجعلكم مكثرين موسرين؛ أو كنتم أقلّة أدلة فأعزكم بكثرة العدد والعُدُد.

[١٥٧٣] {عَاقِبَةُ الْمُفْسِدِينَ} آخر أمر من أفسد قبلكم من الأمم، كقوم نوح ١٠ وهود وصالح ولوط، وكانوا قريبي العهد مما أصاب المؤتفكة.

[١٥٧٤] {فَاصْبِرُوا} فتربصوا وانتظروا {حَتَّى يَحْكُمَ اللَّهُ بَيْنَنَا} أي بين الفريقين، بأن ينصر المحقين على المبطلين ويظهرهم عليهم. وهذا وعيد للكافرين بانتقام الله منهم، كقوله {فَتَرْبِّضُوا إِنَّا مَعَكُمْ مُتْرَبِّضُونَ} [التوبة: ٥٢]. أو ١٥ هو عظة للمؤمنين وحثّ على الصبر واحتمال ما كان يلحقهم من أذى المشركين إلى أن يحكم الله بينهم وينتقم لهم منهم. ويجوز أن يكون خطابًا للفريقين، أي ليصبر المؤمنون على أذى الكفار وليصبر الكفار على ما يسوءهم من إيمان من آمن منهم، حتى يحكم الله فيميز الخبيث من الطيب.

[١٥٧٥] {وَهُوَ خَيْرُ الْحَاكِمِينَ} لأنّ حكمه حق وعدل، لا يخاف فيه الحيف.

88. Kavminin büyüklük taslayan ileri gelenleri dediler ki: “Ey Şu‘ayb! Seni ve beraberindeki müminleri ya mutlaka memleketimizden çıkaracağız ya da mutlaka bizim dinimize döneceksiniz!” Dedi ki: “Peki, ya istemiyorsak?!”

- 5 **89. “Allah bizi dininizden kurtardıktan sonra yine ona dönersek, doğrusu, Allah’a karşı yalan uydurmuş oluruz. Rabbimiz Allah dilerse başka, aksi takdirde bizim ona dönmemiz olacak şey değildir. Rabbimizin ilmi her şeyi kuşatmıştır. Biz, yalnızca Allah’a dayanıp güvenimsizdir. Ya Rabbi! Kavmimizle bizim aramızda adaletle hükmet [bizim**
10 **mi yoksa kavmimizin mi haklı olduğunu ortaya çıkar]. Hâkimlerin en hayırlısı Sensin.”**

[1576] Yani, iki seçenekten biri gerçekleşecek, ya sizi çıkaracağız ya da küfre döneceksiniz. **Şayet** “Onların ‘ya da mutlaka bizim dinimize döneceksiniz’ sözüyle Şu‘ayb *Aleyhisselâm*’ı küfre dönmeye çağırmaları ve onun da onlara
15 ‘Allah bizi dininizden kurtardıktan sonra yine ona dönersek doğrusu, Allah’a karşı yalan uydurmuş oluruz.’ şeklinde cevap vermesi nasıl mümkün olabilir? Zira peygamberlerin, değil küfre dönmek, değil büyük günah işlemek, insanların kendilerinden soğuyup nefret etmelerine sebep olmayanlar hariç küçük günahlar işlemeleri bile câiz değildir!” **dersen şöyle derim:** Onlar “Ey Şu‘ayb!
20 Seni ve beraberindeki müminleri mutlaka memleketimizden çıkaracağız” dedikleri zaman, vaktiyle kâfir olup sonradan mümin olan kimselere işaret etmek üzere kullandıkları zamiri bu ifadeye atfetmişler ve “ya da dinimize dönersiniz” demişler, bu ifadeyle çoğul sıygasını tekil sıygasına tercih edip tağlib yoluyla kullanmışlar; [sadece sonradan mümin olanların dinlerine dönmelerini kasdettikleri
25 halde] sanki hepsi birden dinlerinden döneceklermiş gibi konuşmuşlardır. İşte Şu‘ayb *Aleyhisselâm* da cevabını bu ifadeye uygun olarak vermiş ve “Allah bizi dininizden kurtardıktan sonra yine ona dönersek, doğrusu, Allah’a karşı yalan uydurmuş oluruz” demiş; bununla [kendisinin değil] kavminin [inanınların] dinden dönmelerini kasdetmiştir. Fakat kendisi küfre dönmekten tamamen berî
30 olduğu halde, salt tağlib sıygası gereği kendisini de söze dâhil etmiştir.

[1577] **Şayet** “Peki, ‘Rabbimiz Allah dilerse başka, aksi takdirde bizim ona dönmemiz olacak şey değildir’ sözü ne anlama gelmektedir? Zira Allah Teâlâ müminlerin dinden dönüp küfre girmelerini dilemekten münezzehtir?” **dersen şöyle derim:** Bunun mânası; “Ancak Allah bizi rezil rüsva etmeyi dilerse; lütfunun bizde bir faydaya
35 sebep olmayıp abes kalacağını bildiği ve abes fiilin de çirkin olduğu, hikmet sahibi Allah abes fiil işlemeyeceği için bizi lütfundan mahrum etmeyi dilerse” şeklindedir.

٨٨- ﴿قَالَ الْمَلَأُ الَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا مِنْ قَوْمِهِ لَنُخْرِجَنَّكَ يَا شُعَيْبُ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَكَ مِنْ قَرْيَتِنَا أَوْ لَتَعُوذُنَّ فِي مِلَّتِنَا قَالَ أَوَلَوْ كُنَّا كَارِهِينَ﴾

٨٩- ﴿قَدْ افْتَرَيْنَا عَلَى اللَّهِ كَذِبًا إِنْ عُدْنَا فِي مِلَّتِكُمْ بَعْدَ إِذْ نَجَّانَا اللَّهُ مِنْهَا وَمَا يَكُونُ لَنَا أَنْ نَعُودَ فِيهَا إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ رَبُّنَا وَسِعَ رَبُّنَا كُلَّ شَيْءٍ عِلْمًا عَلَى اللَّهِ تَوَكَّلْنَا رَبَّنَا افْتَحْ بَيْنَنَا وَبَيْنَ قَوْمِنَا بِالْحَقِّ وَأَنْتَ خَيْرُ الْفَاتِحِينَ﴾ ٥

[١٥٧٦] أي ليكونن أحد الأمرين؛ إما إخراجكم، وإما عودكم في الكفر. فإن قلت: كيف خاطبوا شعيباً عليه السلام بالعود في الكفر في قولهم: {أَوْ لَتَعُوذُنَّ فِي مِلَّتِنَا} وكيف أجابهم بقوله {إِنْ عُدْنَا فِي مِلَّتِكُمْ بَعْدَ إِذْ نَجَّانَا اللَّهُ مِنْهَا وَمَا يَكُونُ لَنَا أَنْ نَعُودَ فِيهَا} والأنبياء عليهم السلام لا يجوز عليهم من الصغائر إلا ما ليس فيه تنفير، فضلاً عن الكبائر، فضلاً عن الكفر؟ قلت: لما قالوا: {لَنُخْرِجَنَّكَ يَا شُعَيْبُ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَكَ} فعطفوا على ضميره الذين دخلوا في الإيمان منهم بعد كفرهم قالوا: {لَتَعُوذُنَّ} فغلبوا الجماعة على الواحد، فجعلوهم عائدين جميعاً، إجراءً للكلام على حكم التغليب. وعلى ذلك أجرى شعيب عليه السلام جوابه فقال: {إِنْ عُدْنَا فِي مِلَّتِكُمْ بَعْدَ إِذْ نَجَّانَا اللَّهُ مِنْهَا} وهو يريد عود قومه، إلا أنه نظم نفسه في جملتهم وإن كان بريئاً من ذلك، إجراءً لكلامه على حكم التغليب.

[١٥٧٧] فإن قلت: فما معنى قوله {وَمَا يَكُونُ لَنَا أَنْ نَعُودَ فِيهَا إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ} والله تعالى متعالٍ أن يشاء ردة المؤمنين وعودهم في الكفر؟ قلت: معناه إلا أن يشاء الله خذلاننا ومنعنا الألفاف، لعلمه أنها لا تنفع فينا وتكون عبثاً. والعبث قبيح لا يفعله الحكيم،

- Bunun delili ise “Rabbimizin ilmi her şeyi kuşatmıştır” ifadesidir. Yani O, olmuş - olacak her şeyi bilmektedir; kullarının ahvalinin nasıl değişeceğini, kalplerinin nasıl evrilip çevrileceğini, rakik iken sonra nasıl katılacağına, sağlıklıyken daha sonra nasıl hastalanacağını, imandan sonra nasıl küfre dö-
 5 neceğini [hâsılı kullara dair bütün halleri] bilmektedir. “Biz, yalnızca Allah’a dayanıp güvenmişizdir” bizi imanda sabit kılması, daha ziyade *yakîne* muvaffak kılması konusunda O’na güveniriz. “Allah dilerse başka” ifadesinin kâfirlerin onların dinden dönmeleri yönündeki tamahlarını kesmek, heveslerini kur-
 10 saktalarında bırakmak için söylenmiş olması da mümkündür, zira müminlerin küfre dönmesini Allah’ın dilemesi muhaldir, hikmetin dışındadır.

- [1578] *أَوَلَوْ كُنَّا كَارِهِينَ* (Peki, ya istemiyorsak?!) ifadesinde Hemze, soru Hemze’si, Vav da hâl Vav’ıdır; cümleinin takdiri, “Bizim istemememiz halinde de mi bizi dininize döndüreceksiniz?!” şeklindedir. *وَمَا يَكُونُ لَنَا* bizim için söz konusu değildir, doğru olmaz demektir. *رَبَّنَا افْتَحْ بَيْنَنَا* aramızda hükmet anlamın-
 15 dadır. *el-Fütâhetü* kelimesi *el-hükûmetü* anlamındadır. Ya da bu ifade, “durumumuzu açıklığa kavuştur ki onların bâtil üzere olduğunu açıkça gösterecek azap indirilerek, aramızdaki husus sonuca bağlansın, ortaya çıksın” anlamındadır. *وَهُوَ خَيْرُ الْحَاكِمِينَ وَأَنْتَ خَيْرُ الْفَاتِحِينَ* (“Hâkimlerin en hayırlısı O’dur.” [Yûnus 10/109]) ifadesiyle aynı anlamdadır.

- [1579] **Şayet** *قَدْ افْتَرَيْنَا عَلَى اللَّهِ كَذِبًا إِنْ عُدْنَا فِي مِلَّتِكُمْ* (Dininize dönersek, doğ-
 20 rusu, Allah’a karşı yalan uydurmuş oluruz) âyetindeki üslûp nasıldır? **dersen şöyle derim:** Bu ifade, bir şart ile koşullanmış haber şeklindedir. Burada iki değerlendirme ihtimali söz konusudur. İlkine göre bu ifade, yeni bir cümle başlangıcı olup taaccüp / şaşırma anlamı taşımaktadır. Sanki, “İslâm’dan sonra
 25 küfre girecek olursak Allah’a karşı ne kadar da yalan söylemiş oluruz?!” demiş olmaktadırlar. Zira mürted Allah’a iftira konusunda kâfirden daha beter durumdadır; çünkü kâfir, Allah’ın eşi menendi olmadığı halde O’na ortak ko-
 30 şarak yalan isnat etmekte, böylece O’na iftira etmekte; mürted ise buna ilave olarak daha fazlasını yapmaktadır. Zira mürted, daha önce hak ile batılı ayırt edemediğini, sonradan [dinden dönerek, güya] bunu fark ettiğini iddia etmekte-
 dir. İkincisine göre bu ifade, yemin ifadesi olup başındaki Lâm hazf edilmiştir, mâna da “Vallahi Allah’a yalan uydurup iftira etmiş oluruz” şeklindedir.

والدليل عليه قوله {وَسِعَ رَبُّنَا كُلَّ شَيْءٍ عِلْمًا}، أي هو عالم بكل شيء مما كان وما يكون، فهو يعلم أحوال عباده كيف تتحول، وقلوبهم كيف تتقلب؛ وكيف تقسو بعد الرقة، وتمرض بعد الصحة، وترجع إلى الكفر بعد الإيمان. {عَلَى اللَّهِ تَوَكَّلْنَا} في أن يثبتنا على الإيمان ويوفقنا لازدياد الإيقان. ويجوز أن يكون قوله {إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ} حسماً لطمعهم في العود؛ لأن مشيئة الله لعودهم في الكفر محال خارج عن الحكمة.

[١٥٧٨] {أَوَلَوْ كُنَّا كَارِهِينَ} الهمزة للاستفهام، والواو واو الحال، تقديره: أتعيدوننا في ملتكم في حال كراحتنا، ومع كوننا كارهين. {وَمَا يَكُونُ لَنَا}، وما ينبغي لنا، وما يصح لنا. {رَبَّنَا افْتَحْ بَيْنَنَا} احكم بيننا. والفتاحة؛ الحكومة، أو أظهر أمرنا حتى يفتح ما بيننا {وَبَيْنَ قَوْمِنَا} وينكشف بأن تنزل عليهم عذاباً يتبين معه أنهم على الباطل. {وَأَنْتَ خَيْرُ الْفَاتِحِينَ} كقوله {وَهُوَ خَيْرُ الْحَاكِمِينَ} [يونس: ١٠٩].

[١٥٧٩] فَإِنْ قُلْتَ: كيف أسلوب قوله {قَدْ افْتَرَيْنَا عَلَى اللَّهِ كَذِبًا} إِنَّ عُذْنَا فِي مِلَّتِكُمْ؟ قلت: هو إخبار مقيد بالشرط، وفيه وجهان؛ أحدهما أن يكون كلاماً مستأنفاً فيه معنى التعجب، كأنهم قالوا: ما أكذبنا على الله إن عدنا في الكفر بعد الإسلام! لَأَنَّ المرتد أبلغ في الافتراء من الكافر، لَأَنَّ الكافر مفتر على الله الكذب، حيث يزعم أن الله ندًّا ولا ندَّ له؛ والمرتد مثله في ذلك وزائد عليه، حيث يزعم أنه قد تبين له ما خفي عليه من التمييز بين الحق والباطل. والثاني: أن يكون قسماً على تقدير حذف اللام، بمعنى: والله لقد افترينا على الله كذباً.

90. Kavminin nankörce inkâr eden ileri gelenleri; “Şu‘ayb’a uyarsanız, o zaman kesinlikle zararlı çıkarsınız!” dediler (toplumlarına).

91. Bunun üzerine, o sarsıntı kendilerini yakalayiverdi ve yurtlarında dizüstü çökekaldılar!

5 **92. Şu‘ayb’ı yalanlayanlar orada hiç oturmamış gibi oldular!.. Onlar ki Şu‘ayb’ı yalanlardı, asıl kendileri oldu zararlı çıkanlar!..**

[1580] “Kavminin nankörce inkâr eden ileri gelenleri” yani eşrafı, kendilerinden daha alt tabakada olan ve inanmaktan alıkoydukları kimselere “Şu‘ayb’a uyarsanız” hidayeti dalâlet ile değiştirmiş olacağınız için “o zaman kesinlikle zararlı çıkarsınız, dediler.” Bu ifade, tıpkı “Bunlardır işte, hidayet karşılığı dalâleti satın alanlar!.. Ama bu alış-verişlerinden kâr edememişler; doğru yolu bulamamışlardır.” [Bakara 2/16] âyeti gibidir. Bir görüşe göre “zararlı çıkarsınız!” derken maksatları, “ona uyarsanız ticaretteki hilelerden, ölçü ve tartıda yaptığınız eksiltmelerden kazandığınız kârdan mahrum kalırsınız; çünkü o size bunları yasaklamakta, ticarete âdil olmaya ve ölçü-tartıya uymaya yönlendirmektedir” şeklindedir. **Şayet** “لَئِنْ أَتَبَعْتُمْ شُعَيْبًا” (Şu‘ayb’a uyarsanız) ifadesindeki Lâm’ın ifade ettiği yeminin ve şart ifadesinin cevabı nedir?” **dersen şöyle derim:** “O zaman kesinlikle zararlı çıkarsınız!” ifadesi her iki cevabın da yerine geçmektedir.

20 [1581] “Şu‘ayb’ı yalanlayanlar” ifadesi mübtedâ olup haberi “orada hiç oturmamış gibi oldular!” ifadesidir; “asıl kendileri oldu zararlı çıkanlar!” ifadesi de bu mübtedânın haberidir. Bu mübtedâda ihtisas [haberde ifade edilen şeyin mübtedâda ifade edilene mahsus olduğu] anlamı vardır. Adeta şöyle buyrulmaktadır: “Şu‘ayb’ı yalanlayanlar helâk edilmeye ve sanki memleketlerinde hiç yerleşmemiş, orada hiç yaşamamış gibi köklerinin kurutulmasına hususen müstehak olanlardır. Zira Şu‘ayb’a iman edenleri Allah kurtarmış, böylece onu inkâr edenler bu büyük hüsrana maruz kalmışlardır; Şu‘ayb’ın takipçileri ise bu hüsrandan kurtulmuş ve kazananlar, kârlı çıkanlar onlar olmuştur.” Bu şekilde yeni bir cümle başlangıcı yapılmış, öncesinden ayrı bir cümle ile konunun anlatılmış ve tekrarların yapılmış olmasında, kavminin ileri gelenlerinin takipçilerine söyledikleri sözlerin en etkili bir şekilde cevaplandırılması, onların görüşlerinin akılsızca olduğunun gösterilmesi, toplumlarına tavsiyelerinin alaya alınması ve başlarına gelen azabın ne kadar büyük olduğunun bildirilmesi söz konusudur.

٩٠- ﴿وَقَالَ الْمَلَأُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَوْمِهِ لَئِنْ اتَّبَعْتُمْ شُعَيْبًا إِنَّكُمْ إِذَا لَخَاسِرُونَ﴾

٩١- ﴿فَأَخَذَتْهُمُ الرَّجْفَةُ فَأَصْبَحُوا فِي دَارِهِمْ جَائِمِينَ﴾

٩٢- ﴿الَّذِينَ كَذَّبُوا شُعَيْبًا كَأَن لَّمْ يَغْنَوْا فِيهَا الَّذِينَ كَذَّبُوا شُعَيْبًا كَانُوا هُمُ الْخَاسِرِينَ﴾ ٥

[١٥٨٠] {وَقَالَ الْمَلَأُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَوْمِهِ} أي أشرافهم للذين دونهم يَتَّبِعُونَهُمْ عن الإيمان: {لَئِنْ اتَّبَعْتُمْ شُعَيْبًا إِنَّكُمْ إِذَا لَخَاسِرُونَ} لاستبدالكم الضلالة بالهدى، كقوله تعالى {أُولَئِكَ الَّذِينَ اشْتَرُوا الضَّلَالَةَ بِالْهَدَىٰ فَمَا رَبِحَتْ تِجَارَتُهُمْ} [البقرة: ١٦]. وقيل: تخسرون باتباعه فوائد البخس والتطيف، لأنه ينهاكم عنهما ويحملكم على الإيفاء والتسوية. فإن قلت: ما جواب القسم الذي وطأته اللام في {لَئِنْ اتَّبَعْتُمْ شُعَيْبًا} وجواب الشرط؟ قلت: قوله {إِنَّكُمْ إِذَا لَخَاسِرُونَ} ساذ مسدّ الجوابين.

[١٥٨١] {الَّذِينَ كَذَّبُوا شُعَيْبًا} مبتدأ خبره {كَأَن لَّمْ يَغْنَوْا فِيهَا}، وكذلك {كَانُوا هُمُ الْخَاسِرِينَ}. وفي هذا الابتداء معنى الاختصاص، كأنه قيل: الذين كذبوا شعيبًا هم المخصوصون بأن أهلكوا واستؤصلوا، كأن لم يقيموا في دارهم؛ لأنّ الذين اتبعوا شعيبًا قد أنجاهم الله، الذين كذبوا شعيبًا هم المخصوصون بالخسران العظيم، دون أتباعه، فإنهم الرابحون. وفي هذا الاستئناف والابتداء وهذا التكرير مبالغة في ردّ مقالة الملائكة لأشياعهم، وتسفيه لرأيهم، واستهزاء بنصحهم لقومهم، واستعظام لما جرى عليهم.

93. Şu'ayb da “Ey kavmim! Gerçek şu ki Rabbimin mesajlarını size ilettim; sizin iyiliğiniz için çalıştım. O halde, nankörce inkâr eden bir kavim için nasıl hüznə gark olurum?!” diyerek onlardan yüz çevirdi.

[1582] *el-Esâ*; hüznün şiddetli olması demektir. Şair el-'Accâc [v. 97/716] şöyle demiştir:

Gözyaşları pınar oldu hüznünün şiddetinden

Şu'ayb Peygamber, kavmi için çok hüznülenmiş, sonra da kendini yadırgamış ve “Küfürleri ve başlarına gelen azaba müstahak olmaları sebebiyle kendileri için hüznülenmeye değmeyecek olan kimseler için nasıl bu kadar şiddetli hüznülenirim?!” demiştir. Yine burada, “Size o kadar tebliğ ettim, nasihatte bulundum; başınıza gelecekler konusunda sizi uyardım; böylece mazeretinizi tükettim ama siz benim sözüme kulak vermediniz, bana inanmadınız, şimdi sizin için nasıl hüznüleneyim ki?!” anlamının kastedilmiş olması da mümkündür. Yani onlar hüznülenmeye değmeyecekleri için Şu'ayb *Aleyhisselâm* onlara üzülmemiştir. Yahyâ b. Vessâb [v. 103/721] bu ifadeyi, Hemze'nin kesresi ile, فكيف إيسى [fe-keyfe îsâ] şeklinde okumuştur.

94. Biz hangi şehre bir peygamber göndermişsek, yalvarıp yakarınlar diye, oraların halkını mutlaka darlık ve sıkıntıya sokmuşuzdur.

95. Sonra o kötülüğün yerine iyiliği koymuşuzdur. Nihayet âfiyete ulaşmış da; “O sıkıntı [kıtlık, hastalık, depresyon] ve sevinç bizim atalarımıza dokunmuş [biz bundan uzağız; bunlar bizim başımıza gelmez!] demeye başlayınca Biz de onları gafil bir anlarında ansızın yakalayivermişizdir.

[1583] *إِلَّا أَخَذْنَا أَهْلَهَا بِالْبَأْسَاءِ* (darlık ve sıkıntıya sokmuşuzdur) ifadesindeki *el-be'sâ* kelimesi, *bu's* ve *fakr* (darlık ve fakirlik) anlamında, *الضَّرَاءُ* ise sıkıntı ve hastalık anlamındadır. Onların darlık ve sıkıntıya sokulmasının sebebi ise peygamberlerine tâbi olma ve ona gereken hürmeti gösterme konusunda kibirli davranmış olmalarıdır. *لَعَلَّهُمْ يَضْرَعُونَ* yani kibir ve üstünlük taslama libasını çıkarıp huşû ve tevazu içerisinde olmaları için. “Sonra o kötülüğün yerine iyiliği koymuşuzdur” yani onlara içinde bulundukları bela ve imtihanın yerine bolluk, refah ve genişlik vermişizdir. Bu ifade “onları güzelliklerle ve kötülüklerle denedik” [A'raf 7/168] âyeti gibidir. “Nihayet âfiyete ulaşmış da” yani çoğalıp sayı ve mal olarak bolluğa kavuşunca. Buradaki *'afâ* fiili, *'afe'n-nebât* (bitki yetişti / büyüdü) ve *'afe's-şahm* ve *ve'l-veber* (yağı ve tüyü arttı) ifadelerinden türemiştir. Peygamber (s.a.)'in وَأَعْفُوا اللَّحْيَ “sakalı uzatınız” [Müslim, “Tahâret”, 16] ifadesi de bu kabildendir. Şair Hutay'a [v. 59/678] şöyle demiştir:

٩٣- ﴿قَتُولَى عَنْهُمْ وَقَالَ يَا قَوْمِ لَقَدْ أَبْلَغْتُكُمْ رِسَالَاتِ رَبِّي وَنَصَحْتُ لَكُمْ فَكَيْفَ آسَى عَلَى قَوْمٍ كَافِرِينَ﴾

[١٥٨٢] الأسي: شدة الحزن. قال العجاج:

وانحلبت عيناه من فرط الأسي ❁

٥ اشتدَّ حزنه على قومه ثم أنكر على نفسه، فقال: فكيف يشتدَّ حزني على قوم ليسوا بأهل للحزن عليهم، لكفرهم واستحقاقهم ما نزل بهم. ويجوز أن يريد لقد أعذرت إليكم في الإبلاغ والنصيحة والتحذير مما حلَّ بكم فلم تسمعوا قولي ولم تصدقوني، فكيف آسى عليكم؟! يعني أنه لا يأسى عليهم، لأنهم ليسوا أحقَّاء بالأسي. وقرأ يحيى ابن وثاب «فَكَيْفَ إيسَى»، بكسر الهمزة.

١٠ ٩٤- ﴿وَمَا أَرْسَلْنَا فِي قَرْيَةٍ مِّن نَّبِيٍّ إِلَّا أَخَذْنَا أَهْلَهَا بِالْبَأْسَاءِ وَالضَّرَاءِ لَعَلَّهُمْ يَضُرُّعُونَ﴾

٩٥- ﴿ثُمَّ بَدَّلْنَا مَكَانَ السَّيِّئَةِ الْحَسَنَةَ حَتَّى عَفَوْا وَقَالُوا قَدْ مَسَّ آبَاءَنَا الضَّرَّاءُ وَالسَّرَّاءُ فَأَخَذْنَاهُمْ بَغْتَةً وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ﴾

[١٥٨٣] {إِلَّا أَخَذْنَا أَهْلَهَا بِالْبَأْسَاءِ} بالبؤس والفقر {وَالضَّرَّاءِ} بالضَّرِّ والمرض، لاستكبارهم عن اتباع نبيهم وتعززههم عليه. {لَعَلَّهُمْ يَضُرُّعُونَ} ليتضرعوا ويتذلّلوا ويحطوا أودية الكبر والعزة. {ثُمَّ بَدَّلْنَا مَكَانَ السَّيِّئَةِ الْحَسَنَةَ} أي أعطيناهم بدل ما كانوا فيه من البلاء والمحنة والرَّخاء والصحة والسعة كقوله {وَبَلَّوْنَاهُمْ بِالْحَسَنَاتِ وَالسَّيِّئَاتِ} [الأعراف: ١٦٨]. {حَتَّى عَفَوْا} كثروا ونموا في أنفسهم وأموالهم، من قولهم: عفا النبات وعفا الشحم والوبر، إذا كثرت. ومنه قوله ﷺ: «واعفوا للحي»، وقال الحطيئة:

٢٠

Dere kenarlarının sert yaban otları gibi, bitkisi gürleşmiş

Yine şair şöyle demiştir:

Fakat biz, [cömertçe konuk ağırlamak için]

iri dişli, besili develerimizin bacaklarına vururuz kılıcı!

- 5 [1584] “O sıkıntı ve sevinç bizim atalarımıza dokunmuş’ demeye başlayınca” yani nimetler onları şımartınca, “Zamanın âdeti işte, insan bir dara düşüyor, bir bolluğa ve sevince ulaşıyor, atalarımıza da benzer şeyler olmuş; bu, Allah’ın kullarına bir imtihanı falan değildir!” demişlerdir nankörce. Dolayısıyla, onların iyiliklerle ve kötülüklerle sınanmalarından sonra artık geriye sadece
10 onlara azap etme seçeneği kalmıştır. Bu yüzden “Biz de onları” en şiddetli ve feci bir şekilde, onlar hiç farkına varmadan, ansızın “yakalayivermişizdir!”

96. Bu şehirlerin halkı iman edip sakınmış olsalardı, elbette üzerlerine gökten ve yerden bereket kapıları açardık. Fakat yalanladılar... Biz de yakalayiverdik onları, yapıp ettiklerinden dolayı!

- 15 [1585] الْقُرَى (şehirler) ifadesindeki Lâ-m-ı tarif, bu şehirlerin “Biz hangi şehre bir peygamber göndermişsek” [A’raf 7/94] âyetinde söz edilen şehirler olduğuna işaret eder. Sanki şöyle demiştir: İşbu şehirlerin, peygamberleri yalanlamış ve helâk edilmiş olan halkları, nankörce inkâr etmek yerine iman etseler ve günah işlemek yerine günahattan sakınsalardı “elbette üzerlerine gökten ve
20 yerden bereket kapıları açardık” onlara her yönden hayırlar verirdik. Bir görüşe göre burada yağmur ve bitkiler kastedilmiştir. “Fakat yalanladılar... Biz de” kötü amelleri sebebiyle “yakalayiverdik onları!” الْقُرَى (şehirler) ifadesindeki Lâ-m-ı tarifi cins ifade etmesi [herhangi bir kenti kasetmesi] de mümkündür.

- [1586] **Şayet** “Bereketleri üzerlerine açmanın anlamı nedir?” **dersen şöyle**
25 **derim:** Tıpkı kapalı kapıların açılmasının işi kolaylaştırması gibi, nimetlerin onlar için kolaylaştırılmasıdır. Nitekim Kur’ân okuyan kişi [ezberini unuttur] ve zorlanır da sen kısa bir hatırlatma ile onu işini kolaylaştırırsan, *fetahtü ‘ale’l-kāri*^z ([âyeti okurken takılan] hâfızın önünü açtım) dersin.

- 97. Peki, bu şehirlerin halkı, azabımızın onlara geceleyin uyurlarken [ansızın] gelip çatmayacağından emin miydiler?**
30

98. Peki, bu şehirlerin halkı; azabımızın onlara güpegündüz oyunda eğlencede iken gelip çatmayacağından emin miydiler?

بِمُسْتَأْسِدِ الْقُرْيَانِ عَافٍ نَبَاتُهُ ❁

وقال:

وَلَكِنَّا نَعْصُ السَّيْفَ مِنْهَا ❁ بِأَسْوَقَ عَافِيَاتِ الشَّحْمِ كُومٍ

[١٥٨٤] {وَقَالُوا قَدْ مَسَّ آبَاءَنَا الضَّرَاءُ وَالسَّرَاءُ}، يعني وأبطرتهم النعمة وأشروا،
 ٥ فقالوا: هذه عادة الدهر، يعاقب في الناس بين الضراء والسراء؛ وقد مَسَّ آبَاؤُنَا
 نحو ذلك، وما هو بابتلاء من الله لعباده. فلم يبق بعد ابتلائهم بالسيئات والحسنات
 إلا أن نأخذهم بالعذاب {فَأَخَذْنَاهُمْ} أشدَّ الأخذ وأفظعه، وهو أخذهم فجأة من
 غير شعور منهم.

٩٦- ﴿وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَى آمَنُوا وَاتَّقَوْا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِم بَرَكَاتٍ مِنَ السَّمَاءِ
 وَالْأَرْضِ وَلَكِنْ كَذَّبُوا فَأَخَذْنَاهُمْ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ﴾ ١٠

[١٥٨٥] اللام في القرى: إشارة إلى القرى التي دلَّ عليها قوله {وَمَا أَرْسَلْنَا فِي
 قَرْيَةٍ مِنْ نَبِيٍّ} [الأعراف: ٩٤]. كأنه قال: ولو أنَّ أهل تلك القرى الذين كذبوا وأهلكوا
 {آمَنُوا} بدل كفرهم {وَاتَّقَوْا} المعاصي مكان ارتكابها {لَفَتَحْنَا عَلَيْهِم بَرَكَاتٍ مِنَ
 السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ} لآتيناهم بالخير من كل وجه. وقيل: أراد المطر والنبات {وَلَكِنْ
 ١٥ كَذَّبُوا فَأَخَذْنَاهُمْ} بسوء كسبهم. ويجوز أن تكون اللام في القرى للجنس.

[١٥٨٦] فإن قلت: ما معنى فتح البركات عليهم؟ قلت: تيسيرها عليهم كما ييسر
 أمر الأبواب المستغلقة بفتحها. ومنه قولهم: فتحت على القارئ إذا تعذرت عليه
 القراءة فيسرتها عليه بالتلقين.

٩٧- ﴿أَفَأَمِنْ أَهْلُ الْقُرَى أَنْ يَأْتِيَهُمْ بَأْسُنَا بَيَاتًا وَهُمْ نَائِمُونَ﴾

٩٨- ﴿أَوْ أَمِنْ أَهْلُ الْقُرَى أَنْ يَأْتِيَهُمْ بَأْسُنَا ضُحًى وَهُمْ يُلْعَبُونَ﴾ ٢٠

[1587] *Beyât^{en}* ifadesi, geceleme (el-beytûte) anlamında olabilir; bu mânada *bâte beyât^{en}* denilir. “Azabımız kendilerine gece uyurlarken ya da öğleyin dinlenirken (aniden) gelip çatmıştır” [A’raf 7/4] âyetinde de aynı kullanım vardır. *Beyât^{en}* kelimesinin gece baskını (*tebyât*) anlamında olması da mümkündür. Bu durumda kelime tıpkı *selâm^{en}* kökünden *teslîm* kelimesinin türemesi gibidir. Bu mânada, *beyyetehu’l-’aduvv^u* *beyât^{en}* (düşman ona bir gece baskını yaptı) denilir. Yine “azabımız onlara gece uyku vaktinde (*vakte beyâtⁱⁿ*) ya da gece baskınına uğramış vaziyette (*mubeyyet^{en}*) veya gece baskınına uğramış kimseler olarak (*mubeyyetîne*) geldi” anlamının kastedilmiş olması da mümkündür. *Tebyât^{en}* anlamında da olabilir; sanki *en yubeyyitehum be’sunâ beyât^{en}* (azabımız onlara bir gece vakti gece baskını olarak geldi) denilmiştir.

[1588] ضَحَّى kelimesi zarf olduğu için mansuptur. Bu kelime *etânâ duhaⁿ* (kuşluk vakti bize geldi) ve *etânâ duhayy^{en}* ve *etânâ dahâ^{en}* şeklinde kullanılır. *ed-Duhâ* aslında güneşin doğduğu ve yükseldiği zamanki ışığına denilir. أَفَئِمْنَ ve أَفَئِمْنَ kelimelerindeki Fâ ve Vav atf harfleri olup, başına yadığama Hemze’si gelmiştir. **Şayet** “Peki, bunlar neye atfedilmiştir ve neden bunlardan ilkinde Fâ ile, ikincisinde Vav ile atf yapılmıştır?” **dersen şöyle derim:** Kendisine atf yapılmış olan ifade فَأَخَذْنَاهُمْ بَغْتَةً ifadesidir. أَهْلُ الْقُرَى ifadesinden يَكْسِبُونَ ifadesine kadarki bölüm [yani 96. âyet], kendisine atf yapılan ifade ile atfedilmiş ifade arasında bir ara cümle olarak gelmiştir. Fâ ile atf yapılmasının sebebi, anlamın “onlar şöyle şöyle yaptılar, biz de onları ansızın yakalayavardık! Şimdi bundan sonra bu şehir halkları, azabımızın kendilerine geceleyin ya da kuşluk vakti gelmesinden emin midirler?” şeklinde olmasıdır. أَهْلُ الْقُرَى ile atf yapılarak *ev emine* şeklinde de okunmuştur. “Oyunda eğlencede iken” yani adeta oyun oynar gibi, kendilerine hiçbir fayda sağlamayacak şeylerle meşgul iken.

99. Yoksa bunlar Allah’ın ‘tertib’inden de mi emindiler?! Oysa hüsrana uğrayacak bir toplumdan başkası Allah’ın tertibinden emin olmaz.

[1589] **Şayet** “Neden أَفَئِمْنَا buyurarak Fâ ile atf yapmaya dönmüştür?” **dersen şöyle derim:** Bu ifade [97. âyetin başındaki] أَهْلُ الْقُرَى ifadesinin tekrarıdır. مَكْرُ اللَّهِ (Allah’ın ‘tertib’i) ifadesi Allah’ın, kulu hiç fark etmeyeceği bir şekilde yakalaması, onu adım adım helâke sürüklemesi [*istidrâc*] anlamında bir isti’âredir. Dolayısıyla, akli başında insanın Allah’ın tertibinden korkusu; tıpkı çok kuvvetli olan düşmanın tertibinden, gece baskınından ve pususundan korkan bir savaşçının duyduğu korku gibi olmalıdır.

[١٥٨٧] البيات يكون بمعنى البيتوتة؛ يقال: بات بياتًا. ومنه قوله تعالى {فَجَاءَهَا بِأُسْنًا بَيَاتًا أَوْ هُمْ قَائِلُونَ} [الأعراف: ٤]. وقد يكون بمعنى التبيت، كالسلام بمعنى التسليم. يقال: بيته العدو بياتًا، فيجوز أن يراد: أن يأتيهم بأسنا بئتين، أو وقت بيات، أو مبيتًا، أو مبيتين؛ أو يكون بمعنى تبيتًا، كأنه قيل: أن يبيتهم بأسنا بياتًا.

٥ [١٥٨٨] و{ضُحَى} نصب على الظرف. يقال: أتنا ضحى، وضحيا، وضحاء والضحى - في الأصل - اسم لضوء الشمس إذا أشرقت وارتفعت. والفاء والواو في {أَفَأَمِنَ} و{أَوْ أَمِنَ} حرفا عطف دخلتا عليهما همزة الإنكار. فإن قلت: ما المعطوف عليه؟ ولم عطف الأولى بالفاء والثانية بالواو؟ قلت: المعطوف عليه قوله {فَأَخَذْنَاهُمْ بَغْتَةً} وقوله {وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَى} [الأعراف: ٩٦] إلى {يَكْسِبُونَ} وقع اعتراضا بين المعطوف والمعطوف عليه. وإنما عطف بالفاء، لأنَّ المعنى: فعلوا وصنعوا فأخذناهم بغتة، أبعد ذلك أمن أهل القرى أن يأتيهم بأسنا بياتًا وأمنوا أن يأتيهم بأسنا ضحى؟ وقرئ: أو أمن على العطف بأو. {وَهُمْ يَلْعَبُونَ} يشتغلون بما لا يجدي عليهم كأنهم يلعبون.

٩٩- ﴿أَفَأَمِنُوا مَكْرَ اللَّهِ فَلَا يَأْمَنُ مَكْرَ اللَّهِ إِلَّا الْقَوْمُ الْخَاسِرُونَ﴾

١٥ [١٥٨٩] فإن قلت: فلم رجع فعطف بالفاء قوله {أَفَأَمِنُوا مَكْرَ اللَّهِ}؟ قلت: هو تكرير لقوله {أَفَأَمِنَ أَهْلُ الْقُرَى} [الأعراف: ٩٧]. ومكر الله: استعارة لأخذه العبد من حيث لا يشعر، ولا استدراجه. فعلى العاقل أن يكون في خوفه من مكر الله، كالمحارب الذي يخاف من عدوه الكمين، والبيات والغيلة.

Rebî' b. Huseym'in [v. 65/685] kızının, kendisine, "Neden insanlar uyurken sen uyumuyorsun?" diye sorduğu, onun da, "Kızım, baban ansızın gelecek bir gece baskınından korkuyor!" dediği nakledilmiştir ki o bu sözüyle "Azabımızın onlara geceleyin uyurlarken [ansızın] gelip çatmayacağından emin miydiler?"

5 [A'raf 7/97] âyetini kasdetmiştir.

100. Eski ahalisinden sonra yeryüzüne mirasçı olanlara [sözgelimi Mekke Müşriklerine]; 'dilediğimiz takdirde günahlarından dolayı onları da cezalandırabilecek olmamız' doğru yolu göstermiyor mu?! [Kendi tutum ve davranışları yüzünden] kalplerini mühürlediğimiz içindir ki kulak vermiyorlar.

[1590] **أَوَلَمْ يَهْدِ** ifadesi Ya ile okunduğu zaman **أَنْ لَوْ نَشَاءُ** ifadesi bunun fâ'ili olarak merfû' olur ve anlam şöyle olur: "Memleketlerinden kendilerinden önce yaşayan kimselerin vârisleri olarak yerleşmiş bulunan kimselere bu durum, yani dilediğimiz takdirde onları da tıpkı kendilerinden öncekiler gibi günahları sebebiyle cezalandırabilecek ve eskileri helâk ettiğimiz gibi onlara vâris olanları da helâk edecek olmamız, doğru yolu göstermiyor mu?" Ancak Nûn ile *e-ve lem nehdi* okunduğu zaman **أَنْ لَوْ نَشَاءُ** mansup olur ve adeta şöyle denilmiş olur: "Allah işte bu duruma vâris olanlara yol göstermiş değil midir, yani onlara 'dilediğimiz takdirde günahlarından dolayı onları da tıpkı kendilerinden öncekileri cezalandırmış olduğumuz gibi cezalandırabilecek olduğumuz' beyan etmiş değil miyiz?" Nitekim *hidâyet* fiilinin Lâm ile geçişli [الَّذِينَ] yapılmış olmasının sebebi, beyan etmek anlamında kullanılmış olmasıdır.

[1591] **Şayet** **وَنَطْبُعُ عَلَى قُلُوبِهِمْ** ifadesi neye taalluk eder?" **dersen şöyle derim:** Bu konuda birkaç farklı değerlendirme söz konusudur. İlkine göre **أَوَلَمْ يَهْدِ** ifadesinin anlamının delâlet ettiği şeye atfedilmiştir ve sanki "onlar hidayetten gafil kalır, biz de kalplerini mühürleriz" anlamındadır. İkincisine göre ise **يَرْثُونَ** ifadesine ma'tûf olabilir ya da herhangi bir şeye ma'tûf olmayıp **وَنَحْنُ** **وَنَطْبُعُ** ifadesine ma'tûf olabilir (ve biz onların kalplerini mühürleriz) anlamında olabilir. **Şayet** **وَنَطْبُعُ** (istese) fiili *lev şî'nâ* (istemiş olsaydık) mânasında olduğu gibi, **وَنَطْبُعُ** (mühürleriz) fiili de *ve taba'nâ* (ve mühürledik) anlamında ve **أَصْبَنَاهُمْ** fiiline ma'tûf olabilir mi?" **dersen şöyle derim:** Anlam ["... dilesek günahları yüzünden onları da cezalandırabilecek ve kalplerini mühürleyebilecek olmamız ..." mealinde olacağından] bunu desteklemez; çünkü âyette sözü edilenlerin kalpleri mühürlü olup kendilerinden öncekilerin günah işleme ve günahlar yüzünden azaba maruz kalma özelliğine sahiptirler. Oysa bu şekilde [muzari fiilin mazi anlamında değerlendirilmesi şeklinde] bir yorum onların böyle bir özellikten yoksun oldukları ve şayet Allah Teâlâ dilerse bu özelliğe sahip olacakları anlamına gelir.

وعن الربيع بن خثيم: أن ابنته قالت له: ما لي أرى الناس ينامون ولا أراك تنام؟ فقال: يا بنتاه، إن أباك يخاف البيات. أراد قوله {أَنْ يَأْتِيَهُمْ بَأْسُنَا بَيَاتًا}.

١٠٠- ﴿أَوَلَمْ يَهْدِ لِلَّذِينَ يَرِثُونَ الْأَرْضَ مِنْ بَعْدِ أَهْلِهَا أَنْ لَوْ نَشَاءُ أَصْبَنَاهُمْ بِذُنُوبِهِمْ وَنَطْبَعُ عَلَى قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لَا يَسْمَعُونَ﴾

٥ [١٥٩٠] إذا قرئ «أَوَلَمْ يَهْدِ» بالياء كان {أَنْ لَوْ نَشَاءُ} مرفوعًا بأنه فاعله؛ بمعنى: أو لم يهد للذين يخلفون من خلا قبلهم في ديارهم ويرثون أرضهم هذا الشأن، وهو أنا لو نشاء أصبناهم بذنوبهم، كما أصبنا من قبلهم، وأهلكنا الوارثين كما أهلكنا المورثين. وإذا قرئ بالنون، فهو منصوب كأنه قيل: أَوَلَمْ يَهْدِ اللهُ للوارثين هذا الشأن؛ بمعنى: أو لم نبين لهم أنا {لَوْ نَشَاءُ أَصْبَنَاهُمْ بِذُنُوبِهِمْ} كما أصبنا من قبلهم. وإنما عدى فعل الهداية باللام، لأنه بمعنى التبيين.

[١٥٩١] فإن قلت بم تعلق قوله تعالى {وَنَطْبَعُ عَلَى قُلُوبِهِمْ}؟ قلت: فيه أوجه؛ أن يكون معطوفًا على ما دلّ عليه معنى {أَوَلَمْ يَهْدِ}. كأنه قيل: يغفلون عن الهداية، ونطبع على قلوبهم. أو على {يَرِثُونَ الْأَرْضَ}. أو يكون منقطعًا بمعنى: ونحن نطبع على قلوبهم. فإن قلت: هل يجوز أن يكون {وَنَطْبَعُ} بمعنى وطبعنا، كما كان {لَوْ نَشَاءُ} بمعنى: لو شئنا، ويعطف على {أَصْبَنَاهُمْ}؟ قلت: لا يساعد عليه المعنى، لأن القوم كانوا مطبوعًا على قلوبهم موصوفين بصفة من قبلهم من اقتراف الذنوب والإصابة بها. وهذا التفسير يؤدي إلى خلوهم عن هذه الصفة، وأن الله تعالى لو شاء لاتصفوا بها.

101. İşte, kendilerine dair bazı önemli haberleri sana anlattığımız bu şehirler... Peygamberleri, bunlara apaçık deliller getirmişlerdi, fakat baştan (düşünmeden) yalanlayıverdikleri şeye bir daha da iman edemediler! İnkârcı nankörlerin kalplerini Allah işte böyle mühürler.

- 5 [1592] تِلْكَ الْقُرَى نَقُصُّ عَلَيْكَ مِنْ أَنْبَاءِهَا [تِلْكَ], haber [الْقُرَى] ve halden [نَقُصُّ عَلَيْكَ] müteşekkil olma noktasında tıpkı هَذَا بَعْلي شَيْخاً ("şu kocam da bir ihtiyar" [Hûd 11/72]) âyeti gibidir. الْقُرَى'nın تِلْكَ'nin sıfatı olması, نَقُصُّ'nun da haberin ardından gelen ikinci bir haber olması da mümkündür¹⁰⁰. **Şayet** "İşte bunlar şehirlerdir [تِلْكَ الْقُرَى] ifadesinin anlamı nedir? Bu nasıl tam anlam / tam
- 10 yargı ifade eden bir söz olabilmektedir?" **dersen şöyle derim:** Bu, tam bir yargı ifade eden bir sözdür ancak "şehirler" in bir hal ifadesi ile kayıtlandırılması şartıyla. Tıpkı *huve'r-raculü'l-kerîm*^u (Odur kerem sahibi adam) ifadesi[nin ancak *racul* (adam) kelimesinin *el-kerîmu* (kerem sahibi) sıfatı ile kayıtlandırılması durumunda anlamlı bir söz olmasına] benzer. "Peki, bu şehirler hakkında نَقُصُّ عَلَيْكَ مِنْ أَنْبَاءِهَا
- 15 (sana onların bazı önemli haberlerini anlatırız) şeklinde bir haber verilmesinin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim** mâna şöyledir: Sana bu mezkûr şehirlerin bazı haberlerini anlatıyoruz ancak onların sana anlatmadığımız daha başka haberleri de var.

- [1593] فَمَا كَانُوا لِيُؤْمِنُوا (iman edemediler) yani Allah'ın -peygamberler gel-
- 20 meden önce yalanlamakta oldukları- âyetlerine dair 'peygamberleri açık kanıtlar getirdikleri zaman inanmadılar' ya da daha ilk başta peygamberler kendilerine getirdiği zaman inkâr etmiş oldukları şeye 'ömürlerinin sonuna kadar inanamadılar.' Yani peygamberlerin gelişlerinden ömürlerinin sonlarına kadar ısrarla yalanlamaya devam ettiler. Sonuçta, kendilerine tekrar tekrar öğüt ve
- 25 nasihatte bulunulmuş, art arda kanıtlar getirilmiş olmasına rağmen küfür ve inatları yumuşamadı; yalanlamaktan vazgeçemediler. لِيُؤْمِنُوا'daki Lâ, olumsuzlamayı pekiştirir ve imanın onların bu küfürde ısrarcı hallerine tamamen ters olduğu anlamı verir. Mücâhid b. Cebr'den [v. 103/721] nakledildiğine göre bu tıpkı, "Geri döndürülselerdi, yine kendilerine yasaklanan şeylere dönerlerdi!"
- 30 [En'âm 6/28] âyeti gibidir.

[1594] Kâfirlerin kalbini "işte böyle" şiddetli bir mühürleyle "mühürleriz."

¹⁰⁰ İlkinde anlam "İşte bunlar, kendilerine dair bazı önemli haberleri sana anlattığımız şehirlerdir." şeklinde iken, ikincide şöyle olmaktadır: "Bu şehirler, işte onlara dair bazı önemli haberleri sana anlatıyoruz." / ed.

١٠١- ﴿تِلْكَ الْقُرَى نَقُصُّ عَلَيْكَ مِنْ أَنْبَاءِهَا وَلَقَدْ جَاءَتْهُمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَمَا كَانُوا لِيُؤْمِنُوا بِمَا كَذَّبُوا مِنْ قَبْلُ كَذَلِكَ يَطْبَعُ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِ الْكَافِرِينَ﴾

[١٥٩٢] {تِلْكَ الْقُرَى نَقُصُّ عَلَيْكَ مِنْ أَنْبَاءِهَا} كقوله {هَذَا بَعْلَى شَيْخًا} [هود: ٧٢] في أنه مبتدأ وخبر وحال. ويجوز أن يكون {القرى} صفة لتلك و{نَقُصُّ} خبرًا، وأن يكون {القرى نَقُصُّ} خبرًا بعد خبر. فإن قلت: ما معنى: {تِلْكَ الْقُرَى} حتى يكون كلامًا مفيدًا؟ قلت: هو مفيد، ولكن بشرط التقييد بالحال كما يفيد بشرط التقييد بالصفة في قولك: هو الرجل الكريم. فإن قلت: ما معنى الإخبار عن القرى بـ{نَقُصُّ عَلَيْكَ مِنْ أَنْبَاءِهَا}؟ قلت: معناه: أن تلك القرى المذكورة نقص عليك بعض أنبائها، ولها أنباء غيرها لم نقصها عليك.

١٠ [١٥٩٣] {فَمَا كَانُوا لِيُؤْمِنُوا} عند مجيء الرسل بالبينات بما كذبوه من آيات الله من قبل مجيء الرسل، أو فما كانوا ليؤمنوا إلى آخر أعمارهم بما كذبوا به أولًا حين جاءتهم الرسل، أي استمروا على التكذيب من لدن مجيء الرسل إليهم إلى أن ماتوا مصرين، لا يرفعون ولا تلين شكيמתهم في كفرهم وعنادهم مع تكرار المواعظ عليهم وتتابع الآيات. ومعنى اللام تأكيد النفي وأن الإيمان كان ١٥ منافيًا لحالهم في التصميم على الكفر. وعن مجاهد: هو كقوله {وَلَوْ رُدُّوا لَعَادُوا لِمَا نُهُوا عَنْهُ} [الأنعام: ٢٨].

[١٥٩٤] {كَذَلِكَ} مثل ذلك الطبع الشديد نطبع على قلوب الكافرين.

102. Biz bunların çoğunda ahde vefa görmedik, çoğunu da gerçekten fâsık bulduk.

[1595] “Biz bunların çoğunda ahde vefa görmedik” cümlesindeki “bunların” zamiri mutlak anlamda bütün insanlara işaret eder, yani insanların çoğunda ahde vefa görmedik, çoğu Allah’ın ahdini, ona verdikleri iman ve takva sözünü bozdu-
 5 lar; fakat durum şudur ki “çoğunu da gerçekten fâsık bulduk” yani Allah’a itaatten çıkmış, isyankâr kimseler olarak. Bu âyet bir ara söz kabilindendir. Bu zamirin, daha önceki âyetlerde kendilerinden söz edilmiş olan toplumlara işaret ediyor ol-
 10 ması ve anlamının “Onlar zor ve korku zamanlarında ‘eğer bizi kurtarırsan kesinlikle iman edeceğiz!’ diyerek Allah’a söz verdiler sonra Allah onları kurtardı fakat sözlerinden döndüler” şeklinde olması da mümkündür. Bunun benzeri, Firavun kavminin Mûsâ *Aleyhisselâm*’a “Ey Mûsâ! Seninle yaptığı ahde göre bizim için Rabbine dua et. Bu azabı üzerimizden kaldırırsan, kesinlikle sana iman edeceğiz ve İsrâiloğullarını seninle birlikte salıvereceğiz!” dedikleri gibi. “Fakat ulaşacakları
 15 bir süreye kadar azabı üzerlerinden kaldırıncaya, verdikleri sözden cayıveriyorlardı!” [A’râf 7/134-135]. *وَأِنْ وَجَدْنَا* ve *وَجَدْنَا* ifadelerindeki *vucûd*, bilme anlamındadır; nitekim *vecedtü Zeyd^{en} ze’l-hıfâz^{en}* (Zeyd’i dikkatli, titiz buldum) denilir. Bunun delili ise -sadece mübtedâ, haber ve bunlara dâhil olan fiillerde bulunması mümkün olan- [İnne’den] hafifletilmiş İn ile Lâm-ı fârîka gelmiş olmasıdır.

20 **103. Daha sonra, bunların ardından Mûsâ’yı Firavun ve kurmay-
 larına mucizelerimizle gönderdik fakat onlara zulmettiler. Ama bak! Bozucuların sonu nice oldu.**

104. Mûsâ dedi ki: “Ey Firavun! Ben Âlemlerin Rabbi tarafından gönderilmiş bir peygamberim.”

25 **105. “Allah hakkında gerçek neyse sadece onu söylemek benim işimdir!.. Rabbinizden size apaçık bir mucize getirdim; o halde, İsrâi-
 loğullarını benimle birlikte salıver [de Mısır’dan çıkalım].”**

[1596] “Bunların ardından”daki zamir, “Peygamberleri bunlara apaçık ka-
 nıtlar getirmişlerdi.” [A’râf 7/101] âyetindeki “peygamberler”e ya da [kendilerine
 30 apaçık deliller getirilen] “toplumlar”a râcidir. *فَظَلَمُوا بِهَا* âyetlerimizi inkâr ettiler an-
 lamına gelir; *zulüm* küfür yerine kullanılmıştır. Çünkü bunlar aynı *vadideki* fiil-
 lerdir. Nitekim Allah Teâlâ, “şirk, gerçekten büyük bir zulümdür” [Lokmân 31/13]
 buyurmuştur. Yine *فَظَلَمُوا بِهَا* “insanlara bu sebeple, yani onları korkutup hak yol-
 dan alıkoyarak, müminlere eziyetler ederek zulmettiler” anlamına da gelebilir.

١٠٢- ﴿وَمَا وَجَدْنَا لِأَكْثَرِهِمْ مِنْ عَهْدٍ وَإِنْ وَجَدْنَا أَكْثَرَهُمْ لَفَاسِقِينَ﴾

[١٥٩٥] {وَمَا وَجَدْنَا لِأَكْثَرِهِمْ مِنْ عَهْدٍ} الضمير للناس على الإطلاق، أي وما وجدنا لأكثر الناس من عهد، يعني أَنَّ أَكْثَرَهُمْ نقض عهد الله وميثاقه في الإيمان والتقوى. {وَإِنْ وَجَدْنَا} وَإِنَّ الشَّأْنَ والحديث وجدنا أَكْثَرَهُمْ فاسقين، خارجين عن الطاعة مارقين. والآية اعتراض؛ ويجوز أن يرجع الضمير إلى الأمم المذكورين، وأنهم كانوا إذا عاهدوا الله في ضرٍّ ومخافة، لئن أنجيتنا لنؤمننَّ، ثم نجّاهم نكثوا كما قال قوم فرعون لموسى عليه السلام: {لَئِنْ كَشَفْتَ عَنَّا الرِّجْزَ لَنُؤْمِنَنَّ لَكَ} إلى قوله {إِذَا هُمْ يَنْكُثُونَ} [الأعراف: ١٣٥]. والوجود بمعنى العلم، من قولك: وجدت زيداً ذا الحفاظ، بدليل دخول إن المخففة، واللام الفارقة. ولا يسوغ ذلك إلا في المبتدأ والخبر، والأفعال الداخلة عليهما. ١٠

١٠٣- ﴿ثُمَّ بَعَثْنَا مِنْ بَعْدِهِمْ مُوسَى بِآيَاتِنَا إِلَىٰ فِرْعَوْنَ وَمَلَئِهِ فَظَلَمُوا بِهَا فَانظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُفْسِدِينَ﴾

١٠٤- ﴿وَقَالَ مُوسَىٰ يَا فِرْعَوْنُ إِنِّي رَسُولٌ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾

١٠٥- ﴿حَقِيقٌ عَلَىٰ أَنْ لَا أَقُولَ عَلَىٰ اللَّهِ إِلَّا الْحَقُّ قَدْ جِئْتُكُمْ بِبَيِّنَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ فَأَرْسِلْ مَعِيَ بَنِي إِسْرَائِيلَ﴾ ١٥

[١٥٩٦] {مِنْ بَعْدِهِمْ} الضمير للرسول في قوله {وَلَقَدْ جَاءَتْهُمْ رُسُلُهُمْ} [الأعراف: ١٠١]، أو للأمم. {فَظَلَمُوا بِهَا} فكفروا بِآيَاتِنَا. أجرى الظلم مجرى الكفر، لأنهما من وادٍ واحد؛ {إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ} [لقمان: ١٣]؛ أو فظلموا الناس بسببها حين أوعدوهم وصدّوهم عنها، وأذوا من آمن بها،

Ayrıca Allah'ın âyetlerine iman etmek zorunlu olduğu halde onlar bu âyetleri inkâr etmişlerdir, dolayısıyla onların iman yerine küfrü koymuş olmaları *zulüm* olmuştur; işbu sebeple فَظَلَمُوا بِهَا denilmiş, yani küfrü uygun olmayan yere, iman yerine koyarak zulmettiler denilmiştir.

- 5 [1597] Fars krallarına *kisrâ* denildiği gibi Mısır krallarına da *fıravun* denilir. Mûsâ *Aleyhisselâm* ["Ey Firavun!" derken] bir bakıma "Ey Mısır Kralı!" demiş olmaktadır. Bu Firavun'un ismi Kâbûs imiş. Velîd b. Mus'ab b. Reyân olduğu de söylenmektedir.

[1598] حَقِيقٌ عَلَى أَنْ لَا أَقُولَ عَلَى اللَّهِ إِلَّا الْحَقُّ ifadesinde dört kıraat bulunmaktadır.

- 10 * Meşhur okuyuş [...أَقُولَ...];

* Nâfi' kıraati: ...أَقُولَ... حَقِيقٌ عَلَى أَنْ لَا أَقُولَ (Bana düşen, Allah hakkında gerçek neyse sadece onu söylemektir);

* İbn Mes'ûd [v. 32/653] kıraati: ...أَقُولَ... حَقِيقٌ ([Bana] Allah hakkında gerçek neyse sadece onu söylemem yakışır);

- 15 * Übeyy b. Kâ'b [v. 33/654] kıraati: ...أَقُولَ... حَقِيقٌ بِأَنْ لَا أَقُولَ ([Ben] Allah hakkında gerçek neyse sadece onu söylemeye lâyık biriyimdir).

Meşhur okuyuş حَقِيقٌ عَلَى أَنْ لَا أَقُولَ sorunlu olmakla birlikte, birkaç şekilde izah edilebilir:

- 20 * Bunlardan birincisi حَقِيقٌ عَلَى اللَّهِ إِلَّا الْحَقُّ cümlesinde, anlam karışıklığından emin olunduğu için, cümledeki unsurların yerlerinin değiştirilmiş olmasıdır. Şairin;

[mot-a-mot] "Dev cüsseli kızılalarla bedbaht olur mızraklar!"

şeklindeki ifadesinde de bunun bir örneği söz konusudur. Şair وَتَشَقَّى الضَّيَاطِرُ Şair وَتَشَقَّى الضَّيَاطِرُ [Mızraklarla bedbaht olur dev cüsseli kızılalar!] demek istemiş, [fakat الضَّيَاطِرُ kelimesi ile الرِّمَاح kelimesinin yerlerini değiştirmiştir]. Burada; ...حَقِيقٌ عَلَى... kıraatinde de, tıpkı Nâfi' kıraatinde olduğu gibi,...حَقِيقٌ عَلَى (Bana düşen...) anlamı kastedilmiştir.

- 30 * İkincisi: Senden hiç ayrılmayacak şekilde sana bağlanan şeye sen de ayrılmaz biçimde bağlanırsın. Gerçeği söylemek Mûsâ *Aleyhisselâm*'a 'olmazsa olmaz' bir görev olarak terettüp edince, ona da sadece hakkı söylemek yakışır olmuş; bu, kendisinin ayrılmaz parçası haline gelmiştir.

- 35 * Üçüncüsü: *Hakîk*^{un} kelimesinin, ['Alâ ile kullanılan] *harîs*^{un} (gayretkeş) anlamını içermesidir. Tıpkı [Sibeveyhi'ye ait] *el-Kitâb*'daki beyitte *heyecenî* (beni harekete geçirdi) ifadesinin *zekkeranî* (bana hatırlattı) anlamını içerecek şekilde kullanılması gibi.

ولأنه إذا وجب الإيمان بها فكفروا بدل الإيمان كان كفرهم بها ظلمًا، فلذلك قيل: فظلموا بها، أي كفروا بها واضعين الكفر غير موضعه، وهو موضع الإيمان.

[١٥٩٧] يقال: لملوك مصر: الفراعنة، كما يقال لملوك فارس: الأكاسرة. فكأنه قال: يا ملك مصر! وكان اسمه قابوس. وقيل: الوليد بن مصعب بن الريان.

٥ [١٥٩٨] {حَقِيقٌ عَلَى أَنْ لَا أَقُولَ عَلَى اللَّهِ إِلَّا الْحَقُّ} فيه أربع قراءات:

- المشهورة؛

- و«حَقِيقٌ عَلَيَّ أَنْ لَا أَقُولَ»، وهي قراءة نافع؛

- و«حَقِيقٌ أَنْ لَا أَقُولَ»، وهي قراءة عبد الله؛

- و«حَقِيقٌ بَأَنْ لَا أَقُولَ»، وهي قراءة أبيي.

١٠ وفي المشهورة إشكال، ولا تخلو من وجوه؛ أحدها: أن تكون مما يقلب من

الكلام لأمن الإلباس، كقوله:

وَتَشْقَى الرَّمَاحُ بِالضَّيَاطِرَةِ الْحُمْرِ ❁

ومعناه: وتشقى الضيافة بالرماح. «وحقيق عليّ أن لا أقول» وهي

قراءة نافع. والثاني: أن ما لزمك فقد لزمته، فلما كان قول الحق حقيقًا

١٥ عليه كان هو حقيقًا على قول الحق، أي لازمًا له. والثالث: أن يضمن

{حَقِيقٌ} معنى حريص، كما ضمن «هيجني» معنى ذكرني في بيت الكتاب.

* Dördüncüsü -ki Kur'an nükteleri açısından en uygun ve en doğru izah budur- Musa *Aleyhisselâm* bu sözü söylerken kendisini tam bir doğruluk ile nitelemiştir. Hele, "Ben âlemlerin Rabbi tarafından gönderilmiş bir elçiyim." sözüne Allah düşmanı Firavun; "Yalan söylüyorsun!" diye karşılık verince o da "Sadece gerçekleri söylemek, benim işimdir!" Yani 'Hakikati söyleme'nin benim tarafından yerine getirilmesi gerekir; hakikatin dili ol-
saydı beni sözcü tayin ederdi; kendisini benden başkasının dile getirmesine razı olmazdı." demiştir.

[1599] "İsrâiloğullarını benimle birlikte salıver", onları serbest bırak da benimle birlikte asıl vatanları olan, atalarının doğum yeri olan kutsal topraklara dönsünler. [Arz-ı Mukaddes, onların vatanıdır] zira Yûsuf *Aleyhisselâm* vefat edip de soyundan gelenler tükenince Firavun onların soylarını hâkimiyeti altına alıp esir etmişti; Allah da onları Musa *Aleyhisselâm* ile kurtardı. Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın Mısır'a girdiği gün ile Mûsâ *Aleyhisselâm*'ın girdiği gün arasında dört yüz yıllık bir süre vardı.

106. Dedi ki: "Bir mucize getirdiysen göster onu, doğru söyleyenlerden isen!"

107. O da bunun üzerine esasını bıraktı... Bir de ne görsünler; bas-bayağı bir ejderha!..

108. Elini çıkardı... Bir de ne görsünler; seyredenlere bembeyaz görünüyor!..

[1600] **Şayet** "Firavun ona 'bir mucize getirdiysen' dedikten sonra nasıl **فَأْتِ بِهَا** (haydi getir onu) demiştir?" **dersen şöyle derim:** Mâna şöyledir: Eğer seni gönderen tarafından sana bir mucize verildiyse haydi getir onu; huzuruma çıkar ki iddian doğrulansın, doğru konuştuğun ispat edilmiş olsun.

[1601] "Basbayağı bir ejderha!" Yani ejderha olduğu konusunda hiçbir kuşku yok, açık ve net bir şekilde ejderha olduğu ortada. Rivayete göre bu (ثعبان) ejderha; erkek, tüylü ve ağzı açık, iki çenesi arasında seksen dirsek boyu mesafe olan bir ejderhaymış! Alt çenesini yere, üst çenesini sarayın surlarının üzerine koymuş ve Firavun'a yönelip onu yutmak istemiş; Firavun korkuyla tahtından sıçrayıp kaçmış ve altına kaçırmış -ki o güne kadar hiç altına kaçırmamışmış-; insanlar da korkup kaçmış, bağışmışlar; ejderha, onlara doğru bir hamle yapıp hepsini devirmiş ve izdihamda ezilerek yirmi beş bin kişi ölmüş! Firavun da saraya girip "Ey Mûsâ! Şunu dizginlersen sana inanır; İsrâiloğullarını seninle birlikte gönderirim!" demiş. Mûsâ *Aleyhisselâm* da onu eline almış ve o da tekrar asâya dönüşmüş...

والرابع: وهو الأوجه الأدخل في نكت القرآن: أن يغرق موسى في وصف نفسه بالصدق في ذلك المقام لا سيما وقد روي أن عدو الله فرعون قال له - لما قال: {إِنِّي رَسُولٌ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ} - كذبت، فيقول: أنا حقيق علي قول الحق، أي واجب على قول الحق أن أكون أنا قائله والقائم به، ولا يرضى إلا بمثلي ناطقاً به.

٥ [١٥٩٩] {فَأَرْسِلْ مَعِيَ بَنِي إِسْرَائِيلَ} فخلهم حتى يذهبوا معي راجعين إلى الأرض المقدسة التي هي وطنهم ومولد آبائهم. وذلك أن يوسف عليه السلام لما توفي وانقرضت الأسباط، غلب فرعون نسلهم واستعبدهم، فأُنقذهم الله بموسى عليه السلام، وكان بين اليوم الذي دخل يوسف مصر واليوم الذي دخله موسى أربعمئة عام.

١٠ ١٠٦- {قَالَ إِنْ كُنْتَ جِئْتَ بِآيَةٍ فَأْتِ بِهَا إِنْ كُنْتَ مِنَ الصَادِقِينَ}

١٠٧- {فَأَلْقَى عَصَاهُ فَإِذَا هِيَ ثُعْبَانٌ مُبِينٌ}

١٠٨- {وَنَزَعَ يَدَهُ فَإِذَا هِيَ بَيْضَاءُ لِلنَّاظِرِينَ}

[١٦٠٠] فإن قلت: كيف قال له: {فَأْتِ بِهَا} بعد قوله {قَالَ إِنْ كُنْتَ جِئْتَ بِآيَةٍ}؟ قلت: معناه إن كنت جئت من عند من أرسلك بآية فأتني بها وأحضرها عندي لتصح دعواك ويثبت صدقك. ١٥

[١٦٠١] {ثُعْبَانٌ مُبِينٌ} ظاهر أمره، لا يشك في أنه ثعبان. وروي أنه كان ثعباناً ذكراً أشعر فاغراً فاه بين لحييه ثمانون ذراعاً، وضع لحيه الأسفل في الأرض ولحيه الأعلى على سور القصر، ثم توجه نحو فرعون ليأخذه فوثب فرعون من سريره وهرب، وأحدث ولم يكن أحدث قبل ذلك، وهرب الناس وصاحوا، وحمل على الناس فانهزموا فمات منهم خمسة وعشرون ألفاً قتل بعضهم بعضاً، ودخل فرعون البيت وصاح: يا موسى، خذه وأنا أومن بك وأرسل معك بني إسرائيل، فأخذه موسى فعاد عصى. ٢٠

[1602] **Şayet** “لِلنَّاطِرِينَ (seyredenlere) ifadesi neye taalluk eder?” **dersen şöyle derim:** بَيَّضَاءُ (bembeyaz) kelimesine taalluk eder; anlam şöyledir: “Bir de baktı ki o, seyredenlere bembeyaz görünüyor.” Seyredenlere bembeyaz görünmesinin yegâne yolu da beyazlığının çok sıradışı bir beyazlık olması, tıpkı 5 seyircilerin sıradışı olayları izlemek üzere toplandığı gibi onun beyazlığını görmek için de toplanmalarıdır. Nitekim rivayete göre elini Firavun’a gösterip “Bu nedir?” diye sormuş, o da “Senin elin” deyince, elini koynuna sokmuş -ki üzerinde yün bir kıyafet bulunuyormuş- ve çıkardığında, ‘el’in; nuranî bir beyazlıkta ve Güneş ışığından daha baskın ve nuranî bir beyazlıkta olduğu 10 görülmüş. Hem de Mûsâ *Aleyhisselâm*’ın teni bayağı esmermiş.

109. Firavun kavminin ileri gelenleri dediler ki: “Şüphesiz bu, usta bir büyücü!”

110. “Sizi yurdunuzdan çıkarmak istiyor. O halde, ne dersiniz?”

111. Dediler ki: “Onu ve kardeşini alıkoy ve şehirlere toplayıcılar yolla”

15 **112. “da bütün usta sihirbazları sana getirsinler.”**

[1603] “Şüphesiz bu, usta bir büyücü” yani sihri iyi bilen, mahir bir sihirbazdır; insanların gözünü aldatmacaları ile boyamış ve onları, asasını yılan olarak, esmer elini de bembeyaz olarak görmelerini sağlayacak şekilde yanıltmıştır.

20 [1604] **Şayet** “Bu ifade, Şu‘arâ sûresinde Firavun’a atıfla onun, ileri gelenlere söylediği bir söz olarak nakledilmiş; burada ise ileri gelenlere atfedilmiştir[?]” **dersen şöyle derim:** Bu sözü hem Firavun hem de onlar söylemişlerdir. Orada Firavun’un sözü, burada ise ileri gelenlerin sözü nakledilmiştir. Ya da bu sözü başlangıçta Firavun söylemiş sonra da ileri gelenler onun bu sözünü sonradan gelenler için tekrarlamışlar veya insanlara duyurmak üzere söylemişlerdir. Hükümdarların âdeti böyledir; çevrelerindeki has adamlarından biri onun bir görüşünü duyar ve diğer has adamlara iletir; onlar da bu sözü avama iletirler. Bu değerlendirmenin delili, onların bu söze karşılık; “Onu ve kardeşini alıkoy ve şehirlere toplayıcılar yolla da bütün usta sihirbazları sana getirsinler.” 25 demiş olmalarıdır. *Sâhirⁱⁿ* (sihirbaz) kelimesi *sehhârⁱⁿ* (usta sihirbaz) şeklinde de okunmuş olup mâna, “sana onun gibi bilgili tüm mahir sihirbazları getirsinler” ya da “ondan daha iyilerini getirsinler” şeklinde olur. Bu, Kıptilerle birlikte kotarılmış bir komplo idi.

[١٦٠٢] فإن قلت: بم يتعلق {لِلنَّاظِرِينَ}؟ قلت: يتعلق بـ{بَيِّضَاءُ}؛ والمعنى: فإذا هي بيضاء للنظارة ولا تكون بيضاء للنظارة إلا إذا كان بياضا عجيبا خارجا عن العادة، يجتمع الناس للنظر إليه كما تجتمع النظارة للعجائب. وذلك ما يروى أنه أرى فرعون يده وقال: ما هذه؟ قال: يدك، ثم أدخلها جيبه وعليه مدرعة صوف ٥ ونزعها، فإذا هي بيضاء بياضا نورانيا غلب شعاعها شعاع الشمس، وكان موسى عليه السلام آدم شديد الأدمة.

١٠٩- ﴿قَالَ الْمَلَأُ مِنْ قَوْمِ فِرْعَوْنَ إِنَّ هَذَا لَسَاحِرٌ عَلِيمٌ﴾

١١٠- ﴿يُرِيدُ أَنْ يُخْرِجَكُمْ مِنْ أَرْضِكُمْ فَمَاذَا تَأْمُرُونَ﴾

١١١- ﴿قَالُوا أَرْجِهْ وَأَخَاهُ وَأَرْسِلْ فِي الْمَدَائِنِ حَاشِرِينَ﴾

١١٢- ﴿يَأْتُوكَ بِكُلِّ سَاحِرٍ عَلِيمٍ﴾ ١٠

[١٦٠٣] {إِنَّ هَذَا لَسَاحِرٌ عَلِيمٌ} أي عالم بالسحر ماهر فيه، قد أخذ عيون الناس بخدعة من خدعه، حتى خيّل إليهم العصا حية، والآدم أبيض.

[١٦٠٤] فإن قلت: قد عزى هذا الكلام إلى فرعون في سورة الشعراء، وأنه قاله للملأ وعُزي ههنا إليهم. قلت: قد قاله هو وقالوه هم، فحكى قوله ثم وقولهم ههنا. ١٥ أو قاله ابتداء فتلقته منه الملأ، فقالوه لأعقابهم. أو قالوه عنه للناس على طريق التبليغ، كما يفعل الملوك؛ يرى الواحد منهم الرأي فيكلم به من يليه من الخاصة ثم تبلغه الخاصة العامة. والدليل عليه أنهم أجابوه في قولهم: {أَرْجِهْ وَأَخَاهُ وَأَرْسِلْ فِي الْمَدَائِنِ حَاشِرِينَ يَأْتُوكَ بِكُلِّ سَاحِرٍ عَلِيمٍ}. وقرئ «سَحَارٍ»، أي يأتوك بكل ساحر مثله في العلم والمهارة، أو بخير منه. وكانت هذه مؤامرة مع القبط.

- [1605] فَمَاذَا تَأْمُرُونَ (O halde, ne dersiniz?) ifadesi, biri ile istişare ettiğin zaman kullandığın *emertühû* fiili ve onun sana istişarede bir görüş önerdiği zaman kullandığın *fe-emeranî bi-kezâ* ifadelerinden alınmıştır. Bir görüşe göre bu söz [O halde, ne dersiniz?] Firavun'un sözü olup ileri gelenler ona “Şüphesiz, bu usta
5 bir büyücü! Sizi yurdunuzdan çıkarmak istiyor.” dedikleri zaman söylemiştir. Sanki onlara “O halde, ne dersiniz?” denilince onlar da “Onu ve kardeşini alı-
koy.” demişlerdir. *Erci'hu ve ehâhu*, “Bu ikisini geri bırak, onlar hakkında ka-
naatin oluşuncaya ve durumlarını gözden geçirinçeye kadar beklet.” demektir;
10 “onları hapsedi” anlamında olduğu da söylenmiştir. Hemze ile *erci'hu* şeklinde okunduğu gibi *ercih* şeklinde de okunmuştur. İlki *erce'ehu* (أرجأ ; onu bekletti) fiilinden, ikincisi de *ercâhu* (أرجاه ; ona umut verdi) fiilinden türemiştir.

113. Sihirbazlar Firavun'a geldiler... Dediler ki: “Galip gelen biz olursak, bize bir ödül var değil mi?”

114. “Evet” dedi; “ayrıca şüphesiz benim gözdelerimden olacaksınız!”

- [1606] **Şayet** وَجَاءَ السَّحَرَةُ فِرْعَوْنَ فَقَالُوا (Sihirbazlar Firavun'a geldiler ve dedi-
ler ki) buyrulsa olmaz mıydı?” **dersen şöyle derim:** Bu ifade bir kişinin “Peki, gel-
diklerinde ne dediler?” şeklinde bir soru sormuş olduğu varsayılarak bu soruya ce-
vaben “Dediler ki bize bir ödül var değil mi?” şeklinde söylenmiştir. *Ecr^{am}* galibiyet
ödülü demektir. *أَنْ لَنَا لَأَجْرًا* (bize bir ödül var değil mi?) ifadesi haber formunda ve
20 büyük ödülün zaten var olduğu, olmasının zorunlu olduğu anlamında *أَنْ لَنَا لَأَجْرًا*
şeklinde de okunmuştur ki “Bize mutlaka bir ödül olmalı.” demiş olmaktadırlar. *Ecr^{am}* kelimesinin nekire olması, ödülün büyüklüğünü ifade etmek içindir. Nite-
kim Araplar, *inne le-hû le-ibil^{en}* (Bir sürü devesi var!) ve *inne le-hû le-ğanem^{en}* (Bir
sürü koyunu var!) ifadelerinde nekire kelime kullanarak çokluk anlamı kastederler.
25 [1607] **Şayet** “Şüphesiz benim gözdelerimden olacaksınız” ifadesi neye
ma'tûftur?” **dersen şöyle derim:** Hazfedilmiş bir başka ifadeye ma'tûftur ki soru-
daki muhakkak anlamı veren harf [Lâm] o hazf edilmiş ifadenin yerini tutmak-
tadır. Sanki onların “Bizim için herhalde bir ödül vardır?” şeklindeki ifadelerine
karşılık “Size elbette ödül var ve sizler gerçekten benim gözdelerimden olacaksı-
30 nız.” denilmiştir. Bununla Firavun şunu kasdetmiştir: Sizi ödüllendirmekle kal-
mayacağım, ödülle beraber size öyle bir şey vereceğim ki ödül onun yanında az
kalır; o da bana yakın olmak ve tâzim görmektir. Çünkü ödül alan, ancak ödül-
le birlikte saygı görüp, yüceltilirse memnun olur. Rivayete göre Firavun onlara
“Huzuruma ilk giren ve en son çıkanlar siz olacaksınız” demiş. Bir başka rivayete
35 göre sihirbazların liderlerini ve üstatlarını çağırıp “Ne ustalıklar sergilediniz ba-
kalım?” diye sorunca “Ona yeryüzünde yaşayan sihirbazlardan hiçbirinin altın-
dan kalkamayacağı bir ‘numara’ yaptık! Bu sihre ancak gökten gelen bir emirle
karşı konulabilir... ki bunun altından da biz kalkamayız!” demişler.

[١٦٠٥] وقولهم: {فَمَاذَا تَأْمُرُونَ} من أمرته فأمرني بكذا، إذا شاورته فأشار عليك برأي. وقيل: {قَالَ فَمَاذَا تَأْمُرُونَ} من كلام فرعون؛ قاله للملأ لما قالوا له: {إن هذا لساحر عليم يريد أن يخرجكم}. كأنه قيل: فماذا تأمرون؟ قالوا: أرجئه وأخاه. ومعنى أرجئه وأخاه: أخرهما وأصدرهما عنك، حتى ترى رأيك فيهما وتدبر أمرهما. وقيل: احبسهما. وقرئ «وَأَرْجِئُهُ»، بالهمزة؛ «وَأَرْجِه»، من أرجأه وأرجاه. ٥

١١٣- ﴿وَجَاءَ السَّحَرَةُ فِرْعَوْنَ قَالُوا إِنَّ لَنَا لَأَجْرًا إِن كُنَّا نَحْنُ الْغَالِبِينَ﴾

١١٤- ﴿قَالَ نَعَمْ وَإِنَّكُمْ لَمِنَ الْمُقَرَّبِينَ﴾

[١٦٠٦] فإن قلت: هلا قيل: وجاء السحرة فرعون فقالوا؟ قلت: هو على تقدير سائل سأل: ما قالوا إذ جاءوه؟ فأجيب بقوله {قَالُوا إِنَّ لَنَا لَأَجْرًا}، أي جعلنا على الغلبة. وقرئ «إِنَّ لَنَا لَأَجْرًا» على الإخبار وإثبات الأجر العظيم وإيجابه؛ كأنهم قالوا: لا بد لنا من أجر. والتنكير للتعظيم، كقول العرب: إنَّ له لإبلاً، وإنَّ له لغنماً، يقصدون الكثرة. ١٠

[١٦٠٧] فإن قلت: {وَإِنَّكُمْ لَمِنَ الْمُقَرَّبِينَ} ما الذي عطف عليه؟ قلت: هو معطوف على محذوف سدّ مسدّه حرف الإيجاب، كأنه قال إيجاباً لقولهم: إن لنا لأجراً: نعم إنَّ لكم لأجراً، وإنكم لمن المقربين، أراد: إني لأقتصر بكم على الثواب وحده، وإنَّ لكم مع الثواب ما يقل معه الثواب، وهو التقريب والتعظيم، لأنَّ المثاب إنما يتنهأ بما يصل إليه ويغتنب به إذا نال معه الكرامة والرفعة. وروي أنه قال لهم: تكونون أول من يدخل وآخر من يخرج. وروي أنه دعا برؤساء السحرة ومعلميهم فقال لهم: ما صنعتكم؟ قالوا قد علمنا سحرًا لا يطيقه سحرة أهل الأرض، إلا أن يكون ٢٠ أمراً من السماء فإنه لا طاقة لنا به.

[1608] Rivayete göre sihirbazlar seksen bin kişiymiş. Yetmiş bin kişi oldukları, otuz küsur bin kişi oldukları da söylenmiştir. Rivayetler farklılık arz etmekte, kiminde sayı çok kiminde ise az olarak ifade edilmektedir. Yine, sihirbazları Ninovalı iki Mecûsînin eğittiği; ayrıca, Firavun'un "Mûsâ'yı ancak onun yaptığı türden bir şeyle, yani sihirle yenebiliriz." dediği söylenmektedir.

115. Dediler ki: "Ey Mûsâ! İlk sen mi hünerini ortaya koyarsın, yoksa ilk ortaya koyanlar biz mi olalım?"

116. "İlkin siz koyun" dedi... Ne zaman ki koydular; halkın gözünü boyadılar ve onlara gözdağı verdiler... Hâsılı; muazzam bir sihir gösterisi sundular!..

117. Biz de Mûsâ'ya: "Asanı ortaya koy" diye vahyettik... Bir de ne görsünler; onların uydurduklarını yakalayıp yutmuyor mu?!

118. Böylece gerçek ortaya çıktı ve büyücülerin yapmakta oldukları şeyler boşa gitti.

119. İşte o an, mağlup oldular ve küçük düştüler.

120. Sihirbazlar ise secdeye kapandılar.

121. Şöyle dediler: "Biz Âlemlerin Rabbi'ne iman ettik."

122. "Yani, Mûsâ ve Hârûn'un Rabbine..."

[1609] Seçim hakkını Mûsâ *Aleyhisselâm*'a bırakmaları, sanatkârların müsabaka esnasında yaptıkları, tartışmaya başlamadan önce münazaracıların ve güreşe başlamadan önce pehlivanların yaptıkları gibi, güzel bir adab-ı muâşeretir.

[1610] "Yoksa ilk ortaya koyanlar biz mi olalım?" şeklindeki sözleri kendilerinin önce başlamak istediklerine delâlet etmektedir. Zira bu ifadede [مُتَوَكِّرُونَ] muttasıl zamir [تَعْنِ] ile tekit edilmiş ve haber marife kelime ile ifade edilmiştir. Ya da buna delâlet eden şey, haberin marife olarak kullanılması ve araya fasıl zamiri sokulmasıdır. Mûsâ *Aleyhisselâm* ise onları önemsemediğini, ciddiye almadığını, sahip olduğu semavî desteğe olan güveninin tam olduğunu, mucizenin hiçbir sihirle asla yenilemeyeceğini göstermek üzere, isteklerine cevap vererek önceliği onlara bırakmıştır.

[١٦٠٨] وروي أنهم كانوا ثمانين ألفاً. وقيل: سبعين ألفاً، وقيل: بضعة وثلاثين ألفاً. واختلفت الروايات، فمن مقلٍ ومن مكثٍ. وقيل: كان يعلمهم مجوسيان من أهل نينوى. وقيل: قال فرعون: لا تغالب موسى إلا بما هو منه، يعني السحر.

١١٥- ﴿قَالُوا يَا مُوسَى إِمَّا أَنْ تُلْقِيَ وَإِمَّا أَنْ نَكُونَ نَحْنُ الْمُلْقِينَ﴾

٥- ١١٦- ﴿قَالَ أَلْقُوا فَلَمَّا أَلْقَوْا سَحَرُوا أَعْيُنَ النَّاسِ وَاسْتَرْهَبُوهُمْ وَجَاءُوا بِسِحْرِ عَظِيمٍ﴾

١١٧- ﴿وَأَوْحَيْنَا إِلَى مُوسَى أَنْ أَلْقِ عَصَاكَ فَإِذَا هِيَ تَلْقَفُ مَا يَأْفِكُونَ﴾

١١٨- ﴿فَوَقَعَ الْحَقُّ وَبَطَلَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾

١١٩- ﴿فَغَلَبُوا هُنَالِكَ وَانْقَلَبُوا صَاغِرِينَ﴾

١٠- ١٢٠- ﴿وَأَلْقَى السَّحَرَةُ سَاجِدِينَ﴾

١٢١- ﴿قَالُوا آمَنَّا بِرَبِّ الْعَالَمِينَ﴾

١٢٢- ﴿رَبِّ مُوسَى وَهَارُونَ﴾

[١٦٠٩] تخييرهم إياه أدب حسن راعوه معه، كما يفعل أهل الصناعات إذا التقوا؛ كالمتناظرين، قبل أن يتخاوضوا في الجدل، والمتصارعين قبل أن يتآخذوا للصراع.

١٥- [١٦١٠] وقولهم: {وَإِمَّا أَنْ نَكُونَ نَحْنُ الْمُلْقِينَ} فيه ما يدل على رغبتهم في أن يلقوا قبله من تأكيد ضميرهم المتصل بالمنفصل وتعريف الخبر، أو تعريف الخبر وإحكام الفصل. وقد سوَّغ لهم موسى ما تراغبوا فيه ازدراء لشأنهم، وقلة مبالاة بهم. وثقة بما كان بصده من التأييد السماوي، وأن المعجزة لن يغلبها سحر أبداً.

[1611] “Halkın gözünü boyadılar” hile ve aldatmacalarla onlara bir şeyler gösterdiler; bazı şeyleri hakikatte olduğundan farklı bir şekilde sundular ve onları yanılttılar. Nitekim Allah Teâlâ “Sihirleri yüzünden, ipleri ve değnekleri, kendisine gerçekten koşuyorlarmış gibi gelmeye başladı.” [TâHâ 20/66] buyurmuştur. -Rivayete göre ortaya birtakım ipler, urganlar, uzun kalaslar atmışlar ve bunlar bir anda, ortalığı adeta doldurmuş ve üst üste binmiş yılanlar şeklinde görünmüştür. - “Millete gözdağı verdiler”, terör estirdiler, adeta korkmalarını bilhassa istediler. Hâsılı; *sihir babında* “*muazzam* bir sihir gösterisi sundular!..” Rivayete göre iplerini ve kalaslarını boyalarla renklendirerek, onlara adeta hareketliymiş gibi bir görüntü vermişlerdir. İp ve kalaslarda cıva kullandıkları da söylenir.

[1612] مَا يَأْفِكُونَ (onların uydurduklarını) ifadesindeki Mâ, ism-i mevsûl ya da mastar Mâsıdır. *Mâ ye'fikûnehû* “sayesinde hakkı batıla çevirdikleri, yalanı gerçek gibi gösterdikleri şeyleri” demektir; ya da *ifk* [masdar] *me'fûk* [ism-i mef'ûl] anlamında olmak üzere *ifkehum* (uydurmalarını) anlamındadır. Rivayete göre Mûsâ *Aleyhisselâm*'ın asası bunların vadi dolusu kalas ve ipini yuttuğu ve Mûsâ *Aleyhisselâm* onu eline alınca tekrar eskisi gibi bir asaya dönüştüğü zaman, Allah Teâlâ, kudretiyle o büyük nesneleri yok etmiş ya da görünmez parçalara ayırmış; sihirbazlar da “Bu bir sihir olsaydı bizim iplerimiz ve sopalarımız geri de kalır; [yok olmazlardı!]” demişler.

[1613] “Böylece gerçek ortaya çıktı” *Vaka'a* fiili sübut kazandı; iyice yerleşti anlamındadır. Tefsirdeki bid'at yorumlardan biri de bu ifadenin, *fe-vaka'a kulûbehum* (onların kalplerinde tesir etti) şeklinde anlaşılmasıdır. Bu yorum, Arapların *fe'z'in vekî'in* (keskin balta) şeklindeki sözlerinden alınmıştır.

[1614] “İşte o an, mağlup oldular ve küçük düştüler” yenildiler ve zelil hale geldiler. “Sihirbazlar ise secdeye kapandılar.” Sanki biri onları secdeye fırlatmış gibi şiddetli bir şekilde hemen yere kapanıp secde ettiler. Onların, gördüklerinden dolayı kendilerini tutamayıp, sanki fırlatılmış gibi secdeye kapandıkları söylenmiştir. Katâde b. Di'âme es-Sedûsî'nin [v. 117/735], “Günün başında kâfirdiler, sihirbazdılar; günün sonunda ise *birr* sahibi birer şehit oldular!” dediği; Hasan-ı Basrî'nin ise “Müslüman olarak doğup Müslümanlar arasında yetişmiş birinin dinini üç kuruşa sattığını görürsün. Ama bu kâfirler küfür üzere yetiştikleri halde, canlarını Allah yolunda feda etmişlerdir.” dediği nakledilmiştir.

123. Firavun dedi ki: “Ben size izin vermeden ona iman ettiniz hâ?! Doğrusu bu, halkını şehirden çıkarmak için kurduğunuz bir tuzaktır. Fakat yakında göreceksiniz!..”

[١٦١١] {سَحَرُوا أَعْيُنَ النَّاسِ} أروها بالحيل والشعوذة وخيلوا إليها ما الحقيقة بخلافه، كقوله تعالى {يُخَيِّلُ إِلَيْهِ مِنْ سِحْرِهِمْ أَنَّهَا تَسْعَى} [طه: ٦٦].
روي أنهم ألقوا حبلاً غلاظاً وخشباً طوالاً، فإذا هي أمثال الحيات، قد ملأت الأرض وركب بعضها بعضاً. {وَاسْتَرْهَبُوهُمْ} وأرهبوهم إرهاباً شديداً، كأنهم ٥ استدعوا رهبتهم {بِسِحْرِ عَظِيمٍ} في باب السحر. روي أنهم لونوا حبالهم وخشبهم وجعلوا فيها ما يوهم الحركة. قيل: جعلوا فيها الزئبق.

[١٦١٢] {مَا يَأْفِكُونَ} ما موصولة أو مصدرية، بمعنى: ما يافكونه، أي يقلبونه عن الحق إلى الباطل ويزوؤونه؛ تسمية للمأفوك بالإفك. روي أنها لما تلقفت ملء الوادي من الخشب والحبال رفعها موسى. أو إفكهم فرجعت عصى كما ١٠ كانت، وأعدم الله بقدرته تلك الأجرام العظيمة أو فرقها أجزاء لطيفة قالت للسحرة: لو كان هذا سحراً لبقيت حبالنا وعصيئنا.

[١٦١٣] {فَوَقَعَ الْحَقُّ} فحصل وثبت. ومن بدع التفاسير: فوقع قلوبهم، أي فائز فيها، من قولهم: فأس وقيع.

[١٦١٤] {وَانْقَلَبُوا صَاغِرِينَ} وصاروا أذلاء مبهوتين. {وَأُلْقِيَ السَّحَرَةُ} ١٥ وخزوا سجداً كأنما ألقاهم ملق لشدة خروهم. وقيل: لم يتمالكوا مما رأوا، فكأنهم ألقوا. وعن قتادة: كانوا أول النهار كفاراً سحرة؛ وفي آخره شهداء بررة. وعن الحسن: تراه ولد في الإسلام ونشأ بين المسلمين يبيع دينه بكذا، وكذا، وهؤلاء كفار نشأوا في الكفر، بذلوا أنفسهم لله.

١٢٣- «قَالَ فِرْعَوْنُ آمَنْتُمْ بِهِ قَبْلَ أَنْ آذَنَ لَكُمْ إِنَّ هَذَا لَمَكْرٌ مَكْرَتُمُوهُ فِي

٢٠ الْمَدِينَةِ لَتُخْرِجُوا مِنْهَا أَهْلَهَا فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ»

124. “Ellerinizi ve ayaklarınızı teker teker çaprazlama kestireyim sonra da hepinizi astırayım da!”

[1615] *أَمْسُكُمْ بِهِ* ifadesi haber formunda olup “Bu çirkin işi yaptınız hâ?!” anlamında bir kınama ve azarlamadır. Bu ifade soru harfi ile *e-âmentüm* (iman ettiniz, öyle mi?) şeklinde de okunmuştur ki bu durumda anlamı [sormak değil] inkâr ve yadırgamadır.

[1616] “Doğrusu bu, halkını şehirden çıkarmak için kurduğunuz bir tuzaktır.” Bu yaptığınız, bir hile olup bu hileyi Mûsâ ile birlikte Mısır’dan çöle çıkmadan önce planladınız; belli bir amaç uğruna bu konuda anlaştınız ki bu amaç da Kıptileri Mısır’dan çıkarmak ve burada İsrâiloğullarını yerleştirmektir. -Firavun’un bu sözleri insanları yönlendirmeye, onların sihirbazlara uyup iman etmelerine engel olmaya yönelikti.- Rivayete göre Mûsâ *Aleyhisselâm* sihirbazların en büyüğüne “Sana galip gelirim bana inanacak mısın?” diye sormuş; o da “Hiçbir sihirle alt edilemeyecek bir sihir yapacağım! Yine de galip gelersen, kesinlikle sana inanacağım!” demiş; Firavun da bunları duymuş. İşte bu sözlerini de bunun için söylemiştir.

[1617] “Fakat yakında göreceksiniz!..” Bu bir tehdit olup önce bu şekilde genel bir ifadeyle söylenmiş; ardından da “ellerinizi ve ayaklarınızı teker teker çaprazlama kestireyim; sonra da hepinizi astırayım da!..” ifadesiyle tafsilatlandırılmıştır. *لَأَقْطَعَنَّ* kelimesi *le-ekta’anne* (kopartayım) şeklinde tahfif ile okunmuştur. *ثُمَّ لَأَصْلَبَنَّكُمْ* de tahfif ile okunmuştur. *مِنْ خِلَافٍ* (çaprazlama) her birinden bir tarafını demektir. El ve ayakları bu şekilde çaprazlama kesme ve asma cezasını ilk kez Firavun’un verdiği söylenir.

125. Dediler ki: “[Önemi yok!] Biz zaten Rabbimize dönmekteyiz.”

25 **126. “Biliyoruz; sen bizi sırf Rabbimizin mucizeleri geldiğinde onlara iman ettik diye cezalandırmaya çalışıyorsun!.. Ya Rabbi! Üzerimize sabır yağdır ve [sadece Sana] teslimiyet gösteren kimseler olarak al canımızı!”**

[1618] “Biz zaten Rabbimize dönmekteyiz” ifadesi birkaç şekilde anlaşılabilir: 30 * “Biz ölümü umursamıyoruz. Çünkü ölersek Rabbimize ve O’nun rahmetine kavuşup senden ve seninle yüz yüze bakmaktan kurtulacağız” demek istemişlerdir.

* Hesap günü Allah’a dönerek huzuruna çıkacağız ve maruz kaldığımız bu şiddetli cezanın, çaprazlama kesilme ve asılmanın ödülünü O bize orada verecek.

35 * [Sen dâhil] hepimiz, Allah’a döneceğiz ve O, aramızda hükmedecek.

١٢٤- ﴿لَأَقْطَعَنَّ أَيْدِيَكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ مِنْ خِلَافٍ ثُمَّ لَأُصَلِّبَنَّكُمْ أَجْمَعِينَ﴾

[١٦١٥] {آمَنْتُمْ بِهِ} على الإخبار، أي فعلتم هذا الفعل الشنيع، توبيخاً لهم وتقريعاً. وقرئ «أأمتم»، بحرف الاستفهام، ومعناه الإنكار والاستبعاد.

[١٦١٦] {إِنَّ هَذَا لَمَكْرٌ مَكْرُتُهُمْ فِي الْمَدِينَةِ} إن صنعكم هذا لحيلة احتلتموها ٥ أنتم وموسى في مصر قبل أن تخرجوا إلى هذه الصحراء قد تواطأتم على ذلك لغرض لكم، وهو أن تخرجوا منها القبط وتُسكنوها بني إسرائيل. وكان هذا لكلام من فرعون تمويتها على الناس لئلا يتبعوا السحرة في الإيمان. وروي أن موسى عليه السلام قال للساحر الأكبر: أتؤمن بي إن غلبتك؟ قال: لآتين بسحر لا يغلبه سحر! وإن غلبتني لأومنن بك، وفرعون يسمع، فلذلك قال ما قال.

١٠ [١٦١٧] {فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ} وعيد أجمله ثم فصله بقوله {لَأَقْطَعَنَّ}. وقرئ «لَأَقْطَعَنَّ» بالتخفيف، وكذلك {ثُمَّ لَأُصَلِّبَنَّكُمْ}. {مِنْ خِلَافٍ} من كل شق طرفاً. وقيل: إن أول من قطع من خلاف وصلب لفرعون.

١٢٥- ﴿قَالُوا إِنَّا إِلَى رَبِّنَا مُنْقَلِبُونَ﴾

١٥ ١٢٦- ﴿وَمَا تَنْقِمُ مِنَّا إِلَّا أَنْ آمَنَّا بِآيَاتِ رَبِّنَا لَمَّا جَاءَتْنا رَبَّنَا أَفْرِغْ عَلَيْنَا صَبْرًا وَتَوَفَّنَا مُسْلِمِينَ﴾

[١٦١٨] {إِنَّا إِلَى رَبِّنَا مُنْقَلِبُونَ} فيه أوجه؛ أن يريدوا: إنا لا نبالي بالموت لانقلابنا إلى لقاء ربنا ورحمته وخلاصنا منك ومن لقاءك؛ أو نقلب إلى الله يوم الجزاء فيثيبنا على شدائد القطع والصلب؛ أو إنا جميعاً، يعنون أنفسهم وفرعون، نقلب إلى الله فيحكم بيننا؛

*Biz önünde sonunda mutlaka ölüp Allah'ın huzurunda toplanacağız; yani sen bize zaten mecburen yaşayacağımız şeyden başkasını yapamazsın.

[1619] “Biliyoruz; sen bizi sırf Rabbimizin mucizeleri geldiğinde onlara iman ettik diye cezalandırmaya çalışıyorsun!..” Yani bizde kınadığın tek şey, Allah'ın âyetlerine iman etmiş olmamızdır. Bu sözleriyle “Sen bizde aslında bütün övünç vesilelerinin aslı olan bir özelliği, yani *imanı* ayıplıyorsun” demek istemişlerdir. Bunun benzeri şairin şu ifadesinde söz konusudur:

Hiçbir kusurları yok [düşman birliklerini doğarken örselenen] kılıçlarından gayrı!

[1620] أَفْرُغْ عَلَيْنَا صَبْرًا yani bize geniş bir sabır bahşet, sabrı bize bolca ver ki suyun boşaldığı gibi üzerimize taşsın ve bizi sabra gark etsin. Selefden birinin şöyle dediği nakledilir: “Biriniz kardeşinin utanıp sıkılacağı şeyleri onun yanında konuşup durur (*le-yufriğü 'alâ ahîhi zenûb^{en}*); yani adamı yerin dibine sokar sonra da ‘Seninle şakalaşıyordum yahu!’ der [Böyle şey olmaz!]” أَفْرُغْ عَلَيْنَا صَبْرًا ifadesi, “bizi günah kirlerinden arındırıp tertemiz edecek olan şeyi dök üzerimize -yani bize Firavun’un tehdit ettiği cezalar karşısında dayanma gücü ver” anlamında da olabilir. Zira onlar, sabrederek, [yalpalamadan] dosdoğru gittikleri takdirde bunun kendileri için bir arınma vesilesi olduğunu bilmekteydiler. “[Sadece sana] teslimiyet gösteren” yani İslâm'da sebat eden “kimseler olarak al canımızı!”

127. Firavun kavminin ileri gelenleri; “Musa’yı ve kavmini, seni ve tanrılarını terk edip de ülkede bozuculuk yapsınlar diye mi bırakıyorsun?!” dediler. Dedi ki: “Oğullarını (yeniden) teker teker öldürtür, kadınlarını sağ bırakırız; şüphesiz, onların üzerinde ezici bir güce sahibiz.”

[1621] وَيَذَرَكْ (seni terk etsin) ifadesi لِيُفْسِدُوا (bozuculuk yapsınlar diye) ifadesine ma'tûftur. Çünkü Firavun onları yanında tutmayıp bırakırsa; ve bu, kendilerinin bozuculuk olduğunu iddia ettikleri sonuca ve onun, Firavun'u da ilahlarını da terk etmesine müncer olursa, o zaman Firavun, onları adeta ‘bu sebeple serbest bırakmış’ olacaktır. Ya da bu ifade, soruya Vav ile başlayarak verilmiş bir cevaptır. Nitekim soruya Fâ ile başlayan bir ifadeyle cevap verildiği gibi Vav ile başlayan ifadeyle de cevap verilebilmektedir. Şair Hutay'a'nın [v. 59/678] şu beyti buna örnektir:

Komşunuz değil miydim ben sizin?!

Sevgi ve kardeşlik olmalıydı aramızdaki...

أو إنا لا محالة ميتون منقلبون إلى الله، فما تقدر أن تفعل بنا إلا ما لا بد لنا منه.

[١٦١٩] {وَمَا تَنْقِمُ مِنَّا إِلَّا أَنْ آمَنَّا} وما تعيب منا إلا الإيمان بآيات الله. أرادوا:

وما تعيب منا إلا ما هو أصل المناقب والمفاخر كلها، وهو الإيمان. ومنه قوله:

وَلَا عَيْبَ فِيهِمْ غَيْرَ أَنْ سُوِفَهُمْ [بِهِنَّ فُلُوقٌ مِنْ قِرَاعِ الْكُتَّابِ]

٥ [١٦٢٠] {أَفْرِغْ عَلَيْنَا صَبْرًا} هب لنا صبرًا واسعًا، وأكثره علينا حتى يفيض

علينا ويغمرنا؛ كما يفرغ الماء فراغًا. وعن بعض السلف: إن أحدكم ليفرغ على

أخيه ذنوبًا ثم يقول: قد مازحتك، أي يغمره بالحياء، والخجل. أو صب علينا

ما يطهرنا من أوضار الآثام، وهو الصبر على ما توعدنا به فرعون، لأنهم علموا

أنهم إذا استقاموا وصبروا كان ذلك مطهرة لهم {وَتَوَفَّنَا مُسْلِمِينَ} ثابتين على

١٠ الإسلام.

١٢٧- ﴿وَقَالَ الْمَلَأُ مِنْ قَوْمِ فِرْعَوْنَ أَتَنْذَرُ مُوسَى وَقَوْمَهُ لِيُفْسِدُوا فِي

الْأَرْضِ وَيَذَرَكَ وَآلِهَتِكَ قَالَ سَتُقَتِّلُ أَبْنَاءَهُمْ وَنَسْتَحْيِي نِسَاءَهُمْ وَإِنَّا فَوْقَهُمْ

قَاهِرُونَ﴾

[١٦٢١] {وَيَذَرَكَ} عطف على {لِيُفْسِدُوا}، لأنه إذا تركهم ولم يمنعهم، وكان

١٥ ذلك مؤديًا إلى ما دعوه فسادًا وإلى تركه وترك آلهته، فكأنه تركهم لذلك. أو هو

جواب للاستفهام بالواو كما يجاب بالفاء، نحو قول الحطيئة:

أَلَمْ أَكُ جَارُكُمْ وَيَكُونُ بَيْنِي ❀ وَبَيْنَكُمْ الْمَوَدَّةُ وَالْإِخَاءُ

وَيَذَرُكَ (seni terk edip) ifadesinin mansup olması ise başında gizli bir *En* bulunması nedeniyledir ki bu gizli edat yerine konulduğunda cümlelerin takdiri, *e-yekûnu minke terku Mûsâ ve yekûne terkuhû iyyâke ve âliheteke* (yani senden Musa'yı serbest bırakma eylemi sadır olsun da, ondan da seni ve senin ilahlarını terketme eylemi sadır olsun diye mi?) şeklindedir. وَيَذَرُكَ ifadesi أَتَذَرُ مُوسَى [Musa'yı bırakıyor musun?] ifadesine atfen merfû' olarak *ve yezeruke* şeklinde de okunmuştur ki bu durumda mâna, *e-tezeruhû ve e-yezeruke* [sen onu, seni terketsin diye mi serbest bırakıyorsun?] yani "onu bunun için serbest bırakıyorsun!" şeklinde olur. Bir diğer ihtimal de bu ifadenin yeni bir cümle başı ya da *ve huve yezeruke ve âliheteke* (O seni ve ilahlarını terkettiği halde sen onu serbest bırakıyorsun!?) şeklinde hal ifadesi olmasıdır. Hasan-ı Basrî cezm ile *ve yezerke* şeklinde okumuştur ki bu durumda; [öncesindeki mansup *li-yufsidû* ifadesi cezimli] *yufsidû* anlamında olmaktadır; tıpkı -sanki [öncesinde cezimle] وَأَكْرَمُ مِنَ الصَّالِحِينَ [Münâfikûn 63/10] denmesi gibi. [Oysa ifade *fe-assaddeka* şeklinde mansuptur.] Enes b. Mâlik [v. 93/712] Nûn ve nasp ile *ve nezerake* (seni bırakalım diye) şeklinde okumuştur ki mânası; "Bizi sana kulluktan alıkoyup kulluğunu terk etmemize sebep olsun diye" şeklindedir. İfade, "seni de, sana *kulluk etmeyi* de bıraksınlar" anlamında *ve yezerake ve îlaheteke* şeklinde de okunmuştur.

[1622] Rivayete göre sihirbazlarla birlikte altı yüz bin kişi iman ettiği için bu sözü söylemişler ve böylece ülkede fesat çıkacağını, saltanatı kaybedeceklerini düşünmüşlerdir. Söylendiğine göre Firavun, halkı için putlar yaptırmış ve tıpkı putperestlerin "Biz bunlara sadece bizi Allah'a yaklaştırsınlar diye tapıyoruz." [Zümer 39/3] dedikleri gibi, o da insanların kendisine yaklaşmaları için o putlara tapınmalarını istemiş ve bu sebeple "Sizin en yüce Rabbiniz benim!" [Nâzi'ât 79/24] demiştir.

[1623] سَنُقَتِّلُ أَبْنَاءَهُمْ (Oğullarını [yeniden] teker teker öldürtürüz!) yani daha önce evlatlarını öldürerek kendilerine çektirdiklerimizi yine çektiririz ve böylece, ezici güç ve iktidarın hâla bizde olduğunu, kendilerinin de eskiden olduğu gibi emrimiz altında olduklarını, Musa'nın galibiyetinin bizim hâkimiyetimiz ve egemenliğimizi en küçük bir şekilde sarsmadığını anlarlar; bu da halkı, Musa'nın, münecim ve kâhinlerin 'saltanatımızın ellerinde son bulacağı kişi olarak müjdeledikleri çocuk' olduğunu düşünmeye ve ona tâbi olarak bize itaatten geri durmaya sevketmez; herkes bu çocuğun daha dünyaya gelmediğini, beklendiğini düşünür.

والنصب بإضمام «أن»، تقديره: أكون منك ترك موسى، ويكون تركه إياك وألهتك. وقرئ «ويدرك وألهتك» بالرفع عطفاً على {أُتذَرِ موسى}، بمعنى: أُنذره وأيدرك، يعني: تطلق له ذلك. أو يكون مستأنفاً أو حالاً على معنى: أُنذره وهو يدرك وألهتك. وقرأ الحسن «ويدرك» بالجزم، كأنه قيل: يفسدوا، كما قرئ: {وَأَكُنْ مِنَ الصَّالِحِينَ} [المنافقون: ١٠]. كأنه قيل: «أَصْدَقُ». وقرأ أنس رضي الله عنه «ونذرك»، بالنون والنصب، أي يصرفنا عن عبادتك فنذرها. وقرئ «ويدرك وإلهتك»، أي عبادتك.

[١٦٢٢] وروي أنهم قالوا له ذلك، لأنه وافق السحرة على الإيمان ستمائة ألف نفس، فأرادوا بالفساد في الأرض ذلك وخافوا أن يُغلبوا على الملك. وقيل: صنع فرعون لقومه أصناماً وأمرهم أن يعبدوها تقرباً إليه كما يعبد عبدة الأصنام الأصنام، ويقولون: ليقربونا إلى الله زلفى، ولذلك قال: أنا ربكم الأعلى. [النازعات: ٢٤]

[١٦٢٣] {سَنُقَاتِلُ أِبْنَاءَهُمْ} يعني سنعيد عليهم ما كنا محناهم به من قتل الأبناء، ليعلموا أنا على ما كنا عليه من الغلبة والقهر، وأنهم مقهورون تحت أيدينا كما كانوا، وأن غلبة موسى لا أثر لها في ملكنا واستيلائنا، ولئلا يتوهم العامة أنه هو المولود الذي أخبر المنجمون والكهنة بذهاب ملكنا على يده، فيشطهم ذلك عن طاعتنا ويدعوهم إلى اتباعه، وأنه منتظر بعد.

128. Musa, kavmine dedi ki: “Allah’tan yardım isteyin ve sabredin. Şüphesiz arz Allah’ındır; O, kullarından dilediğini oraya mirasçı kılar. Âkıbet müttakîlerindir.”

129. (Sızlanarak): “Sen bize gelmeden önce de geldikten sonra da hep eziyet gördük.” dediler. Dedi ki: “Belki Rabbiniz, düşmanınızı helâk edecek ve sizi bu bölgede onların yerine getirerek sizin nasıl davrandığınıza bakacak?!”

[1624] “Musa, kavmine dedi ki: Allah’tan yardım isteyin.” Firavun “Oğullarını (yeniden) teker teker öldürtürüz” dediği zaman insanlar korktular; Musa *Aleyhisselâm* da insanları teskin ve teselli etmek, onlara zafer vaadinde bulunmak, Yüce Allah’ın İsrâîloğullarına vaadi olan Kıptîlerin helâki ve memleketlerinin kendilerine miras kalması müjdelerini hatırlatmak üzere bu sözü söyledi.

[1625] **Şayet** “Neden âyetin başında Vav yer almamakta fakat bir öncekinin başında yer almaktadır?” **dersen şöyle derim:** Bu yeni başlamış bir cümledir, [Vav’lı olan] وَقَالَ الْمَلَأُ [A’râf 7/127] cümlesi ise daha öncesindeki قَالَ الْمَلَأُ مِنْ قَوْمٍ فِرْعَوْنَ cümlesine ma’tûftur.

[1626] “Şüphesiz arz Allah’ındır” ifadesindeki اَرْضْ kelimesinin başındaki Lâm-ı tarif mâhutluk bildiriyor olabilir ki bu durumda arz ile Mısır kastedilmiş olur. Nitekim وَأَوْزَنَّا الْأَرْضَ (“Bizi bu arza vâris kılan [Allah’a...]” [Zümer 39/74]) ifadesinde de böyledir¹⁰¹. Ama cins anlamı da ifade edebilir; bu durumda Mısır da buna dâhil olur; çünkü sonuçta Mısır da yeryüzü cinsindendir. Bu tıpkı Damra’nın; [oğlu Şıkka’yı görmeden önce kendisi hakkındaki haberlerden dolayı ona hayranlık duyup da yakından görünce küçümseyip “Mu’aydi’yi işitmen, onu görmenden daha hayırlı.” diyen Münzir b. İmru’ül-Kays’a [v. 578] verdiği cevapta geçen]

inneme’l-mer^{ku} bi-asğarayhi (insan ancak iki küçük uzvuyla [kalbi ve diliyle] insandır)

sözünde *el-mer^{ku}* (insan) ifadesini cins ifade eden Lâm-ı tarif ile kullanması, fakat maksadının kendisini buna öncelikli olarak dâhil etmek olması gibidir.

[1627] “Âkıbet müttakîlerindir.” Bu ifade, övgüye değer sonucun gerek İsrâîloğullarından gerek Kıptîlerden olan müttakîler için olacağının ve ilâhî iradenin hepsini kapsadığının müjdesidir. Bu ifade Übeyy b. Kâ’b [v. 33/654] ve İbn Mes’ûd [v. 32/653] tarafından *el-arda* atfedilip mansup olarak *ve’l-’âkıbet li’l-müttakîn* (yani Arz da, müttakîlerin âkıbeti de Allah’a aittir) şeklinde okun-

muştur.

101 Belli bir *arz*, yani Cennet hakkında kullanılmıştır. / ed.

١٢٨- ﴿قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ اسْتَعِينُوا بِاللَّهِ وَاصْبِرُوا إِنَّ الْأَرْضَ لِلَّهِ يُورِثُهَا مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ﴾

١٢٩- ﴿قَالُوا أُوذِينَا مِنْ قَبْلِ أَنْ تَأْتِيَنَا وَمِنْ بَعْدِ مَا جِئْتَنَا قَالَ عَسَى رَبُّكُمْ أَنْ يُهْلِكَ عَدُوَّكُمْ وَيَسْتَخْلِفَكُمْ فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرَ كَيْفَ تَعْمَلُونَ﴾

٥ [١٦٢٤] { قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ اسْتَعِينُوا بِاللَّهِ } قال لهم ذلك، حين قال فرعون: سنقتل أبناءهم فجزعوا منه وتضجروا، يسكنهم ويسليهم، ويعدهم النصره عليهم، ويذكر لهم ما وعد الله بني إسرائيل من إهلاك القبط وتوريثهم أرضهم وديارهم.

[١٦٢٥] فإن قلت: لم أخليت هذه الجملة عن الواو وأدخلت على التي قبلها؟ قلت: هي جملة مبتدأة مستأنفة. وأما { وَقَالَ الْمَلَأُ } [الأعراف: ١٢٧] فمعطوفة على ما سبقها من قوله { قَالَ الْمَلَأُ مِنْ قَوْمِ فِرْعَوْنَ }.

[١٦٢٦] وقوله { إِنَّ الْأَرْضَ لِلَّهِ } يجوز أن تكون اللام للعهد ويراد أرض مصر خاصة، كقوله { وَأَوْرَثْنَا الْأَرْضَ } [الزمر: ٧٤]؛ وأن تكون للجنس فيتناول أرض مصر، لأنها من جنس الأرض، كما قال ضمرة:

١٥ إنما المرء بأصغريه،

فأراد بالمرء الجنس، وغرضه أن يتناوله تناولاً أولاً.

[١٦٢٧] { وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ } بشارة بأن الخاتمة المحموده للمتقين منهم ومن القبط، وأن المشيئة متناولة لهم. وقرأ «والعاقبة للمتقين» بالنصب أبي وابن مسعود، عطفًا على { الْأَرْضَ }.

[1628] “Sen bize gelmeden önce de, geldikten sonra da hep eziyet gördük!” Bu ifadeleriyle; Musa *Aleyhisselâm*’ın doğumundan önce başlayıp peygamber olduğu zamana kadar devam eden dönemde evlatlarının öldürülmesini ve bunun daha sonra tekrar başlarına gelmiş olmasını, köleleştirilmiş ve türlü hizmette çalıştırılmış, türlü azap ve eziyete maruz kalmış olmalarını dile getirmek istemektedirler. “Belki Rabbiniz, düşmanınızı helâk edecek.” Bu, Musa *Aleyhisselâm*’ın daha önce üstü kapalı olarak bildirdiği şeyin sarahaten ifade edilmesidir ki o da, Firavun’un helâki ve İsrâiloğullarının onun ardından Mısır diyarına sahip olmalarıdır.

10 [1629] “Sizin nasıl davrandığınıza bakacak” böylece içinizden ameli güzel olanla çirkin olanı, nimete şükredenle nankör olanı görecek, yaptıklarınıza göre size karşılık verecektir. Anlatıldığına göre Amr b. Ubeyd *Rahimehu’llâh* [v. 144/761], halife olmasından önce Mansûr’u [v. 158/775] ziyaret etmiş; sofrasında bir ya da iki çörek varmış. Mansûr, Amr için birkaç çörek daha getirmelerini istemiş, fakat getirecek çörek bulamamışlar. Amr da bu âyeti okumuş... Aradan bir süre geçip de Mansûr halife olunca Amr tekrar onun yanına gitmiş ve bu olayı kendisine hatırlatıp “[Vaat gerçekleşti] geriye sadece ‘sizin nasıl davrandığınızı [yani icraatınıza] bakacak!’ kısmı kaldı.” demiş.

20 **130. Gerçek şu ki Biz, Firavun hanedanını yıllarca kuraklık ve mahsul kıtlığı ile cezalandırdık ki düşünüp ibret alsınlar.**

[1630] بِالسِّنِّينَ “kuraklık yılları ile” demektir. *Dâbbe* (canlı), *necm* (yıldız) ve benzerleri gibi *sene* kelimesi de [sıfatken zamanla isim gibi kullanılan] *esma-i gâlibeden* olup, *esnete’l-kavm* ifadesini ondan türetmişlerdir ki, “kıtlığa girdiler” anlamındadır. İbn Abbâs (r.a.) “Kıtlık yılları onların kırsal bölgede yaşayanları ve hayvanları için; mahsul azlığı ise şehirlerde yaşayanları için idi” demiştir. Kâ’bu’l-Ahbâr’ın [v. 32/653] “İnsanlara öyle bir devir gelecek ki [o salkım salkım meyve veren] bir hurma ağacı, tek bir meyveden başka bir şey yetiştirmeyecek!” dediği nakledilmiştir.

[1631] “Düşünüp ibret alsınlar” da bunun, küfürde ısrar etmeleri ve Allah’ın âyetlerini yalanlamaları sebebiyle olduğunu anlasınlar diye. [Bu zorluklar verilmektedir] ayrıca, zor zamanlarda insanların yanakları daha yaşlı; başları daha yumuşak, yürekleri daha yufka olur. Söylendiğine göre Firavun dört yüz yıl yaşamış; üç yüz yirmi yıl hiçbir sıkıntı görmemiştir. Bu süre zarfında sancı, açlık ya da humma gibi bir sıkıntı yaşamış olsaydı, Rablîk iddiasında bulunmazdı.

[١٦٢٨] {أَوَدِينَا مِنْ قَبْلِ أَنْ تَأْتِيَنَا وَمِنْ بَعْدِ مَا جِئْتَنَا} يعنون قتل أبنائهم قبل مولد موسى عليه السلام إلى أن استثنى، وإعادته عليهم بعد ذلك، وما كانوا يستعبدون به ويمتهنون فيه من أنواع الخدم والمهن ويمسسون به من العذاب. {عَسَىٰ رَبُّكُمْ أَنْ يُهْلِكَ عُدُوَّكُمْ} تصريح بما رمز إليه من البشارة قبل. وكشف عنه، وهو إهلاك فرعون واستخلافهم بعده في أرض مصر. ٥

[١٦٢٩] {فَيَنْظُرْ كَيْفَ تَعْمَلُونَ} فيرى الكائن منكم من العمل حسنه وقيحه وشكر النعمة وكفرانها، ليجازيكم على حسب ما يوجد منكم. وعن عمرو بن عبيد رحمه الله أنه دخل على المنصور قبل الخلافة وعلى مائدته رغيف أو رغيفان، فطلب زيادة لعمرو فلم توجد، فقرأ عمرو هذه الآية، ثم دخل عليه بعد ما استخلف فذكر له ذلك وقال: قد بقي فَيَنْظُرْ كَيْفَ تَعْمَلُونَ. ١٠

١٣٠- ﴿وَلَقَدْ أَخَذْنَا آلَ فِرْعَوْنَ بِالسِّنِينَ وَنَقْصٍ مِنَ الثَّمَرَاتِ لَعَلَّهُمْ يَذْكُرُونَ﴾

[١٦٣٠] {بِالسِّنِينَ} بسني القحط. و«السنة» من الأسماء الغالبة كالدابة والنجم ونحو ذلك، وقد اشتقوا منها فقالوا: أَسَنَتِ القومُ، بمعنى: أفتحطوا. وقال ابن عباس رضي الله عنه: أما السنون فكانت لباديتهم وأهل مواشيهم، وأما نقص الثمرات فكان في أمصارهم. وعن كعب: يأتي على الناس زمان لا تحمل النخلة إلا ثمرة. ١٥

[١٦٣١] {لَعَلَّهُمْ يَذْكُرُونَ} فيتنبهوا على أن ذلك لإصرارهم على الكفر وتكذيبهم لآيات الله، ولأن الناس في حال الشدة أضرع حدوداً وألين أعطافاً وأرق أفتدة. وقيل: عاش فرعون أربعمئة سنة ولم ير مكروهاً في ثلثمائة وعشرين سنة، ولو أصابه في تلك المدة وجع أو جوع أو حمى لما ادعى الربوبية.

131. Onlara iyilik geldiğinde “Bu, zaten bizim hakkımız!” derlerdi... Başlarına bir kötülük gelse, Musa ve beraberindekilere uğursuzluk yüklerlerdi. Bakınız; bunların uğursuzlu(k dedi)ği tamamen Allah katındadır (ve sonuçta, onları imtihan etmek için gönderilmektedir), fakat çoğu bilmez.

[1632] “Onlara iyilik” yani bolluk, verimlilik “geldiğinde, ‘Bu, zaten bizim hakkımız’ derlerdi.” Yani bu bize mahsus; bunu hak ediyoruz, bu nimet ve müreffeh hayat hep devam edecektir. *Le-nâ*daki Lâm tıpkı *el-cüllü li'l-feres* (gübre [dediğin] at gübresidir) ifadesindeki Lâm gibidir. “Başlarına” kuraklık ve darlık gibi “bir kötülük gelse, Musa ve beraberindekilere uğursuzluk yüklerlerdi.” Yani tıpkı [ikiyüzlü¹⁰²] kâfirlerin Peygamber (s.a.) hakkında, “Bunlar hep senin yüzünden!” [Nisâ 4/78] demeleri gibi, onların uğursuz olduklarını düşünür ve “Bu, onların uğursuzluğu yüzünden oldu, onlar olmasaydı bu musibetler başımıza gelmezdi!” derlerdi.

[1633] **Şayet** “Nasıl olmuş da, فَإِذَا جَاءَهُمُ الْحَسَنَةُ (Onlara iyilik geldiğinde) buyrulurken إِذَا kullanılıp, الْحَسَنَةُ marife yapılmış da وَإِنْ تُصِيبُهُمْ سَيِّئَةٌ (Başlarına bir kötülük gelse) ifadesinde إِنْ kullanılmış ve سَيِّئَةٌ nekire olarak kullanılmış?” **dersen şöyle derim:** Çünkü iyilik cinsinin gerçekleşmesi, çokluğu ve yaygınlığı sebebiyle adeta zorunludur. Kötülük ise ancak nadir zamanlarda ve kısmî olarak gerçekleşir. Nitekim “Bela günlerini sayıp döktün, peki bolluk günlerini de saydın mı?” derler.

[1634] “Onların uğursuzlu(k dedi)ği tamamen Allah katındadır” yani başlarına gelen hayır ve şer her şey Allah’tandır; O’nun hükmü ve dileğidir. Başlarına gelen iyiliği de kötülüğü de dileyen Allah’tır; herhangi bir kimsenin uğur ya da uğursuzluğu buna sebep olmamaktadır. Tıpkı “De ki: Hepsi Allah katındadır.” [Nisâ 4/78] âyetindeki gibi. İfadenin anlamının şöyle olması da mümkündür: Bakın, Allah katındaki uğursuzluklarının sebebi, O’nun katında yazılı amelleridir ki istemedikleri şeyler başlarına bu ameller yüzünden gelmekte öldükten sonra da bu yüzden -“Ateşe arzedilirler” [Ğâfir 40/46] âyetinde ifade edildiği gibi- cezaya çarptırılmaktadırlar. Bundan daha beter bir uğursuzluk yoktur!

[1635] Hasan-ı Basrî *innemâ tayrukum 'inda'llah* şeklinde okumuştur. Bu okuyuşta *tayr* kuralsız çoğul değil, *tâ'irin* çoğulunun [çok sayıda *tâ'irin*] ismidir; tıpkı *et-tecrî*^ü ve *er-rakb*^ü kelimeleri gibi. Ebu'l-Hasen el-Ahfeş'e [v. 215/830] göre ise, kuralsız çoğuldur.

102 “İkiyüzlü / münafık” kaydını koyma lüzumunu hissettik, çünkü söz konusu “kâfirler” Müşrikler değil, İslâm milleti içinde “müslüman” olarak yaşayıp da Uhud mağlubiyetini Peygamber (s.a.)’a bağlayan ve 70’e yakın şehidin onun yüzünden verildiğini iddia eden münafıklar idi. / ed.

١٣١- ﴿فَإِذَا جَاءَتْهُمْ الْحَسَنَةُ قَالُوا لَنَا هَذِهِ وَإِنْ تُصِيبُهُمْ سَيِّئَةٌ يَطَّيَّرُوا بِمُوسَى وَمَنْ مَعَهُ أَلَا إِنَّمَا طَائِرُهُمْ عِنْدَ اللَّهِ وَلَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ﴾

[١٦٣٢] {فَإِذَا جَاءَتْهُمْ الْحَسَنَةُ} من الخصب والرخاء {قَالُوا لَنَا هَذِهِ} أي هذه مختصة بنا ونحن مستحقوها ولم نزل في النعمة والرفاهية. واللام مثلها في قولك: الجل للفرس. {وَإِنْ تُصِيبُهُمْ سَيِّئَةٌ} من ضيقة وجذب {يَطَّيَّرُوا بِمُوسَى وَمَنْ مَعَهُ} يتطيروا بهم ويتشاءموا ويقولوا: هذه بشؤمهم، ولولا مكانهم لما أصابتنا! كما قالت الكفرة لرسول الله ﷺ: هذه من عندك!

[١٦٣٣] فإن قلت: كيف قيل {فَإِذَا جَاءَتْهُمْ الْحَسَنَةُ}، بإذا وتعريف الحسنة؛ و{وَإِنْ تُصِيبُهُمْ سَيِّئَةٌ} بإن وتنكير السيئة؟ قلت: لأنّ جنس الحسنة وقوعه كالواجب لكثرة واتساعه، وأمّا السيئة فلا تقع إلّا في النادرة، ولا يقع إلّا شيء منها. ومنه قول بعضهم: قد عددت أيام البلاء، فهل عددت أيام الرخاء؟

[١٦٣٤] {طَائِرُهُمْ عِنْدَ اللَّهِ}، أي سبب خيرهم وشهرهم عند الله، وهو حكمه ومشيتته، والله هو الذي يشاء ما يصيبهم من الحسنة والسيئة، وليس شؤم أحد ولا يمينه بسبب فيه، كقوله تعالى {قُلْ كُلٌّ مِّنْ عِنْدِ اللَّهِ} [النساء: ٧٨]. ويجوز أن يكون معناه: ألا إنما سبب شؤمهم عند الله وهو عملهم المكتوب عنده الذي يجري عليهم ما يسوءهم لأجله، ويعاقبون له بعد موتهم بما وعدهم الله في قوله سبحانه: {النَّارُ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا} [غافر: ٤٦] الآية. ولا طائر أشأم من هذا.

[١٦٣٥] وقرأ الحسن «إنما طيركم عند الله»، وهو اسم لجمع طائر غير تكسير، ونظيره: التجر، والركب. وعند أبي الحسن: هو تكسير.

132. “Bizi büyülemek için ne kadar mucize getirirsen getir, sana iman edecek değiliz!” dediler.

133. Bunun üzerine, Biz de ayrı ayrı mucizeler olarak üzerlerine tu-fan, çekirge, haşerat, kurbağa ve kan gönderdik. Yine de (her seferinde) 5 büyüklük tasladılar. Çünkü mücrim bir toplumdular.

[1636] مَهْمَا kelimesindeki *meh*, [aslında] ceza anlamı içeren Mâ olup buna, *metâ-mâ tahruc ahruc* (sen ne zaman çıkarsan ben de o zaman çıkarım), أَتَيْنَا أُنَيْمًا (‘‘Nerede olursanız olun, ölüm sizi bulacaktır.’’ [Nisâ 4/78]) تَكُونُوا يُدْرِكُكُمُ الْمَوْتُ (‘‘O halde, ya seni götürür (vefat ettirir)iz ve 10 bunların hak ettiği cezayı mutlaka veririz’’ [Zuhruf 41/43]) ifadelerindeki mâ-nayı pekiştirecek zait bir Mâ eklenerek oluşturulmuştur [*Mâ-Mâ*]. Ancak aynı cinsten iki harfin art arda gelip tekrar edilmesi sebebiyle oluşan telaffuz zorluğundan dolayı Elif, He’ye dönüştürülmüştür. Basra dil okulunun yapmış ol-duğu -ve doğru olan- açıklama budur. Bununla birlikte, *mehmâ*daki *mehin*, 15 bir işten el çekecek / uzak duracak kişiye seslendiğimiz [bırak anlamındaki] *meh* olduğunu, ikinci Mâ’nın ise şart Mâ’sı olduğunu iddia edenler de vardır ki bu durumda âyette adeta; “Bizi büyülemek için getirdiğin bu mucizeleri bırak; yeter artık! Sana iman edecek değiliz!” denilmiş olmaktadır. **Şayet** “*Mehmânın* i’rabda mahalli nedir?” **dersen şöyle derim:** Mahalli ref’tir; mâna da “Bize her 20 ne getirirsen getir” şeklindedir. Ya da nasp olup mâna; “Bize *ihzâr* ettiğin, bize getirdiğin her şeyi” şeklindedir. مِنْ آيَةٍ *mehmânın* beyanıdır; بِهَا وَبِهِ ifadelerin-deki zamirler *mehmâya* işaret eder. Ancak zamirlerden biri lafza uygun olarak müzekker, diğeri ise mânaya uygun olarak müennes kılınmıştır; çünkü zamirin işaret ettiği mâna, mucize (آيَةٍ) mânasıdır. Bunun benzeri şair Zühayr’ın şu 25 beytinde vardır:

İnsanın huyu suyu ne olursa olsun,

başkalarına gizli kaldığını düşünse de mutlaka bilinir.

Bu kelime [*mehmâ*] Arap dilinde mahir olmayan kimselerin sıklıkla tahrif ettikleri, yanlış ve yersiz kullandıkları bir kelimedir. Bunlar *mehmânın metâ-mâ* anlamına geldiğini zannederler ve *mehmâ ci’tenî â’taytüke* (bana ne zaman 30 gelsen sana veririm) şeklinde kullanırlar. Oysa *mehmânın* bu anlamda kullanılması dili *vaz* edenin [yani ilk konuşanların] belirledikleri bir kullanım değil, dili bilmeyenlerin uydurmasından ibarettir. Üstelik bunlar kalkarlar, مَهْمَا تَأْتِنَا ifadesini vakit anlamında tefsir ederler ve farkında olmadan Allah’ın 35 âyetlerini de eğip bükerek. Dolayısıyla bu gibilerin, Sîbeveyhi’nin *el-Kitab*’ını iyi inceleyen birinin önünde diz çöküp ders almaları gerekir.

١٣٢- ﴿وَقَالُوا مَهْمَا تَأْتِنَا بِهِ مِنْ آيَةٍ لِّتَسْحَرَنَا بِهَا فَمَا نَحْنُ لَكَ بِمُؤْمِنِينَ﴾

١٣٣- ﴿فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمُ الطُّوفَانَ وَالْجَرَادَ وَالْقُمَّلَ وَالضَّفَادِعَ وَالْدَّمَ آيَاتٍ مُّفَصَّلَاتٍ فَاسْتَكْبَرُوا وَكَانُوا قَوْمًا مُّجْرِمِينَ﴾

[١٦٣٦] {مَهْمَا} هي «ما» المضمنة معنى الجزاء، ضمت إليها «ما» المزيدة المؤكدة للجزاء في قولك: متى ما تخرج أخرج؛ {أَيْنَمَا تَكُونُوا يُدْرِكَكُمُ الْمَوْتُ} [النساء: ٧٨]، {فَإِنَّمَا نَذْهَبُ بِكَ} [الزخرف: ٤١]؛ إلا أنَّ الألف قلبت هاء استثقالاً لتكرير المتجانسين. وهو المذهب السديد البصري، ومن الناس من زعم أن «مه» هي الصوت الذي يصوت به الكاف، و«ما» للجزاء، كأنه قيل: كُفَّ ما تأتينا به من آية لتسحرنا بها، فما نحن لك بمؤمنين. فإن قلت: ما محل {مَهْمَا}؟ قلت: الرفع بمعنى: أيما شيء تأتينا به. أو النصب، بمعنى: أيما شيء تُحْضِرُنَا تأتينا به. و{من آية} تبيين لمهما. والضميران في {بِهِ} و{بِهَا} راجعان إلى مهما، إلا أنَّ أحدهما ذكر على اللفظ، والثاني أنث على المعنى، لأنه في معنى الآية. ونحوه قول زهير:

وَمَهْمَا تَكُنْ عِنْدَ امْرِئٍ مِنْ خَلِيقَةٍ ❁ وَإِنْ خَالَهَا تَخْفَى عَلَى النَّاسِ تُعْلَمِ

١٥ وهذه الكلمة في عداد الكلمات التي يحرفها من لا يد له في علم العربية، فيضعها غير موضعها، ويحسب مهما بمعنى متى ما، ويقول مهما جئتني أعطيتك، وهذا من وضعه، وليس من كلام واضح العربية في شيء، ثم يذهب فيفسر {مَهْمَا تَأْتِنَا بِهِ مِنْ آيَةٍ} بمعنى الوقت، فيُلْجِد في آيات الله وهو لا يشعر، وهذا وأمثاله مما يوجب الجشو بين يدي الناظر في كتاب سيبويه.

[1637] “Peki, nasıl oluyor da onu hem ‘mucize’ olarak isimlendirip hem de ‘bizi onunla büyülemek için’ demiş oluyorlar?” **dersen şöyle derim:** Ona mucize demelerinin sebebi, mucize olduğuna inanmaları değil, Musa *Aleyhisselâm*’ın öyle isimlendirmesini esas almış olmaları ve onunla alay etmek istemeleridir.

- 5 [1638] *Tûfân*, etraflarında dolaşan ve üzerlerine baskın gelen yağmur ve seldir. Söylendiğine göre su taşıp tarlalarını basmış, sekiz gün boyunca zifiri bir karanlık eşliğinde yağmura tutulmuşlar; ne Güneş’i ne Ay’ı görebilmişler. Bu süreçte hiç kimse evinden çıkamamış. Anlatıldığına göre Allah Teâlâ gökyüzünü üzerlerine adeta yağmur şeklinde salıvermiş; neredeyse helâk olacak duruma gelmişler. İsrâiloğullarının evleri ile Kıptilerin evleri iç içeymiş. Kıptilerin evleri su ile dolmuş, suyun içerisinde ancak tavanda ayak-uçlarında durabilir vaziyete gelmişler, oturanlar ise boğulmuş. Buna karşılık, İsrâiloğullarının evlerine bir damla bile su girmemiş. Kıptilerin arazilerinde su taşkınları olmuş ve su, tarlalarında birikip kalmış; ekin ekmelerine, yapı inşa etmelerine ve herhangi bir tasarrufta bulunmalarına mani olmuş ve yedi gün boyunca böyle devam edip gitmiş.

- [1639] Ebû Kılâbe’den [Abdullah b. Zeyd; v.104/722] şöyle nakledilmiştir: “*Tûfân* çiçek hastalığıydı. Bu başlarına gelen ilk azaptı ve onlardan sonra da yeryüzünde kaldı. Bunun salgın hastalık olduğu söylenmekte, vebadır da denmektedir. Hastalığa yakalandıklarında, Musa *Aleyhisselâm*’a, “Rabbine dua et de bu azabı üzerimizden kaldırsın. Bunu yaparsan sana iman ederiz!” demişler; dua edip azap üzerlerinden kaldırılınca, yine de iman etmemişlerdir. O sene daha önce benzeri görülmemiş şekilde tarlaları verimli ve bereketli olmuş. Aradan bir ay geçtikten sonra Allah üzerlerine çekirge sürülerini musallat etmiş; çekirgeler onların önce bütün ekin ve meyvelerini sonra da kapılarına, tavanlarına ve elbiselerine varıncaya kadar her şeylerini yemiş fakat İsrâiloğullarının evlerine hiç girmemişler. Bunun üzerine Musa *Aleyhisselâm*’a koşup, tövbe edeceklerine dair söz vermişler; yedi gün sonra üzerlerindeki azap kaldırılmış. Musa *Aleyhisselâm* boş bir araziye çıkıp asası ile doğu ve batı yönlerine işaret etmiş; böylece çekirgeler geldikleri yönle doğru dönüp gitmişler. Fakat Mısırlılar “Biz atalarımızın dinini terk edecek değiliz!” demişler. Bu şekilde bir ay geçtikten sonra Allah Teâlâ onlara haşeratı musallat etmiş. Ebû Ubeyde’ye göre bu haşereler büyük kenelerdir. Henüz kanatları çıkmamış çekirge yavruları olduğu ayrıca pire oldukları da söylenmiştir.

[١٦٣٧] فإن قلت: كيف سموها آية، ثم قالوا {لِتَسْحَرَنَّا بِهَا}؟ قلت: ما سموها آية لاعتقادهم أنها آية، وإنما سموها اعتباراً لتسمية موسى وقصدوا بذلك الاستهزاء والتلهي.

[١٦٣٨] {الطُّوفَانُ} ما طاف بهم وغلبهم من مطر أو سيل. قيل: طغى الماء فوق حروثهم. وذلك أنهم مطروا ثمانية أيام في ظلمة شديدة لا يرون شمساً ولا قمراً، ولا يقدر أحدهم أن يخرج من داره. وقيل: أرسل الله عليهم السماء حتى كادوا يهلكون، وبيوت بني إسرائيل وبيوت القبط مشتبكة، فامتألت بيوت القبط ماء حتى قاموا في الماء إلى تراقيهم، فمن جلس غرق، ولم تدخل بيوت بني إسرائيل قطرة، وفاض الماء على وجه أرضهم وركد، فمنعهم من الحرث والبناء والتصرف، ودام عليهم سبعة أيام. ١٠

[١٦٣٩] وعن أبي قلابة: الطوفان الجُدري، وهو أول عذاب وقع فيهم، فبقي في الأرض. وقيل: هو الموتان؛ وقيل: الطاعون. فقالوا لموسى: ادع لنا ربك يكشف عنا ونحن نؤمن بك، فدعا فرفع عنهم، فما آمنوا، فنبت لهم تلك السنة من الكلاء والزرع ما لم يعهد بمثله، فأقاموا شهراً، فبعث الله عليهم الجراد فأكلت عامة زروعهم وثمارهم، ثم أكلت كل شيء حتى الأبواب وسقوف البيوت والثياب ولم يدخل بيوت بني إسرائيل منها شيء، ففزعوا إلى موسى ووعدوه التوبة، فكشف عنهم بعد سبعة أيام. خرج موسى عليه السلام إلى الفضاء فأشار بعصاه نحو المشرق والمغرب، فرجع الجراد إلى النواحي التي جاء منها، فقالوا: ما نحن بتاركي ديننا، فأقاموا شهراً، فسلب الله عليهم القمل، وهو الحمنان في قول أبي عبيدة كبار القردان. وقيل: الدُّبَا، وهو أولاد الجراد. وقيل: نبات أجنحتها. وقيل: البراغيث. ٢٠

Sa'îd b. Cübeyr'in [v. 94/713] bunların kurtçuk, güve olduğunu söylediği nakledilmiştir. Bu haşereler çekirgelerin geride bıraktıkları şeyleri yemişler, toprağı adeta yalayıp yutmuşlar; insanların elbiselerinin içinden girip derilerinden kanlarını emmeye başlamışlardır. Mısırlılardan biri yemek yiyecek olsa, yemeğinin

5 içinin haşere dolu olduğunu görürmüş. On çuval ile değirmene gider fakat ancak az bir kısmını eve geri getirebilirlermiş. Sa'îd b. Cübeyr'den [v. 94/713] nakledildiğine göre yakınlarında bir kızıl kum tepesi varmış. Musa *Aleyhisselâm* ona asası ile vurmuş ve tepe haşereye dönüşmüş; haşereler onların yüzlerini, saçlarını, kirpiklerini ve kaşlarını sarmış, çiçek hastalığı gibi derilerine yapışmış, onlar da

10 feryad ü figan ile Musa *Aleyhisselâm*'a koşmuşlar; azap üzerlerinden kalkınca da "Şimdi iyice anladık ki sen bir sihirbazsın! Firavun'un izzeti adına, sana asla inanmayacağız!" demişler. Allah da bir ay sonra üzerlerine kurbağaları göndermiş, kurbağalar evlerine dolmuş, tencerelerine, yemeklerine kadar girmişler. Hatta insan, eline bir elbise, yiyecek veya içecek bir şey aldığı zaman, altından hemen bir

15 kurbağa çıkıverirmiş. Konuşmak için biri ağzını açsa hemen ağzına bir kurbağa girermiş. Yatakları kurbağalarla dolu olduğu için yatıp uyuyamazlarmış. Kurbağalar, kaynayan tencerelere, alev alev yanan tandırlara bile kendilerini atarlarmış. Bunun üzerine Mısırlılar durumu Musa *Aleyhisselâm*'a şikâyet etmişler; "Bu sefer bize acı, artık dosdoğru tövbe edip yaptıklarımızdan dönmekten başka çaremiz

20 kalmadı." demişler; Musa *Aleyhisselâm* da onlardan söz almış; dua etmiş. Böylece Allah azabı onlardan kaldırmış ama onlar da derhal sözlerinden dönmüşler. Allah da üzerlerine kan belasını salmış, bütün suları kana dönüşmüş. Firavun'a durumu arz ettiklerinde, "Musa sizi büyülüyor!" diye cevap vermiş. Bu bela esnasında bir kıptî ile İsrâiloğullarından biri aynı suyun başında bir araya geldiğinde, suyun

25 Kıptîden taraf olan kısmı kan, İsrâiloğullarından olanın tarafındaki kısmı ise su oluyor; ikisi aynı sudan içtikleri halde Kıptînin çıkardığı kan, İsrâiloğullarından olanın çıkardığı ise su oluyormuş. Hatta Kıptî kadın, İsrâiloğullarından olan komşusuna "suyu ağzına al, oradan benim ağzıma akıt" der; fakat su Kıptînin ağzına girince kana dönüşürmüş. Firavun da susuzluktan ölecek kadar susamış;

30 yaş ağaçları emmeye başlamış ancak ağacın suyunu ağzına aldığı anda o tatlı su acı ve tuzlu hale gelirmiş. Sa'îd b. el-Müseyyeb'in [v. 94/712], "Nil nehri kan olup üzerlerine akmıştır." dediği nakledilmiştir. Allah Teâlâ'nın onlara 'burnundan kan akma' belasını musallat ettiği de söylenmiştir.

و عن سعيد بن جبير: السوس، فأكل ما أبواه الجراد، ولحس الأرض، وكان يدخل بين ثوب أحدهم وبين جلده فيمضه، وكان يأكل أحدهم طعامًا فيمتلي قملاً، وكان يخرج أحدهم عشرة أجربة إلى الرحي فلا يرد منها إلا يسيراً. وعن سعيد بن جبير، أنه كان إلى جنبهم كتيب أعفر، فضربه موسى بعصاه فصار قملاً، فأخذت ٥ في أبشارهم وأشعارهم وأشفار عيونهم وحواجبهم، ولزم جلودهم كأنه الجُدري، فصاحوا وصرخوا وفزعوا إلى موسى فرفع عنهم. فقالوا: قد تحققنا الآن أنك ساحر، وعزة فرعون لا نصدقك أبداً. فأرسل الله عليهم بعد شهر الضفادع، فدخلت بيوتهم وامتلاّت منها آنيّتهم وأطعمتهم، ولا يكشف أحد شيئاً من ثوب ولا طعام ولا شراب إلّا وجد فيه الضفادع. وكان الرجل إذا أراد أن يتكلم وثبت الضفدع إلى ١٠ فيه، وكانت تمتليّ منها مضاجعهم فلا يقدرّون على الرقاد، وكانت تقذف بأنفسها في القدور وهي تغلي، وفي التناير وهي تفور، فشكوا إلى موسى وقالوا: ارحمنا هذه المرة، فما بقي إلّا أن نتوب التوبة النصوح ولا نعود، فأخذ عليهم العهود ودعا فكشف الله عنهم، ثم نقضوا العهد، فأرسل الله عليهم الدم فصارت مياههم دماً، فشكوا إلى فرعون فقال: إنه سحركم؛ فكان يجمع بين القبطي والإسرائيلي على ١٥ إناء واحد فيكون ما يلي الإسرائيلي ماء وما يلي القبطي دماً، ويستقيان من ماء واحد فيخرج للقبطي الدم وللإسرائيلي الماء حتى إن المرأة القبطية تقول لجارتها الإسرائيلية إجعللي الماء في فيك ثم مجيه في فيّ فيصير الماء في فيها دماً. وعطش فرعون حتى أشفى على الهلاك، فكان يمسّ الأشجار الرطبة، فإذا مضغها صار ماؤها الطيب ملحاً أجاجاً. وعن سعيد بن المسيب: سال عليهم النيل دماً. وقيل: ٢٠ سلط الله عليهم الرعاف.

[1640] Rivayete göre Musa *Aleyhisselâm*, sihirbazları alt ettikten sonra Mısırlıların arasında yirmi sene kalmış; bu mucizeleri onlara bu süre içinde göstermiştir. Yine rivayete göre onlara beyaz el, asa ve meyve ve ekinlerin azalması mucizesini göstermiş, sonra da “Ya Rabbi! Senin bu kulun [Firavun] bölgede
5 tam bir hâkimiyet kurmuş durumda. Ona öyle bir ceza ver ki ona ve kavmine intikam; benim kavmime öğüt; benden sonrakilere ise bir kanıt olsun!” diye dua etmiş. İşte o zaman Allah Teâlâ önce tufanı, sonra çekirgeleri, sonra da diğer cezaları göndermiştir.

[1641] Hasan-ı Basrî *kummel* (haşere) kelimesini Kâf’ın fethası ve Mîm’in
10 sükûnu ile *el-kaml* şeklinde okumuştur; bu durumda kelime malum “bit” anlamına gelir.

[1642] *مُفْصَّلَاتٍ* hal olarak mansuptur; *مُفْصَّلَاتٍ* “akıl sahibi hiç kimse-
nin, Allah’ın mucizesi olduğu, başkasının buna güç yetiremeyeceği ve bunun onlar için bir ibret, küfürleri sebebiyle onlardan alınan bir intikam olduğu
15 konusunda şüphe etmeyeceği açıklıkta; ayan beyan” demektir. Ya da *مُفْصَّلَاتٍ* aralarında *fâsıla* bulunan mucizeler anlamına gelir ki bu zaman aralıklarında durumları denenmiş; ne yaptıklarına yani verdikleri sözde durup durmadıklarına bakılmış; böylece aleyhlerindeki delil kesin ve bağlayıcı hale gelmiştir.

**134. Azap iyice üzerlerine çöktüğünde, “Ey Musa! Seninle yaptığı
20 ahitle (peygamber olarak) bizim için Rabbine dua et. Bu azabı üzerimizden kaldırırsan, kesinlikle sana iman edeceğiz ve İsrâîloğullarını seninle birlikte salıvereceğiz!..” diyorlardı.**

**135. Fakat ulaşacakları bir süreye kadar o azabı üzerlerinden kaldı-
rınca, verdikleri sözden cayıveriyorlardı!**

**136. Biz de onları cezalandırdık; mucizelerimizi yalanladıkları ve
25 onlara bigâne kaldıkları için onları o derin nehirde boğduk.**

[1643] *بِمَا عَاهَدَ عِنْدَكَ* ifadesindeki Mâ, mastar Mâ’sı olup “onun senin nezdindeki *ahdiyle*” -ki bu ahit, nübüvvettir- anlamındadır. [بِمَا]daki Bâ, ya *أَدْعُ*
لِنُؤْمِنَنَّ (bizim için Rabbine dua et) ifadesine taalluk eder ya da cevabı *لِنُؤْمِنَنَّ*
30 (kesinlikle iman edeceğiz) olan bir kasem cümlesi olur. İlk durumda anlam; ya “imdadımıza yetiş, Allah’ın sana ikram ettiği nübüvvet ve ahit hakkına talep ettiğimiz duayı yap” şeklinde ya da “O’nun senin nezdindeki ahidini araya koyarak bizim için dua et” şeklindedir. İkinci ihtimale göre ise anlam, “Allah’ın sendeki ahidine yemin ederiz ki eğer bizden bu azabı kaldırırsan sana iman
35 edeceğiz!” şeklindedir.

[١٦٤٠] وروي أن موسى عليه السلام مكث فيهم بعد ما غلب السحرة عشرين سنة يريهم هذه الآيات. وروي أنه لما أراهم اليد والعصا ونقص النفوس والثمرات قال: يا رب، إنَّ عبدك هذا قد علا في الأرض فخذ به عقوبة تجعلها له ولقومه نقمة، ولقومي عظة، ولمن بعدي آية. فحينئذ بعث الله عليهم الطوفان، ثم الجراد، ثم ما بعده من النقم. ٥

[١٦٤١] وقرأ الحسن «والقَمْلُ»، بفتح القاف وسكون الميم، يريد القمل المعروف. [١٦٤٢] {آيَاتٍ مُّفَصَّلَاتٍ} نصب على الحال. ومعنى مفصلات: مبيّنات ظاهرات لا يشكل على عاقل أنها من آيات الله التي لا يقدر عليها غيره، وأنها عبرة لهم ونقمة على كفرهم. أو فصل بين بعضها وبعض بزمان تمتحن فيه أحوالهم وينظر؛ أيستقيمون على ما وعدوا من أنفسهم أم ينكثون إلزامًا للحجة عليهم؟ ١٠

١٣٤- ﴿وَلَمَّا وَقَعَ عَلَيْهِمُ الرِّجْزُ قَالُوا يَا مُوسَى ادْعُ لَنَا رَبَّكَ بِمَا عَهِدَ عِنْدَكَ لَئِنْ كَشَفْتَ عَنَّا الرِّجْزَ لَنُؤْمِنَنَّ لَكَ وَلَنُرْسِلَنَّ مَعَكَ بَنِي إِسْرَائِيلَ﴾

١٣٥- ﴿فَلَمَّا كَشَفْنَا عَنْهُمْ الرِّجْزَ إِلَى أَجَلٍ هُمْ بِالْغَوَةِ إِذَا هُمْ يَنْكُثُونَ﴾

١٣٦- ﴿فَانتَقَمْنَا مِنْهُمْ فَأَغْرَقْنَاهُمْ فِي الْيَمِّ بِأَنَّهُمْ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا وَكَانُوا عَنْهَا غَافِلِينَ﴾ ١٥

[١٦٤٣] {بِمَا عَهِدَ عِنْدَكَ} ما مصدرية، والمعنى: بعهدك عندك وهو النبوة. والباء إمّا أن تتعلق بقوله {ادْعُ لَنَا رَبَّكَ} على وجهين؛ أحدهما أسعفنا إلى ما نطلب إليك من الدعاء لنا بحق ما عندك من عهد الله وكرامته بالنبوة. أو ادع الله لنا متوسلاً إليه بعهدك. وإمّا أن يكون قسمًا مجابًا بـ{لَنُؤْمِنَنَّ}، أي أقسمنا بعهد الله عندك لئن كشفت عنا الرجز لنؤمننَّ لك. ٢٠

[1644] “Ulaşacakları bir süreye kadar” yani kaçınılmaz olarak ulaşacakları ve azap görecekleri, daha önce kendilerine verilen uzunca sürenin ve defalarca azabın üzerlerinden kaldırılmış olmasının ulaşmalarına engel olmayacağı bir zamana kadar. إِذَا هُمْ يَنْكُثُونَ ifadesi *lemmân*ın cevabıdır; anlam da şöyledir: Azabı 5 üzerlerinden kaldırdığımızda anında cayıverdiler; hiç geciktirmeden derhal döndüler, fakat azap kaldırılır kaldırılmaz caydılar.

[1645] “Biz de onları cezalandır”dık, yani cezalandır“mak istedik ve boğduk!” *el-Yemm* dibi görünmeyen su demektir; muazzam bir su kütesinin dalgaları, bu suyun büyük kısmı anlamında olduğu da söylenmiştir. Kelime 10 *teyemmüm* (yönelmek) kökünden türemiştir; insanlar faydalanmak üzere ona yöneldikleri için bu isim verilmiştir. “Mucizelerimizi yalanladıkları için” yani boğulmalarının sebebi, mucizeleri yalanlamaları, hakkımızda gaffete düşmeleri ve mucizeler konusunda çok az tefekkür etmeleriydi.

137. Zayıf düşürülen o kavmi de bölgenin bereketlendirdiğimiz 15 doğu ve batı kısımlarına mirasçı kıldık. Sabrettikleri içindir ki senin Rabbinin İsrâiloğullarına ettiği güzel vaat gerçekleşmiş oldu. Firavun ve kavminin ustalıklı yapmakta oldukları; yükseltmekte oldukları şeyleri ise yerle bir ettik.

[1646] “Zayıf düşürülen o kavmi de...” Bunlar İsrâiloğulları olup bunları 20 Firavun ve halkı zayıf düşürmüştür. *el-Ard* kelimesi Mısır ve Şam bölgesi anlamına gelir. Bu bölgelere Firavunlardan ve Amâlîka’dan sonra İsrâiloğulları hâkim olmuş ve bu bölgenin doğusunda, batısında, dört bir yanında istedikleri gibi at oynatmışlardır.

[1647] Rızkını bollastırıp verimli hale getirerek “bereketlendirdiğimiz.”

[1648] “Rabbinin İsrâiloğullarına ettiği güzel vaat”den maksat, “Biz de arzu ediyorduk ki ülkenin zavallılaştırılmış olanlarına iyilikte bulunalım; onları 25 önder yapalım ve onları mirasçı kılalım; onları bölgeye egemen kılalım ve Firavun’a, Hâmân’a ve askerlerine onlardan yana çekinmekte oldukları şeyi gösterelim.” [Kasas 28/5-6] âyetindeki vaattir. Bu ifadedeki *el-hüsna* kelimesi *ah-senin* müennesi olup *el-kelimenin* sıfatıdır. *Temmet* ‘alâ Benî İsrâîl’ ifadesi ise, 30 onlar üzerinde geçerli ve devamlı oldu, anlamında olup *temme* ‘ale’l-emr’ (işin üzerine gitti, dönmedi) ifadesinden alınmadır.

[١٦٤٤] {إِلَى أَجَلٍ هُمْ بِالْغَوَىٰ إِلَىٰ حَدٍّ مِنَ الزَّمَنِ هُمْ بِالْغَوَىٰ لَا مُحَالَةً، فَمُعَذِّبُونَ فِيهِ لَا يَنْفَعُهُمْ مَا تَقَدَّمَ لَهُمْ مِنَ الْإِمْهَالِ وَكُشِفَ الْعَذَابُ إِلَىٰ حُلُولِهِ {إِذَا هُمْ يَنْكُثُونَ} جواب لما، يعني فلما كشفناه عنهم فاجأوا النكث وبادروا لم يؤخروه، ولكن كما كشف عنهم نكثوا.

٥ [١٦٤٥] {فَانْتَقَمْنَا مِنْهُمْ} فأردنا الانتقام منهم {فَأَغْرَقْنَاهُمْ}. واليم: البحر الذي لا يدرك قعره. وقيل: هو لجة البحر ومعظم مائه، واشتقاقه من التيمم، لأن المستنفعين به يقصدونه. {بَأَنَّهُمْ كَذَبُوا بَيِّنَاتِنَا}، أي كان إغراقهم بسبب تكذيبهم بالآيات وغفلتهم عنها وقلة فكرهم فيها.

١٠ ١٣٧- ﴿وَأَوْرَثْنَا الْقَوْمَ الَّذِينَ كَانُوا يُسْتَضْعَفُونَ مَشَارِقَ الْأَرْضِ وَمَغَارِبَهَا الَّتِي بَارَكْنَا فِيهَا وَتَمَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ الْحُسْنَىٰ عَلَىٰ بَنِي إِسْرَائِيلَ بِمَا صَبَرُوا وَدَمَرْنَا مَا كَانَ يَصْنَعُ فِرْعَوْنُ وَقَوْمُهُ وَمَا كَانُوا يَعْرِشُونَ﴾

[١٦٤٦] {الْقَوْمَ الَّذِينَ كَانُوا يُسْتَضْعَفُونَ} هم بنو إسرائيل كان يستضعفهم فرعون وقومه. والأرض: أرض مصر والشام، ملكها بنو إسرائيل بعد الفراعنة والعمالقة، وتصرفوا كيف شاؤوا في أطرافها ونواحيها الشرقية والغربية.

١٥ [١٦٤٧] {بَارَكْنَا فِيهَا} بالخصب وسعة الأرزاق.

[١٦٤٨] {كَلِمَةُ رَبِّكَ الْحُسْنَىٰ} قوله {وَوَرِيدُ أَنْ نَمُنَّ عَلَى الَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا فِي الْأَرْضِ} إلى قوله {مَا كَانُوا يَحْذَرُونَ} [القصص: ٦]. والحسنى: تأنيث الأحسن صفة للكلمة. ومعنى تمت على بني إسرائيل: مضت عليهم واستمرت؛ من قولك: تمَّ على الأمر، إذا مضى عليه.

[1649] “Sabrettikleri içindir ki...” Sabra teşvik olarak, belayı feryat ile karşılayana Allah’ın belayı musallat edeceğini, onu sabırla karşılayana ve zaferi bekleyene ise Allah’ın kurtuluş ve ferahlamayı garanti edeceğini gösteren bir ifade olarak bu yeterlidir. Hasan-ı Basrî’nin, “Sabırsızlık gösterip feryat edenin nasıl böyle yaptığına şaşarım! Bu zât, Yüce Allah’ın şu sözünü duymamış mıdır?!” deyip, bu âyeti okuduğu nakledilmiştir. Hasan-ı Basrî’nin sözündeki *haffe* kelimesi, sabırsızlık gösterip feryad ü figan etmek, sabır ehli kimselerin vakar ve metanetini göstermemek demektir.

[1650] ‘Âsım [v. 127/745] -kendisinden gelen bir rivayette- *ve temmet ke-limât^a rabbike’l-hüsna* şeklinde okumuştur ki benzeri, مِنْ آيَاتِ رَبِّهِ الْكُبْرَى (“Rabbinin en büyük âyetlerinden” [Necm 53/18]) ifadesidir.

[1651] “Firavun ve kavminin ustalıkla yapmakta oldukları şeyler” inşa ve imar ettikleri yapılar, saraylar; وَمَا كَانُوا يَعْرِشُونَ (çardak kurdukları şeyler) yani bahçeler. Nitekim هُوَ الَّذِي أَنْشَأَ جَنَّاتٍ مَغْرُوشَاتٍ (“Çardaklı bağları-bahçeleri... var eden O’dur.” [En’âm 6/141]) âyetinde de bu kullanım vardır. Bu ifade, Hâmân’ın kulesi ve diğerleri gibi göğe doğru yükselttikleri yapılar anlamına da gelebilir. *Ya’rişûne* kesre ile okunduğu gibi zamme ile de okunmuştur. Ebû Muhammed el-Yezîdî [v. 202/817] kesre okumanın daha fasih olduğunu söylemiştir. Bazılarının *ğarase’l-eşcâr^a* (ağaç dikti) ifadesinden hareketle kelimeyi *yağrisûne* şeklinde okudukları bana ulaştı; bunun dilbilgisi hatasından başka bir şey olduğunu sanmam.

138. Ve İsrâiloğullarına o deryayı geçirttik... Putlarının başından ayrılmayan bir topluluğa rastladılar ve “Ey Musa!” dediler “Nasıl bunların birtakım tanrıları varsa, bize de bir tanrı (put) yap.” Dedi ki: “Siz gerçekten cahil bir topluluksunuz!”

139. “Bunların içinde bulunduğu (şirk dini), kesinlikle yok olmaya mahkûmdur, yapıp durdukları şeyler de bâtıldır.”

140. Dedi ki: “Sizi âlemlere Allah üstün kılmışken, ben sizin için hiç O’ndan başka tanrı arar mıyım?!”

[1652] Bu, Firavun’a, Kıptilere ve bunların yanlış yaparak Allah’ın âyetlerini yalanlayıp, O’na karşı gelmelerine dair Allah’ın anlattıklarının sonudur. Ardından, İsrâiloğullarının Firavun idaresinden ve köleliğinden kurtulduktan, o kadar mucizeyi gördükten ve denizi geçtikten sonra yapmış oldukları şeyleri, yani buzağıya tapınma, Allah’ı açıkça görmek isteme vb. küfür ve günah kabilinden davranışlarını anlatmaya başlamış ve böylece insanın halini göstermek, onun tıpkı kendisinin nitelediği gibi cahilin, nankörün teki olduğunu “Kullarımdan pek azı şükredicidir.” [Sebe’ 34/13] âyetinde de ifade edildiği gibi,

[١٦٤٩] {يَمَّا صَبَرُوا} بسبب صبرهم. وحسبك به حائثاً على الصبر، ودالاً على أنّ من قابل البلاء بالجزع وكله الله إليه، ومن قابله بالصبر وانتظار النصر ضمن الله له الفرج. وعن الحسن: عجبت ممن خف كيف خف، وقد سمع قوله. وتلا الآية. ومعنى خف: طاش جزعاً وقلة صبر، ولم يرزن رزاة أولي الصبر.

٥ [١٦٥٠] وقرأ عاصم في رواية «وتمت كلمات ربك الحسنی» ونظيره {مَنْ آيَاتِ رَبِّهِ الْكُبْرَى} [النجم: ١٨].

[١٦٥١] {مَا كَانَ يَصْنَعُ فِرْعَوْنُ وَقَوْمُهُ} ما كانوا يعملون ويسوّون من العمارات وبناء القصور {وَمَا كَانُوا يَغْرُسُونَ} من الجنات؛ {هُوَ الَّذِي أَنْشَأَ جَنَّاتٍ مَعْرُوشَاتٍ} [الأنعام: ١٤١]. أو وما كانوا يرفعون من الأبنية المشيدة في السماء، كصرح هامان وغيره. وقرئ «يعرشون»، بالكسر والضم. وذكر اليزيدي أن الكسر أفصح. وبلغني أنه قرأ بعض الناس «يغرسون»، من غرس الأشجار؛ وما أحسبه إلاّ تصحيحاً منه.

١٣٨- ﴿وَجَاوَزْنَا بِبَنِي إِسْرَائِيلَ الْبَحْرَ فَأَتَوْا عَلَى قَوْمٍ يَعْكُفُونَ عَلَى أَصْنَامٍ لَهُمْ قَالُوا يَا مُوسَى اجْعَلْ لَنَا إِلَهًا كَمَا لَهُمْ آلِهَةٌ قَالَ إِنَّكُمْ قَوْمٌ تَجْهَلُونَ﴾
١٣٩- ﴿إِنَّ هَؤُلَاءِ مُتَّبِعُونَ مَا هُم فِيهِ وَبِاطِلٌ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾
١٤٠- ﴿قَالَ أَغَيْرَ اللَّهِ أَبْغِيكُمْ إِلَهًا وَهُوَ فَضَّلَكُمْ عَلَى الْعَالَمِينَ﴾

[١٦٥٢] وهذا آخر ما اقتص الله من نبا فرعون والقبط وتكذيبهم بنآيات الله وظلمهم ومعاصيهم. ثم أتبعه اقتصاص نبا بني إسرائيل وما أحدثوه بعد إنقاذهم من مملكة فرعون واستعباده، ومعانيتهم الآيات العظام، ومجاوزتهم البحر، من عبادة البقر وطلب رؤية الله جهرة، وغير ذلك من أنواع الكفر والمعاصي، ليعلم حال الإنسان وأنه، كما وصفهم، ظلوم كفار جهول كنود،

ancak Allah'ın muhafaza ettiklerinin bundan müstesna olduğunu bildirmek ve Peygamber (s.a.)'i Medine'deki İsrâiloğullarından gördüğü tavır karşısında teselli etmek istemiştir.

- [1653] Rivayete göre Allah Teâlâ Firavun ve kavmini helâk ettikten sonra
- 5 Musa *Aleyhisselâm* İsrâiloğullarını Aşura günü denizin karşı tarafına geçirdi; onlar da Allah'a şükretmek üzere o gün oruç tutma geleneğini ihdas ettiler. "Putlarının başından ayrılmayan" yani sürekli olarak putlarına ibadet eden "bir topluluğa uğradılar." İbn Cüreyc'in [v. 150/767], "Bu putlar buzağı heykeli idi, onların buzağıya tapınma [heves]leri ilk bu olayla başlamıştı." dediği nakledil-
- 10 miştir. Bunların Yemen'deki Lahm bölgesinden bir topluluk olduğu; ayrıca, Musa *Aleyhisselâm*'ın kendileri ile savaşmayı emrettiği Kenanlılardan oldukları söylenmiştir. *Câveznâ* geçirdik anlamında *cevveznâ* şeklinde de okunmuştur. Nitekim hepsi de *câze* (geçti) anlamında olmak üzere *ecâze'l-mekân'e*, *cevvezehû*, *câvezehû* ifadeleri kullanılır. Bu açıdan fiil tıpkı *a'lâhu*, *'alâhu* ve *'âlâhu* gibidir.
- 15 *Ya küfüne* Kâf'ın zammesi ile okunduğu gibi kesresi ile de okunmuştur.

- [1654] "Nasıl bunların birtakım tanrıları varsa" tapındıkları putları varsa, "bize de bir tanrı" yani put "yap" da ona tapalım. Buradaki Mâ, Kâf'ın ameli-
lini engelleyen Mâ-i kâffe'dir, bu yüzden cümle onun devamında gelmiştir. Rivayete göre Yahudinin biri Hazret-i Ali'ye "Peygamberinizin ardından, daha
- 20 gasledildiği su kurumadan ihtilafa düştünüz!.." demiş; o da "Siz de deryayı geçince daha ayaklarınızın suyu kurumadan, 'bize bir put yap' dediniz!" demiş.

- [1655] "Siz *gerçekten* cahil bir topluluksunuz!" Bu, onların, içlerinde en büyük mucize de olmak üzere o kadar büyük mucizeler gördükten sonra söyledikleri bu söz karşısında duyulan hayretin ifadesidir. Musa *Aleyhisselâm* onları
- 25 mutlak mânada cahillikle nitelemiş ve bunu tekitli, vurgulu bir şekilde söylemiştir. Çünkü onun onlardan gördüğü bu davranıştan daha büyük ve çirkin bir cehalet yoktur.

- [1656] "Bunların" yani bu heykellere tapınanların "içinde bulunduğu (şirk dini), kesinlikle yok olmaya mahkûmdur." *Mutebber^{un}* ifadesi, *mudemmer* (harap hale getirilmiş), *mükesser* (kırılmış) anlamındadır; *inâ^{un} mutebber^{un}* kırık kap anlamındadır. Altın kıran, eriten kimseye *et-tibr* denilir. Âyetle, "Allah onların dinlerini benim elimle dağıtıp yıkacak, putlarını kıracak ve toz duman edecektir" denilmiş olmaktadır.

إِلَّا مِنْ عَصَمَهُ اللَّهُ؛ {وَقَلِيلٌ مِنْ عِبَادِيَ الشَّكُورُ} [سبأ: ١٣]. وليسلي رسول الله ﷺ مما رأى من بني إسرائيل بالمدينة.

[١٦٥٣] وروي أنه عبر بهم موسى يوم عاشوراء بعد ما أهلك الله تعالى فرعون وقومه، فصاموه شكرًا لله تعالى: {فَأَتَوْا عَلَى قَوْمٍ} فمروا عليهم {يَعْكُفُونَ عَلَى أَصْنَامٍ لَهُمْ} يواظبون على عبادتها ويلازمونها. قال ابن جريج: كانت تماثيل بقر. وذلك أوّل شأن العجل. وقيل: كانوا قومًا من لخم. وقيل: كانوا من الكنعانيين الذين أمر موسى عليه السلام بقتالهم. وقرئ «وجوّزنا» بمعنى أجزنا. يقال: أجاز المكان وجوزه وجاوزه، بمعنى جازه، كقولك: أعلاه وعلاه وعالاه. وقرئ «يعكفون» بضم الكاف وكسرهما.

١٠ [١٦٥٤] {اجْعَلْ لَنَا إِلَهًا} صنمًا نعكف عليه {كَمَا لَهُمْ آلِهَةٌ} أصنام يعكفون عليها. و«ما» كافة للكاف، ولذلك وقعت الجملة بعدها. وعن علي رضي الله عنه أنّ يهوديًا قال له: اختلفتم بعد نبيكم قبل أن يجفّ ماؤه. فقال: «قلتم: اجعل لنا إلهًا قبل أن تجفّ أقدامكم!»

[١٦٥٥] {إِنَّكُمْ قَوْمٌ تَجْهَلُونَ} تعجب من قولهم على أثر ما رأوا من الآية العظمى والمعجزة الكبرى فوصفهم بالجهل المطلق وأكدّه، لأنّه لا جهل أعظم مما رأى منهم ولا أشنع.

[١٦٥٦] {إِنَّ هَؤُلَاءِ} يعني عبدة تلك التماثيل {مُتَّبِعُونَ مَا هُمْ فِيهِ} مدمر مكسر ما هم فيه، من قولهم إناء متبر، إذا كان فضاضًا. ويقال لكسار الذهب: التَّبَر، أي يُتَّبَر الله ويهدم دينهم الذي هم عليه على يديّ، ويحطم أصنامهم هذه ويتركها رضاضًا.

“Yapıp durdukları şeyler de bătıldır.” Yani geçmişte onlara tapmak şeklindeki tüm amelleri, her ne kadar kendi iddialarına göre Allah’a yaklaşmak için yapılmış olsa da aslında batıldır; yok olup gidecek, onlara bir faydası olmayacaktır. Aynı husus, “Çünkü (iyi olduğu zannıyla) yaptıkları her bir amelin üzerine 5 yürüyüp onu toz-duman etmişizdir.” [Furkân 25/23] âyetinde de söz konusudur.

[1657] هُؤْلَاءِ ifadesinin İnné'nin ismi olarak gelmesi ve İnné'nin haberi olan cümle içerisinde mübtedanın haberin önüne geçmiş olmasıyla, putlara kulluk edenler ‘yok edilmeye mahkum kimseler’ olarak damgalanmakta, bu durumun onlar için kaçınılmaz olduğu bildirilmektedir. Böylece İsrâiloğulla- 10 rı, istedikleri şeyin sonu bildirilerek uyarılmış; sevdikleri şey kendilerine kötü gösterilmiştir.

[1658] “Allah’tan başka tanrı arar mıyım?!” Yani O, başka hiçbir şeye kulluk etmeyip sadece kendisine kulluk edesiniz diye başkalarına yapmadıklarını size yapmış ve sizden başka kimseye tattırmadığı nimetleri sadece size tattır- 15 mışken, sizler için kulluk edilmeye lâıyk bu zâttan başka mabud arar mıyım ben?! Burada Hemze, onların ilâhî nimetlere gark olmuş olmalarına karşın Allah’tan başkasına kulluk etme isteklerine karşı inkâr ve yadırgama anlamı taşır.

141. Hani, kadınlarınızı sağ bırakıp oğullarınızı teker teker öldürerek sizi işkencenin en kötüsüne uğratmaya çalışan Firavun hanedanından sizi Biz kurtarmıştık... ki sizin için bunda Rabbiniz tarafından muazzam bir imtihan vardı. 20

[1659] يَسْؤُمُونَكُمْ سُوءَ الْعَذَابِ yani sizi işkencenin en kötüsüne uğratmak isteyen... يَسْؤُمُونَكُمْ fiili, *sâme's-sil'at*^e (malı talep etti) ifadesinden gelir. “يَسْؤُمُونَكُمْ” fiilinin i’rabda mahalli nedir?” **dersen şöyle derim:** Bu yeni bir cümle başlan- 25 gıcı olup i’rabda mahalli yoktur. Ayrıca, muhatapların ya da Firavun hanedanının durumunu bildiren hal ifadesi olması da mümkündür. ذِكُّكُمْ kurtarmaya ya da azaba işaretler. Belâ, nimet ya da imtihan / sıkıntı anlamına gelir. (“Teker teker öldürerek” anlamındaki *yukattilûne* fiili (“öldürerek” anlamında) tahfif ile *yaktülûne* şeklinde de okunmuştur.

142. Musa’yla otuz geceliğine sözleştik sonra bunu on ile tamamladık. Böylece, Rabbinin belirlediği vakit kırk geceye tamamlandı... Musa, biraderi Hârûn’a; “Kavmimin içinde benim yerime geç, asayışı sağlamaya çalış, bozucuların yoluna uyma.” dedi. 30

{وَبَاطِلٌ مَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ}، أي ما عملوا شيئاً من عبادتها فيما سلف إلا وهو باطل مضمحل لا ينتفعون به وإن كان زعمهم تقرباً إلى الله؛ كما قال تعالى {وَقَدِمْنَا إِلَى مَا عَمِلُوا مِنْ عَمَلٍ فَجَعَلْنَاهُ هَبَاءً مَنْثُوراً} [الفرقان: ٢٣].

[١٦٥٧] وفي إيقاع {هؤلاء} اسماً ل{إن}، وتقديم خبر المبتدا من الجملة الواقعة خبراً لها وسم لعبدة الأصنام بأنهم هم المعرضون للتبار، وأنه لا يعدوهم البتة، وأنه لهم ضربة لازب، ليحذرهم عاقبة ما طلبوا ويغض إليهم ما أحبوا.

[١٦٥٨] {أَغْنِيَ اللَّهُ أَبْغِيكُمْ إِلَهًا} أغير المستحق للعبادة أطلب لكم معبوداً، وهو فعل بكم ما فعل دون غيره، من الاختصاص بالنعمة التي لم يعطها أحد غيركم، لتختصوه بالعبادة ولا تشركوا به غيره. ومعنى الهمزة الإنكار والتعجب من طلبتهم، مع كونهم مغمورين في نعمة الله، عبادة غير الله.

١٤١- ﴿وَإِذْ أَنْجَيْنَاكُمْ مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ يَسُومُونَكُمْ سُوءَ الْعَذَابِ يُقْتُلُونَ أَبْنَاءَكُمْ وَيَسْتَحْيُونَ نِسَاءَكُمْ وَفِي ذَلِكُمْ بَلَاءٌ مِنْ رَبِّكُمْ عَظِيمٌ﴾

[١٦٥٩] {يَسُومُونَكُمْ سُوءَ الْعَذَابِ} ييغونكم شدة العذاب، من سام السلعة، إذا طلبها. فإن قلت: ما محل {يَسُومُونَكُمْ}؟ قلت: هو استئناف لا محل له؛ ويجوز أن يكون حالاً من المخاطبين أو من {آل فرعون}. و{ذَلِكُمْ} إشارة إلى الإنجاء أو إلى العذاب. والبلاء: النعمة أو المحنة. وقرئ «يقتلون» بالتخفيف.

١٤٢- ﴿وَوَاعَدْنَا مُوسَى ثَلَاثِينَ لَيْلَةً وَأَتَمَمْنَاهَا بِعَشْرِ فِتْنٍ مِيقَاتٍ رَبِّهِ أَزْبَعِينَ لَيْلَةً وَقَالَ مُوسَى لِأَخِيهِ هَارُونَ اخْلُفْنِي فِي قَوْمِي وَأَصْلَحْ وَلَا تَتَّبِعْ سَبِيلَ الْمُفْسِدِينَ﴾

[1660] Rivayete göre Musa *Aleyhisselâm* Mısır'da iken İsrâiloğullarına, “Allah, düşmanınızı helâk ederse yapacaklarınızı ve yapmayacaklarınızı size açıklayan bir kitap verecek.” diye vaatte bulunmuş. Firavun helâk edilince de Rabbinden kitap istemiş. O da kendisine otuz gün oruç tutmasını emretmiş. Bu otuz gün, Zilka'de ayıdır. Musa *Aleyhisselâm* otuz günü tamamlayınca da ağzının kokusunu yadırgamış ve misvak kullanmış; melekler kendisine, “Senin ağzının kokusundan misk kokusu alıyorduk, misvak kullanarak bu kokuyu bozdun” demişler. Söylen-
 5 diğine göre Allah da, “Bilmez misin ki oruçlunun ağız kokusu benim nezdimde misk kokusundan daha güzeldir?” diye vahyetmiş. Ardından Allah Teâlâ ona
 10 Zi'lhicce ayından on gün daha ilave oruç tutmasını emretmiş. Bir görüşe göre Allah ona otuz gün oruç tutmasını ve bu günler boyunca kendisini Allah'a yaklaştıracak ameller işlemesini emretmiş; sonraki on günde ise kendisine Tevrat inzâl edilmiş ve Allah kendisi ile konuşmuştur. Bakara sûresinde bu süre kırk gün şeklinde toplu olarak ifade edilirken, burada tafsilatlı olarak ifade edilmiştir.

15 [1661] *أَرْبَعِينَ لَيْلَةً* Allah'ın onun için belirlediği vakit demektir. *مِيقَاتُ رَبِّهِ* ifadesi hal olarak mansuptur, yani bu sayıya ulaşarak tamam oldu anlamındadır.

[1662] *Hârûn* ismi, *ahîhi* (biraderi) kelimesinin beyanıdır; nidâ ifadesi olarak zamme ile de okunmuştur. “Kavmimin içinde benim yerime geç” onlar içerisinde benim halifem ol; “asayîşi sağlamaya çalış” yani ıslah edici ol; İsrâiloğullarının işlerinde düzeltilmesi gerekenleri düzelt. Kim seni fesada, bozuculuğa çağırırsa ona uyma, itaat etme.

143. Musa tayin ettiğimiz vakitte gelip de Rabbi onunla konuşunca “Ya Rabbi! Bana kendini göster de Sana bakayım.” dedi. Buyurdu ki: “Sen beni asla göremezsın. Ama dağa bak! Şayet olduğu yerde kalırsa, sen de Beni göreceksin.” Rabbi dağa tecellî edince, onu paramparça etti. Musa da bayılarak yere düştü... Ayılınca dedi ki: “Seni tenzih ederim!.. Müminlerin ilki olarak Sana tövbe ediyorum.”

[1663] “Tayin ettiğimiz” yani kendisi için belirlemiş olduğumuz “vakitte...” (لَمِيقَاتِنَا'daki) Lâm, ihtisas anlamı verir; adeta “Hususi olarak bizim belirlediğimiz vakitte geldi” denilmiş olmaktadır. Bu tıpkı, *eteẗtühû li-'aşrⁱⁿ halevne mineş-şehrⁱ* (ayın son on gününde ona geldim) ifadesi gibidir. “Rabbi onunla konuşunca” yani tıpkı meleklerle konuştuğu gibi vasıtasız olarak konuştuğu zaman. Yüce Allah'ın konuşması, *kelâmı* Levh-i Mahfuz'da yazılı olarak yaratmış olduğu gibi bazı cisimlerde de telaffuz edilir (*mantûk*) olarak yaratmasıdır. Rivayete göre Musa
 35 *Aleyhisselâm*, kelâmı her yönden işitiyormuş. İbn Abbâs'ın, “Allah onunla kırk gün kırk gece konuştu ve onun için levhaları yazdı” dediği nakledilmiştir. Bir görüşe göre ise Allah Teâlâ onunla sadece bu kırk günün başında konuşmuştur.

[١٦٦٠] وروي أن موسى عليه السلام وعد بني إسرائيل وهو بمصر إن أهلك الله عدوهم أتاهم بكتاب من عند الله فيه بيان ما يأتون وما يذرون، فلما هلك فرعون سأل موسى ربه الكتاب، فأمره بصوم ثلاثين يومًا وهو شهر ذي القعدة، فلما أتم الثلاثين أنكر خلوف فيه فتسوّك، فقالت الملائكة: كنا نشم من فيك رائحة المسك فأفسدته بالسواك. وقيل: أوحى الله تعالى إليه أما علمت أن خلوف فم الصائم أطيب عندي من ريح المسك، فأمره الله تعالى أن يزيد عليها عشرة أيام من ذي الحجة لذلك. وقيل: أمره الله أن يصوم ثلاثين يومًا، وأن يعمل فيها بما يقربه من الله ثم أنزلت عليه التوراة في العشر وكلم فيها. ولقد أجمل ذكر الأربعين في سورة البقرة، وفصلها ههنا.

[١٦٦١] و{مِيقَاتُ رَبِّهِ} ما وقته له من الوقت وضربه له. و{أَرْبَعِينَ لَيْلَةً} نصب على الحال، أي تمّ بالغًا هذا العدد.

[١٦٦٢] و{هَارُونَ}، عطف بيان ل{أَخِيهِ}؛ وقرئ بالضم على النداء. {اخْلُفْنِي فِي قَوْمِي}، كن خليفتي فيهم {وَأَصْلِحْ} وكن مصلحًا، أو وأصلح ما يجب أن يصلح من أمور بني إسرائيل، ومن دعاك منهم إلى الفساد فلا تتبعه ولا تطعه.

١٤٣- ﴿وَلَمَّا جَاءَ مُوسَى لِمِيقَاتِنَا وَكَلَّمَهُ رَبُّهُ قَالَ رَبِّ أَرِنِي أَنظُرْ إِلَيْكَ قَالَ لَنُتَرَانِي وَلَكِنِ انْظُرْ إِلَى الْجَبَلِ فَإِنِ اسْتَقَرَّ مَكَانَهُ فَسَوْفَ تَرَانِي فَلَمَّا تَجَلَّى رَبُّهُ لِلْجَبَلِ جَعَلَهُ دَكًّا وَخَرَّ مُوسَى صَعِقًا فَلَمَّا أَفَاقَ قَالَ سُبْحَانَكَ تُبْتُ إِلَيْكَ وَأَنَا أَوَّلُ الْمُؤْمِنِينَ﴾

[١٦٦٣] {لِمِيقَاتِنَا} لوقتنا الذي وقَّتنا له وحددناه. ومعنى اللام الاختصاص. فكأنه قيل: واختص مجيئه بميقاتنا، كما تقول: أتيتك لعشر خلون من الشهر. {وَكَلَّمَهُ رَبُّهُ} من غير واسطة كما يكلم الملك. وتكليمه: أن يخلق الكلام منطوقًا به في بعض الأجرام كما خلقه مخطوطًا في اللوح. وروي أن موسى عليه السلام كان يسمع ذلك الكلام من كل جهة. وعن ابن عباس رضي الله عنه: كلمه أربعين يومًا وأربعين ليلة، وكتب له الألواح. وقيل: إنما كلمه في أول الأربعين.

[1664] أَرِنِي أَنْظُرْ إِلَيْكَ (Bana göster de Sana bakayım) ifadesinde *erâ* fiilinin ikinci mef'ûlû mahzuftur; "bana *kendini* göster de Sana bakayım" anlamındadır.

Şayet "Görmek bakmanın ta kendisidir; o halde nasıl olur da 'kendini göster de sana bakayım' denilmiştir?" **dersen şöyle derim:** "Kendini bana göster" ifa-

- 5 desinin mânası, "Bana tecellî ederek beni Seni görebilir hale getir; böylece sana bakayım ve seni göreyim" şeklindedir. **Şayet** "Nasıl olur da 'Sana bakayım' sözü-
ne karşılık, 'Bana bakamazsın' değil de, 'Beni asla göremezsın' demiştir?" **dersen**
şöyle derim: "Kendini bana göster" ifadesi "bana tecellî ederek, beni Seni görebir-
10 olmadığı bir bakış değil, [idraki içeren] görme olduğu anlaşılmış olmaktadır. Bu
yüzden, "bana bakamazsın" yerine "Beni göremezsın." denilmiştir.

[1665] **Şayet** "Musa *Aleyhisselâm* insanların Allah'ı en iyi bilen, O'nun hakkında neyin mümkün neyin imkânsız olduğunu ve O'nun bazı duyu or-

- 15 [görmenin] ancak belli bir cihette bulunan [belli bir yön ile sınırlı olan] varlıklar
için söz konusu olacağını, cisim ve araz olmayan bir varlığın ise herhangi bir
cihette bulunmasının imkânsız olduğunu -ki *cebîr* taraftarlarının bunun aklen
imkânsız olduğunu reddetmeleri bağlayıcı değildir. Çünkü bu, onların haki-
kate karşı ilk kibirlenişleri, aklın yasalarını ilk çiğneyişleri değildir!- insanların
20 en iyi bilen olduğu halde nasıl böyle bir talepte bulunabilmiştir?! Ayrıca 'Bize
Allah'ı açıkça göster' diyen kimselerin dağda bir sarsıntı olduğu esnada Musa
Aleyhisselâm'ın bizzat kendisi, "Ya Rabbi! Dileseydin, onları da beni de daha
önce helâk ederdin. İçimizdeki beyinsizlerin işledikleri yüzünden bizi mi helâk
ediyorsun?! Bu, Senin imtihanından başka bir şey değil; Sen bununla dilediğini
25 dalâlete düşürüyor, dilediğini hidayete erdiriyorsun." [A'râf 7/155] şeklindeki
sözleri ile kavminin davranışından uzak olduğunu bildirmiş ve onları beyin-
siz ve sapkın olarak nitelemiştir; [O halde, onun Allah'ı görmeyi talep etmesi nasıl
mümkün olabilir?]" **dersen şöyle derim:** Onun Allah'ı görme talebinin sebebi,
kendilerini beyinsiz ve sapkın olarak niteleyip teberri ettiği bu kimseleri sustur-
30 mak, taleplerinin yanlışlığını itiraf ettirmektir. Zira onlar Allah'ı görmeyi talep
ettiklerinde Musa *Aleyhisselâm* onları yadırgamış, hatalarını bildirmiş, hakkı
kendilerine anlatmış fakat onlar inat etmişler, hatta inatta iyice aşırı giderek
"Hayır, kesinlikle görmek istiyoruz! Allah'ı açıkça görmeden sana asla iman
etmeyiz!" demişlerdir. Bu yüzden de Musa *Aleyhisselâm* onlara bunun imkânsız
35 olduğunu belirten ilâhî kelâmı, yani "Sen beni asla göremezsın." şeklindeki
ilâhî fermanı bizzat iştirerek emin olmalarını, içlerine düşen şüphenin or-
tadan kalkmasını istemiş; "Ya Rabbi! Bana kendini göster de Sana bakayım."
ifadesini bu yüzden kullanmıştır.

[١٦٦٤] {أَرِنِي أَنْظُرْ إِلَيْكَ} ثاني مفعولي أرني محذوف، أي أرني نفسك أنظر إليك. فإن قلت: الرؤية عين النظر، فكيف قيل: أرني أنظر إليك؟ قلت: معنى أرني نفسك: اجعلني متمكناً من رؤيتك بأن تتجلى لي فأنظر إليك وأراك. فإن قلت: فكيف قال: {لَنْ تَرَانِي} ولم يقل: لن تنظر إليّ لقوله {أَنْظُرْ إِلَيْكَ}؟ قلت: لما قال: {أَرِنِي} بمعنى اجعلني متمكناً من الرؤية التي هي الإدراك، علم أن الطَّلَبَة هي الرؤية لا النظر الذي لا إدراك معه، فقليل: لن تراني، ولم يقل لن تنظر إليّ.

[١٦٦٥] فإن قلت: كيف طلب موسى عليه السلام ذلك - وهو من أعلم الناس بالله وما يجوز عليه وما لا يجوز، وبتعالیه عن الرؤية التي هي إدراك ببعض الحواس، وذلك إنما يصحّ فيما كان في جهة. وما ليس بجسم ولا عرض؛ فمحال أن يكون في جهة؛ ومنع المجبرة إحالته في العقول غير لازم، لأنه ليس بأول مكابرتهم وارتكابهم؛ وكيف يكون طالبه وقد قال - حين أخذت الرجفة الذين قالوا أرنا الله جهرة - {أَتُهْلِكُنَا بِمَا فَعَلَ الشُّفَهَاءُ مِنَّا} [الأعراف: ١٥٥] إلى قوله {تُضِلُّ بِهَا مَنْ تَشَاءُ} [الأعراف: ١٥٥] فتبرأ من فعلهم ودعاهم سفهاء وضللاً؟ قلت: ما كان طلب الرؤية إلّا لبيكت هؤلاء الذين دعاهم سفهاء وضللاً، وتبرأ من فعلهم، وليلقمهم الحجر. وذلك أنهم حين طلبوا الرؤية أنكر عليهم وأعلمهم الخطأ ونبههم على الحق، فلجؤوا وتمادوا في لجاجهم وقالوا: لا بدّ، ولن نؤمن لك حتى نرى الله جهرة، فأراد أن يسمعوا النص من عند الله باستحالة ذلك، وهو قوله {لَنْ تَرَانِي} ليتيقنوا وينزاح عنهم ما دخلهم من الشبهة، فلذلك قال: {رَبِّ أَرِنِي أَنْظُرْ إِلَيْكَ}.

[1666] **Şayet** “Peki, neden Musa *Aleyhisselâm* ‘Ya Rabbi! Onlara kendini göster de Sana baksınlar’ dememiş?” **dersen şöyle derim:** Çünkü Allah Teâlâ sadece Musa *Aleyhisselâm* ile konuşmakta, onlar ise dinlemektedir. Onlar mutlak izzetin sahibi Yüce Allah’ın kelâmını işittikleri zaman, tıpkı kelâmını Musa *Aleyhisselâm* işittirip onların da onunla beraber bu kelâmı işitme fırsatı bulmaları gibi, Allah’ın, zâtını Musa *Aleyhisselâm*’a göstermesini, kendilerinin de onunla beraber görmelerini istemişlerdir ki bu [yani “Allah’ı görme”yi “Allah’ı işitme”ye kıyas etme], bozuk bir kıyasa dayalı olarak ortaya çıkmış bir istektir. Bu sebeple, Musa *Aleyhisselâm* “Bana kendini göster de Sana bakayım.” demiştir. Ayrıca böyle bir talep Musa *Aleyhisselâm* gibi Allah katında hususi bir makama sahip, ona yakın bir peygamber tarafından ifade edildiği zaman bile yadırganmış ve kendisine “Böyle bir şey asla olmayacak!” denilmiş olduğuna göre, bu durum söz konusu talebin başkaları tarafından ifade edilmesi halinde haydi haydi yadırganacağı, reddedileceği anlamına gelir. Ayrıca, peygamber ümmetinin lideri olduğu için, onun hitabı ya da ona yönelik hitap, toplumuna da yöneliktir.

[1667] “Sana bakayım” ifadesi ve bu buradaki karşılıklılık anlamı -ki *teşbîh ve tecsîm*in (yani Allah’ı insana benzetme ve cisim olarak tasavvur etme düşüncesinin) ta kendisidir- bu ifadenin İsrâîloğullarına ait bir isteğin tercümesi ve onlara ait bir sözün nakli olduğunun delilidir. Şu cümlelerin sahibi bile, Yüce Allah’ı böyle “karşıya alınıp” “kendisine göz organıyla bakılacak” bir varlık olarak tasavvur edemezken, Allah’ı tanıma (*ma’rifetullah*) konusunda Vâsıl b. Atâ’dan [v. 131/748], Amr b. Ubeyd’den [v. 144/761], Ebû İshâk en-Nazzâm’dan [v. 231/845], Ebû’l-Hüzeyl el-’Allâf’tan [v. 131/748], iki büyük *şeyh*ten [yani Ebû ‘Alî el-Cübbâi [v. 303/916] ve Ebû Hâşim el-Cübbâi’den [v. 321/933]] ve bütün kelâmcılardan daha derin bir noktada olan birinin [yani Musa *Aleyhisselâm*’ın] böyle bir şeyi tasavvur etmesi nasıl mümkün olabilir?!

[1668] **Şayet** “*Len* (asla) edatının anlamı nedir?” **dersen şöyle derim:** Bu edatın mânası, *Lâ*’nın verdiği olumsuzluk anlamının tekit edilmesidir. Zira *Lâ*, gelecek zamanda bir işin olmayacağı anlamına gelir. Mesela *lâ ef’al^{le} ğade*” (yarın yapmayacağım) dersin, bu cümledeki olumsuzluğu tekit ettiğin zaman ise *lenef’al^{le} ğade*” (yarın asla yapmayacağım) dersin. Bu durumda mânâ, “Bunu yapmak bana aykırıdır” şeklinde olur. Nitekim *لَنْ يَخْلُقُوا ذُبَابًا وَلَوْ اجْتَمَعُوا لَهُ* (“Allah’tan başka taptığınız şeyler bir araya gelse asla bir sinek bile yaratamazlar” [Hac 22/73]) âyetinde de *Len* edatı bu mânâda kullanılmıştır. *لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ* (“gözler onu idrak edemez” [En’âm 6/103]) âyeti, Allah’ın görülmesinin gelecekte söz konusu olmayacağını ifadesi, *لَنْ تَرَانِي* (“beni asla göremezsin”) ise bunun tekit ve beyanıdır. Çünkü olumsuzlanan şey [yani görülme] Yüce Allah’ın sıfatlarına aykırıdır.

[١٦٦٦] فَإِنْ قُلْتَ: فَهَلَا قَالَ: أَرَهُمْ يَنْظُرُوا إِلَيْكَ؟ قُلْتَ: لِأَنَّ اللَّهَ سَبْحَانَهُ إِنَّمَا كَلَّمَ مُوسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ وَهُمْ يَسْمَعُونَ، فَلَمَّا سَمِعُوا كَلَامَ رَبِّ الْعِزَّةِ أَرَادُوا أَنْ يُرِيَ مُوسَى ذَاتَهُ فَيُبْصِرُوهُ مَعَهُ، كَمَا أَسْمَعَهُ كَلَامَهُ فَسَمِعُوهُ مَعَهُ، إِرَادَةَ مَبْنِيَّةٍ عَلَى قِيَاسٍ فَاسِدٍ، فَلِذَلِكَ قَالَ مُوسَى: أَرْنِي أَنْظُرْ إِلَيْكَ، وَلِأَنَّهُ إِذَا زَجَرَ عَمَّا طَلَبَ، وَأَنْكَرَ عَلَيْهِ فِي نَبَوَّتِهِ وَاخْتِصَاصِهِ وَزَلْفَتِهِ عِنْدَ اللَّهِ تَعَالَى، وَقِيلَ لَهُ: لَنْ يَكُونَ ذَلِكَ: كَانَ غَيْرُهُ أَوْلَى بِالْإِنْكَارِ، لِأَنَّ الرُّسُولَ إِمَامَ أُمَّتِهِ، فَكَانَ مَا يَخَاطَبُ بِهِ أَوْ مَا يَخَاطَبُ رَاجِعًا إِلَيْهِمْ.

[١٦٦٧] وَقَوْلُهُ {أَنْظُرْ إِلَيْكَ} وَمَا فِيهِ مِنْ مَعْنَى الْمَقَابَلَةِ الَّتِي هِيَ مُحَضُّ الشَّبِيهِ وَالتَّجْسِيمِ، دَلِيلٌ عَلَى أَنَّهُ تَرْجُمَةٌ عَنْ مَقْتَرَحِهِمْ وَحِكَايَةٍ لِقَوْلِهِمْ، وَجَلَّ صَاحِبُ الْجُمْلِ أَنْ يَجْعَلَ اللَّهَ مَنْظُورًا إِلَيْهِ، مَقَابَلًا بِحَاسَةِ النَّظَرِ، فَكَيْفَ بَمَنْ هُوَ أَعْرَقَ فِي مَعْرِفَةِ اللَّهِ تَعَالَى مِنْ وَاصِلِ بْنِ عِظَاءَ، وَعَمْرُو بْنِ عَبِيدٍ، وَالنَّظَّامِ، وَأَبِي الْهَذِيلِ وَالشَّيْخِينَ، وَجَمِيعِ الْمُتَكَلِّمِينَ؟

[١٦٦٨] فَإِنْ قُلْتَ: مَا مَعْنَى {لَنْ}؟ قُلْتَ: تَأْكِيدًا لِلنَّفْيِ الَّذِي تَعْطِيهِ لَا. وَذَلِكَ أَنْ لَا، تَنْفِي الْمُسْتَقْبَلَ. تَقُولُ: لَا أَفْعَلُ غَدًا، فَإِذَا أَكَدْتَ نَفْيَهَا قُلْتَ: لَنْ أَفْعَلُ غَدًا. وَالْمَعْنَى: أَنْ فَعْلَهُ يَنَافِي حَالِي، كَقَوْلِهِ {لَنْ يَخْلُقُوا ذُبَابًا وَلَوْ اجْتَمَعُوا لَهُ} [الحج: ٧٣]، فَقَوْلُهُ {لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ} [الأنعام: ١٠٣] نَفْيٌ لِلرُّؤْيَةِ فِيمَا يَسْتَقْبَلُ. وَ{لَنْ تَرَانِي} تَأْكِيدٌ وَبَيَانٌ، لِأَنَّ الْمُنْفِي مُنَافٍ لَصِفَاتِهِ.

[1669] “Peki, ‘**Ama** dağa bak’ ifadesindeki *istidrâkin*, bu ifadenin önce-
siyle bağlantısı nasıldır?” **dersen şöyle derim:** Bu ifade şu anlamdadır: “Bana
bakmak imkânsızdır, dolayısıyla bunu isteme, ama bir başka şey iste; o da seni
ve aynı talepte bulunan diğerlerini bu talepten dolayı sarsacak olan dağa bak-
mandır. Bak ve ona ne yaptığımı, onun nasıl senin görme talebinden dolayı un
ufak ettiğimi gör. Böylece sana göstermiş olduğum şeyin sonuçlarının büyük-
lüğünden yola çıkarak, teşebbüs ettiğin şeyin ne kadar vahim olduğunu anla!”
Burada Allah Teâlâ sanki kendisine evlat nispet edildiği zaman gerçekleşece-
ğini söylediği şeyi, yani “Rahman’a çocuk isnat ettikleri için dağlar yığılıp yere
10 kapaklanacak!” [Meryem 19/90-91] âyetlerindeki hususu tahakkuk ettirmiştir.

[1670] “Şayet olduğu yerde kalırsa” yani daha önce olduğu gibi sabit ka-
lırsa, dört bir tarafıyla aynı yerde kalmaya devam ederse “sen de Beni göre-
ceksin.” Bu ifadede, ‘görülme’ dağın -Allah onu un ufak edip, yerle bir ettiği
sırada- yerinde durabilmesine, yani vâki olmayan bir şeye bağlanmıştı. Bu,
15 muhteşem bir üslupla ve harika bir tarzla söylenmiş son derece mütenasip bir
ifadedir. Dikkat edersen, Allah Teâlâ “ama” buyurarak [zatına] ‘bakma’dan dağa
‘bakma’ya geçmiş; sonra [zatına] bakma talepleri yüzünden zangır zangır sarsı-
lacakları’na yönelik tehdidini, ‘görmenin varlığının kendisine bağlandığı şey’in
üzerine kurmuştur. “Dağ yerinde durursa sen de beni göreceksin” ifadesini kas-
20 tediyorum.

[1671] “Rabbi dağa tecellî edince” yani oraya Rabbinin kudreti tezâhür
edince, emri ve iradesi oraya yansıyınca “onu paramparça etti.” *Dekk^{en}*, “un
ufak edilmiş edilmiş” (*medkûk^{en}*) anlamında olup tıpkı *darbu’l-emîr* (emîrin
bastığı para) kullanımında olduğu gibi, mef’ûl anlamında mastardır. دَقَّ ve دَكَ
25 kelimeleri شَقَّ ve شَكَ kelimeleri gibi kardeşler [Yani Kâf - Kâf arasında geçişlilik
söz konusudur]. *Dekk^{en}* kelimesi *dekkâ^e* şeklinde de okunmuştur. *Dekkâ^e* tıpkı
dekke^{un} gibi, yerden çıkan, biten şeyin ismi ya da dümdüz yer anlamındadır.
Arapların *nâkat^{ün} dekkâ^u mütevâdı’atü’s-senâmi* (sırtı düz, hörgücü alçak deve)
ifadeleri de bu kelimedenden türemiştir. Şa’bî’nin [v. 104/722], “Rebî b. Huseym
30 [v. 65/685] bana, *ubsut yedeke dekkâ^e* (elini düz bir şekilde uzat) dedi” dediği
nakledilmiştir. Yahyâ b. Vessâb [v. 103/721] kelimeyi, parça anlamındaki *dekkâ^u*
kelimesinin çoğulu olarak *dükk^{en}* şeklinde okumuştur.

[١٦٦٩] فإن قلت: كيف اتصل الاستدراك في قوله {وَلَكِنْ انْظُرْ إِلَى الْجَبَلِ} بما قبله؟ قلت: اتصل به على معنى أَنَّ النظر إِلَيَّ محال فلا تطلبه ولكن عليك بنظر آخر، وهو أن تنظر إلى الجبل الذي يرجف بك وبمن طلبت الرؤية لأجلهم، كيف أفعل به وكيف أجعله دكًا بسبب طلبك الرؤية؟ لتستعظم ما أقدمت عليه بما أريك من عظم أثره، كأنه عزّ وعلا حقق عند طلب الرؤية ما مثله عند نسبة الولد إليه في قوله {وَتَخِرُّ الْجِبَالُ هَدًّا أَنْ دَعَا لِلرَّحْمَنِ وَلَدًا} [مريم: ٩١].

[١٦٧٠] {فَإِنْ اسْتَقَرَّ مَكَانُهُ} كما كان مستقرًا ثابتًا ذاهبًا في جهاته {فَسَوْفَ تَرَانِي} تعليق لوجود الرؤية بوجود ما لا يكون من استقرار الجبل مكانه حين يدهك دكًا ويسويه بالأرض، وهذا كلام مدمج بعضه في بعض، وارد على أسلوب عجيب ونمط بديع. ألا ترى كيف تخلص من النظر إلى النظر بكلمة الاستدراك؟ ثم كيف بنى الوعيد بالرجفة الكائنة بسبب طلب النظر على الشريطة في وجود الرؤية؟ أعني قوله {فَإِنْ اسْتَقَرَّ مَكَانُهُ فَسَوْفَ تَرَانِي}.

[١٦٧١] {فَلَمَّا تَجَلَّى رَبُّهُ لِلْجَبَلِ} فلما ظهر له اقتداره وتصدى له أمره وإرادته {جَعَلَهُ دَكًّا}، أي مذكوكًا. مصدر بمعنى مفعول، كضرب الأمير. والدكّ والدقّ أخوان كالشكّ والشقّ. وقرئ «دكاء» والدكاء اسم للرابية الناشزة من الأرض كالذكّة، أو أرضًا دكاء مستوية. ومنه قولهم: ناقة دكاء متواضعة السنام. وعن الشعبي: قال لي الربيع بن خثيم: ابسط يدك دكاء، أي مدها مستوية. وقرأ يحيى بن وثاب «دكًا»، أي قطعًا دكا جمع دكاء.

[1672] “Musa da bayılarak yere düştü.” Gördüğü şeyin dehşetinden düşüp bayıldı. *Sa'ika* fiili *fâ'altühû fe-fa'ile* (ben onu yaptım, o da yapıldı) kalıbında, *sa'aktuhû fe-sa'ika* şeklinde kullanılmış olup, aslı *es-sâ'ikat*¹⁰³ kelimesidir. Buna *saka'ahu* (başına vurdu) fiilinden *es-sâkı'at*¹⁰⁴ da denilir. Âyette, “tıpkı ölüm baygınlığı gibi baygın bir şekilde düştü” anlamındadır. Rivayete göre baygın düş-
 5 tüğünü esnada melekler Musa *Aleyhisselâm*'ın yanına gelip onu ayakları ile tekme-
 leyerek, “Be hey hayızlının evlâdı! Mutlak izzetin sahibi Yüce Rabbî göreceğini mi sandın?!” demişler.

[1673] “Ayılınca” yani baygınlığı geçince “dedi ki:” Senin hakkında câiz
 10 olmayan görme ve benzeri şeylerden “seni tenzih ederim!” Senin görülmez ve
 hiçbir duyu ile idrak edilmez olduğuna “inanınların ilki olarak” Seni görme
 talebimden dolayı “Sana tövbe ediyorum.”

[1674] **Şayet** “Görme talebi senin [yukarıda] söylediğin amaçla ifade edil-
 miş ise [yani ‘O’nu görmeyi asıl isteyen, Musa değil kavmiydi’ demiştin]; o zaman Musa
 15 *Aleyhisselâm* neden tövbe ediyor?” **dersen şöyle derim:** Sahih bir maksatla da
 olsa böyle ağır bir sözü ağzına almış; Allah'ın bu konuda izni olmadığı halde
 bunu söylemiş olduğu için tövbe etmiştir.

[1675] Bakın, *ru'yetullah* meselesini Allah Teâlâ nasıl ağır [vahim] bir mese-
 le olarak ifade etmiş; olayın vahamet ve ağırlığını en etkili biçimde ifade etmek
 20 için, görme talebinde bulunanların üzerinde oldukları dağ nasıl sarsıp un ufak
 etmiş; onları baygın düşürmüş, hatta kelâm ettiği peygamberini dahi bun-
 dan istisna etmemiş... Bakın, Musa *Aleyhisselâm* nasıl Rabbine sığınmış; bu
 kelimeyi telaffuz ettiği için tövbe ederek, “Ben inananların ilkiyim” demiş...
Bütün bunlara bakın da, kendilerini Müslüman diye, Ehl-i Sünnet ve'l-ce-
 25 **maat diye isimlendirenlerin bu ağır sözü makbul bir görüş olarak kabul**
etmeleri karşısında şaşırın! Bunların *bilâ-keyf* (Allah görülecek, fakat bunun
 nasıl olacağı malum değil) örtüsüne bürünmüş olmaları sakın seni aldatmasın.
 Çünkü bu, büyüklerinin uydurduğu bir ifadedir. Bu konuda söylenecek tek
 söz, Ehl-i Adl'e mensup bir şairin¹⁰³ şu dizelerinden ibarettir:

30 Gerçekten, öyle bir cemaat ki 'heva'larına 'sünnet' demekteler;
 Hayatım üzerine yemin ederim ki semer vurulmuş eşekler cemaatidirler!
 Çünkü Yüce Allah'ı yarattıklarına benzetmekteler; ancak
bilâ-keyf örtüsüne bürünmekteler, milletin saldırılarından korkarak

103 Zemaşeri'nin kendisi. / çev.

[١٦٧٢] {وَحَرَّ مُوسَى ضِعْفًا} من هول ما رأى. وصعق من باب فعلته ففعل. يقال صعقته فصعقت؛ وأصله من الصاعقة، ويقال لها الصاقعة، من صقعه، إذا ضربه على رأسه. ومعناه: خرّ مغشيًا عليه غشية كالموت. وروي أن الملائكة مرّت عليه وهو مغشي عليه فجعلوا يلکزونه بأرجلهم ويقولون: يا ابن النساء الحيض، أطمعت ٥ في رؤية رب العزة؟!

[١٦٧٣] {فَلَمَّا أَفَاقَ} من صعقته {قَالَ سُبْحَانَكَ} أنزهك مما لا يجوز عليك من الرؤية وغيرها {تُبْتُ إِلَيْكَ} من طلب الرؤية {وَأَنَا أَوَّلُ الْمُؤْمِنِينَ} بأنك لست بمرئي ولا مدرك بشيء من الحواس.

[١٦٧٤] فإن قلت: فإن كان طلب الرؤية للغرض الذي ذكرته، فمّمّ تاب؟ قلت: من إجرائه تلك المقالة العظيمة وإن كان لغرض صحيح على لسانه، من غير إذن فيه ١٠ من الله تعالى.

[١٦٧٥] فانظر إلى إعظام الله تعالى أمر الرؤية في هذه الآية، وكيف أرجف الجبل بطالبها وجعله دكًا، وكيف أصعقهم ولم يخل كليمه من نفيان ذلك مبالغة في إعظام الأمر، وكيف سبّح ربه ملتجئًا إليه، وتاب من إجراء تلك الكلمة على لسانه وقال أنا أول المؤمنين، ثم تعجب من المتسمين بالإسلام المتسمين بـ”أهل السنّة والجماعة“ ١٥ كيف اتخذوا هذه العظيمة مذهبًا. ولا يغرنك تسرّهم بالبلکفة، فإنه من منصوبات أشياخهما والقول ما قال بعض العدلية فيهم:

لَجَمَاعَةٌ سَمَوْا هَوَاهُمْ سُنَّةَ ❀ وَجَمَاعَةٌ حُمِرَ لَعْمَرِي مُوَكَّفَه

قَدْ شَبَّهُوهُ بِخَلْقِهِ وَتَخَوُّوْا ❀ شَنَعَ الْوَرَى فَتَسَرُّوْا بِالْبَلْكَفَه

[1676] Bir tefsir de şudur: “Bana kendini göster de Sana bakayım” ifadesi; Kıyamet alametleri görüldüğünde bütün kullarının seni bilmek zorunda kalışı gibi bir mucize ile kendini bana öylesine açık bir şekilde tanıtır ki açıklığı aynen ‘görme’ gibi olsun; ben de adeta sana bakarmış gibi seni zorunlu bir bilgiyle bileyim. “Rabbini Dolunay gecesinde Ay’ı gördüğünüz gibi göreceksiniz” [Buhârî, Rikâk, 52] şeklindeki hadiste vârit olduğu gibi... Yani Allah’ı Ay’ı en tam ve parlak olduğu sırada gördüğünüze benzer bir netlikte apaçık bir şekilde tanıyacak, bileceksiniz. “Dedi ki: Beni asla göremezsin” yani, beni asla bu şekilde bilemezsin; böyle zorlayıcı bir mucizeyi taşımaya senin kuvvetin yetmez. “Ama dağa bak” zira ben orada bu mucizelerden bir tanesini var edeceğim; eğer bu mucizenin tecellîsi neticesinde dağ sabit durur, yerinde kalır, un ufak olmazsa o zaman senin de bu mucizelere takatin yeter. “Rabbi dağa tecellî edince” yani kudret ve azametinin alametlerinden, mucizelerinden biri dağa tezâhür edince “onu un ufak etti ve Musa gördüklerinin muazzamlığından dolayı baygın düştü. Ayıldığında dedi ki: Seni tenzih ederim.” cür’et edip teklifte bulunduğum şeyden -Senin azamet ve celâline; Senin azabına ve sert bir şekilde yakalayışınahî hiçbir şeyin dayanamayacağına “inanınların ilki olarak- Sana tövbe ettim.”

144. “Ey Musa! Şüphesiz, mesajlarım ve kelâmım için insanlar arasından Ben seni seçmiş bulunuyorum. Dolayısıyla, sana verdiklerimi al ve şükredenlerden ol.” buyurdu.

[1677] “Mesajlarım” yani Tevrat’ın bölümleri “ve kelâmım” yani seninle konuşmam “için insanlar arasından Ben seni seçmiş bulunuyorum;” seni zamanının halkına tercih ettim. “Dolayısıyla, sana verdiklerimi” yani sana vermiş olduğum nübüvvet ve hikmet şerefini “al ve” bu nimete “şükredenlerden ol!”- zira bu en büyük nimetlerdendir. Söylendiğine göre Musa *Aleyhisselâm* Arefe günü baygın düşmüş, Tevrat da kendisine kurban bayramı günü verilmiş.

[1678] **Şayet** “Hârûn *Aleyhisselâm* da onun gibi seçilmiş ve peygamber olduğu halde nasıl, ‘insanlar arasından Ben seni seçmiş bulunuyorum’ denilmiştir?” **dersen şöyle derim:** Evet, Hârûn *Aleyhisselâm* da onun gibi seçilmiş bir peygamberdir, fakat ona tâbidir; onun destekçisi ve yardımcısıdır. Allah’la konuşmak şerefine nail olan ve risâlet vazifesini asıl yüklenen ise Musa *Aleyhisselâm*dır.

145. -Kendisi için levhalara ‘her’ şeye dair bir öğüt ve ‘her’ şeye ait bir açıklama yazmıştık.- “Öyleyse, bunları kararlılıkla tut ve kavmine emret de bunları en güzel bir şekilde tutsunlar. Yakında size göstereceğim (emrimi dinlemeyen) fâsıkların yurdunu!..”

[١٦٧٦] وتفسير آخر: وهو أن يريد بقوله {أَرِنِي أَنْظُرْ إِلَيْكَ} عَرَفَنِي نَفْسَكَ تعريفاً واضحاً جليئاً، كأنها إراءة في جلائها بآية مثل آيات القيامة التي تضطر الخلق إلى معرفتك {أَنْظُرْ إِلَيْكَ} أعرفك معرفة اضطرار، كأنني أنظر إليك، كما جاء في الحديث: «سترون ربكم كما ترون القمر ليلة البدر» بمعنى: ستعرفونه معرفة جلية هي في الجلاء كإبصاركم القمر إذا امتلأ واستوى. {قَالَ لَنْ تَرَانِي}، أي لن تطيق معرفتي على هذه الطريقة، ولن تحتمل قوتك تلك الآية المضطرة، {وَلَكِنْ أَنْظُرْ إِلَى الْجَبَلِ}؛ فإني أورد عليه وأظهر له آية من تلك الآيات، فإن ثبت لتجليها واستقر مكانه ولم يتضعع فسوف تثبت لها وتطيقها. {فَلَمَّا تَجَلَّى رَبُّهُ لِلْجَبَلِ} فلما ظهرت له آية من آيات قدرته وعظمته {جَعَلَهُ دَكًا وَخَرَّ مُوسَى صَعْقًا} لعظم ما رأى. {فَلَمَّا أَفَاقَ قَالَ سُبْحَانَكَ تُبْتُ إِلَيْكَ} مما اقترحت وتجاسرت {وَأَنَا أَوَّلُ الْمُؤْمِنِينَ} بعظمتك وجلالك، وأن شيئاً لا يقوم لبطشك وبأسك.

١٤٤- ﴿قَالَ يَا مُوسَى إِنِّي اصْطَفَيْتُكَ عَلَى النَّاسِ بِرِسَالَاتِي وَبِكَلَامِي فَخُذْ مَا آتَيْتُكَ وَكُنْ مِنَ الشَّاكِرِينَ﴾

[١٦٧٧] {اصْطَفَيْتُكَ عَلَى النَّاسِ} اخترتك على أهل زمانك وآثرتك عليهم {بِرِسَالَاتِي} وهي أسفار التوراة {وَبِكَلَامِي} وبتكليمي إياك؛ {فَخُذْ مَا آتَيْتُكَ} ما أعطيتك من شرف النبوة والحكمة {وَكُنْ مِنَ الشَّاكِرِينَ} على النعمة في ذلك، فهي من أجل النعم. وقيل: خر موسى صعقاً يوم عرفة، وأعطى التوراة يوم النحر.

[١٦٧٨] فإن قلت: كيف قيل؛ {اصْطَفَيْتُكَ عَلَى النَّاسِ} وكان هارون مصطفى مثله نبياً؟ قلت: أجل، ولكنه كان تابعاً له وردهاً وزيراً. والكليم: هو موسى عليه السلام، والأصيل في حمل الرسالة.

١٤٥- ﴿وَكَتَبْنَا لَهُ فِي الْأَلْوَا حِ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ مَوْعِظَةً وَتَفْصِيلاً لِكُلِّ شَيْءٍ فَخُذْهَا بِقُوَّةٍ وَأْمُرْ قَوْمَكَ يَأْخُذُوا بِأَحْسَنِهَا سَأُرِيكُمْ دَارَ الْفَاسِقِينَ﴾

146. “Yeryüzünde haksız yere büyüklük taslayanları âyetlerimden men edeceğim; her türlü âyeti görseler bile iman etmeyecekler, doğru yolu görseler onu yol edinmeyecekler; azgınlık yolunu görseler hemen onu yol edinecekler! Bu, âyetlerimizi yalanlamış olmalarından ve onlara karşı bigâne kalmalarındandır.

147. Âyetlerimizi özellikle de Âhiretle karşı karşıya gelmeyi yalanlayanların yaptıkları boşa gitmiştir. Kendi işlediklerinden başkasıyla mı cezalandırılacaklardı?!

[1679] Bu levhaların sayısı, cevheri ve uzunluğu konusunda farklı görüşler vardır; 10, 7 veya 2 adet oldukları; yeşil zümrüitten olup Cebrâil *Aleyhisselâm* tarafından getirildikleri; yeşil zeberced ve kırmızı yakuttan oldukları söylenmiştir. Yine, Allah Teâlâ'nın Musa *Aleyhisselâm*'a kendisi için yumuşak hale getirdiği kör bir kayadan bunları kesip koparmasını emrettiği; onun da eliyle bunları koparıp, parmaklarıyla düzlediği söylenmiştir. Hasan-ı Basrî'nin, “Bunlar gökten inmiş ahşap levhalardı; üzerinde Tevrat yazılı idi ve uzunlukları on dirsek boyu kadardı.” dediği nakledilmiştir.

[1680] مِنْ كُلِّ شَيْءٍ ifadesi *ketebnân*ın mef'ûlü olup nasp mahallindedir. مَوْعِظَةً وَتَنْفِصِيًّا ifadesi ise onun bedelidir. Yani ona İsrâiloğullarının din konusunda ihtiyaç duydukları bütün öğütleri ve hükümlere dair açıklamaları yazdık. Söylenişine göre Tevrat, yetmiş deve yükü bir kitap olarak indirilmiş; bir tek cüzü bir senede okunabiliyormuş ve tamamını sadece dört kişi okumuş. Bunlar da Musa *Aleyhisselâm*, Yûşa' *Aleyhisselâm*, Üzeyir *Aleyhisselâm* ve İsa *Aleyhisselâm* imiş. Mukâtil b. Süleyman'dan [v. 150/767] nakledildiğine göre levhalarda şunlar yazılı imiş: Ben Rahman ve Rahim Allah'ım. Bana hiçbir şeyi ortak koşmayın, yol kesmeyin, benim adıma yalan yere yemin etmeyin -Benim adıma yalan yere yemin edeni asla arındırmam- cana kıymayın, zina etmeyin, ana-babaya kötü davranmayın.

[1681] فَخُذْهَا (Öyleyse, bunları tut) ifadesi, “ona ‘öyleyse bunları var gücünle tut’ dedik” anlamında olup “yazdık” fiiline ma'tuftur. Ayrıca, “sana verdiğimi al” [A'raf 7/144] ifadesinden bedel olması da mümkündür. Buradaki هَا zamiri (bunlar) levhalara ya da “her şey”e işaret eder. Zira *eşyâ* anlamındadır [müennestir]; “mesajlar”a veya Tevrat'a işaret ediyor da olabilir. بَقْوَةٍ ciddiye ve kararlılıkla, yani tıpkı *ulü'l-'azim* peygamberlerin yaptığı gibi. “Bunları en güzel bir şekilde tutsunlar” yani onda ‘güzel’ de vardır, ‘daha güzel’ de; sözgelimi kısas talep etmek - affetmek; zorla hakkını almak - sabretmek.

١٤٦- «سَأَصْرِفُ عَنْ آيَاتِيَ الَّذِينَ يَتَكَبَّرُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَإِنْ يَرَوْا كُلَّ آيَةٍ لَا يُؤْمِنُوا بِهَا وَإِنْ يَرَوْا سَبِيلَ الرُّشْدِ لَا يَتَّخِذُوهُ سَبِيلًا وَإِنْ يَرَوْا سَبِيلَ الْغَيِّ يَتَّخِذُوهُ سَبِيلًا ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا وَكَانُوا عَنْهَا غَافِلِينَ»
١٤٧- «وَالَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا وَلِقَاءِ الْآخِرَةِ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ هَلْ يُجْزَوْنَ إِلَّا مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ» ٥

[١٦٧٩] ذكروا في عدد الألواح وفي جوهرها وطولها أنها كانت عشرة ألواح وقيل: سبعة. وقيل؛ لوحين، وأنها كانت من زمرد جاء بها جبريل عليه السلام. وقيل: من زبرجدة خضراء وياقوتة حمراء. وقيل: أمر الله موسى بقطعها من صخرة صماء لينها له، فقطعها بيده وشقها بأصابعه. وعن الحسن كانت من خشب نزلت من السماء فيها التوراة، وأن طولها كان عشرة أذرع. ١٠

[١٦٨٠] وقوله {مَنْ كُلِّ شَيْءٍ} في محل نصب مفعول كتبنا؛ و{مَوْعِظَةً وَتَفْصِيلًا} بدل منه. والمعنى: كتبنا له كل شيء كان بنو إسرائيل محتاجين إليه في دينهم من المواعظ وتفصيل الأحكام. وقيل: أنزلت التوراة وهي سبعون وقر بعير، يقرأ الجزأ منه في سنة لم يقرأها إلا أربعة نفر: موسى، ويوشع، وعزير، وعيسى عليهم السلام. وعن مقاتل: كتب في الألواح: إني أنا الله الرحمن الرحيم، لا تشركوا بي شيئاً، ولا تقطعوا السبيل، ولا تحلفوا بإسمي كاذبين؛ فإن من حلف بإسمي كاذباً فلا أزيه، ولا تقتلوا ولا تزنوا ولا تعفوا الوالدين. ١٥

[١٦٨١] {فَخُذْهَا} فقلنا له: خذها، عطفاً على {كُتِبْنَا}، ويجوز أن يكون بدلاً من قوله {فَخُذْ مَا آتَيْتُكَ} [الأعراف: ١٤٤]. والضمير في {خُذْهَا} للألواح، أو لـ {كُلِّ شَيْءٍ}، لأنه في معنى الأشياء، أو للرسالات، أو للتوراة. ٢٠ ومعنى {يَقُوَّةٌ}: بجِدٍّ وعزيمة فغلّ أولي العزم من الرسل {يَأْخُذُوا بِأَحْسَنِهَا}، أي فيها ما هو حسن وأحسن؛ كالاقتصاص والعفو، والانتصار والصبر.

Dolayısıyla onlara emret de kendileri için daha güzel ve daha sevap olanı esas alsınlar. “Rabbinizden size indirilenin *en güzel*ine tâbi olun.” [Zümer 39/55] âyetindeki gibi. “Vacip ya da mendup olanı alsınlar” anlamında olduğu da söylenmiştir; çünkü bu [ikisi] mubah olandan daha güzeldir. Bu ifade ile “kendilerine yasaklananları değil, emredilenleri yapsınlar” anlamı da kastedilmiş olabilir. Bu durumda cümle, *es-sayfu eharra mineş-şitâ*⁷ (yaz kıştan sıcaktır) ifadesi gibi olmaktadır.

[1682] “Yakında size göstereceğim fâsıkların yurdunu!” Burada Firavun ve halkının yurdu, yani Mısır kastedilmiş, fâsıklıkları sebebiyle yurtlarının nasıl virane haline getirildiğinin gösterileceği söylenmiş; böylece onların da ibret almaları ve helâk edilen bu fâsıklar gibi fâsiklık yapmamaları, onlar gibi ibretlik bir cezaya maruz kalmamaları murat edilmiştir. Burada “seferleriniz esnasında güzergâhınızda bulunan -Yüce Allah’ın fâsıklıkları sebebiyle helâk ettiği- Âd, Semûd ve diğer kavimlerin kastedildiği de söylenmiştir. Bir başka görüşe göre ‘fâsıklar yurdu’ ile cehennem ateşi kastedilmiştir. Hasan-ı Basrî *se’uvrîkum* şeklinde okumuştur ki Hicaz bölgesinde yaygın bir lehçedir. [“Şunu bana göster” anlamında *erini* yerine] *evrinî kezâ* ve *evraytuhû* (onu gösterdim) denilir. Bunun gerekçesi, *evraytü’z-zend*⁸ (çakmak taşını döndürerek ateş çıkardım) ifadesinden üretilmiş olmasıdır. [“Bana göster” ifadesi] adeta “Bana şunu açıkla, beni *aydınlata* ki onu iyice anlayayım” anlamındadır. Kelime *se’ûrisûkum* (sizi vâris kılacağım) şeklinde de okunmuş olup, oldukça güzel bir okuyuştur ve “Zayıf düşürülen o kavmi de bölgenin bereketlendirdiğimiz doğu ve batı kısımlarına mirasçı kıldık.” [A’raf 7/137] âyeti tarafından doğrulanmaktadır.

[1683] Kibirlenenleri, kalplerini mühürleyip yüz üstü bırakıp “âyetlerimden men edeceğim” ve sonuçta Benim âyetlerimden kendilerini alıko-
yan arzu ve heveslerine dalıp, gaffete düşerek, âyetlerim üzerinde derin derin düşünmeyecekler ve onlardan ibret almayacaklar. Fudayl b. ‘İyâz’ın [v. 187/803] şöyle dediği nakledilmiştir: Peygamber (s.a.)’in şöyle dediği bize nakledildi: “Ümmetim dünyayı tazim ettiğinde kendilerinden İslâm’ın heybeti çekilip alınır; *emr-i bi’l-ma’rûf ve nehy-i ani’l-münkeri* terk ettiğinde ise vahyin bereketinden mahrum kalırlar.” Şu da söylenmiştir: Bu ifade [yani “âyetlerimden men edeceğim” cümlesi], Firavun sihirbazları toplayarak Musa’nın mucizesini geçersiz kılmaya çalıştığı sırada Allah’ın hakkın galip, batılın ise mağlup olmasını istemesinde olduğu gibi, ne kadar gayret ederlerse etsinler, Allah onların mucizeleri geçersiz kılmalarına mani olacaktır anlamındadır.

فمُرهم أن يحملوا على أنفسهم في الأخذ بما هو أدخل في الحسن وأكثر للثواب، كقوله تعالى {وَاتَّبِعُوا أَحْسَنَ مَا أُنزِلَ إِلَيْكُمْ مِنْ رَبِّكُمْ} [الزمر: ٥٥]. وقيل: يأخذوا بما هو واجب أو ندب، لأنه أحسن من المباح. ويجوز أن يراد: يأخذوا بما أمروا به، دون ما نهوا عنه، على قولك: الصيف أحرّ من الشتاء.

٥ [١٦٨٢] {سَأُرِيكُمْ دَارَ الْفَاسِقِينَ} يريد دار فرعون وقومه وهي مصر، كيف أَفْقَرَتْ منهم ودَقَرُوا لفسقهم، لتعبروا فلا تفسقوا مثل فسقهم فينكل بكم مثل نكالهم. وقيل: منازل عاد وثمود والقرون الذين أهلكهم الله لفسقهم في ممرّكم عليها في أسفاركم. وقيل: دار الفاسقين نار جهنم. وقرأ الحسن «سَأُورِيكُمْ» وهي لغة فاشية بالحجاز؛ يقال: أورني كذا، وأوريته. ووجهه أن تكون من أوريت الزند كأنَّ المعنى بيّنه لي وأُبره لأستبينه وقرئ «سَأُورِيكُمْ» قراءة حسنة يصححها قوله {وَأَوْرَثْنَا الْقَوْمَ الَّذِينَ كَانُوا يُسْتَضْعَفُونَ} [الأعراف: ١٣٧].

[١٦٨٣] {سَأَصْرِفُ عَنْ آيَاتِيَ} بالطبع على قلوب المتكبرين وخذلانهم، فلا يفكرون فيها ولا يعتبرون بها، غفلة وانهماكاً فيما يشغلهم عنها من شهواتهم. وعن الفضيل بن عياض: ذكر لنا عن رسول الله ﷺ: «إذا عظمت أمتي الدنيا نزع عنها هيبة الإسلام، وإذا تركوا الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر حرمت بركة الوحي». وقيل: سأصرفهم عن إبطالها وإن اجتهدوا كما اجتهد فرعون أن يبطل آية موسى، بأن جمع لها السحرة، فأبى الله إلا علوّ الحق وانتكاس الباطل.

“Onları âyetlerimden; âyetlerime saldırmaktan, onları küçümsemekten, onları sihir diye isimlendirmekten men edeceğim! Bunu, onları helâk ederek yapacağım!” anlamında olması da mümkündür. Bu ifadede muhataplar, küfür ve kibirleri sebebiyle âyetlerden yüz çevirenlerin akıbeti konusunda uyarılmakta; 5 onlar gibi olmamaları, onların yollarını tutmamaları konusunda ikaz edilmektedir.

[1684] “Haksız yere” ifadesinde iki ihtimal söz konusudur. İlkine göre, “hakları olmadığı halde kibirleniyorlar” anlamında hal olabilir; zira haklı olarak kibirlenmek, kibir hakkına sahip olmak Allah’a mahsustur. Diğerine göre 10 ise, *tekebbür* fiilinin ilişiği olup “hak olmayan bir şeyle, yani sahip oldukları dinleriyle kibirleniyorlar” anlamındadır.

[1685] Kendilerine inzâl edilen “her türlü âyeti görseler bile iman etmeyecekler.” Mâlik b. Dînâr [v. 131/748’den önce] bu ifadeyi, Yâ’nın zammesi ile *ve in yurav* (kendilerine gösterilse bile) şeklinde okumuştur. *Sebîle’r-ruşd* (doğru yol) 15 ifadesi *sebîle’r-raşed*ⁱ ve *sebîle’r-raşâd*ⁱ şeklinde de okunmuştur. *Ruşd*, *raşed* ve *raşâd* kelimeleri tıpkı *sukm*, *sekam* ve *sekâm* gibidir. *Ne beyinsizdir uzun yolculuğa çıkan şu kimse ki doğru düzgün bir yol gördüğünde ondan yüz çevirir; tehlikeli, ölümcül yanlış bir yol gördüğünde ise o yola giriverir?! İşte bunu dini konusunda yapan, bundan daha beyinsizdir!*

[1686] *Zâlike* ref ya da nasp mahallinde olup “âyetlerimizden bu şekilde men edilmeleri, yalanlamaları sebebiyledir” ya da “Allah onları işbu sebeple, böyle men etmiştir” [... *zâlike’s-sarf*^e ...] anlamındadır. *Likâ’u’l-âhîrat*ⁱ terkinde, mastar mef’ûlün bihe izâfe edilmiş de olabilir -ki bu durumda mâna, “âhiretle karşılaşmaları ve oranın ahvalini müşahade etmeleri” şeklinde olur- mastar zarfa izâfe edilmiş de olabilir ki bu durumda da “Allah’ın onlara âhirette vaat ettiği 25 şeyle karşılaşma” anlamına gelir.

148. Musa’nın kavmi, onun (Tur’a gidişinin) ardından, ziynet takımlarından, canlıymış gibi böğürmesi olan bir buzağı heykeli edinmişlerdi! Onun kendileriyle konuşmadığını ve onlara yol göstermediğini görmüyorlar mıydı? Onu zalimce (tanrı) edindiler! 30

149. Ama yoldan çıktıklarını anlayıp da elleri (pişmanlık ve hasretle dövüp durdukları bağrılarından iki yana) düşünce, şöyle demeye başladılar: “Rabbimiz bize merhamet etmezse ve bizi bağışlamazsa, şüphesiz hüsrana uğrayanlardan olacağız!”

ويجوز: سأصرفهم عنها وعن الطعن فيها والاستهانة بها، وتسميتها سحرًا بإهلاكهم. وفيه إنذار للمخاطبين من عاقبة الذين يصرفون عن الآيات لتكبرهم وكفرهم بها، لئلا يكونوا مثلهم فيسلك بهم سبيلهم.

[١٦٨٤] {بِغَيْرِ الْحَقِّ} فيه وجهان؛ أن يكون حالًا بمعنى: يتكبرون غير محقين، لأن التكبر بالحق لله وحده؛ وأن يكون صلة لفعل التكبر، أي يتكبرون بما ليس بحق وما هم عليه من دينهم.

[١٦٨٥] {وَإِنْ يَرَوْا كُلَّ آيَةٍ} من الآيات المنزلة عليهم {لَا يُؤْمِنُوا بِهَا}. وقرأ مالك بن دينار «وإن يروا» بضم الياء. وقرئ «سبيل الرشد»، و«الرشد»، و«الرشاد»، كقولهم: السقم والسقم والسقام. وما أسفه من ركب المفازة، فإن رأى طريقًا مستقيمًا أعرض عنه وتركه، وإن رأى معتمدًا مرديًا أخذ فيه وسلكه، ففاعل نحو ذلك في دينه أسفه.

[١٦٨٦] {ذَلِكَ} في محل الرفع، أو النصب على معنى: ذلك الصرف بسبب تكذيبهم؛ أو صرفهم الله ذلك الصرف بسببه. {وَلِقَاءِ الْآخِرَةِ} يجوز أن يكون من إضافة المصدر إلى المفعول به، أي ولقائهم الآخرة ومشاهدتهم أحوالها، ومن إضافة المصدر إلى الظرف بمعنى: ولقاء ما وعد الله في الآخرة.

١٥ - ١٤٨ ﴿وَاتَّخَذَ قَوْمُ مُوسَىٰ مِنْ بَعْدِهِ مِنْ حُلِيِّهِمْ عِجَلًا جَسَدًا لَهُ خُورٌ أَلَمْ يَرَوْا أَنَّهُ لَا يُكَلِّمُهُمْ وَلَا يَهْدِيهِمْ سَبِيلًا اتَّخَذُوهُ وَكَانُوا ظَالِمِينَ﴾

١٤٩ - ﴿وَلَمَّا سَقَطَ فِي أَيْدِيهِمْ وَرَأَوْا أَنَّهُمْ قَدْ ضَلُّوا قَالُوا لَئِنْ لَمْ يَرْحَمْنَا رَبُّنَا وَيَغْفِرْ لَنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ﴾

[1687] “Onun ardından” yani onun kendilerinden ayrılıp Tûr’a gitmesinin ardından. **Şayet** “Neden burada ‘Musa’nın kavmi bir buzağı heykeli edinmişlerdi’ denilmiştir, oysa edinen, Samirî’dir?” **dersen şöyle derim:** Bu hususta iki yorum vardır. İlkine göre o toplum içerisinde bir kimse bu fiili yapmış, onların arasında, gözlerinin önünde bu fiil ortaya çıkmış olduğu için fiil onlara nispet edilmiştir. Nitekim belli bir işi yapan ya da sözü söyleyen kişi bir şahıs olduğu halde, “Temimoğulları şöyle dediler, böyle yaptılar” gibi ifadeler kullanılır. Ayrıca fiili yapan Sâmîrî olsa da onlar da onun bunu yapmasını istemişler; rıza göstermişlerdir. Dolayısıyla, sanki bu fiili hep birlikte yapmış gibi değerlendirilmişlerdir. İkinci yoruma göre ise mâna, “Onu *ilâh* edindiler ve ona taptilar” şeklindedir [Bu da sadece Sâmîrî’nin işi değildir].

[1688] حليهم (ziynetlerinden) ifadesi Hâ’nın zammesi ve Yâ’nın şeddesi ile okunmuştur. Bu durumda bu kelime *haly^{um}* kelimesinin çoğulu olup *sedy^{um}* ve *südiyy^{um}* gibidir. Yine bu kelime *itbâ’* (tâbi kılma, yani harfî yakınındaki diğer harfin harekesine göre harekelemek) kuralı gereği, kesre ile -tıpkı *diliyyⁱⁿ* gibi- *hiliyyihim* şeklinde ve şeddenin kaldırılması ile *min halyihim* şeklinde de okunmuştur. *el-Haly^ü* süs olarak kullanılan altın ve gümüş anlamındadır. **Şayet** “Neden ‘onların ziynetlerinden’ ifadesi kullanılmıştır, zira bu ziynet eşyaları onların değildi; ellerinde ödünç olarak bulunmaktaydı?” **dersen şöyle derim:** Bir şeyin bir başka şeye aidiyeti, cüz’î bir ilişki üzerinden de kurulabilir; ziynet eşyalarının onların ellerinde ödünç olarak bulunuyor olması da böyle bir ilişki için yeterlidir. Kaldı ki o ziynet eşyalarının sahipleri [Mısırlılar] helâk edildikten sonra onlar artık tıpkı diğer mallar gibi İsrâiloğullarının mülkü olmuştur. Dikkat edersen, mutlak izzet ve yücelik sahibi “Bunun üzerine, onları güzelim bahçelerden, pınarlardan, hazinelerden, şerefli makamlardan çıkardık ve İsrâiloğullarını bunlara mirasçı yaptık.” [Şu’arâ 26/57-59] buyurmuştur.

[1689] جَسَدًا yani diğer bedenler gibi etli, kanlı bir beden; حُورًا ise böğürtü demektir. Hasan-ı Basrî demiştir ki: “Cebrâil *Aleyhisselâm* denizi yardığı gün Samirî onun atının izinden bir tutam toprak aldı ve onu buzağı heykelinin ağzına attı; böylece o, böğürmesi olan bir buzağıya dönüştü.” Hazret-i Ali (r.a.) bu kelimeyi Cim ve Hemze ile *cü’âr* (جوار) şeklinde okumuştur ki bu, çığlık atma anlamındaki *ce’eradan* gelir. *Cesed^{en}* kelimesinin mansup olması, ‘*ic^{en}*’ kelimesinin bedeli olmasındandır.

[١٦٨٧] {مِنْ بَعْدِهِ} من بعد فراقه إياهم إلى الطور. فإن قلت: لم قيل: واتخذ قوم موسى عجلاً، والمتخذ هو السامري؟ قلت: فيه وجهان؛ أحدهما أن ينسب الفعل إليهم، لأن رجلاً منهم باشره ووجد فيما بين ظهرانيهم، كما يقال: بنو تميم قالوا كذا وفعلوا كذا، والقائل والفاعل واحد؛ ولأنهم كانوا يريدون لاتخاذها، راضين به، فكانهم أجمعوا عليه. والثاني: أن يراد واتخذوه إلهًا وعبدوه.

[١٦٨٨] وقرئ «من حليهم» بضم الحاء والتشديد، جمع حَلِيٍّ، كثندي وثنديٍّ، و«من حليهم» -بالكسر- للإتباع كدليٍّ، و«من حليهم»، على التوحيد. والحلي: اسم لما يتحسن به من الذهب والفضة. فإن قلت: لم قال: من حليهم، ولم يكن الحلي لهم، إنما كانت عواري في أيديهم؟ قلت: الإضافة تكون بأدنى ملابسة، وكونها عواري في أيديهم كفى به ملابسة على أنهم قد ملكوها بعد المهلكين كما ملكوا غيرها من أملاكهم. ألا ترى إلى قوله عزّ وعلا: {فَأَخْرَجْنَاهُمْ مِنْ جَنَّاتٍ وَغُيُونٍ وَكُنُوزٍ وَمَقَامٍ كَرِيمٍ كَذَلِكَ وَأَوْرَثْنَاهَا بَنِي إِسْرَائِيلَ} [الشعراء: ٥٧-٥٩].

[١٦٨٩] {جَسَدًا} بدنًا ذا لحم ودم كسائر الأجساد. والخوار: صوت البقر. قال الحسن: إنَّ السامري قبض قبضة من تراب من أثر فرس جبريل عليه السلام يوم قطع البحر، فلقظه في فيّ العجل، فكان عجلاً له خوار. وقرأ علي رضي الله عنه «جوار» بالجيم والهمزة، ومن جار، إذا صاح. وانتصاب {جَسَدًا} على البدل من {عَجَلًا}.

[1690] “Görmüyorlar mıydı” yani, onu ilâh edinirlerken onun kendileriyle konuşmadığını ve onlara yol göstermediğini görmüyorlar mıydı ki ‘denizler mürekkep olsa kelimelerini yazamadan tükenecek olan, akla yerleştirdiği dellillerle ve indirdiği kitaplarla bütün mahlûkatı hak yola ileten’ Allah’a bunu tercih ettiler!? Daha sonra Allah Teâlâ yeni bir cümleye başlamış ve اتَّخَذُوهُ bu-
yurmuştur ki anlamı şöyledir: Bu yadırgatıcı fiile yöneldiler, fakat zaten “zalim diler” yani ‘her’ şeyi ait olmadığı yere koymaktaydılar; buzağıyı ilâh edinmek bunların ilk vukuatı olmadığı gibi, ilk kötülükleri de değildi.

[1691] وَلَمَّا سَقَطَ فِي أَيِّدِهِمْ yani buzağıya tapmaktan çok şiddetli bir pişmanlık duyunca... Zira çok pişman olup hayıflanan kimse genelde üzüntüsünden elini ısıtır; böylece eli ‘düşülen bir şey’ gibi olur çünkü ağzı elinin üzerine düşmüştür. Yani سَقَطَ (düştü) fiili, فِي أَيِّدِهِمْ (ellerine) ifadesine isnat edilmiştir ki, bir tür kinayedir. Muhammed b. es-Sümeýfa’ el-Yemânî [v. 215/830], fiili ma-lum formda *sakatafi eydihim* şeklinde okumuştur ki “ısıрма fiili elleri üzerinde vâki oldu / ellerini ısırdılar” anlamındadır. Ebû İshâk ez-Zeccâc [v. 311/923] da şöyle demiştir: Mâna, “Ne zaman ki ellerine, yani kalplerine ve gönüllerine pişmanlık düştü...” şeklindedir. Nitekim *hasale fî yedihî mekrûh^{un}* (elinde kötü bir şey hâsıl oldu) denilir. Oysa kötü şeyin elde hâsıl olması imkânsızdır ancak bu ifadede kalpte ve gönülde hâsıl olan şey elde hâsıl olan ve gözle görülen şeye benzetilmiştir.

[1692] “Yoldan çıktıklarını anlayıp” yani dalâletlerini adeta gözle görür gibi açıkça anlayıp.

[1693] [“Rabbimiz bize merhamet etmezse ve bizi bağışlamazsa” mealindeki لَئِنْ لَمْ يَرْحَمْنَا رَبُّنَا وَيَغْفِرْ لَنَا ifadesi] Yâ yerine Tâ ile ve *Rabbenâ*yı nida ifadesi olarak nasbetmek sûretiyle لَئِنْ لَمْ تَرْحَمْنَا رَبَّنَا وَتَغْفِرْ لَنَا (Ya Rabbi! Eğer bize merhamet etmez ve bizi bağışlamazsan) şeklinde de okunmuştur. Bu ifade tıpkı Âdem ve Havva *Aleyhimesselâm*’ın “Eğer bizi bağışlamaz ve bize merhamet etmezsen...” [A’raf 7/23] ifadeleri gibi olup, tövbe edenlerin sözüdür.

150. Musa çok kızgın ve üzgün bir şekilde kavmine dönünce “Benim arkamdan ne kadar kötü bir halef olmuşsunuz siz bana böyle!? Rabbinizin emrinde acele mi ettiniz?!” dedi ve levhaları attığı gibi biraderinin başından tutup kendisine doğru çekmeye başladı... (Biraderi de) “Ey anamın oğlu!” dedi; “İnan, kavim beni çaresiz bıraktı; az kalsın beni öldürüyorlardı! Sen de düşmanlarımızı sevindirecek şeyler yapma bana! Bu zalim kavimle beni bir tutma!”

[١٦٩٠] {أَلَمْ يَرَوْا} حين اتخذوه إلهًا أنه لا يقدر على كلام ولا على هداية سبيل، حتى لا يختاروه على من لو كان البحر مدادًا لكلماته لنفد البحر قبل أن تنفذ كلماته، وهو الذي هدى الخلق إلى سبل الحق ومناهجه بما ركز في العقول من الأدلة، وبما أنزل في كتبه. ثم ابتداءً فقال: {اتَّخَذُوهُ} أي أقدموا على ما أقدموا عليه من الأمر المنكر {وَكَانُوا ظَالِمِينَ} واضعين كل شيء في غير موضعه، فلم يكن اتخاذ العجل بدءًا منهم، ولا أول مناكيرهم.

[١٦٩١] {وَلَمَّا سَقَطَ فِي أَيْدِيهِمْ} ولما اشتد ندمهم وحسرتهم على عبادة العجل، لأن من شأن من اشتد ندمه وحسرتة أن يعرض يده غمًا، فتصير يده مستقوطة فيها، لأن فاه قد وقع فيها. و{سَقَطَ} مسند إلى {فِي أَيْدِيهِمْ}؛ وهو من باب الكناية. وقرأ أبو السمين «سَقَطَ فِي أَيْدِيهِمْ»، على تسمية الفاعل، أي وقع العض فيها. وقال الزجاج: معناه سقط الندم في أيديهم، أي في قلوبهم وأنفسهم، كما يقال: حصل في يده مكروه، وإن كان محالًا أن يكون في اليد، تشبيهًا لما يحصل في القلب وفي النفس، بما يحصل في اليد ويرى بالعين.

[١٦٩٢] {وَرَأَوْا أَنَّهُمْ قَدْ ضَلُّوا} وتبينوا ضلالهم تبيينًا كأنهم أبصروه بعيونهم. ١٥ [١٦٩٣] وقرئ «لئن لم ترحمنا ربنا وتغفر لنا»، بالتاء، وربنا، بالنصب على النداء. وهذا كلام التائبين، كما قال آدم وحواء عليهما السلام: وإن لم تغفر لنا وترحمنا.

١٥٠- ﴿وَلَمَّا رَجَعَ مُوسَى إِلَى قَوْمِهِ غَضْبَانَ أَسِفًا قَالَ بِئْسَمَا خَلَفْتُمُونِي مِنْ بَعْدِي أَعَجَلْتُمْ أَمْرَ رَبِّكُمْ وَأَلْقَى الْأَلْوَاخَ وَأَخَذَ بِرَأْسِ أَخِيهِ يَجُرُّهُ إِلَيْهِ قَالَ ابْنَ أُمَّ إِنَّ الْقَوْمَ اسْتَضَعُّفُونِي وَكَادُوا يَقْتُلُونَنِي فَلَا تُشْمِتْ بِيَ الْأَعْدَاءَ وَلَا تَجْعَلْنِي مَعَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ﴾ ٢٠

151. Dedi ki: “Ya Rabbi! Beni ve biraderimi bağışla! Bizleri rahmetinin içine al. Sen merhametlilerin en merhametlisisin!”

[1694] *el-Esif* son derece kızgın demektir. فَلَمَّا آسَفُونَا اُنْتَقَمْنَا مِنْهُمْ (“Ama ne zaman ki Bizi öfkелendirdiler, Biz de cezalarını verip hepsini suda boğduk!”

- 5 [Zuhurf 43/55]) âyetinde de böyle kullanılmıştır. *el-Esif* kelimesinin üzüntülü anlamında olduğu da söylenmiştir.

- [1695] “Halef olmuşsunuz” yani yerime geçmiş, benden sonra halifele-
rim olmuşsunuz. Bu hitap ya buzağıya tapınan Sâmirî ve takipçilerine ya da
İsrâiloğullarının ileri gelenlerine, yani Hârûn *Aleyhisselâm* ve onunla birlik-
te kalan müminlere yöneliktir. Musa *Aleyhisselâm*’ın Hârûn *Aleyhisselâm*’a
10 “Kavmimin içinde benim yerime geç.” [A’raf 7/142] demiş olması, ikinci ihtimali destekler. Anlam, “Allah’a kulluk yerine buzağıya tapınmak sûretiyle bana ne kadar da kötü halef oldunuz!” ya da “Allah’tan başkasına kulluk edenlere engel olmamak sûretiyle bana ne kadar da kötü halef oldunuz!” şek-
lindedir. **Şayet** “Peki, *bi’s*e (ne kötü) ifadesinin gerektirdiği fâ’il ve kınamaya konu olan husus hangisidir?” **dersen şöyle derim:** Fâ’il gizli olup, *mâ halef-tümûnî* (bana halef oldunuz) ifadesi onu izah etmektedir. Kınamaya konu olan ise hazf edilmiştir; *bi’s*e *hilâfetⁱⁿ* *haleftümûnihâ min ba’di hilâfetikum* (halef bırakıldıktan sonra ne kötü bir haleftir bana bu halef oluşunuz!)
15 şeklinde takdir edilebilir.

- [1696] **Şayet** “Bana *halef* oldunuz!” dedikten sonra *min ba’di* (benden sonra) denilmiş olmasının ne anlamı var [birinin halefi elbette ‘ondan sonra’ gelir]?” **dersen şöyle derim:** Bu ifade, “benden öğrendiğiniz *tevhid* inancına, yani O’nun ortağı olmadığı ve kulluğun O’na has kılınması gerektiği gibi hu-
suslardan sonra” ya da “ben İsrâiloğullarını tevhide yönlendirdikten, ‘bize de onların gibi bir ilâh yap’ sözünü söylediklerinde gözlerini dikmiş oldukları buzağıya tapınma heveslerine engel olduktan sonra” anlamına gelir. *Halifenin* selefinin yolundan gitmesi, ona muhalefet etmemesi icap eder. Benzer bir kul-
lanım, فَخَلَفَ مِنْ بَٰعِدِهِمْ خَلْفٌ (“Sonunda, onların ardından kendilerinin yerine
25 kitaba vâris olan öyle bir nesil geldi ki” [A’raf 7/169]) âyetinde de vardır. Burada da مِنْ بَٰعِدِهِمْ ifadesi ile, “bu övgüye değer niteliklere sahip kimselerden sonra” anlamı kastedilmiştir.

١٥١- ﴿قَالَ رَبِّ اغْفِرْ لِي وَلِأَخِي وَأَدْخِلْنَا فِي رَحْمَتِكَ وَأَنْتَ أَرْحَمُ

الرَّاحِمِينَ﴾

[١٦٩٤] الأسف: الشديد الغضب؛ {فَلَمَّا آسَفُونَا انتقمنا مِنْهُمْ} [الزخرف:

٥٥] وقيل: هو الحزين.

٥ [١٦٩٥] {خَلَفْتُمُونِي} قمتم مقامي وكنتم خلفائي من بعدي. وهذا الخطاب

إما أن يكون لعبدة العجل من السامري وأشياعه، أو لوجوه بني إسرائيل، وهم هارون عليه السلام والمؤمنون معه. ويدل عليه قوله {أُخْلِفْنِي فِي قَوْمِي}

[الأعراف: ١٤٢]. والمعنى: بئس ما خلفتموني حيث عبدتم العجل مكان عبادة

الله! أو حيث لم تكفوا من عبد غير الله! فإن قلت: أين ما تقتضيه بئس من الفاعل

١٠ والمخصوص بالذم؟ قلت: الفاعل مضمَر يفسره {مَا خَلَفْتُمُونِي}؛ والمخصوص بالذم محذوف تقديره: بئس خلافة خلفتمونيها من بعد خلافتكم.

[١٦٩٦] فإن قلت: أي معنى لقوله {مِنْ بَعْدِي} بعد قوله {خَلَفْتُمُونِي}؟

قلت: معناه من بعد ما رأيتم مني من توحيد الله ونفي الشركاء عنه وإخلاص

العبادة له؛ أو من بعد ما كنت أحمل بني إسرائيل على التوحيد، وأكفهم عما

١٥ طمحت نحوه أبصارهم من عبادة البقر، حين قالوا: {اجْعَلْ لَنَا إِلَهًا كَمَا لَهُمْ

إِلَهَةٌ} [الأعراف: ١٢٨]. ومن حق الخلفاء أن يسيروا بسيرة المستخلف من بعده

ولا يخالفوه. ونحوه: {فَخَلَفَ مِنْ بَعْدِهِمْ خَلْفٌ} [الأعراف: ١٦٩]، أي من بعد

أولئك الموصوفين بالصفات الحميدة.

- [1697] Bir kimse bir işi tamamlamadan bıraktığı zaman *'acile 'ani'l-emr'*; aksi için ise, *temme aleyhi* denilir. Başkası birinin bir işi yarım bırakmasına sebep olunca *a'celehû 'anhû ğayruhû* denilir. Bu fiilde *sebeke* (geçti) anlamı bulunduğuna için, tıpkı *sebeke* gibi [*An'sız*] geçişli olabilir; meselâ *'aciltü'l-emr'* denilir. 5 *أَعَجَلْتُمْ أَمْرَ رَبِّكُمْ* ifadesi, *e-'aciltüm 'an emri rabbikum* (Rabbinizim emrini yarım mı bıraktınız?) anlamındadır. Ki o, Musa'nın ahdini ve tavsiyelerini muhafaza ederek onu beklemektir; oysa siz, verilen sürenin sonuna geldiği halde dönmediğimi görerek, içten içe benim öldüğüm kanaati üzerine kurdunuz bu 'emr'i ve birçok kavmin peygamberlerinin ardından değiştirdikleri gibi siz de 10 değiştirdiniz! Rivayete göre Samirî buzağıyı yapıp da "İşte sizin ve Musa'nın ilâhı budur!" [TâHâ 20/88] dediği vakit onlara "Musa asla dönmeyecek, o öldü" demiş. Rivayete göre İsrâiloğulları Musa *Aleyhisselâm*'ın Tûr'a gidişinin ardından yirmi gün, yirmi gece beklemişler; böylece [gündüzleri ve geceleri birer tam gün sayarak!] kırkı tamamladıklarını düşünmüş ve sonra da yapacaklarını yapmışlar.
- [1698] "Levhaları attı." Buzağı meselesini duyunca o kadar kızdı ve dehşete düştü ki elindeki levhaları fırlatıp attı. Musa *Aleyhisselâm*'ın bu kızgınlığı Allah için kızgınlık ve dinine karşı duyarlılığındandır. [Mübarek] zaten çok öfkeli idi; Hârûn *Aleyhisselâm* ise ona nazaran daha yumuşak yüzlü idi; bu yüzden, İsrâiloğulları tarafından daha çok seviliyordu. Rivayete göre Tevrat yedi 20 bölümden oluşuyormuş. Musa *Aleyhisselâm* levhaları atınca kırılmışlar ve altı bölümü kaldırılmış; geriye sadece bir bölümü kalmış. [A'râf 7/145'de levhalara yazıldığı belirtilen] 'Her şeyin tafsilatı' bu kaldırılan bölümlerde bulunuyormuş; [Mâide 5/44'de Tevrat'ta olduğu belirtilen] 'hidayet ve rahmet' ise geride kalan bölümde bulunuyormuş.
- [1699] "Biraderinin başından tutup" yani başındaki saçlarından tutup "kendisine doğru çekmeye başladı" perçeminden çekmeye başladı. Zira bir yandan bu rahatsız edici vak'a kendisine çok ağır gelmiş, stratejik düşünmesini engellemişti, bir yandan da kardeşinin olanları engelleme konusunda gerekeni yapmadığı kanaatinde idi. 25
- [1700] *Ye'bne ümm'* (Ey anamın oğlu!) ifadesi tıpkı [fetha üzere mebnî] *hamsete 'aşera* ifadesine benzetilerek fetha ile okunduğu gibi [*ümm'*deki] izâfet Ya'sının atıldığı gerekçesiyle kesre ile *Ye'bne ümmi* şeklinde de okunmuştur. İzâfet Ya'sı ile *ye'bne ümmi* şeklinde ve Hemze ve Mim'in kesresi ile *ye'bne immi* şeklinde de okunmuştur. Hârûn *Aleyhisselâm*'ın Musa *Aleyhisselâm*'ın ana-baba bir kardeşi olduğu söylenir. Bu doğru ise, o zaman "anamın oğlu" demesinin sebebi, aynı karnı paylaştıklarına [karındaş / kardeş olduklarına] işaret etmektir ki 35

[١٦٩٧] يقال: عجل عن الأمر، إذا تركه غير تام. ونقيضه: تم عليه؛ وأعجله عنه غيره. ويضمن معنى سبق فيتعدى تعديته، فيقال: عجلت الأمر. والمعنى: أعجلتم عن أمر ربكم؟! وهو انتظار موسى حافظين لعهدده وما وصاكم به، فبنيتم الأمر على أن الميعاد قد بلغ آخره ولن أرجع إليكم فحدثتم أنفسكم بموتي، فغيّرتكم كما غيرت الأمم بعد أنبيائهم. وروي أن السامري قال لهم -حين أخرج لهم العجل وقال {هَذَا إِلَهُكُمْ وَإِلَهُ مُوسَى} [طه: ٨٨]-: إِنَّ مُوسَى لَنْ يَرْجِعَ، وَإِنَّهُ قَدْ مَاتَ. وروي أنهم عدّوا عشرين يومًا بلياليها فجعلوها أربعين، ثم أحدثوا ما أحدثوا.

[١٦٩٨] {وَأَلْقَى الْأَلْوَاخَ} وطرحها لما لحقه من فرط الدهش وشدة الضجر عند استماعه حديث العجل، غضبًا لله وحمية لدينه، وكان في نفسه حديدًا شديد الغضب، وكان هارون أَلَيْنَ مِنْهُ جَانِبًا؛ ولذلك كان أَحَبَّ إِلَى بَنِي إِسْرَائِيلَ مِنْ مُوسَى. وروي أن التوراة كانت سبعة أسباع، فلما ألقى الألواح تكسرت فرفع منها ستة أسباعها وبقي منها سبع واحد، وكان فيما رفع تفصيل كل شيء، وفيما بقي الهدى والرحمة.

[١٦٩٩] {وَأَخَذَ بِرَأْسِ أَخِيهِ}، أي بشعر رأسه {يَجْرُهُ إِلَيْهِ} بذؤابته. وذلك لشدة ما ورد عليه من الأمر الذي استفزّه وذهب بفطنته، وظنًّا بأخيه أنه فرط في الكف.

[١٧٠٠] {ابْنُ أُمٍّ} قرئ بالفتح تشبيهًا بخمسة عشر، وبالكسر على طرح ياء الإضافة. «وابن أُمِّي»، وبالياء: «وابن إِمٍّ»، بكسر الهمزة والميم. وقيل: كان أخاه لأبيه وأمه، فإن صحَّ فإنما أضافه إلى الأم، إشارة إلى أنهما من بطن واحد.

bu durum şefkat ve rikkati daha çok celbeder ve ifası gereken kardeşlik haklarını daha da önemli hale getirir. Ayrıca Musa *Aleyhisselâm*'ın annesi mümindir. Hârûn bu yüzden, Musa'nın ona nispetini öne çıkarttı. Ayrıca, evladı için nice korku ve zorluklara katlanan da oydu. İşte Hârûn *Aleyhisselâm*, annesinin hakkını bu sebeple hatırlatmış olmalıdır.

[1701] “İnan, kavim beni çaresiz bıraktı.” Hârûn *Aleyhisselâm* onları alıkoymak için elinden geleni yapmış, onlara nasihat etmiş, uyarıda bulunmuş, gücü yettiğinde kuvvet kullanarak onları engellemeye çalışmış, fakat sonuçta onu güçsüz bırakmışlardı; bir tek öldürmedikleri kalmıştı. “Düşmanlarımızı sevindirecek şeyler yapma bana!” Yani beni küçük düşürmen ve kötü davranman tam da onların istediği şeydir; bunu yapma. Bu ifade, *fe-lâ yeşmut bi-ye'l-a'dâ* (düşmanlar beni dillerine dolayıp yaygara yapmasınlar) şeklinde de okunmuştur. Burada düşmanlar, dillerine dolayıp yaygara yapmaktan men edilmekle birlikte, onun yüzünden düşmanlarının yaygarasına maruz kalmaması gerektiğini belirtmek istemektedir. “Bu zalim kavimle beni bir tutma!” Beni cezalandırarak, suçlayarak onlarla bir ve dost görme ya da ben onlardan ve zulümlerinden beri olduğum halde benim de o zalimlerden biri olduğumu düşünme.

[1702] Kardeşi kendisine mazeretini beyan edip düşmanların yaygarasını da söyleyince Musa *Aleyhisselâm* kardeşini razı etmek, kardeşinden razı olduğunu yaygaracılara açıkça göstermek ve böylece, onların yaygaralarının neticeye ulaşmamasını sağlamak için “dedi ki: Ya Rabbi! Beni ve biraderimi bağışla.” Kardeşine karşı gösterdiği aşırılıktan dolayı kendisi için af dilemiş, güzel bir şekilde kendisine halef olma konusunda kusuru olabilir düşüncesiyle de kardeşi için af dilemiş; her ikisini de rahmetinden ayırmaması, ilâhî rahmetin dünya ve âhirette hep kendilerini kuşatması için dua etmiştir.

152. Buzagıyı (tanrı) edinenlere, şüphesiz, yakında Rablerinden bir gazap ve dünya hayatında bir zillet erişecektir. (Allah'a şirk koşan) iftiracıları işte böyle cezalandırırız Biz!..

[1703] “Rablerinden bir gazap ve dünya hayatında bir zillet.” Gazap, birbirlerini öldürme emri; zillet ise yurtlarından çıkarılmalarıdır. Zira sürgün, zillet konusunda darb-ı mesel olmuştur. Burada kastedilenin, bunların soylarının -yani Kurayzaoğulları ile Nadîroğullarının- ölüm ve sürgün şeklinde ilâhî gaza-ba uğramaları ve cizye vermekle zillete düşmüş olmalarıdır.

[1704] “İftiracılar” yani Allah'a yalan isnat edenler. Nitekim Samîrî'nin, “Sizin de Musa'nın da ilâhî işte budur!” [TâHâ 20/88] sözünden daha büyük bir iftira yoktur.

وذلك أدعى إلى العطف والرقّة، وأعظم للحقّ الواجب، ولأنّها كانت مؤمنة فاعتدّ بنسبها، ولأنّها هي التي قاست فيه المخاوف والشدائد فذكره بحقّها.

[١٧٠١] {إِنَّ الْقَوْمَ اسْتَضَعُّونِي}، يعني أنه لم يأل جهداً في كفهم بالوعظ والإنذار. وبما بلغته طاقته من بذل القوة في مضادّتهم حتى قهره واستضعفه ٥ ولم يبق إلا أن يقتلوه {يَقْتُلُونَنِي فَلَا تُشْمِتْ بِيَ الْأَعْدَاءُ} فلا تفعل بي ما هو أمّنتهم من الاستهانة بي والإساءة إليّ. وقرئ «فلا يشمت بي الأعداء»، على نهى الأعداء عن الشماتة. والمراد أن لا يحل به ما يشمتون به لأجله. {وَلَا تَجْعَلْنِي مَعَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ}، ولا تجعلني في موجدتك عليّ وعقوبتك لي قريباً لهم وصاحباً؛ أو ولا تعتقد أنني واحد من الظالمين مع براءتي منهم ومن ظلمهم.

١٠ [١٧٠٢] لما اعتذر إليه أخوه وذكر له شماتة الأعداء {قَالَ رَبِّ اغْفِرْ لِي وَلِأَخِي} ليرضي أخاه ويظهر لأهل الشماتة رضاه عنه فلا تتم لهم شماتتهم، واستغفر لنفسه مما فرط منه إلى أخيه، ولأخيه أن عسى فرط في حسن الخلافة، وطلب أن لا يتفرقا عن رحمته، ولا تزال منتظمة لهما في الدنيا والآخرة.

١٥ ١٥٢- {إِنَّ الَّذِينَ اتَّخَذُوا الْعِجْلَ سَيَنَالُهُمْ غَضَبٌ مِنْ رَبِّهِمْ وَذِلَّةٌ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَكَذَلِكَ نَجْزِي الْمُفْتَرِينَ}

[١٧٠٣] {غَضَبٌ مِنْ رَبِّهِمْ وَذِلَّةٌ} الغضب ما أمروا به من قتل أنفسهم؛ والذلة خروجهم من ديارهم، لأنّ ذلّ الغربة مثل مضروب. وقيل: هو ما نال أبناءهم وهم بنو قريظة والنضير، من غضب الله تعالى بالقتل والجلاء، ومن الذلة بضرب الجزية.

[١٧٠٤] {الْمُفْتَرِينَ} المتكذّبين على الله، ولا فرية أعظم من قول السامري: {هَذَا

٢٠ إِلَهُكُمْ وَإِلَهُ مُوسَى} [طه: ٨٨]

[1705] “Dünya hayatında” kaydının sadece zillet ile ilgili olması ve “onlara âhirette gazap, dünyada ise zillet erişecektir” anlamının kastedilmiş olması da mümkündür. “Üzerlerine zillet ve meskenet (düşüklük) damgası vurulmuş ve Allah'ın gazabına maruz kalmışlardır!” [Bakara 2/61]

5 **153. Kötülükleri işleyip de daha sonra onların ardından iman ederek dönüş yapanlar (için), senin Rabbin bütün bunların ardından elbette bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).**

[1706] Günah ve küfür gibi tüm “kötülükleri işleyip de daha sonra onların ardından” samimiyetle “iman ederek” Allah’a “dönüş yapanlar”, O’na mazaret beyan edip özür dileyenler için “senin Rabbin bütün bunların” bütün bu büyük kötülüklerin “ardından elbette bağışlayıcıdır” onların kötülüklerini örtücü, geçmişte yapmış olduklarını tamamen silicidir, “merhametlidir” onlara cennet nimetini ikram edecektir. Bu, umumi bir hüküm olup buzağıya tapanlar da başkaları da bunun kapsamına girer. Allah Teâlâ burada önce, işlemiş oldukları suçun ne kadar büyük olduğunu ifade etmiş, ardında da kendi rahmetinin muazzamlığını bildirmiş, böylece, ne kadar ağır ve vahim olsalar da, bütün günahlar karşısında O’nun af ve ikramının daha büyük ve yüce olduğunun bilinmesini istemiştir. Fakat elbette şartının yerine getirilmesi gerekmektedir ki o da, tövbe ve Allah’a yönelmenin zorunluluğudur. Bunun dışında [af beklemek], aklı başında hiçbir insanın iltifat etmeyeceği boş bir beklentidir, maymun iştahlılıktır!

154. Ne zaman ki Musa’nın öfkesi yatıştı, levhaları aldı. Onların içeriğinde, ‘sadece Rablerinden korkanlar’a hidayet ve rahmet vardı.

[1707] وَلَمَّا سَكَتَ عَنْ مُوسَى الْغَضَبُ (Musa’nın öfkesi susunca) ifadesi bir benzetmedir. Burada sanki öfke onu harekete geçiriyor ve “Halkına şunları şunları söyle”, “Levhaları at”, “Kardeşinin saçını tut ve kendine çek” gibi şeyler söylüyor, daha sonra da bu konuşmaları bırakıyor, tahrik etmeyi terk ediyormuş gibi anlatılmıştır. Sağlıklı bir karaktere ve sahih bir zevke sahip her insan, bu hususun ancak bu şekilde ifade edilmesini güzel ve fasih [edebî açıdan nitelikli] bulur. Hem bu ifade belagat sanatının bölümleri kabilindendir. Aksi takdirde, Mu’âviye b. Kurre’nin [v. 113/731] bu ifadeyi *ve lemmâ sekene ‘an Mûse’l-ğadab* (Musa’dan öfke sakinleşince) şeklindeki okuyuşunda neden insanın gönlü aynı ürpertiye, aynı edebî harikuladeliği hissetmez olsun ki?!

[١٧٠٥] ويجوز أن يتعلق {فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا} بالذلة وحدها ويراد: سينالهم غضب في الآخرة، وذلة في الحياة الدنيا، {وَضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الذِّلَّةُ وَالْمَسْكَنَةُ وَبَاءُوا بِغَضَبٍ مِنَ اللَّهِ} [البقرة: ٦١].

١٥٣- ﴿وَالَّذِينَ عَمِلُوا السَّيِّئَاتِ ثُمَّ تَابُوا مِنْ بَعْدِهَا وَآمَنُوا إِنَّ رَبَّكَ مِنْ بَعْدِهَا لَغَفُورٌ رَحِيمٌ﴾ ٥

[١٧٠٦] {وَالَّذِينَ عَمِلُوا السَّيِّئَاتِ} من الكفر والمعاصي كلها {ثُمَّ تَابُوا} ثم رجعوا {مِنْ بَعْدِهَا} إلى الله واعتدروا إليه {وَأَمَنُوا} وأخلصوا الإيمان {إِنَّ رَبَّكَ مِنْ بَعْدِهَا} من بعد تلك العظائم {لَغَفُورٌ} لستور عليهم محاء لما كان منهم {رَحِيمٌ} منعم عليهم بالجنة. وهذا حكم عام يدخل تحته متخذو العجل ومن عداهم. عظم جنائتهم أولاً ثم أردفها تعظيم رحمته، ليعلم أن الذنوب وإن جلت وعظمت فإن عفوه وكرمه أعظم وأجل، ولكن لا بد من حفظ الشريعة، وهي وجوب التوبة والإنابة، وما وراءه طمع فارغ وأشعبية باردة، لا يلتفت إليها حازم.

١٥٤- ﴿وَلَمَّا سَكَتَ عَنْ مُوسَى الْغَضَبُ أَخَذَ الْأَلْوَاخَ وَفِي نُسَخَتِهَا هُدًى وَرَحْمَةٌ لِلَّذِينَ هُمْ لِرَبِّهِمْ يَزْهَبُونَ﴾

[١٧٠٧] {وَلَمَّا سَكَتَ عَنْ مُوسَى الْغَضَبُ} هذا مثل، كأن الغضب كان يغريه على ما فعل ويقول له: "قل لقومك كذا، وألق الألواح، وجرّ برأس أخيك إليك!"، فترك النطق بذلك وقطع الإغراء. ولم يستحسن هذه الكلمة ولم يستفصحها كل ذي طبع سليم وذوق صحيح إلا لذلك، ولأنه من قبيل شعب البلاغة، وإلا فما لقراءة معاوية بن قرة «ولما سكن عن موسى الغضب»، لا تجد النفس عندها شيئاً من تلك الهزة، وطرفاً من تلك الروعة.

Ve lemmâ sekete ifadesi *ve lemmâ sükkite* (öfke tamamen susturulunca), *ve lemmâ üskite* (öfke susturulunca) şeklinde de okunmuş olup öfkeyi, Allah ya da kardeşi -mazeret beyan edip suçsuz olduğunu göstererek- susturunca anlamındadır. Sonuçta mâna, “öfkesi yatışınca” demektir. İşte, öfkesi yatışınca, atmış olduğu “levhaları aldı. Onların *nushasında*” yani onlarda yazan şeyde *-nüsha* kelimesi tıpkı *hutbe* gibi mef’ûl anlamında *fu’le* vezninde bir kullanımdır-“sadece Rablerinden korkanlar için...” *لِّلرَّبِّهِمْ*’deki Lâm, mef’ûlün öne geçmiş olmasından dolayı gelmiştir. Zira fiilin mef’ûlden sonra gelmesi ona bir zayıflık kazandırır. Bunun bir benzeri *لِّلرَّءْيَا تَعْبُرُونَ* (“rüya tabir edersiniz” [Yûsuf 12/43]) âyetinde vardır. Yine *le-ke darabtu* (sana vurdum sana) ifadesinde de aynı durum söz konusudur.

155. Musa tayin ettiğimiz vakit için kavminden yetmiş kişi seçmişti. O sarsıntı kendilerini yakalayınca, dedi ki: “Ya Rabbi! Dileseydin, onları da beni de daha önce helâk ederdin. İçimizdeki beyinsizlerin işledikleri yüzünden bizi mi helâk ediyorsun?! Bu, Senin imtihanından başka bir şey değil; Sen bununla dilediğini dalâlete düşürüyor, dilediğini hidayete erdiriyorsun. Sen bizim velîmizsin; bağışla bizi, acı bize. Bağışlayanların en hayırlısı Sensin.”

156. “Ve bize hem bu dünyada iyilik yaz, hem de Âhirette... Şüphesiz, biz Sana yöneldik.” Buyurdu ki: “Benim azabım var ya, ona Ben dilediklerimi çarptırıyorum; rahmetim ise evet, her şeyi kuşatmıştır, ama onu müttakîlere; kendilerini arındırmak için verenlere ve bizim (bütün) âyetlerimize iman edenlere yazacağım.”

157. “Onlar ki yanlarındaki Tevrat ve İncil’de yazılı buldukları; kendilerine mârufu emredip münkeri yasaklayan, tertemiz ve hoş şeyleri helâl, murdar şeyleri ise haram kılan, ağır yüklerini ve üzerlerindeki zincirleri indirip atan o ümmî resûle; o nebîye tâbi olurlar. Dolayısıyla, ona iman edip saygılı davranan, destekleyen ve onunla birlikte indirilen nura tâbi olan kimseler; bunlardır işte felâha erecekler.”

[1708] *وَاخْتَارَ مُوسَى قَوْمَهُ* (Musa kavmin*i* seçti) ifadesi, “Musa kavminden seçti” anlamında olup *Min*’i hafzetmiş; fiilin anlamını mef’ûle ulaştırmıştır [*hazfu isâl*]. Tıpkı şairin şu ifadesinde olduğu gibi:

Cömertlik açısından insanlar arasından seçilen de bizdendir [yani *اختير من الرجال*].

وقرئ «ولما سكت» و«أسكت» أي أسكته الله، أو أخوه باعتذاره إليه وتنضله.
والمعنى: ولما طفى غضبه {أَخَذَ الْأَلْوَاخَ} التي ألقاها؛ {وَفِي نُسخَتِهَا} وفيما
نسخ منها، أي كتب. والنسخة فعلة بمعنى مفعول كالخطبة. {لِرَبِّهِمْ يَرْهَبُونَ}
دخلت اللام لتقدم المفعول، لأن تأخر الفعل عن مفعوله يكسبه ضعفاً. ونحوه
٥ {لِلرُّؤْيَا تَعْبُرُونَ} [يوسف: ٤٣] وتقول: لك ضربت.

١٥٥- «وَاخْتَارَ مُوسَى قَوْمَهُ سَبْعِينَ رَجُلًا لِمِيقَاتِنَا فَلَمَّا أَخَذَتْهُمُ الرَّجْفَةُ
قَالَ رَبِّ لَوْ شِئْتَ أَهْلَكْتَهُم مِّن قَبْلُ وَإِيَّاي أَنَّهُلِكُنَا بِمَا فَعَلَ الشُّفَهَاءُ مِنَّا
إِنْ هِيَ إِلَّا فِتْنَتُكَ تُضِلُّ بِهَا مَن تَشَاءُ وَتَهْدِي مَن تَشَاءُ أَنْتَ وَلِيُّنَا فَاغْفِرْ لَنَا
وَارْحَمْنَا وَأَنْتَ خَيْرُ الْغَافِرِينَ»

١٠ ١٥٦- «وَاكتب لنا في هذه الدنيا حسنة وفي الآخرة إنا هُذنا إليك قال
عذابي أصيب به من أشاء ورحمتي وسعت كل شيء فسأكتبها للذين يتقون
ويؤتون الزكاة والذين هم بآياتنا يؤمنون»

١٥ ١٥٧- «الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ النَّبِيَّ الْأُمِّيَّ الَّذِي يَجِدُونَهُ مَكْتُوبًا عِنْدَهُمْ
فِي التَّوْرَةِ وَالْإِنْجِيلِ يَأْمُرُهُمْ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَاهُمْ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُحِلُّ لَهُمُ
الطَّيِّبَاتِ وَيُحَرِّمُ عَلَيْهِمُ الْخَبَائِثَ وَيَضَعُ عَنْهُمْ إِصْرَهُمْ وَالْأَغْلَالَ الَّتِي كَانَتْ
عَلَيْهِمْ فَالَّذِينَ آمَنُوا بِهِ وَعَزَّرُوهُ وَنَصَرُوهُ وَاتَّبَعُوا النُّورَ الَّذِي أُنْزِلَ مَعَهُ أُولَئِكَ
هُمُ الْمُفْلِحُونَ»

[١٧٠٨] {وَاخْتَارَ مُوسَى قَوْمَهُ} أي من قومه، فحذف الجار وأوصل الفعل،

كقوله:

وَمِنَّا الَّذِي اخْتِيرَ الرِّجَالَ سَمَاحَةً ❁

Söylendiğine göre Musa *Aleyhisselâm* İsrâiloğullarının on iki boyunun her birinden altışar kişi seçmiş; toplam yetmiş iki kişi olmuşlar. Sonra da “içinizden iki kişi geride kalsın” demiş. Fakat onlar bu konuda birbirleri ile çekişmeye başlayınca, “İçinizden geride kalan da bizimle Tûr’a çıkan kadar sevap alacak.” demiş. Bunun üzerine Kâleb ve Yûşa‘ geride kalmışlar. Rivayete göre seçilebilecek sadece altmış ihtiyar bulabilmiş. Bunun üzerine Allah Teâlâ gençlerden de on kişi seçmesini emretmiş; seçince bu gençler de yaşlanmışlar. Bir başka rivâyete göre içlerinden yirmi kişi dışında diğerleri kırk yaşına varmamış fakat cehalet ve çocukluk devirlerini geçmiş kimselermiş. Musa *Aleyhisselâm* da onlara oruç tutmalarını, kendilerini ve elbiselerini temizlemelerini emretmiş. Sonra onları Rabbinin belirlediği *mîkât* için Tûr-i Sînâ’ya çıkarmış. Rabbi ona, İsrâiloğullarından yetmiş kişi ile birlikte gelmesini emretmişti. Musa *Aleyhisselâm* dağa yaklaşıncı üzerine bir bulut kümesi çökmüş ve bütün dağı kaplamış; Musa *Aleyhisselâm* buluta yaklaşıp içine girmiş. Kavmine, “yaklaşın” demiş; yaklaşmışlar; bulutun içine girip secdeye kapandıklarında Yüce Allah’ın Musa *Aleyhisselâm* ile konuşurken ona “yap” - “yapma” gibi emir ve yasaklar bildirirkenki konuşmasını işitmişler. Sonra bulut açılmış... Onlar da Musa *Aleyhisselâm*’a yönelerek, Allah’ı görme talebinde bulundular. O da onları yadırgayarak nasihat etti; bundan vazgeçirmeye çalıştı. Fakat “Allah’ı açıkça görmeden sana asla iman etmeyeceğiz!” [Bakara 2/55] dediler; “Ya Rabbi! Bana kendini göster de sana bakayım.” [A’raf 7/143] dedi. Çünkü Allah Teâlâ tarafından bu talebe verilecek ret ve yadırgama cevabını işitmelerini istiyordu. Nitekim kendisine, “Beni asla göremezsın.” [A’raf 7/143] diye cevap verildi ve kendileri ile birlikte dağ sarsıldı. Hepsî düşüp bayıldılar. Dağ sarsılınca Musa *Aleyhisselâm*, “Ya Rabbi! Dileseydin beni de onları da daha önce helâk ederdin.” dedi. Ki onun bu ifadesi, Allah’ı görme talebinin ısrarla kendisine yöneltilmesini görmeden önce helâk edilmiş olmayı temenni etme anlamındadır. Bu, tıpkı belli bir işin çok kötü sonuçlarını görünce pişman olan kimsenin “Allah dileseydi bundan önce beni helâk ederdi [yani öleydim de bunları görmeyeydim]” demesi gibidir.

[1709] “İçimizdeki beyinsizlerin işledikleri yüzünden bizi mi helâk ediyorsun?!” Yani hepimizi, beni ve onları topluca helâk mi edeceksin? Zira Musa *Aleyhisselâm* Allah’ı görme talebini beyinsizleri caydırmak için dile getirmiştir. Bu talebi cehalet ve beyinsizlikleri yüzünden dile getirenler ise onlardır. “Bu, Senin imtihanından başka bir şey değil.” Yani senin verdiğin bir bela ve imtihandır;

قيل: اختار من اثني عشر سبطاً، من كل سبط ستة حتى تتأثوا اثنين وسبعين،
 فقال: ليتخلف منكم رجلان: فتشأخوا، فقال: إن لمن قعد منكم مثل أجر من خرج،
 فقعد كالب ويوشع. وروي أنه لم يصب إلا ستين شيخاً، فأوحى الله تعالى إليه
 أن تختار من الشبان عشرة، فاختارهم فأصبحوا شيوخاً. وقيل: كانوا أبناء ما عدا
 العشرين، ولم يتجاوزوا الأربعين، قد ذهب عنهم الجهل والصبا، فأمرهم موسى
 أن يصوموا ويتطهروا ويطهروا ثيابهم، ثم خرج بهم إلى طور سينا لميقات ربه.
 وكان أمره ربه أن يأتيه في سبعين من بني إسرائيل، فلما دنا موسى من الجبل وقع
 عليه عمود الغمام حتى تغشى الجبل كله، ودنا موسى ودخل فيه وقال للقوم: ادنوا،
 فدنوا، حتى إذا دخلوا في الغمام وقعوا سجداً، فسمعوه وهو يكلم موسى يأمره
 وينهاه؛ افعل، ولا تفعل. ثم انكشف الغمام فأقبلوا إليه، فطلبوا الرؤية فوعظهم
 وزجرهم وأنكر عليهم، فقالوا: {يَا مُوسَى لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ حَتَّى نَرَى اللَّهَ جَهْرَةً} [البقرة: ٥٥]. فقال: {رَبِّ ارْنِي أَنْظُرْ إِلَيْكَ} [الأعراف: ١٤٣]، يريد: أن يسمعوا
 الرد والإنكار من جهته، فأجيب بـ {لَنْ تَرَانِي} [الأعراف: ١٤٣]، ورجف بهم الجبل
 فصعقوا. ولما كانت الرجفة {قَالَ} موسى {رَبِّ لَوْ شِئْتَ أَهْلَكْتَهُمْ مِنْ قَبْلِ وَإِيَّايَ}.
 وهذا تمن منه للإهلاك قبل أن يرى ما رأى من تبعة طلب الرؤية، كما يقول النادم
 على الأمر إذا رأى سوء المَعْبَةِ: لو شاء الله لأهلكني قبل هذا.

[١٧٠٩] {أَتَهْلِكُنَا بِمَا فَعَلَ السَّفَهَاءُ مِنَّا} يعني أتهلكنا جميعاً، يعني نفسه وإياهم، لأنه إنما
 طلب الرؤية زجراً للسفهاء، وهم طلبوها سفهاً وجهلاً. {إِنْ هِيَ إِلَّا فِتْنَتُكَ} أي محتتك وابتلاؤك

zira sen benimle konuştun, onlar da bunu dinlediler; sonra da bozuk bir kıyasla 'konuşma'yı 'görme'ye mukayese ederek fitneye düştüler ve sapıttılar. "Sen bununla dilediğini dalâlete düşürüyor, dilediğini hidayete erdiriyorsun." Bu imtihan ile cahilleri, seni bilme konusunda sebat sahibi olmayanları dalâlete düşürüyor, seni bilen ve sabit söz ile sebat üzere olanları ise hidayete erdiriyorsun. Musa *Aleyhisselâm* bu olayı Allah tarafından dalâlete düşürme ve hidayete sevk etme olarak ifade etmiştir. Çünkü Allah'ın imtihanı onların dalâlete düşmelerine ve hidayete ermelerine sebep olduğu için sanki bu imtihan ile onları Allah dalâlete düşürmüştü; Allah hidayete erdirmiş gibi ifade edilmiştir ki bu, sözün geniş mânada [mecazî] kullanımıdır. "Sen bizim velimizsin" işlerimizi ayakta tutan mevlâmızsın.

[1710] "Ve bize hem bu dünyada iyilik" yani afiyet, iyi bir hayat ve kulukta muvaffakiyet "yaz" ver, nasip eyle, "hem de Âhirette" cennet nasip et. "Şüphesiz, biz Sana yöneldik" sana yönelip tövbe ettik. *Hâde ileyhi - yehûdü*, döndü, tövbe etti anlamındadır. *Hûd*, *hâ'id* kelimesinin çoğulu olup '[Allah'a] dönüş yapan, yönelik olan' anlamındadır. Şair şöyle demiştir:¹⁰⁴

Ey günahları binek edinmiş (günahkâr)! Tövbe et tövbe!

Ve tıpkı (gagasını sürekli yere eğen) Hüdühüd gibi secde et secde!

[1711] Ebû Vecze es-Sa'dî [v. 130/747] He'nin kesresi ile *hidnâ ileyke* şeklinde okumuştur. Bu, hareket ettirdi, uzattı anlamındaki *hâdehû - yehidühû* fiilinden türemiştir. Bu durumda bu kelime ya malum fiil olarak kullanılmıştır ve "Nefislerimizi sana doğru hareket ettirdik, meylettirdik" anlamındadır ya da meçhul fiil olarak kullanılmıştır ve "Sana doğru hareket ettirildik, meyletirildik" anlamındadır. Bu şekilde fiilin meçhul kullanımı tıpkı '*idte yâ marîd*' (geçmiş olsun ey hasta) ifadesindeki '*idte* fiili gibidir. Bu fiil, *el-ıyâde* (العبادة) kelimesinden meçhul sıygada üretilen fiildir. Bunun işmâm ile '*idte* şeklinde okunması ya da '*ûde'l-marîd*' (hasta iyileşti) ve '*kûle'l-kavl*' (söz söylendi) şeklinde kullanan (lehçelere) göre zammeyi tam çıkartarak '*udte* şeklinde okunması da mümkündür. Yine bu lehçeye göre zamme ile *hüdânâ* okuyuşunun da *hâdehû - yehidühû* fiilinden meçhul formda olması mümkündür.

[1712] "Benim azabım var ya" azabımın hal ve vasıflarından biri de şudur ki, "Ben ona dilediklerimi" yani hikmet gereği azap edilmesi gereken, affedilmesi mefsemete yol açacağı için söz konusu olmayan kimseleri "çarptırıyorum." -Hasan-ı Basrî *men eşâ* (dilediklerime) ifadesini, *isâet* kökünden *men esâ'e* (kötülük yapana) şeklinde okumuştur.-

104 Zemahşerî'nin kendisi. / cev.

حين كلمتني وسمعوا كلامك، فاستدلوا بالكلام على الرؤية استدلالاً فاسداً، حتى افتتنوا وضلوا. {تُضِلُّ بِهَا مَنْ تَشَاءُ وَتَهْدِي مَنْ تَشَاءُ} تَضِلُّ بالمحنة الجاهلين غير الثابتين في معرفتك، وتهدي العالمين بك الثابتين بالقول الثابت. وجعل ذلك إضلالاً من الله وهدى منه، لأن محنته لما كانت سبباً لأن ضلّوا واهتدوا فكأنه أضلهم بها ٥ وهداهم على الاتساع في الكلام. {أَنْتَ وَلِيُّنَا} مولانا القائم بأمورنا.

[١٧١٠] {وَإِكْتُبْ لَنَا} وأثبت لنا وأقسم {فِي هَذِهِ الدُّنْيَا حَسَنَةً} عافية وحياة طيبة وتوفيقاً في الطاعة {وَفِي الْآخِرَةِ} الجنة. {هَذَا إِلَيْكَ} تبنا إليك؛ وهاد إليه يهود، إذا رجع وتاب. واليهود: جمع هائد، وهو التائب. ول بعضهم:

يَا رَاكِبَ الذَّنْبِ هُدْ هُدْ ❀ وَاسْجُدْ كَأَنَّكَ هُدْ هُدْ

١٠ [١٧١١] وقرأ أبو وجزة السعدي «هَذَا إِلَيْكَ» بكسر الهاء، من هاده يهيده، إما حرّكه وأماله؛ ويحتمل أمرين، أن يكون مبنياً للفاعل والمفعول، بمعنى حرّكنا إليك أنفسنا وأملناها، أو حرّكنا إليك وأملنا، على تقدير: فعلنا، كقولك: عدت يا مريض بكسر العين، فعلت من العيادة. ويجوز عدت بالإشمام، وعدت، بإخلاص الضمة فيمن قال: عود المريض، وقول القول. ويجوز على هذه اللغة أن يكون {هَذَا} بالضم فعلنا من هاده يهيده. ١٥

[١٧١٢] {عَذَابِي} مِنْ حَالِهِ وَصَفْتُهُ أَنِّي {أُصِيبُ بِهِ مَنْ أَشَاءُ}، أَي مِنْ وَجِب عَلَيَّ فِي الْحِكْمَةِ تَعْذِيبِهِ، وَلَمْ يَكُنْ فِي الْعَفْوِ عَنْهُ مَسَاغٌ لِكَوْنِهِ مَفْسُودَةً. وَأَمَّا {رَحْمَتِي} فَمِنْ حَالِهَا وَصَفْتَهَا أَنَّهَا وَاسِعَةٌ تَبْلُغُ كُلَّ شَيْءٍ، مَا مِنْ مُسْلِمٍ وَلَا كَافِرٍ وَلَا مُطِيعٍ وَلَا عَاصٍ إِلَّا وَهُوَ مُتَقَلِّبٌ فِي نِعْمَتِي. وَقَرَأَ الْحَسَنُ «مِنْ أَسَاءَ»، مِنْ الْإِسَاءَةِ.

“Rahmetim ise” yani rahmetimin durum ve özelliklerinden biri şudur ki o, her şeye ulaşacak genişliktedir, mümin-kâfir, itaatkar-isyanlık hiç kimse yoktur ki benim nimetlerim içerisinde yüzüyor olmasın. Ama -ey İsrâiloğulları!- ben bu rahmeti ‘size has / sizinle sınırlı’ olmayacak şekilde ahir zamanda Muhammed (s.a.)’in ümmetinden olan ve Bizim *bütün* âyet ve kitaplarımıza iman eden, bunlardan hiçbirini inkâr etmeyen kimselere yazacağım. “Onlar ki” kendisine özgü / ayrı bir kitap -yani Kur’ân- vahyedeceğimiz “*resûle*”; o mucizeler sahibi “*nebîye* uyarlar. O ki kendisine tâbi olan İsrâiloğulları onun güzel niteliklerini “yanlarındaki Tevrat ve İncil’de yazılı bulmaktadır. O ki kendilerine mârufu emreder, münkeri yasaklar; tertemiz ve hoş şeyleri helâl kılar;” haram kılınmış iç yağları ve benzeri temiz şeyleri ya da şeriatla ve hükümde temiz sayılan, Allah adına kesilen hayvanları ve helâl bir şekilde kazanılan şeyleri helâl kılar; “murdar şeyleri ise haram kılar” yani kan, leş, domuz eti ve Allah’tan başkası adına kesilen hayvanlar gibi çirkin şeyleri ya da hüküm itibariye sakıncalı olan faiz, rüşvet ve benzeri çirkin kazançları haram kılar.

[1713] *el-İsr*, ağırlığından dolayı sahibini olduğu yere çakan, hareketsiz bırakan yük demektir. Bu ifade, onlara yüklenmiş olan -tövbenin kabulü için cana kıymak vb.- ağır mükellefiyetleri ifade eden bir benzetmedir. *el-Ağlâl* (zincirler) ifadesi de onların şariatlarında bulunan ağır hükümlerdir. Örneği: Kasten ya da yanlışlıkla işlenen her türlü cinayet durumunda hiçbir şekilde diyet yolu açılmaksızın, her halükarda kisasın ve suç işleyen uzuvların kesilmesi, elbise ve deride necaset bulaşan yerin kesilip atılması, ganimetlerin yakılması ve damarlı etlerin yenmesinin ve Cumartesi günü (ibadet dışında her türlü işin) yasaklanması. Atâ b. Ebû Rebâh’tan [v. 114/732] şöyle nakledilmiştir: İsrâiloğulları namaza kalktıkları zaman ayaklarına mest giyer ve ellerini boyunlarına zincirle bağlardı. Bazı kimseler köprücük kemiğinde delik açar ve zincirin bir tarafını oraya, diğer tarafını da bir direğe bağlayarak kendini adeta ibadet için hapsedirdi. *İsrahum* kelimesi çoğul olarak *âsarahum* şeklinde de okunmuştur.

[1714] ‘*Azzerûhu*’ yani onu korur, düşmanın ona galip gelmemesi için onu savunurlar. Bu kelime tahfif ile ‘*azerûhu*’ şeklinde de okunmuştur. *el-’Azr* men etmek demektir. *Ta’zîr* de bundan türemiş olup naslarla miktar ve sınırları belirlenmiş cezaların (*had*lerin) bir alt seviyesinde olan ceza anlamına gelir. Bu cezaya *ta’zîr* denilmesinin sebebi, onun kişiyi kötü olan şeyi tekrar işlemekten men ediyor olmasıdır. Dikkat edersen, aynı husus *had* isminde de söz konusudur, zira *had*, men etmek demektir.

فسأكتب هذه الرحمة كتبه خاصة منكم يا بني إسرائيل للذين يكونون في آخر الزمان من أمة محمد ﷺ، الذين هم بجميع آياتنا وكتبنا يؤمنون، لا يكفرون بشيء منها. {الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ} الذي نوحى إليه كتابًا مختصًا به وهو القرآن. {النَّبِيِّ} صاحب المعجزات {الَّذِي يَجِدُونَهُ} يجد نعته أولئك الذين يتبعونه من بني إسرائيل ٥ {مَكْتُوبًا عِنْدَهُمْ فِي التَّوْرَةِ وَالْإِنْجِيلِ... وَيُحِلُّ لَهُمُ الطَّيِّبَاتِ} ما حرم عليهم من الأشياء الطيبة، كالشحوم وغيرها. أو ما طاب في الشريعة والحكم، مما ذكر اسم الله عليه من الذبائح، وما خلا كسبه من السحت، ويحرم عليهم الخبائث ما يستخبث من نحو الدم والميتة ولحم الخنزير، وما أهل لغير الله به؛ أو ما خبث في الحكم، كالربا والرشوة وغيرهما من المكاسب الخبيثة.

١٠ [١٧١٣] الإصر: الثقل الذي يأصر صاحبه، أي يحبسه من الحراك لثقله، وهو مثل لثقل تكليفهم وصعوبته، نحو اشتراط قتل الأنفس في صحة توبتهم. وكذلك الأغلال مثل لما كان في شرائعهم من الأشياء الشاقة، نحو بت القضاء بالقصاص عمداً كان أو خطأ من غير شرع الدية، وقطع الأعضاء الخاطئة، وقرض موضع النجاسة من الجلد والثوب، وإحراق الغنائم، وتحريم العروق في اللحم، وتحريم السبت. وعن عطاء: كانت بنو إسرائيل إذا قامت تصلي لبسوا المسوح وغلوا أيديهم إلى أعناقهم. وربما ثقب الرجل رزقوته وجعل فيها طرف السلسلة وأوثقها إلى السارية يحبس نفسه على العبادة. وقرئ «آصارهم» على الجمع.

[١٧١٤] {وَعَزَّوْهُ} ومنعوه حتى لا يقوى عليه عدو. وقرئ بالتخفيف. وأصل العزر: المنع. ومنه التعزير للضرب دون الحد، لأنه منع عن معاودة القبيح. ألا ترى ٢٠ إلى تسميته الحد، والحد هو المنع.

[1715] Âyetteki *nûr*, Kur'ân anlamındadır. **Şayet** “Onunla birlikte indirilen” ifadesinin anlamı nedir? Kur'ân Cebrâil ile indirilmemiş midir? **dersen şöyle derim:** Bunun mânası, “onun nübüvveti ile birlikte inzâl edildi” şeklindedir. Çünkü onun peygamberliği Kur'ân ile birlikte, eş zamanlı olmuştur. İfadenin *ittebe'û* (tâbi olurlar) fiili ile ilişkili olması da mümkündür ki bu durumda mâna, “indirilmiş olan Kur'ân'a uymakla birlikte peygambere de tâbi olurlar; onun sünneti ile amel eder, emir ve yasaklarına uyarlar” şeklinde ya da “Peygamber nasıl Kur'ân'a uyuyorsa onlar da uyarlar, ona uyma konusunda peygambere eşlik ederler” şeklindedir.

- 10 [1716] **Şayet** “Bu cevap Musa *Aleyhisselâm*'ın sözüne ve duasına nasıl uygun düşmektedir?” **dersen şöyle derim:** Musa *Aleyhisselâm* kendisi ve İsrâiloğulları için dua edince, kendisine İsrâiloğullarının *ru'yetullâhı* câiz görmeleri ve Musa *Aleyhisselâm* eliyle cereyan eden büyük mucizeleri inkâr etmeleri sebebiyle kınama içeren bir cevap verildi ve bu husus “bizim (bütün) âyetlerimize iman edenlere” [A'râf 7/156] ifadesiyle dile getirildi. Ve Ehl-i kitap'tan olup da Peygamber (s.a.)'e iman eden Abdullah b. Selâm [v. 43/664] ve bunların neslinden gelecek benzer kimselerin nitelikleri anlatılarak onlara bir lütufta bulunuldu. İman ve salih amelde ihlâslı olmaları teşvik edilmiş; nesillerinden gelecek olan bu mümin kimselerle birlikte haşredilecekleri, her şeyi kuşatan ilâhî rahmetten nasiplenme konusunda aralarında fark olmayacağı ifade edilmiş oldu.

- 25 **158. De ki: Ey insanlar! Şüphesiz, Ben, göklerin ve yerin mülkü tamamen kendisine ait olan, kendisinden başka tanrı bulunmayan, diriltlen ve öldüren Allah'ın hepinize gönderdiği resûlüyüm. O halde, Allah'a ve O'nun ümmî peygamber olan Resûlüne iman edin -ki o da Allah'a ve O'nun (Tevrat vb.) sözlerine iman etmektedir- ve ona uyun ki hidayete eresiniz.**

- 30 [1717] “Allah'ın hepinize gönderdiği resûlüyüm.” Söylendiğine göre her peygamber hususi olarak kendi kavmine gönderilmiş ancak Peygamber (s.a.) bütün insanlara ve cinlere gönderilmiştir. Buradaki *جَمِيعًا* ifadesi, *ileyküm* (size) ifadesinin hali olarak mansuptur.

- 35 [1718] **Şayet** “الَّذِي لَهُ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ (göklerin ve yerin mülkü tamamen kendisine ait olan) ifadesinin i'rabda mahalli nedir?” **dersen şöyle derim:** En uygun ihtimal, bunun gizli bir *a'nî* (yani) ile mansup olmasıdır ki buna *medh^{an}* (övgü olarak) nasp denilir. Ayrıca bu ifadenin [*Allâh* lafzına] sıfat olarak mecrur olması da -her ne kadar sıfat ile mevsuf arasında *ileyküm cemi'an* ifadesi girmiş olsa da- mümkündür.

[١٧١٥] و{التَّوْر} القرآن. فإن قلت: ما معنى قوله {أُنْزِلَ مَعَهُ} وإنما أنزل مع جبريل؟ قلت: معناه أنزل مع نبوته، لأن استنباءه كان مصحوباً بالقرآن مشفوعاً به. ويجوز أن يعلق ب{اتَّبِعُوا}. أي واتبعوا القرآن المنزل مع اتباع النبي والعمل بسنته وبما أمر به ونهي عنه، أو واتبعوا القرآن كما اتبعه، مصاحبين له في اتباعه.

٥ [١٧١٦] فإن قلت: كيف انطبق هذا الجواب على قول موسى عليه السلام ودعائه؟ قلت: لما دعا لنفسه ولبنی إسرائيل، أجيب بما هو منطوق على توبيخ بني إسرائيل على استجارتهم الرؤية على الله تعالى وعلى كفرهم بِآيَاتِ الله العظام التي أجراها على يد موسى، وعرض بذلك في قوله {وَالَّذِينَ هُمْ بِآيَاتِنَا يُؤْمِنُونَ}، وأريد أن يكون استماع أوصاف أعقابهم الذين آمنوا برسول الله ﷺ وما جاء به كعبد الله بن سلام وغيره من أهل الكتابين لطفاً لهم وترغيباً في إخلاص الإيمان والعمل الصالح، وفي أن يحشروا معهم ولا يفرق بينهم وبين أعقابهم عن رحمة الله التي وسعت كل شيء.

١٥٨- ﴿قُلْ يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنِّي رَسُولُ اللَّهِ إِلَيْكُمْ جَمِيعًا الَّذِي لَهُ مُلْكُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ يُحْيِي وَيُمِيتُ فَأَمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ النَّبِيِّ الْأُمِّيِّ الَّذِي يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَكَلِمَاتِهِ وَاتَّبِعُوهُ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ﴾

١٥ [١٧١٧] {إِنِّي رَسُولُ اللَّهِ إِلَيْكُمْ جَمِيعًا} قيل: بعث كل رسول إلى قومه خاصة وبعث محمد ﷺ إلى كافة الإنس وكافة الجن. و{جَمِيعًا} نصب على الحال من {إِلَيْكُمْ}.

[١٧١٨] فإن قلت: {الَّذِي لَهُ مُلْكُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ} ما محله؟ قلت: الأحسن أن يكون منتصباً بإضممار أعني، وهو الذي يسمى النصب على المدح. ويجوز أن يكون جرّاً على الوصف، وإن حيل بين الصفة والموصوف بقوله {إِلَيْكُمْ جَمِيعًا}،

٢٠

اللّٰذِي لَهُ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ (O'ndan başka tanrı yoktur.) ifadesi (göklerin ve yerin mülkü tamamen kendisine ait olan) ifadesinin bedelidir. (diriltlen ve öldüren) ifadesi de böyledir. Ayrıca لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ ifadesinde, bir önceki cümlelerin izahı söz konusudur. Zira hakiki anlamda ilâh olan yegâne varlık, evrenin mutlak sahibi olandır. يُحْيِي وَيُمِيتُ ifadesinde ise Yüce Allah'ın uluhiyet vasfına sahip olan yegâne kudret olduğunun beyanı söz konusudur çünkü böyle bir vasma sahip olmayan kimse diriltme ve öldürmeye kadir değildir.

[1719] “O’nun sözlerine” yani ona ve daha önceki peygamberlere inzâl edilmiş olan vahiylerle ve kitaplara. كَلِمَاتِهِ tekil olarak *kelimetihî* şeklinde de okunmuş olup, Kur’ân’dır. Ya da konuşulan şeyin cinsi [ilâhî söz] kastedilmiştir. Mücâhid b. Cebr’in [v. 103/721] “Burada Meryemoğlu İsa kastedilmiştir” dediği nakledilir. *Kelimenin* İsa *Aleyhisselâm*’ın ve diğer tüm mahlûkatın kendisinden yaratıldığı kelime olduğu da söylenmiştir ki o da Yüce Allah’ın *kûn* (ol) 15 fermanıdır. İsa Peygamber’in “Allah’ın kelimesi” olarak isimlendirilmesinin, bunun başkaları için değil de sadece onun için kullanılmasının sebebi, onun yaratılışında başka bir sebebin devrede olmaması, onun meni şeklindeki bir nutfeden yaratılmamış olmasıdır.

[1720] “Umulur ki hidayete erersiniz” yani hidayete eresiniz diye...

[1721] **Şayet** “Ben Allah’ın sizlere gönderdiği elçiyim” dedikten sonra ‘O halde, Allah’a da bana da iman edin’ demesi gerekmez miydi?” **dersen şöyle** **derim:** İsm-i zahire [*resûl*] atfedilen sıfatlar ona atfedilebilsin diye, zamirden açık isme dönülmüştür¹⁰⁵. Ayrıca iltifat sanatında¹⁰⁶ farklı bir edebî güzellik söz konusudur; böylece, iman edilip izinden gidilmesi gereken kişinin, “Allah’a ve sözlerine iman eden ümmî peygamber” olma özelliğinin sahibi olduğu, “bu peygamber kim olursa olsun; ister ben isterse başkası...” diyerek asabiyet duygusundan kurtulup insaflı davranan bu peygambere iman etmenin ise herkes için bir zorunluluk olduğu ifade edilmiş olmuştur.

159. Zaten, Musa’nın kavminden ‘hak’ sayesinde doğru yolda giden ve ona dayanarak âdilane hükmeden bir topluluk hep olmuştur.

105 “Bana iman edin” yerine “şu şu özelliklere sahip olan resûle iman edin” denmiştir. / ed.

106 Yani mütekellimden gaibe geçilerek “bana iman edin” demek yerine, “Allah’a ve kitaplarına iman eden resûle iman edin” buyrulmasında. / ed.

وقوله {لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ} بدل من الصلة التي هي له ملك السموات والأرض، وكذلك {يُحْيِي وَيُمِيتُ}. وفي {لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ} بيان للجملة قبلها، لأن من ملك العالم كان هو الإله على الحقيقة. وفي {يُحْيِي وَيُمِيتُ} بيان لاختصاصه بالإلهية، لأنه لا يقدر على الإحياء والإماتة غيره.

٥ [١٧١٩] {وَكَلِمَاتِهِ} وما أنزل عليه وعلى من تقدمه من الرسل من كتبه ووحيه. وقرئ «وكلمته» على الأفراد وهي القرآن؛ أو أراد جنس ما كلم به. وعن مجاهد: أراد عيسى ابن مريم. وقيل: هي الكلمة التي تكون عنها عيسى وجميع خلقه، وهي قوله {كُنْ}. وإنما قيل إن عيسى كلمة الله، فخص بهذا الاسم، لأنه لم يكن لكونه سبب غير الكلمة، ولم يكن من نطفة ثمنى.

١٠ [١٧٢٠] {لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ} إرادة أن تهتدوا.

[١٧٢١] فإن قلت: هلا قيل: فآمنوا بالله وبى، بعد قوله {إِنِّي رَسُولُ اللَّهِ إِلَيْكُمْ}؟ قلت: عدل من المضمّر إلى الاسم الظاهر لتجري عليه الصفات التي أجريت عليه، ولما في طريقة الالتفات من مزية البلاغة، وليعلم أنّ الذي وجب الإيمان به واتباعه هو هذا الشخص المستقل بأنه النبي الأمي الذي يؤمن بالله وكلماته، كائنًا من كان، أنا أو غيري، إظهارًا للنصفة وتفاديًا من العصبية لنفسه.

١٥٩- ﴿وَمِنْ قَوْمِ مُوسَى أُمَّةٌ يَهْدُونَ بِالْحَقِّ وَبِهِ يَعْدِلُونَ﴾

[1722] “Musa’nın kavminden doğru yolda giden bir topluluk hep olmuştur.” Bunlar İsrâiloğullarının [Allah’a] dönüş yapan müminleridir. Allah Teâlâ İsrâiloğulları içerisinde din konusunda şüpheyi düşen, sarsıntı yaşayan ve iki büyük günaha, yani buzağıya tapınma ve *ru’yetu’llâhı* câiz görme günahına
 5 yönelen kimselerden söz edince, onlar içerisinde kesin inanç sahibi, dinde sebat eden, insanlara hak sözü anlatarak doğru yolu gösteren, onları irşat edip kendilerine istikameti gösteren, aralarında adaletle hükmeden, zulmetmeyen bir başka topluluğun da bulunduğunu ifade etmiştir. Ya da Allah Teâlâ, bu İsrâiloğulları soyundan gelip Peygamber (s.a.)’i gören ve ona iman eden mü-
 10 minleri kasdetmiş de olabilir.

[1723] Söylendiğine göre İsrâiloğulları peygamberlerini öldürdükleri ve küfre düştükleri sırada on iki boy imiş. Bunların içinden bir boy diğerlerinin yaptığından uzak durmuş ve kendileri ile diğer soydaşlarının arasını açması, kendilerini onlardan saymaması için Allah’a dua etmişler; Allah da onlar için
 15 yerden bir tünel açmış; bu tünelde bir buçuk sene boyunca yürümüşler ve nihayet Çin’in ötesinden çıkmışlar. Orada bizim kiblemize yönelen hanif Müslümanlar olarak yaşamışlar. Rivayete göre Peygamber (s.a.)’i Cebrâil İsrâ gecesi onların yanına götürmüş, Peygamber (s.a.) onlarla konuşmuş; Cebrâil “Bu konuştuğunuz kişinin kim olduğunu biliyor musunuz?” demiş; “Hayır” deyince
 20 “Bu, ümmî peygamber Muhammed’dir.” demiş; derhal iman etmişler ve “Ey Allah’ın peygamberi! Musa Peygamber bize içinizden kim Ahmed’in zamanına yetiştirse ona benden selam ilet sin diye vasiyet etti.” demişler. Peygamber (s.a.) de Musa Peygamber’in selâmını almış. Sonra da onlara Kur’ân’ın Mekke’de nâzil olan on sûresini okutmuştur. O sırada namaz ve zekât dışında ibadeti
 25 farz kılan hiçbir âyet inmemiş olduğu için, Peygamber (s.a.) onlara bulundukları mekânda kalmalarını emretmiş; onlar Cumartesi yaşağına uyarlar larken artık bunu bırakıp, cuma gününü ibadet günü kabul etmelerini emretmiş.

[1724] Mesrûk b. el-Ecda’ın [v. 63/682] şöyle dediği nakledilmiştir: Bu âyet İbn Mes’ûd (r.a.)’ın [v. 32/653] yanında okundu. O sırada bir adam, “Ben de
 30 onlardanım” dedi. İbn Mes’ûd da meclisinde bulunan müminlere “Salih olanlarınız arasında bunlarınkine ilave bir şey yapan var mı? Hak sayesinde doğru yolda giden ve âdil davranan var mı [bunlar gibi]?” dedi.

[١٧٢٢] {وَمِنْ قَوْمِ مُوسَى أُمَّةٌ} هم المؤمنون التائبون من بني إسرائيل، لما ذكر الذين تزلزلوا منهم في الدين وارتابوا حتى أقدموا على العظيمنتين؛ عبادة العجل واستجازه رؤية الله تعالى، ذكر أنّ منهم أمة موقنين ثابتين يهدون الناس بكلمة الحق، ويدلونهم على الاستقامة ويرشدونهم؛ وبالحق يعدلون بينهم في الحكم لا يجورون. أو أراد الذين وصفهم ممن أدرك النبي ﷺ وآمن به من أعقابهم.

[١٧٢٣] وقيل: إنّ بني إسرائيل لما قتلوا أنبياءهم وكفروا وكانوا اثني عشر سبطاً تبرأ سبط منهم مما صنعوا واعتذروا، وسألوا الله أن يفرق بينهم وبين إخوانهم، ففتح الله لهم نفقاً في الأرض فساروا فيه سنة ونصفاً حتى خرجوا من وراء الصين، وهم هنالك حنفاء مسلمون يستقبلون قبلتنا. وذكر عن النبي ﷺ: «أن جبريل ذهب به ليلة الإسراء نحوهم فكلّمهم فقال لهم جبريل: هل تعرفون من تكلمون؟ قالوا: لا. قال: هذا محمد النبي الأمي، فآمنوا به وقالوا: يا رسول الله، إن موسى أوصانا من أدرك منكم أحمد، فليقرأ عليه مني السلام فردّ محمد على موسى عليهما السلام، ثم أقرأهم عشر سور من القرآن نزلت بمكة، ولم تكن نزلت فريضة غير الصلاة والزكاة، وأمرهم أن يقيموا مكانهم، وكانوا يسبتون، فأمرهم أن يجتمعوا ويتركوا السبت.»

[١٧٢٤] وعن مسروق، قرئ بين يدي عبد الله فقال رجل: إني منهم، فقال: عبد الله: يعني لمن كان في مجلسه من المؤمنين: وهل يزيد صلحاؤكم عليهم شيئاً من يهدي بالحق وبه يعدل.

[1725] Âyetin, dünyanın bir köşesinde Musa *Aleyhisselâm* ümmetinden bu niteliklere sahip bir grup olsa ve onun şeriatına bağlı kalmaya devam etse, bu şeriatın neshedilmiş olduğu bilgisi kendilerine ulaşmamış olsa mazur görülürler, anlamında olduğu da söylenmiştir. Tabii bu, tamamen *farz-ı muhal* kabilindendir. Yoksa Peygamber (s.a.)'in şeriatı dünyanın dört bir yanına ulaşmış; bütün ufukları kaplamış, bütün deliklere sirayet etmiş; Allah Teâlâ Arz'ın doğusunda ve batısında dağ-bayır, dere-tepe, kırsal-şehir herkesi bu şeriattan haberdar etmiş; kulaklarını bununla doldurmuş; onları ilzam edecek deliller ortaya koymuştur; kıyamet günü de hepsini bu şeriattan sorgulayacaktır.

160. Biz onları on iki oymak hâlinde topluluklara ayırdık ve kavmi Musa'dan su istediği zaman, ona "Asânı taşa vur!" diye vahyettik; (vurunca) ondan on iki pınar fışkırdı; artık herkes içeceği yeri biliyordu... Ayrıca, üzerlerine bulutu gölgelik yaptık, onlara kudret helvası ve bıldırcın indirdik. "Size rızık olarak verdiğimiz şeylerin tertemiz-hoş olanlarından yiyeceğinizi." (dedik, ama) onlar (bu emrimize uymamakla) Bize değil, sadece kendilerine zulmediyorlardı.

[1726] "Onları topluluklara ayırdık" yani aralarında yakınlık ve ülfet az olduğu için onları birbirinden ayırdık; gruplar haline getirdik. قَطَّعْنَاهُمْ tahfif ile *kata'nâhum* şeklinde de okunmuştur. اثْنَتْنِي عَشْرَةَ أَصْبَاتًا (on iki boy olarak) ifadesi *isnetey 'aşrate kabilet^{en}* ifadesi gibidir. *el-Esbât*, *sıbt*ın çoğulu olup evlatların evlatları anlamındadır. Bunlar Ya'küb *Aleyhisselâm*'ın on iki evladının soyları olan on iki kabile idiler.

[1727] **Şayet** "10'un üzerindeki sayıların temyizi (yani sayılan şey) tekil olur; âyetle çoğul kullanılmasının sebebi nedir? *İsney 'aşera sıbr^{an}* denilse olmaz mıydı?" **dersen şöyle derim:** Böyle denmiş olsaydı, anlam tam ifade edilmemiş olurdu, zira kastedilen anlam, "Onları on iki kabile halinde böldük; her bir kabile bir soy (*sıbt*) değil, birçok soydan oluşuyordu" şeklindedir. Böylece âyetle *esbât^{en}* kelimesi *kabilet^{en}* kelimesi yerine kullanılmıştır. Bunun bir benzeri şu ifadede de vardır:

Mâlik ile Nehşel'in *iki* mızrağı arasında

[1728] *Ümem^{en}* kelimesi *isnetey 'aşrateden* bedel olup anlam, onları ümmetler halinde parçalara ayırdık şeklindedir. Çünkü her boy oldukça kalabalık ve büyük bir topluluk sayılırdı. Her biri bir diğerinden çok farklı bir şekilde idare edilirdi; neredeye hiç bir araya gelemezlerdi. *İsnetey 'aşrate* ifadesi Şın'ın kesresi ile *isnetey 'aşirate* şeklinde de okunmuştur.

[١٧٢٥] وقيل: لو كانوا في طرف من الدنيا متمسكين بشريعة ولم يبلغهم نسخها كانوا معذورين. وهذا من باب الفرض والتقدير وإلا فقد طار الخبر بشريعة محمد ﷺ إلى كل أفق، وتغلغل في كل نفق، ولم يبق الله أهل مدر ولا وبر ولا سهل ولا جبل ولا برّ ولا بحر في مشارق الأرض ومغاربها، وإلا وقد ألقاه إليهم وملاً به مسامعهم وألزمهم به الحجة وهو سائلهم عنه يوم القيامة. ٥

١٦٠- ﴿وَقَطَعْنَاهُمْ اثْنَتَيْ عَشْرَةَ أَسْبَاطًا أُمًّا وَأَوْحَيْنَا إِلَى مُوسَى إِذِ اسْتَسْقَاهُ قَوْمُهُ أَنْ اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْحَجَرَ فَانْبَجَسَتْ مِنْهُ اثْنَتَا عَشْرَةَ عَيْنًا قَدْ عَلِمَ كُلُّ أُنَاسٍ مَشْرِبَهُمْ وَظَلَّلْنَا عَلَيْهِمُ الْغَمَامَ وَأَنزَلْنَا عَلَيْهِمُ الْمَنَّ وَالسَّلْوَى كُلُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ وَمَا ظَلَمُونَا وَلَكِنْ كَانُوا أَنفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ﴾

١٠ [١٧٢٦] {وَقَطَعْنَاهُمْ} وصيرناهم قطعاً، أي فرقاً وميزنا بعضهم من بعض لقلة الألفة بينهم. وقرئ «وقطعناهم» بالتخفيف. {اثْنَتَيْ عَشْرَةَ أَسْبَاطًا} كقولك: اثنتي عشرة قبيلة. والأسباط: أولاد الولد، جمع سبط. وكانوا اثنتي عشرة قبيلة من اثني عشر ولداً من ولد يعقوب عليه السلام.

[١٧٢٧] فإن قلت: مميز ما عدا العشرة مفرد، فما وجه مجيئه مجموعاً؟ وهلاً قيل: اثني عشر سبطاً؟ قلت: لو قيل ذلك لم يكن تحقيقاً، لأن المراد: وقطعناهم اثنتي عشرة قبيلة، وكل قبيلة أسباط لا سبط، فوضع أسباطاً موضع قبيلة. ونظيره:

بَيْنَ رِمَاحِي مَالِكٍ وَنَهْشَلٍ ❁

[١٧٢٨] و{أُمًّا} بدل من اثنتي عشرة بمعنى: وقطعناهم أمماً؛ لأن كل أسباط كانت أمة عظيمة وجماعة كثيفة العدد، وكل واحدة كانت تؤم خلاف ما تؤمه الأخرى، لا تكاد تأتلف. وقرئ «اثنتي عشرة» بكسر الشين. ٢٠

[1729] فَانْبَجَسَتْ *fe’nfeccerat* anlamındadır; her iki fil de fışkırmak, çokça su çıkarmak anlamındadır. Şair el-’Accâc [v. 97/716] şöyle demiştir:

[Gözyaşı akıtıyor] kuyudan su çekenin iri kovanının etrafa saçtığı damlalar gibi

- 5 [1730] **Şayet** “*fe-Darabe fe’nbeceset (vurdu ve derhal fışkırdı)* denilse olmaz mıydı?” **dersen şöyle derim:** Anlam karışıklığı ihtimali olmadığı için böyle denilmiştir. Ayrıca fışkırmanın taş vurma *emrinin* neticesi olarak gerçekleştiği ifade edilmiş; böylece kendisine *vahy* edilen kişinin, emre uyma konusunda hiç duraksamamış, emri derhal uygulamış olduğu ve [emir uygulandığında suyun çıkacağından] hiçbir şüphe olmadığı için, vurma fiilini açıkça zikretmeye gerek bile duyulmadığı ifade edilmiştir.

- [1731] *Küllü ünâsⁱⁿ* kelimesi tıpkı *isnetey* ‘aşrate kelimesi gibi olup bu on iki topluluktan her biri kastedilmiştir. *Ünâs*, tıpkı *ruhâl* (ikiz), *sünâ* (çift), *tü’âm* (ikiz) ve kardeşleri [*rüzâl*, *nüzâl*, *büsât*, *zuhâr*, *bürâ*, *rubâb*, *zu’âr*, *urâk*, *fürâr* ve *urâm*] gibi, kırık çoğul değil topluluk ismidir. Bu kelimenin aslının *nâs^{ün}* şeklinde kırık çoğul olduğu, *sükârâ* (sarhoşlar) ve *ğuyârâ* (kıskançlar) kelimelerinde olduğu gibi başındaki zammenin de bu kırık çoğuldaki fethadan bedel olduğu da söylenebilir.

- [1732] “Ayrıca, üzerlerine bulutu gölgelik yaptık” çölde bulutu üzerlerine gölgelik yaptık. “Yiyin” ifadesi, “onlara yiyin dedik” anlamındadır. “Bize değil, sadece kendilerine zulmediyorlardı.” Nimetlere nankörlük etmek şeklindeki zulümlerinin zararı bize olmamıştır, asıl kendilerine zarar vermişler; zulümlerinin vebali kendilerine dönmüştür.

- 25 **161. Hani onlara: “Şu şehre yerleşin, orada dilediğiniz gibi yiyin-için, “Affet” deyin ve kapısından saygıyla eğilerek girin ki hatalarınızı bağışlayalım; ihsan üzere hareket edenlere (ihsanımızı) daha da arttıracamız.” denmişti.**

- 30 **162. Ancak içlerinden yanlış yapanlar kendilerine söylenen sözü başkasıyla değiştirdiler... Zulmedip durdukları için Biz de üzerlerine gökten bir azap indirdik.**

[1733] وَإِذْ قِيلَ لَهُمْ ifadesi, “onlara şöyle denildiğini hatırlat, hani şöyle denmişti” anlamındadır. *Karye* / şehir ise Beytül-makdis’tir. **Şayet** “Aynı olay burada ve Bakara sûresinde [58. âyette] neden farklı ibarelerle anlatılmıştır?” **dersen şöyle derim:** Arada çelişki olmadıktan sonra ifadelerin farklılığı sorun teşkil etmez.

[١٧٢٩] {فَانْبَجَسَتْ} فانفجرت، والمعنى واحد، وهو الانفتاح بسعة وكثرة: قال

العجاج:

وَكَيْفَ غَرَبِي دَالِجٍ تَبَجَّسَا ❁

[١٧٣٠] فَإِنْ قُلْتَ: فهلا قيل: فضرِب فانبجست؟ قلت: لعدم الإلباس، وليجعل

٥ الإنبجاس مسبباً عن الإيحاء بضرِب الحجر للدلالة على أَنَّ الموحى إليه لم يتوقف عن اتباع الأمر، وأنه من انتفاء الشك عنه بحيث لا حاجة إلى الإفصاح به.

[١٧٣١] وقوله {كُلُّ أَنَاسٍ} نظير قوله {اِثْنَتَيْ عَشْرَةَ أَسْبَاطًا}، يريد كل أمة من تلك

الأمم الثنتي عشرة. والأناس اسم جمع غير تكسير، نحو رخال وتناء وتؤام وأخوات لها. ويجوز أن يقال: إن الأصل الكسر والتكسير، والضممة بدل من الكسرة، كما

١٠ أبدلت في نحو سكارى وغيارى من الفتحة.

[١٧٣٢] {وَوَظَلَّلْنَا عَلَيْهِمُ الْغَمَامَ} وجعلناه ظليلاً عليهم في التيه. و{كُلُّوا} على

إرادة القول. {وَمَا ظَلَمُونَا} وما رجع إلينا ضرر ظلمهم بكفرانهم النعم، ولكن كانوا يضررون أنفسهم، ويرجع وبال ظلمهم إليهم.

١٦١- ﴿وَإِذْ قِيلَ لَهُمْ اسْكُنُوا هَذِهِ الْقَرْيَةَ وَكُلُوا مِنْهَا حَيْثُ شِئْتُمْ وَقُولُوا حِطَّةً

١٥ وَادْخُلُوا الْبَابَ سُجَّدًا نَغْفِرْ لَكُمْ خَطِيئَاتِكُمْ سَنَزِيدُ الْمُحْسِنِينَ﴾

١٦٢- ﴿فَبَدَّلَ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ قَوْلًا غَيْرَ الَّذِي قِيلَ لَهُمْ فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ

رِجْزًا مِنَ السَّمَاءِ بِمَا كَانُوا يَظْلِمُونَ﴾

[١٧٣٣] {وَإِذْ قِيلَ لَهُمْ} واذكر إذ قيل لهم. والقرية: بيت المقدس. فإن قلت: كيف اختلفت

العبارة ههنا وفي سورة البقرة؟ قلت: لا بأس باختلاف العبارتين إذا لم يكن هناك تناقض.

Burada اسْكُنُوا هَذِهِ الْقَرْيَةَ وَكُلُوا مِنْهَا (Şu şehre yerleşin, orada dilediğiniz gibi yi-yin-için) denilmiş; Bakara sûresinde ise [ve yerine] *fe-külû* denilmiş olması ara-sında bir çelişki söz konusu değildir. Zira onlar şehre yerleştiklerinde ve bu yerleşme hali oradaki yiyeceklerden yemeye sebep olduğunda, hem orada bu-
 5 lunmuş hem de oradan yemiş olacaktı. İster kapıdan girerken *hitta* demeleri giriştin önce olsun ister sonra olsun; her iki durumda da hem kapıdan girmiş hem de *hitta* demiş olacaktı. Yine, anlatımlardan birinde *rağad^{en}* (bolca) ifadesinin zikredilmemiş olması, diğerinde zikredilmiş olması ile çelişmez.

[1734] “Hatalarınızı bağışlayalım; ihsan üzere hareket edenlere (ihsanı-mızı) daha da arttıracamız” ifadesinde iki vaat söz konusudur; bağışlama ve artırma. Arada Vav kullanılmamış olması buna mani değildir, zira ikinci cümle “Peki, bağışlamadan sonra ne var?” şeklinde bir farazî soruya cevap olarak yeni başlayan bir cümle şeklinde gelmiş ve “ihsan üzere hareket edenlere (ihsanımı-zı) daha da arttıracamız” denilmiştir. [الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ] *minhum* / onlardan
 15 ifadesi, daha fazla açıklamak için kullanılmıştır. “Gönderdik” - “indirdik” fiil-leri ile “yanlış yapıyorlar” - “fâsıklık ediyorlar” fiilleri aynı minvaldedir.

[1735] نَغْفِرْ لَكُمْ خَطِيئَاتِكُمْ (Günahlarınızı bağışlayalım) ifadesi;

* *yağfir le-kum hatî'âtikum* (O, günahlarınızı size bağışlasın) şeklinde, ve meçhul olarak,

20 * *tuğfer le-kum hatâyâkum* (hatalarınız size bağışlansın),

* ... *hatî'âtukum* (günahlarınız size bağışlansın) ve

* ... *hatî'etukum* (günahınız size bağışlansın) şeklinde okunmuştur.

**163. Onlara deniz kıyısındaki şehrin durumunu sor. Hani, cumartesi günü(nün saygınlığını ihlâl ederek) hadlerini aşmışlardı. Zira cumartesi günleri(nin saygınlığına hürmet ederek avlanmadıkları zaman) balıkla-
 25 rı sürüyle geliyor, cumartesi tatili yapmadıkları gün ise gelmiyordu (ve böylece ne yapacaklarını şaşırarak o günün saygınlığını çiğniyorlardı). Fâsıklık edip durdukları için onları işte böyle imtihan ediyorduk!..**

**164. Hani, içlerinden bir topluluk, “Allah’ın helâk edeceği veya şid-
 30 detli bir azapla cezalandıracağı bir kavme ne diye öğüt veriyorsunuz ki?!” demişlerdi de onlar da “Rabbinize karşı (gösterilebilecek) bir ma-zeret olsun ve belki sakınırlar diye” demişlerdi.**

ولا تناقض بين قوله، {أَسْكُنُوا هَذِهِ الْقَرْيَةَ وَكُلُوا مِنْهَا}، وبين قوله: {فَكُلُوا}؛ لأنهم إذا سكنوا القرية فتسببت سكناهم للأكل منها، فقد جمعوا في الوجود بين سكنائها والأكل منها، وسواء قدّموا الحطة على دخول الباب، أو أخروها، فهم جامعون في الإيجاد بينهم، وترك ذكر الرغد لا يناقض إثباته.

٥ [١٧٣٤] وقوله {نَعْفِرْ لَكُمْ خَطِيئَاتِكُمْ سَنَزِيدُ الْمُحْسِنِينَ} موعِد بشيئين؛ بالغفران، وبالزيادة. وطرح الواو لا يخلّ بذلك، لأنه استئناف مرتب على تقدير قول القائل: وماذا بعد الغفران؟ فقليل له: سنزيد المحسنين. وكذلك زيادة {مِنْهُمْ} زيادة بيان. و{أَرْسَلْنَا} وأنزلنا. و{يُظْلِمُونَ} ويفسقون من واد واحد.

[١٧٣٥] وقرئ:

١٠ «يغفر لكم خطيئاتكم»،

و«تغفر لكم خطاياكم»،

و«خطيئاتكم»،

و«خطيئتكم» على البناء للمفعول.

١٦٣- «وَأَسْأَلُهُمْ عَنِ الْقَرْيَةِ الَّتِي كَانَتْ حَاضِرَةَ الْبَحْرِ إِذْ يَعْدُونَ فِي السَّبْتِ إِذْ تَأْتِيهِمْ حِيتَانُهُمْ يَوْمَ سَبْتِهِمْ شُرْعًا وَيَوْمَ لَا يَسْبِتُونَ لَا تَأْتِيهِمْ كَذَلِكَ نَبْلُوهُمْ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ»

١٦٤- «وَإِذْ قَالَتْ أُمَّةٌ مِنْهُمْ لِمَ تَعِظُونَ قَوْمًا اللَّهُ مُهْلِكُهُمْ أَوْ مُعَذِّبُهُمْ عَذَابًا شَدِيدًا قَالُوا مَعْدِرَةٌ إِلَى رَبِّكُمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ»

165. Ne zaman ki kendilerine verilen öğüdü göz ardı ettiler, Biz de kötülükten men'etmeye çalışanları kurtardık; zulmedenleri ise berbat bir azapla yakaladık fâsiklik edip durdukları için!..

166. Ama ne zaman ki kendilerine yasak edileni yapmakta küstahça
5 **direttiler, Biz de onlara "Aşağılık birer maymun olun!" dedik.**

[1736] "Onlara" yani Yahudilere "sor." Bu ifade *ve selhum* şeklinde okunduğu gibi *ves'elhum* şeklinde de okunmuştur. Bu soruyla Allah'ın sınırlarını çiğnemeleri ve kadim nankörlükleri kafalarına kafalarına vurulmakta; bunun onlara ait bir bilgi olup sadece ilâhî kitap veya vahiy yoluyla bilinebileceği,
10 kendi kitaplarını okumamış birinin -yani Peygamber (s.a.)'in- onlara bunu haber vermiş olmasından, onun bunları vahyen bildiğini anlamış olmaları gerektiği bildirilmektedir. Bunun benzeri, Hemze'nin onay anlamında kullanıldığı *e'adevtum fi's-sebt'* (Cumartesi yasağını çiğnediniz ha?) ifadesidir.

[1737] *Karye*; Eyle'dir. Medyen olduğu da, Taberiye olduğu da söylenmiştir. Araplar şehre karye derler. Ebû Amr b. el-'Alâ'nın [v. 154/771], "*Karavi* yani şehirli olup da Hasan-i Basrî ve Haccâc'dan [v. 95/714] daha fasih olan kimse görmedim." dediği nakledilmiştir.

[1738] *إِذْ يَغْدُونَ* *كَانَتْ حَاضِرَةَ الْبَحْرِ* yani denizin yakınında, kıyı bölgesinde. *إِذْ يَغْدُونَ* yani Cumartesi günü ile ilgili Allah'ın koymuş olduğu sınırı aşıtlar
20 ki bu sınır, Cumartesi günü avlanmanın kendilerine yasak edilmiş olmasıydı. *يَغْدُونَ* ifadesi *ya'edûne* anlamında olup, Tâ Dal'a idğam edilmiş; hareketi de 'Ayn'a nakledilerek *ya'addûne* şeklinde ve *i'dâd* (hazırlama) kökünden *yu'iddûne* şeklinde de okunmuştur, zira av aletlerini Cumartesi günü hazırlıyorlardı. Oysa onlara o gün ibadet dışında hiçbir şeyle meşgul olmamaları emredilmişti.
25 *es-Sebt* kelimesi, "Yahudiler Cumartesi avlanmayı terkedip günü ibadetle geçirerek bu güne tazim ettiler" anlamındaki *sebeteti'l-yeħûd'* kullanımından gelmektedir [yani isim değil, masdardır]. Dolayısıyla mâna; "Bu güne tazim konusunda haddi aşıtlar" şeklindedir. *يَوْمَ سَبْتِهِمْ* de "Cumartesi ile ilgili emre tazim ettikleri gün" demektir. *وَيَوْمَ لَا يَسْبِتُونَ* ifadesi ve bu ifadenin Ömer b. Abdülaziz
30 [v. 101/720] tarafından [masdar formunda] *jevme isbâtihim* şeklinde okunması da buna delâlet eder. Bâ'nın zammesi ile *lâ yesbütûne* şeklinde de okunmuştur. Ali (r.a.) bunu Yâ'nın zammesi ile *-esbetûdan- lâ yusbitûne* şeklinde okumuştur. Hasan-ı Basrî'nin meçhul olarak *lâ yusbetûne* şeklinde okuduğu da nakledilir ki bu durumda mâna, "sanki Cumartesi günü onlara gelmiyormuş ve Cumartesi
35 gününe tazimle emrolunmamışlar" şeklindedir.

١٦٥- ﴿فَلَمَّا نَسُوا مَا ذُكِّرُوا بِهِ أَنْجَيْنَا الَّذِينَ يَنْهَوْنَ عَنِ السُّوءِ وَأَخَذْنَا
الَّذِينَ ظَلَمُوا بِعَذَابٍ بَئِيسٍ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ﴾

١٦٦- ﴿فَلَمَّا عَتَوْا عَنْ مَا نُهُوا عَنْهُ قُلْنَا لَهُمْ كُونُوا قِرَدَةً خَاسِئِينَ﴾

[١٧٣٦] وَسَلَّمُهُمْ: وسل اليهود. وقرئ «واسألهم». وهذا السؤال معناه التقرير
والتقرير بقديم كفرهم وتجاوزهم حدود الله، والإعلام بأن هذا من علومهم التي لا
تعلم إلا بكتاب أو وحي، فإذا أعلمهم به من لم يقرأ كتابهم، علم أنه من جهة الوحي.
ونظيره همزة الاستفهام التي يراد بها التقرير في قولك: أعدوتم في السبت؟
[١٧٣٧] والقرية أيلة. وقيل: مدين. وقيل: طبرية. والعرب تسمي المدينة قرية.
وعن أبي عمرو بن العلاء: ما رأيت قرويين أفصح من الحسن والحجاج، يعني رجلين
من أهل المدن. ١٠

[١٧٣٨] {كَانَتْ حَاضِرَةَ الْبَحْرِ} قرية منه راكبة لشاطئه. {إِذْ يَعْدُونَ فِي السَّبْتِ} إذ
يتجاوزون حدَّ الله فيه، وهو اصطيادهم في يوم السبت، وقد نهوا عنه. وقرئ «يَعْدُونَ»
بمعنى يعتدون، أدمغت التاء في الدال ونقلت حركتها إلى العين، و«يَعْدُونَ»، من
الإعداد، وكانوا يَعْدُونَ آلات الصيد يوم السبت، وهم مأمورون بأن لا يشتغلوا فيه
بغير العبادة. والسبت: مصدر سبتت اليهود، إذا عظمت سبتها بترك الصيد والاشتغال ١٥
بالتعب، فمعناه: يعدّون في تعظيم هذا اليوم. كذلك قوله {يَوْمَ سَبْتِهِمْ} معناه يوم
تعظيمهم أمر السبت. ويدل عليه قوله {وَيَوْمَ لَا يَسْبِتُونَ} وقراءة عمر بن عبد العزيز
«يوم إسباتهم»، وقرئ «لا يسبتون»، بضم الباء. وقرأ علي «لا يُسَبِتُونَ» بضم الياء، من
أسبتوا. وعن الحسن «لا يسبتون» على البناء للمفعول، أي لا يدار عليهم السبت، ولا
يؤمرون بأن يسبتوا. ٢٠

- [1739] **Şayet** “إِذْ يَغْدُونَ” ve “إِذْ تَأْتِيهِمْ” ifadelerinin i‘rabda mahalleri nedir?” **dersen şöyle derim:** Birincisi *el-karyeden* bedel olarak mecrurdur, şehirden maksat, şehir halkıdır. Sanki “şehir halkına Cumartesi yasağını çiğnedikleri zamanı sor” denilmiştir. Bu bedel-i ihtimaldir. Ama bu ifadenin كَانَتْ fiili ile 5 ya da حَاضِرَةً kelimesi ile mansup olması da mümkündür. İkincisi ise يَغْدُونَ fiili ile mansuptur. Yine bunun bedelin ardından gelen ikinci bir bedel olması da mümkündür. حَيَاتٍ balıklar demektir. Araplar balık anlamında daha çok *el-hût* kelimesini kullanırlar. شُرْعًا “su üzerine çıkmış” demektir. Hasan-ı Basrî’nin, “Balıklar adeta beyaz koçlar gibi kapılarına dayanıyordu.” dediği nakledilmiştir. 10 Bir kimse yaklaştığı zaman *şera’a ‘aleynâ fülân’in* (falanca bize yaklaştı) denilir. Yine *şera’tü ‘alâ fülân’in fî beytihi fe-ra’eytühû yef’alu kezâ* (falancaya evinde yaklaştım / evine vardım; baktım ki şöyle şöyle yapıyor) denilir.

[1740] Fâsıklık edip durdukları için onları işte böyle şiddetli bir şekilde “imtihan ediyorduk.”

- 15 [1741] وَإِذْ قَالَتْ ifadesi يَغْدُونَ’ye ma’tûf olup i‘rab bakımından onunla aynı hükümdedir. “Hani, içlerinden bir topluluk” yani o şehir halkından, onların salihlerinden, onlara öğüt verme noktasında çok zorluklara katlanmış, adeta zillate düşmüş; sonuçta onların öğüt kabul edeceğinden ümidi kesmiş olan kimseler, öğüt vermekten ümit kesmemiş olan diğer gruba “Allah’ın helâk 20 edeceği” yani köklerini kazıyacağı ve yeryüzünü kendilerinden temizleyeceği veya sürekli kötülük yaptıkları için kendilerini “şiddetli bir azapla cezalandıracağı bir kavme ne diye öğüt veriyorsunuz ki?!” demişlerdi...” Bunu, artık öğüdün kâr etmeyeceğini bildikleri için söylüyorlardı. “Onlar da demişlerdi ki ‘bu, Rabbinize karşı bir mazerettir” yani bizim onlara öğüt vermemiz Allah’a 25 bir özür beyanıdır; *emr-i bi’l-ma’rûf ve nehy-i ani’l-münker* konusunda kusurlu olmayalım diye böyle yapıyoruz; “ve belki sakınırlar diye...” Yani umuyoruz ki bir tür sakınma davranışı gösterirler. *Ma’zirat’in* kelimesi mansup olarak *ma’zirat^{en}* şeklinde de okunmuştur. Bu durumda mâna, “Rabbinize (gösterelebilecek) bir mazeret olsun diye öğüt veriyoruz” şeklindedir. Ya da *i’tezernâ* 30 *ma’zirat^{en}* şeklindedir [mef’ûl-i mutlak].

[1742] “Ne zaman ki unuttular” yani şehir halkı, salihlerin kendilerine verdikleri öğütleri, tıpkı unutkan kişinin unuttuğu şeyi terk etmesi gibi göz ardı ettiler, “Biz de kötülükten men etmeye çalışanları kurtardık” ve kötülükleri işleyen “zulmedenleri ise berbat bir azapla yakaladık!”

[١٧٣٩] فَإِنْ قُلْتَ: {إِذْ يَغْدُونَ}، و{إِذْ تَأْتِيهِمْ}، ما محلّهما من الإعراب؟ قلت: أمّا الأوّل فمجرور بدل من القرية، والمراد بالقرية أهلها، كأنه قيل: واسألهم عن أهل القرية وقت عدوانهم في السبت، وهو من بدل الاشتمال. ويجوز أن يكون منصوبًا بـ{كَانَتْ}، أو بـ{حَاضِرَةً}. وأمّا الثاني فمنصوب بـ{يَغْدُونَ}. ويجوز أن يكون بدلًا بعد بدل. والحيتان السمك، وأكثر ما تستعمل العرب الحوت في معنى السمكة. {شُرْعًا} ظاهرة على وجه الماء. وعن الحسن: تشرع على أبوابهم كأنها الكباش البيض. يقال شرع علينا فلان، إذا دنا منا وأشرف علينا. وشرعت على فلان في بيته فرأيته يفعل كذا.

[١٧٤٠] {كَذَلِكَ نَبْلُوهُمْ} أي مثل ذلك البلاء الشديد نبلوهم بسبب فسقهم.

١٠ [١٧٤١] {وَإِذْ قَالَتْ} معطوف على {إِذْ يَغْدُونَ}، وحكمه حكمه في الإعراب {أُمَّةٌ مِنْهُمْ} جماعة من أهل القرية من صلحائهم الذين ركبوا الصعب والذلول في موعظتهم، حتى أيسوا من قبولهم، لآخرين كانوا لا يقلعون عن وعظهم: {لَمْ تَعْظُون قَوْمًا اللَّهُ مُهْلِكُهُمْ} أي مخترمهم ومطهر الأرض منهم {أَوْ مُعَذِّبُهُمْ عَذَابًا شَدِيدًا} لتماديهم في الشر. وإنما قالوا ذلك، لعلمهم أن الوعظ لا ينفع فيهم.

١٥ {قَالُوا مَعْذَرَةٌ إِلَى رَبِّكُمْ}، أي موعظتنا إبلاء عذر إلى الله، ولئلا نسب في النهي عن المنكر إلى بعض التفريط، {وَلَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ} ولطمعنا في أن يتقوا بعض الاتِّقاء. وقرئ «معذرة» بالنصب، أي وعظناهم معذرة إلى ربكم، أو اعتذرنا معذرة.

[١٧٤٢] {فَلَمَّا نَسُوا} يعني أهل القرية، فلما تركوا ما ذكرهم به الصالحون ترك الناسي لما ينساه {أَنَجَيْنَا الَّذِينَ يَنْهَوْنَ عَنِ السُّوءِ وَأَخَذْنَا} الظالمين الراكبين للمنكر.

[1743] **Şayet** “Bunların arasında ‘Niçin öğüt veriyorsunuz ki!’” diyen grup hangi topluluktandır; kurtulanlardan mı azaba uğrayanlardan mı?” **dersen şöyle derim:** Bunlar kurtulanlar grubundandır çünkü diğerlerini kötülük işlemekten alıkoyan gruptandırlar; söyledikleri sözü ise kötülükleri yapanların halini bildikleri ve onlara öğüt vermekte hiçbir sahih amaç göremedikleri için, onlara öğüt verenlerin neden öğüt verdiklerini, ne sebeple bunu yaptıklarını öğrenmek üzere söylemişlerdir. Bir kötülükten başkasını alıkoymaya çalışan kimse, alıkoymaya çalıştığı kimsenin halini bilir ve çabasının hiçbir tesiri olmayacağını anlarsa, artık alıkoymaya çalışmak onun üzerine bir görev olmaktan çıkar. Hatta bu durumda alıkoymaya çalışmak abesle iştigal kapsamına gireceği için terk edilmesi gereken bir davranış bile sayılabilir. Düşünsene! Geçitleri tutup eşkıyalık yapan, haraç toplayan kimselerin ya da işkence için eğitilmiş cellatların yanına varıp onlara öğüt vermeye, yaptıkları işten onları vazgeçirmeye çalışsan bu davranışın hem abes olur hem de kendini alay konusu yapmış olursun. Âyette sözü edilen diğer kimseler [yani öğüt vermeye devam edenler] ise diğerleri gibi tam bir ümitsizliğe düşmedikleri, onların aldığı haberleri almamış oldukları ya da işlerinde çok daha aşırı derecede gayretli ve hırslı oldukları için öğüt vermekten vazgeçmemişlerdir. Nitekim Allah Teâlâ , elçisi (s.a.) hakkında, “(Resûlüm!) İşbu söze (Kur’ân’a) iman etmediler diye üzüntünden, arkalarından neredeyse kendini paralayacaksın!” [Kehf 18/6] buyurmuştur.

[1744] Bu ‘topluluk’un [yani ‘Niçin öğüt veriyorsunuz ki?’ diyenlerin] kendilerine öğüt verilenler olduğu da söylenmiştir. Bunlara öğüt verildiğinde vaizlere; “Hem Allah’ın bize azap edeceğini ve bizi helâk edeceğini iddia ediyorsunuz hem de niçin bize öğüt veriyorsunuz ki?” demiş olmaktadırlar. Anlatıldığına göre İbn Abbâs’ın [v. 68/688] “Keşke bu ‘Niçin öğüt veriyorsunuz ki?’” diyenlere ne yapıldığını [akıbetlerinin nice olduğunu] bilebilseydim!” demiş; [talebesi] İkrime [v. 105/723] de şöyle demiş: Kendisine dedim ki: “Kurbanın olayım! Bak bunlar o kimselerin yaptıkları şeyi hoş görmemiş, onlara muhalefet ederek ‘Allah’ın helâk edeceği kavme neden öğüt veriyorsunuz ki?!” demişlerdir.” Bunu kendisine o kadar tekrarladım ki nihayet ona bu kimselerin kurtuluşa erenlerden olduğunu kabul ettirdim. Hasan-ı Basrî’nin de “İki grup kurtulmuş, bir grup ise helâk olmuştur. Helâk olanlar, balık tutanlardır.” dediği nakledilmiştir.

[1745] Rivayete göre Yahudilere de [aslında] tıpkı bize olduğu gibi Cuma gününe tazim etmeleri emredilmiş fakat onlar bunu Cumartesi olarak değiştirmişler. Bu yüzden de o gün imtihana tâbi tutulmuşlar; o güne tazim etmekle emrolunmuşlar ve avlanmaları yasaklanmış.

[١٧٤٣] فإن قلت: الأمة الذين قالوا {لِمَ تَعْطُونَ} من أي الفريقين هم؛ أمن فريق الناجين أم المعذبين؟ قلت: من فريق الناجين، لأنهم من فريق الناهين. وما قالوا ما قالوا إلا سائلين عن علة الوعظ والغرض فيه، حيث لم يروا فيه غرضاً صحيحاً لعلمهم بحال القوم. وإذا علم الناهي حال المنهي وأن النهي لا يؤثر فيه سقط عنه النهي. وربما وجب الترك لدخوله في باب العبث. ألا ترى أنك ٥ لو ذهبت إلى المكّاسين القاعدين على المآصر والجلادين المرتبين للتعذيب لتعظّم وتكفهم عما هم فيه، كان ذلك عبثاً منك، ولم يكن إلا سبباً للتلهي بك. وأما الآخرون فإنما لم يعرضوا عنهم إمّا لأن يأسهم لم يستحكم كما استحكم يأس الأولين، ولم يخبروهم كما خبروهم، أو لفرط حرصهم وجدهم في أمرهم ١٠ كما وصف الله تعالى رسوله عليه الصلاة والسلام في قوله {فَلَعَلَّكَ بَاخِعٌ نَفْسَكَ} [الكهف: ٦].

[١٧٤٤] وقيل: الأمة هم الموعوظون، لما وعظوا قالوا للواعظين: لم تعظون منا قوما تزعمون أنّ الله مهلكهم أو معذبهم؟ وعن ابن عباس رضي الله عنه أنه قال: يا ليت شعري ما فعل بهؤلاء الذين قالوا: لم تعظون قوماً؟ قال عكرمة: ١٥ فقلت: جعلني الله فداك، ألا ترى أنهم كرهوا ما هم عليه وخالفوهم وقالوا: لم تعظون قوماً الله مهلكهم، فلم أزل به حتى عرفت أنه قد نجوا. وعن الحسن: نجت فرقتان وهلكت فرقة، وهم الذين أخذوا الحيتان.

[١٧٤٥] وروي أن اليهود أمروا باليوم الذي أمرنا به وهو يوم الجمعة، فتركوه واختاروا السبت، فابتلوا به وحرّم عليهم فيه الصيد، وأمروا بتعظيمه،

Cumartesi günleri adeta semiz bir deveyi andıran beyaz, iri balıklar gelir, balıkların çokluğundan su görünmez olur, Cumartesi dışındaki günlerde ise balıklar gelmezmiş. Uzun bir süre bu böyle devam etmiş. Daha sonra İblis onlara gelip, “Size Cumartesi günü sadece balıkları yakalamak yasaklandı; siz de havuzlar yapın, Cumartesi günü balıkları havuzlara doğru yönlendirin, oradan çıkasınlar; onları Pazar günü alırsınız” demiş. Sonra içlerinden biri [Cumartesi günü] bir balığı yakalayıp kuyruğuna ip bağlayarak, sahildeki bir tahtaya bağlamış, Pazar günü de kızartıp yemiş. Komşusu kızarmış balığın kokusunu alınca ateşe bakmış “Allah sana azap edecek!” demiş. Fakat azaba uğratılmadığını görünce sonraki Cumartesi iki balık almış; böylece halk bunlara derhal azap edilmediğini görünce balık avlamaya, yemeye, tuzlamaya ve satmaya başlamışlar. Şehir halkı yaklaşık yetmiş bin kişi imiş ve üç gruba bölünmüşler. Yaklaşık on iki bin kişiden müteşekkil bir grup diğerlerini bu işten alıkoymaya çalışmış; diğer gruplardan biri “Neden Allah’ın helâk edeceği kavme öğüt veriyorsunuz ki?!” diyen grup, üçüncü grup ise bu günahı işleyen grupmuş. Bunlar bu günahı işlemeye son vermeyince Müslümanlar “Biz artık sizinle birlikte yaşayamayız!” demişler ve şehri bir duvarla ikiye bölmüşler; bir kapı Müslümanların, diğer kapı ise haddi aşanların olmuş. Dâvûd *Aleyhisselâm* da haddi aşanlara lânet etmiş. Bir gün diğerlerini alıkoymaya çalışan (Müslüman) gruptakiler meclislerinde otururken, haddi aşan gruptan kimsenin dışarı çıkmadığını fark etmişler ve “Bunlarda bir hal var, ama?!” demişler; duvarı tırmanarak diğer tarafa bakmışlar; bir de ne görsünler, maymuna dönüşmemişler mi!.. Kapıyı açıp yanlarına gittiklerinde maymunlar, insan yakınlarını tanımışlar fakat insanlar maymun yakınlarını tanıyamamışlar. Maymunlar tanıdıkları yakınlarına yaklaşıp elbiselerini koklamaya ve ağlamaya başlamışlar; insanlar ise “Biz sana yapma demedik mi?!” demişler; onlar da başlarıyla “evet” işareti yapmışlar. Bunların genç olanlarının maymuna, yaşlılarının ise domuza dönüştüğü söylenir.

[1746] Hasan-ı Basrî’nin şöyle dediği nakledilmiştir: Vallâhi! Bunlar dünya halkının yediği en vahim yiyeceği; dünyada insanı en çok rezil-rüsvâ eden, âhirette de en uzun azaba sebebiyet veren yiyeceği yemişlerdir! -Hâ, Allah’a yemin ederim- aslında, bu kavmin yakalayıp yediği balık Allah katında bir Müslümanı öldürmekten daha büyük bir günah değildir. Fakat Allah [katilin azabı için] belli bir vade koymuştur ve [Kamer 54/46’da belirtildiği gibi] “Ne belalı, ne acıdır o Saat!”

فكانت الحيتان تأتيهم يوم السبت شُرْعًا بيضًا سمانًا كأنها المخاض، لا يرى الماء من كثرتها، ويوم لا يستتون لا تأتيهم. فكانوا كذلك بُزْهة من الدهر، ثم جاءهم إبليس فقال لهم: إنما نهيتم عن أخذها يوم السبت، فاتخذوا حياضًا تسوقون الحيتان إليها يوم السبت، فلا تقدر على الخروج منها. وتأخذونها يوم الأحد. ٥ وأخذ رجل منهم حوتًا وربط في ذنبه خيطًا إلى خشبة في الساحل، ثم شواه يوم الأحد، فوجد جاره ريح السمك فتطلع في تنوره فقال له: إني أرى الله سيعذبك، فلما لم يره عذب أخذ في السبت القابل حوتين، فلما رأوا أَنَّ العذاب لا يعاجلهم، صادوا وأكلوا وملحوا وباعوا، وكانوا نحوًا من سبعين ألفًا، فصار أهل القرية أثلثًا؛ ثلث نهوا وكانوا نحوًا من اثني عشر ألفًا، وثلث قالوا: لم تعظون قومًا؟ وثلث هم أصحاب الخطيئة. فلما لم ينتهوا قال المسلمون: إنا لا نساكنكم، فقسموا القرية بجدار: للمسلمين باب، وللمعتدين باب. ولعنهم داود عليه السلام، فأصبح الناهون ذات يوم في مجالسهم ولم يخرج من المعتدين أحد، فقالوا: إِنَّ للناس شأنًا، فعلوا الجدار فنظروا فإذا هم قردة! ففتحوا الباب ودخلوا عليهم فعرفت القروء أنسبائها من الأنس، والأنس لا يعرفون أنسبائهم من القروء، فجعل القرد يأتي نسيه فيشم ثيابه ويبكي، فيقول: ألم نهك فيقول برأسه: بلى، وقيل: صار الشباب قردة، والشيوخ خنازير.

[١٧٤٦] وعن الحسن: أكلوا والله أوخم أكلة أكلها أهلها، أثقلها خزيًا في الدنيا وأطولها عذابًا في الآخرة، هاهنا وإيم الله، ما حوت أخذهم قوم فأكلوه أعظم عند الله من قتل رجل مسلم. ولكن الله جعل موعداً، {وَالسَّاعَةُ أَذْهَى وَأَمْرٌ}

[1747] بَيِّيس şiddetli demektir. *Be'use - yeb'esü - be's^{en}* bir şey şiddetlendiği zaman kullanılır. İsm-i fâ'ili *be's* şeklindedir. Bu kelime [i] *hazîr* vezninde *be's* şeklinde ve [ii] orta harfi hafifletilip harekesi ilk harfe nakledilerek *bi's* şeklinde de okunmuştur. Bu tıpkı *kebid* kelimesinin *kibd* şeklinde okunması gibidir. [iii]

- 5 Tıpkı *zi'bin zîb* şeklinde okunması gibi, Hemze Yâ'ya dönüştürülerek *bîs* şeklinde de okunmuştur. [iv] Hemze'nin kesresi ve fethası ile *fe'y'al* vezninde *bey'es* ve *bey'is* şeklinde; [v] *bey'is*deki Hemze Yâ'ya dönüştürülüp Yâ'nın ona idğam edilmesi ile *-rayyis* vezninde- *beyyis* şeklinde; [vi] *heyyin* kelimesi *heyn* şeklinde hafifletildiği gibi *bey'is*in tahfifi ile *bey's* şeklinde ve [vii] fâ'il olarak *bâ'is* şeklinde de okunmuştur.

- 10 [1748] “Ama ne zaman ki kendilerine yasak edileni yapmakta küstahça direttiler” kendilerine yasaklanan şeyi terk etme konusunda kibirlendiler... Bu ifade وَعَتَوْا عَنْ أَمْرِ رَبِّهِمْ (“Rablerinin emrini küstahça çiğnediler” [A'raf 7/77]) âyetine benzemektedir. “Biz de onlara ‘Aşağılık birer maymun olun!’ dedik.” Bu ifade “O, bir şey murad ettiği zaman, emri ona ‘Ol!’ demekten ibarettir; anında olmaya başlar.” [YâSin 36/82] âyetindeki gibi, onların maymuna dönüşmüş olduklarını ifade eder. Mâna, “Allah önce onlara şiddetli bir şekilde azap etmiş, onlar bunun ardından küstahlık etmişler, o da onları maymuna döndürmüştür” şeklindedir. Bir görüşe göre فَلَئِمَّا عَتَوْا (Ne zaman ki küstahlık ettiler) ifadesi, فَلَئِمَّا نُسُوا (Ne zaman ki göz ardı ettiler) ifadesinin tekrarıdır. Şiddetli azap ise maymuna çevrilmedi.

- 20 **167. Hani senin Rabbin, “Kıyamet gününe kadar onları azabın en kötüsüne uğratacak kimseler göndereceğini” kesin bir dille ilân etmişti... Senin Rabbinin cezalandırması elbette hızlıdır ama O, aynı zamanda gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).**

- [1749] “Hani senin Rabbin ... ilân etmişti” karar vermişti. *T'ezzene* fiili, [bildirme anlamındaki] *îzâmın tefe'ul* kalıbıdır. Zira bir işe karar veren kimse onu kendi kendine ifade eder ve yapılabacağını bildirir. Bu yüzden, tıpkı *'alima'llâhu* (Allah bildi) ve *şehida'llâh* (Allah şahitlik etti) ifadeleri gibi *t'ezzene* de kasem yerine kullanılmış; bu sebeple de cevabı, kasemin cevabı olarak gelmiştir ki o da *لَيُبْعَثَنَّ* (muhtakkak gönderecektir) ifadesidir. Mâna şöyledir: Senin Rabbin Yahudilere Kıyamet gününe kadar onları azabın en kötüsüne uğratacak kimseler göndereceğini kendisine bir görev olarak yazmış; kesin olarak kararlaştırmıştır. Nitekim Yahudiler, Allah Teâlâ Peygamber (s.a.)'i gönderinceye kadar Mecûsî [Pers]lere cizye vermişler; o da onlara cizye vergisi koymuştur ve bu durum hâla devam etmektedir; sonsuza¹⁰⁷ kadar da devam edecektir. “Üzerlerine gönderecektir” ifadesi, “onlara musallat edecektir” anlamında olup “üzerinize çok güçlü ve acımasız kullarımızı gönderdik” [İsrâ 17/5] âyetindeki gibidir.

107 Normalde böyle olmakla birlikte, Âl-i İmrân 3/112'ye göre “Allah'tan ya da insanlardan bir 'ip' uzatılırsa devam etmeyebilir. Nitekim başta İngiltere olmak üzere Batılı devletlerin uzattıkları 'ip' ile devletlerini kurmuş; belli bir zizzete kavuşmuşlardır. / ed.

[١٧٤٧] {بَيْسٌ} شديد. يقال: بؤس بيؤس بأسًا، إذا اشتدَّ، فهو بئس. وقرئ «بئس»، بوزن حَذِر. و«بئس» على تخفيف العين ونقل حركتها إلى الفاء؛ كما يقال: كَبِدَ في كَبِد، و«بيس» على قلب الهمزة ياء، كذِيب في ذئب، و«بئس»، على فيعل، بكسر الهمزة وفتحها، و«بئس» بوزن رِيس، على قلب همزة بيئس ياء وإدغام الياء فيها، و«بئس» على تخفيف بيس، كهئِن في هئِن. و«بائس» على فاعل.

[١٧٤٨] {فَلَمَّا عَتَوْا عَمَّا نُهِوا عَنْهُ}، فلما تكبروا عن ترك ما نهوا عنه، كقوله {وَعَتَوْا عَنْ أَمْرِ رَبِّهِمْ} [الأعراف: ٧٧]، {قُلْنَا لَهُمْ كُونُوا قِرَدَةً} عبارة عن مسخهم قردة، كقوله {إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ} [يس: ٨٢].
 ١٠ والمعنى: أن الله تعالى عذبهم أولًا بعذاب شديد، فعتوا بعد ذلك فمسخهم. وقيل: فلما عتوا، تكرير لقوله {فَلَمَّا نَسُوا} والعذاب البئس: هو المسخ.

١٦٧- ﴿وَإِذْ تَأَذَّنَ رَبُّكَ لَيَبْعَثَنَّ عَلَيْهِمْ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ مَنْ يَسُومُهُمْ سُوءَ الْعَذَابِ إِنَّ رَبَّكَ لَسَرِيعُ الْعِقَابِ وَإِنَّهُ لَغَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

[١٧٤٩] {تَأَذَّنَ رَبُّكَ} عزم ربك، وهو تفعل من الإيذان وهو الإعلام؛ لأنَّ العازم على الأمر يحدث نفسه به ويؤذنها بفعله، وأجرى مجرى فعل القسم، كعلم الله، وشهد الله. ولذلك أجيب بما يجاب به القسم، وهو قوله {لَيَبْعَثَنَّ}. والمعنى: وإذ حتم ربك وكتب على نفسه ليبعث على اليهود {إلى يَوْمِ الْقِيَامَةِ} مَنْ يَسُومُهُمْ سُوءَ الْعَذَابِ {فكانوا يؤدّون الجزية إلى المجوس، إلى أن بعث الله محمدًا ﷺ فضرَبها عليهم، فلا تزال مضروبة عليهم إلى آخر الدهر. ومعنى
 ٢٠ ليبعث عليهم: ليسلطن عليهم، كقوله {بَعَثْنَا عَلَيْكُمْ عِبَادًا لَنَا أُولِي بَأْسٍ شَدِيدٍ} [الإسراء: ٥].

168. Onları yeryüzünde topluluklara ayırarak birbirlerinden kopardık; içlerinde salihler de vardı, bunun dînunda olanlar da... Belki dönerler diye onları güzelliklerle ve kötülüklerle denedik.

169. Sonunda, onların ardından kendilerinin yerine kitaba vâris olan öyle bir nesil geldi ki, bunlar, “Nasılsa ileride bağışlanırsınız” diyerek şu dünyanın gelip geçici metâmı alıyorlardı! Kendilerine, buna benzer bir başka geçici metâ gelse onu da alıyorlardı... Peki onlardan, “Allah hakkında gerçek neyse sadece onu söyleyeceklerine dair” kitap sözü alınmamış mıydı ve onlar kitaptaki bu sözü okumamışlar mıydı?! Müttakiler için Âhiret yurdu daha hayırlıdır. Hâlâ aklınızı başınıza almayacak mısınız?

[1750] “Onları yeryüzünde topluluklara ayırarak birbirlerinden kopardık” yani yeryüzünde fırkalara böldük; nerdeyse onların olmadığı hiçbir belde kalmadı. “İçlerinde salihler de vardı” ki bunlar Medine’de iman eden Yahudiler ya da Çin’in ötesindeki iman etmiş Yahudilerdir; “bunun dînunda olanlar da...” Yani içlerinde bu niteliğin altında, aşağısında olanlar da vardı ki bunlar fâsıklar ve kâfirlerdir. **Şayet** “ذُونَ ذَلِكَ (bunun dînunda) ifadesinin i’rabda mahalli nedir?” **dersen şöyle derim:** Ref’tir; bu ifade hazf edilmiş bir başka ifadenin sıfatı olup anlam “onlardan bazıları vardır ki *salâhtan* aşağı konumdadırlar” şeklindedir. Benzeri [yani gizli bir ifadenin sıfatı olma durumu] وَمَا مِنَّا إِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَّعْلُومٌ [Sâffât 37/164] âyetinde de vardır. Zira burada da, “İçimizden hiç *kimse* yoktur ki belli bir makamı / sınırı olmasın” anlamı kastedilmiştir.

[1751] “Onları güzelliklerle ve kötülüklerle” yani nimet vererek de cezalandırarak da “denedik; belki dönerler” ve tövbe ederler diye. “Sonunda” söz konusu kimselerin ardından “kendilerinin yerine kitaba vâris olan öyle bir nesil geldi ki...” Bunlar Peygamber (s.a.)’in zamanında yaşayan Yahudilerdir; Tevrat’ı okur ve içerisindeki emir ve yasaklara, helâl ver haramlara vâkıf olurlar, fakat onunla amel etmezlerdi. “Şu dünyanın gelip geçici metâ’ını alıyorlardı!” Yani şu *ednâyı* ve onun çer - çöpe dönüşecek menfaatini alıyorlardı. *Hâze’l-ed-nâ* ifadesinde bir tahkir ve aşağılama söz konusudur. *Ednâ, dünüvv* kökünden olup ya yakınlık anlamındadır ve hemen elde ediliveren şey anlamını ifade eder ya da hal itibarıyla düşüklük, alçaklık ve azlık ifade eder. Kastedilen, onların hükümleri halka kolaylaştırmak üzere Tevrat’taki kelimeleri değiştirme (*tahrif*) karşılığına aldıkları rüşvettir. “Nasılsa ileride bağışlanırsınız” diyerek...” Yani Allah bu aldıklarımızdan biri hesaba çekmez diyerek. Buradaki *se-yuğferu* fiilinin fâ’ili câr - mecrûr, yani *le-nâ* ifadesidir. Fâ’ilin *ye’huzûne* (alıyorlar) fiilinin mas-tarı olan *el-ahz* (alma) ifadesi olması da mümkündür.

١٦٨- ﴿وَقَطَّعْنَاهُمْ فِي الْأَرْضِ أُمَمًا مِنْهُمْ الصَّالِحُونَ وَمِنْهُمْ دُونَ ذَلِكَ وَبَلَوْنَاهُمْ بِالْحَسَنَاتِ وَالسَّيِّئَاتِ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ﴾

١٦٩- ﴿فَخَلَفَ مِنْ بَعْدِهِمْ خَلْفٌ وَرِثُوا الْكِتَابَ يَأْخُذُونَ عَرَضَ هَذَا الْأَدْنَى وَيَقُولُونَ سَيُغْفَرُ لَنَا وَإِنْ يَأْتِهِمْ عَرَضٌ مِثْلُهُ يَأْخُذُوهُ أَلَمْ يُؤْخَذْ عَلَيْهِمْ مِيثَاقُ الْكِتَابِ أَنْ لَا يَقُولُوا عَلَى اللَّهِ إِلَّا الْحَقَّ وَدَرَسُوا مَا فِيهِ وَالِدَارُ الْأُخْرَى خَيْرٌ لِلَّذِينَ يُتَّقُونَ أَفَلَا تَعْقِلُونَ﴾ ٥

[١٧٥٠] ﴿وَقَطَّعْنَاهُمْ فِي الْأَرْضِ أُمَمًا﴾ وفَرَقْنَاهُمْ فيها، فلا يكاد يخلو بلد من فرقة منهم؛ {مِنْهُمْ الصَّالِحُونَ} الذين آمنوا منهم بالمدينة، أو الذين وراء الصين {وَمِنْهُمْ دُونَ ذَلِكَ} ومنهم ناس دون ذلك الوصف منحطون عنه، وهم الكفرة والفسقة. فإن قلت: ما محل {دُونَ ذَلِكَ}؟ قلت: الرفع، وهو صفة لموصوف محذوف، معناه: ١٠ ومنهم ناس منحطون عن الصلاح، ونحوه {وَمَا مِثْلًا إِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَعْلُومٌ} [الصفات: ١٦٤] بمعنى: وما منا أحد إلا له مقام.

[١٧٥١] ﴿وَبَلَوْنَاهُمْ بِالْحَسَنَاتِ وَالسَّيِّئَاتِ﴾ بالنعم والنقم {لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ} فينبون. {فَخَلَفَ} من بعد المذكورين {خَلَفَ} وهم الذين كانوا في زمن رسول الله ﷺ {وَرِثُوا الْكِتَابَ} التوراة بقيت في أيديهم بعد سلفهم يقرءونها ويقفون على ما فيها من الأوامر والنواهي والتحليل والتحريم، ولا يعملون بها {يَأْخُذُونَ عَرَضَ هَذَا الْأَدْنَى}، أي حطام هذا الشيء الأدنى، يريد الدنيا وما يتمتع به منها. وفي قوله {هَذَا الْأَدْنَى} تحسيس وتحقير. والأدنى: إما من الدنوّ بمعنى القرب، لأنه عاجل قريب، وإما من دنوّ الحال وسقوطها وقلتها، والمراد: ما كانوا يأخذونه من الرشا في الأحكام على تحريف الكلم ١٥ للتسهيل على العامة. {وَيَقُولُونَ سَيُغْفَرُ لَنَا} لا يؤاخذنا الله بما أخذنا. وفاعل {سَيُغْفَرُ} الجار والمجرور، وهو {لَنَا}؛ ويجوز أن يكون الأخذ الذي هو مصدر يأخذون. ٢٠

[1752] *وَإِنْ يَأْتِهِمْ عَرَضٌ مِثْلُهُ يَأْخُذُوهُ* ifadesindeki Vav, hal Vav'ıdır, yani tövbe etmeksizin, aynı fiillere tekrar tekrar döndükleri halde mağfired ümit ediyorlardı. Oysa günahların affedilmesi ancak tövbe ile mümkündür, günahta ısrar eden için bağışlanma söz konusu değildir.

- 5 [1753] “Peki, onlardan kitap sözü alınmamış mıydı?!” Kastedilen, Tevrat'taki “Kim büyük günah işlerse, tövbe etmedikçe affedilmeyecektir!” ifadesidir. “Ve onlar kitaptaki bu sözü okumamışlar mıydı?!” Yani Tevrat'taki; günahın bağışlanması için tövbenin şart olduğu hükmünü. Gördüğün gibi Mücbire'nin [günahkârların ‘tevbe şartı aranmaksızın’ bağışlanabileceği şeklindeki] görüşü, Yahudi görüşünün birebir aynısıdır.

- 10 [1754] Mâlik b. Dînâr *Rahimehu'llâh*'ın [v. 131/748'den önce] şöyle dediği nakledilmiştir: İnsanlara öyle bir zaman gelecek ki kendilerine emredilen şeylerde kusur ettikleri zaman, “Nasılsa bağışlanırsınız! Çünkü biz Allah'a hiç şirk koşmadık.” diyecekler. Tek yaptıkları, bağışlanacaklarını tamah etmek olacak; gözlerinde en hayırlıları taviz verenleri olacak. İşte, bu ümmetin bu tipleri, Yüce Allah'ın âyetle zikrettiği kimseler gibidir.

[1755] Rüşvetten ve Allah'ın haramlarından sakınan “müttakiler için Âhîret yurdu” şu bayâğı dünya menfaatinden “daha hayırlıdır.”

- 20 [1756] *وَرِثُوا الْكِتَابَ* (kitaba vâris oldular) ifadesi *vurrisu'l-kitâb* (teker teker kitaba vâris kıldılar) şeklinde; *ellâ yekûlû* (söylemeyeceklerine dair) ifadesi *ellâ tekûlû* (söylemeyeceğinize dair) şeklinde; *derasû* (okudukları) ifadesi *tedâ-resû* anlamında *iddâresû* (eğitimini aldıkları) şeklinde; *e-fe-lâ ta'kilûn* ifadesi ise hem Yâ ile hem de Tâ ile okunmuştur. [Hâla akletmeyecekler mi?! / Hâla akletmeyecek misiniz?!]

- 25 [1757] **Şayet** *أَنْ لَا يَقُولُوا عَلَى اللَّهِ إِلَّا الْحَقَّ* (Allah hakkında gerçek neyse sadece onu söyleyeceklerine dair) ifadesinin cümledeki konumu nedir?” **dersen şöyle derim:** *مِثَاقُ الْكِتَابِ* ifadesine ma'tûftur. *مِثَاقُ الْكِتَابِ* ise Allah'ın kitabında zikredilmiş olan misak demektir. Bu ifadede, “kişinin tövbesiz de bağışlanabileceği”ni kabul etmenin, kitapta yapılan antlaşmadan çıkmak, Allah'a iftira etmek ve O'nun adına hak olmayan bir şey uydurmak sayılacağı anlamı bulunmaktadır. İşte *مِثَاقُ الْكِتَابِ* ifadesi bu şekilde tefsir edildiği zaman, *أَنْ لَا يَقُولُوا عَلَى اللَّهِ إِلَّا الْحَقَّ* ifadesi de bunun *me'fûlün lehi* olur; anlamı da, “Allah adına gerçeğin dışında bir şey söylememeleri için” şeklinde olur. *En*'in müfessire olması ve *لَا يَقُولُوا* ifadesinin nehiy olması da mümkündür; adeta “[Kendilerinden söz 35 alınıp] ‘Allah adına gerçeğin dışında bir şey söylemeyin’ denmedi mi bunlara?!” buyrulmuş olmaktadır.

[١٧٥٢] {وَإِنْ يَأْتِهِمْ عَرَضٌ مِثْلُهُ يَأْخُذُوهُ} الواو للحال، أي يرجون المغفرة وهم مصرون عائدون إلى مثل فعلهم، غير تائبين. وغفران الذنوب لا يصح إلا بالتوبة، والمصر لا غفران له.

[١٧٥٣] {أَلَمْ يُؤْخَذْ عَلَيْهِمْ مِيثَاقُ الْكِتَابِ} يعني قوله في التوراة: من ارتكب ذنبًا عظيمًا فإنه لا يغفر له إلا بالتوبة {وَدَرَسُوا مَا فِيهِ} في الكتاب من اشتراط التوبة في غفران الذنوب، والذي عليه المجبرة هو مذهب اليهود بعينه كما ترى.

[١٧٥٤] وعن مالك بن دينار رحمه الله، يأتي على الناس زمان إن قصرُوا عما أمروا به، قالوا: سيغفر لنا، لأننا لم نشرك بالله شيئًا، كل أمرهم إلى الطمع، خيارهم فيهم المداهنة، فهؤلاء من هذه الأمة أشباه الذين ذكرهم الله، وتلا الآية.

١٠ [١٧٥٥] {وَالدَّارُ الْآخِرَةُ خَيْرٌ} من ذلك العرض الخسيس {لِلَّذِينَ يَتَّقُونَ} الرشا ومحارم الله.

[١٧٥٦] وقرئ «ورثوا الكتاب»، و«إلا تقولوا»، بالتاء، و«أدارسوا»، بمعنى تدارسوا؛ وأفلا تعقلون، بالياء والتاء.

[١٧٥٧] فإن قلت: ما موقع قوله {أَنْ لَا يَقُولُوا عَلَى اللَّهِ إِلَّا الْحَقُّ}؟ قلت: هو عطف بيان لـ {مِثَاقًا لِّكِتَابٍ}. ومعنى ميثاق الكتاب: الميثاق المذكور في الكتاب. وفيه أن إثبات المغفرة بغير توبة خروج عن ميثاق الكتاب وافتراء على الله، وتقول عليه ما ليس بحق. وإن فسر ميثاق الكتاب بما تقدم ذكره كان {أَنْ لَا يَقُولُوا} مفعولاً له. ومعناه: لئلا يقولوا. ويجوز أن تكون {أَنْ} مفسرة، و{لَا تَقُولُوا} نهياً، كأنه قيل: ألم يقل لهم لا تقولوا على الله إلا الحق؟

[1758] **Sayet** “وَدَرَسُوا مَا فِيهِ” ifadesi neye ma'tuftur?” **dersen şöyle derim:** اَلَمْ يُؤْخَذْ عَلَيْهِمْ (onlardan alınmamış mıydı?) ifadesine ma'tuftur. Zira bu ifade “alınmıştı” anlamında bir onaylama cümlesidir; adeta “Onlardan kitap sözü alınmıştır ve onun içindekileri okuyorlardı.” denilmektedir.

5 **170. Buna karşılık, kitaba sımsıkı sarılanlar ve (gerçek birer dindar olarak) namazı dosdoğru kılanlar; işte böyle ıslâha çalışanların mükâfatını Biz asla zayi etmeyiz.**

[1759] وَالَّذِينَ يُؤْمِسُّونَ بِالْكِتَابِ (kitaba sarılanlar) ifadesi hakkında iki ihtimal vardır. İlkinde göre bu ifade mübteda olarak merfû'dur; haberi ise “böyle ıslâha çalışanların mükâfatını Biz asla zayi etmeyiz” cümlesidir. Bu durumda anlam, “Bu kimselerin mükâfatını Biz asla zayi etmeyiz.” şeklindedir. Zira “ıslâha çalışanlar” ifadesi, “kitaba sımsıkı sarılanlar” anlamındadır. Tıpkı “İman edip salih amel işleyenlere gelince, şüphesiz Biz ihsan üzere hareket edenlerin ecrini zayi etmeyiz” [Kehf 18/30] âyetindeki gibi. İkinci ihtimal ise bu ifadenin لِلَّذِينَ يَتَّقُونَ (“Müttakiler için” [A'raf 7/169]) ifadesine ma'tuf olarak mecrur olması ve “böyle ıslâha çalışanların mükâfatını Biz asla zayi etmeyiz” cümlesinin ara cümle olmasıdır. يُؤْمِسُّونَ (kitaba sarılanlar) fiili يُؤْمِسُّونَ (kitaba sımsıkı sarılanlar) şeklinde şedde ile de okunmuştur ki Übeyy b. Kâ'b'ın [v. 33/654] *ve'llezîne messekû bi'l-kitâb* şeklindeki okuyuşu da bunu destekler. “Kitaba sımsıkı sarılmak her türlü ibadeti kapsamaktadır; namazı dosdoğru kılmak (*ikâme-ısalât*) buna dâhildir; o halde namazı dosdoğru kılmak neden ayrıca zikredilmiştir?” **dersen şöyle derim:** Namazı dosdoğru kılmamanın ayrıcalığını ortaya koymak üzere böyle denilmiştir, zira namaz dinin direğidir; küfür ile iman arasındaki ayrıçtır. İbn Mes'ûd (r.a.) [v. 32/653], *vellezîne'stemsekû bi'l-kitâb* (kitaba yapışan, yani delili ondan çıkartanlar) şeklinde okumuştur.

171. Hani, o dağı tıpkı bir gölgelik gibi üzerlerine kaldırmıştık da tepelerine düşecek sanmışlardı... “Size verdiğimizizi kararlılıkla tutun ve onun muhtevası üzerinde düşünün ki sakınasınız.” (buyurduk.)

[1760] “Hani, o dağı üzerlerine kaldırmıştık” yerinden koparıp yükseltmiştik. Tıpkı “Tür'u üzerlerine kaldırdık” [Nisâ 4/154] ifadesindeki gibi. Kişi süt kırbasını, içindeki kaymağı çıkarmak için silkelediği zaman, *neteka's-sikâ'* denir. *ez-Zulle* seni gölgeleyen bulut ya da tavan türü her şeydir. Bu kelime *Tâ* ile *et-tulle* şeklinde de okunmuştur ki bu durumda kelime, yönelmek anlamındaki *etallehû 'aleyhi* ifadesinden türemiş olur.

[١٧٥٨] فَإِنْ قُلْتَ: علام عطف قوله {وَدَرَسُوا مَا فِيهِ}؟ قلت: على {أَلَمْ يُؤْخَذْ عَلَيْهِمْ}، لأنه تقرير، فكأنه قيل: أخذ عليهم ميثاق الكتاب ودرسوا ما فيه.

١٧٠- ﴿وَالَّذِينَ يُمَسِّكُونَ بِالْكِتَابِ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ إِنَّا لَا نَضِيعُ أَجْرَ الْمُصْلِحِينَ﴾

٥ [١٧٥٩] {وَالَّذِينَ يُمَسِّكُونَ بِالْكِتَابِ} فيه وجهان؛ أحدهما أن يكون مرفوعاً بالابتداء، وخبره {إِنَّا لَا نَضِيعُ أَجْرَ الْمُصْلِحِينَ}. والمعنى: إنا لا نضيع أجرهم؛ لأن المصلحين في معنى الذين يمسكون بالكتاب، كقوله {إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ إِنَّا لَا نَضِيعُ أَجْرَ مَنْ أَحْسَنَ عَمَلًا} [الكهف: ٣٠]. والثاني: أن يكون مجروراً عطفاً على {الَّذِينَ يَتَّقُونَ}، ويكون قوله {إِنَّا لَا نَضِيعُ} اعتراضاً. وقرئ «يمسكون» بالتشديد. وتنصره قراءة أبي «والذين مسكوا بالكتاب»، فإن قلت: التمسك بالكتاب يشتمل على كل عبادة؛ ومنها إقامة الصلاة، فكيف أفردت؟ قلت: إظهاراً لمزية الصلاة، لكونها عماد الدين وفارقة بين الكفر والإيمان. وقرأ ابن مسعود رضي الله عنه «والذين استمسكوا بالكتاب».

١٧١- ﴿وَإِذْ نَتَقْنَا الْجَبَلَ فَوْقَهُمْ كَأَنَّهُ ظُلَّةٌ وَظَنُّوا أَنَّهُ وَاقِعٌ بِهِمْ خُذُوا مَا آتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ وَادْكُرُوا مَا فِيهِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ﴾ ١٥

[١٧٦٠] {وَإِذْ نَتَقْنَا الْجَبَلَ فَوْقَهُمْ} قلعناه ورفعناه، كقوله {وَرَفَعْنَا فَوْقَهُمُ الطُّورَ}. ومنه: نتق السقاء، إذا نفذه ليقطع الزبدة منه. والظلة: كل ما أظلك من سقيفة أو سحاب. وقرئ بالطاء، من أطل عليه، إذا أشرف.

[1761] “Tepelerine düşecek sanmışlardı” yani tepelerine düşeceğini anlamışlardı. Zira Tevrat’ın hükümleri ağır ve zor olduğu için kabul etmek istememişler; Allah da Tûr’u bir fersaha bir fersah ebadındaki karargâhlarını kaplayacak şekilde üzerlerine yükselterek “Ya içindekilerle birlikte Tevrat’ı kabul edersiniz ya da bu dağ başınıza düşer!” demişti. Onlar da dağa baktıklarında her biri yere kapanıp sol kaşı üzerine secde etmiş, sağ gözü ile de üzerlerine düşeceğinden korkarak dağa bakmıştı. Bu sebeple, sol kaşı üzerine secde etmeyen Yahudi göremezsin. Yahudiler, “Bizden cezanın kalkmasına sebep olan secde budur.” derler. Musa *Aleyhisselâm*, içerisinde Allah’ın kitabı olan levhaları açtığı zaman sarsılmadık tek bir dağ, ağaç ve taş kalmadı. Bu sebeple de Tevrat okunduğu zaman sallanıp başını eğmeyen Yahudi göremezsin.

[1762] “Size verdiğimiz tutun” ifadesinde bir *söyleme* fiili mündemiçtir, yani size verdiğimiz tutun *dedik*. Veya şöyle diyerek: Size verdiğimiz kitabı, içerdği zorluklara ve yüklediği mükellefiyetlere katlanma konusunda kararlılık göstererek, “kuvvetle tutun ve içindeki” emir ve nehiy’leri aklınızdan çıkartmayın” onları göz ardı etmeyin. İfade “ondaki büyük sevap kazanmaya yönelik teşvikleri düşünerek ona rağbet edin”, ya da “size verdiğimiz bu muazzam kanıtı gücünüz yettiğince güçlü bir şekilde tutun” anlamları kastedilmiş de olabilir. Bu durumda ifade, “Göklerin ve yerin sınırlarını delip geçin, gücünüz yetiyorsa...” [Rahman 55/33] âyeti gibi olmaktadır. “Ve onun içindeki” mutlak kudrete dair delili üzerinde “düşünün ki” içinde bulunduğunuz durumdan “sakınasınız.” İbn Mes’ûd (r.a.) [v. 32/653 *ve’zkurû* ifadesini] *ve tezekkerû* (düşünüp ders çıkartarak) şeklinde okumuştur; ayrıca, *ve tezekkerû* (düşünüp ders çıkartın) anlamında *ve’zzekkerû* şeklinde de okunmuştur.

172. Hani senin Rabbin, Âdemoğullarından -yani sırtlarından / sulplerinden- soylarını çıkartırken, onları kendi aleyhlerine şahit tutarak “Ben sizin Rabbiniz değil miyim?” demişti de; “Elbette... (Buna) şahitlik etmekteyiz.” demişlerdi... Kıyamet günü, “Bizim bundan haberimiz yoktu!” dersiniz diye

173. ya da “Aslında, daha önce bizim atalarımız şirk koşmuşlar; biz ise onların ardından gelen bir nesiliz!.. Sen şimdi, bu batılı icat edenlerin yaptıkları yüzünden bizi helâk mi edeceksin?!” dersiniz diye... (insanı böyle şahit tuttu.)

174. İşte Biz âyetleri(mizi) böyle açıklıyoruz; evet, belki dönerler...

[١٧٦١] {وَضُتُّوْا أَنَّهُ وَاقَعَ بِهِمْ} وعلموا أنه ساقط عليهم، وذلك أنهم أبوا أن يقبلوا أحكام التوراة. لغلظها وثقلها، فرفع الله الطور على رؤوسهم مقدار عسكرهم، وكان فرسخاً في فرسخ. وقيل لهم: إن قبلتموها بما فيها وإلا ليقعن عليكم! فلما نظروا إلى الجبل خر كل رجل منهم ساجداً على حاجبه الأيسر وهو ينظر بعينه اليمنى إلى الجبل فرقاً من سقوطه، فلذلك لا ترى يهودياً يسجد إلا على حاجبه الأيسر، ويقولون: هي السجدة التي رفعت عنا بها العقوبة، ولما نشر موسى الألواح وفيها كتاب الله لم يبق جبل ولا شجر ولا حجر إلا اهتز، فلذلك لا ترى يهودياً تقرأ عليه التوراة إلا اهتز وأنغض لها رأسه.

[١٧٦٢] {خُذُوا مَا آتَيْنَاكُمْ} على إرادة القول، أي وقلنا خذوا ما آتيناكم، أو قائلين: خذوا ما آتيناكم من الكتاب {بِقُوَّةٍ} وعزم على احتمال مشاقه وتكاليفه، {وَاذْكُرُوا مَا فِيهِ} من الأوامر والنواهي ولا تنسوه؛ أو اذكروا ما فيه من التعريض للشواب العظيم فارغبوا فيه. ويجوز أن يراد: خذوا ما آتيناكم من الآيات العظيمة بقوة إن كنتم تطيقونه، كقوله {إِنْ اسْتَطَعْتُمْ أَنْ تَنْفُذُوا مِنْ أَقْطَارِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ فَانْفُذُوا} [الرحمن: ٣٣]. {وَاذْكُرُوا مَا فِيهِ} من الدلالة على القدرة الباهرة والإنذار {لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ} ما أنتم عليه. وقرأ ابن مسعود «وتذكروا». وقرئ «واذكروا»، بمعنى وتذكروا.

١٧٢- ﴿وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَأَشْهَدَهُمْ عَلَى أَنْفُسِهِمْ أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَى شَهِدْنَا أَنْ تَقُولُوا يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّا كُنَّا عَنْ هَذَا غَافِلِينَ﴾

١٧٣- ﴿أَوْ تَقُولُوا إِنَّمَا أَشْرَكَ آبَاؤُنَا مِنْ قَبْلُ وَكُنَّا ذُرِّيَّةً مِنْ بَعْدِهِمْ أَفَتُهْلِكُنَا بِمَا فَعَلَ الْمُبْطِلُونَ﴾ ٢٠

١٧٤- ﴿وَكَذَلِكَ نَفْصِلُ الْآيَاتِ وَلَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ﴾

[1763] مِنْ ظُهُورِهِمْ ifadesi آدَمَ بْنِي'den parçanın bütünden bedel kılınması şeklinde bedeldir [yani soylar, Âdemoğullarından -yani bir parçaları olan sırtlarından- çıkartılmaktadır]. Âdemoğullarının sırtlarından soylarının alınması, soyların nesil nesil sulplerinden çıkartılmaları ve kendi aleyhlerine şahit tutulmaları demektir.

- 5 [1764] “Ben sizin Rabbiniz değil miyim?” demişti de “Elbette... Şahitlik etmekteyiz” demişlerdi.” “Zürriyetlerin Âdemoğullarının sırtlarından çıkartılması” nesilden nesile babalarının sulplerinden çıkartılması ve kendi aleyhlerine şahit tutulması anlamındadır. “Ben sizin Rabbiniz değil miyim? Elbette... (Buna) şahitlik etmekteyiz” diyalogu temsili olup, böylece, anlaşılması güç bir olgu insanın
- 10 hayalinde canlandırılmış olmaktadır (*tahyîl*). Bununla, Allah'ın insanların önüne, yegâne Rableri olduğuna dair deliller diktığı; insanın da -doğruyla yanlış ayırt etsin diye Allah tarafından emrine verilen akıl ve basiret araçları ile- buna tanıklık ettiği anlatılmaktadır. Onları bir nevi kendi aleyhlerine şahit tutmakta; soru sormak amacıyla değil, onlara doğru cevabı ikrar ettirmek için “Ben sizin Rabbiniz
- 15 değil miyim?” demekte; insanlar da sanki “Elbette... Bizim Rabbimiz sensin; kendi aleyhimize tanıklık ettik ve Senin yegâne [Rabbimiz] olduğunu ikrar eyledik.” demektedirler. Gerek Allah kelâmında gerek resûlünün sözlerinde gerekse Arap dilinde temsili anlatım yaygındır. “Bizim bir şey dilediğimiz zamanki sözümüz, ona ‘Ol’ demekten ibarettir; anında olmaya başlar.” [Nahl 16/40] ve “Sonra, duman
- 20 halindeki göğe yönelmiş; ona ve Arz’a ‘Gönüllü ya da gönülsüz ikiniz de gelin.’ demiştir... İkisi de (Allah'ın bu yaratma irâdesine boyun eğerek lîsân-ı hâllerıyla) ‘Gönüllü geldik’ demişlerdir.” [Fussilet 41/11]) âyetleri de bunun naziridir. Yine şairin;

[At hızlı gitmeye başlayınca, sırtına bağlanan] geniş kayışlar,
(sürücünün) karnına: “İyice sarıl, yapış!” dediğinde...

- 25 Sabâ rüzgarı buluta dedi ki; gürle!

sözü gibi. Bilinmektedir ki burada herhangi bir ‘deme’ yoktur, sadece mâna temsil ve tasvir edilmektedir.

- [1765] أَنْتَقُولُوا (ya da dersiniz diye) ifadesi *mef'ûlün lehtir*, yani “Kıyamet günü ‘Bizim bundan haberimiz yoktu!’ Bunu fark etmedik” ya da “Aslında, daha
- 30 önce bizim atalarımız şirk koşmuşlar; biz ise onların ardından gelen bir nesiliz. bu yüzden biz de onlara uyduk” demenizi istemediğimiz için doğruluğuna aklın şahitlik edeceği bu delilleri var ettik. Çünkü tevhide dair delilleri ortaya koymak ve dikkatlerin bu delillere çekilmesi her zaman kendileri ile birlikte gerçekleşmiştir. Bu yüzden, delillerden yüz çevirip taklide yönelme ve ataların izinden gitme
- 35 konusunda mazeretleri olamaz. Tıpkı, atalarının da tevhid delilleri önlerinde olduğu için şirk koşma konusunda bir mazeretleri olmadığı gibi...

[١٧٦٣] {مِنْ ظُهُورِهِمْ} بدل من بني آدم بدل البعض من الكل. ومعنى أخذ ذرياتهم من ظهورهم: إخراجهم من أصلابهم نسلاً وإشهادهم على أنفسهم.

[١٧٦٤] قوله {أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَى شَهِدْنَا} من باب التمثيل والتخييل. ومعنى ذلك أنه نصب لهم الأدلة على ربوبيته ووحدانيته، وشهدت بها عقولهم وبصائرهم التي ركبها فيهم وجعلها مميزة بين الضلالة والهدى، فكانه أشهدهم على أنفسهم وقرّهم وقال لهم: ألسن بربكم؟ وكأنهم قالوا: بلى أنت ربنا، شهدنا على أنفسنا وأقرنا بوحدانيتك. وباب التمثيل واسع في كلام الله تعالى ورسوله عليه السلام، وفي كلام العرب. ونظيره قوله تعالى {إِنَّمَا قَوْلُنَا لِشَيْءٍ إِذَا أَرَدْنَاهُ أَنْ نَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ} [النحل: ٤٠]، {فَقَالَ لَهَا وَلِلْأَرْضِ ائْتِيَا طَوْعًا أَوْ كَرْهًا قَالَتَا أَتَيْنَا طَائِعِينَ} [فصلت: ١١] وقوله:

إِذْ قَالَتِ الْأُنثَىٰ لِلْبَطْنِ الْحَقِّ ❀

قَالَتْ لَهُ رِيحُ الصَّبَا قَرَّ قَارِ ❀

ومعلوم أنه لا قول ثم، وإنما هو تمثيل وتصوير للمعنى.

[١٧٦٥] و{أَنْ تَقُولُوا} مفعول له، أي فعلنا ذلك من نصب الأدلة الشاهدة على صحتها العقول، كراهة {أَنْ تَقُولُوا يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّا كُنَّا عَنْ هَذَا غَافِلِينَ} لم ينبّه عليه. {أو} كراهة {أَنْ تَقُولُوا إِنَّمَا أَشْرَكَ آبَاؤُنَا مِنْ قَبْلُ وَكُنَّا ذُرِّيَّةً مِنْ بَعْدِهِمْ} فاقتدينا بهم. لأن نصب الأدلة على التوحيد وما نبهوا عليه قائم معهم، فلا عذر لهم في الإعراض عنه والإقبال على التقليد والافتداء بالآباء. كما لا عذر لأبائهم في الشرك، وأدلة التوحيد منصوبة لهم.

[1766] **Şayet** “Âdemoğulları ve zürriyetleri kimlerdir?” **dersen şöyle derim:** “Âdemoğulları” ile Allah’a şirk koşan ve “Üzeyir Allah’ın oğludur” diyen Yahudileri, “zürriyetleri” ile de Peygamber (s.a.) döneminde yaşayan ve atalarının izinden giden Yahudileri kasdetmiştir. “Aslında, daha önce bizim atalarımız
5 şirk koşmuşlardı” ifadesi, âyetin Müşrikler ve evlatları hakkında olduğuna delildir. Âyetin kendilerine atfedildiği âyetler ile ona atfedilen aynı tarz ve üsluba sahip sonraki şu âyetler ise âyetin Yahudilerden söz ettiğine delâlet etmektedir:

* “Onlara o şehrin durumunu sor...” [A’raf 7/163]

* “Hani, içlerinden bir topluluk ‘Allah’ın [helak edeceği ya da sert biçimde azap
10 edeceği] bir kavme ne diye öğüt veriyorsunuz ki?!” demişlerdi...” [A’raf 7/164]

* “Hani senin Rabbin kesin bir dille ilân etmişti ki...” [A’raf 7/167]

* “Hani, o dağı tıpkı bir gölgelik gibi üzerlerine kaldırmıştık da...” [A’raf 7/171] ve

* “(Resûlüm!) Âyetlerimizi kendisine verdiğimiz... kişinin haberini on-
15 lara oku.” [A’raf 7/175]

[1767] “Sen şimdi, bu bâtılı icat edenlerin yaptıkları yüzünden bizi mi helâk edeceksin?!” Yani bizim şirk koşmamızın sebebi onlardır. Şirki onlar icat etti; bu konuda öncülük ettiler ve şirki bir gelenek olarak bize bıraktılar.

[1768] “İşte Biz âyetleri(mizi)” onlara “böyle”sine açık ve tafsilatlı bir şekilde “açıklıyoruz; belki” şirkten dönerler” yani dönmelerini isteyerek böyle açık açık anlatıyoruz.

[1769] *Zürriyâtihim* (onların soylarını) ifadesi, *zürriyetehum* (onların soyunu) şeklinde tekil olarak; *en tekülû* (dersiniz diye) ifadesi ise Yâ ile *en yekülû* (derler diye) şeklinde de okunmuştur.

25 **175. (Resûlüm!) Âyetlerimizi kendisine verdiğimiz halde onlarla alâkasını kestiği için, şeytanın, peşine taktığı, bu yüzden de azgınlardan olan kişinin haberini onlara oku.**

176. Dileseydik, o âyetler sayesinde onu yükseltirdik, fakat o, arzu ve ihtiraslarına uyarak yere saplandı. Artık onun hâli köpeğin hâli gibidir ki üstüne varsan da dilini sarkıtp solur, kendi haline bıraksan da dilini sarkıtp solur. İşte, Bizim âyetlerimizi yalanlayan kavmin hâli böyledir. Sen (bu tür temsillerle durumlarını) anlatmaya devam et; belki düşünürler.
30

[١٧٦٦] فَإِنْ قُلْتَ: بنو آدم وذرياتهم من هم؟ قلت: عنى بنى آدم أسلاف اليهود الذين أشركوا بالله، حيث قالوا: عزيز ابن الله؛ وبذرياتهم الذين كانوا في عهد رسول الله ﷺ من أخلافهم المقتدين بآبائهم. والدليل على أنها من المشركين وأولادهم قوله {أَوْ تَقُولُوا إِنَّمَا أَشْرَكَ آبَاؤُنَا مِنْ قَبْلُ}. والدليل على أنها في اليهود الآيات التي عطف عليها هي، والتي عطف عليها وهي على نمطها وأسلوبها، وذلك قوله:

{وَأَسْأَلُهُمْ عَنِ الْقَرْيَةِ { [الأعراف: ١٦٣]،

{وَإِذْ قَالَتْ أُمَةٌ مِنْهُمْ لِمَ تَعْطُونَ { [الأعراف: ١٦٤]،

{وَإِذْ تَأَذَّنَ رَبُّكَ { [الأعراف: ١٦٧]،

{وَإِذْ نَتَقْنَا الْجَبَلَ فَوْقَهُمْ { [الأعراف: ١٧١]،

{وَأَنَّا نَلْعَلُهُمْ نَبَأَ الَّذِي آتَيْنَاهُ آيَاتِنَا { [الأعراف: ١٧٥]. ١٠

[١٧٦٧] {أَفْتَهَلِكُنَا بِمَا فَعَلَ الْمُبْطِلُونَ} أي كانوا السبب في شركنا؛ لتأسيسهم الشرك، وتقديمهم فيه، وتركه سنة لنا.

[١٧٦٨] {وَكَذَلِكَ} ومثل ذلك التفصيل البليغ {نُفْضِلُ الْآيَاتِ} لهم {وَلَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ} وإرادة أن يرجعوا عن شركهم فصلها.

[١٧٦٩] وقرئ «ذريتهم» على التوحيد. وأن يقولوا، بالياء. ١٥

١٧٥- «وَأَنَّا نَلْعَلُهُمْ نَبَأَ الَّذِي آتَيْنَاهُ آيَاتِنَا فَانْسَلَخَ مِنْهَا فَاتَّبَعَهُ الشَّيْطَانُ فَكَانَ مِنَ الْغَاوِينَ»

١٧٦- «وَلَوْ شِئْنَا لَرَفَعْنَاهُ بِهَا وَلَكِنَّهُ أَخْلَدَ إِلَى الْأَرْضِ وَاتَّبَعَ هَوَاهُ فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ الْكَلْبِ إِنْ تَحْمِلَ عَلَيْهِ يَلْهَثُ أَوْ تَتْرُكْهُ يَلْهَثُ ذَلِكَ مَثَلُ الْقَوْمِ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا فَاقْصُصِ الْقَصَصَ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ» ٢٠

[1770] “Âyetlerimizi kendisine verdiğimiz halde, onlarla alâkasını kesen kişinin haberini onlara” yani Yahudilere “oku.” Bu zât, İsrâiloğulları âlimlerinden biridir. Söylendiğine göre Kenanlı olup adı Bel‘am b. Bâ‘ûrâ imiş. Kendisine Allah’ın kitaplarından bazılarına dair ilim verilmişti. Ancak âyetleri inkâr edip, arkasına atarak onlarla alakasını kesmiş ve bu sebeple şeytan onun peşine takılmış; ona musallat olup adeta onun yoldaşı olmuştur; bu yüzden, o da azgınlardan, yani sapkın kâfirlerden olmuştur. Ya da şeytan ona kendi adımlarını takip ettirmiş, onu peşine takmıştır. [فَاتَّبَعَهُ (onu peşine taktı) ifadesi] “onu takip etti” anlamında *fe’tteba’ahu* şeklinde de okunmuştur. Rivayete göre kavmi bu kişiden Musa *Aleyhisselâm* ve beraberindekiler aleyhine dua etmesini istemiş; o bundan kaçınmış ve “Beraberinde meleklerin olduğu bir kişiye nasıl beddua ederim!?” demiş; ama o kadar ısrar etmişler ki sonunda bu bedduayı yapmış!

[1771] “Dileseydik, o” âyetler “sayesinde onu yükseltirdik” yani bu âyetlerle yüceltir; *birr* sahibi (iyi) âlimlerin konumuna yükseltirdik. “Fakat o, arzu ve ihtiraslarına uyarak yere saplandı!” Dünyaya meyletti; dünyaya rağbet etti. “Sefaletle meyletti”ği de söylenmiştir. **Şayet** “Nasıl oldu da, yükseltilmesini, yükseltilmeyi hak edeceği kendi fiillerine değil de Allah’ın dilemesine bağladı?” **dersen şöyle derim:** Mâna “Âyetlerle amel etmeye bağlı kalsaydı, onlarla alakasını kesmeseydi onu o âyetlerle yükseltirdik” şeklindedir. Zira Allah’ın onu yükseltmeyi dilemesi, onun âyetlere bağlı kalmasına tâbidir; Allah’ın dilemesi bu sebeple zikredilmiştir. Ama kastedilen, Allah’ın dilemesinin sebebi olan, bu dilemenin kendisine bağlı olduğu şeydir. Adeta “Âyetlere bağlı kalsaydı, onu bununla yükseltirdik.” denmektedir. Nitekim dikkat edersen, “Fakat o [arzu ve ihtiraslarına uyarak] yere saplandı” ifadesinde ilâhî irade, onun kendi fiili olan ‘yere saplanma’ya bağlanmıştır. Bu yüzden, “dileseydik” fiilinin, bizzat o kulun fiili olan bir mânada olması gerekir. Mâna, zahiren anlaşıldığı şekilde olsaydı, o zaman “Dileseydik onu yükseltirdik, fakat dilemedik.” denilirdi.

[1772] “Artık onun hâli köpeğin hâli gibidir” yani onun alçaklık ve düşkünlük nümunesi olan sıfatı, tıpkı köpeğin o en zelil ve alçak halindeki sıfatı gibidir ki köpek bu halinde sürekli, ister kendisine karşı hamle yapılsın, saldırılsın ve saldırması sağlansın, ister hiç müdahale edilmeden kendi haline bırakılsın her halükarda dilini sarkıtıp solumaktadır. Zira diğer hayvanlar sadece tahrik edildikleri, galeyana getirildikleri zaman dillerini çıkartıp solurlar, aksi takdirde böyle yapmazlar; köpek ise her iki durumda da dilini çıkartıp solumaya devam eder. Bu yüzden, buradaki sözün aslında “Dileseydik, o âyetler sayesinde onu yükseltirdik fakat o, arzu ve ihtiraslarına uyarak yere saplandı. Biz de onu alçalttık, konumunu düşürdük.” şeklinde olması gerekirdi.

[١٧٧٠] {وَاتْلُ عَلَيْهِمْ} على اليهود {نَبَأَ الَّذِي آتَيْنَاهُ آيَاتِنَا فَانْسَلَخَ مِنْهَا} هو عالم من علماء بني إسرائيل؛ وقيل: من الكنعانيين، اسمه بلعم بن باعوراء أوتي علم بعض كتب الله {فَانْسَلَخَ مِنْهَا} من الآيات، بأن كفر بها ونبذها وراء ظهره، {فَاتَّبَعَهُ الشَّيْطَانُ} فلحقه الشيطان وأدركه وصار قريباً له؛ أو فأتبعه خطواته. وقرئ «فَاتَّبَعَهُ» ٥ بمعنى فتنه. {فَكَانَ مِنَ الْغَاوِينَ} فصار من الضالين الكافرين. روي أن قومه طلبوا إليه أن يدعو على موسى ومن معه فأبى وقال: كيف أدعو على من معه الملائكة، فألحوا عليه ولم يزلوا به حتى فعل.

[١٧٧١] {وَلَوْ شِئْنَا لَرَفَعْنَاهُ بِهَا} لعظمناه ورفعناه إلى منازل الأبرار من العلماء بتلك الآيات {وَلَكِنَّهُ أَخْلَدَ إِلَى الْأَرْضِ} مال إلى الدنيا ورغب فيها. وقيل: مال إلى السفالة. فإن قلت: كيف علق رفعه بمشيئة الله تعالى ولم يعلق بفعله الذي يستحق به الرفع؟ قلت: المعنى ولو لزم العمل بالآيات ولم ينسلخ منها لرفعناه بها. وذلك أن مشيئة الله تعالى رفعه تابعة للزومه الآيات فذكرت المشيئة. والمراد: ما هي تابعة له ومسببة عنه. كأنه قيل: ولو لزمها لرفعناه بها. ألا ترى إلى قوله {وَلَكِنَّهُ أَخْلَدَ إِلَى الْأَرْضِ} فاستدرك المشيئة بإخلاده الذي هو فعله، فوجب أن يكون {وَلَوْ شِئْنَا} في معنى ما هو فعله، ولو كان الكلام على ظاهره لوجب أن يقال: ولو شئنا لرفعناه ولكننا لم نشأ.

[١٧٧٢] {فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ الْكَلْبِ} فصفته التي هي مثل في الخسة والضعفة كصفة الكلب في أخس أحواله وأذلها؛ وهي حال دوام اللهث به واتصاله، سواء حمل عليه - أي شدّ عليه وهيج فطرد - أو ترك غير متعرض له بالحمل عليه. وذلك أنّ سائر الحيوان لا يكون منه اللهث إلا إذا هيج منه وحرك، وإلا لم يلهث، والكلب يتصل لهثه في الحالتين جميعاً، وكان حق الكلام أن يقال: ولو شئنا لرفعناه بها، ولكنه أخلد إلى الأرض فحططناه ووضعنا منزلته؛

Fakat “biz de onu alçalttık, konumunu düşürdük” demek yerine “Artık onun hâli köpeğin hâli gibidir.” ifadesi konuldu ve böylece onun çok daha vahim bir şekilde ‘düşürülmüş’ olduğu ifade edildi. Zira onun köpeğin en zelil ve alçak haline benzetilmiş olması bu mânadadır. İbn Abbâs’ın “Köpekler ödlele olur; üzerine varılrsa da varılmasa da solur!” dediğı nakledilmiştir. Bir görüşe göre bu ifadenin anlamı şöyledir: “Sen ona öğüt versen de vermesen de o yine sapkındır, tıpkı kovsan koşarak soluyan, olduğı halde bıraksan yine soluyan köpek gibi!” **Şayet** “Şart cümlesinin [...] mânası, i’rabda mahalli nedir?” **dersen şöyle derim:** Hal olarak mansuptur; sanki “her iki halde de soluyan ve sürekli bir zillet halindeki köpek misalidir” denilmiştir.

[1773] Söylendiğine göre Bel’am, Musa *Aleyhisselâm*’ın aleyhine dua ettiğı zaman dili çıkmış ve göğsü üzerine düşmüş; köpek gibi solumaya başlamış.

[1774] “İşte, Bizim âyetlerimizi yalanlayan kavmin hâli böyledir!” Yani Tevrat’ta Allah resûlü Peygamber (s.a.)’in özelliklerini, mu’ciz Kur’ân ve içindekilere dair müjdeleri okudukları, onun gelişinin yaklaştığını insanlara müjdeleyip, [millele karşı] onunla zafer umdukları halde âyetlerimizi yalanlayan Yahudilerin durumu budur!.. O halde Bel’am’ın bunların hikâyesine benzeyen hikâyesini “anlat! Belki düşünürler” de onun yolundan gidip tıpkı onun gibi yoldan saptıkları takdirde onun akıbetine uğrayacak olmaktan sakınırlar ve senin bunu ancak vahiy yoluyla öğrenmiş olabileceğini anlarlar; böylece, senin peygamberliğin hakkındaki güçlü kanaatleri iyice pekişir ve aleyhlerindeki delil kendileri için iyice bağlayıcı ve kabulü kaçınılmaz olur.

177. Bizim âyetlerimizi yalanlayarak sadece kendilerine zulmeden bu kavim mesel olarak ne kötüdür!

[1775] “... bu kavim mesel olarak ne kötüdür”, yani bu kavmin durumu ne kötüdür ya da bu kavmin benzeri olan kimseler ne kötüdür. Âsım el-Cahderî [v. 127/745] bu ifadeyi *sâ'e meselü'l-kavmi* (bu kavmin durumu ne kötüdür) şeklinde okumuştur. وَأَنْفُسُهُمْ كَانُوا يَظْلِمُونَ (ve sadece kendilerine zulmeden) ifadesi ya كَذَّبُوا (yalanlayarak) ifadesine ma'tuftur ki bu durumda sıra cümlesinin kapsamına dâhil olur ve anlam, “hem Allah’ın âyetlerini yalanlayan hem de kendilerine zulmeden, bu ikisini bir araya getiren kimseler” şeklinde olur. Ya da sıra cümlesinden bağımsız ayrı bir cümle olur; bu durumda da anlam, “yalanlamak sûretiyle sadece kendilerine zulmediyorlardı” şeklinde olur. Mef’ûlün bihin [أَنْفُسُهُمْ] öne alınmış olması, ihtisas ifade eder; adeta “zulmü salt kendilerine ettiler, zulümleri kendilerinden başkasına sirayet etmedi” denmiştir.

فوضع قوله {فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ الْكَلْبِ} موضع حططناه أبلغ حط، لأن تمثيله بالكلب في أخس أحواله وأذلها في معنى ذلك. وعن ابن عباس رضي الله عنه، الكلب منقطع الفؤاد؛ يلهث إن حمل عليه أو لم يحمل عليه. وقيل: معناه إن وعظته فهو ضال وإن لم تعظه فهو ضال، كالكلب إن طردته فسعى لهث، وإن تركته على حاله لهث. فإن قلت: ما محل الجملة الشرطية؟ قلت: النصب على الحال، كأنه قيل: كمثال الكلب ذليلاً دائماً الذلة لاهثاً في الحاليتين.

[١٧٧٣] وقيل: لما دعا بلعم على موسى عليه السلام خرج لسانه فوق على صدره، وجعل يلهث كما يلهث الكلب.

[١٧٧٤] {ذَلِكَ مَثَلُ الْقَوْمِ الَّذِينَ كَذَبُوا بِآيَاتِنَا} من اليهود بعد ما قرأوا نعت رسول الله ﷺ في التوراة، وذكر القرآن المعجز وما فيه، وبشروا الناس باقتراب مبعثه، وكانوا يستفتحون به. {فَاقْصُصْ} قصص بلعم الذي هو نحو قصصهم {لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ} فيحذرون مثل عاقبته، إذا ساروا نحو سيرته، وزاغوا شبه زيغته، ويعلمون أنك علمته من جهة الوحي فيزدادوا إيقاناً بك وتزداد الحجة لزوماً لهم.

١٧٧- {سَاءَ مَثَلًا الْقَوْمِ الَّذِينَ كَذَبُوا بِآيَاتِنَا وَأَنْفُسُهُمْ كَانُوا يَظْلِمُونَ}

[١٧٧٥] {سَاءَ مَثَلًا الْقَوْمِ} أي مثل القوم، أو ساء أصحاب مثل القوم. وقرأ الجحدري «سَاءَ مَثَلُ الْقَوْمِ». {وَأَنْفُسُهُمْ كَانُوا يَظْلِمُونَ} إما أن يكون معطوفاً على {كَذَبُوا}، فيدخل في حيز الصلة بمعنى: الذين جمعوا بين التكذيب بآيات الله وظلم أنفسهم، وإما أن يكون كلاماً منقطعاً عن الصلة، بمعنى: وما ظلموا إلا أنفسهم بالتكذيب، وتقديم المفعول به للاختصاص. كأنه قيل: وخصّوا أنفسهم بالظلم لم يتعدّها إلى غيرها.

178. Allah kimi hidayete erdirirse hidayete eren odur; kimi de saptırır, bunlardır işte hüsrana uğrayacaklar!

[1776] “Hidayete eren odur” ifadesi lafza, “bunlardır işte hüsrana uğrayacaklar!” ifadesi ise mânaya hamledilmiştir [Men, lâfzan tekil, anlam bakımından 5 çoğuldur].

179. Gerçek şu ki Biz, Cehennem için birçok cin ve insan yarattık; bunların kalpleri vardır, onları kullanıp anlamazlar; gözleri vardır, onları kullanıp görmezler; kulakları vardır, onları kullanıp duymazlar; bunlar tıpkı hayvan gibidirler, hatta daha da şaşkındırlar. Bunlardır işte gafiller!

[1777] “Bірçok cin ve insan...” Bunlar Allah’ın kendileri için lütuf olmaya-
cağını bildiği, kalpleri mühürlü kimselerdir ki Allah bunların, zihinlerini hakkı
tanımaya yönlendirmemiş; kendilerini gözleri ile Allah’ın yarattığı mahlûkata ib-
ret nazarıyla bakmayan, okunan ilâhî âyetleri tedebbür maksadıyla dinlemeyen,
15 sanki kalp anlayışından, göz görmesinden ve kulak işitmesinden yoksun kim-
seler kılması; küfürde iyice dibe battıkları ve bunda inatları çok şiddetli olduğu,
kendilerinden sadece cehennem ehli kimselerin fiilleri sadır olduğu için onların
“cehennem için yaratılmış mahluklar” olduğunu ifade etmiş; böylece onların ce-
henneme girmeye sebep olan şeylere iyice dalıp gitmiş olduklarını, kendilerini
20 cehenneme müstahak kılabacak şeylere büsbütün kapıldıklarını göstermiştir. Bu
anlamda bu ifade tıpkı Ömer (r.a.)’ın Halid b. Velid’e yazmış olduğu mektupta
yer alan “Bana ulaştığına göre Şamlılar sana şarapla yoğrulmuş bir hamam lifi
almışlar. Ey Muğire ailesi! Öyle zannediyorum ki sizler cehennem için yaratıl-
mışsınız!” şeklindeki sözüne benzer. Yine bazı işlere iyice dalıp gitmiş, o işlerde
25 derinleşmiş olan kimse hakkında, “Falanca sadece şu iş için yaratılmış.” denilir.
Âyetle maksat Yahudilerin Peygamber (s.a.)’in vaat edilmiş peygamber olduğunu
bildikleri halde onu inkâr etmek gibi büyük bir hata işleme şeklindeki hallerini
betimlemek, onların sanki cehennem için yaratılmış ve asla kendilerinden iman
sadır olmayan güruha dâhil olduklarını ifade etmektir.

30 [1778] Anlamamak, ibret nazarıyla bakmamak ve tedebbür maksadıyla
dinlememek konusunda “Bunlar tıpkı hayvan gibidirler, hatta” anlama, ibret
alma ve işin önünü - ardını derinlemesine düşünme konusunda hayvanlardan
bile “şaşkındırlar. Bunlardır işte gafiller!..” Yani gafletin şahikasında, son nok-
tasında bulunanlar! Denilmiştir ki hayvanlar, kendilerine fayda ve zarar verecek
35 şeyleri anlarlar ve anladıkları bazı şeylere bağlı kalırlar; bu kimseler ise, içlerin-
den çoğu inatçı olduğunu bilir, ama yine de kendini ateşe atar.

١٧٨- ﴿مَنْ يَهْدِ اللَّهُ فَهُوَ الْمُهْتَدِي وَمَنْ يُضِلِّ فَأُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ﴾

[١٧٧٦] {فَهُوَ الْمُهْتَدِي} حمل على اللفظ، و{فَأُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ} حمل على المعنى.

١٧٩- ﴿وَلَقَدْ ذَرَأْنَا لِجَهَنَّمَ كَثِيرًا مِّنَ الْجِنِّ وَالإِنسِ لَهُمْ قُلُوبٌ لَا يَفْقَهُونَ بِهَا وَلَهُمْ أَعْيُنٌ لَا يُبْصِرُونَ بِهَا وَلَهُمْ أَذَانٌ لَا يَسْمَعُونَ بِهَا أُولَئِكَ كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ أُولَئِكَ هُمُ الْغَافِلُونَ﴾

[١٧٧٧] {كَثِيرًا مِّنَ الْجِنِّ وَالإِنسِ} هم المطبوع على قلوبهم الذين علم الله أنه لا لطف لهم، وجعلهم في أنهم لا يلقون أذهانهم إلى معرفة الحق، ولا ينظرون بأعينهم إلى ما خلق الله نظر اعتبار، ولا يسمعون ما يتلى عليهم من آيات الله سماع تدبر، كأنهم عدموا فهم القلوب، وإبصار العيون واستماع الأذان. وجعلهم - لإعراقهم في الكفر وشدة شكائهم فيه، وأنه لا يأتي منهم إلا أفعال أهل النار - مخلوقين للنار، دلالة على توغلهم في الموجبات وتمكنهم فيما يؤهلهم لدخول النار. ومنه كتاب عمر رضي الله عنه إلى خالد بن الوليد: "بلغني أن أهل الشام اتخذوا لك ذلوكًا عجن بخمر وإنني لأظنكم آل المغيرة ذرء النار!" ويقال لمن كان عريقًا في بعض الأمور: ما خلق فلان إلا لكذا. والمراد وصف حال اليهود في عظم ما أقدموا عليه من تكذيب رسول الله ﷺ، مع علمهم أنه النبي الموعود. وأنهم من جملة الكثير الذين لا يكاد الإيمان يتأتى منهم، كأنهم خلقوا للنار

[١٧٧٨] {أُولَئِكَ كَالْأَنْعَامِ} في عدم الفقه والنظر للاعتبار والاستماع للتدبر {بَلْ هُمْ أَضَلُّ} من الأنعام عن الفقه والاعتبار والتدبر. {أُولَئِكَ هُمُ الْغَافِلُونَ} الكاملون في الغفلة. وقيل: الأنعام تبصر منافعها ومضارها فتلزم بعض ما تبصره، وهؤلاء أكثرهم يعلم أنه معاند فيقدم على النار.

180. En güzel isimler Allah'ındır; siz de O'na bu isimlerle dua edin ve O'nun isimlerini eğip bükenleri bırakın. Yakında görecekler yaptıklarının cezasını!

- [1779] “En güzel isimler Allah'ındır.” Bunlar isimlerin en güzelleridir. Çünkü Allah'ı yüceltme ve takdis etme gibi güzel mânalara delâlet ederler. “O'na bu isimlerle dua edin” yani O'nu bu isimlerle isimlendirin. “O'nun isimlerini eğip bükenleri bırakın.” Allah'ı isimlendirme konusunda haktan ve doğrudan sapan ve onu en güzel isimler dışında başka isimlerle isimlendiren kimselerin verdiği isimleri terk edin. Zira onlar ya Allah'ı, hakkında câiz olmayan şeylerle isimlendirirler; nitekim bedevilerin cehaletlerinden dolayı, *yâ ebe'l-mekârim* (ey ikramların babası), *yâ ebyeda'l-vechi* (Ey ak yüzlü), *ya nahiyyü* (ey kibriya sahibi) şeklinde ifadeler kullandıklarını duymaktayız. Ya da onlar [Müşrikler] *yâ Allah* dedikleri halde *yâ Rahmân* dememek gibi, bazı güzel isimlerini kullanmaktan kaçınırlar. Nitekim “De ki: ister Allah diye çağırın, ister Rahman diye çağırın; hangisi ile çağırırsanız çağırın; en güzel isimler O'na aittir.” [İsrâ 17/110] buyrulmuştur. Yine burada, “en güzel nitelikler Allah'a aittir; bunlar onun adalet, hayır, ihsan, mahlûkata benzememe gibi sıfatlarıdır. Siz de O'nu bu niteliklerle vasfedin, O'nun sıfatları konusunda eğrilğe sapan ve O'nu çirkin işleri dilemek, kötülükleri ve fuhşiyatı yaratmak ve teşbih kapsamına girecek görülme ve benzeri niteliklerle vasfedenleri bırakın” anlamının kastedilmiş olması da mümkündür. Allah'ın isimlerini eğip bükmelelerinin, putlara ilâh demeleri, *el-Lât* ismini *Allâh* isminden, *el-'Uzzâ* ismini de *el-'Azîz* isminden türetmeleri olduğu da söylenmiştir.

181. Bizim yarattıklarımız arasında 'hak' sayesinde doğru yolda giden ve ona dayanarak âdilane hükmeden bir topluluk hep olmuştur.

- [1780] Allah Teâlâ “Biz Cehennem için birçok cin ve insan yarattık.” [A'raf 7/179] buyurup, cinlerden ve insanlardan birçoğunun cehennem ehlinin amellerini işlediklerini haber verince, burada da bunu takiben; “Yarattıklarımız arasında hak ile hidayet bulan bir topluluk da vardır.” buyurmuştur. Peygamber (s.a.)'in bu âyeti okuduğunda şöyle buyurduğu nakledilmiştir: “İşte bu sizin hakkınızdadır; sizden öncekilere de bunun benzeri verilmiştir: *Musa'nın kavminden 'hak' sayesinde doğru yolda giden bir topluluk hep olmuştur.*” [A'raf 7/159]. Peygamber (s.a.)'in şöyle dediğide nakledilmiştir: “İsa Peygamber ininceye kadar ümmetinden hak üzere giden bir topluluk hep olacaktır.”

- [1781] Kelbî'nin “Bunlar Ehl-i kitap âlimleridir.” dediği nakledilmiştir. Bunların âlimler ve dine davet eden kimseler olduğu da söylenmiştir.

١٨٠- ﴿وَلِلَّهِ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ فَادْعُوهُ بِهَا وَذَرُوا الَّذِينَ يُلْحِدُونَ فِي أَسْمَائِهِ سَيُجْزَوْنَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾

[١٧٧٩] { وَلِلَّهِ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ } التي هي أحسن الأسماء؛ لأنها تدل على معان حسنة من تمجيد وتقديس وغير ذلك { فادْعُوهُ بِهَا } فسموه بتلك الأسماء، { وَذَرُوا الَّذِينَ يُلْحِدُونَ فِي أَسْمَائِهِ } واطركوا تسمية الذين يميلون عن الحق والصواب فيها فيسمونه بغير الأسماء الحسنى. وذلك أن يسموه بما لا يجوز عليه، كما سمعنا البدو يقولون بجهلهم: يا أبا المكارم، يا أبيض الوجه، يانخي. أو أن يأبوا تسميته ببعض أسمائه الحسنى نحو أن يقولوا: يا الله، ولا يقولوا: يا رحمن. وقد قال الله تعالى: { قُلِ ادْعُوا اللَّهَ أَوْ ادْعُوا الرَّحْمَنَ أَيًّا مَا تَدْعُوا فَلَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ } [الإسراء: ١١٠]. ويجوز أن يراد: والله الأوصاف الحسنى، وهي الوصف بالعدل والخير والإحسان وانتفاء شبه الخلق فصنوه بها، وذروا الذين يلحدون في أوصافه فيصفونه بمشيئة القبائح وخلق الفحشاء والمنكر، وبما يدخل في التشبيه كالرؤية ونحوها، وقيل: إلحادهم في أسمائه: تسميتهم الأصنام آلهة، واشتقاقهم اللات من الله، والعزى من العزيز.

١٨١- ﴿وَمِمَّنْ خَلَقْنَا أُمَّةً يَهْدُونَ بِالْحَقِّ وَبِهِ يَعْدِلُونَ﴾

١٥ [١٧٨٠] لما قال: { وَلَقَدْ ذَرَأْنَا لِجَهَنَّمَ كَثِيرًا } [الأعراف: ١٧٩] فأخبر أن كثيرًا من الثقلين عاملون بأعمال أهل النار، أتبعه قوله { وَمِمَّنْ خَلَقْنَا أُمَّةً يَهْدُونَ بِالْحَقِّ }. وعن النبي ﷺ: أنه كان يقول إذا قرأها: «هذه لكم، وقد أعطي القوم بين أيديكم مثلها؛ { وَمِمَّنْ قَوْمٌ مَّوَسَىٰ أُمَّةً يَهْدُونَ بِالْحَقِّ } [الأعراف: ١٥٩]». وعنه ﷺ: «إِنَّ مِنْ أُمَّتِي قَوْمًا عَلَى الْحَقِّ حَتَّى يَنْزِلَ عِيسَى عَلَيْهِ السَّلَام».

٢٠ [١٧٨١] وعن الكلبي: هم الذين آمنوا من أهل الكتاب. وقيل: هم العلماء والدعاة إلى الدين.

182. Âyetlerimizi yalanlayanlara gelince, Biz onları yakında, hiç bil-medikleri bir yerden yavaş yavaş helâke yuvarlayacağız!

183. Onlara mühlet vereceğim; ama Benim tuzağım da gerçekten sağlamdır!

5 **184. Hiç düşünmüyorlar mı ki, (onca yılı beraber geçirdikleri) ar-kadaşlarında cinnet nâmına bir şey yoktur!? O, apaçık bir uyarıcıdan başka bir şey değildir.**

185. Göklerin ve yerin gerçek hükümrânlığı üzerinde, Allah'ın ya-rattığı herhangi bir şey üzerinde ve 'ecellerinin yaklaşmış olabileceği
10 **ihtimali' üzerinde hiç düşünmüyorlar mı? Bun(a da inanmadık)tan sonra, hangi söze iman edecek bunlar?!**

[1782] *İstidrâc*, *derece* kelimesinden *istif'âl* babında türetilmiş olup *derece* *derece* yükseltmek ya da alçaltmak anlamındadır. Şair A'sâ [v. 7/629] şöyle der:

Seksen insan boyu bir çukurda iken,
15 bir merdivenle göğe yükseltilsen
bile, sözüm seni yavaş yavaş aşağıya çekecek;
sana ikrah gelinceye dek
ve size karşı apışıp kalmadığımı görünceye dek!..

Yine, çocuğun adımları birbirine yakınlaştığı zaman *derace's-sabiyy*^u der-
20 ler; bir kimse kitabı yavaş yavaş katladığı, dürdüğü zaman *edrace'l-kitâb*^e;
bir toplulukta ardı ardına ölümler başladığı zaman da *derace'l-kavm*^u der-
ler. *سَسْتَدْرِجُهُمْ* ifadesi, “Biz onları kendilerini helâk edip cezalarını kat kat
artıracak olan şeye, hiç bilmedikleri bir yerden” -yani kendileri hakkında
ne murat edildiğini bilmeksizin- azar azar yaklaştıracaksınız anlamındadır.
25 Bu da, azgınlıkta iyice dalıp gitmişken Allah'ın nimetlerini onlara art arda
göndermesi şeklinde olur. Kendilerine her bir yeni nimet geldiğinde iyice
şımarırlar ve yeni bir günaha girerler. Böylece, nimetlerin art arda gelmesini
Allah'ın bir lütfu ve O'na yakın olduklarına dair bir alamet zannederler ve
bu sebeple giderek aşama aşama günaha batarlar. Oysa nimetlerin art arda
30 gelmesi onlar için bir perişanlık ve mahrumiyettir. İşte bu Allah'ın *istidrâc*-
dır ki bundan Allah'a sığınırız.

[1783] *سَسْتَدْرِجُهُمْ* ifadesine ma'tûftur ve ilk ifadenin ba-
şındaki Sîn'in kapsamına bu ifade de dâhildir [yani, onlara mühlet *vereceğim*]; “ama
Benim tuzağım da gerçekten sağlamdır!” Bunun tuzak olarak isimlendirilme-
35 sinin sebebi, görünüşte ihsan gibi olduğu halde hakikatte mahrumiyet olması
açısından tuzağa benzemesidir.

١٨٢- ﴿وَالَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا سَنَسْتَدْرِجُهُمْ مِنْ حَيْثُ لَا يَعْلَمُونَ﴾

١٨٣- ﴿وَأُمْلِي لَهُمْ إِنَّ كَيْدِي مَتِينٌ﴾

١٨٤- ﴿أَوَلَمْ يَتَفَكَّرُوا مَا بِصَاحِبِهِمْ مِنْ جِنَّةٍ إِنْ هُوَ إِلَّا نَذِيرٌ مُبِينٌ﴾

١٨٥- ﴿أَوَلَمْ يَنْظُرُوا فِي مَلَكُوتِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا خَلَقَ اللَّهُ مِنْ شَيْءٍ وَأَنْ عَسَى أَنْ يَكُونَ قَدِ اقْتَرَبَ أَجَلُهُمْ فَبِأَيِّ حَدِيثٍ بَعْدَهُ يُؤْمِنُونَ﴾ ٥

[١٧٨٢] الاستدراج: استفعال من الدرجة بمعنى الاستصعاد، أو الاستنزال درجة بعد درجة. قال الأعشى:

فَلَوْ كُنْتُ فِي جُبِّ ثَمَانِينَ قَامَةً ❀ وَرُقِيتَ أَسْبَابَ السَّمَاءِ بِسَلَمٍ

لَيْسْتَ دَرَجَتِكَ الْقَوْلُ حَتَّى تَهْرَهُ ❀ وَتَعْلَمَ أَنِّي عَنْكُمْ غَيْرُ مُفْحَمٍ

١٠ ومنه: درج الصبي، إذا قارب بين خطاه؛ وأدرج الكتاب، طواه شيئاً بعد شيء؛
ودرج القوم، مات بعضهم في أثر بعض. ومعنى {سَنَسْتَدْرِجُهُمْ} سنستدينهم قليلاً قليلاً إلى ما يهلكهم ويضاعف عقابهم {مَنْ حَيْثُ لَا يَعْلَمُونَ} ما يراد بهم. وذلك أن يواتر الله نعمه عليهم مع أنهم ماكهم في الغي. فكلما جدّد عليهم نعمة ازدادوا بطراً وجدّدوا معصية، فيتدرّجون في المعاصي بسبب ترادف النعم، ظانين أن مواترة النعم أثرة من الله وتقريب، وإنما هي خذلان منه وتبعيد، فهو استدراج الله تعالى،
١٥ نعوذ بالله منه.

[١٧٨٣] {وَأُمْلِي لَهُمْ} عطف على {سَنَسْتَدْرِجُهُمْ} وهو داخل في حكم السين.
{إِنَّ كَيْدِي مَتِينٌ} سماه كيداً لأنه شبيه بالكيد، من حيث أنه في الظاهر إحسان وفي الحقيقة خذلان.

[1784] “Arkadaşlarında” Muhammed (s.a.)’de “cinnet” delilik “nâmına bir şey yoktur.” Zira onlar Peygamber (s.a.) için şair ve deli diyorlardı. Katâde b. Dî’âme es-Sedûsî’den [v. 117/735] nakledildiğine göre Peygamber (s.a.) Safâ tepesine çıkmış ve insanları boy boy çağırarak Allah’ın azabına karşı uyarıyordu.

- 5 Sonra içlerinden biri çıkıp “Şu arkadaşınız kesinlikle deli! Sabaha dek boy boy kabile isimlerini haykırdı!” demiştir.

[1785] “Göklerin ve yerin *melekûtu*” -muazzam hükümranlılığı- “üzerinde” yani bu ikisinin ilâhî hükümranlılığın azametinde delâleti üzerinde “ve Allah’ın yarattığı herhangi bir şey üzerinde” yani Allah’ın yarattığı ve kendisine *şey* (var) ismi verilebilecek olan sayısız cins kapsamındaki her şey üzerinde “ve *ecelleri*-nin yaklaşmış olabileceği” belki de yakında ölebilecekleri “ihtimali üzerinde, hiç” delil çıkartacak şekilde “düşünmüyorlar mı!?” *En ‘asâd*’daki En, Enne’nin hafifletilmiş hali olup aslı *ennehû ‘asâd*’dır ve *ennehû*’daki zamir, şân / durum zamiridir. Anlam ise, “Hiç düşünmüyorlar mı ki durum şöyle olabilir?!” şeklin-
15 dedir. Bütün bunları düşünüp derhal nazar etsinler; ecel ansızın başlarına gelmeden, azap başlarına çökmeden önce hakkı ve kendilerini kurtaracak şeyleri arasınlar. “Ecellerinin yakınlığı” ile kıyametin yaklaştığının kastedilmiş olması; *yekûnenin* de şân / durum zamirinin içinde bulunduğu *kânenin* muzari formu olması da mümkündür.

- 20 [1786] **Şayet** “Bundan sonra, hangi söze iman edecek bunlar?!” ifadesi neye taalluk ediyor?” **dersen şöyle derim:** “Ve ‘ecellerinin yaklaşmış olabileceği ihtimali’ üzerinde” ifadesine taalluk etmekte olup adeta “Belki de ecelleri yaklaştı... O halde neden, derhal Kur’ân’a iman etmiyorlar? Hak açıkça ortaya çıktığı halde hâlâ neyi bekliyorlar? İman etmek isteyecekleri bundan daha imana
25 lâıyk hangi sözü bekliyorlar?” denilmiş olmaktadır.

186. Allah’ın saptırdığını doğru yola getirecek yoktur! İşte bunları da kendi hallerine bırakıyor; yuvarlanıp gidiyorlar taşkınlıkları içinde!..

- [1787] *يَذَرُهُمْ* ifadesi Yâ ile de Nûn ile de okunmuştur (onları bırakır - onları
30 bırakırız). Bu iki durumda kelime, yeni bir cümle başlangıcı olarak merfû’dur. Ayrıca *fe-lâ hâdiye leh* (onu doğru yola getirecek yoktur) ifadesinin mahalline atfen Yâ ve cezmlile *yezerhum* şeklinde de okunmuştur; adeta *men yudlilillâhu lâ yehdîhi ahad^{hün}* ve *yezerhum* (Allah kimi saptırırsa kimse onu doğru yola getiremez ve onları ... bırakır) denmiş olur.

[١٧٨٤] {مَا بِصَاحِبِهِمْ} بمحمد ﷺ {مَنْ جَنَّةٍ} من جنون. وكانوا يقولون: شاعر مجنون. وعن قتادة: أَنَّ النبي ﷺ علا الصفا فدعاهم فخذًا فخذًا يحذرهم بأس الله، فقال قائلهم: إن صاحبكم هذا لمجنون، بات يصوِّت إلى الصباح.

[١٧٨٥] {أَوَلَمْ يَنْظُرُوا} نظر استدلال {فِي مَلَكُوتِا لِّسَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ} فيما تدلّان عليه من عظم الملك. والملكوت: الملك العظيم. {وَمَا خَلَقَ اللَّهُ مِنْ شَيْءٍ} ٥ وفيما خلق الله مما يقع عليه اسم الشيء ومن أجناس لا يحصرها العدد ولا يحيط بها الوصف {وَأَنْ عَسَى} أن مخففة من الثقيلة، والأصل: أنه عسى، على أن الضمير ضمير الشأن. والمعنى: أو لم ينظروا في أَنَّ الشأن والحديث {عَسَى أَنْ يَكُونَ قَدْ اقْتَرَبَ أَجْلُهُمْ} ولعلمهم يموتون عما قريب، فيسارعوا إلى النظر وطلب الحق وما ينجيهم. قبل مغافصة الأجل وحلول العقاب. ويجوز أن يراد باقتراب الأجل: اقتراب الساعة، ويكون من «كان» التي فيها ضمير الشأن.

[١٧٨٦] فَإِنْ قُلْتَ: بم يتعلق قوله {فَبِأَيِّ حَدِيثٍ بَعْدَهُ يُؤْمِنُونَ}؟ قلت: بقوله {عَسَى أَنْ يَكُونَ قَدْ اقْتَرَبَ أَجْلُهُمْ}؛ كأنه قيل: لعلَّ أجلهم قد اقترب، فما لهم لا يبادرون إلى الإيمان بالقرآن قبل الفوت، وماذا ينتظرون بعد وضوح الحق، وبأيِّ حديث أحقّ منه يريدون أن يؤمنوا. ١٥

١٨٦- ﴿مَنْ يُضِلِلِ اللَّهُ فَلَا هَادِيَ لَهُ وَيَذَرُهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ﴾

[١٧٨٧] قرئ «ويذرهم» بالياء والنون، والرفع على الاستئناف؛ ويذرهم، بالياء والعزم عطفًا على محل {فَلَا هَادِيَ لَهُ}، كأنه قيل: من يضلل الله لا يهده أحد ويذرهم.

187. Sana o (Kıyamet) saatin(in) ne zaman gelip çatacağını soruyorlar. De ki: Ona dair bilgi tamamen Rabbimin katındadır; onu tam vaktinde tecellî ettirecek de O'ndan başkası değildir. O, göklerde ve yerde (bulunanlara) ağır gelir. O size ansızın gelecektir. Sanki o senin kârınmış gibi, bunu durup durup sana soruyorlar! De ki: Ona dair bilgi tamamen Allah katındadır, fakat insanların çoğu bilmez.

[1788] “Sana soruyorlar.” Söylendiğine göre Yahudilerden bir grup, aslında kıyametin zamanı ile ilgili bilginin Allah tarafından saklı tutulduğunu, bunu ancak Allah'ın bileceğini bildikleri halde, sırf Peygamber (s.a.)'i denemek için
 10 “Ey Muhammed! Eğer peygamber isen o zaman bize kıyametin zamanını bildir, zira biz bunu biliyoruz” demişlerdir. Bunu soranların, Kureyşliler olduğu da söylenmiştir. *es-Sâ'at*¹⁰⁸, [aslında yıldız anlamında olduğu halde] sadece Süreyya yıldızının ismi olarak kullanılan *en-necm*¹⁰⁹ gibi, [sadece kıyamet *saati* için kullanılan] esmâ-i gâlibedendir. Kıyamete *sâ'at* denmesinin sebebi, ansızın gerçekleşecek
 15 olması ya da kıyametteki hesabın hızlılığıdır. Ya da tam tersine, kıyamet çok uzun olduğu için ona *sâ'at* denilmiş veya Allah katında onun süresi, insanlar nezdindeki bir saat (*ân-ı vâhid*) gibi olduğu için böyle isimlendirilmiştir.

[1789] *Eyyâne* kelimesi “ne zaman” anlamındadır. Bu kelimenin *eyyu* (hangi) kelimesinden *fâ'lâne* vezninde türediği söylenir çünkü “Vaktin hangi dilimi?” ve
 20 “Fiilin hangi parçası?” anlamındadır. Bu da, *eveytü ileyhi* (ona döndüm) ifadesinden gelmektedir, zira parça / dilim, bütüne râcidir¹⁰⁸. Bu görüşü İbn Cinnî [v. 392/1001] savunmuş ve *eyyâne* kelimesinin *eyne* (nerede) kelimesinden türemiş olmasını kabul etmemiştir. Zira *eyyâne* zaman, *eyne* ise mekân anlamındadır. Sülemî [v. 73/692] ise Hemze'nin kesresi ile *ıyyâne* şeklinde okumuştur.

[1790] *مرسأها* (yani “gelip çatması” diye çevirdiğimiz *demirleme*, *gerçekleşme*) kelimesi, *irsâ'uhâ* ya da *vaktu irsâ'ihâ* anlamındadır ki, kıyametin kopma ve gerçekleşme zamanı demektir; çünkü ağır olan her şeyin sebat ve istikrarını ifade etmek için *rusüvv* (demirleme) kelimesi kullanılır. *Rasêl-cebel*¹⁰⁹ (dağ sapa-sağlam çakıldı) ve *erse's-sefînet*¹¹⁰ (gemiyi demirledi) ifadeleri buradan türemiştir.
 30 *el-Mersâ*, kendisi ile bir şeyin yükseltildiği sütun, kalas demektir. “O, göklerde ve yerde (bulunanlara) ağır gelir” ifadesinin de delâlet ettiği üzere, kıyametten daha ağır bir şey de yoktur. Anlam, “Allah kıyameti gerçekleştireceği zaman” şeklindedir. “Onun ilmi ancak...” Yani, kıyameti ne zaman gerçekleştireceğine dair bilgi Allah katındadır; O bu bilgiyi kendine saklamış; hiç kimseye, hatta mukarrep meleklerle ve mürsel peygamberlere bile bildirmemiştir.

108 *Eyyu* işbu dönme anlamından dolayı, “döndü” anlamındaki *eveytüden* türetilmiştir. / çev.

١٨٧- ﴿يَسْأَلُونَكَ عَنِ السَّاعَةِ أَيَّانَ مُرْسَاهَا قُلْ إِنَّمَا عِلْمُهَا عِنْدَ رَبِّي لَا يُجَلِّيهَا لِوَقَّتِهَا إِلَّا هُوَ ثَقُلَتْ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ لَا تَأْتِيكُمُ إِلَّا بَغْتَةً يَسْأَلُونَكَ كَأَنَّكَ حَفِيٌّ عَنْهَا قُلْ إِنَّمَا عِلْمُهَا عِنْدَ اللَّهِ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ﴾

٥ [١٧٨٨] {يَسْأَلُونَكَ} قيل: إن قومًا من اليهود قالوا: يا محمد أخبرنا متى الساعة إن كنت نبيًا، فإننا نعلم متى هي. وكان ذلك امتحانًا منهم، مع علمهم أن الله تعالى قد استأثر بعلمها. وقيل: السائلون قريش. و{السَّاعَةُ} من الأسماء الغالبة، كالنجم للثريا. وسميت القيامة بالساعة، لوقوعها بغتة أو لسرعة حسابها، أو على العكس لطولها، أو لأنها عند الله على طولها كساعة من الساعات عند الخلق. ١٠

[١٧٨٩] {أَيَّانَ} بمعنى متى. وقيل؛ اشتقاقه من أيّ، فعلاً منه؛ لأنّ معناه أيّ وقت وأيّ فعل، من أويت إليه، لأنّ البعض آو إلى الكل متساند إليه. قاله ابن جني، وأبى أن يكون من «أين» لأنّه زمان، «وأين» مكان. وقرأ السلمي «إيان» بكسر الهمزة.

١٥ [١٧٩٠] {مُرْسَاهَا} إرساؤها، أو وقت إرسائها؛ أي إثباتها وإقرارها. وكل شيء ثقیل رسّوه ثباته واستقراره. ومنه رسي الجبل وأرسي السفينة. والمرسى: الأنجر الذي ترسى به، ولا أثقل من الساعة، بدليل قوله {ثَقُلَتْ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ}. والمعنى حتى يرسيها الله. {إِنَّمَا عِلْمُهَا}، أي علم وقت إرسائها عنده قد استأثر به، ولم يخبر به أحدًا من ملك مقرب ولا نبي مرسل؛

Böylece, -tıpkı herkesin kendisine mahsus kişisel ecelini [yani ölüm vaktini] aynı sebeple gizlemiş olduğu gibi- bunu da gizleyerek, bu gizliliğin itaate sevk ve günahlardan caydırma konusunda daha etkili olmasını murat etmiştir.

[1791] “Onu tam vaktinde tecellî ettirecek de, O’ndan başkası değildir.”

- 5 Yani kıyametin zamanı hep gizli kalacak; ortaya çıkmayacaktır. Vakti ansızın geldiğinde de bu gizli bilgiyi ortaya çıkaracak, gizliliğini sonlandıracak olan sadece O’dur. Yaratıklarından hiçbiri, vakti gelmeden önce onun hakkında haber vererek onu bildiremez. Çünkü vakti gelinceye kadar onun Allah’tan baş-
- 10 kalarına gizliliği devam edecektir. “O, göklerde ve yerde (bulunanlara)” yani gökler ve yer ehli tüm melekler ve iki ağırlıklı varlık olan insanlara ve cinlere (*sekaleyn*) “ağır gelir.” Onlar kıyamet vaktini önemserler, merak ederler, öğrenmek isterler. Bunun gizli kalması zorlarına gider; onlara ağır gelir. Çünkü yer ve gök ehli kıyameti beklemekte ve onun şiddetinden, dehşetinden korkmaktadır. Ya da hiçbir şey ona takat getiremez, onun karşısından dayanamaz,
- 15 bu yüzden kıyamet ağırdır. “O size ansızın gelecektir” yani sizin gafil anınızda geliverecektir. Peygamber (s.a.)’in “Kıyamet insanları sarsacaktır, kimi kuyusunu tamir ederken, kimi hayvanlarını sularken, kimi pazarda malına değer biçerken, kimi de malının tartıdaki ölçüsünü indirmeye ve yükseltmeye çalışırken!..” buyurduğu nakledilmiştir [*Buhârî*, “Rikâk”, 39. Benzer lafızlarla].

- 20 [1792] كَأَنَّكَ خَئِيٌّ عَنْهَا yani sanki sen onu bilebilirmişsin gibi... İfadenin asıl mânası, sanki sen sürekli onu soruyormuşsun gibi şeklindedir; zira bir şey hakkında çok soru soran ve onu çok kurcalayan kimse, o konuda sağlam ve güçlü bilgiye sahip olur. Cümlelerin bu terkip ile ifade edilmesi, mübalağa anlamı ifade eder. *Hafıyy^{um}* kelimesi, *ihfâ’u’s-şârib* (bıyıkları iyice kısaltmak) ve *ihfâ’ü’l-bakl*
- 25 (baklagil tüketmek) ifadelerinden türemiştir. *Ahfâ fi’l-mes’ele*ti (ısrarla dilendi) ve *hafıye bi-fülânⁱⁿ*, *tehaffâ bi-hi* (falancaya çok iyilik yaptı) ifadeleri de bu köktendir. Mücâhid b. Cebr’den [v. 103/721] bu ifadenin, “Kıyamet hakkında o kadar çok soru sordun ki sanki sonunda öğrendin.” anlamında olduğuna dair bir görüş nakledilmiştir. İbn Mes’ûd (r.a.) [v. 32/653] bu ifadeyi *ke-enneke hafıy-*
- 30 *y^{um} bi-hâ* şeklinde okumuştur ki mâna, “sanki sen onu biliyor, hem de çok iyi biliyormuşsun gibi” şeklindedir. *Hafıyy^{um}* ‘anhâdaki ‘anhânın, *yes’elûneke* (sana soruyorlar) ifadesine taalluk ettiği de söylenmektedir, yani sanki sen kıyameti biliyormuşsun gibi sana onun hakkında soruyorlar. Söylendiğine göre Kureyşliler, Peygamber (s.a.)’e “Seninle aramızda akrabalık bağı var, bu yüzden bize
- 35 kıyametin ne zaman olduğunu söyle.” demişler, bunu üzerine şöyle denilmiştir:

يكاد يخفيها من نفسه، ليكون ذلك أدعى إلى الطاعة وأزجر عن المعصية، كما أخفى الأجل الخاص، وهو وقت الموت لذلك.

[١٧٩١] { لَا يُجَلِّيهَا لِوَقْتِهَا إِلَّا هُوَ } أي لا تزال خفية، لا يظهر أمرها ولا يكشف خفاء علمها إلا هو وحده إذا جاء في وقتها بغتة؛ لا يجليها بالخبر عنها قبل مجيئها ٥ أحد من خلقه، لاستمرار الخفاء بها على غيره إلى وقت وقوعها. { ثَقُلْتُ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ }، أي كل من أهلها من الملائكة والثقلين أهمه شأن الساعة، ويودّه أن يتجلى له علمها وشقّ عليه خفاؤها وثقل عليه؛ أو ثقلت فيها، لأن أهلها يتوقعونها ويخافون شدايدها وأحوالها؛ أو لأنّ كل شيء لا يطيقها ولا يقوم لها فهي ثقيلة فيها { إِلَّا بَغْتَةً } إلا فجأة على غفلة منكم. وعن النبي ﷺ: ”إِنَّ السَّاعَةَ تَهِيحُ بِالنَّاسِ وَالرَّجُلُ يَصْلِحُ حَوْضَهُ وَالرَّجُلُ يَسْقِي مَاشِيَتَهُ، وَالرَّجُلُ يَقُومُ سَلْعَتَهُ فِي سَوْقِهِ، وَالرَّجُلُ يَخْفِضُ مِيزَانَهُ وَيَرْفَعُهُ.“

[١٧٩٢] { كَأَنَّكَ حَفِيٌّ عَنْهَا } كأنك عالم بها. وحقيقته: كأنك بليغ في السؤال عنها، لأنّ من بالغ في المسألة عن الشيء والتنقيب عنه، استحکم فيه ورصن. وهذا التركيب معناه المبالغة؛ ومنه إحقاء الشارب. إحتفاء البقل: استئصاله. وأحفي في المسألة، إذا ألحف وحفي بفلان وتحفي به: بالغ في البرّ به. وعن مجاهد: استحفيت ١٥ عنها السؤال حتى علمت. وقرأ ابن مسعود «كأنك حفيّ بها»، أي عالم بها بليغ في العلم بها. وقيل: { عَنْهَا } متعلق بـ { يَسْأَلُونَكَ }، أي يسألونك عنها كأنك حفيّ، أي عالم بها. وقيل: إن قريشاً قالوا له: إن بيننا وبينك قرابة، فقل لنا متى الساعة؟ فقيل:

Sanki sen onlara iyilik yapmaya çok hevesliymişsin, kıyamet vaktini başkalarından saklayıp sırf akrabalık hatırına sadece onlara bildirecekmişsin gibi sana kıyameti soruyorlar. Oysa Allah -kendi bileceği bir maslahat gereği- kıyamet vaktini sana bildirecek olsaydı, o zaman sen bunu, tıpkı sana vahyedilen diğer hususlar gibi, uzak-yakın demeden herkese tebliğ eder, herhangi bir ayrıcalık gözetmezdin. İfadenin, “Sanki sen onun hakkında soru sormaya çok meraklıymışsın, onu çok öğrenmek istiyormuşsun gibi” anlamında olduğu da söylenmiştir. Yani âyetle, “sen kıyamet hakkında soru sorulmasını sevmezsin çünkü bu sadece Allah’ın bileceği ve hiç kimseye bildirmediği gayp bilgilerindendir” denilmek istenmektedir.

[1793] **Şayet** “Sana soruyorlar’ ve ‘onunla ilgili bilgi Allah katındadır’ ifadeleri neden tekrar edilmiştir?” **dersen şöyle derim:** Tekrarın sebebi tekittir, ayrıca ikinci ifadede “sanki sen biliyormuşsun gibi” ifadesi de ilave edilmiştir. Nitekim mahir âlimlerin kitaplarındaki tekrarlar da faydadan hâli değildir. Bu âlimlerden biri de Ebû Hanife’nin [v. 150/767] talebesi Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî’dir [v. 189/805]. -Allah her ikisine de rahmet eylesin.-

[1794] “Fakat insanların çoğu” kıyametin vaktini sadece Allah’ın bildiğini, bu ilmin O’na mahsus olduğunu “bilmez.”

188. De ki: Ben kendime bile, bir fayda da sağlayamam bir zarar da savamam; Allah’ın dilediğinden başka... Ben gaybı bilseydim, elbette daha çok hayır elde ederdim; bana fenalık da dokunmazdı. Ben sadece bir uyarıcıyım; iman eden bir toplum içinse müjdeciyim.

[1795] “De ki: Ben kendim için bir fayda da sağlayamam, bir zarar da savamam; Allah’ın dilediğinden başka” yani Rabbim ve mâlikim olan Allah benim için bir fayda temin etmeyi ya da bir zarar savmayı dilerse başka. Bu ifadeyle Peygamber, kulluğunu ızhar etmekte, Rab’lığa mahsus olan gayb ilmine sahip olmadığını itiraf etmektedir, yani ben sadece zayıf bir kulum, tıpkı köleler gibi kendim için bir fayda temin etmekten ya da başıma gelecek bir zararı def etmekten âcizim. “Gaybı bilseydim” o zaman, durumum şu ankinden farklı olurdu; mal biriktirebilir, her türlü faydayı temin edebilir, kötülüklerden, zararlardan kaçınabilirdim; bana hiçbir kötülük dokunmazdı; savaşlarda bir galip gelip, bir mağlup olmaz; ticaretle bir kazanıp, bir kaybetmez; iş ve tasarruflarımda bir isabet, bir hata etmezdim. “Ben sadece” uyarıcı ve müjdeci olarak gönderilmiş bir kulum; gaybı bilmek gibi bir durumum yok. “İman eden bir toplum için” ifadesi *nezîr* (uyarıcı) ve *beşîr* (müjdeci) ifadelerinin ikisi ile de ilişkili olabilir. Zira uyarı ve müjde ancak iman eden bir topluma fayda verir.

يسألونك عنها كأنك حفيّ تتحفي بهم فتختصمهم بتعليم وقتها لأجل القرابة وتزوي علمها عن غيرهم، ولو أخبرت بوقتها لمصلحة عرفها الله في إخبارك به، لكنت مبلغه القريب والبعيد من غير تخصيص، كسائر ما أوحى إليك. وقيل: كأنك حفيّ بالسؤال عنها تحبه وتؤثره، يعني أنك تكره السؤال عنها لأنها من علم الغيب الذي استأثر الله به ولم يؤثّه أحدًا من خلقه. ٥

[١٧٩٣] فإن قلت: لم كرر {يَسْأَلُونَكَ} و{إِنَّمَا عَلِمَهَا عِنْدَ اللَّهِ}؟ قلت: للتأكيد، ولما جاء به من زيادة قوله {كَأَنَّكَ حَفِيٌّ عَنْهَا} وعلى هذا تكرير العلماء الحذاق في كتبهم لا يخلون المكرر من فائدة زائدة، منهم محمد بن الحسن صاحب أبي حنيفة رحمهما الله.

١٠ [١٧٩٤] {وَلَكِنْ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ} أنه العالم بها، وأنه المختص بالعلم بها.

١٨٨- ﴿قُلْ لَا أَمْلِكُ لِنَفْسِي نَفْعًا وَلَا ضَرًّا إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ وَلَوْ كُنْتُ أَعْلَمُ الْغَيْبِ لَاسْتَكْثَرْتُ مِنَ الْخَيْرِ وَمَا مَسَّنِيَ السُّوءُ إِنْ أَنَا إِلَّا نَذِيرٌ وَبَشِيرٌ لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ﴾

[١٧٩٥] {قُلْ لَا أَمْلِكُ لِنَفْسِي} هو إظهار للعبودية والانتفاء عما يختص بالربوبية من علم الغيب، أي أنا عبد ضعيف لا أملك لنفسي اجتلاب نفع ولا دفع ضرر كما المماليك والعبيد {إِلَّا مَا شَاءَ} ربي ومالكي من النفع لي والدفع عني. {وَلَوْ كُنْتُ أَعْلَمُ الْغَيْبِ} لكانت حالي على خلاف ما هي عليه، من استكثار الخير، واستغزار المنافع، واجتناب السوء والمضار، حتى لا يمسني شيء منها. ولم أكن غالبًا مرة ومغلوبًا أخرى في الحروب. ورابحًا وخاسرًا في التجارات، ومصيبًا ومخطئًا في التدابير. {إِنْ أَنَا إِلَّا} عبد أرسلت نذيرًا وبشيرًا، وما من شأني أني أعلم الغيب. {لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ} يجوز أن يتعلق بالنذير والبشير جميعًا، لأن النذارة والبشارة إنما تنفعان فيهم؛ ٢٠

Diğer bir ihtimal ise bu ifadenin sadece *beşîr* ile ilişkili olması, *nezîrin* ise hazfedilmiş bir ifadeyle ilişkili olmasıdır. Bu durumda anlam, “Ben kâfirler için uyarıcıyım, iman eden bir toplum içinse müjdeciyim” şeklinde olur.

189. Sizi tek bir candan yaratıp ondan da, kendisinin sükûnet bulacağı eşini vareden O'dur. Erkek eşini sarıp sarmalayınca, eşi hafif bir yük yüklenir ve onunla bir müddet gider gelir. Kadın iyice ağırlaşınca, ikisi birden “Eğer bize eli-ayağı düzgün bir çocuk verirsen, kesinlikle şükredenlerden olacağız!” diye (yegâne) Rableri Allah’a dua ederler.

190. Ama O, ikisine eli-ayağı düzgün bir çocuk verince, kendilerine O'nun verdiği şeyde O'na ortak ihdas ederler. Oysa Allah, ortak koştuklarından münezzehtir; yücedir.

[1796] “Tek bir candan” yani Âdem *Aleyhisselâm*’dan “yaratıp, ondan da, sükûnet bulacağı” yani huzur bulacağı, meyledeceği, nefret edip kaçmayacağı “eşi” Havvâ’yı “var eden...” Allah Teâlâ Havvâ’yı Âdem *Aleyhisselâm*’ın kaburga kemiklerinin birinden, ya da “Size kendi cinsinizden eşler yarattı.” [Şûra 42/72] âyetinde ifade edildiği üzere, kendi cinsinden yaratmıştır. “Huzur bulacağı...” zira her bir cins, kendi cinsine daha ziyade meyilli ve ünsiyetli olur. Hele, kendi cinsi içinden olan kişi bizzat kendinden bir parça ise o zaman sükûn ve muhabbet daha fazla olur. Nitekim insan kendisinden bir parça olan evlâdında huzur bulur; onu kendi canı kadar çok sever. *Vâhidetⁱⁿ*, *minhâ*, *zevcebâ* kelimeleri müennes olarak kullanıldığı halde, bunlardan sonra gelen *li-yeskûne* (sükûnet bulacağı) ifadesinin müzekker olmasının sebebi, [lâfzan müennes olan] *nefsin* anlamının esas alınmasıdır ki, böylece *nefs* (can/kişi) ile Âdem *Aleyhisselâm*’ın kastedilmiş olduğu da açıklanmış olmaktadır. Ayrıca eşinde sükûnet bulan ve onu sarıp sarmalayan, erkektir. Bu sebeple, *li-yeskûne* ifadesinin müzekker olarak kullanılması, anlam açısından çok dayı uygun olmuştur.

[1797] *Tegâşşî* (sarıp sarmalama) kelimesi cinsel birleşmeden kinayedir. *Gışyân* ve *ityân* kelimeleri de böyledir. “Eşi hafif bir yük yüklenir” yük ona hafif gelir; bazı hamile kadınların çektiği sıkıntı ve eziyetleri, zorlukları çekmez, onlar gibi yükü ağır olmaz. Nitekim bazı kadınların çocukları hakkında “Kendisine hamile iken ciğerime ne kadar hafif geliyordu [yavrum]!” dediklerini duymuş-sundur. “Onunla bir müddet gider gelir;” doğum zamanına kadar düşük ya da erken doğum olmaksızın, çocukla gider gelir. Bir görüşe göre “eşi hafif bir yük yüklenir” ifadesi nutfeyi yüklenir anlamında; “onunla bir müddet gider gelir” ifadesi de onunla oturur kalkar anlamındadır. İbn Abbâs *fe’stemerrat bi-hî* şeklinde; Yahyâ b. Ya’mer [v. 89/708] ise *fe-merat bi-hî* şeklinde tahfif ile okumuştur.

أو يتعلق بالتبشير وحده ويكون المتعلق بالنذير محذوفاً، أي إلا نذير للكافرين وبشير لقوم يؤمنون.

١٨٩- ﴿هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَجَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا لِيَسْكُنَ إِلَيْهَا فَلَمَّا تَغَشَّاهَا حَمَلَتْ حَمَلاً خَفِيفاً فَمَرَّتْ بِهِ فَلَمَّا أَثْقَلَتْ دَعَوَا اللَّهَ رَبَّهُمَا لَئِنْ آتَيْنَا صَالِحًا لَنُكَونَنَّ مِنَ الشَّاكِرِينَ﴾

١٩٠- ﴿فَلَمَّا آتَاهُمَا صَالِحًا جَعَلَا لَهُ شُرَكَاءَ فِيمَا آتَاهُمَا فَتَعَالَى اللَّهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ﴾

[١٧٩٦] {مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ} وهي نفس آدم عليه السلام {وَجَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا} وهي حواء، خلقها من جسد آدم من ضلع من أضلاعه؛ أو من جنسها، كقوله {جَعَلَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا} [النمل: ٧٢] {لِيَسْكُنَ إِلَيْهَا} ليطمئن إليها ويميل ولا ينفرد؛ لأن الجنس إلى الجنس أميل وبه آنس، وإذا كانت بعضاً منه كان السكون والمحبة أبلغ، كما يسكن الإنسان إلى ولده ويحبه محبة نفسه لكونه بضعة منه. وقال: {لِيَسْكُنَ} فذكر بعد ما أنث في قوله «واحدة»، «منها زوجها»، ذهاباً إلى معنى النفس ليسين أن المراد بها آدم، ولأن الذكر هو الذي يسكن إلى الأنثى ويتغشاها، فكان التذكير أحسن طباقاً للمعنى. ١٥

[١٧٩٧] والتغشي كناية عن الجماع، وكذلك الغشيان والإتيان. {حَمَلَتْ حَمَلاً خَفِيفاً} خف عليها، ولم تلق منه ما يلقي بعض الحبالي من حملهن من الكرب والأذى، ولم تستقله كما يستقلنه. وقد تسمع بعضهن تقول في ولدها: ما كان أخفه على كبدي حين حملته {فَمَرَّتْ بِهِ} فمضت به إلى وقت ميلاده من غير إخداج ولا إزلاق. وقيل: {حَمَلَتْ حَمَلاً خَفِيفاً} يعني النطفة {فَمَرَّتْ بِهِ} فقامت به وقعدت. وقرأ ابن عباس رضي الله عنه «فَاسْتَمَرَّتْ بِهِ». وقرأ يحيى بن يعمر «فَمَرَّتْ بِهِ»، بالتخفيف. ٢٠

Bazı kimseler de, أَفْتُمَارُونَهُ ("şimdi onunla tartışacak mısınız" [Necm 53/12]) ifadesi *e-fe-temrûnehu* şeklinde okunduğu gibi, *mîrye* kökünden *fe-mârat bi-hî* şeklinde okumuşlardır. Bu durumda mâna, "hamile olduğundan şüphelenir; kaygılanır" şeklinde olur.

- 5 [1798] "Kadın iyice ağırlaşınca" yani -tıpkı *akrabet* (yaklaştı) fiili gibi- karnındaki yükün ağırlaşma vakti gelince. Meçhul formda *uskilet* şeklinde de okunmuştur ki bu durumda mâna şöyledir: Karnındaki yük tarafından ağırlaştırılınca, ikisi birden Rableri Allah'a dua ederler." Âdem ve Havvâ, Rableri ve işlerinin malikleri olan ve dua edilmeye, sığınılmaya hakiki mânada lâıyk olan
- 10 yegâne ilâha dua edip "Eğer bize salih" yani eli-ayağı düzgün "bir çocuk bahsedersen..." -*Salih*ten maksadın, erkek çocuk olduğu da söylenmiştir; çünkü erkeklik salih olma ve kalitenin bir parçasıdır.- "Bize verersen" ve "muhakkak olacağız" ifadelerindeki zamir, Âdem ve Havvâ'ya ve onların zürriyetlerinden gelen nesillerindeki herkese işaret eder.
- 15 [1799] "Ama O, ikisine" talep ettikleri eli-ayağı düzgün çocuğu verince, "kendilerine O'nun verdiği şeyde O'na birtakım ortaklar ihdas ederler" yani evlatları ihdas eder; Allah'a ortak koşarlar. جَعَلَ ifadesice '*ale evlâduhumâ* şeklinde; muzâf hafzedilmiş, muzâfun ileyh onun yerine geçirilmiştir. Aynı şey "onlara verdiği şeyde" ifadesi için de geçerlidir. Zira bu da "*evlatlarına* verdiği şeyde" anlamındadır. "Oysa Allah, onların ortak koştuklarından münezzehtir"
- 20 ifadesinde çoğul zamir kullanılmış olması ve Âdem ve Havvâ'nın şirkten berî olmaları da buna delâlet eder. "Allah'ın verdiklerinde O'na ortak koşma"nın anlamı ise çocuklarına *Abdullâh*, *Abdurrahman*, *Abdürrahîm* gibi isimler yerine *Abdü'l-uzzâ* (Uzza'nın kulu), *Abdumenât* (Menât'ın kulu) ve *Abduşems* (Güneş'in kulu) gibi isimler koymalarıdır. Hitabın, Peygamber (s.a.) döneminde yaşayan Kureyşlilere -ki Kusay'ın soyundan gelmektedirler- yönelik olduğu da söylenmiştir. [Peygamber (s.a.)'in hicret esnasında uğradığı] Ümmü Ma'bed kıssasındaki şu ifadeye dikkat ediniz:

- Vah Kusay oğulları vâh!.. Bir bilseniz (Peygamber'in aranızdan ayrılmasıyla) Allah'ın sizden ne kadar eşsiz bir kıvanç vesilesini geri almış olduğunu!..

- Buna göre murat edilen şudur: Sizleri Kusayy soyundan yaratan, sükûnet bulması için ona kendi cinsinden yani Arap ve Kureyşli bir eş yaratan O'dur. O ikisine talep ettikleri sağlıklı, eli yüzü düzgün evlât verdiğinde ise, dört evlatlarının ismini *Abdumenâf*, *Abdü'l-uzzâ*, *Abdukusayy* ve *Abdüddâr* koyarak, verdiği bu nimette O'na ortak koştular.

وقرأ غيره «فمارت به»، من المرية، كقوله {أَفْتَمَارُونَهُ} و«أَفْتَمَرُونَهُ» [النجم: ١٢].
ومعناه: فوقع في نفسها ظن الحمل، فارتابت به.

[١٧٩٨] {فَلَمَّا أَثْقَلَتْ} حان وقت ثقل حملها، كقولك: أقربت. وقرئ «أثقلت»، على البناء للمفعول، أي أثقلها الحمل. {دَعَا اللَّهَ رَبَّهُمَا} دعا آدم وحواء رَبَّهُمَا ومالك أمرهما الذي هو الحقيق بأن يدعى ويلتجأ إليه، فقالا: {لَئِنْ آتَيْنَا لَئِنْ وَهَبْتَ لَنَا {صَالِحًا} وَلَدًا سَوِيًّا قَدْ صَلَحَ بَدَنُهُ وَبَرِيءٌ. وَقِيلَ: وَلَدًا ذَكَرًا، لَأَنَّ الذَّكَورَةَ مِنَ الصَّالِحِ وَالْجُودَةِ. وَالضَّمِيرُ فِي {ءَاتَيْنَا} و{لَنَكُونَنَّ} لهما ولكل من يتناسل من ذريتهما.

[١٧٩٩] {فَلَمَّا آتَاهُمَا} ما طلباه من الولد الصالح السويّ {جَعَلَا لَهُ شُرَكَاءَ}، أي جعل أولادهما له شركاء، على حذف المضاف وإقامة المضاف إليه مقامه، وكذلك {فِيمَا آتَاهُمَا}، أي آتى أولادهما، وقد دلّ على ذلك بقوله {فَتَعَالَى اللَّهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ} حيث جمع الضمير. وآدم وحواء بريئان من الشرك. ومعنى إشراكهم فيما آتاهم الله تسميتهم أولادهم بعبد العزى وعبد مناة، وعبد شمس وما أشبه ذلك، مكان عبد الله وعبد الرحمن وعبد الرحيم. ووجه آخر وهو أن يكون الخطاب لقريش الذين كانوا في عهد رسول الله ﷺ، وهم آل قصي. ألا ترى إلى قوله في قصة أم معبد:

فَيَا لَقَصِيٍّ مَا زَوَى اللَّهُ عَنْكُمْ ❁ بِهِ مِنْ فَخَارٍ لَا يُبَارَى وَسُودِدِ

ويراد هو الذي خلقكم من نفس قصيٍّ، وجعل من جنسها زوجها عربية قرشية ليسكن إليها، فلما آتاهما ما طلبا من الولد الصالح السويّ جعل لهما شركاء فيما آتاهما، حيث سميا أولادهما الأربعة بعبد مناف وعبد العزى وعبد قصي وعبد الدار،

Burada “ortak koşullar” ifadesindeki zamir Kusay ve eşi ile onlardan sonra şirk konusunda onları takip eden soylarına işaret etmektedir. Bu, güzel bir yorum olup herhangi bir problem içermemektedir.

[1800] *Şurakâ*² kelimesi *şirk^{en}* şeklinde de okunmuştur ki bu durumda bu kelimenin anlamı, *zevî şirkⁱⁿ* (şirk sahipleri) olur -ki bunlar da ‘ortaklar’dır- ya da *ahdesâ li’llâhi şirk^{en} fi’l-veled* (evlat konusunda Allah’a şirk koşullar) şeklinde olur.

191. Bir şey yaratmamış, üstelik kendileri yaratılmış bulunan şeyleri mi ortak koşuyorlar?!

192. Ne bunlara bir yardımı dokunan ne de kendi kendilerine yardım edebilen şeyleri?!

193. Sizi doğru yola iletsinler diye bunlara dua etseniz size uymazlar... Bunlara ha dua etmişsiniz ha suskun kalmışsınız, sizin için ayındır.

[1801] Müşriklerin, putlar hakkındaki inanışları, putlara ilâh demelerine binaen, *وَهُمْ يُخْلُقُونَ* ifadesinde, putlar bilgi [ve akıl] sahibi varlıklarmış gibi değerlendirilmişlerdir. Anlam, “Allah’ın yarattığı gibi herhangi bir şey yaratmaya kadir olmayan, aksine kendileri yaratılmış olan varlıkları mı Allah’a ortak koşuyorlar” şeklindedir; çünkü onları Allah yaratmıştır. Veya cansız olmaları hasebiyle herhangi bir şey derip çatmaya gücü yetmeyen, kendileri derilip çatılmış bulunan şeyleri [mi ortak koşuyorlar?!] Zira putları onlara kulluk edenler uydurmaktadır. Dolayısıyla putlar, kendilerine kulluk edenlerden daha âcizdir. “Ne bunlara bir yardımı dokunan” yani ne kendilerine kulluk edenlere bir yardım dokunan “ne de kendi kendilerine yardım edebilen” yani başına gelenleri de def edemeyen, aksine başlarına gelecek şeyleri kendilerine kulluk edenlerin def ettiği, kullarının koruduğu “şeyleri [mi ortak koşuyorlar?!]”

[1802] “Onlara sizi doğru yola iletsinler diye dua etseniz,” bu putlara sizi doğruya, hidayete sevketmeleri için dua etseniz, yani onlardan tıpkı Allah’tan talep ettiğiniz gibi hayır ve hidayet talep etseniz, sizin bu istek ve talebinize uymazlar; Allah’ın icabet ettiği gibi size icabet etmezler. Anlamanın böyle olduğuna, “Doğru söylüyorsanız, haydi çağırın onları da size icabet etsinler!” [A‘râf 7/194] âyeti de delâlet eder. “Bunlara ha dua etmişsiniz” ha dua etmeyip susmuşsunuz; her iki durumda da bunlarla felâh bulamazsınız. “Burada, fiil cümlesiyle *em samettüm* (ha susmuşsunuz) dense olmaz mıydı; neden fiil cümlesi yerine isim cümlesi *أَمْ أَنْتُمْ صَامِتُونَ* / ha suskun kalmışsınız] kullanılmış?” **dersen**

وجعل الضمير في {يُشْرِكُونَ} لهما ولأعقابهما الذين اقتدوا بهما في الشرك، وهذا تفسير حسن لا إشكال فيه.

[١٨٠] وقرئ «شركا»، أي ذوي شرك وهم الشركاء، أو أحدثا لله شركاً في الولد.

١٩١- ﴿أَيْشْرِكُونَ مَا لَا يَخْلُقُ شَيْئًا وَهُمْ يُخْلَقُونَ﴾

١٩٢- ﴿وَلَا يَسْتَطِيعُونَ لَهُمْ نَصْرًا وَلَا أَنْفُسُهُمْ يَنْصُرُونَ﴾

١٩٣- ﴿وَإِنْ تَدْعُوهُمْ إِلَى الْهُدَى لَا يَتَّبِعُكُمْ سَوَاءٌ عَلَيْكُمْ أَدَعَوْتُمُوهُمْ أَمْ أَنْتُمْ صَامِتُونَ﴾

[١٨٠١] أجريت الأصنام مجرى أولي العلم في قوله {وَهُمْ يُخْلَقُونَ} بناء على اعتقادهم فيها وتسميتهم إياها آلهة. والمعنى: أيشركون ما لا يقدر على خلق شيء كما يخلق الله، وهم يخلقون، لأن الله عز وجل خالقهم. أو لا يقدر على اختلاق شيء، لأنه جماد، وهم يخلقون؛ لأن عبدتهم يخلقونهم، فهم أعجز من عبدتهم. {وَلَا يَسْتَطِيعُونَ لَهُمْ} لعبدتهم {نَصْرًا وَلَا أَنْفُسُهُمْ يَنْصُرُونَ} فيدفعون عنها ما يعترئها من الحوادث، بل عبدتهم هم الذي يدفعون عنهم ويحامون عليهم.

[١٨٠٢] {وَإِنْ تَدْعُوهُمْ} وإن تدعوا هذه الأصنام {إِلَى الْهُدَى}، أي إلى ما هو هدى ورشاد، وإلى أن يهدوكم. والمعنى: وإن تطلبوا منهم كما تطلبون من الله الخير والهدى، لا يتبعوكم إلى مرادكم وطلبتكم، ولا يجيبوكم كما يجيبكم الله. ويدل عليه قوله {فَادْعُوهُمْ فَلْيَسْتَجِيبُوا لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ} {سَوَاءٌ عَلَيْكُمْ أَدَعَوْتُمُوهُمْ} أم صمتم عن دعائهم، في أنه لا فلاح معهم. فإن قلت: هلا قيل: أم صمتم؟ ولم وضعت الجملة الإسمية موضع الفعلية؟

şöyle derim: Çünkü “İnsanlara bir zarar dokunduğunda, tamamen Rable-rine yönelerek, O’na yalvarırlar” [Rûm 30/33] âyetinde de ifade edildiği üzere Araplar, başları iyice sıkıştığında putlara değil, Allah’a dua ederlerdi. Diğer zamanlardaki daimi halleri ise dua etmeyip *suskun* kalmaktı. Bu yüzden onlara, “Putlara dua etseniz de, dua eder halinizle dua etmeyip *suskun* kaldığınız hal arasında bir fark olmaz” denilmiştir.

194. Allah’tan başka yalvardıklarınız kesinlikle sizin gibi birer kuldur. Doğru söylüyorsanız, haydi çağırın onları da size icabet etsinler!..

195. (Bu putların) ayakları mı var ki onlarla yürüyecekler? Elleri mi var ki onlarla tutacaklar? Gözleri mi var ki onlarla görecekler? Kullakları mı var ki onlarla işitecekler? “Şu ortaklarınızı çağırıp sonra hep birlikte bana tuzak kurun; göz de açtırmayın! (Göreceksiniz ki hiçbir işe yaramayacak)!..” de.

[1803] “Allah’tan başka yalvardıklarınız” yani ilâh diye isimlendirerek kulluk ettiğiniz -Allah’tan gayrı- varlıklar “sizin gibi birer kuldur.” Bu ifade onlarla alay mahiyetinde olup, “onlar en nihayetinde canlı ve akıl sahibi varlıklar olabilirler, fakat böyle olsalar bile yine de sizin gibi birer kuldurlar; aranızda bir üstünlük söz konusu değildir” demekle sonra da putların onlar gibi birer kul olduklarını da geçersiz kılarak “ayakları mı var ki onlarla yürüyecekler?!” demiştir. Bir görüşe göre “sizin gibi birer kuldur” ifadesi, “sizin gibi köledirler” anlamına gelir. Sa’îd b. Cübeyr [v. 94/713] İnné’nin tahfifi ve *‘ibâd^{ün}* ifadesinin nasp edilmesiyle bu ifadeyi *ini’llezîne ted’üne min dūnillāhi ‘ibâd^{en} emsâlekūm* şeklinde okumuştur. Bu okuyuşta olumsuzluk anlamı veren İn edatı, Mâ-i Hicaziyye¹⁰⁹ gibi amel etmiş olup, mâna şöyledir: Allah’tan gayrı dua ettikleriniz sizin gibi kullar bile değildirlər [cansız olmak hasebiyle daha da aşağıdadırlar]. “De ki: Şu ortaklarınızı çağırın!” bana düşmanlıkta onların yardımını isteyin! “sonra” sizler ve ortak koştuklarınız “hep birlikte bana tuzak kurun; göz de açtırmayın” zira sizi umursamıyorum! Bunu ancak Allah’ın koruyacağından emin olan biri söyleyebilir. Nitekim Müşrikler onu ilahları ile korkutmuşlar; Allah da böyle cevap vermesini emretmiştir ki bu diyalog, tıpkı kavminin Hûd Peygamber’e “Söyleyebileceğimiz tek şey şu ki ilahlarımızdan biri seni fena çarpmış!” [Hûd 11/54] demesine; onun da “Ben Allah’ı şahit tutuyorum; siz de şahit olun ki, ben sizin O’na ortak koştuğunuz şeylerden uzağım! O halde, hep birlikte bana bir tuzak kurun; sonra mühlet de vermeyin!” [Hûd 11/55] şeklinde cevap vermesine benzemektedir.

109 *Lejse* gibi amel eden, yani haberini nasp eden Mâ.

قلت: لأنهم كانوا إذا حزبهم أمر دعوا الله دون أصنامهم، كقوله {وَإِذَا مَسَّ النَّاسَ ضُرٌّ} [الروم: ٣٣]، فكانت حالهم المستمرة أن يكونوا صامتين عن دعوتهم، فقل: إن دعوتهم لم تفترق الحال بين إحداثكم دعاءهم، وبين ما أنتم عليه من عادة صمتكم عن دعائهم.

٥ - ١٩٤ - ﴿إِنَّ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ عِبَادٌ أَمْثَالُكُمْ فَادْعُوهُمْ فَلْيَسْتَجِيبُوا لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾

١٩٥ - ﴿أَلَهُمْ أَرْجُلٌ يَمْشُونَ بِهَا أَمْ لَهُمْ أَيْدٍ يَبْطِشُونَ بِهَا أَمْ لَهُمْ أَعْيُنٌ يُبْصِرُونَ بِهَا أَمْ لَهُمْ آذَانٌ يَسْمَعُونَ بِهَا قُلْ ادْعُوا شُرَكَاءَكُمْ ثُمَّ كِيدُوا فَلَا تُنْظِرُونَ﴾

[١٨٠٣] {إِنَّ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ} أي تعبدونهم وتسمونهم آلهة من دون الله {عِبَادٌ أَمْثَالُكُمْ}. وقوله {عِبَادٌ أَمْثَالُكُمْ} استهزاء بهم، أي قصارى أمرهم أن يكونوا أحياء عقلاء، فإن ثبت ذلك فهم عباد أمثالكم لا تفاضل بينكم. ثم أبطل أن يكونوا عباداً أمثالهم فقال: {أَلَهُمْ أَرْجُلٌ يَمْشُونَ بِهَا؟} وقيل: عباد أمثالكم، مملوكون أمثالكم. وقرأ سعيد بن جبيرة «إِنَّ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ عِبَادًا أَمْثَالَكُمْ بِتَخْفِيفٍ إِنْ وَصَبَ عِبَادًا أَمْثَالَكُمْ، والمعنى: ما الذين تدعون من دون الله عباداً أمثالكم، على إعمال «إِنْ» النافية عمل «مَا» الحجازية. {قُلْ ادْعُوا شُرَكَاءَكُمْ} واستعينوا بهم في عداوتي {ثُمَّ كِيدُوا} جميعاً أنتم وشركاؤكم {فَلَا تُنْظِرُونَ} فإني لا أبالي بكم، ولا يقول هذا إلا واثق بعصمة الله، وكانوا قد خوفوه آلهتهم فأمر أن يخاطبهم بذلك، كما قال قوم هود له: {إِنْ نَقُولُ إِلَّا اعْتَرَاكَ بَعْضُ آلِهَتِنَا بِسُوءٍ} [هود: ٥٤] قال لهم: {إِنِّي بريء مما تُشْرِكُونَ مِنْ دُونِهِ فَكِيدُونِي جَمِيعًا ثُمَّ لَا تُنْظِرُونَ} [هود: ٥٥].

196. Çünkü benim velim, bu kitabı indirmekte olan Allah'tır ve O, salihleri velî edinir.

197. O'ndan başka yalvardıklarınız ise size yardım edemezler; kendilerine bile bir yardımları dokunmaz!

- 5 [1804] “Benim velim” yani size karşı yardımcım, destekçim “bu kitabı indirmekte olan Allah'tır” yani bana kitabını vahyeden, beni risaleti ile izzetlendiren Allah'tır. “O, salihleri velî edinir;” O'nun âdeti, salih kullarını ve peygamberlerini desteklemek, onları yüzüstü bırakmamaktır.

198. Onları hidayete çağırırsanız, işitmezler. Onları sana bakıyormuş gibi görürsün, oysa görmemektedirler...

10 [1805] يُنْظُرُونَ إِلَيْكَ (sana bakıyormuş), yani adeta sana bakan kimselere benzerler çünkü putlarını, gözünü bir şeye dikmiş bakan bir insan sûretinde yaparlardı. “Oysa görmemektedirler” görülen şeyi idrak edememektedirler.

199. (Resûlüm!) Sen affi benimse, mârufu emret ve cahillerden yüz çevir.

- 15 [1806] *Afu, cehd* (gayret, zorluk) kelimesinin zıttıdır, yani insanların fiil ve huylarından, davranışlarından kolay ve külfetsiz olanı al; insanlarla münakaşa etme, kendilerine zor ve ağır gelecek şeyleri onlardan isteme ki nefret edip uzaklaşmasınlar. Bu ifade, Peygamber (s.a.)'in “Kolaylaştırın, zorlaştırmayın.” [*Buhârî*, “Cihâd ve Siyer”, 3] ifadesine benzer. Şair de şöyle demiştir:

- 20 [Hatun!] Bendeki iyi huyları al ki, daima sevgimi kazanasın
Öfkelenip kabardığımda, konuşma benimle!

- Bunun, *zekât*ın farz kılınmasından önce olduğu ve “sadaka olarak mallarının fazlasını ve *kolayca* verebildiklerini al” anlamında olduğu da söylenmiştir. Ancak *zekât* emri inzâl edilince Peygamber (s.a.)'e sadakaları gönüllü ya da gönülsüz, mutlaka tahsil etmesi emredilmiştir.

- 25 [1807] *el-Urf*, güzel, uygun fiiller demektir. “Cahillerden yüz çevir” beyinsizlerle onların beyinsizliğini andırır şekilde karşılık verme; onlarla tartışma, onlara karşı olgun davran, seni üzecek davranışlarını görmezden gel. Söylenildiğine göre bu âyet inzâl edildiği zaman Peygamber (s.a.) bunun ne anlama geldiğini Cibrîl'e sormuş, o da “Bilmiyorum, bir bilene sorayım.” demiş; sonra döndüğü zaman “Ey Muhammed! Rabbin sana, seninle akrabalık bağını kopartanla irtibatı sürdürmeni, senden esirgeyene vermeni, sana zulmedeni affetmeni emretmekte.” demiş. Ca'fer-i Sâdık (r.a.)'ın [v. 148/765] “Allah Teâlâ peygamberine ahlâkî erdem ve güzellikleri emretmektedir; Kur'ân'da, erdemleri bundan daha iyi toplayan bir âyet yoktur.” dediği nakledilmiştir.

١٩٦- ﴿إِنَّ وَلِيِّ اللَّهِ الَّذِي نَزَّلَ الْكِتَابَ وَهُوَ يَتَوَلَّى الصَّالِحِينَ﴾

١٩٧- ﴿وَالَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ لَا يَسْتِطِيعُونَ نَصْرَكُمْ وَلَا أَنْفُسُهُمْ يَنْصُرُونَ﴾

[١٨٠٤] {إِنَّ وَلِيَّ اللَّهِ}، أي ناصريَّ عليكم الله {الَّذِي نَزَّلَ الْكِتَابَ} الذي أوحى إليَّ كتابه وأعزني برسالته {وَهُوَ يَتَوَلَّى الصَّالِحِينَ} ومن عادته أن ينصر الصالحين من عباده وأنبيائه ولا يخذلهم. ٥

١٩٨- ﴿وَأِنْ تَدْعُوهُمْ إِلَى الْهُدَى لَا يَسْمَعُوا وَتَرَاهُمْ يَنْظُرُونَ إِلَيْكَ وَهُمْ لَا يُبْصِرُونَ﴾

[١٨٠٥] {يَنْظُرُونَ إِلَيْكَ} يشبهون الناظرين إليك، لأنهم صَوَّروا أصنامهم بصورة مَنْ قَلْبَ حَدَقَتِهِ إِلَى الشَّيْءِ ينظر إليه {وَهُمْ لَا يُبْصِرُونَ}، وهم لا يدركون المرئي.

١٩٩- ﴿خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ﴾

١٠ [١٨٠٦] {الْعَفْوُ} ضد الجهد، أي خذ ما عفا لك من أفعال الناس وأخلاقهم وما أتى منهم، وتسهل من غير كلفة، ولا تُدَأِّقْهم، ولا تطلب منهم الجهد وما يشق عليهم حتى لا ينفروا، كقوله ﷺ: "يسروا ولا تعسروا." قال:

خُذِ الْعَفْوَ مِنِّي تَسْدِئِي مَوَدَّتِي ❀ وَلَا تَنْطِقِي فِي سَوْرَتِي حِينَ أَغْضَبُ

وقيل: خذ الفضل وما تسهل من صدقاتهم، وذلك قبل نزول آية الزكاة، فلما نزلت

١٥ أمر أن يأخذهم بها طوعاً أو كرهاً.

[١٨٠٧] والعرف: المعروف والجميل من الأفعال {وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ} ولا

تكافئ السفهاء بمثل سفههم، ولا تمارهم، واحلم عنهم، وأغضض على ما يسوؤك منهم. وقيل: لما نزلت الآية سأل جبريل ما هذا؟ فقال: لا أدري، حتى أسأل العالم،

ثم رجع فقال: «يا محمد» إن ربك أمرك أن تصل من قطعك، وتعطي من حرمك،

٢٠ وتعفو عمن ظلمك». وعن جعفر الصادق: أمر الله نبيه عليه الصلاة والسلام بمكارم

الأخلاق، وليس في القرآن آية أجمع لمكارم الأخلاق منها.

200. Şeytanî bir dürtü seni bu konuda dürtüp aldatacak gibi olursa, hemen Allah'a sığın. Çünkü O gerçekten یشیتir; 'mutlak ilim sahibi'dir (Semî', 'Alîm).

[1808] “Şeytanî bir dürtü seni bu konuda dürtüp aldatacak gibi olursa”
 5 yani şeytandan bir dürtü seni vesvesesi ile sana emredilenin aksi bir şeye sevk edecek olursa “hemen Allah'a sığın” ve şeytana itaat etme. *en-Nezğ'* ve *en-nesğ'* dürtmek, iğnelemek anlamındadır. Sanki şeytan insanları ayartıp günahlara sevk ederken onları dürtmüş olmaktadır. Âyette 'dürtü'nün, dürtten şeklinde [fâ'il olarak] ifade edilmiş olması, *cedde cidduhû* (gayreti gayrete geldi) ifadesindeki gibi bir kullanımdır. Rivayete göre [Sen affi benimse, mârufu emret ve cahillerden yüz çevir] âyet[i] inzâl edildiği zaman Peygamber (s.a.) “Ya Rabbi! Öfke varken bu nasıl mümkün olacak?” diye yakarmış; bunun üzerine “Şeytanî bir dürtü seni bu konuda dürtüp aldatacak gibi olursa, hemen Allah'a sığın.” âyeti inzâl edilmiştir. Şeytanın dürtüsü ifadesi ile insanı öfke çarpması da kastedilmiş olabilir. Nitekim Hazret-i Ebû Bekr, “Benim öyle bir *'şeytan'*ım var ki beni carpar / etkisi atına alır!” demiştir.

201. Sakınan kimselere şeytan tarafından bir tasa dokununca akıllarını başlarına alırlar; bir de bakarsın ki gerçeği görüvermişler.

202. Kardeşleri ise onları azgınlığa sürüklerler; sonra da ellerinden geleni artlarına bırakmazlar.

[1809] “Şeytandan bir tasa”, yani şeytandan bir dokunuş, bir esinti. *Tayf* kelimesi¹¹⁰ *tāfe bi-hi'l-hayâl'i yatıfu tayf'en* (hayal onu alıp götürmüş) ifadesinden mastardır. Şair [Kâ'b b. Zühayr] şöyle demiştir:

Hayaller nasıl da alıp götürmüş seni!

25 Ya da *-leyn* gibi- *tāfe - yatıf*udan *fey'il* vezninde türemiş *tayyif*ın hafifletilmiş halidir [*tayf*] veya *heyn* gibi *tāfe - yetüf*udan türemiştir. *Tā'if* şeklinde de okunmuştur ki, iki ihtimal bunda da söz konusudur. Bu, şeytanın dürtmesi durumunda Allah'a sığınma gereğini ifade eden yukarıdaki âyetin tekit ve ikrarı; müttakilerin âdetinin bu olduğunun, yani başlarına şeytandan en ufak
 30 bir vesvese geldiğinde böyle yaptıklarının beyanıdır. “Akıllarını başlarına alırlar” Allah'ın emir ve yasaklarını düşünürler; derhal doğru olan yolu görürler ve şeytanın verdiği vesveseyi def ederler, kendilerini ona tâbi kılmazlar. Şeytanların kardeşleri yani müttakî olmayanlar ise, şeytanlar tarafından azgınlığa sürüklenirler; şeytanlar onlara destek olur, güçlendirirler. *Yemuddü-nehum* fiili *imdâd* kökünden *yümiddünehüm* (imdatlarına gelirler) şeklinde;
 35

110 Müfessir, طائف، طيف kıraatini esas almaktadır. / ed.

٢٠٠- ﴿وَأِمَّا يَنْزَغَنَّكَ مِنَ الشَّيْطَانِ نَزْغٌ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ إِنَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾

[١٨٠٨] {وَأِمَّا يَنْزَغَنَّكَ مِنَ الشَّيْطَانِ نَزْغٌ} وإما ينخسك منه نخس، بأن يحملك بوسوسته على خلاف ما أمرت به {فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ} ولا تطعه. النزغ والنسغ: الغرز والنخس، كأنه ينخس الناس حين يغريهم على المعاصي. وجعل النزغ نازغاً، كما قيل جدّ جدّه. وروي أنها لما نزلت قال رسول الله ﷺ: كيف يا ربّ والغضب؟ فنزل {وَأِمَّا يَنْزَغَنَّكَ مِنَ الشَّيْطَانِ نَزْغٌ}. ويجوز أن يراد بنزغ الشيطان اعتراء الغضب، كقول أبي بكر رضي الله عنه: إنّ لي شيطاناً يعتريني.

٢٠١- ﴿إِنَّ الَّذِينَ اتَّقَوْا إِذَا مَسَّهُمْ طَائِفٌ مِّنَ الشَّيْطَانِ تَذَكَّرُوا فَإِذَا هُمْ مُبْصِرُونَ﴾

٢٠٢- ﴿وَإِخْوَانُهُمْ يَمُدُّونَهُمْ فِي الْغَيِّ ثُمَّ لَا يُقْصِرُونَ﴾

[١٨٠٩] طَيْفٌ مِنَ الشَّيْطَانِ، لَمَّةٌ منه؛ مصدر، من قولهم: طاف به الخيال يطيف طيفاً. قال:

أَنِّي أَلَمَ بِكَ الْخَيَالُ يَطِيفُ ❁

أوهو تخفيف طَيْفٍ، فِعْلٌ من طاف يطيف كلين؛ أو من طاف يطوف كهين. وقرئ «طائف»، وهو يحتمل الأمرين أيضاً. وهذا تأكيد وتقرير لما تقدم من وجوب الاستعاذة بالله عند نزغ الشيطان، وأنّ المتقين هذه عادتهم؛ إذا أصابهم أدنى نزغ من الشيطان وإمام بوسوسته {تَذَكَّرُوا} ما أمر الله به ونهى عنه، فأبصروا السداد ودفعوا ما وسوس به إليهم ولم يتبعوه أنفسهم. وأما إخوان الشياطين الذين ليسوا بمتقين، فإن الشياطين يمدونهم في الغي، أي يكونون مدداً لهم فيه ويعضدونهم. وقرئ «يُمدُّونهم» من الإمداد.

ayrıca, “onlara yardım ederler” anlamında *yumâddûnehum* şeklinde okunmuştur. “Sonra da ellerinden geleni artlarına komazlar!” Onları yoldan çıkarma konusunda geri durmazlar, ısrar eder, geri dönmazler.

- [1810] وإخوانهم يُمَدُّونَهُمْ (şeytanların kardeşleri ise, onları -şeytanlar- sürük-
5 ler) ifadesi, haberin ait olmadığı yere gönderimde bulunması hususunda şairin
şu sözüne benzemektedir:

Bir kavim ki atlar [binicileri] eyer kaşlarında sapasağlam gittiğinde...

- İhvân* (kardeşler) ile şeytanların kastedilmesi ve ona bitişik *hum* [-i] za-
mirinin “cahiller”e işaret etmesi de mümkündür [“Cahillerin şeytanları ise...”
10 şeklinde]; bu durumda haber, ait olduğu yere gönderimde bulunmuş olur.
İlk ihtimal daha uygundur; çünkü *ihvânuhum* (kardeşleri), müttakilerin
karşıtı olarak kullanılmıştır.

- [1811] **Şayet** “Neden *şeytan* tekil olduğu halde, *ihvânuhum* (kardeşleri) ke-
limesinde zamir çoğul olarak kullanılmış?” **dersen şöyle derim:** Tıpkı “onların
15 velileri *tâğuttur*” [Bakara 2/257] ifadesinde olduğu gibi, ‘şeytan’la cins anlamı
kastedilmiştir.

- 203. Bunlara bir âyet getirmediğin zaman, “Onu da uydurup ko-
taraydın ya?!” derler. De ki: Ben sadece Rabbinizden bana vahyoluna-
na uyarım. Bu (Kur’ân âyetleri), Rabbinizden gelen göz açıcı birtakım
20 göstergelerdir; iman eden bir toplum için hidayet ve rahmettir.**

- [1812] *İctebeş-şey*⁸ ifadesi, *cebâhu li-nefsihî* (onu kendisi için topladı) an-
lamında olup, *ictema‘ahû* (onu kendisine topladı) ifadesi gibi, ya da *cübiye*
ileyhi fe‘ctebâhu (onun için toplandı, o da onu aldı) anlamında olup, *cüliyyet*
*ileyhi'l-‘arûs*⁹ *fe‘ctelâhâ* (gelin ona gönderildi, o da onu aldı) ifadesi gibidir. لَوْلَا
25 اجْتَبَيْتَهَا “onu kendiliğinden uydurup toplayaydın ya / kotarsaydın ya!” anlamın-
dadır. Çünkü Müşrikler “Bu uydurulmuş bir yalandan başka bir şey değil!”
[Sebe’ 34/43] diyorlardı. İfade, “Onu, senden talep ettiğimiz şekilde Allah’tan
inzâl edilmiş olarak alsaydın ya!” anlamında da olabilir. “De ki: Ben sadece
Rabbinizden bana vahyolunana uyarım;” ben âyet uyduran ya da mucize peşin-
30 de koşan biri değilim! “Bu” Kur’ân âyetleri, “Rabbinizden gelen göz açıcı bir-
takım göstergelerdir;” müminin körlükten sonra sayesinde basiret kazanacağı
açık seçik kanıtlardır ya da akıllar için gösterge konumundadırlar.

**204. Kur’ân okunduğu zaman susup onu dinleyin ki, size merhamet
edilsin.**

و«يُمَادُونَهُمْ»، بمعنى يعاونونهم. {ثُمَّ لَا يَقْصِرُونَ} ثم لا يمسكون عن إغوائهم حتى يصروا ولا يرجعوا.

[١٨١٠] قوله {وَإِخْوَانُهُمْ يَمُدُّونَهُمْ} كقوله:

قَوْمٌ إِذَا الْخَيْلُ حَالُوا فِي كَوَائِبِهَا ❁

٥ في أَنَّ الخبر جارٍ على غير ما هو له. ويجوز أن يراد بالإخوان الشياطين، ويرجع الضمير المتعلق به إلى الجاهلين، فيكون الخبر جارياً على ما هو له. والأول أوجه، لأن {إِخْوَانَهُمْ} في مقابلة {الَّذِينَ اتَّقَوْا}.

[١٨١١] فإن قلت: لم جمع الضمير في إخوانهم والشيطان مفرد؟ قلت: المراد به الجنس، كقوله {أُولَئِكَ هُمُ الطَّاغُوتُ} [البقرة: ٢٥٧].

١٠ ٢٠٣- «وَإِذَا لَمْ تَأْتِهِمْ بَآيَةٌ قَالُوا لَوْلَا اجْتَبَيْتَهَا قُلْ إِنَّمَا أَتَّبِعُ مَا يُوحَىٰ إِلَيَّ مِنْ رَبِّي هَذَا بَصَائِرُ مِنْ رَبِّكُمْ وَهُدًى وَرَحْمَةً لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ»

[١٨١٢] اجتبى الشيء، بمعنى جباه لنفسه، أي جمعه، كقولك: اجتمع، أو جبي إليه فاجتبه، أي أخذه، كقولك: جليت إليه العروس فاجتلاها، ومعنى {لَوْلَا اجْتَبَيْتَهَا} هلا اجتمعتها، افتعالاً من عند نفسك؛ لأنهم كانوا يقولون: {إِنْ هَذَا إِلَّا إِفْكٌ} [سبأ: ٤٣]. أو هلا أخذتها منزلة عليك مقترحة؟ {قُلْ إِنَّمَا أَتَّبِعُ مَا يُوحَىٰ إِلَيَّ مِنْ رَبِّي} ولست بمفتعل للآيات، أو لست بمقترح لها {هَذَا بَصَائِرُ} هذا القرآن بصائر {مِنْ رَبِّكُمْ} أي حجج بينة يعود المؤمنون بها بصراء بعد العمى، أو هو بمنزلة بصائر القلوب.

٢٠٤- «وَإِذَا قُرِئَ الْقُرْآنُ فَاسْتَمِعُوا لَهُ وَأَنْصِتُوا لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ»

[1813] “Kur’ân okunduğu zaman susup onu dinleyin.” Bu ifadenin zahirinden namazda ve namaz dışında Kur’ân okunduğu zaman susup onu dinlemek gerektiği anlaşılmaktadır. Söylenişine göre [ilk dönemde] namaz esnasında konuşuyorlardı; âyet bu yüzden nâzil oldu ve daha sonra namaz dışında, Kur’ân okunan herhangi bir mecliste bulunulduğu zaman susup onu dinlemek de sünnet oldu. İfadenin anlamının, “Peygamber Kur’ân’ı size nüzul esnasında okuduğunda onu dinleyiniz” şeklinde olduğu da söylenmiştir. “Onu dinleyin” ifadesinin, içindekilerle amel edin, onu aşmayın anlamında olduğu da söylenmiştir.

205. Sen Rabbini, sabah ve akşam vakitleri, içinden; endişeyle yalvarıp yakararak, sesini de fazla yükseltmeksizin zikret; gafillerden olma.

[1814] “Sen Rabbini içinden zikret” ifadesi Kur’ân okuma, dua, *sübhâna’llâh* ve *lâ ilâhe illâllâh* deme gibi tüm zikir çeşitlerini kapsayan genel bir ifadedir. “İçinden; endişeyle yalvarıp yakararak” yakarış ve korkuyla; “sesini de fazla yükseltmeksizin” yani açıkça duyulmayacak bir konuşmayla... Çünkü sessiz 15 dua etmek daha ihlâslıdır ve tefekküre daha çok vesile olur.

[1815] “Sabah ve akşam vakitleri...” Çünkü bu vakitler faziletlidir. “Sabah akşam” ifadesi ile devamlılık da kastedilmiş olabilir. *el-Ğudüvv* (sabah) kelimesinin anlamı, sabah vakitleridir. *el-Âsâl* kelimesi *’l-îsâl* şeklinde de okunmuştur ki bu durumda, “yatsı vaktine girdi” anlamındaki *âsale* fiilinden türemiş olur 20 ve *aksaran* (أفصر; yatsı vaktine girdi) ve *a’teme* (أعتم; gecenin ilk vaktine girdi) fiillerine benzer. Bu [müfred] haliyle, *el-ğudüvv* kelimesi ile de uyumludur.

[1816] “Gafillerden” yani Allah’ı anmaktan uzak duran, bu konuda gaflet içinde olan kimselerden “olma.”

206. Çünkü Senin Rabbinin katındakiler, O’na kulluk etmekten 25 yana asla büyüklenmezler; O’nu tenzih ve takdis ederler ve yalnızca O’na secde ederler.

[1817] “Senin Rabbinin katındakiler” yani melekler -Allah’ın *salâtı* üzerlerine olsun. - *İnde* (katında) kelimesi, Allah’ın [zatına değil] rahmet ve ihsanına yakınlık, yani makam yakınlığı anlamında olup, bu da meleklerin sırf Allah 30 rızası için çokça taat sergilemesinden dolayıdır. “Yalnızca O’na secde ederler;” kulluğu O’na has kırlarlar, başkasını ortak koşmazlar. Bu ifade, melekler dışındaki mükelleflere yönelik bir göndermedir.

[1818] Peygamber (s.a.)’in “Her kim A’raf sûresini okursa Allah kıyamet günü onunla İblis arasında bir perde çeker; Âdem *Aleyhisselâm* da kıyamet 35 günü ona şefaathçi olur.” buyurduğu nakledilmiştir.

[١٨١٣] {وَإِذَا قُرِئَ الْقُرْآنُ فَاسْتَمِعُوا لَهُ وَأَنْصِتُوا} ظاهره وجوب الاستماع والإنصات وقت قراءة القرآن في صلاة وغير صلاة. وقيل: كانوا يتكلمون في الصلاة فنزلت، ثم صار سنة في غير الصلاة أن ينصت القوم إذا كانوا في مجلس يقرأ فيه القرآن. وقيل معناه: وإذا تلا عليكم الرسول القرآن عند نزوله فاستمعوا له. وقيل: معنى فاستمعوا له: فاعملوا بما فيه ولا تجاوزوه.

٢٠٥- ﴿وَاذْكُرْ رَبَّكَ فِي نَفْسِكَ تَضَرُّعًا وَخِيفَةً وَدُونَ الْجَهْرِ مِنَ الْقَوْلِ بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ وَلَا تَكُنْ مِنَ الْغَافِلِينَ﴾

[١٨١٤] {وَإِذَا ذُكِرَ رَبُّكَ فِي نَفْسِكَ} هو عام في الأذكار من قراءة القرآن والدعاء والتسبيح والتلهيل وغير ذلك {تَضَرُّعًا وَخِيفَةً} متضرعًا وخائفًا {وَدُونَ الْجَهْرِ} ومتكلمًا كلامًا دون الجهر، لأن الإخفاء أدخل في الإخلاص وأقرب إلى حسن التفكير.

[١٨١٥] {بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ} لفضل هذين الوقتين؛ أو أراد الدوام. ومعنى {بِالْغُدُوِّ}: بأوقات الغدو، وهي الغدوات. وقرئ «والإيصال»، من أصل، إذا دخل في الأصيل، كأقصر وأعم؛ وهو مطابق للغدو.

[١٨١٦] {وَلَا تَكُنْ مِنَ الْغَافِلِينَ} من الذين يغفلون عن ذكر الله ويلهون عنه.

٢٠٦- ﴿إِنَّ الَّذِينَ عِنْدَ رَبِّكَ لَا يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِهِ وَيُسَبِّحُونَهُ وَلَهُ يَسْجُدُونَ﴾

[١٨١٧] {إِنَّ الَّذِينَ عِنْدَ رَبِّكَ} هم الملائكة صلوات الله عليهم. ومعنى {عِنْدَ} دنو الزلفة، والقرب من رحمة الله تعالى وفضله، لتوفرهم على طاعته وابتغاء مرضاته. {وَلَهُ يَسْجُدُونَ} ويختصونه بالعبادة لا يشركون به غيره، وهو تعريض بمن سواهم من المكلفين.

[١٨١٨] عن رسول الله ﷺ: «من قرأ سورة الأعراف جعل الله يوم القيامة بينه وبين

٢٠ إبليس ستراً، وكان آدم شفيعاً له يوم القيامة».

ENFÂL SÛRESİ

Medîne’de indirilmiş olup, 76 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah’ın Adıyla

1. (Resûlüm!) Ganimetler hakkında senden bilgi istiyorlar. De ki:
5 Ganimetler Allah ve Resûlünündür. O halde, müminseniz, Allah’tan sakınıp aranızı düzeltin; Allah ve Resûlüne itaat edin.

2. Müminler ancak o kimselerdir ki Allah anıldığı zaman kalpleri ürperir, Allah’ın âyetleri kendilerine okunduğu zaman, bu, imanlarını artırır ve yalnızca Rablerine güvenip dayanırlar.

10 3. Namazı dosdoğru kılarlar ve kendilerine Bizim nasip ettiğimiz şeylerden infak ederler.

4. Bunlardır işte gerçek müminler... Rablerinin katında dereceler, mağfiret ve değerli bir nasiptir bunların hakkı.

[1819] *Nefel* ganimet anlamındadır; çünkü Allah’ın lütuf ve ihsanıdır. Le-
15 bîd [v. 40/660] şöyle demiştir:

En hayırlı ganimet Allah korkusudur.

Nefel gazilere *tenfîl* edilen, yani ganimet payları dışında verilen şeylerdir. Bu da, savaşta sıkıntılara karşı teşvik olsun diye komutanın “Her kim birini öldürürse, üzerinde bulunanların onun olacak!” demesi ya da gönderdiği
20 bir *seriye*ye (yani akıncı grubuna) “Elde ettiklerinizin hepsi veya yarısı ya da dörtte biri sizin olacak!” demesidir. Bu bağış ganimetlerdeki beşe bölme hükmündeki gibi taksim edilmez. Ayrıca komutanın ettiği vaadi yerine getirmesi gerekir. Şâfi’î *Rahimehu’llâh*’ın [v. 204/820] iki görüşünden birine göre ise bu, zorunlu değildir.

25 [1820] Bedir savaşındaki ganimetler ve taksimiyle ilgili Müslümanlar arasında anlaşmazlık çıkmıştı. Bunun üzerine, bunların nasıl taksim edileceğini, taksim konusunda hükmü kimin vereceğini, ayrıca, Muhacirlere mi yoksa Ensâr’a mı ya da her ikisine birden mi verileceğini Peygamber (s.a.)’e sordular. Bunun üzerine ona şöyle buyruldu: Onlara de ki: ganimetler Peygamber (s.a.)’e
30 aittir ve hükmü verecek olan sadece odur; ganimetler hakkında dilediği hükmü verir; onun dışında hiç kimsenin ganimetler hakkında bir hükmü yoktur.

سورة الأنفال

مدنية وهي خمس وسبعون آية

بسم الله الرحمن الرحيم

١- ﴿يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَنْفَالِ قُلِ الْأَنْفَالُ لِلَّهِ وَالرَّسُولِ فَاتَّقُوا اللَّهَ وَأَصْلِحُوا ذَاتَ بَيْنِكُمْ وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ﴾ ٥

٢- ﴿إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ إِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَجِلَتْ قُلُوبُهُمْ وَإِذَا تُلِيَتْ عَلَيْهِمْ آيَاتُهُ زَادَتْهُمْ إِيمَانًا وَعَلَىٰ رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ﴾

٣- ﴿الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ﴾

٤- ﴿أُولَٰئِكَ هُمُ الْمُؤْمِنُونَ حَقًّا لَهُمْ دَرَجَاتٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَمَغْفِرَةٌ وَرِزْقٌ كَرِيمٌ﴾

١٠ [١٨١٩] النفل: الغنيمة، لأنها من فضل الله تعالى وعطائه. قال ليبد:

إِنْ تَقَوَّى رَبَّنَا خَيْرٌ نَفْلٌ ❁

والنفل ما يُنْفَلُه الغازي، أي يعطاه زائداً على سهمه من المغنم، وهو أن يقول الإمام تحريضاً على البلاء في الحرب: من قتل قتيلاً فله سلبه. أو قال لسرية: ما أصبتم فهو لكم، أو فلكم نصفه أو رבעه. ولا يخمس النفل، ويلزم الإمام الوفاء بما وعد منه. وعند الشافعي رحمه الله في أحد قوليهِ: لا يلزم. ١٥

[١٨٢٠] ولقد وقع الاختلاف بين المسلمين في غنائم بدر، وفي قسمتها، فسألوا رسول الله ﷺ كيف تقسم، ولمن الحكم في قسمتها؟ ألمهاجرين أم للأَنْصَار؟ أم لهم جميعاً؟ فقليل له: قل لهم: هي لرسول الله ﷺ، وهو الحاكم فيها خاصة يحكم فيها ما يشاء، ليس لأحد غيره فيها حكم.

[1821] Şu da söylenmiştir: Peygamber (s.a.) “Bu gün, kim -belâlara göğüs gerip- bir şey ele geçirirse, onun olacak!” diye şart koştu. Bunun üzerine gençler hızla atıldılar ve 70 kişiyi öldürüp, 70’ini de esir ettiler. Allah Teâlâ zaferi müyesser kılınca, anlaşmazlığa düşüp, çekiştirler. Gençler “Savaşanlar bizdik!”
 5 derken, sancaklarda bulunan yaşlı ve önemli kimseler de “Size destekçi olan ve hezimete uğramanız durumunda katılacak olduğunuz grup da bizdik!” dediler [Ebû Dâvûd, “Cihâd”, 144]. Sonra da Peygamber (s.a.)’e “Ganimet az, insanlar çok; eğer kendilerine vaat ettiklerini onlara verirsen, arkadaşlarını mahrum bırakmış olursun” dediler. İşte bunun üzerine bu âyetler nâzil oldu.

10 [1822] Sa’d b. Ebî Vakkâs (r.a.)’ın [v. 55/675] şöyle dediği rivayet edilmiştir: Bedir günü kardeşim Umeyr öldürüldü ve ben de ona bedel Sa’d b. el-Âs’ı öldürüp kılıcını aldım. Kılıç hoşuma gitti. Kılıcı Peygamber (s.a.)’e getirip “Onlardan birini öldürünce Allah gönlümü rahatlatmış oldu; bu kılıcı bana verseniz.” dedim. Peygamber (s.a.) “Bu konuda ne benim ne de senin bir yetkin bulunmakta; kılıcı alınan ganimetlere koy!” dedi. Ben de bıraktım, ama
 15 gönlümde kardeşimin ölümünden ve elde ettiğim şeyin alınmasından dolayı Allah’tan başkasının bilemeyeceği bir rahatsızlık vardı. Çok geçmemiştir ki Peygamber (s.a.), Enfâl sûresi inzâl edildiği halde bana geldi ve şöyle dedi: “Ey Sa’d! Benden, yetkim olmadığı bir zamanda, kılıcı istemiştin. Artık yetki bana
 20 verildi; git ve kılıcı al.” [Ahmed b. Hanbel, I, 181]

[1823] ‘Ubâde b. es-Sâmit (r.a.)’ın [v. 34/654] da şöyle dediği rivayet edilmiştir: Bu âyetler, ganimet konusunda anlaşmazlığa düşüp, kötü bir tutum sergilediğimizde biz Bedir ashâbı hakkında nâzil oldu. Allah onu elimizden aldı ve Resûlullah’ın yetkisine verdi. O da Müslümanlar arasında eşit bir şekilde
 25 taksim etti. Bu olayda, Allah’tan sakınma, Resûlüne boyun eğme ve araların düzeltilmesi [hikmeti] vardı. [Ahmed b. Hanbel, V, 322]

[1824] Ebû Hanife [v. 123/741] [الْأَنْفَالِ] âyetini, Hemze’yi düşürüp, harekesini Lâm’a vererek ve ‘an harfinin Nûn’unu da Lâm’a idgâm ederek
 30 يَسْأَلُونَكَ عَنْ الْأَنْفَالِ şeklinde okumuştur. İbn Mes’ûd (r.a.) [v. 32/653] ise “Gençler senden, onlara vaat ettiğin ganimetleri istiyorlar.” anlamında يَسْأَلُونَكَ الْأَنْفَالَ şeklinde okumaktadır.

[١٨٢١] وقيل: شرط لمن كان له بلاء في ذلك اليوم أن ينقله، فتسارع شبانهم حتى قتلوا سبعين وأسرُوا سبعين، فلما يسر الله لهم الفتح اختلفوا فيما بينهم وتنازعوا، فقال الشبان: نحن المقاتلون، وقال الشيوخ والوجوه الذين كانوا عند الرايات: كنا ردءاً لكم وفئة تنحازون إليها إن انهزمت. وقالوا لرسول الله ﷺ: المغنم قليل والناس كثير؛ وإن تعط هؤلاء ما شرطت لهم حرمت أصحابك، فنزلت. ٥

[١٨٢٢] وعن سعد بن أبي وقاص: قتل أخي عمير يوم بدر، فقتلت به سعيد بن العاص وأخذت سيفه فأعجبني، فجئت به إلى رسول الله صلى الله تعالى عليه وعلى آله وسلم فقلت: إن الله قد شفى صدري من المشركين، فهب لي هذا السيف، فقال: ليس هذا لي ولا لك، اطرحه في القَبْضِ، فطرحته وبني ما لا يعلمه إلا الله تعالى من قتل أخي وأخذ سلمي، فما جاوزت إلا قليلاً حتى جاءني رسول الله صلى الله تعالى عليه وآله وسلم وقد أنزلت سورة الأنفال، فقال: يا سعد، إنك سألتني السيف وليس لي، وإنه قد صار لي فاذهب فخذ. ١٠

[١٨٢٣] وعن عبادة بن الصامت: نزلت فينا -معشر أصحاب بدر- حين اختلفنا في النفل وساءت فيه أخلاقنا، فنزعه الله من أيدينا فجعله لرسول الله صلى الله تعالى عليه وآله وسلم، فقسمه بين المسلمين على السواء، وكان في ذلك تقوى الله وطاعة رسوله وإصلاح ذات البين. ١٥

[١٨٢٤] وقرأ ابن محيصن «يسألونك علَنُفَال» بحذف الهمزة وإلقاء حركتها على اللام، وإدغام نون عن في اللام. وقرأ ابن مسعود «يسألونك الأنفال»، أي يسألك الشبان ما شرطت لهم من الأنفال.

[1825] **Şayet** “De ki: Ganimetler Allah ve Resûlünüdür’ ifadesinde, *Allah* ve *rasûl* kelimelerinin bir arada anılmasının anlamı nedir?” **dersen şöyle derim:** “Bunun anlamı, ganimetlerin hükmünün tamamen Allah ve Resûlüne ait olmasıdır. O, hikmetinin gerektirdiği şekilde taksim edilmesini emreder; Resûlü de ganimet hususunda Allah’ın emrine uyar. Yoksa ganimetin taksimi konusu kimsenin görüşüne bırakılmamıştır.” Allah’ın hikmetinin gerektirdiği ve Resûlüne de emrettiği bu hükmüyle; kendilerine *nefel* verileceğine dair söz verilmiş savaşçıların sancaklarda bulunan yaşlılara yardım etmeleri, elde ettiklerini onlarla eşit paylaşmaları, kendilerine söz verileni onlardan esirgememeleri istenmiştir. Çünkü aksini yapmaları durumunda Müslümanlar arasında bulunan sevgi ve hoşgörünün zedelenmesinden emin olunamazdı.

[1826] “O halde” antlaşmazlık ve çekişme konusunda “Allah’tan sakınıp” Allah için bir ve kardeş olun “aranızı düzeltin” Allah’ın sizi rızıklandırıp ikram ettiği şeylerde eşit davranıp yardımlaşın. Atâ b. Ebû Rabâh’ın [v. 115/713] şöyle dediği nakledilmiştir: Aralarının düzeltilmesi şöyle oldu: Peygamber (s.a.) onları çağırıp “Ganimetlerinizi adaletle taksim edin.” dedi. Onlar da “Yedik ve harcadık.” deyince; “Birbirinize iade edi[p helâlleş]n.” buyurdu.

[1827] **Şayet** “ذَاتَ بَيْنِكُمْ” “aranızı” sözünün mahiyeti nedir?” **dersen şöyle derim:** Aranızdaki durumları, yani aranızda bulunan halleri düzeltin, demektir. Bu da aranızda ülfet, muhabbet ve ittifak olması için çalışın, anlamına gelir. Tıpkı بِذَاتِ الْبَيْنِ [Âl-i İmrân 3/119] âyetinde olduğu gibi ki, “gönüllerde gizlenen” demektir. Hallere, kişilerin *arası*yla ilgili olduğundan *zâtü’l-beyn* (ara sahibi) denildi. Nitekim Araplar *ıskınî zâ inâ’ik* (Bana kabından içir) derler ve bununla kabın içerisindeki suyu kastederler.

[1828] Allah Teâlâ *takvâyı*, arayı düzeltmeyi ve Allah ve Resûlüne itaati, imanın olmazsa olmazlarından ve gereklerinden kılmış; böylece imanın kema-
linin bunları sağlamaya bağlı olduğunu kullarına öğretmiştir. “Müminseniz” ifadesi, imanı kâmil olan kimselerseniz, demektir. “Müminler ancak o kimse-
lerdir ki” sözünde bulunan Lâm-ı ta’rîf bunlara işaret etmektedir. Yani “Şunlar, şunlar imanı kâmil kimselerin vasıflarındandır...” Bunun delili “Bunlardır işte gerçek müminler...” sözüdür.

[١٨٢٥] فإن قلت: ما معنى الجمع بين ذكر الله والرسول في قوله {قُلِ الْأَنْفَالُ لِلَّهِ وَالرَّسُولِ}؟ قلت: معناه أنَّ حكمها مختص بالله ورسوله، يأمر الله بقسمتها على ما تقتضيه حكمته ويمثل الرسول أمر الله فيها، وليس الأمر في قسمتها مفوضاً إلى رأي أحد. والمراد: أنَّ الذي اقتضته حكمة الله وأمر به رسوله أن يواسي ٥ المقاتلة المشروط لهم التنفيل الشيوخ الذين كانوا عند الرايات، فيقاسموهم على السوية ولا يستأثروا بما شرط لهم، فإنهم إن فعلوا لم يؤمن أن يقدح ذلك فيما بين المسلمين من التحاب والتصافي.

[١٨٢٦] {فَاتَّقُوا اللَّهَ} في الاختلاف والتخاصم، وكونوا متحدين متآخين في الله {وَأَصْلِحُوا ذَاتَ بَيْنِكُمْ} وتأسوا وتساعدوا فيما رزقكم الله وتفضل به عليكم. ١٠ وعن عطاء: كان الإصلاح بينهم أن دعاهم وقال: اقساموا غنائمكم بالعدل، فقالوا: قد أكلنا وأنفقنا، فقال: ليردّ بعضكم على بعض.

[١٨٢٧] فإن قلت: ما حقيقة قوله {ذَاتَ بَيْنِكُمْ}؟ قلت: أحوال بينكم، يعني ما بينكم من الأحوال، حتى تكون أحوال ألفة ومحبة واتفاق، كقوله {بِذَاتِ الصُّدُورِ} [آل عمران: ١٩٩] وهي مضمراتها. لما كانت الأحوال ملابسة للبين ١٥ قيل لها: ذات البين، كقولهم: اسقني ذا إنائك، يريدون ما في الإناء من الشراب.

[١٨٢٨] وقد جعل التقوى وإصلاح ذات البين وطاعة الله ورسوله من لوازم الإيمان وموجباته، ليعلمهم أنَّ كمال الإيمان موقوف على التوفر عليها. ومعنى قوله {إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ}: إن كنتم كاملي الإيمان. واللام في قوله {إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ} إشارة إليهم، أي إنما الكاملو الإيمان من صفتهم كيت وكيت. والدليل عليه قوله ٢٠ {أُولَئِكَ هُمُ الْمُؤْمِنُونَ حَقًّا}.

[1829] “Kalpleri ürperir” yani korkar. Ümmü Derdâ’dan nakledildiğine göre o, “Kalpteki *vecel* hurma dallarının yanması gibidir. Sen kalbinde bir ürperti hissediyor musun?” [demiş. Râvî] “Evet” deyince, “Allah’a dua et, zira dua o ürpertiye giderir.” demiş. Âyette kastedilen şudur: Kalpleri, Allah’a olan 5 tazimlerinden, O’nun celâline ve saltanatının yüceliğine, isyankârları yakalayıp cezalandırması karşısında duydukları heybetten dolayı Allah anıldığı zaman korkar. Buradaki *zikir* ile ذَكَّرَ اللَّهُ إِلَى (sonra, Allah’ın öğüdüne karşı derileri ve kalpleri yumuşar. [Zümer 39/23]) âyetinde geçen zikir farklıdır. Buradaki [Zümer 23’deki] zikir, Allah’ın şefkatini, rahmet ve sevabını 10 hatırlamaktır. Denmiştir ki: Bir adam zulmettiğinde ya da bir kötülük işleme-ye yeltendiğinde kendisine “Allah’tan kork!” denilir ve o da bırakırdı. وَجَلَّتْ şeklinde Cîm’in fethasıyla da okunmuştur. Bu, وَبَقَى’nın وَبَقَى şeklinde okunması gibi bir lehçedir. İbn Mes’ûd kıraatinde, [فَرَّقَتْ وَجَلَّتْ] şeklindedir.

[1830] “Bu, imanlarını artırır” gönüllerindeki huzur ve yakın artar. Çünkü 15 delillerin tezâhürü, delil getirilen şeyi daha çok güçlendirip, onu daha kalıcı kılar. Bununla birlikte, [iman artışı] amel artışına da yorulmuştur. Ebû Hurey-re’den [v. 58/678] şu hadis rivayet edilmiştir: “İman yetmiş küsur şubedir. En yücesi Allah’tan başka ilâh olmadığına tanıklık etmek, en altta olanı ise yol- 20 dan eziyet veren şeyleri kaldırmaktır. Hayâ da imandan bir şubedir.” [Müslim, “İmân”, 12]. Ömer b. Abdul’aziz’in [v. 101/720] de şöyle dediği nakledilmiştir: “İmanın sünnetleri, farzları ve hükümleri vardır. Kim bunları tamamlarsa iman- nını tamamlamıştır. Bunları tamamlamayan ise imanını tamamlamamış olur.”

[1831] “Ve yalnızca Rablerine güvenip dayanırlar;” işlerini Rablerinden başkasına havale etmez; O’ndan başkasından korkmazlar, başkasından ummaz- 25 lar. Allah, kalp amelleri olan haşyet, ihlas ve tevekkül ile uzuvların amelleri olan namaz ve sadakayı bir arada zikretmektedir. حَقًّا (gerçek) kelimesi gizli bir mas- tarın sıfatıdır; أُولَئِكَ هُمُ الْمُؤْمِنُونَ إِيْمَانًا حَقًّا (Bunlardır işte *gerçek bir imanla* iman edenler). Ya da kelime, أُولَئِكَ هُمُ الْمُؤْمِنُونَ cümlesini pekiştirici bir mastardır. Şöyle demen gibi: هو عبد الله حقا (O Abdullah, gerçekten.) Bir adamın Hasan-ı 30 Basrî *Rahimehu’llâh’a* [v. 110/728] “Sen mümin misin?” diye sorduğu, onun da şöyle cevap verdiği rivayet edilmiştir: “İman ikidir; şayet sen bana Allah’a, me- leklerine, kitaplarına, resûllerine, âhiret gününe, cennete, cehenneme, yeniden 35 diriliş ve hesaba imanı soruyorsan, evet müminim. Ama sen bana إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ (Müminler ancak o kimselerdir ki) âyetini soruyorsan, vallahi onlardan mıyım; değil miyim, bilmiyorum!” Sevrî’nin [v. 95/715] şöyle dediği rivayet edilmiştir:

[١٨٢٩] {وَجِلَتْ قُلُوبُهُمْ} فرعت. وعن أمّ الدرداء: الوجل في القلب كاحتراق السَّعفة، أما تجد له قشعريرة؟ قال: بلى، قالت: فادع الله، فإنّ الدعاء يذهب. يعني فرعت لذكره استعظماً له، وتهيباً من جلاله وعزّة سلطانه وبطشه بالعصاة وعقابه. وهذا الذكر خلاف الذكر في قوله {ثُمَّ تَلِيْنُ جُلُودُهُمْ وَقُلُوبُهُمْ إِلَى ذِكْرِ اللَّهِ} [الزمر: ٢٣]، لأن ذلك ذكر رحمته ورأفته وثوابه. وقيل: هو الرجل يريد أن يظلم أو يهيم بمعصية فيقال له: اتق الله فينزع. وقرئ «وجلّت»، بالفتح، وهي لغة نحو «وبق» في «وبق». وفي قراءة عبد الله «فَرَقَتْ».

[١٨٣٠] {زَادَتْهُمْ إِيمَانًا} ازدادوا بها يقيناً وطمأنينة في نفس، لأن تظاهر الأدلة أقوى للمدلول عليه وأثبت لقدمه، وقد حمل على زيادة العمل. وعن أبي هريرة رضي الله عنه: "الإيمان سبع وسبعون شعبة، أعلاها: شهادة أن لا إله إلا الله، وأدناها: إماطة الأذى عن الطريق، والحياء شعبة من الإيمان." وعن عمر بن العزيز رضي الله عنه: إن للإيمان سنناً وفرائض وشرائع، فمن استكملها استكمل الإيمان، ومن لم يستكملها لم يستكمل الإيمان.

[١٨٣١] {وَعَلَى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ} ولا يفوضون أمورهم إلى غير ربهم، لا يخشون ولا يرجون إلا إياه. جمع بين أعمال القلوب من الخشية والإخلاص والتوكل، وبين أعمال الجوارح من الصلاة والصدقة. {حَقًّا} صفة للمصدر المحذوف، أي أولئك هم المؤمنون إيماناً حقاً. أو هو مصدر مؤكد للجملة التي هي {أُولَئِكَ هُمُ الْمُؤْمِنُونَ}. كقولك: هو عبد الله حقاً، أي حق ذلك حقاً. وعن الحسن أنّ رجلاً سأله: أمؤمن أنت؟ قال: الإيمان إيمانان؛ فإن كنت تسألني عن الإيمان بالله وملائكته وكتبه ورسله واليوم الآخر والجنة والنار والبعث والحساب، فأنا مؤمن. وإن كنت تسألني عن قوله {إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ} فوالله لا أدري أمنهم أنا أم لا. وعن الثوري:

“Kim Allah’a gerçekten iman ettiğini ileri sürdüğü halde cennetlik olduğuna şahitlik etmezse âyetin *yarısına* iman etmiş olur.” Bunu zorunlu görmekte, bir tür çıkarsama yapmaktadır. Yani kişi, gerçek müminlerin mükâfatını alacağını nasıl kesin olarak söyleyemiyorsa gerçek mümin olduğunu da kesin olarak söylememelidir. [Allah dilerse müminim diyerek] imanda istisna yapanlar, Sevrî’nin bu görüşüne dayanmaktadırlar. Ebû Hanife (r.a.) [v. 150/767] ise imanda istisna getirmeyenlerdendir. Anlatıldığına göre Katâde’ye [v. 118/735] “İmanında neden istisna yapıyorsun?” diye sormuş; “O’dur yargılanma günü günahımı bağışlayacağını *umduğum* Zât da.” [Şu’arâ 26/82] sözünde İbrâhim *Aleyhisselâm*’a uymak için” deyince; “Ona ‘Yoksa iman etmiyor musun?’ demişti. ‘*Elbette...*’ dedi.” [Bakara 2/260] sözünde de uysan ya [İbrâhim *Aleyhisselâm*’a]” demiş.

[1832] “Dereceler” yani şeref, ikram, yüce mertebe, “mağfiret” yani kötülüklerinin dikkate alınmaması; “değerli bir nasip” ise cennet nimetleridir. Yani onlara tazim kabilinden olarak güzel ve sürekli menfaatler söz konusu olup, *sevabın* anlamı da budur.

5. Biliyorsun; müminlerden bir zümre bundan hiç hoşlanmamış olmasına rağmen, Rabbin seni hak uğruna evinden çıkarmıştı.

[1833] كَمَا أَخْرَجَكَ رَبُّكَ [Rabbin seni çıkarmıştı] ifadesinde iki vecih vardır: Birincisi, Kâf’ın hazfedilmiş bir mübtedânın haberi olarak merfû‘ yapılması ki takdiri şöyledir: هذه الحال كحال إخراجك [Bu durum seni çıkarttığı duruma benzer], yani ganimet dağıtımı konusunda gazilerde gördüğün hoşnutsuzluk durumu, savaşa çıkmadan hoşnutsuz oluşlarına benzer. İkincisi ise “Ganimetler Allah ve Resûlünüdür” [Enfâl 8/1] âyetinde takdir edilen gizli اسْتَقَرَّتْ fiilinin masdarının sıfatı olarak nasbedilmesidir. Yani “ganimetlerin hükmü, onlar hoşnut olmasa da, Allah ve Resûlü için karar kılmış; sabit olmuştur. Tıpkı seni evinden çıkarmasında, onlar hoşnut olmasa da sabit olduğu gibi.”

[1834] “Evinden” yani Medine’deki evinden ya da bizzat Medine’den. Çünkü orası Peygamber (s.a.)’in hicret edip yurt edindiği yerdir; Medine’nin Peygamber (s.a.)’e özel zikredilmesi, evin sahiplerine özgü olması gibidir.

[1835] “Hak uğruna” yani hikmet ve sapmaz bir doğru içeren bir çıkarma, anlamındadır. “Müminlerden bir zümre bundan hiç hoşlanmamış olmasına rağmen” cümlesi hal konumunda bulunmaktadır. “Onlar hoşlanmadığı halde seni çıkardı” anlamındadır. Şöyle ki; Kureyş kervanı büyük bir ticarî malla, içlerinde Ebû Süfyân [v. 31/652], Amr b. Âs [v. 43/664] ve Amr b. Hişâm’ın [v. 2/624]¹¹¹ da bulunduğu kırk kişilik bir süvari ile Suriye civarından yola koyuldular.

¹¹¹ Bu zât, bildiğimiz Ebu Cehil olup, kervancılar arasında değil, Mekke’de bulunuyordu. Kervanı kurtarmak ve Müslümanlara ders vermek (!) için yola çıkan 1000 kişilik Müşrik ordusunu o organize etmişti; komutanı da o idi. / ed.

من زعم أنه مؤمن بالله حقًا، ثم لم يشهد أنه من أهل الجنة، فقد آمن بنصف الآية. وهذا إلزام منه، يعني كما لا يقطع بأنه من أهل ثواب المؤمنين حقًا، فلا يقطع بأنه مؤمن حقًا، وبهذا تعلق من يستثني في الإيمان. وكان أبو حنيفة رضي الله عنه ممن لا يستثني فيه. وحكي عنه أنه قال لقتادة: لم تستثنى في إيمانك؟ قال: اتباعًا لإبراهيم عليه السلام في قوله {وَالَّذِي أَطْمَعُ أَنْ يَغْفِرَ لِي خَطِيئَتِي يَوْمَ الدِّينِ} [الشعراء: ٨٢] فقال له: هلا اقتديت به في قوله {أَوَلَمْ تُؤْمِنْ قَالَ بَلَى} [البقرة: ٢٦٠].

[١٨٣٢] {درجات} شرف وكرامة وعلو منزلة {وَمَغْفِرَةٌ} وتجاوز لسيئاتهم {وَرَزَقٌ كَرِيمٌ} نعيم الجنة، يعني لهم منافع حسنة دائمة على سبيل التعظيم، وهذا معنى الثواب.

١٠ - ﴿كَمَا أَخْرَجَكَ رَبُّكَ مِنْ بَيْتِكَ بِالْحَقِّ وَإِنَّ فَرِيقًا مِنَ الْمُؤْمِنِينَ لَكَارِهُونَ﴾

[١٨٣٣] {كَمَا أَخْرَجَكَ رَبُّكَ} فيه وجهان؛ أحدهما أن يرتفع محل الكاف على أنه خبر مبتدأ محذوف تقديره. هذه الحال كحال إخراجك، يعني أن حالهم في كراهة ما رأيت من تنفل الغزاة مثل حالهم في كراهة خروجك للحرب. والثاني: أن ينتصب على أنه صفة مصدر الفعل المقدر في قوله {الْأَنْفَالُ لِلَّهِ وَالرُّسُولُ} [الأنفال: ١]، أي الأنفال استقرت لله والرسول، وثبتت مع كراهتهم ثباتًا مثل ثبات إخراج ربك إياك من بيتك وهم كارهون.

[١٨٣٤] و{مِنْ بَيْتِكَ} يريد بيته بالمدينة، أو المدينة نفسها، لأنها مهاجرة ومسكنه، فهي في اختصاصها به كاختصاص البيت بساكنه.

[١٨٣٥] {بِالْحَقِّ}، أي إخراجًا ملتبسًا بالحكمة والصواب الذي لا محيد عنه {وَإِنَّ فَرِيقًا مِنَ الْمُؤْمِنِينَ لَكَارِهُونَ} في موضع الحال، أي أخرجك في حال كراهتهم. وذلك: أن عير قريش أقبلت من الشام فيها تجارة عظيمة معها أربعون راكبًا، منهم أبو سفيان وعمرو بن العاص وعمرو بن هشام،

- Cebrâil durumu Peygamber (s.a.)'e, o da Müslümanlara haber verdi. Kervan-daki malların çokluğu ve topluluğun az olması sebebiyle kervanı karşılamak istediler. Yola çıktıklarında Mekkelilere Müslümanların kervanı karşılamak için çıktıkları haberi ulaştı. Ebû Cehil Kâbe'nin üzerine çıkıp "Ey Mekkeliler! Yetişin! Yetişin! Binmesi zor mu, kolay mı diye bakmadan bineklerinizi alıp gelin! Kervanınız tehlikede! Mallarınız tehlikede!.. Muhammed onu bir eline geçirirse, daha da iflâh olmazsınız!" dedi. [Peygamber (s.a.)'in amcası] Abbâs b. Abdulmuttalib'in kızkardeşi de bir rüya görmüştü. Bunu kardeşine anlattı: "İlginç bir rüya gördüm; sanki gökten bir melek indi ve dağdan bir kaya alıp yuvarladı. Mekke'deki tüm evlere o kayadan bir taş isabet etti." Abbâs bunu [Kureyş'e] nakletince, Ebû Cehil, "Erkekleri peygamberlik tasladığı yetmiyormuş gibi kadınları da kehanette bulunmaya başladı!.." dedi. Ardından Ebû Cehil Mekke'nin tüm ileri gelenleriyle yola çıktı. "Ne kervanda ne de orduda!"¹¹² de-yiminde geçen 'ordu' (نفر) kelimesi işte bunları ifade etmektedir. Ebû Cehil'e
- 15 "Kervan sahil yolunu tutup kurtuldu; insanları Mekke'ye geri götür." denildi ise de o şöyle cevap verdi: "Vallahi olmaz! Bedir'de deve kesip, şarap içip, çalgı çalıp karı oynatmadıkça dönmeyeceğiz! Bütün Araplar Muhammed'in kervanımızı ele geçiremediğini; onun nasıl *anasını ağlattığımızı*¹¹³ kulaktan kulağa işitecek [görecek]!" Sonra da onları Bedir'e götürdü. -Bedir, Arapların senede bir
- 20 kez panayır yapmak için toplandıkları bir su kaynağıdır. - Cebrâil *Aleyhisselâm* geldi ve Peygamber (s.a.)'e "Ya Muhammed! Allah size iki topluluktan birini vaat ediyor; ya kervan ya da Kureyş" dedi. Bunun üzerine Peygamber (s.a.) ashâbıyla istişare yaptı ve "Ne dersiniz? Ordu bütün donanımıyla Mekke'den çıkmış durumda. Kervanı mı istersiniz yoksa orduyu mu?" dedi. Ashâbdan
- 25 bazıları, "Kervan, düşmanla karşılaşmaktan daha iyidir bizim için." dediler. Peygamber (s.a.)'in yüzünün rengi değişti ve sözlerini yineledi: "Kervan sahil tarafına gitti. Ebû Cehil ise buraya yönelmiş durumda!" Onlar, "Sen kervana bak; boş ver düşmanı!" dediler. Peygamber (s.a.)'in kızması üzerine Ebû Bekr ve Ömer (r.anhumâ) ayağa kalktılar ve güzel şeyler söylediler. Sonra Sa'd b.
- 30 Ubâde (r.a.) [v. 14/635?] kalktı ve şöyle dedi: "İyi düşün, kararını kesinleştir ve uygula [Arkandayız]! Vallahi! Bizi Aden'e götürsen geride Ensâr'dan hiç kimse kalmaz." Sonra Mikdâd b. 'Amr [v. 33/7653] şunları söyledi: "Ya Resûlallah! Allah'ın sana emrettiğini yap. Çünkü biz nereye gitmek istersen seninleyiz.

¹¹² لا في العير ولا في النفر ifadesi basit işler peşinde koşan, değersiz, yüreksiz kimseler için kullanılır. Ve ilk olarak; kervandan ayrılan, fakat orduya da katılmadan Mekke'ye çekilen Benî Zühre hk. -Ebu Süfyan tarafından- söylenmiştir. [Tıybî'den] / ed.

¹¹³ Buradaki asıl ifade, çok galiz bir küfür olduğundan, Türkçeye bilhassa çevirmedik. / ed.

فأخبر جبريل رسول الله ﷺ فأخبر المسلمين، فأعجبهم تلقي العير لكثرة الخير وقلة القوم. فلما خرجوا بلغ أهل مكة خبر خروجهم، فنادى أبو جهل فوق الكعبة: يا أهل مكة النجاء النجاء على كل صعب وذلول! عيركم أموالكم، إن أصابها محمد لن تفلحوا بعدها أبدًا. وقد رأت أخت العباس بن عبد المطلب رؤيا فقالت لأخيها: إني رأيت عجبًا رأيت كأن ملكًا نزل من السماء فأخذ صخرة من الجبل ثم حلق بها فلم يبق بيت من بيوت مكة إلا أصابه حجر من تلك الصخرة. فحدث بها العباس، فقال أبو جهل: ما يرضى رجالهم أن يتنبؤوا حتى تتنبأ نساؤهم! فخرج أبو جهل بجميع أهل مكة وهم النفير. في المثل السائر: لا في العير ولا في النفير؛ فليل له: إن العير أخذت طريق الساحل ونجت، فارجع بالناس إلى مكة، فقال: لا والله، لا يكون ذلك أبدًا حتى ننحر الجزور، ونشرب الخمر، ونقيم القينات والمعازف ببدر، فيتسامع جميع العرب بمخرجنا، وإن محمدًا لم يصب العير، وإنا قد أعضضناه، فمضى بهم إلى بدر - وبدر ماء كانت العرب تجتمع فيه لسوقهم يومًا في السنة - فنزل جبريل عليه السلام فقال: يا محمد، إن الله وعدكم إحدى الطائفتين؛ إمّا العير، وإمّا قريشًا. فاستشار النبي ﷺ أصحابه وقال: ما تقولون؛ إن القوم قد خرجوا من مكة على كل صعب وذلول، فالعير أحب إليكم أم النفير؟ قالوا: بل العير أحب إلينا من لقاء العدو، فتغير وجه رسول الله ﷺ: ثم ردّد عليهم فقال: إن العير قد مضت على ساحل البحر، وهذا أبو جهل قد أقبل، فقالوا يا رسول الله، عليك بالعير ودع العدو، فقام عند غضب النبي ﷺ أبو بكر وعمر رضي الله عنهما فأحسنا، ثم قام سعد بن عباد فقال: انظر أمرك فامض؛ فوالله لو سرت إلى عدنٍ أبينَ ما تخلف عنك رجل من الأنصار. ثم قال المقداد بن عمرو يا رسول الله، امض لما أمرك الله، فإنا معك حيثما أحببت؛

Sana İsrâiloğullarının Musa *Aleyhisselâm*'a dedikleri gibi 'Rabbinle birlikte gidin ikiniz savaşın, biz burada oturup bekleriz!' [Mâide 5/24] demeyiz. Aksine 'Rabbinle birlikte ikiniz savaşın, kırpacak bir gözümüz olduğu müddetçe sizinle beraber biz de savaşırız!' deriz." Peygamber (s.a.) gülümsedi ve sonra "Ey İnsanlar! Görüşlerini-
 5 zi söyleyin!" dedi; aslında Ensâr'ı kastediyordu. Çünkü onlar Akabe'de biat ettikle-
 rinde "Bizim yurdumuza ulaşınca kadar senin korunman bize ait değil; yurdu-
 muza geldiğinde ise bize ait. Babalarımızı ve kadınlarımızı koruduğumuz gibi seni
 10 de koruruz." demişlerdi. Peygamber (s.a.) Ensâr'ın, düşman kendisini Medine'de
 sıkıştırmadıkça yardım etmeleri gerekmeyeceğini düşünüyor olabileceklerinden
 endişe ediyordu. Sa'd b. Muâz (r.a.) [v. 5/625] "Bizi kastediyor gibisiniz ya Resûlall-
 10 lah!" dedi. "Evet" deyince, kalktı ve şöyle dedi: "Biz sana iman ettik ve tasdik et-
 tik. Senin getirdiklerinin hak olduğuna şahitlik ettik. Bundan dolayı da işiti itaat
 edeceğimize dair sana ahit ve söz verdik. Ya Resûlallah! İsteddiğini emret. Seni hak
 ile gönderene yemin ederim ki bizi şu denize götürüp dalacak olsan dalarız ve hiç
 15 kimse geri durmaz. Bizi düşman ile karşı karşıya getirmenden asla korkmayız. Biz
 savaşta sebatkâr ve düşmanla karşılaştığımızda sözümüzün arkasındayız. Umarım
 Allah sana, gözlerini aydın edecek icraatımızı gösterir. Allah'ın bereketiyle götür
 bizi!" Peygamber (s.a.) mutlu oldu, Sa'd'ın sözü gönlüne su serpti. Ardından şöyle
 dedi: "Allah'ın bereketiyle yürüyün ve sevinin!.. Çünkü Allah bana iki topluluktan
 20 birini vaat etti. Vallahi! Şu anda Müşrik askerlerinin öldükleri yerleri görür gibi olu-
 yorum! Rivayete göre Peygamber (s.a.) Bedir'de savaştan muzaffer çıkınca kendisi-
 ne "Kervanın üzerine yürü; kervanı koruyacak bir şey yok artık!" denilmiş. Bunun
 üzerine [Müşrik esirler arasında bulunan] Abbâs zincire bağlı olduğu halde "Uygun
 değil bu!" demiş. Peygamber *Aleyhisselâm* "Neden?" diye sorunca "Çünkü Allah
 25 sana iki topluluktan *birini* vaat etti ve vaat ettiklerini de sana verdi" demiş.

[1836] "Müminlerden bir zümre bundan hiç hoşlanmamış olmasına rağ-
 men" ifadesinin de gösterdiği üzere, hoşnutsuzluk müminlerin sadece bir kıs-
 mından sadır olmuştur.

30 **6. Gerçek apaçık ortada olduğu halde, sanki göz göre göre ölüme sürükleniyorlarmış gibi sizinle cedelleşiyorlardı...**

[1837] "Gerçek apaçık ortada olduğu halde" yani Peygamber (s.a.), muzaffer
 olacaklarını bildirmesine rağmen. "... sizinle cedelleşiyorlardı." Peygamber (s.a.)
 ile hakkında cedelleştikleri 'gerçek', düşman ordusuyla karşı karşıya gelmekti
 çünkü kervanla karşılaşmayı tercih ediyorlardı. Cedelleri de "Biz sadece kervan
 35 için çıkmıştık. Söyleseydin de, ona göre hazırlık yapsaydık, ona göre donansay-
 dık!.." demeleri idi ki, o da savaşmak istememelerindendi.

لا نقول لك كما قال بنو إسرائيل لموسى: {اذْهَبْ أَنْتَ وَرَبُّكَ فَقَاتِلَا إِنَّا هَهُنَا قَاعِدُونَ}

[المائدة: ٢٤]، ولكن: اذهب أنت وربك فقاتلا، إنا معكما مقاتلون، ما دامت عين منا

تطرف! فضحك رسول الله ﷺ ثم قال: أشيروا علي أيها الناس، وهو يريد الأنصار،

لأنهم قالوا له حين بايعوه على العقبة: إنا برآء من ذمامك حتى تصل إلى ديارنا، فإذا

وصلت إلينا فأنت في ذمامنا، نمنعك مما نمنع منه آباءنا ونساءنا. فكان النبي ﷺ يتخوف ٥

أن لا تكون الأنصار ترى عليهم نصرته إلا على عدو دهمه بالمدينة، فقام سعد بن معاذ

فقال: لكأنك تريدنا يا رسول الله؟ قال: أجل، قال: قد آمنا بك وصدّقناك وشهدنا أن ما

جئت به هو الحق، وأعطيناك على ذلك عهودنا وموآثيقنا على السمع والطاعة، فامض يا

رسول الله لما أردت، فوالذي بعثك بالحق لو استعرضت بنا هذا البحر فخضته لخضناه

معك ما تخلف منا رجل واحد، وما نكره أن تلقى بنا عدونا إنا لصبر عند الحرب، ١٠

صدق عند اللقاء، ولعل الله يريك منا ما تقرّبه عينك، فسرّ بنا على بركة الله. ففرح رسول

الله ﷺ وبسطه قول سعد، ثم قال: سيروا على بركة الله وأبشروا، فإن الله وعدني إحدى

الطائفتين، والله لكأنني الآن أنظر إلى مصارع القوم. وروي أنه قيل لرسول الله ﷺ حين

فرغ من بدر: عليك بالغير ليس دونها شيء، فناده العباس، وهو في وثاقه: لا يصلح،

فقال له النبي ﷺ: لم؟ قال: لأنّ الله وعدك إحدى الطائفتين؛ وقد أعطاك ما وعدك. ١٥

[١٨٣٦] وكانت الكراهة من بعضهم، لقوله {وَإِنَّ فَرِيقًا مِّنَ الْمُؤْمِنِينَ لَكَارِهُونَ}.

٦- ﴿يُجَادِلُونَكَ فِي الْحَقِّ بَعْدَ مَا تَبَيَّنَ كَأَنَّمَا يُسَاقُونَ إِلَى الْمَوْتِ وَهُمْ يَنْظُرُونَ﴾

[١٨٣٧] والحق الذي جادلوا فيه رسول الله ﷺ تلقى النفير، لإيثارهم عليه تلقى

الغير {بَعْدَ مَا تَبَيَّنَ} بعد إعلام رسول الله ﷺ بأنهم ينصرون. وجدالهم: قولهم ما كان

٢٠ خروجنا إلا للغير، وهلا قلت لنا لنستعد ونتأهب؟ وذلك لكراحتهم القتال.

[1838] Sonra Allah, bu insanların -zafer ve ganimete götürülmelerine rağmen- böylesine korkup tırısma hallerini ‘savaşa zorla götürülen, burnu sürtüle sürtüle mutlak ölüme sürüklenen, ölüm sebeplerini şüphe etmeyecek derecede gören, onlara bakan birinin durumuna’ benzetmiştir. Korkularının, sayıca az ve piyade olmaları sebebiyle olduğu da söylenmiştir. Rivayete göre aralarında iki atlı varmış.

7. Hani, Allah o iki taifeden birinin sizin olacağını va‘dediyor; siz ise güçlü olmayanın sizin olmasını arzu ediyordunuz. Oysa Allah, sözleriyle hakkın gerçekliğini ortaya koymak ve inkârcı nankörlerin kökünü kurutmak istiyordu.

[1839] **وَإِنَّهَا لَكُمُ** (hani) kelimesi, gizli bir **أَذْكُرُ** (hatırla) fiili ile mansûbdur. **وَإِنَّهَا لَكُمُ** sözü **إِخْدَى الطَّائِفَتَيْنِ** sözünün bedelidir. İki taife, kervan ve güçlü Müşrik ordu-sudur. **غَيْرِ ذَاتِ الشُّوْكَةِ** (güçlü olmayan) sözüyle kervan kastedilmektedir. Çünkü kervanda sadece kırk atlı bulunmaktaydı. Sayıları ve hazırlıkları sebebiyle güçlü taife Müşrik ordusuydu. *Şevket* keskinlik, hiddet anlamındadır. Diken anlamındaki *şevkin* tekilidir. “Şarabın keskinliği” için *şevkü’l-kanâ* tabiri kullanılır, *şâ’ikü’s-silâh* (silahlı) sözü de bundan gelmektedir. Yani, kervanın sizin olmasını temenni ediyordunuz; çünkü keskinlik ve gücün olmadığı topluluk bu idi. Diğer taifeyi ise arzu etmiyordunuz.

[1840] [Oysa Allah] “hakkın gerçekliğini ortaya koymak” yani hakkı sabit kılmak ve “sözleriyle” yani güçlü orduyla savaşmanız konusunda indirdiği âyetleriyle; ayrıca yardım için inmelerini emrederek ve onların bir kısmının esir bir kısmının da katledilip Bedir’deki kör kuyulara atılmalarına hükmederek hakkı yüceltmek [istiyordu].

[1841] [“Nankörlerin kökünü” ifadesindeki] *dâbir* son anlamında olup, kişi döndüğünde kullanılan *debera* fiilinin ism-i fâ’ilidir. [Kuşun arka ayak parmağı anlamındaki] *dâbiratü’t-tâ’ir* kelimesi de buradan gelmektedir. *Kat’u’d-dâbir* (so-nun kesilmesi), kökünün kazanması demektir. Demek istiyor ki “siz peşin olan dünya menfaatini, basit işleri, sizi bedenleriniz ve halleriniz itibarıyla yoracak olan düşmanla karşılaşmamayı istiyorsunuz; Allah Teâlâ ise yüce işleri, dini imar edecek, hakkı muzaffer kılacak, Hakk’ın ismini yüceltecek ve iki cihanda kurtuluşu getirecek işleri murat ediyor.” İki isteğin arası ne kadar da uzak!.. Bu sebeple, sizin için güçlü olan topluluğu seçti ve onların gücünü sizin zayıflığınızla kırdı; onların çokluğuna sizin azlığınızla galip geldi; sizi aziz, onları ise zelil etti. Ayrıca size, öyle şeyler nasip etti ki, kervan ve içindekiler onların en azının yanında bile daha düşük kalır. **كَلِمَاتِهِ** sözcüğü tekil olarak *kelimetihî* şeklinde de okunmuştur.

[١٨٣٨] ثم شبه حالهم في فرط فزعهم ورعبهم وهم يسار بهم إلى الظفر والغنيمة، بحال من يعتل إلى القتل ويساق على الصغار إلى الموت المتيقن، وهو مشاهد لأسبابه، ناظر إليها لا يشك فيها. وقيل: كان خوفهم لقلّة العدد، وأنهم كانوا رجاله. وروي أنه ما كان فيهم إلا فارسان.

٥ - ٧- ﴿وَإِذْ يَعِدُكُمُ اللَّهُ إِحْدَى الطَّائِفَتَيْنِ أَنَّهَا لَكُمْ وَتَوَدُّونَ أَنَّ غَيْرَ ذَاتِ الشُّوْكَ تَكُونُ لَكُمْ وَيُرِيدُ اللَّهُ أَنْ يُحِقَّ الْحَقَّ بِكَلِمَاتِهِ وَيَقْطَعَ دَابِرَ الْكَافِرِينَ﴾

[١٨٣٩] {وَإِذْ} منصوب بإضمار اذكر؛ و{أَنَّهَا لَكُمْ} بدل من إحدى الطائفتين؛ والطائفتان: العير والنفير. {غَيْرَ ذَاتِ الشُّوْكَ} العير، لأنه لم يكن فيها إلا أربعون فارسًا، والشوكة كانت في النفير لعددهم وعدتهم. والشوكة: الحدة مستعارة من واحدة الشوك. ويقال: شوك القنا لشباها. ومنها قولهم: شائك السلاح، أي تتمنون أن تكون لكم العير، لأنها الطائفة التي لا حدة لها ولا شدة، ولا تريدون الطائفة الأخرى.

[١٨٤٠] {أَنْ يُحِقَّ الْحَقَّ} أن يثبت ويعليه {بِكَلِمَاتِهِ} بَيِّنَاتِهِ المنزلة في محاربة ذات الشوكة، وبما أمر الملائكة من نزولهم للنصرة، وبما قضى من أسرهم وقتلهم وطرحهم في قليب بدر.

[١٨٤١] والدابر الآخر: فاعل من دبر، إذا أدبر؛ ومنه دابرة الطائر. وقطع الدابر عبارة عن الاستئصال، يعني أنكم تريدون الفائدة العاجلة وسفساف الأمور وأن لا تلقوا ما يرزؤكم في أبدانكم وأحوالكم، والله عز وجل يريد معالي الأمور، وما يرجع إلى عمارة الدين، ونصرة الحق، وعلو الكلمة، والفوز في الدارين. وشتان ما بين المرادين! ولذلك اختار لكم الطائفة ذات الشوكة، وكسر قوتهم بضعفكم، وغلب كثرتهم بقلبتكم، وأعزكم وأذلهم، وحصل لكم ما لا تعارض أدناه العير وما فيها. وقرئ «بكلمته»، على التوحيد.

8. Böylece, mücrimler istemese de gerçeğin gerçekliğini ve bâtılın batıllığını ortaya koymuş olacaktı...

[1842] **Şayet** لِيَحِقَّ الْحَقُّ (gerçeğin gerçekliğini...) sözü ne ile bağlantılıdır?” **dersen şöyle derim:** “Bunu gerçeğin gerçekliğini ve bâtılın batıllığını ortaya koymak için yaptı; bunu tamamen bu iki şey için yaptı” şeklinde takdir edilen hazfedilmiş bir fiile bağlıdır. Bunu sadece şu iki şey için yaptı: İslâm’ın sabit ve galip kılınması, küfrün ise batıllığının ortaya konulup yavaş yavaş yok edilmesi. “Peki, bu tekrar değil midir?” **dersen şöyle derim:** Hayır. Çünkü iki anlam birbirine zıttır. İlki, iki irade arasını ayırtırmaktan ibaret iken, bu, güçlü olan topluluğu diğerine tercih etmesi, onlara bu orduya karşı yardım etmesi gibi yaptığı eylemin maksadını açıklamaktır. Allah’ın, Müslümanlara yardım edip diğerlerini yardımsız bırakması en büyük maksat olan işbu maksat içindir. Ayrıca, hazfedilen fiilin, “özellikle / sadece” anlamını ifade etmesi ve anlamın mütenasip olması için [cârr ve mecrûdan] sonraya takdir edilmesi gerekir. -[لِيَحِقَّ]

15 لِيَحِقَّ sözünün) يَقْطَعُ fiiline bağlı olduğu da söylenmiştir¹¹⁴.-

9. Hani, Rabbinizden yardım istiyordunuz da O, “Birbiri ardınca bin melek size yardım edeceğim!” diyerek duanıza icabet etmişti.

[1843] **Şayet** إِذْ تَسْتَغِيثُونَ (Hani, yardım istiyordunuz) zarf cümlesi nereye müteallıktır?” **dersen şöyle derim:** Geride geçen إِذْ يَعِدُّكُمْ (hani size vaat ediyordu) cümlesindeki zarfın bedelidir [Yani sizin yardım istediğiniz o zaman Allah size vaat ediyordu, anlamındadır]. Cümlelerin “Böylece, gerçeğin gerçekliğini ve bâtılın batıllığını ortaya koymuş olacaktı” [Enfâl 8/8] ifadesine bağlı olduğu da söylenmiştir.

[1844] Onların yardım istemeleri, savaşın kaçınılmaz olduğunu anlar anlamaz “Allah’ım! Düşmanına karşı sen bize yardım et! Ey yardım isteyenlerin yardımcısı!” diyerek dua etmeye başlamalarıdır. Hazret-i Ömer (r.a.)’dan rivayet edildiğine göre Peygamber (s.a.) önce bin kişi olan Müşriklere sonra da üç yüz kişi olan ashâbına bakmış ve kibleye yönelip ellerini uzatarak şöyle dua etmiştir: “Allah’ım! Bana ettiğin vaadi yerine getir! Eğer bu topluluğu helâk edersen artık yeryüzünde sana hakkıyla kulluk eden kalmayacak!” Bu duayı o kadar tekrarlardı ki [bir yandan da ellerini kaldırmaya devam ettiğinden] sonunda hırkası sırtından yere düştü. Ebû Bekr *Radıyallâhu Anh* hırkayı aldı ve omuzlarına koydu. Sonra da arkasından tutup “Ya Resûlallah! Rabbine bu yakarışın yeter. Çünkü O sana vaat ettiğini yerine getirecektir” dedi. [*Müslim*, “Cihâd”, 18]

114 Yani “gerçeğin gerçekliğini... ortaya koymak için kâfirlerini kökünü kurutmak...” / ed.

٨- ﴿لِيُحَقِّقَ الْحَقَّ وَيُبْطِلَ الْبَاطِلَ وَلَوْ كَرِهَ الْمُجْرِمُونَ﴾

[١٨٤٢] فإن قلت: بم يتعلق قوله {لِيُحَقِّقَ الْحَقَّ}؟ قلت: بمحذوف تقديره: ليحقق الحق ويبطل الباطل فعل ذلك، ما فعله إلا لهما. وهو إثبات الإسلام وإظهاره، وإبطال الكفر ومحقه. فإن قلت: أليس هذا تكريراً؟ قلت: لا، لأنَّ المعنيين متباينان، وذلك أنَّ الأول تمييز بين الإرادتين وهذا بيان لغرضه فيما فعل من اختيار ذات الشوكة على غيرها لهم ونصرتهم عليها، وأنه ما نصرهم ولا خذل أولئك إلا لهذا الغرض الذي هو سيد الأغراض. ويجب أن يقدر المحذوف متأخراً حتى يفيد معنى الاختصاص فينطبق عليه المعنى: وقيل: قد تعلق بـ{يَقْطَعُ}.

١٠- ﴿إِذْ تَسْتَغِيثُونَ رَبَّكُمْ فَاسْتَجَابَ لَكُمْ أَنِّي مُمِدُّكُمْ بِالْفِ مِنْ الْمَلَائِكَةِ مُزْدِفِينَ﴾

[١٨٤٣] فإن قلت بم يتعلق {إِذْ تَسْتَغِيثُونَ}؟ قلت: هو بدل من {إِذْ يَعِدُكُمْ} [الأنفال: ٧]. وقيل: بقوله {لِيُحَقِّقَ الْحَقَّ وَيُبْطِلَ الْبَاطِلَ} [الأنفال: ٨].

[١٨٤٤] واستغاثتهم أنهم لما علموا أنه لا بدَّ من القتال، طفقوا يدعون الله ويقولون: أي ربنا انصرنا على عدوك، يا غياث المستغيثين أغثنا. وعن عمر رضي الله عنه: أن رسول الله ﷺ نظر إلى المشركين وهم ألف، وإلى أصحابه وهم ثلثمائة، فاستقبل القبلة ومدَّ يديه يدعو: ”اللهم أنجز لي ما وعدتني، اللهم إن تهلك هذه العصابة لا تعبد في الأرض.“ فما زال كذلك حتى سقط رداؤه فأخذه أبو بكر رضي الله عنه فألقاه على منكبه والتزمه من ورائه، وقال: يا نبي الله كفك مناشدتك ربك، فإنه سينجز لك ما وعدك.“

[1845] **بَآئِي مُدْكُم** (size yardım edeceğim) ifadesinin aslı **أَنِّي مُدْكُم** şeklindedir. Cer harfi hafzedilmiş ve *istecâbe* fiiline bağlanmış ve bu sebeple mahalli mansûb yapılmıştır. Ebû ‘Amr’ın [v. 154/771] bu cümleyi **إِنِّي مَدْكُم** şeklinde kesreli okuduğu nakledilmiştir. Bunu da ya gizli bir *kavl* olduğunu takdir ederek ya da *istecâbeyi kâle* anlamında kabul ederek yapmıştır. Çünkü *isticâbe* (cevap vermek) de *kavl* (söylemek) anlamındadır¹¹⁵.

[1846] **Şayet** “Melekler Bedir günü savaştılar mı?” **dersen şöyle derim:** Bu konuda ihtilaf edilmiştir. Cebrâil’in, Ebû Bekr (r.a.)’ın içerisinde olduğu sağ cenaha beş yüz melek içerisinde, Mikâil’in de, Hazret-i Ali (r.a.)’ın bulunduğu sol cenaha beş yüz melek içerisinde insan sûretinde indiği, üzerlerinde beyaz elbiseler ve beyaz sarıklar bulunduğu, sarıkların uçlarını omuzlarının arkasına sarkıtarak savaştıkları rivayet edilmiştir. Bir diğer rivayette ise Bedir günü savaştıkları, ancak Ahzâb ve Huneyn’de savaşmadıkları söylenmiştir.

[1847] Rivayete göre Ebû Cehil, [başını kesmek üzere olan] İbn Mes‘ûd *Radı-ya’llâhu ‘Anh’a* [v. 32/653] “Şu işitip de kimseyi göremediğimiz ses nereden geliyordu?” demiş. O “Meleklerden geliyordu.” deyince Ebû Cehl’in “Bizi onlar yendi; siz değil!” demiş. Yine rivayete göre, Müslümanlardan bir adam Müşriklerden birinin amansız bir şekilde takip etmiş, derken yukarıdan bir vurma sesi işitmiş, dönüp baktığında Müşrik yüzü yarık halde sırt üstü yatıyormuş. Bu Ensâri, durumu Peygamber (s.a.)’e anlatınca “Doğru söylüyorsun! Bu, gökten gelen bir destektir.” buyurmuş [*Müslim*, “Cihâd”, 18]. Ebû Dâvûd el-Mâzinî’nin de “Bedir günü boynunu vurmak için Müşriklerden birinin peşine düştüm. Kılıcım ona ulaşmadan kafası önüme düştü!” dediği nakledilmiştir [İbn Hişâm, *es-Sîre*, II, 200]. Bununla birlikte, Meleklerin savaşmadığı, sadece kalabalığı arttırmak ve müminleri sabit kılmak için bulundukları, yoksa bir tek meleğin tüm dünya halkını öldürmeye kâfi olduğu da söylenmiştir. Çünkü Cebrâil *Aleyhisselâm* Lût kavminin şehirlerini kanadındaki tek bir tüy ile, Salih Peygamber’in kavmi Semûd’un şehirlerini de tek bir çığlıkla helâk etmiştir.

[1848] **مُرْدِفِينَ** kelimesi kesreli olarak da fethalı olarak da okunmuş olup kelime, birini takip ettiğinde kullanılan *radifehû* sözünden türemiştir. Allah Teâlâ’nın **رَدَفَ لَكُمْ بَعْضُ الَّذِي تَسْتَعْجِلُونَ** (Hemen isteyip durduğunuz şeyin bir kısmı belki de ensenizedir! [Neml 27/72]) -yani sizi takip etmektedir- sözü de bu anlamdan gelmektedir. Birisini bir başka şeyin peşine taktığında *erdeftühû iyyâhu* denilir. Bir kimseyi peşine taktığında *etba’tühû* dediğin gibi *erdeftühû* da dersin.

115 Elif Nûn maddesinin kesreli okunduğu yerlerden biri de قَال ve türevlerinden sonra gelmesi durumudur.

Ayrıca kâle anlamında olanlardan sonra da kesreli okunduğu söylenir. / cev.

[١٨٤٥] {أَنِّي مُمِدُّكُمْ} أصله بأني ممدكم، فحذف الجار وسلط عليه استجواب فنصب محله. وعن أبي عمرو أنه قرأ «إني ممدكم» بالكسر، على إرادة القول، أو على إجراء استجواب مجرى {قَالَ}، لأنَّ الاستجابة من القول.

[١٨٤٦] فإن قلت: هل قاتلت الملائكة يوم بدر؟ قلت: اختلف فيه، فقليل: نزل جبريل في يوم بدر في خمسمائة ملك على الميمنة وفيها أبو بكر، وميكائيل في ٥ خمسمائة على الميسرة وفيها علي بن أبي طالب في صور الرجال، عليهم ثياب بيض وعمائم بيض، وقد أرخوا أذنانها بين أكتافهم. فقاتلت. وقيل: قاتلت يوم بدر ولم تقاتل يوم الأحزاب ويوم حنين.

[١٨٤٧] وعن أبي جهل أنه قال لابن مسعود: من أين كان ذلك الصوت الذي كنا ١٠ نسمع ولا نرى شخصاً؟ قال: من الملائكة. فقال أبو جهل: هم غلبونا، لا أنتم: وروي أن رجلاً من المسلمين بينما هو يشد في أثر رجل من المشركين؛ إذ سمع صوت ضربة بالسوط فوقه، فنظر إلى المشرك قد خر مستلقياً وشقَّ وجهه، فحدث الأنصاري رسول الله ﷺ فقال: "صدقت ذاك من مدد السماء." وعن أبي داود المازني: تبعت رجلاً من المشركين لأضربه يوم بدر فوق رأسه بين يدي قبل أن يصل إليه سيفي. ١٥ وقيل: لم يقاتلوا؛ وإنما كانوا يكثر السواد ويثبتون المؤمنين، وإلا فملك واحد كاف في إهلاك أهل الدنيا كلهم؛ فإنَّ جبريل عليه السلام أهلك بريشة من جناحه مدائن قوم لوط، وأهلك بلاد ثمود قوم صالح بصيحة واحدة.

[١٨٤٨] وقرئ «مردفين» بكسر الدال وفتحها، من قولك: ردفه، إذا تبعه. ومنه قوله تعالى {رَدَفَ لَكُمْ بَعْضُ الَّذِينَ يَشْتَعِلُونَ} [النمل: ٧٢]، بمعنى ٢٠ ردفكم. وأردفته إياه، إذا أتبعته. ويقال: أردفته، كقولك أتبعته، إذا جئت بعده،

- [مُرْدِفِينَ] Dâl'ı kesreli olduğunda anlamı mutlaka şunlardan birini ifade eder: Ya peşine takmaktadırlar ya da peşinden gitmektedirler. "Peşlerine takmakta" iseler bu durumda mutlaka ya birbirlerini peşlerine takmaktadırlar ya da bir kısmını diğerlerinin peşine takmaktadırlar yahut da müminleri peşlerine takmaktadırlar, yani müminlerin önüne geçerek, onlara kendilerini takip ettirmektedirler veya müminleri -gözlerinin önünde olması ve korumak için- öne geçirmekte ve arkalarından onları takip edip cesaretlendirmektedirler. Yahut başka melekleri peşlerine takmakta veya başka melekleri takip etmektedirler. Âl-i İmrân sûresindeki "İndirilmiş üç bin meikle...", "nişanlamış vaziyette beş bin meikle" [Âl-i İmrân 3/124-125] âyetleri de bu anlamı desteklemektedir. Dâl'ı fethalı okuyanlara göre ise anlam, takip edilen ya da başkasının peşinden götürülen şeklinde olur. Râ kesreli ve Dâl şeddeli olarak *muriddifîn* şeklinde de okunmuştur ki aslı, *murtedifîne* olup, "art arda gelen" anlamındadır; *irtedefehû* fiilinden türetilmiştir. İfti'âl bâbının Tâ'sı ile Dâl idğam edilmiş, iki sakın harf yan yana geldiği için, Râ, kural gereği -ya da Dâl'ın harekesine tâbi kılınarak- kesrelenmiştir. Râ, Mîm'e tâbi kılınarak *muruddifîne* şeklinde zammeli de okunmuştur.

- [1849] Süddî'nin [v. 127/745, "bin meikle" ifadesini "binlerce meikle" anlamında] الْمَلَائِكَةِ بِالْأَفْ şeklinde okuduğu rivayet edilmiş olup, bu da Âl-i İmrân sûresindeki [124-125 nolu] âyetlerle uyumlu olması içindir. "Peki, müfret okuyan ve مُرْدِفِينَ kelimesini '[lider] meleklerin, diğer meleklerle kendilerini takip ettirmesi' şeklinde; مُرْدِفِينَ kelimesini de 'meleklerin [liderlik eden] başkalarını izlemesi' şeklinde tefsir etmeyenler nasıl mazur görülebilir?" **dersen şöyle derim:** *Bin* [melek]den maksat meleklerin savaşılarıdır ya da ileri gelen meleklerdir; diğer [bin]ler ise onlara tâbi meleklerdir.

10. Allah bunu size sırf bir müjde olsun ve kalpleriniz onunla iyice yatışsın diye yaptı. Yoksa zafer tamamen Allah katındandır. Çünkü Allah 'mutlak izzet ve hikmet sahibi'dir (Azîz, Hakîm).

- [1850] **Şayet** "مَا جَعَلَهُ"daki zamir nereye râcidir?" **dersen şöyle derim:** أَنِّي فاستجاب [Size yardımıyla icâbet etti...] مُمِدُّكُمْ ifadesine râcidir çünkü bu cümle "Size yardımıyla icâbet etti..." [لكم بإمدادكم] anlamındadır. **Şayet** "إِنِّي مُمِدُّكُمْ" şeklinde kesre okuyanlara göre zamir nereye râcidir?" **dersen şöyle derim:** Yine إِنِّي مُمِدُّكُمْ cümlesine râcidir çünkü bu cümle gizli bir *kavlin* mef'ûlüdür, dolayısıyla *kavl* anlamını içermektedir [مَعْنَى الْقَوْلِ مُمِدُّكُمْ]ün delâlet ettiği *imdâda* râci de olabilir.

فلا يخلو المكسور الدال من أن يكون بمعنى متبعين، أو متبعين، فإن كان بمعنى متبعين فلا يخلو من أن يكون بمعنى: متبعين بعضهم بعضاً، أو متبعين بعضهم لبعض، أو بمعنى: متبعين إياهم المؤمنين، أي يتقدمونهم فيتبعونهم أنفسهم، أو متبعين لهم يشيعونهم ويقدمونهم بين أيديهم وهم على ساقاتهم، ليكونوا على أعينهم وحفظهم.

٥ أو بمعنى متبعين أنفسهم ملائكة آخرين، أو متبعين غيرهم من الملائكة: ويعضد هذا الوجه قوله تعالى في سورة آل عمران: {بِثَلَاثَةِ آلَافٍ مِنَ الْمَلَائِكَةِ مُنَزَّلِينَ} [آل عمران: ١٢٤]، {بِخَمْسَةِ آلَافٍ مِنَ الْمَلَائِكَةِ مُسَوِّمِينَ} [آل عمران: ١٢٥]. ومن قرأ «مردفين» بالفتح فهو بمعنى متبعين أو متبعين. وقرئ «مردفين»، بكسر الراء وضمتها وتشديد الدال. وأصله مرتدفين، أي مترادفين، أو متبعين، من ارتدفه؛ فأدغمت تاء الافتعال في الدال، فالتقى ساكنان فحرّكت الراء بالكسر على الأصل، أو على إتباع الدال؛ وبالضم على إتباع الميم.

[١٨٤٩] وعن السدي: بآلاف من الملائكة، على الجمع ليوافق ما في سورة آل عمران. فإن قلت: فبم يعتذر لمن قرأ على التوحيد ولم يفسر المردين بإرداف الملائكة ملائكة آخرين، والمردين بارتدافهم غيرهم؟ قلت: بأن المراد بالآلف من قاتل منهم، أو الوجوه منهم الذين من سواهم أتباع لهم.

١٥

١٠- ﴿وَمَا جَعَلَهُ اللَّهُ إِلَّا بُشْرَىٰ وَلِتَطْمَئِنَّ بِهِ قُلُوبُكُمْ وَمَا النَّصْرُ إِلَّا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ﴾

[١٨٥٠] فإن قلت: إلام يرجع الضمير في {وَمَا جَعَلَهُ}؟ قلت: إلى قوله {أَنِّي مُمِدُّكُمْ} [الأنفال: ٩]، لأن المعنى: فاستجاب لكم بإمدادكم. فإن قلت: ففيم قرأ بالكسر؟ قلت: إلى قوله {إِنِّي مُمِدُّكُمْ}، لأنه مفعول القول المضمر فهو في معنى القول. ويجوز أن يرجع إلى الإمداد الذي يدل عليه {مُؤْمِدُّكُمْ}.

٢٠

[1851] “Sırf bir müjde olsun” yani zafer ile sizi sevindirmek için. İsrâiloğullarına vermiş olduğu *sekîne* gibi. Yani siz, az ve güçsüz olmanız sebebiyle yalvarıp yardım istemiştiniz de, sizi meleklerle desteklemesi zafer için bir müjde, sizin için bir teskin ve kalpleriniz için bir rahatlatma olmuştu. “Yoksa zafer tamamen Allah katındandır” yani zaferi meleklerden bilmeyin çünkü size de meleklerle de yardım eden Allah’tır. Ya da anlam; zafer, melekler ve diğer sebeplerle değil sadece Allah katındandır; ancak Allah’ın yardım ettikleri muzaffer olur.

11. Hani O, size kendi katından bir emniyet olmak üzere sizi hafif bir uykuya daldırıyordu; sizi tertemiz kılmak, şeytanın pislliğini üzerinizden gidermek, kalplerinizi pekiştirmek ve ayaklarınıza sebat vermek için gökten üstünüze su indiriyordu...

[1852] “Hani O sizi hafif bir uykuya daldırıyordu” ifadesi “Hani O size vaat ediyordu.” [Enfâl 8/7] sözünden ikinci bedeldir. Veya [zarf olarak] النصر *an-nasr* kelimesinin mansûbudur. Ya da -içerisinde fiil anlamı olduğundan- من عند الله *min ʿind Allah* sözüyle mansûbdur. Veyahut ما جعله الله *ma ʿajaleh Allah* cümlesindeki fiil ile ya da gizli bir *üzkur* ile mansûbdur. يُغشاكم *yuğşakum* tahfif edilerek de şedde ile de okunmuştur; *nu’as* (hafif uyku) kelimesini bu fiil naspetmiş olup zamiri Allah’a aittir; أَمْنَةً (bir emniyet olmak üzere) sözcüğü de *mefûlün* lehtir. “Peki, gerekçelendirilen fiilin fâ’iliyle gerekçenin fâ’ili bir olmalı değil miydi?” **dersen şöyle derim:** Elbette. Ancak يُغشاكم *yuğşakum* النَّعَاسِ (sizi hafif bir uyku bürüyordu) cümlesinin anlamı “uyukluyordunuz” olup hem uyuklama hem de güven onlara ait olduğundan nasbedilmiştir. Bu durumda, cümlelerin anlamı şöyle olur: Güvende olduğunuzdan uyukluyordunuz. مِنْهُ *minh* sözü *أَمْنَةً*’in sıfatıdır; “Allah Teâlâ tarafından hasıl olup size gelen bir emniyet” anlamındadır. “Peki bu kıraatin dışındakilere göre nasıldır?” **dersen şöyle derim:** أَمْنَةً ifadesinin “güven verme” anlamında olması câizdir. Bu durumda ‘size kendi katından bir güven vermek için sizi uyutuyordu’ anlamında olur. Ya da “Size hafif bir uyku veriyordu ve siz de kendinizi güvende hissettiğinizden uyukluyordunuz” şeklindedir. **Şayet** أَمْنَةً *amnen* kelimesinin, *yağsâkum* fiilinin fâ’ili olan *en-nu’as* ile nasbedilmesi mümkün müdür? Yani ‘Uyku size güven vererek sizi sardı’ anlamında; ‘güven’i mecazen ‘uyuklama’ya isnat ederek bu yapılabilir mi? -Tabii, bu durumda uyuklayanlar açısından hakiki bir anlamı olacaktır.- Ya da temsil ve tahyil yoluyla ‘O sizi, böyle korkutucu bir vakitte uyuklamanın sizi kuşatmaması gereken bir vakitte uyuttu. Allah’tan gelen bu güven duygusu olmasaydı sizi uyuklama etkisine alamayacaktı’ anlamı vererek nasbedilebilir mi?” **dersen şöyle derim:** Kur’an’ın fesahati bu ihtimali uzak görmez. Çünkü dilde bunun örnekleri mevcuttur. Nitekim şu dizelerin sahibi bunu ifade etmektedir:

[١٨٥١] {إِلَّا بُشِّرَى} إلا بشارة لكم بالنصر، كالسكينة لبني إسرائيل، يعني أنكم استغثتم وتضرعتم لقلبتكم وذلتكم، فكان الإمداد بالملائكة بشارة لكم بالنصر، وتسكيناً منكم، وربطاً على قلوبكم {وَمَا النَّصْرُ إِلَّا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ} يريد ولا تحسبوا النصر من الملائكة، فإن الناصر هو الله لكم وللملائكة، أو وما النصر بالملائكة وغيرهم من الأسباب إلا من عند الله، والمنصور من نصره الله. ٥

١١- ﴿إِذْ يُغَشِّيكُمُ النَّعَاسَ أَمْنَةً مِنْهُ وَيَنْزِلُ عَلَيْكُمْ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً لِيُطَهِّرَكُمْ بِهِ وَيُذْهِبَ عَنْكُمْ رِجْزَ الشَّيْطَانِ وَلِيَرْبِطَ عَلَى قُلُوبِكُمْ وَيُثَبِّتَ بِهِ الْأَقْدَامَ﴾

[١٨٥٢] {إِذْ يُغَشِّيكُمُ} بدل ثان من {إِذْ يَعِدُكُمُ} [الأنفال: ٧]، أو منصوب بالنصر، أو بما في {مِنْ عِنْدِ اللَّهِ} [الأنفال: ١٠] من معنى الفعل، أو بـ {مَا جَعَلَهُ اللَّهُ} [الأنفال: ١٠]، أو بإضمار اذكر. وقرئ «يغشيكُم» بالتخفيف، والتشديد ونصب النعاس والضمير لله عز وجل؛ و{أَمْنَةً} مفعول له. فإن قلت: أما وجب أن يكون فاعل الفعل المعلن والعلة واحداً؟ قلت: بلى، ولكن لما كان معنى يغشاكم النعاس: تنعسون، انتصب أمانة على أن النعاس والأمانة لهم. والمعنى: إذ تنعسون أمانة بمعنى أمانة، أي لأمنكم، و{مِنْهُ} صفة لها، أي أمانة حاصلة لكم من الله عز وجل. فإن قلت: فعلى غير هذه القراءة؟ قلت: يجوز أن تكون الأمانة بمعنى الإيمان، أي ينعسكم إيماناً منه، أو على يغشيكُم النعاس فتنعسون أمانة. فإن قلت: هل يجوز أن ينتصب على أن الأمانة للنعاس الذي هو فاعل يغشاكم؟ أي يغشاكم النعاس لأمنه، على أن إسناد الأمن إلى النعاس إسناد مجازي وهو لأصحاب النعاس على الحقيقة، أو على أنه أنامكم في وقت كان من حق النعاس في مثل ذلك الوقت المخوف أن لا يقدم على غشيانكم؟ وإنما غشيكُم أمانة حاصلة من الله، لولاها لم يغشكم على طريقة التمثيل والتخييل؟ ٢٠

قلت: لا تبعد فصاحة القرآن عن احتمالها، وله فيه نظائر، وقد ألم به من قال:

Senden korkan gözleri bürümekten korkar uyku;
kaçar durur; bir türlü de gelmek bilmez!

[1853] Mîm'in sükûnu ile *emnet^{en}* şeklinde de okunmuştur. *Emine - emnet^{en}* kullanımının dengi *hayiye - hayât^{en}* iken, *emine - emnet^{en}*, *rahime - rahmet^{en}* kullanımına benzemektedir. Anlam şöyle olmaktadır: İçinde bulundukları korku, uyumalarına engel oluyordu; Allah Teâlâ kalplerine huzur verip onları güvende hissettirince uyuklamaya başladılar. İbn Abbâs'tan şöyle rivayet edilmiştir: "Savaştaki uyuklama Allah'tan verilen bir güvendir; namazdaki ise şeytanın vesvesesidir.

[1854] يُنْزِلُ (indiriyordu) fili, *yünzilul/ yünezzilu* şeklinde hem şeddeli hem de şeddesiz okunmuştur. Şa'bî [v. 104/722] ise *mâ li-yutahhirakum bi-hî* (sizi temizleyeceği şeyi [indiriyordu]) şeklinde okumuştur. [Bunun izahında] İbn Cinnî [v. 392/1001] şöyle demiştir: Mâ ism-i mevsûl olup harf-i cer ile cer ettiği [*li-yutahhirakum*] de silasıdır; âyetle adeta *mâ li't-tuhûrⁱ* (temizlik için olanı [indiriyor-du]) denmektedir.

[1855] "Şeytanın pisliliğini..." Bu, şeytanın müminlere vesvese vermesi ve onları susuzlukla korkutmasıdır. "Şeytanın pisliliği"nin cünüplük olduğu çünkü cünüplüğün onun hayal ettirmesiyle gerçekleştiği de söylenmiştir. Terkip *ricse's-şeytân* şeklinde de okunmuştur. Anlatılan şudur: Şeytan onlara insan şeklinde görünmüştü... Müşrikler Müslümanlardan önce suya ulaşmışlardı. Müslümanlar ise suyun olmadığı, ayakların kirlendiği yüksek bir tepede konakladılar. Uyuduklarında da çoğu ihtilâm oldu. İşte Şeytan onlara şöyle dedi: "Ey Muhammed'in ashâbı! Siz hak üzere olduğunuzu iddia ediyorsunuz ama abdestsiz, cünüp cünüp namaz kılıyorsunuz! Ayrıca susuz da kaldınız. Hak üzere olsaydınız şunlar [Müşrikler] suyu ele geçiremez; susuzluğun sizi bîtap bırakmasını bekliyor olmazlardı. Susuzluk boyunlarınızı düşürdüğünde üzerinize yürüyüp dilediklerini öldürecek, geri kalanlarınızı da Mekke'ye götürecekler!" Bunun üzerine çok üzüldüler ve korktular; Allah da gece boyu yağmur yağdırdı. Sonunda vadi su ile doldu. Peygamber (s.a.) ve ashâbı vadinin kenarına havuzlar yaptılar. Binéklerini sulayıp gusûl ve abdest aldılar. Düşman ile aralarındaki kumlar sertleşti, böylece üzerinde ayakları sabit kalır oldu. Şeytanın vesvesesi gidip gönülleri ferahladı.

[1856] هُ'deki [yani "kalplerinizi *onunla* pekiştirmek..." ifadesindeki] zamir, suya râcidir; bağlayıp güçlendirme anlamındaki *rabta* da râci olabilir [yani "kalplerinizi *bu destekle* pekiştirmek"]. Çünkü kalpte sabır ve atılganlık yer etti mi, ayaklar savaş meydanlarında sabit durur.

يَهَابُ النُّوْمُ أَنْ يَغْشَى عُيُونَنَا ❁ تَهَابُكَ فَهُوَ نَفَارٌ شَرُودٌ

[١٨٥٣] وقرئ «أمنة» بسكون الميم. ونظير أمن أمنة، حيي حياة. ونحو أمن أمنة، رحم رحمة. والمعنى: أن ما كان بهم من الخوف كان يمنعهم من النوم، فلما طمأن الله قلوبهم وأمنهم رقدوا. وعن ابن عباس رضي الله عنه: النعاس في القتال: أمنة من الله، وفي الصلاة: وسوسة من الشيطان. ٥

[١٨٥٤] {وَيُنَزَّلُ} قرئ بالتخفيف والتثقيل. وقرأ الشعبي «ما ليظهركم به»؛ قال ابن جني: ما موصولة وصلتها حرف الجر بما جره، فكأنه قال: ما للطهور.

[١٨٥٥] و{رَجَزَ الشَّيْطَانُ} وسوسته إليهم، وتخويفه إياهم من العطش. وقيل: الجنابة، لأنها من تخيله. وقرئ «رجس الشيطان»، وذلك أن إبليس تمثل لهم، وكان المشركين قد سبقوهم إلى الماء ونزل المسلمون في كتيب أعفر تسوخ فيه الأقدام ١٠ على غير ماء، وناموا فاحتلم أكثرهم، فقال لهم: "أنتم يا أصحاب محمد تزعمون أنكم على الحق وأنكم تصلون على غير وضوء وعلى الجنابة، وقد عطشتم، ولو كنتم على حق ما غلبكم هؤلاء على الماء وما ينتظرون بكم إلا أن يجهدكم العطش، فإذا قطع العطش أعناقكم مشوا إليكم فقتلوا من أحبوا وساقوا بقيتكم إلى مكة!"، فحزنوا ١٥ حزناً شديداً وأشفقوا، فأنزل الله عز وجل المطر، فمطروا ليلاً حتى جرى الوادي واتخذ رسول الله ﷺ وأصحابه الحياض على عدوة الوادي، وسقوا الركاب، واغتسلوا وتوضأوا، وتلبد الرمل الذي كان بينهم وبين العدو حتى ثبتت عليه الأقدام، وزالت وسوسة الشيطان وطابت النفوس.

[١٨٥٦] والضمير في {به} للماء؛ ويجوز أن يكون للربط، لأن القلب إذا تمكن ٢٠ فيه الصبر والجرأة ثبتت القدم في مواطن القتال.

12. Hani Rabbin meleklerle “Ben gerçekten sizinle beraberim, haydi iman edenlere sebat verin! Ben inkârcı nankörlerin kalbine korku salacağım. Artık siz de vurun boyunlarının üstüne! Vurun onların bütün parmaklarına!” diye vahyediordu...

- 5 [1857] إِذْ يُوحِي (vahyediordu) zarf cümlesi, [7. âyetteki] إِذْ يَعِدُّكُمْ'den üçüncü bedel ve [11. âyetteki] يُبَيِّنْ fiiliyle mansûb olabilir. أَنِّي مَعَكُمْ cümlesi يُوحِي'nin mef'ûlüdür. *Kavl* anlamı kastedilerek *innî* şeklinde kesreli de okunmuştur; يُوحِي fiili *yekûlu* anlamında kabul edilerek kesrelenmiş de olabilir. [9. âyetteki] أَنِّي مُدْكُم'de olduğu gibi. Yani “Sebat verme konusunda size
- 10 Ben yardım edeceğim; siz onlara sebat vermeye bakın!” anlamındadır. “Ben inkârcı nankörlerin kalbine korku salacağım. Artık siz de vurun boyunlarının üstüne!” ifadesi “Ben gerçekten sizinle beraberim; haydi iman edenlere sebat verin!” cümlesinin tefsiri de olabilir. Kâfirlerin kalbine korku (*ru'b*) salmaktan daha büyük bir yardım, onların boynunu vurmaktan daha büyük
- 15 bir sebat verme olamaz. İkisinin bir arada verilmesi ise yardımın zirvesidir. Yalnız bu, onun tefsiri olmayabilir ve burada ‘sebat verme’ ile ‘kalplerinin güçleneceği, savaşma azim ve kararlılıklarının sıhhat kazanacağı şeyleri akıllarına getirmeleri, meleklerle desteklenmiş olmanın getirdiği sarsılmaz inanç ve güvenci göstermeleri’ de kastedilmiş olabilir.
- 20 [1858] Söylendiğine göre melek [müminlere], simasını tanıdıkları bir adam kılığında gelip “Müşriklerin; ‘Vallahî! Bize bir hamle yapsalar dağılıp gideriz!’ dediklerini işittim.” diyormuş. İki saf arasında yürüyüp “Sevinin! Allah size yardım edecek çünkü siz O’na kulluk ederken onlar etmiyor!” diyormuş. الرُّعْبُ kelimesi] *er-ru'ub* şeklinde ‘Ayn’ın zammesiyle de okunmuştur.
- 25 [1859] فَوْقَ الْأَعْنَاقِ (boyunlarının üstüne!) sözüyle boynun en uç kısımları, yani mafsalların olduğu kesme yerleri kastedilmiştir. Çünkü darbenin bu noktaya inmesi, kafayı koparıp uçurmaktadır. Bununla, başların kastedildiği de söylenmiştir çünkü baş boynun üstündedir. Yani kellelerini uçurun!.. Şair şöyle demiştir:
- 30 Uçururum kellesini usta cengâverlerin!
- Pür-silah büyük bir ordunun ortasında kıstırdım onu;
keskin kılıcı öyle bir indirdim ki başına, ikiye ayrıldı!..

١٢- ﴿إِذْ يُوحِي رَبُّكَ إِلَى الْمَلَائِكَةِ أَنِّي مَعَكُمْ فَثَبَّتُوا الَّذِينَ آمَنُوا سَأَلْتَنِي فِي قُلُوبِ الَّذِينَ كَفَرُوا الرُّعْبَ فَأَضْرِبُوا فَوْقَ الْأَعْنَاقِ وَاضْرِبُوا مِنْهُمْ كُلَّ بَنَانٍ﴾

[١٨٥٧] {إِذْ يُوحِي} يجوز أن يكون بدلاً ثالثاً من {إِذْ يَعِدُكُمْ} [الأنفال: ٧]، وأن ينتصب بـ {ثَبَّتَ} [الأنفال: ١١]. {أَنِّي مَعَكُمْ} مفعول {يُوحِي}؛ وقرئ «إني» بالكسر على إرادة القول، أو على إجراء {يُوحِي} مجرى يقول، كقوله {أَنِّي مُبَدِّلُكُمْ} [الأنفال: ٩]. والمعنى: أني معيكم على التثبيت فثبتوهم. وقوله {سَأَلْتَنِي... فَأَضْرِبُوا} يجوز أن يكون تفسيراً لقوله {أَنِّي مَعَكُمْ فَثَبَّتُوا} ولا معونة أعظم من إلقاء الرعب في قلوب الكفرة ولا تثبيت أبلغ من ضرب أعناقهم، واجتماعهما غاية النصرة. ويجوز أن يكون غير تفسير، وأن يراد بالتثبيت أن يخطروا ببالهم ما تقوى به قلوبهم وتصح عزائمهم ونياتهم في القتال، وأن يظهروا ما يتقنون به أنهم ممدون بالملائكة. ١٠

[١٨٥٨] وقيل: كان الملك يتشبه بالرجل الذي يعرفون وجهه، فيأتي فيقول: إني سمعت المشركين يقولون: والله لئن حملوا علينا لننكشفن! ويمشي بين الصفين، فيقول: أبشروا، فإن الله ناصركم لأنكم تعبدونه؛ وهؤلاء لا يعبدونه. وقرئ «الرعب» بالثقل.

[١٨٥٩] {فَوْقَ الْأَعْنَاقِ} أراد أعالي الأعناق التي هي المذابح، لأنها مفاصل، فكان إيقاع الضرب فيها حزاً وتطهيراً للرؤوس. وقيل: أراد الرؤوس، لأنها فوق الأعناق، يعني ضرب الهام. قال:

وَأَضْرِبُ هَامَةَ الْبَطْلِ الْمُشِيحِ ❁

غَشِيَتْهُ وَهُوَ فِي جَاوَاءَ بَاسِلَةٍ ❁ عَضْبًا أَصَابَ سَوَاءَ الرَّأْسِ فَاَنْفَلَقَا

Benân parmaklar anlamında olup parmak uçları kastedilmiştir. Anlam şöyledir: Savaşan - savaşmayan bütün organlarına [yani el, kol, kelle ve bacaklarına] vurun! Çünkü darbe, ya savaşan azalarına değecektir ya da savaşmayan; dola-
 5 yısıyla, azalarının her iki türüne birden vurmayı emretmektedir. “Haydi iman edenlere sebat verin!” buyurduktan sonra “Ben inkârcı nankörlerin kalbine korku salacağım. Artık siz de vurun boyunlarının üstüne! Vurun onların bü-
 tün parmaklarına!” cümlesinin, meleklerle müminlere ne ile sebat verecekleri-
 ne dair bir telkin olması da muhtemeldir. Adeta onlara “Müminlere, inkârcı
 10 nankörlerin kalbine korku salacağımı söyleyin.” demektedir. Ya da melekler “Müminlere nasıl sebat vereceğiz?” diye sormuş, “Onlara korku salacağımı söyleyin” denilmiştir. Bu durumda vuranlar müminler olmaktadır.

13. Bunun sebebi, Allah ve Resûlü ile cepheleşmeleridir. Kim Allah ve Resûlü ile cepheleşirse, Allah'ın cezalandırması gerçekten şiddetlidir!

14. İşte böyle (ey Bedir'de perişan olan inkârcı nankörler)... Tadın bakalım bunu! İnkârcı nankörler içindir çünkü Ateş azabı!

[1860] “Bunun sebebi...” Bu işaret ile, kâfirlerin başına gelen vurulma, öldürülme ve dünyevî ceza kastedilmiştir. “Bu” işaret zamiri mübtedâ olarak ref mahallinde olup, بِأَنَّهُمْ da haberidir, yani “Bu ceza başlarına, cepheleşmele-
 20 rinden dolayı gelmiştir” anlamındadır. *Muşâkka* kelimesi *şık*dan türetilmiştir. Her iki saldıran taraf da birbirinin diğer *şık*ında, yani karşı tarafında bulunduğundan bu kelime kullanılmıştır. Rüyamda bana *mu’âdâtın* nasıl türetildiği soruldu; dedim ki: Çünkü bir topluluk bir *’udvede* (taraf), diğeri de karşı *’udvededir* [Fiildeki işteşlik böylece gerçekleşmektedir]. Nitekim *muhâsame* ve *muşâkka* kelimeleri de bu anlamdadır; ilkinde [hasımlar] birbirinin *husmunda* yani karşı
 25 tarafında olmakta; ikincisinde ise [cephelenenlerden] biri bir *şık*da, diğeri diğer *şık*da yer almaktadır.

[1861] ذٰلِكَ'deki Kâf, Peygamber (s.a.)’e ya da her bir kimseye hitaptır. ذٰلِكَ'daki zamir ise [gaipen muhataba] iltifat sanatıyla kâfirlere aittir. ذٰلِكَ konum itibariyle merfû’dur; *zâlikumu’l-’ikâb* ya da *el-’ikâb* *zâlikum* فَذٰلِكَ (‘İşbu ce-
 30 zalandırma, haydi tadın bakalım şunu!) şeklindedir. *Zâlikumun*, *’aleykum zâlikum fe-zûkûhu* (size düşen işte bu; haydi tadın onu!) şeklinde [gizli bir mâna fiiliyle] mansûb olması da mümkündür; tıpkı *Zeyd^{en} fadribhu* gibi. وَأَنَّ لِّلْكَافِرِينَ her iki yorumda da *zâlikuma* ma’tuftur. Ya da Vav *ma’a* anlamında olduğundan mansûbdur. Anlam “Daha sonra Âhirette çarptırılacağınız azapla birlikte şu
 35 peşin azabı bir tadın bakalım!” şeklindedir. Yani [“Onlar için” demeyip “kâfirler için” diyerek] zamir yerine açık isim getirmiştir. Hasan-ı Basrî Hemze’yi *inne li’l-kâfirine* şeklinde kesreli okumuştur.

والبنان: الأصابع، يريد الأطراف. والمعنى: فاضربوا المقاتل والشوي، لأن الضرب إما واقع على مقتل أو غير مقتل، فأمرهم بأن يجمعوا عليهم النوعين معًا. ويجوز أن يكون قوله {سَأَلْتِي} إلى قوله {كُلُّ بَنَانٍ} عقيب قوله {فَتَبَثُوا الَّذِينَ آمَنُوا} تلقينا للملائكة ما يثبتونهم به، كأنه قال: قولوا لهم قولي {سَأَلْتِي فِي قُلُوبِ الَّذِينَ كَفَرُوا الرُّعْبَ}، أو كأنهم قالوا: كيف نثبتهم؟ ف قيل: قولوا لهم قولي {سَأَلْتِي} فالضاربون على هذا هم المؤمنون.

١٣- ﴿ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ شَاقُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَمَنْ يُشَاقِقِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَإِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ﴾

١٤- ﴿ذَلِكُمْ فَذُوقُوهُ وَأَنَّ لِلْكَافِرِينَ عَذَابَ النَّارِ﴾

١٠ [١٨٦٠] {ذَلِكُمْ} إشارة إلى ما أصابهم من الضرب والقتل والعقاب العاجل، ومحله الرفع على الابتداء و{بِأَنَّهُمْ} خبره، أي ذلك العقاب وقع عليهم بسبب مُشَاقَّتِهِمْ. والمشاقة مشتقة من الشق، لأن كلا المتعاضدين في شق خلاف شق صاحبه. وسئلت في المنام عن اشتقاق المعادة، فقلت: لأن هذا في عدوة وذاك في عدوة، كما قيل: المخاصمة والمشاقة، لأن هذا في خصم، أي في جانب، وذاك في خصم؛ وهذا في شق، وذاك في شق.

[١٨٦١] والكاف في {ذَلِكَ} لخطاب الرسول عليه السلام، أو لخطاب كل واحد، وفي {ذَلِكُمْ} للكفرة، على طريقة الالتفات. ومحل {ذَلِكُمْ} الرفع على ذلكم العقاب، أو العقاب ذلكم {فَذُوقُوهُ} ويجوز أن يكون نصبًا على: عليكم ذلكم فذوقوه، كقولك: زيدًا فاضربه. {وَأَنَّ لِلْكَافِرِينَ} عطف على {ذَلِكُمْ} في وجهيه، أو نصب على أن الواو بمعنى مع. والمعنى: ذوقوا هذا العذاب العاجل مع الآجل الذي لكم في الآخرة، فوضع الظاهر موضع الضمير. وقرأ الحسن «وإن للكافرين»، بالكسر.

15. Ey iman edenler! Nankörce inkâr edenlerle savaşta toplu halde karşılaştığınız zaman, onlara arkanızı dönmeyin.

16. -Tekrar savaşmak için bir tarafa çekilme veya bir başka topluluğa katılma taktiği dışında- her kim o gün (düşmana) arkasını dönerse, elbette Allah katından bir gazaba uğrar! Sığınağı da Cehennem'dir... Ne kötü dönüş yeri!

[1862] كَفَرُوا kelimesi مَنْ الَّذِينَ كَفَرُوا cümlesinin hâlidir. *Zahf*, çok oluşu sebebiyle yerde sürünüyormuş gibi sanılan kalabalık ordu, demektir. Yavaş yavaş, kıcın kıcın ilerleyen çocuk için *zehafe's-sabiyy*^ü denilir. Burada 10 mastarla ifade edilmiştir. Çoğulu *zühûftur*. Yani -sayıca onlara yakın ya da eşit olmak şöyle dursun- savaşta az sayıda iken, onlarla kalabalık oldukları halde karşılaştığınızda bile kaçmayın! Ya da bu kelime her iki ordunun durumunu bildirmektedir, yani siz ve onlar birbirinize girdiğinizde. Veyahut bu kelime yine müminlerin durumunu bildirmekte; ancak anlam olarak 15 Huneyn gününde on iki bin kişilik kalabalık bir ordu olmalarına rağmen kaçacakları kendilerine bildirilmiş; o gün kaçmaları önceden nehyedilmiş olmaktadır. “Her kim o gün (düşmana) arkasını dönerse” sözü buna işaret etmektedir. “Tekrar savaşmak için bir tarafa çekilmek...” Bu, çekilip tekrar saldırmaktır. Düşmana hezimete uğramış gibi göstermekte, sonra üzerlerine 20 atılmaktadır. Bu savaş teknikleri, harp taktikleri kapsamındadır. “Veya bir başka topluluğa” yani bulunduğu gruptan başka bir Müslüman gruba “katılmak...” [için geri çekilmek de kaçmanın kapsamından istisna edilmiştir.]

[1863] İbn Ömer *Radıya'llāhu 'Anh*'ın şöyle dediği rivayet edilmiştir: “Bir seriye yola çıkmıştı, ben de içlerinde idim. Sonra geri dönüp kaçtılar. Medine'ye döndüklerinde utanıp evlerine girdiler. Ben, ‘Ya Resûlallah! Biz savaş 25 kınlarıyız!’ dedim. O ise ‘Bilakis siz taktik icabı çekilen kimselersiniz, katılacak olduğunuz birlikte de ben varım!’ buyurdu.” Yine, bir adam Kâdisiyye'den kaçmış, Ömer *Radıya'llāhu 'Anh*'ın yanına Medine'ye gelmişti. “Ey Müminlerin emiri! Ben iki ordunun birbirine girdiği bir savaş hengâmından kaçtım!.. 30 Helâk oldum ben!..” dedi. Ömer “Senin katılacağın birlik benim, işte!” dedi. İbn Abbâs'ın [v. 68/688] da “Savaştan kaçmak en büyük günahlardandır.” dediği rivayet edilmiştir [*Ebü Dâvûd*, “Cihâd”, 104].

١٥- ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا لَقِيتُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا زَحَفًا فَلَا تُولُوهُمْ الْأَدْبَارَ﴾

١٦- ﴿وَمَنْ يُؤَلِّهِمْ يَوْمَئِذٍ دُبُرُهُ إِلَّا مُتَحَرِّفًا لِقِتَالٍ أَوْ مُتَحَيِّرًا إِلَىٰ فِتْنَةٍ فَقَدْ بَاءَ بِغَضَبٍ مِنَ اللَّهِ وَمَأْوَاهُ جَهَنَّمُ وَبِئْسَ الْمَصِيرُ﴾

[١٨٦٢] {زَحَفًا} حال من الذين كفروا. والزحف: الجيش الدهم الذي يرى
 ٥ لكثرته كأنه يزحف، أي يدب ديبًا، من زحف الصبي، إذا دب على إسته قليلًا
 قليلًا، سمي بالمصدر والجمع زحوف. والمعنى: إذا لقيتموهم للقتال وهم كثير
 جم وأنتم قليل فلا تفروا، فضلًا أن تدانوهم في العدد أو تساووهم؛ أو حال من
 الفريقين، أي إذا لقيتموهم متزاحفين هم وأنتم؛ أو حال من المؤمنين كأنهم
 أشعروا بما كان سيكون منهم يوم حنين حين تولوا مدبرين، وهم زحف من
 ١٠ الزحوف اثني عشر ألفًا، وتقدمه نهى لهم عن الفرار يومئذٍ. وفي قوله {وَمَنْ يُؤَلِّهِمْ
 يَوْمَئِذٍ} أمانة عليه. {إِلَّا مُتَحَرِّفًا لِقِتَالٍ} هو الكرّ بعد الفرّ، يخيل عدوّه أنه منهزم
 ثم يعطف عليه، وهو باب من خُدع الحرب ومكايدها؛ {أَوْ مُتَحَيِّرًا} أو منحازًا
 {إِلَىٰ فِتْنَةٍ} إلى جماعة أخرى من المسلمين سوى الفتن التي هو فيها.

[١٨٦٣] وعن ابن عمر رضي الله عنه: خرجت سرية وأنا فيهم، ففروا فلما
 ١٥ رجعوا إلى المدينة استحيوا فدخلوا البيوت، فقلت: يا رسول الله نحن الفرارون،
 فقال: بل أنتم العكارون، وأنا فتكم. وانهزم رجل من القادسية، فأتى المدينة إلى
 عمر رضي الله عنه فقال: يا أمير المؤمنين هلكت، فررت من الزحف، فقال عمر
 رضي الله عنه: أنا فتك. وعن ابن عباس رضي الله عنه: إن الفرار من الزحف من
 أكبر الكبائر.

[1864] **Şayet** “إلا متحرفاً ne ile nasb oldu?” **dersen şöyle derim:** *İllâ* işlevsiz olmak üzere hâl olarak nasb oldu. Ya da savaştan kaçan kimselerden istisna yapılarak nasb oldu. Yani, tekrar saldırmak için kenara çekilen ya da başka bir topluluğa katılan kimse hariç. Hasan-ı Basrî *dübrahû* şeklinde Bâ'yı sükun ile okumuştur. *Mütehayyiz* kelimesi mütefa'îl veznindendir; mütefa'îl değil. Çünkü *hâze* - *yehûzüden* gelmektedir; mütefa'îl olsa *mütehavviz* şeklinde gelirdi.

17. Sonuç olarak onları siz öldürmediniz, asıl Allah öldürdü onları... Attığın zaman da sen atmadın, asıl Allah attı... Allah bunu, iman edenleri tarafından güzel (sonuçlanacak) bir imtihana tâbi tutmak için yapmıştı. Allah gerçekten iştir; 'mutlak ilim sahibi'dir (Semî', 'Âlîm).

[1865] Müslümanlar Mekkelilerin gücünü kırıp, onları öldürüp, esir alıp övünmeye başlamış; bazıları “Ben öldürdüm ve esir ettim.” demişti. Kureyş Bedir'e doğru yaklaşınca Peygamber (s.a.) “İşte Kureyş ordusu! Tüm debdebesiyle, kibir ve gururuyla senin resûlünü yalanlayarak geldi!.. Allah'ım! Bana vaat ettiğin şeyi istiyorum Senden.” dedi. Bunun ardından Cebrâîl gelerek “Topraktan bir avuç al ve onlara fırlat.” dedi. Peygamber (s.a.) de, iki ordu karşılaştığında Hazret-i Ali (r.a.)'a “Vadide bulunan çakıl taşlarından bir avuç toplayıp bana getir!” dedi ve “Yüzleri kararsın!” diyerek bunları Müşriklerin yüzüne attı. Müşriklerin her biri gözüyle meşgul olmaya başladı ve hezimete uğradılar. Müminler de arkalarından takip ettiler; kimisini öldürüp kimisini esir ettiler. İşte bunun üzerine “onları siz öldürmediniz...” buyruldu. *فَلَمْ تَقْتُلُوهُمْ* cümlesinin başındaki Fâ, şart cümlesinin başında gelen Fâ'dır. Şart cümlesi gizlenmiş olup şöyle takdir edilir: Onları öldürmekle iftihar ediyorsanız, bilin ki onları siz öldürmediniz, “asıl, Allah öldürdü onları!” Çünkü melekleri indiren, Müşriklerin kalbine korku salan, zafer ve yardımı dileyen, kalplerinizdeki korku ve endişeyi giderip sizi yüreklendiren O idi. “Attığın zaman da” ey Muhammed “sen atmadın, asıl Allah attı...” Hakiki anlamda attığın taşı sen atmadın çünkü sen atmış olsaydın ancak bir insanın ulaştırabileceği yere kadar ulaştırmış olurdun. Fakat Allah'ın atışı olduğundan, etkisi de çok büyük oldu. Atma eylemini önce, Peygamber (s.a.)'e isnat etti; çünkü sûret olarak o atmıştır. Sonra ise ondan nefyetti çünkü beşerin takat getiremeyeceği o etki Allah'ın fiilidir. Bu sebeple, atma işinin hakiki fâ'ili Allah'tır. Adeta atma eylemi Peygamber (s.a.)'den hiç sadır olmamış gibi... *لَکِنْ*'ler sonları sükun ile ve kendilerinden sonra gelen isimler merfû' olarak *ve lâkini'llâhu katelehum ve lâkini'llâhu ramâ* şeklinde de okunmuştur.

[١٨٦٤] فإن قلت: بم انتصب {إِلَّا مُتَحَرِّفًا}؟ قلت: على الحال، وإلا لغو. أو على الاستثناء من المولين، أي ومن يولهم إلا رجلاً منهم متحرِّفًا أو متحيزًا. وقرأ الحسن «دُبْرَه» بالسكون. ووزن متحيز متفيعل لا متفعل، لأنه من حاز يحوز، فبناء متفعل منه متحوز.

٥ - ١٧ ﴿فَلَمْ تَقْتُلُوهُمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ قَتَلَهُمْ وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَى وَلِيْلِي الْمُؤْمِنِينَ مِنْهُ بَلَاءٌ حَسَنًا إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾

[١٨٦٥] لما كسروا أهل مكة وقتلوا وأسروا أقبلوا على التفاخر، فكان القائل يقول: قتلت وأسرت. ولما طلعت قريش قال رسول الله ﷺ: “هذه قريش قد جاءت بخيلائها وفخرها يكذبون رسلك، اللهم إني أسألك ما وعدتني.” فأتاه جبريل عليه السلام فقال: خذ قبضة من تراب فارمهم بها. فقال: - لما التقى الجمعان - لعلني رضي الله عنه: أعطني قبضة من حصباء الوادي، فرمى بها في وجوههم وقال: “شاهت الوجوه!” فلم يبق مشرك إلا شغل بعينه، فانهزموا وردفهم المؤمنون يقتلونهم ويأسرونهم، فقبل لهم: {فَلَمْ تَقْتُلُوهُمْ} والفاء جواب شرط محذوف تقديره: إن افتخرتم بقتلهم فأنتم لم تقتلوه، {ولكن الله قتلهم}، لأنه هو الذي أنزل الملائكة وألقى الرعب في قلوبهم، وشاء النصر والظفر وقوى قلوبكم، وأذهب عنها الفزع والجزع. {وَمَا رَمَيْتَ} أنت يا محمد {إِذْ رَمَيْتَ} ولكن الله رمى، يعني أن الرمية التي رميتها لم ترمها أنت على الحقيقة، لأنك لو رميتها لما بلغ أثرها إلا ما يبلغه أثر رمي البشر، ولكنها كانت رمية الله حيث أثرت ذلك الأثر العظيم؛ فأثبت الرمية لرسول الله ﷺ لأن صورته وجدت منه، ونفاها عنه لأن أثرها الذي لا تطيقه البشر فعل الله عز وجل، فكأن الله هو فاعل الرمية على الحقيقة، وكأنها لم توجد من الرسول عليه الصلاة والسلام أصلاً. وقرئ «ولكن الله قتلهم» «ولكن الله رمى»، بتخفيف لكن ورفع ما بعده.

[1866] وَلَيُبْلِيَنَّ الْمُؤْمِنِينَ مِنْهُ بَلَاءٌ حَسَنًا ifadesi “ve Allah böylece müminlere güzel bir bağışta bulunmuş olacaktı” anlamına gelmektedir. Züheyr şöyle demiştir:

Ve bulunabileceği en güzel bağışta bulundu o ikisine

Anlam: Allah müminlere ne yaptıysa tamamen ihsanda bulunmak için yaptı; bütün bunları sadece iyilik için yaptı. Çünkü Allah, kullarının dualarını işitir, hallerini bilir.

18. Böyle...İnkârcı nankörlerin plânını Allah bozacaktır çünkü.

[1867] دَلِكُمْ ile “güzel bir bağış”a işaret edilmiştir; ref mahallindedir, yani maksat budur. وَأَنَّ اللَّهَ مُوهِنٌ ifadesi ism-i işârete ma'tûf olup anlam şöyledir: Maksat, müminlere ihsanda bulunmak, kâfirlerin de tuzaklarını zayıflatmaktır. 10 مَوْهِنٌ مُوْهِنٌ muvehhin" şeklinde şeddeli de okunmuştur. كَيْدِ الْكَافِرِينَ şeklinde izâfetli okunduğu gibi, mûhin" keyde'l-kâfirîne şeklinde tenvinli ve amel ettirerek de okunmuştur.

19. Haklı ile haksızın ayrılmasını mı istiyordunuz, işte size bunu ortaya koyan bir gösterge geldi! Vazgeçerseniz, bu sizin için daha hayırlıdır. Yok tekrar dönerseniz, Biz de döneriz!.. Topluluğunuz da -ne kadar çok olursa olsun- işe yaramaz. Çünkü Allah müminlerle beraberdir.

[1868] “Haklı ile haksızın ayrılmasını mı istiyordunuz, işte size bunu ortaya koyan bir gösterge geldi!” ifadesi, Mekke ehline kınama üslubunda bir hitaptır. Çünkü onlar savaşa çıkmak istediklerinde Kâbe'nin örtüsünü tutup “Ey Allah! Hangimiz misafiri daha iyi ağırılıyor, akrabalarıyla ilgileniyor, darda olanlara yardım ediyorsa ona yardım et! Şayet Muhammed hak üzereyse ona; bizsek bize yardım et!” demişlerdi. Bir rivayete göre de “İki ordu arasında kim daha üstün, daha doğru yolda ve daha cömertse ona yardım et!” demişlerdir. 20 Bir rivayette ise Ebû Cehil'in Bedir günü “Allah'ım! Hangimiz akrabalarını terk edip ilişkisini kesmişse bugün ona gününü göster!” dediği nakledilmiştir.

[1869] “Haklıyla haksızın ayrılmasını mı istiyordunuz” ifadesinin müminlere; “vazgeçerseniz” ifadesinin ise kâfirlere hitap olduğu da söylenmiştir. Peygamber (s.a.)'e düşmanlıktan vazgeçerseniz “bu sizin için daha hayırlıdır. Yok tekrar” 30 onunla savaşılmaya “dönerseniz, Biz de” size karşı ona yardıma “döneriz!”

[١٨٦٦] {وَلِيُبْلِيَ الْمُؤْمِنِينَ} وليعطيهم {بَلَاءً حَسَنًا} عطاء جميلاً. قال زهير:

فَابْلَاهُمَا خَيْرَ الْبَلَاءِ الَّذِي يَبْلُو ❁

والمعنى: وللاإحسان إلى المؤمنين فعل ما فعل، وما فعله إلا لذلك {إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ} لدعائهم {عَلَيْهِمْ} بأحوالهم.

٥ - ١٨- {ذَلِكُمْ وَأَنَّ اللَّهَ مُوهِنٌ كَيْدَ الْكَافِرِينَ}

[١٨٦٧] {ذَلِكُمْ} إشارة إلى البلاء الحسن؛ ومحلّه الرفع، أي الغرض ذلكم. {وَأَنَّ اللَّهَ مُوهِنٌ} معطوف على {ذَلِكُمْ}، يعني: أن الغرض إبلاء المؤمنين وتوهين كيد الكافرين. وقرئ «موهّن»، بالتشديد. وقرئ على الإضافة وعلى الأصل الذي هو التنوين والإعمال.

١٠ - ١٩- {إِنْ تَسْتَفْتِحُوا فَقَدْ جَاءَكُمْ الْفَتْحُ وَإِنْ تَنْتَهُوا فَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ وَإِنْ تَعُودُوا نَعُدْ وَلَنْ تُغْنِيَ عَنْكُمْ فِئَتُكُمْ شَيْئًا وَلَوْ كَثُرَتْ وَأَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُؤْمِنِينَ}

[١٨٦٨] {إِنْ تَسْتَفْتِحُوا فَقَدْ جَاءَكُمْ الْفَتْحُ} خطاب لأهل مكة على سبيل التهكم، وذلك أنهم حين أرادوا أن ينفروا تعلقوا بأستار الكعبة وقالوا: اللهم انصر أقرانا للضيف وأوصلنا للرحم وأفكنا للعاني. إن كان محمد على حق فانصره، وإن كنا على حق فانصرنا. وروي أنهم قالوا: اللهم انصر أعلى الجندين، وأهدى الفتيين، وأكرم الحزبين. وروي أن أبا جهل قال يوم بدر: اللهم أينما كان أهجر وأقطع للرحم فأحنه اليوم، أي فأهلكه.

[١٨٦٩] وقيل: {إِنْ تَسْتَفْتِحُوا} خطاب للمؤمنين {وَأِنْ تَنْتَهُوا} خطاب للكافرين، يعني: وإن تنتهوا عن عداوة رسول الله ﷺ {فَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ} وأسلم؛ {وَأِنْ تَعُودُوا} لمحاربته {نَعُدْ} لنصرته عليكم.

٢٠

[1870] وَأَنَّ اللَّهَ ifadesi, “Allah müminlerin yardımcısı olduğu için bu böyle olmuştur” anlamı gözetilerek fethalı okunmuştur. Kelime kesre ile de okunmuştur ki daha uygundur. İbn Mesûd *Radıya'llâhu 'Anh*’ın وَاللَّهُ مَعَ الْمُؤْمِنِينَ kıraati de bunu destekler. Ayrıca [لَنْ نُغْنِيَ عَنْكُمْ فِتْنَتَكُمْ, fiil ile fâ’ili arasında bulunan] aradan
5 dolayı وَلَنْ يُغْنِيَ عَنْكُمْ şeklinde [müzekker olarak] Yâ ile okunmuştur.

20. Ey iman edenler! Allah ve Resûlüne itaat edin; işittiğiniz halde ondan yüz çevirmeyin.

21. İşitmedikleri halde, “İşittik!” diyenler gibi olmayın.

22. Allah katında canlıların en kötüsü, akletmeyen bu sağır ve dilsizlerdir.

23. Allah onlarda bir hayır görseydi, elbette onlara işittirirdi. Ama onlara işittirseydi, kesinlikle yüz çevirerek arkalarını dönerlerdi.

[1871] [Aslında iki Tâ’lı olan] وَلَا تَوَلَّوْا (Yüz çevirmeyin) fiili, iki Tâ’dan biri atılarak; ayrıca, [Lâ, Tâ’ya] idğâm edilerek [ve lettevellev şeklinde] okunmuştur.
15 “Ondan” (*anh*) ifadesindeki zamir Peygamber (s.a.)’e aittir. Çünkü anlam “Peygamber (s.a.)’e itaat edin” şeklindedir [yani tek kişi söz konusu olduğundan, zamir tekil gelmiştir]. وَاللَّهُ وَرَسُولُهُ أَحَقُّ أَنْ يُرْضَوْهُ. (“Allah ve Resûlü, onu razı etmeniz hususunda daha lâyıktır.” [Tevbe 9/22]) âyetinde olduğu gibi. Çünkü Resûle itaat ile Allah’a itaat aynı şeydir; “Kim Resûle itaat ederse Allah’a itaat etmiş olur.”
20 [Nisâ 4/8]. Bu durumda zamirin ikisinden birine dönmesi her ikisine dönmesi gibidir. Tıpkı *el-ihsân*“ ve *l-icmâl*“ *lâ yenfe’u fi fulân*“ (Falancaya iyilik, güzellik yaramıyor) demen gibi. Zamirin itaat emrine dönmesi de düşünülebilir: İşittiğiniz halde bu emirden ve ona sarılmaktan dönmeyin. Yahut “[emrini] duyduğunuz halde”, yani tasdik ettiğiniz halde Peygamber (s.a.)’den yüz çevirip ona
25 muhalefet etmeyin çünkü siz müminsiniz; yalanlayan sağır kâfirler gibi değilsiniz. “İşitmedikleri halde” -çünkü tasdik etmiyorlar; dolayısıyla, işitmiyor gibiler- “İşittik (işte)!..” diyen” yani işittiklerini iddia eden“ler gibi olmayın.” Mâna şöyledir: Siz Kur’ân’ı ve peygamberliği tasdik ediyorsunuz. Bununla birlikte, ganimetlerin taksimi vb. konularda Peygamber (s.a.)’e itaatten yüz çevirirseniz,
30 sizin bu tasdikiniz adeta tasdik değilmiş gibi olur ve işittik demeniz de iman etmeyenlerin ‘işitme’sine benzer.

[١٨٧٠] {وَأَنَّ اللَّهَ}، قرئ بالفتح على: ولأن الله معين المؤمنين كان ذلك. وقرئ بالكسر، وهذه أوجه. ويعضدها قراءة ابن مسعود «والله مع المؤمنين». وقرئ «ولن يغني عنكم» بالياء للفصل.

٢٠- ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَلَا تَوَلَّوْا عَنْهُ وَأَنْتُمْ تَسْمَعُونَ﴾ ٥

٢١- ﴿وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ قَالُوا سَمِعْنَا وَهُمْ لَا يَسْمَعُونَ﴾

٢٢- ﴿إِنَّ شَرَّ الدَّوَابِّ عِنْدَ اللَّهِ الصُّمُّ الْبُكْمُ الَّذِينَ لَا يَعْقِلُونَ﴾

٢٣- ﴿وَلَوْ عَلِمَ اللَّهُ فِيهِمْ خَيْرًا لَأَسْمَعَهُمْ وَلَوْ أَسْمَعَهُمْ لَتَوَلَّوْا وَهُمْ مُعْرِضُونَ﴾

١٠ [١٨٧١] {وَلَا تَوَلَّوْا} قرئ بطرح إحدى التائين وإدغامها، والضمير في {عنه} لرسول الله ﷺ، لأن المعنى: وأطيعوا رسول الله، كقوله: {اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَحَقُّ أَنْ يُزْضُوهُ} [التوبة: ٦٢]، ولأن طاعة الرسول وطاعة الله شيء واحد؛ {مَنْ يُطِيعِ الرَّسُولَ فَقَدْ أَطَاعَ اللَّهَ} [النساء: ٨]؛ فكأن رجوع الضمير إلى أحدهما كرجوعه إليهما، كقولك: الإحسان والإجمال لا ينفع في فلان. ويجوز أن يرجع ١٥ إلى الأمر بالطاعة، أي ولا تولوا عن هذا الأمر وامثاله وأنتم تسمعون؛. أو ولا تتولوا عن رسول الله ﷺ ولا تخالفوه {وَأَنْتُمْ تَسْمَعُونَ}، أي تصدقون، لأنكم مؤمنون لستم كالصم المكذبين من الكفرة. {وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ قَالُوا سَمِعْنَا}، أي ادعوا السماع {وَهُمْ لَا يَسْمَعُونَ}، لأنهم ليسوا بمصدقين فكأنهم غير سامعين. والمعنى: أنكم تصدقون بالقرآن والنبوة، فإذا توليتم عن طاعة ٢٠ الرسول في بعض الأمور من قسمة الغنائم وغيرها، كان تصديقكم كلا تصديق، وأشبهه سماعكم سماع من لا يؤمن.

[1872] Sonra şöyle buyurmuştur: Yeryüzünde dolaşan “canlıların en kötüsü” ya da hayvanların en kötüsü “akletmeyen” hakka “sağır” olanlar “ve dilsizlerdir.” Bu durumda onları hayvanlar cinsine dâhil etmiş; ayrıca, onların da en kötüsü yapmıştır. “Allah onlarda” bu sağır, dilsiz kimselerde “bir hayır” yani
 5 lütfettiklerinden faydalanabileceklerini “görseydi, elbette onlara işittirirdi” onlara lütfederdi ve tasdik edenler gibi onlar da işitirlerdi. “Ama onlara işittirseydi, kesinlikle yüz çevirerek arkalarını dönerlerdi.” Yani onlara lütfetseydi lütuf onlara fayda sağlamazdı. Bu sebeple onlardan lütfunu esirgedi. Ya da onlara lütfetseydi ve onlar da tasdik etmiş olsalardı bile bunun akabinde yine küfre
 10 dönecek, yalanlayacak ve doğru yolu tutmayacaklardı.

[1873] Bunların Abduddâr b. Kusay’ın oğulları olduğu söylenmiştir. İçlerinde iki kişi yani Mus’ab b. Umeyr ile Süveyd b. Harmele *Radıya’llâhu ‘Anhumâ* dışında hiç kimse iman etmemiş; “Biz Muhammed’in getirdiklerine karşı sağır, dilsiz ve körüz. Ne işitiyor ne de icabet ediyoruz!” demişlerdir. Uhud
 15 savaşında hepsi öldürülmüştür ki ordunun sancaktarları idiler. İbn Cureyc’den âyette bahsedilenlerin münafıklar olduğu; Hasan-ı Basrî’den ise Ehl-i Kitap oldukları nakledilmiştir.

24. Ey iman edenler! Sizi sizlere hayat verecek bir şeye çağırdığı zaman, Allah ve Resûlüne icabet edin. Bilin ki Allah, bizzat kişi ile kalbinin arasına dahi girer! Hem, O’na haşredileceksiniz.
 20

[1874] “Sizi çağırdığı zaman” cümlesindeki fiili, önceki âyette olduğu gibi tekil ifade etmesi, Peygamber (s.a.)’e icabet etmenin Allah’a icabet sayılmasıdır. İkisinin bir arada zikredilmesi sadece tekit içindir. İcabetten maksat itaat edip, emrini yerine getirmek; çağrıdan maksat ise Peygamber (s.a.)’in
 25 göndermesi ve teşvik etmesidir. Ebû Hüreyre *Radıya’llâhu ‘Anh*’dan rivayet edildiğine göre Peygamber (s.a.) Übeyy b. Ka’b *Radıya’llâhu ‘Anh*’ın kapısına gelip ona seslenmiş; o da o sırada namaz kılıyormuş. Namazı hızlıca kılıp gelmiş. Bunun üzerine Peygamber (s.a.) “Bana icabet etmekten seni ne alıkoydu?” demiş. “Namaz kılıyordum” deyince, “Bana vahyedilenler arasında ‘Allah ve Resûlüne icabet edin’ âyetinin olduğundan haberin yok mu?!” buyurmuş.
 30 Übeyy de bunun üzerine demiş ki: “Bundan böyle beni ne zaman çağırırsan sana mutlaka icabet edeceğim!” [*Tirmizî*, “Fedâ’ilu’l-Kur’ân”, 1] Bununla ilgili iki görüş bulunmaktadır: 1) Bu emir Peygamber (s.a.)’e özgü durumlardandır. 2) Onun çağrısı geciktirilmeye gelmeyecek bir işle ilgiliydi; namaz kılan bir kimseye de
 35 buna benzer bir durum olursa namazını kesebilir.

[١٨٧٢] ثم قال: {إِنَّ شَرَّ الدَّوَابِّ}، أي إن شر من يدب على وجه الأرض؛ أو إن شر البهائم الذين هم صم عن الحق لا يعقلونه، جعلهم من جنس البهائم، ثم جعلهم شرها. {وَلَوْ عَلِمَ اللَّهُ} في هؤلاء الصم البكم {خَيْرًا} أي انتفاعًا باللفظ {لَأَسْمَعَهُمْ} للطف بهم حتى يسمعوا سماع المصدقين. ثم قال: {وَلَوْ أَسْمَعَهُمْ لَتَوَلَّوْا} عنه. يعني: ٥ ولو لطف بهم لما نفع فيهم اللطف، فلذلك منعهم ألفتاه. أو ولو لطف بهم فصدقوا لارتدوا بعد ذلك وكذبوا ولم يستقيموا.

[١٨٧٣] وقيل: هم بنو عبد الدار بن قصي لم يسلم منهم إلا رجلان مصعب بن عمير، وسويد بن حرملة؛ كانوا يقولون: نحن صم بكم غمي عما جاء به محمد، لا نسمعه ولا نجيبه، فقتلوا جميعًا بأحد، وكانوا أصحاب اللواء. وعن ابن جريج: هم ١٠ المنافقون. وعن الحسن: أهل الكتاب.

٢٤- ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَجِيبُوا لِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ إِذَا دَعَاكُمْ لِمَا يُحْيِيكُمْ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِهِ وَأَنَّهُ إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ﴾

[١٨٧٤] {إِذَا دَعَاكُمْ} وحد الضمير كما وحده فيما قبله، لأن استجابة رسول الله ﷺ كاستجابته، وإنما يذكر أحدهما مع الآخر للتوكيد، والمراد بالاستجابة الطاعة والامتثال، وبال دعوة: البعث والتحريض. وروى أبو هريرة: أن النبي ﷺ مرّ على باب أبي بن كعب فناده وهو في الصلاة فعجل في صلاته ثم جاء فقال: ما منعك عن إجابتي؟ قال: كنت أصلي. قال: ألم تخبر فيما أوحى إليّ {اسْتَجِيبُوا لِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ}؟! قال: "لا جرم لا تدعوني إلا أجبتك." وفيه قولان؛ أحدهما إن هذا مما اختص به رسول الله ﷺ. والثاني أن دعاءه كان لأمر لم يحتمل التأخير، وإذا وقع مثله للمصلي ٢٠ فله أن يقطع صلاته.

[1875] “Sizlere hayat verecek bir şeye” ifadesiyle dine ve şeriata dair şeyler kastedilmektedir. Çünkü ilim hayattır; cehalet ise ölümdür. Arapların şöyle bir sözü vardır:

5 Kaliteli giyim kuşamı sakın şaşırtmasın cahili! Zira ölüdür böyle biri,
elbisesi de kefeni...

[Hayat verecek çağrının] kâfirlerle cihatla ilgili olduğu da söylenmiştir. Çünkü cihâda katılmazlarsa kâfirler onları yener ve onları öldürürler! “Sizin için kısıta hayat vardır.” [Bakara 2/179] âyetinde olduğu gibi. “Onlar rableri nezdinde hayattadırlar.” [Âl-i İmrân, 169] âyetine göre, şehitliğe çağrı olduğu da söylenmiştir.

[1876] “Bilin ki Allah, bizzat kişi ile kalbinin arasına dahi girer!” Yani Allah o kulu öldürür ve böylece Allah’ın var ettiği fırsat elinden kaçır. Fırsattan kasıt, kalbi arındırma, hastalıklarını tedavi etme ve onu Allah’ın istediği hale getirme imkânıdır. Bu fırsatı değerlendirin ve kalplerinizi Allah ve Resûlüne itaat ederek
15 arındırın. “Hem, O’na haşredileceksiniz” ve O, sizi kalbinizin selameti ve itaatinizdeki ihlasa göre mükâfatlandıracak. Anlamın şöyle olduğu da söylenmiştir: Allah kulun kalbini ele geçirip, ondaki azimetleri giderebilir, niyet ve kasıtlarını değiştirebilir; korkusunu güvence, güvencini korkuya; umursamazlığını Allah’ı anmaya, Allah’ı anmasını da umursamazlığa döndürebilir. Bu ve benzerleri Allah
20 için câizdir ancak bu, kulun yaptığında sevap ve ceza alacağı kalp amelleri için söylenemez. Cebrîler kişi inkâr ettiğinde Allah onunla imanının arasına; iman ettiğinde de onunla inkârın arasına girdiği kanatindedirler ki bu zalimlerin söylediklerinden Allah tamamen münezzehtir, aşkındır! Anlamın “Allah -kişi ile kalbinin arasındaymış gibi- kişinin aklına gelen her şeyi bilir, kişinin içinde tuttuğu
25 hiçbir şey ona gizli kalmaz” şeklinde olduğu da söylenmiştir.

[1877] Râ’nın şeddesi ile *beyne’l-merrî* şeklinde de okunmuştur. Bu ise [المراء]deki Hemze’nin düşürülüp harekesinin, [الْحَبَّء] kelimesinin] *habb* şeklinde telaffuz edilişi gibi, Râ’ya verilmesi, sonra da *merartü bi-‘Umerr* diyen Arap lehçesine göre vakıf olduğu düşünülmüş ve yapılmıştır.

30 **25. Öyle bir kargaşadan sakının ki, içinizden sadece zulmedenlere çarpmakla kalmaz... Bilin ki Allah’ın cezalandırması gerçekten şiddetlidir!**

**26. Şunu (minnetle) yâd edin; hani siz bir zamanlar yeryüzünde ‘az’dınız, güçsüz sayılıyordunuz, insanların sizi kapıvermesinden korkuyordunuz, fakat O, şükredesiniz diye sizi barındırdı, sizi yardımıyla
35 destekledi ve sizi tertemiz-hoş birtakım şeylerle nasıplendirdi.**

[١٨٧٥] {لَمَّا يُخَيِّكُمُ} من علوم الديانات والشرائع، لأن العلم حياة، كما أن الجهل موت. ول بعضهم:

لَا تُعْجِبَنَّ الْجَهْلُ حُلَّتَهُ ❀ فَذَاكَ مَيِّتٌ وَتَوْبُهُ كَفْنٌ

وقيل: لمجاهدة الكفار، لأنهم لو رفضوها لغلبوهم وقتلوهم، كقوله {وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ} [البقرة: ١٧٩]. وقيل: للشهادة، لقوله {بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ} [آل عمران: ١٦٩].

[١٨٧٦] {وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِهِ}، يعني أنه يميته فتفتوته الفرصة التي هو واجدها، وهي التمكن من إخلاص القلب ومعالجة أدوائه. وعلله ورده سليماً كما يريد الله، فاعتنموا هذه الفرصة، وأخلصوا قلوبكم لطاعة الله ورسوله. {وَاعْلَمُوا أَنْكُمْ إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ} فيشبيكم على حسب سلامة القلوب وإخلاص الطاعة. وقيل: معناه أَنَّ الله قد يملك على العبد قلبه فيفسخ عزائمه، ويغير نياته ومقاصده، ويبدله بالخوف أمناً وبالأمن خوفاً وبالذكر نسياناً، وبالنسيان ذكراً، وما أشبه ذلك مما هو جائز على الله تعالى. فأما ما يثاب عليه العبد ويعاقب من أفعال القلوب فلا. والمجبرة على أنه يحول بين المرء والإيمان إذا كفر، وبينه وبين الكفر إذا آمن. تعالى عما يقول الظالمون علواً كبيراً. وقيل معناه: أنه يطلع على كل ما يخطره المرء بباله، لا يخفي عليه شيء من ضمائره، فكانه بينه وبين قلبه.

[١٨٧٧] وقرئ «بين المرء» بتشديد الراء. ووجهه أنه قد حذف الهمزة وألقى حركتها على الراء، كالخب، ثم نوى الوقف على لغة من يقول: مررت بعمَّر.

٢٥- ﴿وَاتَّقُوا فِتْنَةً لَا تُصِيبُنَّ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْكُمْ خَاصَّةً وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ﴾

٢٠- ﴿وَادْكُرُوا إِذْ أَنْتُمْ قَلِيلٌ مُسْتَضْعَفُونَ فِي الْأَرْضِ تَخَافُونَ أَنْ يَتَخَطَّفَكُمُ النَّاسُ فَآوَاكُمْ وَأَيَّدَكُمْ بِنَصْرِهِ وَرَزَقَكُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ﴾

[1878] *Fitnenin*, günah olduğu da, aralarında işlenen kötülüklerin ikra-
 rı olduğu da, birliğin bozulması ya da azap olduğu da söylenmiştir. لَا تُصَيِّنُ
 (Çarpmakla kalmaz) cümlesi ya emrin cevabı ya emirden sonra nehiy ya da
fitnenin sıfatıdır. [i] Cevap kabul edildiğinde anlam, size geldiğinde yalnızca za-
 5 limlere bulaşmaz, bilakis hepinizi kapsar, şeklinde olur. Nitekim İsrâiloğulları
 âlimlerinin, kötülükleri ‘bir mazeretimiz olsun’ kabilinden bir tutumla yasak-
 lamaları üzerine Allah onları da azaba dâhil etmiştir. [ii] Emirden sonra nehiy
 olduğu var sayılırsa adeta “günahtan ya da azaptan sakının” denilmiş; sonra da
 şöyle söylenmiş gibi olur: Zulme bulaşmayın ki azap ya da günahın izi, kötü
 10 neticesi sizden sadece zulmedeni gelip bulmasın. [iii. لَا تُصَيِّنُ cümlesini, arada gizli
 bir] *kavl* [“hakkında ... denilen” kelimesi] olduğu düşünülerek sıfat yaptığında da
 bir önceki anlam ortaya çıkar. Adeta “Hakkında; ‘... çarpmakla kalmaz’ deni-
 len kargaşadan sakının!” buyrulmuştur. Benzeri Arapların şu sözüdür:

“Karanlık çöküp ortalık karıştığında, su ile karışık öyle bir süt
 15 getirdiler ki
 “Daha önce hiç kurt gördün mü?” [deyiminin kullanılabileceği bir renge
 sahipti!]

Yani hakkında bu sözün söylendiği su katılmış bir süt. Bu süt, su ka-
 tıldığı için, kurt rengi olan gri bir renge sahiptir. İbn Mesûd *Radıya'llâhu*
 20 *Anh*'ın, gizli bir kasemin cevabı olarak okuduğu *le-tusîbenne* (mutlaka çar-
 pacak) kıraati de bu son anlamı desteklemektedir. Hasan-ı Basrî'nin şöyle
 dediği nakledilmiştir: “Bu âyet, Ali, Ammâr, Talha ve Zübeyr *Radıya'llâhu*
Anhum hakkında inmiş olup, *fitne* de özellikle Cemel savaşının yapıldığı
 gündür.” Zübeyr *Radıya'llâhu Anh* şöyle demiştir: “Bu âyet bizim hakkı-
 25 mızda inmişti; ancak biz uzun zaman, hakkımızda olduğunu düşünmeden
 okuduk. Meğerse bu âyetlerle biz kastediliyormuşuz!” Süddî'den de şöyle
 rivayet edilmiştir: “Cemel savaşında birbiriyle savaşan Bedir gazileri hak-
 kında nâzil olmuştur.” Rivayete göre bir gün Zübeyr *Radıya'llâhu Anh* [v.
 36/656] Peygamber (s.a.) ile birlikte yürürken Ali (r.a.) çıkagelmiş. Zübeyr
 30 Ali'ye tebessüm edince Peygamber (s.a.) “Ali'ye karşı sevgin nasıl?” diye
 sormuş. O da “Anam-babam sana feda olsun ey Allah'ın Resûlü! Ben onu
 ana-babamı sevdiğim kadar; belki de daha çok seviyorum!” diye cevap ver-
 miş. Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuş: “Öldürmek için onun üzerine yürü-
 düğünde nasıl olacak bakalım sevgin?!”

[١٨٧٨] {فِتْنَةٌ} ذنبا. قيل: هو إقرار المنكر بين أظهرهم. وقيل: افتراق الكلمة. وقيل: {فِتْنَةٌ} عذابا. وقوله {لَا تُصَيِّنَ} لا يخلو من أن يكون جوابا للأمر، أو نهيا بعد أمر، أو صفة لفتنة. فإذا كان جوابا، فالمعنى إن إصابتكم لا تصب الظالمين منكم خاصة، ولكنها تعمكم. وهذا كما يحكى أن علماء بني إسرائيل نهوا عن المنكر ٥ تعذيرا، فعمهم الله بالعذاب. وإذا كانت نهيا بعد أمر فكأنه قيل: واحذروا ذنبا أو عقابا، ثم قيل: لا تتعرضوا للظلم فيصيب العقاب أو أثر الذنب ووبأله من ظلم منكم خاصة. وكذلك إذا جعلته صفة على إرادة القول، كأنه قيل: واتقوا فتنة مقولا فيها: لا تصيبن. ونظيره قوله:

حَتَّىٰ إِذَا جَنَّ الظَّلَامُ وَاخْتَلَطَ ❀ جَاءُوا بِمَذْقٍ هَلْ رَأَيْتِ الذَّنْبَ قَطُّ

- ١٠ أي بمذق مقول فيه هذا القول، لأنه سمار فيه لون الورق التي هي لون الذنب. ويعضد المعنى الأخير قراءة ابن مسعود «لتصيين»، على جواب القسم المحذوف. وعن الحسن: نزلت في علي وعمار وطلحة والزبير، وهو يوم الجمل خاصة. قال الزبير: نزلت فينا وقرأناها زمانا، وما أرانا من أهلها، فإذا نحن المعنيون بها. وعن السدي: نزلت في أهل بدر فاقتتلوا يوم الجمل. وروي أن الزبير كان يساير النبي ﷺ يوما، إذ أقبل علي رضي الله عنه، فضحك إليه الزبير، فقال رسول الله ﷺ: كيف حبك علي؟ فقال: يا رسول الله، بأبي أنت وأمي، إني أحبه كحبي لوالدي أو أشد حبا. قال: فكيف أنت إذا سرت إليه تقاتله؟! ١٥

[1879] **Şayet** “Tekit Nûn’u emrin cevabına nasıl gelebilir?” **dersen şöyle derim:** “Çünkü bunda nehiy anlamı bulunmaktadır. Nitekim *inzil ‘ani’d-dâbbetî lâ tatrahke* (Hayvandan in de, seni atmasın üzerinden) dediğinde *lâ tatrahanne* demek de, لَا تُصَيِّئْ ve لَا يَحْطِئَنَّكُمْ (“sakın sizi kırıp geçmesin” [Neml 27/18]) demek de câiz olmaktadır.

[1880] **Şayet** “الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْكُمْ” âyetindeki Min hangi anlamdadır?” **dersen şöyle derim:** “Âyetin ilk yorumuna göre [yani لَا تُصَيِّئْ emrin cevabı ise] ba’ziyet / kısmîlik anlamındadır; ikinci yoruma göre [sıfat / nehiy ise] beyan anlamındadır¹¹⁶; çünkü mâna şöyledir: Zulmünüzden dolayı özellikle size isabet etmesin; zira zulmün sizden sadır olması, diğer insanlardan olmasından çok daha çirkindir.

[1881] إِذْ أَنْتُمْ (hani siz) ifadesi zarf değil, mef’ûlun bihtir, şöyle denilmektedir: Hicretten önce “yeryüzünde”, yani Mekke topraklarında Kureyş’in sizi ezerkenki sayıca az, zillet içerisinde ve zayıf bir halde olduğunuz vakti hatırlayın; “insanların sizi kapıvermesinden korkuyordunuz.” Çünkü bütün insanlar olumsuz, zıt bir tutum içerisinde size düşmandı; “Fakat O” verdiği nimetlere “şükredesiniz diye” yani şükretmenizi isteyerek size” Medine’de “barındırdı; sizi yardımla” yani Ensâr’ın arka çıkmasıyla ve Bedir savaşında meleklerle imdadınıza koşarak “destekledi ve sizi tertemiz - hoş birtakım şeylerle” ganimetlerle “nasiplendirdi.” Katâde’den rivayet edilmiştir ki “Bu Arap kabilesi, insanların en aşağılığı idi; en fazla geçim sıkıntısı çeken; elbise bulamayan, sapkın oldukları en aşikâr, başkasını yemeyen başkasınca yenilen [yağmalanan] kimselerdi. Ancak Allah onlara şehir şehir dolaşp ticaret yapma imkânı vererek, rızıklarını genişletti. Ayrıca onları bağımsız hale getirdi.”

27. Ey iman edenler! Allah ve Resûlüne hıyanet etmeyin; (aksi takdirde) bile bile kendi emanetlerinize hıyanet etmiş olursunuz.

[1882] *Havmın* anlamı eksiltmektir; nitekim *vefânın* anlamı da tam yapmaktır. *Tehavvenehû* “onu noksan yaptı” anlamında iken, zamanla emanet ve vefanın zıddı olarak kullanılmaya başlamıştır. Çünkü bir adama bir konuda hainlik yaptığına ona o konuda bir noksan getirmiş olursun. Araplar da bu anlamı mecazi olarak şu şekilde kullanmışlardır: *Hâne’d-delvel-kerabû* (kovaya ipi hainlik etti), *hâne’l-müştârâs-sebebû* (aracı [yani ipi / merdiveni], balsağan kişiye hainlik etti).

¹¹⁶ İlkinde, zulmedenler onların bir kısmı iken, ikincide tamamı olmaktadır. Yani لَا تُصَيِّئْ’nin cevap oluşuna göre, “Fitneden korunmaya çalışın ki *aranızdan sadece zulmedenlere* çarpmasın.” Sıfat oluşuna göre “*Bilhassasizlere, siz zalimlere* çarpmakla kalmayacak bir fitneden korunmaya çalışın.” Nehiy oluşuna göre “Fitneden korunmaya çalışın da, *bilhassasizlere, siz zalimlere* çarpmasın!” / ed.

[١٨٧٩] فإن قلت: كيف جاز أن يدخل النون المؤكدة في جواب الأمر؟ قلت: لأنّ فيه معنى النهي. إذا قلت: انزل عن الدابة لا تطرحك، فلذلك جاز لا تطرحك؛ ولا تصيبن ولا يحطمنكم [النمل: ١٨].

[١٨٨٠] فإن قلت: فما معنى {من} في قوله {الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْكُمْ}؟ قلت: التبعض ٥ على الوجه الأول، والتبيين على الثاني، لأنّ المعنى: لا تصيبنكم خاصة على ظلمكم؛ لأنّ الظلم أقبح منكم من سائر الناس.

[١٨٨١] {إِذْ أَنْتُمْ} نصبه على أنه مفعول به مذكور، لا ظرف؛ أي اذكروا وقت كونكم أقلّة أدلة مستضعفين {فى الأرض}، أرض مكة قبل الهجرة، تستضعفكم قريش. {تَخَافُونَ أَنْ يَخَطَّفَكُمُ النَّاسُ} لأنّ الناس كانوا جميعاً لهم أعداء منافين ١٠ مضادين {فَأَوَّاكُمْ} إلى المدينة {وَأَيَّدَكُم بِنَصْرِهِ} بمظاهرة الأنصار وبإمداد الملائكة يوم بدر. {وَرَزَقَكُم مِّنَ الطَّيِّبَاتِ} من الغنائم {لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ} إرادة أن تشكروا هذه النعم. وعن قتادة: كان هذا الحيّ من العرب أذلّ الناس، وأشقاهم عيشاً، وأعراهم جلدًا، وأبينهم ضللاً، يؤكلون ولا يأكلون، فمكن الله لهم في البلاد، ووسع لهم في الرزق والغنائم وجعلهم ملوكًا.

١٥ ٢٧- ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَخُونُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ وَتَخُونُوا أَمَانَاتِكُمْ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ﴾

[١٨٨٢] معنى الخون: النقص، كما أن معنى الوفاء التمام. ومنه: تخونه، إذا تنقصه، ثم استعمل في ضد الأمانة والوفاء، لأنك إذا خنت الرجل في شيء فقد أدخلت عليه النقصان فيه، وقد استعير فقيلاً: خان الدلو الكرب، وخان المشتار السبب،

Burada araç koptuğunda sahibine bir nevi hıyanet etmiş olmaktadır. Bu âyet-teki anlam da bu şekildedir. Allah’a farzlarını terk ederek ve Resûlün sünnetine tâbi olmayarak hıyanet etmeyin; (aksi takdirde) bunun kötü sonuçlarını, ve-balini “bile bile, kendi *emanetlerinizi*” korumayarak [onlara hıyanet etmiş olursu-nuz]. Ya da hıyanet ettiğinizi, yani hıyanetin sizden kasıtlı olarak zuhur ettiğini; unutarak olmadığını “bile bile...” [*Hüsün ve kubbu*, yani] kötünün kötülüğünü, güzelin de güzelliğini “bile bile” anlamında olduğu da söylenmiştir.

[1883] Rivayete göre Peygamber (s.a.) Kurayza oğulları Yahudilerini yirmi bir gece muhasara altında tutmuş; sonunda Peygamber’den -Nadîr oğulları Yahudileri ile Suriye civarına; Eriha ve Ezri’ât’a gitmek üzere sulh yaptığı gibi- sulh talep etmişlerdi. Fakat Peygamber (s.a.), Sa’d b. Mu’âz *Radiyallâhu ‘Anh*’ın vereceği hük-me razı olmak dışında hiçbir sulh teklifini kabul etmedi. Onlar da bunu kabul et-mediler ve “Bize Ebû Lübâbe Mervân b. Abdülmünzir’i [Rifâ’a b. Abdülmünzir’i?] elçi yolla” dediler. Bu zâtın onlarla arası iyi idi çünkü ailesi ve malları onların elindeydi. Peygamber (s.a.) işbu zâtı onlara elçi gönderdi. Ona, “Ne dersin? Sa’d’ın hükmüne razı olalım mı?” deyince, boğazını göstererek onun hükmünün öldürülme oldu-ğunu ima etti. Ebû Lübâbe *Radiyallâhu ‘Anh* bunun üzerine şöyle demiştir: “Daha bir adım atmamıştım ki, Allah ve Resûlüne hıyanet ettiğimin farkına vardım. Bu olay üzerine bu âyet indi ve gidip kendimi mescidin direklerinden birine bağla-dım. Ölünceye kadar ya da Allah beni affedinceye kadar ne bir şey yiyeceğim ne de bir şey içeceğim diye yemin ettim.” Ebû Lübâbe yedi gün boyunca bağlı kalmış ve sonunda baygın düşmüştü. Allah da tövbesini kabul etti. Kendisine “Allah tövbeni kabul etti; artık çöz kendini!” denilince; “Resûlullah gelip çözmeden vallahi çöz-meyeceğim!” dedi. Peygamber (s.a.) de gelip kendi elleriyle çözdü. Bunun üzerine Ebû Lübâbe “Tövbemin tam olması için içerisinde bu günaha bulaştığım kavmimi terk edip, mallarımı dağıtacağım” dedi. Peygamber (s.a.) ise “Malının üçte birini tasadduk etmen yeterlidir” dedi. Muğîre’ye göre ise âyetler Osmân b. Affân *Radi-yallâhu ‘Anh*’ın öldürülmesi hakkında inmiştir¹¹⁷.

[1884] Bu “emanetler” ile Allah’ın emanet olarak korunmasını istediği farz ve sınırların kastedildiği söylenmiştir. **Şayet** “وَتَحُونُوا” fiili cezimli midir, mansûb mudur?” **dersen şöyle derim:** Nehyin hükmüne dâhil olarak cezimli olması da, gizli bir En ile mansûb olması da muhtemeldir. Aynı durum وَتَكْتُمُوا الْحَقَّ (Hakkı gizleyerek... / Hakkı gizlemeyin. [Bakara 2/42]) âyeti için de geçer-lidir. Mücâhid müfret olarak *emânetekum* şeklinde okumuştur.

117 Bu âyetler Hazret-i Osman’ın katlini mantûku ile değilse de mefhumu ile ilgilendirmektedir. Çünkü Müslü-manlar arası ihtilaflar ve iç savaşlar (*fitne*) bu zâtın katledilmesi ile birlikte başlamıştır. *Nezele fî...* kalıbı tam / gerçek anlamda sebeb-i nüzul ifade etmez; âyetin o konuyu da ilgilendirdiğini, ona çok uyduğunu belirtir. / ed.

لأنه إذا انقطع به فكأنه لم يف له. ومنه قوله تعالى {وَتَخُونُوا أَمَانَاتِكُمْ}. والمعنى: لا تخونوا الله بأن تعطلوا فرائضه، ورسوله بأن لا تستنوا به. و{أَمَانَاتِكُمْ} فيما بينكم بأن لا تحفظوها {وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ} تبعة ذلك ووباله. وقيل: وأنتم تعلمون أنكم تخونون، يعني أن الخيانة توجد منكم عن تعمد لا عن سهو. وقيل: وأنتم علماء تعلمون قبح القبيح وحسن الحسن. ٥

[١٨٨٣] وروي أن نبي الله ﷺ حاصر يهود بني قريظة إحدى وعشرين ليلة فسألوا الصلح كما صالح إخوانهم بني النضير على أن يسيروا إلى أذرعات وأريحاء من أرض الشام، فأبى رسول الله ﷺ إلا أن ينزلوا على حكم سعد ابن معاذ، فأبوا وقالوا: أرسل إلينا أبا لبابة مروان بن عبد المنذر وكان مناصحاً لهم، لأن عياله وماله في أيديهم؛ فبعثه إليهم فقالوا له: ما ترى، هل تنزل على حكم سعد؟ فأشار إلى حلقه، إنه الذبح. ١٠ قال أبو لبابة فما زالت قدماي حتى علمت أنني قد خنت الله ورسوله، فنزلت، فشدّ نفسه على سارية من سواري المسجد وقال: والله لا أذوق طعاماً ولا شراباً حتى أموت أو يتوب الله عليّ، فمكث سبعة أيام حتى خر مغشياً عليه ثم تاب الله عليه، ف قيل له: قد تيب عليك فحل نفسك. فقال: لا والله، لا أحلها حتى يكون رسول الله ﷺ هو الذي يحلني، فجاءه فحله بيده فقال: إن من تمام توبتي أن أهجر دار قومي التي أصبت فيها الذنب، وأن أنخلع من مالي. فقال ﷺ: يجزيك الثلث أن تصدّق به. ١٥ وعن المغيرة: نزلت في قتل عثمان بن عفان رضي الله عنه.

[١٨٨٤] وقيل: {أَمَانَاتِكُمْ} ما ائتمنكم الله عليه من فرائضه وحدوده. فإن قلت: {وَتَخُونُوا} جزم هو أم نصب؟ قلت: يحتمل أن يكون جزماً داخلاً في حكم النهي ٢٠ وأن يكون نصباً بإضمار «أن»، كقوله {وَتَكْتُمُوا الْحَقَّ} [البقرة: ٤٢]. وقرأ مجاهد «وتخونوا أمانتكم»، على التوحيد.

28. Bilin ki mallarınız da çocuklarınız da sadece imtihan vesilesidir. Büyük mükâfat ise Allah katındadır.

[1885] Mal ve evlatları *fitne* olarak ifade etmesi, bunların fitneye, yani günaha ya da azaba düşmeye sebep oluşlarından ileri gelmektedir. Ya da bunlar, Allah'ın bir imtihanı olup, sınırları içerisinde onları muhafaza edip etmeyeceğinizi denemektedir. “Büyük mükâfat ise Allah katındadır.” Size düşen, dünyaya değer vermeyerek, bütün ciddiyet ve talepkârlığınızla bu mükâfatı aramanız; ve kendinizi bu ikisinden dolayı tehlikeye atmamak için para biriktirmekte ve çocuk sevgisinde haris olmamanızdır. Nitekim “Mallar ve çocuklar dünya hayatının süsüdür...” [Kehf 18/46] buyrulmuştur.

[1886] Söylendiğine göre bu âyetler, Ebû Lübâbe *Radiya'llâhu 'Anh'*dan çocukları ve malları yüzünden zuhur eden yanlış tutum ve davranışlar hakkında inen âyetlere dâhilmiş.

29. Ey iman edenler! Siz Allah'tan sakınırsanız, O da furkân verir, suçlarınızı örter ve sizi bağışlar. Allah büyük lütuf sahibidir.

[1887] *Furkân*, [i] yardım anlamındadır çünkü Allah, küfrün taraftarlarını zelil, Müslümanları da aziz ederek hak ile batılın, küfür ile İslâm'ın arasını ayırmaktadır; [Bedir gününü anlatan] *yevme'l-furkân* [Enfâl 8/41] sözü de bu anlamdadır. [ii] Veya sizin durumunuzu, etkilerinizi, nâmınızı yeryüzünün dört bir yanına yayan bir beyan. [*Furkân*ın bu anlamı] Arapların şu sözünden alınmıştır: *Bittü efa'ü kezâ hattâ seta'al-furkân*^u (şöyle şöyle bir iş yaparak geceledim; sonunda *furkân* parladı) yani tanyeri ağardı. [iii] Ya da şüphelerden kurtulma, gönüllerin açılıp, hayırlı işlere muvaffak olma. [iv] Yahut sizinle dışınızdaki diğer din müntesiplerinin arasını ayırma, üstünlük ve meziyeti dünyada ve âhirette sizlere verme.

30. (Resûlüm!) Hani, nankörce inkâr edenler, seni hapse atmak yahut öldürmek veya (Mekke'den sürüp) çıkarmak için sana tuzak kuruyorlardı... Onlar tuzak kuruyorlardı, ama Allah da 'tuzak' kuruyordu. Tuzak kuranların en hayırlısı Allah'tır.

[1888] Allah, Resûlüne (s.a.) fethi nasip ettikten sonra, Mekke'de bulunduğu sırada Kureyş'in kendisi hakkında kurduğu tuzakları [yani uygulamaya çalıştığı plân ve stratejiyi] hatırlatmaktadır ki -tuzaklarından kurtulması, onlara galip gelmesi ve Allah'ın kendisine güzel bir netice ihsan etmesi konularında- Allah'ın nimetine şükretsin. İfade “Sana tuzak kurdukları vakti hatırla!” anlamındadır. Şöyle ki Ensâr İslâm'a girip de Peygambere biat edince, Kureyş Muhammed'in iyice güçlenmesinden korkmuş ve Dârünnedve'de toplanıp durumu istişare etmişlerdi. Şeytan yaşlı bir adam kılığında yanlarına gelip

٢٨- ﴿وَاعْلَمُوا أَنَّمَا أَمْوَالُكُمْ وَأَوْلَادُكُمْ فِتْنَةٌ وَأَنَّ اللَّهَ عِنْدَهُ أَجْرٌ عَظِيمٌ﴾

[١٨٨٥] جعل الأموال والأولاد فتنة، لأنهم سبب الوقوع في الفتنة وهي الإثم أو العذاب. أو محنة من الله ليلوكم كيف تحافظون فيهم على حدوده والله {عِنْدَهُ أَجْرٌ عَظِيمٌ} فعليكم أن تنوطوا بطلبه وبما تؤدي إليه هممكم، وتزهدوا في الدنيا، ولا تحرصوا على جمع المال وحب الولد؛ حتى تورطوا أنفسكم من أجلهما، كقوله ٥ {الْمَالُ وَالْبَنُونَ} الآية [الكهف: ٤٦].

[١٨٨٦] وقيل: هي من جملة ما نزل في أبي لبابة وما فرط منه لأجل ماله وولده.

٢٩- ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن تَتَّقُوا اللَّهَ يَجْعَلْ لَكُمْ فُرْقَانًا وَيُكَفِّرْ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ وَيَغْفِرْ لَكُمْ وَاللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ﴾

١٠ [١٨٨٧] {فُرْقَانًا} نصرًا، لأنه يفرق بين الحق والباطل وبين الكفر بإذلال حزيه، والإسلام بإعزاز أهله. ومنه قوله تعالى {يَوْمَ الْفُرْقَانِ} [الأنفال: ٤١]؛ أو بيانًا وظهورًا يشهر أمركم ويث صيتكم وآثاركم في أقطار الأرض، من قولهم: بت أفعل كذا، حتى سطع الفرقان، أي طلع الفجر؛ أو مخرجًا من الشبهات وتوفيقًا وشرحًا للصدور؛ أو تفرقة بينكم وبين غيركم من أهل الأديان، وفضلاً ومزية في الدنيا والآخرة.

٣٠- ﴿وَإِذْ يَمْكُرُ بِكَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِيُثْبِتُوكَ أَوْ يَقْتُلُوكَ أَوْ يُخْرِجُوكَ وَيَمْكُرُونَ وَيَمْكُرُ اللَّهُ وَاللَّهُ خَيْرُ الْمَاكِرِينَ﴾

[١٨٨٨] لما فتح الله عليه ذكره مكر قريش به حين كان بمكة، ليشكر نعمة الله عز وجل في نجاته من مكرهم واستيلائه عليهم وما أتاح الله له من حسن العاقبة، والمعنى: واذكروا زمكروا بك. وذلك أن قريشًا - لما أسلمت الأنصار وبايعوه - فرقوا أن يتفاقم أمره، فاجتمعوا في دار الندوة متشاورين في أمره، فدخل عليهم إبليس في صورة شيخ، ٢٠

“-Ben Necidli bir ihtiyarım; Tihâme’li değilim. Mekke’ye geldiğimde toplandığınızı duydum ve aranıza katılmak istedim. Benden güzel bir görüş ve sizin iyiliğinizi istemekten başka bir şey bulmayacaksınız.” dedi. Ardından, Ebu’l-Bahterî [toplantıyı başlatarak] şöyle dedi:

- 5 “-Bana göre Muhammed’i bir eve hapsedip sıkıca bağlayın; içeriye yiyecek ve içeceğini atacağınız bir cam haricinde tüm kapı ve pencereleri kilitleyin. Sonra da, zamanın onu yok etmesini bekleyin.” İblis,

“-Ne kötü bir görüş bu! Adamlarından birileri gelir, sizinle savaşıp onu kurtarır!” dedi. Hişâm b. Amr söz aldı ve

- 10 “-Ben, onu bir deveye bindirip yurdunuzdan kovmanızı öneriyorum. Böylece ondan kurtulur, rahata erersiniz!” dedi. Bunun üzerine İblis şöyle dedi:

“-Senin görüşün de iyi değil!.. Gidip başkalarının aklına girecek ve sonra, onlarla birlikte sizinle savaşacak bu durumda!” Ebû Cehil ise şöyle bir görüş ileri sürdü:

- 15 “-Bence her kabilede bir genç seçin ve ellerine keskin kılıçlar verin. Onlar da beraberce, tek bir kişiymiş gibi onu öldürsünler!.. Böylece diyeti tüm kabilelerce bölüşülür. Haşım oğulları da Kureyş’in hepsini karşısına alamaz. Diyet isterler ve biz de diyetlerini verir, ondan kurtulmuş oluruz!” -Allah’ın belası- ihtiyar bunun akabinde şöyle dedi:

- 20 “-Bu beyefendi doğru söylüyor; görüşü en iyi olan o!” Ardından Ebû Cehil’in, Peygamber (s.a.)’i öldürme görüşünü kabul ederek dağıldılar. Cebrâil *Aleyhisselâm* durumu Peygamber (s.a.)’e haber verdi ve o gece yatağında yatmamasını emretti. Allah da peygamberine hicret hususunda izin verdi. Peygamber (s.a.) de Ali *Radıya’llâhu ‘Anh’a* kendi yatağında yatmasını emretti ve ona “Üzerine benim hırkamı ört! Başına seni üzecek bir iş gelmeyecek” dedi.
- 25 Müşrikler geceyi teyakkuzda geçirdiler. Sabahın ışıklarıyla Peygamber (s.a.)’in yatağına saldırdılar ve baktılar ki yatakta Ali (r.a.) var; çok bozuldular. Allah onların çabalarını boşa çıkardı. Peygamber (s.a.)’in izini takip ettiler ancak Allah tuzaklarını boşa çıkardı.

- 30 [1889] لَيْبُتُوكَ ile seni hapse atmak ya da bağlamak veyahut vurarak ve yaralararak durdurmak, anlamları kastedilmiş olabilir. Araplar, *darabûhu hattâ esbetûhu lâ harâk^a ve lâ berâhⁿ* (hareketsiz kalıp sesi sedası çıkmayınca kadar vurdular adama!) *vefulân^{un} müsbel^{ün} veca^{an}* (falanca acıdan yerinde çakılı kaldı) derler. *Li-yussebbitûke* şeklinde şeddeli olarak da okunmuştur. Naha’î [v.] ise *beyât* kökünden
- 35 [geceleyin ansızın üzerine çullanmak anlamında] *li-yubeyyitûke* şeklinde okumuştur. İbn Abbâs’ın [v. 68/688] *li-yukayyidûke* (seni bağlamak için) şeklinde okuduğu rivayet edilmiştir ki bu, لَيْبُتُوكَ ifadesini “bağlamak” şeklinde tefsir edenler için bir delildir.

وقال: أنا شيخ من نجد، ما أنا من تهامة دخلت مكة فسمعت باجتماعكم، فأردت أن أحضركم ولن تعدموا مني رأيًا ونصحًا. فقال أبو البختری: رأيي أن تحبسوه في بيت وتشدوا وثاقه وتسدوا بابه غير كوة تلقون إليه طعامه وشرابه منها؛ وتربصوا به ريب المنون. فقال إبليس: بئس الرأي؛ يأتيكم من يقاتلكم من قومه ويخلصه من أيديكم. فقال هشام بن عمرو: رأيي أن تحملوه على جمل وتخرجوه من بين أظهركم؛ فلا يضركم ما صنع واسترحتم. فقال إبليس: بئس الرأي يفسد قوما غيركم ويقاتلكم بهم. فقال أبو جهل: أنا أرى أن تأخذوا من كل بطن غلامًا وتعطوه سيفًا صارمًا، فيضربوه ضربة رجل واحد فيتفرق دمه في القبائل، فلا يقوى بنو هاشم على حرب قريش كلهم، فإذا طلبوا العقل عقلناهم واسترحنا. فقال الشيخ - لعنه الله - : صدق هذا الفتى، هو أجودكم رأيًا. فتفرقوا على رأي أبي جهل مجتمعين على قتله. فأخبر جبريل عليه السلام رسول الله ﷺ، وأمره أن لا يبيت في مضجعه، وأذن الله له في الهجرة، فأمر عليًا رضي الله عنه فنام في مضجعه، وقال له: اتشح ببرديتي، فإنه لن يخلص إليك أمر تكرهه. وباتوا مترصدين، فلما أصبحوا ثاروا إلى مضجعه، فأبصروا عليًا فبهتوا وخيب الله عز وجل سعيهم، واقتضوا أثره فأبطل الله مكرهم. ١٥

[١٨٨٩] {لَيْبِتُوكَ} ليسجنوك أو يوثقوك أو يشخنوك بالضرب والجرح، من قولهم: ضربوه حتى أثبتوه لا حراك به ولا براح، وفلان مثبت وجعًا. وقرئ «لَيْبِتُوكَ»، بالتشديد. وقرأ النخعي «لَيْبِتُوكَ»، من البيات. وعن ابن عباس «ليقتدوك»، وهو دليل لمن فسره بالإيثاق.

[1890] “Onlar tuzak kuruyorlardı!” Peygamber (s.a.) için gizli plânlar yapıyorlardı; “ama Allah da ‘tuzak’ kuruyordu!” Yani onlar için hazırladıklarını, onları ansızın yakalamak için gizli tutuyordu. “Tuzak kuranların en hayırlısı Allah’tır.” O’nun tuzağı başkasınınkinden çok daha geçerli ve tesirlidir. Veya O, ancak hak ve adalet olan belayı indirir ve bu, sadece müstahak olanları bulur.

31. Âyetlerimiz onlara okunduğu zaman “İşittik... İstesek, biz de bunun benzerini söyleriz. Bu, eskilerin masallarından başka bir şey değil!” diyorlardı.

32. Hani, “Ey Allah! Bu (Kur’ân) Senin katından gelen gerçeğin ta kendisi ise, üzerimize gökten taş yağdır!” ya da “Bize can yakıcı bir azap getir!” diyorlardı...

33. Oysa Allah, sen içlerinde iken onlara azap edecek değildi; Allah onları bağışlanmak için dua ederlerken de cezalandıracak değildi.

34. Kendileri Mescid-i Harâm’a ehil olmadıkları halde (müminleri) ondan men’ederlerken, ne özellikleri varmış ki bunların, Allah onlara (şimdi) azap etmeyecekmiş?! O’na ehil olanlar sadece müttakîlerdir. Ama bunların çoğu bilmez.

[1891] “İstesek, biz de bunun benzerini söyleriz!” Kibir ve hadsizliklerinden dolayı böyle esip gürlüyorlardı; zira güçleri yetseydi bunu istemekten geri durmazlardı. Kibirden söylememiş olsalardı, kendilerine meydan okuyup âcizliklerini kafalarına vuran birini yenip, bu uğurda ipi göğüslemek istemekten onları hiçbir şey engelleyemezdi! Hem de, bilhassa *beyan* vadisinde [yani söz ve ifade sanatlarında] mağlup edilmekten bu kadar çekinirken, bu konuda burunlarından kıl aldırılmazken... Birisi ifade sağlamlığında onlarla boy ölçüşecek, bunlar da işi *meşîete* bağlayarak, ‘istesek...’ falan diyecek, ne mümkün!.. Kaldı ki, Peygamber (s.a.)’i ezerek alt etmek için kendilerini nasıl tükettikleri gün gibi ortadadır; malumdur.

[1892] Söylendiğine göre bu sözleri söyleyen kişi *sabran* katledilen [yani hapsedilerek ölüme terk edilen] Nadr b. Hâris imiş ve Allah Teâlâ’nın eski ümmetleri anlattığı âyetleri işitince “İstesem bunun benzerini ben de söylerim!” dermiş. Fars diyarından [Zaloğlu] Rüstem ve İsfendiyar hikâyelerinin bir nüshasını getirip, bunların kıssa âyetlerine denk olduğunu iddia eden de bu şahıs imiş. Yine, “Ey Allah! Bu (Kur’ân) Gerçeğin ta kendisi ise...” sözünü söyleyen de bu kişidir. Bu, inkârın abartılı bir ifadesi olup

[١٨٩٠] {وَيَمْكُرُونَ} ويخفون المكاييد له، {وَيَمْكُرُ اللَّهُ} ويخفي الله ما أعد لهم حتى يأتيهم بغته؛ {وَاللَّهُ خَيْرُ الْمَاكِرِينَ}، أي مكره أنفذ من مكر غيره وأبلغ تأثيراً، أو لأنه لا ينزل إلا ما هو حق وعدل ولا يصيب إلا بما هو مستوجب.

٣١- «وَإِذَا تَتْلَى عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا قَالُوا قَدْ سَمِعْنَا لَوْ نَشَاءُ لَقُلْنَا مِثْلَ هَذَا إِنْ هَذَا إِلَّا أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ» ٥

٣٢- «وَإِذْ قَالُوا اللَّهُمَّ إِنْ كَانَ هَذَا هُوَ الْحَقُّ مِنْ عِنْدِكَ فَأَمْطِرْ عَلَيْنَا حِجَارَةً مِنَ السَّمَاءِ أَوْ ائْتِنَا بِعَذَابٍ أَلِيمٍ»

٣٣- «وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُعَذِّبَهُمْ وَأَنْتَ فِيهِمْ وَمَا كَانَ اللَّهُ مُعَذِّبَهُمْ وَهُمْ يَسْتَغْفِرُونَ»

٣٤- «وَمَا لَهُمْ آلَا يُعَذِّبُهُمُ اللَّهُ وَهُمْ يَصُدُّونَ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَمَا كَانُوا أَوْلِيَاءَهُ إِنْ أَوْلِيَائُهُ إِلَّا الْمُتَّقُونَ وَلَكِنْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ» ١٠

[١٨٩١] {لَوْ نَشَاءُ لَقُلْنَا مِثْلَ هَذَا} نفاجة منهم وصلف تحت الرعدة، فإنهم لم يتوانوا في مشيئتهم لو ساعدتهم الاستطاعة، وإلا فما منعهم إن كانوا مستطيعين أن يشاؤوا غلبة من تحداهم وقرعهم بالعجز، حتى يفوزوا بالقدح المعلى دونه، مع فرط أنفتهم واستنكافهم أن يغلبوا في باب البيان خاصة، وأن يماتنهم واحد، فيتعللوا بامتناع المشيئة، ومع ما علم وظهر ظهور الشمس، من حرصهم على أن يقهروا رسول الله ﷺ، وتهالكهم على أن يغمروه.

[١٨٩٢] وقيل: قائله النضر بن الحارث المقتول صبراً، حين سمع اقتصاص الله أحاديث القرون: لو شئت لقلت مثل هذا. وهو الذي جاء من بلاد فارس بنسخة حديث رستم وإسفنديار، فزعم أن هذا مثل ذاك، وأنه من جملة تلك الأساطير. وهو القائل: {إِنْ كَانَ هَذَا هُوَ الْحَقُّ}. وهذا أسلوب من الجحود بليغ،

demek istediği şudur: “Kur’ân gerçekse, onu inkâr ettiğimiz için Fil ordularına yaptığın gibi bizi de *siccîl* (yani volkanik toprak-sıtaşlar) ile ya da başka bir şekilde cezalandır madem!” Maksudı, Kur’ân’ın gerçek olmadığını ifade etmektir; gerçek oluşu [güya] olumsuzlanınca, onu inkâr eden de azabı hak etmiş olmayacaktır! Ancak azabı -Kur’ân’ın hak olmadığını inanarak- hak oluşuna bağlamak, “Şayet batıl haksızlığa üzerimize taş yağdır!” diyerek bir şeyi imkânsızlaştırmaya benzer.

[1893] *Huve’l-hakk*^a (Kur’ân gerçeğin ta kendisiyse) ifadesi, tahsis ve tayin yoluyla ‘tek gerçek Kur’ân’dır’ diyen kimse ile dalga geçmektedir. A’mes, merfû‘ olarak *huve’l-hakk*^u şeklinde okumuştur ki burada *huve* fasıl zamiri değil, mübtedâdır. İlk okuyuşta ise fasıl zamiri idi.

[1894] [Gökyüzü daimi ve bol yağdırdığında] *escemet* ve *esbelet* dendiği gibi, *emtaratî’s-semâ*^u denir; [sülasiden] *metarat* ise *hetenet* ve *hetelet* (ara ara yağdırdı) demen gibidir¹¹⁸. Kökün ifâlden kullanılışı genelde azap bağlamındadır. “Peki, ‘gökten’ demenin ne anlamı var, yağdırma zaten gökten başka bir yerden olmaz ki?” **dersen şöyle derim:** Burada adeta “Bize *siccîl* yağdır” denilmek istenmiştir ki *siccîl* azap için nişanlanmış taş demektir. *Siccîl* yerine *حِجَارَةٌ مِنَ السَّمَاءِ* (gökten bir taş) ifadesini kullanmıştır. Nitekim “Onun üzerine sık aralıklarla örülmüş demirden bir elbise *döktü*” derken, zırhı kastedersin.

[1895] “Can yakıcı bir azap” yani insanın canını yakan türden başka bir azap. Demek istiyor ki *siccîl* yağdırmak da can yakıcı bir azaptır; bizi ya bununla ya da o türden başka bir azapla cezalandır. Mu’âviye’nin Sebe’li bir adama [Kraliçe Belkıs’ı kastederek] “Bir kadını başına hükümdar yapan senin halkın gerçekten cahilmiş bel!” dediği, adamın da “Benim kavimden daha cahil olan, Peygamber (s.a.) kendilerini hakka davet ettiğinde, ‘Bu (Kur’ân), gerçeğin ta kendisi ise bizi ona hidayet eyle.’ diyeceğine; ‘Ey Allah! Bu, gerçeğin ta kendisi ise, üzerimize gökten taş yağdır!’ diyen senin kavmindir!” şeklinde cevap verdiği rivayet edilir.

[1896] [لَا يُعَذِّبُهُمْ]daki] Lâm olumsuzluğu pekiştirmekte; “Sen onların arasındayken onlara azap edilmesi hikmete uygun değildir; çünkü Allah’ın âdeti ve hikmetinin gereği, hiçbir kavme -peygamberleri aralarında olduğu sürece- köklerini kurutacak şekilde azap etmemektir.” anlamını vermektedir. Yine burada, Peygamber yanlarından hicret ettiğinde Mekkelilerin azaba uğratılmak üzere gözetleneceklerine dair de bir ihsas bulunmaktadır.

118 Ayrıca bkz. A’râf 7/84’teki *أَمْطَرْنَا* ifadesi hk. / ed.

يعني إن كان القرآن هو الحق فعاقبنا على إنكاره بالسجيل، كما فعلت بأصحاب الفيل، أو بعذاب آخر. ومراده نفي كونه حقًا، وإذا انتفى كونه حقًا لم يستوجب منكره عذابًا، فكان تعليق العذاب بكونه حقًا مع اعتقاد أنه ليس بحق، كتعليقه بالمحال في قولك: إن كان الباطل حقًا، فأمطر علينا حجارة.

٥ [١٨٩٣] وقوله {هُوَ الْحَقُّ} تهكُّم بمن يقول على سبيل التخصيص والتعيين: هذا هو الحق. وقرأ الأعمش {هُوَ الْحَقُّ}، بالرفع، على أن هو مبتدأ غير فصل. وهو في القراءة الأولى فصل.

[١٨٩٤] ويقال: أمطرت السماء، كقولك أنجمت وأسبلت ومطرت، كقولك: هتنت وهتلت، وقد كثر الإمطار في معنى العذاب. فإن قلت: ما فائدة قوله {مَنْ السَّمَاءُ}؟ والإمطار لا تكون إلا منها؟ قلت: كأنه يريد أن يقال: فأمطر علينا السجيل، وهي الحجارة المسوَّمة للعذاب؛ فوضع {حِجَارَةً مِّنَ السَّمَاءِ} موضع السجيل، كما تقول: صب عليه مسرودة من حديد، تريد درعًا.

[١٨٩٥] {بِعَذَابٍ أَلِيمٍ}، أي بنوع آخر من جنس العذاب الأليم، يعني أن أمطار السجيل بعض العذاب الأليم، فعذبنا به أو بنوع آخر من أنواعه. وعن معاوية أنه قال لرجل من سبأ: ما أجهل قومك حين ملكوا عليهم امرأة! قال: أجهل من قومي قومك ١٥ قالوا لرسول الله ﷺ حين دعاهم إلى الحق: {إِنْ كَانَ هَذَا هُوَ الْحَقُّ مِنْ عِنْدِكَ فَأَمْطِرْ عَلَيْنَا حِجَارَةً}؛ ولم يقولوا: إن كان هذا هو الحق فاهدنا له.

[١٨٩٦] اللام لتأكيد النفي، والدلالة على أن تعذيبهم وأنت بين أظهرهم غير مستقيم في الحكمة؛ لأن عادة الله وقضية حكمته أن لا يعذب قومًا عذاب استئصال ٢٠ ما دام نبيهم بين أظهرهم. وفيه إشعار بأنهم مرصودون بالعذاب إذا هاجر عنهم.

[Bir sonraki âyette] “Ne özellikleri varmış ki bunların, Allah onlara (şimdi) azap etmeyecekmiş?!” âyeti de buna delildir. Bu sözü söyleyebilmesi için, onlara azap edeceğini daha önce ifade etmiş olması gerekir. Demek ki önceki âyette adeta şöyle buyurmaktadır: “Sen içlerindeyken Allah onlara azap edecek değil,
5 ama sen onlardan ayrıldığında onlara azap edecektir! Ne özellikleri varmış ki bunların, onlara azap etmeyecek olsun!?”

[1897] “Bağışlanmak için dua ederlerken...” ifadesi hal cümlesi olup istiğfar etmedikleri anlamını vermektedir. Yani iman edip küfürden istiğfar edenlerden olsalardı onlara elbette azap etmezdi. Tıpkı “Yoksa (hem kendi-
10 lerini hem de başkalarını) ıslah etme yönünde halkının çaba gösterdiği hiçbir memleketi senin Rabbinin haksız yere helâk etmesi söz konusu değildir.” [Hûd 11/117] âyetinde olduğu gibi. Ancak onlar iman ve istiğfar etmedikleri gibi bu onlardan umulmamaktadır bile.

[1898] Anlamın şu şekilde olabileceği de söylenmiştir: İçlerinde istiğfar edenler oldukça Allah onlara azap edecek değildir ki bunlar, Peygamber
15 (s.a.)’in ardından hicret edemeyip geride kalan gariban Müslümanlar idi.

[1899] “Ne özellikleri varmış ki bunların, (müminleri) ondan” yani Mescid-i Harâm’dan “menerlerken Allah onlara azap etmeyecekmiş?!” Yani azaptan kurtulmaya sebep olacak hiçbir özellikleri olmadığından, mutlaka azaba uğrayacaklardır. Nitekim Hudeybiye antlaşmasının gerçekleştiği yıl Peygamber (s.a.)’i engellemişlerdi. Peygamber’i ve müminleri Mekke’den çıkarmaları da alıkoyma (*sadd*) kapsamındadır. Ayrıca “Biz Kâbe’nin ve Haremin yöneticileriyiz; dilediğimizi alıkoyar, dilediğimizi oraya sokarız!” diyorlardı. Oysa “Mescid-i Harâm’a ehil değiller!” Yani gerek şirk koşmaları gerekse dine düşmanlıkları sebebiyle oranın yöneticileri olmayı hak etmemektedirler! “Ona ehil olanlar sadece” Müslümanların “müttakî” olanlarıdır; yani orayı yönetecek ehliyet ve elverişliliğe Müslümanların -bile- tamamı sahip değildir; oranın yönetimine sadece ‘takvalı iyi’ler ehildir, o halde nerede kaldı putperest kâfirler?! “Ama bunların çoğu bilmez.” Burada, adeta bunu bile inatla riyaset talep eden kimseleri istisna etmektedir. Ya da ‘çoğu’ ifadesiyle tamamını kastetmektedir çünkü bazen ‘az’lıkla da ‘yok’luk kastedilir.
30

35. Beyt’in yanındaki duaları da ıslık çalıp el çırpımdan başka bir şey değildir. Öyleyse tadın azabı, ettiğiniz inkâra karşılık!..

والدليل على هذا الإشعار قوله {وَمَا لَهُمْ آلَا يُعَذِّبُهُمُ اللَّهُ} . وإنما يصح هذا بعد إثبات التعذيب، كأنه قال: وما كان الله ليعذبهم وأنت فيهم، وهو معذبهم إذا فارقتهم، وما لهم أن لا يعذبهم.

[١٨٩٧] {وَهُمْ يَسْتَغْفِرُونَ} في موضع الحال. ومعناه نفي الاستغفار عنهم، أي ٥ ولو كانوا ممن يؤمن ويستغفر من الكفر لما عذبهم. كقوله {وَمَا كَانَ رَبُّكَ لِيُهْلِكَ الْقُرَى بِظُلْمٍ وَأَهْلُهَا مُصْلِحُونَ} [هود: ١١٧]، ولكنهم لا يؤمنون ولا يستغفرون، ولا يتوقع ذلك منهم.

[١٨٩٨] وقيل: معناه وما كان الله معذبهم وفيهم من يستغفر، وهم المسلمون بين أظهرهم ممن تخلف عن رسول الله ﷺ من المستضعفين.

[١٨٩٩] {وَمَا لَهُمْ أَنْ لَا يُعَذِّبَهُمُ اللَّهُ} وأي شيء لهم في انتفاء العذاب عنهم، ١٠ يعني: لا حظ لهم في ذلك وهم معذبون لا محالة. وكيف لا يعذبون وحالهم أنهم يصدّون عن المسجد الحرام، كما صدّوا رسول الله ﷺ عام الحديبية؛ وإخراجهم رسول الله ﷺ والمؤمنين من الصدّ. وكانوا يقولون: نحن ولاية البيت والحرم فنصدّ من نشاء وندخل من نشاء. {مَا كَانُوا أَوْلِيَاءَهُ} وما استحقوا مع إشراكهم وعداوتهم ١٥ للدين أن يكونوا ولاية أمره وأربابه. {إِنْ أَوْلِيَاؤُهُ إِلَّا الْمُتَّقُونَ} من المسلمين، ليس كل مسلم أيضًا ممن يصلح لأن يلي أمره، إنما يستأهل ولايته من كان برًا تقيًا، فكيف بالكفرة عبدة الأصنام؟! {وَلَكِنْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ} كأنه استثنى من كان يعلم وهو يعاند ويطلب الرياسة. أو أراد بالأكثر الجميع، كما يراد بالقلة العدم.

٣٥- {وَمَا كَانَ صَلَاتُهُمْ عِنْدَ الْبَيْتِ إِلَّا مُكَاءً وَتَصَدِيَةً فَذُوقُوا الْعَذَابَ بِمَا

كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ} ٢٠

[1900] *Mükâ^{en}* kelimesi *süğâ'- ruğâ'* kalıbında fu'âl veznindedir. Kuş öttüğünde kullanılan *mekâ - yemkû* fiilindendir. *Mükkâ^{en}* (çoban aldatan kuşu) da bu kökten olup, sanki çok ötmesi sebebiyle bu isimle adlandırılmıştır. Aslında, *el-vuddâ'* ve *el-kurrâ'* gibi sıfattır. *Mukâ* şeklinde kısaltılarak da okunmuştur. Bu iki kullanımın benzeri *el-bukâ* ve *el-bukâ^u*dur. *Tasdiyet^{en}* el çırpmaaktır. *Sadâ* kökünün tef'ile veznindedir. إِذَا قَوْمُكَ مِنْهُ يَصِدُّونَ ("...senin kavmin buna sevinerek küstahça bağrıışmaya başladı!") [Zuhuf 43/57]) âyetinde geçen bağrıışmak anlamındaki *sadde - yasiddud*dan da olabilir. A'meş [v. 148/765] *salâtuhum* kelimesini, *ve mâ kâne salâtehum* şeklinde *kânenin* öne geçmiş haberi olarak nasb okumuştur.

[1901] **Şayet** "Bu cümlelerin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** "Bu cümle, şu şiirde söylenmek istenen anlama gelir:

Vereceği hediyenin kara kelepçeler ve kahverengi kırbaçlar olacağından korkmuyordum

Şair kelepçe ve kırbaçları bağış gibi kabul etmekte; onun yerine koymaktadır. Müşrikler de ıslık ve el çırpmayı *dua* yerine koymaktaydı. Çünkü Kâbe'yi kadın-erkek çıplak bir şekilde tavaf eder, ellerini birleştirerek ıslık çalıp el çırparlardı. Aynı şeyi Peygamber (s.a.) namazda Kur'ân okuduğunda da yapar; böylelikle zihnini karıştırmak isterlerdi.

[1902] "Öyleyse, tadın bakalım" inkâr etmeniz ve kâfirlerden başkasının yapmaya kalkışamayacağı şeyler yapmanız yüzünden, Bedir günü katledilme ve esir edilmenin azabını!

36-37. Nankörce inkâr edenler mallarını, Allah yolundan alıkoymak için harcarlar. Yine harcayacaklar, ama bu daha sonra içlerine oturacak, sonra da mağlup olacaklar! Ve nankörce inkâr edenler Cehennem'e haşredilecekler ki, Allah murdarı temizden ayırt etsin; murdar olanların tamamını da üst üste yığıp Cehennem'e atsın! Bunlardır işte, hüsrana uğrayacaklar!..

[1903] Bu âyetlerin Bedir savaşında her gün on deve kesmek sûretiyle askeri doyuran Mekke Müşrikleri hakkında indiği söylenmiştir. Yine Müşriklerin, ticaret kervanı bulunan yandaşlarına "Muhammed ile savaşmamız için bu mallarınızla bize yardım edin. Belki böylece Bedir savaşında başımıza gelenlerin öcünü ondan alabiliriz." demesi üzerine nâzil olduğu da söylenir. Ayrıca Ebû Süfyân hakkında indiği de söylenmiştir. Bu, Arap kabilelerinden Uhud savaşı için gönüllü getirdikleri dışında iki bin kişi tutmuş ve bunlar için 40 okka para harcamıştır -ki bir okka 42 miskaldır-.

[١٩٠٠] المكاء: فعال بوزن الثغاء والرغاء، من مكأ يمكو، إذا صفر؛ ومنه المكاء، كأنه سمي بذلك لكثرة مكائه. وأصله الصفة، نحو الوضاء والفراء. وقرئ «مكًا» بالقصر. ونظيرهما البكي والبكاء. والتصدية: التصفيق، تفعله من الصدى، أو من صدّ يصدّ، {إِذَا قَوْمُكَ مِنْهُ يَصِدُّونَ} [الزخرف: ٥٧]. وقرأ الأعمش «وما كان صلاتهم» بالنصب على تقديم خبر كان على اسمه. ٥

[١٩٠١] فإن قلت: ما وجه هذا الكلام؟ قلت: هو نحو من قوله:

وَمَا كُنْتُ أَخْشَى أَنْ يَكُونَ عَطَاؤُهُ ❀ أَذَاهُمْ سُودًا أَوْ مُحْدَرَجَةً سُمْرًا

والمعنى أنه وضع القيود والسياط موضع العطاء، ووضعوا المكاء والتصدية موضع الصلاة. وذلك أنهم كانوا يطوفون بالبيت عراة؛ الرجال والنساء، وهم مشبكون بين أصابعهم يصفرون فيها ويصفقون، وكانوا يفعلون نحو ذلك إذا قرأ رسول الله ﷺ في صلاته يخلطون عليه. ١٠

[١٩٠٢] {فَذُوقُوا} عذاب القتل والأسر يوم بدر، بسبب كفركم وأفعالكم التي لا يقدم عليها إلا الكفرة.

٣٦- ﴿إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ لِيَصُدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ فَسَيُنْفِقُونَهَا ثُمَّ تَكُونُ عَلَيْهِمْ حَسْرَةً ثُمَّ يُغْلَبُونَ وَالَّذِينَ كَفَرُوا إِلَىٰ جَهَنَّمَ يُحْشَرُونَ﴾

٣٧- ﴿لِيَمِيزَ اللَّهُ الْخَبِيثَ مِنَ الطَّيِّبِ وَيَجْعَلَ الْخَبِيثَ بَعْضُهُ عَلَىٰ بَعْضٍ فَيَرْكُمَهُ جَمِيعًا فَيَجْعَلُهُ فِي جَهَنَّمَ أُولَٰئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ﴾ ١٥

[١٩٠٣] قيل: نزلت في المطعمين يوم بدر، كان يطعم كل واحد منهم كل يوم عشر جزائر. وقيل: قالوا لكل من كان له تجارة في العير: أعينوا بهذا المال على حرب محمد، لعلنا ندرك منه ثأرنا بما أصيب منا ببدر. وقيل: نزلت في أبي سفيان وقد استأجر ليوم أحد ألفين من الأحابيش سوى من استجاش من العرب، وأنفق عليهم أربعين أوقية. والأوقية اثنان وأربعون مثقالاً. ٢٠

[1904] “Allah yolundan alıkoymak için...” Yani harcama maksatları, Muhammed’e ittibâdan alıkoymaktır ki her ne kadar onlara göre böyle değilse de Allah’ın yolu budur. “Bu daha sonra içlerine oturacak,” yani harcamalarının neticesi pişmanlık ve yanma olacak; öyle ki adeta infak eyleminin kendisi pişmanlığa dönüşüp yanmaya inkılap edecek! “Sonra” işin sonunda “da mağlup olacaklar!” Her ne kadar daha önce, galibiyet bir Müslümanlara bir de Müşrik-
 5 lere geçiyor idiye de sonunda mağlup olacaklar ve [Mekke’nin fethiyle] esaretten azat edilecek (*tulekâ*) durum[un]a düşecekler! Nitekim “Allah, ‘Ben ve peygamberlerim mutlaka galip gelecektir.’ diye hükmetti.” [Mücâdile 59/21] buyrulmuştur. “Nankörce inkâr edenler” yani inkârlarını sürdürenler “Cehennem’e
 10 haşredilecek!” Çünkü içlerinden İslâm’a girip Müslümanlığı güzel yaşayanlar olmuştur. “Ki Allah” kâfirlere dönüşen “murdar” fırkay“ı temizden” yani müminlerden “ayırır; murdar olanların tamamını da üst üste yığıp Cehennem’e atar!” Bu, toplayıp katarak üst üste yığmaktan ibarettir. “Neredeyse üzerine
 15 keçelendiler!” [Cin 72/19] ifadesindeki gibi ki son derece kalabalık olmalarından ötürüdür. “Bunlardır işte, hüsrana uğrayanlar!” ifadesinde murdar topluluğa işaret edilmektedir.

[1905] Şu da söylenmiştir: Müşriklerin Peygamber (s.a.)’e düşmanlık için kullandıkları murdar malı, Ebû Bekir ve Osman *Radıya’llâhu Anhumâ* gibi
 20 Müslümanların ona yardım için harcadıkları temiz maldan ayırmış olacak. Bu durumda, “murdar olanların tamamını da üst üste yığıp Cehennem’e atmış olacak” ifadesiyle, kâfirlere azap edilecek şeyler arasında bu malların da olduğu belirtilmiş olmaktadır. Tıpkı “alınları, böğürleri ve sırtları bunlarla (yani Allah yolunda infak edilmeyen altın ve gümüşlerle) dağlanacak!” [Tevbe 9/35] âyeti
 25 gibi. Buna göre [يَمِينٍ]deki Lââm “bu daha sonra içlerine oturacak” ifadesine bağlı olmaktadır; önceki yorumda ise “haşredilecekler” cümlesine bağlıydı¹¹⁹. “Bunlardır işte...” ifadesiyle işaret edilenler ise “nankörce inkâr edenler”dir. Ayrıca, [يَمِينٍ] ifadesi] hafifletilerek *li-yemîze* şeklinde de okunmuştur.

119 İlkinde “murdar” ve “tertemiz” kelimeleri, kişilerin sıfatı olduğundan, uygun olan; ‘illeti gösterilen şey’in “Cehennem’e haşredilecekler” ifadesinden anlaşılan şey olması; “bunlardır işte” ile işaret edilenlerin de murdar fırka olmasıdır. İkincisinde ise ‘illeti gösterilen şey’in “bu daha sonra içlerine oturacak” cümlesi olması münasiptir çünkü “olacak” / *tekûnu* ifadesindeki zamir mallara râcidir. O halde, yakın müşârun ileyh “nankörce inkâr edenler”den başkası olamaz. İbareden anlaşılan [zâhir] mâna ise يَمِينٍdeki Lââm’ın “haşredilecekler” ifadesinin illetini gösteriyor olmasıdır; yanma ve pişmanlık anlamı da buna dâhildir. Şöyle: Hak Teâlâ söz konusu infakların dünyada yanma, pişmanlık ve mağlubiyetten başka bir işe yaramayacağını açıklayıp, âhirette başlarına gelecekleri de belirtince, “Nankörce inkâr edenler Cehennem’e haşredilecek” ifadesinin tamamını “mağlup edilecekler” ifadesinin tamamına atfetmiştir. Yani sonuçta tamamı mağlup edilecektir, ama daha sonra bir kısmı -yani milleti Allah yolundan alıkoymak için para harcayanlardan bazıları- Müslüman olacak, bir kısmı ise inkâr üzere ölüp gidecek ve Cehennem’e haşredilecek ve böylece Allah -mutlak anlamda- murdar olanla tertemiz olanı birbirinden ayırmış olacaktır. (Tıybî’den)/ ed.

[١٩٠٤] {لِيُضِدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ}، أي كان غرضهم في الإنفاق الصدّ عن اتباع محمد، وهو سبيل الله، وإن لم يكن عندهم كذلك. {ثُمَّ تَكُونُ عَلَيْهِمْ حَسْرَةً}، أي تكون عاقبة إنفاقها ندماً وحسرة، فكأن ذاتها تصير ندماً وتنقلب حسرة، {ثُمَّ يُغْلَبُونَ} آخر الأمر وإن كانت الحرب بينهم وبين المؤمنين سجّالاً قبل ذلك فيرجعون طلقاء؛ {كَتَبَ اللَّهُ لَأَغْلِبَنَّ أَنَا وَرُسُلِي} [المجادلة: ٢١]. {وَالَّذِينَ كَفَرُوا} والكافرون منهم {إِلَى جَهَنَّمَ يُحْشَرُونَ}، لأنّ منهم من أسلم وحسن إسلامه. {لِيَمِيزَ اللَّهُ الْخَبِيثَ} الفريق الخبيث من الكفار {مِّنَ} الفريق {الطَّيِّبِ} من المؤمنين، فيجعل الفريق {الْخَبِيثَ} بَغْضَهُ عَلَى بَعْضِ فِرْكَمَهُ جَمِيعاً؛ عبارة عن الجمع والضم، حتى يتراكبوا، كقوله تعالى {كَادُوا يَكُونُونَ عَلَيْهِ لِبَدًا} [الجن: ١٠] يعني لفرط ازدحامهم. {أُولَئِكَ} إشارة إلى الفريق الخبيث.

[١٩٠٥] وقيل: ليميز المال الخبيث الذي أنفقه المشركون في عداوة رسول الله ﷺ، من المال الطيب الذي أنفقه المسلمون كأبي بكر وعثمان في نصرته؛ {فَيَرْكُمُهُ} فيجعل في جهنم في جملة ما يعذبون به، كقوله {فَتَكْوَىٰ بِهَا جِبَاهُهُمْ وَجُنُوبُهُمْ} الآية [التوبة: ٣٥]، واللام على هذا متعلقة بقوله {ثُمَّ تَكُونُ عَلَيْهِمْ حَسْرَةً}؛ وعلى الأوّل بـ {يحشرون}، و {أُولَئِكَ} إشارة إلى الذين كفروا. وقرئ «لِيَمِيزَ»، على التخفيف.

38. Nankörce inkâr edenlere söyle; şayet vazgeçerlerse, geçmiş kendilerine bağışlanacaktır. (Savaşa) dönecek olurlarsa, evvelkilere uygulanan (helâk ve azaplar, daha önce) geçmişti.

- [1906] “Nankörce inkâr edenler” yani Ebû Süfyan ve arkadaşları gibiler
 5 “için” -yani bunlar *hakkında*- şu sözü “söyle: Şayet vazgeçerlerse...” Anlam, ‘bu sözlerle onlara hitap et’ şeklinde olsaydı; ‘eğer vazgeçerseniz günahlarınız bağışlanı’ buyrulurdu ki İbn Mes’ûd *Radıyâ’llâhu ‘Anh’*’ın [v. 32/653] okuyuşu böyledir. Şu âyet de buna benzer: “Kâfirler iman edenler için, yaptıkları hayır olmuş olsaydı bizi bunda geçemezlerdi” dediler.” [Ahkâf 46/11] Bu âyetle de kâfirler bu
 10 sözü başkalarına söylemekte ancak müminlerin dinlemelerini istemektedirler. Âyet, İslâm’a girerek Peygamber (s.a.)’e düşmanlıktan ve onunla savaşmaktan vazgeçerlerse “geçmiş kendilerine bağışlanacaktır” anlamındadır. “(Savaşa) dönecek olurlarsa, evvelkilere uygulanan (helâk ve azaplar, daha önce) geçmişti.” Yani kimisi Bedir savaşında kendi açtıkları kuyuya düştüler. Ya da peygamberle-
 15 rine cephe alan geçmiş ümmetlerin başlarına gelen helâk cezası anlatıldı; vazgeçmezlerse başlarına aynı şeylerin gelmesini beklesinler. Anlamın şöyle olduğu da söylenmiştir: Kâfirler küfürlerine son verip İslâm’a girerlerse geçmişte yaptıkları inkâr ve isyanları bağışlanır ve tereyağından kıl çeker gibi bunlardan kurtulmuş olurlar. Peygamber (s.a.)’in şu sözü de bu anlamdadır: “İslâm, öncesini söküp
 20 atar.” Âlimler der ki: savaş durumunda olduğumuz biri (*harbî*) İslâm’a girdiğinde geriye dönük hiçbir yükümlülüğü kalmaz; İslâm ülkesinde yaşayan gayrimüslim (*zimmî*) ise Allah’ın haklarını ödemek gerekmez, ancak geriye dönük insan hakları uhdesinde kalır. Buradan yola çıkarak Ebû Hanife, İslâmiyet’ten dönen birinin tekrar İslâm’a girdiğinde, mürtedlik döneminde ve daha evvel terketmiş
 25 olduğu ibadetleri kaza etmesinin gerekmediğini söylemiş; “eğer dönerlerse” âyetini de “irtidat ederek dinden çıkarılarsa” şeklinde tefsir etmiştir.

[1907] [يَغْفِرْ لَهُمْ ifadesi] *yağfir le-hum* (O, kendilerini bağışlar) şeklinde zamir Allah’a isnat edilerek de okunmuştur.

- 39. Fitne kalmayıp din tamamen Allah’ın oluncaya kadar bunlarla**
 30 **savaşın! Vazgeçtikleri takdirde (ilişmeyin); onların yaptıklarını Allah görmektedir.**

40. Eğer arkalarını döner (teklifimizi kabul etmez)lerse, o takdirde, Allah (onların değil) sizin ‘mevlâ’nızdır. Ne güzel Mevlâ! Ne güzel yardımcı!

٣٨- ﴿قُلْ لِلَّذِينَ كَفَرُوا إِنْ يَنْتَهُوا يُغْفَرْ لَهُمْ مَا قَدْ سَلَفَ وَإِنْ يَعُودُوا فَقَدْ مَضَتْ سُنَّتُ الْأَوَّلِينَ﴾

[١٩٠٦] {قُلْ لِلَّذِينَ كَفَرُوا} من أبي سفيان وأصحابه، أي قل لأجلهم هذا القول، وهو: {إِنْ يَنْتَهُوا}. ولو كان بمعنى: خاطبهم به لقليل: إِنْ تَنْتَهُوا يغفر لكم، وهي قراءة ابن مسعود. ونحوه: {وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا لَوْ كَانَ خَيْرًا مَّا سَبَقُونَا إِلَيْهِ} [الأحقاف: ١١] خاطبوا به غيرهم لأجلهم ليسمعوه، أي إِنْ يَنْتَهُوا عما هم عليه من عداوة رسول الله ﷺ وقتاله بالدخول في الإسلام {يُغْفَرْ لَهُمْ مَا قَدْ سَلَفَ} لهم من العداوة؛ {وَإِنْ يَعُودُوا} لقتاله {فَقَدْ مَضَتْ سُنَّتُ الْأَوَّلِينَ} منهم الذين حاق بهم مكرهم يوم بدر؛ أو فقد مضت سنة الذين تحزبوا على أنبيائهم من الأمم فدمروا، فليتوقعوا مثل ذلك إِنْ لم ينتهوا. وقيل: معناه أَنَّ الكفار إذا انتهوا عن الكفر وأسلموا غفر لهم ما قد سلف لهم من الكفر والمعاصي، وخرجوا منها كما تنسلّ الشعرة من العجين. ومنه قوله عليه الصلاة والسلام: "الإسلام يجب ما قبله." وقالوا: الحربي إذا أسلم لم يبق عليه تبعة قط؛ وأما الذمي فلا يلزمه قضاء حقوق الله وتبقى عليه حقوق الآدميين. وبه احتج أبو حنيفة رحمه الله في أَنَّ المرتدَّ إذا أسلم لم يلزمه قضاء العبادات المتروكة في حال الردة، وقبلها؛ وفسر {وَإِنْ يَعُودُوا} بالارتداد.

[١٩٠٧] وقرئ «يغفر لهم» على أَنَّ الضمير لله عز وجل.

٣٩- ﴿وَقَاتِلُوهُمْ حَتَّى لَا تَكُونَ فِتْنَةٌ وَيَكُونَ الدِّينُ كُلُّهُ لِلَّهِ فَإِنْ انْتَهَوْا فَإِنَّ اللَّهَ بِمَا يَعْمَلُونَ بَصِيرٌ﴾

٢٠- ٤٠- ﴿وَإِنْ تَوَلَّوْا فَأَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ مَوْلَاكُمْ نِعَمَ الْمَوْلَى وَنِعَمَ النَّصِيرِ﴾

[1908] “Fitne” yani içlerinde şirk diye bir şey “kalmayıp, din tamamen Allah’ın oluncaya” yani tüm batıl dinler yok olup aralarından sadece İslâm dini kalıncaya “kadar bunlarla savaştın!” Küfürden “vazgeçtikleri” ve İslâm’a girdikleri “takdirde (ilişmeyin); onların yaptıklarını Allah görmektedir.” Tövbe 5 etmeleri ve İslâm’a girmelerinden dolayı Allah mükâfatları verecektir.

[1909] [يَعْمَلُونَ] *ta‘melûne* (sizin yaptıklarınızı) şeklinde de okunmuş olup anlam şöyle olmaktadır: Allah, uğrunda yapmış olduğunuz cihâd ve insanları, Allah’ın dinine, küfrün karanlıklarından İslâm’ın aydınlığına davet edişinizi “görmektedir” ve sizi en güzel şekilde mükâfatlandıracaktır.

10 [1910] “Eğer arkalarını dönerlerse,” yani vazgeçmezlerse “o takdirde bilin ki Allah sizin ‘mevlâ’nızdır” yani yardımcınız, destekçinizdir. O halde O’nun destek ve sahip çıkışına (*velâyet*) güvenin.

41. İmdi; biliniz ki, ele geçirdiğiniz ganimetin beşte biri Allah’ın, Resûlünün, onun yakınlarının, yetimlerin, düşkünlerin ve yolda kalmışlarıdır. Allah’a ve hakkın bâtıldan ayrıldığı, iki topluluğun karşılaştığı (Bedir) gün(ü) kulumuza indirdiklerimize iman ediyorsanız... -Allah, her şeye kadirdir.-

[1911] اَتَمَّا عَمْتُمْ’deki Mâ, ism-i mevsûldür; akabinde gelen مَنْ شَيْءٍ’deki Min de mevsûlü beyan etmek için gelmiştir. Denildiğine göre ip ve ipliğe kadar her ne ganimet kazandıysanız, anlamındadır. فَأَنَّ لِلَّهِ ifadesi mübtedadır; haberi mahzûf olup şöyle takdir edilir: Beşte birinin Allah’a ait oluşu bir haktır ya da farzdır. Cu’fî, Ebû Amr’ın *fe-inne li’llâhi* şeklinde kesreli okuduğunu rivayet etmiştir. Naha’î’nin *fe-li’llâhi* kıraati de bunu desteklemektedir. Meşhur kıraat, gerekliliği daha net ifade etmektedir; adeta şöyle denmiş olmaktadır: “Beşte 20 birini Allah hakkı olarak ayırmanız gerekir. Bunu ihlal etme seçeneğiniz olmadı gibi bu hususta gevşek de davranamazsınız.” Çünkü haber hazfedilince, “lâzımdır”, “gereklidir”, “haktır”, “sabittir” vb. birden çok takdire açık olmaktadır. Bunlardan herhangi birinin cümlede söylenmesinden hazfedilip hepsinin takdir edilebilmesi gerekliliği daha çok ifade eder. [خُمْسَهُ] *Humsehû* 30 şeklinde sükûn ile de okunmuştur.

[1912] **Şayet** “Beşte birin taksimi nasıl olacak?” **dersen şöyle derim:** Ebû Hanife *Rahimehu’llâh*’a göre Peygamber (s.a.) zamanında beşe ayrılır; biri Peygamber (s.a.)’e, biri onun yakın akrabaları olan Benî Hâşim ve Benî Muttalib’e, -Abd-i Şems ve Nevfel oğulları bunun dışındadır. Hâşim ve Muttalib oğulları 35 rı bunu, Peygamber (s.a.)’e yardım ve desteklerinden ötürü hak etmişlerdir.

[١٩٠٨] {وَقَاتِلُوهُمْ حَتَّى لَا تَكُونَ فِتْنَةٌ إِلَى أَنْ لَا يَوْجَدَ فِيهِمْ شَرِكٌ قَطْ، {وَيَكُونَ الدِّينُ كُلُّهُ لِلَّهِ} ويضمحل عنهم كل دين باطل، ويبقى فيهم دين الإسلام وحده. {فَإِنْ انْتَهَوْا} عن الكفر وأسلموا {فَإِنَّ اللَّهَ بِمَا يَعْمَلُونَ بَصِيرٌ} يثيبهم على توبتهم وإسلامهم. [١٩٠٩] وقرئ «تعملون»، بالتاء، فيكون المعنى: فإن الله بما تعملون من الجهاد ٥ في سبيله والدعوة إلى دينه والإخراج من ظلمة الكفر إلى نور الإسلام {بَصِيرٌ}، يجازيكم عليه أحسن الجزاء.

[١٩١٠] {وَإِنْ تَوَلَّوْا} ولم ينتهوا {فَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ مَوْلَاكُمْ}، أي ناصركم ومعينكم، فثقوا بولايته ونصرته.

٤١- ﴿وَاعْلَمُوا أَنَّمَا غَنِمْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَإِنَّ لِلَّهِ خُمُسَهُ وَلِلرَّسُولِ وَلِذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ إِنْ كُنْتُمْ آمَنْتُمْ بِاللَّهِ وَمَا أَنْزَلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا يَوْمَ الْفُرْقَانِ يَوْمَ التَّقَىٰ الْجَمْعَانِ وَاللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾

[١٩١١] {أَنَّمَا غَنِمْتُمْ} ما موصولة، و{مِنْ شَيْءٍ} بيانه. قيل: من شيء حتى الخيط والمخيط، {فَإِنَّ لِلَّهِ} مبتدأ خبره محذوف، تقديره: فحق، أو فواجب أن الله خمسَه. وروى الجعفي عن أبي عمرو، فإن لله، بالكسر. وتقويه قراءة النخعي «فلله خمسَه». ١٥ والمشهورة أكد وأثبت للإيجاب، كأنه قيل: فلا بد من ثبات الخمس فيه، ولا سبيل إلى الإخلال به والتفريط فيه، من حيث إنه إذا حذف الخبر واحتمل غير واحد من المقدرات، كقولك: ثابت واجب حق لازم؛ وما أشبه ذلك، كان أقوى لإيجابه من النص على واحد، وقرئ «خُمُسَه» بالسكون.

[١٩١٢] فإن قلت: كيف قسمة الخمس؟ قلت: عند أبي حنيفة رحمه الله أنها كانت ٢٠ في عهد رسول الله ﷺ على خمسة أسهم: سهم لرسول الله ﷺ، وسهم لذوي قرباه من بني هاشم وبني المطلب، دون بني عبد شمس وبني نوفل؛ استحقوه حينئذٍ بالنصرة والمظاهرة.

- Osman ve Cübeyr b. Mut'im'den rivayet edildiğine göre bu iki kabile, Peygamber (s.a.)'e, "Haşim oğullarının üstünlüğünü inkâr etmiyoruz çünkü Allah seni onların içerisinde var etti. Ancak Muttalip oğullarına verip bizi mahrum etmene ne demeli?! Bizimle onlar arasında bir fark yok ki?!" demişler de, Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuş: "Her iki kabile de bizi ne Cahiliye ne de İslâm döneminde terk etti. Haşim oğulları ile Muttalip oğulları birdir." Bunu ifade ederken de parmaklarını birbirine kenetlemiş. [*Buhârî*, "Fardu'l-humus", 17] Geri kalan üç pay ise yetim, düşkün ve yolda kalmışlara verilirdi. Peygamber (s.a.)'in vefatıyla birlikte kendi payı düşmüştür; akrabalarının payı da düşmüş; ancak fakirliklerinden dolayı onlara verilmeye devam edilmiş; diğer fakirlere verilen paya onlar da dâhil olmuştur. Nitekim zenginlerine verilmez. Onların yetimlerine, miskinlerine ve yolda kalmışlarına da verileceği tabiidir. Şafi'î *Rahimehu'llâh'a* göre ise ganimet beşe ayrılıp bir payı, gazilerin silah, binek ve benzeri ihtiyaçları gibi Müslümanlar yararına harcayacağı şeylerde kullanması için Peygamber (s.a.)'e verilir. Bir pay da zengin-fakir akrabalarına; erkeğe kadının iki misli verilerek ayrılır. Geri kalan üç pay ise diğer üç sınıfa aittir. Malik b. Enes *Rahimehu'llâh'a* göre ganimet tak-simi devlet başkanının görüşüne göre pay edilir. Dilerse âyetle sayılan sınıflara, dilerse de bunlardan sadece bir kısmına dağıtır. Ayrıca istemesi halinde bunların dışında daha elverişli gördüğü kimselere de verebilir.
- [1913] **Şayet** "Allah'ın zikredilip sonrasında da hem *rasûl* hem de diğer isimlerin O'na atfedilmesinin anlamı nedir? [Bu, onların 'beştebir'de O'na ortak olduklarını îham ediyor.]" **dersen şöyle derim:** Bunun anlamı tıpkı "Allah ve Resûlü *kendisini* razı etmenizi daha fazla hak etmektedir." [Tevbe 9/62] âyetindeki gibi, Allah ve Resûlü ifadesiyle kastedilenin Peygamber (s.a.) olmasıdır. Ayrıca bu atıfla hayır yollarına harcanacak altıncı bir payın tahsis edilme gerekliliği de kastedilmiş olabilir. Yahut *فَأَن لِّلَّ خُمْسُهُ* ifadesiyle beşte birin sadece Allah'a yaklaştıracak yollara harcanma gerekliliğinin kastedildiği, sonra zikredilen beş sınıfın da harcanacak hayır yolları arasında *özellikle* zikredildiği söylenebilir. "Her kim Allah'a, meleklerine; özellikle de Cebrâil'e ve Mikâil'e düşman olursa..." [Bakara 2/98] âyetinde meleklerle dâhil olmalarına rağmen Cebrâil ile Mikâil'in özellikle zikredilmesi gibi. İmameynin görüşü ilk ihtimale göredir. İkinci görüş ise Ebu'l-Âliye'nin [v. 90/709] görüşüdür; o ganimeti altı paya ayırmıştır: Biri Allah hakkı olarak Kâbe'nin masraflarına harcanır çünkü -onun söylediğine göre- Peygamber (s.a.) beşte biri alır; avucunu daldırıp çıkardığını Kâbe'ye tahsis edermiş -ki Allah'ın payı budur- sonra kalanları beşe taksim edermiş. Allah'ın payından kastın beytül-mâl olduğu da söylenmiştir. Üçüncü görüş ise, Malik b. Enes'in görüşüdür.

لما روي عن عثمان وجبير بن مطعم رضي الله عنهما، أنهما قالا لرسول الله ﷺ: هؤلاء إخوانك بنو هاشم، لا ننكر فضلهم لمكانك الذي جعلك الله منهم، أرأيت إخواننا بني المطلب أعطيتهم وحرمتنا، وإنما نحن وهم بمنزلة واحدة؟ فقال ﷺ: "إنهم لم يفارقونا في جاهلية ولا إسلام، إنما بنو هاشم وبني المطلب شيء واحد" وشبك بين أصابعه. ٥
 وثلاثة أسهم: لليتامى والمساكين، وابن السبيل. وأما بعد رسول الله ﷺ فسهمة ساقط بموته، وكذلك سهم ذوي القربى، وإنما يعطون لفقرهم، فهم أسوة سائر الفقراء، ولا يعطى أغنياؤهم فيقسم على اليتامى والمساكين وابن السبيل. وأما عند الشافعي رحمه الله فيقسم على خمسة أسهم: سهم لرسول الله ﷺ يصرف إلى ما كان يصرفه إليه من مصالح المسلمين؛ كعدة الغزاة من السلاح والكراع ونحو ذلك، وسهم لذوي القربى من أغنيائهم وفقرائهم، يقسم بينهم للذكر مثل حظ الانثيين. والباقي للفرق الثلاث. وعند مالك بن أنس رحمه الله: الأمر فيه مفوض إلى اجتهد الإمام؛ إن رأى قسمه بين هؤلاء، وإن رأى أعطاه بعضهم دون بعض، وإن رأى غيرهم أولى وأهم فغيرهم.

[١٩١٣] فإن قلت: ما معنى ذكر الله عز وجل وعطف الرسول وغيره عليه؟ قلت: يحتمل أن يكون معنى {لِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ} لرسول الله ﷺ، كقوله {وَاللَّهُ وَرَسُولُهُ أَحَقُّ أَنْ يُزْضُوهُ} [التوبة: ٦٢]، وأن يراد بذكره إيجاب سهم سادس يصرف إلى وجه من وجوه القرب. وأن يراد بقوله {فَأَنَّ لِلَّهِ خُمُسَهُ} أن من حق الخمس أن يكون متقرباً به إليه لا غير. ثم خص من وجوه القرب هذه الخمسة، تفضيلاً لها على غيرها. كقوله تعالى {وَجِبْرِيلَ وَمِيكَالَ} [البقرة: ٩٨]، فعلى الاحتمال الأول مذهب الإمامين. وعلى الثاني ما قال أبو العالية: أنه يقسم على ستة أسهم؛ سهم لله تعالى يصرف إلى رتاج الكعبة. وعنه: كان رسول الله ﷺ يأخذ الخمس فيضرب بيده فيه، فيأخذ منه قبضة فيجعلها للكعبة وهو سهم الله تعالى، ثم يقسم ما بقي على خمسة. وقيل: إن سهم الله تعالى لبيت المال، وعلى الثالث مذهب مالك بن أنس.

[1914] İbn Abbâs *Radıya'llâhu 'Anhumâ*'nın şöyle dediği rivayet edilmiştir: Ganimet altıya ayrılırdı. İki pay Allah ve Resûlüne, bir pay da Peygamber (s.a.) ölünceye kadar onun akrabalarına verilir. Ebû Bekr *Radıya'llâhu 'Anh* beşte biri üç paya ayırırdı. Ömer *Radıya'llâhu 'Anh* ve sonrasında gelen halifelerin de böyle yaptıkları rivayet edilmiştir. Ebû Bekr'in Haşim oğullarına beşte birlik payı vermediği ve şöyle dediği rivayet edilmiştir: “Bu pay sizin fakirlerinize verilmek içindi. Ayrıca yetimlerinizin evlendirilmesi, hizmet edeni olmayanlara hizmetçi tahsis edilmesi için veriliyordu. Zengin olanlarınız ise yolda kalmış zengin kimse gibidir. Onlara sadakadan bir şey verilmez. Zengin yetime de verilmez.” Zeyd b. Ali *Radıya'llâhu 'Anh*'dan da benzer nitelikte şu söz nakledilmiştir: “Ganimetten saraylar inşa etmek ve soylu atlara binmek bize yakışmaz.” Beşte birin hepsinin Peygamber (s.a.)'in akrabalarına olacağı da söylenmiştir. Ali *Radıya'llâhu 'Anh*'a “Allah, ‘yetimlere ve miskinlere’ buyurmakta.” denildiğinde “Bunlar, bizim [Hâşimilerin] yetim ve düşkünlerimizdir.” demiştir. Hasan-ı Basrî'den ise Peygamber (s.a.)'e ait payın, kendisinden sonra gelen devlet başkanına verileceği bilgisi nakledilmiştir.

[1915] Kelbî'ye göre âyet Bedir'de inmiştir. Vâkidî ise şöyle demiştir: “Humus âyeti, hicretten yirmi ay sonra Şevval ayının yarısında, Bedir savaşıdan bir ay üç gün sonra Kaynukâ' oğulları gazvesinde inmiştir.”

[1916] **Şayet** “Allah'a iman etmişseniz' âyeti nereye tealluk etmektedir?” **dersen şöyle derim:** “Biliniz ki” fiilinin delâlet ettiği gizli bir fiile. Anlam şöyledir: Allah'a iman ettiyseniz biliniz ki ganimetin beşte birini Allah'a yaklaştıracak yerlerde harcamanız gerekmektedir. Bu sebeple ona dair isteklerinizi bırakın ve geri kalan dört pay ile kanaat edin. Buradaki “bilme” emrinden maksat mücerret biliş değil; amel ve Allah'a itaati içeren bir biliştir. Çünkü salt bilme konusunda mümin ve kâfir eşittir.

[1917] وَمَا أُنْزِلْنَا **بِالله** ifadesi **الله** lafzına atfedilmiştir, yani Allah'a ve kulumuza indirdiklerimize iman etmişseniz. *'Ubudinâ* şeklinde de okunmuştur ki benzer bir kullanım [Mâide 5/60'daki الطَّاعُونَ وِعَبَدَ الطَّاغُوتِ ifadesinin] iki zamme ile *ve 'ubude't-tāgūt* kıraatinde de mevcuttur. **يَوْمَ الْفُرْقَانِ** Bedir günü demektir; “iki topluluk” ise Müslüman ve kâfir ordularıdır. “Kulumuza indirdiklerimiz”den maksat, o gün inzâl ettiği mucizeler, melekler ve zaferdir. “Allah her şeye kadirdir;” çoğa karşı azı; güçlüye karşı zayıfı muzaffer kılabilir. Nitekim o gün bunu size yapmıştır.

[١٩١٤] وعن ابن عباس رضي الله عنه أنه كان على ستة أسهم؛ لله وللرسول سهمان، وسهم لأقاربه حتى قبض، فأجرى أبو بكر رضي الله عنه الخمس على ثلاثة. وكذلك روي عن عمر ومن بعده من الخلفاء. وروي أن أبا بكر رضي الله عنه منع بني هاشم الخمس، وقال: إنما لكم أن يعطى فقيركم ويزوج أيمكم ويخدم من لا خادم له منكم، فأما الغني منكم فهو بمنزلة ابن سبيل غني لا يعطى من الصدقة شيئاً، ولا يتيم موسر. وعن زيد بن علي رضي الله عنه: كذلك قال، ليس لنا أن نبني منه قصوراً، ولا أن نركب منه البراذين. وقيل: الخمس كله للقرابة. وعن علي رضي الله عنه أنه قيل له: إن الله تعالى قال {وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينَ} [البقرة: ٨٣] فقال: أيتامنا ومساكيننا. وعن الحسن رضي الله عنه في سهم رسول الله ﷺ: أنه لولي الأمر من بعده.

١٠ [١٩١٥] وعن الكلبي رضي الله عنه أن الآية نزلت ببدر. وقال الواقدي: كان الخمس في غزوة بني قينقاع بعد بدر بشهر وثلاثة أيام للنصف من شوال، على رأس عشرين شهراً من الهجرة.

[١٩١٦] فإن قلت: بم تعلق قوله {إِنْ كُنْتُمْ آمَنْتُمْ بِاللَّهِ}؟ قلت: بمحذوف يدل عليه {وَأَعْلَمُوا}. المعنى: إن كنتم آمنتم بالله فاعلموا أن الخمس من الغنيمة يجب التقرب به، فاقطعوا عنه أطماعكم واقتنعوا بالأخماس الأربعة. وليس المراد بالعلم المجرد، ولكنه العلم المضمن بالعمل، والطاعة لأمر الله تعالى؛ لأن العلم المجرد يستوي فيه المؤمن والكافر.

[١٩١٧] {وَمَا أَنْزَلْنَا} معطوف على {لِلَّهِ} أي إن كنتم آمنتم بالله وبالمنزل {عَلَىٰ عَبْدِنَا}. وقرئ «عبدنا»، كقوله {وَعَبْدَ الطَّاغُوتِ} [المائدة: ٦٠] بضميتين. {يَوْمَ الْفُرْقَانِ} يوم بدر. و{الْجُمُعَانِ} الفريقان من المسلمين والكافرين. والمراد ما أنزل عليه من الآيات والملائكة والفتح يومئذ {وَاللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ} يقدر على أن ينصر القليل على الكثير والدليل على العزيز، كما فعل بكم ذلك اليوم.

42. Hani siz o vakit, vadinin yakın kenarında iken, onlar öte yama-
cında idiler; kervan ise sizin aşağıınızda idi... Bunlarla sözleşmiş olsay-
dınız bile, ne zaman ve nerede karşılaşacağınız hususunda antlaşmazlı-
ğa düşerdiniz. Fakat Allah (hükmen) olup-bitmiş bir emri fiilen yerine
5 getirecekti... Ki helâk olan da apaçık bir delille helâk olsun; hayatta
kalan da apaçık bir delille yaşasın. Allah gerçekten iştir; ‘mutlak ilim
sahibi’dir (Semî‘, ‘Alim).

[1918] *İz* zarfı *الْفُرْقَانِ* *يَوْمَ* dan bedeldir. ‘*Udve* vadinin kenarı anlamına gelir. İlk harfi üç harekeyle de okunmuştur. Ayrıca ‘*idye* şeklinde; Vav Yâ’ya dönüş-
10 türülerek de okunmuştur. Çünkü Vav ile arasında korunaklı olmayan bir tam-
pon [sakin ı] vardır; [*sabiyy*]^{nm} kelimesinin çoğulu olan *صَبِيَّة*’de olduğu gibi. *Dünyâ*
ve *kusvâ* kelimeleri *ednâ* ve *aksânın* müennesleridir. **Şayet** “Her ikisi de [kök
itibariyle] Vav’lı olduğu halde neden biri Yâ’lı diğeri Vav’lı gelmiş?” **dersen şöyle**
derim: “‘*Uhyâ* kelimesinde olduğu gibi, kural olarak Vav’ın Yâ’ya dönüşmesi
15 gerekir. Ancak *kusvâ*, aslı üzere gelme konusunda *kaved* kelimesi gibidir. Bazen
kusyâ şeklinde kullanıldığı da olur, ama çoğunlukla *kusvâ* gelmektedir. *İstesâbe*
şeklinde gelebileceği halde çoğunlukla *istasvebe*; *eğâlet* şeklinde gelebildiği hal-
de çoğunlukla *ağyelet* denilmesi de bu kabildendir. *el-‘Udvetü’d-dünyâ*, vadinin
Medine’ye, *el-kusvâ* ise Mekke’ye yakın kısmıdır.

20 [1919] “Kervan ise sizden daha aşağı taraftaydı” ifadesiyle sahil tarafında
bulunan kırk kişilik ticaret kervanı kastedilmektedir. *Esfêle* zarf olduğu için
mansûbtur. Bulunduğunuz yerden daha aşağı bir mekândaydılar, anlamında-
dır. Mübtedânın haberi olarak vaki olduğundan mahallen merfû’dur.

[1920] **Şayet** “Bu tayin etmenin, iki grubun merkezlerini zikretmenin
25 ve kervanın da onlardan daha aşağıda bir bölgede olduğunu söylemenin ne
faydası vardır?” **dersen şöyle derim:** Faydası, düşmanın durumunun ve silah-
larının gücünü, hazırlıklarının tam olduğunu, galibiyetin onlara göz kırptı-
ğını; müminlerin ise zayıf ve kafaları karışık durumda olduğunu; böyle bir
durumda galip gelmelerinin ise tamamen Allah sayesinde olacağını, zaferin
30 sadece Allah’ın vereceği potansiyel ve kuvvetle, O’nun inayeti ve eşsiz kud-
retiyle gerçekleşeceğini gösteren genel manzarayı resmetmektir. Şöyle ki;
Müşriklerin hayvanlarını ıhtırpı yerleştikleri uzak yamaçta (*el-‘udvetü’l-kus-
vâ*) su bulunmaktaydı, bastıkları toprak da fena değildi. [Müslümanların bu-
lunduğu] yakın yamaçta (*el-‘udvetü’d-dünyâ*) ise su bulunmuyordu, toprak da
35 kaygandı, ayaklar kayıyor, ancak yorularak ve meşakkatle yürünebiliyordu.

٤٢- ﴿إِذْ أَنتُم بِالْعُدْوَةِ الدُّنْيَا وَهُمْ بِالْعُدْوَةِ الْقُصْوَى وَالرَّكْبُ أَسْفَلَ مِنْكُمْ وَلَوْ تَوَاعَدْتُمْ لَا خْتَلَفْتُمْ فِي الْمِيعَادِ وَلَكِنْ لِيَقْضِيَ اللَّهُ أَمْرًا كَانَ مَفْعُولًا لِيَهْلِكَ مَنْ هَلَكَ عَن بَيِّنَةٍ وَيَحْيَىٰ مَنْ حَيَّ عَن بَيِّنَةٍ وَإِنَّ اللَّهَ لَسَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾

[١٩١٨] {إِذْ} بدل من {يَوْمَ الْفُرْقَانِ} [الأنفال: ٤١]. والعدوة: شط الوادي،
٥ بالكسر والضم والفتح. وقرئ بهنّ وبالعدية، على قلب الواو ياء، لأنّ بينها وبين
الكسرة حاجزاً غير حصين كما في الصبية. والدنيا والقصوى تأنيث الأدنى والأقصى.
فإن قلت: كلتاها فعلى من بنات الواو، فلم جاءت إحداها بالياء والثانية بالواو؟
قلت: القياس هو قلب الواو ياء كالعليا؛ وأما القصوى فكالقود في مجيئه على
الأصل. وقد جاء القصيا، إلا أنّ استعمال القصوى أكثر، كما كثر استعمال استصوب
١٠ مع مجيء استصاب، وأغيلت مع أغالت. والعدوة الدنيا مما يلي المدينة، والقصوى
مما يلي مكة.

[١٩١٩] {وَالرَّكْبُ أَسْفَلَ مِنْكُمْ} يعني الركب الأربعين الذين كانوا يقودون العير
أسفل منكم بالساحل. وأسفل: نصب على الظرف، معناه: مكاناً أسفل من مكانكم،
وهو مرفوع المحل؛ لأنه خبر المبتدأ.

١٥ [١٩٢٠] فإن قلت: ما فائدة هذا التوقيت وذكر مراكز الفريقين وأن العير
كانت أسفل منهم؟ قلت: الفائدة فيه الإخبار عن الحال الدالة على قوة شأن
العدوّ وشوكته، وتكامل عدّته، وتمهد أسباب الغلبة له، وضعف شأن المسلمين
والتياث أمرهم وأنّ غلبتهم في مثل هذه الحال ليست إلا صنعاً من الله سبحانه،
ودليلاً على أنّ ذلك أمر لم يتيسر إلا بحوله وقوّته وباهر قدرته. وذلك أنّ العدوة
٢٠ القصوى التي أناخ بها المشركون كان فيها الماء، وكانت أرضاً لا بأس بها ولا ماء
بالعدوة الدنيا وهي خبار تسوخ فيها الأرجل، ولا يمشى فيها إلا بتعب ومشقة.

Kervan da, -sayıca çok fazla olan- düşmanın arka tarafında kalmıştı. Kervanı koruma duygusu hamiyetlerini katbekat artırıyor; vuruşma azimlerini bileyliyordu. Zaten Araplar savaşa çıktıklarında bu yüzden mal ve çocuklarıyla çıkarlardı ki harîmini koruma ve mahremini kıskanma duygusu onları savaşta ellerinden gelen her şeyi yapmaya itsin ve arkalarında ‘savaşı bırakıp yanlarına kaçmayı içlerinden geçirebilecekleri şeyler’ bırakmasınlar. Tüm bunlar zihinlerindeki dağınıklığı gidermekte, himmetlerini zapturapt altına almakta, yerlerini terk etmeme ve merkezi boşaltmama konusunda içlerini rahatlatmaktaydı; böylece, ellerinden geleni artlarına komamakta, var güçleriyle savaşmaktaydılar.

[1921] Burada Allah’ın olmuş bitmiş bir şeyi -yani dinini aziz, namını yüce kılma işini- gerçeklik sahnesine koymak için plânladığı Bedir savaşı tasvir edilmektedir. Bu, Müslümanlara iki topluluktan birini, tam belirtmeden; üstü kapalı bir şekilde vaat edip, onlar da kervanı alma hevesiyle gönüllü olarak yola koyulduklarında gerçekleşmiştir. Peygamber (s.a.)’in mallarına saldıracağı haberi yüzünden yürekleri pır pır eden Kureyş’i de kervanlarını korusunlar diye yola çıkartmış; hasılı tüm sebepleri bir araya getirerek, bir topluluğu vadinin yakın kısmına, diğerini uzak kısmına yerleştirmiş, korumaya çalıştıkları kervanları da Müşriklerin arkasında kalmıştır. Böylece savaş tüm hızıyla başlamış ve olanlar olmuştur.

[1922] Siz ve Mekkeliler “sözleşmiş” ve savaş için karşılaşacağınız bir yer belirlemiş “olsaydınız,” bir kısmınız mutlaka yan çizer; sizi azlığınız, onları da çoklukları bu sözü yerine getirmekten vazgeçirirdi. Nitekim Peygamber (s.a.)’den ve Müslümanlardan yana hissettikleri korku, bir kısmını yavaşlatmıştır. Dolayısıyla, Allah’ın sebep kıldığı ve denk getirdiği bu karşılaşma size kalsaydı bu şekilde uygun gerçekleşmezdi.

[1923] لَيْقُضِي gizli bir fiile mütealliktir. “O, [bütün bunları], mutlaka yerine getirilecek bir iş için, yani velilerini muzaffer edip düşmanlarını ezmek için plânladı.” demektir. لَيْقُضِي (ki ... helâk olsun) ifadesi de لَيْقُضِي’den bedeldir. Helâk ve hayât kelimeleri küfür ve İslâm kelimeleri için ödünç alınan mecazî ifadelerdir. Yani inkârcının inkârı -şüphe karışarak değil- açık bir şekilde ortaya çıksın ve [kâfirin] Allah’a karşı delili kalmasın; yine, İslâm’ı benimseyenin Müslümanlığı da kesin bir bilgiyle ortaya çıksın ki İslâm’ın girilmesi ve tutulması gereken yegane hak din olduğu görülsün. Bu da Bedir vak’asındaki gün gibi aşikâr öyle deliller sebebiyledir ki bunları hâlâ inkâr edenler demagoji yapmakta, içten içe kabul ettikleri gerçeği sadece kibirlerine kapılarak reddetmektedirler.

وكانت العير وراء ظهور العدو مع كثرة عددهم، فكانت الحماية دونها، تضاعف حميتهم وتَشَحَّد في المقاتلة عنها نياتهم. ولهذا كانت العرب تخرج إلى الحرب بظعنهم وأموالهم، ليعتصموا الذب عن الحريم والغيرة على الحرم على بذل جُهْدِهم في القتال، وأن لا يتركوا وراءهم ما يحدثون أنفسهم بالانحياز إليه، فيجمع ذلك قلوبهم ويضبط همهم ويوطن نفوسهم على أن لا يبرحوا مواطنهم ولا يخلوا مراكزهم، ويبدلوا منتهى نجدتهم وقصارى شدَّتِهم.

[١٩٢١] وفيه تصوير ما دبر سبحانه من أمر وقعة بدر ليقضي أمراً كان مفعولاً من إعزاز دينه وإعلاء كلمته حين وعد المسلمين إحدى الطائفتين بمهمة غير مبينة، حتى خرجوا ليأخذوا العير راغبين في الخروج، وشخص بقريش مرعوبين مما بلغهم من تعرُّض رسول الله ﷺ لأموالهم، حتى نفروا ليمنعوا غيرهم، وسبب الأسباب حتى أناخ هؤلاء بالعدو الدنيا وهؤلاء بالعدو القصوى ووراءهم العير يحامون عليها، حتى قامت الحرب على ساق وكان ما كان.

[١٩٢٢] {وَلَوْ تَوَاعَدْتُمْ} أتم وأهل مكة وتواضعتم بينكم على موعد تلتقون فيه القتال، لخالف بعضكم بعضاً فثبطكم قلتكم وكثرتهم عن الوفاء بالموعد، وثبطهم ما في قلوبهم من تهييب رسول الله ﷺ والمسلمين، فلم يتفق لكم من التلاقي في ما وفقه الله وسبب له.

[١٩٢٣] {لَيَقْضِي} متعلق بمحذوف، أي ليقضي أمراً كان واجباً أن يفعل، وهو نصر أوليائه وقهر أعدائه دبر ذلك؛ وقوله {لَيَهْلِك} بدل منه. واستعير الهلاك والحياة للكفر والإسلام، أي يصدر كفر من كفر عن وضوح بيته، لا عن مخالفة شبهة، حتى لا تبقى له على الله حجة، ويصدر إسلام من أسلم أيضاً عن يقين وعلم بأنه دين الحق الذي يجب الدخول فيه والتمسك به. وذلك أن ما كان من وقعة بدر من الآيات الغر المحجلة التي من كفر بعدها كان مكابراً لنفسه مغالطاً لها.

[1924] Lâm'ın fethasıyla *li-yehleke* şeklinde; ayrıca *hayye* fiili de *hayye* şeklinde şedde açılarak okunmuştur.

- [1925] “Gerçekten iştir” sizin işlerinizi nasıl plânlayacağını ve faydanıza olan şeyleri nasıl gerçekleştireceğini “bilir”. Ya da kâfir olanın inkârını ve göreceği azabı, iman edenin imanını ve alacağı sevabı gerçekten iştir, bilir.

43. Hani Allah, uykunda onları sana az gösteriyordu... Onları sana çok göstermiş olsaydı, mutlaka ürkecek ve verilen emirlerde birbirinizle çekişecektiniz. Fakat Allah (sizi bunlardan) kurtardı. Şüphesiz O, sinelerin özünü bilir (zihinlerin en derin bölgelerine bile vâkıftır).

- [1926] إِذْ يُرِيكُمُ اللَّهُ (Hani Allah sana gösteriyordu) cümlesini gizli bir *üzküür* ile nasb etmiştir ya da [41. âyetteki] الْفُرْقَانِ zarfının ikinci bedelidir. [42. âyetteki] لَسْمِيعٍ عَلِيمٍ ifadesine müteallik da olabilir. Bu durumda anlam, Allah maslahat olan şeyleri bildiğinden onları senin gözünde az göstermekte idi. “Uykunda” rüyada demektir; Allah onları peygamberine rüyasında az göstermiş; o da ashâbına bunu haber vermiştir. Ve bu, düşmanlarına karşı onları cesaretlendirmiş, ayaklarını yere sağlam basmalarını sağlamıştır. Hasan-ı Basrî’den rivayet edildiğine göre فِي مَنَامِكَ (uykunda) ifadesi ‘gözünde’ demektir çünkü göz uyku mekânıdır. Nitekim kadife yatağa da *menâme* (uyku yeri) denir çünkü kadife-nin üzerinde uyunur. Ancak bu zorlama bir yorumdur. Ayrıca rivayetin ondan naklinin sahih olduğunu da sanmıyorum. Çünkü bu, onun Arap kelâmına ve fesahatine dair bilgisine uymamaktadır.

- [1927] لَفِشَلْتُمْ ürküp, ileri atılmaktan çekinecek, rey belirlerken “mutlaka tartışacaksınız;” yaptığınız işlerde birliğiniz parçalanacak, kalmakla kaçmak arasında sıkışıp kalacaksınız. “Ancak Allah kurtardı”, yani korkudan ve ihtilafa düşüp çekişmekten sizi korudu. “Şüphesiz O, sinelerin özünü bilir.” İçinizde meydana gelecek atılgnalık ve korku ile sabır ve sızlanışı bilir.

- 44. Hani onlarla karşılaştığınızda, Allah onları size -gözünüzde- az gösterirken sizi de onların gözünde azaltıyordu... Böylece (hükmen) olup-bitmiş bir emri fiilen yerine getirmiş olacaktı. İşler eninde-sonunda Allah’a döndürülür.**

- [1928] إِذْ يُرِيكُمُوهُمْ cümlesindeki iki zamir de mef’ûl olup “Allah onları size gösterirken” anlamındadır. قَلِيلًا (az) kelimesinin nasb olması hâl konumunda bulunmasındandır. Allah’ın onları müminlerin gözünde az göstermesi Resûlünün rüyasını doğru çıkartmak içindir. Ayrıca Peygamber (s.a.)’in onlara vermiş olduğu haberi gözleriyle bizzat görmelerini sağlamak amacıdır. Böylece kesin inançları artarak ciddileşecekler ve sebat göstereceklerdir. İbn Mes’ûd *Radıyallâhu Anh* [v. 32/653] şöyle demiştir:

[١٩٢٤] وقرئ «ليهلك» بفتح اللام، و«حيي»، بإظهار التضعيف.

[١٩٢٥] {لَسَمِيعٌ عَلِيمٌ} يعلم كيف يدبر أموركم ويسوي مصالحكم، أو لسميع عليم بكفر من كفر وعقابه، وبإيمان من آمن وثوابه.

٤٣- ﴿إِذْ يُرِيكَهُمُ اللَّهُ فِي مَنَامِكَ قَلِيلًا وَلَوْ أَرَاكَهُمْ كَثِيرًا لَفَشَلْتُمْ وَتَنَّازَعْتُمْ فِي الْأَمْرِ وَلَكِنَّ اللَّهَ سَلَّمَ إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ﴾ ٥

[١٩٢٦] {إِذْ يُرِيكَهُمُ اللَّهُ} نصبه بإضمار اذكر، أو هو بدل ثان من {يَوْمَ الْقُرْآنِ} [الأنفال: ٤١]، أو متعلق بقوله {لَسَمِيعٌ عَلِيمٌ}، أي يعلم المصالح إذ يقللهم في عينك {فِي مَنَامِكَ} في رؤياك. وذلك أن الله عز وجل أراه في رؤياه قليلاً، فأخبر بذلك أصحابه فكان تثبيتاً لهم وتشجيعاً على عدوهم. وعن الحسن: {فِي مَنَامِكَ}، في عينك، لأنها مكان النوم، كما قيل للقطيفة: المنامة، لأنه ينام فيها. وهذا تفسير فيه تعسف، وما أحسب الرواية صحيحة فيه عن الحسن، وما يلائم عليه بكلام العرب وفصاحته.

[١٩٢٧] {لَفَشَلْتُمْ} لجبتم وهبتم الإقدام {وَلَتَنَّازَعْتُمْ} في الرأي، وتفرقت فيما تصنعون كلمتكم، وترجحتم بين الثبات والفرار {وَلَكِنَّ اللَّهَ سَلَّمَ}، أي عصم وأنعم بالسلامة من الفشل والتنازع والاختلاف. {إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ} يعلم ما سيكون فيها من الجراءة والعجب والصبر والعجز.

٤٤- ﴿وَإِذْ يُرِيكُمُوهُمْ إِذِ التَّيْتُمْ فِي أَغْنِيكُمْ قَلِيلًا وَيُقَلِّلُكُمْ فِي أَغْنِيهِمْ لِيُقْضَىٰ إِلَيْهِ أَمْرًا كَانَ مَفْعُولًا وَإِلَى اللَّهِ تُرْجَعُ الْأُمُورُ﴾

[١٩٢٨] {وَإِذْ يُرِيكُمُوهُمْ} الضميران مفعولان، يعني وإذ يبصركم إياهم. و{قَلِيلًا} نصب على الحال، وإنما قللهم في أعينهم تصديقاً لرؤية رسول الله ﷺ، وليعانيوا ما أخبرهم به فيزداد يقينهم ويجدوا ويشبوا. قال ابن مسعود رضي الله عنه:

“Onlar gözümüzde öyle az gösterildi ki hatta ben yanımdaki adama ‘Yetmiş kişi var mıdır bunlar?’ dedim. O da ‘Yüz kişi olabilirler’ dedi. Derken onlardan bir adamı esir alınca ‘Kaç kişisiniz?’ diye sorduk. Adam ‘Bin!’ dedi.”

[1929] “Sizi de onların gözünde az gösteriyordu.” Öyle ki onlardan “Sadece bir deve yiyecek kadar kalabalıkları var!” diyenler olmuştı. **Şayet** “Kâfirlerin müminlerin gözünde az gösterilmesi anlaşılır bir şeydir. Peki, müminlerin kâfirlerin gözünde azaltılmasının amacı nedir?” **dersen şöyle derim:** Allah müminleri, onlarla karşılaşmadan önce az gösterdi; sonrasında ise çok gösterdi. Bunu da aldırış etmeden onlara saldırmaya cesaret etsinler, sonra da çokluklarını görünce ürküp dağılsınlar ve güçleri kırılmış olsun diye yaptı. “Onları kendilerinin iki misli görüyorlardı” [Âl-i İmrân 3/13] âyetinin anlamı da budur. Ayrıca [baştan az görüp] fazla hazırlık yapmamaları için ve [kimin hak, kimin batıl olduğuna dair] istedikleri o apaçık kanıtı baştan az iken, sonradan çoğaltarak muazzam bir şekilde önlerine koymuş oldu.

[1930] **Şayet** “Çok olanı hangi yolla az görüyorlar?” **dersen şöyle derim:** Allah’ın onlardan bir kısmını bir şekilde örtmesi sayesinde veya çok olanı azımsayacakları bir şeyi karşı tarafın gözlerinde var etmesiyle. Nitekim şaşıl原因 gözünde biri iki görececek bir durum var etmektedir. Şaşı birisine “Şaşı biri iki görür.” denilmiş. O esnada da önünde bir horoz bulunuyormuş. Şaşı “Peki, neden şu iki horozu dört görmüyorum öyleyse?!” demiş.

45. Ey iman edenler! (Savaş için) bir toplulukla karşı karşıya geldiğinizde sebat edin, Allah’ı da çok anın ki felâha eresiniz.

46. Allah ve Resûlüne itaat edin, çekişmeyin. Sonra ürkersiniz ve hızınız kesilir. Sabredin, Allah elbette sabredenlerle beraberdir.

[1931] “Bir toplulukla karşı karşıya geldiğinizde” bir kâfir topluluğuyla savaştığınızda anlamındadır. Topluluk kelimesini nitelememesi, müminler zaten sadece kâfirlerle savaşaçağındandır. *Likâ* (karşılaşma) genelde savaş anlamında kullanılan bir isimdir. Kâfirlerle savaşırken “sebat edin,” kaçmayın! “Allah’ı da çok anın” savaş meydanlarında O’nun ismini vesile ederek galibiyet ve zafer talep edin; “Allah’ım! Şunları yüz üstü bırak, köklerini kurut!” diye düşman aleyhine dua edin “ki felâha eresiniz” yani istediğiniz yardım ve sevabı elde edersiniz.

لقد قللوا في أعيننا حتى قلت لرجل إلى جنبي: أتراهم سبعين؟ قال: أراهم مائة؛ فأسرنا رجلاً منهم فقلنا له: كم كنتم؟ قال: ألفاً.

[١٩٢٩] {وَيَقْلَلُكُمْ فِي أَعْيُنِهِمْ} حتى قال قائل منهم: إنما هم أكلة جزور. فإن قلت: الغرض في تقليل الكفار في أعين المؤمنين ظاهر، فما الغرض في تقليل المؤمنين في أعينهم؟ قلت: قد قللهم في أعينهم قبل اللقاء، ثم كثرهم فيها بعده ليجتروا عليهم، قلة مبالاة بهم، ثم تفجؤهم الكثرة فيسهتوا ويهابوا، وتفل شوكتهم حين يرون ما لم يكن في حسابهم وتقديرهم، وذلك قوله {يَرَوْنَهُمْ مِثْلَيْهِمْ رَأَى الْعَيْنِ} [آل عمران: ١٣] ولئلا يستعدوا لهم، وليعظم الاحتجاج عليهم باستيضاح الآية البينة من قتلهم أولاً وكثرتهم آخرًا.

١٠ [١٩٣٠] فإن قلت: بأي طريق يبصرون الكثير قليلاً؟ قلت: بأن يستر الله عنهم بعضه بساتر، أو يحدث في عيونهم ما يستقلون به الكثير، كما أحدث في أعين الحول ما يرون به الواحد اثنين. قيل لبعضهم: إن الأحول يرى الواحد اثنين، وكان بين يديه ديك واحد، فقال: مالي لا أرى هذين الديكين أربعة؟

٤٥- ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا لَقِيتُمْ فِئَةً فَاثْبُتُوا وَاذْكُرُوا اللَّهَ كَثِيرًا لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ﴾

١٥ ٤٦- ﴿وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَلَا تَنَازَعُوا فَتَفْشَلُوا وَتَذْهَبَ رِيحُكُمْ وَاصْبِرُوا إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ﴾

[١٩٣١] {إِذَا لَقِيتُمْ فِئَةً} إذا حاربتم جماعة من الكفار، وترك أن يصفها، لأن المؤمنين ما كانوا يلقون إلا الكفار. واللقاء اسم للقتال غالب. {فَاثْبُتُوا} لقتالهم ولا تفروا {وَاذْكُرُوا اللَّهَ كَثِيرًا} في مواطن الحرب مستظهرين بذكره، مستنصرين به، داعين له على عدوكم: اللهم اخذلهم! اللهم اقطع دابرهم! {لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ} لعلكم تظفرون بمرادكم من النصر والمثوبة.

[1932] Bu âyette kula düşenin, en meşgul ve en kederli anlarında bile Rabbini anmaktan geri durmaması ve ruhunun -başka şeyler için dağılık olsa da- bunun için hazır olması gerektiği bilinci verilmektedir. Müminlerin emîri [Hazret-i Ali]'nin Sıffin savaşında ve Hâricîlerle mücadelesi esnasında îrad ettiği hutbelerdeki belâgat, talâkat, latifeler, etkili öğüt ve nasihatler, -sıkıntılar ne kadar üst üste gelirse gelsin- hiçbir şeyin kendilerini Allah'ı anmaktan alıkoyamadığına delil olarak kâfidir.

[1933] وَلَا تَنَازَعُوا (İhtilafa düşmeyin) ifadesi Tâ'nın şeddesiyle *ve le'ttenâze'û* şeklinde de okunmuştur. *Fe-tefşelû*, gizli bir En ile mansûptur. Nehiy hükmünde olduğundan, meczum da olabilir. Tâ ve nasb ile *ve tezhebe rîhukum* (sonra hızınız kesilir) şeklinde okuyanların kıraati ile *ve yezheb rîhukum* (... ki hızınız kesilmesin) şeklinde okuyanların kıraati her iki takdire de delâlet etmektedir. *Rîh* (hız), devlet / güç demektir. Devlet, işlerin nüfuzu ve ilerlemesi bakımından rüzgâra ve onun esişine benzetilmiştir. *İkbal* ondan yana dönüp, adamın işleri iyi gittiğinde “rüzgâr falancanın arkasında” denir. Şairin şu sözü de bu anlamdan gelmektedir:

Siz ey benim iki arkadaşım! Kavimden hiç kimse yok vadide
Sadece, deve sürülerinin arasındaki birkaç köle...
Gaflette oldukları halde bunlara mühlet mi vereceksiniz?
Yoksa saldıracak mısınız?! Rüzgâr saldırandan yana, bilesiniz.

[1934] Söylendiğine göre her zafer mutlaka Allah'ın gönderdiği bir rüzgârla gerçekleşiyormuş. Hadiste de şöyle geçer: “Ben sabah yeliyle (*sabâ*) desreklendim; Âd kavmi ise batıdan esen şiddetli kasırga ile (*Debûr*) helâk edildi.” [Müslim, “Salâtü'l-istiskâ”, 4]

25 **47. Allah yolundan alıkoymak amacıyla, insanlara gözdağı vermek için muazzam bir tantana ile yurtlarından çıkanlar gibi olmayın. Allah bunların yaptıklarını tamamen kuşatmıştır (Muhât).**

[1935] Allah burada Müslümanlara görüş ayrılığına düşmelerini ve çekişmelerini yasaklayarak, Uhud savaşında Peygamber (s.a.)'e muhalefetlerinden dolayı uğradıkları başarısızlık, güç kaybı / hız kesilmesi örneğine benzer durumlara karşı kendilerini dikkatli olmaya çağırmaktadır.

[1936] “Yurtlarından çıkanlar gibi...” Bunlar kervanlarını korumak için yola koyulan Mekkelilerdir. Cuhfe mevkiine vardıklarında Ebû Süfyan'ın gönderdiği elçi, kervanın emniyette olduğunu ve geri dönmelerini söyledi. 35 Ebû Cehil kabul etmedi ve “Bedir'e gidip şarabımızı içeceğiz, kadın şarkıcılar def çalıp şarkı söyleyecek, yanımıza gelen Araplara yedirip içireceğiz!” dedi.

[١٩٣٢] وفيه إشعار بأن على العبد أن لا يفتر عن ذكر ربه أشغل ما يكون قلباً وأكثر ما يكون همّاً، وأن تكون نفسه مجتمعة لذلك وإن كانت متوزعة عن غيره. وناهيك بما في خطب أمير المؤمنين عليه السلام في أيام صفين وفي مشاهدته مع البغاة والخوارج - من البلاغة والبيان ولطائف المعاني، وبلغات المواعظ والنصائح

٥ - دليلاً على أنهم كانوا لا يشغلهم عن ذكر الله شاغل وإن تفاقم الأمر.

[١٩٣٣] {وَلَا تَنَازَعُوا}، قرئ بتشديد التاء، {فَتَفْشَلُوا} منصوب بإضمار أن، أو مجزوم لدخوله في حكم النهي. وتدل على التقديرين قراءة من قرأ «وتذهب ريحك»، بالتاء والنصب، وقراءة من قرأ «ويذهب ريحك»، بالياء والجزم. والريح: الدولة، شبهت في نفوذ أمرها وتمشيه بالريح وهبوبها، فقليل: هبت رياح فلان إذا دالت له الدولة ونفذ أمره. ومنه قوله:

١٠

يَا صَاحِبِيَّ أَلَا لَاحِيَّ بِالْوَادِي ❀ إِلَّا عَيْدٌ قُعُودٌ بَيْنَ أَذْوَادٍ

أَتُنْظَرَانِ قَلِيلاً رَيْثَ غَفَلْتَهُمْ ❀ أَمْ تَعْدُونَ فَإِنَّ الرِّيحَ لِلْعَادِي

[١٩٣٤] وقيل: لم يكن نصر قط إلا بريح يبعثها الله تعالى. وفي الحديث: "نصرت بالصبا وأهلك عاد بالدبور."

١٥ - ٤٧- ﴿وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ خَرَجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ بَطَرًا وَرِئَاءَ النَّاسِ وَيَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَاللَّهُ بِمَا يَعْمَلُونَ مُحِيطٌ﴾

[١٩٣٥] حذرهم - بالنهي عن التنازع واختلاف الرأي - نحو ما وقع لهم بأخذ لمخالفتهم رسول الله ﷺ من فشلهم وذهاب ريحهم.

[١٩٣٦] {كَالَّذِينَ خَرَجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ} هم أهل مكة حين خرجوا لحماية العير، فأتاهم رسول أبي سفيان وهم بالجحفة أن ارجعوا فقد سلمت عيركم، فأبى أبو جهل وقال: حتى نقدم بدرًا نشرب بها الخمر، وتعزف علينا القيان ونطعم بها من حضرنا من العرب.

٢٠

İşte, şımarıklıkları ve insanlara yedirip içireceklerini söyleyerek yaptıkları gösteriş budur. Dediklerini yaptılar, ancak şarap yerine ölüm kâselerinden içtiler; şarkı yerine ağıtları okundu. Bu âyetlerde, Müslümanların onlar gibi amelleriyle gösteriş yapmaları ve şıarmaları yasaklanmakta; amellerinde Allah'a karşı
5 ihlâslı olmaları, O'nun korkusuyla hüznün ve dert sahibi takvalı kimselerden olmaları emredilmektedir.

**48. Hani şeytan, yaptıklarını bunlara cazip göstermiş ve “Bugün insanlardan sizi yenecek yoktur, sizin yardımcınız benim!” demişti. İki topluluk karşılaştınca da “Ben sizden beriyim, sizin görmediklerinizi
10 görüyorum, ben Allah'tan korkarım! Allah'ın cezalandırması şiddetlidir!” diyerek gerisingeri kaçmıştı.**

[1937] Hatırla! “Hani şeytan” Peygamber (s.a.)'e düşmanlık için “yaptıklarını bunlara cazip göstermişti” mağlup olmayacakları ve karşılarında kimsenin duramayacağı vesvesesini vermiş; şeytanın adımlarını izleyip emrini dinlemenin kendilerini koruyacak bir tutum olacağı vehmini vermiş; ancak iki topluluk karşılaştınca onlardan berî olduğunu ifade ederek kaçmıştı. Yani Allah'ın orduları inince tuzağı boşa çıkmıştı. Hasan-ı Basrî'den de benzer bir görüş rivayet edilmiştir: “Şeytanın bu yaptıkları vesvese yoluyla olmuştur; insan şeklinde onlara gözükmüş değildir.”

[1938] Söylendiğine göre Kureyşliler yola koyulmaya karar verince Kinâne oğullarıyla aralarında geçen savaşı hatırlamışlar. Bu, neredeyse bu onları geri döndürecekmiş. Derken İblis onlara, yanında sancağı olduğu ve şeytanlardan oluşan bir ordu içerisinde Kinâneli şair Sürâka b. Mâlik b. Cu'şüm -ki Kinâne eşrafındandır- kılığında gözükmüş ve onlara şöyle demiş: “Bugün size galip
25 gelebilecek kimse yok. Ben sizi Kinâne oğullarından korurum!” Meleklerin indigini görünce ise hemen kaçmıştır. Söylendiğine göre o esnada eli Hâris b. Hişâm'ın elindeymiş. Kaçmaya başladığında Hâris ona “Nereye? Bizi bu durumda mı bırakacaksın?” diye sorunca “Ben sizin görmediklerinizi gördüm!” diyerek Hişâm'ı göğsünden itmiş ve onlar da hezimete uğramışlar. Mekke'ye
30 varınca da, “İnsanları hezimete Sürâka uğrattı!” demişler. Bu söylenti [gerçek] Sürâka'ya ulaştığında o şöyle demiş: “Vallahi! Sizin yola çıktığınızdan haberim olmadı. Hezimetiniz bana ulaşınca kadar bir bilgim yoktu.” İslâm'a girdiklerinde, o kimsenin şeytan olduğunu anlamışlardır. Hadiste şöyle geçmektedir: “Şeytan hiçbir zaman Arefe günü görüldüğü kadar aşağılık, rezil ve öfkeli bir
35 halde görülmemiştir; Bedir savaşında görülmesi hariç.” [Muvatta', “Hac”, 4]

فذلك بطرهم ورتاؤهم الناس بإطعامهم، فوافوها؛ فسقوا كؤس المنيا مكان الخمر وناحت عليهم النوائح مكان القيان، فنهاهم أن يكونوا مثلهم بطرين طربين مرابئين بأعمالهم، وأن يكونوا من أهل التقوى، والكآبة والحزن من خشية الله عز وجل، مخلصين أعمالهم لله.

٥ - ٤٨- ﴿وَإِذْ زَيْنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ أَعْمَالَهُمْ وَقَالَ لَا غَالِبَ لَكُمْ الْيَوْمَ مِنَ النَّاسِ وَإِنِّي جَارٌ لَكُمْ فَلَمَّا تَرَآتِ الْفِتْنَانِ نَكَصَ عَلَى عَقِبَيْهِ وَقَالَ إِنِّي بَرِيءٌ مِنْكُمْ إِنِّي أَرَى مَا لَا تَرَوْنَ إِنِّي أَخَافُ اللَّهَ وَاللَّهُ شَدِيدُ الْعِقَابِ﴾

[١٩٣٧] {و} اذكر {إِذْ زَيْنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ أَعْمَالَهُمْ} التي عملوها في معاداة رسول الله ﷺ، ووسوس إليهم أنهما لا يغلبون ولا يطاقون، وأوهمهم أن اتباع خطوات الشيطان وطاعته مما يجيرهم. فلما تلاقى الفريقان نكص الشيطان وتبرأ منهم، أي بطل كيده حين نزلت جنود الله. وكذا عن الحسن رحمه الله: كان ذلك على سبيل الوسوسة، ولم يتمثل لهم.

[١٩٣٨] وقيل: لما اجتمعت قريش على السير ذكرت الذي بينها وبين بني كنانة من الحرب، فكان ذلك يشبههم، فتمثل لهم إبليس في صورة سراقه بن مالك بن جعشم الشاعر الكناني - وكان من أشرفهم - في جند من الشياطين معه راية، وقال: لا غالب لكم اليوم، وإني مجيركم من بني كنانة. فلما رأى الملائكة تنزل، نكص. وقيل: كانت يده في يد الحارث بن هشام، فلما نكص قال له الحارث: إلى أين؟ أتخذلنا في هذه الحال؟ فقال: إني أرى ما لا ترون، ودفع في صدر الحارث وانطلق؛ وانهمزوا. فلما بلغوا مكة قالوا: هزم الناس سراقه، فبلغ ذلك سراقه، فقال: والله ما شعرت بمسيركم حتى بلغتني هزيمتكم، فلما أسلموا علموا أنه الشيطان. وفي الحديث: «وما رُئي إبليس يوماً أصغر ولا أدهر ولا أغيط من يوم عرفة لما يرى من نزول الرحمة إلا ما رُئي يوم بدر».

[1939] **Şayet** “*Lâ dârib^{en} Zeyd^{en} indenâ*” örneğindeki gibi *lâ ğâlib^{en} le-küm* denilseydi daha iyi olmaz mıydı?” **dersen şöyle derim:** Eğer *le-küm* ifadesi ‘size galip gelecek yoktur’ anlamında *ğâlib^e* kelimesinin mef’ûl olsaydı, dediğin gibi olurdu. Ancak *le-küm* haberdur ve *lâ ğâlibe kâin^{ün} le-küm* takdirindedir¹²⁰.

- 5 **49. Hani, münafıklar ve kalplerinde hastalık bulunanlar “Bunları dinleri aldattı!” diyorlardı... Oysa kim Allah’a güvenip dayanırsa, (görecektir ki) Allah gerçekten ‘mutlak izzet ve hikmet sahibi’dir (‘Azîz, Hakîm).**

[1940] “Hani,” Medine’deki “münafıklar ve kalplerinde hastalık bulunanlar...” Bu da münafıkların bir niteliği olabilir ve bununla, dinde sabitkadem olmayan, dini ucundan kıyısından benimseyenlerin¹²¹ kastedildiği söylenebilir. Hasan-ı Basrî’den bunların Müşrikler olduğu nakledilmiştir. “Bunları dinleri aldattı!” ifadesiyle Müşrikler, Müslümanların dinleri sebebiyle aldandığını, bu sayede kendilerini güçlü sandıklarını ve yardım göreceklere inandıklarını kastetmektedirler. Üç yüz on küsur kişiyle yaklaşık bin kişinin karşısına bu sebeple çıkmışlardır. Onların bu düşüncelerine cevap olarak âyetin devamında şöyle buyrulmuştur: “Oysa kim Allah’a güvenip dayanırsa, (görecektir ki) Allah gerçekten ‘mutlak izzet sahibi’dir.” Mutlak galip O’dur; sayıca az ve güçsüz olan kimseleri sayıca çok ve güçlü kimselerin üzerine musallat edip üstün getirir.

- 20 **50. Sen o melekleri, nankörce inkâr edenlerin canını yüzlerine ve arkalarına vura vura alırlarken görseydin! “Tadın şu yangın azabını!”**

51. Bu, kendi ellerinizle yaptıklarınızın karşılığıdır. Yoksa, Allah asla kullarına zulmedici değildir.

[1941] وَلَوْ تَرَىٰ gözünle görseydin “müşahade etseydin” demektir. Çünkü Lev muzariyi maziye çevirir. Nitekim İnde mazi anlamını muzariye çevirmektedir. ذُ zarf olarak nasbedilmiştir. تَأْتِ ile de okunmuştur. الْمَلَائِكَةُ ifadesini ref eden, fiildir. يَضْرِبُونَ ise hâl cümlesidir. يَتَوَفَّى nın fâ’ilini, Allah’a dönen gizli bir zamir olarak da kabul edebiliriz. Bu durumda الْمَلَائِكَةُ ifadesi mübtedâ olduğu için merfû‘, sonrasındaki يَضْرِبُونَ de haberi olmuş olur.

120 Bu, cinsini nefyeden Lâ’nın kullanımıyla alakalı teknik bir mesele olup Zemahşerî; Lâ’nın ismi müfred olduğundan fetha üzere mebnî olduğunu ifade etmiş; sorulan örnekteki gibi tenvin almayışını ise örnekte geçen Lâ’nın isminin şibh-i muzâf olması sebebiyle tenvin alması, halbuki âyette böyle bir durumun söz konusu olmaması ile açıklamıştır. *Şibh-i muzâf* tamlanana benzer demektir. Bu da muştak yani türemiş bir kelimenin kendinden sonraki bir kelimeye amel etmesiyle gerçekleşir. Lâ’nın ismi izafetli ya da buna benzer olduğunda açıktan nasb alameti almaktadır. / çev.

121 Bkz. Hac 22/11 / ed.

[١٩٣٩] فَإِنْ قُلْتَ: هَلَا قِيلَ لَا غَالِبًا لَكُمْ، كَمَا يُقَالُ: لَا ضَارِبًا زَيْدًا عِنْدَنَا؟ قُلْتَ: لو كَانَ {لَكُمْ} مَفْعُولًا لِغَالِبٍ، بِمَعْنَى: لَا غَالِبًا إِلَّاكُمْ، لَكَانَ الْأَمْرُ كَمَا قُلْتَ. لَكِنَّهُ خَبَرُ تَقْدِيرِهِ: لَا غَالِبَ كَائِنَ لَكُمْ.

٤٩- ﴿إِذْ يَقُولُ الْمُنَافِقُونَ وَالَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ غَرَّ هَؤُلَاءِ دِينُهُمْ وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَإِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ﴾ ٥

[١٩٤٠] {إِذْ يَقُولُ الْمُنَافِقُونَ} بِالْمَدِينَةِ {وَالَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ} يَجُوزُ أَنْ يَكُونَ مِنْ صِفَةِ الْمُنَافِقِينَ، وَأَنْ يَرَادَ الَّذِينَ هُمْ عَلَى حَرْفٍ لَيْسُوا بِثَابِتِي الْأَقْدَامِ فِي الْإِسْلَامِ. وَعَنِ الْحَسَنِ: هُمْ الْمُشْرِكُونَ. {غَرَّ هَؤُلَاءِ دِينُهُمْ} يَعْنُونَ أَنَّ الْمُسْلِمِينَ اغْتَرَوْا بِدِينِهِمْ وَأَنَّهُمْ يَتَّقُونَ بِهِ وَيَنْصَرُونَ مِنْ أَجْلِهِ، فَخَرَجُوا وَهُمْ ثَلَاثُمِائَةٍ وَبُضْعَةُ عَشْرِ إِلَى زُهَاءِ أَلْفٍ، ثُمَّ قَالَ جَوَابًا لَهُمْ: {وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَإِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ} غَالِبٌ يَسْلُطُ الْقَلِيلَ الضَّعِيفَ عَلَى الْكَثِيرِ الْقَوِي.

٥٠- ﴿وَلَوْ تَرَى إِذْ يَتَوَفَّى الَّذِينَ كَفَرُوا الْمَلَائِكَةُ يَضْرِبُونَ وُجُوهَهُمْ وَأَدْبَارَهُمْ وَذُوقُوا عَذَابَ الْحَرِيقِ﴾

٥١- ﴿ذَلِكَ بِمَا قَدَّمْتُمْ أَيْدِيكُمْ وَأَنَّ اللَّهَ لَيْسَ بِظَلَامٍ لِلْعَبِيدِ﴾

١٥ [١٩٤١] {وَلَوْ تَرَى} وَلَوْ عَايَنْتَ وَشَاهَدْتَ؛ لِأَنَّهُ تَرَدَّدَ الْمُضَارِعُ إِلَى مَعْنَى الْمَاضِي؛ كَمَا تَرَدَّدَ الْإِنْفِ إِلَى مَعْنَى الْإِسْتِقْبَالِ. وَ{إِذْ} نَصَبٌ عَلَى الظَّرْفِ. وَقُرِئَ «يَتَوَفَّى» بِأَلْيَاءِ وَالتَّاءِ. وَ{الْمَلَائِكَةُ} رَفَعَهَا بِالْفِعْلِ، وَ{يَضْرِبُونَ} حَالٌ مِنْهُمْ. وَيَجُوزُ أَنْ يَكُونَ فِي {يَتَوَفَّى} ضَمِيرُ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ، وَ{الْمَلَائِكَةُ} مَرْفُوعَةٌ بِالْإِبْتِدَاءِ، وَ{يَضْرِبُونَ} خَبَرٌ.

Mücâhid'den rivayet edildiğine göre “arkalarına” derken “k.çlarına” demek istemektedir ancak Allah Teâlâ kerîm olduğundan, bunu kinâyeli bir şekilde söylemiştir. Özellikle bu iki bölgeye vurulduğunun söylenmesi, bu bölgelerin kişileri aşağılama ve cezalandırma konusunda daha net oluşundandır. Çinli-

5 lerden bana ulaştığına göre onlarda zina yapanın cezası suymuş: Kişiye önce ağır işkence edilir, daha sonra güçlü kuvvetli birine demirden mamul tabaka şeklinde tutamaklı, ağır bir şey verilir ve o da tüm gücüyle zina edenin kıcına tek bir darbe vurur, adam olduğu yerde yassılırmış!.. Bir başka duyuma göre ise hem önüne hem de arkasına vuruyorlarmış.

10 [1942] يَضْرِبُونَ ifadesi fiiline atfedilmiş olup bunun *söylendiği* kastedilmiştir. Yani “Tadın şu yangın azabını!” derler” demektir. Bu azap, cehennem azabının başlangıcıdır. Ya da onlara ileride karşılaştacakları âhiret azabını müjdelemektedirler(!) Söylendiğine göre meleklerin yanlarında demirden kamçılar bulunmakta, onlarla her vuruşlarında cehennem daha da alevlenmektedir. Bir

15 diğer yoruma göre ise onlara kıyamette “Tadın...” denilecektir.

[1943] *Lev* ile başlayan şart cümlesinin cevabı hazfedilmiş olup, ibare “[... görseydin] çok ürkütücü ve zorlu bir şey görmüş olurdun!” şeklinde takdir edilir. “Bu, kendi ellerinizle yaptıklarınızın karşılığıdır.” Bu ifade Allah’ın sözü de meleklerin sözü de olabilir. ذَلِكْ mübtedâ olduğundan merfû’dur. بِمَا قَدَّمْتُ haberi-

20 dir. وَأَنَّ الله ise habere atfedilmektedir. Yani bu azap iki sebeptedir: Birincisi, sizin inkâr ve isyanınız, ikincisi ise “Allah’ın asla kullarına zulmedici (*zallâm*) olmayışı”dır. Çünkü müminlerin ödüllendirilmesi gibi kâfirlerin azaba dûçar edilmesi de adalettendir. Denmiştir ki [mübalağa ifade eden] *zallâm*, kulların çokluğu esas alınarak kullanılmıştır ya da azap [dikkat gerektiren] büyük bir iştir; hak etmediği

25 takdirde birine azap eden, son derece, büyük bir zalimdir, yani *zallâmdır*!..

52. Tıpkı Firavun hanedanı ile onlardan öncekilerin gidişatı gibi... Allah’ın âyetlerini nankörce inkâr etmişlerdi de Allah onları günahlarından dolayı yakalayivermişti. Allah gerçekten kuvvetlidir (Kavî), cezalandırması şiddetlidir!

30 **53. Bu, bir topluluk kendisindekini değiştirmedikçe Allah’ın da onlara ihsan ettiği nimeti değiştirmeyecek olması sebebiyledir. Allah gerçekten iştir; ‘mutlak ilim sahibi’dir (Semî‘, ‘Alîm).**

54. Tıpkı Firavun hanedanı ile onlardan öncekilerin gidişatı gibi... Rablerinin âyetlerini yalanlamışlardı da Biz, günahları yüzünden onları helâk edivermiş; Firavun hanedanını suda boğmuştuk! Tamamı zalimdi...

35

وعن مجاهد: وأدبارهم: أستاذهم، ولكن الله كريم يكتفي، وإنما خصوهما بالضرب، لأنّ الخزي والنكال في ضربهما أشدّ، وبلغني عن أهل الصين أن عقوبة الزاني عندهم أن يُصَبَّرَ، ثم يعطى الرجل القوي البطش شيئاً عمل من حديد كهيئة الطبق فيه رزانة وله مقبض، فيضربه على دبره ضربة واحدة بقوّته فيجمد في مكانه. وقيل: يضربون ٥ ما أقبل منهم وما أدبر.

[١٩٤٢] {وَذُوقُوا} معطوف على {يُضْرَبُونَ} على إرادة القول، أي ويقولون: {ذُوقُوا عَذَابَ الْحَرِيقِ}، أي مقدمة عذاب النار؛ أو وذوقوا عذاب الآخرة، بشارة لهم به. وقيل: كانت معهم مقامع من حديد، كلما ضربوا بها التهبّت النار؛ أو ويقال لهم يوم القيامة: ذوقوا.

١٠ [١٩٤٣] وجواب {لَوْ} محذوف، أي لرأيت أمراً فظيماً منكراً. {ذَلِكَ بِمَا قَدَّمْتُمْ أَيْدِيَكُمْ} يحتمل أن يكون من كلام الله ومن كلام الملائكة، و{ذَلِكَ} رفع بالابتداء و{بِمَا قَدَّمْتُمْ} خبره، {وَأَنَّ اللَّهَ} عطف عليه، أي ذلك العذاب بسببين؛ بسبب كفركم ومعاصيكم وبأن الله {لَيْسَ بِظَلَامٍ لِلْعَبِيدِ}، لأن تعذيب الكفار من العدل كإثابة المؤمنين. وقيل: ظلام للتكثير لأجل العبيد، أو لأن العذاب من العظم بحيث لولا ١٥ الاستحقاق لكان المعذب بمثله ظلاماً بليغ الظلم متفاقمه.

٥٢- ﴿كَذَّابٌ آلِ فِرْعَوْنَ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ كَفَرُوا بِآيَاتِ اللَّهِ فَأَخَذَهُمُ اللَّهُ بِذُنُوبِهِمْ إِنَّ اللَّهَ قَوِيٌّ شَدِيدُ الْعِقَابِ﴾

٥٣- ﴿ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ لَمْ يَكُ مُغَيِّرًا نِعْمَةً أَنْعَمَهَا عَلَى قَوْمٍ حَتَّى يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ وَأَنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾

٢٠ ٥٤- ﴿كَذَّابٌ آلِ فِرْعَوْنَ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ كَذَّبُوا بِآيَاتِ رَبِّهِمْ فَأَهْلَكْنَاهُمْ بِذُنُوبِهِمْ وَأَغْرَقْنَا آلَ فِرْعَوْنَ وَكُلٌّ كَانُوا ظَالِمِينَ﴾

[1944] [كَذَّبْ]deki Kâf ref mahallindedir, yani bunların yaptıkları, Firavun hanedanının yaptıkları gibidir. *De'buhum*, alışkanlık edinip sürekli yaptıkları işler demektir. “İnkâr ettiler” cümlesi, Firavun hanedanının yapmayı alışkanlık edindiği şeyi açıklamaktadır. ذٰلِكَ (Bu), başlarına gelen
 5 azaba işaret etmektedir, yani “Bu” azap -ya da cezalandırma- “bir topluluk kendisindekini değiştirmedikçe Allah’ın da onlara ihsan ettiği nimeti değiştirmeyecek olması sebebiyledir.”

[1945] “Peki, Firavun hanedanının ve Mekke Müşriklerinin değiştirmiş oldukları şey neydi ki Allah da onlara verdikleri nimetini değiştirmiş olsun?
 10 Bunlar, Allah’ın razı olacağı bir durumları olup da sonradan onu O’nun memnun olmadığı bir duruma çevirmiş değillerdi ki!” **dersen şöyle derim:** Memnun kalınan bir halin hoşlanılmayana dönüştürülmesi söz konusu olduğu gibi memnun kalınmayan bir hal de daha kötüsüne doğru değiştirilebilir. Bu kimseler Peygamber (s.a.)’e peygamberlik verilmeden önce puta tapan kâfir kimselerdi. Kendilerine peygamber olarak Hazret-i Muhammed âyetlerle gönderilince, bunları yalanladılar, ona düşman oldular, kanını akıtmak için ona karşı birleştiler. Hallerini, önceki kötü hallerinden daha kötü bir duruma getirdiler. Allah da, onlar için nimet sayılabilecek olan ‘mühlet tanıma’ durumunu değiştirip, onlara hemen azap etti. “Allah,” peygamberleri yalanlayan kimselerin
 15 söylediklerini “gerçekten iştir,” yaptıklarını “bilir.”

[1946] “Firavun hanedanının gidişatı gibi” ifadesi pekiştirmek için tekrarlanmıştır. “Rablerinin âyetlerini” ifadesinde bu kimselerin nimetlere olan nankörlüklerinin ve hakkı inkârlarının büyüklüğüne delâlet vardır. Boğulduklarının belirtilmesi ise, işledikleri suçlardan dolayı yakalandıklarını açıklar. “Tamamı zalimdi!” Yani Kıptîlerin boğulanları ve Kureyş’in öldürülenleri, inkâr ve isyanları sebebiyle kendilerine zulmeden kimselerdi.

55. Şüphesiz, Allah katında canlıların en kötüsü nankörce inkâr edip de imana yanaşmayanlardır.

**56. Onlar ki, kendileriyle antlaşma yaptığın halde, hiç korkmadan
 30 her defasında ahitlerini bozmuşlardır.**

57. O halde, bunlarla savaşta karşılaşırsan onlar(a vereceğin ceza) ile arkalarındakileri öyle bir ürküt ki...Belki akıllarını başlarına alırlar!..

[١٩٤٤] الكاف في محل الرفع، أي دأب هؤلاء مثل دأب آل فرعون. ودأبهم: عاداتهم وعملهم الذي دأبوا فيه، أي داوموا عليه وواظبوا. و{كَفَرُوا} تفسير لدأب آل فرعون. و{ذَلِكَ} إشارة إلى ما حل بهم، يعني ذلك العذاب أو الانتقام بسبب أن الله لم ينبغ له ولم يصح في حكمته أن يغير نعمته عند قوم، {حتى يُعَذِّبُوا مَا} بهم من الحال. ٥

[١٩٤٥] فَإِنْ قُلْتَ: فما كان من تغيير آل فرعون ومشركي مكة حتى غير الله نعمته عليهم، ولم تكن لهم حال مرضية فيغيروها إلى حال مسخوطة؟ قلت: كما تغير الحال المرضية إلى المسخوطة تغير الحال المسخوطة إلى أسخط منها، وأولئك كانوا قبل بعثة الرسول إليهم كفره عبدة أصنام، فلما بعث إليهم بالآيات البينات فكذبوه وعادوه وتحزبوا عليه ساعين في إراقة دمه، غيروا حالهم إلى أسوأ مما كانت، فغير الله ما أنعم به عليهم من الإمهال وعاجلهم بالعذاب. {وَأَنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ} لما يقول مكذبو الرسل، {عَلِيمٌ} بما يفعلون. ١٠

[١٩٤٦] {كَذَابِ آلِ فِرْعَوْنَ} تكرير للتأكيد. وفي قوله {بَيِّنَاتٍ رَبِّهِمْ} زيادة دلالة على كفران النعم وجحود الحق. وفي ذكر الإغراق بيان للأخذ بالذنوب. {وَكُلُّ} ١٥ كَانُوا ظَالِمِينَ} وكلهم من غرقى القبط وقتلى قريش كانوا ظالمين أنفسهم بالكفر والمعاصي.

٥٥- ﴿إِنَّ شَرَّ الدَّوَابِّ عِنْدَ اللَّهِ الَّذِينَ كَفَرُوا فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ﴾

٥٦- ﴿الَّذِينَ عَاهَدْتَ مِنْهُمْ ثُمَّ يَنْقُضُونَ عَهْدَهُمْ فِي كُلِّ مَرَّةٍ وَهُمْ لَا يَتَّقُونَ﴾

٥٧- ﴿فَإِذَا تَفَفَّهُهُمْ فِي الْحَرْبِ فَشَرِّدْ بِهِمْ مَنْ خَلَفَهُمْ لَعَلَّهُمْ يَذَّكَّرُونَ﴾

[1947] “Nankörce inkâr edip de imana yanaşmayanlardır” küfürde ısrar eden, bu konuda *inat* edenlerdir. Bu sebeple iman etmeleri beklenmemektedir. Bunlar Kurayza oğullarıdır. Peygamber (s.a.) onlarla, düşmanlarına ark çıkamayacaklarına dair anlaşma yapmıştı. Ancak onlar Mekke Müşriklerine silah
5 yardımında bulunarak anlaşmayı bozdular. Sonra da “Unuttuk, hata ettik!” dediler. Sonra tekrar sözleştiler ve yine bozdular. Hendek savaşında da Müşriklerle birlikte ol[up, Müslümanları o zor şartlarda arkadan vur]dular. Ka‘b b. Eşref Mekke’ye gidip onlarla antlaşma imzaladı.

[1948] “Kendileriyle antlaşma yaptığın...” ifadesi “inkâr edenler”den
10 bedeldir. Yani [Allah katında canlıların en kötüsü,] kendileriyle antlaşma yaptığın kâfirlerdir. Bu kimseleri Allah, canlıların en şerlisi olarak niteledi çünkü insanların en şerlisi kâfirler; kâfirlerin en şerlisi küfründe ısrar edenler; bunların en şerlisi de ahitlerini bozanlardır.

[1949] “Hiç korkmadan” ifadesi, verilen söze ihanet etmenin cezasından
15 korkmadıklarını ve bundan dolayı oluşacak utanca ve ateşe aldırış etmediklerini anlatır.

[1950] “O halde, bunlarla savaşta karşılaşırsan” onlarla karşılaşp da zafer elde edersen “onlar(a vereceğin ceza) ile arkalarındakileri öyle bir ürküt,” onları seninle savaşmaktan uzak tutmak için bunlara öyle bir ceza ver, bunları öyle
20 perişan et ki, bunların halinden ibret alıp ders çıkartarak seninle savaşmaya cesaret edemesinler. İbn Mes‘ûd (r.a.) [v. 32/653], [فَشَرُّذ] ifadesini] Zel ile *fe-şerriz* şeklinde okumuştur; “Darmadağın et!” demektir. Bu kelime sanırım Arapların gündelik dilde kullandıkları *zehebû şezera mezera* darmadağın olup gittiler, ifadesinde geçen *şezera* fiilinin maklub halidir. Birbirinden ayrı, dağıntık bir
25 halde bulunduğu için maden buluntularına da *eş-şezru* denilir. Ebû Hayve [v. 203/818] ise *min halfhim* şeklinde okumuştur. Bunun anlamı, onları arkalarından tarumar et, demektir. Çünkü arkalarındakiler dağıtıldığında sonuç olarak arkadan da dağıtılmış olunmaktadır. Çünkü arka kısım dağıtılan ve parçalanınların bulunduğu yöndür. Arka ifadesi dağıtma eylemi için zarf yapılmınca
30 bu aynı zamanda arkada bulunanların dağıtılması emrine delâlet eder. Sonuç olarak da iki kıraat arasında anlam olarak fark kalmamış olur. “Akıllarını başlarına alsınlar!..” Arkalarından dağıtılan kimseler bundan ibret ve öğüt alsınlar.

58. Bir kavmin hainlik edeceğinden korktuğun takdirde, sen de antlaşmayı bozduğunu bildir ki her ikiniz de eşit olasınız. Allah elbette hainleri sevmez!
35

[١٩٤٧] {الَّذِينَ كَفَرُوا فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ} أي أصروا على الكفر ولجوا فيه، فلا يتوقع منهم إيمان؛ وهم بنو قريظة، عاهدتهم رسول الله ﷺ أن لا يمالئوا عليه؛ فنكثوا بأن أعانوا مشركي مكة بالسلاح وقالوا: نسينا وأخطأنا، ثم عاهدتهم فنكثوا ومالوا معهم يوم الخندق، وانطلق كعب بن الأشرف إلى مكة فحالفهم.

٥ [١٩٤٨] {الَّذِينَ عَاهَدْتَ مِنْهُمْ} بدل من {الَّذِينَ كَفَرُوا}، أي الذين عاهدتهم من الذين كفروا. جعلهم شر الدواب، لأن شر الناس الكفار، وشر الكفار المصرون منهم، وشر المصرين الناكثون للعهود.

[١٩٤٩] {وَهُمْ لَا يَتَّقُونَ} لا يخافون عاقبة الغدر ولا يبالون ما فيه من العار والنار.

١٠ [١٩٥٠] {فَإِمَّا تَثَقَفَتْهُمُ فِي الْحَرْبِ} فيما تصادفتهم وتظفرن بهم {فَشَرَّدَ بِهِمْ مَنْ خَلَفَهُمْ} ففرق عن محاربتك ومناصبتك، بقتلهم شر قتلة والنكاية فيهم، من وراءهم من الكفرة حتى لا يجسر عليك بعدهم أحد، اعتباراً بهم واتعاطاً بحالهم. وقرأ ابن مسعود رضي الله عنه «فشرذ»، بالذال المعجمة بمعنى: ففرق، وكأنه مقلوب شذر، من قولهم: ذهبوا شذر مذر؛ ومنه: الشذر، المتلقط من المعدن، لتفرقه. وقرأ أبو حيوه ١٥ «من خلفهم»، ومعناه: فافعل التشريد من ورائهم، لأنه إذا شرد الذين وراءهم فقد فعل التشريد في الورا وأوقعه فيه؛ لأن الورا جهة المشردين، فإذا جعل الورا ظرفاً للتشريد فقد دل على تشريد من فيه، فلم يبق فرق بين القراءتين. {لَعَلَّهُمْ يَذَّكَّرُونَ} لعل المشردين من ورائهم يتعظون.

٥٨- ﴿وَأِمَّا تَخَافَنَّ مِنْ قَوْمٍ خِيَانَةً فَانْبِذْ إِلَيْهِمْ عَلَى سَوَاءٍ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ

الْخَائِنِينَ﴾ ٢٠

[1951] Gördüğün emarelerle, antlaşmalı olduğun “bir kavmin hainlik edeceğinden” yani antlaşmayı bozacağından “korktuğun takdirde, sen de antlaşmayı bozduğunu bildir” antlaşmayı at “ki her ikiniz de eşit olasınız” maksadınız eşit bir şekilde ortaya çıkmış olsun. Bu da antlaşmayı bozduğunu onlara gösterip, aranızdaki ilişkileri kopardığını açık bir şekilde haber vermenle olur. Onlar antlaşmanın devam ettiğini zannederlerken sakın onlara savaş açma çünkü bu ahde vefasızlık olur. “Allah elbette hainleri sevmez!” O halde sakın, senden antlaşmayı bozduğunu gizlemek ya da hilekârlık sadır olmasın! Âyetteki denkliğin, antlaşmanın bozulduğunu bilme konusundaki eşitlik olduğu da, düşmanlıkta eşitlik olduğu da söylenmiştir. Câr ve mecrûr [على سواء] hâl konumunda olup, adeta şöyle denmektedir: Antlaşmayı, dengeli, eşit bir metodla gerçekleşecek şekilde veya bilme ve düşmanlık konusunda eşitliği sağlayacak şekilde boz. Böylece [على سواء], antlaşmayı atan kişi ile antlaşmanın atıldığı kişiden aynı anda hâl olmaktadır.

59. Nankörce inkâr edenler sakın Bizi geçtiklerini sanmasınlar. Çünkü (Bizi) âciz bırakamazlar.

[1952] “Geçtiklerini” yani ele geçirilemeyeceklerini, kaçıp kurtulacaklarını sanmasınlar. “Çünkü (Bizi) âciz bırakamazlar” kendilerinin peşine düşenin elinden kaçamazlar; O’nun kendilerini yakalamaktan âciz olmadığı görürler. [إِنَّهُمْ] fethalı olarak *ennehum* şeklinde de okunmuştur “çünkü onlar” anlamındadır. Her iki okuyuş da bir gerekçelendirmedir, ancak kesreli okuyuş cümle başlangıcı olmakta, fethalı ise cümlenin gerekçe bildiren ögesi olmaktadır. [لَا يُغْجِرُونَ] ifadesi *lâ yu‘accizûne* şeklinde şeddelli de okunmuştur. İbn Muhaysın [v. 123/741] sondaki Nûn’u *lâ yu‘cizûni* şeklinde kesreli okumuştur. A’mes [v. 148/765] ise Bâ’nın kesre ve fethasıyla *lâ tahsebi’llezîne / lâ tahsebe’llezîne keferû* (kâfirleri ... sanmayasın) şeklinde okumuştur. Bu da sondaki muhaffef Nûn düşürülerek gerçekleşmektedir. Hamza [v. 156/773] ise Yâ ile *ve lâ yahsebenne* şeklinde okumuştur ki, fiilin ‘inkâr edenler’ eait olduğunu düşünmektedir [Nankörce inkâr edenler sakın Bizi geçtiklerini sanmasınlar]. Burada cümlenin, aslında *en sebekû* şeklinde olduğu ancak, وَمِنْ آيَاتِهِ يُرِيكُمُ الْزُّقَى (“O’nun âyetlerinden biri de size şimşegi göstermesidir.” [Rûm 30/24; اِنَّ يُرِيكُمْ]) âyetinde olduğu gibi, bu En’in hazfedildiği söylenmiş; İbn Mes’ûd *Radıya’llâhu ‘Anh*’ın [v. 32/653] *ennehum sebekû* kıraati de buna delil sayılmıştır. Fiilin *ennehum lâ yu‘cizûne* ifadesini nasbettiği; cümledeki *Lâ*’nın zait olduğu da ifade edilmiştir¹²². Bu durumda *sebekû*, hâl konumunda olup, “geçtikleri” yani kaçıp kurtuldukları “halde” demektir.

122 Yani “Bizi âciz bırakabileceklerini sanmasınlar.” *Lâ* zait olmadığı takdirde, “Bizi âciz bırakamayacaklarını sanmasınlar” gibi anlamsız bir ifade ortaya çıkmaktadır. / ed.

[١٩٥١] {وَأَمَّا تَخَافَنَّ مِنْ قَوْمٍ} معاهدين {خِيَانَةً} ونكتا بأمارات تلوح لك {فَانْبِذْ إِلَيْهِمْ} فاطرح إليهم العهد {عَلَى سَوَاءٍ} على طريق مستوٍ قصدٍ، وذلك أن تظهر لهم نبد العهد وتخبرهم إخبارًا مكشوفًا بينًا أنك قطعت ما بينك وبينهم، ولا تناجزهم الحرب وهم على توهم بقاء العهد فيكون ذلك خيانة منك. {إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْخَائِنِينَ} فلا يكن منك إخفاء نكت العهد والخداع. وقيل: على استواء في العلم بنقض العهد. وقيل: على استواء في العداوة. والجار والمجرور في موضع الحال، كأنه قيل: فانبد إليهم ثابتًا على طريق قصد سوي، أو حاصلين على استواء في العلم أو العداوة، على أنها حال من النابذ والمنبوذ إليهم معًا.

٥٩- ﴿وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَبَقُوا إِنَّهُمْ لَا يُعْجِزُونَ﴾

[١٩٥٢] {سَبَقُوا} أفلتوا وفاتوا من أن يظفر بهم {إِنَّهُمْ لَا يُعْجِزُونَ}، إنهم لا يفوتون ولا يجدون طال بهم عاجزًا عن إدراكهم. وقرئ «أنهم»، بالفتح بمعنى: لأنهم؛ كل واحدة من المكسورة والمفتوحة تعليل، إلا أن المكسورة على طريقة الاستئناف والمفتوحة تعليل صريح. وقرئ «يعجزون» بالتشديد. وقرأ ابن محيصن «يعجزون»، بكسر النون. وقرأ الأعمش «ولا تحسب الذين كفروا»، بكسر الباء وبفتحها على حذف النون الخفيفة. وقرأ حمزة «ولا يحسبن»، بالياء على أن الفعل للذين كفروا. وقيل فيه: أصله أن سبقوا، فحذفت أن، كقوله {وَمِنْ آيَاتِهِ يُرِيكُمُ الْبَرْقَ} [الروم: ٢٤]. واستدل عليه بقراءة ابن مسعود رضي الله عنه «أنهم سبقوا». وقيل: وقع الفعل على أنهم لا يعجزون، على أن لا، صلة وسبقوا في محل الحال، بمعنى: سابقين، أي مفلتين هاربين.

Anlamın “Nankörce inkâr edenler kendilerinin elimizden kurtulacağını sanmasınlar” (*ve lâ yahsebennehumu'llezîne keferû sebekû*) şeklinde olduğu, anlaşılması sebebiyle zamirin hazfedildiği de söylenmiştir. Yine, “Müminler ve o kabıl insanlar, nankörce inkâr edenlerin kaçıp kurtulacağını sanmasınlar” anlamı da dile getirilmiştir. Bu anlamların tamamına bir şekilde anlam yüklenebilir, ancak Hamza'nın okumakta tek kaldığı¹²³ kıraat pek açık değildir.

[1953] Zührî'den [v. 124/742] rivayet edildiğine göre bu âyet, dağılıp ric'at eden Müşriklerden kaçıp kurtulanlar hakkında inmiştir.

60. Onlara karşı gücünüzün yettiği kadar kuvvet, özellikle de ko-
şumlu atlar hazırlayın ki, onunla hem Allah düşmanlarını hem kendi
düşmanlarınızı hem de siz bilmediğiniz halde Allah'ın bildiği diğerleri-
ni caydırasınız. Allah yolunda ne harcarsanız, haksızlığa uğratılmadan
size tastamam ödenir.

[1954] *Kuvvetten* maksat savaşta kendisiyle korunmaya yarayacak her türlü hazırlıktır. “Peygamber (s.a.)’in minberde “Bakın, *kuvvet* okçuluktur.” dediği ve bunu üç kez tekrarladığı Ukbe b. Âmir *Radıya'llâhu 'Anh*’dan rivayet edilmiştir. [*Müslim*, “İmâra”, 167] -Ki Ukbe *Radıya'llâhu 'Anh* vefat ettiğinde Allah yolunda yetmiş yay eskitmiş bulunuyordu.- İkrime’den rivayet edildiğine göre ise *kuvvet* attır. *Ribât*, Allah yolunda bağlanan atlardır. Bununla nöbet yerinden ayrılmama (*murâbata*) anlamındaki *ribât*da kastedilmiş olabilir. *Fasîl - fîsâl* gibi, [bir yere çakılı olan anlamındaki] *rabîtin* çoğulu olarak da görülebilir. Hasan-ı Basrî *ribât* kelimesinin çoğulu olarak *rubuti'l-hayl* şeklinde Bâ'nın zammesiyle ve [*rubti'l-hayli* şeklinde] sakın olarak okumuştur. “Özellikle de koşumlu atlar” ifadesi, kendisinden güç alınan savaş gerekleri arasında özellikle zikredilmiş olabilir. Tıpkı [Bakara 2/98’de] Cebrâil ve Mikâil’in melekler arasında özel olarak zikredilmesi gibi. İbn Sîrîn’e, malının üçte biriyle kale yapılmasını vasiyet eden birinin durumu sorulduğunda şöyle dediği rivayet edilir: “Bu mal ile at alınıp Allah yolunda beslenir ve üzerinde savaşa çıkılır.” Kendisine “İyi ama vasiyette kaleden bahsetti!” denilince şöyle cevaplamıştır: “Sen şairin şu sözünü duymadın mı?”

Kaleler, asıl atlardır; şehrin surları, duvarları değil...

123 Bu bilgi doğru değildir; şu an tüm dünyanın kıraati haline gelen Âsım’ın Hafs rivayeti de bu şekildedir. / ed.

وقيل: معناه ولا يحسبهم الذين كفروا سبقوا، فحذف الضمير لكونه مفهوماً.
وقيل: ولا يحسب قبيل المؤمنين الذين كفروا سبقوا. وهذه الأقاويل كلها
متمحلة، وليست هذه القراءة التي تفرد بها حمزة بنيرة.

[١٩٥٣] وعن الزهري أنها نزلت فيمن أفلت من فلّ المشركين.

٥ ٦٠- ﴿وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ تُرْهِبُونَ بِهِ عَدُوَّ
اللَّهِ وَعَدُوَّكُمْ وَآخَرِينَ مِنْ دُونِهِمْ لَا تَعْلَمُونَهُمُ اللَّهُ يَعْلَمُهُمْ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ
شَيْءٍ فِي سَبِيلِ اللَّهِ يُوَفَّ إِلَيْكُمْ وَأَنْتُمْ لَا تُظْلَمُونَ﴾

[١٩٥٤] {مِنْ قُوَّةٍ} من كل ما يتقوى به في الحرب من عددها. وعن عقبة بن

عامر: سمعت رسول الله ﷺ يقول على المنبر: "ألا إن القوة الرمي"، قالها ثلاثاً.

١٠ ومات عقبة عن سبعين قوساً في سبيل الله. وعن عكرمة: هي الحصون. والرباط:

اسم للخيل التي تربط في سبيل الله. ويجوز أن يسمى بالرباط الذي هو بمعنى

المrabطة. ويجوز أن يكون جمع رباط، كفصيل وفصال. وقرأ الحسن «ومن

ربط الخيل» بضم الباء وسكونها، جمع رباط. ويجوز أن يكون قوله {وَمِنْ رِبَاطِ

الْخَيْلِ} تخصيصاً للخيل من بين ما يتقوى به، كقوله {وَجَبْرِيلَ وَمِيكَالَ} [البقرة:

١٥ ٩٨]. وعن ابن سيرين رحمه الله: أنه سئل عن أوصى بثلاث ماله في الحصون؟

فقال: يشتري به الخيل، فترابط في سبيل الله ويغزي عليها. فقل له: إنما أوصى

في الحصون، فقال: ألم تسمع قول الشاعر:

إِنَّ الْحُصُونَ الْخَيْلُ لَا مَدْرُ الْقُرَى ❁

[1955] تُرْهِبُونَ şeddeli ve şeddesiz [*turhibûne - turahhibûne*] okunmuştur. İbn Abbâs *Radıya'llâhu 'Anh* ve Mücâhid *tuhzûne* (aşağılık bir hale sokacağınız) şeklinde okumuşlardır. به'deki zamir مَا اسْتَطَعْتُمْ ifadesindeki Mâ'ya dönmektedir. “Allah’ın ve sizin düşmanlarınız” derken Mekkeliler “onların dışında diğerlerini de” derken ise Yahudileri kasdetmektedir. Bunların münafıklar olduğu da söylenmiştir. Süddî’den ise Farslar olduğu nakledilmiştir. Bunların kâfir cinler olduğu da söylenmiş olup, bir hadiste şöyle geçer: “At sahibine de, içinde eski bir savaş atı bulunan eve de şeyan yaklaşamaz.” Rivayete göre atın kişnemesi cinleri korkutuyormuş.

61. Onlar barışa yanaşırlarsa, sen de yanaş ve Allah’a güvenip dayan. O’dur gerçekten işiten, ‘mutlak ilim sahibi’ (Semî‘, ‘Alim).

[1956] *Ceneha le-hû / ileyhi* bir şeye meyletmektir. *Selm*, zıttı olan *harb* kelimesi gibi müennes yapılmıştır. Şair şöyle demiştir:

Barıştan istediğin kadar alabilirsin;

harpten ise nefes ala ala ihtiyatla yudumladıkların sana yeter [çok acıdır]!.

kesreli olarak da [*silm*] fethalı olarak da [*selm*] okunmuştur.

[1957] İbn Abbâs *Radıya'llâhu 'Anh*’dan rivayet edildiğine göre bu âyet, “Allah’a iman etmeyenlerle savaşın. [Tevbe 9/20]” âyetiyle neshedilmiştir. Mücâhid’den rivayet edildiğine göre ise “Müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün. [Tevbe 9/5]” âyetiyle neshedilmiştir. Doğru olan ise konunun, devlet başkanının İslâm ve Müslümanlar hakkında uygun gördüğü duruma göre vereceği karara bırakılmıştır. Savaş da olabilir, barış da. Sonsuza dek savaşmak ya da sonsuza dek iyi geçinmek şeklinde kesin bir hüküm yoktur.

[1958] Eşheb el-‘Ukaylî Nûn’un zammesiyle *fe’cnuh* şeklinde okumuştur.

[1959] “Allah’a tevekkül et!” Barışa yanaşırken ne gibi içten pazarlıklar yaptıklarından korkma! Onların tuzak ve hilelerine karşı Allah sana yeter, seni korur. Mücâhid, âyette Allah’ın Kurayza Yahudilerini kastettiği kanaatinde.

62. Seni aldatmak isterlerse, şüphesiz sana Allah yeter... Yardımıyla ve müminlerle seni destekleyen O’dur.

63. Onların (yani, birbirine düşman Hazrec ve Evs kabilelerinin ayrıca, bunlarla muhacirlerin) kalplerini birbirine O ısındırmıştı. Yer-yüzündeki her şeyi sarfetseydin, yine de onların kalbini birbirine ısındıramazdın. Ama Allah onları birbirine ısındırdı. Şüphesiz O, ‘mutlak izzet ve hikmet sahibi’dir (‘Azîz, Hakîm).

[١٩٥٥] {تُزْهِبُونَ} قرئ بالتخفيف والتشديد. وقرأ ابن عباس ومجاهد رضي الله عنهما «تُخْزُونَ». والضمير في {بِهِ} راجع إلى {مَا اسْتَطَعْتُمْ}. {عَدُوَّ اللَّهِ وَعَدُوَّكُمْ} هم أهل مكة {وَأَخْرَيْنَ مِنْ دُونِهِمْ} هم اليهود، وقيل: المنافقون. وعن السدي: هم أهل فارس، وقيل: كفرة الجن، وجاء في الحديث: «إن الشيطان لا يقرب صاحب فرس ولا داراً فيها فرس عتيق». وروي أن سهيل الخيل يهرب الجن. ٥

٦١- ﴿وَإِنْ جَنَحُوا لِلسَّلَامِ فَاجْنَحْ لَهَا وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ﴾

[١٩٥٦] جنح له وإليه: إذا مال. والسلام تؤنث تأنيث نقيضها، وهي الحرب. قال:

السَّلَامُ تَأْخُذُ مِنْهَا مَا رَضِيتَ بِهِ ❁ وَالْحَرْبُ يَكْفِيكَ مِنْ أَنْفَاسِهَا جُرْعُ

وقرئ بفتح السين وكسرهما.

١٠ [١٩٥٧] وعن ابن عباس رضي الله عنه أن الآية منسوخة بقوله تعالى {فَاتِلُوا الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ} [التوبة: ٢٩]؛ وعن مجاهد: بقوله {فَاتِلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ} [التوبة: ٥]. والصحيح أن الأمر موقوف على ما يرى فيه الإمام صلاح الإسلام وأهله من حرب أو سلم، وليس بحتم أن يقاتلوا أبداً، أو يجابوا إلى الهدنة أبداً.

[١٩٥٨] وقرأ الأشهب العقيلي «فاجنح»، بضم النون.

١٥ [١٩٥٩] {وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ} ولا تخف من إبطانهم المكر في جنوحهم إلى السلم، فإنَّ الله كافيك وعاصمك من مكرهم وخديعتهم. قال مجاهد: يريد قريظة.

٦٢- ﴿وَإِنْ يُرِيدُوا أَنْ يَخْدَعُوكَ فَإِنَّ حَسْبَكَ اللَّهُ هُوَ الَّذِي آتَاكَ بِنَصْرِهِ وَبِالْمُؤْمِنِينَ﴾

٦٣- ﴿وَأَلَفَ بَيْنَ قُلُوبِهِمْ لَوْ أَنْفَقْتَ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا مَا أَلَفْتَ بَيْنَ قُلُوبِهِمْ

٢٠ وَلَكِنَّ اللَّهَ أَلَفَ بَيْنَهُمْ إِنَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ﴾

[1960] فَإِنَّ حَسْبَكَ اللَّهُ ifadesinde *hasb*, *muhsib* anlamındadır, yani “sana Allah yeter.” Cerîr şöyle demiştir:

Övgüye değer görebileceğim tüm güzel ahlâkınız
cicili bicili elbiseler giyip, karnınızı doyurabilmekten ibaret!..

- 5 [1961] “Onların kalplerini birbirine O ısındırmıştı.” Peygamber (s.a.)’in gönderildiği kimselerin kalplerinin birleştirilmesi aşikâr mucizelerdendir. Çünkü Araplar, içinde bulundukları hamiyet, asabiyet, en ufak şeye karşı kin-
lenme, gözlerini intikam bürüme vb. özelliklerinden dolayı, neredeyse iki kişi-
nin kalbi dahi birbirine ısınmaz durumdaydı. Sonra Peygamber (s.a.)’e ittibâ
10 ederek kalpleri birbirine ısındı; birlik oldular; tek bir yaydan ok atar oldular. Bu da Allah’ın, ülfetlerini sağlaması, ilke ve ülkülerini bir araya getirmesi ve aralarında muhabbet ve sevgi var edip birbirlerine kin ve nefret beslemelerini gidermesi; Allah için sevmek ve Allah için kızmakla yükümlü kılması sayesinde olmuştur. Bunu ancak kalplere sahip olan biri yapabiliyordu... Ki kalpleri dilediği
15 gibi çevirmekte, onda murat ettiğini yapmaktadır.

- [1962] Söylendiğine göre bunlar Evs ve Hazrec kabileleridir. Aralarında, liderlerini ve ileri gelenlerini öldüren, ‘kafataslarını ezip un eden’ şiddetli savaşlar cereyan etmişti. Bu sebeple, nefretlerinin haddi-hesabı yoktu. Bir arada yaşamaları da, nefretlerini tahrik ediyor; rekabetlerini ve birbirlerine olan ha-
20 setlerinin devam etmesine yol açıyordu. Her iki kabilenin alışkanlığı da, yekdiğerinin tercih ettiği şeye karşı çıkmak, onu beğenmeyip uzaklaşmak şeklinde cereyan ediyordu. İşte Allah Teâlâ onlara bütün bunları unutturmuş, sonunda itaatte ittifak edebilmişler ve gönülleri birbirlerine karşı arılaşmış-durulaşmış; birbirlerinin yardımcısı olmuşlar; destekçisi haline gelmişlerdir. Tüm bunlar
25 O’nun incelikli ustalığı ve sonsuz kudreti sayesinde gerçekleşmiştir.

64. Ey Peygamber! Sana bağlı müminlerle birlikte Allah sana yeter.

- [1963] وَمَنْ أَتَّبَعَكَ ifadesinde] Vav birlikte anlamında olup devamındaki kelime bu yüzden mansûbdur. *Hasbüke ve Zeyd^{un} dirhem^{un}* (Zeyd ile birlikte sana bir dirhem yeter) dersin. Bunu mecrur yapma çünkü mecrur bir *zâhir* ismin
30 zamire atfedilmesi imkânsızdır. Şâir şöyle demiştir:

Dahhâk ile birlikte [iken] sana kırık bir kılıç yeter

Anlam şöyledir: Sana da sana tâbi olan müminlere de yardımcı olarak Allah yeter. [ومن] ref mahallinde de olabilir ki buna göre anlam şöyle olur: Allah da sana yeter; müminler de sana yeter.

[١٩٦٠] { فَإِنَّ حَسْبَكَ اللَّهُ } فإن محسبك الله. قال جرير:

إِنِّي وَجَدْتُ مِنَ الْمَكَارِمِ حَسْبُكُمْ ❀ أَنْ تَلْبَسُوا خَزَّ الثِّيَابِ وَتَشْبَعُوا

[١٩٦١] { وَاللَّفَّ بَيْنَ قُلُوبِهِمْ } التآليف بين قلوب من بعث إليهم رسول الله ﷺ من

الآيات الباهرة، لأنَّ العرب - لما فيهم من الحمية والعصبية، والإنطواء على الضغينة

٥ في أدنى شيء وإلقائه بين أعينهم إلى أن ينتقموا - لا يكاد يأتلف منهم قلوبان، ثم

اتتلفت قلوبهم على اتباع رسول الله ﷺ، واتحدوا، وأنشأوا يرمون عن قوس واحدة،

وذلك لما نظم الله من ألفتهم وجمع من كلمتهم، وأحدث بينهم من التحاب والتواد،

وأماط عنهم من التباغض والتماقت، وكلفهم من الحب في الله والبغض في الله، ولا

يقدر على ذلك إلا من يملك القلوب. فهو يقلبها كما شاء. ويصنع فيها ما أراد.

١٠ [١٩٦٢] وقيل: هم الأوس والخزرج، كان بينهم من الحروب والوقائع ما أهلك

سادتهم ورؤسائهم ودق جماجمهم، ولم يكن لبغضائهم أمد ومنتهى، وبينهما التجاور

الذي يهيج الضغائن ويديم التحاسد والتنافس، وعادة كل طائفتين كانتا بهذه المثابة أن

تتجنب هذه ما أثرته أختها وتكرهه وتنفر عنه؛ فأنساهم الله تعالى ذلك كله حتى اتفقوا على

الطاعة وتصافوا وصاروا أنصاراً وعادوا أعواناً، وما ذاك إلا بلطف صنعه وبلغ قدرته.

١٥ ٦٤- ﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ حَسْبُكَ اللَّهُ وَمَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ﴾

[١٩٦٣] { وَمَنِ اتَّبَعَكَ } الواو بمعنى مع، وما بعده منصوب، تقول: حسبك وزيداً

درهم، ولا تجز؛ لأنَّ عطف الظاهر المجرور على المكنى ممتنع. قال:

فَحَسْبُكَ وَالضُّحَاكَ عَضْبٌ مُهَنْدٌ ❀

والمعنى: كفاك وكفى أتباعك من المؤمنين الله ناصراً؛ أو يكون في محل الرفع: أي

٢٠ كفاك الله وكفاك المؤمنون.

[1964] Bu âyet Bedir gazvesinde, savaş başlamadan önce Beydâ'da inmiştir. İbn Abbâs (r.a.)'dan rivayet edildiğine göre ise Hazret-i Ömer (r.a.)'ın İslâm'a girmesi ile alakalı olarak inmiş. Sa'îd b. Cübeyr (r.a.)'ın da şöyle dediği rivayet edilir: Peygamber (s.a.)'e otuz üç erkek ve altı kadın iman edip İslâm'a girmişti.

5 Daha sonra Ömer (r.a.) de İslâm'a girdi. Ve âyet nâzil oldu.

65. Ey Peygamber! Sen müminleri savaşa teşvik et. Sizden sabırlı yirmi kişi olsa, ikiyüz kişiyi yener; sizden yüz kişi bulunsa, nankörce inkâr edenlerden bin tanesini yener. Bu, onların (imandan da savaştan da) anlamayan bir kavim olmalarındandır.

10 **66. Şu an itibariyle Allah sizlerde bir zaaf görerek bu oranı hafifletmiş bulunuyor; artık sizden sabırlı yüz kişi olsa, ikiyüz kişiyi yenecektir; sizden bin kişi olsa, Allah'ın izniyle ikibin kişiyi mağlup edecektir. Allah sabredenlerle beraberdir.**

[1965] *Tahrîd*, bir işe teşvik ederken abartılı davranmaktır. *Harad* kökünden türetilmiş olup kelime, hastalığın kişiyi iyice yorması ve o derece artmasıdır ki insan ölümün kıyısına kadar gelir! Ya da birini harekete geçirip işe koşmak için *mâ erâke illâ harad^{en} fi hâze'l-emri ve mumrid^{en} fi-hi* dersin. Bu anlamda; *harrakehû, harradahû, harraşehû, harrabehû* da denir ki aynı mânadadır. *حَرَضَ* *hırs* kökünden Sâd ile *harris* (hırslandır) şeklinde de okunmuş olup bu kıraati Ahfeş aktarmıştır.

[1966] Bu, Allah'tan bir söz ve müminlerin, sabrederlerse, kendilerinin on katı olan kâfirlere bile Allah'ın yardım ve desteğiyle galip geleceklerine dair bir müjdesidir. Sonra; "Bu onların anlamaz bir topluluk olmasındandır." buyurmuştur. Yani kâfirlerin bilgisiz, hesapsız-kitapsız savaşan, bir sevap talebi olmaksızın hayvan gibi savaşa giren, bu sebeple de sebatları az olan, cahillikleri yüzünden Allah'ın yardımını bulamayan kimseler olduğu ifade edilmiştir. Bu kimseler yardımsız bırakılmayı hak etmektedirler. Basiretle savaşan ve Allah'tan bir zafer ve yardımcı celp edecek işler yapan kimseler ise böyle değildir.

[1967] İbn Cüreyc'den rivayet edildiğine göre sahabîlerin kaçmaması ve bir kişinin on kâfirin karşısına çıkması gerekiyordu. Nitekim Peygamber (s.a.) Hamza *Radıya'llâhu Anh'*ı otuz süvari ile göndermiş; o da üç yüz süvarisi bulunan Ebû Cehil ile karşılaşmıştı. Söylendiğine göre bu hüküm Müslümanlara ağır gelmiş ve sızlanmaya başlamışlardı. -Bu da uzun bir müddet böyle devam ettikten sonra olmuştu.- Sonra bir kişinin iki kişiye mukavemet etme zorunluluğu getirilerek bire on esas kaldırılmıştır. Yine denilmiştir ki; Müslümanlar azınlık olduklarından baştan hüküm böyleydi; ancak daha sonra sayıları çoğalınca hükmü hafifleten âyet indi.

[١٩٦٤] وهذه الآية نزلت بالبيداء في غزوة بدر قبل القتال. وعن ابن عباس رضي الله عنه: نزلت في إسلام عمر رضي الله عنه. وعن سعيد بن جبير: أنه أسلم مع النبي ﷺ ثلاثة وثلاثون رجلاً وست نسوة ثم أسلم عمر، فنزلت.

٦٥- ﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ حَرِّضْ الْمُؤْمِنِينَ عَلَى الْقِتَالِ إِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ عِشْرُونَ صَابِرُونَ يَغْلِبُوا مِائَتِينَ وَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِائَةٌ يَغْلِبُوا أَلْفًا مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَفْقَهُونَ﴾

٦٦- ﴿الآن خَفَّفَ اللَّهُ عَنْكُمْ وَعَلِمَ أَنَّ فِيكُمْ ضَعْفًا فَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِائَةٌ صَابِرَةٌ يَغْلِبُوا مِائَتَيْنِ وَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ أَلْفٌ يَغْلِبُوا أَلْفَيْنِ بِإِذْنِ اللَّهِ وَاللَّهُ مَعَ الصَّابِرِينَ﴾

[١٩٦٥] التحريض: المبالغة في الحث على الأمر من الحرض، وهو أن يُنهِكَه المرض ويتبالغ فيه حتى يشفى على الموت؛ أو أن تسميه حرضاً، وتقول له: ما أراك إلا حرضاً في هذا الأمر وممرضاً فيه، ليهيجه ويحرك منه. ويقال: حركه وحرصه وحرصه وحرشه وحربه، بمعنى. وقرئ «حرص»، بالصاد غير المعجمة، حكاها الأَخْفَش، من الحرص.

[١٩٦٦] وهذه عدة من الله وبشارة بأن الجماعة من المؤمنين إن صبروا غلبوا ١٥ عشرة أمثالهم من الكفار بعون الله تعالى وتأييده. ثم قال: {بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَفْقَهُونَ}، أي بسبب أن الكفار قوم جهلة يقاتلون على غير احتساب وطلب ثواب كالبهائم، فيقل ثباتهم ويعدمون لجهلهم بالله نصرته ويستحقون خذلانه، خلاف من يقاتل على بصيرة ومعه ما يستوجب به النصر والإظهار من الله تعالى.

[١٩٦٧] وعن ابن جريج كان عليهم أن لا يفروا ويثبت الواحد منهم للعشرة، وكان رسول الله ﷺ بعث حمزة رضي الله عنه في ثلاثين راكباً، فلقي أبا جهل في ثلاثمائة راكب. ٢٠ قيل: ثم ثقل عليهم ذلك وضجوا منه، وذلك بعد مدة طويلة، فنسخ وخفف عنهم بمقاومة الواحد الاثنين. وقيل: كان فيهم قلة في الابتداء، ثم لما كثروا بعدُ نزل التخفيف.

[1968] *Daʿf*ⁿ kelimesi fethalı ve zammeli [*duʿf*ⁿ] okunmuştur; *meks* - *müks* okunuşu gibi ki aynı durum *fakr* kelimesinde de vardır. *Daʿf*ⁿ çoğulu olarak *duʿuf* şeklinde de okunmuştur. *Miʿe* kelimesine isnat edilen fiil iki yerde de Yâʿlı ve Tâʿlı [*yekün* - *tekün*] şeklinde okunmuştur. Bu zaaf, bedendeki zafiyettir; basiret ve dinî istikametteki zafiyet olduğu da söylenmiştir. Çünkü bu hususta sahabiler birbirinden farklıydılar.

[1969] **Şayet** “Aynı şeyi -yani ‘bir topluluğun kendisinden fazla olanlara karşı koymas’ı- hafifletme hükmünden önce ve sonra neden iki kez tekrarlandı?” **dersen şöyle derim:** Durumun azlığa-çokluğa bağlı olarak değişmediğini, aynı olduğunu belirtmek için. Çünkü yirmi kişinin iki yüz kişiye mukavemet etmesiyle yüz kişinin bin kişiye mukavemet etmesinde durum bazen değişebilir. Aynı şekilde yüz kişinin iki yüz kişiyle, bin kişinin de iki bin kişiyle karşılaşmasında da durum farklı olabilir¹²⁴.

67. Hiçbir peygamberin, ayağını yere sağlam basıncaya (yani, siyâsî ve askerî konumunu iyice güçlendirinceye) kadar esir alma hakkı yoktur. Siz geçici dünya malını (yani, esirlerden alacağınız 3-5 kuruş fidye-yi) istiyorsunuz; Allah ise Âhireti istiyor! Allah ‘mutlak izzet ve hikmet sahibi’dir (‘Azîz, Hakîm).

68. Allah’ın daha evvel geçmiş bir hükmü olmasaydı, bu aldıklarınızdan dolayı size elbette büyük bir azap dokunurdu!

[1970] [لَنَبِيٍّ] ifadesi *li’n-nebiyy* şeklinde marife olarak da okunmuştur. Yine [أَسْرَى] *esârâ* şeklinde, [يُسَاهِبْنَهُ] *yusahhine* şeklinde şeddeli olarak okunmuştur. *İshân* [الإِثْنَان] kelimesinin anlamı; çok fazla öldürme, bunu abartılı bir şekilde yapmadır. Bu fiil; yaraları kişiyi hareket edemeyecek derecede sabitlediğinde kullanılan *eshanethu’l-cirâhât*^u sözünden alınmıştır. *Eshanehu’l-marad*^u da hastalığın kişiyi ağırlaştırmasıdır. Yoğunluk ve sertlik anlamındaki *sehânetten* türemiştir. Yani inkârcıların ölümünü yaygınlaştırarak inkârcılığı zelil edip zayıflatana, istila edip ezerek İslâm’ı yüceltene dek [esir almak yoktur]; esir alma ancak bundan sonra olur. مَا كَانَ “Peygamber için doğru değildir, uygun olmaz” anlamındadır. Bu hüküm Bedir savaşında inmiştir. Müslümanların sayısı artınca “Esirleri ister karşılıksız, ister fidye karşılığında salabilirsiniz.” [Muhammed 47/4] âyeti nâzil olmuştur.

124 65. âyette; 20 kişinin 200 kişiyi, 100 kişinin 1000 kişiyi yeneceği, yani adeta 1’in 10’a yeteceği tekraren belirtilmiş; oranın 1’e 10’dan 1’e 2’ye indirildiği 66. âyette ise 100 kişinin 200; 1000 kişinin de 2000 kişiyi, yani adeta 1’in 2’yi yenmesi gerektiği yine tekraren söylenmiştir. Peki, her iki durum için de neden farklı rakamlar kullanılmıştır? Burada 1’in 10’u ya da -hafifletildiğinde- 1’in 2’yi yenmesi gerektiğinden söz edilmekle birlikte; bu, belli sayılar söz konusu olduğunda gerçekleştirilebilecek bir şeydir. Buna göre bir topluluğun kendisinden sayıca fazla kalabalıkları yenebilmesi için en az 20 -ya da duruma göre 100- kişilik bir müfreze olması gerekmektedir. Yüreği aynı ülkü etrafında atan imanlı bir topluluktaki herkes kendine ait olanın üzerinde, ekstra bir güç daha kazanır. / ed.

[١٩٦٨] وقرئ «ضعفًا»، بالفتح والضم، كالمكث والمكث، والفقر والفقر؛ و«ضُعْفًا»، جمع ضعيف. وقرئ الفعل المسند إلى المائة بالتاء والياء في الموضعين. والمراد بالضعف: الضعف في البدن؛ وقيل: في البصيرة والاستقامة في الدين، وكانوا متفاوتين في ذلك.

٥ [١٩٦٩] فإن قلت: لم كَرَّرَ المعنى الواحد وهو مقاومة الجماعة لأكثر منها مرتين قبل التخفيف وبعده؟ قلت: للدلالة على أن الحال مع القلة والكثرة واحدة لا تتفاوت؛ لأن الحال قد تتفاوت بين مقاومة العشرين المائتين والمائة الألف، وكذلك بين مقاومة المائة المائتين والألف الألفين.

٦٧- ﴿مَا كَانَ لِنَبِيِّ أَنْ يُكُونَ لَهُ أَسْرَى حَتَّى يُثْخِنَ فِي الْأَرْضِ تُرِيدُونَ عَرَصَ الدُّنْيَا وَاللَّهُ يُرِيدُ الْآخِرَةَ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ﴾ ١٠

٦٨- ﴿لَوْلَا كِتَابٌ مِنَ اللَّهِ سَبَقَ لَمَسَّكُمْ فِيمَا أَخَذْتُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ﴾

[١٩٧٠] وقرئ «النبي»، على التعريف، و«أسارى»، و«يثخن»، بالتشديد. ومعنى الإثخان: كثرة القتل والمبالغة فيه، من قولهم: أثخنه الجراحات، إذا أثبته حتى تثقل عليه الحركة؛ وأثخنه المرض إذا أثقله، من الثخانة التي هي الغلظ والكثافة. ١٥ يعني حتى يذل الكفر ويضعفه بإشاعة القتل في أهله، ويعز الإسلام ويقويه بالاستيلاء والقهر، ثم الأسر بعد ذلك. ومعنى {مَا كَانَ} ما صح له وما استقام، وكان هذا يوم بدر، فلما كثر المسلمون نزل {فَإِذَا مَنَا بَعْدُ وَإِنَّا فِدَاءٌ} [محمد: ٤].

[1971] Rivayete göre Peygamber (s.a.)'e içlerinde amcası Abbâs ile Ebû Tâlib'in oğlu Akil'in de bulunduğu yetmiş esir getirildi. Esirler konusunda Ebû Bekir *Radıya'llâhu 'Anh'* a danıştı. O; "Onlar senin kavmin ve ehlin. Bırak onları, öldürme! Belki de Allah onlara dönüş nasip eder. Ancak onlardan fidye al ve ashâbını güçlendir!" dedi. Ömer *Radıya'llâhu 'Anh* ise şöyle dedi: "Onlar seni yalanladılar ve yurdundan çıkardılar. Onları getir ve boyunlarını vur! Zira bunlar küfrün önderleridir. Allah seni fidye almaktan müstağni kılmıştır. Ali'ye izin ver Akil'i, Hamza'ya izin ver Abbâs'ı alsınlar! Bana da müsaade et; falancayı -nesep olarak kendine yakın olan birini kastediyor- alayım! Sonra da onların başını vuralım!" Bunun üzerine Peygamber (s.a.) şöyle buyurdu: "Şüphesiz, Allah birtakım insanların kalplerini öyle yumuşatır ki tereyağından daha yumuşak hale gelir. Kiminin kalbini de öyle sertleştirir ki taştan daha katı olur. Senin durumun ey Ebû Bekir, 'Kim bana uyarırsa bendendir. Bana isyan edene gelince... Sen çokça bağışlayan ve merhamet edensin.' [İbrâhim 14/ 36] diyen İbrâhim Peygamber'in durumu gibidir. Ey Ömer! Senin durumun ise 'Ya Rabbi! Yeryüzünde dolaşacak tek bir kâfir dahi bırakma!' [Nûh 71/26] diyen Nûh Peygamber'in durumu gibidir." Sonra ashâbına şöyle dedi: "Sizler bugün muhtaç durumdasınız; dolayısıyla, fidye almadan -veya boyunlarını vurmadan- hiçbirini serbest bırakmayın!" -Bir başka rivayete göre ise- "Bunları ister öldürün, ister fidye alın; bunlar sayısınca sizden şehitler çıkacaktır!" buyurmuş; Ashâb da; "Biz fidye alalım!" demişler. Ve Uhud'da şehit düşmüşler [*Müslim*, "Cihâd", 58]. Esirlerin fidyesi yirmi; Abbâs'ınki ise kırk okka idi. Muhammed b. Sîrîn'den rivayet edildiğine göre fidyeler yüz okkaydı. Bir okka kırk dirhem ya da altı dinardır.

[1972] Rivayete göre âyet, Ashâb fidyeleri aldıklarında nâzil olmuştur. Ömer *Radıya'llâhu 'Anh*, Peygamber (s.a.)'in yanına girdi. Bir de baktı ki Ebû Bekir *Radıya'llâhu 'Anh* ile birlikte ağlaşıyorlar. "Ne oldu ya Resûlallah! Ağlayabilirsem ağlayayım, yoksa ağlamış gibi yapayım!" dedi. Peygamber (s.a.); "Ashâbın fidye almasına ağlıyorum. Azaba neredeyse şu ağaç kadar yaklaştıkları bana arz edildi." diyerek yakındaki bir ağacı gösterdi. Şöyle dediği de rivayet edilmiştir: "Şayet gökten azap incek olsaydı Ömer ile Sa'd b. Mu'âz'dan başka kimse kurtulamazdı!" Çünkü Sa'd; "Onların tamamını öldürüp, kâfirleri sindirmek bana daha uygun geliyor." demişti.

- [١٩٧١] وروي أن رسول الله ﷺ، أتى بسبعين أسيرًا فيهم العباس عمه وعقيل بن أبي طالب، فاستشار أبا بكر رضي الله عنه فيهم فقال: قومك وأهلك؛ استبقهم، لعل الله أن يتوب عليهم، وخذ منهم فدية تقوي بها أصحابك. وقال عمر رضي الله عنه: كذبوك وأخرجوك فقدّمهم واضرب أعناقهم، فإن هؤلاء أئمة الكفر، وإن الله أغناك عن الفداء؛ مكّن عليًا من عقيل، وحمزة من العباس، ومكني من فلان نسيب له، فلنضرب أعناقهم. فقال ﷺ: ”إِنَّ الله ليلين قلوب رجال حتى تكون ألين من اللبن، وإن الله ليشدّ قلوب رجال حتى تكون أشدّ من الحجارة. وإنّ مثلك يا أبا بكر مثل إبراهيم قال: {فَمَنْ تَبِعَنِي فَإِنَّهُ مِنِّي وَمَنْ عَصَانِي فَإِنَّكَ غَفُورٌ رَحِيمٌ} [إبراهيم: ٣٦]؛ ومثلك يا عمر، مثل نوح، قال: {رَبِّلَا تَذَرْنِي عَلَى الْأَرْضِ مِنَ الْكَافِرِينَ ذَيَّارًا} [نوح: ٢٦]. ثم قال لأصحابه: ”أنتم اليوم عائلة فلا يفلتن أحد منكم إلا بفداء أو ضرب عنق.“ وروي أنه قال لهم: إن شئتم قتلتموهم، وإن شئتم فاديتموهم، واستشهد منكم بعدّتهم. فقالوا: بل نأخذ الفداء، فاستشهدوا بأحد. وكان فداء الأسارى عشرين أوقية، وفداء العباس أربعين أوقية. وعن محمد بن سيرين: كان فداؤهم مائة أوقية، والأوقية أربعون درهما وستة دنانير.
- [١٩٧٢] وروي أنهم لما أخذوا الفداء نزلت الآية، فدخل عمر على رسول الله ﷺ فإذا هو وأبو بكر يبكيا، فقال: يا رسول الله أخبرني، فإن وجدت بكاء بكيت، وإن لم أجد بكاء تباكيت. فقال: أبكي على أصحابك في أخذهم الفداء، ولقد عرض عليّ عذابهم أدنى من هذه الشجرة - لشجرة قريبة منه - وروي أنه قال: لو نزل عذاب من السماء لما نجا منه غير عمر وسعد بن معاذ، رضي الله عنهما،
- ٢٠ لقوله: ”كان الإثخان في القتل أحب إليّ.“

[1973] عَرَضَ الدُّنْيَا gelip geçici şeylerdir. Az kalacak olan bir durum olduğu için bu isim verilmiştir. Bu ifade ile fidyeye kastedilmiştir. “Allah ise âhireti istiyor” ifadesi, İslâm’ı yüceltecek ve cennete gitmeye sebep olacak şey, öldürerek iyice sindirmektir, anlamındadır. [تُرِيدُونَ kelimesi] *yurîdûne* şeklinde Ya ile de okunmuştur. Bazıları da *vallâhu yurîdül-âhirat* şeklinde *âhiretin* kesresiyle okumuştur. Bu; muzâfın hazfedilip muzâfın ileyhin olduğu gibi bırakılmasıyla olmuştur. Aynı durum şu şiirde de gerçekleşmiştir:

Sen herkesi adam mı sanırsın ey kadın?!

Gece tutuşan [her¹²⁵] ateşi ‘ateş’ mi [sanırsın]?

10 Mâna şöyledir: “Allah ise âhiret ‘arazını’ -yani sevabını- ister.” -Burada *tekabul*¹²⁶ sanatı üzere hareket edilmiştir. - “Allah “Azîz’dir;” velilerini düşmanlarına galip getirir; onlara öldürme ve esir alma imkânı verir, fidyenin yolunu açar; ancak o “Hakîm’dir;” bu sebeple, fidyeyi Müslümanların sayısı artıncaya kadar ve izzeti iyice elde edinceye kadar erteler. Ama onlar acele ediyorlar.

15 [1974] “Allah’ın önceden geçmiş bir hükmü olmasaydı” yani kendisinin Levh-i Mahfûz’da kayıtlı daha evvel verilmiş bir hükmü olmasaydı... Ki bu; hiç kimsenin hataen yaptıklarından dolayı cezalandırılmamasıdır. Bu bir içti-hat hatasıydı; bunların fidyeye karşılığı sağ bırakılması belki dönüş yapıp İslâm’a girmelerine sebep olabilirdi; aldıkları fidyeye ile Allah yolunda daha güçlü cihat edebilirlerdi. Ancak onlar, düşmanların öldürülmesinin İslâm’ı güçlendireceğini anlayamadılar. Bunun, gerideki kâfirleri daha çok ürküteceğini ve güçlerini kıracağını hesaba katamadılar. Şu da söylenmiştir: “Allah’ın yazgısı”; (i) almış oldukları fidyeleri onlara helâl kılacak olmasıdır; (ii) “Bedir gazilerinin bağışlanmış kimseler olmalarıdır, da denmiştir. (iii) Yine, Allah’ın hiçbir topluluğu, 25 önceden onlara bir şeyi yasaklayıp bunu kendilerine iyice açıklamadan azap etmeyecek olmasıdır, da denmiştir ki, bundan önce [esirlerden fidyeye alınmayacağına dair] yasak yoktu.

69. O halde, elde ettiğiniz ganimetten helâl ü hoş olarak yiyin ve Allah’tan sakının (da ‘Bizi affetmez!’ gibi bir düşünceye kapılmayın). Çünkü Allah bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

125 İlk kelime aslında كَلْ olup, *külle* hazfedilmiş; muzâf ileyh yani تَارِ ise nasbedilmeden olduğu gibi bırakılmıştır. / cev.

126 *Aradâl-âhirati* sıklıkla göre Âhiret sevabının -ebedi olduğu halde- ‘araz (geçici) olarak nitelendirilmesi, dünya metanın söz konusu vasfı sebebiyledir. / ed.

[١٩٧٣] {عَرَضَ الدُّنْيَا} حطامها، سمي بذلك، لأنه حدث قليل اللبث، يريد الفداء. {وَاللَّهُ يُرِيدُ الْآخِرَةَ}، يعني ما هو سبب الجنة من إعزاز الإسلام بالإثخان في القتل. وقرئ «يريدون»، بالياء. وقرأ بعضهم «والله يريد الآخرة»، بجر الآخرة على حذف المضاف وإبقاء المضاف إليه على حاله، كقوله:

٥ أَكُلْ أَمْرِي تَحْسِبِينَ امْرَأَةً ❁ وَنَارٍ تَوَقَّدُ بِاللَّيْلِ نَارًا

ومعناه والله يريد عرض الآخرة، على التقابل، يعني ثوابها. {وَاللَّهُ عَزِيزٌ} يغلب أولياءه على أعدائه ويتمكنون منهم قتلاً وأسراً ويطلق لهم الفداء، ولكنه {حَكِيمٌ} يؤخر ذلك إلى أن يكثرُوا ويعزوا وهم يعجلون.

[١٩٧٤] {لَوْلَا كِتَابٌ مِّنَ اللَّهِ سَبَقَ}، لولا حكم منه سبق إثباته في اللوح؛ ١٠ وهو أنه لا يعاقب أحد بخطأ. وكان هذا خطأ في الاجتهاد، لأنهم نظروا في أن استبقاءهم ربما كان سبباً في إسلامهم وتوبتهم، وأن فداءهم يتقوى به على الجهاد في سبيل الله. وخفي عليهم أن قتلهم أعز للإسلام وأهيب لمن وراءهم وأفل لشوكتهم. وقيل: كتابه أنه سيحل لهم الفدية التي أخذوها. وقيل: إن أهل بدر مغفور لهم. وقيل: إنه لا يعذب قومًا إلا بعد تأكيد الحجة وتقديم النهي، ١٥ ولم يتقدم نهي عن ذلك

٦٩- ﴿فَكُلُوا مِمَّا غَنِمْتُمْ حَلَالًا طَيِّبًا وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

[1975] “O halde, elde ettiğiniz ganimetten yiyin.” Rivayet edilir ki sahabîler, ganimetten uzak durmuş; ona el sürmemişlerdi. Âyet bundan dolayı inmiştir. Âyetin, fidyenin mubah kılınmasıyla ilgili olduğu da söylenmiştir. Sonuç olarak, fide de ganimet mallarındandır. “Allah’tan sakının!” Size izin verilmeyen bir konuya bir daha ileri atılmayın! **Şayet** “Fâ’nın [Yani ‘O halde’ ifadesinin] anlamı nedir?” **dersen şöyle derim:** Sebebini göstermedir. Sebepe ise hazfedilmiştir. Anlam; size ganimetleri helâl kıldım, o halde kazandığınız ganimetleri yiyin, şeklindedir. **حَالًا** kelimesi, ganimet olarak elde edilen şeylerin hali olduğu için mansûb olmuştur. *Ekleⁿ halâleⁿ* (helâl bir yiyeşle) şeklinde, mastarın sıfatı da olabilir. “Allah bağışlayıcıdır, merhametlidir.” Yani size izin verilmeden önce fidyeyi helâl saymakla yaptığınız aşırılıktan sonra Allah’tan sakınırsanız, Allah sizi bağışlar; size rahmet eder ve tövbelerinizi kabul eder.

70. Ey Peygamber! Elinizdeki esirlere de ki: Allah sizin kalbinizde bir hayır görürse, size, sizden alınandan daha hayırlısını verir ve sizi bağışlar. Allah bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

[1976] “Elinizdeki” ifadesi sahip olduğunuz demektir; sanki elleriniz, esirleri [avucunda] tutuyormuş gibi... [*Esîrin* çoğulu olan *usârâ*, âyette] *esrâ* şeklinde de okunmuştur. “Allah sizin kalbinizde bir hayır” yani samimi iman ve temiz niyet “görürse, sizden” fide olarak “alınandan daha hayırlısını size verir.” Ya dünyada kat kat arttırarak ya da âhirette karşılığını vererek bunu yapar. **يُؤْتِكُمْ** [ifadesi] A’mes’in kıraatinde *yûsibküm hayr^{an}* (daha hayırlı şekilde mükâfatlandırır) şeklindedir.

[1977] Abbâs *Radıya’llâhu ‘Anh*’ın şöyle dediği rivayet edilir: “Ben Müslümanım.” dedim, fakat [Bedir gazileri] bunu hoş karşılamadılar. Bunun üzerine Peygamber (s.a.) bana; ‘Söylediğin doğruysa, Allah seni mükâfatlandıracaktır. Ancak biz açıktan yaptığın işlere bakar [bunu esas alır]ız!’ dedi. -Abbâs [Müşrik] Bedir ordusunun iâşesini üstlenenlerden biriydi. Ve bu sebeple o, altınlarla birlikte yola çıkmıştı!- Rivayete göre Peygamber (s.a.) Abbâs’a;

“-Yeğenlerin Akîl b. Ebî Tâlib ile Nevfel b. Hâris’in fidyelerini [de] öde!” deyince,

“-Muhammed! Kalan hayatım boyunca Kureyş’e el açmamı mı bekliyorsun!?” demişti. Peygamber (s.a.) dedi ki:

“-Peki, Mekke’den çıkarken Ümmü Fadl’a verdiğin altınlar nerede?!”

[١٩٧٥] {فَكُلُوا مِمَّا غَنِمْتُمْ}، روي أنهم أمسكوا عن الغنائم ولم يمدّوا أيديهم إليها، فنزلت. وقيل: هو إباحة للفداء، لأنه من جملة الغنائم. {وَاتَّقُوا اللَّهَ} فلا تقدّموا على شيء لم يعهد إليكم فيه. فإن قلت: ما معنى الفاء؟ قلت: التسبيب؛ والسبب محذوف، معناه: قد أبحت لكم الغنائم فكلوا مما غنمتم. و{حَلَالًا} نصب على الحال من المغنوم، أو صفة للمصدر، أي أكلاً حلالاً. وقوله {إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ} ٥ معناه: أنكم إذا اتقيتموه بعد ما فرط منكم من استباحة الفداء قبل أن يؤذن لكم فيه، غفر لكم ورحمكم وتاب عليكم.

٧٠- ﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لِمَنْ فِي أَيْدِيكُمْ مِنَ الْأَسْرَىٰ إِنَّ يَعْلَمَ اللَّهُ فِي قُلُوبِكُمْ خَيْرًا يُؤْتِكُمْ خَيْرًا مِّمَّا أُخِذَ مِنْكُمْ وَيَغْفِرَ لَكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

١٠ [١٩٧٦] {فِي أَيْدِيكُمْ} في ملكتكم، كأن أيديكم قابضة عليهم. وقرئ «من الأسرى». {فِي قُلُوبِكُمْ خَيْرًا} خلوص إيمان وصحة نية. {يُؤْتِكُمْ خَيْرًا مِّمَّا أُخِذَ مِنْكُمْ} من الفداء، إما أن يخلفكم في الدنيا أضعافه، أو يشيكم في الآخرة. وفي قراءة الأعمش «يشيكم خيرًا».

[١٩٧٧] وعن العباس رضي الله عنه أنه قال: كنت مسلمًا، لكنهم استكروهوني. ١٥ فقال رسول الله ﷺ: "إن يكن ما تذكره حقًا فالله يجزيك، فأما ظاهر أمرك فقد كان علينا." وكان أحد الذين ضمنوا إطعام أهل بدر وخرج بالذهب لذلك. وروي أن رسول الله ﷺ قال للعباس: "أفد ابني أخيك عقيل بن أبي طالب ونوفل بن الحارث." فقال: يا محمد، تركتني أتكفف قريشًا ما بقيت. فقال له: "فأين الذهب الذي دفعته إلى أم الفضل وقت خروجك من مكة،

Ona; ‘Bana ne olacağını bilmiyorum; başıma bir şey gelirse bunlar senin; Abdullah, Ubeydullah ve Fadl’ındır.’ demedin mi?!” Abbâs;

“-Kim haber verdi bunu sana!?” deyince, Peygamber (s.a.);

“-Rabbim” dedi. Bunun üzerine Abbâs;

- 5 “-Artık senin doğru söylediğine; Allah’tan başka ilâh olmadığına ve senin O’nun kulu ve elçisi olduğuna şahitlik ediyorum! Bu söylediklerine Allah’tan başkası muttali değildi; altınları ona gecenin karanlığında vermiştim. Senin durumun hakkında şüpheliydim, fakat sen şimdi bunu bana haber verince hiçbir şüphem kalmadı.” Abbâs şunu da ekledi: “Şimdi Allah
10 bana o maldan daha hayırlısını nasip etti. Şu an, en düşüğü, yirmi bin [dirhem?] değerindeki bir malla ticarî sefere çıkabilen yirmi tane kölem var! Kaldı ki; Allah bana ‘zemzem’i vermiş; onu bütün Mekkelilerin servetine değişmem!.. Rabbimin beni bağışlamasını bekliyorum.” dedi. Yine -rivayete göre- Peygamber (s.a.)’e Bahreyn’den seksen bin değerinde bir mal geldi.
15 Öğle namazı için abdest aldı; ancak malı dağıtmadan namaza durmadı. Ve Abbâs *Radıya’llâhu ‘Anh’*a, taşıyabileceği kadar mal almasını emretti. Abbâs şöyle diyordu: “Bunlar, benden alınanlardan daha hayırlı... Artık bağışlanacağımı umuyorum.”

- [1978] Hasan ve Şeybe malum sıygayla *mimmâ ehaze minküm* (sizden aldığından) şeklinde okumuşlardır.
20

71. Sana hainlik etmek isterlerse, daha önce Allah’a da hainlik etmişlerdi. Ama (bak) Allah onları senin eline düşürdü... Allah; ‘mutlak ilim ve hikmet sahibi’dir (‘Alîm, Hakîm).

- [1979] “Sana hainlik etmek isterlerse” yani Müslüman kalmak üzere sana
25 ettikleri biatı bozup dinden dönmek isterlerse veya atalarının dinini tercih ederlerse “daha önce Allah’ı inkâr ederek O’na da hainlik etmişlerdi.” Akı başında olan herkesten alınan yeminle pekiştirilmiş sözü bozmuşlardı. “Ama (bak)” Bedir günü gördüğünüz gibi “Allah onları senin eline düşürdü.” Tekrar hainliğe dönerlerse onları tekrar elinize düşürecektir! Hainlik derken kastedit-
30 lenin; vereceklerini vaat ettikleri fidyeyi vermemeleri olduğu da söylenmiştir.

- 72. Şüphesiz, iman edip hicret eden, mallarıyla ve canlarıyla Allah yolunda cihâd edenler ve onları barındırıp yardım edenler, işte bunlar birbirinin velîsidir. İman edip de hicret etmeyenlerle ise -hicret edi(p Medine vatanı olu)ncaya kadar- bir velâyet ilişkiniz yoktur. Yine de
35 din hususunda sizden yardım isterlerse, -sizinle aralarında antlaşma bulunan bir kavmin aleyhinde olmamak şartıyla- onlara yardım etmek zorundasınız. Yaptıklarınızı Allah görmektedir!**

وقلت لها: لا أدري ما يصيبني في وجهي هذا، فإن حدث بي حدث فهو لك؛ ولعبد الله وعبيد الله والفضل؟“ فقال العباس: وما يدريك؟ قال: ”أخبرني به ربي.“ قال العباس: ”فأنا أشهد أنك صادق، وأن لا إله إلا الله وأنت عبده ورسوله. والله لم يطلع عليه أحد إلا الله. ولقد دفعته إليها في سواد الليل، ولقد كنت مرتباً في أمرك، فأما ٥ إذ أخبرتني بذلك فلا ريب.“ قال العباس رضي الله عنه: فأبدلني الله خيراً من ذلك، لي الآن عشرون عبداً، إن أدناهم ليضرب في عشرين ألفاً، وأعطاني زمزم ما أحب أن لي بها جميع أموال أهل مكة، وأنا أنتظر المغفرة من ربي. وروي أنه قدم على رسول الله ﷺ مال البحرين ثمانون ألفاً، فتوضأ لصلاة الظهر وما صلى حتى فرقه. وأمر العباس أن يأخذ منه ما قدر على حمله، وكان يقول: ”هذا خير مما أخذ مني ١٠ وأرجو المغفرة.“

[١٩٧٨] وقرأ الحسن وشيبة «مما أخذ منكم»، على البناء للفاعل.

٧١- ﴿وَإِنْ يُرِيدُوا خِيَانَتَكَ فَقَدْ خَانُوا اللَّهَ مِنْ قَبْلُ فَأَمْكَنَ مِنْهُمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ﴾

[١٩٧٩] {وَإِنْ يُرِيدُوا خِيَانَتَكَ} نكت ما بايعوك عليه من الإسلام والردة واستحباب ١٥ دين آبائهم {فَقَدْ خَانُوا اللَّهَ مِنْ قَبْلُ} في كفرهم به ونقض ما أخذ على كل عاقل من ميثاقه، {فَأَمْكَنَ مِنْهُمْ} كما رأيتم يوم بدر فسيتمكن منهم إن أعادوا الخيانة. وقيل: المراد بالخيانة منع ما ضمنوا من الفداء.

٧٢- ﴿إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَهَاجَرُوا وَجَاهَدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَالَّذِينَ آوَوْا وَنَصَرُوا أُولَئِكَ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يُهَاجِرُوا مَا لَكُمْ مِنْ وَلَايَتِهِمْ مِنْ شَيْءٍ حَتَّى يُهَاجِرُوا وَإِنْ اسْتَنْصَرُوكُمْ فِي الدِّينِ ٢٠ فَعَلَيْكُمُ النَّصْرُ إِلَّا عَلَى قَوْمٍ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ مِثَاقٌ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ﴾

- [1980] Hicret edenler, yani Allah ve Resûlüne olan sevgilerinden dolayı vatanlarını ve kavimlerini terk edenler Muhacirlerdir. Onları yurtlarında ağırlayan ve düşmanlarına karşı onlara yardım edenler de Ensârdır. “Bunlar birbirinin velîsidir” yani miras konusunda birbirlerinin velîsidir. Muhacir ve
- 5 Ensâr akrabalık ve yakınlık bağı bulunmaksızın hicret ve yardım etme durumlarından dolayı birbirlerine mirasçı oluyorlardı. Ve bu, “Akrabalar (miras vb. konularda) birbirlerine daha yakındırlar.” [Ahzâb 33/6] âyetiyle neshedilinceye kadar devam etti. مِنْ وَلَا يَتَّبِعُهُمْ ifadesi fetha ile de kesre ile de okunmuştur [*velâ-yetihim* - *vilâyetihim*]; mirasta birbirlerine velî olmaları [söz konusu olmaz] anlamındadır. Kesreli okuyuşun açıklaması şöyledir: Bu kimselerin birbirine veli olmaları, bir iş ve zanaata benzetilmiş [*fi‘âle* vezni meslek ifade eder]; biri diğerinin işini üstlenmekle, bir işe girişmiş ve bir amel gerçekleştirmiş gibi kabul edilmiş olmaktadır. Dolayısıyla, “onlara yardım etmek zorundasınız,” Müşriklerle karşı onlara yardım etmeniz gerekir. Ancak “sizinle aralarında antlaşma bulunan”
- 15 Müşriklerden “bir kavmin aleyhinde olmamak şartıyla.” Bu durumda onlara yardım etmeniz câiz olmaz. Zira antlaşmalı bir kavme karşı ‘savaşı başlatan’ konumunda olunamaz; antlaşma buna mânidir.

73. -Nitekim nankörce inkâr edenler de birbirlerinin velîsidir.- Siz bunu yapmazsanız, yeryüzünde bir fitne; büyük bir bozulma meydana gelir.

- 20 [1981] “Nitekim nankörce inkâr edenler de birbirlerinin velîsidir.” -Müslümanlar hakkında “işte bunlar birbirinin velîsidir.” [Enfâl 8/72’de] buyrulduğu gibi- bu âyetin zahiri de, kâfirler arasında bir velâyet olduğunu göstermekte ise de âyetin yapmak istediği; kâfirlerle velâyet ve mirasçılık ilişkilerini Müslümanlara yasaklamak, akraba da olsalar onlardan uzak durmaları ve onlarla
- 25 mücadele etmeleri gerektiğini bildirmek, kâfirleri birbirleriyle mirasçı olmaya terk etmek gerektiğini göstermektir.

- [1982] Sonra şöyle buyurmuştur: “Siz bunu yapmazsanız” yani Müslümanlarla birlikte olma ve İslâm bağı akrabalık bağından üstün tutarak [kâfirlere değil] sadece birbirine veli ve mirasçı olma gibi size emrettiğim şeyleri yapmaz;
- 30 kâfirlerle aranızdaki ilişkileri koparmaz, akrabalığınızı yok saymazsanız, yeryüzünde büyük bir fitne ve bozulma meydana gelir. Çünkü Müslümanlar şirke karşı tek bir yumruğa dönüşemedikleri sürece, şirk ortalığı kaplayacak ve fesat artacaktır. فَسَادٌ كَبِيرٌ ifadesi] *fesâdün kesîr* (çok bozulma) şeklinde de okunmuştur.

[١٩٨٠] الذين هاجروا، أي فارقوا أوطانهم وقومهم حباً لله ورسوله هم المهاجرون. والذين آوهم إلى ديارهم ونصروهم على أعدائهم هم الأنصار. {بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ}، أي يتولى بعضهم بعضاً في الميراث، وكان المهاجرون والأنصار يتوارثون بالهجرة والنصرة دون ذوي القربات، حتى نسخ ذلك بقوله تعالى {وَأُولُو الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَىٰ بِبَعْضٍ}. وقرئ «من ولايتهم»، بالفتح والكسر، أي من توليهم في الميراث. ووجه الكسر أن تولي بعضهم بعضاً شبه بالعمل والصناعة، كأنه بتوليته صاحبه يزاول أمراً ويباشر عملاً. {فَعَلَيْكُمْ النَّصْرُ}، فواجب عليكم أن تنصروهم على المشركين. {إِلَّا عَلَىٰ قَوْمٍ} منهم {بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ} عهد، فإنه لا يجوز لكم نصرهم عليهم لأنهم لا يبتدئون بالقتال، إذ الميثاق مانع من ذلك.

١٠ - ٧٣- ﴿وَالَّذِينَ كَفَرُوا بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ إِلَّا تَفْعَلُوهُ تَكُنْ فِتْنَةٌ فِي الْأَرْضِ وَفَسَادٌ كَبِيرٌ﴾

[١٩٨١] {وَالَّذِينَ كَفَرُوا بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ} ظاهره إثبات الموالاة بينهم، كقوله تعالى في المسلمين {أُولَٰئِكَ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ} [الأنفال: ٧٢]، ومعناه: نهى المسلمين عن موالاة الذين كفروا وموارثتهم وإيجاب مباحة مصادمتهم، وإن كانوا أقارب، وأن يتركوا يتوارثون بعضهم بعضاً.

[١٩٨٢] ثم قال: {إِلَّا تَفْعَلُوهُ}، أي إلا تفعلوا ما أمرتكم به من تواصل المسلمين وتولي بعضهم بعضاً حتى في التوارث، تفضيلاً لنسبة الإسلام على نسبة القرابة ولم تقطعوا العلائق بينكم وبين الكفار. ولم تجعلوا قرابتهن كلاً قرابة تحصل فتنة في الأرض ومفسدة عظيمة، لأن المسلمين ما لم يصيروا يداً واحدة على الشرك، كان ٢٠ الشرك ظاهراً والفساد زائداً. وقرئ «كثير» بالثاء.

74. İman edip hicret edenler, Allah yolunda cihâd edenler ve onları barındırıp yardım edenler, bunlardır işte gerçek müminler. Bunlar için değerli bir nasip ve bağışlanma söz konusudur.

75. Daha sonra iman ve hicret ederek sizinle birlikte cihâd edenler, işte bunlar da sizdendir. Bununla birlikte, Allah'ın kitabına göre, hı-
sım-akraba (gerek birbirine mirasçı olmak gerekse birbirine sahip çık-
mak bakımından) birbirine daha yakındır. Allah, elbette her şeyi bilir.

[1983] “Bunlardır işte gerçek müminler.” Çünkü vatanlarından hicret etmek, ailelerini terk etmek, din uğruna mallarından uzaklaşmak sûretiyle
 10 imanın gereklerini yerine getirerek imanlarını bizzat doğrulamış; imanlarının gerçek olduğunu göstermişlerdir. Bu bir tekrar değildir çünkü mezkûr zevatı övmek ve onlara güzel vaatlerde bulunarak yaptıklarına şahitlik etmek için gelmiştir. İlki ise [sadece Müslümanlarla] birlikte olmalarını emretmek içindir.

[1984] “Daha sonra iman edenler...” Burada, ilk hicret edenlere sonradan
 15 katılanları kastediyor. “Onlardan sonra gelenler de ‘Ya Rabbi! Bizi ve bizden önce iman eden kardeşlerimizi bağışla...’ derler.” [Haşr 59/10] âyeti gibi. Sonrakilere lütufta bulunmak ve teşvik etmek için, onları öncekilere katıp onlardan kabul etmektedir.

[1985] “Bununla birlikte, Allah'ın kitabına” yani hükmüne ve taksimine
 20 “göre...” -Bunun Levh-i Mahfûz olduğu ya da Kur’ân’daki miras âyetleri olduğu da söylenmiştir. Ebû Hanîfe ve öğrencileri bu âyeti delil getirerek *ze-
 vi’l-erhâmın*¹²⁷ mirasçı olabileceğini söylemişlerdir. -“Hısım-akraba” yani akrabalık ilişkisine sahip olanlar, “birbirlerine” mirasçı olmak bakımından “daha yakındırlar.” Bu âyet, hicret ve yardım sebebiyle mirasçı olabilme hükmünü
 25 neshetmiş olmaktadır.

127 *Zevi’l-erhâm*; ölenin *ashâb-ı ferâ’iz* ve ‘*asabe* dışındaki kan hısımları. Örneği: Anne tarafından dedeler, kızın çocukları, yeğenler, dayı, teyze, hala, anne bir amca. (DLA) Gerek bu âyetteki gerekse Ahzâb 33/6’daki *ulu’l-erhâm* tabirinin, Fıkıh’taki gibi “*ashâb-ı ferâ’iz* ve ‘*asabe* dışındaki hısımlar”ı ifade ettiği şüphelidir. Kur’ân’daki kullanımı itibarıyla terkip; iman, hicret vb. özelliklerle birbirine yakınlaşanların zıttını, yani kişinin normal akrabâ-i taallukatını ifade etmekte; 3 akraba kategorisini de kapsamaktadır [Ashâb-ı ferâ’izi oluşturan koca, karı, baba, anne, dede, kız, oğlun kızı, ana baba bir kız kardeş, baba bir kız kardeş, ana bir kardeşler, nine ve -miras bırakan kişiye doğrudan veya erkek vasıtasıyla bağlı bulunan mirasçılar- yani ‘*asabe* ile bu 2 kategori dışında kalan diğer akrabalar]. *Ulu’l-erhâm* derken, iman ve hicret esasına dayalı miras taksim sistemi yerine, akrabalık esasına dayalı taksim getirilmektedir; akrabalar *tasnif* edilmemektedir. Bu taksim daha sonra Nisa 4/11-12 vb. âyetlerde gerçekleşmiş; ve Fıkıh’taki mezkûr tanım ve taksimler galiba bu nihai duruma göre şekillenmiştir. / ed.

٧٤- ﴿وَالَّذِينَ آمَنُوا وَهَاجَرُوا وَجَاهَدُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَالَّذِينَ آوَوْا وَنَصَرُوا أُولَئِكَ هُمُ الْمُؤْمِنُونَ حَقًّا لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَرِزْقٌ كَرِيمٌ﴾

٧٥- ﴿وَالَّذِينَ آمَنُوا مِنْ بَعْدُ وَهَاجَرُوا وَجَاهَدُوا مَعَكُمْ فَأُولَئِكَ مِنْكُمْ وَأُولُو الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَى بِبَعْضٍ فِي كِتَابِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ﴾

٥ [١٩٨٣] {أُولَئِكَ هُمُ الْمُؤْمِنُونَ حَقًّا}، لأنهم صدقوا إيمانهم وحققوه، بتحصيل مقتضياته من هجرة الوطن ومفارقة الأهل والانسلاخ من المال لأجل الدين. وليس بتكرار، لأن هذه الآية واردة للثناء عليهم والشهادة لهم مع الموعد الكريم، والأولى للأمر بالتواصل.

[١٩٨٤] {وَالَّذِينَ آمَنُوا مِنْ بَعْدُ} يريد اللاحقين بعد السابقين إلى الهجرة، كقوله {وَالَّذِينَ جَاءُوا مِنْ بَعْدِهِمْ يَقُولُونَ رَبَّنَا اغْفِرْ لَنَا وَلِإِخْوَانِنَا الَّذِينَ سَبَقُونَا بِالْإِيمَانِ} [الحشر: ١٠]. ألحقهم بهم وجعلهم منهم تفضلاً منه وترغيباً.

[١٩٨٥] {وَأُولُو الْأَرْحَامِ} أولو القربات أولى بالتوارث، وهو نسخ للتوارث بالهجرة والنصرة {فِي كِتَابِ اللَّهِ} تعالى في حكمه وقسمته. وقيل: في اللوح؛ وقيل: في القرآن، وهو آية المواريث، وقد استدل به أصحاب أبي حنيفة رحمه الله ١٥ على توريث ذوي الأرحام.

[1986] Peygamber (s.a.)’in şöyle dediği rivayet edilir: “Her kim Enfâl ve Berâ’e sûrelerini okursa, ben o kimse için kıyamet günü şefaatçi olurum, onun nifaktan berî olduğuna şahitlik ederim. Ayrıca bu kimseye her münafık kadın ve erkek sayısınca on iyilik verilir. Yine Arş ve onu taşıyan melekler dünyada yaşadığı sürece kendisine istiğfar ederler.”

[١٩٨٦] وعن رسول الله ﷺ: «من قرأ سورة الأنفال وبراءة فأنا شفيع له يوم القيامة، وشاهد أنه برىء من النفاق وأعطي عشرَ حسنات بعدد كل منافق ومنافقة، وكان العرش وحملته يستغفرون له أيام حياته في الدنيا».

DİZİN

A

abdest 142, 288, 380, 382, 384, 586,
1096, 1180
Abdumelik b. Mervan 32
Âd 880
Âdem 8, 418, 424, 514, 808, 810,
812, 820, 824, 826, 828, 834,
838, 864, 986, 1056, 1058,
1070
Âdem'in oğulları 8, 826, 828, 834, 838
Âdemoğulları 422, 1036
Âdem ve Havvâ 826, 1058
'Adiyy b. Zeyd 426
Ahnes b. Şerik 632
Âişe 28
akrabalık bağları 10, 12
Ali Radiya'llâhu 'Anh 1122, 1140
Allah'ın devesi 884, 888
Allah'ın şahitliği 570
Allah yolu 188, 904
A'meş 592, 728, 784, 846, 848, 852,
1126, 1130, 1162, 1178
Arap kabileleri 762
Araplar 12, 84, 246, 272, 704, 712,
738, 786, 932, 1016, 1018,
1062, 1076, 1082, 1116, 1122,
1144, 1168
Arapların peygamberi 198
A'rec 256, 550, 858
Arş 12, 14, 346, 890, 1186
Arz-ı Mukaddes 414, 928
'asabe 58, 60, 120, 352, 1184
'asabelik 60
Ashâb-ı Sebt 150, 152
Âsım 960

A'sâ 66, 366, 1046

Atâ 36, 68, 76, 376, 384, 444, 552,
554, 556, 970, 1002, 1076

B

Bahreyn 470, 1180
bâtıl 112, 456, 776, 804, 848, 910
Bedir savaşı 1144
Bekr b. Vâ'il oğulları 470
Bekr b. Zeydi-Menât oğulları 220
Bel'a' b. Kays 130
Bel'am 1038, 1040
Beyt-i Makdis 382, 406
Beytullah 78, 158, 358, 370
Bizanslılar 498
buluğ 16, 38, 40
Büyük günahlar 114
Büzeyl b. Ebî Meryem 568

C-Ç

Câbir 92, 350, 384, 668, 894
Ca'fer b. Muhammed 342, 534
Cahderî 334, 1040
ca'l 596
cariye 20, 22, 24, 26, 34, 94, 96, 102,
104, 106, 108, 130, 208, 486,
580
Cebele b. el-Eyhem 472
Cebrîler 1112
Cehennem 158, 224, 240, 266, 268,
302, 310, 340, 722, 818, 1042,
1044, 1102, 1130, 1132
Cenah b. Hubeyş 140
Cennet 162, 182, 236, 274, 510, 512,
738, 820, 824, 828, 842, 846,

848, 850, 854, 944
 Cerir 40
 Cihat 186, 238, 1176
 Cinler 744
 cinsel ilişki 26, 90, 104
 cizye 376, 394, 444, 992, 1024
 Cu'fî 1136
 cumartesi yasağı 544
 Cundub b. Damre 244, 246
 Cübeyr b. Mu'îm 1138
 çıplak tavaf 830, 832, 834

D

dâbbetu'l-arz 790
 Dahhâk 68, 76, 228, 490, 1168
 Dahhâk b. Süfyân el-Kilâbî 228
 Dalâlet 868
 Damre b. Cundub 244
 Dârunnedve 1120
 Deccâl 790
 devlet malı 44
 Dicle 40
 Dinî yükümlülükler 368
 doğum kontrolü 24, 26

E

Ebû 'Alî el-Cübbâî 970
 Ebû Bekr el-Esamm 812
 Ebû Ca'fer 308, 426
 Ebû Cehil 226, 620, 632, 740, 1080,
 1090, 1106, 1122, 1170
 Ebû Eyyûb 76
 Ebû Hanife 38, 44, 94, 104, 106, 112,
 120, 142, 1054, 1074, 1080,
 1134
 Ebû Hâşim el-Cübbâî 970
 Ebû Hâzim 166
 Ebû İshâk en-Nazzâm 970

Ebû Kılâbe 80, 952
 Ebu'l-Âliye 1138
 Ebu'l-Bahterî 1122
 Ebu'l-Yeser 544
 Ebû Mes'ûd el-Ensârî 126
 Ebû Mu'ayt 32
 Ebû 'Osman en-Nehdî 136
 Ebû Süfyân 158, 208, 620, 1080,
 1134, 1150
 Ebû Tâlib 16, 524, 622
 Ebû Vecze es-Sa'dî 1000
 Ebû Zeyd 308
 Ebü'l-Hüzeyl el-'Allâf 970
 Ehl-i 'Adl 518
 Ehl-i 'adl ve't-tevhid 338
 Ehl-i İncil 454
 Ehl-i Kitap 78, 104, 156, 274, 296,
 298, 318, 320, 328, 330, 332,
 336, 338, 342, 376, 398, 402,
 418, 444, 450, 478, 480, 496,
 502, 518, 522, 616, 626, 648,
 672, 714, 720, 732, 808, 1110
 el-Hâris b. Bedr 432
 el-Yezidî 830, 960
 Ensâr 122, 472, 1072, 1082, 1084,
 1116, 1120, 1182
 Eriha 392
 Esedoğulları 222, 470
 Eş'as b. Kays 470
 Eşheb 610, 1166
 eş-Şefâ'atu'l-hasene 208
 eş-Şefâ'atu's-seyyie 208
 Eşyem ed-Dabâbî 228
 Evs b. Sâmit el-Ensârî 46
 Evzâ'î 32, 96
 Eyle halkı 518
 Ezherî 610
 Ezri'ât 152, 1118

F

fâsıklar 78, 450, 454, 898, 980, 1026
 fâtır 610
 Fedek 234, 442
 Ferezdak 98, 498
 Feyrûz ed-Deylemî 470
 feyz 526
 Fezâre 470
 Filistin 406, 888
 Firavun 152, 324, 392, 402, 404, 406,
 412, 442, 514, 612, 668, 924,
 926, 928, 930, 932, 934, 936,
 938, 940, 944, 946, 954, 956,
 958, 960, 962, 964, 966, 980,
 1156, 1158
 fitne 508, 510, 618, 1114, 1118, 1120,
 1182
 Fudayl b. 'Iyaz 162

G

Galenos 836
 Gassân 472
 Gatafan 16, 470
 Gayb 122
 Güneş'in batıdan doğması 790
 Ğâlib b. Fadâle el-Leysî 234

H

Habeşistan 430, 524
 Hâbil 418, 420, 422
 Hadramevt 880
 hak 18, 26, 60, 84, 116, 118, 120,
 134, 136, 142, 144, 156, 166,
 220, 228, 242, 244, 256, 266,
 290, 294, 296, 300, 314, 362,
 370, 412, 452, 482, 492, 500,
 512, 518, 544, 558, 560, 574,
 596, 606, 638, 640, 654, 658,

660, 718, 732, 734, 738, 740,
 746, 750, 754, 764, 778, 806,
 868, 876, 878, 904, 906, 910,
 924, 948, 950, 982, 986, 1006,
 1008, 1028, 1044, 1080, 1084,
 1096, 1106, 1120, 1124, 1126,
 1128, 1136, 1138, 1144, 1148,
 1156, 1170

Halid b. Velid 1042
 Halk 596
 Hâmân 958, 960
 Hamdânî 170
 Haram ay 358, 556
 harbî 1134
 Harem-i Şerif 546, 550
 Harem sınırı 244
 Hasan-ı Basrî 20, 46, 48, 58, 68, 70,
 76, 80, 94, 112, 128, 162, 170,
 184, 212, 226, 270, 272, 274,
 312, 320, 344, 384, 530, 532,
 534, 552, 568, 646, 702, 710,
 714, 724, 758, 772, 800, 806,
 824, 832, 856, 860, 888, 936,
 942, 948, 956, 960, 978, 980,
 984, 1000, 1016, 1018, 1020,
 1022, 1078, 1100, 1104, 1110,
 1114, 1140, 1146, 1152

Hassân b. Sâbit 878
 Haşim oğulları 1122, 1138
 Hâşim ve Muttalib oğulları 1136
 haşyetullâh 192
 Hâtıb b. Ebî Belta'a 176
 Hatice 92
 Hatim b. Zeyd 470
 Hâtim-i Tâ'i 346
 Havariler 580, 586
 Havva 8, 986, 1056
 Hayber Yahudileri 440

Hazret-i Adem 400
 Hazret-i Ali 92, 96, 128, 140, 164,
 310, 330, 346, 374, 376, 384,
 390, 410, 432, 476, 478, 570,
 574, 962, 984, 1090, 1104,
 1150
 Hazret-i Ali'nin oğlu Muhammed b.
 Hanefiyye 330
 Hazret-i Hâlid 470
 Hazret-i Hamza 470
 Hazret-i Meryem 324
 Hazret-i Mu'âz 288
 Hazret-i Muhammed 38, 144, 188,
 296, 300, 332, 394, 404, 796,
 1158
 Hazret-i Osman 248, 1118
 Hazret-i Ömer 32, 44, 82, 92, 94, 102,
 168, 170, 178, 250, 258, 260,
 288, 380, 384, 464, 472, 548,
 554, 650, 1088, 1170
 Hazret-i Ya'kûb 554
 Hazret-i Yûşa' 414
 helâl ve haram 378, 762
 hızlân 494, 742
 Hicr 174, 202, 604, 750, 884, 888,
 894, 900
 hicret 114, 216, 218, 226, 240, 242,
 246, 248, 524, 814, 1058, 1080,
 1122, 1126, 1128, 1180, 1182,
 1184
 Hristiyan 78, 104, 154, 212, 328, 346,
 376, 398, 464, 472, 480, 568,
 834, 836
 Hudeybiye 364, 386, 542, 544, 1128
 Hûd kavmi 878, 906
 Hûd Peygamber 874, 1062
 Hulefâ-i Raşidîn 164
 hulu 80

Humeyd b. Kays 362, 858
 Huneyn 1090, 1102
 Hutay'a 304, 356, 914, 940
 Huyeyy b. Ahtab 156

I-İ

Irak ekolü 104
 Îsâ b. Ömer 436
 İblis 76, 592, 714, 808, 810, 812, 814,
 818, 822, 824, 826, 830, 1022,
 1070, 1122, 1152
 İbn Cinnî 1050, 1096
 İbn Cüreyc 36, 860, 962, 1170
 İbn Ebi Leylâ 552
 İbn Kesîr 508, 724
 İbn Mes'ûd 12, 40, 72, 124, 134, 136,
 160, 162, 178, 228, 250, 262,
 272, 294, 308, 334, 362, 366,
 384, 394, 436, 450, 476, 478,
 484, 494, 508, 530, 548, 564,
 584, 660, 702, 742, 762, 784,
 786, 820, 828, 844, 846, 926,
 944, 1008, 1030, 1032, 1052,
 1074, 1078, 1090, 1134, 1146,
 1160, 1162
 İbn Ömer 36, 92, 114, 312, 376, 384,
 534, 714, 822, 1102
 İbn Sîrin 62
 İbn Sîrîn 80, 724, 772, 792, 1164
 İbn Süriyâ 442
 İbnü'l-Me'mûn 610
 İbn Zübeyr 92
 ictihad 258, 368
 ihlas 368, 582, 584, 1078
 İhtilaf 128
 ilâh 164, 512, 984, 1044
 İlk Müslümanlar 36
 'ilmu'l-edyân 834

İmam Mushaf 468
 İman 78, 162, 174, 186, 232, 272,
 274, 276, 296, 298, 312, 386,
 442, 472, 522, 526, 528, 580,
 684, 708, 740, 790, 792, 846,
 1004, 1030, 1048, 1054, 1078,
 1180, 1184
 İmanın sünnetleri 1078
 inzâl 302, 656, 774, 798, 800, 966,
 982, 1004, 1006, 1064, 1066,
 1068, 1074, 1140
 İsa 40, 198, 326, 396, 978, 1006, 1044
 İsfendiyar 1124
 İstağfir ve'stağfirî 470
 istiğfar 174, 258, 262, 796, 1128, 1186

K

Kâ'b b. Esîd 460
 Kâ'b b. Eşref 156, 168, 320, 498, 694
 Kâbe 78, 162, 164, 244, 360, 366,
 544, 546, 550, 556, 620, 632,
 830, 832, 834, 1082, 1106,
 1128, 1130, 1138
 Kâbil 418, 420, 422, 424
 Kâbil ve Hâbil 418
 Kâ'bu'l-ahbâr 784
 Kadı Şurayh 32
 Kâdisiyye 472, 1102
 kâfir 78, 172, 216, 218, 224, 230, 232,
 310, 312, 316, 340, 430, 450,
 536, 750, 790, 840, 890, 908,
 910, 1002, 1140, 1146, 1148,
 1158, 1166, 1174
 kalb 14
 Kâleb b. Yufennâ 392
 Kâleb ve Yûşa' 998
 kalp 78, 394, 410, 524, 620, 868,
 1042, 1078, 1112

Kârâ 886
 Katâde 68, 80, 258, 262, 462, 496,
 544, 592, 758, 822, 864, 936,
 1048, 1080, 1116
 Katâde b. Nu'man 258
 Kavl-i ma'rûf 48
 Kavl-i sedîd 50
 Kaynukâ' oğulları 1140
 Kelâle 66, 68
 Kelbî 330, 404, 748, 786, 1044, 1140
 kelimetullâh 342
 kısas 114, 122, 426, 450, 452, 472,
 782, 978
 kıyamet 52, 214, 232, 288, 340, 388,
 526, 592, 598, 606, 608, 628,
 636, 640, 642, 656, 664, 790,
 840, 848, 866, 1010, 1050,
 1052, 1054, 1070, 1186
 Kıyamet alametleri 976
 kıyas 16, 368, 372, 816, 970
 Kinde 470
 Kisâî 170
 Kitap ve Sünnet 72, 166, 268
 Kraliçe Belkıs 1126
 Kûfe mescidi 410
 kumar (piyango) 366
 Kur'an 2, 78, 136, 150, 158, 202, 212,
 232, 268, 280, 296, 298, 302,
 304, 332, 334, 340, 344, 350,
 360, 378, 382, 384, 398, 450,
 456, 468, 490, 496, 498, 502,
 508, 518, 524, 526, 558, 560,
 600, 604, 612, 614, 616, 620,
 622, 656, 660, 668, 670, 672,
 692, 694, 718, 720, 722, 726,
 732, 742, 756, 786, 800, 860,
 874, 900, 902, 916, 928, 1002,
 1004, 1006, 1008, 1020, 1040,

1048, 1064, 1068, 1070, 1094,
1108, 1110, 1124, 1126, 1130,
1184
Kur'ân-ı Kerim 78, 232, 298, 524
Kurayza oğulları 992, 1118
kurban 358, 416, 418, 546, 562, 756,
794, 976
Kureyş 8, 156, 208, 308, 384, 632,
694, 714, 1080, 1082, 1104,
1116, 1120, 1122, 1144, 1158,
1178
Kureyşliler 8, 16, 622, 670, 1050,
1052, 1152
Kurre b. Seleme el-Kuşeyrî 470
Kusay oğulları 1058
Kutsal toprak 406
Küçük Bedir 206, 256

L

Lebid 432, 460, 492, 1072
Levh-i Mahfuz 966
Leys b. Sa'd 32
Lût kavmi 802

M

Mâlik 38, 44, 252, 334, 382, 436,
470, 492, 554, 560, 618, 692,
694, 730, 736, 800, 830, 942,
982, 1010, 1028, 1152
Mâlik b. Dinâr 334, 730, 800, 830,
982, 1028
Malik b. Enes 1138
Mâlik b. es-Sayf 692
Mâlik b. Nüveyre 470
Mansûr 946
ma'rifetullah 970
Medine 8, 28, 176, 188, 192, 196,
216, 222, 226, 238, 244, 248,

254, 302, 356, 430, 468, 480,
694, 764, 898, 1026, 1080,
1084, 1102, 1116, 1142, 1154,
1180

Mehir 82

Mekhûl 568

Mekke 78, 102, 118, 134, 156, 162,
176, 188, 192, 216, 220, 242,
244, 248, 258, 268, 302, 304,
350, 364, 370, 380, 468, 508,
570, 602, 614, 690, 696, 698,
738, 798, 838, 880, 882, 904,
920, 1008, 1080, 1082, 1096,
1106, 1116, 1120, 1122, 1128,
1130, 1132, 1142, 1152, 1158,
1160, 1178

Mekke halkı 614

Mekkeliler 1082, 1144, 1166

Mekkeli müşrikler 156

melekler 210, 242, 328, 346, 348, 604,
664, 690, 696, 698, 714, 728,
806, 812, 826, 850, 966, 974,
1052, 1070, 1094, 1100, 1140,
1164, 1186

Meryemoğlu 62, 318, 342, 344, 400,
454, 510, 512, 518, 574, 580,
582, 588, 1006

Mescid-i Haram 358, 360, 362, 364,
382, 670, 814, 880

Mescid-i Nebevî 442

Mesih 318, 326, 328, 342, 344, 346,
348, 396, 400, 510, 512, 584,
714

Mesruk 92, 94

Mesrûk b. el-Ecda 862, 1008

mevâlî 106, 118

Mısır 278, 392, 406, 924, 926, 928,
938, 944, 946, 958, 966, 980

Mikdad 176
 Mikdâd b. 'Amr 1082
 miras 44, 46, 48, 50, 52, 54, 56, 60,
 62, 64, 66, 70, 72, 80, 116,
 118, 120, 228, 352, 406, 470,
 944, 1182, 1184
 Mirdas 234
 Mirdas b. Nehik 234
 Mu'aviye 40, 492, 880, 882, 994, 1126
 Mu'aviye b. Bekr 880
 Mu'aviye b. Kurre 994
 Mu'aydi 944
 Mu'az b. Cebel 264
 mucize 298, 350, 400, 586, 604, 634,
 636, 646, 724, 726, 728, 884,
 894, 902, 924, 928, 950, 952,
 962, 976, 1068
 Mudar 762
 muhabbetullah 472
 Muhammed b. es-Sümeýfa' el-Yemânî
 986
 Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî 1054
 Muhammed b. Kâ'b 42
 Muhammed b. Mukâtil 548
 muhkem [gayr-i mensuh] 72
 Mukâtil 238, 548, 978
 Mukâtil b. Süleyman 978
 Musa 336, 524, 886, 928, 940, 942,
 944, 946, 948, 952, 954, 956,
 960, 962, 964, 966, 968, 970,
 974, 976, 978, 980, 982, 984,
 986, 988, 990, 992, 994, 996,
 998, 1000, 1004, 1006, 1008,
 1010, 1032, 1038, 1040, 1044,
 1084
 Mushaf 334, 468, 690, 840
 Mu'tezile 518
 Muttalip oğulları 1138
 Mücâhid 76, 274, 360, 420, 428, 532,

534, 536, 554, 664, 690, 702,
 864, 922, 1006, 1052, 1118,
 1166
 Mücbire 434, 814, 1028
 münafıklar 154, 156, 186, 264, 306,
 310, 466, 506, 626, 948, 1110,
 1154, 1166
 Münzir b. İmrü'ül-Kays 944
 mürted 910
 Müseylime 402, 470, 696
 Müseylimetü'l-kezzâb 470
 Müşrikler 230, 248, 302, 360, 614,
 616, 634, 650, 654, 670, 672,
 700, 754, 758, 760, 774, 778,
 836, 948, 1036, 1044, 1062,
 1068, 1096, 1122, 1130, 1154
 Müttakiler 670, 1026, 1030

N

Nadîr oğulları 152, 1118
 Nadr b. Hâris 620, 1124
 Nâfi' b. Ezrak 434
 Naha'i 430, 444, 704, 1122, 1136
 namaz 138, 140, 164, 226, 250, 252,
 254, 256, 276, 306, 312, 334,
 378, 380, 480, 530, 538, 540,
 570, 572, 586, 696, 822, 832,
 834, 860, 886, 1008, 1030,
 1070, 1078, 1096, 1110
 Necaşi 524, 528
 Necran Ef'âsi [kâhin-kral] 462
 nikâh 38, 40, 84, 92, 94, 96, 98, 100,
 104, 106
 Nil nehri 954
 Nu'aym b. Meysere 58, 196, 482
 Nûh 160, 580, 652, 668, 688, 752,
 866, 868, 870, 872, 874, 876,
 880, 884, 906, 1174
 nûr 596, 1004

nüşûz 80

nüzul 360, 1070, 1118

O-Ö

Osman 96, 136, 162, 164, 248, 530,
620, 846, 1118, 1132, 1138

Osman b. Talha 162

Ölüm melekleri 74

Ömer b. Abdülaziz 1078, 1016

Ömer b. Hattâb 168

Ömer Radiya'llâhu 'Anh 1102, 1140,
1174

P

Peygamber 8, 14, 16, 18, 20, 26, 32,
42, 46, 50, 76, 78, 82, 84, 90,
92, 102, 108, 118, 120, 122,
124, 132, 134, 136, 138, 140,
148, 150, 154, 160, 162, 164,
166, 168, 170, 172, 174, 176,
178, 180, 182, 184, 188, 198,
200, 204, 206, 208, 210, 212,
216, 220, 226, 228, 234, 236,
238, 242, 244, 248, 252, 258,
266, 268, 270, 284, 286, 288,
292, 296, 312, 320, 324, 336,
338, 342, 346, 350, 354, 360,
364, 374, 380, 382, 384, 386,
388, 390, 398, 404, 410, 418,
428, 430, 432, 434, 440, 442,
444, 446, 448, 460, 462, 464,
466, 468, 470, 472, 478, 482,
488, 494, 496, 498, 500, 502,
518, 524, 530, 538, 540, 552,
560, 562, 564, 568, 570, 580,
594, 604, 606, 610, 614, 616,
620, 622, 626, 628, 632, 634,
636, 650, 652, 654, 656, 668,

676, 690, 692, 694, 696, 698,
718, 722, 732, 740, 748, 776,
778, 784, 790, 796, 798, 802,
804, 814, 832, 860, 868, 870,
874, 888, 894, 896, 902, 914,
948, 962, 980, 1004, 1006,
1008, 1010, 1016, 1024, 1026,
1036, 1040, 1042, 1044, 1048,
1050, 1052, 1058, 1062, 1064,
1066, 1070, 1072, 1074, 1076,
1080, 1082, 1084, 1088, 1090,
1096, 1100, 1104, 1106, 1108,
1110, 1114, 1118, 1122, 1124,
1126, 1128, 1130, 1132, 1134,
1136, 1138, 1140, 1144, 1146,
1150, 1152, 1158, 1160, 1164,
1168, 1170, 1172, 1174, 1178,
1180, 1186

[Peygamber'in kölesi] Yesâr 216

putlar 270, 678, 686, 756, 878, 886,
942, 962, 1060

R

Rebî'a 226, 228, 620, 762

recm 108, 398, 782

ribâ 444

Rifâ'a b. Zeyd 478

Romalı Titus 496

Rûhulkudüs 344, 574, 578

rûhullah 342

rüşvet 208, 442, 444, 450, 488, 1002

S-Ş

Sâbiiler 376, 504, 506

Sâbit b. Kays b. Şemmâs 178, 764

Sâbit el-Bünânî 826

Sadaka bintü'l-Muhtâr 886

Sa'd b. Ebî Vakkâs 68, 374, 1074

Sa'd b. er-Rebi 122
 Sa'd b. Muâz 1084
 Sa'd b. Ubâde 1082
 Sa'id b. Cübeyr 44, 48, 68, 546, 552,
 554, 614, 824, 844, 954, 1062,
 1170
 Sa'id b. el-Âs 1074
 Sa'id b. el-Müseyyeb 92, 110 534, 954
 salih 38, 120, 122, 124, 162, 272, 274,
 348, 386, 388, 502, 504, 540,
 558, 648, 686, 690, 772, 790,
 794, 806, 818, 826, 842, 846,
 862, 898, 904, 1004, 1030,
 1058, 1064
 Sâlih kavmi 906
 Sâmîrî 984, 988
 Secah bnt. el-Münzir 470
 Selman 374, 472, 650, 652
 Selmân-ı Farsî 292, 374
 Semev'el 210
 Semûd 602, 882, 884, 886, 888, 890,
 980, 1090
 Serendîb 826
 Sevban 182
 Sevde binti Zem'a 284
 Seylan / SriLanka 826
 Sîbeveyhi 196, 200, 334, 436, 504,
 570, 624, 926, 950
 sidâne 164
 sikâye 164
 Sulh 178, 284
 Surâka b. Mâlik 560
 Suriye bölgesi 414
 Suriye toprakları 392
 Süddî 18, 274, 1092, 1114, 1166
 Süfyân 36, 158, 208, 228, 230, 266,
 620, 1080, 1082, 1130, 1134,
 1150

Sülemî 338, 462, 548, 1050
 Süleymoğulları 470
 Süveyd b. el-Hâris 478
 Süveyd b. Harmele 1110
 Şa'bi 30, 42, 128, 212, 360, 384, 444,
 450, 566, 972, 1096
 Şâfi'î 26, 28, 38, 44, 104, 112, 120,
 226, 248, 256, 376, 382, 430,
 436, 532, 534, 536, 546, 550,
 554, 736, 1072
 Şam 406, 468, 470, 568, 888, 958
 Şâs b. Kays 460
 Şehr b. Havşeb 328, 330
 Şem'un 586
 şeriat 264, 456, 458
 Şey' 614
 Şeybe b. Osman 620
 şeytan 132, 156, 166, 190, 268, 358,
 538, 642, 670, 674, 728, 736,
 738, 784, 814, 818, 820, 832,
 1038, 1066, 1068, 1152
 Şeytanlar 730
 şirk 154, 262, 268, 368, 376, 398,
 490, 510, 512, 516, 524, 540,
 612, 616, 666, 682, 684, 688,
 722, 754, 774, 780, 924, 960,
 962, 992, 1028, 1032, 1034,
 1036, 1060, 1128, 1136, 1182
 Şu'ayb Peygamber 802, 914
 Şurayh 28, 30, 32

T

Tâgût 156
 Tahâvî 212
 tahrif 26, 144, 146, 148, 334, 392,
 394, 440, 450, 692, 714, 950,
 1026
 takva 10, 26, 82, 286, 292, 364, 418,

470, 498, 540, 542, 650, 828,
872, 924
Talha 98, 162, 622, 846, 1114
Talha b. Musarrıf 98
tarikât [yol] 472
tasavvuf 472
Tâvus 28, 96, 462
Tâvûs b. Keysân 814, 834
Ta'zîr 392, 1002
Tebûk gazvesi 888
Tedebbür-i Kur'ân 202
tefsir 26, 58, 118, 146, 238, 340, 392,
394, 520, 546, 590, 610, 622,
656, 686, 732, 766, 950, 976,
1028, 1092, 1122, 1134
Tekfîr 114
telbiye 760
Temim 470, 570, 984
Temîm b. Evs 568
Ten'im 244
teslis 518
tevhid 338, 528, 988, 1034
Tevrat 144, 146, 150, 296, 298, 300,
334, 394, 440, 442, 444, 446,
448, 450, 452, 454, 456, 496,
498, 502, 518, 574, 580, 616,
692, 694, 732, 784, 788, 966,
976, 978, 990, 996, 1002, 1004,
1026, 1028, 1032, 1040
Tevrat ve İncil 144, 334, 498, 580,
616, 996, 1002
teyemmüm 112, 142, 212, 378, 384,
958
tezkiye 686
Ticaret 36
tîh 414
Tihâme 430, 1122
Tuleyha b. Huveylid 470

Tu'me b. Ubeyrik 258
Tür 318, 322, 406, 472, 636, 984,
990, 998, 1030, 1032
Tür-i Sinâ 442

U-Ü

'Ubâde b. es-Sâmit 1074
Uhud günü 184, 216, 502
'Utbe b. Ebî Leheb 372
Übeyy 68, 80, 150, 184, 220, 228,
288, 294, 330, 336, 450, 452,
454, 466, 480, 484, 536, 574,
612, 726, 766, 784, 828, 926,
944, 1030, 1110
Übeyy b. Kâ'b 68, 150, 288, 330, 612,
726, 766, 784, 828, 926, 944,
1030
Ümmet-i Muhammed 112, 526
Ümmü Derdâ 1078
Ümmü Kucce 46
Ümmü Seleme 116
Ürdün 406
Üsâme bin Zeyd 234
Üzeyir 296, 402, 978, 1036

V

Vahşi 470
Vasiyet 62
Vehb b. Münebbih 824
Velid b. Mugîre 620
Velid b. Mus'ab b. Reyân 926
velî edinme 610

Y

Yahuda Iskariyot 326
Yahudi 78, 104, 144, 146, 154, 156,
168, 176, 194, 258, 262, 302,
328, 330, 398, 440, 446, 448,

450, 460, 464, 466, 484, 498,
502, 508, 524, 526, 594, 616,
692, 772, 792, 1028, 1032
Yahudi âlimleri 692
Yahudiler 110, 132, 136, 154, 160,
300, 326, 330, 342, 346, 398,
400, 410, 438, 440, 450, 468,
474, 484, 488, 490, 496, 522,
524, 526, 698, 720, 792, 1016,
1024, 1026, 1032
Yahyâ b. Vessâb 336, 458, 914, 972
Ya'kûb'dan [v.205/821] 610
Yalancı Müseylime 470
Ye'cûc ve Me'cûc 790
Yemâme 558, 696
Yemen 470, 962
Yerbû'ogulları 470
yetimlik 14, 16

Z

zafer 160, 206, 256, 304, 944, 1040,
1086, 1092, 1094, 1104, 1148,

1150, 1160, 1170
[Zaloğlu] Rüstem 1124
Zebur 334, 376
Zeccâc 142, 452, 802, 814, 986
zemzem 632, 1180
Zeyneb binti Caş el-Esedî 96
zimmî 1134
zina 14, 20, 72, 74, 78, 80, 100, 108,
114, 324, 374, 440, 442, 444,
736, 978, 1156
zina cezası 72
Zübeyir 176
Zübeyr 92, 124, 210, 232, 402, 846,
1114
Züfer 382
Züheyr 122, 196, 950, 1066, 1106
Zührî 250, 606, 610, 818, 824, 1164
Zü'l-hımâr [başı sarmalı] el-Esved el-
'Ansî 470
Zü'r-Rumme 18

